

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

NYERS REZSŐ:

Hazafiság és gazdaság

SÁRKÖZY TAMÁS:

A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére

TIMÁR JÁNOS:

A munkaerő mozgásairól — munkagazdaságtani nézőpontból

IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA:

A két európai integráció irányzatairól

EHRlich ÉVA:

A kétpólusú iparosodás modellje: Japán felzárkózása

BABANÁSZISZ SZTERIOSZ:

A tudományos-technikai forradalom, a foglalkoztatás és a munkanélküliség összefüggései a mai kapitalizmusban

XXVIII. évfolyam

1981. január

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BENKE ISTVÁN, ROGNÁR JÓZSEF, OHKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESRÉŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SÍPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Nyers Rezső: Hazafiság és gazdaság</i>	1	
<i>Sárközy Tamás: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére</i>	16	
<i>Timár János: A munkaerő mozgásairól — munkagazdaságtani nézőpontból</i>	34	
<i>Izické Hedri Gabriella: A két európai integráció irányzatairól</i>	49	
<i>Ehrlich Éva: A kétpólusú iparosodás modellje: Japán felzárkózása</i>	62	
<i>Babanászis Sztérios: A tudományos-technikai forradalom, a foglalkoztatás és a munkanélküliség összefüggései a mai kapitalizmusban</i>	78	
SZEMLE		
A jövedelmezőség összetevői a vendéglátóiparban (<i>Bakos Veronika</i>) ...	93	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
A X. Magyar Operációkutatási Konferencia (<i>Tóth József</i>)	107	
FOLYÓIRATSZEMLE		109
B. Soskic: Gazdaságpolitika az önigazgatási rendszerben — Dick Wilson: Kína: Egy lépés vissza az előreugrás érdekében		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Bródy András: Ciklus és szabályozás. Kísérlet a klasszikus piac- és cikluselmélet matematikai modelljének megfogalmazására (<i>Kornai János—Simonovits András</i>)	115	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	121	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	125	

E SZÁM SZERZŐI

Dr. Babanászis Sztérios kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Bakos Veronika**, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola adjunktusa; **dr. Ehrlich Éva** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa; **Izické dr. Hedri Gabriella** kandidátus, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője; **Kornai János** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Nyers Rezső**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója; **dr. Sárközy Tamás**, a jogtudományok doktora, egyetemi tanár, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **Simonovits András**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Timár János** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Tóth József**, a mezőgazdasági tudományok doktora, egyetemi tanár, a Debreceni Agrártudományi Egyetem rektora.

Hazafiság és gazdaság

A hazafiság sokirányú kapcsolatrendszerének a hazafiság és a gazdaság összefüggése is szerves része, a gazdasági részjelenségek sokaságának kavargásában ugyancsak fontos szerepet játszanak az osztály-, a nemzeti és a nemzetközi szempontok.* Mivel a hazafiság szocialista értelmezésében nagyon is összetett fogalom, az összefüggések megállapításához a gazdaságot is a maga összetettségében kell kapcsolatba hoznunk a nemzeti érdekekkel és felelősséggel.

Úgy érzem, hogy a téma kapcsán utalnom kell a kommunisták és egyáltalán a marxisták szemléletének fejlődésére, annak az időben történő sajátságos kitágulására. Mozgalmunk eredete tulajdonképpen szakítás volt a nemzeti szemlélettel, és hosszantartó küzdelem az osztályszemlélet elismertetéséért, bizonyítva azt, hogy a régi társadalmakban a nemzeti szemlélet mindig az uralkodó osztályok érdekeit volt hivatva szolgálni és egyúttal eltakarni. Az osztályszemlélet igazáért való harcunk történelmileg igazolódott, de az is tény, hogy hosszú ideig nem fordítottunk kellő figyelmet a nemzeti kérdésre, míg csak szembe nem kerültünk a fasizmus veszélyével, mely egyszerre fenyegette a munkásosztályt és a nemzetet. Az antifasiszta mozgalom kapcsán tágult a szemléletünk, a nemzetközi osztályérdek mellé odakerült méltó helyére a hazafias érdek, ám kétségtelen, hogy a gazdasági érdekszemléletünk ezután is sok mindenben keresztezte a nemzeti érdekekben való gondolkodást. Csak a szocializmus győzelmével szűnt meg alapjában az ellentmondás, ekkortól került a két fogalom egymással természetesen kapcsolatba. Így hát a szocialista viszonyok között az osztálytudatunkat nem felcseréljük a nemzeti tudattal, hanem érdekünk és a szemléletünk tágult ki úgy, hogy ma már mindkettő belefér.

A korszerű értelemben vett hazafiságot nem szívhatjuk magunkba az anyatejjel, csak a tudással párosult érzelem tehet bennünket szocialistává és hazafivá. Ebben döntő szerepet játszik az iskolai oktatás, mert a szülőföld megismerését, a nemzeti nyelv, történelem és kultúra elsajátítását jelenti. Fontos tényező a honvédelmi képzés, mert a haza védelmével kapcsolatos ismereteket és remélhetőleg az érzelmeket is fejleszti. De mindezekben nem kaphat érdemének megfelelő helyet a gazdaság, ez irányú ismereteink csak a munkába lépéssel, tehát felnőtt korunkban válhatnak teljessé, akkor sem automatikusan. Ilyen értelemben hazafiságunkat felnőtt korunkban is szüntelenül formálnunk kell, hogy pontosabb, hitelesebb kifejeződése legyen a valóságos viszonyoknak. A tevékenységek és ismeretek szakosodá-

* A cikk az 1980. október 24–25-én Egerben rendezett tanácskozáson elhangzott előadás alapján készült.

sának időszakában mindig újratermelődő veszély az, hogy a társadalmi valóságot — és így a nemzeti összefüggéseket — nem a maga egészében, hanem főként az általunk ismert és fontosnak tartott részeiben látjuk. E veszélyt mind szűkebb térre kell szorítanunk. Akár a történelem, akár a kultúra, akár a gazdaság szorul háttérbe, az beszűkült nemzettudathoz vezet, tehát küzdenünk kell azért, hogy mind több ember legyen képes a nemzeti létet a maga totalitásában felfogni.

A nemzeti és a nemzetközi tényező szerepe a mai gazdaságban

Korunkban a gazdaságnak az a jellegzetessége, hogy kétdimenziós szerkezetben létezik és működik: egyfelől a társadalmi osztályok elkülönültségében, másfelől pedig területi-piaci tagoltságban. Átmenetileg még létezik a harmadik világ egy részében a törzsi tagoltság, de ettől ezúttal eltekinthetünk. Viszont azt tudnunk kell, hogy csak mindkét dimenziót együttesen vizsgálva kaphatunk hiteles képet a gazdasági valóságról.

Az osztályviszonyok szempontjából az iparosodott világ két részre szakadt, és úgy látszik, viszonylag hosszú időszakban egymás mellett létezik majd, egymástól eltérő társadalmi szerkezetben.

A tőkés világ igazi hatalmi centrumát a tőkésosztály jelenti, amely mindig birtokában van a gazdasági hatalomnak, még olyankor is, mikor háttérbe szorul a politikai szférában. A hatalom ellenpólusa ott törvényszerűen a munkásosztály, amely a gazdaságban mindig ellenerőként harcol, még akkor is, ha politikai képvisellete esetleg a kormányhatalom részese lett. Ilyen körülmények között a nemzeti érdek csak a gazdaságon kívüli területen, ott is viszonylag szűken jelenik meg társadalmi konszenzus formájában, míg a gazdaságban kétféle nemzeti érdek létezik. Ezen a téren a két ellentétes érdekű osztály úgynevezett „zéró végösszegű játszmaiban” áll egymással szemben, vagyis mindegyik csak a másik rovására nyerhet teret. Érdekeik tehát nem integrálódhatnak egységes nemzeti érdekké.

A szocialista világban a hatalmi centrumot a munkásosztály jelenti, amely szövetségre lép a szövetkezeti parasztsággal, az értelmiséggel és a kisárutermelőkkel. A politikai problémák nagy része szükségképpen e szövetség konkrét gazdasági és politikai tartalmával kapcsolatban keletkezik, tehát a szövetségen belüli egyeztetéssel oldható meg. A szocialista társadalomban az osztályok már nem zártak, hanem meglehetősen nyitottak. Az osztályok és a rétegek konkrét érdekeiben nagyobb a szerepe a mindennapi tényezőknél, mint korábban, ezért bonyolultabb az osztályon és a rétegen belüli érdektisztázás folyamata. (Nemritkán ilyen nehézségek is okozhatnak politikai bonyodalmakat.) Az is tény, hogy a fejlődés mai szakaszában még eléggé szűk az osztályok és a rétegek közvetlen részvétele és beleszólása a hatalmi döntésekbe, túlnyomó a képviselleti rendszer szerepe még olyan területeken is, ahol a későbbiekben közvetlenné tehető a részvétel. Ennek következtében a szocialista társadalmak politikai mechanizmusa a felgyorsult társadalmi mozgások időszakában gyakran nem eléggé hatékony a nehézségek megoldásában. Mindezen működésbeli nehézségek mellett is a szocialista társadalomban a különböző részérdekek egy integrált nemzeti érdekekben futnak össze, legalábbis a fő gazdasági és politikai kérdésekben. Az osztályok és a rétegek nem egymást kiszorító tevékenységet folytatnak, a

gazdasági eredménytöbbletből mindenkinek több jut, a nehézségek súlyát mindenkinek viselnie kell. Lehetséges tehát „együttműködő alapállásból” nekifogni a nemzeti gazdasági tervek közérdekű megvalósításának.

Ha a területi-piaci tagoltság dimenziójában nézzük a gazdaságot, azt kell megállapítanunk, hogy ma már a helyi piac — bár nem elhanyagolható, de — végül is marginális jelentőségű. A főszerepet három tényező játssza: a nemzetgazdaság, a regionális nemzetközi piac és a világpiac. A három közül tulajdonképpen teljes körű intézményrendszerrel csak a nemzetgazdaságok rendelkeznek, a regionális integrációk intézményrendszere döntően a külkereskedelem és a termelés szakosodásának előmozdítására hivatott, a világgazdasági intézményrendszerének működése pedig az általános kereskedelmi szabályok kialakítására, a nemzetközi pénzügyi rendszer fenntartására, részben a nemzeti valutapolitikák összehangolására, továbbá nemzetközi méretű segélyakciók szervezésére irányul.

Korunk jellemző irányzata a nemzeti gazdaságok fokozódó kifelé fordulása, a nemzetközi munkamegosztás bővülése és mélyülése. Ez nem egyszerűen gazdasági kényszer szülte folyamat, hanem jól felfogott nemzeti érdek tapad hozzá, mert a nemzeti boldogulást segíti. Ezért a hazafias gondolkodás gazdasági szempontból irreális volna, ha nem fordítana nagy figyelmet a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, sőt arra is, hogy az állampolgárok növekvő hányada más nemzetgazdaságok érdekeit is képes legyen figyelembe venni.

Kétségtelen tény napjainkban a gazdasági integrációk növekvő szerepe azzal kapcsolatban, hogy a végtermékekben folyó hagyományos külkereskedelem mellett kibontakozik a félkész termékekben és a részegységekben is a nemzetközi szakosodás és velejárójaként a nemzetközi csere. Újfajta érdekeltiségi tényező ez a nemzetközi életben, amely újfajta ellenérdekeltiségeket is szül, ezek pedig új és új nemzetközi elrendezést igényelnek. Éppen ezért a mostani és a következő időszak egyik fontos tényezője az a folyamat, melynek során az integrációkon belül tartósan elrendeződnek a nemzetgazdasági kapcsolatok, és egyúttal rendeződik az integrációk egymáshoz való kapcsolata, kölcsönös illeszkedése, főként Európában. Ugyanakkor a világgazdaság mai intézményrendszere sem bizonyul majd megfelelőnek a jövőben, főleg azért, mert nem köti össze kellőképpen és megfelelő eszközökkel a ma létező három világot: a fejlett tőkésországokat, a szocialista országokat és az úgynevezett harmadik világot. E téren is szükséges új megoldások keresése.

Felmerül a kérdés: a nemzeti gazdaság marad-e a jövőben az újratermelési folyamat alapformája, vagy fokozatosan felolvad a gazdasági integrációban, sőt később a világgazdaságban? A kérdésre egyértelmű választ adhatunk: a nemzeti gazdaság szerepét nem csökkenti, legfeljebb sokkalta bonyolultabbá teszi a nemzetközi kapcsolatok bővülése vagy azok új formája. A nemzetgazdaság alapvető fontossága három ténnyel magyarázható. Először is azzal, hogy a termelésben és az elosztásban nemzeti célok érvényesülnek, a társadalmi termék döntő része a nemzeti piacra kerül. 1975-ben például az ipari országok 40 százalékában a bruttó hazai termék 85—90 százalékát, az országok további 40 százalékában 75—85 százalékát, és végül a 20 százalékot képviselő leginkább nyitott gazdaságokban is 65—75 százalékát az adott nemzetgazdaságban használták fel. A magyar gazdaság az utóbbiba, a legnyitottabb országok csoportjába tartozik. Fontos tény az

is, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban meghatározó szerepe van a nemzeti érdekeket érvényesíteni kívánó törekvéseknek. A gazdasági integrációk közös érdeke pedig nem önmagában létező dolog, hanem a nemzeti érdekek egybeeséséből származik: ha a nemzeti érdek megszűnik, akkor a közös érdek is megbomlik. Végül pedig az is tény, hogy a gazdasággal kapcsolatos politikai felelősség és ellenőrzés nemzeti-állami keretben érvényesül, és ez a jövőben sem helyeződik át valamilyen nemzetközi intézményre.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy a nemzetköziség kiterjedése nagy lehetőség számunkra, amivel jól kell élnünk, s ami nélkül élni és boldogulni szinte lehetetlen, mert az ebből szerezhető pótlólagos erőforrásra szükségünk van. Logikus viszont az a következtetés is, hogy alapjában véve csak magunk oldhatjuk meg gazdasági fejlődésünk nyitott kérdéseit. A nemzetközi együttműködés nem helyettesíti a nemzeti erőfeszítést, hanem nélkülözhetetlen velejárója, sajátos kiegészítője annak.

Ma már alapigazságnak számít hazánkban az a tétel, hogy a marxista értelemben vett, tehát szocialista hazafiság szervesen összekapcsolódik a munkás-nemzetköziség fogalmával, egyik sem létezhet a másik nélkül. Azonban helytelen volna tagadni, hogy a hazafiság és a munkás-nemzetköziség mint gondolkodásmód külön-külön kategóriát képez, mindegyiknek megvan a maga önfejlődése, egységük nem ellentmondásmentes. Ezért azután a kettőnek a helyes összekapcsolása nem valósul meg magától, sőt mi több, vannak, akiknek fejében nem is jön létre a kívánatos egység. A társadalmi fejlődés, az új jelenségek következtében e fogalmak is valamiféle „szellemi karbantartást” igényelnek, s ha ezt sikerrel végezzük, természetesebbé és meggyőzőbbé válik a két fogalom szerves összekapcsolására irányuló törekvésünk.

A korszerű hazafiság szemléletében fejlesztést igényel a gazdasággal kapcsolatos nemzeti tudat, mert a gazdasági változások tudatbeli tükröződése bizony nem problémátlan. Ezzel kapcsolatban három dolgra szeretnék utalni:

— A változó jelen bizonyos fokig magával hozza a múlt újabb értékelését, egyrészt a nagyobb pontosság, másrészt a jelenre vonatkozó tanulságok szempontjából. Történelmi örökségünk helyes értékelése a gazdasági gondolkodás számára is óriási jelentőségű, noha a mindennapi gyakorlat szempontjából alárendeltnek tűnik a fontossága. A hazai polgárosodási folyamat következményei ma is hatnak: Széchenyi gazdasági reformtörekvései, Kossuth függetlenségi politikája sok-sok tanulságot rejt magában. Fontos, hogy helyesen értékeljük a szocializmus előtti hazai iparosodási folyamatot, a korszerűség és az elmaradottság sajátos keveredését. Úgyszintén azt a súlyos ellentmondást, mely a tömegek demokrácia iránti igénye és a demokrácia fejletlensége között feszült, aminek hatására ma is érezzük. Végül örökségünként kell számításba venni a szocialista fejlődés kezdeti időszakának jövőt megalapozó pozitív tényeit éppen úgy, mint a hibás, nem a valóságra épülő gazdaságpolitikáját, s bizony még ma sem könnyű ebből az örökségből helyesen különválasztani a jót a rossztól, az időtállót a mulandótól.

— A gazdasági valóságnak két szempontból van döntő szerepe a szocialista nemzettudat formálásában. Az egyik: helyesen ismerjük-e helyünket a világban, mentesíteni tudjuk-e magunkat a nemzeti illúzióktól ugyanúgy, mint a nemzeti sötétlátástól? A másik: képesek vagyunk-e tanulni saját fejlődésünk történetéből, úgy azonosulni vele, hogy közben kritikusan-

önkritikusan keressük a tanulságait? A gazdaság a maga összetettségében nem könnyen átlátható és megérthető valóság, noha naponta tucatjával kapunk róla különféle részinformációkat. Például fejlődésünk kezdeti éveiben, de még a hatvanas évtizedben is túlzottan rövid idő alatt véltük elérni a magas gazdasági fejlettség csúcsát, a teljesítményt túlzottan a mennyiséggel mértük, erőnket túlbecsültük, ez végül is visszahúzó erővé vált. A mostani években, a súlyos hatékonysági, minőségi problémák tudatában, már inkább a borulátás veszélye jelentkezik, az, hogy csupán amolyan „sziszifuszi munkát” látunk a gazdaságban, amikor a felfelé görgetett kő mindig vissza is gurul.

— Van-e valamilyen ésszerű mértéke a hazafiságnak, amelynél kevesebb még nem, és amelynél több már nem igazi hazafiság? Úgy vélem, hogy igazában ez nem a mérték, hanem a valóság helyes szemléletének a kérdése. Vagyis a nacionalizmus nem egyszerűen „eltúzott hazafiság”, a „nemzeti nihilizmus” pedig nem azonosítható a kelleténél kevesebb hazafisággal. Ennél többről van szó, annál is inkább, mert a hazafias tudatnak erősen különböző intenzitása létezik a szocialista módon gondolkodó emberekben is. A nacionalista szemléletnek olyan ismérvei vannak, melyek nem érthetők bele a szocialista hazafiságba: az egyoldalú nemzeti látásmód, az osztályszemlélet hiánya, más nemzeteknek a látókörön kívül hagyása és aláértékelése, az internacionalista szolidaritás hiánya. A nemzeti nihilizmusnak is megkülönböztető jegyei vannak: a közösségi tudat alacsony foka, amely nem tágul nemzeti látókörig, a nemzeti elmaradottság tényeinek általánosítása és eltúlzása, a „kis nemzet” mivoltunk félreértése és valamiféle keserű sorsszerűséggel való azonosítása. Vagyis summázva: a nacionalizmus és a nihilizmus nagyon is jól megkülönböztethető a hazafiságtól. Nem egymást átfedő fogalmak ezek a gazdasági gondolkodásban sem, ha tehát fellépünk ellenük, nem a hazafiság kerül veszélybe, csupán annak ál- vagy tévtudata. Ezért nem szabad óvakodva harcolni ellenük, de persze mindig pontosan kell tudni célozni.

A munkás-nemzetköziség elvének alkalmazása azt igényli tőlünk, hogy nemzetközi felelősségérzettel rendelkezünk belső munkánk szempontjából, és teljes szívvel vegyünk részt különféle területeken a nemzetközi gazdasági ügyekben. Ezek közül szeretném kiemelni a következőket:

— A szocializmus olyan gazdasági világregszszerként létezik manapság, amelynek az ereje és világgazdasági pozíciója két tényezőtől függ: az egyes szocialista országok gazdasági erejétől és politikai szilárdságától, valamint a köztük kifejlődött kölcsönös együttműködés intenzitásától. Vagyis saját gazdasági erőnk növelésével a nemzetközi szocializmust is szolgáljuk, a többi szocialista országgal való együttműködésből pedig mi is többleterőt nyerünk, de az egész világregszszert is szilárdítjuk.

— A tőkés világ munkásosztályával való szolidaritásunk fő tartalma a kapitalizmus elleni harcok politikai támogatása, a szakszervezeti és a szövetségi együttműködés fokozásával, a békéért és a leszerelésért való együttes harc révén, továbbá a nemzetek közötti gazdasági együttműködés fejlesztésével. A tőkés világtól való gazdasági elzárkózással nem segítenénk, hanem nehezítenénk az ottani munkásosztály harcát, rontanánk a magunk helyzetét is, ezért az ilyesfajta politikai taktika nem forradalmasító, hanem forradalmat késleltető volna. A nemzetközi kommunista mozgalom ma már egyértelműen és véglegesen elvetette azt az egykori álláspontot is, hogy a

munkásosztály nemzetközi szinten a gazdasági válság fokozódásában volna érdekelt, vagyis a „minél rosszabb, annál jobb” jelszót ma már egyértelműen elvetjük.

— A szocializmusért vállalt felelősség mellett a globális világgazdasági kérdések megoldásáért is felelősséget kell éreznünk és vállalnunk, ez is internacionalista álláspontunkból következik. A világ korlátozott természeti erőforrásainak az ésszerűbb felhasználásáért, hatalmas embertömegek éhezésének, szegénységének és kulturálatlanságának a leküzdéséért, egy jobban működő nemzetközi valutáris-pénzügyi rendszerért, a környezeti ártalmak terjedésének megakadályozásáért — mindezekért síkra kell szállnunk nekünk is, mert ez irányú érdekeink beletorkollanak a világ haladó erőinek közös érdekébe.

Világgazdasági helyünk, eredményeink és gondjaink

A világgazdaság hatalmas, a magyar népgazdaság ahhoz képest csak parányi, hiszen a világ termelésének talán egynegyed százalékát, a világ kereskedelmének pedig fél százalékát tudhatjuk magunkénak. Helyünk tehát ilyen értelemben kicsi, de igazában mégsem jelentéktelen, azon egyszerű oknál fogva, hogy a világ országainak többsége szintén viszonylag kis méretű. Az 1978-as adatok szerint a világkereskedelemnek 52 százaléka jutott a nagy lakosságú országokra, 10 százaléka a közepes, 38 százaléka pedig a kis országokra. Ez utóbbiak szerepe tehát csak egyenként, külön-külön szerény, de együttes kereskedelmi súlyuk jelentős. Ezért semmi okunk arra, hogy „kis ország komplexust” tápláljunk vagy engedjünk eluralkodni közgondolkodásunkban. Gazdaságunk méretéből semmiféle hátrány nem származik. Legfeljebb akkor kell emlékeztetni önmagunkat kis ország mi voltunkra, ha valamely — csak nagy országban ésszerű — gazdasági megoldás mechanikus átültetésének a veszélye jelentkezik.

Viszont annál inkább emlékeztünkben kell tartani a világgazdaságtól való nagyfokú függésünknek a tényét, aminek több oka is van. A természet sok mindennel nem, vagy nem kellő bőséggel lát el minket, a technika és technológia jó részét külföldről kaphatjuk, a hatékonysági követelmény pedig nagy úr, s a feldolgozó iparban is ránk kényszeríti a nemzetközi munkamegosztásban való fokozódó részvételt. Mindez végül is egy viszonylag nagyméretű és súlyú külkereskedelemben fejeződik ki, ettől a függéstől pedig most már soha többé nem szabadulhatunk, csak azt tehetjük, hogy a függőség kedvezőtlenebb módját igyekszünk felcserélni egy kedvezőbbel. Kedvezőtlen a függés akkor, ha a világpiacon kevésbé értékelt termeléssel is részt veszünk a nemzetközi munkamegosztásban, kedvezőbb akkor, ha versenyképes és ezért sokra értékelt termékeket cserélünk ki a számunkra szükséges termékekre. Vagyis azt kell mondanunk, hogy a külkereskedelemtől való kedvezőtlen függést nem magában a forgalomban lehet megszüntetni, hanem csakis a termelésben, amihez persze a termelők magas fokú piaci ismerete és érdekeltisége, továbbá a termelés és a forgalom jó összekapcsolódása szükséges.

Bármilyen gazdasági stratégiát követünk a jövőben, az bizonyos, hogy a hazai termeléssel párhuzamosan, annál kissé gyorsabban növekszik majd

a külkereskedelem, ebből pedig az a következtetés adódik számunkra: ha egyensúlyi okokból egy adott időszakban lassabban növelhetjük külkereskedelmünket, akkor termelésünk növekedése is szükségképpen lassul.

Mai külkereskedelmünket nemzetközi összehasonlításban vizsgálva azt látjuk, hogy az a termelésünkhöz képest igen nagy. Ezért mondjuk, hogy gazdaságunk a külföld felé „nyitott típusú gazdaság”. Az egy lakosra jutó külkereskedelmi forgalom azonban nem minden viszonyításban különösen nagy, sőt Nyugat-Európához viszonyítva szerény. 1978-ban az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom értéke hazánkban 1500 rubelt, illetve 1350 dollárt tett ki, ami több a szocialista országokénál, de lényegesen kevesebb, mint a nyugat-európai országok zöméé. A kétféle viszonyítás különböző eredménye azt mutatja, hogy a magyar népgazdaság a többi szocialista országnál jobban „kifelé fordulva”, Nyugat-Európánál pedig jobban „befelé fordulva” fejlődött az elmúlt évtizedekben.

Tehát ha fejlődni akarunk, akkor a külkereskedelemmel együtt kell fejlődünk. A nemzetközi látóker bővítése, az ismeret és érzék fejlesztése életbevágó nemzeti érdeké lett, ezért a hazafias magatartásnak is nélkülözhetetlen jellemzőjévé kell válnia. Egykor, a Bach-korszakban hazafias kiállásnak számított a „nix deutsch”, azonban ma már az ellenkezője volna, ugyanúgy, mint a „nye ponyimáju po-russzki” vagy a „no speak English” — akkor is, ha csak az érdeklődés hiányát fejezi ki, de még inkább akkor, ha valamiféle hitvallás akar lenni.

Világ gazdasági kapcsolataink lényeges jellemzője, hogy mind a szocialista, mind a nem szocialista világgal széles körűek és intenzívek, s mivel a két viszonylat egymástól eltérő piaci körülményeket jelent, azt mondhatjuk, hogy a magyar népgazdaság kétirányú piaci kapcsolattal és érdekeltiséggel rendelkező gazdaság. A mai helyzet harmincöt éves fejlődés folyamán alakult ki, tehát nem véletlenül és nem pillanatnyi tényezők hatására olyan, amilyen.

A két külső piac részaránya a magyar külkereskedelemben nem mindig volt olyan, mint ma. A mai helyzet két időszakasz eltérő irányzatának eredményeként jött létre. 1945-től két évtized folyamán dinamikusan bővültek hazánk KGST-kapcsolatai, melyek aránya a kezdeti alacsony szintről 1965-ig 70 százalék fölé emelkedett, majd a második időszakban fokozatosan visszaesőként a mai 55—56 százalékos arányra. Ez a csökkenés annak ellenére következett be, hogy a magyar külkereskedelem aktívabbá vált, és növelte részvételét a KGST-piacon, mert ugyanakkor a KGST-országok kölcsönös kereskedelmének lendülete egészében csökkent, lassabban fejlődött a világkereskedelemlnél. A KGST-országok összessége 1965 óta a világpiaci kapcsolatok bővítésével ellensúlyozza a kölcsönös kapcsolatok lassúbb növekedését. A magyar népgazdaság esetében lényegében szintén ez történt. Mindez összefügg a KGST-országok új helyzetével, melynek lényegét úgy lehetne kifejezni, hogy országainknak új, intenzív növekedési pályára kellene áttérniük az eddigiről, ez viszont az adott helyzetben lassan és következtelenül megy végbe. Az eddigiekben a KGST-integráció komplex programja sem bizonyult a gyakorlatban eléggé hatékony eszközhöz. De nem szűnhetünk meg szorgalmazni azt, hogy az együttműködésnek új lendületet adjunk.

A KGST-hez való viszonyunknak nagyon fontos helyet kell biztosítani a hazafias gondolkodásban, nem egyszerűen eszmei szempontból, hanem gyakorlatias okokból is, mert boldogulásunknak ez az egyik nagy tényezője.

Nemcsak a szocializmus érdekében fontos számunkra a KGST-együttműködés, hanem szorosán vett nemzeti érdekből is. Ezért nemcsak a kommunisták érezhetik saját ügyüknek, hanem azok is, akik a napi politikától távolabb állva, csupán elfogadják a kommunista politikát, vagy éppen rokonszenveznek vele. Kétségtelen, hogy a KGST nemzetközi piacán előnyösebb a magyar népgazdaság helyzete, jobb a versenyképessége, mint a tőkés piacon. Ezzel függ össze, hogy összes behozatalunknak több mint a felét innen tudjuk beszerezni. Az anyag és energia 52 százalékát, a gépek 64 százalékát, a fogyasztási iparcikkek 62 százalékát, az élelmiszerek 18 százalékát. A KGST-kapcsolatok mai nagy súlya nem valamiféle öncélú erőltetés következménye, hanem természetes érdekből fakad.

Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ma másképpen, más értelmezésben lehetünk KGST-pártiak, mint a múltban. A különbség abból adódik, hogy a gazdasági valóságot, az erőforrásokat már sokkalta jobban tudjuk számba venni, mint két-három évtizeddel, de akár egy évtizeddel ezelőtt. Régebben még azt hihettük, hogy a KGST-kapcsolatok segítségével helyettesíthetjük és marginális szerepre szoríthatjuk vissza a tőkés kapcsolatokat. Ma már azonban világosan látjuk, hogy ez lehetetlen, mert az ország belső szükségletei, de még a KGST-piac igényeinek a kielégítése is szükségessé teszi a tőkés és a fejlődő világgal való eléggé széles kapcsolatokat. Ha jellemezni akarom mai álláspontunk lényegét, akkor azt kell hangsúlyoznom, hogy szélesebb világ gazdasági szemléletben és érdekeltség mellett vagyunk KGST-pártiak.

Amikor a KGST-ről beszélünk, figyelembe kell vennünk a Szovjetunió-nak a nagyságából eredő megkülönböztetett súlyát és szerepét a közösségen belül. A tagországok kölcsönös külkereskedelméből a Szovjetunió 37—38 százalékkal részesedik. A magyar népgazdaság viszonylatában még nagyobb a szerepe, mert KGST-kereskedelmünk felét bonyolítjuk a Szovjetunióval, és a másik felét a többi tagországgal. Ebben tükröződik az a tény, hogy a szovjet gazdasággal intenzívebb a kapcsolatunk, mint a többi tagországgal.

A nyugati ellenséges propaganda vissza-visszatérő próbálkozása a Szovjetuniót úgy beállítani, hogy a kisebb tagországokkal egyenlőtlen cserét bonyolít le a maga hasznára. Ez a propaganda felerősödött a világgiazi árak emelkedésével, továbbá azért, hogy a kicserélt termékek széles körében részint felfelé, részint lefelé közösen eltérítjük az árakat a világgiazi bázisáraktól. Ez utóbbi azonban mindig közös érdekből történik, az egyenlők cseréje elvének betartásával, tehát a „szovjet kizsákmányolás” vádjára nem egyéb dajkamesénél. Persze ennek az ellenkezője sem igaz, az például, hogy a viszonylag magasabb cseh szlovák, NDK-beli vagy magyar életszínvonalat a szovjet fogyasztó fizetné meg.

A KGST, mint neve is kifejezi, nem egyszerűen a segítség elvére épül, hanem a kölcsönös, azaz nem az egyoldalú segítség igényét fejezi ki. Célja tehát az, hogy az együttműködésből mindegyik tagország előnyt szerezzen. Vagyis az előnyt egyik tagország sem a másik hátrányára szerzi, hanem a kooperáció révén elért *pótlólagos* haszon oszlik meg a részt vevő tagországok között. Ez úgy lehetséges, hogy a tagországok között egyenlő értékek cseréje valósul meg, amelyben a világgiazi árak fejezik ki a nemzetközi értékviszonyokat.

A szocialista együttműködés közös alapelvekre épül, de szinte sohasem fejeződhet ki konkrét ügyekben *automatikus*an azonos érdekekben. A nem-

zeti érdekek egyeztetési folyamatából születnek a megállapodások, azok nyomán a közös cselekvés. Számításba kell vennünk a realitást, hogy a szakosítási, a kereskedelmi, az ár-, a valutáris és más kérdésekben eltérő nemzeti érdekek léteznek, ezek közös nevezőre hozása csak kompromisszumok révén lehetséges. Helytelen volna azt gondolni, hogy létezik valamilyen elvont internacionális érdek, amely eleve felette áll a konkrét nemzeti gazdasági érdekeknek, s az utóbbiakat egyszerűen az előbbiből lehet származtatni és levezetni. Ilyen valójában nincs, a konkrét nemzeti érdekek egyeztetési folyamatában tisztázódhatnak a valóban közös érdekek. Mind ebből következik, hogy a magyar gazdasági érdekeket az együttműködés folyamatában határozottan, nyíltan kell felvetnünk és képviselnünk, törekedve mindenkor a megegyezésre. Azt is számításba kell vennünk, hogy az ilyen ügyek kapcsán, másutt is, meg nálunk is jelentkezhet a nemzeti szűkeblőltségéből eredő gyanakvás, mely minden kompromisszumban csakis a lemondást és a másik fél nyereségét látja. Ez utóbbi ellen viszont fel kell lépünk.

Nem vitás, hogy a testvéri országokkal együttesen is, meg saját szellemi házunk táján önállóan is keresni kell a KGST-együttműködés további fejlesztésének a lehetőségét. Ebből a szempontból két dologra szeretném felhívni a figyelmet:

— Míg a Szovjetunióhoz rűződő gazdasági kapcsolataink a KGST-n belül viszonylag jól fejlettnak tekinthetők, addig a kisebb tagországokkal fenntartott kapcsolat inkább kevésbé fejlett. Ebben tükrözódik az a tény, hogy jobban tudunk alkalmazkodni a szovjet gazdaság sajátos helyzetéhez, mint a kisebb tagországok gazdaságához. Ugyanez figyelhető meg a kisebb tagállamok nagy részénél. Ez a körűlmény arra utal, hogy ami eredményes a Szovjetunió viszonylatában, az nem feltétlenül eredményes a kisebb tagországok egymás közötti kapcsolatában.

— Kétségtelen, hogy a KGST-országok gazdasági mechanizmusuk fejlődése tekintetében el vannak maradva az intenzív fejlődés követelményeitől. A tervezés merevsége és túlcentralizált rendszere, az árak eltérése az értékviszonyoktól, a vállalatok korlátozott önállósága nem alkalmas a hatékonyság és a külső együttműködés lényeges javítására. Mindezzel összefűgg a KGST-együttműködés mechanizmusának nehézkessége is. Ma már nyilvánvaló, hogy a KGST nemzetközi mechanizmusát önmagában nem lehet rugalmassá tenni; hiű remény azt hinni, hogy ezzel pótolható a belső mechanizmusok merevsége.

A tőkés világpiaccal való kapcsolat fokozatos bővűlése 1973-ig a magyar népgazdaságban nem okozott nagyobb zavarokat, nem kis részben azért, mert az 1968-as gazdasági reform a korábbinál jobban alkalmazkodóképessé tette a gazdaság részét. A hirtelen és nagy világgazdasági változások azonban új helyzetet teremtettek azáltal, hogy hatalmas cserearány-veszteséget zűdítottak a magyar népgazdaságra, nehezítették az export növelését, s ehhez az új helyzethez 1978-ig nem szerencsés módon próbáltunk alkalmazkodni. Nyílt titok ma már, hogy az 1974—78 közötti években a dollár elszámolásű külkereskedelem hiányát hitelekkel fedeztűk úgy, hogy a hitelállományunk öt év alatt meglehetősen felhalmozódott, exportunk növekedése elmaradt a hitelállomány növekedése mögött. Ezt a folyamatot csak úgy lehetett megállítani, hogy 1979-től markáns egyensűly-helyreállító gazdaságpolitikára váltottunk át: lényegében megsűntettűk a termelés

eredményéből a hazai felhasználás növekedését. Ezzel már tavaly sikerült tendenciaváltozást elérni, s bár az idén folytatódik az egyensúlyi helyzet javulása, még nincs tartós megoldás.

Nem kerülünk a tőkés világtól való egyoldalú függés állapotába azáltal, hogy széles körű kapcsolatban állunk a világpiaccal, és nagy összegű hiteleket veszünk fel? Nem volna-e jobb a gazdaságpolitika irányzékát a világpiaccal szembeni védekezésre állítani, és elzárkózásra törekedni? A kérdésben eszmei szempontból is, meg gazdaságstratégiai szempontból is komoly dilemma tükröződik.

Ez a kérdés jellegzetesen olyan, amire a helyes válasz más volt húsz-harminc évvel ezelőtt, és másnak kell lenni manapság, mert a történelmi helyzet közben megváltozott. Amikor a szocializmus mint gazdasági és politikai rendszer még nem szilárdult meg hazánkban, amikor a gazdaságunkban az extenzív növekedésnek jelentős tartalékai voltak — akkor logikus és követhető irányzat volt az elzárkózás eszközével védekezni a tőkés világtól. Ma már azonban a szocializmus mind gazdasági, mind politikai szempontból önfenntartó erejűvé vált, és országunk szekere visszafordíthatatlanul halad a szocializmus útján. Ma már az intenzív növekedésnek a nemzetközi munkamegosztás forrásából is bőségesen kell táplálkoznia — ezért a tőkés kapcsolatokban már nem a veszély dominál, hanem a számunkra kihasználható lehetőség. Persze a lehetőség gyakran párosul bizonyos veszélyekkel, de a lehetőségről való lemondás eszmei alapállásból is helytelen volna, gazdaságilag pedig szinte lehetetlen.

Egyébként a külkereskedelmi kapcsolatok természetében benne rejlik a kölcsönös gazdasági függés még olyan esetekben is, amikor egymástól politikailag független országok kapcsolatáról van szó. Az is a kapcsolatok természetéből adódik, hogy lehetőséget teremt az egyoldalú gazdasági függés elkerülésére, s ezzel mindenkor élünk is. Más kérdés a kereskedelmi előnyökből való részesedés és annak a mértéke, mert e téren gyakran nincs egyenlőség és nem problémátlan a helyzet. Az integrációk beavatkozása csökkenti az előnyöket a kívülállók számára; ezt teszik a nyugat-európai integrációk hazánkkal és a többi KGST-országgal szemben. Az előnyök mai megoszlása azonban még nem az „utolsó szó” a gazdaságtörténetben, nem vagyunk semmi olyasfajta függésben, amely megakadályozna minket az előnyökből való nagyobb részesedés elérésében. Tehát a lényeg: a széles körű nyugati kereskedelem nem jelent egyoldalú gazdasági függést a Nyugattól.

A pénzügyi és hitelkapcsolatok terén kissé bonyolultabb a függőség vagy függetlenség helyzete. Itt döntő a mérték kérdése. Az export bővítésével arányos hitelfelvétel természetes jelenség a hozzánk hasonló gazdaságok számára. A nemzetközi hitelpiac bővülése elősegíti a hitelhez való jutást és ezáltal a nemzetközi kereskedelem bővülését. A hitelkapcsolat éppen úgy érdeke a hitelnyújtónak, mint a hitelfeltevőnek. Az ugrópont a hitelek és adósságok felhalmozódásának a mértéke, aminek a határa a zavartalan visszafizetés lehetősége. A magyar hitelfeltevők — nyugati hitelek esetében bankjaink és vállalataink — hiteleiket előírás szerint visszafizetik, s amíg ezt teszik, gazdasági függetlenségünk nincs veszélyben. De az utóbbi években már nagyon közel jutottunk a hitelek összmenységének az ésszerű határához, ezért változtatnunk kellett az eddigi tendencián: az export és a hitelek növekedésében ezután a kivitelnek kell gyorsabban növekednie, és

nem a hiteleknek, ez a feladat tömör lényege. Ezáltal elejét vehetjük az egyoldalú pénzügyi függés veszélyének, egyúttal elérjük, hogy erősebb hidat építsünk a magunk számára a jelen és a jövő között.

Gazdasági fejlődésünk az új feltételek között

Két évtized folyamatos gazdasági fejlődése van mögöttünk, sok és nem kicsiny nehézséggel is tarkítva, de nagyobb zökkenőktől mentesen. A mostani években azonban új helyzet alakult ki, amely sok változtatást követel a gazdasági cselekvés minden szintjén. Ez azt igényli, hogy a társadalom minden rétege képessé váljon az éppen előtte álló konkrét helyzet megértésére és a feladatok megoldására, de azt is igényli, hogy a gyakorlat emberei nemzetgazdasági méretekben is vizsgálják és értsék a helyzetet, ahhoz igazítsák a cselekvésüket.

A IV. ötéves tervidőszak második felében a magyar népgazdaságot egyszerre két irányból érte nagy megrázkódtatás: kívülről a világgazdasági változások által, belülről az extenzív növekedési források kimerülése folytán. A két hatás egymást felerősítve valóban robbanásszerűvé vált, annál is inkább, mert a gyors növekedés állapotában érte a gazdaságot, így aztán külső egyensúlyunkat talán egy évtizedre is elveszítettük, gazdasági nehézségeink jelentőssé váltak, a magunk elé tűzött célokat nem tudtuk elérni. Szerencsére a megelőző 6—8 év erőforrás-növelő időszak volt, amikor belső tartalékok is képződtek, így a nehézségekkel szembeni ellenállóképességünk elegendő volt ahhoz, hogy időt nyerjünk, és ha kissé késve is, de nekilássunk valami nagyobb formátumú cselekvésnek.

Az új helyzetben két kérdésre kellett, illetve kell válaszolnunk, amikor kialakítjuk cselekvésünk lényegét.

1. A korábbi növekedési modell megváltoztatásának a problémájával állunk szemben, vagy csupán a gazdasági teljesítmény krónikus gyengeségével? Központi vezetésünk lényegében úgy válaszol e kérdésre, hogy módosítani kell a növekedés jellegén. Ezért 1979 óta sok szempontból nem az eddigi növekedési modell szerint tervezi és irányítja a gazdaságot, megváltoztatta a célok rangsorát, újból működőképessé teszi a gazdasági mechanizmust a gazdasági reform elvei alapján. Az új modellben a központilag vezérelt gyors mennyiségi növekedés helyett a hatékonyság és az egyensúly kerül előtérbe, a növekedési ütem pedig ezektől kerül függő kapcsolatba. Az új modell szerint a központi irányításban a stratégiai-taktikai szemlélet uralkodik, fő funkciója már nem a termelés összetételének a szabályozása, hanem a népgazdaság változási, alkalmazkodási és hatékonysági képességének az elősegítése, a vállalatokat orientáló gazdasági környezet alakítása. A vállalatoknak pedig önállóan kell megállniuk a lábukon ahelyett, hogy utasításra vagy állami „pénzügyi mankóra” támaszkodva cselekednének. Ezen elvek alkalmazásával hatásosabban lehet küzdeni a teljesítmények krónikus gyengesége ellen.

2. Az új helyzet csupán gazdaságunk számára jelent kihívást, vagy a társadalmi szolidaritás ereje is próbára tétetik? Mind több tény mutat arra, hogy az utóbbiról is szó van, mert a gazdaság új helyzete nem szakmai, hanem társadalmi tünet, a gazdasági cselekvés módosítása számos változtatást igényel a szélesebb társadalmi magatartásban és cselekvésben. Mindez

természetesen kihat a tudati szférára: a társadalmi tudatban, az egyéni és a közösségi gondolkodásban nagyobb szerepet kap a nemzetgazdasági teljesítmény, továbbá az a kölcsönös kapcsolat, amely a gazdaság és a gazdaságon kívüli szféra között van. Úgy gondolom, hogy a maihoz hasonló időszakban a hazafias gondolkodás általában sokkalta szorosabb kapcsolatba kerül a gazdasággal, és nemcsak most nálunk. Ezért tudatosan kell munkálkodnunk a társadalmi együttműködés fokozásáért mind a gazdaság, mind — szélesebben — a politika területén.

A bennünket ért gazdasági kihívás széles területen állítja nehezebb feladatok elé a gazdálkodó embereket, de a konkrét nehézségek sokasága végső fokon két általános gazdasági tényező: a gazdasági hatékonyság és a külső gazdasági egyensúly kérdése körül sűrűsödik. A gazdasági elmélet szempontjából a kettő lényegében egy és azonos problémát képez, csak a valóság különböző oldalát fejezik ki, mert az egyensúly hiánya végső fokon mindig a hatékonyság gyengeségének a kifejeződése. A gyakorlatban azonban mégis külön-külön kezelést igényel a két téma, mert egymástól eltérő sajátosságai vannak. Egy adott gazdaság például nemzetközileg alacsonyabb hatékonyság mellett külső egyensúlyt rendelkezhethet, egy másik gazdaságban pedig viszonylag magasabb hatékonyság mellett is előállhat egyensúlyhiány. Ezért végül is azt mondanám, hogy ezek amolyan „iker-fogalmak”, azaz egy fogantatásúak, de külön-külön léteznek.

A külső egyensúly megbomlását eredetileg a világpiac hirtelen és nagy változása okozta, amelynek során hazánk importja felértékelődött (az adott termékszerkezetben), exportunk pedig az importhoz viszonyítva leértékelődött (megint csak az adott szerkezetben). Az ebből fakadó hiányt külső csapásnak tekinthetjük, amitől meg nem menekülhettünk, s amit rövid távon nem is ellensúlyozhattunk. De ha gyorsan alkalmazkodunk a megváltozott feltételekhez, akkor középtávon már lehetséges a gazdaság importigényességének csökkentése és az export szerkezetének jövedelmezőbbé tétele. Mivel 1978-ig egyiket sem szorgalmaztuk eléggé és hatásosan, a külkereskedelmi hiány felhalmozódásában már egy belső ok is közrejátzott: a hatékonysági-jövedelmezőségi effektus gyengesége.

A külkereskedelmi egyensúly helyreállítása 1979 óta bizonyos fokig erőltetett módon folyik, mert a beruházás és a fogyasztás növekedését központilag visszafogjuk, így a többletexportot csak részben fedezzük hatékonyabb, értékesebb termeléssel: részben a belső piaci kapacitásokat használjuk fel exporttermelésre. Ez a fajta kényszer-egyensúlyozás az adott helyzetben elkerülhetetlen, és azzal jár együtt, hogy az állam a rá nehezedő súlyos gazdasági terheket kénytelen megosztani a vállalatokkal, a különféle közösségi intézményekkel, sőt valamennyit áthárít az állam minden polgárára. Lassan már a második „szűk esztendőt” tudjuk magunk mögött. Hogy mennyi van még előttünk, azt világosan nem látjuk, de egy-két esztendőt még biztosan igénybe vesz ez a kényszer-egyensúlyozási feladat, s ha sikerrel jár, akkor áttérhetünk arra, hogy az egyensúlyt teljes mértékben a hatékonyság fokozásával tegyük tartóssá, és ezzel egyidejűleg engedjünk a korlátozásból, az erőltetett visszafogásból.

A mostani években egy dologgal biztosan gyarapszik a mi generációnk életismerete: megtanuljuk úgy istenigazában értékelni a külkereskedelmi mérleget és általában a gazdasági egyensúlyt. (Úgy látszik, mint sok más tanulságot, ezt is saját kárunkon tanulhatjuk meg igazán.) Értékeljük, mert

függ tőle a mindennapi életünk minősége, függ tőle további fejlődésünk és függ tőle hazánk nemzetközi presztízse. És mint a biológiában a szerzett tulajdonságok, talán ez a szerzett tanulás is örökölhető lesz a következő generációk számára.

A gazdasági hatékonyság fokozott növelése szintén nemzeti ügy, éppen ezért lényegében véve hazafias törekvés. Nagyon kívánatos, hogy ennek érdekében felpezsdüljön az alkotóerő hazánk minden táján, a társadalom minden műhelyében. Ehhez tovább kell tágítani az emberek látókörét. Tévedés volna azt hinni, hogy a hatékonyság foka csak a gazdálkodó embertől függ, a gazdaságon kívüli szféra pedig vagy haszonélvezője, vagy kárvallottja az ügynek, vagyis csak a következményben érdekelt. Az a marxi gondolat, hogy korunkban a termelés társadalmivá válik, lényegében arra is utal, hogy olyan társadalmi folyamat, melyben a közvetlen termelők mellett mindazok részt vesznek, akik hatással vannak a cselekvő emberre, vagy akik formálják az emberi környezetet, melyben élünk, mozgunk és hatunk a gazdaságra. Különösen vonatkozik ez a gazdasági hatékonyságra, mert az lényegében véve minőséget fejez ki, a minőség pedig még inkább a társadalmi össz munka kifejeződése, mint a mennyiség.

Amikor gazdasági hatékonyságról beszélünk, akkor mindig a ráfordítás és az eredmény viszonyára kell gondolnunk. Ráfordításként kell számításba vennünk a befektetett élő munkát, továbbá az úgynevezett holt munkát, vagyis a termelésben lekötött eszközöket, a felhasznált anyagok értékét. Eredménynek pedig a nemzeti jövedelmet tekintjük. Ily módon a hatékonyság tényezői: a munkatermelékenység, az eszközhatékonyság és az anyagfelhasználás. Mindhárom tényező tekintetében sok a javítanivaló. Visszatekintve hazánk első szocialista gazdasági mechanizmusára, amely az ötvenes években jött létre, szembetűnő, hogy sem a munka termelékenysége nem ösztönzött kellően, sem az eszközök hatékonyságára, de különösen az utóbbira nem: annak volt a legbizonytalanabb tervmutatószámrendszere. Népgazdaságunk „beruházási kazánját” emiatt állandóan „tűlfűtöttük”, és viszonylag kevés energiát nyertünk belőle. Ezért már hasztalan javítottuk volna a régi mechanizmust, azt egy újjal kellett felcserélni, s ma már egyértelműen tisztázódott, hogy ezt a mechanizmust a saját elveinek és logikájának az alapján helyes továbbfejleszteni, nem pedig úgy, hogy a régi mechanizmusból a régi értelemben vett centralizmus bizonyos elemeit ültessük át a mai mechanizmusba. A centrális érdekeket most is érvényre kell juttatni, de más módon és nem abszolutizálva azokat.

Hogy elérjük-e belátható időn belül a sokkal nagyobb hatékonyságot, az két fő tényezőtől függ: a központi szabályozás ésszerűségétől, összehangoltságától, valamint a helyi vállalkozó kedv kibontakozásától. Attól, hogy a termelésirányítók igazán keresik és megtalálják-e az önálló cselekvés lehetőségét mind több gazdasági egységnél, vagy inkább központi programokat várnak és szorgalmaznak. Nem dobják-e vissza a hatékonyságjavítás labdáját a központi szerveknek? Hogy ne így legyen, ahhoz bizonyos adag hazafias becsvágyra is szükség van a cselekvés minden szintjén.

Társadalmi szolidaritásunk erejét két dolog teszi próbára: az átmeneti jellegű, de eléggé elhúzódó gazdasági nehézségek a társadalom fokozott tűrőképességét igénylik, a nagyobb mikrogazdasági változékonyság pedig újfajta alkalmazkodóképességet igényel az egyénektől és a különféle közösségektől.

A hatékonysági követelmény a mi viszonyaink között csak úgy érvényesíthető, ha az árak és a valutaárfolyamok nem szakadnak el a piaci értékviszonyoktól, s ha az utóbbiak változnak, az áraknak is változniuk kell. A tervgazdálkodásnak megfelelően az állam ezután is szabályozza az árak szintjét ugyanúgy, mint a bérek szintjét és a jövedelmek alapvető elosztási arányait; e téren sem engedi uralomra jutni a piaci ösztönösséget. De az adott helyzetben nem biztosíthatja az árszínvonal változatlanóságát, mert a világpiacon árszint emelkedése egyfelől bizonyos hazai ráfordítási költségek emelkedését eredményezi, másfelől oly mértékű inflációs nyomást gyakorol a gazdaságra, hogy a következő években is elkerülhetetlen a termelői árszint évi 2—3 százalékos, valamint a fogyasztói árszint mintegy évi 4 százalékos emelkedése. Az árak gyakoribb változása termelőnek is, fogyasztónak is nehezíti a gazdálkodását, de mégis ez a kisebbik rossz, mert az árak adminisztratív rögzítése — ha túlmegy egy bizonyos határon — csak áruhiányhoz vezetne, a hiány pedig a gazdaságtalanság szülőanyja.

A hatékonyság elve változást igényel a foglalkoztatáspolitikai eddigi gyakorlatában. Nem valamiféle „szocialista munkanélküliségben” kell keresnünk a megoldást, hanem abban, hogy a teljes foglalkoztatás elvét az eddigittől eltérően, más módon juttassuk érvényre. Mindenekelőtt a keresletet és a kínálatot kell népgazdasági méretekben, globálisan egyensúlyban tartani, nem szabad megengedni túlkereslet kialakulását, mert az sajátos, társadalmilag előnytelen munkaerőmozgást vált ki. Továbbá a munka-termelékenységgel együtt ösztönözni kell a helyi munkaerő-feleslegek felszabadítását, megfelelő munkahelyteremtő politikával is elősegítve a felesleges munkaerő átáramlását. Ezek világos elvek, és bár lehet azt is gondolni, hogy „szép elvek, de mi lesz a gyakorlatban?”, mégis ezek lehetnek az alapjai a helyes gyakorlatnak, amit lépésről lépésre lehet kialakítani. Mindenesetre, ha nem kísérné társadalmi megértés és bizalom ezt a központi törekvést, akkor tényleg aggódni kellene, hogy mi lesz a gyakorlatban, mert akkor az ebbeli cselekvésünk alighanem a nullszinten maradna. Márpedig akkor a termelési szerkezet sem fejleszthető a kívánt módon.

A társadalmi szolidaritás erősítése megkívánja a gazdasági együttműködésben a lelkiismeretességet és a nagyobb pontosságot, az alá-fölérendeltségi kapcsolatokban a fegyelmet (alulról) és az önfegyelmet (felülről). Ez nagyon fontos, de egymagában kevés lenne a boldoguláshoz. A társadalmi kapcsolatokat és az együttműködés mechanizmusát is fejleszteni kell.

Abból kell kiindulnunk, hogy a szocialista társadalom csak a legfőbb politikai és gazdasági célok szempontjából homogén, a gazdasággal kapcsolatos érdekek és szemléletek tekintetében pedig strukturált. A szolidaritás megalapozottabb, tartósabb lehet akkor, ha nemcsak a szorosban vett fegyelmezettségen alapul, hanem ugyanígy az érdekek tisztázottságán és a szemléletek összehangolódásán. Mindez szükségessé teszi a szocialista demokrácia tartalmi elmélyítését és további fejlesztését, a politikai és a tömegtájékoztatási gépezet élénk, olajozott működését annak érdekében, hogy ezen keresztül széles körben világossá váljanak a fejlődés valóságos alternatívái, és kiküszöbölődjenek az álalternatívák, a velük kapcsolatos álviták.

Számos olyan témát lehet találni, melyeket közéleti vitákban még ma is „vagy-vagy”-ként kezelnek némelyek, pedig igazában az „is-is” alapállás a jogosult. A lényegesebbek közül az alábbiakat említem:

— Az erkölcsi értékek vagy az anyagi értékek növelése az időszerűbb-e

a mostani időszakban? Nem állítom, hogy mindig és mindenkor párhuzamosan kell cselekedni mindkét irányban, de állítom, hogy most egyiket sem tekinthetjük másodlagosnak, sőt azt is, hogy az egyik csak a másikkal együtt növekedhet.

— Agrárcentrikus, vagy iparcentrikus gazdaságfejlesztés mellett „tegyük le a garast”? Valamikor nagy politikai csatározások zajlottak e kérdés körül, ma is nagyon fontos téma, de a „vagy-vagy” kérdésfeltevés felett igazából már eljárt az idő. Az élelmiszer-termelés egyik legkorszerűbb gazdasági águnk, elhanyagolása bűn lenne, viszont az ipar ebbe is mindjobban behatol, és a primer ipari területek is gazdasági létünk egyik alapját képezik.

— A műszaki vagy a közgazdasági szemléletet erősítsük a gazdasági életben, melyiknek ítéljük a nagyobb társadalmi fontosság pálmáját? Nyilvánvaló, hogy mindkét szemléletnek vannak egymástól elkülönült képviselői, s mindegyik fél igaz ügyet képvisel, akár a műszaki fejlesztést szorgalmazza, akár a gazdasági hatékonyságot kéri számon. Az is bizonyos, hogy a két ügy nem esik automatikusan egybe, hogy esetenként szembeállításra van szükség. Az alapállás azonban nem lehet más, mint a két szempont összekapcsolása.

Azzal, hogy ezekben a témákban a „vagy-vagy”-gyal szemben az „is-is” mellett török lándzsát, csak az alapállást gondolom tisztázni, mert magam is vallom, hogy a „hogyan és miként”, a „mérték és arány” kérdése jogos vitákat válthat ki.

★

Eger városa, amely elkötelezte magát a hazafiasság ügyének gondolati tisztázása mellett, a magyar gazdasági életnek is fontos tényezője, ipari és mezőgazdasági központ, a szellemi életben hagyományőrző és újíto szerepet vállal.

Úgy érzem, hogy a mostani konferencia úgy jelentkezik a közéletben, mint Eger üzenete az országnak, s az üzenet lényege:

„Ha szeretjük hazánkat, fokozzuk szolidaritásunkat a gazdasági építésben!”

„Ha fejlett szocializmust akarunk, nem békülhetünk ki a középszerűséggel, szembe kell szállnunk mindenfajta szűkkeblűséggel!”

„A felemelkedés további útját ezután is, mindig is a hazafiasság és az internacionalizmus szocialista összekapcsolásában látjuk!”

A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére

A szervezeti rendszer alapkövetelményei

A gazdasági mechanizmus tartalmát közkeletű leegyszerűsítéssel a tervezés, a szabályozás és az intézményi rendszer hármasságával szokásos meghatározni. Az első két tényező tudományos elemzésével, továbbfejlesztésével különféle állami szervek és kutatóintézetek hivatásszerűen foglalkoznak. A népgazdaság szervezeti rendszerének problémáiról korábban tervszerű kutatás sem a tudományos kutatóhelyeken, sem az állami irányító szerveken belül lényegében nem folyt. Sőt a gazdaságirányítási szervezeti rendszer intézményes fejlesztése hosszú időn át egyetlenegy központi állami szervnek a hatáskörében sem szerepelt.¹

Mindez közrehatott abban, hogy a népgazdaság szervezeti változásai eddig általában nem átfogó koncepciók keretében, nem tervszerűen mentek végbe hazánkban. Ebből is adódik az a jelenleg meglehetősen elterjedt — szerintem téves — szemlélet, amely a szervezeti intézkedések sikerességével szemben eleve szkeptikus: „érdemi gazdaságpolitikai problémákat nem lehet szervezeti intézkedésekkel megoldani” stb.

Az igazság kedvéért el kell ismerni, hogy ezt a vitatható nézetet meglehetősen alátámasztották az eddigi gyakorlati tapasztalatok. A szervezeti változások általában a sürgős napi feladatok túlzottá szerű megoldására irányultak, és ritkán bizonyultak tartósnak. Egyes szervezeti intézkedéseket nem is hajtottak végre következetesen, rövid időn belül egymás hatásait lerontó szervezeti változtatások követték egymást. Akár szervezeti összevonásokra, akár szétválásokra került sor, ezek jórészt csak mennyiségi jellegű változásokat jelentettek, nem pedig a szervezetek funkciójában végbemenő minőségi változást. Sok esetben a szervezeti változás, például 1967-ben egyes trösztök egyesüléssé való átminősítése, lényegében csak a cégtábla átfestését jelentette. Vagy a kisebb vállalatok ipari nagyvállalatban, trösztben való egyesítése a 60-as évek elején sok esetben nem hozott létre valószínű nagyvállalatot; nem koncentrációt, hanem mesterséges centralizációt jelentett. Az így létrehozott „nagyvállalat” szétszórt vegyeskereskedés jellegű telepek halmazaként, adott esetben alacsonyabb termelékenységgel működött, mint az ágazatába tartozó kisüzemek. A minisztériumi össze-

¹ Az Állami Tervbizottság hatáskörének 1980. évi módosításával ez a helyzet megváltozott.

vonások esetében is sokszor csak egyszerűen a minisztériumi szervezetek „összetolására” került sor, és nem a minisztériumi munka tartalmi változására. Vagyis sok esetben „szervezeti dominójáték” folyt, melynek célja vagy egyes rosszul sikerült gazdaságpolitikai akciók hatásainak enyhítése, vagy vezetői-személyi kérdések rendezése volt.

A szervezeti változások eredményességével szembeni kétkedést mégis helytelennek tartom. A helyes felfogás szerintem: tartalmi gazdaságpolitikai kérdéseket nem lehet *csak* szervezeti lépésekkel megoldani; ugyanakkor azonban az is tény, hogy adott esetben bizonyos gazdasági ellentmondásokat szervezeti intézkedések nélkül *nem lehet* feloldani.

Tudatos, folyamatos munkát kell tehát folytatni mind a tudományban, mind a párt és az állami irányítás központi szerveiben a gazdasági mechanizmus szervezetrendszerével kapcsolatban is. A gazdaságirányítási, illetve a vállalati struktúra szervezetének fejlesztését csak *rendszer szemléletben*, a kölcsönhatásokat figyelembe véve, a távlati reflexhatásokkal is számolva, az *előnyöket és a hátrányokat egyaránt mérlegelve* lehet végrehajtani. Általában nem eredményesek az összenszervezettek csak egy-egy elemét érintő, a többi szervezeti tényezővel összhangban nem álló átszervezések.² E munka során *tudományos modelleket* kell kidolgozni, *alternatív lehetőségeket*, amelyek közül a politika adott pillanatban választhat. Ez esetben nem kell improvizálni az egyes szervezeti változásoknál. Hasznos, ha ilyen tudományos modellből többel is rendelkezünk. Ezek hátrányait és előnyeit folyamatosan össze kell hasonlítani. A tudományos előkészítéshez tartozik a gazdaságirányítás szervezeti rendszerére vonatkozó nemzetközi tapasztalatok rendszeres elemzése, naprakész nyilvántartása, modellezése, fejlődési tendenciáinak elemzése, a külföldi tapasztalatok magyar alkalmazási lehetőségeinek folyamatos mérlegelése. A távlati tervezésnek ki kell bővülnie, a gazdaságpolitikai célokon és feltételeken túl, a gazdaságirányítási és vállalati szervezeti rendszer fejlesztésének elvi koncepcióival is.

A szervezeti rendszerek viszonylagos önállósága

A gazdaság szervezeti rendszerével való tudatosabb foglalkozást szerintem gátolja a gazdasági rendszerek tipológiájának a gazdasági növekedésre, illetve a piac szerepére központosított hagyományos tárgyalása. Aligha lehet tagadni a gazdaságirányítási működés, a gazdaságirányítási eszköztár, a gazdaságpolitikai célok hatását a szervezeti rendszerre. Ugyanakkor azonban a szervezeti rendszernek immanens sajátosságai, önmozgásai is vannak, így a szervezeti rendszerek viszonylag önállóan is modellezhetők. Például a nyugati országok gazdaságán belül előszeretettel különböztetik meg a liberálkapitalista vonásokat megőrző, illetve a fejlett állami monopolkapitalista csoportot. Pedig számos olyan tőkésországot ismerünk, ahol tartalmilag nagyon erős állami gazdaságirányítási funkció alakult ki, de a gazdaságirányítás szervezeti kerete erősen emlékeztet a liberálkapitalizmus 19. századi rendszerére. Egyes országokban viszont (például Franciaországban, Olaszországban vagy Ausztriában) kialakult az állammonopolista kapitalizmus gazdaságpolitikai tartalmának megfelelő gazdaságirányítási szervezetrendszer.

² Mindez természetesen nem jelenti a fokozatos végrehajtás lehetőségének tagadását. A fokozatosságnál azonban ügyelni kell arra, hogy az valóban az eredeti koncepció végrehajtását jelentse, s hogy az időközi kompromisszumok ne deformálják az elvi lényegét.

A szocialista országok gazdasági mechanizmusait a 60-as évektől kezdődően alapvetően a terv és a piac kapcsolatrendszere szempontjából tipizálták, és ebből a szempontból beszélnek például direkt vagy indirekt, centralizált vagy decentralizált, tervmutató vagy tervszerű piacsabályozási rendszerekről. Ezen osztályozás létjogosultságát nem vitatva, a gyakorlati tapasztalatok alapján mégis megállapítható, hogy a 60-as évekkel szemben a 70-es években a külföldi szocialista országok gyakorlatát nem annyira a terv és a piac kapcsolatában, mint inkább a gazdaságirányítás szervezetrendszerében végbemenő változások jellemezték. Ebből a szempontból különösen kiemelkedik az *egyszerre irányító és gazdálkodó, önelszámoló nagyszervezetek* különféle típusainak (kombinátoknak, egyesüléseknek, gazdasági komplexumoknak stb.) a megjelenése, amelyek *már nem államigazgatási középírányító szervek*.³ Ezek a nagyszervezetek jelentősen átalakítják a kormányzati, a funkcionális és az ágazati gazdaságirányítás szerepét ezekben az országokban⁴, természetesen változásokat hozva a vállalati szférában, a vállalati funkciók vonatkozásában is. A tervbontás tartalmában általában nincs gyökeres változás az 1960-as évekhez képest, a szervezeti rendszerben azonban lényeges módosulások mentek végbe.

Magyar sajátosság a szervezeti rendszer szempontjából, hogy 1957 és 1967 között Magyarországon lényegében egy mérsékelt tervlebontásos rendszer működött, és ennek során a gazdaságirányítás szervezeti rendszere erőteljesen átalakult, mintegy előkészítve a tartalmi reformot. Így az iparban 1957-ben háromra csökkentették az ágazati minisztériumok számát. Az ágazati minisztériumok *belső szervezetében* is jelentős változások mentek végbe — például az ún. szakfelügyelet 1964. évi általános intézményesítésével megjelent a reformmal bevezetett nem hierarchikus ágazati irányítás öse, amely már túllép a minisztérium alá tartozó vállalatok irányításán. Az 1960-as évek elején megkezdődik a funkcionális szervek erősödése is stb.

A gazdaságirányítás e szervezeti rendszerére támaszkodva, 1968-ban a népgazdasági tervezés keretében alapvetően piacsabályozásra törekvő reformot *szervezeti változások* nélkül is be lehetett vezetni. A vállalati szféra 1961—64 közötti átszervezése, a trösztök, ipari nagyvállalatok létrehozása, a nagy iparági monopolszervezetek léte azonban alapvetően ellentétes volt a piaci és versenyviszonyok kibontakoztatására irányuló reformtendenciákkal, hiszen verseny nélkül a vállalati önállóság könnyen a visszaélések melegágyává válhatott. Mindezek továbbhatásaként a gazdaságirányításnak még a tervlebontásos rendszerben létrejött felső szervezeti struktúrája — párosulva az eltorzult vállalati struktúrával — kezdett visszahatni a gazdaságpolitikai tartalomra, gátolva a reform további kibontakozását. A világgazdasági helyzet számunkra kedvezőtlen alakulása tovább erősítette ezt a folyamatot úgy, hogy végül az új tervező-szabályozó tartalom kezdett alkalmazkodni a régi szervezeti formákhoz, nem pedig azok az

³ A magyar közgazdasági irodalom általában csak a korábbi középírányító szervekkel való azonos vonásait emeli ki ezeknek a nagyszervezeteknek (amelyek egyes altípusai között egyébként jelentős különbségek vannak), de azon minőségileg új vonásukat, hogy nem államigazgatási, hanem „szocialista konszernként” tisztán gazdasági szervezetek, alig hangsúlyozza.

⁴ Ezzel függ össze az ágazati minisztériumok önelszámolásra való átállításának eszméje is. Ez esetben az ágazati minisztérium válik mintegy ágazati „szuperkonszernmé”. Ez az irány főleg a Szovjetunióban és Bulgáriában jelentkezett (lásd például az 1979-es szovjet párt- és kormányhatározatot az ágazati minisztériumok fokozatos átállításáról az önelszámolásra).

előbbihez. Egyre növekvő rés keletkezett a gazdaságpolitikai dokumentumokban foglalt elvi álláspontok, illetve az azokat a gyakorlatba átültetni hivatott alapszabályok (például a népgazdasági törvény, a pénzügyi törvény vagy a vállalati törvény) és a tényleges gyakorlat között.⁵ Ez egyértelműen hátrányos szerintem. Így a gazdaságirányítási rendszer és a vállalati szervezeti struktúra fokozatos átalakítása *alapvető fontosságú* távlati gazdaságpolitikai feladattá vált, amelyet helyesen végrehajtani csak tudományos alapokon, tervszerűen, rendszerszemléletben, kapkodás nélkül lehet.

A gazdaságirányítási és a vállalati szervezet kölcsönhatásai

A gazdasági intézményrendszer két nagy szervezeti szférából áll; a *központi gazdaságirányítás szervezetéből* és a *vállalati szervezeti rendszerből*. Ezek közül az elmúlt időben egyoldalúan a vállalati szervezeti rendszer kérdései kerültek előtérbe az irodalomban. Ez érthető is, tekintve az 1960-as évek elején végrehajtott ipari átszervezés negatív hatásait.⁶ A vállalati szervezeti rendszer elméleti vizsgálata ezért most nagy erővel folyik. Előtérben egyrészt a nagyvállalatok kérdése áll, másrészt az, hogy milyen szervezeti formák alakíthatók ki a kisvállalkozások részére. A szervezeti rendszerrel kapcsolatos folyamatos fejlesztő munka azonban *nem szűkíthető le a vállalati szférára*. A központi gazdaságirányítás szervezeti rendszerét is tudományosan alátámasztott, tudatos szervezőmunka eredményeként kell kialakítani. A központi gazdaságirányítás vizsgálata alapvetően a kormányzati gazdaságirányítás elemzését jelenti, ideértve mind a funkcionális, mind az ágazati gazdaságirányítást is.

Véleményem szerint a *gazdaságirányítási* szervezet és a *vállalati* struktúra egymással szorosan összefüggenek. Ezért erősen vitatható az a felfogás, mely szerint a gazdaságirányítási szervezetrendszer fejlesztése a *tervezéshez* kötődik, a vállalati szervezetét pedig a pénzügyi irányításhoz. Az sem szerencsés, hogy a tudományos kutatásban is szétvált ez a két szféra: a vállalati szervezetet a „*Szocialista vállalat*” országos kutatási főirány keretében kutatták, a központi gazdaságirányítás szervezete viszont a „*Gazdaságpolitika*” főirány keretébe tartozott.⁷

Már az eddigi munkák tapasztalataiból is leszűrhető az a következtetés, hogy a *vállalati szervezeti struktúra elválaszthatatlan kapcsolatban van a funkcionális és az ágazati irányítás szervezeti kérdéseivel*. Következésképp a gazdaságirányítás szervezete nem vizsgálható a vállalati szervezettel való kapcsolat nélkül, és viszont. Ezt a felismerést tükrözi, hogy 1981-től olyan központi kutatás indul, amely a gazdaságirányítási és a vállalati szervezeti struktúrát *együttesen* vizsgálja. A szervezeti rendszer szempontjából szerintem nem annyira a gazdaságirányítási és a vállalati szervezeti kérdéseket

⁵ Ez is mutatja, milyen jelentős konzerváló szerepük van a szervezeti hagyományoknak, a beidegzett rutinnak.

⁶ A szervezeti intézkedések sok esetben sajnos visszafordíthatatlanok. Előfordul például, hogy valamely trösztöt vagy nagyvállalatot a mai körülmények közt célszerű lenne felbontani. A nagyvállalaton belüli szakosítás, bizonyos közös intézmények létrehozása stb. azonban olyan helyzetet teremtett, hogy a felbontás csak tetemes anyagi áldozatok árán volna lehetséges.

⁷ Elvileg a „*Közigazgatás*” főirány keretébe is besorolhatók ezek a témák, lévén a vállalatok központi állami szervek általi irányítása közigazgatás is. Ilyen kutatások azonban intézményesen ott nem folytak.

kell egymástól elválasztani, hanem inkább az *általános, stratégiai jellegű* szervezést az *operatív* gazdaságirányítási szervezéstől. E két tevékenység — bár kapcsolódik egymáshoz, és gondoskodni is kell a kettő közötti kölcsönös és folyamatos visszacsatolásról — egymástól viszonylagosan elhatárolható; az első inkább a gazdaságpolitikát megalapozó tervezés, a másik inkább a gazdasági szabályozást realizáló pénzügyi, illetve az ágazati irányítás körébe sorolható.⁸

A szervezeti rendszer kérdéseinek tudományos vizsgálata természetesen nem jelentheti a gazdaságirányítás tartalmát képező tervezés és szabályozás háttérbe szorulását. Önmagukban, megfelelő gazdaságpolitika, tervezés és szabályozás nélkül a legjobb szervezeti modellek sem vezethetnek eredményre, a szervezeti megoldások nem csodaszerek. Továbbá a tudományos alátámasztás igénye mit sem változtat a szervezetrendszerrel hozott konkrét döntések politikai jellegén. A tudomány nem veheti át a politika szerepkörét, a modellek közötti választás, a szervezeti módosítások időpontjának meghatározása stb. *csak politikai döntés lehet*. A hazai és a nemzetközi tapasztalatok is egyértelműen azt mutatják — különösen a központi gazdaságirányítás területén —, hogy az egyes szervezetek konkrét kialakítása szükségszerűen függ a rövid távú politikai szempontoktól, ezen belül a szubjektív (személyi) tényezőktől is. A tudomány által felismert fő tendenciák tehát csak a politikai szempontok szűrőjén átmenve érvényesülhetnek.

Ugyanakkor óvakodni kell a gazdaságirányítási-vállalati szervezetrendszer kérdéseinek *„túlideologizálásától”*. Példaként hadd hivatkozzam a vállalati szervezetekkel kapcsolatos téves elméletek két végletére. Az egyik a nagyvállalatok szervezésének azzal való „alátámasztása”, hogy a nagyvállalat „szocialistább”, „össznépiabb”, mint a kisvállalat. A másik az a liberálkapitalista reminiscenciákat tükröző álláspont (amely a magyar szövetkezetpolitikai elméletek 60-as évek végi, 70-es évek eleji túlhajtásaiban is közrejátszott), mely szerint egy kis vállalat *automatikusan demokratikusabb*, mint egy nagy. Valójában a gazdaságirányítási-vállalati szervezetről kérdései elsősorban technikai jellegűek, amelyeknek ugyan természetszerűen vannak ideológiai vonatkozásaik is, de csak meghatározott keretek között.

A komplex vizsgálat szükségessége

A gazdaságirányítási szervezet csak komplexen — a közgazdaságtan, a politikatudomány, a szociológia, a szervezéstudomány, az állam- és jogtudomány eszköztárának együttes felhasználásával — vizsgálható. Ezért e tudományágaknak a szervezeti rendszer fejlesztéséhez felhasználható eredményeit rendszeresen össze kell hangolni. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy mind a politikatudomány, mind a közgazdaságtan, mind a szervezéstudomány, mind pedig a jog külön-külön öntörvényű rendszerek, immanens sajátosságokkal, amely utóbbiak viszont sokszor egymással eleve ellentétesek. *Teljes összhang tehát nem lehetséges*, csak viszonylagos összeegyeztetésről lehet szó. Súlyozni kell tehát: bizonyos vonatkozásokban a közgazdasági, másokban a szervezési vagy a jogi szempontok kerülnek előtérbe, természetesen más előnyökkel, illetve hátrányokkal, más kockázatokkal.

Példával élve, a népgazdaság szervezetének alapvetően a gazdaság-

⁸ Lényegében ez az elv érvényesült az Állami Tervbizottság és az 1980-ban létrehozott Gazdasági Bizottság hatáskörének elhatárolásakor.

politikai célokhoz kell igazodnia. A hierarchikus ágazati irányítás közép-irányító szervek útján történő érvényesítése pedig kitűnően megfelelt a gyors gazdasági növekedésre koncentráló és részletes naturális tervlebontással irányító gazdaságpolitikának. A mai bonyolultabb és fejlettebb gazdasági körülmények között azonban több egyaránt fontos gazdaságpolitikai cél van, amelyek sohasem lehetnek egymással teljes összhangban, így bizonyos szervezeti megoldások egyes gazdaságpolitikai célokat jobban elősegítenek, mint másokat. Mindehhez járul, hogy bár a népgazdaság szervezeti felépítésének meg kell felelnie az alapvető népgazdasági folyamatok szervezési törvényszerűségeinek, ebben a körben is több szervezeti variáns adódik. Az egyes gazdaságpolitikai célok, illetve szervezeti alternatívák megvalósítását többféle jogi megoldás is körülbelül egyenértékűen szolgálhatja, miközben a célok és a szolgáltatukra rendelt eszközök között mindig marad ellentmondás. A tudatos koncepciókialakítás természetesen csökkentheti (a voluntarista szubjektívizmus pedig növelheti) ezeket az objektív ellentmondásokat, de teljesen nem szüntetheti meg őket.⁹

A szervezeti diszfunkciók kialakulásában jelentős szerepet játszik az a káros jelenség, amelyet *uniformizálásnak* nevezhetünk. Például a gyakorlatban alig használták ki azt a vállalati törvény adta lehetőséget, hogy a nagymértékben centralizált trösztöktől a rendkívül laza trösztökig egyedi alapító határozatokkal változatosan differenciált tröszti szférát hozzanak létre. Az uniformizálást a szocialista építés kezdetén a rendelkezésre álló kis számú szakemberállomány és a lakosság kulturális színvonalának viszonylag alacsony volta még indokolhatta. A fejlett szocialista társadalomban azonban egyre több a lehetőség arra, hogy a gazdaság szereplőire bizzuk a lehetséges szervezeti formák közötti *választást* is. Például helyes volt az 1977—1978-as magyar társulási szabályozás *formagazdagsága*. Egyes formák alkalmazására ugyan az iparban eddig alig került sor, a jövőt azonban befolyásolhatják: bármikor megelevenedhetnek, például mert alkalmasak kisvállalkozások létrehozására stb.

Általában *óvakodni kell az egyoldalúságtól*, így a gazdasági szervezetrendszerben a *centralizációt és a decentralizációt* — a körülményekhez igazodva — *egyenként érvényesíteni kell*. Figyelemmel az eddigi fejlődésre, megítélésem szerint a következő években a *vállalati szférában inkább a decentralizálásra kell törekedni, a kormányzati gazdaságirányítás terén viszont általában a centralizáció az időszerű*.¹⁰

A kölcsönhatások ellenére, a gazdaságirányítási szervezet átalakítása nem mehet végbe teljesen azonos elvek szerint a vállalati szervezet fejlődésével. Míg az 1950-es években alapvetően az ágazati minisztériumok belső szervezete és működése, az ágazati irányítás követelményei nyomták rá bélyegüket a vállalati belső szervezetre és működésre, az 1970-es években nagy — vezető ágazati minisztériumi beosztásba került — volt sikeres nagyvállalati vezetők a vállalat-szervezés törvényszerűségeit kívánták alkalmazni a minisztériumi belső szervezetre. Ez szerintem szintén helytelen: *a gazdaságirányítás és a vállalatvezetés nem azonos jellegű funkciók*, egy ága-

⁹ Itt hasonló objektív ellentmondásokról van szó, mint amelyeket Kornai János vázolt „Hatékonyság és szocialista erkölcs” című cikkében (Valóság, 1980. 5. sz.).

¹⁰ Felvetődhet, hogy egyes trösztök és ipari nagyvállalatok széttagolása, új kisvállalatok alapítása és általa a vállalatok számának növekedése ellentétes például az ágazati minisztériumok integrálásával, számuk csökkentésével. Szerintem ez az ellentmondás látszólagos, sőt e két tendencia feltételezi egymást.

zati minisztérium nem fogható fel trösztként vagy nagyvállalatként. Az ágazati minisztérium ne gazdálkodjon, ne vállalja át a gazdálkodás felelősségét a vállalatoktól, mert ez legalább úgy csökkenti a központi irányítás hatékonyságát, mint a vállalati önállóságot. Például miután a 70-es évek közepén kialakult az a jogszabályokkal ellentétes felfogás, hogy az ágazati minisztériumok konkrét felelősséggel tartoznak ágazatuk termelési, beruházási, ellátási teljesítményeiért, a minisztériumok egyre inkább rákényszerültek a tulajdonképpen jogellenes operatív vállalatirányításra — stratégiai irányítási feladataik rovására, egyúttal zavarva a vállalatok tervszerű tevékenységét. A gazdaságirányítás sajátos *közigazgatás*, nem olvadhat össze a vállalati gazdálkodással, nem válhat közvetlen termelésirányítássá.

Nyíltabban érdek megjelenítő szervezetek

A kialakulóban levő magyar politikatudomány kimutatta, milyen káros, ha a gazdaságirányítási tevékenységet *túlzottan „átpolitizálják”*, illetve ha a politika túlságosan elmerül a napi gazdasági problémákban. Ennek felel meg szervezeti vonatkozásban az a felismerés, hogy a kormány és a pártirányítás kapcsolatában növelni kell a kormány politikai jellegét, és csökkenteni a pártirányítás egyes államigazgatáshoz idomuló működési jegyeit. (Ezáltal mind a kormányzati, mind a pártirányítás hatékonyabbá tehető.) Hasonló a helyzet a szakszervezetek vonatkozásában is. A szakszervezetek érdekvédelmi funkcióinak kibontakozását nézetem szerint gátolja, ha magukra vállalnak egyes államigazgatási feladatokat (például a társadalombiztosítás lebonyolítását), jogi szabályozó funkciókat látnak el, hasonulnak az államigazgatás hierarchikus belső felépítéséhez.

A politikai szociológia mutatta ki azt is, hogy a gyakorlatban elburjánzott burkolt „kijárási” érdeknilvánítás, informális alkukhelyzetek kialakítása helyett jobban *törekedni kellene az érdekek nyíltabb szervezeti megjelenítésére*. Kimutatta továbbá, hogy a gazdaságirányító szervek nemcsak népgazdasági érdekeket képviselnek, hanem *saját szervezeti érdekekkel* is rendelkeznek, amelyek más gazdaságirányítási szervezeti érdekekkel ütközhetnek, sőt adott esetben a népgazdasági érdekekkel is szembenállhatnak. A vállalati érdekek és a gazdaságirányítási érdekek ütközése esetén nem feltétlenül az utóbbi képviseli a népgazdasági érdeket, bár a gazdaságirányító szervek általában nagyobb informáltsága lehetővé teszi, hogy a vállalatokkal szemben a népgazdasági érdekek képviselőjeként lépjenek fel. A népgazdasági érdekek felismerésének helyességére egyébként nincs abszolút biztosíték: a vállalati csoportérdek is egybeeshet a népgazdasági érdekekkel. Másfelől a valós népgazdasági érdekeket *mindig szükségképp színezik az egyéni, csoport- és szervezeti érdekek*. De még a népgazdaság érdeke sem egységes, különféle vonatkozásai vannak, időtávban is (például rövid távú költségvetési vs. hosszú távú fejlesztési érdek), tartalomban is (például belső ellátás vs. export), amelyek *egymással is rendszeresen ütköznek*.

A politikai szociológia eredményeinek ismeretében időszerűnek tűnik, hogy *nyíltabb* érdekkütköztető és -egyeztető eljárásokat, szervezeti kereteket, formákat dolgozzunk ki.¹¹ Így *differenciáltabb* szervezeti érdekkonstrukciókat kellene kialakítanunk. Például szerintem a szakszervezetek ne akarják vala-

¹¹ Lásd például *Bihari Mihály*: A gazdasági döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szemle, 1979. 3. sz.

mennyi réteg, foglalkozási csoport érdekét — az ágazati és a vállalati érdeket, a vállalatvezetői és az alkalmazotti érdekeket egyaránt — képviselni, hanem *koncentráljanak meghatározott munkavállalói, dolgozói érdekek közvetlen védelmére.*

Ugyancsak szociológiai vizsgálatok mutatták ki, hogy a vállalati érdekek képviseletét — a szövetkezetek kivételével — az ágazati minisztériumok látják el, adott esetben a kormányzati irányítással szemben is. Ez a közigazgatási úton történő érdekképviselet és érdekvédelem szükségképpen *deformált*, hiszen a minisztériumoknak mindenekelőtt a kormányzati gazdaságpolitikát kell érvényesíteniük a vállalatok felé. Helyesebb ezért, ha a gazdaságirányítás nem fonódik össze a vállalati érdekek képviseletével. Nem ellentétes az állami tulajdonnal, ha az állami szektorban is *vállalati érdekképviseletek létesülnek.* Például ha a Magyar Kereskedelmi Kamara tagozatai képviselik a vállalati vállalkozási érdekeket a gazdaságirányítás közigazgatási szervezetével (és nem az állammal!) szemben. A gazdaságirányító szervek ez esetben a vállalati érdekképviseletekkel kötött megállapodások útján is gyakorolhatnának befolyást a vállalatokra. Az érdekképviseletek feladata lenne továbbá a *vállalati kooperáció támogatása*, kereskedelmi szokványok kialakítása, a vállalatok közötti egyeztetés, jogviták elbírálása stb. A vállalati érdekképviseletek a maguk sajátos eszközeivel *javíthatnák a vállalatközi együttműködést*, tehermentesíthetnék tehát az állami gazdaságirányítást ebben a vonatkozásban.

Az államigazgatás csökkentése a gazdaságirányításban

Történetileg szükségszerű volt, hogy a fejlődés kezdeti szakaszában a szocialista állammodellben *túlsúlyra jutottak az államigazgatási szervek.* Ezáltal az államigazgatási szervek tényleges fölényre tettek szert más állami szervekkel, így az államhatalmi-népképviseleti, a tanácsi, valamint az ügyészi és bírói szervekkel szemben. Továbbá, mint már említettem, bizonyos politikai-társadalmi szervezetek működése is részben „*elállamigazgatásiasodott*”. Harmadszor, a túlsúlyra jutott államigazgatás *zárttá vált*, és igyekezett kivonni magát minden más állami (például a bírói), illetve társadalmi szervezeti ellenőrzés alól, vagy formálissá tenni az ellenőrzést.¹² Ez az államigazgatás mereven *hierarchikus* jellegű volt, ami nem kedvez a szocialista demokrácia fejlettebb formáinak. A gazdaságirányításban ez az államigazgatás összefonódott a naturális tervlebonthatóság szükségleteivel, és elsősorban *az ágazati hierarchikus vállalatirányítás* központi szerepében jelentkezett, amely a funkcionális gazdaságirányítást lényegében a kormány törzskari előkészítő apparátusának szerepére korlátozta, és a „szolgálati útra” hivatkozva elvágni igyekezett a vállalatoktól.

Ez az államigazgatási-ágazati gazdaságirányítási rendszer (bár nagy gazdasági-politikai-társadalmi sikereket értnek el vele) a fejlődés mai szakaszában *lassan túlhaladottá válik.* A hierarchikus gazdasági államigazgatás *viszonylagos és fokozatos korlátozása* alapvető feladattá válik. Amíg ez meg nem történik, addig az adminisztratív, bürokratikus túlszabályozás burjánzásával szemben sem lehet jelentősebb sikereket elérni. Az államigazgatás viszonylagos korlátozása az egész társadalmi, állami mechanizmusban alap-

¹² Ennek kimutatását lásd *Bihari Ottó*: Belső ellentétek és kiegyenlítésük a szocialista államszervezetben. Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. 1—2. sz.

vető fejlődési tendencia, és ennek a gazdaságirányításban is szükségképpen érvényesülnie kell. Ugyanakkor azonban azt is látni kell, hogy csak a korábbi túlhajtások leépítéséről, az államszervezet *egészséges egyensúlyának* helyreállításáról lehet szó (például az országgyűlés, az Elnöki Tanács, a bíróság, az ügyészség szerepének növeléséről a gazdaságirányításban), *nem pedig az államigazgatás kiszorításáról*. Sőt a műszaki fejlődés állandóan új és új területeken teszi szükségessé az államigazgatás szervező szerepét (lásd például a környezetvédelmet). Nem egyszerűen az államigazgatás csökkenésére van tehát szükség a népgazdaságban, hanem többek között arra, hogy — azokon a területeken, ahol az államigazgatásra változatlanul szükség van — az államigazgatás eszköztárát új, finomabb, nem hierarchikus eszközökkel gazdagítsuk. Nem törvényszerű, hogy a gazdaságirányítás *csak utasításban* gondolkodjon. Más eszközökkel (például befolyásoló jellegű igazgatási szerződésekkel) mód van a vállalatokkal szembeni kölcsönösség nagyobb kifejezésre juttatására is stb.¹³

Meghaladott szerintem az az álláspont is, amely a gazdaságirányítást egyszerűen csak az államigazgatás különös részének tekinti. Míg a 19. században a *jóléti, szociális igazgatás* igényei határozták meg a közigazgatás általános fejlődését, addig a 20. század közepétől kezdve a *gazdaságirányítás* dominál a közigazgatásban. A népgazdaság „igazgatása” pedig nem egyszerűen közigazgatás, nemcsak felépítmény, a gazdaságirányításnak az általános közigazgatástól *eltérő, különleges igényei* vannak. A *gazdaságirányítás egyszerre alap és felépítmény*, benne a termelési viszonyok közvetlenebbül tükröződnek, mint a közigazgatás más területein. Az *állam tulajdonosi szerepe*, a tulajdonosi vállalatirányítás a szocialista országokban különösen módosítja az államigazgatásnak nemcsak a formáit, hanem a tartalmát is. A tulajdonosi irányítás sajátos igényeit egyébként — nézetem szerint — a jelenleginél jobban kellene kifejezni a gazdaságirányítás szervezetrendszerében (erre a II. részben még visszatérek).

Az azonban mindenképpen szükséges, hogy a jövőben megszűnjön a gazdasági államigazgatási szervezet zártsága, és megfelelő intézményes ellenőrzés érvényesüljön fölötte. A szocialista országokban az államigazgatás fölötti ellenőrzés különféle formái alakultak ki; Magyarországon is az országgyűlés, az Elnöki Tanács, a tanácsok, a bíróságok és az ügyészségek, továbbá a társadalmi szervezetek szerepének növeléséről egyaránt szó lehet.

Magyarországon eddig alapvetően az országgyűlés ellenőrző szerepének bővítésére törekedtünk; a többi szocialista országban elsősorban a mi Elnöki Tanácsunknak megfelelő intézmények ellenőrző szerepe fokozódott. Több szocialista országban a köztársasági elnöknek, illetve az államtanácsnak alárendelten jött létre a közigazgatás ellenőrzésére alkalmas állami szervezetrendszer. Például a népi ellenőrzés ezekben az országokban általában nem a Minisztertanácsnak, hanem a legfelsőbb államhatalmi szerveknek van alárendelve. Magyarországon is elképzelhető egy ilyen fejlődés a népi ellenőrzésen túl is. Például a már említett, távlatilag egységesíthető vállalati érdekképviselői szervezet közvetlenül az Elnöki Tanács alá rendelhető stb.

Szükség van többek között a *jogalkotás törvényességi ellenőrzésére* is. Az állandósult túlszabályozás körülményei között aligha tartható valóságnak

¹³ A vállalatokat befolyásoló igazgatási szerződés elméletének kialakítása Magyarországon *Harmathy Attila* nevéhez fűződik. (Lásd például: Az állami támogatások jogi kérdéseiről. Állam- és Jogtudomány, 1980. 1. sz.)

az a hagyományos álláspont, amely szerint a jogforrási hierarchia magasabb fokán álló jogforrásba ütköző alsóbb jogforrás (például egy törvénnyel szemben álló miniszteri rendelet) automatikusan érvénytelen. Szükség van rá, hogy a magasabb jogszabályokkal ellentétes, az állampolgároknak, illetve a vállalatoknak kormányzati szinten nyújtott jogokat, önállóságot csorbító alacsonyabb szintű jogalkotással szemben megfelelő jogvédelemmel nyújtsunk valóságos garanciákat. Ennek egyik útja az alkotmánybíráskodás szocialista jelleggel való felélesztése lehetne. Ennél ésszerűbbnek tartanám azonban, ha a jogszabály-ellenőrzés az országgyűlés, illetve az Elnöki Tanács feladataként alakulna ki. Például az országgyűlés jogi bizottságához lehetne panaszt benyújtani, amely tudományos szakértők meghallgatása után dönthetne abban, hogy az Elnöki Tanács elé terjeszti-e az alsóbb jogforrást megsemmisítés végett. (Az Elnöki Tanácsnak erre egyébként jelenleg is alkotmányos felhatalmazása van.)

A különféle hatóságok, illetve felügyeleti szervek jogellenes államigazgatási aktusaival szemben részben a bírói utat kellene erőteljesebben megnyitni a vállalatok, illetve a vállalatvezetők előtt (elsősorban jogkérdésekben, felelősségrevonási, kártérítési és kártalanítási ügyekben). A célszerűségi jellegű vitákban viszont a bírói szervezet megítélésem szerint tehetetlen. Ezért szükség volna a kormányzati gazdaságirányítás keretében külön államigazgatási jellegű jogvédelmi fórum felállítására a vállalati panaszok elbírálására (például a Gazdasági Bizottság alatt). A jog-, illetve érdekvédelmi garanciák növelnék a vállalati vezetők biztonságérzetét, és ezáltal javulnának a népgazdaságilag szükséges, ésszerű kockázatvállalás feltételei.

A következőkben a központi gazdaságirányítás szervezetének néhány fejlesztési lehetőségét ismertetem, a teljesség igénye nélkül.

A kormányzati gazdaságirányítási szervezet fejlesztési lehetőségei

A kormány működését az elmúlt két évtizedben — gazdasági vonatkozásban — egyrészt azért érte bírálat, hogy a kormányzati gazdaságirányítási döntések sokszor lassúak, másrészt, hogy túl sok alsóbb szinten is megoldható kérdés „felcsúszik” kormányzati szintre, indokolatlanul szaporítva a kormányzati döntéseket, és elmosva az alsóbb szervek felelősségét. A kormányzati irányítás továbbá nem képes kellő hatékonysággal végrehajtani döntéseit, a kormányzati gazdaságpolitika végrehajtása pedig a különféle funkcionális, ágazati és területi szervek útvesztőjében szétesik. A kormányzati működés javításának fontossága a központi gazdaságirányítás hatékonysága szempontjából kétségtelen. Abból, hogy az elmúlt két évtized pártkongresszusain rendszeresen találkozhattunk a kormányzati gazdaságirányítással kapcsolatos kritikával és önkritikával, arra következtethetünk, hogy a jogosan bírált hibák nem egyszerűen személyi tulajdonságokból, hanem *szervezeti fogyatékosságokból* adódnak.

A tényleges és a jogi struktúra eltérései

A Minisztertanács mai működési rendjének jogi alapjai akkor alakultak ki, amikor a kormány még viszonylag kevés tagból állt, kevés ügy került elé, és ezeket a miniszterek a tanács ülésein valóban érdemben megtárgyal-

hatták. Ebben a modellben a kormány egyenrangú miniszterek tanácsa, amelynek üléseit a kormány elnöke vezeti, az ügyek többségében pedig a miniszterek önállóan döntenek. Nem véletlen, hogy nálunk hivatalosan — a közfelfogással szemben — a Minisztertanácsot nem kormánynak nevezik, hogy jogunk nem miniszterelnökről, kormányfőről beszél, hanem a Minisztertanács elnökéről. A miniszter pedig — ugyancsak a korábbi felfogásnak megfelelően — *személyében* tagja a kormánynak, nem pedig minisztériumának vezetőjeként; a minisztérium jogilag ma is a minisztert segítő apparátusnak minősül, a feladatokat, a hatásköröket a miniszter, és nem a minisztérium kapja. A Minisztertanács elnöke és az elnökhelyettesek „egyszerű” miniszteri jogállásban vannak, a miniszterek (minisztériumok) irányítására nem jogosultak, saját apparátusuk rendszerint nincs, vagy ha igen, csekély.

A tényleges gyakorlatban ez a jogi konstrukció már régóta *nem tartható*. Politikailag-szociológiailag a Minisztertanács elnöke kiemelkedik a miniszterek közül, szerepe a gazdaságirányításban különösen nagy. Hasonló a helyzet az elnökhelyetteseknél is. A Minisztertanács elnöke, illetve az elnökhelyettesek ténylegesen irányítják a minisztereket, illetve a minisztériumok munkáját, az elnökhelyettesek gyakran alapvető, a gazdasági miniszterekre kötelező döntéseket hozó kormánybizottságok elnökeiként tevékenykednek. A miniszter is egyre inkább a minisztérium vezetője, a minisztériumi államtitkárok, illetve miniszterhelyettesek pedig nemcsak a miniszter helyettesei, hanem önálló funkciójuk is kialakul. A megnövekedett gazdasági koordinációs feladatokat a *kormánybizottságokon túl zömmel tárcaközi bizottságok* látják el. Ellentmondásos azonban, hogy ezt a tényleges struktúrát a jogi struktúra sok esetben nem támasztja alá. Például a tárcaközi bizottságok hatásköre sokszor tisztázatlan, sok a bizottságok közötti párhuzamosság is. A bizottsági döntések vállatok felé való érvényesítéséhez általában a kormány jóváhagyása, illetve kormányzati jogszabály kibocsátása szükséges. Ez pedig az ügyek jelentős részénél párhuzamos tárgyalást kíván, így a döntések lelassulnak.

Nemzetközi fejlődési tendenciák

A Minisztertanács működése átalakulóban van az utóbbi évtizedekben Keleten és Nyugaton egyaránt, igaz, nemcsak gazdasági területen, de jelentős mértékben a gazdaságirányítás szükségletei által meghatározottan. Ebből a szempontból a főbb nemzetközi fejlődési irányzatok a következők:

a) A Minisztertanács elnökének státusa jogilag is erősödik, valóban kormányfővé válik, irányítási-ellenőrzési jogokkal az egyes minisztériumok irányában. E funkció szervezeti alátámasztására kialakul a miniszterelnök saját apparátusa, amelynek súlyát jelzi, hogy élén sokszor miniszteri rangú személy áll. (Sok esetben a kormányelnöki hivatal főbb szervezeti egységei élén is államtitkárok, miniszterhelyettesek állnak.)

b) A miniszterek elsődleges feladata egyértelműen minisztériumuk vezetése. Viszonylag kevés az apparátus nélküli miniszterelnök-helyettes, illetve az ún. tárca nélküli miniszter. A gyakorlatban kezdenek háttérbe szorulni a kormánybizottsági megoldások, ehelyett terjed a koordinációt ellátó *csúcsminisztériumok* gyakorlata.

Szociológiailag csúcsminiszternek tekinthetők például a miniszterelnök,

a miniszterelnök-helyettesek, valamint az olyan — kulcspozíciót betöltő — miniszterek is, mint Magyarországon az Országos Tervhivatal elnöke vagy a pénzügyminiszter. Ugyanakkor jelenlegi jogi struktúránk csúcsminisztert nem ismer, jogállását tekintve valamennyi miniszter egyenrangú. A csúcsminiszter-rendszer jogi intézményesítése a *minisztériumok különböző jogállásokba sorolását* és ezáltal *minisztériumcsoportok* képződését is jelenti. A minisztériumcsoport irányítója a saját minisztériumát vezető csúcsminiszter; neki alárendelten működik a minisztériumcsoporthoz tartozó többi minisztérium, illetve egyéb főhatóság. A csúcsminisztérium vezetője általában miniszterelnök-helyettesi rangban van, helyettesei pedig általában államtitkárok.

A csúcsminisztérium előnye a minisztériumok összevonásával szemben az, hogy nem jön létre áttekinthetetlenül nagy „monstre minisztérium”, a minisztériumok közti koordinálás mégis bizonyos mértékben belső jellegű, ezért elvben hatékonyabb lehet. A csúcsminisztérium kialakításával elkerülhető a szervezeti egységesítésnek az a hátránya is, amely — sok esetben személyi megfontolásokból — gátolja a minisztériumi összevonások végrehajtását. Nevezetesen, a minisztériumok számának csökkentése hátrányosan érinti az egyes minisztériumi apparátusok (főleg vezető állású dolgozóik) érdekeit. Minisztériumcsoportok esetén viszont az igazgatási apparátus létszáma anélkül csökkenthető jelentősen, hogy a vezetők száma csökkenne. A gazdaságirányítási szervezetek kiterjedt nemzetközi kapcsolatai egyébként is megkövetelik a vezetők viszonylag nagy számát.

Előnye a csúcsminisztériumi (minisztériumcsoport) megoldásnak az is, hogy a csúcsminisztérium stabil (ún. törzsminisztérium), míg a csoporthoz tartozó többi minisztérium, valamint főhatóság a mindenkori kormányprogramhoz, illetve gazdaságpolitikai célokhoz igazodva mozgó jellegű lehet, könnyebben megszüntethető, átalakítható, azaz a *dinamizmus gazdaságirányítási szinten* is érvényesíthető. A csúcsminisztérium vezette minisztériumi csoporthoz tartozás egyben alapvetően hangsúlyozza a minisztériumok előkészítő-végrehajtó szerepét; nem tudnak úgy önállósulni, szervezeti érdekeiket oly mértékben függetleníteni a kormányzati gazdaságpolitikától, mint ahogy az jelenlegi gyakorlatunkban esetenként előfordul.

c) Az előzőek szerves folyamánya a *kormányelnökség (kabinet)* létrehozása — általában vagy csak a gazdaságra koncentráltan — a miniszterelnökből és a csúcsminiszterekből. A kabinet kevés kivétellel a kormány teljes gazdaságirányító hatáskörét gyakorolná, és közvetlen jogszabálykibocsátási, intézkedési joggal rendelkezne. A kabinet tagja adott esetekben a párt gazdaságpolitikai ügyeket irányító titkára és a szakszervezetek központi szervének főtitkára is.¹⁴

Mindeme nemzetközi tendenciákat, illetve a már kialakult tényleges

¹⁴ Több külföldi szocialista országban rendszerek a gazdaságirányításban a kormány és a párt központi szerveinek közös határozatai. Hasonló jellegű fejlődés Magyarországon is felvethető. Az elvi-politikai jellegű pártirányítás és az operatív állami irányítás egymástól való elkülönítése természetesen továbbra is követelmény. Jogosan éri szerintem bíráló hazánkban az egyes (főleg területi) pártszerveket, hogy — a gazdasági feszültségek által motiváltan — több esetben eléggé átesúsztak a gazdaságirányításban az operatív tevékenység szférájába, és ezáltal nemkívánatos párhuzamosságok keletkeztek. A gazdaságirányítási szervezet csúcán azonban a kollektív párt-állami döntések szükségszerűek. Ezt a felismerést tükrözik már azok az 1980-as jogszabályok, amelyek szerint az MSZMP KB illetékes osztályvezetői részt vesznek az Állami Tervbizottság, illetve a Gazdasági Bizottság munkájában.

magyar gyakorlatot figyelembe véve, Magyarországon is megfontolandók távlatilag hasonló fejlesztési variációk. Ezzel kapcsolatban saját — nyilvánvalóan több oldalról vitatható — alapvető munkahipotézisem lényege a következőkben foglalható össze.

Magyarországon is erősíteni lehetne — jogilag is — a Minisztertanács elnökének hatáskörét. Mivel a kialakult politikai gyakorlat szerint a „miniszterelnök” alapvetően gazdasági szakember, ez jelentősen megnövelné a gazdaságirányítási munka hatékonyságát. Ez esetben ki kell alakítani egy olyan kormányelnöki hivatalt, amely számos feladatot képes önállóan ellátni. A kormányelnöki hivatal végezhetné például — megfelelő háttérintézményekkel alátámasztva — az egész államigazgatás funkcionális jellegű központi irányítását, a népgazdasági-államigazgatási kodifikációt, a káderképzés és a tájékoztatás felső szintű irányítását, és így tovább.

A miniszterelnök-helyettesek általában minisztériumi apparátussal is rendelkező csúcsmiszterek lennének (például a tervezést vagy a gazdasági szabályozást ellátó minisztériumcsoportok élén). Ez esetben a gazdasági kormány-, illetve tárcaközi bizottságok számát *jelentősen csökkenteni* lehetne. A csúcsmisztériumok jogilag is hatáskört kapnának más minisztériumok munkájának irányítására. A *szervezetirányító* csúcsmiszterek mellett azonban szükség lehet *funkcióirányító* csúcsmiszterre is, például a nemzetközi jellegű tevékenységeket irányító koordináló csúcsmiszterre. A belső gazdaságirányítás mindinkább elválaszthatatlan a nemzetközi gazdasági tevékenységtől. Az ipari, a kereskedelmi stb. ágazati minisztériumokban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányításának a minisztériumi tevékenység egyik alapvető funkciójává kell válnia. Ez esetben viszont a nemzetközi gazdasági csúcsmiszter — csekély saját apparátussal — valamennyi gazdasági minisztérium nemzetközi tevékenységét irányíthatná.¹⁵

Az ágazati irányítás tartalmi átalakítása

A gazdasági minisztériumcsoportok kialakításakor *több szempontot* is figyelembe kell venni. Az első a *történeti fejlődésmenetből* adódik.

Az elsősorban direkt eszközökkel folytatott tervgazdálkodás idején túlnyomórészt az ágazati minisztériumok feladata volt az alájuk rendelt vállalatok irányítása, így a funkcionális gazdaságirányító szervek politikai jelentősége az ágazati szervekéhez képest kisebb volt. A túlnyomórészt indirekt módszerekkel élő tervgazdálkodásban *fordított* — először kiegyenlítő, később a funkcionális szervek elsődlegességére vezető — folyamat indult el, a funkcionális szervek szerepe nő, az ágazati szerveké viszonylag csökken. Az ágazati minisztériumok funkciója pedig a reform után *hármassá* vált, nevezetesen kiterjedt az ágazat teljes tevékenységét átfogó gazdaságpolitikai irányításra, az ún. saját vállalatok irányítására és a klasszikus államigazgatási-hatósági funkciókra.

A funkcionális működésben döntő jelentőségű a *tervezés* és a pénzügyi-piaci szabályozás. A funkcionális gazdaságirányító szervek levetik a korábbi, pusztán törzskari funkciót, és *önálló* gazdaságirányító, vállalatirányító jelleget öltenek. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a vállalatokkal

¹⁵ A gyakorlati fejlődés Magyarországon 1980-ban a Gazdasági Bizottság létrehozásával lényegében ehhez hasonló irányt vett.

közvetlen kapcsolatot tartanak, s hogy alapvető szabályozási feladatokat látnak el. A legutóbbi évek fejlődése speciális operatív beavatkozási jogköröket is adott — a hierarchikus ágazati irányítás megtörésével — a funkcionális szerveknek (például a Külkereskedelmi Minisztériumnak, az Országos Anyag- és Árhivatalnak). Ezzel kialakult egy *sokcsatornás vállalatirányítás*. Ennek hátránya, hogy az ágazati és a funkcionális szervek részéről sokszor egymással ellentétes hatások érik a vállalatokat, előnye viszont, hogy csökkenti a gazdaságirányítás hierarchikus jellegét. A funkcionális szervek szabályozó, illetve operatív beavatkozó jogköre egyébként *növeli a vállalati jogvédelem garanciális lehetőségét* is, mivel a kinevezési és felmentési jogokat nem gyakorló funkcionális szervek operatív beavatkozásai szükségképpen hatósági jellegűek, amelyekkel szemben a vállalati jogvédelem eszközei jobban igénybe vehetők.

Másodszor figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a hagyományos gazdasági funkcionális és ágazati megkülönböztetés a termelőerők fejlődésével egyre *viszonylagosabbá* válik. Ez a fejlődés kielezi azt a régi ellentmondást, hogy a *gazdasági* ágazati-funkcionális megkülönböztetés sohasem volt összhangban a *közigazgatás* ágazati-funkcionális tagolásával. A gyakorlatban a funkcionális szervek ágazati irányító funkciókat is betöltenek (mint az Árhivatal a TEK-vállalatok vonatkozásában), ugyanakkor a gazdasági ágazati minisztériumoknak szép számmal vannak funkcionális feladataik is (például az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnak a városfejlesztés vagy a lakás- és kommunális ellátás vonatkozásában). A műszaki fejlődéssel egyre nő az ágazatközi összehangolás jelentősége, továbbá állandóan új és új funkcionális feladatok keletkeznek. Ebből a szempontból azonban jelenlegi szervezeti struktúránk rendszerint merev, akadozik az olyan *ágazatközi gazdasági szervezés*, amely egyik gazdaságirányító szervnek sem kifejezett feladata. Háttérbe szorulnak azok a funkcionális feladatok is, amelyek nem tartoznak egy-egy funkcionális főhatóság hatáskörébe.

A szervezetrendszer fejlesztésekor — nézetem szerint — abból kell kiindulni, hogy az ágazatköziséget és a funkcionalitást az *egész* gazdaságirányítási rendszerben szervezetileg is következetesen érvényre juttassuk. Továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy a gazdálkodás *meghatározott térben* folyik, tehát a *területi irányítás* szempontjainak egyre nyomatékosabban érvényesülniük kell a népgazdaság felsőbb irányításában is.

Harmadszor úgy gondolom, hogy a jelenlegi ágazati minisztériumi működést *alapvetően deformálja a vállalatirányító funkciók ellátása*. Külföldi tapasztalatok szerint a nagyobb vállalati önállóságnak az felel meg, ha az ágazati minisztériumok *nem* (illetve korlátozottan) *látnak el* konkrét — szervezetreányító jellegű — vállalatirányító funkciót. Az állami vállalatok irányítására — az ágazati irányításon kívül — többféle más szervezeti megoldás is szóba jöhet. Az egyik: önállósult tulajdonosi-közigazgatási szervezet, például *egységes, ágazatközi jellegű tulajdonosi minisztérium* létrehozása. A másik: irányítási-gazdálkodási feladatokat egyaránt ellátó, nem közigazgatási jellegű tulajdonosi szervezetrendszer is intézményesíthető — hasonlóan a külföldi szocialista országok egyesüléseihez-kombinátjaihoz, vagy az osztrák és az olasz állami vállalatokat irányító holdingközpontokhoz.

A jogi szabályozás és a gazdaságpolitikai dokumentumok szerint az ágazati minisztériumok tevékenységének középpontjában elvileg a hosszú távú fejlesztésnek és az ágazati tevékenységek átfogó irányításának kell

állnia, függetlenül a vállalat szervezeti alárendeltségétől. Ilyen értelemben az ágazati minisztériumoknak ma is sajátos „funkcionális” jelleggel kellene működniük.

A hiányhelyzetekből adódó gyakorlati „elvárások”, valamint a minisztériumi apparátusok korábban beidegzett rutinja az ágazati minisztériumok tevékenységének középpontjába mégis az „alájuk tartozó” vállalatok operatív irányítását helyezte. Az ágazati minisztériumok a következetes, átfogó gazdaságszervezés, a kormányzati gazdaságpolitika szakmai oldalról való kiszolgálása, a vállalatok stratégiájukon keresztüli irányítása, valamint az operatív beavatkozásnak a kivételes beavatkozás elve alapján való gyakorlása helyett eléggé elterjedten főként operatív termelésirányítással, a beruházások tényleges lebonyolításával, a termékforgalmazás napi problémáinak megoldásával foglalkoznak. Ennek következtében a távlati fejlesztő és átfogó gazdasági szervező munka, a struktúraátalakítás sokszor háttérbe szorult, illetve elszakadt a konkrét — ún. tulajdonosi — irányítástól, mely utóbbi már messze túlnőtt a jogszabályban előirányzott korlátozott mértéken. A napi termelésirányítás operativitása összeolvasztja az ágazati minisztériumokat a vállalatokkal, mintegy trösztté, iparigazgatósággá változtatva az előbbieket. Kialakul az ágazati minisztériumok diszfunkcionális — a kormányzati és funkcionális irányítással szemben álló — vállalati érdeképiseleti funkciója. Az ágazati minisztériumok ilyen működése csökkenti a vállalati önállóságot, vállalkozói helyett közhivatalnoki magatartást vált ki a vállalati vezetőkből, csökkenti a vállalatok vállalkozási-kockázatvállalási kedvét. Másfelől az ágazati minisztériumok súlyát is csökkenti a funkcionális gazdaságirányító szervekkel szemben: valódi szabályzó, gazdasági-államigazgatási főhatósági szerep helyett a középírányítás felé sodorja őket. Ezen — úgy gondolom — változtatni kell.

Minisztériumcsoportok

A következőkben vázolnék egy lehetőséget a gazdasági minisztériumcsoportok létrehozására.

a) Az első minisztériumcsoport feladata a *gazdaságpolitikai stratégia kialakítása lehetne*, alapvetően a *népgazdasági tervezés* keretében. A tervezést meg kellene szabadítani jelenlegi funkcionális gazdaságirányító szerepkörétől. A népgazdasági tervezés központi szervét a lehető legkevésbé terheljék konkrét operatív feladatok, váljék átfogó, *tudományosan megalapozott társadalomirányítási központtá*, amely a tervezési, a szabályozási és a szervezeti rendszer összefogott *fejlesztésére* koncentrál. Ebbe a gazdaságpolitikát megalapozó minisztériumcsoportba lehetne sorolni a statisztika és a műszaki fejlesztés központi funkcionális szerveit is. A tervezés „keze” alá kellene dolgozniuk a népgazdaság fejlesztésével kapcsolatos témákat kutató társadalomtudományi intézeteknek. E csoport csúcsmisztere tehát bizonyos mértékben tudományirányítási jogokkal is rendelkezne. A gazdaságpolitikai alapozó tevékenység során az alapvető politikai-társadalmi szervezetekkel állandósult munkakapcsolatok kialakítására van szükség. Ebben a körben tehát a bizottsági rendszer kellő hatékonysággal működtethető, sőt ez az eredményes tevékenység egyik előfeltétele.

b) A második minisztériumcsoport feladata az *operatív gazdasági szabályozás* lehetne. Figyelemmel arra, hogy az indirekt rendszerben a szabályo-

zás alapvetően pénzügyi-piaci jellegű, ennek középpontjában nyilvánvalóan a pénzügyi irányításnak kellene állnia. Ebbe a minisztériumcsoportba tarthatnának a munkaügyi, az árügyi, illetve a hitelpolitikai irányítás központi szervei.

Felmerülhet továbbá, nem kellene-e csökkenteni központi bankunk profiljának heterogenitását és működésének államigazgatási vonásait. A központi jegybanki és devizahatósági funkciókat, illetve a bankrendszer irányítását nem kell feltétlenül államigazgatási formák közt ellátni. Hitelnyújtással több bank is foglalkozhatna, s indokolt a bankok részvétele vállalatokkal való közös vállalkozásokban, társulások alapításában. Elképzelhető az ún. kétszintű bankrendszer is, mégpedig nem feltétlenül ágazati alapokon.¹⁶

A gazdasági szabályozással foglalkozó minisztériumi csoport láthatná el az operatív gazdasági szervező funkciók jelentős részét. Ide kerülhetnének a jelenlegi ágazati minisztériumok operatív munkaügyi és árfeladatai is, kialakulhatna egy operatív piacfelügyelet. A gazdaság operatív szabályozásának koncentrálása egy-egy funkcionális szervnél előrelépés lehetne a jelenlegi helyzethez képest, amelyben egy-egy ár- vagy termékforgalmazási ügyben ágazati szinten hozott operatív döntés későbbi hatásai a döntéskor sokszor nem világosak, egyes hátrányos következmények később más ágazatoknál jelentkeznek, ott újabb adminisztratív beavatkozásokat váltva ki.

c) A harmadik funkció a *nemzetközi gazdasági kapcsolatok* irányítása. Mint már volt róla szó, nyitott gazdaságban nemzetközi feladatokkal a gazdaságirányítási szervezetrendszer szinte valamennyi tagjának foglalkoznia kell. Ezért itt alapvetően *funkciót* irányító csúcsmisztériumi feladat kialakítása jöhet számításba, lényegében hasonlóan, mint jelenleg.

d) A negyedik alapvető irányítási funkció a *területi* igazgatás. Ebben a vonatkozásban a fejlesztés egyik kínálatos útja a tanácsok *népképviseleti-önkormányzati* szervezetrendszerének (tanácstagok, tanácsülés, tanácselnök) és a tanácsok *közigazgatási apparátusának* (végrehajtó bizottság, szakigazgatási szervek, annak alárendelt intézmények) egymástól való *határozottabb* — bár természetesen viszonylagos — *elválasztása* lehet. Az átfogó területi népképviseleti érdekeket képviselő tanácsokat az Elnöki Tanács felügyelete alatt esetleg *kamarai érdekképviseleti rendszerbe* is lehetne szervezni. Ezt a „decentralizációt” kiegészítő „centralizációs” megoldásként felmerülhet, hogy a tanácsi közigazgatás legfelsőbb irányítására *területi igazgatási csúcsmisztériumot* hozunk létre. A területi csoportba lennének sorolhatók a környezetvédelmi, illetve településfejlesztési ügyeket ellátó központi főhatósági szervek is.

e) A gazdaságirányítást *szakmai* oldalról is alá kell támasztani, erre az *ágazati* minisztériumi szervezet szolgáltat szervezeti alapot. A jelenlegi ágazati minisztériumok a történeti fejlődés során alapvetően a direkt terveződés követelményeihez igazodtak. Ezért vált például túlhaladottá az iparirányítás széttagolása könnyűiparra, nehéziparra, kohó- és gépiparra. Egységes ipar-, kereskedelem- stb. politika folytatására volna szükség tehát, a teljes népgazdasági ágazatokat átfogó *szakmai* minisztériumok keretében. Ilyen ágazati szervezetek a közlekedés és a mezőgazdaság területén lényegében már létrejöttek, hasonló összefogás az ipar és a kereskedelem területén

¹⁶ Az MNB-n belüli „fiókbankok” létrehozásával a gyakorlat lényegében már el is indult ebben az irányban, az Állami Fejlesztési Bank pedig a társulásokban való pénzügyi részvétel terén kezdeményezett.

is indokolt. Az integrált ágazati minisztériumnak a kormány szakmai szerveként, a „szakmai funkcionalizmus” jegyében kellene tevékenykednie. Ezáltal lényegesen egyszerűbbé válna a gazdaságirányításon belüli koordináció.¹⁷

A szakmai minisztériumok tevékenységének középpontjába a nemzetközi együttműködés és a fejlesztés irányítása, a szakmai szabályozás, az ágazati, illetve az alágazatközi stratégiai jellegű gazdaságszervezés, az információáramlás megszervezése, valamint az ágazathoz tartozó tevékenységeket kifejtő *valamennyi* gazdálkodó szervezet segítő-támogató-korlátozó, gazdaságpolitikai jellegű befolyásolása kerülhetne.¹⁸ Az operatív termelés-, forgalmazás-, beruházásirányítást viszont zömmel célszerűbb lenne más gazdaságirányító szervekhez, például a *b)* pontban említett operatív gazdasági szabályozó szervekhez átcsoportosítani. Ha pedig az ágazati minisztériumnak sok eseti, tanácsi hatáskörbe nem adható saját szakhatósági feladata van, e feladatok ellátására a minisztérium alá rendelt központi hivatal szervezhető. Végül az operatív feladatok egy részét a következő pontban tárgyalandó állami tulajdonosi szervezet vehetné át. Ez esetben az ágazati minisztériumok személyi állományát — a jelenlegi túlnyomóan műszaki jelleg helyett — egymással egyensúlyban jellemezhetné a közigazgatási-közgazdasági-műszaki műveltség.

f) A szocialista állam a gazdálkodó szervezetek többségére kiterjedő tulajdonosi szerepének ellátására eddig nem alakított ki önálló szervezetet, e funkció ellátása — a direkt, természetes tervlembontás logikájához igazodva — beleolvadt a hierarchikus ágazati irányításba. A kibontakozóban levő gazdasági, illetve technikai tendenciákkal azonban egyre nehezebben hozható összhangba az, hogy az állami tulajdon képviselőiként az ágazati minisztériumok lépnek fel. Ezért távlatilag felmerül az állami tulajdonosi jogokat *ágazatközi* alapon, alapvetően a *vállalati típusokhoz* igazodóan *differenciáltan* gyakorló, önálló *tulajdonosi szervezetrendszer* kiépítése.¹⁹

Az állami tulajdonosi jogok terjedelmének és minőségének ugyanis másnak kell lennie a népgazdasági szempontból alapvető, összetett nagyvállalatoknál, a kompetitív szféra — legjobban vállalkozásként működtethető — kis- és középvállalatainál, és megint másnak a csak csökkentett önállósággal működtethető, *tág értelemben közüzemi jellegű* vállalatoknál.²⁰ Az állami tulajdonosi szervezet alapvető feladata lenne — az ágazati és a funkcionális szervek javaslatai alapján — a konkrét vállalat szervezés, a vállalatvezetőkkel kapcsolatos káderpolitikai teendők differenciált ellátása, a vállalatok típusaihoz igazodóan eltérő tartalmú konkrét szervezeti felügyelet (ide tele-

¹⁷ Természetesen nem minden esetben indokolt az ágazati minisztériumok integrálása — például a külkereskedelem változatlanul önálló minisztériumi irányítása mellett a jövőben is komoly érvek szólnak. Sürgős, bár átmeneti gazdaságpolitikai szükséglet esetén viszonylag kis ágazati terület irányítására is indokolt lehet önálló minisztérium felállítása. Így például az 1970-es évek energiaválsága több külföldi országban vezetett energiaügyi minisztérium létrehozására.

¹⁸ Az ágazati irányítás *belső* szervezetének fejlesztésére az 1970-es évek közepétől főleg Horváth László, illetve Juhász Adám tettek kísérletet. Az egyes szervezési megoldások gyakorlati kidolgozásában Deák János, Schusztér Endre és Vecsényi János végzett úttörő munkát.

¹⁹ A tulajdonosi szervezet kapcsolható a csak ezzel foglalkozó csúcsminiszterhez, a kormányelnöki hivatalhoz, esetleg a szakmai, ágazati minisztériumokat irányító miniszterelnök-helyetteshez stb.

²⁰ Lásd ezen vállalatcategorizálás részletes leírását és indoklását a szerző „Gazdaságirányítás és a vállalatok” című könyvének IV. fejezetében. (Kossuth Könyvkiadó, 1979.)

pítve a funkcionális szervekhez nem kerülő, kivételes operatív beavatkozásokot), végül a vállalatok átfogó, gazdaságpolitikai jellegű ellenőrzése (ez utóbbi esetleg önálló szervezet keretében). Figyelemmel arra, hogy főleg a vállalat szervezéssel kapcsolatos funkciók közigazgatási úton eléggé nehezen gyakorolhatók, felmerülhet egy olyan megoldás is, hogy a kompetitív szférában a vállalat alapítást alapvetően speciális pénzügyi szervezetek látnák el, és ezeket a „bankokat” felügyelné a tulajdonosi funkciókat ellátó gazdaságirányító szerv.²¹

Ily módon a gazdasági kabinetben *hat viszonylag önálló szervezetrendszer* kapna képviselést, nevezetesen: a gazdaságpolitikai megalapozás (tervezés), az operatív gazdasági szabályozás, a nemzetközi kapcsolatok irányítása, a területi szabályozás, a szakmai-ágazati irányítás és a tulajdonosi felügyelet. Ezek az irányítási aspektusok — úgy is mint különböző népgazdasági és szervezeti érdekek képviselői — *előzetesen* ütközhetnének egymással, ezzel is segítve az érdekek sokoldalú *kiegyensúlyozását*. Például a rövid távú gazdaságosság igényét szervesen kiegészíthetnék a távlati fejlesztési vagy szakmai szempontok, a területi, a fogyasztói stb. szempontok. Az egyes gazdaságirányítási szervezetcsoportokon belül gyorsabb és következetesebb lehet az álláspontok kialakítása, a döntések végrehajtása pedig elvileg koncentráltabb és hatékonyabb.

Természetesen a gazdaságirányítás szervezetrendszerének fejlesztését összhangban kell végezni a *közigazgatás egészének* már megindult komplex továbbfejlesztésével. A cikkben foglalt javaslatok egy része is értelemszerűen átlépi a gazdaságirányítás határait. Például a miniszteri felelősség értelmezését hozzá kellene igazítani a megváltozott körülményekhez, levonva a következtetéseket abból a tényből, hogy a miniszter egy bonyolult szervezetrendszer első, de nem egyetlen vezetője, hogy a minisztériumok munkáját a miniszterek az államtitkárokkal és miniszterhelyettesekkel *együtt* — bizonyos mértékben kollektíven — vezetik. Ezzel összefüggésben meg kellene fontolni a *minisztériumi kollégium* intézményének jogi visszaállítását is stb. Végül a gazdaságirányítási szervezetrendszer hatékony átalakítása természetesen feltételezi a vállalati szféra ezzel összhangban történő átalakítását is.²²

A tanulmányban foglalt — természetesen számos alváltozattal bővíthető, kombinálható, bővebb indoklást igénylő, finomítandó, konkrét kutatásokkal alátámasztandó — elképzelés csak egy a lehetséges szervezetfejlesztési lehetőségek közül. E változat rövid felvázolásával csak azt a lehetőséget kívántam érzékeltetni, amelyet a szervezetrendszer módszeres tudományos kutatása a politikai döntéshozatal számára jelenthet.

²¹ Az önállósult tulajdonosi szervezet igénye a közgazdasági irodalomban (továbbá intézeti belső tanulmányokban) 1956 után több szerző, így *Bácskai Tamás, Balázs Sándor, Kopátsy Sándor, Tardos Márton, Varga György* részéről több eltérő alvariációban (bár nem egészen az e cikkben jelzett formában) felmerült.

²² A szerző ezzel kapcsolatos elképzeléseinek válaszát lásd: A vállalati szervezeti formák kérdéséhez. *Vezetéstudomány*, 1980. 11. sz.

A munkaerő mozgásairól — munkagazdaságtani nézőpontból

(Alapvető fogalmak és tendenciák)

A munkaerő mozgása a társadalmi-gazdasági fejlődésnek, a tudományos és technikai haladásnak természetes velejárója.

A munkaerő mozgásában egyszerre és egymással összefonódva jelennek meg az egyénekre, valamint a népesség különböző csoportjaira és rétegeire ható gazdasági, szociológiai és pszichológiai tényezők. A különféle tényezők együttesen határozzák meg, hogy a gazdasági fejlődéssel összefüggő munkaerőmozgásban az egyének s az egyes csoportok meg rétegek milyen közvetlen indítékok alapján és milyen mértékben vesznek részt. Ez magyarázza, hogy a munkaerőmozgás problémáival több tudományág intenzíven foglalkozik. A szociológiában elsősorban a társadalmi mobilitás kutatásai kapcsolódnak ide. A pszichológiában a pályalélektan tárgyalja sokoldalúan a munkaerőmozgás jelenségét. *A munkagazdaságtan a népesség gazdasági vonatkozású mozgásait vizsgálja, elsősorban a gazdasági, technikai fejlődéssel és a munkaerőstruktúra változásaival összefüggésben.*

Sajátos tudománytörténeti okokból a közgazdaságtan eléggé elmaradt a munkaerőmozgás vizsgálatában. Különösen nagy ez az elmaradás Magyarországon, ahol a munkagazdaságtan csak most, több évtizedes késéssel kezdi lerakni saját alapjait. A hazai közgazdászok ilyen tárgyú munkái — ideértve néhány korábbi tanulmányomat is — eddig többnyire szociológiai vizsgálatokhoz csatlakoztak, és — jól-rosszul — azok terminológiáját vették át. Ebben a tanulmányban a munkagazdaságtan kialakuló rendszerébe illesztve igyekszem áttekinteni a munkaerőmozgás típusait, formáit, ennek alapján mutatom be röviden a munkaerőmozgás hazai jelenségeit és néhány problémáját.

A munkaerőmozgás fogalma és fajtái

A munkaerő gazdasági jellegű mozgását a munkagazdaságtan elsősorban a munkaerő és a munkahely viszonylatában tárgyalja. Ebben az összefüggésben — a szakképzettség változásának sajátos esetét kivéve — munkaerőmozgás a munkaerő minden helyváltoztatása, amelynek során a dolgozó valamely munkahelyre (beosztásra) belép, vagy onnan kilép.

A munkaerőmozgás két fő formája a demográfiai csere és a munkahelyváltoztatás, a fluktuáció.

A demográfiai csere során az egyének a gazdaságilag inaktív népesség köréből az aktív keresők közé lépnek be, vagy onnan a háztartásba lépnek vissza.

A munkaerőmozgás másik fő formája a *fluktuáció*. Ezen az *aktív keresők munkahely-változtatásait* értjük, mégpedig függetlenül attól, hogy a munkahely (beosztás) cseréje adott foglalkoztató szervezeti egységen belül következik be, vagy pedig a munkáltató változásával jár.

A munkahely cseréje esetenként módosítja, máskor változatlanul hagyja a munkaerő gazdasági struktúráját. *Az azonos típusú munkahelyek közötti — tehát a munkaerő-struktúrát nem módosító — mozgást tiszta fluktuációnak nevezzük.* A tiszta fluktuáció körén kívül eső munkahely-változtatás és a demográfiai csere módosítja az egyének helyét a társadalmilag kialakult munkamegosztás rendszerében. *A munkaerő munkamegosztásbeli helyét változtató munkaerőmozgások a munkaerő-mobilitás fogalomkörébe tartoznak.*¹

A munkaerő-mobilitás sajátos altípusa a munkaerő szakképzettségének változása. *A szakképzettség módosulása nem szükségképpen jár együtt a munkaerő tényleges mozgásával, a munkahely, a beosztás változtatásával.*

Mivel a tiszta fluktuáció körébe tartozó munkahely-változtatások nem módosítják a munkaerő szerkezetét, gazdasági jelentősége nem a munkaerő-struktúra változása, hanem a munkaerőmozgás és a munkaerő hatékony felhasználása közötti összefüggés alapján ítélnélhető meg (a munkaerőmozgás költségét figyelembe véve).

A munkaerőmozgás költségei abból erednek, hogy egyrészt a munkahely változtatását közvetlenül megelőző időszakban a *kilépő munkaerő teljesítménye többnyire csökken, másrészt az újonnan belépő munkaerő betanítása* is költségekkel jár, és teljesítményük is csak fokozatosan éri el a gyakorlott dolgozókéét [6], [17].

A munkaerő-struktúrát módosító mobilitás költségei társadalmilag szükségesek és hasznos hajtók, ha a munkaerő eloszlásának változása a hatékonyság növekedésével jár együtt. *Ez a feltétel azonban gyakran nem érvényesül.* A kedvezőtlen munkafeltételek és munkakörülmények, a kereseti aránytalanságok és más hasonló tényezők arra készítetik egyes ágazatok, területek vagy foglalkozások dolgozóit, hogy ha saját tevékenységi körükben nem találnak számukra megfelelő munkahelyet, úgy új helyet keressenek a munkamegosztás más köreiben.

Az így keletkező *munkaerőhiány* — kedvező esetben — arra készítet a foglalkoztató szervezeteket, hogy megszüntessék a társadalmi hatékonyságot rontó munkaerő-mobilitás okait. Ha ehelyett a „hiányszakmákra” történő szakképzés bővítésével kísérlik meg helyreállítani a munkaerőpiac egyensúlyát, ez csak esetlegesen és azon az áron sikerülhet, hogy még nagyobb mértékű lett a *munkaerő-mobilitás*.

¹ Az időszakos munkavállalást (a tanulók, nyugdíjasok stb. alkalmi munkája) mint a demográfiai csere altípusát nem soroljuk a mobilitás jellegű munkaerőmozgáshoz. Ez ugyanis a munkaerő munkamegosztásbeli státuszának olyan rövid időre szóló változását jelenti, amely után visszaáll az *eredeti állapot*. Az időszakos munkavállalásból eredő munkaerőmozgás végeredménye tehát *nem módosítja a munkaerő gazdasági szerkezetét*.

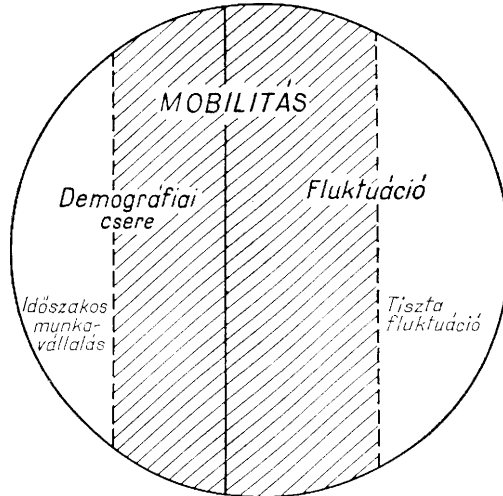
Más jellegű probléma a fluktuáció felosztása tiszta fluktuációra és mobilitás jellegű munkahely-változtatásra. A megkülönböztetés ezekben az esetekben azoktól az ismérvektől függ, amelyek szerint a munkaerőt csoportokra tagoljuk.

Ha a foglalkozási vagy az ágazati struktúrát nagyobb aggregátumokban vizsgáljuk, akkor a mobilitásként értelmezhető fluktuáció kisebb, mint ha a struktúra elemzése kisebb egységekre bontva történik. Bármilyen mértékű legyen is azonban eloszlásának vizsgálata, mindig létezik olyan munkahelycseré, amely tiszta fluktuációnak minősül.

Ilyen helyzet ellentétes okból, ti. annak következtében is kialakulhat, hogy valamely foglalkozásra a tényleges munkaerő-keresletnél jóval több munkaerőt képeznek ki. Csak ekkor éppen az adott foglalkozási csoportban

1. sz. ábra

A munkaerőmozgás alaptípusainak összefüggése

Megjegyzés: Az ábra mezőinek területe kifejezi a munkaerőmozgás hazai struktúráját.

felesleges munkaerő megy át eredeti szakképzettségétől, foglalkozásától eltérő munkaterületre.

A munkaerő-mobilitásnak ezek az esetei nem növelik a munka társadalmi hatékonyságát: költségei társadalmi veszteséget okoznak.

A tiszta fluktuáció egy része is társadalmilag szükséges és hasznos. A technikai fejlődés, a szükségletek változása, a piaci viszonyok módosulása, a termékek és a szolgáltatások állandó változásokkal járnak. A munka társadalmi hatékonyságának fenntartása, illetve növelése megköveteli, hogy a *munkaerő elosztása* a különböző munkaszervezetek és tevékenységek között megfeleljen a *társadalmi szükségletek és a piaci viszonyok változásának*.

Ez nemcsak mobilitás jellegű munkaerőmozgást von maga után, hanem a munkaerő olyan átcsoportosulását is, amelynek során csupán a végzett munka használati értéke változik meg, de nem módosul a tevékenység jellege. Ezért a tiszta fluktuáció sem csak veszteséget okoz, egy része a *fejlődés költsége*.

A mobilitás hatása a munkaerő-állomány összetételére a különböző irányú mozgások egyenlegétől függ. *Az egymást kölcsönösen feltételező, illetve kiegyenlítő munkaerőmozgásokat cirkuláris mobilitásnak nevezünk.* A társadalmi-gazdasági folyamatok által életre hívott mobilitások sohasem csak egyirányúak; az *azonos jellegű, de különböző irányú mobilitások közül* az — adott időszakban és helyen — *jobbán domináló mozgást nevezzük főirányú mobilitásnak.* Ez kapcsolódik közvetlenül a munkaerő-struktúra változásaihoz.

A munkaerő-mobilitás folyamatai abból a szempontból is különböznek, hogy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely megváltozását a szülőlk munkaeerő-pozíciójához képest vizsgáljuk-e, vagy pedig az életpálya során bekövetkező változásokat vesszük szemügyre. Az előbbi esetben nemzedékek közötti (*intergenerációs*), az utóbbiban nemzedéken belüli (*intragenerációs*) mobilitásról beszélhetünk.

A munkaerőmozgás és a munkaerő-struktúra összefüggésében, a mozgások irányai szerint a munkaerő-mobilitás alaptípusai: *az ágazati, a területi, a foglalkozási és a szakképzettségi mobilitás*. Közülük a foglalkozási és a szakképzettségi struktúrában zajló mozgások lehetnek horizontálisak vagy vertikálisak.

A munkaerőmozgás különböző típusainak szerepe és jelentősége a munkaerő-struktúra változásában a társadalmi, gazdasági és technikai fejlődés irányaitól és korszakaitól függően más és más. Hosszabb időszakot vizsgálva, *a demográfiai csere szerepe többnyire nagyobb és tartósabb a munkaerő-struktúra változásaiban, mint a munkahelycsere — a fluktuáció — útján végbemenő mobilitásé*. A különböző struktúrák sajátosságaitól függően azonban az egyes típusok hatása, szerepe eltérhet az általánostól.

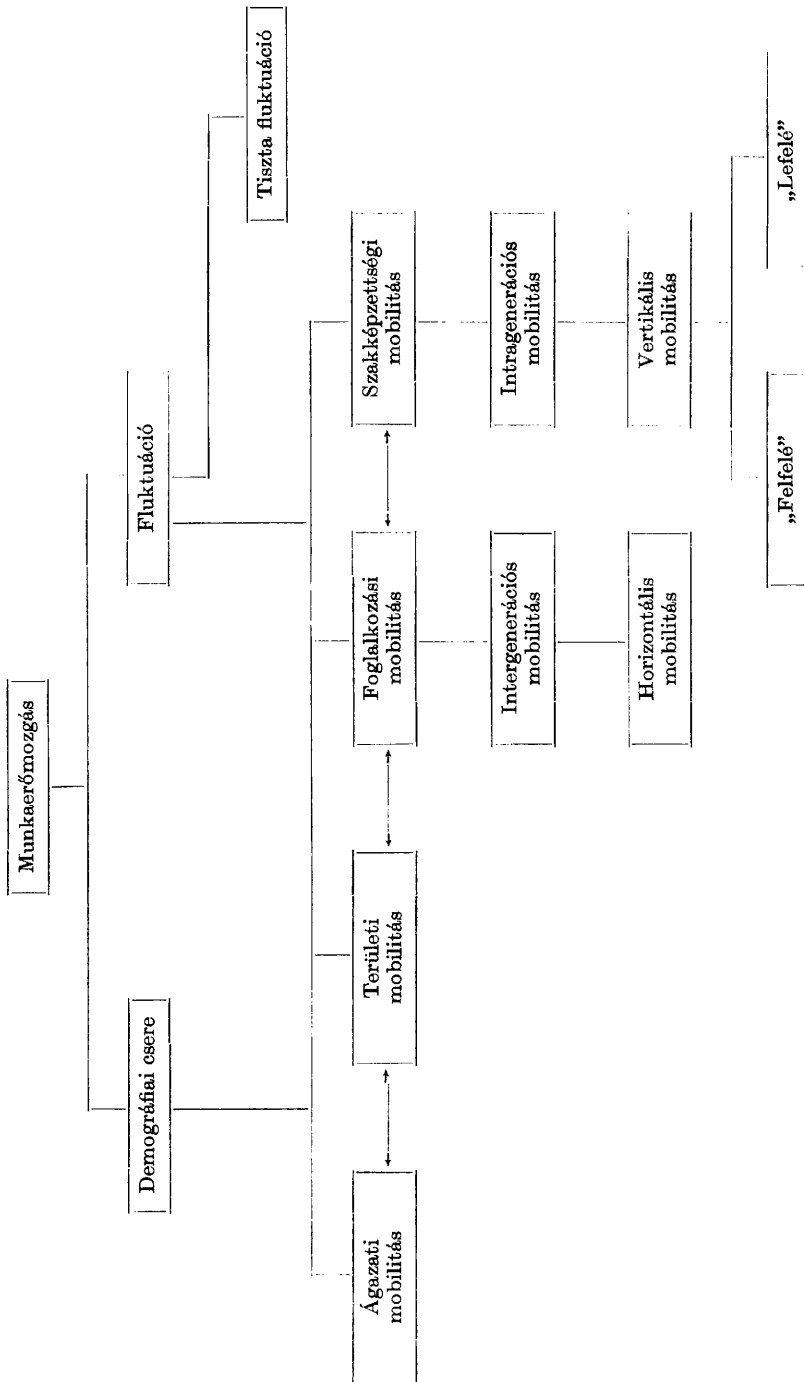
A demográfiai csere — elsősorban az intragenerációs mobilitás útján és *a szakképzettség közvetítésével* — hat a munkaerőmozgás más típusaira, és módosítja a munkaerő eloszlásának többi dimenzióját.

A fluktuációval összefonódó intragenerációs mobilitás a már megkezdett életpálya módosítását jelenti, és közvetlenül *a munkahelyi struktúra változásaival* függ össze. Az intragenerációs mobilitás egy része a munkaerő egyéni érdekeknek megfelelő alkalmazkodása a munkahelyek változásaihoz. Más esetekben viszont a gazdasági-technikai fejlődés kényszeríti ki a pályakorrekciót, az egyének szubjektív szándékaitól függetlenül, vagy azok ellenére.

A mobilitás különböző típusainak szerepe nagymértékben függ a tudományos és technikai fejlődéstől, a gazdasági növekedés ütemétől, illetve a munkahelyi struktúra előbbiektől függő változásaitól. A munkahelyek összetételének lassú változása esetén a demográfiai csere útján végbemenő *intergenerációs mobilitás szerepe a meghatározó a munkaerő-struktúra változásában*. A munkahelyek gyors és mély változása kiszélesíti az intergenerációs mobilitás lehetőségét, ugyanakkor a munkahelycserevel összefüggő *intragenerációs mobilitás növekedését* is maga után vonja.

A foglalkozási hierarchia magasabb szintjeit, vagyis az adott társadalmi értékrend szerint „kedvezőbb” helyet elfoglaló csoportok és rétegek természetszerűen arra törekcszenek, hogy elért pozíciójukat legalábbis megőrizzék, ha már nem tudnak tovább emelkedni. *A kivívott „magasabb” helyet a nemzedékváltás során lehetőleg fenntartják* a saját csoportjukból származóknak. Ezért szocialista társadalmi viszonyok között is állandó figyelmet és szabályozást igényel, hogy *az egyének a tudás és a teljesítmény* alapján jusson előre, és visszaszorítsák a pozícióból eredő jogtalan befolyásolást. Ennek megvalósítása esetén is számolni kell azzal, hogy lassú gazdasági fejlődés mellett a vertikális mobilitás is lassul. A tartós és gyors gazdasági-technikai haladás viszont nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi a nagyobb arányú mobilitást, amivel a „feljebb” levő foglalkozási rétegek saját természetes utánpótlása nem elégítheti ki a bővülő munkaerő-keresletet.

A munkaerőmozgás főbb típusai

Az ország jelenlegi gazdasági problémái és általános munkaerőhelyzete, az úgynevezett szerkezetváltás *most a fluktuációs jellegű, intragenerációs mobilitás* szerepét növeli, mivel a leggyorsabban ezen az úton csoportosulhat át a munkaerő a gazdasági fejlődés követelményeinek megfelelően a hatékonyabb ágazatokba, területekre és foglalkozásokba. E szerkezeti változások lezajlása után és a gazdasági fejlődés meggyorsulásával a munkaerő-struktúra változásaiban ismét nagyobb szerepe lesz a demográfiai csere útján végbemenő intergenerációs mobilitásnak.

A munkaerő ágazati mobilitása

A munkaerő gazdasági mobilitásának az ágazati struktúrát módosító folyamatairól kevés a tárgyi információ. Nemzetközileg is kivételes a magyar statisztika adatfelvétele a munkaerő 1963 és 1968 közötti ágazati mobilitásról [4]. További információkat adnak az ágazati mobilitásról a munkaerő-forgalmi statisztikák. Az adatok azonban így is töredékesek, és csupán néhány következtetés levonására alkalmasak.

Az 1960-as évek második felében folytatott vizsgálatok megerősítik azt az általános érvényű megállapítást, hogy a munkaerő ágazati szerkezetének változásában átlagosan a demográfiai csere nagyobb szerepet játszik a fluktuációnál. Az ágazatok többségében — közöttük a legnagyobb létszámot foglalkoztató ágazatokban — a demográfiai csere egyértelműen meghatározta az ágazatok létszámváltozásának mértékét és irányát: az iparban az építőiparban, a kereskedelemben és a közszolgáltatásokban *növelte*, a mezőgazdaságban *csökkentette* az ágazat munkaerő-állományát. A fluktuáció egyenlege csak a közlekedés és a személyi szolgáltatások esetében volt meghatározó a létszámváltozásban. A közlekedés esetében a fluktuáció hatására csökkent, a szolgáltatásoknál pedig jórészt ezáltal nőtt jelentősen az ágazat létszáma. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A háztartás munkaerő-tartalékainak fokozatos kimerülése következtében az 1970-es években a munkába lépők között csökkent a háztartásból jövő munkaerő aránya, s növekedett az első ízben munkát vállaló fiataloké. Kissé a fluktuáció is nőtt.

A munkahelycseréből eredő belépések aránya a mezőgazdaságban és a közlekedésben továbbra is lényegesen alacsonyabb, mint a többi ágazatban. Az előbbiben az ifjúságból, az utóbbiban a háztartásból eredt — legalábbis a 70-es évek közepén — a legtöbb munkába lépés.

A munkaerő területi mobilitása

A gazdaságilag aktív népesség földrajzi területek szerinti megoszlása a népesség, illetve a munkaerő területi mobilitása útján változik. A területi mobilitás fő kiváltója a gazdaság átalakulása, mindenekelőtt az iparosodás. E folyamat következtében *felbomlik a lakóhelynek és a munkahelynek a korábbi történelmi-gazdasági korszakokban kialakult viszonylagos összhangja*. A lakosság egy része csak az eredeti lakóhelyén kívüli településen található állandó és megfelelő foglalkozást. Ez a népesség vándorlását és a munkaerő ingázását vonja maga után [5].

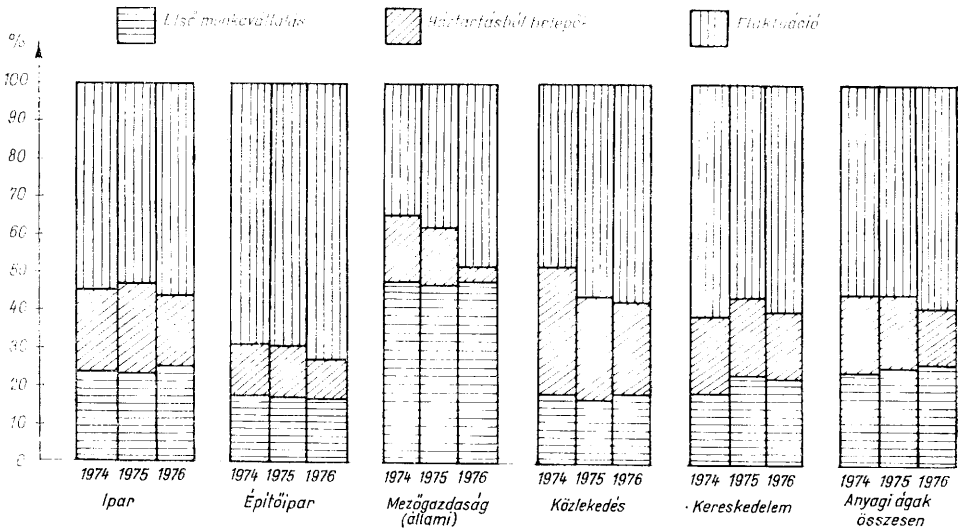
Az 1963 és 1969 között végbement munkaerő-mobilitás hatása a munkaerő 1968. évi ágazati struktúrájára a szocialista szektorban (százalék)

Ágazat	Mobilitási egyenleg						
	Ipar	Építőipar	Állami mezőgazdaság	Egyéb ágak	Fluktuáció összesen	Demográfiai csere	Együtt
Ipar	—	— 0,5	+ 0,4	— 0,6	— 0,7	+ 5,7	+ 5,0
Építőipar	+ 0,7	—	+ 0,5	— 0,8	+ 0,4	+ 6,6	+ 7,0
Mezőgazdaság (állami)	— 0,3	— 0,2	—	— 0,7	— 1,2	— 8,4	— 9,6
Kereskedelem	— 0,1	+ 0,1	+ 1,3	—	+ 1,3	+ 1,8	+ 3,1
Közlekedés	+ 1,1	— 1,1	— 0,1	— 1,0	— 1,1	+ 0,1	— 1,0
Közszolgáltatás	— 0,4	+ 0,2	+ 0,6	— 0,2	+ 0,2	+ 5,6	+ 5,8
Szolgáltatás	+ 0,6	+ 0,9	+ 2,4	+ 1,0	+ 4,9	— 0,2	+ 4,7

Forrás: [17].

3. sz. ábra

A munkába lépők megoszlása a munkaerőmozgás alapformái szerint a szocialista szektor anyagi ágazataiban

Forrás: [4] 36.1. és [5] 33.1.

A társadalmi-gazdasági fejlődés további szakaszában a munkaerő területi mobilitásában növekszik a települések infrastrukturális ellátottságának a jelentősége. Az ellátottság magasabb színvonala mérsékli az elvándorlást, fenntartva, sőt esetleg növelve a munkaerő ingázását. A vándorlás vonzóan hat az új munkahelyek telepítésére, ami mérsékli a munkaerő területi mobilitását.

A területi mobilitás fontos formája (fajtája) a belföldi vándorlás. Ez a lakóhely állandó vagy ideiglenes megváltoztatását jelenti. Állandó vándorlás

a más településre költözés akkor, ha az állandó lakás megváltoztatása útján történik. Ezzel szemben *ideiglenes vándorlás* esetén a vándorló személy állandó lakóhelyének fenntartása mellett jelöl meg más települést ideiglenesen lakóhelyként.

A költözők bevallása szerint a 70-es években Magyarországon *az összes vándorlásnak csaknem felére közvetlenül a munkavállalással összefüggésben került sor*. Mintegy harmadára pedig eltartottak házasságkötése vagy az eltartóval (családfővel) együtt történő költözése miatt, ami közvetve ugyancsak összefügg a munkavállalással. Az állandó vándorlóknak kevesebb mint egyharmada, az ideiglenes vándorlóknak kis háján kétharmada jelölte meg a lakóhely-változtatás indítékaként a munkavállalást.

A munkavállalás és a belső vándorlás közötti kapcsolattal magyarázható, hogy a népesség *belső vándorlása* a 60-as évek elejéig nőtt, majd — kisebb ingadozásokkal — *fokozatosan és jelentősen lassult*. 1960-ban közel egymillióan változtattak állandó vagy ideiglenes lakóhelyet, 1977-ben alig több, mint 600 ezren.

Az elvándorlást csaknem hasonló mértékű visszavándorlás kíséri. *A városok bevándorlási többlete a teljes elvándorlásra vetítve mindössze 5—7 százalék, és ez a többlet is csökkenő*.

A főváros népességét növelő évi állandó bevándorlási többlet már csak harmadnyi, mint a 60-as évek elején. A munkaerő-ellátás szempontjából közvetlenebb szerepet játszó *ideiglenes vándorlás* esetében a bevándorlási többlet a legutóbbi években már *elvándorlási többletbe* fordult. Így Budapest munkaerő-utánpótlása a népesség teljes belső vándorlásából 1976 óta alig éri el az évi 6—7000 főt. Budapesten tehát csak akkor érhetjük el a munkaerőpiac relatív egyensúlyi helyzetét, ha vagy erőteljesen csökkentjük a fővárosban a munkaerő-keresletet, vagy a lakásépítés gyorsításával élénkítjük a fővárosba történő bevándorlást, illetve ha e kétféle eljárást együttesen alkalmazzuk.

A vidéki városoknak az állandó vándorlásból eredő többlete a 70-es években kezdett növekedni (a 60-as évek elején mért évi 26—30 ezerről 1975—1978 között évi 37—38 ezerre.) Az ideiglenes vándorlás egyenlege viszont már a 60-as években alacsony szintre esett vissza, sőt egyelőre csekély elvándorlási többlet mutatkozik.

Az előbbiekből következik, hogy *a községek népessége az állandó elvándorlás következtében tartósan csökken*. A csökkenés mértéke — kisebb ingadozásokkal — évről évre mintegy 40 ezer. A városok 1960-ban csaknem 40 ezres bevándorlási többlete pedig — jelentős ingadozásokkal — gyorsan apadt, sőt 1976 óta az iránya is megfordult: *a községekbe többen költöznek be ideiglenesen, illetve költöznek vissza, mint amennyien — ugyancsak ideiglenesen — elmennek*.

A belső vándorlás lényeges strukturális változásának okai a statisztikai adatokból nem állapíthatók meg. Indokolt azonban az a feltételezés, hogy *e változás legfőbb, egymással összefüggő tényezői a vidék iparosítása, a mezőgazdaság, különösen a háztáji és a kisgazdaságok fejlődése, valamint a lakásellátottság gyors javulása a községekben*.

A vándorlóknak foglalkozásuk jellege szerinti megoszlása lényegesen eltér a munkaerő-kereslet összetételétől. A főváros csekély nettó bevándorlási többletének *kis része szakképzetlen fizikai munkás*, noha a fővárosban első sorban az ilyen munkaerőből nagy a hiány.

A belső vándorlók megoszlása a foglalkozás jellege szerint 1974-ben és 1975-ben
(százalék)

Foglalkozás jellege	Állandó		Ideiglenes		Együtt	
	vándorlók					
	1974	1975	1974	1975	1974	1975
Nem fizikai dolgozó	17,0	18,6	16,8	17,0	16,9	17,5
Szaktmunkás	16,4	17,8	21,9	22,2	20,0	20,6
Betanított munkás	8,6	10,3	11,6	12,2	10,5	11,5
Segédmunkás	12,5	13,6	18,4	19,2	16,3	17,2
Aktív kereső együtt	54,5	60,3	68,7	70,6	63,8	66,8
Gazdaságilag inaktív	45,5	39,7	31,3	29,4	36,2	33,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: [12], [13].

A vidéki városok bevándorlási többlete aktív keresőkből jóval nagyobb, mint a fővárosé. Ugyanakkor túlnyomó része szintén nem fizikai dolgozó és szaktmunkás; a szakképzetlen munkások aránya feltűnően alacsony.

A vándorló aktív keresők foglalkozási szerkezetének ez a sajátossága azt jelzi, hogy ma már a szakképzetlen falusi munkaerő jobb munkafeltételeket és kedvezőbb kereseti lehetőségeket találhat lakóhelyén, mint a vidéki városokban vagy Budapesten.

A munkaerő térbeli mobilitása az ország minden körzetében lassul. Ez összefügg a gazdasági szerkezet területi kiegyenlítődésének folyamatával. Az elvándorlási többletet felmutató megyékben a „veszteség”, a többi megyében a bevándorlási többlet csökken. A vándorlási „nyereség” vagy „veszteség” aránya, sőt annak iránya sem felel meg azonban minden esetben a megyék gazdasági jellegének, ami a történelmi közigazgatási határok viszonylagos érvényét is jelzi. Ez az eltérés más vonatkozásokban is megfigyelhető. Amíg például a vidéki városok — mint láttuk — összességükben tartós és jelentős bevándorlási többletet mutatnak fel, addig egész sor várost — újabban vagy már hosszabb ideje — elvándorlási többlet jellemez.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy egy-egy település és vonzáskörzete munkaerőhelyzetének értékeléséhez külön vizsgálatra van szükség, a „történelmi” közigazgatási határookra épülő elemzések ehhez kevés segítséget adnak.

A munkaerő foglalkozási és szakképzettségi mobilitása

A foglalkozási mobilitás a munkaerőnek a munka jellege szerint eltérő egyéni foglalkozások (munkakörök), illetve ezek összevont csoportjai közötti mozgása.

A munkaerő adott intenzitású mozgása mellett a mobilitás mért értéke az egyéni foglalkozások aggregátságának foka szerint különbözik. Összevonható foglalkozási csoportokat véve alapul, a mobilitás mért értéke kisebb.

A szakképzettségi (iskolázottsági) mobilitás a munkaerő iskolázottsági szintjében és szakmai képzettségében bekövetkező változás. A meghatározásból

következően ez a mobilitás is lehet vertikális és horizontális. A vertikális szakképzettségi mobilitás egyik sajátossága, hogy csak „felfelé” irányulhat.

Egyes foglalkozásokban (orvos, gépjárművezető stb.) adott szakképzettség megszerzése a foglalkozás gyakorlásának előfeltétele. Más esetekben a munkakör megtartásának a feltételeként írják elő valamilyen szakképzettség megszerzését (például az úgynevezett képesítés nélküli pedagógusoknál). Ilyenkor a szakképzettségi mobilitás inkább következménye a foglalkozási mobilitásnak. Még gyakoribb, hogy a szakképzettségi (iskolázottsági) mobilitás vonja maga után a foglalkozás változását. A felsőfokú esti és levelező tanulás célja többnyire a magasabb szintű, esetleg más szakképzettséget igénylő munkahelyek vagy beosztások megszerzése.

A szakképzettség és a foglalkozás változása azonban nem feltétlenül kapcsolódik össze, és az irányuk sem feltétlenül azonos. *Ezért a mobilitás csökkentheti, de növelheti is a foglalkozás és a szakképzettség (iskolázottság) eltéréseit.*

Az elmúlt évtizedek mélyreható társadalmi és gazdasági változásait *nagyrányú foglalkozási mobilitás* kísérte. Csak a vertikális mobilitást tekintve: *az elmúlt két évtizedben a gazdaságilag aktív népességnek kereken a fele változtatta meg foglalkozásának hierarchikus szintjét.* Megközelítőleg 700 ezer fizikai munkásból lett különféle beosztású — jelentős részben vezető — szellemi dolgozó. 200 ezer jelenlegi fizikai munkás viszont eredetileg nem fizikai dolgozóként kezdte a pályafutását. Nem kevésbé jelentős mértékű mobilitás ment végbe a fizikai munkákon belül. Egymillió munkás lépett előre egy vagy két fokkal a segédmunka—betanított munka—szakmunka „ranglétráján”, mintegy 600 ezer munkásnak pedig ellentétes irányban változott a munkaköre [10].

A foglalkozási és az iskolázottsági mobilitás között szoros a kapcsolat a felfelé irányuló foglalkozási mobilitásnál. Ezt mutatja, hogy a szellemi dolgozóvá vált fizikai munkások 77 százalékának, ezen belül a vezető beosztásba kerültek több mint 84 százalékának emelkedett az iskolázottsági szintje a pályakezdést követően. Minél nagyobb távolságot fog át a felfelé irányuló foglalkozási mobilitás, annál szorosabb a kapcsolata a szakképzettségi (iskolázottsági) mobilitással.

A vertikális — felfelé irányuló — iskolázottsági mobilitás azoknál is jelentős, akiknek nem változott a munkaköre. 1950 és 1970 között a változatlan munkakörben dolgozók kereken egyharmada magasabb iskolai végzettséget szerzett. Ez főként annak a következménye, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel szélesebb körben hat a műveltség növelésének a követelménye. A felnőttek egy része a munka melletti tanulás útján igyekszik lépést tartani a fejlődéssel.

A foglalkozási mobilitáshoz kapcsolódó, valamint az általános fejlődés hatására bekövetkező szakképzettségi (iskolázottsági) mobilitás hatása különösen jelentős volt 1950 és 1970 között, a mélyreható társadalmi és gazdasági átalakulás, valamint a gyors technikai fejlődés következtében. Ebben az időszakban *a gazdaságilag aktív népesség iskolázottsága jórészt a foglalkoztatási mobilitás következtében emelkedett.* Az érettségizetteknek majdnem 40 százaléka, a felsőfokú szakembereknek pedig több mint a fele a pályakezdéskor alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezett, mint jelenleg.

A vertikális szakképzettségi mobilitást jellemzi, hogy az egyáltalán mobil emberek többsége megáll a legközelebbi lépcső eléréskor.

A foglalkozási és szakképzettségi mobilitás más jellegzetességére derül fény az *intergenerációs mobilitás* tényeiből. *A szülők foglalkozása és iskolai végzettsége nagymértékben meghatározzák a gyermek tanulmányi eredményét*, a különféle iskolatípusok közötti választását és ezzel az életpályáját.

Az iskolarendszer és az iskolai nevelés regisztrálja a szülők és a gyermekek választását; a társadalomban mutatkozó egyenlőtlenségeket — egyéni kivételektől eltekintve — csak annyiban módosítja, amennyiben azok előzőleg magában a társadalmi struktúrában, a továbbtanulásban és a pályaválasztásban jelentkeztek. Ezért a különböző foglalkozású és iskolai végzettségű rétegek közötti eltérések az iskola- és pályaválasztásban csak fokozatosan csökkennek. A változás azonban így is jelentős.

A 60-as évek végén — egy reprezentatív adatfelvétel szerint — a vezető beosztású és értelmiségi foglalkozásúak mintegy kétharmada munkás vagy paraszt háttartásból származott, az egyéb nem fizikai munkát végzőknél pedig ez az arány meghaladta a háromnegyedet [2]. Ezért, bár a családi-társadalmi környezet valóban erőteljes konzerváló hatást gyakorol a pályaválasztásra, és ezt a befolyást az iskola alig módosítja, *a családi környezet és az iskola a korábbihoz képest mélyrehatóan megváltozott s az idő függvényében tovább változó struktúráját „konzerválja”*.

A munkaerőmozgás és a munkaerő kongruenciája

Utaltunk már arra, hogy a foglalkozási és a szakképzettségi mobilitás között — egyes foglalkozási csoportok kivételével — nincs mechanikus kapcsolat, és azokban a csoportokban is, ahol ez a kapcsolat viszonylag szoros, a kétféle mobilitás az esetek jelentős részében időben elválik egymástól. A foglalkozási és a szakképzettségi struktúra eltérése már csak ezért is általános jelenség, ami egyúttal azt is jelenti, hogy *a munkahelyi és a szakképzettségi struktúrák nem felelnek meg és nem is felelhetnek meg teljesen egymásnak*. Ennek az inkongruenciának a jelentőségét az adja meg, hogy egyfelől mértékével arányosan emelkedik a munkaerő szakképzettségének és begyakorlásának vállalati és népgazdasági költsége, másfelől növekednek a dolgozók munkával szembeni elvárásai s az elvégzendő munka közötti egyéni és társadalmi konfliktusok.

A kongruencia és az inkongruencia jelenségét a magyar statisztika a 60-as évek eleje óta ismétlődően vizsgálja.²

E statisztikai forrásokra alapozott számítások és becslések szerint a munkahelyek szakképzettségi (iskolázottsági) igénye és a munkaerő szakképzettsége közötti eltérés, vagyis *a munkaerő inkongruenciája a gazdaságilag aktív népesség több mint ötödét érinti*.

Ha egyelőre feltételezzük, hogy a munkahelyi igényeket nagyjából helyesen határozzák meg, és a munkaerő tényleges tudása megfelel a formális képzettségének, akkor úgy tűnik, mintha a felsőfokú végzettségű munkaerőben kisebb, a középszintű képzettségűben pedig jelentős lenne a munkaerőhiány, és csekély hiány mutatkozik szakmunkásokban is; alacsonyabb képzettségű munkaerőből viszont számottevő a felesleg. Csaknem 600 ezer

² A Központi Statisztikai Hivatal „Képzettség és kereset, 1971” felvételének idevágó adatairól összefoglaló áttekintést ad Olajos Árpád [11] könyvének III. és IV. fejezete.

3. sz. táblázat

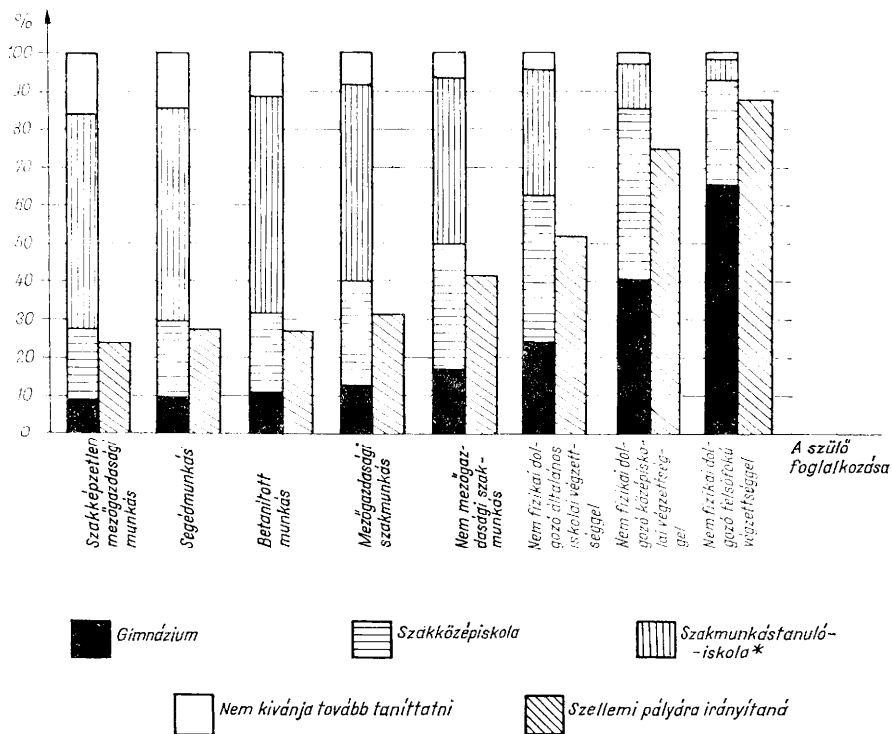
A felső- és a középfokú képzettségű aktív keresők szakképzettségi mobilitása 1971-ig (százalék)

Szakképzettség a munkába lépéskor	A szakképzettség szintje 1971-ben	
	felsőfokú	középfokú
8 általános vagy kevesebb	9,3	33,4
Befejezetlen középiskola	3,3	5,5
Érettségi	34,8	61,1
Befejezetlen felsőfok	5,7	—
Felsőfok	46,9	—
Összesen	100,0	100,0

Forrás: [9].

4. sz. ábra

A különböző foglalkozású szülők iskolaválasztása, illetve pályaelképzelése az általános iskolát végző gyermekeik számára

* Egyéb szakiskolát választókkal együtt.

Forrás: Az Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet 10 százalékos (146 ezres) reprezentatív adatfelvétele.

A munkahelyi struktúra és a munkaerő-struktúra inkongruenciája (ezer fő)

A dolgozó képzettsége, illetve a munkahely képzettségi igénye	Képzettségénél		A munkahely igényénél	
	alacsonyabb	magasabb	alacsonyabb	magasabb
	igényű munkahelyen dolgozik		a képzettsége	
Egyetem	11,5	—	—	38,8
Főiskola	5,2	1,4	6,5	17,4
Középiskola	124,0	37,0	4,2	331,0
Szakmunkás	222,8	55,0	86,1	290,8
Betanított és segédmunkás	—	584,6	266,7	—
Összesen	363,5	678,0	363,5	678,0

Forrás: Olajos Árpád [11] III/12. sz. táblázat alapján számítva.

8 vagy kevesebb általános iskolai osztályt végzett dolgozó lát el ugyanis ma olyan munkát, amely szakmunkás vagy magasabb képzettséget igényelne. Összességében 360 ezer ember, azaz a dolgozóknak mintegy 7 százaléka viszont képzettségénél alacsonyabb szintű munkát végez. Ugyanakkor csaknem kétszer ennyien, 680 ezren (ez az összes munkaerőnek több mint 13 százaléka!) képzettségüknel magasabb szintű munkahelyen dolgoznak.

Ezzel szemben a mindennapi tapasztalatok szerint a közép- és a felső-fokú iskolát végzett fiatalok képzettségüknek megfelelő foglalkoztatása helyenként nehézségekbe ütközik, segéd- és betanított munkásokból pedig jelentős a munkaerőhiány.

A statisztikai mérés eredményei és a munkaerőpiac jelenségei közötti ellentmondás azonban csak látszólagos, és elsősorban a *kongruencia értelmezésének* problémáit mutatja. A szokásosan értelmezett kongruencia a munkakör betöltéséhez előírt vagy a munkáltató által szükségesnek tartott képzettséget az iskolázással szerzett, formális szakképzettséggel veti egybe. E vizsgálatoknak nemcsak az az általános problémája, hogy a *munkáltatók többnyire túlértékelik a munkahelyek képzettségi igényét*, hanem sokkal inkább az, hogy a *munkaerő tényleges tudása nem azonosítható egyszerűen a statisztikailag mért — mérhető — formális képzettségével*.

A munkateljesítmények — egyébként azonos feltételek között — a tudástól, vagyis a munkaerő ismereteitől, képességeitől és készségétől függenek: ennek rendszerét nevezzük a *munkaerő szakmai struktúrájának*.³

Gyakorlati tapasztalatok és empirikus kutatások egybehangzóan mutatják, hogy a *munkahelyi struktúrájának és a munkaerő szakmai struktúrájának relatív összhangja — egyébként azonos feltételek mellett — elősegíti a munkateljesítmények növekedését*. Ebben az értelemben a kongruenciának jelentős a szerepe a munkaerő társadalmi hatékonyságában.

Ez a *valós* kongruencia azonban nem azonos a szakképzettségi struktúra alapján mért *formális* megfeleléssel. A munkahelyi követelményeknek és a munkaerő tudásának összehangolását, a *valós* — nem formális — *kong-*

³ A „szakma” szót itt nem a szokásos értelemben használjuk. Lásd erről Jánossy Ferenc [7] 233. l., továbbá Timár János [15].

ruencia kialakulását kell reális célnak tekinteni. A formális kongruencia teljes megvalósítására törekedni nemcsak irreális, de károkkal is jár.

Ennek egyik oka, hogy az emberek öröklött és a nevelés által kialakított tudásuk, képességeik és törekvéseik tekintetében számottevően különböznek egymástól. Ez vonatkozik a nevelés és a képzés mindkét szereplőjére: a tanulókra (hallgatókra) és a pedagógusokra is. Következésképpen elkerülhetetlen és természetes, hogy *a formálisan azonos képzettségű emberek tényleges tudása már a munkába lépéskor is különbözik.* Egyesek alig felelnek meg a követelményeknek, mások az átlagot jóval meghaladó teljesítményekre képesek.

Továbbá a munkahelyi és a szakképzettségi struktúra teljes megfelelésének igénye azt tételneznél fel, hogy az iskolaválasztás, majd az iskolából kilépők pályaválasztása olyan gondos lehet — vagy olyannak kellene lennie —, hogy ne legyen szükség semmiféle későbbi pályamódosításra. *A foglalkozási mobilitás lehetőségének és szükségességének tagadása azonban fékezne a társadalmi és a gazdasági fejlődést.* Az előbbi feltételezések tehát társadalmi és gazdasági szempontból is irracionálisak. Végül a munkában szerzett gyakorlat és az ezzel párhuzamos önképzés és továbbképzés módosítja a kiinduló ismereteket, miközben a formális képzettség az életpálya évtizedei alatt — az esetek többségében — változatlan marad. *Éppen ezért minél hosszabb ideje dolgozik valaki, annál kisebb a fiatalok iskolázottság és szakképzettség jelentősége, illetve annál nagyobb a formális inkongruencia.*

A valós kongruenciát és inkongruenciát tulajdonképpen csak az egyes dolgozók életpályájának, valamint tényleges munkateljesítményének elemzése alapján lehetne megállapítani. Továbbá csak a foglalkozási és a szakképzettségi mobilitás jelenségének, a munkaerőmozgást előidéző tényezőknek a vizsgálata alapján értékelhető, hogy a munkahelyi struktúrájának és a munkaerő szakképzettségi struktúrájának az inkongruenciája milyen mértékben formális, és mennyiben jelzi a valós megfelelést kialakító mechanizmusok következményeit. Az ebből eredő formális inkongruencia tehát lényegében társadalmilag szükséges és hasznos jelenség; ráfordításait nem tekinthetjük egyszerűen „veszteségnek”, hanem a munkaerő társadalmi újratermelésével és elosztásával járó költségnek kell tartanunk.

Amennyiben azonban a formális inkongruencia előidéző tényezői általában a társadalmi fejlődéstől elmaradó kedvezőtlen munkakörülmények és munkafeltételek, illetve az előbbi tényezőket és a munkaerőpiac viszonyait figyelembe nem vevő kereseti arányok, továbbá az oktatási rendszer kibocsátásának a munkaerő-kereslettől lényegesen eltérő összetétele vagy más hasonló tényezők, úgy a formális inkongruencia a társadalmi veszteséget okozó mobilitás következményeit tükrözi. Ez esetben ésszerű cél az ilyen okokból előálló munkaerőmozgás és a vele járó veszteségek csökkentése.

A formális kongruencia statisztikai vizsgálatait már hosszú ideje ismétlődően felhívták a figyelmet arra, hogy iskolarendszerünk nem felel meg jól a társadalom és a gazdaság szükségleteinek; *a lehetségesnél alacsonyabb általános műveltséget és a szükségesnél magasabb, illetve attól részben eltérő szakképzettséget nyújt* [14].

Ennek következtében mai iskolarendszerünk növeli a munkaerő-kínálat és a munkaerő-kereslet strukturális ellentmondásait, az ezeket kifejező formális inkongruenciát, a társadalmi jelenséget okozó foglalkozási mobilitást.

A távlati prognózisok szerint a jelenlegi iskolarendszer tartós fennmaradása esetén az inkongruencia a korábbinál nagyobb mértékben termelődik újra.⁴

Ugyanakkor e prognózisok adatai — a formális kongruencia egyoldalú értelmezése folytán — félrevezetőek lehetnek, tudniillik nem derül ki belőlük, hogy a jelzett inkongruencia egy része társadalmilag szükséges és hasznos foglalkozási és szakképzettségi mobilitásból ered.

Hivatkozások

- [1] *Andorka Rudolf—Illés János*: A nemzedékek közötti mobilitás tendenciái. Statisztikai Szemle, 1976. 9—10. sz.
- [2] *Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [3] *Ferge Zsuzsa*: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, 1976.
- [4] Foglalkoztatottság és kereseti arányok, 1974. Statisztikai Időszaki Közlemények, 377. sz., 1976.
- [5] Foglalkoztatottság és kereseti arányok, 1976. Statisztikai Időszaki Közlemények, 421. sz., 1978.
- [6] *Grabley, H.—Völker, B.*: Möglichkeiten der Erfassung der ökonomischen Auswirkungen der Fluktuation von Arbeitskräften. Arbeitswissenschaft, 1975. 7. sz.
- [7] *Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- [8] *Kemény István*: A mobilitás társadalmi összefüggései. A „Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon” című kötetben, Akadémiai Kiadó, 1968.
- [9] Képzettség és kereset, 1971. II. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.
- [10] *Kutas János—Olajos Árpád*: A vertikális szakmai mobilitás tendenciái. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
- [11] *Olajos Árpád*: Szakképzés és foglalkoztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- [12] Statisztikai évkönyv, 1974. Központi Statisztikai Hivatal, 1975.
- [13] Statisztikai évkönyv, 1975. Központi Statisztikai Hivatal, 1976.
- [14] *Timár János*: A köznevelési rendszer távlati fejlesztése. Valóság, 1976. 1. sz.
- [15] *Timár János*: A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra megfelelése. Közgazdasági Szemle, 1976. 3. sz.
- [16] *Timár János*: Az ingázásról. Valóság, 1980. 7. sz.
- [17] *Venyige Júlia—Józsa Ödön—Gyetvai László*: Munkaerő-szerkezet és mobilitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

⁴ E problémáról összefoglaló áttekintést ad Kutas János—Olajos Árpád [10].

A két európai integráció irányzatairól

Az államközi gazdasági integráció fogalmának igen sok meghatározása ismeretes. Anélkül, hogy az értelmezési vitában elmélyülnénk, a legáltalánosabbnak tűnő meghatározásra támaszkodunk: az államközi gazdasági integráció szuverén államok egymással kötött szerződésével jön létre azzal a céllal, hogy nemzetgazdaságaikat — teljesítőképességük fokozása végett — részlegesen, illetve hosszabb távon mindjobban egyesítsék. Az integráció tehát a nemzetközi munkamegosztás egy különösen intenzív fajtája.

A marxista és a polgári elméletek egyetértenek abban, hogy az integráció létrehozása hosszabb időszakot igényel, ilyen értelemben tehát folyamat jellege nem vitatott. Nehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy mikor kezdődik az integrációs folyamat, s mikor tekinthető az integráció teljesnek.

Míg az EK-t¹ (sőt az EFTA-t is) alapszerződésük életbe léptétől integrációnak nevezték, addig a KGST csak az 1969-ben kidolgozott és 1971-ben elfogadott Komplex Programot minősítette integrációs programnak. A korábbi együttműködésre visszatekintve kérdéses, hogy a külkereskedelmi tervek egyeztetése, a tudományos, műszaki együttműködés, a szakosodás, a létrehozott szervezeti rendszer (Tanács, Végrehajtó Bizottság, állandó bizottságok, közös bankok és egyéb intézmények), a tervkoordináció és az ágazati együttműködés elemei, a harmadik országokra vonatkozó kereskedelem-politikai egyeztetés együttesen kizárhatók-e az integráció fogalmából. Nézetünk szerint ez nem indokolt. Úgy tűnik, hogy a fogalom késői meghonosításában két tényező játszhatott szerepet.

Az egyik, hogy kezdetben a KGST-n belüli munkamegosztást — ha nem is kimondva — azonosították a szocialista országok közötti munkamegosztással általában, s az új minőség jegyeit kizárólag ebben látták. A másik, hogy a hidegháború idején az államközi gazdasági integráció fogalmát a tőkésországok zárt — a kívülállókat, de különösen a szocialista országokat diszkrimináló — gazdasági csoportosulásával azonosították.

Hasonlóképpen bonyolult kérdés, hogy mikor tekinthető az integráció teljes körűnek. A folyamat teljes megvalósítása ugyanis feltételezi, hogy a tagországok nemzetgazdaságai egyesültek. Lehet, hogy az alapszerződés nem ilyen ambiciózus, de akkor teljesítése esetén is csak részleges integráció keletkezhet. A nemzetgazdaságok teljes egyesítése nem képzelhető el a tagállamok politikájának egységesítése nélkül, erre azonban valószínűleg csak

¹ Miatán az Európai Gazdasági Közösség, a Montánunió és az Euratom intézményeit összevonták, a szakirodalomban az Európai Közösség (EK) elnevezés a használatos.

államszövetség keretében nyílik mód. Feltételezhető, hogy szuverén államok integrációja nem válhat teljes körűvé.²

A mozgásforma sajátosságai

Az eddigi tapasztalatok alapján a KGST és az EK esetében kirajzolódik e mozgásforma néhány sajátossága.

1. *A regionális integrálódás első szakasza* mindkét országcsoportban viszonylag rövid idő alatt lezárult, mivel az összefonódás a nemzetgazdaságoknak a szóban forgó folyamatot leginkább igénylő, arra legérettebb szférára terjedt ki. Hangsúlyozzuk, hogy az integrációs folyamat sohasem vizsgálható a világgazdasági helyzettől és a nemzetközi politikai viszonyoktól elszigetelten. E tényezők közrejátszottak abban, hogy egyfelől az EK, másfelől a KGST alapító országaiban megérlelődtek az integrálódás feltételei.

Az EK esetében a mikroszféra már előzetesen jelentős mértékben összefonódott. E tény, továbbá az, hogy a termelőerők a szűk nemzeti piacok szétfeszítését igényelték, nem elegendő magyarázat arra, hogy miért éppen annak a hat országnak sikerült a makrointegrációs folyamatot megindítani, amelyek az EK-t megalapították. Ebben a politikáé volt a döntő szerep. A mikroszféra Ausztria és az NSZK között jobban összefonódott, mint például Olaszország és a Benelux államok között, de Ausztria semleges státuszát kockáztatta volna az EK-hoz való csatlakozással. A francia—nyugatnémet egyetértés alapján létrejött Közöségtől Angliát hosszú éveken át ugyancsak alapvetően politikai okokból tartották távol, mivel Franciaország az Egyesült Államoktól függetlenedő Nyugat-Európát kívánt, amely saját politikai vezető szerepét erősítheti, Anglia pedig annak idején különösen erősen felzárkózott Amerikához. Az NSZK politikai felemelkedésének útját látta a Közöségben. Az Egyesült Államok viszont — feladva a Marshall-terv Európa valamennyi tőkésországának integrálására vonatkozó koncepcióját — ugyancsak politikai okokból fogadta el ezt a kompromisszumot; az 1950-es évek végén az EK szocialistaellenes arculatú volt, s ez megfelelt az amerikai vezetés kívánalmainak. A nyugat-európai integráció ilyen módon a gazdasági és a politikai tényezők kölcsönhatására jött létre.

A szocialista integráció gyökerei még inkább politikai jellegűek. A Szovjetunió hatalmas gazdasága nem szorult integrálódásra (mint ahogyan az Egyesült Államoké sem), s a kisebb KGST-országok termelőerői nem érték el azt a szintet, ami az integrációt kiváltotta volna, és a mikroszférák sem fonódtak össze.

² Az Európai Közöségben belül például a Benelux Gazdasági Unióban különösen szoros az együttműködés, s így első pillantásra úgy tűnhet, hogy az egymással szomszédos két kis és egy törpe fejlett ipari ország gazdasági közössége esetében adottak a teljes körű integráció feltételei. De Belgiumnak és Hollandiának nincs közös valutája, sőt a belga frank és a holland forint árfolyamának a mozgása is eltérő; 1960-ban 1 holland forint 13,2 belga frankot ért, 1978-ban 14,3-et. Az állam adókból, szociális hozzájárulásokból és egyebekből származó bevételeinek hányada a bruttó hazai termékben Hollandiában több mint 10 százalékkal magasabb, mint Belgiumban, hasonlóképpen az állam kiadásai is ([1] 123. l. alapján számítva). Ez nem csupán a termelés szerkezetének különbözőségéből adódik, hanem az eltérő adó- és szociális politikából. 1979 közepén a munkanélküliek száma Belgiumban több mint kétszerese volt, mint Hollandiában ([2] 16. l.), ami az eltérő gazdasági-szociális politikának is következménye. E néhány példa is szemlélteti, hogy a Benelux Gazdasági Unióban sem teljes körű az integráció.

A szocialista közösség tagjai azonban a hidegháborús embargópolitika korszakában egymásra voltak utalva, és nem *ex post*, hanem *ex ante* akarták létrehozni az új típusú gazdaságfejlesztésüket gyorsító együttműködést.

A szocialista és a kapitalista társadalmi rendszerű országok integrációi a tartalmi vonatkozások tekintetében egymástól alapvetően eltérnek, de mivel mindkét rendszer árutermelő, s egyik sem függetlenítheti magát a világgazdasági és a nemzetközi politikai tényezőktől, a különbözőségek mellett szükségszerűek az integrációs folyamatok hasonlóságai is. Ilyen hasonlóság a gyors fejlődés a kezdeti szakaszban. Az EK a tervezettnél korábban hozta létre vámunióját és közös agrárpolitikáját. (Más kérdés, hogy ez utóbbi az ellentétek állandó forrása.) A KGST-ben is igen gyorsan alakult ki a külkereskedelmi tervek egyeztetése, rendkívül erőteljesen bővült az egymás közötti kereskedelem, ami alapfeltétele volt a kisebb s részben elmaradottabb KGST-országok gyors iparosodásának és a gazdasági fejlettségi színvonal-eltérések kiegyenlítődési irányzatának is.

2. Mindkét integrációra jellemző, hogy a kezdeti gyors fejlődés lelassult, noha az integrációs vívmányok a további előrelépést igényelték volna. Sokan hajlamosak e jelenségért kizárólag a világgazdasági helyzet kedvezőtlen megváltozását, majd a nemzetközi politikai feszültségeket okolni. Közrejátszottak azonban más — az integrációk belső mozgásszférájához kapcsolódó — tényezők is.

Az EK-ban 1968-tól a vámunió megvalósulását követően három évig tartott a gazdasági és pénzügyi unió programjának kidolgozása. Ez utóbbit 1971-ben elfogadták, de nem bizonyult megvalósíthatónak. Ebben kétségtelenül döntő szerepe volt az amerikai árfolyampolitikának és (ettől egyáltalában nem függetlenül) a nemzetközi pénzügyi rendszer válságának. Ettől azonban az EK az iparpolitikában, a szabványok egységesítésében, a regionális politikában és más területeken még jóval gyorsabban haladhatott volna előre. A várt elmélyülés azonban nem következett be. Ellenkezőleg, a tagországok a nemzetközi pénzügyi rendszer válságának következményére igen különbözőképpen reagáltak, s a nemzetközi valuták egymástól független árfolyamváltozásai megzavarták a vámuniót és különösen a közös agrárpiacot.

Igaz, ezzel egyidejűleg a nyugat-európai integráció földrajzi értelemben terjeszkedett: 1972-ben csatlakozott hozzá Anglia, Dánia és Írország, megkötötte ipari szabadkereskedelmi megállapodásait a kívül maradt EFTA-országokkal. Vannak, akik ebben látják az elmélyülés akadályát, azt hangoztatva, hogy az EK integrációs modelljét az alapító hat tagországra szabták. Továbbá, hogy a kibővülés lekötötte az EK kapacitását, s nem jutott energia az elmélyítésre. Az okok ennél mélyebben gyökereznek. Az EK hat alapító tagjának nemzetgazdasága sem közeledett egymáshoz olyan értelemben, hogy a fejlettségi szintek mennyiségi és minőségi eltérései csökkentek volna. Ellenkezőleg, erősödött a polarizáció. (Elegendő az NSZK és Olaszország helyzetére utalni.) Kitérni, hogy a vámunió—közös piac—gazdasági unió útjának egyes szakaszai nem következnek automatikusan egymásból, a nemzeti érdekeket nem sikerült közösségi érdekékké összeforrasztani. Emlékeztetünk rá, hogy mindez még a világgazdasági fellendülés korszakában zajlott le. Úgy tűnik, nem halmozódtak fel azok az újabb elemek, amelyek a továbblépést kikényszerítették volna.

A KGST 1969-ben határozta el a Komplex Program kidolgozását, amit

1971-ben fogadtak el. Ez, mint ismeretes, előirányozta a gazdaságpolitikák, a fő gazdaságfejlesztési célok összehangolását, a tervezési együttműködés korszerű módszerét, s nem utolsósorban a mikrointegráció kibontakozását, az ehhez szükséges feltételek (valutáris és pénzügyi továbbfejlesztés, a hitelrendszer és az árrendszer javítása) megteremtésével. A Komplex Program megvalósítása a vártnál nehezebbnek bizonyult, még az 1971 és 1974 közötti — tehát világgazdasági szempontból kedvező — időszakban is. A tagországok jelentős feladatokat oldottak meg az energia- és nyersanyag-termelési, valamint -ellátási együttműködésben. Ehhez a szférához kapcsolódott a 10—15 évre szóló együttműködési célprogramok nagyobb része is. Fejlődött a tervezési együttműködés, és új szocialista nemzetközi szervezetek alakultak meg. Mindamellet a mikroszférában, más szóval a különböző országok hasonló jellegű vállalatainak együttműködésében nem következett be minőségi fordulat. Kétségtelen, hogy a világgazdasági helyzet romlása, az enyhülési folyamat kedvezőtlenebb szakasza, az európai szocialista országok extenzív gazdaságfejlesztési forrásainak nagyjából egyidőben bekövetkezett kimerülése akadályozta ezt a folyamatot. A KGST esetében sem bizonyítható azonban, hogy mindezekre a hatásokra csak úgy lehetett reagálni, ahogyan a tagországok tették, hiszen e körülmények a termelési együttműködést szorosabbá is tehetnék volna.

Valószínű, hogy a szocialista integrációban is hosszabb időt igényel a minőségi továbbépítéshez szükséges elemek felhalmozódása.

3. Mindkét integráció kibővült, mégpedig elsősorban politikai tényezők hatására.

Az EK esetében az első kibővülési hullámot az Anglia csatlakozására vonatkozó francia álláspont módosulása vonta maga után; az NSZK növekvő gazdasági és politikai szerepének ellensúlyozására az 1970-es évek elején Franciaország már célszerűnek látta Anglia felvételét, amit a Közösség egyéb tagjai kezdetől fogva támogattak. Az Egyesült Királyság viszont elsősorban a kimaradás hátrányait akarta mérsékelni, s ennek fejében lényeges engedményeket tett mind nemzetközösségi gazdasági kapcsolatai, mind pedig az EK agrárpolitikájának elfogadása tekintetében. A második csatlakozási hullám ugyancsak politikai indítékú: az EK vezető országai növelni akarják befolyásukat a NATO déli szárnyán, ami egyben földközi-tengeri politikájuk egyik fontos célja is. Mindenképpen meg akarják akadályozni a szóban forgó dél-európai országokban az esetleges balrafordulást. Az újonnan csatlakozó Görögország, Spanyolország, Portugália (és a későbbiekben feltehetően Törökország) viszont mentesülni szeretne az EK-n kívül álló országokat sújtó hátrányoktól, s hatékonyabb segítséget akarna kapni gazdaságfejlesztéséhez.

A KGST kibővülése a szocialista internacionalizmus politikájának megnyilvánulása. Kuba, majd Vietnam csatlakozása, továbbá Angola, Etiópia, a Koreai NDK és Laosz megfigyelői státusza mindenekelőtt annak a következménye, hogy a szocialista közösség felelősséget érez a szocialista utat választó elmaradott országokkal szemben, segíteni akarja iparosodásukat, gazdasági növekedésüket. Emellett a politikai együttműködés is igényli a gazdasági alátámasztást.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az új tagok felvétele egyik integrációban sem a termelőerők fejlődésének és a mikroszféra összefonódásának hatására jött létre, hanem elsősorban politikai megfontolások következménye.

Az EK — amely hosszú ideig azt vallotta, hogy csak egymással hasonló gazdasági fejlettségi fokon álló országok alkothatnak integrációt — ilyen módon feladta egyik alapelvét, s berendezkedik az igen különböző fejlettségi színvonalon álló tagországok együttműködésére. A KGST ezt kezdetről fogva lehetségesnek látta: Mongólia például már 1962-ben csatlakozott.

Kontinensünk két integrációjának fejlődésvonala tehát szakaszos; a gazdasági és a politikai tényezők kölcsönhatására alakult, de ha e két szféra ütközött, eddig mindig a politika került ki győztesen. Ettől eltekintve is, a gazdasági integráció bizonyos mértékig mindenképpen politikai integráció is, mivel a gazdasági egységesítés az esetek többségében politikai hatással is jár, legyen szó külpolitikáról, biztonságpolitikáról vagy a belpolitika különféle vonatkozásairól.

Az integrációs folyamat értékelésének problémái

Az államközi gazdasági integrációk eredményeit és nehézségeit igen nehéz valamennyire is objektíven értékelni, hiszen nincs egy másik világ, ahol hasonló tagországok hasonló gazdasági és politikai körülmények között integráció nélkül élnének. Az értékelés néhány módjától azonban mindenképpen óvakodni kell.

1. Úgy véljük, eleve elhibázott az integráció adott helyzetét valamiféle ideáltípushoz mérni. A nyugat-európai teoretikusok ismeretesen igen sok — köztük nem egy utópisztikus — „Európa-víziót” képzeltek el. Ilyen például, hogy Nyugat-Európa a Szovjetunió és az Egyesült Államok mellett váljék harmadik vezető hatalommá. A saját energiabázis, a független katonai potenciál és a független nyugat-európai monetáris politika hiányában ez aligha megvalósítható.

Egy másik ilyen ismert modell a Nyugat-európai Egyesült Államok viszonylag gyors megvalósítását látta lehetőnek, nem számolva a létező, egymással sok vonatkozásban ellentétes, nemzetállami érdekekkel. E koncepció szerint a közös piacból szinte automatikusan létrejött volna a gazdasági unió, majd a politikai unió, az egyre erősödő nemzetek feletti szervek vezetésével.

Napvilágot láttak igen vonzó modellek is, például, hogy Nyugat-Európa „a béke szervezete” legyen, vagy hogy semleges státuszú hatalommá váljék.

A KGST fejlődésére vonatkozó elképzelések sem voltak mentesek bizonyos illúzióktól. Az 1950-es években eléggé elterjedt volt az az elképzelés, hogy a népgazdasági tervezés, illetőleg a tagországok terveinek mind fokozottabb összehangolása önmagában biztosíthatja a nagyjából egyenes vonalú, megfelelő arányokat tükröző, gyors gazdasági növekedést.

2. Az integráció eredményessége nem mérhető néhány mutatóval vagy néhány jelenséggel. Az EK egyes teoretikusai az 1960-as évek végén például az integráció belső kereskedelmének gyors növekedését tartották eredmények bizonyítására alkalmas mutatónak. Mikor az 1970-es években a gazdasági növekedés lelassult, az infláció és a munkanélküliség fokozódott, s a Közösség különböző válságjelenségekkel küzdött, ez a szemlélet háttérbe szorult.

A KGST-ben viszont hajlamosak voltunk a nemzeti jövedelem rendkívül gyors növekedésével bizonyítani a szocialista integráció sikereit. Később világossá vált, hogy a mennyiségi növekedés mögött szerkezeti és hatékonysági problémák húzódtak meg.

3. Az egyik integráció eredményei nem mérhetők le a másik integráció folyamatán. Az EK-nál összehasonlíthatatlanul terheesebb fejlődéstörténeti örökséget hordozó KGST semmiképpen sem számolhatta fel néhány évtized alatt a történelmileg kialakult színvonalkülönbségeket, annál is kevésbé, mivel a szocialista társadalmi rendszernek a belső kiegyenlítettiségre kell törekednie, következésképpen olyan modellt kell kialakítania, amely a nép-gazdaság magasabb szintre való felzárkózásával *egyidejűleg* csökkenti az országon belüli regionális, illetve a város és a falu közötti különbségeket, s biztosítja a teljes foglalkoztatottságot. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az imperialista körök által szorgalmazott fegyverkezési verseny sokkal nagyobb terheket ró a szocialista közösségre, mint a nyugat-európaire. (Ezt igen könnyű belátni: azonos évi védelmi kiadás súlyosabban érinti azt az országcsoportot, ahol a végtermék összege lényegesen kisebb, mint a másikonban.)

4. Az integráció folyamata — hasonlóan a világban végbemenő bármely folyamathoz — nem lehet ellentmondásmentes. Ú. Everling az EK-t elemezve megállapítja, hogy hosszú ideje beszélnek a nyugat-európai integráció válságáról. Ha azonban a válságok állandóak, s különböző hatásokra keletkeznek, kétséges, hogy válságokról, vagyis rendellenes konfliktushelyzetekről van-e szó. Sokkal valószínűbb, hogy a nyugat-európai integrációs folyamatot immanens tartós feszültségek terhelik ([3] 737. l.).

Nem szorul bizonyításra, hogy egy tőkés integrációs folyamat óhatatlanul terhes mindazokkal az antagonisztikus ellentmondásokkal, amelyek a kapitalizmus sajátosságai. De ahogyan a kapitalizmus sem merítette még ki tartalékait, feltételezhető, hogy integrációs folyamata is tovább fejlődik a maga ellentmondásos útján.

A KGST-ben fellépő ellentmondások — igen leegyszerűsítve — két forrásból táplálkoznak. Az új előretörése általában nem megy bizonyos zavarok nélkül; a fejlődésre orientált szocializmusban is jelen vannak az ellentmondások, jó esetben úgy, hogy a fejlődés motorjának szerepét töltik be. Másfelől azonban az ellentmondások egy része az arányok megbomlását, valami hiányt, negatívumot jelez. G. Stiehler helyesen állapítja meg, hogy a szocializmusban nem az a feladat, hogy az ellentmondásokat mint dinamikus kölcsönviszonyokat megszüntessék, hanem hogy ezeket felfedve, tudatosan feloldják. Mindez vonatkozik a szocialista integrációra is ([4] 267. l.).

A másik forrás a külvilágból ered. A gazdasági, politikai és biztonsági tényezők kölcsönhatása egyre erősödő. A fejlődéstörténeti adottságokból következően amúgy is eszközhiánnyal küzdő szocialista közösség lehetőségeit korlátozzák a katonai erőgyensúly említett biztosítását szolgáló védelmi kiadások, de az enyhülési folyamat zavarai hatnak a gazdasági kapcsolatokra is, nehezítik a nemzetközi munkamegosztásban való szocialista részvételt. A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok mai szintjén kedvezőtlenül befolyásolják a szocialista integráció törekvéseit a világgazdaság válságjelenlései is.

A külső körülmények olyan adottságok a KGST számára, amelyekkel együtt kell élni, megtalálva az integráció erősítési módszereit. Számolni kell tehát stagnálással, még hullámvölgyekkel is, de ezekben a szakaszokban mind gazdasági, mind politikai téren fel kell készülni az újabb felemelkedésre.

Az integrációs folyamat hatékonysága csak igen sok mennyiségi és minőségi ismérvet felölelő, a külső körülményeket is figyelembe vevő elemzéssel mérhető fel. Az értékelés ilyen módon feltételez egy kritériumrendszert, a viszonyítási alap azonban alapvetően egy korábbi időszak lehet, nem pedig különböző, inkább vágyakat, mint reális lehetőségeket tükröző elképzelések. Az értékelés ugyanakkor nem nélkülözheti az előretekintést, tehát fel kell mérnie, hogy a továbbhaladáshoz, illetőleg az integrációs vívmányok megőrzéséhez szükséges feltételek adottak-e, vagy ha nem, milyen módon teremthetők meg.

Az integrációs folyamat mérésének problematikájával széles körű nemzetközi és hazai irodalom foglalkozik. Ennek áttekintése meghaladná e cikk kereteit. Néhány vonatkozás azonban különösen fontos.

— A nemzetközi munkamegosztás különösen intenzív formáját jelentő integrációs folyamat értékelésének fő kritériuma, hogy mennyiben segíti elő a tagországok gazdasági növekedését, értve ezen nemcsak annak ütemét, hanem minőségi ismérveit is, mint a gazdasági szerkezet fejlesztése, a belső és a külső gazdasági egyensúly alakulása, a fejlettségi szintkülönbségek csökkenése (a tagországok között, illetve a tagországok régióin belül), továbbá, hogy a gazdasági összefonódás milyen mértékben vezet *kölcsönösen* előnyös függőségi viszonyokhoz.

— Vizsgálandó, hogy az integráció mennyiben képes a változó világ-gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodni, illetve alkalmas-e a káros külső gazdasági hatások kivédésére, tompítására. A gazdaság nemzetközivé válásának fokozódása miatt ugyanis egyetlen integráció sem független a külső környezettől. Ilyen függetlenedés egyébként nem is lehet célja, hiszen ezzel megfosztaná magát és tagjait a széles körű nemzetközi munkamegosztás előnyeitől.

— A gazdaság és a politika kölcsönhatásaiból következően az integráció megítélésében jelentős szerepet játszanak a gazdaságon túlmutatató fejlemények is. Felvetődik a kérdés, hogy az integrációs folyamat mennyiben járul hozzá az enyhüléshez, a béke fenntartásához, ideértve együttműködését a rajta kívül álló országokkal; mennyiben segíti elő a tágabb értelemben vett biztonságot (tehát politikait, gazdaságit, a népek életminőségének javulását stb.).

— Az előzőekből kitűnően az integrációs folyamatnak kritériuma az *önmegújításra való képessége*, hiszen válaszolnia kell a külső és a belső „kihívásokra”, a változó körülmények függvényében kell fejlesztenie stratégiáját, eszköztárát.

E vázlatos követelményrendszer is tükrözi az értékelés konkretizálásának nehézségeit. Ezt néhány példával szemléltetjük.

Az EK-ban a bruttó hazai termék 1975. évi árákon 1978-ban 1960-hoz képest kétszeresére, 1970-hez képest pedig egy és egynegyedszeresére emelkedett. Eközben az NSZK mutatója Olaszországnak 1,3-szereséről 1,6-sze-

resére növekedett, Angliáénak pedig változatlanul 1,4-szerese maradt ([5] 158. l.). Igen nehéz volna megállapítani, hogy e dinamikában s egyenlőtlen fejlődésben mi irandó az EK javára vagy terhére, s mi a tagországokéra vagy a világgazdasági helyzet változásaiéra. Kérdéses, hogy a tőkés verseny elvén működő EK-ban egyáltalában elvárható-e az egyenlőtlen fejlődés tompítása, illetve hogy mennyiben játszik közre e jelenségekben az egyes tagországok jobb vagy rosszabb gazdaságpolitikája. Az EK Bizottságának elemzése szerint a tagországokban a lakosság semmitől sem fél jobban, mint a munkanélküliségtől, miközben az inflációra eltérő módon reagálnak. Az inflációt fékező tagországok óvakodnak kötelezettségeket vállalni a két-számjegyű inflációjú tagországokkal szemben, az utóbbiak viszont attól tartanak, hogy a rájuk kényszerített stabilitás fékezne gazdasági növekedésüket, noha a gyors ütemű infláció hosszú távon semmi esetre sem alkalmas eszköze a folyamatos gazdasági növekedésnek. Az integrációval szembeni elvárások így tagországonként igen különbözőek [6].

A KGST-ről szólva ismeretes, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1977-ben 1950-hez képest 5,3-szeresére, 1960-hoz képest pedig másfélszeresére emelkedett. A növekedés Bulgáriában nyolcszoros, illetve háromszoros, Romániában több mint kilencszeres, illetve négyszeres volt. A dinamikus kiegyenlítődségi folyamat megnyilvánulása, hogy míg a világ ipari termelése 1950-hez képest 1977-ben ötszörös volt, addig a KGST-ben 11-szeres, ezen belül Bulgáriában 20-szoros és Romániában 26-szoros ([7] 116. és 118. l.). A szocialista integráció tehát bebizonyította a kölcsönös segítség elvén alapuló új típusú munkamegosztás eredményességét akkor is, amikor az embargópolitika elszigetelte a Nyugattal való munkamegosztástól, s nem kevésbé, amikor a békés egymás mellett élés nemzetközi gazdasági gyakorlatát sikerült kibontakoztatni, továbbá, amikor az 1973-ban megváltozott világpiaci helyzetből származó ártalmak csak késleltetve érték az energia- és nyersanyagszegény tagországokat. A gyors iparfejlesztés ugyanakkor nem járt együtt a világpiachoz való alkalmazkodás készségének hasonló ütemű fejlesztésével. Itt is igen nehéz volna megállapítani, hogy ez az elmaradás s minden következménye milyen arányban írható a különböző külső és belső tényezők rovására. Annyi kétségkívül megállapítható, hogy az egyik kulcskérdés a mikroszféra hatékonyabb, komplementer jellegű integrációjának elősegítése.

Változások a két integráció elméleti alapjaiban

Az elmúlt évtizedek folyamán főleg az EK-ban, de a KGST-ben is átértékeltek néhány korábbi elgondolást.

1. Emlékeztet, hogy az EK nagy jelentőséget tulajdonított az integrációs intézményeknek; a Római Szerződés ezeket nemzetek feletti jogkörökkel ruházta fel. A KGST viszont az integráción belül nemzetközi együttműködést irányzott elő. Hozzáfűzzük, hogy a nemzetközi együttműködés is igen különböző intenzitású lehet, s ha ez igen hatékony, úgy megfelelhet az integráció követelményeinek is.

Az EK Bizottsága éveken át élesen bírálta a KGST-t a nemzetek feletti intézmények hiánya miatt, s a két integráció közötti érintkezés első éveiben ismételen felvetette, hogy a közöttük kötendő megállapodásnak ez az egyik akadálya.

Hangoztatta, hogy az EK Bizottságának a kívülálló országok, országcsoportok vonatkozásában sokkal nagyobb a hatásköre, mint a KGST Titkárságának. Ez nyilvánvalóan kibúvó volt, hiszen az EK számos országcsoporttal kötött megállapodását nem egyedül a Bizottság kötötte, hanem a tagországok képviselői is aláírták őket. Ilyen többek között a Loméi Megállapodás.

Az eredeti elképzelés szerint az EK Tanácsa (amely a tagországok szakminisztereiből áll) lett volna a legmagasabb szintű döntéshozó szerv; nemzetek feletti jellegét a többségi szavazási rendszer biztosította volna. A Tanács — vagy mai szóhasználattal: Miniszteri Tanács — a gyakorlatban nem vált az EK legfőbb nemzetek feletti döntéshozatali szervévé.

— De Gaulle követelésére „minden fontosabb kérdésben” fenntartották az egyhangú szavazást, illetőleg a vétó jogot, s mivel egyetlen tagország álláspontja elegendő ahhoz, hogy valamilyen kérdést ilyen értelemben fontosnak minősítsenek, a többségi szavazás gyakorlatilag nem működik. Ezzel a Tanács elvesztette nemzetek feletti (vagy — talán helyesebben — megőrizte nemzetközi) jellegét.

— A Tanács a témától függően a tagországok illetékes szakminisztereinek — mindenekelőtt külügyminisztereinek — értekezlete. Az integráció valóban jelentős problémái azonban túlléptek egy-egy szakminiszter hatáskörén, annál sokkal komplexebbek.

Az élet kikényszerítette az új megoldásokat; rendszeressé vált a tagországok állam- és kormányfőinek csúcstalálkozója, amit Európai Tanácsnak neveznek. Az állam- és kormányfők óhatatlanul nemzeti érdekeket képviselnek, mivel nem akarják veszélyeztetni politikai és társadalmi bázisukat, s meg akarják nyerni a következő választást is [8].

Szervezeti kereteket öltött a tagállamok Brüsszelben akkreditált nagyköveteinek együttműködése is, az Állandó Képviselők Bizottságának formájában. Ez a szervezet egyre jelentősebbé válik a döntéshozókészítésben.

Az EK Bizottságának a Római Szerződés egyrészt a végrehajtó, másrészt a javaslattevő szerv, „a motor” funkcióját szánta. A 13 tagú Bizottság és sok ezer fős apparátusa olyan értelemben nemzetek feletti, hogy független a kormányoktól. A vámunió megvalósításával — mint R. Dahrendorf, a Bizottság korábbi tagja már 10 évvel ezelőtt, majd most ismételtén megállapította — elvesztette funkcióját, hiányzik a politikai bázisa ahhoz, hogy új politikákat kezdeményezzen. „Egy bázis nélküli Bizottság és egy európai érdekelttség nélküli Miniszteri Tanács: ez az utóbbi évtized európai történelme” ([9] 9—10. l.).

Az EK szervei közül kiemelkedik még az Európai Parlament. Sokéves késedelemmel, 1979-ben tértek rá tagjainak közvetlen megválasztására (addig a nemzeti parlamentek delegálták a képviselőket). Az Európai Parlament hatásköre igen szerény: nem léphet fel a döntéshozó szervvel szemben, de még a Bizottság is csak igen kevés kérdésben (például az integráció költségvetésében) köteles figyelembe venni a véleményét; ugyanakkor a pártközi együttműködés eddigénél fontosabb fórumává válhat. A tagállamok kormánypártjainak, illetve erős ellenzéki pártjainak nagy befolyása ez idő szerint döntően az állami egyeztetés közvetítésével érvényesül, de a hasonló jellegű pártok — transznacionálisnak nevezhető — kapcsolatai egy további dimenzióvá fejlődhetnek.

Dahrendorf arra is felhívja a figyelmet, hogy az EK „az intézményeken

kívül” fejlődik tovább, példa erre az Európai Monetáris Rendszer, ami — szerződés és szankciók nélkül — a jegybankok együttműködésére épül, továbbá az Európai Politikai Együttműködés, amin a nemzeti külügyminisztériumi politikai igazgatók külpolitikai kölcsönös információs és esetenkénti egyeztető tevékenységét értik.

Dahrendorf végül megállapítja, hogy a Római Szerződés által létrehozott intézmények nem az integráció érdekeit szolgálják, hanem fokozódó mértékben azok ellen hatnak. S valóban levonható az a következtetés, hogy az EK-ban elképzelt nemzetek feletti döntéshozatallal szemben intenzív nemzetközi (talán transznacionálisnak, esetleg kormányközinek nevezhető) módszer érvényesül [9].

A KGST ismeretesen nemzetközi jellegű döntéshozatalra rendezkedett be: ez vonatkozik döntéshozó szervére, az Ülésszakra (vagy Tanácsülésre), végrehajtó szerveire: a Végrehajtó Bizottságra (amely a kérdések bizonyos körében döntéshozatali jogkörrel is rendelkezik), az együttműködési bizottságokra, az állandó bizottságokra és az értekezletekre egyaránt. Mindezeknek a szerveknek titkári funkcióit a KGST Titkársága látja el; ezt kifejezetten adminisztratív végrehajtó jellegű szervezetnek szánták. Ugyanakkor az Alapokmány szerint a KGST titkára képviseli a tanácsot a tagállamok és más országok hivatalos személyei és szervezetei előtt, továbbá a nemzetközi szervezetekben ([10] 15. l.).

A Titkárságon kívül működnek a KGST egyéb intézményei, a többi között a tagállamok államközi gazdasági szervezetei is.

Ismeretes, hogy az Alapokmány értelmében a KGST gyakorlatilag minden kérdéssel foglalkozhat, amely a tagállamok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködését szolgálhatja, s ami az integráció külkapcsolatait illeti, általános és teljes szerződési jogkörrel rendelkezik.

A szocialista integráció feladatai minőségi és mennyiségi értelemben is bővülnek. Ezek közül csak néhányra utalunk. Általánosan elfogadott tény, hogy az államközi együttműködéshez fel kell zárkóznia a gazdálkodó egységek közvetlenebb kooperációjának; fejleszteni kell a tervezési együttműködést, utat engedve az áru- és pénzviszonyok eddiginél sokkal hatékonyabb érvényesülésének. Ez elengedhetetlen feltétele a hatékonyság fokozásának, amely viszont kulcskérdése az egyes népgazdaságok s a szocialista integráció továbbfejlesztésének.

A KGST kezdettől fogva nyitott szervezetnek vallja magát, s az utóbbi időben gyorsan bővülnek külkapcsolatai. Egyre kevésbé halogatható a szélesebb értelemben vett harmadik piaci együttműködés kibontakoztatása, ideértve az államközi kereskedelempolitikai egyeztetést csakúgy, mint a hasonló jellegű vállalatok egyeztetett vagy együttes tevékenységét a külső piacokon. A szocialista országoknak már most is jelentős devizaveszteséget okoz a lehetséges piaci együttműködés hiánya, tehát az, hogy a vállalatok a külső piacokon nem használják ki a tőkés kartellek jól bevált gyakorlatát képező áregyeztetési és egyéb üzleti lehetőségeket.

Úgy tűnik, hogy a reálgazdasági folyamatok említett követelményei óhatatlanul kiváltják a KGST-n belüli mechanizmusok fejlesztését, ami érinti az intézményeket is. Korántsem a nemzetek feletti jelleghez való közeledésről van szó, sokkal inkább a nagyobb rugalmasságról; az ágazati tagozódás mellett a kölcsönhatásokat fokozottan figyelembe vevő komplexi-

tásról; a megbízható, korszerű, naprakész információs bázis megteremtéséről és hasonlókról.

2. Az EK teoretikusai és gazdaságpolitikusai már az 1960-as években gondolkodtak azon, hogy miképpen lehetne az integrációs folyamatot a programozás bizonyos elemeivel serkenteni. Miközben a nyugat-európai integráció a piac szabadságának jelszavát tűzi zászlajára, a gyakorlatban az állami beavatkozási rendszereknek csak egyes elemeit (a vámokat és más kereskedelmi korlátozásokat) szüntette meg a Közösségen belül; ezen túlmenően azonban a tagállamok nemzetgazdaságának egyesítését az állami beavatkozási rendszerek kollektivizálásával akarja megközelíteni. Ebből az is következik, hogy lényegében nem vitatják a gazdaságba való állami beavatkozások szükségességét. Ezt figyelemreméltóan értékeli K. J. Arrow: „Az általános versenyegyensúly mindenekelőtt azt mutatja meg, hogy a piacon keresztül koordinált, egymástól független magándöntések útján milyen mértékben érhető el az erőforrások társadalmi elosztása... Hangsúlyozzuk azonban, hogy ebben a folyamatban semmi sem garantálja, hogy az így kialakult elosztás méltányos lesz. Valójában az elmélet megmutatta nekünk, hogy a végső elosztás függeni fog a készletek kezdeti megoszlásától és attól, hogy kinek a tulajdonában vannak a vállalatok. Ha a piac előnyös tulajdonságaira akarunk támaszkodni, de egyúttal méltányosabb elosztást is akarunk elérni, az elmélet inkább a kezdeti elosztás megváltoztatásának stratégiáját sugallja, mint azt, hogy valamelyik későbbi fázisban avatkozzunk be az elosztási folyamatba.

Így még a döntéshozatal decentralizálásának leginkább kedvező feltétele mellett is elengedhetetlenül szükség van az elosztásra vonatkozó társadalmi vagy kollektív választásokra. Ami azt illeti, nagyon sok más helyzet is van, amikor szükséges vagy nagyon kívánatos a piacnak a kollektív döntéshozattal való helyettesítése. Mind a politikai tudományok művelői, mind a közgazdászok tárgyalták — a maguk eltérő módján — az állam nélkülözhetetlen szerepét” ([11] 153. l.).

Visszatérve a tőkés integrációban megvalósítható tervezési elemekre (amelyek minőségileg eltérnek a szocialista tervgazdálkodástól), ezeket F. Levčík szerint ott igénylik, ahol a piac hosszú távon ható, irányító impulzusaiban kételkednek ([12] 61—62. l.). Ilyenek a beruházási döntések az infrastruktúrában, az egészségügyben, az oktatásban, a környezetvédelmet és a regionális problémákat érintő területeken, továbbá az energiagazdaságban. Ez összecseng az NSZK Szociáldemokrata Pártjának programjával, amely a foglalkoztatásra orientált struktúrapolitika érdekében javasolja a fontosabb magán- és közületi beruházásokra vonatkozó EK-szintű keret-tervezést ([13] 55. l.).

Hiba volna e javaslatokat, kívánságokat túlértékelni, annyi azonban megállapítható, hogy a nyugat-európai körökben az EK eredeti koncepciójához képest új momentumként jelentkezik a gazdaságfejlesztés tudatos irányításának követelménye, s ennek egyik eszközeként a részleges tervezés gondolata.

Kétségtelen, hogy az okok között nem lebecsülhető a tőkés világgazdasági visszaesés hatása. A prosperitás ugyanis mérsékli, leplezi a társadalmi-gazdasági konfliktusokat. Az NSZK-ban például a gazdasági struktúraváltás mind a világgazdaság fellendülésének, mind pedig a már évek óta tartó, válságjelenségekkel terhes korszakában gyors ütemű volt. De míg az előbbi idő-

szakban úgyszólván teljes foglalkoztatottságot értek el, javultak a hazai munkavállalók életkörülményei, addig napjainkban a szerkezeti átalakítás célrendszere ellentétbe került a teljes foglalkoztatottsággal.

1973 és 1980 között az EK-ban a munkanélküliek száma 2,6 millióról közel 7 millióra emelkedett, s lévén ezek egyúttal választópolgárok, a probléma nem csupán szociálpolitikai, hanem egyidejűleg belpolitikai természetű is. Ahogyan az 1929-es világválság a keynesizmus megszületését váltotta ki, úgy a mostani helyzet is új megoldásokra serkenti az integráció teoretikusait.

Az európai integrációk és az enyhülés

Az enyhülési folyamat az európai integrációk megalapítása után 15—20 évvel bontakozott ki, s a továbbiakban mindkét integráció fejlődésének szempontjából az egyik legfontosabb feltétellé vált.

A KGST érdekeltsége az enyhülésben egyértelmű. A béke és a biztonság megszilárdítása tetemes összegeket szabadítana fel a szocialista országokban, amit fegyverkezés helyett a népgazdasági szerkezet átalakítására, az életszínvonal emelésére lehetne fordítani. Az európai enyhülés megvalósulása nem utolsósorban a gazdasági kapcsolatokban nyilvánul meg. Vonatkozik ez az összeurópai együttműködésre és a két integráció tagországainak egymás közötti gazdasági kapcsolataira is. Az utóbbi fejlesztését volna hivatott távolatlag elősegíteni a KGST és az EK megállapodása. A szocialista közösségben az érdekek azonossága mellett tagországokénti differenciálódás is megfigyelhető. (A nemzetállami érdekek különböznek aszerint, hogy mekkora az EK országaival való kereskedelem aránya a népgazdaságban, hogy exportjukat mennyiben érintik az EK korlátozásai, s hogy megítélésük szerint milyen konkrét előnyök származhatnak a megállapodásból.) E kapcsolatrendszerben azonban kétségtelen az érdekazonosságok túlsúlya: az objektív érdekeltség a békepolitikában s a kollektív érdekeltség valamennyi tagország gazdasági fejlődésében. Ez utóbbi ugyanis a belpolitikai stabilitás fontos feltétele, következésképpen jelentős a szocializmus vívmányainak megvédése és további kibontakoztatása szempontjából. Az EK-val való kapcsolatok normalizálására irányuló kezdeményezést a KGST-ben ilyen módon politikai és gazdasági okok indokolták.

Más módon vetődik fel az érdekek azonossága és differenciálódása a nyugat-európai integrációban. Itt a kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztésére több politikai koncepció alakult ki. Kezdetől fogva útközött két irányzat: az „atlanti vonal”, amely az amerikai vezetéshez felzárkózó Nyugat-Európát kívánta, és az „európai vonal”, amely függetlenebb, önállóbb Nyugat-Európára törekedett. Az „európai vonalnak” is több változata van: egyik válfaja szupranacionális irányban fejlesztette volna az integrációt, kevésbé nyitva Keletre, s a másik, az előbbinél realisabb és a tények által is igazolt válfaja felismerte, hogy a függetlenedő Nyugat-Európának nem áll érdekében a kelet—nyugati feszültség élezése, ellenkezőleg, az enyhülési politika segíti céljait.

Az Európai Közösség — mint egész — a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatokban ma még elsősorban politikai okokból érdekelt. Az EK viszont a világpolitikára legfőbb erősségével, gazdasági potenciáljával tud hatni. S itt nem feledkezhetünk meg arról, hogy Nyugat-Európa —

geostratégiai helyzete s az Egyesült Államoktól való bizonyos mértékű függetlenedési céljai miatt — Amerikánál érdekeltőbb az enyhülési folyamat erősítésében. Ez az érdekelttség ellentmondásos, de még a mai kedvezőlebb helyzetben is megnyilvánul.

További ellentmondás, hogy e szándék nem tükröződik a KGST és az EK közötti érdemi megállapodás ösztönzésében. Ellenkezőleg, ez idő szerint hiányzik az erre irányuló politikai akarat. Az európai enyhülésben elsősorban érdekelt NSZK és Franciaország passzivitása e téren annál is sajnálatosabb, mert mód volna a két integráció kapcsolatának kialakításakor olyan megoldásra törekedni, amely összhangban áll mindkét fél belső integrációs folyamataival, és javítja az együttműködés feltételeit az integrációkon kívül álló országokkal is. Mindkét részről újabb és újabb kezdeményezések szükségesek a változó világgazdasági helyzet, a már elért eredmények s a nyilván felbukkanó fékező tényezők figyelembevételével. Rugalmas, a másik fél érdekeit is szem előtt tartó, a gazdasági és a politikai körülményeket kölcsönhatásukban megítélő magatartás eredményezheti az integrációk közötti kapcsolatok sikeres kibontakozását, ami új lendületet adhat az összeurópai együttműködésnek, következésképpen az enyhülésnek is.

Hivatkozások

- [1] Europäische Wirtschaft, Jahreswirtschaftsübersicht 1979—1980. Kommission der Europäischen Gemeinschaften, 1979. 4. sz.
- [2] Europäische Wirtschaft, Kommission der Europäischen Gemeinschaften, 1980. 5. sz.
- [3] Everling, U.: Überlegungen zu Fortgang der europäischen Integration. Europa-Archiv, 1979. 24. sz.
- [4] Stiehler, G.: A dialektikus ellentmondás formái és funkciói. Kossuth Könyvkiadó, 1972. (267. l.)
- [5] Eurostat Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen 1960—1978. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften, 1980.
- [6] Europäische Wirtschafts- und Währungsunion, 1979. 3. sz.
- [7] Meisel Sándor: A KGST 30 éves. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [8] Schöndube, C.: Europa Taschenbuch. Europa Union Verlag, Bonn, 1977.
- [9] Dahrendorf, R.: Europa droht die Balkanisierung. Die Zeit, 1980. április 25.
- [10] 25 éves a KGST. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [11] Arrow, K. J.: Egyensúly és döntés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [12] Levčík, F.: Wirtschaftsplanung, Gesellschaftssystem und Wirtschaftsentwicklung. Wiener Institut für internationale Wirtschaftsvergleiche, Bécs, 1979.
- [13] SDP, Soziale Demokratie für Europa. Program für die erste europäische Direktwahl. Entwurf, 1979.
- [14] Falán, V.: Európa jövője a békés egymás mellett élésben. Izvesztýija, 1979. november 22. 4. l.

A kétpólusú iparosodás modellje: Japán felzárkózása

A kérdésfelvetés

Japán gazdasági növekedésének tanulmányozása egy több országra kiterjedő vizsgálat sorozat része.¹ E vizsgálatokkal arra törekszem, hogy — szem előtt tartva az előrehaladás egész folyamatát — a modern gazdálkodás történelmileg változó feltételeinek hatását is tükröző specifikus összefüggéseket ragadjam meg, s ennek alapján közelítsem a gazdasági fejlődés (növekedés)² időben változó típusait, illetve állandó elemeit.

100—200 éves időszakra kiterjedő és több országot is átfogó, ezek növekedési útját egybevető vizsgálatokban azzal a ténnyel kerülünk szembe, hogy egyes országok képesek elindulni a modern gazdasági növekedés, az iparosodás útján, mások pedig azonos külső feltételek között képtelenek erre; hogy hasonló jellegzetességek, makroökonómiai arányok az egyik országban gyors növekedést, míg a másokban ennél jóval lassabbat eredményeznek stb. Az ilyen tények figyelembevételkor leglábbis kétféle megközelítés, kérdésfelvetés adódik.

1. Az egyik azokat a tényezőket keresi, amelyek egyes országokban a gazdasági növekedést előkészítették, illetve táplálták, amelyektől tehát a „növekedés függ”. Ez a megközelítés a nemzetgazdaság egészének növekedését az egyes tényezőkből igyekszik felépíteni, így például a tőkeképződés és a tőkefelhalmozás szerepét, a természeti, társadalmi, politikai és gazdasági adottságok hatását, az oktatásfejlesztés, továbbá a műszaki fejlesztés szervezeti kereteit, rendeltetését, az export- és importlehetőségeket stb. kísérli meg külön-külön vizsgálni, persze a köztük levő összefüggéseket sem elhanyagolva. E tényezők valóban befolyásolják az országokban a növekedés egész folyamatát, vagy előrevívő mozgatórugóként, vagy éppen gátló tényezőként. Ugyanakkor ilyen megközelítés mellett megválaszolatlan marad, hogy a gazdaság, illetve a társadalom egy-egy eleme az egyik országban miért serkenti a növekedést erőteljesen, miközben a másikban csak igen kis mértékben segíti vagy éppen gátolja azt.

¹ A cikk a szerző „Japán: a felzárkózás anatómiája” című könyvének legfontosabb mondanivalóját, a japán gazdasági növekedés legfőbb hajtóerőit foglalja magában. A terjedelmi korlátok miatt természetesen a megalapozó tényanyagnak még a példálódzó bemutatásától is el kellett tekinteni.

² A gazdasági fejlődés — társadalmi viszonyoktól is befolyásolt — célja a magas gazdasági fejlettségi szint és társadalmi nívó (magas életszínvonal, megfelelő munka, munkafeltételek és munkakörülmények, kellemes környezet) elérése. Ennek eszköze a gazdasági növekedés.

2. A másik, az általam követett megközelítés nem az egyes tényezőkből építkezik, bár természetesen azokat is figyelembe veszi. E kérdésfelvetés az adott kor adott növekedési lehetőségeiből indul ki. Abból, hogy az emberiség felgyülemlett munkamegosztás-szervezési, műszaki stb. ismeretei, tapasztalatai mindig magukban hordják e tapasztalatok elsajátításának, felhasználásának, továbbfejlesztésének objektív lehetőségét; a fejlődés, a növekedés pedig attól függ, hogy az adott kor színvonalán e lehetőségeket hogyan képes egy ország társadalma, gazdasága, embere megragadni, ésszerűen a gazdasági növekedés számára hasznosítani. *Ez a megközelítés tehát egy-egy ország fejlődésének, növekedésének mértékét mint a lehetőségek megragadásának fokát értelmezi.* Azt kell vizsgálni, hogy miért és hogyan vált képessé X vagy Y ország — esetünkben Japán — a növekedés lehetőségeit (a gazdasági növekedés más országokban már kialakult gyakorlatát, módszereit) a maga számára, a maga korában ilyen vagy olyan fokon hasznosítani.

Továbbá nem csupán arról van szó, hogy egy-egy történelmi pillanatban hogyan találkoznak a lehetőségek a befogadóképességgel, hiszen a fejlődési, növekedési folyamat önmagában is több irányú változássorozatot jelent. *Változnak az adott lehetőségek, ennél fogva a lehetőségek megragadásának módja sem adott egyszer s mindenkorra, hanem időről időre módosul.* Változnak amellettt egy-egy ország társadalmának, gazdaságának feltételei az újabb és újabb lehetőségek befogadására, az azokhoz való alkalmazkodásra. Ezért azt is vizsgálni kell, hogy a folyamatban hogyan alakul a változó lehetőségeknek és a társadalmi-gazdasági közeg változó befogadóképességének a viszonya.

Lehetségesnek kell tartani ebben a megközelítésben azt az esetet, amikor egy viszonylag elmaradott országban megindul az iparosodási folyamat, ennél fogva követő országgá válik, minthogy a növekedés lehetőségeit (egy részüket) képes megragadni. *Ha azonban az ország gazdasága nem alkalmazkodik folyamatosan a változó feltételekhez, és szerkezete (korábbi lehetőségekhez illeszkedve) megcsontosodik, akkor ez az ország akarva-akaratlanul csak lassan növekszik, csak vontatottan tud előrejutni az országok rangsorában, esetleg növekedésében, fejlődésében — akár hosszabb időre is — teljesen megreked.*

E másodikként említett megközelítés gondolköréhez kapcsolódóan a továbbiakban lényegében a következő kérdések megválaszolását kísérelem meg:

— Mennyiben volt képes Japán az adott kor lehetőségeit megragadni, és ennek alapján megindulni az iparosodás útján? Melyek voltak azok a természeti, társadalmi és gazdasági adottságai, illetve feltételei, amelyek alkalmassá tették arra, hogy az adott kor ismereteit, tapasztalatait átvehesse, hasznosíthassa, belső feltételeit azokhoz igazítsa?

— Miért és hogyan bizonyult Japán alkalmasnak arra, hogy az adott kor nyújtotta lehetőségekkel együtt változzon, belső feltételei úgy formálódjanak, hogy az adott és mindig változó lehetőségeket magas fokon tudja hasznosítani?

— Melyek azok az időnként ideiglenesen fellépő, véletlen tényezők, körülmények, amelyek a japán iparosodás útját segítették, gyorsították?

Az adottságok és a megindulás

A 19. század közepén a *politikai, társadalmi berendezkedéssel a viszonylag széles munkamegosztáson alapuló és ennek megfelelően jelentős részben már árutermelő japán gazdaság* (a termelés mintegy 25—30 százaléka válhatott áruvá) éles ellentétbe került.

A japán árutermelés alapját képező *munkamegosztásnak* egyik sajátosságaként szögezhetjük le, hogy benne nem egyszerűen a falu, illetve a mezőgazdaság érintkezett a várossal (a *daimiok*³ körül kiépült vár-városokkal), illetve az iparral (kézműiparral), hiszen a falun belül a mezőgazdasági termelés adottságai folytán már viszonylag szélesen elterjedt volt a *másod-, harmadfoglalkozások rendszere*, ennek megfelelően a falu már akkor is magában foglalta az ipari tevékenység egy részét. Ez a mezőgazdasági főfoglalkozásúak által folytatott ipari tevékenység részben a falu, de részben maga is a város szükségletei felé fordult, és bizonyos hányadában a kereskedők által szervezett „bedolgozóí” formát öltött.

Másik sajátosságként a működő *piacok kiterjedésének kettősségét* lehet kiemelni. A piacok jellegzetesen az egyes daimiok által uralt *klánok* (közigazgatási egységek) területére korlátozódtak, és emellett ezernyi forgalmi és utazási, ellenőrzési megkötéssel külön is korlátozott helyi piacok voltak. Másfelől viszont a hatalmi rendszer egyik „technikai” alapját képező *sankin kotai* (változó jelenlét) rendszere⁴ mint e helyi piacokat összekötő, azokat országos kapcsolatrendszerre kiszélesítő erő működött. E rendszer keretében a daimiok kénytelenek voltak a fővárosban élő családjukat és azok kiszolgálóit folyamatosan termékekkel, árukkal, pénzzel ellátni, s emellett maguk is (kíséretükkel együtt) időszakonként rendszeres felutazásra, lakhelyüktől való huzamosabb távollétre és az ilyen módon hatalmassá duzzadt fővárosban városi élet vitelére kényszerültek. Mindezek folytán a japán feudalizmus (az úgynevezett Tokugawa-korszak) utolsó szakaszában a nemzeti piac, és ennek másik oldalaként az ország egészét magában foglaló munkamegosztás szerveződése viszonylag előrehaladott fokon lehetett.

Ide tartozik továbbá, hogy az előbbieket folytán e korszakban már működtek az egész ország gazdasági állapotát és lehetőségeit átlátó kereskedőházak, amelyekhez szintén kapcsolódtak különféle másodlagos és harmadlagos tevékenységek, mint például külkereskedelem, pénzváltás és kölcsönzés, ipari bedolgoztatás, manufaktúrák működtetése. Ilyenformán pedig szorosan a gazdálkodás (termelés, forgalmazás) gyakorlatához tapadva, jelen volt a japán gazdaságban (társadalomban) egy több szempontból — ha szabad így kifejezni — *makroökonomiai szemlélettel rendelkező, az ország gazdálkodási lehetőségeit — természetesen tőkés módon — kihasználó szándékozó és arra többé-kevésbé már felkészült társadalmi réteg*. Ez volt egyébként az a réteg, amely adott történelmi pillanatban a lázongásnak programot tudott adni, mert képes volt rá, hogy a kapitalizálódási folyamat vezető erejévé váljék.

³ Felsőjogokat is gyakorló földesurak.

⁴ Eszerint minden daimionak minden második évben fél évet a *shogun* (hadvezér, legfelső katonai parancsnok) udvarában kellett töltenie. Birtokára családját nem vihette magával. A családnak állandóan a fővárosban, Edóban (a mai Tokióban), a *shogun* közvetlen környezetében kellett tartózkodnia. A család tehát „élő zálogként” jelentett biztosítékot a daimiok hűségére és a *shogun* általi kézbentartásukra.

Az államszervezet sem volt teljesen híján (természetesen a japán feudalizmus erős kötöttségei mellett) bizonyos nemzetgazdasági szintű gazdálkodási szemléletnek és gyakorlatnak. Nem arra gondolunk, hogy a Tokugawa-ház⁵, mint évszázadok alatt kiépült központi hatalmi rendszer, kellő szervezethez és áttekinthetőséghez rendelkezett ahhoz, hogy magát a gazdaságból jövedelmekkel lássa el; ezt legfeljebb nemzetgazdasági szintű adóztatási szemléletnek lehet nevezni. Hanem arra, hogy az elsősorban a katonai felkészültség biztosításához szükséges „előnehézipar”, továbbá a 19. század közepétől kiépülőben levő hajóipar az akkori társadalmi berendezkedés mellett csakis mint a shogunátushoz⁶ tartozó intézményrendszer, azaz mint az állami üzemek rendszere épülhetett ki és fejlődhetett, s ennek megfelelően az üzemeltetés és fejlesztés feladatát a shogunátus keretében, azaz az államapparátus megfelelő szerveiben kellett ellátni.

A *meidzsi forradalom*⁷ tipikusan *felülről végrehajtott*, lényegében vértelen *forradalom* volt. Olyan változásokat hozott, amelyek sok vonatkozásban a régi megőrzésével, átmentésével voltak megvalósíthatók, továbbá nem hozták magukkal a hatalmi rendszer mindent átható válságát, mert elsősorban a nép feletti uralom terén jártak együtt az egyes osztályok, rétegek viszonyát máról holnapra lényegesen átrendező módosulással. Jól fejezi ki mindezt a kormány „Régi formák, új tartalom” jelszava.

A forradalom felülről végrehajtott, békés jellegének közvetlen következményei közül a kapitalizálódó japán gazdaság alkalmazkodóképessége és működőképessége szempontjából kettőt emelünk ki:

1. A központi hatalom, az állam tekintélye nem csorbult, szerepe — ha lehet — tovább fokozódott.

2. Az egyszerű emberek, a dolgozók helyzetének mintegy eleve elrendeltsége, felülről való elrendezettsége nem vált kérdésessé.

Az új hatalom állama, kormánya — a shogunátus korábban betöltött központi szerepéhez hasonlóan — alapvető feladatokat kapott és látott el a gazdaság fejlesztésében, a gazdasági fejlődés szervezeti-intézményi feltételeinek létrehozásában, természetesen a — már a korai időszakban erősen koncentrált — jelentős tőkés csoportokkal együttműködve, mintegy ezek szándékait követve. Az állam gazdasági tevékenysége igen sokágú volt. E tevékenység többek között a nyugati gazdasági szervezet, továbbá a technika és a technológia megismerésére és meghonosítására, a mindezt megvalósító emberek szélesebb körű kiképzésére irányult. Ennek megfelelően a meidzsi rezsim gazdasági kérdésekkel foglalkozó vezetői is szinte kivétel nélkül olyan emberek voltak, akik hosszabb időt töltöttek Nyugaton (az Egyesült Államokban, Európában), illetve előre meghatározott feladattal külföldön végezték tanulmányaikat. A kormány tevékenységi köréhez tar-

⁵ A Tokugawa Ieyasu hadvezért követő, nevéhez fűződő, több mint 250 éven keresztül (1603—1868) uralkodó dinasztia.

⁶ A shogunok közvetlen hatalmi környezete az ún. shogunátus vagy bakufu. (A bakufu eredetileg a shogunok sátrát, később a fennálló kormányrendszer egészét, a tulajdonképpeni katonai diktátorságot jelentette. A bakufu kifejezés helyett az ismertebb shogunátus elnevezést használjuk.)

⁷ A Tokugawa-ház 15. shogunját 1868-ban buktatták meg. A hatalmat az akkor 16 éves Mitsuhiro császárnak adták át. Ezzel ért véget a Tokugawa-ház uralma, és ezzel kezdődött az ún. felvilágosult, japán nevén a meidzsi forradalom (sokak megfogalmazásában meidzsi restauráció), amely Japán történelmében egy új korszak kezdetét jelentette.

tozott a külföldi technika meghonosítása folyamatának irányítása, befolyásolása, az állami vállalatok működtetése kapcsán közvetlen intézkedésekkel, továbbá kedvezmények, import- és exportorientáló eszközök alkalmazásával; a régi uralkodó osztály tagjainak bekapcsolása és tőkékük mozgósítása, illetve az azt elősegítő pénzügyi műveletek végrehajtása stb.

A kapitalizálódás útján való megindulás a hatalom és a nép közötti viszony szempontjából a régi, kemény *magatartásnormák*, a munka- és a társadalmi fegyelem kötöttségeinek fennmaradása mellett ment végbe. Nem vált kérdésessé a felettesekhez való hűség „erénye” (legfeljebb a felettes változott), továbbá a felettesre is (a kormányra, a vállalatra, a mindenkori „gazdára”) valamiféle személyes, patriarchális felelősség hárult az alattvalók, a munkavállalók sorsáért. A kínaiaktól átvett konfucianus ideológia, illetve az erre épülő sintoizmus által hirdetett embereszmény (a szerénység és szorgalom, a felelősség-, illetve kötelességérzet, az egyéni és a társadalmi helyzettel való elégedettség, a „nemzeti” érdek elsőbbségének elismerése) lényegében érintetlen maradt. Segítette az új hatalom keretében kialakuló nemzeti egység megerősítését annak a veszélynek a felidézése, hogy az esetleges ellenállás, illetve az ehhez kapcsolódó belső harc Japán leigázását, gyarmatosítását hozhatja magával. Később — nem is sokkal a meidzsi rezsim megszilárdulása után — a kapitalista Japán terjeszkedő gyarmatosító törekvéseinek támogatására a japán nemzeti öntudatot és a „harcos szamuráj hagyományokat” agresszív nacionalizmussá fejlesztették, amely a japán nemzet felsőbbrendűségét hirdette, s ennek alapján jogát arra, hogy területi hódításokba kezdjen, hogy uralmát más népekre kiterjessze.

A feudalizmus méhében már kifejlődött és megerősödött, kapitalista gazdasági fejlődésre már megérett, de a feudalizmus hatalmi rendszere miatt gúzsba kötött japán gazdaság tehát belső társadalmi és emberi formái, embereszményei, adottságai, feltételei folytán alkalmas volt — és valóban képesnek is bizonyult — az adódó külső lehetőség (az ország kapuinak 1853-ban az amerikaiak által történő kényszerű megnyitása) belső kihasználására, meglévő feltételeinek ehhez való hozzáigazítására. Az átalakulás felülről végrehajtott jellege, továbbá a gyarmatosítástól való félelem talaján kialakított nacionalizmuson nyugvó politikai stabilitás ugyanakkor megakadályozta a forradalom gazdasági „irracionalitásának” széles körű érvényre jutását. Sőt a régi megőrzésével, megtartásával, átmentésével újjáalakított felépítmény lehetővé tette, segítette, hogy a társadalom a gazdasági ésszerűség szolgálatába álljon, annak megfelelően működjön. Ennek folytán az új japán hatalom — gazdaságilag persze kellően érett talajon — nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélkül kezdte meg a világ-gazdaságba integrálódó, önálló gazdasági növekedését. Az erősen központosított tőke és a széles körű gazdasági feladatokat ellátó állam együttműködése pedig bizonyos mértékig átgondoltta, egyes vonatkozásokban szerveztette a japán iparosodás megindulását, a fejlett országok eredményeinek átvételét, átültetését.

A gyors megindulás, a lehetőségek valóra váltása mindamellettt csak alapot jelent, de önmagában nem ad magyarázatot a folytatás sikerére.

A lehetőségek hasznosítása: az alkotó dualizmus, illetve a kétpólusú iparosodás modellje

Határozzuk meg, mit értünk a gazdasági dualizmus fogalmán! Azt a jelenségkomplexumot, amelyben a gazdasági folyamatok (a gazdasági reál-szféra) legfőbb mozzanataiban — a termelés módjában, az újratermelhető termelési tényezőkben, a fogyasztásban és az elosztásban egyaránt — egymástól elkülöníthető (elhatárolható) kettősségek tapasztalhatók.

A későn fejlődő országok közismert és természetszerű törekvése a gazdaságilag fejlett országok színvonalának elérése. Ezekben az országokban a gazdasági dinamizmus beindulásának és tartóssá válásának egyik elengedhetetlen eszköze a másutt kialakult modern technikának és technológiának (beleértve a létrehozásához és a működtetéséhez szükséges emberi tudást is) megismerése, a — különféle adottságok által szükségképpen korlátozott — átvétele, működtetése és terjesztése.⁸ A modern technika (technológia) elmaradott társadalmi-gazdasági környezetbe való bevitele viszont természetszerű kettősséget eredményez: fejlett technikát, ehhez tartozó intézményi-szervezeti kereteket és tanultabb munkaerőt az egyik oldalon, hagyományosat a másikon. A kívülről származó technika-technológia átülte-tése tehát megbontja a gazdaság fejletlenségében (elmaradottságában) gyökerező egyszintűséget, és különbségeket, egyenlőtlenégeket, a gazdasági dualizmus jelenségeit hozza létre.

Az alapvető kérdés a következő: a kialakult egyenlőtlenégek gátolják vagy inkább serkentik-e a gazdasági növekedést? Ha a külföldről behozott modern és a hazai hagyományos technika (technológia) egymástól elszigetelten működik és termelődik újra, azaz elterjed ugyan bizonyos területeken a fejlett külföldi technika (technológia) alkalmazása, az ehhez tartozó intézményi-szervezeti keretek és az azt működtetni tudó munkaerő az egyik oldalon, konzerválódik azonban az uralkodó hagyományos hazai technika, az ehhez tartozó keretek rendszere és a régi, hagyományos színvonalú tanulatlan munkaerő a másikon, akkor ez az egyenlőtlenesség gátolja (s mint erre számos példa van: ténylegesen megakadályozza) a gazdasági dinamizmus kialakulását, terjedését és tartóssá válását. Ha viszont a különbségeket létrehozó, kívülről behozott fejlett technika (technológia) a belső adottságok, feltételek módosulása (módosítása) folytán képes az egész gazdaságban terjedni, akkor e különféle egyenlőtlenégek (különbségek) a gazdasági dinamizmust serkentő hűzőerőként tudnak működni.

A dualizmus tehát — felfogásunk szerint — a gazdasági növekedés folyamatába későn bekapcsolódó országok elkerülhetetlen jellegzetessége. A gazdasági növekedés kérdésének általunk alkalmazott megközelítésében az a lényeges, hogy a törvényszerűen kialakuló és érvényre jutó dualitásokban az *elválasztottság* vagy az *összefonódottság* válik-e jellemzővé.

A japán iparosodás folyamatát végigkísérve, szinte minden „részelemben” (a munkaerő, a tőke, a termelési szervezetek stb. tekintetében egyaránt) a gazdasági dualizmus jelenségei ötlenek szemünkbe. A kettősségek a japán iparosodás indulásakor keletkeztek, és az iparosodás folyamatában a

⁸ A gazdaságilag fejlett országok léte, fejlődése döntően befolyásolja e folyamatban a fejlődő országok előrehaladását. Következésképpen iparosodásuk útja nem függetleníthető a fejlett világtól, a fejlett világhoz fűződő, különféle területeken és szinteken létrejövő kapcsolatoktól.

gazdasági élet mind szélesebb területén váltak jellemzővé. A japán gazdasági dualizmus a két világháború közötti időszakban érte el a legkifejlettebb formáját (mondhatni: tetőpontját), s csak a legutóbbi években érzékelhető jelenségsorozatjaiban, illetve azok megnyilvánulásainak jellegzetességében bizonyos fokú gyengülés, csillapodás.⁹

A gazdaság duális szerkezetének kérdései nem hiányoznak a Japánnal és a fejlődő országokkal foglalkozó mai magyar szakirodalomból sem. Bíró Klára [5] munkájában sokoldalúan foglalkozik a japán gazdaság duális szerkezetének számos elemével. Szentés Tamásnak [6] az elmaradottság kérdésével foglalkozó műve, Kádár Béla [7] könyve és Gelei Anna [8] tanulmánya — más-más szempontból — mutatja meg, hogy a gazdasági növekedést illetően milyen irtózatot jelent a fejlődő országokban, köztük Latin-Amerika nem egy országában, hogy a „modern” a hagyományoktól elzárta, szigetszerűen épül ki. Tolnai György [9] munkája Japánnal, annak múltjával egyáltalán nem foglalkozik. Ennek ellenére a japán iparosodás útjának vonatkozásában is helytállóan tartjuk azt a felismerést, hogy a gazdasági növekedés világfolyamatához történő csatlakozás, illetve a gazdasági növekedés önerőből való fenntartása szempontjából a hagyományos szektornak (Tolnai kifejezésével: az alsó szektornak) a modern szektor fejlődésébe való bekapcsolódása alapvető jelentőségű. „Ha — írja — a gazdasági növekedés válsága a felső szektornak abból a jellegéből származik, hogy az főként kivitelre, külső piacra termel, akkor kézenfekvő az a gondolat, hogy a megoldás a főként belső piacra való termelés, ha a válság fő megnyilvánulása a... munkanélküliség, akkor a megoldás e munkaerő termelésben való foglalkoztatása; ha a válság oka az, hogy a behozott tőkék elégtelenek, akkor a hangsúlyt a nemzeti (belső) tőkeképződésre kell fektetni. És mind a hiányzó belső piacnak, mind a tömeges munkáskéz termelésbe állításának, mind pedig — ezek révén — a belső tőkeképződésnek egyetlen lehetséges közös forrása: az alsó szektor, a tradicionális gazdálkodásban élő paraszti tömegek óriási potenciális fogyasztási és termelési készsége, amelyet »csupán« reális, ténylegesen ható készséggé kell fejleszteni. Ez a gazdasági szemlélet alapvetően különbözik a »felső szektor-aspektustól« de nem abban, hogy nem veszi számba a modern felső szektort, hanem abban, hogy az egységes népgazdaság kialakítása keretében veszi azt figyelembe” ([9] 57—58 l.).

Mielőtt rátérnék a japán dualizmus kapcsolatrendszerének részletesebb tárgyalására, a dualizmus jelenségsorozatjait és legfontosabb megnyilvánulásait mutatom be. (Lásd a túlololdali táblázatot.)

A sémából jól látható, hogy melyek

— a gazdasági folyamatok legfontosabb kettősséget mutató mozzanatai, illetve jelenségsorozatjai;

— a két szektor pólusai;

— a pólusok egy-egy időszakban érzékelhető főbb ismertetőjegyei (függőlegesen);

— a pólusok legjellemzőbb változásai (vízszintesen).

Vajon Japánban az iparosodás folyamatában az egyik oldalon létrejött modern szektornak, valamint a másik oldalon levő és a mennyiségileg sokáig uralkodó hagyományos szektornak az elszigeteltségét vagy összekapcsolt-

⁹ A duális szerkezet jelentőségeit nagy súllyal emelik ki a japán gazdaság fejlődésével foglalkozó szakmunkák. Ezek általában a duális struktúrával kapcsolatos torzulásokat, konfliktusokat, nehézségeket emelik ki. (Vesd össze például [1], [2], [3] és [4].)

A gazdasági dualizmus jelenségcsoportjai és megnyilvánulásainak sémája a japán iparosodás folyamatában

Jelenség-csoportok	Hagyományos szektor		Modern szektor	
	I. időszak (Az 1870-es évektől a második világháború kitöréséig)	II. időszak (Az 1940-es évek végétől az 1970-es évek elejéig)	I. időszak (Az 1870-es évektől az első világháború végéig)	II. időszak (Az 1940-es évek végétől az 1970-es évek elejéig)
Az iparterjedés módja	a mezőgazdaságon belül		szervezetileg önállóan	
Az alkalmazott technika és technológia	hagyományos kézi		modern gépi	
Munka-szervezeti-formák, termelési szervezetek	hagyományos kézi, illetve kisipari formák, könnyű- és kézműipari jelleggel		modern, gépi nagyüzemek könnyűipari jelleggel	
Tőkeigény és tőkefelhasználás	viszonylag kicsi		könnyű- és nehézipari jelleggel	
Kereseti színvonal	általában alacsony	szakképesítés nélkül alacsony <i>miniüzemben:</i> nőknek, fiataloknak alacsonyabb	általában alacsony	szakképesítéssel viszonylag magas <i>nagyüzemben:</i> férfiaknak, öregeknek magasabb
Belső és külső piac	hazai személyes fogyasztásra és exportra		hazai termelő fogyasztásra	általában növekvő hazai termelő fogyasztásra, hadi célokra, valamint exportra
Versenyfeltételek	megszűnés, újraszerveződés útján versenyez	megszűnés, újraszerveződés és/vagy önállóságot, illetve nagyvállalathoz tartozásért versenyez	főként újraszerveződés és/vagy nagyvállalaton belül állandó átrendeződéssel versenyez	

ságát kell-e jellemzőnek tekinteni? Az adott összefüggésben az iparosodást mint a tárgyalt időszak gazdasági növekedése alapvető reálfolyamatát tartjuk szem előtt. Ennek megfelelően a „modern” szektor kifejezéssel a gépi nagyipart, működésének terepét, illetve szereplőit jelöljük. A „hagyományos” viszont nem csupán a mezőgazdaságot foglalja magába, hanem a Japánban különösen kiterjedt — mezőgazdasági keretbe illeszkedő — háziipart, a városi kézműipart és végül a kisüzemi jellegű, sokszor családi munkán alapuló s az előbbiekből kinövő „miniüzemek” világát.

Előrebocsátom az előbb feltett kérdésre adott rövid választ: Japán örökölt társadalmi-gazdasági szerkezete alkalmatlan volt a két szektor egymástól elszigetelt fejlődésére, illetve éppen a két szektor összekapcsolt, egymásra épülő fejlődésének potenciális elemeit hordta magában. Hiányoztak továbbá az olyan természeti adottságok (például nyersanyag-kitermelési lehetőségek), amelyek a modern szektor elszigetelődésének kiindulópontját képezhették volna. *Ézért már az iparosodás kezdetétől egy olyan sajátos, alkotó dualizmus érvényesült, amelyben nem a két szektor egymástól független léte és ennek újatermelődése, azaz a két szektor elszigetelődésének fokozódása, hanem ellenkezőleg: együttélésük dominált. Olyan iparosodási modell ez, amelyben a modern (a gépi nagyipari és a hagyományos, a mezőgazdasági és az abból, illetve a faluban kibomló ipari tevékenység) összekapcsolódva, egymást erősítve alkotja az iparosodási folyamat két pólusát.*

Idézzük fel most már periodizálásunk rendszerében¹⁰ az iparosodás 100 éves folyamatának a kétpólusú fejlődés, illetve a két pólus összekapcsolt fejlődése szempontjából legfontosabb tényeit, megnyilvánulásait!

A dualizmus kapcsolatrendszerének fejlődése

A később fejlődő országok iparosodásának, más szóval: a már fejlettebb nemzetgazdaságokhoz kapcsolódó, „követő iparosodásnak” egyik fő összefüggése, sok szempontból meghatározó mozzanata a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás, illetve ennek tartalma és hatásai. Az iparosodáshoz a már fejlett országok nyújtják a technikát. Az iparosodó országban pedig kialakul, illetve megerősödik valamilyen exportszerkezet, amelyben a hazai munka a technikaimportot ellentételezi. Az ismert, a 20. században szinte szokványos kép az, hogy a fejlődő ország természeti adottságaira, már korábban kialakult és többnyire alacsony termelési kultúrát igénylő hagyományos termékeire támaszkodva kapcsolódik be a világpiacon forgalomba. E termékek termelését fejlesztve bővíti exportpotenciálját, ezen túl pedig az iparosodás importigényének egy részét tőke- (részben működőtőke-) importból fedezi. Az ilyen fejlődési modell eredményeként aztán az export bővítése végett a termelést éppen az alacsony munkakultúrájú ágazatokban bontakoztathatják ki: ez részben megmerevíti a fejlődő ország szerkezetét, a kifejlesztett munka alacsony világpiacon hasznosulását, a kialakulóban levő ipart pedig a fejlett országok gazdaságának függelékévé teszi.

¹⁰ A japán iparosodás periódusát két növekedési időszakra osztjuk. Az első időszak az 1870-es évektől a második világháborúig tart; a második időszak pedig a második világháború befejezését követő évekkel veszi kezdetét. A megkülönböztetést nemcsak a gazdasági növekedés e két időszakban eltérő sebessége indokolja, hanem mindenekelőtt az, hogy a két időszakban a gazdasági növekedés körülményei és jónéhány minőségi jegye eltért egymástól.

Mindennek folytán az iparosodási folyamatot egy sereg nehézség, visszahúzó és ellentmondásos elem terheli meg, lendülete erősen lefékeződik.

A japán iparosodás is erősen importorientált volt, s kezdetben ezt is alacsony feldolgozottságú mezőgazdasági és kitermelőipari termékek (zöldtea, szén, rézérc és réztömb) exportja kísérte. Ez az exportprofil azonban Japán esetében az iparosodás kibontakozásának első évtizedeit, a periodizálásunk szerinti első szakaszt (1870—1918) nem kísérte végig, hanem jellegzetesen módosult, és pedig úgy, hogy a sajátosan japán feltételekhez igazodva, a maga nemében viszonylag magas munkakultúrát igénylő mezőgazdasági és ipari termékek kaptak az exportban alapvető szerepet.

A nyersanyagkivétel fenntartásának, kiterjesztésének egyszerűen nem voltak meg a természeti feltételei. Másfelől a hagyományos szektor a világpiac számára konvertálhatóan „többet tudott” annál, mint amit a feldolgozatlan mezőgazdasági termékek világpiaci értékesítése igényelt. Ez a többet tudás ott szunnyadt abban a társadalmi-gazdasági szerkezetben, amelyet a meidzsi rezsim a korábbi koroktól örökölt, és amelynek finomszerkezetét a felülről végrehajtott forradalom alig érintette. A lényeg abban található meg, hogy a falu korábban kialakult több irányú tevékenysége, az ottani városi piacra termelő házi-, valamint kézműipar a hagyományos szektoron belüli erőforrásoknak, illetve erőforrástartalékoknak az iparosodási folyamatba való közvetlen bekapcsolódását tették lehetővé. Végül is a hagyományos elemek közvetlen részvétele az iparosodásban a selyemtermelés és az egyre magasabb fokú selyemfeldolgozás területén volt a legjelentősebb és a leglátványosabb, s ez egyben a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás tekintetében is döntő mozzanatnak bizonyult.

A tőkés Japán iparosodása tehát szinte a kezdet kezdetén „két lábon járó iparosodás” volt. Fejlett ipari technika meghonosítása ment végbe bizonyos, elsősorban a katonai potenciál kiépítéséhez kapcsolódó nehézipari ágakban, és megkezdődött a könnyű-, ezen belül is elsősorban a textiliparban a gépi nagyipari termelés elterjedése. Ezzel párhuzamosan azonban kibontakozott az iparosodás másik ága is, ennek keretében ért el egyre magasabb szintet az elsődlegesen a mezőgazdasági lakosság körében űzött selyemtermelés, selyemfeldolgozás. Ez a selyem közvetlen exporttermékként alapul szolgált Japán technikaimportjának, s amellet a kiépülő gépi nagyipar egyik nyersanyagát is szolgáltatta.

De a hagyományos és a modern együttélését közvetlenebb kapcsolatok is jellemzik. A másodfoglalkozásként folytatott ipari munka a *nagyiparnak történő bedolgozás* gyors kiszélesedését tette lehetővé, továbbá azt is biztosította, hogy a nagyipar jórészt követelményeinek megfelelő *munkaerőforrásra* támaszkodhatott, a mezőgazdasági lakosságban talált a gyáripari munkára szinte azonnal alkalmas, szorgalmas, megbízható munkaerőt. Ez a falusi eredetű gyáripari munkaerő aztán továbbfejleszti a hagyományos szektoron belüli ipart, illetve a modern és a hagyományos elemek közötti közvetlen ipari kapcsolatokat. A bedolgozási formák kiteljesednek. A falusi eredetű, gyáriparban működött, majd falura visszatérő munkaerő egy-egy nagyobb könnyűipari cég kötött bedolgozójává válik, olyan bedolgozóvá, aki ezt a munkát egyre gyakrabban a gyártól kapott termelőeszközökkel s a gyári termelési-technológiai utasítások szerint végzi el. Ez a gyáriparhoz való szoros és közvetlen termelési kapcsolódás egyben biztosítéka annak is, hogy a hagyományos szektoron belüli iparúzés nem marad meg egy adott

szinten, hanem a maga módján változik, fejlődik, és — folyamatos érintkezésben a gépi nagyiparral — a gépek használatában egyre magasabb fokú készségek kialakulását segíti elő.

A hagyományos és a modern együttélésének fontos tényezője, hogy közvettebb piaci kapcsolataikban is részben egymásra támaszkodnak. A fejlődő nagyipar dolgozóinak és a nagyiparhoz kapcsolódó tevékenységeket végzőknek a kereslete a *belső piac* egyre jelentősebb elemévé lesz. A terebélyesedő belső piacot pedig nem csupán mezőgazdasági termékekkel, de az iparcikkek jelentős részével is a hagyományos szektor, illetve az azon belüli ipar látja el. A modern elem fejlődése tehát a hagyományosnak a belső fogyasztói piacon keresztül is sugároz növekedési és korszerűsödési impulzust. Másfelől viszont a hagyományos szektor növekedése folytán bővülő piaca van a nagyipar által termelt és a hagyományosban felhasznált mezőgazdasági, illetve kisipari termelőeszközöknek, továbbá a nagyiparban előállított fogyasztási cikkeknek is.

A két világháború között az iparosodás első időszakának második fokozatában (1918—1939) az iparterjedés összekapcsoltan dudális jellege bizonyos szempontból magasabb fokon újratermelődött, más szempontból viszont gyengült.

A könnyűipari ágazatokban, elsősorban a textiliparban a második fokozatot a már nagymértékű, világpiac felé fordult, korszerű nagyipari kapacitások működése és növekedése jellemezte. A másik ágon, a mezőgazdasági népességre települt könnyűiparban az egy-egy családhoz kötődő, családi műhelycsekékben végzett iparűzés mellett létrejönnek a több család munkájára támaszkodó kisüzemek, amelyek már a gépesítés korábinál magasabb színvonalát képviselik. A bedolgozói formák ennek megfelelően többretűvé válnak, kialakul a modern gyárakban létrehozott féltermékek (például fonál, nyersszövet) egy részének teljes továbbfeldolgozása is az erre szakosodott és falusi környezetben működő, falusi munkaerőre támaszkodó üzemekben. E vonatkozásban tehát a hagyományos és a modern közvetlen *termelési összekapcsoltsága* tovább fejlődött a nagyipar és a már nem eleve családi méretű miniüzemek együttműködésében.

Ebben az időben építi ki Japán a szélesebb vertikumú nehéziparát. A *nehézipar* térhódítása önmagában *erősíti a dualitás különbségeit* (erősen differenciálódnak például a bérek, ebben az időszakban alakul ki, pontosabban terjed el a gépi nagyiparban az életre szóló foglalkoztatás)¹¹. A nehéziparnak a mezőgazdasággal, illetve a kisiparral közvetlen termelési kapcsolatai nincsenek (legfeljebb szélsőséges esetként). Mindez lazítja a modern és a hagyományos szektor összekapcsoltságát.

Makroökonómiai jellegű és növekedési impulzusokat magában foglaló *piaci kapcsolat* természetesen a *hagyományos és a nehézipar között* is fennáll. A kialakuló gépipar egyik — ha nem is a legfontosabb — piacát a mezőgazdasági, még inkább a mezőgazdasági körzetekben működő ipari kisüzemek jelentik. Ugyanakkor a nehéziparban foglalkoztatottak létszámának növe-

¹¹ Az 1920-as évek közepétől kezdik bevezetni a törzsgárdarendszert, az életre szóló (fiatal kortól a nyugdíjig tartó) foglalkoztatást és a szolgálati idő hosszával emelkedő bérek rendszerét. Ennek a munkahely és a munkatevékenység stabilizálását biztosító (mintegy szavatoló) életre szóló foglalkoztatásnak az első megjelenését még a Tokugawa-uralom alatt a kereskedőknél találhatjuk.

kedése bővíti a fogyasztási cikkek piaci keresletét, ez pedig — a kialakult szerkezet mellett — a hagyományosra, illetve az azon belüli ipari termelésre gyakorolt nem lebecsülhető szívóhatást. Nem közömbös az sem, hogy a nehézipar kiépítésének importigénye, majd a kiépült nehézipar importnyersanyag-igénye az exporttermékek, ezen belül a hagyományos szektorban létrehozott exporttermékek iránti igényt növeli. (Ennek a fokozatnak az utolsó éveiben éppen a nyersanyagforrások megszerzését biztosító gyarmatosítás — Mandzsuria bekebelezése —, továbbá a hadigazdálkodásra való áttérés e kapcsolatokat erőteljesen átrendezi, illetve gyengíti.)

A japán iparosodási folyamat „kétlábbon járó” jellege, összekapcsoltan kétpólusú volta a második világháborút követő időszakban, azaz az iparosodás periódizálásunk szerinti második időszakában új minőséget ért el.

A második időszak a nehézipar, és pedig a beketermelésre átváltított nehézipar kiteljesedésének, és mondhatjuk: világpiaci expanziójának korszaka. E folyamatban először az úgynevezett alapnehézipar, majd pedig a feldolgozó nehézipar válik a japán gazdaság legdinamikusabb és egyben legkiterjedtebb, a nemzetközi munkamegosztásba legaktívabban bekapcsolódó részévé. A nehézipar és ezen belül a feldolgozó nehézipar térhódítása sem járt együtt a hagyományos ipar elsorvasztásával. A már kialakult formák, kapcsolatrendszerek magasabb szintre léptek, és a hagyományos, most már a feldolgozó nehézipar nem egy ágának kialakulásában és magas szintűvé válásában kapott fontos, helyenként döntő szerepet.

A második világháború után a hagyományosan belüli ipar újjászületése formailag sem a korábban kifejlődött alakulat egyszerű megismétlését jelentette. Itt már a hagyományosan belüli ipari elemek többsége nem a mezőgazdaság peremén, nem a mezőgazdasági alaptevékenységű népesség másod- és harmadfoglalkozásának keretében helyezkedik el, hanem sok vonatkozásban önállóul, főfoglalkozássá válik, s inkább az a jellemző, hogy a hagyományos keretek között, a hagyományos póluson főfoglalkozásszerűen ipari tevékenységet folytatók fejtenek ki mezőgazdasági, illetve szolgáltatás jellegű másod- és harmadtevékenységet.

A japán iparosodás tehát e szakaszban is fennartja, illetve továbbfejleszti kétpólusú jellegét. A gyáripárban a „fejlett Nyugaton” kialakult technika átvételére került sor. Ez fokozatosan megközelítette a leginkább élenjárót, és ezzel párhuzamosan ment végbe az egyszerű alkalmazás, átalakítás és újat teremtés. Az alkalmazás, átalakítás, újat teremtés sajátosságát pedig ismét a japán iparosodás összekapcsoltan kétpólusú volta adja. A japán ipar úgy adaptál, úgy alakít át, úgy teremt újat, hogy kiépíti az ipari feldolgozásnak azt a műveleti rendszerét, azt a részekre, illetve műveletre bontást, amelynek keretében a nagy kézügyességet, szorgalmat, pontosságot, megbízhatóságot és technikaalkalmazási készséget igénylő munkaelemek átvihetők a „miniüzemekbe”. A hagyományos a folyamatosan átrendeződő falusi és városi „miniüzemek” formájában, vele közvetlen termelési kapcsolatban ott van a rohamosan kiépülő nagyipar mellett. A folyamatban a kétpólusú ipari fejlődést tápláló technikaadaptálásból, technikateremtésből az egyre fontosabb szerepet játszó kutatás is kiveszi részét. A gyáripár alkalmazott kutatásának egyik sajátos és a kutatóbázisok kiépülését is előrevívó feladata a „miniüzemekre” alkalmazott s a „miniüzemek” termelése szempontjából leghatékonyabb technika-technológia és munkaszervezés kialakítása.

Hangsúlyozzuk: a hagyományos póluson helyet foglaló „miniüzemek” a nagyiparhoz képest a dolog természeténél fogva kézimunka-igényesebb technikát-technológiát alkalmaznak. De tevékenységük már nemcsak valamiféle alacsony szintű, egyszerűen fizikai erőt, ügyességet, szorgalmat igénylő munkafolyamatokra terjed ki. Nem lenne helyes például a nyerselyem-gombolyítással azonosítani a munkásokat magas műszaki követelmények elé állító „miniüzemi” tranzisztorgyártást, illetve egyéb olyan munkafeladatok ellátását, amelyben a munkásnak műszeres méréseket kell végeznie, képleteket kell alkalmaznia stb. A könyvemben felsorakoztatott tények több oldalról is szemléltetik, hogy az iskolarendszer, az oktatás fejlődésével párhuzamosan az iparosodás második szakaszában a munkakultúra és az ipari technika a hagyományos szektorban is új, minőségileg magasabb szintre lépett, hogy az *e szektorban kialakult új minőség, magasabb színvonal egyik döntő eleme* a japán gazdaság (ipar) második világháború utáni gyors növekedésének.

Az ipar két pólusa között, illetve a *modern és a hagyományos közötti közvettebb piaci* kapcsolatok az iparosodás második szakaszában is segítik a növekedést. A termelőeszközöket, ezen belül munkaeszközöket gyártó nehézipari ágak belföldi piacának jelentős részét a rohamosan korszerűsödő (gépeket, műtrágyát, öntözőberendezéseket stb. igénylő) mezőgazdaság, továbbá a műszaki szempontból egyre igényesebbé váló „miniüzemek” kereslete képezi. A másik oldalról: a nehézipar által a sajátos japán mezőgazdasági és „miniüzemi” feltételekre kialakított új munkaeszközök és eljárások a hagyományos szektor fejlődésének egyik kulcselemét alkotják. Továbbá a mezőgazdaságban és a könnyűiparban működő, fogyasztási cikkek előállításával foglalkozó hagyományos elemmel szemben éppen a nehézipar fejlődése támaszt mennyiségileg bővülő és választékigényét tekintve is egyre jobban differenciálódó piaci keresletet. Végül figyelembe kell venni, hogy a japán exportexpansionának — s ezen keresztül a rohamos növekedés támasztotta óriási importigények ellentételezésének — számottevő része közvetlenül is a „miniüzemeket” érintette: a kivitel, ezen belül a feldolgozó nehézipari export jelentős részét ugyanis ezek szolgáltatták.

A japán iparosodás kiemelendő sajátos *hajtóerejének* tekintem annak egybekapcsoltan kétpólusú voltát. Azt ugyanis, hogy ennek az iparosodási folyamatnak az előrehaladása szempontjából nem a modern és a hagyományos ellentétét, különállását indokolt kiemelni, hanem azt, ahogyan ez a két pólus a növekedési folyamatban összekapcsolódik, ahogyan ez az összekapcsoltság serkentő impulzusokat gerjeszt.

Az iparosodás előrehaladását segítő, gyorsító elemek között találkozzunk külső, a japán gazdaság fejlődése szempontjából *véletlenszerű elemekkel* is. Ilyen, önmagában egyáltalán nem lebecsülhető véletlen volt, hogy a japán gazdaságnak az európai selymvész a 19. század utolsó harmadától remek konjunktúrát hozott. Véletlen, hogy a nehéziparnak az első időszak második fokozatában végbement szélesebb vertikumú kiépülését az első világháború okozta, és a Japán által jól kihasználható konjunktúra bizonyos mértékig előkészítette. Véletlen, hogy a második világháború utáni helyi háborúk földrajzi közelségük folytán Japánban különösen erőteljes konjunktúraélénkítő szerepet tölthettek be; hogy a második világháború utáni világméretű műszaki fejlődés nem egy irányzata a japán adottságoknak, a japán munkaerő tulajdonságainak nagyon is megfelelt. Nem véletlen

azonban, ahogyan az ország gazdasága a számára kedvező külső hatásokat képes volt megragadni és kihasználni; ahogyan az állammal összefonódott nagytőke központjainak szándékai szerint egy-másfél évtized alatt valóban óriási méretekben, szinte az egész országra kiterjedően szerveződött meg a selyemnek a falusi munkaerőre alapozott termelése, termeltetése és feldolgozása, a begyűjtő és értékesítő-exportáló hálózat; vagy ahogyan például a második világháború után a munkaigényes feldolgozó ipar nem egy haladó, a „miniüzemek” bekapcsolódását is lehetővé tevő ágazatát meghonosították s kifejlesztették. S ha végigtekintünk a véletlenek megragadásán, akkor is a kétpólusú iparfejlődés, a *modern és a hagyományos egybekapcsolódásának* serkentő jelenségeibe ütközünk.

Az iparosodás kétpólusú voltát, abban a modern és a hagyományos összekapcsoltságát azért tartjuk a japán növekedés döntő mozzanatának, mert az a kulcsa az örökölt termelési tényezők megőrzésének, kiterjedt (szinte teljes körű) mozgósításának és hasznosulásának. Ezen keresztül — nyilvánvalóan számottevő tovagyrúzó hatással — a japán gazdaság szinte az *országos munkaidő-alap*¹² egészét mozgósíthatóvá tette. Társadalmilag (és persze közvetlenül a tőke számára) az önkizsákmányolás keménységével hasznosult a falusi munkaerőnek a munkák idényszerű ingadozásai miatt a mezőgazdaságban le nem kötött munkaideje, a munkavállalóként főtevékenységet folytató dolgozók „szabad” idejének számottevő része, a háztartásokban lekötött munkaerő stb. A munkaerőforrások nem teljes kihasználása, a munkanélküliség az egész fejlődés szempontjából szinte csak egy-egy sajátos és igen rövid időszakban jelent meg. Továbbá a hagyományos szektoron belüli ipari (és szolgáltatási) tevékenység részben *működő termelőeszközzé* tette a lakásokat és a hozzájuk tartozó felszereléseket, hasznosította a hagyományos és kizárólag családi otthonban működtethető munkaeszközöket s a modern iparból véglegesen kikopott gépeket, berendezéseket. Az ebből adódó tőke-megtakarító hatás, illetve a reáltőke magas fokú hasznosulása nyilván komoly szerepet töltött meg abban, hogy a japán iparosodás számottevő tőkeimport nélkül ment végbe.

Japán kétpólusú iparosodási modelljében a „hagyományos” nemcsak a termelési tényezők rendkívül széles körű mozgósítását segítette elő. *A hagyományos oldal szervesen kapcsolódott a fejlődéshez, annak — mondhatni — egyik fő színtere volt, s ezáltal alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy az iparosodás egész folyamatában, a gazdasági növekedés egészét tekintve, az intenzív jelleg dominált.* Egyfelől meggyökerezett az ipari munkafegyelmet és munkakultúrát a dolgozók olyan rétegeiben is, amelyek a modern ipar munkakövetelményeivel közvetlen nagyüzemi munkásként nem találkoztak. Ez — a munkaerőbázis oldaláról — nagymértékben hozzájárult a nagyipar előfeltételeinek viszonylag gyors megteremtéséhez. Másfelől viszont a maga módján szerves részét képezte a technikai fejlődésnek is.

E kétpólusú iparosodásban a termelési tényezők folyamatos mozgósítását és szintemelkedését a növekedésre alapvetően kedvező, ésszerűen működő mikro- és makroökonomiai, továbbá társadalmi-ideológiai környezet segítette elő.

¹² A könnyebb érthetőség és a rövidség kedvéért a kapitalista iparosodás összefüggésében olyan kifejezést is alkalmazunk, amelyet egyébként a tervgazdálkodás körülményei között szoktak használni.

Ami a *mikroökonómiai* összefüggéseket illeti: a japán gazdaságban az iparosodás egész időszakában éles verseny folyt. Versengtek egymással — nem csupán gazdasági eszközökkel — a nagytőkés csoportok, és éles piaci verseny nyomta rá a bélyegét a vállalkozásszerűen működő családi műhelyek, kisüzemek, „miniüzemek” helyzetére. Versengést váltott ki továbbá a dolgozók között a szélesen tagolt foglalkoztatási státuszok s az ehhez kapcsolódó differenciált keresetviszonyok rendszere. Ez nem csupán a megkívánt napi feladat, illetve az adott megrendelés megfelelő teljesítésére készítet, hanem arra is, hogy a megrendelő, illetve a főnök általában is elégedett legyen a teljesítménnyel és a magatartással, hiszen ezáltal lehet a lényegesen magasabb keresetet, sokkal nagyobb biztonságot jelentő helyzetet (például az életre szóló foglalkoztatást) elérni és megtartani. Ez a versengés, illetve a piaci verseny nem kis mértékben váltotta ki a gazdasági egységek és egyének takarékosagra törő, a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó, hajlékony magatartását, emellett hozzájárult a termelő (szolgáltató-forgalmazó) szervezetnek, ezen belül a nagyvállalatok és a „miniüzemek” egymáshoz kapcsolódó rendszerének a változó viszonyokhoz való folyamatos és gyors alkalmazkodásához, újra- és újraprendeződéséhez.

A piaci gazdálkodás feltételei között működő japán gazdaság viszont szinte sohasem volt teljesen „magára hagyva”, hiszen — hol szélesebb, hol keskenyebb frontokon — folyamatosan érvényesült valamiféle *makroökonómiai elrendezettség*. Ez egyfelől a hagyományokkal és azzal függött össze, hogy a később fejlődésnek induló országokban a tőkés iparosodás kibontakoztatásában a modern állam szükségszerűen nagy szerepet játszott. Másfelől pedig azzal, hogy a japán tőkét már az iparosodás első évtizedeiben is az erősen koncentrált nagytőkés csoportok uralták, ami már akkor megkönnyítette, szerveztette és átgondoltta az állam és a tőke együttműködését. Ennek tulajdonítható, hogy az állami beavatkozás az iparosodási folyamat egészét tekintve szinte mindig a növekedés valóságos súlyponti területeire összpontosult: az iparosodás elején a mezőgazdasági termelés hazai feltételeihez alkalmazkodó technika kifejlesztésére, továbbá a nagyipar (és a haderő) létrehozására, végül az exportra termelés fellendítésére; a két világháború között (a hadigazdálkodásra való átállásként is) a modern nehézipar kiépítésére; a második világháború után pedig a nehézipar polgári termelésre való átállításának végrehajtására.

Végezetül valóban nagy jelentőségűnek tartom, hogy az uralkodó osztálynak az iparosodási folyamat egész időszakában *sikerült megőriznie az országban a régi hagyományok kötőerejét, az engedelmességet, a feljebbvalók tiszteletét stb.*, s ezáltal — a viszonylag rendkívül magas fokú kizsákmányolás ellenére is — sikerült (egy-két történelmi pillanattól eltekintve) elkerülni a nagyobb osztály-összeütközéseket, az osztályharc kiéleződését. Ezt nem kis részben azzal érték el, hogy jól szervezett és viszonylag magas színvonalú népoktatás segítségével is a nép széles tömegeit az agresszív japán nacionalizmus, a hódító célok elfogadására készítették. De — azt gondolom — túlságosan egyoldalú volna csupán erre utalni. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a kétpólusú iparosodás keretei között *nem volt a japán társadalomnak olyan jelentős rétege, amely a viszonylag gyors fejlődésből kirekedt volna*, s ennél fogva ne érzekelte volna valamilyen értelemben a gazdasági növekedés húzóerejét és előnyeit. Úgy vélem, hogy a hagyományosnak, a „hagyományok kötőerejének” a megőrzésén túl ez az az objektív bázis,

amely lehetővé tette a japán iparosodás viszonylag nagyobb társadalmi összeütközésektől mentes lefolyását.

A könyvemben tárgyalt tényanyag érzékelteti, hogy az iparosodás második szakaszának utolsó, 1970-et követő éveiben a hagyományos és a modern egyre közelebb kerül egymáshoz, s megindul az a folyamat, amelyben a nagyipar már nem egyszerűen integrálja a hagyományosat, hanem lényegében magába olvasztja azt. A folyamatnak ez a szakasza azonban már túllépi e cikk kereteit, ez már a japán gazdaság jelenlegi, az iparosodást követő történetének tárgya.

Irodalom

- [1] *Ohkawa, K.—Rosovsky, H.*: Postwar Japanese Growth in Historical Perspective: a Second Look. The Institute of Economic Research, Hitotsubashy University, Tokió, 1968. Reprint series 69.
- [2] *Ohkawa, K.*: Differential Structure and Agriculture. Essays on Dualistic growth. Economic Research Series 13. The Institute of Economic Research, Hitotsubashy University, Tokió, 1972.
- [3] *Ohkawa, K.—Rosovsky, H.*: Japanese Economic Growth: Trend Acceleration in the Twentieth Century. Stanford University Press, 1973.
- [4] *Minami, R.*: The Turning Point of Economic Development. Japan's Experience. Economic Research Series 14. The Institute of Economic Research, Hitotsubashy University, Tokió, 1973.
- [5] *Btró Klára*: Japán a második világháború után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- [6] *Szentes Tamás*: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [7] *Kádár Béla*: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [8] *Gelei Anna*: Tanulmány az Andok-csoport gazdasági helyzetéről. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1978.
- [9] *Tolnai György*: A fejlődő országok gazdasága ma és holnap. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [10] *Lockwood, W. W.*: The Economic Development of Japan. Growth and structural change, 1868—1938. Princeton University Press, New Jersey, 1954.
- [11] *Rosovsky, H.*: Capital formation in Japan 1868—1940. The Free Press of Glencoe, New York, 1972.
- [12] *Shinohara, M.*: Structural Changes in Japan's Economic Development. The Institute of Economic Research, Hitotsubashy University, Tokió, 1970.
- [13] *Tsuru, S.*: Essays on Economic Development. The Institute of Economic Research. Hitotsubashy University. Tokió, 1968.
- [14] *Maddison, A.*: Economic growth in Japan and the USSR. W. W. Norton and Company, New York, 1969.
- [15] *Okita, S.*: Causes and problems of rapid growth in postwar Japan and their implications for newly developing economics. Articles in the „Analyse et Prévision”. 1968.

A tudományos-technikai forradalom, a foglalkoztatás és a munkanélküliség összefüggései a mai kapitalizmusban

A tudományos-technikai forradalom, amelynek lényege a termelőerők és a munkamód minőségi változása, maga után vonja a foglalkoztatási, a társadalmi struktúra és az életmód átalakulását. Ez nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük a termelőerők változásának fő irányait: a tudomány behatolását a termelésbe, a műszaki fejlődés ugrásszerűvé válását, az automatizálást, a meg nem újuló munkatárgyaknak megújuló anyagokkal és energiahordozókkal való felváltását, valamint a munkaerő struktúrájának, szakképzettségének és szerepének minőségi változását. Cikkünkben elsősorban a tudományos technikai forradalom és a foglalkoztatás-foglalkoztatottság összefüggéseire szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

A tudományos-technikai forradalom hatása a foglalkoztatottság és a munkanélküliség színvonalára

A tudományos-technikai forradalom változásai egyre erősebb hatást gyakorolnak mind a munkaerő-kínálatra, mind a munkaerő-keresletre. A hatás ellentmondásos, hiszen egyidejűleg jelentkeznek a munkaerő-kínálatot és a munkanélküliséget, valamint a munkaerő-keresletet és a foglalkoztatottságot csökkentő, illetve növelő hatások.

A műszaki fejlődés, különösen pedig az *automatizálás munkaerőt szabadít fel, illetve taszít ki a termelésből*, és adott termelés esetén csökkenti a munkaerő keresletét. Az automatizálás nem átmenetileg, hanem véglegesen szünteti meg a munkahelyeket. A munkaerő-taszító hatás jelentkezhet vállalati, iparági és nemzetgazdasági szinten.

Az automatizálás munkaerő-taszító hatása jelentős méreteket ölt a fejlett tőkésországokban, de még nem játszik döntő szerepet a munkaerő-kínálat alakulásában. Ennek részben az a magyarázata, hogy az automatizálás aránya az egész termelésben viszonylag kicsiny, részben pedig az, hogy az automatizálásnak csak egyik célja a munkaerő felszabadítása. További célja lehet a tömegtermelés fokozása, a minőség, a munkafeltételek jobbá tétele stb. A jövőben azonban az automatizálás a munkaerő-kínálat, a foglalkoztatás döntő tényezőjévé válhat.

A kapitalizmusban a műszaki fejlődés, az automatizálás által kiszorított munkaerő egy része munkanélkülivé válik. Az így keletkezett munka-

nélküliség, jellegét tekintve „technológiai” vagy strukturális munkanélküliség.

Az ún. *technológiai munkanélküliséghez* sorolhatjuk egyrészt a termelő területeken bevezetett gépesítés, automatizálás miatt feleslegessé vált munkaerőket, másrészt a számítógépesítés elterjedése miatt elbocsátott alkalmazottakat. Az adatfeldolgozás gépesítése felszabadítja a rutinszerű szellemi tevékenységekre alkalmazott munkaerőt. Az így keletkezett munkanélküliség mértéke az alkalmazott számítógépek tömegétől és terjedésük ütemétől függ.

A termelési, fogyasztási és foglalkozási struktúra a tudományos-technikai forradalom nyomán végbemenő gyors átalakulásának egyik legsúlyosabb következménye a *strukturális munkanélküliség* növekedése. A hanyatló vagy stagnáló ágazatokban rendszerint tömeges elbocsátásokra kerül sor. Ilyen ágazatok például a bányászat, a textilipar, a ruházati és cipőipar, a papíripar, egyes élelmiszeripari ágazatok és építőipari ágak. A szerkezeti változások következtében tömegméreteket ölt a munkaerő-fluktuáció és ennek nyomán az ideiglenes munkanélküliség. Nemzetgazdasági szintén állandósul a strukturális munkanélküliség. A gyorsan fejlődő ágazatok (elektronika, műszeripar, a modern vegyipar, egyes szolgáltatási ágak stb.) nem mindig képesek felszívni a feleslegessé vált munkaerőt, mert magasabb technikai bázison fejlődnek.

A „technológiai” és a strukturális munkanélküliség az érintett területeken bizonytalanra teszi a foglalkoztatást, és sokszor súlyos emberi problémákat vet fel. Ilyen probléma az áthelyezés, a költözködés, a szakmai deklasszálódás, a dequalifikáció, az alacsonyabb besorolás, az át- és továbbképzés.

Az automatizálás elterjedése nemcsak viszonylagosan csökkenti a munkaerő keresletét. Bizonyos ponton túl a folyamat olyannyira felerősödik, hogy az anyagi termelés munkaerő-szükséglete abszolúte is csökken. Ugyanabban az irányban hatnak a munka termelékenységét növelő egyéb tényezők is. Így a termelés növekedése nem jár szükségszerűen együtt a munkanélküliség „felszívódásával”.

Ugyanakkor maga a *tudományos-technikai forradalom nemcsak kiszorít munkaerőt, hanem ezzel egyidejűleg növeli a munkaerő keresletét is, minthogy új szakmákat és munkahelyeket teremt.* Ilyen az automata gépeket és berendezéseket gyártó, kezelő, felügyelő és karbantartó munkásoké, technikusoké és mérnököké, a programozóké és általában a számítógépesítéssel összefüggő szakmák. A munkaerőt azonban alkalmassá kell tenni az új munkahelyek betöltésére. Ez mind vállalati, mind nemzetgazdasági szinten tervszerű munkaerő-gazdálkodást követel meg, ami a kapitalizmusban csak részben valósítható meg.

Az eredményekből is következik, hogy a tudományos-technikai forradalomnak kettős, a munkaerőt taszító és felszívó hatása van. Ezért a műszaki fejlődés, az automatizálás nem feltétlenül vezet munkanélküliséghez. A felszabadult munkaerőt vagy annak egy részét foglalkoztathatják az új munkahelyeken, ugyanannál a vállalatnál, illetve iparágban vagy más területeken. A kétirányú hatás egymáshoz való viszonya több tényezőtől függ. Bizonyos tényekből arra következtethetünk, hogy a munkaerőt taszító hatás erősebb, mint a munkaerőt felszívó. De még ha feltételezzük is, hogy a két hatás azonos erejű, akkor sem biztos, hogy a kiszorított munkaerő teljes

egészeben felszívódik. Ennek egyik oka, hogy a munkaerő keresletének és kínálatának szerkezete nem esik egybe. A munkaerő „konvertálhatóságának” megteremtése pedig még megoldásra váró feladat. Gyakori eset, hogy az elbocsátottak átmenetileg munka nélkül maradnak, és csak egy bizonyos idő elteltével tudnak elhelyezkedni.

Az elhelyezkedés feltétele a szakmastruktúra és a munkahelystruktúra mennyiségi és minőségi összhangja. *A műszaki haladás által teremtett új munkahelyek száma és összetétele szabály szerint nem esik egybe a megszüntetett munkahelyek számával és összetételével.* Az automatizálás elsősorban a képzetlen munkaerőt szorítja ki, az újonnan keletkezett munkahelyek viszont többnyire képzett munkaerőt igényelnek. Ezért a tőkésországok egy részében egyidejűleg létezik munkaerő-felesleg és munkaerőhiány. Ez a helyzet például az Egyesült Államokban.

A foglalkoztatási feltételek módosulása

A jelenkori kapitalizmusban a tudományos-technikai fejlődés mellett számos más tényező is hat a foglalkoztatás és a munkanélküliség alakulására. A munkanélküliséget növelő tényezőkkel párhuzamosan fokozottabban érvényesültek bizonyos ellenható tényezők, főleg a fejlett tőkésországok egy részében. Az objektív társadalmi, gazdasági és gazdaságpolitikai változások hatására módosulnak a foglalkoztatás feltételei és mechanizmusai. Ebben az irányban hat a munkaerő kínálatát és keresletét meghatározó tényezők változása, a tőkésállam ún. teljes foglalkoztatási politikája és az új világgazdasági folyamatok.

A munkaerő-kínálatot meghatározó tényezők alakulása

A munkaerő-kínálatot befolyásoló állandó tényezők között meghatározó szerepe van a népesség természetes szaporodásának, a munkásosztály ún. társadalmi szaporodásának és a munkajövedelem alakulásának. Ezek mellett a második világháború utáni időszakban fontos szerepet játszottak mind a munkaerő-kínálat, mind a munkaerő-kereslet alakulásában a gazdaság strukturális átalakulása, a nemzetgazdaságok internacionalizálódásának, integrálódásának irányzatai és a munkaerő országok közötti vándorlása.

A népesség természetes szaporodása a háború alatt csekély volt: 1940—1945 között az évi átlagos szaporodási ráta a fejlett és közepesen fejlett tőkésországokban 1 százalék alatt volt, sőt néhány országban (például Franciaországban) a lakosság száma egyenesen csökkent. Ez a háború okozta óriási emberveszteségekkel magyarázható, ami a háború után is éreztette hatását. A háború utáni időszakban általában növekedett a népesség szaporodásának üteme. Az OECD 24 tagállamának évi átlagos népességszaporodási üteme a háború után 1 százalék körül mozgott (1960—1965 között 1,2 százalék, 1965—1970 között 1 százalék, 1970—1975 között 1 százalék). Ennél magasabb volt a bevándorlókat fogadó országokban (Kanadában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új Zélandban). Ugyanekkor 1 százaléknál általában alacsonyabb volt Ausztriában, Belgiumban, Dániában, Finnországban, Görögországban, Írországban, Olaszországban, Nor-

végiában, Portugáliában, Svédországban és Angliában. Ez a kivándorlásra és egyéb tényezőkre vezethető vissza.*

A munkásosztály létszáma — elsősorban a társadalmi szaporodás folytán — a háború utáni időszakban gyorsabban nőtt, mint az aktív népességé. A bérből és fizetésből élők aránya növekedett az aktív népességén belül. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Ez a folyamat azonban már annyira előrehaladt, hogy a fejlett országok többségében a munkásosztály gyors társadalmi szaporodásának fő forrásai apadóban vannak vagy kimerültek.

— *Mindenekelőtt összezsugorodtak a kisárutermelői rétegek.* Az önálló — vagyis a munkaadók és az önálló kisárutermelők — Marx korában a lakosság többségét, az 1970-es évek közepén azonban már kisebbségét alkották. Kiapadt tehát a tömeges proletarizálódás és a munkanélküliség e bőséges forrása, és csökkent az önállók „deklasszálódásának” a foglalkoztatásra és a beralakulásra gyakorolt hatása. *Jelentősen csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság létszáma és aránya,* ami mérsékli a munkaerő-kínálatot a nem mezőgazdasági ágazatok felé. A csökkenés nagyrészt a kisárutermelők létszámának csökkenését jelenti, de érinti a mezőgazdaságban dolgozó bérből és fizetésből élőket is. Jellemző, hogy ez utóbbiak aránya a primer szektorban — az összes bérből és fizetésből élőkhez viszonyítva — az OECD-országok többségében az 1950-es évek elején 4—23 százalék között, az 1970-es években pedig 1—8 százalék között mozgott.**

— *A háború utáni időszakban növekedett a foglalkoztatott nők száma és aránya.* A gazdaságilag aktív nőknek az összes nőkhöz viszonyított aránya az OECD-országok többségében az 1950—1951. évi 17—38 százalékról 1970—1971-ben 22—43 százalékra emelkedett. Spanyolországban és Portugáliában arányuk és annak emelkedése kisebb (12 százalékról 13 százalékra, illetve 17-ről 19-re). Nem változott vagy csökkent a nők foglalkoztatottságának aránya Ausztriában, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Görögországban, Írországban, Olaszországban, Luxemburgban, Hollandiában és Törökországban.*** A foglalkoztatott nők arányának csökkenése egyes országokban a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők abszolút számának és arányának csökkenésével magyarázható. A női munkaerő kínálata mérséklődött, de forrásai nem merültek ki teljesen.

Összefoglalva megállapítható, hogy a háború alatt és után lejátszódott folyamatok egy része fokozatosan a *munkaerő-kínálat növekedésének lelassulásához vezetett* a fejlett és közepesen fejlett tőkésországok többségében. Ebben az irányban hatott — az említettek mellett — a munkaidő rövidítése, az oktatási periódus meghosszabbodása, az oktatásban részt vevők arányának, valamint az idős népesség hányadának növekedése és — egyes országokban — a munkaerő tömeges kivándorlása.

A munkaerő-kínálat alakulása kifejezésre jut — bizonyos mértékig — a gazdaságilag aktív népesség létszámának és arányának változásában. A gaz-

* Demographic Yearbook 1959. U. N. 134—145. 1.; Statistisches Bundesamt, 1977 590—593. 1.; National Accounts of OECD, 1975. 145. 1. alapján számítva.

** Year Book of Labour Statistics. ILO. 1960., 1970. és 1976. évi kiadásai alapján számítva.

*** Az előző lapon idézett források alapján számítva.

**A bérből és fizetésből élők aránya a gazdaságilag aktív népességben belül
a jelentősebb OECD-országokban 1947—1977 között
(százalék)**

Ország	Időpont	Bérből és fizetésből élők	Munkaadók és önálló dolgozók	Segítő családtagok	Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	Aktív népesség összesen
Anglia	1951	88	7	—	5	100
	1971	88	7	—	5	100
Ausztria	1950	62	17	18	3	100
	1975	81	19	—	—	100
Ausztrália	1954	80	18	1	1	100
	1971	85	12	1	2	100
Belgium	1947	72	22	6	—	100
	1975	79	12	4	5	100
Dánia	1955	74	20	6	—	100
	1975	83	13	4	—	100
Egyesült Államok	1950	82	16	2	—	100
	1975	90	8	1	1	100
	1975	90	8	1	1	100
Finnország	1950	58	20	22	—	100
	1970	78	14	7	1	100
Franciaország	1954	64	21	13	2	100
	1975	80	18	—	2	100
	1975	80	18	—	2	100
Görögország	1951	37	41	16	6	100
	1977	50	39	18	1	100
	1977	50	39	18	1	100
Hollandia	1947	68	19	10	3	100
	1971	85	11	3	1	100
	1975	85	11	3	1	100
Japán	1955	45	23	30	2	100
	1975	68	18	12	2	100
	1975	68	18	12	2	100
Kanada	1951	77	20	3	—	100
	1976	90	8	1	1	100
	1976	90	8	1	1	100
Norvégia	1950	71	25	4	—	100
	1975	82	12	4	2	100
	1975	82	12	4	2	100
NSZK	1950	71	15	14	—	100
	1975	86	9	5	—	100
Olaszország	1951	56	22	17	5	100
	1976	70	20	6	4	100
	1976	70	20	6	4	100
Portugália	1950	70	21	6	3	100
	1971	70	19	4	7	100
	1971	70	19	4	7	100
Spanyolország	1950	66	22	11	1	100
	1970	65	23	12	—	100
	1970	65	23	12	—	100
Svájc	1950	75	19	6	—	100
	1970	85	10	5	—	100
	1970	85	10	5	—	100
Svédország	1950	77	19	4	—	100
	1975	92	7	1	—	100
	1975	92	7	1	—	100

Forrás: Saját számítások a következő források alapján: Yearbook of Labour Statistics. ILO. Geneva, 1960, 1970, 1972, 1976. 67—157. l. (A számok kerekítve vannak.)

daságilag aktív népesség a polgári statisztikában a foglalkoztatottakat és a munkanélkülieket foglalja magában, és szűkebb statisztikai kategória, mint a munkaképes lakosság. Ez utóbbi fogalomhoz hozzátartoznak még a háztartásbeliek, a katonák, a diákok stb. A gazdaságilag aktív népesség arányának alakulását az OECD-országokban a háború utáni időszakban a 2. sz. táblázat mutatja.

A gazdaságilag aktív népességnek az összes lakoshoz viszonyított aránya az OECD-országokban, 1947—1976 között (százalék)

Ország	Év	Arány	Év	Arány
Anglia	1951	46,2	1971	46,3
Ausztria	1951	48,3	1971	41,5
Ausztrália	1947	42,7	1971	41,8
Belgium	1947	40,9	1975	40,8
Dánia	1950	48,2	1974	49,0
Egyesült Államok	1950	39,9	1970	44,5
Finnország	1950	49,2	1975	48,1
Franciaország	1954	45,6	1976	41,9
Görögország	1951	37,2	1971	36,9
Hollandia	1947	40,2	1971	36,7
Írország	1951	43,0	1974	36,4
Izland	1950	52,0	1974	42,2
Japán	1950	43,6	1975	48,6
Kanada	1951	37,9	1971	40,9
Luxemburg	1947	46,4	1975	42,0
Norvégia	1950	42,3	1970	37,7
NSZK	1950	46,3	1975	43,4
Olaszország	1951	43,1	1976	35,5
Portugália	1950	39,0	1970	39,4
Spanyolország	1950	38,6	1975	37,6
Svájc	1950	45,7	1970	47,8
Svédország	1950	44,1	1975	49,7
Törökország	1955	49,9	1970	42,6
Új-Zéland	1951	38,2	1974	38,0

Forrás: Year Book of Labour Statistics. ILO. Geneva, 1955. 6—7. l.
Year Book of Labour Statistics. ILO. Geneva, 1976. 9—49. l.

A munkaerő keresletét meghatározó tényezők alakulása

A munkaerő-kereslet változásában — az eddig említetteken kívül — meghatározó szerepet játszott a tőke, a beruházások és a termelés növekedésének üteme, a tőke szerves összetételének és a termelékenységnek az alakulása, a foglalkoztatottság alakulása a szolgáltatások területén és a tőkésállam ún. teljes foglalkoztatási politikája.

a) A tőke, a beruházások és a termelés növekedése az 1960-as évek végéig viszonylag gyors ütemű, de egyenetlen volt. A tőke, a beruházások és a termelés általában gyorsabban növekedett, mint a munkaerő kínálata. Ez a tény azonban önmagában nem biztosíthatott egyenletes és teljes foglalkoztatottságot. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy az egyenlőtlen munkaerő-kereslet sem globálisan, sem szerkezetében nem felelt meg a viszonylag egyenletesen növekvő munkaerő-kínálatnak; a munkaerő-kínálat egyenetlen növekedése esetén a munkaerő-kereslet növekedésével való deszinkronizáció akadályozza az egyenletes és teljes foglalkoztatást. Másrészt a tőke, a beruházások és a termelés emelkedése növekvő szerves összetétel és termelékenység mellett ment végbe. Ez az említett tényezők növekedésénél kisebb mér-

tékű foglalkoztatottságnövekedést eredményezett. Az 1970-es években a termelési és a beruházási tevékenység mérséklődése tovább élte a foglalkoztatási problémákat.

b) *A termelésnövekedés nagyobbik része — egyes országok és időszakok esetében teljes egésze — a termelékenység emelkedéséből adódott.* Ez nyilvánvalóvá válik, ha összevetjük a nemzetgazdasági szintű termelékenység és az egy főre jutó bruttó hazai termék növekedési ütemét. Az OECD 12 fejlettebb országában a nemzetgazdasági szintű termelékenység évi átlagos növekedési üteme 1964—1969 között 2,5—9,2 százalék, 1970—1975-ben 1,2—5,1 százalék között, míg az egy főre jutó GDP ugyanezen időszakokban 1,7—9,2 százalék, illetve 1,3—3,8 százalék között mozgott*. A termelékenység növekedésének egyik tényezője a felgyorsult technikai fejlődés volt.

c) *A dinamikusan fejlődő szolgáltató ágazatok növekvő keresletet támasztottak a munkaerő iránt.* Ez kifejezésre jutott a szolgáltatások területén foglalkoztatottak számának és arányának jelentős növekedésében. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A háború utáni helyreállítás és a hosszan tartó konjunktúra, a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak számának nagymértékű növekedése, illetve az inaktív szféra felduzzadása erőteljesen növelték a munkaerő keresletét.

A foglalkoztatási feltételek internacionalizálódása

Sajátos szerepet töltenek be a foglalkoztatás alakulásában a *világgazdasági folyamatok*, elsősorban a multinacionális monopóliumok térhódítása, az integráció előrehaladása és a munkaerő nemzetközi áramlása. E folyamatok nemzetközivé teszik a foglalkoztatás és a kizsákmányolás feltételeit.

A munkaerő országok közötti áramlásának objektív gazdasági lehetőségét az a tény teremti meg, hogy az érintett országokban a munkaerő kínálata és kereslete nincs összhangban. A küldő országokban értelemszerűen általában nagyobb a munkaerő kínálata, mint a kereslete, a fogadó országokban pedig fordított a helyzet. Munkaerőimport akkor is megvalósulhat azonban, ha a fogadó országban a *globális* munkaerő-kínálat nagyobb, mint a *globális* munkaerő-kereslet. Ez a helyzet például, ha bizonyos munkákat a hazai munkaerők nem vállalnak. A munkaerő nemzetközi áramlásához természetesen más tényezők is hozzájárulnak (például a bérek jelentős nemzeti különbségei és az integráció).

A mai kapitalizmusban fokozódott a munkaerő országok közötti mozgása. A legnagyobb munkaerőtömeg a fejlődő és a közepesen fejlett országokból a fejlett tőkésországokba áramlott. A harmadik világból származó, a fejlett tőkésországokban és a „gazdag” OPEC-országokban dolgozó ún. *vendégmunkások* száma 12 millió főre tehető.** A kontinentális nyugat-európai országokban dolgozó vendégmunkások száma 1974-ben 5,9 millió fő volt. Ehhez hozzá kell számítani az illegális vendégmunkásokat, akiknek aránya eléri az említett szám 10 százalékát. Továbbá figyelembe kell venni, hogy Angliában 1,4 millió színes bőrű munkás dolgozik.

* A 81. lapon idézett források adatai alapján számítva.

** Employment, growth and basic needs. A one-world problem. Report of the Director General of the ILO. ILO. ISBN 92-2-10 1510-6.

A szolgáltatások területén foglalkoztatott bérből és fizetésből élőknek az összes bérből és fizetésből élőkhez viszonyított aránya néhány jelentősebb OECD-országban, 1947—1976 között (százalék)

Ország	Év	Villamos-energia, víz-, gáz- és egészségügyi szolgáltatás	Kereskedelem	Szállítás, raktározás, hírközlés	Egyéb szolgáltatások	Összesen
Anglia	1951	2	13	8	21	44
	1971	2	14	7	30	53
Ausztria	1951	1	9	8	21	39
	1975	1	15	8	27	51
Ausztrália	1954	3	18	10	20	51
	1971	2	20	8	28	58
Franciaország	1954	1	11	8	22	42
	1975	1	14	6	32	53
Finnország	1950	1	12	8	18	39
	1970	1	18	8	26	53
Görögország	1951	1	7	10	30	48
	1971	2	10	11	26	49
Hollandia	1947	2	11	8	27	48
	1971	1	14	6	29	50
Japán	1955	—	17	11	25	53
	1975	1	20	9	28	58
Kanada	1951	2	17	9	22	50
	1976	1	16	7	38	62
NSZK	1950	1	8	7	21	37
	1975	1	12	6	29	48
Norvégia	1950	1	12	13	21	47
	1975	—	16	10	34	60
Olaszország	1951	1	8	5	10	24
	1976	1	8	7	27	43
Portugália	1950	1	5	4	20	30
	1971	1	9	6	20	36
Spanyolország	1950	1	5	5	19	30
	1970	1	9	6	23	39
Svédország	1950	1	13	10	20	44
	1975	1	14	7	38	60
Egyesült Államok	1950	2	18	8	24	52
	1975	1	20	5	37	63
Belgium	1947	—	9	9	18	36
	1975	1	13	8	35	57

Forrás: mint az 1. sz. táblázaté.

A munkaerő nemzetközi mozgásának a *fogadó országok* munkaerő-kínálatára gyakorolt hatását és annak mértékét érzékeltetik az alábbi adatok: 1974-ben a vendégmunkásoknak a gazdaságilag aktív lakossághoz viszonyított aránya Svájcban 24, Franciaországban 9, az NSZK-ban 9, Ausztriában 7, Belgiumban 7, Svédországban 6, és Hollandiában 5 százalék volt. Általában a vendégmunkások töltik be a kellemetlen és lenézett, így a hazaiak által elkerült állásokat. A munkaerő-kivándorlás jelentősen csökkenti a mun-

kaerő-kínálatot a *küldő országokban*. A kivándorlóknak a küldő ország gazdaságilag aktív lakosságához viszonyított aránya 1974-ben Portugáliában 14, Algériában 12, Jugoszláviában 9, Görögországban 8, Tunéziában 7, Olaszországban 6, Spanyolországban, Törökországban, Marokkóban pedig 5—5 százalék.

Kétségtelen, hogy a munkaerő kivándorlása a küldő országokban hozzájárul a munkanélküliség csökkentéséhez. A vendégmunkások foglalkoztatása azonban bizonytalan. Az 1974—1975-ös válság időszakában például a vendégmunkások között a munkanélküliség gyorsabban nőtt, és a legtöbb nyugat-európai ország szigorította a munkavállalási engedélyek kiadását. Hosszú távon a tömeges kivándorlás azzal a következménnyel járhat, hogy a küldő országban munkaerőhiány léphet fel, és ez akadályozhatja dinamikus fejlődésüket. Különösen vonatkozik ez a *szakképzett munkaerőre*. 1962—1972 között a fejlődő és a közepesen fejlett országokból az Egyesült Államokba 72 284, 1963—1972 között Kanadába 27 653, 1964—1972 között Nagy Britanniába 60 428 kutató, mérnök, orvos és tanár vándorolt ki [2]. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a vendégmunkások többsége segédmunkásként dolgozik, nyilvánvalóvá válik, hogy a munkaerő nemzetközi mozgása nem, vagy alig segíti elő a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatását a fejlődő és a közepesen fejlett országokban.

A foglalkoztatási feltételek nemzetköziesedése irányában hat a *világ-vállalatok terjeszkedése* is. Ez a hatás lehet közvetlen vagy közvetett. *Közvetlen*, ha az új transznacionális társaság munkaalkalmat teremt a befogadó országban, és munkahelyeket szüntet meg a származási országban. *Közvetett* hatás érvényesül, ha a multinacionális vállalatok tevékenységével összefüggő más ágazatok vagy országok foglalkoztatottságát is érinti a világcégek foglalkoztatási politikája. A multinacionális monopóliumok a termelést és a beszerzéseket az „olcsó” országok felé tolják. Hatásuk a foglalkoztatásra számos tényezőtől függ. Ilyen például a tevékenység jellege (munkaigényes-e stb.), a technológia jellege és színvonala, a befogadó ország kormányának és szakszervezeteinek ereje és politikája. A világcégek foglalkoztatásra gyakorolt hatásának mértékét jól szemlélteti az a tény, hogy a multinacionális monopóliumok által foglalkoztatott munkaerő 13—14 millió főre tehető.

A munkanélküliség alakulása

A második világháború utáni időszakban a munkanélküliség nem mutat egyértelmű irányzatot. A fejlett tőkésországok összességét tekintve, a két világháború közti időszakhoz képest, az 1940-es évek végén és az 1950-es évtized elején csökkent a munkanélküliség. Az 1960-as évtized első felében csökkenő, második felében növekvő tendenciát mutatott. Ez a növekedés folytatódott az 1970-es évek első felében, és ugrásszerűvé vált az 1975—1979 közötti időszakban.

Az említett irányzatokat jól szemléltetik a következő adatok: az OECD 21 országában a munkanélküliek száma 1968-hoz viszonyítva 1971-ben 36,2, 1973-ban 26,8, 1975-ben 122,2, 1977-ben 145,2 százalékkal, 1978-ban 143,9, 1979-ben pedig 142 százalékkal volt nagyobb; a munkanélküliek

abszolút száma 1975—1979 között 14—16 millió fő között mozgott. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Az adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy az 1970-es évtized közepén a kapitalizmusban a foglalkoztatás problémája ismét kiéleződött: a tőkés világgazdaságban krónikussá vált a tömeges munkanélküliség.

4. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása 21 OECD-országban
1968 és 1979 között¹

Év	A munkanélküliek száma	A munkanélküliség növekedési üteme	
		1968=100	Előző év=100
1968	6 500 708	100,0	—
1971	8 855 801	136,2	136,2
1973	8 242 088	126,8	93,1
1975	14 459 901	222,4	175,4
1977	15 940 023	245,2	110,2
1978	15 857 419	243,9	99,5
1979	15 730 395	242,0	99,2

Megjegyzés: ¹ A táblázat magában foglal minden OECD-országot Törökország, Izland és Portugália kivételével.

Forrás: Bulletin of Labour Statistics, ILO. Geneva, 1978. 3rd quarter, 33—39. l., 1979. 1st quarter, 25—31. l. és Main Economic Indicators, OECD, 1980. júniusi számának adatai alapján számítva.

Az ún. teljes foglalkoztatási politika válsága és a stagfláció

A munkanélküliség növekedése az 1970-es években összefügg a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, közvetlen okai azonban elsősorban olyan tényezőkben keresendők, mint a tőkésállam ún. teljes foglalkoztatási politikájában rejlő lehetőségek egy részének kimerülése, valamint a világgazdaság legújabb válságjelenségei.

A szabadversenyos kapitalizmusban (és részben a magánmonopolista kapitalizmusban is) a tőkefelhalmozás, a foglalkoztatás és a béralakulás közti viszonyt egy önszabályozó mechanizmus határozza meg. Ezen belül — amint Marx egy matematikai kifejezéssel élve kimutatta — „a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva...” [3]. A marxai modell jelentős kisárutermelői réteget feltételez, amely a tőkefelhalmozás hatására tömegesen proletarizálódik, és biztosítja az ipari tartaléksereg feltöltését.

A tőkefelhalmozás, a foglalkoztatás és a béralakulás közötti szoros összefüggés a magánmonopolista és az állammonopolista kapitalizmusban is fennmarad, de módosult formában érvényesül. A módosulás lényeges mozzanata az önálló kategóriájának említett összezsugorodása, valamint a belső önszabályozás akadozása és a külső beavatkozás szükségessé válása. Az önszabályozó automatizmus már a magánmonopolista kapitalizmus kezdetén kezd alkalmatlanná válni, később ez egyre nyilvánvalóbban megmutatkozik, és szükségessé válik az állam erőteljes beavatkozása. A tőkés-

állam, valamint a munkásosztály erősödő szervezetsége és harca közvetlenül vagy közvetve befolyásolják mind a tőkefelhalmozást, mind a foglalkoztatottságot, mind a béralakulást. Itt csak a foglalkoztatás mechanizmusának módosulásával foglalkozunk. A felhalmozás üteme és terjedelme továbbra is a foglalkoztatottság egyik meghatározó tényezője. De a foglalkoztatottság alakulása nemcsak a felhalmozás függvénye. Döntő hatást gyakorol erre a tőkésállam ún. teljes foglalkoztatási politikája, valamint a munkaerő kínálatát és keresletét meghatározó tényezőkben s a tőke szerves összetételében bekövetkezett változások.

A teljes foglalkoztatás — a keynesizmus nyomán — a tőkésállamok gazdaságpolitikájának egyik fő mozzanata lett a második világháború után. A teljes foglalkoztatási politika eszközei közé tartozik a munkaerő nyilvántartása, képzése és átcsoportosítása, az elbocsátások és a felvételek állami szabályozása és ellenőrzése, munkaközvetítő irodák felállítása, a munkanélküliség elleni biztosítás, új munkaalkalmak megteremtése és egyéb gazdaságpolitikai eszközök. Ez utóbbiakhoz tartozik az olcsó és bőséges hitel, a fogyasztási hajlandóság fokozása, az árak növelése, a beruházások ösztönzése, az állami kiadások növelése, általában az *állam anticiklikus, konjunkturális és inflációs politikája*. A tőkésállam ún. teljes foglalkoztatási politikájában a munkanélküliség csökkentésének egyik feltétele az anticiklikus hatás, a konjunktúra serkentése. Ennek fő eszközei közé tartozik az állami kiadások növelése, a hitelfeltételek könnyítése. Mindez bizonyos körülmények között inflációt okoz. Ilyen értelemben az *infláció a munkanélküliség részleges helyettesítője az állammonopolista kapitalizmusban*. A munkanélküliség csökkentésének ára az infláció fokozódása, krónikussá válása és az ezzel kapcsolatos következmények áthárítása a dolgozókra.

A teljes foglalkoztatás megteremtésének eszközeit, illetve az erre irányuló javaslatokat mint komplex rendszert még nem alkalmazták, de hatásuk kisebb-nagyobb mértékben fellelhető több tőkésország gazdaságpolitikájában. A tőkésállam politikája hozzájárult a foglalkoztatási színvonal emelkedéséhez és a munkanélküliség csökkenéséhez, de nem vezetett az abszolút értelemben vett teljes foglalkoztatás megteremtéséhez. A teljes foglalkoztatás politikájának korlátai vannak.

A tőkésországokban a teljes foglalkoztatási politikának számos változata alakult ki [2]. Ezeket rövid távú és hosszú távú foglalkoztatási politikákra lehet felosztani. *A rövid távú foglalkoztatási politikák* lényeges mozzanata a ciklikus ingadozások enyhítésére való törekvés az összkereslet és a pénzkínálat manipulációján keresztül. Az *állami* kiadások egy részét úgy időzítik, hogy a ciklikus munkanélküliséget enyhítsék. Ilyenek például a környezetvédelemmel, a városi lakásépítéssel, a városrendezéssel, a talajhasznosítással kapcsolatos kiadások. *A közprogramok* mint a munkanélküliség elleni harc hatékony eszközei növekvő szerepre tesznek szert. Néhány kormány (például a svéd és a norvég) helyi kormányserveket támogat abban, hogy olyan építési tervet készítsenek, amelynek megvalósításához gazdasági visszaesés idején látnak hozzá. Recesszió esetén olyan területekre irányítják a keresletet, amelyek érzékenyebben reagálnak a ciklikus ingadozásokra. Ilyen területnek minősül például az építőipar.

Új jelenség az *egyres cégeknek nyújtott közvetlen segítség* a foglalkoztatás növelésére és az elbocsátások megakadályozására. Svédországban például az alacsony munkaerő-kereslet idején adócsökkentésekkel és különleges

alapokkal ösztönzik a cégeket új beruházásokra. Japánban, az Egyesült Államokban, Olaszországban, Norvégiában és számos más országban a vállalatok közvetlen vagy közvetett állami támogatást kapnak, hogy átmeneti megrendelési hiány esetében ne bocsássák el a munkásokat. A munkanélküliség növekedése elleni védekezés egyik további módja a *munkaidő csökkentése, a rövidített munkaidőben való foglalkoztatás, a hosszabb szabadság*. A tőkésék így megtarthatják a képzett és betanult munkaerőt.

A rövid távú foglalkoztatási problémák megoldására használt eszközök egy része felhasználható a *hosszú távú foglalkoztatási kérdések* megoldásában is. Hosszú távon előtérbe kerülnek a strukturális problémák. Egyes országokban külön segélyprogramok vannak olyan iparágak és területek dolgozói számára, amelyeket különösen erősen érintenek a szerkezeti változások. Néhány országban államosítottak időleges vagy strukturális gondokkal küzdő vállalatokat, hogy megakadályozzák a dolgozók elbocsátását.

A foglalkoztatás és a munkanélküliség *világprobléma*. Ezért a munkanélküliség elleni küzdelem a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) egyik központi feladata* fennállása óta. Az alapítók már 1919-ben hangsúlyozták annak szükségességét, hogy „...fel kell lépni az olyan munkaviszonyok ellen, amelyek igen nagy számú embercsoportot igazságtalanul, nehéz körülmények melletti tétlenségre kényszerítenek” [2]. A philadelphiai deklarációban, amely a szervezet 25 éves tevékenységét foglalta össze, kiemelték, hogy az ILO-nak a világprogramok végrehajtásában szorgalmaznia kell a „teljes foglalkoztatottság elérését, valamint az életszínvonal emelését”. Ez a gondolat a háború utáni időszakban az ILO tevékenységének kibővítéséhez vezetett.

Elainte azt tételezték fel, hogy „...a nyomor és a munkanélküliség súlyos problémáit a fejlődő országokban egyszerűen megoldják majd a gazdasági növekedést gyorsító intézkedésekkel. Ez volt az Első Fejlesztési Dekád központi tétele a 60-as években... Az ILO legfontosabb szerepe a munkások és a managerek kiképzésében jelentkezett.” A gyakorlat azonban fokozta a kétségeket azzal kapcsolatban, hogy a foglalkoztatási szint emelkedése automatikusan következne a növekedésből. „Ez először a 122. számú Foglalkoztatáspolitikai konvencióban és javaslatban szerepelt, amelyet az 1964-ben megtartott Nemzetközi Munkaügyi Konferencián fogadtak el. A konvenció a ratifikáló államoktól elsődleges célként a teljes körű, produktív és szabadon választható foglalkoztatás elérésére tervezett aktív politika ki nyilatkoztatását és végrehajtását követeli meg.” 1969-ben az ILO megindította a Világfoglalkoztatottsági Programot (WEP). Ez a program az ILO ténykedésének középpontjába került az 1970-es években. A Program „jelentős mértékben járult hozzá az Egyesült Nemzetek Második Fejlesztési Évtizedének Nemzetközi Fejlesztési Stratégiájához, amely komoly hangsúlyt fektetett a foglalkoztatottság kérdésére...” [2].

Az ILO — más ENSZ-en belüli és kívüli szervekkel együtt — új foglalkoztatottságra orientált fejlesztési eljárással kísérletezett. „A WEP a fel-táráásra és az elemzésre fektette a hangsúlyt: kísérletet tett egyrészt a foglalkoztatottság, másrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb vonatkozásai között fennálló összefüggések új megvilágításba helyezésére” [2]. A kutatások mellett egyes kormányoknak tanácsokkal is szolgált a foglalkoztatottságra orientált fejlesztési politikák kidolgozásához.

Az ILO 1977. évi *Foglalkoztatási Világkonferenciája a foglalkoztatás,*

a növekedés és az »alapvető szükségletek« összefüggéseivel foglalkozott. A konferencia legfontosabb célja, hogy „...kialakítsanak egy olyan, a jelenlegi Nemzetközi Fejlesztési Stratégiánál sokkal hatékonyabb eljárást, amely a fejlesztés szociális kérdéseit, céljait meg is valósítja...” A másik lényeges célja megegyezés létrehozása arra vonatkozóan, hogy „...milyen aktív munkaerő-politikák és milyen adaptációs segélyek a legalkalmasabbak és kölcsönösen a legkielégítőbbek az iparosítás céljainak elérésére és a fejlődő országok mezőgazdasági exportjának növekedése szempontjából”. A jelentésben az alapvető javaslat az, hogy „...minden ország fogadja el az »alapvető szükségletek« tézisést, amely a századfordulóra elérendő bizonyos — országonként eltérő — minimális életszínvonalat írja elő.” E cél megvalósításában a foglalkoztatottság mértékének és a munka termelékenységének a növelése, valamint az e célból hozandó nemzeti és nemzetközi gazdasági és szociális intézkedések játszanának döntő szerepet. A konferencia jelentésének javaslata szerint a *foglalkoztatottsági politika* alapvetően a következő irányokban haladna: 1. úgy irányítanák és módosítanák, hogy ezzel a bizonyos alapvető fogyasztási javak és szolgáltatások megfelelő szintű ellátásának közvetlen célját elérjék; 2. olyan lépéseket tennének, hogy ezt a közvetlen célt 2000-ig megvalósíthassák [2].

Jelentős előrelépés, hogy már világszinten foglalkoznak a foglalkoztatás problémáinak megoldásával. Különösen jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy ezeket az erőfeszítéseket összekapcsolják a gazdasági növekedéssel, az alapvető szükségletek kielégítésével, a nyomor felszámolásával. A javaslat, illetve a program realitása azonban általában kétségbe vonható, de különösen az a fejlődő országok vonatkozásában. A program életképességét veszélyezteti, ha megvalósítását nem kapcsolják össze radikális gazdasági és társadalmi reformokkal.

Az ún. teljes foglalkoztatási politika a háború utáni időszakban sokáig hozzájárult a hosszan tartó konjunktúrához, a foglalkoztatási szint növeléséhez és a munkanélküliség korlátozásához. Az 1970-es években azonban ez a politika veszített hatásosságából. E politika kifulladásának megnyilvánulása az ún. *stagfláció*. Mint közismert, a második világháború után bizonyos ideig a *munkanélküliség rátája és az infláció üteme ellentétes mozgást végzett. Az 1970-es években azonban a magas munkanélküliségi ráta, az alacsony növekedési ütem és a magas inflációs ráta egyidejűleg jelentkezik.*

Az említett folyamatokat adatokkal is szemléltethetjük. Az OECD 24 országának átlagát tekintve az egy főre jutó GDP évi átlagos növekedési üteme az 1964—69 közötti évi 3,9 százalékról 1970—1975 között 1,9 százalékra csökkent; 1974-ben és 1975-ben 0,7, illetve 1,7 százalékos abszolút csökkenés következett be; az 1975—1979 közötti időszakban a GDP évi átlagos növekedése — változatlan árakon — 4,0 százalék volt [4]. Ugyanakkor az OECD-országok átlagos évi inflációs rátája az 1961—1970 közötti évi 3,4 százalékról 1971—1975 között 8,6 százalékkal, 1975—1979 között 9,2 százalékkal nőtt [5]. A munkanélküliség jellemző rátája pedig az 1960-as évek 1—5 százalékaról az 1970-es években 4—8 százalékra nőtt [6]. Az Egyesült Államokban az 1950-es évek végéig a munkanélküliség és az infláció rátája ellentétes mozgást végzett: 7 százalékos munkanélküliség-nél az árszint évente 1 százalékkal emelkedett; amikor a munkanélküliség 5 százalékra süllyedt, az árszínvonal évi 2—2,5 százalékkal emelkedett; 4 százalékos munkanélküliség az árak 3—3,5 százalékos emelkedésével járt együtt,

5. sz. táblázat

Az inflációs ráta* (I') és a munkanélküliség rátájának (M') alakulása néhány jelentősebb OECD-országban, 1968—1978 között (százalék)

Ország	1968		1970		1972		1974		1975		1976		1977		1978	
	I'	M'	I'	M'	I'	M'	I'	M'	I'	M'	I'	M'	I'	M'	I'	M'
Anglia	4,7	2,5	6,4	2,6	7,1	3,8	15,9	2,6	24,3	4,1	16,5	5,7	15,9	6,2	8,4	6,2
Ausztrália	2,7	1,5	4,0	1,4	5,8	2,3	15,1	2,3	15,1	4,4	13,6	4,6	12,3	5,7	—	6,3
Belgium	2,8	4,5	4,0	3,0	5,5	3,5	12,7	4,0	12,8	6,7	9,2	8,6	7,1	9,8	4,5	10,5
Finnország	9,2	4,0	2,7	1,9	7,1	2,5	17,3	1,7	17,8	2,2	14,4	4,0	12,6	6,1	7,6	7,5
Japán	5,4	1,2	7,6	1,2	4,6	1,4	24,3	1,4	11,9	1,9	7,0	2,0	8,1	2,0	3,8	2,2
Kanada	4,1	4,8	3,3	5,9	4,8	6,3	11,0	5,4	10,8	6,9	7,5	7,1	8,0	8,1	8,9	8,4
NSZK	1,0	1,5	3,4	0,7	5,5	1,1	7,0	2,6	6,1	4,7	4,5	4,6	3,9	4,5	2,6	4,3
Olaszország	1,3	3,6	4,9	3,1	5,7	3,7	19,1	2,9	17,0	3,3	16,8	3,7	18,4	7,2	12,1	7,2
Svédország	1,9	2,2	7,1	1,5	6,0	2,7	9,9	2,0	9,8	1,6	10,3	1,6	11,4	1,8	10,0	2,2
Egyesült Államok	4,2	3,6	5,9	4,9	3,3	5,6	11,0	5,6	9,1	8,5	5,8	7,7	6,5	7,0	7,6	6,0

* Megjegyzés: Az inflációs ráta a fogyasztói árszindexre vonatkozik, amelyet bázisindexről átszámítottunk át.

Forrás: ILO: Bulletin of Labour Statistics, Geneva, 1970—77. évi számok, 1978. 3rd quarter, 33—39., 51—60. l. és 1979. 1st quarter 25—31., 63—96. l. adatai alapján számítva.

3 százalékos munkanélküliség pedig évi 5 százalékos inflációval. Azokban a kivételesen ritka időszakokban, amikor a munkanélküliség 2 százalékra süllyedt, az árszínvonal emelkedése elérte az évi 7 százalékot. Ez volt a helyzet az 1950-es évek végéig [7]. 1970 és 1978 között a munkanélküliség évi átlagos rátája 6,4 százalék volt, de a fogyasztói árszínvonal évi átlagban 6,6 százalékkal emelkedett [8].

Hasonló tendencia figyelhető meg más tőkésországokban is. (Lásd a 91. lapon levő 5. sz. táblázatot.) Az OECD-tagországokban 1978—1979-ben — 1977-hez képest — a munkanélküliség kismértékben csökkent, az infláció üteme azonban felgyorsult.

A stagfláció jól szemlélteti az ún. teljes foglalkoztatási politika, a keynesizmus és az állammonopolista kapitalizmus korlátait. Újabbban — a tudományos-technikai forradalom és más tényezők hatására — számos olyan új kérdés merül fel, amely a *menyiségi szemléletű teljes foglalkoztatási politika túlhaladását* követeli meg. Ilyen kérdések a foglalkoztatás minősége, struktúrája és hatékonysága, a szakképzettség, a szakmastruktúra és a munkahelystruktúra összhangja, a mobilitás, a szabadon választható, produktív foglalkoztatás biztosítása.

Felmerül a kérdés, vajon kimerültek-e az állammonopolista kapitalizmus és a keynesizmuson alapuló gazdaságpolitika lehetőségei. Véleményem szerint csak részleges kimerülésről van szó. Ez kifejezésre jut a stagflációban. Ezzel összefüggésben beszélhetünk az ún. teljes foglalkoztatási politika és általában a keynesizmus válságáról, de a tények nem adnak lehetőséget annak a következtetésnek a megalapozására, hogy az állammonopolista kapitalizmus és a keynesizmuson alapuló gazdaságpolitika összes lehetőségei kimerültek volna. Még kevésbé állítható az, hogy az állammonopolista kapitalizmus elérte a fejlődési lehetőségeinek végső határát. A háború utáni kapitalizmus elég nagy alkalmazkodóképességről tett tanúságot. Ez a képessége most, a világgazdasági válság és korszakváltás időszakában gyengült, de teljesen nem szűnt meg.

Hivatkozások

- [1] *Marx, K.*: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 473. l.
- [2] Employment, growth and basic needs. A one-world problem. Report of the Director General of the ILO. ILO, ISBN 92-2-10 1510-6.
- [3] *Marx, K.*: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 580. l.
- [4] National Accounts of OECD countries, 1974. OECD, I. kötet. 6—53., 58—111., 1975. I. kötet. 26—129. l. és 1977. évi számának, valamint a Main Economic Indicators 1980. márciusi számának adatai alapján számolva.
- [5] Ikonomikosz Tahidromosz, 1979. január 4; Main Economic Indicators, 1980. március. OECD, Paris, 1980.
- [6] ILO: Bulletin of Labour Statistics. Geneve, 1970—1977. évi számok és 1978. 3rd quarter, 33—39., 51—59. ; 1979. 1st quarter, 25—31. l.
- [7] *Ulmer, M. K.*: The Welfare State. USA. Boston, 1959. 33—34. l.
- [8] Sajat számítás az ILO hivatalos adatai alapján. Year Book 1977. 461., 643. l. Bulletin of Labour Statistics. ILO, Geneva, 1979. 1st quarter, 25—31., 63—96. l.

A jövedelmezőség összetevői a vendéglátóiparban

A vendéglátóiparnak különleges helyzete van a lakosság szolgálatában: e szakma a harmadik szektor része, jellegzetessége, hogy ötvöződik benne a termelési és a kereskedelmi jelleg a szolgáltatással. A szolgáltatások fejlesztése régóta napirenden levő kérdés, az ilyen irányú előrejutást szorgalmazza az 1980 augusztusában hozott e tárgyú minisztertanácsi határozat is.

A vendéglátóipar még nem tölti be azt a szerepet, amelyre hivatott, noha az itt dolgozók időt tudnának megtakarítani a társadalom számára úgy, hogy munkájukkal elősegítik az étkezésre fordított idő csökkenését, hogy vállalják a rendezvények előkészítését, lebonyolítását, illetve lehetővé teszik a házon kívüli étkezést, szórakozást stb.

A vendéglátóipari ellátás színvonalának több összetevője van, végső mutatója pedig az értékesítési bevétel. Hiszen az a vendég, aki jól érzi magát egy vendéglátó egységben, elégedett szolgáltatásaival, s szívesen is fogyaszt ott, nyilvánvalóan növeli annak forgalmát. A fejlődés azonban ma elsősorban nem az ellátás mennyiségi növelésében rejlik. „A minőségi munka követelményének ideje érkezett el a számunkra. A minőség kérdését mind az üzleti, mind az irányító munka mércéjévé kell tenünk” ([1] 4. l.). Szükség van a nyereségre, amely forrásául szolgál a tevékenység további fejlesztésének. Eközben azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyereség a vállalat működésében nem cél, hanem eszköz, amely a hatékonyabb vállalati tevékenység elősegítését szolgálja az érdekeltség megteremtésén keresztül. A vendéglátóipari tevékenységnek is fő mozgatórugója a hazai és a külföldi vendégkör jó

színvonalú ellátásával a jövedelmezőség javítása. Mindkettő érdekében keresi a szakma a legjobb megoldásokat, mivel nyilvánvaló, hogy a „hagyományos” munkastílus nem hoz kellő eredményt. Változtatásokra van szükség, de ehhez elemezni kell a korábbi módszereket, hogy felismerjük a korábbi kudarcok okait. Ennek jegyében cikkünkben a *jövedelmezőség fő szakmai összetevőit vizsgáljuk*, felhíva a figyelmet bizonyos fontos megoldásokra.

A szakmai jövedelmezőség jellegzetességeiről

Az 1980. január 1-i szabályozómódosítások hatására a vendéglátóipari vállalatoknál a korábbinál következetesebben megvalósuló önfinanszírozás miatt a vállalatoknak úgy kell végezniük munkájukat, hogy bevételeik ne csupán folyó kiadásait fedezzék, hanem nyereséget is biztosítsanak az állam és a dolgozók iránti kötelezettségeik teljesítése, illetve tevékenységük fejlesztése érdekében.

A népgazdasági, ágazati, szakágazati célokat, feladatokat és ezekhez igazodva a szabályozókat a mindenkori gazdasági helyzet alapján alakítják ki. A jövedelmezőség nem spontánul érvényesül, hanem a gazdaságpolitikai koncepciónak megfelelően. Esetenként ún. fékek is hatnak, amelyek „egy bizonyos határon túl azzal, hogy a többletjövedelmet elvonják az állam számára, lényegében fékezik a termelékenység és a jövedelmezőség növekedését” ([2] 28. l.).

A vendéglátóiparban az állam éveken keresztül többféleképpen is beavatko-

zott — döntően támogatások formájában. Mi indokolta ezt? A vendéglátóipari árrés 1979. július 23-ig többnyire csupán veszteséges gazdálkodást tett lehetővé. Több fórumon is ecsetelték, hogy „a vendéglátás—ételszolgáltatási munkafolyamatainak jelenlegi szervezettsége, a hálózat összetétele és kapacitásának hasznosítása, a népgazdaságban általánosan és itt is érvényesülő, költségek közt elszámolt tisztajövedelem-elemek, valamint az irányhaszonkulcsokkal és végső soron a fogyasztói kereslettel behatárolt árszint mellett — önerőből nem képes jövedelmező üzemelésre” ([3] 15. l.).

Az állami beavatkozás ilyen körülmények között nélkülözhetetlen volt. Ennek vázolásához nézzük a vállalati eredménykimutatást (feltételezésünk szerint a vállalati eredmény pozitív):

Árbevétel

— Nyersanyagérték (az eladott áruk beszerzési értéke)

Árrés

+ Árkiegészítések

— Forgalmi adó

— Költségek

Mérleg szerinti nyereség

Az állami költségvetés az utolsó négy sornál lép be különféle támogatásokkal és elvonásokkal [4], amelyek nyilvánvalóan jelentősen befolyásolják a vállalati nyereséget. A vállalatok ezzel tisztában vannak, és ennek megfelelően alakítják, „visszaszabályozzák” tevékenységüket. Gyakran előfordul, hogy látszólag a vállalati érdek a népgazdasági érdek elé kerül. Például a vállalaton belül olyan résztvékenységeket részesítenek előnyben, amelyek után az állam árkiegészítést ad, esetleg még háttérbe is szorítják azokat a tevékenységeket, amelyek nem hoznak ártámogatást, illetve amelyek után adót kell fizetni. E hatásmechanizmus helyessége vitatható, és úgy véljük, hogy nem volt hiábavaló az a javaslat, amely szerint

nem a támogatások növelésére, hanem az elvonások csökkentésére van szükség ([5] 5. l.). Ezt a javaslatot meg is valósították az 1980. január 1-i szabályozómódosítások révén, amikor is megszűnt az eszközlekötési járulék és az illetményadó, a bérjárulék 35 százalékról 24 százalékra mérséklődött, és ezzel egyidejűleg megszűnt egy sor árkiegészítés, például a II. osztályú étel-, a szezonális és a viszonteladói forgalom után. Ezen kívül megszüntették a 3000 lakosúnál nagyobb településeken a szeszmentes forgalom után fizetett területi támogatást. A vendéglátóipari vállalatok jövedelmezőségét — és ezen keresztül tevékenységüket — e szabályozó változások jelentősen befolyásolják.

A jövedelmezőség mindig az anyagi érdekeltséggel összekapcsolva fejti ki hatását. A vállalati kollektívát érzékenyen érinti (vagy legalábbis kellene, hogy érintse) a jövedelmezőség alakulása, mert egyrészt egyre inkább ettől függ a vállalat tevékenységének fejlesztése, másrészt a dolgozók pénzbeli és szociális juttatásainak növekménye is részben a nyereségből származik, harmadrészt a magasabb vezető állású dolgozók csak nyereséggesség esetén kaphatnak prémiumot.

A jövedelmezőség fokozásának konkrét vállalati lehetőségei

A vendéglátóipar gazdálkodási körülményei tehát az elmúlt időszakban erősen módosultak. „Számos olyan központi intézkedés történt, amely jelentős terheket rótt a szakágazatra” ([1] 3. l.). *Népgazdasági érdekből — általános érvénnyel — a vállalatoknál maradó nyereséghányad 1980. január 1-től a korábbinál kisebb.*

A továbbiakban elemzett — jövedelmezőséget alakító — tényezők nem minden esetben hoznak „nagy” eredményt, ez is jelzi, hogy e téren nem szabad egyirányú „főcsapásban” gondolkodniok a vállalati vezetőknek.

A forgalom és a költségek

A forgalom mennyiségének (és így értékének) növelése a nagyobb bevételnél fogva általában nagyobb összegű nyereséget eredményez. 1979-ben a forgalom folyó áron 11,7 százalékkal haladta meg az előző évit, a mérleg szerinti nyereség összesített értéke viszont 5 százalékkal alatta maradt az 1978. évinek ([7] 66. és 11. l.). Ebben pedig még olyan állami forrásokból származó „bevétel” is szerepelt, amelyre 1980-ban a vendéglátóipari vállalatok már nem számíthatnak. A tanácsi vendéglátóipari vállalatok ugyanis eddig azért is voltak érdekeltek a forgalom növelésében, mivel szeszmentes értékesítésük után — a település lakosságának számától függően — *külön területi támogatásban részesültek*. Ez 1980. január 1-től módosult: az 500 lakos alatti nagyságú településeken 2 százalék, az 500—1500 lakos közötti településeken 1 százalék a pénzügyi támogatás. Tehát a vállalatoknak ilyen tekintetben „bevétel”-kiesésük lesz a korábbiakhoz képest, mivel a 3,2 százalékos területi támogatási kulcs megszűnt.

Célszerű a vendéglátóipari vállalatoknak a *forgalom összetételét* is módosítani. Jelenleg ezt — az ellátási követelmények miatt — az ételforgalom javára teszik, jóllehet tudják, hogy az italértékesítés általában kevesebb ráfordítást igényel, illetve a ráfordításokhoz képest 1979. július 23-ig az ételekkel ellentétben magas volt a haszonkulcs, s „a magas ár így aránylag nagy nyereséget eredményez(hetett)” ([8] 25. l.). Az 1979. év közepi haszonkulcs-módosításokig az ételár-kiegészítés annyira meghaladta az italforgalmi adót, hogy több esetben az ételforgalmazás ráfizetésességét is fedezte. Mivel azonban ez nem mindig sikerült, ezért is szükséges volt az italforgalom — az előbbiekből adódó — magas nyereségsége, „hiszen ebből fedezték az ételforgalmazás még minden támogatási forma ellenére

is fennmaradó veszteségét, vagy ellensúlyozták esetenként csekély nyereségét” ([9] 25. l.).

Az előbbiek ellentmondásos helyzetbe hozták a vállalatokat, hiszen az egyik irányban érdekeltségük formális volt az ételforgalom fokozásában, a könnyebbik út a nyereség növelésére a kevésbé pozitívan megítélt szeszitalforgalmazás útja volt. A helyzetet azonban bonyolította egyrészt a — reggeli, majd a közterületi — szeszital-értékesítés korlátozása, másrészt az előbbieken említett kevésbé jövedelmező tömegellátás „kényszere”.

Érthető, hogy ilyen körülmények között még a szeszitalok szabad árainak engedélyezése is szóba került. „Üzleteink nem egyszerűen árut adnak el, hanem felszolgálást, hangulatos környezetet, időtöltést is nyújtanak... A vendéglátás a társadalmi kapcsolatok mással nem pótolható sajátos műhelye, egyben az ország civilizációs rangjának is kifejezője. Csak az üzletenként mérlegelt árrendszerrel lehet e feltételeket megteremteni. Ezért szeszitalok vonatkozásában a szabad árak biztosítása egyaránt társadalmi és vállalati érdek” ([10] 5. l.).

A 12/1979. BkM—ÁH. sz. rendelet a szeszitaloknál minden osztályban és az ételeknél, ha nem is teljeskörűen, de az osztályon felül, az első és a másodosztályú üzletek számára *engedélyezte a szabad árformát*. Az ételekre teljes körű haszonkulcsemelési lehetőséget kapott a vendéglátóipar a IV. osztályú melegkonyhás és italüzletek kivételével.

Nem egyszerű vendéglátóipari vállalati döntési kérdés, hogy a forgalmon belül milyen hányadot alkossanak a teljes éven át és az időszakosan üzemelő egységek. 1980-ig, ha az *értékesítést idényszerűen üzemelő üzletekben növelte a vállalat, akkor e forgalom után az árkiegészítések összege is nőtt*. Persze addig is kellett (a III—IV. osztályban most is kell) fizetni italforgalmi adót, és nem

feledkezhetünk meg arról, hogy a szezonális üzletek éves szinten — a fenn tartási költségek miatt — az esetek többségében eddig se nagyon voltak jövedelmezőek, ezért is részesültek támogatásban. Ezt ma már az állami költségvetés nem tudja vállalni, de ezzel együtt kedvezőbb a helyzet ellátási — és a tömegérdekeltség révén jövedelmezőségi — szempontból is, ha ezeket az egységeket folyamatosan kihasználják. A helyiségek, a gépek és a berendezések folyamatos kihasználására, illetve a költséggazdálkodásra e téren egyre fokozottabban kell ügyelni.

A forgalom és a költségek összefüggeneke egymással, a költségeknek csak egy kisebb része nő nagyobb ütemben a forgalomnál. A költségek nagyobb hányada kisebb ütemben követi a forgalom növekedését. A vállalatok zömének üzletpolitikai elve: „minimális költséggel maximális forgalomemelkedés”, és tudatosan is elő próbálja segíteni ezen elv érvényesülését. Ez persze nem jelenti a költségek abszolút összegű visszaszorítását: ésszerű takarékoságra van szükség.

Fejlesztés és kapacitáskihasználás

A vendéglátóiparban is egyre kívánatosabb a *technika fejlesztése*, az élő munka gépesítés révén történő kiváltása. Esetenként persze emberi munkával olcsóbb lehet a tevékenység (magasabb gépbeszerzési, karbantartási költségek stb.). Mivel azonban ma már az adott munkára egyre kevésbé lehet munkærőt találni, a drágább gépesítés kényszerre vált—válk a forgalomnövekedés során.

Az esetek többségében azonban ennek ellenére csak lassan nő a *lekötött eszközállomány*. A forgalom gyorsabb növekedése esetén ez önmagában is a nyereségnövelés forrása lehet. A forgalom növekedése változatlan tőkelekötés mellett részben csak látszatered-

mény, mivel a vendéglátás színvonala évek óta tart lefelé. A szakma munkájában ugyanis a tőkehiány igen látványosan fejeződik ki, s ez is oka annak, hogy a magyar vendéglátóipar jó híre az elmúlt években bizonyos fokig megtépadódott. A vállalati beszámolók szerint az eszközgazdálkodás a meglevő eszközöknél sem elég hatékony, sok az „üresjárat”, az elfekvő készlet. A jelenlegi szűkös beruházási források és kapacitások miatt a forgalmat szinte kizárólagosan a meglevő hálózattal és bizonyos vonatkozásban a hálózaton kívüli értékesítéssel lehet fokozni. Az ágazati irányelvek értelmében a vendéglátóiparban is tapasztalható elhúzódo beruházások befejezésére koncentrálvá, az egységek mellett nyári kerteket, teraszokat kell működtetni. „A városképi jelentőségen túl nagyon nagy üzleti lehetőség rejlik bennük, és a legolcsóbb fejlesztés” ([11] 7. l.). A hálózaton kívüli értékesítés többek között úgy lehetséges, hogy fokozzák a kapacitás kihasználását, például hidegkonyhai vagy cukrásztermékek viszonteladásra történő termelésével.

Érdekes és bizonyos értelemben észszerűtlen is, hogy van olyan vállalat, amely a viszonteladói forgalmat „cél tudatos üzletpolitikával” évről évre módszeresen csökkenti. Ez — feltehetőleg — hozzájárul a saját hálózat jobb ellátásához, ugyanakkor azonban elmentmond az ágazati irányelveknek, és mindenképpen bevételkieséshez vezet. Igaz, hogy e téren nem számítanak fel olyan árat, mint ha saját hálózatban értékesítenék az ételt, de nincsenek az értékesítéssel kapcsolatban olyan jelentős költségek sem, sőt az 1979. évvel bezárólag még árkiegészítést is kaptak utána.

A szervezés

Fontos szakmai feladat a munkahelyi étkezés biztosítása. A *munkaszervezés*,

a forgalomszervezés javításával érhető el, hogy diákokat, nyugdíjasokat vonjanak be előfizetéses megoldással a főétkezésbe. Ez a többlettértékesítésen felül jelenleg 20 százalékos árkiegészítést is biztosít. Az előrehaladás e téren lassú, pedig e feladatot régóta és minden évben több fórumon is megfogalmazták. „A kereskedelmi vendéglátás melegkonyhás üzleteinek szabad kapacitását a tanulók étkeztetésére kell biztosítani. Azokon a munkahelyeken, ahol az éttermek befogadóképessége és a munkahely jellege lehetővé teszi, engedjék be a diákokat, természetesen szervezett formában és pedagógusi felügyelettel. Az újonnan épülő iskolákban, megfelelő étkezőhelyiség esetében a napközini kívüli gyermekek részére is lehet adni ebédet. A Gyermekélelmezési Vállalat foglalkozik olyan megoldásokkal is, amelyekkel lehetővé teszik a befejező konyhával rendelkező iskolákból az étel hazavitelét” ([12] 4. l.). Szerencsére azért az előbbi vállalaton kívül is van még olyan vállalat, amely új egységek üzembe állításával, munkahelyi és diákétkeztetési konyhák bővítésével az utóbbi öt évben megtöbbszörözte előfizetéses ételforgalmát.

A napi választékot célszerű volna szűkíteni, növelve ugyanakkor a héten, hónapon belül a *választékot*, s az arányosított árak mellett az *adagnagyságot*, az *anyagnormákat*, megállapodva az igénybe vevő vállalatokkal stb. E módszerek pótolhatják az egyebütt mutatkozó forgalomelmaradásokat, s így hozzásegíthetik a vendéglátóipari vállalatot, illetve annak egységeit is a nyereség növeléséhez.

Nem hagyhatók ki a vállalati jövedelmezőségi elemek felsorolásából a nemrég kidolgozott új — bérleti és szerződéses — üzemeltetési formák. Ezek fokozatos elterjedésétől várják jelentős mértékben a szakma gazdaságosságának és egyben a lakosság ellátásának javulását.

Az érdekeltség

Évek óta — döntően bérszabályozási okoknál fogva — probléma, hogy a szakmában *kevésbé élnek a dolgozók érdekeltsége fokozásának lehetőségével*. Egyes vállalati beszámolók szerint akadt olyan elképzelés is, amely a munka színvonalának emelését anyagi ráfordítás nélkül „a dolgozó hozzáállásának javításával” kívánta elérni. Persze ez is szükséges, de nem szabad idealistának lenni. Ezt a dolgozó „csak úgy” nem teszi meg, többletteljesítményéért többletjövedelmet vár. Természetesen meg kell értetni a dolgozóval, hogy ha csak annyira hatékonyan dolgozik, mint korábban, akkor a vállalati gazdálkodás problémái előbb-utóbb az állását fenyegethetik. Egyrészt tehát a meggyőzés eszközével, másrészt az *érdekeltség* biztosításával kell olyan munkahelyi légkört teremteni, hogy a dolgozó érezze a folyamatos munkavégzés fontosságát, és ennek érdekében hajlandó legyen olyan munkát is elvégezni, ami nincs rögzítve a munkaköri leírásában.

A jó gazdálkodástól elválaszthatatlan a bérekkel és a prémiumokkal való helyes „politizálás”. *Az üzletek közötti verseny erősödését elősegítő ösztönzőbb bérezés aránya nem kielégítő mértékben növekszik*. E téren merész megoldások szükségesek. Ha helyes a létszámgazdálkodás, nem olyan erősek a vállalati átlagbér tartásához fűződő érdekek sem. Ha ösztönözni akarunk, növelni kell az összében belül a mozgó rész arányát, hogy ennek következtében a dolgozók forgalomnövelési érdekeltsége erősödjön. Fontos volna a bolti gazdálkodási eredményeknek nagyobb jelentőséget biztosítani, *de akkor nem szabad annyi vetített költséget számítani az üzletre, mert az „megfojtja”*. Ehhez például alapvetően a központi igazgatási költségeket kellene mérsékelni.

Ugyanúgy nem mellékes a megfelelő prémiumcélok meghatározása sem. Pré-

miumfeladat sok minden lehet. Az egyik budapesti vendéglátóipari vállalatnál „az érintett központi dolgozók és üzletvezetők prémiumfeladatát alkotja — többek között — az üdítőital-forgalom növelése is” ([13] 4. l.). Nagyon jó hatást lehet elérni a forgalom, a nyereség növelésére vagy a költségek csökkentésére ez utóbbiakhoz is kapcsolt prémium, többletjutalék, nyereségrészesedés, egyéb juttatás kilátásba helyezésével.

Nem könnyű ösztönözni a jelenlegi szűkös gazdasági feltételek között. Előtérbe kell helyezni az ún. racionalizáló vezetési stílust, bátor, agilis vezetők kellene, akik — a megfelelő társadalmi szervekkel megbeszélve, a vállalati vezetőségtől támogatva — következetesen azokat ismerik el, akik többet, jobban dolgoznak. Ez nem könnyű a jelenlegi viszonyok között, mert az arra érdemesnek többet adni csak olyan áron lehet, hogy a kevésbé jól dolgozóktól megvonják a többletjuttatást.

Az ipari termelési háttér

Az eddigiek a hagyományos — döntően „manufakturális” — vendéglátóipar gazdasági eredményeit próbálják javítani. Nem lehet azonban eltekinteni attól, hogy mindezeknél sokkal hatékonyabb eszköz az üzletmenet fejlesztésében a termelési háttér korszerűsítése. A kutatási tapasztalatok szerint, *ha a vendéglátóipari forgalomba kerülő ételek döntő hányadát a korszerű (konzerv és gyorsfagyasztott) élelmiszeripari termékek tennék ki, akkor az ételkészítés és -értékesítés — a haszonkulcsok emelése nélkül is — egyértelműen jövedelmezővé válhatna.* „A korszerű élelmiszerek alkalmazása révén jelentősen növelhető a forgalom, miközben csökken a létszám, ezáltal javul a termelékenység, mindezek következtében pedig viszonylag csökkennek a költségek. A végső eredmény: az ételforgalom nyereséges

lesz — állami támogatás nélkül is!” ([14] 25. l.). Az idézett tanulmány optimizmusát az annak gyakorlati kipróbálását ismertető konkrét vállalati felmérés némileg mérsékli ugyan, de elismeri. Mindkettő szerint az ételforgalom e révén való növelése az összforgalom szerkezetét is érinti. „Hozzátartozik feltétlenül az adott üzletek jó árú italforgalma, amely az ételértékesítéshez kapcsolódik” ([15] 27. l.). Ha eszünk, inni is kívánunk; tehát az itelértékesítés továbbra sem veszít gazdálkodásbeli jelentőségéből!

Felvetődik a kérdés: ha a korszerű élelmiszeripari termékek felhasználása ilyen jelentős változást hozhatna a vendéglátóiparban, miért nem alkalmazzák azt széleskörűen? E jelenség részben az élelmiszeripar felkészültségének hiányával, részben a vendégek és a vendéglátóipari szakemberek előítélleteivel, részben a réginek az új technológiai berendezésekkel való felváltási nehézségével magyarázható. E téren változásokat csak lassan, fokozatosan lehet elérni. Ez pedig még inkább indokolja az előzőekben ismertetett módszerek felhasználását.

A fejlettebb számítástechnika alkalmazása

Az erőforrások takarékosabb felhasználása, a hatékonyság növelése, az eredményesebb munkavégzés a szervezési intézkedéseken, a kedvezőbb partneri kapcsolatokon, a tervezés javításán kívül egyre fokozottabban igényli a számítástechnika ésszerű hasznosítását. Ezt kereskedelempolitikai célkitűzések is megfogalmazzák. A vezetők ennek alapján nagyobb biztonsággal dönthetnek, a hálózat pedig jórészt mentesül az üzleti adminisztrációtól.

A vezetőnek sok, a forgalommal sokszor még csak össze sem függő teendője van. Vállalati jelentések szerint sok helyen még a *munkavédelmi* tevékenység-

get is az üzletvezetőre hárítják. Tehát a feladatok folyton gyarapodnak. Ezért mielőbb be kellene vezetni a számítógépes adatfeldolgozást, hogy az *üzletvezető* a jelenleginél kisebb számú formanyomtatvány kitöltésével *mentesüljön egy sor adminisztratív teendőktől*.

Az ismertetett és más — itt nem említett — nyereségalkakító eszközök különböző arányokban szerepelnek a vállalatok gyakorlatában. Azt, hogy melyik módszert hol, mikor érdemes alkalmazni, azt a szakmai tapasztalatnak, de rajtuk kívül egyre inkább matematikai számításoknak (azoknak is egyre kevésbé a „kisüzemi” változatainak) kell eldönteniük.

A gyakorlat e téren sajnos nem nagyon kedvező. „Az a tapasztalat, hogy a vállalatok egy részénél a számítástechnika által nyújtott információkat a különböző szintű vezetők ma még nem megfelelően hasznosítják. Nem egy esetben döntenek rutinból áruforgalmi, beszerzési, készletezési kérdésekben” ([16] 1. l.). Objektív akadály is van: *a vállalatok zöme számviteli célokat szolgáló gépekkel van ellátva, ezek nem biztosítanak megfelelő áruforgalmi és egyéb információkat*. Működik azonban már a vendéglátóipar területén is vállalati nagy számítógép, mely több (úm. áruforgalmi, számviteli, eszközgazdálkodási, bér-, munkaügyi) alrendszerre tagolva kiküszöböli az adatok többszörös rögzítését, tehermentesíti az ügyvitel területén foglalkoztatott dolgozókat, és egyelőre csak az áruforgalmi munka területén (készlet, bevétel, leltár, költségvetési kapcsolatok, szállítók stb. vonatkozásában) biztosít nyilvántartást, statisztikát, információkat ([17] 18. l.).

A minisztériumtól a vállalatig komoly erőfeszítéseket tesznek a fejlett számítástechnika elterjesztésére, mivel ez a tapasztalatok alapján — még az első időben szükségszerűen nagy szellemi és anyagi befektetések mellett is — a vállalati eredményt növelő tényező. Igaz ugyan, hogy nem mindjárt az első

évben. Ehhez a vezetésnek tudnia kell, hogy „mire használható egy számítógép, milyen feladatok elvégzése várható el tőle, hogyan kell a feladatokat megfogalmazni, illetve milyen formában és tartalommal lehet az információkat a számítógéptől megkapni” ([18] 1. l.). Ha a vállalat kicsi, igyekezni kell a számítógépet más vállalattal közösen megvásárolni és üzemeltetni.

A jövedelmezőség számításának módszereiről

Miként lehet a jövedelmezőséget pontosan kiszámítani? A modell felépítésénél abból az alap gondolatból indulok ki, hogy a vendéglátóipari vállalatok a növekvő értékű és mennyiségű áruk- és szolgáltatások ellenében minél nagyobb nyereséget szeretnének elérni. Ehhez olyan számítási módszereket kell alkalmazniuk, amelyekkel egyre megbízhatóbban megítélhetik: *összességében milyen üzletpolitikát folytassanak az elkövetkező időszakban*.

A jövedelmezőségi „optimum” matematikai megközelítésének első lépéseként nézzük meg az alapegyenletet és az érdekeltségi alapok levezetését. A modellt — a jobb áttekinthetőség és alkalmazhatóság végett — egyszerűsítettem, és a vendéglátóipari szabályozók képletbe foglalásával mutatom be.

A használt rövidítések a következők:

o	—	bázis időszak
t	—	tervidőszak
n	—	nettó
b	—	bruttó
É	—	értékesítési árbevétel
L	—	nyersanyagérték (az eladott áruk beszerzési értéke)
H	—	árrés
Hbn	—	bővített nettó árrés
E	—	átlagos eszközállomány
CEb	—	értékesökkenés
D	—	dologi költségek
B	—	bérköltségek
Kó	—	összköltség
Á	—	árkiegészítés
A	—	forgalmi adó
Ny	—	mérleg szerinti nyereség

Na	— adóköteles nyereség
Nd	— adózott nyereség
NR	— részesedési nyereségrész
NO	— osztatlan érdekeltégi alap
F	— felhasználható <i>F</i> -alap
R	— felhasználható részesedési alap
FŐ	— fejlesztési alapot terhelő kötelezettségek (hiteltörlesztés, forgóalap-feltöltés stb.)
Ff	— beruházások, egyéb fejlesztési vonatkozások
h	— részesedési nyereségadó.

A jövedelmezőség alapegyenletei

A vállalati nyereség és érdekeltégi alapok képzésének egyenleteit azzal a feltételezéssel állítottam fel, hogy a vállalat csak alaptevékenységet végez. Először az árbevételből az árkiegészítéssel bővített és a forgalmi adóval csökkentett árrést határozzuk meg:

$$Hbn = \bar{E} - L + \bar{A} - A. \quad (1)$$

A vállalatok feladata, hogy minél nagyobb értékesítési bevételt érjenek el, minél nagyobb nyereséggel. Matematikai formulával élve ez a következőképpen fogalmazható meg. (A bővített nettó árrésből levonva a költségeket, megkapjuk a mérleg szerinti nyereséget. A költségek meghatározásánál a társadalombiztosítási járulék 24 százalék, és a bért a közterhekkel növelve vesszük számításba [1,24B], az értékcsökkenési leírást külön, a többi dologi költséget pedig összegezve mutatjuk ki):

$$Ny = \bar{E} - L + \bar{A} - A - (1,24B + CEB + D) \rightarrow \max. \quad (2)$$

$$Ny = \bar{E} - L + \bar{A} - A - K\bar{o} \rightarrow \max. \quad (3)$$

Matematikailag nem egyszerű, hanem feltételes szélsőérték-számításról van szó, ahol *Ny* optimalizálásának feltétele, hogy \bar{E} a lehetőségek tekintetében maximális legyen. Az előbbiekben megfogalmazott feladat megoldására ennek az alapegyenletnek alapján kellene optimalizálni az eredményt. A tevékenység fejlesztéséhez elengedhetet-

len nagyobb nyereséget nagyobb eladási forgalom révén érhetjük el, ezzel együtt viszont az élő- és holtmunkaráfordításaink is bizonyos mértékben nőnek, ez viszont eredményt rontó tényező.

Állítsuk fel ezután az érdekeltégi alapok egyenleteit! A levezetésnél az egyszerűség kedvéért nem írjuk fel az egész egyenletet. A mérleg szerinti nyereségből levonva a 10 százalékos városi és községi hozzájárulást (az 1981. évi nyereségnél már 15 százalékos), megkapjuk az adóköteles nyereséget:

$$Na = 0,9 Ny. \quad (4)$$

A 45 százalékos lineáris nyereségadót leszámítva, megkapjuk az adózott nyereséget:

$$Nd = 0,55 Na. \quad (5)$$

A tartalékalapba 15 százalékos kell helyezni, s így megállapíthatjuk a fejlesztési és részesedési alap együttes összegét magában foglaló osztatlan érdekeltégi alapot:

$$NO = 0,85 Nd. \quad (6)$$

A teljes egyenlet felírásával:

$$NO = (\bar{E} - L + \bar{A} - A - K\bar{o}) \cdot 0,9 \cdot 0,55 \cdot 0,85,$$

$$NO = (\bar{E} - L + \bar{A} - A - K\bar{o}) \cdot 0,42075. \quad (6a)$$

Az osztatlan érdekeltégi alaphoz először a fejlesztési alapba helyezzük a már ott levő amortizáció (előző évi maradvány stb.) mellé a terhelő kötelezettségeknek megfelelő összeget.*

$$F = CEB + F\bar{O}. \quad (7)$$

A teljes fejlesztési nyereségrész adómentes. Ha $NO > F\bar{O}$, akkor a megmaradt osztatlan érdekeltégi alaphoz képezhetünk *R*-alapot a bérek *X* százalékat kitevő, az $\frac{Ny}{E+B}$ jövedelme-

*1981-től az amortizáció 20 százaléka központosításra kerül, így:
 $F = 0,8CEB + F\bar{O}$

zóségi mutató függvényében esedékes adó összegéig; illetve kiegészíthető az F -alap (esetleg elkülönített tartalék-alap képezhető). Tehát:

$$NO = F\ddot{O} + XB + h + Ff, \quad (8)$$

$$F = C\ddot{E}b + F\ddot{O} + Ff, \quad (9)$$

$$NR = XB + h. \quad (10)$$

Az R -adó sávós, az adó összegét zárt képlettel megadni elég problematikus:

$$h = \sum_{k=1}^n ak \cdot Rk \quad (\text{részletesebben lásd [19]},) \quad (11)$$

ahol $k = \text{adósávok } (1, 2, \dots, n)$,

$$a = \frac{\text{adókulcs}}{100},$$

$$Rk = \frac{R}{B} \cdot 100 \text{ értékének a } k\text{-adik}$$

adósávba tartozó része forintban. Végül:

$$R = NR \cdot h \quad (12)$$

A jövedelmezőség rugalmasságával kapcsolatos vizsgálatok

A minőségi munka követelménye mellett a vállalatok céljuknak tekintik az értékesítési forgalom évről évre való növelését is. Ennek ismeretében egyszerűbb nyereségrugalmassági számítások végezhetőek az előzőekben ismertett jövedelmezőségi tényezőkkel.

Először is meg kell állapítani, hogy egy százalékos forgalomnövekedés hány százalékos nyereségnövekedéshez vezet. A továbbiakban (az értékesítési mennyiséget adottnak véve) megvizsgálendő, hogy bizonyos egységnyi költségcsökkenésnek, árcsökkenésnek vagy árnövekedésnek hány százalékos nyereségnövekedés az eredménye. *Az így kapott mutató a nyereség költség- vagy árrugalmassága.* Kiszámítható emellett a rugalmasság más tényezőkre, például

az eszközökre (készletre), létszámra stb., és e rugalmassági együtthatók összevethetők. *Ez adhat választ arra, hogy az adott esetben a vállalat melyik tényező változtatásával képes nyereségét leginkább növelni.*

A vizsgálat harmadik szakasza a tényezők változtatásai hatásainak ismeretében a változó eladási mennyiséggel való számítás. Számítógép segítségével különféle forgalmi értékek mellett lehetséges — konkrét vállalati esetre — a rugalmassági görbe alakját megkapni, és például optimális készletértéke(ke)t meghatározni.

Az alapegyenlet összefüggése tehát felhasználható a nyereség létszám-, készlet-, ár- stb. rugalmasságának képletbe foglalására. A vizsgált tényezőre vonatkozó nyereségrugalmasságot r -rel, a vizsgált tényezőt T -vel jelölve:

$$r = \frac{\frac{\delta Ny}{Ny}}{\frac{\delta T}{T}} = \frac{\delta Ny}{\delta T} \cdot \frac{T}{Ny} \quad (13)$$

Az előbbiek alapján a nyereség helyett az érdekeltségi alapok rugalmasságai is vizsgálhatók.

Az érdekeltségi alapok maximalizálása

Tágabb értelemben érdekeltségi alap a részesedési, a fejlesztési és a tartalék-alap. Jelen esetben azonban az utóbbi-tól eltekintek, hisz a jövedelmezőség két fontos funkciójának: az eszközállomány fejlesztése és a munkaerővel kapcsolatos külön díjazások az első két érdekeltségi alapról történnek.

Az alapegyenlet további felhasználásában független változó lesz a bér, az átlagos eszközállomány és a forgalom (mely utóbbi persze ugyanakkor függ az első kettőtől is). A változók jellegzetességei miatt a feltételrendszer megszerkesztése nehéz, a változók korlátait becsléssel lehet megadni, és belső kap-

csolataik konkrét esetekben figyelembe vehetők.

Az egyik célfüggvény a részesedési alap maximalizálása. Ez megközelítő pontossággal oldható meg. Feltételezésem, hogy $NO > FÖ$, vagyis a *kötelezettségeknél nagyobb érdekeltégi alapok képezhetők nyereségágon*. Kiindulás az értékesítési forgalom bevételeiből levezetett osztatlan érdekeltégi alap összeget megállapító alapegyenlet:

$$NO = [\bar{E} - L + \bar{A} - A - (1,24B + CEb + D)] \cdot 0,42075. \quad (14)$$

Ezt úgy egyszerűsíttem le, hogy az értékesítést, az eladott áruk beszerzési árát, az árkiegészítést, a forgalmi adót, a dologi költségeket konstansnak tekintem (P), majd a részesedési alap célfüggvényének hiányzó részét is hozzáírom:

$$R = [P - 1,24B - CEb] \cdot 0,42075 - FÖ - Ff - h \rightarrow \max. \quad (15)$$

Később legalább a forgalmat változóként kell bevinni a célfüggvénybe. Hasonló módon a nyereségági fejlesztési alap maximálásának célfüggvénye is felírható; csak az utolsó három tényező helyett NR szerepel:

$$F = [P - 1,24B - CEb] \cdot 0,42075 - NR \rightarrow \max. \quad (16)$$

Számítógép hiányában — tervtábla

A matematikai módszerek hasznosítása számítógépet igényel. Így különböző változókkal ugyanis harmincegyven, illetve szükség szerint több eset is végigjátszható, és kiválaszható a vállalat számára legmegfelelőbb adatsor, amely egyúttal egy koncepciót foglal magában.

Számítógép hiányában célszerű a döntéshozatal „kisüzemi” módszereit tökéletesíteni. Legalább 5 variációt kell felállítani, és azok összehasonlításával

kell a legmegfelelőbbnek látszó alternatívát kiválasztani.

Nézzük meg a következő lapon levő tervtáblát ([20] 22. l.)! A lehetőségek közötti legjobb vállalati terv kidolgozására ezt az adatsort különböző forgalomfelfutásokkal lehet kimunkálni. Elkészülte után értékelni kell mindegyik változatot. Ennek alapján lehet dönteni, hogy melyik legyen a következő időszak tervének alapja. Vállalati vélemény szerint — ahol ehhez hasonló variációs adatsorokat kimunkáltak — ez igen munkaigényes, de a megalapozott tervdöntés érdekében ez vagy ehhez hasonló számítás nélkülözhetetlen.

Az adatsorhoz kiegészítésként csak annyit, hogy a legjobbnak látszó tervezési rendszer — csak papíron — semmit sem ér: a terv megvalósításának gondos megszervezése az alapvető feladat.

A vállalati és az állami érdek összehangolása

Nézzünk egy valós helyzetet a jövedelmezőség és az érdekek kapcsolódására! Ez egyben a tömegérdekeltiséget is szemléltető példa, azzal a feltételezéssel, hogy a vállalatnak van szabad kapacitása.

A vendéglátóipari vállalatnál — feltételezésünk szerint — diákétkeztetéssel is foglalkoznak. A bázis időszakban összesen 7000 ezer forint értékű forgalom volt, legföljebb 31 százalékos haszonkulccsal. A termelés és az értékesítés költségei az árbevétel 45,7 százalékát teszik ki átlagosan, amelyből fix költség 2850 ezer Ft. Mivel előfizetéses diákétkeztetésről van szó, ezután a vállalat 20 százalékos árkiegészítést kap.

Most megpróbáljuk megállapítani — matematikai segítséggel — a vállalati szinten kedvezőbb és állami szinten sem rosszabb jövedelmezőség elérésének módját.

Az alapegyenlet árrés-sémája szerint a bővített nettó árrés:

Variációs tervtábla

Sorszám	Megnevezés	Év(ek)
1.	Árbevétel, eFt	
2.	Ebből szeszmentes forgalom, eFt	
3.	Változás az előző évhez képest (a 2. s.* alapján százalékban)	
4.	Egy főre jutó forgalom, Ft/fő	
5.	Változás az előző évhez képest (a 4. s. alapján százalékban)	
6.	Átlagos állományi létszám, fő	
7.	Összes számított létszám, fő	
8.	Változás az előző évhez képest (a 7. s. alapján százalékban)	
9.	Béralap összesen, eFt	
10.	Változás az előző évhez képest (a 9. s. alapján százalékban)	
11.	Bérszínvonal, Ft/fő (a 9. és a 7. s. hányadosa)	
12.	Változás az előző évhez (a 11. s. alapján százalékban)	
13.	Bértömegnövekmény az előző évhez képest, eFt (a 9. s. alapján)	
14.	Bérszínvonal-növekmény az előző évhez képest, Ft/fő	
15.	Eladott áruk beszerzési értéke, eFt	
16.	Árrés, eFt (1. s.—15. s.)	
17.	Árkiegészítések, eFt	
18.	Forgalmi adó, eFt	
19.	Bővített nettó árrés, eFt (16. s.+17. s.—18. s.)	
20.	Összes költség, eFt	
21.	Mérleg szerinti nyereség, eFt (19. s.—20. s.)	
22.	Változás az előző évhez képest (a 21. s. alapján százalékban)	
23.	Városi és községi hozzájárulás, eFt (21. s.×0,1)	
24.	Adóköteles nyereség, eFt (21. s.—23. s.)	
25.	Általános nyereségadó, eFt (24. s.×0,45)	
26.	Adózott nyereség, eFt (24. s.—25. s.)	
27.	Tartalékalapba helyezendő rész, eFt (26. s.×0,15)	
28.	Görgetett tartalék, eFt (előző évről áthozat+27. s.)	
29.	A bérköltség és a nettó eszközérték 6 százaléka, eFt	
30.	Felosztható nyereség, eFt (26. s.—27. s.)	
31.	Fejlesztési alapba helyezett rész, eFt	
32.	Részesedési nyereségrész, eFt	
33.	R/B arány (a 37. és a 9. sor hányadosa)	
34.	Nettó eszközérték (bérleti díjjal együtt), eFt	
35.	Jövedelmezőségi mutató=Ny/(E+B), [21. s./(34. s.+9. s.)]	
36.	R-adó sávok szerint és összesen, eFt	
37.	Adózott R-nyereség (R-alap), eFt (32. s.—36. s.)	
38.	Bérfejlesztési befizetési kötelezettség a bértömeg és a bérszínvonal után, sávok szerint és összesen, eFt	
39.	Nettó részesedési alap, eFt (37. s.—38. s.)	
40.	Személyi jövedelem összesen, eFt (9. s.+39. s.)	
41.	Egy főre jutó személyi jövedelem, Ft (40. s./7. s.)	
42.	Változás az előző évhez képest (a 41. s. alapján százalékban)	

* s. = sor

$$Hbn_o = \dot{E} - L + \dot{A} - A = 7000 - \frac{7000}{1,31} + \begin{array}{l} \text{A költségek összege (Kö}_o\text{) 2850 fix} \\ \text{költség} \\ + 350 \text{ forgalommal változó} \\ \text{költség (5\% \text{százalék})} \end{array}$$

$$+ 7000 \cdot 0,20 - 0$$

$$Hbn_o = 3052 \text{ ezer Ft.} \quad 3200 \text{ ezer Ft (=7000} \cdot 0,457\text{).}$$

Mivel $K\ddot{o}_0 = 3200$ ezer Ft $>$ $Hb_n_0 = 3052$ ezer Ft, ezért mind vállalati, mind népgazdasági szinten veszteség mutatkozik. Ezt a következő számítás számszerűsíti:

a veszteség népgazdasági szinten:

$$\begin{aligned} K\ddot{o}_0 &= -3200 \text{ ezer Ft} \\ Hb_0 &= +3052 \text{ ezer Ft} \\ \hline Ny_0 &= -148 \text{ ezer Ft,} \end{aligned}$$

a veszteség népgazdasági szinten:

$$\begin{aligned} K\ddot{o}_0 &= -3200 \text{ ezer Ft} \\ H_0 &= +1652 \text{ ezer Ft} \left(= 7000 - \frac{7000}{1,31} \right) \\ &\quad - 1548 \text{ ezer Ft} \\ \hline A_0 &= -1400 \text{ ezer Ft} \left(= 7000 \cdot 0,20 \right) \\ \hline Ny_0 &= -2948 \text{ ezer Ft.} \end{aligned}$$

Az igényeknél fogva a diákétkezés növelésének lehetőségei szinte korlátlanok. A vállalat tehát nagyobb kapacitáskihasználással, jobb szervezéssel elérheti, hogy e tevékenysége vállalati szinten veszteségmentessé váljon, ugyanakkor népgazdasági szinten se jelentsen az előzőekben kimutatottnál nagyobb veszteséget. Vállalati szinten akkor nem lesz veszteség, ha $Hb_n = K\ddot{o}$. Az ehhez szükséges értékesítési forgalom:

$$\ddot{E} - \frac{\ddot{E}}{1,31} + 0,2\ddot{E} = 2850 + 0,05\ddot{E}$$

A levezetés mellőzésével $\ddot{E} = 7370$ ezer Ft, mely esetben:

eredmény vállalati szinten:

$$\begin{aligned} Hb_t &= (1744 + 1474) = +3218 \text{ eFt} \\ K\ddot{o}_t &= (2850 + 368) = 3218 \text{ eFt} \\ Ny_t &= \quad \quad \quad \emptyset \end{aligned}$$

eredmény népgazdasági szinten:

$$\begin{aligned} H_t &= +1744 \text{ eFt} \\ K\ddot{o}_t &= -3218 \text{ eFt} \\ &\quad - 1474 \text{ eFt} \\ \hline \dot{A}_t &= -1474 \text{ eFt} \\ Ny_t &= -2948 \text{ eFt} \\ Ny_0 &= Ny_t. \end{aligned}$$

Ha a vállalatunknak a forgalmat sikerült felfuttatni (jelen esetben 5,3 százalékkal), akkor ellátási és jövedelmzőségi vonatkozásban egyaránt javított helyzetet. Ha pedig a vállalat nyereséget is szeretne elérni, akkor még több árrést (illetve mintegy 2–3 százalékkal nagyobb forgalmat) kell elérnie, feltéve, hogy a költségek a forgalommal arányosan változnak. Az értékesített mennyiség ilyen arányú növelése persze a kollektívától jelentős erőfeszítéseket igényel.

★

Természetesen további matematikai jellegű vizsgálódások is lehetségesek a tevékenységek és a hozzájuk szükséges tényezők nagyságrendjének előírányszása tekintetében. Érdeklünkben áll, hogy a kutatási eredményeket mielőbb hasznosítsák, mégpedig azért, mert „csak az a gazdaság számíthat sikeres fejlődésre, amely a maximális teljesítményeket a társadalmi értékrendben intézményesen »honorálja«, és ezzel a versenykövetelményekhez való gyors felzárkózás útjára lép... Ez természetesen jó számítási módszereket igényel, de nem választható el a társadalompolitikai-etikai, a szemléleti és az érdekeltségi követelményektől, egy szóval a gazdasági hajtóerő szabályozási problémáitól sem” ([6] 9. l.).

Tisztában kell tehát lennünk azzal, hogy a matematikai „modellezés” önmagában nem megoldás, csupán a közgazdasági problémák közelítésének és a döntések meghozatalának eszköze. Természetesen sok számítástechnikai nehézséget kell leküzdeni, de megéri a fáradságot. Adatfeldolgozó gép segítségével a matematikai formulákat felhasználva különböző adatokkal sok száz eset végigjárható. Csak így választható ki, hogy adott vállalat mikor érheti el a számára, a népgazdaság és a dolgozók számára legmegfelelőbb eredményt.

Bakos Veronika

Hivatkozások

- [1] *Dr. Gellai Imre*: Félidőben. Vendéglátás, 1980. augusztus.
- [2] *Nyers Rezső*: A jövedelmezőség és a jövedelemelosztás problémái hazánkban. Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- [3] *Dr. Dancs Lászlóné*: A vendéglátás fejlődése. Kereskedelmi Szemle, 1976. 10. sz.
- [4] *Dr. Bakos Veronika*: A vendéglátó vállalatok költségvetési kapcsolatai. Vendéglátás, 1976. 7. és 8. sz.
- [5] *Dr. Boros Péter* hozzászólása az 1978. évi országos Ágazati Vendéglátóipari Tanácskozáson. Vendéglátás, 1978. február.
- [6] *Drecin József*: A hatékonyság szerepe a gazdasági fejlődésünk jelen szakaszában. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- [7] Belkereskedelmi évkönyv 1979. KSH. 1980.
- [8] *Dr. Imre János*: A vendéglátó tevékenység jövedelmezősége. Kereskedelmi Szemle, 1976. 9. sz. 25. l.
- [9] Uo.
- [10] *Dr. Boros Péter* hozzászólása. Vendéglátás, 1978. február.
- [11] *Végh László*: Ószintén, tárgyilagosan az országos értekezlet után. Vendéglátás, 1978. december.
- [12] Interjú Csehik Ferencnével: Gyermekélelmiszer Budapest. Vendéglátás, 1978. június.
- [13] *Dr. Joó Sándor*: 3 példa. Vendéglátás, 1978. augusztus.
- [14] *Dr. Hajdu Endre*: A vendéglátás hatékonyságának növelése iparilag feldolgozott élelmiszerek felhasználásával. Kereskedelmi Szemle, 1977. 13. sz.
- [15] *Kiripolszky Károly*: Korszerű élelmiszerek — hatékony vendéglátás. Kereskedelmi Szemle, 1977. 12. sz.
- [16] *Fekete Győr László*: A számítástechnika eredményeinek jobb hasznosításáért. Kereskedelmi Szemle, 1978. 2. melléklet.
- [17] *Janzsó István*: Számítógépes adatfeldolgozási és információs rendszer a Belvárosi Vendéglátó Vállalatnál. Kereskedelmi Szemle, 1979. 1. melléklet.
- [18] *Ármos János*: A számítástechnika jelentősége a belkereskedelmek időszerű feladatainak végrehajtásában. Kereskedelmi Szemle, 1979. 1. melléklet.
- [19] *Dr. Megyeri Endre*: Jövedelmezőség és vállalati érdekelttség az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [20] *Bakos Veronika*: Hatékonyabb tervezés — hatékonyabb gazdálkodás. Kereskedelmi Szemle, 1976. 2. sz.

Michal Kalecki:

A TÖKÉS GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL

(Válogatott tanulmányok)

A tanulmányok a tőkés gazdaság mozgástörvényeinek megértése szempontjából döntő témák — a hatékony kereslet, a beruházási döntések, a növekedés, a konjunkturaciklus és a nemzeti jövedelem elosztása — köré csoportosulnak. A kötetben az olvasó lényegében mindazt megtalálja a hatékony keresletről, a megtakarításról, a beruházásról és a foglalkoztatásról, ami később a keynesi elmélet alapjaként vált ismertté és elfogadottá. A kötet talán legkiemelkedőbb szemelvénye „A konjunkturaciklus”, amelyben a szerző a klasszikus ciklust kiváltó tényezőket és törvényszerűségeket vizsgálja, s a leglényegesebb összefüggések feltárásával segítséget nyújt a mai, sok tekintetben megváltozott konjunktúra-alakulás mechanizmusának megértéséhez is.

275 l., kötve 55,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle Szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve és — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknévét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.)

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx-Engels Művei, Lenin Összes Művei) lap-számait adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-től néhány eddig közzétehető mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

A X. Magyar Operációkutatási Konferencia

A Magyar Közgazdasági Társaság Matematikai Közgazdasági Szakosztálya, a Bolyai János Matematikai Társulat Alkalmazott Matematikai Szakosztálya és a Neumann János Számítógéptudományi Társaság Operációkutatási Szakosztálya a tudományos munka és a gyakorlati alkalmazások előmozdítására, terjesztésére és ösztönzésére 1963 óta rendez operációkutatási konferenciákat. A rendezvények 1972 óta gyakorlatilag évente követik egymást.

A X. Magyar Operációkutatási Konferencia megrendezésére 1980. szeptember 9—11. között került sor a Debreceni Agrártudományi Egyetemen.

A konferencián mintegy 400 tudományos kutató, egyetemi és főiskolai oktató, matematikus, közgazdász, valamint operációkutatással és a számítástechnika alkalmazásával foglalkozó szakember vett részt. A plenáris ülésen és négy szekcióban több mint 100 előadás hangzott el, az operációkutatás széles területét fogva át. Programozási eljárások, matematikai-közgazdasági modellek, faktoranalízis, szimulációs eljárások, készletgazdálkodási és egyéb sztochasztikus modellezés egzakt és heurisztikus módszerei, valamint ezek alkalmazási tapasztalatai kerültek ismertetésre és megvilágításra.

Legfontosabb jellemzője volt a konferenciának, hogy az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolatát, kölcsönhatását juttatta kifejezésre, amiben jelentős tartalmi előbbrelépés volt a korábbi konferenciákhoz képest.

Az elméleti és módszertani kérdések kifejtése, valamint modellek bemutatása mellett sok előadó eredményes gyakorlati alkalmazásokról és alkalmazási tapasztalatokról számolt be, ami az eddigi konferenciákon nagyjából hiányzott. Az alkalmazások széles területre terjedtek ki; népgazdasági, területi és vállalati alkalmazásokra a különböző iparágakban, a mezőgazdaságban, a kül- és a belkereskedelemben, a közlekedésben és a szállításban, a hírközlésben, a földtani és a bányászati területeken. A mezőgazdaság mintegy 30 előadással külön szekciót képezett.

Az előadásokat gyakran élénk vita követte, ami nemcsak színesítette a szekcióüléseket, de alkalmat adott véleménycserére, segítette a jövőre vonatkozó koncepciók kialakítását, felvetette a tudományos kutatások és a gyakorlati rendszerek kidolgozása hatékonyabb összehangolásának szükségességét.

Az eddigi konferenciákhoz képest is új elem volt, hogy az elhangzott előadások és viták alapján a záró plenáris ülés ajánlásokat fogadott el, s ezt a szervezők sokszorosították és eljuttatták országos irányító szervekhez, tudományos és felsőoktatási intézményekhez, egyesületekhez, továbbá néhány nagyvállalathoz.

A záró plenáris ülés megállapította, hogy — mint azt az előadások és a viták bizonyították — „a magyar operációkutatók mind elméleti és módszertani, mind gyakorlati alkalmazási területen jelentős eredményeket értek el, ami lehetővé teszi, hogy az operációkutatás gyakorlatban történő felhasználása mind szélesebb területre terjedjen ki”.

Ennek előmozdításához az operációkutatási és számítástechnikai tudományos kutatások, de különösen a gyakorlati felhasználások hatékonyabb támogatása és koordinálása szükséges országos szinten is, de különösen az egyes tárcákon belül. Kerülni kell a párhuzamosságokat, *törekedni kell arra, hogy összehangolt munkával, együttműködve általánosan használható, komplex információs és irányítási rendszerek*

kerüljenek kialakításra az operációkutatási módszerek széles körű felhasználásával.

A záró plenáris ülés felhívta az országos szerveket, minisztériumokat és vállalatokat, hogy segítsék és támogassák az ilyen irányú törekvéseket.

A konferencia résztvevői örömmel vették tudomásul, hogy a Magyar Tudományos Akadémián Operációkutatási Bizottság alakul. A Bizottság munkájától egyebek között azt is várják, hogy segítse az előbb vázolt célok megvalósítását, és a hatékonyabb kölcsönös tájékoztatás szervezését. Fontosnak tartják annak megvizsgálását is, hogy a magyar operációkutatók munkájának összefogása és a nemzetközi operációkutatási társaságokkal való kapcsolat milyen szervezeti formában fejleszthető tovább.

A konferencia résztvevői állást foglaltak abban, hogy továbbra is szükségesnek és célszerűnek tartják a Magyar Operációkutatási Konferenciák évenkénti megrendezését. A következőkben megrendezendő operációkutatási konferenciák programját az eddigi átfogó jelleg fenntartása mellett célszerű úgy alakítani (mint erre jó példa volt a külön mezőgazdasági szekció szervezése), hogy alkalmanként egy-egy új vagy már hagyományosnak tekinthető konkrét alkalmazási terület (társadalomtudományi, műszaki, tervezési problémák, egészségügyi, vízügyi, mezőgazdasági stb.) eredményeinek bemutatásával bővüljön.

A konferencia jól előkészített és jól szervezett volt, valamennyi szekció munkája nagyszámú résztvevővel folyt, a szünetekben élénk eszmecsere lehetett tapasztalni.

A rendező szakosztályok vezetőségei — mint eddig — most is felhasználták a jó alkalmat, hogy az ebédszünetekben tartott együttes üléseiken koordinálják tevékenységüket, egyeztessék a fejlődés folyamán felvetődő problémák megoldásában vállalt szerepüket.

Úgy vélem — és ezt a résztvevők is kifejezésre juttatták —, hogy a X. Magyar Operációkutatási Konferencia mind a tudományos kutatás, mind pedig a gyakorlati alkalmazás szempontjából hasznos volt, a résztvevők tudásban és tapasztalatokban gyarapodva és további eredmények elérésére ösztönözve tértek vissza munkahelyeikre a rendezvényről.

Tóth József

B. Soskic: Gazdaságpolitika az öngazgatási rendszerben

(Economic Analysis,
Belgrád, 1980. 1. sz.)

Évtizedeken keresztül senki sem vitatta azt az alapelvet, hogy a szocialista gazdaságnak központilag tervezett gazdaságnak kell lennie, hiszen lényegében éppen ez különbözteti meg a tőkés gazdaságtól. Másfelől azt is magától értetődőnek tartották, hogy csak magántulajdonon alapuló tőkés gazdaság lehet piacgazdaság. Decentralizált és piacorientált szocialista gazdasággal a szakirodalomban sehol sem találkozunk egészen 1950-ig, amíg Jugoszlávia nem lépett fel azzal az elmélettel, hogy lehetséges egy decentralizált, piacra orientálódó, munkás-öngazgatási gazdasági rendszer. E rendszert a munkaszervezetek önállósága és a szabad gazdasági döntéshozatal jellemzi mind a termelés, mind az árképzés, mind a beruházások tekintetében.

A gazdasági rendszereket már nem lehet kizárólagosan a termelőeszközök tulajdonviszonyainak alapján osztályozni.

A jelenkori gazdasági rendszereket, főleg a szocialista rendszereket, aszerint is kell osztályozni, hogy kik és milyen szinten hozzák a döntéseket a termelésről, a beruházásokról, az árról, az elosztásról, valamint a személyi jövedelmekről. A döntéshozatal történhet ugyanis centralizáltan, vagyis adminisztratív eszközökkel, állami tervezés útján, vagy pedig decentralizáltan, magukban a gazdasági szervezetekben, amelyek nincsenek közvetlenül alárendelve a tervutasításoknak.

Ez utóbbi eset áll fenn a tőkésországok nagy részénél, a szocialista országok közül Jugoszláviánál. Az ilyen

rendszer lényegében piacra orientált gazdasági rendszernek tekinthető.

A gyakorlatban Jugoszlávia megválaszolta azt a történelmi dilemmát: vajon egy szocialista gazdaságnak, ahol a termelőeszközök túlnyomó része társadalmi tulajdonban van, feltétlenül centralizált, tervutasításos gazdaságnak kell-e lennie.

A piacgazdaság (akkor is, ha szocialista változatáról van szó) ciklikus ingadozásoknak van kitéve. A szocialista gazdaságnak, ha túllép az adminisztratív utasításos rendszeren, számolnia kell a gazdasági ciklusok megjelenésével.

A piaci mechanizmus — sem magánvállalatok, sem szocialista vállalatok mellett — nem biztosíthatja a teljes foglalkoztatottságot. Ugyanígy egyik rendszerben sem szavatolja az árak stabilitását. Minthogy mind a munkanélküliség, mind az infláció felléphet az öngazgatási rendszeren alapuló szocialista gazdaságban is, olyan gazdaságpolitikát kell kialakítani, amely alkalmas a recesszió, a munkanélküliség és az infláció leküzdésére.

A recesszió, a munkanélküliség és az infláció problémái — mint megválaszolandó kérdések — a marxista irodalomban ebben a formában értelemszerűen még nem szerepelhettek, mert a marxista közgazdászok önmaguk ellen „dolgoztak volna”, ha megkísérelték volna az említett problémákat a tőkés rendszer keretén belül megoldani. A szocialista gazdasági rendszerben pedig kizárták tartották ezeknek a „káros” tüneteknek a jelentkezését, különösen, ami a munkanélküliséget illeti.

Ma már elképzelhetőnek tartanak egy új típusú decentralizált, piacorientált, az öngazgatás elvén működő szocialista gazdaságot, amelyben ezek a problémák felvetődnek, de egyben lehetőség nyílik a megoldásukra is.

A gazdasági tevékenység kiterjesztése, a teljes foglalkoztatottság (különösen a gazdaság extenzív fejlesztése esetén, amely elfedi a munkanélküliséget) és az árstabilitás megvalósítható adminisztratív tervutasítások nélkül is. Az öngazgatási rendszerben nem a kormány vagy a tervhatóság, hanem az öngazgatáson nyugvó gazdasági szervezetek szintjén hozzák meg a döntéseket. A gazdaságpolitika így egyedül a makrogazdasági döntésekben illetékes, itt pedig igen hatékonynak bizonyul.

Az öngazgatásra épülő gazdaságot az jellemzi, hogy a foglalkoztatottság szintje nem reagál a gazdasági tevékenység összehúzódására, mint ahogyan ez a magántulajdonon alapuló gazdaságokban történik, ugyanakkor lassan követi a gazdasági tevékenység kiterjesztését is.

Ez a jelenség, amely a szociális biztonsághoz vezet, a szocialista rendszer vívmánya. A foglalkoztatottság stabilitása csak úgy valósítható meg, ha munkaigényes eljárásokhoz folyamodnak, ami drágítja a termelést. Ily módon csak lassan nő a termelés tőkeigényessége és termelékenysége, ami fékezi az export növekedését, és rontja a fizetési mérleget.

Jugoszlávia agrárlakossága 1945-ben a népesség 78 százalékát tette ki; 1980-ra 37 százalékra csökkent. Ez további foglalkoztatáspolitikai gondot okoz, nem beszélve a járulékos következményekről (lakás, oktatás, egészségügy stb.). E problémákat — amelyek a gazdaságilag fejlett országokban gyakorlatilag ismeretlenek — csak hosszabb idő alatt lehet megoldani.

Jugoszlávia másik, foglalkoztatással kapcsolatos gondja a külföldön dolgozó vendégmunkások hazatérésének előkészítése. Erre a tőkésországok recessziója miatt kerül sor.

A foglalkoztatáspolitikai problémák megoldását nehezíti az infláció. Az öngazgatási rendszerben az infláció elleni intézkedések végrehajtása bonyolultabb, mint a foglalkoztatás gondjainak kiküszöbölése. Ha teljes foglalkoztatottság és teljes kapacitáskihasználás mellett lép fel az infláció, az inflációellenes intézkedések könnyebben meg-

fogalmazhatók. Ez esetben ún. keresleti inflációval volna dolgunk, amely ellen elegendő a restriktív monetáris és kamatpolitika. Ez még nem okozhatna munkanélküliséget. Ha azonban ugyanezeket az intézkedéseket munkanélküliség esetén alkalmazzák, a kereslet megszorítása tovább csökkenti a foglalkoztatottságot.

A jugoszláv gazdaságot sújtó inflációnak sok oka van; elsősorban a személyi jövedelmek autonóm módon történő emelése. Az okok között szerepel még egyes termékek mértéktelenül magas ára, elsősorban a monopolhelyzetben levő ágazatokban termeltéké. Az említett ágazatokban azután emelkednek a személyi jövedelmek, ami más területeken emeli a termelés költségeit, illetve ösztönzi a személyi jövedelmek emelését. Az ilyen jellegű inflációt tulajdonképpen az okozza, hogy a személyi jövedelmek növekedése gyorsabb, mint a termelékenység emelkedése, illetve meghaladja egyéb járulékos költségek emelkedésének ütemét, amely költségek kihatással vannak az alapvető fogyasztási cikkek árára, valamint további személyi jövedelmekre.

Az öngazgatási rendszerben a személyi jövedelmeket az egyes gazdálkodó szervezetek autonóm módon emelhetik, függetlenül a termelékenységtől. Ez sem a tőkés, sem a központi-lag irányított szocialista országokban nem lehetséges. Az öngazgatási egységek maguk döntenek a személyi juttatások és a felhalmozás arányáról, s igen gyakran rövid távon gondolkodnak.

Az ilyen infláció alapvető oka a nép-gazdaság szerkezeti aránytalansága, vagyis bizonyos termékek hiánya. Ez esetben a gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy mérsékelje az aránytalanságot, és ösztönözze a hitelek, az exportot. Ugyanakkor csökkenteni kell a függőséget azoktól az országoktól, amelyekben gyors az infláció, hogy az „importált” infláció ne nehezítse tovább a helyzetet.

Az adók és illetékek emelése ún. adminisztratív inflációhoz vezet. Ezeket az államnak a szelektív gazdaságpolitika céljaira kell felhasználnia. A szelektív gazdaságpolitika segítene helyre-

állítani a strukturális egyensúlyt, bővíteni a gazdasági tevékenységet, ami kedvezően hatna a foglalkoztatottságra és egyidejűleg a termelékenység növekedésére is.

Csak ezen intézkedések, illetve az intézkedések eredményeinek jelentkezése után szabad a klasszikus munkanélküliséget korlátozó intézkedésekhez nyúlni. Ezt azonban annak tudatában kell tenni, hogy a munkanélküliség csökkenése a szocialista öngazgatási rendszerben is magasabb inflációs rátát jelent.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Dick Wilson: Kína: Egy lépés vissza az előreugrás érdekében

(The Banker, New York, 1980. 2. sz.)

Kína gazdasága — a hivatalos sajtó-ügynökségek szavaival — „egy lépést tesz visszafelé” annak érdekében, hogy még tökéletesebben készítse elő az alapot a növekedés következő fázisához. Az 1979—1981-es időszakban ezért kiigazították a túl nagyratörő terv-előirányzatot, amelyet még e századnak az éveire hirdettek meg Kína gyors modernizálására. A mámorító kísérletek után (amelyeket először 1952—1957 között a sztálinista, 1957—1959 és 1966—1970 között a maoista gazdasági modellek alapján folytattak) Kína kénytelen kiegyezni belső elmaradottságával.

Az új vezetőség Hua Kuo-feng elnök és Teng Hsziao-ping miniszterelnök-helyettes irányítása alatt elfogadta az ENSZ segítségét és Kína fejlődő ország státuszát. Az ország megnyitotta kapuit a külföldi beruházók előtt; visszaállította jogaiba a piac törvényeit, és hangsúlyozta a gazdasági ösztönzés szerepét. Egyre nagyobb küzdelem folyik azért, hogy az 1 milliárdos lakosság életszínvonala növekedjék, s ehhez külföldi bankok és kormányok közreműködését is igénybe veszik.

Nem volt kilátás a gazdaság gyors növekedésének folytatódására. Ehhez meg kellett volna ismételni az 1950-es években elért évi 11 százalékos növekedési ütemet, ezt azonban nem tudták megvalósítani. Koncentrálni kell erőiket, hogy fejleszthessék az elmaradt szektorokat, és ne csak a mennyiséget hangsúlyozzák, hanem kellő gondot fordítsanak a termékek minőségére és választékára is. Magasabb színvonalra kell emelni a vállalatok irányítását. Kína lényegesen lassúbb iramban fog haladni, mint korábban remélték. Ez az ára annak, hogy a gazdaságot újból egyensúlyba hozzák. Az ún. kiigazítás három éve után az ipari növekedés ismét gyorsulni fog, az 1982 utáni évekre vonatkozó fejlesztési terv azonban még nem készült el.[¶]

Ku Mu, az Állami Építési Bizottságot irányító elnökhelyettes, egyúttal az ipar felügyeletét ellátó szakember, a piaci mechanizmussal összefüggésben kifejtette, hogy a mezőgazdasági kommunák képesek viszonylag jól alkalmazni a piaci törvényeket, míg a nagy iparvállalatokról ez nem mondható el. Ezen az abnormálisnak tartott helyzetten most változtatnak.

Az új gazdaságfilozófia nyolc kiemelt tétele:

1. A vállalatok a nyereség bizonyos százalékát megtarthatják, ha tervüket túlteljesítik.

2. A vállalatok az állam által elosztott alapokat felhasználhatják gazdasági potenciáljuk növelésére, s ehhez nem kell magasabb szervektől engedélyt kérniük.

3. Mindenféle megtakarított anyagot a vállalat saját döntése szerint használhat fel, eladhatja vagy többlettermelésre fordíthatja.

4. A vállalati alapokkal maguk a vállalatok gazdálkodnak.

5. Ha a vállalat termékét exportálja, a valutabevétel egy részével maga a vállalat rendelkezik.

6. A vállalatoknak nagyobb „szava” lesz a munkások alkalmazása tekintetében, s nem csupán a helyi munkaügyi hivatalnak lesz beleszólása ebbe.

7. Mindazon vagyontárgyak, amelye-

ket a vállalatok nem használnak ki, átruházhatók vagy kikölcsönözhetők.

8. A vállalatok alkalmazottaikat jutalmazhatják vagy büntethetik.

Jelenleg több mint 1000 kiválasztott ipari vállalat kísérletezik az új gazdasági rendszerrel. Ezeknél a vállalatoknál jobb volt a vezetés, s ezért esett rájuk a választás. Közel azonos számú vállalat hoz önálló döntéseket, tehát tevékenységét előzőleg a kormányzat nem hagyja jóvá. Ezeket is beleértve tehát hozzávetőleg 2000 vállalatot vontak be ebbe a hatalmas kísérletbe. Legtöbbjük ipari termelővállalat, de akad köztük építő- és szállító vállalat is. A vállalati önállóság megnövekedése a vezetésben is változtatást jelent: az irányító káderek szakmai színvonalát emelni kell.

Kína tervgazdasága a múltban túlcentralizált volt. A szovjet modell bevezetésétől — 1949-től — alakult ki az erősen központosított rendszer. Kína azonban a Szovjetuniónál nagyobb ország, gazdasága bonyolultabb, ezért lehetetlen volt valamennyi szervezetet és vállalatot központi ellenőrzés által szabályozottan működtetni.

Az elmúlt 30 év alatt a vállalatok a központi tervfeladat szerint termeltek, így sok olyasmit állítottak elő, amire nem volt kereslet. A gazdasági növekedés meggyorsítása végett Kínának bizonyos mértékben a piac törvényeit kell alkalmaznia. Tanulmányozták a kelet-európai országok tapasztalatait, amelyek közül számos hasznosnak is bizonyult, de ehhez behatóan kellett elemezni az azonosságokat és a különbségeket. Az államtanács pénzügyi és gazdasági bizottsága hosszú távú kutatásokat készített elő, négy különbizottság tanulmányozta a gazdasági szerkezetet, a gazdasági rendszer, a technológia importja, illetve a külföldi források bevonásának a kérdéseit.

Kína gazdasági szerkezete nem megfelelő. Növelni kell a mezőgazdaság, sőt a könnyűipar termelését is. A nyersolaj és az energia, a nyersanyagok, valamint a félkész termékek termelése elégtelen.

Számos intézkedést hoztak a mezőgazdaság területén is. A múltban a ga-

bonára helyezték a hangsúlyt. A tengerparti területeken jó kilátások voltak a halászatra, a hatóságok azonban ehelyett a zöldségtermesztést erőltették. Elhanyagolták más fontos termékek előállítását (állattenyésztés, halászat, könnyen értékesíthető termékek).

Ami a külföldi kölcsönöket illeti: Kína nagy mennyiségű hitelt vesz fel. A kérdés az, hogyan fizetik vissza a kölcsönöket és a kölcsönök kamatait. Külföldi hitelekkel kizárólag a legszükségesebb és legsürgősebb beruházások finanszírozása lehetséges, mivel Kína nem akarja követni a fejlődő országokat a túlzott eladósodásban.

A külső egyensúly megteremtéséhez az export fellendítésével kívánnak hozzájárulni. A gépgyártás fejlesztése távlati exportlehetőség. 180 millió jüan értékű hajótervezési egyezményt kötöttek Délkelet-Ázsia részére. Növekedni fog az export kóolajból, vegyipari és más termékekből is. Fontos exportpiacnak tekintik Amerikát és az Európai Közösség országait. Ha ezek az országokkal kereskednek, alkalmazkodniuk kell piacaikhoz. Fejlesztik a kereskedelmet azokkal az országokkal is, amelyek nem korlátozzák a kínai áruk bevitelét (Délkelet-Ázsia, Afrika országai, Hong-Kong, Makaó).

Korábban a helyi hatóságok és vállalatok a nyers- és félkészanyag-, acél- és vegyipari importjuk fedezésére a devizabevételeknek csak kis hányadát kapták meg. Egy kis részét használták fel felszerelések, műszerek importjára. Sanghaj a jövőben nagyobb devizakvótát kap, így képes lesz technológiát vásárolni külföldről.

A kormány a mezőgazdasági termelés előmozdítása végett az agrártermékek felvásárlási árát felemelte. Korábban a szemes termények és más mezőgazdasági termékek ára nem emelkedett, az állam támogatta a fogyasztást. A parasztok pénzbevétele a mostani intézkedések következtében növekedett, s ezzel párhuzamosan megnőtt a kereslet rádió- és tv-készülékek, kerékpárok, órák és lemezjátszók iránt. A táguló kereslet ösztönözte a könnyűipart. A könnyűiparnak több és jobb anyagot kell kapnia a nehézipartól. Az

az új elgondolás, hogy a nehézipar — túlzott előtérbe helyezése helyett — lássa el a mezőgazdaságot és a könnyűipart.

Hogyan él ilyen körülmények között Kína leggazdagabb és legiparosodottabb városának, Sanghajnak a lakossága, hogyan látja el Szecsuan tartományt, ahol 100 millió ember él — közel annyi, mint Angliában és Franciaországban együttvéve? Szecsuan helyzete alapján bizonyos fokig képet alkothatunk a kínai fejlődés jellegéről, ezért a következőkben részletesebben szólunk a tartomány helyzetéről.

Szecsuan gazdasági fejlődése több mint 2000 évvel ezelőttre nyúlik vissza, a Han-dinasztia idejére (kb. az időszámítás kezdete), amikor a tartományt a bőség földjének nevezték.

A tartomány gazdasági szerkezete az elmúlt 30 év alatt lényegesen módosult. Az acéltermelés a kb. 10 000 tonnáról 2,3 millió tonnára emelkedett, a villanyáram-termelő kapacitás pedig 90-szeresére nőtt. A maoista korszak 30 esztendeje alatt a tartomány gazdasági növekedési üteme átlagosan évente 7 százalékot, ezen belül az iparé 13 százalékot ért el. A fejlődést két visszalépés törte meg: az 1960—1962-es nemzeti csapás, amikor éhínség fenyegetett, és az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején az ún. négyek bandájának korszaka. A négyek bandájának 10 évig tartó uralma (a kulturális forradalom és ennek utóhatása) alatt a nemzetgazdaság stagnált, és 1976-ra a szecsuan tartomány a csőd szélére jutott. Az ipari termelés növekedése megakadt, a gyárak fele bezárt, több mint 1 millió tonna acél kárba veszett — a mintegy 10 milliárd jüan értékű más ipari termékkel együtt. A valóságban erőteljes klikkhaború folyt Szecsuanban, a tartomány „kitüntette magát” a belső fegyveres összecsapásban.

Amikor a négyek bandájára lecsapott Hua Kuo-feng és Teng Hsziao-ping, a tartomány gazdasága példa nélkül álló, gyors növekedésnek indult. 1977—1978-ban az évi növekedés átlagos üteme 6,9 százalék, ezen belül az iparé 28 százalék — rekordszínvonalú — lett.

Az elmúlt 2—3 évben Szecsuanban jelentős átszervezés folyt a különféle bizottságokban, vállalatoknál. Előtérbe tolták a műszaki vagy más szakembereket, illetve azokat, akik ellenálltak a négyeknek.

Az ipari munkások jövedelme 10 százalékkal nőtt, és megbirkóztak a saját hatáskörben történő döntésekkel.

A saját döntési hatáskör „engedélyezését” megelőzően egyes ipari és kereskedelmi vállalatokat közvetlenül a kormány, másokat a tartományi vezetés irányított. Az exportbevételeket a Külkereskedelmi Minisztérium ellenőrizte. 1979-től a tartomány irányító hatóságai kapják a vállalatok exportjövedelmének arányos részét, ami 12—30 százalék között változik. Kivételt képeznek a nemzetgazdaság fenntartásához szükséges legfontosabb termékek (gabona, olaj, acél, cement).

Szomorú, hogy az iparosítás 30 éve alatt Szecsuan textíliából és ruházatból nem vált önellátóvá. 1980-tól új rendszer lép életbe kísérletképpen: a fejlesztéshez szükséges alapokat nem Pekingtől kapja a tartomány, hanem a helyi kormányzat a vállalatoktól gyűjti össze őket, és ezek egy részét kapja csak a központi kormány. Így tehát nő a tartomány autonómiája.

Mit eredményezett a gazdaságpolitika új irányzata Szecsuanban? Hangsúlyt kapott a több munka, a munka szerinti elosztás, korlátozták az egyenlősít, és bátorítják a parasztokat a háztáji gazdálkodásra. Nem növekedett a kollektív gazdaságon kívül állók termelése, ma a szántóterületnek még kb. 5—7 százalékán gazdálkodnak. A négyek bandája alatt a parasztok csak zöldséget termelhettek magánföldjeiken, gabonát nem, és ha termékeiket a piacra vitték, felelősségre vonták őket, hogy „kapitalista úton haladnak”.

Mindemellett Szecsuan a múltban szenvedett attól is, hogy a különböző minőségű és klímájú területein azonos terméket kellett termelnie. A kétszeri aratás is elterjedt — a földminőségétől függetlenül. A tartományra való külső befolyást csökkentették az elmúlt két évben, és ennek eredményeképpen növekedett a termésátlag. A rosszabb

minőségű földön már nem rizst termelnek, áttérhettek a búza és a kukorica termesztésére. A gazdaságokat az új vegyipar támogatja, amely 1978-ban 3,8 millió tonna műtrágyát szállított a mezőgazdaságnak.

A hibák felszámolása dacára Sze-csuán 1949 óta csak kétszeresére tudta növelni mezőgazdasági termelését, a gyapot mennyisége még nem érte el a „történelmi” csúcst. A kommunabeli

parasztok átlagos évi jövedelme csak 72 jüan, ami elmarad a nemzeti átlagtól (77 jüan). Az állattenyésztés és az erdészet elmaradottsága is érezhető.

A következő három évben javítani kívánják az arányokat, elsősorban az állattenyésztés, a melléktermékek előállítását, az erdészet és a halászat számára nyílik nagyobb tér.

(Ism.: Nagy Jánosné)

GAZDASÁGI SZABÁLYOZÓK 1980

(Szerkesztette: Horváth László)

Az előszót írta: Huszár István

1980. január 1-től a közigazgatási szabályozórendszer lényeges változásokon ment keresztül. Ma már viszonylag elég jól ismertek árrendszerünk továbbfejlesztésének körvonalai. A szabályozók köre azonban messze túlterjed az ár mint szabályozó hatókörén. Minden gazdálkodó és irányító szervezet és azok minden vezetőjének, ügyintéző dolgozójának a tevékenységét közvetlenül érintik a pénzügyi, munkaügyi, kereskedelmi, vállalatgazdasági, elszámolási stb. ösztönzők. A kiadó éppen ezért — csakúgy, mint 1968-ban — az érintettek kezébe olyan segédesszközt ad, amely eligazít a különböző intézkedések és ösztönzési tényezők alkalmazhatósági köre és célszerű felhasználási módja tekintetében. Szerzői a legilletékesebb személyek: azok, akik az egyes témák kidolgozását irányították, illetve abban közvetlenül részt vettek.

A könyv az alábbi fejezeteket tartalmazza:

- I. A szabályozórendszer új vonásai
- II. A vállalati jövedelemszabályozás
- III. A bér- és keresetszabályozás rendszere
- IV. A fejlesztés szabályozása
- V. Forgóeszköz-gazdálkodás és a forgóeszközök hitelezése
- VI. A külkereskedelem szabályozása
- VII. A termékforgalmazás és készletezés szabályozása
- VIII. A tudományos kutatás és műszaki fejlesztés szabályozása
- IX. A mezőgazdaság szabályozórendszere
- X. A közlekedés és hírközlés szabályozórendszere
- XI. A fogyasztás-cikk-kereskedelem szabályozórendszere
- XII. A fogyasztási szolgáltatások szabályozórendszere

233 l., fűzve 23,50 Ft

A Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Bródy András: Ciklus és szabályozás. Kísérlet a klasszikus piac- és cikluselmélet matematikai modelljének megfogalmazására

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 272 l.

Napjainkban, amikor a közgazdasági kutatók jó része egy-két évenként változtatja érdeklődési körét, ritkaságszámba megy az a következetesség, amellyel Bródy András halad előre az önmaga számára kijelölt úton. 24 esztendeje már, hogy első közleménye az input-output elemzésről megjelent. Azóta számos cikke, tanulmánya, s immár harmadik könyve építette tovább emeletről emeletre az impozáns elméleti építményt.

Bródy András kutatásainak fővonala

Bródy csaknem negyedszázados kutatási programját következőképpen jellemezhetnénk:

Adva van egyfelől a klasszikus közgazdaságtan, s ezen belül is elsősorban Marx gondolatvilága, jellegzetes kérdésfeltevéseivel, fogalmi rendszerével, tudományos módszertanával és fő tételeivel; divatos szóval: a marxi politikai gazdaságtan „paradigmája”. Adva van másfelől a matematikai közgazdaságtannak az a fontos áramlata, amelyet Leontief és Neumann neve fémjelez. Ez utóbbinak jól körülhatárolható matematikai háttere van: főképpen a lineáris algebra és a lineáris dinamikus rendszerek elmélete. Bródy András arra törekszik, hogy — ha szabad magunkat képletesen „halmazelméleti” terminológiával kifejeznünk — e két „gondolathalmaz” közös részében tevékenykedjék. Itt akar minél többet feltárni és hasznosítani a közgazdaságtudomány javára. Nem vállalkozik arra, hogy Marx minden fő gondolatát mindenáron „matematizálja”, csak arra korlátozza magát, amit formalizálni képes, mégpedig éppen azzal a matematikai eszköztárral, amit elsajátított és mesterien kezel. De arra sem vállalkozik, hogy válogatás nélkül alkalmazza a legkülönbözőbb közgazdasági problémák vizsgálatára az említett apparátust. Mindig azokkal a témákkal foglalkozik, amelyek hagyományosan a marxista politikai gazdaságtan figyelmének előterében állottak: az érték és az ár, a tőke és a profit, a tőke körforgása, lekötése és megtérülése, az egyszerű és a bővített újratermelés, a válság és a ciklus kérdéskörével. A marxi gondolat és a Leontief—Neumann-apparátus egyesítése új és termékeny megközelítésnek bizonyult, amellyel Bródy fontos elméleti eredményeket ért el.

Bródy András nemzetközi méretekben is egyik úttörője ennek az irányzatnak. Neve joggal szerepel Sraffa, Morishima, Leif Johansen neve mellett. Ma már ez az irányzat számottevően kiszélesedett. Bródy András előző, „Érték és újratermelés” című műve ennek az irányzatnak az egyik alapvető tankönyvévé vált; nevét világszerte megismerték, műveire igen gyakran hivatkoznak.

A Marx—Neumann—Leontief—Bródy-modell alapformulája egyszerű — s éppen egyszerűsége miatt annyira vonzó és szemléletes. A gazdaság n szektorra oszlik, amely szektorok az input-output áramlások következtében elválaszthatatlanul egymáshoz kapcsolódnak. (Irreducibilitási feltevés.) Egy-egy szektor egységnyi termékéhez rögzített arányban használ fel ráfordításokat. (Leontief-féle feltevés: az inputok közötti helyettesítés kizárása.) A rendszer zárt; egyik szektora, a „háztartási” szektor újratermeli — a többi szektorhoz hasonlóan meghatározott arányú ráfordításokkal — a munkaerőt, amelynek tevékenységét, a munkát a többi szektor inputként használja fel a termelésben. A folyó ráfordításokon felül a termelés növeléséhez beruházásokra van szükség; ezek, illetve a többlet-tőkelekötések a termelés növekményeivel arányosak. Végeredményben tehát a gazdaság reálszféráját az $x = Ax + Bx$ differenciál-egyenletrendszer írja le, amelyben x a termelési vektor, A és B a folyó ráfordítási együtthatók, illetve a tőkelekötési („készlet”-lekötési) együtthatók mátrixa.

Meghatározott feltevések mellett e rendszernek van egy *egyensúlyi növekedési pályája*. Bródy András ezt már korábbi könyvében tisztázta. Új könyve erre a korábbi eredményre épül, ezt tekinti kiindulópontjának. Az új könyvből (25. l.) idézzük a tömör meghatározást: „Az egyensúly koordinátáit és a hozzájuk tartozó egyensúlyi árakat a következő hármas meghatározás adja meg:

— az olyan $\bar{x} > 0$ termékhalmozat, amelyre $(A + \bar{\lambda}B)\bar{x} = \bar{x}$, *egyensúlyi termelési vektornak* nevezzük. Mivel \bar{x} mellett tetszőleges skalárral képzett $\rho\bar{x}$ is kielégíti az egyenletet, csak a termelés arányai vannak meghatározva, szintje nem;

— az olyan $\bar{p} > 0$ árvektort, amelyre $\bar{p}(A + \bar{\lambda}B) = \bar{p}$, *egyensúlyi termelési áraknak* nevezzük. Mivel \bar{p} mellett $\rho\bar{p}$ is kielégíti az egyenletet, csak az árak arányai vannak meghatározva, az árrendszer szintje nincs;

— az a $\bar{\lambda}$ skalár, amely a két mátrix lineáris kombinációjának éppen az 1 legnagyobb sajátértéket adja, az *egyensúlyi növekedési ráta* vagy az *egyensúlyi átlag-profitráta*.

Az így meghatározott árrendszer azonos a Marx által kifejtett termelési árak rendszerével, amelyek a befektetett tőke után egyöntetű, átlagos profitot biztosítanak. A termelési arányok rendszere pedig a tőke változatlan szerves összetétele mellett végbemenő bővített újratermelés ismert sémáinak az arányrendszere.”

A szabályozás modellezése

Bródy András már az „Érték és újratermelés”-ben kezdett foglalkozni az $x = Ax + Bx$ rendszer *szabályozásának* kérdéseivel. Ez azonban inkább csak ismerkedés volt, jelezvén: a szabályozás felkeltette a szerző érdeklődését. Már ott rámutatott arra, hogy ez a fontos probléma további vizsgálatot igényel. Az új könyv, amely most az olvasó kezébe kerül, beszámoló arról, hol tart a szerző ennek a rendkívül nehéz és szerteágazó témának a tisztázásában.

Már a probléma felvetése is új és fontos. A matematikai-közgazdasági irodalomban tulajdonképpen ritka a gazdasági rendszer egészét ábrázoló *igazán dinamikus* modell. S ha léteznek is ilyen modellek, azokban — néhány kivételtől eltekintve — nem található „*beépített*” szabályozás. Mivel Bródy az elsők között van, akik megpróbálnak megbirkózni e nehéz modellezési feladattal, érthető, hogy az eredmény első nekifutásra nem minden szempontból kielégítő. Izgalmas, értékes gondolatok, jó irányba mutató sejtések, fél- és negyedmegoldások és kisebb-nagyobb tévedések együttese tárul elénk.

Bródy a szabályozás egy figyelemre méltó absztrakt modelljét szerkeszti meg, s állítja saját vizsgálatainak középpontjába. Általános képlete a 94. lapon található meg:

$$- \dot{p}_i / p_i = \left(x_i - \sum_j a_{ij} x_j - \sum_j b_{ij} \dot{x}_j \right) / \sum_j b_{ij} x_j \quad i = 1, \dots, n \quad (1)$$

$$\dot{x}_k / x_k = \left(p_k - \sum_j a_{jk} p_j + \sum_j b_{jk} \dot{p}_j \right) / \sum_j b_{jk} p_j \quad k = 1, \dots, n. \quad (2)$$

A képletek közgazdasági jelentése a következő: (1) a viszonylagos árcsökkenési sebesség egyenlő a viszonylagos túlkínálattal, és (2) a viszonylagos termelés-növekedési sebesség egyenlő a viszonylagos nyereséggel. A szabályozásnak ezt a típusát *keresztbesabályozásnak* nevezi a szerző: *a termelési és ezzel együtt a ráfordítási mennyiségek az áraktól, az árak pedig a mennyiségektől függenek*.

A szabályozásnak ez a leírása az árjelzések alapján végbemenő piaci szabályozásnak néhány — mégpedig elméleti szempontból fontos — vonását emeli ki és formalizálja. A (2) egyenlet — e könyvbírálat szerzőinek értelmezése szerint — tulajdonképpen nem más, mint a Bródy-féle $x = Ax + Bx$ reálszféra világában érvényesülő *költségvetési korlát* átfogalmazása. Bródy e képlete azt fejezi ki, hogy

minden szektornak bevételeiből kell fedeznie kiadásait.* Pénzkészlete nincs, hitelt nem vehet fel, azaz minden pillanatban fedeznie kell a bevételekből a kiadásokat. Ez tehát a költségvetési korlát igen szigorú formája. Vizsgáljuk meg tüzetesen a (2) képletet! A k -adik szektor folyó értékesítéséből eredő bevétele $p_k x_k$, a lekötött tőkének az árváltozás okozta fel- vagy leértékeléséből származó nyeresége illetve vesztesége pedig $(\sum_j p_j b_{jk})x_k$. Ennek az összes bevételnek kell egyenlőnek lennie az összes kiadással: a $(\sum_j p_j a_{jk})x_k$ folyó ráfordítási kiadás és a $(\sum_j p_j b_{jk})\dot{x}_k$ bővítési kiadás összegével. Átrendezés után visszakapjuk a (2) egyenletet. Láthatjuk, hogy itt nem valamiféle önkényes formuláról van szó, amelyet Bródy ötletszerűen szerkesztett, hanem az értékesítési bevételeiből kiadásait fedező, önálló gazdálkodó egységekből összetevődő klasszikus gazdasági rendszer egyik jellegzetes, fontos összefüggéséről. A reálszférára vonatkozó Bródy-féle feltevések, kiegészítve a költségvetési korlát, más szóval a szigorú, minden pillanatban érvényesülő önfinszírozás feltételezésével, logikailag szükségképpen elvezetnek a (2) formulához.

Ugyancsak elméletileg igen fontos összefüggést fejez ki az (1) képlet: ez a mennyiségek olyan szabályozását írja le, amely *tisztán és kizárólag ár jellegű jelzések*en alapul.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy Bródy mégiscsak igen *sajátos* szabályozást modellez. Keynes óta mind több közgazdász hangsúlyozza: a valóságos piaci gazdaságban nagy hatásuk van — az ár jellegű jelzések mellett — a *nem ár jellegű jelzések*nek is a mennyiségek szabályozódására, míg az (1) formula ezektől teljesen eltekint. Ilyesféle nem ár jellegű jelzések például a pillanatnyi készletinformációk, a rendelésállományok és az éppen beérkező pillanatnyi rendelések, valamint a jövőre vonatkozó különféle mennyiségi várakozások („expectations”). S ha ez elmondható a piacgazdaságokról (elsősorban a tőkés rendszerről, de a szocialista gazdaság piaci szféráiról is), akkor még sokkal inkább áll a szocialista gazdaságnak azokra a formáira, amelyekben kevéssé vagy egyáltalán nem érvényesül a piaci mechanizmus. A kutatóknak az utóbbira vonatkozóan nincsen tetszőleges választási lehetősége. A szocialista gazdaság szabályozását egy dinamikus matematikai modellben olyan egyenletekkel *kell* leírnia, amelyekben a főként nem ár jellegű, mennyiségi jelzések hatására megy végbe a termelés és a ráfordítás szabályozása. Még ahhoz is inkább joga van, hogy — első, durva megközelítésként — egészen eltekintsen az árak hatásától, mintsem hogy a fordított elvonatkoztatást alkalmazza, s az árakra reagáló mennyiségeket írjon le.

A fenti (1)–(2) formula abban a tekintetben is igen sajátos, hogy eltekint mindennemű kisleletéstől, s kizárólag az árak és mennyiségek egyidejű egymásra hatását ábrázolja.

Nem azt kifogásoljuk, hogy Bródy András éppen ezt a szabályozási formát írja le; még csak azt sem, hogy szinte kizárólag ennek (illetve e formula változatainak) szenteli a figyelmét.** Minden szerzőnek joga van szűkíteni-körülhatárolni az általa végzett elemzés körét. Nézetünk szerint azonban a szerző nem oldotta meg az olvasó kellő eligazítását abban a vonatkozásban, hogy formulája mennyiben *általános*, illetve mennyiben *speciális*. Nem adott áttekintést a lehetséges, jól értelmezhető szabályozások különféle típusairól, és nem jelölte ki saját formuláinak helyét ezek sorában. Hasznos lett volna annak alaposabb tisztázása is, hogy hogyan viszonyul saját absztrakt, elméleti elemzésre szolgáló modellje a különféle

* Bródy András természetesen tisztában van a pénzkészlet és a hitel jelentőségével, s foglalkozik is ezekkel a könyv több helyén. Alapmodellje azonban elvonatkozott a tényezőktől.

** Egy fontos kivétel: a Bródy András által ajánlott, stabilizáló hatású szabályozási formula, amelyet — némi egyszerűsítéssel — így jellemezhetnénk: az árak az áraktól, a mennyiségek a mennyiségektől függenek. Azaz „keresztbeszabályozás” helyett „sorbeszabályozás” érvényesül.

történelmileg megvalósult rendszerekben (a kapitalizmus korábbi és későbbi korszakaiban, a szocialista gazdaság különböző formáiban) tapasztalatilag megfigyelhető szabályozáshoz. Úgy tűnik, az (1) és (2) formula az árjelzéseken alapuló decentralizált piac működésének néhány igen fontos elemét ragadja meg; olyan vonásokat, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben minden piaci mechanizmusban érvényre jutnak. Történelmileg a klasszikus szabadversenyos kapitalizmusban mutatkoztak meg aránylag a legtisztábban ezek a vonások.

Bródy András néhány értékes szempontot vet fel a szabályozással kapcsolatban. Csupán egy-kettőt emelünk ki ezek közül:

— Tudományfilozófiai szempontból figyelemre méltó Bródynak az a kísérlete, hogy háromféle úton, normatív elméletként, leíró magyarázatként és okozati fejtegetések alapján jusson el ugyanazon szabályozási formulákhoz. Sajnos, a kivitelezés pontossága nincs arányban a szándék érdekességével és módszertani jelentőségével.

— Kiténő Bródy okfejtése a szabályozás „jóságáról”. Való igaz, hogy a dinamikus rendszerek matematikai elméletéből átvett stabilitási kritériumok nem elégítik ki a közgazdászt. Nem eléggé megnyugtató például az, ha egy rendszer állapotváltozói valahol a végtelenségben találunk rá az egyensúlyi (normális, illetve kívánatos) pályára, ahogyan azt az aszimptotikus stabilitás kritériuma megköveteli. Termékenynek látszik a Bródy András által ajánlott kritérium: a szabályozás *orientáljon jól*. Ez akkor következik be, ha az állapotváltozók mindegyike monoton közeledik az egyensúlyi értékhez.

A ciklus magyarázatához

Noha a könyv a szabályozás sokféle kérdését érinti, a szerzőt leginkább a ciklus foglalkoztatja ebből a problémakörből. Erre utal a cím is, amelyben elsőként szerepel a „ciklus” szó. Ismét ki kell emelnünk Bródy élenjáró szerepét. Tudomásunk szerint ő volt az első Magyarországon, aki felfigyelt a szocialista gazdaság beruházásainak ciklikus alakulására, és erről tanulmányokat publikált. Az ő kezdeményezése nyomán indult meg a kérdés beható empirikus vizsgálata. Most pedig új könyvében ismét az úttörő szerepét vállalja: elsőként kísérli meg Magyarországon matematikai modellekkel leírni a gazdaság ciklikus mozgását.

Bródy András sejtése a következő: a „*keresztbeszabályozás*”, amelyet az imént ismertettünk, *szükségképpen ciklikus mozgáshoz vezet*. A szabályozásnak ez a formája *egymagában* is képes magyarázatot adni ciklikus mozgás létrejöttére.

Vigyázat, Bródy nem állítja, hogy minden rendszerben mindenféle ciklikus mozgást ez és csakis ez a fajta szabályozás idéz elő! Az állítás fordított irányú és feltételes: *ha* ilyen a szabályozás, *akkor* ez egymagában is „berezegetheti” a rendszert.

A sejtés újszerű és figyelemre méltó. A közgazdasági gondolkodás története már sokféle — egymást kiegészítő vagy egymással versenyző — ciklusmagyarázattal állt elő. Bródy András most újabb elgondolásokkal gyarapította az elmélet tárházát. Fejtegetései sok ponton érintkeznek a ciklussal kapcsolatos marxi fejtegetésekkel, sikerült jó néhány fontos marxi gondolatot formalizálnia a ciklus témakörében. Ezért joggal érezheti, hogy ezzel a könyvvel is előrehaladt „élet-programjának” megvalósításában.

Az eddigiekben mindvégig *sejtésről* beszéltünk és nem elméleti *tételről*. A következő megfontolások késztettek erre a szóhasználatra:

Bródy a könyv 17—24. lapjain példás tömörséggel és egzaktussággal foglalja össze a *reálszféra* leírásához használt 6 kiinduló feltevést. Nagy kár, hogy ez a módszeresség és szigorúság nem folytatódik a *szabályozási szféra* leírásakor. A fejtegetés csapong a különböző feltevések között. Hol *n*-szektoros modelltől szól, hol egyszektorosról, de azt sejtetve, hogy az utóbbira vonatkozó megállapítások

érvényesek az előbbire is. Ez lehetséges, de nem biztos, s mindenképpen szigorú igazolást kíván egy formalizált gondolatmenetben. A tárgyalásból kiderül, hogy az a szabályozási mechanizmus, amelyet (a jelen könyvszemle képletszámozása szerint) az (1) és (2) formulák írnak le, egymagában még nem vezet okvetlenül ciklikus mozgáshoz. További feltevést kell beiktatni a modellbe, hogy a rendszer *eleve ciklusos* mozgásához jussunk. Ilyen kiegészítő feltevés a 120. lapon található képlet. E képlet azonban sajnos matematikailag hibás és közgazdaságilag nem jól értelmezhető. Eképpen a ciklusos mozgástörvényeket leíró egyenletek, amelyek a 121. lapon találhatóak, nincsenek kellőképpen igazolva.

Jelentős elméleti eredmény a 127. lapon leírt módosított modell, s annak matematikai elemzése. A modell, a maga hallatlanul tömör alakjában is mély bepillantást enged a gazdasági rendszerek működésébe. Sajnos azonban a gondolatmenet némiképpen hézagos. Nem látjuk világosan, hogy pontosan milyen feltevéseket implikál ez a módosított modell a szabályozásra vonatkozóan. Bródy megállapítja: „... míg a rendszer az egyensúlyi pályán közelében marad — s mint tudjuk, a létező gazdasági rendszerek pályája nem lehet «messze» az egyensúlytól —, mozgására egy a termelési értékekben bekövetkező exponenciális növekedés, továbbá egy a termelési értékekben és árakban mutatkozó szimultán ingadozás, valamint a milderre ráakodó további, különböző irányokban lefolyó nem szimultán és csak közelítőleg periodikus ingadozások lesznek jellemzőek.” Éz igen érdekes és fontos következtetés. Levezetése azonban nem eléggé tisztázott; a következtetésnek éppen a téma szempontjából különösen fontos első fele kétséges. Mindenesetre ez látszik annak a nyomnak, amelyen továbbhaladva világosabb és megnyugtatóbb elméleti eredményhez lehetne eljutni.

A szabályozási szférára vonatkozó feltevések rendezetlensége ahhoz vezet, hogy az olvasó nem tudja megállapítani: vajon Bródy András egy-egy megállapítása milyen feltételek mellett igaz. Pedig éppen ez a matematikai-közgazdaságtani elemzés egyik legfőbb hivatása a lazább verbális tárgyalással szemben: egyértelművé tenni a kapcsolatot a feltevés és a következtetés között.

A ciklus matematikai elméletének kidolgozásában Bródy beleütközik saját matematikai modelljének korlátaiba. Minden modell elvonatkoztat; senki sem róhatja fel, hogy az absztrakciónak ezen a rendkívül magas szintjén az összefüggések tömegétől kell a modellépítőnek eltekintenie. A kérdés mindig csak az, vajon nem marad-e ki olyan összefüggés, amelynek éppen a vizsgálandó kérdés szempontjából van nélkülözhetetlenül fontos szerepe.

A könyv a verbális okfejtésekben sokszor használja a „kereslet” és „kínálat” szavakat, s éppen azt nevezi az egyensúlytól való eltérésnek, amikor túlkereslet vagy túlkínálat keletkezik. A matematikai modellben azonban nem képviselik külön-külön változók az *ex ante* és az *ex post* változókat. Más szóval a keresletet és a tényleges felhasználást, illetve a kínálatot és a tényleges termelést, a szándékot és a megvalósulást Bródy András nem választja szét.

Ezzel szorosan összefügg egy másik probléma: a modellben csak készletlektési *együthetők* szerepelnek, amelyek azt fejezik ki, mekkora készlet kell (vagy kellene) a termeléshez. Nincsenek azonban a modellben *készletváltozók*. Ha túlkínálat van, akkor ez exogén módon megsemmisül, de nem adódik hozzá a már meglévő készlethez. Ha pedig túlkereslet van, akkor ez mégiscsak fedeződik exogén módon, hiszen különben a rendszer nem tudna továbbműködni. A probléma nem oldható meg egy kizárólag flow-változókat tartalmazó modellel, hanem csak úgynevezett stock-flow modellel ábrázolható. Bródy András nem áll egyedül ezzel a nehézséggel: a matematikai közgazdaságtannak számos más dinamikus rendszermodellje hasonlóan egyoldalú.

Problematisz az is, hogy Bródy modelljében nem különböztethető meg az álló- és a forgótőke. Pedig szinte mindegyik empirikus cikluselmélet megegyezik abban, hogy az állótőke-beruházások mozgásának alapvető szerepe van az általános ciklus magyarázatában.

A modellnek ezeket a korlátait és e korlátok okozta nehézségeket nem e bíráló-

lat szerzői vették észre: Bródy András maga nyíltan és korrekten felhívja rájuk — nem is egy helyen — az olvasó figyelmét.*

Rendkívül bonyolult és nehéz feladatnak ígérkezik annak a matematikai-közgazdasági elméletnek a kidolgozása, amely axiomatikus formában megmagyarázná a gazdasági rendszerek ciklikus mozgásának fő okait és összetevőit. Olyan vár ez, amelyet nem lehet egyetlen rohammal bevenni. Imponáló az a bátorság, amellyel Bródy szinte előzmények nélkül nekifutott ennek a feladatnak. Máris sikerült egy-két bástyát meghódítani. Azt reméljük, hogy ő maga is újabb és újabb kísérleteket tesz majd, s példája nyomán mások is rászánják magukat az ostromra: e nehéz, de sokat ígérő probléma kutatására.

Néhány zárómegjegyzés

Bródy András, a korábbi könyveiben megszokott módon, most sem ott fejezi be a könyvet, ahol a téma végződik, hanem megcsillant egy-két — az eredeti tárgykörön túllépő — témát. Ezúttal a *technikai fejlődés modellezését* üdvözölnék ilyenféle „ráadásként”. Remek formalizálási elgondolást mutat be, amely módot ad technikai változások leképezésére, s ezzel a Leontief—Neumann-modellek egyes merevségeinek feloldására, miközben mégiscsak közel marad e modellesalád eredeti szerkezetéhez. Az elgondolás lényege az, hogy az időben *változatlan* technológiai együtthatók helyett az időben szabályosan *változó* input-output arányokkal írja le a technikai fejlődést. Ebben az új modellben az egyes ágazatok nem azonos ütemben, hanem — a technikai változások következtében — egymástól eltérő ütemben fejlődnek. Változnak az ágazati arányok, s velük együtt a költség- és árarányok is. Nagy fantáziát látunk ennek a modelltípusnak az alkalmazásában.

Megjegyzéseink végére érve az olvasó talán szívesen venné, ha Bródy könyvét valamilyen skála („nagyon jó”, „jó”, „közepes”, „gyenge” osztályzatok) szerint minősítenénk. Ez azonban lehetetlen. A könyvben egymás mellett vannak briliáns elméleti eredmények és elméleti tisztázatlanságok. Vannak aprólékos gonddal kidolgozott, és vannak hevenyészve odavetett részletek. Egyes fejtegetéseket mintaszerű egzaktsággal fejt ki a szerző, másokat pongyolaság homályosít el. Szellemsen, de helyenként fegyelmetlenül használja a matematikai formalizmust. A könyvet áthatja az egész életművet vezérlő következetesség, de ugyanakkor felbukkan jónéhány szeszélyes rögtönzés is. Az irodalom számos részének alapos ismerete sugárzik a könyvből, miközben szuverén módon mellőz számos olyan művet, amely pedig szorosan a témába vág. Bródy színesen és érzékletesen gördülékeny stílusban ír, de néhol mégis nehéz átrágni magát az embernek egy-egy oldalán.

A tudományos kutató tipikus életútja: az életkor előrehaladtával csökken az újítókészség, nő az önismétlési hajlam, de nő a bölcsesség és az alaposság is. Bródy András kivétel. Ezt a munkáját a kamaszos szellemi frissesség és szertelenség jellemzi.

A „Ciklus és szabályozás” végül is sok támadási felületet nyújt majd azoknak, akik gyanakodva és bizalmatlanul tekintenek az absztrakt matematikai-közgazdaságtani elméletre. Irritálni fog mindenkit, aki kényes a gondolati tisztaságra és pontosságra. Ugyanakkor egészséges ösztönzést ad azoknak, akik képesek egy-egy könyvből elsősorban az előremutatót meglátni. Sok mű jelenik meg, amely ugyan vitathatatlan, de lapos igazságokat tartalmaz. Bródy könyve toronyként emelkedik ki az irodalomból. Sok gondolata vitatható — de legalább izgalmas és új.

Kornai János — Simonovits András

* Fontos ebből a szempontból a könyv 146—162. lapja, ahol a szerző bizonyos értelemben túllép alapmodelljének korlátain, és elemzi a *gesztációs* (beruházásmegvalósítási) idő hatását a ciklikus mozgásra. Itt igen érdekes megállapításokat találunk a növekedés gyorsításának és a beruházási projektumok indításának szerepéről, s ezek formalizált ábrázolásáról.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Режэ Нери

Патриотизм и экономика

Патриотизм — понятие, формирующееся и изменяющееся параллельно с развитием общества. Подлинный, охватывающий всю нацию патриотизм мог сложиться лишь после того, как национальные интересы стали более или менее едиными, как были устранены антагонистические классовые противоречия, то есть только при социализме. Двумя опорами социалистического патриотизма являются пролетарский интернационализм и социалистическое национальное сознание.

Характерной тенденцией нашей эры является более открытый характер национальных хозяйств, расширение и углубление международного разделения труда. Важно поэтому правильно распознать наше место в мире и освободиться как от национальных иллюзий, так и национального пессимизма. Настоящая же важно приобрести способность так изучать историю собственного развития, так отождествляться с нею, чтобы при этом критически и самокритично можно было сделать соответствующие выводы.

Венгерское народное хозяйство по своим данным является открытым хозяйством, что в силу необходимости сопровождается большой зависимостью от мирового рынка. Однако мы должны ясно понимать, что эта зависимость имеет не только отрицательную сторону, но и может способствовать нашему экономическому развитию, и даже ускорить его. И если мы желаем развиваться, то соответственно необходимо развивать и нашу внешнюю торговлю.

В наших внешнеэкономических связях решающую роль играет наше отношение к СЭВ, поэтому ему принадлежит важное место в нашем патриотическом мышлении не только по идеологическим, но и по практическим причинам. Однако развивается и оценка этих отношений: сегодня мы по-иному, в ином смысле можем быть приверженцами СЭВ, чем были в прошлом. Ранее мы могли предполагать, что нашими связями с СЭВ мы сможем заменить связи с капитальными странами, придавая последним маргинальную роль, сегодня же для нас ясно, что это невозможно, так как внутренние потребности страны, да и удовлетворение потребностей рынка СЭВ требует довольно обширных связей с капиталистическим и развивающимся миром.

Социалистическое сотрудничество строится на общих принципах, и буквально никогда не может в конкретных делах автоматически отражать тождественные интересы. В процессе согласования национальных интересов рождаются соглашения, а при их осуществлении — совместные действия.

Вызов мирового и внутреннего хозяйства в особенности обострил две проблемы: проблему экономической эффективности и проблему внешнего экономического равновесия. С точки зрения экономической теории отсутствие равновесия в конечном счёте всегда говорит о недостаточной эффективности. Повышение эффективности возможно при иных, чем прежде, темпах и образе роста; по существу иным должен стать экономический механизм, чем он был в период экстенсивного роста. Вызов подвергает испытанию и силу нашей общественной солидарности: экономические трудности, носящие переходный характер, однако довольно-таки затягивающиеся, требуют от общества повышенной выносливости, а повышенная изменчивость в микрохозяйстве — приспособляющейся способности нового типа от индивидумов и различных коллективов. Всё это требует углубления социалистической демократии по своему содержанию и её дальнейшего развития; оживлённого, смазанного функционирования механизма политической и массовой информации в интересах того, чтобы посредством этого в широких кругах стали ясными действительные альтернативы развития и были элиминированы псевдо-альтернативы и связанные с ними лже-полемии.

Тамаш Шаркэзи

Перспективное развитие системы учреждений народного хозяйства, в особенности организации центрального хозяйственного управления

В первой части своей статьи автор останавливается на основных принципиальных требованиях развития организационной структуры и системы учреждений народного хозяйства. Он при этом подчёркивает относительную суверенность законов движения организационной структуры народного хозяйства, тесную взаимосвязь между организационной системой хозяйственного управления и предприятий, важность комплексности исследований. Он критикует тенденции униформизации и подчёркивает необходимость совместной реализации централизации и децентрализации. По мнению автора, было бы обоснованным создать такие организационные механизмы, которыми бы отражались различные интересы, и устранить часть иерархических административных элементов в хозяйственном управлении.

Во второй части статьи автор рассматривает возможности развития правительственной организации хозяйственного управления. Он предлагает формировать группы экономических министерств при учреждении функций министров на высшем уровне. Автор критикует резкое разграничение функционального и отраслевого хозяйственного управления, поднимая вопрос о возможности преобразования отраслевых министерств в интегрированные «отраслевые-функциональные» министерства; создания самостоятельной, внутри дифференцированной организационной системы, которой отражалась бы функция государства как собственника.

Янош Тимар

О движении рабочей силы, с точки зрения экономики труда (Основные понятия и тенденции)

Движение рабочей силы является естественным явлением общественно-экономического развития и научно-технического прогресса. В этом процессе одновременно и влияя друг на друга появляются экономические, социологические и психологические факторы, действующие на различные группы и слои населения. Экономика труда изучает движение населения в экономическом аспекте, в первую очередь в зависимости от технико-экономического прогресса и изменения структуры рабочей силы. Статья рассматривает движение рабочей силы в системе складывающейся экономики труда в отношении рабочей силы к месту работы. Среди экономического движения рабочей силы автор различает в первую очередь демографическое изменение и изменение места работы (текучесть) и особым типом последнего отделяет «чистую текучесть» — движение между рабочими местами подобного характера. Часть движения рабочей силы, превосходящая «чистую текучесть», является так называемой мобильностью, которая меняет в одно или несколько направлений структуру рабочей силы по профессии, обучению, специальности, территориальному размещению. Другую часть этого движения можно рассматривать особым типом демографического изменения — это временное поступление на работу.

После разъяснения основных понятий автор перечисляет важнейшие характерные черты и тенденции движения рабочей силы в Венгрии, а в заключении занимается вопросами взаимоотношения профессиональной мобильности и мобильности по специальности на основе результатов так называемых экспериментов «конгреуции».

Габриэлла Хедри, Изикне

О направлениях в двух европейских интеграциях

При анализе форм движения двух европейских интеграций — СЭВ и Европейского Сообщества — можно определить, что первый этап развития в обеих группах стран был относительно быстрым, так как он распространился на те сферы национальных хозяйств, в которых проявлялась наибольшая потребность в этом процессе. Следующий шаг в развитии, то есть в случае Европейского Сообщества — развёртывание экономической и финансовой унии, а в рамках СЭВ — осуществление Комплексной Программы, затрудняется помимо ухудшения положения мирового хозяйства тем, что накопление внутренних элементов, требующихся для этого, по всей вероятности, требует относительно долгого времени. Линия развития двух европейских интеграций делится на этапы, формируясь под взаимодействием экономических и политических факторов, однако при столкновении этих двух сфер до сих пор одерживала верх политика.

При оценке интеграционного процесса следует исходить из реальных основ, и было бы ошибочным сопоставлять результаты одной интеграции с другой. Требуется такая система критериев, которой бы охватывались важнейшие количественные и качественные параметры экономического роста внутри интеграции, способность приспосабливаться к изменяющейся мировой экономике и защищаться от вредных внешних воздействий, а также то, в какой мере способствует интеграция разрядке, политической безопасности и экономической устойчивости, и располагает ли она самообновляющейся способностью.

Изменяются также и интеграционные концепции, так например, в ЕС в отличие от ранее предусмотренной системы принятия сверхнациональных решений реализуется интенсивная международная система, которую, пожалуй, можно бы назвать транснациональной.

При создании связей между двумя интеграциями следует стремиться к такой модели, которая соответствует внутренним интеграционным процессам обеих сторон и способствует сотрудничеству с вносящими странами.

Ева Эрлик

Модель двухполюсной индустриализации: достижения Японии

В статье даётся краткий обзор о важнейших соображениях, изложенных в книге автора «Анатомия достижений Японии», в том числе об основных движущих силах японского экономического роста. Автор в первую очередь изучает вопрос, по какой причине и каким образом становится страна способной использовать возможности данной эпохи, применить уже сложившийся в других странах опыт экономического роста и извлечь из него для себя пользу.

Автор, делая ссылку на условия, имевшиеся в стране в начале индустриализации, находит ключ к секрету японской индустриализации в том, что процесс становления механизированной крупной индустрии сопровождался связанной с ней и осуществлявшейся в сельском хозяйстве, на селе как бы вторичной (латентной) индустриализацией. Можно вывить, как на отдельных, хорошо разграничиваемых этапах индустриализации с различным содержанием постоянное распространение машинной индустрии связывалось с системой миниатюрных производств, строящихся на вторичной или третичной занятости, на семейном труде; с её развитием и постоянной перестройкой. В книге вырисовывается осуществлённая модель взаимосвязанной двухполюсной индустриализации.

Представленная в книге модель является ключём к тому, что в стране сохранились оставшиеся в наследство с прежних времён производственные факторы, при их широкой (можно сказать, полной) мобилизации, использовании и развитии. Наличие связи между двумя полюсами является главным объяснением тому, что в рамках индустриализации все существующие слои японского общества в какой-то мере ощущали мобилизующую силу и преимущества экономического роста. Это — та объективная база, которая помимо связывающей силы традиций позволяла осуществить индустриализацию в Японии без относительно серьёзных социальных столкновений.

Бабанасис Стериос

Взаимосвязь между научно-технической революцией, занятостью и безработицей при современном капитализме

Автор сначала рассматривает двойственное воздействие научно-технической революции на уровень занятости и безработицы — её эффект отталкивания и привлечения рабочей силы, а также проблематику т. н. технологической и структурной безработицы. Он раскрывает структурную инконгруэнтность спроса и предложения рабочей силы и связанные с этим проблемы.

В дальнейшем автор останавливается на изменении условий и механизма обеспечения занятости, в рамках этого он на уровне мирового капиталистического хозяйства рассматривает формирование факторов, определяющих предложение рабочей силы, указывая на убывание слёв, занимающихся мелким товаропроизводством, и на увеличение занятости женщин. Далее он переходит к изучению факторов, определяющих спрос на рабочую силу, в особенности учитывая капиталовложения, производство, производительность и быстро расширяющиеся услуги. Автор вскрывает процесс интернационализации механизма обеспечения занятости, её основные моменты: миграцию рабочей силы между странами, мультинациональные фирмы, влияние микро- и макрорегионализации на занятость.

В статье фактами иллюстрируется формирование безработицы в послевоенные годы. Автор на основе этого делает соответствующие выводы: в середине 70-ых годов в капиталистических странах снова обострилась проблема обеспечения занятости; в мировом капиталистическом хозяйстве массовая безработица стала хронической.

Автор затрагивает марксовскую модель накопления капитала, формирования занятости и заработной платы, выделяя изменение саморегулирующего механизма при современном капитализме. Он рассматривает эффект практического функционирования и кризиса политики полной занятости, а также stagflation. Одновременное наличие высокой нормы безработицы, низкого темпа роста и высокой инфляционной нормы в 1970-ых годах позволяет сделать такой вывод, что определённые возможности осуществления политики полной занятости, вообще строящейся на кейнсианстве экономической политики, иссякли. Однако неправильно было бы утверждать, что государственно-монополистический капитализм достиг конечного предела возможностей своего развития.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Rezső Nyers:

Patriotism and economy

Patriotism is a notion developing parallel with the development of society. A true patriotism, encompassing the whole nation could come about only after the emergence of a more or less uniform national interest, following the elimination of antagonistic class contradictions, that is, only in socialism. The two pillars of socialist patriotism are proletarian internationalism and socialist nation-consciousness.

An increasing opening of national economies, expansion and deepening of the international division of labour are characteristic trends of our age. It is important to know our place in the world and to free ourselves both from national illusion and national pessimism. It is equally important that we should be capable of learning from the history of our own development and identify ourselves with it while critically and self-critically looking for the lessons.

Owing to its conditions, the Hungarian economy is an open one, necessarily involving large-scale dependence on the world market. But we have to perceive clearly that this dependence does not mean merely disadvantages, it also may help and accelerate our economic development. If we wish to develop, we have to develop necessarily also foreign trade.

Our relations to the CMEA are determinative for foreign trade, thus the fact has to obtain an important place in patriotic thinking not only for ideological but also for practical reasons. But also the valuation of this relationship is subject to change: today we can be advocates of the CMEA in another sense than earlier. Earlier we could still believe that through CMEA relationships we can replace the relations with capitalist countries or reduce them to a marginal role, while now we clearly perceive that this is impossible. The internal needs of the country and even the satisfaction of demand on part of the CMEA countries necessitate rather wide relations with the capitalist and the developing world.

Socialist cooperation relies on common principles and in concrete matters it can almost never be expressed in identical interests. Agreements, and in their wake common action, are born in the process of collating national interests.

The world economic and the domestic challenges have rendered particularly two problems acute: economic efficiency and external economic equilibrium. From the viewpoint of economic theory the lack of equilibrium is, in the last resort, an expression of poor efficiency. Increased assertion of efficiency is possible with a rate and mode of growth different from the previous ones, and the economic mechanism also has to be different from the one prevailing in the period of extensive growth. This challenge puts the power of social solidarity to the test and that on two fronts. The transitory but rather protracted economic difficulties require enhanced tolerance on part of society, while the greater micro-economic changes demand a new kind of adaptability on part of both individuals and various communities. All that necessitate a contentual deepening of socialist democracy and its further development and also a brisk and smooth functioning of the political and mass communication machineries in order that through them the real alternatives of development should become clear in a wide scope, while the pseudo-alternatives and the related pseudo-debates are eliminated.

Tamás Sárközy:

Perspectivic development of the institutional system of the national economy, with particular respects to the system of central economic control

The first part of the study discusses the principal basic requirements of developing the institutional and organizational systems of the economy. It emphasizes the relatively autonomous laws of motion of the organizational system of the economy, the close relationship between the organization of economic control and of enterprises, the importance of complex researches. The author criticizes the tendencies aimed at uniformity and emphasizes the necessity of the simultaneous assertion of centralization and decentralization. He believes that it is justified to form organizational mechanisms which bring interests more to the open and that the hierarchical elements of state administration should be reduced in the control of the economy.

The second part of the study deals with the possibilities of developing the government economic control organization. He advocates the formation of economic ministry groups and the institutionalization of a peak ministerial function. He criticizes the sharp separation of functional from sectoral economic control and raises the possibility of transforming the sectoral ministries into integrated "sectoral-functional" ministries and of creating an autonomous, internally differentiated state ownership system of organization.

János Timár:

On labour movements—from the aspect of the economics of labour (Basic notions and tendencies)

The movement of labour is a natural concomitant of socio-economic development, of scientific and technical progress. The economic, sociological and psychological factors affecting the various groups and strata of society appear in it simultaneously and intertwined. The economics of labour investigates movements of the population with economic implications, first of all in the context of economic and technical progress and the labour structure. The study discusses the movement of labour fitted into the system of the economics of labour in the process of establishing itself, in the context of manpower and workplace. Within the movements of labour of economic nature first of all the demographic exchange is distinguished from changes of workplace (fluctuation), and movement between workplaces of the same nature, pure fluctuation, is denoted as a particular type of the latter. The part of labour movements beyond the pure fluctuation is the so-called mobility modifying the structure of labour in one or several dimensions (occupation, education, qualification, territorial location), and the temporary taking of a job which may be considered a particular type of demographic exchange.

Having clarified the basic notions, the study surveys the most important Hungarian characteristic phenomena and tendencies of labour movement and, in the concluding part, it discusses the interrelations between occupational and qualification mobility, relying on the experiences of so-called congruence investigations.

Mrs. Izik (Gabriella Hedri):

On trends of the two European integrations

Examining the forms of movement of the two European integrations—the CMEA and the Common Market—it may be observed that the first stage of integration was of relatively fast rate in both groups of countries, since it extended to those spheres of the national economies which most required this process. Further progress, in the case of the Common Market the evolution of economic and monetary union, in the CMEA the implementation of the Comprehensive Program is made difficult, beyond deterioration of the world economic situation, by the fact that accumulation of the necessary internal elements is likely to take some longer time. Development of the two European integrations shows certain stages; it is shaped under the mutual effects of economic and political factors, but if the two spheres conflict, politics has gained the upper hand up to now.

In evaluating the integration process the base of reference cannot be some vision and it would be a mistake to measure the successes of one integration by those of the other. A system of criteria is needed which comprises the important quantitative and qualitative criteria of economic growth within the integration, the ability of adjusting to the changing world economy and of warding off harmful effects, further to what extent the integration promotes détente, political and economic security, that is, whether it possesses the ability of renovating itself.

Also the integration concepts are changing, thus in the Common Market against the originally conceived supranational decision making an intensive international method (that might be perhaps called transnational) is asserted.

In shaping connections between the two integrations such model should be aimed at which is in harmony with the internal integrational processes of both parties and improves cooperation also with third countries outside the integration.

Eva Ehrlich:

The model of two-pole industrialization: the closing up of Japan

The article sums up the most important message of the authoress's book "Japan: the anatomy of closing up", and points out within that the main driving forces of Japanese economic growth. The authoress concentrates on the question why and how an individual country becomes capable of seizing the opportunities of the given age, of utilizing and turning to its own advantage the experience of growth as established in other countries.

Highlighting the conditions existing at the start of Japanese industrialization, she finds the key to its success in the fact that the process of creation of large-scale mechanical industry was accompanied by an interlinked, as if secondary (latent) industrialization in the villages. It can be shown how, in the well delimitable stages of industrialization, the continual spread of mechanical large-scale industry was linked—with different contents—to secondary and tertiary occupations, to the system of mini-plants relying of family labour, with its development and constant rearrangement. From the study emerges the realized model of an interlinked two-pole industrialization.

The model outlined in the study is the key to preserving the factors of production inherited from earlier stages, their (almost full-scope) mobilization, utilization and development. The linkage of the two poles provides the main explanation for the fact that in the framework of industrialization every important stratum of Japanese society felt in some form the driving power and advantages of economic growth. This is the objective basis which, beyond the bond of traditions, allowed the Japanese industrialization process to take place without major social conflicts in relative terms.

Sterios Babanasis:

Interrelations between the scientific and technological revolution, employment and unemployment in present-day capitalism

The author first examines the twofold effects of the scientific and technological revolution on the levels of employment and unemployment: the effects releasing and attracting labour, as well as the problems of the so-called technological and structural unemployment. He reveals the structural incongruence between supply of and demand for labour and the deriving problems.

Next he deals with the changes in the conditions and mechanism of employment. Within that he discusses the factors determining the supply of labour in the capitalist world economy, stressing the dwindling of small commodity producer strata and the growing employment of women. He then passes to investigating the factors determining the demand for labour, particularly investments, production, productivity and the rapid expansion of services. He reveals the process of internationalization of the employment mechanism and its major factors: migration of labour between countries, the impacts of multinational corporations, micro and macro-integration on employment.

The article presents facts showing the development of unemployment after World War II. Relying on them the conclusion is drawn that the problem of unemployment again became acute in capitalism in the mid-seventies: unemployment has become chronic in the capitalist world economy.

The author touches upon the Marxian model of capital accumulation, employment and wages and stresses the modification of the self-regulating mechanism in present-day capitalism. He examines the effects and the crisis of the practical application of full-employment policies as well as stagflation. The simultaneous appearance of high unemployment rates, low growth rates and high inflation rates in the seventies allows to conclude that certain possibilities of full-employment policy and of Keynesian economic policy in general, have become exhausted. But it cannot be stated that state monopoly capitalism has attained the final limits of its development.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 9. sz.

A párt gazdaságpolitikája és a közgazdaságtudomány feladatai

Hejfec, L.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése és a dolgozók anyagi ösztönzése

Tropin, Ju.: Az új technika hatékonysága és fajlagos értéke

Szanteladze, N.: A regionális termelés hatékonysága

Onyiscsenko, A.: Az agrártermelésben folyó szakosodás meghatározásának módszertana

Zeldner, A.: Szilárd élelmezési bázis létrehozása a Távol-Keleten

Mohov, N.: A kultúra gazdaságtana, tervezése és szervezése

Kirtovszkij, I.—Janov, Ja.: Gazdasági fejlődés a Lett SZSZK-ban (A szovjethatalom helyreállításának 40 éves évfordulójára)

Kuslin, V.: A termelőapparátus fejlődése

Pankov, V.: Szociálreformista értekezések a valóságos szocializmusról

Alampijev, P.—Vorobjev, E.: A gazdasági szerkezet alakítása a gyengén fejlett iparral rendelkező országokban

Frolova, O.: Agrárnyersanyag-felhasználás a KGST-országokban

Miloszlavszkij, N.: Az új technika és a tőkeberuházások gazdasági hatékonysága meghatározásának alapegységei

Abalkin, L.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa

Szenkevics, A.: A mezővédelmi erdőtelepítés népgazdasági hatékonysága

Livsic, N.: A SZUTA tudományos tanácsának, valamint a Szovjet Szabványügyi Hivatalnak együttes ülése a minősítés és a szabványosítás szerepének fokozásáról a tudományos-műszaki haladás irányításában

Alekszejev, A.: Az antikommunista ideológia bírálata (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Kijev, 1979. december.)

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 8. sz.

Schulz, G.: A szocialista termelési viszonyok és gazdasági törvények

Marschall, W.: A tudományos-műszaki haladás funkciója intenzíven bővített újratermelésnél

Kolloch, K.: Az arany mint pénzárunak a szerepe és jelentősége a tőkés és a szocialista nemzetközi valutáris kapcsolatokban

Kaulitzki, G.—Kruse, D.: Normatívák, normatív mutatók és a normák szerepe, kidolgozása és alkalmazása a szocialista mezőgazdaságban és élelmiszer-gazdaságban

Freudenberg, W.—Kieswetter, E.—Lierold, R.: Irányítás, tervezés és teljesítményértékelés az agrártechnikai karbantartásban az NDK-ban

Roseno, B.: Imperialista rivalizálás az ASEAN körül

Jacob, E.—Wolf, B.: ASEAN-országok: a külföldi tőke hatásának szférájában végbemenő tőkés ipari fejlődés eredményei

Graupner, K. H.—Krzyszczanowski, W.: Tudósítás a Közgazdaságtudományi Kutatói Tanács 30. üléséről (Berlin, 1980. IV. 29.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 7. sz.

Vinklárek, V.: Az elsődleges energiaforrások strukturális változásainak szükségessége

Houdek, K.: A tüzelőanyag- és energiafelhasználás racionalizálása a VI. és a VII. öt-éves tervben

Rohlová, E.: A kőolajtermékek felhasználásáról

Hric, J.: A tudomány és a technika fejlődése Szlovákiában

Suchánek, R.—Zboril, M.: Egyes elméleti elvek alkalmazása Brno város fejlesztésében

Borovj, R.: Az éttermi vendéglátás

Bacová, V.: A termelési-gazdasági hatékonyság biztosításáról

Malypetr, A.: Szakértői becslések és a modelltechnika felhasználása a tervezésben

Borsky, V.: Vállalati, egyesületi és ágazati szintű strukturális modellek

Svoboda, M.: A VII. ötéves terv előkészítése az általános gépgyártásban

1980. évi 8. sz.

A termelési viszonyok rendszerének alapvonásai a fejlett szocializmusban (A lap szerkesztőségének kerekasztal-beszélgetése a Moszkvai Állami Egyetem Társadalomtudományi Oktató Képző Intézetével, 1980. április 17.)

Varnogol, Sz.: A gazdálkodó tevékenység közgazdasági elemzésének helye a közgazdaságtudományok rendszerében

Figurnov, É.: A termelési hatékonyság mérésének pénz- és munkaügyi mutatói

Szuszlov, V.: A szocialista termelés extenzív és intenzív növelésének kritériuma és formái

Szavcsenko, A.: Az árbázis kérdéséről a szocializmusban

Djukov, V.: A garantált kolhoz-munkabér fejlesztésének természete és tendenciái

Szafronov, V.: Okfejtés a társadalmi fogyasztási alapok szerepének növeléséről

Cibakin, N.: A társadalmi termelés munkaerő-szükségletének alakítása a tudományos-műszaki haladás meggyorsításának feltételei mellett

Manevics, V.: A szakemberszükséglet meghatározásáról

Kravcova, V.: A komplex élelmezési célprogramról

Sein, A.: A Labour Party jobbszárnyának koncepciója a „vegyes gazdaságról” és a valóság

Barisnyikov, Ju.: Gazdasági mechanizmus és munkaügyi irányítás

Szizonyenko, V.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa: lényege, tartalma, tökéletesítése (Össz-szövetségi elméleti konferencia, Ivanovo-Frankovszk, 1979 vége)

Kosurnytkova, V.—Filippov, N.: A munkaerő újratermelése a fejlett szocializmus viszonyai között (Az OSZSZSZK Felsőoktatási Minisztériuma „A munka gazdasági és szociális problémái a szocialista társadalomban” problématanácsának ülése a Szverdlovszki Népgazdasági Főiskolán, 1979 végén)

Mogilnyickaja, K.: Előkészületek a tomszki egyetem centenáriumára

Barabanova, L.—Dzsanajeva, N.: A népesedést alakító folyamatok az érett szocialista társadalomban (Iskolaszeminárium, Breszt, 1979.)

Kuznyecov, V.—Bondarjev, V.: Az állami automatizált irányítási rendszer gazdaságpolitikai problémáinak kidolgozása (A szervezési és irányítási problémával foglalkozó össz-szövetségi kutatóintézet, valamint az Ordzonikidzseről elnevezett moszkvai repülőfőiskola politikai gazdaságtan tanszékének tevékenységéről)

Jezsov, A.: Időszerű politikai és világ-gazdaságtani problémákkal foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Mahmutov, A.—Csuvasov, A.: Az „Ékonomiceszkie Nauki” olvasókonferenciája baskír akadémiai intézmények, felsőoktatási szervek, minisztériumok, termelő üzemek elméleti és gyakorlati közgazdászaival (Ufa, 1980. március.)

Pavlov, P.: A közvetlenül társadalmi használati érték, a munka hasznossága és minősége

Tomaskevics, V.: A norma-mobilitás és a nyereségtömeg törvényszerűségeinek tanulmányozása kapcsán, a matematikai képletek alkalmazása terén szerzett tapasztalataink

Планово стопанство

1980. évi 7. sz.

Lilov, G.: A lakosság alapvető mezőgazdasági cikkek iránti szükségletének kielégítése egy saját munkán alapuló rendszerrel

Völcsanov, Sz.: Az ésszerű és gazdaságos nyersanyag- és anyagfelhasználás — a legelső feladat

Pejcssev, I.: A bolgár ötéves társadalmi-gazdasági fejlesztési tervek összeállításának módszertani útmutatásában, formáiban és mutatóiban fellelhető új mozzanatokról

Pasova, Sz.: A külgazdasági kapcsolatok tervezési módszertanának tökéletesítése

Radonova, E.: A kulturális tervezés tökéletesítésének módszertani kérdései

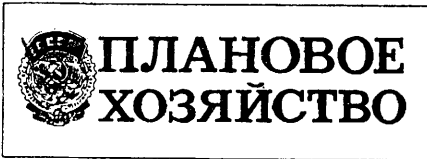
Pejceev, D.: Néhány kérdés az új technika mezőgazdaságba való bevezetésének tervezésével és számbavételével kapcsolatban

Mintova, I.: A szerszámacélgyártás gazdasági hatékonyságának meghatározása

Petrov, P.: Vegyi kombinátok termelési programjának optimalizálása

Atanaszova, M.: A csehszlovák mezőgazdasági fejlődés előrejelzése

Sztancsina, P.: A gazdaságot irányító és működtető mechanizmus problémái (Elméleti konferencia — K. Marx Intézet, Szófia, 1980. május 27—28.)

1980. évi 8. sz.

Pavlenko, V.: Új szakasz a területi tervezés tökéletesítésében

Orlov, B.: A nyugat-szibériai kőolaj- és gázkomplexum továbbfejlesztése

Bítunov, V.: Tapasztalatok Moszkva komplex gazdasági és szociális fejlesztéstervezésének terén

Deminov, A.: Normatív tiszta termék az építőiparban

Kalinyin, I.: A tervezés anyagmérleg- és normatívabázis-rendszerének tökéletesítése

Gorskov, M.: Az ipari termelési volumen értékelése

Fecsenko, L.: Versenyben álló vállalatok termelési eredményeinek összehasonlító értékelése

Szidorova, Zs.—Oszokina, E.: Ellentervek és anyagi ösztönzés

Mehrencev, A.: A számítástechnika alkalmazása a területi irányításban (Szverdlovszk példája)

Vasziljev, A.: Új vonások az agrártermelési egyesületek irányítási rendszerében

Szokolov, L.: Dolgozó kollektívák ösztönzése a minőségi mutatók javítására

Pokrovskij, V.: Önelszámoló munkaszervezési rendszer az új technika létrehozására, gyártásba vételére, alkalmazására

Olofinszkij, E.: Progresszív szén- és érc-koncentrátum-szállítási fajták fejlesztése

Babics, B.—Lozanszkij, V.—Kuzin, A.: A vízkészletek védelme és ésszerű felhasználása — nagy horderejű gazdasági probléma

Vaszin, Ju.—Liszicin, L.: Soknómenklatúrát gépgyártó üzem termelési volumenének szállítási módszere

Reutov, Sz.—Bogdanova, U.: A vegyipari termelés tartalékai

Szergijenko, A.: Jobban kell hasznosítanunk a gazdasági emelőket!

Dimentman, D.: A munkabér ösztönző szerepének kihatásai

Jegorova, E.—Logvinov, Sz.: Értékelők a gazdasági mechanizmus rendszerében és szerepük a munka hatékonyságának, minőségének fokozásában (Tudományos konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben, 1980 januárjában)

Markov, V.: Szeminárium a környezetvédelmi intézkedések tervezési kérdéseiről (a Goszplan szervezésében, 1980 márciusában)

A nyugat-szibériai tüzelőanyag-készletek feltárásáról

Tudósítás a Goszplan 1980. március 27-i kibővített üléséről

Információk a beruházási tevékenység, valamint az építési-szerelési és kivitelezési munkák tartalékairól

1980. évi 9. sz.

Rjabov, Ja.: A gazdasági hatékonyság fokozásának tartalékai

Ibrahimov, A.: Az Azerbajdzsáni SZSZK gazdasági fellendülése

Zencsenko, N.: Munkaerőmérleg: területi és ágazati átcsoportosítás

Vorovin, E.: Jobban használjuk ki a munkaerőforrásokat!

Tolmacsev, V.—Fülippov, N.: A szakképzett káderek képzésének tökéletesítése a mezőgazdaságban

Csernov, Ju.: Az élő munka állóalappal való helyettesítésének hatékonysága

Nazarov, A.: A munkatermelékenység-növelés társadalmi-gazdasági tényezőinek elemzése

Rutkevics, M.: Növekvő terorientáció a szociális feladatok megoldására

Mescsankin, A.: Növeljük a helyi iparcikkek gyártását!

Zuszman, L.: A fémmeztakarítás kihasználatlan tartalékai

Savljuk, V.: Véget kell vetnünk a túlzott mértékű fémfelhasználásnak!

Csehovszkij, P.—Kozsevnyikov, I.: A vállalatok üzembe lépésének meggyorsítása fontos termelésnövelési erőforrás

Csukanov, O.: A gyártásszakosítás és a kooperáció: új lehetőségek a KGST-tagországok együttműködésére

Palterovics, D.: A berendezések felújítása és a termelés műszaki rekonstrukciója

Morozov, B.: A szocialista állam építéséről és megszállításáról szóló lenini eszmék diadala (Oktatási segédlet)

Ivanov, N.—Zelenszkij, A.: A berendezések iránti igények normáinak megállapítása

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Режэ Нери</i> — Патриотизм и экономика	1
<i>Тамаш Шаркэзи</i> — Перспективное развитие системы учреждений народного хозяйства, в особенности организации центрального управления	16
<i>Янош Тимар</i> — О движении рабочей силы с точки зрения экономики труда	34
<i>Габриэлла Хедри, Изикне</i> — О направлениях в двух европейских интеграциях	49
<i>Ева Эрлих</i> — Модель двухполюсной индустриализации: достижения Японии	62
<i>Бабанасис Стериос</i> — Взаимосвязь между научно-технической революцией, занятостью и безработицей при современном капитализме	78
 ОБЗОР	
Факторы рентабельности в учреждениях ресторанного типа (<i>Вероника Бакош</i>)	93
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
X-ая венгерская конференция по исследованию операций (<i>Йозеф Тот</i>)	107
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	109
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Андраш Броди «Цикл и регулирование — Попытка сформулировать математическую модель классической теории рынка и циклов» (<i>Янош Корнай—Андраш Шимонович</i>)	115
Резюме статей на русском и английском языках	121
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	125

 Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
 Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
 Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
 Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
 Gábor R. István
 Molnár Ferenc
 Sinkovics Alfréd
 Szabó Katalin
 Vági Ferencné
 Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Rezső Nyers</i> : Patriotism and economy	1
<i>Tamás Sárközy</i> : Perspectivic development of the institutional system of the national economy, with particular respect to the system of central economic control	16
<i>János Timár</i> : On labour movements — from the aspect of the economics of labour	34
<i>Mrs. Izik (Gabriella Hedri)</i> : On trends of the two European integrations	49
<i>Éva Ehrlich</i> : The model of two-pole industrialization: the closing up of Japan	62
<i>Sterios Babanasis</i> : Interrelations between the scientific and technological revolution, employment and unemployment in present-day capitalism	78
 <i>REVIEW</i>	
Components of profitability in catering (<i>Veronika Bakos</i>)	93
 <i>SCIENTIFIC INFORMATION</i>	
The 10th Hungarian operations research conference (<i>József Tóth</i>)	107
 <i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	109
 <i>BOOK REVIEW</i>	
András Bródy: Cycle and control. An attempt at formulating the mathematical model of the classical theory of market and cycles (<i>János Kornai—András Simonovits</i>)	115
Abstracts of the articles, in Russian and English	121
 <i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	125

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V. Alkotmány utca 21. Telefon: 111 010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1980. november 17.

80.0907 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre: 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Végső Béla:

ÁLLÓESZKÖZ-IGÉNYESSÉG AZ IPARBAN

(Változások, hatások, tervezés és befolyásolás)

237 l., füzve 24,— Ft

Kovács Árpád:

A BERUHÁZÁS FOLYAMATA ÉS INFORMÁCIÓRENDSZERE

278 l., kötve 55,— Ft

ELŐÍTÉLETEK ÉS CSOPORTKÖZI VISZONYOK

(Válogatott tanulmányok)

(Válogatta: Csepeli György)

455 l., kötve 71,— Ft

Iványi Attila Szilárd:

A GYÁRTMÁNYOK VERSENYKÉPESSÉGÉNEK FOKOZÁSA ÉRTÉKELEMZÉSSEL

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

231 l., kötve 43,— Ft

Kupa Mihály:

JÖVEDELEMELOSZTÁS—KÖLTSÉGVETÉS—GAZDASÁGI FOLYAMATOK

217 l., kötve 43,— Ft

Mádi Csaba:

MAGYARORSZÁG SZELLEMITERMÉK-KERESKEDELME

167 l., füzve 22,— Ft

Hunyadi—Neményi—Subicz—Fiala:

A RÖVID TÁVÚ TERVEZÉS ÖKONOMETRIAI MODELLJE

(SZÁMKI-könyvek sorozat)

167 l., kötve 49,— Ft

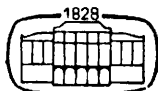
Michal Kalecki:

A TŐKÉS GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL

(Válogatott tanulmányok)

275 l., kötve 55,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 3.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

ZELKÓ LAJOS:

Nemzetközi értékviszonyok és nemzetközi
cserearányok

BARÁT MÁRIA:

A beruházásirányítási rendszer elemzése, javaslatok
a továbbfejlesztésre

MOCSÁRY JÓZSEF:

A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások
hatékonyágát gátló ellentmondásai

TATAI ZOLTÁN:

A magyar ipar területi struktúrájának
átalakulása

OROSDY BÉLA:

Gondolatok a szocialista marketingről

TÓTH JÓZSEF:

A matematikai tervezés mezőgazdasági
alkalmazásának problémái és távlatai

A large, stylized orange number '2' is positioned on the right side of the page, partially overlapping the text area.

XXVIII. évfolyam

1981. február

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓ <i>Zelkó Lajos</i> : Nemzetközi értékviszonyok és nemzetközi cserearányok ...	129
✓ <i>Barát Mária</i> : A beruházásirányítási rendszer elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre	140
✓ <i>Mocsáry József</i> : A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai	158
✓ <i>Tatai Zoltán</i> : A magyar ipar területi struktúrájának átalakulása	172
✓ <i>Orosdy Béla</i> : Gondolatok a szocialista marketingről	192
✓ <i>Tóth József</i> : A matematikai tervezés mezőgazdasági alkalmazásának problémái és távlatai	205

S Z E M L E

✓ Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950—1977) (<i>Drechsler László—Szarvas Péter</i>)	212
---	-----

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

✓ A versenyképes élelmiszer-termelés továbbfejlesztésének feltételei (<i>Marillai Vilmos—Tompá Béla</i>)	228
✓ A KGST pénzügyi rendszerének továbbfejlesztéséről (<i>Csaba László</i>) ...	235

FOLYÓIRATSZEMLE

H. Kellenbenz—R. Walter: Gazdaságtörténet a közgazdaságtudományok keretében — A. Konrad: A valuták visszaáramoltatásának új szakasza? — W. Wittmann: Az állami feladatok magánkézbe adása	239
---	-----

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

J. Tinbergen: A RIO-jelentés (<i>Hídeg Éva</i>)	245
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	249
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	253

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Barát Mária, az Országos Tervhivatal főelőadója; **dr. Csaba László**, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Hídeg Éva**, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának tudományos munkatársa; **dr. Marillai Vilmos**, az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatóhelyettese; **Mocsáry József** kandidátus, a Phylaxia Oltóanyag- és Tápszertermelő Vállalat Karcagi Gyáregységének gyáregységvezetője; **dr. Orosdy Béla**, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **Szarvas Péter**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főelőadója; **dr. Tatai Zoltán**, az MSZMP Politikai Főiskolájának docense; **dr. Tompa Béla**, a mezőgazdasági tudományok doktora, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője; **dr. Tóth József**, a mezőgazdasági tudományok doktora, egyetemi tanár, a Debreceni Agrártudományi Egyetem rektora; **dr. Zelkó Lajos**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem).

Nemzetközi értékviszonyok és nemzetközi cserearányok

Nemzeti gazdaság és nemzetközi gazdaság

A nemzetközi gazdasági kategóriákat és összefüggéseket az egyes nemzeti gazdaságokból kiindulva kell tanulmányozni. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok a nemzeti gazdaságok működésén alapulnak. Nincs az egyes országok gazdaságától elkülöníthető nemzetközi gazdaság. A nemzetközi piac például mindig adott ország vagy országok piaca még akkor is, ha az import és az export ezeken sajátos elbírálás alá esik.¹

A nemzeti gazdaság kategóriáinak és összefüggéseinek a tanulmányozásakor jogos a modellalkotás során az a feltételezés, hogy a tőkésországokban a monopóliumok előtti korszakban szabad volt a tőke és a munkaerő iparágak és régiók közötti áramlása. Országon belül az árumozgatás is korlátlan. Ezáltal *tendencia érvényesült a reálbérek és az értéktöbbletráta, valamint a profitráták iparágak közötti kiegyenlítődésére. Ez tette lehetővé a nemzeti értékfogalom kiteljesedését*, e feltételek közepette válhatott a munkaérték az árarányok, a jövedelemelosztás s ily módon a többi gazdasági összefüggés értelmezésének alapjává. E feltételek nélkül az *egységes nemzeti érték*, illetve termelési ár nem tölthetné be azt a szerepet a gazdaságban, amit joggal tulajdonítunk neki. (Természetesen különféle okok folytán országon belül sincs „tökéletesen, teljesen egységes” nemzeti értéke, illetve termelési ára minden terméknek, a régiók közötti kisebb eltérésektől azonban elvonatkozathatunk.) Országon belül az egyes termékek árai adott időpontban többé-kevésbé azonosak. Emiatt a termelékenységben való lemaradás az egyes termékek és szolgáltatások előállításakor a nyereség csökkenését, esetleg veszteséget von maga után.

Gyökeresen mások a feltételek *a tőke, a munkaerő, de még az áruk és a szolgáltatások országok közötti áramlásában is*. Ez mindmáig *jelentős korlátokba ütközik*. E korlátok részben nyelvi, kulturális sajátosságokból és a hagyományokból következnek, de azon is alapulnak, hogy az országok sajátjukként rendelkeznek a területükön található természeti tényezőkkel. Az eltérő természeti és egyéb adottságok miatt az egyes országokban eltérő

¹ A Bródy András értéknagyságról írt vitáik (Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz.) kapcsán megjelenő cikkekben a nemzetközi érték és a nemzetközi cserearányok kérdése is felmerül. Bertóti László az 1980. évi januári számban megjelent vitáikcikkében pontatlanul értelmezte a nemzetközi értékkel kapcsolatos nézeteimet. Megjelenésre váró kéziratokban is vitába szállnak velem, s úgy tűnik, gyakran félreértések miatt. Ezért szükségesnek látom az erre vonatkozó felfogásomat az eddigieknél talán kevésbé félreérthető formában összefoglalni. Emellett néhány megjegyzést, illetve még kéziratban levő észrevételre és alternatív megoldási javaslatra is reagálok.

a termelőerők fejlődési üteme. Nagy különbségek alakulhatnak ki a különböző termékeket előállító munkák termelékenységében. Nem lehetséges a reálbérek, az értéktöbbletráták, illetve a profitráták kiegyenlítődése. Az életszínvonalban jelentős eltérések alakulnak ki az egyes országok között. E különbségek miatt azután már mesterségesen, állami eszközökkel is korlátozni kell az áruk, a tőke és különösen a munkaerő nemzetközi mozgását. Egységes nemzetközi gazdaság nélkül *nincs talaja az egységes nemzetközi érték kialakulásának*. Ebből következően nem alakulhatnak ki egységes árak sem a különböző országokban.

Két ország között például az egyes termékek termelékenységében és így átlagos termelékenységi színvonalukban is a következő eltérések létezhetnek:

Megnevezés	d	f	g	h	e	Összes érték	Termelékenységi színvonal
	termék egysége						
B ország ráfordításai	3	4	5	6	7	25	1
C ország ráfordítása	8	9	10	11	12	50	0,5

Ugyanannyi és ugyanolyan fajtájú termékek előállításához *C* ország éppen kétszer annyi munkát használ el, mint *B* ország. A termelékenységek eltérése az egyes termékeknél azonban nem egyforma. Például *d* termék előállításában *C* ország ráfordítása *B* országénak 2,66-szorosa, míg *e* termékéé az arány csak 1,71.

Az egyes országok gazdaságainak elkülönülése más jelenségekben is megnyilvánul. A természeti adottságok különbségeiből, a termelőerők eltérő fejlettségéből és más okokból következően eltérhet termelési és fogyasztási szerkezetük is. Hideg éghajlatú országban például nem termelhetnek déli gyümölcsöket, alacsony technikai színvonalon levő országban nem fejleszthetnek ki és állíthatnak elő bonyolult számítógépeket.

A nemzetközi értékviszonyok

Felvetődik a kérdés: hogyha nincs lehetőség a termelési tényezők (a természeti adottságok, a tőke és a munka) szabad nemzetközi mozgására, s az országok között jelentős termelékenységi színvonalkülönbségek léteznek, hogyan értékelődnek *a nemzetközi cserében* az egyes országok tényleges munkaráfordításai?

Marx a kérdéssel csak röviden, a munkabérek nemzetközi különbségeinek a vizsgálata kapcsán foglalkozott. Megállapította, hogy a világgpiacon a termelékenyebb és intenzívebb nemzeti munka több értéket termel, s így több pénzből is fejeződik ki.² Ennek alapján az a nézet alakult ki, hogy Marx a nemzetközileg átlagos munkaráfordítást tekintette nemzetközi értéknek. Első látásra ugyanis igaznak látszik, hogy ebben az esetben az átlagosnál fejlettebb ország egységnyi munkája nagyobb nemzetközi értéket hoz létre, mint a kevésbé fejlett ország egységnyi munkája.

Marx valójában nem foglalkozott azzal, hogy a termelékenyebb nem-

² Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet, 1967. 522. l.

zeti munkák pontosan milyen mértékben értékelődnek magasabbra a nemzetközi cserében, mint a kevésbé termelékeny nemzeti munkák.

A kérdésre többféleképpen is megpróbálhatunk választ adni.

Elsőként egy számpélda segítségével. Ebben feltételezzük, hogy *B* és *C* ország két-két terméket gyárt, de komparatív előnyök és hátrányok nélkül. (A fontos az, hogy eltekintünk a komparatív előnyöktől, s így akár 100-100 termékkel is ugyanaz lenne az eredmény!) A nemzetközi cserének így is lehet értelme, hiszen ha *B* ország csak *x*, *C* ország csak *y* termék előállítására szakosodik, növelhetik a szérianagyságot és ezáltal a termelékenységet.

Általában feltétel az, hogy a nemzetközi cserében az egyes országok ne veszítsenek munkaráfördítést. Ha az importált termékeket maguk kevesebb munkával tudnák előállítani, mint az érte kivitt terméket, ráfizetnének a nemzetközi kereskedelemre. Erre pedig általában nem hajlandók.

Megnevezés	Egységnyi <i>x</i>	Egységnyi <i>y</i>	Termelékenységi színvonal
	terméket előállít		
B ország	2 órai munkával	5 órai munkával	1
C ország	4 órai munkával	10 órai munkával	0,5

Ha *B* ország csak *x* terméket gyártana, például 8 *y*-t kellene importálnia. Mivel ezt maga 40 órai munkával tudná előállítani, hajlandó 20 *x*-et adni érte, hisz annak az előállítása is 40 órai munkájába kerülne. A 20 *x* vásárlásával *C* ország 80 órai munkát takarít meg, és pontosan ennyit használt el az exportált 8 *y* előállításához.

A cserében így egyik ország sem veszített, s nem is nyert munkaráfördítést, holott *C* ország 80 órai nemzeti munkáját adta *B* ország 40 óra nemzeti munkájáért.

A példából látható, hogy a nemzetközi csere létrejöttéhez megszabott feltétel — hogy tudniillik egyik partner se veszítsen munkaráfördítést — csak egy esetben teljesülhet: *ha a fejlettebb ország munkájának egysége annyi-szor ér többet a kevésbé fejlett ország egységnyi munkájánál, ahányszor magasabb a termelékenységi színvonala* (az egyes termékek termelékenységtérseinek átlaga).

A példa ebben a formában túlzottan spekulatívnek tűnhet, mert eltekint a valójában létező komparatív előnyöktől. Módosítja-e a komparatív előnyök figyelembevétele az iménti következtetést? Erre a következő példa elemzésével válaszolhatunk.

Megnevezés	d	f	g	h	e	Termelékenységi színvonal
	termék egysége					
B ország ráfordításai	3	4	5	6	7	1
C ország ráfordításai	8	9	10	11	12	0,5
C/B termelékenysége	0,375	0,444	0,5	0,545	0,583	

Látható, hogy B országnak d termék előállításában van a legnagyobb előnye, C országnak pedig e termék előállításában a legkisebb a lemaradása. E termékek képviselik a legnagyobb komparatív előnyt, ezek exportja tehát ésszerű.

Ha C ország $10 e$ -t exportál, B országnak annyival kevesebbet kell termelnie, ezáltal 70 órai munkája szabadul fel, amivel $23,33$ plusz d terméket gyárt. C ország a $10 e$ exportjához 120 órai munkát vont el d termelésétől, tehát $15 d$ -vel kevesebbet tudott előállítani. A nemzetközi kereskedelem végeredménye $23,33 d - 15 d$, azaz $8,33$ -dal több d termék. Ennyi komparatív előny származott összesen, azaz ekkora a realizált komparatív előny.

A komparatív előnyök realizálása révén lehetővé válhat, hogy az egyes országok nemzeti munkáinak le-, illetve felértékelődése a nemzetközi cserében bizonyos mértékig eltérjen a termelékenységi színvonalak arányaitól.

Ezt az összefüggést oly módon mutathatjuk be, hogy B és C országok nemzeti értékeit közös nevezőre hozzuk, vagy más szóval, egységesítjük. C ország termelékenységi színvonala példánkban B országnak pontosan a fele. Emiatt 2 egységnyi nemzeti értéke egyenlő B ország egységnyi nemzeti értékével. Egységesített értékeik arányai tehát a következők lesznek:

Megnevezés	d	f	g	h	e	Összes egységesített érték
	termék egységesített értéke					
B ország	3	4	5	6	7	25
C ország	4	4,5	5	5,5	6	25

A különféle nemzeti értékek ilyen egységesítése azt mutatja, hogy azon termékek egységesített értékei kisebbek az egyik országban, mint a másikban, amelyekből az adott országnak komparatív előnyei vannak. B ország d és f termékét, C ország pedig h és e termékét állítja elő komparatív előnnyel. Ha C ország nemzeti munkája B országnak pontosan a felét éri (így mutatja a termelékenységi színvonalai közötti különbség) akkor e termékének értéke a nemzetközi cserében 6 , míg B ország d termékéé 3 lesz.

C ország $10 e$ exportjából tehát 60 árbevételhez jut, amin $20 d$ -t tud vásárolni. Minthogy B ország $+23,33 d$ terméket állított elő, C ország pedig $15 d$ -vel kevesebbet termelt, a csere után B ország $3,33 d$ -vel, C ország pedig $5 d$ -vel lesz gazdagabb.

Az összes realizált komparatív előny B országnak maradna, ha e exportára 6 helyett csak $4,5$ lenne (a 45 árbevétel C ország éppen pótolni tudná a $15 d$ -t!); s az összes realizált komparatív előny C országhoz kerülne, ha e termék exportára 6 helyett 7 lenne, miközben d ára éppen egyenlő egységesített értékével (70 árbevétel $23,3 d$ vásárolható!).

Az egyes nemzeti munkák le-, illetve felértékelődése ily módon valamelyest valóban eltérhet a termelékenységi színvonalak különbségei által megszabottól. *A lehetséges eltérés nagysága a realizált komparatív előnyök nagyságától függ.*

Az itt bemutatottakhoz hasonló példákkal az is illusztrálható, hogy az exportáló országok egységesített értékeivel megegyező árak mindig minden

országoknak biztosítanak realizált komparatív előnyt, bár ennek elosztása nem egyenletes.

Az egységesített értékeket bemutató példa egy másik fontos összefüggésre is felhívja a figyelmet. Minthogy a példa szerint *B* és *C* ország is ugyanazon termékekből ugyanannyit termel, s a termékek egységesített értékeinek összege is egyenlő, az egységesített értékek valójában azt tükrözik, hogy azonos vásárlóerejű pénz esetén mekkorák az egyes országokban az (érték-arányos, ráfordításarányos) árak! Azonos termékek azonos mennyiségeinek az összára azonos vásárlóerejű pénz esetén szintén azonos!

A különböző termelékenységi nemzeti munkák le-, illetve felértékelődésének konkrét nagyságára ebből az összefüggésből kiindulva is következtethetünk.

A termelékenység fogalmából következik, hogy ugyanannyi nemzeti munkával — ha termelékenysége kétszer akkora *B* országban, mint *C*-ben — *B* országban kétszer annyi terméket tudnak előállítani, és megfordítva. Azonos vásárlóerejű pénz adott mennyiségével a két országban ugyanannyi terméket lehet vásárolni. De ha *B* országban a termelékenység kétszer akkora, mint *C*-ben, akkor ott ugyanannyi terméket feleannyi munkával állítanak elő, vagyis ugyanannyi terméknek fele akkora lesz a nemzeti értéke.

Ebből viszont az következik, hogy ha a nagyjából azonos vásárlóerejű pénz (például az aranypenz) vagy korunkban a különféle nemzeti valuták — vásárlóerejükhez igazodó — egymásra való átváltása lehetővé teszi a kölcsönösen előnyös külkereskedelmet (a komparatív előnyök kölcsönös realizálását), akkor az egyes nemzeti értékek a nemzetközi cserében az egyes országok termelékenységi színvonalaiiban mutatkozó eltéréseknek megfelelően vagy többé-kevésbé ahhoz igazodva értékelődnek!

Ezt az összefüggést is egy példával illusztrálhatjuk.

Megnevezés	d	f	g	h	e	Összesen
	termék nemzeti értéke					
B ország	3	4	5	6	7	25
C ország	8	9	10	11	12	50
	termék árai nemzeti valutákban					összesen
	B ország	30	40	50	60	
C ország	480	540	600	660	720	3000

Minthogy a példában *B* és *C* országban ugyanazon termékekből ugyanannyi van, könnyen kiszámítható, hogy *B* ország egy pénzegységének vásárlóereje egyenlő *C* ország 12 pénzének a vásárlóerejével. Azonos vásárlóerejű pénzekben az árak tehát a következő lapon levő táblázat szerint alakulnak.

Látható, hogy ezek az arányok pontosan megegyeznek az egységesített értékek arányaival. A külkereskedelmet tehát lehetővé, sőt kölcsönösen előnyössé teszik. Egyben az is látszik, hogy lehetséges a vásárlóerőparitástól való kisebb eltérés a tényleges átváltás során. *A gyakorlat is pontosan ezt erősíti meg.*

Megnevezés	d	f	g	h	e	Összár
	ára azonos vásárlóerejű pénzben					
B ország	30	40	50	60	70	250
C ország	40	45	50	55	60	250

A nemzeti értékeknek a termelékenységi színvonal különbségeihez igazodó (de gyakran attól kisebb-nagyobb mértékben eltérő) egységes nemzetközi értékelődését az országon belüli és az országok közötti konkurrencia leírásával is bizonyítani lehet.

Feltételezzük, hogy a belső árarányokat az értékarányok (ráfordításarányok) határozzák meg. Ha az export révén elérhető árak e belső áraknál egyes termékeknél kedvezőbbek, e termékek termelése és kínálata növekedni fog. Ha ellenben más területeken az importárak a belső termelés árainál alacsonyabbak, e területeken csökken a termelés. Következésképpen az egyes termékek termelékenységének országok közötti eltérése a termelékenységek átlagos eltérésétől (a színvonalak eltérésétől) bizonyos határokon belül marad. Mivel a nemzeti munkák nemzetközi értékelődésének a termelékenységi színvonalaktól való eltérését a realizált komperatív előnyök nagysága korlátozza, az eltérésnek az országon belüli konkurrencia leírt hatásai is gátat szabnak.

Abban az esetben, ha a külpiac általában fel- vagy leértékel egyes termékeket, a konkurrencia révén a kereslet—kínálati viszonyok változása ezt ellensúlyozó hatást fejt ki.³

A nemzeti termelékenységi színvonalak eltérése az egyes országok különböző termékszerkezete és a mindegyikben előállított termékek eltérő súlya miatt csak közelítő pontossággal számszerűsíthető. A többoldalú nemzetközi összehasonlítás és verseny lehetősége a nemzeti munkák értékelődését mégis a termelékenységi színvonalak eltérését közelítő értékek felé hajtja.

Az eddig vázolt összefüggéseket a különbözőzeti járadékok országok közötti érvényesítése módosíthatja a legnagyobb mértékben. Ha ezek a termékek egy-egy ország exportjának vagy importjának túl nagy hányadát teszik ki, s a különbözőzeti járadék a ráfordításokhoz képest nagyarányú, a termelékenységi színvonalak hatása háttérbe szorulhat. Például ha *C* ország döntően olajat exportál, s az olaj árában a különbözőzeti járadék a ráfordítások hússzorosát teszi ki, s ha *B* ország importálja az olajat *C*-től, *B* országnak akkor is sokkal több saját munkáját kell adnia, ha termelékenységi színvonala kétszer nagyobb, mint *C* országé. (Esetünkben *B* ország kb. tízszer annyi nemzeti munkát adna, mint *C* ország!) A különbözőzeti járadékok súlyának növekedésével az ilyen hatások egyre erősödnek.

Marx idézett tételét — amely szerint a fejlettebb országok nemzeti munkája több munkának számít a nemzetközi cserében — mindmáig sok

³ E versenymechanizmust részletesen Gacsályi István írta le. (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Programozott tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 544—553. l.) Véleményem szerint ezzel is beláthatóan lehet bizonyítani a nemzeti munkák átlagos le-, illetve felértékelődésére irányuló tendenciát. Nem tűnik megalapozottnak azonban a szerző azon állítása, hogy ezzel egyben azonos termékek azonos nemzetközi árvonzáspontjának a létezése is bizonyítható.

*marxista közgazdász úgy értelmezi, hogy az átlagos ráfordítást nemzetközi értéknek tekintik.*⁴

Mivel nem minden terméket termelnek a külpiaconon való értékesítésre, ezt úgy kellett pontosítani, hogy a nemzetközi értéket az exportált termékek nemzeti értékeinek átlagával határozzák meg. Így már eltérnek a hagyományos értékfogalomtól, hiszen az minden eladásra termelt termékre vonatkozik. Másrészt az érték objektíve akkor létezik, ha ármeghatározó tényező. Ehhez bizonyítani kellene, hogy — első megközelítésben — az így meghatározott nemzetközi érték (termelési ár) az árak centruma a nemzetközi kereskedelemben.

Ezt azonban nem lehet bizonyítani, de annál könnyebb cáfolni.

Jellemző, hogy a nemzetközi kereskedelem jelentős hányadát kitevő termékeket csak viszonylag fejlettebb országok exportálják. Ilyen termékek bizonyos termelőrendezések, anyagok, hadifelszerelések stb. Más termékeket jellemző módon kevésbé fejlett országok exportálnak. Ha általában a magas — bár egymástól is eltérő — termelékenységgű országok nemzeti értékeit átlagoljuk bizonyos termékeknél, s másoknál az átlag általában az alacsony termelékenységgű nemzeti munkák átlaga, akkor ezek az *átlagok nem lehetnek „egyenrangúak”, mint ahogyan a jelentősen eltérő termelékenységi színvonalú országok nemzeti értékei sem azok.*

Más vélemények szerint a nemzetközileg átlagos ráfordítás ugyan nem nemzetközi érték, de a nemzetközi érték mégis létezik.

Eszerint adott termékek előállításának különböző országokban érvényes termelékenységeit kell csak összehasonlítani. Az a tétel, hogy adott nemzeti munka annyiszor ér többet, ahányszor termelékenyebb, nem általában a színvonalra érvényes, hanem csak az egyes termékekre, külön-külön. Az „egységesítést” tehát csak termékenként kell elvégezni. Annak az országnak az egységesített értéke a nemzetközi érték, amely még exportál ezen az értéken. Mivel a külpiaconon tendencia van a termékek egységes árainak kialakulására, ennek az országnak az egységesített értéke lesz az ármeghatározó, a többi exportőr is ezen az áron értékesíti kisebb „egységesített” értékű termékét, s így a *külkereskedelemben járadékhoz jut.* Hasonló a helyzet az importnál, ha az importőr ország ily módon „egységesített” értéke magasabb, mint az importár. (Megjegyezzük, hogy ez valójában azonos a realizált komparatív előnnyel.⁵)

A nemzetközi érték e meghatározásával gyakorlatilag ugyanaz a probléma, mint ha azt a nemzeti értékek átlagával határozzuk meg. Ha egyes termékeket jellemzően csak a fejlettebb országok exportálnak — mások ezt esetleg nem is tudják termelni —, akkor itt eleve csak magas termelékenységgű munkákat egységesíthetünk. Például x terméket az Egyesült Államok 6, az NSZK 7, a Szovjetunió pedig 8 órai munkával állít elő. Ha a termék előállításában az Egyesült Államoknak van a legkisebb komparatív előnye — kis komparatív előny is csak akkor lehet, ha más termékhez viszonyítva ennek előállításában kedvezőbb az adott ország termelékenységi aránya —, az ő nemzeti értéke (sajátosan egységesített értéke) volna a nemzetközi érték. Egy másik terméket, y -t viszont Magyarország 6, Görögország 7, Spanyolország 8 órai munkával állít elő. A fejlettebb országok ezt nem is termelik. Az említett-hoz hasonló gondolatmenet alapján a nemzetközi érték a magyar ráfordítás-

⁴ Lásd például Bertóti László említett cikkét.

⁵ Bánfi Tamás kéziratban kifejtett, ez ideig nem publikált nézete.

nak megfelelően 6 lenne. Teljesen nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok nem adja cserébe például az autógyártásban elhasznált 6 órai munkáját, mondjuk, a kerékpárgyártásban elhasznált 6 óra magyar munkáért.

Olyan elgondolás is felmerülhet, hogy az azonos termékeket exportáló országok egységesített értékei közül a legkisebb komparatív előnnyel rendelkező ország egységesített értéke a nemzetközi érték. Az így definiált nemzetközi érték által szabályozott árak minden exportáló országnak lehetővé teszik komparatív előnyök realizálását. A nagyobb komparatív előnnyel rendelkező országoknak járadékszerűen nagyobb előny realizálását biztosítják.

Láttuk azonban, hogy a realizált komparatív előnyökön való osztozkodás arányait számos tényező befolyásolhatja. Lehetséges, hogy egy ország egyáltalán nem részesedik ezekből. Továbbá az is lehetséges, hogy exportált termékének egységesített értéke alatti áron is kedvező lesz a részesedése. A nemzetközi érték ilyen definíciója sem mentes tehát az ellentmondásoktól.

Hasonlóan ellentmondásos volna a nemzetközi érték olyan meghatározása, amely szerint az exportált termékek *egységesített értékeinek átlaga* az ármeghatározó nemzetközi érték. Ez esetben az átlagosnál — az ármeghatározónál — nagyobb egységesített értékű országok kerülnének kedvetlen, sok esetben veszteséges helyzetbe.

Végeredményben az a következtetés adódik, hogy erőltetett *egységes nemzetközi értékről* beszélni. Ez abból következik, hogy nincs a nemzeti gazdaságokhoz hasonlóan egységes nemzetközi gazdaság. Gyakorlati lehetetlenségét úgy bizonyítottuk, hogy megvizsgáltuk: lehet-e valamely adott munkaráfordítás árcentrum-meghatározó a nemzetközi kereskedelemben. Kiderült, hogy nem. *A nemzetközi cserearányokat a nemzeti értékekből s a nemzeti termelékenységi színvonalak eltéréseiből kiindulva lehet értelmezni.* Megértésükhöz alapvető az egységesített érték fogalma.

A nemzetközi cserearányok

Az eddigiekben bebizonyítottuk, hogy az áruk nemzetközi cseréjében a nemzeti értékek egymáshoz viszonyítva — a termelékenységi színvonalak egymáshoz viszonyított arányait közelítően — le-, illetve felértékelődnek. Milyen hatással van ez az országok közötti cserearányok alakulására?

Ennek vizsgálatakor először eltekintünk a komparatív előnyök létezésétől. Ha B ország termelékenysége kétszerese C országénak, és a B ország által exportált x termék nemzeti értéke 5 órai munka, s a C ország által exportált y termék nemzeti értéke is 5 órai munka, akkor egységnyi x -ért $2 y$ -t kell cserébe adni. Ha közben B ország termelékenysége a kétszeresére nő, de C országé változatlan marad, akkor B ország termelékenységi színvonala C országénak a négyszerese lesz. Egyéb termékek mellett a B által exportált x terméket is a régi munkaráfordításnak a felével, azaz 2,5 óra munkával állítja elő, C országban pedig nem változott a termelékenység, tehát egységnyi y -t most is 5 órai munkával állítanak elő, X termék nemzeti értéke a felére csökkent, y termék nemzeti értéke nem változott. Országon belül a következmény az volna, hogy ennek eredményeképpen kétszer annyi x -et kellene adni egy y -ért, mint eddig. Az országok közötti cserében azon-

ban más a helyzet. Ha B ország termelékenységi színvonala most négyszer nagyobb, mint C országé, akkor B egységnyi nemzeti értéke is négyszer annyit „ér”, mint C nemzeti értéke. Így 2,5 B országbeli érték 10 C országbeli értékkel egyenlő. A cserearány tehát változatlan marad a két ország közötti kereskedelemben, azaz $x = 2y$.

Ha tehát eltekintünk a komparatív előnyöktől, s abból a bizonyított tételtől indulunk ki, hogy a nemzetközi cserében egy ország nemzeti értéke annyszor „ér” többet a másik országénál, ahányszor magasabb a termelékenységi színvonala, mint a másik országé, akkor ebből az alábbi következtetés adódik: *a termelékenységi színvonal változásával párhuzamosan az egyes termékek nemzeti értékeinek a különböző országok közötti arányváltozása nem változtatja meg köztük a nemzetközi cserearányokat. Ellenkezőleg, a cserearányok ilyenkor változatlanok maradnak.*

Tudjuk azonban, hogy *az egyes nemzeti értékeknek a le-, illetve felértékelődése a nemzetközi cserében valamelyest eltérhet a termelékenységi színvonal-különbségek arányaitól.* Ezt a komparatív előnyök realizálása teszi lehetővé: változatlan ráfordítás mellett a realizált komparatív előnyök használati-érték-többletet is jelentenek, így tehát a kereskedő partnerek még akkor is kölcsönösen nyerhetnek a cserén, ha valamelyikük jobban leértékeli vagy kevésbé értékeli fel a nemzeti munkáját, mint azt termelékenységi színvonaluk különbözősége indokolná. A gyakorlat azt mutatja, hogy *a fejlettségre jellemző fejtett ország munkájának a termelékenységi színvonalak eltérése által indokolt-nál nagyobb mértékű leértékelődése a jellemző.* Ebből viszont az is következik, hogy a két ország termelékenységi színvonalának növekvő különbsége esetén előfordulhat *a nemzetközi cserearányoknak az elmaradó országok szempontjából való rosszabbodása. Ez akkor következik be, ha lemaradásukkal párhuzamosan egyre kisebb arányban részesülnek a realizált komparatív előnyökből.*

Az illusztrációra használt táblázatokból kiindulva megállapítottuk, hogy ha C ország e termékből 10 darabot exportál az egységesített értéknek megfelelő áron, s az árbevételén B országból d terméket vásárol d egységesített értékével azonos áron, az összesen realizált 8,33 d -ből B ország 3,33 egységet, C ország pedig 5 egységet nyer. Ha időközben B ország termelékenységi színvonala a kétszeresére nő, C országé viszont változatlan marad, de a komparatív előnyökben és hátrányokban nincs átrendeződés, a következőképpen alakulnak a nemzeti és az egységesített értékek:

Megnevezés	d	f	g	h	e	Termelékenységi színvonal
	termék nemzeti értéke					
B ország	1,5	2	2,5	3	3,5	2
C ország	8	9	10	10	12	0,5
termék egységesített értéke						
B ország	3	4	5	6	7	2
C ország	4	4,5	5	5,5	6	0,5

Ha a fejlettségbeli színvonalkülönbség növekedése folytán a realizált előnyökből nagyobb mértékben részesedik a fejlettségre jellemző ország, a cserearányok a lemaradó ország számára romlanak. Egységesített értékeknek megfelelő áron (amikor a nemzeti értékek le-, illetve felértékelődése pontosan a ter-

melékenységi színvonalak eltéréseinek felelt meg) C ország $10 e$ -ért kapott $20 d$ -t. A cserearány tehát $1 e = 2 d$ volt. Ha azonban az új helyzet eredményeképpen az összes realizált előny B országhoz kerül (azaz e exportára $4,5$ lesz, míg d -é változatlanul 3), $10 e$ -ért C ország már csak $15 d$ -t kap cserébe. Az új cserearány tehát $1 e = 1,5 d$!

Elméletben és a gyakorlatban is előfordulhat a cserearányok fordított irányú változása is. Általában azonban valószínűtlen, hogy valamely ország pozíciójának erősödése közben cserearányai romoljanak. *Megváltoztatja ezt az összefüggést a különbözőzeti járadékok arányának a járadékos termékek áraiban való jelentős növekedése, ha e termékeket a fejletlen, illetve lemaradó országok exportálják is.*

Ugyancsak más eredmény adódhat akkor, ha a termelékenységi színvonal-különbségek nem változnak, de valamely ország komparatív előnye egy-egy exportált termékének az előállításában nagyon megnő.

Tegyük fel például, hogy miközben B ország termelékenységi színvonala C országénak változatlanul a négyszerese (mint az utolsó példában is volt), de d termék előállításában megnő a termelékenysége, s ezáltal d nemzeti értéke B országban 1 lesz. Egységesített értéke ily módon 3 -ról 2 -re csökken. Ha C ország $10 e$ -t $4,5/e$ áron exportál is, a 45 árbevételén $22,5 d$ -t tud vásárolni. A cserearány tehát $1 e = 2,25 d$ -re módosul. Azaz C ország cserearánya javult, a nagyobb komparatív előnyre szert tett országé pedig romlott.

Azt jelenti-e ez, hogy B ország rosszabbul járt, mint eddig? Nem feltétlenül! A $10 e$ vásárlásával felszabaduló munkán $35 db d$ -t tudott előállítani. Megmaradó realizált komparatív előnye a $8,33 d$ helyett így is $12,5 d$ lett.

A példa érdekes lehetőségre hívja fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy *abban az esetben, ha egy ország olyan termékeket exportál, amelyek termelékenysége gyorsabban nő, mint a termelékenység általános növekedése, a cserearányok romlása még nem feltétlenül kedvezőtlen a számára!* (Kár, hogy Magyarország most ezt nem mondhatja el magáról!) Ez egyrészt komparatív előny — tehát a termék előállításában belföldön az átlagost meghaladó termelékenységjavulás — növekedésének lehet az eredménye. De abból is következhet, hogy az adott ország által exportált termékek előállításában más országokban is nagyobb lehetőség van a termelékenység növelésére. Az utóbbi esetben a szóban forgó termékek más termékekéhez viszonyított értéke — s így csereértéke is — minden egyes országban, s következésképpen a nemzetközi kereskedelemben is csökken. (E termékek egységesített értékei általában csökkennek!)

Az egyenértékű nemzetközi csere fogalma

A nemzetközi értékviszonyok és cserearányok alakulásának áttekintése után már válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy mit kell érteni az egyenértékű nemzetközi csere fogalmán.

Bizonyítottuk, hogy a jelentősen eltérő nemzeti termelékenységi színvonalak esetén a különböző nemzeti munkák nem lehetnek egyenértékűek. Ha a nemzetközi cserében az exportáló országok nemzeti értékeit egyenlőnek vennénk, a fejlettebb országok ráfizetnének a nemzetközi cserére.

Azt is bizonyítottuk, hogy sok esetben ugyanez volna az eredmény

akkor is, ha az exportáló országok nemzeti értékeinek átlagait vennék egyenértékűnek a nemzetközi cserében, vagyis ha a nemzetközi árák centrumát az exportált termékek nemzeti értékeinek átlaga határozná meg.

Az egyes termékek különböző országokban létező ráfordításait, értékeit úgy is egy nevezőre hozhatnánk, „egységesíthetnénk”, hogy figyelmen kívül hagynánk a termelékenységek országok közötti átlagos eltéréseit (a termelékenységi színvonalak eltéréseit), s csak az egyes termékek országok közötti termelékenységetéréseivel számolnánk. Ha a legkisebb komparatív előnnyel exportáló ország így egységesített értékét vennénk nemzetközi értéknek, akkor ez határozná meg a nemzetközi árat, s azok egységesek volnának. De az ilyen árral is az a baj, mint az átlagos ráfordítások által meghatározottakkal. *Ha bizonyos termékeket csak fejlettebb, másokat csak kevésbé fejlett országok exportálnak, az ilyen árák egyenértékűvé tennék a magasabb termelékenységi színvonalú országok nemzeti értékeit az alacsonyabb termelékenységű országok nemzeti értékeivel. Ez pedig abszurditás, lehetetlenség.*

Az is egyértelmű, hogy a komparatív előnyök realizálása, vagy a szérianövelés termelékenységnövelő hatása esetén *a nemzetközi kereskedelem nem csupán egyetlen cserearány mellett lehet kölcsönösen előnyös.*

A nemzetközileg egyenértékű cserének tehát nincs egyértelmű definíciója. A véleményem szerint elfogadható meghatározások:

— Egyenértékű a csere, ha mindegyik fél realizál valamennyi komparatív előnyt (bármily keveset is).

— Egyenértékű a nemzetközi csere, ha a realizált komparatív előnyökön használati értékben — mennyiségben — mérve egyenlően osztozkodnak a partnerek.

— Egyenértékű a nemzetközi csere, ha a realizált komparatív előnyökön mindkét ország nemzeti értékén mérve egyenlően osztozkodnak a partnerek. (Ez utóbbi definíció egyben azt is jelenti, hogy használati értékben mérve a termelékenységi színvonalak arányában részesednek. Ahányszor fejlettebb az egyik partner, annyszor nagyobb a használati értékben kifejezett részesedése a realizált komparatív előnyökből.)

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok (ezen belül a nemzetközi kereskedelem) nemzetitől eltérő jellegét az is mutatja, hogy a jelentősen különböző fejlettségű fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti árucserre ilyen értelmezés szerint sem egyenértékű. A fejlődő országok egyenlőtlen helyzetének magyarázatára számos okot lehet felsorolni, s a különböző oldalakról közelítő elméletek sem hiányoznak, ha e cikkben nem térünk is ki ezekre.

A beruházásirányítási rendszer elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre

A legutóbbi években különféle fórumokon, több kutatás keretében is napirendre került a beruházások irányítási rendszerének vizsgálata, működési tapasztalatainak összegezése. Számos határozat, intézkedés, jogszabály is született a beruházási tevékenység egészére jellemző kedvezőtlen jelenségek kiküszöbölésére. Ennek ellenére számottevő kedvező változás nem következett be. A beruházási vásárlóerő szabályozása továbbra is visszatérő gond, megoldatlansága a beruházások növekedési ütemének ciklikus alakulásában is megnyilvánul.

Állandó ütemű, hosszú időn át egyenletes növekedés természetesen nem várható el a beruházások esetében sem. Apróbb ingadozások — a tervtől való eltérések is —, a gazdaság külső és belső helyzetének függvényében alkalmazott szándékos visszafogások és élénkítések, kisebb ütemváltások célszerűek lehetnek. Az elmúlt években azonban a beruházások esetében *az irányítás szándékától független, tág határok közötti ingadozás mutatkozott.*

A növekedési ütemek hullámzása csak egyik megnyilvánulási formája a beruházási tevékenység feszültségeinek. A pénzügyi és az anyagi-műszaki megalapozottság hiányos, a megvalósító kapacitások az igényekhez képest szűkösek, a beruházások szétforgácsolódnak. Ez elsősorban a megvalósítás elhúzódtásában, a költségek emelkedésében jut kifejezésre. Gyakran a kapacitások kihasználása sem megfelelő, és néha az új termékek minősége is elmarad a piac igényeitől. Összefoglalóan azt mondhatjuk: *sem a célok kiválasztásában, sem a megvalósítás során nem érvényesülnek megfelelően a gazdaságosság követelményei.*

A beruházási tevékenység kedvezőtlen vonásai 1968 előtt és után egyaránt megmutakoztak. Az 1968. évi gazdaságirányítási reform kidolgozásakor megfogalmazott nyereségérdekeltség hatékony gazdálkodásra — ezen belül hatékony beruházási tevékenységre — készíthetné a termelőket. Hamar kitűnt azonban, hogy gazdaságunkban az alapvető érdek a reform óta is a termelés mennyiségi kiterjesztéséhez fűződik, ez pedig a legkényelmesebben a felhasznált termelési tényezők, a tőke és a munkaerő növelésével érhető el.¹

A növekedési törekvések rangsorolásában határozott szelekció nem érvényesül, ami az ágazatok közötti arányok konzerválásának irányában hat.

Mindezek a jelenségek szorosan összefüggnek a gazdálkodás általános

¹ A vállalatok expanziós törekvéseit, ennek magyarázatát szemléletesen írja le Kornai János [3]. A növekedés érdekeltségi oldalával foglalkozik Molnárné Venyige Júlia [7].

jellemzőivel. Az okok és az összefüggések feltárása szükségessé teszi az irányítási rendszer általános elvi alapjainak tisztázását.

Az irányítási rendszer egésze — a népgazdasági tervezés, a közgazdasági szabályozórendszer és a szervezeti, intézményi rendszer működése együttesen — fejt ki azt a hatást, amely a gazdálkodás általános körülményeit, cél- és eszközrendszerét, a gazdálkodó egységek magatartását meghatározza. A beruházási (eszközgazdálkodási) tevékenység — beleértve a kapacitások kihasználását is — azonosságot mutat a gazdálkodás többi elemével (például a munkaerő- és az anyaggazdálkodással, az értékesítési tevékenységgel stb.), és ez nem is lehet másképp. Kiemelését az indokolja, hogy a gazdálkodás jövőjét is jelentősen befolyásolja. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy a beruházási tevékenység önmagában, minden más körülmény változtatása nélkül érdemben javítható volna.

A gazdaságirányítási reform alapelveinek érvényesülése 1968—1979 között

Az irányítási rendszer elemeinek áttekintéséhez az 1968. évi gazdaságirányítási reform megalapozó dokumentumaiból: az 1966. évi párthatározatból és a reform irányelveiből indulok ki. Ezek a dokumentumok sokoldalúan foglalkoztak az irányítási rendszerrel. Az elvekből csak a témánk szempontjából legfontosabbakat emelem ki, és ezeket is csak a beruházásokra értelmezem.

Bár a reform határozatai általában helyesnek bizonyultak, és figyelemreméltó előrehaladást eredményeztek a gazdaságirányításban, az elemzésben a hangsúlyt a kritikai észrevételekre helyezem, különösen azokat a vonásokat emelve ki, amelyek az elvek érvényesülésének korlátaiból következnek.

A központi irányítás alapját a népgazdasági tervek képezik. A tervezőmunka hangsúlya a hosszú és a középtávú tervekre helyeződik.

A távlati terv egyelőre nem látja el megfelelően alapvető feladatát: a népgazdaság és a társadalom fejlesztési irányainak kialakítását. Ez menthető azzal, hogy a távlati tervezés csak rövid múltra tekinthet vissza, módszerei még kiforratlanok. A távlati tervezés a társadalom és a gazdaság *egyes területei* (elsősorban az életszínvonal) alakulását munkálta ki, átfogó, teljes körű hosszú távú terv eddig nem készült. A távlati tervezés így nem nyújt olyan alapot a fejlesztési politika kialakításához, a nagy horderejű fejlesztési elhatározásokhoz, amilyen szükséges lenne. A távlati tervhez kidolgozott ágazatfejlesztési koncepciók egyenként, önmagukban talán mind reálisak, de *együtt* már meghaladhatják a népgazdaság lehetőségeit, összehangolásukra pedig nem kerül sor. Így a valóság — de már a középtávú terv is — szükségszerűen távol kerül a távlati tervezés során kidolgozott fejlesztési elképzelésektől.

A *középtávú* beruházási tervezés középpontjában az áll, hogy az adott öt-éves időszakban mennyit lehet — évről évre egyenletesen növekvő ütemben — beruházásokra költeni, és ezt hogyan lehet elosztani. Az elosztás során a tervezők a lehetőségek és az őket messze meghaladó igények összehangolására törekcsenek. Eközben az ágazatok erős nyomást gyakorolnak a funkcionális szervekre, hogy a rendelkezésre álló lehetőségekből minél többet szerezzenek meg. Az elosztás során sem kizárólag a *célok* mérlegelése, rangsorolása a fő szempont, hanem különféle — részben közgazdasági szempontból lényeges, részben lassanként megmerevedő, elsősorban tervezéstechnikai jellegű — arányok kialakítása, illetve betartása kerül előtérbe: ágazatok

és alágazatok aránya, anyagi-műszaki összetétel, döntési körök közötti arány. E tervezési fázisban mindig bebizonyosodik, hogy nagy a folyamatok determináltsága, a korábban — a tervmunkák előtt és tőlük függetlenül — hozott beruházási döntések nagymértékben kitöltik az ötéves beruházási előirányzatot az állami döntési körben. Ugyanakkor a vállalati körben tervezett beruházási előirányzat tartalmáról, a vállalati beruházási célokról igen kevés az információ. Így rendkívül leszűkül a fejlesztési politika mozgási szabadsága.

A tervezés folyamatában lényegében teljesen elosztásra kerülnek a beruházási lehetőségek (elsősorban a központi pénzügyi források). A végrehajtás folyamatában viszont a változó külső és belső körülmények, a tervezés időszakában még előre nem látható beruházási szükségletek, továbbá a felmerülő többletköltségek túlköltekezéshez vezetnek. (Rendszeresen, minden középtávú tervidőszakban többet fordítottunk beruházásokra, mint amennyit terveztünk. A többlet folyó áron a IV. ötéves tervidőszakban megközelítette a 20 százalékot, de az V. ötéves tervidőszakban is várhatóan meghaladja az 5 százalékot!) A fejlesztési eszközök túlfeszítése a termelés oldaláról indul el, mivel a termelési feladatok a legkevésbé korlátozottak. A rendszer termeléscentrikussága azt eredményezi, hogy a kapacitásbővítés válik elsődleges céllá (a kapacitáskihasználás vizsgálata, a tartalékok feltárása háttérbe szorul). Utána következik a pótlás, majd a nem termelő szektor szükségleteinek figyelembevétele. Ez a rangsor az extenzív fejlődés jellemzője. Bár az újonnan termelésbe vonható munkaerő korlátozottsága nyilvánvaló, az új kapacitások jelentős munkahelybővítéssel is járnak, azaz összességében is az extenzív fejlődés jegyei válnak jellemzővé, az intenzív fejlődés hangoztatása ellenére.

A tervezés szükségszerűen csak bizonytalansági *sávok* között lehetséges, hiszen öt évre előre lehetetlen minden gazdasági folyamatot pontosan felmérni. Például a decentralizált források és így a vállalati fejlesztési lehetőségek is függenek a vállalati jövedelmek alakulásától. A gazdálkodás és a gazdaságirányítás számtalan körülménye hat rájuk, ezért csak prognózis jelleggel tervezhetők. A beruházásoknak az előirányzatot rendszeresen meghaladó teljesítéséért azonban nem egyedül a decentralizált források túlzott képződése a felelős, hanem az őket kiegészítő állami támogatások és a hitelek, azaz az irányítás magatartása is.

A beruházási teljesítéseknek a középtávú terv előirányzataitól eltérő alakulása következtében megerősödött az éves terveknek az irányításban betöltött korrekciós szerepe. Ez jelentős részben a már bekövetkezett események (az új döntések, illetve a középtávú tervben feltételezettől eltérő gazdálkodási viszonyok) hatásainak figyelembevételét jelenti, azaz általában a középtávú terv éves előirányzatának a felemelésével jár. (A IV. ötéves tervidőszakban az éves tervek előirányzatai — folyó áron — átlagosan 11 százalékkal haladták meg a középtávú terv éves összegeit, az utolsó tíz évben mindössze egyszer — 1980-ban — fordult elő, hogy az éves terv alacsonyabb összeget irányzott elő a középtávú terv éves üteménél.)

Az éves terveknek az adott év beruházási folyamatára gyakorolt hatása azonban csak nagyon szerény lehet, mivel az intézkedések csak az új döntéseket érintik, így hatásaik csak a későbbi években jelentkezhetnek. (A tapasztalat szerint a beruházások megvalósításának első évében a teljes költség 5, a másodikban 15—20 százalékát használják fel.) Ahhoz, hogy

az adott év beruházási színvonala számottevően csökkenjen, mérsékelni kellene a már folyamatban levő beruházások megvalósítási ütemét. Ez viszont — ha egyébként jó fejlesztés megvalósításáról van szó — nagyobb kárt okozna, mint a beruházási előirányzat túllépése. Ennek ellenére előfordul, hogy egy-egy állami nagyberuházás éves pénzügyi ráfordítását korlátozzák. A nem termelő beruházásoknál ez gyakrabban fordul elő, például a Budavári Palota nagyberuházásánál rendszeresen. A megvalósítást csak akkor szabad lassítani, ha a ráfordítások korlátozásánál nem lényegesen kisebb arányban használatba vehetők az elkészült objektumok. Ez a termelő beruházásoknál általában nem biztosítható! (Az éves pénzügyi ráfordítások korlátozása természetesen ellentétben áll azzal a tartós törekvéssel, hogy a beruházások megvalósítási időtartama csökkenjen.)

Az éves terv korrekciós szerepe összefügg azzal, hogy a tervezési munka középpontjában az adott időszak beruházási kifizetései, elsősorban a mennyiségi előirányzatok állnak. Az éves tervek korrigáló szerepe lényegében utólagos, az irányításban betöltött szerepük szükségszerűen korlátozott.

A népgazdasági tervnek a beruházási folyamat irányításában betöltött szerepe nem szűkíthető le a terv beruházási fejezetére. Az ebben foglaltaknak szoros kapcsolatban kell lenniük a terv más fejezeteivel, illetve előirányzataival. Mégis: míg a termelés és a jövedelmek átlagosan általában a tervek előirányzataihoz közel realizálódnak, addig a beruházási kifizetések rendszerint lényegesen meghaladják a tervezettet. Lényegében tehát a tervezettnél jóval nagyobb befektetéssel érjük el a tervezett eredményt. Ennek egyik fő oka az, hogy a megvalósult beruházások eredményei (termelés, jövedelmek) elmaradnak az előirányzatoktól. A másik ok az, hogy a terv olyan (termelési, export- stb.) előirányzatokat is tartalmaz, amelyek beruházások nélkül nem valósíthatók meg, de a beruházási fejezet nem számol velük. Ezt esetenként a nemzetközi megállapodások, máskor az ágazatok tudatos magatartása okozza: tapasztalatból tudják ugyanis, hogy legfontosabb céljaikhoz *menet közben* is megkapják a szükséges összeget, felesleges már a tervezéskor túlterhelni velük a szűkös beruházási keretet.

A szocialista állam irányító és befolyásoló szerepe a beruházások egész körére kiterjed, mégpedig kisebb részben közvetlenül, az egyes konkrét beruházási célok meghatározásán át, nagyobb részben a hitelpolitika, a jövedelemelvonási és az anyagi érdekeltségi rendszer szabályainak megállapításán, valamint a költségvetési előirányzatokon keresztül.

A mechanizmus irányelveiben megfogalmazott elképzelések² formai szempontból megvalósultak. Létrejöttek a nagyberuházások, a célcsoportos beruházások, az egyéb állami beruházások és a vállalati beruházások döntési kategóriái. Az alapelvekben előirányzottnál azonban lényegesen szélesebb körben érvényesül a *közvetlen* központi befolyás. Az állami döntésű beruhá-

² A mechanizmusirányelveinek megfogalmazása szerint: „...a népgazdaságilag nagy jelentőségű új termelő létesítmények, az infrastruktúra beruházásai, valamint a nem termelő szféra nagy egyedi, vagy esetleg összevontan megjelölt beruházásai továbbra is központilag kerülnek majd eldöntésre, s finanszírozásuk az állami költségvetésből történik. Színtartó és kisebb fejlesztő beruházásaikat a vállalatok fogják meghatározni, és saját eszközeikből finanszírozzák. A beruházások jelentős része viszont vállalati nyereségből visszafizetendő bankhitelből fog történni, olyképpen, hogy a bank által nyújtandó beruházási hitelek globális összegét, s ennek ágazatok (részben célok) közötti megoszlását nagy vonalakban a népgazdasági terv határozza meg, e kereteken belül azonban a bank a hiteleket elsősorban a beruházások reálisan várható jövedelmezősége alapján ítéli oda a jelentkező vállalatoknak.”

zások aránya az évek során általában 50 százalék körül alakult, az egyidejűleg folyamatban levő állami nagyberuházások száma meghaladja a 40-et, a célcsoportok száma 18. A vállalati beruházásoknál is erőteljesen érvényesül az állam közvetlen befolyásoló szerepe: csaknem 60 állami beruházási támogatási cél, 29 hitelpreferencia és jónéhány ágazati és ágazatközi hitelkontingens van érvényben, s ezeken felül is sok fejlesztési következményekkel járó központi döntés születik (például a nemzetközi együttműködés területén).

A vállalati körben megvalósuló beruházások³ vizsgálata azt mutatja, hogy 1974—76 között a vállalatoknak csak mintegy kétötöde nem vett igénybe külső forrást beruházásainak megvalósításához. Ezek a beruházások kb. 15 százalékát adták a vállalati beruházások egészének, a szocialista szektor beruházásain belüli arányuk pedig még a 10 százalékot sem érte el. A reform irányelveiben csak kivételként elismert állami fejlesztési kedvezmény a gyakorlatban rendszerré vált. Már 1971-ben 34 támogatási cél volt, 1976-ban pedig számuk már elérte a 60-at. Az állami támogatás esetenként az alaphiány rendezését szolgálja, *címzetten a tervben*. Egyes támogatási célok egy-egy vállalatot érintenek. Széles körű a közvetlen — vissza nem térítendő — állami támogatás (az összes támogatásnak több mint 60 százaléka). 1974—1976 között a vállalatok valamivel több mint kétötöde kapott fejlesztési támogatást, és e vállalatoknál valósult meg a vállalati beruházások csaknem kétharmada. A támogatási rendszer csökkentette a hitel és az anyagi érdekelttség szerepét. 1976-ban a hiteleknek csupán 20 százalékát helyezték ki olyan vállalatokhoz, amelyek nem kaptak állami pénzt beruházásaikhoz.

Mindez együttesen azt mutatja, hogy a beruházási döntésekben igen széles körben érvényesül az állam közvetlen befolyása.

A központi források juttatásának másik oldala az, hogy fedezetüket csak úgy lehet megteremteni, ha a jól jövedelmező vállalatoktól viszonylag többet vonunk el. Nem valósult meg tehát az az elgondolás, hogy a különösen jövedelmező és a jövedelmezően exportáló vállalatok az átlagosnál jóval több saját alappal rendelkezzenek beruházási célokra.

Az új gazdaságirányítási rendszer jelentős szerepet szánt a hitelezésnek a beruházások jövedelmezőség szerinti szelekciónak. A hitelezésnek ezt a szerepét a hitelpreferenciák és a hitelkeretek előírásának rendszere erősen korlátozza. A preferenciák a kedvezmény mellett jogcímet is jelentenek a hitel elnyerésére. Megoldatlan viszont a preferenciák folyamatos „karbantartása”: annak vizsgálata, hogy indokolt-e a fenntartásuk; megvonásukra pedig még alig volt példa.

A hitelkibocsátásnak (a költségvetési források mellett) jelentős szerepe lehetne a beruházási célú vásárlóerő szabályozásában: szükség esetén fokozódó vagy csökkenő hitelkihelyezéssel lehetne élni a vállalatok vagy visszafogni a beruházási tevékenységet. A hitelkibocsátásnak ez a rugalmassága a gyakorlatban nem tapasztalható, sőt az esetenkénti túlköltekezéshez a hitelexpanszió is hozzájárult. Ennek oka, hogy a tervben meghatározott célok hitelezésétől a bank nem zárkozhat el, másrészt pedig az, hogy a tervhez képest jelentkező új célokhoz is gyakran a hitelezés útján teremtettünk forrásokat.

³ Ezeket részletesen elemzi Deák Andrea [2]. Az arányokra vonatkozó adatok ebből a cikkből származnak.

A gazdasági döntések kerüljenek az informáltság és az érdek szempontjából a legmegfelelőbb szintekre.

A döntési szintek a beruházások jelentős részénél nagymértékben átfedik egymást. 1974—76 között a vállalati döntésű beruházások több mint kétharmada olyan vállalatoknál valósult meg, amelyek állami pénzt is kaptak beruházásaikhoz (40—45 százalékuk támogatást kapott, 25 százalékuk állami döntésű beruházást valósított meg).⁴

Az állami pénzt odaitéelő fórumok döntésük előtt áttekintik a vállalat egész fejlesztési politikáját. Javasolnak vagy megakadályoznak egyes beruházásokat, állást foglalnak a létrehozandó kapacitások szükségessége, a tervezett költség realitása, a technológia, az ígért gazdaságosság elfogadhatósága tekintetében. A költségvetési források intézményes lehetősége azonban erősíti az állami pénz megszerzésében való érdekeltséget, a vállalati nyereségérdekelttség rovására, látszólag a vállalati érdek helyébe téve a „népgazdasági érdeket”. Csökkenti továbbá a megalapozott döntéshez szükséges információk megszerzésének fontosságát is.

A népgazdasági érdek természetesen nincs ellentétben a gazdaságossággal, megfelelő árrendszer esetén a vállalati jövedelmezőséggel sem, legalábbis nem széles körben. A környezetvédelmi és a honvédelmi beruházásokon kívül szinte kizárólag a gazdálkodás köréből társadalompolitikai megfontolások alapján kivont területek (például oktatás, egészségügy) kezelhetők a vállalati érdektől függetlenül. Nem helyes azonban ezeknek és különösen a nem termelő infrastruktúra egészének a fejlesztési feladatait szembeállítani a gazdaság egyéb területeinek fejlesztésével.

Sokkal célszerűbb úgy kezelni ezeket a fejlesztéseket, mint amelyeknek a hatékonysága nehezen számszerűsíthető, pénzügyi kategóriákkal nehezen mérhetők, de amelyek *alapvetően* meghatározzák a közvetlenül termelő szféra hosszú távú fejlődését.

A népgazdasági tervekben megfogalmazott fejlesztési döntések megvalósítása is csak akkor szolgálja valóban a népgazdaság érdekét, ha a gazdaságosság szempontjai messzemenően érvényesülnek. Ennek módja az egyedi döntéseknél az adott fejlesztési cél leghatékonyabb megvalósítási változatának a kiválasztása. Azoknak a tervelőirányzatoknak az esetében, amelyek nem egy-egy konkrét beruházás, objektum megvalósítását irányozzák elő, hanem általánosabb célt tűznek ki (például egy-egy iparág rekonstrukcióját), a különböző fejlesztési elképzelések versenyeztetése szolgálhatja leginkább a gazdaságosság érvényesítését.

A vállalatok információinak hiányosságai összefüggnek azzal is, hogy a külkereskedelmi tevékenység még mindig nagymértékben elkülönül a termeléstől: a hazai árak még az importált és az exportált termékek esetében is elszakadnak a világpiacon árártól.

A vállalatok legyenek önállóak, kezdeményezők, mozgékonyak, vállalják a felelősséget, legyen vállalkozó kedvük.

A vállalatoktól elvárt magatartási elemek nyilvánvalóan csak az érdekeltiségre épülve alakulhatnak ki akkor, ha éppen az ilyen magatartás szolgálja a leghatékonyabban érdekeik érvényesülését. A gyakorlatban ez a feltétel nem valósul meg, egyrészt azért, mert az áruviszonyok érvényesülése korlátozottabb a reform alapelveiben vázoltnál, másrészt pedig, mert az irányításon belül fennmaradt az adminisztratív eszközök viszonylag széles

Lásd Deák Andrea idézett cikkét.

körü alkalmazása, s így nincs megfelelő kényszer a kezdeményező, felelősségteljes gazdálkodásra. A gazdálkodó egységek egy részénél tapasztalható ugyan kezdeményező gazdálkodói magatartás, de a termékszerkezet korszerűsítése a vállalatok többségénél elmarad a kívánatostól.

A központi irányító szervek gyakori intézkedéseinek következtében — amelyek esetenként jelentősen módosítják a vállalatok számára a gazdálkodás körülményeit, elsősorban jövedelemviszonyaikat — a vállalatok felelősségvállalása az esetek nagy részében nem is kérhető számon. Nem meglepő, hogy a vállalatok máskor is kibúvókat keresnek, többnyire sikerrel. Hiszen még olyankor is, amikor rendkívüli intézkedésekre nem kerül sor, a beruházási döntésekért viselt felelősség — a véleményező kiterjedt köre (végső soron a döntésben való részvétele) miatt — alig értelmezhető. A célok kiválasztásáért és a megvalósítás, majd az új kapacitás működése során előforduló kedvezőtlen jelenségekért (a megvalósítási költség- és időtöbbletekért, az értékesítés nehézségeiért, s mindezek együttes hatására a gazdasági eredményeknek a tervezettől való elmaradásáért) felelőst találni szinte lehetetlen. Az elmúlt években az állami nagyberuházások előterjesztéséhez véleménynyilvánításra jogosult főhatóságok köre állandóan bővült. Ez összefügg azzal, hogy a döntések nagy részét magasabb fórumok hozzák, mint ahogy azt az információk részletessége megkívánná. Például az állami nagyberuházások fejlesztési célját az Állami Tervbizottság hagyja jóvá, a beruházási javaslatot — egy lényegesen részletesebb, műszaki megoldásokat stb. tartalmazó dokumentumot — ugyancsak az Állami Tervbizottság vagy a Minisztertanács. A beruházási javaslat tartalma így szükségessé teszi a szakértő szervek véleményének kikérését. (A részletkérdésekre szorítókozó vélemények veszélye egyébként az, hogy — az adott szempontot az összefüggésekből kiemelve — túlbiztosításra törekszenek, az indokoltnál költségesebb megoldásokat javasolnak.)

A véleményezési eljárások szaporodását megkérdőjelezi, hogy a főhatóságok egy részének véleménye formális. (A tapasztalat szerint ritkán tesznek olyan észrevételt, hogy nincs munkaerő, a termék nem vagy nem gazdaságosan értékesíthető stb.)

Noha az elmondottak elsősorban az állami döntési körbe tartozó beruházásokra, azon belül is a nagyberuházásokra a jellemzőek, egyes elemei a vállalati beruházásoknál is megtalálhatók, ha állami támogatás vagy hitel is részt vesz a finanszírozásban. Gyakran azonban éppen az a jellemző, hogy a vállalatok nem veszik számításba a döntés megalapozásához szükséges információk teljes körét.

A beruházásokért viselt felelősség előtérbe kerül a tervező és a megvalósításban részt vevő vállalatoknál: számtalan jogi intézkedés helyez kilátásba a vállalt kötelezettségek, szerződésck megszegése esetére anyagi hátrányt. Mivel azonban a beruházások iránti igények messze meghaladják a hatékony megvalósítás lehetőségét, a tervezők és a kivitelezők is monopóliumhelyzetben vannak, ami kétséges teszi a jogi szankciók érvényesíthetőségét a beruházók részéről.

Az irányításban ne az adminisztratív, hanem a közgazdasági eszközök domináljanak.

Bár a reform eredményeként nőtt a közgazdasági eszközök szerepe, széles körben maradtak fenn vagy éledtek újjá adminisztratív, illetve csak látszólag közvetett irányítási elemek. Ilyenek például a *tervzsűrítések*

(amelyek gyakran alig különböznek a tervjövahagyástól), a *kivitelezők kijelölése* egy-egy beruházás munkáinak elvégzésére, azok az *egyedi intézkedések*, amelyek a vállalatok jövedelem- vagy alapképződését rendezik át (például bérpreferenciák, fejlesztésialap-kiegészítések, egyedi termelési adók, dotációk stb.), továbbá végső soron a közgazdasági *szabályozó elemek* gyakori *változtatásai* is. Mindezek elsősorban a terv előirányzatainak betartását, a költségvetési egyensúlyt kívánják szolgálni. A tervben előirányzott beruházási színvonalat megközelítő pénzügyi teljesítés érdekében számtalanszor alkalmaztunk korlátozó vagy élénkítő intézkedéseket a beruházási vásárlóerő szabályozásában (az előbbieket például 1971—72-ben, 1978—79-ben, az utóbbiakat például 1973—74-ben és 1975—76-ban).

A szabályozók gyakori változtatása nehezíti a vállalatok hosszabb távú szemléletének kialakulását, egyben felmentést is ad számukra korábbi döntéseik kedvezőtlen következményei alól.

Nem elhanyagolható következménye a szabályozók — elsősorban mértékeik — gyakori változtatásának az sem, hogy a gazdálkodó szervek nem számolnak túlságosan komolyan egy-egy új elemmel, mert számítanak rá, hogy hamarosan másik lép a helyébe.

Kapjanak tágabb érvényesülési teret, aktívabb szerepet az árviszonyok: a piac, a pénz, az árak, a jövedelmezőség, a hitel.

Ebből a szempontból a legnagyobb baj az, hogy a pénznek mint korlátnak a vállalatok számára nincs valódi jelentősége. Ezért sem az árak, sem a jövedelmezőség nem meghatározója a döntéseknek. A keresleti túlsúly jórészt annak a következménye, hogy a központi és a helyi államigazgatási, társadalmi és politikai szervek — kilépve a tervezés és a szabályozás kereteiből — az egyedi beavatkozások, kivételek egész sorát szorgalmazzák, illetve alkalmazzzák (jellemző példa erre a veszteséges vállalatok állandó kisegítése).

A pénzügyi korlátok fellazulása — a beruházások túlfutása — azután óhatatlanul kikényszeríti a korlátozó intézkedéseket, a még szabad források elvonását is.

A nyereségérdekelttség a vállalatok számára elsősorban azt jelenti, hogy érdekük a nyereség összegét az előző évhez képest valamelyest növelni, ez pedig gyakran a termelés bővítése útján a legegyszerűbb.

A népgazdasági tervezésben és a vállalati gazdálkodásban is segítsük elő a gazdasági kockázat helyes felmérését és számbavételét.

A jövőre vonatkozó ismeretek korlátozottsága miatt a népgazdasági tervezésben is számolni kell a bizonytalansággal. Ez a terv kidolgozása-kor abban juthatna kifejezésre, hogy az előirányzatok nagy részét *sávban* határozzuk meg; az egyes folyamatok alakulásának függvényében cselekvési alternatívákat, eltérő változatokat fogalmazzunk meg; legfőképpen pedig: számottevő tartalékot képezünk a menet közbeni módosítások fedezetére.

Ezek a tervezési módszerek azonban nem nyertek valódi polgárjogot. A tervezőmunka folyamán kezdetben még van némi — bár induláskor is csekély — tartalék, és egyes előirányzatok sávokban készülnek. Az igények és a lehetőségek közötti egyezkedések során azonban a sávok alsó határa közeledik a felsőhöz, végül összeolvadnak, a tartalék pedig csaknem teljesen elosztásra kerül.

A vállalati tervezésben és a gazdálkodásban sem más a helyzet. Például azokhoz a fejlesztésekhez, amelyekhez állami támogatást vagy hitelt is igénybe vesznek, rendszerint olyan törlesztési szerződések tartoznak, ame-

lyek teljesítése már a tervezett hozamoktól való viszonylag csekély elmaradás esetén is nehézségbe ütközik. (Külön gondot okoz, hogy a jövedelmezőségre vonatkozó számítások túlságosan optimisták.)

A kockázat elégtelen figyelembevételét az is jelzi, hogy az állami nagyberuházások előkészítéskor számított D -mutatót — noha az a 15 éves időhorizont és a világpiaci árak alkalmazása miatt közismerten csak nagy bizonytalansággal prognosztizálható — az előterjesztők többnyire egyetlen számmal (és több tizedes pontossággal!) adják meg, bár rendelet is előírja a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb esetek számbavételét és hatásuk bemutatását.

A beruházásirányítási rendszer összefoglaló értékelése

Az irányítási rendszer ellentmondásai

A reform alapelveit jelentő szempontok megvalósulásának korlátai az eddig eltelt több mint tíz év alatt feloldhatatlannak bizonyultak. Erre nagyrészt a reform következetlenségei adják a magyarázatot.

A reform kidolgozásakor a *beruházási rendszerrel kapcsolatosan három igény fogalmazódott meg: valamilyen mértékű beruházási önállóság, a hatékonysági követelmény és az állami preferenciák érvényesítése.*

A három igény közül a hatékonysági követelmény és az állami preferenciák egymás rovására érvényesíthetők. Minél erőteljesebb a preferencia, annál kisebb érdeke fűződik a beruházónak a hatékonysághoz. Ha az állami kedvezmény — például a hitel kamatterheinek csekély enyhítése — révén az adott beruházás jövedelmezősége éppen csak eléri vagy kismértékben haladja meg az átlagos jövedelmezőséget, ez a vállalat hatékonysághoz fűződő érdekelttségét kevésbé csorbítja. Minél közelebb kerül azonban az állami preferencia a központi források ingyenes átengedéséhez, annál kevésbé érdekelt a beruházó a fejlesztés hatékonyságában.

A reform kidolgozásakor kialakult kompromisszum⁵ eredményeként jelentős szerepet kaptak az állami preferenciák. Az állami nagyberuházások alsó értékhatárát alacsonyabban szabták meg, és a termelő ágazatok fejlesztéseinek nagy részére is kiterjesztették. Jelentős szerepet szántak a hitelrendszernek.

Egyfelől a szűkösön képződni engedett vállalati fejlesztési alapok, másfelől az állami beruházások széles köre szűkre szabták a vállalatok beruházási önállóságát, a minél jövedelmezőbb beruházások megvalósításában való érdekeltységüket pedig háttérbe szorította az állami beruházási eszközök megszerzésére irányuló érdekelttség.

A reform első éveiben szembetűnő volt a decentralizált beruházások tervezett meghaladó aránya és növekedése. A beruházási piac feszültségei miatt a hitel nem kaphatott akkora szerepet a finanszírozásban, mint ami a reform elveiből következett volna, hiszen így tovább bővültek volna a fejlesztési források. Emiatt a gyakorlatban a hatékonyság szempontja háttérbe szorult.

A fejlesztési alapok rendszere összeütközésbe került a központilag meghatározott fejlesztési célokkal: a vállalati fejlesztési alapok nem ott, illetve

⁵ Az új gazdaságirányítási rendszer beruházásokra vonatkozó elveit, a korabeli álláspontokat, vitákat, a kompromisszumot és hatását a későbbi gyakorlatra részletesen elemzi Soós Károly Attila [9].

nem olyan arányban képződtek, ahol, illetve amilyen mértékben képződésük a népgazdasági terv szerint kívánatos volt.

Az irányítási rendszerben — elsősorban a tervezésben, az irányító szervek törekvéseiben, magatartásában — jelentős mértékben fennmaradt a természetes előírások szerepe, ami óhatatlanul maga után vonta a szabályozás korrekcióit. (A természetes mértékegységben kifejezett mutatók használatának létjogosultsága sok esetben — például a fejlesztési döntések előkészítésének első szakaszában, a piaci igények felmérésekor — vitathatatlan.) Természetes szemléletű fejlesztéspolitika esetén lényegében minden beruházás szükségessége bizonyítható, hiszen a fejlesztéseknek nincs jövedelmezőségi korlátjuk. A természetes mutatószámok nem alkalmasak a fejlesztések rangsorolására, a részérdekek visszaszorítására, szinte bármelyik szükséglet kielégítése gazdaságpolitikai jelentőségűnek minősíthető, annál is inkább, mivel — az elvektől eltérően egyre gyakrabban — viszonylag kisebb jelentőségű témákban is a gazdaságpolitika egészéért felelős szervek döntését kérik.

Az elmúlt években számtalan kezdeményezés született a hatékonysági követelmény érvényesítésének jegyében. Erre irányult például az a javaslat, hogy az Állami Tervbizottság egyidőben több nagyberuházás jóváhagyásáról döntsön, és a döntésnél a *D*-mutatókat is mérlegetjék, illetve az összes folyamatban levő nagyberuházás *D*-mutatójáról készült lista legyen összehasonlításképpen mellékelve. Ez a módszer azonban nem vált gyakorlattá. Ehhez az a felfogás is hozzájárult, amely szerint a döntést hozó Állami Tervbizottság, illetve Minisztertanács mint legmagasabb szintű gazdaságpolitikai szervek döntéseit nem határozhatják meg előre rögzített kritériumok. (Ebben az értelemben maga a terv és a gazdaságpolitika alapelvei sem, hiszen valamennyi ezen a szinten kerül jóváhagyásra, a döntések hierarchiájában tehát azonos a helyük.)

Ezek a szervek a gyakorlatban kizárólag jóváhagyó döntéseket hoznak, amiben az is közrejátszik, hogy alternatívákat tartalmazó javaslatok csak ritkán kerülnek eléjük. Ha a döntéshozás folyamatában merülnek is fel különböző megoldási módok, ezeket az előzetes egyeztetések során kiszűrik.

A természetes szemléletű gazdaságirányítást erősíti (a KGST-együttműködés gyakorlata mellett) a gazdaság nagyfokú szervezeti centralizáltsága.⁶ (Lassan már közhelyé válik, hogy a magyar ipar a világon a legcentralizáltabb.) Ez a nagyfokú szervezeti centralizáltság a reform után is fennmaradt, sőt erősödött. Az állami iparban a legfeljebb 100 fizikai munkavállalót foglalkoztató vállalatok számaránya 1970-ben 10,7 százalék volt, 1975-ben 9,1 százalék, 1978-ban pedig már csak 6,7 százalék. A 101–300 fizikai dolgozót foglalkoztató vállalatok aránya ugyanezekben az években 23,4, 19,9 és 13,9 százalék. Az 1000 fizikai munkavállalónál többet foglalkoztató állami iparvállalatok aránya 1970-ben 35,4, 1975-ben 36,6, 1978-ban pedig már 45,4 százalék [10].

Fennmaradtak a reform után az ágazati minisztériumok is. (1967-ben egyedül az Élelmiszerügyi és a Földművelésügyi Minisztériumot vonták össze Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztériummá.)

Az ágazati minisztériumok két funkciója (ágazati irányító és felügyeleti hatósági) közül a hatósági funkció került előtérbe, ami a közvetlen eszközök

⁶ Az ebből eredő hiányosságokat részletesen elemzi Mocsáry József [6] cikke. (A szerkesztő megjegyzése.)

fokozódó alkalmazásában is megmutatkozott. Az 1968. évi árreform nem változtatta meg alapvetően az árképzés rendszerét.⁷ Az alku nemcsak a folyó termelést szabályozó eszközök (árak, preferenciák) területén öltött komoly méreteket (gyakran a vállalatok pillanatnyi kedvező vagy kedvezőtlen helyzetétől függően állapították meg a szabályozókat), hanem a fejlesztéseknél is. *Közvetve* azáltal, hogy a szabályozók jelentős mértékben meghatározzák a vállalatnál képződő fejlesztési forrásokat, ezért a vállalatok az árak, preferenciák megállapításakor igyekeznek elrejtetni a gazdálkodásukban mozgósítható tartalékaikat.

A központi fejlesztési forrásokért folyó *közvetlen* alku a tervezőmunka kapcsán bontakozik ki. A vállalatok érdekelték a költségvetési források megszerzésében, mivel egyrészt gazdasági mutatóik, másrészt az ágazatban elfoglalt helyzetük, jelentőségük elsősorban így javítható, továbbá a kivívott pozíciójavulás megkönnyíti a további előnyök megszerzését is. E folyamatot az is erősíti, hogy az ágazati irányítás felkarolja a vállalatok beruházási igényeit. Az ágazatok tekintélye szintén függ eszközeik nagyságától, vállalataik gyarapodásától [7].

A fejlesztési politika így a hierarchia különböző szintjei közötti alku-folyamatokban (a javaslatok összegzése és a róluk folyó tárgyalások keretében) formálódik. E rendszer fennmaradását segíti az ágazatonkénti tervezés, amelynek során az ágazatok elkülönült elképzeléseket fogalmazznak meg.

Ilyen körülmények között az esetleg készülő gazdaságossági számítások sem az objektív döntések megalapozását segítik, hanem szintén a központi eszközök megszerzésére irányuló törekvések szolgálatába szegődnek. Ha fény derül rá, hogy a tényleges hatékonyság kedvezőtlenebb a tervezettnél, általában van mód a következmények elkerülésére. A megvalósult fejlesztések (költség-, időtartam-, jövedelmezőségi stb.) mutatóinak a tervezettől eltérő alakulásáért gyakorlatilag senkit sem lehet felelősségre vonni. Például a vállalati igazgató felelőssége komplex (kiterjed a gazdálkodás egészének alakulására, az exporttevékenységre, a dolgozók szociális körülményeinek javítására stb.), és ezen belül is elsősorban nem jogi, hanem politikai vonatkozású.

Az irányítási rendszer elemeinek összefüggései, egymásra hatások

A népgazdasági terv a beruházási tevékenységre ható közvetett eszközök (pénzügyi szabályozók) *vásárlóerőt szabályozó* funkcióját helyezi előtérbe (bár nem mindig sikerrel). A szabályozók *vállalati magatartást befolyásoló* szerepe háttérbe szorul. Ez megmutatkozik abban is, hogy a terv minőségi előirányzatai (a hatékonyság növelése, a szervezettség javítása stb.) a végrehajtás során háttérbe szorulnak a mennyiségi előirányzatokhoz képest. Jó példa erre az, ami 1976-ban történt. Ekkor az árak és egyes jövedelem-elvonási elemek is változtak: ezek hatására a nyereségszínvonal és a nyereségarányok eltolódtak. Így eltérések keletkeztek a tervezett beruházási összegek és a pénzügyi lehetőségek között. Ezeket a különbségeket az irányítás mindkét irányban kiküszöbölte, a jövedelemszabályozás elemeinek egyedi

⁷ „Az 1968. évi árreform után az árrendszer — ha nem is annyira, mint korábban volt — jelentős mértékben *autark* maradt: az árak a legtöbb területén elismerték a belföldi — többnyire egyetlen — termelő termelési költségeit. Ahol az ár mégsem fedezte a termelési költségeket, ott *költségvetési támogatást* adtak” ([9] 801. l.).

vagy szakágazati módosításával; a terv számítási anyagához képest mutatkozó többleteket elvonta, a hiányokat pótolta.

A népgazdasági terv és az egyedi — közvetlen vagy közvetett — beruházási döntések gyakran nincsenek összhangban. Az előterjesztő minisztériumok sűrűn kérnek olyan állásfoglalásokat — központi fejlesztési források biztosítását, különféle engedményeket stb. —, amelyek a terv általános mennyiségi vagy minőségi előírányzataival nincsenek ugyan összhangban, de megelőzik valamilyen súlyos helyzet (például ellátási feszültség) kialakulását, vagy valamilyen előnyös hatás (például exportnövelés) várható tőlük. A finanszírozás szempontja ilyenkor másodlagossá válik, előbb meghozzák a döntést, és utána keresik a finanszírozási lehetőséget. Egy-egy döntés természetesen nem befolyásolja alapvetően a terv megvalósulását, és a természetesen megfogalmazott célok amúgy is nehezen vethetők össze a ráfordításokkal. Az évközi döntések egyenként — és esetenként különböző fórumokon — születnek, együttes hatásuk csak később, általában az éves terv kidolgozása során számszerűsíthető. Így a terv nagy része már csak formálisan döntés.

A közvetett szabályozás egyes konkrét mértékei sincsenek összhangban a közgazdasági szabályozás általános elveivel. Például a vállalatoknál képződő saját fejlesztési forrás nem teszi lehetővé azt az önállóságot, rugalmasságot, kockázatvállalást és felelősséget, amelyet a reform irányelvei kívánatosnak minősítettek. Ebből is következik a központi döntések széles köre és meghatározó hatása.

Igaz, a vállalati jövedelmezőség és a népgazdasági gazdaságosság érvényesülésének e korlátait egyes szabályozómódosítások megpróbálták enyhíteni. Ezt célozta például (1976-ban) a pénzügyi megtérülési követelmények szigorítása, valamint az állami nagyberuházások visszterhességének a bevezetése. Ezek a lépések azonban nem járhattak megfelelő eredménnyel, mivel a célok jóváhagyásának szakaszában a szükséges információk — a gazdaságossági számítások — gyakran nem is állnak rendelkezésre, illetve a gazdaságosság csak egyik, távolról sem meghatározó szempont a célok rangsorolásakor.

A vállalati önfinanszírozási sáv szükségességét próbálja enyhíteni a már 1976-ban létrehozott, de a gyakorlatban nem alkalmazott állami alapjuttatás rendszere, amely a kellő saját forrás híján nem hitelképes, de nagyon jövedelmező beruházások finanszírozását hivatott szolgálni.

A közvetett szabályozóktól elvárt kedvező hatások elmaradása a közvetlen (jogi) szabályozás számos elemét hozta mozgásba. Gyakran születnek újabb jogszabályok (például a nagyberuházások előkészítésénél a munkaerőforrások figyelembevételétől a vállalati beruházások megvalósítási idejének maximálásáig terjedő központi előírások). De ezek a jogszabályok sem vezettek eddig a beruházási tevékenység hatékonyságának érdemleges javulásához, nem kis részben azért, mert az irányító szervek magatartása sok esetben velük ellentétes irányú volt. Ehhez járul még, hogy e jogszabályok hatása a vállalatok magatartására maga sem mondható megfelelőnek, hiszen a *gazdálkodási körülményekben* nem idézhettek elő fordulatot.

Az irányítás elemei közötti kapcsolatokban leginkább a közgazdasági szabályozók és a szervezeti, intézményi rendszer közötti összhang hiányolható. Míg az irányítás két eleme (a népgazdasági tervezés és a közgazdasági szabályozás) lényegesen módosult, addig a természetes tervezés és az utasításos

irányítás igényeinek megfelelően kialakult szervezeti, intézményi rendszer fennmaradt. A fejlesztési döntésekben kiemelkedő szerepe van az ágazati jellegű megközelítésnek, az ágazati minisztériumoknak és a funkcionális szervek ágazati részlegeinek. (A fejlesztési javaslatok naturális és műszaki megközelítésűek, ezért elbírálásukat a funkcionális szervek is kénytelenek műszaki szemszögből végezni, miközben a közgazdasági szemlélet rendszerint a rövidebbet húzza.) A minisztériumoknak a gazdaságirányításban betöltött szerepe,⁸ a fejlesztési döntésekben érvényesülő hatásköre és a vállalatok irányításában való közvetlen részvétele (ide értve az igazgató kinevezését és jutalmazását is) lényegesen befolyásolja a vállalat „önálló” döntéseit is.

Javaslatok a beruházásirányítási rendszer továbbfejlesztésére

A továbbfejlesztés célszerű irányának felvázolásában (a gazdaságirányítás 1968. évi reformja alapelveinek helyességét elfogadva) abból indulok ki, hogy az irányítási rendszer továbbfejlesztésével el kell érni, hogy a fejlesztések területén a hatékonyság növelésére kényszerítő gazdasági körülmények jöjjenek létre.

A népgazdasági tervezésben a fejlesztési politika hosszú távú meghatározása a *távlati terv* feladata, mivel ennek időhorizontja lehetővé teszi a társadalom és a gazdaság fejlesztési irányainak kijelölését. A fejlődési tendenciák, a lehetséges növekedési pályák, a különböző strukturális jellemzők elemzése alapozhatja meg a gazdasági fejlődés stratégiai irányainak kijelölését.

Fontos, hogy ne nagyszámú, a gazdaság különböző területeit önállóan is érintő fejlődési irányt határozzunk meg, mert az az erőforrásokat szétforgácsolná. A kiemelt fejlesztési iránynak figyelembe kell vennie a hazai adottságokat (a nyersanyag és az energia szűkösségét, a szakmai hagyományokat stb.), mindenekelőtt pedig a külső versenyképességet, illetve ennek megteremtését. Fel kell mérni az adott stratégiai irány teljes vertikumát, kibontakoztatásának feltételeit és hatásait a népgazdaság valamennyi területén. A hosszú távú tervezésben érdemes volna növelni a vizsgált variánsok számát.

A *középtávú tervezésnek* a hosszú távú tervből kell kiindulnia: a gazdaság belső és külső körülményeiben végbement folyamatok elemzése alapján célszerű áttekinteni, továbbfejlesztetni, illetve korrigálni benne a távlati terv előirányzatait.

A középtávú népgazdasági tervben határozható meg a gazdaság növekedésének adott időszakban célul tűzhető üteme. Feltétlenül számolni kell a rövid távon ható, pontosan előre nem láthatóan változó külső tényezőkkel, és ezért az előirányzatokat sávokban célszerű kialakítani.

A globális lehetőségeken belül néhány alapvető arányt — például az életszínvonal emelésével közvetlenül összefüggő nem termelő beruházások olyan arányát, amely mind rövidebb, mind hosszabb távon összhangban

⁸Az ágazati minisztériumoknak az irányítási rendszerben betöltött — a népgazdaság szempontjából nem mindig előnyös — szerepéről ír Balassa Ákos [1] könyvének „Lehet-e minisztériumi vagy ágazati terv?” című fejezetében. A termelés és az irányítás ágazati elvű felépítését, az ágazati minisztériumok működési körét bírálja Kozma Ferenc [4] könyvének „A rendszerteremtő tevékenység állami szintű koordinálása” című fejezetében.

van a nemzeti jövedelem tervezett növekedésével — a tervben célszerű fel-tüntetni. Helyesnek látszik az arányok kialakításakor számottevő — a ma szokásosnál nagyságrendileg nagyobb — tartalékot elkülöníteni, ami lehetővé teszi a folyamatokba való érdemi beavatkozást, kedvező gazdasági körülmények esetén felhasználásával élénkíthető a beruházási tevékenység, módosítani lehet a fő arányokat, és így tovább. Ennek megfelelően a tartalék felhasználásáról érdemben a tervidőszak második felében lehet dönteni. A számottevő nagyságú tartalék lehetővé teszi, hogy az ötéves felhasználást a terv első 2-3 évére viszonylag nagyobb pontossággal irányozzuk elő, a tervidőszak utolsó éveire pedig lazábban, a későbbi pontosítás lehetőségére számítva.

A tervezésben nem célszerű különböző szempontok szerint elosztani az erőforrásokat. Ehelyett előnyösebb volna olyan feltételeket, kereteket teremteni, amelyek lehetővé teszik a közzgazdasági szabályozás érdemi működését, a terv minőségi céljainak (például egyensúly, hatékonyság) megvalósulása érdekében. A középtávú tervezés során törekedni kell a távlati tervben kitűzött fejlesztési irány megvalósítására. Az ezt szolgáló intézkedéseknek a körét a terv tartalmazná.

A középtávú terv nagy vonalakban foglalkozhat azokkal a fejlesztési területekkel is, amelyek nem részei a távlati tervekben megjelölt stratégiai irányoknak, mert bármely stratégia esetén hozzátartoznak a gazdaság normális működéséhez. A középtávú terv meghatározhatja a nem termelő ágazatok fejlesztését szolgáló legnagyobb objektumokat is.

Az éves tervezés feladata főleg az, hogy a középtávú terv kidolgozásakor sávokban, keretszerűen, alternatívákban megjelölt előirányzatokat — az időközben bekövetkezett folyamatok elemzése alapján — aktualizálja. Az éves terv továbbra is tartalmazza a közvetlenül állami döntésű beruházásokat.

A népgazdasági tervezés tartalmi módosítása természetesen *módszertani* fejlődést is szükségessé tesz, illetve feltételez.

Az irányítás rugalmasságának fokozását a hitelezés is segítheti. A hitel előirányzatát a vállalatok tartós betétállományának és a hitelállományának a függvényében célszerű meghatározni. A hitelfeltételek változtatása a beruházási célú vásárlóerő-szabályozás fontos eszközévé válhat: a feltételek szükség szerinti szigorításával vagy lazításával befolyásolni lehet a vállalatok beruházási szándékait.

A szabályozórendszer továbbfejlesztése kapcsán elsősorban a vállalati fejlesztési források képzésének módosítása javasolható. Azok az elvek, amelyeket a gazdaságirányítási reform irányelvei megfogalmaztak, csak úgy valósulhatnak meg, ha a vállalati önállóság a fejlesztési tevékenységben is jelentősen fokozódik.⁹ Ezzel lehet feloldani azt az ellentmondást, amit a reform előkészítése során lezajlott viták kompromisszumos lezárása jelentett, másrészt visszafordítani az eltelt tizenkét év gyakorlatában e téren bekövetkezett kedvezőtlen változásokat.

A saját források szerepének növelése, az *önfinanszírozás* erősítése az az alapvető, bár önmagában — például az árrendszer változtatása nélkül — nem elégséges eszköz, amely a hatékonyságot kikényszerítheti. (Az önfinanszírozás alapvetően kétféle módon képzelhető el: vagy az induló saját alapok növelésével, vagy az alapok növekményének az előtérbe állításával. Az előbbi

⁹ A világgpiachoz való alkalmazkodás szempontjait vizsgálva, a vállalati rendelkezésre álló pénzügyi források növelése mellett érvel Kozma Ferenc [5].

esetben a vállalat saját forrása a meghatározó a fejlődésben, az utóbbi esetben a hitel. E két megoldásnak más-más előnyei, illetve hátrányai vannak. Jelentős mértékű saját alapok esetén szükség van a vállalatok közötti intenzív eszkozáramlásra és -eszközpiacra, a hitelek meghatározó szerepe viszont túlságosan felerősítheti a kockázati tényező szerepét. Ezek mérlegelése meghaladja e cikk kereteit, a két lehetőség közötti választás, esetleg egy szerencsés ötvözetüknek a kialakítása azonban jelentősen befolyásolhatja az eredményt.)

A saját fejlesztési alapok felhasználása — a célok kiválasztása és a megvalósítás egyaránt — hosszú távra meghatározza a vállalatok fejlődési lehetőségét. A saját alapok, a hitel szerepének növelésével párhuzamosan szűkíthető a központi juttatások, az állami pénzügyi beavatkozások köre. Ez a vállalatok önállósága mellett felelősségüket is megváltoztatja.

Érdemes növelni a vállalatok *kockázatviselő képességét*. A vállalati hitelek visszafizetésének biztonsága — még akkor is, amikor a beruházás jövedelmezősége némileg elmaradt a tervezettől — csak úgy teremthető meg, ha a vállalatok (számolva a reális mértékű kockázattal) nem közül le összes forrásukat. Csak így lehet elkerülni, hogy a beruházási tevékenységgel szükségképpen együtt járó bizonytalanság fedezetét központi beavatkozásokkal kelljen megteremteni.

A beruházási forrásoknak a mainál nagyobb decentralizálása feltételezi, hogy lemondunk a naturális részegyensúlyok sokaságának központi kézbe tartásáról, ami a gyakorlatban amúgy sem volt sikeres, de amelyért a társadalom túlzott áldozatokat vállalt a hatékonyság háttérbe szorulása következtében. Az egyensúly a közgazdasági eszközök alkalmazása esetén sem valósul meg egyik percről a másikra, azonban elérhetőnek látszik.

A fejlesztési források jelentős decentralizálása más módosításokat is szükséges tesz a szabályozásban. Különösen fontos ezek közül a *döntési rendszer* változtatása. A beruházásokat három csoportba célszerű sorolni.¹⁰

1. Az első csoportba azok a beruházások tartoznak, amelyek megvalósítását elsősorban *társadalompolitikai* szempontok indokolják. Ilyenek a lakosság életkörülményeivel közvetlenül összefüggő egészségügyi, szociális, oktatási, kulturális beruházások (azaz lényegében a mai tervezési metodikában szereplő nem anyagi ágazatok fejlesztései, amelyeket a gazdálkodás köréből kivontunk). Ezek megvalósításához központilag, egyedi eszközökkel kell forrást biztosítani. A fejlesztéseket ebben a körben elsősorban az ellátás színvonalára vonatkozó előírányzatok kialakításával, naturális értékegységben lehet meghatározni. A központi döntés kiterjedhet még a fejlesztés követelte arányok betartására vagy a súlypontképzésre. A fejlesztéseknek ezt a csoportját a tanácsok tervezik, a végrehajtást ők ellenőrzik.

2. A beruházások egy másik csoportját azoknak a tevékenységeknek a fejlesztései alkotják, amelyek rendkívül *jelentős befektetéseket igényelnek*, lassan térülnek meg, ennek alapján a vállalatok teherviselő képességét meghaladják. Ebbe a körbe tartoznak az infrastrukturális fejlesztések, valamint a KGST-együttműködéssel összefüggő egyes hosszú átfutási idejű beruházások.

A KGST-együttműködéssel összefüggő sajátosságok fokozott figyelmet érdemelnek azért is, mert a rendszerbe való illesztésük sikeressége nagymér-

¹⁰ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Tardos Márton is ([11] 911—912. 1.).

tékben meghatározza az egész rendszer működőképességét. A KGST-együtműködés nagy része fejlesztési feladatokat is magában foglal. Ezeknél mérlegelést igényel, hogy a támogatás melyik szakaszban a legcélszerűbb abból a szempontból, hogy a vállalat érdekeltségét a jövedelmezőségben fenntartsuk. Támogatni lehet például a végtermék exportját, de lehet korábbi szakaszban, a fejlesztéshez is adni kedvezményt. A KGST-együtműködések azonban természetesen nem tekinthetők széles körben feltétel nélkül támogatást igénylőknek; a természetes cseréket lehetőleg kerülni kell. A KGST-kapcsolatokban is előnyösebb lenne a piaci formákra, a kereskedelemre helyezni a hangsúlyt. Igaz ugyan, hogy a KGST-mechanizmus rövid időn belül aligha fog alapvetően megváltozni, így kevés rá a remény, hogy a nemzetközi kooperációs és szakosítási megállapodásokat a vállalatok köthessék. De az is igaz, hogy ha sikerül világszínvonalon álló, versenyképes termékeket gyártanunk, amelyek a KGST-országok számára tőkés importot helyettesítenek, akkor ezekre építve kereskedelmi úton beszerezhetjük a KGST-országokból a nekünk szükséges anyagokat, termékeket, hiszen az utóbbi időben a KGST-ben amúgy is fokozódik a kereskedelem szerepe (ezen belül is jelentősen növekedett a KGST-országokkal konvertibilis valutában, aktuális tőkés világpiacon árakon lebonyolított forgalom).

A kompetitív szférából csak rendkívüli esetben kerülhet fejlesztés ebbe a körbe. Szükség esetén ide tartozhat a központilag kidolgozott fejlesztési irányok egy-egy részterülete.

A második csoportba tartozó beruházások aránya az összes fejlesztésen belül ugyancsak gazdaságpolitikai megfontolás függvénye. A lassan megtérülő beruházások (például bányanyitások) arányát sok esetben csökkenteni lehet úgy is, hogy a gyorsan megtérülő beruházások hozamából importáljuk azok termékeit. Erre természeti adottságaink nagyjából rá is kényszerítenek bennünket.

Ebben a körben a fejlesztések megvalósításához szükség lesz központi preferenciákra. A közvetlen költségvetési részvételt lehetőleg ki kell zárni: visszerhesség nélküli források ne legyenek. A preferencia elsősorban a hitelezési feltételekben, kedvezőbb kamat vagy lejáratidő formájában célszerű. Ez természetesen azt is jelenti, hogy az egyéb, elsősorban ágazati jellegű hitelpreferenciák megszűnnének. A preferenciákat erősen differenciálni lehet a fejlesztések sajátosságainak megfelelően. Ehhez a differenciáláshoz kedvező lehetőséget kínál, hogy a kamatláb és a lejáratidő megfelelő változtatásával a hitelfeltételek úgyszólván a legkisebb árnyalatokat is képesek kifejezni.

A hitelpreferenciákat jól meghatározott feltételekhez lehet kapcsolni. Ezek megváltozása esetén a preferenciákat is módosítani lehet, tehát fontos a folyamatos korszerűsítésük. A hitelpreferenciák feltételeként jövedelmezőségi követelményeket célszerű előírni, amelyek teljesítése nélkül hitel nem ítéldhető oda. (Rendkívül fontos — és részletes vizsgálatokat igényel — annak kidolgozása, hogy ez a kategória ne terjedhessen ki a beruházások azon körére, amelynél a preferenciák alkalmazása indokolatlanul elkényelmesíthetné a vállalatokat.)

Ennek a körnek a sajátosságai a beruházások előkészítését és eldöntését illetően a gazdaságirányítás központi szerveinek közreműködését indokolják. A preferenciák mértékének megállapítása az állam felelősségvállalásának célszerű mértékét is kifejezésre juttatja.

3. A teljes *kompetitív szféra* fejlesztése vállalati hatáskörbe tartozik, forrása a vállalati saját alap és a hitel.

Ebben a körben a döntésekbe a központi szervek nem szólnak bele, a hitelek odaítélésében is kizárólag banki szempontok (jövedelmezőség, hitelképesség) játszanak szerepet. Ehhez a bank szerepének megváltozása is hozzátartozik: a bank kockázatot vállal a fejlesztés finanszírozásával, ehhez információkat kell gyűjtenie a vállalat gazdálkodásáról általában, és az adott fejlesztés jövedelmezőségéről.

A felsorolt három beruházási kategória valójában a gazdaságosság mérhetőségével, illetve perspektívájával függ össze. Az első csoportba tartozó beruházások (például az egészségügy, az oktatás) gazdaságossága, megtérülése a ma használatos módszerekkel nem mérhető, de alapvető szerepük a gazdaság fejlődésében nyilvánvaló, hiszen — némi leegyszerűsítéssel — az életszínvonal alakulásán keresztül meghatározzák a termelés fő tényezőjének, a munkaerőnek az állapotát.

A második csoportba tartozó beruházások gazdaságossága számszerűsíthető, de megtérülésük igen lassú. A harmadik csoportba kerülnek azok a fejlesztések, amelyek rövid távú jövedelmezősége elvárható, így a vállalatok vezetői és dolgozói számára érzékelhető perspektívában jelentkezik az eredményük.

A döntések ilyen jellegű megoszlása lehetővé tenné, hogy a népgazdaságban ott mérlegeljenek politikai, társadalmi szempontokat, ahol ezek ismeretesek, és amely szintek ezek figyelembevételére hivatottak. A vállalatok azonban semmilyen formában ne hivatkozhatnak „népgazdasági érdekre”, kizárólag a saját szintjükön érzékelhető szempontokat mérlegeljék.

Az irányítás legfelső, kormányzati szintjén csak a terv alapvető előirányzatairól és a szabályozás legátfogóbb jellemzőiről érdemes döntést hozni. Ezek az elvi döntések adják a keretet a végrehajtást szolgáló egyedi — központi — döntések számára, amelyeket az Országos Tervhivatal és a minisztériumok szintjén szervezett szakértő bizottságok hoznak a központi elvek betartását biztosítani hivatott kritériumok alapján.

Az irányítási rendszer továbbfejlesztése megköveteli a szervezeti, intézményi rendszer változtatását is. Az ágazati (és a természetes) szemlélet visszaszorítását nagyban elősegítené az ágazati minisztériumok szerepének csökkentése. (A fejlesztések decentralizálása ezt lehetővé is teszi.) Ennek egyik módja — mint ez az utóbbi időben egyre gyakrabban megfogalmazódik — lehet az ipari minisztériumok összevonása.¹¹ Ezzel egyidejűleg a funkcionális szervek ágazati felépítését is indokolt megváltoztatni, az egész intézményi rendszerben erősítve a funkcionális szemléletet.

Az ipari minisztériumok összevonása mellett szól, hogy a mai ágazati szervezet nem fejez ki valódi gazdasági elkülönülést: az ágazatok közötti kapcsolatok ugyanolyan erősek, mint az ágazaton belüliek.¹²

A vállalatok mai szervezeti centralizációjának csökkenése mellett szól a piachoz való rugalmas alkalmazkodás igénye, továbbá az is, hogy társadalmi, politikai és — nem utolsósorban — gazdasági szempontból a kisebb egysé-

¹¹ Erre, mint köztudott, 1981. január 1-én sor került. (A szerkesztőség megjegyzése.)

¹² „A központi ágazati irányítás mai szervezete túlságosan tagolt, nincs összhangban azzal a ténnyel, hogy a termékek jelentős és növekvő részét olyan vállalatok együttműködésével termelik, amelyek különböző ágazatokhoz tartoznak (az autóbusz például nem csupán a gépipar, hanem öt ágazathoz tartozó vállalatok együttes terméke)” ([8] 23. l.).

gek könnyebben elviselik a piaci hatások nyomán vagy más okból bekövetkező ingadozásokat. (Például egy több ezer dolgozót foglalkoztató nagyüzem gazdálkodási gondjai — különösen, ha az adott terméket egyedül állítja elő — nyilvánvalóan kikényszerítenék az állam beavatkozását.) A szervezeti centralizáció csökkentésének vannak gazdasági korlátai, de a mai állapot még alapvetően javítható. A termelés növelésével a fajlagos költségek csökkentése nem mindig jár együtt, s a tömegszerűség sem mindenhol kívánatos [8].

A vállalati felügyelő bizottság rendszerének általánossá tételével és a bizottságok hatáskörének növelésével a vállalatok felügyeletét is módosítani lehetne.

A létrejövő ipari és a mezőgazdasági minisztérium tevékenysége első sorban — az új követelményeknek megfelelő — tervezés és szabályozás előkészítő munkáira összpontosulna. A fejlesztési döntések előkészítésében a maihoz hasonló jellegű tevékenységet fejtenének ki az 1. és a 2. csoportba tartozó beruházásoknál, azaz a közvetlen döntések és a központilag preferált beruházások esetében. A 3. csoportban azonban nem vennének részt a fejlesztési döntésekben.

A beruházás irányítási rendszerének vázolt továbbfejlesztése még kidolgozatlan, számtalan kapcsolódó és részletkérdés megoldatlan. Ezek közül kiemelkedő jelentősége van az árrendszernek.

A vázolt javaslatok megvalósítását különféle kisebb horderejű intézkedésekkel elő lehet készíteni. A tervezésben a módszertan fejlesztésével segíteni lehet a minőségi követelmények előtérbe kerülését. Növelni lehet a tartalék szerepét. A szabályozórendszer 1980. évi módosításának legfőbb célja ugyancsak a hatékonysági szempontok erősítése, ami gazdaságunk jelenlegi helyzetében kényszerítő szükségesség is. Ezt szolgálhatja a hitelezésben is az egyensúlyi szempontok előtérbe állítása (a versenyképes exportot növelő fejlesztések hitelkeretének jelentős bővítése); a jogi szabályozásban pedig például az az 1979-ben hozott rendelet, amely az állami nagyberuházások finanszírozását korlátozza a befejezés jóváhagyott határidejének lejártá után. Ezek és további hasonló intézkedések felkészíthetik a vállalatokat az új követelményekre, olyan gazdasági környezetet alakíthatnak ki, amely megkönnyíti az átmenetet az új, fejlettebb irányítási módszerekre.

Hivatkozások

- [1] *Balassa Ákos*: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [2] *Deák Andrea*: Vállalati beruházási döntések és a gazdaságosság. Gazdaság, 1978. 1. sz.
- [3] *Kornai János*: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.
- [4] *Kozma Ferenc*: Mire képes a magyar népgazdaság? Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [5] *Kozma Ferenc*: Külgazdasági környezetváltozások és alkalmazkodás. Társadalmi Szemle, 1979. 11. sz.
- [6] *Mocsáry József*: A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása a termelésirányítás és a szabályozórendszer hatékonyságára. Közgazdasági Szemle, 1980. 11. sz.
- [7] *Molnárné Venyige Júlia*: Munkamegosztás és érdekviszonyok. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
- [8] *Nyers Rezső—Tardos Márton*: Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? Gazdaság, 1979. 1. sz.
- [9] *Soós Károly Attila*: Beruházási rendszerünk néhány általános problémája. Közgazdasági Szemle, 1979. 7—8. sz.
- [10] Statisztikai Évkönyv 1978. Központi Statisztikai Hivatal, 1979.
- [11] *Tardos Márton*: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.

A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai

A népgazdaság fejlődését — és távlatilag színvonalát is — a beruházások eredményessége határozza meg. A beruházásokban ölt testet a társadalmi felhalmozás, újulnak meg magasabb színvonalon a társadalom termelési eszközei. Szinte közhely, hogy a népgazdaságunk gondokkal terhelt területe a beruházás: beruházásaink drágák, megvalósulási idejük hosszú, nagy a befejezetlen beruházások állománya, munkaerő- és szakemberhiány, technológiai hiányosságok, tervezési és kivitelezési hibák stb. miatt elhúzódik az elkészült beruházások üzembe helyezése, és pótlólagos beruházások, átalakítások válnak szükségessé. Az üzembe helyezett beruházások nem „hozzák” a tervezett termelést, termékminőséget, sokszor nincs termékeikre hazai igény vagy exportlehetőség. A beruházási helyzetet olyan általános jelenségek jellemzik, mint rossz beruházási hatékonyság és gazdaságosság, romló eszközhatékonyság, beruházási feszültségek, a kivitelező kapacitás hiánya stb.¹

Miközben a társadalmi tudatosság formálisan magas foka érvényesül a beruházások terén, ez mégsem hatásos. Ezért vizsgálni kell a beruházás tényleges folyamatában a beruházási mechanizmus, a szabályozórendszer és a gyakorlat problémáit, hogy választ kapjunk arra, miért ez az eltérés a szocializmus biztosította lehetőségek és az eredmény között.

A következőkben egy konkrét, a kormány által kiemelt (ma ez már nem létezik, illetve az új terminológiának megfelelően nagyberuházásról beszélhetünk) beruházás tapasztalatai alapján szeretném áttekinteni beruházási rendszerünk és a szabályozók működésének gyakorlati mechanizmusát. Az elemzések a nagyberuházásokra vonatkoznak (új üzem létesítése, vagy általános üzemi rekonstrukció).

¹ E problémákat részletesen elemzi például Nyilas András ([28] 285. l.), aki megállapítja: „Alacsony a beruházások hozama... Az 1961—65 közötti időszakban 1,— Ft beruházás még csaknem 1,— Ft-tal növelte a nemzeti jövedelmet. Ezt követően azonban fokozatosan romlott a mutató. 1966 és 1970 között az egységnyi tőkebefektetés csupán 0,65-dal növelte a nemzeti jövedelmet. Még rosszabb a helyzet az utóbbi két évben, amikor is a beruházások kb. 30 százalékos növekedése mellett a nemzeti jövedelem 13—14 százalékkal nőtt.” Csernok Attila ([11] 651. l.) azt írja: „Még mindig előfordul ugyanis, hogy a beruházások a tervezett célt nem, vagy nem kielégítő színvonalon realizálják, illetve nem javítják alapvetően a kapacitások összhangját és korszerűsítését. Az indokolatlan pótgigények, a szervezetlenség, a nem megfelelően összehangolt minőség, kifogásolható lassú kivitelezés ma is kapacitáskieséseket és károkat okoz.” Huszár Józsefné és Mandel Miklós [22] tanulmányukban megállapítják, hogy szabályozták ugyan a beruházások előkészítésének és döntésének a rendjét, a beruházási tevékenység hatékonysága mégsem kielégítő, a beruházási döntéseket esetenként nem szelektíven hozzák. Rabi Béla ([32] 623. l.) azt írja: „...a beruházási folyamatban jelentős javulás nem tapasztalható. A beruházási egyensúlyhiány és az ebből adódó feszültségek a népgazdaság fejlődésének egyik legnagyobb akadályává váltak”. Majd a legfontosabb, legvitatottabb kérdések egyikeként sorolja föl, hogy „melyek a reális célkitűzések a beruházások hatékonyságának javítására”.

Nagyberuházások megvalósítása — rendszerproblémák

Beruházási gyakorlatunkban a beruházás egyenlő a kivitelezéssel és tervezéssel. Ezt a beruházásra vonatkozó elvi döntés, illetve jóváhagyás előzi csak meg. Az előkészítést sokszor csak a formális jóváhagyásra egyszerűsítve fogják fel, arra az álláspontra helyezkedve, hogy a főhatóság jóváhagyta a beruházást, tehát a termék nyilván értékesíthető lesz. Úgy gondolják, hogy a technológia kidolgozását, a gazdaságossági vizsgálatot majd elvégzi a tervező a műszaki tervezés közben. Ismert, hogy több előkészítési feladatot a beruházás kivitelezése és az üzembe helyezés folyamán végeznek el. Beruházási gyakorlatunk a folyamatos tervszolgáltatást is ismeri. Elhanyagolt az üzembe helyezés — mint önálló beruházási szakasz — s annak megtervezése. Ezért az többnyire tervszerűtlen is. Az egyes nagyberuházásoknál többé-kevésbé formális az előkészítési szakasz. Az előkészítési és az üzembe helyezési szakasz általános problémáit érdemes kissé részletesebben is áttekinteni.

Az *előkészítési szakasz* meghatározó jelentősége nyilvánvaló. Az előkészítési szakasz két ütemében, a beruházási cél meghatározásakor elvben, és a komplett tervezéskor konkrétan el kell dönteni, hogy minek a gyártását és miként fejlesszük. Hol legyen a beruházás, és milyen nagyságú (munkaerő, energia, szállítás stb.) legyen? Ez számos részdöntést foglal magában. A beruházás hatékonyságát alapvetően az előkészítés milyensége szabja meg. Az üzembe helyezés közben már koncepcionális módosításokat nem lehet végrehajtani.²

A *kivitelezési szakasz* problémái közismertek, ezért ezzel nem foglalkozunk részletesebben.

² Ez egyébként a szakirodalomban megfelelően feldolgozott téma. Így például Goldperger István [15] a fejlesztési döntések kritériumrendszere kapcsán összefoglalja Horváth László [20] úttörő írását. Értékeli és elemzi az e tárgy körben megjelent alapvető írásokat és hivatalos szabályozásokat ([3], [8], [20], [14], [39]).

Tegyük hozzá, hogy Megyeri Endre ([25] 179. l.) már 1969-ben helyesen elemzi a kérdés jelentőségét, és meghatározza a feladatot: „A gazdaságirányítás új rendszere... szükségessé tette a vállalati beruházás-gazdaságossági számítások metodikájának kialakítását.” A helyzet mégis az, hogy a következő években megjelent ide vágó tanulmányok folyamatosan jelzik a beruházási előkészítés problémáit. Huszár Józsefné és Mandel Miklós ([23] 1394—1395. l.) azt írja: „Megvizsgálva a gyakorlatot azt tapasztaltuk, hogy a beruházások indítása kellő gazdasági és műszaki előkészítés nélkül történt, az elhatározások, a döntések egy sor bizonytalan elemet tartalmaznak, emellett az is világossá vált, hogy ilyen alapon nem érvényesülhet és nem is érvényesíthető a felelősség.” Pető Márton ([29] 845. l.) megállapítja, hogy „A várható piaci helyzet vizsgálata tehát a beruházás műszaki hatékonysági célja elérésének is fontos feltétele.” Huszár Istvánné és Surányi Bálint ([21] 1265. l.) a létszámtervezésről írják: „A beruházások létszámtervezése eddig köztudottan alacsony színvonalon állt... A taktikázás egyik jellemző esete, hogy egyes területi szervek — a beruházások megszervezése végett — fedezet nélkül is „igazolják” a munkaerő biztosításának lehetőségét.” Barta Imre ([5] 23. l.) megállapítja: „A IV. öt éves tervidőszakra vonatkozó tapasztalatok szerint azonban a vállalatok a tervmunka e részét meglehetősen félvállról vették.” Berend Iván [7] szerint gyenge a tervezői előkészítés, felületes az organizáció, a termelői infrastruktúrából, amit csak lehet, igyekszünk „megtakarítani”. Beruházásaink során sok, kevésbé korszerű gépet építünk be. Megyeri Endre ([25] 192. l.) szerint: „Az elmúlt évek vitái föltárták az egyedi gazdaságossági számítások korlátait.” Ezen — úgy gondolom — egyértelmű vélemények hosszú sorából kiragadott tipikus megítélések alapján indokoltan írja Sinkovics Alfréd ([35] 59. l.) 1976-ban, hogy „A központi nagyberuházásokhoz későn készülnek a beruházás-gazdaságossági számítások”, és Sárközy Tamás ([34] 571. l.) 1980-ban írt tanulmányában joggal fogalmaz így: „...a beruházási szakirodalomból egyértelműen kiderül, hogy erősíteni kell a beruházásokat előkészítő tervezési tevékenységet, miért járnak jobban a tervező vállalatok akkor, ha közvetlenül kivitelezési tervdokumentációt készítenek?”

Véleményem szerint beruházási rendszerünk egyik komoly hibája, *hogy beruházási gyakorlatunkból az üzembe helyezési szakasz szinte hiányzik.* Ezt eddig a szakirodalomban nem vizsgálták, holott rendszerbeli problémáról van szó. A kivitelezés befejezésével (műszaki átadás, próbaüzem) a beruházást befejezettek tekintik. Nem készül tehát üzembe helyezési terv, legfeljebb vállalati belső program. Legtöbbször azonban az üzembe helyezés nehézségei jelentkezésüknek megfelelően váltanak ki vállalati reagálást, a tervszerűtlenség minden következményével együtt.

Az üzembe helyezési szakasz tervszerű lefolytatásának hiánya, a spontán üzembe helyezés súlyos következményekkel jár. Hosszan elhúzódik — néha évekig — az üzembe helyezés, mert hol munkaerőhiány, hol a vezetők hiányos szakismerete, hol anyagihiány vagy technológiai problémák akadályozzák a termelés felfutását. Közben az egész beruházás áll, illetve csak részben termel, a következmény pedig a tervezettől sokszor nagymértékben elmaradó termelés és a ráfizetés. Néha egészen neveltséges okok: pótalkatrészhiány, targoncahiány vagy egyetlen anyag hiánya megbénítja az egész üzemet. Közben pedig a népgazdaság számít az adott termék termelésére. Ezek a súlyos ellentmondások nem tárulnak fel látványosan az egyes beruházásoknál. Ennek oka az, hogy a befejezett beruházás — pontosabban a kivitelezés befejezésével csak formálisan befejezett beruházás — eltűnik a beruházást létesítő nagyvállalatnál. *Az üzembe helyezéssel a nagyvállalat részvélt lesz.* E problémák tehát mintegy nagyvállalati belső problémává válnak, s így is jelentkeznek. Ha a problémák okát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a mai beruházási mechanizmus párhuzamosan direkt (főhatósági, operatív, centralizált) rendszerű és indirekt (vállalati érték kategóriákkal szabályozott). *Ez magában hordja a két módszer ellentmondásának, nem megfelelő egyeztetésének veszélyét.* Még akkor is, ha mindkettőnek megvan a maga indokoltsága, lehetséges szerepköre. Így a direkt, főhatósági mechanizmus biztosítja a népgazdasági érdek megvalósulását, s érvényesíti az iparpolitikai, iparszerkezeti szempontokat: koncentrálja a beruházási eszközöket (pénz, tervező és kivitelező kapacitás) a kiemelt feladatokra; gyorsítja a beruházási folyamatot, optimálisan igyekszik szervezni a beruházási foltételek megteremtését. Az indirekt vállalati mechanizmus pedig alkalmasabb a beruházások megszervezésére, a gazdaságosság, az üzemeltethetőség és a marketing, illetve a piacproblémák szem előtt tartására, az üzembe helyezés biztosítására, *a vállalati érdek³ által meghatározottan. A probléma megítélésem szerint az, hogy a két módszer összekapcsolásának gyakorlatából adódó ellentmondásokat, illetve potenciális ütközéseket nem iktatták ki rendszerből.⁴*

³ Az ezzel kapcsolatban — tulajdonképpen indokolt — illúziókat jól tükrözi Megyeri Endre ([26] 179. l.) tanulmánya, „... a vállalatok döntéseiket igyekeznek saját érdekeiknek alárendelni, ezért a vállalati beruházások gazdaságosságát komplexen jellemző szintetikus mutatóknak a vállalatok alapvető, legáltalánosabb érdekeit kell tükrözniük... összhangban kell lenniük ezen legáltalánosabb érdekekkel... a vállalati érdek alapvető motívumai a nyereséghez fűződnek”.

⁴ Jól tükrözi ezt a közgazdasági szakirodalom. Sárközy Tamás [34] így fogalmaz: „... a nagy beruházásoknál az állami és vállalati beruházási döntések egészségtelen összefonódása tapasztalható”. Sinkovics Alfréd ([35] 51. l.) azt írja: „A magyar gazdaságpolitikai irodalomban nem esik szó a kialakult nagyberuházási döntési mechanizmus fő kérdéseiről, noha sok bírálat éri azt. Egészében mégis rejtve marad, hogy tulajdonképpen honnan indultak ki a központi beruházási javaslatok, és ki áll az egyes javaslatok és döntések mögött. Milyen erőviszonyok alapján ki és miként hozza (hozzák) meg a döntéseket? Míg a többi témában eléggé érzékelhető, hogyan alakul az a gazdasághatalmi-szervezeti hierarchia, mely az egyes kérdésekben érintett, ez itt rejtve marad.”

Így nem megerősítik, kiegészítik egymást, hanem sokszor inkább gyengíti egyik a másikat. A mechanizmus két főszereplője, a főhatóság és a vállalat egymásra számít (és „hárít”). A főhatóság úgy gondolja, a vállalati érdek „biztosítja” majd az esetleges problémák föltárását és megoldását. A vállalat viszont úgy véli, ha a főhatóság intézkedik, dönt, illetve jóváhagy, viseli is a felelősséget, és a problémák felmerülése esetén segíteni fog azok megoldásában.⁵

Ez az állapot tulajdonképpen abszurd, érthetetlen és ellentmondásos. A főhatóság ugyanis — legalábbis elvben és erkölcsileg — felel az általa jóváhagyott, irányított, sőt szervezett beruházásért, tehát értelemszerűen mindent meg kell tennie, hogy az optimális legyen. Hiszen saját vezetésének és a társfőhatóságoknak, illetve országos szerveknek (PM, OT, Nemzeti Bank stb.) el kell számolnia beruházást irányító munkájáról. (A beszámoltatás mechanizmusa egyébként nem egyértelmű.) Hasonlóan az előzőekhez, a vállalatnak jól felfogott érdeke, hogy az általa létesített beruházás gazdaságos legyen, s piacképes, jól értékesíthető, korszerű és korszerűen termelt árut állítson elő.

Úgy gondolom, a beruházási mechanizmus — és általában a szabályozórendszer — vizsgálatának központi kérdése, hogy a kézenfekvő elsődleges hatásokat milyen ellenhatások, hiányzó fogaskerekek semlegesítik, sőt fordítják sok esetben ellentétes hatásúvá. Hat ilyen irányban ható összefüggést szeretnék felvetni, melyeket három fő csoportban foglalok össze: 1. a direkt főhatósági irányítás ellentmondásai; 2. az indirekt vállalati mechanizmus ellentmondásai; 3. általános problémák, mint a beruházások értékelése, illetve a szakosított beruházási szervezetek hiánya.

A direkt beruházási mechanizmus ellentmondásai

Kollektív döntés — kollektív felelősség

A beruházási mechanizmus direkt jellegű része nem választja szét következetesen a beruházási döntés szerepköreit: a beruházást jóváhagyó főhatósági (ágazati minisztériumi) szerepet (amely értelemszerűen viseli a felelősséget a beruházásért) és a beruházás eredményességét felülvizsgáló, utólagos elbíráló, értékelő szerepkört, amely szintén főhatósági (ágazati minisztériumi) feladat. (Így a főhatóság saját jóváhagyásának is elbírálója.) Végül pedig nem tisztázott a direkt beruházási mechanizmuson belül a beruházás jóváhagyásában és az utólagos elbírálásban is szerepet játszó társfőhatóságok és országos szervek szerepe.

Ennek következtében kialakult egy helytelen módszer és szemlélet. A beruházások jóváhagyásába (hivatalosan vagy nem hivatalosan) a jóvá-

⁵ Gergely István ([13] 36.1.) szerint „...az állam akarva, nem akarva átvállalja a kockázat egy részét; az állami kedvezmények nem előre rögzített tényezők, hanem a piaci-értékesítésmegtérülési feltételektől függő, utólag kialakítható ellensúlyozó eszközökké válnak. Azaz — kissé eltúlozva — míg a tőkésvállalat elsősorban a piaccal áll szemben, addig a szocialista vállalat a piacon is az állammal alkudozik”. Anesini Andor ([1] 14—15. l.) pedig ezt írja: „...az állami szervek ma szinte rákényszerülnek a megalapozatlan döntések nyomán megvalósított beruházások kedvezőtlen gazdasági következményeinek — nyílt vagy burkolt dotációkkal történő — átvállalására. Ez a körülmény lehetőséget biztosít viszonylag költségesebb és kisebb jövedelmezőségű beruházások megvalósítására.”

hagyó főhatóság bevonja a PM, az MNB, az OT, sőt, ha lehet, a pártközpont illetékes képviselőjét, és ha a tárcán belül van szakfőosztály (például beruházási főosztály, közgazdasági, illetve tervfőosztály), akkor annak a képviselőjét is. Ez önmagában helyes, hiszen szükséges, hogy az említettek részt vegyenek és érvényesítsék a speciális szempontokat, végső fokon a népgazdasági érdeket.⁶ Kialakult szemlélet és állapot azonban, hogy ezek a társhatóságok, az országos szervek és ugyanúgy a főhatósági minisztérium egésze, minthogy képviselőiken keresztül résztvevői a jóváhagyásnak, illetve a döntéseknek, felelősnek érzik magukat a beruházásért. A beruházásnál, ha gond merül fel, kötelességüknek tekintik, hogy segítsenek. *Ez pedig a felelősséget kollektívizálja*, mivel együttműködés alakul ki a beruházás hiányos előkészítéséért, megszervezéséért felelős vállalat s a jóváhagyásért, a beruházás operatív irányításáért, támogatásáért felelős illetékes főhatósági főosztály és a beruházás elbírálásában csak szakértőként részt vevő — de magát szintén a felelősség helyzetében érző — minisztérium, illetve egyéb főhatóságok és országos szervek között.

A beruházást irányító és jóváhagyó főhatóság kettős szerepköre

A beruházást jóváhagyó, illetve jóváhagyásra fölterjesztő főhatóság, főhatósági főosztály kettős szerepet tölt be a beruházási mechanizmusban. Egyfelől az ágazat irányítója, szervezője. Jelentkezik nála az ágazati érdek (kiharcolni ágazati beruházásokat) és egyben a felelősség az ágazat fejlődéséért. E főosztály felel a tervezett beruházások indításáért, a beruházási terv teljesítéséért stb. Jóváhagyás után, a beruházás folyamán pedig operatív főhatósági feladat a beruházó vállalat segítése, például a kivitelező megszerzésében, a gépmegrendeléseknél, az importnál, továbbá operatíván ellenőrizni, irányítani a vállalat beruházással kapcsolatos munkáját (például kormánykiemelt beruházásnál a miniszterhelyettesi kontrollnap stb.). Másfelől a főhatóság a beruházás jóváhagyója vagy — kormánykiemelt beruházás esetén — minisztertanácsai fölterjesztője. Ellenőriznie kell a beruházás indokoltságát (a technológia korszerűsége és kidolgozottsága; a gazdaságosság megfelelő kimunkáltsága; eredményes marketing stb.). *Kérdés, hogy a főhatóság kettős szerepköréből melyik és milyen mértékben érvényesül.* Igen sok esetben a hivatali ügyintézés, fölterjesztés, jóváhagyási határidő, a beruházási terv teljesítése (amely első megközelítésben éppen a közvetlen minisztériumi munka) *földre kerül az alapos elbírálás követelményének.* Egy további ok is élezi ezt a veszélyt. Szinte minden ágazati főosztálynak „van beruházása”, kérdéses azonban, hogy rendelkezik-e, rendelkezhet-e olyan speciális fölke-

⁶ A társhatóság és az országos szervek jelenlétének, részvételének szükségességét mutatja például Timár Máttyás ([36] 819. l.) megállapítása: „Az ágazati érdek azt követeli, hogy minél nagyobb legyen az illető ágazat beruházása, a központi érdek azonban az, hogy a beruházási piacon egyensúlyt teremtsünk. E két szándék állandóan összecsap, és nálunk nagy múltja van annak, hogy az ágazati szempontok győzzenek a népgazdasági érdek fölött.” Ugyanezt támasztja alá Sinkovics Alfréd ([35] 58. l.), amikor nem ok nélkül írja: „Központi irányításunk csak formailag egycentrumú, az ágazati érdek nagyon sokszor ellentmond a központi érdekeknek”, majd idézi a Drecin József [12] tanulmányában kifejtett gondolatokat, hogy a központi szervek — (köztük az OT és a PM) milyen sokszor nem tudnak beleszólni a nagyberuházásokba, és „emiatt az egyéni felelősség kollektívizálódik”.

szültségű szakembergárdával, amely a gazdaságossági számítások, a technológia, a marketing fölülbírátára egyaránt alkalmas volna. Úgy tűnik, részben ezért is hajlamosak olyan álláspontra helyezkedni, hogy a beruházás előkészítéséért, a technológiáért, a gazdaságosságért, a marketingért eleve a vállalat felel, amelynek mindez jól felfogott érdeke. De felel a vállalat által megbízott szaktervező stb. is. A főhatósági feladat tehát e téren az iparpolitikai, struktúraalakító hatás szempontjainak érvényesítése.

A beruházási mechanizmus közvetlen főhatósági rendszernek ezen el-
 lentmondásai tulajdonképpen nem jelentenek strukturális problémát, bár hatásukban súlyosak. *A főhatóság kettős szerepkörének ellentmondása föloldható — a beruházás-jóváhagyó és a beruházást utólagosan elbíráló feladatkör szétválasztásával.* Így ugyanis a jóváhagyó szerv felel a döntéséért, s ez megoldja a minisztériumi beruházás-szervezői és -jóváhagyói hatáskör ellentmondásait is. Többféle lehetőség van e két hatáskör szétválasztására. A beruházás jóváhagyója lehet a minisztérium beruházási vagy közgazdasági, illetve tervfőosztálya. Az utólagos elbírálást pedig az ágazati főosztály beszámolója alapján miniszterhelyettesi, illetve miniszteri szintre lehet emelni. *Ebben az esetben főhatóságonként egy helyen teremthető meg a felkészült szakapparátus is* — a beruházási, illetve közgazdasági tervfőosztályon — a beruházások jóváhagyásához. Ugyanerre egy másik lehetőség, hogy az ágazati főosztály terjeszti elő a beruházást jóváhagyásra, és ehhez felül is vizsgálja azt iparpolitikai, technológiai, korszerűségi szempontból. A hitelezést végző bank társhatóságként gazdaságossági, beruházási költség-, és marketingszempontból vizsgálja felül a beruházást (ez amúgy is feladata a banknak). Ez lehetővé teszi, hogy a bank fokozott szerepet kapjon az általa finanszírozott beruházásnál. Utólag pedig a főhatóság beruházási vagy közgazdasági, illetve tervfőosztályának beszámolója alapján bírálhatják el a beruházást.

A másik szükséges intézkedés a „kollektív felelősség” feloldása. Ez elsősorban szemléletváltozást igényel, annak elismerését, hogy a társfőhatóságok és az országos szervek szakmai állásfoglalása nem azonos a beruházásért viselt felelősségükkel. Esetleg megfontolandó, hogy az országos szervek és társfőhatóságok a jóváhagyásnál alacsonyabb szinten képviseltessek magukat, mint a beruházás utólagos elbírálásánál.

Az indirekt beruházási mechanizmus ellentmondásai

A beruházó vállalat beruházási szerepköréről és a vállalati érdek torzulásáról

Úgy gondolom, a legizgalmasabb kérdés, hogy miért nem érvényesül a beruházásoknál az — alapvetően nyereségérdekeltséggel szabályozott — vállalat gazdasági érdeke, mi semlegesíti, illetve torzítja azt el.

A látszólag érthetetlen vállalati magatartásnak az a magyarázata, hogy *a vállalati érdek elsősorban a vállalat növekedése, a vállalati presztízs, amely a termelési érték, a vállalati létszám, a korszerű üzemek, a termelőapparátus fejlődéséhez fűződik.* Ettől függ a vezérigazgatói cím, a vállalat súlya a főhatóság és a társvállalatok előtt, a vállalat besorolása, s nem utolsósorban

a vállalati központ létszáma, súlya.⁷ Ezzel összefonódva (gyakran ezzel szemben) létezik a nyereségérdekeltségi rendszer, ez azonban csak az egyik (nem is az egyetlen, és nem is a legfontosabb) a vállalati gyakorlatban érvényesülő sikerkritériumok közül. Kérdés tehát, hogy mi semlegesíti a nyereséghez fűződő érdekeltséget. Itt több hatást kell látnunk. Egyrészt a dolgozók személyi anyagi érdekeltségét biztosító részesedési alap képzése megelőzi a fejlesztésialap-képzést, és regulatív adóval meghatározott. Ezért, ha a vállalat nem vesztéses, nem a nyereség tömege vagy színvonala határozza meg a részesedési alapot. A vezetők személyi érdekeltségét jelentő prémiumot viszont a főhatóság elbírálása határozza meg. *Így a lelkes beruházási együttműködés ez utóbbit* esetleg jobban szolgálja, mint az akadémikuskodás a színvonalas beruházásért.⁸ Másrészt az új, jelentős termelőkapacitás belépése — ha az nem is túlságosan nyereséges, s így nem növeli, hanem csökkenti a nagyvállalat nyereségszínvonalát — még mindig növeli a nagyvállalat nyereségének tömegét. Fedezetet nyújt tehát a beruházással járó fejlesztésialap-terhek viselésére. Ugyanilyen hatású, hogy a *fejlesztési alap forrása nemcsak* (sőt nagyon sok vállalatnál nem elsősorban) *a nyereség, hanem az amortizáció is.* Egy új, magas műszaki színvonalú nagyberuházás pedig jelentős amortizációt biztosít a vállalatnak.⁹

A nagyvállalatok számára végül még az sem tragikus, ha hosszabb-rövidebb ideig egy nagyberuházás gazdaságtalan, sőt egyenesen veszteséges.

Itt két dolgot kell látnunk. Egyrészt azt a megfontolást, hogy a nagyvállalat emiatt csökkenő nyereségtömegének következményeit csak részben viseli a vállalat, a másik rész az államot terheli, amely a nyereség jelentős részét nyereségadóként úgyis megkapná. Másrészt a csökkenő nyereségből keletkező csökkenő fejlesztési alapért a vállalatot kárpótolja az amortizációból eredő fejlesztésialap-növekedés. Távlatilag pedig minden költség érvényesíthető az árban, tehát áremeléssel áthárítható az új beruházás minden terhe.¹⁰ (E téren az új árrendszer, úgy tűnik, változásokat hoz.) S az új beruházással növekvő vállalati álló- és forgóeszközérték egyben növeli az árba beépíthető eszközarányos nyereséget.

Vállalati szemmel nézve tehát az új nagyberuházás még akkor is jó volt,

⁷ A fenti összefüggés felismerését jelzik a szakirodalomban például Gergely István ([13] 36. l.) alábbi észrevételei: „Az adott rendszerben a vállalat jóformán attól függetlenül érdekelt kapacitások kiépítésében, hogy azokat mennyire használja ki”, s ehhez kapcsolódóan elemzi a vállalatok lehetőségeit a ki nem használt kapacitások terhének népgazdasági áthárítására.

⁸ Az ezt előidéző okokat elemzi Anesini Andor ([1] 1415. l.): „A lehetséges műszaki-gazdasági változatok szélesebb körének vizsgálatát sokszor akadályozza, hogy még a gazdasági értékelés előtt döntöttek a beruházásról, tehát szűk területre korlátozták a változatok kialakításának lehetőségeit. Az állami központi szervek döntései az egyedi nagyberuházásoknál általában — a legfontosabb műszaki és gazdasági jellemzők kijelölésén kívül — számos részletkérdésre is kiterjednek. Emiatt a nagyberuházásokat megvalósító vállalatok néha pusztán érdek nélküli végrehajtói a központi szervek döntéseinek.”

⁹ Ezt a helyzetet Gergely István ([13] 35. l.) így jellemzi: „Új kapacitások létesítése azért is kifizetődő a vállalatnak, mivel bővíti a kapacitásbővítés pénzalapját. Nagyobb értékű termelőberendezés több amortizációt jelent, amelynek a vállalat fejlesztési alapját növelő része növeli a beruházási lehetőségeket.”

¹⁰ Gergely István ([13] 35. l.) szerint „...a növekvő termelési kapacitások többletköltsége hosszabb távon kifejezetten előnyös a vállalatok számára. Az árképzés — alapjában véve — a ráfordításokból indul ki, az emelkedő termelési költség végső fokon magasabb árat biztosít eladó piaci viszonyok között.”

ha nem különösen nyereséges, mert növekedett vele a vállalat, és ezzel együtt presztízse. A vállalat célja ezért a beruházás megszerzése. Majd ha megkapták, reálisan beillesztik a vállalatba. Számításba veszik persze azt is, hogy a főhatóság mint jóváhagyó ügyis vigyázott rá, a magasabb népgazdasági szintű áttekintése révén, hogy a beruházás népgazdaságilag szükséges legyen (piac, ár stb.). Ha pedig a beruházási összeg alábecsülése miatt kimaradt valami, vagy egyéb probléma jelentkezett, a vállalatok számíthatnak segítségre.¹¹

Érdekesen tükröződik ez a torzult vállalati szemlélet sok felelős gazdasági vezető nézeteiben. A főhatósági beruházáspolitikai elsőbbsége és a nem értékarányos árrendszer, a dotációs rendszer stb. miatt kialakult egy olyan szemlélet, hogy nem szükséges mélyrehatóan vizsgálni valamely nagyberuházás gazdaságosságát, nem kell a marketingmunka stb., *a vállalatnak az a dolga, hogy termeljen, s a főhatóság — mely ügyis felel a beruházásért — majd megfelelő intézkedésekkel, dotációval, piaci monopólium biztosításával, esetleg import megszüntetésével, az exporttámogatással gondoskodik a termék gazdaságos értékesítéséről*¹², anyagellátásról, intézkedik a munkaerő biztosításáról, megoldja a beruházás következtében esetleg előálló, nyereséggel vagy fejlesztési alappal kapcsolatos problémákat. A szabályozás 1980-tól e téren módosult, és szigorúbb lett. A nézetekben viszont még visszautkröződik az 1980-ig érvényes beruházási mechanizmus. *Még ma is él az a felfogás, hogy a vállalat a főhatóság utasítására, népgazdasági érdekből fejleszt.* Ha tehát nehézsége támad, jogos igénye, hogy a jóváhagyó főhatóság, az állam segítsen. A vállalati felelősségtudatot és az ennek megfelelő vállalati magatartást akadályozó másik tényező a beruházási mechanizmussal kapcsolatos tapasztalatok sora. Ugyanis az előzőekben említett „kollektív döntés — kollektív felelősség” és a „kettős főhatósági szerepkör” folytán *többszörire elmarad a beruházás érdemi, utólagos elbírálása, és elmarad a felelősségre vonás.* Egyrészt azért, mert minden nagyberuházásnál többé-kevésbé azonosak a problémák. Másrészt a főhatóságok számára is presztízskérdés (felelősségük miatt), hogy ne szidják, hanem segítsék a beruházót. Hiba, hogy a beruházás előkészítésénél és a megvalósításakor mind a beruházó vállalat vezetői, mind a főhatóság illetékesei ezt előre tudják, és számítanak is rá.

Kérdéses, hogy ha már a marketing és a gazdaságosság háttérbe szorul is, miért nem érvényesül a vállalati érdek legalább a beruházás üzembe vételénél. Itt egy — a hazai vállalatrendszer központosított voltából adódó — szempontot kell látnunk. *Centralizált nagyvállalatainknál különválik a beruházási apparátus (mely közvetlenül a vezérigazgatóhoz vagy a gazdasági igazgatóhoz tartozik) az üzemeltető apparátustól (amely a termelési igazgatóhoz tartozik).* Ennek az a hatása, hogy a beruházó úgy érzi, az üzembe

¹¹ Ennek a magatartásnak elterjedtségét tükrözi Lázár György ([24] 15. l.) alábbi észrevétele: „Egyedi beruházásainknál eléggé általános az a tapasztalat, hogy a reálisnál alacsonyabb költséggel terveznek. Megengedhetetlen és elvtelen dolog, hogy egyes minisztériumok esetenként elnézik, sőt hallgatólagosan támogatják az ilyen magatartást.”

¹² A jelenséggel kapcsolatban Goldperger István ([14] 272. l.) azt írja: „Sok vállalatnál érvényesül az a nézet, hogy árendedménnyel minden termék versenyképessé tehető”, és ugyanitt megállapítja, „ezért fel kell hívni a figyelmet arra, hogy hiányos az az elemzés, mely nem válaszol a feladat jellegének megfelelő valószínűséggel arra a kérdésre, hogy mely piacon milyen mennyiségben, milyen áron (milyen árpozícióban) lehet a termelést értékesíteni.”

helyezés utániak már az üzemeltető problémái. Tudja azt is, hogy a beruházási mechanizmus érdekeltté teszi a vállalatokat abban, hogy a nem teljesen befejezett beruházásokat is aktiválják. A jelenlegi kivitelezési mechanizmusban ugyanis a beruházás befejezésekor annak zöme (80—90 százaléka) is már a beruházó tulajdona, amelyet kifizetett. A nagyberuházások eredményrontó hatásával és fejlesztésialap-terheivel kapcsolatos — látszólag felelőtlen — vállalati magatartás magyarázatának másik (és fő) okát a pénzügyi hidakban találjuk meg.

*A pénzügyi hidak*¹³

A pénzügyi hidak fogalomkörébe azokat a lehetőségeket sorolom, amelyekkel az ágazati és a funkcionális főhatóságok támogatást tudnak nyújtani a nehéz helyzetbe került vállalatoknak. Erre sok esetben — mint az előbbiekben elemeztem a „kollektív döntés — kollektív felelősség” témakörnél — bizonyos fokig joggal számított a vállalatvezetés a beruházási magatartásának kialakításakor.

A beruházási költség túllépése, a beruházás nem megfelelő gazdaságossága, a vártnál kevesebb fejlesztési alap keletkezése esetén a főhatóságnak lehetősége van a Pénzügyminisztériummal egyetértésben a nyereségadó befizetéséből engedményt nyújtani, vagy visszahagyni az amortizáció költségvetési elvonásra kerülő hányadának egy részét. A bank is segíthet, a főhatóság egyetértésével. Hozzájárulhat forgóalap-hitelkeret állóeszköz jellegű beruházás fedezetéül való felhasználásához, és középlejratú forgóalap-hitelt nyújthat ennek pótlására. Segítséget tud nyújtani a kötelező forgóalapszint meghatározásánál is, termelési hitellel hidalva át a forgóeszközhiányt stb. Átütemezheti a beruházásai miatt nehéz helyzetbe került fejlesztésialap-hiányos vállalat hitelesedékességeit, így hozva összhangba a keletkező fejlesztési alapot a terhekkel. Végül a főhatóság kérésére a Pénzügyminisztérium hozzájárulhat a vállalati tartalékalap (vagy annak egy része) felszabadításához és a visszafizetés kedvező ütemezéséhez, esetleg a tartozás elengedéséhez.

Ha — a nagyberuházás elhúzódó üzembe helyezése, technológiai hibák, anyagellátási nehézségek, piachiány, marketingproblémák, gazdaságtalan termelés következtében — veszteséges a nagyberuházás, és ez veszélyezteti a nagyberuházást üzembe helyező vállalat jövedelmezőségét, a nagyberuházás üzemeltethetőségét, a főhatóságoknak a Pénzügyminisztériummal stb. egyetértésben lehetősége van segítséget nyújtani a nagyberuházás termékeit jövedelmezővé tevő ármegállapítással vagy árkiegészítéssel, esetleg külön pénzalapból — mint például a „fehérje kassza” — juttatni a támogatást, stb.

¹³ A szabályozórendszer 1981. évi módosítása erősen megszigorítja a pénzügyi hidak alkalmazását. Általában fenntartja ugyan lehetőségüket (súlyos vállalati nehézségek megoldására), de alkalmazásukat a funkcionális főhatóságok hatáskörébe utalja, és új, szigorú szemléletet vezet be: normális irányítási módszerekből csak végső esetben alkalmazható segítségé teszi. Hosszabb időszak gyakorlata mutatja majd meg ezen intézkedések eredményességén.

A beruházási mechanizmussal kapcsolatos egyéb problémák

Az üzembe helyezett nagyberuházások értékelésének gyakorlati lehetetlenülése

A nagyberuházások eredményességének automatikus, érték kategóriákkal való mérését, és ennek alapján a nagyvállalati felelősség érzékelését — mint láttuk — a vállalati mechanizmus torzulásai és a pénzügyi hidak semlegesítik. A beruházások közben tartásának másik módja, hogy az irányító főhatóságok a beruházásokat elkészültük után értékelik, és tájékoztatják az illetékes főhatósági vezetőt, illetve — állami nagyberuházás esetén — a főhatóság vezetője tesz jelentést a beruházásokról a Minisztertanácsnak.

Úgy gondolom, a beruházási mechanizmus elemzésének érdekes kérdése, hogy ez az utólagos elbírálás miért nem tárja fel megfelelően a problémákat.¹⁴ Ezzel kapcsolatban utalok a „kollektív döntés — kollektív felelősség”, és a „főhatósági kettős szerepkör” témakörben kifejtettekre. Úgy gondolom azonban, hogy nemcsak ez az említett probléma oka. Két kérdést kell itt még szemügyre vennünk. Az egyik az, hogy általában a nagyberuházásokat engedélyező okirat nem egyértelmű (például éves kapacitást ír elő a beruházásra órapacitás helyett). Így például vitatható, hogy a kapacitás tulajdonképpen megvan, csak éppen nem kell figyelembe venni a kieső időket, a TMK-időt, a szabad szombatot stb. Ehhez hasonló kibúvókat nyújtanak a többi meghatározások is, különös tekintettel az előkészítéssel kapcsolatos mulasztásokra. Van olyan nagyberuházás, amely *beruházási program, s így kimunkált technológia, létszámterv, gazdaságossági elemzés és számítási, piackutatási anyag stb. nélkül készült el. Ez — párosulva az említett szubjektív hiányosságokkal — megnehezíti az objektív értékelést, mi több: lehetőséget nyújt annak elkenésére.*

Ez az a témakör, ahol megfelelő *adminisztratív intézkedés* — a nagyberuházás jóváhagyása tartalmi követelményének pontos meghatározása — *szükséges*. Nem a felelősségre vonásért, hanem a felelősségérzet fölkeltésére.

A beruházások értékelhetetlenségének másik — és talán fő — oka (kivéve, ha a beruházás egyben vállalatalapítás is) az, hogy üzembe helyezésével a nagyberuházás eltűnik a nagyvállalatban. Ha a beruházás üzembe állítása folyamatos, akkor üzemenként, darabonként tűnik el. Ugyanis, ha a beruházás helyileg elkülönült üzem is, és saját főkönyvi könyvelése van, amely főkönyvi kivonattal csatlakozik a nagyvállalatokhoz, megvan erre

¹⁴ Lényegében ugyanis egyértelműen az a helyzet, hogy elmarad a beruházások tervezett és tényleges adatainak összehasonlító elemzése. Széleskörűen tükröződik ez a közgazdasági szakirodalomban. Például Anesini Andor ([1] 1414—1430. l.) így jellemzi a helyzetet: „A tervezett és tényleges adatok összehasonlító elemzését eddig általában csak a beruházás költségeinél valósítottuk meg”, majd másutt: „a beruházások minősége és jövedelmezősége terén még számos feladat vár megoldásra. Ma általában az az alapvető cél, hogy a beruházások az előirányzott keretösszegeből a kitűzött határidőre megvalósuljanak... a beruházások gazdaságosságának az előirányzathoz viszonyított tényleges alakulását csak meglehetősen ritkán vizsgálják, holott alapvető érdekeink fűződnek a beruházások hatékonyságának fokozásához, mert nemzeti jövedelmünkéből a fogyasztás növelésének lehetőségei nem kismértékben ettől függenek.” S hogy a helyzet 1973 — Anesini tanulmányának megírása — óta jelentősen nem változott, mutatja, hogy Sinkovics Alfréd ([35] 76. l.) 1976-ban írt tanulmányában ezt írja: „A beruházásaink realizált hatékonyságát nem szoktuk egybevetni a beruházás előtti tervezettel.”

a lehetőség (például az amortizáció, az üzemi általános költség, energia nagyvállalati szintű könyvelésével, félkész termékek és a nagyberuházás termékeinek raktári forgalomban történő mozgatásával stb.). *Így szinte teljesen megakadályozható a beruházás gazdaságosságának, termelésének mérése, ha ez a vállalati érdekekkel ellenkezik.*

Itt szintén megfelelő előírás szükséges az üzembe helyezett beruházás számviteli és operatív nyilvántartására és elszámolására.

A szakosított beruházási szervezetek hiánya

Itt nem a nagyberuházások főhatósági jóváhagyását előkészítő szakapparátusról van szó — amelyet szintén fejleszteni kellene —, hanem a nagyberuházások színvonalas előkészítését, technológiai és üzemi kialakítását, tervezését és irányítását végző szakosított szervezetek hiányáról.

A tudományos-technikai forradalom következtében felgyorsult technológiai és műszaki fejlődés egyre inkább olyan helyzetet hoz létre, hogy *a jó beruházás többé nem egyenlő az üzemfejlesztéssel, illetve az azzal járó új termelőkapacitással*, de nem egyenlő egy ágazat új üzemmérettel való fejlesztésével sem. Ma még az üzemrekonstrukció jellegű beruházásoknak is *komplett technológián alapuló kapacitást kell létrehozniuk*. Ki kell tehát dolgozni az egész üzemet, minden összefüggésével. *A fő kérdés a színvonalas technológia kialakítása: a gyártás- és gyártmánytechnológiától, az üzem méretén és ennek infrastruktúrába illesztésén, a munkaszervezeten és energiaellátáson át a komplexitás összes eleméig.* Nem véletlen, hogy a világpiacon más ár-színvonala van a komplett technológiának, valamint üzemeladásnak, és más az egyes berendezések eladásainak. Nemzetközi szinten a beruházói (gyárszervezői) komplett munkának további részfeladatai is vannak: a beruházás finanszírozásának és lefolytatásának szervezése, a beruházás jóváhagyásától a kivitelezés szervezéséig; a beruházási költséggel való gazdálkodás; a kivitelezési határidő betartása stb., valamint a jövő(üzem) piaci kapcsolatainak kimunkálása az anyagellátástól a termékek marketingjéig. Végül az üzembe helyezés megszervezése a gyár üzemi szervezetének létrehozásától egészen a beindításig.

Ezt az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában általában a nagybankok irányítják (ún. alapító üzlet). A „multik” fölényének például ez az egyik alapja. Ezek Japánban többnyire speciális szervezetek, óriási kereskedelmi társaságok: az ún. Sogo Shosák. E komplex feladatesoportot sokféle, változatos módon lehet megoldani. *A nagybankok, a multik, a Sogo Shosák elsősorban saját apparátust hoznak létre.* Emellett azonban a speciális feladatokra (előkészítés, fejlesztés, a technológia kimunkálása, marketing) kis, mozgékony vállalatokat — az ún. Ingeniur Company — alkalmaznak. Ezek a — szinte kizárólag szellemi tőkét koncentráló, szellemi munkát végző — vállalkozások végzik a fejlesztő munkát, a marketinget, a közgazdasági megalapozást és a technológia kidolgozását, összefogását, megszervezését. A rájuk bízott új és új feladatokhoz bevonják a legjobb szakembereket.

Hazánkban a problémát általában azzal hidalják át, hogy a beruházás előkészítése és kimunkálása a beruházó nagyvállalat feladata, a jóváhagyás és az ezzel kapcsolatos feladatok az ágazati főhatóságé vagy más felső

szervé. „Hiszünk” a hivatalban. Akinek a dolga az elbírálás, az majd gondoskodik róla, hogy értsen is hozzá, és ért is, hiszen irányítja az ágazatot. *Kérdés, hogy minden esetben egybeesik-e az ágazatot irányító fölkészültség a termelésfejlesztő nagyberuházás — piacorientált, technológiai távlatokat figyelembe vevő — elbírálásával.*

Problematicus helyzet az is, hogy azt várjuk a termelőtől, alkossa meg a jövőbe mutató technológiai fejlesztést, marketingmunkát stb. úgy, hogy a beruházás lépés legyen a világszínvonal felé. Végül, de nem utolsósorban *eleve föltételezzük, hogy ha egy tervezőintézet műszakilag meg tud tervezni egy üzemet, akkor alkalmas' annak komplett technológiai kimunkálására is világszínvonalon, különösen, ha alapító levelében is benne van, hogy technológiai tervezőintézet.* Nem számolunk vele, hogy egy tervezőintézet egymás után különböző' jellegű üzemeket tervez. *Így nem is rendelkezhet speciális szakembergárdával,* mert az a szellemi tőke pazarlása volna. Ehhez hasonlóan egy nagyvállalat, mert egy nagyberuházást létesít, nem hozhat létre olyan technológiai fejlesztést, marketinget és beruházást irányító szakapparátust, amilyen egy nagy fejlesztéshez szükséges. (Bár erre is van példa.) *Kérdés, hogy ez 'optimális-e.* A fejlesztés befejezése után ugyanis a fejlesztő apparátus fölösleges létszámmá, bürokráciává válik, és leköt kiváló szakembereket.

A valóságban a megfelelő szakapparátus hiánya egyfelől gyengébb beruházásokhoz vezet, másfelől *a világgpiacon többször vagyunk kénytelenek fellépni komplett technológia, üzemek vevőjeként, mint azt tényleges technológiai és műszaki helyzetünk indokolná.* Hiányzik az a szervezeti forma, amely biztosíthatná a meglévő szellemi tőke fölhasználását.

Egyébként a beruházói szakapparátus létrehozására hazánkban is vannak példák. Ilyen a szakosított állattenyésztő telepeknél az AGROKOMP-LEX, vagy tojóházaknál, szemestermény-szárítóknál stb. Bábolna. Ilyen kezdeményezés volt a termelőszövetkezeti mozgalomban az iparszerű sertéstelepekre az ISV, a zöldszakarmány-szárító üzemekre a MEZÉLSZÖV, a termelőszövetkezeti tejfeldolgozó és csomagoló üzemekre a TSZ tejiroda. A termelési rendszereknek is van ilyen funkciójuk. Ipari területen kutató-fejlesztő intézetek, tervező vállalatok és főhatóságok tettek — egy-egy fontos beruházási területen — sikeres ilyen fajta kezdeményezéseket.

A beruházási mechanizmus korszerűsítésében fontos lépést jelentene — a meglévő kezdeményezések, tapasztalatok alapján — szakosított tervezőintézeti és kutatóintézeti irodákat vagy főhatósági irányítású, esetleg a gyártó vállalatokhoz fűződő irodákat vagy önálló — nyugati mérnöki vállalatokhoz hasonló — fejlesztő, beruházó, operatív kisvállalatokat létrehozni. *Ehhez a szervezeti intézkedéseken túl közgazdasági formát kell találni, az ilyen irodák, vállalatok által nyújtott szolgáltatás és szellemi tőke — az adott fejlesztési munka eredményének — díjazására.* Ugyancsak formát kell teremteni, hogy ezek az intézetek vagy vállalatok egy-egy fejlesztési, beruházási feladathoz törvényesen igénybe vehessék az ahhoz értő legjobb szakembereket.

Az elemzéseket áttekintve azt látjuk, hogy a nagyberuházások direkt (főhatósági, operatív, centralizált) irányítását — amely a nagyberuházásoknál általában indokolt — nagymértékben gyengíti, illetve semlegesíti a „kol-

lektív döntés — kollektív felelősség” gyakorlata és a főhatóságok „kettős szerepköre”. Hozzájárul ehhez a vállalati érdek torzulása is. A nagyberuházások indirekt (vállalati, érték kategóriákkal szabályozott) irányítását a vállalati érdek torzulása és a szabályozók korábbi gyengeségei (például a pénzügyi hidak) semlegesítették, amelyhez hozzájárult a „kollektív felelősségbe” vetett, igen sokszor indokolt bizalom.

A beruházási mechanizmus hatékonytá tételének feltétele: *megszüntetni a „kollektív döntés — kollektív felelősség” szemléletét és a főhatóságok „kettős beruházási” szerepkörét.* Biztosítani kell a főhatóságok és a vállalatok számára a beruházás utólagos elbírálásának feltételeit. *Ehhez szét kell választani a főhatóságok beruházást jóváhagyó és utólagos elbíráló szerepkörét.* Vállalati szinten tisztázni és ténylegessé kell tenni a vállalat teljes beruházási felelősségét. Egyrészt intézményes és következetes főhatósági beruházás-elbírálással, másrészt — és alapvetően — a vállalati érdekeltségben jelentkező torzulásokat kiiktató szabályozókkal.

Biztosítani kell a nagyberuházásoknál a korszerű beruházási folyamat szükségsszerű szakaszainak betartását, vagyis a kivitelezés mellett *megfelelő súlyt kell biztosítani az előkészítésnek és az üzembe helyezésnek is.*

Végül meg kell teremteni a beruházás előkészítésének, szervezésének, irányításának korszerű, speciális szervezeteit, a szocialista termelési viszonyoknak megfelelő formákban és feltételekkel.

Hivatkozások

- [1] *Anesini Andor*: A beruházások műszaki és gazdasági értékelése. Közgazdasági Szemle, 1973. 12. sz.
- [2] A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [3] A szelektív iparfejlesztési politika elvei és megvalósításának módozatai. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, 1972.
- [4] *Barta Imre*: A népgazdasági szemléletű beruházás-gazdaságossági számítási módszer továbbfejlesztéséről. Gazdaság, 1972. 4. sz.
- [5] *Barta Imre*: A kapcsolódó (indukált) beruházásokról. Közgazdasági Szemle, 1976. 1. sz.
- [6] *Barta Imre*: A termelő beruházások intenzív jellegének megítélése. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz.
- [7] *Berend Iván*: A beruházási piac helyzetéről. Közgazdasági Szemle, 1972. 10. sz.
- [8] *Bontó László—Orosz László*: Szelektív iparfejlesztés. Kossuth Könyvkiadó, 1978. (Az OMF B-tanulmányban megfogalmazott kritériumrendszer tartalmát, a továbbfejlesztés lényegét részletesebben ismerteti a 115—132. lapokon.)
- [9] *Botos Katalin—Bősze Zoltán—Havas Gábor*: Hogyan gazdálkodnak a vállalatok fejlesztési alapjukkal? Közgazdasági Szemle, 1969. 3. sz.
- [10] *Czei Sándor*: Exportképességünk és beruházási politikánk összefüggései. Közgazdasági Szemle, 1969. 2. sz.
- [11] *Csernok Attila*: Az ipari állólapok összetételének és kihasználásának néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1974. 8. sz.
- [12] *Drecin József*: Beruházási egyensúly, irányítási és döntési mechanizmus. Társadalmi Szemle, 1971. 5. sz.
- [13] *Gergely István*: Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly. Közgazdasági Szemle, 1980. 1. sz.
- [14] *Goldperger István*: A gazdasági szerkezetátalakítás tervezési módszereinek néhány kérdése. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1978.
- [15] *Goldperger István*: Műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása a fejlesztési döntések előkészítésében. Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.
- [16] *Havas Gábor*: A beruházási döntések komplexitásáról. Pénzügyi Szemle, 1972. 11. sz.
- [17] *Hoós János*: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

- [18] *Hoós János*: Beruházási tevékenység és beruházási döntési rendszer. Társadalmi Szemle, 1972. 5. sz.
- [19] *Hoós János*: Beruházások a szocialista gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [20] *Horváth László*: A gyártmányszerkezet átalakításának kérdőjelei — gyakorlati tapasztalatok. Gazdaság, 1975. 2. sz.
- [21] *Huszár Istvánné—Surányi Bálint*: A beruházások létszámigényének elszámolása a ráfordítási költségekben. Közgazdasági Szemle, 1977. 11. sz.
- [22] *Huszár Józsefné—Mandel Miklós*: A beruházási döntések rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1972. 6. sz.
- [23] *Huszár Józsefné—Mandel Miklós*: A beruházási rendszer működésének néhány tapasztalata. Közgazdasági Szemle, 1975. 12. sz.
- [24] *Lázár György*: Munkaerő-gazdálkodásunk és a termelékenység alakulása. Társadalmi Szemle, 1971. 1. sz.
- [25] *Megyeri Endre*: A vállalati beruházásgazdaságossági számítások néhány elvi-módszertani kérdése. Közgazdasági Szemle, 1969. 2. sz.
- [26] *Megyeri Endre*: Vállalati beruházásgazdaságossági mutatók alkalmazhatóságáról. Statisztikai Szemle, 1974. 1—3. sz.
- [27] *Neményi István*: A beruházások gazdaságossági számításának fejlődéséről. Ipargazdaság, 1970. 7. sz.
- [28] *Nyilas András*: Beruházási tevékenységünk néhány problémájáról. Közgazdasági Szemle, 1971. 11. sz.
- [29] *Pető Márton*: A beruházások műszaki hatékonyságának értékelése. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.
- [30] *Rabi Béla*: Néhány gondolat a beruházási egyensúly megteremtéséhez szükséges teendőkről. Közgazdasági Szemle, 1972. 1. sz.
- [31] *Rabi Béla*: A beruházási egyensúly megteremtésének útján. Gazdaság, 1973. 1. sz.
- [32] *Rabi Béla*: A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1977. 8. sz.
- [33] *Rabi Béla*: A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.
- [34] *Sárközy Tamás*: A gazdaságirányítás és a jog. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.
- [35] *Sinkovics Alfréd*: A magyar gazdaságpolitika 1970—1975 között a szakajtóban megjelent publikációk, állásfoglalások alapján. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.
- [36] *Timár Máttyás*: Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.
- [37] *Turánszky Miklós*: A beruházások időbeli koncentrálása és a beruházások piaci egyensúlya. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz.
- [38] *Újházy Károly*: A beruházás-tervezés tökéletesítésének időszerű kérdései Csehszlovákiában. Közgazdasági Szemle, 1972. 11. sz.
- [39] Útmutató a termelési szerkezet fejlesztésének döntés-előkészítési módszereihez. Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.
- [40] *Zelei István*: A beruházás-gazdaságossági mutatókról. Statisztikai Szemle, 1973. 1. sz.

A magyar ipar területi struktúrájának átalakulása

Az ipar területi fejlődése 1956-ig

A felszabadulás előtt hazánk gazdasági elmaradottsága nemcsak az ipar fejletlenségében, de aránytalan területi elhelyezkedésében is megmutatkozott. Az I. ötéves tervben az iparosítás részeként az ipar aránytalan területi elhelyezkedésének mérséklését is tervezték, és a korábban gyáriparral nem rendelkező településeken, iparilag elmaradott országrészekben számos új gyár épült. Az akkor létesült és országos jelentőségűnek elfogadott gyárak — mai szemmel nézve — középüzemeknek tekinthetők. Térségük fejlődésében azonban szerepük jelentős volt, és az idők folyamán valódi nagyüzemekké fejlődtek. Az iparosítás eredményeként új iparvárosok keletkeztek: Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Várpalota.

Az 1950-es évek közepén az ipar arányos területi fejlesztése — jórészt politikai okokból — háttérbe szorult.

A szocialista iparosítás első korszaka a nagyszerű eredmények mellett számos — objektív és szubjektív okokra visszavezethető — ellentmondást is tartalmazott. Ezek közül a legfontosabbak:

— A nehézipar elsődleges fejlesztése következtében a vidéki beruházások zömmel az ország korábban is iparilag viszonylag fejlett területéhez kapcsolódtak.

— Az ország déli részére tervezett új kohászati bázisnak a fővároshoz közelebbre telepítése kedvezőtlenül hatott az ország déli részének fejlődésére, és hozzájárult a fővárosi ipar túlsúlyának fennmaradásához.

— Az I. ötéves tervidőszak iparosítási programjának felülvizsgálata elsősorban az elmaradott területeket érintette kedvezőtlenül. A tervezett beruházások egy része elmaradt, számos építkezés kivitelezését pedig lassítani kellett. A beruházások befagyasztása a fővárosban kevésbé volt jelentős, mint vidéken. Az előirányzott területi arányok a megvalósítás során a főváros javára módosultak.

— Az ország egyes részeiben a szocialista ipar bővülése nem tartott lépést a kisipari, kézműipari munkahelyek csökkenésével. Ennek következtében egyes megyékben (Szabolcs, Békés) csökkent az ipari munkahelyek száma.

— A nemzetközi helyzetnek a gazdaságpolitikára gyakorolt katasaként a nyugati és a déli peremterületek ipara és gazdasága az átlagnál lassabban fejlődött.

— Vidéken a helyi foglalkoztatottsági lehetőségek korlátozottak voltak. Az iparilag kevésbé fejlett területekről az új munkaerő jelentős része,

sőt a szakképzett dolgozók egy része is az ország más területén volt kénytelen munkát vállalni. Ez a célszerűnél nagyobb mértékű belső munkaerő-vándorlást keltett. Az iparban foglalkoztatottak munka- és lakóhelye jelentős mértékben elszakadt, az indokoltnál jobban megnőtt az ingázók száma és az ingázási távolság.

— A szűkösen rendelkezésre álló nem termelési célú pénzeszközök felhasználása — az állami lakásépítés, a kommunális ellátás fejlesztése — túlzott mértékben az új ipari nagyüzemekhez kapcsolódott. Egyes területeken, főként a kisebb városokban a gazdasági élet fejlődése megrekedt, helyenként vissza is esett. Egyes városok új munkahelyek híján nem tudtak térségük lakosságának bevándorlási centrumává válni, esetenként még a városi népesség egy része is elköltözött. Ez a termelő és nem termelő ágazatok helyi fejlesztésének újabb akadályává vált.

Az előzőek következtében a főváros amúgy is kedvező adottságai a ténylegesnél kedvezőbb megvilágításba kerültek az ipari fejlesztéseknél, így az extenzív iparfejlesztés az indokoltnál tovább folytatódott. A központi irányító szerveknek, a kutató-, tervező- és egyéb intézeteknek nagyrészt a fővárosban való létrehozása és fejlesztése szintén növelte a munkaerőigényt. A vidéki elhelyezkedési nehézségek és a fővárosi munkaerőigény a népesség tömeges fővárosba áramlását indította meg, ennek városfejlesztési költségeit azonban a népgazdaság csak részben tudta vállalni. A jelentős infrastrukturális beruházások ellenére a korábbi tartalékok kimerültek. A fővárosban az életkörülmények nem alakultak kielégítően. Bár a tömeges bevándorlás ellenére is munkaerőhiány mutatkozott, egyidejűleg „túlnépesedés” is bekövetkezett (az adott lakás-, közmű- stb. helyzetet figyelembe véve). Ugyanakkor egyes vidéki területeken a foglalkoztatási nehézségek, a népesség tömeges elvándorlása, a gazdasági élet nem kielégítő fejlődése okoztak gondot.

Amint azt az Országos Tervhivatal 1959-ben készült elemzése megállapította, a megelőző évtizedben folytatott ipartelepítés fő tényezői az ásványi nyersanyagok és energiaforrások lelőhelyei, a víznyerési lehetőségek, a korábbi ipari bázisok voltak. Az ipartelepítési tényezők közül a munkaerő szerepe volt a legkisebb. A kedvező politikai földrajzi tényezők még alig éreztették hatásukat az ipartelepítésben.

Az ipartelepítési politika az ellenforradalom után

Az ellenforradalmat követő politikai és gazdasági konszolidáció során napirendre került a termelőerők területi elhelyezkedésének és egyéb területi kérdéseknek a vizsgálata. A bajok gyökerét az ipar aránytalan területi elhelyezkedésében jelölték meg: ez egyben az egész területfejlesztési politikának is kulcskérdésévé vált.

E felismerésnek megfelelően hozott határozatot 1958. október 29-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága az ipartelepítésről. E párthatározat szellemében a kormány Gazdasági Bizottsága 1959. március 26-án hozott határozatában megjelölte az ipartelepítéssel kapcsolatos állami feladatokat. A határozat előírásokat tartalmazott az ipartelepítés módszereiről, a benne részt vevő szervek feladatairól, valamint az ipartelepítést előmozdító egyéb állami intézkedésekről.

Az ipartelepítési határozat legfontosabb megállapításai

Az ipartelepítésnek biztosítania kell az egyes országrészek arányos fejlesztését — Budapest ipari súlyának a csökkentése és az iparilag elmaradottabb területek iparosítása útján —, figyelembe véve a terület társadalmi, gazdasági és természeti adottságait, valamint a népgazdaság érdekeit.

Országos jelentőségű új ipari üzemek Budapestre telepíteni csak a kormány engedélye alapján lehet. A budapesti rekonstrukciókat és az egyéb, építéssel járó bővítéseket is meg kell vizsgálni abból a szempontból, hogy nem helyesebb-e az új kapacitást vidéken létrehozni.

A népgazdasági terv keretében megfelelő beruházási tartalékot kell képezni a vidéki ipartelepítés többletköltségeire. Gondoskodni kell a vidéki ipartelepítési terv és a lakásépítési program összehangolásáról. Az új üzemek telepítésekor előnyben kell részesíteni az iparilag elmaradott, mezőgazdasági jellegű országrészeket, mindenekelőtt az Alföldet. Az elsősorban munkaerőre telepítendő üzemeket az alföldi nagy lélekszámú városokba kell telepíteni. Az egyoldalúan nehézipari központokba lehetőleg olyan üzemeket kell telepíteni, amelyek nők foglalkoztatására alkalmasak. Az egyes területek iparát összehangoltan kell fejleszteni. Ipari súlypontokat kell képezni az egymással kapcsolódó ipari üzemek egy helyre telepítésével.

A telepítésben érvényesíteni kell a gazdaságossági szempontokat. A telepítési javaslatokban számításba kell venni a létszámnövekedéssel járó lakás- és kommunális, közlekedési beruházási költségeket is.

A határozat kimondja, hogy a hosszú távú és az ötéves népgazdasági terveket ipartelepítési fejezettel kell kiegészíteni.

A Budapesten működő ipari üzemeket a továbbfejlesztés szempontjából három csoportba kell sorolni: 1. a jelenlegi telephelyükön továbbfejlesztethetők; 2. a meglévő kapacitásukkal tovább működhetnek, de nem fejleszthetők; 3. egyszerre vagy fokozatosan visszafejlesztendők. Ki kell dolgozni, hogy a különféle iparágakban milyen mértékben kell figyelembe venni a telepítési tényezőket. A határozat kitér arra is, hogy az ország különböző területein milyen iparágak fejleszthetők, és szól a vidéki ipartelepítést előmozdító főbb intézkedésekről is. Például arról, hogy az ipartelepítés energiaellátási feltételeiről a kijelölt településeknek a nagyfeszültségű távvezeték-hálózatba történő bekapcsolásával és ipari erőművek építésével gondoskodjanak.

A szakmunkásellátás érdekében a telepítés elhatározása és az üzem beindítása közötti időben gondoskodni kell arról, hogy a beruházás színhelyül kijelölt település és környékének lakosait a meglévő üzemekben kiképezzék.

A szakmunkásellátást indokolt esetben kihelyezési juttatással is elő lehet mozdítani. A nem hasznosított épületeket, berendezéseket a helyi adottságoknak megfelelő ipartelepítési célokra kell felhasználni. Az ipartelepítés nyomán jelentkező lakásigényt az országos lakáskeret felosztásakor figyelembe kell venni. A visszafejlesztendő fővárosi üzemeknél beruházást nem, építési célú felújítást pedig csak csökkentett mértékben szabad megvalósítani. Nemzetközi tárgyalásokon csak az előírt módon koordinált ipartelepítési álláspontot lehet képviselni.

Azt hiszem, az 1959-es határozat e vázlatos ismertetésével is sikerült bebizonyítani, hogy az ipar területi struktúrájának átalakítására irányuló tevékenység 1959-ben egy konzisztens, az ipartelepítés sokoldalú igényét figyelembe vevő, helyes alapelveket, eszköz- és döntési rendszert magában foglaló állásfoglalás alapján indulhatott meg.

Az MSZMP VII. kongresszusa 1959 végén egyrészt megerősítette az ipartelepítéssel kapcsolatban hozott korábbi határozatokat, másrészt kimondta azt is, hogy Budapest távlati ellenpólusaiként nagy iparvárosokká kell fejleszteni Miskolcot, Debrecent, Szegedet, Pécsét és Győrt. A kongresszus felhívta a figyelmet arra, hogy a nagy ipari centrumok mellett a kisebb városokban is elő kell mozdítani az ipar fejlesztését.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1960. június 29-i ülésén határozatot hozott az ipartelepítés helyzetéről és a II. ötéves tervidőszakban várható fejlődésről. Jól érzékelteti az akkori helyzetet a határozat következő része:

„A Központi Bizottság megállapítja, hogy a minisztériumok állásfoglalása a vidéki ipartelepítést illetően nem egyértelműen következetes, tapasztalható ellenállás is. Gyakran a kényelmesebb megoldásokat előnyben részesítik, az ipartelepítéssel kapcsolatos nehézségeket felnagyítják. Nagy az ellenállás azoknál a budapesti üzemeknél, üzemrészeknél, amelyek valamilyen ok miatt vidékre kerülnek. Ez elsősorban a gazdasági-műszaki vezetőkre vonatkozik, de előfordul, hogy az üzemi pártszervezetek is akadályokat gördítenek a vidékre telepítés elé.”¹

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején hozott párt- és állami határozatok értékelésében figyelembe kell venni, hogy az ország komoly anyagi gondokkal küzdött, a szocialista mezőgazdaság kialakításának a kezdeténél tartottunk. Az ipari foglalkoztatás növelése azokban az években alapvető politikai feladat volt. A döntések figyelembe vették, hogy az ipar növekedése meggyorsítja az egyes területek általános gazdasági-társadalmi felemelkedését is.

Az 1960-as évek folyamán a párt és a kormány különböző szervei, de az MSZMP kongresszusai is ismételten és behatóan foglalkoztak az ipartelepítéssel, az ipar területi szerkezetének átalakulásával. Az 1960-as évek végére — a területfejlesztésben elért eredményeket, az ipar területi struktúrájának lényeges átalakulását és a népgazdaság egészében végbement változásokat figyelembe véve — szükségszerűvé vált a területfejlesztési politika újbóli áttekintése és az új helyzetnek megfelelő továbbfejlesztése. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a területfejlesztés tervezésének és szabályozásának irányelveiről szóló, 1970. március 10-i határozatában megállapította, hogy „a szocialista építés során a gazdaság általános fejlődésével együtt a területfejlesztésben is jelentős eredmények születtek. Az új ipari üzemek nagyjából vidéken létesültek... Erősödött és szélesedett az ország gyengébben fejlett vidékein is az ipari munkásbázis. A budapesti és vidéki ipar közötti munkamegosztásban mérséklődött a vidék egyoldalú nyers- és alapanyag-szállító szerepe. A kitermelő- és alapanyagipari körzetek feldolgozóipari ágazatokkal bővültek. A fokozott fejlesztésre kijelölt öt város (Debrecen, Győr, Szeged, Miskolc, Pécs) fejlődése meghaladta a városok országos átlagát. A mezőgazdaság szocialista átalakítását követő években a mezőgazdasági és az ipari területek fejlettségi színvonalának kiegyenlítésében jelentős eredményeket értünk el. Előrehaladás történt az azonos jellegű települések ellátottsági színvonalának (egészségügyi, kulturális és kommunális) közelítésében is.”²

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 437—438. l.

² A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 557. l.

Ezeknek az eredményeknek a tükrében kellett a következő időszak területi politikáját kialakítani.

A területfejlesztés fő céljai

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1970. évi határozata megfogalmazta a területfejlesztés ama legfontosabb elveit és eszközeit, amelyek területi politikánk megvalósításának jelenleg is alapjai. Tekintsük most át a határozatnak az *iparral* kapcsolatos néhány elvi állásfoglalását!

1. A területfejlesztés alapvető feladata

A területfejlesztésnek egyidejűleg kell biztosítania egyrészt a „népgazdaság és az egyes területek erőforrásainak hatékony hasznosítását, a településhálózat korszerűbbé és racionálisabbá tételét”, másrészt azt, hogy „a területek foglalkoztatottsági színvonalának közelítésével mérsékelje az egyes területek népességének anyagi és kulturális színvonalában meglévő különbségeket”.³ Vagyis a területfejlesztésnek egyaránt szolgálnia kell a *hatékonyságot* és az *életkörülmények közelítését*.

Ami a hatékonyságot illeti, el kell érni, hogy valamennyi termelőtevékenység olyan helyre települjön, ahol a területi tényezők — az ágazati sajátosságokat figyelembe véve — a gazdaság működése számára a lehető legkedvezőbbek, másrészt az ország egyes térségeiben rendelkezésre álló természeti, társadalmi adottságok olyan felhasználását, amely a legjobban szolgálja az ország egészének gazdasági növekedését. Átfogóan kell tehát mérlegelni az egyes termelőtevékenységek hatékonyságát és az egyes területek adottságainak legteljesebb felhasználását. Az ország egész területét és valamennyi ágazatot figyelembe véve kell segíteni — a területfejlesztés eszközeivel — az alapvető gazdasági cél megvalósulását: adott társadalmi ráfordítással a legnagyobb eredmény elérését.

2. A területek gazdasági fejlettségének kiegyenlítődése

A területek gazdasági színvonalában meglévő különbségek mérséklését, majd későbbi kiegyenlítődéset a területi-gazdasági adottságokat hatékonyan kihasználva, hosszú időn át tartó történelmi folyamatban valósíthatjuk meg. Gazdasági kiegyenlítés azonban így is csak az ország nagyobb gazdasági körzetei között valósítható meg.

Az egyes területek — a természeti erőforrások szűkössége, a termelőerők aránytalan elhelyezkedése következtében — az országosnál lassabban fejlődnek. Állandóan vannak és a jövőben is lesznek területek, ahol a gazdasági fejlettség elmarad az országos átlagtól. A tartósan elmaradott területeken a gazdaság fejlesztését külön eszközökkel szükséges támogatni.

Az ország gazdaságában az ipar a legfontosabb, a legnagyobb ágazat.

³ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának irányelvei a területfejlesztés tervezéséhez és szabályozásához. (1970. III. 10.) „A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai” című kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 557. l.

Az egyes területek, települések fejlesztése mégsem valósítható meg kizárólag az ipar növelése útján. Az egyes térségekben — éppen a területi adottságok különbözősége folytán — a helyi feltételeket figyelembe véve kell meghatározni azokat a tevékenységeket (mezőgazdaság, közlekedés, idegenforgalom), amelyek a térség gazdasági növekedését az ország érdekeivel egyezően mozdítják elő.

3. Az ipar területi fejlesztésének főbb elvei

A kormánynak a területfejlesztés irányelveire vonatkozó 1971. évi határozata⁴ előírja, hogy: Az egyes települések, körzetek ipari szerkezetét lehetőleg úgy kell kialakítani, a települő üzemeket úgy kell csoportosítani, hogy az előmozdítsa a településhálózat fejlesztését, biztosítható legyen a gazdaságos kooperáció és a szükséges szakmai együttműködés, a nyersanyagok, az energia komplex hasznosítása. A munkaerő-felhasználás tekintetében egészítsék ki egymást (férfi—női munkahelyek aránya, idényszerűség csökkentése), válják lehetővé a kapcsolódó létesítmények közös használata.

Az ipar területi fejlesztése a társadalmi, ágazati és vállalati érdekek összehangolásával valósuljon meg. Az egyes üzemek fejlesztése és telepítése a gazdaságosság igényeinek figyelembevételével történjék. A társadalompolitikai célokkal összhangban álló területfejlesztési érdek érvényesítését a központi döntések mellett a szabályozóeszközökkel való orientáció útján is alá kell támasztani.

Az egyes iparágak és üzemek telepítése, illetve területi fejlesztése sokoldalú és egyedi mérlegeléssel, a különféle igények figyelembevételével történjék. Azokban az iparágakban, ahol az üzemek működéséhez közvetlenül szükséges feltételek (nyersanyag, energia, ipari víz) földrajzi helyhez kötöttek, az üzemtelepítésnél e feltételek megléte és a gazdaságos szállítás távolsága a meghatározó.

Fokozott figyelmet kell fordítani a nagy vízigényű iparágak, üzemek telepítésére, s az erre alkalmas területek e célra való megőrzésére. Vagyis a vízigényes iparágak településére alkalmas térségekben, például a Duna déli szakaszán, a Dráva mentén a kedvező települési adottságokat nem célszerű kihasználatlanul hagyni, illetve a munkaerőt más célra igénybe venni.

A kutatási-tudományos háttérhez különösen kötött iparágak üzeminek fejlesztésekor a területek és a települések gazdasági-kulturális adottságai határozzák meg a telephelyet. E tekintetben a fővárosnak különösen előnyös a helyzete.

A gyáripart elsősorban az iparfejlesztési centrumokban kell fejleszteni, és ott ehhez a feltételeket tervszerűen kell megteremteni. (A IV. ötéves terv iparfejlesztési centrumként a megyei városok — Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr — mellett még Nyíregyháza, Szolnok, Székesfehérvár, Szombathely városokat jelölte meg.)

A nehézipari centrumokban a nők foglalkoztatását lehetővé tevő fejlesztések is szükségesek.

Az iparágak, üzemek azon csoportjában, ahol az üzemeltetéshez közvetlenül szükséges feltételek nem kapcsolódnak sem a természeti adottsá-

⁴ 2006/1971. (III. 16.) Korm. sz. határozat a területfejlesztés irányelveiről. (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1971. 544—549. l.)

gokhoz, sem a szoros tudományos-kutatási kapcsolatok miatt szűkebb földrajzi helyhez, a telepítés a munkaerő területi elhelyezkedéséhez alkalmazkodhat.

A munkaerővel tartósan rendelkező területekre a munkaerőigényes iparágak kis- és középüzemeit indokolt telepíteni. (Az V. ötéves terv tizenkét várost jelölt ki iparfejlesztési támogatásra. Ezek: Encs, Sárospatak, Nyírbátor, Fehérgyarmat, Mátészalka, Vásárosnamény, Szeghalom, Mezőkovácsháza, Balmazújváros, Dombóvár, Lenti, Barcs. E településeken vagy térségükben még számolni lehet az iparba bevonható munkaerővel.)

A mezőgazdasági üzemekben a mezőgazdasági termelés nyersanyagait feldolgozó ipari üzemeket kisegítő és szolgáltató egységeket célszerű létrehozni. (A mezőgazdasági nagyüzemek bruttó termelésének mintegy harmada alaptevékenységen kívüli, elsősorban ipari tevékenységből származik.)

A határozat megállapítja, hogy a budapesti gazdasági körzet extenzív értelemben túlfelldótt, ezért itt szelektív fejlesztési politikát kell folytatni úgy, hogy az ipari termelés növekedése intenzív módon, jövedelmezőbben valósuljon meg. Azokat a vállalatokat kell fejleszteni, amelyek a kooperációs kapcsolat, a technikai fejlettség stb. miatt itt fejleszthetők a leghatékonyabban. Tovább kell folytatni az életkörülményeket károsan befolyásoló üzemek kitelepítését.

Az ipari telephelyválasztás szervezettebbé tétele céljából ki kell alakítani az államilag szabályozott telephelyforgalmat. Vállalati beruházások esetén a telephelyválasztás vállalati döntés legyen, de a népgazdaság területfejlesztési céljaival ellentétes vállalati döntéseket az állami ellenőrzéssel meg kell akadályozni.

4. Az ipar és a településhálózat fejlesztésének összehangolása

A társadalmi munkatermelékenység növekedése, a termelés és a fogyasztás szerkezeti átalakulása nyomán a munkaerő ágazatok és területek közötti áramlása megy végbe. A lakosság országon belüli mozgását, a munkaerő átcsoportosulását úgy kell befolyásolni, hogy ez a folyamat az ipar ésszerű szerkezeti átalakulását is előmozdítsa.

Az ipar területi elhelyezkedésének változásával és a lakosság átrétegződésével jelentős mértékben fokozódott a munkahely és a lakóhely elkülönülése. Olyannyira, hogy az ma már gazdasági és társadalompolitikai szempontból egyaránt túl van az ésszerű határon.

Ezért célszerű területfejlesztéssel is mérsékelni kell a családokat tartósan elválasztó *távolsági* ingázást, ugyanakkor számolni kell azzal, hogy a vonzáscentrumokon *belül* a naponta bejárók száma a jövőben is növekszik. Itt a munkahely és a lakóhely szétválásának feszültségeit elsősorban a közlekedés fejlesztésével kell enyhíteni. A távolsági ingázás kritikus körzeteiben az ipari üzemek tervszerű telepítésével is segíteni kell a gondok megoldását.

5. A szellemi élet területi fejlesztése

Az ország szellemi élete túlzott mértékben összpontosult a fővárosban. A szellemi élet nagyarányú budapesti koncentrációja hátráltatja a vidék gazdasági és kulturális fejlődését, az egészséges gazdasági kiegyenlítődést.

Ezért szükséges, hogy a tudományos és kulturális erők túlzott Budapestre koncentrálódásának ellensúlyozására a vidéki tudományos központokat fokozottan fejlesszük. Például állami támogatással is elő kell mozdítani a tervező- és kutatóintézetek és egyéb intézmények vidéki fejlesztési centrumban való létesítését, fejlesztését.

6. Egyéb követelmények

Az ipar területi fejlesztéséhez a fentiek mellett számos más követelmény is figyelembe veendő. Nyilvánvalóan egyetlen ország sem mellőzheti a területi fejlesztés kapcsán a *nemzetbiztonsági-honvédelmi követelmények* számbavételét. Vannak a területi fejlesztésnek nemzetiségi vonatkozásai is. Kíváncos ugyanis, hogy a nemzetiségek lehetőleg lakóhelyük térségében jussanak munkához. Helyi munkalehetőség hiányában ugyanis a nemzetiségi lakosok elvándorolnak, ami a nemzetiségi tömbök szétszórásához, a nemzeti-ségi tudat gyengüléséhez vezet.

Az ipar területi szerkezetének alakításában lényeges szerepe van annak, hogy szomszédaink baráti, zömmel szocialista országok. Így a szomszédos országokkal való kapcsolat fejlesztésének a területi közelség mellett a testvéri-baráti politikai kapcsolatok is kedveznek, ami a határ menti termelési együttműködésben, az ipari üzemek közötti technológiai kapcsolatok szélesítésében is hasznosítható. E lehetőségek kihasználásában még csak a kezdetnél tartunk.

A Szovjetunióval kiépített és egyre szélesedő gazdasági kapcsolatok indokolják, hogy a Szovjetunióból származó nyersanyagok feldolgozására és fogyasztópiacára épülő ipari tevékenységeket fokozott arányban telepítsék az ország északkeleti részébe, mindenképp Szabolcs-Szatmár megye iparfejlesztésre kijelölt városaiba.

Ipartelepítési fogalmak, szemléleti módok

Az ipartelepítés fogalmának értelmezése nem teljesen egységes. Voltak, akik az ipartelepítési politikát kizárólag az új üzemek létesítésére, illetve telephelyének kiválasztására korlátozottan fogták fel.

A területfejlesztésre vonatkozó határozatok ennél jóval szélesebb módon értelmezik az ipartelepítést, beleértik — az új üzemek telepítésén kívül — valamennyi népgazdasági jelentőségű ipari termelőkapacitás területi elhelyezését, áttelepítését, tehát a bővítéseket, rekonstrukciókat is.

Az ipartelepítés tágabb értelmezésébe beletartozik az ipar területi fejlesztésére, az ipar területi szerkezetének átalakítására irányuló tudatos tevékenység is.

Az ipar arányos területi fejlesztése hivatalos anyagokban, publikációkban sűrűn szereplő fogalom. Nos, az ipartelepítés, a területi fejlesztés vonatkozásában az arányosság sohasem fogható fel mechanikusan, valamiféle, a terület nagyságához vagy a lakosság számához viszonyított átlagos szintként. Az ipar arányos területi fejlesztésén a társadalmi céljainknak megfelelő, gazdasági lehetőségeinkkel és érdekeinkkel összhangban levő, az

egész társadalom érdekeit szolgáló, időszerű feladatok tervszerű megoldását értjük.

Az ipar területi arányainak javítására irányuló erőfeszítések folytonosak, véglegesen tökéletes megoldás sohasem lehetséges. A gazdasági-társadalmi környezet folyamatosan új és új igényekkel lép fel az ipar területi arányainak vonatkozásában is. Az ipar célszerű területi arányai a termelőerők fejlődése, a technikai és társadalmi haladás révén folyton változnak, így a területi arányok javítására irányuló tevékenységet is állandóan meg kell újítani.

A munkaerő szerepe az ipartelepítésben sokak szerint túlságosan is nagy súlyt kapott az elmúlt két évtizedben. S valóban, az ipartelepítési feladatok és eredmények bemutatásakor központi szerep jutott a létszámadatoknak. Ez abból következett, hogy korábban a munkaerőnek mint telepítési tényezőnek a szerepe nem érvényesült megfelelő mértékben. Az ipartelepítés kérdése elsősorban a foglalkoztatási gondok miatt került az érdeklődés előterébe. Végeredményben az egész iparosítási tevékenység az emberért, a lakosságért van! A létszámadatok szerepeltetésében az is közrejátszik, hogy a leginkább hozzáférhető, könnyen kezelhető, egyúttal mindenki számára érthető.

Bármennyire központi szereplője is azonban az ember az ipartelepítésnek, az egyéb tényezőket is figyelembe kellett venni. Az ipartelepítési tevékenység a valóságban korántsem volt annyira létszámcentrikus, mint amennyire a felszínen mutatkozott. Mindig is cél volt az ipartelepítési tényezők lehetőleg teljes körű számításba vétele.

A területi szemlélet következetes érvényesítése az ipartelepítésben sem egyszerű feladat. Például a területi fejlesztésekkel foglalkozókat is a mechanikus megoldás veszélye fenyegeti. Ez rendszerint abban mutatkozik meg, hogy a helyes, időszerű általános gazdaságpolitikai, területfejlesztési feladatokat a *helyi adottságoktól függetlenül*, mindenütt egyformán érvényesíteni kívánják. Például korábban a népgazdasági tervnek volt egy olyan előírása, hogy a termelés növekedésének meghatározott arányát a termelékenység növekedésével kell elérni. Előfordult, hogy a népgazdasági szinten kitűzött átlagos célt a helyi munkaerőforrásokat és egyéb adottságokat figyelmen kívül hagyva, mindenütt egyformán kívánták elérni. Napjainkban sem mindegy, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló eszközökből — az ágazati és a területi sajátosságoktól függően — húszézerért, kettőszázezerért vagy kétmillióért hozunk létre egy új munkahelyet. Ugyanolyan termelékenységgel folytatható tevékenységet teljesen másként kell megítélni az ipari központokban, ahol igen nagy a munkaerőhiány, mint egy olyan helységben, ahol más foglalkoztatási lehetőség nincs.

Az sem mindegy, hogy adott földterületet milyen településben, területen vesznek igénybe, vagy hogy azonos szennyeződés egy sűrűn lakott városban vagy egy gyéren lakott térségben keletkezik. A példákat még hosszan lehetne sorolni, egyes példák triviálisnak is tűnhetnek, de akik területfejlesztéssel, ipartelepítéssel foglalkoztak, tudják, hogy az ilyen jellegű gondok mindennaposak.

Az ipartelepítés fontos elve volt az elmúlt két évtizedben a *fokozatosság*. A körülményekhez, a lehetőségekhez való alkalmazkodás változatos formák kialakulására vezetett. Figyelembe kellett venni az ipari kultúra he-

lyenként alacsony színvonalát, a szakmunkáshiányt, a gyér kooperációs lehetőségeket, a fejlesztési forrás szűkösségét és más tényezőket. Amennyire parancsolóan szükséges volt az elmaradott térség iparosításának meggyorsítása, ugyanannyira fontos volt, hogy ezt a realitások talaján végezzék. A fokozatosság volt az egyik legfontosabb elv, amit érvényesíteni kellett. Mivel a fejlesztés helyi bázisa szűk volt, országos eszközöket kellett a gyorsan fejlesztendő térségekbe átcsoportosítani. Az átcsoportosításnak azonban megvoltak a maga határai. Az új üzemek építése, illetve a kisüzemek korszerű nagyüzemekké való gyors felfuttatása költségesebb, mint a meglévő üzemek folyamatos fejlesztése. Ezért széles körben folyamodtak viszonylag egyszerűbb, olcsóbb megoldási módokhoz. A fokozatosságot a munkaerő-adottságok, az ipari kultúra színvonala is szükségessé tette. Amikor egy településen teljesen új profilú üzemet kellett létrehozni, először általában az egyszerűbb gyártmányokat helyezték oda, az alacsonyabb szakértelmet kívánó tevékenység megtanulására rendezkedtek be. Később aztán folyamatosan emelték az üzemek műszaki-technikai színvonalát, a termékek minőségét, és az üzemek dolgozói is fokozatosan egyre magasabb szaktudást igénylő munkát végezhettek. Az elmúlt két évtizedben, különösen az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején megvalósított vidéki ipari fejlesztéseket gyakran éri bíráló. A bíráló szükséges is, hogy az eredményesnek ítélt munkát tudatosabban folytathassuk, az elkövetett hibákat feltárjuk, hogy így a későbbi munka során lehetőleg elkerülhessük őket. A bíráló azonban csak akkor lehet eredményes, ha a tevékenység történelmi szemléletű vizsgálatára épül. A tényeket abban a gazdasági, társadalmi környezetben szabad nézni, amelyben és ahogyan a vizsgált tevékenységet folytatni lehetett és kellett.

Az iparosítást — még ha a cél lényegében azonos is — másként kell végezni ma, mint 15—20 évvel korábban. Az 1950-es évek végén jelentős társadalmi problémát jelentett az ipar aránytalan területi elhelyezése. Így gyorsan hozzá kellett látni az ipar gyors fejlesztéséhez, noha ehhez csak nagyon szűkös anyagi erő állt rendelkezésre. Keresni kellett a módját az alacsony ráfordítással, rövid idő alatt megvalósítható fejlesztéseknek. Ebben az időben nagyon is érvényes volt az a mondás, hogy „kétszer ad, ki gyorsan ad”. A ma gyakran „korszerűtlenül” telepítettnek minősített üzemek fontos szerepet töltöttek be az érintett területek, városok iparosításában, gazdasági színvonalának felemelésében. Korszerűtlen, technikailag elavult üzemek létrehozása persze soha nem volt cél. Az viszont igaz, hogy a korszerű technikára hivatkozó, ám a reális lehetőségeket figyelembe nem vevő beruházási igények gyakran az iparosítás elakadására vezettek volna, függetlenül az ilyen nézetek hordozóinak szándékától.

Az ipartelepítésnél is „kétfrontos harcra”, egymással gyakran homlok-egyenest ellentétes nézetekkel, szemléletekkel való küzdelemre volt szükség. E tevékenység során, különösen az elején, egyfelől szervezni kellett a megszabott feladatok végrehajtását, a gáncsokodásokkal meg a kivárára játszókkal szemben sürgetni kellett az ügyek menetét. Másfelől a telepítésben érdekelt települések, területek képviselőinek azt kellett megmagyarázni, hogy az iparfejlesztéshez pénzre, tervező- és építési kapacitásra, mindezekon felül időre, türelemre is szükség van.

Állandóan vitatott és ma sem teljesen tisztázott kérdés a *decentralizáció mértéke*. Sokan sürgették, nem is mindig eredménytelenül, hogy az ipart

túlzottan is széttelepítsék. Mások viszont a vidék iparosítását néhány nagyobb városra, ipari központra kívánták korlátozni.

Voltak törekvések arra, hogy egyes divatos, kellően nem is mindig megalapozott tudományos irányzatokat azonnal ültessünk át a gyakorlatba, s hangot kaptak a tudományos kutatás szükségességét tagadó nézetek is.

A legkorszerűbb és a lehetőségeket meghaladó hipermodern technikai-szociális megoldások követelése mellett olyan üzemek is létesültek — nemcsak iparilag elmaradott vidékeken, de a főváros környékén is —, amelyekben az elemi egészségvédelmi előírásokat sem tartották be.

A jogi kérdések rendezetlensége, illetve lemaradása a gyakorlat igényei mögött az ipartelepítésben is okozott gondot. Előfordult, hogy a gyakorlatot nehezítő rendelkezéseket teljesen figyelmen kívül hagyták, de az is, hogy a jogi formaságokat a feladatok megoldásának gátlására használták fel.

Ebben a környezetben az egyedül járható út az alapelvek és a gyakorlati lehetőségek közötti megfelelő kompromisszum volt, bármennyire nehéz volt is időnként elfogadható kompromisszumot találni.

Az ipartelepítés, különösen az első évtizedben, nem csupán munkaköri tevékenysége volt az ezzel megbízott tervezői-hivatali apparátusnak. A központi, területi, társadalmi és tanácsi dolgozók (vezetők és mások is) aktívan részt vettek a gondok feltárásában, és segítették megoldásukat. Az érte munkálkodók sokszor ütköztek értetlenségbe, mindenféle akadályba. Az ipartelepítésben elért eredmények nem születtek könnyen. Hosszas, kitartó, szívós és következetes munkára adta a fejét — a kormányzati szervektől a helyi tanácsokig — mindenki, aki ebben hivatalból vagy hivatásból részt vállalt. Persze nemcsak akadályok és akadályozók voltak, hanem igen sok életrevaló, konkrét és jól hasznosítható segítség is.

Széles körű társadalmi közreműködés nélkül nem is alakulhatott volna át az ipar területi szerkezete ilyen jelentős mértékben.

Az iparilag fejletlen vidékről származó vállalati, minisztériumi szakemberek — olykor „szubjektív” megfontolások alapján, talán a szülőföld iránti nosztalgiaától vezérelve, a szűkebb haza iránti hálából, de ugyanakkor a párt felhívásának eleget téve — segítették (gyakran egyes ágazati és vállalati érdekekkel szemben is) ezt a tevékenységet. Ha valahol, akkor az ipartelepítésben gyakran volt szükség hivatástudatra, egyszerűsre, kezdeményezésre, akadályokat nem ismerő kitartó munkára, a gáncsoskodókkal és a „hivatalnokokkal” szembeni ki- és helytállásra. Az ipartelepítést joggal tekinthetjük nemcsak gazdasági, hanem jelentős mozgalmi, politikai sikernek is.

A párt vezető szerepe az ipartelepítésben messzemenően érvényesült, minden szinten sokoldalúan és folyamatosan megmutatkozott. Az 1958. évi ipartelepítési határozattal kezdve a központi szervek visszatérően foglalkoztak a kítűzött feladatok végrehajtása közben mutatkozó nehézségekkel, a felmerülő új kérdésekkel. 1959-től kezdve az MSZMP valamennyi kongresszusa foglalkozott e témával, értékelte az előző időszakban végzett munkát, és megszabta a további tennivalókat. A területfejlesztés alapvető feladatai az MSZMP programnyilatkozatában is helyet kaptak.

A megyei és a városi bizottságok rendszeresen foglalkoztak a működési területükön folyó iparfejlesztés kérdéseivel. A területi és a helyi pártszervek nemcsak irányították e tevékenységet, hanem — különösen kezdetben — az

operatív feladatok megoldásából is jelentős részt vállaltak. Az állami irányító szervek pártbizottságai is visszatérően tárgyalták az ipar területi fejlesztésének az ügyét, számon tartják a megoldandó feladatokat, segítik megoldásukat.

Feladatok és eszközök a gyakorlatban

Az elmúlt évtizedben az ipar területi fejlesztése során három jellegzetes terület, feladattípus alakult ki, amellyel a legtöbbet kellett foglalkozni.

A fővárosban, ahol a munkaerőhiány, a terület szűkössége, a városrendezési feladatok és a környezetvédelem okoz gondot, szükségessé vált az új ipari üzemek létrehozásának korlátozása, egyes üzemeket, ipari tevékenységeket vidékre kell telepíteni, a helyi adottságoknak megfelelő szelektív iparpolitikát kell kibontakoztatni.

Az iparilag elmaradott, döntően mezőgazdasági jellegű területeken, mindenekelőtt az Alföldön és a Dél-Dunántúlon az iparosítás volt az elsődleges feladat. Ezeken a területeken — részben a kedvezőtlen természeti adottságok, részben a történeti örökség miatt — az ipar gyenge, kedvezőtlen ágazati és területi szerkezetű volt. A mezőgazdaság szocialista átszervezése felszínre hozta az itt korábban lekötött fölös munkaerőt. A tömeges elvándorlás mérséklésére és egyéb társadalmi gondok enyhítésére az itt élő népesség legalább egy része számára lakóhelyén vagy a napi bejárési körzetben új munkahelyeket kell létrehozni. Ehhez a szükséges nagyságrendben a gazdasági fejlettség adott színvonalán csakis az ipar jöhetett szóba. Az iparilag legelmaradottabb és így a gyors ipari fejlesztésre leginkább rászoruló terület az ország északkeleti része, Szabolcs megye volt.

A hagyományos, elsősorban kitermelő és alapanyaggyártó területeken javítani kellett az ipar szerkezetét. Erősen érintette e térségeket a szénbányászati rekonstrukció is. Az 1960-as évek végén és a 70-es évek elején különösen Nógrád megye ipari szerkezetének korszerűsítése okozott sok gondot és adott feladatokat. De bőven volt ilyen jellegű tennivaló Komlótól Ajkán át egészen Ózdig szinte valamennyi nehézipari jellegű ipari központban.

Az elmúlt évtizedben a *központi területfejlesztési alap* volt a legjelentősebb eszköz a vállalati döntési körbe tartozó fejlesztések területi orientálására. Az alapból a folyamatosan változó népgazdasági helyzettől és a területi feladatoktól függően lehetett meríteni, és rá támaszkodva a vállalati önállóság csorbítása nélkül lehetett a központi, népgazdasági célok végrehajtásának szolgálatába állítani a decentralizált döntéseket. Az egyes beruházások költségeinek mintegy 20—25 százalékát fedezte az alap; ennyi kellett ahhoz, hogy vállalják az esetleges többletköltségeket, vállalkozzanak az egyébként „nemszeretem feladatok” megoldására.

A területfejlesztési alap eddigi tapasztalata egyértelműen bizonyítja annak életrevalóságát. Az alapból támogatott beruházások a tervben megszabott területi célokat szolgálták. A felmerülő gondok nem az alap rendszereből következtek, hanem abból, hogy a rendelkezésre álló összeg nem volt elégséges valamennyi arra érdemes vállalati beruházás támogatására.

A területfejlesztési szabályozókkal s általában az ipartelepítéssel kapcsolatban találkozhatunk olyan bírálatokkal, amelyek az eredményeket nem

a népgazdasági tervből kiindulva minősítik, hanem a legkülönfélébb — olykor jogos, de az adott körülmények között nem időszerű — célokhoz viszonyítják, azt kérve számon, hogy ezeket a célokat a szabályozók hogyan támasztották alá. Egy eszköz hatékonyságát azonban csak abban a célrendszerben lehet megítélni, aminek a megvalósítására létrehozták. (Mint ahogy a legtökéletesebb autó sem tud a megfelelő üzemanyag nélkül működni, úgy a legtökéletesebben megalkotott eszközrendszer is csak akkor hatásos, ha a működéséhez szükséges egyéb feltételek is adva vannak.)

Sokféle — gazdasági és jogi, központi és helyi — eszközt alkalmaztunk a területi célok érdekében. Minden szabályozó, illetve ösztönző eszköz alkalmazásának van azonban egy alapvető korlátja: az, hogy egy egész vállalat létét, illetőleg a vállalatnak vagy alapvető termelőegységének fővárosi működését érintő mindenfajta ösztönzés hatástalan. Egyetlen vállalat sem hajlandó arra — bármilyen anyagi ösztönzésre sem —, hogy önmagát önként felszámolja, vagy működési területét Budapestről az ország más részébe tegye át. Ezt a budapesti üzemek kitelepítési tapasztalatai egyértelműen bizonyítják.

— A Lágymányosi Dohánygyár kitelepítése csak a szakminisztérium egyértelmű utasításával volt megoldható. A végrehajtás — az előzetes ijesztgetések ellenére — teljesen simán ment végbe.

— A Fővárosi Cipőipari Vállalatot csak úgy lehetett kitelepíteni, hogy előbb a Szabolcs megyei Tanács felügyelete alá rendelték, és mint ilyen a szabolcsiak közreműködésével települhetett Nyírbátorba.

— Az Iskolai Taneszközyár csak azután települt át Debrecenbe — hosszú vajúdas után —, hogy egy nagyobb vállalat beolvastotta.

— A Bőripari Fakellégyártó Vállalat (kaptafagyár) kitelepítése két évtized alatt sem oldódott meg, noha a kitelepítést közben „szorgalmasan” szervezték.

Úgy tűnik, egy-egy település iparosításának szükségessége esetenként jobban megítélhető a fővárosból, a központi szerveknél, mint közelről. Az elmúlt két évtized folyamán az ország peremterületein levő kisebb városok, középfokú központok iparosítását gyakran a megyei elképzeléseknél erőteljesebben kellett szorgalmazni, a túlzott „megyeszékhely-centrikusság” miatt.

A budapesti ipar kitelepítése az elmúlt évtizedben is egyik lényeges eleme volt az ipar területi szerkezete átalakítási folyamatának. A kitelepítési tevékenység jelentőségének értékelésében azonban nagy különbségeket tapasztaltunk. Vannak, akik csupán a közvetlenül mérhető adatokat tekintik mércének, mások a vidék iparosítását zömmel belőlük vélik levezethetőnek.

Véleményem szerint az ipar kitelepítése nem értékelhető a közvetlenül mérhető tényezők alapján. Még a kitelepítés révén a fővárosban megszűnt munkahelyek számát sem lehet pontosan megállapítani. A kitelepítésre kötelezett üzemek létszáma általában már a kitelepítés előtt is fogyott. Kérdés, mikori adattal számoljunk, a kitelepítési kötelezettség megállapításakor vagy a kitelepítéskor még megvolt létszámmal. Az *üzemeket* általában központi utasításra, az egyes *tevékenységeket* vállalati elhatározás alapján vitték vidékre. A II. öt éves tervidőszakban mintegy hatezer, a harmadik öt éves tervidőszakban tízezer, a negyedik öt éves tervidőszakban húszezer fő körüli

létszámot foglalkoztató üzemeket helyeztek a fővárosból vidékre. Az ipari tevékenységek áthelyezésének létszámkihatása még kevésbé mérhető. Ezeknél általában nem a fővárosi ipari tevékenység mérséklése volt a cél, hanem a szűkös üzemerület és létszám hatékonyabb felhasználása.

A kitelepítések kapcsán létrehozott vidéki üzemek jelentőségét sem lehet azon lemérni, hogy *induláskor* mekkora és milyen volt az üzem. Új telephelyen számos kisebb üzem indult gyors fejlődésnek, és vált néhány év alatt komoly gyárrá.

A fővárosi ipar kitelepítése az elmúlt két évtized ipartelepítési tevékenységének szerves részét képezte. E tevékenység csak a többi elemmel együtt (a beruházási tervvel, a megyei tanácsok segítségével stb.) lehetett és vált a vidéki iparfejlesztés jelentős tényezőjévé. Számottevően hozzájárult a fővárosban a korszerűtlen ipartelemek felszámolásához, valamint a szelektív iparfejlesztés kezdeti kibontakozásához. Jelentősége, hatása lényegesen nagyobb a közvetlenül mérhetőnél.

Az elmúlt évek ipartelepítési tevékenységének, eszközrendszerének tanulmányozása hasznos tanulságokat tárhat fel az 1977 őszén elfogadott hosszú távú szerkezetátalakító program⁵ eredményes végrehajtásához. Az ipar területi fejlesztésével, az iparkitelepítéssel, a szénbányászati térségek ipari szerkezetének átalakításával kapcsolatban ugyanis hasonló problémák merültek fel, mint a mostani feladatok végrehajtása közben.

Az ipartelepítés főbb eredményei

Az elmúlt két évtizedben az ipar gyors növekedése mellett területi szerkezete is lényegesen átalakult.

Az iparilag korábban fejletlen területeken az iparosítás eredményeként lényegében megszűntek az egykori jelentős foglalkoztatási gondok. A népesség elvándorlása e területekről jelentősen mérséklődött. Az iparosítás Szabolcs megyében hozta a legnagyobb ütemű fejlődést.

A nagyobb városok iparosítása mellett sok kisebb városba és egyes nagyobb falvakba is települt ipar.

A mezőgazdasági jellegű országrészekben, ahol korábban csak az élelmiszeripar volt jelentős, gépipari és könnyűipari üzemek létesültek. Ezáltal javult az ipar szerkezete, az üzemek munkaerőigénye pedig éven belül egyenletesebbé vált.

Az alföldi kőolaj- és földgázlelőhelyek kutatása és kitermelése nyomán növekedett ebben a térségben a kitermelő ipar szerepe, s meghonosodott az energiatermelés. Ez előmozdította az Alföldön a gázt előnyösen felhasználó üzemek telepítését, a meglévő ipar korszerű energiabázison fejlődhetett, a lakosságot pedig el lehetett látni korszerű fűtőanyaggal.

A kezdetben korszerűtlen körülmények között létrehozott üzemek a szakmunkásképzés bázisai lettek. Kialakultak azok az üzemi kollektívák és vezetőséggyűlések, amelyekre később már nagyobb fejlesztéseket is lehetett alapozni.

A kialakult kisebb ipari „magok” vonzották a későbbi nagyobb fejlesztéseket.

⁵ Lásd az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatát hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről. (A gazdasági építőmunka közvetlen és távlati feladatai. Kossuth Könyvkiadó, 1977.)

téseket, amelyek a helyi és az ágazati sajátosságoktól függően korszerű új gyár építésében vagy az üzem folyamatos bővítésében öltöttek testet.

A létrehozott üzemek termékeire a népgazdaságnak szüksége volt, és azok az üzemek is hozzájárultak a nemzeti jövedelem növekedéséhez, amelyek nem a legkorszerűbb technikai színvonalon termeltek. Az üzemek jó-részt maguk termelték ki a későbbi fejlesztésükhöz szükséges forrásokat.

Az ipari üzemek létesítése előbbre vitte — főként az iparral korábban alig rendelkező településeken — az infrastruktúra fejlődését is. Az ipar számára a közműves vízellátás, a csatornázás, a szakmunkásképzés a működés nélkülözhetetlen feltételeit jelentették. Az iparosítás mintegy kikényszerítette az egyébként is szükséges és indokolt infrastrukturális beruházások megvalósítását.

Az ipar fejlődésének megindulása új távlatokat nyitott a korábban stagnáló települések lakossága számára, mérsékelte a népesség elvándorlását, és segítette a lakosságot a településfejlesztésben.

A korábban egyoldalúan nehézipari jellegű ipari központokba könnyűipari és gépipari üzemek települtek. Kezdetben nőtt, majd lényegében teljessé vált a nők foglalkoztatása. A szénbányászati rekonstrukcióhoz kapcsolódó ipari fejlesztés lehetővé tette, hogy az érintett térségekben még a legkritikusabb időben is javuljanak az életkörülmények.

A fővárosi ipar súlya az ország iparán belül lényegesen mérséklődött. Az itt foglalkoztatottak aránya az 1958. évi 45 százalékról 1978-ra 27 százalékra csökkent, miközben a termelés fokozatosan nőtt. Budapest foglalkoztatási szerkezete közeledett más nagyvárosokéhoz: az ipari létszám a legutóbbi tíz évben mintegy százezer fővel csökkent, a szolgáltató ágazatok létszáma pedig rohamosan nőtt. A fővárosban sok korszerűtlen, a városfejlődés útjában levő üzem szűnt meg. Az új ipari termelőegységek pedig általában összefüggő, új ipari területeken jöttek létre.

Az ipar tudatos telepítése nyomán az ipar területi szerkezete ma jobban megfelel gazdasági-társadalmi céljainknak, mint két évtizeddel ezelőtt. Persze így sem lehetünk teljesen elégedettek a mai helyzettel. Ha az ipar területi fejlesztésére vonatkozó párt- és kormányhatározatokat nagyobb körültekintéssel és főként következetesebben valósítottuk volna meg, az elért eredmények még nagyobbak lehetnének, főleg a minőségi tényezők, az ipar hatékonyságának vonatkozásában.

A fővárosban ma kevesebb volna a gond, ha nem került volna sor ide nem kötődő fejlesztésekre. Hiba volt, hogy a Budapestet körülvevő övezetben — a telepítéspolitikai célokkal ellentétben — indokolatlan számban jöttek létre új üzemek, lekötve a főváros egyébként is szűkülő munkaerőforrásának tetemes részét. Az országban ipar fogadására lényegében alkalmatlan kis településeken is létesítettek üzemeket.

Az eredmények azonban lényegesen nagyobbak, mint a kétségtelenül előfordult hibák és hiányosságok.

Az ipar területi elhelyezkedése arányosabbá vált, ami hozzájárult az ország különböző térségei között a történelem folyamán kialakult életszínvonalbeli különbségek mérséklődéséhez, a társadalmi mobilitás erősítéséhez, a női egyenjogúság gyorsuló érvényre jutásához és más társadalmi-politikai céljaink megvalósításához.

Az ipar területi szerkezetében bekövetkezett változásokat jellemző legfontosabb és számszerűsíthető adatokat az 1—4. sz. táblázatok tartalmazzák.

Megállapítható, hogy az utóbbi két évtizedben a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett az ipar területi szerkezetének átalakulása eredményezte a legnagyobb — hosszú távon az egész országra kiható — társadalmi-gazdasági fejlődést. Az ipar fejlődésében és területi elhelyezkedésében bekövetkezett változásokat méltán sorolhatjuk a szocialista építés nagy, történelmi jelentőségű eredményei közé.

1. sz. táblázat

A szocialista iparban foglalkoztatottak számának növekedése és megoszlása 1958—1978 között, tervezési-gazdasági körzetek szerint (százalék)

Tervezési-gazdasági körzet	1958	1960	1965	1970	1975	1978	A növekedés indexe 1978/1958
Észak-Magyarország	13,5	13,2	12,9	13,2	14,2	14,5	162
Észak-Dunántúl	17,7	17,3	17,9	18,6	19,6	19,7	173
Dél-Dunántúl	7,1	7,3	7,9	9,3	10,1	10,7	227
Észak-Alföld	5,0	5,3	6,1	8,3	9,6	10,7	319
Dél-Alföld	7,3	7,4	8,9	10,5	11,1	11,4	234
Központi körzet	50,1	49,5	46,3	40,1	35,4	33,0	99
ebből: Budapest	45,4	44,6	40,9	34,3	29,6	27,0	90
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	150

2. sz. táblázat

A szocialista ipar beruházásainak megoszlása 1956—1978 között, tervezési-gazdasági körzetek szerint (százalék)

Tervezési-gazdasági körzet	1956—1960	1961—1965	1966—1970	1971—1975	1976—1978
Észak-Magyarország	17,7	19,8	20,9	21,0	21,5
Észak-Dunántúl	25,6	23,1	24,9	23,6	20,5
Dél-Dunántúl	14,8	9,9	7,9	9,4	12,1
Észak-Alföld	4,2	6,5	7,2	7,3	11,7
Dél-Alföld	3,3	6,5	9,5	9,1	8,7
Központi körzet	34,4	34,2	29,6	29,6	25,5
ebből: Budapest	30,5	25,2	20,5	20,1	19,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**A szocialista ipar állóeszköz-állományának növekedése és megoszlása
1963 és 1978 között, tervezési-gazdasági körzetek szerint (százalék)**

Tervezési-gazdasági körzet	1963	1965	1970	1975	1978	A növekedés indexe 1978/1963
Észak-Magyarország	18,8	19,1	18,6	19,6	20,3	319
Észak-Dunántúl	24,3	24,0	24,4	24,9	24,3	285
Dél-Dunántúl	10,6	10,8	8,8	8,8	9,2	256
Észak-Alföld	5,5	5,6	6,9	6,9	7,5	404
Dél-Alföld	4,5	5,0	7,3	7,9	8,4	555
Központi körzet	36,3	35,5	34,0	31,9	31,3	256
ebből: Budapest	32,5	30,9	27,6	24,0	23,5	214
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	296

**A villamosenergia-felhasználás megoszlása és növekedése 1958 és 1978 között,
tervezési-gazdasági körzetek szerint (százalék)**

Tervezési-gazdasági körzet	1958	1960	1965	1970	1975	1978	A növekedés indexe 1978/1958
Észak-Magyarország	19,6	19,5	22,4	25,6	25,7	27,4	468
Észak-Dunántúl	42,2	41,2	37,2	35,8	35,7	34,3	272
Dél-Dunántúl	6,7	6,7	6,9	6,1	6,7	6,7	334
Észak-Alföld	2,1	2,3	2,9	3,9	4,7	5,1	819
Dél-Alföld	2,1	2,2	3,2	4,1	4,9	5,7	923
Központi körzet	27,3	27,8	27,4	24,5	22,3	20,8	254
ebből: Budapest	25,3	25,7	23,6	19,7	17,1	15,4	202
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	334

További feladatok az ipar területi alakításában

Az ipar területi arányainak tervszerű alakítása további erőfeszítéseket kíván, szerves része a fejlett szocializmus építésének. A konkrét célokat, valamint a megvalósítás eszközeit, módszereit is a gazdaságpolitika általános követelményeinek alárendelten, azokkal összehangoltan lehet meghatározni.

A gazdasági döntéseknél figyelembe kell venni, hogy ezek minden esetben szükségszerűen — akarattunktól függetlenül — érintik az egyes területeket és az ott élő lakosságot. A területi tényezők tudatos számbavétele elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy tetteink ne járjanak, illetve a lehető legkisebb mértékben járjanak nem szándékolt hatásokkal.

Nehézségekkel, kedvezőtlen és ma még ismeretlen tényezők felmerülésével számolnunk kell. Bizonyosra vehető azonban, hogy a területi, földrajzi tényezők jelentősége a jövőben sem csökken. Figyelmen kívül hagyásuk bizonyosan megnehezítené céljaink megvalósítását, a hatékonysági és minőségi követelmények érvényesítését.

Az iparban a legfontosabb területi feladat továbbra is a kormány 1971-es területfejlesztési irányelveiben lefektetett alapvető területi célok megvalósítása.

Az intenzív és szelektív fejlesztési politika kibontakoztatása megkívánja, hogy az ország térségeinek, településeinek differenciált adottságait (a természeti tényezőket, a munkaerőhelyzetet, az infrastrukturális ellátottságot, a kialakult termelési szerkezetet és tapasztalatokat stb., valamint a tényezők alakulásának tendenciáit) az eddiginél gondosabban mérlegezzék. Ez nemcsak területfejlesztési, hanem iparpolitikai céljaink sikeres végrehajtásának is lényeges feltétele.

A termelés alakulásának dinamikája az ipar egyes ágazataiban, alágazataiban a következő időszakban várhatóan jelentős eltéréseket mutat majd. Egyes vállalatoknak fel kell készülniük a dinamikus növekedésre, míg mások lassan vagy egyáltalán nem bővülnek, esetleg összezsugorodnak, illetve felszámolásra kerülnek. Az ipar intenzív és szelektív fejlesztésének kibontakozását a területfejlesztés eszközeivel is elő kell mozdítani. A területi tényezőket, valamint az irányítás, ösztönzés eddigi tapasztalatait a növekvő és a visszafejlődő tevékenységeknél egyaránt célszerű figyelembe venni.

Az ipar területi struktúrájának alakításakor támaszkodni kell a tudományra, a kutatások kiértelt eredményeire. Emellett nem nélkülözhetők a gyakorlati tapasztalatok, a konkrét hely- és helyzetismeret, a körültretekintő, alternatív megoldásokat is felmérő egyedi vizsgálatok sem.

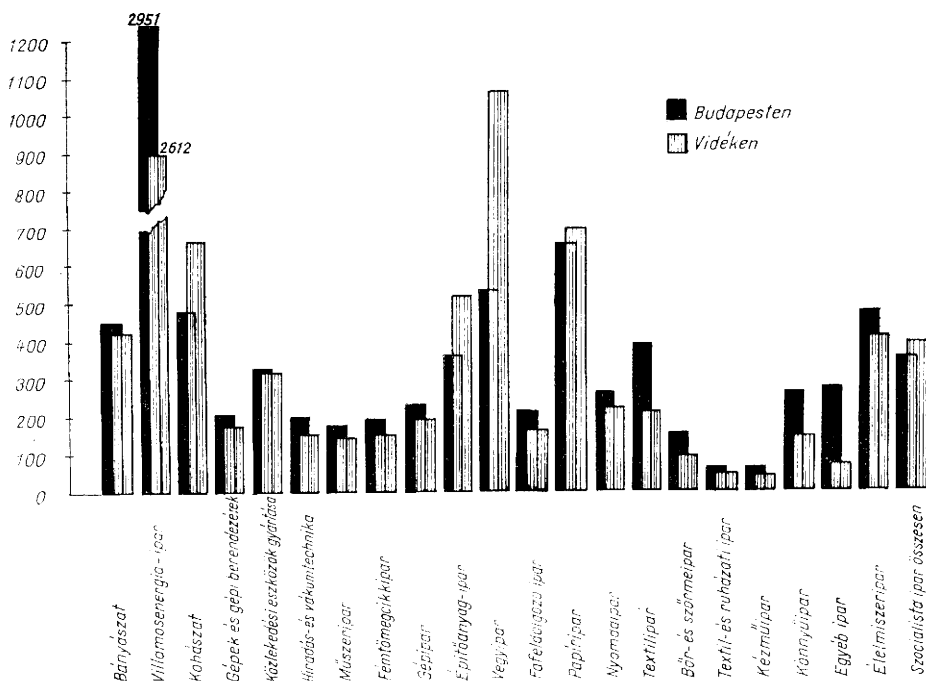
Az ipar területi szerkezetének átalakulása várhatóan folytatódik, de üteme az elmúlt két évtizedben végbementnél bizonyára mérsékeltőbb lesz.

A budapesti ipar aránya várhatóan tovább csökken. A meglévő korszerű kapacitások jobb felhasználásához szükség van az elavult, a város életét zavaró, a városrendezési feladatok végrehajtását nehezítő korszerűtlen üzemek fokozatos felszámolására, s vissza kell szorítani azokat az ipari tevékenységeket is, amelyek nem igénylik a fővárosi telephelyet.

A következő években is folytatódik — mindenekelőtt az ország északi részében — a közép- és a kisvárosok, a középfokú központok iparának

átlagosnál gyorsabb ütemű növekedése. Bár helyenként létszámnövekedéssel is lehet és kell számolni, az ipar fejlesztése mindenütt megköveteli a korábnál feszebb, fegyelmezettebb létszámgazdálkodást.

Az egy főre jutó bruttó állészközérték iparágak szerint, Budapestén és vidéken 1975-ben, 1000 Ft-ban

Fontos feladat a munkahely és a lakóhely területi (időbeli) közelítése, a lakásépítések és a munkahelyek tervszerűen összehangolt telepítése. A napi és a távolsági ingázás fennmaradásával számolni kell, sőt ezek némi emelkedése is elképzelhető. Ezért a gazdasági és a társadalmi megfontolások egyértelműen indokolják a munkába járási feltételek lényeges javítását. Csak így van reális lehetőség a városokba, elsősorban a megyeszékhelyekre történő bevándorlás mérséklésére.

A szállítási igények mérséklése, a nyersanyagok gazdaságos feldolgozása, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar gazdaságosságának javítása szempontjából egyaránt indokolt a mezőgazdasági termékek termelésének, tárolásának és feldolgozásának területi közelítése.

A területi szerkezet változásának nem csupán a munkahelyek létrehozásának és megszüntetésének területi eloszlásában kell megmutatkoznia, hanem a helyi adottságok figyelembevételében, a termelőkapacitások kihasználásában, a munkahelyek korszerűségi színvonalában és más tekintetben is.

Az ipar területi szerkezetének alakítását továbbra is a központi irányítás és a vállalati önállóság összehangolt, együttes érvényesítésével kell megoldani. A legfontosabb beruházások központi jóváhagyása mellett to-

vábbra is indokolt fenntartani azokat az ösztönzőket, amelyekkel a vállalatokat érdekeltté lehet tenni területfejlesztési célok megvalósításában. A vállalati beruházások területi orientálására továbbra is indokolt fenntartani a központi területfejlesztési, szolgáltatásfejlesztési, környezetvédelmi, ipar-telepítési alapokat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ipar területi struktúrájának az elmúlt két évtizedben végbement jelentős átalakulása, valamint annak közvetlen és közvetett hatásai méltán tekinthetők történelmi jelentőségű eredménynek. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy ez a folyamat nem fejeződött még be, sok még a tennivaló, és ezek megvalósítása további erőfeszítéseket kíván. Az ágazati és a területi feladatokat, valamint a hatékonysági követelményeket nem szabad egymással szembeállítani, ezek egyáltalán nem vagylagosak. A területi tervezés dolga éppen e követelmények együttes kielégítése.

Káldyné Esze Magdolna:

NEMZETKÖZI KOOPERÁCIÓ — NEMZETKÖZI VÁLLALKOZÁSOK

A kötet a szocialista nemzetközi integráció egyik fontos területével, a nemzetközi kooperáció kérdéseivel foglalkozik. Két nagy tematikai részre tagolódik. A nemzetközi munkamegosztás elméletéből indul ki, történelmi sorrendben ismerteti a közgazdaságtudomány e kérdésre vonatkozó tanait. Az integrációban részt vevő országokban eltérőek a szabályozási rendszerek, ezért külön rész foglalkozik a szakosítások és a kooperációk létrehozását elősegítő, illetve hátráltató tényezőkkel Magyarországon és a többi szocialista ország esetében. A szerző megállapítja, hogy a termelési szakosítás és kooperáció magasabb követelményeket támaszt a tervezéssel, és elsősorban a hosszú távú tervezéssel szemben, de nemcsak az adott országokon belül, hanem a nemzetközi tervkoordinációban is.

Kb. 190 l., kötve kb. 35,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Gondolatok a szocialista marketingről

A marketing kategóriájának megjelenése a szocialista gazdaságban

A marketing elmélete és gyakorlata mintegy 10—15 évvel ezelőtt jelent meg a szocialista országokban.* Kezdetben a marketinget igen leszűkítve értelmezték, sokan pedig úgy közelítettek hozzá, mintha a szocialista gazdaságra valamilyen potenciális veszélyt jelentő, tőkés jelenség volna. A „védekező” alapállásból következett, hogy a témával foglalkozók többsége viszonylag hosszú ideig — ahelyett, hogy a tevékenységrendszer szocializmusbeli helyét és szerepét, politikai gazdaságtani alapjait vizsgálta volna — a tőkés marketing adaptálhatóságának kérdéseivel, az egyes résztévékenységek szocializmusbeli alkalmazhatóságával foglalkozott.

A marketing szocializmusbeli fejlődésének mintegy másfél évtizedét minősíti, hogy — a kétségtelen előrelépés ellenére — jelenlegi színvonala elmarad mind a szükségestől, mind a lehetségestől. Vállalataink marketingmunkájához mind a mai napig nem tudunk olyan konkrét, legalább a tipikus helyzetekre kidolgozott modellt ajánlani, amely bevezetését és elterjedését érdemben megkönnyítené. Ennek az elméleti és gyakorlati szinten egyaránt tapasztalható lépéshátránynak a fő okát abban látom, hogy a marketinget sokan még ma is olyan, a tőkés gazdaságból átvett módszernek tekintik, amelyet óvatosan kell kezelni, ügyelve a szocialista viszonyok közti adaptálhatóság határaitra. Pedig *a marketing valójában a szocialista termelési viszonyok között szükségszerűen kialakuló* — bár az ismert történelmi-társadalmi-gazdasági okok következtében csak a tőkés kialakulást követően megjelenő —, *a tulajdonviszonyoktól létezése szempontjából független, önálló közgazdasági diszciplína.*¹

A marketing helye a gazdasági rendszerek működésében

Hogy elkerüljük az előzőekben jelzett megközelítés hibáit, a vizsgáló-dást célszerű a gazdasági rendszerek működésével kapcsolatos jelentősebb kutatások eredményeinek áttekintésével kezdeni. A szakirodalom viszony-

* A cikk a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán „A vállalat helye és funkciói a gazdaságban” címmel rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadás alapján készült.

¹ A tulajdonviszonyoknak a marketing létezésére, illetve megjelenési formáira gyakorolt hatására még részletesebben visszatérek.

lag bőséges kínálatából két értékes és jellemző megközelítést emelek ki, Kornai Jánosét és Szabó Kálmánét.

¶ Kornai János „Anti-equilibrium” című művében bevezeti a gazdasági rendszerrel szembeni „kivánalmak” fogalmát, s a hét fő kívánalomcsoport egyikét, az adaptivitást a következőképpen határozza meg: „3. kívánalomcsoport: *a rendszer adaptív tulajdonságai*... .

— A rendszer legyen alkalmazkodóképes mind a lassú, mind a hirtelen környezetváltozásokhoz.

— Legyen képes felkészülni a jövőbeli környezetváltozásokra. [Ezek] jelentős része legalább bizonyos fokig előrelátható... Ez elsősorban a szervezet, illetve a rendszer közép- és hosszú lejáratú tervezési tevékenységének színvonalától, fejlettségétől függ... .

— Ne legyen se túl érzékeny, se érzéketlen.”²

A marketing közgazdasági jelentőségét — véleményem szerint — *az adja, hogy ezen adaptív tulajdonságok fő hordozója.* Az előbbieket egyben felhívják a figyelmet mind a népgazdasági, mind a vállalati szintű vizsgáldások lehetőségére.

A marketing vállalati helyének és szerepének meghatározását nagymértékben segíti Szabó Kálmánnak „A szocialista vállalat alapfunkciói” című munkája. Az itt feltárt öt alapfunkció közül az úgynevezett piaci funkció — egyebek között — a következőket tartalmazza: „*A szükségletekhez igazodás és igénybefolyásolás* egyike a szocialista vállalat azon alapfunkcióinak... , amely... következetesebb érvényesítése körül nagyon sok a gyakorlati tennivaló... amidőn a szocialista vállalat [ezen] alapfunkcióját a kereslethez, a kínálatához, az ésszerű kooperációs lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás és aktív piacbefolyásolás követelményeként határozzuk meg, akkor azoknak az egészében folyton növekvő és strukturájuk szerint állandóan változó szükségleteknek a szolgálatáról van szó, amely a szocializmusra jellemző termelőmóddal és kibontakozó életmóddal összhangban áll.”³

Kornai János és Szabó Kálmán megközelítését egymással, valamint a marketing fogalmi körével összevetve az alábbi főbb következtetések adódnak:

a) A „gazdasági rendszerek” fogalmi megközelítése lehetővé teszi a marketing értelmezését mind a makrogazdaság, mind a vállalat szintjén. A következőkben gazdasági rendszerként a magyar népgazdaságot, illetve a szocialista vállalatot vizsgálom.

b) A szocialista vállalattal mint gazdasági rendszerrel szembeni adaptivitási kívánalmak — más vetületben — azonos jellegűek a szocialista vállalat „szükségletekhez igazodás és igénybefolyásolás”-ként megfogalmazott alapfunkciójával. Csak míg a Kornai-féle kívánalomcsoport — a megközelítés jellegéből fakadóan — szélesebb értelmű, addig Szabó Kálmáné a szocialista vállalatra konkretizált.

c) Az adaptivitási (alkalmazkodóképességi) követelményrendszernek egyik hordozója és megvalósítója a marketingszemlélet és -tevékenység.

— *A marketing makroökonomiai vonatkozásainak tudományos igényű vizsgálatára még nem került sor.* A következőkben néhány ezzel kapcsolatos elgondolásom vázolom.

² Kornai János: *Anti-equilibrium*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 237. l.

³ Szabó Kálmán: *A szocialista vállalat alapfunkciói* — politikai gazdaságtani megközelítésből. Akadémiai Kiadó, 1977. 23. l.

— A *mikroszférában* az adaptivitás megjelenése — mint azt már kiemeltük — döntően a marketingfunkciók révén történik. A „szükségletekhez igazodás és igénybefolyásolás” mint a szocialista vállalat alapfunkciója — véleményem szerint — a marketing szocialista vállalatbeli elhelyezését és jelentőségének minősítését fejezi ki. (A cikk negyedik részében ezzel kívánok foglalkozni.)

Kísérlet a marketing makroökonómiai vonatkozásainak megközelítésére

A marketing fogalmának és gyakorlatának makroszintű értelmezése a jelenlegi elméleti megközelítések talán legneuralgikusabb pontja. Sokan — leszögezve, hogy a marketing vállalati kategória — ki is kerülnek a probléma vizsgálatát. Mások — például Gergely István⁴ — alapvetően mikroökonómiai jellegét hangsúlyozzák, de felvetik népgazdasági szerepét, makroökonómiai összefüggéseit is.

A következőkben az ismertetett logikai utat végigjárva keresem a marketing népgazdasági értelmezését, makro- és mikroökonómiai szerepének viszonyát, integratív jellegét, illetve integrálásának lehetőségét.

Az első felmerülő kérdés: *honnan fakad ez a vállalatközponitú marketing-szemlélet?* Mi az oka annak, hogy bár lényegében teljes körben elfogadott az a tétel, amely szerint a marketing a szükségletek lehető legteljesebb kielégítésére való törekvéshez kötődő, azt szolgáló elmélet és gyakorlat, a szakemberek jelentős része szerepét mégis — szinte csökönnyösen — csak vállalati szinten hajlandó elfogadni és vizsgálni? Erre a kérdésre a választ — véleményem szerint — a tőkés modellből való kiindulásban, az „alkalmazhatósági” nézet széles körű elterjedtségében kereshetjük, abban, hogy alapos elemzés és kritika nélkül átvettük a marketingelmélet tőkés művelőinek mikroszintű megközelítési módszerét is. Arra a kérdésre, hogy a tőkés gazdaságban miért vállalati kategória a marketing, jó választ találunk Oskar Langenál, aki a marxi gondolatokat elemezve kifejti: „A termelőeszközök magántulajdona csupán az egyes vállalatok magángazdasági céljait engedi érvényesülni: minden egyes vállalat saját nyereségének maximálására törekszik... a tőkés vállalaton belül fennáll az összes eszközöknek a vállalati cél által történő integrálása. Ezzel szemben nem valósul meg... az egyes vállalatok céljainak egy közös, a társadalom gazdasági tevékenységét irányító célba való integrálása. Ezért a tőkés termelési mód keretében a racionális gazdálkodás elvét csak az egyes vállalatokon belül alkalmazzák, a társadalom egész gazdálkodásában viszont nem.” A tőkés gazdaság jellegéből levezethető tehát, hogy a marketing nem is működhet keretei között másként, csak mint vállalati kategória. De ne álljunk itt meg, vizsgáljuk tovább a gondolatsort: „... a szocialista termelési módban bekövetkezik az egyes vállalatok tevékenysége céljainak a társadalmi gazdaság tervében megállapított közös társadalmi cél általi integrálása. ... A szocialista termelési mód a tőkés termelési módtól a termelőerőkön kívül csupán a tőkés vállalatok magángazdasági racionalitásának módszertanát..., valamint a racionális gazdálkodás elvének eszméjét örökölte... Ez lehe-

⁴ Gergely István: A marketing fogalma és szocialista alkalmazása. *Közgazdasági Szemle*, 1971. 10. sz.

tőséget nyújt arra, hogy a gazdaságosság elvét az egyes vállalatokon belül alkalmazzák, de nem nyújt módot arra, hogy a vállalatok tevékenységét összekapcsolják a célok hierarchikus struktúrájával, amely a fő cél megvalósításának van alárendelve. A szocialista társadalomnak ilyen módszert a saját fejlődése folyamán kell kidolgoznia.”⁵

A marketing makroökonómiai vonatkozásainak, kapcsolódásainak vizsgálata és tisztázása egy ilyen önálló módszer egyik elemének kidolgozását indíthatná el, s az ettől való elzárkózás káros mind a népgazdasági tervezés és gazdaság-szervezés, mind az egyes, eladóként és vevőként fellépő vállalatok, mind a fogyasztók számára.

A Langetől idézett tőkés és szocialista gazdasági racionalitás-elmélet más megvilágításba helyezi az egész kérdéskört. Lange fejtegetéseiből egyenesen következik, hogy nem egyszerűen csak „jó volna, ha” megvizsgálánánk a marketing helyét a szocialista gazdaság egészének viszonyai között, hanem *kötelességünk* is ezt megtenni.

A fentieket támasztja alá a tulajdonviszonyok és a marketing megjelenése közti összefüggések vizsgálata is. Egyrészt határozottan állítottuk, hogy a marketingszemlélet és -gyakorlat megjelenése egy árutermelő társadalomban független a tulajdonviszonyoktól, elsősorban és döntően a termelőerők fejlődéséhez kötődik. Másrészt viszont egy adott termelési mód keretei között megjelenésének szintjei és szférái⁶ már alapvetően függenek a tulajdonviszonyoktól. Így vizsgálva a marketing tőkés és szocialista érvényesülési körét és lehetőségeit, beláthatjuk, hogy a tőkés gazdaságban való kizárólagos vállalati megjelenése nem véletlen, hanem a tulajdonviszonyok által meghatározottan a mikroszférára szűkülő racionalitásnak a következménye. A szocializmusban viszont — a tulajdonviszonyok jellegéből fakadóan — létezik a társadalmi szintű, a mikrogazdasági racionalitást elismerő, de annak vezérlésében az osztálytársadalmi érdekeket érvényesíteni hivatott cél- és eszközrendszer. Ezért a marketingnek — szocialista viszonyok közt — túl kell lépnie a vállalati racionalizálás szintjén, s a népgazdaság követelményeit is figyelembe véve egységes rendszerben kell szolgálnia a társadalmi célok megvalósítását a gazdaság egészében.

Úgy tűnik, a marketing napjainkban része is, meg nem is a gazdaság-irányításnak:

— *része*, mivel — mint a következőkben még hivatkozom rá — a népgazdasági tervezés több aspektusában is épít „makromarketing-kutatásokra”;

— *nem része* viszont, ha azt nézzük, hogy ezeket a kutatásokat egyfelől nem tekintik a marketing szerves részének, másfelől nem foglalják rendszerbe, így nemcsak a makro- és a mikroszféra szükséges egymásra épülése hiányzik, hanem a makrokutatások konzisztens rendszere is.⁷

A marketing népgazdasági szerepét egyrészt a fogyasztás (a szükségletek) szocialista termelési módra jellemző tendenciájának, a tudományos-technikai

⁵ Oskar Lange: Politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 181., 186. és 188. l.

⁶ Itt a szocializmus keretei között nem nyereségérdekeltségi rendszerben működő, például egészségügyi, oktatási stb. területekre gondolok.

⁷ A népgazdasági tervezés gyakorlatában a jelentős döntésekhez rendszeresen készítenek piacelemzéseket, de ezek többnyire egyediek, mivel nem készül a fogyasztás—szükséglet—kereslet—piaci helyzet fejlődését átfogóan feldolgozó egységes tervfejezet, amely nemcsak ellenőrizné, hanem orientálhatná is a termelés fejlesztésének irányait és arányait.

haladással mutatott kölcsönhatásának, valamint fejlődése megfelelő irányba terelése lehetőségeinek kutatásában látom.⁸ Erre az alapra épülve kell a makro-marketingnek súlyához mért szerepet kapnia a népgazdasági irányítás folyamatában, ahol fő feladata a makrostruktúra, az ágazati arányok, a fejlesztési rangsorok, a fogyasztás stb. marketingszempontokat érvényesítő orientálása. A *marketingiszempontok* lényege pedig összefoglalható a szükségletek és a termelés hosszú, közép- és rövid távon egyaránt érvényesülő adaptív harmonizálásában, valamint a *hatékonyság piaci követelményeinek folyamatos elemzésében és ellenőrzésében*.

A *marketingtevékenységeknek* e — fentebb vázolt — legtermészetesebb, *időbeli egymásra épülésük szerinti „munkamegosztása”* meglehetősen vontatottan fejlődik ki. Napjainkig még az elmélet is csak elvétve foglalkozott ilyen vetületben a marketinggel, a gyakorlatban pedig minimális a döntéseknek, illetve a döntések megalapozásának tudatos és tervszerű időbeli egymásra építése. Ezt valószínűleg a makroszintű marketingfunkciók végzésével, illetve a rendszerbe integrálásával kapcsolatos elvi problémák is okozzák. A tevékenységek végzésének időbeli logikája — véleményem szerint — a következő makroökonomiai funkciókat igényli:

— *hosszú távon:*

. szükséglet- és keresletkutatás alapján a fejlesztési irányok és arányok (a gazdasági szerkezet átalakításának) vizsgálata, illetve prognosztizálása;⁹

. a tudományos-technikai fejlődésből fakadó marketingfeladatok elemzése;

. életmódkutatás (a szocialista fogyasztási modell kidolgozásában való részvétel);

. a hosszú távú fejlesztési programok „marketingorientáltságának” biztosítása;

. a tudományos-technikai fejlődést és a szükségleteket megjelenítő konkrét „termékfunkciók” összefüggéseinek és egymásra hatásának tanulmányozása, valamint előrejelzése;

. a kereslet alakulására ható tényezők folyamatos elemzése és értékelése.

— *középtávon:*

. a beruházások, fejlesztések marketingszempontok (várható igény,

⁸ A marxi szükséglet- és fogyasztáselmélet, valamint a szocialista jellegű és tartalmú fogyasztási modell fő kritériumait kísérel meg értelmezni, illetve behatárolni Maksymilian Pohorille „Fogyasztási modell a szocializmusban” c. könyvében (Kossuth Könyvkiadó, 1974.). Ennek keretében a következőket írja: „A fő kérdés itt a társadalom szervezete és a szocializmus céljai közötti kapcsolat. A közgazdaságtan hagyományos kérdései — a gazdasági racionalizmus, a termelékenység, a működési mechanizmusok stb. problémái — új viszonyítási rendszerben jelentkeznek. . . . A szocialista termelés célja. . . nemcsak a termelés szakadatlan fejlesztését és tökéletesítését, hanem magának a fogyasztási szférának a racionalizálását is feltételezi. . . . Felmerül tehát a kérdés, hogyan ismerjük fel, fejlesszük és elégítsük ki a szocialista társadalom tagjainak tényleges szükségleteit, milyen módon biztosítsunk prioritást azoknak a fogyasztási irányzatoknak, amelyek életünket gazdagítják, és a személyiség, valamint az egész társadalom. . . sokoldalú fejlődését szolgálják” (65—66. l.).

⁹ Ez a munka több, a népgazdasági tervezés folyamatában részt vevő szervezet keretében is folyik már. (Lásd a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság Fogyasztás-és Ártervezési Munkacsoportja: „A lakosság fogyasztásának fejlődése az 1970—85. években” című tervkonceptiót, valamint a Belkereskedelmi Kutató Intézet: „A növekvő szabad idő és az ötnapos munkahét fogyasztói igényeinek előrejelzése 1985-ig” című tanulmányt.)

hatékonyság, nemzetközi összehasonlító elemzés stb.) szerinti megalapozása, illetve ösztönzése;

- piacpolitikai koncepció kidolgozása az egyes szükségleti irányokra;
- a nemzetközi munkamegosztásba való célszerű bekapcsolódásaink lehetőségeinek kutatása;

- a nagyobb fejlesztési programok horizontális és vertikális irányú, új követelményeket támaztó piaci kapcsolódásainak vizsgálata;¹⁰

— rövid távon:

- a piaci események alakulásának folyamatos figyelése;
- a beavatkozást igénylő helyzeteknél a módszer kidolgozása és a szükséges eszközök „bevetése”.

Ezeknek az egymással szerves egységet alkotó kutatásoknak eredményeként mód nyílna a népgazdaság irányításának, ezen belül is elsősorban tervezésének a jelenleginél átfogóbb távlati koncepció keretei közé illesztésére, valamint az ötéves és az éves tervek fogyasztási—fejlesztési—piaci szempontból megalapozottabb és hatékonyabban orientált kidolgozására. Ez a makrokutatási és -tervezési bázis képezné egyik fő támaszát (alapját) a vállalatok fejlesztési, termelési és áruforgalmi marketingmunkájának. A kutatásoknak és terveknek természetesen a mikroszférámainál konkrétabb „felhasználói” igényei következtében a jelenleginél sokkal részletesebbeknek, specifikáltabbaknak, információkban — adatokban, prognózisokban stb. — gazdagabbaknak (és elérhetőeknek) kellene lenniük. A kutatások összehangolt, rendszerszemléletű végzése és az eredmények ilyen módon feldolgozása a népgazdasági tervezés minőségére is komoly visszahatással lenne; hozzájárulna a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének megteremtéséhez, valamint a hazai igényeknek való jobb megfeleléséhez is.

A makroszintű vizsgáldás összefoglalásaképpen megállapíthatjuk:

— A marketing makroszinten nemcsak „értelmezhető”, hanem szükségyszerűen így „értelmezendő” közgazdasági diszciplína.

— Az első vázlatos áttekintés nem tárt fel olyan makro-„marketing-funkciót”, amellyel eddig a politikai gazdaságtan, illetve a népgazdaság irányítása ne foglalkozott volna.

— Ez az áttekintés tehát csak azt kívánja bizonyítani, hogy a fogalmi-és tevékenységrendszer integrálásra szorul. Ez viszont a napjainkban is uralkodó szocialista vállalati marketingelméletek megközelítési módjainak felülvizsgálatát, s — a további kutatások eredményétől függően — esetleg teljes átértékelését kívánja meg.

— Az átfogó marketingelmélet feladata az alkalmazkodóképesség részeként értelmezett szükségletkielégítés és -befolyásolás makro- és mikro-ökonómiai vonatkozásainak teljes körű, komplex feldolgozása, a gyakorlaté pedig e kutatások és cselekvések egységes rendszerben történő, összehangolt működtetése.

A népgazdasági szintű feladatok tehát nem újak, de a vállalati tevékenységhez való kapcsolódásuknak az eddigiektől eltérőnek, konkrétabbnak és komplexebbnek, integráló jellegűnek kell lennie. Erre épülhetne a vállalatlan belüli marketing funkciórendszere.

¹⁰ Negatív példaként lásd a bútortipari rekonstrukciót a fa- és szerelvényipari, valamint a modellfejlesztési háttér nem kellő megalapozásának és a kereskedelmi-árusítási lehetőségek teljes megalapozatlanságának tükrében.

A marketing helye és szerepe a szocialista vállalat működésében

A marketing kialakulásának és fejlődésének gazdaságtörténeti elemzése feltárta, hogy megjelenését a tőkésországokban eddig mindig megelőzte az iránta megnyilvánuló konkrét igény. Ebből fakadóan alkalmazására, a tőkés vállalati gyakorlatba való bevonulására — mind horizontális, mind vertikális terjeszkedésére¹¹ — mindig „túlérett” helyzetekben, gazdasági kényszer hatására került sor. A szocialista gazdaságban azonban — a gazdaságirányítás és szervezés tervszerűségét tekintve — elvben nem volna szükség a gazdasági helyzet ilyenén — igen költséges — „túlérésére”. Hazánkban a jelen gondok okai és a jövő fejlődési irányzata felismerésének a marketingszemlélet és -gyakorlat tudatos térhódítását kellene (kellett volna) kiváltania. Ebben a vonatkozásban azonban a magyar gazdaságban igencsak kusza képet találunk. A jelenlegi makroszintű támogatás¹² jórészt csak a „meggyőzésre” szorítkozik, pedig kellően megalapozott elmélettel, valamint jól alkalmazott közgazdasági szabályozókkal feltétlenül nagyobb előrehaladást érhetnénk el.

Igaz, a sok hátráltató tényező ellenére is jelentékeny fejlődés tapasztalható: a marketingtevékenység egyre inkább beépül vállalataink életébe. Az elért — önmagukban jelentős — eredmények azonban messze elmaradnak az elvárható és szükséges mértéktől. Ennek egyik fő okát az integrált marketingelmélet hiányában, a marketinggel kapcsolatos ismeretek és útmutatások gyengeségében látom. A másik fő ok — az előzővel szoros kapcsolatban — a vállalati magatartást meghatározó gazdasági környezet „minősége”, amely vállalataink többségénél „kényelmes” szemléletmódot, a vezetés és a gazdálkodás alacsony színvonalát eredményezi.

A vállalati marketing elméletének és a gyakorlat egy modelljének felvázolásához az eddig tárgyaltakat, valamint a szocialista vállalat működési mechanizmusát kell alapul vennünk. *A marketing első megfogalmazásában a vállalat és a társadalmi-gazdasági környezet közötti kapcsolatrendszer egyik hordozója.*¹³

¹¹ A tőkés marketing elterjedésének tanulmányozásakor jól megfigyelhető egyfelől a területi terjeszkedés, másfelől egy-egy gazdaságon belül a vertikális — „behatoló” — folyamat. A területi vonatkozásokat vizsgálva megállapítható, hogy egyesült államokbeli kialakulása után a marketing viszonylag gyorsan megjelenik Európában (Németországban, Angliában, Franciaországban), majd Ázsiában (Japánban) is. A második világháború után viszonylag rövid idő alatt teret nyer valamennyi olyan tőkésországban, amelyben a termelési lehetőségek (kapacitások) tartósan meghaladják a keresletet, a piaci felvevőképességet. A terjeszkedés vertikális tendenciái szintén jól megfigyelhetők a tőkésországokban. A marketingfunkciók először a mezőgazdaságban és a fogyasztási cikkek termelésében jelennek meg, elsősorban a textil- és az élelmiszeriparban; később átterjednek a gépek és berendezések, valamint a nyersanyagok termelésére és forgalmazására; végül elérik a közlekedés és a szolgáltatások szféráját is. Napjaink legújabb „filozófiai” megközelítései már az egészségügy, az oktatás, a kultúra, de még a vallás területén is a marketing erőteljes betörését jelzik.

¹² Értem ezen elsősorban az elmúlt évek párt- és kormányhatározatait, az Országos Tervhivatal módszertani javaslatait stb.

¹³ A vállalat mint rendszer több magasabb rendű rendszerhez is tartozik, további rendszerekkel pedig alá- vagy mellérendelt viszonyban kapcsolatot tart. „Az egyes rendszerekhez való tartozás nem egyformán fontos... a környezet azoknak az objektumoknak az összessége, amelyekkel a vállalatot bizonyos releváns és viszonylag állandó (tartós) kapcsolatok kötik össze” — írja Ladislav Unčovsky a vállalat környezetének fogalmáról „Vállalati modellek” című könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 150. l.).

A vállalat társadalmi-gazdasági környezetéhez általában három gazdasági „szférát” sorolunk:

- a központi gazdaságirányítást;
- a piacot (tág értelemben, ide sorolva a munkapiacot is,) valamint
- a tudományt és a technikát (mint specifikus szférát),

amelyekhez negyediknek

- a társadalmi környezet

társul.

Hogy a fogalmi rendszerhez közelebb kerüljünk, második megközelítésként megállapíthatjuk, hogy *a marketing gazdaságtani kategória. Magában foglalja egyrészt mindazon törvényszerűségeknek a kutatását, amelyek a vállalat „szükségletekielegítő és piacbefolyásoló” funkciójához kapcsolódnak, másrészt a gazdálkodás e területén alkalmazott és alkalmazható módszereket.*

A marketing a szocialista vállalat irányítási rendszerének részeként elsősorban a vezetési szemléletben és a tervezési döntések előkészítésében játszik jelentős szerepet, de önállóan is funkcionál, mint az áruforgalmi és üzletpolitikai programok kidolgozója és végrehajtója.

A marketing mint vállalatirányítási szemléletmód és koncepció

A korszerű szocialista vállalatnak előrelátásból — esetleges „sürgős kényszer” nélkül is — megfelelően számolnia kell a környezettel, elsősorban a társadalom hosszabb távú, valamint konkrét elvárásaival. Hosszú távon mindig a várható technikai fejlődésből és a fogyasztói — felhasználói — igényekből kell kiindulnia, fejlesztési politikájával ezekhez kell alkalmazkodnia. Rövidebb távon az igényeket és a vállalati érdeket kölcsönösen tiszteletben tartó „optimális termékösszetételre” és aktív üzletpolitikára kell törekednie. *Az volna az ideális, ha a szükséglet- és fogyasztócentrikus „marketing-gondolkodásmód” áthatná a vállalat valamennyi dolgozóját, a vezetésen belül azonban ez végképp elengedhetetlen.*¹⁴

A marketing a vállalati tervezés és terv szervezés része

Napjainkban tanúi vagyunk a vállalati tervezés fogalomköre kibővülésének. A döntéselőkészítés fázisában egyre jelentősebb helyet követel magának a marketingtervezés, vagyis a vállalati célokat és a környezet információit, elvárásait, hatásait összevetve készített elemzések — stratégiai és taktikai tervkonceptióvá érelt — rendszere.

¹⁴ A marketingkonceptió elvárása a vállalatvezetéstől napjainkban egyre határozottabbá válik. Ez fogalmazódik meg például a 102/1978. számú OT—OMFB együttes közleményben („A termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítő módszereiről”): „Hatékony és versenyképes termelés kialakításának és fejlesztésének elengedhetlen feltétele a piac és a termelés kölcsönhatását érvényesítő (marketing) fejlesztési és gazdálkodási koncepció. Ez azt jelenti, hogy a termelők termékszerkezetüket rövid és hosszú távon elsősorban a piaci igények szerint alakítják; figyelemmel kísérik a piaci igények változását, ennek követésére rugalmasan változtatják termékszerkezetüket. Ugyanakkor az adott piaci lehetőségeket nem fogadják el véglegesnek és változtathatatatlannak, hanem piaci munkával, kiegészítő szolgáltatásokkal, a termékeik iránti szükséglet felkeltésével, újabb, még ki nem használt értékesítési lehetőségek feltárásával igyekeznek a piacot a hatékony termelés érdekeinek megfelelően befolyásolni.”

Tekintsük át vázlatosan a különböző időtávú vállalati tervek tartalmát és marketing-vonatkozásait!

1. A *hosszú távú* vállalati tervezés feladata a fejlesztési lehetőségek és irányok feltárása, ezen belül:

— a szükségletek fejlődési irányának vizsgálata (az esetlegesen rendelkezésre álló ilyen jellegű „makrokutatások” saját célú feldolgozása);

— az új igényekkel kapcsolatos termékfunkciók feltárása és a kapcsolódó kutatások elvégzése;

— a termelés, a gazdálkodás szükség szerinti átalakításának (fejlesztésének), valamint

— a fejlettebb vállalati struktúrának a tanulmányozása.

A fogyasztási cikket gyártó vállalatoknál a szükségleti-keresleti prognózisok, az adott időszakra várható fogyasztási szerkezet, s az ezek révén a vállalat termékeiről, illetve szükségletkielégítő képességéről levonható következtetések kutatása a fő feladat. A termelési eszközök, beruházási javak stb. területén a tudományos-műszaki, ezen belül elsősorban a technológiai prognózisokra kell helyezni a hangsúlyt. A távlati tervezést tehát a piackutatás elsősorban különféle prognózisokkal, a marketingkutatás pedig a termékpolitika alátámasztásával — főként termékfejlesztő elemzésekkel — segíti.

A hosszú távú tervezésnél fő elvárás tehát az, hogy a kutatások eredményeként *alakító hatást gyakorolhassunk a jövőre, illetve megalapozzuk a majdan, a prognózisok révén már részben ismert körülményekhez való eredményes alkalmazkodást.*

2. A *középtávú* tervek szerepe mindenekelőtt az, hogy összefüggő, konzisztens képet rajzoljanak a vállalat három-hét éves fejlődéséről.

A középtávú tervezés akkor teljesíti feladatát, ha

— a távlati tervből indul ki, felméri a belső piacon várható keresletet, valamint az exportigényeket, és ezek minél jobb kielégítésére törekszik;

— középpontjába állítja a fejlődést, tehát a vállalat munkáját a reális műszaki és piacfejlesztésre alapozza;

— az előzőekkel összhangban biztosítja a rendelkezésre álló eszközök hatékony, gazdaságos felhasználását.

A mai vállalati gyakorlatban a távlatinál sokkal fejlettebb középtávú tervezés marketing-„oldala” az igények, a keresleti-kínálatti viszonyok, a piaci helyzet 3—7 éves alakulásának vizsgálatát jelenti. A középtávú tervezést e tevékenységrendszernek elsősorban a hosszabb távra szóló elemei, így a piackutatáson belül elsősorban a piaci-keresleti prognózisok szolgálják, a piacképesség-vizsgálatok közül pedig a stratégiai területek, így a termékpolitikához kapcsolódó ún. termék—piac-vizsgálatok, a kereskedelmi csatornához kötődő kutatások, valamint a piacbefolyásolás eszköztárából a közönségkapcsolatok (public relations) építése.

3. Az *éves* és annál rövidebb távú, ún. *operatív* tervezés esetében az időhorizont csökkenésével alapvetően megváltozik a döntéselőkészítő folyamat konkrét célja, így az elemző tevékenység szerepe, súlya is. A tervidőszak rövidülése az adott helyzethez való legjobb alkalmazkodást ösztönzi. Így a fejlesztési orientáció háttérbe szorul, s az adott helyzetben legmegfelelőbb kapacitáskihasználás és erőforrás-kombináció megtervezése

kerül előtérbe. A környezetre, elsősorban a piacra való hatás súlypontja áttevődik a rövid távon eredményes ösztönző eszközökre. A tervezés során elsősorban az adott környezeti (piaci) helyzet által támasztott követelmény-rendszert kell összevetni a vállalat meglévő potenciáljával, kapacitás- és erőforrásbeli lehetőségeivel.

A rövid távú tervezőmunka — feladatának megfelelően — az előzőektől jelentősen eltérő igényeket támaszt a piaci információgyűjtéssel, az információk feldolgozásával és elemzésével, valamint a piacképességi vizsgálatokkal szemben. Kiemelt szerephez jutnak a vállalat és a fontosabb termékcsaládok pillanatnyi piaci helyzetét elemző vizsgálatok. Ezek egyrészt az adott, viszonylag statikus helyzet jobb megismerését és üzletpolitikai „kihhasználását” célozzák, másrészt a közvetlen jövőre vonatkozó operatív felkészülést segítik. A piackutatásnak ehhez a piacra vonatkozó információk minél szélesebb körét kell szolgáltatnia, amelyek megfelelő alapot nyújtanak a termékpolitika, az árpolitika, a kereskedelmi csatorna megválasztása és a piacbefolyásolás rövid távú problémáinak feltárásában, és segítenek a szükséges operatív marketingtervek kidolgozásában.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *vállalati rövid és középtávú tervezőmunka* egyaránt két, többé-kevésbé jól elkülöníthető szférára bontható; a tervnek ezek szintézise révén kell kialakulnia. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

A marketingtervezés helyes értelmezéséhez tudatosítani kell, hogy középtávon a gyártmányszerkezet tervezése már nem történhet sem csak a „saját erőforrásokból”, sem csak a fogyasztói igényekből kiindulva. Az egyik megközelítés azt mutatja, hogy milyen termékösszetétel lenne a vállalatnak a legkedvezőbb, a másik pedig azt, hogy a piaci keresletnek milyen a szerkezete. Bármelyik szélsőség érvényesül is a terv végleges megfogalmazásakor, biztosra vehető, hogy a vállalatnak előbb-utóbb problémákat okoz.¹⁵

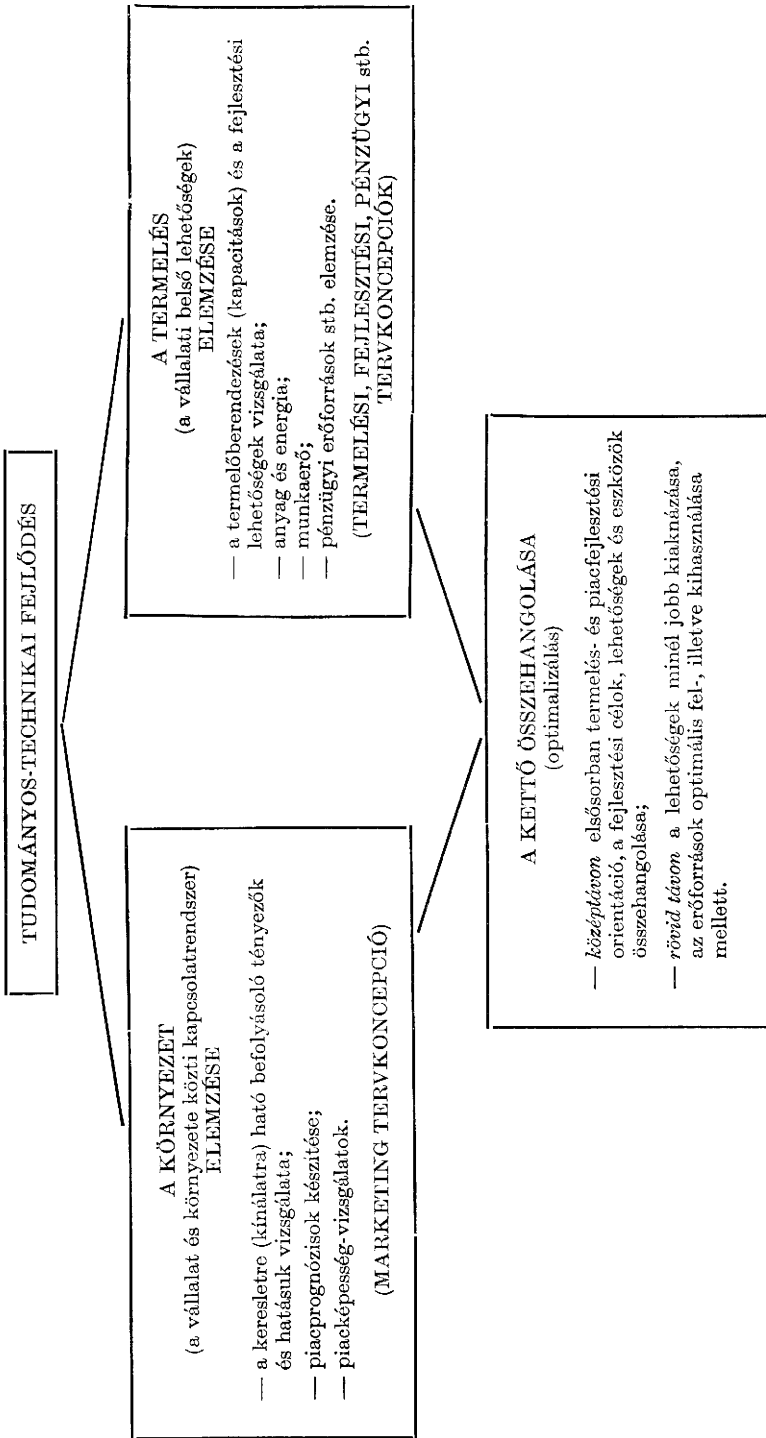
Ha a vállalat hosszabb távon rákényszerül a „feltétel nélküli” piaci alkalmazkodásra, akkor ez fejlesztési tevékenységének, pozíciójának káros gyengeségét tükrözi. Ha viszont a vállalat számára rövid távon legkedvezőbb termékszerkezet jelentősen eltér a piac által igényelttől, akkor valószínű, hogy a *vállalat komplex fejlesztése* (termék, technológia, beruházás stb.), azaz *lényegében távlati és középtávú marketingtervezése maradt el az igények mögött.*

A marketing a vállalati tervezés és a tervek integráns eleme. (Kapcsolatát a vállalati tervezés egészével a 2. sz. ábra mutatja.) Sajátossága, hogy valamennyi tervfejezetben közvetlenül vagy közvetve megjelenik, de legfontosabb szerepet a fejlesztési, termelési és áruforgalmi tervek megalapozásában, illetve kialakításában játszik.

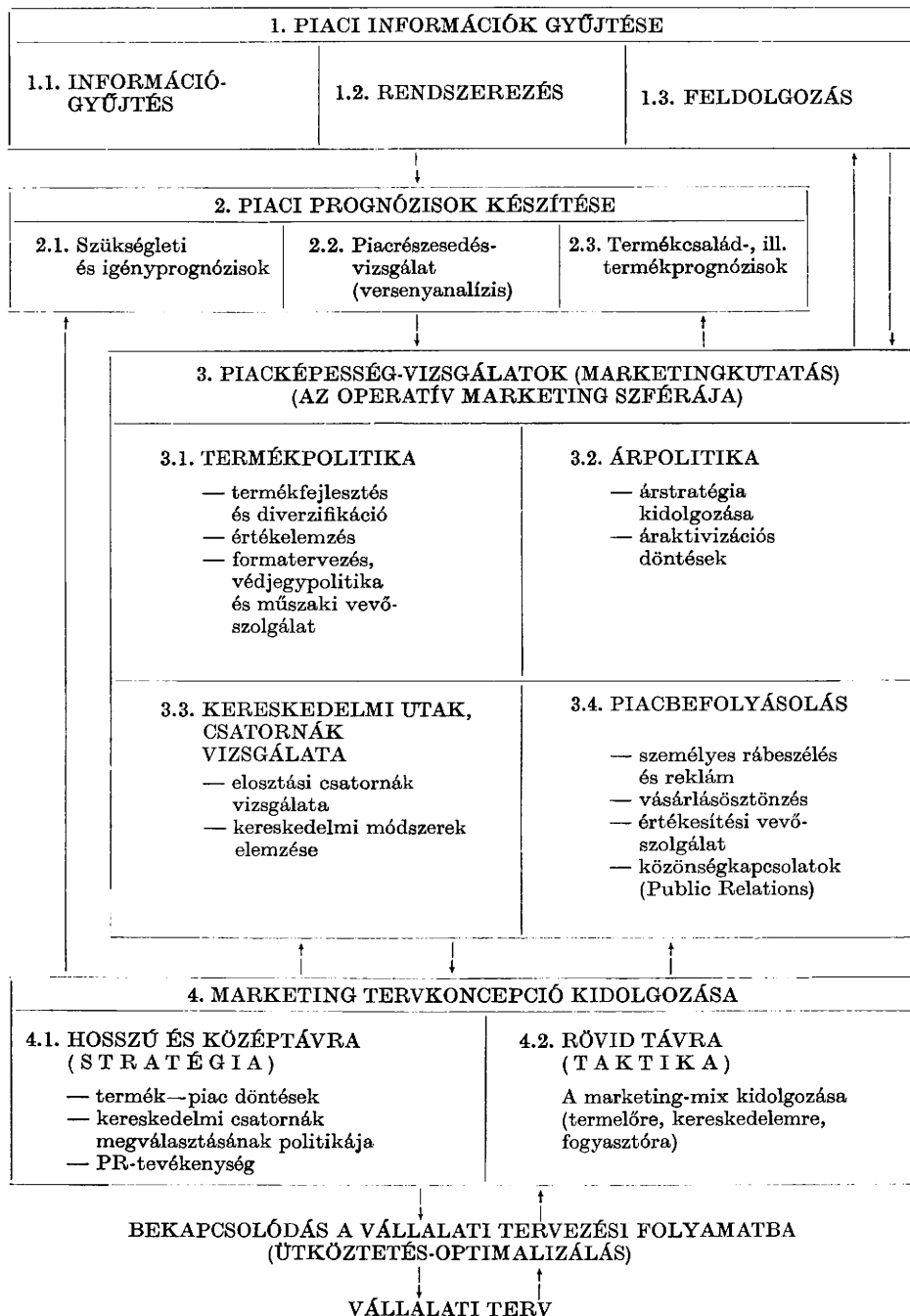
A marketingmunka a programozási szint eléréseivel különül el a tervezési folyamattól. A programkészítés és az annak megvalósítását szolgáló eszközrendszer jelenti a marketing harmadik vetületét.

¹⁵ Ezzel részletesen foglalkozik a Ladó—Deli—Kocsis szerzőkolléktíva „A komplex iparvállalati tervezés módszertana” című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 33—34. l.)

A vállalati közép- és rövid távú tervezőmunka logikai sémája

**Modellkísérlet a marketing-tevékenységrendszer elhelyezésére
a termelővállalati tervezésben**

A marketing mint az operatív áruforgalmi és üzleti tevékenység hordozója

A marketing nemcsak irányítási koncepció és tervezési alrendszer, hanem konkrét tevékenységek előkészítése és végrehajtása is. Sajnos a vállalati gyakorlatban sokan a marketingnek csak ez utóbbi oldalát ismerik. Tervezési vetületben a cél: kidolgozni a feladatok megoldását legjobban segítő „marketing-mixeket” (a marketingeszközök bizonyos — adott körű és súlyozású — részeit). Az operatív marketingmunka számára a rövid távú tervek, valamint a részletes piackutató tanulmányok és a napi információk jelentik az alapot, erre épül az egyes részproblémák és részfeladatok megoldására hivatott „szubmix”-ek rendszerének kidolgozása és működtetése.

Ez a vállalati marketing leglátványosabb tevékenysége, *de nem ez hordozza a szocialista vállalati marketing lényegét.* Az operatív marketing fő célja az adott kínálat és a konkrét kereslet minél harmonikusabb illeszkedése, a piaci helyzetnek a vállalat hosszabb távú érdekeinek megfelelő „kihasználása”.

★

A fentiek alapján a *szocialista vállalati marketing* fogalma — véleményem szerint — a következőképpen határozható meg: *egy integrált fogalmi rendszer mikroökonómiai alkotója, amely a szocialista vállalattal szembeni adaptivitási követelmények fő hordozójaként a vállalat szükséglet-kielégítési és igénybefolyásolási funkciójához kapcsolódik. Szemléletmód, gazdaságtan és módszertan, amelynek révén vezetési koncepcióként, tervezési alrendszerként és az áruforgalmi-üzletpolitikai tevékenységek részbeni bonyolítójaként szolgálja a vállalat hosszú távú stabilitását, a szükségleteknek, valamint a vállalati érdekek egyaránt megfelelő fejlődését, rövid távon pedig a vállalat harmonikus illeszkedését környezetéhez.*

Bertil Ohlin:

INTERREGIONÁLIS ÉS NEMZETKÖZI KERESKEDELEM

A közgazdasági Nobel-díjak odaítélésénél ezúttal fordult elő először, hogy a külkereskedelmi ágazat két képviselője kapta meg a magas kitüntetést: a svéd Bertil Ohlin és az angol James Meade. Ez egyben a világgazdasági kapcsolatok megnövekedett jelentőségének elismerésére is mutat. A szerző könyvének első részében az interregionális kereskedelem ún. egyszerűsített elméletét fejti ki, s egyben rá kíván világítani a gazdasági tevékenység területi eloszlásának a fontosságára is. A II. részben a régiók közötti, azaz a nemzetközi kereskedelem jellemzésére kerül sor. A III. és a IV. rész a termelési tényezők és a termékek szabad áramlásának akadályaival foglalkozik. Végül az V. részben a nemzetközi kereskedelem és tőkeközvetítés mechanizmusát vizsgálja.

Kb. 380 l., kötve kb. 80,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

TÓTH JÓZSEF:

A matematikai tervezés mezőgazdasági alkalmazásának problémái és távlatai

Az alkalmazás körülményei

A matematikai programozás, illetve általában az operációkutatási módszerek és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazása Magyarországon az 1950-es évek közepén indult útjára.

Az 1950-es évek második és az 1960-as évek első felében, a kutatás és az alkalmazás kezdeti szakaszára a tanulás, az alkalmazási lehetőségek keresése a jellemző.

A számítástechnikai feltételek, a modellezéshez szükséges információk hiánya és bizonytalansága, valamint a tapasztalatlanság miatt a témakörben tevékenykedő néhány kutató leginkább csak részkérdésekkel foglalkozhatott, és gyakran igen leegyszerűsített modellvizsgálatokra kényszerült. Gyakorlati feladatok megoldására nem nagyon törekedhettünk. Néhány egyszerű esetet kivéve még akkor sem születtek használható eredmények, amikor a vizsgálat ilyen igénnyel lépett fel.

Ebben az időszakban a gazdaságirányítás és a vállalati vezetés rendszere és szemlélete sem kedvezett az operációkutatás gyakorlati alkalmazásának. Ha ugyanis a kutató arra vállalkozott, hogy a mezőgazdaság egy részterületén a gyakorlat számára hasznosítható eredményt érjen el, számos nehézséggel kellett megküzdenie. Elegendő itt csupán a takarmánytermelés és a takarmányadagok optimalizálására utalni. Az akkori takarmányozási szemlélet általában akkor is ragaszkodott a megszokott takarmányokhoz, ha azok egyike-másika gazdasági szempontból nem volt hatékony, és biológiai szempontból nem volt indokolt. Más esetben a gazdasági irányítás merevsége, az eszközhiány, illetve az eszközök és az anyagok beszerzésének nehézsége korlátozta az operációkutatás gyakorlati felhasználását, nem is beszélve az érdekeltség hiányáról.

Később a gazdaságirányítási rendszer kedvezőbb lehetőségeket teremtett. Ennek hatására a vállalati önállóság fokozódott, az anyagi érdekeltség nagyobb lett, a mezőgazdaság fejlődése kedvezően alakult, a korszerű technika és technológia tért hódított, a vezetés és szervezés színvonalának emelése előtérbe került. Mindezek együttes, szemléletváltozást is kiváltó hatására az 1960-as évek végén és az 1970-es évek első felében a komplex vállalati tervezési modellek különböző változatai alakultak ki, s egyidejűleg gyakorlati alkalmazásukra is sor került. A lineáris programozás mellett a kutatások kezdtek kiterjedni a nem lineáris, az egészértékű és a vegyes

egészértékű programozás, a hálótervezés, a szimulációs módszerek stb. alkalmazásának kidolgozására.

A gyakorlati alkalmazások azonban nagyjából továbbra is a lineáris programozáshoz kapcsolódnak. Az eredményes gyakorlati alkalmazások, valamint az oktatás megszervezése, a tudományos rendezvények és a szakirodalom nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy gyors ütemben növekedett az operációkutatás iránti érdeklődés, és ezzel együtt azoknak a száma, akik az operációkutatás mezőgazdasági alkalmazásával foglalkoznak. Ezzel párhuzamosan szélesedett a mezőgazdaságban alkalmazott operációkutatási módszerek köre, és bővültek az alkalmazási területek is, ami viszont az igények és a szükségletek felvetésével is nagymértékben előrelendítette a számítástechnika alkalmazását.

Ugyanakkor érdekes módon a komplex vállalati modellezés eredményes alkalmazása, és ezzel egyidejűleg a modellezésen alapuló komplex tervezési módszerek kidolgozása, valamint más operációkutatási eljárások eredményes alkalmazása nem vezetett el oda, hogy a matematikai tervezés vagy más eljárások széles körben elterjedjenek a mezőgazdaságban.

Ennek oka aligha keresendő csupán a mezőgazdaság területén dolgozó vezetők és szakemberek ismereteinek és ezáltal fogadókészségüknek vagy a technikai eszközöknek a hiányában.

A legfontosabb ok valószínűleg az, hogy a matematikai tervezés és általában a matematikai eljárások nem csökkentették, sőt gyakran növelték a tervezés és az elemzés idő- és munkaigényét, amit a nagyobb tömegű és minőségileg is nagyobb követelményekkel járó információigény, valamint a kapott nagy mennyiségű információ további feldolgozásának szükségessége támasztott.

Az automatizálás szükségessége

Az 1970-es évek második felében kezd kialakulni a mezőgazdasági vállalatokban alkalmazható automatizált tervezési rendszer, amely már a tervezés komplex gépesítésére irányul, beleértve a modellezéshez szükséges információk megteremtését, a modellszerkesztést, a modellmegoldást, a variáncszámításokat és a modellezéssel nyert információk feldolgozását, a tervszámítások és a tervmérlegek elkészítését.

A távlati fejlődés a matematikai tervezés vonatkozásában valószínűleg az automatizálás továbbfejlesztésére fog irányulni, egyidejűleg a fejlettebb eljárások (nem lineáris, sztochasztikus, integer, dinamikus programozás) előtérbe kerülésével, hiszen az automatizálás közelebb hozhatja e módszerek gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit.

Megítélésem szerint valószínűleg az automatizálás vezethet el valamennyi operációkutatási módszer széles körű, gyakorlati elterjesztéséhez is. Ekkor ugyanis az operációkutatási eljárások alkalmazása nem újabb terhet jelent a vállalat — vagy más egység — számára, hanem felszabadít a meglévő, időt és erőfeszítéseket igénylő feladatok alól.

Ez a távlat biztatónak látszik. Egyrészt feladatot és perspektívát jelez. Azt jelenti, hogy az operációkutatás mezőgazdasági alkalmazásával foglalkozóknak még hosszú ideig van tennivalójuk. Másrészt perspektívát jelent, ha meggondoljuk, hogy olyan hatékony rendszereket alkothatunk, amelyek

lehetővé teszik a mezőgazdaságban a jobb tájékozottságot, a célszerűbb, megalapozottabb döntést, tervezést, szervezést és elemzést, a színvonala-sabb vezetést, s ezáltal a jövedelmezőbb gazdálkodást.

Első megközelítésre tehát a perspektíva biztató és megnyugtató. Egy-idejűleg azonban számtalan nyugtalanító kérdés és probléma vetődik fel. Nem haszontalan ezekről néhány őszinte szót szólni, keresve a választ a kérdésekre, vagy ráirányítva a figyelmet a megoldandó feladatokra.

Természetesen nem törekedhetünk teljességre, csupán néhány lényege-sőbb kérdés kiragadására szorítkozhatunk.

Vállalati, országos és területi alkalmazás

Az operációkutatás mezőgazdasági alkalmazását tekintve, országon-ként jelentős eltérések vannak az alkalmazás súlypontját illetően, a vállalati méretek, a szakosodás szintje szerint, és nem utolsósorban a gazdasági irá-nyítási rendszertől függően is.

A nyugati országokban, ahol a vállalatok mérete viszonylag kicsi, és a specializálódás nagyon jelentős, az operációkutatás alkalmazása inkább országos és regionális szinten, nagyobb régiókban tevékenykedő élelmiszér-ipari és kereskedelmi vállalatok szintjén, valamint a kutatásban és a szak-tanácsadásban valósult meg. 20—30 vagy akár 300—400 hektáros erősen szakosodott farmon ugyanis a matematikai modellezéssel (a jelenlegi eljá-rások mellett) nem sokat tudnak kezdeni. Magyarországon viszont, ahol a vállalati méretek nagyok, és a mezőgazdasági vállalatok termelését a sok-oldalúság jellemzi, a vállalati önállóság magas szintje mellett számottevő lehetőség van az operációkutatási módszerek, köztük a matematikai ter-vezés vállalati alkalmazására.

A matematikai tervezés szempontjából azonban felvethető az a kérdés, hogy a mezőgazdaság fejlődése és a matematikai tervezés alkalmazása — ami általában specializáltabb és ésszerűbb termelési szerkezet és technológia kialakítására ösztönöz — nem vezet-e a termelési struktúra és technológia nagyobb fokú konszolidációjához, ami nélkülözhetővé teheti a matematikai tervezés vállalati alkalmazását. Másként a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a matematikai tervezés súlypontja távlatilag nem helyeződik-e át a vállalati tervezésről a népgazdasági és a regionális tervezés területére.

Véleményem szerint egyrészt mezőgazdasági vállalataink a nagy mére-tek miatt általában a jövőben sem fognak 2—3 termék termelésére szako-sodni.

Másrészt a technika és a technológia fejlődése és változása a jövőben is várható, és a változtatás célszerűségének megalapozásához a matematikai modellezés eredményesen alkalmazható.

A műszaki színvonal, a technológia, a termelési szerkezet és a fajlagos hozamok között bonyolult kölcsönhatás áll fenn, s ez a kapcsolat jól vizs-gálható egyetlen modellben.

Ugyanakkor a tervezés automatizálása a vállalati tervezés időigényét — beleértve a modellezést is — hallatlanul lerövidíti, és a tervezési munkát egyszerűbbé, gyorsabbá és esetleg olcsóbbá is teszi, mint ha a tervezést számítógép nélkül végeznénk.

Az automatizált tervezési rendszer már ma is több vonatkozásban fel-

használható a gazdasági elemzésben, a szervezésben és az operatív irányításban. Továbbfejlesztve különösen sokoldalúan használható fel e területeken anélkül, hogy újabb jelentős munkabefektetésekre lenne szükség.

A tervezéshez szükséges paramétereket a vállalat konkrét feltételeinek megadása után a számítógép automatizált úton pontosabban dolgozza ki, s ezeket tárolja, bármikor hozzáférhetővé teszi. Felhasználásukkal elemzéseket készíthetünk, modelleket szerkeszthetünk, variánsokat képezhetünk, széles körű gazdasági számításokat végezhetünk, tervtáblázatokat és az elemzéshez szükséges különféle táblázatokat és grafikonokat állíthatunk elő. Elkészíthetjük és nyomon követhetjük a terv megvalósításának szervezési, illetve hálótervét, ami jó eszköze lehet az operatív irányításnak, lehetőséget teremt a matematikai programozás mellett más operációkutatási módszerek alkalmazásához, újabb automatizált rendszerek kidolgozásához.

Ilyen komplex tervezési—elemzési—szervezési rendszerek gyakorlati felhasználása már specializált kisgazdaságokban is jövedelmező lehet, annál is inkább, mivel kis számítógépekkel is megvalósítható. Hozzákezdtünk egy ilyen rendszer kidolgozásához is.

Rendszerelmélet, komplex tervezés

Itt felvetődik egy újabb probléma. Az operációkutatás és általában a számítástechnika alkalmazása, illetve az alkalmazás hatékonysága szoros kapcsolatban van a rendszerelmélettel. Magyarországon viszont e területen — és nemcsak a mezőgazdaságban — elég nagyfokú a rendszertelenség.

A különféle kutatóhelyek és gyakorlati munkahelyek egymástól eléggé elszigetelten dolgoznak. A kutatók gyakran felhasználással, a gyakorlati szakemberek kutatással foglalkoznak. Mindenki csak a saját rendszerét tartja használhatónak. Ugyanazon probléma megoldására több helyen egyidejűleg, egymástól esetleg csak kismértékben eltérő eljárásokat dolgoznak ki. Így igen sok idő és energia megy veszendőbe, nem jönnek létre általánosan alkalmazható komplex rendszerek. Az elszigetelten kialakított rendszerek egymáshoz nem kapcsolódnak, vagy az illeszkedés megteremtése nagyon sok többletmunkát igényel. Ez a szellemi és az anyagi erőforrások pazarlásához vezet, és mindenképpen hátráltatja a fejlődést. Ha már országos szinten nem tudunk is megfelelő koordinációt teremteni — bár véleményem szerint ez is megvalósítható volna, és meg is kellene valósítani —, legalább egy-egy főhatóság vagy egy-egy tárca szintjén ezt mindenképpen meg kellene tennünk.

Ez a mezőgazdaságban a könyvvitel és nyilvántartás, a statisztika, a gazdasági elemzés, a tervezés és döntésmegalapozás, a szervezés és operatív irányítás alrendszerének egymáshoz kapcsolódó kidolgozását és komplex irányítási rendszerbe foglalását, valamint a vállalati, területi és országos irányítási rendszerek összehangolását jelentené.

Véleményem szerint ez megfelelő összehangolással a meglévő szellemi erővel vagy ennek valamelyes bővítésével megvalósítható volna. Ilyen koordinált tevékenység sokoldalúan használható, rugalmas, az eltérő körülményekhez igazodó rendszerek kimunkálásához vezethetne, nagyfokú automatizálással, ötvözve a különféle matematikai eljárásokat.

A különféle matematikai eljárások kombinált alkalmazására csak egy példát említsünk meg: a mezőgazdasági vállalatok komplex tervezését.

Kezdetben a mezőgazdasági vállalatok tervezése egy lineáris programozási modell alkalmazását jelentette. Egy automatizált tervezési rendszerben ez már nem elégséges. A tervezési paraméterek meghatározására függvény-számítások is kellenek. Szimulációs eljárások segítik a termeléstehnológiai változatok előállítását, a szerkezeti vizsgálatokat és a szervezési tervek előállítását. A matematikai programozás technológiák optimalizálására, a termelési szerkezet, technológiák és a termelési források egymással összefüggésben történő optimalizálására szolgál. Hálótervezés alkalmazható szervezési tervek előállítására és karbantartására, s emellett egy sor egyszerű számítási eljárás, adatrendezési feladat rendszerbe foglalt felhasználása révén valósul meg az automatizált tervezés.

De az automatizált tervezési rendszer is magasabb szinten valósítható meg, ha ezzel összehangolt számviteli, statisztikai, gazdaságelemzési rendszereink vannak, és viszont: egy ilyen összehangolt rendszerben az egyes alrendszerek egymást is támogatják. Így a tervezési rendszer is nagymértékben segíti a számviteli, statisztikai, különösen pedig a gazdaságelemzési, szervezési és operatív irányítási rendszer hatékonyságát.

A vállalati, területi és országos méretek között is hatékony támogatás és automatizált információáramlás volna megvalósítható.

Ilyen komplex rendszer megalkotása során mindenképpen abból kell kiindulni, hogy a fő cél — mind a gazdasági irányítás, mind a vállalatvezetés szintjén — a jövő formálása. Hiszen a számvitel vagyongörző funkciója sem öncélú, hanem az anyagi javaknak a jövő számára történő megóvását szolgálja. A gazdasági elemzés fő célja sem az, hogy a múltbeli folyamatokat öncélúan megismerje, hanem az, hogy feltárja, mit kell tenni, vagy másként tenni a jövőben, a hatékonyabb gazdálkodás érdekében. A tervezés, szervezés és operatív irányítás pedig közvetlenül a jövő formálását célozza, természetesen mindig visszanyúlva a múltba, figyelembe véve a kialakult helyzetet. Ez a tervezés és elemzés szoros kapcsolatát teszi szükségessé.

Az is nyilvánvaló, hogy a különféle operációkutatási módszerek egyaránt felhasználhatók az elemzésben és a tervezésben. Ez ugyancsak megkönnyíti általánosan alkalmazható automatizált, rugalmas, komplex rendszerek kialakítását.

Az operációkutatási eljárások és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazására vonatkozó, a népgazdasági, regionális és vállalati szinteket, s e szinteken a nyilvántartást, statisztikát, gazdasági elemzést, tervezést és döntésmegalapozást, szervezést és operatív irányítást komplex rendszerbe foglaló koncepciók már napvilágot láttak, megvalósításukért azonban még nem sok történt.

Még addig sem jutottunk el, hogy támogatást nyerjünk egy ilyen elképzelés kidolgozásához és az alkalmazásához szükséges széles körű, összehangolt munkához.

A műszaki bázis hatékony kihasználása

A mezőgazdaság sajátosságai miatt az irányításhoz és a vállalati vezetéshez szükséges komplex rendszerek kidolgozását mezőgazdasági szakmai háttérrel, mezőgazdasági szakemberekkel nem rendelkező, általános célú

számítóközpontok nem képesek megoldani. Legfeljebb a nyilvántartás és a számvitel alrendszerét teremthetik meg. Fontos körülmény, hogy a mezőgazdaságra ma sem jellemző a nagyfokú koncentráció. Míg egy ipari nagyvállalat berendezkedhet egy saját számítóközpont üzemeltetésére, a mezőgazdasági vállalatok (néhány agrár-ipari egyesülést kivéve) nem képesek erre — legfeljebb csak kisebb feladatok megoldására alkalmas kisgépeket tarthatnak. De nem is volna célszerű önállóan számítóközpontot létesíteni, mert nem tudnák hatékonyan kihasználni, és nem illeszkednének be egy országos hálózat rendszerébe.

A megoldás aligha lehet más, mint területi mezőgazdasági számítóközpontok létrehozása közös erővel és állami támogatással. Ha annak idején Magyarországon a mezőgazdasági gépállomások nem jöttek volna létre állami támogatással, aligha tartanánk ott a mezőgazdaság gépesítésében, ahol ma vagyunk. A gépállomások a fizikai termelőmunka gépesítését mozdították elő, s a gépesítés egyidejűleg a munka minőségének javítását, magasabb terméshozamókat, a veszteségek csökkentését is eredményezte, megnövelte a munka termelékenységét, és jelentős számú munkaerőt szabadított fel a mezőgazdaságban, lehetővé téve azok más ágazatokba történő átcsoportosítását. Aligha vitatható, hogy a gépállomásokhoz nyújtott állami támogatások sokszorosan megtérültek.

A számítástechnika a szellemi és az ügyviteli munka gépesítését teszi lehetővé, egyidejűleg javítva minőségüket. Az ezzel kapcsolatos állami támogatás is sokszorosan megtérülne a vállalatok hatékonyabb gazdálkodásában, az elérhető többletjövedelemben, amelynek egy része a jövedelemelvonás során az államnak visszatérülne.

A gépállomások szervezése idején is volt kétely, hogy a fizikai munka gépesítése meghozza-e az eredményt. Most is vannak kétkedők, amikor a szellemi munka gépesítése kerül napirendre. Kérdés, indokolt-e a bizalmatlanság. Miért volna kevésbé hatékony a magasabb szintű szellemi tevékenység gépesítése? Úgy vélem, ha megvizsgálánk, hogy egy vállalatnál eddig a szakmunka gépesítése vagy a szakképzettséget nem igénylő segédmunka gépesítése volt-e a jövedelmezőbb, az előbbi javára billenne a mérleg.

Kapcsolódás a világmodellekhez

Ma már — a Kornai János irányításával a 60-as években megindult kísérletek eredményes továbbfejlesztése nyomán — nemzeti, országos szintű modellek kidolgozásában is gazdag tapasztalatokkal rendelkezünk. Sőt már világmodellek kialakításának gondolata is felmerült. Úgy hiszem, ezek a kísérletek igen nagy tartalékot tárhatnak fel az egyes országokban és a nemzetközi kapcsolatokban egyaránt.

Ma még ezek a modellek bizonyos vonatkozásban eléggé összevontak, nem rendelkezhetnek részletes, technológiai szintű adatbázissal, hiszen ennek nemzeti vagy világmodellhez való előállítására igen munkaigényes feladat. Automatizált rendszerben viszont ilyen adatbázis megteremtése nem jelent megoldhatatlan feladatot, sőt automatizált úton a modell is megalkotható.

Ezzel kapcsolatban két kérdés vetődhet fel:

1. Világmodellek megalkotása esetén milyen lesz a nemzeti és a világ-

modellek viszonya? 2. Nem ad-e egy világmodell-vizsgálat lehetőséget arra, hogy egyes országok más országokkal szemben kiszolgáltatottságra legyenek kárhóztatva? (Nem mintha ilyen még nem fordult volna elő a világtörténelemben.) Milyen jogi vagy gazdasági szabályozásra volna szükség ilyen esetben, és mi az, ami szabályozással reálisan megvalósítható? E problémák miatt az egyes országok segíthetik vagy gátolhatják egy reális világmodell kialakítását.

De végül is, az egyes országok magatartásától függetlenül, tulajdonképpen nem lehet megakadályozni, hogy bármely ország mezőgazdaságát más országok modellvizsgálatokkal elemezzék vagy prognosztizálják, illetve egy világmodellben vizsgálják.

Automatizált tervezési rendszerben ugyanis egy ország mezőgazdasági matematikai modelljének összeállítása nem jelent megoldhatatlan feladatot. A modell paramétereinek előállításához szükséges információk ugyanis különféle katalógusokban, nemzetközi statisztikákban, térképeken általában megtalálhatók, s ezek alapján e paramétereket számítógéppel elő lehet állítani, a matematikai modellt meg lehet alkotni, különböző gazdasági helyzeteket lehet szimulálni és elemezni. Talán ilyen szempontból sem közömbös, hogy milyen előrehaladást érünk el Magyarországon az operációkutatás és számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásában, sikerül-e jobb összefogással a rendelkezésre álló szellemi kapacitást és anyagi eszközöket eredményesebben hasznosítani.

A gyakorlati alkalmazás

A szellemi erők összefogását, a ma még gyakorta párhuzamosan, elszigetelten folyó munkák összehangolását szervezni, segíteni kellene. Hozzájárulhat ehhez országos konferenciák szervezése, kölcsönös tájékoztatás az ilyen jellegű kutatások és alkalmazások tapasztalatairól, eredményeiről vagy kudarcairól. Különösen fontos volna minél szélesebb körben megismertetni, propagálni a már alkalmazható módszereket, hiszen a gyakorlati hasznosítás célja is a munkának, ösztönzője is továbbfejlesztésének.

A Debreceni Agrártudományi Egyetemen kifejlesztett és már több gazdaságban eredményesen alkalmazott tervezési rendszer a mezőgazdasági vállalati tervezés két mozzanatát — a koncepciók kialakítását és a döntést — kivéve, automatizált. Kizárólag a koncepciók kialakítása és a döntés marad továbbra is az ember feladata, de ennek megalapozásához is jelentős segítséget ad a rendszer alkalmazása. A tervezéshez kapcsolható egy számítógépes operatív irányítási rendszer. Továbbfejleszthető számviteli, nyilvántartási és gazdaságelemzési, statisztikai rendszerrel is, illetve megfelelő adaptálással alkalmazható regionális és országos szinten. A továbbfejlesztéshez a konkrét alkalmazások eddigi tapasztalatai is hozzájárulnak, és a számítástechnika kiterjedtebb alkalmazásának biztató perspektíváját ígéri.

Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950–1977)

E tanulmány *R. Summers–I. B. Kravis–A. Heston*: „A bruttó hazai termék és összetételének nemzetközi összehasonlítása, 1950–77” című, a *The Review of Income and Wealth* 1980. márciusi számában megjelent¹ cikkének felhasználásával készült.

E cikk főbb eredményeinek ismertetése mellett arra is törekedtünk, hogy: 1. a térben (119 ország) és időben (27 év) kiterjedt nemzetközi összehasonlítás-hoz hozzárendeljük a magyar adatokat, és ezzel a hazai felhasználóknak széles körű adatbázist nyújtunk; 2. néhány általunk fontosnak és érdekesnek ítélt témakörben röviden elemezzük az eredményeket Magyarország szempontjából.

Tanulmányunk első részében az adatok értékeléséhez elengedhetetlen „használati utasítást” foglalkozunk össze. Ezt a fejlettségi szint és a felhalmozási ráta magyarcentrikus összehasonlítása követi, néhány kiemelt ország adataival szemléltetve megállapításainkat. Mellékletben közöljük a 120 országra vonatkozó legfrissebb — 1977-es — adatokat.²

A térbeli és időbeli kiterjesztésről

A szerzőhármast (továbbiakban SKH) az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programja (ICP) második szakaszának

¹ A szerzők a University of Pennsylvania professzorai, az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programjának irányítói.

² A teljes táblázatos anyag és a számítások módszertana megtalálható: *Drechsler László—Szarvas Péter*: Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása, 1950–1977. Kézirat. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete, 1980.

eredményeiből indult ki. Ez az összehasonlítás 1970-re vonatkozott, és 16 országra terjedt ki. Az SKH-tanulmány átvette ebből a bruttó hazai termék egészére, a háztartások és a kormányzat fogyasztására, valamint a bruttó felhalmozásra vonatkozó adatokat.

E kiinduló adatokat SKH először térben terjesztette ki: 16-ról 119 országra. Ennek módszere ugyanaz volt, mint amit SKH egy már 1978-ban publikált tanulmányban³ alkalmazott. Ez a módszer lényegében a valutaárfolyamok korrekciója: azon a feltételezésen alapul, hogy a pénznemek valóságos vásárlóereje és a valutaárfolyamok szisztematikusan térnek el egymástól. Három tényező határozza meg ezt az összefüggést: *a*) az országok viszonylagos fejlettsége (minél fejlettebb egy ország, annál inkább felülértékelt a valutája valóságos vásárlóerejéhez képest); *b*) az országok külkereskedelmi „nyitottsága” (minél nagyobb a külkereskedelem aránya az összetermékhez képest, annál közelebb kerül a valutaárfolyam a valóságos vásárlóerő-arányokhoz); *c*) az országok világpiaci árérzékenysége (minél érzékenyebbek a belső árak a világpiaci árváltozásokra, annál kevésbé tér el egymástól a valutaárfolyam és a vásárlóerő).

A 16 ország adatai alapján határozták meg a fenti összefüggések regressziós koefficienseit, ezeket kiterjesztve a többi országra, „korrigálták” az utóbbiak valutaárfolyamait, s így nyertek 1970-es adatokat valamennyi ország bruttó hazai termékére. Szintén regressz-

³ *Kravis, I. B.—Heston, A.—Summers, R.*: Real GDP Per Capita for More Than One Hundred Countries. *Economic Journal*, 1978. június.

sziós összefüggések alapján terjesztették ki a bruttó hazai termék egyes összetevőire (fogyasztás, felhalmozás stb.) vonatkozó eredményeket is 16 országról 119-re. A szerzők e kiterjesztésből a szocialista országokat — még az ICP-tag Magyarországot is — kihagyták. Ennek valószerű oka, hogy a szocialista országokra az említett összefüggéseket nem tudták alkalmazni, mivel jelentősen különbözik valutarendszerük, és a szükséges adatok egy része nem hozzáférhető.

A következő lépés a számítások időbeli kiterjesztése volt. Az 1970-re vonatkozó eredményeket az egyes országok bruttó hazai termékének nemzeti valutában számított volumenindexeivel vezették vissza 1950-re, az 1960—1969 közötti évekre, s vezették előre az 1971—1977 közötti évekre is.

A tanulmány egyik legérdekesebb vonása, hogy ezt az időben való kiterjesztést két változatban végezték el: 1. hagyományos, a cserearány-változások hatását nem tartalmazó és 2. a cserearány-változások hatását is tartalmazó volumenindexekkel. Egyes országokra — különösen azokra, amelyek az 1973-as árrobbanással sokat nyertek vagy vesztek — vonatkozóan a kétféle számítás nagyon eltérő eredményekre vezetett. Közülük Szaúd-Arábia példája a legszélsőségesebb.

Szaúd-Arábia egy főre jutó bruttó hazai terméke az Egyesült Államokénak a százalékában

1970-ben	25
1975-ben (az 1970 és 1975 közötti cserearány-változások hatása nélkül)	38
1975-ben (az 1970 és 1975 közötti cserearány-változások hatását is figyelembe véve)	104

Az SKH-tanulmányban közreadott eredményeket csak egy vonatkozásban egészítettük ki: hozzáillesztettük Magyarországot megfelelő értékei. Mint-hogy Magyarország is részt vett az ICP második szakaszában, az 1970-es eredményeket onnan vettük. A továbbvezetést hazai volumenindexekkel végeztük.

Nem könnyű értékelést adni az itt

közreadott eredmények minőségéről. Egyfelől igaz, hogy az információ gazdagságát és a megbízhatóságot együtt tekintve az SKH-tanulmány minden eddigi munkát felülmúl. A korábbi munkák vagy sokkal szegényesebbek voltak (például sokkal kevesebb országra terjedtek ki, lásd az ICP-t), vagy az alkalmazott módszer volt nagyon kétséges (valutaárfolyamokon alapuló átszámítások). SKH mindazt, amit hasznosítani lehet az ICP-ből, felhasznál, s a korrigált valutaárfolyam (becsült vásárlóerő-paritás) is kétségtelesen jobb eszköz az átszámításhoz, mint a korrigálatlan. Az is jelentős fejlemény, hogy nemcsak a bruttó hazai termék egészére, hanem egyes összetevőkre is kapunk ilyen nagyszámú országra vonatkozóan eredményeket, s természetesen a cserearányok figyelembevétele is gazdagítja az elemzési lehetőségeket.

Ugyanakkor azonban az alkalmazott módszer még nem tekinthető igazán kipróbálattnak. Nincs elegendő információ arról, hogy a 16 ország adatai alapján meghatározott regressziós együtthatók milyen megbízhatósággal terjeszthetők ki erre a sokkal nagyobb tartományra. Különösen a legszegényebb országokra való alkalmazásuk látszik kétesnek, mert az ICP-ben alig néhány ilyen ország fordult elő. Megemlítendő az a hibaforrás is, hogy az ICP eredményei maguk is csak korlátozott pontosságúak, s az is, hogy a gyengén fejlett országok bruttó hazai termékének saját nemzeti valutában megadott adatai és indexei is jelentős hibákat tartalmazhatnak.

A kapott eredmények tehát megfelelő óvatossággal kezelendők. A szerzők maguk is elismerik a különböző hibaforrások meglétét, úgy ítélik azonban meg, hogy szisztematikus torzítást (bias-t) az eredmények nem tartalmaznak, s alkalmasak a gazdasági fejlettségi színvonalak s azok változásának összehasonlítására.

A felhasználást érintő következtetéseket talán nem árt idézni.

„Nincs okunk kételkedni, hogy a módszer tozizámentes (unbiased) becsüléseket ad. (Amivel nem állítjuk azt, hogy az alapul szolgáló tanulmányok adatai is teljesen mentesek a torzítás-

tól.) Az árfolyam-átszámítással adódó alternatív eredmények pontatlansága jóval nagyobb, és a torzítás bizonyíthatóan szisztematikus. A további munkák — például az ICP harmadik szakasza, amely 34 országra és 1975-re vonatkozik — kétségtelenül változásokat eredményeznek majd az itt közölt adatokban, de a nemzetközi összehasonlítás általános mondanivalója jól megalapozott” (33. l.).

A fejlettségi szint hosszabb távú alakulása

Az SKH-tanulmány jóvoltából először nyílik lehetőség, hogy hosszabb időszakot áttekintve, az eddiginél megbízhatóbban kövessük nyomon egy sor ország fejlettségi színvonalának egymáshoz viszonyított eltolódását. Fejlettségi szintet mondtunk, jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy csak jobb híján lehet — ha egyáltalán lehet — az egy főre jutó bruttó hazai termék mutatóját a fejlettségi színvonallal azonosítani. Sőt a jelen vizsgálat e célra, a bruttó hazai termék mérésére rögvest két mutatót kínál: a cserearányhatást tartalmazó és az attól eltekintő, hagyományos formulát. Mindkettőnek megvan a jól értelmezhető tartalma, létjogosultsága.

A hagyományos GDP-mutató és -volumenindex arról ad számot, hogy egy országban az adott évben kifejtett munkával létrehozott termék- és szolgáltatástömeg mekkora volt az előző vagy egy másik évhez képest. A cserearányok változásának figyelembevétele olyképpen módosítja a képletet, hogy a hazai munka külkereskedelemben kerülő része le-, illetve felértékelődhet az export- és importárak eltérő változása miatt. A cserearányok változása tehát növelheti és csökkentheti a ténylegesen fogyasztásra, felhalmozásra és kiviteli többletre fordítható terméktömeget.⁴

Avégett, hogy áttekinthetőbben mutathassuk be a magyar fejlettségi szintet nemzetközi összehasonlításban, né-

hány országot kiemeltünk a 119-ből. Fejlődésünk értékelése szempontjából a legérdekesebbnek tűnő országok közül választottunk. Ezek: néhány legfejlettebb európai tőkésország, valamint az Egyesült Államok és Japán, néhány dél-európai ország, az iparosodó dél-kelet-ázsiai és latin-amerikai országok egy része és végül egy olajtermelő ország, Irán.

A fejlettségi szint hosszabb távú összehasonlításának legfontosabb tanulsága — a hagyományos GDP-mérés eredményét tekintve — az, hogy Magyarország a tőkésországok túlnyomó többségéhez képest látványosan javította helyzetét 1950 és 1977 között. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Határozottan mérséklődött az a szakadékszerű különbség, amely hazánk és a fejlett tőkésországok gazdasági színvonalát elválasztotta. Ezt a javulást az egész időszak átlagában tapasztalt gyorsabb növekedési ütem eredményezte.

Vannak azonban országok és egyes közbeeső időszakok, amelyekre ez az általános tendencia nem érvényes, vagy legalábbis a „látványos” jelző mérséklésre szorul. Ismeretes, hogy vannak országok, amelyek Magyarországnál is gyorsabban fejlődtek. Ilyen a táblázatban szereplő országok közül Japán, Dél-Korea és Irán. A mostani vizsgálat közel 30 éves időszakra terjeszti ki e megállapítást.

Az összefoglaló táblázatból kimaradt országok között is vannak olyanok, amelyek Magyarországhoz képest teret nyertek: elsősorban a kőolajtermelő országok (például Szaúd-Arábia, Líbia) és néhány közepesen fejlett ország (Görögország, Hong-Kong). Vagyis a dinamikus növekedésnek ebben a korszakában is voltak olyan — és nemcsak az olajtermelő — országok, amelyek képesek voltak javítani viszonylagos helyzetüket a szocialista Magyarországhoz képest.⁵

Közbeeső időszakokat tekintve továbbbi országok is tartani vagy javítani tudták helyzetüket. Például Portugália

⁵ Bizonyos általánosításra ad lehetőséget, ha tudjuk, hogy Magyarország mind színvonalát, mind növekedési ütemét tekintve az átlaghoz közelállónak tekinthető a KGST-országok között.

⁴ Az alapul vett tanulmány szerzői terminológiai különbséget is tesznek termék (product) és jövedelem (income) között.

A hagyományosan számított egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása
(Magyarország = 100)

Ország	1950	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Ausztria	136,4	133,5	130,2	122,6	121,8	121,3	118,8	117,3	109,7	111,7	108,7
Belgium	239,0	180,8	184,9	171,2	167,5	166,5	165,3	163,7	151,9	156,3	146,5
Dánia	246,7	193,3	197,2	174,2	167,5	166,4	162,7	154,3	144,3	148,3	140,8
Franciaország	208,3	177,9	180,4	171,7	168,6	167,2	163,9	159,0	150,4	152,0	145,7
NSZK	180,3	207,8	203,6	183,1	176,7	172,0	168,8	160,9	150,0	153,8	147,9
Hollandia	219,4	178,7	174,8	161,0	156,6	151,6	149,1	145,1	135,0	136,1	129,2
Svédje	247,5	206,8	197,9	173,3	168,4	163,3	156,6	149,8	132,6	127,6	122,3
Olaszország	119,6	119,7	120,9	115,6	109,8	105,9	105,7	104,7	93,5	96,7	90,7
Portugália	60,3	54,7	58,9	61,5	62,2	63,8	66,3	62,8	54,9	54,5	54,5
Spanyolország	91,8	82,9	97,6	93,2	91,1	92,4	93,6	93,1	87,6	85,0	80,4
Törökország	56,6	50,5	47,0	42,4	42,6	41,9	39,8	41,5	40,8	42,0	39,9
Egyesült Államok	426,5	299,0	286,2	234,4	225,0	222,9	219,3	203,9	190,2	192,8	186,9
Japán	77,9	93,4	116,0	143,4	140,6	143,1	144,8	134,6	128,3	130,5	126,4
Dél-Korea	32,7	27,9	27,5	30,1	30,5	30,9	31,7	31,8	31,9	34,3	34,7
Malaysia	62,3	42,7	43,3	37,9	37,0	37,6	38,2	37,6	35,3	37,1	36,0
Fülöp-szigetek	39,7	36,6	35,4	28,1	26,9	26,0	25,8	24,9	24,6	25,2	24,3
Irán	50,3	41,9	40,8	46,0	47,7	51,3	52,1	52,3	49,3	52,5	48,1
Thaiföld	40,1	23,3	23,1	21,9	22,2	22,0	21,5	20,9	20,9	20,2	20,3
Argentína	181,5	123,6	114,5	99,9	97,4	93,7	91,9	90,8	82,9	77,7	76,6
Brazília	76,3	64,3	57,2	53,3	55,2	56,8	58,9	58,9	57,6	59,6	57,3
Mexikó	85,2	70,0	68,7	61,1	57,7	56,8	55,7	54,0	51,6	49,1	45,5
Peru	85,4	67,0	65,8	52,5	50,5	48,3	46,1	45,8	43,8	42,9	39,2

és Spanyolország 1960—1974, Brazília 1970—1977 között javította viszonylagos helyzetét. 1970—1977 között hazánkhoz képest lényegében változatlan szintet mutatott fel Törökország, Malajzia és Thaiföld.

Ha a hagyományos GDP-számítás után a cserearány-változással korigált bruttó hazai termék alapján kialakult arányokat tekintjük, lényeges és nagy különbséget a cserearány-változásokon nyerő Irán és a többi kőolajtermelő esetében tapasztalunk. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A két módon számított GDP különbségével a következő pontban még foglalkozunk. Itt kell azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a világgpiaci árrobbanást követő alkalmazkodás után a tőkésországok Magyarországhoz viszonyítva kisebb veszteségeket szenvedtek el a cserearány-változások miatt, ezért 1975—1977-ben többségüknél a cserearány figyelembevétele hazánkhoz képest némileg magasabb fejlettségi szintet eredményez, mint a hagyományos GDP alapján számított.

A fejlettségi szintről szólván, nem hagyható megjegyzés nélkül a táblázat néhány — a mindennapi, ha úgy tetszik, a „turista”-szemlélet számára — furcsa, magyarázatra szoruló adata. Például az, hogy Ausztria fejlettsége csupán 10 százalékkal, Svájcé, Hollandiáé csak $\frac{1}{3}$ -dal haladta meg a magyar színvonalat. Egyáltalán: a legfejlettebb országokhoz képest magasnak tűnnek a magyar adatok. Ennek hátterében sokrétű — részben közgazdasági, részben módszertani — okok rejlenek.

Mint már korábban utaltunk rá, az alkalmazott módszernek számos bizonytalansági tényezője van. Már az 1970-es (ICP-ből átvett) eredmények is tartalmazhatnak pontatlanságokat, amelyek a továbbvezetéssel fokozódhatnak (más megoldás nem lévén, nemzeti súlyozású dinamikus indexekkel történik a nemzetközi súlyozású térbeli indexek továbbvezetése). A különböző hibaforrások hatásának nem szükségszerűen kell összegeződniük (elvben egymással ellentétes irányban is hathatnak), úgy tűnik azonban, hogy Magyarország fejlett tőkésországokhoz viszonyított helyzetét illetően mégis az előbbi eset következett be.

Az árrendszer különbségei a növekedési ütem indexeire is hatnak. Az árösszehasonlítások kimutatták, hogy Magyarországon viszonylag drágák a beruházási javak, általában az áruk, amelyeknek a felhasználása gyorsan bővül, viszont olcsók a lassabban fejlődő szolgáltatások. A nemzeti áron számított növekedési index tehát magasabb lesz, mint ha az azonos természetes összetételű GDP-t egy fejlett ország árrendszerével mérjük.

Ma már azt is látjuk, hogy az 1975—77-ben elért növekedési ütem, amely a visszaesést átél tőkésországokhoz képest újabb javulást eredményezett, nem volt megalapozott. Végső soron a dinamizmus egy része a későbbi évek rovására megelőlegezett fejlődés volt, annál is inkább, mert a GDP-be beleszámító, de alapjában problémákat jelző tételek, mint a befejezetlen beruházások, készletek ebben az időszakban aránytalanul megnövekedtek.

Mіндеbből az a következtetés valószínűsíthető, hogy az 1970-es fejlettségi színvonal előre-, illetve hátravezetése a nemzeti indexszel túlbecsüli fejlődésünk mértékét a legfejlettebb tőkésországokéhoz képest, viszont magát a közelítési tendenciát valószínűleg nem érinti.

A cserearány-változás hatása a GDP-re

A kétféleképpen számított GDP egymáshoz viszonyítása jelzi a cserearány-változásból származó nyereségeknek-veszteségeknél a fejlődési ütemre gyakorolt relatív hatását.⁶ Így először van mód számszerűsíteni, hogy a tőkésországokhoz képest hazánkat milyen mértékű veszteségek érték az árrobbanás előtt és után. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Itt nem az egymás közti kereskedelemben, hanem a teljes külkereskedelmi forgalomban létrejövő nyereségek vagy veszteségek viszonyáról van szó.

Az árrobbanás nyomán az egyes or-

⁶ A relatív jelző itt arra utal, hogy az indexek nem abszolút javulást vagy romlást fejeznek ki, hanem a magyar változásokhoz viszonyított javulást (100-nál nagyobb index esetén), vagy romlást (100-nál kisebb index esetén).

A cserarány-változással korrigált egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása
(Magyarország = 100)

Ország	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Ausztria	132,3	136,9	116,3	114,9	119,8	119,3	114,3	113,4	112,6	110,2
Belgium	176,5	190,5	163,3	157,4	163,4	164,8	159,7	153,8	155,3	148,2
Dánia	188,2	202,4	165,5	159,6	165,6	162,6	145,9	144,2	143,6	140,6
Franciaország	176,5	187,5	163,3	159,6	165,6	164,8	153,8	153,8	153,3	150,1
NSZK	202,9	208,3	174,5	168,1	169,9	169,1	159,7	155,7	157,2	153,9
Hollandia	173,5	181,5	154,4	146,8	150,3	149,6	142,0	138,4	139,8	133,0
Svájc	202,9	208,3	165,5	159,6	163,4	156,1	145,9	144,2	139,8	133,0
Olaszország	114,7	125,0	109,6	104,2	104,6	101,9	96,6	92,3	93,2	89,3
Portugália	55,9	62,5	58,2	59,6	63,2	67,2	61,1	53,8	54,3	55,1
Spanyolország	79,4	104,2	89,5	87,2	91,5	93,2	88,7	86,5	86,4	81,7
Törökország	50,0	47,6	40,3	40,4	41,4	39,0	39,4	42,3	44,6	43,7
Egyesült Államok	294,1	297,6	223,7	212,8	217,9	216,9	197,2	192,3	194,1	190,1
Japán	91,2	119,0	136,5	134,0	141,6	143,1	130,1	126,9	128,1	127,3
Dél-Korea	26,5	26,8	29,1	29,8	30,5	30,3	31,5	30,7	34,9	36,1
Malaysia	50,0	47,6	35,8	34,0	34,9	39,0	39,4	34,6	38,8	38,0
Fülöp-szigetek	38,2	35,7	26,8	25,5	24,0	26,0	25,6	25,0	25,2	24,7
Irán	50,0	44,6	44,7	51,1	56,6	65,0	80,8	84,6	91,2	85,5
Thaiföld	23,5	23,8	20,1	19,1	19,6	21,6	19,7	21,1	21,3	19,0
Argentína	126,5	122,0	96,2	93,6	93,7	95,4	92,7	88,4	81,5	77,9
Brazília	64,7	59,5	51,5	53,2	56,6	58,5	59,1	59,6	62,1	58,9
Mexikó	67,6	71,4	58,2	55,3	54,5	54,2	53,2	53,8	50,4	47,5
Peru	61,7	65,5	49,2	46,8	45,8	47,7	47,3	46,1	44,6	41,8

A cserearány-változás hatása az egy főre jutó GDP-re, Magyarországhoz viszonyítva*

Ország	1973	1974	1975	1976	1977
Ausztria	100,4	97,4	103,4	100,8	101,4
Belgium	99,7	97,6	101,3	100,0	101,2
Dánia	99,9	94,6	99,9	96,8	99,9
Franciaország	100,5	96,7	102,3	100,8	103,0
NSZK	100,2	99,3	103,8	102,2	104,1
Hollandia	100,3	97,9	102,5	102,7	102,9
Svájc	99,7	97,4	108,7	108,6	108,7
Olaszország	96,4	92,3	98,7	96,4	98,5
Portugália	101,4	97,3	98,0	99,6	101,1
Spanyolország	99,6	95,3	98,7	100,1	101,6
Törökország	98,0	94,9	103,7	106,2	109,5
Egyesült Államok	98,9	96,7	101,1	100,7	101,7
Japán	98,8	96,6	98,9	98,2	100,7
Dél-Korea	95,6	99,1	96,2	101,7	104,0
Malaysia	102,1	104,8	98,0	104,6	105,6
Fülöp-szigetek	100,8	102,8	101,6	100,0	101,6
Irán	124,8	154,5	171,6	173,7	177,7
Thaiföld	100,5	94,3	101,0	105,4	93,6
Argentína	103,8	102,1	108,6	104,9	101,7
Brazília	99,3	100,3	103,5	104,2	102,8
Mexikó	97,3	98,5	104,3	102,6	104,4
Peru	103,5	103,3	106,2	104,0	106,6

* E táblázat értékeit úgy kaptuk, hogy a 2. sz. táblázat adatait elosztottuk az 1. sz. táblázat megfelelő adataival. A 100-nál nagyobb szám azt jelenti, hogy az illető ország cserearány-hatásá tekintetében nagyobb, mint Magyarországhoz viszonyított egy főre jutó GDP-je nagyobb, mint Magyarországhoz képest számítva, azaz Magyarországhoz képest cserearány-nyereségre tett szert.

szágok cserearányait kettős hatás érte. Közvetlenül és azonnal megváltoztak az energiahordozók és a nyersanyagok, illetve a késztermékek árárányai, ami az előbbieket importőreinek nagy veszteséget, exportőreinek nagy nyereséget okozott. Mintegy másodlagos hatásként vizsgált megindította a késztermékgyártók törekvéseit az árárányok kiigazítására. Ez utóbbi folyamatba csak azok az országok tudtak bekapcsolódni, amelyeknek a termékei korszerűek, keresettek, „áremelésre alkalmasak” voltak. Ennek hiányában kedvezőtlenebbé vált cserearányaik konzerválódtak vagy tovább romlottak.

E tendenciákat szemlélteti a 3. sz. táblázat. 1973-ban a cserearányhatással és anélkül is nagyjából azonos GDP-arány alakult ki Magyarország és a vizsgált országok között. Az árárányok legközvetlenebb — 1974-es — hatásaként a fejlett tőkésországok hozzáink képest nagyobb veszteségeket szenvedtek el. Ennek hátterében a KGST ármechanizmusának — a csúszó árbázisnak — a késeletetése rejlett; ez viszonylagosan mérsékelte kezdeti veszteségeinket.

1975-től jól látható differenciálódás következett be a vizsgált országok között. Az egyik végletet jól jellemzi az olajtermelő Irán adatai. De a nem olajtermelő országok között is differenciálódás zajlott le. Egy részüknél a gyors alkalmazkodási folyamat (az energiaigények csökkentése, struktúraváltás a termelésben és az exportban) kifejezetten javította a cserearányokat az 1974-es mélyponthoz képest — csökkentve a korábbi veszteségeket. Más országok, mint Olaszország, Spanyolország, Portugália — és ezek közé tartozik Magyarország is — még kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek. Ebben nyilvánvalóan a gyengébb alkalmazkodóképesség is szerepet játszott.

Jól látható tehát, hogy Magyarország ahhoz az országcsoporthoz tartozik, amelyik az árárányok kedvezőtlen hatásait nem volt képes mérsékelni-kivédeni, és éppen ezért további veszteségek érték-érik nemcsak a későbbi nyers- és fűtőanyagár-emelések, hanem a jól alkalmazkodó országok késztermékeinek drágulása miatt is.

A felhalmozási ráta

A magyar gazdaság felhalmozási rátája⁷ hosszú távú (1960—1977 közötti) alakulásának jellemző vonása a visszaesésekkel tarkított folyamatos növekedés.

Mivel a vizsgálatban nem a felhalmozás abszolút nagysága, hanem részaránya jelenik meg, némileg tompítottan jelentkezik a szakirodalomban részletesen feltárt ciklikusság. Mindazonáltal jól látható az 1965-ben és 1972-ben hozott gazdaságpolitikai intézkedések kettős hatása. Közvetlen következményként csökkent a beruházások nagysága, s így a felhalmozási hányad is; majd 2—3 év elteltével a felhalmozási ráta a restrikciót kiváltó mértékénél is magasabbra lendült.

Ha gondolatban továbbvezetjük felhalmozási rátánk görbét, nem lehet kétséges, hogy az 1978-as szint az 1964-eshez és az 1971-eshez hasonló csúcspontot jelentett — magasabb szinten, amelyet 1979-ben és 1980-ban visszaesés követ. A ciklikusság tehát folytatódik.

A bemutatott jelenségeket a nemzetközi összehasonlítás újabb szempontokkal egészíti ki. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) A felhalmozási hányad folyamatosan növekvő trendje korántsem egyedi jelenség, hiszen Magyarországon kívül a vizsgált időszakban jellemző volt más közepesen fejlett országokra is Dél-Európában, Délkelet-Ázsiában és Latin-Amerikában. Az eltérés ezekhez az országokhoz képest az, hogy a Magyarország „javára” mindvégig meglévő különbség a hetvenes évek második felére fokozódott.

A fejlett tőkésországok felhalmozási rátája jelentősen szóródik. A legmagasabb Japánban és az NSZK-ban, a legalacsonyabb az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban. Közös

⁷ Felhalmozási rátán — e tanulmányban — a bruttó hazai termékéből a bruttó felhalmozásra fordított részarányt értjük. Az itt bemutatott eredmények — minthogy egységes árákon kifejezett aggregátumok alapján vannak meghatározva — függetlenek az egyes országok árárányainak eltéréseitől.

A felhalmozási hányad alakulása százalékban, nemzetközi áron

Ország	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Ausztria	27	27	29	29	29	29	30	27	29	30
Belgium	20	23	25	24	23	24	26	24	24	24
Dánia	27	28	29	28	28	30	29	24	29	28
Franciaország	24	26	30	29	29	30	31	28	29	28
NSZK	33	34	34	34	33	31	29	27	29	29
Hollandia	29	29	31	30	27	27	27	24	24	26
Svédje	30	31	34	34	33	33	33	24	22	22
Olaszország	26	22	26	24	23	28	30	24	27	24
Portugália	17	18	22	20	22	24	24	17	18	24
Spanyolország	19	26	24	23	24	25	27	26	24	23
Törökország	14	14	18	16	16	17	18	21	21	21
Görögország	17	25	26	27	28	33	28	27	27	27
Egyesült Államok	20	21	20	20	21	21	20	18	19	20
Japán	30	30	37	34	34	37	36	33	31	31
Dél-Korea	9	12	22	21	18	21	25	24	21	23
Malaysia	15	18	21	22	23	24	30	25	24	25
Fülöp-szigetek	10	12	13	13	12	13	16	18	18	17
Irán	17	17	19	21	22	21	20	30	30	31
Thaiföld	14	17	21	20	18	21	21	23	21	22
Argentína	22	19	21	21	21	21	22	26	21	19
Brazília	21	20	21	23	23	24	28	30	28	27
Mexikó	18	20	21	18	18	19	24	22	22	22
Peru	21	18	13	14	13	16	20	22	19	15
Magyarország	25	24	31	33	30	28	34	35	34	35

jellemzőnek tűnik azonban, hogy a hullámzásokkal tarkított trendvonal stagnáló irányzatú. A közepesen fejlett országokban tapasztalható emelkedés itt nem érzékelhető.

Az emelkedő tendenciájú magyar felhalmozási hányad a hetvenes évek második felére éppen ezért fokozatosan megelőzte az összes többi bemutatott ország rátáját. Ennek kapcsán különösen arra kell felhívni a figyelmet, hogy a magyar felhalmozási hányad trendvonala, amely addig többé-kevésbé párhuzamosan haladt a tőkésországokéval, az 1970-es évek elejétől fokozatosan ellentétes fázisú ciklusba került. Már előtűnik e jelenség az 1972–73-as beruházási stop idején, amikor a tőkés gazdaságok zömét a jó konjunktúra, az élénk beruházási kedv jellemezte (kivéve a rendkívül óvatos gazdaságpolitikát folytató NSZK-t). Markánsná viszont 1975-től válik, amikor a recesszió és a korábbinál lassúbb növekedés évekre visszaveti a tőkésországok beruházásait, miközben nálunk a korlátozásoktól megszabaduló vállalatok a gazdaságpolitika segédletével viharos expanzióba kezdenek, amit csak 1979-re sikerül úgy-ahogy megfékezni.

Az ellentétes fázisú beruházási ciklusba kerülés veszélyességét növelte, hogy éppen ebben az időszakban lendült előre a kelet–nyugati kereskedelem, annál is inkább, mivel hazánkban a külkereskedelmi mérleg és a beruházások változása között szoros kölcsönhatás mutatható ki. A magyar gazdaság és nyugati partnereink felhalmozási rátája ollóként nyílt szét, ami az eladósodás egyik okává vált. A felhalmozás tendenciájában ugyanis a konjunktúraváltozások öltének tetet. A tőkés világ recessziója idején a kedvező 1972–73-as eredményeken felbuzdulva a magyar gazdaság nekilendült, szinte „beszipantotta” az importot, miközben egyre élesebb exportversennyel kellett megküzdenie.

Az elmúlt évek egyik tanulsága éppen az, hogy a gazdasági fejlődés és ezen belül a beruházáspolitikai meghatározásánál figyelembe kell venni a tőkésországok konjunktúrájának várható alakulását.

Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a beruházási „hullámvölgy” után 2–3 évvel már teljes iramban folyt a fel lendülés. A hazai tapasztalatokból okulva, a jelenlegi gazdaságpolitikai elképzelések el kívánják kerülni az 1981–82-re „esedékes” beruházási boomot. Az itt feltárt nemzetközi háttér még jobban kiemeli ennek fontosságát.

A felhalmozási ráták nemzetközi összehasonlításának arra a kérdésre is felelnie kellene, hogy más országokhoz viszonyítva magas vagy alacsony-e a magyar felhalmozás; másképpen: van-e a fejlettségi szinthez vagy más mutatóhoz hozzárendelhető, a nemzetközi összehasonlításból kiolvasható felhalmozási ráta. Annál is időszerűbb e kérdésre felelni, mert szervesen összefügg az előbbi problémával: az 1970-es évek végére kialakult rendkívül magas felhalmozási ráta átmeneti és kényszerű csökkentése van napirenden, vagy a feszített beruházási tevékenység normalizálása, a felhalmozási ráta tudatos és hosszabb távra szóló mérséklése?

Az e tanulmányból rendelkezésre álló adatok vázlatos elemzése azt sugallja, hogy a felhalmozási rátának az 1970-es évek második felében tapasztalható megnövekedése, amely minden valószínűség szerint 1978-ban érte el csúcspontját, nemzetközi összehasonlításban a fejlettségi szinthez képest magasnak számít. Van ugyan néhány ország (az NSZK, Japán, Svájc), ahol a felhalmozás részaránya kiemelkedően magas volt, de az országok többségében és különösen a Magyarországi fejlettségi sávjába tartozó országok esetében a miénknél számottevően alacsonyabb a ráta.

Megkockáztatható az a következtetés, hogy a fejlettségünkhöz képest magas felhalmozási rátát hosszabb távra csökkenteni kell, és még az alig remélhető kedvező nemzetközi konjunktúra esetén is csak nagyon óvatosan lehet növelni. (Más forrásból azt is tudjuk, hogy nálunk a többi szocialista országhoz képest is viszonylag magas — ha nem is a legmagasabb — a felhalmozás részaránya.)

Drechsler László—Szarvas Péter

FÜGGELÉK

A bruttó hazai termék és szerkezete, 1977*

O r s z á g	GDP			GDP _{cs}		A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A fogyasz- tás	A fel- halmozás
						részaránya (százalék)	
AFRIKA							
Algéria	859	56,0	28,6	19	36,1	66	49
Angola	352	6,3	11,7	7	13,3	121	7
Benin	228	4,1	7,6	5	9,5	101	16
Botswana	536	9,5	17,9	11	20,9	117	28
Burundi	186	3,3	6,2	4	7,6	91	14
Kamerun	496	8,8	16,5	9	17,1	105	16
Közép-Afrikai Köztársaság	231	4,1	7,7	5	9,5	110	18
Csád	237	4,2	7,9	4	7,6	99	15
Kongói Népköztársaság	493	8,8	16,4	11	20,9	125	14
Egyiptom	544	9,7	18,1	10	19,0	85	23
Etiópia	180	3,2	6,0	3	5,7	94	7
Gabon	2580	46,0	86,0	72	136,8	40	67
Gambia	274	4,9	9,1	6	11,4	96	10
Ghana	728	13,0	24,3	13	24,7	89	13
Guinea	213	3,8	7,1	4	7,6	91	7
Elefántcsontpart	762	13,6	25,4	16	30,4	71	24
Kenya	343	6,1	11,4	6	11,4	85	14
Lesotho	190	3,4	6,3	5	9,5	125	8
Libéria	475	13,3	15,8	10	19,0	75	29
Líbia	2062	36,8	68,8	103	195,8	48	26
Madagaszkár	291	5,2	9,7	5	9,5	89	13
Malawi	237	4,2	7,9	4	7,6	86	16

* Jelmagyarozat a táblázatokhoz: GDP = hagyományos volumenindexszel számított egy főre jutó bruttó hazai termék, GDP_{cs} = a cseresarány-változás hatását figyelembe vevő egy főre jutó bruttó hazai termék.

Megjegyzés: a GDP szerkezete mutatásához: A teljes GDP a fogyasztáson és felhalmozáson kívül a kivitelei (behozatali) többletet is tartalmazza. Ezért nem egyenlő a fogyasztás és felhalmozás összege 100-zal.

Ország	GDP			GDP _{ca}		A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A GDP szerkezete	
						A fogyasz- tas	A fel- halmozás
Mali	145	2,6	4,8	3	5,7	94	14
Mauritánia	388	6,9	12,9	6	11,4	101	35
Mauritius	1288	22,9	43,0	21	39,9	75	32
Marokkó	737	13,1	24,6	13	24,7	89	25
Mozambik	375	6,7	12,5	6	11,4	91	11
Niger	273	4,9	9,1	5	9,5	95	8
Nigéria	457	8,1	15,2	11	20,9	75	26
Rhodesia	678	12,1	22,6	13	24,7	81	18
Ruanda	179	3,2	6,0	3	5,7	93	12
Szenegál	515	9,2	17,2	9	17,1	89	14
Sierra Leone	376	6,7	12,5	6	11,4	95	11
Szomália	223	4,0	7,4	4	7,6	96	18
Dél-Afrikai Köztársaság	1506	26,9	50,2	27	51,3	73	22
Szudán	396	7,0	13,2	7	13,3	93	13
Swaziföld	807	14,4	26,9	12	22,8	89	24
Tanzánia	286	5,1	9,5	5	9,5	88	14
Togo	246	4,4	8,2	5	9,5	90	22
Tunézia	1008	18,0	33,6	19	36,1	81	26
Uganda	282	5,0	9,4	6	11,4	87	5
Felső-Volta	138	2,4	4,6	3	5,7	86	23
Zaire	183	3,2	6,1	3	5,7	91	14
Zambia	924	16,5	30,8	11	20,9	72	28

O r s z á g	GDP			GDP ^{cs}			A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A fogyasztás		
						A fogyasztás	A fel- halmozás	
<i>ÁZSIA</i>								
Afganisztán	157	2,8	5,2	3	5,7	92	12	
Bangladesh	289	5,1	9,6	6	11,4	87	15	
Burma	219	3,9	7,3	4	7,6	92	8	
Hong-Kong	1957	34,9	65,3	37	70,3	81	23	
India	343	6,1	11,4	6	11,4	83	18	
Irán	1443	25,7	48,1	45	86,5	65	31	
Irak	920 ¹	17,0 ¹	32,9 ¹	31 ¹	60,1 ¹	52 ¹	30 ¹	
Izrael	3088	55,1	103,0	56	106,4	89	25	
Japán	3788	67,6	126,4	67	127,3	67	31	
Jordánia	692	12,3	23,1	10	19,0	115	34	
Dél-Korea	1040	18,5	34,7	19	36,1	77	23	
Kuwait	2143	38,2	71,5	108	205,3	30	11	
Libanon	1386 ²	26,0 ²	56,8 ²	26 ²	56,3 ²	89 ²	20 ²	
Malaysia	1079	19,2	36,0	20	38,0	69	25	
Nepál	223	4,0	7,4	4	7,6	93	8	
Pakisztán	459	8,2	15,3	9	17,1	88	15	
Fülöp-szigetek	728	13,0	24,3	13	24,7	82	17	
Szaúd-Arábia	1895	33,8	63,2	99	188,2	37	26	
Szingapur	2440	43,5	81,4	44	83,6	73	31	
Srí Lanka	553	9,9	18,4	10	19,0	86	13	
Szíria	856	15,3	28,5	18	34,2	83	32	
Thaiföld	608	10,8	20,3	10	19,0	81	22	

¹ 1976-es adat.² 1973-as adat.

Ország	GDP			GDP ^{es}		A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A fogyasztás	A fel- halmozás
						részaránya (százalék)	
EUROPA							
Ausztria	3259	58,2	108,7	58	110,2	76	30
Belgium	4391	78,4	146,5	78	148,2	78	24
Ciprus	1700	30,3	56,7	31	58,9	92	24
Dánia	4219	75,3	140,7	74	140,6	80	28
Finnország	3481	62,1	116,1	64	121,6	70	27
Franciaország	4368	77,9	145,7	79	150,1	72	28
NSZK	4434	79,1	147,9	81	153,9	66	29
Görögország	2549	45,5	85,0	46	87,4	81	27
Izland	4346	77,6	145,0	82	155,8	69	31
Írország	2388	42,6	79,7	43	81,7	83	25
Olaszország	2719	48,5	90,7	47	89,3	74	24
Luxemburg	4416	78,8	147,3	71	134,9	76	28
Málta	3011	53,7	100,5	38	72,2	85	24
Hollandia	3873	69,1	129,2	70	133,0	73	26
Norvégia	4385	78,3	146,3	69	131,1	80	41
Portugália	1633	29,1	54,5	29	55,1	89	24
Spanyolország	2411	43,0	80,4	43	81,7	80	23
Svédország	4399	78,5	146,8	78	148,2	80	24
Svájc	3664	65,4	122,2	70	133,0	72	22
Törökország	1196	21,3	39,9	23	43,7	85	21
Egyesült Királyság	3447	61,5	115,0	61	115,9	78	21

O r s z á g	GDP			GDP _{cs}		A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A fogyasztás	A fel- halmozás
						részaránya (százalék)	
ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-AMERIKA							
Barbados	1460	26,0	48,7	26	49,4	96	22
Kanada	4949	88,3	165,1	91	173,0	72	27
Costa Rica	1414	25,2	47,2	27	51,3	81	23
Dominika	1070	19,1	35,7	19	36,1	83	20
Salvador	755	13,5	25,2	15	28,5	82	19
Guatemala	1000	17,8	33,4	18	34,2	83	19
Haiti	279	5,0	9,3	6	11,4	95	10
Honduras	627	11,2	20,9	12	22,8	83	20
Jamaica	1093	19,5	36,4	20	38,0	91	11
Mexikó	1365	24,3	45,5	25	47,5	78	22
Nicaragua	968	17,3	32,3	19	36,1	81	23
Panama	1437	25,6	47,9	24	45,6	84	21
Puerto Rico	3217	57,4	107,3	56	106,4	94	20
Trinidad és Tobago	1712	30,5	57,1	41	77,9	72	23
Egyesült Államok	5602	100,0	186,9	100	190,1	81	30

Ország	GDP			GDP ^{cs}		A GDP szerkezete	
	1970-es dollár	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	Egyesült Államok = 100	Magyar- ország = 100	A GDP szerkezete	
						A fogyasztás	A fel- halmozás
						részaránya százalék	
DEŁ-AMERIKA							
Argentína	2295	40,9	76,6	41	77,9	78	19
Bolivia	630	11,2	21,0	12	22,8	84	18
Brazília	1717	30,6	57,3	31	58,9	74	27
Chile	1744	31,1	58,2	30	57,0	90	10
Kolumbia	1076	19,2	35,9	20	38,0	78	20
Equador	1045	18,6	34,8	18	34,2	76	25
Guayana	666	11,8	22,2	14	26,6	87	22
Paraguay	821	14,6	27,4	17	32,3	82	21
Peru	1175	20,9	39,2	22	41,8	87	15
Surinam	1610	28,7	53,7	28	53,2	60	35
Uruguay	1811	32,3	60,4	32	60,8	85	15
Venezuela	1792	32,0	59,8	48	91,2	68	36
ÓCEÁNIA							
Ausztrália	3759	67,1	125,4	68	129,2	76	25
Fidzsi-szigetek	1110	19,8	37,0	23	43,7	83	19
Indonézia	341	6,1	11,4	10	19,0	82	16
Új-Zéland	3288	58,7	109,7	58	110,2	75	27
Pápua Új-Guinea	5371	9,9 ¹	19,2 ¹	10 ¹	19,4 ¹	83 ¹	15 ¹
MAGYARORSZÁG							
	2997	53,5	100,0	52,6	100,0	69	35

¹ 1976-os adat.

A versenyképes élelmiszer-termelés továbbfejlesztésének feltételei

A Magyar Agrártudományi Egyesület *Agrárgazdasági Társasága az Állattenyésztők Társaságával* közösen 1980. szeptember 4–5-én mintegy 600 résztvevővel konferenciát szervezett. Az első napon plenáris ülésen az *élelmiszer-gazdaság versenyképességének* kérdéseiről, a második napon két szekcióülésben a *gabona—hús ágazat*, valamint a *kertészeti ágazatok és a tartósítóiipari termékpályák* versenyképességének fokozásáról tanácskoztak.

I.

A plenáris vitaülést *Kazareczki Kálmán* vezérigazgató, az Agrárgazdasági Társaság elnöke nyitotta meg.

A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium vezetése nevében *Soós Gábor* államtitkár vázolta az élelmiszer-termelésünk fejlődését meghatározó tényezőket és törekvéseket.

A plenáris ülés központi vitaindító előadását *Márton János* főigazgató, az Agrárgazdasági Társaság alelnöke ismertette. A magyar élelmiszer-termelés helyzetét elemezve, hivatkozott a mai viszonyaink között ható új törvényszerűségekre. A mezőgazdasági termelőknek egymással kell versenyezniük minőségben és árban, az értékesítés és a beszerzés területén. A mezőgazdaság beszerzési árai gyorsabban növekednek, mint az értékesítési árak. Ezt csak részben indokolja az energia-
válság, jóval nagyobb annak a jelentősége, hogy a mezőgazdaságnak eladó iparágakban még nincs, vagy szerény erejű a versenyképesség.

Élelmiszer-termelésünk általános versenyképességét a természeti adottságok, a termelési eszközök, a munkaerő és mindezek hasznosítási módja határozza meg. A termelési költségek mellett versenyképességünket külkereskedelmünk és külpolitikánk is befolyásolja.

Környezeti viszonyaink *élelmiszer-termelésünket sokágazatúvá* formálták, és ezt helyes a következő időszakokban is tartani.

Élelmiszer-termelésünk műszaki szintje jóval alacsonyabb, mint a fejlett ipari államokban, és szembetűnő elmaradottságunk a tárolásban. A munkaerő-helyzet mind mennyiségileg, mind pedig összetételben állja a nemzetközi viszonyítás próbáját, a dolgozók létszámát és munkaképességét tekintve élelmiszer-termelésünktől mégis nagyobb teljesítményt várhatunk.

Az előadó ezt követően a fő ágazatcsoportok (vertikumok) versenyhelyzetének alapvonásait jellemezte. Összességében úgy ítélte meg, hogy versenyhelyzetünk javítására a külső környezet alapján alig számíthatunk. A hátrányt itthon egyrészt az eléggé szerény élelmiszer-kereslet, másrészt az ellátó iparral és az eszközimporttal szembeni alárendeltség, végül a jövedelemkorlátozó szabályozók jelentik. Külföldi versenytársaink vagy sokszorosan nagyobb felhalmozásra képes ipari államok, vagy munkaerőforrásokban gazdag országok.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar versenyképességének legfontosabb feltételét a műszaki fejlesztésben kell keresnünk. Az előadó szerint a technológiai rendszerek újabb változtatásaival az iparosítás magasabb fokozataihoz, mégpedig

a programozott műszeres vezérlési módszerekhez kell elérkeznünk. Természetesen erőteljes differenciálásra van szükség. A takarékos gazdálkodás objektív alapja a műszeres mérések térhódítása lesz. A versenyképességet fokozó takarékosságot sohasem szűkösséget, hanem ésszerűséget jelent.

A versenyképesség feltételének javítása új követelményeket támaszt a vállalati vezetés különböző szintjein is. Kiemelkedő szerepe van a vállalatokban a *munkaszervezésnek*.

Élelmiszer-termelésünk versenyképességének feltételein a központi irányítás szintjén is javítani kell. A versenyzéstől elválaszthatatlan a termelők differenciálódása, a versenyzők közötti viszony sajátos alakulása. Ebben a mezőnyben együtt találhatók az ellenfelek és a szövetségeseik, a győztesek és a vesztesek. A szocialista gazdaságnak magasrendű szabálya, hogy a vesztesekkel is törődik. Ez azonban nem vezetett arra — hangsúlyozta Márton János —, hogy a versenyben lemaradók nagyobb figyelmet kapjanak, mint az élenjárók, és hátrányukat az élenjárók rovására egyenlítették ki. Élelmiszer-gazdaságunk sokáigatartóssága és mezőgazdaságunk ökológiai helyzete egyértelműen előírja az irányítás számára a *rugalmasságot*. Szabályozórendszerünknek gyors taktikai váltásra, sőt esetenként rögtönzésre is képesnek kell lennie. A változó külpiaci helyzethez való gyors alkalmazkodás a termékpályák korszerű, integrált szervezése útján valósítható meg. Javítani kell a jelenlegi árszabályokat is. Vizsgálni kell a mezőgazdaságba begyűrűző költségnövekedést, mert mind a külső piacok, mind a belső vásárlóerő csak nagyon szűk sávon engedi meg az agrártermékek árszintjének emelését.

Végső következtetésként az előadó megállapította, hogy az anyagi érdekeltiségek uralkodó szerepe van élelmiszer-gazdaságunk versenyképességének változásában. Ez a tény életszínvonal-politikánk jelenlegi alapveit is érintheti.

A termelőszövetkezetek helyzetével és feladataival *Lehoczki Mihály*, a TOT főtitkárhelyettese foglalkozott. Mezőgazdasági termelésünk ökológiai helyzetét értékelve hangsúlyozta, hogy a természeti adottságokból fakadó, járadék jellegű jövedelmek realizálására, a komparatív előnyök kihasználására elsősorban a növénytermesztési ágazatokban van lehetőség. Nem mondhatunk le arról, hogy az ország egész termőterületét művelésben tartsuk, jóllehet az ország különböző termőterületein a növénytermesztés lehetőségei eltérőek. Az ehhez igazodó termelési szerkezet megvalósításában nagyfokú vállalati öntevékenységre van szükség, de ezt a népgazdasági szabályozóknak is közvetíteniük kell. A kedvezőtlen adottságú üzemek ártámogatásán túl az üzemek nagyobb körére érvényesülő termőtáji külön ártámogatás lehetőségét is felvetette.

A munkaerő-gazdálkodás kevésbé tisztázott kérdéseit taglalta *Király László* osztályvezető, a Bács-Kiskun megyei tapasztalatok alapján. Különösen kritikusnak ítélte az élelmiszeripar munkaerőhelyzetét. A technológiai helyzet ellentmondásos (a legkorszerűbb megoldások mellett 60—70 éves technológiai vonalak is működnek), kedvezőtlenek a munkakörülmények, számos élelmiszeripari szakma elnöiesedett, és rendkívül alacsony a dolgozók szakképzettségi szintje.

A mezőgazdaságban a munka idényszerűsége miatt az úgynevezett klasszikus munkaerő-gazdálkodási szabályok aligha alkalmazhatók. Itt az ágazati sajátosságok szerint kell a munkaerővel gazdálkodni. Az élelmiszer-termelésben alkalmazott idénymunkaerő nem az ágazatnak nyújtott társadalmi „segítség”. Az élelmiszeripari településpolitikát a térség mezőgazdasági fejlesztésével összehangoltan kell megvalósítani, és multhatatlanul szükséges tudományosan megalapozni a mezőgazdasági üzemek munkaerő-mérlegének azon rendszerét, amely jól alkalmazható az állandó és az idénymunkaerő harmonikus szervezésére.

A nemzetközi értékrendek és értékítéletek tendenciái által megítélhető versenyelőlekedéseink tényezőire hívta fel a figyelmet *Kozma Ferenc*, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának főosztályvezetője. Hozzászólásában a magyar nemzeti vagyon egészébe ágyazva elemezte a mezőgazdaság, tágabban pedig az élelmiszer-termelés arányát, jelentőségét. A magyar népgazdaság összes — szélesebb értelemben vett — nemzeti vagyonát 100-nak véve, abból a termé-

szet összesen 15, a tőke 40, a munka pedig 45-tel részesedik. A természeti tényezők kétharmada a mezőgazdasági termelés feltételeit alapozza meg. Az összes tőke 33 százaléka a mezőgazdaságban, 8 százaléka az élelmiszeriparban található. A munkatényezők egészéből a mezőgazdaság 35 százalékkal, az élelmiszeripar 8 százalékkal rendelkezik.

A versenyképesség, a hatékonyság, az export gazdaságosságának néhány kérdéséről szólva, elemezte a bennünket körülvevő világgazdasági környezetet. Kiváló természeti és szellemi adottságainkat ebben a világgazdasági árnyalatban nem tudjuk jól hasznosítani. A követendő fejlesztési politika igazi dilemmáját az adja, hogy a pillanatnyi gazdaságosság szerint határozzunk, vagy a távlati lehetőségekre gondolva. Gondolkodhatunk azon, hogy intenzíven fejlesszük élelmiszer-gazdaságunkat a mezőgazdaság háttérparáival együtt. A gyorsan gyarapodó emberiség élelmiszer-ellátása hosszabb távon sem oldható meg a jelenleg kialakult világgazdasági agrárpolitika körülményei között, és a fordulathoz felkészülten kell érkezni: korszerűen szervezett, belterjes mezőgazdasággal és élelmiszeriparral, jól kiépített mezőgazdasági háttérparával.

A plenáris ülés zárásaként az elnöklő *Kazareczki Kálmán* felhívta a figyelmet arra, hogy nem egymásra mutogatásra, a gondok egyoldalú kezelésére, hanem közös erőfeszítésre van szükség. Őszinte eszmecsere, a gondok higgadt mérlegelése vezethet megfelelő következtetésekre, használható javaslatokhoz.

A szabályozórendszer megújításakor a „finomra srófolás” elvét kell követni. Esetenként a támogatás vagy éppen a begyűrűztetés korlátlanúsága tulajdonképpen a kevésbé hatékony háttérpar termelését preferálja. Még nagyobb a veszély az importtermékek árának egyenes begyűrűztetésével. A tőkésországokban protekcionista agrárpolitika mellett megállapított ipari termékek eleve korlátozzák a mi versenyképességünket. Megfelelően érvényesülhet a népgazdasági érdek, ha takarékosan bánunk az importfelhasználással. Fontos azonban, hogy olyan minőségben és elfogadható gazdaságossági szinten termelődjen a népgazdaság fogyasztási alapja, amelyre más oldalról a külgazdaság egyensúlya szempontjából lesz szükség. Ez a szabályozás finomítását igényli.

II.

A tudományos-termelési tanácskozás második napján a gabona—hús vertikum versenyképességi kérdéseit tárgyaló szekció vitaindító előadását *Marillai Vilmos* tudományos igazgatóhelyettes, az Agrárgazdasági Társaság titkára tartotta. Jellemezte a gabona- és húsgazdaság fejlesztésének össztársadalmi jelentőségét, majd a továbbfejlesztés lehetőségeit taglalta.

A most záruló tevékenységben mintegy 3 millió hektárról 12—14 millió tonna termést takarítottunk be évenként. Ez fedezi a biztonságos belföldi ellátást, a kapcsolódó állattenyésztési ágazatok takarmányszükségletét. A szemestermény-export külgazdasági jelentősége is igen figyelemreméltó. A számítások szerint a szükséges termőterület továbbra is mintegy 3 millió hektár lesz, de a genetikai potenciál kihasználását javítanunk kell.

A gabonatermeléshez közvetlenül kapcsolódó iparok sorában a malomipar fejlesztésre, a tároló- és szállítókapacitás bővítésre szorul. A *keveréktakarmánygyártást* is korszerűsíteni, kapacitásait bővíteni szükséges.

A húsgazdaság fejlesztésének mértékét elsősorban a kivitel növelésének a szemzőgéből kell megítélni, a belföldi fogyasztás minőségi színvonalának emelésével egyidejűleg. Két fejlesztési változatot érdemes mérlegelni. A szintentartó fejlesztés a következő 5 év időszakra nem egészen 3,5 százalékkal, a dinamikus fejlesztés csaknem 14 százalékkal több hús termelését teszi lehetővé. A fejlesztési koncepció egyik legizgalmasabb kérdése a rét- és legelőgazdálkodás, valamint a melléktermék-hasznosítás további lehetőségeinek feltárása és jobb feltételeinek a megteremtése.

A húsfeldolgozó ipar a műszaki színvonal tekintetében a mezőgazdasághoz viszonyítva hátrányos helyzetben van. Elmaradottságának okát a fejletlen élelmiszeripari gépgyártásban kereshetjük.

A fejlesztés fő stratégiai kérdése: mit előnyösebb exportálni, a gabonát vagy húst? A szemesterményexport mellett szól a világméreteken növekvő stratégiai jelentősége és a kedvező devizakitermelése. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagy tömegű termékmennyiség szállítási, raktározási, fejlesztési vonatát, és a fogadó országok ezzel arányos fejlesztési elképzeléseit sem. Az export-célú hústermelés fokozása mellett szól a devizabevétel tömegének növekedése, hosszabb távon a feldolgozott hústermékek kisebb importhányada, az alacsonyabb energiatartalom, a kedvezőbb termőföld-hasznosítás, a több hazai munkaráfordítás külgazdasági teljesítménnyé változtatása és az egyenletesebb szállítási feladatok szerényebb fejlesztésszükséglete. Tehát a gabonaexport számára a mai feltételek kedvezőek, míg a versenyképes húsexport feltételeinek kialakítása a következő évtized céltudatos munkáját követeli. A hosszú távra kialakított exportstratégia szempontjából a hústermelés fejlesztése a kedvezőbb.

A hozzászólók között *Bagi József* vezérigazgató-helyettes a gabonaipar jelenlegi helyzetéről és megoldásra váró fejlesztési kérdéseiről beszélt. A takarmánygazdálkodásban az állatállomány biológiai adottságait, tartási körülményeit, az alkalmazott etetési technológiát kell összehangolni az ár és a gazdaságosság mérlegével. A szabad takarmányforgalmazás versenyhelyzetet alakított ki a hazai piacon. A gabonaipar az élelmiszertakarmány-felhasználás mintegy 45–50 százalékát forgalmazza.

A VI. ötéves tervidőszakban az 1976–1980 közötti évekhez viszonyítva nagyobb mennyiségű gabonakivitel irányozhatunk elő. A minőségi követelmények az árukezelés fejlesztését, technikai feltételeinek javítását igénylik. Mindenekelőtt korszerű raktárak, szállítóeszközök, a határállomások áteresztőképességének bővítése szükséges.

A hazai növényi- és állatifehérje-termelés mennyiségi növelésében, illetve minőségi javításában feltárt tartalékok hasznosítása lehetővé teszi, hogy a hústermelés versenyképessége kevésbé függjön a fehérjeimporttól. A termelői és a fogyasztói érdekeltsg szabályozásában fel kell oldani a termelő és a forgalmazó vállalatok érdekellentéteit.

Az állati eredetű termékek és a húsipar versenyképességének legégetőbb gondjait *Szilágyi Sándor* vezérigazgató fejtette ki a vitaúléseken. Hangsúlyozta, hogy a versenyképességet nem kizárólag az export szempontjából kell megítélni, hanem az egész ágazati termeléssel együtt haladó folyamatról lehet csak szó — ideértve a belső fogyasztás színvonalának folyamatos emelését is.

A húsexport piaci feltételei összességükben kedvezőek, az elmúlt évtizedben a világpiaci ár egyenletesen emelkedett, az áringadozások is kisebbek voltak, mint a gabonánál. Az élelmiszer-termelés egészét, így a húságazatot is oly módon kell fejleszteni, hogy rugalmasabban alkalmazkodjék a piaci igényekhez. Az exportképesség és a gazdaságosság nem választható el egymástól. A gazdaságosság a költségek csökkentésével és szerkezetváltozással javítható. A húsipar szerkezetét pedig lehet rugalmasan változtatni.

A versenyképesség további nagy kérdése a minőség, amelyet már az állattenyésztésben, a fajtakiválasztásnál megalapozhatunk. A feldolgozás fázisában bővíteni kell azon termékek körét, amelyek már rangot harcoltak ki mind a hazai, mind a külföldi piacokon. A jövő évtizedben e termékek köre nem korlátozódhat a szalámira, a dobozolt sonkra és a kolbászfélékre. Szakítanunk kell a „minden piacon eladható termék” globális koncepciójával. Helyette meghatározott piacokra „célzott” termelést kell megvalósítanunk.

A szakmai körök elmúlt években legszerteágazóbb és olykor szélsőséges állásfoglalásokat is kiváltó vitakérdéséről, a baromfiágazat fejlesztésének és verseny-

képességének több részletéről fejtette ki véleményét *Tobak István* vezérigazgató. Az ágazat jelentőségét és az elmúlt évek fejlődését számos tényadattal igazolta.

A baromfiipar termékeinek több mint kétharmadát exportálja. A világpiacon vágott baromfiból túlkínálat van. A nyugat-európai országok a hústermelést, ezen belül a baromfihús-termelést és -exportot megkülönböztetett módon támogatják. 1978-ra jelentősen csökkent a baromfihús-export támogatása. Így a piacok megtartása jelentős veszteségek vállalásával járt. A belső szervezés és a gazdálkodás javításával az iparág 1979-ben felszámolta veszteségét.

A versenyképesség a termékpálya egészének összehangolt, fegyelmezett, jól szervezett, hatékony működésén múlik. Számos minőségi és gazdaságossági problémát már megoldottunk. Ezek közül a magas naposkori elhullás, az állományon belüli súlysúlyoródás, az állategészségügyi problémák, a rossz és változó minőségű takarmány, az elhasználadott tartástechnológiai berendezések, a rossz technológiai fegyelem stb. a legjelentősebbek. A baromfiipar műszaki színvonala, a feldolgozó vonalak kapacitása, valamint a fagyasztó, hűtő, daraboló kapacitások között meglévő aránytalanság ugyancsak sok megoldandó feladatot jelent.

A külpiacon lezajlott nagy változások fő jellemzőit *Vörös Imre* vezérigazgató ismertette. A Közös Piac növelte önellátását a húsarukból, és egyre nagyobb importterheket ró a kívülálló országok áruira. A vágott csirke meg a vágómarha esetében az évszázados NSZK-beli és olaszországi piacok elvesztek számunkra. Más oldalról viszont időközben új piacok jelentek meg, például a Szovjetunióba, a Közel-Keletre sokat szállítunk, és Észak-Afrika is jelentős értékesítési lehetőséget kínál számunkra. Nagy gond a fuvarozás és a szállítmányozás. A határállomások áteresztőképessége elégtelen, a tengeri fuvarozás pedig az olajárak emelkedése miatt egyre drágábbá vált. Az áruösszetétel változtatására nagy figyelmet kell fordítanunk. Például 10 év múlva hízott marha helyett valószínűleg marhahúsrészeket exportálunk mélyhűtve. Élősertés- és félsertés-eladásunkat középtávú egyezményekkel kívánjuk alátámasztani. A vágott liba jelenleg a legjobban fizető baromfi, de piaca igen korlátozott. Legfeljebb 5—10 százalékkal növelhető tíz év alatt, míg csirkeexportunk bővítésének ez ideig nincsenek számottevő korlátai. A húsaruk árszintje hosszabb távon követi a kőolaj vagy más nyersanyagok árait. Megfelelő termelési és értékesítési politika mellett kialakíthatók a húsaruk exportja számára a kedvező feltételek.

Fehér István igazgató az élelmiszer-gazdasági termelési rendszer külpiacon versenyképességéről szolt. Az élelmiszer-termelés feltételeiben, szervezési követelményeiben lezajlott korszakváltás végül is a komplex mezőgazdasági termelési rendszer kialakulásához vezetett. Ma már nemcsak a végtermék, hanem a termelés valamennyi tényezőjének rendszerbe foglalt összessége is keresett árucikké vált. Minél fejlettebb vagy tökéletesebb a termelési rendszer, annál jobban értékesíthető. A rendszerexport nálunk is csak néhány éve ismert. Igen szerteágazó, bonyolult és kockázatos tevékenység ez, amelyet egyrészt a termék sajátos jellege, tartalma, másrészt a hagyományos termékexporttól eltérő típusú kereskedelmi tevékenység jellemez. A rendszerexportban a leggyakoribb hiba, hogy esetenként kizárólag szellemi exportra egyszerűsítik le, és figyelmen kívül hagyják a szervesen hozzátartozó technikát és a szolgáltatásokat. De az is hiba, ha a rendszerexportot csupán gép- és berendezéskivitelnek tekintik.

Igen nagy adaptációs készség és a hagyományostól eltérő marketingtevékenység szükséges. Fontos feltétel továbbá a megbízható hazai ipari és mezőgazdasági háttér.

A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlításából leszűrt tanulságokat ismertette *Csepely-Knorr András* főosztályvezető. Először az élő munka termelékenységével, majd a termelés mennyiségi alakulásával, a fajlagos terméseredmények értékelésével foglalkozott. Európa 24 országát, az Egyesült Államokat és Kanadát figyelembe véve, a magyar mezőgazdaság a szántóföldi növénytermelésben a 12—13. helyet foglalja el az NDK-val együtt. Egy hektár megművelt területre számítva viszont kedvezőbb a helyzetünk, itt a 8. helyen állunk

48,3 gabonaegység/hektáros értékkel. (Például Belgium 98, Dánia 84, az NSZK 68 gabonaegységet termel hektáronként.)

A fejlesztés eszközigénye gyakran vitatott kérdés. Az ENSZ élelmezéssel foglalkozó konferenciája 1979-ben megállapította, hogy 1 tonna hús termeléséhez a mezőgazdaságban 300—500 dollár befektetésre van szükség. Hazai fejlesztéseink is kétségtelenül drágák, de nem haladják meg az átlagot.

Magas László főigazgató-helyettes, a szekció elnöke összefoglalójában kiemelte, hogy hazánkban a lakosság élelmiszerigényeinek kielégítéséhez minden lényeges feltétel adott. Elsősorban minőségi fejlődésre van szükség, s ennek alapfeltétele a műszaki fejlesztés, a munka jobb megszervezése, a munkatermelékenység javítása. A vállalatvezetés színvonalának javítását egybe kell kapcsolni a központi intézkedéseknek a piac új követelményeihez igazított rendszerével.

III.

A kertészeti vertikum kérdéseit tárgyaló szekcióülésen *Dimény Imre* egyetemi tanár, rektor megnyitójában hangsúlyozta, hogy a kertészeti főágazat fejlesztésében, versenyképes művelésében ugyancsak sok a teendő.

Vitaindító előadásában *Burgerné Gimes Anna* egyetemi tanár a kertészeti főágazat tartalmi kérdéseit, versenyképességét értékelte, a külső és belső piaci viszonyok figyelembevételével. Megállapította, hogy a belső piacon a főbb kertészeti termékekből a mennyiségi igény kielégíthető. A verseny azonban egyre keményebb, különösen a külső piacon. Ehhez hozzájárul részben a piacépes termékszerkezet hiánya, a választék szegényes volta.

A korszerű, versenyképes élelmiszer-termelés stratégiai jelentőségét növeli, hogy a kertészet termékei viszonylagosan megújíthatók, valamint többnyire helyettesíthetők. Ez persze kihat a munka igényességére, az aránytalanul növekvő költségzintre, a jövedelmezőségre stb. A kertészeti termékek többségének devizakitermelési mutatója magas, s élelmiszer-külkereskedelmünk 45 százaléka kertészeti termék. A kertészeti termékek feldolgozásának technológiai korszerűsítése jelentős beruházásokat igényel, és gyakorlatilag hosszú távon behatárolja a főbb szerkezeti arányokat. A jelen körülmények között az élelmiszeripar korszerűsödésének lassú volta akadályozza a termelés további fejlesztését.

Bíró Oszkár kereskedelmi igazgató nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az ágazat termékeinek túlnyomó többsége az exportforgalomban nem felel meg az elvárt gazdasági követelményeknek. (Mintegy 300—350 kertészeti alapanyagból készült gyártmány átlagos gazdaságosságának a szinttartása mellett a forgalmazás hallatlan kockázattal jár.) Emiatt többen vitatják, hogy e területen monopolhelyzet alakult ki. Egyes vélemények szerint a főágazat versenyképességének sebezhető pontja nem a monopolhelyzet, hanem a rossz minőség, valamint az, hogy a piac nem ismeri el a vertikum költségráfordításait. A külpiacon az ár- és az értékviszonyok egyre inkább elszakadnak egymástól. Mégis figyelemre méltó, hogy a kertészeti termékek egységnyi területre számított kitermelőképessége a mai hozamszintek mellett is három-négyszerese a kukorica és a búza kitermelőképességének.

Gulyás Béla vezérigazgató adatai szerint a kertészeti vertikum minden ciklusában sok az anyagköltség, és viszonylag kevés a hozzáadott új érték. Ezért egy-egy ciklusban nem lehet hathatósan növelni az exportgazdaságosságot. Ehhez minden egyes lépcsőfokon növelni kell a hatékonyságot. A hűtőipar például önálló exportjoggal rendelkezik, de exportgazdaságosságának alakulásában a legjelentősebb tényező a nyersanyag.

A gyártmány szerkezetét sem lehet egy vertikumciklusban kizárólag a piaci igények szerint alakítani, hiszen az még mindig függvénye a nyersanyagtermelésnek is.

Márton Sándor főkönyvelő a zöldségtermelés konkrét gazdasági eredményei-

vel igazolta, hogy az üvegházi termelés egységnyi területre jutó termelési értéke megkétszereződött. A hozamok magas szinten állandósultak, a munka termelékenysége nyolcszorosára nőtt, míg a munkadíj 10 százalékkal emelkedett. A termelési költség több mint négyszeresére emelkedett, az energiaköltségek 44 százalékkal magasabbak. Az élőmunka-felhasználás növekedését a jövőben a bruttó jövedelemadó (mint költségteher) gátolhatja. Az átlagárak alakulását nem befolyásolta lényegesen a termelés növekedése.

A vitában elhangzott, hogy a termelés tartalékai a biológiai potenciál növelése mellett a vertikum egyes fázisainak költségcsökkentésében is megtalálhatók. Szélesítette e gondolatkört *Mátyus Gábor* igazgató felszólalása azzal, hogy szorgalmazta az integrált vállalati termelést. Véleménye szerint a kertészeti vertikumciklusok összeolvadása is csupán adott termelési koncentráció mellett válhat gazdaságos, versenyképes tevékenységgé.

Varga Gyula tudományos főosztályvezető véleménye szerint a kertészeti termékek versenyképességét a céltudatos fejlesztéssel lehet megalapozni mind rövid, mind hosszú távon. Rámutatott a cél bizonytalan megfogalmazásából, a népgazdasági és a vállalati célok összekeveredéséből, a rövid és a hosszú távú érdekek megkülönböztetésének hiányából fakadó problémákra.

Véleménye szerint a termelési méret növelésétől el kell választani a termelésben működő egységek közvetlen érdekeltiségének ügyét, a termelési egységek indokolt méretnövelésével egyidőben a munkaszervezeti egységeknél egyértelműen ellentétes irányban kell lépni, beleértve az egyéni munka arányának fokozódását is.

A kertészeti fejlesztés bér- és munkaerő-gazdálkodási feltételeit elemezte *Fekete György* egyetemi tanár. Vizsgálatai szerint a mezőgazdaság rendelkezik elegendő munkaerővel. Ennek a munkaerőnek a mobilizálásához azonban indokolt a belső érdekeltégi viszonyok javítása. A távlati célok pontatlan meghatározása a munkaerő hozzárendelését kedvezőtlenül befolyásolhatja. Véleménye szerint „nem termékszűkére kell alapozni a stratégiát, hanem túltermelési kockázatra”.

A továbbiakban a hozzászólók több oldalról megvilágították és vitatták a vertikumciklusok szerepét a kertészeti termékek versenyképességének fokozásában, a meglévő gazdasági tartalékok feltárásában. Kialakult az a vélemény, hogy a piac, az ár, a keresetek szabályozásával közelíteni kell a népgazdasági és a vállalati érdekeket.

A kertészeti vertikum fejlesztésének, a kertészeti termékek versenyképességének igen fontos bázisa a kisüzemekben gazdálkodó termelők tevékenysége. Ez a forrás jelentős tartalékokat rejt magában. A kertészeti termékek mintegy 50 százalékát viszonylag kis földterületen termelik. A kisüzemi termelés azonban csupán az egyéni ösztönzés vállalaton belüli sürgős revíziója és megoldása mellett válhat kiaknázható bázissá.

Összefoglalójában *Dimény Imre* elmondta, hogy a kertészeti termékek versenyképességének javítására végleges megoldásokat a vitául nem talált, de a versenyképesség fokozásának lehetőségei felcsillantak, és a korlátok is előtérbe kerültek. Kialakult az az álláspont, hogy a kertészet a legkevésbé jövedelmező tevékenység, ami behatárolja az igényelt intézkedések körét. A jövedelmezőség fokozásának feltételei között fontosnak ítélte a többi között a biológiai alapot. Elsőrendű feladat annak az ellentmondásnak a feloldása, hogy a kertészeti vertikum korszerűsítése — adott viszonyok között — gyakorlatilag a jövedelmezőség csökkentését jelenti. A szakemberek többsége ma már termékpályában gondolkodik, és a tevékenységek vertikális összefüggéseinek a sorozatában látja a versenyképesség növelésének egyik útját. A termékpálya különböző szakaszaiban másként jelentkeznek a gondok, de tőkefelhalmozódás alig van a termékpálya folyamataiban. Ebből következik, hogy önállóságról, kockázatvállalásról a jelenlegi gazdasági viszonyok között szinte nem is beszélhetünk. A versenyképesség növelésének érzékelhető akadályai a gazdasági szabályozás, amelynek kialakításánál a célok megtételésében — makro- és mikroszinten — különbségre kell törekedni.

A vitában elhangzott hasznos megállapítások, új gondolatok, ajánlások gazdagítják ismerettárunkat, és a lehetőségek további kutatására készítetnek bennünket. A vitatott kérdések egy része nem zárható le, de fel kell használni minden alkalmat a gondolatok kicserélésére, hogy ezzel is segítsük az ágazat feladatainak megoldását.

Marillai Vilmos—Tomba Béla

A KGST pénzügyi rendszerének továbbfejlesztéséről

(Nemzetközi tudományos tanácskozás, Sopron, 1980. október 6–10.)

Az extenzív növekedési források kimerülése, s ugyanakkor a világgazdasági feltételrendszer alapvető megváltozása új feladatok elé állítja az európai szocialista országokat. Ismét napirendre került a gazdaságirányítási rendszerek kritikai elemzése és a továbbfejlődés útjainak kimunkálása. Ez különösen időszerűvé teszi, hogy az európai KGST-országok — a Komplex Program elfogadása után egy évtizeddel — ismét átgondolják gazdasági együttműködésük közgazdasági eszközrendszerének kérdéseit.

Ennek jegyében rendezett az MTA Világgazdasági Kutató Intézete konferenciát a szocialista integráció közgazdasági eszközrendszerének talán legvitatottabb kérdéséről, a valutáris és pénzügyi együttműködésről, amelyről legutóbb 1974-ben tartottak széles körű nemzetközi tudományos eszmecserét Moszkvában. Az európai KGST-országokból érkezett tudományos kutatók mellett képviseltette magát a Külkereskedelmi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága és az MSZMP KB Politikai Főiskolája. A tanácskozáson részt vettek továbbá a KGST Titkárságának, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak, a Nemzetközi Beruházási Banknak, a KGST Nemzetközi Közgazdasági Intézetének és a Jugoszláv Szövetségi Pénzügyi Titkárságnak a képviselői.

Megnyitó előadásában Bognár József akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista országok számára az új gazdaságnövekedési szakasz nem csupán gazdaság szabályozás-technikai, hanem társadalmi jellegű probléma.

A korábbi gyors növekedéshez idomult közfelfogás csak akkor tudja elfogadni az igen lassú mennyiségi bővülést, ha a termelés minőségi és szerkezeti javulása, a — mindenekelőtt a szolgáltatások és a beruházások iránti — szükségletek kielégítésében elért kézzelfogható eredmények győzik meg arról, hogy a lassúbb növekedés nem egy helyben topogás. Amennyiben a KGST-tagországok belső gazdaságát gyors mennyiségi növekedés helyett minőségi és strukturális változások jellemzik, annyiban változtatni kell az elzárkózó, autark nemzeti gazdaságpolitikához kapcsolódóan az ár- és pénzvviszonyok tagadásának alapján kiépült együttműködési eszközrendszeren. A tudomány nem szorítkozhat olyan tételek védelmére, amelyeket a gyakorlatban előbb-utóbb fel kell adni. A bizonytalanná vált világgazdasági helyzet különösen fontossá teszi a cselekvési alternatívák idejekorán történő kidolgozását, az ezzel természetszerűen együtt járó nézetkülönbségek vállalását.

A lényegében problémafeltáró jellegű háromnapos vita a kérdések széles körét ölelte fel — a KGST-n belüli együttműködés kialakuláskori feltételeitől (Salgó István, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Külkereskedelmi Tanácséke), a KGST-országok eladósodásáig (K. Kazandzsieva, Bulgária; Sinkovics Alfréd, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete), a pénzügyi kérdésektől (a nemzeti valuták külső funkciója — L. Rusmich, Csehszlovákia) a közös gazdálkodó szervezetek és bankok tevékenységének szabályozásáig (Rác Margit, Pénz-

ügyminisztérium). Ezáltal kidomborodhattak az egyes kérdések, illetőleg megoldások közötti összefüggések, kevéssé nyílt mód azonban a részletkérdések alaposabb megvitatására. Ez vetette fel újabb, szűkebb témakörű tanácskozás mielőbbi megrendezésének szükségességét.

A résztvevők egyetértettek abban, hogy az 1970-es évtizedben jelentős változások mentek végbe mind az integráció külső feltételeiben, mind a tagországok belső gazdasági fejlődésében. Megállapították, hogy az új feltételekből adódó feladatokra a KGST-együttműködés jelenlegi mechanizmusa nem ad kellő megoldást. A megoldatlanság megnyilvánul a műszaki fejlesztés, az innováció, a szakosodás és a kooperáció problémáiban, a világpiacon való megkésztettség reagálásában is és a tőkés viszonylatú fizetési mérlegek rosszabbodásában. A helyzet megítélésében tapasztalható alapvető nézetazonosság mögött ugyanakkor az okokat s a továbblépés útját illetően eltérő felfogások fogalmazódtak meg.

Azt a — legkövetkezetesebben N. V. Svin (a KGST Nemzetközi Intézetének főmunkatársa) által képviselt — felfogást, amely szerint a természetes tervezési formák szerepének erősítésével, illetve az értéktényezők pontosabb tervezésével lehet előrelépni, viszonylag kevesebben osztották. Ez a nézet a bajok okát a túlzott külgazdasági nyitásban (illetve az enyhülés kedvezőtlené vált „külső” nemzetközi feltételeiben), az áru- és pénzvviszonyoknak a — Komplex Program valutáris és pénzügyi fejezetének néhány megoldási javaslatát is jellemző — túlbecsülésében látja. Ebből jut arra a következtetésre, hogy — az értékmutatók fokozottabb felhasználásának segítségével ugyan, de a természetes tervezési formák szerepét kell növelni. A nagy többség szerint viszont a Komplex Program előírásai ma is helyesek és időszerűek.

A gondok orvoslására egy részük pénzügytechnikai megoldásokat javasolt. Elgondolásaik (a közös valuta reális értékének megőrzése, a transzferábilis rubellel folytatandó „aktív árfolyampolitika” lehetőségeinek megítélése stb.) többnyire szorosan kapcsolódtak az államigazgatási szervek között jelenleg folyó, illetőleg a közeljövőben várható tárgyalásokhoz. Mások azt hangoztatták (így többek között J. A. Konsztantyinov — a KGST Titkársága Valutáris és Pénzügyi Osztályának vezetője), hogy miután számos külső és belső ok miatt nem sikerült teljesíteni a Komplex Program valutáris-pénzügyi fejezetében foglalt előírásokat, az elmúlt évtized új jelenségeinek értékelése alapján szemléhez hűen ki kell bővíteni, illetőleg helyesbíteni kell a tévesnek bizonyult elképzeléseket.

Nem a Komplex Program megítéléséhez kapcsolódva, koncepcionális vita bontakozott ki arról, hogy az 1970-es évtized KGST-beli és szélesebb világgazdasági tapasztalatait figyelembe véve, továbbra is közös mesterséges nemzetközi valutára kell-e épülnie a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszernek (L. Rusmich — Csehszlovákia; K. Kazandzsijeva, Sz. Enev — Bulgária; Osváth Lajos — KSH Gazdaságkutató Intézete; O. Selkov — a KGST Nemzetközi Intézete; H. J. Dubrowsky; W. Zschockhelt — NDK), avagy a továbblépés útja a nemzeti valuták pénzfunkcióinak (köztük a világpénz-funkciónak) a kibontakoztatása, az ehhez szükséges belső gazdaságirányítási megoldások kialakítása (Petr Chvojka — Csehszlovákia; D. Gottz-Kozelkiewicz — Lengyelország; Botos Katalin — PM Pénzügykutató Intézete; Pécsi Kálmán — a KGST Nemzetközi Intézete; Csaba László — az MTA Világgazdasági Kutató Intézete).

A gyakorlati megoldások vitájában fölmerült, hogy a transzferábilis rubel dollárhoz viszonyított árfolyamának meghatározásakor *a*) mit kell világinflációs rátának tekinteni; *b*) hogyan kell ezt kiszámítani; *c*) a külső árváltozást ki kell-e szűrni (Sz. Enev), avagy a belső okokból adódó árszintváltozások hatását nem (L. Rusmich); végül *d*) egyáltalán szét lehet-e választani gyakorlatilag ezt a két hatást (H. J. Dubrowsky). A Nemzetközi Beruházási Banknak a fejlődő országokban kialakított kapcsolatát vizsgáló előadásból (Sz. Zsivkova — Bulgária) csakúgy, mint abból a referátumból, amelyik a harmadik országok bekapcsolódásának feltételeit elemezte a transzferábilis rubel rendszerében (Csíki Endréné — PM), az derült ki, hogy a mai feltételek — főleg a transzferábilis rubelnek a belső for-

galomból ismert árufedezeti és forgalomképességbeli problémái mellett — egyik felet sem tesz ki érdekeltté az ilyen ügyletekben.

Több előadás foglalkozott olyan jelenségekkel, amelyek háttérében a valutáris-pénzügyi rendszer megoldatlanságai állnak. Ilyen mindenekelőtt a szabad devizában elszámolt forgalom (Richter Sándor — az MTA Közgazdasági Információs Szolgálat). Az igen kevés tényyszerű publikáció ellenére a jelenséget megítélésében a vita során eltérő álláspontok fogalmazódtak meg. A nézeteket az határozza meg, hogy képviselőik a tagországok között transzferábilis rubelben lebonyolított külkereskedelem részarányát (vagyis a kollektív valuta funkcionálási körét) tekintették-e elsődlegesnek, vagy pedig az egymás közti kölcsönösen előnyös forgalom volumenét (az elszámolási valuta nemétől függetlenül). Hasonlóképpen szenvedélyes, de általánosabb, a gazdaságfejlesztés irányával, illetőleg a gazdasági mechanizmus jellegével összefüggő polémia követte azt a javaslatot, amely — a jelenlegi transzferábilis rubel mellett — a „kemény” cikkek körében konvertibilis szocialista valuta alkalmazásának lehetőségét vetette fel (Bársony Jenő — Konjunktúra- és Piackutató Intézet).

A konferencia egyébként különböző koncepcionális és gyakorlati megoldásokat támogató részvevőinek döntő többsége szerint a transzferábilis rubelben nyugvó elszámolási rendszerrel kapcsolatos problémák nem tervezési vagy pénzügytechnikai pontatlanságok következményei, hanem az alapjául szolgáló nemzeti szervezési rendszerek sajátosságaira és a nemzeti valuták „jóságfokára” vezethetők vissza. Bármiként vélekedtek is a szakértők a gazdasági mechanizmus és ezen belül a valutarendszer sajátosságairól, e kapcsolatokat kitüntetett jelentőségűnek ítélték (J. A. Konsztantyinov, O. Arhangelszkij — Nemzetközi Beruházási Bank; W. Zschockhelt, L. Rusmich, P. Chvojka, Christa Luft — NDK; D. Gottz-Kozelkiewicz, Pécsi Kálmán, Rácz Margit, Richter Sándor, Csaba László, Botos Katalin). Sokoldalúan bizonyítják ezt az összefüggést a nemzetközi gazdálkodó szervezetek működésének immár évtizedes tapasztalatai. Nem elszámolástechnikai, hanem érdekeltségi és gazdálkodási rendszerbeli problémák miatt nem valószínűsíthető meg sikeresen e gazdálkodó egységek koordináló és vállalkozási funkciója (Rácz Margit).

Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója zárszavában kiemelte: a KGST pénzügyi rendszerének kérdése még ma is a tudományos kutatás perifériáján levő témának számít. Jelenleg a gondok számbavételének, nem pedig az elméleti és politikai szintézisnek az időszakában vagyunk. Ebben az időszakban a szabad véleménycsere, a nézeteltérések nyílt feltárása a legfontosabb feladat. A tudomány akkor szolgálhatja jól a társadalom jövőjét, ha nem marad meg a járt utakon, és a politika mozgásterénél nagyobb területeket fog át.

A világgazdasági változásokra való késedelmes reagálásban is nagy szerepet játszott az, hogy a tudomány nem készítette fel rájuk a gyakorlatot. Lemaradás tapasztalható az intenzív fejlődési szakasz feltételrendszerének tisztázásában is. Ebben az időszakban a tervszerű gazdálkodás bizonyosan nem azonosítható a társadalmi feladatoknak egy naturális mérlegrendszerből közvetlenül adódó meghatározásával. Kiemelte az abban kialakult egyetértés jelentőségét, hogy a valutáris gondok túlmutatnak a pénzügyi szférán, s csak a reálgazdaság problémáival összefüggésben oldhatók meg. A konferencián megvitatott témák részletes áttekintéséből megállapítható — mondotta —, hogy a jelenlegi időszakban a KGST-tagországok belső gazdasági mechanizmusai egyes elemeikben közeledhetnek egymáshoz. A gazdaságirányítás egészére azonban nem vonatkoztatható ez az állítás, sőt vizsgálendő, vajon elméletileg indokolt-e ez az igény. Annyi bizonyos, hogy a tervutasításos gazdasági mechanizmus elkülöníti a belgazdaságot a külgazdaságtól. Magyarországon, amely nemzeti és internacionalista alapon érdekelt a KGST-integráció elmélyítésében, nem kívánja a belső gazdaságirányítást a tervutasítások rendszere és az önköltségen alapuló árképzés irányába visszafordítani. Hívei vagyunk a közös valuta fejlesztésének, növekvő szerepének, és a többi tagországgal együtt keressük a transzferábilis rubel pénzfunkciói kibontakoztatásának le-

hetőségeit. Ugyanakkor érdekelték vagyunk a forint valuta jellegének fejlesztésében. Nem tudjuk, sikerül-e és mikorra elérni a forint konvertibilitását, a kérdést azonban időszerűnek tartjuk. Egy ilyen lépés a magyar gazdaságirányítás fejlődésének velejárója, amely fokozná hazánk világgiaai kapcsolatainak hatékonyságát. A konvertibilissé váló forint nem lépne a transzferábilis rubel helyére.

A Komplex Program értékelésében támogatta Konsztantyinov professzor nézetét, aki szerint ez a dokumentum nem „szentírás” (a tudományos kutatás különösképpen nem tekintheti annak), őszintén fel kell tární, mi valósult meg az előirányzataiból, és mi nem. A konferencián részt vevők többsége szerint a valutáris és pénzügyi fejezetben megfogalmazott feladatokat eddig nem sikerült megoldani, így ma is időszerűek.

Csaba László

Cotel Kornél:

VÁLLALATI FOLYAMATOK RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZERVEZÉSE

A könyv — a rendszerszemléletet alkalmazva — tárgyalja a vállalatot mint rendszert, valamint a benne megvalósuló folyamatok szervezési követelményeit, végül pedig a bemutatott folyamatok, illetve az egész vállalat szervezeti felépítésének a kérdéseivel foglalkozik. Ebben a részben mértéktartóan és közérthetően tárgyalja az alapvető rendszerismereti tudnivalókat. Foglalkozik ez a fejezet az új szervezés és az átszervezés sajátosságaival, és felhívja a figyelmet arra, hogy a szervezésnek ez a két formája — a közfelfogással ellentétben — nem mindig választható el élesen egymástól. A kötet együtt tárgyalja az értékesítést és a fejlesztést, mivel ezek egymásra épülő, szervezési szempontból együttesen kezelendő folyamatok. Kitér a számítógépes termelésirányításra is, de azt nem számítástechnikai, hanem szervezési nézőpontból fejti ki. A könyv olyan — kézikönyv jellegű — áttekintést nyújt, amely egyrészt a meglévő ismeretanyagokat foglalja össze új felfogásban, másrészt a szakirodalomban, illetve a gyakorlatban felmerülő problémák közül mutatja be azokat, amelyek tartós érdeklődésre számíthatnak.

444 l., kötve 75,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

H. Kellenbenz—R. Walter:
Gazdaságtörténet
a közgazdaságtudományok
keretében

(WIST,
 Wirtschaftswissenschaftliches -
 Studium, Frankfurt—München,
 1980. szeptember)

A közgazdaságtudományt érdeklő jelenségek nem tárgyalhatók történeti összefüggéseik nélkül. A gazdaságtörténet és az egyéb közgazdasági tudományok között kölcsönös függőség áll fenn, s ebből módszereinkre is kiható következtetéseket kell levonnunk.

A gazdasági jelenségek komplexitásának növekedésével párhuzamosan nő az igény az elméleti magyarázatok iránt. A történeti megközelítés — amelyben a közgazdasági módszerek dominálnak — növeli az egyes diszciplínák közötti rugalmas együttműködés lehetőségét. A mai gazdaságtörténeti kutatásokban jelen vannak a közgazdaságtudomány tényezői. Willy Kraus (1955), Knut Brochardt (1966), Otto Büsch (1969), Richard H. Tilly (1969), Friedrich Lütge (1970), H. U. Wehler (1970) és Karl H. Kaufhold (1973) különböző nézőpontból ugyan, de foglalkoztak a közgazdasági elmélet és a történettudomány, illetve a gazdaságtörténet kapcsolatával. Interdiszciplináris kutatásaikban „felszerelésük” közé tartoznak a közgazdasági módszerek. Ez elsősorban az ár-, a konjunktúra- és a növekedéselméletre vonatkozik. Szolgáljon példaként erre Petzina tanulmánya az üzemanyagárakról, Ebeling és Irsigler műve a kölni árakról és Gömmel dolgozata a reáljövedelem alakulásáról Németországban 1810 és 1913 között.

Schmalenbach, Seyffert, Gutenberg, Vershofen, Lindenlaub és mások kuta-

tásai és elméletei azt igazolják, hogy az üzemgazdaságtan számára is hasznosak a gazdaságtörténeti kutatások és összehasonlítások.

Hogyan használhatók fel a történeti kutatásokban az elméleti tételek, amelyek megalapozott statisztikák létezését feltételezik? Csakis úgy, hogy a történész hosszabb gazdasági folyamatokat vizsgál, ehhez — sokszor hiányos adatok alapján — újabb statisztikai kutatásokat végez, bevonja munkájába az adott szakterület elméletének képviselőit is. A gazdaságtörténet ugyanakkor a gazdaságelmélet számára is fontos, minthogy a periodizáláshoz nélkülözhetetlen adatok feltárására képes; így alakult ki például a gazdaságtörténeti kutatások nyomán a válságelméletből a konjunktúraelmélet.

A gazdaságtörténész kutatási tárgyának mérésekor több nehézségbe ütközik, mint mások: egyrészt hiányoznak olyan adatok, melyeket elméletileg az adott korban is dokumentálhattak volna, de ez — mivel szükségessége nem volt előrelátható — elmaradt, másrészt akadnak olyan információs fehér foltok is, amelyeknek oka a dokumentumok megsemmisülése. E fehér foltokat és folytonossághiányokat valamilyen módon ki kell tölteni. Ez ad fokozott jelentőséget a konjunktúra- és növekedéselméletnek, ezen belül is a statisztikai trendszámításoknak és -elemzéseknek.

A történeti, tipizáló és életrajzi módszerek mellé — amelyek a társadalomtörténészek és gazdaságtörténészek számára egyaránt nagy jelentőségűek — a statisztikai módszer kerül. A statisztikai módszer erősen absztraháló és az előző kettőnél kevésbé egyénítő jellegű.

Anélkül, hogy lebecsülnénk az individuális gondolkodást, a statisztikai módszereket kell a gazdaságtörténet számára megfelelőnek tekintenünk.

A kutatások tárgyából következik, hogy jelentős kvantitatív anyagot kell feldolgozni, és követni kell a mai gazdasági folyamatok számíthatóságában bekövetkezett előrehaladást.

A statisztika különösen komoly források kiértékelésében nagy jelentőségű. E folyamatba mind az adatok hiányai, mind a különféle időszakok különböző fogalmainak és számainak egyeztetése és összehasonlítása beleértendő.

A források gyakori hiányosságai szükségessé teszik a statisztikai „áthidalási” eljárásokat. Ezek közé tartozik a redukció-tényező, az index- és extrapolációs eljárás, a regresszió- és korrelációs számítás és újabban az elektronikus adatfeldolgozás.

E módszerek kialakulásával és elterjedésével az ötvenes évek végén új gazdaságtörténeti irányzat keletkezett. Ez az iskola főleg kvantitatív módszereket (statisztikát és alkalmazott matematikát) használ, és szinte kizárólag gazdaságtudományi „hipotetikus-deduktív” modellekben gondolkodik. Az az irányzat, amely az Egyesült Államokban jött létre, és a „New Economic History” vagy a kliometria ökonometrikus története néven ismert, az elmúlt időszakban számos jelentős eredménnyel gazdagította a gazdaságtörténetet. Utalunk itt A. H. Conrad, J. R. Meyer és D. C. Morth műveire.

A kliometrikus kutatás mindig — számára jellegzetes — összehasonlításokkal dolgozik. Megvizsgálja, hogy egy valójában lejátszódott jelenség vagy esemény meg nem történte milyen következményekkel járt volna. A New Economic History legfőbb hirdetőinek — R. W. Fogelnek és S. E. Engermannak — azt veti Fritz Redlich a szemükre, hogy a hipotetikus-deduktív modellek alig ellenőrizhetők és verifikálhatók, s nem a történelmet, hanem csak a „kvázi történelmet” képviselik — „mi lett volna, ha” okoskodások alapján. Az új irányzat pozitív és tartós hatását elismerve, mégis az irányzatot bírálva lép fel: Jean Marczewski, Pierre Vilar, George G. S. Murphy, Jonathan R. T. Hughes. Fel fogásunk szerint a hermeneutikus-történeti, közgazdaságtudományi-statisztikai és társadalomtudományi-analiti-

kus módszerek együttes alkalmazása vezethet a leghasználhatóbb eredményekhez.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

A. Konrad: A valuták visszaáramoltatásának új szakasza?

(Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1980. 7. sz.)

Azzal, hogy a kőolaj ára az 1979. évben hatvan százalékkal ismét megemelkedett, az olajválság újból akut szakaszába lépett. 1978-ig a Nyugat messzeemenően alkalmazkodott a magasabb olajárakhoz: az OPEC-tagországok kereskedelmi mérlegének többlete 3,5 milliárd dollárra apadt, a fejlett tőkésországok mérleg-többlete nagyobb volt, mint a válság előtt, és az olajszállítók cserearányai, amelyek 1974-ben 137 százalékkal javultak, több évi stagnálás után 10 százalékkal romlottak. Az 1979. évi áremelkedés nyomán az OPEC-tagok kereskedelmi mérlege 60 milliárdos aktívummal zárult. Ez a többlet 1980-ban — a cserearányok változása nélkül — 115 milliárdot is elérhet. Ebből 45 milliárd jut (deficit formájában) az ipari országokra, és 70 milliárd a fejlődőkre.

A második olajválság következtében kialakuló fizetésimérleg-hiányok másképpen oszlanak meg az egyes fejlett tőkésországok között, mint 1974—1975-ben. Az Amerikai Egyesült Államok mérlege most jóval kiegyensúlyozottabb. Igaz, ez nem elsősorban az olajbehozatal mérséklésének, hanem az egyéb tételek vonatkozásában elért jobb eredménynek tudható be. (Egyébként az Egyesült Államok olajimportja 1978-ról 1979-re csaknem 20 milliárd dollárral növekedett.) A Német Szövetségi Köztársaság és Japán kereskedelmi mérlege viszont erőteljesen romlott. Ezeket az országokat az ismételt olajáremelés annál is inkább sújtotta, mert korábban valutájuk felértékelődése részben „kivédte” a drágulást, s ily módon nem kényszerültek olajfogyasztásuk és ezzel behozataluk csökkentésére.

A jelenlegi helyzet előnyös vonása, hogy az erős valutájú NSZK és Japán mérleghiánya egyenesen elősegíti az OPEC-tagországok azon törekvését, hogy tartalékaikat ne csupán egyetlen valutában (a dollárban) tartsák. Mivel e két ország monetáris tartalékai és gazdasági kilátásai egyébként megfelelőek, semmi akadályja sincs annak, hogy az ő valutájuk is tartalékvalutává váljék.

Az olajdollárok visszaáramoltatásának elősegítésére annál is inkább szükség van, mert az olajexportálók a jövőben valószínűleg kevesebb árut és szolgáltatást vásárolnak majd: a legjelentősebb termelők felvevőképeségük felső határához közelítenek. Emellett bizonyos: az OPEC-tagországok abba sem mennek bele, hogy jövedelmüket (miként az a múltban történt) a fejlett tőkésországok inflációja erodálja, és cserearányaik romoljanak. A visszaáramoltatásnak technikailag mindenképpen sikerülnie kell, hiszen az olajexportálóknak nincs más lehetőségük, mint — egyéb módon elkölthetetlen — bevételeik felhalmozása.

Az elmúlt években a globális fizetési-mérleg-hiányok háromnegyedét a nemzetközi valutapiacok finanszírozták. Sajnos nincs túl sok remény arra, hogy ezt a feladatot a jövőben is olyan zökkenőmentesen lássák el, mint eddig tették. Saját tőkéjük növekedése nem tud lépést tartani a közvetített összegek gyarapodásával. Ha pedig az eurobankokat is szabályozásnak vetik alá (amelynek a célja a tartalékhányad növelése útján biztosítani, hogy a bankok likviditási vagy bizalmi válság folytán ne juthassanak csődbe), akkor lehetőségeik még szerényebbek lesznek.

Az olajdeficitet finanszírozása egyre nagyobb kockázattal jár. A kölcsönökre leginkább rászoruló fejlődő országok adósságállománya már eddig is óriási, ez év elejére a magánbankoktól felvett hitelek összege elérte a 284 milliárdot. Az adósságszolgálat a fejlődő országok kivételének átlagosan 18,8 százalékát teszi ki.

A fejlődő országok egyre bővülő hiteligenyei és a nemzetközi bankok hitelkihelyezési lehetőségeinek korlátozottsága közötti ellentmondás feloldásának legjárhatóbb útja a Nemzetközi Valu-

taalap bekapcsolása a harmadik világ hiteligenyeinek fedezésébe.

A szegényebb fejlődő országok eddig is nagymértékben rá voltak utalva az IMF eszközeire, eladósodottságuk mértéke miatt ugyanis a magán-tőkepiacon már nem jutottak hitelekhez. A „gazdag” fejlődő országok viszont inkább megfizették a magánbankok hiteleinek magasabb kamatát, csak hogy elkerüljék az IMF által előírt intézkedések teljesítésének a kötelezettségét.

Jóllehet a Nemzetközi Valutaalap „alaptőkéjét” a hetedik általános kvótamelés 50 százalékkal, 58,6 milliárd SDR-re (kb. 75 milliárd dollárra) növelte, az IMF hitelezési mechanizmusa csak szerény mértékű hitelnyújtást tesz lehetővé. Az olajexportáló országok kvótáinak összege is messze elmarad a valutatartalékaik által indokolt szintől: mindössze 3,686 milliárd SDR-t tesz ki, ami együttesen 9,7 százalékos kvótának felel meg.

Felismerve, hogy a hagyományos hitelezési eszközök elégtelenek az igények kielégítésére, az IMF speciális alapokat és konstrukciókat is létrehozott az OPEC-országok tartalékainak a bevonására. Három konstrukció (a kibővített finanszírozási alap, az exportbevételek ingadozását kiegyenlíteni hivatott kompenzációs alap és az ütközőkészlet-alap) anélkül növeli a hitelezés lehetőségét, hogy pótlólagos eszközöket állítana az IMF rendelkezésére, s így esetleg likviditási nehézségeket is előidézhet.

A hitelezési lehetőség bővítésének másik módja az IMF kölcsönfelvétele, ami azt jelenti, hogy az Alapnak nem kell saját eszközeit igénybe vennie. Ide tartoznak az általános hitelegyezmények, az olajalap (oil facility), valamint a pótlólagos hitelezési megállapodás (az ún. Witteveen-alap). Az első alap eszközeit a Tizek adják össze, így nincs közvetlen szerepe az olajexportálók és -importálók közötti tőkeáramlás lebonyolításában. Az olajalap viszont kifejezetten ezt a célt szolgálja. 1974 és 1976 között 6,9 milliárd dollárt hiteleztek ki 55 országnak. Az alap 27 százalékát fejlett tőkésországok, 73 százalékát az olajexportálók adták össze. Nagy kár, hogy ez az alap nem a „revolving”

elve alapján működik, azaz a visszafizetés után nem kölcsönzik ki újra. A Witteveen-alap 7,78 milliárd dollárját 13 IMF-tagállam és Svájc adta össze. A maximális hitelfutamidő hét év. Megszületése, 1979. március 23. óta csak szerény összeg, 427 millió SDR kölcsönzésére került sor.

A fejlődő országok hiteligenyeihez képest a Nemzetközi Valutaalap lehetőségei így is szerények. Bár vezetői különféle hitelfelvetelek lehetőségét fontolgatják, mérlegelendő, hogy egy — a rövid és középtávú hitelek nyújtására életre hívott — szervezet magára vállalhatja-e az olajimportőr fejlődő országok finanszírozásának hosszú távú feladatát. Célszerű volna — különösen az erősen eladósodott országok esetében — a két- és sokoldalú állami hitelek szerepét növelni. Mivel az OPEC-országoktól nem várható, hogy az olajárak emelése okozta teherrel azonos nagyságú hitelt nyújtsanak, a feladat java részben az ipari országokra hárul. Ez is azt sürgeti, hogy ez utóbbiak gazdasági szerkezetük megfelelő átalakításával mihamarabb építsék le fizetési mérlegük hiányát. Egy olyan deficit-finanszírozási rendszer ugyanis, amelyben a deficit országok egyik csoportját a deficit országok másik csoportja támogatja, szükségképpen ingatag.

(Ism.: *Halm Tamás*)

W. Wittmann: Az állami feladatok magánkézbe adása

(Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1980. október 21.)

Az állami kiadások aránya régóta nő a társadalmi össztermékhez képest. Hol vannak a „növekedés határai”? Önmagától lanyhul az állam gazdasági tevékenysége, vagy beavatkozással kell ismét csökkenteni részesedését? A cikk az állami szerep „kiigazításának” bizonyos lehetőségeivel foglalkozik.

A nyugati ipari országokban az állam — különösen a 20. században —

számos feladatot vett át a magánszekortól. Az állam fokozódó tevékenysége nemcsak a közületi kiadásoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított nagyobb arányában jutott kifejezésre, hanem a személyi és a gazdasági szabadság intenzív korlátozásában is. A feladatok „államosítása” mögött számos tényező állt:

1. Bizonyos javak és szolgáltatások tekintetében nem alakult ki a magán-tevékenység, vagy nem volt kielégítő. Itt lényegében nyereséggel nem kecsegtető tevékenységekről van szó.

2. A jólét növekedésével gazdaságilag és pénzügyi szempontból fokozatosan lehetőség nyílt az állam teljesítő-képességének növelésére és az alsóbb jövedelmi kategóriák messzemenő támogatására, ingyenesen rendelkezésre bocsátott javakkal és szolgáltatásokkal, ami a jövedelemelosztás javulásához vezetett.

3. Közérdek, hogy a lakosság bizonyos szolgáltatásokat (mint például az oktatás és az egészségügy) legalább minimális mértékben igénybe vegyen. Az ipari társadalom tisztán gazdasági megfontolásokból is képzett és egészséges munkaerőben érdekelt.

4. Emellett azonban az állam átvett új feladatokat is, egyszerűen azért, mert volt rá pénze. A progresszív jövedelemadók eredményeként az adóbevételek a nemzeti jövedelemnél gyorsabban nőnek, aminek következtében nő az állam részesedése.

5. Az államosítás természetes a kommunális és közlekedési vállalatoknál. Az ilyen vállalatokat nyilvánvalóan azért is vették állami ellenőrzés alá, hogy megakadályozzák az ármegállapítással kapcsolatos visszaéléseket.

6. Államosításokra mindenképpent válságok idején kerül sor, amikor a munkahelyek a legnagyobb veszélyben vannak. (Így történt ez az 1930-as évek világgazdasági válsága idején.)

7. Nemritkán csupán „ideológiai okokból” államosítottak. Erre baloldali kormányzás alatt álló országokban került sor. A baloldal ugyanis meg volt győződve (és még mindig meg van győződve) arról, hogy amit az állam csinál, az *a priori* jobb, mint a magángazdasági megoldások.

8. A szociális és jóléti állam fejlődésével párhuzamosan annyira felértékelődött az állami tevékenység, hogy a (választói) többség az államtól reméli minden probléma megoldását, és ezért az állam tevékenységének további kiterjesztése mellett száll síkra.

Az állami tevékenység hosszú távú expanzióját figyelemmel kísérve feltűnik, hogy reprivatizálásokra alig került sor. Az állami szektor bővülése a gyakorlatban nyilvánvalóan visszafordíthatatlan folyamat. Tudatosan vagy megsokásból nem vizsgálták felül a kérdést: indokolt-e még az állami tevékenység adott területen való fenntartása? Bár a lakosság jobb ellátása végett szükség volna valamennyi állami tevékenység rendszeres felülvizsgálására, levonva a megfelelő következtetéseket: az állami tevékenység lazításától a teljes reprivatizálásig. Minél tovább halogatják ezt, annál jobban megerosodik a bürokrácia, amely többnyire nem a piac törvényszerűségeire hallgat, s ebből kifolyólag hajlamos a források elpazarlására. Ebben pedig senki sem érdekelt.

Az 1970-es évek közepe óta irányzatváltozás figyelhető meg mind a tudományos, mind a nyilvános vitákban a reprivatizálás javára. A 80-as évekre ez feltehetőleg még inkább jellemző lesz. A következő tényezők adtak okot az állami tevékenység felülvizsgálására és — szükség esetén — a (re)privatizálásra:

1. A növekvő közületi deficitok — az adók további növelésével szembeni ellenállással egyidejűleg — mutatják, hogy a választók már nem hajlandók annyit „leadni” az államnak, hogy finanszírozni lehessen a folyó kiadásokat. Az adófizetőket bizonyos állami szolgáltatások magánkézbe adásával lehetne tehermentesíteni.

2. Mióta felismerték, hogy az állami szolgáltatások iránti keresletet és kínálatot — a magángazdasághoz hasonlóan — leghatásosabban az „okozó és hasznélvező” elvének megfelelően lehet szabályozni, fellendülőben van ez a finanszírozási forma.

3. Az 1960-as évektől az 1970-es évek közepén kibontakozó recesszióig a veszteséges állami vállalatok támogatása

erősen megterhelte az államkasszákat. A deficiteket azonban nem lehet deficitekkel finanszírozni; ehelyett a szubvenciókat kell csökkenteni. Ennek nyomán fokozottan előtérbe kerül az állami vállalatok pénzügyi és szervezeti önállósítása.

4. A közületi vállalatok olcsó díjtételei sokáig azt az illúziót táplálták, hogy különösen az alsóbb jövedelmi kategóriákba tartozóknak nyújtott kedvezményes, sőt ingyenes szolgáltatásokról van szó. De mióta a közvéleményben tudatosodott, hogy mindezt az adókból finanszírozzák, amelyek a jövedelemmel rendelkezőket (és a fogyasztókat) terhelik, szertefoszlott ez az elosztáspolitikai illúzió.

5. A reprivatizálás mellett a legdöntőbb érv az, hogy a magángazdasági megoldások rendszerint kedvezőbbek a költségek szempontjából, mint az állami változat. A szemétszállítás például az Egyesült Államok és Svájc tapasztalatai alapján 10—30 százalékkal kisebb költséggel valósítható meg; a tűzoltás esetében 50 százalékos, a betegbiztosításnál 45 százalékos az eltérés; magasabb költségekkel jár az amerikai állami vállalatoknál a villamosenergia-termelés; a légi közlekedésben Ausztráliában 15—100 százalékos, a városi autóbusz-közlekedésnél az NSZK-ban 180 százalékos a különbség a magánvállalatok javára.

A gyakorlatban eddig még csak szerény kísérletek történtek a reprivatizálásra. Ez lényegében a szakszervezetek és a baloldali pártok ellenállására vezethető vissza. Különösen figyelemre méltó ezzel kapcsolatban az angol kormány politikája, amely az autóiparban, az acéliparban és az energiaszektorban egy sor nagyvállalatot szeretne megszabadítani a bürokratikus fékektől és a rossz gazdálkodástól. Svájcban ezzel szemben erősen elterjedt az a vélemény, hogy ami történelmileg létrejött, azon nem szabad változtatni.

A reprivatizálás lehetőségeiről és hatáiról erősen megoszlanak a vélemények, összefüggésben az eltérő politikai feltételekkel.

Elvileg reprivatizálni lehet minden olyan állami szolgáltatást, amelynek a

költségeit egyénileg lehet elszámolni, és a haszonélvezőit el lehet különíteni. Ezek a következők:

1. A termelő, ellátó, szolgáltató és közlekedési vállalatok (például a posta, a vasutak, az úthoz kötött tömegközlekedés, a víz- és energiaellátás, a szemétszállítás és a víztisztítás).

2. Az utak esetében elsősorban az autópályák, de más utak is, ha megoldják a díjbeszedéssel kapcsolatos technikai problémákat.

3. Az egészségügy, főként a kórházak, amelyek az ágazaton belül a döntő költségtényezők.

4. A nem kötelező oktatás, erre az Egyesült Államokban számos példa van.

5. Az úgynevezett fogyasztói infrastruktúra (például a színházak, az operaházak, a múzeumok, a könyvtárak, a parkolóházak és parkolók, a sportlétesítmények és uszodák).

6. A biztosítások.

A hirtelen változások elkerülése végett a reprivatizálásokat fokozatosan kell végrehajtani. Ez a következő módokon történhet:

1. Állami feladatok részleges vagy teljes reprivatizálása: a hatáskörök (és ezzel az ellenőrzés) az államé, a munkát ellenben magánszervek végzik. Itt biztosítani kell, hogy az államérdek ne

szenvedjen kárt a magánérdekkel szemben.

2. Állami vállalatok szervezeti és pénzügyi önállósítása: a gazdaságosság kényszere tehermentesíti az államkasszát a nemkívánatos deficitek fedezésétől, és fokozza a gazdaságosságot.

3. A reprivatizálást akkor kell végrehajtani, ha a magángazdasági megoldás legalább egyenrangú vagy jobb az állami változathoz képest. A döntő kritérium a költségek alacsonyabb szintje. Ezáltal válik ugyanis lehetővé a lakosság alacsonyabb társadalmi költségek mellett történő ellátása, ami a jólét emelkedését vonná maga után.

A közületi szolgáltatások gyakori monopoljellegét — a köz érdekében — reprivatizálás esetén is fenn kell tartani. (Az Egyesült Államokban gazdag tapasztalati anyag halmozódott fel a magánvállalatok szabályozásával kapcsolatban.) Ez egyben azt is jelenti, hogy gazdaságtalan szolgáltatások (például nem rentábilis vasúti szakaszok) esetén a magángazdasági koncepciónak megfelelően — indokolt mértékben — szubvenciót kell nyújtani. Továbbá, hogy az alacsonyabb jövedelmű rétegek se szenvedjenek kárt, az állam megfelelő jövedelemkiegészítéssel kárpótolhatná őket.

(Ism.: *Horváth Éva*)

Szilvássy Erika—Hidas János:

A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYEK ÉS KÜLKERESKEDELMI FIZETÉSEK GYAKORLATA

A kézikönyv a nemzetközi pénzügyek és külkereskedelmi fizetések gyakorlatával foglalkozik. Feltárja a gazdaság e részterületének alapvető összefüggéseit, a tőkés- és a szocialista állam, valamint a különböző gazdálkodó egységek érdekelttségét. Foglalkozik a tőkés vámpolitikával, a fizetési mérlegek egyes kérdéseivel és a hitelek szerepével a nemzetközi kereskedelemben. A devizapolitikai részben átfogó képet kapunk a magyar devizajogszabályokról, gyakorlati alkalmazásukról, valamint a magyar érfolyampolitika elméleti alapjairól és gyakorlati hatásáról. Részletesen tárgyalja a könyv a magyar külkereskedelemben jelenleg szokásos fizetési módokat. Az utolsó fejezet a szocialista országok egymás közötti forgalmában használatos fizetési módokat ismerteti, gyakorlati példákkal illusztrálva.

Kb. 220 l., kötve kb. 40,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

J. Tinbergen: A RIO-jelentés

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 292 l.

E könyvben az olvasó a Római Klub megbízásából készített harmadik beszámoló lényegében teljes anyagával ismerkedhet meg: a kötetből mindössze a beszámolóhoz csatolt technikai jelentések maradtak ki.

A Római Klubot — mint közismert — 1968-ban alapította 10 ország 30 tudósa a Római Akadémián, azzal a céllal, hogy serkentse a világméretű eszmecsere az emberi társadalom baljós perspektíváiról és azok megjavításáról. A Klub fennállása óta több ilyen célú jelentés látott napvilágot, de ezek közül magyarul eddig csak a harmadik jelent meg. Kezdetben sem nálunk, sem a többi szocialista országban nem fordítottak kellő figyelmet a Római Klub ösztönzésével kidolgozott világmodellekre és más, hasonló témájú globális jelentésekre; nagyjából csak ideológiai, világnézeti oldalról bírálták, illetve utasították el őket. Ebben szerepet játszott az a tény, hogy e jelentések meglehetősen pesszimista hangvételűek, gondolataikban, világjobbító szándékukban, javaslataikban polgári társadalomfelfogás tükröződik, továbbá úgy látszott, hogy a jelentésekben felvetett problémakörök — a világ túlnépesedése, az élelmiszerhiány, a nyersanyag- és energiagondok, a környezetszennyeződés stb. — nem érintik a szocialista országokat. A bővülő, nemzetközi kapcsolatok révén azonban e gondok egy része a szocialista országok belső fejlődésében is tapasztalhatóvá vált. Különösen az 1973—1974-es világpiaci árrobbanás hatására váltak érzékelhetőbbé a gondot okozó irányzatok, aminek következtében a szocialista országokban is nagyobb figyelmet kezdtek fordítani e jelenségekre. A világmodellekhez és a globális jelentésekhez való viszonyban bekövetkező változást tükrözi a RIO-jelentés magyar nyelvű kiadása is.

A RIO-jelentést Jan Tinbergen vezetésével egy 21 tagú, különféle nemzeti-ségű tudósokból álló szakértői csoport dolgozta ki 1974—1976 között. Céljuk az volt, hogy a jelenleg rendelkezésre álló ismeretek alapján körvonalazzák a nemzetközi rend átalakításának elveit. Arra törekedtek, hogy e célok megvalósítására olyan, politikailag használható javaslatokat dolgozzanak ki, amelyekkel hozzájárulhatnak a nemzetközi rend átalakításáról folyó párbeszédhez.

Felfogásukban a nemzetközi rend valódi (ÉNSZ-szervezetek, transznacionális vállalatok stb.) és elvont (világpiac, kinyilvánított magatartásmódok stb.) intézményekből tevődik össze, s ezek az intézmények kapcsolják össze a különböző nemzeteket és a különféle nemzetekhez tartozó személyeket. A nemzetközi rend tehát a nemzetközi kapcsolatoknak, a nemzetek, nemzetsoportok törekvéseinek és a közöttük levő erőviszonyoknak a funkcionális formája.

A jelentés első része ebben a felfogásban 11 kiemelt problémakör elemzésén keresztül értékeli a jelenlegi nemzetközi rendet. A 11 kérdéskörrel — fegyverkezési verseny, népesség, élelmezés, településrendszer, emberi környezet, nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi rendszerek, természeti erőforrások és energia, tudomány és technika, tengerek, világűr, nemzetközi intézmények — kapcsolatosak a jelentés készítői szerint a világ legsúlyosabb bajai. Az egyes kérdéskörök elemzésén keresztül mutatnak rá a jelenlegi nemzetközi rend teljes működés-képtelenségére, arra a tényre, hogy a ma fennálló rend vezérelvei és működési mechanizmusa alkalmatlan a vizsgált világproblémák megoldására. Ennek oka-

ként a II. világháború után kialakult nemzetközi rend mögött meghúzódó hatalmi viszonyok megvalósítását jelölik meg, illetve azt, hogy e viszonyok változóban vannak.

A problémakörök elemzése tömör, rendezett áttekintést nyújt a nyugati civilizáció válságáról, az ipari országok és a harmadik világ országai közötti növekvő egyenlőtlenségekről, valamint arról, hogy a nemzetközi rend válsága hogyan hat a szocialista országokra.

A világ globális problémáinak vizsgálatában ez a beszámoló meghaladja a Római Klub első két jelentését, mert több és más jellegű problémát határol el, és elemzésükben a verbális-logikai összefüggések feltárása a domináló. Míg az első két világmodell a világot csak 5 fő problémakör (népesedés, élelmiszer-termelés, ipari termelés, környezetszennyeződés, nem megújítható nyersanyagok) szerint vizsgálta, addig ez a beszámoló 11 kérdéskör kölcsönhatásait állítja az elemzés középpontjába. Az első két világmodellben az 5 problémakör a világ rendszerdinamikai modelljének fő változóit testesíti meg, a RIO-jelentésben viszont a 11 kérdéskör nem tekinthető ilyen modellváltozónak, minthogy e problémakörök nem a világ működésének fő tényezői, hanem valójában az emberiség továbbfejlődésének kritikus pontjai. Ebből adódóan a szakértők nem is törekedtek a 11 kérdéskör olyan modellszerű összekapcsolására, amellyel a világ működését reprezentálhatnák. Ezért matematikai modellt sem dolgoztak ki, bár számszerű, mennyiségi összefüggéseket is vizsgáltak. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) több összefüggést árnyaltabban tudtak feltárni. Ezt a sajátos vizsgálati módszerük tette lehetővé. A problémakörök elemzésében ugyanis nem az adott probléma önmagában való részletes vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, hanem arra, hogy az egyes problémák léte hogyan függ össze más kérdéskörökkel és a nemzetközi rendet ma szabályozó alapelvekkel, valamint az egyes nemzetszoptok társadalmi sajátosságaival. Ilyen típusú szakértői vélemények összegyűjtése és rendszerezése révén a világproblémák olyan sajátos verbális modelljét alkották meg, amellyel gondolati kísérleteket végezve a problémák különböző mélységű és formájú megoldásának alternatív lehetőségeit is feltárták. E lehetőségek közül kiválasztották a kívánatos alternatívát, és annak megvalósítására rövid és hosszú távú akcióprogramokat dolgoztak ki. Módszerük a jövőkutatásban használatos, a számszerű összefüggéseket is figyelembe vevő, szakértői véleményeken alapuló verbális jövőmodellezés iskolapéldája.

A modellkísérleteket, a kívánatos jövőt és az akcióprogramokat a jelentés második, illetve harmadik része tartalmazza.

A világ jövőjének kívánatos alternatíváját a szakértők az emberi méltányosságon és jóléten alapuló élet, a méltányos társadalmi rend világméretű megvalósításában jelölik meg, amely egyúttal a nemzetközi rend átalakításának is az alapvető célja.

A méltányos társadalmi rendet — a humanista szocializmust — a szakértők öt olyan normatív ismérvvvel jellemzik, amelyek a jövő század első évtizedeiben érhetőek el. Ezeknek azonban véleményük szerint már ma és még inkább a következő évtizedekben irányadóknak kell lenniük mind az egyes nemzetek belső fejlődésében, mind a nemzetek közötti kapcsolatok átalakításában. A világot átfogó méltányos társadalmi rend legfontosabb jellemzőjét abban jelölik meg, hogy az elfogadható lét biztosítását szolgáló szükségleteket (táplálkozás, lakás, víz, egészségügy, ruházkodás, munka, pihenés, oktatási, kulturális tevékenységekben való részvétel) minden országban, minden egyes ember esetében legalább minimális szinten ki kell elégíteni. Ennek a minimális szintnek olyannak kell lennie, hogy az egyben a szegénység megszüntetését is biztosítsa. Ez a cél a világ összes országában csak akkor érhető el, ha megvalósul az önerőre, illetve a regionális önerőre támaszkodó és részvételen alapuló társadalmi fejlődés, a kiegyensúlyozott környezetfejlesztés és a jólét igazságos elosztását szolgáló közhatalom gyakorlása. A méltányos társadalmi rendben a nemzetközi rend fő értékei, vezérelvei a méltányosság (minden emberi lény egyenlő értékű), a szabadság (a mások

szabadságával a legmesszebbmenőkig összeegyeztetett egyéni szabadság), a demokrácia és a részvétel a társadalmi élet minden területén, a szolidaritás az emberiség közös ügyében, az egyes nemzetek, társadalmak kulturális különbözőségeinek elismerése, a természeti környezet épségének megóvása. A nemzetközi rend megvalósításának legfőbb eszközeit olyan, fokozatosan — és új elvi alapokon — átszerveződő, elsősorban ENSZ-szervezetekben, transznacionális vállalatokban jelölik meg, amelyek először regionálisan, majd a világot átfogóan jönnek létre.

A társadalmi tényezők figyelembevételével a RIO-jelentés már előrelépett az első két jelentéshez képest. Az első két világmodell nem foglalkozott kifejezetten a társadalmi viszonyokkal és a társadalom felépítményi elemeivel. A RIO-jelentés viszont már megkísérli felvázolni az emberi társadalom jövőjét is, sőt a globális problémák megoldását is a szükséges társadalmi változásoktól teszi függővé. Ugyanakkor a jövő társadalmának, a méltányos társadalmi rendnek a képe meglehetősen általános, leegyszerűsített és marxista társadalomfelfogásunk alapján erősen vitatható.

Általánosan fogalmazzák meg például a jelentésben a szükségletek kielégítésének minimális szintjét, a szegénységet, holott e kategóriák függvényei az egyes társadalmak fejlettségi szintjének és típusának is. E tényezőket a jelentés készítői nem is vehették volna figyelembe a következők miatt. Az alapszükségletek körének és minimális szintjének, valamint a szegénységnek a meghatározása még egy adott ország társadalma esetén is sok nehézségbe ütközik, és országonként még inkább eltér e kategóriák tartalma. A kategóriák konkrét tartalma csak problematikusabb lesz, ha az emberiség egészére terjesztjük ki őket. Másrészt a jelentés készítői azt a polgári társadalomfelfogást képviselik, amely szerint az egyes társadalmak fejlettségi szintjét teljes mértékben a civilizációs alap fejlettségi szintje határozza meg. Ebből az álláspontból adódóan a haladás társadalmi elemeinek (tulajdon- és osztályviszonyok stb.) s az azokból eredő, minőségileg eltérő társadalmi formáknak és fejlettségi szinteknek nem tulajdonítanak jelentőséget. Ebből következően természetesen eltekintenek e tényezők vizsgálatától is. Ez utóbbi ok miatt társadalomképük leegyszerűsítetté válik. Az az alaptételük, hogy az erkölcsi normák és azoknak az intézmények működési rendjében való nyilvánítása alapvető jelentőségű az új társadalmi és nemzetközi rend megvalósulásában, illetve megvalósíthatóságában, azt tükrözi, hogy szükségtelennek tartják a társadalmi viszonyok megváltoztatását. A közhatalom gyakorlását és a kívánatosnak vélt etikai normák érvényesítését alapvetően a polgári demokrácia szellemében képzelik el. Felfogásukban a humanista szocializmus az emberi értékeket jobban tiszteltben tartó, a szocialista társadalmak fejlődésében elért eredményeket több ponton megvalósítani akaró polgári társadalom. Ez a társadalomkép lényegében a szocialista és a polgári társadalmak össze nem illő jellemzőinek összeötvözése a humánus jegyében. Ezt marxista társadalomfelfogásunk alapján a világ jövőjére vonatkozóan a rokonszenves humanista törekvések ellenére sem fogadhatjuk el.

A RIO-jelentés harmadik része akcióprogramokat és csomagterveket tartalmaz. Az egyes akcióprogramok tulajdonképpen részletes javaslatok azokra a területekre vonatkozóan, ahol a nemzetközi együttműködést fokozatosan az új értékek szellemében lehet és kell folytatni. Az akcióprogramok egy része középtávú; az 1985-ig terjedő időszak javasolt feladatait fogja át, és a fő problémák regionális szintű megoldási módjaival foglalkozik. Az akcióprogramok másik része az 1985 utáni időszak főbb teendőit körvonalazza. Ezek a javaslatok kevésbé részletesen kidolgozottak, inkább csak utalások a világot átfogó, az emberiség közös érdekeit képviselő intézményekre. A jelentésnek ez a része elsősorban a kidolgozás módszertanának a szempontjából érdekes. A hosszú távlatú célokból nem direkt követelményeket és akciókat fogalmaznak meg, mint a korábbi jelentések, hanem (figyelembe véve a mai nemzetközi kapcsolatrendszer) a javaslatok kidolgozásá-

ban azok politikai megvalósíthatóságát is mérlegelik. Ily módon differenciált javaslat-sorozatokat alakítanak ki.

Az egy-egy területre vonatkozó, részletekbe menő javaslatokon túlmenően a harmadik rész igen értékes anyaga az a három csomagterv, amelynek megvitatását ma a legidősebbnek tartják a jelentés készítői. A csomagtervek — a kirívó egyenlőtlenségek orvoslásának, a harmonikus, átfogó növekedésnek, az átfogó tervezési rendszernek és az erőforrások igazgatásának — jelentősége nemcsak aktualitásukban van, hanem abban is, hogy ezekben megkísérelték a javaslatok közötti kapcsolatokat, egymásra hatásukat és hierarchikus jellegüket is figyelembe venni.

Bár a jelentésben a felvázolt társadalomkép és annak megvalósításában az erkölcsi tényező, „az új, átfogó etika” túlhangsúlyozása több szempontból is erősen kifogásolható, a problémakörök kiválasztása, a célok, stratégiák, alternatívák és az eszközök, valamint a javaslatok kimunkálása módszertanilag sok olyan hasznosítható gondolatot alkalmaz, amelyeket eredményesen használhatunk fel hazai nagy távlatú jövőképünk kialakításában.

Hideg Éva

Palánkai Tibor:

A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

(2., átdolgozott kiadás)

A kötet az 1976-ban megjelent könyv második, bővített és átdolgozott kiadása, amely a Közös Piacnak az elmúlt négy évben bekövetkezett lényeges változásaival, a többi között az olajválság hatásaival és az Egységes Valutarendszerrel (EMS) is foglalkozik. Átfogó és összefoglaló képet nyújt a nyugat-európai integráció rendkívül bonyolult és szerteágazó problémájáról. Ismerteti az integráció terén elért sikereket, megtorpanásokat és visszaeséseket, valamint mindezen jelenségeknek világgazdasági hátterét. A nyugat-európai integráció több szempontból is érdemes arra, hogy Magyarországon rendszeres és mély elemzés tárgya legyen. Egyfelől azért, mert Nyugat-Európa a magyar népgazdaság szorosabb értelemben vett külgazdasági környezetéhez tartozik, másfelől azért, mert a Közös Piacnak vannak olyan általánosítható, a szocialista integráció szempontjából is hasznosítható vonásai, amelyeket felhasználhatunk, elválasztva természetesen ezektől azokat a sajátosságokat, amelyek a szocialista közösség integrációs folyamatában nem alkalmazhatók.

276 l., kötve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Лайош Зелко

Международные стоимостные соотношения и международные условия торговли

Изучая стоимость труда, правомерно предполагать свободное движение капитала, рабочей силы и в особенности товаров внутри страны. Из-за отсутствия этого между странами нет основы для того, чтобы международная стоимость складывалась тождественно средним затратам труда.

Если исходить из того, что в международном обмене экспорт партнёров не может содержать больше собственного труда, чем требовалось бы для производства получаемых в обмен импортируемых товаров, то в международном обмене происходит девальвация и ревальвация национального труда, имеющего различную производительность: единица труда более развитой страны имеет во столько раз большую стоимость, во сколько раз выше его производительность. Реализация относительных преимуществ позволяет некоторым расхождениям в оценке национального труда таким образом, чтобы ни одна страна не теряла в международном обмене. Эти взаимозависимости могут значительно изменяться в случае обмена товаров с дифференцированной рентой.

Из вышесказанного следует, что (если не считать дифференцированной ренты) равномерные изменения, связанные с изменением уровней производительности отдельных стран, не приводят к изменению международных условий торговли в соотношениях национальных стоимостей. Это совершается лишь в том случае, когда изменяется и соотношение участия в относительных преимуществах: при этом ухудшаются условия торговли стран, участвующих в них в понижательной мере.

Международная торговля может быть взаимно выгодной не только при единственном варианте условий торговли. В соответствии с этим возможны и различные определения эквивалентного международного обмена.

Мария Барат

Анализ системы управления инвестиционной деятельностью и предложения по её улучшению

Общезвестные неблагоприятные явления, характерные как правило для инвестиционной деятельности (недостаточное регулирование покупательной силы, отнесение аспектов экономической эффективности на задний план и т. д.), наблюдаются и после введения реформы хозяйственного управления в 1968 году. Их причины можно вскрыть путём анализа функционирования системы управления.

Автор статьи исходит из документов, которыми обосновывалась реформа 1968 года. Изучая осуществление сформулированных в них основных принципов, а также препятствующие этому факторы, она даёт обзор элементов системы управления: народнохозяйственного планирования, регулирования и системы организационных рамок, учреждений. После представления внутренних противоречий, взаимозависимостей, автор излагает предложения по совершенствованию системы. В их центре стоит улучшение эффективности деятельности, связанной с развитием, в интересах которого в частности представляются направления преобразования системы принятия решений.

Йозеф Мочари

Противоречия инвестиционного механизма, препятствующие экономической эффективности крупных капиталовложений

Автор в статье рассматривает, вследствие каких причин затягивается осуществления капиталовложений, чем объясняется несоблюдение запланированной сметной стоимости, и, вообще, в чём заключаются противоречия, слабые стороны инвестиционного механизма. По его мнению, упомянутые и уже давно известные противоречия имеют две причины. Ведомства, принимающие решения о государственных капиталовложениях и принимающие участие в решении проблем, возникающих по ходу их осуществления, посредством этого принимают на себя ответственность за допускаемые при осуществлении ошибки, и, таким образом, ответственность коллективизируется. Другой фактор заключается в том, что интересы предприятий искажаются, и предприятия имеют другие целевые функции, чем это предполагается системой косвенного управления. Автор детально анализирует эти две группы вопросов, представляя предложения относительно совершенствования в таких аспектах организационной системы принятия решений в этой области.

Золтан Татаи

Преобразование территориальной структуры промышленности

В социально-экономическом преобразовании страны существенную роль сыграли территориальное развитие промышленности и изменение её структуры.

В решении, принятом Экономической Комиссией правительства в марте 1959 года, были указаны государственные задачи по размещению промышленности, содержались указания относительно его методов, задач участвующих органов, а также прочих мероприятий по осуществлению этих целей. В решении говорилось

о том, что размещение промышленности должно обеспечить пропорциональное развитие различных областей страны, уменьшение промышленного веса Будапешта, постепенную индустриализацию промышленно отсталых областей страны, причём с учётом социальных, экономических и природных данных различных территорий, а также интересов народного хозяйства.

К концу 1960-ых годов вследствие результатов, достигнутых в районном развитии, принимая во внимание существенное преобразование территориальной структуры промышленности и изменения, происшедшие во всём народном хозяйстве, возникла необходимость в пересмотре политики районного развития и её усовершенствовании в соответствии с новым положением.

Перед районным развитием в качестве важной задачи была поставлена цель одновременно стремиться к эффективному использованию ресурсов народного хозяйства и отдельных областей страны, к более современному и рациональному формированию сети, с другой стороны же — при помощи сближения уровней занятости в различных областях сокращать различия, имеющие место в материальном и культурном уровнях населения отдельных областей.

За последние два десятилетия по ходу практической работы требования по размещению промышленности — пропорциональное территориальное развитие промышленности, размещение рабочей силы, территориальный и исторический подход, а также постепенность — приходилось выполнять, сталкиваясь с рядом трудностей и проблем. В территориальном развитии промышленности наиболее эффективным инструментом ориентации оказались фонды по развитию промышленности.

Преобразование территориальной структуры промышленности способствовало устранению забот, связанных с обеспечением занятости; сокращению различий, имевших место в жизненном уровне и жизненных условиях отдельных территорий. И впрямь будет необходимость в планомерном территориальном развитии промышленности при осуществлении которого можно опираться на уже накопившийся опыт и на новые научные достижения.

Бела Орошди

Некоторые соображения о социалистическом маркетинге

Теория и практика маркетинга появилась в социалистических странах приблизительно 10—15 лет тому назад. Характерным для развития этой деятельности в Венгрии за прошедшие пятнадцать лет является то, что — вопреки бесспорному прогрессу в этой области — настоящий её уровень отстаёт как от потребного, так и от возможного. Теория до наших дней не была в состоянии предложить предприятиям такую модель, осуществление которой было бы ею облегчено, практика же — в первую очередь из-за отсутствия соответствующего поощрения — значительно отстаёт даже от имеющихся в её распоряжении возможностей. Главную причину такого отставания как в теоретическом, так и в практическом плане автор видит в том, что многие по сегодняшний день считают маркетинг таким, пережитым из капиталистического хозяйства методом, с которым следует обращаться осторожно, тщательно следя за пределами возможности применения его к социалистическим отношениям. Маркетинг, по мнению автора, представляет собой самостоятельную экономическую дисциплину, складывающуюся при социалистических отношениях в силу необходимости, главным образом под влиянием научно-технической революции, и с точки зрения своего существования независимую от отношений собственности.

Автор своё исходное предположение старается в своей статье доказать при помощи исследования места маркетинга в функционировании экономических систем, пытаясь охарактеризовать его макроэкономические аспекты и микроэкономическую роль. Система деятельности социалистических предприятий в области маркетинга имеет смысл в трёх отношениях: как образ мышления и концепция в области управления предприятием, как подсистема планирования на предприятиях, а также как носитель оперативного товарного обращения и коммерческой деятельности.

Работа в области маркетинга на социалистических предприятиях, таким образом, по сути дела может рассматриваться как один из носителей системы связей между предприятием и социально-экономической среды, подчёркивая при этом, что речь идёт об экономической категории, охватывающей с одной стороны исследование всех закономерностей, связанных с функциями предприятий по удовлетворению потребностей и по воздействию на рынок, а с другой стороны применяемые и применимые в этой области хозяйствования методы.

Йозеф Том

Проблемы и перспективы применения математического планирования в сельском хозяйстве

Автор даёт короткий обзор о применении методов исследования операций и вычислительной техники в венгерском сельском хозяйстве и поднимает вопрос об условиях дальнейшего расширения их применения. В числе факторов, препятствующих применению математических методов, он выделяет потребность в большом количестве высококачественных информации, связанную с разработкой математических методов, а также дополнительное время и дополнительный труд, связанный с обработкой этих информации. По мнению автора, только автоматизация может привести к широкому практическому применению всех методов исследования операций.

Автор ссылается на опыт модельных исследований и экспериментов, разработанных для целей предприятий, народного хозяйства и международных анализов. Указывая на пример автоматизированного метода планирования, разработанного Лабораторией вычислительной техники Дебреценского университета аграрных наук, он подчёркивает обнадеживающую перспективу распространённого применения вычислительной техники.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Lajos Zelkó:

International value relations and the terms of trade

In investigations related to labour value, the free movement of capital, labour and, particularly, of commodities within a country is justly assumed. In lack of these movements among countries, there is no ground for the emergence of an international value that would be identical with average labour inputs.

If we set out from the assumption that in international exchange the export of the partners cannot comprise more own labour than would be necessary to produce the import received in exchange, the national labours of different productivity would become revalued or devalued in the international exchange: a unit labour of a more developed country is worth more than that of a less developed one depending on the level of productivity. Realization of comparative advantages allows the valuation of national labours to deviate from this to minor or major extent, so that none of the countries should lose in the exchange. The exchange of products with differential rent may strongly modify these interrelations.

It follows from the above that (apart from differential rent) gradual modifications in relative national values accompanying changes in the productivity levels of individual countries do not release changes in the terms of trade. This only happens if the share in realized comparative advantages also changes. On such occasions the terms of trade of countries getting a smaller share deteriorate.

International trade can be mutually advantageous also with various terms of trade, not merely with a single one. It follows that there may also be several possible definitions of international exchange of equal values.

Mária Barát:

Analysis of the system of investment control and some proposals

The well known unfavourable phenomena characteristic of investment activity (unsolved state of purchasing power control, suppression of efficiency viewpoints etc.) have persisted also after the introduction of the reform of economic control in 1968. The reasons may be disclosed by analysing the functioning of the control system.

The article sets out from the foundation documents of the 1968 reform. Analysing the implementation of the principles formulated therein and its limitations, the authoress surveys national economic planning, control and the organizational-institutional systems as elements of the control system. After presentation of internal contradictions and interrelations the authoress makes a proposal for further improvements, centred on raising the efficiency of development activity. For this, among other things, the direction in which the decision system should be transformed, is outlined.

József Mocsáry:

Contradictions in the investment mechanism impairing the efficiency of major investment projects

The author investigates the causes of delays in the carrying out of investments, of the high costs of investment and in general, the internal weaknesses and contradictions of the investment mechanism. He believes that there are two reasons for the said and long known contradictions: the supervisory authorities which decide on the state investments also participate in solving the problems emerging in the course of implementation and take over responsibility for mistakes in implementation from the executors; thus responsibility becomes collective. Another factor is that enterprise interests are distorted, the objective function of the firm is different from what the system of indirect control assumes. The author analyses these two groups of problems in detail and makes a proposal on the perfection of the organizational framework of investment decisions according to such viewpoints.

Zoltán Tatai:

Transformation of the regional structure of industry

The regional development of industry and the changes in its structure had an important role in the socio-economic transformation having taken place in the country.

The resolution of March 1959 of the Economic Committee of the Government defined the state tasks related to industrial location. It comprised directives for the methods of industrial location, the tasks of the participating agencies as well as other measures promoting implementation of the objectives. The resolution prescribed that industrial location should secure proportional development of various regions of the country; reduction of the weight in industry of the capital and increased industrialization of the backward areas, considering the social, economic and natural endowments of the regions, as well as the interests of the national economy.

In consequence of the achievements in regional development in the sixties, and in view of the substantial transformation of the regional structure of industry as well as the changes in the whole of the economy, it became topical to re-assess regional development policy and further develop it in conformity with the new situation.

SUMMARY OF THE ARTICLES

It was made a basic task of regional development to make simultaneous efforts at effectively utilizing the resources of the economy and individual regions, at making the network of settlements more modern and rational, on the one hand, and at mitigating the differences in the material and cultural standards of the population of individual areas by approximating to each other the employment levels of the areas, on the other.

In the last two decades the requirements of industrial location—proportional development of industry, location of manpower, regional and historical approach and graduality—had to be asserted amidst a great many difficulties and problems. It was the industrial development funds that proved to be the most effective orientating instruments in the regional development of industry.

Transformation of the regional structure of industry helped solve the employment problems and mitigation of differences in living standards and living circumstances between different areas. A purposeful regional development of the industry is needed also further on. In this we can rely on experience gained up to now and also on new scientific achievements.

Béla Orosdy:

Some reflections on socialist marketing

The theory and practice of marketing appeared in the socialist countries some 10–15 years ago. Its development in Hungary is qualified by the fact that—in spite of undoubted progress—its present level is still lagging behind both necessities and possibilities. Theory could not, to this very day, offer such model to our firms which would facilitate its application and practice is lagging behind possibilities mainly because of deficient stimulation. The author finds the main reason for this theoretical and practical lag in the fact that marketing is still handled by many as a method taken over from capitalist economy which has to be carefully handled, observing the limits of applicability under socialist conditions. In the authors' opinion marketing is an autonomous economic discipline necessarily developing under socialist relations of production decisively under the impact of scientific and technical progress, independently of the ownership relations.

The article intends to prove this initial assumption by examining the place of marketing in the operation of economic systems and outlining the macroeconomic bearings and microeconomic role of marketing. The system of marketing activities of socialist enterprises might be interpreted from three aspects: as an approach to and concept of enterprise management, as a subsystem of enterprise planning, and as the carrier of operative trading and business activities.

Thus, the marketing work in socialist enterprises is basically viewed as one of the carriers of the system of relations between the enterprise and its socio-economic environment, stressing that it is an economic category which comprises, on the one hand, research of all regularities in the functions of the enterprise related to meeting demands and influencing the market and, on the other hand, the methods applied and applicable in this field of management.

József Tóth:

Problems and perspectives of the application of mathematical planning in agriculture

The author gives a short review of Hungarian experience in the application of operations research methods and computer techniques in agriculture and outlines the circumstances influencing further expansion of applications. From among the factors hindering application he stresses the need for massive information, satisfying also higher requirements in respect of quality, necessary for the elaboration of these methods, as well as the additional time and work needed to process the great mass of information. In his opinion only automation can lead to the widespread practical application of all operations research methods.

He quotes the experiences with models and experiments worked out for national and international investigations and emphasizes the need for automation and systems organization of these investigations. Referring to the example of an automated planning system worked out in the Computer Technical Laboratory of the University of Agriculture in Debrecen he stresses the reassuring perspectives for the expansion of computer technical applications.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 10. sz.

Satalin, Sz.: A népjólét elemzésének módszertani problémái

Pavljucsenko, V.: Horizontális gazdasági kapcsolatok

Skurko, Sz.: A brigádszervezet és a munkára ösztönzés új formái

Kacsmažova, L.: Az új technika hatékonyságának irányítása

Goloszovszkij, Sz.: A kutatások és az elabórátumok hatékonysága

Belov, M.: A szövetségi köztársaságok agrár-ipari komplexumának szervezése, tervezése, irányítása

Fejtelman, N.: A természeti erőforrások gazdasági becslése

Szmírnov, A.: Fogyasztási szövetkezetek a fejlett szocializmus viszonyai között

Manjusisz, I.: A Litván SZSZK negyven éve

Golovnyin, Ju.: Hosszú távú együttműködési célprogramok és termeléstelepítés a KGST-országokban

Hoang Dük Tao: Szocialista átalakulások a vietnami gazdaságban

Metelkina, N.—Ljovsic, A.: Multinacionális korporációk és neokautskyánus illúziók

Ivancsenko, V.: A tervszerű gazdasági irányítás tökéletesítése

Bartunek, J.—Čásár, J.: A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának közgazdasági összefüggései (I.)

Klavcová, E.—Zmeškal, M.: A csehszlovák kutatási és fejlesztési bázis jellemzői

Šafář, J.—Sýkora, A.: Ásványi nyersanyagforrások a csehszlovák gazdaságban

Vajda, P.: A „komplex kísérlet” és számítógépes feldolgozása

Tomek, J.: Az anyagi erőforrások felhasználásának hatékonysága

Jech, O.: A társadalmi juttatások és várható alakulásuk

A munkaerő stabilizálása a Blansko-Adamov körzetben

1980. évi 8. sz.

Šedivý, Z.: A KGST a nyolcvanas évek küszöbén

Cáp, V.—Rybníkář, K.: A népgazdaság fejlődésének fő tendenciái 1980 első félévében

Oláh, J.: Minőség és innováció — a termelés hatékonyságának fontos tényezői

Tolde, O.—Kmoch, V.: Az építőipar a VII. ötéves tervben

Hužvár, I.: Hogyan helyezzük üzembe a kapacitásokat?

Kytka, J.: A nyomdaipari gépek termelésének fejlesztése

Hrubý, J.: A fémhulladékok begyűjtésének módja és szervezése Csehszlovákiában

Tomaščin, M.: A bérek tervezése és a felmelt tervelőok vállalatának ösztönzése

Rosa, M.: Az irányítás automatizálása a gazdasági szervezetek rendszerében

Borský, V.: Vállalati, egyesületi és ágazati szintű strukturális modellek (II.)

Černý, M.: A KGST-országok hosszú távú célprogramjai és a csehszlovák gazdaság

Hauptvogel, T.: A bérek alakulása Csehszlovákiában 1976—1979

Lang, P.: A városok technikai infrastruktúrája és az általános normatívák

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 9. sz.

Az 1981-es népgazdasági terv előkészítéséről

Velek, J.: Az anyagi ösztönzés új rendszerének megvalósítása

Pytel, J.: Az ágazatközi komplexumok

Poláček, K.: A nettó termelés alakulása a szlovák nyomdaipari egyesülésben

Weltwirtschaftliches Archiv

1980. évi 3. sz.

Kuznets, S.: A gazdasági növekedés hajtóerői, avagy mit tanulhatunk a történelemtől?

Karacaoglu, G.: Globális monetarizmus — a nemzetközi tartalékáramlás újra vizsgálat tárgyát képezi

Gray, H. P.: Az ipari országok közötti nemzetközi kereskedelem elmélete

Gard, L. M.—Riedel, J.: Ipari protekciónizmusból eredő védelmi intézkedések a fejlett országokban: a fejlődő országokra gyakorolt hatások felmérése

Streit, M. E.: A határidős piacok alkalmazása stabilizálási célokra

Fischer, B.: Maximálkamat-politika, infláció és gazdasági növekedés a fejlődő országokban

Neumann, M. J. M.—Buscher, H. S.: A német közgazdászok munkaközösségének inflációs prognózisai: Vajon „racionálisak”-e?

Leventakis, J. A.: Az infláció monetáris interpretációja Görögországban

Bautista, R. M.: A beruházási javak iránti kereslet a Fülöp-szigeteken

Dionne, G.: A munkanélküli segély határai az amerikai munkanélküliségi rátában

1980. évi 9. sz.

Sztoljarov, I.: A politikai gazdaságtani tanácsok feladatai az SZKP XXVI. kongresszusának méltó fogadtatásával kapcsolatban

Lebegyev, V.: Az absztrakttól a konkrétéhoz való felemelkedés megalapozása Marx „Bevezetésének” kéziratában

Galcinszkij, A.: Marx nézetei az áru és a pénz dialektikus egységéről

Leonov, Sz.: A fiktív tőke tartalma és válfajai

Kazakov, E.: A társadalmi termelési árnyok dinamikus jellege és kiegyensúlyozottság problémái

Gavrilov, R.—Kazakov, V.: A teljes ráfordítások alapján mért munkatermelékenység és jövedelmezőség korrelációs elemzése

Tokajev, M.—Gobeti, I.: A fogyasztási és a felhalmozási alap ésszerű egyesítése kolhozokban a fejlett szocializmus időszakában

Geraszimov, N.: A társadalmi fogyasztási alapok két alkotórészének különbözősége

Zolotova, L.: Az állami banktőke és szerepe a bővített újratermelésben (az NSZK példáján)

Szleszarjev, E.: Az NSZK üzemanyag-energetikai gazdálkodásának állami szabályozása

Golfman, A.: A szociálreformista koncepciók tarthatatlansága (Svédország példája alapján)

Valitov, M.—Surujev, A.: A káderképzés és az új feltételek mellett folyó munkaverseny

Vlaszov, K.—Ivanov, K.: Prekapitalista termelési módok (Oktatási segédlet)

Felhívás a felsőoktatási intézmények politikai gazdaságtani tanszékvezetőinek összszövetségi tanácskozására. Moszkvai Állami Egyetem, 1980. november 24.—december 26.

Korcsagin, V.: A foglalkoztatottság törvényszerűségei és a munkaerőforrások észszerű kihasználása az improduktív szférában

Szeliversztova, A.: A kis- és nagykereskedelem kölcsönhatásának kérdései a szocializmusban

Ivanov, G.—Ponemaszov, A.—Sztoszko, K.: Uráli jubileumi közgazdasági előadások (V. I. Lenin születésének százötíz éves évfordulójára, Szverdlovszkban)

Delenjan, A.—Kuznyecov, V.: Konferencia a Moszkvai Állami Egyetem közgazdasági tanszéke alapításának 175 éves évfordulójára (1980. március)

Pupola, L.—Tavasziyev, A.—Szmirnov, V.: A társadalmi termelés hatékonyságfokozásának önálló elszámolású módszerei (Összszövetségi tudományos konferencia, Riga, 1979. december)

Venediktova, R.: A munkatermelékenységek növelésének tartalékai népgazdasági ágazatokban (Köztársasági tudományos konferencia, Vorosilovgrád, 1979.)

Ješov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és speciális közgazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Scsukin, A.: Mi a fejlődő országok helye a tőkés világgazdaságban?

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 9. sz.

Reinhold, O.: A kapitalizmus általános váltságának elmélyülése és a mai nemzetközi kapcsolatok

Goder, E.: Az új lenini újratermelési sémák *Haupt, H.-G.—Parlitz, M.:* A gazdaság- és szociálpolitika egységének megvalósítása az európai KGST-országokban

Ehler, W.: A pénz és a pénzügyek aktív szerepe a fejlett szocialista társadalom kialakításában és tökéletesítésében

Gebhardt, G.: A pénzügyek fejlett szocializmusban betöltött aktív szerepének elméleti és módszertani alapkérdései

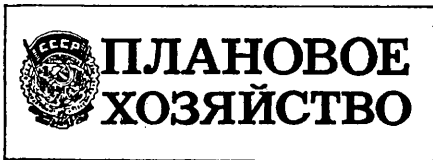
Schilar, H.: A matematika szerepe a közgazdaságtudományok megismerési folyamatában

Freundenberg, Kiesewetter, E.—Zierold, R.: Az agrártechnikai karbantartás az NDK mezőgazdaságának elmélyült intenzifikálási és iparszerű termelési módszerekre való áttérési folyamatában

Braun, H.-J.: Szocialista gazdaságpolitika és gazdasági irányítás

Priebe, O.—Schuster, W.: Az üzemek és kombinátok reakciókészsége a hatékonyságfokozási céllal összefüggő szükségletdinamika iránt. (Tudományos tanácskozás, Karl Marx Műszaki Főiskola, 1980. június 5—6.)

Plönzke, H.: A pénz és a pénzügyek elméleti és módszertani problémái a fejlett szocialista társadalomban. (Nemzetközi tudományos konferencia a Berlieni Humboldt Egyetem közgazdaságtudományi szekciójának szervezésében, 1980. április 21—23.)

1980. évi 10. sz.

Paszkar, P.: Az agrártermelés gazdasági potenciáljának kiaknázása

Tkacsenko, V.: A termelés hatékonysága fokozásának és a munkaminőség javításának tapasztalatai iparvállalatoknál

Kacsalovszkij, E.: A munka- és termékmínőség javítása (Dnyepropetrovszk területén)

Muntjan, Ju.—Kiperman, G.: Népgazdasági végeredmények a tervezésben

Djukova, E.: Végtermék — termelési cél

Dechkov, Sz.: A termelési eredmények terjesztésének javítása

Ukrainszkij, D.: A termék gyártásának megtervezése — naturális értékben kifejezve

Kiricsenko, V.: A központi tervszámítási komplexum — az automatizált tervszámítási rendszer második sorozatának döntő láncszeme

Golohvasztov, L.: A vállalat gazdálkodási tevékenysége új feltételek mellett. (Egy gépkocsik és traktorok elektromos berendezéseit gyártó moszkvai üzem példáján)

Babak, V.—Logacsev, V.—Dvorjasin, V.: Az új műszaki elaborátumok meggyorsításának legfontosabb útjai

Szeleznyev, A.—Szuworov, E.: A termékminőség tervezési módszereinek tökéletesítése

Bogomolov, O.: A Szovjetunió külkapcsolatai

A szovjet termelőerő-telepítés kidolgozásának tudományos centruma

Dzarszov, Sz.: A központosított tervezés megszervezése és a gazdálkodói kezdeményezés

Malov, Ju.—Sinkarenko, V.: A kommunista párt — korunk szelleme, becsülete, lelkiismerete

Dmitrijev, V.: A közszolgáltatások tervezésének információellátása

Szalimgarajev, Sz.: A termelés tartalékai és számbavételük a kolhozok, szovhozok ter-
veiben

1980. évi 6. sz.

Fedorenko, N.: A lenini tervezési eszmék és a szocialista gazdasági irányítás. (A szocialista országok akadémiai közötti multilaterális együttműködést elősegítő probléma-bizottság hetedik ülésén — Prága, 1980. április 22—26. — elhangzott előadás)

Carevskij, N.—Enev, Sz.: Valutáris-pénzügyi kapcsolatok a KGST-tagországok és a fejlett tőkésországok között

Garvalova, M.—Grebenicsarszkij, R.: A tudományos-műszaki eredmények hatékonyságának meghatározása

Bröcskov, A.: Az infrastruktúra és a termelőerő-telepítés hatékonyságának néhány problémája

Szugarev, Z.: A termelés növelési folyamatának elemzéséről

Sztojanova, K.: A fogyasztás ökonómiai makromodellezésének problémái

Grozev, I.: A szállítási tényező hatása a szocialista gazdasági integráció fejlődésére

Davidova, Sz.—Radev, Sz.: A nemzetközi társaságok fejlett tőkésországok fizetési mérlegeire gyakorolt hatásának néhány szempontja

Könev, M.: A szolgáltatási szféra integrálása az állammonopolista kapitalizmus rendszerében

Geneski, M.: Gazdaságfejlesztési prognózis — regionális ágazati egyensúlyi mérleg segítségével

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Лайош Зелко</i> — Международные стоимостные соотношения и международные условия торговли	129
<i>Мария Барат</i> — Анализ системы управления инвестиционной деятельностью и предложения по её улучшению	140
<i>Йожеф Мочари</i> — Противоречия инвестиционного механизма, препятствующие экономической эффективности крупных капитальных вложений	158
<i>Золтан Тацаи</i> — Преобразование территориальной структуры промышленности	172
<i>Бела Орошди</i> — Некоторые соображения о социалистическом маркетинге	192
<i>Йожеф Тот</i> — Проблемы и перспективы применения математического планирования в сельском хозяйстве	205
ОБЗОР	
Сопоставление валового отечественного продукта и его составных частей в Венгрии и 119 странах (1950—1977 гг.) (<i>Ласло Дрекслер—Петер Сарваш</i>)	212
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Условия дальнейшего развития конкурентоспособного производства пищевкусовых товаров (<i>Вилмош Мариллаи—Бела Томпа</i>)	228
Об усовершенствовании финансовой системы СЭВ (<i>Ласло Чаба</i>)	235
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	239
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Я. Тинберген «Доклад РИО» (<i>Ева Хидег</i>)	245
Резюме статей на русском и английском языках	249
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	253

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Lajos Zekó</i> : International value relations and the terms of trade	129
<i>Mária Barát</i> : Analysis of the system of investment control and some proposals	140
<i>József Mocsáry</i> : Contradictions in the investment mechanism impairing the efficiency of major investment projects	158
<i>Zoltán Tatai</i> : Transformation of the regional structure of industry	172
<i>Béla Orosdy</i> : Some reflections on socialist marketing	192
<i>József Tóth</i> : Problems and perspectives of the application of mathematical planning in agriculture	205
 <i>R E V I E W</i>	
Comparison of the gross domestic product and its major components between Hungary and 119 countries, 1950—1977 (<i>László Drechsler—Péter Szarvas</i>)	212
 <i>SCIENTIFIC INFORMATION</i>	
Conditions for further improving the competitive production of food-stuffs (<i>Vilmos Marillai—Béla Tompa</i>)	228
On the improvement of the financial system of the CMEA (<i>László Csaba</i>)	235
 <i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	239
 <i>BOOK REVIEW</i>	
J. Tinbergen: RIO. Reshaping the International Order (<i>Éva Hideg</i>) . . .	245
Abstracts of the articles, in Russian and English	249
 <i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	253

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1980. december 15.

80.1010 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 135-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előzetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Brian Haines:

BEVEZETÉS A KVANTITATÍV KÖZGAZDASÁGTANBA

185 l., kötve 32,— Ft

Bartók István:

A FŐVÁLLALKOZÁS

(A beruházások megvalósításának korszerű módja)

308 l., kötve 37,— Ft

Szentpéteri Szabolcsné:

GAZDASÁGI DÖNTÉSEK BIZONYTALANSÁG ESETÉN

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

478 l., kötve 78,— Ft

Pálinkás Jenő:

AZ IPARI KUTATÁS TERVEZÉSE ÉS SZERVEZÉSE

291 l., kötve 36,— Ft

Botos Katalin—Patai Mihály—Szalkai István:

PÉNZÜGYEK ÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAINK

293 l., kötve 54,— Ft

Elliot Aronson:

A TÁRSAS LÉNY

(2. kiadás)

331 l., kötve 68,— Ft

TELEPHELY-KIVÁLASZTÁS

(Szerkesztette: Zoltán Zoltán)

350 l., kötve 64,— Ft

Hans Beyer—Emil Walter:

AZ ÜZEMELEMZÉS STATISZTIKAI MÓDSZEREI

476 l., kötve 83,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

MOLNÁR FERENC:

Fogyasztási beruházás és konjunktúra

ERDŐS TIBOR:

Gazdasági növekedés és átlagprofitráta

SIMON ANDRÁS:

A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje

BARTA IMRE:

Az állami alapjuttatás utáni járadék funkciójáról és mértékéről

KORNAI GÁBOR:

Megszűnt-e a sertésciklus?

RICHTER SÁNDOR:

KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású külkereskedelmünk egyes kérdései

3

XXVIII. évfolyam

1981. március

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓ <i>Molnár Ferenc</i> : Fogyasztási beruházás és konjunktúra.....	257
✓ <i>Erdős Tibor</i> : Gazdasági növekedés és átlagprofitráta.....	278
✓ <i>Simon András</i> : A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje	293
✓ <i>Barta Imre</i> : Az állami alapjuttatás utáni járadék funkciójáról és mértékéről.....	303
✓ <i>Kornai Gábor</i> : Megszűnt-e a sertésciklus?.....	316
✓ <i>Richter Sándor</i> : KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású külkereskedelmünk egyes kérdései	333

S Z E M L E

✓ A kereseti arányok és a bérszint nemzetközi összehasonlítása (<i>Gyulavári Antal</i>)	343
---	-----

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

✓ A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 27. kongresszusa (<i>i. r.</i>)	355
✓ A Magyar Tudományos Akadémia IX. osztályához tartozó közgazdasági jellegű bizottságok	362

FOLYÓIRATSZEMLE

370

Sz. Boriszov: A szocialista gazdasági integráció valutája — R. Stanfield—J. Stanfield: Fogyasztás a jelenkori kapitalizmusban: elmáradott életmód

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kovács Géza: Jövőkutatás és társadalmi tervezés (*Gidai Erzsébet*)... 374

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata

377

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

381

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Barta Imre, az Állami Fejlesztési Bank Területi Igazgatóságának osztályigazgatója (Miskolc); **dr. Erdős Tibor**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Gidai Erzsébet** kandidátus, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Marxizmus—leninizmus Intézetének docense; **Gyulavári Antal**, a Központi Statisztikai Hivatal Közgazdasági főosztályának főelőadója; **Kornai Gábor**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Richter Sándor**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete Közgazdasági Információs Szolgálatának munkatársa; **Simon András**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos főmunkatársa.

„Egyedül a tapasztalat
dönthet az igazságról.”
(Einstein)

Fogyasztói beruházás és konjunktúra

(Adalék a mai tőkés konjunktúraingadozások elméletéhez)

A közgazdasági Nobel-díj első kitüntetettje, Ragnar Frisch már 1932-ben, az Ökonometriai Társaság megalakulása által jellemzett helyzetben úgy látta, hogy „... a közgazdaságtudomány jelenleg a tapasztalati tudományok irányába halad, ha nem is a legszigorúbb értelemben, de bizonyos értelemben” ([15] 76. l.). Ennek ellenére napjainkban is találkozunk széles körben elfogadott, önmagában logikus, konzisztens, de a tapasztalatoknak ellentmondó elméletekkel.

Meggyőződésem szerint a közgazdaságtudomány ma reáltudomány, s ezért egyetértek azzal, hogy a közgazdasági valóságot magyarázó elméletnek csak olyan gondolatrendszert tekinthetünk, amely kielégíti a reáltudományi elmélet követelményeit. Ezek így hangzanak: a valóság változói közötti lényeges összefüggések leírása; kizárólag olyan tételek, megállapítások, amelyeket a valóságnak nem ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve többé-kevésbé pontosan tükrözik ([22] 31. és 39. l.).

Noha az e rövid tanulmányban kifejtendőket semmiképpen sem tekintem *gondolatrendszernek*, remélem, hogy a vizsgált témában hozzájárulhatnak az elmélet és a tapasztalat közötti meg nem felelés kiküszöböléséhez, ha olvasói azoknak a számát szaporítják, „... akik intuíciójukat követve inkább a még csak homályosan és hiányosan felismert igazság mellé állottak, mintsem, hogy kitartsanak a még oly világos, ellentmondásmentes, tetszetős logikájú, de a tényekre nem illő hipotéziseken alapuló téves eszmék mellett” ([21] 395. l.).

Egy ötlet fejlődéstörténete dióhéjban

Talán nem lesz érdektelen az olvasó elé tárni, hogy milyen hosszú út vezetett a vázolandó nézetegyüttes kialakulásához. Időben elég messze kell kezdenem. 1962-ben — kandidátusi értekezésemén dolgozva — részletebben megvizsgáltam az Egyesült Államoknak a második világháborút követő másfél évtizedbeli gazdasági fejlődésére vonatkozó statisztikákat.

Ezek azt mutatták, hogy igen megnőtt a tartós fogyasztási cikkek és a lakásépítés (e kettő együttesét kereszteltem el fogyasztói beruházásnak) hányada az összkeresletben. Mivel a fogyasztói beruházás mozgásában bizonyos — az állótüke-beruházásával egybe nem eső — ciklikusságot véltem felfedezni, megkockáztattam azt a megállapítást, hogy ezzel „a válságok periodicitásának mintegy második anyagi alapja jött létre”. E megállapításhoz hozzátettem, hogy nem kívánok „minőségileg egyenlőségjelet tenni az állótüke-beruházásoknak és a fogyasztói beruházásoknak az újratermelési ciklusban betöltött szerepe közé” ([26] 28—32. és 224. l.). Amikor két későbbi tanulmányomban a statisztikai elemzést 1973-ig terjeszthettem ki, ez csak megszilárdította korábban kialakított nézetemet ([27] és [28]). Sőt meggyőződésem a fogyasztói beruházás fontosságáról lényeges eleme volt ama álláspontom megfogalmazásának, hogy „... jelenleg a tőkés újratermelés menetének nem kell szükségképpen ciklikusnak lennie, és nem is az” ([25] 88. l.). Ez az álláspontom akkor vitát váltott ki, s vele szemben komoly és megfontolást érdemlő ellenérvek is elhangzottak¹ [11]. Egy, a második világháború óta legmélyebb gazdasági válság (1974—1975) egyesült államokbeli lefolyását vizsgálva, a statisztikai anyag alapján meggyőződéssel állapíthattam meg, hogy „... az 1974—1975-ös válság elsősorban a fogyasztói beruházások, nem pedig az üzleti állótüke-beruházások visszaesésére vezethető vissza...” ([24] 676. l.).

Hiába vált azonban mind határozottabbá az a meggyőződésem, hogy az állótüke-beruházásnak a válságok, a konjunktúraingadozások mechanizmusában betöltött szerepéről vallott, általánosan elfogadott nézetekkel valami nincs rendben, a tényekből leszűrt tapasztalatokat sehogyan sem tudtam beilleszteni a profit, a beruházás és a konjunktúraingadozás összefüggéseire vonatkozó, jómagam által is szilárdnak vélt elméleti építménybe.

A profit lényegét és szerepét illetően merőben új és előbbre vivő beállításra adott lehetőséget Erdős Péter 1966-ban megjelent munkája [5], elsősorban a 23. fejezet. Mivel azonban a lényegi összefüggéseket ez az úttörő munka a magas fokú absztrakció síkján tárta fel, még mindig nem találtam lehetőséget a *valóság tényeinek az elmélettel való közvetlen összekapcsolására*. A döntő láncszemet e feladat megoldásához Kalecki profit- és konjunktúraelméletének megismerése jelentette. Az ennek alapjául szolgáló összefüggésekkel magyar nyelven első ízben Erdős Péter második könyvében találkoztunk ([7] 424—440. l.). Sajnálatos és hazai közgazdaságtudomá-

¹ Nem állhatom meg, hogy legalább egy lábjegyzetbeli zsörtölődés formájában szóvá ne tegyem a következőket: a Közgazdaságtudományi Egyetem jelenleg forgalomban levő tankönyvében megtanulandó tételként olvasható az általani megfogalmazott álláspont anélkül, hogy bármilyen formában hivatkoznának az azt tartalmazó munkáimra. Egy kutatónak persze dagadozhat a keble, ha tudományos megállapítását, amelyhez bizonyos szellemi erőfeszítés árán jutott, több mint egy évtized múltán 15 000 példányban kinyomtatott egyetemi tantételként (sőt megtanulandó tételként) látja viszont — bárha neve említése nélkül ([2] 855—856. l.). Érezhet bizonyos elégtételt is, hiszen alig néhány éve az egyetemi hallgatóknak még kiselőadásban kellett bizonyítaniok álláspontjának helytelenségét. Erre persze azt mondhatjuk: vanitatum vanitas! meg — szerencsére — tempora mutantur! A tudományos eredmények név említése nélküli felhasználása feletti háborgást lecsillapítja, hogy ugyane tankönyvnek az újratermelésről és az egyensúlyról szóló fejezetében Quesnay, Marx, Luxemburg és Buharin említetlenek. Mégis érthető, hogy egy egyetemi tankönyv említett fejezeteinek szerzői és a tankönyv kiadója a tudományosság és az erkölcs nemzetközileg elfogadott normáinak betartásában emnyire elmaradnak a polgári Samuelson professzor meg a tankönyvkiadással is csak profitszomját csillapító McGraw-Hill amerikai könyvkiadó cég mögött.

nyunkra nézve cseppet sem húzolgó, hogy míg Kalecki eredeti — 1933-ban íródott — tanulmányában ([18] 7. fejezet) az olvasónak csak egy lapot kell elfordítania ahhoz, hogy a profitot meghatározó elvont összefüggéstől eljusson az általános esethez, addig nálunk ehhez kerek egy évtizedre volt szükség. (Erdős Péter első könyve 1966-ban, a második 1976-ban jelent meg.)

Most már „csak” ki kellett tölteni Kalecki általános érvényű modelljét a statisztika tényszámaival. Miután Erdős Péterrel ennek módszerét kidolgoztuk [9], lehetővé vált ebben az elméleti keretben elemezni, hogyan is alakultak a valóságban a profit és összetevői — mindenekelőtt a beruházás és az általunk együttesen papirosprofitnak elnevezett profitösszetevők —, valamint a konjunktúra menete közötti kapcsolatok. Ezt a vezető tőkésország, az Egyesült Államok gazdaságának az 1968—1979-es időszakbeli mozgását vizsgálva el is végeztük [8].

Csakis így vált lehetségessé azoknak a következtetéseknek a levonása, amelyeket a továbbiakban összefüggő nézetegyüttesként igyekszem az olvasó elé tárni.

Meggyőződésemben megerősített, hogy az ismert, kiemelkedő magyar származású amerikai közgazdász, George Katona a közelmúltban a fogyasztói beruházás szerepéről két cikkében is lényegében az enyémmel azonos nézetet fejtett ki ([19] és [20]). Bátorított az üzleti gyakorlat világából érkezett, egy nagy New York-i bank jelentésében közölt állásfoglalás is. Ezt — e fejlődéstörténet záróakkordjaként — érdemes szó szerint idéznem: „Nem könnyű feladat a tőkeberuházási kiadást az azt régóta körülvevő misztifikációtól megfosztani. Ehhez mindenekelőtt fel kell ismerni, hogy a tőkejavak kereslete a végső felhasználásra szolgáló javak és szolgáltatások keresletéből származik. Egyetlen ésszerűen viselkedő menedzser sem fordít erőforrásokat a bővítésre, amíg meglévő kapacitásainak kihasználása alacsony, és a kilátások e rés bezárására bizonytalanok. E tételből következik, hogy a tőkeberuházási kiadás — amely távolról sem a dinamizmus valamilyen titokzatos forrása — valójában eredménye, nem pedig oka a fogyasztói kiadások növekedésének” ([33] 1. l.).

Meghatározások, jelölések

Hogy az elvi fejtegetések megértését félreértések ne akadályozhassák, előrebocsátom a használt fontosabb kategóriák meghatározását és jelölését.

Végtermék. Azonos az Egyesült Államok Nemzetgazdasági Számlarendszere (National Income and Product Accounts of the United States, a továbbiakban: NIPA) „gross national product” kategóriájával. Éves adatai az úgynevezett imputációk² kiküszöbölésével értendők. Jele: *V*.

Fogyasztás. Azonos a NIPA (imputációk nélküli) „személyi fogyasztási kiadások” kategóriájával. Jele: *F*. Magában foglalja a fogyasztók 1. nem tartós és 2. tartós javakra, továbbá 3. szolgáltatásokra fordított kiadásait, úgyszintén 4. a tulajdonos használatára megvásárolt lakásokat, családi házakat. Ezt azonosnak tekintem a fogyasztásicikk-termeléssel, a társadalmi termelés végterméken belüli második osztályával.

² Imputációnak nevezi az amerikai statisztika az alkalmazottak természetbeni díjazását, a katonák ellátmányát, a saját házában lakók által önmaguknak „fizetett” lakbért és a hasonló, főleg nem pénzbeli kategóriákat. Részletesebben lásd: [9] 1448. l.

(Erre az kényszerít, hogy a termelés nem állapítható meg. Ez azonban az elvi összefüggések feltárását nem gátolja.)

Fogyasztói beruházás. A fogyasztás 2. és 4. elemének összege. Jele: FB .

Egyéb fogyasztás. A fogyasztás 1. és 3. elemének összege. Jele: FE .

Tőkés fogyasztás. Pontosan: a nem bérből és fizetésből élők fogyasztása, vagyis az ilyen jövedelemből F elemeinek megvásárlására fordított rész. (Beclését lásd: [9] 1455—1457. l.). Jele: F_t .

A bérből élők (pontosan: a bérből és fizetésből élők) *fogyasztása*, vagyis az ilyen jellegű jövedelmek F elemeinek megvásárlására fordított része. Jele: F_m . Természetesen: $F = FB + FE = F_t + F_m$.

Beruházás. Azonos a NIPA (imputációk nélküli) „bruttó belföldi magánberuházás” kategóriájával. Magában foglalja az állótké-beruházást és a készletváltást. Jele: I .

Állótké-beruházás. Magában foglalja a tőkévállalatok épületekre és berendezésekre fordított beruházási kiadásait, plusz a bérlakások építését. Jele: ATB . Ezt tekintem a végterméken belüli első osztálynak. (Erre is a fogyasztásnál már említett körülmény kényszerít.)

Készletváltozás. Azonos a NIPA kategóriájával: a termelésben, a nagy- és a kiskereskedelemben levő készletek két időszak utolsó napja közötti változása. Jele: KV .

Természetesen: $I = ATB + KV$.

Nettó export. Megegyezik a NIPA ilyen nevű kategóriájával: az áruk és szolgáltatások kivitelének és behozatalának különbsége, más szóval külforgalmi egyenleg. Jele: X .

Kormányzati vásárlás. Megegyezik a NIPA „kormányzati áru- és szolgáltatás-vásárlás” (imputációk nélküli) kategóriájával. Jele: K . Ezt tekintem a végterméken belüli harmadik osztálynak, bár természetesen tudatában vagyok, hogy nemcsak hadianyagot, hanem mindenféle árut és szolgáltatást tartalmaz az interkontinentális rakétától a bürokrata felhasználta tintán át az iskolaépületig vagy az állami alkalmazottak és katonák „szolgáltatásáig”.

A NIPA rendszerében $F + I + X + K = V$. A három osztálynak tekintett F , ATB és K összege azonban nem adja ki a végterméket, a készletváltozás és a nettó export összegével kisebb annál. Mivel azonban az utóbbi általában mindössze a végtermék egy-két százaléka, az osztályok mozgásának vizsgálatánál elhanyagolható.

Profit. Az adók levonása utáni bruttó (az amortizációt is tartalmazó) profit. Más szóval a nem bérből élők elkölthető jövedelme. Jele: P . Ez azonos Kalecki profitkategóriájával ([18] 134. l.), konkrét kiszámítását és tartalmát illetően pedig az Erdős Péterrel közösen írott, már említett munkáinkban ([8], [9] és [10]) alkalmazottal.

Amortizáció. Azonos a NIPA „amortizáció” (imputációk nélkül, a hivatalosan megszabott leírás kulcsok alapján kiszámított) kategóriájával. Jele: Am .

Nettó profit. Jele: Pn . Ez: $P - Am$.

Anyagi profit. Jele: Pa . A profitnak beruházásból és tőkés fogyasztásból össze tevődő része. Vagyis: $Pa = I + F_t$.

Papírosprofit. A profitnak valamely időszak során beruházásra és fogyasztásra fel nem használt, s így papír (készpénz, értékpapír stb.) formában a tőkések kezén maradt része. (Keletkezéséről és lényegéről részletesen lásd [10] 1294—1300. l.) Jele: Pp . A papírosprofit összetevői:

Nettó export: lásd ott.

Kormányzati deficit. A kormányzat belföldi deficitje. Azonos a NIPA „kormányzati deficit” kategóriájával mínusz a kormányzat külföldre irányuló transzfer- és kamatfizetése. Jele: D .

A bérből élők túlköltekezése. Jele: T_m . A bérből élők fogyasztási kiadásainak (F_m) elkölthető jövedelmüket meghaladó többlete. Persze lehet megtakarítás is,

ami a profitot csökkenti. (Kiszámítását lásd: [9] 1456—1457. l.) Statisztikai okokból része még a papirosprofitnak a statisztikai eltérés, a NIPA azonos elnevezésű kategóriája. Ez azonban nem közgazdasági kategória, s így elemzésünkben elhanyagoljuk. Vagyis:

$$Pp = X + D + T_m \text{ és } P = I + F_t + X + D + T_m = Pa + Pp.$$

Néhány figyelemreméltó számszerű összefüggés

Gyakran azért állítanak fel önmagukban logikus, de a valóságnak ellentmondó elméleti tételeket, mert figyelmen kívül hagyják a gazdaság egyes alapvető arányait, összefüggéseit tükröző statisztikai tényeket. Ezt elkerülendő rögzítünk most néhány ilyen fontos összefüggést. Adataink az Egyesült Államok gazdaságára vonatkoznak.³ Ez az ország közismert adottságainál fogva a mai kapitalizmus kutatója számára azt a szerepet töltheti be, amelyet Marx korában Anglia játszott a tőkés gazdaság tanulmányozásában.

Vegyük szemügyre legelőször is a végterméken belüli három osztály arányát!

1. sz. táblázat

Az osztályok aránya a végtermékben
(százalék, folyó áras adatok alapján)

Osztály	Év									
	1929	1933	1943	1953	1955	1968	1972	1975	1978	
I.	13,0	5,4	3,0	10,5	10,9	11,8	11,9	11,2	12,3	
II.	74,9	80,8	49,5	65,3	67,0	62,5	64,3	64,2	64,9	
III.	9,1	16,2	49,0	23,9	19,9	24,5	23,2	23,9	22,1	

Nézzük most meg a fogyasztói és az állótüke-beruházás „erőviszonyának” alakulását!

2. sz. táblázat

A fogyasztói beruházás állótüke-beruházáshoz viszonyított aránya
(Folyó áras adatok alapján, a mindenkori állótüke-beruházás=1,0)

Év	1929	1933	1943	1955	1972	1975	1978
Arány	0,92	1,44	1,37	1,48	1,18	1,13	1,19

A következő adataink a *végtermék*, a *profit* és a papirosprofit legfontosabb elemét képező *kormányzati deficit* viszonylagos nagyságáról tájékoztatnak (folyó áras adatok alapján).

³ Az adatok forrása — itt és mindenütt, ahol másképpen nem jelöljük — az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériumának hivatalos kiadványai: The National Income and Product Accounts of the United States 1929—1974. Statistical Tables. U. S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis. Government Printing Office, Washington, 1976. (Az 1929—1972 közötti időszakra.) Survey of Current Business, 1976. július (1973-ra), 1977. július (1974-re), 1978. július (1975-re) és 1979. július (1976—1978-ra), illetve az ezeken alapuló saját számítások és becslések.

A kormányzati deficit, a profit és a végtermék aránya

Mutatók	Év	1929	1933	1934	1969	1970	1973	1974	1975	1978
	Profit a <i>V</i> százalékában		31,7	21,5	24,5	20,1	19,4	19,8	18,2	19,4
<i>D</i> a <i>V</i> százalékában		-1,0	2,5	3,7	-1,6	0,7	-1,1	-0,3	4,0	-0,6
<i>D</i> a <i>P</i> százalékában		-3,0	11,7	14,9	-7,8	3,5	-5,3	-1,8	20,9	-3,2
<i>D</i> a <i>P_n</i> százalékában		-4,0	25,0	25,5	-12,8	6,1	-8,9	3,5	41,2	-5,9

Érdemes megemlíteni, hogy fordulópontok idején a negyedéves adatok még meglepőbb értékeket is adnak. Így például 1975 második negyedében a kormányzati deficitből eredt a bruttó profit 31,5, a nettó profitnak pedig 60 (!) százaléka.

Következő adatsorunk a bruttó és a nettó állóke-beruházás viszonyának alakulásáról tájékoztat (folyóáras adatok alapján).

A nettó állóke-beruházás a bruttó állóke-beruházás százalékában

Év	1929	1933	1947	1958	1966	1973	1975	1978
Százalék	33,3	-137,0	41,8	15,6	40,6	36,5	14,7	26,6

Ehhez még érdemes hozzátenni, hogy a második világháború utáni visszaesésekben a *bővített újratermelés és a felhalmozás elválik egymástól*, mert az állóke-állomány volumene⁴ a válsággal vele járó termelésesökkenés idején is tovább nő.

Néhány, a válságok, a visszaesések mélységére, illetve kiterjedésére vonatkozó információ:

A végtermék volumenének százalékos csökkenése egyes válságokban, a válság teljes időtartama alatt

Időszak	1929—1933	1937—1938	1944—1947	1948. IV.—1949. II.	1953. II.—1954. II.	1957. III.—1958. I.	1960. I.—1960. IV.	1969. III.—1970. IV.	1973. IV.—1975. I.
Csökkenés	29,4	4,1	17,4	1,4	3,3	3,2	1,2	1,1	5,7

Megjegyzés: A római számok negyedévet jelentenek.

⁴ A volumen mindig 1972-es dollárban kifejezett adatra utal.

A második világháború utáni visszaesések — még a legsúlyosabb 1974 — 1975. évi is — csupán a végterméknek (az összkeresletnek) egy viszonylag szűk szektorát, mintegy negyedét érintették. A konjunktúraingadozások (vagy, ha úgy tetszik, a ciklikus mozgás) csupán a beruházás és a fogyasztói beruházás keresletcsoportjában játszódnak le. Ennek aránya a végtermék volumenében az 1973-as konjunktúracúcs idején 27, a válság mélypontján pedig 20 százalék volt. Viszont e keresletcsoport csökkenése nagyobb volt, mint a végtermék legutóbbi válság alatti teljes csökkenése: annak 125,3 százaléka rúgott. Ebből persze már következik, hogy vannak olyan keresletcsoportok, amelyek a válság alatt is nőnek. Valóban, az összkereslet egy másik, mégpedig arányát tekintve legnagyobb (közel kétharmad), részleg gyakorlatilag nem mutat ciklikus ingadozásokat, hanem trendszerűen felfelé haladó a mozgása. E keresletcsoportban az egyéb fogyasztás, valamint a kormányzati vásárlásnak az a része szerepel, amelyet nem a szövetségi kormány, hanem a különböző szintű állami és helyi szervek eszközölnék. Az 1974—1975-ös válságban ezek növekedése a végtermék csökkenését 12,3 százalékban ellensúlyozta. Ugyancsak nem ciklikus, hanem szabálytalan, részben — a gazdaságpolitika következtében — anticiklikus mozgású a harmadik, a végtermék mintegy 10 százalékát megtestesítő, a szövetségi kormány vásárlásait és a nettó exportot magában foglaló keresletcsoport. Ez gyakran teljesen gazdaságon kívüli okokból (például háború miatt) mutat nagy ingadozásokat. A legutóbbi válságban e keresletcsoport bővülése a végtermék csökkenését 13 százalékban ellensúlyozta.

Erdős Péterrel folytatott vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a profiton belül is megkülönböztethetünk lényegében ugyanilyen mozgású csoportokat, s közülük a harmadik kifejezetten anticiklikus mozgást mutat ([10] 1304—1306. l.). A profit zömét is a trendszerűen mozgó csoport (amortizáció és tőkés fogyasztás) teszi ki. Konjunkturális fordulópontok idején az anticiklikus csoportnak (kormányzati deficit és nettó export) döntő szerepe van a profit alakulásában. Így például az előbbieken említett 1975. évi fordulóponton e csoportból eredt a nettó profit több mint háromnegyede.

Az itt felsorakoztatott statisztikai tényekhez most nem kívánok kommentárokat fűzni. Későbbi érvelésem során még felhasználom őket. Most csak arra kérem az olvasót: gondolkozzék el rajtuk, és vesse össze őket a tőkés gazdaság szerkezeti sajátosságairól kialakított — esetleg még az egyetemen tanultakat tükröző — képével!

Egy, a tapasztalatnak ellentmondó közgazdaságtudományi dogma

Mind a marxista, mind a polgári közgazdaságtannak általánosan elfogadott tétele (mondhatni dogmája) az, hogy a gazdaság mozgását rövid távon — azaz a *konjunktúraingadozásokat*, az újratermelési ciklus menetét — a beruházás, pontosabban az *állótőke-beruházás alakulása határozza meg*.

Vegyük szemügyre e dogma néhány jellegzetes megnyilvánulását! Nézzük először is, mit mond erről a jelenkori polgári közgazdaságtan világszerte elterjedt, három évtized alatt tíz kiadást megért és magyarra is lefordított alaptankönyve, a Nobel-díjas Samuelson „Közgazdaságtana”! A jövedelem meghatározását tárgyaló fejezetben ezt olvashatjuk: „A magánberuházások növekedése a jövedelem és a foglalkoztatottság növekedését ered-

ményezi; a beruházások csökkenése viszont csökkenti a jövedelmet és a foglalkoztatottságot” ([31] 317. l.). Továbbá: „A dinamikus beruházás a nemzeti jövedelmet felfelé, illetve lefelé pumpálja⁵. . . A jövedelem a beruházások váltoásaival együtt növekszik és csökken. . .” ([31] 321. l.). Majd summázva: „E fejezet leegyszerűsített modelljét a következőkben összegezzük: a beruházások adják meg a dallamot” ([31] 323. l.). Samuelsonnak a beruházások „hangadó” szerepéről vallott álláspontja a multiplikátor-elméleten alapszik, e szerepet azonban nem abszolutizálja: „A modern jövedelemelemzés ugyanis azt mutatja, hogy a beruházások növekedése a nemzeti jövedelmet egy megsokszorozott (multiplied) összeggel növeli, olyannal, amely nagyobb a saját növekményénél! A beruházási kiadások — a kormányzati, a külföldi vagy a családi kiadások bármilyen független eltolódásaihoz hasonlóan — nagy erejű kiadások” ([31] 317. l.).

Érdeemes rámutatni arra, hogy Samuelson felfogása a beruházás szerepét illetően az idők folyamán a rugalmasabb értelmezés irányában módosult. Ez szembeötlő, ha egybevetjük tankönyve 7. (1967-es), illetve 10. (1976-os) kiadásában az említett fejezet első bekezdését. 1967: „A közgazdászok egyetértenek abban, hogy *a* fontos tényező a jövedelem és a foglalkoztatás ingadozásainak okozásában a beruházás. Az, hogy inflációs ár-emelkedéssel kell-e szembenéznünk, vagy a tömeges munkanélküliség fagyos állapotában kell-e élnünk, mint látni fogjuk, a beruházás színvonalától *függ*” ([29] 211. l.). 1976: „A közgazdászok egyetértenek abban, hogy *egy* fontos tényező a jövedelem és a foglalkoztatás ingadozásainak okozásában a beruházás. Az, hogy inflációs ár-emelkedéssel kell-e szembenéznünk, vagy a tömeges munkanélküliség állapotában kell-e élnünk, mint látni fogjuk, a beruházás színvonalától *függhet*” ([30] 220. l., kiemelések tőlem — M. F.).

Ugyane tankönyv konjunktúraciklust tárgyaló fejezetében olvashatjuk: „A konjunktúraciklus természetének megértéséhez az első kulcsot az adja, hogy a tartós, vagyis tőkejavakat gyártó szektorok mutatják a legnagyobb ciklikus ingadozásokat. . . A fogyasztás változásai általában inkább a konjunktúraciklus eredményeinek, mint okának látszanak; ezzel ellentétben elég alapunk van arra, hogy a *tartós* javak ingadozásait alapvető okokként fogjuk fel” ([31] 349. l.). Tovább: „A nagyobb ciklusok magyarázatában a döntő hangsúlyt *a beruházások*, vagyis a *tőkejavak* ingadozásaira⁶ helyezik” (ti. a legtöbb közgazdász — M. F.) ([31] 354. l.). Samuelson cikluselmélete lényegében egy multiplikátor—akcelerator-modell, s így nem teljesen egyoldalúan hangsúlyozza a beruházás szerepét: „Szükséges rámutatnunk arra, hogy az általános üzleti helyzet mindenképpen hat a beruházásokra. . . Ezért, különösen rövid távon, a beruházások részben tükrözik a jövedelemváltozások *hatását*, részben pedig ezek okát is jelentik” ([31] 355. l.).

Samuelson ismertetett nézeteinek elméleti forrását különösebb fáradtság nélkül Keynesnél találhatjuk meg. Ő maga is utal erre: a jövedelem-meghatározásról szóló fejezet mottójául egy Keynes-idézetet választ.

⁵ Az angol eredetiben a megfogalmazás hangsúlyozottabb: „A dinamikus beruházás az, ami a nemzeti jövedelmet felfelé, illetve lefelé pumpálja.”

⁶ A magyar fordításban szereplő *változás* szót több helyütt az eredeti *fluctuation*-t pontosabban visszaadó *ingadozással* helyettesíttem.

Keynes érdemének tudják be — a hazai szakirodalomban például Erdős Péter —, hogy „... követői nagy többségétől eltérően külön is hangsúlyozta a tőkejavak iránti kereslet elégtelenségét” ([6] 809. l.). Ugyanő Keynes világsikerét részben arra vezeti vissza, hogy „... a beruházások volumene képében rámutatott az újratermelés komplexusának egy olyan kategóriájára, amelynek változása valóban szoros korrelációban áll a tőkés konjunktúraingadozásokkal” ([21] 14. l.).

Nos, nézzük, mit mond maga Keynes! Fő művében kifejtett nézete az, hogy „... a fogyasztási hajlandóság és az új beruházások határozzák meg együttesen a foglalkoztatás volumenét...” ([21] 50. l.). Minthogy pedig: „A technika, az erőforrások és a költségek adott állapotában a jövedelem (mind a nominális jövedelem, mind a reális jövedelem) a foglalkoztatás volumenétől (*N*) függ” ([21] 48. l.), ebből levonható a következtetés, mint ahogyan azt az „Általános elmélet” magyar kiadásának szerkesztője is a könyv szövegéhez fűzött lábjegyzetben megteszi, hogy „... mivel a megtakarítás (és a fogyasztás) a jövedelem többé-kevésbé állandó része, a beruházás határozza meg a jövedelem nagyságát is” ([21] 84. l.). Keynes összefoglaló megállapítása: „A beruházások növekedése (vagy csökkenése) azonban a fogyasztás növekedését (vagy csökkenését) okozza, minthogy a közönség magatartása általában véve olyan jellegű, hogy csak akkor hajlandó tágítani (vagy szűkíteni) a jövedelme és fogyasztása közötti rést, ha a jövedelem növekszik (vagy csökken)” ([21] 271. l.). Keynes, mint a nagy és eredeti gondolkodók általában, kevésbé egyoldalú, mint követői. Több ízben is kimondja (például az „Általános elmélet” 119. és 134. lapján), hogy a beruházás foglalkoztatás- (s így jövedelem-) növelő hatása csak változatlan fogyasztási hajlandóság mellett áll fenn. Noha a fogyasztási hajlandóságot „elég állandó” függvénynek tekinti, részletesen foglalkozik — egy-egy fejezetben — az azt befolyásoló objektív és szubjektív tényezőkkel. A későbbiekre utalva szeretném kiemelni, hogy e tényezők között felsorolja az állami adópolitika változásait is ([21] 115—116. l.).

Keynes nézetét a beruházásnak mint a multiplikátor révén foglalkoztatás- és jövedelemnövelő kezdeti kiadásnak a szerepéről mind ellenfelei, mind pedig követői között is félreértették. A félreértés alapja valószínűleg a félreérthetőség volt. Hansen, Keynes kiemelkedő amerikai követője és népszerűsítője megvédi mesterét e vonatkozásban, és — úgy vélem, helyesen — leszögezi: „Akármilyen is a kezdeti jövedelemnövekedés formája, akár magán- vagy közületi beruházás, akár egyszerűen a magánfogyasztás növekedése, adócsökkentés vagy esetleg eddig magánkézben tartott likvid összegek elköltése következtében, hatása — a multiplikátor-folyamat vonatkozásában — ugyanaz” ([16] 109. l.).

A tőkés konjunktúraciklus vizsgálata nem foglal el központi helyet Keynes fő művében. E kérdéssel csupán könyve végén, az általános elmélet sugalmazta rövid megjegyzések egy csoportjaként foglalkozik. Elemzésének lényegét összefoglalva Hansen fővonásként emeli ki, hogy „1. A konjunktúraciklus elsősorban a beruházások nagyságának ingadozásából áll.” „2. A beruházások nagyságának ingadozásait elsősorban a tőke határhatékonyságának ingadozásai okozzák.” ([16] 235. l.). Maga Keynes több ízben is a tőke határhatékonyságának (értsd: profitabilitásának) összeomlását említi a válság okaként ([21] 340—341. l.).

A kérdésben kialakult marxista álláspont rövid ismertetését hadd kezd-

jem egy idézettel! A válságok és ciklusok témakörével a hazai közgazdasági irodalomban legkiterjedtebben, elméleti igényvel és a *jelenkori* kapitalizmusbeli ciklust is vizsgálva Erdős Tibor foglalkozott. (Lásd elsősorban: [1] 611—689. l. és [13] 85—244. l.). Ő írta a közelmúltban: „A gazdasági ciklusokkal és válságokkal foglalkozó hagyományos marxista elmélet a tőkés újratermelés ciklikus alakulását az állótőke-beruházások periodikus ingadozásaival kapcsolja össze, mégpedig úgy, hogy a beruházások hullámzását nem valamilyen külső — exogén — tényezővel magyarázza” ([12] 5. l.). Ugyanezt az álláspontot képviseli Bródy András is legutóbbi könyvében: „Azt, hogy a modern ipari ciklus alapja az állótőke újratermelési sajátoságaiban keresendő, Marx óta jól tudjuk, s Kalecki is ezt kísérelte meg ábrázolni” ([3] 13. l.).

Noha Marxnak nem volt kidolgozott, összefüggő válságelmélete,⁷ e hagyományos elmélet mégis az ő nevéhez kapcsolódik, nevezetesen „A tőke” II. kötetének egy, a tőke megtérülésére vonatkozó mondatához, amely szerint az állótőke megtérülési ciklusa az anyagi alapja a periodikus válságoknak ([23] 170. l.).

E megállapítás semmiképpen sem nyújt alapot annak feltételezésére, hogy az állótőke-beruházások alakulását tekintette volna Marx a konjunktúraalakulás *közvetlen* vagy éppen *kizárólagos* okának. Annyi joggal elmondható róla, hogy „... bármely más közgazdasznál inkább azonosította a ciklust az állótőke-bővítés (additional plant and equipment) végbemenésének folyamatával” ([32] 1131. l.).

Paradox — bár logikus — módon Kalecki profitelméletének (Kalecki-től független) „újrafelfedezése” Erdős Péter által annak *absztrakt formájában* (noha önmagában óriási előrelépés volt a hazai kapitalizmuskutatók fejlődésében, mégis) a beruházásdogma megerősítéséhez és annak a jelenlegi kapitalizmusbeli válságok elméletére való indokolatlan kiterjesztéséhez vezetett. Logikusan vezetett profitelmélete ehhez az elméleti következményhez, mert ha — helyesen — abból indulunk ki, hogy a kapitalizmus mozgásának fő motiváló tényezője mindenkor a profit, a makroszintű profit nagyságát pedig a tőkésék beruházásai és fogyasztási kiadásai határozzák meg, akkor feltételezve — megint csak helyesen —, hogy az utóbbi alakulása merev, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a profit mozgásában az előbbi szerepe a döntő. Ebből viszont a válság-, illetve a konjunktúraelmélet vonatkozásában az adódik, hogy mind a konjunktúra romlásának, mind javulásának a beruházás megfelelő irányú változásával (mind nagyságának, mind pedig végtermékbeli hányadának csökkenésével, illetve növekedésével) kell kezdődnie. Más szóval: a beruházás csökkenése dönti a válságba a tőkés gazdaságot, és növekedése emeli ki belőle. Ugyanez a gondolatmenet vezet arra, az alkalmazott absztrakciók (az állami kiadások és a bérből élők túlköltekezésének elhanyagolható volta) mellett igaz, de a mai tőkés gazdaság valóságos mozgásával egybevetve hamisnak bizonyuló tételre, hogy a fogyasztás növekedése — a konjunktúraalakulásra negatívan visszacsatolódva — annak romlását eredményezi. Éppen Erdős Péter, aki e tételt vagy másfél évtizede felállította, szögezte le a közelmúltban, hogy: „A mai válságok lefolyásának megértéséhez... a vázolt (ti. a beruházás-

⁷ Schumpeter, aki a kiemelkedő polgári közgazdászok között — szöges ellentétben például Keyneszel — Marx elméleti teljesítményét nagyra értékelte, indokoltan nevezte ezt „A tőke” „megíratlan fejezetének” ([32] 1131. l.).

nak, illetve a fogyasztásnak az említett szerepet tulajdonító — M. F.) elmélet csak kevés útmutatást ad” ([6] 815. l.).

A beruházásnak a konjunktúraalakulásban betöltött döntő szerepét hangsúlyozó álláspontot elméletileg részletesen kifejti és alkalmazza a modern kapitalizmusra Erdős Tibor 1976-ban megjelent könyvében. Szerinte: „... a termelési arányok, konkrétan az I. és a II. osztály⁸ közötti arány alakulásának... van a válságmechanizmusban központi szerepe” ([13] 95. l.). És még hozzá is teszi: „Ez különösen a második világháború utáni időben igaz...” ([13] 110. l.). Válságelméletében döntő szerep jut a beruházási javak, illetve a fogyasztási cikkek termelése ütemváltásának, mégpedig azért, „... mert mozgásuk a profithányad és a bérhányad alakulását reprezentálja” ([13] 105. l.). Világos, hogy Erdős Tibor válságelméleti álláspontja — ez hivatkozásából is kitűnik — Erdős Péter profitemléletére támaszkodik, és ugyanolyan világos az is, hogy könyvének megírásakor nem ismerte Kalecki profitemléletét annak általános formájában ($P = I + F_i + X + D + T_m$, és nem csupán $I + F_i$), s ezért a profit (helyesen értelmezett) konjunktúrameghatározó szerepéből következik nála az állótőke-beruházás (helytelenül értelmezett) konjunktúrameghatározó szerepe.

A beruházásdogma szembesítése a tényekkel

Az amerikai gazdaságra vonatkozó hosszú távú statisztikai idősorok vizsgálata lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy vajon valóban az állótőke-beruházások mozgása határozza-e meg az egész gazdaság mozgását, vagy sem. A válasz egyértelműen az, hogy ilyen általános érvényű összefüggés nemcsak hogy a mai tőkés gazdaságban nincsen, hanem már 40 évvel ezelőtt sem volt. Az adatok ugyanis azt mutatják, hogy 50 év közül (1930—1979) 11-ben, vagyis a vizsgált esztendők több mint egyötödében, az állótőke-beruházás és a végtermék nem azonos irányban mozgott. Hét évben (1942—1943, 1949, 1952, 1961, 1967 és 1971) a végtermék az állótőke-beruházás csökkenése ellenére is nőtt, míg háromban (1945—1947) növekvő állótőke-beruházás mellett csökkent, egy évben pedig lényegében stagnáló állótőke-beruházás mellett jelentősen csökkent. Ez az utóbbi év — kétségtelenül meglepően — éppen a második világháború utáni időszak legkomolyabb válsága kibontakozásának éve, 1974 volt.⁹ Ha az évszámokon végigtekintünk, és felidézzük beporosodott történeti ismereteinket, rögtön kiderül, hogy az esetek többségében a katonai kiadásoknak világ- (1942—1943), illetve helyi (1952 és 1967) háborúval kapcsolatos felduzzadása, illetve hanyatlása (1945—47) határozta meg elsősorban a végtermék mozgását, eredményesen játszva el az elvont elméletben kizárólagosan a beruházásnak fenntartott szerepet. A többi esetben pedig a fogyasztói beruházások játszottak meghatározó szerepet a végtermék alakulásában.

Az elvont, ortodox keynesista vagy neoklasszikus elméletnél valóság-hűbben írja le a gazdaság egészének mozgását meghatározó tényezőket

⁸ Ezen — módszertanilag helyesen — a végterméken belüli osztályokat (fogyasztási cikkeket, illetve beruházási javakat) ért.

⁹ A pontosság kedvéért: az állótőke-beruházás ténylegesen 0,4 mrd, a végtermék pedig 17,2 mrd (1972-es) dollárral esett vissza. Nyilvánvaló abszurdum volna ezt egy 43 értékű multiplikátor érvényesítésével magyarázni. A magyarázatot máshol kell és lehet megtalálni. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

a polgári közgazdaságtanon belül az utóbbi évtizedben mind markánsabb arculatot öltő, a neoklasszikus ortodoxiával és a monetarista ellenforradalommal határozottan szembe forduló, a marxista elmélet egyes elemeihez bevalottan kapcsolódó, jelenleg a polgári közgazdaságtan leghaladóbb irányzatát képező postkeynesiánus iskola.¹⁰ A postkeynesiánus elméletben a gazdaság egészének mozgását a diszkrecionális kiadásoknak¹¹ nevezett keresletsoport alakulása határozza meg. Hogy e felfogás inkább a valóságban gyökerezik, amellet szól mindenestre az, hogy az effajta kiadások összege az említett 50 év mindegyikében a végtermékével azonos irányban változott.

Ennyit a beruházásdogmának az egész tőkés gazdaság mozgására vonatkozó aspektusáról. Kézenfekvő, hogy ha negyedévi adatokat vizsgál-nánk (akár egyidejű, akár késleltetett formában), tarthatatlanságát még nagyobb számú eset támasztaná alá. Az ezt bizonyító statisztikai adatok felsorolásától azonban megkíméljük az olvasót. Az elmondottak talán nem is meglepőek azok számára, akik kissé elgondolkoztak az 1. sz. táblázat (lásd: 261. l.) adatain, és talán fel is tették maguknak a szónoki kérdést: hogyan is csóválhat egy ilyen kis fark (az első osztály) egy ilyen nagy kutyát (az egész gazdaságot)? A válasz — mint várható volt —: sehogyan.

Bennünket azonban mindenekelött az állótőke-beruházásnak a mai tőkés konjunktúramechanizmusban betöltött szerepe érdekel. Ennek a megítélésére szolgálnak a következő (1.—6. sz.) ábrák.

Az ábrák a végterméken belüli három osztály, valamint a második osztály legfontosabb, legmozgékonyabb keresletsoportjának, a fogyasztói beruházásnak az alakulását ábrázolják az Egyesült Államokban a második világháború óta lezajlott hat visszaesés során. A görbék lefutása kétséget kizáróan azt a — legalábbis a vizsgált időszakra vonatkozóan általános — törvényszerűséget szemlélteti, hogy a visszaesés és a megélénkülés egyaránt a *fogyasztói beruházások* megfelelő irányú változásával *kezdődik*, s ezt az *állótőke-beruházás* csak fél—egyéves késéssel *követi*. Fontos, hogy e szabályszerűség éppen az időszak legsúlyosabb válságában, az 1974—1975. éviben mutatkozott meg a legélesebben. Kevésbé kifejezett például az 1948—1949. évi visszaesés kibontakozásakor, bár a visszaesésből való kiemelkedésnél ott is egyértelmű az ábra. Több évezredes szabály: *post hoc non est propter hoc*. Azaz magyarra téve a szavak: merthogy utóbb jó, még nem okozat. Vagyis az, hogy egy esemény egy másik után következik be, még nem bizonyítja, hogy következménye, okozata az előbbinek. De *lehet* okozata, ha sikerül ezt bizonyítani! Az azonban bizonyos, hogy egy későbbi esemény *nem lehet oka* egy korábbinak.

Felhívom a figyelmet arra, hogy az ábrák az egyes keresletsoportok (osztályok) mozgásának *időbeli sorrendjéről*, valamint — a görbék hajlásszöge alapján — a végbement változások gyorsaságáról, *üteméről* adnak felvilágosítást. Így azt is bizonyítják, hogy a fogyasztói beruházás változásai nemcsak időben előzték meg az állótőke-beruházásait, hanem gyorsabbak is voltak azoknál. Ez azt jelenti, hogy az Erdős Tibor által olyan fontosnak

¹⁰ Legismertebb képviselői — többek között — Robinson, Káldor, Galbraith, Pasinetti, Sraffa, Weintraub, Davidson, Eichner.

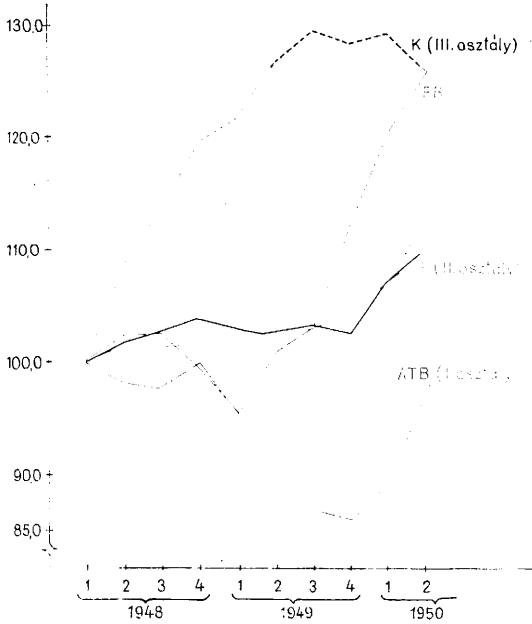
¹¹ Ide sorolják a tartós javak megszerzésére, illetve az építkezésre irányuló kiadásokat, akár a tőkésvállalatok, akár pedig az állam, a fogyasztók vagy a külvilág „szébe” legyen is forrásuk ([4] 31—37. l.).

A végtermékek és főbb összetevőinek (a három osztálynak) az alakulása a háború utáni visszaesések során.

(Éves szintre vetített, negyedévi, 1972-es dolláradatok alapján)

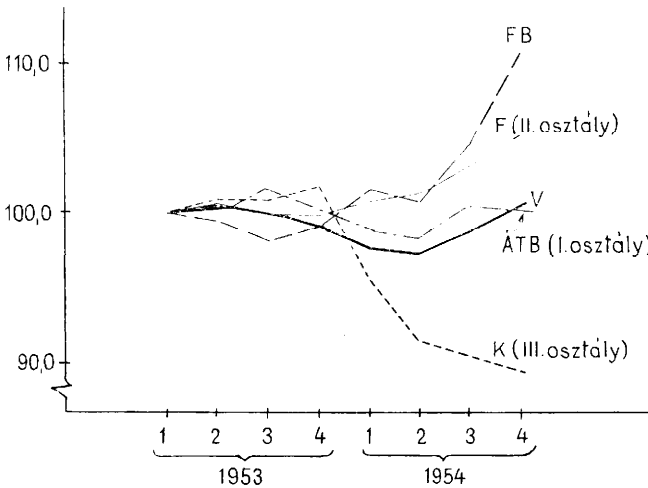
1. sz. ábra

**1948. 1. negyed—1950. 2. negyed
(Indexszámok, 1948. 1. negyed=100)**

2. sz. ábra

**1953. 1. negyed—1954. 4. negyed
(Indexszámok, 1953. 1. negyed=100)**

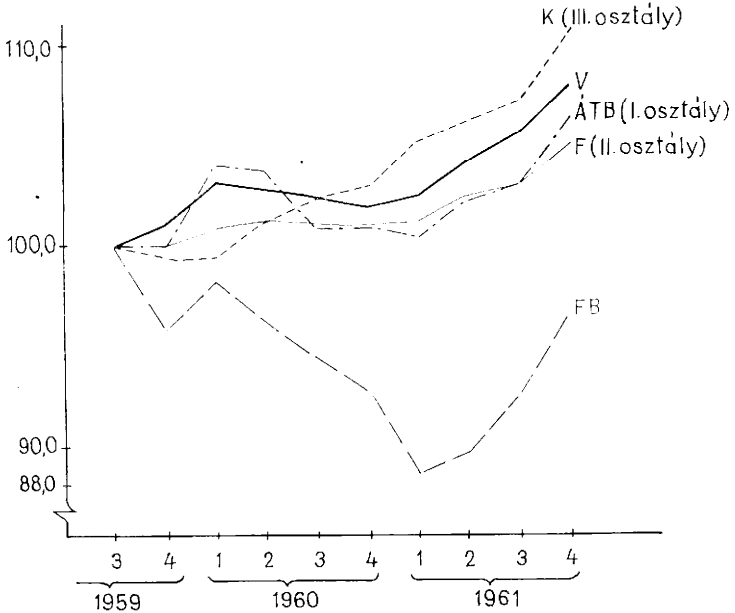
3. sz. ábra

1956. 1. negyed—1959. 2. negyed
(Indexszámok, 1956. 1. negyed=100)

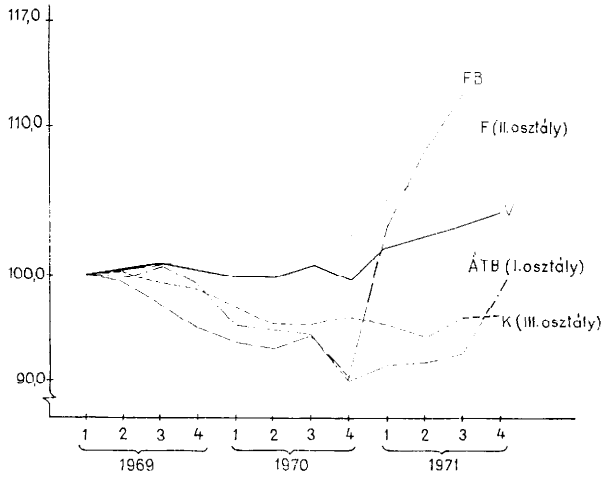
4. sz. ábra

1959. 3. negyed—1961. 4. negyed
(Indexszámok, 1959. 3. negyed=100)

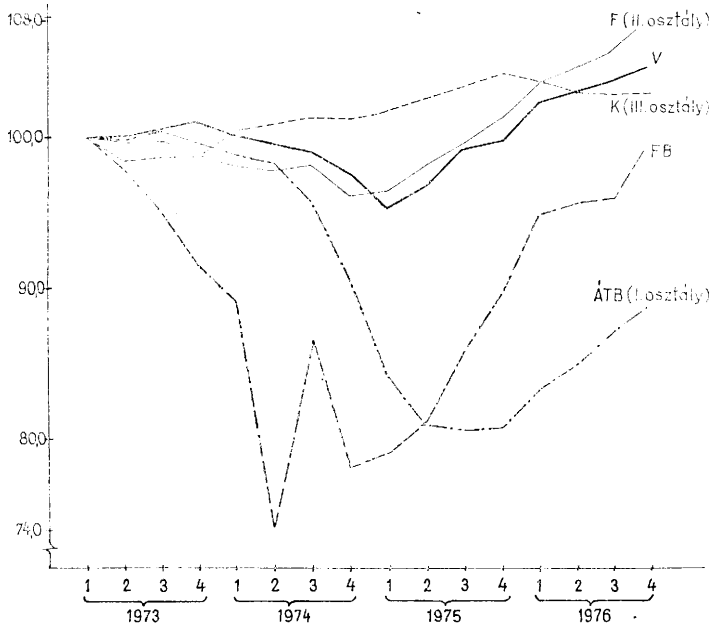
5. sz. ábra

1969. 1. negyed—1971. 4. negyed
(Indexszámok, 1969. 1. negyed = 100)

6. sz. ábra

1973. 1. negyed—1976. 4. negyed
(Indexszámok, 1973. 1. negyed = 100)

ítélt *ütemváltás* e két keresletcsoportot illetően éppen *fordított értelemben* ment végbe, mint ahogyan ő azt feltételezi. Ez az ábrákról jól is olvasható. Önmagukban azonban, minthogy indexek, nem mondanak semmit a fogyasztói, illetve az állótőke-beruházás *mennyiségileg* meghatározott szerepének nagyságáról valamely visszaesés kibontakozásában, illetve az abból való kiemelkedésben. A mennyiségi szerepet illetően: egy pillantás a 2. sz. táblázatra megmutatja, hogy a fogyasztói beruházás egy százalékos változása mind abszolúte, mind pedig a végtermékhez viszonyítva jóval nagyobb súllyal esik latba, mint az állótőke-beruházás ugyanilyen mértékű változása. Hát még, ha ez előbbi gyorsabb ütemben is változik! Ez például az 1974—1975-ös válságban azt jelentette, hogy a válság kibontakozásának időszakában, 1974 első három negyedévében a végtermék 25,7 mrd (1972-es) dollárnyi csökkenéséből 12,5 mrd (48,6 százalék) esett a fogyasztói beruházásra, míg mindössze 1,8 mrd (7,0 százalék!) az állótőke-beruházásra. Az adatok — úgy érzem — önmagukért beszélnek; kommentár nem szükséges.

Módszertani tévedés — elméleti hiba

Ha ezt mondják a tények (márpedig kétséget kizáróan ezt mondják), akkor hogyan juthatott Erdős Tibor — másokkal együtt — a mai konjunktúraingadozásokat illetően a tényeknek ellentmondó elméleti álláspontra? A kérdés annál is inkább jogos, mert többször idézett könyvében a harmadik rész 5. pontjának címe: A tőkés válságmechanizmus a számok tükrében ([13] 233—241. l.). Erdős Tibor itt nemcsak kijelenti, hogy „... ha az elméleti fejtegetések a dolog lényegét jól tükrözik, akkor a tények alapján nyert képnek nagyjából olyanak kell lennie, mint amilyenek az elméleti megalapozásnál tárgyaltam. Ellenkező esetben az elméleti fejtegetésekben van a hiba” ([13] 234. l.), hanem valóban tudományosan járva el, a következő lapokon meg is vizsgálja, hogy elméleti tétele valóban egybeváág-e a valósággal. Az általa összeállított statisztikai táblázat és görbék ([13] 239. és 240. l.) alapján arra a következtetésre jut, hogy egybeváág. Ez a következtetése azonban téves.

A tévedés két forrásra vezethető vissza. Az első egy elvi-módszertani hiba, a második egy statisztikai félreértés. Nézzük az elsőt! Erdős Tibor a modern kapitalizmusbeli ciklus elméleti nyitját egy kétszektoros modell (beruházási javak, fogyasztási cikkek, más szóval I. és II. osztály) alapján kívánja feltárni. Ha szemügyre vesszük az 1. sz. táblázat adatait a III. osztály arányáról a mai kapitalizmusban, könnyen belátjuk, hogy ez a módszer nem vezethet kielégítő eredményre. De vajon miért hagyja ki a ciklus *modellszerű* vizsgálatából a III. osztályt ugyanaz az Erdős Tibor, aki e könyvében egybeütt és más korábbi munkáiban alaposan és kitűnően elemezte a modern tőkésállam anticiklikus gazdaságpolitikájának eszközeit és módszereit? Úgy gondolom, azért, mert elméleti kiindulása elvont, és a valósággal szembeítve helytelen is. Ennek lényege a profit és a beruházás kapcsolatának helytelen megítélése, e kettő válságmechanizmusban játszott szerepének *gyakorlati azonosítása*. Ezt a következő megállapításai tanúsítják: a válság „... létrejöttében mindig döntő szerepe van a profitra törekvésnek, és mindig csakis az állótőke újratermelésének sajátosságai alapján érthető meg az ilyen válság kibontakozása” ([13] 86. l.).

Továbbá: „Éppen a profit alakulásától függően kerül a tőkés gazdaság a jó konjunktúra vagy a gazdasági válság állapotába. Éppen a két osztály mozgása nyújt felvilágosítást arról, hogy a profitnak hogyan kell alakulnia...” ([13] 95. l.). És végül: „...csak a tőkés vásárlása realizálhat profitot. Mivel a profit nem lehet több a tőkésosztály fogyasztási és felhalmozási kiadásainak összegénél, társadalmi szinten nem létezik el nem költött profit” ([13] 162. l., kiemelések az eredetiben).¹²

Erről az elméleti állásponttól kiindulva állította össze és rajzolta fel Erdős Tibor táblázatát és görbéit, és úgy találta, hogy a valóság megegyezik az elmélettel. De csak azért, mert a táblázat és a görbék statisztikai félreértésen alapulnak. Nevezetesen: az azokban szereplő „beruházási javak” az amerikai statisztika „gross private domestic investment”, a „fogyasztási cikkek” pedig a „personal consumption expenditures” (bruttó belföldi magánberuházás, illetve személyi fogyasztási kiadások) kategóriának felelnek meg; ezek azonban nem esnek egybe azzal, amit Erdős Tibor állótőke-beruházáson és fogyasztáson (vagy I. és II. osztályon) ért.¹³ Mégpedig: az előbbi amerikai statisztikai kategória az üzleti állótőke-beruházáson kívül magában foglalja a lakásépítést és a készletváltást is, amíg a fogyasztói kiadások a háztartások által tartós és nem tartós javakra elköltött összeget, valamint a háztartások szolgáltatásvásárlásait tartalmazzák. Azonban a lakásépítés döntő részét (jelenleg mintegy 80 százalékát) a fogyasztók öröklakások és családi házak formájában megvásárolják. A lakásépítésnek ez a része tehát nem beruházás, hanem éppen olyan fogyasztási cikk-termelés, mint a fogpaszta vagy a rágógumi gyártása. Beruházásnak csak a bérlakások építése minősül. A készletváltás beruházás ugyan, de nem állótőke-beruházás. Túlnyomórészt éppen nem beruházási javakból áll. Ha az amerikai statisztika adatait megfelelően csoportosítjuk,¹⁴ és olyan kategóriákat képezünk, amelyek valóban az állótőke-beruházást, a fogyasztást (I. és II. osztályt) stb. tartalmazzák, és ezek negyedévi mozgását felrajzoljuk, akkor az imént közölt ábráinkon látható görbékhez jutunk. Ezek, mint láttuk, az említett elméleti állásponttal össze nem egyeztethető tényeket tükröznek. Mivel tehát a tények alapján nyert kép nagyjából sem olyan, mint az elmélet, „...az elméleti fejtegetésben van a hiba”. Mégpedig ott, hogy a *valóságra Kalecki profitelméletének általános esete érvényes*, és pedig mindig és mindenütt — már tudniillik, *ahol tőkés gazdaság van: állami monopolkapitalizmusra, monopolkapitalizmusra, klasszikus kapitalizmusra, klasszikus típusú válságokra és napjaink tőkés konjunktúraingadozásaira egyaránt*.

¹² Természetesen tudom (és gondolom, e cikk olvasói is tudják), hogy ma már Erdős Tibor nem ezt az álláspontot képviseli. (Lásd [14].) Itt azért idézem, mert ebben látom a beruházás szerepére vonatkozó helytelen álláspont egyik gyökerét. Gondolom, arra is emlékeznek az olvasók, hogy *van* el nem költött profit — a papirosprofit. (Lásd [10].)

¹³ Erdős Tibor e félreértéssel nincs rossz társaságban. Kalecki egy 1956-ban írott, az amerikai gazdaság háború utáni kedvező fejlődését elemző tanulmányában úgy vélte, hogy annak fontos eleme a „big business” által felhalmozásra kerülő tőke végtermékbeli magas hányada ([17] 87—91. l.). Kalecki megfélemlített arról, hogy ez jórészt a lakásvásárlás — vagyis a fogyasztás — megugrásából eredt, hiszen, mint a 2. sz. táblázatban láttuk, a fogyasztói és az állótőke-beruházás aránya éppen 1955-re igen erősen az előbbi javára tolódott el.

¹⁴ Erre maga az eredeti statisztika megadja a lehetőséget, elsősorban a nemzetgazdasági számlarendszer 8.3. sz. táblázata.

A megoldás

A mai tőkés konjunktúraingadozások mechanizmusának valóság-hű magyarázatára törekedve két *adottságból* kell kiindulnunk: 1. napjainkban is „... a profit alakulásától¹⁵ függően kerül a tőkés gazdaság a jó konjunktúra vagy a gazdasági válság állapotába” ([13] 95. l.), és 2. a mai konjunktúraingadozásokban a II. osztály legmozgékonyabb (ha úgy tetszik, ingadozásokra leghajlamosabb) keresletsoportja, a fogyasztói beruházás „vezeti” a gazdaságot válságba, illetve megeléknkülésbe, nem pedig az állótoke-beruházás. Ezt a két adottságot kell a konjunktúraingadozások magyarázatának összeegyeztetnie ahhoz, hogy valóság-hű legyen. Erre a $P = I + F_i + X + D + T_m$ összefüggés nyújt lehetőséget, mert ennek alapján belátható, hogy P mozgása nem szükségszerűen tapad I -nek, még kevésbé csupán I egyik elemének, az állótoke-beruházásnak (a másik a készletváltozás, emlékszünk rá: $I = \dot{ATB} + KV$) változásaihoz, még akkor sem, ha F_i változásait — rugalmatlan volta miatt — elhanyagoljuk.

A valósághoz való hűség kedvéért itt álljunk meg egy pillanatra! A mai amerikai gazdaságban a Pn nettó profitnak meglepően nagy hányadát teszi ki F_i ; 1978-ban például 56 százalékát, míg az állótoke-beruházás csak 31-et ([8] 165. l. alapján számítva). Emellett, mivel nemcsak a Fordok és a Rockefellerek, hanem számtalan kisvállalkozó jövedelmét is magában foglalja, nem is annyira rugalmatlan, mint azt az elmélet feltételezi. Különösen nem igaz ez a fogyasztói beruházásra fordított részre.

A lényegre térve: a papirosprofit elemeinek, a kormányzati deficitnek, a külkereskedelmi többletnek és a bérből élők túlköltekezésének a változásai (amelyek éppen a konjunktúraingadozások fordulópontjai körül a leg-erőteljesebbek) teszik lehetővé — és megmagyarázhatóvá —, hogy a profit mozgása jelentősen elszakadhat az állótoke-beruházásától.

Ennek egyik legszembeötlőbb — még az évi adatokban is megmutatózó — esetét az amerikai gazdaságban éppen 1975-ben tapasztalhattuk. Ebben az évben, amely a válság mélypontjának és a fordulatnak az éve volt, a bruttó *profit* volumene 3 mrd dollárral *nőtt*, miközben az *állótoke-beruházás* több mint 30 mrd-dal *esett*. Ezt azonban túlkompenzálta a papirosprofit 50 mrd-os emelkedése, amiben a döntő szerepet az előző évi kormányzati többletnek (az adócsökkentés következményeként) hatalmas deficitbe való átcsapása játszotta. Ez utóbbi egyedül közel 50 mrd-dal növelte a profitot az előző évhez képest ([8] 165. l.).

Tisztázandó még, hogyan függ össze a fogyasztói beruházás előreszaladása az állótoke-beruházáshoz képest a profit és az állótoke-beruházás mozgásának egymástól való elszakadásával. Az összefüggés a fogyasztói beruházás és a T_m profitösszetevő alakulása közötti szoros kapcsolatban ölt testet. A fogyasztói beruházás anyagi tartalma tartós fogyasztási cikkek és lakások (családi házak) megvásárlása. Közismert, hogy ez általában hitelbe — részlet-, illetve jelzáloghitel felvételével — történik. Következésképpen a fogyasztói beruházás fellendülése együtt jár azzal, hogy a bérből élők sok hitelt vesznek fel, adósságuk nő, *jövedelmüknél többet költenek*: a T_m

¹⁵ Meg kell jegyezni, hogy véleményem szerint sem a marxista, sem a polgári közgazdasági irodalomban nincsen meggyőzően eldöntve az a kérdés, hogy vajon a tőkések magatartását és ezen keresztül a konjunktúraalakulást közvetlenül a profit tömege, rátája, vagy hányada „vezéri”-e. E rövid tanulmányban ezzel a kérdéssel nem kívánok foglalkozni.

profitforrásként szerepel. Amikor a fogyasztói beruházások visszaesnek, ezzel ellenkező irányú folyamat megy végbe. Ennek megfelelően T_m értéke is csökken, sőt a túlköltekezés megtakarításba csaphat át. Ez történt például 1974-ben és 1975-ben is. T_m csökkenése vagy éppenséggel negatívvá válása viszont profitsökkentő hatású.

Amikor tehát a válságot közvetlenül megelőzően, illetve a válság kibontakozása idején a fogyasztói beruházás csökken, ez egyúttal a T_m profitsökkentő hatású változásával jár együtt. E folyamat a profit növekedésének lassulásához, megállásához, majd csökkenésbe való átfordulásához vezet — anélkül, hogy feltételezné az állóőke-beruházások csökkenését. Amikor a fogyasztói beruházás újból növekedni kezd, ez a T_m változásának profitnövelő jeleget ad. A profit hanyatlása lassul, megáll, majd növekedésének ad helyt — megint csak anélkül, hogy ehhez szükség volna az állóőke (beruházásnövekedés formáját öltő) közreműködésére.

Éppen így zajlottak le a folyamatok a háború utáni amerikai visszaesésekben. Példaként hadd hozzam fel ismét az 1974—1975-ös válságot! Láttuk (6. sz. ábra), hogy a fogyasztói beruházás már 1973-ban negyedévről negyedévre csökkent, s ez még kifejezettebbé vált 1974-ben. Az év során a nettó reálprofit stagnált, 1974 első három negyedévében pedig már határozottan csökkent ([8] 368. l.), noha az állóőke-beruházás érezhető csökkenése csak 1974 harmadik negyedében kezdődött. 1975-ben a fogyasztói beruházás már fellendülőben volt, a nettó reálprofit szinte negyedévről negyedévre nőtt (uo.), noha az állóőke-beruházás csak 1976 elején kezdett igazából emelkedni.

Ami pedig a profitalakulás és a fogyasztói beruházás közötti láncszemet illeti: a bérből élők túlköltekezésének volumene az 1972. évi 15,1 mrd dollárról 1973-ra 6,3 mrd-ra csökkent, 1974-ben pedig már 6,8 mrd-os megtakarításba csapott át ([8] 165. l.), vagyis 8,8, illetve 13,1 mrd-dal csökkentette a reálprofitot. 1975 második felében viszont a bérből élők megtakarítása csökkenni kezdett, ami profitnövelő hatású volt.

A fogyasztói beruházás, illetve az állóőke-beruházás konjunktúramechanizmusbeli szerepének helyes megvilágítása nem vezet ahhoz, hogy a régi fétis helyébe egy új kerüljön. Annál is kevésbé, mert a fogyasztói beruházást nyilvánítani a válság, illetve a megélénkülés mechanizmusa végső, döntő hordozójának ellentmondana a tényeknek. Nem lehet valamilyen végső ok, mert noha a fogyasztói beruházás alakulásának van egy (többé-kevésbé ciklikus) mozgása, ugyanakkor közismert, hogy — a hitellel való szoros összefüggése miatt — határozottan befolyásolható gazdaságpolitikai, mindenekelőtt monetáris politikai eszközökkel. Hatnak reá költségvetés-politikai intézkedések is, ha azok érzékenyen érintik a bérből élők elkölthető jövedelmét. Ilyen volt például az 1975. évi adócsökkentés.

A válság érlelődésének kibontakozásának időszakában, illetve a megélénkülés feltételeinek megteremtése során a fogyasztói beruházás, illetve — azt tükrözően — a bérből élők túlköltekezésében (megtakarításában) végbemenő változás nem az egyetlen és mennyiségileg nem is feltétlenül a legnagyobb forrása a profitot ilyenkor befolyásoló kedvezőtlen, illetve kedvező hatásnak. Jelentős a kormányzati deficit változásából eredő profitsökkentő, illetve -növelő hatás is. Az utóbbinak egy kiemelkedő példáját már említettem. (Lásd a 262. lapon.) De van szerepe a kormányzati deficitnek a visszaesés előidézésében is. Hogy ismét az 1974—1975-ös válság elő-

estéjét, 1973-at említsem; ebben az évben nemcsak a bérből élők túlköltekezésének mérséklődése csökkentette a profitot, hanem — a túlfűtött gazdaság lehűtését célzó restriktív költségvetési politikát tükrözve — a kormányzati egyenleg alakulása (a többlet emelkedése) is: kereken 10 mrd (1972-es) dollárral.

Az Egyesült Államokban a háború utáni időszakban érvényesülő konjunktúramechanizmus újszerű sajátossága tehát röviden a következőképpen fogalmazható meg: noha a konjunktúraromlás elmélyülését eredményező kumulatív folyamatban, úgyszintén a fellendülés kibontakozásában ma is érdemes az állótőke-beruházás alakulása, a visszaesés, illetve a megélénkülés feltételét képező profitsökkenés, illetve -növekedés létrejöttében mind időben, mind mennyiségileg a fogyasztói beruházás (az azt tükröző T_m profitösszetevő) és a III. osztály alakulásával kapcsolataiban álló kormányzati egyenleg (a D profitösszetevő) mozgása a meghatározó.

Említést érdemel még — s feltehetően örömet szerez azoknak, akik a korábban említett (lásd a 15. lábjegyzetet) profitmutatók közül elsősorban a profitráta mozgásának tulajdonítanak nagy szerepet a konjunktúra alakulásában —, hogy ilyen mechanizmus mellett a visszaesést megelőzően, illetve a megélénküléskor a profitráta gyorsabban esik, illetve emelkedik, mint ha e folyamatokat az állótőke-beruházás megfelelő irányú mozgása vezetné be. Mégpedig azért, mert képletében a nevezőben szereplő állótőke-állomány még erőteljesen nő, amikor a számláló már csökken, viszont még csak igen lassu ütemben nő, amikor a számláló már határozottan növekedésnek indult.

Hivatkozások

- [1] A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. (Írták: Bertóti László és Erdős Tibor) Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [2] A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Tankönyv programozott változatban. (Írták: Gacsályi István, Láng János, Szabó Katalin és Szamarsz J. Oresztész.) Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [3] Bródy András: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [4] Eichner, A. S.: Macrodynamics of the American Economy. A Post-Keynesian Text. Center for Economic and Anthropogenic Research, 1980. szeptember.
- [5] Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- [6] Erdős Péter: A klasszikus típusú válságok elméletéről. Magyar Tudomány, 1979. 11. sz.
- [7] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [8] Erdős Péter—Molnár Ferenc: Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. (Ár-, profit- és konjunktúraelmélet a tények próbakövéen.) Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete. 1980.
- [9] Erdős Péter—Molnár Ferenc: Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának becslésére az Egyesült Államok statisztikai adatai alapján. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz.
- [10] Erdős Péter—Molnár Ferenc: Profit és papirosprofit. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz.
- [11] Erdős Tibor: A mai tőkés újratermelés ciklikusságáról. Közgazdasági Szemle, 1968. 4. sz.
- [12] Erdős Tibor: A válságmechanizmus új vonásai. Vezetéstudomány, 1980. 1. sz.
- [13] Erdős Tibor: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [14] Erdős Tibor: Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.
- [15] Frisch, R.: A közgazdasági elmélet új irányzata. A közgazdaságtan mint tapasztalati tudomány. Lásd Ragnar Frisch: Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

- [16] *Hansen, A. H.*: Útmutató Keyneshez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [17] *Kalecki, M.*: The Economic Situation in the United States as Compared with the Pre-War Period. Lásd *Kalecki, M.*: The Last Phase in the Transformation of Capitalism. Monthly Review Press, New York, London, 1972.
- [18] *Kalecki, M.*: A tőkés gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [19] *Katona, G.*: Behavioral Economics. Challenge, 1978. szeptember—október.
- [20] *Katona, G.—Strumpel, B.*: Consumer Investment Versus Business Investment. Challenge, 1976. január-február.
- [21] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [22] *Kornai János*: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [23] *Marx, K.*: A tőke. II. kötet. Marx—Engels Művei, 24. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- [24] *Molnár Ferenc*: Az 1974—1975-ös amerikai gazdasági válság és néhány tanulsága. Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz.
- [25] *Molnár Ferenc*: Ciklikus-e a mai tőkés újratermelés? Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz.
- [26] *Molnár Ferenc*: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- [27] *Molnár Ferenc*: Szakaszság és ciklikusság az Egyesült Államok gazdasági fejlődésében. A „Gazdasági fejlődés és tervezés” című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [28] *Molnár Ferenc*: The New Rhythm of the American Economy. Acta Oeconomica. 1974. 12. kötet. 2. sz.
- [29] *Samuelson, P. A.*: Economics. McGraw-Hill, New York, etc. 1967.
- [30] *Samuelson, P. A.*: Economics. McGraw-Hill, Kogakusha, Tokyo. 1976.
- [31] *Samuelson, P. A.*: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [32] *Schumpeter, J. A.*: History of Economic Analysis. Allen and Unwin, London, 1954.
- [33] There are none so blind... Citibank Monthly Economic Letter, 1977. augusztus.

MAGYARI BECK ISTVÁN:

AZ ÚJ SZÜLETÉSE

(Az alkotó munka szervezése)

A szerző az alkotó gondolkodás, az alkotó munka pszichológiai elméleteit helyezi vizsgálódása középpontjába. Műve a problémamegoldás folyamatára vonatkozó pszichológiai elméleteket tartalmazza, függetlenül attól, hogy a problémamegoldás ismert dolgok újrafelfedezéséhez vagy kreatív újdonságokhoz vezet-e. A könyv bizonyos mértékig bevezető az alkotó munka közelebbi tanulmányozásába a szervezéseméleti szakembereknek.

Kb. 170 l., füzve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Gazdasági növekedés és átlagprofitráta

Növekedési ütem és átlagprofitráta

„Tőkeigényesség és átlagprofitráta” című cikkemben [1] bizonyítottam: a termelés tőkeigényességének változása csak átmenetileg téríti el a profitrátát a kiinduló színvonalától. A tőkeigényesség emelkedése — ha nem a gazdasági visszaesés miatt következik be — az átlagprofitrátát átmenetileg emeli, a tőkeigényesség csökkenése pedig — ha nem a termelésnek a fellendülés időszakában bekövetkező emelkedésére vezethető vissza — az átlagprofitrátát átmenetileg mérsékli. Az átlagprofitráta azonban — a tőkeigényesség megváltozása után — újból kiinduló színvonala felé törekszik, sőt, ha újabb változás a termelés tőkeigényességében nem következik be, akkor a profitráta végül is eredeti kiinduló színvonalán fog megállapodni. Itt az egyszerűség kedvéért még azzal a feltételezéssel is éltünk, hogy a termelés tőkeigényessége korábban hosszú időn át változatlan volt.

Mitől függ azonban a profitrátának ez a kiinduló színvonala, vagyis milyen nagyság felé tendál hosszú távon az átlagprofitráta? Egyelőre az úgynevezett *tiszta*, leegyszerűsített modell feltételezéseivel igazodunk, és eltekintünk a tőkésosztály személyes fogyasztásától is. Ezért a profitráta nagyságát a $\Delta c/C$ tört értéke határozza meg. (Azaz a profitráta nem függ az f nagyságától, továbbá a költségvetés és a külkereskedelem egyenlegétől, valamint a bérből élők megtakarításaitól.)

Kiindulópontul a „Tőkeigényesség és átlagprofitráta” című cikk fejtegetései szolgálnak. Ott bebizonyítottuk, hogy az átlagprofitráta színvonala *végül is* közömbös a termelés tőkeigényességének alakulásával szemben: a termelés tőkeigényessége egy hosszú időszak végén háromszor akkora, mint az elején, a profitráta a periódus végén mégis ugyanakkora, mint amekkora kezdetben volt. Vagyis a profitráta nagyságát *hosszú időszokban* nem magyarázhatjuk a tőkeigényességgel. Ezért ha a profitráta kiinduló és a tőkeigényesség megváltozása után ismét elért színvonalát meg akarjuk érteni, tehát ha azt vizsgáljuk, hogy mi határozza meg a profitráta nagyságát *hosszú időszokban*, akkor a legjobb *változatlan tőkeigényességet* feltételezni. Ezzel máris kimondtuk: a $\Delta c/C$ érték, vagyis a profitráta magassága hosszú időszakban a *termelés növekedési üteméhez* igazodik, akkora, amekkora a termelés növekedési üteme. A magyarázat a következő.

Ha a termelés tőkeigényessége változatlan, a termelés 1 százalékos növekedéséhez a lekötött állótőke 1 százalékos növelése szükséges. (Legyen egyelőre a lekötött tőke itt is teljes egészében állótőke, ugyanúgy, mint az [1] cikkben feltételeztük.) Ha a tőkenövekmény, a Δc mértéke ettől eltérő

volna, a termelés tőkeigényessége nem maradhatna változatlan. Ezért az átlagos profitráta, ami most a Δc aránya C -hez képest, akkora, amekkora a termelés — és a lekötött állótőkék — növekedési üteme. (Az állótőkék értékelésekor is ugyanazokkal a feltételezésekkel élek, mint a korábban már említett cikkemben [1]). A gazdasági növekedés 1 százalékos üteme tehát — változatlan tőkeigényesség mellett — a Δc -nek C -hez képest 1 százalékos, 10 százalékos növekedési üteme pedig 10 százalékos arányát feltételezi. Az említett cikk 1. és 2. sz. modelljében a Δc aránya C -hez képest (a 2. sz. modellben csak a kiinduló és a befejező évben) éppen azért volt 10 százalékos, mert a gazdasági növekedés ütemét 10 százalékosnak vettük. A 10 százalékos Δc pedig — mert eltekintünk f -től, és elhanyagoljuk a társadalmi szinten valóban nagyon kis értékű (esetleg negatív előjelű*) lekötött V -t — 10 százalékos profitrátát jelent. Azaz az átlagos profitráta függ a gazdasági növekedés ütemétől: az említett 2. sz. modellben az átlagprofitráta induló értékét és azt a nagyságot, amelyet a profitráta a vizsgált folyamat végén újból elért, a termelés növekedési üteme szabja meg. Az a következtetés tehát, hogy az átlagprofitráta magassága hosszabb időszakban nem függhet a termelés tőkeigényességének nagyságától, *impliciten annak bizonyítását is jelenti*, hogy — az adott feltételezésekkel — a profitrátát a gazdasági növekedés üteme szabja meg.

Vajon nem fordított az összefüggés? Háttha a profitrátától függ a növekedés üteme? A válasz nagyon egyszerű: a gazdasági növekedés ütemét mélyebb összefüggések határozzák meg, az nem vezethető le a profitráta színvonalából. A növekedés ütemét hosszabb időszakban a társadalmi-gazdasági körülmények által meghatározott műszaki fejlődési ütem és a munkaerő létszámának növekedése szabja meg, nem pedig a profitráta. Ha a kettő között összefüggés van, akkor alapjában véve a profitráta lehet a meghatározott.

A fenti gondolat ilyen formában is felmerül: ha magas a profitráta, ez a tény fokozza a beruházási kedvet. A beruházások aránya emiatt nagyobb lesz, ami gyorsítja a növekedést. A növekvő profitráta tehát gyorsuló növekedést eredményez. Ez a gondolat azonban a feje tetejére állítja az összefüggéseket, és számos kérdést tisztázatlanul hagy.

a) Nem világítja meg, miért magas vagy alacsony a beruházásokra ösztönző profitráta, és ha ez megnövekszik, milyen okokból növekszik.

b) Semmit sem mond arról, hogy a megemelkedő profitráta a gazdasági növekedésnek a profitráta növekedésével azonos mértékű gyorsulását eredményezi-e, és mekkora lesz a növekedés üteme, ha a profitráta megnő.

c) A gazdasági növekedés folyamatában érvényesülő összefüggések éppen azt bizonyítják, hogy a beruházások arányának megemelkedése — ha meghaladja a műszaki fejlődés és a létszámnövekedés által megkívánt mértéket — a termelés növekedését a lekötött tőkékhez képest *lassúbb ütemben* és csak *átmenetileg* gyorsítja fel. (Ennek részletes bizonyítása itt nem adható meg, mert ez meghaladná a cikk témáját és terjedelmi kereteit.)

d) A beruházásoknak ez a felgyorsítása a c) pontban foglaltak értelmében megemeli a termelés tőkeigényességét, ez pedig lényegében azokat a folyamatokat indítja el, amelyekről a „Tőkeigényesség és átlagprofitráta” című cikkben

* Azokon a területeken, ahol a forgótőke megtérülési ideje nagyon rövid — esetleg néhány nap vagy két hét — a vállalatok az árbevételben előbb megkapják a később fizetendő bér ellenértékét. Ha ezen terület súlya elég nagy, makroszinten a lekötött v esetleg negatív előjelű lehet.

is szó esett. Ennek a végkövetkeztetése az volt, hogy a profitráta hosszú távú mozgását nem magyarázza meg a termelés tőkeigényességének a változása, és azoknak a tényezőknek a működése sem, amelyek a termelés tőkeigényességét megváltoztatják. A valóságos gazdasági összefüggések éppen azt bizonyítják, hogy bármekkorák is a beruházások, és bármekkorá a termelés tőkeigényessége, az átlagos profitráta *végül is* a mélyebb tényezők által meghatározott gazdasági növekedési ütemhez igazodik.

Ez a gondolat nem új. A növekedés üteme, valamint a profitráta közötti összefüggést számos nyugati, főként az úgynevezett aranykori növekedési út szabályszerűségeivel foglalkozó szerző s több szocialista, köztük magyar közgazdász is felismerte, és sok helyen publikálta. Sajnálatos, hogy erről egyetemi politikai gazdaságtan tananyagaink mindeddig nem tettek említést: a profitráta alakulását kizárólag a tőke értékösszetételének alakulásával, továbbá a forgótőke megtérülési idejének és az értéktöbbletrátának a változásaival igyekeznek megmagyarázni anélkül, hogy a profitrátának a növekedési ütemmel való kapcsolatát megmutatnák. Íme, néhány idézet azoktól a szerzőktől, akik a profitrátának a növekedési ütemtől való függését hangsúlyozzák:

Joan Robinson így ír: „... amikor a profitok 100 százalékát megtakarítják (vagyis akkora a profit, amekkora a nettó beruházás — E. T.) a profitráta a növekedés ütemével egyenlő, és a növekedés ütemét a népszerű-növekedés, valamint a műszaki haladás alapvető tényezői határozzák meg” ([2] 398. l.). Robinson asszony hozzáteszi, hogy a profitráta és a növekedési ütem egyenlő értékéről csak az úgynevezett aranykori növekedési út feltételezésével helyes beszélni. Ekkor azonban számos előfeltételezéssel kell élni, egyebek között azzal, hogy a vállalkozók a gazdaság potenciális növekedési ütemével megegyező mértékben halmoznak fel, s a tőke/termelés hányados változatlan. Az aranykori növekedés feltételezéseitől eltérő növekedés esetén természetesen a növekedési ütem és a profitráta nem felelnek meg egymásnak. Mi is pontosan erről beszélünk: *ha* a tőkeigényesség *változatlan*, *ha* a felhalmozás aránya *igazodik* a gazdaság növekedési potenciáljához, a profitráta mindig akkora, amekkora a — potenciális — növekedési ráta.

M. Kalecki ezt írja: „Egyenletes növekedés esetén mind a folyó beruházások, mind a tőkeállomány ugyanolyan, állandó ütemben növekednek. Ha ráadásul azt feltételezzük... , hogy a profitok és a termelés hosszú időszakban változatlan arányúak a beruházáshoz képest,¹ ... ebből az következik, hogy a beruházás, a profitok, a termelés és a tőke hosszú időszakban mind ugyanabban az ütemben nőnek. Így a profitráta és a termelés tőkéhez viszonyított aránya hosszú időszakban stabil marad.” Ha a növekedést ösztönző erők gyengülnek, „... a gazdasági növekedés folyamata lassulni fog. A tőke lassuló ütemben fog felhalmozódni, vagy más szavakkal, a nettó beruházások aránya a tőkéhez képest csökkenni fog. Abból a feltételezésből, hogy a profitok... hosszú időszakban arányosan változnak a beruházásokkal, az következik, hogy a profitráta... csökkenni fog. Így a lelassított növekedésnek messzemenő visszahatásai vannak a

¹ Itt Kalecki eltekint a tőkés személyes fogyasztás rugalmatlanságától, feltételezi a költségvetés és a külkereskedelem egyensúlyát, valamint azt, hogy a munkások nem takarítanak meg.

tőkés gazdaságra: a fejlődési ütem lelassulása csökkenő profitrátával társul” ([3] 155—156. l.).

A magyar közgazdasági irodalomban lényegében hasonló kérdéssel foglalkozik Szakolczai György, amikor az eszközarányos nyereség optimális értékét igyekszik meghatározni. Kimondja, hogy bizonyos egyszerűsítő felvetések mellett — például a volumenhozadék állandó, a fogyasztás és a beruházás növekedési üteme megegyezik a termelésével, állandó a termelés tőkeigényessége — az eszközarányos nyereség optimális értéke megegyezik a termelés növekedési ütemével. Ennek alapján tartja levonhatónak azt a következtetést, hogy „...ha a növekedési ütem mintegy 5—6 százalékos, akkor egy többszatornás ipari termelői ártípusban 5—6 százalék *körülínek kell lennie az átlagos eszközarányos nyereségnek*” [4]. Szakolczai ugyanebben a cikkben sok szerző cikkéből és tanulmányából vett idézetekkel bizonyítja: a hazai közgazdák mind közelebb kerülnek ahhoz a felfogáshoz, hogy az eszközarányos nyereséget végül is a gazdasági növekedés üteme szabályozza.

A magyar szerzők közül Tenner György megkísérelte a marxista közgazdaságtan elméleti rendszerébe beépíteni azt az összefüggést, hogy a profitráta színvonala függ a gazdasági növekedés ütemétől. Kandidátusi értekezésében (miután feltételezte, hogy a termelés tőkeigényessége változatlan) egyebek közt azt vizsgálja, hogy mi a kapcsolat a felhalmozás üteme — a felhalmozásnak a lekötött tőkékhez viszonyított aránya —, a növekedés üteme és a profitráta között. Az összefüggést az $n = \frac{Y/L - W/L}{K/L}$ képlet

alján tárgyalja, ahol n a felhalmozás ütemét, Y a nemzeti jövedelmet, W a reálbéreket, K a lekötött tőkét, L pedig a munkáslétszámot jelenti. „A felhalmozás ütemét kifejező tört számlálója az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az egy főre jutó reálbér különbsége, illetve... az egy főre jutó reálbér feletti többlet... Az értéktöbblet azért válhat — teljes egészében — a felhalmozás forrásává, mert — mint feltételeztük — a tőkéseknek nincs fogyasztásuk... A tört nevezőjében az egy főre jutó tőkeállomány szerepel... Nyilvánvaló, hogy a hányados... a profitráta egy sajátos kifejezése. Ha tehát a marxi kifejezéseket használjuk, kimondhatjuk, hogy a felhalmozás üteme és a profitráta (feltéve, hogy a tőkéseknek nincs fogyasztásuk) azonos” ([5] 32—33. l.). Ez pedig — ha a tőke/termelés hányados változatlan — azt jelenti, hogy a gazdasági növekedés üteme és az átlagprofitráta is azonos.

Vegyük észre: egyik szerző sem állítja, hogy a valóságban a profitráta *mindig* megegyezik a növekedés ütemével. A növekedési ütem és a profitráta csak bizonyos — az aranykori növekedés állapotának megfelelő — feltételezések esetén egyenlők egymással. Feltehetően mindegyik szerző erre gondol: *kivételesen véletlen* eset, hogy egy *adott időpontban* az átlagprofitráta és a növekedés üteme *éppen azonos* nagyságúak. (Még akkor is, ha nincs tőkés fogyasztás.)

Nem is állíthatnának mást. Mi sem mondjuk, hogy a profitráta és a növekedés üteme *mindig* egyenlő egymással. Az [1] cikkben bemutatott 2. sz. modelltől éppen ez derült ki: a termelés tőkeigényességének növekedése miatt a beruházások kezdetben gyorsabban növekednek mind a lekötött tőkékhez, mind a termelés növekedési üteméhez képest, ráadásul a nettó beruházásoknak a lekötött tőkékhez viszonyított aránya akár 30

éven át is meghaladhatja a termelés növekedési ütemét. Ezért a profitráta — ugyanilyen időszakot véve alapul — még akkor is jelentősen nagyobb lehet a növekedés üteménél, ha eltekintünk a tőkésosztály személyes fogyasztásától. Megfordítva, ha a termelés tőkeigényessége csökken, a nettó beruházások átmenetileg lassabban nőnek a termeléshez és a lekötött tőkékhez viszonyítva, arányuk pedig a lekötött tőkékhez képest jó ideig elmarad a növekedés üteme mögött. Ekkor a profitráta — eltekintve a tőkés személyes fogyasztástól — alacsonyabb, mint a növekedés üteme. A „Tőkeigényesség és átlagprofitráta” című cikkben jelentős részben lényegében erről volt szó: *a nem aranykori úton a profitráta és a növekedés üteme eltér egymástól.*

Az eddig idézett szerzők közül Szakolczai György a kérdésnek ezt a vonatkozását is hangsúlyozza, sőt körülbelül arra a következtetésre jutott, mint amire én jutottam a „Tőkeigényesség és átlagprofitráta” című cikkemben. A következőt írja: „...ha a beruházás növekedési üteme meghaladja a termelését” — tehát ha az aranykori növekedés feltételei nem teljesülnek — „akkor az eszközarányos nyereség értékének inkább meg kell haladnia a termelés növekedési ütemét, és meg kell közelítenie, vagy el kell érnie az eszközállomány növekedési ütemét, nem pedig elmaradnia a termelés növekedési ütemétől” ([4] 577. l.).

Az említett szerzők mindegyikének véleményéből azonban az is következik, hogy a *valóságban* a növekedés ütemének emelkedése vagy csökkenése kiváltja a profitráta emelkedésének vagy csökkenésének *irányzatát*, és hogy a gazdasági növekedés *átlagos* üteme a profitráta magasságának nagyon fontos meghatározó tényezője *a valóságban is*, elsősorban *hosszú időszakban*. Így az *átlagos profitráta igenis függ a növekedés ütemétől*.

Annak a felismerésnek, hogy a profitráta színvonala függ a gazdasági növekedés ütemének nagyságától, több vonatkozásban is nagy jelentősége van. A kapitalizmus kialakulását a gazdasági fejlődés jelentős felgyorsulása kísérte: ez akkor a profitráta növekedésének irányában hatott. Vagyis a kapitalizmus kialakulása idején a profitráta két okból is emelkedhetett: a termelés tőkeigényességének növekedése miatt átmenetileg, és a növekedés gyorsulása miatt addig, amíg a növekedési ütem emelkedő irányzatú volt. A profitráta hosszú időszakos mozgása szempontjából sem érdektelen a növekedési ütem alakulása. Ha a kapitalizmus kialakulása *után* a növekedési ütem csökkent, az a profitráta süllyedő irányzatát válthatta ki. Más kérdés, hogy a növekedés üteme hosszú időszakban valóban süllyedő irányzatú volt-e. A nyersanyag- és energiahelyzettel, valamint a környezetvédelemmel kapcsolatosan gyakran hangoztatott tétel: a fejlett tőkésországokban a gazdasági növekedés ütemét csökkenteni kell, nem a mennyiségi növekedésre, hanem a minőségi, szerkezeti átalakulásra kell helyezni a súlyt. A „zéró növekedés” elmélete a növekedés megállításával is számol. Nagy kérdés, hogy a kapitalizmus hogyan reagálna a növekedés lelassítására, mi lenne a távlati hatása a profitráta *lényeges és tartós* süllyedésének, megvalósítható-e egyáltalán a „zéró növekedés”.

Az ütem és az átlagprofitráta kapcsolatának az áralakulás szempontjából is jelentősége van. Ha az ütem nő, és emiatt a profitráta emelkedik, akkor — ha változatlan tőkeigényességet feltételezünk — az árrésnek arányát tekintve is nőnie kell: a nagyobb profitráta változatlan tőkeigényesség esetén feltételezi, hogy az ár az áruk önköltségét átlagosan nagyobb száza-

lékkal haladja meg. Növekvő tőkeigényesség mellett az árrés még jobban tágulna. Azaz — az egyéb tényezőket adottnak véve — a növekedési ütem gyorsulása vagy lassulása az árrés tágulását vagy szűkülését feltételezi. A bérek aránya a nemzeti jövedelemhez képest csökken — adott tőkeigényesség esetén — akkor, ha a növekedési ütem gyorsul, és növekszik akkor, ha a növekedés dinamikája csökken. Mindez a legszorosabb összefüggésben van azzal a tétellel, hogy a profitráta a növekedési ütem függvénye.

A profitráta és a növekedési ütem összefüggésével kapcsolatban még egy érdekes megállapítást tehetünk. Gyorsabb növekedés mellett a profitráta azért nagyobb, mert ilyenkor a nettó beruházás (a felhalmozás) aránya a lekötött tőkék értékéhez képest nagyobb. Ez adott tőkeigényesség esetén a nemzeti jövedelem nagyobb hányadát emészti fel: gyorsabb növekedés mellett a felhalmozási ráta nagyobb, a személyes fogyasztás aránya kisebb, ezért alacsonyabb a v aránya is a nemzeti jövedelemen belül. Ez azonban azt jelenti, hogy gyorsabb növekedés esetén — a V kisebb aránya miatt — a tőke értékösszetétele nagyobb. (Ha a v aránya kisebb a nemzeti jövedelemen belül, a lekötött V aránya is kisebb lehet C -hez képest.) Megállapítható: ha a gazdasági növekedés üteme gyorsul, akkor — egyéb feltételeket adottnak véve — a tőke értékösszetétele *növekvő irányzatú!* A gazdasági növekedés gyorsulása tehát egyszerre vezet a *profitráta növekedésére* és a tőke értékösszetételének emelkedésére. Ha a tőke értékösszetétele azért nő, mert a *gazdasági növekedés gyorsul*, akkor a profitráta éppen a tőke értékösszetételének *emelkedésével* együtt *növekvő irányzatú*, és nem a *csökkenése* mellett. Ilyenkor a tőke magas értékösszetétele *magas profitrátát* feltételez, *nem pedig alacsonyát!* A politikai gazdaságtan tanfolyamokon — mindenfajta oktatási formában — ennek az ellenkezőjét tanítják: azt, hogy a tőke értékösszetételének növekedése a profitráta csökkenésére vezet, és hogy a tőke magas értékösszetétele alacsony profitrátát feltételez. A tévedés onnan ered, hogy a profitráta mozgását nem az újratermelési összefüggésekkel együtt tárgyalják. Nem mutatják meg, hogy a növekedés dinamikája, valamint a tőkeigényesség változása milyen hatást gyakorol a profitrátára és az érték-többletrátára. Az egymással szorosan összefüggő tényezők változását elszakítják egymástól, és állandóan összezavarják a makro- és a mikrogazdasági összefüggéseket.

Ez utóbbi hibával magyarázható, hogy a hagyományos marxista elmélet szerint az állandó tőke elemeivel való takarékoskodás a profitrátát növeli, illetve a profitráta süllyedését mérsékli. Valójában ez a takarékoskodás nem azt jelenti, hogy a meglévő lekötött tőke egy részét kidobják — ekkor valóban nőne a profitráta —, hanem azt, hogy a meglévőt jobban kihasználják, ezért — viszonylag — kisebb lehet a felhalmozás. Ha f -nek a profitra gyakorolt hatásától eltekintünk, a felhalmozás arányának csökkenése az átlagprofitrátát *kezdetben csökkenti*, hosszú időszakban pedig — mikor a lekötött tőkeérték a viszonylag alacsonyabb felhalmozás értékéhez igazodik — *változatlanul hagyja*. Ha viszont az *egy* vállalat takarékoskodik az állandó tőkével, akkor *a vállalat* profitrátája valóban növekedhet. Az *egy* vállalat realizált profitja akkor is a korábbi ütemben nőhet, ha a felhalmozási tevékenysége lelassul: árbevétele nem csökken csak azért, mert a felhalmozási kiadásai mérséklődnek. A mérsékeltebb felhalmozás nyomán a *lassabban* növekvő saját lekötött tőke változatlan

dinamikájú profitnövekedés mellett emelkedő *vállalati* profitrátát eredményez.

Az eddig vizsgált összefüggések alapján úgy tűnhet, hogy a profitráta hosszú időszakban ténylegesen a növekedés üteme felé *tendál*, illetve a tőkeigényesség folytonos változása miatt a növekedés üteme *körül* ingadozik. A profitráta valóban ingadozik — nemcsak a tőkeigényesség változásai miatt —, de nem a növekedés ütemének megfelelő nagyság körül, hanem annál *lényegesen magasabb színvonalon*. A profitráta a valóságban mindig magasabb, mint a gazdasági növekedés üteme. Ez már a profitráta f/C komponensével magyarázható.

A tőkések személyes fogyasztása és a profitráta

A profitráta akkor ingadozna a gazdasági növekedés ütemének megfelelő színvonal körül, ha értéke csupán a $\Delta c/C$ tört értékétől függne. A profitráta azonban még egyszerűsítő feltevések mellett is $\Delta c/C + f/C$ -vel egyenlő, vagyis a profitráta nagyságát a tőkésosztály személyes fogyasztása is befolyásolja. Makrogazdasági síkon a tőkésvállalatok árbevételeinek a tőkés személyes fogyasztástól függően is meg kell haladniuk az áruk önköltségének színvonalát — amennyi a tőkésosztály személyes fogyasztása, annnyival nagyobb lesz az összes árbevételnek az összes költség feletti többlete —, vagyis az f -nek megfelelően Δc -nél nagyobb lesz a tőkésosztály profitja.²

Ha a Δc a C -hez képest a növekedés ütemének megfelelően 10 százalékos, és a tőkésosztály fogyasztása a C -hez, vagyis a lekötött tőkék értékéhez képest 5 százalékos, az átlagprofitráta 15 százalékos nagyságot ér el. Minél nagyobb a tőkésosztály személyes fogyasztásának aránya a lekötött tőke, illetve a felhalmozás értékéhez képest, annál nagyobb mértékben haladja meg a profitráta ingadozási centruma a növekedés ütemének nagyságát.

„Ha a profitból fogyasztanak is, a profitráta az aranykorban egy adott növekedési ráta esetén annál magasabb, minél nagyobb a profitnak az a hányada, amelyet elfogyasztanak. Minél kevésbé takarékosak a kapitalis-

² A tiszta modellben — vagyis ha a költségvetéstől és a külkereskedelemtől eltekintünk, ha a bérből élők nem takarítanak meg semmit, és nem is költenek többet bérüknél — a tőkésosztály profitja csakis $\Delta c + f$ összegű lehet, ennél nem lehet sem nagyobb, sem kisebb. Nem lehet nagyobb, mert ekkor a tőkésosztálynak és semmilyen más osztálynak, csoportnak, szervnek nem létezhetnek a $\Delta c + f$ összegben felül olyan vásárlásai, amelyek a tőkésvállalatok árbevételét a költségek fölé emelnék. Nem tekinthető a profit részének a marxi újratermelési sémákban szereplő m_p , vagyis az új munkások bérezésére fordított kiadás *sem*, azaz nem helyes a számított profitot m_p értékkel növelni. Ha az új munkások bérét kifizetik, az nemcsak kiadás és árbevétel, hanem költség is a vállalatok számára, tehát ez nem növelheti a profitot.

Ha m_p -t még nem fizették ki, akkor emiatt *még nincs* kiadás, de bevétel sem a vállalatok számára, vagyis a bevételek a költségeket így is csak $\Delta c + f$ összeggel haladhatják meg. Persze elképzelhető, hogy a tőkésosztály az új munkások vásárlási szándékaira is gondolva fogyasztási cikkeket tartalékol, vagyis ilyen megfontolásból is növeli az árukészleteket. Ez a készletképzés azonban nem választható el a forgalom általános növelését biztosító készletképzéstől, és csak nagyon kicsi arányt érhet el: nem lehet több a nemzeti jövedelem 2-3 ezrelékénél, és *eleve benne van* a Δc -ben, mert az *mindenfajta felhalmozást* — mindenfajta készletképzést is — magában foglal. Mindenképpen hiba tehát az m_p -t profitként külön feltüntetni, mert ez annyi, mint ugyanazt a készletnövelést kétszer számításba venni.

ták, annál nagyobb az a profitráta, amelynél a megtakarítás rátája az elkövetkező növekedési ütemnek megfelel. Adott takarékoság mellett a profit szükségelt rátaja annál nagyobb, minél magasabb a növekedés üteme” ([3] 398. l.).

„Mint hogy a profitok a nettó beruházást meghaladják, nem az a helyzet, hogy a profitráta zavartalan körülmények között egyenlő a gazdaság növekedési ütemével. Általában jelentősen magasabb annál” ([3] 255. l.).

A tőkések személyes fogyasztása — amellet, hogy a profitráta színvonalának egyik fontos meghatározó tényezője — szerepet játszik a profitráta alakulásában is. A tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlan változása — vagyis a nemzeti jövedelemnél lassúbb növekedése — a profitrátát süllyedő irányzatúvá teszi. (Változatlan tőkeigényesség mellett a termelés a lekötött tőkével azonos ütemben nő, így a rugalmatlan tőkés fogyasztás mind a termeléshez, mind a tőkéhez képest lassabban emelkedik: f/C -nek süllyedő irányzatúnak kell lennie.) Ha a gazdasági növekedés üteme állandó, a $\Delta c/C$ érték *hosszú időszokban* változatlan nagyságú, mert a tőkeigényesség változása értékének csupán átmeneti megváltozását idézi elő. Változatlan $\Delta c/C$ és csökkenő f/C együttesen süllyedő $\Delta c/C + f/C$ értéket, vagyis profitrátát eredményez. A profitráta azonban süllyedése során soha sem csökken a gazdasági növekedés ütemének színvonalára, mert az f mindig pozitív érték. A profitráta süllyedésének mértéke — változatlan növekedési ütemet és változatlan tőkeigényességet feltételezve — attól függ, hogy mennyire rugalmatlan a tőkések személyes fogyasztása. Erdős Péter a profitráta süllyedését — nagyon helyesen — nem a tőke értékösszetételének növekedéséből, hanem f -nek, a tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlan növekedéséből vezette le. Molnár Ferencsel közösen írott [6] cikkükben feltételezték a tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlanságát, és az ebből következő eredmények jól egybevágtak a gazdaság egyéb mutatóival. A tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlanságával Kalecki is számolt: a kapitalisták személyes fogyasztásának nagyságát a következő egyenlettel írta le ([3] 53. l.):

$$C_t = qP_{t-\lambda} + A,$$

ahol C_t a tőkés személyes fogyasztása a t -edik évben, q egynél lényegesen kisebb pozitív szám, A rövidebb időszakban konstans és P -nél lényegesen kisebb, de a hosszabb időszakos változásoknak már alávetett szám. A $qP_{t-\lambda}$ azt fejezi ki, hogy a tőkések fogyasztása csak λ év késéssel reagál a realizált profit növekedésére. Ebben csak a *késés* fejeződik ki, ettől még a személyes fogyasztás növekedési üteme hosszabb időszakban megegyezhet a termelés és a profit növekedési ütemével. A rugalmatlanságot hosszabb időközben A konstans okozza, miatta nő a tőkés személyes fogyasztás lassabban, mint a termelés és a profit. Kalecki óvatos, mert nála *igen hosszú időszakban* A konstans is változik, bár nem írja, mennyivel. Mindenesetre — ha a fogyasztásnak van egy A konstanstól függő tényezője, és nem valószínű, hogy az *hosszú időszakban* a termeléssel és a profittal egyenlő ütemben nő — a tőkés fogyasztás *valamennyire* rugalmatlan lehet. Ebben az esetben a profitráta csökkenése bekövetkezik, de az — adott növekedési ütem esetén — csak *szerény mértékű*. Mégis, a rugalmatlan tőkés fogyasztással a profitráta süllyedő irányzata bizonyítható — ugyanígy a növekedési ütem esetlegesen

csökkenő irányzatával —, *nem bizonyítható viszont a tőke értékösszetételének emelkedésével!*³

A profitráta hosszú időszakos süllyedésének azonban — ha az a tőkések személyes fogyasztásának rugalmatlanságából következik — nem lehet nagy jelentősége! Nem állíthat korlátot sem a felhalmozás, sem a növekedés elé, hiszen éppen a felhalmozás és a tőkések fogyasztásának alakulásából *kiindulva* lehet megérteni a profitráta hosszú időszakos mozgását. A profitráta hosszú időszakos süllyedése okozat, nem pedig ok. Az alig észlelhető süllyedő tendencia nem okozhat növekedési zavarokat. Fordított az összefüggés: süllyed a profitráta, *ha a növekedési zavarok sokasodnak!* Külön kérdés az, hogy a nyersanyag- és energiaellátás zavarai vagy a környezetvédelmi és egyéb tényezők következtében csökkenő növekedési ütem miatt süllyedő profitráta milyen nehézségeket okoz. Ez újonnan felmerülő probléma, és alapos vizsgálatot érdemel. Ugyancsak fontos kérdéseket vet fel a profitráta *közép- és rövid távú hullámzása!*

A profitráta alakulását közép- és rövid távon meghatározó tényezők

A közép- és rövid táv viszonylagos fogalmak, a vizsgált összefüggésektől függ, milyen alapon húzzuk meg közöttük a határt. Itt középtávnak a klasszikus újratermelési ciklus időtartamánál hosszabb, de 30 évnél rövidebb időszakot, rövid távnak 10 évnél kevesebb évet veszek. Az [1] cikkemben bemutatott 2. sz. modellben vizsgált 30 év éppen befér a középtávba. Amennyiben ott a 30 éves periódust megelőző és követő időre is céloztam, már hosszú távról beszéltem. A modellben tehát a tőkeigényesség változásának középtávon bekövetkező hatását vizsgáltam.

Kiderült: középtávon a termelés tőkeigényességének változása a profitrátát nagyon jelentősen befolyásolja. (A tőkeigényességnek a klasszikus ciklikus mozgástól *független* változásáról volt szó.) Természetesen az intervallum jelentősen függ attól, hogy a tőkeigényesség növekedése — vagy csökkenése — mennyi ideig tart, s hogy az állótőkék élettartama milyen hosszú. A tőkés gazdaságra — mert itt a gazdasági döntések nagyon fontos vezérlő eleme a profitra való törekvés — kedvező hatású, ha a profitráta *érezhetően* növekszik, és kedvezőtlen, ha a profitráta *jelentősen* csökken. A tőkeigényesség növekvő irányzata sokáig együtt járhat nemcsak a profitráta növekedésével vagy viszonylag magasabb színvonalával, hanem a piac kedvező alakulásával, az árak emelkedő irányzatával és természetesen a nagyobb arányú beruházási tevékenységgel. A tőkeigényesség csökkenése idején minden fordítva van. Röviden: a tőkeigényesség változásainak megszemlélő hatásai vannak, lényeges szerepük lehet a gazdasági élet hullámzá-

³ Egyetemi oktatói körökben sikertelen kísérletet tettek annak bizonyítására, hogy a tőke értékösszetételének növekedése az átlagos profitráta süllyedésére vezet. Úgy „bizonyították”, hogy miközben a tőkések személyes fogyasztását rugalmatlannak vették, növelték a tőke értékösszetételét, és ennek megfelelően alakították a tőkés felhalmozást. A *tőkések fogyasztásával megnövelt profitot*, vagyis a $\Delta c + f$ -et állították szembe a lekötött tőkével. Természetesen a tőke értékösszetételének növekedését a profitráta csökkenése *kísérte*, és azt hitték, hogy a csökkenést az értékösszetétel növekedése *okozta*. Nem vették észre: ha a mindenkori f -et levonják a mindenkori profitból — vagyis ha eltékinenek a rugalmatlan tőkés fogyasztástól —, akkor a profitráta náluk sem esik a kiinduló színvonal alá, bármilyen hosszú időszakos folyamatot vizsgálnak is.

sában, a klasszikus ciklikus mozgáson időben *túlmutató* hullámzásokhoz járulhatnak hozzá. Nem zárható ki, hogy az úgynevezett hosszú hullámok kibontakozásában lényeges szerepet játszanak.

A beruházások ciklikus, 10 évnél rövidebb periódusban lezajló hullámzása már rövid időszakos mozgásnak tekinthető. Ez már nem az *eddig tárgyalt* tőkeigényesség-változásnak alávetett mozgás. A beruházás vagy a felhalmozás, ezen belül a nettó beruházás akkor is ingadozna, ha a termelés tőkeigényessége hosszabb időszakban változatlan maradna. A beruházásoknak a *konjunkturális ingadozásoktól függő alakulásáról* van szó! Tapasztalati tény, hogy a beruházásokra nem az egyenletes növekedés jellemző, emelkedő trendjük visszaeséseken és viszonylag gyorsabb emelkedéseken keresztül tör utat magának. Ennek megfelelően a beruházások — ezeken belül a nettó beruházások — aránya a lekötött tőkék értékéhez képest hol csökken, hol pedig emelkedik. Emiatt a profitráta felváltva csökken és növekszik, nő a konjunktúrában, és esik a válságban — vagy ha válság nincs is, a gazdasági élet lanyhulása idején.

A beruházásokkal együtt a termelés is ingadozik, a klasszikus ciklusban meredeken emelkedhet vagy eshet. A termelés ingadozásához képest viszont a lekötött tőkék értéke csak sokkal *kisebb* mértékben hullámzik — ez természetes, mert a lekötött állótőkeérték *stock* nagyság —, enélkül a profitráta ciklikus hullámzását meg sem lehet érteni. A beruházások, valamint a termelés erőteljes s ugyanakkor a lekötött tőkeérték igen mérsékelt ingadozása nagyon fontos dolog: ez az oka egyebek között annak is, hogy a profitráta *ciklikus mozgásának* háttérében a tőke/termelés hányadosnak, valamint a tőke értékösszetételének *merőben más mozgása* figyelhető meg, mint amit a profitráta közép- és hosszú távú mozgásában tapasztalhatunk!

A válságban a termelés csökken, de a termelésben lekötött tőke a legrosszabb esetben is csupán az amortizációnak a bruttó beruházást meghaladó értékével csökkenhet: *a számított tőke/termelés hányados nő*. Ugyanakkor csökken a bruttó beruházás, még gyorsabban a felhalmozás összege. A profitrátának is esnie kell, hiszen a $\text{profit} = \Delta c + f$. Miközben a profitráta csökken, a számítható tőke/termelés hányados nő: *alacsony profitráta* figyelhető meg *magas tőke/termelés hányados* mellett. A válság mélypontjától kezdve a termelés és a beruházások gyorsan nőnek, míg a lekötött tőkeérték ehhez képest lassabban nő, hiszen az mindig *sok év* beruházásának eredménye. A profitráta a megélénkülés és a fellendülés idején emelkedik, és ezzel együtt a számítható tőke/termelés hányados esik: *magas profitráta* alakul ki *alacsony tőke/termelés hányados* mellett!

A ciklikus hullámzás közben a tőke *értékösszetételének* hullámzásával is számolhatunk! A V erőteljesen ingadozik, miközben a ciklus szakaszai változtatják egymást. Válságban a reálbérek esnek, így a V gyorsan csökkenhet. A szükségképpen *lassan* csökkenő értékű *lekötött tőkét* ($C-t$) a gyorsan csökkenő V -hez viszonyítva, *növekvő tőkeérték-összetétellel* van dolgunk. *Válságban* tehát a *profitráta süllyedését a tőkeérték-összetétel emelkedése kíséri!* Jó konjunktúrában a termelés gyorsan, a reálbérek viszonylag gyorsan növekednek. Mivel a lekötött tőkeérték — lévén *stock* nagyság — csak lassan emelkedhet, a V növekedése a lekötött tőke értéknövekedésének ütemét meghaladhatja: *a profitráta növekedését a tőkeérték-összetétel csökkenése kísérik.* Tehát: magas profitráta alakulhat ki alacsony tőkeérték-összetétel, és alacsony profitráta magas tőkeérték-összetétel mellett!

Mind ez azonban csak a *ciklikus* mozgással, a termelés és a beruházások rövid időszakos hullámzásával összefüggésben igaz!

Egészen más a helyzet közép- és hosszú táv esetében! Akkor tehát, amikor a tőkeérték-összetétel, valamint a profitráta kapcsolatáról van szó, mindig nagyon fontos tisztázni, hogy az összefüggéseket milyen időszakban és mivel kapcsolatban vizsgáljuk — a konjunkturális ingadozásokkal együtt, vagy éppen azoktól elvonatkoztatva. Az átlagos profitráta *hosszú időszakos* süllyedő tendenciája esetén a tőkeérték-összetétel és a tőkeigényesség ciklikus hullámzása teljesen érdektelen, mert ezek a profitráta rövid időszakos hullámzásához kapcsolódnak. A profitráta — hosszú időszakban — akkor csökkenő tendenciájú, ha a termelés növekedési üteme *csökken*, és a tőkésosztály személyes fogyasztása rugalmatlan. A profitrátát és annak időbeli alakulását az *újratermelési összefüggésekkel, a gazdasági növekedés folyamataival együtt lehet megérteni!*

A profitráta rövid időszakos mozgása azonban csak akkor érthető meg maradéktalanul, ha a „tiszta modell” feltételezéseit feloldjuk, vagyis figyelembe vesszük, hogy az állami költségvetés rendszerint deficités vagy szufficités, a külkereskedelmi mérleg zárulhat aktívummal vagy passzívummal, és a bérből élők költsége sem egyenlő évről évre az adott évben kifizetett bérekkel, mert vagy megtakarítanak a bérukból, vagy többet költenek a bérek és fizetések összegénél.

A következőkből kell kiindulnunk: mivel a költségvetés és a külkereskedelem egyenlege, valamint a bérből élők megtakarítása befolyásolja a realizált profit nagyságát, ezek hatást gyakorolnak a profitráta alakulására is, elsősorban *rövid időszakban*. A profitráta miattuk is eltér — felfelé vagy lefelé — a hosszú távú növekedési ütem és az f/C összege által megszabott színvonalról. Az állami költségvetésnek lehet anticiklikus mozgása: válságban deficitessé, a konjunktúrában szufficitessé válhat. Ezért a költségvetés a válságban mérsékli a profitráta esését, a konjunktúrában pedig visszatarthatja a profitráta emelkedését. Lehet azonban a költségvetés a ciklikus hullámzástól teljesen függetlenül is deficités, ezért ilyenkor is növelheti a profitrátát, annak megfelelően, hogy a hiány milyen arányú a lekötött tőkékhez képest. Lényeges dolog, hogy *rövid időszakban* a költségvetés rendszerint nem kiegyenlített. A mai viszonyok között a válságból való kilábalás nem is érthető meg a költségvetési deficitnek a makroszintű profitra és profitrátára gyakorolt növelő hatása nélkül. A nagyarányú hiány azonban nem tartható hosszabb időszakban. (A nagyarányú többlet sem.) Ezért *minél hosszabb időszakot veszünk*, a költségvetésnek a profitrátára gyakorolt hatása *annál kevésbé jelentős!*

Egyes országokban — vagyis nem a tőkés világgazdaság egészében — a külkereskedelmi mérleg többlete vagy hiánya nagyarányú, sőt egy-egy országban viszonylag tartós is lehet. Ezért a külkereskedelmi mérleg aktívuma a profitrátát esetenként erőteljesen növelheti, a passzívuma pedig nagymértékben csökkentheti. A realizált profitrátának például Szaúd-Arábiában egészen biztosan döntő fontosságú meghatározó tényezője a külkereskedelmi mérleg többlete. A nagyarányú külkereskedelmimérleg-egyenleg azonban még egyes országokban sem tartható nagyon sokáig, az egész tőkés világban pedig — ha csak tőkésországok vannak — az aktívumok és a passzívumok kiegyenlítik egymást. A tőkésországok túlnyomó többsége számára igaz az, hogy a külkereskedelmi mérleg egyenlege elsősorban rövid

időszakban befolyásolja a profitrátát, hosszú időszakot tekintve csaknem mindenütt jelentéktelen módosulást okoz e mutató alakulásában. A tőkés világgazdaság *egészében* pedig a külkereskedelmi mérleg egyenlege még rövid időszakban sem okozhat változást.

Hasonló megállapítást tehetünk a bérből élők megtakarításával vagy túlköltekezésével kapcsolatban. A bérből élők megtakarítása a profitrátát csökkenti, túlköltekezése — például vásárlásaiknak fogyasztói hitelek felvétele útján történő növelése — a profitrátát növeli. Időben azonban ezek kiegyenlítődhetnek, a bérből élők sok évi költekezése nagyon közel eshet a sok évi bérhoz.

Mindent összevetve, a profitráta színvonala és alakulása a hosszú, közép- és rövid távot is figyelembe véve, a következőképpen határozható meg: a tőkésosztály személyes fogyasztásának, f -nek mindig van valamekkora százalékos aránya a lekötött tőkék értékéhez képest. Legyen az f rugalmatlan, nőjön egy vizsgált hosszú időszakban valamivel lassabban, mint ahogyan a termelés és a lekötött tőkék értéke növekszik. Ekkor f százalékos aránya a lekötött tőkék értékéhez képest valamelyest süllyedő irányzatú. Lehet, hogy a vizsgált periódus elején még 5,5 százalékos volt, az időszak végén pedig csak 5 százalékos. Ha az f aránya egyenletesen süllyed — tegyük fel, hogy valóban ez történik —, akkor azt egy koordinátarendszerben így ábrázolhatjuk: a függőleges tengelyen vegyük fel az f százalékos arányát a lekötött tőkéhez képest, a vízszintes tengely legyen az időtengely. Ha az f rugalmatlanul növekszik, akkor — eltekintve a termelés tőkeigényességének változásaitól — a tőkés személyes fogyasztás arányát egy, a vízszintes tengelyhez felülről egyenletesen és kismértékbe közeledő egyenessel ábrázolhatjuk.

Legyen — az egyszerűség kedvéért — valamilyen hosszú időszakra jellemző növekedési ütem adott, pontosabban, ne legyen sem növekvő, sem süllyedő irányzata. Legyen az ütem 10 százalékos. (A rövid időszakos növekedési ütem természetesen változik, mert ez alá van vetve a konjunkturális ingadozásoknak.) Ezt a hosszú távú átlagos növekedési ütemet is a függőleges tengelyen ábrázoljuk oly módon, hogy annak értékét rámérjük az f arányát kifejező, már felrajzolt enyhén lejtő egyenesre, így — a 10 százalékos értéknek megfelelően — magasabban futó, de ugyancsak enyhén lejtő egyenest kapunk. (Ennek értéke az időszak elején 15,5 százalékos, végén 15 százalékos.) Ez az újabb egyenes nem más, mint a tényleges profitráta hosszú távú mozgásának *trendje*. A tényleges profitráta azonban ettől a trendtől rendszerint felfelé vagy lefelé eltér. A profitráta tényleges alakulását kifejező *görbe* a magasabban futó egyenest — a trendvonalat — hol felülről lefelé, hol alulról felfelé metszi. A profitráta hullámozása a következő okokból adódik: *a)* A termelés tőkeigényessége növekedhet vagy csökkenhet, így a beruházási hányad emelkedhet vagy eshet, ezért középtávon a tényleges profitráta görbéje mozgása közben a trendvonalat meghaladhatja, elmaradhat tőle, eközben szelheti azt. *b)* A beruházási hányad ciklikus okokból is ingadozhat, ezért a profitráta görbéje ciklikus okokból is a trendvonal alá süllyedhet, vagy e vonal fölé emelkedhet. Amikor a tőkeigényesség növekszik, és a gazdaság fellendülőben van, a beruházási hányad nagyon erőteljesen nő, a tényleges profitráta görbéje jelentősen meghaladja a trendvonalat. A tőkeigényesség csökkenése és egyúttal dekonjunktúra idején fordított a helyzet. *c)* A költségvetés és a külkereskedelem egyenlegének,

valamint a bérből élők hol pozitív, hol negatív megtakarításának megfelelően vagy pozitív, vagy negatív előjelű papirosprofit realizálódik, ez a tőkésosztály profitját és profitrátáját vagy növeli, vagy csökkenti. A tényleges profitráta alakulását kifejező görbe emiatt is a profitráta hosszú távú alakulását kifejező trendvonal fölé emelkedhet, vagy az alá csökkenhet. Azonban *valamennyi* imént említett rövid és középtávon ható tényezőnek olyan a természete, hogy a profitrátát a trendvonalról *csak átmenetileg téríti el*: mind az átmeneti eltérés, mind a trendvonalhoz való visszatérés, az azon való ellenkező irányú túlszaladás, majd az ismételt visszatérés törvényszerű. Ezért az említett trendvonal a *profitráta mozgási centrumának*, sőt *vonzásközpontjának* tekinthető. Így a trendvonal magasságának, a vízszintes tengelytől való eltéréseinek meghatározói — tehát a gazdasági növekedés hosszú távra jellemző üteme, plusz az f -nek a C -hez viszonyított ugyancsak trendszerűen alakuló százalékos aránya — egyúttal a *süllyedő irányzatú átlagos profitráta meghatározói!* Ha ezt a profitrátát — vagyis nem a tényleges profitrátát — p -vel jelöljük, a hosszú periódusra jellemző gazdasági növekedés ütemét r -rel, a tőkés személyes fogyasztásnak a lekötött tőkéhez viszonyított — trendszerűen — alakuló százalékos arányát k -val, akkor $p = r + k$. Ha k rugalmatlan tőkés fogyasztást fejez ki, akkor p értéke *időről időre más*, az idő múlásával *csökken*. Még jobban csökken, ha a növekedés üteme is csökkenő *irányzatú*. A p körül ingadozik p' — legyen ez a tényleges profitráta —, ezért p' mozgási irányát akkor érthetjük meg, ha belátjuk, hogy a profitráta *végül is $r + k$ -hoz*, vagyis a növekedési ütem és a tőkés személyes fogyasztás százalékos, a lekötött tőkéhez viszonyított trendszerű értékéhez igazodik.

Néhány megjegyzés

A hagyományos tárgyalási mód alapján az sem érthető meg, hogy a forgótőke megtérülési ideje és ennek változása milyen hatással van az átlagprofitrátára. Ha a forgótőke megtérülési ideje nő, a profitráta nem feltétlenül csökken. Megfordítva: nem biztos, hogy a forgótőke megtérülési idejének rövidülése — és így a megtérülési szám emelkedése — növeli a profitrátát. Sőt ha a profitrátát csak mint a Δc C -hez képesti arányát kezeljük, a megtérülési idő változása *hosszú időszakban* biztosan nem befolyásolja az átlagprofitráta színvonalát. Rövid időszakban módosítja ugyan, de ellenkező irányban, mint ahogyan a hagyományos elmélet alapján várnánk. A forgótőke megtérülési számának növekedése, azaz megtérülési idejének csökkenése a forgótőke hatékonyságának növekedését tükrözi. Éppen ezért — egyéb feltételeket adottnak véve — a forgótőke megtérülési idejének csökkenése esetén ugyanolyan ütemű termelésnövekedést kisebb arányú készletnöveléssel lehet biztosítani, mint korábban, a hatékonyságnövekedés megindulása előtt. Ezért a Δc — amely magában foglalja a forgótőkére, például az anyagkészletekre fordított felhalmozást is — lassabban növekszik, mint a C , vagyis az összes lekötött tőke, amely a készletekben lekötött tőkét is tartalmazza. Mindaddig, amíg a C nem alkalmazkodik a kisebb forgótőke-igényességhez — ez a forgótőke esetében elég hamar megtörténik —, a profitráta az induló szinthez képest alacsonyabb lesz. Paradox módon — makrogazdasági síkon — éppen a forgótőke megtérü-

lésének lassulása váltja ki (átmenetileg) a profitráta emelkedését, a megtérülés gyorsulása pedig a profitráta csökkenését. Itt is ez derül ki: gyakran mások az összefüggések makro-, mint mikro gazdasági síkon.

Ha valamely ország sokezer vállalatából kiemelünk egyetlen vállalatot, a helyzet a következő: számára társadalmilag adott az áraknak az önköltség feletti többlete. (Most eltekintünk a forgótőke forgási sebességének az árak önköltségére gyakorolt hatásától.) Ha nála növekedni kezd a forgótőke megtérülésének sebessége, akkor — a számára adott árrés mellett — időegység alatt több profitot és nagyobb profitrátát tud elérni. Ha mindegyik vállalatnál nőne a forgótőke forgási sebessége, vagyis növekedne a forgótőke-hatékonyság, akkor a forgótőkére irányuló felhalmozás mérséklődése miatt az árrés csökkenne, és a realizált profitráta átmenetileg esne, de idővel újból az eredeti színvonalhoz igazodna. (Mert a lekötött tőkék értéke is igazodna a gyorsabb forgási sebességhez.) Ha az f -et is bekapcsoljuk a vizsgálatba — amelynek az aránya a lekötött tőkéhez viszonyítva nem mérséklődik csak azért, mert a forgótőke forgási sebessége nő —, akkor a C értékének a nagyobb forgótőke-hatékonysághoz való fokozatos alkalmazkodása után a profitráta emelkedhet. Mégsem biztos, hogy a profitráta emelkedik: idővel az f aránya is csökken a termeléshez képest, hiszen az f rugalmatlanul változó nagyság. Sőt az f csökkenésének aránya még nagyobb mértékű is lehet, mint ahogyan a forgótőke hatékonysága nő. Könnyen lehetséges, hogy hosszú időszakban a forgási sebesség *esetleges* növekedésének *mértéke* elmarad az f rugalmatlansága mögött, ezért a profitráta csökkenése is bekövetkezhet. Lényeges tehát a következő: a forgási sebesség esetleges csökkenéséből nem következtethetünk a profitráta süllyedő tendenciájára! Ha a profitráta süllyed, a növekedés *ütemének csökkenése* és a tőkés *személyes fogyasztás rugalmatlan* változása miatt süllyed.

Az imént tárgyalt összefüggésből kiderül: az állandó tőke forgó részének bekapcsolása nem hoz új elemet a profitráta mozgásába. Itt is erről van szó: a tőkeigénység növekedése a Δc értékét a C -hez képest (most a Δc tartalmazza a készletképzést, a C pedig a készleteket is) átmenetileg növeli, vagyis a profitrátát átmenetileg emeli. Hosszú időszakban a $\Delta c/C$ arány ekkor is a növekedési ütemhez igazodik; a termelés *változatlan forgótőkeigénysége* esetén a készleteknek is a növekedési ütemmel egyező ütemben kell emelkedniük. Ha például a növekedési ütem évi 4 százalékos, a készletekben lekötött forgótőkét évi 4 százalékkal kell növelni. (Ez természetesen a végtermékhez képest egészen más százaléku értéket ad. Ha az évi végterméknek 25 százalékát éri el a készletekben lekötött tőke, akkor a készletnövelés a végtermékérték [4 · 0,25] 1 százalékát teszi ki. Nagyjából ennyi az Egyesült Államokban — több év átlagában — a készletnövelés százalékos aránya a végtermékhez viszonyítva.)

Az állami költségvetés és a külkereskedelem vizsgálatakor nem volt szó az átlagos profitráta nagyságára gyakorolt *közvetett* hatásokról. Csak azt hangsúlyoztam: a költségvetés és a külkereskedelem *egyenlege* lényegesen befolyásolja az átlagprofitrátát — főként rövid időszakban. Mind az állam gazdasági tevékenysége, mind a külkereskedelem hatást gyakorol a termelés átlagos évi növekedési ütemére: miattuk a gazdasági növekedés tartósan is gyorsabb *lehet*. Emiatt magasabb átlagprofitráta alululhat ki. Ezt a hatást tulajdonképpen számításba vesszük akkor, amikor a profitrátát a növekedés ütemétől tesszük függővé, a gyorsabb növekedési ütem az átlag-

profitráta arányosan magasabb ingadozási centrumát feltételezi. Nem lehet azonban megmondani, hogy a termelés átlagos növekedési ütemét mennyire emeli meg az állami költségvetés — és általában az állam egész gazdasági tevékenysége —, továbbá a külkereskedelem, a nemzetközi munkamegosztás stb. Lemérhető viszont a költségvetés és a külkereskedelem *közvetlen* hatása a profitrátára, mert kimutatható a költségvetés és a külkereskedelem egyenlege. A közvetett, a profitráta színvonalát hosszabb időszakban is befolyásoló hatás azonban csak valószínűsíthető, számszerűen soha ki nem mutatható.

Hivatkozások

- [1] Erdős Tibor: Tőkeigényesség és átlagprofitráta. Közgazdasági Szemle, 1980. 9. sz.
- [2] Robinson, J.: The Accumulation of Capital. McMillan Ltd, London, 1956.
- [3] Kalecki, M.: Theory of Economic Dynamics. George Allen and Unwin Ltd. London.
- [4] Szokolozai György: Az eszközarányos nyereség. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
- [5] Tenner György: Adalékok a marxista újratermelési elmülethez. Kandidátusi értekezés. 1975.
- [6] Erdős Péter—Molnár Ferenc: Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának a becslésére az Egyesült Államok statisztikai adatai alapján. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz.

IVAN PERLAKI:

INNOVÁCIÓ ÉS SZERVEZÉS

A jelenlegi tudományos-technikai fejlődés korában rendkívüli mértékben megnövekedett az új termékek, új termelési és szervezési eljárások — egyszóval innovációk — bevezetésének jelentősége. Különösen érvényes ez azoknak az országoknak az esetében, amelyek már kimerítették hagyományos, extenzív erőforrásaikat, s további fejlődésüket csak meglévő erőforrásaik újszerű kombinációi révén — új termelési és szervezési megoldások bevezetésével — tudják biztosítani. A könyv ezeknek az új szervezeti megoldásoknak az elterjesztéséhez kíván hozzájárulni. Az elméleti összefüggések tisztázása után gyakorló feladatok találhatók a kötetben.

212. l., fűzve 29,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje

Köztudott, hogy Magyarországon a népgazdaság beruházásainak összege évről évre erősen ingadozik. A beruházások 20—30 éves idősoraira rápillantva, kézenfekvő a következtetés, hogy a beruházások évenkénti ingadozása nem lehet véletlenszerű. A hosszú távú trendtől való eltérések ugyanis szabályos szinusz-hullámhoz hasonlóan alakulnak. Más szóval Magyarországon is beszélhetünk beruházási ciklusokról.

A magyar közgazdasági irodalomban nem ismeretlen téma a beruházások ciklikussága. Bródy András úttörő megfigyeléseit [3], majd Soós Károly Attila [11], Tarján Tamás és Tényi György [12] munkáit követően Bauer Tamás [2] szinte mindent leírt és feldolgozott, ami a témáról leírható.

E cikk sem cáfolni nem kívánja az eddigi munkákban kikristályosodott — lényegében egységes — véleményt a ciklusok okairól, sem pedig lényegesen új elméleti megállapításokra nem törekszik. A Bauer-féle „gazdaságpolitikai” ciklusmagyarázatot igyekszik modellszerű logikai rendszerbe foglalni, majd a modell paramétereit tényadatok alapján számszerűsíteni. A modell felállításához inspirációt adott Lackó Mária [9] hasonló jellegű tanulmánya.

A modell

Három feltevésből következtetünk a ciklusok létezésére. Ezek a következők:

1. A beruházási kereslet ingadozásait a belföldi kínálat nem tudja rugalmasan követni. Ha a beruházás „sok”, akkor ez a kereslet és a kínálat közötti feszültséghez vezet. E feszültség a fogyasztás csökkentésével vagy importtal mérsékelhető. Nálunk meglehetősen tipikus módszer a beruházási többletkereslet fedezésére az import fokozása. Így közvetlen kapcsolat alakul ki a beruházások és a külkereskedelmi mérleg között. Alacsony beruházási színvonal mellett mérlegünk aktívabb vagy kevésbé passzív, sok beruházás mellett a mérleg passzívabbá válik.

2. A beruházások *hosszú távú* alakulását tervező-gazdaságirányító szerveinknek a fogyasztás és a felhalmozás arányára vonatkozó hosszú távú stratégiája határozza meg. *Rövid távon* azonban a beruházási politika függ a népgazdaságban mutatkozó pillanatnyi keresleti-kínálati feszültségektől, elsősorban a külkereskedelmi mérleg helyzetétől. Minél kedvezőbb a mérleg helyzetünk, annál több beruházást „engedhetünk meg magunknak”, és for-

dítva. Látszólag értelmetlenül finomítás e feltevésen annak hangsúlyozása, hogy a beruházási politika az éppen aktuális feszültségektől függ (nem pedig az előre meglátott, várható jövőbeli feszültségektől), a ciklusok kialakulása szempontjából azonban ez a finomítás alapvető.

3. A gazdaságpolitika kialakítása és a gazdaságpolitika eredményekben való megmutatkozása között *idő telik el*. Az első két feltevessel ellentétben, ez a kijelentés némi magyarázatot igényel.

Tegyük fel, hogy egy adott évben valamilyen okból a kívántnál kedvezőtlenebb a külkereskedelmi mérleg, és a gazdaságirányító szervek a beruházások visszafogásával szeretnék a helyzeten javítani. Erre a kérdéses évben már alig van lehetőség, hiszen a beruházásokról gyakorlatilag már korábban döntést hoztak, és/vagy folyamatban vannak már, vagy ha még nincsenek is folyamatban, a döntés visszavonására már nincs mód. Egyéb okokból sincs lehetőség a beruházások *azonnali* csökkentésére. Ahhoz ugyanis, hogy az észlelt feszültségek alapján beruházásokat korlátozó döntés szülessen, szintén idő kell. Az adott helyzetet előbb fel kell mérni, meg kell vitatni a tényállást, majd azt, hogy milyen további intézkedések milyen időpontban, milyen módon szülessenek. Az intézkedések általában sokfélék, és különbözőképpen érintik a különféle fajtájú beruházásokat. A vállalati hatáskörbe tartozó beruházásokat *pénzügyi* eszközökkel igyekeznek korlátozni, a vállalati jövedelmek szabályozásával, hitelpolitikával és egyéb intézkedésekkel. A központi döntési körbe tartozó beruházások elsősorban a beruházáskezdések ütemezésével befolyásolhatók, emellett a folyamatban levő beruházások kivitelezésének gyorsítása, lassítása is lehetséges. Mindezen intézkedéseknek van egy közös tulajdonságuk: addig, amíg ténylegesen megmutatkozik beruházáscsökkentő hatásuk, idő telik el. A vállalati beruházások saját pénzügyi forrásai nem az adott év, hanem az előző évek jövedelmeitől függenek, a hitelek odaítélése és igénybevétele között is idő telik el, a beruházások megkezdése és megvalósulása között szintén.

Annak bemutatására, hogy e három feltevés hogyan vezet beruházási ciklusokhoz, fogalmazzuk meg a feltevéseket függvények formájában:

A gazdaságpolitikai magatartás függvénye:

$$B_t = b(M_{t-k}), \quad (1)$$

ahol M_{t-k} — a külkereskedelmi mérleg egyenlege a $t-k$ -edik évben,

B_t — a beruházások a t -edik évben.

A feszültség kialakulásának függvénye:

$$M_t = m(B_t), \quad (2)$$

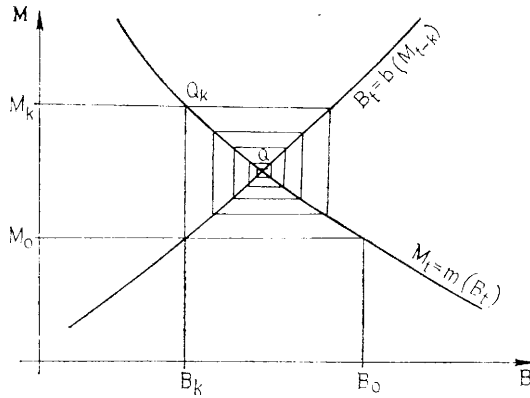
ahol M_t — a külkereskedelmi mérleg egyenlege a t -edik évben.

Feltevéseink szerint az (1) egyenletben B az M -nek növekvő, a (2) egyenletben M a B -nek csökkenő függvénye. Így a függvények a következő lapon levő ábra szerint ábrázolhatók.

A feszültségfüggvény görbéjén helyezkednek el a beruházási és a külkereskedelmi mérleg lehetséges kombinációi. A két görbe metszéspontja az egyensúlyi kombináció, vagyis az a lehetséges kombináció, amelyet a gazdaságpolitika kívánatosnak, elfogadhatónak tart (például, amely mellett a külkereskedelmi mérleg egyensúlyban van).

Tegyük fel, hogy a külkereskedelmi mérleg egyenlege M_0 . Ez az el-

A beruházások és a külkereskedelmi mérleg összefüggései a modellben

fogadhatónál rosszabb, ezért a politika a beruházások csökkentésével reagál. A magatartásfüggvény szerint k időszak elteltével a beruházások B_k -ra csökkennek. Ez azonban a mérleg M_k -ra javulását eredményezi. Így k idő elteltével a Q_k ponthoz érünk, amivel azonban túllőttünk a célon, és így újra a beruházások növelése kerül napirendre stb.

A két függvény meredekségének feltételezett előjele mellett a beruházás az iteráció során mindenképpen ciklikusan alakul. Attól függően, hogy a görbék meredeksége milyen, a ciklus növekvő, állandó vagy csökkenő amplitúdójú, és ennek megfelelően a beruházás távolodik a Q egyensúlyi ponttól vagy közeledik hozzá.

Könnyen felismerhetjük, hogy a modell formáját tekintve teljesen meg-egyezik a tankönyvekből jól ismert Tinbergen-féle „pókháló-moddellel”. A feszültségfüggvény helyettesíti Tinbergen keresleti függvényét, míg a gazdaságpolitikai magatartás függvénye által leírt viselkedés az árra ké-sséssel reagáló kínálatnak felel meg.

Eddigi gondolatmenetünk alapján belátható, hogy a három említett feltétel megléte szükségszerűen beruházási ciklusokat idéz elő. Azt azonban már nem lehet egyszerű logikai úton eldönteni, hogy ezek a ciklusok csilla-podók, változatlan amplitúdójúak vagy erősödők-e. Erre a függvények para-métereinek ismeretében adhatunk csak választ.

Az empirikus modell

A magyarországi beruházásokat magyarázó függvényeknek az utóbbi 20 évre jellemző paramétereit regressziós egyenletekkel becsültem. A be-csült paraméterek nemcsak a ciklus amplitúdóját, de a hosszát is megadják.

Tudjuk, hogy az előbb vázolt két függvény a beruházások alakulásának nagyon leegyszerűsített modelljét adja. Nyilvánvaló, hogy a beruházások és a külkereskedelmi mérleg nemcsak egymás kölcsönhatásától függenek, hanem számtalan egyéb, ismétlődő vagy egyedi tényező és esemény is be-folyásolja alakulásukat.

A paraméterek becslése során egy lépéssel közelebb lépünk az absztrak-ciótól a valósághoz, amennyiben még néhány tényezővel bővítjük a modellt.

A beruházások magyarázatában szerepet kap a bruttó hazai termék mint a beruházások hosszú távú alakulását meghatározó tényező, míg a külkereskedelmi mérlegre, feltevéseink szerint, lényeges hatást gyakorolnak a külkereskedelmi cserearányok is. Tudjuk, hogy így is sok lényeges magyarázó tényező hiányzik a modelltől. A valóságot több részletében megragadó modell becslése bizonyára megbízhatóbb eredményeket adott volna a ciklust létrehozó összefüggések paramétereire vonatkozóan is, korlátozott céljainknak azonban talán ez az egyszerű modell is megfelel. Célunk ugyanis csak annyi, hogy matematikai-statisztikai eszközökkel igazoljuk: a beruházások alakulásában szerepet játszanak az előbbi modellhez hasonló összefüggések; továbbá megállapítsuk: a modell szerinti ciklus paraméterei (csillapodási együtthatója és periódushossza) olyan nagyságúak-e, hogy magyarázatot adhatnak a beruházások ténylegesen megfigyelt ciklikus alakulására.

Erre a célra a becsült modell akkor is alkalmas, ha számolunk a becsült paraméterek kisebb-nagyobb torzítottságával.

A gazdaságpolitikai magatartás függvényét a következő egyenlettel becsülhetjük:

$$B = -52,7 + 0,018 \cdot \text{MÉRLEG}_{-2} + 0,46 \cdot (\text{GDP} + \text{GDP}_{-1} + \text{GDP}_{-2})/3$$

(9,1) (2,46) (27,9)

A megfigyelési időszak: 1963—1979,

$$R^2 = 0,0991$$

$$DW = 1,654$$

relatív hiba = 3,51 százalék.

B — a népgazdasági beruházások milliárd Ft-ban, 1976. évi változatlan áron,

GDP — a bruttó hazai termék milliárd Ft-ban, 1976. évi változatlan áron,

MÉRLEG — a dollár viszonylatú külkereskedelmi mérleg egyenlege, millió dollárban,

R^2 — az egyenlet szabadságfokával korrigált többszörös korrelációs együttható,

DW — a Durbin—Watson-statisztika,

relatív hiba — a függő változó becslésének szórása az átlaghoz viszonyítva, százalékban.

A változók utáni indexként írt negatív szám a változó késleltetésére utal.

Az együtthatók alatt zárójelben álló szám a becsült együttható és az együttható-becslés szórásának a hányadosa.

Az egyenlet első tagja azt fejezi ki, hogy a külkereskedelmi mérleg feszültségei által indukált intézkedések két év múlva éreztetik hatásukat; a passzív mérleg csökkenti, az aktív mérleg növeli a beruházásokat. A késés hosszának megállapításához a logikai okfejtés nem sok támpontot nyújtana, itt kizárólag a statisztika segített. Az egy-, illetve hároméves késésekkel számított regressziós egyenletekkel szemben egyértelműen a kétéves változat bizonyult matematikai-statisztikai szempontból jobbnak. Ez a két év természetesen átlagos érték. A különféle intézkedések, illetve a különféle beruházások közötti kapcsolatokban mutatkozó késések nyilván szóródnak az

átlag körül. *Kerek* két évet nyilvánvalóan technikai kényszerűségből becsültünk, az évenkénti megfigyelési gyakorlat következményeként.

A második tag a beruházások hosszú távú trendjét magyarázza. Hosszabb távon a beruházásokat nyilván meghatározza a bruttó hazai termék, úgy a források, mint a felhasználás oldaláról. A bruttó hazai termék rövid távú ingadozásait az éves adatok hároméves mozgó átlagolásával küszöböltük ki.

A feszültségfüggvény a következő:

$$MÉRLEG = -2342,1 - 32,6 \cdot B + 1188,0 \cdot CSEREARÁNY + 251,9 \cdot T$$

(4,4) (5,1) (4,3) (3,9)

A megfigyelési időszak: 1963—1979,

$$R^2 = 0,844,$$

$$DW = 2,538,$$

relatív hiba = 60 százalék,

CSEREARÁNY—dollár viszonylatú exportáraink és importáraink hányadosa,

T — idő (természetes számok növekvő sorozata).

Az egyenlet azt fejezi ki, hogy a beruházások importigénye rontja az egyidejű kereskedelmimerleg-egyenleget. A cserearány hatása a mérlegre nyilvánvaló. Sok egyéb tényező is szerepet játszik a mérleg alakulásában, ezeket ebben az egyszerű modellben egy trend képviseli.

A becslés relatív hibája ez esetben nem mond semmit a becsült értékek tényekhez való illeszkedéséről, hiszen a függő változó *O* körül ingadozik, így átlagos értéke — a relatív hiba képletének nevezője — nagyon kicsiny. A függvény jó illeszkedésére az R^2 értéke utal.

Az első egyenlet *MÉRLEG*-változója helyébe a második egyenletet helyettesítve belátható, hogy a rendszerben levő összefüggések következtében a beruházások bármilyen hatásra történő változása két év múlva $0,018 \cdot (-32,6) = -0,59$ -szoros változást idéz elő, vagyis a kilengés ellenkező előjelű lesz, és $0,59$ -szorosra csillapodik. Újabb 2 év elteltével ugyanannak az egységnyi lökésnek a hatása $(-59) \cdot (-0,59) = 0,35$ lesz, vagyis a kilengés újra az eredeti irányba áll, most már $0,35$ -szorosra csökkent amplitúdóval.

Hogyan egyeztethető össze a modell csillapodó ciklusa azzal a tapasztalati ténnyel, hogy a tényleges beruházások ciklikussága semmit sem látszik csökkenni? A magyarázat erre az, hogy a beruházásokat folytonosan érik olyan külső lökések, amelyek újabb és újabb ciklusokat indítanak el, újra és újra felélesztve a korábbi lökések által keltett elhaló hullámokat.*

Ezeket a külső lökéseket modellünkben részben az exogén változók közvetítik (cserearányok, GDP), részben az egyéb, véletlenszerűnek tekintett hatásokat képviselő maradékváltozó.

Az előbbi, két sztochasztikus egyenletből álló ökonometriai modell csak a beruházások nagyon durva összefüggéseit tükrözi. Bár számszerűsíti az elméleti modell paramétereit, korántsem alkalmas az elmélet igazának bizonyítására. Amit a statisztikai összefüggések önmagukban igazolnak, az alig több annál, hogy a beruházások ingadozása általában kétvétenként ellenkező előjelű, vagyis hogy a beruházások ciklikusan ingadoznak. A számszerű

* A gazdasági ciklusok fennmaradásának ilyen elméletéről lásd R. Frisch ([6] 128—136. l.)

eredményekből megtudjuk, hogy ez a ciklikus ingadozás négy év alatt 0,35-szorosára, vagyis évente 0,8-szeresére csillapodik. Igazolt az is, hogy a külkereskedelmi mérleg és a két évvel későbbi beruházások között összefüggés van.

Nincs igazolva viszont az a feltevés, hogy ez a késleltetett reakció valóban a gazdaságpolitika révén valósul meg. Számptalan más, általunk ismert vagy nem ismert tényező ugyanezen számszerű eredményekre vezethetne. Közelebb juthatnánk az elmélet igazolásához, ha olyan egyenletet tudnánk konstruálni, amelyben a gazdaságpolitika explicit módon szerepel.

A továbbiakban egy erre irányuló kísérletemről számolok be.

A gazdaságpolitika modellezése

Nyilvánvaló, hogy a továbblépés a beruházási mechanizmus részletesebb feltárását igényli. E részletezés során azonban hamar kiderül, hogy az 1968 előtti és utáni korszakban alkalmazott gazdaságpolitikai eszközök között olyan nagy a különbség, hogy a teljes eszköztárra vonatkozóan nincsenek a két időszakot egyaránt átfogó statisztikai idősorok. Így vizsgálatunkat kénytelenek vagyunk az 1968 utáni időszakra szűkíteni, sőt — az adatbázis hiányossága miatt — statisztikai megfigyeléseink csak az 1970—1979 közötti évekre vannak.

Ez a korlátozás természetesen már a kiinduláskor kérdésessé teszi matematikai-statisztikai eredményeink bizonyító erejét. Így, még mielőtt remények ébrednének az olvasóban, hogy most már megalapozott útbaigazítást kap az ökonometriai módszerektől, meg kell mondanunk, hogy az elmélet *szilárd bizonyítására*, sajnos, a tanulmány további része sem vállalkozik. Úgy véljük azonban, mégis érdekes legalább azt megvizsgálni, vajon az elmúlt 10 év adatai ellentmondanak-e az elméleti hipotézisnek.

A gazdaságpolitika explicit figyelembevétele érdekében az elméleti modell (1) egyenletét két egyenlettel helyettesítjük. A beruházások és a külkereskedelmi mérleg kapcsolata most egy közvetítő változón, a gazdaságpolitikán keresztül érvényesül. Az elméleti modell így a következőre bővül:

$$G_t = g(M_{t-1}), \quad (1)$$

$$M_t = m(B_t), \quad (2)$$

$$B_t = b(G_{t-1}), \quad (3)$$

ahol G_t a beruházásokat irányító gazdaságpolitika valamilyen számszerű mutatója a t -edik évben.

A gazdaságpolitika i időszakos késéssel reagál a külkereskedelmi mérlegre, a beruházások pedig l időszakos késéssel követik a gazdaságpolitika indikátorát. A modell számszerűsítésének döntő kérdése, hogy sikerül-e a gazdaságpolitikát jól jellemző idősort találnunk.

A gazdaságpolitika érvényesülésének eszközei szempontjából célszerű volt különbséget tenni a központi döntési körbe tartozó beruházások és a vállalati döntésű beruházások között. Az előbbi kategóriában a gazdaságpolitika a létesítmények kivitelezésének megkezdését, illetve ütemezését befolyásolhatja. Olyan statisztika, amely ezek alakulásáról valamennyire is

megbízható információt nyújtana, sajnos nem áll rendelkezésre. Így ennek a területnek a részletesebb ökonometriai vizsgálatáról le kellett mondanunk.

A vállalati beruházásokat alakító politika eszközeinek legalábbis egy része statisztikailag is megfogható: a vállalati jövedelmek, illetve az azt meghatározó pénzügyi szabályozók, a beruházási hitelek és támogatások, a vállalat pénzügyi helyzetét befolyásoló egyéb pénzügyi tényezők (kötelező letétek, tartalékok, forgóalap-szükséglet stb.) mind rendszeresen megfigyelt mennyiségek. Így ezen a területen már van remény az elméleti modell számszerűsítésére. A nehézséget itt az okozza, hogy a pénzügyi szabályozórendszer szinte évről évre változik: nemcsak a mennyiségek (elvonási vagy támogatási összegek), hanem maguk az eszközök is (letéti rendszerek bevezetése, az alapok kötelező felosztásának megszüntetése, a forgóalap-finanszírozás megváltoztatása stb.). Így nem lehetett olyan egyenletet felállítani, amelynek segítségével *minden* pénzügyi eszköz hatása egyenként vizsgálható volna. Végül is *egy* olyan pénzügyi szabályozóeszközt sikerült találni, amely a megfigyelt 10 éves időszakban végig létezett, és számszerűen mérhető volt. Ez a folyósított beruházási hitelek értéke. Feltételezzük, hogy ez az idősor reprezentálja a gazdaságpolitika sokféle eszközét, legyenek azok pénzügyi jellegűek, egyedi kedvezmények, szabályozás, ajánlás, „elvárás” stb.

Az összevontabb modellhez hasonlóan, a kibővített modell számszerűsítésekor is szerepeltetünk néhány olyan exogén változót, amelyek a beruházások ciklikus jellegét nem érintik, de az egyes függő változók magyarázatánál lényegesek.

Mindezek figyelembevételével a vállalati beruházásokat a következő függvényvel becsülhetjük:

$$VB = 12,7 + 0,7 \cdot BETÉT + 0,86 \cdot (HITEL_{-1} - HITEL_{-2})$$

(3,97) (23,9) (2,8)

Megfigyelési időszak: 1972—1979,

$R^2 = 0,993$,

$DW = 1,902$,

relatív hiba = 2,2 százalék,

VB — a vállalati beruházások értéke milliárd Ft-ban, folyó áron,

$BETÉT$ — betétállomány milliárd Ft-ban,

$HITEL$ — a beruházási hitelnyújtás milliárd Ft-ban.

A röviden betétállománynak nevezett változó a vállalatoknak fejlesztési célra rendelkezésre álló saját forrásai. Ezek legnagyobb része az előző évben keletkezik: az amortizáció vállalatoknál maradó hányada, a nyereség fejlesztési alapba kerülő hányada és egyéb bevételek. A források másik része az előző évek során befolyt, illetve elköltött alapok egyenlegéből adódik.

A gazdaságpolitika elsősorban ezt a változót igyekszik felhasználni a beruházások befolyásolására. Mégsem állíthatjuk, hogy ez a változó a gazdaságpolitika céljainak megfelelően alakult volna. A tervezésnek ugyanis kevés olyan területe van, ahol a megvalósulás és a célok között olyan nagy eltérések lettek volna, mint a vállalati jövedelmek tervezése. Gondoljunk csak 1976-ra, amikor a részesedési és a fejlesztési alap kötelező arányának megszüntetésétől a fejlesztések visszafogását várták, a hatás viszont ennek épp az ellenkezője, a fejlesztési alapok soha nem látott növekedése lett!

Hasonlóan nem volt szándékos az 1970—71. évi vállalati jövedelemfel-futás sem.

Így a vállalati források alakulása semmiképpen sem mutatja a rövid távú gazdaságpolitikai szándékokat. A vállalati bevételek kiszámíthatatlanul alakultak az elmúlt 10 évben. Ennek oka a különféle vállalati jövedelemképzési rendszerekkel való állandó kísérletezés volt. Modellezési szempontból tehát a vállalati forrásokat exogén tényezőnek kell tekintenünk, amely, bár szeszélyességével lökészerű változásoknak teszi ki a beruházások alakulását, függvényyszerű kapcsolatok segítségével egyelőre nem magyarázható. (Mindez nem jelenti azt, hogy a vállalati források hosszú távú alakulására nincs magyarázatunk. A különféle egymást követő intézkedések eredőjeként végül is megvalósulhat és meg is valósul a vállalati és a központi jövedelmek közötti kívánt, tervezett arány.)

A hitelnyújtás, mint említettem, nemcsak közvetlenül beruházást ösztönző változóként szerepel, hanem más, explicit módon nem szereplő változókat is képvisel. Feltehető ugyanis, hogy ha szándék van a beruházások növelésére, akkor a hitelek növelésével párhuzamosan az egyéb feltételek is kedvezőbbek, és fordítva.

A hitelváltozó nem a *jóváhagyott*, hanem a *folyósított* hiteleket jelenti. A folyósításhoz képest is mutatkozó egy éves késés azt jelzi, hogy a vállalatok saját forrásaik egy részét a kapott hitelektől függően költik el: a hitelből végrehajtott beruházásokhoz kapcsolódnak az azokat kiegészítő beruházásokkal.

Az egyenletben az igénybe vett hitelek *növekménye* szerepel: így lehetővé válik, hogy a változó ne tükrözze a hitelpolitika hosszú távú stratégiáját (a hitelek szerepének hosszú távú eltolódásait az egyéb forrásokkal szemben), hanem csak a rövid távú gazdaságpolitikai reakciókat.

A gazdaságpolitikai magatartás függvénye:

$$HITEL = 37,5 + 0,12 \cdot GDP_{-1} + 0,0084 MÉRLEG_{-1} + 133,8 \cdot \bar{A}R$$

(5,9) (8,5) (3,8) (3,0)

A megfigyelési időszak: 1972—1979,

$$R^2 = 0,97,$$

$$DW = 2,908,$$

relatív hiba = 5,6 százalék,

$\bar{A}R$ — a magyarországi aggregált beruházási árindex.

A bruttó hazai termék, a GDP alakulása forrásoldalról befolyásolja a beruházási politikát. Mivel a GDP változatlan áron szerepel, a hiteleket pedig folyó forintban folyósítják, a beruházási árakat is szerepeltetnünk kell magyarázó változóként. A beruházási ciklusok szempontjából döntő az az összefüggés, hogy a dollár viszonylatú mérleg *romlására* a hitelpolitika a beruházási hitelek csökkentésével, a mérleg javulására pedig a hitelnyújtás növelésével reagál, és ez a reakció egyéves késéssel következik be.

A feszültségfüggvény analóg az aggregált modell második egyenletével:

$$MÉRLEG = -4178,2 - 36,9 \cdot VB + 1705,3 \cdot CSEREARÁNY + 189,2 \cdot T$$

(2,9) (2,2) (4,3) (2,23)

A megfigyelési időszak: 1972—1979,

$$R^2 = 0,894,$$

$$DW = 3,151,$$

relatív hiba = 37,1 százalék.

A beruházási ciklus hosszának és csillapodási tényezőjének kiszámítása valamivel bonyolultabb, mint a kétegyenletes modellben, ([5] 23—25. l.) így itt csak az eredményt közlöm: a ciklus hossza 5,13 év, a csillapodási tényező 0,73.

Néhány értékelő megjegyzés

Összefoglalóan megállapítható: az elmúlt 10 év tapasztalatai nem mondanak ellent annak a hipotézisnek, hogy Magyarországon a vállalati beruházások ciklikusságát a beruházási politika és a tényleges beruházások közötti kölcsönhatás okozza. E ciklikusság érdekessége, hogy a kialakulásában közrejátszó okok eltérnek a piaci gazdálkodásra jellemző sokat vizsgált ciklusok okaitól.

Gondoljunk a sertésciklus iskolapéldájára! Itt a ciklus azon alapszik, hogy a gazdasági döntéshozók milliónyi táborának egyenként nincsen semmilyen előrelátása. Így kínálatokra vonatkozó döntéseiknél, nem ismerve a jövőbeli árakat, a pillanatnyi árak alapján döntenek. Döntésük hatása azonban csak késve jelentkezik, amikor az árak megváltoztak. Így pillanatnyi kínálatuk sohasem egyezik azzal, amit a pillanatnyi árakon kínálni szeretnének. A termelők sohasem tanulnak kudarcaikból, mert soha nincsenek több információ birtokában, mint a pillanatnyi ár [8].

Beruházási modellünknel viszont a döntéshozók nem a piac milliónyi résztvevője, hanem a gazdaságpolitikát alakító központi szervek. Nem a pillanatnyi külkereskedelmimérleg-egyenleg (amely itt a sertésciklus „piaci árával” analóg fogalom) az egyetlen információ, amelynek alapján döntéseiket meghozhatják. Nem ez a tanulmány az egyetlen forrás, amelynek alapján döntéseik várható hatását felmérhetik. Úgy tűnik azonban, hogy a rövid távú tervezést alakítók ítéletét annyira befolyásolja az egyidejű események szorítása, hogy nagyobb súlyt adnak döntésüknél a jelennek, mint a várható helyzet követelményeinek.

Megszüntethetők-e a ciklusok, vagy csökkenthetők-e a beruházások ingadozásai? Az *utóbbira* bizonyára van remény. Az elmúlt években a vállalati beruházások többször kaptak nagy „lökéseket” a vállalati pénzügyi források hirtelen változásai következtében. A betétállomány legnagyobb éves ingadozása az elmúlt 10 évben 10—12 milliárd forintot is kitett, a nyújtott hitelek ingadozása ennek legfeljebb a felét érte el. Ezek a lökések nem voltak egy ciklikus folyamat részei, de döntő szerepet játszottak abban, hogy a ciklus viszonylag nagy amplitúdóval újra- és újraéledt. Feltehető, hogy a pénzügyi szabályozóeszközök hatásaira vonatkozó tapasztalatok felhalmozásával az irányító szervek hatékonyabban tudják majd elképzeléseiket megvalósítani.

Elvileg természetesen a gazdaságpolitika ciklusokat előidéző magatartása is megváltoztatható. Kérdéses, hogy a politika mennyire képes megszabadulni a rövid távú követelmények kényszerétől. Annyi mindenesetre valószínűsíthető, hogy a tapasztalatok, a döntések ciklust generáló hatásának javuló megismerése egyre inkább arra készítet majd, hogy a gazdaságpolitika a döntések *késve jelentkező hatásait is* figyelembe vegye.

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: Beruházási ciklusok a közvetlen tervgazdaságban. *Gazdaság*, 1978. 4. sz.
- [2] *Bauer Tamás*: A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1978.
- [3] *Bródy András*: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. *Közgazdasági Szemle*, 1967. 4. sz.
- [4] *Bródy András*: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [5] *Chow, G. C.*: Analysis and Control of Dynamic Economic Systems. Wiley and Sons, New York, 1975.
- [6] *Frisch, R.*: Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.
- [7] *Gács János—Lackó Mária*: A népgazdasági szintű tervezési magatartás. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 3. sz.
- [8] *Kornai Gábor*: Megszűnt-e a sertésciklus? (A magyarországi sertéstartás ökonometriai modellje). *Közgazdasági Szemle*, 1981. 3. sz.
- [9] *Lackó Mária*: Feszültségek felhalmozása és leépítése. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 7—8. sz.
- [10] *Marrese, M.*: Econometric Investigation of Hungarian Investment Fluctuations. Kézirat. 1979.
- [11] *Soós Károly Attila*: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 1. sz.
- [12] *Tarján Tamás—Tényi György*: Kísérlet a beruházási folyamat modellezésére. *Sigma*, 1977. 4. sz.

K. A. JEFIMOV—D. SZ. LVOV:

AZ ÚJ TECHNIKA HATÉKONYSÁGA

A szovjet szerzőpáros a tervgazdaságok egyik központi problémarendszeréhez, a bevezetendő új technika hatékonyságának méréséhez nyújt módszertani összefoglalót. Különös figyelmet szentel a beruházási alternatívák közötti választási lehetőségek kidolgozására. Részletesen foglalkozik az új, termelékeny gépek bevezetésének, illetve a licencvásárlásoknak hatékonysági számításával. A szerzők érintik a gazdaságossági számítások megbízhatóságának problémáját. Itt alkalmazzák a statisztikai hipotézis-elméletből már ismert próbákat.

Kb. 110 l., kötve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az állami alapjuttatás utáni járadék funkciójáról és mértékéről

A beruházások finanszírozási rendszerével szemben támasztott egyik fontos követelmény a fejlesztési politika és gyakorlat szelektivitásának erősítése, a gazdaságos beruházások megvalósítási feltételeinek biztosítása. Az önfinszírozási rendszernek és az arra épülő hitelrendszernek a szelektivitás szempontjából korlátai vannak. A normatív szabályozásra épülő forrásallokációs rendszer és a fejlesztések kívánatos szelektivitása közötti ellentmondást hitel- és államkölcsön-konstrukciókkal is csak részben lehet feloldani. Beruházásfinanszírozási rendszerünk e régi dilemmája feloldásának szükségességét egyébként a XII. kongresszus határozata is tükrözi, amely kimondja, hogy: „A gazdasági szabályozás, az érdekeltiségi rendszer első-sorban a hatékonyan működő vállalatok, szövetkezetek gyors fejlődését segítsé.” A gazdaságos beruházások megvalósítási korlátainak feloldásához ugyanis mind népgazdasági, mind vállalati szempontból fontos érdekek fűződnek. Erre szolgál és ezért kapott helyet az 1980 utáni beruházásfinanszírozási források között a járadékfizetés ellenében adható állami alapjuttatás. Az ide vonatkozó rendelkezés szerint: az a vállalati beruházást megvalósító gazdálkodó szervezet, amely a Hitelpolitikai Irányelvekben meghatározott szintet meghaladó jövedelmezőségű beruházást valósít meg, de a fejlesztési alap pénzeszközeit más jövedelmező fejlesztésekre lekötötte, és így újabb hitelt nem vehet igénybe, állami alapjuttatásban részesíthető.

Az alapjuttatásnak két fő formája ismert: az állami kölcsön és a járadékfizetés ellenében adott állami alapjuttatás. Az állami kölcsönből az egyébként központosítandó források (az elvont amortizáció és a visszahagyott nyereségadó) tekinthetők alapjuttatásnak, forráskiegészítésnek. A továbbiakban a járadékfizetés ellenében adható-kapható állami alapjuttatásról, illetőleg az alapjuttatás után fizetendő járadékkal kapcsolatos kérdésekről lesz szó. Ennek az alapjuttatásnak az a lényege, hogy a beruházó vállalat adott beruházás megvalósításához visszafizetési kötelezettség nélkül kap alapjuttatást, aminek fejében bizonyos ideig meghatározott nagyságú járadékot fizet. Ha a beruházás nyomán elért évi nyereség nagyobb, mint a járadék címén befizetendő összeg, az a vállalatnál marad és adózik, ha kevesebb, a különbözetet a vállalatnak egyébként keletkező nyereségéből kell fedeznie.

A jelenlegi előírások szerint a járadék mértéke évi 15 százalék, fizetésének időtartama 10 év. A járadékot az elszámolás alapjául szolgáló eredményből, azaz az adózás előtti nyereségből kell fizetni. Nominális értéken számítva tehát a beruházó vállalat 10 év alatt az alapjuttatás 150 százalékanak megfelelő járadékot fizet. Reálértéken a 10 év alatt fizetett járadék összege az áremelkedések hatására az alapjuttatásnál kisebb is lehet. Felmerül a kérdés: a járadéknak ez a mértéke levezethető-e valamilyen objektív összefüggésből? Vannak-e, és ha igen, melyek azok az összefüggések,

amelyeket a járadék mértékének, esetleg mozgásterének, sávjának meghatározásakor figyelembe lehet venni? A járadék reális vagy irreális meghatározásának hatása ugyanis kettős: egyfelől befolyásolja a beruházó vállalatok magatartását (döntését), másrészt bővítheti vagy szűkítheti az alapjuttatás intézményi szerepkörét, amely szerepkör pedig mint a szelektív beruházáspolitikai egyik eszköze a jövőben igen fontos lehet. Kár lenne tehát az elméleti vizsgálódást mellőzni, még ha az nem szolgálhat is a gyakorlat számára közvetlenül és azonnal alkalmazható megoldással.

A járadék mértékének elméleti megalapozásával összefüggésben a következő kérdéseket szükséges megvizsgálni:

- a) Mi a járadék szerepe?
- b) A járadék mértéke a népgazdaság egészében egységes legyen-e, vagy sem?
- c) A járadék mértékét az alapjául szolgáló tényező átlag- vagy határértékére helyes-e alapozni?
- d) Mitől függjön, és mekkora legyen a járadék?
- e) Mennyi legyen vagy lehet a járadékfizetési kötelezettség időtartama?

a) Mi a járadék szerepe?

Mindenekelőtt különbséget kell tenni az alapjuttatás célja és a járadék szerepe között. Az alapjuttatás célja a gazdaságos beruházások megvalósításának elősegítése azokban az esetekben, amikor más forrásokból nem lehet őket megvalósítani. Az alapjuttatás tehát kiegészíti a vállalati forrásokat. Az állam ezt természetesen — az új vállalat alapításához hasonlóan — tehermentesen is megtehetné. A tehermentes alapkiegészítés azonban egyrészt vállalatonként eltérő feltételeket hozna létre, másrészt az alapjuttatás iránti igényeket mértéktelenül felduzzasztaná. Az alapjuttatáshoz ezért érdekeltiségi szempontokból, a szelektivitás biztosítása és a kockázat megosztása végett is célszerű bizonyos pénzügyi következményt, terhet kapcsolni. A járadék szerepe az, hogy:

— a vállalatoknak csak olyan átlagon felül gazdaságos beruházások megvalósítására legyen módjuk, illetve csak olyan álljon érdekükben, amelyek a vállalati gazdálkodás szokásos feltételeit a járadékfizetés mellett is képesek biztosítani;

— az alapkiegészítés kockázata közvetlenül a beruházó vállalatoknál jelentkezzen, s ezáltal

— a járadék a szóba jövő beruházási lehetőségeket jövedelmezőségük szerint szelektálja, és az alapjuttatás iránti keresletet (igényeket) szabályozza.

Önként adódik a kérdés, hogy az alapjuttatásnak az állam részére való visszatérítése miért nem szerepel a funkciók között. A kérdés megválaszolásakor érdemes felidézni egy már szállóigévé vált marxi mondást, nevezetesen, hogy a tőke fiadzani és nem megtérülni akar. A gondolatmenet folytatását itt megszakítva, különbséget kell tenni a befektetésnek a társadalmi tiszta jövedelemből vagy a vállalati nyereségből való megtérülése, és az amortizációból vagy a mindenkori játékszabályok szerint képződő fejlesztési alapokból való visszatérülése között. Egy olyan gazdaságirányítási rendszerben, amelyben a vállalatok önfinanszírozó képessége alapvető,

s az amortizáción meg a nyereségen az állam és a vállalat osztozik, sőt a termelési tényezők lekötését adóztatják (jelenleg csak a munkaerőt), az alapjuttatásnak a költségvetés számára való visszatérítése értelmetlen, a szabályozórendszer szellemével is összeegyeztethetetlen követelmény volna. Ez esetben ugyanis a járadék funkciója ellenkeznék az alapjuttatás céljával, a vállalati források végleges kiegészítésének szándékával. Erre tőkés viszonyok között sem tartanak igényt a tőketulajdonosok. A vállalati tőkének részvény kibocsátása útján való bővítése esetén a részvénykibocsátó osztalékot fizet, a tőkét magát azonban sohasem fizeti vissza.

b) Egységes legyen-e a járadék mértéke a népgazdaság egészében, vagy sem?

A szabályozás normativitásának, a mindenki számára azonos feltételek teremtésének helyességét elfogadva nyilvánvaló, hogy a járadék mértékének megállapításakor sem lehet más álláspontra helyezkedni. A hatékonyság növelése szempontjából — legalábbis a kompetitív területeken — közböbs, hogy valamely beruházás mely ágazatban valósul meg. Az a lényeges, hogy a lekötött termelési tényezőkhöz — esetünkben a befektetett eszközökhöz — viszonyítva minél nagyobb eredményt lehessen elérni. Ha viszont eltérő mércét alkalmazunk, akkor ugyanakkora befektetés a mércétől függően más és más gazdaságosságú beruházásban ölthet testet. Az eltérő mérce orientációs szempontból tehát nyilvánvalóan elfogadhatatlan, mert ahelyett, hogy feltárná, inkább eltakarja a különböző területeken megvalósítani szándékolt beruházások jövedelmezősége közötti különbséget.*

c) A járadék mértékét az alapjául szolgáló tényezők átlag- vagy határértékére helyes-e alapozni?

Arról, hogy a járadék alapjául mely tényező alkalmas, a következő pontban lesz szó. A kérdés megválaszolását azonban megkönnyíti, ha már most élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a szóban forgó tényező csakis valamilyen eredménytényező, a befektetés nyomán létrejövő társadalmi tiszta jövedelem vagy nyereség lehet. A gazdaságosságon alapuló szelektívítás követelményét így a járadék mértékének valamilyen határértéken való megállapítása elégítheti ki, azaz — pontosítva —: a tiszta jövedelem vagy nyereség eszközarányos rátája egy viszonylag szűk felső sávjának alsó határértékével egyenlő mértékű járadék képes a leggazdaságosabb fejlesztések elősegítésére, az igények szükségessége szelektálására.

* Ez a gondolatmenet egyébként a gazdaságossági számításokban alkalmazott együtt-ható egységes vagy ágazatonként eltérő jellege körüli vitákban kristályosodott ki. Hazánkban ez a vita az egységes együtt-ható mellett állást foglalók javára dőlt el. A Szovjetunióban annak idején talán még a miénknél is szenvedélyesebb vita zajlott le. Az egységes együtt-hatóval kapcsolatos érvek közül témánk szempontjából is tanulságos N. J. Petrakové, aki T. Sz. Hacsaturovval vitatkozva szellemesen jegyezte meg, hogy „egyetlen józan eszű embernek sem jut az eszébe, hogy felváltva különböző hossz- és súlymértéket használjon” [10], és Novozsilové, aki szerint „... mivel a többletmunka a népgazdaság egészére jut, s a munkaerő egységes forrásból meríthető, a felhalmozást szolgáló munka hatékonysági normatívájának is egységesnek kell lennie” [9].

d) Mitől függjön és mekkora legyen a járadék?

A járadék mértékének meghatározására, levezetésére több lehetőség is kínálkozik. A lehetőségek közötti választás megalapozottabbá tétele végett a különböző lehetőségeket mindenképpen célszerű áttekinteni, még ha közülük egyeseket eleve elfogadhatatlannak kell is minősíteni. A lehetőségek közül a legfontosabbak:

- az alapjuttatás nominális vagy reálértéken való visszatérülését biztosító kamatláb,
- a hazai hiteléletben vagy a nemzetközi pénzpiacokon kialakult, illetőleg az *opportunity cost* jellegű (ún. ráfordítás típusú) kamatláb;
- a beruházással elérhető eszközarányos tiszta jövedelem vagy nyereség rátája;
- az erőforrások értékelése során kapott paraméterek közül az eszközarányos tisztajövedelem- vagy nyereségnorma.

1. Az alapjuttatás nominális vagy reálértéken való visszatérülését biztosító járadék

A jelenleg érvényes 15 százalékos járadékkulcs megállapításának az az alapja, hogy az alapjuttatás — az Állami Fejlesztési Banktól az MNB-nek fizetendő — refinanszírozási kamatokkal együtt nominálértéken térüljön vissza. Reálértéken való visszatérülés — a valorizációs mértéktől függően — nagyobb járadék megállapítását tenné szükségessé. A kérdésnek ez az egyszerűbb, technikai, matematikai oldala. Ha viszont elfogadjuk azt az álláspontot, hogy az alapjuttatásnak — mint végleges forrásbővítésnek — a költségvetés számára nem kell visszatérülnie, akkor a visszatérülést biztosító kamatláb keresésének kérdése is eselik.

2. A hazai hiteléletben vagy a nemzetközi pénzpiacokon kialakult, illetőleg az *opportunity cost* jellegű (ráfordítás típusú) kamatláb

A ráfordítás típusú kamatláb azt fejezi ki, hogy mennyibe kerül a hitel megszerzése, következésképpen a tőketörlesztésen felüli terhet jelent. A ráfordítás típusú kamatlábat általában a hitelkamatlábbal lehet azonosnak tekinteni, ami a nemzetközi hitelpiacokon jelenleg lényegesen meghaladja a hazai 8—9 százalékot. A nominálkamatnak a nemzetközi pénzpiacokon kialakult szintje azonban részben az inflációs értékvesztést hivatott ellensúlyozni. A ráfordítás típusú kamatláb közgazdasági tartalma tehát eltér a járadék funkciójaként megfogalmazottaktól. Minthogy hitel esetében a kamaton kívül a tőketartozást is törleszteni kell, nyilvánvaló, hogy a járadéknak a hitelkamatoknál nagyobbak kell lennie. A járadék és a hitelkamatok azonossága esetén ugyanis a hitel vagy kölcsön helyett az alapjuttatás sokkal előnyösebb volna, annál is inkább, minthogy a hitelt csak adózott forrásból lehet törleszteni.

Az *opportunity cost* típusú kamatlábat beruházásgazdaságossági számításokban alkalmazzák az időtényező figyelembevételére. Ez a fajta kamatláb a befektetéstől elvárható hozamot hivatott kifejezni, s a gazdaságossági

értékelésben érvényesíteni. A mi jelenlegi gyakorlatunkban a szóban forgó kamatláb 12 százalék. A járadék mértékének kialakításakor az elvárt hozam nagysága kiindulópont lehet. Azonban nem biztos, hogy az elvárt hozamok mértéke 12 százalékos, annak tisztázása tehát újabb ellenőrző számításokat igényel. Másfelől a teljes hozamoknak megfelelő mértékű járadék az eredmény növekményének a fizetési kötelezettség időtartama alatti teljes elvonásával volna egyértelmű. A jövedelem (tisztá jövedelem vagy nyereség) beruházásból származó növekményének teljes mérvű elvonása viszont több szempontból is megkérdőjelezhető volna. A megoldással szembeni érveket célszerűségi okokból és az ismétléseket kerülendő, a következő pontokban taglalom részletesen.

3. A beruházással elérhető eszközarányos tiszta jövedelem vagy nyereség rátája

A szocialista iparban a 100 Ft lekötött eszközre és a 100 Ft kifizetett bérre jutó tiszta jövedelem, illetve nyereség rátája 1977—1978-ban a következők szerint alakult:

	1977	1978
100 Ft lekötött eszközre jutó		
tisztá jövedelem	19,94	19,22
nyereség	11,47	10,33
100 Ft kifizetett bérre jutó		
tisztá jövedelem	195,36	191,58
nyereség	112,34	102,92

(Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1978.)

A szóban forgó értékek iparágak közötti szóródása 10—18-szoros. Az építőiparban az eszközarányos tiszta jövedelem és nyereség rátája az iparének több mint kétszerese. Az 1980 utáni termelői árak hatására a jövedelmezőség kiegyenlítettébbnek ígérkezik. Rácz László tanulmánya [13] szerint a következő helyzet várható:

1. sz. táblázat

Az induló árak jövedelmezőségi arányai az ágazatokban

Ágazat	1980. I. 1. Nyereség az eszköz + bér százalékában
Energiatermelés, kohászat, vegyipar	10,0
Gépipar	9,0
Élelmiszeripar	6,0
Ipar összesen:	9,0
Építőipar	9,0
Mező-, erdő- és vízgazdálkodás	6,0
Szállítás, hírközlés	9,0
Kereskedelem	9,5

A szóban forgó adatok természetesen átlagértékek. A felső sávra, illetőleg annak alsó határértékére vonatkozóan egyelőre nincsenek információk.

A termelői árak tényleges jövedelemtartalma a tervezettől természetesen eltérhet, mértékadó vélemények szerint minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a tervezettnél nagyobb lesz. A járadék mértékének meghatározása szempontjából mégsem ez a lényeges, azaz nem az előzőekben bemutatott értékeken van a hangsúly. Egyrészt azért, mert a járadék mértékét valóban a felső sávon belül indokolt megállapítani, másrészt pedig a járadéknak nem lehet a befektetés miatti teljes hozamnövekmény az alapja. Ennek kifejtése előtt azonban a járadéknak a tisztajövedelem- és a nyereségrátához való kötődésével kapcsolatos kérdéseket szükséges tisztázni.

Gazdaságirányítási rendszerünkben a vállalati érdekeltség a nyereséghez kötődik. Ebből következően bármely akció (beruházás, termelés, export stb.) eredményességének a minél nagyobb nyereség elérése a kritériuma. Tehát a járadékfizetési kötelezettség sem kapcsolódhat máshoz, mint a nyereséghez. Az eszközarányos tisztajövedelem-ráta alakulásának kérdése a további vizsgálódás szempontjából így egyelőre félretehető.

A kérdést a befektetéstől várható teljes nyereséghozam, azaz az eszközarányos nyereségráta és a járadék mértéke közötti összefüggésre korlátozva, a szabályozásnak a következőkre kell elsősorban tekintettel lennie.

A befektetéssel elérhető eszközarányos nyereség teljes elvonása esetén a vállalati gazdálkodásban zavarok keletkeznének, mert a vállalat érintett dolgozóinak személyi jövedelmét (bérét és nyereségrészesedését stb.) csak a többi üzem által elért nyereség terhére lehetne növelni, ami méltánytalansága miatt a vállalatokon belül elkerülhetetlenül feszültségekhez vezetne. Ellenvethető, hogy mindez csak akkor igaz, ha a tényleges nyereségráta nem haladja meg a járadék mértékét. Ez a megoldás tehát abban tenné érdekeltté a vállalatokat, hogy csak a járadék mértékénél jövedelmezőbb akciókat kezdeményezzenek. A megoldás ilyen módja mellett és ellen egyaránt lehet tehát érvelni.

A nyereségnövekménynek mindig csak egy része tulajdonítható az eszközbefektetésnek. Ennek a következtetésnek a marxi munkaérték-elmélettel való összhangját a közgazdaságtudomány már tisztázta. A hozamoknak eszköz- és béarányos szétválasztásáról a következő pontban lesz szó. Az állítás helyességét elfogadva tehát az előzőeken túlmenően elvileg sem lenne indokolt a teljes nyereséghezamnak járadék formájában, az eszközbefektetés miatti kötelezettségkenti elvonása.

A kérdés kétoldalú megközelítése alapján tehát végül is az adódik, hogy az eszközarányos nyereségráta felső sávjának alsó határértéke a járadék mértékének a megállapítása szempontjából csupán mint felső határ jöhet számításba.

4. Az erőforrások értékelése során kapott paraméterek közül az eszközarányos tisztajövedelem- vagy nyereségnorma

A termelői árak „világpiacosítása”, a versenyár-elv érvényesítése az árak és a nyereség orientációs szerepének erősítése szempontjából fontos előrelépésként értékelhető. A termelői árak és a nyereség a jövőben differenciálja a hazai vállalatok munkáját. Az egyes tevékenységek közötti hatékonysági különbségek méréséül az árak és a nyereség — a jelentős torzulások miatt — korábban nem voltak alkalmasak, ezért különféle művi megoldásokat alkalmaztak. A jövőt illetően viszont valószínűsíthető, hogy a

termelői árakban realizált tiszta jövedelem jobban közelít az adott területen létrehozott tiszta jövedelemhez. A tiszta jövedelem természetesen továbbra sem esik egybe a nyereséggel, de a két kategória közötti különbség — az eszközkötési járulék megszűnése és a bérjárulék mérséklése következtében — nagymértékben lecsökkent. Mindezek következtében orientációs szempontból is egyre fontosabbá válik, és a döntésekben nyilvánvalóan megnő a szerepe az eszköz és a munka közötti helyettesítési arányok mérésének, a tisztajövedelem- vagy nyereségnövekmény erőforrások szerinti szétválasztásának, értékelésének.

A tartalmukban különböző hozadékok (nemzeti jövedelem, tiszta jövedelem, nyereség) erőforrások szerinti elhatárolásának kérdése napjainkra — elméletileg és gyakorlatilag is — megoldottnak tekinthető. Az ezt a célt szolgáló úgynevezett termelési függvények közül a legegyszerűbb és leggyakrabban használt formula az $Y_o = A \cdot K^\alpha \cdot L^\beta$ alakú Cobb—Douglas-függvény. A hazai kutatók közül Szakolczai György az optimális beruházási hányadot a Cobb—Douglas termelési függvényben szereplő α paraméterrel, az eszközök szerinti termelési elaszticitással azonosítja, amely körülmények között — s ez az általunk vizsgált kérdés elméleti összefüggéseinek tisztázása szempontjából is fontos — az állóeszköz-állomány növekedése éppen önfinanszírozó [15].

Az erőforrás-értékelés egyik megközelítési módja a hatékonyság mérésére kidolgozott más eljárásokban is fellelhető. A Notkin szovjet közgazdász által javasolt képlet alapján például a nemzeti jövedelem növekményét össze lehet hasonlítani külön-külön is az egyes fajtájú ráfordításokkal, illetve növekményükkel, s így parciális mutatószámokat kapunk [8]. Hasonló elvek követése az utóbbi évek hazai statisztikai gyakorlatában is megfigyelhető. Az egységnyi erőforrásra jutó nettó termelést a magyar statisztika a bruttó munkajövedelem másfélszereséhez és a lekötött eszközök 10 százalékához viszonyítja.

Az elméletileg lehetséges eljárások közül — mai ismereteink szerint — gyakorlati szempontból legkielégítőbb megoldásnak az erőforrások értékelésének az ún. inverz ráfordítások számbavételén nyugvó megközelítése tekinthető. Az inverz ráfordítások kérdéseivel eddig legbehatóbban Novozsilov foglalkozott, aki az adott termelési feladat mellett a munkaráfordítást minimáló modellre vonatkozóan az inverz ráfordításokat a következőképpen definiálta: „...a többi termék ráfordításainak az a megnövekedése, amely amiatt keletkezik, mert a hatékonyabb termelőeszközt a szóban forgó célra használjuk fel (és ezáltal elvonjuk más céloktól)” [9]. Novozsilov gondolatmenetét továbbfejlesztve Megyeri Endre az optimalizálás feladatát adott erőforrásokkal a nemzeti jövedelem meghatározott fogyasztási-felhalmozási arányokat is biztosító maximálásának feladataként értelmezi, s az inverz ráfordítások kategóriáját az élő munkára is kiterjeszti. Mindezekkel összefüggésben Megyeri Endre következő megállapítása a legfontosabb: „Az inverz ráfordításnak azt az értékét, amely az optimális programba még bevont utolsó erőforrással elérhető pótlólagos hozamot tükrözi, az inverz ráfordítás normatív értékének nevezzük” [6]. Ilyen értelmezésben — egyensúlyi viszonyok között — az inverz ráfordítások és a tiszta jövedelem összege egyenlő. Az inverz ráfordítások egy része azonban nyereségformát is ölthet. Erre elsősorban az önelszámolás keretében működő vállalatok érdekeltségi rendszerének kialakítása miatt van szükség. Az in-

verz ráfordítások egy része napjainkban ezért majdnem minden szocialista országban nyereségformát ölt.

Megyeri Endre — a munkaerőn és a lekötött eszközökön kívüli többi erőforrástól eltekintve — a tiszta jövedelem egyenletét a következőképpen írja fel:

$$T_i = \alpha_v V_i + \alpha_e E,$$

ahol T a tiszta jövedelem, V a bér, E a lekötött eszközök értéke, α_v és α_e az egységnyi bérre, illetve lekötött eszközértékre jutó normatív tisztajövedelem-hozam, i pedig az időszak indexe. A regressziós analízissel deduktív módon levezetett egyenlet paramétereit deriválva, azok elsőrendű parciális deriváltjaiként Megyeri Endre azok 1968—1974-es értékeit a korrelációs együtthatókkal együtt 19, illetve 21 iparcsoporthoz vonatkozóan mutatja be [6]. A bérarányos tisztajövedelem-hozam normája számításai szerint 1972-ben például 100,8 százalék, az eszközarányos tisztajövedelem-hozam normája pedig 10,4 százalék volt. (Közbevetőleg megjegyzem, hogy az utóbbi évekre végzett ellenőrző számítások eszközarányos tisztajövedelem-normaként 14 százalék körüli értéket adtak.)

Kornai János [5] számításai szerint a bérarányos tisztajövedelem-hozam normája 25 százalék, Simon György [14] szerint pedig 30,4 százalék volt. Az eszközök normatív tisztajövedelem-hozam kulcsánál Kornai és Simon eredményeihez viszonyítva kisebb az eltérés, Szakolczaiéhoz képest azonban már jelentős, 5,5—6,0 százalék helyett 11—13 százalék. A témával kapcsolatos kutatások közül Mikó Gyula számításainak eredményét érdemes még figyelembe venni [7]. Mikó Gyula számításai során arra kérésre választ, hogy mennyi az élő munka és mennyi a lekötött eszközök hozadéka a magyar népgazdaságban. A feladatot az ún. Lagrange-féle multiplikátor-módszerrel közelítve, Mikó Gyula azt kapta, hogy 1972-ben a többlettermek 54 százaléka a lekötött eszközök, 46 százaléka pedig a munkaerő hozadékanak volt tekinthető.

Az elméleti tisztaság és a korrektség kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy az L_v és az L_e paraméterek, bár az ismertett függvény elsőrendű parciális deriváltjai, a formai analógia ellenére — s ezt Megyeri Endre is különös nyomatékkal hangsúlyozza — gazdasági tartalmukat tekintve lényegesen különböznek a termelési függvényekben fontos szerepet játszó differenciális termelékenység arányaitól. Azaz nem a munkaerő és a tőke hozzájárulását fejezik ki a fizikai volumenként értelmezett jövedelemhez — s ennek munkaérték-elméleti kapcsolódására ismét fel kell hívni a figyelmet —, hanem a bér és a lekötött eszközök folyó áron mért tisztajövedelem-követelményét mutatják.

Az inverz ráfordításokkal kapcsolatos gondolatmenetre visszatérve, mint ismeretes, hazánkban sajátos bér- és eszközarányos nyereségérdekelt-ségi rendszer funkcionál.

$$\begin{aligned} \text{E szerint:} \quad \alpha_v &= \lambda_v + \beta_v, & \text{és} \\ \alpha_e &= \lambda_e + \beta_e, \end{aligned}$$

ahol λ az adott erőforrás normatív adójának a kulcsa.

Az elmondottakból következik, hogy a megfelelő tisztajövedelem-normák és a nyereségnormák különbözete elvileg az erőforrások kulcsával egyenlő. A gondolatmenet folytatásában itt igen lényeges ponthoz érkeztünk. Az eszközlektetési járulék megszüntetésével az eszközarányos tiszta-

jövedelem- és nyereségnorma ugyanis egybeesik. Az erőforrás-értékelés a különböző érdekeltégi rendszerekben eltérő követelményekkel lép fel az erőforrásadókkal szemben, s különböző mértékű szabadságot enged a szabályozás számára. Az egyes megoldásokkal kapcsolatos lehetőségek és korlátok ismertetését mellőzve, elméletileg is igazolható, hogy a legnagyobb szabadságot a bér- és eszközarányos jövedelmezőségi érdekeltég adja. (Ebben az érdekeltégi rendszerben mind a lekötött eszközök, mind a munkaerő adója a zéró és a tisztajövedelem-norma értéke között változhat.) Az 1980-at követő években tehát az eszközök tisztajövedelem- és nyereségnormája egybeesik. A tőke—munka helyettesítési arányok, illetve az élő- és holtmunka-értékelés sokat vitatott területén a népgazdasági és a vállalati érdekek a jövőben lényegesen közelebb kerülhetnek. Az alapjuttatás miatti járadék meghatározását ez az összefüggés egyszerűbbé teszi.

Az 1980 utáni termelői árak a korábbi jövedelmezőségi arányokat számottevően módosítják. Az induló árakban a Rác László által jelzett arányok egyes vélemények szerint tízmilliárdos hibákat — számításoktól való eltéréseket — is takarnak. Az előzőekben ismertetett tisztajövedelem- vagy nyereségnorma kiszámítását tehát célszerű későbbre halasztani, vagyis a tényleges árak és jövedelmezőségi arányok tükrében elvégezni. A jelenlegi 15 százalékos járadék alkalmazása addig is tapasztalatokkal szolgálhat arra nézve, hogy ilyen „mérce” mellett milyen lesz a kereslet az alapjuttatás iránt. Az esetleges félreértések elkerülése végett végül hangsúlyozni kell, hogy az inverz ráfordításokként értelmezett tisztajövedelem- vagy nyereségnorma szintén átlagérték. Pontosabban fogalmazva, az eszközarányos normák az állóeszközök folyamatos értékhelyesbítésének elmaradása következtében az átlag- és a határérték között helyezkednek el.

Az alapjuttatás után fizetendő járadék mértéke tehát az 1980-as vagy az 1980—81. évi tényadatok tükrében végzett számítások alapján az eszközarányos tisztajövedelem-(nyereség-)norma átlagos és szélső értékeire kapott eredmény alapján állapítható meg pontosan. A felső sávon belüli szélső érték konkrét meghatározásakor természetesen az alapjuttatás iránti kereslet, illetőleg az alapjuttatásként kihelyezhető beruházási források nagyságának ismeretében lehet (szabad) dönteni.

Az erőforrás-értékelés során kapott eszközarányos nyereségnorma átlagértéke és a határértéket jelentő felső sáv alsó értéke természetesen kisebb, mint az összes nyereség/eszköz hányados hasonló jellegű értékei.

Illusztrálásként induljunk ki a következő lapon levő egyszerűsített példából!

Tételezzük fel, hogy a számítások szerint a nyereségből eszközarányosan 70 százalék képződik, s az alapjuttatási igényeket a felső 10 százalékos sávban lehet vagy célszerű kielégíteni! Ez esetben a járadék mértékére 17 százalékos érték adódik. A járadék 25 százalékos szinten való megállapítása esetén a személyi jövedelmek növelésére a beruházás miatti nyereség-növekményből ugyanis nem maradna semmi. A példában 17 százalékos eszközarányos nyereségnorma által reprezentálthoz képest az élőmunka-igényesebb területeken való fejlesztések és 17 százalékos járadék esetén a járadékot természetesen szintén a személyi jövedelmek növelésének terhére lehetne fizetni. Az eszközarányos norma átlagértéke ugyanis az eszköz- és a munkaigényesség függvényében változik. Ezt a változást a szabályozással azonban már nem lehet és nem is szabad nyomon követni. A vállalati önállóságot tiszt-

Az eszközarányos nyereség alakulása

Megnevezés	Átlagos eszközarányos nyereség a népgazdaság egészében (százalék)	Az eszközarányos nyereségnorma nagysága, ha az erőforrás- értékelés szerint a nyereségből eszközarányosan képződő rész		
		60	70	80
		százalék		
Átlag	10	6	7	8
A nyereség részének felső				
15 } 10 } 5 } százaléknyi sávjában	20 25 30	12 15 18	14 17 21	16 20 24

teletben tartva arra az álláspontra célszerű helyezkedni, hogy a nyereség-növekmény hova fordítása a vállalatok belső ügye. Ellenvethető, hogy ha így van, és így látszik helyesnek, akkor minek ez a hókusz-pókusz. A szabályozásnál mégis a javasolt elveken nyugvó megoldást célszerű követni, egyrészt az objektivitás és a korrektség érdekében, másrészt az ismertetett feszültségek, anomáliák kikerülése, illetve mérséklése céljából. A gyakorlat a konstrukció kidolgozása során felvázolt képnél amúgy is tarkább lesz, hiba volna előre tudatosan még tarkábbá tenni.

A járadék mértékére vonatkozó egyes vélemények szerint — a különböző források közül — az alapjuttatást kellene a legdrágábbá tenni. Ez a felfogás az előbbieken kifejtett logikával nem egyeztethető össze. A forrás-elemek „drágasága” között valóban van bizonyos eltérés, és kell is lennie. Önmagában azonban a drágaság egyetlen konstrukció szabályozásának nem lehet kizárólagos rendező elve. Vegyük alapul például Pirityi Ottó élcélődését [11]! Pirityi Ottó szerint a járadék címén adózatlan nyereségből fizetett 15 puha forint 4,5 (F-alapba kerülő) kemény forintnak felel meg, ami igaz is. Ezen az alapon azonban — hogy tudniillik az alapjuttatást teljes egészében kemény forintban kelljen visszafizetni — a járadék mértékét 2,2-szeresére, 33 százalékra kellene emelni. A 33 százalékos szintű járadék azonban a várható válságos viszonyok tükrében nyilvánvalóan irreális, az alapjuttatási konstrukció célja szempontjából zsákutcát jelentő helyzethez vezetne.

e) Mennyi legyen vagy lehet a járadékfizetési kötelezettség időtartama?

A járadék szerepe kapcsán megkezdett gondolatmenetet folytatva, és a járadék alapjának meghatározása kapcsán kifejtetteket is figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a járadékkal szemben az alapjuttatásnak sem a visszatérülését, sem a megtérülését nem indokolt követelménynek tekintni.

A további okfejtés szemléletessé tételével vegyük alapul a következő egyszerűsített példát:

3. sz. táblázat

Egy beruházás lehetséges megtérülési jellemzői

Beruházás	1000	1000	1000
Átlagos amortizációs kulcs	5	10	15
Eszközarányos nyereségráta	10	15	20
Évi amortizáció	50	100	150
Évi társadalmi tiszta jövedelem	150	200	250
Évi nyereség	100	150	200
Évi F-alap*	72	123	174
A befektetés visszatérülése (év)			
— az amortizációból	20	10	6,7
— az F-alapból	14	8	5,7
A befektetés megtérülése (év)			
— a társadalmi tiszta jövedelemből	6,7	5	4
— a nyereségből	10	6,7	5

A befektetés visszatérülése az alapjuttatás miatti járadékból, ha a járadék mértéke

}	10 százalék = 10 év,
	15 százalék = 6,7 év,
	20 százalék = 5 év.

* F-alap = (amortizáció · 0,6 + nyereség · 0,9 · 0,55 · 0,85)

A befektetés a társadalmi tiszta jövedelemből rövidebb idő alatt térül meg, mint a nyereségből. A nyereségből fizetendő járadéknak tehát — a központosított amortizációtól eltekintve is — eleve nem kell az állam számára biztosítani a teljes visszatérülést. A kérdés másik oldala, hogy a megtérülés ideje alatt a beruházás miatti nyereség teljes elvonása, vagy — a teljes nyereségnél arányosan kisebb nyereség elvonása esetén — a járadékfizetési időtartam meghosszabbítása a vállalati gazdálkodásban zavarokhoz vezetne.

A teljes visszatérítés követelményét a beruházás élettartamával, működési idejével is — ami az átlagos amortizációs ciklus hosszával azonos — nehezen lehetne összeegyeztetni. Az amortizációs ciklusidő és a nyereségből való megtérülés ideje ugyanis általában eltér. A befektetésekkel szemben ezért eleve nem támasztható olyan követelmény, hogy a ciklusidőn belül térüljenek meg. Árelméleti szempontból ez érthető, illetőleg az ellenkezője képtelenség, minthogy a tiszta jövedelem- vagy nyereségrátákat függővé tenné az állóalapok élettartamától. E rövid okfejtésből két további, már említett következtetés is adódik; nevezetesen, hogy az alapjuttatás után fizetett járadék mértéke nem érheti el a beruházás miatti nyereségrátát, de okvetlenül nagyobbak kell lennie, mint a hitelek kamatlába. Hitelek esetében ugyanis a hitelt kamatostul vissza kell fizetni. A második következtetés, hogy a járadékfizetési kötelezettség időtartama nem függhet a beruházás tiszta jövedelemből vagy nyereségből számított megtérülési idejétől, a beruházás átlagos élettartamánál azonban nem lehet hosszabb. Igaz, felújításokkal egy-egy objektum élettartama tetszőlegesen meghosszab-

bítható, de csak akkor, ha az állóeszközök értékét folyamatosan helyesbítik, és az amortizáció teljes egészében a vállalatoknál marad. Néhány éves megtérülés esetén az ennél tovább tartó járadékfizetési kötelezettség semmiféle problémát nem vetne fel, a szabályozást tehát nem korlátozná. A járadékfizetés időtartamánál hosszabb megtérülés viszont a gyakorlatban azért nem fordulhat elő, mert ha a tényleges nyereségráta kisebb, mint a járadék, akkor az a járadék által felállított mércéhez képest kevésbé gazdaságos (jövédelmező) célok megvalósításának támogatását jelentené. További ellenérv, hogy a megtérülési időhöz kötődő járadékfizetés esetén a járadék mértékének beruházásonként eltérőnek kellene lennie.

Az élettartam felső korlátként való kezelése miatti probléma az előbbivel csak látszólag azonos. Az átlagos amortizációs ciklusidőt élettartamnak tekintve, az élettartamnál hosszabb időtartamú járadékfizetési kötelezettség voltaképpen az alapberuházás megújítását jelentő „pótlás” eredményének elvonását jelentené. Egy ilyen megoldás ezért a szabályozórendszer érintett elemeivel is összeütközne. A Hitelpolitikai Irányelvek ezt az összefüggést figyelembe is veszi, amikor kimondja, hogy „...a kihelyezési időtartamon belül a kizárólag gépek beszerzésére nyújtott hitelek törlesztési ideje nem haladhatja meg az értéksökkenési leírási időt”.

Egyszerűbbé válik a járadékfizetési kötelezettség időtartamának meghatározása, ha a megtérülési követelménytől eltekintünk. Ez esetben előtérbe kerülhet a visszatérítés, a mindenki számára egyenlő feltételek teremtetésének szempontja, s így a hitelek és az állami kölcsönök törlesztési időtartamával is megteremthető az összhang.

Mindent összevetve, a járadékfizetés időtartamát egységesen 10 évben célszerű maximálni, azzal a megkötéssel, hogy az időtartam nem haladhatja meg a beruházással létrehozott állóeszközök átlagos amortizációs idejét. Tíz évnél hosszabb idő előírása egyrészt azért nem célszerű, mert a döntésekben tíz évnél messzebbre tekinteni az esetek többségében alig lehet, másrészt pedig azért, mert a döntések 10 év utáni hatásaihoz, következményeihez érdekeltségi szempontok reálisan amúgy sem köthetők.

f) Az alapjuttatási konstrukció beilleszkedése az ár- és a szabályozórendszerbe

Az alapjuttatásban rejlő lehetőségeket, a szabályozás többi elemével való összefüggéseit a gazdálkodó szervek egyelőre kevésbé ismerik. Pedig a VI. ötéves tervidőszakban ilyen címen mintegy 7 milliárd Ft áll a beruházó vállalatok és szövetkezetek rendelkezésére.

A konstrukcióval szemben gyakran felvetett aggály, hogy túl szigorú, a hatékonysági követelményekben törést okoz, továbbá, hogy az 1980-ban induló árak 6+6 százalékos jövédelmzőségi korlátával nem egyeztethető össze.

A valóságban az alapjuttatás feltételrendszere az induló árak képzésénél kimondott 6+6 százalékos elvet nem sérti, egyrészt, mert az — vállalati átlag jellege miatt — szükségszerűen szóródó jövédelmzőségű tevékenységek átlaga, másrészt időben előrehaladva a vállalatok közötti differenciálódás növekedésére is számítani lehet. Nyilvánvalóan lesznek veszteséges és 10+10 százalékon felüli jövédelmzőséget elérő vállalatok is.

A konstrukció szigorúságának a megítélése tehát nézőpont kérdése is. A járadék mértékét úgy kell megállapítani, hogy az ne jelentsen se laza, se teljesíthetetlen követelményeket. Nem árt ismételni és leszögezni: a reális alapokon nyugvó szigorúságnak az az értelme, hogy az alapjuttatás csak a legmagasabb jövedelmezőségi sávba eső tevékenységek fejlesztésére nyújtson lehetőséget, azokat azonban tegye lehetővé. Az ilyen lehetőségek kihagyására vezető beruházásfinanszírozási rendszer nyilvánvalóan hibás volna.

A hitelekkel és az állami kölcsönökkel ellentétben, a járadékfizetésnek az amortizáció nem forrása. (Természetéből eredően nem is lehet.) A magasra szabott jövedelmezőségi mérce mérlegelésekor ezért is figyelembe kell venni, hogy az alapjuttatásból megvalósított beruházások amortizációjának 60 százaléka a vállalatoknál marad, továbbá, hogy a beruházás által elért nyereség kedvezően befolyásolja, növeli a bérfejlesztési mutatót.

Az alapjuttatási konstrukciót tehát nem szabad mechanikusan összevetni a hitellel és az állami kölcsönrel. Az alapjuttatást ugyanis a vállalatok a korábbi jövedelmezőségtől, eszköz—bér aránytól, a beruházásnak a létszámra gyakorolt hatásától függően érzik — más konstrukciókhoz képest — szigorúnak.

Irodalomjegyzék

- [1] *Barta Imre*: A jövedelmezőségi mutatók orientációs szerepének fokozásáról. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 7—8. sz.
- [2] *Drechsler László—Simon Béláné*: Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 1. sz.
- [3] *Hacsaturov, T. Sz.*: A beruházások gazdasági hatékonysága. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1966.
- [4] *Hoós János*: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1970.
- [5] *Kornai János*: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1973.
- [6] *Megyeri Endre*: Erőforrás-értékelés és jövedelemszabályozás. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1976.
- [7] *Mikó Gyula*: Népgazdasági szintű hatékonysági számítások a tovaryűrés figyelembevételével. Kézirat, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1979. október.
- [8] *Notkin, A.*: A társadalmi termelés hatékonysága elméletének kérdései. *Voproszi Ekonomiki*, 1971. 4. sz.
- [9] *Novozilov, V. V.*: A ráfordítások és eredmények mérése. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1972.
- [10] *Petrakov, N. J.*: A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1970.
- [11] *Pirityi Ottó*: Alapjuttatási kérelem. *Figyelő*, 1980. 3. sz.
- [12] *Radnóti János*: A fejlesztések új szabályozása. *Figyelő*, 1979. 49. sz.
- [13] *Rácz László*: Az új árrendszer. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 2. sz.
- [14] *Simon György*: A termelési tényezők szerepe a termelékenység alakulásában. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 1. sz.
- [15] *Szakolczai György*: Az erőforrások értékelése. *Közgazdasági Szemle*, 1973. 4. és 5. sz.

Megszűnt-e a sertésciklus?

(A magyarországi sertéstartás ökonometriai modellje)

Írásom szűkebb tárgya, a sertésciklus, *látszólag* részleges, sőt bizonyos vélemények szerint álprobléma: hiszen a vágósertés csak egy a népgazdaság sok tízezer terméke közül, s ráadásul a termelés ciklikussága már megszűnt — mondják a szakértők.

Azt, hogy mégsem rész- vagy álproblémáról van szó, s így szükségesnek vélem a kérdéssel behatóbban foglalkozni, a következő érvekkel indoklom:

— *A vágósertés alapvető élelmiszer és „nyersanyag”.* A sertéstartás a mezőgazdasági termelés egyik legjelentősebb tevékenysége. Részaránya a termelésben általában 15—18 százalék között mozog. A sertéshús a hazai húsfogyasztásban meghatározó szerepet játszik, a hentesáru-forgalom felét, a tőkehúsforgalom mintegy háromnegyed részét adja. A sertéstartás takarmányfelhasználása, élelmiszeripari alapanyag-kibocsátása egyaránt jelentős gazdasági tényezők.

— *A magyar népesség csaknem egytizede foglalkozik sertéstartással.* A termelőszövetkezeti háttáji, a kisegítő és az egyéni gazdaságokat, azaz a *kisüzemi gazdálkodók* sokszázvezres tömegét minden sertéstartással, húsellátással kapcsolatos probléma, jelenség közvetlenül érinti. A kisüzemek szerepe a hazai húsellátásban alapvető: ma a sertésállomány több mint felével rendelkeznek. Egy-egy gazdálkodóra átlagosan 4-5 sertés jut, melyeket házilagos kivitelezésű ólakban, jobbára máshol nem hasznosítható töredék-munkaidőben gondoznak.

— *A sertésciklus sok szempontból tipikusnak tekinthető* mikrogazdasági ciklus. Hasonló jelenségek minden olyan országban fellépnek, ahol számottevő sertéstartás folyik. Így a sertésciklus mechanizmusa nemzetközileg is összehasonlítható, a sajátos magyar vonások kiszűrhetők.

— *A vágósertés-termelés ciklikussága a szocialista tervgazdálkodás keretében érvényesült az elmúlt harminc év folyamán.* Nem eléggé tisztázott még az a kérdés, hogy a ciklusok mennyiben szükségszerű velejárói a gazdálkodási folyamatoknak. Mindenesetre a szocialista gazdálkodás stabilitása végett a tervezők szeretnének minden ciklust eleve megszüntetni.

— *A hazai sertésciklus példáján értékelhető néhány jellemző „anticiklikus” stratégia, javaslat, intézkedés.* A ciklus felismerését követően — a hatvanas évek elején — azonnal törekedni kezdtek a sertésállomány ingadozásának felszámolására. Ezen akciók összefoglaló értékelésére, vélt és valós hatásmechanizmusuk és következményeik feltárására, e „történelmi tapasztalatok” összegzésére eddig még nem került sor.

— *A sertésciklus — a hiedelmekkel ellentétben — nem szűnt meg.* A magyar sertéstartás mai rendszerének ciklusra való hajlama, azaz az *ok változatlán.* *A jelenséget,* vagyis a következő ciklus kezdetét jelző termelési visszaesést, úgy tűnik, *sikerült elodázní.*

Első két érve, úgy vélem, nem igényel külön bizonyítást. Cikkemben az utolsó négy pontban felvetett kérdésekre keresem a választ. Mondanivalómat a magyar sertéstartás ökonometriai modelljének [13] segítségével egyekszem megvilágítani.

A pókháló-modell¹

A magyar sertéstartás modelljét egy könnyen áttekinthető ciklusmodell ismertetésével vezetem be. A pókháló-modell *egyetlen termék piacát* (keresleti és kínálati viszonyait) *írja le.* Mindössze három változót használunk: a termék keresletét, a kínálatát, valamint az árát. Összefüggésüket előbb statikusan írjuk le.

A termék iránti kereslet (D) és a termék ára (P) közötti kapcsolatot a $D(P)$ függvény írja le. Mivel a vásárlók az ár növekedésével egyre kevesebbet vesznek a termékből, $D(P)$ csökken, amint P nő. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy e *keresleti függvény lineáris:*

$$D(P) = d - aP,$$

ahol d és a pozitív konstansok. Hasonlóan, a termelők által *kínált* S mennyiség is a P ártól függ, mégpedig az $S(P)$ függvény közvetítésével. Az $S(P)$ nő, ha a P ár növekszik. Feltéve, hogy e *kínálati függvény is lineáris:*

$$S(P) = s + bP,$$

ahol b pozitív konstans, az s pedig általában negatív (noha elméletileg tetszőleges lehet).

A pozitív hajlásszögű kínálati és a negatív hajlásszögű keresleti egyenest egyazon koordinátarendszerben ábrázolva az egyenesek metszéspontja megfelel az *egyensúlyi* pontnak. Mivel a termelők (eladók) és a vevők nem ismerik eleve az egyensúlyi árat, így azt csak egy sajátos igazodássorozattal, az úgynevezett *késedelmes felzárkózással* érhetik el. A felzárkózás minden elemi aktusa megfeleltethető a vevők esetében a keresleti, az eladóknál a kínálati egyenes mentén való elmozdulással. A pókháló-modell éppen a felzárkózás *dinamikáját* írja le.

Tegyük fel, hogy a t időpontban a P_t ár érvényesül. A termelő ekkor ehhez az árhoz igazítja termelését, de mivel a termelés folyamata időigényes, a kínálat új szintje csak, mondjuk, a következő, a $t+1$ időszakra alakul ki. Amint a kínálat megjelenik, a termék árát már a keresleti függvény határozza meg, az ár olyan lesz, hogy mellette a kínálat teljes mennyisége elkel. A $t+1$ időszak árat a termelők tudomásul veszik, s termelésük új színvonalát immár ezen új ár alapján határozzák meg. Az árhoz a kínálat egy időszaknyi késleltetéssel alkalmazkodik. Az

$$S_{t+1} = s + bP_t$$

¹ E modellt M. Ezekiel [8], D. G. Luenberger [15] és Mátyás Antal [16] munkáira támaszkodva ismertetem. A. A. Harlow [10] írása hívta fel a figyelmemet a pókháló-modell és saját egyenletrendszerem hasonlóságaira.

egyenlet azt fejezi ki, hogy a $t+1$ időszak kiálatot a t időszak ár határozza meg. Hasonlóan, az ár és a kereslet késleltetés nélküli viszonyát a

$$D_{t+1} = d - aP_{t+1}$$

egyenlettel írhatjuk le: a $t+1$ időszak keresletet a $t+1$ időszak ár határozza meg. Végül, kihasználva azt, hogy a kereslet és a kínálat az egyensúlyi pontban éppen egyenlő, a következő dinamikus egyenlethez jutunk:

$$s + bP_t = d - aP_{t+1},$$

melyet a differenciaegyenletek hagyományos formájára kifejezve a

$$P_{t+1} = -\frac{b}{a}P_t + \frac{d-s}{a}$$

egyenlethez jutunk. Az *egyensúlyi árat* a $P_t = P_{t+1}$ feltétel mellett találhatjuk meg:

$$P = \frac{d-s}{a+b}.$$

Ez az ár, ha egyszer elértük, örökké fennmarad. Felmerül azonban a kérdés, hogy elérjük-e valaha is ezt az árat, azaz az egymást követő időszakok folyamán az ár közeledik-e az egyensúlyi értékéhez, avagy távolodik-e attól. A fenti elsőrendű differenciaegyenlet általános megoldása

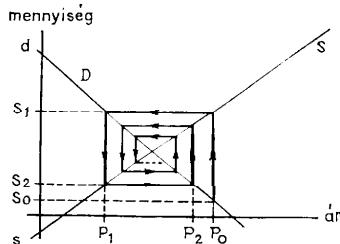
$$P_t = \left(-\frac{b}{a}\right)^t P_0 + \frac{1 - (-b/a)^t}{a+b} (d-s)$$

lesz. Ha $b < a$, és t a végtelenbe tart, a megoldás az egyensúlyi árhoz konvergál, mivel a $(-b/a)^t$ kifejezés a nullához tart. Az egyensúly (ha esetleg csak határértékként is, de) elérhető, mégpedig függetlenül a P_0 kezdő ártól. Nyilvánvalóan, a $b < a$ feltétel teljesülése szükséges és elégséges e konvergenciatulajdonság létezéséhez.

Kövessük időszakra időszakra a kereslet és a kínálat alakulását!

1. sz. ábra

A pókháló-folyamat

Tegyük fel, hogy a termelők az egyensúlyinál kisebb, S_0 mennyiségű sertést kínálnak eladásra. Ezt a mennyiséget a piac az egyensúlyinál nagyobb P_0 áron veszi fel. A termelőket a magas ár a sertésállomány növelésére ösztönzi, így a következő időszakban már S_1 darab sertéssel jelentkez-

nek a piacon. Az egyensúlyinál nagyobb mennyiség most csak az egyensúlyinál alacsonyabb P_1 áron kelhet el, a következő időszakra a kínálat S_2 -re csökken, s a P_2 ár alakul ki, és így tovább. Az ábra képe egy pókhálóra emlékeztet, innen származik a modell elnevezése. Az 1. sz. ábrán felrajzolttal ellentétben a pókháló nem csak szűkülhet, de tágulhat is, sőt az is előfordulhat, hogy a piac sem nem távolodik, sem nem közeledik az egyensúlyhoz. Az, hogy a modellel leírt folyamat konvergens, divergens vagy a végtelenségig oszcillálva csak egyetlen négyszöget ír le, a keresleti és a kínálati görbe a és b hajlásszögétől, más szóval a kereslet és a kínálat árrugalmasságától függ. Ha $b < a$, a spirál az egyensúly felé konvergál, ha $b > a$, a piac egyre távolodik az egyensúlytól, és ha $b = a$, az egyensúlyi ponttól való távolság mindig állandó. A termék — esetünkben a sertések — termelése mindig ciklikusan alakul. A ciklus csak egyetlen esetben, az egyensúly elérésekor szűnhet meg.

A pókháló-modell felírásakor — többször kimondatlanul — a modell érvényességi körét behatároló feltételezésekkel éltünk:

— A modell csak *egyetlen termék piacát* képes leírni, így nem alkalmazható nagyobb aggregátumok, például szektorok vagy akár a népgazdaság egészére.

— A keresleti és a kínálati függvény vizsgálatunk teljes időszakában *állandó*, sőt esetünkben *lineáris* is. A valóságban mindkét függvény együttműködési sűrűn megváltoznak, sőt a görbék alakja is gyakran módosul.

— A pókháló-modell piacán mind a kereslet, mind pedig a kínálat az *ár függvénye*. Ez az ár olyan piacon alakul ki, ahol mind a vevők, mind az eladók száma nagy, s közömbös, hogy ki kitől vásárol vagy kinek ad el. A *piaci ár* a piac minden egyedi szereplője számára *adottság*, melyet egyes vevők vagy eladók nem tudnak megváltoztatni. Az eladók és a vevők *versenyének* következtében az adott termék piacán adott időpontban *egyesleges ár* alakul ki. Ilyen „tisztá” piac a valóságban nem létezhet. (Gondoljunk például a monopóliumok, vagy akár az állami beavatkozások szerepére!)

— A pókháló-modell ciklusmechanizmusa csak akkor alakulhat ki, ha a kereslet csökkenő, a kínálat pedig növekvő függvénye az árnak. Természetesen a ciklus a fordított függvényállásnál is kialakulna, de a valóságban aligha találhatunk negatív hajlású kínálati függvényt. Előfordulhat azonban, hogy egy termék keresleti görbéje bizonyos ártartományban növekvő legyen. Az ilyen — úgynevezett Giffen-javak² — esetében merőben új helyzet áll elő. Megszűnik a túlkínálatnak és az alulkínálatnak a pókhálóra jellemző ciklikus váltakozása: az árnak az egyensúlyi ponthoz viszonyított konvergenciája vagy divergenciája monotonná válik.

— A pókháló kialakulásának igen lényeges feltétele, hogy a kínálat mennyiségét a termelési folyamat megkezdése és befejezése között ne lehessen megváltoztatni. Ez a megszorítás például a sertésstenyésztés esetében, ahol a termelési folyamat kezdete a kocák megtermékenyítése, általában teljesül. A malacok *leendő* kínálatát a megtermékenyítést követően már csak csökkenteni lehet (a vemhes kocák kivágásával), de az adott időpontra várható kínálatot növelni lehetetlen.

² A Giffen-javakról lásd [16] 143. l.

A pókháló-modell alapfeltevései laboratóriumi, elméletileg „tisztá” esetet hoznak létre. A fenti megszorításokat valamelyest enyhítve, a függvényeket a sertéstartásra alkalmazva olyan általános sertéstartási egyenletrendszerhez juthatunk, amely akár a valóság sematikus ábrázolásának is tekinthető.

A sertéstartás modellje

A sertéstartás — s különösen a sertésciklus — modellezése már mintegy ötven éves múltra tekint vissza. A pókháló-elmélet kidolgozói ugyanígy (a többi között) éppen a sertésállomány alakulásának példáján magyarázták meg a „késedelmes felzárkózás” jelenségének ciklusképző hatását. M. Ezekiel [8], illetve J. Tinbergen [18] elmélettörténeti jelentőségű modelljei alapján sok gyakorlatias megközelítésű, egy-egy tőkésország sertéstartását leíró egyenletrendszer számszerűsítésére került már sor. (Például Griffith [9] az ausztráliai, Budde [5] az NSZK-beli, Boutwell és munkatársai [6], Crom [7] az amerikai, Wilson és Kulshreshtha [19] pedig a kanadai sertéstartást foglalta ökonometriai modellbe.) Az e modellekben leírt piacok szereplői általában egyenrangú magángazdaságok (farmerek) és magánvállalatok (vágóhidak, konzervgyárak stb.). Az állam szerepe (ha ennek számbavételére egyáltalán sor került) legtöbbször a piac „zavartalanságának” biztosítására korlátozódik, vagy ha a kormányzat közvetlenül a piacra lép (például katonai vásárlások révén, mint Crom [7] modelljében), viselkedésére ugyanazok a szabályok jellemzőek, mint a piac többi szereplőjére: a piaci ár a kormány számára is adottság.

A tőkésországok sertéstartását magyarázó modellek egyike sem alkalmazható a sajátos magyar viszonyokra. A hazai „piac” — jobb kifejezés híján a forgalmazás szféráját nevezem így — megközelítően sem „zavartalan”. A sertések magyarországi piacán jelentős gazdaságpolitikai, jogi irányítás és ellenőrzés érvényesül. E piac szereplői két fő „súlycsoportba” sorolhatók: a nagyüzemi sertéstartási technológiákat alkalmazó állami vállalatok, gazdaságok és termelőszövetkezetek mellett a jobbára hagyományos, kisüzemi tartást folytató háztartások (háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságok) százezrei működnek. Maga a piac sem egységes: a növekedéskállatforgalom zöme az úgynevezett szabadpiacon, a vágóállat-forgalom döntő hányada a központi felvásárlás csatornáin zajlik.

A piac egyes szereplőinek viselkedését — attól függően, hogy a kisavagy a nagyüzemi szektorban, a növekedék- vagy a vágóállat-tartásban tevékenykednek — más-más hatások befolyásolják. A szabadpiac több szempontból is igen hasonló a pókháló-modell „tisztá” piacához. A szabadpiaci élősertés-forgalom túlnyomó többségét kitevő malacokat gazdaságilag elkülönült, tenyésztésre szakosodott termelők homogén tömege kínálja eladásra. A vásárlók többsége pedig vágóállat-termelésre (hizlalásra) szakosodott háztáji, kisegítő és egyéni gazdálkodó. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a szabadpiac működését a kereslet és a kínálat viszonyai szabályozzák. A kínálat és a kereslet azonban nemcsak a termék — esetünkben a malac — árának függvényében alakul. Az állattartás folyamatos ráfordításai — különösen a takarmányozási költségek — jelentősen befolyásolják a piaci viszonyokat.

Feltéve, hogy a „késedelmes felzárkózás” jelensége a magyar sertés-tartásban is érvényesül, az elmondottakat figyelembe véve a pókháló-modell alapján a következő függvényekhez jutunk:

$$MALACKÍNÁLAT_t = f_1(MALACÁR_{t-k}; TAKARMÁNYÁR_{t-k})$$

$$MALACKERESLET_t = f_2(MALACÁR_t; TAKARMÁNYÁR_t),$$

ahol a k időindex a malactermelés beindítása és a malac „elkészülte” között eltelt időtartam, melyet alapvetően a tartástechnológia határoz meg.

A pókháló-modell fenti formában való alkalmazásához néhány kiegészítő (jobbára egyszerűsítő) feltevést kell megfogalmazni:

— A kisüzemi tenyésztés (növendékállat-termelés) mindig *árutermelés*. Tudjuk, hogy valójában az állattartók egy része csak saját szükségletére nevel sertéseket. Feltesszük, hogy e gazdálkodók tevékenysége nem befolyásolja a kereslet és a kínálat alakulását.

— A kisüzemi tenyésztés és a hizlalás teljesen elkülönült, specializált tevékenységek. E feltételezés még akkor sem túlzó, ha tudjuk, hogy igen sok tenyésztő gazda sertéshizlalással is foglalkozik. Ekkor is döntenie kell ugyanis, hogy önmaga hizlalja-e fel saját tenyésztésű malacait, vagy jobban jár, ha eladja őket.

— A kisüzemi gazdálkodókat döntéseikben *várakozásaik* befolyásolják. A tenyésztési periódus végére vonatkozó ár- (bevétel-) és költségvárakozásait mindig a jelenlegi ár- és költségalakulás szabja meg.

— A fenti függvényekben szereplő ár- és költséghatáson kívül nincsen más, a kereslet és a kínálat alakulását jelentősen szabályozó *gazdasági* tényező. Eltekinthetünk például a termelés olyan egyszeri ráfordításaitól, mint az ólak építési költsége, vagy az olyan folyamatos ráfordításoktól, mint a tartás élőmunka-szükséglete, az állat-egészségügyi költségek stb. A kereslet és a kínálat alakulását azonban számtalan *nem gazdasági* tényező (például jogszabályok, hagyományok, időjárás, állatjárványok stb.) is módosíthatja. A fenti egyszerű elméleti modellben ezek még nem szerepelnek, de a függvények paramétereinek becslésekor már számoltam hatásukkal.

Bár a hizott vágóállatok is értékesíthetők a szabadpiacon, e fogalom a valóságban olyan csekély, hogy a szabadpiaci keresletet és kínálatot magyarázó függvények felírására nem is érdemes törekedni. Az árutermelés céljából felhizlalt vágóállatok kb. 90-95 százalékát ugyanis mind a kis-, mind pedig a nagyüzemekről a központi felvásárlás veszi meg. A magyarországi sertéspiac e *felvásárlási szférájában* igen sajátos keresleti függvény érvényesülését kell feltételeznünk:

$$FELVÁSÁRLÁS_t = f_3(VÁGÓÁLLAT-KÍNÁLAT_t).$$

A felvásárló szervek minden nekik felkínált állatot kötelesek megvásárolni: a matematikai értelemben végtelen nagy felvásárlási keresletet csak a megtermelt vágóállatok száma korlátozza.

A *kisüzemi vágóállat-kínálat* alakulása elméletileg két fő gazdasági tényezőtől függ: a malac és a takarmány áráról, valamint a vágóállat áráról (az inputokénak csökkenő, az outputokénak pedig növekvő függvénye):

$$KISÜZEMI VÁGÓÁLLAT-KÍNÁLAT_t =$$

$$= f_4(MALACÁR_{t-j}; TAKARMÁNYÁR_{t-j}; FELVÁSÁRLÁSI ÁR_{t-j}),$$

ahol a j időindex a hizlalás kezdetétől az állat értékesítéséig eltelt időtartamot jelöli.

A nagyüzemi vágóállat-kínálat alakulásának magyarázatánál figyelembe kellene venni, hogy az állami tulajdonú hizlaldák és a szövetkezeti tulajdonban levő sertésstelepek — bár az üzemnagyság szempontjából egységesnek tekinthetők — némileg különböző érdekeltségi viszonyok, működési feltételek között tevékenykednek. Az állami hizlaldák sertés-kínálatát az inputok árai feltehetően nem befolyásolják jelentős mértékben, az output árának emelkedése pedig nem feltétlenül vezet a termelés növekedéséhez. A szövetkezeti hizlaldák működését, feltételezésem szerint, a bevételek és a kiadások viszonya — legalábbis hosszabb idő átlagában — hatáson szabályozza. Ezt a különbséget azonban modellem mégsem tükrözi — s így ez egyik gyengéjének tekinthető. A modell, durva közelítésként, a nagyüzemek egységes „szövetkezeti” viselkedését tételezi fel, az alábbi egyenlet szerint:

$$NAGYÜZEMI VÁGÓÁLLAT-KÍNÁLAT_i = f_5(INPUT \text{ ÁRAK}_{i-1}; FELVÁSÁRLÁSI \text{ ÁR}_{i-1}),$$

ahol i a termelés színvonalának eldöntésétől a vágásig (értékesítésig) eltelt idő hossza. Az „input árak” vektora elméletileg tartalmazza a férőhelyek megteremtésének beruházási költségét, a munkabéreket, a takarmányköltségeket, valamint a növedékállatok beszerzési árait.

Az f_1, f_4, f_5 kínálati egyenletek a magyarországi sertésstartásnak csak bizonyos részfolyamatait írják le. A teljes sertésállomány kínálatát — mégpedig résztvékenységek szerinti bontásban — „tartástechnológiai” függvényekkel írhatjuk le. A sertésstartást a következő vertikális részfolyamatokra bontva vizsgálom. A tenyésztési folyamat tenyészállat-tartásból és malacnevelésből, a hizlási folyamat pedig süldő- és hizótartásból áll:

$$SERTÉSÁLLOMÁNY_i = TENYÉSZÁLLATOK_i + MALACOK_i + SÜLDŐK_i + HÍZÓK_i.$$

A sertésállomány egyes összetevői között időszakról időszakra egyirányú mozgás megy végbe: a malacokból süldők, a süldőkből hizók lesznek, az egyik állománycsoportból átminősítik az állatokat a következő állománycsoportba. A modell időegységét negyedévnak választva, mindig csak az állatok egy részét minősítik át magasabb „korcsoportba”, például a süldők mai állományának egy részét a következő időszakra hizóvá minősítik, a többi azonban továbbra is süldő marad. A sertésállomány összetevői közötti mozgásokat a következő „technológiai” függvények mutatják³:

- (1) $TENYÉSZÁLLATOK_i = a_1 TENYÉSZÁLLATOK_{i-1}$ ($0 < a_1 < 1$),
- (2) $MALACOK_i = a_2 TENYÉSZÁLLATOK_i$ ($a_2 > 1$),
- (3) $SÜLDŐK_i = a_3 MALACOK_{i-4} + a_4 SÜLDŐK_{i-1}$ ($0 < a_3, a_4 < 1$),
- (4) $HÍZÓK_i = a_5 SÜLDŐK_{i-1} + a_6 HÍZÓK_{i-1}$ ($0 < a_5, a_6 < 1$).

A pókháló-modell alkalmazásának azt az alapfeltételét, hogy a kibocsátás színvonalát a termelési folyamat megkezdése után ne lehessen befolyásolni, a (2) összefüggés biztosítja: a malac feltételezi a koca létét. Az $a_1 - a_6$ paramétereket nem a fenti egyenletek segítségével becslöm, hanem a kínálati függvényeket egészítem ki úgy, hogy a korábban tárgyalt gazdasági hatások mellett e „technológiai” tényezők is szerepeljenek.

³ A tartástechnológia leírását lásd például a Dr. Horn Artúr szerkesztette állattenyésztési szakkönyvben [11]. A technológiai hatások szerepének fontosságára Crom [7] modellje hívta fel a figyelmemet.

A számszerűsített modell

A negyedéves bontású idősorok alapján számszerűsített modell együtt-hatóinak regressziós becslésekor, mint már említettem, további változókat is szerepeltettem. Az éven belüli szezonális ingadozások kiszűrésére ál-(dummy)-változókat, a hosszú távú tendenciák magyarázatára lineáris trendváltozót használtam. Számításaim eredményeinek közlésekor — azért, hogy az olvasó figyelmét a kevésbé fontos részletekkel ne terheljem — csak a gazdasági és a „technológiai” változók együtt-hatóit ismertetem.⁴ A lineáris regressziós becslést az 1961—1978 közötti időszakra, változónként 71 megfigyelés alapján, a klasszikus legkisebb négyzetek módszerével, egyenletenként végeztem el. Az alábbi egyenletek paraméterei az eredeti, teljes függvényekre vonatkoznak. (A becsült együtt-hatók alatt zárójelben a Student-féle t -statisztika értéke található.)

A kisüzemi szektor (K)

$$(i) \text{ TENYÉSZÁLLATOK}_t^{(K)} = 0,795 \text{ TENYÉSZÁLLATOK}_{t-1}^{(K)} + \\ (18,8) \\ + 0,133 \text{ MALACÁR}_{t-2} - 0,209 \text{ TAKARMÁNYÁR}_{t-2} \\ (3,6) \quad (-3,7) \\ R^2 = 0,929, DW = 2,04, \text{ relatív hiba} = 5,7 \text{ százalék.}$$

A (2) technológiai összefüggés értelmében a kisüzemi tenyésztő nem a malacok, hanem a tenyészállatok állományát igazítja ár- és költségvároszásának megfelelően. A malacok kínálati egyenlete így a technológiai összefüggésre redukálódik:

$$(ii) \text{ MALACOK}_t^{(K)} = 2,51 \text{ TENYÉSZÁLLATOK}_t^{(K)} \\ (32,7) \\ R^2 = 0,912, DW = 1,86, \text{ relatív hiba} = 9,5 \text{ százalék.}$$

$$(iii) \text{ SÜLDŐK}_t^{(K)} = 0,74 \text{ MALACOK}_{t-1}^{(K)} + 0,635 \text{ SÜLDŐK}_{t-1}^{(K)} + \\ (4,2) \quad (8,9) \\ + 14,75 \text{ FELVÁSÁRLÁSI ÁR}_{t-2} - 1,28 \text{ TAKARMÁNYÁR}_{t-2} \\ (1,1) \quad (-3,0) \\ R^2 = 0,916, DW = 1,71, \text{ relatív hiba} = 7,1 \text{ százalék.}$$

A feltételezésekkel ellentétben a malacok vételára nem bizonyult szignifikánsnak, így e változót az egyenletből kihagytam.

$$(iv) \text{ HÍZÓK}_t^{(K)} = 0,196 \text{ SÜLDŐK}_{t-1}^{(K)} + 0,297 \text{ HÍZÓK}_{t-1}^{(K)} + \\ (4,6) \quad (4,1) \\ + 23,6 \text{ FELVÁSÁRLÁSI ÁR}_{t-2} \\ (3,6) \\ R^2 = 0,976, DW = 1,77, \text{ relatív hiba} = 11,7 \text{ százalék.}$$

A kisüzemi sertéstartás becsült kínálati egyenleteiben az árváltozók két időszakkal késleltetett értéke bizonyult szignifikánsnak. Ez megerősíti azt a korábbi feltételezést, hogy a gazdák a termelési periódus elején döntenek tevékenységük színvonaláról. A tenyésztés és a hizálás időigénye a fenti becs-

⁴ A teljes becsült egyenletrendszer [13] alatti munkámban található.

lések szerint egyaránt fél-fél év, ami elfogadható a valóságos, átlagos termelési idő (kényszerűen negyedévekre kerekített) közelítéseként.⁵

A kisüzemi növendékállat-kereslet egyenletét az árra kifejezett formában határoztam meg:

$$(v) \text{MALACÁR}_t = 0,677 \text{MALACÁR}_{t-1} - 0,189 \text{MALACOK}_t^{(K)} - \\ (9,0) \quad \quad \quad (-5,8) \\ - 0,247 \text{TAKARMÁNYÁR}_{t-1} \\ (-2,1) \\ R^2 = 0,941, DW = 1,97, \text{relatív hiba} = 8,6 \text{ százalék.}$$

Az egyenletben szereplő késleltetett malacár azt a hatást fejezi ki, hogy szélsőséges, hirtelen áringadozások a szabadpiacon sem következnek be, az árat mindig stabilizálja az előző időszakban érvényes ár. A takarmányköltségek hatása — a feltételezettekkel ellentétben — nem azonnali, hanem ugyancsak egyszeresen késleltetett. Ennek alapján úgy látszik, hogy a szabadpiac csak késlekedve veszi tudomásul a takarmányköltségek alakulását.

A nagyüzemi szektor (N)

$$(vi) \text{TENYÉSZÁLLATOK}_t^{(N)} = 0,864 \text{TENYÉSZÁLLATOK}_t^{(N)} + \\ (29,8) \\ + 0,986 \text{FELVÁSÁRLÁSI ÁR}_{t-2} - 0,049 \text{TAKARMÁNYÁR}_{t-2} + \\ (3,8) \quad \quad \quad (-3,8) \\ + 11,97 \text{TERVUTASÍTÁSOK}_t \\ (4,9) \\ R^2 = 0,980, DW = 2,22, \text{relatív hiba} = 1,7 \text{ százalék.}$$

Az egyenletben szereplő „tervutasítások” álváltozó értéke 1966-ig 1 (azaz központi utasítások érvényesülnek), majd 1967-től nulla (vagyis központi utasítások nem érvényesülnek). E változó becslült együtthatójának pozitív értéke arra utal, hogy a tervutasításos rendszer megszűntével megszűnt egy, a gazdaságtalan termelést is magasabb színvonalon tartó erő.⁶

A kisüzemek malackínálati függvényéhez hasonlóan a nagyüzemi növendékállat-kínálat egyenlete is a technológiai összefüggésre zsongorodik:

$$(vii) \text{MALACOK}_t^{(N)} = 2,08 \text{TENYÉSZÁLLATOK}_t^{(N)} \\ (17,4) \\ R^2 = 0,944, DW = 1,50, \text{relatív hiba} = 6,2 \text{ százalék.}$$

A nagyüzemi süldők és hízók állományát a statisztikai számbavétel következtelensége, valamint a nagyüzemi tartástechnológia és az átminősítési rendszer megváltozása miatt összevontam.⁷ A kisüzemi malacállomány egy része a különféle (például a „kocakihelyezési”) szerződéses konst-

⁵ A tenyésztés időigénye: 30 nap megtermékenyítés + 115 nap vemhesség + 35 nap szoptatás = 180 nap, a kisüzemi hizálás pedig kb. 5–7 hónapig tart [11].

⁶ Az új gazdasági mechanizmus mezőgazdasági életbelépésével a nagyüzemi gazdaságok egycsapásra megszabadultak a gazdaságtalan kocáktól. E hirtelen kocakivágás az állomány felfuttatását évekre visszavetette.

⁷ Az elválasztott malacokat sok nagyüzem közvetlenül hízóvá minősíti.

rukciók, illetve a felvásárló szervek szabadpiaci vásárlásai⁸ során a nagyüzemekhez kerül:

$$\begin{aligned}
 \text{(viii) } SÜLDŐK_i^{(N)} + HÍZÓK_i^{(N)} &= 0,237 \text{ MALACOK}_{i-1}^{(K)} + \\
 &\quad (3,7) \\
 &+ 0,582 \text{ MALACOK}_{i-1}^{(N)} + 0,67 [SÜLDŐK_{i-1}^{(N)} + HÍZÓK_{i-1}^{(N)}] + \\
 &\quad (4,0) \quad (10,5) \\
 &+ 113,0 \text{ TERVUTASÍTÁSOK}_i \\
 &\quad (3,9) \\
 R^2 &= 0,938, \quad DW = 1,85, \quad \text{relatív hiba} = 3,8 \text{ százalék.}
 \end{aligned}$$

A nagyüzemi kínálat alakulását leíró (vi)—(viii) egyenletek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy amíg a tenyésztést gazdasági hatások is szabályozzák, a hizlás esetében ezek nem játszanak már szerepet. Az egyenlet-hármas azt sugallja, hogy a nagyüzemek a költségektől függetlenül minden malacot és süldőt igyekeznek felhizlalni.

A felvásárlás egyenlete — a feltételezésnek megfelelően — a felvásárlás kínálati meghatározottságát bizonyítja:

$$\begin{aligned}
 \text{(ix) } FELVÁSÁRLÁS_i &= 0,12 SÜLDŐK_i^{(K)} + 0,506 HÍZÓK_i^{(K)} + \\
 &\quad (3,0) \quad (7,1) \\
 &+ 0,417 [SÜLDŐK_i^{(N)} + HÍZÓK_i^{(N)}] \\
 &\quad (6,4) \\
 R^2 &= 0,944, \quad DW = 1,44, \quad \text{relatív hiba} = 10,2 \text{ százalék.}
 \end{aligned}$$

Az (i)—(ix) egyenletekben három árváltozó szerepel: a felvásárlási ár, a malacok, továbbá a takarmány ára. A felvásárlási ár exogén változó, melyet a központi állatforgalmi szervek és az árhatóság határoznak meg. A malacár a modell endogén változója, melynek alakulását az (v) egyenlet írja le. A takarmányárát sem tekinthetjük a sertéstartástól független változónak, mivel a takarmányfogyasztó állatállomány nagysága jelentősen befolyásolja a takarmány keresletének és kínálatának viszonyát, s így visszahat a takarmányár alakulására:

$$\begin{aligned}
 \text{(x) } TAKARMÁNYÁR_i &= 0,547 TAKARMÁNYÁR_{i-1} + \\
 &\quad (7,9) \\
 &+ 0,026 SERTÉSÁLLOMÁNY_i^{(K)} + 0,003 BAROMFIÁLLOMÁNY_i - \\
 &\quad (4,2) \quad (2,7) \\
 &- 0,046 TAKARMÁNYKÍNÁLAT_i \\
 &\quad (-3,8) \\
 R^2 &= 0,755, \quad DW = 2,14, \quad \text{relatív hiba} = 7,1 \text{ százalék.}
 \end{aligned}$$

A „takarmányár“ változót a modellben az országos takarmányellátás színvonalát érzékenyen tükröző ár, mégpedig a morzsolt kukorica szabadpiaci ára helyettesítette, így a takarmánykínálatot a kukoricatermés képviseli az egyenletben.⁹

Az olvasónak minden bizonnyal feltűnt, hogy az f_1 — f_5 függvényekkel megfogalmazott elméleti modell és az (i)—(x) becsült regressziós egyenletek között jelentős különbségek vannak. Az eltérések egy része kényszerű kompromisszumokból adódik: bizonyos hatások, elméleti változók számszerűsíté-

⁸ E szabadpiaci intervenciók hatására később még visszatérek.

⁹ A kukorica a sertések takarmányfogyasztásának mintegy $\frac{3}{4}$ -ét teszi ki.

sét nem lehetett megoldani (például a kisüzemi állattartásra kirótt adók, az adókulcsok idősoros kigyűjtését). A különbségek másik része abból fakad, hogy egyes változók — például a veszteségek alakulását tükrözni hivatott sertéselhullás-változó — a számszerűsítés során nem bizonyultak szignifikánsnak, s így a modellből ezeket kihagytam. A különbségek harmadik csoportjába sorolom azokat a változókat, melyekkel több számszerűsítési kísérletet is végeztem, de nem sikerült használható eredményekhez jutnom. Például az (i)—(x) modellben minden esetben közvetlen, *abszolút árak*, árváltozók szerepelnek. Bizonyára javítana valamelyest a modell szignifikanciáján és közgazdasági magyarázó erején, ha *relatív árak* alapján tudtam volna számolni. Gondot jelent azonban, hogy mi legyen egy-egy ár, egy-egy tevékenység esetében a viszonyítás alapja. A sertéstartás például egyaránt „verseny” a szarvasmarhatartással (a hústermelésben), a baromfitartással (az abrak-takarmány-fogyasztásban), a takarmánytermeléssel (a féltermék versenye a késztermékkel), sőt a modellen belül is „verseny” folyhat a tenyésztés és a hizlalás között. A számszerűsítés során így egyszerre több probléma is jelentkezett. Először is, a sertéstartás minden fázisában *egyszerre több relatív ár* hatásával is számolhatunk. Az egyenletvariánsokra esetenként több száz becslést kellett, illetve kellett volna végeznünk. Másodsorban, a relatív árak alapján számított egyenletek szignifikanciája nem volt annyival magasabb az abszolút árak mellett nyertnél, hogy megérte volna e külön munkaráfordítást. Végül, de nem utolsósorban, a két érték hányadosaként értelmezett relatív árak olyan nem linearitást vittek volna a modellbe, ami igen körülményessé tette volna az egyenletrendszer segítségével történő további vizsgálatokat.

A számszerűsített egyenletrendszert a modell teljes megfigyelési időszakára (*ex post* és dinamikus módon) megoldva¹⁰, úgy vélem, igen szignifikáns eredményekhez jutottam. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A tíz egyenletből álló egyszerű modell, véleményem szerint, elfogadható a magyarországi sertéstartás sematikus képeként. Felhasználható tehát arra, hogy a sertéstartás folyamatát, a sertésciklus mechanizmusát segítségével megvizsgáljuk.

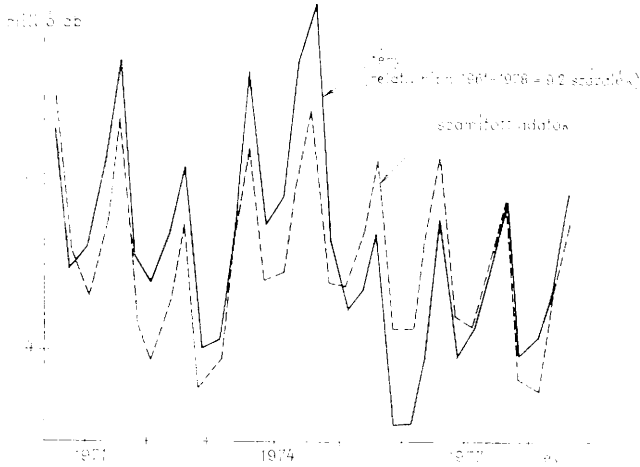
A sertésciklus és a modell

A tőkés gazdaság ciklusait a közgazdaságtan már több mint egy évszázada ismeri és tanulmányozza. Azt, hogy ciklikus jelenségek a szocialista tervgazdaságban is előfordulhatnak, s hogy bizonyos feltételek teljesülése mellett szükségszerűen elő is fordulnak, csak az utóbbi évtized elméleti közgazdasági elemzései igazolták. Bródy András [3] és Bauer Tamás [1] alapvető munkáit követően a ciklusok tanulmányozása új lendületet vett. A közzismertebb, makrogazdasági ciklusok mellett, mint amilyen például a hazai beruházási ciklus is, a gazdaságban számtalan apró, de — úgy vélem — egyaránt izgalmas „ciklusocska”, termékciklus működik. Ezek közül az egyik, s talán éppen a legmarkánsabb, a *sertésciklus*.

A sertésár ciklikus ingadozásának első tudományos leírását és elemzését a német Hanau végezte el 1927-ben ([16] 282. l.). Amíg az első időkben a kutatók figyelmét alapvetően az a kérdés kötötte le, hogy *mi váltja ki a*

¹⁰ E szimuláció technikájának rövid ismertetésére a következő szakaszban kerül sor.

A kisüzemi sertésállomány alakulása*

* Negyedéves adatok alapján

sertésállomány szabályos ingadozását, ma már arra is keresik a választ, hogy milyen úton-módon csillapítható a sertésciklus.

A gazdasági ciklusok elmélete szempontjából nem közömbös, hogy a ciklus okát genetikai, biológiai, technológiai tényezőkben, avagy a sertéstartók „viselkedésében”, várakozásaiban, reakcióiban keressük. Például Larson [14] és Jelavich [12] lényegében tagadják, hogy a ciklust, a ciklus kilengéseit és időszakosságát közgazdasági hatások, „viselkedési” jellegzetességek határoznák meg. Noha modellem éppen ez utóbbit, a „közgazdasági” ciklusmechanizmust írja le, el kell ismernem, hogy ez semmiképpen nem jelenti a „technológiai” cikluselméletek cáfolatát, csupán azok egy lehetséges alternatíváját.

Az (i)—(x) egyenletekkel leírt rendszerben „beépített” ciklus működik. Ennek léte logikai úton is igazolható: a *ceteris paribus*-elv szélsőséges alkalmazásával két „alciklus” mutatható ki. Először tekintsük a takarmányárát és a tenyészállat-állomány, valamint a malacár $t-1$ időszakos értékét adottnak, azaz exogénnek! Az (i) egyenletet a (ii)-be helyettesítve, az (v) egyenletet pedig a malacállományra kifejezve, majd az exogénnek tekintett változókat elhanyagolva a

$$MALACKÍNÁLAT_{t+2} = 0,334 MALACÁR_t,$$

$$MALACKERESLET_{t+2} = -5,29 MALACÁR_{t+2}$$

egyenletpárhoz jutunk, ami már közvetlenül is megfeleltethető a pókhálómodell $S(P)$ és $D(P)$ függvényeinek (lásd 318. l.). A $b=0,334$ és az $a=5,29$ feltételes paraméterállítás mellett a ciklus csökkenő amplitúdójára, azaz szűkülő pókhálóra következtethetünk. Ez az „alciklus” a kisüzemi tenyésztésben mutatható ki. Másodszor tekintsük a malacárát, továbbá minden, a $t-1$ időszakra vonatkozó változót exogénnek! A

$$SERTÉSÁLLOMÁNY_t = TENYÉSZÁLLATOK_t + MALACOK_t + \\ + SÜLDŐK_t + HÍZÓK_t,$$

azonosság segítségével a

$SERTÉSKÍNÁLAT_{t+2} = -2,01 TAKARMÁNYÁR_t$
 $SERTÉSKERESLET_{t+2} = 38,5 TAKARMÁNYÁR_t$

egyenletpárhoz jutunk. Tekintve, hogy a takarmányár valójában költség, a $b=2,01$ és az $a=38,5$ feltételes paraméterállítás mellett az egész kisüzemi sertéstartást átfogó csökkenő amplitúdójú „alciklusra” következtethetünk. Az (i)–(x) modellben azonban e két „alciklus” összefonódik, összefügg. A fenti okoskodáson túl, a ciklus léte egzakt matematikai módszerekkel is bebizonyítható.¹¹ Felhasználásukkal a „beépített” ciklus időszakosságát számszerűen is meghatároztam, s ez majdnem pontosan 4 évnnyinek adódott. A kisüzemi sertéstartás e modellbe foglalt rendszerének tehát minden külső tényezőtől független tulajdonsága a ciklusra való hajlam. A ciklus — éppen mint a pókháló-modell esetében — természetesen háromféle lehet: csillapuló, állandó és táguló. A sertésciklus — e modell alapján — 7-8 év alatt önmagától teljesen elsimulna, feltéve, hogy időközben újabb lökés nem éri a rendszert. Mivel a valóságos sertésciklus nem „kíván” elsimulni, igen valószínű, hogy valamilyen hatás a ciklust újra meg újra felerősíti. E megállapításokat az ökonometria nyelvére fordítva le: a ciklus endogén tulajdonság, melyet exogén és véletlen hatások tartanak fenn.

Az elmondottakat szimulációs vizsgálatokkal mutathatjuk be. Modellem tíz függvénye úgynevezett rekurzív, dinamikus egyenletrendszert alkot. Ha a változóknak tetszőleges kezdőértéket adunk például az (i) „Tenyészállatok” egyenletben, meghatározhatjuk a (ii) „Malacok” állományának alakulását, majd (rendre kezdőértéket adva az eddig még érték nélküli változóknak is) lépésről lépésre felírhatjuk a teljes modell valamilyen hipotetikus megoldását. A kezdőérték megadását elegendő mindössze két egymást követő, mondjuk a t és a $t+1$ időszakra elvégezni, s attól kezdve a modell — az exogén takarmánykínálat, felvásárlási ár és baromfiállomány változók kivételével, melyeket mindvégig a modellen „kívülről” kell megadnunk — önmagától generálja időszakra időszakra a már csak a kezdőértékek megválasztásától függő sertésállományt. Ezt a szimulációs vizsgálatot az exogén változók és a kezdőértékek többféle feltételezett változatára elvégezhetjük.¹²

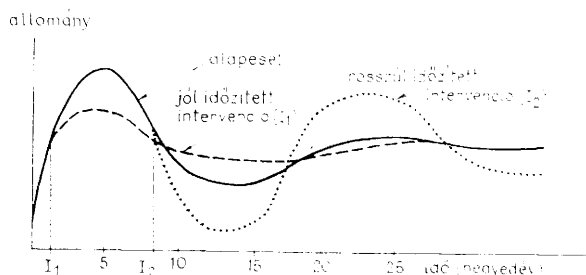
A modell segítségével bemutatható az a hipotetikus eset, amikor a sertéstartást semmiféle „külső” hatás nem éri, azaz az exogén változók mindvégig állandó szinten alakulnak. Az így kialakuló változásokat szemléltető 3. sz. ábrán („Alapeset”) jól látható a ciklus 4 éves periodicitása, valamint csökkenő jellege.

A szimuláció azt is bizonyítja — s úgy vélem, ez tekinthető modellem egyik fő eredményének —, hogy a sertésciklus a magyarországi kisüzemi sertéstartás történelmileg kialakult rendszerében szükségszerű, elkerülhetetlen szabályozási, alkalmazkodási folyamat. A ciklus egy pusztán elméletileg értelmezhető „egyensúlyi” szinthez való — késlekedő, igen szélsőséges — igazodási sorozat következménye. A sertéstartás jelenlegi rendszerének e ciklusra való hajlama akkor is megvan, ha az utóbbi években a termelés „ciklikus visszaesése” esetleg statisztikailag nem volna kimutatható.

¹¹ Lásd például [17].

¹² A 2. sz. ábrán bemutatott *ex post* szimuláció a fenti módon, az 1961-es tényadatok mint kezdőértékek, valamint az exogén változók 1961–1978 között megvalósult idősorai alapján készült.

A sertésállomány „ceteris paribus” módon szimulált alakulása, valamint a szabadpiaci intervenciók hatása

A sertésciklus és az „anticiklikus” gazdaságpolitika

A fenti eredmények tükrében, a modell különféle feltételek mellett szimulált megoldásainak segítségével megvizsgálható az állami gazdaságpolitika néhány tipikus „anticiklikus” intézkedésének hatása is.

A sertésállomány hullámozása következtében a gazdaságban hol a szokásosnál nagyobb kapacitásfeleslegek alakulnak ki, hol pedig a munkaerő és az állóeszközök dömpingszerű túlzott kihasználása következik be. E jelenségek a sertéshústermelés egész vertikumában éreztetik hatásukat. Nem kétséges, hogy a sertésciklus káros jelenség, következményeit enyhíteni, tompítani érdemes.

Az állami gazdaságpolitika — modellem sajátos nézőpontjából — háromféle intézkedéstípus avagy ezek kombinációi között választhat:

1. *Megváltoztathatja a történelmileg kialakult „viselkedési” normákat, amelyek a modell becsült paramétereinek számszerű értékében tükröződnek.* Például valamilyen módon elérhetik, hogy a kisüzemi sertéstartás ne reagáljon erősen a szabadpiaci árhatásokra; gyorsítani igyekeznek a késedelmes felzárkózás folyamatát. Ezek a beavatkozások érvényen kívül helyezhetik az (i)—(x) modellt vagy annak néhány egyenletét.

2. *Felhasználhatja a történelmileg kialakult „viselkedési” normákat.* Például mindig megfelelő mennyiségű takarmány biztosításával tompíthatja a takarmányárak ingadozásait; jól időzített szabadpiaci növendékállatvásárlásokkal és -eladásokkal stabilizálja a malacárat; a felvásárlási árak megfelelő kialakításával készíti a gazdálkodókat egyenletes termelésre.

3. *A ciklus tovaggyűrűző hatását enyhítheti* anélkül, hogy a ciklus mechanizmusába beavatkozná. Például megfelelő időpontban lebonyolított vágósertésimporttal, -exporttal mérsékelheti a húsfeldolgozás és a -fogyasztás esetleges ingadozásait.

Az állami gazdaságpolitika eszközválasztását igen sok tényező befolyásolja. Azt, hogy melyik intézkedéstípusra került vagy kerül sor, nemcsak „gazdaságossági”, de napi és hosszú távú politikai szempontok is magyarázzák. A hazai sertésciklus felismerése óta eltelt mintegy húsz év folyamán hozott intézkedések között mindhárom fenti típusra találhatunk példákat. A magyar sertésállomány alakulását tekintve nem túlzó az a következtetés, hogy a múltban meghozott intézkedésekkel a ciklus csillapítását nem siker-

rült elérni. E cikk keretei nem teszik lehetővé, hogy minden egyes megvalósított gazdaság- vagy termeléspolitikai elképzelést elemezzek. Ehelyütt mindössze két intézkedésfajtát vizsgállok meg tüzetesebben: az úgynevezett *szabadpiaci intervenciók*, valamint a *termelői közhangulat megváltozásának* következményeit tárgyalom.

A *szabadpiaci intervenciók* sajátos gyakorlata a hetvenes évek elején kezdett elterjedni. A központi állatforgalmi szervek e „nyílt piaci műveletei” a tenyésztőknek még kellő jövedelmet ígérő malacárak védelmét kívánják biztosítani a növendékállatok időszakos túlkínálatának lecsapolásával. A szabadpiacról felvásárolt növendékállatokat eleinte a vágóhidak, később pedig már a nagyüzemi hizlaldák kapták meg. Az intervenciók — rövid távon — a kisüzemi ciklusból így lefaragott ingadozást a nagyüzemekbe „importálják”, hiszen az összes sertés számát az e szektorok közti átesoportositás nem érinti. Hosszabb távon azonban a kisüzemi sertésciklus kevésbé érvényesül, mivel sikerülhet a szabadpiacot megvédeni az ár végzetes lecsökkenésétől. Az intervenció során a központi szervek — ha csak egyetlen időszakra is, de — érvényen kívül helyezik a modell (ii) „*Malacok*” egyenletét, s így, a történelmileg kialakult „viselkedési” normák felhasználásával stabilizálják a malacárat.

Az intervenciók segítségével a túlkínálat lefaragható, de a ciklus mélypontján, a növendékállatok iránti túlkereslet időszakában az árak (például spekulatív) növekedése előtt nyitva áll az út. Ennek letöréséhez a központi állatforgalmi szervek időnkénti nagyarányú szabadpiaci malaceladásaira volna szükség. E kétirányú intervenciók lebonyolítására azonban nincsen mód. Nyilvánvaló, hogy ehhez valamiféle állandó malackészletet kellene (mégpedig nagyüzemi telepeken) tartani. Mivel az élő állatok csak igen-igen rövid ideig „készletezhetők”, és mivel a nagyüzemi szektor teljes szaporítási tevékenysége sokszor még a nagyüzemek növendékállat-igényét sem képes kielégíteni, eladási intervenciókra nem kerülhet sor. De a dömpingszerű felvásárlások beavatkozások sikeres folytatásához is elengedhetetlen bizonyos tartalék. Hogy a növendékállatok időszakos nagy volumenű felvásárlása ne vezessen pazarlásra, megfelelő számú *tartalék* nagyüzemi hizlaldai férőhely és takarmány szükséges. E feltételek teljesülése azonban még nem vezet automatikusan a ciklus enyhülésére. Ehhez a beavatkozások *pontos időzítése is szükséges*. Jelképezzük a szabadpiaci intervenciót a modellben úgy, hogy egyetlen időszakban kivonjuk a malackínálat egy részét (mondjuk, mintegy 10 százalékát) a szabadpiacról. Az intervenció időszakában a malacállományt a

$$MALACOK \binom{K}{I} = 0,9 (2,51 TENYÉSZÁLLATOK \binom{K}{I})$$

egyenlettel határoztam meg (ahol I az intervenció időpontja).

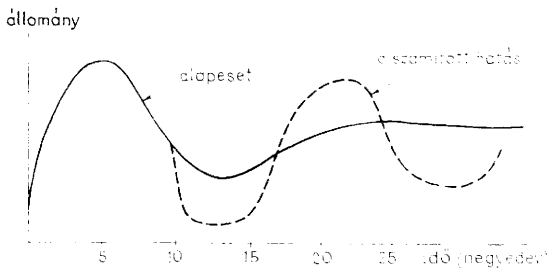
A sertésciklus felmenő ágán történt beavatkozás hatására a ciklus előbb elsimul, mint az alapesetben. A rosszul időzített beavatkozás viszont a ciklus felerősödését váltja ki (lásd a 3. ábrát).

Az (i)—(x) modell felállítása és számszerűsítése során már említettem, hogy igen sok lényeges hatás — s köztük a *termelői közhangulat* gyakori, a sertéstartást befolyásoló változása — kimaradt a modellből. A gazdálkodókat sújtó különböző adók, illetékek jelentősen módosíthatják az állattartás jövedelmezőségi viszonyait. Az adóterhek növelése általában a termelés visszafogását, csökkentése pedig a sertéstartás megélénkülését váltja

ki. Szempontunkból különösen fontos — s ebben áll a várakozások szerepének jelentősége —, hogy nem csupán a megvalósított adózási szabályok, de a várható adókról, intézkedésekről a gazdák között terjedő rém- és álhírek, hiedelmek is kihatnak a termelési kedvre. Tegyük fel, hogy egy felelős helyről elhangzó kétértelmű vagy félreérthető utalás hatására a termelők hangulata megváltozik, s a bizonytalanságtól való félelmükben megtizedelik a tenyészállatok állományát.¹³ A szimuláció során a modell (i) „Tenyészállatok” egyenletét módosítottam, de csak egyetlen időszakban. A további időszakok során már mindvégig a lecsökkentett állomány szerepel — éppen ezzel kívánom hangsúlyozni a különbséget a csak látszólag hasonló intervenció és a hangulativáltozás hatása között (4. sz. ábra). A kocák kivágása 10 szá-

4. sz. ábra

A kocaállomány egyszeri megtizedelésének hatása a kisüzemi sertésállományra

zalékosnál lényegesen nagyobb arányú is lehet. Például arra a hírre, hogy minden gazdaság csak egyetlen tenyészkocát tarthat majd, kivágnák a kocák több mint egyharmadát. A kivágás pillanatok alatt elvégezhető aktus, de a kivágott kocák reprodukciója, pótlása másfél-két évig is eltarthat. Noha a termelők hangulatának és tevékenységének most leírt kapcsolata alapján véve csak hipotézis, melyet igen nehéz volna pontos adatokkal igazolni, eléggé köztudott, hogy a magyar gazdálkodók különösen „érzékenyek”. Erre utal az elmúlt harminc év néhány eredményének élő emléke, valamint az időszakos takarmányhiányok, a felvásárlási politika helyenként rapszodikus változásai; a regionális húsellátási problémák jelentkezése a kistermelőket „neurotikussá” tette.

★

Befejezésül még egy jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. A sertésciklus hazánkban nem csupán a gazdaság reálszférájában hagy mély nyomot maga után, de kiváltja a szocialista gazdasági ciklusokra amúgy is különösen érzékeny tervezők és agrárközgazdászok gondolkodásának sajátos ciklusát is. Ha a mélypontról éppen kilábaló sertésállomány határozott növekedést mutat, akkor mindenki örül, hiszen a „helyes intézkedések” megtették a magukét: lám, a ciklus megszűnt (vagy legalábbis elhalófélben van). Sőt a növekedés üteme extrapolálható is, így a következő

¹³ Ez nagyjából annak a helyzetnek felel meg, mintha a 3 és több kocát tartó gazdák egy-egy tenyészállatot kivágnák.

évekre szóló tervek esetenként túllőhetnek a célon. Másfél-két éven át minden „rendben” alakul, majd a sertésállomány növekedése megáll, sőt csökkenni kezd. Újabb tervek, javaslatok, intézkedések születnek, s az állomány ismét növekedni kezd — és kezdődik a folyamat előlről. . .

Habár az elmúlt évtized folyamán többször is tévesen keltették a ciklus „halálhírét”, a tervezői hangulat ma is bizakodó: újra elterjedt az a nézet, hogy sikerült a ciklust egyszer és mindenkorra felszámolni. A központi intézkedések eredményeként talán valóban sikerrel járhatott *egyetlen, adott időpontra várt ciklikus visszaesés* elkerülése, de hangsúlyoznom kell: *a ciklusra való hajlam* a magyarországi sertéstartás ma érvényes rendszerének *továbbra is* belső jellegzetessége. A különféle beavatkozások eredményeként *csökkenhet is, nőhet is a ciklikusság*. A ciklikus jelenségek hosszabb időn át csak megfelelően időzített, körültekintő és következetes szabályozással küszöbölhetők ki sikeresen. Ehhez a központi állat- és takarmányforgalmazó szervek állandó készenlétére, gyors és hatékony intézkedéseire, intézkedés-sorozataira van szükség. Az egy-egy pillanatra beálló nyugalmi helyzetből a sertésállományt a legkisebb lökés vagy akár annak pusztá híre is kibillentheti.

Hivatkozások

- [1] Bauer Tamás: A beruházási volumen a közvetlen termelésben. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1977.
- [2] Breimyer, H. F.: Emerging Phenomenon: A Cycle in Hogs. American Journal of Farm Economics, 1959. 41. sz.
- [3] Bródy András: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [4] Bródy András: A ciklus egy linearizált modellje. Szigma, 1977. 4. sz.
- [5] Budde, H.-J.: Optimale Anpassung der Schweineproduktion an zyklische und saisonale Preisbewegungen. Agrarwirtschaft, 1974. 57. sz.
- [6] Boutwell, W. és munkatársai: An Econometric Modeling System of the Feed-Livestock Sector. Economic Research Service, U. S. Department of Agriculture, 1976. november.
- [7] Crom, R.: A Dynamic Price-output Model of the Beef and Pork Sectors. USDA-ERS Technical Bulletin. No. 1426; 1970. szeptember.
- [8] Ezekiel, M.: The Cobweb Theorem. Quarterly Journal of Economics, 1938. 52. sz.
- [9] Griffith, G. R.: A Note on the Pig Cycle in Australia. Australian Journal of Agricultural Economics, 1977. augusztus.
- [10] Harlow, A. A.: The Hog Cycle and the Cobweb Theorem. Journal of Farm Economics, 1960. 42. sz.
- [11] Horn Artúr (szerk.): Állattenyésztés. 3. kötet, Mezőgazdasági Kiadó, 1976.
- [12] Jelavich, M. S.: Distributed Lag Estimation of Harmonic Motion in the Hog Market. American Journal of Agricultural Economics, 1973. 53. sz.
- [13] Kornai Gábor: A magyarországi sertéstartás ökonometriai modellje. Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1979. október.
- [14] Larson, A. B.: The Hog Cycle as a Harmonic Motion. Journal of Farm Economics, 1964. 46. sz.
- [15] Luenberger, D. G.: Introduction to Dynamic Systems. Wiley and Sons, New York, 1979.
- [16] Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [17] Paizs János: Bevezetés az ökonometriába. Egyetemi jegyzet. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1972.
- [18] Tinbergen, J.: The Dynamics of Business Cycles. The University of Chicago Press, 1950.
- [19] Wilson, A. C.—Kulshreshtha, S. N.: A Harmonic Analysis of Cattle and Hog Cycles in Canada. Canadian Journal of Agricultural Economics, 1973.
- [20] Wöhlken, E.: Analyse der zyklischen Veränderungen des Bestandes an trächtigen Sauen. Agrarwirtschaft, 1967. 16. sz.

KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású külkereskedelmünk egyes kérdései

Miért kereskedünk KGST-partnereinkkel dollárban?

A címben szereplő kérdést ki kell egészítenünk még két kérdéssel. Miért kereskednek *velünk*, továbbá miért kereskednek *egymással* a tőkés világ kulcsvalutájában európai KGST-partnereink?¹

Az okok keresése során olyan összefüggésekre bukkanunk, amelyek külön-külön nem ismeretlenek a KGST-vel foglalkozó közgazdászok előtt. Ezek a jelenségek együtt, sajátos kölcsönhatásukban arra vezettek, hogy az elvétve már az 1960-as években is létező, de elhanyagolható jelentőségű dollár elszámolású külkereskedelmi forgalom az 1970-es évek elejétől napjainkig a kérdéses országokkal folytatott rubel elszámolású kereskedelmünk értékének mintegy 10 százalékára duzzadt!

Az első és legfontosabb összefüggés a külkereskedelmi árakkal kapcsolatos. A múltban is és ma is a KGST-országok *exportált termékeinek az értékesítési relációtól függően különböző (azaz egyidejűleg két) ára van: egy transzferábilis rubelben kifejezett ára a KGST-n belüli forgalomban, és egy ettől eltérő dollárban kifejezett ára a tőkés világpiacon.*²

Melyek a történelmi előzményei ennek az „árszakadásnak”? Az árkérdés mindig is a KGST együttműködési rendszerének egyik legtöbbet vitatott problémája volt. A két világpiacon árai az 1950-es évek elején, a koreai háború kiváltotta gazdasági fellendülés idején szakadtak el egymástól. A háború idején rögzített ún. stopárak merev rendszere 1953 után kezdett oldódni. A tagországok az árak egy részét kétoldalúan módosították, utólag elismerve (és elismertetve) a tőkés világpiacon realitásait. A stopárak és az új kétoldalú ármegállapodások „egymás mellett élése”, az ebből adódó problémák felvetették az árkérdés „végleges” rendezésének igényét ([9] 35—39. l.). Az ötvenes évek végétől az egy évtizeden át tartó, nagy szellemi energiákat megmozgató vita a közös árbázisról elsősorban akörül folyt, hogy saját ráfordításait, termelési feltételeiket tükröző árakon vagy a tőkés világpiacon átvett, konjunkturális hatásoktól megtisztított, hosszabb időre rögzített árakon kell-e alapulnia a KGST-országok egymás közti kereskedelmének. Tulajdonképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy gyakorlatilag az volt a kérdés, hogy a KGST-n belüli kereskedelemben érvényesülő árak *miképpen térjenek el a tényleges tőkés világpiacon ártól, milyen módon*

¹ A cikk a KGST-országok kutatóinak valutáris és pénzügyi konferenciáján (Sopron, 1980. október 7—10.) elhangzott előadás alapján készült. A vizsgálat a következő országokra terjedt ki: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Románia és a Szovjetunió.

² Természetesen a transzferábilis rubel ár esetén széles sávról van szó, hiszen ismert tény, hogy viszonylatonként milyen jelentős eltérések mutatkoznak egyazon termék transzferábilis rubel áraiban ([1] 80—85. l.). A dollár ár is egy — a rubel árénál keskenyebb — sávban szóródik. A lényeg az, hogy a két sáv esetében mind a szélső értékeket, mind az átlagos árat különböző tényezők határozzák meg. A sávok csak véletlenül esnek egybe.

ne legyen azonos egy termék ára a két világpiacon. (Bár voltak közgazdászok, akik már akkor figyelmeztettek a két világpiacon árszínvonalának és árárányainak eltéréséből adódó negatív gyakorlati következményekre.³)

Az 1960-as évek végén az empirikus vizsgálatok eredményei, a gazdasági reformtörekvések előtérbe kerülése új dimenzióban vetette fel a problémát. Csikós-Nagy Béla így fogalmazott 1969-ben: „A probléma lényege nem a tőkés világpiacon árelv vagy a saját árbázis, hanem a gazdasági együttműködés természetes vagy monetáris rendszerének alternatívája” ([2] 136. l.). Az áru- és pénzviszonyok aktívabb érvényesülésére irányuló javaslatok legnagyobb részét megmaradtak az elméleti viták szintjén. Az 1971-ben elfogadott Komplex Program — több részproblémával együtt — már más oldalról közelítette meg az árkérdést is: a szocialista gazdasági integráció perspektívájában tűzte ki célul a hosszú ideje megoldatlan kérdések rendezését.

Az 1973-as árrobbanás, az árárányok nagyszabású átrendeződése új helyzetet hozott létre: az éleződő érdekellentétek szükségsszerűvé tették a két világpiacon árainak közelítését. Az 1975-ben elfogadott, ötéves mozgó átlagolással képzett „csúszo árbázis” megpróbálta összeegyeztetni a nettó nyersanyagexportőr országoknak a nyers- és fűtőanyagok áremeléséhez, illetve a nettó nyersanyagimportőr országoknak az árváltozások időbeli széthúzásához, valamint a nemzeti tervezőapparátusoknak az árárány viszonylagos szilárdságához, illetve az árváltozások előreláthatóságához fűződő érdekeit. A két világpiacon árárányai és árszínvonala azonban csak az 1974-es helyzethez képest kerültek közelebb egymáshoz, mivel a korábban igen mérsékelt világinfláció miatt az ötéves elmaradás sem eredményezett olyan kirívó aránytalanságokat, mint amilyenek az árrobbanás után sokkal rövidebb idő alatt is létrejöttek.

Összefoglalóan megállapítható, hogy mind a mai napig nincs meg az együttműködési rendszerben a világgazdaság újkeletű érzékenységet *jelen idejévé* tevő mechanizmus, azaz bármely adott időpontban egy exportra kerülő terméknek az értékesítés irányától függően továbbra is két ára van.⁴

Az 1973-as árrobbanást követő két évben az európai KGST-országok gazdaságvezetésének úgy tűnt, hogy az árárányok gyökeres átrendeződése nagyjából a tőkés világgazdaságot alkotó országok belügye, a KGST-országokat is érintő nehézségeket ki lehet védeni a terhek szétterítésével, a gazdasági növekedés felgyorsításával pedig pótolhatók a külkereskedelemben elszenvedett veszteségek. (Az erre vonatkozó magyar elképzeléseket jól szemlélteti [4]). Az árrobbanás utáni egy-másfél évben még nem tudatosult, hogy elsősorban Nyugat-Európa és Észak-Amerika gazdaságát nemcsak a tömeges munkanélküliség és a magas szintű infláció, hanem az új világgazdasági helyzethez való fokozatos szerkezeti illeszkedés is jellemzi.

A KGST-országokban a vállalatok számára a növekedés korábbi feltételeinek biztosítása csak a világpiacon felől érkező hatások határozott lefoglalása után vált elérhetővé. Ennek következményeként a vállalatok gazdálkodásuk során nem érzékelhették az új világpiacon követelmények kény-

³ Például I. Mervart és V. Cerniansky. (Idézi: [8] 354—355. l.)

⁴ Nagyon fontos megjegyezni, hogy mind rubelért történő értékesítésnél, mind vásárlásnál az ár szerepe az államközi tárgyalások során nem kizárólagos: az árak és az ellentételezésnek *együtt* van igazán jelentősége. (Például ha egy mélyen áron alul eladott termékért ellentételenként egy viszonylag még olcsóbb termékhez lehet jutni, akkor az ügylet előnyösségét nem lehet csak az exportár alapján megítélni.)

szerítő erejét. Számukra nem vált létkérdéssé a rugalmasság, a jobb alkalmazkodóképesség, s ennek következményeként az anyag- és energiatakarékosabb és a gyorsan emelkedő műszaki követelményekkel lépést tartó termékek gyártására történő átállás sem. A költségvetési beavatkozás nyomán megvalósuló, a kiegyenlítés irányában ható jövedelemát csoportosítás, a külső források hasonló jellegű terelése nehezítette a szerkezeti illeszkedés felé vezető érdekelttség megteremtését, miközben folyamatosan emelkedett az egyes KGST-országok adósságállománya [6]. A korábbi szerkezet konzerválódása miatt természetben jó esetben változatlanul, az emelkedő világgpiaci árszint miatt azonban értékben növekvően importigényes gazdasági növekedés — amely az árrobbanás után gyors volt, de az évtized végére lelassult — nem hozott minőségi áttörést a megdrágult tőkés import ellentételezésében, az olyan feldolgozóipari termékek előállításában, amelyeknek ára a világgpiaci áremelkedések általános trendjeivel megegyezően alakulna.

A strukturális illeszkedés nélkül viszont a tőkés exportexpanszióhoz, amelynek oroszlárnészét a nyers- és fűtőanyagok, féltermékek adják, a korábbi, illetve a korábbi ütemben bővülő exportárualap nem elegendő.⁵

Ezen árucikkek természetének az *égető* szükségleteknek megfelelő *gyors* felfuttatása nemcsak természeti korlátokba ütközik. A legfontosabb gátló tényező a rendkívüli eszközigenység. Az erőforrásoknak a kitermelő és az alapanyagiparba történő átcsoportosítását rövid távon a feldolgozó ipar, hosszabb távon az egész népgazdaság megsínyli. A nyugati tőke további bevonásának lehetősége korlátozott, a kis KGST-országokat illetően kül-gazdasági egyensúlyi helyzetük, a Szovjetunió esetében egyéb okok miatt.

A nagyobb dollár viszonylatú exportteljesítmény jelentős mértékben tehető a népgazdaság rendelkezésére álló fűtőanyag-, nyers- és félkésztermék-árualapnak a rubel, illetve a dollár viszonylatú export és a belföldi értékesítés közötti *újraelosztásának* függvénye. Ennek az árualapnak a belső felhasználásra jutó része elengedhetetlen az egyes országok belső termelési folyamatának zavartalanságához és a lakossági ellátás elért szintjének biztosításához. Ebből következően a dollár viszonylatú exportoffenzíva árualapjának pótlólagos forrásául elsősorban a rubel viszonylatú exportárualap szolgálhat.

Az ötvenes évek elejének a végtermékcentrikus önellátásra való törekvése a fűtő- és nyersanyag-kereskedelmet tette a KGST-együttműködés gerincévé. A hosszú évek során kialakult nyersanyag-szállítási kapcsolatok igen szorosak, de egyirányúak a kis KGST-országok és a Szovjetunió között, kölcsönösök és kevésbé szorosak a kis KGST-országok között. A tagországok már több évvel a tényleges szállítások előtt egyeztetik a vásárlási szándékaikat a kétoldali tervekkoordinációs tárgyalásokon, ahol éppen az energiahordozók, nyersanyagok, félkész termékek kölcsönös szállításának a biztosítása a legfontosabb kérdés. Az egyes KGST-országoknak nagyon lassan változó és továbbra is importigényes (ezen belül is elsősorban importanyag-igényes) termelési szerkezetéből az következik, hogy az arányosan bővülő *rubel viszonylatú import* a gazdaság normális működésének, növe-

⁵ 1975-ben a kis KGST-országok feletti tőkésországokba irányuló exportjának 50, a Szovjetunió exportjának 88 százalékát tették ki az energiahordozók, a nyers- és alapanyagok, a félkész termékek. A mezőgazdasági alapanyagokkal, élelmiszerekkel bővítve a kört, a kis KGST-országok esetében 71, a Szovjetunió esetében 92 százalékos e részesedés [5].

kedésének fontos feltétele. Amennyiben az eddig rendszeresen érkező rubel viszonylatú importtételék különböző okok miatt kiesnek, vagy a belső igényektől elmaradó ütemben bővülnek, az zavarokat okozhat a termelési folyamatban, vagy konvertibilis valutáért történő vásárlást eredményez.

A probléma lényege tehát a következő: a KGST regionális külkereskedelmi együttműködési rendszere jelenleg különösen „árérzékeny” világ-gazdasági környezetben működik. Tagországai az együttműködési rendszeren kívül álló országokkal szemben fokozódó mértékben eladósodnak. Ebből következően a már korábban is szűk keresztmetszetet jelentő konvertálható exportárualapra — éppen az eladósodás csökkentésére irányuló törekvés miatt — erős nyomás nehezedik a KGST-n kívüli értékesítés felé történő arányeltolódás irányában. Mivel a tagországok a nyersanyagszállítók terén igen erősen összefonódtak, égető szükségük van elsősorban e termékek kölcsönös kereskedelmének bővítésére, miközben a hagyományos együttműködési rendszerben nincsenek meg azok az eszközök, amelyekkel ezt az ellentmondást fel lehetne oldani.

Az ellentmondás lényege és egyben — rövid távon — feloldásának kulcsa: az eladósodás nem arra kényszeríti az országokat, hogy a KGST-n kívüli országokba irányuló szállításukat fokozzák, hanem arra, hogy konvertibilis valutabevételeiket próbálják maximálni, tekintet nélkül arra, hogy a vevő KGST tagország-e, vagy sem. A másik megoldás: olyan kereskedelmi ügylettípust kell létrehozni, amelyben bizonyos exportcikkek ellenében az ország ha nem is kemény valutához, de olyan árucikkekhez jut, amelyeknek tőkés piaci beszerzéséért ugyanannyi valutát kellett volna kiadnia, mint amennyit az exportcikkekért a tőkés piacon adtak volna. Így tett szert a korábbinál sokkal nagyobb jelentőségre a 70-es évek eleje óta a KGST-n belül a szabad devizában folytatott kereskedelem, amelynek következményeként a KGST-országok nemzetközi munkamegosztásában döntő szerepet kapott ún. kemény áruk jelenleg három csatornán keresztül cserélnek gazdát: a hagyományos klíringforgalomban, közvetlen szabaddevizás forgalomban (*ad hoc* ügyletek és konstrukciók keretei között), valamint a KGST-n kívüli országok közvetítői útján lebonyolított kereskedelemben.⁶

A hagyományos klíringforgalom problémáiról ezután csak annyiban lesz szó, amennyiben ezek kapcsolódnak a témához. A továbbiakban a Magyarország és KGST-partnerei közötti nem rubel viszonylatú forgalom sajátosságait vizsgáljuk meg.

A KGST-országok közötti szabad devizában elszámolt forgalom

A statisztikai nyilvántartásban szocialista szabaddevizás forgalomként számon tartott kategóriába a két fentebb említett különböző ügylettípus, az *ad hoc* és a *konstrukciós* ügyletek tartoznak.

Az *ad hoc* ügyletek legtöbbször vállalati kezdeményezésre jönnek létre, és minisztériumi tudomásulvétel után valósulnak meg. Esetenként az üzletkötés magasabb szintű tárgyalások nyomán jön létre. Az államközi klíring-tárgyalásoktól eltérően az eladásra, illetve megvételre szánt árukat itt nem

⁶ Nem elemzem a közös beruházások kétségkívül igen jelentős szerepét az említett ellentmondás feloldásában, ugyanis e vizsgálat csak a közvetlenül a külkereskedelmi forgalomban adódó megoldásokat próbálja feltárni.

állítják szembe: a kiviteli és a behozatali ügyletek az adott viszonylatban teljesen függetlenek egymástól. Ebből következik, hogy — ugyancsak ellentétben az államközi tárgyalások gyakorlatával — a feleknek nem kell tekintettel lenniük az adott viszonylat teljes *ad hoc* forgalmának egyenlegére. (Ez alól részben kivételt képeznek az úgynevezett Sonderkonto-s ügyletek, amelyekkel később foglalkozunk.)

Az *ad hoc* ügyletek közvetlen indítékait is vállalati szinten kell keresnünk. Létrejöttükben az eladásoknál, illetve a vételknél különböző tényezők játszanak szerepet. Az előbbieket egyik fő indítéka a konvertibilis valuta megszerzéséhez fűződő igen erős érdekeltség, a másik pedig az elérhető rubel árnál magasabb dollár ár. Az első indíték a vállalatok számára úgy realizálódik, hogy a szocialista szabaddevizás eladás beszámít a tőkés exportteljesítménybe, és a vállalatok az „igazi” tőkés exportjuk utáni külön kedvezményeket — amelyekkel a szabályozás a tőkés export kiemelkedő jövedelmezőségét törekszik megteremteni — mind megkapják. A viszonylatonként elérhető árbevételek különbsége (az eltérések cikktől függően néhány százalékostól a többszörösre terjedhetnek) a két viszonylat azonos ösztönzöttségét feltételezve is a nagyobb bevételt biztosító felé tereli az ügyleteket. Az itt tárgyalt összefüggések minden bizonnyal igazak a partnországok vállalatait illetően is.

Az *ad hoc* szabaddevizás vásárlásokra azért kerül sor, mert a kérdéses termék rubelért nem kapható, beszerzése csak tőkés piacról volna megvalósítható, magasabb vagy azonos áron. Mivel általában anyag jellegű és mezőgazdasági termékek teszik ki e forgalom túlnyomó többségét, még az azonos ár is vonzóerővel bír az alacsonyabb szállítási költségek miatt. Ezen túlmenően esetenként a korábban rubelért is eladó vállalattal kialakult üzleti kapcsolat fenntartása is célja lehet a vásárló vállalatnak.

Az *ad hoc* szabaddevizás forgalom alakulása kiszámíthatatlan, tervezhető. Ennek oka az, hogy a világpiaci áraknak a 70-es évtizedben tapasztalt szeszélyes változásai miatt nem évről évre, hanem gyakran hónapról hónapra más és más termék dollárért történő értékesítése válik előnyösebbé, illetve hátrányosabbá a viszonylag szilárd rubel áron történő értékesítéshez képest.

Meg kell említeni, hogy létezik egy többéves múltra visszatekintő, dollárban elszámolt kliringforgalom is, az úgynevezett Sonderkonto (magyarul: külön számla). E forgalomnak, bár nyilvántartása nincs elkülönítve az *ad hoc* ügyletektől, számos eltérő jellemzője van. A külön számlán lebonyolított forgalom gesztora Magyarországon a Magyar Külkereskedelmi Bank, amely ügyel arra, hogy a kétoldalú kliring számlákon lehetőleg csak a nullszaldótól való minimális eltérés alakuljon ki. Az eladások és a vételtek tehát — ha nem áll is közvetlenül áru egy másik áruval szemben — nem függetlenek egymástól. A vállalatok a kötöttségek miatt gyakran idegenkednek a külön számlás ügyletektől, számukra vonzóbb a semmiféle ellentételezéssel, beavatkozással nem terhelt, közvetlen *ad hoc* szabaddevizás értékesítés.

A szabaddevizás ügyletek másik válfajában, a *konstrukciós ügyletekben* a partnerek vételi és eladási szándékukat használati értékek közvetlen szembeállításával fejezik ki. Használati értékek szembeállítását az államközi kliringtárgyalásokon is rendszeresen megtörténik (kemény cikket kemény cikkért, puhát puháért, vagy gépet gépért, anyagot anyagért). Mégis lényeges a különbség a kétfajta szembeállítás között. Az államközi tárgyaláso-

kon az egyes szembeállításoknál alkalmazott taktika ugyanis nem független a többi termék szembeállítása során kialakuló alkupozícióktól, sőt az egész viszonylatban követendő kereskedelempolitikai megfontolásoktól, különösen nem az elérni kívánt egyenlegtől. Ezenkívül az árak megállapításakor a KGST érvényes árképzési elveiből indulnak ki. A konstrukciós ügylet feltételeit viszont nem befolyásolják sem az adott viszonylatban párhuzamosan futó egyéb ügyletek, sem a KGST érvényes árképzési elvei. Az a körülmény, hogy az ár és a fizetés pénznemének megállapításakor nem köti a feleket a KGST-nek az adott esetben a felek érdekeivel nem egybeeső árképzési mechanizmusa, tág teret enged olyan kompromisszumok létrejöttének, amelyek a hagyományos keretek között nem valósulhattak volna meg.

Bár most alapvetően a dollárban elszámolt konstrukciók érdekesekek számunkra, a kép teljessé tételéhez szólni kell néhány szót a rubelben lebonyolított konstrukciókról. A rubelkonstrukcióknál a szigorú szembeállítást a transzferábilis rubel korlátozott vásárlóereje magyarázza. A felek igyekeznek nullszaldós megállapodásokat kötni, mert így egyik fél számára sem okoz gondot, hogy nem egyenlő értékű export és import esetén a rubelben kapott fizetséget hogyan tudja exportcikkének megfelelő keménységű árura elkölteni.⁷ A naturális megközelítésnek nemcsak a rubelkonstrukciók létrejöttében van fontos szerepe, hanem a lebonyolítás során is: a megállapodás nem teljesítése esetén a partner — egyéb szankciók hiányában — az ellentételezésre szánt termék visszatartásával válaszolhat.

A dollárkonstrukciók esetén a termékek szembeállítását inkább a nagy volumenű és fontos export- és importszállítások egyidejű rögzítésének igénye, mintsem az ellentételezés bizonytalanságaitól való óvakodás magyarázza. E konstrukciók legtöbbször nem nullszaldósak, vagy ha azok, akkor egészen más okból, mint a rubelkonstrukciók. Ez esetben ugyanis a többet szállító félnek nem kell tartania attól, hogy az egyenleg összegét nem tudja elkölteni. Dollárkonstrukcióknál a pénzmozgás teljes kizárásának igénye motiválhatja a nullszaldós üzletkötést. (Például 100 ezer tonna gabona eladása adott időpontra, összekapcsolva olyan mennyiségű kálíműtrágya vásárlásával, amennyit az adott időpontban a gabona világpiaci áráért a kálíműtrágya adott időpontbeli világpiaci árán vásárolni lehet. Az adott világpiaci ár mindkét esetben csak alqualap.)

A dollárkonstrukciók tehát — eltekintve a nullszaldósoktól — nagy összegű keretszerződések, amelyeket tervhivatali szinten hoznak létre, s amelyek levásárolható árumennyiségeket jelölnek meg.

Most nézzük meg az elmondottakat a számok tükrében! A szocialista szabaddevizás kereskedelem jelentőségének növekedése jól megfigyelhető a rubel elszámolású forgalom és a szocialista szabaddevizás forgalom dinamikájának összehasonlításakor. 1971—1977 között a rubelben lebonyolított kivitelünk értéke valamivel több mint kétszeresére nőtt, míg a szocialista szabaddevizás kivitelé a hétszeresére. Az importban nem ilyen kiugró az eltérés. A rubelben lebonyolított behozatal értéke ugyanezen időszak alatt közel kétszeresére, a szabaddevizás behozatalé pedig háromszorosára nőtt.

⁷ Érdemes megemlíteni, hogy igen sok szakosítási és kooperációs egyezmény is nullszaldós. Az is előfordul, hogy ha a szakosítási és kooperációs egyezmény nem ilyen, akkor külön jegyzőkönyvben rögzítik, hogy a többet szállító fél milyen cikkekben vásárolhatja le többletbevételét. Nagyon sok szakosítási és kooperációs egyezmény tehát „mini” konstrukcióként jön létre.

Nemcsak növekedési ütemét tekintve marad el a szocialista szabaddevizás import az export mögött, hanem abszolút értékben is: KGST-partnerinkkel folytatott külkereskedelmünk kiviteli oldalán lényegesen fontosabb tényező a szabaddevizás elszámolású forgalom, mint behozatali oldalán. A szocialista szabaddevizás forgalom jelentőségéről úgy alkothatunk képet, ha a rubel elszámolású export, illetve import értékéhez viszonyítjuk a szabad devizában lebonyolított forgalom értékét. A rubelkivitelhez viszonyítva szabaddevizás eladásainkat kitűnik, hogy míg az utóbbiak nagysága 1971-től 1973-ig egyik évben sem érte el a rubel elszámolású export értékének 4 százalékát, addig 1975 és 1979 között csak egyetlen évben volt kevesebb annak 10 százalékánál. Az importban nem figyelhető meg ilyen előretérés. A „csúcsevben”, 1974-ben, a szocialista szabaddevizás behozatal értéke elérte a rubelforgalom kb. 8 százalékát. Az 1974-et megelőző, illetve az azóta eltelt években ennél kisebb hányadokkal találkozhatunk. 1978 rendhagyó év volt, hosszú idő óta először volt nagyobb a szabaddevizás import, mint az export. A passzív egyenleg egyértelműen a szabaddevizás export visszaesése miatt alakult ki, amely nem érte el a rubelben lebonyolított forgalom értékének 8 százalékát sem.

A szocialista szabaddevizás kereskedelem összes nem rubel elszámolású külkereskedelmi forgalmunkból jelentős mértékben veszi ki részét. Kivitelünkben részaránya évek óta meghaladja a 10 százalékot. (1975-ben közel 14 százalék volt, míg ugyanebben az évben a fejlődő országoknak eladott áruink értéke a nem rubel viszonylatú exportnak kb. 16 százalékát tette ki.) Behozatalunkban a szocialista szabaddevizás forgalom részaránya 1977—1979-ben meghaladta az 5 százalékot, míg a korábbi években ennél mindig kisebb volt.

A közvetítő kereskedelem jellemzői

A közvetítő kereskedelem — általában — igen fontos eleme a világkereskedelemnek. A közvetítő kereskedelem marketing-tapasztalatait, kiépített értékesítési hálózatát, pontos, gyors ügyintézését kínálja fel a közvetítői jutalék ellenében, míg a vele üzletet kötő fél azt mérlegeli, hogy számára mi nagyobb veszteség: az árbevétel jutalék miatt kieső része vagy a saját erőből megszervezett értékesítés többletköltsége. Nagyon sok esetben olcsóbb a közvetítők igénybevétele, mint a másik megoldás. A szocialista országok közé belépő tőkés közvetítő azonban abból húz hasznot, hogy az eladó KGST-ország vállalata olyan mértékben érdekelt a gyors dollárbevételben, hogy ezért az alacsonyabb árat sem bánja. Előfordulhat az is, hogy a külkereskedelmi vállalat azért fordul tőkés közvetítőhöz, mert nem sikerült szabaddevizás ügylet segítségével megoldani az eredeti — még rubelért történő eladásról folyó — tárgyalások során jelentkező konfliktust, vagy olyan rosszul informált, hogy nem tudja, lehetősége volna magasabb áron szocialista viszonylatban szabad devizáért értékesítenie áruját. A vevő ország vállalata azért fordul a közvetítőhöz, mert rubelért nem kapta meg az árut, és nem sikerült szabad devizáért sem közvetlenül az eladótól megszereznie például a hivatalos eljárás hosszadalmassága miatt, vagy legrosszabb esetben azért, mert tudomása sem volt arról, hogy az adott áru beszerezhető a másik KGST-országban.

A KGST-országok és Magyarország közti tőkés közvetítő kereskedelem súlya kisebb, mint a közvetlen szabaddevizás forgalomé. Az exportban a

közvetítő kereskedelem kétes értékű „fénykora” 1973—1974, amikor közvetített kivitelünk a rubelkivitel 7, illetve 9 százalékának megfelelő értékű volt. Azóta jelentősége fokozatosan csökkent, 1977-ben a rubel elszámolású forgalom 1 százalékára esett vissza.

Az importban 1974-ben és 1975-ben volt jelentős szerepe, a rubelimport kb. 8, illetve 6 százalékának megfelelő értéket ért el. Az importban is jelentős, de az exportban tapasztaltnál kisebb volt a közvetített behozatal visszaesése. A közvetítő kereskedelem visszaszorítására több kísérlet történt. A jelenlegi viszonyok között a közvetítői kereskedelem szerepének átvételére az *ad hoc* ügyletek képesek. A közvetítő kereskedelem utóbbi években tapasztalható térvesztése elsősorban annak köszönhető, hogy ezt a helyettesítő hatást a tagországok külkereskedelmi szervei figyelembe vették.

A szocialista szabaddevizás és a tőkés közvetítői kereskedelem áruszerkezete

Mind a behozatalban, mind a kivitelben nagy a hasonlóság a szabaddevizás és a közvetítőkön keresztül lebonyolódó forgalmunk áruösszetétele között. Cikkmélységben vizsgálva, a termékek nagy része mindkét forgalomban szerepel, illetve egyik évben a szabaddevizás, a következő évben a közvetítői forgalomban található meg.

Exportunkban a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek dominálnak. Részesedésük a szocialista szabaddevizás kivitelünkben — 1972-t kivéve — minden évben meghaladta az 50 százalékot. 1975-től a forgalom kétharmada vagy annál is több volt mezőgazdasági és élelmiszeripari termék. A tőkés közvetítői kivitelben 1973—75-ben a forgalom több mint 90 százalékát tették ki e termékek, azóta részesedésük számottevően visszaesett. A másik jelentősebb tétel kivitelünkben az anyagok, félkész termékek árucsoportja. A kettő aránya mind a szocialista szabaddevizás, mind a tőkés közvetítői forgalomban a jó vagy rossz gabonaterméstől függően változik.

Importunkban a szocialista szabad devizáért vásárolt termékek 1971—1975 között, a tőkés közvetítőkön keresztül vásárolt termékek 1971—1972-ben döntően anyagok és mezőgazdasági termékek voltak, váltakozóan részesedve kisebb vagy nagyobb arányban. A tőkés által közvetített behozatalban már a vizsgált időszak elején, azaz már az árrobbanás előtt, 1971—1973 között is volt számottevő energiahordozó- (szovjet kőolaj-) import, amely fokozatosan uralkodóvá vált. A szocialista szabaddevizás behozatalban 1976—1979 között az energiahordozók részaránya 1/3-ról 50 százalék fölé emelkedett, a mezőgazdasági cikkek részaránya pedig erősen visszaesett.

Figyelemre méltó, hogy mind a szocialista szabaddevizás, mind a közvetítői kereskedelemben igen csekély a gépek, berendezések, ipari fogyasztási cikkek szerepe.

Összefoglaló

A bemutatott jelenségek — az *ad hoc* szabaddevizás forgalom, a konstrukciók, a közvetítő kereskedelem — a fennálló viszonyok szükségszerű elemei, a létrejöttüket előidéző körülmények lényegi megváltoztatásáig jelenlétük-

kel számolni kell. Megszüntetésük, de még visszaszorításuk felvetése is időszerűtlen. Rögtön adódik viszont a kérdés: van-e a szocialista szabaddevizás forgalom növekedésének, a konstrukciók térhódításának objektív határa?

Elvileg a dollár elszámolású kör a KGST-országok egymás közti forgalmában addig bővíthet, ameddig az érintett országoknak exportórként érdeke fűződik az „áttételhez”. A folyamatot csak a hagyományos klíringforgalomból áttételhető „kemény” javak szükségessége határolja be. Ez persze csak elvi határ, hiszen a KGST-együttműködés bonyolult érdekviszonyaiban igen jelentős erők hatnak a korábbi áruszerkezet korábbi árviszonyok melletti fenntartásának, illetve a változások időben minél hosszabb elhúzódásának az irányában. *Gyakorlatilag* elsősorban a kemény cikkek forgalmának *növekménye* az, amely az utóbbi években elsősorban a tárgyalt formákban kerül értékesítésre, illetve megvételre. Az 1980-as években a klíringben elszámolt forgalom várhatóan lassú bővülése mellett a „kemény cikkek” kereskedelmének a növekménye előreláthatóan igen jelentős részben ezen a módon kerül majd forgalomba.⁸ Nem tartozik közvetlenül a témánkhoz, de említést érdemel, hogy a 80-as években a KGST-országokkal folytatott kereskedelmünkben már komoly súlya lesz az ugyancsak jelentős konvertibilisvaluta-kiadásokkal járó közös beruházások törlesztéseként belépő új termékeknek.

Az egyensúlyi problémák megoldásának keretében felmerülhet az igény, hogy a KGST-országok együttműködését az intern kereskedelemnek az extern kereskedelemnél gyorsabb fejlesztése, tehát bizonyos befeléfordulási tendencia érvényre juttatásával erősítsék meg. Szolgálhatnak-e némi tanulsággal ezzel kapcsolatban a szocialista szabaddevizás forgalom vizsgálata során nyert tapasztalatok?

A vizsgált országok mindegyikének kivétel nélkül égető szüksége van tőkés exportjának növelésére. Ilyen körülmények között a KGST-országoknak csak importórként érdekük a rubel elszámolású forgalom részesedésének növelése, ennek azonban korlátokat szab a partnerek eladási szándéka, akik konvertálható áruk esetén éppen ellenkezőleg, a dollár viszonylatú eladásokat részesítik előnyben ([3] 311. l.), hiszen a dollár viszonylatból rubel viszonylatba áttért exporttermékekért kapott rubellel a tagországok nem tudnak tőkés adósságot törleszteni, sem pedig tetszőleges árukat vásárolni bármelyik KGST-országban. Ebből következően nincs meg az eladói érdekeltség a hagyományos együttműködési rendszer keretei között a befelé fordulás oly módon történő megvalósításához, hogy az a rubel viszonylatú exportnak a dollár viszonylatú exporttal szembeni előnyben részesítése révén valósuljon meg.

A konvertálható termékek intern forgalmának extern forgalmuk rovására történő növelését csak a tőkés világpiaci árviszonyok „interné” tételével, azaz a szocialista szabaddevizás forgalom bővítése révén lehet megkísérelni. Ez pedig — figyelembe véve, hogy milyen termékek cserélnek gazdát a vizsgált kereskedelmi formában — azt jelenti, hogy a KGST teljes kivételében és behozatalában egyidejűleg megtalálható egyes anyagok, féltermékek, energiahordozók és mezőgazdasági cikkek körén kívül nincs

⁸ 1978—1979-ben számos jel mutatott arra, hogy a jövőben sok fontos importtétel esetében nem a növekményekben, hanem a forgalom már elért szintjén belül is tért hódítanak az ismertetett kereskedelmi formák.

reális lehetőség — az érintett országok mindegyikének érdekében megegyező — befelé fordulás megvalósítására. A szocialista szabaddevizás ügyletek, rubelkonstrukciók létrehozásuk a tőkés ügyletek e területre történő áttérésének objektív lehetőségét, de mivel e kereskedelmi formák a tőkés piaccal többé-kevésbé *egyező* és *nem jobb* feltételeket biztosítanak, a lehetőség nem párosul a folyamatot kiváltó gazdasági indítékkal. Ez viszont megkérdőjelezi — még e szűk körben is — a befelé fordulásra irányuló törekvések értelmét. Amennyiben a tőkés import *erőltetett* helyettesítése jegyében a befelé fordulás túljut a fent említett határon, és a technikaigényes termékekre is kiterjed, teljesítményben, használati értékben a tőkés beszerzési alternatívánál gyengébb termékek helyettesítik a tőkés importot. Ez esetben óhatatlanul veszteség éri rövid távon az eladót is, aki „puha” árukat előállító exportkapacitásokat épít ki, mert nem kényszeríti semmi ennek az ellenkezőjére ([7] 54. l.). Ez pedig elkerülhetetlenül visszavetné a KGST-tagállamok műszaki fejlődését.

Végül fel kell tennünk a kérdést: pozitívan vagy negatívan értékelendő a konvertibilis elszámolású forgalom a KGST-országok együttműködésében?

A szabaddevizás ügyleteket nem szabad összefüggésükből kiragadva, háttérüktől elvonatkoztatva vizsgálni. A közvetlen és közvetett dollár elszámolású forgalmat az áruk egy körén belül a kettős értékelésnek a *lehetősége* és a tagországoknak e lehetőség kihasználására irányuló törekvése hozta létre és tartja fenn. Egyszerre jele a hagyományos együttműködési rendszer problémáinak és csatornája e problémák egy része megoldásának. Ezért meglepte — mivel nincs elérhető közelségben az együttműködési rendszer reformját jelentő alternatíva — pozitívan értékelhető.⁹

Ugyanakkor indokolatlan az adott határokon túlmenő jelentőséget tulajdonítani a dollár elszámolású forgalomnak. Időszerűtlen — sok egyéb ok mellett a tagországok belső gazdasági mechanizmusa miatt is — a KGST együttműködési rendszere fejlesztésének útját a dollár elszámolású forgalomnak akár spontán folyamat végeredményeként, akár tudatos központi beavatkozás révén történő túlsúlyra juttatásában látni.

Hivatkozások

- [1] *Ausch Sándor*: A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [2] *Csikós-Nagy Béla*: A KGST-országok közötti együttműködés továbbfejlesztésének kérdései. Közgazdasági Szemle, 1969. 2. sz.
- [3] *Csikós-Nagy Béla*: Szocialista árelmélet és árpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [4] *Drecin József*: Előkészületben a népgazdaság V. ötéves terve. Társadalmi Szemle, 1974. 6. sz.
- [5] East-West Trade and CMEA Indebtedness in the seventies and eighties. Zentralsparkasse und Kommerzbank, Wien, 1979.
- [6] *Hagelmayer István*: A külső infláció és a cserearányromlás belső hatásai. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.
- [7] *Köves András*: A világgazdasági integrálódás és a gazdaságfejlesztés iránya. Gazdaság, 1977. 4. sz.
- [8] *Schweitzer Iván*: A nemzetközi szakirodalom a szocialista világpiac saját árbázisáról. Közgazdasági Szemle, 1963. 3. sz.
- [9] *Schweitzer Iván*: A szocialista világpiaci ár. Kossuth Könyvkiadó, 1965.

⁹ A jelenlegi árstatisztikák még nem teszik lehetővé megbízható gazdaságossági számítások elvégzését, amelyek pedig fontos adalékot szolgáltathatnának a szocialista szabaddevizás forgalom megítéléséhez.

A kereseti arányok és a bérszint nemzetközi összehasonlítása

A tanulmány a kereseti arányoknak a hetvenes évtizedben végbement átalakulását mutatja be nemzetközi összehasonításban. Feltételezem, hogy a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatásának, mint az egyik legfontosabb növekedési forrás kihasználásának problémái — bár sajátos módon — a kereseti arányok alakulásában is kifejeződnek. Következésképpen a problémák felismerése és megoldása szempontjából tanulságos lehet a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű és a fejlettebb országokkal való összehasonítás. Ezért terjed ki az összehasonlítás az összes európai szocialista országra, több Magyarországnál fejlettebb és közel hasonló fejlettségű tőkésországra, és azért nem terjed ki a hazánknál kevésbé fejlett tőkésorszagokra, mert az összehasonlítás ilyen irányának — véleményem szerint — nincs előremutató jellege.¹

A nemzetközi összehasonlítás, elemzés feltétele, hogy összevethető adatok álljanak rendelkezésre. Ezért a felhasznált statisztikai adatok döntő többsége az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Hivatalának két kiadványából ([1], [7]) származik, hiszen ezek elvben egységes, összehasonlítható fogalmakat tartalmaznak. Mivel az ENSZ-módszertanok nem a teljes egyetértés igényével készülnek, ajánlás jellegűek, és ezért az egyes országok statisztikai sokszor eltérnek ettől, az elemzés eredményei csak megfelelő fenntartásokkal értelmezhetők.

Az elemzés mindvégig a „wages and salaries” (bérek és fizetések) címszó

alatt közölt adatokra vonatkozik, amely tartalmát tekintve a magyar gyakorlatban használt kereset fogalomhoz áll a legközelebb. A szocialista és a tőkésországok megfelelő adatai között az elemzés szempontjából a leglényegesebb különbség az, hogy a szocialista országok többségében a kereset egyben rendelkezésre álló jövedelem. A tőkésországokban viszont a személyi jövedelemadó és a munkavállalók által fizetett társadalombiztosítási hozzájárulás nagymértékben csökkenti a bruttó munkajövedelmet.

A nemzetközi összehasonlítások általános gyakorlatával megegyezően a *struktúra* — a kereseti arányok — *összehasonlítása* viszonylag könnyebben, a *színvonal* — a bérszint — *összehasonlítása* nehezebben, elég sok feltételezés mellett végezhető. Az összehasonlítás alapvető céljának azonban a számított adatok megfelelnek, de nagyon fontos hangsúlyozni, hogy egy-egy ország, országcsoport egybevetésekor csak a nagyságrendi, a tendencia jelleggel érvényesülő különbségek értelmezhetők jellemző eltéréseként.

A kereseti arányok

A kereseti arányoknak a gazdaságpolitikában, a gazdasági folyamatokban betöltött szerepe rendkívül fontos. A kereseti arányok egyfelől a gazdasági folyamatok szabályozásának eszközei (például az arányok kialakításának alapelve lehet az ágazat, a vállalat gazdálkodásának eredményessége, hatékonysága), másfelől a fennálló arányok és spontán alakulásuk a gazdaságvezetés számára hordoznak számos információt, jelző szerepük van (például egy-

¹ A cikk a szerző a „Bérek és keresetek nemzetközi összehasonlítása” című tanulmányán alapul, amely a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete számára 1979 szeptemberében készült. Az összehasonlítás 15 tőkés- és 8 szocialista országra terjed ki.

egy terület kereseteinek lényeges és „indokolatlan” elmaradása az adott területen a munkaerő elvándorlását eredményezheti).

A keresetek differenciálódása vagy nivellálódása számtalan tényező együttes hatásának eredménye. A foglalkozások közötti kereseti arányokat például az egyes foglalkozások képzettségigénye, a fizikai és szellemi igénybevétel különbözőségei, regionális hatások, az adott szakma vonzó vagy taszító jellege, munkaerő-piaci hatások befolyásolhatják. Általános elvárásnak tekinthető például, hogy a bérek strukturálódása segítse elő a munkaerő összegazdasági szintű optimális elosztását.

A gazdasági ágak kereseti arányai

A következőkben a feldolgozóipari kereseteket bázisul választva vizsgálom a bányászat, az építőipar, a szállítás, raktározás és hírközlés, továbbá a mezőgazdaság átlagkereseti adatait.² Az összehasonlítás kiterjed egyrészt a keresetek 1977. évi szerkezetére, másrészt a kereseti arányok 1968—1977 közötti alakulására. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A *mezőgazdaságban* dolgozók keresete világszerte alatta marad az ipari foglalkoztatottakénak. Ezt mutatja a „nem mezőgazdasági szektor” (a mezőgazdaságon kívüli összes tevékenység átlaga) kereseteinek 100 feletti arányszáma, ami egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaságban dolgozók a nemzetgazdaság egészéhez képest is rosszabbul fizetettek. A szocialista országokban — tudatos gazdaságpolitika eredményeképpen — a mezőgazdasági keresetek iparhoz viszonyított elmaradása kisebb a tőkésországokénál. Ennél többet azonban nem lehet mondani, ugyanis a két országcsoportban a mezőgazdaság szer-

vezeti felépítése jelentősen eltér, és a statisztikák sem azonos körre vonatkoznak.

A KGST-statisztikák szerint a szocialista országok mezőgazdaságára jellemző, hogy az elmúlt húsz évben a keresetek az ipari kereseteknél lényegesen gyorsabban nőttek.

A „nem mezőgazdasági szektor” kereseti színvonalának — amely gyakorlatilag a népgazdasági vagy nemzetgazdasági átlagkereset — az iparéhoz viszonyított eltérése társadalmi rendszertől függetlenül csekély: a legtöbb esetben nem haladja meg az 5 százalékot. Eszerint az országos kereseti átlagok kialakulásában az illető ország ipari bérszintje „iránymutató” szerepet játszik. E jelenség — az iparnak a vizsgált gazdaságokban képviselt magas aránya mellett — a szocialista országok esetében az anyagi ágakban foglalkoztatottak nagy arányával, az anyagi termelésnek, illetve a sok esetben azzal azonosított iparnak tulajdonított elsődlegességgel magyarázható. A tőkésországokban pedig a legnagyobb szervezetségű és ezért a bértárgyalásokon legerősebb ipari szakszervezetekhez való „igazodással” indokolható a kiegyenlítődség.

Az *építőipari* keresetek a szocialista országok többségében jelentősen, 5—18 százalékkal nagyobbak az ipari kereseteknél. Ennek oka a magas felhalmozási, beruházási hányad folytán gyorsan növekvő építési igényekben keresendő, amelyekkel az ágazat csak viszonylag magas kereseti színvonal mellett tud lépést tartani.

A tőkésországok közül a legfejlettebbek építőipari bérszintje kiugró. Kanadában 50, az Egyesült Államokban 30 százalékkal magasabb az iparinál. Svájcban, Svédországban és Norvégiában az építőipar előnye 20 százalékos. Nyugat-Európa többi fejlett tőkésországában az építőipari keresetek az ipari átlag körül mozognak. Ez azonban az országok többségében összefügg

² Ez a csoportosítás az ENSZ-nómenklatúrának felel meg, amelyben a bányászat önálló főcsoport.

Az egy keresőre jutó átlagos bruttó kereset
(A feldolgozóipari* átlag=100)

Ország**	Nem mezőgazdasági szektor			Bányászat		Építőipar		Szállítás, tárolás, hírközlés		Mezőgazdaság	
	1968	1977	1977	1968	1977	1968	1977	1968	1977	1968	1977
	Kanada	106	101	123	132	130	150	118	57	58	57
Egyesült Államok	88	84	116	134	134	131	112	..	51	..	51
Japán	105	109	107	118	99	100	122	50	42	50	42
Szvjác	103	104	109	118	109	119	101	..	102	..	102
Svédország	112	125	134	119	93	72	79	72	79
Norvégia	112	109	131	117	90	74	71	74	71
NSZK	102	101	111	110	108	102	..	67	66	67	66
Belgium	103	102	115	124	107	109	90	62	55	62	55
Hollandia	100	102	115	116	104	106	100	81	84	81	84
Franciaország	99	99	106	115	98	99	109	..	76	..	76
Egyesült Királyság	97	99	98	122	96	99	102	69	76	69	76
Olaszország	103	100	117	97	102	86
Spanyolország	101	102	148	150	80	87	..	55	47	55	47
NDK	101	102	113	105	180	98	100	98	100
Csehszlovákia	106	104	148	144	120	114	121	100	102	100	102
Lengyelország	96	94	147	176	112	108	97	79	96	79	96
Szovjetunió	100	95	156	153	113	116	104	79	81	79	81
Bulgária	100	98	132	141	118	118	112	86	94	86	94
Magyarország	103	101	142	142	106	107	104	97	99	97	99
Jugoszlávia	107	108	96	108	100	105	114	91	100	91	100
Románia	100	101	110	113	106	90	100	90	100

* Feldolgozó iparon az ipar egésze értendő, bányászat nélkül.

** Az országok csoportosítása itt és a továbbiakban: Európán kívüli fejlett tőkésországok; európai tőkésországok; szocialista országok. A csoportokon belül az országok sorrendje a gazdasági fejlettség szintjét követi.

az alacsony keresetű vendégmunkások³ nagy arányú építőipari foglalkoztatásával. Nem véletlen, hogy Svédországban és Norvégiában a vendégmunkások számának növekedésével a vizsgált időszakban mérséklődött az építőipar kereseti előnye.

A skandináv országok kivételével valamennyi vizsgált országról (a szocialista országokat is beleértve) megállapítható, hogy az 1960⁴ és az 1977 közötti években nem változott számottevően az építőipar iparhoz viszonyított kereseti szintje.

A *szállítás, tárolás és hírközlés* dolgozóinak keresete a szocialista országokban — Lengyelország kivételével — ugyancsak magasabb az ipari dolgozókéénál. A különbség országonként változó, 5 és 19 százalék között mozog.

Kanadában, az Egyesült Államokban és Japánban egyaránt mintegy 20 százalékkal keresnek többet a szállításban dolgozók az ipari foglalkoztatottaknál. A nyugat-európai országokban viszont a szállítási dolgozók kereseti színvonalá nagyjából azonos az ipariakéval. Szembetűnő, hogy a vizsgált időszakban az iparhoz viszonyított kereseti

szint nem módosult érdemlegesen, meg lehetőszen merev mindkét országcsoportban.

Jelentős változások mentek viszont végbe a *bányászat* bérhelyzetében.

A változások jól tükrözik a világgazdaságban lezajlott energiaválság hatását. 1968-at megelőzően és az azt követő öt évben a bányászatnak az iparnál jóval lassúbb fejlődése követhető a bányászati keresetek viszonylagos elmaradásában. 1973 után az ágazat felgyorsult fejlődését a bányászatban foglalkoztatottak kereseti helyzetének javulása kísérte. (Például az Egyesült Királyságban 1974-ben az építőiparban 18, a feldolgozó iparban 17, a bányászatban viszont 37 százalékkal nőttek az órakeresetek.) A jelentős átrendezés következtében a tőkésországokban (Olaszország kivételével) a bányászatban dolgozók keresete 1977-ben 10—20 százalékkal múlja felül a feldolgozó iparban foglalkoztatottak keresetét.

A szocialista országokban a bányászati átlagkereset nagyjából másfélszerese a feldolgozóiparinak. A két szélső érték: Jugoszláviában 108 százalék, Lengyelországban pedig — ahol a bányászat rendkívül fontos szerepet játszik az ország gazdaságában — 176 százalék.

Az ágazati bérarányokban a szocia-

2. sz. táblázat

Átlagkeresetek a bányászatban
(A feldolgozóipari átlag=100)

Ország	1960*	1968	1977
Egyesült Államok	118	116	134
Japán	116	107	118
Svédország	139	112	125
Franciaország	..	106	115
Egyesült Királyság	102	98	122
Lengyelország	151	147	176
Szovjetunió	168	156	153
Jugoszlávia	110	96	108

* Forrás: [3] 182. l.

lista és a tőkésországok között a hasonlóságok mellett jellegzetes eltérések tapasztalhatók. Megállapítható továbbá, hogy a szocialista országokban a 70-es évtizedben az ágazati kereseti struktúra átrendeződésének folyamata a 60-as évtizedhez képest lelassult.

Kereseti arányok a feldolgozó iparban

A feldolgozó iparon belül a kereseti arányokat 15 tevékenységi területre (ipari ágazatra) vizsgáltam; közülük most csak a legjellemzőbbeket mutatom be. Az összehasonlításban az egyes iparágak adatait a feldolgozó ipar egészének átlagához viszonyítom. Az elemzés az iparágak rangsorára és a kereseti színvonal iparágak közötti szóródására, illetőleg ezek alakulására terjed ki.

Általános jelenség — a vizsgált országok mindegyikére jellemző — a könnyűipari és az élelmiszeripari keresetek elmaradása. Svédország kivételével, ahol a két ágazat sorrendje fordított, mindegyik országban a ruházati ipar a sereghajtó, a textilipar pedig az utolsó előtti a kereseti rangsorban.

A *textil- és a ruházati ipar* viszonylagos kereseti szintje a legalacsonyabb Japánban, a legmagasabb Svájcban, Hollandiában és a skandináv országokban. A két észak-amerikai országban ezeknek az iparágaknak a kereseti szintje a feldolgozóipari átlag 70 százalékát teszi ki, a szocialista országokban pedig — eléggé egyöntetűen — a 80 százalékát.

A tőkésországokban a *nyomdaipar* általában előkelő helyet foglal el a kereseti rangsorban. Svédországban, Norvégiában, Dániában és Svájcban ez az ágazat áll az első helyen. Ennek oka a nyomdaipar hagyományosan kivételesen magas helyzetében és a külpiaei versenyből való védettségében rejlik. Jugoszláviában is az élmezőnyben — a kereseti rangsor második helyén — található ez az iparág. (Jugoszlávia kereseti struktúrája más tekintetben is inkább hasonlít a tőkés-, mint a szocialista országokéhoz.)

A *vegyipari* keresetek szintje mindkét országcsoportban általában meghaladja a feldolgozóipari átlagot. Különösen magasak a vegyipari keresetek az Egyesült Államokban, Japánban,

3. sz. táblázat

A feldolgozóipari kereseti arányok 1977-ben
(A feldolgozóipari átlag=100)

Ország	Ruházati ipar	Nyomdaipar	Vegyipar	Kőolaj-finomítás	Gépgyártás	Kohászat
Kanada	66	109	102	137	107	121
Egyesült Államok	64	108	127	137	110	132
Japán	56	129	119	149	110	130
Svédország	92	119	103	110	98	107
NSZK	75	113	118	133	106	107
Belgium	67	113	132	157	105	130
Franciaország	76	115	113	..	108	113
Hollandia	91	115	107	128	105	120
Olaszország	77	118	113	121	106	128
Spanyolország	65	102	110	93	..	117
Csehszlovákia	78	95	105	113	112	125
Lengyelország	76	85	97	97	105	121
Magyarország	79	96	99	107	99	113
Jugoszlávia	77	114	111	149	113	108
Románia	82	92	101	..	108	122

Svájcban és Belgiumban, ahol ez az egyik legfejlettebb iparág. Magyarországon egyike annak a két országnak, ahol a vegyipari keresetek — bár csekély mértékben — az ipari átlag alatt maradnak.

A gépgyártást általánosságban a vegyiparihoz hasonló viszonylagos bérszint jellemzi, de lényegesen kisebb országok közötti eltéréssel. A legtöbb országban a gépgyártás kereseti előnye a feldolgozó ipar egészéhez képest 5–10 százalékos. Magyarországon a helyzet ebből a szempontból is sajátos: az ágazat kereseti szintje egy százalékkal kisebb a feldolgozó ipar átlagánál.

Az előbbi két ágazat valamennyi iparilag fejlett országban a növekvő, progresszív ágazatok közé tartozik. Ez egyértelműen tükröződik a viszonylag magas bérszintben is. Hazánkban ugyancsak fontos és sokszor hangsúlyozott, egyre növekvő szerepe van a vegyiparnak és a gépiparnak a gazdaság fejlődésében, gazdasági problémáink megoldásában. Ennek ellenére a relatív keresetekben a kiemelt jelentőség nem látható! Nem valószínű (bár adatok hiányában nem vizsgáltam), hogy ettől az általános — a szocialista országokra is érvényes — jelenségtől való eltérés a különböző szakképzettségi struktúrával, a nemek más és más arányával vagy egyéb tényezőkkel magyarázható, de ha így volna is, az sem ítéhető pozitív jelenségnek.

A szocialista országokban (Jugoszlávia ezúttal is kivétel) a kohászat áll a kereseti rangsor élén. Ez a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában a nehéziparnak tulajdonított döntő szerep máig ható következménye. A tőkésországok között egyedül Olaszországban található a kohászat a kereseti hierarchia csúcán. A vizsgált tőkésországok közül hétben (és Jugoszláviában is) a kőolaj-finomítás területén dolgozóknak a keresete a legnagyobb. Mindkét országcsoporthoz jellemző azonban, hogy a kohászat és a kőolaj-finomítás a leg-

jobbán fizető ágazatok közé tartozik. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Az ágazati kereseti arányok szóródása 1977-ben Svédországban, Norvégiában, Dániában és az Egyesült Királyságban a legkisebb. Feltétlen fel kell figyelni arra, hogy ezekben az országokban már 1968-ban is a legkisebb volt a szóródás, a vizsgált időszakban azonban mind az öt országban nőtt. A legmagasabb keresetű ágazatokhoz való felzárkózás (a szakszervezeti szolidáris bérpolitika eredménye) következménye a túlzott vásárlóerő-kiáramlás és a bérézés szabályozó, ösztönző, munkaerő-áramoltató hatásának tompulása. Feltehetően ez a magyarázata a kiegyenlítődési folyamat megfordulásának.

Az elemzett időszak kezdetén a legnagyobb eltérések Japánban és Olaszországban találhatók. Ennek megfelelően Japánban mérsékeltebb, Olaszországban rendkívül erős kiegyenlítődés ment végbe 1977-re. Mindkét időpontra jellemző, hogy a kereseti arányok a legjobban Kanadában, az Egyesült Államokban, Japánban és Spanyolországban szóródnak (tehát a nem európai fejlett és a legkevésbé fejlett európai tőkésországokban). Olaszországban az időszak kezdetén ugyancsak rendkívül nagy a szóródás.

A szocialista országokra a közepes szóródás a jellemző, továbbá az, hogy 1968 és 1977 között a relatív keresetek átrendeződése minimális volt. Jugoszláviában 1968-ban a szóródás igen nagy, 1977-re erős kiegyenlítődés ment végbe. Magyarországon a feldolgozóipari relatív keresetek szóródása a skandináv országokéhoz hasonlítható.

A szakmák közötti kereseti arányok

A szükséges adatok hiányában a kereseteket szakmánként mindössze 12 tőkés- és 3 szocialista országra elemezhettem.

A szakmai átlagkereseteket a kőművesek átlagkeresetéhez viszonyítva vizsgáltam, továbbá összehasonlítottam az

4. sz. táblázat

A feldolgozóipari ágazatok kereseti színvonalának eltérése
a feldolgozóipari átlagtól

Ország	Év	Átlagos eltérés (százalék)	Az átlagos eltérés változása (százalékpont)
Kanada	1968	16,3	-1,2
	1977	15,1	
Egyesült Államok	1968	14,4	+3,4
	1977	17,8	
Japán	1968	21,1	-2,3
	1977	18,8	
Svájc	1972	10,6	+4,5
	1977	15,1	
Svédország	1971	5,3	+2,0
	1977	7,3	
Norvégia	1972	6,4	+0,8
	1977	7,2	
Dánia	1972	7,7	+1,0
	1977	8,7	
NSZK	1968	12,1	-0,5
	1977	11,6	
Belgium	1968	15,9	-0,4
	1977	15,5	
Franciaország	1972	12,4	-1,4
	1977	11,0	
Hollandia	1968	15,6	-7,5
	1977	8,1	
Ausztria	1968	11,4	+0,9
	1977	12,3	
Egyesült Királyság	1969	5,3	+1,2
	1977	6,5	
Olaszország	1968	20,3	-7,5
	1976	12,8	
Spanyolország	1968	16,8	+3,0
	1976	19,8	
Csehszlovákia	1968	10,2	+0,4
	1977	10,6	
Lengyelország	1970	11,6	+1,2
	1977	12,8	
Szovjetunió	1968	9,8	-0,5
	1975	9,3	
Bulgária	1968	9,7	+1,7
	1977	11,4	
Magyarország	1968	6,5	+0,7
	1977	7,2	
Jugoszlávia	1968	15,9	-3,6
	1977	12,3	
Románia	1968	8,2	0
	1974	8,2	

országokat a legjobban és a legrosszabbul fizetett szakmák és az átlagkereseti szintjük viszonylagos távolsága szerint. Most csak ez utóbbit tárgyalom. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A szakmai kereseti struktúrák összehasonlításának eredményei a legtöbb esetben alátámasztják az ágazat és a feldolgozó iparon belüli kereseti arányok elemzésekor tett megállapításokat.

A szocialista országok kereseti struktúrája ebben a metszetben ugyancsak nagyon hasonló. A hasonlóság nemcsak a szakmák rangsorában, hanem a keresetszóródás terjedelmében is megnyilvánul. A legmagasabb a bányászok órakeresete; ez kb. háromszorosa a legrosszabbul fizetett, textilipari szakmunkásokénak.

A tőkésországokban a három-három legnagyobb és legkisebb órakeresetet nyújtó szakma kereseti szintjét összevetve, a szocialista országokéhoz hasonló, kétszeresnél nagyobb eltérés található Kanadában, Japánban, Svájcban, az Egyesült Királyságban és Spanyolországban. Az eltérés Japánban a legnagyobb: két és félszeres. Így nem meglepő, hogy a japán fonónőknek az összes többi vizsgált ország legrosszabbul fizetett szakmájú dolgozóinál alacsonyabb viszonylagos órakeresettel kell beérniük.

Az NSZK-ban, Dániában és Ausztriában a nyomdászok órakeresete a legnagyobb. Az építőipari szakma viszonylagos órakeresete a tőkésországok több-

ségében magasabb, mint a három szocialista országban.

A szakmai bérstruktúra a legkiegyenlítettebb Hollandiában, Olaszországban és Svédországban. A legmagasabb és legalacsonyabb órakeresetű egy-egy szakma közötti eltérés mindössze 30—40 százalék. Svédországban és Hollandiában a feldolgozó iparon belül is a legkisebbek voltak az eltérések. Olaszországban a vizsgált évtizedben lezajlott nagyon gyors kiegyenlítőedés eredményeképp a szakmai keresetek szóródása a 15 ország közül az egyik legkisebb, ami nem mond ellent a feldolgozóipari kereseti arányokról tett megállapításoknak. Ebben a részben csak a szakmunkások kereseti arányairól van szó, míg az ágazati adatok a szakképzett és szakképzetlen dolgozók egészére vonatkoznak.

Már a feldolgozó ipar ágazatok szerinti kereseti szerkezeténél is megfigyelhető, és a szakmai bérarányokra még sokkal inkább igaz, hogy időbeli fejlődésüket vizsgálva egy-két kivételtől eltekintve eléggé merevek. Főbb jellem-

5. sz. táblázat

**A három legjobban fizetett szakma átlagos kereseti szintje
a három legrosszabbul fizetett szakmáéhoz képest***

Ország	1967	1977
Kanada	—	2,23
Japán	2,53	2,57
Svájc	2,02	2,39
Svédország	1,81	1,51
Dánia	—	1,41
NSZK	1,88	1,54
Belgium	1,49	1,68
Hollandia	1,65	1,32
Ausztria	2,04	1,92
Egyesült Királyság	1,91	2,10
Olaszország	2,07	1,35
Spanyolország	1,97	2,04
Csehszlovákia	—	2,23
Magyarország	2,02	2,24
Románia	—	2,17

* A vizsgálatba csak azokat az országokat vontam be, amelyekben legalább 20 szakma átlagos órakeresetét ismertem.

zókban sok tradicionális vonást mutatnak, és az új bérarányok kialakulása egyedi, nem általános jelenség. Például Svájcban az üveg- és porcelángyártás ágazat magas relatív bérszintje, több tőkésországban a nyomdászok magas keresete az ágazat, a szakma hagyományos szerepével magyarázható.

*Kereseti eltérések
a szakképzettség szerinti
foglalkozási csoportok között*

Ebben a részben a munkások és az alkalmazottak, az előbbieken belül a szak-, a betanított és a segédmunkások kereseti színvonalát vetem egybe. A meglehetősen foghíjas statisztika kiegészítéseképpen támaszkodom E. Vlaszenko cikkére [5].

A vizsgált hét nyugat-európai tőkésországban a *fizikai foglalkozású dolgozók* foglalkozási csoportok szerinti kereseti arányaira jellemző, hogy a betanított munkások keresete 10–15 százalékkal, a szakképzett munkásoké pedig 20–40 százalékkal haladja meg a szakképzetlen munkások keresetét az ipar és az építőipar területén. A kereseti különbségek Franciaországban, Olaszországban és Ausztriában nagyobbak (a szakképzett munkások keresete 30–40 százalékkal nagyobb a szakképzetlenségénél), Spanyolországban, az NSZK-ban, Belgiumban és Hollandiában kisebbek (a szakképzett munkások keresete 20–30 százalékkal haladja meg a szakképzetlenségét).

Magyarországon 1976-ban az ipar és az építőipar betanított munkásainak a keresete 15, illetve 29 százalékkal, a szakmunkásoké pedig 50 százalékkal múlta felül a segédmunkások keresetét. A fizikai dolgozók szakképzettség szerinti keresetszóródása tehát hazánkban nagyobb, mint a vizsgált tőkésországokban.

A fizikai és a *nem fizikai foglalkozásúak* kereseti viszonyát tekintve a helyzet fordított: a tőkésországokban a szakképzett alkalmazottak fizetése a

munkásokéhoz képest lényegesen magasabb, mint Magyarországon. (Az erre a területre végzett összehasonlítás eredménye módszertani akadályok miatt nem számszerűsíthető.)

Nemek szerinti kereseti arányok

A férfiak és a nők keresete közötti eltérések valamennyi eddig vizsgált met-szetben döntően befolyásolják a kereseti arányokat. Egy-egy ágazat, szakma viszonylagos kereseti helyzete nagymértékben függ az ott foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlásától. A textil- és a ruházati iparnak a kereseti hierarchia legaljára szorulása az egész világon — mind iparági, mind szakmák szerinti bontásban — elsősorban a nagy arányú női foglalkoztatással hozható összefüggésbe.

Az Egyesült Államokban az azonos foglalkozási csoportba tartozó férfi-női kereseti különbségek hatása a kereseti arányokra erőteljesebb, mint a különböző foglalkozási csoportok jellegzeteségeiből (például az eltérő szakképzettségű igényből) eredő különbségek [6].

A korábban már említett cikk [5] szerzője megállapítja, hogy a közös piaci országok között a szakképzettség szerinti kereseti struktúrában mutatkozó számottevő különbségeknek (például az Olaszországban és Franciaországban kiugróan nagy keresetszóródásnak) csak egyik oka a szakképzettek országonként változó aránya. A másik fontos ok a foglalkozási csoportokba tartozók nemek szerinti megoszlásának eltérése. (Lásd a 6. és a 7. sz. táblázatot.)

A vizsgált országok közül a nők keresete Svédországban és Dániában közelíti meg a leginkább a férfiakét: az elmaradás időben kifejezve mindössze másfél év. Az észak-európai tőkésországok többségében és Franciaországban is viszonylag magas a nők keresete.

A nők férfiakéhoz viszonyított keresete szerint Magyarországon a vizsgált országok középmezonyjében helyezkedik el. A nők kereseti szintjét a férfikerese-

A nők bruttó keresete a férfiak keresetének százalékában a feldolgozó iparban

Év \ Ország	Svájc	Svéd-ország	Norvégia	Dánia	NSZK	Franciaország	Hollandia	Egyesült Királyság
1968	63	78	75	74	69	77*	72	57
1977	67	87	80	86	72	76	80	71
A női keresetek „elmaradása” éveken**	9,8	1,4	2,1	1,6	5,9	2,8	3,1	3,7

* 1972. évi adat.

** A mutató jelentése: a női foglalkoztatottak keresetének 1977. évi növekedését előrevetítve, hány év múlva érheti el a nők keresete a férfiak ugyanezen évi keresetét.

A fizikai foglalkozású nők átlagbére a férfiak bérének százalékában Magyarországon 1977-ben, a szocialista szektorban

Foglalkozási csoport	Ipar	Építőipar
Szakmunkások		78
Betanított munkások	75	72
Segédmunkások	76	76
Fizikai foglalkozásúak együttesen	70	63
A nők bérének „elmaradása” éveken	3,1	3,5

tek százalékában kifejezve, adataink Svájc, az NSZK és az Egyesült Királyság megfelelő adataihoz hasonlóak, de az éveken mért elmaradás (három év) a hollandiaival egyezik meg.

Valamennyi országra jellemző, hogy 1968—1977 között a nők keresete gyorsabban nőtt a férfiakénál. Ez az egyöntetű elmaradás és a közeledés egyben jelzi, hogy a férfi-női keresetek eltéréseit részben a hagyományokból táplálkozó hátrányos megkülönböztetés okozza, s ennyiben mértéke indokolatlan, túlzott.

A magyarországi bérszint nemzetközi összehasonlítása

A cikk hátralevő részében azt vizsgálom, mekkora a magyar bérek vásárlóértékének eltérése a fejlett tőkésországokban fizetett bérekétől. A vizsgálat négy olyan szakmára (vájár, varrónő, asztalos, kőműves) terjed ki, amelyek egy-egy ágazatot jellemeznek.

A vájár szakma kiválasztását az indokolja, hogy a szocialista országok zömében a szakmai bérstruktúra élén áll, és viszonylagos előnye mindkét országcsoportban egyre nő. A textil- és a ruházati ipar bérszínvona s ezen belül a varrónők keresete viszont a világon mindenütt a legalacsonyabb. Az asztalosok bére a feldolgozóipari átlaghoz áll közel. Végül több tőkésországban az építőipari dolgozók, s így a legtipikusabb építőipari foglalkozásúak, a kőművesek, a bérstruktúra csúcán helyezkednek el.

Az elemzést az ENSZ keretében végzett nemzetközi összehasonlítás (International Comparison Project — ICP) teszi lehetővé [4], amely a GDP — a bruttó hazai termék — felhasználásáról, ezen belül a lakossági fogyasztásról is tájékoztat. Bár megoldja a legnehezebb feladatot, a bérek tényleges vásárlóértékét kifejező valutaparítások megállapítását, a kapott eredmények még így is csak bizonyos egyszerűsítő

Négy szakma bérszintje néhány tőkésországban a magyarországi bérszint százalékában, 1973-ban*

Megnevezés	Magyarország	Egyesült Államok	Japán	NSZK	Belgium	Franciaország	Hollandia	Egyesült Királyság	Olaszország
Vájár	100	..	105	124	166	92	94	105	..
Varrónó	100	..	126	272	262	186	213	170	186
Asztalos	100	..	140	241	247	..	177	176	148
Kőműves	100	688	173	220	198	..	164	170	140
Vásárlóerő-arányok (árindexek) a fogyasztásban	13,0 Ft	1,00 \$	247 yen	3,38 DM	37,8 frank	4,76 frank	2,98 Ft	0,346 £	508 líra
Fogyasztás	100	238	127	152	178	162	144	148	113

Az egy lakosra jutó fogyasztás indexe

* Az ENSZ nemzetközi összehasonlításában a szocialista országok közül egyedül Magyarország vesz részt. Mint ismeretes, a magyar mérlegrendszer 1969 óta az anyagi és a nem anyagi tevékenységek teljes körére kiterjed.

feltételezésekkel értelmezhetők. A legfontosabb feltételezés, hogy a munkások a teljes keresetüket elköltik, nincsen megtakarításuk, kiadásaik kizárólag fogyasztási célúak (tehát nincs beruházási jellegű kiadásuk).

A 8. sz. táblázatot vizsgálva szembeötlő, hogy a fogyasztás⁵ indexei alapján a tőkésországok előnye Magyarországhoz képest jóval kisebb, mint a bérlétszám szerint. Ennek legfőbb oka, hogy a tőkésországokban a jövedelemadózás előtti, bruttó bérekkel számoltam, Magyarországon pedig a nettó bérrrel. (A tőkésországokban jövedelemadóként a bérek 20–40 százalékát vonják el.)⁶ A kétféle index között eltérést okoz továbbá a társadalmi juttatások országcsoportonként, ezen belül országokonként is változó mértéke. A nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban az állami szociális kiadások (pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatások) aránya nagyobb a GDP-ben, s csak Japánban lényegesen kisebb a hasonló módon számított magyar adatnál, viszont ott igen jelentősek a vállalatok szociális kiadásai.

A fejlett nyugat-európai gazdaságokban a munkások bérszintje *másfél-kétszerese* a magyarországinak. Ezen belül az egy főre jutó GNP vagy GDP alapján legkevésbé fejlett olasz gazdaságban a bérek 20–30 százalékkal magasabbak a magyar béreknél. (Olaszországban a szakmai bérsztruktúra eléggé kiegyenlített, és a többi nyugat-európai tőkésországhoz képest alacsonyabbak az adóterhek.) A japán bérszint közelebb áll az olaszországihoz, mint a többi nyugat-európai tőkésországhoz. Az Egyesült Államok bérszintje kiugróan

⁵ A fogyasztás a következő csoportokat foglalja magában: élelmiszer, ruházat, lakbér, fűtés és világítás, lakberendezés, háztartás, egészségügyi ellátás, szállítás és hírközlés, pihenés és oktatás.

⁶ Ha például az NSZK-ban dolgozó kőműves csak 20 százalék jövedelemadót fizet, ez azt jelenti, hogy jövedelme a magyar kőművesekénél már csak 1,76-szorosa a korábbi 2,2-szeres eltéréssel szemben.

magas. Figyelembe kell azonban venni, hogy az építőipari bérek mintegy 30 százalékkal meghaladják a feldolgozóipari bérszintet, és emellett a jövedelemadózás a vizsgált országok közül éppen az Egyesült Államokban a legprogresszívebb. Az amerikai bérszint így is legalább háromszorosára becsülhető a magyarnak.

Az egyes szakmák relatív bérszintjei ágazatuk korábban már tárgyalt nemzeti sajátosságait mutatják. (A magyar bányászok nemzetközileg igen magas, a japán textilipari munkások feltűnően alacsony relatív keresetére stb. gondolok.)

A bérszintek ilyen összevetéséből leszűrűt eredmények a munka termelékenységét, illetőleg a munka intenzitását figyelembe véve is értékelhetők. Ez esetben a béreket nem a munkaidőre, hanem az előállított termékek egységére vetitem. Mivel 1973-as nemzetközi termelékenység-összehasonlítási adatokkal nem rendelkezem, egy jóval korábbi számítást [2] veszek alapul.

A másfél-kétszeres nyugat-európai bérszinthez Olaszországban is csaknem kétszeres termelékenység társul. Az egyesült államokbeli több mint háromszoros béreket pedig négy-ötszörösen termelékenyebb munka ellenében fizetik. (Japánra nincs adat.) Az „egységnyi termékre jutó” bérek eszerint Magyarországon magasabbak, mint a vizsgált tőkésországokban.

A nemzetközi összehasonlítás egyik legfontosabb eredménye annak a tény-

szerű alátámasztása, hogy a *kereseti arányokban* — valamennyi vizsgált metszetben — bizonyos *általános törvényszerűségek* érvényesülnek. A kereseti struktúrának a fejlettség szintjétől és a gazdasági berendezkedéstől független jellegzetessége például a textilipar, a textilipari foglalkozások, illetőleg a nők keresetének relatív elmaradása.

Ugyanakkor a kereseti struktúrát erősen befolyásolják a társadalmi-gazdasági formáció és bizonyos konvencionális, regionális jellegzetességek is. *A szocialista országok kereseti struktúrájában sok a hasonlóság.* Az a tény, hogy az elmúlt évtizedben alig ment végbe átrendeződés, a kereseti szerkezet merevségét bizonyítja, továbbá a tervezett bérpolitikai változtatások vontatott megvalósulására is utal. *A tőkésországok bérszerkezete* jóval változatosabb. A kereseti arányok *rugalmasabbak*, a gazdasági (gazdaságossági) és a piaci hatások erősebben érvényesülnek. (Lásd a bányászat példáját.)

Regionális jellegzetességek mutathatók ki — más és más irányban — az észak-amerikai és az észak-európai országok kereseti struktúrájában. (Ezek a jellegzetességek azonban nem függetlenek a fejlettség szintjétől.)

Végül a bérszintek összehasonlításából megállapítható, hogy a munka termelékenységét is figyelembe véve — a vizsgált tőkésországokhoz viszonyítva — nem reális a magyar bérek elmaradásáról beszélni.

Gyulavári Antal

Hivatkozások

- [1] Bulletin of Labour Statistics, 1978. 2nd quarter. International Labour Office, Geneva, 1978.
- [2] Drechsler László—Jaroslav Kuc—Nyitrai Ferencné: A munkatermelékenység összehasonlítása. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1974.
- [3] Pócs Ervin—Szamosvölgyi Elemér: A bérek és a lakossági jövedelmek alakulásának nemzetközi összehasonlítása. Közgazdasági Szemle, 1972. 2. sz.
- [4] Tizenhat ország bruttó hazai termékének nemzetközi összehasonlítása, 1973. Központi Statisztikai Hivatal, 1978.
- [5] Vlaszenko, E.: Le point sur la dispersion des salaires dans les pays du Marche commun. Economie Statistique, 1977. 10. sz.
- [6] Wolff, E. N.: Occupational Earnings Behavior and the Inequality of Earnings by Sex and Race in the United States. The Review of Income and Wealth, 1976. 2. sz.
- [7] Year Book of Labour Statistics 1978. International Labour Office, Geneva, 1979.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 27. kongresszusa

I.

A világ legnagyobb nem állami jellegű nemzetközi szervezete, a több mint 380 millió taggal rendelkező Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (International Co-operative Alliance) 1980. október 13–16. között Moszkvában tartotta 27. kongresszusát.

Az 1895-ben alakult Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége feladatának tartja: a szövetkezeti elvek és módszerek megállapítását és terjesztését; a szövetkezés előmozdítását minden országban; a szövetség tagjai között a barátság fenntartását; a szövetkezeti mozgalom és általában a fogyasztók érdekeinek oltalmazását; a szövetkezeti tanulmányok kiadásának támogatását és az információk cseréjét; a nemzetközi szövetkezeti kapcsolatok előmozdítását.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége különleges státusszal tagja az ENSZ-nek, az ENSZ több szervezetének, és részt vesz az egész világ lakosságát érintő valamennyi lényeges ENSZ-előterjesztés vagy -tanulmány elkészítésében.

A szövetkezeti mozgalom világszervezete általában négyévenként tart kongresszust. Első kongresszusára 1895-ben Londonban került sor; a 26.-nak 1976-ban Párizs volt a színhelye. Tekintettel arra, hogy a 17. kongresszust 1948-ban Prágában, a 25.-et pedig 1972-ben Varsóban rendezték, a 27. kongresszus színhelye nyilvánvalóan nem azért került a politikai támadások középpontjába, mert socialista országnak jutott a házigazda tiszte. Az Egyesült Államok hidegháborút szító, a moszkvai olimpia bojkottjának szándékáig elmenő politikája hatott egyes országok szövetkezeti mozgalmára. Mint ahogyan az olimpia bojkottja, úgy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége kongresszusának megzavarási kísérlete is megbukott. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségéhez tartozó 67 ország szövetkezeti mozgalmából a 27. kongresszuson 52 ország 572 szövetkezeti küldötte, valamint csaknem 500 vendég vett részt. Feltűnően nagy létszámú küldöttséggel képviseltette magát Anglia, az NSZK és Argentína szövetkezeti mozgalmára. Az arab országok zöme — valószínűleg Izrael részvétele miatt — nem küldött képviselőt, az Egyesült Államokból pedig mindössze egy küldött vett részt a kongresszuson. A korábbihoz képest növekedett a fejlődő országok szövetkezeti küldötteinek száma.

A kongresszus három fő napirendi pontja közül elsőként az 1976 óta végzett munkát értékelték.

A 26. kongresszus óta eltelt négy év tapasztalatait összegző jelentésből kitűnt, hogy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségéhez kapcsolódó szervezetek száma és tagsága számottevően gyarapodott. 1980-ban 67 ország 153 tagszervezete 380 milliós tagságot képvisel, ami 10 százalékkal haladja meg az 1976. évit. Így a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége továbbra is a legnagyobb nem kormányzintű nemzetközi szervezet. A tagság szövetkezeti típusonkénti összetétele a párizsi kongresszus óta alig változott. Legnagyobb az aránya a fogyasztási (37) és a hitel-szövetkezeteknek (34 százalék). A mezőgazdasági 18, a lakás- 4, az ipari 2, a halászati szövetkezetek 1 százalékos arányt képviselnek. Az egyéb (vegyes) tevékenységet folytató szövetkezetek a tagság 4 százalékát tömörítik.

A mozgalom általános fejlődése mellett, az egyes tőkésállamokban a szövetkezeteknek jelentős akadályokat kellett leküzdeniük. Ezekben az országokban a fő probléma változatlanul a monopóliumok elleni küzdelem. A kíméletlen versenyharc a szövetkezeteket szervezeti változtatásokra, erőteljes tőkekoncentrációra kényszerítette. A szövetkezetek ugyanakkor lényeges strukturális módosításokat is végrehajtottak, ami jórészt árutermelő kapacitásaik növekedésében jut kifejezésre. A szocialista országokban is megnövekedett a szövetkezetek átlagos nagysága, erősödtek az integrációs törekvések. A nemzetközi szövetkezeti mozgalomban a nagyobb méretek kialakulásával párhuzamosan a képviselői demokrácia került előtérbe, miközben a helyi ügyekben való döntésre a szövetkezeti formának jobban megfelelő, közvetlen demokráciát érvényesítő fórumokat teremtenek. A fejlődő országokban — a szövetkezetek számának gyarapodása mellett — változatlanul a szövetkezetek tőkészegénysége okozza a legnagyobb gondokat.

A nemzetközi helyzet alakulásában tapasztalható feszültségek, a világgazdaságban bekövetkezett változások a szövetkezeteket mindenütt a hatékonyság növelésére sarkallják. Nagy figyelmet fordítanak az energiával és a munkaerővel való takarékosagra, a közvetlen beszerzés növelésére és a gazdaságos, gyorsan megtérülő beruházásokra.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége a 26. kongresszusa óta tovább fejlődött. Létrehozta a nyugat-afrikai (elefántcsontparti) regionális irodát, előkészítette a dél-amerikai iroda megalakítását. Új bizottság alakult a szövetkezeti propaganda, az oktatás, a szövetkezeti elmélet fejlesztésére (AGITCOOP). A kongresszus megállapította, hogy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének jelenlegi szervezete már kevésbé alkalmas a növekvő feladatok ellátására. A napirendi pont vitájában nagy hangsúlyt kapott, hogy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének szervezetét, munkamódszerét a jövő igényeinek megfelelően módosítani kell. Alapvetően javítani kell a jelenleg rendkívül rossz pénzügyi helyzetet is. Anyagi megfontolások miatt javasolták a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége székhelyének Londonból Manchesterbe való áthelyezését.

„A szövetkezetek 2000-ben” című második napirendi pont egyik írásos anyagát — a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége Központi Bizottságának megbízása alapján — *A. E. Laidlaw* kanadai professzor készítette. A KGST-ben részt vevő szocialista országok a sajátosságaikat tükröző külön anyagot állítottak össze és nyújtottak be. A szovjet küldöttség a maga és a többi szocialista ország nevében kérte, hogy ezt az anyagot is tekintsék hivatalos tárgyalási dokumentumnak. A kongresszus az indítványt elfogadta. Az anyagot *A. A. Szmirnov*, a Centroszozjuz elnöke terjesztette elő.

A második napirendi pont vitájában a felszólalók árnyalati eltérésekkel ugyan, de hosszú távon is jelentősnek ítélték a szövetkezetek szerepét a világ társadalmi-gazdasági fejlődésében. Elsősorban a szocialista országok szövetkezeti küldöttei hangsúlyozták ezt, de számos (például Ausztria, a skandináv országok, több dél-amerikai állam s számos fejlődő ország) szövetkezeti mozgalmának képviselője is ugyanilyen nézetet vallott. A szövetkezeti mozgalom jövőjével kapcsolatban elhangzottak nagyon borúlátó vélemények is — különösen az azon országokból érkezett küldöttek részéről, ahol a legerősebb a monopóliumok nyomása a szövetkezetekre (Egyesült Államok, Kanada).

A vitában nagy teret kaptak a szövetkezés egyik alapelveinek, a szövetkezeti demokráciának a társadalmi, gazdasági fejlődés egyes tényezőivel, a specializációval, a koncentrációval, a műszaki fejlődéssel kapcsolatos összefüggései. Az országok nagy részében keresik a tagsági viszony erősítésének lehetőségeit. Több ország ennek szervezeti, érdekeltiségi megoldásait a vásárlási visszatérítésben, a részesedés és az osztalék elveinek továbbfejlesztésében, a szövetkezeti részvénytársaságok létrehozásában látják.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége tagszövetkezeteinek jelentős része fogyasztói-kereskedelmi szervezet. A vitából kitűnt, hogy a jövőben a fejlődési le-

hetőségek javítása végett e szövetkezetek (például a dán, az osztrák szövetkezetek, a Centroszojuz, a SZÖVOSZ) igyekeznek bővíteni a saját termelésüket. A takarékoság, továbbá a különleges termékek előállítására útján biztosítható versenyképesség követelményei is erre készítetik őket. A kongresszus a szövetkezés új tevékenységi területekre való kiterjesztését is helyeselte. A felszólalók hangoztatták, hogy a szövetkezetek képesek megújulni, új területeken elterjedni. Fontosnak ítélték az ezzel összefüggő kutatói, oktatói, nevelői tevékenységet.

A vitában jelentős szerepet kapott az állam és a szövetkezetek közötti viszony alakulása. A szocialista országok képviselői szerint ez egyértelműen kedvező. Ezt az értékelést az sem módosította, hogy a bizottsági üléseken a lengyel küldöttek kifogásolták az állam korábbi túlzott beavatkozását. A tőkésországok közül az állammal való viszony ott problémamentes, ahol az uralkodó politikai párt a szövetkezeteket társadalmi-gazdasági bázisnak tekinti (NSZK, Ausztria, Svédország, Norvégia). Egyöntetű volt az az igény, hogy a kormányok támogassák a szövetkezeti mozgalmat. A felszólalók helyeselték a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének az ENSZ-ben e célból kifejtett tevékenységét. A kongresszus hangsúlyozta a szövetkezetek közötti nemzeti és nemzetközi együttműködés szükségességét. Elismerően szóltak a szocialista országoknak más országok szövetkezeti mozgalmával kialakított kapcsolatairól.

A napirendi pont vitájában a magyar szövetkezeti mozgalom képviselőjében dr. Szlamenický István, a SZÖVOSZ elnöke, az Országos Szövetkezeti Tanács soros elnöke szólalt fel. Ismertette a magyar szövetkezeti mozgalom helyzetét, továbbá azokat a körülményeket, amelyek a szocialista szövetkezeti mozgalom dinamikus fejlődését hosszú távon is lehetővé teszik. Kiemelte a magyar kormány szövetkezeti mozgalmat támogató politikáját, a szövetkezeti demokráciát mint egyik fontos erőforrást. Érzékeltette a sokszínű fejlődés lehetőségeit, a gazdaságos strukturális módosítások, az új tevékenységi körök bevezetését, a szövetkezetek vállalati önállóságát, a gazdasági együttműködés fokozódását mint a mozgalom versenyképességének feltételeit.

A kongresszus harmadik napirendi pontját képező „Szövetkezeti fejlesztési évtized 1971–1980” témát P. Soland, a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének norvég alelnöke terjesztette elő. A beszámoló döntő részben a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának támogatásában elért eredményeket taglalta. Megállapította, hogy a célokat csak részben érték el. A szövetkezetfejlesztési mozgalmat tovább kell folytatni. Az alkalmazott módszerek között kiemelte az információk cseréjét, a szemináriumokat és a konferenciákat (köztük a Budapesten 1977-ben tartott 44. Nemzetközi Szövetkezeti Szemináriumot), a kutatás tapasztalatait. Jelentős figyelmet szentelt a mezőgazdasági és a halászati szövetkezetek, valamint az ipari szövetkezetek fontosságának. A halászati szövetkezetek elterjesztése szempontjából elismerésre méltónak ítélte az 1977-ben Magyarországon megrendezett szemináriumot. Kiemelte a nevelőmunka jelentőségét, különösen a fiatalok, valamint a nők között.

A fejlesztési programok sorában beszámolt a FAO, az ILO és a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége közreműködésével létrehozott COPAC (Committee for the Promotion of Aid to Co-operatives) munkájáról, amelyben a magyar szövetkezeti mozgalom is részt vesz.

Eredményesnek tartotta azt, hogy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének különböző világrészekben működő regionális irodái segítik a fejlődő országokban a szövetkezeti ismeretek terjesztését, valamint a támogatási programok kialakítását. Az elmúlt években az INTERCOOP (International Organisation for Co-operative Consumer Distributive Trades) fontos szervezőmunkát végzett avégett, hogy a regionális irodák a gazdasági kapcsolatok kialakítói és fejlesztői legyenek. A beszámoló összefoglalta a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének az ENSZ-szel és a többi világszervezettel közösen végzett munkáját. A segélyprogramok sorában figyelemreméltó helyet szentelt a beszámoló a Nemzetközi Gyermekév

alkalmából a fejlődő országok egészséges ivóvízzel való ellátásának biztosítására szervezett „egy vödör víz” akciónak. Ebben a többi között kiemelte a magyar szövetkezeti mozgalom aktív részvételét is. (Magyarország Etiópiának mobil víz-tisztító berendezést adott.)

A vitában elsősorban az kapott hangsúlyt, milyen módszerekkel lehet a leghatásosabban segíteni a fejlődő országokat, valamint a szövetkezeteket. A felszólalók a segélyező jellegű — az egészségügyi, valamint a szolidaritási jellegű támogatásoktól eltekintve — általában nem minősítették eredményesnek. Nagyobb hatásúnak tartották a konkrét gazdasági célok kidolgozását és az azok megvalósításában való közreműködést oly módon, hogy a program továbbvitelét a fejlődő országok szakemberei és szövetkezői a maguk erejéből végezhessék el. Ilyen szempontból eredményesnek bizonyul a kisüzemek helyszíni létesítése és beindítása, a gazdasági vérkeringést szolgáló gazdasági kapcsolatok bővítése, a konkrét témakörökben megrendezett szemináriumok.

A felszólalók közül némelyek arra utaltak, hogy egyik-másik fejlődő országban nem tartják be a szövetkezeti elveket, sőt visszaélnék velük.

A magyar szövetkezeti mozgalom tapasztalatairól számolt be *Rév Lajos*, az OKISZ elnöke. Ismertetést adott a fejlődő országoknak — főként kétoldalú egyezmények keretében — nyújtott magyar támogatásról (termelőüzemek létrehozása és felszerelése, kereskedelmi megállapodások stb.).

II.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 27. kongresszusának részeként a világszervezet bizottságainak üléseire és egyéb rendezvényekre is sor került.

1. Az INTERCOOP elnökségi ülésén a főtitkár beszámolt az 1979. évi üzleti tevékenységről. A tagszervezetek 1979-ben 356 millió dollárnyi forgalmat bonyolítottak le. Élelmiszerekből a forgalom 75 millió dollár volt (1978-ban 111 millió dollár), egyéb cikkekből 281 millió dollár (1978-ban 724 millió). A forgalom szerkezetén belül lényeges eltolódás következett be.

A nemzetközi bevásárlócsoportokon belül a legnagyobb részarányt változatlanul a kemping- és sportcikkek csoportja képviseli. 1979-ben bevásárlásaik 34,6 millió dollárt tettek ki. Jelentős még a gyermekruhák, a kerti szerszámok, a háztartási cikkek forgalmazása. E csoportok forgalmába a HUNGAROCOOP és a HERMES is bekapcsolódott, részben eladóként (kempingcikk), részben vásárlóként (kerti szerszámok). Az elnökségi ülésen elfogadták azt a magyar javaslatot, miszerint növelni kellene az árutermelésre alkalmas kisgépek forgalmának arányát.

A legfigyelemreméltóbb a regionális munkacsoportok által elért forgalomnövekedés. Vásárlásaik értéke az előző évhez képest 47 százalékkal emelkedett, s az utórendelésekkel együtt 70 millió dollárt tett ki. A szövetkezeti tulajdonban levő üzemekből az INTERCOOP-tagok — többnyire bilaterális alapon — 65 millió dollár értékben vásároltak fogyasztási cikkeket.

1979 januárjában az INTERCOOP öt kínai exportszervezettel hosszú távú kereskedelmi egyezményt kötött. Ennek alapján 1979-ben a tagok 4,5 millió dollár értékű árut vásároltak, fele részben textíliát. Probléma a késedelmes szállítás, a megbízhatatlan méretezés, az igénytelen csomagolás. A legnagyobb gondot mégis az okozza, hogy az import- és exportengedélyek ügynökök és egyedi árusítók kezében vannak, ami miatt az európai fogyasztási szövetkezetek sok esetben — engedély hiányában — nem jutnak hozzá a kívánt áruhoz.

Az INTERCOOP munkájában 1979 óta megélénkült a magyar részvétel. Több bevásárlócsoport munkájában (kempingáruk, gyermekruhák, kerti szerszámok, barkácstermékek) a magyar szövetkezeti mozgalom képviselőit is bevonták. Az ülés keretei között olyan konkrét üzletekre is sor került, amelyek előnyt jelentenek más országokból való vásárlásoknál, illetőleg más országokba irányuló el-

adásoknál. Magyar kérésre a gyermekruha-bevásárló csoport legközelebbi összejövetelét Budapesten rendezik, ami lehetőséget teremthet a kereskedelmi tevékenység növelésére. *Dr. Szlamenický István* az INTERCOOP magyar tagjaként az elnökségi ülésen bejelentette a SZÖVOSZ szándékát az áruházi csere fokozására. Elismerést vívott ki az osztrák, a nyugatnémet és a dán szövetkezetekkel 1980-ban folytatott áruházi csere. Érdeklődést mutattak a francia és a svéd partnerek, akikkel megállapodás született 1981-re szövetkezeti áruházi hét megszervezésére.

Az elnökség elfogadta azt a magyar javaslatot, hogy a magyar fogyasztási szövetkezetek lehetőségeinek megismertetésére az INTERCOOP legközelebbi ülésén beszámoló hangzik el a magyar fogyasztási szövetkezetek munkájáról, a nemzetközi gazdasági együttműködésbe való nagyobb fokú bekapcsolódásuk lehetőségeiről.

2. A Szövetkezetek Nemzetközi Szervezetének Ipari Bizottsága (International Committee of Workers' Productive and Artisanal Societies) plenáris ülésének középpontjában a bizottság 1976—1980 közötti tevékenysége és az 1981—1984-es időszakra szóló munkaterv állt.

A plenáris ülés megállapította, hogy 1976-tól a szövetkezeti mozgalmon belül megnövekedett az érdeklődés az ipari szövetkezetek tevékenysége iránt. Az utóbbi években tapasztalható jelentős fellendülést méltóan fémjelezte az 1978-ban Rómában megrendezett Ipari Világkonferencia. A plenáris ülés foglalkozott a fejlődő országoknak nyújtott segítséggel, továbbá több olyan kérdéssel, amelyek az ipari szövetkezeti mozgalom jövőjét érintik. Így a többi között azzal, hogy az Ipari Bizottság jövőbeli stratégiáját és tevékenységét bizonyos autonómiával kell kialakítani. Számolni kell a világ gazdasági és -politikai helyzettel. A feladatokat ezért reálisan kell felmérni és végrehajtani. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége londoni titkársága és az Ipari Bizottság kapcsolatáról az a vélemény alakult ki, hogy az megfelelő irányban fejlődik. A világszervezet felépítésében, akcióképességében azonban van még javítanivaló.

A vitában *Rév Lajos* hangsúlyozta, hogy a jelenlegi nehéz világgazdasági helyzetben, az olaj- és a nyersanyagárak gyors emelkedése következtében az ipari szövetkezetek is nehéz körülmények között dolgoznak. A nyersanyagárak emelkedése és ennek a szövetkezetekre gyakorolt hatása között azonban bizonyos időbeli eltolódást lehet megfigyelni. Ez lehetőséget ad arra, hogy az ipari szövetkezetek a várható változásokra rugalmasan és jobban felkészüljenek.

3. A Mezőgazdasági Bizottság (International Committee on Agricultural Cooperation) volt a gazdája a II. Kereskedelmi Konferenciának. A kereskedelmi konferenciák alapvető célja az, hogy áttekintést adjanak a világszerte fejlődő agrár-szövetkezeti kereskedelem helyzetéről, javítsák a kölcsönös informáltságot, közvetlenül előmozdítsák a potenciális kereskedelmi partnerek egymásra találását, a gazdasági kapcsolatok gyarapítását.

Különösen a fejlődő országok képviselői (India, a kelet-afrikai országok stb.) hangsúlyozták szenvedélyesen a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokból adódó előnyöket, a közvetítő magánkereskedelem kiiktatásának fontosságát, a fejlett tőkés-, a szocialista, valamint a fejlődő országok szövetkezetei közötti üzleti kapcsolatok kiépítésének jelentőségét. Támogató jellegű felszólalások hangzottak el az Egyesült Államok, Svédország, Franciaország, Izrael és más fejlett tőkésországok, valamint a szocialista országok képviselői részéről. A II. Kereskedelmi Konferencián aktív tevékenységet fejtett ki a nagy létszámú francia és jugoszláv szövetkezeti küldöttség.

Több felszólaló sürgette a multinacionális monopóliumok elleni közös fellépés erősítését, s hangsúlyozta a magánszférával folytatott élesedő versenyre való felkészülés, a szövetkezetek közötti együttműködés fontosságát. Az indiai küldött kifogásolta egyes szocialista országoknak azt a gyakorlatát, hogy a fejlődő országokból történő vásárlások során a szövetkezetekkel szemben előnyben részesítik a magáncégeket.

Lehoczki Mihály, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának főtítkárhelyetese felszólalásában ismertette a magyar mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom eredményeit. Hangsúlyozta a magyar szövetkezetek érdekelttségét és készségét a külföldi szövetkezeti szervezetekkel való gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. A kedvezően fogadott felszólalást követően számos szervezet képviselője (például Jugoszlávia, Izrael, az Egyesült Államok, Franciaország stb.) kereste meg a magyar küldöttség vezetőjét, és kért további tájékoztatást a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének lehetséges területeiről.

4. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége Lakásszövetkezeti Konferenciáján 18 ország 22 szervezetét képviselő 57 delegátus vett részt. A konferencián „Az energiatakarékosság és a gazdasági energiafelhasználás a lakásépítésben és a lakás-gazdálkodásban” címmel *R. Huldbert* svéd szakértő tartott előadást. Kiadványt is készített, amely részletesen tartalmazza a különféle országokban bevezetett energiagazdálkodási módszereket. A Lakásszövetkezeti Konferencián felszólalt *dr. Pál József*, a SZÖVOSZ főosztályvezetője.

A Lakásszövetkezeti Bizottság (International Co-operative Housing Committee) ülésén kiderült, hogy azonos szempontok alapján felmérték a világon működő lakásszövetkezeteket, és az eredményeket kiadványban foglalták össze. A bizottság évente négyszer megjelenő újságja rendszeresen közli a különféle országok lakásszövetkezeteiben alkalmazott szervezési, jogi, gazdálkodási, technológiai megoldásokat.

A Lakásszövetkezeti Bizottság a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége Nőbizottságával közösen szemináriumot szervezett a lakásszövetkezetek és a család társadalmi jellegű kapcsolatairól.

A Lakásszövetkezeti Bizottság képviselője útján rendszeres kapcsolatot tart az ENSZ illetékes bizottságaival, a részt vett a vancouveri HABITAT-kiállítás megszervezésében. Rendszeresen együttműködik az Európai Gazdasági Bizottság lakáskérdéssel foglalkozó szerveivel.

A Lakásszövetkezeti Bizottság az általa létrehozott ICHDA-n (International Co-operative Housing Development Association) keresztül szervezeti és tervezési segítséget nyújt a fejlődő országok lakásszövetkezeti mozgalmának kibontakozásához. Saját vállalataikkal működnek közre a fejlődő országok lakásépítésének előmozdításában az NSZK, valamint Svédország lakásszövetkezeti szervei.

5. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége AGITCOOP Bizottsága (Advisory Group for International Training of Co-operators) szervezésében került megrendezésre a Szövetkezeti Oktatási Világkonferencia. Argentína, Anglia, India, Japán, Kanada, Kenya, Svédország és a Szovjetunió küldöttei mellett Magyarországról *dr. Zsarnóczai Sándor* egyetemi tanár, a Szövetkezeti Tudományos Tanács tagja tartott előadást. Az Oktatási Világkonferencia témája a „Szövetkezeti oktatás mint a gazdasági növekedés és a társadalmi változás eszköze — helyzetfelmérés és a jövő kilátásai” című kérdéskör volt.

A magyar szövetkezeti mozgalom elismerését jelenti, hogy a konferencia a magyar előadó által előterjesztett javaslatot fogadta el cselekvési programjául. Ez a következőket tartalmazta:

Mind a nemzetközi, mind a Magyar Népköztársaság szövetkezeti mozgalmának tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a szövetkezeti tagok oktatása bővíti a gazdasági növekedés forrásait, alapját képezi a szövetkezetek eredményes működésének. Ezért célul kell kitűzni, hogy a szövetkezeti mozgalom valamennyi szintjén és ágazatában az oktató-nevelő tevékenység szerves része legyen a szövetkezeti mozgalomnak.

Mivel a szövetkezeti tagok képzettsége szorosan összefügg egy-egy ország általános oktatási rendszerével, a szövetkezeti mozgalomnak nyitottnak kell lennie az adott ország oktatáspolitikájának problémái iránt; lehetőségeinek keretei között támogatnia kell a haladó célokat szolgáló állami oktatási feladatok megoldását. Elsősorban a fejlődő országokban részt kell vállalnia az írástudatlanság felszámolását szolgáló társadalmi mozgalmakban.

A szövetkezeti mozgalomnak elő kell segítenie, hogy a kor színvonalán elvárható általános, középfokú és felsőfokú ismeretek megszerzését az adott ország állami, egyházi, magánoktatási intézményei biztosíthassák. Mindaddig, amíg nincsen erre lehetőség, ezeknek az ismereteknek a nagy részét is tartalmaznia kell a szövetkezeti oktatásnak.

A szövetkezeti oktatásnak gondoskodnia kell a szövetkezetekben szükséges sajátos szakmai ismeretek megszerzésének lehetőségéről. Figyelme azonban elsősorban a szövetkezetpolitikai, mozgalmi, önkormányzati ismeretek megszerzésére és az alkalmazásukhoz szükséges készség kifejlesztésére irányuljon.

Elő kell segíteni, hogy a képzés lehetőleg a szövetkezeti alapegységekben folyjon, a továbbképzés bázisai pedig a szövetkezetek középszintű, illetve országos szövetségeiben jöjjenek létre.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének oktatási erőfeszítései — a mai gyakorlat folytatásaként — arra irányuljanak, hogy nemzeti keretek között jöjjenek létre minden feladatot ellátni képes szövetkezeti oktatási intézmények. A regionális oktatási központoknak is ezt a célt kell szolgálniuk.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége a Budapesten megrendezett 44. Nemzetközi Szövetkezeti Szeminárium ajánlása alapján a CEMAS (Co-operative Education Materials Advisory Service) továbbfejlesztésével hozzon létre nemzetközi oktatási adathankot, gondoskodjon arról, hogy az oktatási-nevelési ügyekkel való foglalkozás a szövetkezeti mozgalom másfél évszázados hagyományait és a mai kor követelményeit egybeötvtöző szervezeti keretek között folyjon.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége, jelenlegi gyakorlatát továbbfejlesztve, erősítse oktatási kapcsolatait az ENSZ-szel és annak szakosított szervezeteivel, elsősorban az UNESCO-val, az UNDP-vel, az UNIDO-val, a FAO-val és az ILO-val. A kapcsolatok erősítését használja fel arra, hogy a világszervezetek anyagi eszközeik elosztásában megkülönböztetett gondot fordítsanak a szövetkezeti mozgalomra, elsősorban Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában.

6. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 27. kongresszusának keretei között valamennyi bizottság ülést tartott, továbbá a Nőkonferencia, a Nemzetközi Szövetkezeti Kutatási Regiszter Tanácsadó Testületének II. ülése, a Könyvtárosok és Dokumentátorok Munkacsoportjának XI. ülése, a Sajtó Munkacsoportjának ülése került megrendezésre. Mindezekben a magyar szövetkezeti mozgalom képviselői is tevékenyen részt vettek.

III.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 27. kongresszusán ismételtlen igazolódott, hogy a Magyar Népköztársaság tekintélye, befolyása jóval nagyobb, mint amit az ország szövetkezeti tagságának száma indokolna. A kongresszuson, de főleg a keretei között megrendezett bizottsági üléseken és rendezvényeken nagy érdeklődés fogadta a magyar előadásokat és felszólalásokat. Ennél is megbízhatóbban tájékoztat az ország szövetkezeti mozgalmának tevékenységéről a választott testületekben való magyar részvétel.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének vezető testületeiben kétféle alapon vesznek részt a magyar szövetkezeti mozgalom képviselői. Elsősorban a befizetett tagdíj által szerzett jog alapján, másodsorban személyre szóló választás útján. A szervezet központi bizottságában a befizetett tagdíj alapján a négy magyar tagszervezethez 2-2 fő, összesen 8 személy képviseli a magyar szövetkezeti mozgalmat. Ennél többet mond a választáson alapuló részvétel. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 10 bizottságából 5-ben személyre szóló választás alapján találunk magyar képviselőt. Az Ipari Bizottságnak *Rév Lajos* az egyik alelnöke. A Halászati Bizottság *Bencze Ferencet*, a Halászati Termelőszövetkezetek Szövetségének titkárát választotta egyik alelnökévé. Az INTERCOOP Végrehajtó Bizottsági tagjává választották *dr. Szlamenicky Istvánt*. A Szövetkezetek Nemzet-

közi Szövetsége Mezőgazdasági Bizottsága végrehajtó bizottsági tagjává választotta *Lehoczki Mihályt*. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége az AGITCOOP végrehajtó bizottsági tagjává választotta *dr. Zsarnóczai Sándort*. Ennél nagyobb arányban csak azon országok szövetkezeti mozgalmának képviselői találhatók a választott tisztségviselők között, amelyek anyagi hozzájárulása a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége működtetéséhez többszörösen meghaladja a Magyarország által befizetett tagdíjakat és egyéb befizetéseket (az Egyesült Államok, Svédország, az NSZK, Anglia, Franciaország, Svájc).

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 27. kongresszusa alapot ad arra a feltételezésre, hogy a nemzetközi testületekben 1979 óta erősödő szocializmusellenesség a világ legnagyobb nem állami jellegű nemzetközi szervezetében nem tud tért nyerni. Remélhető, hogy a szocialista országok — köztük Magyarország — szövetkezeti mozgalmának hatása ellensúlyozni tudja a vezető imperialista hatalmaknak a Szovjetunió és a többi szocialista ország elszigetelését célzó manővereit.

i. r.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. osztályához tartozó közgazdasági jellegű bizottságok

A Magyar Tudományos Akadémia 1980. évi közgyűlését követően az osztályok újraválasztották a tisztségviselőiket és bizottságaikat. Az alábbiakban közöljük a IX., Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tartozó közgazdasági jellegű bizottságok névsorát.

Közgazdaságtudományi Bizottság

- Elnök:* **Huszár István** főigazgató, MSZMP Társadalomtudományi Intézet;
- Alelnökök:* **Hoch Róbert**, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Hoós János, a közgazdaságtudományok doktora, államtitkár, Országos Tervhivatal;
Mátyás Antal, a közgazdaságtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Titkár:* **Földi Tamás** tudományos főosztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Közgazdasági Információs Szolgálat;
- Tagok:* **Ballai László** osztályvezető, MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály;
Berend Iván, a közgazdaságtudományok doktora, főosztályvezető-helyettes, Országos Tervhivatal;
Bognár József akadémikus, igazgató, MTA Világgazdasági Kutató Intézet;
Csikós-Nagy Béla, a közgazdaságtudományok doktora, államtitkár, Országos Anyag- és Árhivatal;
Csizmadia Ernő akadémikus, rektor, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Erdős Péter akadémikus, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Erdős Tibor, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;

Falusné Szikra Katalin, lev. tag, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Gadó Ottó nyugalmazott tervehivatali elnökhelyettes;
Hagelmayer István kandidátus, igazgató, PM Pénzügykutatási Intézet;
Halay Tibor kandidátus, igazgatóhelyettes, MSZMP Társadalomtudományi Intézet;
Hetényi István pénzügyminiszter, Pénzügyminisztérium;
Kádár Béla, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos osztályvezető, MTA Világgazdasági Kutató Intézet;
Kahulits László kandidátus, egyetemi tanár, MSZMP Politikai Főiskola;
Kemenes Ernő főosztályvezető, Művelődési Minisztérium;
Kornai János lev. tag, tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Kozma Ferenc, a közgazdaságtudományok doktora, főosztályvezető, Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága;
Morva Tamás kandidátus, igazgató, OT Tervgazdasági Intézet;
Nagy Aladár kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem;
Nagy András, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Nagy Tamás, a közgazdaságtudományok doktora, igazgatóhelyettes, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Nyers Rezső igazgató, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
Nyilas József, a közgazdaságtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Simai Mihály lev. tag, igazgatóhelyettes, MTA Világgazdasági Kutató Intézet;
Sipos Aladár lev. tag, rektorhelyettes, MSZMP Politikai Főiskola;
Szabó József kandidátus, rektor, MSZMP Politikai Főiskola;
Szabó Kálmán akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Szabó Katalin kandidátus, egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Szentes Tamás, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Timár Mátyás, a közgazdaságtudományok doktora, államtitkár, Magyar Nemzeti Bank;
Zalai Ernő egyetemi adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Zelkó Lajos, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;

Agrárgazdasági és Szövetkezetelméleti Bizottság

Elnök: **Sipos Aladár** levelező tag, rektorhelyettes, MSZMP Politikai Főiskola;
Elnökhelyettes: **Csizmadia Ernő** akadémikus, rektor, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Titkárok: **Bethlendi László** kandidátus, egyetemi docens, MSZMP Politikai Főiskola;
Fekete György, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, MÉM Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézet;

Tagok:

Biró Ferenc, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, elnökhelyettes, Országos Tervhivatal;
Burján Ambrus, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, Agrártudományi Egyetem, Gödöllő;
Csáki Csaba kandidátus, dékán, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Csendes Béla, kandidátus, főosztályvezető, Országos Tervhivatal;
Csete László kandidátus, tudományos igazgató, Agrárgazdasági Kutató Intézet;
Enese László, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, tanszékvezető egyetemi tanár, Agrártudományi Egyetem, Mosonmagyaróvár;
Fazekas Béla, a közgazdaságtudományok doktora, főosztályvezető, Központi Statisztikai Hivatal;
Fekete Ferenc, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Gönczi Iván, a mezőgazdasági tudományok doktora, egyetemi tanár, Agrártudományi Egyetem, Gödöllő;
Gyenes Antal kandidátus, igazgató, Szövetkezetkutató Intézet;
Kisjakab Lajos vezérigazgató, Bolyi Állami Gazdasági Kombinát;
Komló László kandidátus, osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
K. Nagy Sándor, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, főigazgató, Agroinform;
Márton János, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, főigazgató, Agrárgazdasági Kutató Intézet;
Nagy Lajos, a közgazdaságtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged;
Németi László, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, főigazgató, MÉM STAGEK;
Nyilas János tsz-elnök, Petőfi Tsz. Gyöngyössolymos;
Pálovics Béláné, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, Országos Tervhivatal;
Somkuti Elemér, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, rektorhelyettes, Erdészeti és Faipari Egyetem, Sopron;
Szabó Ferenc, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, főosztályvezető, MÉM;
Tompa Béla, a közgazdaságtudományok doktora, osztályvezető, Agrárgazdasági Kutató Intézet;
Tóth József, a közgazdaságtudományok doktora, rektor, Agrártudományi Egyetem, Debrecen;
Tresser Pál tsz-elnök, Petőfi Tsz. Dunavarsány;
Udvari László, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, igazgató, Agrártudományi Egyetem, Gödöllő;
Vadász László, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, egyetemi tanár, Agrártudományi Egyetem, Debrecen;
Vági Ferenc, a mezőgazdasági tudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Varga Gyula, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, főosztályvezető, Agrárgazdasági Kutató Intézet;
Vass István, igazgató, Dalmandi Állami Gazdaság;
Zsarnóczai Sándor tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője;
Zsuffa Ervin osztályvezető-helyettes, MSZMP Központi Bizottsága;

*Agrárgazdasági és Agrárpolitikai Albizottság**Elnök: Biró Ferenc**Elnökhelyettes: Varga Gyula**Szövetkezetelméleti Albizottság**Elnök: Gyenes Antal**Elnökhelyettes: Zsarnóczai Sándor**Vállalatgazdasági Albizottság**Elnök: Enese László**Elnökhelyettes: Tompa Béla**Nemzetközi Albizottság**Elnök: Pálovics Béláné**Elnökhelyettes: Csáki Csaba***Ipargazdasági Bizottság**

- Elnök:* **Osztrovszki György** akadémikus, elnökhelyettes, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság;
- Aelnök:* **Román Zoltán**, a közgazdaságtudományok doktora, igazgató, MTA Ipargazdasági Kutatócsoport;
- Titkár:* **Hegedűs Miklós** kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
- Tagok:* **Bakos Zsigmond** kandidátus, Könyvüipari Minisztérium;
- Balassa János** igazgatóhelyettes, NIM Ipargazdasági Intézet;
- Beck Tamás** vezérigazgató, Lenfonó- és Szövőipari Vállalat, Budakalász;
- Darvas György** főcsoportvezető, Országos Tervhivatal;
- Garai Vilmos** vezérigazgató, Csepel Vas- és Fémművek;
- Harsányi István** kandidátus, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Homoki József** kandidátus, vezérigazgató, Közlekedési Építőipari Vállalat;
- Horváth László** kandidátus, elnökhelyettes, Országos Tervhivatal;
- Jedlicska Gyula**, tanszékvezető egyetemi tanár, MSZMP Politikai Főiskola;
- Juhász Ádám** államtitkár, Nehézipari Minisztérium;
- Kádár József** miniszterhelyettes, Építésügyi- és Városfejlesztési Minisztérium;
- Kis-Jovák József** igazgató, Elektronikus Mérőkészülékek Gyára;
- Martos István** vezérigazgató, Medicor Művek;
- Megyeri Endre** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Osváth Lajos** igazgató, KSH Gazdaságkutató Intézet;
- Parányi György** kandidátus, igazgatóhelyettes, MTA Ipargazdasági Kutatócsoport;
- Pulai Miklós** elnökhelyettes, Országos Tervhivatal;
- Rabi Béla** államtitkár, Kohó- és Gépipari Minisztérium;
- Simán Miklós** igazgató, Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutató Intézet;
- Szabados Anna** kandidátus, egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Szalkai Tóth István** politikai főmunkatárs, MSZMP Központi Bizottsága;
- Wilcek Jenő** kandidátus, Pénzügyminisztérium;

Jövőkutatósi Bizottság

- Elnök:** **Kovács Géza**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Alelnök:** **Szántó Lajos** kandidátus, intézeti igazgató, MTA Tudományszervezési Csoport;
- Titkár:** **Köszeginé Kalas Mária** tudományos munkatárs, OT Tervgazdasági Intézet;
- Tagok:** **Adorján Bence** kandidátus, igazgatóhelyettes, Számítástechnikai és Koordinációs Intézet;
- Besenyi Lajos** egyetemi adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Bóna Ervin** tudományos főmunkatárs, MTA Filozófiai Intézet;
- Dávid László**, a műszaki tudományok kandidátusa, osztályvezető, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság;
- Farkas János**, a szociológiai tudományok doktora, osztályvezető, MTA Szociológiai Intézet;
- Gábor Éva**, egyetemi docens, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Gidai Erzsébet** kandidátus, egyetemi docens, Semmelweis Orvostudományi Egyetem;
- Grolmusz Vince** kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Tudományszervezési Csoport;
- Gyovai Gyula** igazgató, Magyar Külügyi Intézet;
- Illés János** főosztályvezető, Országos Tervhivatal;
- Kádas Kálmán**, a közgazdasági és műszaki tudományok doktora, egyetemi tanár, osztályvezető, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Koncz Gábor** osztályvezető-helyettes, Művelődési Minisztérium;
- Korán Imre**, a közgazdaságtudományok doktora, nyugalmazott egyetemi tanár;
- Lévai András** akadémikus, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Ifj. Marosán György**, kandidátus, osztályvezető, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság;
- Németh Gyula** tudományos főmunkatárs, csoportvezető, OT Tervgazdasági Intézet;
- Nováky Erzsébet** kandidátus, egyetemi adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Sárkány Pál**, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, igazgató, Mezőgazdasági Könyvkiadó;
- Schmidt Ádám**, a közgazdaságtudományok doktora, nyugalmazott szaktanácsadó;
- Sipos Béla** kandidátus, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem;
- Szalai Sándor** akadémikus, egyetemi tanár, tudományos szaktanácsadó, MTA Tudományszervezési Csoport;
- Szamuely László** kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézet;
- Tóth László** kandidátus, egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem, Szeged;
- Versztovsek Boriszné** kandidátus, tudományos tanácsadó, Belkereskedelmi Minisztérium;

Munkatudományi Bizottság

- Elnök:** **Rácz Albert** államtitkár, Munkaügyi Minisztérium;
- Alelnök:** **Timár János** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;

- Titkár:** **Olajos Árpád** kandidátus, igazgatóhelyettes, MűM SZÁMTI;
- Tagok:** **Bartha Lajos**, a pszichológiai tudományok doktora, egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Bukta László** kandidátus, osztályvezető, SZOT Közgazdasági Főosztály;
- Forgács Katalin**, kandidátus, tudományos osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
- Garancsi Gabriella**, az állam- és jogtudományok kandidátusa, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet;
- Gazdag Miklós**, a pszichológiai tudományok kandidátusa, osztályvezető, Minisztertanács Titkársága;
- Hagelmayer Istvánné** kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar;
- Héthy Lajos**, a szociológiai tudományok kandidátusa, igazgató, MűM Munkaügyi Kutatóintézet;
- Kalocsai Ferenc** osztályvezető, Agrárgazdasági Kutató Intézet;
- Kertész István**, az állam- és jogtudományok kandidátusa, Legfelsőbb Bíróság;
- Kovács János**, a közgazdaságtudományok doktora, tudományos osztályvezető, MTA Közgazdaságtudományi Intézet;
- Kraveró Róbert** főosztályvezető, Országos Tervhivatal;
- Lökkös János** kandidátus, főosztályvezető-helyettes, Országos Tervhivatal;
- Markó István** osztályvezető-helyettes, MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály;
- Meitner Tamás** osztályvezető-helyettes, SZOT;
- Mód Aladárné** kandidátus, tanácsadó, Központi Statisztikai Hivatal;
- Nagy László**, az állam- és jogtudományok doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudomány Egyetem, Szeged;
- Perczel Tamás**, a pszichológiai tudományok kandidátusa, igazgató, KPM Pályaalkalmasság-vizsgáló Intézet;
- Pogány György** kandidátus, tudományos tanácsadó, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet;
- Pongrácz László** kandidátus, főosztályvezető, Munkaügyi Minisztérium;
- Rózsa József** kandidátus, főosztályvezető, Munkaügyi Minisztérium;
- Rózahegyi István**, az orvostudományok kandidátusa, Országos Munkaegészségügyi Intézet;
- Straub Elek** aspiráns, főosztályvezető, MűM SZÁMTI;
- Szeben Éva** kandidátus, tudományos osztályvezető, MűM Munkaügyi Kutatóintézet;
- Wintsche István** főosztályvezető-helyettes, Kohó- és Gépipari Minisztérium;

Ergonómiai Albizottság

- Elnök:** **Rókusfalvi Pál**, a pszichológiai tudományok doktora, egyetemi tanár;
- Titkár:** **Papp Ágoston**, a pszichológiai tudományok kandidátusa, tudományos osztályvezető, MűM Munkaügyi Kutatóintézet;

Munkavédelmi Albizottság

- Elnök:** **Turányi István** akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, Közlekedéstechnikai és Szervezési Intézet;
- Titkár:** **Hadas János**, az Igazságügyi Műszaki Szakértői Iroda vezetője;

Statisztikai Bizottság

- Elnök:** **Kiss Albert**, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, a KSH elnök-helyettese;
- Alelnök:** **Kádas Kálmán**, a közgazdaságtudományok és a műszaki tudományok doktora, egyetemi tanár, osztályvezető Budapesti Műszaki Egyetem;
- Titkár:** **Szilágyi György** kandidátus, osztályvezető, statisztikai főtanácsos, Központi Statisztikai Hivatal;
- Tagok:** **Andorka Rudolf**, a szociológiai tudományok kandidátusa, osztályvezető, statisztikai főtanácsos, Központi Statisztikai Hivatal;
- Arvay János** kandidátus, az ENSZ EGB szakértője;
- Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, igazgatóhelyettes, OT Tervgazdasági Intézet;
- Éltető Ödön** osztályvezető-helyettes, Központi Statisztikai Hivatal;
- Gyulay Ferenc**, a Statisztikai Szemle főszerkesztője, statisztikai főtanácsos, Központi Statisztikai Hivatal;
- Hoóz István** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem;
- Horváth Róbert**, kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged;
- Juhász János**, osztályvezető-helyettes, MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály;
- Klinger András**, a demográfiai tudományok kandidátusa, főosztályvezető, Központi Statisztikai Hivatal;
- Kovacsics József**, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar;
- Köves Pál**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Kupcsik József** kandidátus, egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Mód Aladárné** kandidátus, tanácsadó, KSH;
- Nyitrai Ferencné** kandidátus, államtitkár, a KSH elnöke;
- Ollé Lajos** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Párniczky Gábor**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
- Szabady Egon**, a demográfiai tudományok doktora, a KSH nyugalmazott elnökhelyettese;

Vezetés- és Szervezéstudományi Bizottság

- Elnök:** **Szentpéteri István**, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged;
- Alelnök:** **Ladó László**, a közlekedéstudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem;
- Susánszky János** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc;
- Titkár:** **Héthy Lajos**, a szociológiai tudományok kandidátusa, igazgató, MüM Munkaügyi Kutatóintézet;
- Tagok:** **Andics Jenő**, a szociológiai tudományok kandidátusa, tanszékvezető egyetemi tanár, MSZMP Politikai Főiskola;
- Bene László** kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Veszprémi Vegyipari Egyetem;
- Cotel Kornél** kandidátus, irodalmi vezető, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó;

Drecin József miniszterhelyettes, Művelődési Minisztérium;
Ganczer Sándor kandidátus, főigazgató, Országos Vezetőképző Központ;
Gerő István kandidátus, igazgató, Építésgazdasági és Szervezési Intézet;
Ifj. Gyenes Antal, a szociológiai tudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet;
Horváth Iván kandidátus, főosztályvezető, Országos Vezetőképző Központ;
Kindler József kandidátus, egyetemi docens, Budapesti Műszaki Egyetem;
Kozma Tamás, a neveléstudományok kandidátusa, osztályvezető, Művelődési Minisztérium;
Máriás Antal kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Marosi Miklós, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem;
Nemes Ferenc, a szociológiai tudományok kandidátusa, tudományos igazgató, Országos Vezetőképző Központ;
Román Zoltán, a közgazdaságtudományok doktora, igazgató, MTA Ipargazdasági Kutatócsoport;
Sági Márton főosztályvezető-helyettes, MTA Társadalomtudományi Főosztály;
Szalai Sándor akadémikus, tudományos tanácsadó, MTA Tudomány-szervezési Csoport;
Szántó Lajos kandidátus, igazgató, MTA Tudomány-szervezési Csoport;
Trethon Ferenc miniszter, Munkaügyi Minisztérium;
Varga József, az állam- és jogtudományok kandidátusa, titkárságvezető, Minisztertanács Titkársága;
Verebély Imre, az állam- és jogtudományok kandidátusa, igazgató, Államigazgatási Szervezési Intézet;

Sz. Boriszov: A szocialista gazdasági integráció valutája

(Kommuniszt, Moszkva, 1980. október)

A KGST-országok gazdasági kapcsolatainak hatékonyabbá tétele végett az idejétmúlt kétoldalú klíringelszámolások gyakorlatáról át kellett térni egy korszerűbb elszámolási rendszerre, a sokoldalú elszámolásokéra. 1964. január 1-én a transzferábilis rubelt felhasználó multilaterális elszámolási rendszer lépett életbe.

A transzferábilis rubel a KGST-országok nemzetközi szocialista közös valutája, amely betölti a pénz értékmérő, fizetési- és forgalmieszköz-funkcióját. Kollektív jellege mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a KGST-országok közösen hozták létre a közös érdekek és célok megvalósítására. Működése kollektív tárgyalások és döntések nélkül lehetetlen: a valutáris, az elszámolási és a hitelpolitika minden olyan kérdéséről, amely a transzferábilis rubel státuszát érinti, közösen tárgyalják meg, és együttesen döntenek abban. Minden részt vevő ország egyenlő jogokkal rendelkezik (egy ország — egy szavazat).

A transzferábilis rubel — mint nemzetközi valuta — a KGST-országok egymás közötti pénz- és fizetési forgalmának lebonyolítására szolgál, az országokon belül nem használják. A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank (a továbbiakban NGEB) bocsátja ki az áruszállítások, illetve a szolgáltatások ellenértékének kiegyenlítését célzó fizetések vagy hitelnyújtás útján. Ezért e valutának a fizetési forgalomba kerülése és az országok közötti körforgása bankszámlákon történik: a transzferábilis rubel készpénz formájában nincs forgalomban. Árfolyamát önállóan jegyzik.

A transzferábilis rubel *értékmérő* funkcióját elsősorban a KGST-országok kölcsönös kereskedelmében alkalmazott szerződéses árak megállapításakor tölti be. Ezeket az árakat — mint tudjuk — a tőkés piac konjunkturális ingadozásaitól megtisztított világgiazi árak alapján állapítják meg. A kollektív valuta alkalmazásával összemérhetővé válnak a különféle piacok különféle termékeinek értékei.

A transzferábilis rubel árufedezetét, valamint az egyeztetett, szerződéses árakon nyugvó vásárlóerejét már a tervek összehangolásakor, illetve az öt-éves kereskedelmi szerződések és az éves áruforgalmi egyezmények elkészítésekor meghatározzák. Ezzel kizárják annak lehetőségét, hogy fedezetlen transzferábilisrubel-összegeket bocsássonak ki.

A *fizetési*eszköz-funkciót a transzferábilis rubel akkor tölti be, amikor az országok az egymásnak szállított áruk ellenértékét kiegyenlítik, illetve a folyósított hiteleket törlesztik. A kollektív valuta ugyanúgy szünteti meg a pénzügyi kötelezettségeket, mint ahogyan bármely más pénzegység. E funkcióban a transzferábilis rubel valóságos világpénzként jelenik meg, lebonyolítva a KGST-országok kölcsönös fizetési forgalmát.

Az NGEB-ben minden országnak egyetlen, transzferábilis rubelben vezetett számlája van a többi országgal megvalósuló fizetési forgalom lebonyolítására. Ha az elszámolások során valahol tartozás jelentkezik, az azt jelenti, hogy az illető országnak a bankkal szemben áll fenn tartozása, amit azután törlesztenie kell. Ezen átutalási mechanizmus következtében gyorsabbá válik az országok közötti pénzforgalom, és csökken a hitelszükséglet.

A régi, kétoldalú klíringrendszerrel szemben a szocialista nemzetközi va-

luta alkalmazása lehetővé tette, hogy a gyakorlatban megvalósítsák az áruszállítások sokoldalú kiegyensúlyozásának elvét. A gazdasági egyezmények megkötése során az egyes országok nem külön-külön biztosítják az e valutában történő bevételek és kiadások egyensúlyát, hanem az összes partnerrel szemben együttesen. További eltérés a kétoldalú klíringrendszerhez viszonyítva — amelyben gyakorlatilag árut cseréltek áruért —, hogy minden fizetési kötelezettséggel járó gazdasági vagy kereskedelmi ügylet reális pénzzel történő fizetéshez kapcsolódik. Ebben az elszámolási rendszerben nem kell minden államnak nullszaldó elérésére törekednie fizetési mérlegében a többi KGST-országgal szemben. Egyes országoknak az árucere-forgalomban többletük lehet, miközben másoknál hiány léphet fel. A szaldókat a transzferábilis rubelben történő rendszeres fizetésekkel egyenlítik ki.

A transzferábilis rubel bevezetése óta eltelt 16 év kedvező tapasztalata jól bizonyítja e nemzetközi pénz életképességét, hatékonyságát a pénzügyi elszámolások lebonyolításában, a hitelkapcsolatok fejlesztésében, a tervszerű termékmozgás megvalósításában és a népgazdaságok tervteljesítésében. Ez abban is tükröződik, hogy a kölcsönös elszámolások összege, amely 1964-ben 22,9 milliárd transzferábilis rubelt tett ki, 1979-re ötszörösére, 114 milliárdra emelkedett. Fontos előnye e rendszernek az is, hogy általa a KGST-országok a szocialista nemzetközi pénzforgalom függetlenségét élvezik, nem kötődnek tőkés valuták felhasználásához, és így mentesülnek a tőkésországok válság jellegű megrázkódtatásaitól.

A fizetési műveleteket az NGEB, a világ első közös szocialista bankja végzi, amely — mint már említettük — hitelnyújtással is foglalkozik. Fennállása óta 841 milliárdnyi kölcsönös elszámolást bonyolított le transzferábilis rubelben és 568 milliárd rubelt konvertibilis valutában, valamint 54 milliárd transzferábilis rubel összegű hitelt nyújtott. A bankműveletek naponta 1 milliárd transzferábilis rubelt tesznek ki.

Az NGEB által nyújtott hitelfajták:
— határidős: maximálisan 3 évre ad-

ják az exportot meghaladó mértékű import fedezésére és

— elszámolási: 25—30 napra folyósítják a kereskedelmi és az egyéb kölcsönös műveletek során keletkezett fizetési eltérések áthidalására.

A hitelek kamata ma évi 2—5 százalék között változik — a hitel fajtájától és lejáratától függően. Csak Mongólia és Kuba kedvezményezett: az előbbi 75—80, az utóbbi 60—75 százalékos kamatmérséklést élvez. A kamatlábak az idők folyamán 2—3-szorosukra emelkedtek, azáltal is, hogy a kamatmentes hiteleket megszüntették.

Az NGEB nyílt szervezet, tagja lehet más ország is, és szolgáltatásait is igénybe veheti. Vesz is, hiszen a világ több mint 300 legnagyobb bankintézményével áll levelezői és üzleti kapcsolatban.

A KGST-országok integrációs programjának finanszírozását közép- és hosszú lejáratú hitellel egy másik közös bankintézmény, a 10 éve működő Nemzetközi Beruházási Bank (a továbbiakban NBB) végzi. Az NBB 1071,3 millió transzferábilis rubel alaptőkéjével a világ egyik legnagyobb bankja. Az alaptőke 30 százaléka a tőkésországok konvertibilis valutájából áll, hogy a közösség beruházói a világpiacról is beszerezzhessenek berendezéseket, licenceket.

Az NBB közép- és hosszú lejáratú hiteleket nyújt: az előbbieket maximum 5, az utóbbiakat legfeljebb 15 évre. Mindkét hitelfajta esetében az egyik alapfeltétel az, hogy a bank mindegyik vagy néhány tagországa érdekelt legyen a meghitelezett beruházás létrehozásában — akár a termékekből való részesedés, akár a létesítéshez szükséges anyagok, gépek szállítása révén. A hitelnyújtás másik kritériuma: a hitelből felépítendő létesítmény magas színvonalú legyen, és ezáltal a beruházások hatékonysága növekedjék. A hitelnyújtáskor előnyben részesítik a már működő vállalatok rekonstrukcióját, bővítését, műszaki felújítását.

Az NBB hiteleit a KGST-országokon kívül Jugoszlávia is igénybe veszi, holott nem tagja a banknak. 1979 végéig 65 objektumot építettek, s azokra az NBB 3,2 milliárd transzferábilis rubel

hitelt nyújtott. Néhány kiemelésre méltó beruházás:

— Csehszlovákiában a Tatra autógyár bővítése, rekonstrukciója;

— Lengyelországban a Polmo fék- és egyéb berendezéseket gyártó üzem rekonstrukciója nagy termelékenységű gépekkel;

— Magyarországon a vasúthálózat villamosítása és felújítása;

— Mongóliában egy gyapjúmosó-üzem kapacitásbővítő rekonstrukciója;

— az NDK-ban az Umformtechnik nehézprésgép-kombinát kapacitásának a bővítése;

— Romániában az 1977. évi földrengrés által sújtott vállalatok helyreállítása;

— Szovjetunióban a novovolini speciális technikai berendezéseket gyártó üzem megépítése.

Az NBB által finanszírozott beruházások közül 43-ban már megindult a termelés, és ennek révén eddig 5,5 milliárd transzferábilis rubel értékű árut exportáltak az üzemeltető országok. A többi között megkezdte működését az NBB által finanszírozott eddigi legnagyobb létesítmény, a „Szövetség” gázvezeték.

Az NBB mindig célhiteleket nyújt, amelyek elsősorban a kulcságazatokra koncentrálnak.

A hitel ágazatok közötti megoszlása:

— 76,1 százalék a fűtőanyag- és energetikai ipari;

— 11,3 százalék a gépipari;

— 6,0 százalék a kohászati és

— 6,6 százalék az egyéb iparágakra jutott.

Az NBB létrejötté és működése kibővítette a transzferábilis rubel alkalmazási területét: e nemzetközi valuta az NGBB működésével kapcsolatos funkciókon kívül most a beruházások közép- és hosszú lejáratú hitelezésének eszközeként működik, még nagyobb lehetőséget teremtve a szocialista gazdasági integráció elmélyítéséhez.

(Ism.: *Csekiné Bánhalmi Andrea*)

R. Stanfield—J. Stanfield: Fogyasztás a jelenkori kapitalizmusban: elmaradott életmód

(Journal of Economic Issues.
East Lansing, Michigan, 1980.)

A szerzők célja a „bőség paradoxonának” megvilágítása, amely paradoxon lényege, hogy a fogyasztó az általa használt javak növekedése ellenére rosszabb életminőséget érhet el, mint korábban, amikor kevesebbet fogyasztott. E tétel bizonyításához kiindulásképpen W. Mitchell „The Backward Art of Spending Money” című művének lényegi megállapításait ismertetik. Az említett cikk 1912-ben jelent meg először, és a fogyasztás módjának lassú fejlődésével foglalkozott. A szerzők éppen azért hivatkoznak Mitchellre, hogy kimutassák a század elején a fogyasztás módjában bekövetkezett (a korábbihoz mérten csekélynek ítélt) módosulás és a jelenkor zaklatott fogyasztás-növelő magatartása közötti különbséget (vagy esetleg összhangot).

Mitchell művében a század eleji fogyasztás visszafogottságának fő okaként jelölte meg: 1. a családi élet zártágát, amely a korábbi megszokott háztartásvezetési módszerek követését eredményezte; 2. a rendelkezésre álló áruválaszték szegénységét; 3. a háztartások vezetéséhez szükséges információk és az iparvállalatok által szerzett információk közötti lényeges különbségeket. Mitchell olyan szakemberek képzését javasolta, akik az ok és okozat ismeretében a háztartások számára szükséges információkat kutatnák, és ezzel elősegítenék az ipar és a fogyasztók igényei közötti harmóniát.

Mitchell kimutatott két olyan tényezőt, amely az állandóan modernizálódó élet racionalizálódási folyamatát meghatározhatja. Az egyik, hogy a vállalatok sokkal egyértelműbbek céljaik és értékítéleteiket tekintve, mint a háztartások. A másik: az egyének azon vágya, hogy környezetüket felülmúlják, ellentmond a racionális háztartásvezetésnek. Ezt a jelenséget Veblen „egyéni összehasonlításnak” nevezte.

A Mitchell által sugalmazott elmélet lényege tehát az, hogy a fogyasztó rászokik a fogyasztott mennyiség növekedésére (excessive habitation). A kielégíthetetlen fogyasztó elmélete lassan beásta magát a gazdasági gondolkodásba és a gyakorlatba is. Veblen is kimutatta, hogy a javak semmiféle növekedése nem csökkenti egymás túlcitálásának vágyát.

A szerzők fontos megállapítása ennek kapcsán, hogy a társadalmi megbecsülés növekedése iránti igény kielégíthetetlen, s kielégítéséhez semmiképpen sem jutunk közelebb az árufogyasztás szakadatlan növelésével. A javak fogyasztásának bizonyos módjára, illetve az életszínvonal bizonyos fokának elérésére való törekvés a társadalom meghatározott rétegéhez való tartozás igényének következménye. Mindez az emberi szükségletek árukkal való kielégítésének tendenciáját jelzi, amely az ún. ipari társadalmakra jellemző. Ez a megszokás a többletet helyezi előtérbe a megelégedettség elérésével szemben. Ilyen értelemben egy dimenzióban szemléli a fogyasztást, és ez a dimenzió a *mennyiség*.

A mennyiségre fordított nagy figyelem a fogyasztásban megnöveli az eladó szerepét, ami a modern kapitalizmus egyik fő jellemzője. (Az eladón a szerzők nem a bolti eladót értik.) Ez az eladó biztosítja a fogyasztó számára szükséges információt az árukról, hiszen azok olyan gyorsan változnak (vagy inkább módosulnak, illetve nevet változtatnak), hogy a vásárló már ki sem ismeri magát az áruvilágban. Az eladók sajátos szerepét a reklámok töltik be, amelyek manapság már nem árukat, hanem életmódot adnak el. A reklámok által sugalmazott fogyasztásideológia következtében az emberek az áruk révén keresik problémáik, frusztrációjuk megoldását.

Leiss kimutatta, hogy a mai fogyasztónál hiányzik a tudat egyfajta vetülete, amely alkalmassá tenné őt a dolgok használhatósága és a célok közötti összhang megállapítására. A reklámok

által adott elégtelen vagy nem megfelelő információ akadályozza a fogyasztó ítéletalkotó képességének kialakulását. Mindez nem egészen új jelenség. 1929-ben Anna E. Richardsone kimutatta: a termelés modern módszerei lehetetlenné teszik a háztartást vezetői számára, hogy megismerjék azon anyagok minőségét, amelyeket az általuk vásárolt áruk termelésében alkalmaznak.

Mindezen kívül az idő szűkössége is a fogyasztó azon tudati elemének kialakulása ellen hat, amely lehetővé teszi a használhatóság és a célok közötti összhang megállapítását.

Az időhiány és az időkényszer megakadályozza az embereket, hogy olyan ismeretekre tegyenek szert, amelyek lehetővé teszik a bizonyos áruk, árufajták melletti döntést. Így a gazdasági növekedés az ipari társadalmakban éppen az életminőség romlását okozta, a nagy termékválasztékban való kiigazodás ugyanis más tevékenységektől vonja el az embert.

A jelen korban a fogyasztás passzív, egyéni, ideges és pusztító. A kompetens fogyasztónak tudatában kell lennie saját társadalmi jelentőségének, jól informálnak kell lennie az áruk tulajdonságairól, és helyes döntést kell hoznia az áruk s az életformája viszonyáról.

A taposómalom-jelenség akkor kezdődik, amikor az áruk birtoklása inkább a végcélja, semmint az eszköze az életnek. A jelenség lényege azonban az, hogy bizonyos javak megszerzése után a fogyasztók elégedetlenek az eredménnyel, és így megkértszerzik a további jövedelmek megszerzésére irányuló erőfeszítéseiket, amelyek újabb státuszt emelő javak megszerzését szolgálják. Mindez azonban csökkenti az élet élvezetére fordítható idő mennyiségét, és így rontja az élet minőségét. Az elkövetkező időszakban a fogyasztóknak kevesebbet kell fogyasztaniuk a fejlett tőkés ipari államokban, éppen avégett, hogy az elfogyasztott javakat valóban élvezni is tudják.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

Kovács Géza: Jövőkutatás és társadalmi tervezés

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 364 l.

A könyv szerzőjének, Kovács Gézának a neve összefonódik a hazai jövőkutatás kialakulásával és megalapozásával. Egyike volt azoknak a szakembereknek, akik felismerték e tudományág fontosságát, és igyekeztek hazánkban is létjogosultságot szerezni e tudományterületnek.

Most megjelent munkája a harmadik jövőkutatási témájú könyve, amely szerves folytatása a korábbi két műnek. Ez alkalommal azt kívánja igazolni, hogy „... a társadalom tudományos irányításához a népgazdasági tervezés kereteit meghaladó, annál átfogóbb — globálisabb és egyben sokoldalúbb — tervezésre van szükség. Ezt ... a társadalmibb tervezést kell a jövőkutatásnak elsősorban szolgálnia” (13. l.).

A könyv négy részből áll. Az első rész a jövőkutatás és a társadalmi tervezés kapcsolatáról szól.

E részben a jövőkutatás kialakulásának, hazai kibontakozásának, a jövőkutatás két ágának, a prognosztika és a futurológia fejlődésének történeti áttekintését olvashatjuk.

A jövőkutatás fontosabb feladatait az alábbiakban foglalja össze:

- szolgáltasson információkat azokon a területeken, amelyekre a tervezés még nem terjedt ki;
- foglalkozzon olyan kérdések kutatásával, amelyek jövőbeli alakítása nem tervezhető;
- kutassa a nagy távlatú, globális problémákat.

A jövőkutatás és a tervezés kölcsönhatásának egyik kérdése a tervezhetőség, amelynek kritikus pontjai: a mérhetőség, a valószínűségi jelleg, az információk mennyisége és minősége, a kockázatvállalás, a tervezhetőségi küszöbök megállapítása.

A szerző a tervezés fogalmát mint társadalmi tervezést értelmezi, amely a fejlődési összefolyamat tervszerű irányítására vállalkozik.

A társadalmi tervezés ebben az értelemben a tervek rendszere, benne a gazdasági tervezés mint egyik alrendszer foglal helyet.

A társadalmi tervezés tehát átfogja a gazdaságon túl a természeti környezet hasznosítását és megóvását, az oktatást, az egészségügyet, a népesedést, a településhálózatot, a tudományos kutatást, a műszaki fejlesztést és a külpolitikát.

Figyelemre méltó a szerzőnek az a gondolata, hogy a hazai jövőkutatásunk gyakorlatában viszonylag fejletlen az alternatívákban való gondolkodás. A prognózisok kidolgozásában pedig a módszertani lehetőségek megválasztása eléggé esetleges.

Az első rész zárófejezetéből három gondolat ragadja meg az olvasó figyelmét. Az első a jövőkutatás jövőjének prognosztizálása, a másik a jövőkutató és -tervező szakemberek képzésének és továbbképzésének szükségessége és lehetőségei, a harmadik a tervezés interdiszciplináris jellege, amelynek tükröződnie kell a tervezési intézmények szerkezeti felépítésében és személyi összetételében.

A könyv második része problémafelvető elmélkedés a *nagy távlatú komplex jövőképekről*.

A jövőkép tér- és idődimenzióinak tisztázása után a szerző abból indul ki, hogy nagy távlatú jövőnk képét a szocializmus—kommunizmus építésének időtengelyén kell valahol elhelyeznünk. Ennek kapcsán, az átmeneti időszak és a szocializmus gazdasági alaptörvényének kérdését boncolgatva, arra a következtetésre jut, hogy alaptörvénnyel „inkább a termelési módok fejlett, nem pedig átmeneti formációi jellemezhetők” (109. l.).

Tehát nem valószínű, hogy a szocializmusra megfogalmazhatunk alaptörvényt, mivel nem biztos, hogy egyáltalán létezik. Ha ez a nézet igazolódik, új szakaszt jelenthetne a szocializmus közgazdasági elemzésében, és a politikai gazdaságtan több összefüggése igényelne alaposabb felülvizsgálatot.

A nagy távlatú komplex jövőképek kialakításának egy további kiindulópontjaként emeli ki Kovács Géza az európai szocialista országok pártprogramjait, amelyek hosszú távú stratégiai feladatnak tekintik a szocialista társadalom építését, az eddigi fejlődés történelmi szakaszáról viszont eltérő mélységben szólnak.

Ezek a pártprogramok a jövőalkotásban hasznos segítséget nyújthatnak. Elemzésük alapján a szerző azt a megállapítást teszi, hogy a szocialista társadalom építése az ezredforduló körül általában befejeződik a jelenlegi szocialista országokban, így hazánkban is. (Ez az összefüggés még további vizsgálatra szorul, elfogadva, hogy a társadalmi fejlődés irányát reálisan tükrözik a pártprogramok.) A nagy távlatú jövőképek kimunkálásánál a 2020 körüli időszak jöhet számításba időhorizontként — írja a szerző.

Nehezebb a térbeli összefüggések feltárása. Nincs még kidolgozva a mai és a jövőbeli feladatok megoldásához jól használható regionális felosztás. A világmodellek nem tudták ezt a kérdést megoldani. A regionális tagozódást az egyes térségek fejlődésének, tőlünk való távolságának, érdekszerkezetének, veszélyességének mérlegelésével s az ezekből adódó kockázat végiggondolásával kell meghatározni.

A könyv további részében Kovács Géza az egyes jövőképelemeket vázolja fel kötetlenebb formában. Négy elemet vagy alrendszer emel ki: a természeti környezetet elsősorban az éghajlati változásokra, a környezetszennyezésre és -védelemre összpontosítva; a társadalom technikai-gazdasági alapját főként az automatizálás és a számítástechnika, valamint a biológiai ipar és a társadalom tudományos irányításának kérdését tárgyalva; a társadalmi tagozódást, főként a mobilitás, a képzés, a generációs tagozódás, a család szerepének jövőjét boncolgatva, és végül az életmódot és értéket, amelyben a munkának a jövőbeli megváltozott jellegéről, a kollektívizmus és a változatosság együttes követelményéről, az egyenlőtlenségi viszonyok átalakításáról, a lakásról, a szabad idő értelmes eltöltéséről, a társadalomba való beilleszkedésről, a szükségletek szerinti igények kielégítéséről és a társadalmi kísérletek szerepéről olvashatunk.

Az úgynevezett N-szektoros és N-dimenziós tervezésről szóló harmadik rész a prognózisok és a tervek összefüggéseinek tárgyalásával kezdődik. Bár a könyv elején kiemeli írója, hogy a tervek tudományos megalapozásában mind a jövőképek, mind a prognózisok lényeges szerepet játszanak, itt mégis úgy tűnik, mintha a tervezésben a prognózisoknak volna nagyobb szerepük. (Hangsúlyozva, hogy a jövőkép és a prognózis merev szembeállítás és elválasztása értelmetlen.)

Kovács Géza megkülönbözteti a prognózisokat, a fejlesztési koncepciókat, a programokat és a népgazdasági terveket.

Az első kettőnél a hangsúly a megismerésen van, a program és a terv esetében pedig az elhatározott szándékon, a döntéseken. Külön szól az úgynevezett kiemelt szerepkörű fejlesztési programokról, amelyek a tervek bizonyos fajtáiként foghatók fel. (Ilyen volt a Szovjetunióban a GOELRO, vagy ilyenek a KGST-célprogramok napjainkban.) Mindezek alapján a szerző arra a megállapításra jut, hogy a jövő-kutatás egyre sokoldalúbban, egyre gazdagabban elemzi tárgyát. Ez kihat a jövőben a tervezésre is, így az N-szektoros tervezés egyre inkább N-dimenziós tervezéssé fejlődik, amely a valóságot a maga teljességében, bonyolultságában fogja át. Magába foglalja a természeti és társadalmi, a műszaki és gazdasági, az élő és élet-

telen, az időbeli és térbeli összefüggéseket. Az N-dimenziós tervezéssel a tervezésnek egy minőségileg új, a jelenleginél lényegesen korszerűbb, előremutató típusát tárja elénk a szerző, érvekkel, példákkal gazdagon alátámasztva fontosságát és jelentőségét, áttörve tervezési rendszerünk jelenlegi, meglehetősen konzervatív rendszerét.

Kovács Géza részletesebben szól a gazdasági növekedés szerepének megítéléséről a közgazdaságtudomány és a tudományos kutatásokkal szemben támasztott követelmények szempontjából. A gazdasági és a társadalmi fejlettség leírásához és méréséhez szükség van a mainál megalapozottabb és szintetikusabb mutató kidolgozására — írja a szerző. Az N-dimenziós tervezés megköveteli a rendszerelmélet térhódítását.

A rendszerszemléletű elemzések két fontos kérdését bontja ki a könyv írója: az időtényező szerepét és az alrendszerek határainak megvonását, a közöttük meglévő kapcsolatokkal. Érdekes a rendszerszemlélet és az egyensúlyelmélet közötti kapcsolat felvetése. Véleménye szerint nincs meg az egyensúly fogalmának közgazdasági értelmezése, holott az egyik fő kérdése e tudományágnak. Többé-kevésbé így is van, bár az egyensúly értelmezésével, meghatározásával több munka is foglalkozik. (Így például K. J. Arrow-nak magyarul a közelmúltban megjelent „Egyensúly és döntés” című könyve.)

Hangsúlyozottan emeli ki a szerző: „... a legfőbb probléma abból adódik, hogy hiányzik az egyensúly általános, tehát a legkülönbözőbb szaktudományok számára alapul szolgáló definíciója” (295. l.). Ez a lényeges kritikai észrevétel napjainkban különösen megfontolandó, amikor az egyensúly szinte valamennyi tudományágnak kulcskérdésévé vált.

A könyv negyedik része a jövőtudat döntően strukturális kérdéseit és az intézményi rendszer tervszerű fejlesztésének lehetőségeit tárgyalja. A jövőtudat utópikus, a tegnapha vagy a mába ragadt, a művészi és tudományos, a köznapi és tudományos példákkal illusztrált formáival, egymáshoz való viszonyukkal ismerkedhetünk meg.

Az intézményi rendszer két területen igényel továbbfejlesztést: az egyik a parlamentarizmus, a másik a társadalmi-gazdasági irányítás középszintje. A szerző véleménye szerint a parlamentarizmus mai formája vagy veszíteni fog jelentőségéből, vagy jelentősen átalakul.

A középszintű irányítás esetében pedig a jövőben az együttműködésnek kell erőteljesebb hangsúlyt kapnia. Végül szó esik a döntési mechanizmusok tökéletesítéséről, a kockázatvállalás szerepéről, hangsúlyozva a döntésekben való részvétel kiszélesítését, a döntések generációk közötti jobb elosztását.

A színes, élvezetes stílusban megírt, nívódíjas könyv értékes olvasmánya lehet a szakemberek és a jövőkutatás iránt érdeklődők széles körének.

Gidai Erzsébet

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ференц Мольнар

Потребительские инвестиции и конъюнктура (Дополнения к современной теории конъюнктурных колебаний)

Развивая положения, выдвинутые в ряде своих предыдущих работ, автор анализирует роль вложений в основной капитал в динамике капиталистической экономики, прежде всего в конъюнктурных колебаниях, противопоставляя их потребительским инвестициям.

Вначале он кратко излагает точку зрения марксистской и современной буржуазной экономической науки на роль вложений в основной капитал. Он констатирует, что положение о решающей роли вложений в основной капитал в динамике капиталистической экономики или об их исключительной определяющей роли в образовании национальных доходов является ни чем иным, как догмой, противоречащей действительности. Это подтверждается данными об экономическом развитии США за половину века, которые одновременно доказывают, что теоретическое рассмотрение современных конъюнктурных колебаний на основе следующей марксовскому делению схемы двойных подразделений (капитальные блага и предметы потребления) невозможно и что следует обязательно принимать во внимание и третье подразделение, которое приобрело большое значение — закупаемые правительством блага и услуги (в основном военного назначения).

В статье с помощью графиков показывается, как складывалось в США в ходе шести спадов за прошедший более чем тридцатилетний период движение конечного продукта и его основных составляющих трех подразделений, прежде всего — потребительских инвестиций и вложений в основной капитал, и на этом основании делается вывод, что во время их развития, так и в начале оживлений, основной движущей силой конъюнктурной ситуации были не вложения в основной капитал, а потребительские инвестиции.

Вступая в дискуссию с положениями некоторых венгерских экономистов относительно конъюнктурного механизма, автор указывает, что теория конъюнктуры, отражающая действительное положение вещей, должна согласовать положение о решающей роли прибыли в динамике капиталистической экономики с названными выше фактами. Это возможно благодаря уравнению уравнению прибыли Калецкого. На основании этого уравнения понятна возможность возникновения кризиса или оживления без сокращения или возрастания вложений в основной капитал. Во время поворотных пунктов современной капиталистической конъюнктуры прибыль прежде всего изменяется под влиянием динамики увеличения пересреходов или сбережений живущих на заработную плату, на что эффективное влияние оказывает государственная денежная и бюджетная политика а также под влиянием дефицита государственного бюджета, — сокращается в момент развертывания кризиса и начинает возрастать с началом оживления.

Тибор Эрдэши

Экономический рост и средняя норма прибыли

Автор доказывает, что на длительный период уровень средней нормы прибыли определяется процентным соотношением темпа экономического роста плюс личного потребления капиталистического класса к объёму используемого капитала. Это действительно потому, что в течение длительного периода из двух основных компонентов средней нормы прибыли $\frac{dc}{C}$, то есть соотношение накопления и используемого капитала, сближается с темпом экономического роста, и к нему прибавляется $\frac{f}{C}$, то есть соотношение личного потребления капиталистического класса и используемого капитала. Из этого следует, что средняя норма прибыли может показывать снижающуюся тенденцию, если сокращается темп экономического роста, и личное потребление капиталистического класса не является гибким. Причиной понижающейся тенденции нормы прибыли ни в коем случае не может быть рост капиталоемкости производства или стоимостной структуры капитала: ни один из них не может расти в течение длительного периода, и даже если бы они увеличивались, этим на такой период не было бы вызвано понижение нормы прибыли.

В статье рассматриваются также изменения средней нормы прибыли, подверженные циклическим колебаниям: в зависимости от циклических колебаний действительно правомерно, что средняя норма прибыли вместе с ростом капиталоемкости и стоимостной структуры капитала — на переходное время — снижается, а с их снижением — также на переходное время — повышается. Автор подчеркивает, что краткосрочное колебание средней нормы прибыли — большей частью в зависимости от циклического колебания — вызывается и сбережениями или перерасходами зарабатывающего населения, а также сальдо бюджета и внешней торговли. Вследствие факторов, действующих на среднюю и долгую перспективу, фактическая норма прибыли может быть равна сумме темпа роста и $\frac{f}{C}$ только моментально, однако эту величину следует считать центром колебаний и даже центром притяжения средней нормы прибыли.

Андраш Шимон

Модель циклическости капитальных вложений в Венгрии

Представленная в статье модель описывает циклическость на основе следующих предположений:

1. Колебания спроса на капитальные вложения сопровождаются колебаниями сальдо внешнеторгового баланса.

2. Краткосрочная экономическая политика, влияющая на инвестиционную деятельность, чувствительно реагирует на положение внешнеторгового баланса. Под воздействием неблагоприятного сальдо капитальные вложения сокращаются, и наоборот.

3. Влияние экономической политики действует лишь с запозданием.

Наличие этих трёх факторов во всех случаях приводит к цикличности капитальных вложений.

Автор делает попытку подтверждения этих предположений эмпирическим путём. На основе данных за 1963—79 годы он составляет регрессионные уравнения, которые подтверждают взаимозависимость между внешнеторговым балансом и капитальными вложениями.

В регрессионных уравнениях, исчисленных на 1972—79 годы фигурирует и экономическая политика в форме представления инвестиционных кредитов. Результаты этих уравнений подтверждают и гипотезу о том, что взаимозависимость между внешнеторговым балансом и капиталовложениями опосредствуется экономической политикой.

Результаты расчётов говорят о 4—5-и летних циклах капиталовложений в Венгрии.

Имре Барта

О функции и размерах ренты, уплачиваемой за государственную субсидию

Автор начинает излагать свои соображения с того, что устранение ограничений в предоставлении капитала на осуществление экономических эффективных капиталовложений является неперемным условием политики селективного развития. Этой цели служит и поэтому было учреждено в числе источников финансирования капиталовложений после 1980 года предоставление государственных субсидий с условием платы ренты. Выяснение её роли и размеров важно потому, что от установления реальных или ошибочных основ определения базы начисления, источника, величины и срока уплаты ренты зависит с одной стороны поведение предприятий, а с другой стороны роль, выполняемая этой формой финансирования. Цель субсидирования заключается в поддержке осуществления экономически эффективных капиталовложений, дополнении капиталов предприятий в тех случаях, когда данная цель уже не может быть осуществлена за счёт других источников. Роль же ренты состоит в том, чтобы капиталовложения селективировались по их рентабельности и регулировался спрос на субсидии. Автор делает следующие заключения: 1. Источником ренты должна быть прибыль до отчисления налогов в госбюджет. 2. Величина ренты должна быть одинаковой во всём народном хозяйстве. 3. Величину ренты следует исчислять исходя из нижнего предела нормы прибыли, пропорциональной использованым фондам, означаящего относительно узкую полосу, с учётом возможностей увеличения личных доходов. 4. Срок уплаты ренты целесообразно устанавливать соответственно амортизационному циклу, если он не превышает 10 лет.

Габор Корни

Прекратилась ли цикличность свиноводства?
(Эконометрическая модель свиноводства в Венгрии)

Цикличность производства убойных свиней в Венгрии приводит к значительным трудностям в полной вертикали мясopроизводства. Автор описывает поведение свиноводов при помощи эконометрической модели, состоящей из десяти стохастических уравнений.

Коэффициенты экономической модели, построенной на основе теории паутиной сети, автор определяет при помощи линейной регрессии. Полученная таким образом система уравнений подтверждает, что причиной цикличности свиноводства в Венгрии являются «переживания» приусадебных свиноводов, их запоздалое приспособление к изменяющимся экономическим условиям.

Анализ системы уравнений выявляет и то обстоятельство, что цикличность вызывается экзогенными — с точки зрения модели — влияниями случайного характера, как раз имеющими решающее воздействие на поведение свиноводов. Из числа таких воздействий окружающей обстановки автор более подробно останавливается на двух: а именно, на «интервенциях свободного рынка» и на «изменениях настроения производителей», представляя, как они усиливают цикличность.

Шандор Рихтер

Некоторые вопросы внешнеторгового оборота между странами-членами СЭВ, расчет по которому осуществляется не в переводных рублях

Начиная с 1970-ых годов между странами-членами СЭВ всё большую роль приобретают расчёты в свободно конвертируемой валюте. Это связано с рядом различных причин, которые, однако, усилиют влияние друг друга. Ввиду специфики ценообразования в рамках СЭВ товары, реализуемые на двух основных рынках, имеют на них различные цены. В нынешних условиях из-за этого складывается заинтересованность покупателей и контраинтересованность поставщиков. Из-за задолженности стран-членов СЭВ в инвалюте и без того означающие «зудное место» фонды конвертируемых экспортных товаров (главным образом, топливные и сырьевые материалы, определённые полуфабрикаты, сельскохозяйственные и пищевые товары) подвергнутся сильному давлению — как раз из-за стремления снизить задолженность — в направлении сдвига пропорог на пользу реализации вне круга СЭВ. Так как в отношении поставок сырья страны-члены СЭВ тесно взаимосвязаны друг с другом, они имеют насущную потребность в первую очередь в расширении взаимной торговли этими товарами, в то время как в системе традиционного сотрудничества отсутствуют инструменты для устранения этих противоречий. Суть противоречия и заодно — на короткую перспективу и в отношении определённого круга товаров — ключ его решения состоит в том, что задолженность принуждает страны не к тому, чтобы увеличивать экспорт своих товаров в страны вне СЭВ, а к попытке максимизировать свои поступления в конвертируемой валюте, независимо от того, является ли страна-покупатель членом СЭВ или нет. Другая возможность — создавать такие типы сделок, в результате которых страна имеет возможность получить хотя и не конвертируемую валюту, однако такие товары, на приобретение которых из стран ей пришлось бы употребить столько же конвертируемой валюты, сколько поступило бы ей в счёт экспорта товаров в канстраны.

Первый тип решений внутри обращения с расчётом в конвертируемой валюте отвечает «отдельным» сделкам, которые фактически мало отличаются от прочих сделок, осуществляемых в инвалюте, второй тип же относится к конструкционным сделкам в долларах. Упомянутые причины привели к увеличению числа и значения «конструкционных решений», расчёт по которым осуществляется в переводных рублях, а также к расширению посредничества торговли. В статье даётся обзор об основных своеобразных чертах этих торговых форм, о динамике обращения внутри СЭВ, осуществляемого не в переводных рублях.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ferenc Molnár:

Consumers' investment and business fluctuations (A contribution to the theory of contemporary business fluctuations)

Developing the ideas presented in some of his earlier publications the author analyses the role of fixed capital investment in the development of the capitalist economy especially in business fluctuations, contrasting this role with that of consumers' investment.

As a beginning he gives a short review of the position of Marxist respectively bourgeois economics regarding the role of fixed capital investment. He states that the thesis about the dominating or in respect of changes in national income the exclusively determining role of business fixed investment is but a dogma flying in the face of established facts. This is validated by statistical evidence relating to the economic development of the US economy in the last half century. These data also prove that any realistic theoretical model of contemporary business fluctuations cannot be based on a Marxian type two-sector (investment goods and consumer goods) analysis but must also reckon with the third sector of contemporary developed capitalist economies; that of goods and services (to a considerable extent of military character) destined for government consumption, since this sector has gained in the last decades such a significance that it can not be neglected.

With the help of graphs the article depicts the changes of GNP and its main components, the three sectors and first of all of consumers' and fixed business investment during each of the six recessions having taken place in the American economy in the postwar period. On the basis of this evidence it draws the conclusion that both in the phase of an unfolding recession and at the beginning of a recovery not business fixed investment but consumers' investment was the main driving force of economic change.

Arguing against the theses of some Hungarian economists, he states that any realistic theory of contemporary business fluctuations has to combine the decisive role of profit changes in the ups and downs of business in a capitalist economy with the facts of life illustrated by the above mentioned graphs. The combining link is Kalecki's profit equation in its general form. On the basis of this it can be understood and explained how profit changes can be severed from those in business fixed investment; how a recession can develop and a recovery start without a drop respectively a rise in business fixed investment. Namely: changes in profits at the turning points in present-day business fluctuations reflect first of all changes in overspending (saving) of wage earners—themselves influenced to a great extent by government fiscal and monetary policy—on the one hand and the changes in government domestic deficit, on the other hand; showing a drop at the beginning of a recession and turning upwards again at the start of a recovery.

Tibor Erdős:

Economic growth and the average rate of profit

The author proves that the level of the average rate of profit is determined in the long run by the rate of economic growth and the ratio of personal consumption by capitalists to the value of capitals engaged. This is true because in the long run, from among the two main components of the average rate of profit $\Delta c/C$, that is, the ratio of accumulation to capitals engaged tends to approach the rate of economic growth and f/C , that is, the ratio of consumption by capitalists to the capitals engaged is added to it. It follows that the average rate of profit can show a falling tendency only if the rate of economic growth diminishes and the personal consumption of capitalists is inelastic. Neither the growing capital intensity of production nor the growing value composition of capital can be a cause of the falling rate of profit: none of them grows in the long run, and even if they did, they would not release a fall in the rate of profit over such period.

The article also examines the changes in the average rate of profit which are subject to cyclical fluctuations. For the cyclical fluctuations it already holds that with growing capital intensity and growing value composition of capital the average rate of profit transitorily falls, and it transitorily increases with their decline. The author stresses that short-term fluctuations in the average rate of profit are also caused—mostly depending on the cyclical fluctuations—by savings or overspending of those living on wages and by the balances of trade and the budget. In consequence of factors working in the short and medium run the actual rate of profit can only agree for a moment with the value of the growth rate plus f/C , but this value should be considered as the actual centre around which the average rate of profit fluctuates, even as its centre of gravity.

András Simon:

A model of Hungarian investment cycles

The model reviewed in the article deduces the existence of cycles from the following assumptions:

- 1) Fluctuations in investment demand involve changes in the balance of trade;
- 2) Short-term economic policy influencing investments reacts sensitively to the balance of trade. If the balance is unfavourable it reduces investments and conversely;
- 3) The effect of economic policy asserts itself with a time lag only.

The three factors induce investment cycles in every case. The article makes an attempt at an empirical verification of these assumptions. It estimates regression equations from the time series covering 1963–1979, which prove the interrelations between the balance of trade and investments.

The regression equations computed for the 1972–1979 period observed include also economic policy in an explicit manner, as credit granted on investment. The estimation results of these equations support also the hypothesis that the interrelations between the balance of trade and investments are mediated by economic policy.

The results of these computations prove the existence of 4–5-year investment cycles in Hungary.

Imre Barta:

On the function and measure of rent after state allocation of funds

The author starts his reasoning by stating that lifting of restrictions on capital to be invested into efficient projects is an indispensable condition of selective development. This is served by the allocation of state funds after which a rent has to be paid. This measure has found a place among investment financing resources after 1980. It is important to clarify the role and extent of the rent on the allocated funds, because a realistic or mistaken basis of the rent, its source, extent and term of payment may influence the behaviour of the investing enterprises on the hand, and may restrict or expand the role of the allocation of funds. The author makes a distinction between the purpose of the allocation and the function of the rent. The purpose of allocating funds is to promote the realization of profitable investments, to complement enterprise capitals in cases when the given objective cannot be implemented from other resources. But the role of the rent is to select the investment objectives according to profitability and to regulate demand for the allocation of funds.

The conclusions of the author may be summed up in that: 1) the source of the rent can be only pre-tax profit, 2) the rate of rent has to be uniform throughout the economy, 3) the rate of the rent can be deduced from a lower marginal value meaning a relatively narrow upper zone of the capital-proportionate rate of profit, and its concrete measure should be based, from among the parameters obtained in the course of valuing resources, on the capital-proportionate norm of profit—observing also the possibilities of increasing personal incomes, 4) the term of payment should be expediently equal to the average cycle of depreciation—if it is less than 10 years.

Gábor Kornai:

**Has the pig-cycle ceased to exist?
(An econometric model of Hungarian pig-raising)**

Cyclical development of slaughter pig production in Hungary causes serious problems along the whole vertical line of meat production. The author describes the behaviour of pig breeders with the aid of an econometric model comprising ten stochastic equations.

The coefficients of the economic models constructed on the basis of the cobweb theory were determined with linear regression estimation. The system of equations thus arrived at seems to prove that one of the reasons of the Hungarian pig cycles may be found in the "expectations" of the pig breeders in small farms, in a delayed adaptation to the changing economic environment.

In the course of analysing the system of equations it also turns out that the cycle is generated precisely by the —for the model—exogenous and random effects decisively determining the behaviour of pig breeders. Two of these are examined by the author in some detail: he presents the cycle-boosting impacts of "free-market interventions" and of "changes in the mood of producers".

Sándor Richter:

Some problems of trade settled among CMEA countries in convertible currency

The trade settled among CMEA countries in convertible currency has obtained a gradually increasing importance ever since the early seventies. This has several reasons which mutually strengthen each other. Because of the particular features of price formation within the CMEA, the commodities saleable on both main markets have prices differing in magnitude on the two markets. Under the present conditions this makes buyers interested within the CMEA but it makes simultaneously suppliers disinterested. Because of the indebtedness of CMEA countries with Western ones there is a strong pressure on the convertible commodity funds, a bottleneck even earlier (mainly in regard of fuels and raw materials, certain intermediary products, agricultural and food products), to shift sales outside the CMEA—precisely in order to reduce indebtedness. Since there is a strong intertwining among the member countries in raw material supplies, they are under duress to expand the mutual trade in these products, while in the traditional system of cooperation the instruments that could solve this contradiction are missing. The substance of the contradiction and simultaneously—for the short run and in the scope of certain products—the key of solution is that indebtedness does not force the countries to increase their sales outside the CMEA but to maximize their revenues in convertible foreign exchange, irrespective of whether the buyer is a CMEA member or not.

The other possibility is to create such type of commercial transaction, in whose framework the country gets, if not convertible currency, yet such commodity for the purchase of which on capitalist market the same amount of convertible currency ought to have been given as if the export article would have been sold on capitalist market.

The former solutions correspond in practice to the *ad hoc* transactions within socialist trade settled in convertible currency, and actually they differ little from other transactions settled in convertible currency. The latter solutions comprises "constructions" settled in dollars.

The reasons listed have led to an increase in the number and importance of "constructions" settled in dollars, as well as to an upswing in capitalist trade mediating between CMEA countries. The article surveys the main characteristics of these commercial forms and the development of trade settled in convertible currencies within the CMEA.

В О П Р О С Ы Э К О Н О М И К И

1980. évi 11. sz.

Paskov, A.: A szocializmus politikai gazdaságtana történetének tanulmányozása

Liszicijan, N.: A forgóeszközök újatermelése (Módszertani kérdések)

Guszev, P.: A kolhoz-szövetkezeti tulajdon fejlődésének törvényszerűségei

Gorbutov, E.: Építőipari komplexum a beruházási potenciál összetételében

Kiperman, G.: A természetes mutatók tökéletesítése az iparban

Artemov, Ju.: Anyagi ösztönzők a gazdasági mechanizmusban

Torf, E.: A kísérleti gyártás gazdasági hatékonyságának fokozása

Szlavin, M.—Benjas, G.: A tudományos-műszaki haladás hatékonyságának fokozása az egészségügy területén

Hjazal, E.: Az agrárirányítás tökéletesítésének kérdései (Az Észtt SZSZK példáján)

Arakeljan, A.: Az Örmény SZSZK gazdasági fejlődése

Kovács Imre: A magyar—szovjet agrárkapcsolatok három évtizede

Frumkin, B.—Haritonov, V.: A hosszú távú együttműködési programok és a KGST élelmiszeripari gépgyártásának fejlődése

Rudik, E.: A „szocializmus” gazdaságának szociálreformista koncepciói

Kuznyecov, V.: A tervmutatók rendszere és a dolgozó kollektívák tevékenység-értékelésének kritériumai

1980. évi 7—8. sz.

Górski, J.: A tudományos-technikai tevékenység ösztönzésének időszerű kérdései

Karpiński, A.: A változások fő irányai az 1981—1985-ös ötéves terv kidolgozásának módszereiben és menetében

Macieja, J.: A lengyel ipar innovációs készsége fokozásának feltételei

Iljin, M. Sz.: A KGST-országok tudományos-műszaki együttműködése irányainak és témáinak kiválasztásában alkalmazott kritériumokról

Tymowska, K.: Az oktatás fejlesztésének tervezése — kiválasztott módszertani problémák

Kolupa, M.: Az ökonometriai modellezés általános problémái

Kolodziejek, B.: Megjegyzések a fogyasztáspolitikára vonatkozó lengyelországi nézetekről

Budziński, A.—Marcinkowski, S.: Piaci információk az exportfejlesztésben

Surdykowska, S.: Az árellenőrzés lehetőségei és korlátai

Młodańska, J.: A vezetők innovációs kezdeményezései a formalizált motivációs rendszerben

Kasperkiewicz, W.: A műszaki újítások terjedési folyamata

Juszcak, W.: Az ipari készletalakulás tényezőinek ökonometriai vizsgálata

1980. évi 9. sz.

Suchodolski, B.: Az új gazdasági rend és a világkultúra

Hacsaturov, T.: Az ökológia közgazdasági kérdései

Gajda, J.: A munka termelékenysége, a bérek és a termelés hatékonysága

Smoliński, Z.: Hipotézis a belső migrációról 1980—2000-ben

Otto, J.: A lakáshelyzet értékelésének meg-alapozása: az új házasságkötések és az átadott lakások közötti arány

Solarz, J. K.: A szovjet szervezési elméletek történeti fejlődése

Stachuński, P.: A szakosodás megválasztásának általános elvei és kritériumai

Broszkiewicz, R.: A probléma-programok funkciója a hosszú távú tervezésben

Muszynski, N. B.: A török gazdaság megújulásának programja

The ECONOMIC JOURNAL

1980. szeptember

Bruno, M.: Az importárak és az ipari országok stagflációja: keresztmetszeti elemzés

Rashid, S.: A „laissez faire” politikájának alkalmazása hiányhelyzetekben

Hocking, R.: A legfontosabb európai autóttermelő országok egymás közti személygépkocsi-kereskedelme

Slater, M.: A vállalati növekedés vezetés emelte korlátjai

Atkinson, A.—Sandmo, A.: A megtakarítások adóztatásának jóléti hatásai

Jones-Lee, M.: A legnagyobb elfogadható fizikai kockázat és a pénzügyi kockázattól való tartózkodás egy új mértékegysége

Pissarides, C.: A brit kormány népszerűsége és gazdasági eredményei

Frenkel, J.—Gylfason, T.—Helliwell, J.: A fizetési mérleg rövid távú egyensúlyi elmélete monetarista és keynesi megközelítésének szintézise

Stone, R.: Egy, a stagnáláshoz vezető egyszerű növekedési folyamat

Ng, Y.-K.: Makrogazdaságtan tökéletlen verseny esetén

Hargreaves Heap, S.: A rossz „természetes” ráta választása: Meggyorsítani az inflációt, vagy mérsékelni a foglalkoztatást és a növekedést?

POLITICKÁ EKONOMII

1980. évi 7. sz.

Šikula, M.: A szocialista gazdasági integráció tervszerű irányítása és a gazdasági érdekek

Klacková, J.: A környezetvédelem továbbfejlesztése a népgazdasági tervezésben

Klaus, V.: A makroökonómiai modellezés módszertani problémái

Landa, O.: Az irányítás jellege a szocialista gazdaságban

Kalínová, L.: A szubjektum néhány kérdése a tudományos-technikai haladásban

Špaček, P.—Fingerland, J.: A nemzetközi szocialista termelési szakosítás és kooperáció elméleti összefüggései

Antal, O.: A politikai gazdaságtan a szovjet Közelekedési és Távközlési Főiskolán

Šibl, D.: A „fejlesztési támogatás” neokolonialista koncepciójától a „fejlesztési partnerség” koncepciójáig

1980. évi 8. sz.

Fedorenko, Ny. P.: A szocialista gazdaság tervezésének és irányításának lenini értelmezése

Záhlava, F.: Tendenciák az agrár-ipari integráció irányításában

Pastržák, I.: A társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának méréséről a szocializmusban

Dédek, O.: A szubsztitúciós folyamatok hatékonyságának méréséről

Jakš, J.: A jelenkori állammonopolista gazdaságpolitika és a gazdasági folyamatok internacionalizálódása

Nikl, M.: A maoizmus gazdaságpolitikájának új elemei az ország további militarizálásának szempontjából

Ptáček, J.: Az árak funkciója és összefüggésük a gazdasági hatékonysággal

Holeček, J.: Az együttműködés hosszú távú célprogramjai és a nemzetközi szocialista gazdasági integráció folyamatának irányítása

Grigorov-Popov, N.: Bolgár ösztönzők

1980. évi 9. sz.

Mervart, J.: A tartós prognózismunkák rendszere kialakításának problémái

Amort, J.: A KGST-országok közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok sokoldalú voltának kérdései

Tikal, S.: Az európai monetáris rendszer mint újabb kísérlet a gazdasági és monetáris unió megteremtésére a Közös Piacban

Fárek, J.—Vraný, J.: Tőke kivitel a fejlődő országokba: okok, sajátosságok, problémák

Tezler, J.: A fejlődés új értelmezése a világgazdaság változó feltételei között

Friedlander, J.: A szocializmus gazdasági alaptörvényének megfogalmazásához

Fedorenko, Ny. P.: A népgazdasági optimumkritérium problémája: a kidolgozottság foka és a további kutatás iránya

Hájek, M.: A termelési folyamat és tényezői II.

Beran, F.: A Népgazdaság Tervezése és Irányítása Kutatóintézet tevékenységének tíz esztendeje

Štier, G.: A nyugat-európai tőkes integráció következményeinek elemzéséhez a munkaszisztály álláspontjáról

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 10. sz.

Matúšek, O.: A tervszerű irányítás szocialista elvei Friedrich Engels nézeteiben

Srba, J.—Jezdinský, F.: A közigazdasági kutatás a VII. ötéves tervben

Herzl, J.: A csehszlovák tudományos kutatóbázis és a tudományos-technikai forradalom hatékonyságának fokozása

Bartůněk, J.—Čásár, J.: A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának közgazdasági összefüggései

Kováčova, E.: A munkaerő és szakképzett-sége — a munka hatásfoka növelésének előfeltétele

Bogomolov, O.: A KGST-országok nemzetközi piaca

Stano, R.—Andrie, A.: A csehszlovákiai családiház-építés alakulása és hosszú távú koncepciójának előkészítése

Skála, P.: Az idegenforgalom egyes kérdései

Pospišil, M.: Az árszabályozás ésszerűsítésével az árak hatékonyságának fokozásáért

Novák, J.: A vállalati belső irányításról

Vátek, V.: A KGST-országok tervezési együttműködése és a nemzetközi gazdasági integráció

Планово стопанство

1980. évi 8. sz.

A VII. ötéves tervidőszak végén túl nem halasztható feladatok

Karpacsev, B.: Az elektronizálás — a termelés intellektualizálásának alapvető tényezője

Kamenarszka, M.: Az új termékek árképzésének tökéletesítéséről

Mutaficsev, L.: A turizmus fejlesztésével egységes rendszerben kiépülő szállítási hálózat néhány kérdése

Tonev, G.: A népgazdaság termelő állóalappjainak kihasználása

Bakalov, N.: A cementiparban végzett javítási tevékenység értékelésének közgazdasági mutatói

Zaharjev, Sz.: A tervezés és az anyagnormálás a gazdaságosabb anyagfelhasználás feltétele a ruhaiparban

Mihajlov, Sz.—Sztobjev, I.: A szakosítás és a koncentráció — a cukorrépa hozamnövelésének tényezője

Tonkova, Sz.: A végtermék által a környezetszennyeződésre gyakorolt hatás vizsgálati irányvai

Sztancsina, P.: Egy kandidátusi disszertáció véde: Sz. V. Sztobjev: „A társadalmi

termelés intenzifikálásának problémái a Bolgár Népköztársaságban” (Marx Károly Közgazdaságtudományi Intézet, 1980. március)

1980. évi 9. sz.

Peneva, B.: Intenzifikálás és alapvető árnyok a VII. ötéves tervben

Kovaceva, J.: Néhány kérdés az új közszükségleti cikkek árainak képzésével kapcsolatban

Kölev, G.: A hatékonyságfokozás és a gazdasági ösztönzés feltételei gazdálkodó egységeknél és alegységeknél

Davidkov, J.: Új momentumok a környezetvédelmi tervezés tökéletesítésével kapcsolatban

Dunov, I.: A KGST-tagországok közötti tudományos-műszaki együttműködés gazdasági hatékonysága meghatározásának módszerei

Szlavova, J.: A dohánytermelés tervezésének kérdései

Todorova—Markova, T.: A kőolajszármazékok felhasználásának gazdasági hatékonysága a népgazdaságban

Kaszabova, Sz.: Bulgária energiaproblémája és ipari termelése

economia y desarrollo

49. sz.

Pesenti, A.: Az állammonopolista kapitalizmus és az állami vállalat

Ayala Castro, H.—Ruiz Valiente, R.: Kritikai megjegyzések a „konvergencia”-elmülethez

Heras Leon, H.: Marx Károly dialektikus módszerének néhány vonatkozása

Briónes, A.—Zepeda, M.: A latin-amerikai tőkés válságok néhány vonatkozása

Mayorov, B.: A fejlődő országok pénzügyi-monetáris gondjai

Nova Gonzalez, A.: A citrustermelés előrejelzése számítógépes módszerrel

Boszik, P.: Közös beruházások és közös vállalkozások a KGST-tagországokban. Lengyelország részvétele

Martinez Heredia, F.: A „Sierra Maestra” 3. törvénye és a forradalmi hadsereg agrárpolitikája

A Kubai Közgazdasági Társaság alapszabályának elvei

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ференц Мольнар</i> — Потребительские инвестиции и конъюнктура	257
<i>Тибор Эрдэш</i> — Экономический рост и средняя норма прибыли	278
<i>Андраш Шимон</i> — Модель цикличности капитальных вложений в Венгрии	293
<i>Имре Барта</i> — О функциях и размерах ренты, уплачиваемой за государственные субсидии	303
<i>Габор Корнай</i> — Прекратилась ли цикличность свиноводства в Венгрии?	316
<i>Шандор Рихтер</i> — Некоторые вопросы внешнеторгового оборота между странами-членами СЭВ, расчёт по которому осуществляется не в переводных рублях	333
ОБЗОР	
Международное сопоставление соотношений заработков и уровня заработной платы (<i>Антал Дюлавари</i>)	343
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
27-ой конгресс Международной ассоциации кооперативов (<i>р. и.</i>)	355
Экономические комитеты IX-ого отдела Венгерской Академии наук	362
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	370
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Геза Ковач «Футурология и социальное планирование» (<i>Эржебет Гидау</i>)	374
Резюме статей на русском и английском языках	377
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	381

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Ferenc Molnár</i> : Consumers' investment and business fluctuations	257
<i>Tibor Erdős</i> : Economic growth and the average rate of profit	278
<i>András Simon</i> : A model of Hungarian investment cycles	293
<i>Imre Barta</i> : On the function and measure of rent after state allocation of funds	303
<i>Gábor Kornai</i> : Has the pig-cycle ceased to exist in Hungary?	316
<i>Sándor Richter</i> : Some problems of trade settled among CMEA countries in convertible currency	333

REVIEW

International comparison of relative earning and wage level (<i>Antal Gyulavári</i>)	343
--	-----

SCIENTIFIC INFORMATION

27th Congress of the International Co-operative Alliance (<i>r. i.</i>)	355
Economic Committees of Section IX of the Hungarian Academy of Sciences	362

REVIEW OF PERIODICALS	370
-----------------------	-----

BOOK REVIEW

Géza Kovács: Futures research and social planning (<i>Erzsébet Gidai</i>)	374
---	-----

Abstract of the articles, in Russian and English	377
--	-----

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	381
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. január 16.

81.0060 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Brian Haines:

BEVEZETÉS A KVANTITATÍV KÖZGAZDASÁGTANBA

185 l., kötve 32,— Ft

Bartók István:

A FŐVÁLLALKOZÁS

(A beruházások megvalósításának korszerű módja)

308 l., kötve 37,— Ft

Szentpéteri Szabolcsné:

GAZDASÁGI DÖNTÉSEK BIZONYTALANSÁG ESETÉN

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

478 l., kötve 78,— Ft

Pálinkás Jenő:

AZ IPARI KUTATÁS TERVEZÉSE ÉS SZERVEZÉSE

291 l., kötve 36,— Ft

Botos Katalin—Patai Mihály—Szalkai István:

PÉNZÜGYEK ÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAINK

293 l., kötve 54,— Ft

Elliot Aronson:

A TÁRSAS LÉNY

(2. kiadás)

331 l., kötve 68,— Ft

TELEPHELYVÁLASZTÁS

(Szerkesztette: Zoltán Zoltán)

350 l., kötve 64,— Ft

Hans Beyer—Emil Walter:

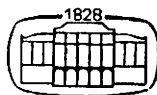
AZ ÜZEMELEMZÉS STATISZTIKAI MÓDSZEREI

476 l., kötve 83,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

BALASSA ÁKOS:

A gazdasági fejlődés üteme és fő arányai a VI. ötéves tervben

NOVÁKY ERZSÉBET:

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek kapcsolata

OSMAN PÉTER:

Az innovációs folyamat egyes gátló tényezőiről

PÁLOVICS BÉLÁNÉ:

Mezőgazdasági termelésünk a hetvenes évtizedben

LŐRINCNÉ ISTVÁNFFY HAJNA:

A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások jellemzői

LIGETI SÁNDOR:

A központi bankok önállósága a tőkésországokban

4

XXVIII. évfolyam

1981. április

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓ <i>Balassa Ákos</i> : A gazdasági fejlődés üteme és fő arányai a VI. ötéves tervben	385	
✓ <i>Nováky Erzsébet</i> : A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek kapcsolata.....	400	
✓ <i>Osman Péter</i> : Az innovációs folyamat egyes gátló tényezőiről	411	
✓ <i>Pálovics Béláné</i> : Mezőgazdasági termelésünk a hetvenes évtizedben ...	426	
✓ <i>Lőrincné Istvánffy Hajna</i> : A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások jellemzői	439	
✓ <i>Ligeti Sándor</i> : A központi bankok önállósága a tőkésországokban	454	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
✓ Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet (<i>r. n.</i>)	467	
✓ „A szocialista vállalat” országos kutatási főirány konferenciája (<i>Reszegi László</i>).....	471	
✓ Konferencia a szakosításról és a kooperációról (<i>Somorjainé Blanár Éva</i>)	478	
FOLYÓIRATSZEMLE		487
V. Rutgajzer–A. Smarov: A lakosság időmérlege és az időfelhasználás előrejelzésének módszertani kérdései – Gisbert Vogel: Konfliktusok az ökológia és a gazdaság között – Jaleel Ahmad: Lebegő árfolyamok, kölcsönösség és kereskedelmi mérleg		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Komfort a szükségyszerűség birodalmában. Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában? (<i>Mihályi Péter</i>)		493
Állami és magánvállalatok a egyes gazdaságban (<i>Schweitzer Iván</i>)		496
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata		503
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL		507

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Balassa Ákos kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; **dr. Ligeti Sándor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Lőrincné dr. Istvánffy Hajna** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Mihályi Péter**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa; **dr. Nováky Erzsébet** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Osman Péter**, a NOVEX Találmányfejlesztő és Értékesítő Külkereskedelmi Rt. önálló osztályvezetője; **Pálovics Béláné** kandidátus, az Országos Tervhivatal tanácsosa; **dr. Reszegi László**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **Schweitzer Iván**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos munkatársa, a Külgazdaság főszerkesztő-helyettese; **Somorjainé dr. Blanár Éva**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

A gazdasági fejlődés üteme és fő arányai a VI. ötéves tervben

A VI. ötéves terv előkészítése 1978 elején kezdődött. A tervezőszervek az első időben a tervkonceptió alapjául szolgáló *gazdaságpolitikai elgondolások* kialakítására összpontosították a figyelmet.

Az 1981—85. évekre szóló gazdaságpolitikai elgondolások kidolgozása során a tervezőszervek kezdetben az V. ötéves tervből, a hosszú távú fejlődés 1976—1977-ben kialakított irányjaiból, valamint a külső és a belső feltételek 1981 és 1985 közötti alakulására vonatkozó akkori előrebecslésekből indultak ki.

A gazdaságpolitikai elgondolások kidolgozása folyamatában a gazdasági fejlődés ütemére és fő arányaira vonatkozóan nagyszámú alternatívát alakítottak ki és vizsgáltak meg. A tervezés során az induláskor vizsgálat alá vett alternatívák is jelentősen változtak, és újabbak is felmerültek. Ez összefüggött azzal, hogy az 1978. évi gazdasági fejlődés nagymértékben eltért a számításba vettől, a népgazdaság egyensúlyi helyzete ebben az évben jelentősen romlott. Ezért párhuzamosan folyt az 1976—80. évi fejlődés újraértékelése, 1978—1980-ra vonatkozóan a növekedés ütemének és fő arányainak felülvizsgálata, a szükséges gazdaságpolitikai pályamódosítás tartalmának és módjainak meghatározása.

A VI. ötéves tervre vonatkozóan 1978 végén jóváhagyott gazdaságpolitikai elgondolások már a pályamódosításról hozott elhatározások tudatában, azokkal összhangban alakultak ki. Ekkor azonban még nem került sor végleges döntésre az 1981—1985. évi gazdasági fejlődés üteméről és fő arányairól; a további tervezőmunka számára két alternatíva maradt nyitva.

1979-ben fokozatosan nyilvánvalóvá vált, hogy e két alternatíva fenntartása mellett nem lehet a VI. ötéves tervkonceptiót kialakítani. 1979-ben ugyanis kibontakozott a „második olajárrobbanás”, és ennek következtében lényegesen módosítani kellett a külkereskedelmi cserearányok 1985-ig várható alakulására vonatkozó előrejelzéseket, a KGST-országokkal folytatott tervkoordinációs tárgyalások alapján korrigálni kellett az áruforgalom lehetséges bővítésére vonatkozó elképzeléseket. Kiviláglott, hogy a gazdasági növekedés lehetséges üteme 1979—1980-ban a pályamódosításkor vártnál is mérsékeltebb lesz.

Az 1979-es év második felében ezért a gazdasági fejlődés ütemére és fő arányaira vonatkozóan újabb lehetőségeket, alternatívákat kellett vizsgálat tárgyává tenni. Ez a vizsgálat olyan következtetésekre jutott, hogy a gazdaságpolitika mozgástere összeszűkült, a kialakult helyzet és a várható feltételek nagymértékben meghatározzák a gazdasági fejlődés lehetséges

ütemét és fő arányait. Az adott körülmények között egyrészt a gazdasági lehetőségek, másrészt a társadalmi-gazdasági törekvések viszonylag kedvező összehangolása, a szükségszerű fejlődés és az ehhez tartozó tennivalók felismerése került előtérbe; a kialakított és egy ideig nyitva hagyott alternatívák között pedig határozottan választani kellett.

A *tervkoncepció* alapjául ajánlott alternatíva a korábbi gazdaságpolitikai elgondolásoktól elsősorban abban különbözött, hogy a gazdasági növekedés ütemét a korábbi alacsonyabb változat alsó határán javasolta meghatározni, a külgazdasági egyensúly helyreállításához több eszközt igényelt, emiatt a belföldi felhasználás lassúbb emelkedését ítélte lehetségesnek és más arányait szükségesnek.

Az MSZMP XII. kongresszusának a következő évek gazdaságpolitikájáról kialakított állásfoglalása egyúttal döntést jelentett a VI. ötéves terv koncepciójának véglegesítésére, majd a terv részletes kidolgozására. A *jóváhagyott terv* teljes mértékben összhangban van a pártkongresszus állásfoglalásával.

A továbbiakban a VI. ötéves terv gazdaságpolitikai tartalmából az 1981—1985. évi gazdasági fejlődés ütemével és fő arányaival, az ezekkel kapcsolatos alapvető összefüggésekkel, valamint az ide szorosan kapcsolódó gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozom, különös tekintettel a gazdasági növekedés, a hatékonyság, az egyensúly és az elosztási arányok 1981—1985. évi alakulását meghatározó tényezőkre és ezek összefüggéseire.

Mivel a gazdaságpolitika középpontjában a következő években is a gazdasági egyensúly helyreállítása áll, indokolt a vizsgálatot e kérdéssel kezdeni.

A gazdasági egyensúly javítása

A VI. ötéves terv a gazdasági tevékenység fő irányát a népgazdaság egyensúlyi helyzetének, ezen belül is elsősorban a külgazdasági egyensúly javításában jelöli meg. Ez nem szubjektív elhatározás következménye, hanem a jelenlegi egyensúlyi helyzetből és a külgazdasági feltételek 1981—1985 között várható alakulásából egyértelműen adódó szükségesség.

A magyar népgazdaság egyensúlyi helyzete az 1970-es években összességében nem volt kielégítő. Az egyensúly — különösen a külgazdasági egyensúly — megbomlását két tényező együttes hatása okozta, egy tartós: a külkereskedelmi cserearányok 1974 óta folyamatosan tartó romlása, és egy időszakos; a belföldi felhasználás, ezen belül is a felhalmozás kiugró, de csak 1—1 évre szóló növekedése 1971-ben, 1974-ben és 1978-ban. A két ok közül meghatározó jelentőségűnek az előbbi tekinthető.

A külkereskedelmi cserearányok *alapvetően* a világpiacon árobbanás egyszeri és folyamatos hatására romlottak; emellett azonban azért is, mert ezt termelési és külkereskedelmi tevékenységünkkel még az objektíve lehetséges mértékben sem tudtuk kivédeni és ellensúlyozni.

Külkereskedelmi cserearányaink az 1974—1975. évben 14 százalékkal, az 1976—1980. években 4 százalékkal, 6 év alatt összesen 18 százalékkal romlottak. A cserearányromlás nem rubel viszonylatban lényegében 1974—1975-ben következett be (1976-ban javulás, 1977-ben ismét romlás volt tapasztalható, majd kisebb ingadozások következtek), míg a rubel viszonylatú cserearányromlás 1975—1980 között fokozatosan ment végbe.

A külkereskedelmi cserearányok romlásából az 1973. évi árviszonyokhoz képest — mindenkori árakon számítva — az 1974—1975. években közel 60 milliárd forint, az 1976—1980 közötti években több mint 200 milliárd forint (ezen belül 1980-ban 45—50 milliárd forint) veszteségünk keletkezett.

A belföldi felhasználás kiugró növekedése az 1976—1980 közötti időszakon belül egyszer, 1978-ban volt tapasztalható. Ebből 25—35 milliárd forint többletfelhasználás adódott.

Az előbbi kiugrástól eltekintve, a népgazdaság — igaz, a termelés hatékonyságának és szerkezetének javítása terén az indokoltnál és lehetségesnél kisebb eredménnyel, a belföldi felhasználás korlátozása terén viszont nagyobb áldozatokkal — jelentős erőfeszítéseket tett az egyensúlyi helyzetnek, ezen belül a külgazdasági egyensúlynak a javítására. Az 1976—1980 közötti időszakban a belföldi felhasználás a nemzeti jövedelemnél évi átlagban 1,4 százalékponttal lassabban, ennek megfelelően a kivitel a behozatalnál évi 3,0 százalékponttal gyorsabban nőtt.

Néhány népgazdasági mutató változása 1975-ről 1980-ra
(százalék)

Megnevezés	Teljes	Évi átlagos
	növekedés	
Nemzeti jövedelem	17,3	3,2
Belföldi felhasználás	9,2	1,8
Kivitel	37,5	6,6
Behozatal	18,7	3,5

A kivitelnek a behozatalnál gyorsabb emelkedése a nemzeti jövedelem 1975—1980 közötti növekményének több mint kétötödét vette igénybe, így csak közel háromötöd része szolgálta a belföldi felhasználás növelését. A VI. ötéves terv kezdetéig még így sem sikerült elérni a népgazdaság kielégítő egyensúlyi helyzetét.

A népgazdaság behozatali többlete az 1976—1980 közötti években összesen csaknem 150 milliárd forintot, azaz a külkereskedelmi cserearányok romlásából adódó veszteségnél kevesebbet tett ki. A behozatali többlet 1978-ban — a belföldi felhasználás kiugró növekedése miatt — nagymértékben emelkedett, de 1979-ben és 1980-ban jelentősen csökkent, 1980-ban már csak 16 milliárd forint volt. Ez az adott év nemzeti jövedelme nem egészen 3 százalékanak felel meg, és így önmagában nem túl jelentős. A népgazdaság külső egyensúlyi helyzetének értékelésekor azonban azt is tekintetbe kell venni, hogy az elmúlt évek jelentős behozatali többletével összefüggésben megnőtt külföldi adósságállomány kamatterhei a nemzeti jövedelemnek további több mint 3 százalékát teszik ki. Ennek következtében a folyó devizabevételek és devizakiadások között még viszonylag jelentős az eltérés az utóbbiak javára; az adósságállomány évi növekedése pedig — ha néhány konjunkturális tényező kedvező hatását a rend kedvéért figyelmen kívül hagyjuk — számottevő.

A népgazdaság külső egyensúlyi helyzete tehát — az elmúlt években tett eredményes erőfeszítések ellenére is, a folyamatosan romló külső feltételek következtében — még nem kielégítő. Ez az első oka annak, hogy az 1981—1985 közötti időszakban a külső egyensúly javítását a gazdasági tevékenység különösen fontos céljának kell tekinteni.

A külgazdasági feltételek — a jelenlegi ismereteink szerint — 1981—1985 között tovább romlanak. A prognózisok alapján azzal lehet számolni, hogy a külkereskedelmi cserearányok 1985-ben átlagosan 6—7 százalékkal lesznek kedvezőtlenebbek, mint 1980-ban. Ennek keretében a rubel viszonylatú áruforgalomban a cserearányok romlásának mértéke valószínűleg ennél az átlagnál nagyobb lesz, mivel a tőkés világgazdaságban 1979-ben bekövetkezett úgynevezett második olajárrobbanás hatása, amely a rubel árakban 1980-ban még csak kismértékben jelentkezett, 1985-ig teljes egészében érvényesül.

A gazdasági munkában — a termelési szerkezet javításával, a ráfordítások mérséklésével — arra kell törekedni, hogy a külkereskedelmi cserearányok romlásának mértékét mindkét viszonylatban a lehető legkisebbre szorítsuk. Az ötéves terv készítésekor azonban (már csak óvatosságból és a biztonság kedvéért is) indokolt volt a cserearányromlást a fenti — a prognózisok által behatárolt sáv középpértékének megfelelő — mértékben számításba venni. A cserearányok előrejelzett romlása 1985-ig a nemzeti jövedelem 3 százalékanak megfelelő újabb veszteséget okoz.

A népgazdaság 1980. évi forráshiánya és a külkereskedelmi cserearányok romlása miatt szükséges, hogy a VI. ötéves tervben a kivitel mennyiségét a behozatalnál jóval erőteljesebben növeljük. A mérték attól függ, hogy külföldi hitelkapcsolataink hogyan alakíthatók.

Nem rubel viszonylatban a hitelfelvételek mérsékelt emelkedésével lehet, illetve célszerű számolni. Ez esetben a törlesztések és a kamatfizetések együttesen fokozatosan meghaladják a hitelfelvételek színvonalát. Ehhez, más pénzügyi kapcsolatokat is tekintetbe véve, a tervidőszakban — folyó árakon — fokozatosan növekvő kiviteli többletet kell kialakítani. Ez megnyitja annak lehetőségét, hogy a tervidőszak folyamán lényegében megállítsuk a nettó adósságállomány reál- (esetleg nominál-) értékének emelkedését, számottevően csökkentsük annak, valamint az adósságszolgálatnak a kivitelhez mért arányát, és ezzel kielégítő egyensúlyi helyzetet érjünk el. Rubel viszonylatban a lehetséges hitelkapcsolatok alapján — az áruforgalmon kívüli elszámolások, egyebek között az idegenforgalom kedvező irányú hatását tekintetbe véve — a folyó árakon számított behozatali többlet lényeges csökkentése szükséges a kielégítő egyensúlyi helyzet eléréséhez.

Az előbbieket tekintetbe véve, a kivitel volumenét a behozatalnál átlagosan évi 3—4 százalékkal, de a tervidőszak első évében 6 százalékkal gyorsabban szükséges növelni. Így a külgazdasági célok (a további cserearányromlás ellensúlyozása és a folyó árakon számított külgazdasági egyenleg javítása) csaknem 50 milliárd forintot kötnek le a nemzeti jövedelem 1980. évi árakon számított 1985. évi növekményéből (1980-hoz képest), ami az 1980. évi nemzeti jövedelem értékének 8—9 százalékát teszi ki. (Ezen belül az 1981. évi „teher” 18 milliárd forint, az 1980. évi nemzeti jövedelem 3 százaléka).

A kivitelnek a behozatalnál gyorsabb növelése szükségszerűen megkívánja, hogy a belföldi felhasználást a nemzeti jövedelemnél jóval — átlagosan évi 1,5—2 százalékponttal — lassabban, illetve a tervidőszak első évében egyáltalán ne növeljük.

Tekintettel arra, hogy a külgazdasági célok az 1981—1985 közötti időszakban a nemzeti jövedelem tervezhető növekményének nagyobbik részét,

ezen belül 1981-ben a növekmény teljes egészét igénybe veszik, a külgazdasági egyensúly javítása joggal minősül a következő évek gazdasági tevékenységében az alapvető, meghatározó jelentőségű célnak.

A külgazdasági egyensúly javítása nem „áruelosztási”, hanem termelés-fejlesztési és széles értelemben vett jövedelemelosztási feladat. A külgazdasági egyensúlyt megalapozottan és tartósan nem lehetne javítani a belföldi kereslet kielégítésének terhére, sem a behozatal mesterséges korlátozásával, sem a kivitel túlzott erőltetésével, különleges ösztönzésével. Ez nemcsak gazdaságpolitikánk és gazdaságirányítási rendszerünk alapelveivel összeegyeztethetetlen, hanem a gyakorlatban is járhatatlan út, mivel viszonylag rövid időn belül és még súlyosabb mértékben kikényszerítené a behozatal jelentős növelését és a kivitel mérséklését, vagyis a külgazdasági egyensúly súlyos romlását. A gazdasági egyensúly lényegében oszthatatlan, a külső egyensúly tartósan csak a belső gazdasági egyensúly fenntartása és további erősítése mellett javítható.

A külgazdasági egyensúly helyreállításának fő eszközei egyrészt a termelés hatékonyságának növelése, szerkezetének alapvetően exportorientált fejlesztése, másrészt a jövedelmek elosztásának és újraelosztásának, ennek alapján a keresletnek olyan szigorú szabályozása, amely lehetővé teszi a belföldi pénzügyi és piaci egyensúly megszilárdítását.

A gazdasági növekedés üteme és jellege

A VI. ötéves terv a nemzeti jövedelem 14—17 százalékos, átlagosan tehát évi 3 százalék körüli növekedését irányozza elő.

A gazdasági növekedésnek ez az üteme mérsékeltnek minősíthető. Ugyanakkor nem pontos és ezért nem is helytálló az a megítélés, hogy az ötéves terv szerint a gazdasági növekedés üteme mérséklődik.

A gazdasági növekedés ütemének mérséklődése ugyanis már az 1970-es évek második felében bekövetkezett. A nemzeti jövedelem az 1971—1980 közötti években átlagosan évi 4,8 százalékkal, ezen belül 1971—75 között átlagosan évi 6,3 százalékkal, az 1976—1980 közötti években pedig átlagosan 3,2 százalékkal emelkedett. A nemzeti jövedelemnek a VI. ötéves tervbeli előirányzott növekedése ugyan az utóbbinál is alacsonyabb, de a mérséklődés folyamatát ez az összehasonlítás nem jellemzi megfelelően. Az 1976—1980 közötti években ugyanis a növekedési ütem fokozatosan és erőteljesen csökkent: a nemzeti jövedelem 1976—77-ben átlagosan évi 5,4 százalékkal nőtt (az 1976. évi rossz mezőgazdasági termés miatt indokolt e két évet együtt jellemezni), 1978-ban 4 százalékkal, 1979-ben 2 százalékkal, 1980-ban pedig egyáltalán nem emelkedett.

Az 1976—1980 közötti időszak utolsó két évéhez képest tehát az előirányzott fejlődés gyorsabb ütemű, mégpedig oly módon, hogy a terv szerint a nemzeti jövedelem az első évben 2—2,5 százalékkal, a későbbiekben ennél erőteljesebben növekszik. Valójában tehát az ötéves terv nem mérséklődő, hanem némileg gyorsuló, bár jellegében mérsékelt növekedéssel számol.

A gazdasági növekedés ütemét 1981—1985 között alapvetően nem a hagyományos növekedési elméletek által felsorakoztatott tényezők határozzák meg.

Félreértések elkerülése végett előre kell bocsátani, hogy évi 4 százalékos lényegesen meghaladó növekedés már belső okokból is kizárt. Ilyen okok: a termelési tényezők kínálatának alakulása (a rendelkezésre álló munkaerő, az eszközállomány lehetséges bővítése), illetve kihasználásuk reálisan elvárható hatékonysága, továbbá a gazdasági fejlődés elért színvonala mellett a termelés szerkezetében szükségessé váló minőségi változásoknak, valamint a termelés és az infrastruktúra összehangolt fejlesztésének előtérbe kerülése.

Az azonban, hogy a gazdasági növekedés évi 3 százaléknál magasabb üteme nem volt tervezhető, alapvetően a külső és a velük szorosan összefüggő belső tényezőkből adódik. Meghatározó jelentőségű a behozatal észszerűen lehetséges emelkedése, amelyet nem rubel viszonylatban egyrészt a gazdaságos kivitel növekedése, másrészt a kivitel és a behozatal dinamikája közötti szükségyszerű eltérés, rubel viszonylatban pedig főleg a KGST-országoknak a magyar népgazdaság számára szükséges termékekből fennálló exportlehetőségei határoznak meg.

A behozatal átlagosan évi 3—3,5 százalékos, a tervidőszak elején pedig ennél kisebb emelkedése mellett — az említett egyensúlyi követelményekből adódóan — a kivitelt átlagosan évi 6,5—7 százalékkal, 1981-ben ennél jobban kell növelni. A kivitelben belül az átlagosnál gyorsabban kell emelkednie a nem rubel viszonylatú kivitelnek. A külgazdasági helyzet várható alakulását és a termelési szerkezet korszerűsítésének, termékeink versenyképessége javításának reálisan várható eredményeit tekintetbe véve, a kivitelnek ennél gyorsabb — következképpen a behozatalnak az átlagos évi 3—3,5 százaléknál nagyobb — emelkedésére számítani nem lehet.

A külgazdasági kapcsolatokról adódó lehetőségek és követelmények meghatározó tényezőt jelentenek a gazdasági növekedés üteme, jellege és tartalma számára.

A behozatal és az általános gazdasági növekedés üteme között szoros, bár korántsem egyértelműen meghatározott kapcsolat van. A nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedését a 60-as években mintegy 2,0 százalékos, az 1971—1975 közötti évek átlagában 1,1 százalékos, az 1976—1980 közötti években 1,2 százalékos importnövekedés kísérte. Az utóbbin belül az „importigényességi együttható” az 1976—1977-es években 1,1 százalékos, 1978-ban 3,0 százalékos, 1978—1980 között 1,2 százalékos tett ki. Az importigényesség 1978—1980 közötti ingadozása elsősorban nem a termelés, hanem a hazai végső felhasználás alakulásával (előbb kiugró emelkedésével, majd erőteljes csökkenésével) függött össze.

A hazai és a nemzetközi tapasztalatok mindenesetre azt támasztják alá, hogy a behozatal csak viszonylag rövid ideig és korábbi különösen gyors növekedése után emelkedhet a nemzeti jövedelemnél lassabban, illetve csak a végső felhasználás csökkenése esetén eshet vissza; hosszabb időszakot tekintve legalább a nemzeti jövedelemnek megfelelő, illetve azt meghaladó ütemben nő. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy minél gyorsabb a növekedés, annál jobban meghaladja az import emelkedése a nemzeti jövedelemét, és fordítva: minél lassúbb, annál kevésbé.

Ezért 1981—1985 között egyrészt nem lett volna megalapozott azt tervezni, hogy a nemzeti jövedelem a behozatal lehetséges emelkedését meghaladó ütemben növekedjék. Másrészt tekintetbe lehetett és kellett venni, hogy az importigényességi mutató több okból is mérséklődik. Ilyen okok: az alacsony növekedési ütem, a végső felhasználásnak a nemzeti jövedelem-

nél is lényegesen lassúbb emelkedése, az állami intézkedésekkel is szervezett és ösztönzött energia- és anyagtakarékosság, a fejlesztési politikában az ésszerű és hatékony importhelyettesítés és -kiváltás korábinál nagyobb szerepe.

A behozatal lehetséges emelkedése a termelésnek és a nemzeti jövedelemnek mintegy évi 3 százalékos körüli növekedésével van összhangban. (Ezt egyébként a részletesebb, a fontosabb termékekre és termékcsoportokra vonatkozó számítások is megerősítették.)

A termelés növekedésének mértékét és jellegét a külgazdasági feltételek és célok, illetve a velük összefüggő belső feladatok más vonatkozásban is meghatározzák. A kivitel átlagosan évi 6,5—7 százalékos, a termelést jelentősen meghaladó emelkedése, a külső és a hazai kereslet összetételének változása, a kivitel és általában a termelés gazdaságosságának szükséges javítása mind feltételezi a termelés szerkezetének átalakítását, korszerűsítését, az előállított termékek műszaki színvonalának és minőségének fejlesztését. E célok megvalósítása a következő évek gazdasági fejlődésének kulcskérdése. A tapasztalat pedig az, hogy a fejlődés minőségi és hatékonysági elemeinek jobb érvényesítéséhez, erőteljesebb kibontakozásához kedvezőbbek a feltételek, ha a mennyiségi növekedés üteme az adott feltételek között lehetséges sávnak inkább a középértéke körül vagy az alatt alakul, míg az adott körülményekhez képest túlságosan gyors, erőltetett mennyiségi növekedésre való törekvés akadályozza a fejlődés minőségi jellemzőinek előtérbe kerülését. A gyorsabb szerkezeti változás szempontjából tehát az a kedvező, ha a mennyiségi növekedés üteme alacsonyabb.

Ily módon a gazdasági növekedésnek az 1981—1985 közötti évekre tervezett üteme — az adott feltételek között, a termelés fejlődésével kapcsolatos minőségi és strukturális követelményeket is tekintetbe véve — nem alacsonynak, hanem inkább kiegyensúlyozottnak minősíthető. A tervezett növekedés megfelel a reálisan várható feltételeknek és lehetőségeknek, megvalósítása pedig jelentős erőfeszítéseket kíván.

A gazdasági növekedés tervezett ütemének megítélésénél még további két igen fontos tényezőt kell tekintetbe venni. Először: ez a fejlődés az átlagot jellemzi, amely mögött jelentős szóródásnak, differenciáltságnak kell lennie attól függően, hogy az egyes termelővállalatok milyen mértékben képesek tevékenységüket az értékesítési lehetőségeknek és az egyensúlyi követelményeknek megfelelően, a termelés hatékonyságát javítva fejleszteni. A fejlődés átlagos ütemére vonatkozó elgondolás egyetlen termelőt sem korlátoz, sőt a kívánatos az, hogy a vállalati törekvések minden esetben a gazdaságos értékesítésnek minél erőteljesebb növelésére irányuljanak.

Másodszor: amennyiben a termelőknek a vártnál nagyobb hányada lesz képes termelését gazdaságosan és a piaci feltételeknek, illetve a kívánatos értékesítési arányoknak, az egyensúlyi követelményeknek megfelelően dinamikusan növelni, a népgazdaság fejlődésének üteme is meghaladhatja a tervezettet.

A gazdasági hatékonyság növelése

A népgazdaság egyensúlyi helyzete tervezett javulásának, az előirányzott fejlődési ütem megalapozásának és minőségi jellege erősítésének alapvető előfeltétele a gazdasági hatékonyság számottevő fokozása.

A népgazdasági egyensúly 1979—1980-ban elért javulásában meghatározó szerepe volt a belföldi felhasználás korlátozásának, az 1978. évi kiugróan magas színvonalhoz képest bekövetkezett csökkenésének. Így sikerült kiküszöbölni a belföldi végső felhasználásban meglévő irracionális elemek (például: túlfelhalmozás, túlzott közületi felhasználás) jelentős részét. Bár még vannak számottevő lehetőségek az ésszerűsítésre, a takarékosagra, az indokolatlan vagy elkerülhető ráfordítások kiküszöbölésére, és meg is kell tenni mindent e lehetőségek kihasználására, a belföldi végső felhasználás *további* jelentős csökkentése a következő években már nem (illetve csak a társadalmi-gazdasági fejlődésben éles problémák kialakulását kockáztatva) vehető számításba.

Ezért a tervidőszakban a gazdasági egyensúly javításának fő tényezője csak a termelés hatékonyságának növelése lehet.

Ugyanakkor és ezzel összefüggésben a gazdasági fejlődésnek is a hatékonyság növelése lesz a fő forrása.

A gazdasági hatékonyság növekedésének mind a hagyományos értelmezésben (a lekötött erőforrások, a munkaerő és az eszközök együttes felhasználásának javulásaként), mind pedig egy ennél szélesebb és átfogóbb, nehezebben számszerűsíthető értelmezésben meg kell nyilvánulnia.

Mindenekelőtt az előző tervidőszakban elértnél nagyobb mértékben kell növelni a munkaerő- és az eszközráfordítások együttes hatékonyságát. Ez az összevont, komplex hatékonyság (az anyagi termelés szférájára számítva) 1976—1980 között 8—9 százalékkal nőtt, a VI. ötéves tervidőszakban pedig legalább 10 százalékkal kell növekednie. Ez esetben a nemzeti jövedelem emelkedésének kétharmada származik a hatékonyság növekedéséből, és csak egyharmada a pótlólagos erőforrások felhasználásából.

A VI. ötéves tervidőszakban az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma 2—3 százalékkal, ezen belül a közvetlenül termelő ágazatok létszáma együttesen 4—5 százalékkal csökken. (A termelő infrastruktúrában több mint 3 százalékkal emelkedik.) Ezzel összefüggésben a munka termelékenységét — a nettó termelés alapján számítva — az anyagi ágazatokban együttesen 18—19 százalékkal, ezen belül a közvetlenül termelő ágazatokban 21—22 százalékkal, azaz átlagosan évi 4 százalékkal kell növelni. A munkatermelékenység ilyen emelkedése lényegében megegyezik az elmúlt, az 1976—1980-as években — a termelésnek valamelyest gyorsabb növekedése mellett — bekövetkezettel.

A rendelkezésre álló erőforrások összetétele alapján a gazdasági hatékonyság fokozását az eddiginél nagyobb hányadban kell elérni az anyagi ráfordítások, a holt munka megtakarításával.

Az eddiginél erőteljesebben szükséges csökkenteni a termelés fajlagos anyagi ráfordításait, ezen belül is különösen az energiafelhasználást. (Például a nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedését az energiafelhasználás 0,6—0,7 százalékos növekedése kísérheti.) Meg kell jegyezni: ennek ellenére sem lehet arra számítani, hogy a nemzeti jövedelem a termelésnél gyorsabban emelkedik, mivel az amortizáció növekedési üteme a termelését jelentősen meghaladja.

Az egységnyi termeléshez szükséges közlekedés 1976—1980 között az indokoltnál nagyobb mértékben emelkedett. A közvetlenül termelő ágazatokban együttesen az állóeszköz-állomány 41 százalékkal nőtt, míg a

nettó termelés csak 16 százalékkal. Ehhez hozzájárult az 1977—1978-ban tapasztalt túlfelhalmozás, valamint a termelőkapacitások egy részének 1980. évi nem megfelelő kihasználása. A VI. ötéves tervben az egységnyi termeléshez szükséges eszközkötés növekedésének tendenciáját — az eszközközpénzesítés terén kialakult tartalékokat is tekintetbe véve — mérsékelni lehet és kell. A közvetlenül termelő ágazatokban az állóeszköz-állomány ugyan továbbra is a nettó termelésnél gyorsabban emelkedik, de jóval lassabban, mint az előző időszakban (mindössze 26—27 százalékkal). Így itt az egységnyi állóeszközre jutó nettó termelés — az előző időszakbeli 17 százalékhelyett — a terv szerint csak 9 százalékkal csökken. (Az adatok értékeléséhez meg kell jegyezni, hogy az állóeszköz-állomány összehasonlító áron számított növekedése a valóságosnál nagyobb dinamikát jelez, mivel az úgynevezett költségemelkedést is tartalmazza.) Ehhez a meglévő eszközállomány kihasználásának gazdasági értelemben vett, főleg intenzív jellegű javítása (a kapacitások ésszerűbb hasznosítása, a termelés összetételének és szervezetségének változtatása, értékesebb termékek előállítására, a készletgazdálkodás ésszerűsítése stb.) mellett szükség van a felhalmozási eszközök hatékonyabb — gyorsabban megvalósítható és a jobb gazdasági eredmények alapján gyorsabban megtérülő — befektetésére is.

A gazdasági hatékonyság növekedését a fenti folyamatok nem merítik ki, különösen az 1981—1985 közötti években nem. A munka termelékenységének és az eszközkötésnek említett mutatói elsősorban volumen-folyamatokat (beleértve az ezekre ható szerkezeti változások hatását) fejeznek ki. Emellett növekvő szerepet kapnak az elsősorban jövedelmi folyamatokat befolyásoló tényezők.

A hatékonyság teljes értelemben vett fokozásához különösen a termelés szerkezetének korszerűsítését szükséges meggyorsítani. Növelni kell a termelésben a műszakilag korszerű, jó minőségű, az összetételükben is változó piaci igényeknek megfelelő, versenyképes termékek arányát; a belföldi kereslet maradéktalan kielégítése mellett növelni kell a termelésben az exportra történő termelés és értékesítés arányát; a gazdaságtalan termelést és exportot gyorsabban kell hatékonyra tenni, illetve — ha ez nem lehetséges — felváltani más, jövedelmező és jól értékesíthető termékek előállításával; a gazdaságtalanul, illetve tartós pénzügyi nehézségekkel működő vállalatok tevékenységének hatékonyra tételét meg kell gyorsítani.

A termelési szerkezet korszerűsítése azonban csak akkor jár valóságos gazdasági eredménnyel, akkor tár fel pótlólagos forrásokat, ha a népgazdaság fő gazdasági jellemzőinek változásában is kifejezésre jut. Egyes eredmények a nemzeti jövedelem összehasonlító áron számított növekedésére is kedvezőleg hatnak: javítják a nettó termelésnek a bruttó termeléshez viszonyított arányát az egyes ágazatokban, növelik a nettó termelésnek az ágazatokon kívüli forrásokból (a termékadókból és értékkülönbözetekből) származó részét. Más eredményeknek a külkereskedelmi cserearányok alakulásában kell megnyilvánulniuk, ennek keretében abban, hogy az azonos termékcsoportokra, nagyobb termékcsoportokra számított cserearányok javulnak, és ezzel mérséklődik az elháríthatatlan cserearányromlásból adódó népgazdasági veszteség.

A gazdasági hatékonyság korábbinál erőteljesebb javulását a gazdasági szabályozórendszer megfelelő alakításával, a gazdaság vállalati szervezetének és a gazdaságirányítás szervezetének korszerűsítésével, a vállalat-

közi kapcsolatok és együttműködés fejlesztésével, a tudomány és a technika eredményeinek jobb hasznosításával, a vezetés színvonalának növelésével is indokolt elősegíteni.

Az erőforrások elosztása

A népgazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének egyik alapvető feltétele és biztosítéka az olyan *elosztáspolitik*a, amely egyrészt csak annyi erőforrást „oszt el”, amennyi biztonsággal rendelkezésre áll, másrészt a jövedelmek felhasználásából való részesedést — mindenütt, ahol és amennyiben ez ésszerűen lehetséges — függővé teszi a jövedelemtermeléshez való hozzájárulástól.

Ezért az elosztásra, a belföldi felhasználásra rendelkezésre álló erőforrások megalapozott meghatározásához szükség volt a külső gazdasági feltételek (ezen belül különösen a cserearányok és a lehetséges pénzügyi kapcsolatok) körültekintő prognosztizálására és az ebből adódó egyensúlyi követelmények meghatározására, a gazdasági növekedés ütemének józan körülhatárolására. Ha a feltételeket túlságosan derűlátóan, a valószínűségi sáv kedvezőbb értékéhez közelállóan vesszük tekintetbe, ha a gazdasági növekedés lehetséges ütemét, ennek keretében a hatékonyság javításának mértékét túltervezzük, akkor a terv „túleloszt”: annak felhasználását is előirányozza, aminek a rendelkezésre állása bizonytalan; ez pedig elkerülhetetlenül a gazdasági egyensúly megbomlásához vezetne. Ha viszont a terv a várható feltételeket, a hatékonyság emelkedését, a gazdasági növekedést túlságosan pesszimistán veszi számításba, akkor alulszabályozza a belföldi felhasználást, a felhasználói keresletet is, ez visszahat a termelésre, a jövedelemképződésre, s azt túlságosan alacsony szintre szorítva maga is a gazdasági hatékonyság nem kielégítő növekedésének egyik kiváltó okává válhat.

A rendelkezésre álló erőforrások elosztására vonatkozó elhatározások akkor lehetnek megalapozottak és helyesek, ha a terv a gazdasági növekedést és az egyensúlyi helyzet alakulását körültekintően irányozza elő. Ezeket a korábbiakban vizsgáltuk, bemutatva és értékelve a döntésekre ható feltételeket és megfontolásokat.

A külső feltételekre, a gazdasági egyensúly helyreállításával kapcsolatos követelményekre és a gazdasági növekedésre vonatkozóan fentebb kifejtettek ily módon meghatározzák a belföldi felhasználásra rendelkezésre álló erőforrások 1981—1985 közötti mértékeit.

Az 1976—1980 közötti időszakban a belföldi felhasználás összesen csaknem 6 százalékkal meghaladta a megtermelt nemzeti jövedelmet. (A túlfelhasználás 1978-ban 11 százalékot, 1980-ban nem egészen 3 százalékot tett ki.) A VI. ötéves terv időszakában — a korábban tárgyalt egyensúlyi követelmények szerint — a behozatali többletet már 1981-ben minimálisra kell csökkenteni, majd a tervidőszak közepétől folyó áron is többletet kell elérni. Ennek mértéke öt év alatt 40—50 milliárd forintot, a nemzeti jövedelem 1,2—1,4 százalékát (de 1985-ben már több mint 2 százalékát) tenné ki.

Belföldi felhasználásra tehát a következő ötéves időszakban a nemzeti jövedelemnél valamivel kevesebb forrás áll rendelkezésre.

A fenti — folyó árakon számított — adatok azonban, amelyek szerint a nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás viszonyában 1980-ról 1985-re 5,5—6 százalékos változást kell elérni, nem jellemzik teljeskörűen a megtermelt és a belföldön felhasználható nemzeti jövedelem alakulása közötti összefüggést. A valóságban ugyanis a belföldi felhasználás növelésének lehetőségeit a nemzeti jövedelem tényleges értékét folyamatosan mérséklő cserearányromlás is csökkenti. Ezért — 1980. évi árakon számítva — a nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás viszonyában szükséges változás öt év alatt már meghaladja a 8 százalékot.

A nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás lehetséges emelkedése közötti kapcsolatot egyszerűbben jellemzi az, hogy 1985-ben a nemzeti jövedelem 1980-hoz képest létrehozott növekményének több mint a felét a külgazdasági célok, az újabb cserearányromlás ellensúlyozása és a külkereskedelmi egyenleg folyó áron számított javulása veszik igénybe, és csak kevesebb, mint a fele fordítható a belföldi felhasználás növelésére, valamint tartalék céljára.

A terv szerint a megtervezett források egy részét általános tartalékként kell kezelni arra az esetre, ha a külgazdasági feltételek az előrejelzett-nél, illetve a hatékonyság a tervezettnél kedvezőtlenebbül alakul. (További tartalékokat terveztünk a beruházási, valamint a lakossági jövedelmi előirányzaton belül.) A számításba vett tartalékok mértéke nem túl nagy (az „általános” tartalék a nemzeti jövedelemnek mintegy 2 százaléka), ennél nagyobb tartalék képzésére az erőforrások adott alakulása mellett nem volt lehetőség.

Ily módon a belföldi felhasználás növelésére a nemzeti jövedelem 1985. évi — 1980-hoz viszonyított — növekményének nem egészen egyharmad részét lehetett számításba venni. Így a belföldi felhasználás öt év alatt összesen 3—5 százalékkal emelkedhet.

1981-ben a külgazdasági célok teljesítéséhez szükséges eszközök növekedése meghaladja a nemzeti jövedelemét; így 1981-ben még tovább kell folytatni a belföldi felhasználásnak az előző két évben is megvalósított mérséklését. 1982-ben a belföldi felhasználás lényegében az 1981. évi szinten marad, vagy alig emelkedik. A belföldi felhasználás növekedésére előreláthatólag 1983-tól lehet számítani.

A belföldi felhasználásra rendelkezésre álló források elosztási arányainak tervezése bonyolult társadalom- és gazdaságpolitikai problémákat, mindenekelőtt az életszínvonal-politikai és a gazdaságfejlesztési célok kialakításának és összeegyeztetésének rendkívül nehéz dilemmáját vetette fel. A dilemma lényege az volt, lehet-e olyan életszínvonal-politikai célokat kitűzni, amelyek nem törik meg a termelés- és gazdaságfejlesztés folyamatát, illetve lehet-e olyan józan termelés- és gazdaságfejlesztési elgondolásokat kialakítani, amelyek mellett társadalmilag elfogadható életszínvonal-politika folytatható.

A probléma nehézsége főleg abból adódott, hogy — mint a tervezés vizsgálatai kimutatták — a lakosság életszínvonalának megőrzése a fogyasztás lényeges (a belföldi felhasználás lehetséges növekedési ütemét számottevően meghaladó) emelkedését teszi szükségessé.

Az életszínvonal megőrzése, fenntartása nyilvánvalóan nem értelmezhető a lakosság „átlagára”, hanem azt az egyénekre kell vonatkoztatni. Ennek keretében az életszínvonal-megőrzés természetes és alapvető eleme

a keresők átlagos reálbérének fenntartása. Ezért a terv mindenekelőtt minimális célként előíranyozza az 1980. évi átlagos reálbér megőrzését 1985-ig. Ez persze nem jelenti az egyes keresők anyagi helyzetének változatlanóságát. A fogyasztói árak színvonala átlagosan évi 4,5—5,0 százalékkal, öt év alatt 25—28 százalékkal emelkedik, ami — mivel az áruk és szolgáltatások viszonylag széles körét érinti — önmagában előreláthatólag nem differenciálja számottevően a bérek reálértékét. Az átlagos nettó keresetek hasonló mértékben emelkednek; ezek differenciálása viszont már szükségszerű. Az egyén számára biztosítani kell annak lehetőségét, hogy munkájával javíthasson anyagi helyzetén; gondoskodni kell arról, hogy a keresetek közötti különbségek jobban kifejezzék a munka mennyiségében, minőségében, eredményességében fennálló eltéréseket. Ezért a nominálkeresetek emelkedésének differenciálnak kell lennie. Így a keresetek reálértéke a keresők egy részénél emelkedik, más részénél nem változik számottevően, harmadik részénél mérséklődik. Ez már csak azért is szükségszerű, mert enélkül nem lehetne a hatékonyság olyan mértékű növekedésére ösztönözni, ami az átlagos reálbérek szintentartásához szükséges feltételeket megteremti.

A társadalmi juttatások volumenét 15—16 százalékkal szükséges növelni ahhoz, hogy — megfelelő szociálpolitikai intézkedésekkel — a társadalmilag legérzékenyebb esetekben (az átlag alatti nyugdíjagnál, a három- és többgyermekesek családi pótlékánál, az intézményi ellátási normák esetében) az egyedi juttatás reálértéke is fennmaradjon, vagy valamelyest emelkedjen.

A pénzbeli juttatások nominálisan összesen 44—47 százalékkal, összehasonlítva áron számítva 16—17 százalékkal emelkednek. A növekmény döntő részét (több mint $\frac{4}{5}$ -ét) a nyugdíjak növekedése teszi ki. A nyugdíjakra kifizetett összeget a nyugdíjasok számának emelkedése 6 százalékkal, a nyugdíjasok összetételének változása 18—20 százalékkal, a nyugdíjak emelésének jelenleg érvényes rendszere 15—17 százalékkal, a jelenlegi átlag alatti nyugdíjak reálértékének megőrzéséhez és a legalacsonyabb nyugdíjak reálértékének emeléséhez szükséges intézkedések 7—8 százalékkal növelik. Ezzel az összes nyugdíjösszeg 55—57 százalékkal, ennek reálértéke 24—25 százalékkal emelkedik. A családi pótlékban részesülők száma 3 százalékkal, az egy gyermekre átlagosan jutó családi pótlék nominálisan 27—28 százalékkal, reálértékben alig nő.

A természetbeni társadalmi juttatások — elsősorban az intézményhálózat bővülése következtében — nominálisan 43—45 százalékkal, reálértékben 14—15 százalékkal nőnek.

Ily módon a társadalmi juttatások volumenének emelkedése döntő részben a juttatásban részesülők számának és körének bővüléséből, illetve összetételük változásából adódik; az egyedi juttatások reálértéke csak viszonylag kevés esetben nő. Tehát e területen is az életszínvonal átlagos megőrzése, nem pedig az emelkedése a jellemző.

Az átlagos reálbér szintentartása és a társadalmi juttatások volumenének viszonylag jelentős, 15—16 százalékos emelkedése esetén a lakosság egy főre jutó reáljövedelme 6—7 százalékkal nő. Számításba véve a lakosság várható megtakarítási készségét, a lakossági fogyasztás — ezen belül az anyagi fogyasztás — 7—9 százalékos növekedésére kell számítani.

A lakosság életszínvonalának megőrzése, fogyasztásának jelzett emelkedése a belföldi felhasználás növekményének több mint 100 százalékát

veszi igénybe. Emellett számításba kell venni a közösségi fogyasztás (ennek keretében az állami lakások fenntartásának, az útfenntartásnak és más társadalmi ráfordításoknak) a növekedését is.

Ez csak oly módon lehetséges, ha a nettó felhalmozás csökken. Az öt éves terv azzal számol, hogy a nettó felhalmozás 1985-ben 10—12 százalékkal alacsonyabb lesz az 1980. évinél, a csökkenés lényegében 1981-ben következik be. Meg kell jegyezni, hogy mivel az amortizáció — az állóeszköz-állomány növekedésének és összetételének változásával összefüggésben — 32 százalékkal emelkedik, a bruttó felhalmozás 1985-ben így is 8—9 százalékkal meghaladja az 1980. évi szintet.

A fogyasztás növekedésének és a nettó felhalmozás csökkenésének hatására a fogyasztás aránya a nemzeti jövedelem belföldi felhasználásában — 1980. évi árakon számítva — az 1976—1980 közötti évek 76 százalékról és az 1980. évi 80 százalékról 1985-re 82 százalékra emelkedik, míg a felhalmozás aránya 24, illetve 20 százalékról 18 százalékra mérséklődik.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: nem csökken-e a felhalmozás és annak aránya a jövő fejlődése szempontjából veszélyes szintre?

E kérdésre válaszolva rá kell mutatni: a nettó felhalmozás — amely 1978-ban kiugróan nagy volt — már 1980-ban 10 százalékkal az 1975. évi szint alá, az 1974. évi színvonalra süllyedt; 1985-ben alig haladja meg az 1970. évi szintet. Másrészt viszont a nettó felhalmozás ilyen színvonala is lehetővé teszi az eszköz-, ezen belül különösen az állóeszköz-állománynak a nemzeti jövedelemét jóval meghaladó növekedését és azt, hogy a bruttó felhalmozás 1981—1985 között a fogyasztással azonos ütemben emelkedjen. 1985-ben a bruttó felhalmozás a terv szerint 18 százalékkal, a lakossági fogyasztás 23 százalékkal haladja meg az 1975. évit.

A nettó felhalmozásnak az 1970-es évekre jellemző színvonala és aránya olyan körülmények között alakult ki, amikor a felhalmozás átlagosan évi 5—6 százalék körüli növekedésre volt hivatott felkészíteni a gazdaságot. Mind a belső, mind a külső tényezők várható alakulásából nagy valószínűséggel előrejelezhető, hogy a gazdasági növekedésnek ez az üteme az 1985-öt követő időszakban sem lesz tartósan elérhető. Ami az 1990-ig terjedő időszakot illeti, a gazdasági növekedés üteme évi átlagban aligha emelkedhet 4 százalék fölé.

Ilyen körülmények között a felhalmozás (különösen a termelő felhalmozás) korábbi arányának fenntartása — az életszínvonal terhére — sem gazdasági, sem politikai megfontolások alapján nem lenne igazolható: túlfelhalmozást és az erőforrások kihasználásának indokolatlan romlását eredményezné.

A felhalmozás tervezett mértéke így a gazdasági növekedés reális szükségleteit kielégíti. Mivel azonban nem egyszerűen növekedésre, hanem a korábbinál erőteljesebb szerkezeti változásokra és ezzel is összefüggésben a nemzetközi versenyképesség javulását is eredményező technológiai korszerűsítésre van szükség, ezek együttes megalapozása csak olyan intenzívebb jellegű beruházási tevékenység révén lehetséges, amely — mint arra már utaltam — nemcsak a felhalmozási eszközök hatékonyabb felhasználását eredményezi, hanem a meglévő állóeszközök jobb kihasználását is segíti.

Ez közvetlenül elsősorban a termelőberuházások összetételének — és ennek érdekében a döntési és finanszírozási kategóriák arányának — bizo-

nyos módosítását (többek között az állami finanszírozással szemben a hitelezés súlyának növelését, a bővítő jellegű, számottevő építéssel járó beruházásokkal szemben a technológiai berendezések megújítását, cseréjét, kiegészítését szolgáló fejlesztések előtérbe állítását) kívánja, emellett meghatározott követelményeket támaszt a termelő- és az infrastrukturális beruházások arányával szemben is.

Az infrastrukturális beruházások természetesen nemcsak a termelőszféra „háttérének” fejlesztését, hanem a lakosság életkörülményeinek javítását is szolgálják. E tekintetben különösen a lakás-, az egészségügyi és az általános iskolai ellátás fejlesztése, emellett a kisgyermekes és az időskorúak intézményi ellátottságának további javítása érdemel a következő években elsőrendű figyelmet.

A közvetlenül termelőszféra és az infrastruktúra terén jelentkező feladatok és a kölcsönhatások tekintetbevételével olyan következtetés adódott, hogy az 1981—1985. években az 1976—1980-as időszak egészéhez viszonyítva nincs ok a termelő és az infrastrukturális beruházások arányán lényegesen változtatni, valamelyest azonban mégis az utóbbiak részesedését kell növelni. Ez oly módon alakul ki, hogy a beruházási színvonal 1981. évi csökkentése a termelőszférában az átlagosnál erőteljesebb lesz, viszont a tervidőszak második felében a termelőberuházások az átlagosnál valamelyest jobban — de természetesen továbbra is igen mérsékelten — emelkedhetnek.

A tervezett felhalmozás ily módon nemcsak a termelés korszerűsítését és jövőbeli fejlődését, hanem az infrastrukturális hálózat szerény, de arányos fejlesztését is megalapozhatja. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a felhalmozás 1981—1985 közötti színvonala a racionális sáv alsó határa körül alakul, esetleges további jelentős csökkentése már komoly nehézségeket okozhatna a jövőbeli társadalmi-gazdasági fejlődésben.

A népgazdaság fejlődése a következő években jelentős mértékben kényszerpályán mozog. Az ötéves terv — a lehetőségek és az ebből adódó szükségességek felismerése és gondos mérlegelése alapján — megjelöli, hogy az adott körülmények között a gazdasági fejlődés milyen üteme és fő arányai mellett lehet és kell társadalmilag és gazdaságilag elfogadható, a jövő szempontjából is előrevivő módon haladni. A terv számszerűségeit még e legfontosabb vonatkozásokban is olyan előirányzatoknak célszerű tekinteni, amelyek a tennivalók alapvető irányát és összefüggéseit fejezik ki, de amelyeket szükség esetén a változó feltételekhez, az élet realitásaihoz kell igazítani.

Az ötéves terv az alapvető célok megvalósításának megalapozására széles körű intézkedéseket is előirányoz (a gazdasági szabályozás, az állami programok és más akciók, az állam gazdaságsszervező tevékenysége, a vállalati gazdálkodás feltételeinek korszerűsítése stb. terén).

Mindezek sem jelentenek és nem is jelenthetnek teljes biztosítékot az ötéves terv céljainak maradéktalan megvalósítására. Nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a külső gazdasági feltételek az előrejelzettől eltérően alakulnak; hogy a gazdasági fejlődésben új, illetve váratlan jelenségek mutatkoznak.

Ezzel kapcsolatban tekintettel kell lenni arra is, hogy az adott helyzetben a népgazdaság a korábbinál sebezhetőbb, az összefüggések szigorúbbak, az esetleges kedvezőtlen irányú elmozdulások veszélyessége nagyobb. (Például a tervezettnél számottevően kedvezőtlenebb hatékonyság vagy a tervezettet jelentősen meghaladó felhalmozás az életszínvonal megőrzését veszélyeztethetné.) Ezért gondosan, előretekintően és következetesen érvényre kell juttatni a rövid távú népgazdasági tervezés, az operatív gazdaságirányítás figyelő, elemző, értékelő és cselekvő, a terv gazdaságpolitikai irányvonalának — és nem feltétlenül a terv minden számszerű mutatójának — megvalósítását elősegítő funkcióját, természetesen kerülve azokat a beavatkozásokat, amelyek a gazdasági folyamatok egészséges fejlődését, a kedvező folyamatok kibontakozását gátolják.

Az, hogy a népgazdaság fejlődése meddig mozog lényegében kényszerpályán, és mikor nyílik lehetőség a társadalompolitikai és gazdaságfejlesztési törekvéseknek az ötéves tervben körvonalazottnál kedvezőbb kibontakoztatására, alapvetően — a külső feltételek alakulása mellett — azoktól az eredményektől függ, amelyeket a gazdaság legszeleesebb értelemben vett hatékonyságának javítása terén elérünk.

Az ötéves terv ebben a tekintetben is nyitott: amennyiben már a tervidőszakban kedvezőbb lehetőségeink és jobb gazdasági eredményeink lesznek, a társadalom élvezheti ennek gyümölcseit.

Drechsler László:

A HATÉKONYSÁG MÉRÉSE ÉS TERVEZÉSE

A szerző hazánkban elsőként kísérel meg átfogó képet adni a hatékonysági számítások elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Könyvében áttekinti és rendszerezi a hazai és a külföldi kutatási eredményeket, és kritikusan értékeli a jelenlegi magyar gyakorlatot. Érdeme, hogy a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott módszereket és az elméleti kutatás eredményeit abból a szempontból vizsgálja, hogy mennyire hasznosíthatók a konkrét magyar gazdasági körülmények között.

Könyvének első része a hatékonyság mérésének általános kérdéseit tárgyalja, részletesen foglalkozik a hatékonyság időbeli változásának mérési problémáival, például azzal, hogy mennyiben helyes vagy nem helyes az úrváltozásokat a hatékonyság tényezőjének tekinteni.

A második rész a különböző döntéseket előkészítő hatékonysági számítások kérdéseit tárgyalja. Így foglalkozik többek között a beruházások gazdaságossági számításaival, a rekonstrukciók, a visszafejlesztések, a külkereskedelem, a komplex nemzetközi együttműködés, a specializáció, a kooperáció, a licencvásárlások hatékonyságának mérésével.

A kötet a vállalatok és az irányító szervek gazdasági döntéseit előkészítő közgazdászok, valamint fejlesztési, beruházási és hatékonysági kérdésekkel foglalkozó elméleti közgazdászok érdeklődésére számíthat.

Kb. 240 l., kötve kb. 50,- Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek kapcsolata

A hazai hosszú távú tervezés új alapokra helyezésével megváltozott az előrejelzések szerepe, hiszen a 2000. évig szóló távlati tervet központi irányítással kidolgozandó (részben már kidolgozott) prognózisokra építik. Ezek a munkálatok ráirányítják a figyelmet a jövőkutatásra, s azon belül kiemelten a nagy távlatú jövőkutatási tevékenységre.*

A jövőkutatás a jövőbeli fejlődés lehetséges útjainak feltárásával és a fejlettség várható állapotának körvonalazásával széles körű információs bázist nyújt a döntések tudományos megalapozásához, s ezen keresztül hozzájárulhat a tervezés hatékonyságának növeléséhez. Minél szervezesebb és rendszeresebb a jövőkutatás kapcsolata a tervezéssel, annál jobb, meg-alapozottabb tervek készíthetők. A jövőkutatás és a tervezés szoros kapcsolatából következik a jövőkutatás eredményeinek (a prognózisoknak és a jövőképeknek) a tervekkel való összefüggése is. Ez megfelelő alapot teremt ahhoz, hogy *e kapcsolat a jövőkutatási és a tervezési modellek között is kialakuljon.*

Bár mind a különböző időtartamú, mind a különböző szinten készülő tervek megalapozhatók a jövőkutatással nyerhető információkkal, a tervek és az előrejelzések közötti kapcsolat — a tervezési szint és az időhorizont függvényében is — eltérő formájú és szorosságú. A tervezési időhorizont tágulásával és a makroszint felé való haladással a kapcsolat egyre fontosabbá válik. Talán a legszorosabb az összefüggés a nagy távlatú jövőkutatási és a hosszú távú népgazdasági tervezés között, amit egyrészt az idő függvényében növekvő bizonytalanság, másrészt a növekvő döntési szabadság indokol.

Hazánkban még részleteiben nincs kidolgozva olyan nagy távlatú, komplex jövőkép, amely modellekkel is leírható, illetve modellezéssel ellenőrizhető volna. Így a nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek közötti kapcsolat tisztázása, valamint az ezzel összefüggő hipotézisek megfogalmazása elméleti-módszertani szempontból mintegy előkészíti a hazai nagy távlatú komplex jövőkép részletes és modellszerű kidolgozását is, s remélhetőleg gazdagítja mind a gyakorlati jövőkutatási, mind a távlati tervezési tevékenységet.

* Nagy távlatú jövőkutatáson olyan 20—40 évet átfogó előrejelzési tevékenységet értek, amelynek révén komplex módon vázolható fel a fejlődés fő irányvonala, és megmutathatók fordulópontjai avégett, hogy a rövidebb távú cél- és feltételrendszert ezek fényében fogalmazhassuk meg.

A nagy távlatú jövőkutatás és a távlati tervezés kapcsolata

A jövőkutatás és a tervezés közötti kapcsolathoz hasonlóan a nagy távlatú jövőkutatás és a távlati tervezés közötti kapcsolat is kölcsönös. Nemcsak a jövőfeltáró tevékenység hat a döntési tevékenységre, hanem megfordítva, a távlati tervezés is visszahat a nagy távlatú jövőkutatásra. A távlati tervben valószínűsített fejlesztési elképzelések megvalósulása feltételrendszerként módosíthatja a kidolgozandó jövőképet, valamint többé-kevésbé egyértelműen megfogalmazott információs igényt támaszthat a jövőképpel szemben. Bár a nagy távlatú jövőkutatás nagyfokú önállóságot élvez, mégis — a hosszú távú népgazdasági terv által támasztott igényeknek megfelelően — olyan kérdéseket is vizsgál (például a termelési struktúra várható alakulását), amely kérdésekről nyerhető információk nem annyira a nagy távlatú jövőképet teszik megalapozottabbá és összehangoltabbá, hanem sokkal inkább a hosszú távú terv egy-egy vonatkozását világítják meg. Mód nyílik arra is, hogy a távlati tervezési célok, gazdaságpolitikai elképzelések és fejlesztési célkitűzések megalapozásának elősegítése mellett a jövőképen dolgozva végiggondoljuk a már meghozott vagy meghozandó döntések, intézkedések (például adott technológiával működő erőmű vagy egy lakótelep létesítésének) várható következményeit is. Nem tagadva a tervezésnek a jövőkutatásra gyakorolt hatásában rejlő előnyöket, *a figyelem középpontjába most a jövőkutatási tevékenységnek a tervezésre kifejtett hatását állítjuk.*

Ez a hatás megjelenik mind a tervezésbe bevont, mind a tervezésbe be nem vont területeken. Egyrészt például úgy, hogy a tervezendő területeket — mondjuk, az életszínvonal tervét — új oldalakról megvilágított információkkal látják el (például figyelembe veszik a környezet minőségének hatását is), másrészt úgy, hogy a tervezésbe be nem vont területekről — például a bűnözés alakulásáról — nyerhető információkkal a megtervezett folyamatok és események bekövetkezésének valószínűségét, tehát a tervek megbízhatóságát a feltételek és a következmények oldaláról növelhetik.

A nagy távlatú jövőkutatásnak a távlati tervezésre gyakorolt hatása a következő területeken nyilvánul meg kézzelfoghatóbban.

1. Mindenekelőtt a *távlati tervezés időhorizontján túlnyúló fejlődési irányzatok felvázolásával* megalapozhatók a távlati tervben foglalt fejlődési irányok. A fejlődési tendenciák nagy távlatú elemzése ugyanis lehetővé teszi, hogy teljes időbeli terjedelmükben vizsgáljuk őket. Megismerhetővé válik e folyamatok keletkezése, kibontakozása csakúgy, mint a fejlődés folyamatában bekövetkező *fordulópontok*, az irányzatok megtörése és a hanyatlásba való átesapásuk módjai is. Ezek esetleg elkerülnék figyelmünket egy rövidebb — de még mindig hosszú távú — időtartamot vizsgálva. A nagy távlatban egyidejűleg vizsgálhatjuk a haladást, a fejlődést meghatározó fő folyamatokat és eseményeket, valamint a fejlődést korlátozó, hanyatlásba torkolló folyamatokat is. (Ha az urbanizáció folyamatát például nagy távlatokban elemezzük, előnyös és hátrányos oldalai *egyaránt* jól érzékelhetők.) Az e folyamatokra és eseményekre vonatkozó információk nem származhatnak a kizárólag a tervidőszakot átfogó elemzésekből, szükségképpen csak az azt meghaladó hosszabb távlatú vizsgálatok mutathatnak rá ezekre.

A tervidőszaki célok és intézkedések rendszere is alakítható, illetve pontosítható és módosítható ennek figyelembevételével.

A jövőképből megfogalmazott *alternatív fejlődési lehetőségek* további információkat nyújthatnak a különböző tervváltozatok megalapozásához, és újabb érveket szolgáltathatnak egyes variánsok elfogadása, illetve mások elvetése mellett. Különösen időszerű ez napjainkban, amikor megváltozott feltételek, körülmények között keressük a gazdasági növekedés, fejlődés fő hajtóerőit.

2. A nagy távlatú jövőkutatással lehetővé válik a hosszú távú tervben kitűzött *társadalmi és gazdasági célok megvalósulásából származó következmények feltárása* is. A hosszú távú tervezési munkában az előretekintés időhorizontja lezárul a hosszú távú terv periódusának végén, holott az elindított folyamatok, a meghozott intézkedések következményei általában átnyúlnak a tervidőszak határán. Minél nagyobb szerkezeti változtatásokkal járó döntésekről, fejlesztési elgondolásokról van szó, következményeikben annál hosszabb ideig élnek. Ebből adódóan a hosszú távú tervekben igen körültekintően, sok információra támaszkodva kell meghozni a döntéseket. A döntések meghozatalakor tekintettel kell lenni a kitűzött célok megvalósításának következményeire, a meghozott döntésekkel együtt járó bizonyos mértékű struktúramerevítésre. Ehhez az információk a nagy távlatú jövőkutatás révén is feltárhatók.

Az eddigiekből az is adódik, hogy a jövőkutatás a döntési tevékenységet két oldalról teszi megalapozottá: egyrészt információkat nyújt a döntés tárgyát képező jelenségekről, s így elősegíti a *döntések előkészítését*, másrészt az egyes variánsok megvalósulási körülményeinek feltárásával a *döntések* — tervidőszakon belüli és azon túli — *következményei* is értékelhetők. Ez utóbbit különösen fontos hangsúlyozni, mert a hosszú távra szóló döntések következményeinek vizsgálata gazdagíthatná a hosszú távú tervezést is.

3. A nagy távlatú jövőkutatás és a távlati tervezés közötti kapcsolat tovább mélyülhet annak révén, hogy *a jövőkutatás információkat szolgáltat olyan területekről is, amelyeket a távlati tervezés nem fog át*. Ez abból adódik, hogy a nagy távlatú jövőkutatás a kérdéseket átfogóan közelíti meg, a műszaki, a gazdasági és a társadalmi jelenségek és folyamatok jövőbeli irányzatainak feltárására és az egyes szférák közötti összhang megteremtésére összpontosítja figyelmét. A hosszú távú népgazdasági tervben a gazdaságfejlesztés lehetséges útjainak és módjainak a meghatározását tartják elsődlegesnek. Bár a társadalmi tevékenység többi területére — oktatás, egészségügy stb. — is kidolgoznak hosszú távú elgondolásokat, elképzeléseket, ezek kidolgozottsági foka alacsonyabb, és a kitűzött célok, valamint a megvalósításukhoz szükséges eszközök kimunkálása is elnagyoltabb. A hosszú távú népgazdasági terv megalapozottabbá tételéhez nagymértékben hozzájárulhatnak a nem a szűken értelmezett gazdasági szférához tartozó területek jövőjéről nyerhető információk. Ezek ugyanis egyrészt feltételeket és korlátokat fogalmazhatnak meg a gazdasági szférát illetően, másrészt a gazdasági szférában várható fejlődés, változás hathat a tervezésbe be nem vont területekre, erősítheti vagy gyengítheti az itt kibontakozó folyamatokat.

A népgazdasági tervben megfogalmazott célok gyakran a tervezésbe be nem vont területeken — például a társadalmi mobilitás területén — lejátszódó változások miatt nem a tervben meghatározott módon követ-

keznek be. Ezért is fontos, hogy átfogó, a különböző jellegű folyamatokat magában foglaló ismereteink legyenek a jövőbeli fejlődés — tágran értelmezett — társadalmi folyamatairól, jelenségeiről.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a gazdasági folyamatok elemzése és előrejelzése elvileg mindig is szükségessé teszi társadalmi kérdésekbe való beágyazásukat, hiszen a folyamatok számos szálon kapcsolódnak a műszaki és a társadalmi fejlődéshez. A hosszú távú népgazdasági tervezés gyakorlatában azonban mind ez ideig még nem sikerült ezt a követelményt maradéktalanul teljesíteni.

Az átfogóan értelmezett társadalmi folyamatok tudatos irányítása a társadalmi fejlődés egészének irányítását jelenti, amelynek csak egyik területe a gazdasági szféra. A társadalmi fejlődés irányítása *komplex társadalmi tervvel* volna megvalósítható. Ehhez segítséget nyújthat a nagy távlatú jövőkutatás, amelynek átfogó szemlélete biztosíthatja a társadalmi terv ilyen irányú megalapozását is.

4. A nagy távlatú jövőkutatás — mindezekben túlmenően, részben azok következményeként — fokozza a távlati tervezésben a *teleologikus szemléletmódot*, növeli a teleologikus elemek arányát. A jövőkutatási ismeretekre épülő távlati tervezés szakíthat a múltra és jelenre irányultsággal, az egyoldalú bázisszemlélettel. A távlati tervek ily módon figyelembe vehetik egy 20—40 éves időszak követelményrendszerét is. Ez lehetővé tenné, hogy a távlati tervek a múltból és a jelenből következő *lehetőségeket* és a nagy távlatban megfogalmazható *követelményeket* egyaránt figyelembe vegyék. Hogy feladatának megfelelően, a nagy távlatú jövőképet rendszeresen felül kell vizsgálni, és ha szükséges, ki kell igazítani.

Ha megvalósul a nagy távlatú jövőkutatás és a távlati tervezés közötti szerves kapcsolat, akkor a *jövőkutatás többféle szerepet is betölthet* a távlati tervezésben. A teljesség igénye nélkül csak a legfontosabbakat emeljük ki. A *heurisztikus funkció* betöltésével bővítheti ismereteinket a ma még ismeretlen jelenségekről és folyamatokról, valamint elősegítheti a már ismert jelenségekkel való összefüggések feltárását. A jövőkutatási tevékenység során a gondolatok szabadabban szárnyalhatnak, több bennük az intuitív elem, mint a távlati tervezési tevékenységben. A tervek a fejlődés minőségileg új, más útjainak kidolgozásához igénylik a merészebb kérdésfelvetéseket, s ebben a jövőkutatás hasznos segítőtársnak bizonyulhat. *Hársing László* más összefüggésben, de lényegét tekintve ide illően állapította meg: „*Legyenek a teoretikus hipotézisek minél eredetibbek, azaz a merész, a bizonyos mértékben váratlan, de nem vad hipotéziseket* (kiemelés tőlem — N. E.) előnyben kell részesítenünk a szokványos, földhözragadt elképzelésekkel szemben. A merész hipotézisek mindig magasszintű gondolati konstrukció eredményei...” ([1]61. l.).

A jövőkutatás *normatív funkciója* révén a távlati tervezők számára mindig sugall valamilyen értéket, értékrendet. „...az (elgondolt) jövő, még potenciális formájában, predeterminatív befolyásolja a jelent, de a már megvalósult jövő (a most lehetséges alternatívák egyike aktualizált formában) természetesen semmiféle módon nem hat(hat) vissza a múltra (a mostani jelenre)” ([2] 155. l.). A potenciálisan megvalósítandó jövő (a jövőkutatók által feltárt jövővariánsok) tehát a tervezők gondolkodását befolyásolhatja, s elősegítheti a lehetséges alternatívák közül a legkedvezőbb kiválasztását és az annak megfelelő intézkedések meghozatalát.

A jövőkutatás a *visszacsatolási funkción* keresztül a távlati tervekben kitűzött fejlődési irányzatok és feltételezett minőségi fordulópontok bekövetkezésének hatásait visszacsatolja a kidolgozás alatt álló, aktuális hosszú távú tervbe, illetve a következő távlati tervbe. A visszacsatolás részben a tervekben megfogalmazottak *ellenőrzésére* is szolgál, részben pedig további ismereteket nyújt a következő távlati terv megalapozásához. A jövőkutatással nyerhető információk ily módon *figyelmeztető szerepet* is betöltenek, mivel a távlati tervekben hosszú távon pozitív, kedvező fejlődést előirányzó célok kiigazítását egy még hosszabb távú fejlődés perspektívájából visszatekintve tehetik meg.

A *kommunikációs* és az *orientációs funkciók* elősegíthetik a különféle (tudományos-műszaki, gazdasági és társadalmi) területekről, szférákról nyerhető információk összehangolását, s kiemelhetik a jövőbeli feladatok fontosságát. A nagy távlatú jövőkutatás e funkciói révén a távlati tervezést azáltal tökéletesítheti, hogy rugalmasabbá és célszerűbbé teszi, növelheti tudományos megalapozottságát, segíthet a helyes perspektíva kijelölésében és a feladatok sorrendjének megállapításában is. Ezáltal olyan információkkal gazdagíthatja, amelyek kizárólagosan ezen az úton állíthatók elő. Összefoglalóan: a nagy távlatú jövőkutatás azért nyújt hasznos információkat a távlati tervezés számára, mert a tervezéstől *eltérő a kutatásba bevont területek, szférák köre, és a távlati tervezés módszertanától eltérő megközelítési módot alkalmazva*, eltérő minőségű ismereteket szolgáltathat.

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek néhány módszertani sajátosságának összehasonlítása

Hasonlítsuk össze a nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek eltérő módszertani sajátosságait néhány fontosabbnak ítélt szempont szerint!

A nagy távlatú komplex jövőkutatási és a távlati tervezési modelleket egyaránt jellemzi, hogy *makroszintűek, és aggregált* módon ölelik fel az újratermelés fő folyamatait, jelenségeit. Eltérés van azonban az aggregáltság szintjében: a tervezési modellek kevésbé aggregáltak, a jövőkutatási modellek. A nagy távlatú jövőkutatási modellel a fejlődés főbb tendenciáit, illetve az átfogó társadalmi rendszer legfőbb — műszaki, gazdasági és a szűken értelmezett társadalmi — alrendszerei közötti *kölcsönkapcsolatokat* kívánják leírni. Ehhez az egyes alrendszerekre vonatkozó — jelenbeli és jövőbeli — információk magas szintű *aggregálása szükséges előfeltétel*. A távlati tervezési modellek kérdésfeltevéseinek alacsonyabb aggregáltsági szint felel meg, ami természetesen kevesebb információ „ elvesztésével ” jár együtt (minél magasabb az aggregáltság foka, annál több információ „vész el”). A távlati tervezési modellek gyakran az indokoltnál is részletesebbek, mivel e modellek erősen kötődnek a középtávú tervek tartalmi rendszeréhez. E sajátosságon egyelőre nehéz volna változtatni.

Jóllehet mind a nagy távlatú jövőkutatási, mind a távlati tervezési modellek makroszintűek, eltérés van a *komplex megközelítés* jellegében. A nagy távlatú modellekben a távlati időhorizonttal járó növekvő bizonytalanság csökkentésének és az aggregáció fokozásából adódó információvesztés, illetve az ezzel kapcsolatos problémák kiküszöbölésének leghaték-

konyabb módja a sokoldalú megközelítés. Nagy távlat esetén ugyanis nem az egy-egy körbe tartozó jelenségek és folyamatok — a műszaki fejlődés vagy a gazdasági szféra — mind részletezettebb megismerése útján juthatunk megbízhatóbb előrejelzésekhez, hanem elsősorban akkor, ha meg tudjuk határozni (legalábbis fő vonalaiban), hogy adott időszak alatt elérendő fejlettségi színvonal és struktúra a társadalmi-gazdasági és műszaki tényezők oldaláról biztosítható-e, hol, mely területeken van a legnagyobb szükség a gyors változtatásokra, hogyan segíthető ez elő, s mely szférában nincsenek meg az összehangolt fejlesztés feltételei. E feladatok megvalósítása csak úgy lehetséges, ha a komplex társadalmi rendszer főbb alrendszerit együttesen, egymáshoz való kapcsolódásukban modellezzük.

A távlati tervezési modellek a *társadalmi tényezőket* közvetlenül és egyirányú kapcsolat formájában szerepeltetik, a *természeti tényezőket*, a természeti erőforrások pedig általában nem részei e modelleknek. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt arra, hogy az e területekhez tartozó jelenségekről, folyamatokról az ismereteink még nem érték el azt a szintet, amely lehetővé tenné a gazdasági folyamatok elemzésére kidolgozott matematikai modellekbe való beépítésüket, másrészt arra, hogy a távlati tervezési tevékenységünk hangsúlyozottabban *gazdaságcentrikus*. A nagy távlatú jövőkutatási modellekben mind a társadalmi, mind a természeti tényezők vizsgálata központi jelentőségű, nemcsak a célokat, hanem a feltételeket illetően is. Nagy távlatban a társadalmi célok (és a *társadalmi* eredményesség, *hatékonyság*) a gazdasági célok elé sorolódnak; ezek megvalósítása azonban a természeti feltételek fokozott figyelembevételét követeli meg. Ez utóbbit nemcsak a szűkülő természeti erőforrások teszik szükségessé, hanem a jelenlegi technológiai struktúrához kapcsolódó termelés következményeiből származó környezetromlás is.

Jóllehet a jövőkutatási és a tervezési modellek nagymértékben aggregáltak, mégis alkalmasak *bonyolult kölcsönkapcsolatok* kimutatására. A jövőkutatási modellekben a kölcsönkapcsolatok horizontálisan, több szférát átfogóan jelennek meg, a tervezési modellekben pedig vertikálisan, a gazdasági szférán belüli részletezettebb kapcsolatokban konkretizálódnak.

Közös a távlati tervezési és a nagy távlatú jövőkutatási modellekben az, hogy *dinamikusak*. E dinamika a távlati tervezési modellekben úgy jelenik meg, hogy a hosszú távot általában azonos hosszúságú intervallumokra bontják, és e többszakaszos rendszerben alkalmazkodnak a középtávú tervek rendszeréhez. A nagy távlatú jövőkutatási modellekre ez nem jellemző. Mivel e modellek különböző területeket fognak át, amely területeken végbemenő folyamatok tartalma eltérő, így ezekben a modellekben a *belső periodizálás* ehhez igazodik elsősorban, s kevésbé a tervperiódusokhoz.

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek alkalmasak *statikus állapotok összehasonlítására* is. Ez abból a szempontból fontos, hogy meg tudjuk határozni az egyik állapotból a másikba való átmenet lehetséges útjait. A jövőkutatásban így a prognosztikai utat a jövőképzési folyamattal, a tervezésben pedig a folyammtervezést az állapottervezéssel kapcsoljuk egybe. A modellek dinamikus jellegéből következik a folyamatok és az állapotok együttes kezelésének a szükségessége.

A távlati tervezési modellek általában bázisszemléletűek, a *genetikus elemek* uralkodnak bennük, főként azok, amelyek statisztikai adatokra épülnek. A nagy távlatú jövőkutatási modellek nagyobb arányban tartalmaz-

nak *teleologikus* elemeket is, s így előnyben részesítik a logikai megfontolásokat.

Variánsképzésre mind a tervezési, mind a jövőkutatási modellek alkalmasak. Ezt metodológiai rendszerük és matematikai szerkezetük teszi lehetővé. Az általában optimális megoldásra törekvő lineáris programozási modellek is az alternatív célfüggvények és az alternatív korlátozások, feltételek beépítésével alkalmassá váltak a variánsképzésre.

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek közös és eltérő módszertani tulajdonságai az eltérő *időhorizontból*, a *heurisztikus* és a *rendszerelméleti* elvek alkalmazásában rejlő különbségekből, valamint a *kvantifikálhatóság* eltérő lehetőségeiből adódnak. Ezek tárgyalása azonban meghaladná e tanulmány kereteit.

A modellek összekapcsolhatósága

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek *alkalmasak arra*, hogy az előzőekben megfogalmazott kapcsolati formákat létrehozzuk, és érvényesítsük a belőlük származó előnyöket. Ennek az a *feltétele*, hogy a nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek *összekapcsolhatók*, egymásra építhetők (vagy legalábbis összehasonlíthatók) legyenek. Ez nem jelent szükségképpen azonos információs bázist, sőt az új ismeretek szerzése gyakran csak úgy lehetséges, ha a kutatás eltérő információs bázison nyugszik.

A *jövőkutatási és a tervezési modellek összekapcsolhatóságának* pedig az a *feltétele*, hogy a jövőkutatási és a tervezési modellek *önmagukban* is konzisztensek legyenek. Ez a jövőkutatási modellek esetében az egyes szférákra készített modellek, a tervezési modellek esetében pedig a különböző időtartamra és a különböző ágazatokra, régiókra és funkcionális területekre készített tervmodellek összhangjának megvalósítását jelenti.

A hazai szakértők is különbözőképpen vélekednek arról, hogy a távlati tervnek, valamint az azt megalapozó előrejelzéseknek összefüggő rendszert kell-e képezniük, illetve konzisztenseknek kell-e lenniük (lásd [3], [4], [5]). Véleményem szerint feltétlenül *konzisztens hosszú távú tervet* kell kidolgozni, elsősorban a terv cselekvési program jellege miatt. A távlati terv részben — a különféle területekre készített — prognózissal, részben nagy távlatú jövőképpel támasztható alá. Mivel a prognózisok a — tágan értelmezett — társadalmi folyamatoknak *csak bizonyos vetületeire* készülnek, ezért nem beszélhetünk egységes rendszerükről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e prognózisok egymásnak ellentmondóak lehetnek, de nem kell feltétlenül teljesen lefedniük a rendszert. Elengedhetetlen viszont, hogy a nagy távlatú *komplex jövőkép egységes rendszerként* működjék, amelynek alkotóelemei és alrendszerei ellentmondásmentesek, és közöttük megfelelő összhang van [6]. Ezt azonban még további kutatásokkal kell megalapozni.

A jövőképpnek alkalmasnak kell lennie a távlati terv megalapozására. Ebből az is következik, hogy mind a nagy távlatú jövőmodelleknek, mind a távlati tervezési modelleknek összefüggő rendszert kell alkotniuk, így válik ugyan is lehetővé, hogy egymásra leképezhetőek legyenek.

Mivel a nagy távlatú jövőkutatási modellek által átfogott szférák köre tágabb, mint a tervezési modellek által átfogotté, így a távlati tervezés

modellek rendszerében meglevő „lyukak” jövőkutatási modellekből nyerhető információkkal részben megszüntethetők, s elvezethetnek a társadalmi tervezés modellekkel való megalapozásához is.

Jelenleg még nem valósult meg a modellek szerves kapcsolata sem a hagyományos távlati tervezés és a nagy távlatú jövőkutatás, sem a nagy távlatú jövőkutatás és a társadalmi tervezés között. Nincs kidolgozott módszertan sem e modellek összekapcsolására, sem pedig egymásra építésükre. A jövőkutatási modellek fejlettségi állapota és kidolgozottsági foka azonban lehetőséget nyújthat mind a hagyományos távlati, mind a társadalmi tervezési modellnek körvonalazásához, s az e modellek közötti kapcsolat létrehozásához. A továbbiakban néhány, e kapcsolat megteremtésének feltételét jelentő módszertani alapelvet fogalmazunk meg.

Mindenekelőtt biztosítani kell a kapcsolatot a *verbális-heurisztikus* és a *formalizált-matematikai modellek* között. Ez a feltétele annak, hogy megvalósulhasson a különböző információkra támaszkodó, eltérő felépítésű és egzaktági fokú modellek közötti információáramlás.

A *különböző időhorizontokra készített* jövőkutatási és tervezési modelleknek egymásból levezethetőeknek kell lenniük. Ez nem azt jelenti, hogy a nagy távlatú jövőkutatási modellből kell levezetni a rövid távú intézkedési terveket, hanem azt, hogy a nagy távlatú jövőmodell alapján meg kell tudnunk fogalmazni a hosszú távú célok rendszerét, illetve ez utóbbiakból továbblépni a középtávú tervmodellek felé. A hosszú távú tervmodell azt a közvetítő szerepet töltheti be a nagy távlatú jövőmodell és a középtávú előrejelzési és tervmodell között, mint amilyen szerepet a középtávú terv játszik a hosszú és a rövid távú tervek között.

Ehhez szorosan kapcsolódik a következő módszertani elv: *biztosítani kell az aggregálság különböző fokán álló modellek összekapcsolását.* Ez jelenti az egyik alapvető feltételét a jövőkutatási és a tervezési modellek egymásba kapcsolásának, ugyanis azok aggregálsági szintje — az eltérő időhorizontból adódóan is — különböző. Ha a részletezettebb tervmodellek tűnnek megbízhatóbbnak, akkor azok iteratív aggregálásával is ellenőrizni kell az összevont előrejelzési modellt. Ha viszont az aggregált jövőmodell tűnik megbízhatóbbnak, akkor ezzel kell ellenőrizni a részletezettebb tervmodelleket. Minden esetben célszerű azonban elvégezni a kétirányú ellenőrzést, ami a modellek karbantartását is szolgálhatja. Az összevont mutatókkal általában nem lehet kifejezni a jövőben várható szerkezeti változásokat, ami különösen a nagy távlatú jövőkutatási modellek esetében okozhat gondot. Az aggregálásból adódó információvesztés ellen — amint erről már szó volt — a komplexitás fokozásával lehet védekezni.

Meg kell teremteni a *különböző területekre, a társadalom egyes alrendszereire* kidolgozott modellek összekapcsolásának lehetőségét. Ez a többi között azért nehéz, mert a különböző területekről, alrendszerekről eltérő jellegűek és mélységűek az ismereteink. Ebből adódóan az egyes alrendszerekről szerzett ismereteink megbízhatósága is eltérő. A modellek összekapcsolásakor az egyes alrendszerekről szerzett ismereteink bizonytalansága nyilvánvalóan érezteti hatását a modellrendszer többi elemében is. A tervezési modellben általában a legmegbízhatóbb ismereteket nyújtó gazdasági szféra kerül a középpontba. A kevésbé megbízható ismeretek miatt azonban nem mondhatunk le az ilyen mélységben nem megismerhető (például a társadalmi) alrendszerek bekapcsolásáról, de nem szabad megfeledkezni

a rájuk vonatkozó ismeretek alacsonyabb megbízhatósági fokáról. Fontos, hogy a *különböző régiókra, területi egységekre* készített modelleket is összekapcsolhassuk. Ez azzal az előnnyel járhat, hogy az egyik régióban esetleg jövőmodellként megfogalmazható célrendszer ismeretében segítséget nyújthatunk egy másik régió tervmodelljéhez.

A *különböző szintű* (makro-, mezo- és mikroszintű) modellek összekapcsolásában a hangsúlyt arra kell helyezni, hogy az azonos szintű jövőkutatási és tervezési modellek között megvalósulhasson az információáramlás. Gyakran szükségessé válhat — például a vállalati, mikroszintű tervek készítéséhez — a makroszintű jövőmodell ismerete, főleg, ha progresszív iparágban működő vállalat tervéről van szó. A jövőkutatási és a tervezési modellek kapcsolata ezért nemcsak az azonos, hanem az eltérő szintek között is létrejöhet.

Az eltérő (például a múlt továbbélését valószínűsítő vagy tagadó, minőségi fordulópontokat feltételező) *szemléletmóddal* készült jövőkutatási és tervezési modelleket is össze kell kapcsolni. Ez esetben a hangsúlyt a modellek következtetéseinek összehasonlítására, valamint azok ellenőrzésére kell helyezni.

Az *eltérő módszerekkel* készített modellek összekapcsolása jelenti talán a legnagyobb gondot. Ennek leküzdése a legeredményesebben úgy valósítható meg, hogy a különböző típusú modellkészítési eljárásokat egymásra és egymásba építik. Az egymásra és az egymásba építés azáltal válhat lehetővé, hogy a különböző modellekkel nyerhető információk egymás számára is információknak bizonyulnak. Ezáltal az egyes módszerek különböző metodológiai rendszereket alkothatnak.

További — már gyengébb — módszertani követelmény, hogy a *különböző időpontban* (például az 1960-as, 1970-es vagy az 1980-as évek elején) *kidolgozott jövőkutatási és tervezési modellek közötti kapcsolat* megteremthető legyen. Ezt azért nehéz megvalósítani, mert a modellekkel átfogott szférák, alrendszerek tartalma időről időre változhat, módosulhat az alrendszerek közötti kapcsolat minősége és szorossága, s gyakran nem összehasonlítható modelleket kellene egymással „szembesíteni”.

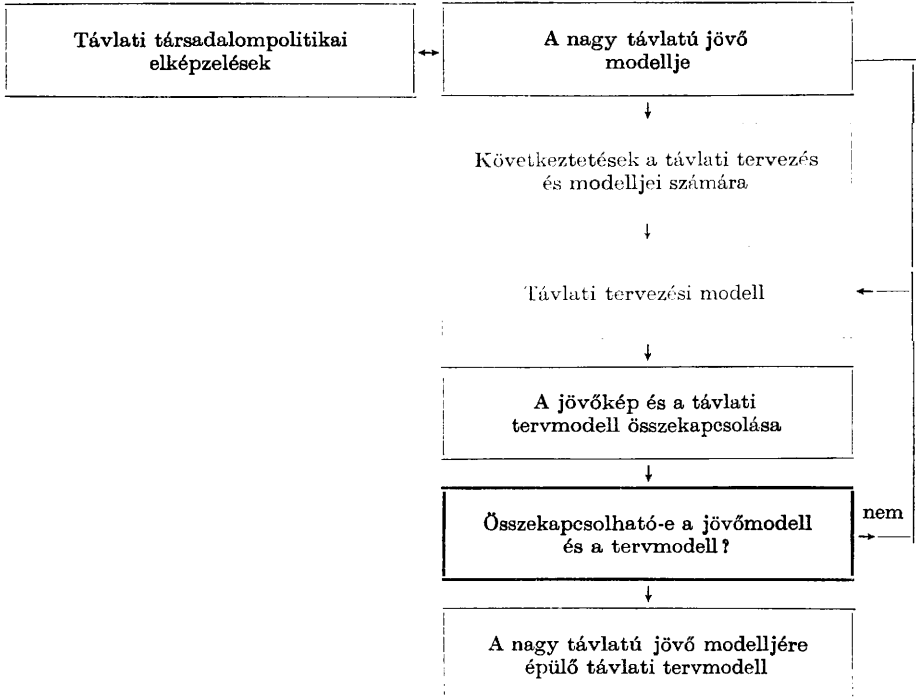
E modellrendszer kiépítésének rendező elve a *rendszerelméleti leírás* lehet. Ez az elv alkalmas módon rendeli a kutatás és az előrejelzés tárgyához a módszereket, s így a kérdésekre összpontosított gondolkodást juttatja érvényre a modellorientált gondolkodással szemben.

E rendszer kiépítését nagymértékben segíti az, hogy a modellekkel végzett gondolat kísérletek révén felvázolt *alternatív jövők*, valamely *jövőbeli variáns* megvalósítását megfogalmazó tervmodell megalapozásához követelményeket támaszthatnak. Ily módon a *jövőbeli feltételek, lehetőségek és következmények szimulációs vizsgálata* is elvégezhető. A tervnek a normatív követelményt is figyelembe vevő kidolgozását segíti továbbá a *visszacsatolásban rejlő információs lehetőség* is, ami gyümölcsözőteti a jövőkutatási és a tervezési modellek közötti kétirányú kapcsolat előnyeit is.

A *nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellrendszer első megközelítésben* — nem részletezve sem a régiók, sem az időhorizont eltéréseit — a következőképpen írható le.

A kiindulópont alapjában véve a *nagy távlatú jövő normatív modellje*. E jövőkép kialakítására hatnak a távlati társadalompolitikai elképzelések. A jövőmodell azonban nem rendelhető alá teljes mértékben ezeknek, sőt

A nagy távlatú jövő modellje és a távlati tervmodell összekapcsolása

a benne megfogalmazott követelmények aktívan visszahatnak a társadalompolitikára. A politikai és a jövőkutatási szempontokat is tükröző jövőmodell *alapja lehet* a távlati tervezési modell megszerkesztésének.

A nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellrendszer előzőekben vázolt kiépítési módja természetesen csak *egy a lehetséges változatok közül*. Azért helyeztem erre a hangsúlyt, mert jól tükrözi a jövőkutatási és a tervezési modellek összekapcsolásának lehetőségességét és szükségességét.

A tárgyalt módszertani elvek figyelembevételével kidolgozott modellrendszer természetesen nem lezárt. Ez változhat mind a jövőkutatási, mind a tervezési modellek, mind pedig egy-egy részmodell változása következtében, sőt a részmodellek közötti kapcsolat változásának eredményeként is. Ennek hatására az egész modellrendszer megváltozhat, s új funkciók betöltésére is alkalmassá válhat. A modellrendszer kiépítése *folymonos tevékenység*, amely mind a kutatás tárgyának, mind a kutatást végző szakemberek ismereteinek változása következtében módosulhat.

Jelenleg a távlati jövő megismerésére és tervezésére, megváltoztatására különböző, egymástól több vonatkozásban eltérő modelleket használnak, amelyek egymástól gyakran teljesen *függetlenül* készülnek, s összekapcsolásuk sem valósul meg. Megvan azonban a lehetőség e különálló modellek közötti kapcsolat megteremtésére is. Annak megvilágítására, hogy ilyen modellköröket már ma kialakíthatunk — s ezek hasznosak lehetnek a távlati tervezésben is —, néhány jól áttekinthető példát fogalmazunk meg.

A jelenlegi hosszú távú *népgazdasági terv modellje* összekapcsolható lenne a *jövő társadalmának* foratókönyv (197. l. [7]) segítségével leírt *modelljével*. Ennek során a társadalom fejlődésére és a gazdasági fejlettségi szintre vonatkozó modellek rendszerével választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy egy meghatározott fejlettségi szint elérhető-e a hosszú távú tervidőszak alatt (vagy sem, mik a korlátai ennek, és milyen feltételek esetén küszöbölhetők ezek ki), s ha ez teljesül, akkor biztosítja-e a továbbfejlődést egy még hosszabb távú időszak követelményeinek megfelelően. Más oldalról megközelítve: a társadalmi fejlettség adott szintjéhez szükséges gazdasági fejlettségi szint milyen időtávban érhető el? E rendszerben tervezési és jövőkutatási elemek keverednek, illetve a különböző modellek, a modellek elemei kölcsönösen hatnak egymásra.

Egy másik lehetséges modellrendszert alkothatnak a *környezeti előrejelzési modellek* és a *távlati gazdasági-matematikai tervezési modellek*. E modellrendszer segítségével meghatározható például a termelési modellekhez tartozó erőforráskorlát-rendszer, valamely gazdasági tevékenységnek a környezetet terhelő hatása, illetve a környezet tűrőképessége. A nyersanyag- és az energiaforrásokkal hasonló módon összevetve a gazdasági fejlődés modelljét, megalapozottabb gazdasági döntések hozhatók. Egy további példa lehet a *népesség, a gazdasági fejlődés, az életszínvonal és a negatív fejlődési irányzatok*, valamint az ezek egymásra ható, egymásba fonódó körére összeállított modellrendszer. Izgalmas és igen előremutató modellrendszert alkotnának a *világmodell—világgazdaság—hazai gazdasági fejlődés—társadalmi fejlődés* folyamatának modelljei. Ez esetben ugyanis egyfelől a külső feltételekhez való alkalmazkodás, másfelől a társadalmi és a gazdasági fejlődés kapcsolatának modellezését lehetne elvégezni. E modellkörök, modellrendszerek mind a tervezőket, mind a jövőkutatókat hasznos, új információkhoz juttathatnák.

A *modellkörök, folyamatláncok* sorát tovább lehetne folytatni, de úgy vélem, ennyi is elég meggyőző ahhoz, hogy megvan a lehetőség a nagy távlatú jövőkutatási és a távlati tervezési modellek rendszerének kialakításához. A gyakorlati megvalósítás egyrészt a nagy távlatú jövőkutatásban és a távlati tervezésben alkalmazott modellezési eljárások továbbfejlesztését, másrészt a jövőre irányuló szemlélet elterjedését igényli.

Hivatkozások

- [1] *Hársing László*: A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája. Akadémiai Kiadó, 1971.
- [2] *Müller László*: Kölcsönhatás és meghatározottság. Akadémiai Kiadó, 1979.
- [3] *Balassa Ákos*: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [4] *Hoch Róbert*: A hosszú távú tervezésről. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz.
- [5] *Németh Gyula*: A népgazdasági szintű prognózisrendszer kialakítása és felhasználása a népgazdasági tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.
- [6] *Nováky Erzsébet*: A modellezés módszertani kérdései a nagy távlatú jövőkutatásban. Kandidátusi értekezés, 1980.
- [7] *Besenyi Lajos—Gidai Erzsébet—Nováky Erzsébet*: Jövőkutatás, előrejelzés a gyakorlatban. Módszertani kézikönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

Az innovációs folyamat egyes gátló tényezőiről

Napjainkban sok szó esik az innovációs folyamatról s a — nálunk észlelhető — gátló tényezőiről. Cikkünkben a műszaki innováció mindennapi hazai gyakorlatában megjelenő problémákkal foglalkozunk, kiemelve közülük néhány alapvető gondot. *Ezeket vállalati szinten vizsgáljuk*, s ez egyben meghatározza az ok-okozati összefüggések elemzésének nézőpontját is. Így számos, itt az egyes jelenségek kiváltó okaként kezelt tényező a népgazdaság makroökonómiai rendszerében levő egyéb problémák okozata. Például érintjük a továbbiakban az alkotók díjazásának forrásproblémáját. Meghatározott esetektől eltekintve a vállalat kénytelen felhasználni e célra részesedési, illetve beralapját. Ez maga is nehézségeket idéz elő, noha a rendelkezés mögött a jövedelemelosztás és -szabályozás népgazdasági szintű szabályozásának problémái állnak. E magasabb szinten a kérdéses rendelkezés csupán eszköz, csupán okozat. Cikkünkben alapvetően tehát a gyakorlat felől közelítjük meg a tárgyalt jelenségeket, problémákat. A cikk alapját a NOVEX Találmányfejlesztő és Értékesítő Külkereskedelmi Részvénytársaságnál szerzett tapasztalatok alkotják.

Az innováció összefüggő s egymással kölcsönhatásban levő cselekvések rendszere. E rendszer cselekvéselemei alkotják az innovációs láncot, s e cselekvéselemek megvalósulását, hatékonyságát, illetve hatását akadályozzák, csorbítják — egyebek között — az itt felsorakoztatandó tényezők. Elemzésünkben — az innovációs láncolat *Szántó Borisz* által is felvázolt Nagy Rendszerét [12] követve — főként a kutatás és a fejlesztés problémái közül emelünk ki néhányat, de a tárgyalt jelenségeknél csupán a legjellemzőbb vonásokat vázoljuk fel.

A kutatási-fejlesztési eredmények létrehozásának akadályairól

A szolgálati találmányok létrehozásában az egyik leggyakoribb probléma egyrészt a szakemberek, másrészt a munkáltatók érdektelensége. A szakemberek, a fejlesztők érdekeltsége általában kettős gyökerű: erkölcsi és anyagi. Az erkölcsi érdekeltség, az erkölcsi ösztönzés és elismerés elégtelensége csaknem mindig a vállalati vezetők emberi-vezetői fogyatékoságának tudható be. Csupán egyetlen olyan objektív okot ismerünk ugyanis, amely az erkölcsi ösztönzés, az elismerés megtagadására indíthat: ha ez szükségszerűen maga után vonja az anyagi díjazást, s ez utóbbi a vállalat számára kedvezőtlen következményekkel jár. (E következményekre később visszatérünk.) Ez a helyzet akkor, amikor egy szabadalmazásra be nem

jelentett, de hasznosított megoldásnál a feltalálói tevékenység elismeréséről kell dönten. Ha ugyanis a megoldás a találmányok jelenleg egyetlen körülírt minősítő kritériumának, a szabadalmazhatóság követelményének eleget tesz, megalkotója nem csupán erkölcsi elismerésre, de a hasznosítás eredményétől függő anyagi díjazásra is jogosult. *Ez utóbbi megtagadásának leg-egyszerűbb — és sajnos eléggé gyakori — módja a találmányi szint és ezzel a feltalálói teljesítmény kétségbe vonása.*

Az erkölcsi elismerés megtagadásának egyik gyakori indítéka a pusztá irigység: „ne legyen az alkotónak jobb, mint másnak”, „ne kapjon többet, mint más”. Társulhat ehhez azután a vezető szakmai féltékenysége is, de találkoztunk olyan gondolatmenettel is, hogy „engem bezegg leköti a vezetés, az irányítás napi robotja, ennek meg más dolga sincs, mint kutat, fejleszt, játszik. S ezért kapjon még külön elismerést is?!” Mindez szerencsére azért nem túl gyakori.

Gyakrabban fordul elő viszont, hogy a vezető mások vélt vagy valós irigysége elől hátrál meg, s azért tagadja meg vagy korlátozza az elismerést, hogy a kollektíva más tagjaiban ne keltsen ellenérzéseket. Ez kétségtelenül valós probléma is lehet, azonban csak egy rossz kollektívában ébredhetnek ilyen feszültségek. A meghátrálás ilyen esetben nem csupán vezetői gyengeséget takar, de hosszabb távon komoly gazdasági következményekkel járó hiba is.

Súlyosabb, igen gyakran objektív okokhoz kötődő gond a fejlesztők anyagi érdekeltségének hiánya vagy elégtelensége. A jelenlegi gazdasági szabályozók szerint a díjazás forrása részben a részesedési, illetve a béralap, részben pedig a műszaki fejlesztési alap. A műszaki fejlesztési alap terhére történő díjazás többnyire nem jelent valós nehézséget, ezt azonban a rendelet csak akkor teszi lehetővé, ha a létrehozott alkotást magyar szabadalmi oltalom védi.

A jogalkotó jószándéka itt nyilvánvaló: kedvező díjazási lehetőséggel segíteni, ösztönözni a magyar találmányok hasznosítását. Ezt segíti elő az a pénzügyminiszteri rendelet is, amely lehetővé teszi, hogy az engedélyezési eljárás alatt levő, azaz megadott szabadalommal még nem védett találmányok hasznosításakor a vállalat a műszaki fejlesztési alap terhére díjazza a feltalálókat, s az így kifizetett összeget csupán a szabadalmi oltalom megtagadása esetén kell a műszaki fejlesztési alapba visszahelyezni a bér-, illetve a részesedési alaphól. E kedvezmény nélkül sokkal nehezebb volna az új találmányokat mielőbb hasznosítani, hiszen *az engedélyezési eljárás évekig is eltarthat, s ezalatt csökken, sőt esetleg teljesen meg is semmisülhet az általuk kínált versenyelőny.*

Azonkívül, hogy e díjazási lehetőség a hasznosítható műszaki szellemi termékeknek csak egy viszonylag szűk körére terjed ki, a megoldás önmagában sem problémamentes. Ismeretes, hogy a szabadalmi oltalom — természetéből adódóan — nem csupán előnyökkel, de költségekkel és kockázattal is jár. A találmány természetéből és a hasznosításra vonatkozó tervekből kiindulva esetenként mérlegelni kell, vajon a szabadalmazás vagy a találmány titkos kezelése ígérkezik-e kedvezőbbnek. A műszaki fejlesztési alap terhére történő díjazás lehetősége a vállalatokat ugyanis abban az esetben is szabadalmaztatásra ösztönzi, amikor a találmány hasznosításában ez kevésbé kedvező, sőt kimondottan kedvezőtlen. Hiszen ha a vállalat üzletpolitikai megfontolásból nem tesz szabadalmi bejelentést, illetve nem szol-

gálatti találmány esetén a szabadalmaztatás mellőzésére kéri a feltalálókat, nem fedezheti találmányi díjukat a műszaki fejlesztési alapból.

Az előbb jelzett kedvezmény a találmányi díj forrását illetően akkor is szabadalmi bejelentésre ösztönöz, amikor az oltalom elnyerését semmi sem indokolja. Műszakilag és gazdaságilag egyaránt szerény horderejű megoldásokra gyakran csupán azért igyekeznek kiereszokolni a szabadalmi oltalmat, hogy a megoldás kidolgozóit nehézség nélkül díjazhassák.

A bér- és a részesedési alap terhére való díjazás a vállalat szempontjából nem kedvező, ezért nem is kívánatos. (Más kérdés, hogy mennyiben kívánatos a népgazdaság szempontjából a kiáramló vásárlóerő ilyen módon való korlátozása. . .)

Gyakori probléma, hogy ezen alapoknak a megoldás hasznosításából származó növekménye nyújt-e egyáltalán fedezetet a fizetendő díjazásra. Különböző fórumokon találkoztunk már az ennek ellenkezőjét bizonyító, meggyőző példákkal is.

Nehezíti a helyzetet, hogy ezeknek az alapoknak a felhasználását a vállalati kollektíva gondosan figyeli, s a kifizetéseket nem mindig kíséri osztatlan megértés. Ilyenkor a vállalati vezetők feladata volna annak megértetése, hogy a találmány hasznosításából nem csupán az alkotók gyarapodnak, de az előnyökből részesedik a kollektíva többi tagja is. Ez természetesen nem mindig egyszerű feladat, s a vezetőkre nemkívánatos többletterhet ró. (Nem beszélve arról, hogy a túlzottan progresszív nyereségadóztatás valóban létrehozhat olyan helyzetet, amikor a találmány többlethozamát a vállalat az alapok nagyságában nem, vagy alig érzékeli.)

Nem ritka az az eset, hogy az illetékesek hűzódoznak a díjazás mértékének megállapításával járó felelősségtől. Megoldást gyakran csak a díjazási per kínál: a feltaláló perelni kénytelen, s a bíróság ítélete leveszi a díj megállapításának felelősségét a vállalati vezetők válláról. Ez a gyakorlat nem jó! Már az erkölcsi elismerés kérdésénél szóba került a kollektíva ellenkezése, szembenállása. Fokozottan igaz ez a díjazásnál. A kiugró jövedelmek keltette feszültségtől való félelem a gyengébb vezetőket minden további ok nélkül is arra indíthatja, hogy igyekezzenek az alkotóknak nyújtandó díjazást leszorítani.

A munkáltató érdekeltségének hiánya az előbb vázoltaknál is súlyosabb gond. A gátló tényezők rangsorában — ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk — ez magasabb rendű elem, hiszen a fejlesztők érdekeltségének hiányát a munkáltató, ha maga érdekelt, többnyire valamilyen módon ki tudja küszöbölni, fordított esetben viszont nehéz megoldást találni.

Alapvető, az innovációs lánc minden szakaszában ható tényező, ha a vállalat kevésbé érdekelt a fejlődésben. Itt azzal az összefüggéssel kerülünk szembe, amely az egyik legjelentősebb visszahúzó erőnek a forrása: ez az innovációs készség és a gazdasági verseny közötti kapcsolat. Az innováció vállalásában az egyik legsúlyosabb ellenható tényező a kockázat. *E kockázat természetes velejárója, következménye az innováció legbelső lényének, az „új” létrehozásának.* Vállalásához komoly indítékok kellene, s éppen ezek az indítékok a fejlődés mozgatórugói.

Az árutermelés viszonyai között a gazdálkodó egységek a következő célok valóra váltása végett folyamodnak innovációhoz:

— nyereségük növelése;

- piaci pozíciójuk javítása, illetve megtartása;
- gazdasági növekedésük kedvező feltételeinek megteremtése.*

E tényezők mindegyike közvetlenül kapcsolódik a gazdasági versenyhez. *De mi adja az innováció mozgatóerejét a verseny elégtelensége vagy éppen hiánya esetén?*

Mozgatóerő lehet a fizikai és/vagy a gazdasági korlátok leküzdésére irányuló törekvés a termelés és a forgalom további növelése végett. Ez a helyzet, ha a kereslet nagyobb, mint a kínálat, s a kínálat csak innováció révén bővíthető (például a nyersanyaghiányból, a technológiai korlátokból, a munkaerőhiányból adódó akadályok legyőzésével, új megoldások révén); ha nincs elég fizetőképes kereslet, és az innováció segítségével úgy lehet csökkenteni az árakat, hogy újabb rétegek váljanak fizetőképesek; ha a piac telített, és az új árucikkkel új keresletet lehet ébreszteni. Mozgatóerő lehet a hatékonyság és vele a nyereség közvetlen növelése is, például az önköltség csökkentése révén.

Látjuk tehát, hogy amíg a gazdasági verseny viszonyai közt az innováció ösztönzői a fennmaradás és a (relatív vagy abszolút) növekedés körül csoportosulnak, addig a verseny hiánya esetén csupán a növekedés marad hajtóerőként. Igen lényeges, hogy a monopolhelyzet dinamikus jellegű, azaz a versenytársak kiszorításából adódik-e, vagy pedig a gazdasági-szervezeti struktúrából.

Az előző esetben ugyanis a monopolhelyzetnek mind a megszerzésében, mind a megtartásában jelentős szerephez juthat az állandó, illetve az ismétlődő innováció. Ezzel pedig eljutottunk a probléma gyökeréhez: sajátos gazdasági körülmények között előállhat olyan helyzet, amelyben e tényezők egyike sem fejt ki elegendő ösztönző hatást. Ez következhet be például a viszonylag kis országokban, amilyen Magyarország is, ha az exportlehetőségeket a versenyképesség hiánya korlátozza, és a belső piacon az importárúk nem támasztanak valódi versenyt. Az optimális üzemenagyságra való törekvés és az importverseny hiánya együttesen oda vezethet, hogy egy-egy területen a vállalatok monopolhelyzetbe kerülnek. Fennmaradásuk helyzetükből adódóan eleve biztosított, így nem kell harcolniuk túlélésükért, s *nem szorulnak rá, hogy innováció segítségével biztosítsák versenytársaik folyamatos kiszorítását.* Ha mindezekon felül az adott gazdasági szabályozók mellett e vállalat saját gazdasági növekedésében, termelésének, forgalmának, sőt nyereségének növelésében sem érdekelt, akkor *számára az innováció minden vonzerejét elveszti, s nincs valós ok a vele járó kockázat és munkatöbblet vállalására.* Ez is okává válik azután a vállalati innovációs politika megmerevedésének, a másodlagos és harmadlagos szempontok, a valódi és álproblémák előtérbe kerülésének.

Kétségtelen, hogy témánk jobb érzékeltetése végett egyszerűsítésekkel éltünk. Ha például a növekedést vizsgáljuk, tény, hogy vállalataink érdekeltek egy bizonyos éves növekedési ütem megtartásában, ehhez azonban még nincs *elkerülhetetlenül* szükségük innovációra. Érdekel lehet egy vállalat a

* Az innováció ezeken kívül természetesen a társadalom fejlődését, illetve fennmaradását, a szükségletek magasabb szintű kielégítését is szolgálja, anélkül azonban, hogy e célok megvalósításában a vállalat közvetlenül érdekelt volna. Ilyenkor az ösztönzést az államnak kell biztosítania támogatások, megrendelések, utasítások stb. formájában. Az ösztönzésnek ez az eltérő jellegű mechanizmusa kívül esik cikkünk tárgyán.

magasabb kategóriába való „felnövekedésben” is, ehhez azonban gyakran olyan horderejű — és kockázatú — innováció volna szükséges, amelyet a vállalat nem tud, esetleg nem mer megvalósítani, vagy amelynek a kockázata nincs arányban a kategóriaváltás kínálta előnyökkel.

Ismételten hangsúlyozzuk a jelenség összetett voltát. Nem önmagában a monopolhelyzet az, amely az innováció iránti érdektelenséget előidéz, hiszen világszerte számos, igen szilárd pozíciójú monopólium példája bizonyítja ennek ellenkezőjét, hanem a monopolhelyzet és a növekedésben való érdektelenség együttes hatása.

A szocialista termelési viszonyok között a vállalatok ösztönzésének igen hatásos eszköze lehet az *erkölcsi elismerés*. E tekintetben nem használjuk ki a lehetőségeket, s a vállalati munka értékelésénél nem kellően vesszük figyelembe az innovációval járó többletfeladatok és a kockázat vállalását. Ez végső soron ismét kontraszelekciónak hat, s az innováció ellentáborát erősíti.

Az 1980-tól érvényes gazdasági szabályozók bizonyos könnyebbséget jelentenek a műszaki fejlesztési alap képzésében és az anyagi kockázat vállalásában. A MŰFA (műszaki fejlesztési alap) képzése rugalmasabbá vált, s a vállalat jobban követheti az innovációs tevékenysége fedezetét illető szükségleteket. Nem vált könnyebbé viszont az innováció beruházási szükségleteinek fedezése.

A kockázatvállalás területén az új hitelpolitikai irányelvek megjelenésével alapvető változás következett be. Amíg korábban — a kiemelt programoktól eltekintve — az innováció minden anyagi kockázatát a vállalatnak kellett viselnie, most új lehetőségek nyílnak e kockázat megosztására. *Ilyen lehetőséget kínál a Központi Váltó- és Hitelbank Rt. Innovációs Alapja, amely vállalkozói alapon vesz részt innovációs programok finanszírozásában* [5]. Ide sorolhatjuk a különféle kedvezményes hiteleket, s jelenleg dolgoznak ki más kockázati alapokat is. Mindez a kockázatból eredő ellenérdekeltség csökkentésével segíti az érdekeltséget jelentő tényezők érvényesülését.

Az innovációban való érdekeltség hiányának fontos tünete, ha a vezetés feltétel nélkül előnyben részesíti az idegen fejlesztés kész eredményeinek átvételét a saját kutatással és fejlesztéssel szemben. Tény, hogy idegen fejlesztési eredmények (technológiák) átvétele esetenként számottevő előnyökkel járhat, de *vitathatatlan* az is, hogy az idegen technológia átvételének kizárólagossá tétele egyenlő a saját fejlesztés elhanyagolásával, nehezen helyrehozható károk okozásával. Az ilyen esetek oka többnyire az, hogy a vállalat vezetői nem érdekeltek a fejlesztéssel járó munka és kockázat vállalásában. Ok lehet még a tekintély túlzott tisztelete, különösen, ha az idegen fejlesztés létrehozója vagy birtokosa a kérdéses szakterületen a vállalatnál vagy a vállalat saját fejlesztőinél jobb hírnévnek örvend.

További káros motiváció a külföldi technológiák átvételénél az ezzel járó utazásban való személyi érdekeltség. Természetesen itt is óvakodnunk kell az általánosítástól: *a szakemberek utaztatása többnyire kifejezetten hasznos a vállalatnak*, hiszen bővül a látókörük, új — munkájukban hasznosítható — szakmai tapasztalatokra tesznek szert. Előfordul ugyanakkor, hogy az utazás lehetősége, az ezzel járó személyi előnyök — káros és ezért elítélendő módon — önálló, bár be nem ismert döntési tényezővé lépnek elő, ami a saját fejlesztés ellen hat.

Gátolja az innovációt, ha a vállalatnak a kutatáshoz és fejlesztéshez

szükséges erőforrásokat a termelési tevékenységtől kell elvonnia. *A vállalati tevékenység eredményességét az adott gazdasági év eredményén mérik le, s jórészt ettől függenek a jutalmak és a prémiumok.* A terv teljesítése közvetlen érdeke mind magának a vállalatnak, mind a dolgozóknak, s éppen ezért minden vezető igencsak megfontolja, mielőtt kutatási és fejlesztési célokra a „terv teljesítésétől” vonna el eszközöket. Az innováció ugyan hozhat többlet-eredményt is, s hosszú távon létfontosságú a vállalatnak, ám a jövőhöz tartozik, s *a jövővel szemben a jelen problémái kényszerű elsőbbséget élveznek.* Vonatkozik ez nem csupán mennyiségi, de minőségi kérdésekre is: *elvben a legjobb szakembereket a kutatás-fejlesztés bonyolult, újszerű kérdésének megoldásán volna célszerű foglalkoztatni, de egyúttal ők azok, akik a jelen égető feladatait a legjobban tudják megoldani.* Így kapják azután a legjobb fejlesztők — átmenetileg vagy tartósan — innováció helyett a napi termelési problémák megoldását feladatul.

A magántalálmányok létrehozását gátló tényezőkről

A legelső gátló tényező, amivel e téren szembe találjuk magunkat, az az eszközök hiánya. A kutatás-fejlesztés, az elképzelések kipróbálása, az elméleti megoldások gyakorlati ellenőrzése általában igen eszközigényes, mind a szükséges felszerelések, mind pedig a felhasznált anyagok tekintetében. Ahol a feltaláló tevékenységét nem segíti anyagi eszközökkel rendelkező intézmény, ott a szakembernek többnyire nincs módja elképzeléseinek — igazolásukhoz megfelelő szintű — megvalósítására. Ez viszont gátolja azt, hogy a feltaláló a megoldáshoz a kifejlesztés kockázatát is vállaló hasznosítót találjon. Így a találmány — és a feltaláló — kilátástalan helyzetbe, ördögi körbe kerülhet. *Sajnos az innovációra nem igaz az, hogy a tehetség előbb-utóbb érvényesül,* de ha igaz volna is, az erkölcsi avulás e téren egyre gyorsabb. *Így a késedelem gyakran a teljes vereséggel egyenlő.* Ígéretes kezdeményezésről ugyanakkor itt is beszámolhatunk: a KISZ védnökségével most jött létre a Fiatalkotók Egyesülése, amelynek feladata éppen az lesz, hogy feloldja az alkotók gazdasági elszigeteltségét, magára hagyatottságát, segítséget adjon alkotó tevékenységükhöz. A lehetőségek körét bővíti az is, hogy a hazai innovációs szakvállalatok szintén foglalkoznak magántalálmányoknak a népgazdaság vérkeringésébe való bejuttatásával, továbbá az ehhez szükséges innovációs fejlesztés feladatainak elvégzésével, illetve elvégzetésével. *Lehetőségeik e tekintetben azonban korlátozottak, s tevékenységükben a nyereséges gazdálkodás irányelveinek kell érvényesülniük.*

Magánfeltalálók esetében fokozottan jelentkezik az érdekeltség kérdése is. Míg a hivatásos fejlesztő az erkölcsi elismerést jól végzett munkájáért akkor is megkaphatja, ha nem hoz létre új alkotást, a magánfeltaláló ilyen elismerést többnyire csak akkor kap, ha találmánya(i) jelentős gazdasági hasznot hoz(nak). Hasonlóképpen, a hivatásos fejlesztő a tevékenységéért — amely találmányt is eredményezhet — fizetést, prémiumot, jutalmat kap, *a magánfeltaláló munkája viszont anyagi hasznot csak hasznosítás esetén (és révén) hoz, a ráfordításokat viszont — a hivatásos fejlesztővel ellentétben — magának kell fedeznie.*

Mindezek miatt minél csekélyebb a valószínűsége annak, hogy a feltaláló az általa létrehozott kutatási-fejlesztési eredményért erkölcsi és

anyagi elismerésben részesüljön — akár annak szolgálativá nyilvánítása vagy hasznosításra átvétele (s az ezzel járó díjazás) révén, akár pedig úgy, hogy találmányát maga hasznosítja —, *annál kevésbé érdekelt ilyen eredmények létrehozásában.*

Az érdekeltség problémájának egy sajátos megjelenési formájával találkozhatunk olyan kutatóhelyeken, ahol lehetőség van ún. költségvetésen kívüli (közkeletű rövidítéssel „KK”) munka végzésére. A kutatók ugyanis gyakran inkább érdekeltek a készpénzzel fizető megbízások (például az ismert KK-munkák) teljesítésében, mint a hosszabb átfutási időt igénylő — és ráadásul esetleges — hasznosítás alapján kidolgozott találmányok létrehozásában. Ez voltaképpen azonos azzal a dilemmával, amely a vállalatoknál a napi tervteljesítés és a hosszabb távon eredményes innováció között mutatkozik.

Szólnunk kell a *bekerülés* nehézségeiről is. Magánszemélytől a vállalat — saját dolgozóinak díjazásához hasonlóan — a részesedési, illetve a bér-alap, szabadalmazás esetén a műszaki fejlesztési alap terhére vásárolhat kutatási-fejlesztési eredményeket. Az ezzel járó hátrányokat, gondokat pedig már vázoltuk.

Nehezíti a helyzetet, hogy a vállalatainknál még hiányoznak a technológiavásárlás sajátos személyi és szervezeti feltételei. Különösen élesen megmutatkozik ez a magánszemélytől való vásárlás esetén. A szocialista szervek egymás közötti ügyleteinél az érték és az ellenérték megállapításánál általában bízni lehet az „együvé tartozásban”, s főként abban, hogy ilyen vonatkozásban a szándékos tévedés — azaz a korrupció — vádja nem merülhet fel. Nagyobb felelősséggel jár a magánszemélynek fizetendő díjazás mértékének megállapítása. *Az illetékeseknek itt többnyire a bíróságra való hagyatkozás kibúvója sem áll rendelkezésre*, hiszen ha nem jön létre a megállapodás, a feltaláló egyszerűen nem adja át a megoldást. Kivétel az az eset, ha a vállalat a megoldást elegendően ismeri ahhoz, hogy megállapodás és formális átadás nélkül is hasznosíthassa — ekkor ugyanis a feltaláló már bírósághoz fordulhat, s ez utóbbi dönt a díjazásról.

Ugyancsak megmutatkozik a felkészültség hiánya az átvétel technikai lebonyolításában. A szocialista szervezetek egymás közötti ügyleteinél mindig van lehetőség utólagos kiegészítésekre, korrekciókra, az átadó bevonására az átvevőnél történő adaptálásba és a honosítás feladataiba. A magánszemélyt viszont többnyire csak a fizetések célszerű ütemezésével lehet hatékonyan kézben tartani. Mindehhez eleve ismerni kell a technológia-transzfer sajátosságait, technikáját.

A műszaki szellemi termékeknek, találmányoknak szoros értelemben nincs politikai gazdaságtanilag vett értékük, s ugyanakkor hiányoznak az áruk megállapítására vonatkozó irányelvek, rendeletek. A vételár megállapításához a hasznosítástól várható eredmény nyújt támpontot, s a *tényleges ár a felek alkuja szerint alakul*. Mivel e téren sokkal nagyobbak az ármegállapítás nehézségei az áruforgalom egyéb területén felmerülő hasonló gondokhoz képest, s ráadásul szükségszerűen nagyobbak a szubjektív elemek, ezért az ármegállapítás személyi felelőssége igen nagy.

A műszaki szellemi termék általában igen összetett és szerteágazó ismerethalmaz, amelynek határait nagyon nehéz megállapítani. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a vállalat többnyire nem tudja előre, hogy milyen ismereteket, kitanítást, milyen szolgáltatásokat kell kapnia az átadótól, annál is

kevésbé, hiszen ezek pontos megállapításához a műszaki szellemi termék részletes és alapos ismerete szükséges. Igen ritka az az eset, amikor egyoldalúan elkészített műszaki dokumentáció átadásával az átvevő ténylegesen „birtokon belülre” kerül, azaz a megoldást hasznosítani tudja. A technológiatranszfer általában az átadó és az átvevő közötti párbeszéd formájában történik, s mindkét fél számára komoly feladat a jó együttműködés. Ezért is kíván jelentős szakértelmet a teljesítés kritériumainak helyes megállapítása.

Nincs feltétlen összhang a népgazdaság szükségletei és a magánfeltalálók fejlesztési tevékenysége között sem. Vannak vállalatok, amelyek rendszeresen újítási feladatterveket adnak közre, s ezzel igyekeznek a feltalálót a vállalati problémák megoldására ösztönözni. Sajnos ezek a vállalatok kisebbségben vannak. Így azután még komoly erőfeszítések árán is gyakran olyan megoldások születnek, amelyek innovációs fejlesztéséhez hazánkban nincs ipari háttér, nincsenek meg a feltételek, s amelyek ezért ritka kivétellel már eleve kudarcra vannak ítélve.

Nyilvánvaló, hogy nem könnyű dolog az újítási feladattervek közreadása, sőt nem is mindig lehetséges. Egyetlen vállalat sem fedi fel fenntartás és korlátozás nélkül fejlesztési céljait, elképzeléseit. Mégis kívánatos, hogy minél több ilyen feladatterv segítse az alkotókat valóban szükséges megoldások létrehozásában.

Az innovációs fejlesztésben mutatkozó gátló tényezőkről

Az előzőekben vázolt akadályok jelentős része ebben a szakaszban is hat: a munkáltató érdekltségének hiánya, a már kidolgozott idegen technológiák előnyben részesítése, az eszközök szűkös volta. A fejlesztők érdekltségének hiánya itt még kiélezettebb. Ebben a szakaszban ugyanis jóval ritkábban jön létre új találmány, s *így a fejlesztők díjazásának forrásaként a MŰFA nem jöhet számításba*. Marad tehát a részesedési vagy a beralap, s az összes ezzel kapcsolatban már említett probléma. (Kivételesen kedvező a helyzet, ha a fejlesztő a saját találmánya innovációs fejlesztését végzi. Ha a találmánya szabadalmaztatva van, feltalálóként a MŰFA terhére kaphatja a díjazást. Ennek természetesen feltétele a feltaláló és a vállalat közötti szakszerű, az innovációs fejlesztésre is kiterjedő megállapodás vagy a kellő bizalom a feltaláló részéről.) E helyzet kényszerű megoldásokat szül. Ilyen megoldás az, ha a feltaláló saját jószántából — vagy a körülmények kényszerítő ereje előtt meghajolva — saját részesedése terhére érdekeltté teszi a fejlesztőt. Ez lehet hallgatólagos megállapodás, de előfordulhat, hogy a fejlesztő vagy már eleve, a szabadalmi bejelentés megtételénél, vagy pedig utólagos kiigazítás révén társfeltalálóként szerepel.

Szolgálati találmány esetén volt már arra is példa, hogy a vállalat „javasolta” — természetesen nem hivatalosan — a feltalálók körének alkalmas kibővítését, ezzel biztosítva a közreműködők érdekltségét. *Hasonló célt szolgálnak a mondvacsinált csatlakozó találmányok, amelyek egyetlen lényeges funkciója, hogy szabadalmaztatás révén lehetővé tegyék a MŰFA terhére történő díjazást.*

Érdeemes itt egy percre megállnunk. A fejlesztők (közreműködők) érdekeltté tételének előbb vázolt módja nem korrupció, és távolról sem azonos

azzal, ha valaki csupán azért kap részesedést, hogy munkaköri hatalmát — és kötelességét! — gyakorolva egyengesse (vagy ne akadályozza) a hasznosítást. *A közreműködő hozzájárulása valóban értékes*, s a dolog természeténél fogva segítsége nem mindig marad meg munkaköri kötelessége határain belül. Gondoljunk itt arra, hogy a fejlesztőnek is munkaköri feladata új megoldások létrehozása, mégis, ha hasznosításra kerülő találmányt hoz létre, külön díjazásra is jogosult. Itt elsősorban *a megoldás ad hoc* — és félegális — *volta a problémák forrása*.

Sajnálatosan gyakori gond ma még az innovációs fejlesztés szervezésére és irányítására alkalmas szakemberek hiánya. Ez a ma már önállónak elfogadott szakterület speciális — pusztán elméleti úton el sem sajátítható — szakmai felkészültséget igényel. A legelőnyösebb az adott körülmények között innovációs management szakkivállalat szolgáltatainak igénybevétele. Sajnos a hazai innovációs management szakkivállalatok még mindig nem eléggé ismertek, a feladatkörük újszerűsége folytán velük szemben olykor még tapasztalható meg nem értés, sőt bizalmatlanság is. Ide tartozik az is, hogy a gazdálkodó szervek nemritkán csak saját kudarcaik nyomán ismerik fel, hogy e terület sajátos ismereteket igényel, és csak ezután veszik fontolóra szakkivállalat igénybevételét.

A közös vállalkozás vagy kooperáció keretében végzett innovációs fejlesztésnél újabb sajtárságos nehézségekkel találkozunk. Hiányoznak a jó együttműködést biztosító, alkalmas partnerek egymásra találásához szükséges információk. Meglevő információs rendszereink e feladat hatékony ellátására jelenleg még nem alkalmasak. Hézagpótló szerepet tölt be, de önmagában nem elegendő a NOVEX Találmányfejlesztő és Értékesítő Képző-kereskedelmi Rt. „NOVEX Innováció” című, rendszeresen megjelenő kiadványa, amely bel- és külföldi eredetű műszaki szellemi termékeket ajánl hasznosításra, illetőleg innovációs fejlesztésre.

Ha az innovációs fejlesztés kiindulópontja közbenső készütségi állapotú idegen fejlesztési eredmény, szembekerülünk újabb és korábban már érintett problémákkal is. Az angol nyelvű szakirodalom „NIH factor” (not invented here) kifejezése és a magyar MTK (más találta ki) faktor egyaránt arra az eléggé gyakori — és nemritkán aktív! — idegenkedésre utal, amelyvel egyes szakemberek pályatársaik alkotásait fogadják és megbuktatják. Ezt a tényezőt nem szabad lebecsülni! Adminisztratív eszközökkel alig-alig küzdhetünk ellene. *A legcélravezetőbb az érintett szakemberek érdekeltté tétele.* (Erről a közreműködők kérdésénél már beszéltünk.) Ez azonban csak aktív, alkotó közreműködés esetén fogadható el, más esetekben viszont egyértelműen elítélendő. Általában a meggyőzés eszközcit kell igénybe venni. A legfontosabb meggyőzési lehetőség annak kimutatása, hogy az idegen fejlesztés fogadásával a vállalat és azon keresztül a dolgozók milyen előnyökhöz jutnak.

Hasonló nehézségeket támasztanak az indokolatlan preferenciák: „csak nyugati technológiát”, „csak kutatóintézetből”.

Utólag nehezen javíthatók ki a szakszerűtlen, rossz megállapodások káros következményei. Ilyen például a honosításban, az adaptálásban való közreműködés kikötésének elmulasztása, a teljesítés kritériumainak helytelen megállapítása, a továbbfejlesztési eredményekről való rendelkezés elmulasztása, az átadó által biztosított hasznosítási jogok pontatlan meghatározása vagy elégtelensége. Különösen káros ez nemzetközi technológiatransz-

fer esetén, ahol az utólagos jogvita jelentős költségekkel és komoly idővesztéssel jár.

Az információs rendszer fogyatékoságai igen súlyosak a hasznosításra szóba jöhető magántalálmányok vonatkozásában. Tájékozódást e tekintetben a Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, valamint a NOVEX Rt. korábban már említett kiadványa nyújt. A Szabadalmi Közlöny a szabadalom közzétételéről és a szabadalom engedélyezéséről tudósít, s jöllehet a közzétételtől kezdődően a szabadalmi leírás bárkinek rendelkezésére áll, a megoldás gyakorlati készültségi szintjéről, a hasznosítás várható eredményéről stb. ez ritkán ad tartalmas információt. (A szabadalmi tájékoztatásnak ez persze nem is feladata.)

A Szabadalmi Közlönyből való tájékozódás további gyenge pontja, hogy a szabadalom közzétételével a legtöbb országban lezáródik a szabadalmaztatás lehetősége, azaz a közzététel alapján kiválasztott találmányra szabadalmi bejelentés külföldön már csak igen korlátozott körben tehető. Ez a hasznosításra és értékesítésre való kereskedelmi felkészítésben okozhat igen komoly gondokat. A hiba itt sem a szabadalmi rendszerben van!

Az idegen fejlesztések átvételének nagy buktatója az ún. beleújtás. Az indíték gyakran a kényszer vagy a rosszul értelmezett takarékoság. Elsősorban tőkés viszonylatból származó technológiaimportnál fordul elő, hogy a vevő egyes elemeket nem vásárol meg, hanem saját fejlesztéssel próbálja őket helyettesíteni. Az eredmény gyakran a hatékonyság csökkenése, az átfutási idő jelentős meghosszabbodása, a műszaki-gazdasági paraméterek számottevő leromlása révén. Magától értetődik az is, hogy az átadó kellékszavatossága — ha van ilyen — nem terjed ki a tőle idegen elemekre, s az azokat magában foglaló rendszer egészére is nehezen érvényesíthető.

További ok az átvéető vállalat szakembereinek szakmai fegyelmezetlensége vagy esetenként túlzott szakmai önbizalma. Nem kívánjuk ezzel elmarasztalni az idegen technológiák tökéletesítésének igényét, de ez igen nagy körültekintést és a kérdéses technológiával kapcsolatos nagyszámú előzetes tapasztalatot igényel. Csak az „egész” mélyreható ismeretében lehet e téren jó döntést hozni, illetve azt eldönteni, hogy egy-egy elem módosítása miként hat a szóban forgó „egészre”.

Az iparjogvédelmi munka fogyatékoságai

Az iparjogvédelmi munka az innovációs lánc minden szakaszában jelenlevő, s a hasznosítás szempontjából gyakran döntő tevékenység. Sajátossága az iparjogvédelem rendszerének, hogy szabályainak természetéből adódóan *a mulasztások utólag többnyire már nem, vagy csak igen nehezen orvosolhatók.* Példa erre az újdonságrontás: bármi légyen is a kiváltó oka (legyen akár független a szabadalmazásban érdekeltektől), meg nem történtté már nem tehető.

Arra, hogy mennyire visszafordíthatatlan az iparjogvédelem lehetőségeinek elmulasztása, jellemző, hogy *külföldön vállalatok élnek abból, hogy figyelemmel kísérik a közzétett és széles körű oltalmat nem élvező szabadalmakat — például a csak Magyarországon bejelentett és megadott szabadalmakat —, és az arra alkalmasakat az oltalom földrajzi körzetén kívüli hasznosításra továbbadják.*

Egyes vállalatok illetékesei az iparjogvédelmet gyakorlatilag az újítások ügyintézésével azonosítják. E vezetők nem ismerik fel, hogy az iparjogvédelem vagyoni értékű jogokat és a napi gazdasági tevékenység szempontjából is nagy fontosságú információkat biztosíthat. Gondoljunk itt napjaink egyik divatos témájára, a „bűvös kockára”! Vajon milyen piaci lehetőségeink lehetnének, ha külföldön is kellő szabadalmi oltalma volna e találmánynak, s így előállítására és értékesítésére kizárólagos jogaink lennének?

A bizonyítás nehézsége egyben egy további problémát is felvet: a számonkérés gondját. *Még vétkes hanyagság esetén is igen nehéz számonkérni az elmaradt hasznót.* Ez viszont nyilvánvalóan nem nagyon ösztönöz körültekintésre.

Az innovációs szakvállalatok problémáiról

Erkölsileg és anyagilag egyaránt hátrányos, hogy az innovációs vállalatok tevékenységének értékelési szempontjai közt nem veszik figyelembe azt, hogy e vállalatok munkájának sikere döntően más vállalatok (az egyes technológiák hasznosítói) eredményeiben jelentkezik, ott mérhető. Igen jellemzően mutatkozik meg ez a technológiaexportban. Példaként: ha az innovációs vállalat külföldön egy technológiát értékesít, mondjuk, ötszáz-ezer dollárért, akkor ezzel viszonylag jelentős devizabevételhez jutott. Ha viszont ugyanazt a technológiát hazai vállalatnak adja át — forintért! —, s a gyártó ennek révén, mondjuk, tízmillió dolláros exportnövekedést ér el, akkor — miközben a népgazdaság vitathatatlanul jól járt — *az innovációs vállalat elesett a tevékenységének megítélése szempontjából igen fontos devizabevételtől.*

A probléma megoldása természetesen nem lehet a hazai kutatási-fejlesztési eredmények ésszerűtlen kiárusítása. Az a cél, hogy technológiát akkor exportáljunk, ha ez népgazdasági szinten előnyösebb a külgazdasági hasznosítás egyéb lehetséges formáinál. Ez kívánatosná tenné az innovációs vállalatok értékelésénél feladatkörük sajátosságának figyelembevételét.

Az innovációs vállalatnál nem szükségszerűen kellene elvárni a saját mérleg szerinti nyereségességet. E vállalatok az iparfejlesztés katalizátorai. Ezt esetenként nehéz összeegyeztetni a nyereségességgel, aminek a kényszere a feladat szempontjából szükségtelen, sőt kedvezőtlen kompromisszumokhoz is vezethet. *E vállalatok szerepét felfoghatjuk úgy is, hogy azok az állam fejlesztést támogató és konjunktúraterepítő eszköztárához tartoznak. Tevékenységük haszna nem saját bevételeiken mérhető le.*

Az innovációs management terén a szakmai továbbképzés elengedhetetlen része a tapasztalatszerzés. Ennek egyik alapvető módja a hasonló — zömmel fejlett tőkésországokban működő — szervezetekkel való rendszeres tapasztalatszere és konzultáció. Az utazási keretekkel való nagyfokú takarékoság viszont oda vezet, hogy a napi üzleti feladatok ellátása háttérbe szorítja az ilyen tapasztalatszereket.

Hiányzik az intézményes szakmai utánpótlás, az új szakemberek elméleti képzése. A szakterület, interdiszciplináris jellegénél fogva, igen sokoldalú elméleti felkészültséget igényel (gazdasági, műszaki, jogi és iparjogvédelmi ismereteket), ám ennek megfelelő szervezett oktatás hazánkban sehol sem folyik.

Az innovációs szakvállalatot tevékenysége természeténél fogva a termelőknél jobban sújtja a jól működő információs rendszer hiánya. Jelenleg nincs intézményes megoldás arra, hogy e vállalatok idejében tudomást szerezzenek az új, potenciálisan hasznosítható műszaki szellemi termékekről, s hogy idejében megismerjék a hazai vállalatok ilyen jellegű igényeit, szükségleteit. Ez a hiány nagyban érezteti hatását az innovációs célú együttműködések létrehozásánál. Az innovációs szakvállalatok e problémát saját információs tevékenységükkel igyekeznek áthidalni, ez azonban egyrészt többletmunkát ró reájuk, másrészt hatásában elmarad a kívánatostól, s ez rontja e vállalatok munkájának egész hatékonyságát.

Végezetül egy korábban már érintett probléma más megközelítésben. *Az innovációs szakvállalatok nem rendelkeznek saját ipari háttérrel.* Munkájuk ipari-műszaki feladatait arra alkalmas és vállalkozó vállalattal együttműködve oldják meg. Itt azután szembekerülnek az érdekeltség hiányával, ami korántsem lebecsülhető gondot jelent. Ismeretes, hogy ma már egy technológia értékét a felhasználásával elérhető versenyelőny és a kidolgozottság szintje adja meg. A versenyelőny gyorsan megszűnik, s *amíg az innovációs szakvállalat alkalmas partner után kutat, a megoldás részben vagy egészben értékét veszítheti.* Így az innovációs szakvállalat rákényszerül külföldi cégekkel való együttműködésre akkor is, amikor Magyarországon is volna kellően felkészült partner, csupán annak együttműködési készsége (érdekeltsége) hiányzik. Az eredmény: *a haszon jelentős része a külföldi partnernek jut.*

A továbbiakban cikkünk mondanivalójának alátámasztására néhány esettanulmányt ismertetünk.

Esettanulmányok az innováció gátló tényezőiről elmondottak illusztrálására

Az itt ismertetett esetek mindegyikében olyan új, magyar műszaki megoldásokról van szó, amelyek széles körű hasznosítására Magyarországon mindeddig (komoly erőfeszítések ellenére) nem került sor, ugyanakkor hasznosságukat és hasznosíthatóságukat fejlett tőkésországokban már sikerült elfogadtatni. E megoldások korukat jelenlegi hazai viszonyainkat tekintve sem előzik meg, így a tőlük való idegenkedés nem ennek tudható be.

1. példa

Egy hazai kutatóintézeti munkacsoport olyan új berendezést — és abban megtestesülő technológiát — dolgozott ki, amelynek felhasználásával bizonyos termelési feladatok a korábnál minőségileg magasabb szinten, nagyobb hatékonysággal végezhetőek el, sőt lehetővé válik ugyancsak minőségi ugrást jelentő új termékek előállítására is. A kérdéses termelési feladatokat Magyarországon is nagy számban kell végezni, s a szóban forgó új termékek is előnyösen illeszkedhetnének jelenlegi áruválasztékunkba.

A megoldás ma már több mint tízéves, de Magyarországon még üzemi szintű referenciaberendezés sem létezik. A külgazdasági értékesítésre a NOVEX kapott megbízást, ez azonban nem tartalmazott felhatalmazást a belföldi hasznosításban való közreműködésre.

(A NOVEX ma már ilyen feltételeket nem fogad el, éppen azért, mert saját tapasztalatai is igazolják a hazai és a külföldi hasznosítás szétválasztásának hatékonyságrontó voltát.)

A NOVEX, értékelve a megvalósítás alacsony szintjéből adódó hátrányokat, először fejlesztési együttműködésre és licencadást illető opciós megállapodásra vonatkozó szerződést kötött a szakterület egyik vezető tőkés-vállalatával. Ennek alapján a külföldi vállalatnál a magyar feltalálók közreműködésével kidolgozták a megoldás félüzemi, majd üzemi változatait, s a külföldi cég — miután végleges licencszerződést kötött a NOVEX-szel — megkezdte a megoldás alkalmazását, a berendezések előállítását és értékesítését. Jóllehet a fejlesztési együttműködés a magyar kutatók számára lehetővé tette, hogy saját munkájukban felhasználják a külföldi vállalat minden e téren szerzett tapasztalatát, a jelenlegi helyzet azt valószínűsíti, hogy a magyar találmány alapján gyártott berendezés Magyarországra csak a külföldi vállalattól való vásárlás — tehát import — útján kerül majd be.

A megoldás alkalmazhatóságát itthon is folyamatosan vizsgálják — ezeket a vizsgálatokat a feltalálók az intézetüknek szóló megbízások alapján, KK-munka keretében végzik. Az elemzések szerint az intézet és a feltalálók ekként szerzett jövedelme várhatóan meghaladja azt, mint ami a megoldás hazai általános hasznosításából származna, s ezért ez utóbbiban mind az intézet, mind a feltalálók csak kevésbé érdekeltek.

2. példa

Egy magyar mérnök magánfeltalálóként olyan új típusú, főként termelőberendezések részéül szolgáló eszközt dolgozott ki, amely jobb üzemi paraméterei — elsősorban nagyobb megbízhatósága, hosszabb élettartama, rugalmasabb üzemi sajátosságai — révén minőségi ugrást jelentett. Ilyen eszközökre mind idehaza, mind külföldön igen széles körű igény van, s hagyományos változatait Magyarországon is sorozatban gyártják.

A feltalálónak, még mielőtt találmányával a NOVEX-hez fordult volna, saját akkori beosztása, valamint kapcsolatai révén sikerült elérnie, hogy különböző helyeken elkészítsék az eszköz prototípusait, és üzemi körülmények között kipróbálják, illetve alkalmazzák őket. Az első példányokkal szerzett tapasztalatok alapján végrehajtott továbbfejlesztések után a további példányok egyértelműen igazolták a feltalálónak a megoldással kapcsolatos várakozásait, ám az eszközt az illetékes vállalat nem kívánta gyártani.

A NOVEX igen intenzív módon és hosszú ideig próbálkozott a hazai hasznosítás — gyártás — megszervezésével. Az akkor egyedül szóba jövő gyártó vállalat először az eszköz iránti várhatóan igen kis keresletre hivatkozott. Ezt az állítást a NOVEX hazai piacutatása cáfolta, ugyanakkor a felhasználókkal folytatott konzultációkból az is világossá vált, hogy a gyártó vállalat saját, hagyományos — számos tekintetben alacsonyabb rendű — termékeit is minden mennyiségben el tudja adni, még minőségi fogyatékoságokkal is. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a monopolhelyzetben levő gyártó számára nem vonzó az új termék bevezetése s az ezzel járó feladatok vállalása.

Az ily módon kialakult kényszerhelyzet arra készítette a NOVEX-et, hogy a még hátralevő innovációs feladatok elvégzésére — nagyüzemi gyár-

tási technológia kidolgozása, piaci bevezetés — egy nagy tőkésországbeli vállalattal kössön fejlesztési együttműködési és licencvételi célú opció biztosítására szóló megállapodást, amelynek keretében a külföldi vállalat a magyar feltaláló irányításával elvégzi a szükséges feladatokat. A műszaki fejlesztés azóta gyakorlatilag már lezárult, míg a marketingmunka eddigi eredményei alapján — a külföldi fél értékelése szerint — hamarosan megtörténhet a végleges licencmegállapodás megkötése és a széles körű hasznosítás megkezdése. (Tehát van megfelelő felvevő piac!) Csupán remélni lehet ugyanakkor, hogy legalább a külföldi siker láttán Magyarországon is fontolóra veszik az eszköz gyártását, esetleg a külföldi licencvevővel való kooperáció formájában. Ennek előkészítése már folyamatban van.

3. példa

Egy magánfeltaláló egy olyan komplex vízkezelési technológiát dolgozott ki, amely ezen a bel- és külföldön elsőrendű fontosságú területen műszakilag és gazdaságilag egyaránt igen jelentős előrelépést biztosíthat. Amikor a téma a NOVEX-hez került, a megoldást csupán elméleti megfontolások és laboratóriumi modellkísérletek támasztották alá.

Elsődleges célunk itt is a széles körű hazai hasznosítás megszervezése volt, annál is inkább, mivel a külgazdasági hasznosítás kedvező lehetőségeket kínált magyar tervezők, gyártók és kivitelezők bekapcsolására is, egyszerű licencértékesítés helyett.

A témában potenciálisan érdekelt egyik magyar tervezőintézet a felajánlott megoldást — részletes vizsgálat nélkül — azzal utasította el, hogy „ilyen megoldást nem ismernek, márpedig amit nem ismernek, az nem is lehet jó”. A gyártásra, valamint a kivitelezésre elsősorban szóba jövő vállalatok közölték, hogy a témával csak kellő mennyiségű megrendelés birtokában kívánnak foglalkozni. A hazai felhasználók közül a már érdeklődő vállalatok első lépésben — érthetően — egy kisebb feladat megvalósításával kívántak kezdeni, s ennek tapasztalatai alapján dönteni a széles körű bevezetésről. (Az óvatosság itt helyénvaló, hiszen e felhasználók a megoldást csak alkalmazzák — lehetőleg mások kivitelezésében —, de annak előzetes szakmai elbírálására többnyire nincsenek felkészülve.)

A technológia iránt érdeklődő külföldi vállalatok referenciák hiányában szintén nem helyeztek kilátásba nagyobb megrendeléseket, jöllehet próbamunkákat szívesen végeztetnének. (Mint minden ilyen esetben, a külföldiek itt is a szokásos érveléssel élnek: ha olyan jó a megoldás, Magyarországon miért nem hasznosítják?!)

Nehezíti a helyzetet az is, hogy bizonyos elképzelések alkalmazásához előzetesen beszerzendő hatósági engedély szükséges, s ezt a hatóság csak igen alapos — idő- és költségigényes — vizsgálat után adja ki. Ennek terhei szintén az innovációs vállalatra hárulnak.

Mindenkén eredményeként az innovációs munka számottevő nehézségek közepette s a kívánatosnál sokkal lassabban halad előre. Megszületően vannak ugyan az első kísérleti jellegű megvalósítások, ám ugyanakkor zömében továbbra is a hagyományos módon, többszörös költséggel és jóval gyengébb műszaki paraméterekkel készülnek azonos célú beruházások. Támogatóik érvként azt hozzák fel, hogy az új technológia használhatósága és

hasznossága még nincs kielégítően bizonyítva, s éppen az alkalmazás hiánya nehezíti ezt a bizonyítást.

A kivezető utat a NOVEX két irányban keresi. Először is saját erejéből és a főhatóságok erkölcsi, illetve anyagi támogatásával hoz létre üzemi szintű megvalósításokat, hogy végrehajtsa a még hátralevő innovációs fejlesztést, és megteremtse a széles körű bevezetéshez szükséges referenciákat. Másodszor pedig a külföldön itt is a már bevált (kényszer-) megoldást alkalmazza: fejlesztési együttműködések, hasznosítási megállapodások hoz létre az adott piacokon dolgozó szakcégekkel, hogy minél hamarabb létrejöjjenek az első külföldi referenciák, s minél szélesebb körben megtörténjék az innovációs fejlesztés, beleértve a piaci bevezetést is. Eközben természetesen mindent elkövet e két tevékenységi sor összehangolására, az eredmények minél teljesebb kihasználására.

Irodalom

- [1] *Arnegger, K.*: Angewandte Innovationsförderung aus österreichischer Sicht. Wiener Innovationsgesellschaft, Wien, 1979.
- [2] *Arnegger, K.*: Az innovációk finanszírozásának lehetőségei. AIPPI—MIE-konferencia, Budapest, 1979.
- [3] *Birman Erzsébet*: Az innováció mint sajátos műszaki fejlesztés. KGM Iparpolitikai Tájékoztató, 1980. 6. sz.
- [4] *Birman Erzsébet*: Az innováció finanszírozása. Pénzügyi Szemle, 1980. 7. sz.
- [5] *Birman Erzsébet*: Újszerű kísérlet: az Innovációs Alap. Újítók Lapja, 1980. 5. sz.
- [6] *Dozorcev, V. A.*: Innováció és iparjogvédelem a termelésben. AIPPI—MIE-konferencia, Budapest, 1979.
- [7] *Fröhlich, E.*: Innovationschancen und -Risiken als Förderungskriterien. Institut für Gewerbeforschung, Wien, 1978.
- [8] *Holtzer Lóránt*: Innováció a gépiparban. Külgazdaság, 1980. 2. sz.
- [9] *Meserve, R.*: Initiatives in Science and Technology. LES Nouvelles, 1980. június.
- [10] *Reiners, N.*: Directed Mechanism for Innovation. LES Nouvelles, 1980. június.
- [11] *Szabó Kálmán*: Innováció és adaptáció. Közgazdasági Szemle, 1978. 11. sz.
- [12] *Szántó Borisz*: A tudományos és műszaki fejlődés időszerű tudománypolitikai problémái Magyarországon. A Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 19. sz.
- [13] A Tudománypolitikai Bizottság által jóváhagyott irányelvek a gazdálkodó szervezetek iparjogvédelmi fejlesztéséről. Magyar Közlöny, 1979. 47. sz.
- [14] A „Vállalati innováció és a műszaki fejlesztés állami támogatása” című nemzetközi szakértői tanácskozás előadásai. Budapest, 1978.

Mezőgazdasági termelésünk a hetvenes évtizedben

A hetvenes évtized csak most zárult le. Még nincs kellő távlatunk ahhoz, hogy tárgyilagosan, kellő higgadtsággal értékeljük az évtizedes fejlődés minden lényeges vonását. Nemcsak időben hiányzik a távlat: térben is. A hazai gyakorlat sok gondjával küszködve, a jövőt féltő aggodástól vezérelve hajlamosak vagyunk csak a hibákat látni, a veszélyekre felfigyelni, kisebb gondot fordítva az eredményeinket megalapozó társadalmi, gazdasági és emberi tényezőkre, a velük összefüggő tapasztalatok általánosítására. Az eddig végzett elemző munka alapján¹ bocsátjuk közre azokat a gondolatokat, amelyek hozzájárulhatnak a mezőgazdaság további, hosszabb távlatú fejlesztése mozgásterének, feltételeinek és kilátásainak felderítéséhez.

A gazdasági fejlődés korszakai általában nem esnek egybe a naptári időszakokkal. A hetvenes évtizedet is csak az időszámítás alapján tekinthetjük mezőgazdasági és élelmiszer-termelésünk hosszabb távú elemzésre alkalmas szakaszának.

Az évtized első éveiben a mezőgazdasági termelés növelésére kedvező feltételeket teremtett az előző évtized végén, a gazdasági mechanizmus reformjával megalapozott vállalati önállóság, a vállalati és a személyi jövedelmek növekedése, továbbá az előző évtizedek során létrejött — az élenjáró országokhoz viszonyított — műszaki-technológiai lemaradás gyors bepótlásának lehetősége. Az évtized utolsó éveiben viszont a világgazdasági helyzet és a magyar gazdasági növekedés feltételeinek változása a mezőgazdaságban is minőségileg új alkalmazkodási folyamatot követelt, mégpedig mind sürgetőbben.

A mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripari feldolgozás fejlődése egymással szorosan összefügg, egymásra kölcsönösen visszahat. Ez a cikk elsősorban a mezőgazdaságról szól, az élelmiszeripart több vonatkozásban érinti, de fejlődésének átfogó elemzésére nem vállalkozik. Bevezetésként két gondolatot bocsátunk előre:

a) Hazánkban a mezőgazdaság és az élelmiszeripar részesedése a népgazdaság termeléséből, az exportból és a lakosság fogyasztásából a hetvenes évtizedben valamelyest csökkent, de továbbra is jóval magasabb, mint a hasonló gazdasági fejlettségű országok többségében. E két ágazat lényegében megőrizte a népgazdaságban elfoglalt helyét a gyors ipari fejlesztés időszakában is, a legutóbbi években pedig viszonylagos súlya — legalábbis átmenetileg — stabilizálódott.

¹ A cikk az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Főosztályán, a hosszú távú tervezés megalapozására készített számításokat használja fel.

b) Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint² a mezőgazdasági termelés 17 európai ország közül hazánkban nőtt a leggyorsabban: az 1966—1970 közötti évek átlaga és 1978 között évente 4,6 százalékkal. Ez a növekedés még akkor is nagyon figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy az egy hektár szántó-, kert- és ültetvényterületre jutó mezőgazdasági termelés értéke — dollárban kifejezett egységes termelői árakon számítva — a vizsgált országok sorrendjében a 12. helyet foglalja el. A nemzetközi összehasonlítás alátámasztja azt a véleményt, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztésében még korántsem értünk el arra a szintre, ahol a további mennyiségi és minőségi fejlesztés lehetősége vagy gazdaságossága kérdésessé válna.

A nemzetközi összehasonlítás rávilágít arra is, hogy hosszabb időszak folyamán — az 1960-as évek első feléhez képest — a növénytermesztésben a vizsgált országok sorrendjében az utolsó helyek egyikéről a középmezőnybe kerültünk, az állattenyésztésben viszont helyezésünk kissé romlott. A sorrendben előttünk álló országok³ adatainak számtani átlaga a növénytermesztésben mintegy 20, az állattenyésztésben mintegy 120 százalékkal nagyobb, mint hazánké.

A gazdaságpolitika érvényesülése

A gyakorlati gazdaságpolitikában a hetvenes évtizedben is a legnagyobb súllyal az a törekvés érvényesült, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar biztosítsa a mennyiségben növekvő és minőségileg változó hazai fogyasztói kereslet kielégítését minden olyan termékből, amely hazánkban megtermelhető, s emellett adjon minél több — elsősorban dollár elszámolású — exporttöbbletet. A mennyiségi szemlélet gyakran háttérbe szorította a gazdaságossági megfontolásokat, a népgazdasági tervezés nem tudta kellő pontossággal felmérni a fejlesztés külső és belső feltételeit, s a szabályozórendszer változásában sem érvényesültek eléggé következetesen a gazdaságfejlesztés népgazdasági követelményei. Összességében mégis a magyar mezőgazdaság fejlődésének eddigi legeredményesebb évtizedéről adhatunk számot.

1. Kialakult és gyors ütemben növekedett a mezőgazdasági vállalatok (állami gazdaságok és termelőszövetkezetek) nagyüzemi termelése. Az élenjáró műszaki megoldások és eljárások átvétele és gyors elterjesztése, a jelentős állami támogatás, a javuló jövedelmezőség, a hibáktól ugyan nem mentes, de az előző évtizedhez viszonyítva rugalmasabb állami irányítás jó lehetőséget adott az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek fejlődésére. A nagyüzemi mezőgazdasági termelés ebben az évtizedben — 1978—1980 átlagát az 1970—1972 közötti évek átlagához mérve — évente 3,4, a növénytermesztés 3,1, az állattenyésztés 4,1 százalékkal növekedett.

2. Hosszabb távon — az időszakonkénti visszahúzó irányzatok ellenére is — a mezőgazdasági termelés fejlesztésének olyan stratégiája érvényesült, amely alkalmazkodott az ország társadalmi, gazdasági és anyagi lehetősé-

² Az adatok forrása: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH, 1980. A vizsgálatba bevont országok: Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, az NDK, az NSZK, Olaszország, Románia, Spanyolország és a Szovjetunió.

³ Hollandia kiugróan magas adatai nélkül.

geihez. A mezőgazdasági termelés fejlesztésében sikerült tartósan összehangolni az élenjáró műszaki színvonal meghonosítását a helyi erőforrások sokoldalú kihasználásával. Míg az előbbi a fejlett technikán alapuló ipari eredetű termelőeszközöket növekvő mértékben felhasználó, munkaerőt felszabadító és nagy hozamokat adó nagyüzemi mezőgazdasági termelés fejlesztését jelentette, az utóbbi a meglevő, különböző műszaki színvonalú termelőkapacitások kihasználásának szorgalmazását, a mezőgazdasági kistermelés megtűrését, majd támogatását sugallta, és utat nyitott a nagygazdaságok tevékenységi körének gyors és hatékony bővüléséhez.

A fejlődés ezen alapvető irányvonalának érvényesülését időnként egyoldalú műszaki szemlélet, a nagyüzemek kampányszerű egyesítése, helytelen jelszavakra építő hangulatkeltés is keresztezte. Ezért felvethető, hogy e gazdaságpolitika még következetesebb érvényesítése bizonyos veszteségek elkerülésére és arra is lehetőséget adhatott volna, hogy az évtized végére hatékonyabban működő, a változó követelményekhez könnyebben alkalmazkodó mezőgazdaság alakuljon ki.

3. A helyes gazdaságpolitika, az anyagi és érdekeltségi megalapozás hatására kialakult és folyamatosan növekedett, megszilárdult a mezőgazdasági kistermelés. Eközben jellege is átalakult: önellátóból árutermelővé lett. Meghatározó jelentőségű volt e szempontból az anyagi érdekeltség biztosítása, a mezőgazdasági kistermeléssel szerzett jövedelem társadalmi elismerése, a keveréktakarmányok és más fontos termelőeszközök vásárlási lehetősége. A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságát a nagyüzemi gazdaság szerves részének tekintjük, a közös és a háztáji gazdaságok közötti termelési és értékesítési kapcsolatok bővülnek.

A kistermelők az évtized végén mezőgazdaságunk több igen jelentős ágazatában (a sertésenyésztésben, szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztésben) a termelés nagyobb felét: 50—60 százalékát adták. Egy-egy termékből, például primőr zöldségekből, bizonyos kisállatokból, részesedésük a 80, sőt a 90 százalékot is meghaladta. A kistermelés növekedési üteme az évtized folyamán (hároméves átlagokkal mérve) 2,0, a növénytermesztésben 0,4, az állattenyésztésben 3,1 százalékos.

A mezőgazdaság teret nyújt a lakosság legkülönbözőbb rétegei tartalék munkaerejének — és hozzátehetjük, pénzeszközeinek — nemzeti jövedelmet gyarapító hasznosítására. A mezőgazdasági kistermelés, továbbá a nagyüzemek időszakos és alkalmi munkái csaknem ugyanannyi munkát (évente mintegy 1,8 milliárd munkaórát) képviselnek, mint amennyi az aktív mezőgazdasági keresők teljesítménye.

4. A hetvenes évtized időszakára esik a mezőgazdasági nagyüzemek kiegészítő és melléktevékenységének kibontakozása. A helyi erőforrások hasznosítása mind a helyi, mind pedig a népgazdasági érdek szempontjából előnyösnek bizonyult, valós társadalmi szükségleteket elégített ki. A tevékenységi kör bővítésére a mezőgazdaság több területen azért is rákényszerült, mert ipari háttér hiányában saját keretei között kellett létrehoznia a növénytermesztés és az állattenyésztés fejlesztéséhez szükséges termelőeszköz-gyártó, szolgáltató kapacitásokat. A mezőgazdasági termelési folyamat meghosszabbításaként kialakultak bizonyos feldolgozó tevékenységek, amelyek az évtized végén az élelmiszeripari termelésnek mintegy 14 százalékát adják. Emellett a mezőgazdasági nagyüzemek több más területen pótolták az állami iparban hiányzó kis- és közepes méretű termelőkapacitásokat,

nagyobb befektetések nélkül oldottak meg termelési feladatokat, járultak hozzá a kereslet és a kínálat egyensúlyának javításához.

Az e tevékenységgel szerzett jövedelem nemcsak a falun élő lakosság foglalkoztatására adott lehetőséget, hanem a mezőgazdasági nagyüzemek fejlesztési forrásainak bővítéséhez is hozzájárult. A kiegészítő tevékenység az évtized folyamán (változatlan áron számítva) több mint a kétszeresére, évente átlagosan mintegy 8,5 százalékkal nőtt, és 1980-ban (előzetes adatok szerint, folyó áron) a mezőgazdasági nagyüzemek bruttó termelésének mintegy egyötödét adta.

5. A mezőgazdaság állami irányításának módszerei az előző évtizedhez képest átalakultak. A gazdálkodó szervezetek (termelőszövetkezetek és állami gazdaságok) önállósága fokozódott, bár az állami és a társadalmi szervek közvetlen beavatkozása nem szűnt meg teljesen.

A mezőgazdasági nagyüzemek önálló gazdasági elszámolásának feltételeit a hatvanas évtized második felében (1966-ban és 1968-ban) hozott nagyszabású pénzügyi intézkedések teremtették meg. A hetvenes évtized elején a termelői ár és a viszonylag széles körű állami támogatás együttesen alapozta meg a gazdaságok érdekelttségét a termelés fejlesztésében.

A hetvenes évtized folyamán a mezőgazdasági termelőiár-színvonal mintegy 35—40 százalékkal, megközelítően olyan ütemben emelkedett, mint az agrártermékek forintban kifejezett, nem rubel elszámolású exportjának árszínvonala. A főbb termények és termékek hazai áralakulása azonban jobban igazodott a termelési költségek, mint a világpiaci árak változásához.

A mezőgazdaság állami támogatásának fő formái fennmaradtak, a konkrét feltételek azonban viszonylag gyakran változtak. A költségvetési kiadások növekedtek, de a beruházási költségekben a támogatás részaránya kisebb lett. Az évtized második felében az állami támogatás összegének növekedését fékező, illetve annak csökkentését előmozdító törekvések érvényesültek.

A szabályozórendszer teret engedett a vállalati jövedelmek differenciálódásának. Elsősorban a jó közgazdasági és természeti adottságú gazdaságok növekedése gyorsult. A kedvezőtlen természeti adottságú vállalatokat a szabályozórendszer az adott terület lehetőségeihez jobban alkalmazkodó, gazdaságos termelési szerkezet kialakítására és tevékenységi körük bővítésére igyekezett ösztönözni. Egyes gazdaságok a kedvezőtlen természeti feltételek ellenére jövedelmező gazdálkodást alakítottak ki, de összességében az e célra szolgáló növekvő állami támogatás inkább szociális, mint gazdasági szempontból tekinthető sikeresnek.

A szabályozórendszer többé-kevésbé alkalmazkodott a mezőgazdaság sajátosságaihoz. A mezőgazdasági termelés fejlesztésében nagy húzóerőt fejtett ki a jövedelemhez fűződő érdekelttség, minthogy a dolgozók munkadíj-színvonalának és a vállalatok fejlesztésének lehetőségét elsősorban a gazdálkodás eredményessége határozta meg.

A személyi jövedelmek szóródása — társadalmi szempontból indokoltan, de a hatékonysági tartalékok kiaknázásában való érdekeltséget gyengítve — mérséklődött. A szabályozórendszer esetenként hátráltatta több élő munka hatékony felhasználását a mezőgazdasági termelésben.

6. Az évtized első felében az egyesülések és az összevonások útján jelentősen csökkent a nagyüzemi gazdaságok száma, növekedett átlagos méretük. Az évtized folyamán mezőgazdasági kombinátok jöttek létre,

kísérletképpen agrár-ipari egyesülések alakultak. A vállalati önállóság megtartásával létesíthető társulások különféle formái honosodtak meg. A mezőgazdasági termelők és az élelmiszeripari vállalatok közötti kapcsolatok azonban alig váltak szorosabbá. E kapcsolatok bővítésére az élelmiszeripari vállalatok nagy része nem rendelkezett megfelelő önállósággal és anyagi eszközökkel, a mezőgazdasági nagyüzemek számára pedig a viszonyaink között alacsony jövedelmezőségű élelmiszeripari befektetés nem volt eléggé vonzó. Az együttműködést a szabályozórendszer merevsége is akadályozta.

A mezőgazdasági termelés fejlesztésére kialakultak és gyorsan elterjedtek a termelési rendszerek, amelyek az évtized végén a nagyüzemi szántóföldi termelésnek mintegy felét, az ültetvénykultúráknak mintegy 40 százalékat, az egyes állattenyésztési ágazatoknak pedig 30—70 százalékat ölelték fel.

A termelés méreteinek növekedése, a termelészövetkezeti tagok foglalkoztatási „nyomásának” lazulása a termelésfejlesztésben a műszaki szemléletmód egyoldalú erősödésére vezetett. Egyes esetekben hiányzott a műszaki fejlődés gazdasági-társadalmi hatásainak számbavétele. Ezért növekedett a népgazdaság lehetőségeit meghaladó technikai éhség. Háttérbe szorult egyes erőforrások (például a nagyüzemi művelésre kevésbé alkalmas területek, az immobil helyi munkaerő, a növénytermesztési melléktermékek stb.) és a kevésbé élenjáró, hagyományos módszerek hasznosítása. Vonzóbb cél volt a termelés méreteinek, hozamainak növelése, mint az erőforrások hatékonyabb kihasználása.

7. Feldolgozott élelmiszereink világpiaci versenyképességének fokozásában nem léptünk megfelelően előre: a termékek minősége, választéka, csomagolása csak szerény mértékben javult. Az élelmiszeripari feldolgozó kapacitás egyes ágazatokban jelentősen bővült, a jobb minőségű végtermékek gazdaságosabb előállításának és külpiaci értékesítésének feltételei azonban csak szűk körben bontakoztak ki.

A piaci lehetőségek és kihasználásuk

A hetvenes évtizedben a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlődését kedvező belföldi és külpiaci értékesítési lehetőségek segítették, bár egyes években voltak átmeneti nehézségek. A belföldi élelmiszer-kereslet 1978-ig, az export szorgalmazása pedig az egész időszakban élénk volt.

a) Az évtized első felében átlagosan évente 3,3 százalékkal nőtt a hazai fogyasztóknak kibocsátott árumennyiség. Később a reáljövedelmek növekedésének lassulása, az élelmiszerek fogyasztói árának emelkedése, de nem utolsósorban a kielégítettségi szint javulása miatt a növekedési ütem évről évre csökkent: 1980-ban — előzetes adatok szerint — a növekedés megtorpant. Az élelmiszer-szükségletek és az élvezeti cikkek iránti igények kielégítése azonban változatlanul az életszínvonal, a társadalmi közérzet és elégedettség egyik legfontosabb tényezője. Nemcsak azért, mert a lakosság fogyasztási szerkezetében az élelmiszerek részaránya — a folyamatos csökkenés ellenére — még 1979-ben is 29 százalékos (az élvezeti cikkeké 16 százalékos), hanem azért is, mert mindennapi szükségletekről lévén szó, a sokrétű igények kielégítése az ország gazdasági helyzetének egyik legközvetlenebbül érzékelhető fokmérője.

A tízéves időszak során az élettani szempontból értékesebb élelmiszerek fogyasztása mennyiségben is igen tekintélyesen növekedett: tejből, tejtermékből és tojásból több mint 40 százalékkal, húsfélékből 26 százalékkal. A zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásának növekedése nem volt számottevő: 10 év alatt mindössze 8 százalékos volt, minőségi összetétele azonban jelentősen javult. A magasabb feldolgozottsági fokú élelmiszerek (hűsítőanyagok, zöldség- és gyümölcskonzervek, mélyhűtött áruk) részaránya 1977—1978-ig jelentősen növekedett. Bővült a választék, az évtized második felében mintegy 200 új élelmiszeripari termék gyártását kezdték meg.

A hazai lakosság ellátására a mezőgazdaság és az élelmiszeripar társadalmi végterméke növekményének egyre kisebb hányadát: 1970 és 1975 között 50, 1975 és 1980 között 43 százalékat fordítottuk. A hazai ellátás fenntartása, javítása végett a termelés színvonalát fenn kell tartani azokban az ágazatokban is, amelyek exportcélú fejlesztése nem jön számításba. Az elmúlt évtized tapasztalatai is megmutatták: ha egy ágazat műszaki fejlődése az általános fejlődéstől elmaradt, a hátrányt csak nagy áldozatok — rendszerint a termelői és a fogyasztói árak emelése — révén hozhattuk be. Példaként említhetjük a zöldségtermesztés és a cukortermelés visszaesését az évtized első felében, a burgonyatermesztését az évtized közepén, továbbá a rizstermesztés nehézségeit az évtized második felében.

A lakosság élelmiszer-ellátása nemcsak a mezőgazdasági termelésen és az élelmiszeripari feldolgozáson múlik, hanem a készletezés, a kereskedelmi értékesítés feltételein is. A hetvenes évtizedben elért jelentős fejlődés ellenére még sok tennivalónk van a vertikális láncolat jobb összehangolásában, ésszerű és gazdaságos együttműködési formáinak fejlesztésében. Különösen sok panaszra ad okot a zöldség- és gyümölcsfélék forgalmazása és egyes területeken az élelmiszer-feldolgozás túlzott centralizáltsága.

b) Az évtized folyamán ellentmondásosan változtak az agrártermékek külpiaci értékesítésének feltételei.

Az évtized elején nemzetközi szervezetek a világ népesedésének és gazdasági fejlődésének irányzatai alapján az élelmiszer-szükséglet gyors növekedését jelezték előre. Az 1973—1974. évi világpiaci árrobbanást követően a gabona és más alapvető fontosságú agrártermékek áralakulása tartott leginkább lépést az energiahordozók áremelkedésével.

A világgazdasági helyzet változása a gazdaságilag fejlett és a gazdaságilag közepesen fejlett országokat protekcionista agrárpolitikájuk erősítésére indította. Nőtt az önellátás foka és a kívülálló országokkal szembeni diszkrimináció az Európai Közösség országaiban. A mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek kivitele egyes iparilag fejlett országokban is (például az Egyesült Államokban, Franciaországban) jelentős szerepet kapott a külkereskedelmi egyensúly javításában. A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek világpiacán — ha világpiacról egyáltalán beszélhetünk még, hiszen az a különféle kétoldalú és sokoldalú egyezmények megkötésével regionális piacokra bomlott fel — az állami kereskedelmi politikák versenye folyik. Növekedett a piacok bizonytalansága, a konjunkturális ingadozások mértéke.

Élelmiszereink hatalmas potenciális piaca a Szovjetunió. Az értékesítést hosszú távú egyezmények alapozzák meg: az 1990-ig szóló kertészeti egyezmény és az 1976-ban tíz évre kötött hús—gabona-egyezmény. Az utóbbi alapján gabonát és húst szállítunk energiahordozók és fontos ipari nyers-

anyagok ellenében. Hazánk a KGST-országok mezőgazdasági, erdészeti nyersanyag-, élőállat- és élelmiszer-importjának 1977-ben mintegy 10 százalékat adta. Nagyobb arányban vehetne részt a KGST-országok élelmiszer-szükségletének kielégítésében, ha ennek kölcsönösen előnyös feltételei bontakoznának ki.

A magyar agrártermékek kivitele az évtized során — összehasonlításon — évente 6—7 százalékkal növekedett. Részesedése az ország összes kiviteléből alig csökkent: 1970-ben 22,8, 1979-ben 21,9 százalékos; a dollár elszámolású exportban 29,4, a rubel elszámolású exportban 14,0 százalékos. Az évtized folyamán változott az agrártermékek kivitelének szerkezete. A feldolgozott termékek részaránya az 1970. évi 56-ról 1979-ig 62 százalékosra nőtt. A legfontosabb termékcsoportok közötti arányok is módosultak: az állati eredetű termékek aránya 34-ről 51, a gabonáé, illetve a gabonából készített termékeké 11-ről 9, a friss és feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélék részesedése pedig 27-ről 21 százalékosra változott.

Agrártermékeink termelési költsége — a Külkereskedelmi Minisztérium felmérése szerint — a nyugat-európai országokhoz képest versenyképes. Az agrárprotekcionista pénzügyi szabályozások miatt azonban mezőgazdasági termékeink és élelmiszereink külpiaici értékesítése állami támogatást kíván.

A termelőerők fejlődése

A hetvenes évtized folyamán lényegesen változott a termelők érdekeltisége a termelési tényezők kihasználásában. Ezek a változások nem, vagy legalábbis nem mindig voltak összhangban a hosszabb távú társadalmi, népgazdasági érdekekkel.

a) Folytatódott a mezőgazdasági művelésbe vont, és különösen a szántóterület több évtizede tartó, viszonylag gyors csökkenése. A szántó-, ültetvény- és kertterület az ötvenes évtizedben kereken 200, a hatvanas évtizedben 110, a hetvenes évtizedben 260 ezer hektárral lett kevesebb. Három évtized alatt a mezőgazdaságilag művelt terület (a gyepet is beleértve) több mint 10 százalékkal csökkent, 440 ezer hektár az erdősitett, mintegy 300 ezer hektár a művelésből kivont terület javára.

A mezőgazdasági művelésbe vont terület csökkenését a földtörvény és a földvédelmi intézkedések eddig nem voltak képesek megátolni. A folyamat ellentétes népgazdaságunk érdekeivel, és nem vág egybe a nemzetközi irányzattal sem. 1970 és 1977 között a mezőgazdaságilag művelt terület több európai országban (az NDK-ban, Belgiumban, a Szovjetunióban, Romániában) növekedett, vagy csökkenése nem érte el az 1 százalékot (Hollandia, Dánia, NSZK, Franciaország). Nálunk viszont ugyanezen időszakban a veszteség több mint 3 százalékos. E kedvezőtlen irányzat megállítására hathatósabb ösztönzést és beavatkozást követel.

A mezőgazdasági nagyüzemek differenciálódásában a természeti adottságokkal szemben megnövekedett a széleskörűen értelmezett közgazdasági adottságok szerepe (mindenekelőtt a tevékenységi kör bővítésének lehetősége). Az ebből fakadó jövedelemkülönbségek visszahatnak a természeti adottságok kihasználására is. A jó minőségű mezőgazdasági területek munkaerő-lekötése az átlagosnál jobban csökkent, termelési szerkezetük

egyszerűsödött. A föld lekötésével kapcsolatos költség csekély: a földadó a termelősövetkezetek által fizetett adónak 1960-ban még 66, 1970-ben 29, 1979-ben — a kiegészítő tevékenységgel kapcsolatos termelési adót figyelmen kívül hagyva — 16 százaléka.

A talaj tápanyag-utánpótlását az évtized első felében a műtrágya-felhasználás gyors növekedése biztosította. Egy hektár mezőgazdasági területre 1970-ben 122 kg, 1975-ben 224 kg műtrágya-hatóanyag jutott. 1975 óta a növekedés megállt: 1980-ban sem haladta meg az öt évvel korábbi szintet. Eközben a világ, az európai országok, sőt a gazdaságilag fejlett nyugat-európai országok műtrágya-felhasználása tovább növekedett. Az utóbbiak — a FAO adatai szerint — az 1978—79. gazdasági évben 19 százalékkal voltak nagyobbak, mint 1975—76-ban.

Hazánkban az áralakulás a takarékosabb, hatékonyabb felhasználásra ösztönzött: 10 év alatt a műtrágya eladási ára mintegy 40 százalékkal, míg például a búza termelői ára csak 8 százalékkal nőtt. Kedvező, hogy az évtized végén egységnyi növényi termék megtermeléséhez 6—8 százalékkal kevesebb műtrágyát használtunk fel, mint korábban. Jogos aggály, hogy a talajszerkezet leromlása és az esetenként szűk látókörű takarékoság miatt stagnáló talajerő-utánpótlás a terméseredmények további növelését veszélyezteti.

b) A mezőgazdasági keresők számának csökkenése az évtized második felében lelassult, 1978-ban megállt, majd némi növekedés indult meg. Míg az ötvenes évtizedben 310, a hatvanasban 590, a hetvenes évtizedben 120 ezer fővel csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma.

A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozóknak mintegy háromnegyede folytat mezőgazdasági termelést, egynegyede kiegészítő tevékenységet. Ennek figyelembevételével is viszonylag magas a mezőgazdasági keresők aránya. A mezőgazdasági tevékenységben felhasznált élő munka termelékenysége elmarad az európai országok többségétől. Egy mezőgazdasági dolgozóra 6—7 hektár szántó- és ültetvényterület megművelése, illetve 13—15 fő élelmezése jut.

A hetvenes évtized során a mezőgazdasági keresők életkor és szakmai képzettség szerinti összetétele nagymértékben változott. Mind a szellemi dolgozók arányának és képzettségének növekedése, mind pedig a fizikai dolgozók összetételének változása a mezőgazdasági termelés továbbfejlesztése szempontjából értékes munkaerőbázist alakított ki. A dolgozók korösszetétele javult, a munkaerő-állomány megfiatalodott, a nődolgozók részaránya fokozatosan csökkent.

A tevékenységi kör bővülése is hozzájárult ahhoz, hogy az egy aktív keresőre jutó bruttó termelés tíz év alatt összehasonlító áron két és félszeresére növekedett. Ugyanilyen mértékben nőtt az egy főre jutó nemzeti jövedelem is, természetesen folyó áron mérve.

A növénytermesztésben és az állattenyésztésben dolgozók számát — a mezőgazdasági termelés hatékonyságának és versenyképességének javítása végett — elsősorban a kedvezőtlen adottságú területeken kívánatos csökkenteni. Ugyanakkor a keresetszabályozás olyan továbbfejlesztése indokolt, hogy növekedjék a nagyobb teljesítményekhez, a több élő munka hatékony felhasználásához fűződő érdekelttség.

c) Egyre szorosabb a kölcsönhatás az élelmiszer-termelés fejlesztése és az iparfejlesztés között. Az ipari eredetű ráfordítások aránya a mező-

gazdasági termelés költségeiben folyó áron az 1970. évi 25-ről 1978-ig 34 százalékosra nőtt. A hazai ipari háttér fejlődése elmaradt a mezőgazdasági termelés szükségleteitől: növekedett az importhányad a mezőgazdasági termelés anyagi ráfordításaiban.

Gyorsan fejlődött a hazai műtrágya- és növényvédőszer-gyártás. 1980-ban a hazai ipar teljes egészében ki tudta elégíteni a mezőgazdaság műtrágyakeresletét nitrogénből, mintegy fele részben foszforból. A növényvédőszer-gyártás többszörösére növekedett, de a hazai termelés szakosodása és a szocialista országokból való beszerzés lehetőségének korlátozottsága miatt a tőkés import hányada így is 25—30 százalékos.

A mezőgazdaság gépellátásában a hazai termelés részaránya az évtized első felében mintegy 40, második felében mintegy 43 százalékos volt. A magas műszaki színvonalú, nagy teljesítményű gépeket tőkés importból kellett beszerezni.

A koncentrált fehérjetakarmány-ellátásban az import részaránya — a hazai termelés növekedése ellenére — alig csökkent: 1970-ben 83, 1979-ben 82 százalékos volt.

A mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripari feldolgozás importigényességét elsősorban a hazai termelőeszköz-gyártás fejlesztésével és a hatékonyság javításával lehet mérsékelni. A versenyképes élelmiszerek termelésének ipari háttére jelenleg sem belföldön, sem a KGST-országokban folytatott együttműködés keretében nincs megnyugtatóan biztosítva.

d) A hetvenes évtizedben a mezőgazdaság és az élelmiszeripar a népgazdasági beruházások 19—20 százalékát valósította meg. A beruházások eredményeként a bruttó állóeszköz-állomány az évtized folyamán mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban megkétszereződött. Az évtized első felében a mezőgazdaság és az élelmiszeripar között 80 : 20 arányban, az évtized második felében 70 : 30 arányban oszlott meg a beruházási lehetőség.

A mezőgazdasági beruházások színvonala az évtized elején hozott korlátozó intézkedések hatására 1972-ben, 1973-ban mélypontra került, azóta gyorsan növekedett, az éves népgazdasági tervekben számításba vett beruházás minden évben jelentős mértékben túlteljesült. Ennek ellenére fontos beruházási célok, termelőkapacitások nem valósultak meg, illetve nem jöttek létre. Egyre nagyobb összegeket kellett a hiányzó infrastruktúra (raktárak, utak stb.) kiépítésére költeni. A korábbi évekhez képest jelentősen megnövekedett a gépberuházások aránya. A nagyüzemi állatférőhelyek építése a népgazdasági tervben előirányzottól elmaradt.

A termelés, feldolgozás és forgalmazás összehangolására az V. ötéves terv az élelmiszeripari feldolgozó kapacitások korábbinál lényegesen gyorsabb növelését irányozta elő. További fejlesztési forrást teremtettek az exportbővítő hitelfelvételi lehetőségek. Több, kifejezetten nagy értékű beruházásra került sor (Kabai Cukorgyár, Szekszárdi és Kaposvári Húskombinát stb.). Azokban az ágazatokban viszont, amelyek nem voltak kiemelt fejlesztésre kijelölve, felhalmozódtak a rekonstrukciós szükségletek.

A mezőgazdasági termelés állóeszköz-igényessége összehasonlító áron számolva növekedett, folyó áron viszont csökkent. Megjegyezzük, hogy az állóeszköz-állomány értékét sem összehasonlító áron, sem folyó áron nem tudjuk megnyugtató pontossággal mérni.

e) A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a tömeges álló-

eszközcseré, a mezőgazdasági munkaerő elvándorlása a mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának nagymértékű emelésére adott lehetőséget. Az új termelési eljárások bevezetésének, a gépesítés és a kemizálás gyors fejlesztésének tapasztalatai bebizonyították, hogy mezőgazdaságunk versenyképességének ez egyik erőssége.

Nagyüzemi mezőgazdaságunkban a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején olyan technológiai eljárások honosodtak meg és terjedtek el, amelyek az akkori energia- és termelőeszköz-árak mellett sem jártak a termelési költségek csökkenésével, de nagy szerepük volt a mezőgazdasági termelés színvonalának emelésében, a termelés mennyiségének növelésében, a munkatermelékenység fokozásában.

Az 1973. évi energiaár-robbanás és az azóta folyamatosan érvényesülő áremelkedés az egyes termelési eljárások ráfordítási igényét, és ezzel a termelés gazdaságosságát tovább rontotta. A gazdaságpolitika egy ideig mentesítette a mezőgazdasági termelőket a világpiaci energia- és nyersanyagár-emelkedés hatásától. Ezért több év késéssel indult meg a kevésbé energiaigényes termelési eljárások keresése, illetve azok elterjedése.

A korszerűség fogalmát át kell értékelnünk. Napjainkban csak azt a termelési eljárást lehet korszerűnek nevezni, amelyik biztosítja az energia- és iparianyag-ráfordítások hatékony megtérülését, lehetőséget ad a melléktermékek célszerű felhasználására is.

Mezőgazdaságunk műszaki színvonala meglehetősen heterogén. Bizonyos ágazatokban — legalábbis a gazdaságok egy részében — a világon megtalálható legfejlettebb szinthez áll közel. E szint megtartását az elhasználandó termelőeszközök pótlásának nehézségei veszélyeztetik. Más ágazatokban viszont még nem alakult ki megfelelő nagyüzemi termelési technológia, amely ésszerűen összehangolná az élő- és a holtmunka-felhasználást.

A közeli években a meglévő termelőkapacitások jobb kihasználása, a takarékosabb gazdálkodás a fejlődés fő forrása. Termelésben kell tartani a kevésbé költséges felújítással, átalakítással tovább hasznosítható épületeket, berendezéseket. Mégsem adhatjuk fel azt a célt, hogy mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk műszaki fejlődése tartson lépést a versenytársainknál elért tudományos-technikai haladással, hogy ne növekedjék e tekintetben elmaradottságunk.

A kívánatosnál és a lehetségesnél sokkalta lassúbb a műszaki haladás a kistermelésben. Az új módszerek alkalmazására irányuló készség nem hiányzik, inkább az új technika beszerzési lehetősége korlátozott. A kistermelés korszerűsítése viszonylag kevesebb központi fejlesztési forrást köt le, gyorsan megtérül.

A termelés alakulása

A hetvenes évtizedre jellemző a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripari feldolgozás gyors növekedése. Az évtized első felében az élelmiszeripari kapacitások bővülése elmaradt a mezőgazdasági termelés növekedésétől. Az évtized második felében nagyméretű élelmiszeripari termelőkapacitások létesültek, az élelmiszeripari feldolgozás növekedési üteme azonban — a hazai fogyasztói kereslet és az exportgazdaságossági követelmények változása miatt — lelassult.

Az évtized folyamán a mezőgazdasági termelés — öt éves átlagokkal számolva — évente 3,1 százalékkal, az élelmiszeripari feldolgozás 10 év alatt évente 4,1 százalékkal nőtt. Az ütemkülönbség kisebb volt, mint amit középtávú és távlati terveinkben előirányoztunk. Ezekből az összevont mutatószámokból azonban nem vonhatunk le általánosítható következtetést arra nézve, hogy a nyersanyagtermelés és a -feldolgozás közötti összhang javult-e, vagy sem.

A mezőgazdasági szervezetek termelésének növekménye csaknem fele részben a tevékenységi kör bővítésének eredménye:

A termelés növekménye 1970—1972 átlaga és 1980 között
(1976. évi áron, mrd Ft)

Megnevezés	Nagyüzem	Kisüzem	Együtt
Növénytermesztés	23,7	0,8*	24,5
Állattenyésztés	14,9	8,1	23,0
Egyéb tevékenység	38,7	—	38,7
Összesen	77,3	8,9	86,2

* Megjegyzés: A kisüzemekben a kertészeti ágazatok termelése 2,5 mrd Ft-tal nőtt, más szántóföldi növényeké 1,7 mrd Ft-tal csökkent.

Forrás: az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági Főosztályának számítása.

Ugyanebben az időszakban az élelmiszeripari termelés — ugyancsak 1976. évi összehasonlító áron —, a mezőgazdasági nagyüzemek feldolgozó tevékenységét is ideszámítva, mintegy 60 milliárd forint.

A mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripari feldolgozás összhangját csak az egyes alágazatok, termelési blokkok vizsgálatával lehet megítélni. A következőkben csupán néhány kérdést emelünk ki.

a) Mind a hazai termelőkapacitás kihasználása, mind pedig a mezőgazdaság exportképességének fokozása szempontjából meghatározó jelentőségű volt a gabonafélék termelésének fejlesztése. A vetésterület az évtized első felében növekedett, az utóbbi években azonban csökkenő irányzat érvényesül. 17 európai ország sorrendjében a búza termésátlaga alapján 1966—1970 és 1978 között a 11. helyről a 9.-re kerültünk, a kukorica termésátlaga alapján megtartottuk 7. helyünket. A termesztett fajták biológiai termőképességét az évtized végén búzából jobban (1971-ben 64, 1979-ben 75 százalékkal), kukoricából nagyjából azonosan (1971-ben 58, 1978-ban 60 százalékkal) használtuk ki, mint az évtized elején.

Az évtized második felében lassult a gabonatermesztés növekedése. Nőtt elmaradottságunk a termés veszteségmentes felhasználásában és a nagyüzemi állattenyésztés takarmányhasznosításában. Az állattenyésztés abraktakarmány-igénye jobban nőtt, mint termelése. 1970-ben egységnyi — húsgyenyértékre átszámított — állattenyésztési termék termelésére 3,60, 1979-ben 3,80 kg abraktakarmányt használtunk fel. Ennek magyarázata a termékösszetétel változása mellett a szarvasmarhatartás abrakigényességének növekedése. Az évtized utolsó három évének átlagában 4,5 millió tonnával volt nagyobb a gabonatermés, mint 10 évvel korábban, ebből

3,8 millió tonnát takarmányozásra fordítottunk. A gabonaexport-előírányzatok nem teljesültek. Pedig a gabonafélék mind az eladhatóság, mind a gazdaságosság szempontjából a népgazdaság legjobb exportcikkei közé tartoztak.

Jóval több gabonátároló épült, elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemekben, mint az előző évtizedben. A tárolókapacitás azonban az évtized végén is csak a termés 75—78 százalékának tárolására elegendő.

b) A világpiacon értékesítési lehetőségek kihasználására az évtized folyamán két és félszeresére nőtt az olajos növények, háromszorosára a napraforgó vetésterülete. Ez lehetőséget adott a növényolaj-gyártás és -kivitel megháromszorosására. A növényi olaj kedvezően értékesíthető a tőkés piacokon. Hektáronkénti dollárhozama azonban kisebb, az egységnyi dollárbevételre jutó ráfordítása nagyobb, mint a gabonaféléké. Mellékterméke viszont értékes takarmány.

Az olajos növények termelésének növekedése megelőzte a feldolgozó kapacitás bővítését, 1979-ben 140 ezer tonna, 1980-ban ennél kevesebb olajos magot feldolgozatlanul exportáltunk. A Martfűi Növényolajgyár üzembe állítása a jövőben biztosítja a feldolgozást.

c) A zöldségtermés mind a hatvanas, mind a hetvenes évtizedben mintegy 22 százalékkal nőtt. Az exportcélú termelés részaránya csaknem 50 százalékos. A termékek nagy részének termelési színvonala és ezzel együtt termelési költsége nemzetközileg nem eléggé versenyképes. Ezért az évtized utolsó éveiben a termelés mennyiségi növelése helyett a nemzetközi kötelezettségek teljesítése mellett főként az összetétel és a gazdaságosság javítása került előtérbe.

A zöldség- és gyümölcskonzervek termelése a hatvanas évtizedben megháromszorozódott, a hetvenes évtizedben mintegy 50 százalékos növekedés mellett a tömegtermelés stabilizálódott. Az 1980. évi termelés — 1970. évihez viszonyított — többletéből 14 százalék került a hazai fogyasztók asztalára, 58 százaléka rubel elszámolású, 28 százaléka dollár elszámolású exportra. Az export gazdaságossága — a tekintélyes külpiacon áremelkedés ellenére — romlott, mivel a termelés anyagköltségének növekedése (aminek a legutóbbi években csak egyharmada a mezőgazdasági nyersanyag drágulása) az áremelkedést meghaladta. E tekintetben a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés összehangolásában, szerkezetének javításában sok a tennivaló.

d) A hetvenes évtizedben az állattenyésztés termékei közül a leggyorsabban a vágósertés- és a vágóbaromfi-termelés növekedett, az előbbi csaknem 70, az utóbbi több mint 60 százalékkal. A sertés- és baromfihústöbblet mintegy felét a hazai lakosság fogyasztja el, másik felét különböző feldolgozottsági fokon exportáljuk. A vágóbaromfi fogyasztói árának növekedése elmaradt a sertés- és a marhahús árának növekedésétől, s a fogyasztói árkiegészítés mértéke is csökkent. Az évtized második felében a hazai húsfogyasztás növekedését csaknem teljes egészében a baromfihús biztosította.

E két ágazat növekedése adott lehetőséget arra, hogy az élő állatok, a hús és a húskészítmények csontos húspanként számított nettó exportja 10 év alatt megkétszereződjék. Értékben a növekedés nagyobb, hiszen ebben az időszakban kiemelten fejlesztették a húsipart, jelentősen javult az állatvágás és a feldolgozás technológiája, nagymértékben bővült a magasabb feldolgozottsági fokot képviselő szalámi-, sonka- és szárzárú-gyártó kapacitás.

A vágósertés-többség kétharmadát, 270 ezer tonnát a kistermelők termelték, az anyagi ösztönzés és a kereskedelmi takarmányforgalmazás jóvoltából. A nagyüzemekben a hetvenes évtized első felében létesített szakosított telepek sok kezdeti nehézséggel küzdöttek. A legutóbbi években kevés új nagyüzemi férőhelyet építettek, de a meglévő férőhelyek rekonstrukciójával és jobb kihasználásával mégis számottevően nőtt a termelőkapacitás.

Nemzetközi összehasonlításban a sertésenyésztés fajlagos teljesítményét jelentősen javítottuk: 17 európai ország sorrendjében az egy sertésre jutó hústermelés alapján az 1970-ben elfoglalt 10. helyről az 5. helyre kerültünk.

Az állattenyésztési ágazatok közül — ha a népgazdasági érdek így kívánja — a baromfitenyésztésben és -feldolgozásban lehet a leggyorsabban növelni a termelést. Az árviszonyok azonban a hatékonyság javítására kényszerítenek. A hatékonyabb termelésnek viszont a hetvenes évtized során a korszerűségükből sokat veszített kapacitások rekonstrukciója is feltétele.

Érdeemes még megemlíteni, hogy az évtized elején alakult ki és gyorsan elterjedt az exportcélú vágónyúl-termelés. Az évtized végén az agrártermékek dollárbevételének 10 százalékát a baromfi, 5 százalékát a vágónyúl adta.

e) A szarvasmarha-tenyésztésben az évtized elején kezdődött el a hasznosítási irányok szétválasztása. Ez gyors eredményt hozott a tejtermelésben, míg a hústermelésben az eredmény a várakozástól jóval elmaradt.

A tehenenkénti tejhozam 10 év alatt 2250 literről 3550 literre nőtt. Így 17 európai ország sorrendjében a 13. helyről a 7. helyre jutottunk. Javult a tejtermelés jövedelmezősége, a fogyasztóknak eladott tej ártámogatása csökkent, a tejtermékeké növekedett.

A vágómarha-termelés fellendítésére hozott kormányzati intézkedések nem vezettek megfelelő eredményre. A nem fejt tehenek száma 1975-ig 56 ezerre, 1980-ig 75 ezerre növekedett. Pedig rét- és legelőgazdálkodásunk javítása és a melléktermékek nagyobb arányú felhasználása gyorsabb és gazdaságosabb fejlesztést is megalapozhatna. E tartási mód üzemi jövedelmezősége azonban nem kielégítő. Az évtized egészét tekintve a vágómarha-termelés, -fogyasztás és -export stagnálása jellemző. A vágómarha-termelés mennyiségben az évtized végén lényegében azonos a 10 évvel korábbival, minőségi összetétele azonban valamelyest kedvezőtlenebb.

Ez a vázlatos áttekintés korántsem adhat eléggé elmélyült, alapos elemzést a hetvenes évtized minden fejlődési irányzatáról, s főleg az évtized végére kialakult helyzetről. Pedig a jövőbeli fejlesztés irányainak kitűzéséhez nemcsak arra kell pontosabb választ keresnünk, melyek voltak a legfontosabb irányzatok, hanem főként arra, hogy milyen összefüggések alapján bontakozott ki a fejlődés, vagy éppenséggel milyen okok hátráltatták az előrehaladást. Ezek behatóbb tanulmányozása a tudományos kutatás és a gyakorlati agrárközgazdasági munka további feladata.

A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások jellemzői

A jelenkori nemzetközi kölcsöntőke-forgalomnak sajátos ismérvei vannak. Az elmúlt időszakban a kölcsöntőkék nemzetközi áramlása nemcsak mennyiségileg fokozódott. Volumenének ugrásszerű emelkedésével párhuzamosan a kölcsöntőke-forgalom minőségileg is alapvetően megváltozott. Miben áll a jelenlegi kölcsöntőke-forgalom minőségi újszerűsége? Mindenekelőtt: átalakult a nemzetközi tőkepiacok szerkezete, új típusú nemzetközi tőkepiacok alakultak ki, ahol a tőkék rövid és hosszú lejáratú átcsoportosítása a korábbiaktól merőben különböző formában bonyolódik le. További minőségi változást eredményezett a bankok szervezeti, működési formájának alapvető módosulása, s ami még fontosabb: lényegesen megváltozott a nemzetközi tevékenységet folytató bankok világgazdasági szerepe. S végül: fontos új minőségi ismérv a piacok *de facto* szabadsága, valamint az intézményes ellenőrzés elvi igénye közötti ellentmondás is.

A nemzetközi tőkepiacok fejlődése — a „xeno”-piacok kialakulása

A tőke nemzetközivé válása kezdettől fogva lényegesen hatott a pénz- és a tőkepiacok működésére. A pénzügyrendszer a nemzeti pénzforgalom egységes elvek szerinti állami szabályozását jelenti. Az állami szabályozás formáját, eszközeit és hatékonyságát alapvetően a piacon forgalmazott eszközök milyensége, a pénz és a tőke nemzeti vagy nemzetközi jellege határozza meg.

A hitelügyletek köre, volumene hűen tükrözi a gazdasági tevékenység fejlettségét és élénkségét. Szervezett nemzeti hitelpiac ott és akkor jött létre, amikor az áruterelés további fejlődése már elengedhetetlenné tette, hogy a gazdaságban átmenetileg vagy helyileg jelentkező tőkefelesleg lecsapolása, illetve a hiány kielégítése e feladatra szakosodott intézmények részvételével valósuljon meg.

A nemzetgazdaságok közötti árukapcsolatok kibontakozása szükség-szerűen együtt járt a pénzpiacok további fejlődésével. A bankok egy része üzletszerűen kezdett foglalkozni külföldi devizák adásvételével. A devizapiacok léte teremtette meg annak lehetőségét, hogy a hazai pénz kölcsön-forgalmát lebonyolító hitelpiacon — a kereslet, illetve a kínálat oldalán egyaránt — valutakülföldiek is megjelenjenek.

A második világháborút követő időszak liberalizálási törekvéseinek megfelelően a nemzeti pénzpiacok nemzetközi jellege egyre erőteljesebbé vált. Az ötvenes évek vége felé a nemzeti pénzpiacokon megjelentek a külföldi betétesek. Így a bankok betétállományukat a belföldön átmenetileg

szabaddá vált eszközök mellett a külföldi rövid lejáratú tőkével is bővíthették. A hosszú lejáratú hitelek forgalmában is megjelentek — a keresleti és a kínálati oldalon egyaránt — a külföldi tőkebefektetők, illetve adósok.

Sajátos helyzet állt elő: e piacokról ugyanis már nehéz volna azt állítani, hogy nemzetiek. A nemzetközi jelző is vitatható, hiszen bár a résztvevők köre kibővült, a piacokon lebonyolított kölcsönügyletek tárgya, eszköze még mindig kizárólag a nemzeti pénz volt. A kérdés tehát az, hogy a piac jellegét illetően mit kell meghatározónak tekintenünk: a résztvevők nemzeti hovatarozását vagy pedig a hiteleszközök milyenségét.

E fogalmi tisztázatlanság a hatvanas években mind több problémát vetett fel. A hitelügyletek már nemcsak a piacok nemzeti valutájában, hanem különféle külföldi valutákban is lebonyolódtak. Szigorúan: nemzetközi hitelpiacon olyan piacot kell értenünk, ahol a résztvevőknek és az ügyletek valutánemének az összetétele egyaránt „nemzetközi”.

E követelményeknek eleget tevő hitelpiacok az ötvenes évek végétől alakultak ki, amikor az e piacok lényegére utaló „nemzetközi hitelpiac” kategória már foglalt volt. Ezzel magyarázható az ún. europiac fogalmának a bevezetése.

Az europiac a dollárdeviza-rendszer jellegzetes szülőtte, a nemzeti hitel- és devizapiaci tevékenység sajátos összefonódása hozta létre. A pénzpiachoz hasonlóan itt is kölcsönügyletek folynak, de — úgy, mint a devizapiacra — külföldi valutákban kötik őket. Az eurodeviza-piac — sajátos hitelpiac voltából fakadóan — szintén két szektorra oszlik: a rövid lejáratú kölcsönökkel foglalkozó europénz-, és a hosszú lejáratú tőkeforgalmat lebonyolító euro-tőke-piacra.

Az europiacok akkor jöttek létre, amikor a tőke nemzetközi átcsoportosításának üteme, formája, világgazdasági súlya a korábbi időszakhoz képest minőségileg megváltozott. A multinacionális vállalatok — mennyiségileg és minőségileg egyaránt — új követelményeket támasztottak a bankokkal szemben. Olyan sajátos pénzügyi ügyletek lebonyolítását igényelték, amelyeket a hagyományos elvek szerint működő bankok képtelenek lettek volna elvégezni.

A termelőtőke nemzetközivé válása szükségszerűen hasonló folyamatot indított el a banktőkénél is. Újfajta bankok jöttek létre. Az europiacok kialakulása és lendületes fejlődése szoros ok—okozati összefüggésben áll a nemzetközi monopóliumok, végső soron a monopoltőkés államok növekvő tőkeigényével. A tőketulajdon nemzetközi jellegének rohamos növekedése szükségszerűen megkövetelte olyan bankszervezetek létrejöttét, amelyek a tőke természetéhez igazodva, annak nemzetközi átcsoportosítását gyorsan, rugalmasan, a helyi — nemzeti — érdekektől függetlenül, netán azok ellenében oldják meg.¹

Amíg korábban a nemzetközi tőkés tulajdon különösebb akadály nélkül tudott illeszkedni a csupán részlegesen nemzetközi hitelpiacokhoz, addig a multinacionális tőketulajdon már lényegéből fakadóan kibékíthetetlen ellentétben állt a nemzeti ellenőrzés alatt álló piacokkal. A jelenlegi helyzetben az europiacok pontosan a nemzetközi óriásmonopóliumok igényeit kielégítő, a nemzeti keretből kibúvó — azok fölé emelkedő, vagy azok között a pillanatnyi érdekek legmegfelelőbbben manőverező — hitelpiacot testesítik meg.

¹ Lásd Benke Istvánné: A nemzetközi tőkés nagyvállalat. Kossuth Könyvkiadó, 1977.

A tőke kikényszerítette a tartalom és a forma egységét. Létrehozta a lényegének megfelelő, minden szempontból nemzetközi jellegű újfajta piacot: az europénz- és az eurotőke-piacot. Az europiacokat nemritkán mint a nemzetközi kölcsöntőkék „szupermarket”-jét emlegetik. E piacokon ugyanis a kölcsöntőke-ügyletek lebonyolítását illetően e bankok olyan fölényrel rendelkeznek a hagyományos bankszervezetekhez viszonyítva, mint az áruforgalom terén a szupermarketek a régi típusú kiskereskedelmi szervezetekkel szemben.

Az europiacok a nemzetközi nagyvállalatok mellett a hivatalos monetáris szervek hallgatóságos támogatását is élvezték. A valutáris bizonytalanság, a súlyos fizetésimérleg-hiányok és -többletek mind azt igényelték, hogy létrejöjjön és működjék egy, az átmeneti devizafeleslegek és -hiányok gyors, rugalmas és viszonylag előnyös kiegyenlítését biztosító különleges hitelpiac. Az eurovaluta-piacok legfontosabb résztvevői — a multinacionális vállalatok mellett — éppen a jegybankok és más hivatalos monetáris szervek. A jegybankok „elnézó” magatartását nem kis mértékben pontosan az indokolta, hogy a kormányok rendszeres és növekvő költségvetési deficitjeit e piacokon történő hitelfelvételekkel lehetett finanszírozni.

Hiba volna feltételezni, hogy az europiacok kizárólag a tőkésországoknak kedvezőek. E piacok formájában végeredményben olyan viszonylag semleges², egy-egy nagyhatalom közvetlen politikai befolyásától mentes pénzforgalmi csatornák alakultak ki, amelyek általában elősegítették a nemzetközi hitelforgalom fejlődését. Így e piacok a szocialista országok számára is kedvező tőkebevonási lehetőséget biztosítottak.

A hitelpiacok nemzetközi jellegének erősödése ma is tart. Először Nyugat-Európába települt a piac. A vezető tőkés bankok europiaci tevékenységüket kezdetben a Nyugat-Európában forgó szabad dollárösszegek önálló hitelpiacának kialakításával végezték. Később, a piacok további fejlődésével, már nemcsak dollárban, hanem egyéb konvertibilis valutákban is élénk hitelforgalom alakult ki, bár jelentőségük az eurodollar-piachoz viszonyítva mind a mai napig másodlagos. Mindaddig, amíg a különböző külföldi valutákban folyó hitelforgalom székhelye Nyugat-Európa volt, az europiac, eurodeviza, eurohitel stb. fogalmak értelmezhetőek voltak. Amikor azonban újabb piacokon is megindult az europiacihoz hasonló hiteltevékenység, az europiac elnevezés igen zavaróvá vált.

A hatvanas évek közepétől a Bahama- és a Cayman-szigeteken, valamint Panamában az odatelepült amerikai bankok már mind jelentősebb dollárügyleteket bonyolítottak le. A hetvenes évek folyamán pedig a Távol- és a Közel-Keleten egyaránt növekvő szerepet kezdtek játszani az amerikai bankok. Terjeszkedésük nyomán napjainkban a nyugat-európai országok mellett a következő lényegesebb „europiaci” tevékenységet lebonyolító piacokat kell megemlítenünk: a Bahama-szigetek, Barbados, Bermudák, a Cayman-szigetek, Hongkong, Libanon, Libéria, a Holland-Antillák, az Új-Hebridák, Szingapúr stb. A kialakult új helyzetben az „euro”-piac kategória használata egyre több zavart okozott. Az abból fakadó ellentmondás, hogy a hitelpiac elnevezésében a műveletek egyik jellegzetességét — nevezetesen, hogy a kölcsönügyletek külföldi valutákban folynak — egy konkrét földrajzi telephelyhez kötötték, fel kellett oldani. Így került be a nemzetközi

² Jellemző példa e semlegességre, hogy Carternek az iráni bevételek transzfermoratóriumát elrendelő bejelentését a Banker című konzervatív londoni folyóirat hevesen támadta.

pénzügyi terminológiába egy új kifejezés, a szinte lefordíthatatlan „off-shore banking centre”. Az off-shore bankközpontokat az odatelepült amerikai bankok hozták létre. Ezek napjainkban is meghatározó szerepet játszanak a piacokon, bár az utóbbi időben más nemzetiségű bankok is megvetették lábukat e központokban.³

A nemzetközi statisztikák rendszeresen megkülönböztetik a nemzetközi hitelpiacok forgalmában az europiacokat, illetve az off-shore bankközpontokat. Újabban a szakirodalomban felbukkant a „xeno”-piac kifejezés. Ez tulajdonképpen a legátfogóbb kategória: a világ teljes nemzetközi hitelforgalmát felöleli; az europiacokat és az off-shore bankközpontokat egyaránt magában foglalja.

A bankok szervezeti-működési formája. A bankfinanszírozás világgazdasági súlyának növekedése

A termelőtőke internacionalizálódása szükségszerűen együtt járt a banktőke nemzetközivé válásával. A nemzetközi jellegű bankoknak három fő típusát ismerjük. Egyrészt a korábban tisztán nemzeti tevékenységet folytató bankok külgazdasági terjeszkedése révén, másrészt a transznacionális vállalatok saját pénzügyi részlegeként fejlődtek ki a tulajdonjogilag és tevékenységi körüket illetően is nemzetközi jellegű szuperbankok. Tevékenységük nem korlátozódik egy adott nemzetgazdaságra, külföldön számos fiókjuk, képviselőjük működik. A nemzetközi jellegű bankok kialakulásának harmadik s talán legfontosabb módja a bankkonzorciumok létrehozása.

A bankszférában is óriási konkurrenciaharc bontakozott ki, amelyben csak a legnagyobb tőkeerővel és legszélesebb befolyással bíró bankok tudták pozíciójukat megvédeni. A szükséges tőkeerő, illetve hatalmi befolyás megteremtésének mind gyakoribb módja a különböző nemzetiségű bankok közötti együttműködés intézményes és szervezett elmélyülése volt. A bankkonzorciumok létrehozása mindenekelőtt Nyugat-Európára volt jellemző, ahol az amerikai bankóriásokkal szemben csak így lehetett védekezni. A bankok tőkeereje, üzletköre, szolgáltatásai ezáltal jelentősen kibővültek, s így némileg védekezni tudtak az amerikai bankok versenyé ellen.

Az amerikai és a nem amerikai bankok közötti verseny éleződésével mind több amerikai bank létesített külföldön — elsősorban Nyugat-Európában — fiókot, illetve szaporodtak az európai bankkonzorciumok egyesült államokbeli bankalapításai. A bankszektor előretörése a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom egyik leglényegesebb minőségi ismérve. A hetvenes évekre a nemzetközi pénzügyi rendszer egészét illetően a „privatizálódás” irányzatát emelhetjük ki. A megelőző időszakhoz képest a hivatalos szervek — kormányok, jegybankok, nemzetközi hitelintézmények — irányítási és ellenőrzési tevékenysége jelentősen összehusorodott. Elég az árfolyamhelyzetre, a kamatpolitikára, illetve a nemzetközi tőkeforgalom szerkezetére utalnunk. Az árfolyamok kialakításában 1973 után megszűnt az államok kizárólagos sze-

³ Az off-shore amerikai szóhasználatban parttól távolit, külföldit jelent. Kezdetben e piacok ugyanis a Karib-tenger szigeteire koncentráltak. Az off-shore bankközpontokban zömében amerikai bankok működnek, de a Bahama-szigeteken levő 106, nemzetközi tevékenységet folytató bankból 1979-ben 84 volt amerikai, ezenkívül 6 svájci, 3 angol, 1 francia, 3 dél-amerikai, 1 izraeli, 2 indiai, 2 panamai, 1 pakisztáni, 1 spanyol, 1 hongkongi bank tevékenykedett a térségben.

repe. Bár napjainkban is tevőlegesen beavatkoznak a valutaárfolyamok mozgásába, lehetőségeik a korábbinál jóval szűkebb korlátok közé szorultak. Napjainkban az államok a nemzetközi hitelpiaci feltételeket is csak áttételesen befolyásolják. Olyan közvetlen ellenőrzésre, mint ami a második világháborút követő mintegy másfél évtizedben, a politikai indítékú állami tőke-kivitel előretörésekor volt tapasztalható, ma messze nincs lehetőség.

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom mind nagyobb hányada áramlik a „nem hivatalos” csatornáknak. Így e forgalom általános feltételeinek alakulásában a pénzügyi szféra magánszektora, a nemzetközi óriásbankok hálózata meghatározó. A nemzetközi pénzügyi rendszer privatizálódásának egyik legszembetűnőbb területe éppen a kölcsöntőke-forgalom, ahol a kamat- és egyéb feltételek alakulását egyre nyilvánvalóbban a magántőkés — banki — érdekek határozzák meg. Teljes függetlenségről nem beszélhetünk, hiszen a finánciókének az államhatalomtól — az állami gazdaságpolitikától — való elkülönülése csak látszólagos. Tény azonban, hogy az államok nyílt, közvetlen beavatkozása a nemzetközi tőkepiaci feltételek szabályozásába jóval csekélyebb, mint az a hatvanas évek első feléig volt.

A fejlődő országok hitelfinanszírozásában 1965—78 között a bankszektor részaránya 38-ról 62 százalék fölé emelkedett. A monetáris tartalékoknak a nemzetközi (elsősorban az euro-) piacokra kihelyezett hányada is túlkrozi a magántőkés hitelcsatornák növekvő világgazdasági szerepét. Az adatok meggyőzően bizonyítják a bankszektor fokozódó jelentőségét. Amíg 1970-ben az összes jegybanki tartalékoknak alig $\frac{1}{4}$ -ét, addig 1977-ben már 35 százalékát helyezték ki a jegybankok rövid lejáratú hitelek formájában az europiacokra.

A bankok közötti versenyharc éleződése több síkon ment végbe. A hagyományos kereskedelmi bankok mind élesebb versenyben álltak az egyéb nem bankszerű intézményekkel, a külföldi bankokkal, valamint a szaporodó és rohamosan terjeszkedő off-shore bankközpontokkal. A hagyományos kereskedelmi bank típusú pénzügyintézetekkel szemben a nem bankszerű intézmények hitelforgalmi súlya igen erősen megnőtt. Különös erővel jelentkezett e folyamat a legnagyobb nemzeti piacon, az Egyesült Államokban. Az ötvenes évek elején az amerikai hitelpiacot még a különböző típusú bankok uralták; az összes hitelnek kb. 9/10-ét ők nyújtották. A hetvenes évek elejére a takarékpénztárak, a biztosító intézetek és az egyéb nem bank jellegű pénzügyintézmények hitelforgalmi részaránya meghaladta a 27 százalékot. Hasonlóképpen az összes betét mintegy 2/5-ét őrizték a nem bank jellegű intézmények, szemben az ötvenes évekre jellemző mintegy 20 százalékkal. A verseny éleződése másrészt az amerikai és a nem amerikai bankok között figyelhető meg. A 300 legnagyobb amerikai bank aktíváinak értékéhez viszonyítva a külföldi bankok hitelnyújtásainak értéke 1972-ben még csak 6,2, 1978-ban már 15,6 százalékot tett ki. A külföldi — nyugat-európai és japán — bankok egyesült államokbeli térhódítása azért is figyelmet érdemel, mivel az amerikai bankok igen agresszív üzletpolitikát folytatnak. A külföldi bankok elsősorban a külföldi hitelnyújtásoknál támasztottak számottevő versenyt az amerikai bankoknak.

A hitelpiacok szektorális összetételének módosulása másutt is megfigyelhető. Londont szintén a nem bankok, illetve a külföldi banktőke fokozott előretörése jellemzi. A mind élesebbé váló verseny nyilvánvalóan fokozza a korábban elsősorban az amerikai bankokkal kapcsolatban emleget-

tett „agresszivitást”. Nem véletlenül fogalmazott a BIS 1979-es jelentése úgy, hogy a nemzetközi tőkepiacokon „perverz” jellegű tőkeáramlások alakultak ki. A tőkeáramlások irányát ugyanis elsősorban nem a fizetési mérlegek egyensúlyi követelményei szabták meg. A tőkeáramlások (ahelyett, hogy kellően ellensúlyozták volna a folyó fizetések egyensúlyhiányát) újabb hiányok kialakulását eredményezték. Nem azok és nem olyan mértékben vettek fel hitelt, akik arra ténylegesen rá lettek volna utalva, mivel a bankok a fokozódó konkurrencia miatt a tőkeáramlásokat meglehetősen erőszakosan irányították. Túlzottan vonzó hitelfeltételek biztosításával az egyébként aktív mérlegű országokat is jelentős hitelfelvetelekre ösztönözték, illetve az egyébként deficittel küzdő országokat is különböző rövid lejáratú hitelnyújtásokra ösztönözte a nemzetközi pénzügyi helyzet.⁴

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom hivatalos szabályozásának problematikája

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom különböző csatornáknak áramlik. Az egyes csatornák szervezettsége, szabályozottságának mértéke igen eltérő. A hetvenes évek folyamán a gyakorlati pénzügypolitikusok és az elméleti szakemberek részéről egyre többször merült fel az az igény, hogy a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom rohamosan növekvő világgazdasági súlyát figyelembe véve, e területen is dolgozzanak ki egységes elveket, közös rendszabályokat. Amikor a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom állami, államközi szabályozásának az igényéről beszélünk, nem a kölcsöntőke-forgalomról általában, hanem azon belül bizonyos csatornáknak az ellenőrzéséről van szó. A magánjellegű tőkeforgalom az a terület, amelyet illetően a forgalom megszervezésének szükségességéről folyó viták időre megelégnéknek. Megjegyzendő, hogy a magánjellegű tőkeáramlás egyes csatornáinak között is jelentős különbség áll fenn, ami alapvetően módosítja az egyes részterületek hivatalos szabályozásának az igényét, de egyúttal a lehetőségét is.

A tőkepiacok két, minőségileg gyökeresen különböző szektorra oszthatók. A nemzetközi tevékenységet is folytató nemzeti hitelpiacok a nemzeti pénz-, illetve bankrendszer részét alkotják, így az itt tevékenykedő bankok az állami szabályok betartására egyértelműen kötelezhetőek. Más a helyzet az ún. xeno-piacokon, ahol a bankok különféle külföldi valutákban végzik tevékenységüket. E bankok működése jelenleg minden hivatalos irányítást, ellenőrzést nélkülöz. A szabályozás igénye a nemzetközi kölcsöntőke-forgalmon belül konkrétan e csatornával kapcsolatban jelentkezett. A piacot befogadó ország szabályozását — ha egyáltalában törekedne rá — az akadályozza, hogy az ügyletek nem az ő valutájában folynak, így tehát nincs joga vagy érdekeltsége, hogy egy külföldi állam pénzében bonyolódó hitelügylet feltételeibe beavatkozzék. A valuta tulajdonosa viszont területileg illetéktelen, nincs joga arra, hogy egy külföldi országban működő piac tevékenységébe beleszóljon.

Mielőtt a xeno-piacok hivatalos irányításának problematikájára részletesen kitérnénk, érdemes röviden áttekinteni a nemzetközi kölcsöntőke-

⁴ Hasonló nézeteket vall Bakó Ede „A tőke- és hitelpiacok szerepe” című cikkében. (Bankszemle, 1980. 1. sz.)

forgalom általános szabályozási gyakorlatát, így mindenekelőtt a szabályozás általános elveit és eszközeit a nemzetközi valutáris rendszer jelenlegi modelljében.

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom hagyományos szabályozása

Az IMF alapító egyezménye úgy rendelkezett, hogy egyetlen ország sem gyakorolhat olyan mértékű és módozatú ellenőrzést, amely a folyó fizetések teljesítését akadályozná, illetve amely a nemzetközi tőkeáramlást indokolatlanul gátolná. A Bretton Woods-i elvek értelmében a nemzetközi tőkeforgalom liberalizálását a tagországoknak nem kellett vállalniuk. Liberalizálási kötelezettségük csupán a folyó fizetésekre korlátozódott. A tőkeforgalom — legyen szó akár működő-, akár kölcsöntőke-mozgásról, rövid vagy hosszabb lejáratú ügyletről — megmaradt a nemzeti államok ellenőrzési jogkörében. E téren minden állam saját érdekeinek megfelelő szabályozási rendszert működtethet.

Ismert, hogy a második világháború alatt kötött devizagazdálkodás jellemezte a világ valamennyi országát. A nemzetközi tőkeforgalom gyakorlatilag megbénult. Kivétel volt az Egyesült Államok, illetve Svájc, ahol a hatóságok nem állítottak olyan szigorú sorompókat a nemzetközi tőkeáramlás útjába, mint másutt. Az ötvenes évekre a fejlett tőkésországok devizagazdálkodási rendszereinek kötöttsége mindinkább enyhült, s 1958—1961 között a nemzetközi pénzforgalom liberalizálásában jelentős előrehaladás történt: bevezették a valuták folyó fizetési célú — részleges — konvertibilitását. A konvertibilitás vállalása a gyakorlatban a nemzetközi tőkeforgalmat is részlegesen liberalizálta. Bár a konvertibilitásból elvileg csak az következett volna, hogy a folyó nemzetközi fizetések adminisztratív ellenőrzés nélkül bonyolódnak le, a konvertibilitás deklarálása óhatatlanul — az érintett országok szándéktól függetlenül, sőt azzal ellentétben — szélesebb terület liberalizálását hozta magával. Az átváltási igényeket ugyanis igen kétségesen lehet minősíteni. Nehéz azt megmondani, hogy azokra valóságos folyó fizetés céljából vagy pedig tisztán pénzügyi okokból — rövid lejáratú tőkeexport vagy -import keretében — kerül-e sor. Így a gyakorlatban az ötvenes évek végétől a nemzetközi tőkeforgalom állami ellenőrzésének a lehetősége a rövid lejáratú hitelek vonatkozásában mind kétségesebbé vált.

A hosszú lejáratú tőkeforgalom liberalizálásával kapcsolatban az első komolyabb intézkedésekre akkor került sor, amikor a folyó fizetések tényleges szabadsága valamennyi tagországban már megvalósult. 1958-ban az OEEC tagjai kötelezték magukat a közvetlen tőkeberuházások övezeten belüli liberalizálására, illetve az addig csak az Egyesült Államokban engedélyezett tőkerepatriálást egymás irányában is kiterjesztették.

Az EK tagországai kezdettől fogva némileg eltérően szabályozták a tőkék nemzetközi áramlását: a különbség a hatvanas évek folyamán mind kifejezettebbé vált. Az 1957-ben aláírt Római Szerződés közismert célja az volt, hogy egy 12 éves időszak alatt a tagországok között az áruk, a tőke és a munkaerő minden korlátozástól mentes, szabad piacát hozzák létre. Az alapszerződés a tőkeforgalom szabadabb tételére konkrét tervet nem dolgozott ki, csupán az akadályok fokozatos felszámolását hangsúlyozta. A legjelentő-

sebb gyakorlati eredménynek az Európai Beruházási Bank létrehozását tekintjük, amelynek alapvető feladatául az EK belső tőkeforgalmának elősegítését, illetve megfelelő irányba terelését jelölték ki.

A kétségtelen eredmények ellenére a tőkék szabad — közösségi — piacáról még távolról sem beszélhetünk. Lényeges különbségek észlelhetők az egyes tagországok tőkeforgalmi politikájában. Belgium és az NSZK jóval messzebbre ment el, mint például Franciaország, amely csak 1967-ben nyitott a szigorú ellenőrzésen. Mértéktartóbb liberalizálási intézkedések jellemezték Olaszországot és Hollandiát is.

A liberalizálási folyamat fontos jellemzője, hogy a közvetlen és a tárcaberuházások szabaddá tétele eltérő ütemben és mélységben ment végbe. A tőkeforgalom két ágát illetően a *de jure* szabályozás jellege merőben különbözik. A direkt beruházások tartósabb jellegű ügyletek, mint az értékpapír-beruházások. Az előbbieknél a tőketulajdonos beruházási szándéka egyértelműen hosszabb távra szól, mint tárcabefektetés esetén. A közvetlen befektetés révén igen szoros kapcsolat jön létre a beruházó és a beruházás között, hiszen a tőketulajdonos a beruházás jövedelmezőségében közvetlenül érdekelt. A direkt beruházás a tőkeimportőr ország szemszögéből nézve kedvező hatású, mivel a fizetési mérleg viszonylag stabil eleme. Ez esetben aligha kell arra számítani, hogy a tőkeáramlás iránya szeszélyesen megváltozna. A direkt beruházások előnyeit természetesen nem lehet abszolutizálni, hiszen a fizetési mérleggel kapcsolatos szempontok csupán egy részét képezik a működő tőke importjánál felmerülő megfontolásoknak. Nyilván igen lényeges tényező, hogy a közvetlen tőkebefektetések fokozzák az adott gazdaságnak a külföldi tulajdontól való egyértelmű függőségét, tehát a nemzeti gazdaságpolitika önállóságát a tőkebeáramlás mértékétől függően korlátozzák. A fejlődő országokban: a direkt tőkeberuházások ez utóbbi vonatkozása reális veszélyt hordoz magában. Igaz, a működőtőke-importornak ez esetben is vannak bizonyos előnyei: a fizetési mérleget javítja, a gazdasági-műszaki színvonalat emeli stb. Az előnyök mellett azonban nem hanyagolhatók el a hátrányok sem, hiszen a közvetlen tőkebefektetések a neokolonializmus legveszélyesebb fegyverét jelentik.

Az OEEC keretében a közvetlen tőkebefektetések nemzetközi forgalmának lendületes liberalizálását nyilván az magyarázza, hogy a beáramló amerikai tőke — amely hosszú időn át a tőkeimport fő forrását képezte — hatását alapvetően pozitívnak érezték. Az egymás közötti forgalomban bevezetett liberalizálást is az tette lehetővé, hogy a direkt tőkemozgások az országok szempontjából kevésbé veszélyeztetik a külgazdasági egyensúlyt, mint a kölcsöntőke-forgalom. A tőkekivitelnek a fizetési mérlegre gyakorolt kedvezőtlen hatását a későbbiek folyamán várható ellentételező tőkeáramlások jelentősen csökkenthetik; a beruházásokhoz jelentős licenc és know-how-export, illetve egyéb pótlólagos áru kivitel kapcsolódhat. A liberalizálási intézkedéseket közismerten az Egyesült Államok szorgalmazta, miközben esetében távolról sem beszélhetünk a tőkeforgalom *de facto* szabaddá tételéről. A hatvanas évek folyamán a veszélyes méreteket öltő deficit az amerikai kormányt olyan intézkedések meghozatalára készítette, amelyek nyomán az amerikai tőkeforgalom szabadsága jelentősen összeszűkült. 1963-ban vezették be az ún. kamatkiegyenlítési adót, amelynek értelmében a külföldön eszközölt tárcabefektetések kamatnyereségét a tőkeexportőrnek adó címén be kellett fizetnie. Az előírás a közvetlen tőkebefektetésekre nem

vonatkozott, mivel azok az expanziós világgazdasági törekvésekkel szorosan egybeváltak. Mentésültek az adófizetés alól a fejlődő országokban és a Kanadában eszközölt kölcsöntőke ügyletek is. A külföldre folyósított hosszú lejáratú bankhitelek után sem kellett a kamatnyereséget adóként leróni, bár itt az ún. szabály révén a külföldi hitelnyújtások lehetőségét ugyanis erőteljesen korlátozták.

Mivel a kamatkiegyenlítési adó nem hozta meg a fizetési mérleg várt javulását, 1965-ben újabb intézkedésre került sor. A külföldi hitelek „önkéntes” korlátozásának programját vezették be. Az „önkéntes” jelleget a kamatkiegyenlítési adó módosításával is elősegítették, mivel 1964-et követően a bankhitelek kamatnyereségét is megadóztatták. Az önkéntes hitelkorlátozást kimondó intézkedés elsőbbséget biztosított az amerikai kivitel finanszírozó, illetve a fejlődő országokba irányuló kölcsöntőke-exportnak.

Az amerikai tőkeforgalomban bevezetett csomagtervek, amelyek első sorban a magántőke exportját kívánták korlátozni, 1974 januárjáig voltak érvényben. Visszavonásukat nem a fizetésimérleg-helyzet javulása, hanem az a veszély indokolta, hogy a tilalmak az Egyesült Államok nemzetközi tőkepiaci súlyát nemkívánatos mértékben csökkentik.

Az 1974—75-ös válság utáni szabályozás

A kölcsöntőke-forgalom liberalizálásában a hetvenes évek sem hoztak gyökeres fordulatot. A kép meglehetősen tarka. Egyes országok — hagyományos gyakorlatuknak megfelelően, vagy az utóbbi időben bekövetkezett koncepcióváltás miatt — lazítottak a kölcsöntőke-forgalom szigorú állami ellenőrzésén, míg másutt, épp ellenkezőleg, a korábbinál szigorúbb szabályozásra került sor. A tőkeforgalmi intézkedéseket akkor érthetjük meg, ha ismerjük a háttérükben lejátszódó világgazdasági, világkereskedelmi folyamatokat.

Köztudott, hogy 1975-ben a világkereskedelmi forgalom a tőkés gazdaság visszaesése következtében (változatlan áron) csaknem 5 százalékkal csökkent. A gazdasági válság, valamint a nemzetközi fizetéseknek ezzel egyidőben jelentkező súlyos egyensúlyhiánya számos országban igen szigorú korlátozáshoz vezetett. Bár 1976-ban a konjunkturális helyzet részben javult, s a nemzetközi kereskedelem növekedési üteme 11 százalékot ért el, a folyó fizetésekkel kapcsolatos adminisztratív ellenőrzés sok helyütt erősödött.

Jórészt ez magyarázza, hogy a világ mind több országát protekcionista „ízű” intézkedések jellemezték. Míg korábban az importkorlátozások első sorban a fejlődő országokban fordultak elő, a hetvenes évek közepétől már a fejlett tőkésországok egymás közötti forgalmában is megtalálhatók. Nem vitatható, hogy a protekcionizmus az évtized közepétől mindinkább erősödni kezdett. Annak ellenére igaz ez, hogy az OECD-országok (Portugália kivételével) további egy évre meghosszabbították 1974-es deklarációjuk érvényét, miszerint fizetési mérlegük helyzete miatt sem alkalmaznak kereskedelmi vagy fizetési korlátozásokat. Sőt az IMF Fejlesztési Bizottságának 1976-os manilai konferenciáján a legnagyobb tőkepiaccal rendelkező országok nyilatkozatot fogadtak el a nemzetközi tőkeforgalom liberalizálásáról, különös tekintettel az elmaradott országokba irányuló tőke kivételre. (Például kötvénykibocsátási lehetőségek biztosítása.) Ellentmondásos folyamat tanúi lehetünk. A fejlett ipari országok kereskedelem- és devizapolitikáját 1975-től

kezdődően igen nagymérvű aszimmetria jellemezte. Amíg a kereskedelem-politikában mind erőteljesebb protekcionizmus jelentkezett (az import mennyiségi korlátozása, kvóták, szelektív engedélyezési eljárás, antidömping-eljárások stb.), addig a devizapolitikai intézkedések általában nem minősíthetők egyértelműen. A hozott intézkedések a nemzetközi tőkeforgalom általános jellegét nem módosították.

Jónéhány nyugat-európai ország megkönnyítette, illetve kifejezetten bátorította a hivatalos intézmények külföldi hitelfelvételeit. Erőfeszítésük döntően arra irányult, hogy az ún. forró tőkék áramlását ellenőrzés alá vonják, s így azok veszélyes árfolyam-következményeit némileg tompítsák. Svájc kivételével a közép- és hosszú lejáratú tőkebeáramlást szinte valamennyi ország liberalizálta, sőt néhány nyugat-európai ország további enyhítést vezetett be a direkt tőkeimportra vonatkozóan. A tőke kivitel területén Japán hozta a legjelentősebb liberalizálási intézkedéseket: lehetővé tette a külföldi kibocsátók megjelenését nemzeti tőkepiacán. Korlátozó jellegű tőkeforgalmi intézkedéseket Olaszországban és Angliában hoztak, szoros kapcsolatban ezen országok súlyos fizetésimérleg-hiányával. Hollandia és Dánia mérsékelte a tőkeimportra vonatkozó korábbi korlátozásait; a bankok külföldi hitelnyújtásainak maximális összegét jelentősen megemelték, illetve ismét engedélyezték, hogy külföldi tulajdonban levő bankbetétek után kamatot fizessenek. Franciaországban többször módosították a tőkeexportra vonatkozó intézkedéseket.

A fejlődő országokat illetően az előzőekhez hasonlóan nem lehet egyértelműen jellemezni a nemzetközi tőkeforgalmi intézkedések jellegét. Néhány fejlődő ország megszigorította, mások liberalizálták a tőkeforgalom korábbi rendjét. Az OPEC-országok többségére liberális devizapolitikai intézkedések voltak jellemzőek. Érdemes megjegyezni, hogy e liberalizálás szerencsés módon találkozott az amerikai bankok terjeszkedési törekvéseivel, s így sorra alakultak ki az új off-shore központok. Az Egyesült Arab Emírátságok és Kuvait megnyitotta nemzeti hitelpiacát a külföldi bankok előtt, amely lehetőséggel elsősorban az amerikai bankok éltek. Hasonló pénzügyi nyitásra került sor Tunéziában, Jordániában és Bahreinben is.

A hetvenes évek végén — mint arra utaltunk — a nemzetközi tőkeáramlások „autonóm” jellege erősödött. A kölcsöntőkeügyletek sok esetben ellenkező előjelű fizetésimérleg-egyenleget eredményeztek, mint amilyenre a folyó fizetések alapján számítani lehetett volna. (Lásd például az olajimportőr fejlődő országok monetáris tartalékainak növekedését, a fizetési alapmérleg javulását. A folyó fizetések mind súlyosabb hiánya esetükben azzal az általános törekvéssel járt együtt, hogy lazítsák a tőkeimport korábbi szigorú kööttségeit, illetve mind határozottabban szorgalmazzák a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom intézményes — államközi — kereteinek fokozott kiépítését.) Valamennyi országcsoportra jellemző, hogy a tőkeforgalom szabályozására irányuló intézkedések középpontjában a bankszektor állott. Az intézkedések főleg arra irányultak, hogy a bankok nemzetközi hiteltelvékenységének kellő irányba terelésével érjék el a kívánt tőkeforgalmi egyenleget. Úgy tűnik, hogy összességében a hetvenes évek folyamán — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyéb területeihez hasonlóan — megtört a korábban a nemzetközi kölcsöntőke-áramlások szabaddá tételét célzó lendület. Bár kifejezett, nyílt protekcionizmusról nem beszélhetünk, a kereskedelem- és pénzügypolitika szabadságfoka sehol sem növekedett,

hiszen a hozott intézkedések igen vegyesek voltak.⁵ A nemzetközi tőkeforgalmat egyértelműen gátló intézkedésekre sehol sem került sor. A szigorító intézkedések gyakran átmeneti jellegűek voltak, bár néhány esetben a korlátozások hosszabb ideig fennmaradtak. Másrészt — s ennek szem előtt tartása rendkívül fontos — az eddigiekben tárgyalt állami intézkedések a nemzetközi kölcsöntőke-forgalomnak csupán az egyik szektorára vonatkoztak: a nemzetközi tevékenységet folytató nemzeti hitelpiacok működésére.

Mivel a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom fejlődésének egyik legfontosabb jellemzője éppen a xeno-piacok súlyának erőteljes növekedése, a *nemzeti* keretek között áramló kölcsöntőke-forgalom jellegéből mind kevésbé vonható le általános következtetés a kölcsöntőkék *nemzetközi* forgalmára.

A xeno-piacok szabályozásának kérdése

A xeno-piacok a hetvenes évek folyamán is megőrizték szabadságukat. Sem az érintett, tehát az e piacokat befogadó országok, sem a nemzetközi szervezetek részéről nem alakult ki olyan egyértelmű törekvés, illetve nem született olyan gyakorlati intézkedés, amely a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom e fő csatornáját ellenőrzése alá kívánta és tudta volna vonni. Valószínűleg ellentmondásosnak tűnik, hogy miközben a nemzeti hitelpiacok működésénél sok esetben az állami szabályozás túlzott vagy indokolatlanul erősödő volta kifogásolható, a xeno-piacokat illetően a probléma éppen ellenkező előjellel merül fel. Valójában arról van szó, hogy a kölcsöntőke-forgalom hatékony működése feltétlenül megkívánná a napjainkban mind nagyobb forgalmat lebonyolító xeno-piacok bizonyos fokú és formájú szabályozását. Nem általában hangsúlyozzuk a szabályozás szükségességét! Nyilvánvaló, hogy a túlzott és bonyolult adminisztrációval járó szabályozás éppen e piacok létalapját szüntetné meg. Az europiacok és a különböző off-shore piacok pontosan azért jöttek létre, mert a termelés fokozott nemzetközivé válása, a világgazdasági szerkezetváltozás, az országok társadalmi-gazdasági berendezkedésében fennálló különbségek mint legfontosabb tényezők mind azt igényelték, hogy létrejöjjön egy viszonylag szabad, semleges, rugalmas és hatalmas tőkemennyiséget koncentrálni tudó újfajta hitelpiac.

Ha ezt a piacot részletekbe menően az egyes országok, országcsoportok hatalmi pozíciójának, érdekeinek megfelelően szabályozzák, akkor már képtelen a világgazdaság által objektíve meghatározott kölcsöntőke-forgalom lebonyolítására, akkor semmiképpen sem volna többre képes, mint a hagyományos nemzetközi hiteltevékenységet lebonyolító nemzeti tőkepiacok. Pedig ha e piacok szolgáltatási többlete megszűnne, akkor létezésük értelmetlenné válna, csupán a nemzetközi tőkeforgalmi csatornák felesleges megkettőzését eredményezné.

Jogos kérdés, hogy mindezek után a xeno-piacok milyen mértékű és jellegű irányítása felel meg a világgazdaság igényeinek. A szabályozást elsősorban e piacok ellenőrizhetetlen pénzteremtő képessége indokolja. A xeno-piacok szabályozásának a kérdése — nem véletlenül — mindig akkor kerül a viták középpontjába, amikor a válság kiéleződik. A valutáris bizonytalanság fokozott spekulációs tőkeáramlatokat indít meg, s e tőkék

⁵ A protekcionista tendenciák burkolt erősödésére utal Huszár Ernő: *Protekciónizmus és nemzetközi kereskedelem* című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

döntő forrása minden esetben a xeno-piac. A gyengülő valuták legkedvezőbb befektetését, illetve az erősödő valuták legolcsóbb beszerzését éppen ez a piac biztosítja. Tekintettel arra, hogy a xeno-piaci bankok kamatszínvonalát semmiféle nemzeti vagy nemzetközi döntés, előírás nem befolyásolja, a valuták kamatlábát a mindenkori árfolyamhelyzet határozza meg. Minél nagyobb egy valuta árfolyam-emelkedésének a valószínűsége, annál csekélyebb — jórészt az adott valuta nemzeti kamatlábától függetlenül — a kamatlába. Nyilvánvaló, hogy az erősödő valutájú országban eszközölt befektetéseket így általában az europacon felvett olcsó hitelekkel finanszírozzák. Ez a nemzeti monetáris politikai döntések hatását teljes mértékben megsemmisítheti. A restriktív monetáris intézkedések — a gazdaság viszonylagos tőkehiányának fokozását célozva — irreálissá válnak, hiszen aránytalanul megnövelik a tőkeimport „gazdaságosságát”.

A xeno-piacok működése a nemzeti gazdaságpolitikai intézkedések hatékonyságát minimálisra szorítja le. E veszélyt akkor sem hallgathatjuk el, ha tudjuk, hogy nagyon gyakran éppen e piacok jelentik a kormányok számára a végső hitelforrást, azt a piacot, ahol a legkönnyebben hozzájuthatnak gazdasági programjaik finanszírozásához vagy netán a gazdaságpolitikai hibáik kijavításához szükséges pénzmennyiséghez.

Az új pénzpiacok inflációs hatása

Sokat vitatott kérdés az europacon inflatorikus hatása.⁶ Mivel az ott működő bankok minden ellenőrzés nélkül végzik hitelügyleteiket, kölcsöneikkel nagymértékben növelhetik a nemzetközi pénzforgalmat. Az újfajta piacok működése nyomán vitathatatlanul nőtt a nemzetközi fizetések egyensúlyhiánya, illetve az egyensúlyhiányok mind tartósabb jelleget öltöttek. A passzívumot felmutató országok nagy összegű és gyors devizahitelben részesülhettek, illetve az aktívummal bíró országok számára e piacok kedvező befektetési lehetőséget biztosítottak. Ilyen piac hiányában egyes országok erőteljesebb és gyorsabb intézkedésekre kényszerültek volna, hogy külgazdasági egyensúlyhiányukat megszüntessék. Ez mindenekelőtt az Egyesült Államokra vonatkozóan igaz. Hosszú éveken át fenntartott fizetésimérleg-hiánya dollárözönnel árasztotta el a világot. A partnerek birtokába került dollármennyiségek visszaáramlására — s így az Egyesült Államok fizetésimérlegének kényszerű javulására — elsősorban azért nem került sor, mert kialakultak e piacok, amelyek igen vonzó dollár befektetési lehetőséget nyújtottak. Másfelől egy sor országban jelentősen enyhült a kényszer, hogy nemzetközi fizetéseiket a bevételeikhez igazítsák.

A világ pénzforgalmának felduzzadása, az eredeti dollár (vagy egyéb valuták) europacon betételhelyezéseit többszörösen meghaladó hitelforgalom valamennyi országban veszélyes mértékben erősítette az inflációs folyamatokat. Az europacon két értelemben is inflációs hatású. Egyrészt a spekulációs tőkeáramlások melegágya. Ezáltal hathatósan elősegíti a spekuláció támasztásának kitett valuták tényleges árfolyamesését. Olyan mértékű tőkeáramlásokra kerülhet sor, amelyek ellentételezésére a jegybanki beavatkozás képtelen. Az árfolyamesések viszont egyetlen biztos hatással társulnak: kivédhetetlenül fokozódik a leértékelődött valutájú ország belső inflációja.

⁶ E piacok inflatorikus hatása mellett érvel például J. Hewson: *Liquidity Creation and Distribution in the Eurocurrency Markets*. Lexington Books, London, 1975.

Másfelől az europiacok — a bankok hiteltermelő képessége révén — az eszközöket megsokszorozták. Az europiacok hiteltöbbszörződésének mértékét befolyásoló tényezők közül mindenekelőtt a xeno-bankok tartalékpolitikája érdemel figyelmet. Minél alacsonyabb tartalékrátával dolgoznak e bankok, a pénzforgalom annál jelentősebb bővülésével kell számolni. Továbbá igen lényeges kérdés, hogy milyen mértékű bankközi betételhelyezésekre kerül sor. Ha az első xeno-piaci bank azonnal egy nem banknak hitelteli (fizeti) ki az összeget, úgy csak egyszeri tartalékképzésre kerül sor. Ha viszont jelentős a bankközi hitelforgalom, akkor az ügylet kisebb mértékben bővíti a pénzforgalmat, hiszen a legutolsó bank — a kumulált tartalékképzés miatt — jóval kisebb összeget juttat a bankszférán kívülre.

Fontos annak ismerete is, hogy a nem bank hitelfelvevők milyen célra használják fel az összeget. Ha hazai valutára váltják át, úgy az eurohitel további többszöröző hatása attól függ, hogy az összeg bekerül-e a jegybanki tartalékokba, vagy sem, illetve a jegybank kihelyezi-e az összeget a xeno-piacra betétként. Végeredményben csak akkor szűnik meg egy adott összeg pénzforgalmat bővítő hatása, ha azt a tulajdonos országgal szembeni kötelezettség kiegyenlítésére használják fel (például eurodollárt visszautalnak az Egyesült Államokba).

A xeno-piacok hiteltöbbszöröző hatásának számszerűsítése különféle statisztikai akadályok miatt jelenleg megoldatlan. Nem nehéz belátni, hogy e tendencia erősödik. A tartalékráta csökkenésének irányzata egyértelműen arra hívja fel a figyelmet, hogy az újfajta nemzetközi hitelpiacokon mind merészebb üzletpolitikát folytató bankok működnek. E merész üzletpolitika nyilvánvalóan erőteljesebb inflációs folyamatokat indít el, valamint igen veszélyes mértékben gyengíti a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom biztonságát.

Az eurodollár-piac hitelt többszöröző hatása (millió dollár)

Év	Külföldi bankoknak az Egyesült Államokban elhelyezett betétei		Europiaci forgalom		3/1	3/(1+2)	4/1	4/(1+2)
	lára	határ-időre	bruttó	nettó				
	1	2	3	4	5	6	7	8
1966	6,6	1,2	14,8	11,6	2,2	1,9	1,8	1,5
1967	7,8	1,1	18,1	14,1	2,3	2,0	1,8	1,6
1968	10,4	1,3	26,9	19,9	2,6	2,3	1,9	1,7
1969	16,8	2,0	46,2	35,8	2,8	2,5	2,1	1,9
1970	12,4	1,3	58,7	44,4	4,7	4,9	3,6	3,2
1971	3,4	0,3	70,8	51,4	20,8	19,9	15,1	13,9
1972	4,7	0,4	96,7	67,5	20,6	19,0	14,4	13,2
1973	6,9	0,5	131,4	90,3	19,0	17,8	13,1	12,2
1974	8,2	1,9	156,4	125,4	19,1	15,5	15,3	12,4
1975	7,5	1,8	189,5	150,2	25,3	20,4	20,0	16,2
1976	9,1	2,3	230,0	182,9	25,3	20,2	20,1	16,0

Forrás: 1. és 2.: Treasury Bulletin, 1977. 9. sz.,
3.: BIS Annual Reports,
4.: az Euromoney becslése.

xeno-piacok nemzetközi szabályozásának szükségessége

Az euro- és a xeno-piacok bizonyos mértékű szabályozását végeredményben három negatív hatás sürgeti: a nemzeti keretek között folyó konjunktúra-szabályozás hatékonyságának csökkenése, a világgazdasági inflációs folyamatok erősödése és a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom biztonságának a gyengülése. A világgazdaság minőségileg újfajta kölcsöntőke-átcsoportosítási igényét csak e piacok képesek kielégíteni. Működésük ugyanakkor olyan zavaró mellékkövetkezményekkel párosult, amelyeknek a kivédése éppen a világgazdaság zavartalan fejlődése érdekében elkerülhetetlen. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a jelenleg a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom két csatornájának a szabályozottsági, szervezetségi szintjében észlelhető aszimmetria elfogadhatatlan. A nemzetközi tevékenységet folytató nemzeti hitelpiacok a mai napig általában szigorú állami ellenőrzés alatt állnak, miközben a xeno-piacok működése túl szabad. Amilyen zavaró és sok esetben felesleges a nemzeti hitelpiacok protekcionista jellegű ellenőrzése, ugyanolyan veszélyes lehet a másik csatorna ellenőrizhetetlen volta. Amíg tehát egyfelől a nemzeti kormányok tőkeforgalmi liberalizálásának szükségességét kell hangsúlyozni, a xeno-piacokat illetően éppen ellenkezőleg, az összehangolt államközi irányítás igénye emelhető ki. A nemzetközi tőkeforgalom csatornáinak szabályozásánál jelentkező aránytalanság hosszú távon egyre kevésbé tartható fenn, hiszen nyilvánvaló, hogy a tőke természeténél fogva mindig a kevésbé ellenőrzött, szabadabb, s így kevésbé korlátozott mozgási lehetőséget nyújtó piacra áramlik át. Ez világosan kitűnt az elmúlt években, amikor is a kölcsöntőke-forgalom igen erősen növekvő hányada bonyolódott a xeno-piacokon. A protekcionista tőkeforgalmi intézkedéseknek a nemzeti hitelpiacok nemzetközi súlyának — rangjának — védelme semmiképpen sem a célja. Ellenkezőleg, e cél a piac nemzetközi forgalmának olyan mértékű liberalizálását követeli meg, amelynek nyomán a nemzeti keretekben tevékenykedő bankszektor a multinacionális banktőke versenyképes partnerévé válik. E felismerés tükröződik az Egyesült Államok 1978. szeptemberi „nemzetközi banktörvényének” elfogadásában. A törvénnyel az amerikai hatóságok az ország tőkepiacának nemzetközi jelentőségét kívánták fokozni. Köztudott, hogy az Egyesült Államok belső tőkepiaca világviszonylatban vezető helyen áll, a piac nemzetközi hiteltevékenysége azonban jóval csekélyebb. A törvény hangsúlyozza a hazai és a külföldi bankokkal szemben az egyenlő elbánás elvét. A külföldi bankok, amelyek elsősorban nemzetközi hiteltevékenységet folytatnak, 1978 őszétől, tehát a törvény életbe lépése óta, a hazaiakkal azonos bánásmódban részesülnek. Hasonló okok magyarázzák az angol devizapolitikai kötöttségek 1979 végén bekövetkezett enyhítését is. A xeno-piacok mind élesebb versenye s versenyfölénye a vezető tőkésországok nem csekély hányadánál ilyen kényszerű liberalizáláshoz vezetett.

A versenyhelyzet javítása másfelől úgy is elérhető, ha a xeno-piacok legfőbb vonzerejét, abszolút szabadságukat korlátozzák. E piacok részleges ellenőrzése is megosztja az országokat, bár általában — elvileg — elfogadják a szabályozás bevezetésének szükségességét. Érthető okokból a szabályozás Anglia számára veti fel a legnagyobb kockázatot, hiszen ha esetleg a szabályozás túlzott mértéket öltene — s ezáltal a londoni europiac léte kérdésessé válna —, Anglia jelentős bevételektől esne el. Amíg a xeno-piacok szabályo-

zásának formája, területe, eszközei stb. meglehetősen tisztázatlanok, addig a szabályozás kollektív, nemzetközi jellegét mindenki elfogadja.

A xeno-piacok lényegéből fakadóan szabályozásuk kizárólag akkor lehet sikeres, ha nemzetközi jellegű, kollektív elhatározáson alapul. A minden szempontból nemzetközi hitelpiacok tevékenységét egyik vagy másik ország képtelen lenne eredményesen irányítani. Más jogrendszerhez tartozik az ügylet tárgya — a pénz —, s számtalan más jogrendszer hatálya alá sorolhatók az adósok és a hitelezők. Továbbá a világ számtalan pontján működik ma már ilyen piac, egyidejű és teljes körű szabályozásuk a siker minimális előfeltétele.

A kollektív és nemzetközi szabályozás feladatának megoldását a nemzetközi szervezetek közül a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) tekintette leginkább feladatának. 1979 tavaszán létrehozott egy bizottságot, amely a nemzetközi hitelpiacok — elsősorban az europiac — nemzetközi ellenőrzésének lehetőségét tanulmányozta. A bizottság egy kétlépcsős tervezetet dolgozott ki. Az első szakaszban a bankokat köteleznék, hogy éves mérlegükbe a külföldi valutákban eszközölt ügyleteket is foglalják bele. A második szakaszban — a közölt mérlegadatok alapján — mennyiségileg korlátoznák a bankok europiaci tevékenységét. Az első lépcső elfogadása Anglia ellenállásába ütközött, de más érintett országok már alkalmazzák is a gyakorlatban az újfajta mérlegelőírásokat. A második lépcső konkrét szabályozási elveit illetően egyelőre nem született megállapodás.

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom legfontosabb csatornájának, a xeno-piacoknak a kollektív szabályozása sürgető világgazdasági igény. A szabályozás azonban komoly veszélyeket hordoz magában. Nem véletlen, hogy a szabályozás kérdése éppen a hetvenes évek végén került a figyelem középpontjába, amikor is a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok lehűtése irányában ható folyamatok megerősödtek. A szabályozás veszélye abban áll, hogy a kétségtelenül fennálló problémák, gondok leple alatt esetleg oly módon szabályozzák a nemzetközi kölcsöntőke-piacokat, ami elsősorban a hitelforgalom politikai ellenőrzését teszi lehetővé, azaz a szocialista országok eszközbevonási lehetőségét a mindenkori politikai viszonyok függvényévé teszi. A piacok hitelforgalmának bizonyos szintű és formájú szabályozása kétségtelen követelmény. A nemzetközi szabályozás azonban csak akkor indokolt, ha az a világgazdaság zavartalan fejlődését akadályozó inflációs tendenciák kivédését, de semmiképpen sem a piacok működésének meghatározott politikai érdekek szolgálatába állítását célozza.

A központi bankok önállósága a tőkésországokban

Merre billen a mérleg nyelve? — sugallja a kérdést a Banker című folyóirat 1979. októberi számának címlapja. A rajzon látható mérleg két serpenyője a „központi bankok” és a „kormányok” feliratot viseli. A mérleg nyelve egy kissé a kormányok irányába leng ki. A címlap alkotójának sikerült egy ügyes rajzba sűríteni a tőkésországok monetáris irányítási rendszerének egyik leglényegesebb kérdését. Mind az elmúlt időszakot tekintve, mind napjainkban választ kell adni arra, hogy milyen volt, illetve milyen legyen a munkamegosztás, miféle alá- vagy mellérendeltségi viszony legyen a központi bankok és a kormányok, illetve a gazdaságirányítás egyéb szervei között. Az említett rajz arra utal, hogy a kormányok valamivel „súlyosabbak”, mint a központi bankok. Cikkünkben azt vizsgáljuk, hogy ez valóban így van-e, és ha igen, mi lehet az erőviszonyok ilyenén alakulásának oka a tőkés gazdaságban. Napjainkban a bankszervezet szerepéről és feladatáról vita folyik a magyar közgazdasági sajtóban. A tőkésországok központi bankjai szerepének elemzése során olyan jelenségekkel is találkozhatunk, amelyek tanulságokkal, illetve példákkal szolgálnak arra, hogy átértékeljük a szocialista országok központi bankjainak a gazdaságirányítási szervezetek között betöltött helyét.

A központi bankok kialakulása és fejlődése

A központi bankok és a kormányok kapcsolatának tárgyalása előtt vessünk egy pillantást a központi bankok történetére! A központi bankok koncepciója a 17. század végén alakult ki. Az első központi bankként funkcionáló intézmény a Bank of England. Alapítási éve: 1694. A központi bank angliai fejlődése és az angol rendszert követő országok gyakorlata a bankrendszer fejlődésének klasszikus útja [2]. A francia, a skót és a svájci bankrendszer az angol példa folytatói. A „klasszikus út” témánk szempontjából érdekes jellemzője a központi bank viszonylagos önállósága. (Ez persze nem zárja ki azt, hogy a későbbiek folyamán ne váljanak szorosabbá az állam és a bank közötti kapcsolatok.) A bankrendszer fejlődésének másik fajtáját „porosz útként” emlegetik. Ide sorolható a Porosz Bank (1765), utóda, az 1875-ben alapított Német Birodalmi Bank, az Orosz Bank (1860) és az Osztrák Nemzeti Bank (1816). A „porosz út” jellemzője az állammal való szoros kapcsolat, a központi bank alárendelése az államnak.

A központi bankok története a kormányokkal való különféle konfliktusok története. A központi bankok tevékenységének kezdeti időszakát azon-

ban inkább a központi bankok függetlensége jellemezte (a „porosz utasok” kivételével). A központi bankok későbbi fejlődésére az állami tulajdonba kerülés¹, illetve a bankok állami irányítása nyomta rá a bélyegét. Az államosítás kezdetét a nagy világgazdasági válságban, az azt követő években [4], majd a második világháború és az azt követő években jelölik meg [10]. Basu megfogalmazása szerint [4] az aranystandard-rendszer megszűnése az 1930-as években szükségessé tette, hogy ártértékeljék a központi bankok és a politikai hatóságok közötti feladatmegosztást. A központi bankoknak támogatniuk kellett az állam gazdaságpolitikai céljainak megvalósítását. A központi bankok ily módon tulajdonképpen az államapparátus részévé váltak.²

Vélemények a kormány és a központi bank kívánatos kapcsolatáról

A kormány és a központi bank kapcsolata ma is vita tárgya. Tekintsük át most azokat a főbb nézetcsoportokat, amelyek e tárgykörben kialakultak! A vitában elfoglalt álláspontokat a következőképpen csoportosíthatjuk: ([10] 7—10. l.)

1. Az Angol Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának véleménye szerint a Bank of England-et ugyan 30 évvel ezelőtt államosították, de még mindig hátra van a bank „társadalmasítása”. Véleményük szerint a központi banknak a kormánynak alárendelve, a kormány gazdaságpolitikáját kell megvalósítania.

2. Az általánosan elfogadott angol álláspont szerint a központi bank (ebben az esetben a Bank of England) végső soron a kormánynak alárendelt. Elvárják tőle, hogy — önálló álláspontját képviselve — tanácsokat adjon, és egy bizonyos határig a közvélemény elé tárja a saját elképzeléseit. Ezen álláspont szerint a banknak a monetáris politikát és az általános gazdaságpolitikát érintő kérdésekben engednie kell a kormány szándékait érvényesíteni.

3. Burns, a Federal Reserve System elnöke „A központi bankok függetlenségének fontossága” című beszédében az inflációt nevezte a legfőbb veszélynek. Véleménye szerint a központi bankoknak megvolna a lehetőségük az infláció elleni harcra, de minthogy gyakorlatilag a kormány végrehajtó szervei, ilyen irányú tevékenységük csak korlátozott lehet. A Federal Reserve jobb helyzetben van, mert függetlenebb³ a kormánytól, mint a többi központi bank.

4. Peter Jay a kormány és a központi bank kapcsolatának gordiuszi csomóját valutabizottság felállításával véli átvágni. Ennek az lenne a feladata, hogy biztosítsa: a pénzkínálat ne haladhassa meg évi 2 százaléknál nagyobb mértékben a gazdaság termelési lehetőségeit. Ennek elérése végett a bizottságot fel kellene hatalmazni az államadósság, a banktartalékok és a

¹ A magántulajdon nem mond ellent a jegybank önállóságának. Így az Egyesült Államok és Svájc jegybankját mint a többinél önállóbbat szokták említeni, annak ellenére, hogy részben, illetve teljesen magántulajdonban vannak.

² Még az állami irányítástól legkevésbé függő központi bank, a Bank of England kormányzója is a következőképpen nyilatkozott 1937-ben: „Figyelniünk kell a pénzügyminiszterre, és biztosíthatjuk arról, hogy minden esetben kívánságai irányítják cselekedeteinket.” (Idézi [4] 40. l.)

³ A sors iróniája, hogy Burnsnek a Carter elnökkel való véleményeltérés miatt kellett távoznia.

központi banki hitelezés szabályozására. Jay elgondolásától már csak egy lépés az, hogy a valutabizottság hatókörét a központi bankra ruházzuk, amely intézmény teljes önállóságot élvezne a monetáris politika kialakításában. A központi bank eszerint csak a parlamentnek tartozna beszámolási kötelezettséggel.

5. Hayek professzor véleménye a legszélsőségesebb. Szerinte nem elég a központi bank függetlensége, a kormányokat meg kell fosztani a törvényes fizetési eszköz kibocsátásának és a valuta szabályozásának jogától. A pénz csak akkor lehet stabil, ha mentesül a politikai befolyástól.⁴

A felsorolt vélemények a központi bank függetlenségének egy-egy fokozatát testesítik meg, vagyis lényegileg abban különböznek, hogy mennyire „függetlenítik” a központi bankot a politikai tényezőktől (a kormánytól). Tőkés gazdaságban a központi bank függetlenségének tartalma a monetáris célkitűzések (a pénzkínálat nagyságával és egyéb mutatókkal jellemezhető) meghatározásának joga. A függetlenséget aszerint értékelhetjük, hogy ki hozza a monetáris döntéseket.

A központi bankok minden országban a monetáris politika végrehajtói, a monetáris politika kialakításában játszott szerepük azonban országonként változik.

A központi bankok feladatai között említhetjük a valuta értékállandóságának védelmét, a bankjegykibocsátást, az állampapírok kezelését, a valutaszabályozást, a kereskedelmi bankok üzemgazdasági ellenőrzését⁵ stb.

A központi bank monetáris politikáját nagyban meghatározza a pénzügyi politikan belül betöltött szerepe, valamint a költségvetési politikával való kapcsolata. A monetáris politika igénybe vehető eszközeit a gazdaságpolitika egyéb területeinek a monetáris politikára gyakorolt visszahatása is befolyásolja. A központi bank önállóságának fokmérője a pénztömeg alakulására való befolyása. A központi bank önállóságával kapcsolatos az a monetarista követelés is, hogy a pénztömeg szabályozását ki kell venni a politikai szervezetek (kormányok) hatóköréből. A polgári közgazdászok egy része ezzel szemben felveti, hogy a gazdaságpolitikai döntések inkább a választott politikai testületek (kormány), mint a politikától független szervek (központi bank) hatáskörébe tartoznak.

A bank önállósága felfogható úgy is, mint függetlenség, elkülönülés a kormány szervezettől, de úgy is, mint a kormány szerveken belül érvényesített önállóság és befolyás. A központi banknak érdekesebb a kormányzattal szerves kapcsolatot tartania. Monetáris politikáját ugyanis hatékonyabban tudja érvényesíteni, ha részt vesz a döntésekben és a döntések megvalósításában, mint ha teljesen elkülönülne. A tőkésállam gazdaságirányító szerveinek munkamegosztásában a központi bank a „monetáris szakismeretet” képviseli, illetve a „monetáris érdekeket” érvényesíti. A központi bank viszonylagos függetlensége bizonyos szempontból „költséges”. A kormánytól, illetve egyéb állami szervektől függetlenül kell gazdaságpolitikai információkat gyűjtenie, s ez külön kutató-, elemző, tisztviselő-apparátus fenntartását igényli.

⁴ Hayek elképzelése szerint monetáris döntések alkalmával az állampolgárok szabadon választhatnának bármely valutát, esetleg aranyat, amelyeket szabad árfolyamon lehetne egymásra átváltani.

⁵ A kereskedelmi bankok üzemgazdasági ellenőrzését (likviditás, szolvenció) sok országban a központi banktól független, elkülönült állami szervezetek végzik.

Külön megvizsgálandó kérdés a bank szempontjából az állami költségvetéssel való kapcsolat. Az Egyesült Államok gyakorlatát elemezve Bach [3] olyan következtetésre jut, hogy a Pénzügyminisztériumnak is jelentős politikai hatása van. Ezért a Federal Reserve-nek, amikor a monetáris politikát kialakítja, figyelembe kell vennie a költségvetési politika aszimmetrikus voltát. A költségvetési politika kialakításakor azzal a feltételezéssel élnek, hogy a monetáris politika a megfelelő intézkedéseket valósítja meg, míg a monetáris politika kialakítóinak mindig az aktuális, illetve valószínű költségvetéspolitikai döntéseket kell figyelembe venniük. A Federal Reserve-nek a Pénzügyminisztériumtól és a Fehér Háztól való önállósági foka időről időre változott, annak ellenére, hogy az önállóság jogi feltételei — amelyet a törvényhozás 1935-ben jogszabályba foglalt — nem változtak.

Az önálló központi bank mellett szóló legerősebb érv azon a feltételezésen alapul, hogy a központi bank, amely legalábbis részben független a mindennapi politikai nyomástól, a stabil árak és a szilárd pénz biztosításában nagyobb áttekintéssel és előrelátással rendelkezik, mint a politikai felelősséggel bíró elnök, illetve a kongresszus.

Egyes vélemények szerint a monetáris politika nem csupán egyik lehetséges eszköze a gazdaságpolitikának, hanem önálló, sajátos feladatai vannak. E feladatok a monetáris egyensúly fenntartásában összegeződnek. A monetáris egyensúly az árstabilitásban, a pénz értékállandóságának biztosításában és a gazdasági egyensúly pénzügyi oldalról történő megbontásának megakadályozásában nyilvánul meg. Egyes vélemények szerint céljainak megvalósítását nem monetáris politikai eszközökkel kell biztosítani. Ezekkel a véleményekkel száll vitába O'Brien ([10] 17—18.), aki szerint a gazdaságpolitika egyéb céljai (a növekedés, a foglalkoztatottság biztosítása stb.) legalább olyan fontosak, mint a pénz elértéktelenedésének megakadályozása. Minthogy e célok megvalósítása között kapcsolat van, nem lehet azt mondani, hogy a monetáris politikai eszközöket csupán monetáris politikai célok megvalósítására lehet használni. Véleményünk szerint a monetáris politika cél- és eszközrendszere szerves kapcsolatban van a gazdaságpolitika egyéb vetületeivel. Ez a tény döntő hatást gyakorolt a monetáris politikát kialakító és végrehajtó központi bank, valamint a gazdaságirányítás egyéb szerveinek kapcsolatára.

A kormányok és a központi bankok viszonya

A központi bankok alárendeltségét egyesek az állami tulajdonból vezetik le. Már említettük, hogy az állami tulajdon nem feltétlenül jelenti a központi bank függőségét. Tény azonban, hogy a legönállóbb jegybankok részben vagy egészben magántulajdonban vannak. A másik tényező, amelyet a központi bankok önállóságának megítélésénél számításba vesznek, hogy mennyi időre nevezik ki a központi bank vezető szervezetének tagjait. Minél hosszabb időre szól megbízatásuk, annál függetlenebbek lehetnek a kormány döntéseitől. A Federal Reserve vezetőségét 14 éves időtartamra, a Bundesbankét 8 évre, a Bank of England-ét 5 évre nevezik ki. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy mind az amerikai, mind a német jegybank önállóbb az angolnál. Bár O'Brien elismeri, hogy a vezetők megbízatásának időtartama nagyobb súllyal esik latba, mint a központi bank tulajdonának kérdése, arra a követ-

keztetésre jut, hogy a központi bank önállósága szempontjából sem a tulajdonforma, sem a kinevezések időtartama nem jelent lényeges tényezőt ([10] 13—14. l.). Ezt a megállapítást alátámasztani látszik az a tény, hogy a kormány és a központi bank közötti nézeteltérésből általában a kormány kerül ki győztesen. Az ilyen viták nem egy esetben a központi bank vezetőjének lemondásához (lemondatásához) vezethetnek.⁶

A Federal Reserve elnökei általában hangsúlyozták függetlenségüket, közülük is kiemelkedett Burns, aki a FED megszokott szempontjain túlmenően is egyik vezetője volt az elnökkel szemben állóknak.

A tőkésországok gazdasági gyakorlata és a szakirodalom egybehangzó tanulsága szerint még a legönállóbb központi bankok is a kormányok szerveiként működnek, nem lehetnek függetlenek a kormányoktól. A központi bankok önállósága nem az államapparátuson kívül, hanem a kormányon belül érvényesül.⁷

„A bank önállósága — Gordon Richardsonnak, a Bank of England kormányzójának véleménye szerint — sokkal inkább tekinthető önállóságnak, ha a kormányon belül nyilvánul meg, és szabadon — alkalmanként erőszakosan — fejtheti ki véleményét a kormánynak.”⁸

A kormány szemszögéből is hasznos lehet a központi bank viszonylagos függetlensége, mert így a központi bank „saját jogán” lesz kénytelen olyan intézkedéseket meghozni, amelyekkel magára vonhatja azt a népszerűtlenséget, amely különben a kormányt terhelné ([10] 20. l.). Ha a kormány magára vállalja a monetáris politika céljainak kijelölését, nyugodtan a központi bankra bízhatja az eszközök megválasztását. „Úgy, ahogy a tábornokokra rá lehet bízni az ütközetek megvívását anélkül, hogy hadat üzenhetnének, a központi bankárookra is rá lehet bízni a napi pénzügyi műveleteket anélkül, hogy pénzügyminiszterek, illetve -minisztériumok a nyakukba lihegnének” ([10] 19. l.).

A józanabb, realisabb véleményekben a kormány és a központi bank közötti együttműködés szükségessége kap hangsúlyt.⁹

A központi bank és a kormány közötti együttműködést megkönnyítheti, hogy egyes országokban a központi bank a kormány vagy a pénzügyminisztérium fennhatósága alatt áll, illetve ezen állami szervek képviseltetik magukat a központi bank irányító testületében. Az ország gazdasági életével való jobb kapcsolatot szolgálja, hogy egyes országokban a központi bank irányító testületeinek munkájában szakszervezeti, ipari, kereskedelmi, fogyasztói szervezetek képviselői, illetve független szakértők (egyetemi tanárok) is részt vesznek.

Mint már említettük, sokan politikai meggondolásból érvelnek a köz-

⁶ Ez történt a svéd jegybank elnökével 1957-ben, a kanadai jegybank kormányzójával 1961-ben és a Bundesbank kormányzójával.

⁷ A Bank of England egyik volt kormányzója mondotta, hogy „... a központi bank egyedülálló (unique) joga, hogy tanácsokat adjon, és erőltesse ezek végrehajtását, egészen a zsémbelésig is elmehet, de tevékenysége természetesen a kormány fennhatósága alá tartozik”. (Idézi [14] 67. l.)

⁸ Az előző kormányzó, O'Brien lord továbbment, amikor azt állította, hogy „egy böles központi bank felismerheti, hogy az informális befolyás hatékonyabb lehet, mint a formális függetlenség”. (Idézi [5] 34. l.)

⁹ Kivételnek tekinthető az a pénzügyminiszter, aki kijelentette, hogy a központi bank vezetőjét nem tanácsadójának, hanem kreatúrájának tekinti. (Idézi [4] 49. l.) Az ilyen megállapítások nem szolgálják a harmonikus együttműködést.

ponti bank teljes függetlensége ellen, egyben a különféle gazdasági és kormányzati szervekkel való szoros együttműködés mellett. Véleményük szerint a gazdaságpolitika és ezen belül a monetáris politika meghatározása a választásokon hatalomra került kormányok feladata. A szélsőséges Hayek professzorral vitázva Jay a következőket írja: „Gondolatban kivethetnénk a valuta ellenőrzését a modern, választott kormányok kezéből, és ezt néhány misztérikus bölcsember kezébe helyezhetnénk, akik valamilyen elefántcsonttoronyban meditálnak, Hayek professzor e követelése azonban ellenkezik a realitással.” (Idézi [10] 18. l.)

A jogi szabályozással meghatározott alá- és fölérendeltségi viszonyokon túlmenően, sok múlhat az egyes pénzügyi vezetők egyéniségén, személyes képességein is [14]. Ha a jegybank vezetője erősebb egyéniség, akkor a pénzügyminiszterrel szemben is érvényesítheti akarátát. További előnyt jelenthet az, hogy hosszabb ideig töltheti be feladatát, mint a pénzügyminiszter, az utóbbi megbízatásának időtartamát ugyanis a politikai változások (választások) befolyásolják. Ilyen esetben mind a nagyobb tapasztalat, mind a közvélemény elismerése a központi bankár mellett szólhat. Sayers megállapítását részben cáfolja Basu, aki szerint a központi bankok jellegéből következők, hogy vezetőik befolyása elmarad a kormánytisztviselőké mögött. „A központi bankár mint erős ember — ritka jelenség. Gyakran, különösen a fejlődő országokban, a központi bankár nem elég önálló, illetve nem elég erős ahhoz, hogy feladatát kellő eréllyel lássa el.” (Idézi [4] 5. l.)

Még élesebben fogalmaz Galbraith (megállapításának élet még fokozza, hogy megjegyzései a tőkés világ „legfüggetlenebb” jegybankjára vonatkoznak): „Az utóbbi időben, mint látjuk, a központi bankügy szomorú földönjáró foglalkozássá vált. A kormányok központi bankjaikat a lehető leg-rövidebb pórázon tartják. Ez a többiekkel együtt az Egyesült Államok Federal Reserve System-jére is vonatkozik, amely élvezzi a függetlenség szertartásrendjét, de valójában nem önálló” ([6] 38. l.). Az eddigiekben a központi bankok önállóságának általános kérdéseit tekintettük át. Számításba vettük azokat a szervezeti és személyi tényezőket, amelyek a központi bankok és a kormány, illetve a kormányzatszervek viszonyát befolyásolták. Kitértünk a kormány és a központi bank közötti feladatelhatárolásra is. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan érvényesül a központi bank és a kormány kapcsolata néhány tőkésországban.

A nyugat-európai tapasztalatok

Angliában a kormány már korábban is befolyásolta a központi bank tevékenységét. Ez 1946-ban törvényes formát is öltött. A jegybanktörvény (Bank of England Act) kimondja, hogy „... a kincstár a bank kormányzójával való konzultáció után időről időre olyan utasításokat adhat a banknak, amelyeket a közösség (az ország — L.S.) szempontjából szükségesnek lát”. A monetáris politika végrehajtása, eszközeinek megválasztása már a kormányzó hatáskörét képezi. A Bank of England kormányzója tiltakozhat a pénzügyminisztérium döntése ellen (zsémbes, korholó megjegyzésekre is van joga), de megvétózni nem tudja a kormányzati döntéseket. Végső eszköze a nyilvános tiltakozás, illetve a lemondás lehet. A monetáris döntésekért a végső felelősséget a pénzügyminiszter, illetve a kormány viseli.

Angliában — ellentétben más országokkal (például az Egyesült Államokkal vagy az NSZK-val) — a közvéleményben nem alakult ki ellenérzés a kormány monetáris kérdésekbe való beavatkozásával szemben. A bank kormányzója nem tartozik beszámolási kötelezettséggel a parlamentnek. Egyesek úgy vélik, hogy az ilyen beszámolási kötelezettség tovább növelné a Bank of England önállóságát, mert kormányzójának további fórumot jelentene, ahol szempontjait kifejtethetné ([10] 20. l.).

Franciaországban a Banque de France-t alárendelték a kormánynak. Egyes megítélések szerint a francia jegybank egyike a tőkés világ legkevésbé független jegybankjainak. Bár a mindennapi ügyek vitelében a bank önálló, még e kérdésekről is gyakorta tanácskozik a bank vezetősége a pénzügyminisztériummal. Tovább korlátozza a francia központi bank szerepét, hogy a tőkésországok gyakorlatában egyedülálló módon az államkincstár — a pénzügyminisztériumi feladatokon túlmenően — bankári feladatokat is ellát: hiteket nyújt, hiteket vesz fel, pénzt teremt, számlákat vezet, takarékbetéteket gyűjt. A gazdaság finanszírozásában betöltött szerepét mutatja, hogy a kincstár szabályozza az összes pénzforgalom egyhatedét, ezen belül a számlapénzforgalom egyötödét ([7] 150. l.). Műveleteinek különös jelentőséget ad az, hogy a jegybank hitelpolitikai intézkedéseitől függetlenül, közvetlenül befolyásolhatja a hitelpolitika alakulását.

Mind a Banque de France-t, mind a Bank of England-et a szakirodalom a kormányzaton kívül állónak és így kevésbé önállóknak ítéli. O'Brien véleménye szerint jobb a családon belül lenni. Különösen akkor, ha a családon belül mindenkinek megvan a maga helye és szerepe. Ez utóbbira példaként említi a Deutsche Bundesbank-ot, amely a családon belül van, és a helye is megvan. A pénzügyminisztérium képviselői részt vesznek az igazgató tanács ülésein, illetve a bank elnöke részt vesz a kormány azon ülésein, amelyeken a monetáris politikával foglalkoznak ([10] 24. l.).

A nyugatnémet jegybankot mint Nyugat-Európa legönállóbb központi bankját emlegetik. Az 1957-ben hozott jegybanktörvény rögzíti a bank kormánytól való függetlenségét, és a bank legfőbb feladataként a valuta értékállandóságának biztosítását jelöli meg. A közvéleményt, amelyet a történelem nagyarányú inflációi megviseltek, megnyugtatja, hogy a Bundesbank, amelynek vezetése független a kormánytól (és így kevésbé van kitéve a napi politikai változásoknak), hatékony eszközökkel rendelkezik az önálló monetáris politika folytatásához. A Bundesbank így képes biztosítani a valuta értékállandóságát.

A továbbiakban kissé részletesebben vizsgáljuk az Amerikai Egyesült Államok jegybankjának és kormányának viszonyát. Ennek oka egyrészt az, hogy az amerikai jegybankot a tőkés világ egyik legönállóbb jegybankjának tekintik, másrészt a tőkés világ vezető hatalmára vonatkozóan bővebben áll rendelkezésre dokumentáció, mint más tőkésországok esetében.

A Federal Reserve és a kormány viszonya

A Federal Reserve történetét át- meg átszövi a kormánytól való függetlenség fokozatainak változása. A továbbiakban a FED történetének azokat a pontjait emeljük ki (a teljesség igénye nélkül), amelyek a jegybank és a kormány kapcsolatára vonatkoznak.

1913-ban McAdoo pénzügyminiszter javasolta, hogy a minisztériumon

belül állítsanak fel egy hivatalt, amely a központi bank feladatait látná el. Ehelyett a Federal Reserve Act egy többé-kevésbé önálló központi bankszervezetet hozott létre, amelynek a pénzügyminisztériummal való kapcsolatában a legjellemzőbb vonás az volt, hogy a Federal Reserve igazgató tanácsának (a Federal Reserve Boardnak) hivatalból tagja volt a pénzügyminiszter és a Pénzügyi Ellenőrző Hivatal vezetője (Comptroller of the Currency). (E két pénzügyi vezető 1935-ig volt az igazgató tanács tagja.)

Amikor 1913-ban a független központi bankot létrehozták, még nem merült fel annak a kérdése, hogy a banknak az egységes monetáris politika végrehajtójának kell-e lennie. Úgy látszott, hogy az aranystandard és a kereskedelmi bankok — körülményeiknek megfelelő — tevékenysége nyomán a kívánatos mennyiségű pénz és bankhitel kerül forgalomba.

Az 1920-as évek folyamán számos kongresszusi bizottság vizsgálta a Federal Reserve tevékenységét. E vizsgálatok arra a megállapításra jutottak, hogy fenn kell tartani a központi bank önállóságát.

A Federal Reserve helyzetét módosították az 1933-ban, illetve az 1935-ben hozott banktörvények. E törvények alapján olyan eszközökkel ruházták fel a Federal Reserve-t, amelyek révén hatékonyabban tudja szabályozni a bankok hitelteremtését, illetve létrehozták a kormányzótanácsot (Board of Governors), amelynek nagyobb szerepkört adtak, mint az eddigi vezetőtestületnek. Ennek megfelelően csökkent a Federal Reserve Bank-ek szerepe.

Az 1933—35-ös banktörvény megszüntette a kormányzótanács tagjainak hivatalból való kinevezését (pénzügyminiszter stb.), illetve a tagok megbízatását 14 évben állapította meg. E változások azt szolgálták, hogy a Federal Reserve döntéshozóit függetlenítsék a napi politikától jobban befolyásolt állami tisztviselők döntéseitől.

Az 1930-as éveket a jegybank elnöke és a pénzügyminiszter közötti vita jellemezte. A vita egyik legfontosabb területe az állampapírok kibocsátásával kapcsolatos jegybanki tevékenység volt. E vitákban sokszor maradt alul a Federal Reserve.

A második világháború idején tovább mélyült a pénzügyminisztérium és a Federal Reserve közötti ellentét. A Federal Reserve elnöke, Eccles és a Snyder pénzügyminiszter közötti vitára 1948-ban Truman elnök tett pontot, amikor nem újította meg Eccles kinevezését.

1949-ben a Douglas szenátor vezette kongresszusi vizsgálóbizottság már azt állapította meg, hogy a FED az „infláció motorjává” vált, és ez részben annak a következménye, hogy a pénzügyminisztérium befolyása alá került. A bizottság szükségesnek látta a FED önállóságának növelését azért is, hogy — szembeállítva a pénzügyminisztériumnak az államadósság növelésére irányuló törekvéseivel — antiinflációs politikát folytathasson.

A bank és a kincstár közötti nézeteltérés nem szűnt meg, sőt 1951 elejére azok a viták, amelyek eddig a színpalak mögött zajlottak, nyílt összehangozottá váltak. 1951 januárjában Truman elnök magához rendelte az egész Nyíltpiaci Bizottságot (Federal Open Market Committee) a monetáris politika megvitatására. Ezt megelőzően nem volt példa arra, hogy amerikai elnök akár az említett bizottságot, akár a FED kormányzótanácsát magához rendelte volna. A későbbiekben megegyezés született a kormány és a FED között, de 1951 nyarán a FED elnöke, McCabe és Eccles lemondott. Más

kérdésekben tovább folytatódott a FED és a kormány közötti vita. Douglas szenátor ismételten a központi bank önállóságáért, a jegybank és a költségvetés közötti feladatelhatárolásért szállt síkra.

Az Eisenhower-kormány alatt javult a FED és a kormány viszonya. Martin elnök és Humphrey pénzügyminiszter rendszeresen találkoztak, és megtárgyalták a monetáris, illetve a költségvetési kérdéseket. Ennek ellenére úgy találták, hogy a Federal Reserve kívül maradt a kormány „politika-csinálóinak” belső körein, de ezt nem is bánták, mivel így meg tudta őrizni nemrég megszerzett önállóságát.

Az 1950-es évek második felének eseményei — a Federal Reserve-nek nagyobb szerepet kellett vállalnia az államadósság finanszírozásában — bebizonyították, hogy a FED-nek figyelembe kell vennie a pénzügyminiszter monetáris politikai kívánságait. A vélemények megoszlottak az amerikai központi bank önállóságáról. Fullbright szenátor, a szenátus Bank- és Valutaügyi Bizottságának elnöke szerint „...el kell kerülnünk saját magunk és a közvélemény becsapását, hogy egy önálló szervezettel rendelkezünk, amely független a pénzügyminisztérium befolyásától...” ([3] 97. l.).

Az 1960-as években erősödött a kongresszusnak az a törekvése, hogy közvetlen irányítást, ellenőrzést gyakoroljon a Federal Reserve fölött. Ezt elsősorban különféle kongresszusi bizottságokon keresztül érte el.

Egy — az 1970-es éveket elemző — cikkben, amely röviden áttekinti a FED és a kormány kapcsolatát, a következő megállapítással találkozunk: „Végül is az elnökök (állam) megvalósítják azt a monetáris politikát, amelyet akarnak, és azt is elmondhatjuk: azt az eredményt érik el, amelyet megérdemelnek. A történelmi elemzés erős korrelációt mutat az elnökök expanziós politikája és a pénztömeg növekedési üteme között” ([1] 112. l.).

A Federal Reserve és a kormány jelenlegi kapcsolatának tárgyalása előtt nem érdektelen egy pillantást vetnünk a Federal Reserve szervezétére¹⁰ és arra, hogy kik hozzák a jegybankon belül a döntéseket. A Federal Reserve System 12 ún. tartalék bankból (Federal Reserve Bank) áll. Ezek a tartalék bankok magántulajdonban vannak. Tulajdonosaik a körzetükbe tartozó tagbankok, tehát azok a kereskedelmi bankok, amelyek tevékenységét a körzeti tartalék bank irányítani és ellenőrizni hivatott.

A szervezeti séma szerint a Federal System legfőbb szerve a kormányzótanács. Hét tagból áll, akiket az elnök nevez ki a szenátus hozzájárulásával. Egy-egy tag megbízatása 14 évre szól, minden páros évben egyikük megbízatása lejár. Ez a megoldás azt célozza, hogy egyetlen elnök se tudja saját kiválasztottjaival feltölteni a testületet. A kormányzótanács elnökét és helyettesét ugyancsak az elnök nevezi ki, de csupán 4 éves időtartamra. A kinevezett tagokat csak komoly indokkal lehet (vagyis gyakorlatilag lehetetlen) állásukból elmozdítani. A tagok kiválasztásában az a megkötés érvényesül, hogy egy tartalék bank körzetéből csak egy tag választható ki. A választásnál az elnöknek figyelemmel kell lennie a pénzügyi, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi érdekek megfelelő képviselőjére és az ország földrajzi régióira. A kormányzótanács egyes tagjainak szerepe és befolyása az idők folyamán változik.¹¹

¹⁰ A Federal Reserve System szervezetének bemutatásához a [13], [14], [17] forrásokat használtam fel.

¹¹ A szakirodalom szerint véletlen tényezők hatására alakul. Függetlenül attól, mennyire erős egyéniség az elnök, illetve milyen a tagok személyisége és szakmai felkészültsége.

A kormányzótanács fő feladatai: a tagbankok tartalékolási kötelezettségének szabályozása, a tartalék bankok viszontleszámítolási kamatlábainak vizsgálata és szabályozása, a nyíltpiaci műveletek szabályozása, a tartalék bankok ellenőrzése, a tagbankok ellenőrzése, jelentések készítése a kongresszusnak stb.

A kormányzótanács tagjainak egyenlő szavazatuk van, de az egyik tag kiemelkedik közülük mint elnök és mint legfőbb végrehajtó (tisztviselő).

A Szövetségi Nyíltpiaci Műveletek Bizottsága az a szerv, amely többek szerint a Federal Reserve System tényleges döntéshozó szerve. A bizottság tagjai: a kormányzótanács 7 tagja, a Federal Reserve Bank of New York elnöke és a többi 11 tartalék bank elnöke közül négy, akiknek személye — rotációs rendszerben — évente változik. A bizottság nem csupán a nyíltpiaci műveletekkel foglalkozik, hanem a pénzpolitikát érintő más kérdéseket is tárgyal.

Egyesek ([3] 181. l.) szerint az, hogy a Nyíltpiaci Műveletek Bizottsága a monetáris politika legfőbb szerve, de a kormányzótanács dönt a tartalék-követelményekről és a rediszkontlábakról, nem jelent célszerű feladateltávolítást, vitákhoz és késedelmekhez vezethet. Végül is a kormányzótanács, ha egységes, érvényesítheti akaratát.

A Federal Reserve helyzete, jogi szabályozása, önállóságának kérdése

A Federal Reserve függetlenségét a törvények is rögzítik akkor, amikor leírják, hogy a FED nem a kormánynak, hanem a kongresszusnak felelős. A kongresszus a FED-et a monetáris politika kialakítására és végrehajtására hivatott szervként hozta létre. Egyes megfogalmazások szerint monetáris kérdésekben a központi bank mint a kongresszus megbízottja szerepel. Függetlensége biztosítékának tekintik, hogy vezetőit, a kormányzótanács tagjait — mint említettük — 14 évre bízzák meg. Az Egyesült Államok elnöke ily módon hivatali megbízatása idején csupán két tagot nevezhet ki, s kevésbé kényszerítheti akaratát a testületre. A FED elnökének megbízatása csupán négy évre szól, de megbízatásának lejáratára nem esik egybe az elnökválasztási periódussal, így előfordulhat, hogy az elnök az elődje által kinevezett központibank-elnökkel kénytelen együtt dolgozni. A személyek kinevezésén túlmenően a FED függetlenségét hivatott biztosítani az is, hogy önfinanszírozó szervezet, nem szorul költségvetési pénzjuttatásokra, sőt nyereségéből jelentős összegeket fizet be a költségvetésbe.

Az elmondottak ellenére mind a jogi forrásmunkák, mind a szakkönyvek hangsúlyozzák, hogy a FED önállósága nem jelenti a kormányzattól való függetlenséget. Egyes megfogalmazások szerint ([9] 279. l.) a Federal Reserve önállósága csak rövid távon érvényesül. Hosszabb idő távlatában a kongresszus olyan törvényeket hozhat, amelyeket a központi bank köteles végrehajtani, illetve az elnök olyan nyomást fejthet ki, amelynek a FED nem tud ellenállni.

Végő soron a gazdaságpolitikáért a kormány (az Egyesült Államokban az elnök) a felelős, így a monetáris politikát végrehajtó FED a kormány alárendeltje annak ellenére, hogy tevékenysége során bizonyos függetlenséget élvez, illetve a döntések meghozatalakor figyelembe veszik a FED vezetőinek érvelését.

Az eddigiekben a Federal Reserve önállóságának jogi szabályozását és a tényleges helyzetet ismertettük. Mint annyi más kérdésben, az önállóságot illetően is megoszlik az amerikai közgazdászok véleménye. Egyesek a Federal Reserve függetlensége ellen, mások mellette érvelnek. Vegyük sorra érveiket!

A Federal Reserve függetlensége ellen érvelő amerikai közgazdászok véleménye szerint a gazdaságpolitika és ezen belül a monetáris politika kialakítása és végrehajtása olyan, a választók által megbízott politikai szervezetek döntését igényli, amelyek tagjai időközönként számot adnak választóiknak.

Az ellenérvek másik csoportját egy hasonlattal világíthatjuk meg: „A háború túl komoly dolog ahhoz, hogy a tábornokokra bizzák, a monetáris politika túl komoly dolog ahhoz, hogy a közgazdászokra bizzák.” A vélemények szerint a FED túl erőszakosan ragaszkodhat egyes monetáris politikai célkitűzések (a pénztömeg alakulása, a kamatláb nagysága stb.) betartásához, és ezzel fékezheti a gazdaságpolitikai célkitűzések végrehajtását. Hasonlóképpen ítélik meg a FED félelmét az inflációtól, illetve a nemzetközi fizetési mérleg kedvezőtlen alakulásától.

A Federal Reserve függetlensége ellen szóló érvek között találtuk az inflációtól való félelmet. Érdekes, hogy ez az érv megjelenik (bár egy kissé más megfogalmazásban) mint a központi bank *függetlensége mellett* szóló érv is. A közgazdászok nagy része azt vallja, hogy a kormány hajlamos túlköltekezni. Egy választók elé álló testületnek könnyebb hiteleket fel-futtatni, bankóprést működtetni, mint adókat emelni. Ha a központi bank a pénzügyminisztérium vagy a kormány alárendeltje, kényszeríthető arra, hogy növelje a kormánynak folyósított hiteleket, a forgalomban levő pénz tömegét. Ha azonban a központi bank önálló, jobban ellen tud állni az ilyen nyomásnak. Végezetül egy tipikusan amerikai stílusú érvelés: az Egyesült Államok kormányzati rendszerében alapvető jelentőségű a hatalom megosztása (legalábbis papíron — L. S.). Ennek a gondolatnak megfelelő a független központi bank; mivel az elnök és a kormány más szervei a gazdaságpolitika egyéb ágaira döntő befolyást gyakorolnak, szükség van egy, a kormánytól független monetáris politikai szervezetre.

A fejlett tőkésországok központi bankjait — országonként eltérően — különböző feladatok megoldásával bízták meg. A következő táblázat 16 ország adatainak felhasználásával mutatja be a központi bankok helyzetét.

A központi bankok önállósága országonként más és más, de elmondhatjuk, hogy egyetlen országban sem óhajtják megvalósítani a központi banknak a kormánytól való teljes függetlenségét. Ez még azon központi bankokra is érvényes, amelyeket a „legönállóbbaknak” tartanak. A központi bankok minden országban a monetáris politika végrehajtói, azonban a monetáris politika kialakításában, illetve a gazdaságpolitika céljainak meghatározásában a központi banknak is részt kell vennie, mivel a tőkésállam gazdaságirányító szerveinek munkamegosztásában a „monetáris szakismeret” képviseli, illetve a „monetáris érdekek” érvényesítését teszi lehetővé. Az önálló központi bank követelése a szakirodalmi előfordulások alapján is kisebbségi véleménynek tekinthető. A központi bankok önállóságának tárgyalása során a tőkés gazdaságban felmerült a kérdés: hogyan lehet a

A kormány és a központi bank viszonyának jellemzői 16 országban

Megnevezés	Ausztrália	Ausztria	Belgium	Dánia	Dél-afrikai Köztársaság	Egyesült Államok	Egyesült Királyság	Franciaország	Hollandia	Japán	Kanada	NSZK	Norvégia	Olaszország	Svájc	Svédország
1. A központi bank a gazdaságpolitika monetáris vonatkozásainak fő végrehajtója	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
2. a) A központi banknak — alapszabály szerint — nem feladata a kitűzött gazdasági célok követése		X				X							X	X	X	X
b) A központi bank általános feladata az ország jólétének és a kormány politikájának elősegítése	X			X				X	X	X	X	X				X
3. a) A célok megvalósításában a központi bankot a kormány általános jellegű intézkedésekkel irányítja						X								X		
b) A központi bank nagyjából független a kormánytól az alapszabály szerinti feladatok végrehajtásában						X						X			X	
4. A központi bank nyíltan a kormány gazdasági célkitűzései ellenére tevékenykedett																
5. A központi bank és a kormány tisztviselőket cserélnék	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X		X		
6. A központi bank közvetlenül beszámolási kötelezettséggel tartozik a parlamentnek					X	X			X	X	X					
7. A központi bank részvényei 100 százalékban állami tulajdonban vannak	X		X				X	X	X	X	X	X	X			X

Forrás: [5] 34. 1.

feladatokat megosztani politikailag befolyásolt szervezetek (kormány) és szakértő testületek (központi bank) között. A másik kérdés úgy merült fel, hogy a sajátos „monetáris érdekek” (a valuta értékállandósága, a pénztömeg szabályozása stb.) milyen mértékben hozhatók összhangba a gazdaságpolitika egyéb céljaival, illetve a gazdaságirányítás más szerveinek érdekeivel. A tőkésországok gazdasági gyakorlata azt mutatja, hogy a gazdaságpolitika befolyásolásában hatékonyabb szerepet tölthet be a központi bank, ha a függetlenség látszata helyett szervesen együttműködik a kormánnyal, önállóságát a gazdaságirányítás szerveinek rendszerén belül érvényesíti. Ennek egyik megnyilvánulási formája lehet (mint a táblázatunkban szereplő 16 ország közül 11-ben), hogy a központi bank és a kormány tisztviselői kölcsönösen részt vesznek a másik szerv munkájában. Az elmondottakból is következik, hogy a központi bankok és a kormányok együttesen felelnek a monetáris célok (az infláció visszaszorítása, a pénztömeg stb. alakulása) megvalósításáért. E monetáris céloknak természetesen összhangban kell lenniök a gazdaságpolitika más célkitűzéseivel.

Hivatkozások

- [1] After Burns: The FED Will Lean to the Left. Business Week, 1977. november 21. 108—116. l.
- [2] Asztalos László—Surányi György: Egy kísérlet a magyar bankrendszer továbbfejlesztésének felvázolására. Kézirat. Pénzügykutatási Intézet, 1980.
- [3] Bach, G. L.: Making Monetary and Fiscal Policy. The Brookings Institution, Washington, 1971.
- [4] Basu, S. K.: A Review of Current Baking Theory and Practice. MacMillan, London, 1974.
- [5] Fair, D.: The Independence of Central Banks. The Banker, 1979. október.
- [6] Galbraith, J. K.: Money—Whence It Came, Where It Went. Bantam Books, New York, 1979.
- [7] Gubcsi Lajos—Tarafás Imre: A láthatatlan pénz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [8] Kent, R. P.: Money and Banking. New York, 1966.
- [9] Luckett, D. G.: Money and Banking. McGraw Hill Book Company, New York, 1976.
- [10] O'Brien of Lothbury: The Independence of Central Banks. (Az 1977. december 14-i konferencia anyaga.) Société Royale D'Économie Politique De Belgique, Brüsszel, 1978.
- [11] Prochnow, H. W.: The Federal Reserve System. New York, 1960.
- [12] Riesz Miklós: Különleges bankismeretek. I—II. Egyetemi Jegyzet, Tankönyvkiadó, 1968, illetve 1970.
- [13] Ritter, L. S.—Silber, W. L.: Principles of Money. Banking and Financial Markets. New York, 1977.
- [14] Sayers, R. S.: Modern Banking. Oxford University Press, 1970.
- [15] Simpson, T. D.: Money, Banking and Economic Analysis. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, 1976.
- [16] Szentiványi Iván: A pénzügyintézetek jogállása. Akadémiai Kiadó, 1977.
- [17] Young, R. A.: Instruments of Monetary Policy in the United States. IMF, Washington, D. C., 1973.

Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet

(Tudományos ifjúsági konferencia, 1980. december 12—13.)

Nyers Rezsőnek, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának megnyitó beszédével kezdte meg munkáját az a nagyszabású és széles körű érdeklődéssel kísért kétnapos tudományos tanácskozás, amelyre az év utolsó hónapjában a KISZ KB Értelmiségi Fiatalok Tanácsa, az MTA Tudományszervezési Csoportja és az MKT Ifjúsági Bizottsága közös szervezésében került sor a SZÁMOK színházában.

A tanácskozás négy szekcióban folyt.

Az első szekció munkájának középpontjában a tervgazdaságok elméletének és gyakorlatának történeti vonatkozásai álltak. A második szekcióban a szocialista gazdaság intézményi rendszerét és viszonyait — ugyancsak részben történetileg — elemző előadások hangzottak el. A harmadik szekció a mai magyar gazdaságot elsősorban a munkaerő-hasznosítás oldaláról tárgyalta. Végül a negyedik a hiányjelenségek különféle vetületeivel foglalkozott.

A következőkben az egyes munkacsoportok üléseire benyújtott előadások témáiról adunk áttekintést.

A tervgazdaságok története, elmélete és gyakorlata

A Stark Antal (az MKKE tankszékvezető egyetemi tanára) és *Szamuely László* (az MTA Világgazdasági Kutató Intézete tudományos főmunkatársa) elnökletével tartott szekcióüléseken összesen 12 előadás hangzott el.

Mészáros Tamás (MKKE Ipargazdasági Tanszék) azt vizsgálta, hogy a vállalati tervezés mely területein találkozhatunk bevált megoldásokkal, s miben tapasztalhatók hiányosságok, vagy látszanak szükségességnek kisebb-nagyobb változtatások. Tanszéki kollégája, *Osath Magdolna* ugyancsak a vállalati tervezés kérdéseivel foglalkozott: a hosszú távú vállalati tervezés és stratégia összefüggéseit elemezte.

Köbli József (SZÁMKI Ökonómiai Főosztály) a gazdasági szervezetek típusait a reájuk jellemző fejlődési utak szemszögéből világította meg, majd *Kiss Ferenc* (NIM IGÜSZI) a gazdasági döntésekkel kapcsolatban felmerülő mérés-elméleti problémákat taglalta.

A szó szoros értelmében vett történeti kutatásokról szóló beszámolók sorát *Hunya Gábor* előadása nyitotta meg, aki a Csehszlovákia cseh és szlovák területei közötti fejlettségbeli eltérések 1948 utáni alakulásának tendenciáit és hatótényezőit vizsgálta.

Bauer Tamás (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) előadásában kimutatta, hogy az adminisztratív gazdaságirányítási eszközök felváltása közgazdasági eszközökkel nemhogy visszalépés volna a közvetlenül szükségletre termelésből az ártermeléshez, de előrelépés egy csikorgó gépezetként működő *ex post* szabályozástól a magán- és a társadalmi munka közötti ellentmondás feloldásának a történeti tapasztalatok tanúsága szerint sokkal alkalmasabb közvetítő formájához.

Kovács János Máttyás (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) a hatvanas évekbeli kelet-európai — mindenekelőtt a jugoszláv és a magyar — gazdasági reformtörekvések tapasztalatainak fényében új megközelítésben tárgyalta a NÉP gazdaságát, bírálva a korszak napjaink reformelméleteire jellemző közkeletű fel fogását, amely a NÉP-et mintegy a működőképes szocialista piacgazdaság történeti modelljének rangjára emeli.

Szintén a Szovjetunió volt a témája további két előadásnak; ezek is az ország gazdasági fejlődésének korai szakaszát mutatták be. *Kövér György* (MKKE Gaz-

daságtörténeti Tanszék) a föld nacionalizálásáról, *Gyulaffyné Berényi Mária* a tervgazdálkodás 1920—1929 közötti kialakulásáról adott képet.

A szekcióban elhangzott mindkét magyar vonatkozású történeti előadás az első világháború utáni gazdasági folyamatokba engedett bepillantást. *Pécsi Vera* (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék) és *Szabó Miklós* (az MTA Történettudományi Intézete) közös előadása az állam és a gazdaság viszonyát vizsgálta a két világháború között, különös tekintettel a korszak tervezési kísérleteire. *Lengyel György* (MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoport) pedig a harmincas évek végén kialakuló irányított gazdasági forma és a negyvenes évek végén kialakuló közvetlen tervgazdálkodásos modell technikai jellegű kontinuitásának, egyszersmind a lényegesen eltérő történelmi feltételekből adódó diszkontinuitásának tartalmára világított rá.

Madarász Aladár (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) a századforduló német munkásságának körében nagyhatású viktoriánus társadalomutópiákat ismertette — kitérve az ezeket elutasító ellenutópiák érvelésére —, és elemezte az ilyen fogantatású művek népszerűségének a korabeli német munkásmozgalom helyzetéből fakadó okait.

A szocialista gazdaság intézményi rendszere és viszonyai

A Megyeri Endre (az MKKE tanszékvető egyetemi tanára) és *Tardos Márton* (a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főosztályvezetője) elnökletével ülésező szekció első előadójaként *Antal László* (a PM Pénzügykutatási Intézete) a tervgazdálkodás és az innovációs folyamatok kapcsolatára vonatkozó hipotéziseit ismertette, elsősorban a vállalatok irányítószervekre utaltságának szerepét elemezte az innovatív döntésekben mint tipikusan ugrásszerű változásokat jelentő vállalati lépésekben.

A szekció előadásai közül a témaválasztás konkrétsága tekintetében mintegy a másik végletet képviselte a *Máté Katalin* (MKKE „A szocialista vállalat” kutatási főirány) által ismertetett esettanulmány, amely az 1938-ban az amerikai Standard Oil Company leányvállalataként létrehozott Magyar—Amerikai Olajipari Rt. és az állami irányítás kapcsolatának alakulását mutatta be 1945-től 1948-ig, az időközben szükségképpen kiéleződött konfliktusok szabotázspér formájában történő politikai megoldásáig.

A gazdaságirányítás második világháború utáni első éveinek hazai történetéről két előadás hangzott el. *Pető Iván* (Új Magyar Központi Levéltár) a koalíciós időszak fejleményeit elemezve rámutatott arra, miképpen tudhatta az MKP a hagyományos intézményi munkamegosztás közepette keresztülvinni a központi akarat oly mértékű megerősítését a magángazdasági szféra irányításában, hogy az 1948. márciusi államosítások elsődleges funkciója már nem az állami befolyás növelése, hanem a gazdaságirányítási intézményrendszer, az állam és a vállalatok közötti jogi viszony szovjet típusú kialakítása volt. Az 1948-at követő öt esztendőben azután — amint ezt egy másik előadó, *Kovácsy Tibor* (az MTA Történettudományi Intézete) bemutatta — a feszített ütemű szerkezetátalakítás erőltetése egyre szigorúbban centralizált gazdaságirányítási szervezet és döntési rendszer kiépüléséhez vezetett, amelyben a gazdasági folyamatokat voluntarista módon kezelő „napiparancsok” és az aprólékos beszámoltatás vált a gazdaságirányítás fő eszközévé.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok témakörében két előadás hangzott el. *Salgó Istváné* (MKKE Külkereskedelmi Tanszék), aki a szocialista országok közötti együttműködés kialakulásának problémáit taglalta, és *Balázs Péteré* (Külkereskedelmi Minisztérium), aki külkereskedelmi szervezetünk továbbfejlesztésének időszzerű feladatairól szólva azt hangsúlyozta, hogy míg belföldön nagyobb rugalmasság, valódi versengés indokolt, addig a külső piaci szervezet üttöképessége feltételezi az erőik összefogását és a külkereskedelmi szervezet stabilitását.

Ugyancsak továbbfejlesztési elgondolásokat körvonalazott, de a pénzügyi rendszerre vonatkozóan *Asztalos László* és *Surányi György* (a PM Pénzügykutató Intézete) közös előadása. Részletesen ismertetett javaslatuk kiindulópontja a pénzügyi rendszer két, monetáris és fiskális alrendszerre bontása és a tervezési alrendszerrel azonos szintre emelésük.

Négy előadás ágazati jellegű kérdéseket tárgyalt. *Varga Sándor* (az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete) a mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom 1957—1967 közötti fejlődésének három szakaszában — az 1958—1961, az 1962—1964 és az 1965—1967 közötti periódusban — vizsgálta a politikai akarat céljainak és érvényesítési eszközeinek változásait, lehetőségeit és korlátait. *Halmai Péter* (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikai gazdaságtan Tanszék) az élelmiszer-gazdaságban végbemenő integrációs folyamatok vélt és valóságos előnyeiről és veszélyeiről fejtette ki álláspontját. *Argyelén Gáborné* és *Zacher László* (Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet) hazai és 14 országra kiterjedő nemzetközi élelmiszeripari tapasztalatok alapján a gazdasági fejlettségi szintnek és a tevékenységek döntéshozósságának meghatározó jelentőségére mutatott rá a vállalati méretstruktúra alakulásában, cáfolva a koncentrációnak tértől és időtől függetlenül szükségszerűen előrehaladó folyamatként való felfogását. *Sárkány Péter* (Kőbányai Gyógyszerárugyár) a kis- és középméretű iparvállalatok alacsony és mindmáig csökkenő arányának okait elemezte, s hangsúlyozta a nagyméretű vállalatok igazi nagyvállalatokká fejlesztésének és a korszerű kis- és középvállalati kör létrehozásának kettős feladatát.

Végül a szekcióban elhangzott négy „országtanulmányról” — egy csehszlovák, két lengyel és egy jugoszláv tárgyú előadásról — kell még említést tennünk.

Réti Tamás (az MTA Világgazdasági Kutató Intézete) a szigorú, központi utasításos gazdaságirányítási rendszer kiépülésének 1953-ig tartó csehszlovákiai folyamatáról számolt be. *Magyar Bálint* (az MTA Világgazdaság Kutató Intézete) az 1970-es évek végére rendkívül kiéleződő lengyel agrárválság okairól szólva kifejtette, hogy a kollektivizálás 1950-es évekbeli kudarcra óta a központi hatalom és a parasztság viszonyára változó feltételrendszerű társadalmi kompromisszum nyomja rá a bélyegét, amelyben a magángazdaságok ideiglenesnek tekintett rendszerére irányuló korlátozások és kényszer megakadályozza mind a magántulajdonosi formában, mind az állami irányításban rejlő kibontakozási lehetőség megvalósulását. Ugyancsak Lengyelországgal foglalkozott *Mizsei Kálmán* (az MTA Világgazdasági Kutató Intézete) előadása. A gazdaság dezorganizálódásához vezető gazdasági krízis 1956-ig visszanyúló gyökereit elemezve mutatott rá a gazdasági mechanizmusreform sorozatos elodázásának okaira és egyre súlyosbodó következményeire.

A szekcióülés utolsó előadójaként *Soós Károly Attila* (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) a Jugoszláviában az 1950-es évek óta több alkalommal bevezetett, de egy-két éven belül mindig kisebb-nagyobb részben visszavont gazdasági reformokat elemezte. A visszavonások természetesen nem az — 1952-ben végérvényesen megszüntetett — „klasszikus” tervutasításos rendszer visszaállítását jelentették, hanem a pénzügyi szabályozóeszközök s részben a beruházás-allokációs rendszer olyan elemeinek gyengítését, amelyek lehetetlenné tennék, hogy a piacon elért bevételeikből a kiadásaitak fedezni képtelen gazdálkodó egységek önálló vállalatokként fennmaradjanak.

A munkaerő-hasznosítás néhány motivációja

Timár János (az MKKE tanszékvezető egyetemi tanára) és *Zsarnóczai Sándor* (tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője) elnöklétével a szekció hét előadást vitatott meg.

Négy előadás középpontjában az ún. második gazdaság jelenségei, hatásai álltak. *Gábor R. István* (MKKE Munkatudományi Tanszék) a modern piaci gazdaságok négy jellemző gazdasági státuszának (fogyasztói, munkavállalói, kister-

melői és vállalkozói) általános jellemzőit és érvényesülésüknek a mai szocialista gazdaságra jellemző sajátosságait vázolta, különös tekintettel a dolgozók magatartásának a munkavállalói státuszukra építő gazdasági befolyásolását gyengítő következményekre. *Ifj. Hegedűs András* (Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutatóintézet) a magánkisipar helyzetéről szólva megállapította, hogy a szabályozása céhes jellegű, növekedésellenes és tevékenységterelő korlátozásokat tartalmaz, ugyanakkor híján van azoknak az ösztönző elemeknek és garanciáknak, amelyek az eszközállomány fejlesztéséhez, az alap- és nyersanyagellátás biztosításához, a kisipari export növeléséhez, a szocialista szektorral való kapcsolatok szélesítéséhez s egyáltalán a gazdálkodó egységként való működéshez e szektorban szükségesek volnának. *Juhász Pál* (Szövetkezeti Kutatóintézet) a mai agrárpiaci intézményrendszert — a nagyüzemi szektor és a családi keretekben folyó kisüzemi termelés viszonyát — jellemző megvasítottaságnak a nagybirtok és a paraszti árutermelő gazdaság feudalizmusbeli kettősségéig visszanyúló gyökereit és mai megnyilvánulásait elemezte. *Sík Endre* (az MTA Szociológiai Kutatóintézte) falusi empirikus vizsgálataira támaszkodva a háztartások közötti munkacserekapcsolatok mint a tradicionális társadalmakra jellemző intézmény mai elterjedtségét, működését és széles körű fennmaradásának okait mutatta be.

Gulácsi Gábor (MKKE Rajk László Szakkollégium) a témában mások által végzett különféle kutatások eredményeinek alapján a magyar vállalatok vezetőinek helyzetét és magatartását jellemezte.

Bihari Péter (MKKE Politikai gazdaságtan Tanszék) a strukturális munkanélküliség újratermelődésének általános okait és szocializmusbeli megnyilvánulásának — legfőbbnyire ellepleződésének — sajátosságait elemezte. Vítatta azt a felfogást, amely a munkanélküliséget — mert hogy mechanikusan azonosítja a kapitalizmusbeli változatával — eleve összeegyeztethetetlennek véli a szocializmussal.

Vági Gábor (Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutatóintézet) előadásában abból kiindulva, hogy az életkörülmények területi (települési) differenciálódásának, az ebből származó társadalmi egyenlőtlenségeknek nincs semminemű pozitív társadalmi szerepük, bírálta az e különbségeket újratermelő területfejlesztési döntések leggyakoribb igazoló elveit.

Balogh András (Agrárgazdasági Kutató Intézet) írásban benyújtott előadásában a mezőgazdaság fejlődésének új vonásait elemezte, elsősorban az emberi tényezőkre, ezen belül a fiatalok helyzetére helyezve a hangsúlyt.

Hiányjelenségek a gazdaságban

A *Hoch Róbert* (az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója) elnökletével ülésező szekció első előadójaként *Asztalos László* (a PM Pénzügykutató Intézet) azt vizsgálta, hogy a szocialista viszonylatú nem kereskedelmi árfolyamok jelenlegi szabályozása mellett az egyes szocialista országok fogyasztói piacainak eltérő feltételei és jellegzetességei talaján miképpen transzformálódnak a belső hiányok a turistaforgalom közvetítésével külsőkké, majd kifejtette az e helyzet megváltoztatását célzó elgondolását.

Egyebek között annak a különös ténynek a magyarázatát keresve, hogy némi népgazdasági ágakat egyszerre minősítenek más ágazatoknál eszköz- és munkaigényesebbeknek, *Machné Mocsári Ilona* (a Pécsi Tudományegyetem Közgazdasági Kara) az ágazati szerkezet módosítására vonatkozó gazdaságpolitikai döntések hatását vizsgálta az ágazatok eszköz- és munkaigényességének megítélésére. Részletesen taglalta az efféle minősítések alapjául szolgáló mutatók képzésében és alkalmazásában tapasztalható tisztázatlanságokat.

Könczei György (MKKE Rajk László Szakkollégium) előadásában a beruházási tevékenység centralizáltságának-decentralizáltságának — a vállalati saját források összes beruházási teljesítésén belüli arányának — összevont népgazdasági ágak közötti eltéréseivel és 1971—1979 közötti hullámválásaival foglalkozott.

Kornai János „A hiány” című könyvéhez kapcsolódott *Pálfi József* (MKKE Rajk László Szakkollégium) előadása is, aki közel azonos fejlettségű öt-öt európai tőkés- és szocialista ország folyékonyenergia-felhasználásának 1973–1978 közötti alakulását összehasonlítva, kimutatta a szocialista gazdaságok árérzékenységét. Ugyancsak Kornai János művére támaszkodva dolgozta ki az elektronikai ipar vállalatainak körében végzett vizsgálatai elméleti és fogalmi keretét *Gács János* (Konjunktúra- és Piackutató Intézet). Kutatási eredményei alapján az importból történő anyag- és alkatrészbeszerzésben érvényesülő korlátok között tanúsított vállalati magatartást jellemezte.

A nem termelő szféra hiányjelenségeiről három előadás hangzott el. A krónikus hiányhoz vezető gazdaságpolitikai gyakorlat elméleti gyökereit kereste *Keresztes Péter* (Állami Fejlesztési Bank). Fejtegetései szerint, az infrastruktúra hibás kezelése — az ún. nem termelő területek fejlesztéséhez szükséges források átszívása a termelőszférába — végső soron a termelőmunka fogalmának helytelen értelmezésén alapul. *Dávid János* (ELTE Szociológiai Tanszék) a lakáshiánynak piaci viszonyok között és kötött gazdálkodás mellett érvényesülő modelljét jellemezte. Végül, *Szalai Júlia* (az MTA Szociológiai Kutatóintézete) az ún. természetbeni juttatások két területén, a gyermekintézményi és az egészségügyi rendszeren keresztül mutatta be a hiány kialakulásának történetét 1940 óta. Vizsgálta a hiány átmeneti és viszonylagos mértékét enyhítő, de magát a hiányt² fenntartó felülről irányított és spontán folyamatokat, valamint a hiány közepette előálló szociálpolitikai dilemmákat.

★

A referátumokban tárgyalt témák tömör ismertetésére szorítókozó beszámoló csupán a konferencia tematikai és módszertani sokszínűségét jelezhetette; érdemi tájékoztatást nem nyújthatott. Ebből a szempontból örvendetes, hogy folynak az előkészületek az előadások kötetbe rendezésére.

. r . n

„A szocialista vállalat” országos kutatási főirány konferenciája

(1980. november 25—26.)

Az 1972-ben létrehozott „A szocialista vállalat” országos kutatási főirány, amelynek felügyeletét a Magyar Tudományos Akadémia, a kutatások összehangolását pedig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem látja el, az 1976—1980 közötti kutatási tervek során 14 témakörben elért eredményekről adott számot kétnapos ülészek keretében az egyetem Makarenkó utcai színháztermében. Az egyes témakörök kutatásának legfontosabb — részben még nem publikált — eredményeit a tanácskozás meghívott résztvevői által előzetesen kézhez kapott 15 előadás foglalta össze.*

A konferencia első napján *Szabó Kálmán* akadémikusnak, a főirány koordináló tanácsa elnökének megnyitója után *Marosi Miklósnak*, a közgazdaságtudományok doktorának előadására került sor, aki az iparvállalatok irányítási mechanizmusának, belső elszámolásának és termelés-szervezésének főbb kérdéseit foglalta össze. Az utóbbi években a gyárak, telepek és más nagy szervezetek eredmény alapú ösztönzési rendszere a kitűzött célokkal ellentétben visszafejlődött — állapította meg. Ez összefügg a vállalatban belüli elszámolás gyengülésével,

* Az előadások szövege és a főirány eddig elkészült tanulmányai kéziratos formában megtalálhatók az egyetem könyvtárában.

amelynek oka — az érdekkonfliktusokon túl — az, hogy a kényszermegoldásokon keresztül egyre bonyolultabbá váló vállalatban belüli munkamegosztás és kooperáció sok helyütt szinte lehetetlenné s egyben célszerűtlenné is teszi a gyárak és más nagy szervezeti egységek teljesítményének mérését és elszámolását.

Az okok és a következmények részletes taglalását követően Marosi Miklós egy olyan hipotézist fogalmazott meg, miszerint az adott feltételek között a vállalatok a termelésüket a kapacitáskihasználás fokozásával párhuzamosan emelkedő differenciális költségek mellett növelik. Mivel a növekvő differenciális költségek olyan veszteségek, amelyek a rosszul szervezett munkamegosztás és kooperáció következményei, ezért a gyárak közötti és a vállalatokon kívüli kooperációk jobb szervezése jelentős költségmegtakarításokat eredményezne. Emellett a gyárak közötti munkamegosztás és kooperáció jobb szervezése az innovációs kezdeményezésekre és a termékszerkezetre is kedvező hatást gyakorolna.

Harmathy Attila, az állam és jogtudományok kandidátusa a vállalati üzletpolitika és a vállalati kooperáció, valamint a szerződések népgazdasági szerepéről, működéséről tartott előadást.

A gazdasági szabályozórendszer és a vállalatok közötti szerződések rendszere közötti kapcsolatáról szólva megállapította, hogy a gazdasági mechanizmusunknak elméletileg megfelelő szerződéses rendszer csak olyan gazdasági szabályozórendszer *kiegészítéseként* biztosíthatja eredményesen az áruforgalom lebonyolítását és a vállalatok közötti kapcsolatok szervezését, amelyben a gazdálkodó szervezetek érdekeltsége a gazdasági eredményükhöz kötődik, s az árrendszer rugalmasságra és szerkezeti változásokra ösztönöz.

A kutatások eredménye szerint, elsősorban a gazdasági szabályozók gyakori változása, s különösen az árak bizonytalansága miatt a hosszabb távú szerződéseknek az a fajtája terjedhet el a gyakorlatban, amely a vállalatok közötti kapcsolatok szervezésére irányul (keretszerződések, előszerződések stb.), az árak, az érdekeltséget érintő kérdések rögzítése nélkül.

A forgalom lebonyolítását szolgáló hosszabb távú szerződéstípusok továbbra is nehezen tudják betölteni feladatukat.

Az előadó végül azokról a vizsgálatokról szolt, amelyeket az ügynevezett igazgatási szerződések problémáinak feltárására végeztek. Megállapította, hogy a vállalatok — a jelenleginél ésszerűbb és megfelelő keretek között tartott — állami támogatási rendszernek működését jól szolgálnak az igazgatási típusú szerződések. Ezek elsősorban a funkcionális szervek differenciáltabb és hatékonyabb gazdaságirányítási tevékenységét segítik.

Susánszky János, a közgazdaságtudományok kandidátusa, aki a főirány keretében a racionalizálás módszertani kérdéseinek kutatását irányítja, előadásában a szervezéstudomány és a gyakorlat fejlődését gátló tényezőket foglalta össze.

A vállalati szervezés nagy elméleti és gyakorlati tudást igénylő feladat — állapította meg. Lemaradásunk csökkentéséhez, az elméleti alapok fejlesztésén túl, a szervezőképzés és -továbbképzés egységes rendszerének megteremtésére lenne szükség.

A szervezetfejlesztés és a racionalizálás fontos gyakorlati feltétele az ügynevezett szervezeti paradoxon jelenségét előidéző tényezők felszámolása. A szervezeti paradoxon lényege, hogy minél elmaradottabb egy vállalat szervezottsége, annál nagyobbak a szervezetségi színvonal emelése ellen ható erők, amelyek elhárítása híján a szervezet magatartása — különösen, ha a gazdasági mechanizmus nem kényszeríti a szervezés fáradságos módszereivel feltárható tartalékok mozgósítására — ésszerűtlen jelleget ölt.

A racionalizálási programok kimenetelére nézve meghatározó jelentőségű a vállalati stratégia létét és ismeretét feltételező rendszerszemléletű szervezetfejlesztési terv. Rendszerszemlélet nélkül racionalizálni annyi, mint az egyik szobában gyertyát gyújtani, és a másikban olvasni! A szervezetfejlesztési tervben előrejelzett változásokhoz igazodó racionalizálás révén lehetővé válik az akciók egy részének előléptetése problémamegoldóból problémamegelőzővé.

Az előadó a szervezési tevékenység továbbfejlesztésének fontos tényezőjeként jelölte meg, egyebek között, a kutatás és a gyakorlat egymást kölcsönösen termékenyítő kapcsolatát — amelyhez ma mindkét oldalon hiányzik a megfelelő érdekelttség —, valamint a szervezés hatékonyságának mérésében jelentkező problémák megoldását.

Az előadás második része* az innovációs módszerek ismeretének és alkalmazásuk elterjedtségének vizsgálatára végzett felmérés eredményeit foglalta össze. A vizsgálat, amelyre hazai nagyvállalatok vezető beosztású műszaki és közgazdasági alkalmazottai körében, egy NSZK-beli felmérés kibővített változata alapján került sor, világossá tette a hazai iparszervezési gyakorlat nagyfokú elmaradását a korszerű problémamegoldó módszerek ismeretében és felhasználásában.

Herédi István, a filozófiai tudományok és *Hegedüs István*, az állam- és jogtudományok kandidátusa a szocialista vállalat szervezeti demokratizmusa témakörben végzett kutatások eredményeit tekintette át.

Herédi István a vállalati szervezeti demokratizmus, a részvétel intézményét a szocialista vállalat létezési, működési módjának lényegi sajátosságaként jelölte meg, amelynek alapvető funkciója, hogy hozzájáruljon a vállalat gazdasági hatékonyságának fokozásához, a vállalatban belüli újraelosztás elfogadásához, a merev szervezeti hierarchia oldásához, valamint az érdekek jobb társadalmi integrációjához, a partikularizmus, a lokalizmus és az individualizmus korlátozásához.

A részvétel — bármilyen intenzitási fokon (véleményezés, észrevételezés, javaslattevés, együttes döntés vagy kizárólagos döntési jog bizonyos területeken) érvényesül is — elengedhetetlenné teszi a részvételi formák, módozatok szerves összekapcsolását a vállalati belső mechanizmusokkal. A részvételt formálissá teszi, hogy a keretétől szolgáló fórumok működéséhez jelenleg hiányoznak a vállalati belső mechanizmus oldaláról szükséges, a mechanizmus különböző szintjeinek megfelelő feltételek, amelyek megalapozása egyszerre gazdasági, vezetéstudományi, döntéseméleti és szervezéstudományi kérdés.

A szervezeti demokratizmus másik problémája a jogok és a köteleességek bizonyos mértékű szakadása a részvétel gyengébb intenzitási fokozatai (véleményezés, javaslattevés stb.) mellett, az egyoldalú érdekvédelem és az érdekképviselet. Megoldandó feladat továbbá a vállalatokon belüli kollektívák és testületek intenzívebb részvételi jogosítványainak (együttes döntés, kötelező egyetértés) összekapcsolása az egyszemélyi vezetésnek a legszükségesebb pontokon való fenntartásával úgy, hogy a részvétel az egyszemélyi vezetés hagyományos hatáskörével párosítva tökéletesítse a teljes vállalati rendszer működését.

Hegedüs István a kutatások során kidolgozásra kerülő vezetési jogosítványok három csoportját különböztette meg: az érdekképviseleti-érdekvédelmi, az alapvető (a vállalathoz telepített tulajdonosi jogosítványokra irányuló) vezetési, valamint a végrehajtási és munkairányítási jogosítványokat.

A kollektívák és testületek részvételi jogosítványait a vezetési jogosítványokhoz igazodva kell megszabni úgy, hogy a vállalati vezetésnek ne ellenpólusaként, hanem szerves részeként funkcionáljanak. Az érdekképviseleti-érdekvédelmi funkciókat a szakszervezet vállalati szerveihez és a dolgozó kollektíva részegységeihez, az alapvető vezetési jogosítványokat csak testületi vezetőszervezettséghez, illetőleg a dolgozó kollektíva egységeihez, a végrehajtási-munkairányítási jogosítványokat pedig az egyszemélyi vezetőkhez (igazgatók, szakvezetők) kell „telepíteni”.

A kutatások a vállalati belső viszonyok jogi szabályozásának rendszere keretében kiterjedtek a jogi szabályozás kérdésére is. A tovább lépés módját illetően három megoldási irány bontakozik ki: 1. A hatályos munkajogi szabályrendszer elméleti-konceptcionális alapjainak fenntartása és ezen az alapon a szabályanyag korszerűsítése, illetőleg teljesebbé tétele; 2. a munkajog vállalati joggá fejlesztése

* Társszerzője *Kiss Imre*, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem tudományos munkatársa.

— azaz tárgykörének kiterjesztése a vállalat belső szervezeti és érdekeltségi viszonyaira —, amely esetleg a termelészövetkezetekre is kiterjedne; 3. a munkajog mint önálló jogág fenntartása — módosult elméleti alapon — a vállalat belső viszonyait is szabályozó vállalati jog mellett.

Chikán Attila, a közgazdaságtudományok kandidátusa „Adalékok készletalakulásunk magyarázatához” címmel tartott előadást. Kifejtette, hogy hazánkban a készletfelhalmozás nemzetközi összehasonlításban magas, ugyanakkor a belső ellátás feszültségei, bizonytalanságai egyértelműen hiányhelyzetre utalnak. A piac állapotából következően a vállalatok a pillanatnyi helyzethez alkalmazkodó, tűzoltás jellegű készletgazdálkodást folytatnak, amelyhez nem tartozik átfogó készletezési politika. A megfelelő érdekeltség hiánya mellett ez a legfontosabb oka a készletgazdálkodási módszerek elmaradottságának.

A készletezésre ható tényezők eddigi elemzéséből lényeges következtetések vonhatók le a készletalakulás természetére. Megállapítható, hogy a készletek alakulása a gazdaság működésének fontos jelzőrendszerre, különösen ott, ahol a klasszikusan jelzőszerepet betöltő árrendszer nem képes ellátni ezt a funkciót. A készletek jelzőrendszer szerepét igazolják a készletek és a beruházások, illetőleg a készletek és a külkereskedelmi mérleg egyenlege közötti összefüggést feltáró vizsgálatok. Ezek azt mutatják, hogy a gazdaság „globális” szabályozása következtében a készletek kiegyenlítő, egyensúlyteremtő szerepe csak igen kevéssé érvényesülhet.

A gazdaságpolitikai változások hatását mutatták ki a készletalakulás ciklikusságára irányuló kutatások. A készletalakulásban tapasztalható ingadozások olyan gazdaságirányítási szándékok, beavatkozások következményei, amelyek nem elsősorban a készletekre irányultak; a készletciklusok következmény jellegű, indukált ingadozások.

Az előadó végezetül hangsúlyozta, hogy a vállalatok készletezési magatartásának megértéséhez az út a készletek funkcióinak, illetőleg a környezet alakulásának, hatásainak további mély elemzésén keresztül vezet. A vizsgálatok még csak az út elején tartanak.

Timár János, a közgazdaságtudományok kandidátusa előadásában a formális és informális tényezőknél a vállalatok munkaerő- és kereseti viszonyainak alakulásában játszott szerepéről szólt. A témakörben folyó kiterjedt empirikus kutatások egyik része egy helyi munkaerőpiac mintegy 8 ezer munkavállalójának és 40 gazdálkodó egységnek a vizsgálata alapján a vállalatok munkaerő-politikáját, az ezt meghatározó tényezőket, valamint a munkavállalók munkaerő-piaci mozgásainak szabályszerűségeit igyekezett tisztázni. Az empirikus kutatások másik része az üzemi kereseti viszonyok feltárására irányult, abból kiindulva, hogy a konkrét kereseti arányok nem magyarázhatók és értelmezhetők a munka szerinti elosztás elve vagy a kereseti arányok központi szabályozása alapján, mivel a dolgozók és különböző csoportjaik közötti kereseti arányokat a vállalaton és az elemi munkaszervezeten belül érvényesülő munkamegosztás, az ezzel is összefüggő hatalmi és érdekviszonyok, valamint a munkaerőpiac működése nagymértékben befolyásolja. A kutatások eredményei jórészt megerősítették a tervtanulmány kiinduló hipotéziseit, de néhány nem várt és nem közismert eredményt is hoztak.

Az életpályák és a munkaviszony-megszakítások elemzéséből kiderül, hogy a mintában szereplő jelentős számú munkaerő több mint kétötöde három hónapig vagy tovább, több mint egyegyede ismételten kimarad a munkapiacról. Ennek okait és vállalati munkaerő-politikai hatását tovább kell vizsgálni.

A kereset szerkezetének vizsgálata arra utal, hogy a keresetek „mozgó része” (különböző pótlékokkal együtt) a vizsgált vállalatoknál, főleg a hiányszakmákban, a munkaerő megtartásához szükséges díjazás és a keresetbesorolási rendszer előírásai közötti ellentmondás feloldását szolgálja.

A kutatások egyik részecéje az volt, hogy feltárják a borraivalós rendszer működési mechanizmusát (a taxisoknál és az autószerelőknél). A kutatások be-

bizonyították, hogy a jövedelemforrás ezen típusa szervesen beépül a vállalat elosztási és ösztönzési rendszerébe. A borralaló hatását a legális ösztönző bérformák nem tudják ellensúlyozni, sőt a munkaszervezeten belül kialakulnak a borralaló újraelosztásának szigorú informális szabályai, amelyek alapján a dolgozók széles köre részese e jövedelemből.

A kutatások legfőbb értékét az előadó abban jelölte meg, hogy hozzájárultak a munkagazdaságtan megalapozásához, ugyanakkor lehetőséget nyújtanak a munkaerő-gazdálkodás gyakorlata számára is hasznos következtetések levonására.

Bucsy László, a közgazdaságtudományok kandidátusa előadásában az innovációs rendszer vállalati gyakorlatát, a siker és a sikertelenség tényezőit vizsgálta. A kutatások homlokterében egy olyan innovációs rendszer kifejlesztése állt — mondotta —, amely a vállalati növekedés alapjául szolgálhat. A vállalati innovációs rendszer bajainak egyik oka az innováció ciklikussága. Az innovációs ciklusok csillapítására kidolgozott komplex tervezési rendszer hatékony alkalmazásának feltétele, hogy a középtávú tervek valóban a vállalatok alaptervei legyenek, s hosszabb távú fejlődési koncepcióra épüljenek.

A vállalati innovációs rendszer kialakításának nehézségei a különféle marketing-modellek alkalmazásában és a piaci aktivitásban rejlő lehetőségek kihasználatlanságából is adódnak. Előrelépést jelentene a termékek életgörbéjének alárendelt tudatos termékszerkezet-váltási politika és a vállalati, illetőleg a piaci potenciál vizsgálata, a tartalékok rendszeres feltárása.

Az innovációs rendszer kialakításában és alkalmazásában különös figyelmet kell fordítani az innováció szintje és a döntési-irányítási szintek összhangjára, valamint arra, hogy a magasabb fokú termékinnováció rendszerint alacsonyabb fokú technológiai, szervezési vagy üzemfenntartási innovációt is kivált, illetve igényel.

Az elkészült esettanulmányok egyértelműen bizonyítják, hogy az „idegen” — máshonnan átvett — fejlesztést alacsonyabb szintű saját fejlesztéssel kell összekapcsolni.

Megállapítható továbbá, hogy az idegen, de hazai eredetű fejlesztés alkalmazását hátráltató tényező a kutatóintézetek és a vállalatok működésének nem teljesen szoros kapcsolata.

Rácz Margit, a közgazdaságtudományok kandidátusa előadásában a KGST-országok vállalatainak együttműködését és a nemzetközi gazdálkodó egyesületek tevékenységét elemezte. Sikraszállt a közvetlen vállalati együttműködés mellett.

A vállalatok közötti együttműködés és a vállalati kezdeményezés rendkívül fontos lehet a tagországok ágazati és termékszerkezetében mutatkozó párhuzamosságok leküzdésében. A KGST-országokban napirenden levő, a piachoz, a kereslethez igazodó termékszerkezet-átalakítást — aktív ár- és pénzügyi rendszer mellett — azért is segítené a nemzeti vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok elmélyülése, mivel a korszerű termelőerők működtetése a szervezetileg és nemzetileg is elkülönült gazdálkodó egységeket zárt technológiai láncban tömörítheti, a kutatási eredmények bevezetését pedig egyidejűleg biztosítani kell a vertikális kapcsolódások egész hálózatában.

A nemzetközi gazdálkodó egyesületekről szólva elmondotta, hogy a tagvállalatoknak módjuk van ötéves szakosítási és kooperációs, illetve kölcsönös áruszállítási szerződések kidolgozására. E koordinatív tevékenységben a vállalatok a kompromisszum képességének hiánya miatt kevés sikert érnek el. Ennek legfontosabb oka a vállalatok rövid távú (rendszerint éves) érdekeltségének és a hosszabb időhorizontú stratégiát feltételező rugalmas magatartásnak az ellentmondása.

Nahlik Gábor előadásában* a szervezés-módszertani modellekkel és résztech-

* Társszerzője és a témakör kutatásainak irányítója *Ladó László*, a közlekedéstudományok doktora.

nikákkal foglalkozó kutatások eredményeit foglalta össze. Napjainkban a szervezési kutatások egyik feladata a szervezőmódszertan „fehér foltjainak” megszüntetése, a külföldi szakirodalomban megjelenő új eljárások kritikus, az adaptálhatóság szempontjára is kiterjedő értékelése, valamint a gyakorlatban alkalmazott (részben régi üzemgazdasági szemléletet tükröző) módszerek, eljárások felülvizsgálata és korszerűsítése.

Az előadó áttekintette a sikeres szervezés feltételeit, majd ismertette a témakör kutatói által kifejlesztett „módszeres innovációs diagnosztikai” eljárást, amely különböző szervezési eljárások és résztechnikák kombinációjára épül. Célja a fejlesztési és a gépbeszerzési döntések jobb megalapozása a műszaki—gazdasági—szervezési szempontok együttes érvényesítésével. A gyakorlati kísérletek tanulósága szerint a módszer — az előírt szabályok szigorú betartása esetén — képes a kreativitás fokozására és a csoportos munkavégzés előnyeinek kiaknázására.

Molnár László, a közgazdaságtudományok kandidátusa a vállalat kereskedelmi funkcióinak megalapozását szolgáló kutatásokról szólva abból indult ki, hogy a korszerű termékszerkezet kialakításának vállalati feladatai csak úgy oldhatók meg sikeresen, ha a termékfejlesztési döntések olyan információs rendszeren és olyan módszerek felhasználásán alapulnak, amelyekkel a vállalat képes a kereslet előrejelzésére, a saját és a konkurens termékek piacképességének mérésére, az ár, a forgalom és a nyereség meghatározására, valamint a külső és a belső műszaki-kereskedelmi érdekek gyors egyeztetésére.

A vállalati piaci információs rendszer kialakítása biztosítaná, hogy ne csupán bizonyos marketingek, hanem átfogó marketingtervek épüljenek be a vállalati tervekbe. Ezt a feladatot a kutatások a prognózismódszerek összegyűjtésére, feldolgozására és a lehetséges vállalati információs rendszerek kiépítésére vonatkozó ajánlásokkal szolgálják.

A vállalati kereskedelmi funkció hatékony ellátásának alapproblémája a vállalati kereskedelmi (marketing-) szervezet beépítése a vállalati szervezetbe. Itt figyelembe kell venni a vállalat termékeinek, a piacoknak (piaci szerkezet, vevőtípusok stb.) és a kereskedelmi csatornának a sajátosságait. Ehhez a kutatások közel száz szervezeti variáns kialakításával járulnak hozzá.

Az előadó végül a reklámszerek hatásmechanizmusát és a lakosság reklámérzékenységét befolyásoló tényezőket tárgyalta. Utalt rá, hogy a gyakorlatban már alkalmazott módszerekkel eredményesen csillapítható a fogyasztás sok területén érvényesülő szezonálisitás.

A második napi tanácskozás első előadását *Máriás Antal*, a közgazdaságtudományok doktora és *Kovács Sándor*, a közgazdaságtudományok kandidátusa tartotta 60 ipari nagyvállalat összehasonlító szervezetelemzésének eredményeiről.* A vizsgálat abból a feltevéseből indult ki, hogy a vállalati magatartást és teljesítményt a leginkább a vállalat szervezeti struktúrája, a szervezet elemei közötti kapcsolatok módjai befolyásolják.

A kutatás első fázisában a figyelem a vállalat környezete és szervezeti struktúrája közötti összefüggésrendszernek azokra az elemekre irányult, amelyek szervezetalakításunk elveiben és gyakorlatában szélesebb körben érvényesülnek, s amelyek helyességének ellenőrzése így különösen fontos. Ilyen a vállalati nagyság, amelynek a vállalati működésre és teljesítményre gyakorolt hatásáról különféle nézetek ismeretesek. „A nagyság bürokratizál” tétel értelmében a méretcsökkentés kedvező hatású a működésre és a teljesítményre. Mások szerint viszont a makromechanizmus viszonylag lassú változása közepette — mintegy

* A kutatás „A népgazdaság vállalati szervezeti struktúrája” témakör keretein belül 1979-ben indult az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya által felkért egyik munkacsoport keretében, azzal a céllal, hogy támpontokat szolgáltatson a VI. ötéves terv nagyvállalati szervezetpolitikájának megalapozásához. 1980-ban a Pénzügyminisztérium állami megbízási szerződéssel további támogatást nyújtott a munkához, amely 1981-ben is folytatódik.

attól függetlenül — a nagyvállalatokon, trösztökön belüli decentralizációt, elszármolást és érdekeltiséget kell fejleszteni.

A vizsgálat tanúsága szerint a hatáskörök vállalaton belüli centralizációja jóformán független a vállalat nagyságától,

A centralizáció mértékét meghatározó tényezőket keresve jutottak a kutatók el a „függés” jelentőségének felismeréséhez, amelyet a szervezet és a környezetben levő más szervezetek — így a szállítók, a vevők, a gazdaságirányítási, iparirányítási, politikai és társadalmi szervezetek — közötti kapcsolat jellemzőjeként értelmeznek. A centralizáció mértéke szempontjából a legerőteljesebb hatású tényező a gazdaságirányítástól (és intézményeitől) való függés.

A kutatás eddigi szakaszának fontos következtetése, hogy a vállalati szervezet bürokratikus vonásainak enyhülése, a centralizáltság csökkenése e függés adminisztratív és szubjektív természetének gazdaságira és objektívrá változtatásától, illetőleg a vállalatok és környezetük egyéb összetevői hatókörének bővítésétől várható.

Sárközy Tamás, az állam- és jogtudományok doktora előadásában a jogi felelősségnek a gazdaságirányításban betöltött szerepéről, a felelősség érvényesülési lehetőségeiről szólt.

A jogász számára a felelősség a jog által tiltott, felróható (tehát vétkes) magatartásért való helytállás kötelezettségét jelenti — szemben a közgazdással, aki a felelősség fogalmát általában valamely feladat elvégzésében mutatott helytállással, nem ritkán kockázatvállalással azonos értelemben használja.

A népgazdaságban érvényesülő jogi felelősség alapvető hibája, hogy a jogi felelősség hagyományos és máig is sok szempontból élő elvei ellentétesek a modern gazdaság fejlődésének elveivel, a modern gazdasági rendszer követelményeivel. A jogi felelősség ugyanis az egyénre, az individuális magatartásra koncentrál, akinél a felróhatóság viszonylag könnyen megítélhető. A modern gazdaságban viszont a felelősségre vonást érdemlő cselekmények szervezeteken belül jönnek létre. Ilyen körülmények között az egyéni, személyes felelősség elveit terjesztik ki a gazdaságirányítás által szankcionálандónak tartott vállalati magatartásra, amelyre azonban nem érvényesíthetők hatékonyan.

A problémát érdemileg megoldani kívánó jogtudományi reakálás a szervezetre vonatkozatható jogi felelősség kidolgozása. Ennek lényege az, hogy a népgazdaságon belül érvényesülő felelősségi rendszer középpontjába a vállalatoknak a gazdaságirányítással szemben fennálló felelősségét kell helyezni, s ha ez a felelősségi típus már kiépült, akkor ennek mechanizmusába kell beépíteni az egyéni felelősségi formákat.

Vági Ferenc, a közgazdaságtudományok doktora előadásában a mezőgazdasági vállalatok nagysága és gazdálkodásuk hatékonysága között feltárt összefüggéseket tárgyalta.

Az elemzés elsősorban az állami gazdaságok adataira támaszkodott, de az eredmények a szövetkezeti szektorra is érvényesnek tekinthetők.

Az 1966—1977-es évek adatai alapján végzett vizsgálatok igen gyenge (több évben nem szignifikáns nagyságú) összefüggést mutattak ki. A nagyvállalatok előnye a nagyobb nyereségtömegben jelenik meg, amely nagyobb szabású befektetések vállalására nyújt módot.

A gazdasági feltételek nem készíttetik a vállalatokat a nagyságukból fakadó speciális előnyök kihasználására. Gazdaságpolitikai, irányítási és vállalati gazdálkodási változások nélkül ez nem is várható.

A vállalatnagyság és a hatékonyság gyenge kapcsolata ellenére a mezőgazdaságban koncentrációs folyamatnak vagyunk tanúi: a nagyobb gazdaságok — ha nem is mindig hatékonyabban, de — gyorsabban fejlődnek. Bár a koncentrációra való törekvést a hatékonyság növelésének igénye szülte, a méretüket gyorsan növelő nagyvállalatok nemhogy fokozni, de valószínűleg megtartani sem tudták hatékonyságbeli előnyüket.

Fodor László és Csath Magdolna — mindketten a közgazdaságtudományok kandidátusai — a népgazdasági és a vállalati tervezés kölcsönhatásai témakör két kutatási irányának eredményeit foglalták össze.

Fodor László az 1968–1978 közötti évtizedre a szervezeti rendszer fejlődésével összefüggésben a különféle vállalattípusok taktikájának és stratégiájának alakulására ható tényezőket vizsgálta az iparban. Megállapította, hogy a hosszú távú stratégián nyugvó vállalati magatartás alapja a vállalat szervezeti rendszerének stabilitása és az ezen belül érvényesülő koncentrációs és centralizációs folyamat. Ez utóbbi mindenekelőtt a tömegtermelés térhódításával és a szocialista piac nagy felvevőképességével magyarázható. A koncentráció és a centralizáció előnyeit azonban nem sikerült kellően kihasználni, mert a centralizációs folyamatot csak lassan követte a termelés tényleges koncentrációja. A vállalati verseny kényszere sem működhetett megfelelően, mivel a 67 ipari szakágazatból mindössze 37-be tartozik 5 vagy több vállalat, 12 szakágazatban pedig csupán egy-egy vállalat működik. A nagyvállalatok kedvező helyzetét a nagyvállalati gazdálkodás „testére szabott” gazdasági szabályozórendszer is erősítette. E tényezők együttes hatásaképpen a nagyvállalatok hosszú távú stratégiája az abszolút létbiztonság fenntartására irányul. Taktikai magatartásukat pedig a tervezési és a szabályozórendszer változásaihoz való rövidlátó igazodás jellemzi.

Csath Magdolna a termelési szerkezet lassú fejlődésének okaként a fejlesztési döntésekben alkalmazott értékelő eljárások (például a hosszú ideig uralkodó, a termékek műszaki-gazdasági paramétereinek dinamikus és nemzetközi összehasonlításra alkalmatlan fedezetszámítás) korszerűtlenségében, az ilyen döntések segítését célzó kötelező kritériumrendszer formális alkalmazásában jelölte meg. Ugyancsak lényeges okként utalt továbbá a tervezési módszertan és ehhez kapcsolódóan az érdekeltég hiányosságaira. A fejlődést gátló tényezők sorában említette végül a hosszú távú szemlélet hiányát, a vállalati önállóság nem kielégítő mértékét, a szervezetek nagyfokú rugalmatlanságát, az információs és a döntési szintek inkonzisztenciáját, a központi és a vállalati döntések keveredését.

Szabó Kálmán összefoglalójában sikeresnek, további kutatásra, vitára ösztönzőnek ítélte a konferenciát. A következő kutatási tervidőszak legfőbb feladataként — a „mélyfúrás” jellegű kutatások folytatása mellett — a kutatási eredményeknek az egységes vállalatelmélet kialakítása érdekében végzett szintetizálását jelölte meg.

Reszegi László

Konferencia a szakosításról és a kooperációról

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete és a KKM Konjunktúra- és Piacutató Intézete 1980. november 10. és 12. között országos tanácskozást rendezett Budapesten, „A nemzetközi termelési szakosítás, együttműködés és a magyar gazdaság versenyképessége” címmel.

A konferencia bevezető előadását a konferenciát szervező két intézet vezetője, *Nyers Rezső* és *Fáy József* tartotta. Megállapították, hogy ma már a nemzetközi termelési együttműködés alapvető tényezővé vált az elsődleges népgazdasági feladatok megoldásában, a gazdasági hatékonyság növelésében, a műszaki fejlődés meggyorsításában. Ugyanakkor az intenzív növekedési szakaszra való áttérés problémái megnehezítik ezen erőforrás hasznosítását. A fő referátum vázolta a szakosítás és a kooperáció elmélyülésének mai hiányosságait, rámutatva, hogy a tapasztalatok szerint a tervezés és a szabályozás ma még korlátozottan hat néhány területen: nem kielégítő az innovációs készség, alacsony a belső munkamegosztás fejlettségi színvonala, másodlagos a minőség, lassan reagál a gazdaság a piaci hatásokra stb. *Ezek a fogyasztékoságok jórészt a progresszív irányba*

mutató ár- és pénzügyi szabályozás és a fennálló szervezeti rendszer ellentmondásosságára vezethetők vissza.

Gazdaságunk szervezeti rendszerének továbbfejlesztésekor olyan távlati irányelveket kell kidolgoznunk, amelyek segítik a szakosodás és a kooperáció kiszélesítését. A munkamegosztás bővülésének ki kell terjednie az újratermelési folyamat minden egyes szakaszára, a műszaki-tudományos előkészítéstől az értékesítés megszervezéséig.

Az általános gazdasági háttér

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk általános kérdései mintegy keretet szolgáltatnak a szakosítás és a kooperáció tanulmányozásához. Az itt felmerülő gondok az utóbbi fejlődését is lényegében meghatározzák. Az egyik ilyen probléma az *importhelyettesítés*. Magyarországon a végső felhasználásra jutó közvetlen import aránya rendkívül szerény, mi több, ez az arány egyre csökken, mivel az *importhelyettesítési törekvések rendkívüli szívóssággal élnek tovább*. Ez jelentősen összefügg a külső egyensúlyi helyzet romlásával is.

A vállalatok gyakran egyenesen harcolnak az import ellen, a behozatal bővülését pedig úgy fogják fel, mint a hazai termelés elégtelenségének bizonyítékát, ezért mindenáron a termelés bővítésére törekednek az import helyettesítése végett.

A vállalatok ragaszkodnak meglevő termékszerkezetükhöz, és ehhez hozzájárul, hogy igen erőteljes velük szemben az ellátási felelősség hangsúlyozása, azért, hogy egy-egy termék gyártásának leállítása ne növelje tovább a hiánycikkek számát.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy az importhelyettesítő gazdaságpolitika a túlfűtött beruházási szándékok melegágya. Az importhelyettesítés mint fejlesztési cél külkereskedelmi szempontból is káros, hiszen a behozatal tartós növekedése nélkül korlátokba ütközik a gazdaságos termékszerkezet kialakítása, ez viszont fékezi a kivitel fejlődését. Az importhelyettesítés mint fejlesztési stratégia az iparosodás adott fokán egy kis ország számára már csak azért sem járható út, mert *aligha valószínű, hogy az importhelyettesítő termelés gazdaságos méreteket érhet el*.

Az import folyamatos bővítését, a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódást, a termelési együttműködés nemzetközi méretekben való fejlesztését az *exportorientált fejlesztési politika* teszi lehetővé. Ezen a területen viszont egyelőre csak mérsékeltek az eredményeink. Mérsékeltek mindenekelőtt azért, mert az exportorientáció eddig elsősorban a már kialakult szerkezetű termelés méreteinek bővítését szolgálta, az export részarányát a fejlesztések nem növelték jelentősen, de nem növelték kellően az új termékek számát sem, vagyis részben kapacitás-, részben választékbővítésről volt csak szó. Ugyanakkor az export erőteljes támogatásának egyik következménye az, hogy a jó exportlehetőségekkel rendelkező vállalat nem tud a hazai piacon olyan árakat elérni, amelyek az exporttal azonos jövedelmet biztosíthatnának számára. Így ezeknél a termék-csoportoknál megnövekedhet a behozatal is.

Ezek a problémák nagyrészt arra vezethetők vissza, hogy pénzügyi rendszerünk nem kellően fejlett, ami a kettős árfolyamrendszerben és ennek következményeként a pénzügyi hidak széles körű alkalmazásában fejeződik ki. Mivel egyelőre még nincs lehetőségünk arra, hogy egy minden szempontból helyes árfolyamot állapítsunk meg, kénytelenek vagyunk egy egyszerre több célt szolgáló árfolyamot megállapítani (mindenekelőtt a külső ináció elleni védekezés kiemelt célját szolgálva), és tudomásul kell vennünk, hogy az általunk követett árfolyampolitika bizonyos fokig gátolja — az importhelyettesítési törekvésekhez hasonlóan — a nemzetközi termelési együttműködés fejlődését.

A nemzetközi termelési szakosítás és kooperáció távlatait nagyban befolyásolja a várható világgazdasági helyzet. A prognózisok persze természetüknél fogva

bizonytalanok, az azonban bizonyos, hogy *a magyar gazdaság feltételei még az optimista előrejelzések szerint is rendkívül nehezek lesznek*, nem is beszélve arról, hogy számolhatunk a protekcionizmus erőteljes növekedésével is. Az import-növekedés általános lassulása miatt a világpiacon egyre növekszik az exportverseny, így exportorientációs politikánk csak akkor járhat sikerrel, ha növelni tudjuk piaci részesedésünket. Ez alaposabb piaci munkát, a veszteségforrások gondos elemzését követeli meg, valamint azt, hogy a termékszerkezet-váltásban a nagyobb piaci vonzerejű termékeknek adjunk elsőbbséget.

Attól pedig óvakodnunk kell, hogy a versenytársakat nagy árveszteségek vállalása révén szorítsuk ki a piacokról, illetve hogy ez legyen a piaci részesedésünk növelésének fő útja. A versengés mellett lehetőség van a kooperációs kapcsolatok fejlesztése révén is az export növelésére. Fokozódó mértékben folyamodnak ehhez a versenyképesség növelése és a költségek leszorítása végett a fejlett nyugat-európai államok is. *Ebben az esetben viszont biztosítanunk kell a partnerország termelékenységéi színvonalát.*

Kétségtelen, hogy a kooperáció segíthet a piacra való behatolásban, s hogy az általa biztosított nagyobb hatékonyság, termelékenység versenyképesebbé teheti termelésünket. Így lehetőségünk nyílik a harmadik piacokon való együttműködésre. E téren igen magas műszaki kultúrára, nagyfokú gyártási és szállítási fegyelmre van szükség. Ezeknek a feltételeknek pedig aligha lehet eleget tenni, ha mindezek a követelmények nem érvényesülnek az országon belül, a magyar vállalatok közti kapcsolatok rendszerében. De a nemzetközi környezet szigorodása egyben azt is jelenti, hogy nagyobb figyelmet kell fordítanunk a gazdasági szerkezet fejlesztésére, amely a szakosítási és a kooperációs tevékenységgel nagymértékben egybeesik.

A szakosítás és a kooperáció értelmezése

A belső és a nemzetközi termelési szakosítás és a kooperáció kétségtelenül a termelés és a külkereskedelem szerkezetének fejlesztésével, illetve a követelmények szerinti újraformálásával egyenértékű. Tény viszont, hogy a *szakosítás és a kooperáció fogalmát mindeddig* nem sikerült pontosan meghatározni sem Magyarországon, sem másutt. A tanácskozáson is volt fogalmi vita. Ennek végkövetkeztetése szerint nem az a döntő, hogy sikerül-e egy „vegytiszta” definíciót találnunk, hanem az, hogy ezt a munkamegosztási formát — amely történelmi kategória — miként használjuk fel, miként alkalmazzuk konkrét gazdasági érdekeink szolgálatában.

A jogi szabályozás szempontjából ugyanakkor természetesen elkerülhetetlen a fogalom pontos körülírása, a jog azonban csak a már kialakult együttműködési formákat értelmezi. A szakosítási és a kooperációs tevékenységet a közgazdasági szabályozórendszer hivatott serkenteni, ösztönözni.

Jogi, de egyéb szempontból is figyelemre méltó viszont az a tény, hogy a *szakosítási jogviszonyok a KGST-együttműködés mai gyakorlatában nem jelentenek érdekkapcsolatot a szakosodó felek között.* A szakosítási szerződés lényege ugyanis a külkereskedelmi szerződés megkötésére irányuló kölcsönös kötelezettség vállalása. Vagyis az együttműködő felek gazdaságossági és egyéb érdekeinek összefüggésén alapuló kapcsolatai egyszerű árucserre-kapcsolattá válnak, *a szerződő felek pedig ez utóbbiban az áruviszony ellentétes pólusaira kerülnek.*

A szakosítási és kooperációs tevékenység előkészítésekör és megszervezésekör két alapvető megközelítés lehetséges: 1. központi elképzeléseket valósítunk meg, a népgazdasági szempontok mérlegelése alapján; 2. az együttműködő felek maguk alakítják ki érdekeik egyeztetésével a munkamegosztási kapcsolatot. *A kérdés nem az, hogy melyik a helyes megoldás, hanem az, hogy adott feltételek között melyik a hasznosabb.* Hiszen egyes esetekben szükséges lehet a központi elképzelések érvényesítésén alapuló feladatmegosztás, máskor meg a vállalati koordináción kell alapulnia a nemzetközi integrációs együttműködésnek, s a nemzeti érdekeket

ilyen keretben lehet egyeztetni és megvalósítani. A KGST-n belüli termelési együttműködésben e két megközelítési mód kétféle hatékonysági felfogást foglal magába, a felső szintű koordináció a közösségi hatékonyságot veheti inkább figyelembe, a vállalati szintű koordináció pedig inkább a nemzetgazdasági hatékonyságot tartja szem előtt. *Bizonyos esetekben a közösségi hatékonyságot kell figyelembe venni*, és a közösségi mérlegelésből eredő feladatokat kell elosztani a tagországok között. Ez leginkább az energiahordozók és a nyersanyagok vonatkozásában szükséges. Hosszú távon és egyéb területeken azonban nem annyira a közösségi, mint a nemzetgazdasági hatékonysági követelményeket kell figyelembe vennünk, hiszen a nemzetgazdasági hatékonyság a nemzetgazdaságok strukturális fejlesztésének iránytűje.

A megvalósulás szintje

A KGST-tagországok közötti nemzetközi termelési együttműködés egyik sajátossága, hogy két szinten: államközi és vállalkozói szinten valósul meg. A tanácskozáson részt vevők egyetértettek abban, hogy a vállalkozói termelési kapcsolatokat kell erőteljesebben fejleszteni, vitathatatlan azonban, hogy nem a kapcsolatok szintje dönti el az együttműködés eredményességét.

Ma mind az államközi, mind a vállalkozói termelési együttműködésben hasonló (és lényegében véve azonos, a közgazdasági eszközrendszer nem kellő fejlettségéből eredő) problémák mutatkoznak. A vállalatok közötti közvetlenül kibontakozó munkamegosztás elsősorban azért jelentős, mert így *a vállalatok jobban érzékelik az együttműködés előnyeit*, kézzelfoghatóbban tapasztalják a felmerülő műszaki, technológiai, szervezési és más nehézségeket. Nagyon fontos, hogy a szakosítási-kooperációs tevékenység a vállalati stratégia szerves részévé váljon. E vonatkozásban még nagyon sok a tennivaló az országokon belüli vállalati együttműködésben is.

A tanácskozáson több ízben elhangzott, hogy az egyes országokon belüli munkamegosztást is fejleszteni kell, mivel *a belső és a külső munkamegosztási kapcsolatok fejlettsége egymással szorosan összefügg*. A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy vállalataink eleve nem gondolnak rá, vajon találnának-e országban belüli kooperációs partnert. Egy ÖMFB-felmérés szerint elenyészően kevés az olyan alkatrészek és részegységek aránya (a termékek értékének csak mintegy 1–3 százaléka), amelyeket a vállalatok szívesebben szereznének be más termelőktől. Ez aggasztó jelenség, mert igaz ugyan, hogy nálunk nincsenek (a tőkés gyakorlatban megszokott) alkatrész-katalógusok, de az ilyenfajta igények is elenyészőek.

A konferencián viták folytak a gazdasági szervezetrendszeréről is. A kooperációs gondok egy része ugyanis annak tulajdonítható, hogy *az óriásvállalatok nem érdekelték a kisebb ügyletekben*, ezek inkább a kis- és középvállalatok számára vonzóak. De gond van a nagyvállalatokon belüli vezetéssel, a piaci hatások tovább-sugározatásával is, amely összefügg az iparfejlesztés általános kérdéseivel. Sok a teendő a vállalatoknál (nagyobb technológiai és minőségi fegyelem, hatékonyabb vezetés, a géppark jobb karbantartása, teljesítményorientáció). Nálunk a vállalatok magatartását nem a külpiazi feltételek, hanem a központi szabályozók orientálják, ezért megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk a fejlesztések döntés-előkészítésének mechanizmusára. Nem elég ugyanis a múltban elért eredmények felülmúlásával megelégednünk: a mércét egyre inkább a világgazdaságban élen járók eredményei jelentik.

A termelési együttműködés gazdaságosságáról

A fejlesztési döntésekben fokozott mértékben kell figyelembe vennünk a szakosítási és a kooperációs lehetőségeket. Néhány hozzászóló azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a szakosítás, a kooperációk és a licencvásárlások nem auto-

matikusan biztosítják a hatékonyság növelését. A várható előnyöket sokszor nem lehet teljesen kiaknázni, utóbb még olyan együttműködési kapcsolat is létrejöhet, amely egyenesen rontja a hatékonyságot. Éppen ezért veszélyes lehet, ha a felsőbb szinten vagy a tudományos kutatásban megfogalmazott általános szempontok a szakosítás és a kooperáció fejlesztésének sürgetése kapcsán vállalati szinten úgy hatnak, hogy az együttműködés öncélúvá válik.

A szakosítási és a kooperációs ügyleteknek nagyon gondos gazdaságossági számításokon kellene alapulniuk. A gyakorlatban még a hozamok és a ráfordítások egyszerű szembeállítása is sokszor elmarad. Így aztán előfordulhat, hogy az együttműködés sem vállalati, sem népgazdasági szempontból nem gazdaságos. Előfordul az is, hogy a vállalatok valamiféle „felső elvárásoknak” kívánnak eleget tenni, s termelésükben igyekeznek növelni a szakosított termékek részarányát. *Ez odáig is elmehet, hogy mindkét szakosodó fél rosszul jár.*

Magukkal a gazdaságossági számításokkal kapcsolatban is megoszlanak a vélemények: egyesek egyáltalán nem tartják fontosnak a gazdasági számításokat, mások úgy vélik, ezek a számítások nem mutatják meg az egyes együttműködések tényleges hasznát. Ennek ellenére a résztvevők többsége egyetértett abban, hogy nagyobb mértékben kell támaszkodni a gazdaságossági számításokra a vállalati együttműködési megállapodások kidolgozása során. Ennek bizonyos mértékig korlátot szab több tényező. Részben az, hogy a szakosítási és a kooperációs szerződések hosszú lejáratúak, részben pedig az árak és a szabályozórendszer — a vállalat számára mindenképpen — kiszámíthatatlan változásai.

Egyértelmű, hogy a gazdaságosság növekedését csak a gazdaságosságban való tényleges érdekelttség biztosíthatja. Mindaddig, amíg ez az érdekelttség nincs meg, csupán részeredményeket érhetünk el.

A gazdaságossági számítások módszertani továbbfejlesztése kapcsán a javaslatok arra irányultak, hogy a mérési eljárás során több változatot vessenek össze.

A szakosított és a kooperációs termékek árai

A tanácskozással résztvevői nagy figyelmet fordítottak a gazdasági mechanizmus, ezen belül a KGST-országok közötti együttműködés mechanizmusának problémáira, s kiemelten foglalkoztak az árkérdéssel. *A szakosított és a kooperációs termékek külön árképzésével szemben a világgpiaci árelv alkalmazása mellett foglaltak állást.* A szakosított és a kooperációs termékek nemzetközi cseréje ugyanis a nemzetközi áruforgalom része, így veszélyesek és közgazdasági szempontból károsak azok a nézetek, amelyek szerint a szakosítási és a kooperációs forgalom árszintjének a KGST-tagországok közötti árucserében a világgpiaci árszintnél alacsonyabbnak kell lennie, úgymond, a nemzetközi termelési együttműködés feloldítása végett. Ezek a javaslatok már csak azért sem valósíthatók meg, mert a KGST-országok belső árrendszerei nagymértékben eltérnek, s így nincs valós lehetőség a ráfordítások és az eredmények összevetésére. Nincsenek átszámításra alkalmas valutaárfolyamok sem. Ellenérv a „kooperációs árszint” alacsonyan tartásával szemben az is, hogy egy ilyen árszint nem csupán a gyártó érdekeltségét mérsékli, de *akadályozza a műszaki fejlesztést is.* Felülvizsgálatra szorul azonban maga a világgpiaci árelv, mivel az egy autark gazdaságfejlesztés mechanizmusának felel meg, ami a hetvenes évtized fejleményei kapcsán meghaladottá vált, ugyanakkor a KGST-árbázisra áttérés közgazdasági és mechanizmusbeli feltételei még hiányoznak.

Jogi kérdések

A tanácskozáson jelentős súllyal szerepeltek a nemzetközi termelési szakosítás és kooperáció jogi vetületei. A felszólalók hangsúlyozták, hogy a jogi szabályozás nem helyettesítheti a közgazdasági feltételeket, így csak akkor lehet eredményes, ha a gazdasági szabályozás is helyes irányban fejti ki hatását.

A KGST-együttműködés lényeges megoldatlan kérdése, hogy a szerződő magyar vállalatok nem rendelkeznek az ún. gyártási tilalom elrendeléséhez megfelelő jogkörrel, holott ennek szerződésbe foglalásához a partner sok esetben ragaszkodik.

A szakosítási és a kooperációs szerződéseknél alapvető gond, hogy 5—10 évre kötik őket anélkül, hogy tudnák, milyen árak lesznek érvényben a szállítás idején. A naturális és a pénzügyi oldal elszakadása a KGST-n belüli árucseré-forgalom egyik sajátossága: *előbb állapodnak meg a mennyiségekben, mint az árakban.* Így a naturális és az értékoldal közt nem jöhet létre kölcsönhatás.

De nemcsak az árak, a mennyiségek meghatározása is gondot okoz. *A szakosítási szerződés mellékletében általában 5 évre előre meg kell adni az igényeket, ez pedig nagyon szoros megkötés.* Elhangzott ezzel kapcsolatban konkrét példán alapuló javaslat is. A javaslat szerint az igények megadásánál évente növekvően ± 5 százalékos túrési határt kellene megállapítani, ami az első évben rögzített mennyiséget, az ötödikben legfeljebb 20 százaléknyi eltérést jelent.

A szállítandó szakosított termékmennyiségek meghatározását az is bonyolítja, hogy a KGST-országok közötti együttműködésben a szakosodás (az egyes termékek gyártására való szakosodás, illetve az arról való lemondás) korántsem zavartalan. *A tagországok nemigen tartják be a megállapodásokat, sok fontos terméket azért nem szállítanak egymásnak, mert tőkés viszonylatban is értékesíteni tudják őket,* de sokszor éppen az igények bizonytalan előrejelzése miatt nem tudják kötelezettségeiket a legnagyobb jóakarattal sem betartani.

Az, hogy szakosodás esetén előre ígéretet kell tenni a többi ország szükségleteinek kielégítésére, illetve fordított esetben a termék átvételére, csak akkor volna ésszerű, ha a szakosítási tárgyalásokat árverseny előzné meg, és ha ez az árverseny kedvező eredményre vezet, a többi tagország már hozzá sem kezdhetne a fejlesztéshez. Ez persze megint nagy veszéllyel jár: azzal, hogy ily módon ellátási nehézségeket termelünk újra, mert ha alkalmatlan fejlesztés, gazdaságtalan gyártás vagy rossz felkészülés mutatkozna a szakosodó országban, akkor a többi tagország tőkés importra szorulna. A szakosítási szerződések megkötése egyébként általában nagyon lassú, sokszor nehézkes, ami különösen a vidéki, csak a budapesti külkereskedelmi vállalat révén intézkedni tudó vállalatok dolgát nehezíti meg.

A szabványosítási tevékenység

A szakosítási és a kooperációs tevékenység kibontakoztatásának fontos kapcsolódó területe a szabványosítás. A szabványok jelentősége vitathatatlan. Ha az alkatrészek nem szabványosítottak, csereszabatosak, akkor a szakosítási és kooperációs kapcsolatok kialakítása során ezzel az akadállyal is meg kell küzdenünk. A konferencián elhangzottak szerint tény, hogy a szabványalkotásban a KGST-országok közössége, így hazánk is az élenjárók közé tartozik, *a szabványok alkalmazásában azonban még sok a tennivaló.* A lehetségesnél kevesebb a KGST-szabvány, és a közös szabványosítási tevékenység maga is gondokkal küzd. Gyakran változtatják a szabványosítási tevékenységbe bevont témák számát (mintegy 15 százalékuk módosul az előkészítés során), a szabványok előkészítése lassú (26—28 hónap), s hosszú bevezetési határidőket szabnak. Mindez a célprogramok megvalósítása szempontjából is nehézségeket jelent.

Műszaki-tudományos fejlődés és együttműködés

A nemzetközi termelési szakosítás és kooperáció előbbieken vázolt „mindennapos”, az együttműködés lebonyolításához kapcsolódó problémái mellett megkülönböztetett figyelmet kapott a szakosítási és a kooperációs tevékenység stratégiai vonatkozása: a műszaki-tudományos fejlesztés. A nemzetközi műszaki-

tudományos együttműködést két vetületben vizsgáljuk, egyrészt a KGST-tagországok viszonylatában (ahol az együttműködésnek bizonyos kialakult szervezeti keretei is vannak), másrészt a kelet—nyugati kapcsolatok vonatkozásában (itt a műszaki-tudományos együttműködés a legtöbbször konkrét kooperációs ügyletekhez kapcsolódik).

Egyértelmű, hogy az integrálódó KGST-közösségben nemcsak a gazdaságpolitika egészét, de az egyes ágazatok, alágazatok műszaki fejlesztési politikáját illetően is szükséges a nemzetközi összehangolás, államközi és vállalatközi szinten egyaránt. Partnereink és mi is rendelkezünk fejlesztési koncepciókkal, van tehát mit összehangolni, de *minél később kezdünk az összehangolás feladataival foglalkozni, annál nehezebb lesz a termelési együttműködés számára kapcsolódási pontokat találnunk.* A nemzeti fejlesztési koncepciókban ráadásul nem is kap megfelelő helyet a nemzetközi gazdasági környezetre való reagálás, arról pedig, hogy milyen fejlesztési elképzeléseket alakítottak ki az egyes országok, hogy milyen a műszaki, tervezési, szervezési, szerkesztési, szabványosítási, minőség-ellenőrzési tevékenységük színvonala, úgyszólván egyáltalán nincsenek felmérések. De nemcsak fejlesztési koncepciók hiányáról vagy összehangolatlanságáról van szó, hanem arról is, hogy a termelő felhasználásra szánt termékek előállításának vonatkozásában nem születtek meg azok a fejlesztési-termelési fázisok, illetve koncepciók, amelyek lehetővé tennék a különböző fő- és részegységek kölcsönös szállításainak növelését.

A KGST-tagországok közötti műszaki-tudományos együttműködésben kevés figyelmet kapnak a különben csak igen kis területet átfogó alkalmazott kutatások, a termeléshez szorosan kötődő kutatómunkák. A tervezői-szerkesztői tevékenység nagyrészt el van szakítva a termelés célkitűzéseitől, de a nemzeti munka fő irányai is eltérnek a nemzetközi együttműködésben előirányzottaktól, hiszen azzal a felkiáltással, hogy majd „jönnek” a korszerű együttműködési formák, a nemzeti keretek között folyó munkák egyszerű egyeztetése is háttérbe szorult.

A nemzeti fejlesztések összehangolatlansága mellett a szakosítási és kooperációs tevékenység fejlődését az is hátráltatja, hogy *nincs technológiai tapasztalatcsere a vállalatok között.* Így mérnökeink, technikusaink nem, illetve alig ismerik az azonos területen dolgozó partnereik munkáját. A helyzet tehát a termeléshez kötődő műszaki-technológiai kérdésekben pillanatnyilag lehangoló, ezért — még ha a közgazdasági feltételek terén előrelépünk is — az együttműködés fejlesztése nem válik problémamentessé, mert *a műszaki-technológiai fejlesztés átfutási ideje sokkal hosszabb.*

Ebből óriási veszélyek adódnak, hiszen tény, hogy a szakosítási és a kooperációs kapcsolatok jelentős része közepes technikai színvonalat képvisel, s ez jelentősen csökkenti az integrációs együttműködés vonzerejét, nem beszélve a hatékonyságbeli lemaradásról.

E jelenséget alapvetően az okozza, hogy sem országok belül, sem a KGST-egytműködésben *nincs szerves kapcsolat a kutatás-fejlesztés és a termelés között.* (Országon belül ezt szervezeti szempontból úgy lehetne megoldani, hogy a nagyvállalatokhoz kellene csatolni a velük szorosan együttműködő kutatóintézeteket, ahol pedig ilyen egyértelmű kapcsolat, illetve megfeleltethetőség nincs, ott egyéges és alkalmasabb közös érdekeltégi rendszert kell teremteni.)

A műszaki-tudományos együttműködésben ezért elő kellene irányoznunk a megfelelő termelés fejlesztését szakosítások és kooperációs ügyletek keretében, ehhez viszont a megfelelő bizottságoknak és az együttműködő szervezeteknek a termelési szféra egészére kiterjedő hatásköre hiányzik. Nemcsak a nemzetközi műszaki-tudományos együttműködésben van azonban a hiba: a szakosítási és a kooperációs szerződéses túlnyomó része *nem irányozza elő a termékek továbbfejlesztését,* a felmerülő műszaki-tudományos problémák közös megoldását.

Előrelépést ezen a területen mindenekelőtt az hozhat, ha a műszaki-tudományos együttműködési tervek megvalósításába bekapcsolódnak a termelő vállalatok, amelyek összehasonlíthatatlanul jobban ismerik a műszaki-tudományos

eredményeknek a termelésbe való bevezetésével kapcsolatos gondokat és lehetőségeket.

A kelet—nyugati együttműködésben a kapcsolatok jellege az előbbiektől merőben eltérő. Itt is jellemző azonban a műszaki-tudományos együttműködés célkitűzéseinek a népgazdasági feladatokkal való összehangolatlansága. A kutatási együttműködés egyébként is általában túlságosan széles skálán folyik, sokszor megfelelő rangsorolás nélkül, így kevés az eredmény is. Jóval kézzelfoghatóbb eredményeket hoznak a konkrét kooperációs ügyletekhez kapcsolódó technika-beszerzéseink az élenjáró külföldi technika és technológia hazai meghonosításában.

Nem szabadna azonban hagynunk, hogy a megszerzett technika és technológia itthon a későbbiekben megrekedjen. Ha ugyanis sikerülne a kapott ismereteket továbbfejlesztelnünk, megnőne a valószínűsége annak is, hogy vonzóbb partnerré válunk.

Nagy baj az is, hogy a licenc- és know-how-vásárlások ugrásszerű megnövekedésével párhuzamosan mindeddig nem sikerült e vásárlásokat összehangolni a KGST-tagországok között. Ennek kedvezőtlen hatásai, amelyek a további szabványosítást még inkább meg fogják nehezíteni, máris érezhetőek. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a tőkés partnerek kijátszanak bennünket egymással szemben, hanem arról is, hogy a műszaki fejlesztésben eltérő irányzatok alakulhatnak ki az egyes KGST-országokban, a különböző ipari kultúrák behozatala, meghonosítása folytán. Ezek további akadályokat jelentenek a szakosításban, a kooperációban, hosszabb távon pedig a külkereskedelemben is.

A KGST-országoknak a fejlett tőkésországokba irányuló licenceladásai terén megállapítható, hogy a műszaki újítás a KGST-országok erőssége, de az ilyen eredmények értékét nagyban csökkenti a bizalom hiánya. Ami gyenge lábakon áll, az a műszaki újítások, az új termelési eljárások elterjesztése és külső értékesítése. Érdekes, hogy sokszor a külpiaci értékesítésért felelős külkereskedelmi szervezet sem ismeri az ország ez irányú lehetőségeit. Részben ezek a hiányosságok, részben pedig külső kényszerítő tényezők — a legkorszerűbb technikára vonatkozó nyugati embargó — indokoltá tennék a KGST-tagországok fokozott összefogását. Nemzetközi műszaki-tudományos együttműködésünknek céltudatos, koncentrált tevékenységnek kell lennie. Ehhez meghatározott területeken, viszonylag szűk keretek között, rangsort kell felállítani, és az együttműködést ennek figyelembevételével kell fejleszteni, a makro- és a mikroszint közötti kölcsönkapcsolat erősítésével. Ezzel egyidejűleg meg kell teremteni az összhangot a KGST-országokkal, valamint a fejlett tőkésországokkal való műszaki-tudományos együttműködés között. A fejlesztések összehangolása sokkal hatékonyabb, mint a licencvásárlások adminisztratív jellegű koordinációja.

A fejlődő országok vonatkozásában az az elsődleges feladat, hogy a műszaki termékeknel megteremtjük a későbbi termelési együttműködés feltételeit. Egyelőre ezen a területen még nincsenek pontos elképzeléseink a kialakítandó stratégiáról, így a fejlődő országokkal folytatott együttműködés lényegében az oktatásra és bizonyos műszaki segítségre korlátozódik.

Mindhárom fő együttműködési viszonylatban és a nemzetközi szervezetekben folyó munkákkal kapcsolatban is egy lényegretörő, a körülményekből kiinduló koncepcióra van tehát szükség. Ezt a vállalatokkal, a valóságosan együttműködő termelőegységekkel is ismertetni kell.

Szakosítás és kooperáció a mezőgazdaságban

Érthetően a nemzetközi ipari termelési szakosítás és kooperáció foglalta el a legnagyobb helyet a tanácskozási munkájában, bár nagy figyelmet kaptak a mezőgazdasági és az élelmiszer-gazdasági termelési együttműködés kérdései is.

Az agrárgazdasági vita azt bizonyította, hogy itt sajátos módon vetődik fel a szakosítás és a kooperáció kérdése, főként a mezőgazdasági gépek és eszközök

tekintetében, de bizonyos fokig az agrártermelés vonatkozásban is. *A KGST mezőgazdasági termékekben nem képes önellátásra*, ami pedig valóban indokolt volna. Ehhez a mezőgazdasági termelést fokozottabb mértékben kell támogatnunk. A mezőgazdaságot komplexumként kell kezelnünk, és a mezőgazdaságban, valamint az élelmiszeriparban interdiszciplináris kutatásokat kell kibontakoztatnunk. *A legégetőbb gond a mezőgazdaság háttériparának fejlesztése*, ahol a KGST-országokban rendkívül nagy a lemaradás mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt. (A gépellátás csak kis részben biztosított belső forrásokból, és a gépek műszaki színvonalával, használhatóságával is sok a baj.) Nagyobb hangsúlyt kellene adni a termelési rendszerek elterjesztésének is, amiben a magyar mezőgazdaság bizonyos úttörő szerepet játszik, és tapasztalatai minden bizonnyal tanulmányozásra érdemesek, hiszen ezek a termelési rendszerek bebizonyították, hogy a mezőgazdaság irányításának és a hozamok emelésének kitűnő eszközei.

Csaknem valamennyi hozzászóló foglalkozott a mezőgazdasági termelés versenyképességének kérdésével és azzal, hogy mit kell tennünk a magyar élelmiszertermelés versenyképességének fokozására. Az elmúlt 15—20 év mezőgazdasági iparosodása nagy eredményeket hozott (az árnyoldalakat még alaposan elemeznünk kell!), és azt kell vizsgálnunk, hogy a világgazdaság új feltételei között miként iparosítsuk a mezőgazdaságot. Ezzel összefüggésben sürgős téma a környezetvédelem, mind szűkebb értelemben a mezőgazdaság területén (lásd például a műtrágya-felhasználás hatásait), mind pedig olyan vonatkozásban, hogy miként hatott az ország egészének iparosodása a természeti környezetre.

A nemzetközi termelési együttműködésnek a gazdaságban játszott szerepét illetően a tanácskozás résztvevői állást foglaltak amellett, hogy a szakosítást és a kooperációt nem szabad a gazdasági jelenségek, folyamatok egészéből kiragadva, elkülönítetten kezelni. Az előadások, hozzászólások hangsúlyozták e munkamegosztási forma sokoldalúságát, behatóan elemezték a célprogramokkal való kapcsolatát, a műszaki fejlődéssel való összefüggéseit, azt a szerepet, amelyet a tudomány és a termelés összekapcsolásában játszhat.

Az újratermelési folyamat értékesítési fázisával kapcsolatban *nehézséget okoz a termelő és a külkereskedelmi vállalatok, a termelés és a külkereskedelem összekapcsolása*, ebben azonban — a szakosítási és kooperációs tevékenységben mutatkozó egyéb problémákhoz hasonlóan — csak az irányítás közgazdasági eszközrendszerének továbbfejlesztése hozhat valóságos megoldást.

Sürgetőbb teendők: a műszaki fejlesztési politikák összehangolása, egységes koncepciók kidolgozása a szakosítás és a kooperáció fejlesztése, valamint a megfelelő külgazdasági lépések vonatkozásában. Az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel a belső, országon belüli munkamegosztás fejlesztése: az ezzel kapcsolatos igényeket és feladatokat gazdaságunk szervezeti rendszerének átalakítása során is számításba kell vennünk.

Somorjainé Blanár Éva

**V. Rutgajzer—A. Smarov:
A lakosság időmérlege és
az időfelhasználás előrejelzésének
módszertani kérdései**

(Ekonomika
i Matyematyicseszkiye Metodi,
Moszkva, 1980. 3. sz.)

Az anyagi javak és szolgáltatások fogyasztásának változása egyre inkább meghatározza a lakosság időmérlegét, vagyis időbeosztását. A lakossági időfelhasználásra hatással van a pénzjövedelmek növekedése, a szolgáltatások rendszerének fejlődése (különösen a pihenéssel, a művelődéssel kapcsolatos szolgáltatásoké), de a tudati tényezők is. Ezért különös jelentősége van a következő kérdések megválaszolásának: Milyen időmérleg felel meg a lakosság tervezett áru- és szolgáltatásfogyasztásának? Az időmérleg szerkezeti változásának milyen irányzata egyeztethető össze a fogyasztás összetételével? Létezik-e ideális „időköltségvetési” szerkezet, amely megfelel a fogyasztás etalonjának?

Az időmérleg kidolgozásához kiinduló alapot szolgáltat a lakosság foglalkoztatási terve. Az időmérleg főbb elemei ezek szerint: 1. a társadalom potenciálisan rendelkezésre álló ideje, 2. a társadalom léte szempontjából szükséges termelésre fordított idő; 3. a nem termelő tevékenységre fordított idő. A társadalom időmérlegét az ésszerűség jegyében kell kialakítani, hiszen az „időköltségvetés” része a racionális fogyasztási modell néven összefoglalható tervszámításoknak.

Az időmérleg kidolgozásához további segítséget nyújt az ágazati kapcsolatok mérlege. Így a tervezés említett elemei közötti kapcsolat a következőképpen írható le. A racionális fogyasztói költségvetés és a racionális időmérleg köl-

csonösen hatnak egymásra, mindegyik segítséget ad a másik kiszámításához. A racionális fogyasztói költségvetés hat a dinamikus ÁKM-re, ez utóbbi segítségével számítható ki az anyagi termelésben foglalkoztatottak távlati terve, amely visszahat a dolgozók időmérlegére és ezáltal az ésszerű időfelhasználásra.

Az eddigiekben az e területen végzett munkák többnyire csak elméleti sémák megalkotását segítették elő. Ez alól az egyetlen kivétel a Lett SZSZK Tudományos Akadémiájának Közgazdasági Intézete által végzett kutatás, amely nemcsak egy újabb módszertant eredményezett, hanem megalkotta a köz-társaság időmérlegét is.

A lakosság időmérlegének elkészítésében a szerzők szerint két tényezőnek kell különösen nagy figyelmet szentelni. Az egyik az általuk „a lakosság felsőbb rétegének” nevezett csoport időfelhasználása, a másik az ésszerűtlen „járulékos időfelhasználás” számbavétele. A szerzők a lakosság „felsőbb rétegeihez” a magasabban képezett szakembereket sorolják, akik több anyagi-szellemi jószághoz jutnak hozzá. E csoport időmérlegének vizsgálatát azért tartják különösen fontosnak a távlati tervezés szempontjából, mert ők jelzik a lakosság időfelhasználásának várható tendenciáját.

A lakosság távlati időfelhasználásának az általuk a jövőben megszerezhető javak és szolgáltatások fogyasztására fordított idő az alapja. Az ezzel összefüggő számításokat egészítik ki a különféle szociológiai felméréseken alapuló kalkulációk, amelyek az egyes egyének, népességcsoportok által megadott időfelhasználási adatokat dolgozzák fel.

A számítások finomítását szolgálja az olyan nyilvánvaló tendenciák időkihátolásainak figyelembevétele, mint például a háztartások gépesítése. A kiskereskedelmi forgalom alakulásából és az 1 ru-

bel forgalomra jutó vásárlási időből kitűnik a „pótlólagos” időráfordítás is.

Az időfelhasználást ilyen átlagos normák szerint mégsem célszerű összesítenni. A különféle régiókban, azon belül is a különféle helységekből, városokban, illetve vidéken élők, a különféle képzettségű emberek időbeosztása nagyon lényeges eltéréseket mutat.

A jelenlegi lakossági időköltésgvetésre a Szovjetunióban a leginkább az jellemző, hogy a szabad időben sok a munkateher. Egy lakosra számítva hetente 45 órát tesz ki a háztartásban eltöltött időmennyiség. A szabad idő eltöltésének módjai — a felmérések szerint — nem nagyon változatosak. Döntő részét, 43,7 százalékát a pihenés passzív formái töltik ki, így olvasás, televízió nézés, rádiózás. A pihenés aktív formái — a turizmus, a mozi stb. — mindössze a lakosság teljes szabadidőkészletének 4,5 százalékát köti le. Ezzel szemben a felmérések szerint a szolgáltatások igénybevételének járulékos időkihatalásai igen sok szabad időt emésztenek fel.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

Gisbert Vogel: Konfliktusok az ökológia és a gazdaság között

(Berichte über Landwirtschaft, Hamburg, 1980. 3. sz.)

Mindinkább megrendül az a szemlélet, amely a mezőgazdaság környezeti hatását pozitívan ítéli meg. Sőt a pozitív értékelés helyett mind több olyan környezetről szóló jelentés lát napvilágot, amely a mezőgazdaságot határozottan környezetszennyezőnek minősíti.

A felfedezett ellentmondásokat különösen az emberi települések közelében kell mielőtt megoldani. A konfliktusok egy része tehát a mezőgazdasági fejlesztés során előre figyelembe vehető, másrésztük azonban váratlanul jelentkeznek.

Az ökológia fogalmát jóval később vezették be (Haeckel, 1886), mint az ökonómia fogalmát. Mai értelemben az

ökonómia annyit tesz, mint háztartást vezetni a szó gazdasági értelmében, míg az ökológia szó a természet háztartásának a fenntartását jelenti. A kettő közötti ellentmondások csak a Római Klub világmodellje, valamint néhány környezetszennyezési botrány óta kerültek napvilágra.

A konfliktusok keletkezésének közelebbi okai: a regionális adottságok, gazdaságtörténeti tényezők, a tudat és az értékítéletek fejlődése. Ezen túlmenően sajátos kedvezőtlen adottságok is fennállhatnak, mint az átlagosnál sűrűbb népesség, a csekély mezőgazdasági értékalkotás, a nem kielégítő mezőgazdasági önellátás, továbbá erős ipari és közlekedési környezetszennyeződés, az igény a zöldövezetekre és a jobb vízellátásra a lakosság egészségének megőrzése céljából.

A fogyasztóhoz és az iparhoz való közelség kockázattal jár a mezőgazdaság számára. A mezőgazdasági termelés a nyilvánosság előtt folyik, így állandó bírálatnak van kitéve: a negatív környezeti hatásokkal járó termelést a környezet zavarónak tartja.

A természeti környezet és a mezőgazdaság közötti konfliktusok leggyakoribb területei:

— A földművelés hagyományos módszere (vegyszerezés és erőtakarmány nélkül) a „manipulált” földműveléssel áll szemben. Az előbbi nem gazdaságos, és ezért termékeinek magasabb árát a nagy tömegek nem tudják megfizetni, inkább „manipulált” élelmiszert vásárolnak.

— A megelőző növényvédelem áll a mérleg egyik oldalán, a másikon a védőszerke által okozott környezeti ártalmak veszélye.

— A lakóhelyen való állattartás olcsóbbá teszi az állati termékeket, ezzel azonban szembe kell állítanunk az állattartással járó kellemetlenségeket. Ahhoz azonban, hogy az állattartást a környezet számára elviselhetővé lehet tenni, beruházásokra van szükség, amelyeket támogatnia kell az államnak.

— Az ipar levegőszennyeződéssel jár (közlekedés, fűtőerőművek stb.), ami megakadályozza a közelben tetszés szerinti mezőgazdasági tevékenység foly-

tatását. E szennyeződés közvetve ártalmas lehet az emberre, így fogyasztás célját szolgáló növények helyett ezeken a területeken csak dísznövények termesztethők; e tény önmagában is megkérdőjelezi az ipar és a mezőgazdaság „békés együttélését”.

— A termőtalaj csak költséges átalakítások után alakulhat át „mindenki tájává”.

— A mezőgazdasági tájrendezések során tiltakoznak az ornitológusok és egyéb természetvédők, ami mögött egyéni érdek is rejtőzhet. Gyakran azonban valóban árok keletkeznek: például a fák kiirtása következtében elpusztulnak a mezei egereket irtó denvérek stb.

További konfliktusokat jelentenek a természeti környezet és a gazdaság között az egyes országokban egymástól eltérő növényvédelmi vagy élelmiszeripari hatósági előírások. Ezek az eltérések megnehezítik a nemzetközi együttműködést és a külkereskedelmet.

Konfliktusok keletkeznek továbbá abból is, hogy a jogi szabályozás eltér a gyakorlati szokásoktól. Veszélyes helyzetet idézhet elő az, hogy a tudomány csak későn jut bizonyos felismerésekre. A DDT-t például anélkül alkalmazták, hogy veszélyét sejtették volna. Ennek következményei még ma sem beláthatóak. Konfliktust jelent az is, hogy a tűrészatárt külön-külön alapítják meg az egyes termékekre. Arra vonatkozóan, hogy egy ember szervezetében a különféle egyidejűleg fogyasztott élelmiszerekben előforduló és egyéb környezeti behatásokból származó ártalmas anyagból mennyi halmozódik fel, nincs felmérés.

A felsorolt példákban kitűnik, hogy az ökológia és a gazdaság közötti ellentmondásoknak két dimenziója van: egy mennyiségi és egy minőségi. A mérhető tényezőket jogi szabályozók írják elő. A nem mérhető etikai és erkölcsi mérlegelések tárgyai. Ezeknél megszűnik a természettudomány illetékessége, s a helyébe társadalmi, politikai érvek lépnek. Mind nagyobb a felelőssége azoknak, akik a mezőgazdasági termelés felől döntenek. Mind kevésbé lehet a mezőgazdasági termelés célja kizárólag a nyereség. A nyereség egy részét hova-

tovább fel kell áldozni a környezetvédelem, az ember egészségének megőrzése érdekében.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Jaleel Ahmad: Lebegő árfolyamok, kölcsönösség és kereskedelmi mérleg

(Banca Nazionale del Lavoro,
Quarterly Review, Róma,
1980. március)

A kereskedelem sokoldalú liberalizálásának a folyamatában a rögzített valutaárfolyamok rendszere a kölcsönös engedelmények szilárd alapját képezte. A kölcsönösség feltételei és következményei a lebegő árfolyamokkal jellemezhető új környezetben sokkal kevésbé nyilvánvalóak. Így felmerült a kérdés: nem kellene-e a lebegő árfolyamok rendszerében a kereskedelmi tárgyalások hagyományos elveit és technikáját alapvetően módosítani. A rögzítettől a rugalmas árfolyamokra való áttérés jelzi, hogy a kereskedelempolitikai tárgyalások — és maga a kereskedelmi liberalizálás is — elválaszthatók a fizetési mérleggel kapcsolatos megfontolásoktól. A fizetési mérleg ugyanis megfelelő mértékű automatikus árfolyammozgásokon keresztül egyensúlyba hozza önmagát. (Ez a fizetési mérleg úgynevezett hagyományos rugalmassági megközelítése.) Bár a fizetési mérleg uralkodó „monetáris” elmélete tagadja, hogy az árfolyamváltozások tartósan hatnak a fizetési mérlegre, az árfolyammozgások rövid távon — ezen elmélet képviselői szerint is — befolyásolhatják a cserearányok és a kereskedelmi mérleg alakulását.

A tanulmány célja, hogy megvizsgáljon néhány olyan tényezőt, amelyek a lebegő árfolyamrendszerben összezarhatják a kereskedelem liberalizálásában a kölcsönösség, valamint annak a kereskedelmi mérlegre vonatkozó követelményei közötti kapcsolatot.

A kölcsönösség a GATT megalakulása óta a kereskedelmi tárgyalások megszokott eleme a rögzített árfolyam-

rendszerben, bár nincs pontos meghatározása sem a GATT-egyezményben, sem a kereskedelemmel foglalkozó irodalomban.

A kereskedelmi egyezményekben a kölcsönösség és az egyenlőség elvéhez való merev ragaszkodást valószínűleg a rögzített árfolyamok táplálták. A paritások rögzített volta megfosztotta az országokat attól a lehetőségtől, hogy bizonyos fokig szabadon birkózzanak meg a nettó importnövekedéssel és a belőle következő kereskedelmimérlegdeficittel, ha kereskedelmi partnereik nem, vagy nem megfelelő mértékben viszonyozták az általuk nyújtott kereskedelmi engedményeket.

A gyakorlatban a kölcsönösség azt jelenti, hogy minden tárgyaló ország minden körülmények között igyekszik növelni exportját, a partnerországoknak adott kereskedelmi engedmények eredményeképpen valószínűleg bekövetkező importnövekedés ellensúlyozására. A nehézségek egy része abból fakad, hogy a GATT I. cikkelyének értelmében a kereskedelempolitikai tárgyalásokban részt nem vevő országok is növelhetik exportjukat azokba az országokba, amelyek csökkentik kereskedelmi korlátjaikat, potenciálisan rontva ezáltal ez utóbbiak kereskedelmi mérlegét.

Rögzített árfolyamrendszerben a vámenedményeknek a kereskedelmi mérlegre és az árfolyamokra gyakorolt hatása előrelátható és világos. A vámenedmény — egyébként változatlan feltételek mellett — növelni fogja az illető ország valutája iránti keresletet, és a rögzített árfolyamon számított kereskedelmi mérleg javításához vezet. Ugyanakkor az adott országban a nettó importtúlkereslet feltehetőleg növeli a külföldi valuták iránti keresletet, és rontja a kereskedelmi mérleget. A valutakereslet és -kínálat tényleges változása tehát az import- és az exportkereslet árugalmasságától függ.

A kölcsönösség, valamint annak a valutaárfolyamra gyakorolt valószínű hatása és a kereskedelmi mérlegre gyakorolt végső hatása kevésbé világos a lebegő árfolyamrendszerben. A valuta keresletének és kínálatának a kereskedelem liberalizálásából eredő változásai

valószínűleg olyan módon befolyásolják az árfolyammozgást, hogy az az egyensúly fenntartásának irányában hat. Tétélezzük fel, hogy egy országnak sikerül megfelelő kereskedelmi engedményeket elérnie a partnerországoktól, potenciálisan javítva ezáltal kereskedelmi mérlegét! Ez a javulás valószínűleg felfelé nyomja a valutaárfolyamot, s ezzel egy olyan folyamatot indít el, aminek következtében eltűnhet a mérlegfelesleg. Hasonlóképpen a nem kellően átgondolt kereskedelmi engedmények (vagy a hibás kalkuláció) hatására kialakuló kereskedelmimérlegromlás árfolyamcsökkenéshez vezet. Ennek következményeként a piaci erők nemcsak a deficit eltűnésének irányában hatnak, hanem megszüntetik az importversenynek kitett belföldi szektorokra nehezedő káros deflációs hatást is.

Az árfolyamváltozások tehát nemzetgazdasági méretű változásokat eredményeznek a termelésben és a fogyasztásban, jelentősen hatnak a kereskedelmi mérlegre, a cserearányok alakulására és a forrásfelhasználás hatékonyságára.

Az árfolyamváltozások egyes esetekben pusztán a versenyképesség (azaz a bérköltségek) ellenkező irányú változását semlegesítik.

Az általános lebegtetés elfogadása a vezető ipari országok által azt jelzi, hogy a kereskedelem liberalizációjának elhúzódsában a kereskedelmi mérlegre vonatkozó megfontolások elvesztették a jelentőségüket, mivel az egyensúlyhiányból eredő árfolyamváltozások a kereskedelmi mérleg egyensúlyának fenntartása irányában hatnak.

A kereskedelem liberalizálásból eredő egyensúlyhiány kiküszöböléséhez szükséges árfolyamváltozás — csaknem valamennyi rendelkezésre álló becslés szerint — csekély mértékű. Deardorff, Stern és Baum például 1976-ban 18 ipari országra vonatkozóan kevesebb mint fél százalékra becsülte az 50 százalékos vámcsökkentésből eredő egyensúlyhiány kiküszöböléséhez szükséges árfolyamváltozás mértékét; a szóban forgó országok kétharmada számára ez a szám még egyötöd százaléknál is kevesebb. E becslések alapján kézenfekvő az a következtetés, hogy a libera-

lizálással szemben indokolatlanul hivatkoznak a várható kereskedelmimérleg-nehezégekre.

A rugalmas árfolyamok és a kereskedelmi liberalizálás kölcsönhatásának megértését megnehezíti az a tény, hogy az árfolyamok működése — jellegénél fogva — körfolyamat, visszacsatolásokkal és kölcsönös függőségekkel. Az árfolyamváltozások befolyásolják a kereskedelem alakulását, de ez az összefüggés fordítva is érvényes.

Nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen mértékű árfolyamváltozás várható az általános lebegtetés mellett. A tapasztalatok szerint az általános lebegtetést 1973 közepe óta a vezető valuták egymással szembeni árfolyamának jelentős ingadozása kísérte. Sőt az árfolyamok ingadozása nagyobb volt, mint az országok inflációs rátáinak *ex post* különbsége. Egy jelentés szerint az elmúlt négy évben az árfolyamok ingadozása sokkal nagyobb méretű volt, mint az azt meghatározó tényezők (például az árszínvonal változása). Ez a „túllövés a célon” lehet a rugalmas árfolyamok jellemző vonása, de okozhatja a valutapiacokon alkalmazott beavatkozás is, amely a jelenlegi rendszerben jelentős mértékű. A lebegés szabályozására irányuló kísérletek gyakran csak még jobban fokozták a kilengéseket. Ennek fő oka nem annyira a beavatkozás méretében és időzítésében rejlik, hanem sokkal inkább abban, hogy a központi bank intervenciója gyakran a mélyebben rejlő egyensúlyhiány kifejeződése, és a spekulációt táplálja.

A kereskedelem liberalizálásának egyik központi kérdése az, hogy az árfolyam-ingadozások és általában a lebegő árfolyamok milyen mértékben károsak a világkereskedelem és a nemzetközi fizetések alakulására. Egy tanulmány, amely a magáncégek szempontjából vizsgálja az árfolyam-ingadozások költségét, kimutatja azok negatív hatását a kereskedelemre. Összehasonlítva az Egyesült Államok és nyolc ipari ország havi adatait, 1969—1970-re és 1973—1974-re vonatkozóan a szerző azt találta, hogy a lebegtetés időszakában a vásárlóerő-paritás ingadozásai fokozódtak.

Egy másik tanulmány viszont, amely az árfolyam-bizonytalanság hatásait vizsgálta, a tizenhat tanulmányozott esetben nem talált statisztikailag jelentős adatokat arra vonatkozóan, hogy az árfolyamváltozások befolyásolják a kereskedelem volumenének alakulását.

Az árfolyamrendszereknek a világkereskedelem növekedésére gyakorolt hatása sokkal inkább a mélyebben fekvő körülmények stabilitásának, mint maguknak az árfolyamoknak a függvénye. Lehetséges, hogy a világkereskedelem meglehetősen látványos és megszakítás nélküli növekedésének — amely egybeesett a Bretton Woods-i rendszer fennállásával, és amit gyakran e rendszernek is tulajdonítanak — valójában nagyon kevés köze volt a rögzített valutaárfolyamokhoz. A GATT általános elfogadása után kialakult rendezett kereskedelmi feltételeknek, a háború után a vámok leépítésére tett kísérleteknek és az Európai Közösség létrehozásának valószerűleg nagyobb szerepe volt a világkereskedelem látványos növekedésében, mint a rögzített árfolyamoknak.

A lebegő árfolyamok és a kiigazítási folyamat

A központi kérdés, amelyet 1961-ben Mundell fogalmazott meg, az, hogy vajon az árfolyamoknak a piaci erők iránti nagyobb érzékenysége növeli vagy csökkenti majd a kereskedelmi és valutaválságok gyakoriságát és súlyosságát. A válasz e kérdésre attól függ, hogy az árfolyamok rugalmassága rövid távon javítja-e a fizetési mérleg kiigazítási folyamatát vagy sem.

Ahhoz, hogy a lebegő árfolyamok rövid távon javítsák a kiigazítási folyamatot, a kereskedelemnek megfelelő érzékenységet kellene tanúsítania a relatív árváltozások iránt. Az árfolyamváltozások kereskedelemre gyakorolt hatásának az elemzése megköveteli, hogy figyelembe vegyünk az árak, a jövedelmek és azoknak az országoknak a felszívóképessége közötti egyidejű kölcsönhatást, amelyek valutájának árfolyama megváltozott.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az

export- és az importkereslet rugalmassága mindig hosszú távú érték, és semmit sem mond a relatív árváltozások rövid lejáratú következményeiről. Általánosan elismert tény, hogy az export- és importkereslet rövid távú rugalmassága elég kicsi. Az árfolyamcsökkenés — viszonylag alacsony keresletrugalmasság mellett — a kereskedelmi mérleg romlásához vezet. Ha ez így van, az alacsony rövid távú rugalmasság nemcsak aláássa a rugalmas árfolyamok hatékonyságát a fizetési egyensúlyhiány leküzdésében, hanem kétségre vonja azt a jól ismert feltételezést is, hogy a monetáris politika hatékonyabb rugalmas, mint rögzített árfolyamok mellett.

A legtöbb megfigyelő úgy véli, hogy e jelenlegi lebegtetésnek a rövid távú kiigazítási folyamat zökkenőmentesebbé tételében játszott szerepe jelentősen elmarad a várakozásoktól. A lebegő árfolyamok ritkán voltak sikeresek az egyensúlyhiány megszüntetésében, akár a deficités, akár a többlettel rendelkező országokat nézzük, bár ez önmagában még nem igazolja a kedvezőtlen összehasonlítást a rögzített árfolyamokkal. A rugalmas árfolyamok fő erénye nem az, hogy teljesen meg tudják szüntetni a fizetési mérleg egyensúlyhiányát, hanem inkább az, hogy megakadályozzák az egyensúlyhiány kialakulását.

A lebegő árfolyamoknak a tőkeközvetítésre gyakorolt hatása sokkal bonyolultabb, ezért az elemzésnek vizsgálnia kell a pénzügyi eszközök mozgását befolyásoló belföldi pénzügyi politika céljait és irányítását is. A tőkeközvetítés rendkívül érzékeny a várható árfolyamváltozásokra, ezért még a viszonylag kis árfolyamváltozások is a tőkeközvetítés instabilitásához vezethetnek. A szerző szerint a nagy árfo-

lyamváltozásokat a spekulációs magántőkeközvetítés és a tartalékokkal rendelkező pénzügyi hatóságok tőkeközvetítései is kiválthatták. Egyes becslések szerint például a kamatkülönbség (éves szinten) 1 százalékos növekedése Frankfurt javára az eurodollár-piacca szemben egy hónapon belül a nyugatnémet márka dollárárfolyamának átlagban 2,4 százalékos, a kiigazítási folyamat végére pedig 3,4 százalékos emelkedéséhez vezetett.

Van-e okunk feltételezni azt, hogy a lebegő árfolyamok rendszere valamelyest megkönnyíti az ipari országok kereskedelme kiegyensúlyozásának problémáját? A tokiói körtárgyalások alatt a kereskedelem liberalizálásának belföldi hatását elemezve Baldwin és Lewis 1976-ban megállapította, hogy az árfolyam-rugalmasság erőteljes kiegyensúlyozó tényezőként működik, megakadályozza azt, hogy a munkaerő egészét bármilyen kedvezőtlen hatás érje.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy bármilyen reálgazdasági probléma (a tisztán monetáris problémával szemben) — például a termelékenység változása, műszaki vagy keresletváltozás — a lebegő árfolyamok rendszerében ugyanolyan hatást váltana ki, mint a rögzített árfolyamok mellett. A különbség az, hogy míg a rögzített árfolyamrendszer alatt a kiigazítás teljes terhét a belföldi bérek és árak viselik, rugalmas árfolyamok mellett ez részben a belföldi árakon és béreken, részben pedig az árfolyamokon keresztül valósul meg. Ilyen értelemben tehát a kereskedelem kiegyensúlyozása könnyebb lehet, mint a rögzített árfolyamok idején volt.

(Ism.: *Földesi Istvánné*)

Komfort a szükségyszerűség birodalmában Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában?

Gyorsuló idő. Magvető Könyvkiadó, 1980. 214 l.

Amióta az ember — a Biblia tudósítása szerint — arra ítéltetett, hogy orcája verejtékével keresse meg a kenyerét, újra meg újra feltámad benne a vágy fáradtságos munkája bornírt körülményeinek javítására, kiszolgáltatottságának csökkentésére és — ahol már általánossá vált a bér munka — béremelés kiharcolására. Köztudott, hogy „békeidőben”, tehát azokban a hosszú korszakokban, amikor az anyagi termelés körfolyamata a megszokott kerékvágásban halad, általában a szakszervezetek képviselik a munkavállalók érdekeit. Amikor azonban az újratermelés kényes egyensúlya valamilyen okból megbomlik — s erre századunkban Kelet- és Nyugat-Európában már eddig is sok-sok példa akadt (Oroszország 1917, Németország 1918, Magyarország 1956, Franciaország 1968, Lengyelország 1980) —, akkor a meglévő szakszervezeti mozgalom mellett vagy éppenséggel azzal szemben a szervezett dolgozók — elsősorban a nagyipari munkások — rendre új intézményeket hoznak létre.

Szamuely László könyve itt kezdődik. Nem azt mutatja, hogy miért és hogyan jönnek létre ezek a hol spontán, hol törvényhozási eljárással felállított szervezetek — hiszen ez végül is a történéssz dolga. Vizsgálata inkább annak felderítésére irányul, hogy a *participáció, a részvétel, a beleszólás, a munkahelyi demokrácia, a munkaviszonyok humanizálása* stb. kifejezésekkel jelölt célok hogyan és milyen mértékben valósulnak meg a már létrejött intézményekben. És ebből már következik a második kérdés: miként hat a munka — és ezzel együtt a széles értelemben vett társadalmi viszonyok — humanizálása az egyes üzemek, illetve a nemzetgazdaság makroszintű versenyképességére?

A könyv legfőbb erénye, hogy a kismonográfia adta szűk kereteken belül is képes egyidejűleg kétféle igényt kielégíteni. Az elméleti kérdések iránt fogékony olvasó számára — ha néha csak egy lábjegyzetnyi terjedelemben is — felmutatja a participációhoz kapcsolódó társadalmi reformok következményeit is. Csak egy kiragadott példa: Szamuely rákényszerít bennünket annak végiggondolására, hogy elvileg miként egyeztethető össze a dolgozók érdekvédelme a vállalat fennmaradásának szempontjaival, vagy hogy hová vezethet a nagyvállalati szakmai vezetés és az állam érdekszövetsége (amit a nyugati baloldal rosszálló éllel általában korporacionalizmusnak nevez).

E messzire vezető gondolatok útján a szerző már csak terjedelmi okok miatt sem vezeti végig olvasóját, inkább csak bizonyos szempontokra és tapasztalati tényekre hívja fel a figyelmet. Már ez is nagy segítségnek számít, hiszen a marxizmus klasszikusainál vagy az újabb kori nyugati marxista irodalomban még ilyen fogódzót is alig-alig találunk. Mint Szamuely László írja: „Marxnál a termelők öngazgatása a *szocialista* társadalmi berendezkedés jegye, s csak ebben a kontextusban van értelme. Az öngazgatás bizonyos elemeinek *kapitalizmuson belüli* fejlesztését már nem tekintette programnak, még kevésbé a szocialista átalakulás útjának. Más kérdés, hogy mennyire volt konzisztens Marx felfogása a szocialista gazdaságról, nevezetesen az öngazgatás eszméjének megvalósíthatóságáról az áru- és pénzviszonyok, a piac általa feltételezett megszűnésének körülményei között, hi-

szen a gazdasági viszonyok naturalizálódása csak részletekbe menő központi irányítás, minden gazdasági döntés központosítása, azaz a helyi önállóság megszüntetése mellett lehetséges egyáltalán” (11–12. l., lábjegyzetben).

Az elméleti igényesség — mint korábban említettük — még egy erénnyel párosul. A szerző időben és térben úgy különíti el mondandóját, hogy világos kép rajzolódjék ki előttrünk arról, miben különbözik egymástól az alaptípusnak tekinthető svéd és a nyugatnémet participációs modell, illetve arról, hogy a más fontosabb nyugat-európai országokban (és az Egyesült Államokban) mi valósult meg eddig az ipari demokrácia célkitűzéseiből. A könyvben két táblázat is található, amelyek összefoglalóan és áttekinthetően írják le az üzemi tanácsok rendszerének, illetve a vállalatok vezetésének különféle változatait.

A könyv — címe szerint — Nyugat-Európáról szól, tehát semmiképpen sem rólunk. Tanulságai azonban a mi számunkra is hűsbavágoan fontosak. Elsősorban azért — és itt némileg pontatlannak érzem Szamuely előbb idézett megfogalmazását —, mert *nem* „más kérdés”, hogy vajon mennyire volt következetes Marx látomása az öngazgató kommunista társadalomról. Ha ugyanis nem mondunk le az öngazgató, a szabadság szép elvéről, amely — Thomas Mann szavaival — „... a bírálatban, az én felszabadításában és ápolásában, az abszolút körülhatárolt életformák feloldásában látja művelő és nevelő eszközeit”, akkor van tanulnivalónk a legfejlettebb országok — egyelőre még szórványos, a gazdasági visszaesés szorításában el-elgyengülő — participációs kísérleteiből.

Tulajdonképpen meglepő, hogy még azokban az országokban is, ahol viszonylag hosszú múlt áll a különféle részvételi formák mögött, alig készült tényfeltáró elemzés a változások tényleges hatásáról. Mint Szamuely írja, a nyugatnémet participációs irodalomban mindössze 16 ilyen jellegű közlemény található. Ezekből úgy tűnik — bár kvantitatív elemzéssel ezt nem sikerült meggyőzően alátámasztani —, hogy az ipari demokrácia intézményrendszerének oroszlánrésze volt az észak-európai országok gazdasági sikereiben. Csakhogy — és erre Szamuely is utal — a tények úgy is értelmezhetők, hogy éppen a tartósan kedvező gazdasági körülmények tették lehetővé a dolgozók és a vállalatvezetés együttműködését, illetve „együttdöntését”.

Vannak kedvezőtlen — vagy talán fogalmazzunk így: a csodaváró optimizmust lehűtő — tapasztalatok is. E negatív tapasztalatok közé sorolható az, hogy a participáció intézményesítése a munkásképviselet professzionalizálódását, egy elitréteg kiválását eredményezi. Számszerűen is bizonyítható, hogy csak a dolgozók viszonylag szűk rétegének van számottevő esélye az új érvényesülési lehetőségek (üzemi tanácsi funkció, részvétel a vállalati felügyelő bizottságban stb.) kihasználására. A ki- és megválasztottak viszont hosszú időn keresztül sikeresen birtokolják ezeket a pozíciókat, amelyek azután ugródeszkául szolgálhatnak politikai karrierjükhez is.

E kedvezőtlen irányzatok megítélését illetően volna vitám Szamuely Lászlóval. Ő ugyanis úgy fogalmaz, mintha ez valamiféle váratlan, előre nem látható fejlemény lett volna. Véleményem szerint azonban egy teljesen természetes folyamatról van szó: valójában minden bonyolult szervezet kénytelen nap mint nap szembenézni a hatékonyság és az igazságosság, illetve egyenlőség egymásnak ellentmondó követelményeivel. Ugyanez döbhentette meg a század elején a szakszervezetekkel foglalkozó teoretikusokat is. Attól azonban, hogy — természetesen — létezett „munkásarisztokrácia”, még nem lett volna, és ma sem lenne helyes kétségbe vonni a szakszervezeti mozgalom haladó jellegét. Semmi sem indokolja Szamuely László borúlátását, amikor így ír: „E tendencia végül is arra vezethet, hogy a participáció — egész kifejtett rendszerével együtt — nem lesz több ügyes manipulációnál, mely különböző érdekcsoportokat szolgál” (157. l.).

Ha a fejleményeket *makroszíntről* nézzük, akkor a participáció és intézményesülése nem jelent többet, mint annak a korábban informális utakon zajló érdekegyeztetésnek a „törvényesítését”, amelyet a tulajdon fogalmából építkező neoklasszikus és a szűkkeblű ökonomizmustól elvakult dogmatikus marxista elmélet

igyekezett nem észrevenni. Egyszerűbben: arról van szó, hogy a vállalat valójában sohasem volt pusztán gazdálkodási intézmény: — Polányi Károly szóhasználatát kölcsön véve — mindig is a nem gazdasági viszonyok szövevényébe ágyazottan létezett. Ezért működése elképzelhetetlen valamiféle külső társadalmi konszenzus nélkül. A nyugatnémet alkotmánybíróság megfogalmazása szerint arra van szükség, hogy „... a gazdálkodási felhatalmazás (Legitimation) egy társadalmi felhatalmazással egészüljön ki a nagyobb vállalatok vezetésének vonatkozásában”. (Idézi Szamuely László, 88. l.)

Mikroszinten, az üzemek világa felől megközelítve a problémát, alighanem a Szamuely által is idézett amerikai kutatónak, Mazzolininek sikerült a legtömörebben összefoglalnia a dolog lényegét: „Az ilyen rendszer fő előnye a kommunikációban és a konfliktus megoldásában rejlik. Népszerűtlen döntéseket könnyebb végrehajtani, ha a dolgozók képviselőit a felügyelő bizottságban meg lehet győzni arról, hogy ezek a döntések mindenkinek a legjobb érdekében állnak” (138. l.).

A könyv külön fejezetben foglalkozik azokkal a kísérletekkel, amelyek a közvetlen munkakörülmények átalakításával igyekeznek javítani a munkahelyi légkört, és egyúttal emelni a termelékenységét. Ebben a vonatkozásban különösen a skandináv országok tapasztalatai figyelemre méltóak. A munka egyhangúságát oldani lehet a munkafeladatokat változtatásával, a feladatok kibővítésével, illetve az egyénről a csoportmunkára való áttéréssel. E három módszerből a legutolsó tekinthető a legmerészebb újításnak.

Eszerint a modern ipari munkamegosztás alapegységének nem a főnöke utasításait végrehajtó egyént, hanem egyének autonóm csoportját kell tekinteni. E koncepció annyiban különbözik a kelet-európai gyakorlatból ismert brigádmunkától, hogy a csoportok nem rész munkát végeznek, hanem világosan elkülöníthető terméket állítanak elő. A brigád tagjai tehát nem párhuzamosan dolgoznak, hanem az adott vertikumon belül az összes egymás után következő munkaműveletet elvégzik. Ebből már kitűnik, hogy autonóm csoportok csak meghatározott technológiai rendszer alkalmazó üzemekben működhetnek, illetve esetenként a cél érdekében át kell alakítani a technológiát.

(Nyilván nem véletlen, hogy azok a magyarországi üzemszervezési kísérletek, amelyek keretében a skandináv autonóm brigádokhoz hasonló csoportokat alakítottak ki, elsősorban az építőiparban és a mezőgazdaságban bontakozhatnak ki. Tanulságos lenne megvizsgálni, hogy ezek a nálunk „önelszámoló brigádnak” nevezett csoportok milyen feltételek megléte esetén épülhetnének ki ipari nagyvállalatainknál is.)

Szamuely összegyűjtötte mindazokat az írásokat, amelyek az egyik leghíresebb munkaszervezési kísérlet, a svédországi Kalmarban működő Volvo-gyár kísérletének tapasztalatait elemzik. A rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, hogy a futószalag felszámolása és az autonóm csoportokra épülő munkaszervezés üzleti szempontból is kifizetődő. A beruházás többletköltségeit ellensúlyozza a hiányzások és a fluktuáció miatti veszteség csökkenése. Igaza van azonban a szerzőnek abban, hogy ezt a tényt a fonákjáról is értelmezi. A futószalag nélküli termelés nem hoz több profitot a szokásosnál, de magában hordozza a kísérlet kockázatát. Aligha csodálkozhatunk tehát azon, hogy a tőke igyekszik olyan országokba menekülni, ahol még bőven áll rendelkezésre nagy tömegű olcsó és a munkahelyek iránt kevésbé igényes munkaerő.

Nem tudjuk — a szerző sem tudja —, hogyan magyarázhatnánk azt az ugyan-csak meglepő tényt, hogy amikor e gyár munkásait megkérdezték, csak 55 százalékuk mondta magát elégedettnek, 20 százalékuk elégedetlen volt a zajszinttel, 29 százalékuk a helyiségek és a berendezések minőségét, 51 százalékuk a légkondicionálást kifogásolta. Nem lehet tudni, miről is van itt szó: a közvélemény-kutatás módszertani bizonytalanságai tréfálnak meg bennünket, vagy maga az elégedettség fogalma értelmezendő sokkal komplexebb módon, netán az ember örök, alkotó elégedetlenségével állunk szemben? Vagy arról van szó, amit Marx megjövendölt, hogy még akkor is, ha „... a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellen-

örzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtánák végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma.” (Marx: A tőke. Marx — Engels Művei. 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 772—773. 1.)

Szamuely László új könyve első munkájának (Az első szocialista gazdasági mechanizmusok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971) folytatásaként is felfogható. Az az írás a hatvanas éveknek a marxizmus reneszánszát ígérő légkörében fogant, s azt igyekezett rekonstruálni, hogy — vagy fél évszázaddal korábban — miként próbálták a „társult termelők” első hősie nekifeszüléssel az elméletben és a gyakorlatban összhangba hozni a marxizmus lényegi intencióit a proletárdiktatúra kialakult intézményi rendszerének és hatalmi struktúrájának következményeivel.

Akkor — ezt a többi között éppen ebből a ma már klasszikusnak számító műből tudjuk — a kor gazdaságszervezői többnyire még nem látták, nem értették a központi irányítás és az öngazgatás valódi dilemmáit. Ez a mostani könyv az utóbbira összpontosítja figyelmét, és — bár újdonságértékét tekintve elmarad a korábbitól — gondolatilag következetesen, világos és élvezhető stílusban számol be a baloldali gondolkodás szellemi kalandjának újabb — ezúttal nyugat-európai — történéseiről.

Mihályi Péter

Állami és magánvállalatok a vegyes gazdaságban

(Public and Private Enterprise in a Mixed Economy.)

Szerk.: William J. Baumol.

The MacMillan Press, Ltd, London and Basingstoke, 1980. 308 l.)

„Elégedettséggel, sőt meglepetéssel tölt el, hogy mennyit tanultam ezen a konferencián, és remélem, hogy ez másokra is igaz. Egy sor új gondolattal távozom, amelyek arra készítetnek, hogy megváltoztassam jó néhány korábbi nézetemet” (300. l.) — e szavakkal kezdi összefoglalóját *William J. Baumol*, aki a könyv anyagát adó konferencia fő szervezője és a kötet szerkesztője volt. Hasonlóképpen érezhetett a tanácskozás többi résztvevője is, és bizonyára így fogják letenni a kötetet olvasói is.

A konferenciát 1978 januárjában tartotta a Nemzetközi Közgazdasági Társaság Mexico Cityben. Neves közgazdászok egész sora járult hozzá a sikerhez. Kiemelten érdemes említeni közülük *lord Káldort*, aki — mint ezt Baumol is leírta, és a kötet is meggyőzően mutatja — nemcsak az előkészítő bizottság tagjaként és a konferencia tárgyát taglaló, csoportosító bevezető előadás szerzőjeként, hanem a viták briliáns résztvevőjeként is rendkívüli szerepet játszott.

Hadd bocássuk előre: a kötet vonzerejét — legáltalánosabban kifejezve — az adja, hogy az életet tükrözi, az élet sokarcúságát, ellentmondásosságát, izgalmas, mozgalmas jelenségeit, tendenciáit — többnyire esettanulmányokon, kis monográfiákon keresztül. E tanulmányok ugyanakkor sok fontos, új, továbbgondolandó szempontot adnak az élet „rendtelenségének” rendszerakásához.

A konferencia sokoldalúságát, az új ismeretek és nézetek változatosságát talán már az is érzékelteti, ha elmondjuk, hogy a 16 előadás 10 ország tapasztalataiból nyújt adalékokat. Örömrünkre szolgálhat, hogy Magyarország is köztük van: a konferencia résztvevőjeként *Nyers Rezső és Tardos Márton* tartott nagysikerű közös előadást „Vállalatok Magyarországon a gazdasági reform előtt és után” címmel. (Hadd jegyezzük meg azt is, hogy a világ minden részét képviselő neves szakértők-

ből álló 9 tagú programbizottságnak is volt magyar résztvevője *Kornai János* személyében.)

Ami a konferencia tárgyát illeti: kétségtől eltekintve korunk egyik sorskérdése, amely a hátunk mögött hagyott évtizedekben — több mint egy évszázada? — dühödt politikai összeütközések, ideológiai szakadások és szakadékok kiváltója volt. Mi jobb a társadalomnak: az állami tulajdon vagy a magángazdaság? Államosítsunk-e a kormányzat, vagy ne nyúljon a magánvállalatokhoz? Melyik a hatékonyabb: az állami vagy a magántőkés vállalat? Joggal lehetett félni attól, hogy a közgazdászok erről vallott nézeteibe annyira beivódott az ideológiai és politikai hitvallás, hogy ez szócséplések, nem előrevivő, kellemetlen, rossz viták színterévé teheti a konferenciát. Éppen ezért joggal fejezte ki Baumol elégedettségét, hogy ez nem így történt.

Kétségtelen, hogy a két világ: a tőkés- és a szocialista országok a magán- vagy állami tulajdon kérdésére lényegében egyértelmű, tettekben kifejeződő feleletet adtak: a szocialista országok forradalmi kormányai a termelési eszközök döntő többségének államosításával, magántulajdonának szinte teljes megszüntetésével; a tőkésországok kormányai pedig azzal, hogy nem tették meg ezt a döntő fordulatot, alapjában a magántulajdon védelmének talaján maradtak. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A konferencia anyagának áttekintéséből nyerhető körkép ugyanis ezen az alapvetőnek mondható különbségén belül számos fontos — új és kevésbé új — tendencia súlyának, meghatározó erejének növekedésére mutat.

Először: a tőkésországokban is — különböző okokból és különböző arányban — mindenütt létrejött állami termelő vagy szolgáltató szektor. (Ezáltal egyébként esetenként nagyon figyelemreméltó lehetőségek jöttek létre ahhoz, hogy a hasonló tevékenységi területen működő állami és magánvállalkozások teljesítményei közvetlenül összehasonlíthatók legyenek.)

Másodszor: maga a tőkés magánszektor is nagy változásokon ment keresztül, elsősorban a tulajdon és az irányítás szétválásával. Éppen ezért a tőkésvállalatok viselkedése, tevékenységük hatékonyságának meghatározói sokban különböznek attól, ahogyan azokat korábban a közgazdasági elméletben és ideológiai indítékú művekben lefestették.

Harmadszor: a szocialista országok állami vállalatainak tevékenységéről is számos tapasztalat gyűlt össze. Ezek abba az irányba mutatnak, hogy a termelés egy tervezőközpontból való részletekbe menő irányítása lehetetlen, sőt: semmiféle hierarchikus szervezettel sem oldható meg, és az ilyen formák erőltetése óriási társadalmi és anyagi veszteségek forrása. A tulajdonos állam és az állami vállalat hatáskörének szétválasztása, viszonyának szabályozása vált a szocialista országokban a gazdasági fejlődés legfőbb kulcskérdésévé.

Negyedszer: a szocialista országokban is, a tőkésországokban is létrejöttek és fejlődnek olyan tulajdonformák, olyan vállalkozói szervezetek, amelyek nem tekinthetők „tisztán” sem magánvállalkozásnak, sem állami vállalatnak. Ezek változatai roppant széles spektrumot képeznek, a szocialista országok termelőszervezeteiből az olasz és spanyol holdingokig át olyan végletekig, mint az izraeli kibucok (hogy a példákat a konferencia anyagából vegyük).

Végül (ötödször) még egy szempontot kell megemlítenünk, amely a konferencián — nem utolsósorban színhelye által is meghatározottan — éles fényrel világosodott meg: a fejlődő országok hatalmas és a világ sorsát egyre erősebben befolyásoló csoportja számára nem elégséges, hogy választ vagy akár csak érveket kapjanak a magántőkés vagy állami vállalat alternatívájára. Ugyanilyen jelentőségű kérdés számukra például a külföldi működő tőke beengedése vagy kizárása, vagy a fejlődésre, új területek eredményes meghódítására jelenleg aligha képes nemzeti kisvállalkozásokkal szembeni magatartás.

Érdeemes — nem túlságosan mereven persze — e felsorolt szempontok köré csoportosítani a kötet gazdag anyagát; ezt kíséreljük meg a következőkben.

Mint lord Káldor említett bevezető előadása is rámutatott, a tőkésországokban az állami szektor mérete és köre igen változatos. Az igazságszolgáltatáson,

rendfenntartáson, védelmen, közigazgatáson túl, amely magától értetődően állami feladat, a legtöbb országban kiterjed a nevelésre, az egészségvédelemre és a közlekedés jó részére is. Változatosabb a kép az infrastruktúra olyan rendszerei tekintetében, mint a villany- és gázszolgáltatás, a vízellátás, a személtelherdás stb. A viták középpontjában azonban az állami ipari vállalatok állnak, amelyek közvetlenül vagy közvetve versenyeznek a magánvállalatokkal. E szektor aránya erősen változó és furcsa képet mutat. Lord Káldor szélsőséges — és valóban igen érdekes — példaként hozta fel Svédországot, ahol 44 éven át egyfolytában szociáldemokrata kormány volt hatalmon, de államosításra vagy állami vállalat létesítésére a versenyszférában nem került sor. Ellenkező végletként említette Olaszországot, ahol sem szocialista, sem szociáldemokrata kormány nem jött létre soha (csak a koalícióban vettek részt), mégis igen nagy az állami tulajdonban levő ipari szektor. A két véglet között van például Ausztria — amelyet Káldor a legsikeresebbnek minősít —, ahol az állami szektor kiterjed a bányászatra, a kohászatra és általában a nehéziparra, és inkább komplementáris, mint kompetitív a magániparral. Középen áll Franciaország és Anglia is, ahol az államosításokra főképp a háború utáni időszakban került sor, az előbbi esetében egyebek között kollaboránsok vagyonának elkobzásával, az utóbbi esetében pedig főként csődbe ment vállalatok szanálása útján.

Franciaország állami szektoráról egyébként két előadás is elhangzott. Az egyiket *Pierre Dreyfus* tartotta, aki 1955-től 1975-ig a Regie Renault cég ügyvezető elnöke (Chairman-General Manager) volt. Előadásának címe: „Az állami vállalat hatékonysága: a francia tapasztalatok tanulságai”. A bevezetőben feltette a kérdést, ami a viták központi, állandóan visszatérő kulcstémája volt: az állami és a magánipar hatékonyságának összehasonlításában mit lehet mércének tekinteni? A hatékonyságtól nem lehet ugyanis függetlennek tekinteni, hogy a francia állami ipari vállalatok több esetben kormányzati kezdeményezésre sajátos úttörő funkciót vállaltak, amikor a magáncégek visszariadtak az erőfeszítéstől és a pénzügyi kockázattól, hogy új, innovatív iparágakba befektessenek. A Renault cég például így diverzifikálta profilját a kereskedelmi járművek és szerszámgépek árucsoportjára. (Az is előfordult viszont, írja P. Dreyfus, hogy a menedzserek megtagadták a kormány kívánságainak teljesítését, ha úgy ítélték, hogy erőfeszítéseik hiábavalók lennének, nem vezetnének sikerre.) A Renault és az állam kapcsolatát úgy jellemezte, hogy az elnök kinevezése után az állam a vállalatvezetésnek teljes cselekvési szabadságot ad. Másfelől a Renault eredményes működését jelzi, hogy sohasem kellett a kormánytól pénzügyi segítséget kérnie. A kiinduló kérdésre a vitában tért vissza P. Dreyfus, így fogalmazva: vajon a Peugeot hatékonyabb-e, mint a Renault, mert magasabb profitrátát ér el? Válaszát érdemes a vitaösszefoglaló szövegből szó szerint idézni: „Könnyű volt a Peugeot-nak ezt elérnie, mivel nem vállalt különleges kockázatot. Aki kevesebbet fektet be, magasabb profitrátát érhet el. A Renault százezer új munkahelyet hozott létre mezőgazdasági körzetekben, míg a Peugeot egyet sem. A Renault magasabb béreket fizetett, és más módokon is szolgálta a nemzeti érdeket. Az állami vállalat szerepe, hogy a közérdeket szolgálja, miközben pénzügyileg kiegyensúlyozott marad. A Peugeot egyebek közt megtanulhatta a Renault-tól, hogy a tervezés hasznos dolog.” (212. l.).

Kifejezetten a tervezéssel foglalkozott a Franciaországról szóló másik tanulmány, *M. Boiteux* munkája az Electricité de France eredményes tevékenységéről, amelynek ő a főgazdátja. Tanulmányában azt a fejlett tervezőapparátust mutatta be, amelyet az EDF sikerrel alkalmaz.

Érdekes szembeállításra ad lehetőséget az NSZK elektromos- és gáziparát bemutató tanulmány — szerzői *Hans K. Schneider és Walter Schulz* —, mivel az NSZK elektromos rendszere a franciával ellentétben erősen decentralizált, a központi tervezés nem jellemzi. Tulajdonosi részben helyi hatóságok, részben magáncégek és -személyek, részben vegyes vállalkozások. A törvény lehetőséget ad állami beavatkozásra, de erre ritkán kerül sor. Az árképzés is szabad. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszer jól működik. A vállalatok lényegében nem profitmaxi-

malizálásra törekszenek, hanem inkább a kibocsátás maximalizálására (vagyis minél több fogyasztó bekapcsolására), fontosabbnak ítélve a nagyságrendi megtakarítások lehető legteljesebb realizálását.

Az előbbieknél sokkal kedvezőtlenebb képet kaphatunk az angol állami szektor működéséről *Richard Pryke* tanulmányából, aki a bruttó nemzeti termék 13,5 százalékát létrehozó állami vállalatok egy csoportjának hatékonyságát vizsgálta (légitársaság, gázművek, vasút, villamossági társaság, a British Steel Corporation stb.). Időbeli összehasonlításban az eredmények (termelékenység, jövedelmezőség stb.) általában romló teljesítményt jeleznek. Az okokat Pryke a rossz vállalatvezetésben, a dolgozók és szakszervezeteik destruktív magatartásában, az *ad hoc* kormányzati beavatkozásokban látja. Tanulmánya azonban csak keveset nyomhat a latban az „állami vállalat—magánvállalat” alternatíva mérlegelésében, hiszen maga is leszögezi, hogy a magánszektor Nagy-Britanniában hasonlóképpen „szánalmasan” nem hatékony. (Mellékesen szólva a recenzióban — mint jó néhányszor máskor is — az a benyomás keletkezik, hogy országuk eredményeit a francia szerzők egy kissé felfelé, az angolok lefelé túlozzák.)

Az állami vállalat eredményessége körüli vitákban többen hangot adtak véleményüknek, hogy a hatékonyság egyik legfontosabb meghatározó eleme a vezetés minősége, motivációja. Azt is leszögezték: egyértelmű tapasztalat, hogy az állami vállalatok vezetése elbürokratizálódik, hivatali szempontokat követ, kudarc esetén az államkasszára támaszkodik. Mások azonban azt szegezték ezzel szembe, hogy a nagy magánvállalatok vezetése is gyakran bürokratikus, a tulajdontól függetlenedő menedzsernek saját előmenetelükkel, befolyásuk növelésével többlet törődnek, mint vállalatuk hatékonyságával. W. Baumol adta e két gondolat szintézisét összefoglalójában azzal a felismeréssel, hogy a bürokratizmus és minden velejárója a *nagyvállalat* gondja, függetlenül attól, hogy állami vagy magánvállalatról van szó. (Köztudott, hogy a tőkésországok állami vállalatai szinte kivétel nélkül nagyvállalatok.) Nem hatékony óriásokat mindkét tulajdonformában egyaránt találhatunk. A profitmotívum gyengülése vagy eltűnése ugyanis mindkét esetben probléma. Az a veszélyes gyakorlat sem korlátozódik egyik vagy másik tulajdonformára, hogy a sikertelen, nem jövedelmező nagyvállalatokat végső menedékként — társadalmi-politikai okokból — állami intézkedésekkel mentenek meg.

Az állam és az állami vállalat viszonya tehát a konferencia egyik központi kérdése lett. Ezért is fogadta nagy érdeklődés a konferencia egyetlen szocialista országból jött résztvevőinek, *Nyers Rezsőnek és Tardos Mártonnak* közös tanulmányát, amely az 1968. évi magyar gazdasági reform előzményeit és tapasztalatait taglalta a vállalatirányítási változásaira koncentrálván. Tanulmányukban sok fontos kérdés mellett rámutattak: a magyar reform amellettt állt ki, hogy a népgazdasági hatékonyság megköveteli a vállalatok erőteljes jövedelemérdekeltségét. Ennek megfelelően számos alapvető fontosságú változtatásra került sor, amelyek célja az volt, hogy a szocialista gazdálkodás az áruviszonyok talaján valósuljon meg. E változások egyik lényeges eleme volt a vállalatok önálló cselekvési lehetőségeinek megteremtése, egységes állami szabályozás és az anyagi érdekeltség érvényesítésével. A piac tervszerű szabályozásának — akkor nem is pontosan megfogalmazott — célja az volt, hogy a spontán ármozgással nem kifejezhető társadalmi célokat (pozitív és negatív externalitások) sajátos módon érvényre juttassák.

A gyakorlatban a reform a gazdálkodásnak mindig csak arra a területeire terjesztette ki hatását, ahol a tapasztalatok szerint a vállalatok kereslethez való alkalmazkodóképessége volt a hatékonyság meghatározó eleme („versenyszféra”). *Nyers Rezső és Tardos Márton* tanulmánya a reform sikereinek és ellentmondásainak elemzése után foglalkozik azzal a kérdéssel, milyen magatartást kell az állami vállalatok vezetőitől elvárni akkor, amikor a vállalatok részérdekek valamilyen indokolt vagy vélt állami, össztársadalmi érdekekkel szembekerülnek. Két szélsőséges véleményt idéznek: az egyik szerint a vezetőnek ilyenkor is a társadalmi érdeket kell érvényesítenie, a másik nézet szerint a társadalmi érdek tisztázását és az ennek megfelelő viselkedést a vállalatvezetőtől általában elvárni nem lehet. A szerzők

pragmatikus megközelítést ajánlanak. „Nem cáfolható — írják —, hogy az állami szabályozás akkor dolgozik jól, ha — az utolsó évek magyar gyakorlatával ellentétben — nem épít arra, hogy a vállalatok a pontosan nem is megfogalmazott és gyakran meg sem fogalmazható állami érdekekkel azonosulnak. Ennek megfelelően elkerüli azt is, hogy az üzleti eredményt hátrányosan befolyásoló részfeladatok vállalására kényszerítse őket, vagy akár felszólítsa erre avégett, hogy ne nyisson utat arra, hogy ilyen önkéntesen vállalt feladatok elvégzése indokul szolgálhasson a gazdasági eredmények elmaradására. Másrészt a vállalatvezetéstől el lehet várni, hogy a központi szervekkel való kapcsolatban a jó üzletember magatartásának megfelelően járjon el. A kapcsolatok átmeneti zavaraiiban nem törekszik a partner kihasználására, tudva, hogy a biztonság alapja a kölcsönös előny. Így saját hosszabb távú érdekeinek is megfelelően nem hajszol minden rövid lejáratú, apró előnyt az állami szabályozás bonyolult rendszerének útvesztőjében sem.” (192 l.).

Mindebből látható, hogy az állam és az állami vállalat kapcsolatának szervezése mennyire eleven téma a magyar közgazdászok számára is. Éppen ezért volt nagyon érdekes és talán a leginkább inspiratív — legalábbis a recenzens számára — a konferencia azon két előadása, amely az állam és az ipari vállalatok közti kapcsolat egy különleges szervezési formájának sikeres működéséről számolt be két közepesen fejlett európai országban. Az állami holdingrendszeréről van szó, amelynek legnagyobb spanyolországi szervezete az INI (Instituto Nacional de Industria) és a legnagyobb olaszországi szervezete az IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) egyaránt csaknem négy évtizede működik. Az INI tevékenységéről *Tomás Galán*, a holding tervezési igazgatója, az IRI fejlődéséről *Ajmoné Marsan* (aki szintén a holding munkatársa) számolt be.

Érdeemes volna *Tomás Galán* fejtegetéseit hosszabban idézni az állami holdingrendszer működési feltételeiről, erre azonban nincs egy recenzióban lehetőség. Figyelemfelkeltőnek csak annyit, miről is van szó. Az INI a spanyol állami adminisztráció autonóm ügynöksége, amely az Ipar- és Energiaügyi Minisztérium felügyelete alatt működik. Feladata, hogy holding minőségben a nemzeti célokkal összhangban részvények vásárlásával, kibocsátásával és értékesítésével társasági formában tevékenykedjen. Szervezeti jellegét tekintve hibrid: részben állami vállalkozás (mivel állami tőkével indult), részben magánvállalat (mivel tevékenysége a magánjognak van alávetve, és a piacgazdaság szabályai szerint működik). Az INI jelenleg az ipari és szolgáltató szektor 66 vezető cégének közvetlenül részvényese, és rajtuk keresztül, közvetve további 200-nál is több cégben érdekelt. A holding adja az ország bruttó nemzeti termékének több mint 10 százalékát, ipari foglalkoztatottainak 5, ipari exportjának 16 százalékát és az ipar beruházásainak csaknem egyharmadát (1977. évi adatok). Részesedése az olajfeldolgozó iparban 33, az erőművekben 16, az acélgyártásban 45, az alumíniumiparban 56, a kőszéntermelésben 62, a hajóiparban 92 százalék, a teherautó-gyártásban 50 százalék körül váltakozik, típustól függően. Aktivitási köre ezenkívül is igen diverzifikált az élelmszeripartól a turizmusig, a gépgyártástól a légi és tengeri szállításig.

T. Galán a következőkben fogalmazta meg az INI által követett gazdaságpolitikai célokat: a) makroszintű anticiklus-akciók, b) az ipar újjászervezése, c) a területi egyensúlyhoz hozzájáruló akciók, d) a foglalkoztatás ösztönzése, e) a stratégiai szektorok védelme és növekedésük gyorsítása. Az INI önfinanszírozó és profitot hoz. Figyelemre méltó a szerző fejtegetése az előadását követő vitában arról, miért előnyösebb a gazdaság holdingon keresztül történő állami befolyásolása a közvetlen állami beavatkozásnál. Mint erre rámutat, a közvetlen állami támogatást (szubvenciót) a magánvállalat többnyire nem arra használja, amit az állam elvárna tőle. Ezért az állami ellenőrzés valamilyen formájára mindenképpen szükség van. A holding pedig a maga eszközeivel — részvételével a vállalkozásban — jobban tudja ellenőrizni a vállalatokat, mint bármilyen minisztérium.

Az olasz rendszerben — amelyről *A. Marsan* tanulmánya szól — több állami holding is működik. Legnagyobb az IRI, amely a nagy gazdasági válság éveiben állami tőkével történő részvényfelvásárlással alapozta meg befolyását. Az 1936-os

bankreformmal a kereskedelmi bankok is az IRI ellenőrzése alá kerültek. Ipari tevékenységét alholdingok létesítésével kezdte, 1933-ban a telefonhálózat kiépítésében, 1936-ban a hajózási társaságok irányításában. Ezt 1937-ben nagy beruházási program követte az acélszektorban, majd gépipari rekonstrukciós program. A háború után az IRI gépipari és hajóipari térhódítása mellett a légi közlekedés új területet jelentett. Az IRI nevéhez fűződik a Dél legnagyobb, 3 millió tonna kapacitású integrált acélüzemének létesítése, az Autostrada del Sole építése koncessziós alapon, az Alfa-Romeo autógyár új üzemének létesítése stb. Az 1953-ban létesített második holding az ENI (Ente Nazionale Idrocarburi) eredetileg az olaj- és gázkészletek feltárására és az ellátás biztosítására jött létre, de azóta nemcsak a petrolkémia egész területére, hanem a textiliparba is kiterjesztette tevékenységi körét. A harmadik állami holding, az EFIM (1962) kis gépipari cégeket fog össze, amelyek a háború utáni helyreállítási nehézségek óta csak névleg voltak önállóak, valójában 1947-től pénzügyileg egy *ad hoc* állami pénzügyi alaptól függöttek. Az EFIM később közepes méretű vállalatokra terjesztette ki tevékenységi körét, és az ENI-vel együttműködve Délben is létesített üzemeket. Végül 1971-ben jött létre az EGAM, amely korábban közvetlenül állami tulajdonban levő bányászati és kohászati vállalatokat fog össze.

A négy olasz holding számos fontos állami gazdaságpolitikai cél megvalósításában vett részt, amelyek közül a Dél iparosítása mellett kiemelkedik stratégiai jelentőségű új iparágak létrehozása és kiterjesztése (például: elektronika, nukleáris gépipar).

A rendszer koncepcionális modelljét — főként 1962 körüli publikációiban — P. Saraceni dolgozta ki, aki az IRI születése óta annak kulcsszereplője volt. A rendszer egyik leglényegesebb eleme, hogy a kormányzat által a holdingtól elvárt nem gazdasági (szociális jellegű) célok külön költségeit a kormányzatnak a költségvetésből erre a célra képzett alaphól kell fedeznie. Ahogyan Marsan megfogalmazta a vitában: „Ha a parlament azt akarja, hogy az Alfa-Romeo Délre költözzön, és munkahelyeket létesítsen ebben a visszamaradott régióban, akkor tudnia kell, hogy ehhez mennyi szubvencióra és mennyi időre van szükség, és azt-után el kell dönteni, vajon e tiszteletre méltó cél megéri-e költségeit” (160 l.). Az ilyen célok programba vétele és a térítés mértéke a holding és a költségvetés közti tárgyalások kérdése. A holding képviselőjének a vállaláskor biztosnak kell lennie abban, hogy az alaphól a vállalatok profitabilitásuk veszélyeztetése nélkül teljesíthetik a vállalt feladatot. Újszerű ebben a rendszerben a társadalmi célok költségeinek lehető legteljesebb elkülönítése.

Első pillantásra talán meghökkenítő tárgyú, de igen alapos közgazdasági munkáról számolt be előadásában *E. S. Savas*, a Columbia Egyetem professzora, amelynek címe: „Állami és magánvállalatok költségeinek összehasonlítása egy városi szolgáltatás esetében”, és amely nem másról szól, mint a szemétbegyűjtés különböző szervezési módjainak hatékonyságáról. A városi közigazgatási szervezés és a magánvállalkozás különböző kombinációi alakultak ki az amerikai gyakorlatban, ezeket számos kutató bevonásával mérték fel. Savas igen gyakorlatias eredményét érdemes idézni arról, miért mutatkozik a szemétbegyűjtés a városi hatóságok által fenntartott szolgáltatásként általában költségesebbnek, mint magánvállalkozásban. A városi hatóságok szervezésében 1. nagyobb a létszám, 2. nagyobb a hiányzók aránya, 3. kevesebb háztartáshoz jutnak el egy órára számítva, 4. kevésbé alkalmaznak ösztönző módszereket, 5. kisebb kapacitású járműveket használnak, 6. a járművek vezetői többnyire nem segítenek a fizikai munkában.

Jelentőségéhez képest viszonylag kevés szó esett — talán a konferencia címe ezt ki is zárta — az állami és magántulajdonhoz képest közbülsőnek nevezhető csoporttulajdonú (szövetkezeti) szervezetekről, bár lord Káldor bevezetőjében utalt arra, hogy világszerte sok közgazdász ennek a formának a jövőjére esküszik.

Egyetlen előadás szólt teljes egészében ilyen szervezetekről: *Haím Barkai* (Hebrew University, Jerusalem) munkája a kibucokról. Barkai többször hangsúlyozta, hogy a kibucok megalakulásának körülményei, tagjainak ideológiai töl-

tése, működésének feltételei igen sajátosak, és Tardos Márton kérdésére válaszolva a vitában azt is leszögezte, hogy a kibucok nagyobb arányú elterjedésére hatékony gazdálkodásuk ellenére nemigen lehet számítani — ez kisebbségi elit-mozgalom. (Jelenleg Izrael lakosságának 3,8 százalékára terjed ki. 1940-ben, a csúcs idején aránya 6 százalék volt.) A rendszer lényege: nincsenek jövedelmi különbségek a tagok között, akár vezetők, akár beosztottak, akár nagyobb, akár kisebb teljesítményre képesek. A kibucok létükkel, fejlődésükkel foglalnak állást egy évszázados közgazdasági vitában, bizonyítva: lehetséges anyagi ösztönzés nélkül, a kollektíva informális elvárásai alapján maximális erő kifejtést kiváltani, vállalkozó szellemet elvárni, hatékony gazdálkodást folytatni. De a tapasztalatok azt is mutatják, hogy erre a lakosságnak csak egy viszonylag kis csoportja alkalmas. A kibucokban a részvétel teljesen önkéntes, így természetes szelekció megy végbe: aki az erőfeszítést annak anyagi jutalmazásához köti, aki e kapcsolatot nem tudja nélkülözni, az rövid idő után kilép a kibucból. A kibucok egyébként az izraeli gazdaságban létszámarányuknál sokkal fontosabb szerepet töltenek be, felhalmozási rátájuk rendkívül magas, ennek megfelelően ma már állóeszközeik állománya és korszerűsége kiemelkedő, és az egy főre jutó jövedelem és személyi fogyasztás is jelentősen meghaladja az országos átlagot.

Végül arról kell még szólni, hogy a fejlődő országok jelenlevő képviselői előadásokban és a vitákban meglehetősen egyöntetűen az állami tulajdon előnyeit, az állami tervezés jelentőségét hangsúlyozták. Ez érthető. A magántőke még a fejlett országokban is visszahúzódik, tartózkodik, amikor új iparágak kifejlesztéséről, új technika megvalósításáról, vagyis erősen kockázatos vállalkozásról van szó. A fejlődő országokban a többszövevényre elaprózott, nagyrészt kereskedelembe, kisebb részt helyi ipari tevékenységbe fektetett magántőkétől még kevesebbet lehet remélni. A kitermelő ipar eddigi és jövőbeli fejlődése a külföldi tőke szerepének értékelését, állami ellenőrzésének kérdéseit helyezi előtérbe. A fő kérdés pedig a korszerű nagyipar létrehozása, ami az állam aktív szerepe, állami vállalatok létesítése nélkül elképzelhetetlen. Mindez magyarázza a fejlődő országok haladó közgazdászainak határozott fellépését az állami tulajdon hatékonyságának, tervszerű fejlesztésének védelmében. Az is látható azonban, hogy az állami vállalatokkal kapcsolatban az állami irányítás és vállalatvezetés hatáskörének szabályozása, viszonyának rendezése még alig merül fel külön kérdésként; még alig érzékelhető, hogy az állami vállalatok gazdálkodásának önállósága a hatékonyság mennyire fontos feltétele. Erre mutatnak a mexikói *Armando Labra*, az ugyancsak mexikói *E. Sacristán Roy* és az indiai *T. N. Srinavasan* előadásai.

A konferenciát W. Baumol úgy jellemezte, hogy olyan kérdésekről folyik, amelyekben nincs kialakult elmélet, sőt empirikus kutatási eredmények is alig vannak. A feladatot szerényen abban jelölte meg, hogy előkészítse a téma jövőbeli kutatási terveinek kialakítását. Zárszavában fel is sorakoztatta a legfontosabb továbbvizsgálandó kérdéseket. Ahelyett, hogy befejezésül ezt idéznénk — elismerve e tárgy kör közgazdasági elméletbe való integrálásának jelentőségét — hadd hívjuk fel inkább a figyelmet a konferencia gyakorlati hasznára: fontos tapasztalatcsere fóruma volt. Ezáltal termékeny melegágya lett annak, hogy különböző gazdasági feltételek között működő országok közgazdászai új gondolatokat érleljenek az állam, az állami vállalat és a magánvállalkozás viszonyáról, a változatos kombinációk lehetőségeiről, ezek alkalmazási területeiről, és arról, hogy mindebből mi használható fel saját hazájukban.

Schweitzer Iván

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Акош Балаша

Темп и главные пропорции экономического развития в Венгрии в VI-ом пятилетнем плане (1981—1985)

Венгерское народное хозяйство в 1976—80-ых годах прилагало значительные усилия к восстановлению внешнеэкономического равновесия, нарушенного из-за существенного ухудшения условий торговли: национальный доход по сравнению с внутренним потреблением, вывоз по сравнению с ввозом увеличивались гораздо более высокими темпами. Этого однако не было достаточно для достижения равновесия между валютными расходами и поступлениями. В период между 1981—85 годами условия торговли продолжают ухудшаться, а возможности получения кредитов ограничены; поэтому и в дальнейшем ввоз по сравнению с вывозом, внутреннее потребление по сравнению с национальным доходом могут увеличиваться лишь гораздо более медленным темпом. Наряду с восстановлением внешнеэкономического равновесия необходимо стабилизировать и внутреннее.

Темп экономического роста будет умеренным, составляя ежегодно в среднем 3%: это определяется не факторами производства, а возможностями ввоза и увеличения экономически эффективного экспорта. Развитие должно быть дифференцированным и главным образом ориентированным на экспорт.

Согласно плану на 1976—80 годы экономическая эффективность повышается усиленным темпом: в этом растёт роль экономики прошлого труда и структурных изменений, служащих увеличению конкурентоспособности.

Боле половины прироста национального дохода используется для внешнеэкономических целей; внутреннее потребление будет расти среднегодовым темпом в максимум 1%. В интересах сохранения достигнутого жизненного уровня необходимо увеличивать социальные дотации и на основе этого реальный доход в расчёте на душу населения и потребление населения; сокращается уровень и доля накопления. Это — в случае рационального осуществления накопления — соответствует темпу экономического развития, ожидаемого на долгую перспективу.

Эржебет Новаки

Взаимосвязь между моделями футурологических исследований и перспективного планирования

Автор анализирует взаимосвязь между футурологическими исследованиями и перспективным планированием с точки зрения деятельности в области футурологических исследований. Она указывает на четыре области, в которых футурологические исследования оказывают осязаемое воздействие на перспективное планирование, а именно:

- представление тенденций развития на сроки, превосходящие горизонт времени перспективного планирования;
- раскрытие последствий, связанных с осуществлением социально-экономических целей;
- футурологические исследования служат информацией в областях, которыми перспективное планирование не занимается;
- футурологические исследования укрепляют телеологический подход при перспективном планировании.

Если между футурологическими исследованиями и перспективным планированием имеется органическая взаимосвязь, то футурологические исследования способны выполнять свертические и нормативные функции, функции обратной связи, а также коммуникационные и ориентационные функции в перспективном планировании.

Автор после детального сопоставления методической специфики моделей футурологических исследований и перспективного планирования, делает попытку описать систему этих моделей. Исходной точкой для этой системы моделей служит нормативная модель перспективного будущего, которая может послужить основой для построения модели перспективного планирования. Автор представляет на ряде примеров, что уже сегодня имеется возможность для соединения различных моделей футурологических исследований и перспективного планирования, для построения т. н. кругов моделей.

Сформулированные в статье вопросы и гипотезы служат с теоретической и методической точки зрения подготовкой для подробной и моделиобразной разработки комплексной картины отечественного будущего на долгую перспективу, обогащая по мере возможности как практику футурологических исследований, так и деятельность в области перспективного планирования.

Петер Осман

О некоторых факторах, препятствующих процессу инновации

Инновация, её процесс, её специфические проблемы в наши дни стоят в центре внимания во всём мире. Автор в своей статье рассматривает, с какими трудностями, препятствиями сталкиваются венгерские предприятия в повседневной практике инновационной деятельности.

В первой части статьи автор останавливается на некоторых препятствиях создания результатов в области научных исследований и развития, служащих исходной основой для инновационной деятельности. Он анализирует причины и последствия отсутствия соответствующей индивидуальной заинтересованности как со стороны исследователей и конструкторов, так и со стороны руководителей предприятий. При этом он в частности анализирует взаимозависимость между инновационной готовностью и экономической конкуренцией.

Автор также останавливается на проблемах предприятий не индивидуального порядка, на вопросах риска, а также зачастую противоречащих требований, связанных с производством и развитием.

В следующей части статьи автор рассматривает определённые трудности, связанные с осуществлением изобретений неслужебного характера, с их внедрением в экономическую жизнь, с их использованием предприятиями, перейдя затем к факторам, препятствующим инновационному развитию.

В дальнейшем автор затрагивает недостатки работы в области защиты промышленного права и проблемы, связанные с деятельностью специальных инновационных организаций.

В заключение автор даёт краткое изложение некоторых конкретных случаев.

Белане Палович

Сельскохозяйственное производство в семидесятых годах

В статье автор анализирует основные направления, наблюдаемые в развитии венгерского сельского хозяйства в семидесятых годах, чтобы внести свой вклад в обоснование перспективного народнохозяйственного планирования, находящегося в стадии подготовки. Она подчёркивает, что осуществлявшаяся экономической политикой в развитии сельского хозяйства внедрение передового технического уровня сочеталось с многосторонним использованием местных ресурсов. Наряду с быстрым развитием производства в крупных сельскохозяйственных хозяйствах была представлена возможность и для развертывания мелкотоварного производства и расширения сферы деятельности крупных хозяйств. Она констатирует, что в течение этого десятилетия имели место благоприятные возможности для реализации сельскохозяйственных и продовольственных продуктов на внутренних и внешних рынках, способствовавшие развитию этих отраслей. Факторы сельскохозяйственного производства в определенной степени были подвергнуты переоценке, изменения не всегда совпадали с перспективными общественными интересами. В заключение автор даёт обзор о производственных результатах некоторых отраслей.

Хайна Иштванфи, Лёринце

Характерные черты международного передвижения ссудного капитала

За прошедший период мы оказались свидетелями исключительно сильного — можно сказать, «пугающего» быстрого — развития международного обращения капитала. Внешнеэкономические отношения становятся всё более многообразными. Как правило, возросла степень экономической взаимозависимости стран. Одним из важнейших мотивов, последствий усиления внешнеэкономической зависимости был резкий рост международного обращения капитала. При этом международное обращение капитала существенно изменилось не только количественно, но и по своей структуре. К семидесятым годам международное обращение ссудного капитала стало решающим фактором процессов мирового хозяйства. Автор в своей статье представляет характерные черты и своеобразные последствия передвижений капитала. Автор ищет ответа на вопросы, какие изменения вызвал на ссудном рынке скачкообразный рост веса международного обращения ссудного капитала в мировом хозяйстве; как изменялись характер международных рынков ссудного капитала, механизм организации и функций банков; и под влиянием всего этого какие меры межгосударственного регулирования были приняты за прошедший период, и что ожидается в этой области в последующие годы.

Шандор Лигети

Самостоятельность центральных банков в капиталистических странах

Отношения между центральными банками и правительствами капиталистических стран складывались по-разному. Уже при основании центральных банков возник вопрос о регулировании их отношения к правительствам. Прежде чем определять роль центральных банков, следует рассмотреть отношение монетарной политики к прочим отраслям экономической политики. Несмотря на расхождения в мнениях можно прийти к такому выводу, что цели монетарной политики следует подчинять целям экономической политики.

Расходятся мнения и в отношении самостоятельности центральных банков. По мнению одних, наличие самостоятельного центрального банка противоречит тому требованию, согласно которому за решения, принимаемые в области экономической (в том числе монетарной) политики должны нести ответственность выборные органы (правительства); и, кроме того, центральный банк, любым путём осуществляя определённую монетарную политику, может препятствовать достижению иных целей экономической политики. Интересным образом другие приводят подобные доводы в пользу самостоятельности центральных банков, утверждая, что центральный банк как неполитический орган независим от повседневных политических изменений и, таким образом, способен принимать более эффективные решения в области монетарной и экономической политики. Представители центральных банков придерживаются того мнения, что они могут легче осуществлять свои намерения в том случае, если у них имеется возможность участвовать в принятии решений внутри правительства, чем будучи формально самостоятельными, однако не в состоянии реализовать свои аспекты.

В настоящее время трудно было бы сказать, что центральные банки полностью независимы от правительств. При этом сложная система современного хозяйства требует разделения труда между бюджетными, монетарными и прочими органами хозяйственного управления. В этом разделении труда эмиссионный банк со своими «специфическими познаниями» и информацией в области монетарной политики может играть важную роль. При осуществлении своей монетарной деятельности он должен исполнять экономическую политику правительства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Akos Balassa:

Growth rate and major proportions of the Hungarian economy under the sixth five-year plan (1981-1985)

In 1976-1980 the Hungarian economy made significant efforts to restore the foreign trade balance upset by a major deterioration in the terms of trade. In these years the national income created increased faster than its domestic uses and exports faster than imports. But this was insufficient to attain a balance between foreign exchange receipts and outlays. In 1981-1985 the terms of trade continue to deteriorate and the possibilities for raising credit are limited: therefore, imports can be increased again much more slowly than exports and domestic uses again more slowly than the national income. In the interest of restoring external equilibrium also the internal one has to be improved.

The rate of growth will be moderate—3 per cent on annual average. This is not determined so by the factors of production, but by the possibilities of imports and efficient exports. Development has to be differentiated and basically export-oriented.

Economic efficiency is to increase faster than in the years 1976-1980; in this the savings of embodied labour and structural changes improving competitiveness will have a growing role.

More than half of the increment of the national income is committed to foreign trade purposes, domestic uses can grow at most at a rate of 1 per cent p.a. In the interest of preserving the living standards attained, social benefits, per capita real income and personal consumption have to be raised; while the level and rate of accumulation will diminish. In the case of a rational accumulation activity this is also in harmony with the expectable rate of growth of the economy in the long run.

Erzsébet Nováky:

Interrelations between the models serving futures research with long time horizon and those used in long-term planning

The authoress approaches the problem from the aspect of futures research. She points out four fields where futures research with long time-horizon has a palpable impact on long-term planning: *a)* outlining development trends reaching beyond the time horizon of long-term planning; *b)* exploration of consequences deriving from implementation of socio-economic objectives; *c)* providing information about fields not investigated in the course of long-term planning; *d)* increasing the teleological approach in long-term planning.

If there is an organic connection between futures research and long-term planning, the former can play a heuristic, normative, feedback, communications and orientating function in long-term planning.

After a detailed comparison of methodological features of futures research and long-term planning models the authoress makes an attempt at describing the system of these models. Her starting point is the normative model of the future with long time horizon, which serves as a basis for constructing the model for long-term planning. She presents several examples to illuminate that the possibility for linking the various futures research and planning models exists already today; so-called model-rings can be worked out.

The question formulated and the hypotheses raised in the study prepare, from the theoretical and methodological points of view, the detailed and model-like elaboration of a Hungarian long-horizon, complex future and will, hopefully, enrich both futures research and long-term planning activity.

Péter Osman:

On some factors hindering the innovation process

The innovation process and its particular problems are today in the foreground of interest all over the world. The article examines the difficulties and obstacles the Hungarian enterprises have to face in the everyday practice of innovation.

In the first part of the article the author examines some obstacles to bringing about the R+D results serving for starting point of innovation. He analyses the causes and consequences of the lack of personal motivation for both researchers, developers and enterprise managers. Then he passes to examining the causes why the enterprise is disinterested and points to the harmful consequences. He also analyses the interrelation between innovative propensity and economic competition.

He also discusses non-personal enterprise problems, the questions of resource utilization, risk-taking, and the sometimes conflicting requirements of production and development.

The next part examines some difficulties connected with the creation and introduction of non-service inventions and with their use in enterprises and then passes to the factors hindering innovative development. He also touches upon the deficiencies in the protection of industrial intellectual property and the problems of the innovative specialized firms.

The article ends with some case studies.

Mrs. B. Pálóvics:

Hungary's agricultural production in the seventies

The article analyses the main trends evolving in the development of the Hungarian agriculture in the seventies, in order to contribute to laying the foundations of the new long-term economic planning exercise which is now in its preparatory stage. The authoress stresses that feature of the prevailing economic policy that it combined the introduction

of pioneering technologies in agriculture with a manysided exploitation of local resources. Beside boosting large-scale agricultural production it provided a possibility for the establishment of a commodity producing small-scale production and for the expansion of activities of the large-scale farms as well. She states that domestic and foreign sales possibilities favourable for the development of agriculture and the food industry were characteristic throughout the decade. The factors of production of agriculture became revalued to some extent and changes were not always in harmony with long-term social interests. In conclusion, the authoress surveys the production results of some priority branches.

Mrs. Lőrinc Hajna Istvánffy:

Characteristics of international loan capital flows

In the recent past we have witnessed an extremely strong—one may say: frightening—development in the international capital flows. Foreign economic relations have become increasingly diversified. Mutual economic interdependence of countries has generally increased. One of the most important causes, and consequences of economic dependence has been the drastic growth of international capital flows. However, these flows have increased not only in terms of volume, but qualitatively as well—in respect of the structure of capital flows. By the seventies the international flow of loan capital has become a decisive factor in world economic processes. The article wishes to present the characteristic features and particular consequences of these capital flows. It seeks an answer to the question what changes on the credit market were involved by the sudden growth in the world economy of international loan capital flows: how the nature of the international capital markets and the organizational-operational mechanism of the banks have changed, what interstate regulations followed in their wake and what is expectable in this field in the next years.

Sándor Ligeti:

Autonomy of central banks in capitalist countries

The relationships between central banks and governments shows differences by countries. The problem of regulating this relationship arose already when the central banks were founded. Before clarifying the role of the central bank, the relationship of monetary policy to the other branches of economic policy has to be examined. In spite of divided opinions we may conclude that the objectives of monetary policy have to be subordinated to those of general economic policy.

Opinions also differ in respect of the autonomy of central banks. According to certain opinions the autonomous central bank contradicts the requirement that elected bodies (governments) should be responsible for economic (within it: for monetary) decisions. Further, they say that an assertion of monetary viewpoints by the central bank at any price might hinder the attainment of other objectives of economic policy. Interestingly, others argue in similar manner for the autonomy of the central bank, saying that the central bank, as a non-political body is independent of everyday political changes and can thus take monetary and economic policy decisions more effectively. The representatives of the central bank take the standpoint that it is easier for them to assert their will by participating in decision-making within the government, than if they were seemingly autonomous but could not assert their viewpoints.

At present we cannot speak of a complete "independence" of central banks from the governments. Also the complicated system of modern economy requires a division of labour between the budgetary, monetary and other economic control organs. In this division of labour the central bank may play an important role with its monetary knowledge and information. In the course of its monetary activity it has to implement the government's economic policy.

Nyerges János: **VÁMPOLITIKA**

(2., átdolgozott és bővített kiadás)

A könyv első kiadása még a GATT-hoz való csatlakozásunk előtt jelent meg. Az új kiadás feldolgozza a GATT-tagságunk nyolc évi időtartama alatt szerzett tapasztalatainkat, bemutatva az ebből származó előnyöket és kötelezettségeinket.

A könyv eredeti kiadásának első három fejezete — azaz a történeti rész — változatlan, míg a másik három fejezet új anyagot tartalmaz. Az új rész ismerteti a magyar vámpolitika alakulását GATT-tagságunk óta, tárgyalja a mennyiségi importkorlátozások megnövekedését, az értéknövekedési adó hatását, a Nemzetközi Textilegyezmény létrejöttét, az acél- és hengereltáru-kereskedelmet, valamint a mezőgazdasági protekcionizmust, továbbá az 1973—1979. évi tokiói forduló tárgyalásait és az azokon elért eredményeket.

A kötet a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok vezetői és dolgozói, valamint az egyetemi oktatók és hallgatók érdeklődésére számíthat.

Kb. 320 l., kötve kb. 70,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 12. sz.

Radajev, V.: Önálló elszámolás a mai szakaszban

Oszadcsaja, I.: A keynesianizmus evolúciója

Szubockij, Ju.: A termelés társadalmi szervezetének fejlődése

Morozov, I.: A gépek fémigénye és a normák

Poljak, A.: A fémigényesség csökkentésének útjai

Asztafjev, V.—Kalis, V.—Povolockij, L.: Az új technika gazdasági hatékonyságmutatóinak tökéletesítése

Korina, N.: A szarvasmarha-tenyésztés hatékonyságának fokozásáról

Fegyinyin, V.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsítása és a szocialista munkaverseny

Asimbajev, T.: A Kazah SZSZK fejlődésének hatvan éve

Gzovszkij, V.: Az energiakészletek gazdaságos felhasználása a KGST-országokban

Vladova, N.: Munkabérialapok a KGST-országok iparában

Glicsev, A.: A gazdasági mechanizmus orientációja a termékminőség javítására

Dodonov, A.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése és a számvitel

Surkalin, A.—Sztamboljan, V.: A szerződéses kötelezettségek teljesítésének ösztönzéséről

Weltwirtschaftliches Archiv

1980. évi 4. sz.

Miles, M. A.—Stewart, M. B.: A kockázat és a bevételek hatása a pénzkeresletet ki egyenlítő fizetőeszközök struktúrájára

Murphy, R. G.—Dwyne, C. V.: Vagyontaktívák. Az átváltási árfolyamok meghatározásának megközelítése (Összehasonlító elemzés)

Sgro, P. M.: A termeléshez kapcsolódó ártorzulások és néhány nemzetközi kereskedelmi elmélet

Langfeldt, E.—Lehment, H.: Milyen jelentőségük van a „különleges faktoroknak” a pénz iránti kereslet magyarázata szempontjából a Német Szövetségi Köztársaságban?

Laumas, P. S.—Mohabbat, K. A.: Pénz és termelési függvény (Franciaország példája)

Pollan, W.: Bérmerevség és iparszerkezet Ausztriában. A bérarányok ökonometriai elemzése

Fausten, D. K.: Néhány megjegyzés a nyitott gazdaságban gyakorolt monetáris ellenőrzés aszimmetriáiról

Agarwal, J. P.: A közvetlen külföldi beruházások meghatározói

1980. évi 10. sz.

Knyziak, Z.: A KGST-országok közös tervezési tevékenysége formáinak fejlődése

Rączkowski, S.: A világinfláció hatása az árakra a szocialista országokban

Gliński, B.: A gazdasági tervezés fejlődése Lengyelországban, különös tekintettel a stratégiai szempontokra

Ptaszek, J.: A lengyel termelés szakosodásának és kooperációjának fejlődési irányai a KGST keretei között

Bobrus, A.: A KGST-országok együttműködése az egészségügy területén

Dembowski, J.: A mai világ energiaproblémái

Borkowska, S.: A vezetői munka eredményeinek komplex értékeléséről

Sudra, T.: A szocialista vállalat fő célja az elméletben

Malinowski, R.: A tervezés centralizációja és decentralizációja területi metszetben (Vitacikk)

Kasiewicz, S.: A beruházások allokációjának irányai a svéd iparban

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 11. sz.

Vertelář, V.: A CSKP KB októberi üléséhez

Kraus, J.—Zlocha, N.: A csehszlovák raktárgazdálkodás ésszerű továbbfejlesztéséért

Růža, L.: A tudomány és a technika tervszerű irányítása Csehszlovákiában

Zeman, K.: Az ipari termelési komplexumok strukturális alkalmazkodása a gazdasági növekedés folyamatában I.

Houdek, K.: A villamos energia a VI. és a VII. ötéves tervben

Motyka, Z.: Az elemzés mint a készletszabályozás eszköze

Lukáš, J.: Műanyag göngyölegek termelése és alkalmazása

Hájek, K.: A csehszlovák bankrendszer jelentős évfordulója

Gríger, I.: A „szociális infrastruktúra” fogalmának meghatározásához

Glaser, V.: A VII. ötéves tervre szóló állami célprogramok tervezeteinek értékelése

Falter, M.: Az elektrotechnika és az állami célprogramok

Pěkník, M.: Az ipari beruházások hatékonyságvizsgálatának módszereiről

Mihalák, M.: A licenepolitika színvonalasabb megvalósítást tesz szükségessé

Bonev, S.: A tervezés színvonalának emelése Bulgáriában

Pejčev, I.: Új mozzanatok az ötéves terv módszertani útmutatóiban Bulgáriában

Hromusín, G.: A „szovjetológusok” tarthatatlan nézetei a szocialista tervezésről

1980. évi 12. sz.

Toman, M.: A lakosság élelmezésének biztosítása a VII. ötéves terv nehezebb feltételei között

Pavluš, M.: A mezőgazdasági technika kihasználása Csehországban

Šafář, J.: A másodlagos nyersanyagforrások és a társadalmi termelés hatékonysága

Zeman, K.: Az ipari termelési komplexumok strukturális alkalmazkodása a gazdasági növekedés folyamatában II.

Lacko, R.: A környezetvédelem anyagi ösztönzésének eszközei

Dömisch, B.: A munka termelékenysége a csehországi iparban és építőiparban

Žák, J.: Számítástechnika a tervezésben

Friedrich, G.: Irányítás és tervezés az NDK kombinátjaiban és vállalataiban

Kabelka, A.: A csehszlovák raktárgazdálkodás fejlődéséről

economia y desarrollo

51. sz.

Morales Pita, A.: A közgazdasági-matematikai modellezés és a gazdasági kibernetika

Lois Herrera, J.—de Armas Casanova, C.: A berendezések vizsgálata mint a beruházási folyamat alapvető tevékenysége

Shajovaya, R.: A termelés fajlagos anyagfelhasználása

Becarevich, A.—Borodayev, V.—Leino, K.—Mansilla, A.: A szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése Kubában

Carriazo Moreno, G.: Az állammonopolista kapitalizmus és a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok szabályozása

Jurasek, P.: A KGST-tagországok mezőgazdasági termelésének színvonala

Fejlesztési stratégia 2000-ig

POLITICKÁ EKONOMIE

1980. évi 10. sz.

Toms, M.: A munka kettős jellegének elmélete és a társadalmi termelés eredményének mérése

Fingerland, J.: A KGST-országok népgazdasági komplexumainak csoportosítása a nemzetközi szakosítás feltételei szempontjából

Belovič, A.: A KGST-országok beruházásainak koordinációja mint a szocialista társadalom optimális termelési szerkezetének kialakításának módszere

Urban, L.: A tudományos kutatás új szerepe a modern kapitalista gazdaságban és fejlődési irányjai

Vita a népgazdasági optimumkritériumról

Kotulán, A.: A termelési függvény I.

Klaus, V.—Klausová, L.: Az NDK közgazdászainak vitája a pénzről

Toepel, A.: Boisguillebert pénzelmélete

Планово стопанство

1980. évi 10. sz.

Szpirov, M.: Dinamikus és harmonikus fejlődés — a magas hatékonyság és a szakadatlan fellendülés bázisa

Jordanov, G. V.: A beruházások és hatékonyságuk fokozásának néhány kérdése

Kolev, V.: Az új szőlőültetvények gazdaságossága

Dineva, Szt.—Encsev, N. — Andrejeva, El.: Az úrképzés néhány kérdése az építőiparban az önálló elszámolás feltételei mellett

Andrejev, L. A.—Ivanov, D.: A műszaki-gazdasági színvonal tervezése az NDK-ban

Szavcsev, J.: A gazdasági fejlettség és a szállítás szerkezetének összehasonlítása

Szticskov, Sz.: A tudományos-műszaki fejlődés irányzatai a gépgyártásban és a fémfeldolgozásban

Kalcsev, K.: A párt és a nép hű fia (Alekszander Kosztov születésének centenáriuma)

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 10. sz.

Koziolok, H.: Az anyagok és nyersanyagok további nemesítése — a teljesítmény- és gazdasági növekedés feltétele és kifejezése

Holthöfer, J.—Wachs, P.: A KGST-tagországok együttműködése energia- és nyersanyag-szükségleteik fedezése céljából

Liebsch, H.—Werner, K.: Az integrációs intézkedések népgazdasági hatékonyságáról és annak feltárásáról

Nick, H.: A tudomány és a termelés szintézise

Fiedler, G.—König, R.: Az „új politikai gazdaságtan” néhány tartalmi és módszertani szempontjáról

Wittich, G.: A szocialista gazdasági irányítás lényege és tudományos alapjai

Voigt, A.: A chilei fasiszta katonai junta gazdaságpolitikájának hét éve

Schmidt, E.—Steckler, H.: „Matematikai modellek és módszerek, valamint a számítástechnika alkalmazása a népgazdasági irányításban” (Nemzetközi konferencia, Közgazdasági Főiskola, Bratislava, 1980. V. 27—30.)

Hesse, W.—Möller, P.—Rochter, H.-J.: „A termelés műszaki előkészítésének gazdasági mutatói” (Tudományos kollokvium a Wismari Mérnöki Főiskola üzemgazdasági szekciójának, valamint a Műszaki Kamara Schwerini Szövetségének szervezésében, Schwerin, 1980. május 29.)

1980. évi 11. sz.

Hahn, E.—Koziolok, H.: Filozófia és közgazdaságtan a mai feltételek között

Schliwa, H.: A szektorok komplex fejlődése és a szektorok közötti kölcsönhatás a fejlett szocialista társadalom építésének folyamatában

Gabler, U.—Wichler, E.: Termelési és értékesítési választék képzésének tapasztalatai iparvállalatoknál

Koch, K.—Schellenberg, H. J.: A komplex alapeszköz-rendszer újratermelésének hosszú távú alakulása villamos erőműveknél

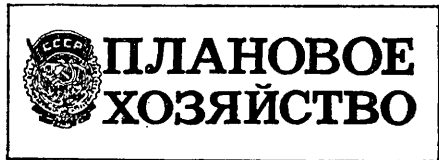
Heinrich, R.—Malze, R.-R.—Naumann, T.: A termelési feltételek tökéletesítése — észterítés és rekonstrukció révén — az állattenyésztésben

Schilar, H.: A matematikai közgazdasági gondolkodás története Pettytól Marxig és Engelsig

Rudolph, G.: A 20. század első felében uralkodó polgári gazdaságfilozófiai irányzat bírálata

Kuciak, G.: A gazdaságirányítási rendszer gazdaságszervezési alapjai

Andermann, H.—Morgenstern, K.: „A KGST-országok közötti tudományos-műszaki és termelési együttműködés feladatai, problémái” (Nemzetközi szimpozion, Drezda, 1980. április 1—2.)

1980. évi 11. sz.

Griskjavicsusz, P.: Litván SZSZK: gazdasági növekedés, a társadalmi termelés hatékonyságfokozásának útjai és tényezői

Gvozdev, V.: A belorusz gazdaság helye az egységes népgazdasági komplexumban

Asztafjev, V.—Ljubineckij, Ja.—Rubvalter, D.: Az ágazati termelés természetes mutatószámainak tökéletesítésére vonatkozó módszertani kérdések (A villamos energetika példáján)

Kisztanov, V.: Gazdasági körzetek iparfejlesztésének hatékonyságelemzése

Oszadcsenko, Sz.: Az önelszámolás és a gazdasági ösztönzők szerepének növelése

Szmírnov, B.: A műszaki haladás anyagi ösztönzési formáinak továbbfejlesztése

Szemenov, V.: A termelést irányító közgazdasági módszerek rendszere (a volgográdi „Ozerinszkij” traktorgyárban)

Bánjunk takarékosabban az agrártermékekkel!

Kravcsenko, R.: Jobb állóalap-kihasználási lehetőségek a mezőgazdaságban

Drozd, Sz.—Risziha, D.: Üzem az egységes tervezési és gazdálkodási rendszerben (A gomeli indítómotorgyár esete)

Kalinkin, E.: A felsőfokú végzettségű szakemberek képzésének és elosztásának tervezése

Dobrica, A.—Zujev, V.: A felsőoktatási rendszer komplex fejlesztéstervezése Moszkvában

Grecsinnyikov, P.: A szocialista munkaverseny közgazdasági tartalmának sajátos vonásai a mai viszonyok között

Szubockij, Ju.: Termelési egyesülések: hatékonysági tényezők és fejlesztési feltételek

Borozdin, Ju.: A társadalmilag szükséges munkaráfordítások és az árak változási irányzatai

Zinin, B.: Az SZKP irányító és orientáló szerepe a gazdasági építésben

Mirosnycsenko, V.: A járulékos munkaerőforrások kihasználásának lehetőségei

Szarceev, Ju.: A tervmutató-rendszer és az automatizált tervszámítási rendszer információellátása

1980. évi 12. sz.

A XI. ötéves terv első évének terve

Rizskov, N.: Fém és gépek

Guszev, V.: A termelés intenzifikálásának tapasztalatai (Szaratov területen)

Prokopjev, I.: A szocialista munkaverseny és a tömegek alkotó munkája

Rogovszkij, N.: A munkatermelékenység növelésének tartalékai (Csuvas területen)

Szorokin, G.: A GOELRO-terv történelmi jelentősége

Kuzmin, N.: A lenini párt — a GOELRO-terv kidolgozásának és realizálásának hajtóereje

Troickij, A.: A lenini villamosítási terv zászlaja alatt

Gavrilov, R.: A vállalati termelés hatékonyságmutatójáról

Kunjavszkij, Ja.: Önelszámolás üzemen belüli alegységekben (Az SZKP XXIV. kongresszusáról elnevezett csebokszári aggregátüzem példáján)

Anaszszkih, P.: A beruházások koncentrációjáról

Repp, H.: Agrárirányítás agrár-ipari komplexumrendszerben

Jermekov, V.: A helyi tervezőszervek befolyása a gazdasági és szociális fejlesztési tervek alakítására

Pokarajev, G.—Zajcev, A.—Karaszev, O.: Anyagi erőforrások perspektivikus fogyasztásmutatóinak meghatározása

Kormnov, Ju.: Önálló elszámolás és külgazdasági kapcsolatok

Szulin, V.—Szuhov, A.: A termelés hatékonyságának fokozása és a munka minőségének javítása — a párt gazdasági stratégiájának legfontosabb alkotórésze

1980. évi 10. sz.

Szubockij, Ju.: A gazdasági struktúra és a termelési viszonyok fejlődése

Kalinkin, E.: A felső iskola szerepének növelése a Szovjetunió gazdasági és szociális fejlődésében

Prohorenko, I.—Kanasevics, A.: A gazdasági viszonyok — objektív realitás

Pancsenko, N.—Dovzsenko, A.: A szocialista termelési cél kifejezésének formája

Babcsenko, A.: A szocialista társadalomban végzett munka sajátosságairól szóló kérdéshez

Zavarihin, N.: Közgazdasági elemzés a társadalmi termelés irányításában

Jakovlev, A.: A gazdasági hatékonyság meghatározásának és az ár megállapításának módszerei

Jugaj, T.: A foglalkoztatottsági struktúra kialakításának gazdasági mechanizmusa

Zogajtov, I.—Ljubosic, L.: A kapitalista földjáradék általános törvénye

Haszbulatov, R.: Az Egyesült Államok és Kanada közötti ellentmondások kiéléződése

Prokoskina, T.: Burzsoá nézetek a felszabaduló országok elmaradottságának okairól és leküzdésének módjairól

Beljanov, V.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa

Azarova, M.: Tőke és érték-többlet. A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye

Nyikitsanov, B.: Általános és különös a gazdasági viszonyok és törvények jellemzőiben

Szemenyenko, V.: A szocializmusban előállított szükséges termék funkcionális formái

1980. évi 11. sz.

Aubakirov, Ja.: Kazah SZSZK: Hétmérföldes léptekkel a fejlődés útján

Baisev, Sz.: A termelés célja és a nép jóléte a fejlett szocializmus időszakában

Szaidov, K.: A városi és a falusi lakosság életszínvonala közelítésének regionális problémái

Omancajev, A.: Dialektikus módszer alkalmazása a célobjektumok megismerésében

Alikulov, E.: A szocializmus (kommunizmus) gazdasági alaptörvénye

Popadjuk, K.: A szocialista munka és termékek tartalma, formái

Azamkulov, H.: A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének dialektikája a fejlődés nem kapitalista útja biztosította feltételei között

Tuhlijev, N.: Agrár-ipari komplexum a Szovjetunió egységes népgazdaság-szervezeti rendszerében

Rudnyev, V.: A mezőgazdasági termelés szocialista intenzifikálása

Ruzijev, I.: A szakosítás mint az agrár-hatékonyság növelésének tényezője (az Üzbég SZSZK-ban)

Imangazsin, S.: Az agrártermelés hatékonyságának értékeléséről

Murzabulatov, K.—*Oszpanov, M.*: A többlettermék és a szovhozok gazdálkodási feltételeinek kiegyenlítődése

Gribenko, L.: A szovjet közgazdasági irodalomban a húszas években kialakult mechanikai irányzat bírálata

Alimbajeva, M.: A közép-ázsiai köztársaságok és Kazahsztán polgári gazdaságfejlesztési koncepcióinak bírálata

Elemesov, R.: A társadalom anyagi-termelési bázisa és termelőerői: kölcsönhatás és különbözőség

Nanajev, K.: A szocialista termelési viszonyok elemzésének lépésfokai

Gulmirzojev, D.: A társadalmilag szükséges munka és manifesztálódásának formája

Dunajev, Ju.: A szocialista felhalmozás történelmi tendenciája

Orazlijev, N.: Kölcsönös szocialista segítségnyújtás és népgazdasági fejlődés

Nazarov, T.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsításának pénz- és hitelügyi ösztönzői az iparban

Iszlamov, Sz.—*Kazakov, I.*—*Popolzina, N.*: Nyereségszorzás és -felhasználás, valamint a munka anyagi ösztönzése a szovhozokban

1980. évi 12. sz.

Akopov, R.: A szocialista állam mint az egységes szovjet közgazdasági centrum szerepének növekedéséről

Bzgalin, A.—*Kolganov, A.*: A termelés valóságos társadalmisításának tervszerű irányításáról

Tyihonova, Z.: A gazdasági növekedés lényege és jelentősége a fejlett szocializmus feltételei között

Jancsenko, Sz.: Az absztrakt munka mint politikai gazdaságtani kategória

Allijev, U.: A szocialista földjáraadékkutatásának néhány módszertani kérdése

Koljada, A.: A gazdasági hatékonyság meghatározása elveinek és módszereinek összhangja a tudományos-műszaki haladással

Zarembó, Ju.: A gazdasági hatékonyság meghatározásáról

Orlov, A.: Az erőforrás beiktatása a társadalmi termelés hatékonyságmutatónak rendszerébe

Vinogradova, G.: A szovjet gazdaságmatematikai iskola nézeteinek burzsoá meghamisítása

Budavej, V.: A tervszerű gazdaságirányítás tökéletesítése

Bor, M.: A terv megalapozottságának és hatékonyságának fokozása

Cserkaszova, L.: A tőkés felhalmozás általános törvénye

Rogozsin, I.: Természetes környezet: alapfogalmak és politikai gazdaságtani szempontok

Butubajev, M.: A kolhoztagok szabad idejének felhasználása (Üzbegisztán példáján)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Акош Балаша</i> — Темп и главные пропорции экономического роста в Венгрии в VI-ом пятилетнем плане (1981—1985)	385
<i>Эржебет Новаки</i> — Взаимосвязь между моделями футурологических исследований и перспективного планирования	400
<i>Петер Осман</i> — О некоторых факторах, препятствующих процессу инновации	411
<i>Белане Палович</i> — Сельскохозяйственное производство в семидесятых годах	426
<i>Хайна Иштванфи, Лёринцне</i> — Характерные черты международного перемещения капитала	439
<i>Шандор Лигети</i> — Самостоятельность центральных банков в капиталистических странах	454
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Экономическая политика, экономическая организация (.р. .н.)	467
Конференция по основной теме государственного плана научных исследований «Социалистическое предприятие» (<i>Ласло Ресеги</i>)	471
Конференция о специализации и кооперировании (<i>Ева Бланар, Шоморьяине</i>)	478
 ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	487
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Комфорт в царстве необходимости. Ласло Самуэли «Промышленная демократия в Западной Европе?» (<i>Петер Михаиц</i>)	493
Государственные и частные предприятия в хозяйствах смешанного типа (<i>Иван Швейцер</i>)	496
Резюме статей на русском и английском языках	503
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	507

Фőszerkesztő: *Zsarnócai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Ákos Balassa</i> : Growth rate and major proportions of the Hungarian economy under the sixth five-year plan (1981—1985)	385
<i>Erzsébet Nováky</i> : Interrelations between the models serving futures research with long time horizon and those used in long-term planning . . .	400
<i>Péter Osman</i> : On some factors hindering the innovation process	411
<i>Mrs. B. Pálovics</i> : Hungary's agricultural production in the seventies . . .	426
<i>Mrs. Lőrinc Hajna Istvánffy</i> : Characteristics of international loan capital flows	439
<i>Sándor Ligeti</i> : Autonomy of central banks in capitalist countries	454
 <i>SCIENTIFIC INFORMATION</i>	
Economic policy, economic organization (<i>n. r.</i>)	467
Conference on the main national research project 'The socialist enterprise' (<i>László Reszegi</i>)	471
Conference on specialization and cooperation (<i>Mrs. Somorjai Éva Blánár</i>)	478
 <i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	487
 <i>BOOK REVIEW</i>	
Comfort in the realm of necessity. On László Szamuely's: Industrial democracy in Western Europe? (<i>Péter Mihályi</i>)	493
Public and Private Enterprise in a Mixed Economy (<i>Iván Schweitzer</i>) . . .	496
 Abstracts of the articles, in Russian and English	503
 <i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	507

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. február 16.

81.0187 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Brian Haines:

BEVEZETÉS A KVANTITATÍV KÖZGAZDASÁGTANBA

185 l., kötve 32,— Ft

Bartók István:

A FŐVÁLLALKOZÁS

(A beruházások megvalósításának korszerű módja)

308 l., kötve 37,— Ft

Szentpéteri Szaboleszné:

GAZDASÁGI DÖNTÉSEK BIZONYTALANSÁG ESETÉN

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

478 l., kötve 78,— Ft

Pálinkás Jenő:

AZ IPARI KUTATÁS TERVEZÉSE ÉS SZERVEZÉSE

291 l., kötve 36,— Ft

Botos Katalin—Patai Mihály—Szalkai István:

PÉNZÜGYEK ÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAINK

293 l., kötve 54,— Ft

Elliot Aronson:

A TÁRSAS LÉNY

(2. kiadás)

331 l., kötve 68,— Ft

TELEPHELYVÁLASZTÁS

(Szerkesztette: Zoltán Zoltán)

350 l., kötve 64,— Ft

Hans Beyer—Emil Walter:

AZ ÜZEMELEMZÉS STATISZTIKAI MÓDSZEREI

476 l., kötve 83,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

SZABÓ KÁLMÁN:

Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban

AUGUSZTINOVICS MÁRIA:

A gazdasági növekedés üteme Magyarországon
1950—2000 között

SIPOS BÉLA:

A nem fizikai létszám alakulása a magyar iparban

FORGÁCS KATALIN

A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek
kölcönhatása

KÓNYA LAJOS:

Egyszerűbb szövetkezeti formák létrehozásának
feltételei az iparban

KOZMA FERENC:

A világgazdaság és a magyar élelmiszer-termelés:
lehetőségek és kérdőjelek

PALLA GÁBOR:

A vállalati centralizációról

5

XXVIII. évfolyam

1981. május

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), RÖZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓ Szabó Kálmán: Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban	513
✓ Augusztinovics Mária: A gazdasági növekedés üteme Magyarországon 1950—2000 között	523
✓ Sipos Béla: A nem fizikai létszám alakulása a magyar iparban	540
✓ Forgács Katalin: A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek kölcsönhatása	546
✓ Kónya Lajos: Egyszerűbb szövetkezeti formák létrehozásának feltételei az iparban	559
✓ Kozma Ferenc: A világgazdaság és a magyar élelmiszer-termelés: lehetőségek és kérdőjelek	572

VITA

✓ Palla Gábor: A vállalati centralizációról	586
---	-----

SZEMLE

✓ A mezőgazdaság fejlődése az európai tőkésországokban (1961—1978 között) (Csepely-Knorr András—Szakonyi László)	588
--	-----

FOLYÓIRATSZEMLE

605

L. A. Kosztin: A munkatermelékenység a jelenlegi szakaszban —
W. A. Lewis: Lassabban pörög a növekedés motorja — Peter Field:
A bankárok új típusa: a politikai kockázat felméréseinek szakembere

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kornai János: A hiány (Erdős Tibor)	613
Ehrlich Éva: Japán: a felzárkózás anatómiája (Bíró Klára)	626
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	634
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	638

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Augusztinovics Mária, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Bíró Klára** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem címzetes egyetemi docense; **dr. Csepely-Knorr András** kandidátus, az AGROBER Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Tervező, Beruházási Vállalat fősztályvezetője; **dr. Erdős Tibor**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Forgács Katalin** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Kozma Ferenc**, a közgazdaságtudományok doktora, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának fősztályvezetője; **Kónya Lajos**, az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsának (OKISZ) elnökhelyettese; **Palla Gábor**, a „fém munkás” Vállalat közigazdása; **dr. Sipos Béla** kandidátus, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **dr. Szabó Kálmán** akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Szakonyi László** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője.

Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban

Ha bármely marxista szellemben nevelkedett szakembernek azt a kérdést tesszük fel, mi az értéktörvény, hamar megkapjuk a sztereotip választ: az érték — vagy módosult formája — határozza meg végső soron az árak alakulását. De minthogy az áraktól függenek a költség- és a jövedelemarányok, amelyek a gazdasági kalkulációt orientálják, a gazdasági tevékenység eredményességét a realizált bevétel nagyságával minősítik — az értéktörvény nem egyéb, mint az árutermelés, benne a műszaki fejlesztés és a gazdasági pozíciók differenciálódásának törvénye.*

Próbáljunk azonban csak tovább kíváncsiskodni! Vajon tényleg az értékek, a termelési árak szerint alakulnak a termékárak trendjei a mai kapitalizmusban? Valóban a törvény közismert működési elveit követik a tőkésvállalatok, amikor kapacitásaik kihasználásáról és bővítéséről döntenek, vagy innovációs tevékenységbe kezdenek? E kérdéseket feszegetve tüstént nagyfokú bizonytalanságnak lehetünk tanúi. Olyasféle formulák röpködnek, mint „végső tendencialitás”, „árcentrum helyett árvonzáspont”, a centrum körüli ingadozás kifejezésnél jobb „a vonzáspont követése”, és így tovább. Ezután elhangzanak az ismert hivatkozások a kivételes monopóliumos helyzetek sokaságára, az állami befolyásolás erejére stb.

Még tarkább kép tárul elénk, ha a szocialista gazdasággal, akárha éppen a magyar gazdasággal kapcsolatosan keresünk választ e problémákra. Ma már aligha tagadja bárki, hogy van árutermelés, hogy a természetes folyamattal együtt létezik értékfolyamat, és ezt az utóbbit tökéletlenül követő pénzfolyamat; végül, hogy az áru- és pénzformák az elkülönültségi társadalmi-gazdasági viszonyokban lelik magyarázatukat.

Egyre kevésbé használnak megszorításokat a piac létét, a piaci tényezők kibontakoztatásának szükségességét illetően. De lám, ami a törvényt illeti, a feleletek hallatán csak zavarba jöhetünk. Ilyenekkel találkozunk: „Ha van áru és pénz, miért ne lenne érték is!” „Ha van érték, miért ne működne törvényként!” Vannak, akik szerint működik ugyan a törvény, de hatóköre korlátozott; nem szabályozója a termelésnek, nem differenciál stb. Ismét mások úgy vélekednek, hogy az értéktörvény mint ökonómiai fogalom helytálló, de a valóságban nem létezik. Miért nem? Mivel nincsenek meg nálunk — de ma már a tőkés világban sem — a tőke és a munkaerő szabad áramlásának Marx által megfogalmazott feltételei. Egyesek így is tartják rendjén valónak; mások azonban sajnálkoznak felette; s e feltéte-

* A cikk a szerző 1981. február 10-én megtartott akadémiai székfoglaló előadása alapján készült.

lek hiányáért az államot vagy a gazdasági vezetőket hibáztatják. Sokan vannak azután, akik gondjaik orvoslását az értéktörvény teljes „rehabilitációjától” várják; sőt ennek előmozdítása végett merész javaslatokon munkálkodnak.

Így fest tehát az eszmék frontja az értéktörvény körül. Egyszerűbbnek tűnik a helyzet a másik fogalommal, az arányossággal kapcsolatban. A legtöbb közgazda számára az arányosság evidencia. Itt hivatkozhatnak a közismert klasszikus tételre, amely Marxnak Kugelmanhoz írt levelében található:

„A gyerek is tudja, hogy ... a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg”. És magától értetődő, hogy „... a társadalmi munka meghatározott arányokban való elosztásának ezt a szükségességét a társadalmi termelés meghatározott formája korántsem szüntetheti meg, hanem csak megjelenési módján változtathat.”*

Íme az arányossági tétel egészen konkrét és egyszerű formában! Nem kell tehát sokat bíbelődni vele, hanem — mint Marx is tette — figyelmünket a „csereértékre” mint az egyéni munka társadalmi-gazdasági formájára kell irányítani. Elvégre az értékforma az, amelyben az olyan meg nem szüntethető „természeti törvények” érvényesülnek, amilyen az arányosság is. Most már úgyszólván csak a tervgazdálkodási gyakorlat dolga gondoskodni arról, hogy megtudja, melyek a milliányi társadalmi szereplő valóságos szükségletei; miként változnak azok holnap és tíz év múltán; milyen lehetőségei vannak ma, és milyenek lesznek a következő időszakokban a termelés növelésének és átrendeződésének. Most csak az van hátra, hogy ennek megfelelően osszák el a különböző fajta élő és holt munkákat a különféle szükséglettömegek között.

Aki egy kicsit is belehatolt e kérdéskörbe, tisztában van vele, hogy a dolgok mennyire összetettek. Ennek „köszönhető” a meddő viták arról, hogy mikor milyenek éppen a szükséges arányok. A gyakorlat pedig teszi a magáét. A tervezők készítik — immár elektronikus számítástechnika és modern programozási módszerek igénybevételével — összevont mérlegeiket. Az árképzés felelősei arra is képesek, úgymond, hogy „megközelítően elvégezzék” az áruértékben levő társadalmilag szükséges munkaidő kiszámítását.**

Mindamellet a különféle rendű és rangú intézkedések elhatározásakor a lehetőségek tárgyi korlátain kívül igyekeznek számolni a gazdasági szereplők — a vezetők, a szakemberek, a dolgozók, a fogyasztók — várható magatartásával; cselekvéseik társadalmi méretű kihatásaival; megtalálni kívánatos és lehetséges irányú befolyásulásuk eszközeit, figyelembe véve az emberi viszonylatok, kivált azok tárgyasult formái szükségyszerű önmozgásának tényét is.

Nem szeretnék más tudományok képviselőiben olyan benyomást kelteni, mintha — éppen a tárgyalt kérdésben — elakadt volna az ökonómiai alapkutató, s művelői maguk is ott hánykódnának a szemléletek jellemzett forgatagában. Ellenkezőleg, az elmúlt évtizedekben éppen az adott probléma-

* Marx—Engels Művei. 32. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 540. l.

** Csikós-Nagy Béla: Új árforradalom árnyékában, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 21—22. l.

kört illetően került sor nem kevés új elméleti megállapításra. A történelmi fejlemények, a nagy jelentőségű reformkísérletek, a néha egészen drámai fordulatok tapasztalatai szolgáltatták az általánosítás és a verifikálás anyagát.

Mi az oka akkor a szélesebb szakmai körökben tapasztalható nézetkavargásnak? Alapvetően az, hogy korántsem történt meg a különféle módokon és megközelítésből kifejtett eredmények egységesítése. Éppen ideje ezt elvégezni! Dinamikusan változó s ellentmondásoktól terhes korunk minden eddiginél erősebb *gyakorlatiasságot* igényel. Minél égetőbb azonban ez az igény, és minél inkább zavarba ejtőek a változások, annál erőteljesebb az objektív tudományos elméleti kutatás eredményes művelésének parancsa; olyan kutatásé persze, amely figyelmét a történelmileg aktuális problémákra összpontosítja.

Szocialista építésünk — mint közismert —, másfél évtizede immár, eljutott az úgynevezett intenzív gazdasági fejlődés küszöbéhez. Erre a felismert történeti tényre volt helyes gyakorlati reagálás a mechanizmus-reform. Ha lassan is, elkezdődött az alkalmazkodás a világgazdaság akkori realitásaihoz. Csakhamar megjelentek azonban az első problémák is. Jött egy átmeneti bizonytalankodás; a bajokba kapaszkodó ellenkezés, a korábbi illúziók elvesztése okozta kiábrándulás. „Ellenreformációs” folyamatok is megindultak. Aztán — az olajárrobbanás formájában — hirtelen ránk szabadult a nemzetközi átrendeződés. S miközben a nem is túlzottan optimista terveinkhez képest évről évre súlyosbodtak adósságterheink, gazdaságunk továbbra is a régi kerékvágásban látszott haladni. S ez baj volt. De aztán, ha megkésve is, de úgy tűnik, nem „lekésve”, 1978 őszén bekövetkezett a szükséges gazdaságpolitikai irányváltás. A külgazdasági egyensúlytalansági állapot fokozatos megszűnése lett a gazdaságpolitika döntő láncszeme, amelynek alárendeljük a termelésnövekedés, a belső felhasználás mértékét — a fogyasztást az elért szinten stabilizálva. Az erőforrásokat a termelési szerkezet hatékonyabbá tételére szándékszunk összpontosítani. Bizonyára nem öncsalás, ha megállapítjuk: „vettük a kanyart”, a világgazdasági átrendeződés hatóerői által újonnan vájt folyammeder megváltozott áramlásirányát követve. Nem biztos persze, hogy túl vagyunk a nehezén. Az elért javulásban nagy súlya volt az egyszéri megszorításoknak, a könnyebben felszabadítható tartalékoknak. A kockázat ezúttal mindenképpen igen nagy! Jó, ha ennek tudatában is vagyunk. Természetesen nem társadalmi rendszerünk létéről van szó. *A kockázat abban van, tudunk-e és hagynak-e bennünket a tőlünk függetlenül zajló világfolyamatok újra a viszonylagos egyensúly helyzetébe kerülni a VI. ötéves terv időszakában*, azaz 10 évvel az egyensúlybomlás kezdete után. Az is kockázatot rejt még magában, hogy olyan korszerű termelési szerkezettel és olyan rugalmas gazdálkodási rendszerrel kell ebbe az egyensúlyi helyzetbe eljutni, amely nem bénul meg egy idő után ismét, ha netán újabb és más irányú világgazdasági rengések hatásai érintik lehetséges kapcsolatainkat. Elvileg az sem kizárt, hogy a belső és a nemzetközi szakosodás, valamint a kedvezőtlen feltételek mellett gyártott termékek kiváltása, visszaszorítása után egy viszonylag merev termelési szerkezet jön létre.

Véleményem szerint három tényező együtt szavatolhatja a viszonylag rugalmas alkalmazkodást: 1. innovációra képes technikai-gazdasági szerkezet; 2. rugalmas központi és vállalati mechanizmus; 3. demokratikus

szocialista szellemű, rátermett vezetői személyiségek! Együtt biztosíthatják a leginkább azt, hogy ha előnyünkre mozdul a világ, gyorsan kiaknázzuk a kedvező folyamatokat; ha pedig a hátrányunkra fordul, a legkisebbre korlátozzuk a negatív hatásokat.

Elméleti nyelven a következő kérdéseket fogalmazhatjuk meg:

a) 1973-at követően — az 1968 utáni évekhez képest — lesodródtunk-e átmenetileg arról a fejlődési vonalról, amelyet arányos fejlődésnek nevezhetünk?

b) Ha igen, nem állíthatjuk-e, hogy a bajok forrása a hatvanas évek gazdaságpolitikájában, nevezetesen abban keresendő, hogy — s ez nem egyedül velünk esett meg! — a gazdasági vezetés nem számolt *jóelőre* az energiaszükséglet növekedésével; s technológiai struktúránk az olcsó szénhidrogénre épültek?

c) Mondhatjuk-e, hogy ugyan jócskán megváltozott világközegben és fagyoskodó „éghajlat” mellett, 1978-tól kezdve *elindultunk az arányos fejlődésre való visszatérés útján*?

d) Azzal, hogy 1968 után az áru- és pénzviszonyokat elismerő rendszert vezetünk be, vajon nem az *értékelv* és általa az *arányossági elv* objektív logikájának érvényesülése számára törtük fel a hazai talajt?

Minősíthető-e a két elv egymással összhangban történő pozitív alkalmazásának ez a mostani irányvonal is, miként — a visszajáról ugyan, de — ugyancsak az arányossági és az értékelv elszakíthatatlanságát mutatták az 1974—1978 közötti évek is, amelyek egyszerre jelentették mind a két elv hatályának rontását?

E tapasztalatok birtokában úgy hiszem, nehéz volna meggyőző cáfolatát adni a két törvényszerűség dialektikus egységét, az újratermelés menetét szabályozó objektív törvények összefonódottságát hangsúlyozó elméleti álláspontnak.

Mi következik abból, ha ez mind így igaz?

1. Amikor az áru- és pénzviszonyok erősítése végett sorra-rendre történnek mostanában irányaikban helyeselt gyakorlati lépések, akkor ezekre nemcsak úgy kell tekinteni, mint az értéktörvény hatásosabb kibontakoztatásának, tudatosabb alkalmazásának feltételeire. Azt is kell látni bennük, hogy egészükben előnyére válhatnak az arányossági kritérium érvényesülésének, s ezáltal hozzájárulhatnak a mértéktartó fejlődés, az új, hatékonyabb struktúrára való „átállás” tervszerűségéhez. Ide sorolható minden megtett és megteendő helyes árpolitikai lépés, a munkapiac művi korlátainak feloldása, „a pénzpiac” élénkítése, valamint az a törekvés, amely a megtérülés szempontját akarja elsődlegessé tenni az erőforrások bővítésekor, a fejlesztési befektetéseknél, a kölcsönök, hitelek megadásakor. Nem utolsósorban említendő e feltételek között a szélesebb térnyitás az árupiac pozitív hatóerői előtt bel- és külgazdasági síkon egyaránt. Az ezt célzó intézkedések: a kiegészítő tevékenységek „törvényesítése”; a magán-erős lakásépítkezések súlyának növelése, a lakásgazdálkodás mozgékonyabbá tétele; a kis- és középvállalkozások alapításának engedélyezése; a melléküzemági tevékenység körének a kitágítása; a nagyvállalati belső egységek érdemi funkcióinak

bővítése. De a legfőbb, hogy *végre kellően tiszteljük a gazdasági elkülönültség objektivitásának tényét*, belátva, hogy a vállalat olyan árutermelői szervezet, amely alaprendeltetését nem teljesítheti sem akkor, ha közigazgatási, sem akkor, ha pusztán technikai, *üzemi* képződmény gyanánt kezelik. Hozzáláttunk végre a *túlcentralizált* vállalati szervezet felülvizsgálásához, a trösztök szétbontásához, az üzemek leválasztásához a mammutszervezetekről, a vállalati egységek önállósításához.

2. Az előbbiekkal párhuzamosan *naturális összefüggésekkel kapcsolatos stratégiai kérdésekben is születnek elhatározások*. Olyan kérdésekben tehát, amelyek a belátható piaci horizonton túlmutató távlatokra vonatkoznak. Ilyenkor (kikötve, hogy nem tévedünk nagyot) *az arányossági elv szerint viszünk véghez technológiai átalakulást, de ezáltal egyben partvonalakat is húzunk a holnaputáni és a még későbbi értékfolyamatok számára!* Más szóval az *érték visszavezetésének és az erőforrás-elosztás vele együtt ható redisztribúciós elvének a medrét szabályozzuk!* Zárójelben mondom: *tudományágunk adós a szocialista gazdaság intenzív szakaszára alkalmazható redisztribúciós elv tisztázásával*, vagyis azzal, hogy lép-e, s ha igen, milyen életképes elosztási szabály lép a tőkés átlagprofit helyére.

3. Mit tartok a magam részéről mégis a *legalapvetőbb* elméleti tanulságnak? Annak a számos felismerésnek a figyelembevételét az alkalmazott kutatásban (és ahol lehet, a gyakorlatban is), amelyekhez *a marxista ökonomiai elmélet eljutott az érték és az arányosság komplementaritásának modern viszonyok közötti vizsgálatában*. Azért tartom ezt a legfőbb következtetésnek, mert egyáltalán nem mondhatjuk, hogy rendelkezünk általában a modern áruviszonyokra, s különösen a fejlettebb stádiumba került szocialista áruviszonyokra vonatkozó egységes elmélettel. Ebben méltó helyet kell elfoglalnia a termelészabályozás objektív törvényeinek, amelyeket tiszteletben tartani és megfelelően alkalmazni igen lényegesnek látszik az előttünk álló sorsdöntő években. Kivált, ha az átállás napi gondjai közepette nem akarunk beleesni abba a hibába, hogy az események után kullogjunk, és erősek akarunk maradni abban is, hogy ellenálljunk a voluntarisztikus megkísérletekkel szemben is.

A tudományos előrehaladás ebben a témakörben a klasszikus érték-elmélet igényes bázisán ment végbe, egyúttal azonban a kutatást az új fejlemények iránti fogékonyság jellemezte.

Marx számára — mint idéztük — magától értetődő volt az arányosság és az értékelv szerves egysége. S annak, hogy az arányossággal nem foglalkozott *explicité* értékelmélete keretében, két oka lehetett. Egyrészt az ismert körülmények között nem volt missziója a gazdasági gyakorlat racionális működését segíteni. Másrészt azonban *ír* kormányozta piaci visszacsatolások modelljében csaknem teljesen azonosulhatott az elkülönült magánmunka absztrakt munkára való visszavezetődésének és az arányosság *naturális és makrogazdasági törvényszerűségének* logikája. Hangsúlyozni kell, hogy *csaknem teljesen*. Mert mindig csak összefonódásról, és sohasem azonosulásról lehetett szó. Marx munkásságában a két elv szerves egységét jelezte a járadékelmélet és bizonyos értelemben a termelési árról szóló tan. Mindkét esetben *naturális tényezők* szóltak bele az értékvisszavezetődés immanens logikájába, s jelentek meg a gazdaság működésének felszínén. (Gondoljunk a természeti erőforrások tartós korlátozottságára a járadék kapcsán, vala-

mint a tőke szerves összetételének technikai eredetű különbségeire a termelési ágak között!

Abban, hogy az arányosság és az érték témakörében ténylegesen tudományos előrelépések történtek, nagy szerepe volt a vitáknak. Csak példaként: annak idején szememre hányták, hogy az érték absztraktmunkatartalmát „felvizezem”, amikor a szükségletek szerepét hangsúlyozva az értékmeghatározásban, az effektív szükségletek fogalmát megkülönböztettem a keresletben megnyilvánuló szükségletektől. Ezzel még jobban kiemeltem az értékalakulás számára meghatározó környezetként „működő”, a gazdasági mozgás felszínén meg sem jelenő szükségletek fontosságát azért, hogy az segítségül szolgáljon egyrészt az arányos egyensúly, másrészt a hamis társadalmi érték megértéséhez.

A vita sodrása nem engedte a szokott ponton megszakítani a kérdés-sort: Mi szabja meg az árakat? Az érték. És az érték nagyságát? Az absztrakta munka mennyisége. És azt? A termelési feltételek. És most ne álljunk itt meg, hanem válaszoljunk arra is, vajon mi határozza meg e feltételek fejlődését és szerkezetét, kiváltképp olyan időszakban, amikor már nyilvánvalóvá vált az árközpontú piaci mechanizmus működési zavara? Akárhogyan közelítünk, mindenképpen a termelőerők és a szükségleti hatóerők kölcsönös alkalmazkodásában találhatunk elfogadható válaszra. Mind a két pólus sajátosan szolgálja a másikat. Saját önmozgásával azonban — sok áttételen keresztül — meghatározója is ellenpárjának. Az arányossági elv nem egyéb, mint ez a köztük levő lényegi, szükségszerű viszony, ami a két pólus hatóerejének strukturális kiegyenlítése felé halad.

A két pólusról szóló hipotézis többcélúan alkalmazható. Annak megvilágítására például, hogy a szociális és a felépítményi szférákban keletkezett szükségletek, kialakult értékek, tudat, akarat stb. anyagi vonzataikkal miként áramlanak éppen e két ponton keresztül a gazdasági cselekvés ismétlődő folyamatába. (Mintegy ellentéte ez annak a szolgáltatnak, amit a gazdaság teljesít a társadalmi tevékenységmegosztás gazdaságon kívüli szférái számára.)

A termelőerők és a szükségletek struktúrája mint az újratermelés két végpontja az összekötő kapocs egyfelől az értékmeghatározás, másfelől az arányossági meghatározás logikai menete között. Az utóbbin az értendő, hogy a szükségletek szerkezetétől függjön a használatiérték-struktúra, ettől meg a munkafajták megosztása; ennek szükségességétől pedig a termelési tényezők elosztása; és megfordítva. Így vált értelmezhetővé az „egyes számú társadalmilag szükséges munkamennyiség” mint az érték-nagyság szubsztanciája, és a „kettes számú szükséges munkamennyiség” mint az effektív szükségleteket fedező terméktömeg egységére jutó nyers munkaidő divergenciájának és a rövid ciklusok időrendjében történő azonosulásának leírása. Innen vezetett az út annak felismeréséhez, hogy a hamis társadalmi érték képződésének megértését az a szemlélet akadályozza, amely az absztrakt munka társadalmi adagjaira való visszavezetésből kikiktatja a különböző munkafajták dimenziókülönbségeit. Marx persze ugyanígy járt el, amikor a piacra bízta a bonyolult munkának egyszerű munkára való visszavezetését. Csakhogy — megint a természetes folyamatok, a technológiák modern jellege miatt — ma már tartóssá válhatnak az egyes tevékenységi ágak és termelési szférák között a dimenziókülönbségek. Ezért nem engedhető meg többé az az eljárás, amely az értékmeghatározó munka

társadalmi mivoltát gondolatilag beleszorítja egy-egy konkrét munkafajta, egy-egy ág alrendszerébe. Innen már csak egy lépést kellett tenni az áru-termelő konkrét munka dimenzióskálájának felrajzolásáig!

A munka minden tulajdonsága közrejátszik az elkülönült munkaadagok termelési ágon belüli — rendszerint átlagolódo — visszavezetésében. De párhuzamosan (mind a piacon, mind a közvetlen termelésben) elindul ágazat-közi visszavezetésük is. Az utóbbi — ha tartós intenzitási, bonyolultsági, minőségi vagy innovációs különbségek jönnek létre — az absztrakt munka ágon belüli mérvadó kvantumait marginális irányban tolja el, amint ez — más okokból — a különbözőzeti járadék esetében történik.

Mi haszna lehet az arányossági és az értékelv összefonódó érvényesülésére vonatkozó elméletnek?

Hitem szerint, egy-két mozaikkal teljesebbé teheti a mai gazdaság mozgásának belső rendjéről alkotott képünket. De ezen túl, ebben az elméletben az alkalmazott tudomány is találhat magának újabb támpontokat.

Azt a körülményt, hogy a konkrét árak trendjei nem az érték s a termelési ár arányai szerint alakulnak, sok közgazdász a szocialista tervgazdaság természetére vezeti vissza. Ebben, ha a múltat nézzük, van is igazság. De ha a jövőre vetjük tekintetünket, az intenzív fejlődés hatóerőire, akkor fontosnak látszik annak felismerése, hogy már a mai kapitalizmusra sem vonatkozik fenntartás nélkül ez a követelmény. E tényekben a magasan társadalmasodott termelés, a fejlett technológiák és a paratechnikai termelési viszonyok nekünk szóló „üzenetét” kell „fognunk”, még ha ez az üzenet a monopolítóke torzító prizmáján keresztül jut is el hozzánk. Le kell vonni bizonyos tények értékelméleti következményeit. Például az abból fakadó következményeket, hogy többszöröse hosszabbodott a befektetés és a megtérülés, valamint a termelés és a fogyasztás időbeli távolsága az anyagi lét leglényegesebb szféráiban. A tudományos kutatás egy része mint újdonságtermelés függésbe került a befektetésektől, és produktív tevékenységi ágként részévé vált az anyagi termelésnek. A gyáripari korszakhoz képest felgyorsult a szükségletek megújulása, nőtt a különféle szükségletfajták szaporodásának sebessége. Nemcsak a felhasználható erőforrások nagysága, hanem a befektetések megtérülésének lassúsága is felelős a kockázat megszorozásáért.

Ilyen körülményekből adódik az arányossági alapösszefüggés úgynevezett nyújtott erőteréről szóló hipotézis. A mai termelőkapacitásokat — többnyire a szellemi tőkébe tartozó — potenciális termelőképeség veszi körül, és egy ennél is nagyobb sugarú (a gazdaságba még be sem lépett) innovációs potenciál. Ez visszafelé tölti meg az újratermelés időtengelyét. A másik oldalon, az effektív szükségletek mögött ott áll az, ami annak idején a látens szükségletek nevet kapta; ezeket a tényleges szükségleteket pedig körülveszi a virtuális szükségletek tartománya. Ezek a még minőségileg sem kiforrott igények viszont a messze jövő irányában tolják ki a gazdaságstratégiai és a nagy horderejű fejlesztési célok kijelölésekor áttekintendő horizontot

A gazdasági stratégiát megalapozó mérlegelés gyakorlatilag kétfelől kezdődhet. 1. A meglévő tudásból, technikából kiválasztani egy lehetséges konkrét szükségletfajta kielégítésére szolgáló megoldásokat, s vállalkozni e szükségletek megteremtésére (marketing). 2. A virtuális szükségleti tartományból is kiindulhatnak; e szükségletek valamelyikét stratégiai céllá

emelik, és ennek megfelelően adnak megrendelést a kutatásoknak a hozzá szükséges technikák, üzemmódok feltalálásához.

Mindkét esetben más lehetséges alternatívákat vetnek el. Sem a technikai, sem a gazdasági erő nem lesz ugyanis soha elég arra, hogy a kiválasztottakon kívül a ki nem szemelt szükségletfajta vagy az innovációs potenciál elvetett elemét is gyakorlattá tegye.

Mik a társadalmasodással összefüggő, az előbbieken tárgyalt, már a modern kapitalizmusban is utat törő alapvető változások tanulságai?

1. Modern viszonyok között (már a kapitalizmusban is) bizonyos mértékű átbillenés tapasztalható az arányossági elv javára. Ez az eltolódás a gazdaságstratégiai tervezés felbukkanásában és térhódításában, a marketingben és a $K+F$ -en alapuló vállalati irányításban válik kiterjedté. Rendszerré lesz az úgynevezett árirányítás, amelyet az állam és a monopóliumok gyakorolnak. Az árakból nem mint adottságokból indulnak ki; a fejlesztési célok kiválasztásakor megvizsgálják, mely árakhoz mekkora kereslet és kínálat rendelhető, figyelembe véve a versenytársak és a fogyasztók várható reakcióit. Azután a kínálat igényelte termelést méretezik, következtetnek belőle az egységkosztásokra; az egységkosztások alapján állapítják meg az árat úgy, hogy hosszú távon a lehető legnagyobb nyereségtömeget érhessék el.

Értelmezhetjük-e úgy a piaci prioritások ilyen megfordulását, hogy letűnt a színről az értéktörvény: kiáltsuk Castoriadesszel együtt, hogy nincs többé se értéktörvény, se termelési ár? Szó sincs az értéktörvény eltűnéséről! Azért nincs szó, mert megmarad az árak nagyon is aktív szerepe az üzletkötésekben, a készletalakulásban, a kapacitáskihasználásban. De még a stratégiai célokhoz rendelhető eszközök kiválasztásakor is a piaci árakkal kalkulálnak. Az azonban igaz, hogy a rövid ciklusban erősödik a jövedelmezőségi elv pozíciója az árral szemben.

2. Figyelemre méltó, hogy előtérbe került az egy-egy konszern, monopólium össztökéjének és az e tőke működtetésével elérhető globális profitjának a kritériuma. E kritériumnak rendelődik alá az egyes vertikumokban, üzemekben termelt termékek parciális profitjainak nagyságrendje. Legalábbis felerészt, ami a kínálati oldalt illeti. Ily módon a többé-kevésbé azonos termékeket gyártó monopolvállalatok azonos típusú termékeinek a jövedelmezőségi pozíciója egészen különböző lehet az adott vállalati termékskálán. Tendencia van a globális profitok rátájának kiegyenlítődése.

3. Olyasféle állítást kockáztathatunk meg, legalábbis a modern gazdaság döntő területeire vonatkoztatva, hogy amilyen mértékben átalakul a hajdani egy termékkel jellemezhető ágazatokban realizált, minden ágazatra érvényes átlagprofitráta egy diverzifikált szerkezetű globális profitrátává, olyan mértékben módosul tovább a már eleve módosult értékforma: *a termelési ár felveszi monopolisztikusan módosult formáját*. A monopolista módon termelt termékek — technológiai bázisuknál fogva összetartozó — skálájának termékkomplexumaihoz áraggregátumok rendelhetők, s ezek válnak az árrendszer kulcsszerepet játszó szerkezeti elemévé. Az egyes termékkomplexumokhoz tartozó áruk egyedi árai a monopolközi áraggregátumok vonzása alatt állnak. Persze csak egyrészt, másrészt ugyanis rajtuk keresztül, illetve a parciális profitok méreteinek változásán keresztül fejt ki ha-

tását a kereslet a globális profitok, az összköltség és az áraggregátumok mozgására.

Vajon nem kellene az intenzív fejlődés szakaszában vizsgálat alá venni az áraggregátumok és a globális erőforrás-hozzáadások normatív szabályozásának lehetőségét a mi gazdaságunkban? Nem szolgálná-e ez a jelenleginél jobban — főleg a legdöntőbb technológiai struktúrák szféráiban — az erőforrások ésszerűbb felhasználását és a vállalati eszközök mozgásterének kibővítését?

4. Biztosra vehetjük, hogy termelési viszonyaink közt a mikroindítású értékredukció és a makroindítású arányossági meghatározás egységes érvényesülése jelenti a társadalmi újratermelés immanens szabályozó törvényét.

Ha ez elfogadható, akkor érhetünk ki legelőbb és a legalkalmazkodóbb gazdasági struktúrával a mértéktartó intenzív fejlődés nyílt vizeire, hogyha

a) gazdasági mechanizmusunkat e törvény működési formájának tekintjük, s e törvény természetéhez igazítjuk, és ha

b) e törvény elveit igyekszünk kidolgozni, kitapasztalni és a lehető legnagyobb mértékben alkalmazni a gazdaságfejlesztési döntések különféle szintjein.

5. Ha igaz az arányossági erőtér időtengelyének kitágulására vonatkozó tétel, ez szinte kiált azért, hogy mielőbb lássunk hozzá olyan lépések tudományos és kísérleti előkészítéséhez, amelyek a vállalatok, az üzemek és a dolgozók jelenlegi bázisérdekeltségéről egy fokozatos, de határozottan megvalósítandó áttérést jelentenek a jövőben elérendő gazdasági eredményhez kötődő érdekeltségi rendre. Most, amikor általában is, de főleg a feldolgozó ágakban vállalati számításokon múlik, hová, milyen termékek termelésébe fektetjük korlátozott fejlesztési forrásainkat (akár a vállalatok döntenek, akár ők kezdeményeznek döntéseket), sehol sem tűrhetjük sokáig az olyan mechanizmusokat, amelyek annak a veszélynek teszik ki gazdaságunkat, hogy — nyíltan vagy burkoltan — rövid távú, hozzá partikuláris érdekek váljanak az ország jövőendő struktúráját meghatározó kritériummá.

A jövőbeli termelési szerkezet rugalmasságának — s emellett a nemzetközi és a belső kooperációs készség kívánatos szintre emelésének is — egyik nagyon alapvető feltétele az innovációs korszerűsítő képesség. Az ilyen korszerűsítés azonban akár eredeti, akár adaptáló jellegű, szinte törvényszerűen átmeneti veszteségekkel jár együtt, majd egyik évről a másikra megugró nyereséggel. Hosszabb távú érdekeltség nélkül, átúzó és tömeges sikert e kardinális kérdésben sem érhetünk el. A szocialista gazdaság működésének nem lehet jellemző vonása a vezetőik és a szakemberek szembeállítása. Nem működhet úgy a gazdasági rendszer, hogy szembefordítja azt, aki újít, azzal, aki nem újít. Ha ebben a vonatkozásban nem lépünk tovább, újra szaporodnak majd a központi egyedi döntések.

6. Az értékek és az arányosság, valamint összekapcsolásuk törvényszerűsége nem kizárólag termelési viszonyaink jellegéből adódik. Sajátos módon ugyan, de általánosabb érvényű meghatározottságról van szó! Ami specifikus, az mindenekelőtt az elsajátítási módban, az abban gyökerező emberi hajtóerőkben és e hajtóerők aktivitásának kibontakoztatásában van.

Az érték- és az arányossági elv összekapcsolásának új, sajátos szocialista módját kereső társadalmunkat a tapasztalatok szerint két irányból fenye-

geti veszély: a technokratizmus és a bürokratikus megmerevedés, másfelől a partikularizmus, s netán a bénító munkavisszatartás vagy hangulatkeltés. Nem látszik más út, mint ami közismert: a dolgozók aktív részvétele a vetetésben, mindent elkövetve, hogy ez ne maradjon pusztá lehetőség egyetlen vállalatnál vagy szövetkezethél sem. A belső mechanizmus ennek megfelelő kialakítása, a hatáskörök és a funkciók ésszerű „telepítése” mellett két szempontot szeretnék hangsúlyozni.

Az egyik az érdemi munkárszrvétel kibontakoztatása általában és főként a fejlesztési szféra döntéseinek megvitatásában. Ne kényszerüljön a dolgozók gondolkodása akarva-akaratlanul megrekedni a közvetlen napi érdekek szintjén; ösztökéljük az anyagi hatalommal való bánni tudás elsajátítására! Ahhoz azonban, hogy az élő munka uralmának ügye a holt munka felett fokról fokra előrehaladjon, gondoskodni kell a részvételen való anyagi érdekltségről is. Így nem lesz mindegy az, hogy a beosztottak akarnak-e élni az érdemi részvétel jogával és lehetőségével, nem lesz mindegy, hogy a szakmai vezetés köteleességéből vagy meggyőződésből munkálkodik-e a partneri viszony kialakításán.

Másik módszerként a különféle döntéseknél alkalmazandó alternatív koncepciók kialakítása látszik helyesnek. Ez szavatolhatja, hogy a szakértelem, az átfogó műszaki-gazdasági gondolkodás és a vállalkozói szellem egyesülhessen a dolgozók készségeivel. Magasabb szintre így emelkedhet a jelen és a jövő, az értékelv és az arányossági elv összhangja, nemcsak a vállalatok szférájában, hanem rendünk legmélyebb alapjaiban is.

Iványi Attila Szilárd:

GYÁRTMÁNYOK VERSENYKÉPESSÉGÉNEK FOKOZÁSA ÉRTÉKELEMZÉSEL
(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

Kiadónk új sorozatot indít útjára „Szervezettség és hatékonyság” címmel, azzal a szándékkal, hogy olyan művekkel ismertesse meg az olvasókat, amelyek módszerorientáltak, lényegretörően mutatnak be egy-egy — a vállalati gyakorlatban hasznosítható — eljárást, elősegítik ezek megértését, alkalmazását. A szerző ismerteti a módszerrel kapcsolatos fő fogalmakat, az értékelemzés célját, fajtáit, végrehajtásának logikai lépéseit. Figyelemreméltó eredmény, hogy — a Szervezési Tárcaközi Bizottság szervezés-módszertani koncepciójának megfelelően — kidolgozta az értékelemzés általános szervezési modelljét, amely tartalmazza a munkafolyamat viszonylag állandónak tekinthető tevékenységi elemeit, megadja a teendők logikus láncolatát. Az értékelemzés általános szervezési modelljébe modulszerűen beépíti azokat az egyszerű résztechnikákat, amelyek véleménye szerint hatékonyan használhatók az elemző munka során. A megvalósítás egyes lépéseinek bemutatását egyszerű példák, ábrák, az alkalmazás problémáit megvilágító kitérők, elemzések egészítik ki. A kötet végén a szerző egy konkrét példával — a VIDEOTON gyárban végrehajtott értékelemző munka esettanulmányával — teszi szemléletesebbé, könnyebben megközelíthetővé mondanivalóját.

231 l., kötve 43,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A gazdasági növekedés üteme Magyarországon 1950—2000 között

A gazdasági növekedés hirtelen lefékezése az 1970-es évtized végén aktuálissá, társadalmi következményei révén a közvélemény számára is izgalmassá tette a növekedési ütem kérdését: miért történt, ami történt, és mit várhatunk a jövőtől? A közelmúlt eseményeivel, a jelen helyzettel és a közeljövő kilátásaival a VI. ötéves terv társadalmi és országgyűlési vitája részletesen foglalkozott.¹ Ebben a cikkben a távolabbi múlt és a távolabbi jövő áttekintésével a növekedési ütem alakulásának *korszakos tendenciáira* szeretném irányítani a figyelmet.²

A vizsgálat módszere

A jól ismert Harrod—Domar-modell a gazdaság növekedését a termelés és a tőke körkörös összefüggéseként ábrázolja: a felhalmozott tőke segítségével termelünk, és a termelésből növeljük a felhalmozott tőkét, hogy azzal majd többet termeljünk. A modell egy azonossági felbontásra és egy kettős feltevére épül:

a) A tőkeállomány növekedésének üteme — a továbbiakban röviden *tőkeütem* — két tényezőre bontható. Az egyik a tőkeállomány növekményének a termeléshez viszonyított aránya, amit a továbbiakban *növekményi rátának* nevezünk. A másik az egységnyi termeléshez lekötött tőke, azaz a *tőkehányados*. A tőkeütem nem más, mint e két tényező hányadosa.

b) Ha feltesszük, hogy a tőkehányados az időben nem változik, akkor a termelés növekedési üteme *azonos* a tőkeütemmel. Ha ezenkívül azt is feltesszük, hogy a növekményi ráta sem változik, akkor ez az ütem az időben *állandó*:

$$\frac{c + \Delta c}{c} = 1 + \frac{\Delta c}{c} = 1 + \frac{\frac{\Delta c}{g}}{\frac{c}{g}} = 1 + \frac{\beta}{\alpha}, \quad (1. a)$$

¹ Alaposan elemzi e kérdéseket Balassa Ákos „A gazdasági fejlődés üteme és fő arányai a VI. ötéves tervben” című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1981. 4. sz.).

² A cikk az Országos Tervhivatal Népgazdasági Modellek Osztályán készült „Növekedés és makrostruktúra 1950–2000” című tanulmány első részén alapszik. A tanulmány anyagának összeállításában részt vett Ács Magda, Bánhidi Ferenc, Boda György, Faur Tivadar, Haraszti Katalin, Krekó Béláné, Réti János és Szabó László. A cikkben megfogalmazott következtetésekért a szerző felelős.

$$\varrho = \frac{g + \Delta g}{g} = \frac{c + \Delta c}{c} = 1 + \frac{\beta}{\alpha}, \quad (1. b)$$

ahol c = tőkeállomány,

g = termelés,

$\alpha = \frac{c}{g}$ tőkehányados,

$\beta = \frac{\Delta c}{g}$ a növekményi ráta,

ϱ = a termelés növekedési indexe.

A modell alap gondolatát és az $a)$ alatti azonossági felbontást fenntartás nélkül elfogadhatjuk, hiszen ezek semmiféle önkényes feltevést vagy elhanyagolást nem tartalmaznak, pusztán tényeket írnak le. Teendők csak az, hogy ezt a felbontást konkrét időszakokra vonatkoztassuk:

$$\frac{c_t}{c_{t-1}} = 1 + \frac{\frac{c_t - c_{t-1}}{g_{t-1}}}{\frac{c_{t-1}}{g_{t-1}}} = 1 + \frac{\beta_{t-1}}{\alpha_{t-1}} \quad (2. a)$$

$A b)$ alatti kettős feltevés viszont a gyakorlati elemzés és tervezés számára elfogadhatatlan, hiszen mind a tőkehányados, mind a növekményi ráta változik az időben; éppen ez a változás és hatása alkotja az elemzés és a tervezés tárgyát. Ezért ezt a feltevést helyettesítjük a valóságos, időbeli összefüggés leírásával:

$$\varrho_t = \frac{g_t}{g_{t-1}} = \frac{\frac{c_t}{\alpha_t}}{\frac{c_{t-1}}{\alpha_{t-1}}} = \frac{c_t}{c_{t-1}} \cdot \frac{\alpha_{t-1}}{\alpha_t}. \quad (2. b)$$

És behelyettesítve:

$$\varrho_t = \left(1 + \frac{\beta_{t-1}}{\alpha_{t-1}} \right) \cdot \frac{\alpha_{t-1}}{\alpha_t}. \quad (3)$$

Látható, hogy ez $\alpha_t = \alpha$ és $\beta_t = \beta$ esetben azonos az (1. b) formával. Ezért a (3) összefüggést a *Harrod—Domar-modell olyan általánosításának* tekinthetjük, amely megőrzi a modell alap gondolatát, de elveti az állandó ütem (konstans tőkehányados, konstans növekményi ráta) irreális feltevését, és ezzel a modellt alkalmazhatóvá teszi az időben változó valóság elemzésére és tervezésére.³

Fontos, hogy az elvetett feltevés helyébe *nem vezettünk be más feltevéseket*. A növekedési ütemet magyarázó (3) kifejezés olyan *azonosság, amely mindenhol és mindenkor, feltétel nélkül teljesül*. Ez a trivialis azonban nem tartalmatlan, hiszen feltárja az összefüggés konkrét természetét: a termelés

³ Ugyanezt az általánosítást alkalmaztuk a „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben” című könyvünk 10. fejezetében is. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.) Ott a tőkeütemet „potenciális ütemnek” neveztük, majd e későbbi – „Növekedés és makrostruktúra 1950–2000” című tanulmányban „növekedési potenciálnak”. Jogos észrevétel volt azonban, hogy ezek a fogalmak egyrészt homályosak, másrészt többet sejtetnek, mint amennyit takarnak. Ezért választottam itt a pontos és tárgyilagos „tőkeütem” kifejezést.

növekedési üteme azonos az előző évi tőkeütemnek és a tőkehányados reciprok ütemének a szorzatával. Látható, hogy a tőkehányados időbeli változása egyrészt megváltoztatja a tőkeütemet a korábbi időszakhoz képest (hacsak ezt nem kompenzálja a növekményi ráta változása), másrészt eltéríti a termelés növekedési ütemét a tőkeütemtől. Ez a kettős hatás egyirányú és ezért egyértelmű: *süllyedő tőkehányados gyorsítja, emelkedő tőkehányados lassítja a termelés növekedését* mind a korábbi időszakhoz, mind a tőkeütemhez képest.

A (3) összefüggés *elhanyagolást* sem tartalmaz. A növekedési ütemet csupán két tényező, a növekményi ráta és a tőkehányados függvényében ábrázolja, de fontos megértenünk: *nincsenek más tényezők*, amelyek befolyásolnák a növekedés ütemét, és amelyeket *ezen kívül* kellene figyelembe vennünk. A konkrét gazdaság sokféle folyamata, eseménye, oksági és magatartási összefüggése, sikeres és sikertelen mozzanata természetesen mind hatással van a növekedésre, amennyiben befolyásolja egyrészt a növekményi ráta, másrészt a tőkehányados alakulását és *ezen keresztül* a növekedés ütemét. Ebben a modellben ez a két tényező veszi fel, gyűjti magába a növekedést érintő valamennyi impulzus hatását.

A (3) összefüggéssel leírt modell tehát feltétlen és hiánytalan, ugyanakkor rendkívül *absztrakt és aggregált* képet nyújt a gazdasági növekedés folyamatáról. Ilyen típusú modellre akkor van szükségünk, amikor az átfogó áttekintés igénye miatt *nem akarunk*, vagy a részletesebb adatok és információk hiánya miatt *nem tudunk* konkrétabb, színesebb, részletesebb képet festeni.

A céltól és a lehetőségektől függően persze tovább is léphetünk: vizsgálhatjuk a növekményi ráta és a tőkehányados alakulására ható tényezőket. Ezeket mind tovább és tovább bontva, elvben bármilyen messze haladhatunk a konkrétság és a részletesség felé; csak hasznos lehet, ha közben nem veszítjük el azt a rendező erőt, ami az elvontra és aggregáltra való visszavezetés lehetőségében rejlik. Ebben a cikkben egy ilyen további, konkretizáló tényező jelenik meg: a *termelés elosztása* fogyasztásra és különböző felhalmozási célokra s ennek szerepe a növekményi ráta alakulásában. Ehhez egy további, ugyancsak triviális elszámolási azonosságot definiálunk:⁴

$$\beta_t + \frac{p_t + h_t}{g_t} + \frac{v_t}{g_t} + \frac{s_t}{g_t} + \frac{f_t}{g_t} = 1, \quad (4)$$

|
beruházási hányad
|
|
felhalmozási hányad
|

ahol p_t : az állóeszközök pótlása,
 h_t : a befejezetlen beruházások állománynövekménye,
 v_t : a forgótőke állományának növekménye,
 s_t : a külföldi felhasználás (export mínusz import),
 f_t : a fogyasztás
a t -edik időszakban.

⁴ Itt már figyelembe vesszük, hogy a rendelkezésre álló adatok tulajdonságai miatt a konkrét számításokban a „tőke” fogalmát az állótőkére kell korlátoznunk.

Ha múltbeli tények vagy részletesen kidolgozott tervek elemzése a feladatunk, akkor mindezen tényezők számértéke ismert, a (3) és a (4) összefüggés csupán az elemzés logikai keretét szolgáltatja. Ha viszont egy hipotetikus — akár múltbeli, akár jövőbeli — növekedési pályát akarunk felvázolni, akkor a (3) és a (4) triviális azonosságok kötelező összefüggéssé, egyenletté válnak, ez a két egyenlet azonban időszakonként nyolc változót tartalmaz. Igen nagy szabadsággal rendelkezünk tehát egy hipotetikus növekedési pálya meghatározásában. Ezt a szabadságot közgazdasági *feltevések* megfogalmazásával kell kihasználnunk — pontosabban felszámolnunk — ahhoz, hogy egyértelmű megoldást kapjunk.

Az elképzelhető és elfogadható feltevérendszernek száma korlátlan, következésképpen *korlátlan számú értelmes modellt építhetünk a két kötelező összefüggés köré*. Csak arra kell törekednünk, hogy feltevéseink az adott, konkrét elemzési-tervezési célnak lehetőleg megfeleljenek.

Ebben a cikkben 1950-től 1980-ig tényadatok alapján, 1981-től 1985-ig pedig a VI. ötéves terv számítási anyaga alapján elemezzük a növekményi ráta, a tőkehányados és a növekedési ütem alakulását; ehhez tehát nincs szükségünk feltevésekre. A növekedési pálya fő vonásait és lehetséges alternatíváit 2000-ig a következő két évben kidolgozandó távlati terv fogja felvázolni, az ehhez szükséges információk, résztanulmányok ma még nem állnak rendelkezésre. Itt most csupán azért vállalkozunk 1985-től 2000-ig terjedő számításokra, hogy megkíséreljük logikailag felderíteni a *lehetséges mozgási tartomány határait* és azokat a *dilemmákat*, amelyekkel a kialakítandó növekedési stratégiának szembe kell majd néznie.

Ennek a célnak megfelelően, az 1985—2000 közötti számításokhoz a lehető legegyszerűbb modellt építettük a két kötelező összefüggés köré:

1. A p_t állószeközpótlás és az s_t külföldi felhasználás idősorát más, részletesebb számítások eredményeiből vettük át, az utóbbit két változatban.

2. A felhalmozás további két tényezőjét a $v_t = a_1 g_t$ és $h_t = a_2 (\beta_t g_t + p_t)$ egyenletekkel határoztuk meg, ahol a_1 és a_2 konstansok.

3. Az α_t népgazdasági tőkehányados idősorát közvetlenül, egy durva hipotézis alapján számszerűsítettük.

Ezután a növekedési ütem, a növekményi ráta és a fogyasztás alakulása marad meghatározandó, de már csak egy kikötést tehetünk időszakonként, hiszen érvényes a (3) és a (4) kötelező egyenlet. Ezt a kikötést több variánsban fogalmaztuk meg, amelyek közül a cikkben háromról lesz szó:

$$\text{a MAXIMOST variánsban: } \beta_t = a_3 - \frac{p_t + h_t}{g_t} \quad (t = 1, T - 1),$$

$$\text{a MAXIMAJD variánsban: } q_t = a_4 \quad (t = 1, T - 1),$$

$$\text{a JOBBMAJD variánsban: } f_t = a_5 f_{t-1} \quad (t = 1, \tau),$$

$$\text{mindhárom variánsban: } \beta_t = \beta_\tau \quad (t = \tau + 1, T - 1),$$

$$q_{\tau+1} = q_\tau,$$

ahol a_3 , a_4 , a_5 konstansok, és a számítást $T = 15$ évre végezzük.

A MAXIMOST variáns azt vizsgálja, hogy — a tőkehányados feltételezett változása mellett — az a_3 *konstans beruházási ráta* esetén milyen növekményi ráta, növekedési ütem és fogyasztás adódik. A MAXIMAJD variáns azt számszerűsíti, hogy *konstans ütem* milyen beruházási hányadot igényel, és ebből kifolyólag milyen fogyasztást eredményez. A JOBBMAJD variáns

az időtáv első részében *konstans fogyasztásnövekedési ütemet* kíván, az időszak második részére pedig rögzíti az első szakasz utolsó — τ -edik — évében kialakult *növekményi rátát*. A mindhárom variánsban közös kikötés azt írja elő, hogy az utolsó — T -edik — évi felhalmozás a következő, $T + 1$ -edik évre olyan növekedési ütemet tegyen lehetővé, amilyen az adott variánsban a T -edik évre kialakul. Így a három variáns összehasonlítható abból a szempontból, hogy mindegyik biztosítja önmaga folytathatóságát a számítási időhorizont után.

Végül akár tényleges, akár tervezett, akár hipotézisekkel generált idősorokat vizsgálunk, szükségünk van arra, hogy *több éves periódusokat* átfogóan, *átlagos* mutatóikkal jellemezzünk. Ebben a cikkben a termelés és a tőke növekedésére az átlagos ütem gyakorlatban szokásos értelmezését alkalmazzuk: az *átlagos ütemet* az évenkénti ütemek *mértani* átlagaként számítjuk. Ugyancsak a gyakorlati gondolkodásnak megfelelő módon definiáljuk az *átlagos növekményi rátát*, az évenkénti növekményi ráták *súlyozott számtani* átlagaként:

$$\beta_{t,K} = \frac{\sum_k \beta_{t+k} g_{t+k}}{\sum_k g_{t+k}} = \frac{c_{t+K} - c_t}{\sum_k g_{t+k}} \quad (k = 0, K - 1), \quad (5)$$

ahol $\beta_{t,K}$ a t -edik évet követő, K évből álló periódus átlagos növekményi rátája. Ugyanezen periódus $\alpha_{t,K}$ *átlagos tőkehányadosát* viszont közvetve, azzal a *kikötéssel* határozzuk meg, hogy

$$1 + \frac{\beta_{t,K}}{\alpha_{t,K}} = \sqrt[K]{\prod_k \left(1 + \frac{\beta_{t+k}}{\alpha_{t+k}}\right)} \quad (k = 0, K - 1) \quad (6)$$

legyen, vagyis az átlagos tőkeütem ugyanolyan alakú függvénye legyen az átlagos növekményi rátának és az átlagos tőkehányadosnak, mint az egyes években.⁵ Ezzel azt érjük el, hogy

$$\varrho_{t,K} = \sqrt[K]{\prod_k \varrho_{t+k}} = \left(1 + \frac{\beta_{t,K}}{\alpha_{t,K}}\right) \sqrt[K]{\frac{\alpha_t}{\alpha_{t+K}}} \quad (k = 0, K = 1), \quad (7)$$

tehát a periódus $\varrho_{t,K}$ átlagos növekedési ütemét is ugyanolyan formában tanulmányozhatjuk, mint a (3) összefüggéssel leírt évenkénti ütemeket.

Az adatok

Számításainkban a termelés fogalmát a *bruttó hazai termék* (GDP), a tőke fogalmát az *állóeszköz-állomány* idősoros adatai képviselik, *összehasonlítható áron*.

A rendelkezésre álló idősorok az összehasonlítható ár szempontjából szakaszosak:

⁵ Az ebből adódó $\alpha_{t,K}$ *átlagos tőkehányados* nem más, mint olyan *fiktív* α_{t+k} ($k = 0, K-1$) évenkénti tőkehányadosoknak a *termeléssel súlyozott számtani átlaga*, amelyek akkor alakultak volna ki, ha a tőkeállomány minden évben a periódus *átlagos tőkeütemével* növekedett volna.

1950—1970	1968. évi áron,
1970—1980	1976. évi áron,
1980—2000	1980. évi várható áron

ismeretes. Tételes átárazásra nem vállalkozhattunk, csupán arra, hogy a váltóévek — 1970, illetve 1980 — kétféle adataiból számított globális árindexeket felhasználva, átszorozzuk az egész idősort 1976. évi „árszintre”. Az így „homogenizált” idősorból nyert éves növekedési ütemek természetesen azonosak az eredeti idősorból számítható éves ütemekkel, mind a termelés, mind a tőke esetében. A növekményi ráta és a tőkehányados színvonalát ez a „homogenizálás” megváltoztatja, de ezekre nézve is a régi marad az időbeli változás százalékos mértéke, és hányadosuk továbbra is azonos a tőkeütemmel. Eljárásunk tehát csak annyit változtat az eredeti idősorok tulajdonságain — és célja is csak ez —, hogy az egész fél évszázados időtávra egységesíti a növekményi ráta, illetve a tőkehányados színvonalát, ami inkább kényelmi, mintsem érdemi szempont.

Az évenkénti adatokat az 1. sz. táblázat, a periódusok átlagos adatait a 2. sz. táblázat tartalmazza.

A nekilendülés

A történet az *1951. év* kiugró — 1957 kivételével soha meg nem ismételt — növekedési ütemével kezdődik. Ez alapozta meg a „kezdetben gyors, később lassuló” növekedés mítoszát; ehhez képest minden későbbi ütem alacsony. Az 1. sz. táblázat adataiból azonban látható, hogy az előző évi tőkeütem csak 3,5 százalékos növekedést indokolt volna; a tőkehányados egyedülálló, egy év alatt csaknem 10 százalékos süllyedése tette lehetővé a termelés 13,5 százaléknyi növekedését. Nyilvánvaló, hogy ezt elérni csak meglevő, addig kihasználatlan kapacitástartalékok mozgósításával lehetett.⁶ Ennek az egyszeri, meg nem ismételt teljesítménynek az extrapolálása — nem akkor utoljára — stratégiai hibához vezetett: az I. ötéves terv felülvizsgálatához, a növekményi ráta drasztikus felemeléséhez. Az erőltetett felhalmozás 1951-ben tehát, úgy tűnik, nem annyira oka, mint inkább következménye volt a termelés látványos növekedésének. Mindenestre olyan rengéssorozatot indított el, amely csak 1958-ra tudott többé-kevésbé lecsillapodni. (Az 1956. évet ebből a szempontból nem szükséges külön kezelnünk: társadalmi-politikai következményként maga is a rengéssorozat részét alkotta.)

1950-től 1958-ig a termelés növekedésében rendkívül éles, kétéves ütemciklust figyelhetünk meg. A növekedési ütem alakulásában nehéz volna bármiféle tendenciát felfedezni. Közben a tőkeállomány szinte egyenletesen gyarapodott, természetes tehát, hogy a termelés kilengéseit a tőkehányados változásában is kétéves — a termeléssel szinkron — ciklus kísérte. Ilyen időszakon belül periódushatárt kijelölni nem látszik célszerűnek. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy az ötéves tervezési ciklus miatt szokásos 1955. év — két negatív ütem között kimagasló, 5,9 százalékos növekedésével — különösen rossz periódushatár; egyetlen másik év sem volna jobb. 1958-ban

⁶ Bizonyára igaza van Jánossy Ferencnek, amikor — az egykorú hivatalos állásfoglalástól eltérve — az 1951. évet még a háború utáni helyreállítási korszakba sorolja. (Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, 1975. 110. l.)

Évenkénti adatok
(1976. évi árszinten)

Év	A GDP növekedési üteme ^a	Ütem- különbség ^b	Növekményi ráta ^c	Tőke- hányados ^d	Tőke- ütem ^e	A tőke- hányados változásának hatása ^f
1950	.	.	20,2	5,79	3,5	.
1951	13,5	.	24,4	5,28	4,6	1,097
1952	0,3	13,2	22,9	5,50	4,2	0,959
1953	11,1	10,8	18,7	5,16	3,6	1,067
1954	-2,9	14,0	17,5	5,51	3,2	0,937
1955	5,9	8,8	13,7	5,36	2,6	1,027
1956	-9,1	15,0	17,4	6,05	2,9	0,887
1957	22,5	31,6	19,2	5,08	3,8	1,191
1958	4,5	18,0	21,5	5,04	4,3	1,007
1959	5,8	1,3	21,0	4,97	4,2	1,015
1960	9,3	3,5	17,2	4,74	3,6	1,048
1961	4,8	4,5	18,0	4,69	3,8	1,011
1962	6,1	1,3	18,5	4,59	4,0	1,022
1963	5,7	0,4	19,8	4,52	4,4	1,016
1964	4,7	1,0	20,3	4,50	4,5	1,003
1965	1,0	3,7	20,4	4,66	4,4	0,966
1966	7,4	6,4	19,3	4,53	4,3	1,029
1967	7,5	0,1	19,9	4,39	4,5	1,032
1968	4,9	2,6	21,6	4,37	4,9	1,004
1969	6,9	2,0	20,9	4,30	4,9	1,018
1970	4,7	2,2	24,0	4,30	5,6	1,000
1971	6,2	1,5	24,7	4,27	5,8	1,006
1972	6,1	0,1	25,5	4,26	6,0	1,003
1973	6,9	0,8	24,1	4,23	5,7	1,008
1974	5,9	1,0	23,4	4,22	5,6	1,002
1975	6,2	0,3	27,5	4,19	6,6	1,006
1976	3,6	2,2	26,0	4,32	6,0	0,972
1977	7,6	4,0	24,4	4,25	5,7	1,015
1978	4,4	3,2	25,8	4,30	6,0	0,988
1979	2,7	1,7	26,8	4,44	6,0	0,969
1980*	1,7	1,0	27,1	4,63	5,8	0,959
1981**	2,6		24,9	4,77	5,2	0,971

Megjegyzés: $a = 100(\varrho_{t-1})$, $b = 100 |\varrho_t - \varrho_{t-1}|$, $c = 100 \beta_t$, $d = \alpha_t$, $e = 100 \frac{\beta_t}{\alpha_t}$, $f = \frac{\alpha_t - 1}{\alpha_t}$.

* Várható.

** Terv.

viszont a növekedési folyamat normalizálódásának számos jelét figyelhetjük meg. Ez volt az utolsó kétszámjegyű ütemkülönbség éve. A növekedési ütem és a tőkehányados évi változása először került egy olyan tartományba, amelyben utána sok-sok éven át meg is maradt. A termelés ütemét meghatározó előző évi tőkeütem és a növekményi ráta — az 1951. évi ugrást követő süllyedés után — először érte el, sőt meg is haladta az induló, 1950. évi szintet. Mindezek alapján a továbbiakban az 1950–58 közötti időszakot egy periódusként kezeljük.

1958 és 1970 között a növekedési ütem a 4–7 százalékos tartományban mozgott, kivéve a felfelé kiugró 1960. és a lefelé kiugró 1965. évet — ez a két kivétel megmutatja, hogy az ötéves tervezési ciklushoz alkalmazkodó korszakbeosztás ebben az időszakban is félrevezető. Az ütemingadozás még mindig számottevő volt, de meg sem közelítette az előző periódusra jellemző mértéket. Ennek következtében viszont világosan kibontakozhatott a nép-gazdasági tőkehányados monoton süllyedő tendenciája. Ezen a tizenkét éves időszakon belül sem találunk tehát természetes fordulópontot, mégis két periódusra bontva fogjuk ábrázolni, az 1968. évi gazdaságirányítási reform kiemelkedő jelentősége miatt.

2. sz. táblázat

A periódusok átlagos adatai
(1976. évi árszinten)

Időszak	A GDP növekedési üteme ^a	Az ütemkülönbségek átlaga ^b	A növekményi ráta ^c	Tőkehányados ^d	Tőkeütem ^e	A tőkehányados változása ^f
1950—58	5,3	15,9	19,1	5,41	3,5	1,017
1958—68	5,7	2,5	19,6	4,66	4,2	1,014
1968—70	5,8	2,1	21,2	4,33	4,9	1,008
1970—75	6,3	0,8	24,3	4,25	5,7	1,005
1975—78	5,2	3,1	25,9	4,25	6,1	0,99
1978—81	2,4	1,0	26,8	4,44	6,0	0,97
1981—85	3,3	.	22,8	4,85	4,7	0,99
MAXIMOST 1985—90	3,8	.	22,1	4,95	4,4	0,99
1990—95	2,6	.	20,2	5,23	3,9	0,99
1995—2000	2,1	.	19,1	5,58	3,4	0,99
1985—2000	2,9	.	20,4	5,19	3,9	0,99
JOBBMAJD 1985—90	4,5	.	25,6	4,98	5,1	0,99
1990—95	4,2	.	29,2	5,25	5,6	0,99
1995—2000	4,3	.	31,2	5,58	5,6	0,99
1985—2000	4,3	.	29,0	5,35	5,4	0,99
MAXIMAJD 1985—90	5,0	.	28,3	5,01	5,6	0,99
1990—95	5,0	.	33,2	5,24	6,3	0,99
1995—2000	5,0	.	35,5	5,58	6,5	0,99
1985—2000	5,0	.	32,9	5,38	6,1	0,99
1950—75	5,7	.	21,2	4,48	4,4	1,01
1975—2000 MAXIMOST	3,2	.	21,8	4,76	4,6	0,99
JOBBMAJD	4,1	.	27,8	5,09	5,5	0,99
MAXIMAJD	4,5	.	30,7	5,22	5,9	0,99

Megjegyzés: $a = 100 (\varrho_{t,k-1})$, $b = \frac{100}{K} \sum_k \left| \varrho_{t+k} - \varrho_{t+k-1} \right|$, ($k=1, K$), $c = 100 \beta_{t,k}$, $d = \alpha_{t,K}$,

$$e = 100 \frac{\beta_{t,K}}{\alpha_{t,K}}, \quad f = \sqrt{\frac{\alpha_t}{\alpha_{t+K}}}$$

1970-ben szemmel láthatóan új tendenciák kezdődtek. A növekményi ráta először érte el — az 1951-ben egyszer, kivételként megvalósított — 24 százalékot, a tőkeütem először lépte túl az 5 százalékot, a tőkehányados pedig — mintha habozott volna, hogy süllyedjen-e még tovább — egy pillanatra megállt. 1970-től 1975-ig a növekedési ütem a 6–7 százalékos tartományban mozgott, a korábbiakhoz képest szembetűnően egyenletesen. A növekményi ráta tartósan berendezkedett a minden addigit meghaladó 23–27 százalékos tartományban. A tőkehányados tovább süllyedt, de már csak jelentéktelen mértékben. Az 1975. év korszakos fordulópont: a nép-gazdasági tőkehányados ekkor érte el abszolút minimumát. Tendenciája itt süllyedőből emelkedőbe váltott, mégpedig — az 1977. évi pillanatnyi megtorpanás után — monoton és gyors ütemű emelkedésbe ment át. 1975 után a termelés növekedésében ismét megjelennek az alacsonyabb ütemek és a jelentősebb ingadozások. Az 1970–75 közötti időszak tehát növekedési jellemzőit tekintve világosan és határozottan elkülönül mind a megelőző, mind az utána következő időszakoktól; ezért — és nem az ötéves tervezési ciklushoz igazodva — kezeljük önálló periódusként.

A továbbiakban az évenkénti ingadozásokra nem fordítunk figyelmet, csak a természetes fordulóévek adatait és a periódusok átlagos adatait fogjuk felhasználni.

Az 1951. évi élmény, az ugrásszerű gyorsítást megcélzó korai szándék és az ötéves tervezési ciklushoz igazodó, mechanikus korszakbeosztás együttesen azt a benyomást alakította ki, mintha a növekedés az 50-es évek elején igen gyors lett volna, később pedig lassult volna. Ezzel szemben a valóság az, hogy a magyar gazdaság fejlődését az 1970-es évtized közepéig nemcsak *magas*, hanem *tendenciájában gyorsuló* növekedési ütem jellemezte:

3. sz. táblázat

Az átlagos évi növekedés százalékban

Időszak	Bruttó hazai termék (GDP)	Tőke-állomány
1950—58	5,3	3,5
1958—68	5,7	4,2
1968—70	5,8	4,9
1970—75	6,3	5,7

A második világháborút követő helyreállítástól az 1960-as évek végéig eltelt két évtizedet erős egyszerűsítéssel, de nem helytelenül az iparosítás és a kollektivizálás korszakának nevezhetjük. Ez a *strukturális átalakulási folyamat* szükségképpen együtt járt — feltételként és következményként — a *gazdasági növekedés felgyorsulásával*; egyben a *nekilendülés* korszaka is volt. Ha nem is egyetlen ugrással, hanem két évtized alatt, a gazdaság átállt egy más, az induló pályától gyökeresen eltérő növekedési pályára.

A növekedés felgyorsítása lényegében meghozta a kívánt eredményt. A *bruttó hazai termék* (GDP) huszonöt év alatt átlagosan *évi 5,7 százalékos* növekedéssel kereken megnégyesződött; 1975-re csaknem kétszer akkora

lett, mint amilyen az induló növekedési pályán kialakult volna. Ezzel a magyar gazdaság sokat behozott öröklött elmaradásából, *jelentősen csökkent* az egy főre jutó termelés színvonalában mért *különbség a fejlett tőkésországokhoz képest*. A felhalmozási ráta emelkedése miatt a fogyasztás növekedése elmaradt a termeléstől, de huszonöt év alatt így is 3,4-szeresére, átlagosan *évi 5 százalékkal nőtt a fogyasztás* — sokkal gyorsabban, mint ahogyan akkor nőhetett volna, ha a gazdaság az induló arányok által meghatározott, évi 3,5 százalékos növekedési pályán maradt volna.

A növekedés felgyorsítását az tette lehetővé, hogy *gyökeresen átalakult* a tőke, a termelés és a felhalmozás egymáshoz való viszonyát megszabó arányok rendszere, amelyet a továbbiakban röviden *akkumulációs struktúrának* nevezek. E struktúra két fő eleme a következőképpen alakult:

4. sz. táblázat

A növekményi ráta és a tőkehányados alakulása
1950—1975 között

Időszak	Növekményi ráta (százalék)		Tőkehányados	
1950	20,2		5,79	
1950—58		19,1		5,41
1958	21,5		5,04	
1958—68		19,6		4,66
1968	21,6		4,37	
1968—70		21,2		4,33
1970	24,0		4,30	
1970—75		24,3		4,25
1975	27,5		4,19	

A növekményi ráta emelkedő és a tőkehányados süllyedő tendenciája idézte elő a *tőkeállomány* növekedésének felgyorsulását; a tőkehányados süllyedése ezenkívül lehetővé tette, hogy a *termelés gyorsabban növekedjék*, mint a tőkeállomány. Látható, hogy ezen belül 1970-ig a tőkehányados süllyedése volt a gyorsulás fő hajtóereje, hiszen a növekményi ráta alig változott. 1970-től viszont szerepet cseréltek: a növekményi ráta ugrászerű emelkedése vált a motorrá, és a tőkehányados már alig csökkent.

Ez ismét ellentmondani látszik a közhitnek, amely úgy tudja, hogy a *beruházási hányad* kezdettől gyorsan nőtt. Itt azonban nincs ellentmondás, mert egységnyi tőkenövekmény valóban egyre több beruházást nyelt el. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A beruházási hányad gyorsabb növekedése egyrészt természetes, hiszen kezdetben alig volt szükség elhasznált állóeszközök *pótlására*, később viszont a pótlási szükséglet fokozatosan megnőtt. Másrészt azonban ebben az eltérésben az is megnyilvánult, hogy különböző okok — a beruházási folyamatot gyorsító-fékező központi szabályozás, a beruházási alkuban érvényesülő parciális érdekek és sok más tényező — miatt erőteljesen megnőtt a *befejezetlen beruházások* részaránya.

A növekményi ráta vagy beruházási hányad és a tőkehányados bár mikori *színvonalából* következtetéseket levonni elhamarkodott dolog volna, mert ezeket a mutatókat befolyásolja az árrendszer, mégpedig 1959 óta *minden árrendszerünk* — változó mértékben — felfelé torzítja, a *valóságosnál nagyobb* mutatja.

5. sz. táblázat

A bruttó beruházás hányada

Időszak	A GDP	A tőke- növekmény
	százalékában	
1950—58	22,2	116
1958—68	25,7	131
1968—70	29,5	139
1970—75	31,6	130

Ismeretes, hogy az 1959. évi árrendezéstől kezdve a felhalmozási javak árában nagyobb a tisztajövedelem-hányad, mint a fogyasztási javak árában. Azóta minden árrendezés törekedett e „fordított kétszintűség” felszámolására; ebbe az irányba hatott az arányváltozások évtizedes tendenciája is. Ennek ellenére a „fordított kétszintűség” ollója minden árrendezésnél csupán szűkült, de nem zárult össze; a következő árrendezésig tartó folyamatos árváltozások során pedig ismét tágabbra nyílt. Erre utaltak az ágazati kapcsolati modell segítségével végzett, úgynevezett teljestartalom-számítások is. Ennek megfelelően a munka- és eszközráfordítások függvényében számított, kalkulatív, úgynevezett *ráfördítéssarányos áron* a felhalmozási hányad mintegy 5 százalékponttal *alacsonyabbnak* mutatkozott 1970-ben, mint az érvényes áron. Ugyanez a számítás a népgazdasági tőkehányadost 1970-ben 15 százalékkal *alacsonyabbnak* mutatta *ráfördítéssarányos áron*, mint tényleges áron. Ugyanilyen kalkulatív áron nemzetközi összehasonlítást végezve az is kiderült, hogy gazdasági struktúránk e két fontos jelzőszáma 1970 körül annak a sávnak a belsejében helyezkedett el, amelyben a gazdaságilag fejlett európai tőkésországok hasonló mutatói mozogtak.⁷

Nem a színvonal, hanem csakis a *változási tendencia* szolgálhat tehát valamiféle minősítés, érdemi következtetés alapjául. Az is megfontolandó azonban, hogy *mit* minősíthetünk e tendenciák alapján.

Láttuk, hogy a beruházási hányad gyors növekedését az első két évtizedben nem követte a növekményi ráta megfelelő emelkedése. A beruházási hányad alakulása tehát önmagában nem minősíti az állóeszközök kihasználását; legfeljebb a két arány között szélesre nyílt *olló* minősítheti a *beruházási tevékenységet*, az időben egyre jobban elhúzódó kivitelezést, mindazokat a tényezőket, amelyek a *befejezetlen* beruházási állományba fagyasztották be az évi termék növekvő hányadát.

A *népgazdasági tőkehányados sem hatékonysági mutató*; süllyedése nem javulást, emelkedése nem romlást jelez. Alakulását természetesen befolyásolja az állóeszközök kihasználásának mikroszintű gazdaságossága, de *korszakos változási tendenciája elsősorban a makrostruktúra alakulásától függ*. Huszonöt éven át tartó folyamatos süllyedését a beruházások és az álló-

⁷ Mindezeket a számításokat részletesen ismertettük a „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben” című könyv 8., 9. és 11. fejezetében.

eszközvagyon főágazati szerkezetének radikális átalakítása váltotta ki. Ezzel a gazdaság — az elmaradottságból való kitörés, a nekilendülés korszakában — olyan strukturális növekedési forrásokat mozgósított, amelyek a makrostruktúra viharos átalakítási korszaka után szükségképpen kimerülnek.⁸

A tőkehányados süllyedése már 1970-től kezdve erősen *lelassult*; gyorsító, a növekedés ütemét a tőkeütem fölé emelő hatása már alig érződött. A fordulat és a növekedési pályának a vele szükségképpen együtt járó váltása tehát előre látható volt. Ennek megfelelően a hosszú távú tervezőmunka első ciklusában, az 1970-es évek elején végzett számítások az 1971—85 közötti tizenöt éves időszakra átlagosan *évi 5—5,2 százalékos* növekedést jeleztek, majd a második ciklus számításaiban — már az új világgazdasági arányok figyelembevételével — *évi 4,6—4,9 százalék* adódott az 1971—75-től 1985—90-ig tartó tizenöt éves időszak átlagára.

A hosszú távú tervezés hitelét akkoriban erősen rontotta, hogy az élet másfelé haladt. A tőkehányados hatásának kimerülését 1970-től ellensúlyozta, sőt túlkompenzálta a növekményi ráta hirtelen, de tartós megemelkedése. Így a gazdasági növekedés üteme mintegy „fennakadt” az elért csúcson. 1970-től 1975-ig átlagosan *évi 6,3 százalék* volt a növekedés, felszabadulás utáni történelmünk legmagasabb öt éves átlaga. Az V. öt éves terv pedig még 1975-től 1980-ig is a tőkehányados további csökkenésére számított, és a csúcsához közeli ütem fenntartását irányozta elő.

Mindez annak ellenére történt, hogy az 1973-ról 1974-re bekövetkezett *cserearány-veszteség* az 1973. évi bruttó hazai termék 6 százalékát tette ki, vagyis kereken *egyévi növekedéstől megfosztotta* a gazdaságot. Ha nem az összehasonlító áron mért termelés, hanem a *realizálás* alapján számítanánk a bruttó hazai termék külföldön felhasznált részét — más szóval, ha a cserearány-változás miatti veszteséget nem számítanánk be a GDP termelésébe, mint ahogyan nem számítjuk be például az elemi csapások miatti veszteségeket sem —, akkor 1974-ben 2,5 százalék, 1975-ben 3,4 százalék növekedést mérnénk, a tőkehányadost pedig már 1974-től emelkedni látnánk. Ilyen módszertan szerint az 1974. évet kellene tehát fordulópontnak, a növekedési pályaváltás évének tekintenünk.

Fél évszázados távlatban egy év — 1974 vagy 1975 — nem sokat számít. Azok a strukturális erőforrások, amelyek a tőkehányados süllyedő tendenciáján keresztül a növekedés felgyorsítását szolgálták, az 1970-es évtized elejére lényegében kimerültek. A növekményi ráta ugrásszerű megemelése még fenntartotta a csúcsütemet néhány évig, a tőkehányados tendenciaváltását közvetlenül megelőzően, de *az évtized közepére a nekilendülés korszaka végérvényesen befejeződött*.

Átmenet megrázkódtatásokkal

Az évtized közepétől megkezdődött a népgazdasági tőkehányados folyamatos, a következő egy-két évtizedre — továbbra is alapvetően strukturális okok miatt — tartósnak jósolható emelkedése. Ebből következik, hogy megkezdődött a növekedés *lassulása* az elért csúcsütemhez képest.

⁸ Ezt az állítást részletesebb, főágazati bontású számításokkal szeretném majd igazolni egy következő cikkben.

Ahogy a gyorsulás, úgy a lassulás sem tarthat azonban örökké; egy *alacsonyabb* ütemmel jelzett tartományban valahol kialakulhat egy *kiegyensúlyozott*, többé-kevésbé egyenletes növekedést biztosító pálya, ha az akkumulációs struktúra tervszerű átalakítása ehhez biztosítja a feltételeket. Ezt a lehetőséget egyelőre elmulasztottuk, vagy legalábbis az 1980-as évtized közepére halasztottuk. A pályaváltás most sem sikerült megrázkódtatások nélkül.

A növekményi ráta emelése, ami a tőkehányados emelkedő tendenciáját legalább részben ellensúlyozhatná, és így a lassulást fékezhetné, már az évtized elejétől bekövetkezett. Ezt a tartalékot jórészt elhasználtuk a csúcs-ütem elérésére és több éves fenntartására egy olyan időszakban, amikor a gyorsítás korábbi, a nékilendülési korszakban természetesnek nevezhető forrásai már kimerültek.

Így a növekményi ráta további emelkedésének a lassulást feltartóztató hatása csak rövid ideig érvényesülhetett: 1975 és 1978 között átlagosan *évi 5,2 százalék* volt a növekedés, miközben a tőkeállomány évi 6,1 százalékkal, minden addiginál gyorsabban gyarapodott. A jelenben és a közeljövőben viszont éppen ellenkezőleg, a beruházási hányad és — ezt némi késéssel követően — a növekményi ráta számottevő csökkentésére kényszerülünk, mert a párhuzamosan bekövetkezett eladósodási folyamat is elérkezett saját korlátaihoz, megállítása és részbeni visszafordítása 1979-től külső kényszerre vált.

A növekedési pálya 1970-es évtized kezdetétől napirendre került váltásának elmulasztása az évtized közepétől párosult a megváltozott világ-gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás lassúságával. A felszínen az utóbbi jelent meg a hirtelen fékezést kikényszerítő első számú tényezőként; valójában azonban azt is mondhatjuk, hogy az évtized elejétől *elhalasztott ütemcsökkenés* az évtized utolsó negyedében erőszakosan *utat tört* magának.

A felhalmozódott növekedési feszültség hirtelen kirobbanása nagyobb megrázkódtatással jár, ismét élesebb ütemingadozásokhoz és *szélsőségesebb kilengésekhez* vezet, mint ahogyan egy tervszerűen és fokozatosan lassuló növekedési pályán elvárhattuk volna. 1978-tól 1981-ig három év átlagában *évi 2,4 százalékos* növekedésre számítunk. Ezért a népgazdasági tőkehányados emelkedése most átlagosan évi 3 százalék, sokkal nagyobb arányú, mint bármely eddigi periódusban a süllyedése volt, és mint amit a tartós struktúraváltozási irányzat indokolna.

A jelenlegi növekedési ütem bizonyosan jóval alatta van a lassuló pályaszakasz valamiféle képzelt, nem pontosan meghatározható „trendvonalának”. Ezt tehát szükségszerű, természetes reakcióként *megélnékülésnek* kell majd követnie, amit lehetővé tesznek a jelenlegi, majdhogynem stagnáló szakaszban felhalmozódó kapacitástartalékok. A VI. ötéves terv a megélnékülés mértékét tekintve roppant óvatos — annyiban jogosan, amennyiben az *egészséges* megélnékülés hatékonysági és egyensúlyi *feltételeit* kívánja hangsúlyozni és biztosítani. A tervben megadott sáv „közepe” 1981-től 1985-ig, négy év átlagában mintegy *évi 3,3 százalékos* növekedést jelent.

Ha a VI. ötéves terv számításai teljesülnek, akkor — a lassuló szakaszban paradox módon — élénkülő, átmenetileg gyorsuló ütemmel érkezünk az 1980-as évtized közepére de az akkumulációs struktúra fő paraméterei a további növekedés számára nehéz induló helyzetet határoznak meg. A népgazdasági tőkehányados már mintegy 20 százalékkal meghaladja majd

az 1975. évi mélypontját, a növekményi ráta pedig körülbelül az 1970. évihez hasonló szintre áll vissza. Ezek a tényezők együttesen a tőkeállomány *évi 5 százalékos növekedését* teszik lehetővé az adott pillanatban, de nyilvánvalóan számítani kell a tőkehányados további emelkedésére.

A kiegyensúlyozás lehetősége

Ha a VI. ötéves terv alapvető célkitűzésének tekinthető hatékonysági fordulatot sikerül kikényszeríteni, akkor 1985 után sem az élő munka termelékenysége, sem világgpiaci szereplésünk nem fog szűkebb növekedési korlátot képezni, mint az akkumulációs struktúra; következésképpen a növekedést ismét az utóbbi határozza majd meg. Ezt kiinduló munkahipotézisként elfogadva, az akkumulációs struktúrára vonatkozó néhány további feltevessel számszerűsíthetjük a növekedési stratégia számára rendelkezésre álló mozgási tartomány szélső határait az ezredfordulóig.

A következőkben három olyan variánst mutatunk be, amelyek 1985-től 2000-ig, tizenöt év átlagában az *évi 2,8 százalékos* növekedéstől az *évi 5 százalékos* növekedésig terjedő tartományt fedik le. E széles sáv szélső értékeit irreálisnak minősíthetjük; a sáv belsejében azonban egyik megoldáshoz sem fűzhetünk — jelenlegi ismereteink alapján — *valószínűsítő* ítéletet. Számításaink tehát *nem prognózisnak, hanem logikai felderítésnek* tekintendők.

A népgazdasági tőkehányados 1985 utáni emelkedésének *mértékéről* jelenleg nem rendelkezünk konkrét szakmai tervezőmunkára épülő, megalapozott számításokkal. Ezért további számításaink alapjául a lehető legegyszerűbb hipotézist választjuk: *feltételezzük, hogy a tőkehányados az ezredfordulóig emelkedik, 2000-ben eléri az induló, 1950. évi színvonalat, és utána ezen a szinten stabilizálódik.*⁹ Mégpedig ezen belül az 1985-ig bekövetkezett viszonylag gyors emelkedést 1985 és 1990 között viszonylag lassú emelkedés korrigálja úgy, hogy a hányados értéke *1990-ben* éppen annyi, mint amennyi huszonöt éven át tartó *egyenletes* (konstans ütemű) emelkedés esetén lenne. Ez azt a feltevést rejti magában, hogy 1985 után még lesznek kapacitás-tartalékok, és egy-két évig még folytatódik a megelégnélés, ami 1986—87-ben évi 5 százalékos körüli növekedést tenne lehetővé.

Nyilvánvalóan lehet — és a távlati tervezésben majd kell — *alternatív feltevéseket* alkalmazni a tőkehányados alakulásáról. Jelenleg megelégszünk ezzel az *egy variánssal*, hiszen roppant egyszerűen, szinte fejben is követhető, hogy mi lenne a hatása számítási eredményeinkre, ha gyorsabb vagy lassabb emelkedést, korábbi vagy későbbi stabilizálódást tételeznénk fel.

Alternatív növekedési pályák számszerűsítéséhez *további feltevéseket* is kellett alkalmaznunk. Ezek közül a fontosabbak a következők:

— A beruházások csökkenő hányada szolgálhatja az *állóeszköz-állomány gyarapítását*, mert az 1990. év körüli évtizedben a korábbi mértéket jóval meghaladó *selejtezési* szükséglet fog fellépni.¹⁰

⁹ Ez a feltevés csak népgazdasági hányadosra vonatkozik. Mögötte a főágazati tőke hányadosok egymástól és az átlagtól eltérő viselkedésére vonatkozó becslések állnak.

¹⁰ A feltevést megalapozó számítás az 1968. évi teljes körű felmérésből kiindulva, az *állóeszköz-állomány kor- és élettartam-struktúráját* „görgette” előre az ezredfordulóig. Az állományok öregbítése éves lépésekben történt, bevezetve az új évjáratokat (üzembe helyezés) és megszüntetve minden évjáratból a várhatók élettartamok szerint kiöregedő részt (selejtezés).

— Az *adósságállomány* nem rubel viszonylatban 1985 után a folyó áras exporthoz arányosan nőhet (azaz az exporthoz viszonyított arány változatlan marad); rubel viszonylatban az állomány változatlanul az 1985. évi szinten marad.

— A külkereskedelmi *cserearányok* alakulását két szélsőséges alternatívában számítottuk:

a) A cserearányok folyamatosan és számottevően *tovább romlanak*, tizenöt év alatt összesen további 15 százalékkal. (Az árindexeket a Világbank 1990-re vonatkozó árprognózisa alapján, a magyar export, illetve import összetételét figyelembe véve becsültük.)

b) A cserearányok 1985 után *nem változnak*.

Mindezen feltevések után a termelés, a beruházás és a fogyasztás növekedése már csak egyetlen további követelménytől függ. Lehetséges mozgásuk szélső határait két szélsőséges variánsban gondoltuk megragadni (a variánsoknak a könnyebb hivatkozás kedvéért nevet adunk):

MAXIMOST: A *beruházási hányadot* mindvégig az 1985. évi szinten *tartjuk*; tudomásul véve a tőkehányados emelkedéséből származó *ütemcsökkenést*. Ez a stratégia eredményezi a *legnagyobb fogyasztást 1986–90 között*.

MAXIMAJD: A *növekedés ütemét* mindvégig évi 5 százalékon *tartjuk*, vagyis az 1986–87 körül feltevésünk szerint kialakuló szinten; tudomásul véve a *beruházási hányadnak* a tőkehányados emelkedése miatt ehhez szükséges *növekedését*. Ez a stratégia eredményezi a *legnagyobb fogyasztást 2000-re*.

A *MAXIMOST* stratégia tizenöt év átlagában *évi 2,8 százalékos*, rendre csökkenő ütemű növekedést eredményez; az ezredfordulóra a növekedési potenciál *évi 2,1 százalékra* süllyed (vagyis 2000 után, a tőkehányados stabilizálódását feltételezve, ennyi lehet a tartósan fenntartható növekedési ütem). A *MAXIMAJD* stratégia esetén viszont a *beruházási hányad* már 1990-ben 40 százalékkal, az 1990-es évtized második felében 50 százalékkal meghaladja az 1985. évi szintjét.

A *MAXIMOST* stratégia a tőkehányados emelkedését nemcsak nem kompenzálja, hanem hatását még erősíti is, hiszen a fokozódó pótlási szükséglet miatt a *növekményi ráta csökken*. Így az 1985 utáni években viszonylag kedvező — romló cserearányok esetén is évi 3,4 százalékos — fogyasztás-növekedés érhető el. Később azonban már hiába marad többé-kevésbé változatlan a fogyasztás részaránya, mert az ütem folyamatos lassulásával a fogyasztás is egyre kevésbé növelhető: az 1990-es évtized utolsó éveiben már évi 1 százalékkal sem. A változatlan beruházási hányad tehát hosszabb távon még az életszínvonal alakulásának sem kedvez. A *MAXIMOST* variáns tanulsága: 1985 után a *beruházási hányadot emelni kell*, valószínűleg jelentősen és tartósan.

A *MAXIMAJD* stratégia a tőkehányados emelkedését túlkompenzálja, hiszen a tőkeállomány növekedése erőteljesen *felgyorsul* azért, hogy a termelés növekedési üteme változatlan maradjon. A gyors növekedés következtében az ezredforduló tájára igen kedvező fogyasztási színvonal érhető el, annak ellenére, hogy a fogyasztás részaránya minden addiginál alacsonyabbra süllyed. Az 1980-as évtized második felében azonban, romló cserearányok esetén, a fogyasztás átlagosan alig évi 1 százalékkal növekedne, ami — az életszínvonal megelőző 6–7 évi stagnálása után — már aligha lenne tovább elviselhető. A *MAXIMAJD* variáns tanulsága: az 1980-as évtized közepén feltehetően kialakuló *megélénkülés csúcsumete nem maradhat tartós* a következő egy-másfél évtizedre.

A két variáns közös tanulsága, hogy nem lehet az 1980-as évek első felétől az ezredfordulóig másfél évtizeden át egyetlen, monoton logikájú

növekedési stratégiát követni. *Váltásra, manőverezésre lesz szükség*, nemcsak az előre nem látható, külső hatásokhoz való gyors alkalmazkodáshoz, hanem a növekedést meghatározó *belső* tényezők miatt is.

Ilyen közbenső, „váltó” variánsok korlátlan számban előállíthatók, és jövőismeretünk mai szintjén egyik sem mondható valószínűbbnek, mint a másik. Egyet mutatunk itt be:

JOBMAJD: Manőverezünk a két szélső stratégia hátrányainak kivédésére. Biztosítjuk 1995-ig a *fogyasztás* évi 2 százalékos növekedését romló, illetve 3,5 százalékos növekedését állandó cserearányok esetén; ez alatt csak a GDP mindenkori „maradékát” fordítjuk a növekményi ráta emelésére. Ezután az 1995-re így kialakult *növekményi rátát* változatlanul tartjuk, és a mindenkori „maradék” jut a fogyasztás további növelésére.

A JOBMAJD stratégia eredményeként a növekményi ráta 1995-re körülbelül arra a szintre emelkedik, amelyet a MAXIMAJD stratégia már 1990-ben megkívánt volna. A fogyasztás 1995 után évi 3,2 százalékkal növekedhet romló cserearányok esetén, konstans cserearányok mellett pedig tizenöt év átlagában is évi 4,3 százalék a fogyasztás növekedése.

Látható, hogy a JOBMAJD stratégia kettős prioritásból indult ki: a fogyasztásnövekedésnek egy megadott minimumát biztosítani kell a felhalmozás és a növekedési ütem rovására is, de nem szabad a fogyasztás maximumát keresni a jövőbeli növekedés rovására. Ez a mindenkori aranyigazság az adott esetben időbeli váltást kívánt, előbb az egyik, aztán a másik preferenciának adott nagyobb súlyt. Ennek ellenére meglepően kiegyensúlyozott, egyenletes növekedési pálya képe bontakozott ki a számítási eredményekből.

A JOBMAJD stratégia eredményeként a tőkehányados emelkedését a növekményi ráta emelkedése úgy kompenzálja, hogy a *tőkeütem többékevésbé változatlan marad* az 5—5,5 százalékos tartományban. Természetesen továbbra is érvényesül a folyamatosan romló tőkehányadosnak az a hatása, hogy a termelés lassabban növekszik, mint a tőkeállomány, de a termelés növekedése is egyenletes. A növekedési ütem mindvégig *évi 4—4,5 százalék* között mozog, és végül 4,2 százalékos további növekedési potenciál alakul ki az ezredfordulóra. A JOBMAJD variáns tanulsága: emelkedő tőkehányados mellett is *lehetséges kiegyensúlyozott növekedési pályát kialakítani*, amely a tőkeütemnél alacsonyabb ütemű, de lényegében egyenletes növekedést és elfogadható életszínvonal-emelkedést biztosít.

Befejezésül újra emlékeztetnem kell arra, hogy a bemutatott számítások jó néhány feltevésen alapultak. Közülük kettő igazán fontos.

Az egyik a *cserearányok* változása, ami meghatározza az adósságállomány valamilyen adott szinten tartásához szükséges külkereskedelmi egyenleg nagyságát; így közvetve meghatározza adott fogyasztási követelmény mellett a növekedés ütemét, vagy megfordítva, adott ütem mellett a fogyasztást. Láttuk a JOBMAJD variáns példáján, hogy a cserearány-változás mértékére tett két szélsőséges feltevésünk közötti különbség mekkora eltérést jelent az eredményben. Ha pedig a külkereskedelmi cserearányok változását nem külső sorscapásnak tekintjük, hanem a gazdaság belső, hatékonysági teljesítményétől függő folyamatnak, akkor hozzátehetjük, hogy *az 1985 után realisan követhető növekedési stratégia mozgási tartománya alapvetően a külkereskedelemben elérhető hatékonyságtól fog függni*.

A másik fontos feltevés a *tőkehányados* jövőbeli emelkedése, amelynek *mértéke* jelenleg teljesen bizonytalan. Ezt a mértéket valószínűsíteni, többek között a beruházási-fejlesztési politikának a tőkehányados alakulására való visszahatását felmérni csak a kevésbé aggregált, a részletekbe is beható távlati tervezőmunka lehet majd képes.

Összefoglaló következtetések

1. A gazdasági növekedés 1950-től az 1970-es évtized közepéig *gyorsuló irányzatú* volt. Az évtized első felében elért ütemcsúcshoz képest a *lassulás tartósan ható, szükségszerű* tendencia, bár a jelenlegi ütemcsökkenés átmenetileg drasztikus *mértéke* az elkésett, hirtelen fékezésből adódik, és ez elkerülhető lett volna.

2. A szükségszerű lassulás okai elsősorban nem a világgazdaságban, hanem a magyar népgazdaság fejlődésének *belső* tényezőiben, a strukturális átalakulás változó szerepében keresendők, bár a lassulás *mértékét* ismét súlyosan befolyásolják a külkereskedelmi cserében elszenvedett veszteségek.

3. A múltbelinél szükségképpen *alacsonyabb jövőbeli növekedési ütem* — ha a jelenlegi hullámvölgyből a hatékonysági feltételek teljesítésével kijutunk — nem valamiféle hanyatlás jele, hanem ellenkezőleg, a nekilendülési korszak eredményeként *magasabb szintre érkezett, érettebb gazdaság* természetes tempója lehet.

Meszéna György — Ziermann Margit:

VALÓSZÍNŰSÉGELMÉLET ÉS MATEMATIKAI STATISZTIKA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára)

A hazai közgazdasági matematikai könyvkiadás régi adósságát törleszti kiadónk, amikor megjelenteti a „Valószínűségelmélet és matematikai statisztika” című művet. Az első két rész Ziermann Margit munkája. „A valószínűségelmélet” című fejezet részletesen tárgyal minden olyan kérdéskört, amire a közgazdász olvasónak nemcsak a könyv további fejezeteinek megértéséhez, hanem általában további matematikai tanulmányaihoz is szükséges lehet. A második, a „Bevezetés a sztochasztikus folyamatok elméletébe” című fejezet az alapfogalmak ismertetése után a Markov-típusú sztochasztikus folyamatokat tárgyalja. A kötet másik három fejezetében a matematikai statisztikának — a közgazdászok számára nélkülözhetetlen, de sokszor a megfelelő alapismeretek hiányában számukra nehezen érthető — legfontosabb részeire, illetve a kézi-könyvként való alkalmazhatóságra helyezve a hangsúlyt, olyan ismeretanyagot közöl, amely a mindennapos alkalmazást segíti. A szerző 30 próbát is ismertet. A próbák alkalmazásához a kötet végén található függelék összefoglaló táblázatai nyújtanak segítséget. A konkrét számításokhoz pedig mintegy 20 próba táblázata áll rendelkezésre.

Kb. 400 l., kötve kb. 140,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A nem fizikai létszám alakulása a magyar iparban

Köztudott, hogy az V. ötéves tervidőszak derekára a munkaerő vált a legszűkösebb termelési tényezővé, ezért hatékony felhasználásának kérdése a kutatások és a vállalati tervezőmunka középpontjába került. A Közgazdasági Szemlében kialakult vitában többen kifejtették álláspontjukat a munkaerőhiány természetéről ([1], [4], [5], [7]). Ez a vita a fizikai foglalkozásúak iránti túlkereslet kérdését állította a középpontba, hiszen a termelésben közvetlenül a fizikai dolgozók vesznek részt, illetve az ő munkájuk kapcsolódik a legszorosabban a termelőfolyamatokhoz. A vitából leszűrhető következtetések nem vonatkoztathatók a nem fizikai foglalkozásúakra (alkalmazottakra), akikből nemhogy „hiány” jelentkezne, de a többlet a jellemző. Ez kifejeződik az ipar alkalmazotti létszámának gyors és a termelőerők, a munkamegosztás fejlődésével csak részben indokolható növekedésében.

A nem fizikai (alkalmazotti) létszám alakulása

Az alkalmazottak száma a népgazdaság egészében az elmúlt évtizedekben dinamikusan nőtt.¹ Miközben 1948 és 1970 között mintegy 900 ezerrel gyarapodott az aktív keresők állománya, a nem fizikai foglalkozásúak aránya 10 százalékról 24 százalékra növekedett. Ezen belül a felsőfokú képesítéssel rendelkező — elsősorban műszaki, gazdasági és ügyviteli — szakemberek száma több mint kétszeresére, a középiskolát végzett dolgozóké kb. két és félszeresére nőtt. Figyelmet érdemlő tény, hogy az anyagi jellegű ágakban 1973—1977 között mintegy ötször olyan gyors volt a vezetők számának növekedése, mint a beosztottaké ([3] 54. l.).

Ezek a változások a népgazdaság ágazati szerkezetének átalakulásával párhuzamosan mentek végbe.

Az ipari keresők száma 1950 és 1975 között 2,4-szeresére, arányuk pedig 19-ről 35 százalékra növekedett. Nemzetközi tapasztalatok szerint az ipari népesség elérte a maximumát, arányának további bővülésére már nem számíthatunk.

Az 1960—1975 közötti másfél évtizedben a munkáslétszám 22 százalékos növekedésével szemben a műszaki és az adminisztratív alkalmazottak száma 57, illetve 71 százalékkal növekedett az állami iparban. Az alkalmazotti létszám növekedése azután is folytatódott, hogy a létszámbővülés extenzív tartalékai az 1960-as évek végére lényegében kimerültek, s az ipari létszám egészében stagnált vagy csökkent.

¹ Ahol nincs más területre hivatkozás, ott az adatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal 1960—1977 közötti Statisztikai Évkönyvei.

Részletesebb bontásban vizsgálva a létszámalakulást, azt látjuk, hogy 1960—1977 között az alkalmazottak számának növekedési üteme mind-egyik iparcsoportban nagyobb a munkásokénál. Ezen belül az adminisztratív alkalmazottak állománya, az építőanyag-ipart és a vegyipart kivéve, valamennyi iparcsoportban a műszakiakét meghaladó ütemben gyarapodott. Az összes alkalmazottak számának évi növekedési üteme² a vegyiparban (6,3 százalék), az élelmiszeriparban (6,2 százalék) és a gépiparban (4,2 százalék) volt a leggyorsabb. (Az ipari átlag: 3,6 százalék.)

Az 1960—1977 közötti időszak az iparban a nem fizikai létszám alakulásának szempontjából nagyjából két szakaszra bontható: az 1960—1968 és az 1969—1977 közötti periódusra.

Az első szakaszban a létszámnövekedés üteme 1963—1964-ben tetőzik. Mind a nehéziparban, mind a könnyűiparban ekkor nő a leggyorsabban az összes alkalmazottak száma. Ez a folyamat 1965-re lelassult. Az alkalmazotti létszám növekedési üteme mérséklődött, sőt a nehézipari ágazatok közül a bányászatban 0,1, a fémtömegcikk-gyártásban 1 százalékkal csökkent, a villamosenergia-iparban és a kohászatban pedig nem változott. A könnyűiparban 1965-ben 1,1 százalékos létszámcsökkenés zajlott le, amit azonban ismét — a korábbinál ugyan szerényebb tempójú — növekedés követett.

A második szakasz első évében, 1969-ben a nehéziparban és a könnyűiparban egyaránt jelentősen emelkedik az összes alkalmazottak száma. 1972 fordulópont a második szakaszban.

A nehéziparban ettől kezdve évente mindössze 0,4—0,6 százalékkal gyarapszik az adminisztratív állomány. (Az 1975-ös esztendő e tekintetben kivétel: ekkor ugyanis több mint 5 százalékkal emelkedett a létszám.) A nehéziparon belül a bányászatban 1972-től, a vegyiparban évről évre apadt, a híradás- és vákuumtechnikai iparban, a villamosgép- és készülék-iparban viszont töretlenül duzzad az összes alkalmazottak állománya. A könnyűiparban 1972 és 1974 között csak a növekedés üteme mérséklődik, de 1975-től már kismértékben csökken az összes alkalmazottak száma. Az élelmiszeriparban viszont 1965 és 1968 között létszámfogyást, 1968 után egyenesen gyarapodást tapasztalunk. Az állami ipar egészét tekintve a vizsgált periódusban néhány tizedszázalék az alkalmazottak évi létszám-növekedése.

A műszaki létszámnak az adminisztratív munkakörben dolgozóknál gyorsabb növekedése különösen a második szakaszban szembetűnő. Az ipari átlagnál gyorsabb volt a műszaki állomány bővülése a könnyűiparban, valamint a nehézipar fejlesztésigényes ágaiban: a vegyiparban, a híradás- és vákuumtechnikai iparban, valamint a villamosgép-iparban.

A nehézipar azon ágaiban, ahol csökkent a fizikai dolgozók száma (bányászat, villamosenergia-ipar), az 1970 utáni években már alig bővült vagy éppen szűkült a műszakiak állománya. Az adminisztratív létszám viszont csupán a bányászatban csökkent, de ott is alig, s csak 1972-től.

Az alkalmazotti létszám magas arányában és gyors növekedésében számos tényező együttes hatása nyilvánul meg. (1960—1977 között az állami

² Az átlagos növekedési ütemet az 1960. és az 1977. évi adatokból számítottuk. 1976-ban a Foglalkozások egységes osztályozási rendszere a kisegítő-kiszolgáló alkalmazottak kb. $\frac{2}{3}$ -át a fizikai foglalkozásúakhoz sorolta, az „alkalmazotti” létszám 10 százalékkal csökkent. Az 1960. és az 1977. évi adatok összehasonlíthatósága érdekében ezért egységesen 10 százalékkal növeltük az alkalmazottak 1977. évi létszámát.

iparban a lineáris trend számítása alapján a munkáslétszám 100 fős emelkedésére az alkalmazotti létszám 50 fős növekedése jutott.) Közülük az alkalmazotti létszám 1968 utáni növekedésének következő tényezői tekinthetők gazdaságilag indokoltnak:

— a vállalati funkciók (tervezés, értékesítés, beruházás stb.) bővülése a megnövekedett önállóság talaján;

— a szervezés jelentőségének fokozódása az intenzív gazdálkodás érdekében;

— a munkakörülmények, a szociális, a kulturális és a sport célú intézményekkel való ellátottság javítása;

— a számítógépes adatfeldolgozás, irányítás és tervezés terjedése.

Ezeknek a tényezőknek a befolyásához egyéb, gazdaságilag nem vagy csak részben indokolt összetevők hatása járult. Ilyennek tekinthető az a régóta ismert tény, hogy a kisebb vállalatoknál — különösen a tanácsai és a szövetkezeti iparban — viszonylag nagy az alkalmazotti apparátus. Ezt a tapasztalatot a minisztériumok irányítása alá tartozó kisvállalatok adatai is megerősítik. Az 1000-nél kisebb létszámú gépipari vállalatoknál például a 100 munkásra jutó műszaki létszám kétszerese, a könnyűiparban és a vegyiparban közel másfélszerese, az adminisztratív alkalmazottak fajlagos száma pedig a gépiparban 1,2-szerese, a könnyűiparban pedig másfélszerese, a vegyiparban 2,7-szerese az ipari átlagnak.³

A jelenség gyökerei az 1968 előtti irányítási rendszerig nyúlnak vissza, amelyben a vállalatokat nagyságuktól függetlenül mintegy 60—70 alkalmazotti munkakört magukban foglaló szervek létrehozására kötelezték. E tekintetben azóta sem tapasztalható kedvező irányú változás: a kisvállalatok mindeddig nem alakították ki a méreteiknek megfelelő egyszerűbb alkalmazotti szervezeteket.

Az alkalmazotti létszám nagyságára és alakulására ható tényezők között előkelő helyet foglalnak el a termelés jellemzői, ezen belül a profil fejlesztésigényessége és különösen a gyártás tömegszerűsége.

A gyártás tömegszerűségének hatása azon alapul, hogy mind a műszaki, mind az adminisztratív apparátusra háruló feladatok terjedelmét elvileg a munkafázisok száma határozza meg, függetlenül attól, hogy ezekre egyedi munkadarabok, kis, közép- vagy nagy sorozatok gyártása, illetőleg tömeggyártás keretében kerül sor. Ezt az elvárást tapasztaljuk a KGM-vállalatoknál, kivéve az egyedi gyártók csoportját, amelyek 100 munkásra jutó műszaki létszáma (16 fő) alatta marad az egyedi és sorozatgyártást is folytató vállalatokénak (28 fő). A mutató látszólag szabálytalan alakulásának azonban egyszerűen az az oka, hogy az utóbbi csoportban olyan vállalatok szerepelnek, amelyek jórészt maguk készítik, az előbbieket — az egyedi gyártó vállalatok — viszont jelentős részben kívülről, többnyire tervezőirodáktól kapják a gyártási dokumentációt.

A fejlesztésigényesség — a termékek gazdasági élettartama és az új konstrukciók kifejlesztésének munkaigénye — a műszaki fejlesztésen belül a közvetlenül fejlesztő és szerkesztő apparátus szükséges nagyságát és képzettségét befolyásolja.

³ Az adatok forrása az MSZMP KB által létrehozott „Vállalati belső mechanizmus” bizottság 204 vállalatra kiterjedő 1969. évi felmérése. A bizottságot Szabó Kálmán egyetemi tanár vezette. A szerző a KGM munkáját vizsgáló munkacsoportban működött közre.

Szakmai körökben elterjedt az a felfogás, hogy az egy helyre települt vállalat egyszerűbb adminisztratív és műszaki apparátust építhet ki, s így kisebb alkalmazotti aránnyal működhet, mint a több telephelyes vállalat. A gépiparban és a könnyűiparban végzett 1969. évi említett felmérés szerint viszont éppen hogy az egy telephelyes vállalatok alkalmazotti aránya a magasabb. A meglepő tény magyarázata, hogy az ilyen vállalatok többsége Budapesten települt, ahol jobb az ellátottság magasan képzett szakemberekből, mint vidéken.

Ha a termelőegységeket aszerint csoportosítjuk, hogy 1959 előtt is léteztek, az 1958—1963 közötti összevonások során jöttek létre, vagy a vidéki ipartelepítés során 1960 óta keletkeztek, a létszámösszetétel elemzése alapján a következőket állapíthatjuk meg:

— Az összevonásokból létrejött termelőegységek alkalmazotti aránya jóval felülmúlja az átlagot. Eszerint a beolvadt egységek annak ellenére megtartották a korábbi alkalmazotti apparátusukat, hogy az a centralizálással részben feleslegessé vált.

— Jelentősen az átlag alatt marad az újonnan létesített vidéki termelőegységekben dolgozó műszaki alkalmazottak aránya. Kétséges, vajon ezek a szerény méretű műszaki apparátusok el tudják-e megfelelően látni vidéken — a központtól távol — a termelés előkészítésével és irányításával kapcsolatos feladatokat.

Ami az ügyviteli munkakörökben foglalkoztatottak arányának 1968 utáni növekedését illeti, ennek egyik oka az ügyviteli dolgozók alacsony bérszínvonala, amely visszafogja a munkájuk gépesítését. Ehhez járult az átlagbér-gazdálkodás létszámhígító hatása.

A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformjával megnövekedett vállalati önállóság is egyik tényezője a nem fizikai állomány bővülésének. Hatásának kimutatásához vessük össze iparcsoportonként az alkalmazotti létszám 1967-ről 1968-ra, illetőleg 1968—1969-re bekövetkezett változását a megelőző időszak adataival!

Az állami iparban az összes alkalmazottak számának növekedési üteme 1968-ban (7,8 százalék) és 1969-ben (6,1 százalék) mintegy kétszerese volt az 1960—1967 közötti évi átlagos növekedésnek (3,6 százalék). Az összes alkalmazottak létszámváltozása 1968-ban a nehéziparban lényegesen nagyobb (9,9 százalék), mint a könnyűiparban (3,9 százalék). Kiugróan magas a gépipar létszám-növekedése (14,6 százalék). Az alkalmazotti állomány a legtöbb iparcsoportban 1968-ban gyorsabban nőtt, mint 1969-ben. Kivétel az élelmiszeripar (1968-ban a növekedés 1,8, 1969-ben 10,7 százalékos), a könnyűipar (3,9 százalék, illetve 4,8 százalék), valamint a nehéziparon belül a villamosenergia-ipar, a kohászat, az építőanyag-ipar és a vegyipar. A műszaki alkalmazottak állománya 1967—1969 között az adminisztratívokénál lassabban és kisebb mértékben — de az egyes iparcsoportokra jellemző változásoknak megfelelően — gyarapodott.

Szemponatok a nem fizikai létszám várható alakulásának megítéléséhez

A nem fizikai létszámot a vállalat szervezeti felépítésének, valamint szervezeti és működési szabályzatának szem előtt tartásával, a bázisidőszak tévyszámainak alapul vételével kell tervezni, figyelembe véve természetesen

a tervidőszakbeli feladatokat. A termelő munkások létszáma prognosztizálásának és tervezésének bevált módszerei itt nem alkalmazhatók, mivel nem számszerűsíthető sem az elvégzendő munka mennyisége, sem az egységnyi munka időszükséglete. Ugyanis 1. legtöbbször nem munkafajtákról, hanem munkakörökről van szó, amelyeket 2. *nem jellemez az azonos munkaműveletek ismétlődése ugyanolyan feltételek mellett* s így 3. a munkavégzés módja nem szabályozható részletesen. Ehhez járul az a helytelen, de igen elterjedt nézet, hogy az alkalmazottaknak nem lehet teljesítménykövetelményeket előírni, ami kifejeződik a műszaki-gazdasági apparátusban dolgozók munkájának szervezésében, irányításában, ellenőrzésében és ösztönzésében mutatkozó elmaradásban ([2], [6]). Végül 4. a vállalatok vezetési szervezetének — általában túlzott — szélességi és mélységi tagozódása nem tekinthető megváltoztathatatlan adottságnak. (A vállalati igazgatók ma gyakran húsznál is több szervezeti egységet irányítanak, s nem egy iparvállalatunkban az „irányítási lánc” hossza — az igazgató és a munkás közötti lépcsők száma — kilencnél is több.) A szélességi és a mélységi tagolás néha maga is tervezési (döntési) változó.

A szélességi tagozódás (az egy-egy vezető által irányítható szervezeti egységek, illetőleg személyek száma) felső határáról a hazai és a külföldi szakirodalom általában azt az álláspontot vallja, hogy egy vezetőhöz öt alsóbb vezető tartozhat, és egy vezető alá közvetlenül tíznél több végrehajtó dolgozó nem osztható be. (Kivételes esetben — például szalagmunka — ez a szám 100—120-ra is emelkedhet.) Ugyancsak általánosan elfogadott, de a hazai gyakorlatban ritkán érvényesül az úgynevezett piramis-elv, amely szerint a vállalati felső vezetés kevesebb szervezeti egységet irányíthat, mint a közép- vagy az alsó szintű vezetés. (A vállalat felső vezetői között ugyanis jóval szorosabb és sokoldalúbb kooperációra van szükség, mint az alsó vezetési szinten.)

Iparvállalataink egy részében az igazgató alá rendelt szervezeti egységek száma mégis meghaladja a 20-at!

Ami a mélységi tagozódás mértékét, „az irányítási lánc” hosszát illeti, az információk és utasítások áramlásának hatásfoka annál jobb, minél kevesebb a legmagasabb vezető és a végrehajtó apparátus közé iktatott láncszem.

A szélességi és mélységi tagozódás célszerű mértékének meghatározásában tekintettel kell lenni arra, hogy az irányítási lánc rövidítése a szélességi tagolás növelését teszi szükségessé, és fordítva.

A vállalati szervezeti séma és a műszaki-gazdasági funkciók figyelembevételével a tervezésben a nem fizikai foglalkozásúak következő főbb csoportjait kell megkülönböztetni: az iparvállalatok felsőbb vezetése (igazgató és helyettesei); a műszaki-gazdasági funkciók ellátására létrehozott szervezeti egységek vezetői; a nagyobb (általában 500 fő feletti) termelőegységek vezetői; az egyes funkciókat ellátó szervezetek érdemi ügyintézői; ügyviteli, adminisztratív feladatokat ellátó dolgozók.

A nem fizikai foglalkozásúak létszámának tervezésekor továbbá külön kell választani a műszaki és az egyéb foglalkozásúakat.

A műszaki foglalkozásúak létszámát legközvetlenebbül befolyásoló tényezők: a termelés volumene; az ipari tevékenységet végző fizikai foglalkozásúak létszáma; a termelés fejlesztésigényessége; a gyártás térbeli és időbeli szervezése; a vertikálitás a termelésben; a vállalat területi tagolt-

sága. Az egyéb nem fizikai foglalkozásúak létszámára mindezekén túl a vállalati ügyrend is hatást gyakorol.

Fontos követelmény a vállalat szervezete, az ellátandó funkciók és a hatáskörök összhangja. Ma a vidéki gyáregységeknél általában a relatíve alacsony *s ezért túlterhelt*, a budapesti (összevont) gyáregységeknél viszont a szükségesnél nagyobb, saját létét indokoló (funkciókat, hatásköröket indokolatlanul igénylő) apparátus okoz problémát. Ezt látva, jogosnak tűnő aggodalom, hogy az iparirányítás átszervezésével megszűnő irányító hatóságok feleslegessé váló alkalmazottai arra törekszenek, hogy vállalatoknál helyezkedjenek el vezetői beosztásban. Ezáltal felduzzaszthatják a vállalati vezető réteget, továbbá bővülne a szélességi és mélységi tagozódás, korlátozva az irányítás amúgy is elégtelen hatékonyságát.

Az elmúlt évtizedek tendenciáinak elemzéséből levonható legfontosabb figyelmeztető tanulság éppen az, hogy nálunk az iparirányítás konkrét rendszerétől függetlenül állandóan nőtt az ipar alkalmazotti létszáma. Az irányítás centralizáltabbá válásával — 1958—1963 között — csakúgy bővült az alkalmazotti állomány, mint 1967—1969-ben, az irányítási decentralizáció időszakában. Alacsony átlagos termelékenységünk egyik meghatározó tényezője éppen a viszonylag nagy alkalmazotti (nem fizikai) arány, a másik a szervezetlenség, a folyamatos munka és anyagellátás gyakori hiánya ([6] 121. l.). Bár az elmúlt években hozott adminisztratív intézkedések hatására a növekedés meglassult, ilyen megoldások ellentmondásos következményeik folytán csupán átmenetileg alkalmazhatók. Tartós megoldást nyilvánvalóan csak a vállalati tevékenység feltételeinek átfogó szabályozása hozhat, amely megteremti a vállalatok erőteljes érdekelttségét a munkaerővel általában, ezen belül az alkalmazottakkal való hatékony gazdálkodásban.

Hivatkozások

- [1] *Böszörményi Ferenc—Munkácsy Ferenc*: A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 9. sz.
- [2] *Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, 1979-150. l.
- [3] *Falusné Szikra Katalin*: A bérkülönbségek néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1980. 3. sz.
- [4] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. (Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára.) *Közgazdasági Szemle*, 1979. 2. sz.
- [5] *Gábor R. István*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? *Közgazdasági Szemle*, 1980. 3. sz.
- [6] *Nyitrai Ferencné*: Népgazdaságunk fejlettsége — nemzetközi tükrőben. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [7] *Oroszi Sándor—Veress József*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocializmusban? *Közgazdasági Szemle*, 1979. 12. sz.

A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek kölcsönhatása

A munkatermelékenység alakulása szükségszerűen kölcsönös kapcsolatban van a jövedelmek mozgásával, illetve a fogyasztással. Sokat vizsgált, régi tétele ez a közgazdaságtannak. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy van ilyen összefüggés, hiszen a termelésnek és a fogyasztásnak végső soron egyensúlyba kell kerülniük egymással. Így a termelékenységnek, a bérszínvonalnak, a jövedelemnek, a fogyasztásnak az önmagában vett növekedésénél — a gazdaság mozgásába való céltudatos beavatkozáshoz — fontosabb lehet ismerni egymáshoz viszonyított alakulásukat.

A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek közötti kölcsönhatást két szempontból lehet kutatni, attól függően, hogy az összefüggés melyik oldalát választjuk viszonyítási alapnak. *Az egyik megközelítési mód* a munkatermelékenység tényleges alakulásából való kiindulás. Ebben az esetben az a kérdés, hogy a munkatermelékenység növekedési üteme mekkora bér-, jövedelem- és fogyasztásemelkedést tesz lehetővé úgy, hogy közben a gazdaság belső egyensúlya fennmaradjon. *A másik megközelítési mód* esetén főleg a bérszínvonal, de mellette a jövedelem-színvonal és a fogyasztás változása tekinthető olyan kiindulópontnak, amelynek a többi gazdasági jelenségre gyakorolt hatását vizsgáljuk. A kutatás célja ilyenkor annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a jövedelmek növekedése mennyire befolyásolja a termelés fejlettségi szintjét. Másképpen: a változó jövedelemhelyzet hogyan hat vissza magára a termelékenységre?

A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek nemcsak egymással, hanem más gazdasági arányokkal is kapcsolatba hozhatók. A köztük levő összefüggés bármely oldalát választjuk kiindulópontnak, mindenképpen kapcsolatot lehet találni a fenti fogalompár, továbbá a termelés és a fogyasztás, a felhalmozás és a fogyasztás, az I. és a II. osztály termelése, sőt az árualap és a vásárlóerő között, hogy csak a legismertebb kapcsolódásokat említsem. Ezek mellett a termelékenység és a jövedelmek közötti kölcsönhatást nem utolsósorban azért kutatjuk, hogy ezáltal is megközelíthető és előzetesen befolyásolható legyen a kereslet és a kínálat — csupán a tényleges gazdasági cselekvések, folyamatok során kialakuló — kapcsolata.

A vizsgált összefüggések ily módon való — és a szokásostól némileg eltérő — értelmezése előrevetíti a kutatói szándékot. Mi más lehetne a cél, mint a termelékenység és a jövedelmek kölcsönhatásában és azoknak más gazdasági összefüggésekkel való viszonyában is keresni *egyrészt* a gazdaság belső egyensúlyát fenntartó erőket, összefüggéseket (a munkatermelékenységet tekintve viszonyítási alapnak), *másrészt* rábukkanni a gazdaság fejlettségi színvonalát befolyásoló olyan tényezőkre és ösztönzőkre, amelyek a jövedelmek és a fogyasztás oldaláról hatnak?

Adatok a termelékenység és a jövedelmek alakulásáról

A kölcsönhatás elemzéséhez különféle fogalompárok között lehet összefüggést keresni. Az egyik oldalon azonban mindenképpen a megtermelt termékmennyiség valamilyen formája található egy foglalkoztatottra vetítve. A másik oldalon viszont a javak személyes szükségletre való felhasználását biztosító egy főre jutó jövedelem vagy maga a fogyasztás szerepel. Ily módon a vizsgált kölcsönhatás termelési oldaláról és a nem termelő fogyasztást szolgáló felhasználási oldaláról lehet beszélni.

A *termelési oldalon* szinte minden esetben az egy keresőre jutó nemzeti jövedelem, vagyis a népgazdasági szintű termelékenység mutatója található. Természetesen a nemzeti jövedelem nemcsak fogyasztási cikkekben, hanem termelési eszközökben is megtestesül, így eleve kételyek támadhatnak az iránt, hogy ezt a termékhalmozat egyáltalán összefüggésbe lehet-e hozni az emberi fogyasztást közvetlenül szolgáló felhasználással. A kapcsolat bemutatásakor azonban azt feltételezem, hogy a termelési eszközöket és a fogyasztási cikkeket előállító munka termelékenysége azonos ütemben nő. A cikkben ugyanis növekedési ütemeket, nem pedig volumeneket hasonlítok össze, jóllehet a kereslet és a kínálat egyensúlyba hozásához az utóbbiakra is szükség van.

A munkatermelékenység növekedését jelző népgazdasági szintű mutatónak a nemzeti jövedelmet választottam. Ez tükrözi a leghívebben az élő munka termelékenységének alakulását. A nemzeti jövedelem változását jelző indexeket termelékenységi mutatókként kezeltem, vagyis nem számítottam ki az egy keresőre jutó nemzeti jövedelmet. A vizsgált időszakban ugyanis az aktív keresők száma olyan kis mértékben emelkedett, hogy ez a változás csupán egy-két tizeddel módosíthatta volna a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. 1970 elején például az aktív keresők száma 4 980 200 fő, az 1979. év elején pedig 5 081 000 fő volt. Ez a legnagyobb mértékű változás, ami a vizsgált időszak dolgozói létszámában bekövetkezett.*

A megtermelt nemzeti jövedelem mellett szükségesnek látszik a belső felhasznált nemzeti jövedelem bevonása is a vizsgálatokba. A belső felhasználás évenkénti ingadozása jóval nagyobb mértékű a nemzeti jövedeleménél, a külkereskedelmi egyenleg változó alakulása miatt. A társadalmi termék mint a bruttó termelés mutatója szintén kapcsolatba hozható a személyi jövedelem, illetve a fogyasztás alakulásával. Végezetül a termelési oldalon helyet kap még a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem különbözeteként adódó pótlási alap, továbbá a nemzeti jövedelem felhalmozásra kerülő része, a felhalmozási alap. A két utóbbi alap ugyan nem tekinthető termelékenységi mutatónak, de mint a beruházási tevékenység forrásai, jelentősen befolyásolhatják a kiáramló jövedelmek alakulását.

A személyes fogyasztást szolgáló *felhasználási oldal* ugyancsak sokféle formában fejezhető ki. A szakirodalomban többnyire a munkabér, a jövedelem, a fogyasztás kategóriáit használják, de a népgazdasági szintű termelékenységgel — persze nem számszerűsíthetően — az életszínvonal, sőt maga az életmód is kapcsolatba hozható.

A termelékenységi, termelési mutatókat először a munkások és alkalmazottak reálbérének alakulásával vetem egybe. Azt feltételezem, hogy a

* Statisztikai Évkönyv 1979. KSH, 1980. 4. l.

másik nagy produktív ágazatban, a mezőgazdaságban dolgozók munkajövedelme lényegében megegyezik a munkások bérével. A valóságban kisebb-nagyobb eltérések előfordulnak a munkásság és a parasztság munkajövedelme között, de ezek nem olyan mértékűek, hogy az általános irányzatokat módosítsanak. A reálbérek mellett az egy főre jutó reáljövedelem és a reál-fogyasztás alakulását is összehasonlítom a nemzeti jövedelem változásával.

A termelékenység és a jövedelmek, a fogyasztás növekedésének összetevésekor lehetőség szerint kiszűrtem a pénz vásárlóértékében bekövetkezett változások hatását. Vagyis mindkét oldalon az áremelkedést nem tartalmazó, és ezért a bemutatott folyamatokat jobban tükröző *reálértékek* szerepelnek. Újabban a nemzeti jövedelem termelési és felhasználási adatainak változatlan áron való kiszámításában az eddig alkalmazott 1968. évi árak helyett az 1976. év árait használják összehasonlító árként, mégpedig 1970-ig visszamenően. Ennek következtében az 1970—1976 közötti évekre korábban közölt indexek valamelyest módosultak. A tanulmányban az új módszer szerint kiszámított statisztikai adatok segítségével mutatom be a vizsgált összefüggéseket. Az elemzések az *1970-től 1979-ig* terjedő időszakot ölelik fel.

Az adatok kiszámítása kétféleképpen történik: 1. Az 1970. évet bázis-évnak tekintem, és ehhez viszonyítom a mutatók változását. Ez a módszer alkalmas arra, hogy segítségével egy meghatározott időszakban az elért növekedést és a kialakult irányzatot érzékeltetni lehessen. 2. Mindenkor az előző évet veszem bázisnak, és ilyen módon bemutathatom az indexek évenkénti alakulását. Az éves növekedési ütemek szükségképpen eltérnek egymástól. Nem lehetséges és nem is kívánatos egy árutermelő gazdaságban, hogy például a nemzeti jövedelem minden évben pontosan 5 százalékkal növekedjen. Az azonban fontos lehet, hogy a mutatók évenkénti alakulásában ne legyenek nagy ingadozások. Láncindexek alkalmazása révén mód nyílik annak megállapítására is, hogy az egyes mutatók évente egymással megegyező, vagy egymástól eltérő irányban mozognak-e. A bázis- és a lánc-indexeken nyugvó adatelemzés alapján levonhatunk néhány következtetést a gazdasági jelenségek közötti összefüggésekről.

A megtermelt nemzeti jövedelem a vizsgált kilenc év alatt 59,8 százalékkal emelkedett. Ettől olyannyira kismértékben tért el a társadalmi termék növekedése, hogy alakulásukat csaknem azonos vonal jelzi az 1. sz. ábrán. A személyes felhasználás mutatói közül a fogyasztás 45,6 százalékos emelkedése közelítette meg a leginkább a termelési indexeket. Ennél alacsonyabb ütemben, 35,9 százalékkal nőtt az egy főre jutó reáljövedelem, az egy munkásra, illetve alkalmazottra jutó reálbér pedig 24,6 százalékkal. Tehát a hetvenes években *a munkatermelékenység emelkedése meghaladta a reálbér, a reáljövedelem és a fogyasztás növekedését.* (Lásd az 1. és a 2. sz. táblázatot, valamint az 1. sz. ábrát.)

A nemzeti jövedelem belföldi felhasználása 46,4 százalékkal nőtt az áttekintett időszakban. Vagyis a megtermelt nemzeti jövedelmet nem használhattuk fel teljes egészében itthon. Amíg a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem alakulását jelző vonalak végig a jövedelmek és a fogyasztás görbéi felett helyezkednek el, addig a belföldi felhasználás növekedését 1972-ben és 1973-ban — az 1970. évhez viszonyítva — túlszárnyalta mind a fogyasztás, mind a reáljövedelem emelkedése. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem különbsége, a pótlási alap

1. sz. táblázat

A termelés mutatóinak alakulása hazánkban a hetvenes években

Év	Társadalmi termék	Pótlási alap	Megtermelt nemzeti jövedelem	Felhasznált nemzeti jövedelem	Felhalmozási alap
1970 = 100,0					
1971	106,6	107,0	105,9	111,3	130,4
1972	111,5	110,9	112,4	107,2	102,4
1973	118,6	117,7	120,3	109,3	98,5
1974	127,6	127,7	127,5	123,1	132,1
1975	134,7	134,4	135,3	131,1	147,3
1976	139,3	139,4	139,3	132,6	145,3
1977	150,2	150,0	150,5	140,9	161,3
1978	157,6	157,9	156,9	155,0	199,8
1979	161,4	162,4	159,8	146,4	149,0
Előző év = 100,0					
1971	106,6	107,0	105,9	111,3	130,4
1972	104,6	103,7	106,2	96,3	78,6
1973	106,4	106,1	107,0	102,0	96,2
1974	107,6	108,5	105,9	112,7	134,2
1975	105,6	105,2	106,1	106,4	111,5
1976	103,4	103,7	103,0	101,2	98,6
1977	107,8	107,6	108,0	106,2	111,0
1978	104,9	105,3	104,2	110,0	123,8
1979	102,5	102,8	101,8	94,5	74,6

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1979. KSH, 1980. 86. és 87. l.

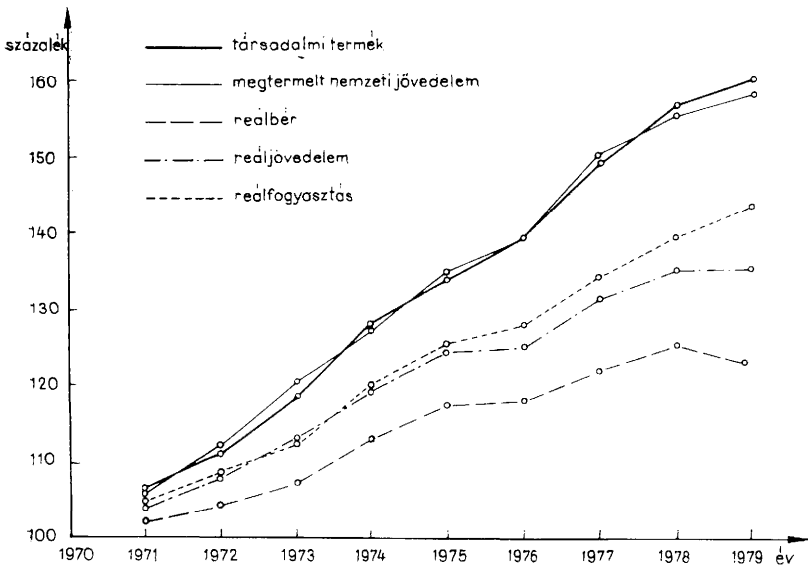
2. sz. táblázat

A személyes felhasználás mutatóinak alakulása hazánkban a hetvenes években

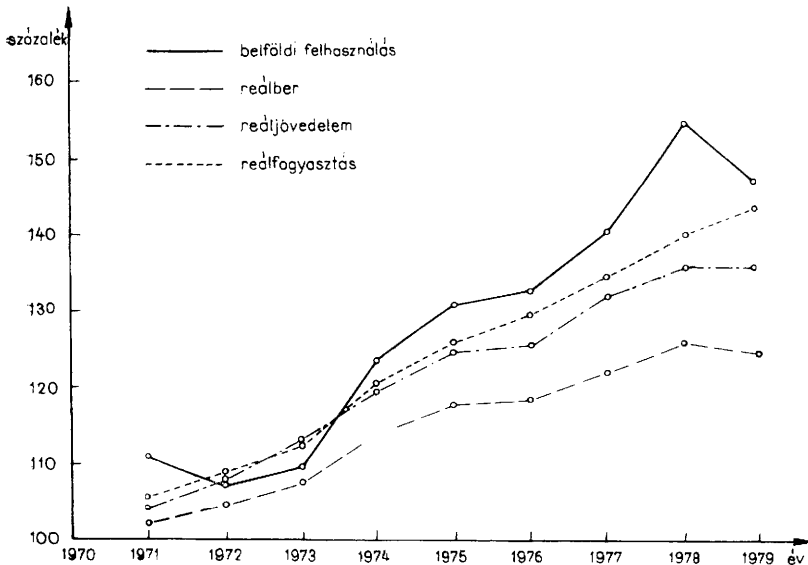
Év	Egy munkásra, illetve alkalmazottra jutó reálbér	Egy főre jutó reáljövedelem	Reálfogyasztás
1970 = 100,0			
1971	102,3	104,2	105,4
1972	104,6	107,7	108,6
1973	107,5	112,7	112,6
1974	113,5	119,7	120,4
1975	117,8	124,9	126,1
1976	117,9	125,9	128,7
1977	122,4	132,1	134,6
1978	126,2	135,9	141,2
1979	124,6	135,9	145,6
Előző év = 100,0			
1971	102,3	104,2	105,4
1972	102,2	103,3	103,1
1973	102,8	104,7	103,7
1974	105,6	106,2	106,9
1975	103,8	104,4	104,7
1976	100,1	100,8	102,1
1977	103,8	104,9	104,6
1978	103,1	102,9	104,9
1979	98,7	100,0	103,1

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1979. KSH, 1980. 87. és 353. l.

A társadalmi termék, a nemzeti jövedelem, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás növekedése hazánkban 1970-től 1979-ig

A belföldi felhasználás, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás alakulása hazánkban 1970-től 1979-ig

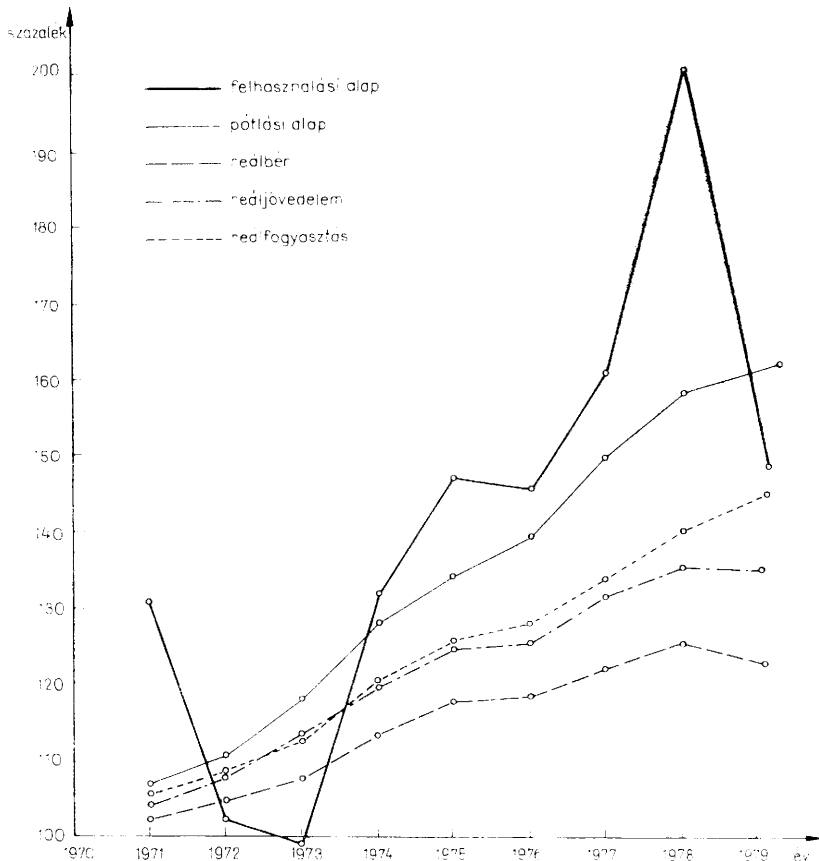

1970-től 1979-ig 62,4 százalékkal növekedett, és mindvégig meghaladta a felhasználási mutatókat. Valamennyi bemutatott kategória közül a nemzeti jövedelem felhalmozási alapja emelkedett a leggyorsabban, nagysága 1970-hez viszonyítva 1978-ig megkétszereződött. Ezzel a „teljesítményével” a felhalmozási alap messze maga mögött hagyta a felhasználási mutatókat. Alakulásának szeszélyessége is kirívó a többi mutató jóval „fegyelmettebb” növekedéséhez képest. Látható, hogy az 1972-ben és 1973-ban bekövetkezett csökkenésért bőven „kárpótolták” a felhalmozási mutatót az időnkénti látványos, 30 százalék körüli emelkedések. Kérdés, hogy az 1979-ben bekövetkezett jelentős csökkenést ugyancsak szemmel látható emelkedés követi-e majd a nyolcvanas években! (Lásd a 3. sz. ábrát.)

Az éves növekedési ütemet szemléltető ábrák további összefüggésekre hívják fel a figyelmet. A 4. sz. ábrán jól nyomon követhető a *reálbér, a reáljövedelem és a fogyasztás évenkénti együttmozgása*. Mindhárom mutató egyszerre süllyed vagy emelkedik, bár ez az azonos irányú mozgás némi ütem-

3. sz. ábra

A felhalmozási alap, a pótlási alap, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás alakulása hazánkban 1970-től 1979-ig

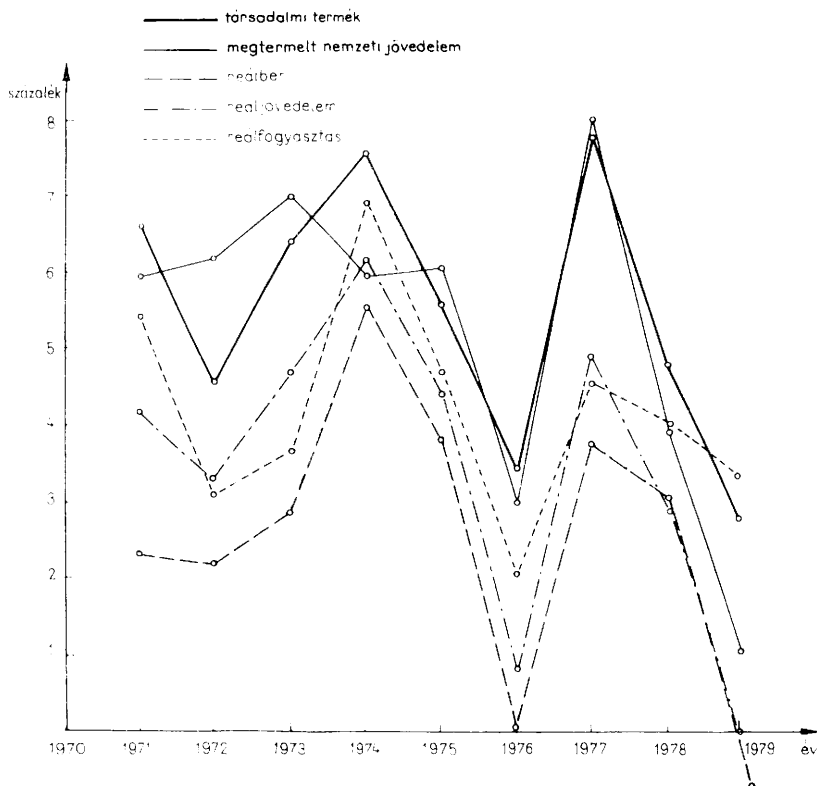

különbséggel megy végbe. Az is feltűnik, hogy a társadalmi termék évenkénti alakulása végig egybeesik a személyes felhasználás mutatóinak változásával. Ugyanakkor a nemzeti jövedelemnek, a tulajdonképpeni termelékenységi mutatónak a kapcsolata már nem ennyire szoros a bérek, a jövedelmek és a fogyasztás évenkénti alakulásával. Három évben, nevezetesen 1972-ben, 1974-ben és 1975-ben ellentétes irányban változtak a nemzeti jövedelem és a nem termelési célokat szolgáló felhasználás indexei. Az áttekintett időszak utolsó három évében valamennyi mutató egymással azonos irányban hullámzott — kivéve a fogyasztás 1978. évi kismértékű „különutas” mozgását. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

A társadalmi termék emelkedése, mint azt a 4. sz. ábrán láthatjuk, minden évben meghaladta a reálbér és a reáljövedelem évenkénti növekedési ütemét. A fogyasztásra is érvényes ez a megállapítás — egészen 1977-ig. A vizsgált időszak utolsó két évében (1978, 1979) azonban a fogyasztás először a társadalmi termékkel azonos ütemben nőtt, majd nála gyorsabban. A nemzeti jövedelem — néhány évet kivéve — ugyancsak többnyire magasabb növekedési ütemet produkált. 1974-ben ugyanis főképpen e

4. sz. ábra

A társadalmi termék, a nemzeti jövedelem, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás alakulása hazánkban 1970-től 1979-ig
(százalékos változás az előző évhez képest)

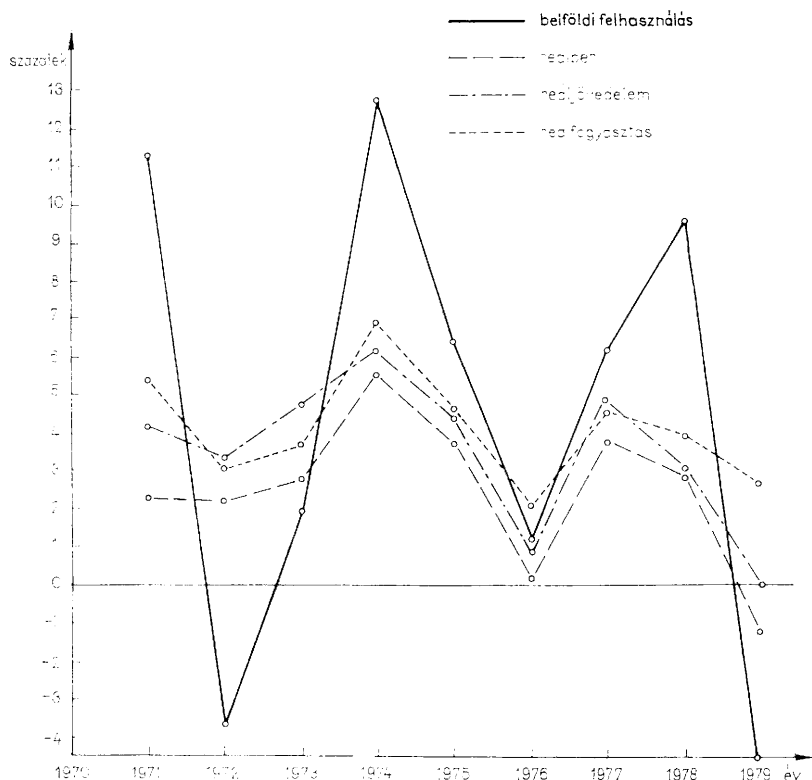

fogyasztás, de mellette a reáljövedelem is gyorsabban nőtt, mint az eleven munka népgazdasági szintű termelékenysége. 1978-ban és 1979-ben megismétlődött ez a helyzet, de már csak a fogyasztásra vonatkozóan. A nemzeti jövedelem belföldi felhasználását vizsgálva azonban már négy olyan évet lehet találni, amikor a növekedési ütem alacsonyabb az ország lakosságának fogyasztásánál. Más években éppen fordított a helyzet: a belföldön felhasznált nemzeti jövedelem jóval gyorsabb ütemben nőtt, mint a jövedelmek kiáramlása és a fogyasztás. A legszembetűnőbb azonban *a belföldi felhasználás mutatójának nagymértékű ingadozása*. 1974-ben például 12,7 százalékkal nőtt, 1979-ben viszont 5,5 százalékkal csökkent a belföldön felhasznált nemzeti jövedelem. (Lásd az 5. sz. ábrát.)

A felhalmozási alap hullámzásának amplitúdója még a belföldi felhasználásénál is nagyobb. A 6. sz. ábrán az előző grafikonokhoz képest még kisebb távolságot kellett felvenni a százalékos növekedés érzékeltetésére, hogy a papírra „ráférjenek” a felhalmozási alap hullámhegyei és hullámvölgyei. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás mozgása nemcsak egybeesik a pótlási alap alakulásával,

5. sz. ábra

A belföldi felhasználás, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás alakulása hazánkban 1970-től 1979-ig
(százalékos változás az előző évhez képest)

hanem az évenkénti növekedési ütemükben sincs számottevő különbség. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

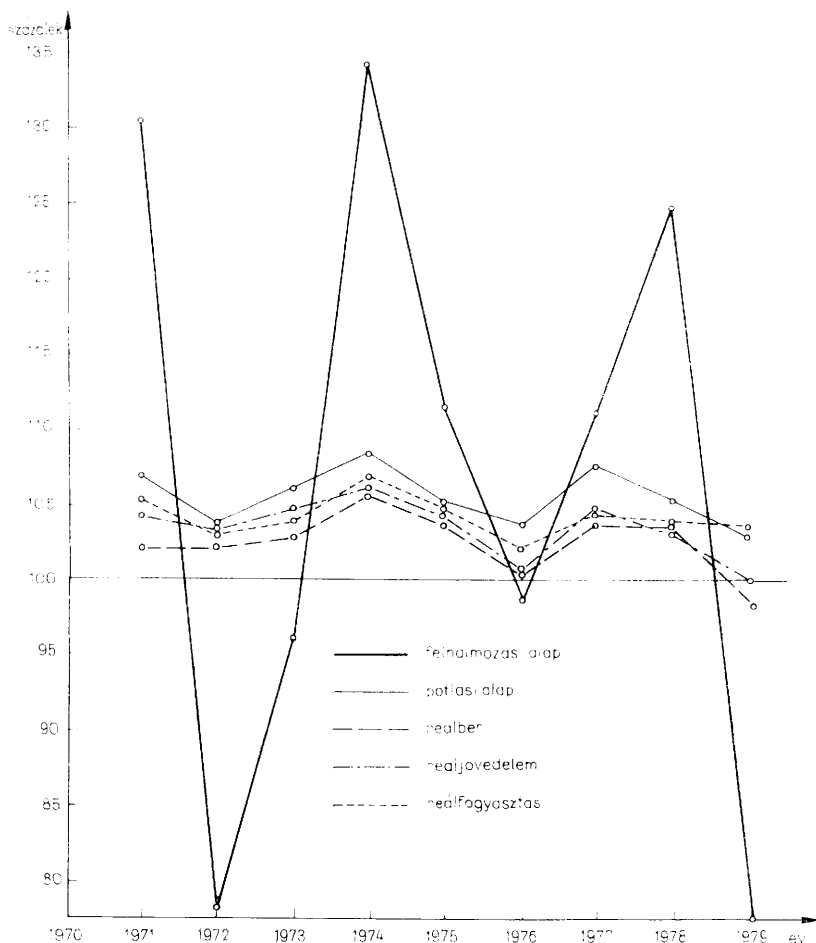
A vizsgált mutatók évenkénti alakulása a hullámozgáshoz hasonlít. Vagyis az elért legnagyobb éves növekedési ütem után bekövetkezik a mélypont, majd ismét emelkedik a növekedési ütem az újabb csúcspont eléréséig. *A növekedési szakaszok láthatóan szabályszerűen ismétlődnek.* A termelési és a felhasználási mutatók döntő többsége egyirányban mozog, jóllehet egyes mutatók — a belföldi felhasználás és a felhalmozási alap — növekedési ütemének nagysága jelentősen eltér a többiekétől. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A vizsgált mutatók évenkénti alakulásában a következő összefüggések figyelhetők meg:

— Egyértelműen együtt mozognak a reálbér, a reáljövedelem és a fo-

6. sz. ábra

A felhalmozási alap, a pótlási alap, a reálbér, a reáljövedelem és a reálfogyasztás alakulása hazánkban 1970-től 1979-ig (százalékos változás az előző évhez képest)

**A termelési és a felhasználási mutatók évenkénti alakulásának
csúcspontjai és mélypontjai**

Megnevezés	Csúcspontok			Mélypontok			
	1971	1974	1977	1972	1976	1979	
Termelési mutatók:							
Társadalmi termék	1971	1974	1977	1972	1976	1979	1979
Nemzeti jövedelem	1973	1975	1977	1971	1974	1976	
Belföldi felhasználás	1971	1974	1978	1972	1976	1979	
Pótlási alap	1971	1974	1977	1972	1976	1979	
Felhalmozási alap	1971	1974	1978	1972	1976	1979	
Felhasználási mutatók:							
Reálbér	1971	1974	1977	1972	1976	1979	
Reáljövedelem	1971	1974	1977	1972	1976	1979	
Reálfogyasztás	1971	1974	1978	1972	1976	1979	

Megjegyzés: Az évszámok kiemelése azt jelzi, hogy az illető mutató éves növekedési ütemének csúcspontja vagy mélypontja *eltér* a többségtől.

gyasztás mutatói. A csúcspontok és a mélypontok mind a három esetben egybeesnek. Nincs lényeges eltérés az éves növekedési ütemekben sem.

— A felhasználási mutatók évenkénti ingadozása a legszorosabban a társadalmi termék és a pótlási alap alakulásához kapcsolódik. Az éves növekedési ütemekben sem észlelhetők kiugró különbségek.

— A jövedelmek és a fogyasztás egyirányban mozognak a belföldi felhasználással és a felhalmozási alappal (az 1978. évet kivéve), de a személyes és a termelői fogyasztás mutatóinak éves növekedési üteme között szembeszökő — és aligha indokolható — eltérések vannak.

— A felhasználási mutatók a legkevésbé a nemzeti jövedelem, azaz a termelékenység mutatójával mozognak egyirányban, bár a növekedési ütemekben nincsenek kirívó különbségek.

A jövedelmek és a fogyasztás növelésének korlátai

A bérek, a jövedelmek és a fogyasztás szoros vagy kevésbé szoros kapcsolatban vannak a termelés és a termelékenység alakulásával. Az egyik oldal változásai bizonyos következményeket idéznek elő a másik oldal mozgásaiban. Az összefüggéseket — az adatok elemzése után most már elméleti, logikai megközelítésben — először *a termelési oldalból kiindulva* vizsgálom.

Mitől függ a jövedelmek és a fogyasztás növekedési üteme *egy adott időszakban*? A személyes felhasználás alakulását mindenképpen behatárolja a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem változása. A hetvenes évek tényei alapján azt lehet mondani, hogy *a bérek, a jövedelmek és a fogyasztás általában kisebb mértékben növekedhetnek, mint a bruttó és a nettó termelési érték.*

Ennél biztosabb támpontot *az elméleti kutatás* nem adhat. Csupán a részletesebb bontásban rendelkezésre álló adatok lépésenkénti elemzése,

azoknak a mindenkori igényekkel és lehetőségekkel való egybevetése eredményezhet olyan számszerű változatokat, amelyek alapján konkrét döntések születhetnek arról, hogy egy adott időszakban *mennyivel kisebb ütemben* emelkedjen a bér, a jövedelem és a fogyasztás a termelési mutatókhoz viszonyítva.

E mutatóknak a termelésénél alacsonyabb növekedési üteme közismerten két okra vezethető vissza: 1. A jövedelmek és a fogyasztás azért emelkedhetnek kisebb mértékben a termelési mutatóknál, mert a társadalmi juttatások hányada és az improduktív ágazatokban dolgozók beralapjának aránya rendszerint nő a nemzeti jövedelmen belül. 2. Többnyire nő az eszközigenyesség, vagyis a termékegységre jutó eszközállomány.

Az eszközigenyesség növekedése esetén a munkás ugyanazt a terméket több eszköz segítségével állítja elő, vagy ugyanannyi eszközzel kevesebb használati értéket termel, mint korábban. Nő tehát a termékegységben rejlő holtmunka-ráfordítás nagysága. Ilyen körülmények között nehezebb elérni az élómunka-ráfordítás csökkentése útján a hatékonyság javulását, vagyis azt, hogy a termékegységben levő összmunka-ráfordítás csökkenjen, illetve az azonos összmunka-ráfordítással előállított termékmennyiség növekedjen.*

A termék többbe kerülhet, mint korábban, hiába állították elő kevesebb élómunka-ráfordítással. Vagy pedig kevesebb terméket állítanak elő, mint előzőleg, annak ellenére, hogy növekszik az élő munka termelékenysége. Így könnyen belátható, hogy *a bérek, a jövedelmek és a fogyasztás a hatékonyság romlása miatt is alacsonyabb ütemben emelkedhetnek az élő munka termelékenységénél*, vagyis a nemzeti jövedelemnél. Az összefüggés elhanyagolása esetén viszont jóval több vásárlóerő áramolhat ki a forgalomba, mint amennyi árualapot megtermeltek.

A hatékonyság javulása esetén a helyzet jóval kedvezőbb. Ilyenkor egységnyi terméket kevesebb összmunka-ráfordítással termelnek, illetve adott összmunka-ráfordítással több terméket állítanak elő, nagyobb mennyiségű áru kerülhet a külföldi és a belső piacra. Az árualap gyarapodásakor a vásárlóerő emelkedése sem okoz egyensúlyi zavarokat. *A hatékonyság javulásával egyidejűleg a bérek, a jövedelmek és a fogyasztás megközelítően azonos ütemben nőhet, mint az élő munka termelékenysége.* Sőt az eszközigenyesség változatlan szinten maradása vagy csökkenése esetén a hatékonyság olyannyira kedvezően alakulhat, hogy a személyes felhasználás és a munkatermelékenység mutatóinak növekedési üteme megegyezhet egymással.

Mitől függ a jövedelmek és a fogyasztás *évenkénti* növekedési üteme? Az adatok azt mutatják, hogy a felhasználási oldal kapcsolata a termeléssel még ilyen rövid távon is igen szoros. Az összefüggés mégis a termelés azon területeivel a legerősebb, amelyek a legkevésbé változóak, a következő évben is változatlanul reprodukálódnak, mintegy objektív adottságként léteznek. A fogyasztási cikkek zömét például a következő évben is ugyanúgy megtermelik, mint az előző évben. De az elhasználandó munkaeszközök és a felhasznált anyagok nagy részét ugyancsak pótolni kell, hogy a termelés folyamatos láncja meg ne szakadjon. A felhasználási mutatók kapcsolata

* Az élómunka-ráfordításra jutó termékmennyiséget munkatermelékenységnek, az összmunka-ráfordításban elért megtakarítást pedig hatékonyságnak nevezem — a szokásos terminológiának megfelelően.

valamivel lazább a termelés azon területeivel, amelyek igen változékonyak — a külkereskedelmi mérleg vagy a bővítésre vonatkozó döntések megváltozása következtében.

A növekedési ütemek évenkénti ingadozása hozzátartozik az árutermelő gazdaság normális működéséhez. A felhasználási mutatók igazodása a stabilabb termelési mutatók kisebb mértékű ingadozásaihoz ugyancsak természetes, sőt pozitívnak minősíthető jelenség. Egyes mutatók — így a belföldi felhasználás és a felhalmozási alap — túlzottan nagy kilengései már nem tekinthetők egy kiegyensúlyozottan működő árutermelő gazdaság feltétlen velejárójának.

A jövedelmek és a fogyasztás aktív szerepe

A bérnak, a jövedelemnek és a fogyasztásnak a termelési mutatók növekedéséhez való igazodása egyszerű és megmásíthatatlan igazság. Kétségbevonhatatlan tény ugyanis, hogy a gazdaság dinamikus fejlődése teszi lehetővé a személyes felhasználás további emelését. Ha pedig a gazdasági helyzet belső és külső okok hatására rosszabbodik, akkor annak bizonyos fokig érződnie kell egyes életszínvonal-mutatók mérsékeltebb ütemű emelkedésében is. Ezt a növekedésből kiinduló szemléletet tükrözik a mostani gazdaságpolitikai elképzelések is.

Mint ismeretes, legfőbb gazdaságpolitikai célunk a külgazdasági egyensúly javítása, illetve helyreállítása. Ehhez a kivitelt — főleg a tőkésországokba irányulót — gyorsabb ütemben kell növelnünk, mint az importot. Ez az aktív külkereskedelmi tevékenység népgazdasági szinten ahhoz vezet, hogy a létrehozott nemzeti jövedelem egészét nem lehet itthon felhasználni — mint ahogyan azt korábban tettük —, mivel annak egy része külföldi adósságaink törlesztésére szolgál, másik része pedig a tovább romló cserearányok hatását ellensúlyozza. Tehát a belföldi felhasználás, vagyis a felhalmozás és a fogyasztás együttesen lassúbb ütemben emelkedik, mint a megtermelt nemzeti jövedelem.

A külgazdasági egyensúly fokozatos helyreállításához — a gazdaságpolitikai elképzelések szerint — mérsékelni kell a nettó beruházások mellett a lakosság fogyasztását is. A gazdaságpolitikai koncepción belül ily módon szoros összefüggésbe kerülnek egymással a külgazdasági politika és az életszínvonal-politika körébe sorolható feladatok. Ennek a kapcsolatnak az egyirányúság a legszembetűnőbb vonása, mivel többnyire *a lakosság felhasználásának kell alkalmazkodnia a külgazdasági egyensúlyt megteremtő szándékokhoz.*

Az életszínvonal-politika napjainkban a gazdaságpolitikának — mégpedig a külgazdasági egyensúly megteremtésére törekvő gazdaságpolitikának — alárendelten jelenik meg azon alapigazság nyomán, hogy megfelelő gazdasági növekedés nélkül nem képzelhető el számottevő életszínvonal-emelkedés. Az összefüggésnek ez az oldala aligha cáfolható. Létezik azonban egy más irányú összefüggés is; ez a *jövedelmek és a fogyasztás oldaláról* kiindulva tárható fel.

A lakossági felhasználás körébe tartozó folyamatok, jelenségek aktívan segíthetik vagy akadályozhatják magának a gazdaságpolitikai koncepciónak a valóra váltását. Ezért a termelési mutatók mérsékeltebb növekedése

esetén sem indokolt a személyes felhasználás — és egyáltalán az életszínvonal — teljes frontján visszavonulásra berendezkedni. *A személyes felhasználás egyes összetevőinek viszonylag stabil növekedési ütemét akkor is célszerű fenntartani, ha a termelési mutatók a korábbi évekhez képest kisebb mértékben növekednek.*

A viszonylagos stabilitás a növekedési ütem mérséklése esetén *egy hosszabb időszakban* azt jelenti, hogy a jövedelmek és a fogyasztás azonos — vagy megközelítően azonos — mértékben emelkednek, mint a nemzeti jövedelem belföldi felhasználása. Ez a kedvező helyzet az infrastrukturális ágazatokban dolgozók és a társadalmi juttatások arányának növekedése mellett csak akkor lehetséges, ha nő a hatékonyság, és persze a felhalmozási alap emelkedése sem haladja meg a fogyasztási alap növekedését. *A hatékonyság javulása esetén megteremtődhetnek a hetvenes években elért jövedelemnövelés feltételei,* és gazdaságpolitikai feladataink teljesítéséhez is közelebb kerülhetünk anélkül, hogy a termelési mutatók növekedési üteme felgyorsulna.

Elképzelhető, hogy *egy-egy években* a felhasználási mutatók némelyike a nyolcvanas években is gyorsabban nő, mint a belföldi felhasználás. Ez nem baj, ha együttmozgásuk rendje hamarosan ismét helyreáll. Inkább arra kellene figyelni, hogy a belföldi felhasználás és a felhalmozási alap növekedési ütemében az éves ingadozások kilengései a jövőben mérséklődjenek. A gazdaság egyensúlyi helyzetében észlelhető zavarok ugyanis főleg ezekre a túlzott ingadozásokra vezethetők vissza, és nem a jövedelmek és a fogyasztás alakulásának tulajdoníthatók. Ezért a személyes felhasználás mutatóinak a hetvenes évekre jellemző, igen szabályos mozgásába való beavatkozás inkább ronthat, mint javíthat az ország gazdasági helyzetén.

Szentpéteri Szabolcsné:

GAZDASÁGI DÖNTÉSEK BIZONYTALANSÁG ESETÉN

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

A sorozat e legújabb kötete a matematika közgazdasági alkalmazásainak, ezen belül elsősorban a matematikai statisztikának egy rendkívül aktuális és viszonylag új területével, a bayesi döntésemeléttel foglalkozik. A szerző lényegében kettős feladatot old meg könyvében: egyrészt a felhasznált matematikai-statisztikai apparátus és metodika pontos és korrekt ismertetését adja, másrészt sikerrel járul hozzá egy új gazdasági szemlélet kialakításához és gyakorlati alkalmazásához. Az első részben lényegében az alapfeladatokat, -problémákat fogalmazza meg a szerző, amely a téma kifejtése során a későbbiekben is visszatérnek, majd igen világos, közérthető stílusban írja le a megoldásukra alkalmas eszközöket. Az itt közölt példák már a könyv legelején megadják az olvasó számára a szükséges szemléletmódot, a továbbiakban pedig jelentősen megkönnyítik a bonyolultabb matematikai eszközök bemutatását.

Ez a didaktikailag ügyes fogás az egyes módszerek összehasonlítására is kitűnő lehetőséget ad. A második rész tartalmazza a bayesi döntésemélet tulajdonképpeni matematikai alapjait és magát a statisztikai döntésemélet módszertanát.

Kb. 280 l., kötve kb. 80,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÓNYA LAJOS:

Egyszerűbb szövetkezeti formák létrehozásának feltételei az iparban

Iparvállalataink méretstruktúrájának történelmi fejlődésével, a reáható tényezőkkel, a centralizáció és a koncentráció folyamatával, előnyeivel és hátrányaival, a kis- és középvállalatok szerepével sokat foglalkozott az utóbbi évek közgazdasági irodalma.* Ennek köszönhető, hogy megfelelő diagnózis birtokában figyelmünket nagyobbreszt a terápiára fordíthatjuk.**

A vállalati méretstruktúrát alakító tényezők

Iparvállalataink jelenlegi méretstruktúrája több mint három évtizede erőteljesen érvényesülő centralizációs folyamatban alakult ki, amelyet kampányszerű átszervezések gyorsítottak. A centralizáció gyakran nem párosult koncentrációval, így a gazdasági eredmény elmaradt a várakozástól. A centralizáció hatására 1960—1977 között az állami iparvállalatok száma 48, az ipari szövetkezeteké pedig 44 százalékkal csökkent. A koncentráció ennél lassúbb ütemére utal, hogy az ipartelepek átlagos létszáma 1955—1970 között csak 26 százalékkal nőtt.

A KGST-országok ipara általában centralizáltabb, mint akár a legfejlettebb, akár a hozzájuk hasonló fejlettségű tőkésországoké. Ez olyan területeken is jellemző, ahol sem a műszaki színvonal, sem a termelés szervezése nem indokolná. Különösen szembeűnő a kis- és középvállalatok alacsony aránya. A magyar ipar centralizáltsága azonban Csehszlovákiát és Romániát kivéve az összes többi KGST-országén is tútesz. Jellemző adat, hogy amíg a tőkésországok feldolgozó iparában a foglalkoztatottak 14—45 százaléka 50-nél kisebb létszámú vállalatokban dolgozik, addig nálunk ez az arány mindössze 0,1 százalék.

A fejlett tőkésországokban az elmúlt években lelassult, illetve megállt a centralizáció és a koncentráció folyamata: kis- és középvállalatok sokasága jött létre. Ez részben az egyedi és kis sorozatú termékek, valamint a javításkarbantartás iránti növekvő kereslettel magyarázható, részben pedig az alkalmazkodóképesség (rugalmasság, piacérzékenység) különös jelentőségé-

* A legfontosabb munkákat — amelyekre a jelen tanulmány megírásában támaszkodtam — lásd a cikk végén.

** Az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsának (OKISZ) apparátusában 1980-ban vezetéssel szakértői csoport modelleket dolgozott ki egyszerűbb szövetkezeti formákra amelyek alapul szolgáltak e tanulmányhoz.

vel a világgazdaság hosszan tartó recessziós szakaszában. Szerepet játszik e folyamatokban az is, hogy ma már kis- és középvállalatokban is alkalmazhatók korszerű gyártási eljárások.

A magyar ipar erőltetett centralizációja (kisvállalatok beolvasztása, gyakran indokolatlan szövetkezeti fúziók stb.) összehatásában kedvezőtlen tendenciákat váltott ki. Adott vállalatok, szövetkezetek munkaerő-, kapacitás-, háttérpári stb. gondjain esetenként enyhített, a gazdaság alkalmazkodóképességét azonban visszavetette. A kis- és középvállalatok, szövetkezetek számának csökkenésével szűkültek a piaci kapcsolatok, fokozódtak egyfelől a lakossági szolgáltatás és áruellátás, másfelől a nagyvállalatok specializációjához és hatékonyabb gazdálkodásához szükséges kooperációs tevékenység feszültségei.

A nemzetközi tapasztalatok szerint a vállalati méretstruktúrát formáló számos összetevő közül az iparfejlődés történelmi előzményei mellett a gazdaságirányítási rendszer hatása a döntő. Ugyancsak jelentős, de csökkenő a technikai-technológiai sajátosságoknak, valamint a termelési szerkezeteknek, végül alárendelt az országnagyságnak a szerepe.

A túlzott centralizáció káros következményeinek felismerése ellenére, a mi viszonyaink között továbbra is tényezők sora készteti a vállalatokat és a szövetkezeteket a minden áron való növekedésre. Így — többek között — a nagyvállalatok testére szabott közgazdasági szabályozórendszer, a kis- és középvállalatok, szövetkezetek számára elviselhetetlen adminisztrációs terhek, a gazdasági vezetők presztízse és anyagi érdekelttsége, a szűkös erőforrások (támogatások, hitelek, nyersanyagok, importgépek stb.) megszerzésének a vállalati mérettől függő lehetősége. Ez utóbbi tekintetében az elmúlt egy-két évben javulás tapasztalható, az előbbieken azonban csak hosszabb idő alatt remélhető komolyabb eredmény. A nagyüzemi termelés tértől-időtől független fölényéről vallott korábbi nézetek túlságosan mélyen gyökereznek társadalmi tudatunkban.

A kisvállalatok és -szövetkezetek szerepe

Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint a nagyvállalatok, a kis- és középvállalatokkal szemben, a sok műveletből álló, hosszú előkészítést és sokirányú szakértelmet igénylő, bonyolult gyártmányok tömegtermelésében vannak abszolút fölényben, különösen, ha a termékszerkezet hosszabb időn át stabil, a választékcserelődés viszonylag lassú. Ma azonban mind a világpiacon, mind a fejlett gazdaságú országok belső piacait a kereslet gyors és gyakran előre nem látható változásai jellemzik. Ilyen körülmények között a gazdálkodás eredményességének fontos tényezője — különösen a feldolgozóipari termékek körében — a piaci igényekhez való rugalmas alkalmazkodás.

Hazánkban és a hasonló vagy magasabb fejlettségi szintű országokban az életszínvonal emelkedésével nő a lakosság igénye az egyedi, illetőleg a kis és középsorozatban gyártott termékek iránt. Az innováció gyorsulásával a termelési szférában is egyre bővül az egyedi vagy kis sorozatú új termékek: termelési eszközök, speciális szerszámok, alkatrészek, részegységek kereslete. A nagyvállalatok hatékony, versenyképes működésének lényeges feltétele a kellő számú korszerű kis- és középvállalat, szövetkezet, amelyek képesek magas műszaki követelmények mellett, megbízható kooperációs part-

nerként a kis- és középvállalati adottságoknak jobban megfelelő tevékenységet átvállalni a nagyvállalatoktól. A termelési és a fogyasztási szolgáltatások iránt dinamikus növekvő igényt is racionálisan többnyire kis- és középvállalatok elégíthetik ki, amelyek kisebb eszköz- és rezsziigényük folytán az említett területeken általában a költség- és árszínvonalban is versenyképesek. Az irányítás és az ügyvitel megfelelő egyszerűsítésével a nem termelő létszám arányától függő fajlagos költségeik még alacsonyabbak lehetnek.

A kisservezetek problémái — általában helyileg, lokális eszközökkel, költségvetési támogatások nélkül — egyszerűbben, kisebb „társadalmi rezszivel” kezelhetők. Kevésbé eszközigenyes szervezetekről lévén szó, kis összegű és gyorsan megtérülő beruházásokkal, nagyobbbrészt saját forrásból és hitelből megoldható a fejlesztésük és korszerűsítésük. A jövő kisservezeteit, így kisservezeteiket — éppen versenyképességük feltételeként és következményeképpen — nem technikai elmaradottság és alacsony bérek jellemzik majd, hanem korszerű technika és technológia, valamint megfelelő innovációs készség.

Mindez egyértelműen a kis- és középvállalatok, szövetkezetek növekvő szerepét indokolja. A centralizációt alá kell rendelni a hatékonyság szempontjának, és nem szabad a gazdaságosság és a versenyképesség javításának egyedül üdvözítő módjaként kezelni. El kell kerülni a kis- és középvállalatok, szövetkezetek indokolatlan beolvasztását, egyesítését. Ezen túlmenően célszerű olyan közgazdasági és jogi feltételeket létrehozni, amelyek szélesítik a szervezeti formák skáláját, és pezsdítően hatnak a kis- és középméretű vállalkozásokra. A kis- és középvállalkozások számának gyarapítása természetesen nem jelenti a nagyüzemi termelésben, a nagyvállalati méretekben rejlő előnyök lebecsülését; célja — mint hangsúlyoztam — iparvállalataink eltorzult méretstruktúrájának arányosabbá, kiegyensúlyozottabbá tétele. Ennek eszközeként olyan közgazdasági feltételek létrehozása szükséges, amelyek között a vállalatok és szövetkezetek helyzetét nem a nagyságuk, hanem gazdálkodásuk jövedelmezősége, gazdaságossága határozza meg.

A szervezeti rendszer korszerűsítésének célja és hatása

Abból kell kiindulnunk, hogy a szervezet nem öncél, hanem a mindenkori gazdaságpolitikai célok elérésének eszköze. A szervezeti rendszer korszerűsítésének szükségességét és irányait mai és távlati feladataink szabják meg: a piacérzékenység és az alkalmazkodókészség javítása, a vevőkért folytatott verseny kibontakoztatása, a vállalkozási jelleg erősítése, az exportképesség javítása, a tőkés import egy részének hazai termeléssel való helyettesítése, a hiánycikkek körének csökkentése, a kooperációs és háttér-ipari tevékenység fejlesztése. Mindeme részcélokban közös a hatékonyság növelésének igénye.

A hatékonyság növelésében rejlő tartalékaink mozgósításának egyik legfontosabb feltétele az egészséges szervezeti struktúra talaján kibontakoztatott vállalati-szövetkezeti önállóság. A tapasztalatok szerint a túlcentralizált gazdálkodó egységek belső elszámolási rendszere elfedi az egyes részek tevékenységének, gazdálkodásának fogyatékoságait. Gyakori, hogy

vegyes profilú szövetkezetek egy-egy rosszul működő részlege a többi részleg rovására, a szövetkezet összeredményéből évekig meg tud élni.

A túlcentralizáltság megszüntetését, a kis- és közepméretű vállalkozások alakulását és fennmaradását gátló egyik legfőbb ok az, hogy a kis létszámú szervezetek nem tudnak eleget tenni a nagyvállalati méretekre és sajátosságokra tekintő — rendkívül bonyolult — gazdasági szabályozóknak, adminisztrációs előírásoknak, nyilvántartási, elszámolási követelményeknek, illetőleg képtelenek elviselni az ehhez szükséges nagy létszámú nem termelő apparátus fenntartásának terheit.

A kisebb szervezetek számára könnyen kezelhető, a lehető legegyszerűbb szabályozási, nyilvántartási és beszámolási rendszert kell kidolgozni az ésszerű normatív követelmények betartása mellett, intenzívebb és közvetlenebb érdekeltséget kell megvalósítani az érdekeltségi rendszer könnyen áttekinthető és stabil kialakításával. Ma a gazdasági szabályozók — mint köztudott — arra készítetik a gazdálkodó egységet, hogy a hatékonyság növelésének tartalékait legfeljebb fokozatosan, több évre beosztva éljék fel, tartózkodjanak a hatékonyság ugrásszerű javulását eredményező lépésektől. Ebből a szempontból nemcsak a kisservezetekre vonatkozó szabályozás, hanem az egész érdekeltségi rendszer tökéletesítésre szorul. A kisservezetek azonban ebből a szempontból is sajátos helyzetben vannak annyiban, amennyiben — eltérően a több gyáregységgel rendelkező nagyobb vállalatoktól — nincs módjuk például az egyik gyáregység dolgozóinak jó és több munkájáért fizetett magasabb bért a másik gyáregységnél „kigazdálkodni”. A szabályozás nyelvére lefordítva, a nagyobb húzóerejű érdekeltséghez az átlagtól elmaradókat a jövedelemszabályozásnak a mainál nagyobb terhekkel kellene sújtania, egyidejűleg csökkentve az átlag feletti eredmények terheit. Ezáltal az elért eredményekkel arányosabb jövedelemelosztás valósulna meg, ami serkentőleg hatna az egész gazdálkodásra. Az érdekeltség javításának, egyszersmind a szövetkezeti tulajdonosi érzés erősítésének további eszköze a tagok egyéni megtakarításainak a mainál nagyobb mértékű bevonása a termelés szférájába, aminek szükségessége társadalmunkban egyébként is egyre nyilvánvalóbb.

Az új kisservezetek alapításához a munkaerőhelyzet közelmúltbeli és várható változása is a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremt. Már ma sem, de az elkövetkező években — amikor a termelékenység a termelés mérsékelt növekedési üteme mellett lendületesen emelni kívánjuk — még kevésbé lesz jellemző a néhány éve még általános létszámnövelési törekvés. Így nem okozhat különösebb gondot az újonnan alakuló kisservezetek létszámigénye, sőt éppenséggel hozzájárulhat a *teljes és hatékony foglalkoztatás* társadalmi szintű megvalósításához.

A teljes munkaidős foglalkoztatás mellett a legkülönbözőbb rétegek töredék munkaidejének hasznosítását, illetőleg a szabad időben végezhető munka feltételeit is indokolt megteremteni, aminek különösen alkalmas keretétül szolgálhatnak a munkaidő és a munkarend meghatározásában a mainál nagyobb önállóságú egyszerűbb szövetkezetek. Ehhez azonban fokozni kell az anyagi érdekeltséget a részidős munka végzésében. Célszerű lenne például a részidős tevékenységért kapott munkadíjat valamiképpen figyelembe venni a nyugdíjalap megállapításában, vagy legalább módot adni az érintetteknek önkéntes nyugdíjjarulék fizetésére. Továbbá lehetővé kellene tenni, hogy a főállásuk mellett az ilyen egyszerűbb szövetkezetekben rész-

időben közreműködő dolgozók a szövetkezettel tagsági viszonyt létesíthessenek.

Az egyszerűbb szövetkezeti formák mellett szól végül az a szerepük, amelyet az ún. második gazdaságbeli nem legalizált tevékenységek minél nagyobb hányadának legális keretek közé terelése, mint társadalmi cél megvalósításában játszhatnak. Ebben a vonatkozásban tisztázásra szoruló kérdés, milyen feltételek mellett válhatnak e szövetkezetek versenyképesé a ma legkevésbé ellenőrzött és szabályozott, még minőségi garancia és adófizetés vállalására sem kötelezhető fuszással szemben. Feltételezhető azonban, hogy a munkaviszony (szövetkezeti tagsági viszony), a többletmunkáért élvezett kereset legalitása s nem utolsósorban annak nyugdíjemelő hatása önmagában komoly vonzerőt jelenthet.

Egyszerűbb szövetkezeti modellek

Egyszerűbb szövetkezetek, mint sajátos vállalkozások, sokféle konkrét célra jöhetnek létre. Ilyen célokként említhetők például: a belföldi áruforgalomban hiánycikkeknek számító, illetőleg helyi szükségletek kielégítését szolgáló, kis és középsorozatban előállítható fogyasztási javak gyártása; exportcikkek kis sorozatú termelése; importkiváltó termelés; ún. háttér-ipari tevékenység nagyüzemek számára (kis darabszámú alkatrészek és részegységek gyártása); bér munka jellegű „bedolgozás” nagyobb vállalatoknak és szövetkezeteknek; találmányok, újítások gyakorlati megvalósítása, elméleti kutatást kiegészítő termelő, kivitelezői tevékenység; lakossági szükséglet kielégítésére irányuló ipari, építőipari szolgáltatás, személyszállítás, kereskedelmi tevékenység, betegek, idősek házi gondozása, gyermekgondozás, fordítás, tolmácsolás stb. A kisszövetkezetek alapítását olyan nagyvállalatok vagy nagyobb szövetkezetek is támogathatnák anyagilag, amelyek háttér-ipari gondjaik megoldásában támaszkodni kívánnak rájuk.

Az OKISZ-ban kidolgozott javaslat az ipari szövetkezés területén a kisszövetkezetek mellett ipari szövetkezeti szakcsoportok létrehozását, valamint az átalányelszámolását (gebines) rendszer továbbfejlesztését jelöli meg a továbbblépés változataiként. Az egyszerűbb szövetkezetek új szervezetként vagy meglévő ipari szövetkezetek szervezeti decentralizálása útján jöhetnek létre. Decentralizálódás végbemehet szétválással (diffúzió) vagy kiválással, s emellett még egyes részlegek gebines egységekké történő átalakításával.

A kisszervezetek létrehozásához és életképességéhez elengedhetetlen a tevékenységük segítésére hivatott megfelelő háttérintézményi hálózat. Különböző gazdasági társulások láthatnák el például az exportra történő termelésükkel összefüggő feladatokat: a szükséges információk biztosítását, érdekeik képviselését a külkereskedelmi vállalatoknál, a piacutatásban, a műszaki fejlesztésben való közreműködést, esetleg a szövetkezetek és más kisüzemek, valamint az egyéb gazdálkodó szervezetek közötti koordinációt.

Az egyszerűbb szövetkezetek gazdasági tevékenységének folytatásához szükséges nyers- és alapanyagokat célszerű szervezett formában beszerezni, mivel a TEK- és a nagykereskedelmi vállalatok nem érdekelték a kis értékű megrendelések teljesítésében. Ez elsősorban úgy oldható meg, hogy e szövetkezetek belépjenek a már működő anyagbeszerző ipari szövetkezeti társulásokba vagy gazdasági társaságokba. Ahol ilyenek még nem jöttek létre,

ott szorgalmazni kellene az alapításukat. Továbbá érdemes lenne foglalkozni különféle beszerzési és értékesítési szövetkezeti formák kidolgozásával. Végül olyan háttérintézmények is elképzelhetők, amelyek a kisszövetkezetek könyvelését, szaktanácsadását látnák el.

Az egyszerűbb szövetkezetek többnyire alulról jövő kezdeményezés alapján, nem pedig felső utasításra alakulnának. Ebből következik a rugalmasságuk abban az értelemben is, hogy a tevékenységük iránti társadalmi szükséglet megszűntével vagy új feladat elvégzéséhez kezdenek, vagy maguk is megszűnnek.

A kisszövetkezet fogalma

A kisszövetkezet nem csupán kisebb méretű, hanem — a szövetkezeti alapelvek szabta keretek között — a gazdálkodását és önkormányzatát illetően a maitól eltérő szövetkezet, más szóval nem „nagy szövetkezet — kicsiben”. Ezt a tényt természetesen figyelembe kellene venni a kisszövetkezeti kategóriába sorolásnál.

Jelenleg a létszám, valamint a termelési érték, a lakásépítés értéke, illetve a javító-szolgáltató tevékenységből származó nettó árbevétel az alapja az ipari-építőipari szövetkezetek kategorizálásának. Ez a módszer több okból is korszerűsítésre szorul. A termelési érték mutatójában nem jut kellőképpen kifejezésre a bér munka jellegű tevékenység, s maguk az egyes mutatók és a hozzájuk rendelt pontértékek is vitathatók.

Eddigi vizsgálódásaink arra mutatnak, hogy a kisszövetkezeti kategóriába sorolásnál az említett mutatók közül kiemelkedő szerepet indokolt tulajdonítani a létszámnak, amely mind a szövetkezeti önkormányzat, mind a szocialista vállalati gazdálkodás és annak ellenőrizhetősége, mind az alkalmazható vezetési-szervezési módszerek szempontjából meghatározó jelentőségű tényező.

A jelenlegi szabályozás szerint a minimális létszám 15, ami — a kisszövetkezetekre javasolt egyszerűsített önkormányzati és gazdasági mechanizmust, valamint a tagok vagyoni felelősségének növekedését is figyelembe véve — megítélésünk szerint célszerűen megszabott létszámhatár. Ennél kisebb egység nem tenné lehetővé a szocialista vállalati gazdálkodást, és a szövetkezeti önkormányzat legkezdetlegesebb formáinak működését sem. Ennél kevesebb alapító tag szövetkezet helyett polgári jogi társaságot hozhat létre.

Figyelemmel az egyszerűsített szabályokra és a várható igényekre, a kisszövetkezetek taglétszáma legfeljebb 100-ig terjedhetne. Ezt azonban úgy kellene értelmezni, hogy a jelenleg ennél kisebb létszámú szövetkezetek maguk dönthessék el: továbbra is a mai szabályozás keretei között akarnak-e működni, vagy a kisszövetkezetekre érvényes szabályozást választják.

A kisszövetkezetek általában határozatlan időre alakulnának. Addig működnek, ameddig fennállásukat a piaci igények gazdaságos kielégítése indokolja. Elképzelhető azonban olyan kisszövetkezet, amelyik meghatározott időtartamra szólóan vagy meghatározott feladat elvégzésére alakul (például egy találmány vagy újítás megvalósítására, adott fajtájú és mennyiségű egység legyártására), s a meghatározott idő elteltével, illetőleg a vállalt feladat teljesítésével megszűnik.

A kisszövetkezet önálló jogi személy. Alapvető szabályai megegyeznek a szövetkezetekről szóló törvényben (Sztv) és az ipari szövetkezetekről szóló törvényerejű rendeletben (Iszt) foglalt általános rendelkezésekkel. Ugyanakkor önkormányzati rendszere, valamint a gazdálkodására vonatkozó közgazdasági szabályozás lényegesen egyszerűbb. Anélkül, hogy a kisszövetkezeteken belül külön kategóriaként különítenénk el az egészen kicsi, legfeljebb 30 fős szövetkezeteket, úgy véljük, indokolt megvizsgálni szervezeti rendszerüket és közgazdasági szabályozásuk némely elemének további egyszerűsítési lehetőségeit.

Kikből állhat a kisszövetkezet?

Kisszövetkezet létrejöhet állampolgárok szövetkezése útján vagy már működő szövetkezetekből történő kiválással, illetőleg szétválással. A kisszövetkezet — javaslatunk szerint — létrehozható főfoglalkozású tagokból (ezek lehetnek — akár mindannyian — bedolgozók is); munkaviszonyban vagy szövetkezeti tagsági viszonyban álló dolgozókból, akik töredék munkaidéjét hasznosítja a kisszövetkezet; felsőfokú tanintézetek hallgatóinak a közreműködésével; nyugdíjasokból (ha szükséges, felmentve őket a foglalkoztatásukra vonatkozó korlátozások alól); végül — felfüggesztve a jelenlegi tilalmat — gyermekgondozási segélyen levőkből, illetőleg a felsorolt változatok bármely kombinációjából.

A munkaerőforrások bővítése a bedolgozói rendszer továbbfejlesztését indokolja. Megítélésünk szerint a szövetkezetre lehet bízni, milyen és mennyi munkát végeztet bedolgozókkal.

A tagok kockázatviselése és anyagi felelőssége a szövetkezetük gazdálkodásáért lényegesen nagyobb, mint az alkalmazottaké. Ezért helyes, ha a kisszövetkezet csak azoknak a munkáknak az elvégzésére tart alkalmazottat, amelyeket nem tud a tagjaival elvégeztetni. Az alkalmazott foglalkoztatása történhet főállásban, de elegendő lehet a rész munkaidős foglalkoztatás is.

A szövetkezeti törvény szerint a tagság meghatározott része új szövetkezet alapítása céljából kiválhat a szövetkezetből. Bár a hozzájárulást a közgyűlés elvileg csak akkor tagadhatja meg, illetőleg halaszthatja el meghatározott időre, ha a kiválás népgazdasági érdeket sért, vagy elháríthatatlan nehézségeket okozna a szövetkezet gazdálkodásában, gyakorlatilag minden olyan kiválást megakadályozhat, amelyik sérti az ott maradó többség érdekét (például egy jól jövedelmező részleg kiválása).

A kiválást eldöntő legfontosabb szempontként azt kell tekintetbe venni, hogy a gazdálkodás a szervezeti keretek milyen változtatásával tehető minél hatékonyabbá. Ennek szellemében azt is lehetővé kellene tenni, hogy a szövetkezet tagsága rosszul működő részlegétől megszabaduljon. A szövetkezet egyik részlege sem várhatja, hogy hosszú távon is a többiek tartsák el. Az elkényelmesedés ellen ily módon is fel kellene lépni.

Új szövetkezet alapítása céljából a tagságnak azonos szervezeti egységben (telephelyen, részlegben) dolgozó vagy azonos tevékenységet folytató része válhat ki. Indokolt lehet felülvizsgálni és esetleg növelni a kiválással megalakuló új kisszövetkezet tagjainak tulajdonában levő részjegyállo-

mányt. A kisszövetkezet kiváláskori — magával hozott — vagyona (a részjegyalap kivételével) oszthatatlan csakúgy, mint az ebből a későbbiekben keletkező vagyonnövekmény.

A kisszövetkezet és a tagok vagyoni kapcsolata

A szövetkezeti induló vagyon megteremtését ritkán segíti állami támogatás. Bár a feltételek adottak, a szövetkezeti közös fejlesztési alapok sem nyújtanak hozzá számottevő anyagi segítséget. Ugyanakkor a tagok által jegyzett (egy havi munkadíjnak megfelelő) részjegy elenyésző hányadát teszi ki a gazdasági tevékenység folytatásához szükséges vagyonnak. A tagok fokozottabb anyagi hozzájárulása a szövetkezet eszközállományának megteremtéséhez és bővítéséhez nem látszik megvalósíthatónak. A jelenlegi szabályok szerint ugyanis az induló vagyonhoz nyújtott személyes hozzájárulások (például részjegy, tagsági kölcsön) csak a szövetkezet eredményétől függően, részletekben fizethetők vissza, így az sem kizárt, hogy a befizetés elvész, miközben a magasabb kockázat ellenére a hitelkamatláb az OTP-nél elhelyezett lakossági betétek kamatlábjával azonos.

A vagyoni hozzájárulás és az érte kapható jövedelem a kisszövetkezeti koncepció sokat vitatott kérdései közé tartozik. Szemben azzal az állásponttal, amely szerint tagsági viszony létrehozható legyen személyes közreműködés nélkül, kizárólag vagyoni hozzájárulással is, a mi felfogásunkban csak e kettő valamilyen alkalmas kombinációja lehet a termelő típusú kisszövetkezetekben a tagsági viszony alapja; a közös munkában való részvétel helyett kizárólag a vagyoni érdekeltségen alapuló tagsági viszony nem fér össze a szövetkezetpolitikai alapelvekkel. A személyes közreműködés főfoglalkozás vagy részfoglalkozás keretében egyaránt megvalósítható, és a végrehajtó (termelő-) tevékenység mellett (például találmányokat megvalósító szövetkezetnél a feltaláló esetében) szellemi irányítást, szakmai tanácsadást vagy művezetést is jelenthet.

Ugyancsak felmerültek nézetkülönbségek abban a kérdésben, hogy a kisszövetkezetek alapításkori induló vagyonának is kötelezően biztosítani kell-e az első évi gazdálkodás teljes pénzügyi fedezetét, vagy pedig az induló vagyon szükséges nagyságának meghatározását az alapítókra lehet bízni. Megítélésünk szerint a megalakulás engedélyezésének feltételeként elegendő azt előírni, hogy az alapítók a szövetkezet gazdálkodásának megindításához és folytatásához szükséges vagyont biztosítsák.

Javaslatunk szerint az induló vagyon forrásai: a tagok által jegyzett részjegy és célrészjegy; tagsági kölcsön; a Központi Szolgáltatásfejlesztési Alap juttatásai; közületek, szövetkezetek és állami vállalatok által átengedett fejlesztési alapok és állóeszközök; a szövetkezeti közös alapokból nyújtott kölcsönök; bankhitelek; állami alapjuttatás.

A tagokat a szövetkezethez fűző vagyoni kapcsolat formájaként indokolt változatlanul fenntartani a részjegyjegyzés kötelezettségét. Jogszabályban azonban a részjegy összegének csak az alsó határát célszerű előírni, például a tag kéthavi munkadíját. A részjegyjegyzés mértékét a szövetkezet alapszabálya állapítja meg, esetleg felső határt is megszabhat, nehogy egyes tagok kilépésük esetén a vagyonuk kivonásával veszélyeztethessék a szövetkezet gazdasági, pénzügyi stabilitását. A tagok egyéb vagyoni hozzájárulá-

sait (például a szövetkezetnek átadott gép, helyiség, anyag) részjegyként kell figyelembe venni, s az így adódó esetleges túljegyzés ellenértékét az alapszabályban meghatározott időn belül a tagnak ki kell fizetni.

A részjegy nagyságában a mainál fokozottabban kifejezésre kell jutnia a tagok anyagi teherviselésének, kockázatvállalásának, felelősségének, valamint annak az elvnek, hogy az induló vagyon létrehozása elsősorban az alapító tagok kötelessége. Egyes vélemények szerint ezért célszerű lenne kötelezően kimondani, hogy az induló vagyont legalább fele részben a tagok anyagi hozzájárulásai fedezzék. Magam úgy vélem, hogy egy ilyen követelmény túl szigorú. Vitathatónak tartom azt az elgondolást is, amely szerint az alaprészjegy túljegyzésével a tagok — összességében a szavazatok legfeljebb egyharmadát kitevő mértékben — növelhessék szavazati jogukat. Megítélésem szerint változatlanul fent kell tartani az „egy tag — egy szavazat” elvét.

A jelenlegi szabályozásnak megfelelően, a tag továbbra is részjegye erejéig felelős a szövetkezet gazdasági tevékenységéért, s a részjegy visszafizetésére csak a tagsági viszony megszűntét követően kerülhet sor. A részjegy után fizetett osztalék mértékét viszont a tagok tulajdonosi érdekeltségének, a szövetkezet gazdálkodása iránti felelősségüknek a fokozása végett növelni kell. A felosztható nyereség nagyobb hányada — javaslatunk szerint legalább a 60 százaléka — azonban ezután is a munka szerinti részesedésre szolgálja; osztalékra legfeljebb 40 százalékat fordítanak. A tagok osztalékának azonban csak az OTP által a tartós betétek után fizetett kamatösszeget meghaladó részét indokolt megadóztatni, mivel az OTP-betétek kamata sem adóköteles.

Jelenleg a tagok osztaléka a munkadíjuktól és a szövetkezetben töltött idejüktől függ, a részjegyük nagyságától nem. Javaslatunk szerint a kishozvetkezetekben az osztalék kiszámításánál fordítva kellene eljárni, vagyis csak a részjegy összegét indokolt figyelembe venni. A tagsági viszonyban töltött időt és a felvett munkadíjat a munka utáni részesedés nagyságának megállapításakor számítanák be.

Helyesnek látszik a meghatározott gazdasági célokhoz, vállalkozásokhoz kapcsolódó célrészjegy intézményének az ipari szövetkezetekre történő kidolgozása és gyakorlati bevezetése. A célrészjegy után fizetendő osztalék függővé tehető az adott cél jövedelmezőségétől, az éves gazdálkodás összeredményétől vagy a kettő valamilyen kombinációjától. Az utóbbi annyiban logikus, hogy az összeredmény és az adott vállalkozás eredménye nem válik — nem választható — el egymástól.

A tagsági kölcsön jövőbeli szerepe a fizethető kamattól függ. Ha a kamat emelésére nem kapnak módot, akkor a célrészjegy előnyben részesítését tanácsolhatjuk a szövetkezeteknek. A célrészjegy jegyzésének kockázata nagyobb ugyan, mint a kölcsönnyújtásé, de nagyobb a jövedelemszerzési lehetőség is.

A kishozvetkezetek tagságának a jelenlegi szövetkezetekénél várhatóan lényegesen magasabb vagyoni hozzájárulása ellenére ahhoz, hogy megfelelő számban alakuljanak kishozvetkezetek, az állami támogatás sem nélkülözhető. Ehhez természetesen ki kell dolgozni az elosztás kritériumait, a leghatékonyabb vállalkozások fejlődésének segítését tartva szem előtt, továbbá lényegesen egyszerűsíteni és gyorsítani kell különösen a kis összegű

és gyorsan megtérülő befektetésekhez igényelt támogatások odaítélését. A kisszövetkezetek alapításának ösztönzése szempontjából rendkívül fontos lenne az alapítástól számított két éven belüli adómentesség, de legalábbis adómérséklés. (Ez a kedvezmény a szolgáltató kisiparosokat is megilleti.)

Annak ellenére, hogy az újonnan alakuló szövetkezet természetesen még nem fizethetett hozzájárulást a szövetkezeti közös alapokhoz, megfelelő garancia esetén lehetővé kellene tenni mind a szövetségi, mind az OKISZ-nál kezelt szövetkezeti közös fejlesztési alapokból közép- és hosszú lejáratú kölcsönök nyújtását.

A kisszövetkezetek induló vagyonának biztosításához való hozzájárulás, valamint a már működő szövetkezetek hiteligényeinek kielégítése céljából indokoltnak látszik külön hitelszövetkezet létrehozása, amely elláthatná a kisszövetkezetek alapításával kapcsolatos propagandamunkát is, megfelelő díj ellenében magára vállalhatná a kisszövetkezetek tevékenységéért az anyagi kockázatot stb. Esetleg a takarékszövetkezetek láthatnák el ezeket a feladatokat. (Az 1950-es évek elején hasonló funkciót töltöttek be a szövetkezeti hitelintézetek, köztük az Önállósító Hitelszövetkezet — ÖNHISZ —, s léteztek szövetkezeti kölcsönösen biztosító társaságok is.)

A kisszövetkezetek alapítását könnyítené, ha az ipari szövetkezetek és állami vállalatok — különösen, ha a kisszövetkezet háttéripari tevékenységre vállalkozik — átengedhetnék nekik használaton kívüli gépeiket.

További vizsgálatot igényel a vagyonmegosztás szabályozása kiválás esetén. Ez különösen ott jelenthet nehézséget, ahol az önállósuló részleg jóval nagyobb értékű állóeszköz-állományt működtetett, mint a taglétszám alapján reá jutó hányad. A vagyonmegosztás kapcsán esetleg felmerülhet egy olyan megoldás, hogy kiváláskor az állami, szövetségi vagy OKISZ-támogatásból (-juttatásból) származó vagyonhányad megváltás nélkül kivehető legyen.

A szövetkezeti alapelveknek megfelelően, a kisszövetkezetek vagyona is a tagok között felosztható és fel nem osztható részből áll, aminek jelentősége szövetkezeti tag kilépésekor, illetőleg a szövetkezet megszűnésekor merül fel. Más kérdés, hogy a kisszövetkezetek vagyonán belül — a tagok saját vagyoni hozzájárulásának nagyobb súlyával összefüggésben — a felosztható vagyon aránya is nagyobb lehet.

A kisszövetkezetekre is vonatkozik az az alapelv, hogy veszteség, alaphiány vagy felszámolás esetén a tagok csak a részjegyük erejéig felelősek; a kötelezettségeikért a szövetkezet felel saját vagyonával. Felmerül egy olyan biztosítási forma gondolata, amely megfelelő díj ellenében vállalná a szövetkezet szanálását, és felszámolás esetén kielégítené a hitelezőket és a tagokat.

Az alapok képzésének szabályozását úgy kell kialakítani, hogy segítse a szövetkezet rendeltetészerű működését és a harmadik személyekkel szemben vállalt kötelezettségeinek a teljesítését a körülmények kedvezőtlen alakulása esetén is. Ennek megfelelően kötelezővé kellene tenni a tartalék- (kockázati), valamint a felújítási alap képzését; a fejlesztési alap képzéséről viszont a szövetkezet szabadon dönthetne.

Önkormányzat, érdekképviselő, állami felügyelet

Az alacsony taglétszám nem indokolja, de nem is teszi lehetővé a szövetségi törvényben kötelezően előírt valamennyi választott testületi szerv létrehozását, ugyanakkor megkívánja a tagság szélesebb beleszólási és döntési jogát.

Mivel a kis létszámú szervezet közgyűlése — amely a szervezetet önkormányzatának legfőbb szerve — operatív feladatokat is ellát, ezért az összehívása negyedévenként indokolt. A jelenleg hatáskörébe tartozó ügyeken kívül a közgyűlés dönthet — többek között — tagfelvételi, fegyelmi és kártérítési ügyekben, munkaügyi vitákban stb.

Két közgyűlés között a vezetést és az egyes bizottságok feladatkörét háromtagú vezetőség látná el. A felügyelő bizottság legfeljebb három tagot számlálna. A vezetőség élén álló szövetségi elnök nem feltétlenül függetlenített. A 30-nál kisebb létszámú szervezeteknél megfontolandó, szükség van-e a közgyűlésen kívül egyéb testületi szervek létrehozására. A kis- és közszervezetek érdekképviselői és érdekvédelmét az ipari szervezetek szövetségeinek, illetőleg az OKISZ-nak kell ellátnia. A kissevített szervezetek alapításának elősegítése a szövetségek feladata. Az ágazati felügyelet, valamint a tanácsai szakhatósági és törvényességi felügyelet szabályozását úgy kell kialakítani, hogy az ne tegye bürokratikusá és ne akadályozza a szervezetek tevékenységét, de biztosítsa a működésük törvényességét.

Ipari szövetségi szakcsoport

Az egyéb főfoglalkozású dolgozók töredék munkaidejét leginkább a szövetségi szakcsoportok keretében lehet hasznosítani. Ez a forma alkalmas lenne a kontár tevékenység legalább részleges visszaszorítására; olyan tevékenységek elvégzésére, amelyek iránti kereslet más szervezett formában nemigen elégíthető ki. A megrendelők szempontjából nagy előnye, hogy — a kontár és a fusimunkával szemben — rosszul elvégzett munka esetén inkább érvényt szerezhetnek jogos reklamációjuknak.

Az ipari szövetségi szakcsoport — a mezőgazdasági szakcsoport mintájára — az anyaszövetkezet profiljához kapcsolódó termelő- vagy szolgáltató tevékenységet folytatna. A szövetségen belül önkormányzattal és meghatározott gazdasági autonómiával rendelkező, önelszámoló szervezetként működne. Bár a jogi személy szerepét az anyaszövetkezet töltené be, a szakcsoport önállóan, saját kockázatára és felelősségére kötné és teljesítené a szerződéseit. Szakcsoport alapításához javaslatunk szerint minimálisan öt fő és az anyaszövetkezet közgyűlésének (küldöttközgyűlésének) hozzájárulása szükséges. A szakcsoport tagjai a szakcsoporttal lépnek szövetségi tagsági viszonyba, függetlenül az anyaszövetkezetekben esetlegesen betöltött tagsági viszonyuktól.

A szakcsoport tagjának nem feltétlenül kell közös munkahelyen tevékenykednie, s a munkaidejük és a munkarendjük szabályozása is tetszőlegesen rugalmas lehet: a csoport esetleges főfoglalkozású tagjaitól eltekintve, szabad idejükben bármikor elvégezhetik a munkájukat. Az is elképzelhető, hogy a szakcsoport felhatalmazza a tagjait a rendelések önálló felvételére és a megrendelővel való elszámolásra.

Az alapításhoz szükséges anyagi eszközöket elsősorban a szakcsoportot alapítók kötelesek biztosítani, de lehetőséget kellene teremteni arra is, hogy a szövetség saját termelési eszközeit, helyiségeit átengedhesse tartós használatra. Az is elképzelhető, hogy az anyaszövetség engedélyt adna a szakcsoport tagjainak arra, hogy — a szövetségi tulajdon megfelelő védelmének biztosítása mellett — munkaidőn kívül használhassák a szövetség műhelyét, berendezéseit. A szakcsoport anyagellátását az anyaszövetség anyagellátó hálózatán keresztül oldhatnák meg. Az anyaszövetség azt is vállalhatja, hogy saját hálózatán keresztül felveszi a szakcsoporthoz érkező megrendeléseket, piackutatást, reklám- és propagandatevékenységet folytat.

A szakcsoport vezető szerve a tagértekezlet, amely minden kérdésben döntési jogosultsággal rendelkezik. Két tagértekezlet között a döntés a tagértekezlet által megbízott ügyvezetőre hárulna.

A szakcsoport tagjai vagyoni hozzájárulásukkal felelnek a szakcsoport tartozásaiért. Az anyaszövetség elsősorban a szakcsoport céljára átengedett vagyonnal, az ezt meghaladó tartozásokért egyéb vagyonával felel. A szakcsoport tevékenységének eredményeként keletkező vagyon a tagok közös tulajdonába kerül. A megszűnő szakcsoport vagyona — kivéve az anyaszövetség által átengedett vagyont és esetleg annak növekményét — felosztható a tagok között, vagyoni, illetőleg személyi közreműködésükhöz igazodóan.

Az átalányelszámolásos (gebines) rendszer továbbfejlesztése

A gebin bevált gazdálkodási forma. Két éve azonban olyan intézkedések születtek, amelyek lényegesen rontották a gebines rendszer működési feltételeit. Bizonyos tevékenységeket kivontak e rendszerből, továbbá az ebben a formában dolgozók érdekeltségét nagymértékben gyengítő feltételeket írtak elő. Mindezek hatására sok szerződést felbontottak; némely szolgáltatási tevékenység megszűnt, illetőleg a másodlagos gazdaságba került át.

A gebines rendszer szélesebb körű alkalmazása látszik célszerűnek. Ehhez indokolt lehetővé tenni, hogy a fogyasztási szolgáltatások bármely területén — esetleg az árutermelésben is — működhessenek gebines egységek, a területileg illetékes tanács megítélésére bízva, hogy az adott térségben milyen konkrét tevékenységek elvégzésére kívánatos ezt a formát alkalmazni. Továbbá az egységek létszámát a jelenlegi kettő helyett 1—10 főben kellene megállapítani, azt is lehetővé téve, hogy az egyes egységekben családtagok, továbbá a szövetség tagjai és alkalmazottak is dolgozhassanak, s ne csak főfoglalkozásszerűen, hanem részidőben is.

A gebinszerű átalakításra kiszemelt egységek működtetésének jogát versenyeztetés útján az az egyén vagy kollektíva kapná, amelyik a legnagyobb forgalom, illetve jövedelem elérését vállalja, elsőbbséget biztosítva e versenyben a szövetség tagjainak. A gebines szerződést célszerű 2—3 évre megkötni. Általában ennyi idő szükséges ahhoz, hogy kialakuljon a megfelelő vevőkör, s a gebines is megtalálhassa a számítását. A szerződés lejártával megismételnék a versenyeztetést.

Lehetőséget kellene teremteni arra, hogy a gebines — a lakossági igényeket figyelembe véve — a legjobb belátása szerint maga döntsön az általa fenntartott szolgáltató egység nyitvatartási idejéről (esetleg csak délután

vagy este tartana nyitva). Ezt természetesen a helyi tanácsokkal kellene egyeztetni.

Az ismertetett modellek a mai szövetkezeti törvény keretein belül mozognak, s összhangban vannak a szövetkezeti mozgalom hazai és nemzetközileg is elfogadott elveivel.

Az egyszerűbb szövetkezeti formák elsősorban az alacsonyabb jövedelmezőségű, illetőleg a nagyra duzzadt nem termelő és ügyviteli apparátussal működő szövetkezetek számára, de még a hatékonyan gazdálkodó szövetkezetek részére is kínálhatnak alternatívákat. A szövetkezet korszerűsítése feltárhat további tartalékokat. A cél az, hogy a vállalkozási formák gazdagításával fokozódjék a gazdasági verseny, ami élénkítőleg hatna a szövetkezeti, sőt az állami szektor fejlődésére is.

Az egyszerűbb szövetkezeti formák gyakorlati megvalósulása nagymértékben függ a társadalmi-politikai megítéléstől, az illetékes központi és helyi szervek hozzáállásától. Támogatásuk különösen fontos az induláskor. Társadalmi-politikai töltetű kérdésekről van szó, ezért rendkívül lényeges ezek egyértelmű tisztázása. Az állampolgárok belépéséhez és egyéni megtakarításaiknak ilyen szövetkezetekbe történő beviteléhez megfelelő biztonságra, az új formák politikai megítélésének hosszabb távra szóló stabilitására van szükség.

Felhasznált irodalom

1. *Wulcsék Jenő*: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban *Közgazdasági Szemle*, 1970. 7-8. sz.
2. *Tellér Gyula*: A magyar kisipari szövetkezetek története 1945—1962. A Szövetkezeti Kutató Intézet Közleménye 84. 1972.
3. *Szabó Katalin*: A bolygóvállalatok — a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerbe. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 9. sz.
5. *Horváth László*: A szocialista iparvállalatok mérete, integrációk. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 5. sz.
6. *Varga György*: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. *Gazdaság*, 1977. 2. sz.
7. *Ferenczi Tibor*: Az ipari szövetkezetek gazdasági integrációja. A Szövetkezeti Kutató Intézet Közleménye 125. 1977.
8. *Földváry Tamás*: Kutatási beszámolója a fuziókról. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet, 1977.
9. *Inzelt Annamária*: A vállalati centralizáció. *Gazdaság*, 1978. 2. sz.
10. *Révész Gábor*: Iparunk vállalati és üzemnagyság szerinti szerkezete. *Gazdaság*, 1978. 3. sz.
11. A kis- és középvállalatok helye és szerepe a fogyasztói igények kielégítésében. OMF, 12-7710. Et. 1978.
12. *Varga György*: Vállalati méretstruktúra a magyar iparban. *Gazdaság*, 1979. 1. sz.
13. Szocialista kisvállalatok létrehozása — egyéni kezdeményezés alapján (*Juhász Pál — Prugberger Tamás*). *Közgazdasági Szemle*, 1980. 3. sz.

A világgazdaság és a magyar élelmiszer-termelés: lehetőségek és kérdőjelek

Az utóbbi időben fokozott figyelem fordul az ország élelmiszer-termelési lehetőségeire. A legújabb kutatások szerint a termőterület optimális, az éghajlati és a talajadottságoknak megfelelő felhasználása önmagában negyedével-harmadával növelhetné a betakarítható termékmennyiséget.*

A hazai termelési tényezők összetételének számszerű felmérésére tett kísérletben is kimutattam, hogy természeti kincseink kétharmada, a rendelkezésre állóeszközök és munkaerő több mint egyharmada közvetlenül kapcsolódik az élelmiszer-termeléshez, következésképp az élelmiszer-termelés népgazdaságunk egyik legfontosabb profilja. Ennek felismerését jelentős mértékben megkönnyíti az, hogy gazdaságpolitikánk az utóbbi két évtizedben körültekintően és szerencsés kézzel nyúlt a mezőgazdasághoz, mint az élelmiszer-termelés „bányászati” szektorához: kialakította a szocialista nagyüzemek hálózatát, elősegítette ennek együttélését és integrálódását a háztáji és a kisegítő gazdaságokkal, támogatta az ipari jellegű technológiai rendszerek elterjedését.

A hazai élelmiszer-termelő szektor eltartóképessége — csaknem 14 000 kilojoule/nap fogyasztási szint mellett — ma már mintegy 1,3, azaz (a hazai fogyasztói igények zavartalan kielégítésén túl) évi termelésének egynegyedét eleve exportálni tudja. Élelmiszer-termelésünk tehát kettős orientált-ságú: egyfelől ellátja a hazai piacot, másfelől kivitelre termel, így részesévé vált a nemzetközi munkamegosztásnak, s ezáltal további felvirágzásának sorsát jelentős mértékben hozzákötötte a nemzetközi élelmiszerpiacéhoz.

A magyar élelmiszer-termelés sikeres fejlesztése egyben a hazai élelmiszer-gazdasági kultúra sikere is. Az embereké és a felszereléseké, amelyekkel az emberek dolgoznak. Ebből a szaktudás és a szorgalom kétségtelenül hazai eredetű: több évszázados hagyományokra támaszkodik, amelyek szerencsésen termékenyültek meg újból a mezőgazdaság szocialista átformálásának hatására. A felszerelések zöme azonban nem a hazai gép- és vegyipari kultúra terméke, annak ellenére, hogy gyártásuk anyagi és emberi feltételei jobbra ugyancsak adottak. Az elmúlt évtizedek iparfejlesztése igen kevésbé vette figyelembe e gép- és vegyipari háttér hazai kiépítésének szempontját. A felszerelések többsége — különösen a korszerű felszereléseké — behozatalból származik. A magas színvonalú élelmiszer-termelés jelentős mértékben függ

* A cikk alapját képező tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében Komló László által szerkesztett „Élelmiszer-gazdasági politikánk kérdőjelei” című tanulmánykötet számára íródott.

az importált gépekkel és vegyi anyagokkal való ellátástól. Bármilyen behozatali nehézség fellépése esetén a kedvező természeti és intellektuális adottságok kihasználatlanok maradnak. Annak is ki vagyunk téve, hogy az élelmiszertermékek és a termelőeszközök világpiaci árviszonyainak kedvezőtlen alakulása esetén az exportárunkba fektetett nemzeti munka jelentős részét kiszívják az országból. Az élelmiszer-gazdasági termelőeszköz-gyártás hiányos fejlettsége ezért az exportorientáltság kockázatát megnöveli.

Továbbá a hazai élelmiszer-termelésnek vannak belső feszültségei, amelyek ugyancsak növelik az exportorientáció bizonytalanságát. Csak a legfontosabbakat említem:

a) A növénytermelés kialakult szerkezete és a hozamingadozás következtében nem minden évben rendelkezünk egyformán *ütőképes* mezőgazdasági és élelmiszeripari exportárualappal. A helyzetet súlyosbítja a tárolókapacitások hiányos kiépítettsége, ami miatt sokszor kénytelenek vagyunk exportárúinkat akkor is piacra dobni, amikor az árviszonyok nem kedvezőek.

b) Szántóföldi növénytermelésünk szerkezete túlzottan „keményítőcentrikus”, holott mind a belső, mind pedig a külső piac igényei mindinkább a fehérjetermelés nagyarányú növelését indokolnák. Ez vonatkozik a közvetlenül emberi táplálkozásra alkalmas növényekre is, de még jobban a takarmánybázisra. Az iparszerű állattartáshoz szükséges fehérjetakarmány importjára való ráutaltság még közvetlenebb és még egyoldalúbb függésbe hozza az élelmiszer-termelést a külpiacoktól, mint a gép- és vegyianyag-ipari bázis hiányos volta.

c) Állattenyésztésünk szerkezete viszont előnyben részesíti a koncentrált fehérjetakarmányokat követelő fajtákat, különösen a baromfit meg a sertést, és viszonylag háttérbe szorulnak a kérődzők (szarvasmarha, juh), amelyek fehérjeigényét hazai tömegtakarmányokkal is ki tudjuk elégíteni. E szerkezet kialakulásában jelentős szerepe volt annak, hogy a fejlesztéskor nagy súlyt helyeztünk a befektetett eszközök forgási sebességének meggyorsítására. A megtérülési szempont túlzott előtérbe helyezése így a gazdaság importált fehérjetakarmánytól való függőségéhez vezetett. Ez a függőség ma már olyan méretű, hogy megoldása népgazdasági gondná vált.

d) A terméshezamban és a termésmennyiségben elért jelentős eredmények a holtmunka-ráfordítás ugrásszerű növekedésével jártak. Energiából, műtrágyából, növényvédő szerekből jóval gyorsabban nőtt a mezőgazdaság igénye, mint termelési értéke: nemzeti jövedelmet termelő képessége ezért viszonylagosan csökkent. Ez részben természetes jelenség, részben azonban szakszerűtlenség és pazarlás következménye, ami szükségtelenül rontja jövedelmezőségét.

e) A növényi és az állati eredetű élelmiszertermékek kész élelemmé való ipari jellegű feldolgozásának hatékonysága mindinkább lemarad a „kitermelés” hatásfoka mögött: sem a termelékenység, sem a termékek minősége nem tart lépést az igényekkel — különösképpen az igényes kereslettel.

Ha tehát mélyebbre nézünk, élelmiszer-gazdaságunk valóban impozáns eredményei többszörös aránytalanságokkal terhelték: a fejlődése nagy lendületben, de még *félúton* van. Lehetőségünk van arra is, hogy a hazai élelmiszer-gazdaságból visszafordíthatatlanul exportágazatot csináljunk, arra is, hogy jobban „befelé fordítsuk”, és arra, hogy valamilyen ésszerű

arányt teremtsünk az exportorientáltság és a hazai bázis fejlesztése között. A *végleges* választás éppen napjaink ügye. Amivé az 1980-as években fejlesztjük az élelmiszer-gazdaságot, olyan formájában foglalja el — emberöltőre kihatóan — helyét a népgazdaság szerkezetében.

Könnyű volna a döntés, ha az érvek egyértelműen az egyik vagy a másik fejlesztési irány mellett, illetve ellen szólnának. Az érvek azonban nagyon ellentmondásosak. Ezt a mainál jóval erősebb exportorientáltságra való irányvétel példáján próbálom szemléltetni.

Kétségtelen, hogy a világ élelmiszerek iránti igénye az elkövetkező évtizedekben rohamosan fog növekedni. Az ezredfordulóra a demográfusok 6 milliárd lelket meghaladó emberi népességet jeleznek előre, s a növekmény elsősorban azokban a körzetekben várható, ahol az élelmiszer-termelés arányos növelésének a feltételei hiányosak. A külpiacokon tehát megnő az alapvető élelmiszerek iránti igény, s még akkor is helyet találunk a világszükségletek kielégítésében, ha más országok termelése — közöttük az élelmiszerpiacon ma is domináns országoké — is jelentősen növekszik. Igaz, egyelőre semmi sem látszik alátámasztani azt, hogy e szükségleti többlet fizetőképes keresletként ténylegesen megjelenik a piacon. Az éhező s az éhezés kiterjedése előtt álló régiók a világ legszegényebb vidékei. A folyamatban levő — s a század végéig biztosan el nem csillapodó — demográfiai robbanás alapján, a mai irányzatok meghosszabbításával biztosabban lehet prognosztizálni az éhségzónák kiterjedését, mint az élelmiszerpiaci viszonyok gyökeres átrendeződését. Kérdés persze, hogy maradnak-e a mai tendenciák, s ha megváltoznak, milyen irányú lesz ez a változás. Az 1970-es évek energiaválsága e szempontból vajmi kevésbé szolgál analógiával, éspedig a következő okok miatt:

a) Az energiaár-robbanás által okozott nehézségek részben olyan országokat sújtottak, amelyek az energiahordozók magas árszintje mellett is fizetőképes piacnak bizonyultak, és néhány éven belül termelési, valamint exportteljesítményükkel képesek voltak a megváltozott helyzethez igazodni. A nem olajtermelő fejlődő országokban viszont az energiaárak emelkedése katasztrofális fizetésimérleg-hiányt okozott. Mivel az élelmiszerek iránti szükséglet növekedése zömmel a legszegényebb fejlődő országokban várható, nem valószínű, hogy erre a szükségletnövekedésre a világpiacon *árrobbanással* reagáljon.

b) A kőolajtermelők — a finomító- és az elosztóhálózattal együtt — igen erős monopolhelyzetben vannak, s ezt hosszú ideig képesek is megőrizni. A többszörösükre emelkedett szénhidrogénárak monopolista kitermelési járadékot tartalmaznak. Az alapvető élelmiszerek termelésében nem vállalati, hanem *regionális* monopólium alakult ki. Az exportálható gabona, hús és szójafélék zöme néhány olyan országban összpontosul, amelyek mindegyike az Egyesült Államok befolyása alatt áll. Ez a regionális *termelési* monopólium önmagában nem lenne megdönthetetlen. Az élelmiszerimportra erősen ráutalt országok legtöbbször növelhetné élelmiszer-termelését, és — legalábbis részben — megszabadulhatna az egyoldalú importfüggőségtől. Más országoknak és régióknak viszont termékei továbbfejlesztésével jelentős mennyiségű, rendszeres exportra volna lehetőségük. Továbbá azt is számításba kell venni, hogy a mezőgazdasági erőforrások a bányakincsekkel szemben — megújulók. A világkereskedelemben megjelenő alapvető élelmiszercikkek feletti monopolista rendelkezés tehát korántsem támaszkodhat olyan szilárd ter-

mészeti alapokra, mint az energiahordozóké. Mégis azt tapasztaljuk, hogy az alapélelmezési cikkek nemzetközi *kereskedelmének* monopolizáltsági foka megközelíti az olajét.

Egyes nyugati becslések szerint a világforgalomban megjelenő kenyér- és takarmánygabona mintegy 7/10-ét öt multinacionális vállalat forgalmazza — mindegyikük központja az Egyesült Államokban van. Hasonló a helyzet a szója, a halliszt, a déligyümölcs stb. kereskedelmében is. Ez lehetőséget ad arra — amivel láthatóan élnek is —, hogy a forgalmat hatalmi-stratégiai érdekeknek rendeljék alá. Ezek az érdekek ma inkább a *gabonaárak* alacsony tartásához, mintsem árrobbanáshoz fűződnek. A regionális termelési monopólium ugyanis azáltal őrizhető meg, ha az egyéb potenciális exportőrök a jövedelmezőségi határ alá vannak szorítva, lévén belterjesebb a növénytermesztésük, s ezáltal magasabb a fajlagos költségük. Ugyanezen cél a *fehérjetakarmány* árszintjének magasán tartása mellett érhető el: a sűrűn lakott országok erősen belterjes, iparszerű állattartásának jövedelmezőségét erről az oldalról lehet a határértékek alatt tartani. Az alacsony gabonaárak miatt a gabonaexporttól, a magas fehérjetakarmány-árak segítségével a húsexporttól visszariasztott európai és egyéb mezőgazdaságok ilyenformán nem válhatnak veszélyes versenytársakká az Egyesült Államok és a befolyása alatt álló egyéb országok számára: az élelmiszerfegyver Amerika kezében marad. Mindez igen erős érv a gabona- és húsárrobbanás bekövetkezése ellen, és rávilágít az alaphelyzet különbözőségére: az olajárak ugrásszerű növelése — legalábbis 1973-ban — érdeke volt az amerikai nagytőkének, mivel alkalmas volt arra, hogy a vékonyába döfjön a felnövekvő s mind veszélyesebbé váló európai és japán ipari konkurenciának.

c) Az olajárrobbanást végül is az olajexportáló országok kartelljének döntése váltotta ki. E döntést igen sok tényező befolyásolta — a többi között az Egyesült Államok vezető gazdasági és politikai köreinek hallgatóságos egyetértése is —, de nem elhanyagolható elem volt a fejlődő világ támogatása, amely az árrobbanásban modellt vélt felfedezni a jövedelmek nemzetközi újraelosztásához, a gyorsabb gazdasági fejlődés pénzügyi forrásainak előteremtéséhez. (Más kérdés, hogy az olajárrobbanás *objektíve* nem vált e törekvések első példájává, és hatásaiban is inkább akadályozta, mintsem előmozdította a harmadik világ gazdasági fejlődési törekvéseit: az OPEC akciója *akkor* a fejlődő országok osztatlan szolidaritását élvezte.) Egy elképzelt élelmiszerár-robbanás *pillanatnyilag* az egyoldalúan élelmiszerimportra szoruló fejlődő országok osztatlan ellenszenvét váltaná ki, annak ellenére, hogy bizonyos idő múltán az élelmiszer-termelés magas jövedelmezősége döntő lökést adhatna ezen országok hazai élelmiszer-gazdasága fejlődésének is. Rövidebb távú hatása pedig az amerikai gabonamonopólium megtörése lenne, s ezáltal előnyösebb ellátási helyzetbe hozná az importőröket. Az a politikai-pszichológiai „rés”, amelyen keresztül az olaj monopóliára 1973-ban áttörte magát, az élelmiszerárak esetében nem látszik napjaink történelmében kialakulni.

A világgazdaság tehát nem azonos módon reagál — legalábbis belátható időn belül — az energetikai és az élelmiszerhiányra. Persze a folyamatnak még nem látjuk a végét: nem tudjuk felmérni, hogy a kibontakozó élelmiszerhiány milyen feszültségeket fog létrehozni a világpolitikában és a világgazdaságban, s ezek hogyan hatnak az élelmiszerpiacra. Arra azonban élelmiszer-gazdaságunk fejlesztését semmiképpen sem alapozhatjuk, hogy a

világpiaci cserearányok az élelmiszer-exportőrök javára radikálisan át fog-
nak rendeződni.

Érdeemes a várható piaci helyzetet persze ennél konkrétan is átgon-
dolni. A magyar élelmiszer-gazdaság ugyanis nem *általában* jelenik meg
exportkínálatával, hanem *konkrét*, hagyományos piacokon, különösképpen
a KGST-országokban, Nyugat-Európában és — kisebb mértékben — az
olajexportáló arab országokban. A világ élelmiszer-forgalmának dinamikája
és árányváltásai annyiban hatnak exportunkra, amennyiben a konkrét
piacokon más, sajátos tényezők nem módosítják őket.

A KGST-országok mezőgazdaságának két szűk keresztmetszete van:
az egyik a hústermelés, a másik a vitaminokban gazdag, növényi eredetű
élelmiszerek (zöldség és gyümölcs) termelése. A zöldség- és gyümölcs-
exportnak zonális munkamegosztás képezheti alapját, a takarmánygabona-
vagy (alternatív) a húsexportnak pedig az a körülmény, hogy Magyar-
ország a termelés fejlesztésében előnyre tett szert, és ez találkozhat a KGST-
partnerek keresletével. Elvileg tehát a KGST a magyar élelmiszer-gazdaság
legfontosabb termékei számára tartós és tömeges piacot jelenthetne, amely
csaknem független a világpiac egyéb szektorainak konjunkturális viszonyai-
tól. Valójában persze a helyzet nem ilyen egyszerű, és korántsem ilyen ró-
zsás. Egyfelől a KGST agrárimportra szoruló országai maguk is óriási be-
ruházási erőfeszítéseket tesznek az alapvető cikkekkel való önellátás eléré-
sére. Ezek az erőfeszítések az eddigiekben elég szerény mennyiségi ered-
ménnyel jártak, a termelés költségei is elég magasak. A hazai importhelyet-
tesítő fejlesztések zöme szemelláthatóan drágább, mint az import. Ponto-
sabban, adott mennyiségű takarmánygabona, hús, zöldség, gyümölcs elő-
állításához Magyarországon kevesebb beruházás és folyó ráfordítás volna
szükséges, mint északi fekvésű KGST-partnereinknél, és a termés hozam
évenkénti ingadozása is jóval kisebb lenne. Persze az egész KGST takar-
mánygabona- és „vitamin”-hiányát Magyarország egymagában képtelen
volna exportfeleslegével fedezni. Egy több országot (Magyarországot, Jugo-
szlávia és Csehszlovákia Kárpát-medencén belüli területeit, Romániát, Bul-
gáriát és a Szovjetunió délukrán, valamint észak-kaukázusi vidékeit) magá-
ban foglaló agrárfejlesztési program azonban már megnyugtató biztonsági
és gazdaságossági feltételek között oldhatná meg az ellátás feladatát.

Egy ilyen program kidolgozására és — főleg — megvalósítására sajnos
a feltételek még nem érettek. Magyarországnak viszont a saját KGST-
exportfejlesztési programját csak akkor érdemes kidolgoznia, ha 1. ezáltal
biztosítva látja importellátását olyan természeti kincsekből — energia-
hordozókból, ércekből stb. —, amelyek lelőhelyeivel a természet mostohan
látta el; 2. ha az exportárok biztosítják a befektetett — tctemes mennyi-
ségű — eszközök *gyorsabb* megtérülését, mint amit akár a nyugati anyag-
import exportfedezetének fejlesztése, akár a hazai bányászati befektetések
biztosítanak, illetve (alternatív) 3. ha az ország a fejlesztés céljaira kedvező
feltételek között külföldi forráshoz jut, akár tényleges termelőeszközök
(mezőgazdasági gépek, földmunkagépek, építőanyagok, építési kapacitás,
műtrágya stb.) hitelben való szállításának formájában, akár konvertibilis-
valuta-hitelben, akár úgy, hogy más országoknak fizetendő beruházási hoz-
zájárulás folyósításától mentesül. Ha bármelyik feltétel nem látszik teljesít-
hetőnek, a KGST-országokba irányuló exportot csak az árviszonyok gyöke-
res megváltozása esetén érdemes jelentősen növelni. Mivel azonban a világ-

piac nem szocialista szektorában ilyen fordulatra nem számíthatunk, a KGST-n belül kell, belátva az élelmezési helyzet javításának és stabilizálásának elsődrendű szükségességét, preferenciális árviszonyokat létrehozni az alapvető élelmiszercikkek forgalmában — egyben gondoskodva arról is, hogy az exportőrök többlet-devizabevételei a számukra létfontosságú termékekre elkölthetők is legyenek.

A KGST-élelmiszerpiac elhelyezési feltételeinek javulása a magyar élelmiszer-gazdaság exportorientált fejlesztésének igen biztos bázisává válhat. Az persze további mérlegelést kíván, hogy milyen termékek, milyen feldolgozottsági fokon kerüljenek tömeges exportra: takarmánygabona-e vagy hús, esetleg húskészítmény, illetve ezek milyen aránya; friss zöldség és gyümölcs vagy konzerv, illetve milyen megosztásban? Ha a mezőgazdasági olló összezárul, ha a nyerstermék exportja gazdaságosabbá válik a bányászati eredetű nyerstermék-importhoz viszonyítva, úgy az exportra szánt élelmiszer további feldolgozásának gazdaságosságát a feldolgozó-munka hatékonysága és a feldolgozás folyamán keletkező hozzáadott értéknek a KGST-árban való elismerése szabja meg.

A másik hagyományos élelmiszerpiac — Nyugat-Európa — kibővülése és hagyományosabbá válása tekintetében nincs okunk a különösebb optimizmusra. Ez a régió *nincs ráutalva* a magyar szállításokra. Alapvető szükségleteit képes ugyanolyan gazdaságosan megtermelni, mint mi. Erre tudatosan törekszik is: egyfelől az EK protekcionista agrárrendtartása, másfelől az integráció jellegzetes agrár-exportőr országokkal való kibővítése arra mutat, hogy Nyugat-Európa nem szándékozik különösen előnyös élelmiszer-gazdasági munkamegosztást létesíteni más mérsékelt égövi országokkal, és különösképpen nem kíván élelmiszer-ellátása tekintetében a szocialista országoktól függőségbe kerülni. Számíthatunk persze arra, hogy az idők folyamán kiépített üzleti kapcsolataink megmaradnak, a hagyományos export — a hagyományosan nyomott eladási feltételek között — fenn tartható, esetleg lassan bővíthető lesz. Számolhatunk továbbá azzal is, hogy a minőség javításával jellegzetes magyar exportcikkeinkkel — a „specialitásokkal” — még valamelyest tért is hódítunk. Ez azonban akár milyen fontos is, nem olyan mennyiség, amely hordozójává vagy akár csak *egyik* hordozójává válhatna akár *nyugat-európai exportunk* jelentős fejlesztésének, akár pedig *élelmiszer-gazdaságunk exportorientációja további fokozásának*. Valószínűleg hasonló a helyzet a NyugatEurópán kívüli fejlett tőkésországok piacával is. Az Egyesült Államok és Kanada piacán még biztosan vannak ki nem használt elhelyezési lehetőségek (gondoljunk az ott élő, nagyszámú magyar származású lakosság igényeire az „óhaza” termékei iránt), ennek mennyiségét és gazdaságossági viszonyait azonban hiba volna túlbecsülni. Japán ugyan élelmiszerimportőr, a tőlünk való földrajzi távolsága és az ottani élelmezési kultúra sajátosságai azonban eleve behatárolják lehetőségeinket.

A fejlett tőkésországokba irányuló élelemexport tehát — akárhogy is és akár milyen szemszögből vizsgáljuk is a lehetőségeket — nem sugall további, erőteljesen exportorientált fejlesztést: inkább a piacok megtartását tűzi ki reálisan elérhető célként, valamint a gazdaságosság javítását a minőség emelése és a fajlagos költségek leszorítása útján.

A „fizetőképes” *fejlődő országok* élelmiszerpiacain a magyar gazdaság még nem nagy tömegű exporttal vesz részt: mármint az oda irányított

élelem százalékos aránya nem különösebben jelentős, sem a magyar élelmiszer-termeléshez, sem az adott régió élelembehozatalához viszonyítva. Elgondolkodtató azonban, nem volna-e célszerű a mainál jóval nagyobb erő-kifejtést szánni ezen piacok meghódítására. Egyfelől azért, mert ez a régió távlatilag is jelentős élelemimportőr lesz — éspedig fizetőképes piac —, másfelől azért, mert nagy része földrajzilag nem esik ki a magyar élelem-export gazdaságos „terítési” sugarából. Ha ügyesen használjuk fel termelési és piaci adottságainkat, az észak-afrikai, valamint a közel- és közép-keleti olajországokba irányuló élelemexport a magyar élelmiszer-gazdaság export-orientált fejlesztésének egyik — ha nem is a legnagyobb jelentőségű — dinamikus elemévé válhat.

A ma még *nem fizetőképesnek* számító fejlődő országok élelmiszerimport-szükségletének kielégítésében — segélyezési és hitelezési lehetőségeinek erősen korlátozott volta miatt — Magyarország nagy tétélekkel nem vehet részt. Ez a helyzet csak akkor fordulhat meg, ha a súlyos élelemhiánnyal küzdő országok olyan nemzetközi segély- vagy hitelforrásokhoz jutnak, amelyekből jelentősen növelhetik élelemimportjukat. A világelelmezési helyzet drámai súlyosbodása esetén elképzelhető, hogy egy ilyen fejleményre is sor kerülhet: stratégiát építeni rá azonban ma még nem lehet.

Végeredményben tehát a magyar élelmiszer-gazdaság erősen export-orientált továbbfejlesztésének két, ma még pontosan nem prognosztizálható felvevőképességű és hatékonyságú dinamikus felvevőpiaci bázisa lehet: a KGST és a szállítási sugarunkba eső olajországok. Jelenleg élelmiszer-exportunk kb. 53 százaléka irányul a KGST-országokba, 37 százaléka a fejlett tőkésországokba, s mintegy tizede a fejlődő világba. Ha az ezredfordulóig számítani lehet az élelmiszer-termelés tartós, 4 százalékos növekedési ütemével, amit a hazai élelemfogyasztás 2,5 százalékos növekedési üteme kísér, úgy az ország élelmezési eltartóképessége 1,3-ról kb. 1,5-re növekszik; élelmiszer-termelésünk $\frac{1}{3}$ -a tartósan exportra kerül, ami az élelemexport 5,9 százalékos évi átlagos növekedését feltételezi. Amennyiben a fejlett tőkésországokba irányuló exportot évente 4 százalékkal tudjuk átlagosan növelni (azaz az élelmiszer-gazdaságnak mint ágazatnak a fejlett tőkésországokba irányuló exportra való ráutaltsága változatlan marad), a fejlődő világba irányulóba pedig ennek kétszeresét érjük el, úgy a KGST-be évente átlagosan 6,5 százalékos élelmiszerexport-növekményt kell teljesítenünk ahhoz, hogy a 2000-ig több mint háromszorosára növekedett export-feleslegünket elhelyezhessük. Ha a fejlett tőkésországokba csak 2 százalékos évi növekedést érünk el, a fejlődő világba évi 10, a KGST felé évi 6,7 százalékos exportnövekedést kell megvalósítanunk. Az előbbi esetben a piaci megoszlási arány 53 : 37 : 10-ről 60 : 26 : 14-re, az utóbbiban 61 : 17 : 22-re módosul. A két véglet között persze igen sok átmeneti helyzet is előfordulhat. Mindenesetre annyi a nagyon hozzátétőleges számszerű előrebecslésből is kiderül, hogy az exportorientáció fokozása alapkérdése a KGST-piac felvevőképességének növekedése, illetve az, hogy mennyire tesz bennünket érdekeltté a KGST-piac az export fokozásában. Amennyire az évi 6,7, illetve 6,5 százalékos exportnövelés esélyei csökkennek, annyira csökkennek a termelés évi 4 százalékos növelésének esélyei is. A másik két viszonylat felé irányuló szállításaink növekedési ütemének változásai együttesen gyakorolnak olyan hatást a termelés dinamikájára, mint a KGST-viszonylat egyedül,

s aláhúzom: *a fejlett tőkésországok viszonylatában semmiképpen sem remélhetünk erőteljes exportnövekedést.*

Mire figyelmeztet ez az előrebecslés? Mindenekelőtt arra, hogy az élelmiszerexport dinamikájában rejlő lehetőségeket nem szabad túlbecsülni. Ahhoz, hogy a fejlődő világba irányuló kivitelünkben tartósan 8—10 százalékos növekedést érjünk el, igen előnyös pozíciókat kell szereznünk a szállítási környezetünkbe eső, fizetőképes fejlődő országok piacain, mégpedig erős versenymezőnyben: már látható, hogy az EK élelmiszerexport-potenciálja a közös piaci agrárrendtartás védőfalai mögött erősen megnőtt, s nagyjából arra a régióra irányul, ahol nekünk is volna keresnivalónk. Ahhoz, hogy a KGST-irányú élelemexportunk két évtizeden keresztül évi 6,5—6,7 százalékkal növekedjék, a KGST-integrációnak olyan lépésekkel kellene előrehaladnia, s az élelmiszer-termelésre való specializálódás feltételeinek oly mértékben kellene javulniuk, amelyre ma még nem lehet biztosan számítani, hiszen a csirái sem nagyon látszanak. *Ma, a 20. század utolsó előtti évtizedének határmezsgyéjén tehát semmiképpen sem lehet a magyar élelmiszer-gazdaság legfőbb stratégiai céljának a gyors ütemű mennyiségi, az export-orientáció fokozására alapuló fejlődést kitűzni.* Nem szívesen írom le ezt a megállapítást, de a *ma előrelátható* tendenciák tiltják a túlzott derűlátást.

Azt jelenti-e mindez, hogy el kell ejtenünk az élelmiszer-gazdaság nyomatékos fejlesztését mint stratégiai célt? Korántsem. Ellenkezőleg: az élelmiszer-gazdaság fejlesztését a mainál sokkal következetesebben kell a gazdaságpolitika gyújtópontjába állítanunk, éspedig a következő okokból:

a) A gazdaság belső egyensúlya szempontjából elengedhetetlenül fontos a zavartalan, bőséges és gazdag választékú élelemellátás. Ez önmagában igen nagy feladatokat jelent. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a zavartalan és bőséges ellátás megőrzésének és további tökéletesítésének alapvető feltétele a gondolatmenet elején felsorolt belső aránytalanságok felszámolása — vagy legalábbis erős csökkentése —, az önmagában akkora fejlesztési feladat, ami igénybe veszi az élelmiszer-gazdaságra számható emberi és anyagi erőforrások jelentős részét.

b) Az élelmiszer-gazdaság fokozott exportorientációjú fejlesztésének mint irányzatnak a kedvezőtlen elhelyezési körülmények miatti mérséklése nem jelenthet végleges lemondást az exportorientált irányba való fejlődésről. A mai világgazdasági tendenciák korántsem extrapolálhatók. Ellenkezőleg: naponként vagyunk szemtanúi a száznyolcvan fokos fordulatoknak. A magyar élelmiszer-gazdaság e mérsékelt exportorientációs irányzatának olyannak kell lennie, hogy minden pillanatban készen állhasson egy nem előrejelezhető, kedvező fordulatban rejlő lehetőségek kiaknázására. Ez ismét a belső aránytalanságok felszámolását helyezi előtérbe.

Ha elfogadható az a stratégiai alapirány, miszerint az elkövetkező években nem a termésmennyiség növelését kell a középpontba helyezni, hanem 1. a fajlagos holtmunka-ráfordítást csökkenteni, azaz takarékos és hatékony technológiákat alkalmazni, a megtermelt élelmiszer-alapanyagokat komplexen feldolgozni, növelni a készáru értékét stb.; 2. közben szerkezeti kiigazításokat tenni a növénytermesztésben, az állattenyésztésben és az élelmiszer-feldolgozásban, és végül 3. megerősíteni az élelmiszer-gazdaság háttériparát, akkor a fejlesztésben a következő kulcsfeladatok kerülnek előtérbe:

1. Az élelmiszer-termelés fajlagos importigényének csökkentése, a hazai háttérpar fejlesztése

A mezőgazdasági termelés fajlagos importanyag-felhasználása a nép-gazdasági átlaghoz viszonyítva nem sok: a termelő felhasználás mintegy tizedrésze, ennek kétharmada vegyi anyag, 14—15 százaléka mezőgazdasági eredetű anyag (zömében vetőmag és takarmányfehérje). A konvertibilis-deviza-övezetből származó import a teljes mezőgazdasági termelő felhasználásnak kb. 7 százaléka. Ennek viszont $\frac{7}{10}$ -e vegyi anyag, és $\frac{1}{5}$ -e mezőgazdasági eredetű termék. Más vetületben, a magyar mezőgazdaság teljes vegyszer-felhasználásának $\frac{1}{4}$ -e konvertibilis devizáért importált termék. A növényvédőszer-szükségletnek mintegy fele importból származik. Az állattenyésztés teljes takarmányfelhasználásának 15—16 százaléka dollár viszonylatból származó fehérjetakarmány, ami a hazai állattálmány fehérjeszükségletének kb. 17 százalékát fedezi, a takarmányfeldolgozó ipar kibocsátásának pedig mintegy fele. Ebből a szemszögből nézve tehát a mezőgazdaság importigénye már nem mondható alacsonynak, különösen, ha arra gondolunk, hogy a mezőgazdaság a legnagyobb hazai nyersanyagbázisunk.

Ehhez még hozzá kell számítani az élelmiszeripari anyagfelhasználás 15 százalékos dollárimport-hányadát. Ennek zöme ugyan természeti okok miatt helyettesíthetetlen termék (kávé, kakaó stb.), de az élelmiszerfeldolgozó üzemek teljes vegyipari eredetű anyagfelhasználásának $\frac{1}{4}$ -ét konvertibilis valutáért importáljuk, s jelentős a csomagolóanyag-import is (konzervdoboz, műanyag fólia, papír stb.). Mindez olyan devizakiadásokkal terheli az élelmiszer-gazdaságot, amelyek csökkentik a nettó devizabevételt, érzékennyé teszik a cserearányoknak a nyers agrártermékek rovására történő változásaira, és végül függővé teszik a termelést az importszállításoktól. *Elemi érdekünk tehát az, hogy a kedvező mezőgazdasági termelési feltételekből az exportárbevételeken keresztül az országba áramoltatható járadékot a termelőeszköz-import monopolhatásai ne faraghassák le.* Ehhez komplex importhelyettesítő ipari és mezőgazdasági fejlesztésre van szükség, főként a következő területeken:

a) *fehérjetakarmány*-alapanyagok (fehérjedús növényi takarmányok, a vágóhídi hulladék feldolgozása, a tej- és konzervipari hulladék és melléktermékek feldolgozása, takarmányélesztő-gyártás), valamint kiegészítő és adalékanyagok (aminosavak, karbamid, premixek stb.);

b) *növényvédő szerek*;

c) *géprendszerek* az alapvető, legnagyobb volumenű mezőgazdasági és élelmiszeripari technológiák ellátására;

d) *élelmiszeripari csomagolóanyagok*.

Ezenfelül fejlesztésre van szükség a technológiák anyag- és energiaigényességének mérséklését szolgáló *berendezések, műszerek* területén is, beleértve a műtrágya- és növényvédőszer-adagolást, a terményszárítást, -tárolást, a takarmánykeverést, -adagolást, a szervestrágya-feldolgozást, a biogáztermelést stb. Világos, hogy a sokoldalú élelmiszer-gazdaság teljes ellátásához szükséges géprendszereket, műszereket és vegyi anyagokat Magyarország nem gyárthatja és nem fejlesztheti. Ezért az élelmiszer-gazdasági háttérpar fejlesztésekor a következő három szektort kell megkülönböztetnünk:

1. Az *újító-fejlesztő* szektort, ahol a hazai kutatási, fejlesztési kapacitás — karöltve a külföld ilyen irányú munkájával — rendszeresen képes eredeti, korszerű és versenyképes új konstrukciók kifejlesztésére és üzemszerű gyártására. Ennek — a hazai élelmiszer-gazdaság mint belső piac magas színvonalú kielégítésén felül — erősen exportorientálnak kell lennie.

2. A „*követő*” szektort, amely alapvetően külföldi szellemi termékek gyors átvétele és kifogástalan hazai gyártása alapján ellátja a hazai élelmiszer-gazdaságot gép- és vegyipari termékekkel, s ezenfelül képes az exportra is.

3. Az *importszektor*, amely továbbra is behozattalal elégíti ki a hazai élelmiszer-gazdaság igényeit.

Az első alternatíva szerint a három szektornak mintegy 10 éven belül nagyjában-egészében egyensúlyba kell jutnia: azaz a magyar élelmiszer-gazdaság termelőeszköz-ellátásának bázisát olyan hazai háttériparnak kell biztosítania, amely szoros nemzetközi munkamegosztásban ugyan, de lényegében véve nettó devizakiadás nélkül képes a szükségleteket a kor legmagasabb színvonalán kielégíteni. Az élelmiszer-gazdaság exportja így — leszámítva a trópusi termékek behozatalát — nettó devizabevételként jelentkezne, mintegy a népgazdaság működtetéséhez szükséges ásványi eredetű anyagok behozatalának ellentételeként (legalábbis részbeni ellentételeként).

A második alternatíva szerint — amennyiben az agrárpiac cserearányai a számítottaknál nagyobb mértékben romlanának — a fejlesztést még inkább a háttériparra kell koncentrálni, a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart még inkább a költségkímélés (és nem a mennyiségi növelés) irányába fejleszteni, s a nettó devizabevételt főleg a háttérpar termékeinek, elsősorban komplett üzemeknek és komplex technológiai rendszereknek az exportja révén növelni.

A két alternatíva persze össze is egyeztethető. A szocialista agrárintegráció fokozottabb kibontakozása esetén valószínűleg mindkét irányzat párhuzamosan fejlődhet. Az olyan fejlődési változatot azonban, amely az élelmiszertermékek egyoldalú, tovább feszített exportorientált fejlesztésére alapozódik, s a hazai háttérpar egyoldalúan importra alapozza, el kell vetnünk, mivel a világszereplő elhelyezési és árviszonyok ennek hosszú távon nem fognak kedvezni.

2. A gazdálkodás ésszerűsítése az élelmiszer-gazdaságon belül

Ahhoz, hogy a meglévő és reálisan gyarapítható termelési tényezőinket a lehető legjobban kihasználjuk, az élelmiszer-gazdasági termelést és az élelmiszerekkel való nemzeti mértékű gazdálkodást a következő szempontok szerint kell ésszerűbbé tennünk:

a) *A szűkebb értelemben vett agrobiológiai természeti tényezők optimális felhasználása*, ami elsősorban a növényi kultúrák termelésének ésszerű eloszlását jelenti a rendelkezésre álló megművelhető földterületen, az alábbi követelmények szerint:

— a világszereplő árakon mért lehető legnagyobb hozzáadott érték keletkezzék mind egy hektárra, mind egy dolgozóra, mind pedig egységnyi befektetésre számítva;

— a talajerő mint a termelés természeti előfeltétele fennmaradjon, illetve javuljon;

— a növényi termékösszetétel olyan legyen, amilyennek a hazai és a külpiacon való eladása (nyers és továbbfeldolgozott formában) a lehető legkisebb nehézségekbe ütközik.

A három követelménynek egyidejűleg maximálisan eleget tenni nem lehet: ezért *valódi* optimalizálásról van szó, ahol bármelyik kritériumot tesszük meg célfüggvénynek, a másik kettő korlátozó feltételként jelenik meg. Maga az első kritérium, a termelési tényezők egységére jutó termelés maximalizálása önmagában is kompromisszumkeresés az agroökológiai, munkaerő- és felszereltségi tényezők mint lehetséges célfüggvények és korlátozó tényezők között.

Az általános követelményen belül kiemelhető néhány konkrét fejlesztési irány, melyek mindegyike igen szoros kapcsolatban van a külgazdasági környezethez való alkalmazkodás kérdéseivel.

— A növénytermesztés szerkezetének a mai, némileg egyoldalú keményítőhozam-centrikusságát fel kellene oldani, s a fajlagos (hektáronkénti) *fehérje-*, pontosabban emészthetőfehérje-hozam növelését jobban a gazdálkodás középpontjába állítani. Ez egyfelől a megtermelhető és az exportálható húsmennyiség növelését, másfelől az állattartáshoz szükséges fehérjetakarmány importjának mérséklését szolgálja.

— Az állattenyésztés belső szerkezetének alakításában — és az erre ható szabályozók kiválasztásában — törekedni kellene arra, hogy a takarmányozás területén meglévő természeti feltételeink sokoldalúan átgondolt érvényesítése előzze meg a befektetett eszközök megtérülésének gyorsaságát mint szerkezetalakító szempontot.

— Az élelmiszer-feldolgozás területén a rendelkezésre álló növényi és állati eredetű nyersanyagok *komplex ipari feldolgozását* kell a középpontba állítani, beleértve ebbe a teljes körű melléktermék- és hulladékfeldolgozást is. Ez nemcsak az importmegtakarítás, az exportképesség növelése és a belső ellátás szempontjából volna fontos, hanem eleve termelő beruházásként hasznosítana olyan beruházásokat, amelyeket — környezetvédelmi szempontból — amúgy is foganatosítanunk kell.

b) *Az élelmiszer-gazdaság által „kölcsonvett” természeti tényezők optimális felhasználása.* Itt alapvetően az *energiaigényre* gondolok, de az elv kiterjeszthető az élelmiszer-gazdaság által nagy mennyiségben felhasznált egyéb alapanyagokra is, nevezetesen a foszforra, a káliumra és az emberi közreműködéssel az élelemtermelés folyamatába juttatott vízre.

Agrárkutatóink értékes vizsgálatai nyomán ma már lassan közzismert, hogy az élelmiszer-termelés nemcsak munkafolyamat, hanem igen összetett energetikai folyamat is. Ebben a folyamatban a növényzet a „naperómű” szerepét tölti be, a növénytermeléshez felhasznált szénhidrogén, szén, áram stb. e „naperómű” technológiai energiainputja. Az állattartás, valamint a tárolás, feldolgozás, szállítás során a rendszerben egyfelől hatásfokvesztések keletkeznek, másfelől újabb energiakvantumok lépnek be technológiai jelleggel. Végső soron az összes növényi szervezetté transzformált napenergiának (outputnak) és az összes energiainput, valamint hatásfokvesztés summájának a különbsége jelenti e sajátos „naperómű” végső, tiszta energiatermelését. Az egész népgazdaság elemi érdeke, hogy az így nyert energiakvantum minél nagyobb legyen. Elsősorban azért, hogy az

élelmiszer-ellátás és -export a lehető legkevesebb — drágán importált, illetve itthon kevésbé kedvező körülmények között kitermelt — energiainputot emésszen fel, másodsorban pedig azért, hogy a szükséges energiainput minél jelentősebb hányada a „naperómű” által termelt, egyéb célokra nem használható energiahordozók felhasználásával legyen fedezve (növényi maradványok, biogáz, élelmiszeripari hulladékok stb.). Élelmiszer-gazdaságunknak tehát nagy súlyt kell fektetnie a technológiai folyamatok fajlagos energiaigényének csökkentésére; az importált tüzelőanyagok hazaiával való helyettesítésére és a bányászati eredetű energiahordozók mezőgazdasági eredetű, táplálkozási és takarmányozási célokra nem alkalmas növényi energiaforrásokkal való helyettesítésére.

Közvetetten energiainputot jelent továbbá a műtrágya — különösen a nitrogénműtrágya — felhasználása is. A talajerő növelése megköveteli az intenzív műtrágyázást. Az utóbbi évtized tapasztalatai szerint azonban a műtrágya-felhasználás a szerves trágya rovására növekedett; s a talajba juttatott műtrágya jelentős része nem transzformálódik növényi szervezetté, elvész, elpazarlódik. Itt is komplexebb és ésszerűbb szemléletmódra, valamint cselekvésre van szükség. Egyfelől fel kell használni a rendelkezésre álló, trágyázásra alkalmas szerves anyagokat (ez nemcsak energiagazdálkodási szempontból lényeges, hanem a humuszképződés és a növények mikroelem-ellátása szempontjából is); másfelől ésszerűsíteni kell a műtrágyázás technológiáját a pazarlás elkerülése végett, és végül a növénytermesztési technológiákba jobban be kell kapcsolni olyan egyéb, növekedést serkentő és termést növelő szereket (levéltrágyák stb.) alkalmazását, amelyek anyag- és energiaigénye csak töredéke a hagyományos műtrágyáénak, és alapanyag-igényük hazai forrásokból könnyebben kielégíthető, mint a terméshozam azonos növeléséhez szükséges nitrogén-, foszfor- és káliműtrágyáké.

Hasonló ésszerűsítésre szorul a takarmányozás is. Kimutatott tény, hogy egy tonna hús előállításához a kelletténél még mindig több takarmányt használunk fel. Ez egyfelől a tárolás szakszerűtlenségéből, másfelől a keverés és az adagolás technológiájának fejletlenségéből, illetve a technológiai fegyelem megszegéséből származik. A takarmányfelhasználás határfokának növelése nagy mennyiségű exportárualapot szabadíthat fel mind a növénytermelésben, mind az állati eredetű termékek termelésében, illetve importot takaríthat meg ugyancsak mind a két mezőgazdasági főágazatban.

c) *Az élelmiszer-gazdaság rendelkezésére álló felszerelésekkel, berendezésekkel és egyéb beruházott javakkal való jobb gazdálkodás.* Közismert, hogy a mezőgazdaság fajlagos eszközigénye az elmúlt években elérte, s valamivel túl is haladta az iparét. Ma már nem mondható el az, hogy a mezőgazdaság technikai felszereltség tekintetében elmaradott vagy természeténél fogva kevésbé igényes ágazat volna. Az „iparosodás” folyamatának előrehaladásával a mezőgazdaság maga is „bioiparrá” válik, vagyis technológiája, szak tudásigénye, a klimatikus tényezők hatásától való függésének csökkenése mindinkább ipari jellegűvé teszik a termelést. Megfigyelhető továbbá, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek mind szervezesebb kapcsolatba kerülnek az élelmiszer-feldolgozással, maguk is mind több kész élelmiszert bocsátanak ki. Az élelmiszer-termelés munkaeszközei mindinkább komplex berendezésszisztemekké válnak, ahol a feldolgozás munkaeszközigénye kölcsönhatásba kerül a termeléssel, ez a fajtanemesítéssel és az agro-, illetve a zootechnikával. A nagy eszközigényű termelés előtérbe állítja a termelőeszközökkel való

ésszerű gazdálkodás szükségességét. Annál is inkább, mivel a növénytermesztés és az élelmiszer-feldolgozás célberendezései (munkagépei) csak rövid hetekre vagy hónapokra vannak kihasználva (igaz, akkor igen nagy intenzitással), az állattartás felszerelése között viszont túlsúlyba jutottak a technológiának egyoldalúan elkötelezett épületek. Igen nagy a veszélye ezért annak, hogy az élelmiszer-termelés a gyengén értékesített, rosszul amortizálódó beruházásoknak egyik legnagyobb fogyasztójává válik. Elsőrendű érdekünk tehát az *ésszerű eszközgazdálkodás* az élelmiszer-termelés beruházási javaival.

Ezen nemcsak az ésszerű kihasználást, karbantartást, gondozást kell érteni. Javarást konstrukciós és technológiai, illetve makroökonómiai méretű szervezési problémáról van szó, amely magában foglalja az erőgépekre szerelhető munkagépek és szállítóberendezések sokféle változatának kialakítását, a kevésbé épület- és klímaberendezés-igényes állattartást, a több hasznú élelmiszeripari berendezéseket stb.

Az eszközigenyes fejlesztésnek van viszont egy olyan területe, ahol mai helyzetünkben nem lehet a beruházásokkal büntetlenül takarékoskodni: ez a tárolókapacitások növelése, korszerűsítése. Először is azért, mert e tárolótérek híján sok megtermelt érték megy veszendőbe. Másodszer azért, mert az élelmiszerkészletek a belső ellátás biztonságát — időjárás, hozam-ingadozások tényezőktől való függetlenítését — szolgálják. Harmadszor azért, mert a betakarítást közvetlenül követő hetek világpiaci árai rendszerint nyomottak, az időnyen kívüli árak pedig jóval magasabbak, s a különbség a tárolási és a kezelési költség többszörösét teszi ki. Végül mind több területen, különösen a kertészeti termékek esetében a tárolás egyben továbbfeldolgozási és tartósítási mozzanatokat is magában foglal, növeli az áru fajlagos értékét. A gépkihasználás javításából, az állattartás épületigényességének csökkentéséből származó megtakarítás egy részét a tárolókapacitások korszerűsítésére és bővítésére kellene fordítanunk.

A magyar élelmiszer-gazdaság egyik szűk keresztmetszete a feldolgozó ipar, amely részben elavult berendezésekkel és technológiával, olykor kifogásolható higiéniai körülmények között működik, másfelől viszont egy része indokolatlanul óriásüzemekből áll (magnövelve ezzel a nyersanyag szállítási igényét, ami nemcsak tényleges költségtöbbletet okoz, hanem növeli a romlási értékcsökkenés veszélyét is.)

Az ésszerű eszközgazdálkodás ezen a területen tehát egyrészt a korszerűsítést jelenti, másrészt a feldolgozó üzemek olyan *országos hálózatának* kiépítését, amely lehetőséget nyújt az élelmiszer-alapanyagok komplex feldolgozására, a belső szállítási igény jelentős csökkenése mellett. A kettő együttesen ugrásszerűen növelhetné — változatlan nagyságú nyersanyagbázis mellett is — az élelmiszerexportból származó bevételeket.

Végül — bármily furcsának tetszik is — az élelmiszer-gazdaság eszközgazdálkodásához kell sorolni a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés háttérparainak ésszerű hazai fejlesztését is, mindenekelőtt a gépiparét, az agrokémiai iparét és a csomagolóeszközök gyártását. Nemcsak azért, mert fejlett hazai háttérpar nélkül a magyar élelmiszer-gazdaság „félkarú óriás”, amely a termelőeszköz-árakon keresztül ki van szolgáltatva a külföldi értéket szeszélyeinek. Két további érv is szól mellette:

— Az ipari és az élelmiszer-gazdasági szakembergárda szerves kapcsolata, együttműködése, közös konstruktív tevékenysége rendkívüli módon

felgyorsíthatja mind a háttérpar, mind pedig az agrotechnika, a zootechnika, a nemesítés és az élelmiszer-feldolgozás műszaki és gazdasági fejlődését. Mivel az élelmiszer-termelés élő szervezetekkel dolgozik, és élő emberek szervezetébe juttatandó termékeket állít elő, az őt kiszolgáló háttérparnak sajátos követelményeknek kell eleget tennie: a megmunkálógépeknek alkalmazkodniuk kell az élő növényi és állati szervezetek igényeihez, tűróképességéhez. Az alkalmazott vegyszereknek és biotikumoknak sem a növényi és az állati szervezetekre, sem az emberi szervezetre, sem pedig a környezetre nem szabad ártalmasnak lenniük. A fejlesztés tehát *komplex munkát követel*, amelyben az egyik szakma nem nélkülözheti a többiek szak tudását, s a létrejövő termelőeszközöknek magukban kell foglalniuk az összes együttműködő szakterület tudás- és tapasztalatanyagát. Mivel hazánkban ez a tudás- és tapasztalatanyag rendelkezésre áll, lehetőségeink igen rossz hatásfokú kihasználását eredményezné az élelmiszer-gazdasági háttérpar fejlesztésének elhanyagolása.

— A nemzetközi gazdasági fejlődés mai fokán a piaci kereslet nem csupán az élelmiszerek iránt növekszik, hanem az *élelmiszer-termelési rendszerek* iránt is. Ez utóbbiak ára egyébként kevésbé van kitéve a monopolkapitalista nemzetközi értékrend nyomásának. Exportjuk — különösen a szocialista és a fejlődő országokba — gyorsan növekedhet.

E rendszerek — vagy legalábbis berendezések és gépláncok — világpiaci forgalmának zömét jelenleg a legnagyobb mezőgazdasági gépgyártó monopolvállalatok tartják a kezükben. A magyar ipar akkor lehet csak versenyképes, ha a mezőgazdasági és élelmiszeripari technológiák néhány kulcsfontosságú területén hazai termelésű, korszerű gépeket, berendezéseket és gépláncokat tud a maga alkotta rendszerekbe beépíteni.

Az említettek csak példaszerűen szemléltetik a tennivalók lényegét. A végső cél: kulturált, egyenletesen fejlett és tervszerűen fejlesztett élelmiszer-gazdaság létrehozása, amely *maximális fajlagos hozzáadott érték termelésére képes*. Ez legyen a fejlesztési célfüggvény. Ez az élelmiszer-gazdaság jó néhány évig nem feltétlenül és kötelezően az export erőltetett mennyiségi növelésével gyarapítja az ország devizabevételeit, hanem az elért *egységárak* növelésével, a hazai *költségekre jutó devizahozam* növelésével, a „háttérpar” *exportjának*, benne a *rendszerexportnak* a kifejlesztésével. Az aránytalanságokat, feszültségeket felszámoló, magas életszínvonal mellett is versenyképesen exportáló, műszaki önfejlődésbe átlendülő élelmiszer-gazdaság világpiaci szereplése nem okozhat kellemetlen meglepetéseket a népgazdaságnak: tisztességes hatékonysággal exportál a mai, nyomott világpiaci körülmények között is, és felkészül az ezen abnormális, nyomott ár és elhelyezési viszonyok *utáni* korszakra, amelyben teljességében kibontakoztathatja a benne rejlő devizaszerzési képességeket.

PALLA GÁBOR:

A vállalati centralizációról

Egyetértek Mocsáry József „A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása a termelésirányítás és a szabályozórendszer hatékonyságára” címmel a Közgazdasági Szemle 1980. novemberi számában megjelent cikkének főbb megállapításaival, néhány ponton azonban észrevételei kiegészítésre, illetve pontosításra szorulnak.

Az ipar centralizáltságát több módszerrel lehet vizsgálni, ezek közül azonban mint osztályozó ismérvet leggyakrabban a termelési értéket és a foglalkoztatott létszámot használják, illetve ennek alapján elemzik az ipari, valamint a vállalati centralizációt. A szerző e két lehetőség közül csupán az elsőt használja részletesen. A csupán a termelési értékre alapozó mérés és jellemzés sajnos nem adhat pontos képet a valóságos centralizáltságról.

Idézem a cikkíró: „Az egész állami ipar 700 vállalathból áll, és ezek 51 százaléka 500 millió forintos termelési érték felett van, vagyis a magyar ipar igen centralizált” (1311. l.). A magyar ipar centralizált voltát azért nem lehet csupán a termelési értékre alapozva vizsgálni, mert tudvalevő, hogy az *c* elemet is tartalmaz. Ezenkívül a *termelési érték bizonyos fokú halmozódást is tartalmaz, amely a termelési vertikumok számától függ.* Nyilván más centralizáltságot mutatna a magyar ipar, ha mérésére a termelési érték helyett a *c* elem halmozódását kiszűrő mutatószámokat, például az anyagmentes termelési értéket vagy a hozzáadott értéket használnánk.

A centralizáltság mérésére használt másik fő módszer a foglalkoztatott létszám szerinti osztályozás. Ezt elvégezve, és a kapott eredményeket a szerző cikkében közölt 1. sz. táblázat mellé állítva, a magyar ipar centralizációja a következőképpen alakul (a tanulságok levonását az olvasóra bízuk). (Lásd a túloldali táblázatot.)

Az előbbieken alapján ugyancsak kifogásolható a szerző összehasonlítása, amely a következőképpen hangzik: „A szovjet iparban tehát (a szerző utal cikkének 2. sz. táblázatára — P. G.) 10 millió rubeles — 162 millió forintos — egy vállalatra jutó bruttó termelési érték felett csak a vállalatok 18 százaléka van, ugyanakkor Magyarországon a szocialista iparnak (állami vállalatok és szövetkezetek) 38 százaléka van ebben a kategóriában” (1311. l.). Az összehasonlítás a következők miatt helytelen:

1. Az említettek miatt közgazdaságilag nem ad elfogadható különbséget a szovjet és a magyar ipar centralizáltságának az összehasonlítása *csak* a termelési érték mutatójának felhasználásával.

2. Ez az összevetés eltekint a két ország iparának sajátosságaitól, méretétől, termelési, szerkezeti különbségeitől.

Az állami ipar centralizáltsága

A termelési értékek nagysága alapján*

A fizikai foglalkoztatottak száma alapján**

Termelési érték (millió Ft)	Az állami vállalatok száma	Százalékos megoszlás	Fizikai létszám (fő)	Az állami vállalatok száma	Százalékos megoszlás
— 10	24	3,4	— 50	34	4,8
10— 20	11	1,6	51— 100	13	1,9
20— 50	42	6,0	101— 300	97	13,9
50— 100	52	7,4	301— 500	89	12,7
100— 200	90	12,9	501— 1 000	149	21,3
200— 500	121	17,3	1 001— 2 000	145	20,7
500—1000	150	21,4	2 001— 5 000	130	18,6
1000—2000	128	18,3	5 001—10 000	29	4,1
2000—	82	11,7	10 001—	14	2,0
Összesen	700	100,0	Összesen	700	100,0

* Statisztikai Évkönyv, 1978. 194. l.

** Statisztikai Évkönyv, 1978. 197. l.

3. Az idézetben szereplő, a magyar szocialista iparra vonatkozó 38 százalék számításaim szerint legfeljebb csak 26 százalék, a következők miatt:

— a szocialista ipar termelési értéke 1978-ban: 776 812 millió Ft;

— a szocialista ipar vállalatainak száma 1978-ban: 1385 db;

— az egy vállalatra jutó termelési érték: 561 millió Ft;

— a Statisztikai Évkönyv 1978. című kiadvány 194. oldalán szereplő táblázat szerint az 500 millió forint termelési értéket meghaladó szocialista ipar részaránya 26,2 százalék.

A szerzőnek a centralizáció okaira és következményeire tett fejtegetéseihez néhány dolgot hozzá kell tenni. Megfigyelhető, hogy időszakról időszakra a gazdaságirányítási rendszer változását, módosulását nem követi mindhárom alkotórészének a változása. Az 1960-as évek elején megvalósított vállalati összevonási folyamat a szervezeti rendszer módosulását jelentette, a törekvésekben is ez kapta a legnagyobb hangsúlyt. Ugyanakkor a szabályozórendszer csak kevés ponton és csupán elenyészően változott. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor, 1968-ban pedig a szervezeti rendszer változatlan maradt, míg a tervezés és a szabályozás jelentős mértékben módosult. De a gazdaságirányítási rendszer elemeinek részleges változása mondható el az 1950-es évek törekvéseiről is.

Így aztán a gazdaságpolitika céljait megvalósító gazdaságirányítási rendszer részben változik, és ezen „félbemaradt” gazdaságirányítási rendszerek követik és váltják fel egymást. A gazdaságirányítási rendszer nem komplex változtatása pedig időről időre ellentmondásokat szül a gazdaságban és a gazdaságpolitikában.

A mezőgazdaság fejlődése az európai tőkésországokban (1961—1978 között)

Az európai tőkésországok mezőgazdaságát az elmúlt két évtizedben egyrészt a termelés magas színvonala, eredményeinek gyors ütemű növekedése, a műszaki fejlődés és az ellátottság bősége jellemezte. Másrészt azonban a mezőgazdaságban elért kétségtelenül jelentős eredmények mellett számos, a *kisparaszti gazdaságokat alapvetően fenyegető negatív tényező is jelentkezett.*

Nyugat-Európa mezőgazdaságát *országoként eltérő mértékben, de azonos tendenciaként* jellemzi az eszközállomány gyors növekedése. E növekedést, de egyúttal az eszközhatékonyság nagymértékű romlását mutatja a Német Szövetségi Köztársaság példája: mezőgazdasága a nyugat-európai országok között a legjobban — mondhatni túlzott mértékben — gépesített. Az amortizációs költségek termelési értékhez viszonyított aránya 1962—1963-ban 8,3, 1971—1972-ben már 12 százalék volt. A termelési érték 42,5 százalékkal nőtt. A koncentrációs folyamat erőteljes kiszélesedésének a következményeként a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának további csökkenésével lehet számolni, ami viszont egyik lehetősége a paraszti életszínvonal emelésének is. A mezőgazdasági termelői árak és a felhasznált termelőeszközök árának eltérő mértékű változása az agrárrolló kinyílását, a költséghányad emelkedését eredményezi. Ez olyan mértékű többlettermelésre ösztönöz, amely egyre több terméknél túltermelést okoz. (Ezzel egyidőben a fejlődő országok élelmiszer-ellátása jelentős vi-

lágprobléma.) E tényezők hatására növekszik ugyan a termelők nominális jövedelme, a növekedési ütem azonban kisebb, mint a nemzetgazdaság más ágazataiban, így a *jövedelemeltérés növekvő irányzatú.* A mezőgazdaság azonban egyre inkább kilép korábbi elszigeteltségéből, és a tárolásban, a feldolgozásban, az értékesítésben való egyre nagyobb mértékű részvételével a *nemzetgazdaságon belüli integrációs folyamat cselekvő részeseként jelenik meg.*

A nyugat-európai országok mezőgazdaságát az üzemek kis mérete és nagymérvű széttagoztsága jellemzi. A legnagyobb az átlagos üzemméret az Egyesült Királyságban (kb. 30 ha), aminek azonban elég tekintélyes része rét és legelő. Sorrendben Dánia, Svédország, Franciaország, Belgium, Hollandia és Ausztria következnek. Átlagosan 10 ha-nál valamivel több mezőgazdaságilag művelt területtel rendelkeznek a Német Szövetségi Köztársaság üzemei, és még ennél is kisebb az olasz parasztgazdaságok átlaga. A mezőgazdaság szétaprózottságára jellemző az, hogy az NSZK-ban még 1966-ban is az 1,4 millió mezőgazdasági üzemnek kereken a felét tette ki az 5 ha-nál kisebbek száma, és az 1,4 millió üzemhez 15 millió parcella tartozott.

A tőkésországok kormányai ma már egyértelműen elhatárolták a legkisebb gazdaságok mielőbbi felszámolását. A gazdaságos üzemmérettel kapcsolatban azonban eltérőek a vélemények. *Angol szakértők szerint a gazdaságos farmon legalább évi 600 munkanapot kell dol-*

gozni. Az Európai Közösség országai-ban ajánlott fejlesztési programban az elkövetkező évtizedekben a növény-termesztő üzemek minimális méretét 80—120 ha-ban jelölték meg.

A koncentrációs folyamat kétségte-lenül előrehalad, eredményei azonban még rendkívül szerények. Az EK egé-szében 1960 és 1975 között csak kevés-sé (67,6 százalékról 59,6 százalékra) csök- kent az 1—10 hektáros farmok rész- aránya, míg az ún. nagyméretű (50 hek- tár fölötti) farmoké 3,5 százalékról 6,2 százalékra nőtt. A legrosszabb a meg- oszlás a Német Szövetségi Köztársaság- ban és Olaszországban. E két ország- ban a mezőgazdaság átlagos termelék- kenysége (az egy főre jutó bruttó hazai termék) is a közös piaci átlag alatt van. Az Olaszország szintjéről indult Fran- ciaországban viszonylag jobb ered- ményt értek el. Az 50 hektárnál na- gyobb birtokok aránya az 1960. évi 5-ről 1975-ig már 12 százalékra emelke- dett. A francia mezőgazdaság termelék- kenysége is magasabb az EK átlagánál. Ennek ellenére Franciaországban még túlsúlyban vannak a kisgazdaságok, és a Közös Piac 1—10 hektáros farmjai- nak 14 százaléka itt, 59,4 százaléka Olaszországban, 15,9 százaléka az NSZK-ban található. Így a kisgazda- ságokkal kapcsolatos gondok nagy ré- sze e három országban összpontosul.¹

Az egyes tőkésországok agrártámo- gatási politikájának egyik hatásaként a szerkezeti átalakulás során számos kisüzem (általában a legkisebb paraszt- gazdaságok) tulajdonosa hagyott fel eredeti foglalkozásával, és keresett új munkahelyet az iparban vagy a nem- zetgazdaság más ágazataiban. *Az elmúlt időszakban a mezőgazdaságban a kereső népesség csökkenése volt a termelők jövedelemnövekedésének egyik forrása.*

A mezőgazdasági népesség más ágaza- tokéhoz képest *szerény nagyságú sze- mélyi jövedelme* is csak úgy volt bizto- sítható, hogy a lassan növekvő jövede- lem egyre kevesebb kereső közt oszlott meg. A jövőt tekintve a mezőgazdasági üzemek koncentrációs folyamata során az eddigi létszámcsökkenési irányzat- nak jelentős mértékben erősödnie kel- lene. Ez egyidejűleg azt is jelenti, hogy a mezőgazdaságban felszabaduló mun- kaerőnek a nemzetgazdaság egyéb ága- zataiban kell munkaalkalmat biztosí- tani, mégpedig lehetőség szerint az ipar- nak és az egyéb ágazatoknak a mező- gazdasági területekre való kihelyezése révén. A kibővített Európai Közösség- ben — különböző számítások szerint — évenként 150—300 ezer új munkahelyet kellene a mezőgazdasági vidékeken a felszabaduló munkaerő részére bizto- sítani.

Minden nyugat-európai ország agrár- politikája számol azzal, hogy a mező- gazdasági foglalkozású idősebb népes- ség jelentős hányada számára vég- kielégítésre vagy folyamatos járadék fizetésére lesz szükség, mivel más mun- katerületen való elhelyezésük már nem lehetséges. Az EK országaiban 1980-ig a mezőgazdasági aktív keresők csök- kenésével számoltak. Valójában 1970— 1978 között csak 2,9 millió fővel csök- kent a számuk, elsősorban a rossz gaz- dasági helyzet következtében lassan növekvő ipari termelés miatt.

A szerkezeti átalakítás megvalósítása távolról sem egyszerű. Az elért igen szerény eredmények, a nyugat-európai parasztság növekvő elégedetlensége, a piaci anarchiát bizonyító — hol túlter- melésről, hol termékhányról számot adó — jelentések a *közös agrárpolitika hiányosságaira, alapvető társadalmi el- lentmondásaira és az utóbbiak növekvő feszültségére utalnak.* A tőkésországok mezőgazdaságában az elmúlt években egyrészt egyértelműen folytatódott a szakosítás. Másrészt a mezőgazdasági üzemek a legkülönbözőbb módon és

¹ Lásd részletesebben Hawkesworth, R.: Small Farms and Food Surpluses: The Dilemma of the CAP. Journal of Industrial Affairs, 1979. 2. sz.

feltételekkel olyan szervezetekbe kapcsolódtak, amelyek — túllépve a szoros vett mezőgazdasági termelés kereteit — az *élelmiszer-gazdaság egyre inkább teljes vertikumát igyekeztek átfogni*. A korábbi években ez utóbbinak még csak részleges, esetenkénti megjelenését tapasztaltuk olyan országokban, mint például Dánia, ahol a különféle szövetkezetek és szövetkezési formák tekintélyes múlttal rendelkeznek. Az utóbbi időben azonban a nemzeti agrárpolitikán kívül az Európai Közösség mint önálló szervezet is *egyre inkább olyan fejlesztési programokat támogat, amelyek egyrészt a szakosított nagyüzemi termelést teszik lehetővé valamilyen szövetkezés vagy egyéb kooperáció segítségével, másrészt — főként a zöldség- és a gyümölcs piacokon — a termelők, a feldolgozók és az értékesítők közös, vállalati jellegű szervezetének kialakítására ösztönöznek*.

A mezőgazdaság jövedelmezőségét — a strukturális helyzeten kívül — az ár- és költségviszonyok kedvezőtlen alakulása is rontotta. A mezőgazdasági termékek ára az egyes országokban az elmúlt két évtizedben egyértelműen kisebb mértékben emelkedett, mint az ipari termékek ára. Jól példázza ezt a nyugat-európai államok közül a legfejlettebb iparral rendelkező NSZK helyzete. A mezőgazdasági termékek termelői ára 1971—72-ben 15,1 százalékkal volt magasabb, mint 1962-ben. Ugyanezen évtized alatt a mezőgazdasági üzemek által vásárolt ipari termékek árszínvonala 27 százalékkal emelkedett, az agrárrolló tehát erőteljesen kinyílt. Más országokban, például Olaszországban és Franciaországban viszont a hatvanas években kialakult ipari árolló ellenére továbbra is fennmaradt a mezőgazdaság fejlődésére kedvezőtlen áraránytalanság. Tudomásunk szerint az e témával foglalkozó kutatók közül senki sem állítja, hogy a hetvenes évek végére a két országban megszűnt volna a mezőgazdaság szem-

pontjából hátrányos egyenlőtlen csere az ipar és a mezőgazdaság között.

A termelés növeléséhez elkerülhetetlenül szükség volt az ipari eszközöknek a korábbi időszakhoz képest lényegesen nagyobb mennyiségben történő felhasználására, ami egyrészt a mezőgazdaságban fontos szerepet játszó biológiai sajátosságok miatt, másrészt azonban éppen a tőkés mezőgazdaság kedvezőtlen szerkezeti adottságai folytán nem állt arányban a termelés növelése útján elért többletbevétellel. A termelők így a mezőgazdasági és az ipari termékek áraránytalansága kétszeresen is sújtotta.

A termelés fejlődése

Nyugat-Európa mezőgazdaságának elmúlt húsz évi fejlődését két általános vonással jellemezhetjük. Az első a növekedés szerény üteme. A szocialista országokban tapasztalt fejlődési ütemet a kevésbé fejlett Görögország, Spanyolország és Írország mellett csak Hollandia (valamint az Amerikai Egyesült Államok) mezőgazdasága érte el. Második fő vonásaként a térben és időben egyaránt igen eltérő növekedésre kell rámutatnunk. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A fejlődés ütemét jelző adatok mellett a termelési színvonalat kifejező fajlagos gabona- és hústermelési mutatók alkalmasak egy-egy ország mezőgazdasága fejlettségének megítélésére. De a két mutató egybevetésével sem tárhatók fel általános tendenciák. Az alacsonyabb szinten álló országok közül Görögország és Spanyolország gyors termelésnövekedése összhangban áll az elmaradottság felszámolására irányuló törekvéssel. A még alacsonyabb szinten álló Portugália szerény kezdeti eredményei, majd az utolsó évek termelés-csökkenése azt bizonyítja, hogy a gazdasági és a politikai tényezők legalább azonos mértékben befolyásolják a mezőgazdasági termelés növekedését. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A termelés évi átlagos növekedési üteme
(százalék)

Ország	1966—70	1971—75	1976—78	1976—1978
	közötti időszak átlagában az előző öt év átlagához képest			között az 1961—1965-ös időszak átlagához képest
Finnország	1,2	1,6	2,1	1,5
Norvégia	—0,4	0,6	2,0	0,5
Svédország	0,1	1,1	2,6	1,1
Ausztria	1,4	0,4	2,4	1,2
Svájc	0,4	—0,2	3,0	0,8
Görögország	3,5	2,9	4,4	3,5
Portugália	1,3	0,1	—3,0	—0,2
Spanyolország	1,5	2,6	4,1	2,5
Belgium—Luxemburg	0,9	2,4	±0	1,3
Dánia	—0,9	—0,4	1,6	—0,1
Egyesült Királyság	1,3	2,0	1,5	1,6
Franciaország	1,1	1,3	0,7	1,1
Hollandia	2,3	3,3	4,3	3,1
Írország	1,7	1,7	6,4	2,8
NSZK	1,4	0,8	1,2	1,1
Olaszország	2,1	0,3	1,3	1,2
Amerikai Egyesült Államok	1,6	2,3	4,3	2,5

Forrás: [2].

2. sz. táblázat

A gabona- és a hústermelés fajlagos mutatói

Ország	Egy hektárra jutó		Egy lakosra jutó	
	gabona (kg/gabona- terület)	hús (kg/mező- gazdasági terület)	gabona (kg)	hús (kg)
Finnország	2623	96,6	698	56,6
Norvégia	3365	189,0	251	43,8
Svédország	3500	135,3	671	61,4
Ausztria	4223	146,9	582	75,1
Svájc	4448	211,7	123	69,3
Görögország	2494	48,9	411	48,4
Portugália	995	88,1	140	42,6
Spanyolország	1966	66,7	398	59,5
Belgium—Luxemburg	4360	600,4	192	101,0
Dánia	3809	373,7	1362	218,0
Egyesült Királyság	4196	149,9	280	50,5
Franciaország	4046	146,5	737	90,1
Hollandia	5115	809,4	87	124,9
Írország	4303	101,1	498	180,1
NSZK	4072	315,3	351	69,6
Olaszország	3292	169,1	288	55,3
Amerikai Egyesült Államok	3750	59,0	1223	117,6

Forrás: [2].

A másik szélsőséget a legjobb fajlagos eredményeket elért Dánia és Hollandia mutatja. Dánia mezőgazdasága a már elért igen magas szintről nem mozdult tovább, és csak az utolsó években indult ismét fejlődésnek. Hollandia viszont az utolsó húsz év alatt egyre növekvő ütemben fejlesztette mezőgazdaságát. Az utolsó három év átlagában elsőként haladta meg gabonatermése az egy hektár területre számított 5 tonnát, és az egységnyi mezőgazdaságilag művelt területen előállított hústermelésben is első helyen áll. Ha emellett még figyelembe vesszük növekvő zöldség-, virág- és szaporítóanyag-termelését, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődésének még az élenjáró országokban is igen nagyok a lehetőségei.

A fejlődés ösztönzése természetesen az agrárpolitika — és ezen belül még sokáig a támogatáspolitikai — feladata. Céljainak és eszközeinek megállapításakor minden ország mérlegeli a további termelésbővítés előnyeit és hátrányait, a lakosság ellátottságának mértékét, a ráfordítások és a hozamok viszonyát, a külkereskedelmi lehetőségeket stb. (Jól példázza ezt az Amerikai Egyesült Államok helyzete).² Megerősödik tehát az a tökéletesítésünk, hogy a *tökéletesítésünkben is nagyok még a fejlesztési lehetőségek, amelyek hasznosítása a világ növekvő és nem kis hányadában élelmiszerekkel rosszul ellátott népessége számára hatalmas tartalékot jelent. E tartalékok feltárása és hasznosítása az elkövetkező évtizedek olyan feladata lehet, mint a közel egy évtizede megkezdődött energiaválság feloldása.*

² A területegységre számított viszonylag szerezhető eredményei is elegendők ahhoz, hogy az egy főre jutó termelés terén az első között legyen. Termelésének növelése csak addig indokolt, amíg termékeire felvevő piacot talál. Az elmúlt két évtizedben ezzel élve gyors ütemben növelte termelését.

A mezőgazdasági keresők aránya

A nyugat-európai gazdaság általános jellemzése során már érintettük a keresők számának csökkenését. Azért is kell külön foglalkozni e kérdéssel, mert az általános tendenciák hasonlósága ellenére e területen hosszabb távon is lényeges különbséggel kell számolnunk a szocialista országok és a tőkés világ mezőgazdasága között.

A csökkenés erőteljes üteme mellett jól megfigyelhető az ipari fejlettség és a mezőgazdasági keresők aránya közötti fordított összefüggés. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Érzékelhető ez a Közös Piac tagországain belül is a két szélsőség, az Egyesült Királyság vagy Belgium és Írország példáján. (Hasonló összefüggést láthatunk a szocialista országok között is, ha az ipari fejlettség terén elől álló Csehszlovákiát és az NDK-t hasonlítjuk össze Bulgáriával és Romániával.) A vitathatatlanul fennálló általános irányzat mellett azonban óvakodnunk kell a számszerű azonosságokból vagy eltérésekből meszszenő következtetések levonásától. Az ipari fejlettségen kívül ugyanis még számos tényező játszik szerepet abban, hogy a különböző országokban az összes aktív keresőből mekkora a mezőgazdasági keresők aránya.* Most ezek közül csak néhány tényezőt emelünk ki.

Társadalmi berendezkedéstől függetlenül ható tényezőnek kell tekintenünk: — a népsűrűséget, ezen belül a lakosság számának és a mezőgazdaságilag művelhető terület nagyságának összefüggését;

— a szolgáltató ágazatok fejlettségét, kiépítettségét, az ezekben foglalkoztatottak összes keresőkön belüli arányát;

— a mezőgazdaságilag művelhető te-

* Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozott a Közgazdasági Szemle 1980. évi 7—8. számában Frey Mária „A mezőgazdasági keresők aránya — nemzetközi összehasonlításban” című cikkében. (A szerk.)

A mezőgazdasági keresők arányának változása
(százalék)

Ország	1965	1970	1975	1978	Évi átlagos változás 1965–1978 között
Finnország	28,7	21,3	16,7	14,5	—4,7
Norvégia	15,7	11,9	9,6	8,5	—4,0
Svédország	11,0	8,3	6,5	5,6	—3,7
Ausztria	19,3	14,8	11,7	10,1	—4,6
Svájc	9,4	7,8	6,4	5,6	—3,4
Görögország	50,9	46,0	41,4	38,8	—1,5
Portugália	38,5	33,3	29,6	27,6	—2,8
Spanyolország	34,0	26,0	21,3	18,9	—3,5
Belgium—Luxemburg	6,4	4,9	3,8	3,4	—4,2
Dánia	14,4	11,1	8,9	7,7	—4,1
Egyesült Királyság	3,4	2,8	2,4	2,2	—3,2
Franciaország	17,9	13,7	10,9	9,5	—4,1
Hollandia	9,4	8,1	6,6	5,8	—2,7
Írország	31,4	26,5	23,5	22,0	—1,8
NSZK	10,8	7,5	5,5	4,6	—6,1
Olaszország	24,8	18,8	14,6	12,5	—4,5
Amerikai Egyesült Államok	5,1	3,7	2,8	2,4	—4,9

Forrás: [2].

rületek összetételében az intenzív művelési ágak (szántó, kert, szőlő, gyümölcs) és a gyepterületek arányát;

— a mezőgazdaság általános fejlettségét;

— az iparral összefüggésben a mezőgazdaság műszaki ellátottságát.³

A műszaki ellátottság

A tőkés mezőgazdaság eszközellátottságát gyakran túlzottnak minősítő véleményeket alátámasztani látszanak azok az adatok, amelyek egyrészt a folyamatos ráfordítások között igen fontos szerepet játszó műtrágya-felhasználás színvonalát mutatják, másrészt pedig a gépesítés gyors ütemű fej-

³ Mindezen túlmenően is a tőkés- és a szocialista országok mezőgazdasága között (szervezeti okokból és a statisztikai számbavétel miatt is) lényeges különbségek vannak, amelyek miatt nem lehet valós összehasonlítást tenni.

lesztését bizonyítják. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) A műtrágya-felhasználás és a korábbiakban bemutatott gabona-termelési színvonal közötti összefüggés kétségtelenül érzékelhető, függetlenül attól, hogy a termelés eredményeire a felhasznált műtrágya mennyiségén túl még számos egyéb tényező is hat.

Lényegesen nehezebb megítélni a gépesítés helyzetét. A mezőgazdaságban lekötött, használatban levő erőgépek száma nem mutat valós képet, mivel nem tükrözi a tényleges kapacitást. A gépsűrűség utal ugyan a gépesítettség mértékére, de ennek alapján mégsem lehet minősíteni az egyes országok mezőgazdaságának gépállatosságát. Közelebb juthatunk a mezőgazdaság eszközigényességének érzékeléséhez a gépállomány évi átlagos növekedési ütemének vizsgálatával. Az Egyesült Királyság (és az Amerikai Egyesült Államok) kivételével minden vizsgált országban a gépállomány növekedési

Műtrágya-felhasználás és erőgép-ellátottság

Ország	Műtrágya- felhasználás (szántó területre jutó hatóanyag 1975-ben, kg)	1000 ha szántóra jutó			
		traktorállomány		arató-cséplő gép	
		1975 (db)	évi átlagos növekedés 1965—75 között (százalék)	1975 (db)	évi átlagos növekedés 1965—75 között (százalék)
Finnország	195,4	71,1	4,6	14,8	9,5
Norvégia	—	134,5	4,1	18,6	5,5
Svédország	—	63,8	1,3	16,1	3,3
Ausztria	205,2	191,9	4,7	20,2	4,3
Svájc	376,0	226,2	2,5	13,8	9,8
Görögország	—	20,6	23,2	1,6	5,0
Portugália	—	14,7	10,3	1,3	15,4
Spanyolország	—	24,0	10,3	2,5	11,8
Belgium—Luxemburg	533,1	121,9	3,8	12,0	5,0
Dánia	240,6	70,0	2,0	16,7	6,2
Egyesült Királyság	279,8	71,6	0,3	9,0	0,3
Franciaország	272,4	79,2	3,6	8,9	5,4
Hollandia	789,8	177,5	3,4	8,5	3,7
Írország	—	103,8	6,0	6,5	1,9
NSZK	412,1	191,3	2,6	22,7	4,5
Olaszország	159,7	87,8	7,2	3,0	9,2
Amerikai Egyesült Államok	91,2	19,8	—1,2	3,2	—2,8

Forrás: [2], [3].

üteme lényegesen meghaladja a termés évi átlagos növekedését. Ez összhangban van a mezőgazdasági keresők számának gyors ütemű csökkenésével, az élő munkának holt munkával történő helyettesítésével.⁴

Az élelmiszer-gazdaság szerepe a külkereskedelemben

A mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek a tőkésországok külkereskedelmi forgalmában jelentős szerepet játszanak. A termés növekedési üteme, valamint a fajlagos termelési eredmények és a termelés ráfordításai jól mutatták azt az erőfeszítést, ami sok tőkésországban tapasztalható az ön-ellátás vagy éppen az export növelése végett. A nagy ráfordítások, jelentős befektetések elsőként azt a kérdést vetik fel, hogy az ipari háttér milyen mértékig tudja a mezőgazdaság nö-

vekvő igényeit kielégíteni, vagy milyen mértékben szorul az ország mezőgazdasága termelőeszköz-importra.

⁴ Ugyanakkor az Egyesült Államok példája bizonyítja, hogy a tőkésországokban is megindult az a folyamat, amely az erőgépek teljesítményének növekedéséből eredően esetenként már a gépek számszerű csökkenéséhez vezet, miközben teljesítőképességük és pénzbeli értékük is állandóan emelkedik. Figyelemre méltóbb a nyugat-európai országok mezőgazdaságának gépesítési üteme. A beruházási igényességet — és vonzataként az állóeszköz-állomány gyors ütemű növekedését — jelzi az IFO konjunktúrakutató intézet felmérése, amely szerint az NSZK-ban meglévő munkahelyek a hetvenes évek végén a feldolgozó iparban átlagosan 160 ezer márkába, a mezőgazdaságban 200 ezer márkába kerültek. Az eszközállomány hasznosításának lehetőségére utal egy francia megállapítás, amely szerint a mezőgazdaság olyan „iparág”, ahol a beruházott tőke és a többletérték hányadosa kétszerese a vasiparénak, és hétszerese a feldolgozó iparágakénak. (Lásd Colomer, J. F.: Agriculture: exporter á tout prix. Le Figaro, 1978. IV. 5.)

A vizsgált tőkésországok közül a mezőgazdaságban felhasznált vegyipari termékeket, gépeket és berendezéseket gyártó háttérpar nettó külkereskedelmi egyenlege az 1961—1965 közötti évek átlagában 7 országban, 1976—1977-ben már 8 országban volt aktív. A 17 ország együttesen mindkét időszakban aktívummal zárta a háttérpar termékeinek külkereskedelmét. Ez az első időszakban átlagosan kerekén 800 millió dollár, a másodikban évi 3,3 milliárd dollár volt. A háttérpar tehát *biztonsággal* ki tudta elégíteni a mezőgazdaság növekvő igényét, sőt exportját is bővítette.

Az élelmiszer-gazdaság eredményei már távolról sem voltak ilyen jók. Az országok nagyobb hányada a vizsgált másfél évtized során következetesen nettó importőr volt, s ezek igényeit az exportőrök nem tudták bővülő termelésükkel kielégíteni. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) A forgalom alakulását te-

kintve az országok között lényeges eltérések tapasztalhatók. Előjelváltás csak két országban, Norvégiában és Franciaországban fordult elő. Norvégia élelmiszer-gazdasági egyenlegét a korábbi csekély passzívumból a tengeri hal-készítmények növekvő kivitele szerény többlete segítette át. Furcsa módon alakult az Európa legnagyobb mezőgazdasági exportőreként ismert Franciaország élelmiszer-gazdaságának külkereskedelmi mérlege. Fokozatosan csökkenő passzívum után a hetvenes évek első felében az ország nettó exportőr lett (évi 600 millió dollárt megközelítő összeggel). A hetvenes évek végére nemcsak ez a többlet szűnt meg, hanem egyre nőtt a nettó import értéke, amit elsősorban a zöldség- és gyümölcs-, valamint a húsimport növekedése okozott. A nettó import leggyorsabb (évi 10 százalékos fölötti) ütemű növekedése Portugáliát, Spanyolországot és Olaszországot jellemezte. Az exportőrök kö-

5. sz. táblázat

Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi egyenlegének alakulása

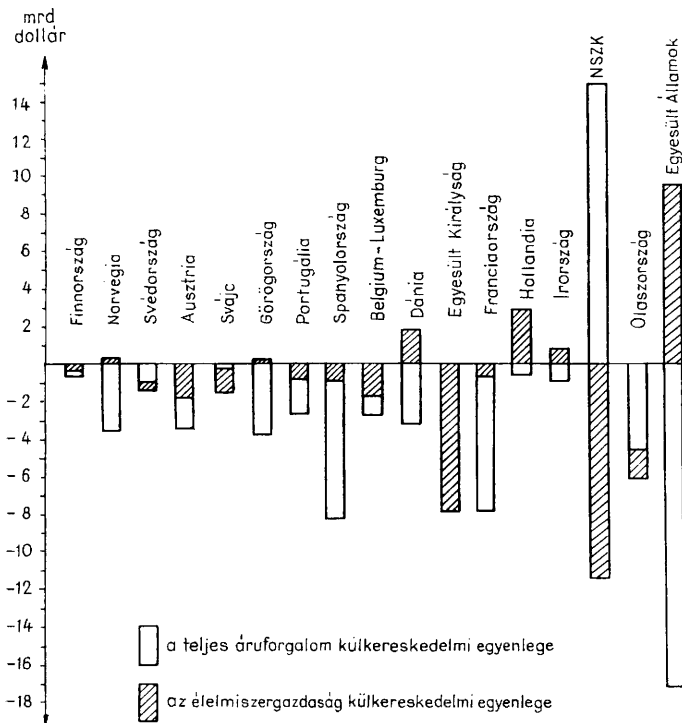
Ország	1961—65	1966—70	1971—75	1976—77	Az 1961—65 és 1976—77 közötti átlagos évi változás (százalék)
	évek átlagában (millió dollár)				
Finnország	— 152,4	— 153,5	— 257,4	— 319,5	— 5,2
Norvégia	— 12,0	+ 32,4	+ 46,7	+ 82,6	—
Svédország	— 415,5	— 548,6	— 799,5	— 347,8	— 8,4
Ausztria	— 266,7	— 277,9	— 486,1	— 832,2	— 8,2
Svájc	— 521,6	— 559,4	— 1129,0	— 1 501,7	— 7,6
Görögország	+ 78,9	+ 92,2	+ 101,4	+ 199,6	+ 6,6
Portugália	— 73,3	— 103,3	— 472,4	— 807,9	— 18,0
Spanyolország	— 87,6	— 172,1	— 605,2	— 897,7	— 17,4
Belgium— Luxemburg	— 567,9	— 621,7	— 914,7	— 1 734,1	— 8,0
Dánia	+ 663,3	+ 763,9	+ 1453,7	+ 1 940,9	+ 7,7
Egyesült Királyság	— 5093,3	— 4705,4	— 6503,7	— 7 901,6	— 3,1
Franciaország	— 1050,2	— 579,4	+ 585,4	— 761,5	+ 2,2
Hollandia	+ 410,2	+ 759,1	+ 1917,8	+ 2 934,7	+ 14,5
Írország	+ 167,1	+ 226,9	+ 586,5	+ 785,8	+ 11,3
NSZK	— 3910,2	— 4563,2	— 7790,2	— 11 547,0	— 7,8
Olaszország	— 1296,9	— 1985,1	— 4560,8	— 6 143,0	— 11,3
Amerikai Egyesült Államok	+ 1027,0	+ 542,9	+ 6411,3	+ 9 726,5	+ 16,8

Forrás: [5].

zött hasonló ütemet Hollandia, Írország (és az Egyesült Államok) ért el.

Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi egyenlegének fontosságát jól bizonyítja két ország példája. Olaszországnak az anyagi termeléshez kapcsolódó külkereskedelmi mérlege a hetvenes évek második felében évi 4,5 milliárd dollár körüli passzívumot ért el. Ezen belül azonban az élelmiszer-gazdaság nettó importja meghaladta a hatmilliárd dollárt, vagyis a nemzetgazdaság többi ágazatának nettó exportját a belső ellátást biztosítani nem tudó élelmiszer-gazdaság „rontotta le”. (Ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok külkereskedelmi passzívuma meghaladta az évi 17 milliárd dollárt. Ezen belül az élelmiszer-gazdaság közel 10 milliárd dollár nettó többlettel zárt, nélküle a passzívum 60 százalékkal lett volna nagyobb.)

A szélsőségek mellett általánosságban négy csoportba sorolhatók a vizsgált országok. Az első csoportba tartoznak azok, amelyekben az ipari termékek áruforgalmának külkereskedelmi egyenlege egyensúlyban volna, a mérleghiányt egyértelműen vagy túlnyomó részben az élelmiszer-gazdaság teljesítménye okozza. Ide sorolható Finnország, Svédország, Svájc, az Egyesült Királyság és Olaszország. Az NSZK-ban az ipari áruforgalom hatalmas aktívumát csak csökkenteni tudta a jelentős élelmiszer-gazdasági nettó import. (Lásd az 1. sz. ábrát.) A második csoport: azok az országok, amelyekben a nettó élelmiszerimport növeli az amúgy is fennálló egyensúlyhiányt. Ilyen Ausztria, Portugália és Belgium. A harmadik: azok az országok, amelyekben az élelmiszer-gazdasági aktívum kisebb vagy nagyobb mértékben ellen-

Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi egyenlegének szerepe a teljes külkereskedelmi mérleg alakításában 1976—1977-ben

súlyozta az ipari áruforgalom passzívumát. Jelentéktelen mértékben volt tapasztalható ez Norvégiában és Görögországban, míg igen nagy szerepet játszott Dánia, Hollandia, Írország (és az Egyesült Államok) külkereskedelmi mérlegében. Végül az egyéb ágazatok nagy nettó importja mellett csak jelentéktelen mértékben befolyásolta az egyenleget az élelmiszer-gazdasági passzívum Spanyolországban és Franciaországban.

A termelésből, valamint az aktív keresők számából képviselt szerény aránya alapján a mezőgazdaság súlyát, nemzetgazdasági szerepét könnyen alábecsülhetjük. Az egyes országok külkereskedelmi mérlegére gyakorolt hatása azonban rávilágít az ágazat jelentőségére, egyben indokolja a tőkésországok agrárpolitikájának támogatáspolitikai intézkedéseit, amelyek segítségével igen nagy anyagi áldozatok árán is töreksenek a termelés bővítésére, a minél magasabb fokú önellátás biztosítására.

Az állami támogatás főbb formái és mértéke⁵

Nyugat-Európa legtöbb országában a mezőgazdasági termelői árak a támogatások révén magasabbak, mint a világpiacon, ugyanakkor a mezőgazdasági termelők jövedelme egyre jobban elmarad az iparban és a nemzetgazdaság más ágazataiban foglalkoztatottaktól.

Az ipari munkásság jövedelmének és az élelmiszerek árának lényegesen eltérő alakulására jellemző, hogy az Európai Közösség országaiban 1968-ban azonos mennyiségű élelmiszer megvásárlásáért egy ipari munkásnak átlá-

gosan fele annyi időt kellett dolgoznia, mint 1950-ben. Annak ellenére, hogy egy négyszemélyes család évenként az 1950. évi 368 dollárral szemben 1968-ban már 640 dollárt költött élelmiszere, az összes kiadásnak ez a nagyobb összeg a korábbi 46 százalékkal szemben csak 32 százalékát érte el. Az ipari munkáscsaládok átlagos névleges jövedelme 150 százalékkal, ugyanakkor az élelmiszerekre fordított kiadásai — annak ellenére, hogy az ellátottság mennyiségben és minőségben egyaránt kétségtelenül növekedett — ennek csak kerekén a felével, 74 százalékkal emelkedtek.

A személyi jövedelmek a mezőgazdaságban, illetve az iparban az 1968 óta eltelt időszakban is eltérően alakultak. Ennek eredményeként — a névleges jövedelmeket tekintve — 1971—1972-ben a *jövedelemaránytalanság 1968-hoz képest tovább nőtt*: a mezőgazdasági termelők jövedelme Nyugat-Európa átlagát tekintve a nemzetgazdaság más ágazatainak 80 százaléka alatt maradt, noha az országok többsége elfogadta a jövedelemparitás célkitűzését.

A tőkésországok mezőgazdaságtámogatási rendszerei rendkívül változatos formákban jelennek meg az egyes államok agrárpolitikájában. A termelés adott színvonalán, a kormányok részére rendelkezésre álló anyagi eszközön és a kitűzött célokon túlmenően a különféle támogatási formák alkalmazását, az alkalmazott megoldások arányait az egyes országok hagyományai, a termelés szerkezete, a társadalmi viszonyok, a nemzetközi kapcsolatok és még számos egyéb tényező is befolyásolja. Nem szabad figyelmen kívül hagyni (a többi között) az egyes országokban éppen kormányon levő vezető pártok, esetleg koalíciók sajátos érdekeit, a pártok vetélkedésének e területre kiterjedő hatásait. Mindennek következtében a tőkésországokban általában nem beszélhetünk egységes megoldásokról, a támogatási rendszerek azonos-

⁵ E témakör részletesebb kifejtését lásd Csepely-Knorr András—Zsuffa Ervinné: A mezőgazdaság állami támogatásának mértéke egyes tőkésországokban. Kézirat. Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, 1980.

ságáról. Ugyanakkor azonban a változatos megoldások magukkal hozták azt is, hogy a *leglényegesebb formákat* — kisebb-nagyobb eltérésekkel — *több országban is alkalmazzák, és így megközelítő pontossággal összefoglalhatók.*

A mezőgazdaságot támogató intézkedéseket két fő csoportra oszthatjuk: a közvetlen támogatások és a közvetett támogatások csoportjára.

Közvetlen támogatások általában az ártámogatások és a termelés jövedelmezőségét közvetlenül elősegítő intézkedések. A közvetett támogatások a termelési szerkezet szükséges mértékű megváltoztatására irányuló beavatkozásokban és különféle szociális intézkedésekben nyilvánultak meg. A két csoport között azonban számos határeset található, amely — mint az országok közötti legtöbb összehasonlítást — e kategorizálást is csak fenntartásokkal értekelhetővé és nagyvonalú tájékoztásra alkalmassá teszi.

Az ártámogatások általában kétirányúak. Gyakran támogatásban részesítik az iparban előállított és a mezőgazdasági termelés bővítéséhez szükséges anyagokat, eszközöket. Ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy az ipari termékek ára magas a mezőgazdaság adott jövedelmi szintjéhez képest akár azért, mert az ipar az adott ország sajátosságai miatt drágán állítja elő termékeit, akár azért, mert nyomottak a mezőgazdasági termelői árak. A másíok általában az, hogy a termelés korszerűsítése és fejlesztése végett a mezőgazdasági termelőket az ipari eredetű anyagok és eszközök nagyobb mértékű felhasználására kívánják ösztönözni.

A támogatás az ipari eszközök *belső piacának* bővítését, tehát a mezőgazdaság piaci felvevőképességének a kitágítását is célozza, ezért egyes fejlett tőkésországokban (például Ausztriában, az Egyesült Királyságban) *a termelési eszközök ártámogatása másként szerveződik*, mint hazánkban s általában a szocialista országokban. A termelők nem

alacsonyabb ár formájában kapják a kedvezményt (és a forgalmazók a kiegyenlítő támogatást), hanem a vásárlók előre igényelhetnek meghatározott mértékű, termékenként eltérő mértékű *állami dotációt*, majd ezt saját eszközeikkel és esetlegesen hitellel kiegyésítve használják fel vásárlásra. E megoldás nyíltabb támogatási forma, s emellett szelektíven is felhasználható. Hátránya viszont az igen jelentős adminisztráció, amit például az Egyesült Királyságban nehezményeznek is.

Az ártámogatások legnagyobb részét a forgalomba került termékek árkiegészítése teszi ki. Ártámogatásban részesítik általában azokat a termékeket, amelyek belföldi előállítását fontosnak ítélik, de amelyek termelési költségei az adott viszonyok között meghaladják a világpiaci árakat. Jelentős mértékű a fogyasztói árak szintentartása, a növekvő termelési költségek kiegyenlítése és a mezőgazdaság részére biztosítandó, ugyancsak növekvő mértékű jövedelem elérése végett fizetett árkiegészítés. A legjobb példa erre a szarvasmarhatartás termékeinek ártámogatása, ami különböző mértékben, eltérő lebonyolítási formában, de gyakorlatilag minden nyugat-európai tőkésországban megtalálható.

Részben az ár-, részben a termelési szerkezet megjavítása végett nyújtott támogatások körébe tartoznak a beruházásokra — meliorációkra, ültetvénytelepítésekre, építkezésekre — nyújtott támogatások. A közvetlen termelési célt szolgáló, a termelést bővítő vagy korszerűsítő beruházások támogatását általában az jellemzi, hogy a koncentráció és az automatizálás irányában hat. *Így elősegítheti a fajlagos termelési költségek csökkenését, és jelentősen növeli a termelékenységet.*

A mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének növelésére is számos megoldást dolgoztak ki. Egy részük a termelési költségek csökkentését hivatott elősegíteni. (Ilyenek a biztosítási díjak

meghatározott hányadának visszatérítése, a különféle címeken nyújtott adókedvezmények, az üzemvezetés támogatása stb.)

A közvetett mezőgazdasági támogatás formái közül kiemelkednek a birtokmegosztás megváltoztatását elősegítő intézkedések. *A tőkésországok jelentős anyagi eszközöket fordítanak az átlagos birtoknagyság növelésére.* De ezen túlmenően is, *különféle formákban támogatják a termelés koncentrálását és az ehhez szükséges anyagi-műszaki feltételek megteremtését.*

Az agrárstruktúra megjavítása során támogatásban részesítik a tagosítást, a gazdasági utak építését, a vízgazdálkodási feladatok végrehajtását, esetenként a művelési ág változásával kapcsolatos feladatokat, így az erdőtelepítést stb. Általában ugyancsak *jelentős mértékben járul hozzá az állam a mezőgazdasági kutatás és az információáramlás fejlesztéséhez és fenntartásához.*

Az átlagos birtoknagyság növelése évről évre sok ezer kisüzem megszűnését jelenti. A gazdálkodással felhagyó termelőket ma már a legtöbb országban támogatásban részesítik. A támogatás jellege és mértéke eltérő. Egyes országokban *a föld eladási árát egészíti ki az állam végkielégítésként, máshol az életkorral együtt emelkedő összegű havi járadékot kap az üzemétől megváló gazda,* de egyéb támogatási formák is előfordulnak.

A szociális intézkedéseket a fentiekben túlmenően — elsősorban a kisbirtokosokat érintő — rendkívül változatos, számos segélylehetőség egészíti ki, amelyek nagysága azonban általában nem jelentős a termelés ésszerűsítésére nyújtott támogatási összegekhez képest. Gyakori a különböző társadalombiztosítási befizetések és szolgáltatások közötti számottevő eltérés, amikor az állam költségvetéséből a gazdálkodók befizetéseinek többszörösével járul hozzá a beteg- és a balesetbiztosítás, a

családi pótlék, a nyugdíjjárulék és az egyéb juttatások fedezéséhez.

A tőkésországok körében a nemzetközi kooperáció legtekintélyesebb példája az Európai Közösség tagországnak együttműködése. A kilenc országot magában foglaló szervezet önálló agrárpolitikája és azt szolgáló támogatási rendszere a nemzeti költségvetések felett áll, de természetesen belőlük táplálkozik, így jelentős befolyást gyakorol és egyúttal komoly terheket is ró azokra.

Az agrártámogatási rendszerről kialakuló kép teljessé tételéhez előjáróban meg kell említenünk, hogy *a mechanizmus működése nem mondható zavartalannak,* mert időszakonként ellentétes jellegű célokra is folyósítanak állami támogatást. Itt arra gondolunk, hogy általában a termelés növelését ösztönző ártámogatásokat néhány terméknél, a túltermelés elkerülése végett, kiegészítik a termelést csökkentő különféle prémiumok. *A közös piaci rendtartás keretében kialakított támogatási rendszer szabályai köteteket töltenek meg, így itt csak a főbb vonások jellemzésére vállalkozhatunk.*

Az Európai Közösség agrárpolitikájában alkalmazott támogatások a mezőgazdasági jövedelemre közvetlenül, illetve közvetetten ható támogatásokra oszthatók.

A közvetlen támogatások körébe

— a termelési eszközökhöz és

— a mezőgazdasági termékekhez kapcsolódó támogatások;

a közvetett támogatások körébe

— a termelési és a piacstruktúrát javító, valamint

— a műszaki és jogi téren nyújtott támogatások sorolhatók.

A termelési eszközökhöz kapcsolódó támogatások gazdaságpolitikai célja a munka termelékenységének növelése a mezőgazdaság egészében. Az ilyen formában nyújtott támogatások a termelési eszközökhöz (felhasználásukhoz, illetve vásárlásukhoz) kapcsolódnak, és

általában függetlenek az előállított terméktől. A termelési eszközökhöz nyújtott támogatások azonban lényegében mégis kettős jellegűek, mivel közvetlenül és közvetve is befolyásolják a jövedelmet. A mezőgazdasági gépvásárlásokhoz nyújtott támogatások például elsősorban a gépesítés növelését célozzák, nyilvánvaló azonban jövedelem-befolyásoló szerepük is.

A termelési eszközökhöz nyújtott támogatások formái:

— a termőföldhöz kapcsolódó, például a talajjavításra nyújtott pénzügyi támogatás;

— a gazdasági épületek létesítésének pénzügyi támogatása;

— az egyéb álló- vagy forgóeszközök beszerzéséhez kapcsolódó támogatások vagy hitelkedvezmények (például siló-tér létesítése, traktor, kombájn, fejőgép vásárlása);

— az állatállomány fejlesztésére ösztönző hitel vagy szubvenció (például tenyészállatok vásárlásának, a mesterséges termékenyítésnek a premizálása);

— az alap- és segédanyagok (például minőségi vetőmag, műtrágya, üzemanyag) beszerzéséhez kapcsolódó szubvenció;

— a készletezéshez kapcsolódó prémium.

A fenti címeken együttesen kifizetett támogatás a közösségben a mezőgazdaság összes támogatásának évenként alig 10 százalékát, 1973 előtt a közösséget képező hat országban összesen mintegy 500 millió elszámolási egységet tett ki. Tételes kimutatásuk nem lehetséges, mivel nincs egységes közös piaci szabályozásuk, megállapításuk — az évenként megszabott keretek között — a tagországok hatáskörébe tartozik.

A mezőgazdasági termékekhez kapcsolódó támogatások a mezőgazdasági termékek tekintélyes, mondhatjuk túlnyomó hányadára kiterjednek. Támogatásban részesülnek: a szemes termények (búza, kukorica, árpa); a cukor-

répa és a cukor, a dohány, a zöldség és a gyümölcs, a vágómarha és a marhahús, a tej és a tejtermékek, a vágósertés és a sertéshús, a baromfi és a tojás.

A támogatás egyrészt a belföldi termelési ingadozások hatásait, a közösségen belüli piacok termelőkire kedvezőtlen áringadozásait hivatott kiegyenlíteni, másrészt pedig védelmet biztosít a harmadik országok exportjával szemben.

Az ártámogatáson és a belföldi árak védelmén túl azonban az egyes termékekhez kapcsolódó támogatások termeléspolitikai célokat is szolgálnak. Ilyenek például a tejfölösleg megszüntetését és egyidejűleg a marhahústermelés növelését szolgáló intézkedések, amelyek során a tehénállomány hústípusra való átállítására, valamint a parasztgazdaságok termelési szerkezetében a szarvasmarha- és juhtenyésztés termékeinek előtérbe helyezésére ösztönöznek.

Az ár- és piactámogatásra fordított összegek a közösségben már 1969-ben megközelítették a 2,5 milliárd elszámolási egységet, a mezőgazdaság támogatására fordított összeg 50 százalékát.

A mezőgazdasági szerkezet átalakítására az Európai Közösség 1971-ben fogadott el részletes programot. Ez a maga nemében egyedülálló és fejlett tőkésországok agrárpolitikájában. Az új strukturális politika kiterjed:

— a mezőgazdasági üzemek korszerűsítésére,

— a gazdálkodást abbahagyók kártalanítására,

— a mezőgazdaságban maradó fiatalok szakmai és közigazdasági továbbképzésére,

— a termelői csoportok és szövetségek támogatására.

A mezőgazdasági üzemek korszerűsítésének célja *olyan életképes gazdaságok létrehozása, amelyekben a más népgazdasági ágazatokban már elért jövedelem-*

színvonal biztosítható. A korszerűsítési támogatás a termelőkapacitás bővítését és a termelési szerkezet átalakítását segíti elő. Ilyenek a földvásárláshoz, a több évre szóló bérlethez való hozzájárulás, a hústermelést növelő beruházások támogatása, az állattartás és a takarmánytermelés összhangjának megteremtésére ösztönző eszközök (főként a sertés- és a baromfitartó gazdaságokban).

Az 55—60 év közötti gazdálkodók a piacra történő mezőgazdasági termelés abbahagyásáért évi kártalanítást kapnak. A kártalanítás átlagos évi összege gazdaságonként kb. 600 elszámolási egység, amiből a közösség minden területen magára vállal 25 százalékot.

A mezőgazdaságban maradó fiatalok szakmai és közgazdasági továbbképzését, az igénybe vehető szaktanácsadáson kívül, különféle ingyenes vagy kedvezményes tanfolyamok segítségével biztosítják. A költségeket a tagállamok fedezik.

A termelők csoportjai és szövetségei abban az esetben kaphatnak támogatást, ha egyrészt az illetékes tagállam elismeri őket termelői közösségnek, másrészt, ha a termelési céljuk egybeesik a közösség általános agrárpolitikai érdekeivel. Az újonnan alakuló csoportok ún. *indulási támogatást* kapnak. Ez a működés (vezetés, adminisztráció, ellenőrzés stb.) évente csökkenő arányú (az első évben 60, a másodikban 40, a harmadikban 20 százalékos) támogatásból áll. *A már elismert csoportok és szövetségek beruházási támogatást is kaphatnak.* A támogatás összege csoportonként 50 000 elszámolási egységre becsülhető. *Az EK a szerkezeti átalakítás keretében előírányozta, hogy belátható időn belül a termelőknek mintegy 60 százaléka csatlakozzzék valamilyen termelői csoportosuláshoz.*

Az EK Miniszteri Tanácsának 1973 októberében életbe léptetett új irányelvei a struktúrapolitika keretében *külön intézkedéseket hoztak a kedvezőtlen ter-*

mészeti adottságú területek mezőgazdaságára vonatkozólag. A különleges támogatási rendszer a következőre terjedhet ki:

— bizonyos feltételek mellett a hátrányos természeti körülmények között gazdálkodók számára jövedelemkiegészítés biztosítása, amennyiben a gazdák kötelezik magukat termelésük továbbfolytatására;

— az átlagost meghaladó mértékű könnyítések a fejlődőképes mezőgazdasági üzemek fejlesztésére, beleértve a kettős foglalkozásúak üzemait is;

— az általános támogatást meghaladó mértékű juttatások;

— sajátos, államonként eltérő intézkedések finanszírozása, feltéve, hogy azok megfelelnek a közösség általános irányelveinek.

Az intézkedéseket a tagországok a regionális célokhoz és adottságokhoz alkalmazkodva léptethetik életbe. Ennek megfelelően élhetnek az összes lehetőséggel, de alkalmazhatják azok egy-két elemét külön-külön is. Az egyéb intézkedéseknél a közösség pénzügyi hozzájárulása általában 25 százalék, és ezt csak kivételes esetekben haladhatja meg. Ezzel szemben a *kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területekre nyújtott megkülönböztetett támogatáshoz a közösség költségvetési hozzájárulása 25—50 százalék.*

A *technikai téren nyújtott támogatásoknak* a közösséget terhelő hányada a bekerülési költségek 25 százalékát éri el. Egyes elmaradott vidékeken ez az arány azonban 65 százalékig is felmehet. Ezen túlmenően a tagországok saját költségvetésük terhére további költségeket is fedezhetnek. E csoportba sorolhatók a következő tevékenységek:

- a földek újbóli művelésbe vétele,
- a talajjavítás és a vízrendezés,
- a vidéki útviszonyok javítása,
- a vidék villamosítása,
- a mezőgazdasági oktatási hálózat megszervezése és fenntartása,

— az állat-egészségügyi, növény-egészségügyi, meteorológiai és szak-tanácsadási szolgálat kialakítása és fenntartása,

— a technikai újítások elterjesztése stb.

A jogi téren nyújtott támogatások közé tartozik a földbérlés szabályozása, a bérlők jogi biztonságának elősegítése. Jelentősnek mondható a megkülönböztetett örökösödési törvény bevezetése. Ez más örökséghez képest kedvezményes illetéket állapít meg a mezőgazdasági üzemek öröklésére.

Az Európai Közösségnek a mezőgazdaság támogatására fordított költségvetési kiadásai rendkívül gyors ütemben nőttek: a „hatok” idejében, 1962—1972 között, az induló minimális 38 millió elszámolási egységről a közösségi rendszer fokozatos kialakítása során 3,9 milliárd elszámolási egységre, több mint százszorosukra emelkedtek. Dánia, Írország és az Egyesült Királyság csatlakozását követően tovább folytatódott a kiadások növekedése, bár a már elért nagysághoz képest nem olyan látványos ütemben, mint a megelőző tíz év folyamán. Az 1973. évi 5,2 milliárd elszámolási egységgel szemben az 1980-ra jóváhagyott intézkedések költségvonzata 15,4 milliárd elszámolási egység volt. Így az 1973—1980 közötti hét évben az elszámolási egységben számolt és így változatlan áras támogatás évi átlagos növekedési üteme 16,8 százalékot ért el, szemben a mezőgazdasági termelés 1,5 százalék körüli növekedési ütemével.

Az 1975—1978 közötti négyéves időszak átlagát számítva véve a tagországok közös költségvetéséből egy hektár szántó- és ültetvényterületre jutó, évenként kifizetett támogatási összeg 187,7 dollár volt (35 Ft/dollár kereskedelmi árfolyammal számítva kb. 6570 Ft). Az egy aktív mezőgazdasági keresőre jutó támogatás összege a négy év átlagában 1127,3 dollár (39 455 Ft), de hangsúlyozni kell erőteljesen növekvő irányzatát. A tagállamok azonban

nemzeti költségvetésükből még többkevesebb kiegészítést biztosítanak a közösségi költségvetésből kifizetett összegekhez, így a végső összehasonlítást, valamint a nagyságrend érzékelését az együttes összeg teszi lehetővé.

A tőkésországok mezőgazdasági támogatásának mértékéről elmondottakat négy EK-ország, valamint a hazánkkal szomszédos Ausztria és — összehasonlításként — a világ legnagyobb agrárexportőre, az Egyesült Államok adatainak bemutatásával zárjuk. Elsőként a területegységre és az aktív mezőgazdasági keresőkre számított értékeket vizsgáljuk. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A területegységre jutó támogatási összeg igen eltérő mértékű változása részben a bázisidőszak (1968) nagy különbségeire hívja fel a figyelmet, de az Egyesült Királyság esetében rávilágít a korábbi sajátos angol támogatási rendszer és a Közös Piac rendtartása közötti lényeges különbségre is. A Franciaország kivételével megtöbbszöröződött érték jól mutatja az aktív mezőgazdasági keresők számának egyidejű jelentős csökkenését is.

Az európai és az amerikai agrárszerkezet jellegzetes különbségeit tükrözik az Egyesült Államok adatai. Az európaihoz viszonyítva igen szerény, hektáronként 41 dolláros összeg a támogatások jelentéktelen mértékére utal. Úgy tűnik, hogy a nagy exportőr sajátos ráfordítás—hozam viszonyai között sokkal nagyobb hatékonysággal termel, mint európai partnerei. Valójában az amerikai támogatás farmercentrikus, a farmerek kielégítő jövedelem-színvonalának biztosítását célozza. Az egy főre jutó támogatási összeg azt bizonyítja, hogy — főként a szemes terményekben — a világszerte árat meghatározó, de legalábbis lényegesen befolyásoló Egyesült Államok egy aktív mezőgazdasági keresőre számítva feltételezhetően a világ legnagyobb összegű állami támogatásával tudja ter-

A mezőgazdaság állami támogatásának fajlagos értékei

Ország	Egy ha szántó- és ültetvényterületre jutó támogatás (dollár)			Egy aktív mezőgazdasági keresőre jutó támogatás (dollár)	
	1968	1975—78 átlagában	változás (százalék)	1968	1975—78 átlagában
Ausztria	116,0	213,2	+ 83,8	323,0	902,9
Egyesült Királyság	106,0	254,2	+139,8	870,0	2885,0
Franciaország	185,0	224,9	+ 21,6	1036,0	1738,6
Írország	—	388,9	—	—	1450,0
NSZK	214,0	419,6	+ 96,1	592,0	2201,3
Egyesült Államok	—	41,0	—	—	3310,0

Forrás: [6].

A támogatás a mezőgazdasági termelés százalékában, valamint annak búza-, illetve vágómarha-értéke 1975—1978 átlagában

Ország	Támogatás a mezőgazdaság bruttó termelési értéke százalékában	Az egy hektár szántó- és ültetvényterületre jutó támogatás összege termelői áron	
		búza (kg)	vágómarha (kg)
Auszria	17,6	1230	293
Egyesült Királyság	33,2	1710	342
Franciaország	25,8	1530	140
Írország	43,8	2920	410
NSZK	29,2	2060	440
Egyesült Államok	17,1	490	54

Forrás: [6].

mékeit viszonylag alacsony áron értékesíteni.

A területegységre és az egy főre jutó támogatási összeg az érem két olyan oldala, amely az Egyesült Államok és az EK közötti „agrár-nézeteltérések” egyik lényeges forrása. Az európai agrárpolitika a kisbirtokosok számára a területi teljesítmények igen nagy ráfordításokkal és így magas áron történő növelésével kívánja a megfelelő jövedelmet, egyben a mezőgazdasági

termékekből a minél nagyobb mértékű önellátást biztosítani. Az amerikai út a kis farmok elsoványosítása árán, szerényebb ráfordításokkal ér el olyan termelési színvonalat, ami a még lehető legnagyobb exportot is biztosítja a mezőgazdasági területtel bőségesen ellátott, Európához viszonyítva ritkán lakott ország számára.

A hetvenes évek jelentős pénzromlása megkérdőjelezheti a bemutatott értékek növekedésének valós voltát. Az

inflálódás hatásának kiküszöbölése végett két számítást is végeztünk. Egyrészt a mezőgazdaságnak kifizetett összegét viszonyítottuk az ország mezőgazdasági bruttó termeléséhez nemzeti valutában, másrészt megvizsgáltuk, hogy a támogatás összege az egyes országok mindenkori tényleges termelői árain számítva mennyi búzának, illetve vágómarhának felel meg. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

A támogatásoknak a bruttó termelési értéken belüli aránya egyértelműen azt bizonyítja, hogy *támogatás nélkül egy*

ország mezőgazdasága sem realizálna tiszta jövedelmet, de több országban még a termelők megélhetését biztosító jövedelem minimális szintje is megkérdőjelezhető lenne. A búzában kifejezett támogatási érték *fajlagos összegei* pedig azt mutatják, hogy azok a *fejlett tőkés-országokban ma már megközelítik, de jobbra meg is haladják a kevésbé fejlett országok területegységre jutó növénytermelési eredményeinek bruttó értékét.*

Csepely-Knorr András—Szakonyi László

Marosi Miklós:

A CÉLSZERŰ VÁLLALATI SZERVEZET

A szerző a kötet első részében a termelő szervezetek fő tevékenységeit: az irányítást, a termelést és a gazdasági értékelést határolja el, az „új” tevékenység, a gazdasági értékelés jelentőségét hangsúlyozva. Elemzi a tevékenységek egymással való kapcsolatait és a szervezési centralizáció-decentralizáció kérdéseit. A kialakított álláspontokat a szerző szervezésmódszertani következtetésekben fogalmazza meg.

A második részben igen érdekesen tárgyalja a munkamegosztást, a specializációt és a kooperációt, mindhárom szervezési módszernek tekintve. Az alapvető termelés-szervezési változatok előnyeit és hátrányait részletezi a műhelyek, majd a vállalaton belüli nagy szervezetek, a gyárak szintjén. Utal arra, hogy az egyes gyárak, illetve az alaptevékenységek szervezettsége befolyással van a vállalat egészének szervezettségére. A kialakult helyzet jó összefoglalása után a vállalaton belüli szervezetek gazdasági értékelésének problémáit taglalja.

Végül — történeti áttekintés után — a szerző a vállalati szervezetek fejlesztésének új problémáira és irányaira, új megközelítésekre hívja fel a figyelmet. A vállalati gyakorlat fejlesztésére számos javaslatot tesz, és a szervezők számára hatékonyan alkalmazható módszertani segítséget nyújt.

Kb. 160 l., kötve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

L. A. Kosztin: A munkatermelékenység a jelenlegi szakaszban

(EKO, Novoszibirszk, 1980. 12. sz.)

A munkatermelékenység a nyolcvanas évek új történelmi és társadalmi-gazdasági körülményei között is a gazdasági növekedés fontos forrása marad a Szovjetunióban. A szovjethatalom éveiben több mint ötvenszeresére nőtt a termelékenység. Növekedése a háború utáni években meghatározó jelentőségű volt a nemzeti jövedelem gyarapodása szempontjából.

Egyesült Államokénak mintegy 55–57 százaléka volt.

A különféle országok munkatermelékenységi színvonalának összehasonlítása sok nehézségbe ütközik mind a termelési volumen, mind a dolgozólétszám meghatározása tekintetében. Az Egyesült Államok bruttó ipari termelését és dolgozói létszámát át kellett csoportosítani a Szovjetunióban alkalmazott osztályozásnak megfelelően. Az így elvégzett számítások azt mutatják, hogy 1968-ban a Szovjetunió ipari termelése 80 százaléka, dolgozólétszáma pedig 140 százaléka (35, illetve 25 millió fő) volt az Egyesült Államoknak

A nemzeti jövedelem és a társadalmi munka termelékenységének növekedése a Szovjetunióban
(1940 = 1)

Megnevezés	1945	1950	1965	1970	1975	1979
Megtermelt nemzeti jövedelem	0,8	1,6	6,0	8,7	11,4	13,6
A társadalmi munka általános termelékenysége	1,0	1,7	5,3	7,4	9,2	10,5
Termelékenység ágazatonként:						
ipar	1,1	1,5	3,7	4,9	6,6	7,5
mezőgazdaság	0,6	1,0	2,4	3,3	3,5	4,0
vasúti szállítás	0,7	1,1	3,0	3,8	4,7	4,7
építőipar	0,9	1,3	3,7	4,5	5,8	6,3

A munkatermelékenység növekedési üteme valamennyi ágazatban alatta marad a népgazdaság egészére jellemző értéknek. Ennek oka a struktúraváltozásban keresendő. Az iparban a termelés mennyiségi bővülésének alapvetően a munkatermelékenység növelése volt a forrása. Az ipari munka termelékenységének a növekedési ütemét tekintve a Szovjetunió sok fejlett országot megelőz. Szovjet közgazdászok és statisztikusok értékelése szerint 1978-ban a Szovjetunió munkatermelékenysége az

megfelelő mutatóknak. Ebből adódott a munkatermelékenység 57 százalékos szintje.

A Szovjetunió alacsonyabb munkatermelékenységi szintjét számos ok magyarázza.

1913-ban Oroszország munkatermelékenységi szintje 9-szer alacsonyabb volt az Egyesült Államokénál. 1941–1945 között a Szovjetunió nemzeti vagyoniának több mint 30 százaléka megsemmisült, és az ország több mint 20 millió polgára meghalt.

Sok fejlett országgal összehasonlítva a Szovjetunió iparán belül lényegesen nagyobb az eszköz- és a munkaigényes kitermelő ágazatok aránya. A Szovjetunió belső erőforrásaiból ugyanis nemcsak saját szükségleteit elégíti ki, hanem a KGST-országok igényeinek jelentős részét is.

A nyersanyag-kitermelés mind keletebbre és északabbra tolódik, a feldolgozó ipar pedig lényegében az ország nyugati körzeteiben összpontosul. Ez megnöveli a szállítási igényt. A szállítási teljesítmény 1960—1978 között ötszörösére nőtt. E tényezők hatására emelkedik a termelésben és a szállításban a fajlagos eszköz- és munkaráfordítás.

A Szovjetunió területének túlnyomó része az úgynevezett kritikus földművelési zónába esik. Sok körzetben kedvezőtlenek a természeti-klimatikus viszonyok. Megbízható terméseredmények eléréséhez jelentős talajjavítási és öntözési munkákat kell végezni. Ezek hatalmas beruházásokat követelnek.

Mindemellett az Egyesült Államokban az évtizedek alatt hatalmas tudományos-technikai potenciál halmozódott fel, a kiéleződött versenyben pedig fejlett vezetéstudomány és vezetési kultúra alakult ki.

A munkatermelékenység emelkedésének üteme a Szovjetunióban változó. Így 1951—1955 között a munkatermelékenység átlagos évi növekedése az iparban 8,2 százalék volt, 1956—1960 között 6,5 százalék, 1961—1965-ben pedig mindössze 4,6 százalék. Ebben az időszakban tértek ugyanis át a rövidített munkahétre, s így csökkent a munkaidőalap. Az emelkedési ütem mérséklődésére bizonyára hatással volt az is, hogy ebben az időszakban jelentős számú háztartásbelit vontak be a foglalkoztatásba. Az ütemlassulás további oka a beruházások növekedési ütemének a mérséklődése. A beruházások a IX. ötéves tervben 42 százalékkal nőttek, a X.-ben a terv szerint 26 százalékkal emelkednek. A tudományos-technikai haladás eredményeinek elégtelen felhasználása, valamint a gépi berendezések árainak rendkívül gyors emelkedése szintén a munkatermelékenység növekedési üteme mérséklődé-

sének az irányában hatott. Számítások szerint az utolsó két ötéves terv idején a berendezések egységének értéke a gép-iparban gyorsabban nőtt, mint teljesítményük és termelékenyséjük.

A munkatermelékenység növekedési ütemének a lelassulásához vezetett a munka, különösen a segédmunka alacsony gépesítési színvonala. A kézi erővel végzett munka alacsony termelékenységével szorosan összefügg az a jelenség, hogy a nehéz, egészségre ártalmas stb. munkát végzők tömegesen mennek nyugdíjba, a fiatalság pedig egyáltalán nem szívesen vállal ilyen munkát.

A munkaképes korba lépő fiatalok számának csökkenése által okozott kedvezőtlen következmények enyhítése végett ösztönzik a nyugdíjasok termelőmunkában való foglalkoztatását. A nyugdíjkorhatáron túl foglalkoztatott fizikai dolgozók teljes nyugdíjat és munkabért, a közvetlenül a termelésben dolgozó mérnökök, műszakiak pedig teljes munkabért és 50 százalékos nyugdíjat kapnak. Kiszélesítették az alacsony fizetésű nyugdíjas korú alkalmazottak kedvezményeit. Persze ez nem végleges megoldás; a meglévő munkaerőt kell hatékonyabban felhasználni.

A termelékenység lassúbb fejlődésének említésre méltó oka az infrastruktúra aránytalanul gyenge fejlettsége. Az utóbbi két évben itt is fontos intézkedések születtek.

A munkatermelékenység-emelkedés ütemét meghatározó objektív tényezők közül mindinkább a munkafegyelem megszilárdításának a kérdése kerül az első helyre. A munkafegyelem javítását a termelékenység-növekedés nagy tartalékának tekinthetjük. A munkatermelékenység növekedését fékező ok a szakmunkásképzés alacsony színvonala. A szakmunkásképzés ma kétfajta rendszerben: a szakmai-technikai oktatás keretében és közvetlenül a termelésben történik. Ez utóbbi képzési forrása, aránya még mértéktelenül nagy: 1979-ben az összes dolgozók több mint 70 százalékát a termelésben képezték ki. A képzés tökéletesítéséről 1979-ben párt- és kormányhatározat intézkedett. Ehhez szorosan kapcsolódik még egy

probléma: az utóbbi években világosan jelentkezett a szakmák határainak túlságosan szűk volta, a feleslegesen erős specializáció. Felül kell vizsgálni a képzési programokat, a munkásokat szélesebb profilú képzésben kell részesíteni. Ugyanez vonatkozik a szakemberekre is. Évenként átlagosan a munkások mintegy 15 százaléka vesz részt továbbképzésben, azaz minden munkásra 6—7 évenként, számos ágazatban pedig csupán 8—9 évenként kerül egyszer sor.

A termelés hatékonyságát növelő módszerek a szükségesnél lassabban terjednek el. Ennek oka az, hogy a munkabértervezés az elért színvonalból kiindulva történik, s ez nem ösztönzi a vállalatokat a dolgozólétszám csökkentésére. A XI. ötéves tervben áttérnek az egy rubel megtermelt termék normatívája szerinti munkabérezésre.

A munkatermelékenység mérése is nyitott kérdés. Az eddigi módszerek, a bruttó termelési érték szerinti számításnak számos hiányossága van. Ezért az újabb rendelkezések szerint a jövőben a termelékenység növekedését a (normatív) tiszta termék alapján, vagy más, az egyes ágazatok munkaráfordításainak változásait jobban tükröző mutatók szerint kell számítani.

(Ism.: *Pap Lajos*)

W. A. Lewis: Lassabban pörög a növekedés motorja

(The American Economic Review, Menasha, 1980. 9. sz.)

A Nobel-díj átvétele alkalmából tartott előadásában a Princeton Egyetem professzora azt vizsgálja, van-e reményük a harmadik világ országainak a gazdasági növekedés viszonylag gyors ütemének a fenntartására, illetve milyen intézkedéseket tehetnek e cél elérésére.

A fejlett és a fejlődő országok növekedésének kapcsolata

Az elmúlt száz évben meglepően párhuzamosan alakult a gazdasági növe-

kedés üteme a fejlett tőkés-, illetve a fejlődőknek nevezett országokban. Amikor az előbbiek jó konjunktúrának örvendhettek, az utóbbiak nemzeti terméke is gyorsan bővült, dekonjunktúra idején pedig egyformán sújtotta őket a növekedés lassulása. Így volt ez az elmúlt harminc évben is: a világgazdaság történetének legerőteljesebb fellendüléséből a fejlődő országok is kivették a részüket. Míg az 1950-es években a gazdasági elmaradottság kutatóinak többsége egyetértett abban, hogy az éghajlat, a túlzott költsékezési hajlam, a magas születési arányszám vagy épenséggel a vallás hatására a fejlődő országok alkalmatlanok gyors növekedés megvalósítására, addig ez utóbbiak egyre-másra szárnyalták túl az ENSZ által inkább ösztönzőként, semmint elérhető célként kitűzött növekedési előirányzatokat. Az 1970-es évtized egészére tervezett 6 százalékos ütemet már az időszak első éveiben teljesítették, s ezzel bebizonyították, hogy képesek hatékonyan felhasználni fizikai és emberi erőforrásaikat.

A fejlett és a fejlődő országok növekedési ütemét a kereskedelem kapcsolta össze. Rövidebb időszakoktól eltérően, a nyeresztermékek világkereskedelme a fejlett országok ipari termelése növekedési ütemének 0,87-szorosával bővült. (Bár ez a nagyság nem azonos a fejlődő országok kivételével, kapcsolatuk elég szoros ahhoz, hogy a vizsgálatban a másodikat az elsóvel helyettesíthessük.) Az, hogy ez a hányados 1-nél kisebb, azt jelenti: a fejlett tőkésországok növekedésének motorja nagyobb fordulatszámon pörgött, mint a fejlődőké.

E körülmények szorosabbá tették a növekedési ütemek közötti kapcsolatot. A fejlődők belső piacának virágzása gyorsította az iparosítás folyamatát. A fejlett országok lebontották az iparcikkek importját gátló kereskedelmi akadályokat, így nőtt az iparcikk-behozatal a fejlődő országokból. A fejlődők kitermelő és feldolgozó iparába, bányászatába és infrastruktúrájába jelentős mennyiségű külföldi tőke áramlik. A fejlettek sok vendégmunkást fogadnak a fejlődő országokból, s e munkások devizaátutalásai növelik a belső

piacon a keresletet. Ha még hozzáveszünk, hogy a fejlődő országok ipari termelése gyorsabban növekszik, mint a már iparosodott államoké, nem is csodálkozhatunk azon, hogy a két ország-csoport gazdasági növekedésének üteme az 1973-ig tartó két és fél évtizeden át egyformán 5 százalékot ért el. Az egy főre jutó értékek tekintetében azonban nőtt a szakadék: az ipari államok 4 százalékos értékével a fejlődők csak 2,5 százalékot tudtak szembeállítani.

Hogyan csökkentjük e rést, ha a két ország-csoport nemzeti termékének abszolút összege — az előbbieket szerint — ilyen szorosan összekapcsolva, együtt változik?

E dilemma megoldására először talán azt javasolhatnánk, hogy az ipari államok lassítsák növekedésüket. Ez a javaslat sokszor el is hangzik, elsősorban azoktól, akik a nem megújítható ásványi kincsek kimerülésétől és a környezet jórátételétlen károsodásától tartanak.azonban a fejlett országok növekedésének lassulása azt jelentené, hogy a fejlődők exportpiacai beszűkülnének, és emellett még cserearányaik is romlanának. A fejlődő országoknak is érdeke ezért, hogy az ipari államokban minél jobb legyen a konjunktúra.

*Periodikus vagy tartós (szekuláris)
a jelenlegi válság?*

Sok közgazdász és történész úgy véli, hogy a jelenlegi gazdasági válság nem a tipikus ciklikus újratermelési válságok körébe tartozik, hanem tartós dekonjunktúra kezdetét jelzi. Számos tényező tanúskodik azonban arról, hogy a jelenlegi válság csupán átmeneti: a nagy munkanélküliség, a kis profit, a beruházások pangása, a csekély megtakarítás, a termelékenység lassúbb növekedése mind-mind a ciklikus válság jól ismert jellegzetességei. Az elmúlt száztíz év periodikus válságainak összevetése azt sugallja, hogy a mostani is közéjük tartozik. Ha a múlt megismétlődik, akkor az 1980-as évek elején fel kell lendülniük a beruházásoknak és a termelésnek.

Mivel a közgazdaságtan nem képes

megmondani, mit hoz a jövő, fel kell tételeznünk azt is, hogy a mostani válság esetleg tartós lesz. Sokan úgy vélik, az 1950—1973 közötti fellendülés egy-szeri jelenség volt.

E mellett is számos érv sorakoztatható fel:

1. A második világháború után Európában sok olyan találmányt, műszaki újítást vezettek be, amelyek már korábban bebizonyították életképességüket az Egyesült Államokban, de a két világháború késleltette alkalmazásukat (például telefon, személygépkocsi, hűtőszekrény, televízió, repülőgép). Ezt a lemaradást Európa pótolta, így e növekedési forrás kimerült.

2. Schumpeteri értelemben jelentős műszaki újdonság nem született.

3. A nyugat-európai strukturális munkaerő-tartalékok felszívódtak, az olcsó déli vendégmunkások korábbihoz hasonló importjára pedig nem kerül sor.

4. Néhány ásványi anyagból az el-látás akadozni fog: vagy a készletek végeessége, vagy — mint az OPEC esetében — a termelők tartalékolási politikája miatt. A nyersanyagpiac egyensúlyhiánya jelenti az infláció egyik fő okát. A másik ok a szakszervezetek túlzott, a termelékenység növekedését meghaladó méretű béremelési törekvése. Azok a beavatkozások, amelyek a pénzkínálat szabályozásával igyekeznek gátat szabni az inflációnak, nem érintik e jelenség egyik okát sem, így csak óriási munkanélküliség árán lehetnek eredményesek, ami viszont politikailag elfogadhatatlan. Ha a pénzügyi szervek a stagfláció mellett döntenek, a dekonjunktúra valóban tartós lehet.

5. A fejlett országokban inkább a szolgáltatások, semmint a fogyasztási cikkek kereslete növekszik, ami csökkenti a nyerstermékek importjára iránti igényeket.

6. A magas adókulcsok kedvét szegik a vállalkozóknak, fékezik a beruházásokat és a termelést.

Mindezek alapján azon sem csodálkozhatunk, ha a válság elhúzódik (hiszen ilyenre is akad példa a történelemben), és azon sem, ha egy-két éven belül véget ér.

A növekedés új forrása: a fejlődő országok egymás közötti kereskedelme

A két országcsoport közötti különbség természetesen csak akkor csökkenhet, ha a fejlődők gazdasági növekedése gyorsabb, mint az iparosodott országoké. Ha például feltételezzük, hogy az utóbbiak növekedési üteme 4 százalék, az előbbieké pedig 6 százalék, és az egyes fejlődő országok önellátásának foka nem emelkedik, importjuknak is évente 6 százalékkal kell növekednie. Az ipari államok importjának viszont mindössze 4 százalékkal. A kérdés az, hogyan egyeztethető össze e két növekedési ütem. Miből exportálhatnának többet a fejlődő országok? A nyersanyagkivétel általában nem növelhető, mert az ipari országok nyeresztermékkereslete igen rugalmatlan. E piacokon a kínálatnak már a csekély növekedése is az áraknak és ezzel együtt a fejlődő országok cserearányainak az eséséhez vezet. Iparcikkekből pedig azért nem vásárolnak többet a fejlett országok, mert ezzel saját foglalkoztatási mutatóikat rontanák.

Az egyetlen megoldás a fejlődők egymás közötti kereskedelmének a bővülése. A fejlődő országok napjainkban még nagymértékben függenek az élelmiszerektől, a műtrágya, a cement, az acél és a gépi berendezések importjától. Az első négy termékcsoportban igen gyorsan felszámolhatnák ezt a függést. Csökkenthetnék könnyűipari behozatalukat is, amelynek értéke — teljesen indokolatlanul — 1977-ben 31 milliárd dollárra rúgott. (A gépipari import 47 milliárd dollár volt.) Ami az élelmiszerellátását illeti, a fejlődők már megtermelhetnék szükségletük fedezetét, ha megfelelő agrárpolitikát folytatnának, és alkalmaznák azokat az új termelési eljárásokat, amelyeket a tizenegy nemzetközi trópusi mezőgazdasági kutatóintézet kidolgozott. A nagy feladat az, hogy átvészeljük azt a — valószínűleg már nem túl hosszú — időszakot, amíg a fejlődő országokban a születési arányszám még 2 százalék fölött lesz.

A gépeket illetően nehezebb az önellátás megvalósítása, mert e területen nagy a méretgazdaságosság szerepe, a technika állandóan fejlődik, és az ide-

vonatkozó ismeretek jó része szabadalom tárgya. Ennek ellenére ebben a vonatkozásban is tapasztalhatunk fejlődést: nyolc ország (India, Brazília, Szingapur, Chile, Dél-Korea, Argentína, Mexikó és Izrael) ipari termelésének már több mint 15 százalékat teszi ki a gépipar kibocsátása. Az export is jelentős: a közhiedelemmel ellentétben a fejlődő országok gépkivitele értékben nagyobb, mint a textil- és a ruházati export.

Miért nem váltották be a fejlődő országok vámuniói a hozzájuk fűzött reményeket?

1. A vámuniókhöz csatlakozó országok iparosodottsági szintje különböző volt, s a legfejlettebbek kisajátították az újonnan fejlődő ágazatokat. A szövetség többi résztvevői kizsákmányoltak érezték magukat.

2. Az integráció elsősorban azokban az ágazatokban jár eredménnyel, ahol a méretgazdaságosság nagy szerepet játszik. A vámunióra lépő fejlődő országok mindegyike azon igyekezett, hogy ezeket az ágazatokat megtartsa magának. Ahol a verseny az ilyen ágazatok létét fenyegette, politikai nehézségek léptek fel.

3. Napjainkban a szállítási költségek súlya viszonylag kicsi, azaz nem feltétlenül életképesebbek a szomszédos országokat tömörítő vámuniók. Emellett valószínű, hogy a szomszédos országok (éghajlati vagy történelmi okokból) ugyanazt az ágazatot fejlesztették.

A vámuniók jelentősége elsősorban a lassú növekedés idején nagy. Bár jelenleg ilyen időszakot élünk, a potenciálisan integrációs iparágak politikai okokból nem oszthatók el a szomszédos fejlődő országok között. Az élelmiszerek, a műtrágya, a cement, az acél és az energiahordozók termelésének földrajzi elhelyezkedését pedig elsősorban a természeti adottságok határozzák meg. A gépipari termelés zöme nyilvánvalóan a már iparosodottabb fejlődő országokból származnék. A fejlődők kereskedelme tehát épügyül világmetretű lenne, mint az Egyesült Államoké vagy Nyugat-Európáé.

A vámuniók kínálta lehetőségeknél hatékonyabb megoldást jelentene, ha a fejlődők egymás közötti kereskedel-

mének a versenyképességbeli előnyökben lenne a gyökere. Ehhez alacsony szinten kellene tartani az árakat. (A klasszikus eljárás, a valuta leértékelése napjainkban már nem hozza meg a kívánt eredményt: az általa kiváltott belső infláció a leértékelés sorozatos megismétlésére kényszeríti a gazdaságpolitikát.)

A pénzügyek területén is jelentős változásokra lesz szükség. Az elszámolásokat megkönnyítendő valamiféle klíringközpontot kell létrehozni a fejlődő országok számára. Még nagyobb gond azonban a beruházási cikkek exportjának a finanszírozása, ami hagyományosan az eladó ország feladata. Ehhez az IMF-től, illetve a fejlett országok tőkepiacáról kell eszközöket szerezni.

Az igazi kérdés azonban az, hogy a fejlődő országok képesek-e tartós gazdasági növekedésre az ipari államok növekedésének lassulása esetén is.

Ha elég sok fejlődő országnak sikerülne önfenntartó növekedést elérnie — ami feltétele a lassuló növekedés elkerülésének —, akkor a világgazdaság is megváltozik. Többé nem a kereskedelem bővülése határozza meg a fejlődők növekedését, hanem megfordítva. Nem sok ország képes azonban erre az átállásra: talán India és még néhány azok közül a „fejlett” fejlődő országok közül, amelyek tizenhatan 1973-ban egyezményt kötöttek a kedvezményes elbánásról az egymás közötti kereskedelemben. Ez a változás más szavakkal azt jelenti, hogy néhány, korábban a perifériához tartozó ország a centrumhoz csatlakozik, vagy új centrumot hoz létre.

Fontos szerepet tölthetnek be az új világgazdasági rend kialakításában a nemzetközi monopóliumok. Bár e vállalatok a legtöbb fejlődő országban köztulajdon tárgyai, és a gazdaság csaknem minden területén háttérbe szorulnak, a feldolgozó iparban jelentőségük egyre nő: a fejlődő országok kormányai egymással versengve csalogatják a cégeket piacaikra.

Valószínű, hogy gyors fejlődést csak akkor sikerül elérni és fenntartani, ha a kormányok is tevékeny részt vállalnak benne. Mind a termelőtőke, mind

az emberi tőke területén óriási befektetésekre van szükség. Ennek megvalósításához minden valószínűség szerint külső segítségre is szükség lesz.

(Ism.: *Halm Tamás*)

Peter Field: A bankárok új típusa: a politikai kockázat felmérésének szakembere

(Euromoney, London, 1980. július)

Sok bankár örülne annak, ha pontosan meg lehetne határozni a világon várható politikai változásokat. Jelenleg azonban — noha vannak már kísérletek a politikai kockázatok modellek segítségével történő felmérésére — ez aligha valósítható meg. A legtöbb, amit a bankszakemberek tehetnek: jelenlegi „országkockázat-felmérési” módszerük tökéletesítése.

Irving Friedman azt állítja, hogy ő találta ki az országkockázat fogalmát 1974—75-ben. A bankárok természetesen már ezt megelőzően is számításba vették az „országkockázatot”, még ha nem használták is ezt a fogalmat.

Az amerikai bankok számára az iráni események és következményeik külön ösztönzést jelentettek abban az irányban, hogy jobb kockázatfelmérési rendszereket dolgozzanak ki. Mivel Iránnal kapcsolatban nem az volt a baj, hogy nem volt képes, hanem az, hogy nem akart fizetni (mindenesetre az amerikaiak ezt mondják), felmerült egy olyan megközelítés szükségessége, amely a korábrinál lényegesen nagyobb súlyt helyez a politikai kockázati tényezőkre. Ez annál is inkább fontos lenne, mivel a külföldi hitelnyújtások az amerikai bankok üzeleteinek több mint a felét teszik ki.

Az 1980 májusi dél-koreai zavargások ismét megmutatták, milyen gyorsan fordulhat egy jövedelmező piac látványlag biztonságos helyzete váratlanul az ellenkezőjére. A dél-koreai eset a politikai és gazdasági problémák tornyo-

sulása baljós előjelének vehető azoknál a harmadik világbeli országoknál, amelyek a gyors iparosodás útjára léptek. Ezek ugyan egyben a legjobban eladósodott országok. Brazília és a Fülöp-szigetek már majdnem minden bankár listáján a „kockázatos” országok között szerepel.

Fokozódnak a gondok a szocialista országokkal kapcsolatban is. Lengyelország gazdasági nehézségei összefüggnek az egészségtelenül magas eladósodási rátával. Bonyolítja a helyzetet az amerikai tüzleti körök magatartásának megmerevedése a Szovjetunió és a többi keleti ország iránt.

A bankfelügyeleti szervek igyekeznek bankjaikat rávenni arra, hogy vegyék komolyan az országkockázat kérdését. Erre az amerikai bankok mutatják a legnagyobb hajlandóságot. A Bankers Trust például január óta két szakembert foglalkoztat a politikai kockázat elemzésére, mivel úgy véli, hogy „az 1980-as években lényegesen nagyobb lesz a gazdasági és politikai bizonytalanság, mint a 70-es években volt.” A Bank of America három politikai képzettségű szakembert vett fel, „... hogy ne mindig a szőnyeg alá söpörjék a politikai problémákat”.

Európában még meglehetősen szerények az eredmények a politikai kockázat szervezett felmérésében, de az európaiak is törekednek módszereik javítására. Mindazonáltal az óvilág bankjai messze elmaradnak az országkockázat felmérésében az amerikai bankoktól, s előnyben részesítik a nem formális módszereket. Egy amerikai bankár szerint „... mind csak beszélnék róla, de nem dolgoztak ki módszert, és nincs tapasztalatuk e területen”.

1974-ben történt, hogy Irving Friedman a Citibankhoz került, a Világbanknál és az IMF-nél töltött hosszú évek után. Különleges csoportot alakított, amely kizárólag az országkockázat kérdésének tanulmányozására hivatott. Az országkockázat fogalma az olyan hitelekkel kapcsolatos, amelyeket külföldi jogi személynek (akár kormánynak, akár az állami vagy a magánszektorba tartozó intézménynek) idegen valutában nyújtottak. A politikai kockázat az országkockázat egyik el-

különíthető, de jelentős eleme. Ha a kormány nem tudja adósságszolgálati kötelezettségeit teljesíteni, illetve adósságát visszafizetni, nem valószínű, hogy az országban levő más jogi személyek képesek erre. Jelenleg például egyes török vállalatok állítólag vissza tudnák fizetni adósságaikat, csak éppen nem képesek az ehhez szükséges külföldi valutát a központi banktól megszerezni. Az ilyen típusú kockázat transzferálási kockázatként (transfer risk) ismeretes, és mind gyakrabban merül fel.

A kockázat felmérésének módszerei a közgazdasági módszerekkel kezdődnek, és a rendkívül bonyolult ökonometriai modellektől az egyszerű mennyiségi megközelítésekig terjednek. A legtöbb kockázatfelmérési rendszer egy sor alapvető mutatóra támaszkodik: adósságszolgálati ráta, az import aránya a külföldi valutatartalékokhoz viszonyítva, a bruttó finanszírozási szükséglet stb. Ezek kiszámítása hagyományosan a bankok közgazdasági részlegének a feladata, amely egyben alapvető vonatkozásokban felméri az érintett ország politikai helyzetét. Az utóbbit általában a terület szakembereinek a véleménye alapján dolgozzák ki. Az összes adat és elemzés alapján három vagy négy csoportba sorolják az országokat. A rangsorolás alján helyet foglaló csoport országai számára a bank csak rövid lejáratú külkereskedelmi finanszírozást hajlandó vállalni.

Az előbb vázolt eljárás után — a minősítéseket szem előtt tartva — állapítják meg az egyes országokra vonatkozó felső hitelnyújtási határokat, illetve ez szolgál útmutatóként a nyújtott hitelek kamatfeltételeinek megállapításához.

Irving Friedman megítélése szerint az országkockázat felmérése kifejezetten bankári munka, ehhez nem kell közgazdászok lenni, noha a közgazdászok fontos adatokat szolgáltatnak e munkához. Amit a Citibanknál bevezettek, az lényegében a portfólió-gazdálkodás és az országkockázat kombinációja. Minden országról évente legalább egyszer — néha többször is — készült elemzés. A vita sohasem általában az országkockázatról folyt, hanem konkrétan arról, hogy a Citibank ad-

jön-e egy bizonyos országnak adott összegű hitelt ilyen és ilyen feltételekkel. A megközelítés multidiszciplináris volt és bizalmas. Friedman rendszerre tette olyan emberek információinak figyelembevételét, akiket nem nevezhetett meg forrásként. Munkacsoportja négy főből állt. Hasonlóképpen működik Francis Mason csoportja a Chase-nél. Tanácsadói: egy korábbi CIA-munkatárs és egy volt nagykövet. Mason szerint nincs olyan módszer, amelynek segítségével az országgokkázatot ténylegesen fel lehet mérni.

A Bank of America nemzetközi főosztálya 1980 elején hozott létre egy új tanácsadó bizottságot, amely az országgokkázat felmérésével foglalkozik. Ez a pénzügyet egyike ama intézményeknek, amelyek megkísérik saját modell kialakítását a politikai kockázat felmérésére. Néhány bankár nagyon bízik az ilyen módszerekben. Eddig már számos különböző rendszert alkalmaztak, s ezek — úgy tűnik — népszerűek a nagy multinacionális társaságok némelyikénél, amelyek ebben a bankok előtt járnak, hiszen több a veszíteni valójuk. Ez különösen igaz az olajvállalatokra. Többek között a Frost és Sullivan, valamint a Business International ad előrejelzéseket a politikai kockázatra vonatkozóan. A Frost és Sullivan cég világpolitikai kockázati előrejelzései egy-egy országra vonatkozóan valahogy így néznek ki: 31 százalékos a valószínűsége annak, hogy a politikai fejlemények miatt az elkövetkező 18 hónap során jelentősebb veszteségeket kell elkönyvelni, s 45 százalékos az esélye ugyanennek öt éven belül. Kérdés, hogy az ilyen módszerek mennyire hasznosíthatók a gyakorlatban.

Míg a bankok egyetértenek abban, hogy a politikai kockázat szerepe meg-

növekedett napjainkban, csak kevesen látják szükségét annak — különösen a kontinentális Európában —, hogy politikai elemzést alkalmazzanak. Amit igazán fontosnak tartanak, az az, hogy a hitelfelvevő ország gazdaságát hogyan irányítják, milyen gazdaságpolitikát követnek. Ez nyilvánvalóan befolyással van a politikai helyzetre is.

Bárhol hitelez is egy bank, meg kell találnia a megfelelő egyensúlyt a kockázat és a lehetőségek között. Ez nem könnyű dolog, mert különböző nemzetek más-más szemmel nézik a többi országot. A bankközpont gyakran más-ként látja ugyanazt a kérdést, mint az érintett országba telepített fiók. Mi több, a bank egyes főosztályai is más-más véleményen lehetnek az egy adott országgal kapcsolatos kockázatot illetően.

Az amerikai bankok helyzete különösen nehéz a „Washington-kockázat”, vagyis az Egyesült Államok különleges politikai helyzetéből adódó kockázati tényezők miatt. Ez különösen élesen rajzolódott ki az iráni konfliktus (s annak az olajárakra, a tőkekihelyezésekre gyakorolt hatása) kapcsán.

A bőségesen rendelkezésre álló likviditás oldaláról a jövőben is jelentős nyomás várható abban az irányban, hogy a bankok továbbra is nyújtsanak hiteleket a nem olajtermelő fejlődő országoknak és ezen belül különösen a már most is nagymértékben eladósodott, magasabb jövedelmű országoknak. A bankok nem sokat tehetnek a fejlődő országokkal kapcsolatos kockázat kivédésére. Legfeljebb a földön túli erők — vagy az IMF — beavatkozásáért fohászkozhatnak.

(Ism.: *Balázs Béláné*)

Kornai János: A hiány

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 658 l.

Hazánk a felszabadulás óta eltelt néhány évtizedben gyorsan fejlődött: a nemzeti jövedelem termelése a többszörösére emelkedett, a lakosság életszínvonala is jóval a háború előtti szint fölé nőtt. Mégis, a kétségkívül végbement nagyarányú fejlődés ellenére, gazdasági életünk állandó kísérőjelensége lett a beruházási javakban, anyagokban — tehát termelési eszközökben — mutatkozó *hiány*, legfeljebb ennek a mértéke változott. Hiányjelenségek léptek fel a fogyasztási cikkek körében is, igaz, itt a hiány intenzitása, különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetése után, csökkent. Az 1960-as évek második felében érezhetővé vált a munkaerőhiány, és a fejlett tőkésországokkal szembeni külkereskedelmi és folyó fizetési mérlegünk hajlamos volt a deficitre.

A fejlett tőkésországokban — eltekintve a világháborúk időszakától — inkább a munkaerő-, a tőke-, illetve a kapacitásfelesleg, s gyakran az árfelesleg okoz gondot. A szocialista országokban az áru- és kapacitáshiány, az anyaghiány, s újabban egyre több országban a munkaerőhiány, a külkereskedelem területén pedig a versenyképes áruk és ezekkel együtt a „kemény deviza” hiánya szembetűnő. Itt hiány, ott felesleg: ez önmagában is vizsgálatra érdemes kérdés. Ráadásul a hiányjelenségekkel párhuzamosan a termelő szféra hatékonysága romlik. Szembetűnőek és makrogazdasági síkon súlyos gondokat okoznak mind a gyártás, mind a gyártmánykorszerűsítés fogyatékosai. A minőségi fejlődés nem kielégítő, ami a tőkés viszonylatú külkereskedelmi deficit fontos tényezője. A vállalatok input-és output-szerkezete meglehetősen rugalmatlan, a reakciókészség a világpiaci változásokra, de a belső árváltozásokra is gyenge. Ez megmerevíti a termelési szerkezetet, rontja a hatékonyságot, feltehetően növeli a hiány intenzitását. Mindez arra mutat, hogy a szocialista országok nem tudtak a gazdasági fejlődés intenzív útjára lépni. *Nekünk sem sikerült ez*, pedig az új gazdasági mechanizmus bevezetésétől mindenki az intenzív gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtését várta.

Érthető, hogy a közgazdászokat, de a közvéleményt is foglalkoztatja, mi a hiány oka. Adtak is rá már sokféle magyarázatot. Kornai János „A hiány” című új könyvében a „hiányjelenségek” összefoglaló, eredeti és mélyreható magyarázatát adja. A könyv páratlan sikert ért el: a megjelenését követő néhány hónapban a mintegy 3000 kiadott példányt szétkapkodták, „A hiány” hiánycikk lett, ma sehol sem kapható. Emlékezetem szerint a felszabadulás óta egyetlen közgazdasági tanulmány sem kelt el ennyire rövid idő alatt. A siker érthető. A mű a hiányjelenségek okát minden eddigi munkához képest mélyrehatóan elemzi, meggyőződésem szerint szerzője megtalálta a hiány *alapvető* okát.

Kornai mindenki másnál sokkal meggyőzőbben tárgyalja a hiányjelenségek szerepét a szocialista országok gazdaságában. A hiányjelenségek összefüggéseinek elemzése közben bemutatja az ún. direkt tervutasításos rendszer mechanizmusának néhány fontos sajátosságát és azt, hogy miért olyanok e mechanizmus működésének eredményei, amilyenek. Noha keveset foglalkozik az 1968-ban bevezetett új magyar gazdasági mechanizmussal, mégis sok vonatkozásban érthetővé teszi működését, s egyebek közt azt is, miért nem hozott mélyreható változásokat az 1968 óta érvényben levő gazdaságirányítási rendszer.

Miközben a hiányjelenségek okaival és szerepével foglalkozik, a létező — kelet-európai — szocializmus *leíró elemzését* adja. Nem valamilyen idealizált szocializmus elgondolt vagy kívánatos működéséről ad képet; a létező szocializmuszt olyannak mutatja be, amilyen: megmutatja előnyeit, de hátrányait is. Éppen, mert a létező szocializmusról van szó, valós problémákról olvashatunk: a mindennapi élet tapasztalatai, jelenségei válnak fokozatosan érthetővé. Nemcsak nagy, általános összefüggésekkel, törvényszerűségekkel ismerkedhetünk meg — a közkézen forgó politikai gazdaságtan tankönyvek inkább ilyenekkel foglalkoznak —, de nagyobb részt a gazdasági gyakorlatot közvetlenül szabályozó, „kis összefüggéseket” tárgyal a szerző, nagyon alaposan, jól ábrázolva szerepüket a gazdasági helyzet alakulásában.

Nagy gyakorlati és egyúttal elméleti jelentőségű és igényű tanulmányt olvashatunk, amely jellegét tekintve lényegében *politikai gazdaságtani munka*: a létező kelet-európai kis szocialista országok konkrét gazdasági gyakorlatát szem előtt tartó politikai gazdaságtani mű. Nem a szocializmus teljes politikai gazdaságtana — hiszen túlnyomórészt a hiányjelenségek összefüggéseivel foglalkozik —, de felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújt azok számára, akik a szocializmus politikai gazdaságtanának kidolgozására szánják el magukat. Ami nagyon lényeges: nem a sematikus szocializmus politikai gazdaságtan tankönyvek megírását segíti, mert mentes *mindenfajta* sematizmustól. A sematizmusra hajló szerzők Kornai művének semmi hasznát nem veszik. A könyv általános jellemzéséhez tartozik még: szerkesztését, nyelvezetét és stílusát tekintve is kitűnően megírt munka. Nagy erőnye világossága, célratóró tömör fogalmazása, a bonyolult kifejezőmód teljes hiánya: ezt is figyelembe véve teljesen érthető és megérdemelt a kivételes siker.

A döntő lépést a hiányjelenségek elemzésében mindjárt a könyv elején megteszi a szerző: a *vállalatok* tevékenységét, a tevékenységüket motiváló tényezőket, a vállalatok helyzetét tartja alapvetőnek, ez a kiindulópontja.

A modern tőkés- és szocialista vállalatot Kornai János terjeszkedésre törekvő szervezetnek tekinti. Hangsúlyozza: a vállalatok vezetőinek természetes törekvése, hogy cégük tevékenységi körét kibővítsék és a terjeszkedéshez szükséges inputokat biztosítsák. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a vállalati vezetők — valamint a részlegvezetők, műhelyfőnökök — *jellemző* viselkedésmódja: *azonosulás a saját munkakörükkel*. Biztosítani akarják vállalatuk — vagy a rájuk bízott részleg — fennmaradását, túlélését, működőképességét, növekedését. Ezekről ugyanis nagymértékben függ a vezető hatalma, vállalaton belüli és társadalmi tekintélye és az adott érdekeltségi rendszerektől függően anyagi elismerésének mértéke is. Ezekre a motivációkra természetesen ráakódnak a mindenkorai társadalmi viszonyok, és e viszonyoknak megfelelő anyagi és erkölcsi ösztönzők. (Én hozzátenném: a vezető tevékenysége szükségképpen konform a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyokkal.) A szocializmusban a központi utasítás, az elvárások és az ösztönzés ezeket a törekvéseket felerősítheti, *de nem ez* a terjeszkedési törekvés döntő fontosságú oka: Kornai nem is a növekedést erőltető gazdaságpolitikában keresi a fő magyarázatot. (A vállalatok expanziós törekvése akkor is erőteljes, ha erre az irányító hatóságok tertvutasítással vagy más úton nem készítetik őket.) A kulcskérdés nem az, hogy a terjeszkedési törekvés fennáll-e, hanem az: „van-e olyan erő, amely ellentétes irányban hat, amely ahhoz vezetne, hogy a termelés vezetői *önként visszafogják* az input iránti keresletüket, s expanziós törekvéseiket” (79. l.). *Ez Kornai egész könyvének alapkérdése.*

Ennek az ellentétes irányban ható erőnek a *létezésével vagy hiányával* foglalkozik a szerző akkor, amikor a termelés növelésének korlátait sorolja fel. A korlátok három fő csoportjáról tesz említést. Léteznek 1. erőforráskorlátok, 2. keresleti korlátok és 3. költségvetési korlátok.

Az *erőforráskorlátok* — ha a vállalat pillanatnyi alkalmazkodását vizsgáljuk — a rendelkezésre álló anyag-, félkésztermék- és alkatrészkészletek, a munkahelyen éppen megjelent dolgozók, a meglevő gépek és felszerelések stb. Rövid és hosszú

távon az anyagok és félkész termékek mennyisége, illetőleg a gépek, berendezések kapacitása növekvő, de az erőforrások ilyenkor is korlátozottak: ekkor a termelés változó volumenű *fizikai korlátaival* van dolgunk. Ezeket a korlátokat nem lehet megsérteni, „kemények, mint a kőszikla”. A *keresleti és a költségvetési korlátok* viszont „... nem fizikai szükségszerűséget, hanem *magatartási szabályosságot* fejeznek ki”. Lehet, hogy betartják, de az is lehet, hogy megszegik őket. A gazdasági intézményrendszertől függ, hogy a gazdaság szereplői elfogadják-e azokat. Ezért nevezi a szerző ezeket a korlátokat *elfogadási korlátoknak* is. Attól függően, hogy mennyire szigorúan tartják be őket, különböző keménységűek lehetnek: a keménységnek széles skálája van. Az elfogadási korlátok lehetnek csaknem ugyanolyan kemények, mint a fizikai korlátok, de lehetnek kifejezetten puhák is. Csak a kemény magatartási korlát *lehet* effektív, a puha korlát viszont *soha nem lehet az*.

A *keresleti korlát* tartalma könnyen érthető: adott árakat figyelembe véve az outputnak a piaci kereslet nagyságához kell igazodnia. A keresleti korlát is vizsgálható adott pillanatban vagy rövid és hosszú távon, ezzel együtt a kereslet lehet adott vagy változó. A *költségvetési korlát* első megközelítésben úgy definiálható, hogy a vállalatnak a bevételeiből kell fedeznie kiadásait, vagyis ebben a vállalati önálló elszámolás elve fogalmazódik meg. A költségvetési korlát fogalma nem egyszerűen az állami költségvetés intézményéhez kapcsolódik. A vállalatok, a közületek, a háztartások és az állami költségvetés számára egyaránt létezik költségvetési korlát, ha a pénzbevételekből kell fedezni a kiadásokat. Az említettek közül azonban a vállalati költségvetési korlátnak van *központi szerepe!*

A könyv a költségvetési korlát keménységét (vagy puhaságát) öt feltétel szerint vizsgálja: kemény a költségvetési korlát akkor, ha a) a *vállalat árelfogadó*, vagyis képtelen befolyásolni az árat; b) *az adózási rendszer kemény* — az adóelőírásokra a vállalat nem tud befolyást gyakorolni, nem „kivételeznek” vele, az adókat maradéktalanul behajtják; c) *nincs* ingyenes *állami juttatás*; d) *nem* vehető fel *hitel*; e) *nincs külső pénzbefizetés* (például állami beruházási hozzájárulás vagy értékpapír-kibocsátás stb. útján). Az öt feltétel a valóságban soha nem teljesül tökéletesen egyetlen országban sem, sőt mind az öt legfeljebb az *egyszerű újratemelés esetén* teljesülhetne. (Ekkor makrogazdasági síkon nem feltétlenül szükséges hitel-felvétel a banktól, nem feltétlenül szükséges a külső pénzbefektetés.) A valóságban mégis lehet a költségvetési korlát „majdnem kemény”, ha a vállalat csak szűk korlátok között tudja meghatározni — emelni — az árat, ha az állam adók és támogatások révén nem hajt végre jövedelem-újraelosztást a vállalatok pénzügyi-jövedelmében, ha csak kemény feltételek mellett nyújtanak hitelt — akkor, ha garancia van a visszafizetésre, és a lejáratkor szigorúan behajtják az adóستól —, ha a külső pénzforrások nem a vállalat pillanatnyi pénzügyi nehézségeit hivatottak át-hidalni. Puha a költségvetési korlát, ha a vállalatok nagy része *ármeghatározó*, az adók alól egyéni kivételezésben részesülhetnek, az adófizetést elhalaszthatják, és különféle jogcímeken ingyenesen állami juttatást kaphatnak, ha hitel puha feltételek mellett vehető fel (akkor is, ha nincs biztosíték a visszafizetésre, vagy a hitel törlesztését a vállalatok önkényesen elhalaszthatják), ha tehát külső pénzforrásokhoz a vállalatok *puha* feltételek mellett juthatnak.

A költségvetési korlát puhaságának is különböző fokozatai vannak. Ha ez a korlát eléggé puha, akkor a vállalati bevételek nem szabnak határt a vállalati kiadásoknak. Az inputok növelését a bevételek nem korlátozzák, mert a vállalat emelheti az árat, vagy ha ez nem megy, állami juttatásra számíthat, esetleg adókedvezményt kaphat, vagy hitelt vesz fel, amit nem feltétlenül fizet vissza — legalábbis a hitel lejáratáig. A vállalat terjeszkedésének mértéke tehát nem a reál-szférában végzett tevékenységétől függ — például a gazdaságos input- és output-kombinációk kialakításától —, hanem többé-kevésbé attól, hogy a vezetők mennyire eredményesek a *pénzügyi kedvezmények „kijáráásában”*. Ha a költségvetési korlát kemény, a cselekvés döntő területe a termelés, ha puha, akkor a pénzügyi szférában végzett manipuláció. „Az első esetben a vállalat a reálszférában reagál,

a második esetben a szabályozási szférában. Az első esetben a *műhelyben* cselekszik, a második esetben a minisztérium, az adóhivatal, a bank *irodáiban*. Az első esetben a reakció fő tartalma: *termelőmunka*, az input és az output összetételének hozzáigazítása az új helyzethez. A második esetben a fő tartalom: a kérés, panaszkodás, alkudozás, egy szóval kísérlet mindazok *manipulálására*, akiktől az adó elengedése, a dotáció, a puha hitel stb. függ” (325. l.).

Az eredmény a vállalati kereslet majdnem kielégíthetetlen növekedése, az input iránti keresletnövelés *önkéntes* visszafogásának *csaknem teljes hiánya*. *Most kerül előtérbe a költségvetési korlát és a keresleti korlát közötti összefüggés!* Ha a költségvetési korlát kemény, a vállalatok inputkiadásaiak finanszírozásában csak az áruladásokból — de nem az ármanipulációkból — származó bevételeikre számíthatnak: *kénytelenek igazodni a kereslet alakulásához!* A vállalat „... *Önként a keresleti korlátok szintjén szabja meg termelési terveit*”. A keresleti korlát tehát effektív korlátként jelenik meg, és rendszerint szűkebbnek bizonyul, mint az erőforráskorlát. Ez utóbbi kemény korlát ugyan, mégsem lesz belőle effektív korlát, mert *hozzá képest a keresleti korlát szűkebb!* Ez a jellemző helyzet a tőkésországokban, főként a klasszikus kapitalizmus viszonyai között. A *puha költségvetési korlát miatt* viszont szükségképpen az *erőforráskorlát* lesz a tényleges korlát. Ha ugyanis a költségvetési korlát puha — és ez a jelenleg létező szocializmusban mindenütt így van —, *a keresleti korlát nem lehet szűk*: a vállalati kereslet *majdnem kielégíthetetlen* lesz, sőt az összes kereslet is jóval tágabbnak bizonyul majd, mint az erőforráskorlát. *Ez az utóbbi lesz az effektív korlát, és ez a hiány magyarázata!* A *hiány mélyen fekvő oka a költségvetési korlát puhasága!* Így igaz ez mind a pillanatnyi alkalmazkodás folyamatában, mind rövid és hosszú távon.

Maga az a gondolat, hogy a puha költségvetési korlátnak szerepe van a hiányjelenségek kialakulásában, nem új. Erre korábban is sok szerző célzott, miközben az állami juttatások következményeiről írtak. Új viszont a költségvetési korlát *fogalmának* a bevezetése, valamint e kategória *tartalmának kidolgozása*. Új az is, hogy Kornai János a költségvetési korlátot *nem* mint a hiányjelenségeket kiváltó *egyik* tényezőt említi meg, *hanem kiemeli a többi tényező közül!* Vagyis nem a feszített népgazdasági terv vagy az irányító hatóságok elvárásai, nem is az irányítási centralizáció mértéke vagy a vállalati centralizáció foka a hiányjelenségek döntő oka, de még a beruházások túlfeszítettsége sem, hiszen ez is levezethető a puha költségvetési korlátból. E döntő tényező kiemelésének nemcsak elméleti, hanem gyakorlati fontossága is van: a költségvetési korlát jelentős keményítését kiváltó gazdasági intézkedések nélkül nem számíthatunk a hiányjelenségek visszaszorítására. Tulajdonképpen azt is bizonyítja a szerző, hogy a gazdasági *hatékony-ság javítására* irányuló intézkedéseknek is csak akkor lesz számottevő eredménye, ha előzőleg sikerül legalábbis viszonylagosan a költségvetési korlát „megkeményítése”.

A könyv mondanivalójának megértéséhez szükséges ismertetni néhány, a szerző által gyakran használt, a hiányjelenségeket jellemző fontos fogalmat: a hiány és a slack kategóriáját, továbbá a hiányhoz való alkalmazkodást kifejező fogalmakat.

Ha a termelés erőforráskorlátba ütközik, akkor hiány lép fel, ami azt jelenti: a *tervezett kibocsátáshoz* és a *tervezett technológiához* képest bizonyos inputok — anyagok, alkatrészek, munkaerő stb. — nem állnak rendelkezésre elegendő mennyiségben. A pillanatnyi alkalmazkodás folyamatában a termelés igazodhat a legszűkebb keresztmetszethez, ekkor a *termelés elmarad a tervezett színvonalától mögött*. A *tervezett technológiával a szándékolt* termeléshez hiányzó inputok jelentik a *hiány egyik formáját*. Lehet, hogy például emiatt a termelés 10 százalékkal kisebb a tervezettnél. A termelés mégis megközelítheti vagy esetleg elérheti a tervezettet, ha a vállalatok *kényszerhelyettesítést* hajtanak végre: a hiányzó inputokat másokkal helyettesítik, az eredetileg tervezett anyagok helyett más, esetleg rosszabb minőségű anyagokat használnak fel. Az is lehet, hogy a tervezett termelési színvonalat

az output összetételének kényszerű módosításával érik el. Minél jelentősebb mértékű a termelés „visszahúzódása” a szűk keresztmetszet által megszabott színvonalra, minél gyakoribb a kényszerhelyettesítés és az output összetételének kényszerű módosítása, annál jelentősebb a hiány. A hiány — a pillanatnyi alkalmazkodás folyamatában — az alkalmazkodás imént felsorolt három alapformájával írható le. A hiány tehát nagyarányú lehet akkor is, ha a termelési tervet teljesítik.

A hiány nem zárja ki a *kihasználatlan* erőforrások létét, sőt ezek a hiány ellenére *igen nagyarányúak* lehetnek:

A termelés az erőforrások *szűk keresztmetszeteihez* igazodik. Az erőforrások *egy részében ezért szükségképpen felesleg* lép fel, ezt a felesleget a szerző *slack*nek nevezi. Slack mind az erőforrás-korlátos, mind a keresletkorlátos gazdaságban létezik. A szűk keresztmetszetek miatt létező slack pillanatnyilag *nem mozgósítható*, mert azt — a komplementaritás miatt — csak a hiányzó erőforrással együtt lehetne felhasználni. A keresletkorlátos rendszerben viszont a slacknek adott pillanatban is van egy mozgósítható része. Itt *mindenyik erőforrásból van slack*, mert az output színvonalát *nem valamilyen erőforrás hiánya határolja be, hanem a kereslet*, illetve a kereslethez igazodó termelési szándék. *Nem mindegy, milyen a slack megoszlása*: minél egyenlőtlenebb az adott vagy a számításba vehető technológiákhoz mérten, a slacknek annál számottevőbb része bizonyul „tartalék” helyett igazi „feleslegnek”.

Rövid távon a vállalat módosítja az inputkombinációt, ez érinti a rendelkezésre álló erőforrások megítélését. Az a készlet, amely a módosítás alapján tartósan nem mozgósítható, *improduktív slack*nek minősül. Az ezzel ellentétes esetben a slack *produktív*. A produktív és improduktív slack *rövid távon jellemző kategóriák*. Megkülönböztethetünk *külső és belső slack*et is. Egy adott vállalat szempontjából a slack külső, ha az *más vállalatnál van*. A vállalat erőforrásokat szerezhet más vállalatok *outputkészleteinek megvásárlása útján is: a más vállalat outputkészlete a külső készlet*. A vállalat *belüli* erőforrás- és outputkészlet a *belső készlet*.

Mind a hiánynak, mind a slacknek kialakul valamilyen hosszabb időszakra jellemző *normálértéke*. Ez a legkövetlenebbül függ attól, hogy a gazdaság keresletkorlátos vagy erőforrás-korlátos-e, és a költségvetési korlát kemény-e vagy pedig puha. Minden rendszerben működnek olyan szabályozási mechanizmusok, amelyek „... a normáltól eltérő, annál nagyobb vagy kisebb hiányt, illetve slack-et visszaterelek normális szintjére”. A normális szintek azonban rendszerint eltérőek a tőkés- és a szocialista gazdaságban: a) Mindenütt van valamekkora hiány, még a tőkésországokban is. Itt azonban csak elvétve, véletlenszerűen alakulhat ki, mint-hogy e gazdasági rendszerben a keresletkorlát az effektív korlát. Felállíthatjuk azt a hipotézist, hogy a hagyományos szocialista rendszerben — de még hazánk reform utáni gazdaságában is — a vállalatok termelését jellemző hiány-mutatók értéke jóval meghaladja a tőkésvállalatok hasonló mutatóinak értékét. b) Bizonytalanabban ítéltető meg a slack nagysága a tőkés- és a szocialista vállalatban: nem állíthatjuk, hogy az *összes slack aránya* a szocialista vállalatban kisebb. (A készletképzés adataiból ítélve az összes slack inkább a szocializmusban nagyobb arányú. — E. T.) Valószínű azonban, hogy a *mozgósítható slack* a szocialista vállalatokban sokkal kisebb, mint a kapitalista vállalatokban. A különbség tehát a slack *megoszlásában* jelentkezik. c) Az *összes slack nagy aránya összefüggésben van az állandósult hiánnyal, a kényszerhelyettesítéssel, az output kényszerű módosításával, ezekkel együtt a kapkodással és idegeskedéssel*. Védekezőképpen a vállalatok *inputkészleteik* halmozására törekednek, hogy megbiztosítsák magukat a hiányból fakadó termelési zavarokkal szemben. Megnövekszik ezért a *belső készlet*, ezen belül az *inputkészlet aránya*, és alig marad *output-, külső készlet*. A készlet túlnyomórészt a *termelőknél van, és nem az eladóknál*: nem az eladás a gond, hanem a vétel. Általános a vállalatok *halmozási törekvése* a hiány miatt is, és a puha költségvetési korlát miatt is. A felhalmozott *belső készleteknek elég nagy hányada improduktív, elfekvő, vagyis nem kurrens készlet*. (Vagy azért, mert hiányoznak a

felhasználásukhoz szükséges komplementer inputok, vagy mert a termék olyan silány, hogy még a szívasos gazdaságban sem lehet elhelyezni.) d) Az erőforrás-korlátos gazdaságban is létezik outputkészlet, ennek aránya azonban nagyon kicsi. Ezen belül is számottevő az *improduktív outputkészlet*. A produktív outputkészlet aránya sokkal kisebb a rendelésállományhoz képest, mint a keresletkorlátos gazdaságban. Tanulság: „... lehetetlen a készletek vagy a rendelésállományok aggregált statisztikáiból pusztán ránézésre leolvasni, vajon erőforráskorlátos, vagy keresletkorlátos gazdasággal állunk-e szemben... Az igazság az, hogy ha *A* rendszer erőforráskorlátos, *B* rendszer pedig keresletkorlátos, akkor ennek az input- és outputkészletek, a produktív és improduktív slack, valamint a rendelésállományok dezaggregált *arányaiban*, pontosabban az *arányok eltéréseiben* kell kifejezésre jutnia” (134. l.).

Az erőforrás-korlátos gazdaság viszonyai meghatározzák a vevő és az eladó *magatartását*. E magatartási szabályosságok alapja megint csak a költségvetési korlát puhasága: a vállalatnak nem okozhat gondot a kiadásokhoz szükséges pénz megszerzése. Ezért *nem a pénzt, hanem az árukat tekinti igazi értéknek*. Ha a hiányjelenségek gyakoriak, az adásvételkor a vevő úgy érzi, szívességet kap, az eladó pedig azt érzi, szívességet tesz. Rendszerint a vevő megy az eladó elébe, nem pedig megfordítva. A vevő és az eladó helyzete *nem szimmetrikus* — ez tulajdonképpen soha sem teljesen az —, pedig a neoklasszikus mikroökonomia a gondolkodást éppen a szimmetria feltételezésére szoktatja.

Puha költségvetési korlát mellett a vevő nem lehet az eladó egyenrangú partnere. Ha a vevő nem a kényszerhelyettesítés vagy az output összetételének kényszerű változtatása mellett dönt, hajlandó a *keresésre*, sorra járja az eladókat, hajlandó *várakozni, sorban állni*, megkísérli megnyerni az eladó jóindulatát, *szívességekkel fizet*, megelégszik gyengébb minőségű áruval is. Ezzel szemben az eladó magatartása meglehetősen merev. A kereslet változására — amely jelentkezik bizonyos outputkészletek abnormális lepadásában, a sorban állók számának megnövekedésében, a kielégítetlen rendelésállomány felduzzadásában — rendszerint késleltetve reagál. „Minél intenzívebb a hiány, annál lanyhább a kínálat alkalmazkodása a kereslethez. Minél inkább fölényben van a termelő-eladó, annál inkább érezheti azt, hogy majd a kereslet fog alkalmazkodni a kínálatához. Ez azután maga is a hiány egyik előidézőjévé válik. Éppen mert a kínálat rosszul alkalmazkodik a vevő igényeihez, sokszor azt gyártják, ami nemigen kell a vevőknek, s azt mulasztják el előállítani, amire leginkább szüksége van... A termelő-eladó nem érez belső gazdasági ösztönzést arra, hogy újabb és újabb, az eddiginél jobb minőségű termékek kibocsátásával hódítsa meg a piacot. Az erőviszonyok eltolódása az eladó javára erősíti a termelés mennyiségi növelésének és elerőtleníti minőségi fejlődésének lendületét” (136—139. l.). A késedelmes reagálás a minőségi igényekre vagy a minőségi igények semmibe vevése az erőforrás-korlátos gazdaság egyik leg súlyosabb velejárója. Ez *hosszú időszakban* a mennyiségi növekedés kilátásait is rontja: ezt igazolják a gazdasági növekedés hatékonysági, külkereskedelmi összefüggései. Ezért a minőségi tényezők káros következményeit én *még fokozottabban* hangsúlyoznám.

Rendkívül érdekes, elméleti és gyakorlati szempontból is fontos az, amit ezután Kornai János a termelés és forgalom *normálállapotáról* ír. Azt a nagyon lényeges problémát boncolgatja, hogy működőképes-e a krónikus hiányjelenségekkel küszködő erőforrás-korlátos gazdasági rendszer. Ezzel összefüggésben megfogalmazza a kérdést: létezhet-e a gazdasági rendszerben valamilyen értelemben vett egyensúly, mi ennek az egyensúlynak a tartalma, miféle szabályozási mechanizmus tartozik hozzá, miféle állapotai létezhetnek az egyensúlynak a valóságban?

„A hiány” szerzője a következő megfontolásokból indul ki: a valóságban *sohasem* létezik a piac *walrasi értelemben vett* egyensúlya. A neoklasszikus egyensúlyfogalom feltételezi a kínálatnak azonnali és maradéktalan alkalmazkodását a kereslethez: minden nap minden inputként szolgáló termékből van induló output-

készlet, de a kereslet-kínálat és az árak úgy alakulnak, hogy a piac napról napra kitisztul. Walrasi egyensúly esetén semmiből sincs *hiány*, és semmiből sincs *felesleg*, slack.

Sem az erőforrás-korlátos gazdaság piaca, sem a keresletkorlátos gazdaságé nem lehet walrasi egyensúlyban. Az erőforrás-korlátos gazdaságban a termékek jelentős részében krónikus hiány van, ezekben a kezdeti kereslet a vevők egy részénél nem elégül ki, állandósul a sorban állás, a kényszerhelyettesítés. A szívásos gazdaságra jellemző módon a készletek nagyobb hányada input-, és csak kis hányada outputkészlet. Sok terméknel pedig nagyon távol van a piac a walrasi egyensúlytól: *nagyon hosszú* a vásárolni szándékozók várakozási ideje, *igen magas* a kényszerhelyettesítés aránya. Kialakul a piacnak valamiféle, a hiánygazdaságra jellemző *normálállapota*, amelyre jellemző a hiány *megszokott* intenzitása, a várakozók *megszokott* hosszúságú sora, a kényszerhelyettesítés *megszokott* gyakorisága. A piac *pillanatnyi* állapota persze eltérhet a normálállapottól. Lehet, hogy éppen *túl hosszú* a várakozók sora, *túl gyakori* a kényszerhelyettesítés. Ekkor egyesek kiállnak a sorból, vagy a hiányjelzésekre — ha késve is — reagálnak az eladók: növelik termelésüket és kínálatukat. A fordított esetben, ha a várakozási idő rövid, több vevő áll be a sorba. A sorban állók száma, a várakozás ideje, az ezzel kapcsolatos panaszok *jelzésül szolgálnak*. A jelzéseket sokszor az irányító hatóságok közvetítik: utasítják a vállalatokat a hiányzó termékek gyártásának és kínálatának növelésére. Akár a jelzésekre való spontán reagálások nyomán, akár a hatóságok nyomására, a rendszer *visszabilien normálállapotába*. (Ézt a problémát Kornai János a „Sorban állás a piacon” című matematikai függelékben is tárgyalja. A függelék társszerzője a svéd Jörgen W. Weibull.) Az, hogy egy adott periódusban a normálállapot a hiány mekkora intenzitását foglalja magában, a kialakult gazdasági viszonyoktól, a piac helyzetét meghatározó körülményektől és a piaci játékban részt vevők magatartásától, alkalmazkodási hajlandóságától függ. Ha ezek a meghatározó tényezők változnak, a piac normálállapota is változik: a hiány megszokott intenzitása erősödik vagy mérséklődik. Hazánkban az 1968-ban bevezetett mechanizmusreform után a normálállapot változott, a hiány intenzitása kisebb lett, de a hiányjelenségek nem szűntek meg. A gazdaság továbbra is erőforrás-korlátos maradt.

Adott gazdasági viszonyok között tehát a piac azonos, megszokott normálállapota reprodukálódik, vagyis újratermelődik az adott intenzitású hiány is. (Bővülő, növekvő gazdaságban a hiánynak nem az abszolút, hanem a relatív mutatói adottak.) Ezzel összefüggésben beszél a szerző *széles értelemben vett piaci egyensúlyról*. Észreint egyensúly van akkor, *ha egy rendszer valamilyen normálállapotához saját törvényszerűségeinél fogva visszatér*. A nem egyensúlyi állapot ennek értelmében *időszakos eltérés a normálállapottól*. Kornai ebben a könyvben a walrasi egyensúlyt az egyensúlyi állapotok elvont, speciális, a valóságban elő nem forduló esetének tekinti.

Hangsúlyozza: ne társítsunk értékítéletet az egyensúly fogalmához. Ne tekintsük az egyensúlyi állapotot szükségképpen jónak. Az egyensúly *lehet rossz* és sok szempontból *hátrányos* a társadalom tagjai és a gazdasági fejlődés számára. Kornai János szakít az „Anti-equilibrium” fogalomhasználatával, mert abban akarva-akaratlanul azt sugallta: az „igazi” egyensúly a „walrasi” egyensúly, sem a ténylegesen működő kapitalista, sem pedig a konkrét szocialista gazdaságban nem lehet egyensúly. A valóságban mind a tőkés-, mind a szocialista országok gazdaságát szigorú belső törvényszerűségek viszik saját normálállapotuk felé. Kornai tartózkodik a tartalmatlan terminológiai vitától: nem ragaszkodik ahhoz, hogy a kapitalista vagy szocialista piac normálállapotát *egyensúlyi* állapotnak nevezzék. Ézt az elnevezést helyénvalónak tartja ugyan, de a természetlen viták elkerülése végett a „normálállapot” kifejezést használja. A hiány és felesleg nélküli elvont, szűk értelemben vett egyensúlyi helyzet említésekor pedig mindig a „walrasi” egyensúlyról beszél. Úgy gondolom, a széles értelemben vett egyensúly fogalmának alkalmazása a piac normálállapotára teljesen korrekt.

A normálállapot újratermelődését biztosító szabályozási mechanizmussal kapcsolatosan a szerző hangsúlyozza: a szabályozásban csak mérsékelt szerepük van az árjelzéseknek. A vállalatok jelentős részben a készletek és a rendelésállomány változásaira reagálnak: a termelést növelik, ha az outputkészlet nagyon lecsökkent, vagy ha a teljesítetlen rendelések állománya nagyon megnőtt. A puha költségvetési korlát miatt az árjelzéseknek és a pénznek a szerepe csekély: a készletjelzés hatása szükségképpen erőteljes. A könyv az árak és a pénz visszafogott szerepére való tekintettel az erőforrás-korlátos gazdaság alkalmazkodási viszonyait nagyrészt *árak nélkül* vizsgálja. Az első rész címe ezért: „Alkalmazkodás árak nélkül”. Kiderül: egy elképzelt, teljesen decentralizált rendszer is működhet árak nélkül. Ezt az ár nélküli szabályozódást nevezi a szerző *vegetatív szabályozásnak*. A decentralizált mennyiségi szabályozásnak a *valóságban is van jelentősége*: a vállalatok nemcsak az árakra és a központi tervutasításokra reagálnak.

A hiány normálintenzitásának nagyságában kiemelkedően fontos szerepe van a *súrlódásnak*. E fogalom azt fejezi ki, hogy a piaci alkalmazkodási folyamatok a kereslet és a kínálat között mennyire gyorsan, akadálymentesen, illetőleg mennyire akadályozottan mennek végbe. Minél jelentősebbek az eladó *előrebecslési hibái*, minél *ingatazabb* a vevő kereslete, minél *tájékoztalanabb* a vevő a rendelkezésre álló külső készletek elosztásáról, minél *merevebben* és minél inkább *késlekedve* reagál az eladó a kapott piaci jelzésekre, annál nagyobb mértékű a súrlódás. Mivel az alkalmazkodási folyamatok egyetlen gazdasági rendszerben sem lehetnek tökéletesek, mindegyik rendszerben van súrlódás, és valamekkora hiány minden rendszerben létezik. A walrasi egyensúlyi állapot tulajdonképpen a *súrlódás teljes hiányát* feltételezi, ezért nincs a *walrasi* egyensúlyban sem hiány, sem slack. Az erőforrás-korlátos rendszerben nem egyszerűen az a probléma, hogy hiány van, hanem az: miért olyan magas a hiány normális színvonala?

Fontos, amit Kornai a hiány, a slack és a súrlódás *három összefüggéséről* ír: minél kisebb a normális produktív slack, és minél nagyobb a súrlódás normálértéke, annál nagyobb a hiány intenzitásának normális színvonala. E *súrlódási függvény* szerint a produktív slack növelése egyenlő hatásúnak bizonyulhat a súrlódás csökkentésével. Vagy a hiány normálértéke csökkenhet akkor is, ha a produktív slack nem nő: a súrlódás csökkenése is mérsékelheti a hiányt. A gazdasági reform kedvező hatása a szerző szerint abban jelentkezik, hogy a bürokratikus kötöttségek egy részének feloldása, a vállalatok és a közületek nagyobb önállósága csökkentette a súrlódást az alkalmazkodás során, s ezért a rendszer *átugorhatott* egy alacsonyabb *izo-súrlódási* görbére. Ugyanakkor valamelyest a mennyiségi szemlélet is háttérbe szorult, mérséklődött a produktív slack kiszívása, ami ugyancsak csökkentette a hiány normálértékét. Valószínűsíthető, hogy a szocialista országok gazdaságában a hiány normálállapota nemcsak azért ér el magas értéket, mert itt a gazdaság erőforrás-korlátos, hanem azért is, mert a tervutasításos rendszer körülményei között a súrlódás normálértéke is *igen magas*. (A súrlódáshoz kapcsolódó néhány kérdést tárgyal „A kényszerhelyettesítés, a készlet és a súrlódás összefüggései” című matematikai függelék, amelyet Kornai János Simonovits Andrással együtt írt.)

Kiemelkedő jelentőségűek a könyvnek a *beruházási döntésekkel* foglalkozó fejezetei. Kornai e fejezetekben már a *hosszú távú* alkalmazkodás kérdéskörét vizsgálja. A beruházási döntések távlatilag is hatást gyakorolnak a gazdaság állapotára. Megítélésem szerint a beruházások vizsgálata az elemzett nagy téma szempontjából kulcsfontosságú: *a) A már tárgyalt természetes terjeszkedési törekvést legfontosabb eszközei a beruházások: az a vállalat, amely nagyobb beruházást hajt végre, majdnem biztosan gyorsabban fejlődik.* (Népgazdasági szinten ez nagyon gyakran nem igaz: a nagyobb arányú beruházás gyakran nem vezet a nemzeti jövedelem gyorsabb növekedésére.) *b) A beruházások sok esz-közt kötnek le, ami a vállalatok számára — kemény költségvetési korlát esetén — komoly kockázatot jelent. Nincs szó azonban erről, ha a költségvetési kor-*

lát puha: ekkor szükségszerűen nagy lesz a beruházási éhség. c) Nincs két egyforma beruházás. Minden konkrét esetben más és más a beruházási koefficiens. Ezért, ha a beruházást igénylő vállalatok nem érdekeltek a beruházásokkal való takarékoskodásban, ha nem fogják vissza önként beruházási törekvéseiket, a feltett hatóságok csak nagyon nehezen, nagyon tökéletlenül tudják őket ebben hátrányos következmények nélkül visszatartani. d) Mivel a beruházások nagy értékűek, és a társadalmi végtermékek is jelentős részét teszik ki, szívó hatásuk különösen erőteljes, ezért döntő szerepük van abban, hogy a hiány normálértéke magas.

A szerző először a beruházási folyamatok és a hiány összefüggését tárgyalja. Bemutatja, hogy a hagyományos gazdaságirányítási rendszerben az irányító hatóságok törekednek ugyan a beruházási tevékenység szabályozására, mégsem tudják azt a szándékolt kereten belül tartani: a beruházások ismételten túlszaladnak a tervezett kereteken. Az igénylő vállalatok rendszeresen alábecsülik a várható beruházási költségeket. Hiába törekszik a beruházási erőforrások elosztásáért felelős *allokátor* tartalékok biztosítására, a keretek óhatatlanul kitöltődnek az engedélyezett konkrét beruházási akciókkal. Ez egymagában is elegendő ahhoz, hogy a beruházások piacán állandóan hiány mutatkozzék. Ehhez jön még az, hogy mindig támadnak előre nem látható nehézségek — például a külkereskedelmi helyzet rosszabbodása —, amelyek pótlólagos beruházási szükségleteket támasztanak. Rendszerint később derül ki, hogy kapcsolódó — infrastrukturális — beruházásokat kell végrehajtani, ki kell építeni a háttérpiacot, és így tovább. Mindig nagyobb ezért a döntésekben vállalt beruházási *elkötelezettség*, mint a tényleges kapacitás: a kapacitások szétforgácsolódnak, a beruházások elhúzódnak. Nő az előre meghatározott, elkötelezett rész aránya a következő tervszakasz beruházási keretében. Minthogy a fizikai korlátok adottak, egyes beruházások kivitelezése lelassul: a beruházások csak így szoríthatók be a viszonylag szűk fizikai korlátok közé.

Vannak persze korlátozó tényezők is. Az *allokátorok*, vagyis a beruházási forrásokat szétosztó hatóságok feladata részben az, hogy igyekezzenek a kereteket betartani. De — eltekintve a döntési hierarchia *csúcsától* — az *allokátorok* nem tudnak *igazán* kitartani az előre adott keretek mellett: alsóbb szinten a *saját területükért is* harcolnak: a felügyeletükre bízott egységek „érdekvédelmi képviselőjévé” válnak. Tudják, hogy a beruházási kapacitások korlátozottak. Azt is tudják, hogy a beruházások aránya csak a fogyasztás rovására növelhető. Azonban a „... beruházás versus fogyasztás (vagy egyéb fontos felhasználási cél) dilemmája teljes súllyal kizárólag a döntési hierarchia csúcsán jelenik meg... De mindenki — kivétel nélkül mindenki —, aki a csúcs alatt van, s valamilyen *részterületért* felelős, ezek a dilemmák *külsőlegesen*. Mint fogyasztó, persze érdekelt abban, hogyan alakul a fogyasztás, mint állampolgár tudja, hogy a fizetési mérleg és a honvédelem is fontos... Mindez a tudat egyik síkján van. Mégis a másik sík aktivizálódik, amikor megkezdődik a beruházási keretek felosztása. Azon a második síkon úgy érzi: harcolnia *kell* saját *részterülete* fejlesztéséért, hiszen ezért tartozik közvetlen felelősséggel. A funkció, a társadalmi szerep sokkal erősebb, mint egyéni fogyasztói szemlélete vagy tárgyilagos közgazdasági felismerése” (219. l.).

A helyzet az 1968-as reform után sem változott, mert a *reform nem hatolt mélyre*, s mert továbbra sem tartja vissza a beruházási szándékot a pénzügyi kudarcától való félelem. Sőt a nyomás a beruházások növelésére bizonyos értelemben erősödött is: a minisztériumok, ágazati szervek nem kapnak beruházási kereteket, ezeket nem kell betartaniuk, egyértelműbben verekedhetnek saját szektoruk fejlesztéséért. A dolog lényege: fennmaradt a beruházási feszültség, mert a *beruházások költségvetési korlátja puha maradt*. Ez egymagában is elég volna ahhoz, hogy a hiánygazdaság tovább létezzon: „...*ha a rendszer a beruházási szférában erőforráskorlátos, akkor a folyó termelés szférájában is annak kell lennie*”

(215 l.). Megemlíti a szerző, hogy a csillapíthatatlan beruházási törekvés miatt a szocialista gazdaságban szüntelen és erőteljes a növekedés. „A növekedésnek ez a feltartóztathatatlan jellege a szocialista gazdaság egyik legfontosabb vívmánya. Ehhez azonban hozzá kell tenni: *ugyanazok* a mélyen ható hajtóerők, amelyek a növekedést örökössé teszik, vezetnek el a hiány örökös újratermeléséhez is” (215. l.). Megjegyzem, Kornai végig a létező, konkrét szocialista gazdaságokról ír, itt is azokra gondol. Továbbá azt is megjegyzem: kétlem, hogy a beruházások erőltetése ezentúl is gyors növekedést tud biztosítani; a minőség háttérbe szorítása mindinkább a növekedés akadályává válik.

Paradox módon a beruházások feszítettsége és a valóban nagyarányú beruházási tevékenység nem vezet valamennyi ágazat és vállalat inputokkal való kielégítő ellátásához. Éppen ellenkezőleg: sok terület erősen leromlott állapotban van a beruházások nem megfelelő arányú allokációja miatt. Kornai János rámutat, hogy a beruházások *ágazatok* közötti allokációját részben valamiféle „hüvelykujjszabály” irányítja, amely szerint a keretekből az ágazatok olyan arányban részesednek, amilyen arányban a korábbi években részesedtek. Ez a „szabály” akkor is hamarosan feszültségeket okoz, ha a megoszlás korábban megfelelő volt, hiszen a beruházások szerkezetének időben változnia kell. A „hüvelykujjszabály” megmeregíti az arányokat, s ezzel együtt növeli a hosszú távú alkalmazkodás súrlódásait. Ez is növeli — hosszú távon — a hiány intenzitását.

Ahol a tényleges beruházás elégtelen, nőnek a termelés és szolgáltatás *differenciális költségei*, mígnek a tőrési határ átlépése után elengedhetetlen lesz egy nagyobb beruházási akció: ez lejjebb szállítja a differenciális költségeket. Az erőforrás-korlátos beruházási szférában azonban alig van *szabad* beruházási erőforrás, ami pedig van, azt oda kell irányítani, ahol legnagyobb a baj: „*tűzoltásra*” van szükség. Mivel a tűzoltás szabad erőforrásokat emészt fel, másutt halasztanak el már korábban is esedékes nagyobb beruházásokat. Így mindig túllépik valahol a differenciális költségek a tőrési határt: a gazdaság más-más pontján lesz szükség újból tűzoltásra. A tűzoltás a hiány részjelensége, és ez is folyton újratermeli önmagát. „Amíg hiány és beruházási feszültség van, addig halasztásnak és tűzoltómodszernak léteznie kell” (245. l.).

A könyv első fő részében az árak nélküli alkalmazkodási folyamatokról olvashatunk. Az árártól való elvonatkoztatás teljesen helyénvaló, hiszen az árak szerepe különösen a hagyományos gazdaságirányítási rendszerben nagyon mérsékelt, jelentős a hatósági utasítások és a vegetatív szabályozás szerepe. A második fő részben a szerző már megmutatja az árak *tényleges* szerepét az alkalmazkodás folyamatában, és kiderül: az árak szerepe valóban csekély. Az ezzel kapcsolatos elemzéseknek véleményem szerint igen nagy elméleti-gyakorlati-gazdaságpolitikai jelentősége van. Különösen figyelemre méltóak azok a fejtegetések, amelyek a vállalatok érzékenységeivel, az árakra gyakorolt hatásával és az árak, valamint a hiány kapcsolatával foglalkoznak.

A főbb megállapítások a következők: mivel a vállalatok költségvetési korlátja puha, a vállalatnak az árak lejáranti érzékenysége a legtöbb vonatkozásban gyenge:

— Kicsi vagy elmarad a *jövedelmi hatás*. Csak azért, mert az inputok ára emelkedik, a vállalatok kereslete irántuk nem csökken. Puha költségvetési korlát esetén a vállalat szempontjából nem baj, ha nőnek a költségek. Kisegíti őket az állam, vagy emelik az output árát, azaz áthárítják a költségnövekedést a vásárlókra.

— Általában gyenge a *helyettesítési hatás* is. Ha A input drágul B inputhoz képest, nem biztos, hogy A input kereslete csökken B inputhoz viszonyítva. Egyáltalán: nem szükségszerű, hogy a kereslet igazodjék a transzformációs görbe és a költségvetési egyenes érintési pontjához. Lehet, hogy az árakon kívül ható tényezők miatt a tényleges keresleti arány el fog térni az érintési ponttól attól függően, hogy hatásuk milyen erőteljes, és a költségvetési korlát mennyire puha. Nincs különösebb baj, ha a választás az arányok szempontjából nem megfelelő:

az állami juttatások, az outputárok emelése a vállalatokat kárpótolhatja a „szabálytalan” inputkombinációkért. Még valami: a hiány és a sűrlődés miatt sem igazodhat pontosan a kereslet az említett érintkezési ponthoz. Általánosítva: minél puhább a költségvetési korlát, annál tompább az árjelzés hatása, és annál kevésbé érvényesül az arányváltozások hatása az inputkombinációban. Az arhatások érvényesülését gyengíti a hiány és a sűrlődés intenzitása is.

— Az *output volumene* nem reagál az ár változására, ha ez nő, az output nem emelkedik. Erőforrás-korlátos gazdaságban ugyanis erős irányzat érvényesül az outputnak a *kapacitáshatárig való növelésére*: mivel a költségvetési korlát puha, eleve nem számít, ha a termelés túlhaladja mind a tökéletes versenyben levő, mind az oligopolista vállalat outputjának számítható optimumát. Ez azért sem okoz a vállalatnak gondot, mert a differenciális költség végül is nem lesz nagyobb, mint az ár: ez utóbbi hamarosan igazodik — az erőforrás-korlátos gazdaságban — a kialakuló magas differenciális költséghez.

— Az *output összetétele* már igazodik az arányok változásaihoz. Ez nálunk a nyereség növelésének egyszerű eszköze, természetes, hogy azt az árut termelik szívesebben, amelyik áránál fogva erre nagyobb lehetőséget ad. A vállalat viselkedése tehát input és output oldalon *aszimmetrikus*.

— Csekély az árjelzések szerepe a *beruházási döntésekben* is. A beruházások inputkombinációját főként a műszaki preferenciák, a hiányjelzések és a külkereskedelmi megfontolások, elkötelezettségek befolyásolják. A beruházásokkal elérhető output ára és ennek jövedelmezősége ugyancsak mérsékelt hatású tényező. Végül is az outputárok igazodni fognak a beruházási költségekhez. Kornai János megjegyzi, hogy ezt a hipotézisét sokan vitatják. A kamat szerepét jelentéktelennek tartja.

A fentiekhez kapcsolódik a szerzőnek egy rendkívül lényeges megjegyzése és a könyvnek az egyik legfontosabb mondanivalója: „Az inputok relatív áraitól folyó normatív viták légüres térben mozognak, ha az ár nem szabályozza effektív módon a vállalati keresletet” (367. l.). Valóban: ha a költségvetési korlát puha, a vállalatok nem törik magukat azért, hogy az inputkombináció változtatásával a ráfordításaikat csökkentse. Ekkor viszont az sem lényeges, hogy a termelői árak ráfordításarányosak vagy világpiaaciár-arányosak-e. Akármire igazodik az ár, nincs meg a biztosíték arra, hogy az árhatások a vállalati érdekeltséget a népgazdasági érdekeltséghez igazítsák, és a vállalatokat takarékos gazdálkodásra ösztönözzék. Természetesen az árrendszer alakításának megvan a jelentősége, de csak akkor, ha a vállalatok költségvetési korlátja keményedik: *mélyreható gazdasági reform nem lehetséges a vállalati gazdálkodás feltételeinek alapos megreformálása nélkül*.

Az árakkal foglalkozó fejezetek másik fontos mondanivalója, hogy a vállalatoknak nagyobb szerepük van az árak alakításában, mint ahogyan azt a témával foglalkozó közgazdasági szakirodalom sejteti. „Az árak alakulása a központi árpolitika és a vállalati törekvések együttes eredője.”

A kiinduló gondolat: az árak árhatósági megszabásának előfeltétele a minőség pontos meghatározása és annak ellenőrzése, hogy az árukat a minőségnek megfelelő áron adják-e el. Ezek a feltételek azonban csak a *szabványos tömegtermékek*nél teljesíthetők, az úgynevezett *differenciált termékek*nél — amelyek részesedése a termelésből annál nagyobb, minél fejlettebb az ország — csak nagyon kevésbé lehetséges. Ennek megfelelően inkább a szabványos tömegtermékek-nél alkalmazhatók hatóságilag előírt *adminisztratív árak*, a többi cikknél az ár vagy *áladminisztratív*, vagy a vállalatok által meghatározott *szerződéses ár*. Az árak utóbbi két csoportjánál erőteljes irányzat érvényesül az árak emelésére. (Itt a termelői árakról van szó.) Ennek okai: a) A hagyományos gazdaságirányítási rendszerben könnyebb a tervet teljesíteni az output olyan összetételével, amelyben a magasabb árszintű cikkek aránya nagy (nagyobb, mint korábban volt). Könnyebb a pénzügyi, jövedelmezőségi előírásokat teljesíteni, ha az outputárok

nőnek. Egyébként is jusson eszünkbe: a puha költségvetési korlát egyik tényezője a bevétel emelése az outputáruk növelésével. b) Nálunk a gazdaságirányítási reform után a nyereség növelésében való érdekeltség nagyon megnöveli az ár-növelési törekvések intenzitását, és ezt a vállalatnak mint vevőnek az ellenállása — a költségvetési korlát puhasága miatt — csak kevésbé korlátozza. Ez a tendencia annál erőteljesebb, minél intenzívebb a hiány. Azaz a tényleges ár-emelés cikkenként nagyon is különböző ütemű lesz, mert a hiány mértéke a különböző inputoknál nagyon eltérő. Mivel a hiány intenzitása a termelési eszközök, főként a beruházási javak piacán a legnagyobb, itt lesz az árfelhajtó tendencia a legfeltűnőbb. Ehhez egyéb tényezők is járulnak (például az importált cikkek áremelkedésének költségnövelő hatása).

A hiány árnövelő hatású, de az árnövelés nem csökkenti a hiányt, hiszen a vállalatok költségvetési korlátja puha. Ezért gazdaságunkban nincsen olyan beépített automatizmus, ami az áremelkedést kordában tartaná. Azért van nálunk mégis viszonylagos árstabilitás, mert a központi árpolitika az áremelkedés fékezésére irányul, az adminisztratív árak meghatározása útján, állami ártámogatás segítségével, árkalkulációs sémák előírásával és a nominálberek változásának szigorú kézbe tartásával. Ez az utóbbi közvetetten korlátozza a termelői árak emelkedését: a nominálberek növekedése rendszerint nem haladja meg a korábban megszokott ütemét, és a háztartások költségvetési korlátja — szemben a vállalatokéval — igen kemény. (Keményebb, mint a kapitalizmusban. A szocialista országokban a lakosság például sokkal kisebb mértékben juthat fogyasztói hitelhez, mint a tőkésországokban.) A nominálberek szabályozása — a központi irányító szervek azon törekvésével együtt, hogy biztosított legyen a lakosság reálfogyasztásának valamilyen minimális, de lehetőleg megszokott növekedési üteme — többnyire behatárolja a fogyasztóiár-színvonal növekedését. A termelői és a fogyasztói árak között pedig kell lenni valamiféle igazodásnak — még akkor is, ha a vállalatok jelentős költségvetési ártámogatásban részesülnek.

Az árak alakulásával foglalkozó fejezetek nemcsak azért nagyon érdekesek — a szakember számára lebilincselőek —, mert bennük a szerző megmutatja, miért gyenge az árak szerepe a gazdasági alkalmazkodás folyamatában, és miért tapasztalható inflációs árfelhajtás, hanem azért is, mert ezekben, legalábbis impliciten, ilyen kérdésekre is választ kapunk: Miért kell már hosszú idő óta ismételtten ezt a megállapítást tennünk: az ararányok nem felelnek meg sem a ráfordítás-arányoknak, sem a világgiazi ararányoknak — pedig az árelméleti munkákban valóban okos fejtegetések találhatók arról, hogy miféle árrendszer volna célszerű? Kiderül: nincs meg annak az objektív lehetősége, hogy valóban ésszerű árrendszer érvényesüljön. Ha ilyen árrendszer létezne is, az akkor sem volna igazán „ésszerű”: a vállalatok tényleges helyzete olyan, hogy semmi sem kényszeríti őket a népgazdasági szempontból gazdaságos inputkombinációk alkalmazására. Jelenlegi gazdálkodási rendszerünknek nincsen a gazdaságosságra, a hatékonyság javítására szorító beépített automatizmusa! Ilyen beépített automatizmust semmiféle irányító apparátus sem helyettesíthet! Világossá válik az is, hogy mi a mélyen fekvő oka a fordítottan kétszintű árrendszer létrejöttére irányuló tendenciának. Felvetődik az a probléma is, hogy mekkora valójában növekedésünk üteme, az összehasonlító áras adatok kiszűrjük-e teljesen az inflációs áremelkedést, nem felfelé torzított-e növekedésünk számított üteme.

Támadhatnak ugyan kételeyek Kornai egyes tételeivel — hipotéziseivel — szemben, például a kereslet-kínálati oldal aszimmetriájával vagy a beruházások árérzékenységével kapcsolatban. Kifogásolható az is, hogy az inflációs mechanizmus néhány lényeges tényezőjét nem, vagy nem megfelelően veszi figyelembe. Ezek azonban nem érintik alapvető mondanivalóját. A dolog lényege az, hogy Kornai az ármechanizmus szerepét új megközelítésben vizsgálja, és más nézőpontból, mint amilyenből azt eddig tették a témával foglalkozók. Az új megközelítés alapján olyan eredményekre, megállapításokra jutott, amelyek a valóságos folyamatokat sokkal érthetőbbé teszik.

Lehetetlen feladat még csak megemlíteni is a könyv valamennyi fontos gondolatát. Kitérő a foglalkoztatottság elemzése, a tőkés- és a szocialista országok foglalkoztatottsági helyzetének összehasonlítása, annak bemutatása, hogy ebben sem lehet sehol és sohasem *walrasi egyensúly*, és a szocialista országokban fokozatosan megjelenő munkaerőhiány is a puha költségvetési korláton alapuló expanzió következménye.

Tanulságos annak a nekifeszülésnek a bemutatása, ami a bérezésben mikro-szintről, a vállalatoktól kiindul, és ami szembeeszeget a szigorú központi bérszabályozással. Mindig van bérfeszültség is, vannak bérezésben lemaradott területek, és mindig kevés a feszültség feloldására felhasználható bér. Itt ugyanúgy megfigyelhető a halasztás-tűzoltás-halasztás váltakozása, mint a beruházásoknál.

A háztartások fogyasztását vizsgálva Kornai megállapítja: akkor is lehetséges hiány, ha az ár effektív, a nem effektív ár mellett azonban bizonyan van hiány. Viszont amint az ár — növekedése közben — az effektív tartományba lép, a hiány intenzitása az ár emelkedésével csökken. Kimutatja, hogy különböző elosztási rendszerek működhetnek — *árveréses, kiutalásos és sorban állásos rendszer* —, és ezek többnyire összefonódva jelentkeznek. A szocialista gazdaságban azonban az árveréses elosztási séma kisebb jelentőségű, mert a szocialista gazdaság erőforrás-korlátos. Azt is megtudjuk, hogy a fogyasztói árak növelése csak ritkán alkalmas a hiány *megszüntetésére*, és a fogyasztói piacon is makacs jelenség a hiány. A magyarázat: 1. A súrlódás elég nagy intenzitású. 2. A fogyasztó-piacon a *háztartási szektornak versenyeznie kell a vállalati szektorral*, utóbbi elvonhatja a *végtermékeket*, sőt a végtermékek termelését szolgáló inputok egy részét is. Mivel a vállalatok érzéketlenek az áremeléssel szemben, a háztartási szektor hiába csökkenti vásárlásait, a vállalati szektor szívó hatása megmarad, és a fogyasztói piacra továbbra is jellemző lesz a hiányjelenség. 3. A vállalatok rendszerint elmennek az erőforráskorlátokig, ezért az árnövekedésre ritkán válaszolnak az output volumenének növelésével. „A háztartás reakciója az áremelésre (reálkereset csökkenése) egymagában kevés a hiány kiküszöböléséhez, ha a vállalatoknak mind a kínálat, mind a kereslete — a fogyasztási cikkek aggregált reálvolumenét tekintve — nem árelasztikus” (512—513. l.).

Meggyőző Kornai Jánosnak az a fejtegetése is, amely szerint a keynesi modellből levonható következtetések nem alkalmazhatók a szocialista országok gazdaságára. A felsorolást lehetne folytatni. Sok más — mind a gyakorlati gazdaságpolitika, mind a további kutatások számára fontos — gondolatot nyerhetünk a kötet különböző fejezeteiből.

A két utolsó fejezet „Makroösszefüggések — A szívás modellje” és „A paternalizmus fokozatai” külön említést érdemelnek: egyfelől összefoglaló jellegűek, másfelől új gondolatokat is tartalmaznak.

„A szívás modellje” című fejezet a könyv részleges összefoglalója. Ebben egy hidraulikus analógiát alkalmaz — folyadéktárolóval, szivattyúrendszerrel — a szívásos, erőforrás-korlátos gazdaságban lezajló legfontosabb folyamatok jellemzésére. Szemléletesen ábrázolja, hogy az expanzió belső kénszere hogyan vezet krónikus hiányra elsősorban a beruházási szektor outputjában, de — kisebb mértékben — fogyasztási cikkekben is. Új az, hogy a fejezet az ábrázolásba a külgazdaságot, a külkereskedelmet is bekapcsolja. Ebben az ábrázolásban a hidraulikus szivattyú karját nemcsak a majdnem kielégíthetetlen felhalmozási törekvés, hanem az exportkénszere is hajtja. Így lehet ugyanis gondoskodni a folyó termeléshez szükséges importált inputokról. „S mivel mind az exportra termelő, mind az exportot lebonyolító vállalatnak belföldi használatra puha költségvetési korlátja van, a konkrét exportakció esetleges vesztesége nehézség nélkül ellensúlyozható. Az exportnak nincs »önkéntes« korlátja (nem exportálok, mert hazai pénzben számolva veszteséges). Ezért az *exportálni akaró külkereskedelmi szektor kereslete a termeléssel szemben majdnem kielégíthetetlen*” (564. l.).

„A paternalizmus fokozatai” című fejezetben az állam és a vállalat kapcsolatáról van szó. A vállalat sohasem teljesen magára hagyott, és sohasem teljesen

passzív az állammal szemben. E két véglet között Kornai János még három fokozatot — vagyis összesen ötöt — különböztet meg, és megállapítja: „...*valamely rendszer természetének fontos jellegzetessége, hogy a paternalizmus melyik fokozata érvényesül az állam és a mikroszervezet viszonylatában*” (576. l.). A létező szocialista gazdaságokban magasabb fokozatok érvényesülnek, mint a fejlett tőkésországokban, de adott gazdasági rendszerekben is változik az idő függvényében a paternalisztikus beavatkozás intenzitása. A beavatkozás intenzitása erősödhet, és ez a költségvetési korlát felpuhulásának közvetlen magyarázata. Másképpen: „...*a szűkebben vett közgazdasági jelenségsorozat (puha költségvetési korlát, majdnem kielégíthetetlen kereslet, horizontális és vertikális szivattyúzás) és az intézményi jelenségsorozat (paternalizmus magasabb fokozatai) között szoros összefüggés van: az utóbbi jelentős részben megmagyarázza az előbbi*” (583. l.).

Ebben az idézett mondatban is az az egész könyvet átható gondolat fejeződik ki, hogy a meglévő társadalmi-gazdasági viszonyok, intézményi adottságok, meghatározott gazdasági szabályosságokat szülnék. Nem egyszerűen azért van hiány, feszültség és árfelhajtó tendencia, mert a kormánynak ilyen vagy olyan a döntése. Az objektív körülményekben kell keresni a tartósan megfigyelhető szabályszerűségeket magyarázatát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gazdaságpolitikus, a gyakorlati gazdasági vezető tehetetlen a rendszerben működő szabályosságokkal szemben, mert „...*nem örökérvényűek és nem megváltoztathatatlanok azok az intézményi adottságok, normák, magatartási formák, szabályosságok, amelyek a könyvben leírt jelenségeket létrehozzák. Egyebek között éppen az 1968. évi magyarországi reform is példázta, hogy tudatos emberi cselekvés képes ezeken változtatni. A jövőben is sor kerülhet ilyen mélyebb változásokra — s ezek eredményeképpen módosulhatnak azok a jelenségek is, amelyeket a könyvben elemeztünk*” (584—585. l.).

Kornai János kivételesen gondolatformáló — és eddigi legjobb — könyvének ismertetését azzal a megjegyzéssel fejezem be, hogy ilyen mélyebb változásoknak végre kell menniük. Enélkül a szocialista gazdaság nem szabadulhat meg a krónikus hiánytól, az alacsony hatékonyságtól és a minőségi tényezők háttérbe szorításától a mennyiségi tényezőkkal szemben.

Erdős Tibor

Ehrlich Éva: Japán: a felzárkózás anatómiája

Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979. 313 l.

Évszázadokra visszapillantva keresni a jelen jobb megértésének kulcsát — más tudományágak művelői mellett — a világgazdaságot kutatóknak is fontos és érdekes feladata korunkban. Ennek egyik igen meggyőző bizonyítéka a kiterjedt nemzetközi összehasonlító vizsgálatait alapján méltán elismert szerző legújabb monográfiája.

Japánt illetően hazánkban Ehrlich Éva vállalkozott elsőként arra, hogy a szigetország 1868-tól, az úgynevezett meidzsi forradalomtól kezdődő modern fejlődésének főbb sajátosságait, felzárkózási stratégiájának bizonyos elemeit részben a megelőző feudális korszak jellemző vonásaiból vezesse le. A mintegy 350 évet felölelő időtáv, a közben bonyolulttan módosuló gazdasági és egyéb tényezők figyelemmel kísérése igen szerteágazó feladat. A felmerülő nehézségeket a statisztikai idősoroknak a szerző által szerényen érintett problémái, a témakörben közölt egész könyvtáryira duzzadt nemzetközi szakirodalom feldolgozása és gondos kiválogatása is fokozta.

Köztudott az is, hogy hosszú idő óta a „japán növekedési modell” az érdeklődés gyújtópontjában áll a világgazdasági konferenciák zömén is. Ezek közül

talán a Japán Gazdaságkutató Központ (JERC) szervezésében — 1966-ban és 1972-ben — megtartott tudományos tanácskozások voltak a legjelentősebbek, amelyeket kizárólag az 1868-tól 1968-ig terjedő japán növekedési tapasztalatok elemzésének és kritikai értékelésének szenteltek. A modern fejlődés első évszázadának vizsgálatában annak „előtörténetéből”, a Tokugawa-korszak feudalizmust lezáró periódusából indultak ki e nemzetközi konferenciák világszerte ismert, nagy tekintélyű japán, amerikai és egyéb tőkésországokból jött résztvevői. E kutatók könyvei jórészt megtalálhatók a magyar szerző forrásai között, így nem meglepő, hogy állásfoglalásai és következtetései sok területen egybecsengenek velük, vagy közel állnak a vitafóruméihoz, bár annak jegyzőkönyvét közvetlenül nem is ismerte (Economic Growth. The Japanese experience since the Meiji era).

Ez is Ehrlich Éva átfogó tájékozottságát, magasan fejlett szintetizáló készségét és árnyalt elemző munkáját bizonyítja. Jelentős eredményeit hatékony kutatási módszerrel alapozta meg.

A felzárkózás sokrétű folyamatát az empirikus vizsgálódás kétszatosnás, egyrészt időrendi, másrészt probléma bázisú módszerével tárta fel. Munkamódszere a boncolóorvosokéhoz hasonlítható: fokról fokra, finom rétegenként preparálja, elemzi és körültekintően minősíti az egész folyamatot befolyásoló főbb tényezőket, keletkezésük gyökereit is beleértve. A szerző fáradhatatlanul törekszik a lényeg valóságghú feltárására. Könyvének szakszerűsége színes, közérthető stílussal társul. Ez a záloga annak, hogy hazai olvasóközönségünk élvezetes formában juthat számos fontos tanulást tartalmazó új ismeret birtokába a távol-keleti szigetországról, egészen az elmúlt évtized elejéig terjedően.

A monográfia lényegében három részben taglalja mondandóját. Az első rész főleg a Japán tőkés fejlődését megelőző, feudális korszak végső szakaszának, a Tokugawák uralmának olyan gazdasági-társadalmi vetületeivel foglalkozik, amelyek a modern fejlődési szakasz későbbi sajátosságai jó részének kialakulásában a legjelentősebbnek bizonyultak. Néhányuk erősen módosult formában mindmáig fellelhető az országban.

A második, a tőkés iparosodásnak és a japán felzárkózási folyamat részletes bemutatásának szentelt rész a mű gerince. Ebben elmélyült figyelemmel kíséri és tárgyilagosan jellemzi az ezt tartalmilag befolyásoló főbb tényezőket, kibontakozásukat, változásait, kölcsönhatásaikat 1870 és 1970 között.

A harmadik részben a meditatív kérdésfeltevések és árnyalt értékelések, helyenként egyes vitatott problémákkal kapcsolatos szuggesztív, érvelő állásfoglalások halmozódnak. Ez a szerző vizsgálati eredményeinek átfogó jellegű, igényes összegezése.

Befejezőként körvonalazza az utóbbi évtizedben, illetve a hetvenes években Japánban is kibontakozó, kényszerű gazdaságpolitikai szakaszváltás feszültségócait, a további fejlődéssel kapcsolatos útkeresés főbb problémáit, próbatételeit.

A tartalmi orientációt szolgáló rövid ismertetést megelőzően, ki kell emelni, milyen eredményesen és következetesen közvetíti a könyv felépítése Japán felzárkózási stratégiájának a jellemzőit.

A bevezető a Tokugawa-korszak előzményeit is tömören összefoglalja, rámutatva, hogy a császár államirányító befolyása már az első évezred második felétől fokozatosan gyengült, a feudális hatalmi harcok egyre erősödtek. A kaotikussá váló körülmények közepette előbb stagnált, majd hanyatlott a mezőgazdasági termelés, gyakoriakká lettek a parasztfelkelések.

A belső válságjelenségeket súlyosbította egyes európai gyarmatosító nemzetek megjelenése a japán partoknál 1542-ben. Így került napirendre az erős központi hatalomért folytatott harc, amely a 17. század elején megkezdődött, és a 250 évre terjedő Tokugawa-korszakban valósult meg shogumátus formájában.

Az időszerű egyik sajátos jellemzője, hogy — főleg az 1630-as évek végétől — 1854-ig Japán hermetikusan elzárkózott a külföldtől. Az elszigetelődés döntően járult hozzá ahhoz is, hogy Japán elkerülhette a gyarmati sorsot és a vele járó megpróbáltatásokat.

A Tokugawák uralmának első, mintegy másfél százados szakasza egyértelmű előrehaladást eredményezett.

A hatalmi, tulajdon-, valamint ideológiai viszonyok relatív összhangjának alapján — az önerőre támaszkodás és a belső nyugalom feltételei közepette — széleskörűen mozgósították a feltárható gazdasági tartalékokat. A mezőgazdasági termelés és termelékenység, valamint a népesség erőteljesen növekedett, a gazdasági tevékenység területei lendületesen szélesedtek. Bővült a házi- és kézműipari cikkek köre, a városiasodás kibontakozása pedig a termékcserre és a kereskedelem szerepének fokozódására, majd az árutermelés térnyerésére vezetett. Jelentőssé váltak az infrastrukturális — köztük az oktatási — beruházások.

A 150 év során elért fejlődés hátterében azonban felmerültek és az ezt követő évszázadban mind erőteljesebben jelentkeztek a Tokugawa-rendszert fokozatosan aláásó változások is. Ennek bizonyítékait a szerző több más kutatóra hivatkozva és utalva összegezi. A fölbomlási folyamat fő forrásai: a mezőgazdasági termelés átalakulása, az árasztott rizskultúra általánossá válása, a fejlettebb agrotechnika alkalmazása, a különféle jellegű iparcikkek főfoglalkozásban történő előállításának fellendülése, a selyemgubó-tenyésztés és a selyemfeldolgozás térhódítása, továbbá — az árutermelés kiterjedésére nyomán — a nemesfémpénz megjelenése és szerepének gyors fokozódása. A városiasodás és a kereskedelmi tevékenység szélesedése meggyorsította a pénzgazdálkodás fejlődését, kialakult az uzsoratóke és a különböző hiteleszközök használata. Mindez a kapitalizmus csírájának kibontakozásához vezetett, fellazítva a feudalizmus kereteit. Ilyen irányba hatott a „modernizálási ideológia” erősödése is, amely az ország elszigetelődésének megszüntetését és a közműveltségi szint emelését sürgette. E követelések tengerlyében az a törekvés állt, hogy a fejlett Nyugat tudományos-technikai vívmányait minél hamarabb megismerhessék és átültethessék Japánba.

1853—54-ben az elszigetelődés s egyben a feudalizmus korszaka lezárulásának, valamint a tőkés fejlődési folyamat kibontakozásának menetét egy „külső lökés”, a Perry-akció jelentősen felgyorsította. Az amerikai áruk behatolásának eltűrését kikényszerítő szerződés következményei, valamint több európai gyarmatosító hatalom újbóli megjelenése egységesen szembeállította az ország függetlenségét féltő és gazdasági érdekeiben sértett különféle társadalmi rétegeket a shogunátussal, ami a Tokugawák bukásához vezetett.

A polgári fejlődés a császári hatalom visszaállítása és megerősödése jegyében indult meg, az úgynevezett meidzsi forradalom keretében. E „felülről végrehajtott” forradalom számos belgazdasági intézkedésével, valamint a fejlett külföldi műszaki, továbbá gyártáseljárás vívmányainak — eleinte főleg utánzáson alapuló — átvételével megteremtette a modern iparosítás feltételeit. A történelmi fordulat mégis felemás jellegű volt, mert sok tekintetben tartósan megőrizte az évszázadokra visszanyúló keleti-feudális hagyományokat. A régi mentalitás és értékrend néhány jellegzetességét az életvitel és a foglalkoztatáspolitikai csaknem napjainkig konzerválta, aminek jelentőségét Japán gyors felzárkózása szempontjából — miután társadalmi vetületben stabilizáló hatásukat is sokrétűen értékelte — jogosan minősíti Ehrlich Éva kiemelkedőnek.

A szerzőt főleg az foglalkoztatta, hogy miképpen vált éppen Japán — történelmileg rövid idő alatt — a Távol-Kelet ipari műhelyévé, majd a világ harmadik legnagyobb ipari hatalmává. Ezért elemzéseit elsősorban az iparosodás menetének tanulmányozására alapozta. Az iparosítási folyamatot két nagy időbeli szakaszra bontja, miközben az elsőt belül két etapot különböztet meg. Az első szakasz 1878-tól 1940-ig, a második világháborúig terjed. Az ezen belüli két etap választóéve: 1918, az első világháború vége. Az utóbbinál azonban fontosabb elhatároló tényező, hogy e két etapban a nemzetgazdaság és a főbb ágazatok termelékenységének növekedése eltérő ütemű.

Az iparosodás második szakaszát a könyv 1946—1950-től a hetvenes évek elejéig terjedően jelöli meg. Ezt nem bontja etapokra, egyrészt arra hivatkozva,

hogy a nemzetközi és a hazai szakirodalomban igen eltérőek az etap-meghatározások, erősen vitatott a helyreállítási fázis tartamának megítélése, másrészt rámutatva, hogy a termelékenység növekedésének lendülete szinte töretlen, a fejlődés több mint két évtizeden át csaknem egyenletesen gyors ütemű volt. A rekonstrukciós időszak végének meghatározásában a kutatók nagyobb része 1952–53-tól 1956-ig terjedő időpont körül mozog aszerint, hogy melyek a vizsgálat szempontjai. Általában az 1934–36-os évek átlagát veszik utolsó békeévként összehasonlítási bázisul. Az egy lakosra jutó reáljövedelem alapján ítélve, 1953-ban kell megjelölni a békeévek szintjének elérését. Ha a háborús vereséget megelőző gyáripari termelés 1941–1944-ben elért csúcsteljesítményének megfelelő termékmennyiség előállításának évét keressük, akkor 1955–56 a helyes válasz. Természetesen a kutató elidegeníthetetlen joga, hogy az általa indokoltnak tartott periodizáció alapján elemezzon.

Hosszabb időszakokban a fejlődési trendek élesebben rajzolódnak ki, így értékelésük is egyszerűbb, meggyőzőbb lehet. Az iparosodás két nagy szakaszának elkülönítését elsősorban az teszi szükségessé, amit a szerző — nemzetközileg is elfogadott értelemben — kiemel: „...a japán gazdasági növekedés körülményei és jó néhány minőségi jegye eltér egymástól” (ti. e periódusokban, 54. l.). A gyökeres különbségek zömének tömör és találó összefoglalásával — a felzárkózás terén elért kimagasló eredmények ismeretében — Ehrlich Éva egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen rendkívüli mérvű Japán alkalmazkodókészsége a rohamosan változó körülményekhez és követelményekhez.

A kutatói erőfeszítések oroszánrészt az 1870 utáni évszázad vizsgálatára koncentrálták a szerző, ami a felzárkózás menetének megbízható, pontos megismeréséhez elengedhetetlen volt. Egyfelől a növekedés és a termelési tényezők kölcsönhatásainak feltárására vállalkozott (például a munkaerő és a termelékenység, valamint a tőkeképződés és a tőkefelhasználás alakulásának kifejtésével), másfelől a gazdasági összefolyamat néhány olyan oldalának elemzésére és bemutatására, amelyek egyben „...a növekedés egészének mozgatórugójaként és eredményeként is felfoghatók” (55–56. l.). (Ide tartoznak: a gazdasági szerkezet módosulását, a termelés fejlődésének és összetételének nemzetgazdasági síkon jellemző változásait, valamint a külkereskedelem alakulását és szerkezeti metamorfózisát elemző fejezetek.)

A monográfia tartalmilag igen színvonalasan és szuggesztíven valósítja meg a kitűzött kutatási feladatot, különleges figyelmet szentelve a felzárkózási folyamat során végbemenő mennyiségi és minőségi változások egyidejű nyomon követésének.

Vizsgálatai sikerének egyik döntő záloga, hogy számos, látszólag „tisztán” gazdasági tényező elemzését kiterjeszti azok régi és mai társadalompszichológiai, szociológiai és kulturális hátterének felderítésére.

Az iparosodás menetét feltáró második rész is jól példázza ezt. Ebben a távolkeleti ország munkaerőhelyzetét, a közoktatás és a szakmai képzés fejlődését, a foglalkoztatottak tevékenységének szerkezeti változásait, továbbá a hagyományos vonásokkal átszőtt modern munkaszervezési formákat, a törpe- és a mammutvállalatok együttműködését veszi górcső alá. A felzárkózási folyamatot döntően befolyásoló „emberi tényező” kiemelkedő szerepét és fejlődését helyenként zavarba ejtően sok adat és ábra bemutatásával bizonyítja, ami többé-kevésbé teljes körű tényközléssel is társul. Fejtegetéseit mégis legmarkánsabban egy látszólag elvont témakör tárgyalása: a japánok gondolkodásmódjának, hagyományos értékrendjének megismertetése támasztja alá.

A japán mentalitás tiszta kontúrú jellemzését a könyv csúcspontjának tartom, mert ez nélkülözhetetlen az ország fejlődési sajátosságai és eredményei megértéséhez. E mélyre hatoló „kutatói empátia” a garancia arra, hogy a szerző valóságghűen közelíti meg és értékeli a sokarcú, részben igen ellentmondásos vonásokat ötvöző felzárkózási folyamat társadalmi-gazdasági hajtóerőit. A japán nép

mentalitása zömében hagyományos jellegzetességeket hordoz, és teljesen eltérő más fejlett országokéitól. Egyik fő sajátossága a tágabb (nemzeti síkú) és szűkebb (munkahelyi vetületű) közösség érdekeinek elsődlegessége az egyének felett. Kiemelt erény — ennek megfelelően — az engedelmisség és a fegyelmezettség, ami minden területen kötelező, beleértve a családi kört is.

Japán társadalmi értékrendjében a munka jelenti az élet fő tartalmát, a megélhetés, a fennmaradás biztosítása mellett, ez az egyén önértékelésének és közösségi megítélésének alapja. A kitartó szorgalom szerénységgel és takarékosággal társul. Természetes követelmény, hogy ki-ki a feladatát teljes odaadással és legjobb tudása szerint — hazafias kötelességként is — végezze. A dolgozók céhűsége kiemelkedő, nagy részük egész kereső életszakaszában ugyanannál a munkáltatónál tevékenykedik.

Napjainkban a hagyományos mentalitás számos vonása fakulóban van, átalakul az életvitel is, de a múltban különleges szerepe volt az iparosodási folyamat sikereiben, a modern külföldi technika gyors meghonosításában, tökéletesítésében, majd az önálló japán kutatási bázis megteremtésében és az igen jelentős tudományos vívmányok létrehozásában, továbbá a munkatermelékenység folyamatos fokozása egyéb feltételeinek biztosításában.

Mindezt a foglalkoztatáspolitikában az erős feudális maradványok érvényesülése közepette érték el. Emellett tartósan kirívó béaránytalanságok álltak fenn, főleg az üzemenagyság, az ágazatok hierarchiája, a képzettség foka, az egy helyen eltöltött szolgálati idő, a kor és a nem függvényében. Egyidejűleg — egészen a 60-as évekig — Japán bérszínvonala a többi, élenjáró tőkésállamokéhoz képest alacsony, a munkaerő iparon belüli mobilitása mindvégig csekély volt. A hatvanas évtizedben és az ezt követő négy évben szembetűnő ütemben növekvő reáljévedelmek nyomán, Japán már a legmagasabb bérszintű országok sorába került. Időközben a belső béaránytalanságok is mérséklődtek, bár korántsem szűntek meg.

Az életszínvonal-alakulástendenciáit és kísérőjelenségeit a műmegragadó szemléltető erővel mutatja be. Feltárja a személyes fogyasztás tartósan szerény voltát, szerkezetének viszonylag késői modernizálódását, ami a széles tömegeket illetően napjainkban is csak részlegesen valósult meg. Egyidejűleg jellemzi a nemzetközi összehasonlításban kiemelkedő arányú lakossági megtakarítások alakulását. A „nyugatisodó” életmód fokozatos térnyerésének egyik láncreakciójaként lazult a társadalmi engedelmisség, amit az iparosodás második szakaszának utolsó 10–12 évében a kiterjedt bér- és sztrájkharcok is tükröztek. Az államvezetés — ezt figyelembe véve — új jelszó népszerűsítését kezdte meg: „az országteremtést” és „az alkotó szellemű ember kialakítását”. Ezen egyrészt korszerű, magasan fejlett iparral bíró, nyugati mintájú „jóléti állam” létrehozását értik, másrészt pedig arra ösztönöznek, hogy gyarapodjék a kiváló (elsősorban műszaki) képzettségű szakemberek száma, akik egyben fokozott felelősségérzettel, önállósággal, az önvizsgálat képességével és önfegyelmelmel rendelkeznek — összegzi a szerző (127. l.).

Az államnak az egész felzárkózási folyamatban — ezen belül a modern iparosításban — betöltött, különlegesen sokrétű szerepére minden növekedési tényező vizsgálatánál kiter Ehrlich Éva, bár nem törekszik teljességre e téren. A tőkeforrások, a tőkefelhalmozás és -felhasználás tömör áttekintésekor helyesen hangsúlyozza ennek jelentőségét és főbb sajátosságait, de az iparosodás II. szakaszában kissé sommásan kezeli az állam szerepét.

Az ipar- és termékefejlesztés fantáziadús innovációs készségeket és a várható keresletalakulást illetően átfogó piaci tájékozottságot tükröz. E téren a kormány mellett működő Ipari Struktúra Tanácsa és a Nemzetközi Kereskedelmi és Iparügyi Minisztérium is szorosan együttműködik a nagy japán társaságokkal. Az utóbbiak között utal ugyan a szerző a multinacionális cégek kedvező versenyképességére, de elképesztő ütemű nemzetközi térnyerésükről nem ír.

Megjegyezném, hogy már 1965-től elkezdődött a szigetországból a nagyarányú tőkekiáramlás, amiben azonban az első években az állami hitelek és segítők voltak döntőek. Ezek előnyös és biztonságos lehetőséget teremtettek a hatvanas évek végétől gyorsan bővülő közvetlen magántőke-kivitelre: ez 1979-re 24 milliárd dollárra nőtt. Japán stratégiája időközben e téren is változott, de a tőke kivétel kezdetben domináns áruexport-növelő funkciója mindmáig fontos.

Ehrlich Éva könyvében — megérdemelten — kiemelkedő figyelmet fordít a külkereskedelem fejlődésére, ami kiinduló bázisa és szerves alkotóeleme Japán csodálatra méltóan rugalmas és egyre több csatornára kiterjedő külgazdasági diplomáciája expanziójának. Az árucseréje jelentőségét a japán gazdasági növekedésben fontosságának megfelelően kezeli a szerző. Érdeemes e vonatkozásban arra is utalni, hogy a második világháborút követően, egészen 1969-ig — két esztendővel elteltével — deficitese volt Japán külkereskedelmi mérlege. Ez azt is jelezte, hogy részben külföldi szállítóival finanszírozta ipara korszerűsítését e periódusban. A közben elért sikereire jellemző, hogy az utóbbi 10–12 évben árukivitelének növekedése kétszeresen felülmúlta a világexport bővülésének ütemét. A rohamos külföldi piacteremtés tényezői sorában említést érdemel a jen tartós alulértékelttségének kedvező hatása, valamint a kettős árrendszer (magasabb belföldi ár) huzamos alkalmazása. Ezek, továbbá a japán licenc- és know-how-értékesítés erőteljes felfutása, a külföldi vegyes vállalkozások gyors gyarapodása szintén komoly húzóerői voltak az árukivétel dinamikus bővítésének, majd a komplett gyárak növekvő exportjának.

A monográfia harmadik részében a szerző igen sok — az előbbieken kimerítően bemutatott — tény, körülmény és adat értékelésével meggyőzően bizonyítja, hogy *Japán örökölt társadalmi-gazdasági szerkezete a hagyományos és a modern szektor egymásra épülő fejlődésének potenciális elemeit hordta magában. Így már az iparosítás kezdetétől a két szektor szimbiózisa: sajátos alkotó dualizmus vált jellemzővé.* „Olyan iparosodási modellről volt tehát szó, amelyben a modern (mármint a gépi nagyipar) és a tradicionális (ezen belül is kiemelten a tradicionálisban, illetve abból kibomló ipari tevékenység) egymáshoz kapcsolódva, egymást erősítve alkotja az iparosodási folyamat két pólusát” — szögezi le Ehrlich Éva átfogó diagnózisát könyve 243. oldalán. A tőkések Japán iparosodása tehát szinte már a kezdet kezdetén „két lábon járó iparosodás” volt.

Tapasztalati tény, hogy a gazdasági növekedés folyamatába későn bekapcsolódó országok általánosan jellemző sajátossága e dualizmus. A szerző megközelítési módszerében az a lényeges, hogy a „... törvényszerűen kialakuló... dualitásokban az elválasztottság vagy az összefonódottság válik-e jellemzővé” (242. l.).

Japán esetében a hagyományos nemcsak a mezőgazdaságot jelenti, hanem a különösen kiterjedté vált — mezőgazdasági keretbe illeszkedő — háziipart, a városi kézműipart s végül a kisüzemi jellegű, gyakran családi munkán alapuló és az előbbiekből kinövő „miniüzemek” világát — fejtegeti megalapozottan a szerző. Később hozzáfűzi: „... az iparosodás kétpólusú voltát, abban a modern és tradicionális összekapcsoltságát azért tartjuk a japán növekedés alapvető mozzanatának, mert ez a kulcsa az örökölt termelési tényezők megőrzésének, kiterjedt (szinte teljes körű) mozgósításának és hasznosulásának” (250. l.). Álláspontja hasonló — mások mellett — A. C. Kelley és J. G. Williamson álláspontjához, amelynek lényegét az említett JERC-konferencián is előadták. Szerintük indokolatlan a hagyományos és a modern ipari szektor szétválasztása, ahogyan az Ohkawa és Rosovsky, valamint más kutatók egész sorának munkáira jellemző. Elemzésüket — „sokdimenziós” alapon, a termelési szférákon túl — kiterjesztették a személyes fogyasztás, a tőke és a munkaerő interregionális vándorlása és hasznosítása, továbbá a reálkeresetek, a műszaki haladás, valamint a demográfiai fejlődés területére is. Következtetéseikben hangsúlyozták, hogy mindezek együttesen fontos kölcsönhatásokat gyakorló tényezői a japán duális modellnek; az pedig tartósan döntő záloga az ország jellemző sajátosságának, az úgynevezett beruházási roham anyagi alapjai biztosításának. Érvelésük — akárcsak Ehrlich

Éváé — gazdag tartalmú, logikus, újraátgondolásra készített. Kétségtelen, hogy a huzamosan érvényesülő rendkívül magas arányú tőkeakkumuláció a gazdasági növekedés és — rajta keresztül — a felzárkózás gyorsításában kivételes jelentőségű volt. Ezt egyöntetűen emelik ki világszerte a Japán-kutatók, főleg a „kettős arculatú” ipar vizsgálatokor. Igen tanulságos, hogy Sh. Tsuru professzor e vonatkozásban „Essays on economic development” című, 1958-ban megjelent tanulmánygyűjteményében — Rostownak a „The stages of economic growth” című munkájában közölt egyes téziseivel vitatkozva — a neveltetést húzza alá: azt tekinti a *felzárkózás alapvető mozgatórugójának*, hogy a meidzsi korszakban „... olyan társadalmi mechanizmust teremtettek Japánban, amelyben a felesleget rendszeresen termelő beruházásokra fordították ahelyett, hogy felélték volna” (107. l.). Soktényezős megközelítéssel elvégzett vizsgálatosorozata a gyors iparosítás szempontjából rendkívül fontos szerepet tulajdonít továbbá a földadó bevezetésének, valamint a koreai (1894—1895) és a későbbi sikeres háborúkkal kicsikart hatalmas hadisarcoknak, anyagi és egyéb erőforrásoknak. Az utóbbiak az iparosodás első szakaszában szintén jelentősen hozzájárultak ahhoz — amit Ehrlich Éva jogosan hangsúlyoz —, hogy ti. nem volt a japán társadalomnak olyan jelentős rétege, amely a kétpólusú iparosodás kereteiben kívülrekedt volna a viszonylag gyors fejlődésen.

A gazdasági növekedés húzóerejének viszonylag széles körű érzékelése nyilvánvalóan segítette a japán uralkodó osztályt abban, hogy a relatíve magas fokú kizsákmányolás ellenére tartósan megőrizhesse a régi hagyományok kötőerejét — szögezi le a szerző, meggyőző társadalmi-gazdasági vizsgálatok alapján. A kétpólusú iparosodásban — fejt ki Ehrlich Éva jól alátámasztott gondolatmenetében — „... a termelési tényezők folyamatos mozgósítását és szintemelkedését a növekedés szempontjából alapvetően kedvező, illetve racionálisan működő mikro- és makroökonomiai, továbbá társadalmi-ideológiai klíma” mozdította elő (251. l.). Az átfogó helyzetkép reális, a szerző párhuzamosan utal a mögötte meghúzódó problémákra is.

Közülük néhányat azonban több nagyságrenddel nyomatékosabban emel ki imént felemlített munkájában Tsuru. A duális arculatú iparosítással kapcsolatban, az emberi tényezők sorában rámutat a sajátos japán „szociológiai paradoxonra”. Hangsúlyozza, hogy a nagyüzemek szervezett dolgozói — akik a japán munkások legradikálisabb csoportját képezik — kiharcolták maguknak, hogy a növekvő profitok nyomán bérük is emelkedjék. Ugyanakkor elnézik, hogy a monopoltőkészek hasznuk gyarapítására a végsőkig kizsákmányolják a hozzájuk kötődő kisüzemeket, illetve az ezekben foglalkoztatott olcsó bérű szervezetlen dolgozókat. Így e mechanizmusban az utóbbiak méltánytalanul rossz helyzetének — közvetve — haszonélvezőivé válnak a nagyüzemi foglalkoztatottak. A „racionálisan működő” mikro- és makroökonomiai feltételrendszernek ez lényeges eleme és sajátossága. Hasonlóképpen — az Ehrlich Éva által kiemelt — nyomasztó kiszolgáltatottság, ami a „minivállalkozók” létét és fennmaradását is alapvetően veszélyezteti, ha „gazdájuk” konjunkturális apályt sejt. A nagyüzemek ilyenkor drasztikusan csökkentik vagy máshova csoportosítják át megrendeléseiket, sorsukra hagyva alvállalkozóikat. A „kockázatmegosztás” gyakorlata főleg a kisebbek fenyegetettségét fokozza, mert a nagyvállalatoknak sok területen van jelentős érdekelttségük, és túlélésüket termékváltással, gyártmányfejlesztéssel is képesek biztosítani. Az utóbbiak követelményeinek kielégítésére a „minivállalatok” jó része nem elég felkészült, az élő munka magas aránya miatt termelékenységük is közepes.

E kis kitérő csak adaléklul szolgál annak a folyamatnak a szemléltetéséhez, amit Ehrlich Éva kiválóan megformázott záró következtetései felrajzolnak. Bizonyítja és értékeli, hogy az *iparosodás II. szakaszában új minőséget ért el a kétpólusú iparosodás*: a tradicionális „... már a feldolgozó nehézipar nem egy ágának kialakulásában és magas szintűvé válásában kapott fontos, helyenként alapvető szerepet” (248. l.). Sajátos hajtóerejének kidomborítása mellett aláhúzza, hogy

a jelzett szakasz utolsó éveiben megindul az a folyamat, „... amelyben a nagyipar már nem egyszerűen integrálja a tradicionálisat, hanem lényegében magába olvasztja azt”. Mindebben — néhány egyéb tényező mellett — főleg a hagyományos és a modern közelebb kerülésén túl (ami a bérkülönbségek jelentős mérséklődésében is kifejezésre jut) az úgynevezett tegnapi és környezetszennyező ágazatok egy részének külföldre (a Japánénál sokkal alacsonyabb bérszintű területekre) költöztetése, valamint a nemzetközi munkamegosztásba a korábnál jóval szélesebb körű beépülés új stratégiája játszik közre. *E változás már a japán gazdaság iparosodást követő fejlődéstörténetének eleme* — fejti ki a szerző, s így túlnyúlik e munkájának tárgykörén.

A szakaszváltás jelei különösen 1974-től egyre szembetűnőbbek Japánban. Ennek és a módosuló nemzetközi gazdasági feltételeknek a szem előtt tartásával veti fel az epilógusban igen ésszerűen a szerző a továbbhaladás kérdőjeleit, s ezzel bepillantást nyújt Japán főbb gazdasági feszültséggócaiba, a „mai” és a „holnap” problémák egész sorába, az útkeresés nehézségeibe, ugyanakkor rámutat, hogy a fejlett államok között a szigetország növekedése még mindig kiemelkedően gyors.

A világgazdasági változások Japánt is sokrétűen érintik, és — más országokhoz hasonlóan — számolnia kell azzal, hogy a felmerült gondok nem átmenetiek, mérséklésük új koncepciók kidolgozását és érvényesítését követeli meg. A bonyolultabbá vált feltételek ellenére, lényeges előrehaladási szándékot tükröz, hogy az 1979—1985-ös időszakra vonatkozó hétéves tervben a gazdasági növekedés évi átlagos ütemét 5,7 százalékban irányozták elő. Ezzel azonos ütemű bővülést terveztek mind a belső fogyasztásban, mind pedig a kivitelben. Az előbbieken alapján a fejlődés fő hajtóerejét a hazai piac — ezen belül főleg a lakosság — keresletének gyarapodása képviseli.

E kormánydokumentum alapvető irányelvei:

- a gazdasági szektorok közötti egyensúlytalanságok kiigazítása;
- az ipari szerkezet továbbfejlesztése, az energiagondok enyhítése;
- a nemzet életének gazdagítása (az új, japán típusú jóléti állam megvalósítását célzó munka folytatása).

Számos távol-keleti közgazdász irreálisnak minősíti a hétéves terv koncepcióját és előirányzatait. Nyilvánvalóan sok belső és nemzetközi feltételtől függ, hogy mi teljeseül a benne foglalt elképzelésekből. A múlt tapasztalatai alapján mégsem tűnik elhamarkodottnak az a prognózis, hogy rejtett tartalékainak további sikeres mozgósítása és sokirányú külgazdasági diplomáciájának még hatékonyabb bevetése révén, Japán a nyolcvanas évek fokozott erőpróbáit is jórészt eredményesen állja majd ki.

Bíró Klára

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Калман Сабо

Закон стоимости и принцип пропорциональности в наши дни

Любой специалист, воспитанный в духе марксизма, готов без всяких сомнений дать комплексно сформулированное определение о сути закона стоимости. Совсем иначе обстоит дело, когда вопрос ставится о действии этого закона в наши дни, а ещё более — о его действии в условиях нашего общества.

Автор пытается приблизиться к этой — вопреки всем достижениям пока еще не раскрытой — проблематике путём одновременного рассмотрения пропорциональности и закона стоимости.

Дело в том, что натуральные процессы и взаимозависимости, проявляющиеся в принципе пропорциональности, в условиях товарного производства играют значительную роль в процессах, диктуемых объективной логикой закона стоимости, и наоборот: стоимостные отношения оказывают существенное воздействие на формирование, распадение, перестройку пропорциональности.

В классических условиях ложная общественная стоимость и цена производства служат примером для того, насколько важна роль условий, диктуемых техническим развитием, натуральными взаимозависимостями, в формировании стоимостных отношений. Развернувшиеся в монопольно-капиталистическом хозяйстве ценовые и стоимостные процессы также не могут быть независимыми от натуральных черт удлинившегося во всех направлениях производственного цикла (научные исследования и развитие, капиталовложения окупаются медленно и т. д.), от действия инновации и инновационной монополии и т. д.

Всё это, естественно, не означает доказательства несостоятельности стоимостных отношений, а лишь обращает внимание на необходимость диалектического подхода к натуральным и стоимостным отношениям, совместного анализа пропорциональности и закона стоимости.

Автор формулирует тезис о том, что в наших условиях закон имманентного регулирования воспроизводства состоит в совместном действии редукции стоимости, исходящей из микрохозяйства, и трактуемой в макрохозяйстве пропорциональности. Автор доводит свои тезисы, сформулированные на высоком уровне абстракции, до повседневной практики, до акций экономической политики, обращаясь ко всем тем, кто ищет новых путей и возможностей экономического развития.

Мария Аугустинович

Темп экономического роста в Венгрии в 1950—2000 гг.

В анализе применяется односекторная модель роста, ядро которой представляет обшая, динамизированная форма модели Гаррод-Домара. Анализ привел к следующим результатам:

1. До середины 1970-ых годов наблюдалась тенденция ускоряющегося роста. В сравнении с наивысшим темпом, достигнутым в первой половине десятилетия, тенденция замедления является устойчивой и объективно необходимой, хотя настоящей темп замедления, степень которого на переходный период была весьма резкой, вытекает из запоздалого, внезапного торможения, которого можно было бы избежать.

2. Причины объективно необходимого замедления следует искать в первую очередь во внутренних структурных факторах развития венгерского народного хозяйства, хотя на степень замедления оказывают весомое влияние потери во внешнеторговом обмене.

3. Будущий темп роста, в силу необходимости более низкий, чем в прошлом, не является знаком некоего спада, а наоборот, может стать естественным темпом более зрелого хозяйства, достигнутого в результате периода быстрого развития более высокого уровня.

Бела Шичош

Число административных работников в венгерской промышленности

В венгерской литературе развернулась широкая дискуссия о природе и причинах недостатка в рабочей силе. Предмет дискуссии касается естественно работников физических профессий (рабочих). В отношении работников нефизического труда (служащих) речь идет не о «нехватке», а об «излишке».

Автор в своей статье рассматривает статистически доказанные причины быстрого и только отчасти обоснованного роста численности служащих в венгерской промышленности, а также в ее отдельных отраслях и подотраслях в период между 1960 и 1980 годами. Он указывает на то, что в Венгрии независимо от того, становилось ли управление более централизованным (1959—1963 гг.) или децентрализованным (1959—1963), численность служащих росла. После 1968 года рост численности служащих был связан с увеличением самостоятельности предприятий (выполнение новых функций предприятий, распространение планирования и управления при помощи ЭВМ и т. п.). На абсолютную и относительную (по сравнению с численностью рабочих) величину численности служащих оказывает влияние ряд факторов (например, величина предприятия, его место расположения, массовая продукция, вертикальность производства и т. д.), детально представляемые в статье.

В дальнейшем автор констатирует, что в быстром росте численности служащих определенную роль играли и необоснованные факторы (например, регулирование уровня средней заработной платы, чрезмерное горизонтальное и вертикальное организационное членение предприятий и т. д.). Распространение ЭВМ также не сопровождалось существенным сокращением численности служащих, и даже наблюдались обратные явления.

В заключительной части статьи автор исследует формирование численности рабочих и служащих при помощи анализа трендов.

Каталин Форгач

Взаимодействие между производительностью труда и личными доходами

Автор статьи рассматривает взаимозависимость между производительностью труда и личными доходами в двух аспектах. В одном аспекте она подходит к теме с точки зрения производительности, а в другом — с точки зрения заработной платы, доходов и потребления. Цель анализа: отыскать те силы, взаимосвязи, которыми — в интересах более успешного восстановления внешнеэкономического равновесия — поддерживается внутреннее равновесие венгерского хозяйства.

При помощи данных и диаграмм можно прийти к выводу, что динамика производительности живого труда заведомо предопределяет темп роста заработной платы, доходов и в определенной мере — потребления. При этом повышением или понижением эффективности общих затрат труда предопределяется различие в темпах роста производительности труда и доходов. Ежегодные колебания этих показателей показывают, что в семидесятых годах регулярно повторялись периоды роста. В то же время слишком большие колебания внутреннего использования национального дохода и накопления не могут рассматриваться как признаки уравновешенности.

Доходы, большей частью соответствующие динамике показателей продукции, в свою очередь воздействуют на динамику производительности, экономической эффективности. Поэтому стабильный темп роста и стимулирующее действие отдельных составных жизненного уровня целесообразно обеспечивать и в том случае, если производство растет более умеренными темпами, чем в предыдущие годы. Следует взвесить рациональность вмешивания в характерную для семидесятых годов, весьма регулярную динамику роста показателей доходов. Ибо посредством повышения эффективности можно создать условия для дальнейшего повышения доходов, не ускоряя темпа роста продукции.

Лайош Коля

Условия создания простейших форм кооперативов в промышленности

Венгерская промышленность характеризуется сильной концентрацией и излишней централизацией, причем пропорция малых и средних предприятий и кооперативов низкая. Сузились рыночные отношения и уменьшилась способность экономики на приспособление в связи с соединением малых и средних предприятий с большими и в связи с насильственными слияниями кооперативов. Одновременно спрос, как на рынке товаров потребления так и на рынке средств производства, повышается на предметы, произведенные в малых и средних сериях или уникально. То есть спрос требует широкого ассортимента, и в то же время возрастает пропорция услуг. Таким требованиям наиболее эффективно могут отвечать хозяйственные единицы малых и средних размеров, но их количество недостаточно. Поэтому неизбежно создать новые малые предприятия в дополнение. Это можно осуществить путем децентрализации некоторых больших кооперативов с разнообразной сферой деятельности (например выделением некоторых цехов или получением самостоятельности), далее формированием новых малых кооперативов.

Для малых организаций надо выработать подходящую простую систему учета, заинтересованности и налогов потому, что сегодняшние сложные системы не отвечают требованиям этих организаций. Целесообразно усилить заинтересованность и чувство собственности также путем большего привлечения личных сбережений членов — в замен за соответствующие дивиденды — для финансирования целей развития кооператива. Простейшие кооперативные формы: малый кооператив, который является самостоятельным юридическим лицом, где работает 15—100 лиц; специализированная группа промышленного кооператива, которая, имея большую самостоятельность, работает в рамках материнского кооператива, но не является самостоятельным юридическим лицом, минимально 5 работников входят в ее состав; а также паушальная система расчетов, которая существует и в случае ее усовершенствования могла бы приобрести большую роль особенно путем преобразования единиц услуг с небольшим рабочим персоналом в такую систему.

Ференц Козма

Мировое хозяйство и производство продовольственных продуктов в Венгрии — возможности и вопросы

Производство продовольственных продуктов для венгерского хозяйства — в силу его фундаментальных возможностей — является одним из ключевых вопросов структуры. Опознав это, экономическая политика достигла весьма значительных успехов в развитии продовольственного хозяйства. В то же время отрасль пока ещё обременена многочисленными внутренними противоречиями, диспропорциями. Главный стратегический вопрос: может быть поставлен таким образом, что следует ли нам в последующем десятилетии считать центром тяжести развития количественное увеличение производства продовольственных продуктов — и вместе с этим усиленную экспортную ориентацию отрасли, или же устранение внутренних напряжённых моментов, и посредством этого — повышение экономической эффективности? Автор предлагает второй путь, приводя в основном довод, согласно которому формирование ценовых отношений на мировом рынке в будущем не приведёт к улучшению условий торговли для экспортёров продовольствия. Хотя и стратегическое значение продовольствия соизмеримо со значением энергоносителей, сложившиеся в мировом хозяйстве отношения сил в близком будущем не позволят значительного относительного повышения цен. В силу этого международные условия торговли пока ещё не представляют возможности для реализации дохода, имеющего характер земельной ренты, для реализации которого венгерское хозяйство было бы в принципе способным в силу своих природных и прочих возможностей. В то же время ухудшение мирового положения с продовольствием раньше или позже приведёт к ликвидации настоящей «аграрной ножицы» на международном рынке. Венгерское пищевое хозяйство должно систематически готовиться к этому периоду, путём устранения диспропорций, ещё имеющих место между растениеводством и животноводством; развития мощностей складирования и консервирования, а также прекращения односторонней зависимости от внешних рынков в области снабжения белковыми кормами. Автор акцентирует внимание на требованиях в области развития отечественного производства средств производства для продовольственного хозяйства, которое может стать одним из фокусов селективной перемены структуры, одновременно предоставляя широкие возможности для экспорта систем производства продовольственных продуктов.

Габор Пала

О централизации предприятий

Автор делает разные замечания и дополнения к статье Йозефа Мочари, опубликованной в журнале «Казгаздаши Сэмле» в ноябре 1980 года под заглавием «Проблемы, вытекающие из централизации венгерской системы предприятий, и их взаимосвязь с эффективностью управления производством и системы экономического регулирования». Одобряя основные положения, изложенные своим противником в дискуссии, автор возражает против того и считает недостаточным то, чтобы при оценке централизованности промышленности была учтена лишь производственная стоимость. В своей полемической статье он старается убедить читателей в том, почему подчеркивание валовой продукции, учтенной Йозефом Мочари не может давать ясного представления о настоящей централизации. По его мнению необходимо принимать во внимание численность работников, а вместо валовой продукции он считает более подходящим показателем условием — чистую продукцию (чистую продукцию с амортизацией) или добавочную стоимость.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Kálmán Szabó:

The law of value and the principle of proportionality in our days

Any expert educated in the spirit of Marxism will provide a round and concise definition of the substance of the law of value, without doubt and hesitation. Things look quite different if the question is how the law of value asserts itself in our days, under our social conditions.

The author makes an attempt to approach this problem—not yet clarified despite partial results—by a combined and simultaneous examination of the laws of proportionality and of value.

As a matter of fact, the physical processes and interrelations embodied in proportionality strongly “interfere”, under the conditions of commodity production, with the processes dictated by the objective logic of the law of value, and conversely: the value relations substantially influence the development, upsetting and rearrangement of proportionality.

Under classical conditions the false social value and the price of production are examples how important are the conditions dictated by technical progress and physical interrelations in the formation of value relations. The price and value processes emerging in the monopol-capitalistic economy are not independent, either, from the physical features of the production cycle extended in every direction (research and development, slow return on investments etc.), from the monopolies of innovation.

All that is not a proof of the irrelevance of value relations, merely of the dialectical approach to physical and value relations, and call attention to the necessity of a combined analysis of proportionality and the law of value.

The author formulates the theorem that under our relations it is the reduction of value setting out from micro-economy and the simultaneous assertion of proportionality interpreted for the macroeconomy that amount to the law of the immanent control of reproduction. The author follows up his theorems and conclusions formulated at a high level of abstraction right to the daily practice, to economic policy action, addressing all those who are looking for new ways and possibilities of economic progress.

Mária Augusztinovic:

Growth rate of the Hungarian economy between 1950–2000

The tool of analysis is a one-sector growth model, whose core is a generalized and dynamized form of the Harrod-Domar model. The major results of the analysis are:

1. Up to the mid-seventies the growth of the economy showed an accelerating tendency. The deceleration relative to the peak attained in the first half of that decade is a lasting and necessary tendency, although the drastic measure of the present transitory slowdown in growth rate follows from the belated and sudden braking and could have been avoided.

2. The reasons for the necessary slowdown should be looked for first of all in the internal structural factors of the development of the Hungarian economy, although the extent of the slowdown was gravely influenced by the losses suffered in foreign trade.

3. The future growth rate which is necessarily lower than in the past is not the sign of some kind of decline, on the contrary, it may be the natural rhythm of a more mature economy having attained a higher level as a result of the take-off period.

Béla Sípós:

Non-manual labour in the Hungarian industry

A wide discussion has evolved in Hungarian literature on the nature and causes of labour shortage. The subject of discussion is, of course, manual labour (workers). In connection with non-manual (administrative) labour we cannot speak about “shortage” but about “surplus”.

The author examines in his study the statistically well explorable causes of the fast and only partly justifiable increase of administrative employees in the Hungarian industry and its branches, between 1960–1980. He proves that whether control became more centralized (1959–1963) or more decentralized (1967–1969), the number of administrative employees was always growing. After 1968 one of the causes of such growth was greater enterprise autonomy (e.g. new functions of enterprises, the spread of computerized planning and control etc.). The size of the administrative staff in absolute terms and relative to the number of workers (operatives) is influenced by several factors (e.g. the size of the firm, its location, the scale of production, verticality etc.). The effects of all these are examined in the article in detail.

The author also establishes that several unjustifiable factors did play a role in the fast growth of administrative employees (e.g. the diluting effect of average wage control, the exaggerated division of enterprise organizations in depth and width etc.). The spread of computers was not accompanied by a considerable release of labour, rather the opposite can be experienced.

In the concluding part the author applied trend analysis to examine the development of operative and administrative staff.

Katalin Forgács:

Interaction between labour productivity and personal incomes

The authoress discusses the interrelations between the productivity of labour and personal incomes from two aspects. In the first approach productivity, in the second wages, incomes and consumption are the starting points. The purpose of the analysis is to find the forces and interrelations maintaining the internal equilibrium of the Hungarian economy—in order to restore successfully the external equilibrium.

The data and the figures prove that the development of living labour productivity delimits *ab ovo* the growth rates of wages, incomes and, to a certain extent, that of consumption as well. In fact, improvement or deterioration of the efficiency of total labour inputs influences the difference between the growth rates of productivity and incomes. The annual fluctuations of the indicators show that the growth periods repeated themselves regularly in the seventies. But exaggerated swings in the domestic uses of national income and in the accumulation fund cannot be considered signs of equilibrium.

The incomes mostly adjusting to changes in the indicators of production react on the development of productivity and efficiency. Therefore, it is expedient to care for a stable growth rate and the incentive power of certain factors of living standards even if production increases more slowly relative to earlier years. It is worth while thinking over whether it is worth while to interfere with the rather regular movements of the income indicators in the seventies. By improving efficiency, namely, the conditions of a further rise in incomes can be created without accelerating the growth of production.

Lajos Kónya:

Conditions for creating simpler forms of cooperatives in the industry

The Hungarian industry is highly concentrated and overcentralized, the ratio of small and medium-sized enterprises and cooperatives is low. A part of small and medium enterprises were amalgamated into large enterprises and cooperatives were forced to merge; as a result market relations became narrower and the adaptivity of the economy diminished. As a matter of fact, demand shifts on the markets of both consumer articles and producer goods towards wider assortment, products turned out individually or in small and medium series, and the share of services is growing. These demands can be satisfied most economically by small and medium-sized economic units. It is thus a pressing necessity to create new small ventures. This can be brought about in the cooperative sector by decentralizing some large cooperatives with rather heterogeneous production lines (by making some units independent), and by the formation of new small cooperatives.

For the small organizations easily manageable simple accounting and taxation systems have to be devised since they cannot meet the requirements of existing complicated systems. Interest and the feeling of ownership can be expediently enhanced also if the individual savings of the members are drawn to greater extent into the financing of cooperative development objectives—against adequate dividends.

The simpler forms of cooperatives might be the following: small cooperative, as independent legal entity, with 15–100 members; industrial cooperative specialized group which is not legal entity but enjoys greater independence, with a minimum membership of 5; and the “lump-sum accounting” which is an already existing form that could obtain greater role with proper modernization—particularly the smaller service units could be transformed in the framework of this system.

Ferenc Kosma:

The world economy and Hungarian food production—difficulties and question marks

Following from its basic conditions food production is one of the structural key points of the Hungarian economy. Economic policy has recognized this fact and has achieved significant success in developing food production. Nevertheless, the branch today still struggles with many internal contradictions and disproportions. The basic strategic question may be formulated in the following way: should we put the emphasis in the next decade on the quantitative increase of food production—and simultaneously on increased export orientation—or on relieving the internal tensions and thus on raising efficiency?

The study proposes the second road, arguing that world market price relations will not lead to a radical improvement of the terms of trade of food exporters in the foreseeable future. Although the strategic value of food is comparable to that of the primary energy, the established world market power relations will not allow a considerable increase in its relative prices in the near future. Thus the international exchange relations do not allow for Hungary, for the time being, to realize the rental income it could realize in principle owing to its natural and other conditions. At the same time, the deterioration of the world's nutrition conditions will sooner or later force the elimination of the present international agricultural price scissors. For this period the Hungarian food economy must systematically prepare itself by eliminating the internal disproportions between plant cultivation and animal husbandry, by improving storage and preserving, as well as by doing away with the one-sided dependence on external markets in respect of the supply with protein fodder.

The study emphasizes that the domestic industries producing means of production for the food industry must be developed. This may become a focal point in the selective structural transformation of the industry and may open the road for large exports of food producing systems as well.

Gábor Palla:

Enterprise centralization

The author makes some remarks on and complements the article by József Mocsáry: “Problems originating in the centralization of the Hungarian enterprise system and their interrelation with the efficiency of controlling production and with that of the system of regulators” published in the November 1980 issue of this periodical. While agreeing with the main message of Mocsáry, the author objects to the exclusive use of the value of output for measuring the centralization of industry, he is of the opinion that this is insufficient. In his short article he explains to readers why the value of output cannot give an exact picture of the true measure of centralization. He believes it is also necessary to take into account employment figures and is of the opinion that, instead of the value of gross output, the value added is better suited.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1981. évi 1. sz.

Hacsaturov, T.: A szovjet gazdasági és társadalmi fejlődés új távlatai

Kapusztjin, E.: A dolgozók alkotótevékenységének szerepe a társadalmi-gazdasági fejlődésben

Podszivalenko, P.: Az építési költségek csökkentésének útjai

Szencsalov, V.—Osztapenko, V.: Az amortizáció jelentősége a műszaki rekonstrukcióban

Orlov, Ja.: A közszükségleti cikkek minősége

Az SZKP KB XXVI. pártkongresszusára készült „Az 1981—1985-ig, illetőleg 1990-ig tartó időszakra érvényes szovjet gazdaság-és szociális fejlesztési terv fő irányai” című tervezetnek vitája

Csisztjakov, M.: Módszertani útmutató a XI. ötéves terv összeállításához

Dunajeva, V.: A népgazdaság tervszerű arányos fejlődésének törvénye az érett szocializmus feltételei között

Sirjajev, Ju.: Nemzetközi termelési kooperáció

Gorbunov, E.: A beruházásirányítási rendszer tökéletesítése

Kozacsenko, Sz.—Logacsev, V.: „A tudományos-műszaki haladás irányítási rendszerének tökéletesítése” (Kibővített vándorgyűlés az Állami Tudományos-Műszaki Bizottság szervezésében. Odessza, 1980. szeptember)

Konyevszkih, P.—Grebencjuk, A.: Az ágazatközi termelés fejlődése Kelet-Szibériában (Tudományos-gyakorlati konferencia — „Az ágazatközi termelés koncentrállásának és szakosításának hatékonysága Kelet-Szibériában” — Krasznnojarszk, 1980. június)

Nyikolajeva, I.: „A tudományos-műszaki haladás gazdasági problémái” (Tudományos vándorgyűlés a SZUTA problématanácsa mellett működő, a tudományos-műszaki forradalom politikai-gazdaságtani kérdéseivel

foglalkozó szekció szervezésében — Sjauljaje, 1980. szeptember)

Murtazina, R.: A SZUTA tudományos tanácsának „A népesedés társadalmi-gazdasági problémái” c. közép-ázsiai szekcióülése. (Taskent, 1980. május)

Anatolij Ignatevics Paskov születésének nyolcvan, közéleti, pedagógiai és tudományos munkásságának hatvan éves évfordulóján

POLITICKÁ EKONOMIE

1980. évi 12. sz.

Křížek, M.: A marxizmus alkotó fejlesztésének lenini elvei és a jelenkor

Malý, B.: A csehszlovák népgazdasági komplexum szakosodásának feltételei

Dyba, K.—Pernica, J.: A tőkés viszonylatú csehszlovák külkereskedelmi egyenleg és a növekedési ütem kapcsolata (Kísérlet közgazdasági megközelítésre)

Zelenková, H.: Az emberi környezet makroökonómiai modellezése

Fárek, J.: Az olajválság feltételezett alakulása és sajátos hatása a fejlődő országokra

Holeček, L.: A tudományos-technikai fejlődés tervszerű irányítása továbbfejlesztésnek rendszerbeli feltételei

Jarkovský, V.: A tervfeladatok kölcsönös feltételezettsége és összefüggése

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1980. évi 7. sz.

Össznépi harc a VII. ötéves terv határidő előtti teljesítéséért és túlteljesítéséért — a XII. pártkongresszus méltó fogadtatásáért

Atanaszov, B.: A társadalmi hatékonyság—lényege, manifesztációjának határai és mérésének lehetőségei

Georgiev, I.: Az újítási és intellektualizációs folyamat kölcsönhatásáról

Csavidarova, D.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsításának programja Burgasz megyében

Minaszjan, G.: Európai KGST-tagországok külkereskedelmi struktúrájának dinamikája

Szugarova—Griva, M.: A születési arányszám alakulására ható néhány tényező vizsgálata a Bolgár Népköztársaságban

Daszkalov, M.: A felhalmozás hatékonysága és dinamikája a fejlett tőkésországokban

Hrisztova—Balkanszka, I.: A Nemzetközi Valutaalap hitelpolitikája

Milev, E.—Assza, I.: Dialóg-rendszer fogysztási cikkek imitációs gyártástervezési modelljeinek alkalmazásában

Valeva, V.—Ivanov, P.: „A népgazdaság új irányítási és funkcionalizációs mechanizma” (Tudományos-elméleti konferencia a Marx Károly Közgazdaságtudományi Intézetben, 1980. május 27—28.)

Rangelova, R.—Minaszjan, G.: A tudományos vita bevált formája a témaszeminárium („Gazdaság, matematika, optimum”—A Bolgár Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézete, 1979. október—1980. június)

Ivan Sztrefanov akadémikus nekrológja

economia y desarrollo

54. sz.

Codina Jimenez, A.: A szocialista vállalatok forgóeszközei és finanszírozásuk

Hagelmayer István: A külső infláció és az árfolyam típusa

Espinoza, E.: Marx, Engels és Lenin a tőkés fejlődésről és az elmaradottságról

Casals Llano, J.: Az Egyesült Államok közvetlen kapcsolatai Latin-Amerikával

Rodriguez, J.: A kubai forradalom gazdaságpolitikája (1959—1960)

55. sz.

Leon, L.: Az árak, a műszaki fejlődés és a minőség

De la Rosa Castañeda, H.: A beruházások tervezése

Néhány nem marxista elmélet bírálata

Hernandez, M.: Az európai új pénzpiac

Serno, E.: Lenin, az állammonopolista kapitalizmus elmélete és a közepesen fejlett tőkésországok

1980. évi 12. sz.

Blaszczyk, B.: Tervezés a gazdálkodó szervezetekben

Golinowska, S.—Gucwa-Leśny, E.: A fogysztás változásainak korlátai és ösztönzői a hetvenes években

Misiuna, W.: A regionális szint szerepe a központi tervezésben

Golinowski, K.: A népgazdaság szervezeti rendszere mint a parametrikus irányítási rendszer korlátja

Szablewski, A.: A szolgáltatások anyagi-műszaki bázisának alakulása Lengyelországban

Papadopulos, W.—Wudarzewski, W.: A KGST-országok gazdasági fejlettségi színvonalának kiegyenlítődesi folyamata

Bartosik, Z.—Bukietyński, W.—Kaleta, A.: A beruházások elosztása és telepítése — a taxonómiai módszer alkalmazása

Strak, M.: Még egyszer a kultúra tervezéséről

Lasoski, J.: Verifikálni kell-e az erdőtelepítési terveket?

СО Д Е Р Ж А Н И Е

<i>Калман Сабо</i> — Закон стоимости и принцип пропорциональности в наши дни	513
<i>Мария Аугустинович</i> — Темп экономического роста в Венгрии в 1950—2000 гг.	523
<i>Бела Шипони</i> — Число административных работников в венгерской промышленности	540
<i>Каталин Форгач</i> — Взаимодействие между производительностью труда и личными доходами	546
<i>Лайош Коня</i> — Условия создания простейших форм кооперативов в промышленности	559
<i>Ференц Козма</i> — Мировое хозяйство и производство продовольственных продуктов в Венгрии — возможности и вопросы	572
ДИСКУССИЯ	
<i>Габор Палла</i> — О централизации предприятий	586
ОБЗОР	
Развитие сельского хозяйства в европейских капиталистических странах между 1961—1978 гг. (<i>Андраш Чепели-Кнорр—Ласло Сакони</i>)	588
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	605
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Янош Корнай «Дефицит» (<i>Тибор Эрдэш</i>)	613
Ева Эрлих «Япония — анатомия успеха» (<i>Клара Биро</i>)	626
Резюме статей на русском и английском языках	634
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗЕРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	638

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Kálmán Szabó</i> : The law of value and the principle of proportionality in our days	513
<i>Mária Augusztinovics</i> : Growth rate of the Hungarian economy between 1950—2000	523
<i>Béla Sipos</i> : Non-manual labour in the Hungarian industry	540
<i>Katalin Forgács</i> : Interrelation between labour productivity and personal incomes	546
<i>Lajos Kónya</i> : Conditions for creating simpler forms of cooperatives in industry	559
<i>Ferenc Kozma</i> : The world economy and Hungarian food production—difficulties and question marks	572

DISCUSSION

<i>Gábor Palla</i> : Enterprise centralization	586
--	-----

REVIEW

The development of agriculture in the European capitalist countries (1961—1978) (<i>András Csepely-Knorr—László Szakonyi</i>)	588
---	-----

REVIEW OF PERIODICALS	605
-----------------------------	-----

BOOK REVIEW

János Kornai: Economics of Shortage (<i>Tibor Erdős</i>)	613
Éva Ehrlich: Japan: The Anatomy of Closing-up (<i>Klára Bíró</i>)	626

Abstracts of the articles, in Russian and English	634
---	-----

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	638
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. március 16.

81.0299 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215—96182 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Kulcsár László—Szijjártó András:

IPAROSODÁS ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

(Iparosodó mezőgazdaság sorozat)

225 l., kötve 48,— Ft

Bajnógel József—Solymár Károly—Valló Tamás:

A KERESKEDELMI VÁLLALATOK TERVEZÉSE

(2., átdolgozott kiadás)

277 l., kötve 55,— Ft

Éliás András—Sebők Emília—Újhelyi Tamás:

**A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERIPARI TERMÉKEK
AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁGI HELYZETBEN**

289 l., kötve 49,— Ft

Káldyné Esze Magdolna:

NEMZETI KOOPERÁCIÓ — NEMZETKÖZI VÁLLALKOZÁSOK

(A szocialista nemzetközi munkamegosztás haladása a mikroökonómiai komplementaritás felé)

263 l., kötve 41,— Ft

Palánkai Tibor:

A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

(2., átdolgozott és bővített kiadás)

272 l., kötve 47,— Ft

Inotai András:

A REGIONÁLIS INTEGRÁCIÓK AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁGI HELYZETBEN

257 l., kötve 56,— Ft

Magyari Beck István:

AZ ÚJ SZÜLETÉSE

149 l., fűzve 19,— Ft

Cotel Kornél:

VÁLLALATI FOLYAMATOK RENDSZERSZEMLELETŰ SZERVEZÉSE

441 l., kötve 75,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

TIMÁR MÁTYÁS:

A Magyar Nemzeti Bank gazdaságpolitikánk
szolgálatában

ERDŐS PÉTER:

Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban
az 1970-es évtizedben

ZINHOBER FERENC:

Az újratermelési elmélet fogalomrendszerének
konzisztenciája

KOVÁCS JÁNOS—VIRÁG ILDIKÓ:

Szakaszos vagy egyenletes növekedés

POGÁNY GYÖRGY:

A munkaerő-szükséglet és a foglalkoztatottság
színvona

BARTKE ISTVÁN:

A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi-
gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai

VÁGINÉ JÓNÁS ANNA:

Megjegyzések a mezőgazdasági üzemek
hatékonyságának megítéléséhez

GARA JUDIT:

A jövedelem-újraelosztás fogalmköre és
szociálpolitikai kritériumrendszere

XXVIII. évfolyam

1981. június

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, OHIKÁN ATTILA, CSIKÓSNAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓	<i>Timár Mátyás</i> : A Magyar Nemzeti Bank gazdaságpolitikánk szolgálatában	641
✓	<i>Erdős Péter</i> : Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban az 1970-es évtizedben	650
✓	<i>Zinhaber Ferenc</i> : Az újratermelési elmélet fogalomrendszerének konzisztenciája	662
✓	<i>Kovács János — Virág Ildikó</i> : Szakaszos vagy egyenletes növekedés.....	675
✓	Pogány György : A munkaerő-szükséglet és a foglalkoztatottság színvonalára	687
✓	<i>Bartke István</i> : A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi-gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai.....	697
✓	<i>Váginé Jónás Anna</i> : Megjegyzések a mezőgazdasági üzemek hatékonyságának megítéléséhez	706
✓	<i>Gara Judit</i> : A jövedelem-újraelosztás fogalomköre és szociálpolitikai kritériumrendszere	722

S Z E M L E

✓	A fejlett tőkésországok gazdasága 1980-ban és az 1981. évi kilátások (<i>Pócs Ervin</i>).....	731
---	---	-----

FOLYÓIRATSZEMLE	748
------------------------------	-----

B. Molitor: Iparpolitika és tervezés Franciaországban — Guy Teryn: Néhány gondolat a nevelés, a képzés és a foglalkoztatás egymáshoz való viszonyáról — J. W. Markham: A verseny szerepe az amerikai gazdaságban — Henri Loubergé: Kockázattal jár-e a devizaátváltás?

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Balassa Ákos: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai (<i>Stark Antal</i>)	755
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata.....	760
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	764

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bartke István kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Erdős Péter** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Gara Judit**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Kovács János**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője; **dr. Pogány György** kandidátus, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Pócs Ervin**, az MSZMP KB munkatársa; **Stark Antal**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdaságtervezési Intézetének igazgatója; **dr. Timár Mátyás**, a közgazdaságtudományok doktora, államtitkár, a Magyar Nemzeti Bank elnöke; **Váginé dr. Jónás Anna** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Virág Ildikó** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Zinhaber Ferenc** kandidátus, a Pécsi Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

A Magyar Nemzeti Bank gazdaságpolitikánk szolgálatában

A Magyar Nemzeti Bank, mint a Magyar Népköztársaság központi bankja, részt vesz a népgazdasági tervezés folyamatában, közreműködik a gazdaságpolitikai célokat szolgáló szabályozórendszer formálásában, és mindennapi munkájával törekszik a tervben foglalt célok megvalósításának segítésére.* A Magyar Nemzeti Bank — feladatából és funkcióiból adódóan — munkálkodik az egyensúly megszilárdításán, a forint értékének megőrzésén. Munkájában kiemelkedő szerepe van a kormány által öt évre és évenként jóváhagyott hitelpolitikai irányelveknek, amelyek a fő hitelkereteket és feltételeket meghatározzák.

A Magyar Nemzeti Bank mind az V. ötéves terv előkészítésének időszakában, mind pedig a terv végrehajtása során — együttműködve a tervező, a pénzügyi és a többi gazdaságirányító szervvel — képviselte az egyensúly javításának szempontjait, állásfoglalásaiban támogatta az erre irányuló törekvéseket, gyakorlati munkájában pedig igyekezett ezek érvényesítését előmozdítani.

Mind az V. ötéves terv, de még inkább az éves tervek kialakításakor azt az álláspontot képviseltük, hogy a gazdasági növekedés ütemét az adott időszakban alá kell rendelni az egyensúlyi szempontoknak. Úgy találtuk, hogy — amíg termelési szerkezetünkben lényeges javulást nem tudunk elérni — a szükséges egyensúlyt a termelés korábbinál alacsonyabb növekedési üteme mellett lehet biztosítani.

A kormány gazdaságpolitikai céljaival összhangban, szorgalmaztuk a felhalmozás növekedésének mérséklését a már elért életszínvonal megőrzése végett. Arra törekedtünk, hogy mind a beruházások, mind pedig a készletek növekedése mérséklődjék. Ettől azt is vártuk, hogy csökken a befejezetlen beruházási állomány, amely a nemzeti vagyon számottevő részét köti le anélkül, hogy részt venne a termelésben. Számoltunk azzal is, hogy a beruházásoknál az új kezdések számának csökkentésével és az erőforrásoknak a folyamatban levő beruházások gyors befejezésére irányuló felhasználásával olyan új kapacitások lépnek működésbe, amelyek már a tervidőszakban képesek hozzájárulni a külkereskedelmi mérleg javításához. Azokat a beruházási elgondolásokat támogattuk, amelyek az ország exportképességét fokozták, és ahol a viszonylag rövid kivitelezési idő, a kapacitások gyors belépése gyorsan elérhető exporttöbbletet ígért.

* Az országgyűlés 1981. április 16-i ülésén a Magyar Nemzeti Bank 1976—1980 közötti tevékenységéről elhangzott beszámoló alapján.

Az egyensúlyi szempontok érvényesítésére törekedtünk a belföldi piac vonatkozásában is. Hitelezési gyakorlatunkban támogattuk a lakossági áruellátást javító célokat, segítve, hogy ilyen célokra új kapacitások jöjjenek létre.

Beruházási hitelek

A Magyar Nemzeti Bank az elmúlt ötéves tervidőszakban a vállalatok és a szövetkezetek saját döntései nyomán megvalósított 511 milliárd forint értékű beruházáshoz közel 120 milliárd forint hitellel járult hozzá. E fejlesztésekhez a vállalatok több mint 300 milliárd forint saját és egyéb forrást használtak fel, míg a költségvetési forrás, azaz a közvetlen és közvetett állami támogatás kb. 85 milliárd forint volt.

A beruházásokat finanszírozó külső források közül mi a hitel elsődlegességét szorgalmazzuk, mert úgy találjuk, hogy a hitel feltételei által képviselt szigorúbb követelményrendszer támasztja alá leginkább az egyensúlyi törekvéseket a fejlesztési politikában. Természetesen szükség van olyan beruházások megvalósítására is, amelyeket jelenleg csak kedvezőbb feltételű állami kölcsön finanszírozhat, de úgy gondoljuk, hogy az arányokat ebből a szempontból javítani kell, a beruházási hitel szerepét, arányát növelni szükséges.

Az V. ötéves tervidőszak fejlesztési politikájában jelentős változást hozott az a hitelkonstrukció, amelyet hazánk *exportképességének fokozására* vezettünk be. A számunkra hátrányosan megváltozott világpiaci feltételek, az import megdrágulása miatt, a külkereskedelmi egyensúly helyreállításához szükséges volt az ilyen fejlesztések előtérbe állítása. Erre a célra az V. ötéves terv 45 milliárd forintnyi hitel folyósítását irányozta elő. (Az ország közvéleménye is „45 milliárd forintos hitelkeret”-ként ismerte meg ezt a konstrukciót.) Az e konstrukcióban engedélyezett hiteleket az egyébként szokásosnál kedvezőbb lejáratú és kamatfeltételekkel kapták a beruházók. Úgy számoltunk, hogy e hitelkeret révén kb. 75—80 milliárd forint összegű exportbővítő beruházást valósítunk meg. Valójában — az eredeti elgondolásokat meghaladóan, a kormány jóváhagyásával — 54 milliárd forintnyi hitelt folyósítottunk, és ezzel kb. 100 milliárd forint értékű exportkapacitásbővítő beruházás megvalósítása vált lehetővé. Az eredmények ismeretében állíthatjuk, hogy ez a beruházási akció sikeres volt, elérte célját. A hitelezésnek ezt a formáját a VI. ötéves tervidőszakban is folytatnunk kell, a jóváhagyott 78 milliárdos keretben.

Néhány jelentős fejlesztés ebből a körből:

— A Taurus Gumiipari Vállalat megkezdte az acélradiál abroncsok gyártását teherautókhoz és mezőgazdasági gépekhez. Ez a fejlesztés évi 26,5 millió dollár exporttöbbletet eredményez.

— A Tiszamenti Vegyiműveknél a fejlesztés révén létrejött a hazai mosószeralapanyag-gyártás bázisa; ezáltal évi 10—12 millió dollárt kitevő importot lehet hazai gyártással helyettesíteni.

— A Kőbányai Gyógyszerárugár és a Chinoin növényvédő szert és növényvédőszer-hatóanyagot előállító kapacitást hozott létre. A fejlesztés szorosan kapcsolódik a KGST keretében megkötött agrokémiai egyezményhez, gazdaságos termékserét tesz lehetővé számunkra, ezenfelül tőkés exportárualap is létrejön.

— A Magyar Vagon- és Gépgyár a motor- és a futóműgyártás fejlesztéséhez vett fel hiteleket. E két fejlesztési program alapján a győri gyár motorexportból származó bevétele évi 14, a futóműexportból származó bevétele pedig 1981-ig 60, 1984-ig évi 110 millió dollárra nő. Jelentős kivitelre nyílik lehetőség szocialista viszonylatban is.

— Számottevő fejlesztések történtek az élelmiszeriparban is. Például a Martfői Növényolajgyár 1980-ban közel 30 millió dollár devizabevételt ért el a fejlesztés révén létrejött kapacitások útján, a Kaposvári Húskombinát pedig évi mintegy 27 millió dolláros devizahozamot teljesít.

— Tetemes összegű hitelt nyújtottunk a szántóföldi növénytermesztés, ezen belül is a kenyérgabona- és a kukoricatermesztés fejlesztéséhez, gépesítéséhez, az iparszerű növénytermesztés megvalósításához, valamint az állattenyésztés fejlesztéséhez. Az így létrejött árutöbblet egyaránt javította az ország lakosságának ellátását és az élelmiszeripar nyersanyagbázisát.

— Az akció sikeréhez hozzájárult az a sok száz kisebb beruházás, amit e hitelből valósítottak meg a vállalatok és a szövetkezetek, és amelyek zöme sikeresnek bizonyult.

Az exportfejlesztő hitelkonstrukció keretében a vállalatok és a szövetkezetek mintegy 2000 hitelkérelmét tudtuk teljesíteni. A kormány döntése a hitelkonstrukció keretének megemeléséről lehetővé tette, hogy az e célra történő hitelkibocsátást nem kellett korlátozni. Az elutasított hitelkérelmek összege nem volt nagy, ami jelzi a vállalatok alapos munkáját, azt, hogy hiteligenyeik zömmel megalapozottak voltak.

Az exportfejlesztési hitelkonstrukciók fontos eredménye, hogy vállalkozásaink és szövetkezeteink tevékenységében sikerült nagyobb súlyt adni az exportnak, és ami ezzel együtt jár, a minőségnek, a műszaki fejlesztésnek, a gazdaságosabb munkának. Mindez természetesen jelentős anyagi előnnyel is járt az ország számára. A megvalósított kb. 100 milliárd forintnyi exportfejlesztő beruházás az V. ötéves terv időszakában összesen 3,2 milliárd dollár közvetlen és közvetett bruttó exporteredményt tett lehetővé.

1980-ban (amikor már több jelentős beruházás is befejeződött) az exportnövekmény 1,2 milliárd dollár, a nettó devizabevételi többlet pedig 800 millió dollár volt. Ezek az eredmények jelentős mértékben hozzájárultak az 1978. év végén meghirdetett — egyensúlyra törekvő — gazdaságpolitikánk valóra váltásához. Jogosan remélhető, hogy a még folyamatban levő beruházások befejezése és üzembe lépése fokozni fogja az eddig elért eredményeket.

Az eredmények és sikerek mellett szólni kell a nehézségekről, a gondokról is. Ennek a hitelkonstrukciónak eddigi eredményei azon alapulnak, hogy az akcióban részt vevő vállalatok és szövetkezetek 70 százaléka nemcsak teljesítette, hanem *túl is teljesítette* vállalását, így behozta a 30 százaléknyi elmaradók kiesését. Nagyon fontos, hogy az utóbbiak mielőbb behozzák elmaradásukat, teljesítsék vállalt kötelezettségeiket, és az elvárt mértékig járuljanak hozzá a külgazdasági egyensúly javításához. Az elmaradások pótlására megvan a lehetőség. Az esetek vizsgálata azt mutatja, hogy az elmaradást részint a beruházások kivitelezésének kisebb-nagyobb elhúzó-dása okozza, így számítani lehet a vállalt kötelezettségek utólagos teljesítésére. Más esetekben az elmaradás a dekonjunktuurával összefüggő értékesítési nehézségekből adódik, azonban megfelelő piaci munkával itt is lehet eredményeket elérni. Az exportbővítő hitelkonstrukció eddigi eredményének

megszilárdításához, a további előrehaladás megalapozásához, valamint az elmaradások kiküszöböléséhez emelni kell a piaci és ármunka színvonalát. Nemcsak termelni kell jól, de eladni is!

A rendelkezésünkre álló keretek másik felét — ha nem is közvetlenül az exportkapacitások bővítése útján — szintén a külső és belső egyensúly javítására használtuk fel. Ezek közül hadd emeljem ki az energia ésszerű felhasználását szolgáló fejlesztések támogatását. Ezek a hitelek is kedvezményes feltételűek abban az esetben, ha a befektetés az energiamegtakarításból — ésszerű határidőn belül — megtérül. Hitellel támogatjuk továbbá a lakossági áruellátás javítását szolgáló fejlesztéseket, amelyek növelik az árualapot, segítik a választék bővítését. Nagy figyelmet szentelünk a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésének.

Beruházási hitelpolitikánk a népgazdasági terv céljainak szolgálatában előmozdította a szocialista országokkal, köztük elsősorban a Szovjetunióval való sokoldalú gazdasági kapcsolatok erősítését, a KGST által elfogadott Komplex Program megvalósítását. Ezek a fejlesztések segítették azoknak a kapacitásoknak a létrejöttét, amelyek révén teljesíteni tudtuk vállalt kötelezettségeinket, elő tudtuk mozdítani kooperációs kapcsolataink bővülését.

Beruházási hitelpolitikánk bevált elveit — természetesen a gyakorlati munka javításának igényével — a jövőben is érvényesíteni kívánjuk. Változatlanul elsőbbséget kapnak a külgazdasági egyensúlyt javító fejlesztések. A hitelnyújtás elsősorban az exportkapacitások bővítését szolgálja, de fokozott figyelmet fordítunk az olyan fejlesztések hitelezésére is, amelyek az import tartós és gazdaságos helyettesítését, ezen belül is elsősorban az energiafelhasználás ésszerűsítését teszik lehetővé. Beruházási hitellel kell támogatni azokat a fejlesztési elgondolásokat, amelyek a hulladékok feldolgozását, a nyers- és alapanyagok másodlagos hasznosítását mozdítják elő. További hiteleket nyújtunk az olyan beruházásokhoz, amelyek a szocialista együttműködés keretében vállalt kötelezettségeink teljesítésének feltételeit teremtik meg.

A külpiazi egyensúly javítását célzó hitelek mellett természetesen finanszírozni kell a *lakossági árualap* bővítését szolgáló fejlesztéseket is.

A VI. ötéves tervben rendelkezésre álló beruházási hitelkeretek nem bőségesek. Ennek megfelelően vált szükségessé a hitelek feltételeinek szigorítása. A beruházási hitelek nyújtásával összefüggő jövedelmezőségi követelmények emelkedtek. Nöttek valamelyest a kamatok is. A kamatemelést az is indokolta, hogy a hitelforrások bekerülési költségei az elmúlt években jelentős mértékben növekedtek. Ugyanakkor fenntartjuk a preferenciák rendszerét, az exportbővítő beruházásoknál a kamatok egy részét visszatérítjük, amennyiben a vállalat kötelezettségeit teljesíti. A hitelek lejáratát nem változtattuk meg.

Forgóeszköz-hitelezés

A Magyar Nemzeti Bank fontos feladata a termelés és a forgalom zavartalan lebonyolításához szükséges forgóeszközhitel nyújtása. Ennek kapcsán szólni kell a készletekről, a készletek alakulásáról, a vállalatok és a szövetkezetek ezzel kapcsolatos tevékenységéről. Készlethelyzetünk továbbra sem kielégítő, ami másfelől azt is jelenti, hogy a készletgazdálkodásban

jelentős, még kiaknázatlan tartalékaink vannak. Mi a nemzeti jövedelem termelését az indokoltnál nagyobb készletállománnyal végezzük, és ez jelentős, más célra ésszerűbben felhasználható forrást köt le. Míg mi (nyolc év átlagában) a belföldön felhasznált bruttó hazai termék 3,7 százalékát fordítjuk készletfelhalmozásra, addig külföldön — a velünk nagyjábanegészen azonos fejlettségű országokban — ez az arány lényegesen kisebb.

A készletek magas szintje minden bizonnyal összefügg a termelési és a forgalmi folyamatok nem kellő szervezettségével, kereskedelmi-ellátó munkánk fogyatékoságaival, a vállalatok közötti együttműködés gyengeségeivel. Vállalataink és szövetkezeteink jelentős része nem fordít kellő figyelmet a készletgazdálkodás javítására, ésszerűsítésére.

A Magyar Nemzeti Bank gyakorlatában arra törekszik, hogy a vállalatokat és a szövetkezeteket készletgazdálkodásuk javítására készítse. A forgóeszköz-finanszírozásban 1980-ban bevezetett változtatás is ezt a célt szolgálja. Ennek értelmében a vállalatoknak tartós készletnövekedésüket fejlesztési alapjukból kell finanszírozniuk, így a készletnövelésre fordított fejlesztési alap csökkenti a beruházási lehetőséget.

Bár a bankhitel részvétele a forgóeszközök finanszírozásában nem túl jelentős (átlagosan mintegy 15 százalékot képvisel), a finanszírozás e területén is fontos feladataink vannak. Amikor a forgóeszközhitel feltételeinek és kivált lejáratának megállapításakor kellő következetességgel járunk el, védjük a népgazdaság érdekét, de szolgáljuk a vállalat érdekét is. Amikor ügyelünk arra, hogy csak ténylegesen realizálható termelésre bocsássunk ki hitelt, ezzel előmozdítjuk a kínálat és a kereslet kívánt összhangját.

1979-ben és 1980-ban a készlethelyzet viszonylag javult, egyrészt a gazdálkodás javítására irányuló törekvések miatt, másrészt azért, mert a gazdasági növekedés mérsékelt üteme csökkentőleg hatott a készletnövekedésre.

Ezen a területen további jelentős erőfeszítések szükségesek. Javítani kell a kereskedelmi munkát, hiszen köztudott, hogy a jól működő kereskedelmi készletezéshez kevesebb készletmennyiség elegendő, mint ha minden felhasználó külön-külön törekszik az anyagok és alkatrészek teljes választékának raktározására. De nemcsak a kereskedelmi munka színvonalát kell javítani: a vállalatok és a szövetkezetek gazdálkodásában is változást kell elérni.

Pénzforgalom

A Magyar Nemzeti Bank vezeti a vállalatok és a szövetkezetek számait, és lebonyolítja az ország pénzforgalmát. Ez széles körű, nagy pontosságot és gyorsaságot igénylő munka, aminek kapcsán a bank nap mint nap kapcsolatban áll vállalatok és szövetkezetek ezreivel. A Magyar Nemzeti Bank az *elszámolási* körben havonta mintegy 450 milliárd forint pénzforgalom lebonyolítását látja el, amihez hozzáadódik a havonta mintegy 30—40 milliárd forintot képviselő *készpénzforgalom*.

A pénzforgalom lebonyolítását folyamatosan korszerűsítjük, és ehhez felhasználjuk a legfejlettebb technikát. Törekszünk a készpénzkímélő fizetési formák kiterjesztésére. Például az Országos Takarékpénztár bevezeti a lakossági csekket, illetve igyekszik népszerűsíteni a lakossági átutalási betétszámla használatát.

A vállalati körben fokozatosan gépesítjük az elszámolási forgalom feldolgozását. Ezáltal gyorsítjuk a pénzforgalmat, ami javítja a vállalatok számára a számlájukon mutatkozó követelések kihasználásának lehetőségét, emellett megvalósítjuk a vállalatok gyors, naprakész informálását is.

A bank és a vállalatok kapcsolata

A Magyar Nemzeti Bank kapcsolatát a vállalatokkal és a szövetkezetekkel — gazdaságirányítási rendszerünknek megfelelően, a vállalati önállóság és felelősség talaján — az egyenjogúság, a kölcsönös egyeztetésen alapuló együttműködés jellemzi. Ezt a kapcsolatot fejezi ki a jogi forma is: a Magyar Nemzeti Bank a vállalatokkal és a szövetkezetekkel számlavezetési szerződést köt, a hiteleket pedig hitel- és kölcsönszerződés alapján bocsátja rendelkezésükre.

A bank a hitelnyújtást a kormány által jóváhagyott hitelpolitikai irányelveknek megfelelően, a hitelképességre vonatkozó közismert kritériumok alapján végzi. A hitelképesség a vállalatok megítélésének követelményrendszer. Eszerint az a vállalat részesülhet hitelben, amelyik jövedelmezően gazdálkodik, rendszeresen értékesít, és fizetési kötelezettségeinek eleget tesz. Népgazdasági szempontból a hitelképesség követelményeinek érvényesítése biztosítékot nyújt arra, hogy a hitelnyújtással forgalomba hozott pénz a realizálás útján visszatérüljön, következképpen a kibocsátott vásárlóerő megfelelő áruvalappal találkozzék. Ez a forint értékének megőrzése szempontjából alapvető. A hitelképesség megőrzése a vállalatoknak és a szövetkezeteknek is érdeke, mert megelőzheti a későbbi fizetési zavarokat. Adott esetben egy-egy hitel megtagadása a vállalatot és a szövetkezetet eddigi tevékenysége felülvizsgálatára, tevékenysége fogyatékoságainak megszüntetésére készítheti.

A bank és a vállalatok kapcsolatában jelentős szerepet szánunk a *bankári tanácsadásnak*. A Magyar Nemzeti Bank információkat nyújt a vállalatoknak fejlesztési elgondolásaik realitásáról, adott esetben a partnerek fizetőképességi helyzetéről is. Kivált a külkereskedelmi ügyleteknél fontos, hogy a vállalatok időben igénybe vegyék a bank információs szolgáltatását a külföldi partner hitelképességéről.

A hitelképességről, fizetőkészségről szólva, nem hallgathatom el, hogy az utóbbi években számos vállalatnál lehetett fizetési zavart tapasztalni. A szabályozórendszer 1980. január 1-i módosítása nyomán a vállalatok egy részénél veszteségek alakultak ki, másoknál az érdekeltégi alapok nem nyújtanak fedezetet a korábban vállalt kötelezettségek teljesítésére, azaz alaphiányok vannak. Kétségtelen az is, hogy a világban kialakult nyomott kereslet és a piacokért folyó kielezett verseny egy-egy jelentős exportot lebonyolító vállalatunkat nehéz helyzetbe hozta. A módosított szabályozó- és árrendszer — szándékainkkal egybeesően — jobban megmutatta a vállalati munka gyengeségeit, a nem gazdaságos tevékenységet.

A nehéz pénzügyi helyzetbe került vállalatok problémáinak áthidalására kormányunk a közelmúltban hozott határozatokat. Ezek kimondják, hogy a veszteség, illetve az alaphiány megszüntetése, azaz a vállalati gazdálkodás hatékonyságának helyreállítása, illetve kellő színvonalra emelése a vállalat és a szövetkezet feladata. A veszteség, illetve az alaphiány meg-

szüntetésére a vállalatnak mozgósítania kell tartalékait, fel kell használnia tartalékalapját, kockázati alapját, szükség esetén az amortizációját is. Ha pedig mindez nem elegendő, felül kell vizsgálnia fejlesztési elgondolásait, lehetőségeihez kell igazítani szándékait. A veszteség és az alaphiány megszüntetésének adott esetben eszköze lehet a feleslegesen felhalmozódott állóeszközök és készletek értékesítése is. A vállalatnak gondoskodnia kell arról is, hogy termékszerkezetének átalakítása, a termelés gazdaságosságának fokozása útján létrehozza a nyereséges működés feltételeit.

A nehéz helyzetbe került vállalatokat a pénzügyi szervek is támogatják gondjaik megoldásában. Ez a támogatás összhangban van az előbb elmondott elvekkel: csak az a vállalat számíthat a pénzügyi szervek segítségére, amelyek kidolgozott reális programja révén biztosítékot tud adni arra, hogy a gazdaságos működés rövid időn belül helyreáll. Az ilyen vállalat számára az átmeneti időszakra a bank hitelt nyújt, illetve haladékat ad korábbi hiteleinek törlesztésére.

Ott azonban, ahol ennek feltételeit a vállalat nem képes megteremteni, a gazdaságtalan termelés beszüntetésétől, a vállalat beolvasztásától, végső esetben felszámolásától sem szabad visszariadni.

Nemzetközi bankműveletek

A Magyar Nemzeti Bank — szorosan kapcsolódva országunk külkereskedelmi tevékenységéhez — nemzetközi vonatkozásban is széles körű és intenzív munkát folytat.

Nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban alapvető helyet foglal el a szocialista országokkal folytatott gazdasági, műszaki, kereskedelmi együttműködés. Ugyanígy, a bank tevékenységében kiemelkedő szerepet kap a KGST-tagországokkal, illetve azok bankjaival való szoros kapcsolattartás és együttműködés.

A KGST-kapcsolatokon belül a gazdasági együttműködés finanszírozásában részt vesz a KGST-országok két közös bankja, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank és a Nemzetközi Beruházási Bank, amelyek munkájában, illetve irányításában közreműködünk.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak az a feladata, hogy a tagországok egymás közötti — transzferábilis rubelben vezetett — elszámolásaiban mutatkozó kisebb összegű és átmeneti fizetési hiányok fedezetére hitelt nyújtson. Bár a KGST-tagországokkal folyó fizetési forgalmunk általában zavartalan, előfordul, hogy magunk is igénybe vesszük e bank hiteleit, más alkalommal pedig mi nyújtunk hiteleket ennek a banknak.

A Nemzetközi Beruházási Bank a tagországok beruházásaihoz nyújt hosszabb lejáratú hiteleket. Ettől a banktól mi is vettünk fel kölcsönöket, amiből a MÁV villamosítási programját, a Magyar Kábelművek, az Ajkai Timföldgyár és a Székesfehérvári Könnyűfémmű rekonstrukcióját, illetve bővítését finanszíroztuk. A Nemzetközi Beruházási Bank hitelt nyújtott számunkra az orenburgi gázvezeték magyar szakaszának építéséhez is.

A szocialista országok bankjaival, a KGST-országok közös bankjaival továbbra is a helyesnek bizonyult elvek és gyakorlat alapján működünk együtt, törekszünk kapcsolataink további erősítésére, arra, hogy előmozdítsuk az országaink közötti gazdasági együttműködés elmélyítését, a

Komplex Programban szereplő elgondolások mielőbbi hatékony megvalósítását.

Külső hitelpolitikánk összefügg belföldi beruházási hitelpolitikánkkal. Gazdaságunk egyensúlyi helyzetét nem a szükséges import korlátozásával, hanem az exportot növelő kapacitások fejlesztésével kívánjuk elérni. Ezért hitelpolitikánk sarkalatos kérdése a konvertálható (valamennyi piacon gazdaságosan értékesíthető) exportáruualapot bővítő hitelkonstrukció. Ez a konstrukció összefügg külső hitelfelvételeinkkel is.

Gazdasági érdekeinknek megfelelően, a kölcsönös előnyök elvének szigorú érvényesítése mellett tartunk fenn kapcsolatokat a tőkés bankokkal. Gazdaságfejlesztési céljainkra eddig is vettünk fel, és ezután is szándékozunk felvenni hiteleket. Az V. ötéves tervidőszakban a felvett hitelekkel bővíztük az exportkapacitások bővítésére irányuló akciót. Fontos kérdésnek tekintjük, hogy a külföldi hiteleket a magyar *bankok* vegyék fel, vállalataink pedig készpénzes vevőként jelenhessenek meg a piacon. Ez előny a vállalatok részére, hiszen a készpénzért vásárló vevő jobb ár- és egyéb feltételeket tud elérni, mint az, aki hitelben vesz. Az a körülmény, hogy mi csak fejlesztési, beruházási célra veszünk fel tőkés hiteleket, biztosítja, hogy a hitelek visszafizetésére a fedezet időben rendelkezésre álljon. Hitelfelvételi politikánkban továbbra is ezt az elvet követjük.

Az export fokozására irányuló szándékok támogatásában szerepe van annak, hogy mi is nyújtunk hiteleket más országoknak. Hitelnyújtásaink — a nemzetközi szokásoknak és normáknak megfelelően — leginkább gép-exportunkhoz kapcsolódnak, ezenfelül népgazdaságunk teherbíró képességének megfelelően, a szocialista országok kölcsönös együttműködése keretében is nyújtunk hiteleket, elsősorban fejlődő országok részére. Az általunk nyújtott hitelek esetében a nemzetközileg szokásos feltételeket érvényesítjük.

A Magyar Nemzeti Bank nemzetközi pénzügyi műveleteinél támaszkodik külföldi hálózatára is. Bécsben, Londonban bankjaink, New Yorkban, Frankfurtban, Párizsban, Zürichben képviselőink működnek. Részvényesei vagyunk a Moszkvában működő közös KGST-bankoknak, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak és a Nemzetközi Beruházási Banknak, a Baselban működő Nemzetközi Fizetések Bankjának és a budapesti székhellyel hat külföldi nagybankkal közösen alapított Közép-európai Nemzetközi Banknak.

Hazánkat, a Magyar Népköztársaságot a nemzetközi pénzügyi piacon jó hitelképességű országnak minősítik. Ebben alapvető szerepet játszik hazánk politikai stabilitása, egyensúlyra törekvő gazdaságpolitikánk, de hozzájárul belföldi beruházási hitelpolitikánk, elsősorban exportfejlesztő törekvéseink, valamint árfolyam-politikánk is, amely a gazdaságos export növelésére irányuló ösztönzést és a külföldi tárgyalásoknál a kemény áralkura kényszerítő tényezőt tartalmaz. Mindezek eredményeként a kereskedelmi és a fizetési mérleg a legutóbbi két esztendőben gyors és nagyarányú javulást mutatott. Hitelképességünket az is növeli, hogy törlesztési és kamatfizetési kötelezettségünknek mindig és mindenkor maradéktalanul eleget tettünk. Ennek köszönhető, hogy a népgazdaság fejlesztéséhez szükséges forrásbevonást, a nemzetközi pénzügyi piacon érezhető nehezülő körülmények és válságjelenségek ellenére, kedvező feltételek mellett tudjuk megoldani.

Árfolyam-politikánkban továbbra is a forint viszonylagos értékálló-ságának megőrzését, a külső inflációs hatások mérséklését tartjuk fő célunk-

nak. Az árfolyam-politika eszközeivel, a forint egységes árfolyamának megvalósításával is törekszünk a gazdasági tisztánlátás javítására, arra, hogy nemzeti valutánk egyre magasabb szinten tölthesse be a pénz funkcióit. Ez meggyorsíthatja gazdasági struktúránk kívánatos irányú átalakítását, a hatékonyság növelését és a népgazdaság belső és külső egyensúlyának szilárdítását.

A Magyar Nemzeti Bank és kapcsolatai más hazai pénzintézetekkel

A bank 1980. év végi mérlege szerint a bank vagyona és követelései — ideértve az arany-, a valuta- és a devizakészleteket, az értékpapírokat — kereken 582 milliárd forintot képviseltek. A bank forrásai, amiben az alaptőke és a tartalék mellett a gazdálkodó szervezetek, a költségvetés és népköztársaságunk többi pénzintézetének betétei játsszák a fő szerepet, kereken 572 milliárd forintot képviseltek. Ebben az összegben közel 73 milliárd forinttal vesz részt a bankjegy- és az érmeállomány. A bank 1980. évi nyeresége közel 10 milliárd forintot tett ki, amelynek zöme az állami költségvetésbe került.

A Magyar Nemzeti Bank tevékenységét hazánk többi pénzintézetével szorosan együttműködve folytatja. Együttműködünk az Állami Fejlesztési Bankkal, amelynek feladata az állami döntésen alapuló beruházások finanszírozása, valamint a vállalati döntésű beruházásokhoz kapcsolódó állami támogatások folyósítása.

Külkereskedelmünkhöz kapcsolódóan fejti ki működését a Magyar Külkereskedelmi Bank. Tevékenységi körének bővülésétől többek közt azt várjuk, hogy a kis- és középüzemek, köztük az ipari szövetkezetek exportbővítő akcióinak finanszírozása erőteljesebbé válik.

A Magyar Nemzeti Bank szoros és sokrétű kapcsolatot tart fenn az Országos Takarékpénztárral. A Takarékpénztár kezeli a lakossági betéteket, hitelezési tevékenységében pedig kiemelkedő szerepet játszik a lakásépítések finanszírozása. Itt jegyzem meg, hogy az utóbbi két évben a lakosság nagyobb összegben vett fel hiteleket a Takarékpénztártól, mint amekkora a megtakarításainak a növekedése volt. Az Országos Takarékpénztár kezeli a tanácsok pénzeszközeit is.

A Magyar Nemzeti Bank alapvető feladatának tartja, hogy a VI. ötéves terv időszakában is a maga eszközeivel pártunk gazdaságpolitikáját szolgálja.

Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban az 1970-es évtizedben

A Közgazdasági Szemle 1978. évi 7—8. számában „Az ár- és profit-alakulás, valamint a deficitfinanszírozás néhány összefüggése” címmel megjelent Molnár Ferencsel közösen írt cikkünk. E cikket egy akkoriban készülő könyvünk bizonyos eredményei előzetes publikációjának szántuk. Cikkünk bemutatta, hogy — a fogyasztási cikkek árszintjére vonatkozó p_f -képlet egy változatának az alkalmazásával — miképpen elemeztük, és egy diagramsorozatban miképpen ábráztuk is az Egyesült Államokban az 1970-es években végbement inflációs ármozgások összetevőit. Az időközben a könyv kézírata alapján az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében lefolytatott vita résztvevői rendben levőknek találták az egyes évekre vonatkozó elemzéseket, de kifogásolták, hogy nem derül ki belőlük, mi okozta az infláció felgyorsulásának a vizsgált időszakban tapasztalt irányzatát.

A bírálóknak ez a hiányérzete jogos volt. Igaz, az infláció igen összetett jelenség: a közgazdászok tudása e jelenségről nem elegendő ahhoz, hogy a feltett kérdésre teljes, minden tekintetben kielégítő választ lehessen adni. De elgondolkodva a dolgon, mindenesetre rá kellett jönnöm, hogy az inflációs jelenségek vizsgálatára kidolgozott, az egyes évek elemzésére jól bevált és az említett cikkünkben is bemutatott módszerünknek van olyan inhere-sen gyenge oldala, amely gátjává vált, hogy pusztán annak segítségével levezethessük azt a keveset, amit az inflációs folyamatok meggyorsulásának okairól mégis elmondhatunk. A jelen cikkben kívánom pótolni azt a hiányt, amelyet érzékeltünk ugyan, de amelynek pótlását — túlságosan is tapadva saját módszerünkhöz — nem mertük megkísérelni.

A p_f -képletre épülő elemzés figyelmen kívül hagyja a teljes önköltség alakulását

Miben is áll a p_f -képletből kiinduló elemző módszerünk hiányossága? E képletet abban a formában szoktuk felírni, amelyben az egységnyi volumenű termék ára a függő változó, s ez két független változónak, nevezetesen a dolgozók által fogyasztásra költött pénzüsszegnek mint névleges keresletnek és a számukra meghagyott fogyasztásicikk-volumennek mint reálkínálatnak a hányadosaként adódik ki. De e képlet önmagában véve csupán egy tautológiát fejez ki, tehát akkor is érvényes marad, ha nem az egységnyi termék árát, vagyis az árszintet tekintjük a függő változónak.

A képlet tartalmazta összefüggést ábrázoló diagramokról pedig már az 1978-as cikkünkben is leírtuk: „...akár úgy is felfoghatjuk diagramjainkat, hogy megmutatják: milyen tényezők milyen mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a mindenkori adott árszinten éppen a diagramokból adódó fogyasztási-cikk-mennyiségeket lehetett értékesíteni.”* Ebben a felfogásban tehát a dolgozók által elköltött pénzösszeg és az árszint a független, az értékesített volumen a függő változó. Könyvünk szövegében pedig azzal jellemeztük a diagramjainkat, hogy azok három változó — a dolgozók által támasztott névleges kereslet, a fogyasztási cikkek volumenben kifejezett realizált kínálat és az árszint — egymáshoz alkalmazkodásának a mikéntjét ábrázolják.

Három lehetséges értelmezést soroltam fel. A legutóbbi a legpontosabb. De a két előbbinek is megvan a maga sajátos érvényességi területe. Nevezetesen: ha úgy gondolkodunk, hogy — persze az értéktörvény pontos érvényesülésétől való lehetséges eltérések határai között — a kereslet és a kínálat egymáshoz viszonyított arányától függ a mindenkori árszint, akkor tulajdonképpen a klasszikus, a szabad verseny feltételei közötti áralakulás modelljének a keretei közt mozgunk. Ha viszont arra gondolunk, hogy az árak a monopóliumos, vagy — helyesebben — az oligopóliumos árképzés szabályainak engedelmeskednek, akkor az lesz a diagramok sokkal helyesebb értelmezése, hogy az oligopóliumok által kalkulált áraktól és a dolgozók vásárlásra költött pénzösszegétől függ az értékesített áruk volumene.

Diagramjaink persze így is értelmezhetők. Hanem azok csupán a dolgozók által vásárlásra költött pénzösszeg forrásait tartalmazzák részletezetten, míg a dolgozók számára értékesített áruvolumen is, és az árszint is pusztán tapasztalati adatként jelenik meg bennük. Ha az árszint oligopóliumos kialakulásának a mikéntjét valamiképpen kiolvashatnánk a diagramokból, akkor az éppen értékesíthetőnek bizonyult áruvolumen már nem „puszta” tényadat volna, hanem éppen a keresett és a diagram által értelmezett adat lenne. Az oligopóliumos árképzés gyakorlatát illetően azonban a diagramból semmit sem tudhatunk meg. S ez nem véletlen, nem is elnézésből ered.

Az oligopólium által megszabott ár a várt önköltség és a kalkulált profitrés összege

Szögezzük le mindenekelőtt: természetesen az Egyesült Államokban is megtalálhatók a nem oligopolizálódott üzletágak. Feltehetően azonban ezek termékeinek oroszlánrésze is az oligopóliumok elosztóhálózatán keresztül jut el a végső felhasználókhoz. S ha az oligopóliumok uralma esetén magasabbak az árak, mint amilyenek a szabad verseny körülményei között volnának, akkor ez nemcsak az oligopóliumok termékeinek árára érvényes: természetesen a versenyszektorhoz tartozó vállalatok termékeinek ára is magasabb lehet, ha a velük a piac birtoklásáért versenyző oligopóliumok magasan tartják az árakat. Aligha követünk el tehát súlyos hibát, ha most kifejezetten az oligopolisztikus árképzés modelljében gondolkodva próbáljuk értelmezni az 1970-es évek inflációját. Márpedig az oligopóliumok vi-

* Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz. 886. l.

szonylag autonóm módon szabják meg az áraikat: előrebecsült önköltségük és az általuk kalkulált profitrés alapján. Épp a profitrés az oligopóliumos árképzésnek az a tényezője, amelyet — igaz, csak bizonyos hibahatárok között — maguk az oligopóliumok szabnak meg.

A termékegység ára az önköltségnek és a profitrésnek, az ár változása pedig e két összetevő változásának az összegével egyenlő. p_f -képletünkben vagy diagramjainkban pedig sem az önköltség, sem a profitrés nem szerepel. Az általuk tartalmazott adatokon kívül másokat is be kell tehát vonnunk a megfontolásainkba.

Az az állítás, hogy az oligopolisztikus iparágak nagyjából szabályozni tudják a profitrészt, pontosabban azt jelenti, hogy az oligopóliumos iparágakban általában van egy-egy olyan kiemelkedő vállalat, amely kezdeményezi a mindenkori árváltozást. Az előre pontosan aligha ismert, de mindenesetre előrebecsült önköltséghez hozzácsap valamekkora kalkulált profitösszeget, ezen az alapon határozza meg az új árat, a többiek pedig az árak tekintetében követik őt. (Ez nem jelenti, hogy a többi vállalat esetében is rendre ugyanakkora lesz a profitrés, mint az árváltozást kezdeményezőé, a „price leader”-é.) Az önköltségszintet viszont az árváltozások kezdeményezője vagy az egyes oligopolista csoport csak nagyon kevéssé tudja befolyásolni. Csak annyiban tudja, amennyiben módja nyílik az élő, illetve a holt munkával való takarékosagra (eltekintve attól az esettől, amikor kivételesen olcsón juthat anyagokhoz vagy munkáskezekhez).

Az önköltségelemek árszintjének alakulása azonban csak az *egyes* oligopóliumos csoportok magatartásától független, nem pedig az oligopóliumok összességének a magatartásától; nevezetesen: nem független attól, hogy az ország árrendszerére döntően az oligopóliumok nagy súlya nyomja rá a bélyegét.

A bérszintet illetően: az oligopóliumos helyzetben levő vállalat sem dönthet szabadon abban a kérdésben, hogy a dolgozói bérszintjét milyen magasan szabja meg. Nemcsak a szakszervezetek szólnak bele ebbe hatékonyan, hanem a bérszintet illetően minden vállalatnak lépést kell tartania a többi vállalattal és más iparágakkal, hiszen különben elhagynák a dolgozói. Hanem: különös tiltó okok híján az oligopóliumok összessége nem kénytelen valamiféle nagy ellenállást kifejteni a szakszervezetek béremelési követeléseivel szemben, mert a magas bérterheket általában át tudják hárítani az árakban a vásárlókra. Az anyagokat és a szolgáltatásokat is munka hozza létre, végső fokon — amennyiben hazai eredetűek — ezek költsége is hazai munkaköltségekre redukálódik, s így ezek többlete is áthárítható. (Annyi azonban igaz, hogy a nyersanyagárak emelkedése általában csak bizonyos késéssel jelenik meg a termékárak emelkedésében.) A költségek emelkedésének az árakban való áthárítását egyfelől természetesen az teszi lehetővé, hogy a bér csak a vállalat számára költség, míg a bért élvező számára jövedelem, amelynek orozslánrésze igen hamar effektív keresletté válik. (Az állam közbejött csak bonyolultabbá teszi ezt az összefüggést, de nem változtat a lényegén.) Másfelől azonban csak azáltal válik a költségáthárítás lehetősége ténnyé, hogy az oligopóliumok a termékkibocsátásuk mennyiségét, termékeik effektív kínálatát is szabályozzák, tehát inkább több, mint kevesebb sikerrel akadályozzák meg, hogy az általuk megszabott árak mellett nemkívánatos eladatlan készleteik keletkezzenek. Más

szavakkal: az oligopóliumos csoport jól hozzá tudja idomítani saját kínálatát az oligopolista elvek alapján szabályozott árszint esetén jelentkező globális effektív kereslethez, miközben persze az egyes vállalat a reklám, a termékmegkülönböztetés, a többletszolgáltatás és hasonlók bevetésével a saját termékei iránti keresletet is növelni iparkodik. A költségek szintje tehát ebben a rendszerben tendenciálisan emelkedhet, s ma valóban emelkedik is. A profitréssel — az árszint másik meghatározójával — azonban más a helyzet. S ennek kissé tüzetesebb vizsgálata megér egy nem túl hosszú elmefuttatást.

A. S. Eichner elmélete a profitrés alakulásáról s ennek bírálata

Alfred S. Eichner, a „Postkeynesian Economics”, e ma talán leghaladóbb nem szocialista közgazdaságtudományi irányzat egyik vezető egyénisége úgy véli, sikerült egyértelmű, matematikai értelemben határozott választ találnia arra a kérdésre, hogy mekkora profitréssel kalkulálnak az oligopóliumok. Idevágó érvelésének egyik lényeges elemét alkotja az az állítása, hogy a tipikus oligopólium áru iránti kereslet az árváltozásra eléggé rugalmatlanul reagál ahhoz, hogy ha ez a vállalat (vagy vállalatcsoport) növeli a profitrését, az összprofitja is növekedjék.* Ezzel a tétellel Eichner azt a gondolatát kívánja megalapozni, hogy az oligopóliumoknak az összprofitjuk kialakításában, s így a magasabban megállapított profitrés útján az összprofit növelésében is — bár kívülálló vállalatok belépésének és az állam beavatkozásának veszélyétől korlátozottan — többé-kevésbé szabad kezük van. (Eichner e gondolatokat az általunk használttól eltérő terminológiával fejtí ki.) Ez azonban csak mikroökonómiai szintű változások esetében lehet igaz. Egyes merev keresletű termékek árát anélkül is lehet emelni, hogy keresletük jelentősen csökkenne. Vagy: egyes termékek kereslete olyan módon is megnőhet másokéhoz képest, hogy többet adhatnak el belőlük anélkül, hogy a bennük érvényesíthető profitrés csökkenne. A lakásvásárlással és bizonyos tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatban pedig különösen igaz az, hogy értékesítésük volumene nem annyira az áratól, mint inkább a hitelek hozzáférhetőségétől függ. Mindazonáltal a merev keresletű cikkek árának emelése általában keresletet von el más termékektől. Sőt: 1978-as cikkünkben „A profitrés és a reálprofit-tömeg paradox összefüggése” alcím alatt azt is megmutattuk, hogy — speciális, átmeneti állapotok esetleges kivételével — a fogyasztási cikkeket termelők reálprofitja nem nő, hanem éppenséggel csökken, ha a profitrésüket megemelik.

Nem részletezhetem e helyütt Eichnernek a profitrés meghatározottságáról több mint 200 oldalon kifejtett gondolatait. Erősen leegyszerűsítve és saját terminológiánkba áttéve, a következőket mondhatom el e felfogásáról: Eichner szerint a profitrés akkorának — és nem nagyobbak — szabják meg az oligopóliumok, hogy a kiadódó vállalati profitból származó saját eszközökből — a részvényesek kielégítése után — annyi beruházást valósíthassanak meg, amennyit abban a periódusban, amelyre beruházási terveiket készítik, még éppen indokoltnak tartanak.

* Eichner, A. S.: *The Megacorp and Oligopoly*. M. E. Sharpe, White Plains, New York, 1980. 113—114. l.

Eichner néhány oligopóliumos csoport megfigyelése alapján jutott erre a következtetésre. Az is igaz, hogy a vállalatok a felosztatlan bruttó profitjuk oroszlánrészét előbb-utóbb valóban beruházásra fordítják, bár én — alighanem jó okkal — úgy vélem tudni, hogy a profit nem jelentéktelen részével lehetőleg a saját likvid tartalékaikat növelik: „értékpapír-tárcájuakat” gyarapítják. Az sem világos, hogy ha nagyobb profitrés valóban nagyobb profitösszeggel járna együtt, akkor miért volna a beruházási szándék az oligopólium számára objektívebb meghatározója a profitszerzési törekvéseinek, mint megszerezhetőnek ítélt jövőbeli profitjának a nagysága az önfinanszírozással megvalósítani szándékozott beruházásainak. Különösen akkor nem világos ez, ha meggondoljuk, hogy mind több vállalat terjeszti ki a tevékenységét számára új területekre, s hogy a tevékenységi kör kiterjesztése beruházásigényes.

De akárhogyan álljon is ez a dolog: annyi világos, hogy az ár- és beruházástervezőknek biztosan van ugyan valaminő „ex ante” elképzelésük arról, hogy mekkora profitrés esetén mekkora lesz az összprofitjuk, de valószínűtlenül nagyfokú naivitásra vallana, ha biztosak volnának az elképzelésük megvalósulásában. Hiszen az oligopóliumok az árszint megállapításakor a profitrés kategóriájában gondolkodnak ugyan, de ténylegesen nem a profitrés, hanem az árszintet szabják meg, a valóságos profitrés pedig előzetesen senki sem ismerheti. A termékegységet terhelő majdani önköltség ugyanis előzetesen mindig bizonytalan. Nemcsak a bérek és a nyersanyagok majdani árszintje okozhat meglepetést, hanem az önköltség függ az egységnyi termékre jutó általános költségek alakulásától, az utóbbi pedig a ténylegesen értékesíthető termékvolumen előre bizonytalan nagyságától is. Ezt a termékmennyiséget a vállalat akkor sem ismerhetné előre, ha jól megbecsülhetné, hogy *ceteris paribus* mennyire módosítaná az értékesítés volumenét az árszintváltozás. Az eladások volumene nem alkalmazkodik a *ceteris paribus*-feltevésekhez, hanem a kereslet alakulásától, egyebek közt tehát a kormányzati bevételek és kiadások nagyságától, a külkereskedelmi egyenlegtől, a bérből élők — és nemcsak azok — megtakarításától vagy túlköltségezésétől is függ. És megfordítva: a tényleges, a megfigyelhető (az „ex post”) profitrésből nem derül ki az, hogy pontosan mekkorára tervezték, s még kevésbé derül ki, hogy — e profitrés mellett — mekkora profit-tömeg realizálását remélték.

Tény továbbá, hogy a valóságban a beruházások és a konjunktúra menete közt annak ellenére is pozitív a korreláció, hogy manapság a beruházások változása késéssel követi a konjunktúra változását. A nagyobb beruházás *ceteris paribus* növeli a profitot, s ezzel javítja a konjunktúrát, a kevesebb beruházás pedig *ceteris paribus* rontja.

Ide iktatok egy — az 1978-as cikkben közölthöz képest helyesbített — táblázatot az adók utáni nettó profitrésre vonatkozó adatokról. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

E számok azt mutatják, hogy a profitrés a jó konjunktúrában nagyobb volt, mint dekonjunktúra idején. Mit higgyünk tehát: azért csökkent a gyenge konjunktúra idején a profitrés, mert a vállalatok mérsékelni kívánták a saját tervezési távlatuk időhatárán belül megvalósítandó beruházásaikat, vagy maga a gyenge konjunktúra, s a névleges kereslet növekedésének vele együtt járó lanygulása készítette őket áraik valamelyes visszafogására; arra, hogy — szándékosan vagy kényszerből — alacsonyabb pro-

A végtermékszinten számított profitrés alakulása, 1968—1978
(A magánszektor közvetett adók nélküli árbevételének százalékában)

Év \ Profitrés	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Nettó, adózás után	16,8	15,4	14,2	14,4	14,8	14,9	12,0	12,4	12,8	13,3	13,2
Bruttó, adózás után	26,2	25,2	24,7	25,0	25,0	25,0	22,9	24,5	24,7	24,8	24,4

fitréssel beérjék? Szerintem lényegében ez az utóbbi a relevánsabb magyarázat. A készletek túlságos felfutása, a fix költségek súlyának a termelés visszatartásával járó megnövekedése költséges dolog; az oligopóliumos helyzetben levő vállalatnak is törekednie kell arra, hogy lehetőleg jó kapacitáskihasználással termeljen, s hogy részesedése az összforgalomból (vagyis nemcsak az általa piacra vitt termékfajták forgalmából) ne csökkenjen. Az oligopóliumos helyzetben levő vállalat tehát akkor is nagyon meg fogja gondolni, hogy tovább emelje-e az árait, ha azt tapasztalja, hogy a realizálódó profitrése alacsonyabb a tervezettnél. Úgy látszik, levonhatjuk a tanulságot: az oligopóliumok közvetlenül befolyásolhatják ugyan a profitrés előirányzásán keresztül az árszintet, a profitrés valóságos alakulása azonban nem beruházási szándékaiktól, hanem mindenekelőtt a kereslet és a kínálat alakulásától függ, ideértve természetesen az importárúk kínálatát, illetve az importversenyt is.

Az 1978-as cikkben közölt p_t -diagramokból eléggé részletesen kiolvashatjuk azokat a közvetlen okokat, amelyek egy-egy évben meghatározták a névleges kereslet változását. Az árváltozásnak és a profitrés alakulásának az összetettségéből — legalábbis „végtermékszinten” — a költségekre is következtethetünk. Diagramjainkból kiderül, hogy azoknak a tényezőeknek, amelyeknek együttes hatása dönti el a névleges kereslet, az árszint és az értékesített termékmennyiség egymáshoz alkalmazkodásának a mikéntjét, évenként más és más volt a viszonylagos súlya, és összességük évenként igen különböző mértékben hatott az áremelkedésre, vagy tette lehetővé az áremelést. Az egyes évek áralakulásában jelentős szerepük volt tehát az inflációelmélet — a valóságban még meg sem született általános inflációelmélet — szempontjából véletlen tényezőknél. Csakhogy az is kétségtelen, hogy a hetvenes évek egészében az árnövekedés átlaga lényegesen meghaladta a hatvanas években tapasztaltat. Az is tény, hogy a vizsgált évtizedben mind a gazdaságpolitikuskokat, mind a közvéleményt sokkal inkább foglalkoztatta és aggasztotta az infláció, mint az előző évtizedben.

Eltúlozni persze ezt sem szabad. Diagramjainkból az is kiderül, hogy az infláció a vizsgált évtizedben egyáltalán nem folyamatosan gyorsult. Így például már 1970-ben is meghaladta az áremelkedés üteme (Δp_t) az évi 4,5 százalékot, viszont 1976-ban is csak 5 százalék körül mozgott, 1972-ben pedig éppen csak elérte a 4,0 százalékot. Mégis: különösen az évtized második felében nemcsak szabálytalan ingadozásokat láttunk, hanem ha-

tározott gyorsulási irányzattal talákoztunk, s e tendencia okát vagy okait a diagramjaink aligha magyarázzák kielégítően.

Feltehető, hogy az infláció felgyorsulásában is számos egyszeri, az általános elmélet szempontjából véletlennek tekinthető esemény is szerepet játszott, de ennyivel aligha érhetjük be. Sajnos, én sem tudom — más sem tudja — kimerítően felsorolni azokat a *tartós* hatásokat, amelyeknek szükségképpen, tehát nem véletlenszerűen erre a változásra kellett vezetniük, egyet-mást azonban elmondok róluk.

A profitrés, a kereslet és az árindex alakulása költségek toltá inflációra utal

Mindenekelőtt egy negatív értelmű állítással kezdem. Nem azért gyorsult fel az infláció, mintha az oligopóliumok és a monopóliumok mértéktelenül nagy profitrésszel emelték volna az önköltség fölé az árakat. Az 1. számú táblázatból kiderül, hogy a végtermékszinten számított profitrés — legalábbis az általunk vizsgált időszakban — épp a hatvanas évtized végén, 1968-ben és 1969-ben volt a legnagyobb; az akkori szintet azóta sem érte el. A profitrés pontosan a legnagyobb áremelkedés idején, 1974-ben és 1975-ben volt a legalacsonyabb. Megnőtt valamelyest a profitrés 1976-ban, tehát éppen akkor, amikor a hetvenes évek második felének legalacsonyabb árszintemelkedését tapasztaltuk; ezt követően az árszint növekedése újból felgyorsult, míg a profitrés nagyjából stagnált (a nettó profitrés valamelyest nőtt, de a bruttó egy keveset csökkent). Annyi viszont világos, hogy amikor a profitrés csökken, akkor az árak növekedése elmarad a költségek növekedése mögött. Ezzel az utóbbi mondatunkkal kapcsolatban pedig felvetődik az a probléma: vajon lényegében költségek toltá vagy kereslet vontá jelenségnek kell-e tekintenünk az infláció bekövetkezett felgyorsulását. Egyértelműen „vagy az egyik, vagy a másik” jellegű választ nyilván nem adhatunk. Világos ugyanis előttünk, hogy ami a gazdaság egyik szereplője számára költségtöbblet, az a másik számára többlet-bevétel, ami potenciálisan többletkereslet forrása. Különösen áll ez a bérköltségek vonatkozásában, hiszen a bérből élők béruk oroszlánrészét mindig elköltik, vagyis keresletet támasztanak vele.

Nos, a bérek nem jelentéktelen részét nem a vállalatok fizetik. Potenciálisan viszont minden bér keresletté válhat. A fogyasztási cikkeket illetően pedig a kereslet túlnyomó része épp a bérekből származik. Felvetődik tehát a kérdés, található-e szabályos párhuzamosság a kifizetett bértöbbletnek a fogyasztási cikkekre kifejtett (pontosabban: kifejthető) kereslet-növelő hatása és a fogyasztási cikkek árszintváltozásának mértéke között.

A következő, 2. sz. táblázat tartalmazza a választ.

Az adatok láttán mindenekelőtt az tűnik a szemünkbe, hogy kivétel nélkül minden évben nagyobb százalékkal növelte a kifizetett bér a keresletet (amelyet természetesen a transzferek és a megtakarítások módosítottak), mint ahány százalékkal az árak emelkedtek. Ha csak tendenciáról számolhatnánk be, akkor ebben semmi meglepő sem volna, hiszen a bérnövekedés *ceteris paribus* nem növeli az árakat, ha a munka termelékenysége ugyanúgy nő. Az némileg meglepő azonban, hogy a szóban forgó jelenséget évről évre tapasztaltuk, holott a munka termelékenysége egyáltalán nem minden évben alakult kielégítően.

A bérjévedelmek keresletnövelő hatása és az árszintemelkedés
(Százalékos változás az előző évi összkereslethez, illetve árszínhez képest)

Év	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Megnevezés										
A bérek hatása	11,5	8,1	8,1	11,5	13,5	11,5	7,6	13,1	13,0	14,3
Az árszint emelkedése	4,6	4,6	4,6	3,9	5,9	10,4	8,4	4,8	5,7	6,8

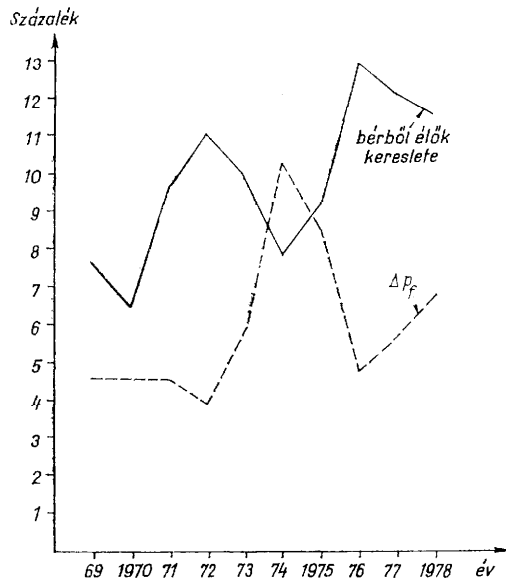
Hanem azt is láttuk, hogy a bérek árnövelő hatása mindössze négy évben mozgott párhuzamosan a Δp_f -fel, pontosabban 1971-ben mindkettő az előző évi szinten maradt, 1973-ban és 1978-ban mindkettő megnőtt, 1975-ben pedig mindkettő csökkent. Viszont 1970-ben a bérjévedelmek százalékos árnövelő hatása visszaesett, míg a Δp_f a korábbi szinten maradt. További négy évben pedig a mindenkori megelőző évhez képest egymással ellenétes irányban mozdultak el, mégpedig 1972-ben és 1976-ban a bérek hatására vonatkozó adat megnőtt, de a Δp_f csökkent. Amikor azonban az infláció a leggyorsabb volt, vagyis 1974-ben, a bérek árnövelő hatása csak egyetlen tizedszázalékkal haladta meg azt az 1972. évit, amikor az infláció mértéke a legalacsonyabb volt. 1977-ben az infláció ismét gyorsabb volt az 1976. évinél, ugyanakkor a bérek hatása egytized százalékponttal visszaesett.

A kifizetett össz-bér természetesen a munkások támasztotta összkeresletnek nem egyetlen meghatározója, hiszen e keresletet növelik a transzferrek és a dolgozók túlköltekezése, csökkentik viszont a munkásokra kirótt adók és a munkások megtakarítása. A dolgozók névleges összkeresletének a mindenkori megelőző évihez viszonyított százalékos növekedését a Δp_f -képlet számlálója mutatja. Ezt kell összevetnünk az infláció alakulásával.

Ezúttal táblázat helyett diagramon mutatom be az összefüggéseket.

Meghökkenítő kép tárul elénk. Jól látjuk: 1970-ben és 1971-ben elég szeszélyesen ugrált a dolgozók névleges keresletének az előző évihez képest bekövetkezett százalékos változását jelző görbe, miközben az infláció rátájának görbéje vízszintes maradt. Hanem 1972-től kezdődően kivétel nélkül minden évben egymással ellenétes irányban mozgott a két görbe: akkor gyorsult az árszintemelkedés, amikor a megelőző évihez viszonyítva százalékosan lanyhult

A bérből élők keresletének és a Δp_f -nek évi változásai, 1969—1978
(százalék)

a munkások összeresletének a szívóhatása, s akkor lanyhult az infláció, amikor ez a névleges keresletnövekmény százalékosan viszonylag nagyobb szívóhatást fejtett ki.

Úgy vélem, ez a tény eléggé súlyos érvet ad a kezünkbe ahhoz, hogy leszögezhessük: az 1970-es évek inflációját nem szabad főképp kereslet vonta inflációnak nyilvánítani.

De mást is látunk: az irányzatot tekintve nemcsak az infláció fokozódott, hanem a dolgozók keresletének az áremelést megkönnyítő, szívóhatása is erősödött. Vagyis: az inflációhoz természetesen hozzájárult a kereslet növekedése is. Hiszen aligha lehetséges olyan infláció, amelyet nem mindkét oldal — mind a kereslet, mind a költségek oldala — befolyásolna: vonszolna, illetve taszítana! A kérdés csak az, hogy megállapítható-e, melyik oldal hatása volt a döntő. Minden jel arra mutat, hogy a vizsgált években a költségoldalé.

Néhány bekezdéssel előbb azt olvashattuk: ha csökken a profitrés, akkor az árak elmaradnak a költségek növekedése mögött. Fordítsuk meg ezt a tételt, s a következő, ugyancsak helyes állításhoz jutunk: növekvő árak mellett csökkenő profitrés az áraknál gyorsabban növekvő költségekre utal. Nos, az 1970-es évtizedben a profitrés sohasem érte el az 1968. vagy az 1969. évi magasságot. Ebben az évtizedben tehát a költségek gyorsabban nőttek az árakhoz képest, mint az 1960-as évek végén. Ez is egyike a tartósnak bizonyult jelenségeknek.

Az infláció felgyorsulása és ennek néhány fő oka

Vegyük szemügyre, hogy tulajdonképpen mely időponttól kezdve gyorsult fel az infláció! A fogyasztói árak — a városi bérből és fizetésből élők „bevásárlókosarán” mérve — hivatalos adatok alapján számolva (például az elnök gazdasági tanácsadójának 1978. évi jelentése, 314. l.) a következőképpen emelkedtek:

3. sz. táblázat

A fogyasztói árindex emelkedése a megelőző évihez képest
(százalék)

Év	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Fogyasztói árindex	1,6	1,0	1,1	1,2	1,3	1,7	2,9	2,9	4,2	5,4	5,9

Mint látjuk, 1962-től kezdve valamelyest nőtt az árindex, de a növekedése 1965-ig évi 2 százalék alatt maradt. Ezután gyorsult fel az infláció. (Az évtized utolsó évére, a fogyasztói árindexen mérve, már valamivel gyorsabb volt, mint amit erre az 1969-es évre a Δp_t -képletünk mutat.)

Nem vizsgáltuk meg részletesen, hogy mi volt az oka vagy a fő oka az infláció felgyorsulásának a hatvanas évek második felében. Számításba kell venni például, hogy Kennedy 1961-től expanzív költségvetési politikát folytatott; 1961-ben, 1962-ben és 1964-ben a kormányzati egyenleg deficit-

tel zárult, viszont — ezért is — 1965-re megvalósult az akkori hivatalos álláspont értelmében vett teljes foglalkoztatottság (4,5 százalékos munkanélküliségi rátával!). A kormányzati kiadások 1961 és 1964 között átlagosan évi 5,1 százalékkal nőttek — ez lényegesen meghaladta az infláció ütemét —, 1965 és 1969 között pedig már évi 8 százalékos volt a költségvetési hiány átlagos növekedése, s ez is jóval nagyobb volt a már felgyorsult infláció üteménél. Johnson elnök hiába javasolta 1966-ban és 1967-ben a kongresszusnak, hogy növeljék az adókulesokat — így került sor 1967-ben a második világháború befejezése óta odáig rekord magasságú, 14,2 milliárdos deficitre. Hanem az 1965-ös „teljes” foglalkoztatottságról kiderült, hogy az mégsem volt teljes: a munkanélküliek arányszáma ugyanis tovább csökkent, és 1969-re 3,5 százalékkal a mélypontra süllyedt. Ehhez a sikerhez persze a vietnami háború is hozzájárult.

A nem béradókból fedezett költségvetési kiadások növekedése a *kereslet* oldaláról inflációt növelő tényező. A béradó növekménye pedig, ha nem jár együtt az adózás utáni bérek megfelelő csökkenésével, a költségek oldaláról serkenti az inflációt, hiszen a vállalatok költségeit a bruttó (adózás előtti) bér terheli. Az adózás utáni bérszint csökkenése viszont teljesen valószínűtlen a teljes, sőt túlfeszített foglalkoztatás körülményei közt.

A legutóbb elmondottakkal csak azt kívántam — némi magyarázattal is megtételezve — hangsúlyozni, hogy az infláció már a hatvanas évek közepétől felgyorsult. Ez nagyon fontos tény a későbbiek megértése szempontjából.

Az infláció tartós voltának és felgyorsulásának legáltalánosabb oka ugyanis az inflációs várakozások megszilárdulása, vagy, ha úgy tetszik, maga az infláció.

A hatvanas évek első felében, a növekvő foglalkoztatás és az emelkedő reálbérek körülményei között, az évi 2 százalék alatti inflációt a dolgozók még nem nagyon érzékelték. Amint azonban felgyorsul az áremelkedés, s kiderül, hogy tartós tendenciáról van szó, a dolgozók a nemzeti jövedelemből való részesedésük megőrzésére erőteljesebb ellentámadásba kezdenek. Ahhoz hasonlatosan, ahogyan az oligopóliumok között ott vannak a „price leader”-ek, a dolgozók érdekképviselői — a szakszervezetek — között is ott vannak azok a leghatalmasabbak, amelyek vezetni szoktak a béremelésért vívott harcban. Egyre gyakoribbá váltak azok a kollektív szerződések, amelyekben nemcsak a termelékenység várható növekedését, hanem az infláció várható rátáját is „leszámítolják”. A szakszervezetekkel az oligopóliumok állnak szemben, s — mint már hangsúlyoztam — az oligopóliumok preferenciaskáláján nem áll első helyen a bérszint lehető legalacsonyabban tartása, az oligopóliumok inkább áthárítják a költséget. (Nixon a maga árszabályozási kísérlete egyes szakaszaiban szükségesnek látta, hogy a béremelést is maga az állam maximálja.) E gondolatmenetből annyi már belátható, hogy az inflációs körülmények között kiharcolt béremelkedés — a keresletre és a költségekre gyakorolt hatását illetően — legalábbis a korábbi inflációs ütem megtartása értelmében hat. De ennél alighanem több is igaz. Hazai tapasztalatokból is tudjuk: ha ott, ahol a termelékenység emelkedik, nőnek a bérek, akkor — az elviselhetetlen aránytalanságok, az igen erős munkaerő-vándorlás elkerülése végett — ott is növelni kell a béreket, ahol a termelékenység nem nőtt, tehát például az improduktív munkakörökben is. (Krónikus bizonyos szolgáltatások árszint-

jének aránytalan növekedése.) Ez már az infláció fokozódásának irányába hat. Ennyit az inflációs várakozásokkal kapcsolatban a bérekről.

Ugyanennek a másik oldala az oligopóliumok árpolitikájával kapcsolatos. Azt láttuk már, hogy a profitrés az infláció nyomán nem nőtt. De amikor az oligopólium az elkövetkező időszakra megszabja az árait, ezt a meg nem növelt profitrészt a várt inflációs ütemnek megfelelően kalkulált majdani önköltséghez csapja hozzá. Természetesen ez is az inflációs folyamatok állandósulásának irányába hat, s gyorsuló inflációban maga is gyorsító tényező.

Az egységnyi termékre jutó önköltséget persze — *ceteris paribus* — csökkenti a munka termelékenységének növekedése. Csakhogy a hetvenes évtizedben a munka termelékenysége kedvezőtlenül alakult. (1968 és 1978 között éves átlagban csak 1,6 százalékkal emelkedett, 1973 és 1978 között pedig mindössze átlagosan 1 százalékkal nőtt, sőt még visszaesés is előfordult a termelékenységben, míg a sokévi átlag 2—2,2 százalék volt.) Természetesen a költségek oldaláról ez a fejlemény is serkentette az inflációt. A beruházási tevékenység sem alakult kielégítően. Lányha beruházási tevékenység mellett minden valószínűség szerint nem is nőhetett volna megfelelően a munka termelékenysége. Csakhogy a legtöbb polgári szerző a beruházási tevékenység lanyhulását is magával az inflációval hozza kapcsolatba. Azzal szoktak érvelni, hogy a vállalatok az infláció következtében bizonytalanokká válnak a kalkulációkban, illetve félnek az esetleges előre nem látható állami beavatkozásoktól. Nekem úgy tetszik, épp az infláció ténye tesz egy bizonyos fajta kalkulációt eléggé biztossá. Ha egy állóeszközt — tételezzük fel — öt év után kicserélnének, akkor normálisan a bruttó profitjukból kell a vállalatoknak öt év alatt megtakarítaniuk a majdani pótlás költségét. Másrészt, ha csak 5 százalék lenne az évi inflációs ráta, öt év múlva már majdnem 28 százalékkal kellene többet fizetniük a kicserélt berendezést pótló ugyanolyan újért. De az infláció mai rátája magasabb 5 százaléknál, az engedélyezett amortizációs leírás összegéből nem futná a pótlásra. (Rendeletek szabályozzák ugyanis, hogy a beszerzési ár hány százalékát írhatják jóvá amortizáció címén. Ami ezen felül adódna, azt profitként megadóztatják.) Már ez a tény is indokolni látszik a vállalatok tartózkodó magatartását. Nagyon kétséges, hogy ha a vállalatok értékpapírokba fektetik az összegyűlt pótlási alapot, kárpótolják-e őket azok kamatai az ár-emelkedés okozta különbeni veszteségért. Ha viszont nem volna infláció, az így elérhető — mondjuk — évi 5 százalékos kamat mindenesztül „tiszta haszon” lenne.

Továbbá: az 1960-as években az Egyesült Államok a mértéktelenül felértékelt dolláron keresztül tulajdonképpen az egész világ terhére is gazdagodott. Ennek ebben a formában a 70-es évek elején vége lett, a dollár folyamatosan és jelentősen leértékelődött. Ebben az időszakban már ugyanannyi dollárért lényegesen kevesebb árut importált az Egyesült Államok. Ha a megdrágult importártat továbbfeldolgozzák, ez a korábbihoz képest jócskán megnöveli a költségeket, míg a többletköltségeknek megfelelő többletbevételeket a külföld élvezi.

E problémát rendkívül kiélezte az olajárrobbanás, és vele párhuzamosan, bár kisebb mértékben, néhány egyéb importanyag megdrágulása. Igaz: közvetlenül az olajárrobbanás után csak mintegy 2 százalékpontonra becsülték az általa közvetlenül okozott áremelkedést. De az általunk vizsgált

időszakban az átlagos évi áremelkedés 6 százalék volt, míg 1965 és 1969 között ugyanez 3,4 százalékot tett ki. A különbség csak 2,6 százalékpont, az olajárak viszont az árrobbanás óta is jócskán tovább emelkedtek.

Ismétlésképpen: az infláció felgyorsulása már a hatvanas évek második felében megkezdődött — megszilárdultak tehát az inflációs várakozások, s e várakozások kifejezésre jutottak a bérkövetelésekben. Az oligopóliumok nem tanúsítottak a bérkövetelésekkel szemben szilárd ellenállást; ott is nőttek tehát a bértételek, ahol a termelékenység stagnált; az egyebek közt az infláció következtében lanyhábbá vált beruházási tevékenység mellett a munka termelékenységének is csökkennie kellett; a dollár leértékelődése az import megdrágításán keresztül növelte az önköltséget; az olajárrobbanás is lényegesen hozzájárult e folyamat meggyorsításához. Valamennyi itt felsorolt jelenség — bár részben csak viszonylagosan — növelte az önköltséget, a monopóliumok pedig az árak megszabásakor diszkontálták az önköltség várható növekedését. Talán e feltétlenül hiányos — és sok közhelyet tartalmazó — felsorolás is elegendő ahhoz, hogy ne kelljen tanács-talanul állnunk az infláció felgyorsulása láttán.

AZ IDŐTÉNYEZŐ A BERUHÁZÁSOK TERVEZÉSÉBEN

(Szerkesztette: V. P. Kraszovszkij)

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az időtényező számbavételéhez jól használható módszereket adjanak a szakemberek kezébe.

A könyv első része az időtényező tervgazdasági jelentőségének alapelveit és főbb számbavételi lehetőségeit tekinti át. A különféle alapok újatermelési folyamatának periódusokra osztásával, az alapok forgási sebességének növelésével, az anyagi erőforrások használati idejének rövidítésével összefüggő kérdéseket dolgozza fel. A második rész megvizsgálja a beruházási gyakorlatban felhasználható tartalékokat. A harmadik rész az időtényező számbavételének legfontosabb módszertani kérdéseit tárgyalja, így többek között részletesen foglalkozik a gazdasági-matematikai modellezéssel.

A népgazdasági tervezéssel, a beruházásokkal foglalkozók, a fejlesztéspolitika, a hatékonyság kérdései iránt érdeklődő elméleti közgazdászok, közgazdász matematikusok, valamint egyetemi oktatók és hallgatók érdeklődésére számíthat a mű.

276 l., kötve 49,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A újratermelési elmélet fogalomrendszerének konzisztenciája

Az utóbbi évtizedekben a gazdasági növekedés tényezőinek és egyensúlyi feltételeinek vizsgálata mind a polgári, mind a marxista közgazdaságtanban önálló kutatási ággá fejlődött.

Hálás feladat volna a gazdasági növekedés egyik vagy másik tényezője súlyának, jelentőségének mérlegeléséhez megjegyzéseket fűzni, de számomra ennél fontosabbnak tűnik egy — a gazdasági növekedés szakirodalmában kísértetiesen visszatérő — probléma: a növekedési és az újratermelési elméletek kiépített *fogalomrendszerének és kategóriarendszerének konzisztenciája*. A gazdasági növekedés egyensúlyi feltételeinek vizsgálata szükségszerűen igényli folyamatainak, tényezőinek és magának a növekedés mértékének, valamint egyes tényezőinek *mennyiségi meghatározását*. Nyilvánvaló, hogy csak azonos minőségek hozhatók egymással mennyiségi összefüggésbe. Az azonos minőség követelményéről a mennyiségi elemzésekben azonban a növekedési elméletek művelői gyakran megfeledkeznek. Vagy a rendelkezésre álló, egymásra tulajdonképpen nem vonatkoztatható statisztikai adatok különeműsége miatt hajlandók erről az igényről lemondani. *Így a növekedési modellekben használati értékben értelmezett és mért mennyiségek gyakran keverednek értékmennyiségekkel, miközben az egymásra vonatkoztatásuk révén nyert mennyiségi összefüggéseket reális, értelmezhető eredményként kezelik.*

A szocialista országok statisztikai adatszolgáltatási rendszere nem minden esetben nyújt egymásra vonatkoztatható érték- vagy használatiérték-rendszert. A. I. Anciskin szovjet közgazdász ebből a szempontból bírálja a szovjet statisztikai adatszolgáltatás ellentmondásos rendszerét: „A statisztikai és tervezési célú mérlegszámítások jelenlegi gyakorlatát egy sor módszertani összehangolatlanág jellemzi, például: . . . az állóalapot fizikai volumenének növekménye és az állóalap növelésére fordított felhalmozás, mint a nemzeti jövedelem része között, a forgóalapot volumene és növekménye és a forgóalap növelésére fordított felhalmozás, mint a nemzeti jövedelem része között. Mindezeket az összehangolatlanágokat . . . két fő tényezővel lehet magyarázni: a változatlan árak elvétől való eltéréssel és az újratermelés anyagi, illetve értékoldalának összekeverésével” ([1] 159. l.).

Valószínű, hogy a magyar statisztikai adatszolgáltatás sem mentes ezektől az ellentmondásoktól. Árvai János „A nemzeti jövedelem és nemzeti vagyon” című ismertetőjében részletesen leírja a nemzeti jövedelemnek a végtermék oldaláról, természetes mértékegységben való számbavételét. Utána megjegyzi: „A végtermékekből, közelebről a felhalmozási javak értékéből ter-

mészetesen szintén le kell vonni az állóeszközök értékcsökkenését, hogy a nemzeti jövedelem fogalmának megfelelő összeghez jussunk” ([2] 20. l.). Ezek szerint a használati értékben számba vett végtermékben a felhalmozási javak *értéke* szerepel? Ha mégsem az értéke szerepelne, hanem használati értékek tömege, lehet-e a naturáliák tömegét az „állóeszközök értékcsökkenésével” csökkenteni? Ebből a szempontból mellékes, hogy a termelésbe bevont állóeszközök bruttó értéke a többszöri újraértékelés, valamint a folyó áron mért felújításokkal való növelés miatt valós érték-e, és az is, hogy a leírási kulcsok helyesek-e. A lényeg az, hogy nemzeti jövedelem előbb említett számítási módszerét követve használatiérték-tömeget csökkenthetünk-e értékkel? Ezért különösen a termelőalapok újratermelésére vonatkozó adatokat kellene a gyakorlatban és az elméleti kutatásokban is fenntartással kezelni. A fenntartások alapja csupán annyi, hogy a többékevésbé fizikai volumennagyságok, illetve velük mért növekedési mutatók közé kifejezetten érték-, illetve folyóáras mutatók ékelődnek be. A növekedési elméletek egyik kiinduló adatát, a beruházási hányadot például a nemzeti jövedelem változatlan áron kifejezett fizikai volumenének és a beruházások értéken, illetve rendszerint folyó áron számba vett összegének hányadából mutatják ki.

Ismeretesek előttünk azok a szinte áthidalhatatlan nehézségek, amelyek a termelőeszközök változatlan áron (fizikai volumenben) való számbavételével kapcsolatosak. Ezért bizonyos mennyiségi változásokat a statisztikai számbavétel több oldalról közelít meg, és az így nyert adatok kiegészíthetők, pontosabbá tehetik egymást. A statisztikai számbavétel és adatszolgáltatás területén dolgozók, illetve kutatók kellő fenntartással kezelik ezeket az adatokat. Nem így az újratermelési és a növekedési elméletekkel foglalkozó közgazdák! A mennyiségtan tudományának szempontjából teljesen rendben levő módszer a használati érték volumennövekedésének mérésére felhasznált változatlan árak — forint- vagy rubel- — összegével és a folyó árak forint- vagy rubelösszegével végzett mindenféle művelet. De közgazdasági szempontból alapvető félreértésekre vezethet, ha megfedkezünk arról, hogy a pénzben megjelenő összegek mögött különböző, egymásra csak meghatározott esetekben vonatkoztatható mennyiségek, *használati-érték-, illetve érték kategóriák húzódnak meg*. A makroökonómiaira vonatkozó adatok és mutatók tartalmának elméleti tisztázatlansága megjelenik az újratermelési és a növekedési elméletek fogalomrendszerének inkonzisztenciájában.

A növekedési elmélettel foglalkozó marxista közgazdászok tulajdonképpen két szorító körülmény hatására következtelenek a használatiérték- és az értékvonatkozások kezelésében: a szocialista országok használatiérték- és értékmenyiségeket „összevegyítő” adatszolgáltatása mellett — bevallva vagy bevallatlanul — a polgári közgazdaságtan ebbe az irányba terelő hatása sem jelentéktelen. A polgári növekedési elméletek módszertani hatása közvetlenül kimutatható. Elég csak a marxista közgazdaságtanban is elfogadott *eszközhatékonyság* készen átvett kategóriájára — mint a növekedési elméletek egyik alappillére — utalnunk. Az egészen természetes, hogy a polgári közgazdaságtan nem ismeri, illetve nem ismeri el a marxi közgazdaságtan duális szemléletét, a használati érték és az érték minőségének Marx egész elméleti rendszerén keresztülvonuló kettőségét. Ez a polgári közgazdaságtan sarkalatos tételeinek feladását jelentené: annak a gondolat-

nak az elvetését, hogy a munka mellett a termelés tárgyi tényezői (a tőke, a föld) is érték-, illetve jövedelemképző tulajdonsággal rendelkeznek.

Távol áll tőlem, hogy a polgári növekedési elméleteket az apologetika és a vulgáris közgazdasági gondolatok lapos gyűjteményének tekintsem, hiszen szerzőik ismert tudósok, akik fontos és mély műszaki-gazdasági, sőt olykor valós társadalmi összefüggéseket vizsgálnak és tárnak fel. Módszereiknek, az általuk használt fogalomrendszernek a marxista közgazdaságtanba való átültetése mégis megfelelő körültekintést igényelne, épp e kategóriarendszer tartalma miatt. Ezek közül elsősorban az eszközhatékonyság fogalmának a használatát érdemes megvizsgálni.

Az utóbbi évtizedben az újratemelési és növekedési elméletekkel foglalkozó munkákban, sőt a politikai gazdaságtan tankönyvek megfelelő fejezeteiben a dinamikus egyensúlyi feltételek vizsgálatakor polgárjogot nyert a termelés tőkeigényességéből, illetve eszközigényességéből való kiindulás. A korábban elfogadott kategóriákat, a tőke szerves, illetve értékösszetételét kiszorította ez az új fogalom. A makrokategóriák arányrendszerére ma már senki sem a tőke értékösszetételéből következtet, hanem a termelés tőke-, illetve eszközigényességének alakulásából.

A termelés tőke-, illetve eszközigényességéből általában három makroösszefüggést szoktak közvetlenül levezetni. „Az alapigényesség növekedése — mivel növeli a tőkebefektetés iránti keresletet, a termelés változatlan volumene mellett, azonos körülmények között — a termelőfelhalmozás rátája növelésének az irányába hat; és fordítva, az alapigényesség csökkenése... a termelőfelhalmozás rátájának állandósulása, illetve esése irányában hat” ([6] 274. l.).

„Abban a legkedvezőbb esetben, amikor a társadalmi termelés anyag- és állóalap-igényessége egyidejűleg csökken, a társadalmi terméken belül a termelési eszközök ráfordításának hányada csökken, és a tiszta termék hányada növekszik, vagyis a nemzeti jövedelem növekedése meghaladja a társadalmi termék növekedésének ütemét” ([7] 482. l.).

A harmadik, gyakran levezetett következtetés „A XX. század utóbbi néhány évtizedében uralkodóvá vált az alapigényesség és anyagigényesség csökkenése, vagy legalábbis stabilizálódása, ezért a két osztály fejlődése közeledett, illetve egymással párhuzamosná vált...” ([6] 279. l.).

Az idézetekkel egybehangzóan a termelés tőke-, illetve eszközigényességének alakulásából általában három makroarányra közvetlenül következtetnek, és pedig:

1. a felhalmozási ráta, vagyis a nemzeti jövedelem felhalmozásra és fogyasztásra fordított hányadának az alakulása közötti összefüggésre,

2. a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési üteme közötti arányra,

3. a társadalmi termelés I. és II. osztályának növekedési üteme közötti összefüggésre.

Vegyük sorra ezeket az összefüggéseket!

A termelés tőkeigényessége és a felhalmozási ráta

Az első tétel szerint „Az alapigényesség növekedése — mivel növeli a tőkebefektetés iránti keresletet — a termelés változatlan volumene mel-

lett, azonos körülmények között a termelőfelhalmozás rátája növelésének az irányába hat; és fordítva, az alapigényesség csökkenése... a termelőfelhalmozás rátájának állandósulása, illetve esése irányába hat". Itt a növekedési elméletekben meglehetősen ritka esettel állunk szemben. Ugyanis ebben az összefüggésben a tőke és a termelés hányadosa, valamint a felhalmozás és a nemzeti jövedelem hányadosa tartalmát tekintve az *összehasonlíthatóság állapotában van*, mivel az eszközhatékonysági mutató esetében a lekötött állóeszközök valamilyen módszerrel számba vett értékét viszonyítják a nemzeti jövedelem *használati értékben mért tömegéhez*. A tőke/termelés hányados és a termelő felhalmozás rátájának a konzisztenciája épp a felhalmozási rátának az egyes szocialista országok statisztikai gyakorlatában elterjedt ellentmondásos képzésének köszönhető. Ebben a vonatkozásban ez azt az elméleti képtelenséget is tartalmazza, hogy a nemzeti jövedelem változatlan áron mért használatiérték-tömegéhez viszonyítják az adott évben felhalmozott eszközök értékét, illetve a gyakorlatban valójában beszerzési áron számba vett árösszegét.

E két mutató ebben a formában — még gyakorlati mérésekre is alkalmas lehet, ha a tőke/termelés hányados számlálójának képzésére elfogadjuk azokat a javaslatokat, amelyek szerint a lekötött tőke értékeként az állóeszközök nettó állományát jelenlegi beszerzési értékükön kell számba venni. E javaslatokat indokolja, hogy az állóeszközök *jelenlegi* termékkibocsátó képességét, hatékonyságát vizsgáljuk. Valószínű, hogy az ily módon számba vett termelőeszközök állományának növekedése és azok termékkibocsátó képessége, valamint a nemzeti jövedelem termelőeszközök bővítésére fordított *árösszegének* és fogyasztásra fordított *használatiérték-tömegének* hányada között hosszú távon logikailag indokolható összefüggés állítható fel. Vagyis elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy a termelőfelhalmozás *ily módon képzett* rátájának növekedése csak a technika fejlődésének eszköz-igényes korszakában szükségszerű. Ha a termelés tőkeigényessége csökken, csökken a nemzeti jövedelem előbb vázolt módon számított felhalmozási hányada.

Az elméleti feltételezés verifikálása azonban már számtalan akadályba ütközik. Ezek jelentős része mérési, számbavételi nehézségekre vezethető vissza. Még többé-kevésbé megbízható számbavételi lehetőség esetén is figyelemmel kell lenni például arra a körülményre, hogy a két mutató azonos irányú mozgása időben követi, illetve megelőzi egymást, és a „követési idő” több évet is kitehet.

További elméleti összefüggések és irányzatok kutatására ezt a viszonyt szinte lehetetlen felhasználni. Alkalmazását korlátozza a termelési eszközök folyó árának változása, esetleg inflatorikus emelkedése. Ha az árszínvonal emelkedésének évi mértéke megközelíti vagy meghaladja a nemzeti jövedelem volumenének évi növekedését — ami nemcsak tőkés, hanem szocialista országokban is előfordulhat —, ez a tény kétségségesen teszi, illetve felborítja az egész összefüggés értelmét. A termelőeszközök, különösképpen a gépek és a munkaeszközök árszínvonal-változásának a kiszűrését gyakorlatilag meghiúsítja az a körülmény, hogy a beruházási javak, munkeszközök és gépek használati értéke változik, tökéletesedik. Így még viszonylag rövidebb időszakon belül sem élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy bizonyos munkaeszközök *változatlan példányainak* árváltozását vizsgálhatjuk, illetve mérhetjük.

A termelés tőkeigényessége, valamint a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem aránya

Köztudott, hogy a pótlási alap hányadának alakulását két tényező változása határozza meg. Egyrészt az állótőkék pótlását szolgáló amortizációs hányad (amelynek alakulását újabban a termelés tőkeigényességének változásából vezetik le), másrészt a termelés anyagigényességének az alakulása. E két tényező egymással ellentétesen is mozoghat, ezért közömbösíthetjük egymás változásának hatását. A termelés munkaeszközökkel való ellátottságának színvonala és a termeléshez felhasznált anyagok, valamint energia mennyisége nem azonos mértékben változik. Sőt a termelés technikai felszereltségének, a munkaeszközök értékének növekedése a munkatárgyakat termelő munka termelékenységének a növekedését idézheti elő. Ezért a termelés értékben értelmezett anyagigényessége csökkenhet.

A társadalmi termék anyagigényességének vizsgálatakor — számbavételének természetéből következően — az első dolgunk, hogy változatlanul tételizzük fel a halmozódás mértékét, illetve a méréseknél igyekezzünk a halmozódás változásait kiszűrni. A szakirodalomban olyan álláspontokkal is találkozhatunk, amelyek szerint a termelés anyagigényességének változása tulajdonképpen csak a számbavételi módszerekből fakadó halmozódásból ered, vagyis a kimutatott növekedés vagy csökkenés fiktív. Meggyőződésem, hogy a termelés anyagigényességének változását tapasztalhatjuk akkor is, ha eltekintünk a halmozódás mértékétől.

Megítélésem szerint a tényleges (fajlagos) anyag- vagy energiafogyasztás társadalmi szintű alakulásának irányzatát nem tisztázta megnyugtatóan a közgazdaságtudomány. A szakirodalomban tulajdonképpen csak a fajlagos anyagigény csökkenésének hipotézisével és e feltevés példálódzó alátámasztásával találkozunk. Példát viszont bőven találhatunk mind az anyagigényesség növekedésére, mind pedig csökkenésére. Ilyen általánosan elterjedt — az anyagigényesség csökkenése mellett szóló — példa, hogy egyes kitermelő ágazatok (bányászat) növekedési üteme a legtöbb országban elmarad a nemzeti jövedelem növekedése mögött. Joggal merül fel az a kérdés, vajon nem ellensúlyozza-e a hagyományos nyersanyagok termelésének csökkenését az azokat egyre szélesebb körben helyettesítő vegyipari, műanyagipari termékek termelésének a nemzeti jövedelem növekedésénél lényegesen gyorsabb növekedése. Az sem közömbös, hogy bármelyik — a példálódásra felhasznált — országnak milyenek a nemzetközi munkamegosztásban kialakult kapcsolatai. A nyersanyagtermelés és -felhasználás arányai emiatt egyetlen országban sem azonosak, vannak tipikusan nyersanyagtermelő, nyersanyag-exportáló és nyersanyag-importáló országok. A vizsgáldást tehát az egész világgazdaságra kellene kiterjeszteni. Kérdés továbbá, hogy az alapvető nyersanyagok természetes mértékegységben számba vett termelésével és felhasználásával arányos-e értékük, illetve áraik alakulása is. Megvizsgálandó az is, hogy ha a társadalmi termékben felhasznált nyersanyagok árszínvonala nő, akkor e növekedésből mennyi tudható be a világméretű inflációnak, és mennyi a nyersanyaglelőhelyek korlátozott voltából, illetve a kedvezőtlen adottságú lelőhelyek művelésbe vonásából fakadó bányajáradék emelkedésének. Végül a termelés anyagigényességének elemzésekor arra az általában elhanyagolt, de lényeges kérdésre is figyelmet kell fordítani, hogy a felhasznált anyagok *használati értéke* vagy *értéke* mutat-e csök-

kenő vagy növekvő tendenciát. Amennyiben a halmozottság változatlan-ságát tételezzük fel, nem menekülhetünk meg az előbbi bonyolult kérdések tisztázása elől, ha az anyagigényességet is bevonjuk a vizsgálatba. Leegyszerűsítendő a problémát, kénytelenek vagyunk eltekinteni az anyagoktól, és a társadalmi termék pótlási alapjaként csak az állóeszközök pótlását, azaz végső soron a *végtermék* belső struktúráját elemezzük.

Míg azonban a szakirodalom a termelés anyagigényességének alakulását gyakorlati példákkal bőségesen *illusztrálva* fejti ki, addig a termelés álló-tőke-, illetve állóeszköz-igényességét csaknem kizárólag *logikai úton* vizsgálja. Ebben a logikai konstrukcióban a korábban elfogadott kiinduló elemet, a tőke értékösszetételét az utóbbi időben felváltotta a termelés tőke-, illetve eszközigenyessége. A hazai szakirodalomban ennek legtömörebb, legvilágosabb kifejtését Erdős Tibornál találjuk meg. „A technikai fejlődés hatása az állóeszközök pótlásának és a nemzeti jövedelemnek egymás közti arányára tehát végeredményben attól függ, mi növekszik gyorsabban: *az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték vagy a munka termelékenysége*. Amennyiben az előbbi, akkor a termelés állótőke-igényessége nő, s ez az állóeszközök pótlásának a társadalmi termék és a nemzet jövedelem értékén belüli növekedése irányában hat. Ekkor a társadalmi termék gyorsabban nőhet, mint a nemzeti jövedelem. Ha viszont a munkatermelékenység nő gyorsabban, ... a nemzeti jövedelem gyorsabban nőhet, mint a társadalmi termék” ([4] 58. l.).

Erdős Tibor idézett művében meggyőződéssel állítja és bizonyítja, hogy a társadalmi termék értékén belül a c -nek és a $v + m$ -nek az arányát nem a tőke szerves összetétele, hanem a termelés tőkeigényessége határozza meg. „Fontos tudni, hogy amennyiben a társadalmi terméken belül *a halmozódás mértéke nem változik*, akkor benne a c értékrész arányának változása *nem a tőke szerves összetételének változását, hanem a termelés tőkeigényességének változását fejezi ki*. A tőke szerves összetétele szinte mindig emelkedik, a termelés tőkeigényessége ezzel szemben emelkedhet is, csökkenhet is ([5] 74. l.).

Persze fontos volna azt is tisztázni, hogy kiinduló kategóriáink *milyen minőséget* képviselnek. Ha a tőke szerves, illetve értékösszetételének változásából vezetem le a társadalmi termék alkotóelemeinek arányváltozását, nyilvánvaló, hogy a tőke értékösszetétele, vagyis a lekötött konstans tőke értékéből és a munkaerő értékének megfelelő tőkerészből képzett hányados a társadalmi termék c értékrészének és a társadalmi termék $v + m$ érték-részének arányváltozását mutatja. Itt tehát érték kategóriát hozok kapcsolatba érték kategóriával.

Ha viszont a termelés tőke-, illetve eszközigenyességét választom ezen összefüggés vizsgálatának kiindulópontjául, akkor nem szabad szem elől tévesztenem, hogy a termelés tőkeigényessége — a mutató természetéből fakadóan — két eltérő minőséget tartalmaz, vagyis a termelésben *lekötött tőke értékének* és a munka termelékenységének *használati értékeken mért* mennyiségi változását viszonyítja egymáshoz. Vagyis a tőkeigényesség mutatója a társadalmi szinten lekötött eszközök *értékét* viszonyítja a társadalmi termékhez vagy a nemzeti jövedelemnek — a termelékenység növekedésével azonos mértékben növekvő — *használati érték-tömegéhez*.

Úgy vélem, hogy a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési üteme közötti különbséget a termelés tőkeigényességének alakulásából még a legelvontabb modellben sem lehetséges levezetni. Ebben az összefüggés-

ben ugyanis a társadalmi terméket ($c + v + m$ -et) az állóeszközök *értékben felfogott* pótlási alapja és a nemzeti jövedelem *használatiérték-tömegének* „együttes összegeként” volnánk kénytelenek értelmezni, ha ez így egyáltalán értelmezhető lenne. Ezen érték- és használatiérték-mennyiség „együttes összegének” változását kellene viszonyítani a nemzeti jövedelemnek a termelékenység növekedésével arányos volumennövekedéséhez.

Ha pedig a végtermék összetételének változását vezetjük le a termelés tőkeigényességének alakulásából, akkor amennyiben az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték lassabban nő, mint a munka termelékenysége, a kiinduló kategóriák minőségével összhangban álló következtetés csak a következő lehet: *az állóeszközök pótlására fordítandó értékösszegnek lassabban kell növekednie a nemzeti jövedelemnél mint használatiérték-tömegnél.*

A termelés tőkeigényességének alakulásából levont következtetések a társadalmi termék pótlást szolgáló és nemzetijövedelem-hányadának alakulására csak ebben a megfogalmazásban fogadhatók el. Ebben a formában viszont nem sokat mondanak, és nem is építhetünk rájuk csak hasonló összefüggéseket. Egy dolog ebből bizonyosnak látszik: *a társadalmi termék és a végtermék értékreszeinek arányalakulása nem hozható értelmezhető összefüggésbe a termelés tőkeigényességének változásával.* Erdős Tibornak a tőkeigényesség változásából levont következtetését csak a c értékének és a $v + m$ használatiérték-tömegének mennyiségi viszonyára vonatkoztatva lehet értelmezni. Ez természetesen nem elégíti ki azt az igényt, hogy a pótlási alap és a nemzeti jövedelem növekedési ütemét és arányuk alakulását az *összemérhetőség állapotában* vizsgáljuk. Ilyen igényt a legtöbb szerző nem is támaszt, vagy ha támasztana is, kifejtés közben megfedlekzik róla.

A termelés tőkeigényessége, valamint a társadalmi termelés I. és II. osztályának növekedése

Remélhető, hogy az olvasók és a téma kutatói egyaránt megszabadultak attól a traumatizáló hatástól, amit a társadalmi termelés I. osztályának gyorsabb ütemű fejlődése „törvénye”, illetve e törvény korábbi gazdaságpolitikai döntések helyességének igazolására való felhasználása váltott ki. Mégis sietek kijelenteni, hogy nem céloz semmiféle növekedésiütem-különbség „törvényszerűségének” bizonyítása. Vizsgálódásom kizárólag a kérdés megközelítésének módszerére korlátozódik.

A termelés tőkeigényességének alakulásából, csökkenő vagy növekvő tendenciájából a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének különbségére való *közvetlen következtetés* több éve meghonosodott a közgazdasági szakirodalomban, sőt polgárjogot nyert már egyetemi tankönyvekben is. A magyar szakirodalomban talán csak Stuber Ervin tagadja ezt az összefüggést egyedülálló bátorsággal. „Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a tőke/termelés hányados alakulásából — különösen ha az, mint később látni fogjuk, igen lassan és kismértékben változik — az I. és II. osztály termelésének növekedési ütemére vonatkozóan általában semmiféle következtetést vagy valószínűsítést nem vonhatunk le” ([5] 936. l.). Aggályait a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek keresletének a termelés tőkeigényességétől eltérő alakulásával, a különböző tényezők mérésének, így a tőke/termelés mutatójának pontatlanságával indokolja.

A tőke/termelés hányados alakulása és a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének különbsége közötti elméleti összefüggéseket a magyar közgazdasági irodalomban a legnagyobb igényességgel és részletességgel Erdős Tibor dolgozta ki említett könyvében. A termelés tőkeigényességének alakulásából *közvetlen következtetéseket* szoktak levonni a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének különbségére vonatkozóan. Erdős kitölti a két vonatkozási pont közötti űrt. A termelés tőkeigényességének közvetlen hatásaként a társadalmi termelés pótlási alapjának és a nemzeti jövedelemnek az arányát, dinamikáját vizsgálja, majd ezen keresztül jut el a két szektor növekedési ütemének különbségéhez. Álláspontja lényegét tekintve nem tér el az elfogadott és ma már a szovjet szakirodalomban is elterjedt felfogástól, de bizonyítási apparátusa a megszokotthoz képest elméletileg részletesebben kimunkált.

Megítélésem szerint a termelés tőkeigényességének alakulása és a társadalmi termelés két osztályának növekedési üteme között — ma már egyértelműen elfogadott — összefüggés felállítása módszerbeli ellentmondásokat tartalmaz. Az ellentmondások lényege: *a használatiérték- és érték kategóriák önkényes felcserélése, illetve következtelen elkülönítése*. Ezt bizonyítandó — a félreértések elkerülése végett — előre kell bocsátani néhány, a kérdés tárgyalásakor már hagyományosan mondható egyszerűsítő feltevést. A termelés eszközigenységének vizsgálatakor eltekintünk az anyagkészletek és az anyagigenység változásától, és a termelés tőkeigényességét a termelő állóalapok vonatkozásában értelmezzük. Eltekintünk továbbá számos, a mennyiségi összefüggéseket pontosító tényezőtől, például a felhalmozási ráta növekedésétől vagy csökkenésétől, az állóeszközök élettartamának, illetve a leírasi kulcsoknak a módosulásától, a már leírt állóeszközök üzemben tartásától, a műszakszámok változásától stb. A felsorolt körülményeknek egyébként is csak az alapvető elméleti összefüggések tisztázása után, azok gyakorlati igazolásakor volna jelentőségük.

A társadalmi termelés I. és II. osztályának értelmezése tisztázott. Mégis fel kell hívunk a figyelmet arra a gyakran mellőzött lényeges feltételre, hogy a növekedési ütem különbségét mindkét osztályban a megtermelt *értékek mennyiségeként* ($c + v + m$) vagy a mindkét szektorban előállított *használati értékek* volumenének növekedéseként értelmezzük-e. Ennek a kiindulópontnak a megválasztását a legtöbb szerző elhanyagolja.

A termelés tőkeigényessége, illetve reciprokának, a lekötött alapok hatékonysága kategória tartalmának pontos értelmezése szintén feltétele következtetéseink megbízhatóságának. Berend Iván „Eszközigenység és fejlesztési politika” című monográfiájában az eszközigenység, illetve az eszközhatékonyság kategóriáját a legkülönbözőbb területekre és célokra tartja alkalmasnak [3]. A vizsgált terület és cél természetétől függően azonban más és más módon képzett mutatók alkalmazását tekinti célszerűnek. A különböző célokra alkalmas mutatókból eléggé egyértelműen kibontakozik, hogy a termelés tőkeigényességének vizsgálatakor a lekötött tőkét *értékként* értelmezi. Noha társadalmi szinten hatványozottan növekszenek a számbavétel megbízhatóságával szembeni fenntartások, a termelő állóalapok *értékének* növekedése és a nemzeti jövedelem *volumenének* növekedése közötti különbség lényeges jellemzője lehet a nemzetgazdaság adott növekedési fázisának. Ettől függően beszél a szakirodalom és a közgazdasági tankönyvek a műszaki fejlődés tőkeigényes vagy tőkemegtakarító korszaká-

ról. Társadalmi szinten a termelés tőkeigényessége, illetve az eszközök hatékonysága azt az összefüggést tartalmazza, hogy az állóeszközök pótlásának és bővítésének, valamint a nemzeti jövedelem növekedésének egymás közötti arányait hogyan határozza meg a technika fejlődése. Mi növekszik gyorsabban? Az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközök értéke vagy a munka termelékenységé?

Ha a termelésben lekötött termelő állóalapok értéke gyorsabb ütemben nő, mint a nemzeti jövedelem volumene (vagyis — változatlan termelő létszámot feltételezve — a munka termelékenysége), akkor a termelés alapigényessége nő. Levonható ebből a következtetés, hogy a társadalmi termelés I. osztályának gyorsabb ütemben kell növekednie a II. osztálynál? A választ a szerzők többsége által mellőzött lépéssel kell kezdenünk, vagyis választanunk kell aközött, hogy a két osztály növekedési ütemének különbségét a két osztályban termelt értékek vagy *használati értékek* növekedési ütemének különbségeként kívánjuk-e értelmezni.

A termelés tőkeigényességének alakulásából nem vonható le közvetlen következtetés a két osztály *értékben mért* növekedési ütemére, mert a tőke/termelés összefüggésnek *csak a számlálója érték kategória*. A termelésben lekötött tőkeállomány növekedése (sok feltétel változatlanságát, elsősorban az állóeszközök élettartamának változatlanságát feltételezve) csak a társadalmi termelés I. osztályában *termelt értékek növekedését* bizonyítja. A két mutató, a tőke/termelés és az I./II. *számlálói* tehát azonos, összemérhető minőségek, sőt jogos feltételezés, hogy mennyiségi változásuk iránya is megegyezik. A termelés tőkeigényességének mérésére azonban a lekötött tőke értékével szemben az e tőkeállománnyal termelt *használati értékek* tömegét (GDP) állítják, mert e sajátos hatékonysági mutatónak csak így van értelme. Az a körülmény most mellékes, hogy a tőke/termelés tört nevezőjében az egész nemzeti jövedelem, míg az I./II. hányados nevezőjében csak annak fogyasztási alapja szerepel, mert valószínű, hogy változásuk tendenciája azonos. A lényeg annak felismerése, hogy ezt az összefüggést nem lehet átvinni a két osztály értékben mért növekedési ütem-különbségére, mert a nemzeti jövedelem használati értékben mért volumenének növekedéséből csak a II. osztályban *termelt használati értékek növekedési ütemére lehet következtetni*. Ha pedig a két osztály növekedési ütemét a használati értékek növekedéseként kívánjuk értelmezni, akkor a „tőke/termelés hányados változása = az I./II. osztály változása” összefüggés éppúgy inkonzisztens. A termelés tőkeigényességének nevezője ugyanis minőségét tekintve megfelel a II. osztály használati értékben mérendő növekedésének mérésére, de a tőkeigényesség számlálójának alakulásából nem az I. osztályban termelt használati értékek tömegére, hanem csak az ott termelt értékek volumenének változására vonható le következtetés.

A társadalmi termelés két fő területének sem értékben, sem használati értékben való értelmezése nem állítható azonos dimenziójú összefüggésbe a tőke/termelés hányadosának, vagyis a termelés eszközigényességének alakulásával. A termelés eszközigényességének növekedéséből a két osztály növekedési ütemének különbségére csak az alábbi formában következtethetünk: *ha a termelés tőkeigényessége, a tőke/termelés hányadosa nő, akkor a társadalmi termelés I. osztályában termelt érték növekedési ütemének gyorsabbnak kell lennie a II. osztályban termelt használati értékek volumennövekedési üteménél*. Lehet, hogy ez a következtetés semmire sem alkalmas, de a termelés tőkeigényes-

ségének alakulásából, ha a használatiérték- és az értékminőségek megkülönböztetésének követelményét betartjuk, *csak ez vonható le*. A tőkeigényesség változása nem konvertálható a társadalmi termelés két osztályának azonos dimenzióban értelmezett növekedésiütem-különbségére. Márpedig növekedési ütemük különbsége csak azonos dimenzióban volna értelmezhető.

Azt is érdemes megvizsgálni, hogy a termelés tőkeigényességének alakulásából kikövetkeztethető, nem azonos dimenziójú növekedésiütem-különbségek felhasználhatók-e valamiféle reális összefüggés feltárására az újratermelés elméleti rendszerében.

A termelés tőkeigényességének növekedéséből a társadalmi termelés I. osztályában termelt értékeknek a II. osztályban termelt használati értékek volumenénél gyorsabb ütemű fejlődésére lehet következtetni. Ha ez igaz, akkor ez igen jelentős növekedésiütem-különbség lehet. Éljük azzal a gyakran használt absztrakcióval, hogy a munka termelékenységének növekedési ütemét a népgazdaság mindkét osztályában azonosnak tekintjük! Mi a feltétele ez esetben annak, hogy az I. osztály termelésének értékvolume gyorsabban növekedjék a II. osztályban termelt használati értékek volumenénél? Ha változatlanak tételezzük fel a II. osztályban dolgozók számát, az I. osztályban felhasznált munkamennyiség évi növekedésének meg kell haladnia a munkatermelékenység növekedésének évi ütemét. Ha ez a munkamennyiség csak pontosan annyival nő, mint a társadalmi munka termelékenysége, akkor az I. osztályban termelt *használati értékek* volumeének évi növekménye a II. osztály növekményének a kétszerese.

Ennek az lenne a feltétele, hogy — *ceteris paribus* — a termelésbe lépő új munkaerőt (ha van), kizárólag az I. osztály termelése szívja fel. A munkáslétszám növekedési ütemének meg kell haladnia ugyanis a II. osztály, illetve a társadalmi munka termelékenységének növekedési ütemét. Ezek a teljesen absztraktnak tűnő „eredmények” egyébként kísértetiesen hasonlítanak a fészített iparosítás éveinek gyakorlatára.

Az érték- és használatiérték-dimenziók következetes megkülönböztetésénél a termelés tőkeigényességének csökkenéséből — mint láttuk — csak az a következtetés vonható le, hogy a társadalmi termelés I. osztályában termelt értékek volume lassabban növekedhet, mint a II. osztályban előállított használati értékek tömege. Ha a termelés tőkeigényességének egy *végletes mértékű* csökkenését tételezzük fel, vagyis hogy a termelékenység évi 5 százalékos növekedését a termelő állóalapok *változatlan értékösszege* biztosítaná, akkor változatlan lenne mindkét szektorban a termelt értékek nagysága is. Ha a társadalmi munka termelékenységének a növekedését azonosnak tételezzük fel, ebben az esetben azonos mértékben növekedne mindkét szektorban a megtermelt használati értékek volume. Hogy a termelő állóalapok *változatlan* értéke biztosítaná a technika fejlődését, a munka termelékenységének növekedését, ez túltesz a termelés tőkeigényességének csökkenéséhez fűződő legvérmesebb reményeken is!

Közelebb áll a valósághoz, ha azt tételezzük fel, hogy a termelés tőkeigényessége csökken ugyan, vagyis a termelésben lekötött tőke értéke a társadalmi munka termelékenységénél lassabban növekszik, de a lekötött *tőkeállomány valamelyest növekszik*. Akkor — az előbbi feltételezések mellett — az I. osztály növekedési ütemének értékben és használati értékben is meg kell haladnia a II. osztály növekedési ütemét.

Lehet, hogy az egyes feltételezések fokozatos feloldásával, a különböző

társadalmi-gazdasági tényezők lépcsőzetes bekapcsolásával más, gazdagabb és a gyakorlathoz közelebb álló összefüggések is felállíthatók lennének. Egy dologra azonban megítélésem szerint a tőke/termelés mutatójának alakulása semmiképpen sem alkalmas. Éppen arra, amire a legelterjedtebben használják: nevezetesen a két osztály *azonos dimenzióban értelmezett* növekedési ütem-különbségének a meghatározására.

A termelés tőkeigényessége vagy a tőke értékösszetétele?

A közgazdaságtanban ma már általánosnak mondható az a felismerés, hogy a tőke értékösszetétele és a termelés tőkeigényessége egymástól független mozgást végezhet. A tőke szerves összetétele szinte mindig emelkedik, és ennek ellenkezőjét még megbízható módon nem bizonyította senki. A termelés tőkeigényessége viszont emelkedhet és csökkenhet is. „*Hosszú időszakban* a tőke szerves összetétele felemelkedhet a korábbinak a tízszeresére is, miközben a termelés tőkeigényessége a felére csökken. A termelés tőkeigényessége nőhet is, meg csökkenhet is, ennek hatására bekövetkezhet bármelyik termelési osztály gyorsabb ütemű fejlődése” ([4] 79. l.).

Az újratermelési és a növekedési modellekben a társadalmi termelés és a nemzeti jövedelem növekedési üteme különbségének a behatárolásánál, a két szektor növekedési üteme különbségének megállapításánál vagy a felhalmozási ráta alakulásánál a közgazdasági szakirodalom új vonatkozási pontot választott. A tőke szerves összetételének hagyományos kiinduló kategóriájától átpártolt a termelés tőkeigényességéhez. Ez a szovjet közgazdasági irodalomban is általánossá vált. Sz. M. Nyikityiny már csak egy rövid lábjegyzetében említi meg, hogy „Néhány szovjet közgazdász a társadalmi termelés két osztálya arányának ilyen vagy olyan növekedési ütemét közvetlen kapcsolatba hozza a tőke szerves összetételének az alakulásával. Módszertanilag azonban a tőke szerves összetételének ilyen vagy olyan változása még nem határozza meg a társadalmi termelés I. és II. osztálya közti arányt” ([6] 278. l.). A szerves összetétel és a két osztály növekedési üteme közötti közvetlen kapcsolat feltételezése — mint közismert — Leninig nyúlik vissza. Ő hozta közvetlen kapcsolatba a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének különbségét a tőke szerves összetételével. Erdős Tibor is Lenin közismert művéből indul ki, amikor hozzáfog a két osztály növekedési üteme különbségének a termelés tőkeigényességéből való levezetéséhez, s a Lenin által felállított, ma már érvényesnek nem tekintett tételt a technikai fejlődés Lenin korára jellemző sajátosságaival magyarázza. Vajon szükség van erre?

Teljesen természetes, ha valaki azzal az igénnyel lép fel, hogy a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének különbségét ne csak a tőke értékösszetételének az alakulásából határozza meg, hanem a termelés tőkeigényességének a változásából is. Nem szükséges ehhez a hagyományos vonatkozási pontnak, a tőke értékösszetételének e célra való alkalmazhatóságát kétségbe vonni. Sokan talán azért látják szükségesnek a tőke szerves összetétele alkalmazhatóságát kétségbe vonni, mivel e mutató — közismerten — állandóan növekszik. E „kellemetlen” tulajdonságán úgy igyekeznek segíteni, hogy a lekötött c tőkével nem a változó tőke értékét, hanem a munkásosztály reálbérét, reálfogyasztását állítják szembe. A c /reálbér

mutatóként értelmezett „értékösszetétel” nevezője a c tőke értékénél mindig gyorsabban növekvő használatiérték-tömeg. Az ilyen „értékösszetétel” — megnyugtató módon — állandó csökkenést mutat. Megengedi tehát a II. osztály gyorsabb növekedését is. A c/v eredeti értelmezéséből azonban más következtetést, mint az I. szektor gyorsabb ütemű növekedését, illetve a társadalmi termék c -hányadának növekedését, nemigen lehet levonni. *A termelés tőkeigényességének háromesélyes alakulásából* viszont úgy tűnik, hogy nyugodtan következtethetünk a II. szektor gyorsabb ütemű fejlődésére, illetve az új érték hányadának az emelkedésére a társadalmi termékben. A zavart eloszlatná annak a vizsgálata, hogy a kiinduló kategóriákból levonható következtetéseket egyáltalán milyen minőségben értelmezhetjük. Egy ilyen jellegű vizsgálódásból megítélésem szerint az derülne ki, hogy a két kiinduló kategória egymás mellett létezhet, a belőlük levont következtetések pedig egymás mellett is megállhatják a helyüket. A tőke értékösszetétele és a termelés tőkeigényessége azért tekintendők egészen eltérő relációknak, mert más a tartalmuk. A termelés tőkeigényességének csökkenéséből levont következtetés nem cáfolja a tőke értékösszetételének növekedéséből levonható konzekvenciát. Így Lenint sem, mert a más dimenzióban levő tőke/termelés hányados alakulásából származtatott következtetés mást bizonyít, mint amit Lenin állított.

A tőke értékösszetétele a társadalmi termelésben lekötött konstans tőke értékének növekedésével szemben a változó tőke értékének mérsékeltbb növekedését állítja. Tehát mindkét tényező érték kategóriának tekinthető. A tőke értékösszetételének növekedésével párhuzamba lehet állítani a társadalmi termelésnek a tőke dologi elemeit termelő I. osztályát és a munkaerő regenerálásának feltételeit termelő II. osztályát. Természetes, hogy a kiinduló kategóriák értékminőségéből csak az I. osztályban termelt értékek volumenének változására, illetve a munkaerő értékének megfelelően a II. osztályban termelt értékek növekedésének alakulására lehet következtetni. A tőke értékösszetételéből való kiindulás és a két szektor növekedési ütemének értékben értelmezett alakulása teljesen konzisztens, és a közöttük felállított kapcsolat megállja a helyét.

Ha a tőke értékösszetételének növekedésével egyidőben a termelés tőkeigényességének csökkenését figyelhetjük meg, az nem jelent mást, mint azt, hogy a társadalmi munka termelékenységének növekedési üteme mögött lemarad a termelékenység növekedését biztosító tőke értékének a növekedése. Ha a tőke értékösszetételének növekedése mellett a termelés tőkeigényessége csökken, akkor ez utóbbi miatt a társadalmi termelés I. osztályában termelt értékek növekedési üteme lassúbb lehet, mint a II. osztályban termelt használati értékek növekedési üteme. Vagyis a tőke/termelés hányados alakulásával szemben csak az I. osztályban termelt értékek és a II. osztályban termelt használati értékek viszonya állítható. A tőke/termelés hányados csökkenéséből közvetlenül az I. és a II. osztály növekedési ütemére vonatkozó következtetés csak úgy lehet konzisztens, ha azt a II. osztály használatiérték-volumenére értelmezzük, és megállapítjuk, hogy a II. osztály használati értékben kifejezett volumene gyorsabban növekedhet az I. osztályban termelt értéknél.

Köztudott, hogy a tőke/termelés mutató számlálójában értékek szerepelnek. Hogy a mutatóból levont következtetéseknél erről megfélekedzünk, azt némileg magyarázza az a körülmény, hogy a társadalmi termék és a

nemzeti jövedelem számbavételekor alkalmazott érték kategória (vagyis a változatlan árak rendszere) a használatiérték-tömeg változását is pénzben (forintban, rubelben) mutatja ki. Hajlamosak vagyunk megfeleledkezni arról, hogy a pénzben kimutatott használatiérték-tömeg valójában csak a különböző használati értékek összemérhetőségét biztosítja, *de ez a pénzüsszeg már egyáltalán nem adható össze a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem vagy a beruházási alap értékben vagy folyó áron kimutatott pénzüsszegével.* A használatiérték- és az érték kategóriák különválasztása nem egyszerű sem a gyakorlatban, sem az elméletben. Gyakran találkozunk azzal a diagnózissal, hogy tervgazdálkodásunkban „az újratermelés monetáris szférája elszakad a reálszférától”. Talán nem teljesen megalapozatlan az a gyanú, hogy ebben az e cikkben tárgyalt vagy az itt tárgyaltakhoz hasonló félreértések is ludasak.

Az elméleti közgazdaságtannak lépést kell tartania a termelőerők gyors fejlődésével, és reagálnia kellene a rohamos társadalmi változásokra. A növekedési és az újratermelési elméleteknek is elősorban korunk új jelenségeire kellene választ adniok. Az újratermelési és a növekedési elméletek fejlődésének a gyakorlattal való lépéstartásának feltételeként kell kezelnünk az alapvető módszertani kérdések tisztázását. Nevezetesen — mint azt cikkemben bizonyítani igyekeztem — a mennyiségek használatiérték- és értékminőségének következetes különválasztását a társadalmi újratermelés elméleti rendszerében, illetve egymásra való vonatkoztatásuk megengedhető eseteinek meghatározását.

Hivatkozások

- [1] *Ancsiskin, A. I.*: A szocialista gazdaság növekedésének prognosztizálása. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- [2] *Árva János*: Nemzeti jövedelem — nemzeti vagyon. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [3] *Berend Iván*: Eszközigenyesség és fejlesztési politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [4] *Erdős Tibor*: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [5] *Stuber Ervin*: Megjegyzések a tőkeigenyességről. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz.
- [6] A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [7] A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Szakaszos vagy egyenletes növekedés

A szakaszosság és az egyenletesség axiómája

Régóta vitára szolgáltat okot az a tény, hogy a szocialista gazdaság nem mentes bizonyos szakaszosságoktól.* A szocialista gazdasági fejlődésben megfigyelhető periodicitásnak többféle típusa különböztethető meg:

1. Először is gazdaságunkban vannak bizonyos korszakváltási szakaszok.

a) Ilyenek elsősorban a nagy társadalmi-gazdasági struktúraátalakítással jellemezhető korszakok. Hazánk példáján:

— az iparosítás korszaka;

— a mezőgazdaság szocialista átalakításának korszaka;

— a foglalkoztatási igényeken keresztül a demográfiai folyamatokkal is összefüggenek a foglalkoztatás korszakváltásai (munkaerőbőség és -szűkösség);

— és több-kevesebb joggal ide sorolhatjuk a világpiaci konjunktúra hullámszásának „begyűrűződését” külkereskedelmileg erősen nyitott gazdaságunkba.

b) Némileg a felsoroltakhoz hasonló, de tőlük mégis különböző szakaszokat különböztethetünk meg, ha a technika egymást követő, mind magasabb színvonalon bekövetkező váltásait vesszük szemügyre:

— A számítógépekkel összefüggésben teljesen elfogadott azok első, második stb. generációs családjainak az alkalmazásba vételéről beszélni. Nemcsak a számítógépeknek vannak egymást követő, bizonyos minőségi különbséget jelentő generációi, hanem — részben az előbbiekkal összefüggésben — ez az egész termelésben megfigyelhető. A kézi munkát felváltó gépésítés, majd a termelési folyamat egy részét vagy egészét fokozatosan átfogó automatizálás, vagy a teljesen automatizált termelésirányítás újabb és újabb technikai generációkat jelentenek a termelés legkülönbözőbb ágazataiban. Minthogy e technikák egymást követő szakaszokban alakulnak ki, szakaszosan jönnek létre tömeges alkalmazásuk feltételei is. Ezek az elemek újabb és újabb szakaszokat jelentenek a termelésben, és hatásuk kiterjed a szorosan vett termelésen kívül az újratermelési folyamat egészére (az infrastruktúrára) is.

— A technikai generációk színre lépésével összefüggnek, de vele nem teljesen azonosak azok a szakaszosságok, amelyek a termelési eszközök, mindenekelőtt az állótőke elhasználódási folyamatából következnek.

2. Az eddig vázolt szakaszok maguktól értetődőnek, természetesnek tekinthetők. Mellettük azonban megjelennek a termelésben olyan periodikus változások is, amelyek kevésbé tűnnek természetesnek.

* Erdős Péter vetette fel a gondolatot, hogy Virág Ildikó dolgozatában implicite benne van a bizonyítás: a szakaszos növekedés nagyobb fogyasztást eredményezhet az egyenletesnél. Ez a tétel volt a cikk kiindulópontja.

a) Ilyenek a felhasználási igények és a termelés között időről időre létrejövő konfliktusok, amelyek nem tévesztendőek össze a termelés és a fogyasztás hagyományos, a tőkés gazdaságban megjelenő ellentmondásával. Ugyanis nem arról van szó, hogy a termelés haladná meg a fogyasztási igényeket (vagy a fizetőképes keresletet), hanem éppen megfordítva: a termelés nem képes eleget tenni a (gyakran nem reális) fogyasztási és beruházási szükségleteknek.

A konfliktus sokféle oka közül a tervezők előtt jól ismert

— az elindított beruházások továbbgyűrűző hatásainak nem kellő mértékű figyelembevétele;

— ennek sajátos megnyilvánulása a beruházások műszaki-gazdasági struktúrájában rejlő törvényszerűségek nem megfelelő felismerése;

— a reálfolyamatok és a pénzügyi folyamatok nem kellő egymáshoz igazítása (vagy igazodása), illetve az egymáshoz igazítás feltételeinek elégtelen ismerete.

b) Bizonyos szakaszosságok származhatnak a gazdaságirányítás rendszerén belüli ellentmondásokból is. Ilyenek lehetnek:

— a külső és belső konjunktúra alakulásának túl optimista (vagy túl pesszimista) becslése;

— a tervezés és a tervek megvalósítására szolgáló mechanizmus közötti összhang részbeni hiánya;

— hibás tervezés, belső és külső (nem szükségszerűen gazdasági) folyamatok nem kellő figyelembevétele miatt (például a politikai enyhülésnek vagy a feszültség fokozásának a hibás előrejelzése; a második gazdaság szerepének figyelmen kívül hagyása);

— a gazdasági és társadalmi folyamatok (például az életmód alakulása és a gazdasági fejlődés) közötti kölcsönös összefüggések feltárásának elégtelen volta.

E felsorolás is mutatja — amely korántsem törekedett teljességre —, hogy sok mindent megvizsgáltunk vagy vizsgálunk már a gazdasági fejlődésünkben megmutatkozó vagy legalábbis eddig mutatkozó szakaszosságok, különösen a termelési és a beruházási ciklusok kapcsán.

Egyáltalán nem meglepő, hogy e vizsgálatokban a szakaszosság vagy a ciklus kifejezésnek majdnem egyértelműen pejoratív hangsúlya van. Hibákat, zavaró tényezőket akarunk kiküszöbölni, és a ciklus többnyire valóban zavaró tényező. Gyakorta azonban e ciklikus jelenségek között óhajtjuk vagy éppen véljük megelni gazdasági nehézségeink valamennyi okát, fel sem tesszük azt a kérdést: vajon mindig, egyértelműen és szükségszerűen káros-e a szakaszosság?

Érvekben kétségkívül nem szűkölködünk. A beruházások szakaszossága váltakozva hol a kapacitások túlzott igénybevételére, hol kihasználatlan kapacitásokra vezet. Ez rontja a beruházások megvalósításának hatékonyságát, vagy éppen elavulttá teheti a tervezés pillanatában még korszerű berendezést, lökésszerű igényeket támaszt beruházási javak, nyersanyagok és munkaerő iránt stb. Ezek és az itt fel sem sorolt érvek annyira kézenfekvőek, hogy a közgazdászoknak az a része, amely megpróbálja rendszerbe szedni a maga területének elméletét, általában a rendszer kiinduló feltevései, axiómái közé iktatja a folyamatok egyenletes lefolyásának feltevését vagy igényét.

Jellegzetesen jelenik meg követelményként az egyenletesség axiómája,

például az életszínvonal-tervezés elméletében és abból származóan ([7] 161. l.). A hosszú távú életszínvonal-tervezési vizsgálat által kidolgozott életszínvonal-tervezési modell az életszínvonal fejlődésének úgynevezett konzisztenciafeltételei között a következőket mondja ki: az életszínvonal növekedése legyen egyenletes, és a fogyasztás alakulására vonatkozóan levezeti a fogyasztás (F) egyenletes növekedését feltételező alapvető összefüggést:

$$F(t) = F(o) (1+r)^t,$$

ami persze azt jelenti, hogy a $F(t)$ -nek egy bizonyos r ütemben évről évre egyenletesen kell növekednie. Ez a probléma újabb formákban kerül át lényegében Kornai Jánosnak most már nem az életszínvonal-tervezés, hanem az egész gazdasági tervezés alapkövetelményeit tárgyaló munkájába [6].

Kornai János a harmonikus növekedés pontosan egy tucatnyi általa felsorolt követelményét az alábbi igénnyel kezdi: „A fogyasztás emelkedése legyen rendszeres, egyenletes.” Bár explicite ő is csak a fogyasztásra fogalmazza meg az egyenletesség követelményét, az egész feltételrendszerből (ugyanúgy, mint az életszínvonal konzisztenciafeltételeinek rendszeréből) kiolvasható az a gondolat, hogy igazában az egész folyamatnak kell egyenletesnek lennie. Különösen világosan jelenik meg ez a hallgatólagos feltételezés [7], amikor az életszínvonal konzisztenciafeltételeként az alábbi követelmény fogalmazódik meg: „Az életszínvonal növekedése legyen összhangban a gazdasági növekedés egészével”. Ebből már világosan kiderül (az első konzisztenciafeltétellel egybevetve), hogy az egész gazdasági növekedésnek egyenletesnek kell lennie, amint ez a modellben meg is fogalmazódik, a következő formában:

$$Y(t) = F(t) + J(t),$$

azaz a nemzeti jövedelem minden időpontban egyenlő a fogyasztás és felhalmozás összegével, majd ezt követően

$$Y(t) = Y(o) (1+r)^t = F(o) (1+r)^t + K(o) (1+r)^t.$$

Vajon az egyenletes növekedés feltételezése mindenképpen szükséges feltételezés? Nézzük meg egy egyszerű modellben, milyen növekedést eredményez, ha a feltételek közül elhagyjuk az egyenletesség axiómáját, s az optimum kritériumának a maximális fogyasztást tekintjük!

Ez a modell — mint látni fogjuk — nagyon leegyszerűsített képet ad a valóságról, azonban ez teszi lehetővé, hogy mondanivalónkat sarkított formában fejtjük ki. A félreértések elkerülése végett előrebocsátjuk, hogy amit itt kifejtünk — a dolog lényegét illetően —, a modell keretein túlmenően is érvényesnek gondoljuk, s magát a modellvizsgálatot gondolataink illusztrációjának tekintjük.

Növekedési modell

Modellünk megfogalmazásakor induljunk ki a következő feltételezésekből:

1. Legyen a tervezési időszak indulásakor a $t_0 = 0$ pontban $K(o) = K_0$ mennyiségű tőke a gazdaságban.

2. Tegyük fel, hogy a t -edik időpillanatban keletkező $Y(t)$ nemzeti jövedelem aránya a t -edik időpont $K(t)$ tőkeállományával:

$$Y(t) = cK(t),$$

ahol a c tőkehatékonysági tényező nem negatív és időben állandó.

3. Jelöljük $s(t)$ -vel, és nevezzük beruházási, illetve felhalmozási politikának azt az időfüggvényt, melynek rögzített t helyen vett értéke az illető t időpillanathoz tartozó beruházási hányad. Egy adott beruházási politika tehát azt mondja meg, hogy a nemzeti jövedelem milyen hányadát fordíthatjuk időpillanatról időpillanatra felhalmozásra. Nyilvánvalóan t minden értékére $0 \leq s(t) \leq 1$. Tegyük fel, hogy a nemzeti jövedelem $s(t)$ -szeresét fordítjuk $J(t)$ beruházásra minden időpillanatban.

$$J(t) = s(t) Y(t).$$

4. Legyen ezenkívül

$$J(t) = K'(t).$$

Ezt fejezi ki, hogy a beruházás azonnal növeli a tőkeállományt, azaz a modellben nincs időbeli késleltetés¹.

Modellünknek kétségtől kórólátja, hogy nem szerepel benne a munkaerő, és hallgatólagosan feltételezi, hogy a munkaerő tetszés szerinti mennyiségben és minőségben áll rendelkezésre.

Az összes fogyasztás és az optimális felhalmozáspolitiká

Beruházásra, illetve felhalmozásra minden egyes időpillanatban a nemzeti jövedelem $s(t)$ -szerese, ennél fogva fogyasztásra az $1 - s(t)$ -szerese kerül.

Így a T hosszúságú időszakban $F[s(t)] = K_0 \int_0^T [1 - s(t)] e^{\int_0^t c s(\tau) d\tau}$ az összes fogyasztás. A feladat annak az $s(t)$ függvénynek [$0 \leq s(t) \leq 1$] a meghatározása, amely mellett e függvény (a fogyasztás) maximális értéket vesz fel.²

¹ A fenti négy feltételből kapjuk, hogy

$$K'(t) = s(t) cK(t)$$

a kapott differenciálegyenlet megoldása, felhasználva a $K(0) = K_0$ kezdeti feltételt, a követő függvény:

$$K(t) = K_0 e^{\int_0^t c s(\tau) d\tau}.$$

² Kérjük az olvasót, tekintsen el a számítás részleteitől. Dolgozatunkat elsősorban nem a matematikai érdeklődésű olvasónak szánjuk, s félő, hogy a bizonyítás részletezése éppen őket riasztaná el. Az eredmény amúgy is publikált, megtalálható [11]-ben. Eszerint

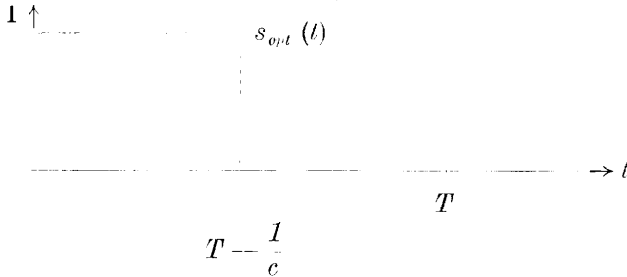
$$s_{opt}(t) = \begin{cases} 1, & \text{ha } t \leq T - \frac{1}{c}, \\ 0, & \text{ha } t > T - \frac{1}{c}. \end{cases}$$

Ha azonban $cT < 1$, akkor $s_{opt}(t) = 0$.

Ez az optimális beruházási politika, amely a lehető legnagyobb mennyiségű fogyasztást eredményezi egy adott időszakban, az alábbi függvény:

$$s_{opt}(t) = \begin{cases} 1, & \text{ha } t \leq T - \frac{1}{c}, \\ 0, & \text{ha } t > T - \frac{1}{c}. \end{cases}$$

1. sz. ábra

Eredményünk szavakban megfogalmazva a következő: egy véges T időtartamra az optimális felhalmozási politika (optimális abban az értelemben, hogy az összes fogyasztás maximális) egy ideig 1 (azaz mindent beruházní), utána 0 (azaz mindent elfogyasztani). Az a pont, ahol a felhalmozás éppen zéróvá válik, a T állandótól, azaz az időhorizonttól és a c tőkehatékonysági tényezőtől függ. Minél nagyobb a tőkehatékonysági tényező, annál távolabbra kerül az az időpont, ahonnan az optimális felhalmozási politika értéke már zéró, adott T mellett.

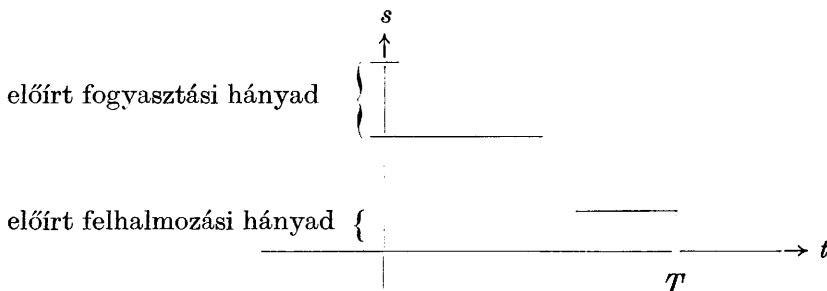
Az optimális felhalmozási politika szerint tehát — ha csak egy véges időintervallumot tartanánk szem előtt, és ezenkívül semmire sem lennénk tekintettel — először mindent fel kellene halmozni, utána pedig mindent el kellene fogyasztani.

Ha most hasonló elvek szerint a T és $2T$ között, majd $2T$ és $3T$ között stb. (azaz egymást követő T hosszúságú tervezési időszakokra) számítjuk ki az optimális felhalmozási politikát, akkor ezzel az eljárással egy állandó periodicitást kapunk, miközben minden egyes esetben az összes fogyasztás maximalizált. Például 5 éves tervezés ($T = 5$) és $c = 0,25$ tőkehatékonyság esetén tehát optimális politika mellett egy évig mindent beruházunk, a következő négy évben mindent elfogyasztunk. Ha ez minden tervperiódusban megismétlődik, akár más tőkehatékonysággal is, akkor a beruházási hányad, s ezzel együtt a nemzeti jövedelem, valamint a fogyasztás ciklusos mozgást mutat. Természetesen csak ebben a leegyszerűsített, absztrakt modellben szélsőséges ilyen mértékben az eredmény. Egy valóságghűbb számítás — mely több tényezőt venne figyelembe — ezt a jelenséget csak úgy tükrözné, hogy az időszak elején magas, a végén alacsony a felhalmozási hányad, és az átmenet sem lenne ennyire éles.

Könnyen bizonyítható, hogy az optimális felhalmozási politika szakaszos jellege nem változik meg akkor sem, ha a fogyasztásra valamilyen alsó korlátot írunk elő, például minimális fogyasztásnövekedési, illetve minimális felhalmozásnövekedési ütem megszabásával. Ez esetben ugyanis pusz-

tán az történik, hogy a felhalmozásnak az a része válik szakaszossá, amely az előírt minimális fogyasztáson felüli fogyasztást teszi lehetővé.

2. sz. ábra

Eddig tehát azt láttuk, hogy ha a beruházási hányad időről időre változhat a tervidőszakon belül, akkor optimális esetben a bemutatott módon változik, és ez a beruházáspolitikai a fogyasztás és a nemzeti jövedelem ciklikus mozgásához vezet.

Nézzük meg tehát, mi az optimális felhalmozáspolitikai, ha kikötjük, hogy a beruházási hányad legalábbis a tervidőszakon belül nem változhat!

A feladat ebben az esetben egy, a tervidőszak egészére érvényes (konstans), optimális beruházási hányad meghatározása. A számítás elvégzését hosszadalmassága miatt itt szintén mellőzzük, megtalálható [12]-ben.³

³ Modellünk ekkor a következők szerint egyszerűsödik: az egyenletek, a harmadikat (lásd 678. l.) kivéve, változatlanok maradnak. Helyette azt kötjük ki, hogy

$$J(t) = s Y(t),$$

ahol: időben állandó, és nyilvánvalóan itt is $0 \leq s \leq 1$.

Könnyen látható, hogy ha modellünkben mindenhol az időben változó $s(t)$ helyett s konstanst veszünk, akkor a T idő alatt összes fogyasztás maximális az

$$F(s) = K_0 c (1-s) \int_0^T e^{ct} dt$$

függvény szélső értékének meghatározását jelenti. Ezt az alábbi kényelmesebb formában érdemes vizsgálni.

$$F(s) = \begin{cases} K_0 c T, & \text{ha } s = 0, \\ K_0 \left(\frac{1}{s} - 1 \right) (e^{cT} - 1), & \text{ha } 0 < s \leq 1. \end{cases}$$

A számítás elvégzését hosszadalmassága miatt itt szintén mellőzzük, megtalálható a [12]-ben.

Ugyanitt kimutattuk, hogy bármilyen paraméterérték mellett meghatározható az s optimális felhalmozási hányad. A paraméterek a c tőkehatékonysági tényező és a T időhorizont, amelyektől az optimum a következőképpen függ:

Ha $cT \leq 2$, akkor az optimum $s = 0$ pontban van, ha $cT > 2$, akkor pedig valahol 0 és 1 között, de cT nagyságától függően mindig máshol. [12]-ben egy becslést is adtunk s_{opt} értékére, amely szerint

$$\frac{cT-2}{cT} < s_{opt} < \frac{cT-2}{cT-1}.$$

Az előzőek fényében talán nem meglepő, hogy az optimális konstans felhalmozási ráta (s_{opt}) ismét a tőkehatékonyság (c) és az időhorizont (T) függvénye.

A modellben az optimális felhalmozási hányad ismeretében következni tudunk az $Y(t)$ nemzeti jövedelem optimális növekedési ütemére. Talán az eddigiekből világos, hogy a nemzeti jövedelemnek eme növekedési üteme abból a szempontból tekinthető optimálisnak, hogy ez az a növekedési ütem, amely mellett egy adott T hosszúságú tervidőszakban a lehető legnagyobb fogyasztást lehet elérni.

Látni kell, hogy abban az esetben, amikor a felhalmozási hányad az egész tervidőszakban állandó, a nemzeti jövedelem növekedési üteme is állandó, míg az előző esetben mindkettő időről időre változik. Ahhoz tehát, hogy összehasonlíthassuk a két felhalmozási politikát, az első esetben valamilyen átlagos növekedési ütemet kell meghatároznunk.

Az egyenletes és a szakaszos növekedés összehasonlítása

A vizsgálat technikája az, hogy az optimális konstans felhalmozási politika (s_{opt}) által eredményezett egyenletes nemzetijövedelem-növekedési ütemet összehasonlítjuk az optimális szakaszos felhalmozáshoz ($s_{opt}(t)$) tartozó eredménnyel.

Az α növekedési ütem a szokásos értelmezés szerint, a modell jelöléseit alkalmazva, az állandó felhalmozási hányadra felírható modell egyenleteivel a következőképpen számolható ki:⁴

$$\alpha = \frac{Y'(t)}{Y(t)} = sc.$$

Ha a felhalmozási hányad nem állandó, hanem az idő függvényében változik, akkor a fentiek analógiájára a növekedési ütem is időben változik:

$$\alpha(t) = cs(t),$$

de a növekedés ütemét akkor is a tőkehatékonyság (c) és a felhalmozás-politika ($s(t)$) határozza meg. Ebben az esetben azonban (ha a felhalmozási politika változó) vegyük a T időszakra vett átlagos növekedési ütemet, amelyet a következőképpen értelmezünk:

$$\bar{\alpha}(t) = \frac{\int_0^T cs(t)dt}{T}.$$

⁴ Mivel $Y(t) = cK(t)$, így $Y'(t) = cK'(t)$.

$$\text{Látható, hogy } \alpha = \frac{Y'(t)}{Y(t)} = \frac{K'(t)}{K(t)}.$$

A 1. lábjegyzetben közölt számítás szerint

$$K'(t) = scK(t), \text{ tehát } \alpha = sc.$$

A nemzeti jövedelem növekedési üteme tehát állandó, és nagyságát a c tőkehatékonyság, valamint az s felhalmozási hányad határozza meg.

Az optimális átlagos növekedési ütemet úgy kapjuk meg, hogy az előbbi formulában az $s_{opt}(t)$ felhalmozási politikát helyettesítjük.⁵ Végül is ahhoz jutunk (lásd alábbi lábjegyzetet), hogy az optimális egyenletes növekedési ütem kisebb, mint a szakaszos beruházási politikához tartozó átlagos növekedési ütem:

$$\alpha_{opt} < \overline{\alpha_{opt}(t)}$$

Tehát a változó (optimális) felhalmozási politika nagyobb nemzeti jövedelem-növekedési ütemet biztosít, mint az időben állandó (optimális) felhalmozási hányad.

Azt lehetne gondolni, hogy mindez azon az áron van így, hogy a változó felhalmozáspolitikát mellett az időszak végére, tehát a következő tervperiódus indításakor kedvezőtlenebb a helyzet, feléljük a felhalmozott tőkét. Fontos megjegyezni azonban, hogy a változó (optimális) felhalmozási politikát alkalmazva, a T időszak végén kedvezőbb a helyzet az új szakasz indításához rendelkezésre álló tőke tekintetében is, mivel nagyobb „induló tőke” áll rendelkezésre az időben állandó felhalmozási hányad mellett, az újabb T hosszúságú tervidőszak beindításához.⁶

⁵ Behelyettesítéssel azt kapjuk, hogy

$$\alpha_{opt}(t) = \frac{1}{T} \int_0^T c dt = \frac{cT-1}{cT} \cdot c.$$

Tehát az átlagos optimális növekedési ütem a tőkehatékonyság és az időhorizont függvénye. Ha a felhalmozási politika időben változhat, az egész időszakra érvényes optimális felhalmozási hányadot, $s_{opt}=t$ kell behelyettesítenünk az

$$\alpha = cs$$

formulába.

Az optimális növekedési ütem ekkor

$$\alpha_{opt} = cs_{opt},$$

s_{opt} -ről viszont azt tudjuk, hogy

$$s_{opt} < \frac{cT-2}{cT-1}.$$

Az optimális növekedési ütem tehát

$$\alpha_{opt} < c \frac{cT-2}{cT-1}.$$

Mivel azonban láthatóan

$$\frac{cT-2}{cT-1} c < \frac{cT-1}{cT} c = \overline{\alpha_{opt}(t)},$$

így

$$\alpha_{opt} < \alpha_{opt}(t).$$

⁶ Vegyük ugyanis a

$$K(t) = K_0 e^{\int_0^t cs(\tau) d\tau}$$

összefüggést! T behelyettesítésével szá-

mítsuk ki a T időpont tőkeállományát:

Az eredmények értékelése

Foglaljuk össze eredményeinket!

Optimálisan megválasztott szakaszos beruházáspolitiká esetén adott véges tervezési szakaszban

- nagyobb a periódus egészében elérhető összefogyasztás,
- nagyobb a szakasz egészében elért nemzetijövedelem-növekedés,
- nagyobb az új szakasz kezdetekor rendelkezésre álló tőkeállomány.

Ez azonban azzal jár, hogy nem állandó az ilyen értelemben optimális fogyasztás növekedési üteme. A modell vizsgálatából tehát azt látjuk, hogy a növekedés egyenletessé tételéhez bizonyos fogyasztástömegekről le kell mondani.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármilyen nem egyenletes növekedési ütem nagyobb fogyasztást eredményezne, mint bármely egyenletes. Csak az optimálisan megválasztott szakaszosság (vagy, ha úgy tetszik, „ciklus”) adja ezt a jobb eredményt. Sőt, ha nem optimális e szakaszosság, még azt az előnyt is elveszíthetjük, amit egy korábbi jó beruházáspolitiká biztosított az újabb periódus indítására.

Anélkül, hogy eltúloznánk a modellvizsgálat jelentőségét, úgy gondoljuk, egy tanulság mégis feltétlenül leszűrhető belőle.

A növekedési ütemet — noha sok szempontból kívánatos — nem okvetlenül lehet és kell állandónak tervezni, mert az is megtörténhet (s ezt mutatja a modellvizsgálat is), hogy valamilyen szempontból optimális, de nem egyenletes növekedési ütem átlagosan nagyobb, mint az ugyanebből a szempontból optimális, de eleve egyenletesre tervezett növekedési ütem.

A kérdés kulcsa a modellben a beruházáspolitiká kézbentartása. Nagyon fontos leszögezni, hogy a növekedés lehetősége végül is ettől függ. Ha túl

$$K(T) = K_0 e^{\int_0^T cs(\tau) d\tau}.$$

$$\text{Helyettesítsük be először az } s_{opt}(\tau) = \begin{cases} 1, & \text{ha } 0 \leq \tau < T - \frac{1}{c}, \\ 0, & \text{ha } T - \frac{1}{c} \leq \tau \leq T \end{cases}$$

optimális felhalmozási politikát:

$$K(T) = K_0 e^{cT-1}.$$

Ha az állandó s_{opt} -t helyettesítenénk be, akkor az

$$s_{opt} < \frac{cT-2}{cT-1} \text{ már ismertetett becslés szerint}$$

$$\frac{cT(cT-2)}{cT-1} K(T) < K_0 e.$$

$$\text{Mivel } cT-1 > \frac{cT(cT-2)}{cT-1}, \quad \text{ha } cT > 1$$

$$K_0 e^{cT-1} > K_0 e \frac{cT(cT-2)}{cT-1}.$$

sokáig alacsonyan tartjuk a beruházási hányadot, ez olyan következményekkel járhat, hogy az egész további növekedésünk lelassul.

Félreértés ne essék, modellünkben nem az következik, hogy tetszés szerinti ideig erőltetett felhalmozáspolitikát folytathatunk. Egyik oldalról ugyanis a felhalmozásnak korlátot szab a népgazdaság abszorpciós képessége. Más oldalról viszont, ha a leállás túl sokáig tart, akkor ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy nemcsak korábbi beruházásaink eredményét éljük fel, hanem kedvezőtlenebb feltételekkel indulhatunk az új rekonstrukciós szakasz megkezdésekor is. Abból, hogy a szakaszos növekedés nem okvetlenül rossz, sőt bizonyos szempontból optimális lehet, nem következik, hogy bármilyen jellegű ciklus jó a beruházáspolitikában. Ha például egy rekonstrukciós szakasz kellős közepén (modellünkben az erőltetett beruházási szakasz közepén) állunk le a beruházásokkal, akkor ez biztosan nem lesz optimális, és biztosan nem eredményez optimális fogyasztást vagy az egyenletes növekedésnél magasabb fogyasztást. Másrészről, ha nem állunk le a felhalmozás visszafogásával az időszak végén, akkor már nemcsak a korábbi beruházásokkal létrehozott kapacitások eredményét éljük fel, hanem tönkretételük e kapacitások felújítási alapjait is. Egy ilyen esetben az új szakasz nem haladhatja meg a következő szakaszt, hanem mindig mindent előlről kell kezdeni.

A fogyasztás optimalizálásának tehát két kulcskérdése van. Az egyik az időhorizont megválasztása, a másik a tőkehatékonyság.

Az eredménynek azonban az egyik gyenge pontja, hogy semmit sem mond arról, mi tekinthető ideális tervezési időszaknak. Erre a választ a modellen kívül kell keresni. Ez a kérdés egyébként nem most merül fel először, hanem tulajdonképpen csak sajátos esete az időhorizont általános problémájának. A megoldást sokan sokféle irányban keresték. Sztrumilin például 40 évet javasolt időhorizontként azon az alapon, hogy körülbelül ez egy korosztály gazdasági aktivitásának tartama. Mások, a munkaerő-tervezők az iskolarendszeren való átfutási időt (15–20 évet) tekintik a megfelelő időhorizontnak.

Az ilyesfajta javaslatok annyiban ésszerűnek látszanak, hogy a gazdasági folyamatokban keresik a választ az időhorizont problémájára, és azt a termelőerők működési élettartamához igyekeznek kapcsolni.

A hiba azonban ott van, hogy a munkaerő élettartamából, illetve újratermelési ciklusából indulnak ki. A beruházások azonban a termelőerők másik csoportjához, a termelési eszközökhöz kapcsolódnak, és ezért azt hisszük, ezek élettartamából kellene kiindulni. Itt azonban újabb akadályba ütközünk. A termelőeszközök csoportja nem homogén. (A munkaerő, legalábbis az élettartam szempontjából, sokkal homogénabb.)

Mindenekelőtt jelentősen különbözik a beruházás műszaki-gazdasági összetétele aszerint, hogy milyen arányt képvisel benne az építés, illetve a gépi berendezések. Az előbbieket fizikai élettartamát általában 20–50 év közöttire teszik, az utóbbiakét 5–15 évre.

Ilyen körülmények között nem hisszük, hogy a kérdésre egyértelmű választ adhatnánk. Mégis, ha elfogadjuk, hogy a technikában a műszaki-gazdasági színvonal szempontjából egyre inkább jellemzővé válik a generációs jellegű szakaszosság, akkor elvileg legalábbis kézenfekvőnek látszik, hogy a tervezési időszakot a műszaki generációs élettartammal próbáljuk

megközelíteni. Mély és széles körű vizsgálatot igényelne annak kimutatása, hogy a különböző ágazatokban alkalmazott technikára mennyire jellemző ez a generációs szakaszosság, és mennyire becsülhető ma e technikák élettartama. (Csak nagyon bátortalanul kockáztatjuk meg azt a becslést, hogy a számítógép-technikához való kötődés miatt ez 10 év körül lehet.)

Úgy gondoljuk, a műszaki-gazdasági (generációs) szakaszosság adhat egy megközelítési lehetőséget a tőkehatékonyság alakulására nézve is, bár modellünk és következtetéseink szempontjából ez a könnyebb probléma. Nevezetesen, míg az időhorizont mindig konstruált, a tőkehatékonyság adott időpontban és adott helyen mindig reálisan létezik, noha ország-egészre vonatkozóan maga is mindig szerkezeti alkotóelemeiből számítható kalkulált mutató.

Következtetések

Végkövetkeztetésünk kettős.

1. Az elmondottak alapján, azt hisszük, belátható, hogy a beruházási tevékenység szakaszossága nem alapvető oka gazdasági gondjainknak. A szakaszosság önmagában nem feltétlenül elítélendő dolog. Szakaszos tervezés és szakaszos beruházási tevékenység a fogyasztás szempontjából kifejezetten hatékony is lehet, ha tisztába jövünk a szakaszok természetével.

2. Ha azonban a tervezés hibái olyan ciklusokat is okozhatnak, amelyek zavarják a tervgazdálkodást, próbáljuk meg megfordítani az összefüggést, és tervezni a ciklust. Ez a javaslat talán nem is olyan meghökkentő, ha néhány tényt figyelembe veszünk.

Jóllehet a tervezés a nagy aggregátumokban (nemzeti jövedelem, fogyasztás, beruházás, ágazati fejlesztés stb.) mindig egyensúlyra és egyenletes fejlődésre (növekedésre) törekszik, és exponenciális növekedéssel számol (növekedési ütemeket határoz meg), a nagy aggregátumokból kilépve tudatosan feladja ezt az elvet. Feladja, mert:

— jól tudja, hogy a gyakorlatban ez nem valósul meg (kivéve az említett nagy aggregátumokat),

— a gyakorlatból tudja, hogy a termelés és a fogyasztás területén nem ez a leghatékonyabb. És ez a dolog lényege!

Ami a termelés fejlesztését illeti, annak ebből a szempontból két fő útja van:

— a termelés fokozatos javítása, kisebb technikai fejlesztések végrehajtása, ami lényegében valóban egyenletes növekedést jelent (vagy legálábbis jelenthet),

— új kapacitások létrehozása vagy a régiéik teljes rekonstrukciója, ami az adott termékben, termékcsoportban, sőt esetenként egy egész ágazatban is ugrásszerű változást okoz. Ez esetben az ugrásszerű, szakaszos változás nyilvánvalóan nem vezet a hatékonyság romlásához, sőt éppen ellenkezőleg.

Nem különbözik a helyzet a fogyasztás vagy — szélesebb értelemben — az életszínvonal területén sem. Az életszínvonal-tervezés egyik általánosan elfogadott konzisztenciafeltétele arra a felismerésre épül, hogy az életszínvonal növekedésében van egy érzékelési küszöb, amely alatt a lakosság nem érzékeli a javulást, sőt stagnálást vagy csökkenést érzékel még akkor is, ha a valóságban enyhe növekedés van.

Olyan esetekben és olyan területeken tehát, amikor és ahol viszonylag hosszú időn keresztül csak kismértékű növekedés lehetséges, célszerűbb a növelést több, egyenként nagyobb részletre elosztani. Éppen ezért az életszínvonal növekedése kétféle módon valósul meg:

1. Az életszínvonal egyes elemeinek állandó, „sima” növelése útján: például a fizetések évenkénti többé-kevésbé egyenletes növekedése, a fogyasztás alapvető területének (alapvető elemeinek): ruházkodási cikkek, háztartási berendezések és szolgáltatások évről évre való fokozatos növelése.

2. Ugrásszerű változások révén: például a családi pótlék időről időre (néhány évenként) való nagyobb összegű növelése, a gyermekgondozási segély hasonló módon történő lökésszerű javítása stb.

A lassú, folyamatos fejlesztések minden területen a legjobb esetben is csak egy bizonyos ideig elégíthetik ki a fejlődés szükségleteit. Nagyjából addig, amíg strukturális változások nem válnak szükségessé. Amint ezek szükségessége jelentkezik, elkerülhetetlenné válik a lökésszerű beavatkozás. E beavatkozás szükségessége nem minden területen azonos intenzitású, nem minden területen lehetetlenül egyszerre az egyenletes fejlesztés. Ez az intenzitáskülönbség határozza meg a lökésszerű beavatkozás prioritásait. Egyformán igaz ez a termelés és az életszínvonal fejlesztésére.

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: Beruházási ciklusok a közvetlen tervgazdaságban. *Gazdaság*, 1978. 4. sz.
- [2] *Bródy András*: A ciklus egy linearizált modellje. *Sigma*, 1977. 4. sz.
- [3] *Goldman, J.—Kouba, K.*: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- [4] *Harrod, D. F.*: *Towards a Dynamic Economics*. Macmillan, London, 1948.
- [5] *Hoch Róbert*: Fogyasztás és ár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- [6] *Kornai János*: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [7] *Kovács János*: A munkaerő társadalmi újratermelése és tervezése. Akadémiai Kiadó, 1980.
- [8] *Lackó Mária*: Feszültségek felhalmozása és leépítése. (A Magyarországon tapasztalt beruházási ciklusok egy egyszerű modellje.) Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1979. december. 54. l.
- [9] *Phelps, E.*: The Golden Rule of Accumulation: A Table for Growthmen. *The American Economic Review*, 1961. szeptember.
- [10] *Tarján Tamás—Tényi György*: Kísérlet a beruházási folyamat modellezésére. *Sigma*, 1977. 1—2. sz.
- [11] *Virág Ildikó*: Az optimális felhalmozási hányad problémájához. *Gazdasági fejlődés és tervezés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [12] *Virág Ildikó*: Az optimális felhalmozási arányról. *Statisztikai Szemle*, 1966.

A munkaerő-szükséglet és a foglalkoztatottság színvonalára

A növekvő munkaerő-szükséglet és a többé-kevésbé korlátozott munkaerőforrás közötti összhang megbomlására Magyarországon az utóbbi évtized munkaerőhelyzete irányította a figyelmet. A munkaerőhiány azonban nem magyar jellegzetesség: a tapasztalatok szerint lényegében minden szocialista ország előbb-utóbb elérkezik ehhez a számottevő feszültségek és ellentmondásokat tartalmazó fejlődési szakaszhoz. Ezért a jelenség okára a közgazdaságtudománynak választ kell adnia.¹

Abból indulhatunk ki, hogy a mindennap tapasztalható munkaerőhiánynak nem szabad sem az okát, sem a lényegét egysíkúan kezelni. A napjainkban tapasztalható időleges javulás ellenére olyan tartós aránytalanságként értelmezhető, amelyben hiány és tartalék — esetenként vállalati belső felesleg — egyidejűleg létezik, bár a hiány dominál, s amelynek — eltérően Kornai és mások álláspontjától — távolról sem csak egyetlen oka van.

A témával foglalkozva, óhatatlanul azt a triviális kérdést kell legelőször is feltenni, miért van egyáltalán szükség munkaerőre a termelésben és a szolgáltatásban. A magától értetődő válasz: a „tisztá” tőkés társadalomban azért, hogy értéktöbbletet termeljen, a szocialista társadalomban pedig azért, hogy olyan használati értéket (árut és szolgáltatást) állítson elő, amely *emberi szükségletet elégít ki*.

Mi azonban a szükséglet? A társadalmi berendezkedéstől független, objektív tényezők által eleve meghatározott összetételű és nagyságrendű használatiérték-tömeg és szolgáltatás, vagy pedig társadalmonként változó, külső tényezők által is befolyásolt, szubjektív elemeket is magában foglaló kategória? Részletesebb bizonyítás nélkül is a második meghatározás tűnik megfelelőbbnek. A szükséglet mértékét és kielégítésének módját nagymértékben befolyásolják az uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyok, miközben azok elsődlegesen a tulajdonviszonyok által meghatározottak. Fontos az is, hogy a szükséglet mindig megelőzi a lehetőségeket, és így jelentős — bár nem minden esetben jó irányban ható — mozgatórugója az adott társadalom gazdaságának.

¹ A hazai szakirodalom tartalmilag elég későn nyúlt e kérdéshez, így e téma vizsgálatának csak a kezdetén vagyunk. Kornai János legújabb könyvében [6] és akadémiai székfoglalójában [5] foglalkozott e kérdéssel. A szűkebben értelmezett témához kapcsolódó első próbálkozások közé tartozik Gábor R. István cikke [3] és Oroszi Sándor—Veress József ehhez kapcsolódó vitacikke [8], valamint Gábor R. István egy-két témát részletesebben kifejtő válasza [4].

Amennyiben a szükségletet a gazdasági típusúra szűkítjük, úgy ezen belül meg kell különböztetni a társadalmilag el nem ismert (maximális), a társadalmilag elismert és az — ennél is alacsonyabb szintű — fizetőképes szükségletet. Az áruterelés viszonyai között a két utóbbit kell a termeléssel fedezni.²

Ugyanakkor a szocializmus viszonyai között a társadalmilag elismert, de még a minimálisnak tekinthető szükséglet kielégítetlensége is jelentős feszültségeket okoz. (Gondoljunk az alacsony jövedelműek helyzetére vagy a lakáshiányra!)

A szocializmusban — és a továbbiakban csak erről a társadalomról lesz szó — a társadalmilag elismert szükséglet időről időre meghaladja a kielégítésére fordítható források szabta termelési-szolgáltatási lehetőségeket. (Ha nem így volna, fizetőképes szükségletté alakulhatna át.) A termelés törvényszerű elmaradása az elismert szükséglettől állandósítja a növekedésre, a több teljesítményre irányuló igényt. Ezt legkönnyebben extenzív módon (több létszámmal, géppel, épülettel stb.) lehetséges kielégíteni. Közismert azonban, hogy létezik egy nehezebben, fáradságosabban járható, intenzívnek nevezett út is. Azaz a több teljesítmény igényének nem feltétlenül kell a létszám bővítése iránti igényben testet öltenie; a teljesítmény a termelékenység javításával is fokozható, méghozzá — kivételes periódusoktól eltekintve — sokkal nagyobb ütemben.³

Ily módon a termelő ágazatok a termékeik iránti növekvő szükségletet csökkenő vagy stagnáló létszámmal is kielégíthetik. A nem termelő ágazatokban — az oktatásban, az egészségügyben és hasonló területeken — viszont a termelékenység (a hatékonyság) javulása a legritkább esetben csökkenti a létszámigényt; a tapasztalatok szerint az ilyen típusú szolgáltatások fejlődéséhez általában többletlétszám szükséges. A személyi és a lakásszolgáltatások, valamint az igazgatási és a pénzügyi szolgáltatások teljesítménye már inkább növelhető bizonyos határok között létszámbővülés, legalábbis jelentős létszámbővülés nélkül.

Szocialista viszonyok között mindez együtt — normális fejlődést feltételezve — óhatatlanul növeli a társadalom összes munkaerő-szükségletét. De vajon szabályozza-e valami e növekedést?

Gábor R. István szerint a munkaerő-szükséglet növekedése a szocializmusban korlátlan, mivel bármilyen keveset termel is a dolgozó, az mégis növeli a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem volumenét: „... a szocialista gazdaságban, a gazdaság egészének szintjéről tekintve, mindaddig érdemes a pótlólagos munkaerőforrásokat bevonni a termelésbe, ameddig ez a termelés és a nemzeti jövedelem növekedésével jár, vagyis a termelésbe újonnan bevont munkaerő egyáltalán valamennyi új értéket előállít” ([3] 176. l.)

Az Oroszi—Veress szerzőpár nem fogadja el ezt a kiindulópontot. Szerintük a pótlólagos munkaerő termelésbe állítása hozadékának nemcsak pozitívnak kell lennie, hanem determinált nagyságnak ([8] 146. l.).

² Tőkés viszonyok között a fizetőképes szükséglet korlátozza a termelést, ezért igyekeznek a tőkések széles körű hitelnyújtással előrehozni a fizetőképességet. Ennek a lakosság roppant mérvű eladósodása a következménye.

³ Az anyagi ágak nettó termelése 1971—1975 között átlagosan 6,2, 1976-ban 2,4, 1977-ben pedig 8,1 százalékkal nőtt. Ezen belül a létszámbővülés önmagában rendre 0,2, —0,8, illetve 0,3 százalékos, a termelékenység javulása pedig 6, 3,2, illetve 7,8 százalékos évi növekedést eredményezett ([2] 9. l.).

Úgy vélem, mindkét álláspontban van igazság. Az Oroszi—Veress szerzőpár azonban nem veszi figyelembe a tőkés és a szocialista munkabérnek a foglalkoztatás szintje és alakulása szempontjából nagyon fontos eltérését. Azt tudniillik, hogy amíg a tőkésnek a munkabér költség, amely csökkenti a profitját, és érdektelen a számára, hogy az növeli a nemzeti jövedelmet, addig a szocialista társadalomban a munkabér mindenekelőtt nemzeti jövedelmet testesít meg, s bár nem érdektelen, de nem is elsődleges, különösképpen nem kizárólagos a költségzerepe.⁴ Azaz a szocialista társadalmat a megtermelt nemzeti jövedelem volumene teszi gazdagabbá — a tőkéskeket az elsajátított értéktöbbséget. Ugyanakkor — és ebben van igazuk a vitacikk szerzőinek — a szocializmusban is van ellentét: az adott használati érték megteremtéséhez lekötött nemzetijövedelem-rész. Ezt figyelembe véve tehát *társadalmi méretekben akkor gazdaságos bevonni valakit a termelésbe, ha ennek eredménye nagyobb vagy ugyanakkora, mint a többletmunkahely létesítésének évi amortizációja.* (Ellenkező esetben elpazaroltuk a beruházott nemzeti jövedelem egy részét.) Emellett kívánatos, hogy a nemzeti jövedelem tömege legalább a pótlólagosan kifizetett munkabérrel növekedjen. (Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor a nemzeti jövedelem ugyan nem, de a tiszta jövedelem csökken.)

Ez így közvetlenül ugyan csupán a termelő dolgozókra értelmezhető, azonban ebből is világos, hogy a foglalkoztatás felső határa a szocializmusban magasabb, mint a tőkés társadalomban, ahol az említettekén túl további feltétel, hogy a munkába állítás bérfedezetén felül (átlag-) profit képződjék. Összességében tehát a munkaerő termelésbe állításának a szocializmusban is van hozamkövetelménye, de alacsonyabb, mint a tőkés társadalomban. Ez fontos oka annak, hogy a *szocializmusban a munkaerő-szükséglet gyorsan (a kapitalizmusbelinél gyorsabban) növekvő, de nem minden határon túl nő.*

További kérdés, hogy e munkaerő-szükséglet mennyiben valóságos, azaz a munkaerőigény valóban szükséglet-e; másrészt a munkaerő-szükséglet egyedüli meghatározója-e a létszámalakulásnak; végül a létszámalakulás elméletileg kijelölt gazdasági meghatározóit a vállalatok érzékelik, illetve figyelembe veszik-e.

A keresők létszámának alakulását a szocializmus viszonyai között nem lehet egyszer s mindenkorra azonos tényezők által meghatározottnak tekinteni. A szocialista fejlődés első szakaszában — ezen belül különösen az 1950-es években — Magyarországon a mezőgazdasági kisárutermeletést rejtett munkanélküliség jellemezte. (A mezőgazdasági kisárutermeletők túlnyomó többsége az éveknek csak meghatározott időszakában tudta a munkaerejét hasznosítani.) Ez — a munkaalkalmat kereső háztartásbeli nők nagy számával együtt — hatalmas nyomást gyakorolt a népgazdaságra a munkaerő-szükséglet növelése irányában. Minthogy ugyanakkor igen korlátozottak voltak a gépesítési lehetőségek, ezért maguknak a szükségleteknek a megállapításában is abból indultak ki, hogy a létszám lendületesen növelhető. Az egymást erősítő két hatás következtében a mezőgazdaságon kívüli ágazatok létszáma igen gyorsan gyarapodott: 1950—1954 között átlagosan évi 109 ezerrel, az 1950-es évtized egészében összesen 920 ezerrel, s még 1960—1969 között is évi 88 ezerrel ([7] 8—9. l.). E folyamatnak oka is, következménye is a mezőgazdasági létszám csaknem 900 ezres és a háztartásbeli nők számának 1,3 milliós csökkenése e két évtizedben. A hetvenes évek

⁴ Vö. Gábor R. István [4] cikkének 3. lábjegyzetével (315. l.).

elejére azután ezek a tartalékok jórészt elapadtak, a létszám további gyors növekedésének a lehetősége megszűnt.

A vázolt folyamat ellentmondásos megvalósulására mutat, hogy a legnagyobb létszámbővülés időszakában, 1950—1953 között (minthogy ugyanakkor rohamosan növekedett a népgazdaság munkaerő-szükséglete) jelentős munkaerőhiány alakult ki, különösen a népgazdaság háttérbe szorított területein, a fogyasztási iparágakban és a mezőgazdaságban.

Az 1953 közepétől 1962 végéig terjedő tíz évet viszont éppen ellenkezőleg: a foglalkoztatottság biztosítására való törekvés jellemezte ([9] 25. l.).

A keresőszám növekedésének mindenkor határt szab a munkaerő-kínálat, amelynek azonban mind a nagysága, mind az összetétele — ha korlátok között is, de — befolyásolható. Ugyanakkor a kínálat — a munkaerő-szükséglet megállapításában rejlő szubjektivitás, a létszámnövelési érdekelt-ség és egyéb okok miatt — számottevően hat a szükséglet méretére és összetételére. Emiatt bőséges munkaerő-kínálat közepette belső munkaerő-tartalékok halmozódnak fel. Azáltal, hogy minden 20—30 feleslegesen felvett dolgozó foglalkoztatása további mintegy 8—10 fő alkalmazását teszi szükségessé, akik azután kiszámítják ezek munkabérét, irányítják a munkájukat, nyilvántartják a teljesítményüket, a ledolgozott munkaidejüket, figyelemmel kísérik a hiányzásait, étkezést, munkaruhát biztosítanak a számukra stb., a *létszámfelesleg* „*multiplikátor-hatást*” is kifejti; a tartalékok halmozódása öngerjesztő jelleget ölt.

Adott globális munkaerő-kínálat közepette természetesen a létszám-alakulás ágazonként, szakmánként, munkakörönként, nemenként, területenként eltérő lehet. A nem mezőgazdasági ágak keresői állománya a kollektívizálás idején bővült különösen gyorsan; az alkalmazotti létszám korlátozott munkaerő-kínálat közepette is növekszik; vagy például a szobafestők, az autó- és a televíziószerelők száma gyorsabban gyarapszik a kovácsokénál vagy az öntőkénél.

A létszámalakulást azonban a munkaerő-kínálat csak befolyásolja; elsődleges meghatározója a létszám-szükséglet, amely azonban — mint már utaltam rá — csak részben tekinthető objektívnek. Ágazonként, vállalatonként, területenként eltérő — nehezen meghatározható — része nem valóságos szükségletet, csupán létszámigényt fejez ki. Jól mutatják ezt a már említett belső tartalékok, amelyek nélkül aligha tudná az utóbbi években az ipar és az építőipar a feladatát csökkenő létszámmal is ellátni.

A munkaerő-szükséglet természetesen nem csupán a keresők számának, hanem — az általános és a szakképzés méretén és szerkezetén keresztül — a munkaerő minőségének, összetételének az alakulására is hat. Ezt igazolja az elmúlt évtizedek tömeges felnőtt szakemberképzése, egyidejűleg a nappali iskolai képzésben részt vevők számának a keresőszám-növekedést meghaladó bővülésével. De bizonyítékként a női keresők számának és arányának gyors növekedését is említhetjük.

A munkaerő-szükséglet a munkaerő-tartalék meghatározott részét kínálattá alakítja, illetőleg — különösen, ha meghaladja a kínálatot — munkahelyek közötti mozgást idéz elő.

Az elmondottakból következően a vállalati munkaerőigény és -szükséglet megkülönböztetése inkább elvi, semmint gyakorlati jelentőségű. Hiszen a munkaerőhelyzetre gyakorolt hatásuk szempontjából nincs közöttük különbség. Továbbá a munkaerő-szükséglet nagysága és összetétele nem ön-

törvényűen alakul, hanem a mindenkori társadalmi, gazdasági, demográfiai stb. helyzet függvényében.

Megállapítható tehát, hogy a *szocializmusban a keresők létszámának alakulását alapjaiban a népgazdaság munkaerő-szükséglete határozza meg, de a munkába vonható munkaerőforrás mennyisége és minősége mind a szükséglet nagyságára és összetételére, mind magának a keresői létszámnak a szerkezetére, valamint a létszámnövekedés felső határára számottevő mértékben hat.* E határon belül a munkaerő-szükséglet a létszámalakulás meghatározó, aktív tényezője.

A munkaerőforrás és a munkaerő-szükséglet tehát a szocializmusban kölcsönösen hat egymásra. A forrás bősége nagyobb szükséglet létrejöttét és kielégítését teszi lehetővé, a forrás összeszűkülése viszont parancsolóan — de ágazatonként, területileg eltérő mértékben — korlátozza a szükségletet. A munkaerő-szükséglet ugyanakkor közvetve hat a munkaerőforrás nagyságára és minőségére (összetételére) is. A forrás és a szükséglet mind nagyságában, mind minőségében eltérhet egymástól, de az eltérésük nem haladhat meg (nem lenne szabad, hogy meghaladjon) egy — nehezen meghatározható — tűréshatárt. A tőkés társadalomban a megfelelő arány válság révén áll helyre. Nálunk a kialakuló ellentmondások csupán felhívják a figyelmet az aránytalanságokra; a feloldásuk tudatos, tervszerű módszerekkel és eszközökkel lehetséges. A spontán erők óhatatlanul a létszám-szükséglet növekedésének irányában hatnak.

A létszám-növekedési tendencia mögött tehát nem kell valamiféle titokzatos mozgatót keresni. Az ok egyszerűen az, hogy hosszú időn át a létszám, a munkaerő volt a legkönnyebben és leggyorsabban hozzáférhető erőforrás, amelyet kiaknázva a vállalatok, a gazdasági egységek viszonylag látványos fejlődést mutathattak fel. Ezt az extenzív forrást éppúgy hiba lett volna annak idején kihasználatlanul hagyni, mint ahogy hiba azóta erőltetni a fejlődés ilyen útját, amióta csekély a szabad munkaerőforrás.

Az extenzív fejlesztés gyakorlata az egész gondolkodásmódot befolyásolta, és megfelelt számos részérdeknek. Hiszen állást kapott a munkát kereső, csoportvezető lett, aki most már nem egyedül, hanem esetleg harmadmagával végezte a korábbi vagy annál alig több munkát, osztályvezetővé nevezték ki, ha már három helyett hat embert irányított stb. — miközben a termelés gyorsan, ha nem is optimális ütemben bővült. Mindennek azonban munkaerőhiány lett a következménye, amely munkaerő-tartalékoláshoz vezetett, szükségképpen fokozva mind a tényleges, mind a látszólagos hiányt, és így tovább, körbe-körbe.

Az első években a létszámnövelés — lévén akkoriban lehetséges is, szükséges is — még fő vonalában egybeesett az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdekekkel. Ez a törekvés azonban ma már alapvetően káros. A munkaerő-tartalékok bőségének időszakában is veszteséget okozott a munkaerővel való pazarlás. Ma azonban egyenesen megengedhetetlen, mert csökkenti — szélsőséges esetben negatív előjelűvé változtatja — a fejlődés ütemét.

Amikor azt állítjuk, hogy a keresők létszámnövekedésének felső határát döntően a munkaerő-kínálat határozta meg, ez egyben azt is jelenti, hogy a létszámbővülésnek a bevezetőben vázolt gazdasági korlátja olyan elvi követelmény maradt, amely a gyakorlatban nem teljesült. A vállalatok — a létszámnövelésben való egyéni és csoportérdekeltség, a szociális szem-

pontok túlsúlya stb. folytán — sem a bőséges, sem a korlátozott munkaerő-kínálat periódusában nem vetették össze a dolgozók munkába állításának költségeit a várható hozamokkal.

De ha — mint láttuk — a létszámfelesleg kialakulására jelentős (bár távolról sem kizárólagos) hatása van a munkaerő-kínálatnak, vajon nem várható-e, hogy csupán a megcsappant kínálat következtében előbb-utóbb felszabadulnak a belső munkaerő-tartalékok?

Megítélésem szerint inkább ennek ellenkezőjére kell számítanunk. Aránytalanság létrejöhet automatikusan, arányosság nem. *Elégtelen nagyságú és összetételű munkaerő-kínálat közepette* újabb, talán *feszítőbb aránytalanság alakulhat ki.*

A foglalkoztatottság kívánatos színvonala

A bőséges munkaerő-tartalék periódusában a munkaerő-szükséglet mennyiségi kielégítése viszonylag könnyen megvalósult, bár egyes években e téren is jelentkeztek feszültségek.

A fő ellentmondás a minőségi (a szakképzettség szerint differenciált) munkaerő-szükséglet kielégítésével kapcsolatban alakult ki. A szakképzetlen, majd a képzés fejlődésével a szakképzett munkaerő bősége óhatatlanul együtt járt a munkaerő-pazarlásával.

A munkaerő-pazarlást sem lehet tértől és időtől függetlenül értelmezni. Napjainkban például az élelmiszeriparban, a vegyiparban és más hasonló területeken a termékek kézi mérése, csomagolása akkor is pazarlás a munkaerővel, ha az érintett dolgozók a lehető legnagyobb intenzitással dolgoznak. Még inkább áll ez persze az alacsony intenzitású, netán felesleges munkát végzők foglalkoztatására, akármi legyen is az indítéka.

Felmerül mármost a kérdés: vajon a munkaerő-pazarlás nagyfokú csökkentése esetén is meghaladná-e a munkaerő-szükséglet a fedezetet? Az feltehető, sőt biztosra vehető, hogy a pazarlást nem lehet egyetlen határozattal megszüntetni, hanem csak szívós gépesítési, munkaszervezési, tudatmódosítási erőfeszítések, tehát eszköz- és időigényes tevékenységek eredményeképpen. Ugyanakkor a VI. ötéves terv időszakában a munkaerő-forrás csökken, és az azt követő emelkedés sem lesz igazán számottevő. Mindezek miatt — általános és nagymérvű gazdaságpolitikai restrikióit kizárva — feltehető, hogy a szükséglet növekedése nemcsak felszívja a pazarlás folyamatos mérséklésével felszabaduló munkaerőt, hanem az is előre látható, hogy e felszabadítás nélkül jó néhány területen még a legszűkebb létszám sem biztosítható.

A munkaerő-szükséglet optimális mértékénc meghatározásában a döntő a munkaerővel való pazarlás elkerülése: a rendelkezésre álló munkaerőt az előállított használatiérték-tömeg szempontjából optimális módon és mértékben kell foglalkoztatni.

Következésképpen pazarlásnak tekinthető, ha a társadalom munkaerő-szükséglete kisebb, mint az igénybe vehető forrás. Ekkor ugyanis vagy anélkül foglalkoztatunk dolgozókat, hogy szükség volna a munkájukra (rejtett, lappangó munkanélküliség), vagy nyíltan munkanélkülivé válnak munkaképes dolgozók. Nem kevésbé káros azonban a fordítottja — tudniillik, ha a szükséglet tartósan és jelentősen meghaladja az igénybe vehető forrást. Ez rontja a munkafegyelmet, növeli az indokolatlan munkaerő-

hullámozást, korlátozza a munka szerinti elosztást, és aránytalanságokat hoz létre a munkaerő-szükséglet és a munkaerőforrás között.

Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a dolgozó nemcsak a munkaerő hordozója, hanem a társadalom tagja és — a szocializmusban — a termelési eszközök tulajdonosa, akkor egyértelmű, hogy a foglalkoztatás nem csupán gazdasági, hanem társadalmi kérdés is, s ezért a foglalkoztatottság színvonalának kialakítását a szocialista társadalom nem bízhatja az események spontán alakulására. A szocialista foglalkoztatáspolitikának tudatosnak kell lennie. Feladata tömören fogalmazva: a tervszerű és takarékos foglalkoztatás megvalósítása. A „takarékos” jelző értelme kettős. Egyrészt azt jelenti, hogy az adott feladatot minél kevesebb munkaerővel kell megvalósítani. Másrészt azt a követelményt foglalja magában, hogy a rendelkezésre álló munkaerő-kapacitás a lehető legnagyobb mértékben és a társadalmilag legmegfelelőbb helyen hasznosuljon.

E kettős cél ellentmondása egyben a vállalati és a népgazdasági törekvések valóságos ellentmondásának kifejeződése. A népgazdasági törekvések és a vállalati érdek csak az előbbi tekintetben lehet többé-kevésbé hasonló (bár ebben is gyakori a vállalati ellenérdekeltség). Az utóbbi tekintetben természetesen az eltérés. A vállalat (miközben általában létszáma növelésére törekszik) társadalmi méretekben a viszonylag alacsony foglalkoztatottsági szintben érdekelt, amelyben bőséges munkaerő-kínálatból meríthet. Az elmúlt évek gyakorlatában a takarékoság címszava alatt meghatározott második követelmény tagadhatatlanul érvényesült, az első azonban nem. A magas szintű foglalkoztatottság kívánatos voltát illetően egyébként nincs teljes egyetértés. A munkafegyelem nem kielégítő állapotát is figyelembe véve, egyesek — általában csak félig kimondva — munkaerő-kínálati többlet létrehozását és állandósítását, magyarul a munkanélküliséget javasolják „orvosságként”.

E javaslat is a vállalati és a népgazdasági szemlélet ütközéséről tanúskodik. Vállalati szemszögből az elgondolás teljesen „logikus”: magasabb termelékenység, jobb munkafegyelem, kisebb létszám, alacsonyabb bérköltség az egyik oldalon, bőségesebb munkaerő-kínálat a másikon; csupa kívánatosnak látszó tény. A népgazdaság s a társadalom egésze nézőpontjából azonban más tényezőket is figyelembe kell venni. A munkanélkülieknek segínyt kell adni, ami növeli a költségeket. A társadalmi termelékenységnek és a jólétnek a szocializmusban az egy keresőre jutó termelés mellett ugyan csak fontos mutatója az egy lakosra jutó termelés, amely alacsonyabb foglalkoztatottság esetén akkor is csökkenhet, ha az egy keresőre jutó termelés növekszik. De ennél is jóval fontosabbak a társadalmi szempontok. A munkanélküliség megalázó és dezorganizáló. Ez még akkor is igaz, ha például egy család összjövedelmét a munkanélkülivé válás nem érinti — ami eléggé kétséges —, mivel egyáltalán nem mindegy, hogy ez a jövedelem két kereső vagy egy kereső és egy munkanélküli jövedelméből tevődik össze.

A munkanélküliség nemkívánatos társadalmi hatását csak növelné, hogy tömegessé válása esetén a termelési eszközök olyan társadalmi tulajdonával rendelkeznének, amely nem képes biztosítani a munkához való jogot. Meggondolásra int az is, hogy a munkához való jog alapvető meghatározója a társadalmi közérzetnek. A munkanélküliség — mint intézmény vagy fegyvelmezési eszköz, illetve költségcsökkentő tényező — idegen a szocializmus lényegétől, de (eltérően például a kizsákmányolástól) nem eleve lehe-

tetlen,⁵ mivel a termelési eszközök és a munkaerő tulajdona⁶ ebben a fejlettségi szakaszban még nem egységes. Ugyanakkor a szocialista állam mint a termelési eszközök tulajdonának megtestesítője nem áll, nem állhat szemben az egyes dolgozóval mint a munkaerő tulajdonosával. Az érdekeltségi különbségek (részleges ellentétek) dacára a munkanélküliség alkalmazása — akkor is, ha a cél a munkafegyelem megszilárdítása — gazdaságilag indokolatlan, sőt káros. Még inkább káros politikailag, akár a belső viszonyokat, akár a nemzetközi munkásmozgalom, a szocializmus perspektíváját vesszük alapul.

Az elmondottakon túl az is kérdéses, vajon lehet-e szándékosan munkanélküliséget előidézni, illetve engedni olyan időszakban, amikor a munkaerő-forrás kifejezetten csökken. Állítsuk le a kevésbé gazdaságos ágazatokat? Ez esetben nyilván fegyelmezett dolgozók is munkanélkülivé válnak! Vagy küldjék el a vállalatok a „lógósokat”, a „fegyelmezetleneket”? Csakhogy jól szervezett üzembem a gyengébb teljesítményt nyújtók is esetleg intenzívebb munkát végeznek, mint másutt a közepes teljesítményű dolgozók. De egyáltalán: a feladat nem az, hogy csökkentjük a rendelkezésre álló munkaerő-kapacitást, ami mindenképpen pazarlás, hanem hogy növeljük, és takarékoskodjunk vele.

A munkanélküliség vagy teljes foglalkoztatottság alternatívájában felmerülhet ugyan, hogy miféle takarékoság az, amikor nem hasznosítjuk megfelelően a munkaviszonyban levő dolgozók képességeit. Csakhogy a pazarlás egyik formájával (a munkanélküliséggel) nem lehet a másik forma ellentmondásait megszüntetni. Erre csak a megfelelő helyen megvalósított hatékony és takarékos foglalkoztatás alkalmas.

A munkanélküliség — mint intézmény — elutasítása természetesen nem jelenthet felmentést a fegyelmezetleneknek, a rosszul dolgozóknak; a jogoknak és a kötelességeknek összhangban kell lenniük. Aki nem hajlandó megfelelően dolgozni, annak — amint erre jogilag eddig is mód volt — ezután is fel lehet, sőt fel kell mondani. De a fegyelmezett, jó munkára késztetésnek ez csupán végső eszköze lehet; az elbocsátás nem jelenthet sem kiszolgáltatottságot, sem kitaszítást. Felmondásra bürokráciamentesen, de a törvényes előírások betartásával és a társadalmi szervek ellenőrzése mellett kerülhet sor, s akinek felmondtak, lehetőséget kell kapnia arra, hogy ha új munkahelyén jobban, fegyelmezettebben dolgozik, a többiekhez képest ne szenvedjen tartósan hátrányt.

Esetenként munkájukat fegyelmezetten, jól végző dolgozók elbocsátása is szükségessé válhat — ti. ha a munkájuk feleslegessé válik. Ilyenkor fokozott körültekintéssel kell eljárni, és az illetékes munkaügyi szerveknek kötelességük minden segítséget megadni az érintett dolgozóknak az újraelhelyezkedésükhöz. Maga a munkáltatói felmondás nem ellentétes a szocializmus

⁵ Hogy munkanélküliség szocialista viszonyok között is lehetséges, azt mind hazai, mind más szocialista országokbeli tapasztalatok tanúsítják. Magyarországon utoljára 1957 első felében volt munkanélküliség. A Szovjetunióban a munkaközvetítőben nyilvántartott munkanélküliek száma 1928. április 1-én 1476 ezer fő volt. Ez az adat 1930. október 1-re 240 ezer főre csökkent, és az év végére már nem volt munkanélküli ([11] 173. l.). Jugoszláviában 1978 júniusában 708 ezer fő, a bérből élők 11,5 százaléka volt munkanélküli ([12] 272. l.). A kínai vezetők által 1979 elején nyilvánosságra hozott adatok szerint, a körülbelül 100 millió munkaképes városi lakos tíz százaléka állástalan [1].

⁶ A munkaerő-tulajdon jelgéről és tartalmáról az álláspontom vázlatos összefoglalása megtalálható: [10] 408—409. l.

gazdasági törvényeivel, illetve összhangban van a termelési eszközök köztulajdonával annyiban, amennyiben — bár nem az adott helyen, de valahol — garantált az elhelyezkedés lehetősége.

A munkáltatói felmondás intézményes lehetősége és gyakorlata nemcsak azért nem azonos a munkanélküliséggel, mert az elbocsátott dolgozó új munkahelyet kereshet magának, vagy esetleg nyugdíjba vonulhat, hanem azért sem, mert a *foglalkoztatottságot bizonyos mérvű rugalmasság* jellemzi. Más szóval a foglalkoztatottság néhány százaléknyi esése nem feltétlenül okoz munkanélküliséget, vagy ha mégis, bizonyosan kisebbet, mint a bérből és fizetésből élők létszámának csökkenése. Ennek egyrészt az az oka, hogy ilyen esetben csökken az első ízben munkába lépők, továbbá a háztartásbeli nők közül munkát vállalók, valamint a nyugdíjjogosultság megszerzése után tovább dolgozók száma. Emellett a foglalkoztatottság szintjének csökkenése a ledolgozott munkaidőnek — a másodállások, mellékfoglalkozások, túlórák korlátozása útján történő — rövidítésével is mérsékelhető. Végül, csökkenő foglalkoztatási szint mellett általában emelkedik a kisárutermelők száma.

A foglalkoztatottság rugalmassága — bizonyos határok között — mesterségesen is fokozható, például a dolgozó nők egy részének a munkából való átmeneti vagy végleges kiválásra ösztönzése útján. (Részben ilyen indokból vezették be annak idején a gyermekgondozási segélyt.) A foglalkoztatottságnak a kínálat által indokolt szintje tehát nem merev, nem minden körülmények között emelkedő, hanem korlátozottan ugyan, de rugalmas. Munkanélküliség akkor lép fel, ha a foglalkoztatás általában vagy részlegesen (területi, szakmai stb. viszonylatban) e rugalmassági küszöb alá süllyed. Ez azonban — mint már hangsúlyoztam — ellentétes a szocializmus lényegével és a szocialista országok társadalmi-gazdasági érdekével.

A munkanélküliség elutasítása megköveteli, hogy állást foglaljunk az állandósult munkaerőhiánnyal kapcsolatban. *A munkaerőhiány: kielégítetlen munkaerő-szükséglet.* A munkaerő-szükséglet és így a hiány lehet valóságos és vélt (társadalmilag indokolt vagy indokolatlan) attól függően, hogy a szükséglet mennyire megalapozott. Továbbá a munkaerőhiány lehet mennyiségi és minőségi (képzettség, nem, kor stb. szerinti), általános és részleges, illetve időleges és tartós. Minőségi munkaerőhiány mennyiségi egyensúly esetén is lehetséges, alapjában a szakképzés és a szükséglet eltérő szerkezete miatt. Az általános munkaerőhiány, amely a munkaerőforrás jelentős csökkenése esetén következhet be, erősen korlátozza a népgazdaság egészének, ezen belül számos részterületének fejlődési ütemét. A munkaerőforrás lassú növekedésével, stagnálásával vagy mérsékelt csökkenésével nem feltétlenül jár együtt általános munkaerőhiány. Kialakulásában közrejátszik az eszközök és a munkaerőforrás szabta lehetőségektől elszakadó, különösen nagy létszámszükségletet előidéző gazdaságpolitika. Ilyenkor jön létre a „*munkaerőhiány*”, amely általában felfokozott, esetenként részben nem is indokolt (nem objektív) munkaerőhiány megnyilvánulása lehet.⁷

Az általános munkaerőhiány a szocialista társadalomban nem szükség-szerű. Azonban az adott gazdasági feltételek, ezen belül a két rendszer ver-

⁷ A munkaerőhiány nem zárja ki a munkaerő-felesleget, amely a munkaerő-kínálat nem foglalkoztatott része. Ez szintén lehet mennyiségi és minőségi, általános és részleges, illetve időleges és tartós. Részleges, illetve minőségi munkaerő-felesleg mind az általános, mind a részleges munkaerőhiány körülményei között kialakulhat.

senye közepette csak a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődést jól prognosztizáló és szolgáló gazdaságpolitikával kerülhető el. Az általános munkaerőhiány többé-kevésbé az adott országok, így Magyarország gazdasági fejlődésének eddigi történelmi menetében gyökerezik.

A gyors gazdasági növekedés és a munkanélküliség felszámolása a szocialista fejlődés első szakaszában csak extenzív módon (a munkahelyek — elsődlegesen az ipari munkahelyek — számának bővítésével) volt megoldható. Így az ipari termelés és a nemzeti jövedelem jóval nagyobb ütemben emelkedhetett, mint ha kevesebb, de magasabb termelékenyséű munkahelyet hozunk létre. A foglalkoztatottság magasabb szintjén azután a létszámnövelési lehetőség minimálisra zsugorodott. A gazdaságpolitikának és a gazdálkodás gyakorlatának át kellett volna állnia a létszám lassú bővülésére, némely ágazatban, szakágazatban a csökkenésére, mint amely közvetlenül és közvetve — a más területen megvalósuló létszámfelszabadító gépesítés (nehezen kimutatható) költségén keresztül — nyilvánvalóan jelentősen megrágitja az új munkahelyek létesítését.

Közismert, hogy ez az átállás nem valósult meg, s így annak ellenére kieleződött a munkaerőhiány, hogy számottevő és esetenként viszonylag egyszerű eszközökkel felszabadítható belső munkaerő-tartalékokkal rendelkezünk. Ezért állítható, hogy bár az általános munkaerőhiány a szocializmusban nem törvényszerű, hanem az — ebben az értelemben nem optimális — gazdaságpolitika következménye, az adott feltételek és körülmények között mégis nehezen kerülhető el.

A szocialista állam a munkaerő kettős értelemben vett takarékos felhasználásában, következképpen a társadalom rendelkezésére álló munkaerőforrás és a munkaerő-szükséglet egyensúlyában érdekelt. Az egyensúlytól való mindkét irányú eltérés — mind a munkanélküliség, mind az általános munkaerőhiány — pazarláshoz vezet, és számottevő ellentmondás forrása a társadalmi-gazdasági életben.

Hivatkozások

- [1] Economist, 1980. február 16.
- [2] Foglalkoztatottság és kereseti arányok, 1977. Központi Statisztikai Hivatal, 1979.
- [3] Gábor R. István: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
- [4] Gábor R. István: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.
- [5] Kornai János: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.
- [6] Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [7] Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1980. Központi Statisztikai Hivatal, 1980.
- [8] Oroszi Sándor—Veress József: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1979. 12. sz.
- [9] Fogány György: Foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-gazdálkodás. Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- [10] Fogány György: Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről. Közgazdasági Szemle, 1980. 4. sz.
- [11] A Szovjetunió számokban. Központi Statisztikai Hivatal, 1977.
- [12] Year Book of Labour Statistics, 1978. ILO, Geneva, 1979.

A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi-gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai

A területfejlesztés sokirányú társadalmi tevékenység. A gazdaság fejlettségének fokától, a gazdaságirányítás rendszerének jellegétől függően változnak céljai és az azok elérését szolgáló eszközök. E tartalmában, eszközeiben is változatos tevékenység széles kutatási megalapozást igényel.*

A kutatások a gazdaság extenzív jellegű fejlesztésének időszakában segítették az egyes termelő ágazatok arányos területi elhelyezésére, az ország különböző térségeiben tapasztalható foglalkoztatási gondok megoldására, az elmaradott területek fejlesztésére, a gazdaság területi szerkezetének átalakítására irányuló döntéseket. A gazdaság intenzív fejlődésére való átmenet feltételei között egyre nagyobb súlyt kap az életmód, az életkörülmények területi különbségeinek, a hatékonyság követelményeinek, a területi tervezés módszereinek vizsgálata.

A területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatásokkal kölcsönhatásban folyt a település- és településhálózat-fejlesztés tudományos megalapozása. Ezenkívül a gazdasági döntés-előkészítés más szféráiban is helyet kapott a regionális összefüggések vizsgálata. Kiterjedt a szélesebb értelemben vett területi kutatásokat művelő intézmények köre. Az érintett országos irányító szervek és kutatóintézetek között — részben spontán jellegű — munkamegosztás alakult ki. A kutatások eredményességének javítása, az átfedések elkerülése végett a területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások összehangolására van szükség. Ezért az Országos Tervhivatal elnöke e kutatások szervezésére, tudományos irányítására és tárcaközi koordinálására 1981-gyel kezdődően tárcaszintű főirányt alakított ki, amelynek bázisintézete az OT Tervgazdasági Intézete.

A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi és tudományos jelentősége

Területfejlesztésen a termelőerők térbeli elhelyezését, területi arányainak átalakítását, a népesség területi elhelyezkedésének, letelepedésének befolyásolását, az ellátó, szolgáltató intézményeknek, tevékenységeknek a lakossági szükségletekkel térbelileg összehangolt fejlesztését értjük. A területfejlesztési politika része a gazdaságpolitikának, céljai társadalmi és gazdasági érdekeket egyaránt érintenek. A tervgazdálkodás viszonyai között a területfejlesztési politika kialakításában és megvalósításában különös feladat hárul a területfejlesztés országos szintű feladatait is meghatározó népgazdasági tervezésre. A területfejlesztési döntések tudományos megalapozásának legszélesebb területe ezért a tervezés kutatási előkészítése, de a

* E cikk a „Területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások” című tárcaszintű (OT) főirány tervtanulmánya alapján készült; bemutatja és részletesen indokolja az abban szereplő kutatási feladatokat. A tervtanulmányt megvitatta és tudomásul vette a területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatásokat koordináló tárcaközi bizottság, valamint a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság is.

tudományos megalapozás feladatai egyéb szférákra (a szabályozás, végrehajtás területére) is kiterjednek.

A területfejlesztés a gazdaság fejlesztésének egy sajátos, az ágazati fejlesztéstől különböző irányú megközelítése. De az ágazatfejlesztés és a területfejlesztés kölcsönösen feltételezik egymást. Nincs gazdaságfejlesztés a területi arányok módosítása, átalakítása nélkül, mivel az ágazati fejlesztés szükségszerűen — meghatározott telephelyű és területi kapcsolatokkal rendelkező termelő-, szolgáltató és fogyasztó egységekhez kötött — térbeli keretekben valósul meg. Más oldalról viszont az egyes vállalatok, intézmények, ágazatok fejlesztése eszköze a területfejlesztésnek.

A területfejlesztés társadalmi jelentőségét az határozza meg, hogy a gazdaság területi struktúrája az ágazati szerkezettel azonos rendű kategória. A termelőerők területi elhelyezkedésének aránytalanságai az ágazati aránytalanságokhoz hasonló nagyságrendű veszteségforrások lehetnek. A termelés és az ellátás arányos területi fejlesztése hozzájárul a népgazdasági hatékonyság emeléséhez, eszköz az életkörülmények indokolatlan térbeli különbségeinek megszüntetéséhez, a társadalom nyíltságának fokozásához. A területfejlesztési döntésekre objektív tényezők széles köre hat; ez a körülmény, valamint a döntések általános társadalmi-gazdasági következményei szükségessé teszik a döntés-előkészítések tudományos megalapozásának további elmélyítését.

A gazdasági törvények érvényesülésének térbeli formái, a gazdaság területi növekedésének szabályszerűségei képezik a területfejlesztést megalapozó kutatások kiinduló témakörét. A kutatások feladata továbbá, hogy a területfejlesztési döntések előkészítése szempontjából mérlegeljék a társas és a határtudományok területén elért, közvetlenül hasznosítható eredményeket is. A területfejlesztési döntések kutatási megalapozásának tehát szintetizáló szerepet is vállalnia kell. Ez aláhúzza a tudományközi együttműködés jelentőségét. Viszont utal is arra, hogy az interdiszciplináris kapcsolatok elsősorban a közvetlenül hasznosítható kutatási eredmények szférájában építhetők ki célszerűen.

A területfejlesztés tudományos megalapozását szolgáló kutatási tevékenység végzésében a tudományágak szélesebb köre vesz részt úgy, hogy azok külön-külön egységes tevékenységi kört alkotnak, amelyekből egy-egy rész tartozik a területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások közé. Az érintett tudományágak a következők szerint kapcsolódnak a területfejlesztés tudományos megalapozásához:

A gazdasági törvények térbeli megnyilvánulásainak, érvényesülési formáinak vizsgálata és elemzése a *közgazdaságtudományok* módszereinek, kutatási eszköztárának alkalmazását igényli. Ezek révén tárhatók fel a gazdaság területi szerveződésének gazdasági törvényszerűségei, vonatkozó következtetések a gazdasági törvények követelményeinek tudatos érvényesítésére a területfejlesztési célok kitűzésekor. E törvények térbeli megnyilvánulásainak, követelményeinek feltárása képezi a területfejlesztést megalapozó kutatások centrumát; elméletileg azért, mert a gazdaság fejlődésére ható általános törvényszerűségek sajátos irányú megközelítéséről van szó, gyakorlatilag pedig azért, mert a területfejlesztési politika a gazdaságpolitikának, a területi tervezés pedig a népgazdasági tervezésnek szerves része.

A földrajztudományok a földfelszín tagoltságának és természeti viszo-

nyainak térbeli eltéréseit, a társadalom és a gazdaság területi szerkezetét, valamint a természeti földrajzi környezet és a területi struktúra kölcsönhatásait vizsgálják. A területfejlesztési döntések tudományos előkészítését elsősorban ez utóbbi tevékenységcsoport segítheti.

A településtudomány lényeges feladata a település- és településhálózat-tervezés megalapozása. Ez több tudományág együttműködésével valósítható meg. A műszaki tudományoknak a területrendezés, ezen belül a város- és községrendezés kutatásában van szerepük. A társadalomtudományok egyes csoportjainak (közgazdaságtudomány, szociológia stb.) közreműködése is szükséges a területrendezés, továbbá a településfejlesztés és főként a településhálózat-fejlesztés megalapozásához. Ez utóbbi tevékenységek a területfejlesztés tudományos hátterének részét képezik.

A szociológia meghatározott kutatási körei ugyancsak kapcsolódnak a területfejlesztés tudományos megalapozásához. Különösen hasznos eredmények várhatók a társadalmi rétegződés, az életmód, az életforma területi sajátosságai, az egyes települések, településtípusok és térségek népességének szociológiai jellemzői stb. témakörökben folyó, illetve indítandó kutatásoktól.

Kölcsönhatás jellegű kapcsolat van egyfelől a területfejlesztési döntések előkészítése, a területi tervezés, a tervek megvalósítása, más oldalról pedig a közigazgatási szervezetek között. *A jogtudomány* e témakörben végzett kutatásai ezért a területfejlesztés közvetlen tudományos megalapozásának részét képezik.

A műszaki fejlődés — a termelő és a szolgáltató tevékenységek telepítési kritériumainak megváltoztatásán keresztül — jelentősen hat a területfejlesztésre. Ez utóbbi tudományos megalapozásának ezért támaszkodnia kell *a műszaki tudományok* eredményeire is.

A területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások eredményeit, az ezek elérésére irányuló tevékenységeket az érintett tudományterületekre kiterjedő koordináció foghatja össze. Az összehangolást elsősorban a kutatások hatékonyságához fűzött követelmények indokolják. A koordináció célszerűen a vázolt tudományos tevékenységi köröknek a területfejlesztéshez közvetlenül kapcsolódó részeit foghatja át. Érintetlenül hagyja az adott tudományterületeken belül indokolt koordinációs tevékenységet. A koordinációt a területfejlesztést megalapozó közgazdasági kutatások köré indokolt szervezni, azoknak a gazdasági törvények feltárásában, a népgazdasági tervezés előkészítésében játszott szerepe miatt.

A területfejlesztési politika (területi tervezés) tudományos megalapozásának feladatai

A területfejlesztésben elért eredmények összefüggenek társadalmi-gazdasági előrehaladásunkkal. A termelési viszonyok szocialista átalakulása, az iparosítás eredményei, a mezőgazdasági termelés nagyüzemi alapokra helyezése, a népesség foglalkozási szerkezetének megváltozása elválaszthatatlanok az elmaradott területek fejlődésében, az életkörülmények területi közelítésében, az urbanizációban elért eredményektől. De ezek nem automatikusan, az általános társadalmi és gazdasági felemelkedés „melléktermékeként” jöttek létre, hanem tudatos területfejlesztési politika alkalmazása révén. Ehhez a tudományos munka eredményei, mindenekelőtt a földrajz-,

a közgazdaság- és a településtudományi kutatások a múltban is jelentősen hozzájárultak.

Az elért eredmények, a gazdasági fejlődés megváltozott külső és belső feltételei módosítják a területfejlesztési feladatokat, ezért a korszerű és a jövőben várható követelményekhez kell alkalmazkodniuk a kutatásoknak is. Az alkalmazkodás kevésbé tematikai, inkább szemléleti változást igényel. A gazdaság intenzív fejlődésének feltételei között az új erőforrások termelésbe vonásának a területi fejlődésre gyakorolt hatása mérséklődik, de nem szűnik meg a termelés és a népesség területi arányainak átalakulása. Viszont az arányok korábbinál kisebb mértékű változása az új feltételek között jelentősebb következménnyel járhat a termelés hatékonyságára, a lakosság ellátottságára, társadalmi közérzetére, mint korábban. A tudományos megalapozás hagyományos feladatkörei a jövőben is megmaradnak, új feladatokkal bővülnek, és esetenként eltolódnak a belső arányok.

A termelés és a szolgáltatás területi megoszlása — a népesség területi arányaival és szerkezetével összefüggésben — a területfejlesztést megalapozó kutatásoknak továbbra is egyik legfontosabb vizsgálati témaköre. A kutatás a gazdaság területi szerkezetének optimalizálását szolgálja, az optimum ismérveinek folyamatos feltárásával, módosításával, az optimumkritériumok változásától függően. A társadalom képzetei ugyanis a gazdaság területi szerkezetének optimális állapotáról folyamatosan változnak. Ezzel összefüggésben ugyancsak vizsgálat tárgyát képezik azok a fő tendenciák, amelyek a gazdaság területi szerkezetének egyik állapotáról a másikra való átmenetet képviselik. Feladat továbbá a gazdaság területi szerkezetére vonatkozó jelentős tudományos tapasztalatok áttekintése, általánosítása, részben a további kutatási feladatok kitűzése céljából.

A gazdaság területi szerkezetének optimalizálása, a struktúra átalakulására ható folyamatok feltárása, elemzése nemcsak országos szinten, hanem kisebb térségek (vonzás- és tájkeretek), illetve viszonylagos gazdasági egységet alkotó területek szintjén is folyamatos feladat. Célja a térségi, főként a megyei területfejlesztési politika tudományos megalapozása, az érintkező területek közötti és a területeken belüli összhang létrehozása, fenntartása. A területi tervezés és a közigazgatás kapcsolatának vizsgálata országos szintű feladat, amelyhez az egyes térségek általánosítható tapasztalatai jó kiindulást nyújthatnak.

A tervezés eredményességének javítása jelentős részben az alkalmazott módszerek továbbfejlesztésétől függ. A területfejlesztés jelenlegi új és jövőbeli feltételei között különös jelentősége van a hatékonyság emelésének. Újszerű módszertani feladat ezért annak a megoldása, hogy a területfejlesztési döntések hatékonysága a terveken keresztül tükröződjék. Új feladat a jelenleg alkalmazott tervezési módszerek kiterjesztése a társadalmi tervezés irányában, tehát a szűkebb gazdasági nézőpont társadalmi vonatkozásokkal való kitágítása, és a lakosság szélesebb rétegeinek bekapcsolása a területfejlesztési döntések előkészítésébe. Ez az igény hazánkban is, miként nemzetközi viszonylatban, egyre erőteljesebbé válik.

A területfejlesztési politika megvalósításában a tervek mellett a szabályozók ugyancsak kulcsszerepet töltenek be. A decentralizált gazdaságirányítás növeli a gazdasági szabályozás jelentőségét, nem teszi azonban szükségtelenné az adminisztratív, a jogi szabályozást sem. A szabályozók továbbfejlesztését megalapozó kutatások feladata az előbbiektől folyamatos

összehangolásának segítése a tervcélokkal. Igény továbbá, hogy a szabályozás ne csak középtávú tervreorientált legyen, hanem alkalmas eszközökkel rendelkezzen a területi gazdasági növekedés tartós folyamatainak távlati szemléletű befolyásolására is. Ez a kutatással szemben is újszerű követelményt támaszt.

A területfejlesztés feladatai nemcsak összefüggő térségek (megyék, tervezési-gazdasági körzetek) viszonylatában, hanem a közigazgatási értelemben vett települések differenciált csoportjaira is megfogalmazódnak. A településhálózat vizsgálata, a rendszer optimális formájáról, szerkezetéről alkotott felfogás korszerűsítése és ennek alapján a tervezés számára megalkotott következtetések levonása a témakörbe tartozó kutatások folyamatos művelését igényli.

A kutatási irányok

A vázolt kutatási, tudományos megalapozási feladatok öt kutatási irányban folyó tevékenységcsoport révén oldhatók meg.

A gazdaság (és a társadalom) területi szerkezetének és átalakulásának vizsgálata

A kutatások a gazdaság (a társadalom) területi szerkezetének optimalizálását alapozzák meg. Előmozdítják, hogy a területfejlesztési döntések a regionális gazdasági struktúra folyamatos javítására hassanak, nemcsak mennyiségi, hanem minőségi tekintetben is. Ezt az alábbi témakörök vizsgálatán keresztül érik el:

A termelés és a társadalmilag szervezett szolgáltatások területi, települési szintű koncentrációjának mértéke. A termelőüzemek (elsősorban az ipar és a mezőgazdaság termelőegységei), valamint a szolgáltató intézmények egy-egy térségen, településen belüli csoportosulásának ésszerű határai, összefüggésben az üzemek, intézmények nagyságrendjével, a társadalmi szükségletek összpontosulásával és a különböző típusú korlátozó feltételekkel (üzemelési tényezők, fizikai feltételek stb.). A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása a termelő- és a szolgáltató tevékenységek telepítési optimumkritériumaira, a területi szerkezet optimalizálásának irányai.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a gazdaság területi szerkezetének ágazati szintű vizsgálata, a gazdaság intenzív fejlesztésének feltételei között az ipar területi arányváltozásának iránya, jellege. Hogyan hat az ipar rekonstrukciója termelőerőinek területi átcsoportosítására, térbeli struktúrájának korszerűsítésére? Ez utóbbi révén hogyan alakul az ipari termelés hatékonysága? Milyen a kapcsolat a hagyományos ipari körzetek újrászervezése (rekonstrukciója) és a gyártási tevékenységek (profilok) ésszerű területi elhelyezése között? Hogyan fejlődik tovább a területi munkamegosztás az előbbi térségek bázisán?

A mezőgazdaság területi szerkezetének továbbfejlesztése céljából a termőhelyi adottságok rendszerezése, a távlati specializáció és koncentráció fő irányainak, nagyságrendjének vizsgálata fontos feladat, összhangban a természeti erőforrásokkal, illetve a termőhelyi adottságokkal. A többi termelő ággal (elsősorban az élelmiszeriparral) való ésszerű területi kapcsolatának körvonalazása ugyancsak a kutatási feladatok egyik eleme.

Alaposabban meg kell ismerni a termelés területi szerkezetének és a termelő infrastruktúra — közlekedés-szállítás, komplex vízgazdálkodás, energiaellátás, energiagazdálkodás — térbeli fejlesztésének kölcsönhatásait, a termelő infrastruktúra területi fejlesztésével szemben támasztható követelmények korszerűsítésének területi vonatkozásait.

Vizsgálni kell az életkörülmények területi közelítési feltételeit, az e szempontból leglényegesebb alapfokú ellátás kiegyenlítetttségének kritériumait, az eltérő települési viszonyokból és más tényezőktől eredően megengedhető különbségeket. Az alapfokú ellátás hiányainak feltárása mellett elemzésre szorulnak a magasabb szintű ellátás regionális eltérései, továbbá az életkörülményekkel kapcsolatban levő társadalmi és kulturális tényezők (oktatási, művelődési, valamint az egészségügyi ellátottság stb.) területi különbségei, és e tényezőknek — a társadalom és a gazdaság térbeli fejlődésére gyakorolt — hatása. Új kutatási témakör az optimális területi struktúra közelítése a lakosság egészének és egyes rétegeinek igényei, érdekei oldaláról; a társadalom térbeli tagozódására, átrétegződésére, a szocialista életmód területi sajátosságainak feltárására irányuló vizsgálatok.

A gazdaság területi fejlődésére ható tartós folyamatok közül a legjelentősebbek a népesség és a munkaerő területi arányainak átalakulásában, a társadalmi-gazdasági (foglalkozási) szerkezet átformálódásában és a településhálózat fejlődésében (ezen belül az urbanizációban) kifejezésre jutó tendenciák. Az előbbiekkal összehangolva vizsgálat tárgyát képezik a gazdasági fejlettség és az ellátottság területi megközelítésében megnyilvánuló folyamatok.

A gazdaság nyíltságából következően a nemzetközi munkamegosztás a termelés és a termelő infrastruktúra ágazati és területi szerkezetére egyaránt rányomja bélyegét. Vizsgálандó ezért a külgazdasági kapcsolatok hatása a termelés és a termelő infrastruktúra területi fejlődésére.

A területi tervezés rendszerének és módszereinek továbbfejlesztése

E kutatási irány a területfejlesztés intézményi hátterének, tervezési szervezetének, metodikájának korszerűsítését alapozza meg. A területfejlesztés hatékonyságának emelése részben tervezés-módszertani kérdés, attól függ, hogy a gazdaság területi szerkezetének hatékonysági kritériumait mennyiben érvényesítik a tervezési döntések, illetve a döntések hatékonysága milyen fokon tükröződik a koncepciókban, tervekben. Rendszer- és módszertani jellegű megközelítést igényel egyrészt a tervezés szélesebben értelmezett hatékonyságának, a döntések minőségének, másrészt a tervezési folyamat eredményességének megítélése, nevezetesen, hogy a területfejlesztési koncepciók kellő hatást fejtenek-e ki a többi (ágazati) döntési szférára, eredményesen illeszkednek-e a népgazdasági (és tanácsi) tervezés teljes rendszerébe.

A rendszer- és módszertani kutatás irányulhat annak vizsgálatára is, hogy a területi tervezés alkalmazott módszerei, alrendszere és menete lehetővé teszik-e eredményes területfejlesztési döntések hozatalát, a koncepciók, tervek mutatószámai alkalmasak-e a hatékonyság fokának jelzésére, kifejezésére.

Az előbbieken túl egyéb témakörök vizsgálata is hozzájárulhat a terve-

zési rendszer- és módszertan továbbfejlesztéséhez, ezen keresztül a tervezés hatékonyságának javításához. Újszerű kutatási megalapozást igényel a tervezés rendjének és metodikájának olyan továbbfejlesztése, amely megvalósítja, erősíti a lakosság bevonását a tervezési döntések előkészítésébe. Ennek keretében vizsgálni kell azt, hogy a területfejlesztés rendszere és módszerei hogyan érvényesítik a lakosság egészének, egyes rétegeinek, csoportjainak érdekeit, ez utóbbiak hogyan hatnak vissza az előbbiekre.

A tervezés rendjének továbbfejlesztését készítik elő továbbá azok a kutatások, amelyek a területfejlesztésre szolgáló anyagi eszközök elosztásának rendjére, a döntések és az eszközökkel való rendelkezés jogának területi közelítésére, a tanácsi önállóság fokozására irányulnak.

A társadalom és a gazdaság területi fejlődési folyamatainak szabályozása

E kutatások elsődleges feladata, hogy megalapozzák a népgazdasági és a tanácsi tervek területfejlesztési céljainak megvalósítását segítő gazdasági szabályozó és részben adminisztratív, jogi eszközök továbbfejlesztését. E feladat főként az alábbi témakörök vizsgálatára terjed ki:

Az általános és speciális gazdasági szabályozás hatása a termelőerők területi elhelyezkedésére. A vizsgálat főként az egyes (például a jövedelmek képződésére, felhasználására vonatkozó) szabályozó elemeknek a termelés területi elhelyezkedésére, a munkaerő területi mozgására, átrétegződésére és a települések fejlődésére gyakorolt hatásainak feltárására irányul.

Feladat továbbá az ipari és a mezőgazdasági üzemek (üzemközpontok) telephelyválasztásának szabályozására alkalmas eszközök feltárása, amelyek a termelés optimális térbeli koncentrálódását segítik elő, korlátot állítanak mind a túlzott összpontosulás, mind pedig az indokolatlan mértékű széttelepülés elől. A gazdasági szabályozás lehetőségein túl az egyéb eszközök (jogi szabályozás) alkalmazásának feltételeit és célszerű módját is vizsgálni indokolt.

A népgazdasági, a területi és a vállalati érdek összehangolt érvényesülését a szabályozórendszernek is segítenie kell. Ez olyan gazdasági környezet kialakítását indokolja, amely az esetleg rendelkezésre álló új, főként azonban a már lekötött termelési tényezőknek, erőforrásoknak újraelosztását teszi lehetővé. A szabályozórendszer ilyen korszerűsítése újszerű vizsgálati megalapozást igényel. E feladat kapcsolódik a termelés ésszerű térbeli megosztását (koncentrációját) szolgáló kutatáshoz.

Az infrastruktúra (elsősorban a lakás és a közmű) fejlesztésének és használatának lakosságra háruló terhe településtípusok szerint eltérő nagyságú és arányú. Ez differenciálón hat a lakosság életkörülményeire, és társadalmi egyenlőtlenséget is hordoz. Vizsgálati témakör, hogy ennek fokozatos mérséklése milyen feltételek mellett oldható meg, és ehhez a szabályozórendszer milyen változtatása volna célszerű.

Az előbbi témával részben összefüggő vizsgálati terület a városok népességnövekedésének szabályozása, a városodás ütemének összhangba hozása a népgazdasági érdekekkel. Fel kell tártani, hogyan lehet elejét venni a népesség túlzott mértékű összpontosulásának a városi településeken, és megszüntetni a koncentrálódásnak a városi életkörülményekre gyakorolt kedvezőtlen hatásait.

A vonzáskörzetek, komplex térségek vizsgálata

Ez a kutatási irány részben a területileg decentralizáltan folyó vizsgálatokat fogja össze, amelyek célja a főként megyei szintű területfejlesztési stratégiák tudományos megalapozása. Az adott térségeken megnyilvánuló, elsősorban sajátos fejlődési folyamatok vizsgálatára irányulnak, tartalmuk az előbbiektől függően változik.

Az e negyedik irányhoz tartozó országos szintű kutatások a területi tervezés és a közigazgatás kapcsolatát tárják fel. E témakörben külön kiemelendő a közigazgatási határok és a gazdasági körzetek közötti ellentmondás feloldását célzó vizsgálatok csoportja. A közigazgatási területi beosztás és a területi munkamegosztás objektíve létező egységeinek összehangolására eddig több áthidaló megoldás alakult ki. A tervezési-gazdasági körzetek nem metszik a közigazgatási határokat. Megállapították a budapesti agglomeráció határait, amelyek több közigazgatási egységet (várost, községet) fognak át. Az ország más térségeiben is számítani lehet agglomerálódó térségek kialakulására, fejlődésére. A folyamatok befolyásolásában, tudatos irányításában fontos szerepe van a közigazgatásnak is. A jelentős kutatási részeredmények ellenére a vizsgálatot főként a következő irányban kell folytatni: 1. A munkamegosztás szempontjából összefüggő körzetek lehatárolása és a feltárt körzetek alkalmazhatóságának vizsgálata a népgazdasági és a megyei szintű területi tervezésben. 2. A területi közigazgatási és a gazdasági egységek — fejlesztés szempontjából való — összehangolásának intézményi feltételei. 3. A termelés és a szolgáltatás objektív területi egységeinek hatása a közigazgatás továbbfejlesztésére. 4. Az agglomerációk összehangolt fejlesztésének intézményi és szervezeti feltételei.

A településrendszer (-hálózat) vizsgálata

A kutatások központját a településrendszer távlati optimális modelljének felülvizsgálata, folyamatos korszerűsítésének megalapozása képezi abból a szempontból, hogy segítse a területfejlesztés alapvető céljainak megvalósítását.

Az eddigi kutatások lényegében megnyugtatóan tisztázták a magasabb településkategóriák jelenlegi és jövőbeli szerepét a területi munkamegosztásban, fejlesztésük javasolható fő irányait. A vizsgálatok ennek ellenére nem tekinthetők lezártaknak, eredményeiket az újabb társadalmi-gazdasági ismeretek, továbbá a műszaki fejlődés tükrében ismételtén értékelni kell. Jelen ismereteink szerint nem várható, hogy a kutatások lényegesen más eredményekre vezethetnek, ezért az erőket feltehetően nem a jelenlegitől gyökeresen eltérő új modell kialakítására, hanem az eddigi kutatások kiegészítésére célszerű összpontosítani. Különös figyelmet indokolt fordítani a települések fejlesztését szolgáló anyagi eszközök összehangolt felhasználásának vizsgálatára.

Az ország településrendszere sok ezer kisebb-nagyobb egységből, településből áll. Ezek nagy része kedvező feltételeket nyújt a termelés hatékony fejlesztéséhez, a bennük élő népesség életkörülményeinek javításához. A kisebb települések, elsősorban a kis- és törpefalvak hosszú időszakon keresztül tartó visszafejlődését, a folyamat mélyrehatóbb tudományos vizsgálata nélkül, a területfejlesztési politika kikerülhetetlen szükségszerűség-

ként kezelte. Megoldásra váró feladat az alsóbb szintű településkategóriák tudományos vizsgálata és elhelyezése a településhálózati modellben, valamint az ehhez fűződő központi fejlesztési magatartás megfogalmazása.

A településhálózat szerkezeti felépítése és a különböző funkciót ellátó települések közötti kapcsolatok rendszere között kölcsönhatás van. A termelés és a népesség területileg differenciált fejlődése fokozza a településközi kapcsolatok fontosságát, amelyek közül kiemelkedik a településközpontok megközelítési feltételeinek jelentősége. A lakosság életkörülményeit tekintve számottevő tényező, hogy a magasabb fokú településközpontokat mennyi idő alatt és milyen utazási körülmények között lehet elérni. Vizsgálni kell a megközelítést befolyásoló körülményeket, azok lényeges térbeli különbségeit, a megközelítési feltételek javításának alternatív útjait (például a közlekedés javítása vagy a létesítmények decentralizáltabb elhelyezése), lehetőségeit.

A kutatási feladatok megvalósítása

A vázolt kutatás eredményes művelése szükségessé teszi más főirányokban, illetve programokban meghatározott kutatások figyelemmel kísérését, eredményeinek beillesztését a területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások részeredményei közé abból a célból, hogy a tervezés számára levonható következtetések megalapozottsága, interdiszciplináris jellege fokozódjék.

A főirány keretébe tartozó kutatások művelésére alkalmas szakemberek, kapacitások több intézménynél, decentralizáltan működnek. Ezért indokolt több bázisintézet kijelölése, illetve más intézmények bevonása is a munkába a bázisintézetek mellett.

A területi szerkezet vizsgálatával, a területi tervezés továbbfejlesztésével, valamint a területi fejlődési folyamatok szabályozásával kapcsolatos kutatások bázisintézménye az OT Tervgazdasági Intézete. A vonzáskörzetek, komplex térségek kutatásában az MTA Dunántúli Tudományos Intézete, a településrendszer vizsgálatában pedig az ÉVM Városépítési Tudományos és Tervező Intézete látja el a bázisintézmény szerepét.

A kutatási feladatok megoldása a bázisintézmények tevékenységén túl igényli az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének, továbbá a termelő és a nem termelő ágazatokat irányító minisztériumok, illetve azok kutatóintézeteinek, egyetemi tanszékeknek, valamint az MTA vidéki kutatóintézeteinek részvételét a munkában.

A területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások eredményes művelésének feltétele az is, hogy a statisztikai adatok indokolt körben a kutatók rendelkezésére álljanak. E kutatási program azt igényli a Központi Statisztikai Hivaltól, hogy a területi statisztikai információrendszer — mérlegelve a munkaráfordítás nagyságát és a kutatások révén várható eredményeket — tegye lehetővé a várható információszükséglet minél teljesebb kielégítését.

„A területfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások” című hosszú távú kutatási főirány tárcaközi koordináló szerve a tudományos tanács, amelynek munkájában a kutatásért felelős és a hasznosításban érdekelt minisztériumok, országos hatáskörű szervek, továbbá az illetékes kutatóhelyek képviselői vesznek részt.

VAGINÉ JÓNÁS ANNA:

Megjegyzések a mezőgazdasági üzemek hatékonyságának megítéléséhez

(Azonosságok és eltérések a mezőgazdasági üzemekben)

A népgazdasági tervezés megalapozásában rendkívül fontos annak ismerete, hogy az országos átlagszámokat milyen egyedi jelenségek alakítják, az átlagok mögött mennyire differenciáltak, mennyire hasonlóak vagy eltérőek az egyes gazdaságok mutatói.

A mezőgazdasági üzemek között a természeti adottságok tekintetében közismerten nagyok a különbségek. Ezek hatását a gazdaságpolitikai intézkedések részben kiegyenlíteni törekszenek. A jövedelemviszonyok tekintetében mégis jelentősek a gazdaságonkénti eltérések. Érdemes tehát részletesen megvizsgálni, hogyan tömörülnek bizonyos gazdasági jellemzők alapján az átlag körül a gazdaságok, kialakulnak-e hasonló adottságokkal rendelkező csoportok, s milyen jellegzetességek alapján különböznek ezek egymástól. E kérdések megválaszolásához minden gazdaságról viszonylag részletes információra van szükség.

A Központi Statisztikai Hivatal a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok körében 1968 óta évente ismétlődően részletes, teljes körű adatfelvételt valósít meg. Gazdaságonként mintegy hétszáz adat nyújt sokoldalú képet a mezőgazdasági üzemek gazdálkodásáról, adottságairól, tevékenységük eredményességéről. E rendkívül gazdag adathalmaz áttekintése, feldolgozása és hasznosítása hozzájárulhat a gazdálkodásról szerzett ismeretek gyarapításához, az átlagok mögött meghúzódó különbségek feltárásához, a mezőgazdasági üzemek szerkezeti vizsgálatának új oldalról való megközelítéséhez.

Tömeges adatfeldolgozáshoz, különféle osztályozási, csoportosítási feladatok megoldásához hazánkban is egyre gyakrabban alkalmazzák a *klaszteranalízis* eljárást. Mi is ezzel a módszerrel vizsgáltuk a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok fontosabb mutatóinak alakulását, illetve szóródásukat.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Agrárgazdasági Tansegének kezdeményezésére és a Központi Statisztikai Hivatal, valamint az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági Főosztályának támogatásával megindult vizsgálat három problémakör elemzését tűzte célul: a mezőgazdasági üzemek szakosodásának, koncentrációjának, valamint hatékonyságának keresztmetszeti és időbeli alakulását kívánta mélyebben feltárni ¹

¹ A vizsgálatot Módos Gyula, Szántai Tamásné és e cikk szerzője végezte. A munkáról részletes beszámólót tartalmaz a [6].

A vizsgálathoz az üzemek részletes adataiból kiválasztottunk 50 olyan mutatót, amelyek a gazdaságok termelési szerkezetét, adottságaikat, eszközökkel való ellátottságukat és gazdálkodásuk eredményességét jellemzik. E jellemzőkből azután a különféle vizsgálati szempontoknak megfelelően néhány mutatót csoportképző ismérvek tekintettünk. Számítógép segítségével, az említett klaszteranalízis eljárással a gazdaságokat csoportokba rendeztük. Azok a gazdaságok kerültek egy-egy csoportba, melyek az adott csoportosítási ismérv tekintetében egymáshoz hasonlóak voltak.²

Ebben a cikkben az említett három problémakörből csak a hatékonysági vizsgálat megfigyeléseit összegezzük, a szakosítás és a koncentráció szerinti csoportosítás tapasztalatait külön tanulmány foglalja össze.

A hatékonyságot jellemző mutatók képzése: a csoportképző ismérvek kiválasztása

A közgazdasági szakirodalom gyakran foglalkozik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek hatékonyságának kérdéseivel ([1], [2], [7], [8], [9]). A szakemberek egy része a hatékonyság kedvező alakulását tükröző tényezőket tárja fel, másik részük a javuló irányzat megtorpanására, sőt a hatékonyság romlására utaló jelenségekre hívja fel a figyelmet.

A hatékonyság alakulásának eltérő megítélése nagyrészt módszertani okokra, az egyéni megközelítési módok eltéréseire vezethető vissza, a fogalom értelmezése és a mérés tekintetében egyaránt. A hatékonyság mérésére, egyetlen szintetikus mutatóval vagy mutatószámok rendszerével való kifejezésére ugyanis elég sok — egymástól eltérő — módszertani törekvés ismeretes.³ Az általános módszertani elveket azonban még nem sikerült olyan egyértelműen elfogadott konkrét mutatóba sűríteni, amellyel fenntartás nélkül pontosan mérhetnénk a mezőgazdasági vállalatok működésének hatékonyságát. Sok olyan konkrét mutatószám ismeretes azonban, amelyek a hatékonyság nagyon összetett fogalmáról, alakulásának tendenciájáról közvetett módon, minden bizonnyal megbízható tájékoztatást adnak.

A klaszteranalízissel a hatékonyságnak erre a közvetett módon való megközelítésére teszünk kísérletet.

Általánosan elfogadott, hogy kézzelfogható, mérhető formájában a hatékonyság a hozam és a ráfordítás viszonyával jellemezhető. Csakhogy mind a hozamok, mind a ráfordítások köre, összetevői s ezek számszerűsítése, értékelése, közös nevezőre hozása, súlyozása számtalan tényezőtől függ. Szubjektív megítélések, érdekek, egyéni szempontok, esetleg ismeretlen bizonytalansági tényezők és objektív lehetőségek meglehetősen nagy mértékben befolyásolják a hatékonyság jelzőszámainak tekinthető mutatók nagyságát, ennek következtében e mutatók alapján megfogalmazott értéktételeinket is. Ezért indokolt a többféle megközelítés szembevetése.

Esetünkben a mezőgazdasági üzemek adatai között sok, a hatékonyság megítélésére alkalmas jelzőszám van. A területhez, az eszközökhöz, a költségekhez, a foglalkoztatottak számához viszonyított hozamok, illetve a

² A klaszteranalízis módszeréről lásd [5].

³ Lásd például [4].

termelési érték különböző mutatói azonban még együttesen is csak megközelítő képet adhatnak a hatékonyság alakulásáról. Csoportképző ismérvek mégsem választhattuk valamennyit, hiszen eltéréseik gazdaságonként különböző mértékűek, sőt különböző irányúak is lehetnek. Így bizonyos mutatók nagyon kis eltérései más mutatók nagyon nagy eltéréseivel párosulhatnak, és — a mutatók tartalmától függően — elmoshatják a csoport jellegzetességeit. Jellegzetesebb és egyöntetűbb csoportokat kaphatunk, ha a csoportképző ismérvek számát néhányra korlátozzuk.

A hatékonyságot először kétféle megközelítésben, úgynevezett *részleges mutatókkal*, a munkatermelékenység és az eszközhatékonyság alapján, mindkettőben két-két mutató szerint csoportosítva vizsgáltuk. Hozamként a *bruttó és a nettó jövedelmet*, a ráfordítások közül a *munkaerőt*, illetve az *eszköz-állomány bruttó értékét* vettük számításba. Megnéztük tehát, hogyan csoportosulnak a gazdaságok, ha egyik oldalról a foglalkoztatottakra jutó bruttó és nettó jövedelem, a másik oldalról az eszközértékre jutó bruttó és nettó jövedelem mutatóját választjuk csoportképző ismérvek.

(A foglalkoztatottakra jutó jövedelem mutatóját nem indokolt ugyan kifejezetten hatékonysági mutatónak nevezni, mivel csak áttételesen, közvetett módon jellemezheti az eredmény és a ráfordítás viszonyát. Mégis, mint a hatékonyság alakulásához szorosan kapcsolódó jövedelemviszonyok jellemzőjét, a vizsgálat egyik fontos elemének tekintettük, és csupán az egyszerűség kedvéért nevezzük egyik részleges „hatékonysági” mutatónak.)

Ezután kiválasztottunk egy olyan mutatót, az *egységnyi költségre jutó halmozott termelési érték* mutatóját, amely az említett kétféle megközelítés eredőjének tekinthető, s e szerint is csoportosítottuk a gazdaságokat.

Végül olyan csoportosítást végeztünk, amelyben mind az öt jellegzetes „hatékonysági” mutatót együttesen tekintettük csoportképző ismérvek, s így próbáltunk a gazdaságok jövedelmezőségi viszonyairól, hatékonyságuk színvonaláról, alakulásának tendenciájáról és ennek befolyásoló tényezőiről képet adni.

A termelőszövetkezetek megoszlása a foglalkoztatottakra jutó jövedelem szerint

Hangsúlyozva, hogy a hatékonyságnak csupán közvetett módon való közelítésére törekedhettünk, az egyszerűség kedvéért legjobbnak vagy leghatékonyabbnak fogjuk nevezni azt a csoportot, amelyben a csoportképző ismérvek választott mutatók értéke a legmagasabb, és leggyengébbnek azt a csoportot, ahol e mutatók a legkisebb értékűek.

Az elemzést befolyásolja az is, hogy a gazdaságokat hány csoportba soroljuk. A csoportok számának megállapítását a vizsgált gazdaságok száma és a vizsgálati szempontok is befolyásolják, hiszen a megoszlásról nincsenek előzetes információink. A képzendő csoportok számát két körülmény mérlegelésével határoztuk meg. Ha több csoportunk van, akkor világosabban kirajzolódik a gazdaságok differenciáltsága, de a jellegzetességek nehezebben ismerhetők fel. Kevesebb csoport esetén viszont erősebben átlagolódnak az eredmények, tehát jobban elmosódnak a különbségek, de megbízhatóbb általános következtetéseket vonhatunk le. Az elemzés céljára általában a hármas (esetenként a tizes) csoportosítást választottuk, és az ebből levont következtetéseket ismertetjük.

Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó és nettó jövedelem nagysága szerint három csoportba rendezett gazdaságok megoszlását az alábbiak jellemzik:

1968-ban 1916 termelőszövetkezet közül 218 gazdaság (11,4 százalék) tartozott a legjobb csoportba, 826 gazdaság (43,1 százalék) a közepes, és 872 gazdaság (45,5 százalék) a leggyengébb gazdaságok csoportjába.

1975-ben az 1598 termelőszövetkezetnek már 18 százaléka, tehát 288 gazdaság a legjobbak közé került, a leggyengébbek száma pedig 567-re, arányuk 35,5 százalékra csökkent.

1978-ban ez az irányzat tovább erősödött, s a szövetkezetek több mint egyötöde a leghatékonyabb csoportba került.

A leggyengébb csoportba tartozó gazdaságok számának csökkenése a jövedelmezőségi viszonyok javulását jelzi az egész szövetkezeti szektorban.

Az ábrákon szemléltetjük a csoportátlagok eltéréseit a „leghatékonyabb” csoport mutatóinak százalékában. Az ábráról leolvasható, hogy amelyik csoportban a legnagyobb az egy foglalkoztatottra jutó bruttó és nettó jövedelem, ott a legmagasabbak a termésátlagok, a legtöbb az egy hektárra, az egységnyi költségre, az egységnyi állóeszközértékre jutó termelés, illetve jövedelem és a vállalati eredmény.

1. sz. ábra

A csoportátlagok eltérései a termelőszövetkezetekben
(az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem alapján képzett csoportokban)

	1968	1975
Szántó aránya
kukorica "
pari növények "
Cukorrépa "
Pillangósok "
Szálaskarmén: "
Szarvasmarha "
Sertés "
Baromfi "
Nvénytermelés árbevétele
Állattenyésztés "
Egyéb "
Terület
Állóeszközérték
Műtrágya-felhasználás
Értéktől terület
Búza átlagtermése
kukorica "
Cukorrépa "
Szajhozam
Termelés/ha
Termelés/költség
Termelés/állóeszközérték
Termelés/foglalkoztatott
bruttó jövedelem/foglalkoztatott
Nettó jövedelem/foglalkoztatott

Jelmagyarázat:

- I. csoport
- II. csoport
- III. csoport

A csoportátlagok eltérései a termelőszövetkezetekben
(1978)

	<i>Az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti képzett csoportokban</i>	<i>Az egységnyi eszközérték-re jutó jövedelem szerinti képzett csoportokban</i>
Szántó aránya
Kukorica "
Iparinövények "
Cukorrépa "
Pillangós "
Szálaskakarmány "
Szarvasmarha "
Sertés "
Baromfi "
Növénytermesztés árbevétele
Állattenyésztés "
Egyéb "
Terület
Állóeszközérték
Műtrágya-felhasználás
Öntözött terület
Búza átlagtermése
Kukorica "
Cukorrépa "
Tejhozam
Termelés/ha
Termelés/háltség
Termelés/állóeszközérték
Termelés/foglalkoztatottak
Bruttó jövedelem/feszítőérték
Heti jövedelem/feszítőérték
Bruttó jövedelem/foglalkoztatottak
Heti jövedelem/foglalkoztatottak

Jelmagyarázat:

..... I. csoport

..... II. csoport

..... III. csoport

A csoportátlagok összevetéséből bizonyos jelzéseket kaphatunk arról is, hogy milyen tényezőkkel függ össze ez a jövedelem szerinti tagozódás.

Az adottságokat tekintve, a legnagyobb jövedelmű csoportban a legnagyobb az öntözött terület aránya, a területegységre felhasznált műtrágya mennyisége, a bruttó állóeszközérték és az erőgépek állománya.

A jövedelem és a termelési szerkezet összefüggésében figyelemre méltó, hogy a legnagyobb jövedelmű csoportban legnagyobb a szántóterület, az ipari növények, a kukorica, a sertés aránya és a baromfiállomány. Ellenben a pillangósok és a szálaskakarmányok területi aránya, az állatállományon belül a szarvasmarha aránya, valamint a növénytermelésből és az állattenyésztésből származó árbevétel aránya a leggyengébb csoportban a legnagyobb. *A leghatékonyabb csoportban legnagyobb a nem mezőgazdasági tevékenységből származó árbevétel aránya.*

Tehát a termelési szerkezet megválasztása is egyik forrása lehet a foglalkoztatottakra jutó jövedelem növelésének. Az egyéb (nem mezőgazdasági) árbevétel magas aránya viszont arra utal, hogy a mezőgazdasági termékek árszínvonala összességében kevesebb lehetőséget ad a jövedelmek növelésére, mint az egyéb, kiegészítő tevékenységre jellemző árszínvonal.

A termelészövetkezetek *differenciáltságának* megítéléséhez ad támpontot a csoportátlagok eltéréseinek vizsgálata. Először nézzük a csoportképző ismérvek mutatóinak szóródását!

Ha tíz csoportot képezünk, akkor 1968-ban az egy foglalkoztatottra jutó *bruttó jövedelem* tekintetében a legjobbnak minősített csoport és a leggyengébb csoport között mintegy ötszörös az eltérés. 1975-ben és 1978-ban ez a távolság nő. A két legjobb csoport mutatója⁴ 1975-ben és 1978-ban mintegy tízszeresen múlja felül a leggyengébb csoport átlagát.

Ha viszont három csoportba rendezzük a gazdaságokat, akkor természetesen mérséklődnek az eltérések, közelebb kerülnek egymáshoz a csoportátlagok. Ebben az esetben a legjobb csoport mutatója 1968-ban 2,2-szerese, 1975-ben és 1978-ban 2,5-szerese a leggyengébb csoporténak.

Sokkal nagyobb a csoportátlagok szóródása az egy foglalkoztatottra jutó *nettó jövedelem* tekintetében. Tíz csoportot képezve 1968-ban a leggyengébb csoport mutatója a legjobb csoporténak mindössze 5,3 százaléka, 1975-ben pedig még fél százalékát sem éri el, 1978-ban is alig haladja meg az egy százalékot.

Három csoportot képezve is számottevő az eltérés: az egy foglalkoztatottra jutó nettó jövedelem mutatója a leggyengébb csoportban 1968-ban 28,5 százaléka, 1975-ben 14,1 százaléka, 1978-ban 10,3 százaléka a legjobb csoport mutatójának.

A differenciálódás tehát a jövedelmeket tekintve erősödik, a csoportok távolodnak egymástól.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az e mutatókban kifejeződő jelentős differenciáltság a foglalkoztatottakra jutó jövedelem színvonalának emelkedésével jár együtt. A jók még jobban előretörnek, de a gyengébbek jövedelme is nő, bár kisebb mértékben.

Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó és nettó jövedelemhez hasonlóan, más hatékonyság jellegű mutatók is csoportonként jelentősen különbözök. Az 1968. évi különbségek szinte valamennyi mutató esetében nőnek 1975-ben is, 1978-ban is. Különösen szélsőséges a területegységre jutó vállalati eredmény, a területegységre jutó halmozott és halmozatlan termelési érték csoportátlagainak távolodása.

A jövedelmek differenciálódásának erősödő irányzatát részben magyarázzák az adottságok növekvő eltérései, főként az állóeszköz-állománynak, az erőgépeknek, valamint az öntözött terület arányának csoportonként számottevő és időben növekvő különbségei. A műtrágya-felhasználásban 1975-ben is ugyanakkora az eltérés a két szélső csoport között, mint 1968-ban, 1978-ban azonban növekszik a különbség.

Érdekes továbbá, hogy a növénytermelés szerkezetében nem következett be olyan jelentősebb arányeltolódás, amely magyarázhatná az egy foglalkoztatottra jutó jövedelemmel jellemzett differenciálódás erősödését.

Számottevő viszont az állatállomány összetételének további eltolódása a gyengébb csoportban a szarvasmarha javára, a sertés és baromfi rovására.

A területnagyság nem érinti különösképpen a jövedelem szóródását. 1968-ban a legjobb jövedelmű csoportban volt a legkisebb a gazdaságok átlagos területe, 1975-ben és 1978-ban viszont a leggyengébb csoportban.

⁴ A legjobb csoportba mindössze két gazdaság tartozott, ezért az összehasonlítást az utána következő legjobb csoporttal összevonva végeztük.

A tízes csoportosítás még inkább megerősíti azt a feltevésünket, hogy ezt a tényezőt nem lehet az egy főre jutó jövedelem alakulásával közvetlenül összefüggésbe hozni.

E feltevésünk alátámasztására az 1978. évi adatok alapján a termelőszoövetkezeteket a termőterület nagysága szerint is csoportosítottuk. Az így képzett csoportok átlagos jövedelem- és hatékonyságmutatói nagyon kevésbé különböznek egymástól. Tízes csoportosítás mellett az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem mutatói a legnagyobb (16 ezer hektáros) területtel rendelkező csoportban a legmagasabbak — igaz, csak négy termelőszoövetkezet tartozik ide —, és magasak még a hatezer hektáros termelőszoövetkezetek csoportjában, ahová viszont 104 termelőszoövetkezet tartozik.

1. sz. táblázat

**A termelőszoövetkezetek egyes hatékonysági mutatóinak alakulása
a termőterület nagysága szerint
(1978)**

Megnevezés	1. csoport	2. csoport	3. csoport
A csoportba tartozó gazdaságok száma	709	528	132
Átlagos termőterület (ha)	2225	4517	8112
Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó jövedelem (ezer Ft/fő)	59,86	61,87	65,74
Az egy foglalkoztatottra jutó nettó jövedelem (ezer Ft/fő)	22,98	23,38	26,89
Az egységnyi eszközértékre jutó bruttó jövedelem	0,250	0,246	0,211
Az egységnyi eszközértékre jutó nettó jövedelem	0,096	0,093	0,086
Az egységnyi költségre jutó termelési érték	1,051	1,054	1,055

Három csoportot képezve még jobban elmosódnak a különbségek: itt a legnagyobb termőterületű csoportban (8112 hektáros átlagterülettel 132 termelőszoövetkezet tartozik ide) a foglalkoztatottra jutó jövedelem mutatói alig valamivel magasabbak a kisebb területű gazdaságok mutatóinál. Hasonlóképpen nagyon közel vannak egymáshoz mindhárom csoportban az egységnyi költségre jutó termelési érték mutatói is. Az eszközértékre jutó jövedelem mutatói között sincs érdemleges eltérés, de ezek a mutatók a nagyobb területű gazdaságok csoportjában rosszabbak. Vagyis jobb az eszközkiszhasználás a kisebb területtel rendelkező termelőszoövetkezetekben.

A ledolgozott munkaidőnek lehet szerepe a jövedelmek, illetve a hatékonyság szóródásában, bár 1968-ban nagyobbak voltak e mutató csoportonkénti eltérései, mint 1975-ben.

A termelőszoövetkezetek megoszlása az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szerint

Az eszközhatékonyság alapján történő csoportosítás legszembetűnőbb vonása az egy-egy csoportba sorolt gazdaságok számának szélsőséges szóródása. 1968-ban még hármas csoportosítás mellett is öt termelőszoövetkezet

a kiugróan magas eszközhatékonysági mutatójával külön csoportot képez. A gazdaságok zöme, 72,5 százaléka tömörült a leggyengébb eszközhatékonyságú csoportba, és a gazdaságok 27,2 százaléka alkotta a közepes csoportot. Ez a szóródás irreálissá teszi az öt legjobbhoz való viszonyítást. 1975-ben 96 termelészövetkezet (6 százalék) került a legjobbnak minősített csoportba, a közepesek aránya 43 százalékra nőtt, a legrosszabb eszközhatékonyságúaké 50,8 százalékra csökkent. 1978-ban a legjobb eszközhatékonyságú csoportba a termelészövetkezeteknek csupán 3,2 százaléka, a legrosszabb hatékonyságúba 56 százaléka tartozik.

A viszonylagosan egyenletesebbé váló csoportosulás azonban szektor-szinten (főként 1968 és 1975 között) az *eszközhatékonyság romlásával* jár együtt. 1968-ban az egységnyi eszközértékre jutó nettó jövedelem szektor-szintű átlagos mutatója 0,185, 1975-ben 0,064, 1978-ban 0,093. Az egységnyi eszközértékre jutó bruttó jövedelem mutatója 1968-ban 0,482, 1975-ben 0,246, 1978-ban 0,244.

1975-ben az eszközhatékonyság csoportonkénti sorrendje (az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti csoportosításhoz hasonlóan) megegyezik a többi hatékonysági mutató szerinti sorrenddel. Tehát amely csoportban a legjobb az eszközhatékonyság, ott a legmagasabbak a termésátlagok, legnagyobb a területegységre, az egységnyi költségre, az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték, illetve jövedelem. Ugyancsak a legjobb eszközhatékonyságú csoportban a legnagyobb az öntözött terület aránya és a műtrágya-felhasználás is.

1968-ban az öt legjobb eszközhatékonyságú termelészövetkezet csoportátlagában a *termésátlagok nem voltak magasabbak* a többinél. Viszonylag kis területen, kevés állóeszközzel és géppel gazdálkodtak, és jó eszközkihasználásuk nem a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódott.

Az 1978. évi csoportátlagok szintén azt mutatják, hogy az eszközhatékonyság mutatói elszakadhatnak a mezőgazdasági termelés eredményességét jelző átlaghozamok alakulásától.

Az *eszközhatékonyság és a termelési szerkezet összefüggéseit* illetően szembevetülő az *egyéb (nem mezőgazdasági) tevékenységből származó árbevétel rendkívül nagy aránya* a legjobb eszközhatékonyságú csoportban. Ugyanebben a csoportban jellemző az állattenyésztésen belül a sertés és különösen a baromfi nagyobb, a szarvasmarha valamivel kisebb aránya. A növénytermelés szerkezetében azonban már nincs olyan egyezőség a csoportátlagokban, mint az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti csoportosítás esetében. 1975-ben és 1978-ban mind a kukorica, mind az ipari növények, mind a cukorrépa területének aránya a közepes eszközhatékonyságú csoportban a legmagasabb.

Az eszközhatékonyság szerinti differenciálódás alakulásának megítélését nehezíti az 1968. évi szélsőséges csoportmegoszlás. Az 1975. évi egyenletesebb megoszlásból, a csoportátlagok közeledéséből arra lehet következtetni, hogy 1968 és 1975 között ebben a vonatkozásban *mérséklődött a differenciáltság*, a csoportátlagok eltérései kisebbedtek. Az eszközértékre jutó nettó jövedelem mutatója a leggyengébb csoportban 1968-ban 10, 1975-ben 17,2, 1978-ban 14,9 százaléka; a közepes csoportban 1968-ban 22,6, 1975-ben 47,3, 1978-ban 46,8 százaléka volt a legjobb csoport mutatójának.

Érdekes, hogy az eszközhatékonyság szerint képzett csoportok között elég jelentős a területnagysághan levő különbség. A legjobb eszközhatékony-

ságú csoportban a legkisebb a gazdaságok átlagos termőterülete. (Ebben is megnyilvánul a csoport egyéb — nem mezőgazdasági — tevékenységének jelentős szerepe). Az egy foglalkoztatottra jutó ledolgozott munkaidő mutatója a leghatékonyabb csoportban csak kevéssel haladja meg a gyengébbek mutatóját.

Összevetve az egy foglalkoztatottra, valamint az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szempontjából legjobbnak minősített csoportokat, a következőket figyelhetjük meg:

1975-ben az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából legjobb 288 termelőszövetkezet között 62 olyan gazdaság volt, amelyek az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szempontjából is a legjobbnak minősített csoportba tartoztak. Ez a 62 gazdaság a legjobb eszközhatékonyaságú csoportba tartozó 96 termelőszövetkezetnek 66,5 százaléka, az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem alapján legjobb csoportba tartozóknak pedig 21,5 százaléka. Az összes termelőszövetkezetnek tehát viszonylag kis része, 3,8 százaléka tartozott azon legjobbak közé, ahol mind az egy főre jutó jövedelem, mind az eszközhatékonyaság a legmagasabb volt.

1978-ban az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából legjobbnak minősített csoportba tartozó termelőszövetkezetek száma tovább nőtt, 295-re. Az eszközhatékonyaság szerint legjobb csoportba tartozók köre azonban szűkült, 44-re csökkent, s ezek között 28 olyan gazdaságot (63 százalék) találunk, amelyek az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából is a legjobbak közé tartoznak. Itt arányuk mindössze 9 százalék, az összes termelőszövetkezetekhez viszonyítva pedig 2 százalék.

Csoportosítás az egységnyi költségre jutó termelési érték szerint

Ez a mutató a szövetkezetek statisztikai nyilvántartásában bekövetkezett módszertani változások miatt nem pontosan azonos tartalmú a különböző években. Ezért mellőznünk kellett az időbeli összehasonlítást, és csupán az 1978. évi adatok elemzésére szorítkozhattunk.⁵

Abból kiindulva, hogy a költségekben minden ráfordítás megjelenik, az eredmény és a ráfordítás viszonyaként értelmezett hatékonyságot ez a mutató teljesebben, hívebben jellemzi, mint az egy foglalkoztatottra vagy az eszközértékre jutó jövedelemmel kifejezett, tulajdonképpen részleges hatékonysági mutatók.

Az egységnyi költségre jutó termelési érték szerinti csoportosítás legszembetűnőbb vonása: a *termelőszövetkezetek lényegesen egyenletesebb megoszlása*. A gazdaságok több mint fele (702 termelőszövetkezet) a közepes hatékonyságú csoportba került, több mint negyede (350 gazdaság) a leghatékonyabb csoportba jutott, és 23 százalék (317 gazdaság) sorolódott a legkevésbé hatékony csoportba. Az így átrendezett csoportok között jóval kisebb a távolság, mint az előbbi két részleges mutató alapján képzett csoportok között. Az egységnyi költségre jutó termelési érték átlagos mutatója a leggyengébb csoportban is 68,9 százaléka, a közepes csoportban pedig 84,4 százaléka a legjobb csoport átlagos mutatójának.

⁵ 1978-ban a halmozott termelési érték helyett üzemi termelési érték szerepel. Mivel a költségeket továbbra is halmozottan számolják el, az egységnyi költségre jutó termelési érték mutatója egynél kisebb is lehet.

Miközben tehát a jövedelmekben (akár a foglalkoztatottakhoz, akár az eszközértékhez viszonyítunk is) igen jelentősek a termelőszövetkezetek közötti különbségek, a költségekhez viszonyított termelési érték tekintetében nagy a hasonlóság.

Ez részben annak a következménye, hogy a termelés/költség globális mutatójában mind a számláló, mind a nevező belső struktúrája gazdaságonként nagyon különböző lehet, így a belőle kiemelt egyes elemek (a jövedelem, illetve az élőmunka-ráfordítás) viszonyában levő különbségek természetes módon megsokszorozódhatnak a globális mutatóhoz képest.

De e látszólag módszerbeli okokkal magyarázható eltérésekben feltehetően a jövedelemelosztás kialakult rendjének és gyakorlati érvényesülésének hatása is szerepet játszik. Mind a termelési érték belső szerkezete (anyagtartalom, munkatartalom, jövedelemtartalom), mind az elszámolt költségek összetevőinek (azon belül az anyagokra, bérekre, esetleg adókra kifizetett, illetve elszámolt tételeknek) gazdaságonként eltérő arányai vezethetnek arra, hogy — a termelési költség mutatók számottevő közelsége ellenére — mind az eszközértékre, mind a foglalkoztatottakra jutó jövedelem (a bruttó és a nettó jövedelem egyaránt) gazdaságonként, illetve csoportonként igen jelentősen különbözik.

E jelenségeket egyelőre csak tényként állapíthatjuk meg, értékelésére az eddigi vizsgálat alapján még nem vállalkoztunk.

A termelési érték és a költségek viszonyában kifejezett hatékonyság és a termelés szerkezete között lényegében ugyanolyan jellegű összefüggések figyelhetők meg, mint amilyeneket a két részleges hatékonysági mutatóval kapcsolatban megállapítottunk. Természetesen az adottságok — az álló-eszköz-ellátottság, az öntözött terület aránya, a műtrágya-felhasználás mutatói — szintén a leghatékonyabb csoportban a legmagasabbak. Igaz, hogy a csoportátlagok között e mutatók tekintetében is kisebbek az eltérések, hiszen maguk a csoportok is kiegyenlítettebbek.

Csoportosítás öt hatékonysági mutató szerint

Az előbbi csoportosításhoz némileg hasonló eredményre vezetett az öt hatékonysági mutató együttes figyelembevétele. Ez esetben is eléggé kiegyenlített a termelőszövetkezetek megoszlása: a leghatékonyabb csoportba 310 gazdaság (22,6 százalék), a közepesbe 627 gazdaság (45,7 százalék), a leggyengébbikbe 432 gazdaság (31,5 százalék) került.

Megnéztük, melyek azok a gazdaságok, amelyek minden csoportosítási ismérv szerint a legjobb csoportba kerültek. A különféle csoportosítási ismérvek persze egy kissé átrendezték e gazdaságok körét, de azért elég nagy volt az egybeesés. Az öt mutató alapján leghatékonyabb csoportba tartozó 310 gazdaság közül 210 termelőszövetkezet az egységnyi költségre jutó termelési érték szempontjából is a leghatékonyabb csoportban volt, 41 termelőszövetkezet az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szerinti és 236 termelőszövetkezet az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti csoportosítás mellett is a legjobbak csoportjába tartozott.

A termelési szerkezet, a gazdálkodást befolyásoló adottságok, valamint a hatékonyság közötti összefüggéseket illetően ez a csoportosítás sem adott más, újabb információt az előbbiekhöz képest.

Az állami gazdaságok csoportosítása

Az állami gazdaságok külön csoportosítása két szempontból látszott indokoltnak. Egyrészt arról adott képet, hogy e másfél száz gazdaságból álló kisebb csoporton belül milyen eltérések vannak, másrészt módot adott a két szektor hatékonysági színvonalának összehasonlítására.

A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok csoportonkénti megoszlásában jellegzetes eltérés figyelhető meg: a termelőszövetkezetek az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából egyenletesebben oszlanak meg, és szélsőségesebb az eszközértékre jutó jövedelem szerinti csoportosulásuk.

Az állami gazdaságok között 1968-ban és 1975-ben pontosan fordított a helyzet: az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából nagyobb a szóródásuk, az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szerinti csoportosítás esetén kiegyenlítettebb. (1978-ban azonban az állami gazdaságok között is nagyon visszaesik az eszközhatékonyság szempontjából legjobb csoportba tartozó gazdaságok száma és aránya.)

A 2. sz. táblázatban összefoglalóan közöljük a gazdaságok megoszlását a különböző ismérvek szerint kialakított csoportokban.

Az állami gazdaságok hatékonyság szerinti differenciáltsága — már csak számuknál fogva is — érthetően lényegesen kisebb, mint a termelőszövetkezeteké. Mind a foglalkoztatottakra, mind az eszközértékre jutó jövedelem szerinti csoportképzés mellett közelebb vannak egymáshoz a csoportátlagok, mint a termelőszövetkezetek esetében. Csupán az egy foglalkoztatottra jutó nettó jövedelem 1975. évi mutatója kivétel ez alól.

A differenciálódás iránya az egyik csoportosítási ismérv mellett megegyezik a termelőszövetkezeteknél megállapított tendenciával. A foglalkoztatottakra jutó jövedelem tekintetében 1968-hoz képest 1975-ben és 1978-ban számottevően nő a különbség a legjobb és a leggyengébb csoport között. Az eszközértékre jutó jövedelem tekintetében — a termelőszövetkezeteknél megfigyelt irányzattal ellentétben — szintén nő a különbség.

A mutatók abszolút *színvonalát* illetően itt is hangsúlyozni kell: a foglalkoztatottakra jutó bruttó és nettó jövedelem 1968 és 1978 között jelentősen nő. Az állami gazdaságok szektorátlagja mindhárom évben meghaladja a termelőszövetkezetekét.

Az eszközhatékonyság mindkét szektorban eszkenő irányzatú; az állami gazdaságok átlagában a bruttó jövedelemmel mérve sokkal kisebb mértékben romlik, mint a termelőszövetkezetek esetében, a nettó jövedelemmel mérve 1975-ben is lényegében az 1968-as — egyébként alacsony — szinten maradt, 1978-ban valamelyest javult.

Színvonalát illetően 1968-ban és 1975-ben a bruttó jövedelemmel mért eszközhatékonyság az állami gazdaságok szektorszintű átlagában alacsonyabb a termelőszövetkezetek legrosszabb eszközhatékonyságú csoportjának átlagánál is. A nettó jövedelemmel mért eszközhatékonyság 1975-ben már valamelyest meghaladja a termelőszövetkezetek szektorszintű átlagát, 1978-ban azonban ismét elmarad attól. Az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem mutatójának jelentős színvonalbeli különbsége a két szektor eltérő eszközellátottsági színvonalával kapcsolatos.

A termelési szerkezetre vonatkozóan nem teljesen egybeváogók meg-

figyeléseink a termelőszövetkezeteknél tapasztaltakkal. Az állami gazdaságok termelésében is valamelyest nagyobb a kukorica és az ipari növények aránya a legjobb csoportban. De az állattenyésztésen belül a baromfi mellett 1968-ban a szarvasmarha aránya is itt a legjelentősebb.

2. sz. táblázat

A gazdaságok megoszlása különböző csoportosítási ismérvek szerint

Megnevezés	A gazdaságok					
	száma	meg- oszlása (százalék)	száma	meg- oszlása (százalék)	száma	meg- oszlása (százalék)
	1968-ban		1975-ben		1978-ban	

a) *Az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerint:*

Termelőszövetkezetek						
I. csoport	218	11,4	288	18,0	295	21,5
II. csoport	826	43,1	743	46,5	605	44,2
III. csoport	872	45,5	567	35,5	463	34,2
összesen	1916		1598		1369	
Állami gazdaságok						
I. csoport	10	6,7	9	6,1*	13	9,8
II. csoport	56	37,8	68	46,2	54	40,9
III. csoport	82	55,4	70	47,6	65	49,2
összesen	148		147		132	

b) *Az egységyi eszközértékre jutó jövedelem szerint:*

Termelőszövetkezetek						
I. csoport	5	0,2	96	6,0	44	3,2
II. csoport	521	27,3	690	43,2	559	40,8
III. csoport	1399	72,5	812	50,8	766	55,9
összesen	1916		1598		1369	
Állami gazdaságok						
I. csoport	18	12,2	28	19,1	7	5,3
II. csoport	50	33,5	48	32,6	56	42,4
III. csoport	81	54,3	71	48,3	69	52,2
összesen	149		147		132	

c) *Az egységyi költségre jutó termelési érték szerint:*

Termelőszövetkezetek						
I. csoport	350	25,6
II. csoport	702	51,3
III. csoport	317	29,1
összesen	1369	
Állami gazdaságok						
I. csoport	52	39,4
II. csoport	68	51,5
III. csoport	12	9,1
összesen	132	

A legfeltűnőbb azonban, hogy az állami gazdaságok árbevételei között 1968-ban az egyéb tevékenységnek nem volt akkora szerepe a jövedelmek és a hatékonyság alakításában, mint a termelőszövetkezetek esetében. Akár a foglalkoztatottakra, akár az eszközértékre jutó jövedelem szerinti csoportosítást vesszük alapul, nem a legjobb csoportban volt a legnagyobb az egyéb árbevétel aránya. 1975-ben viszont — most már a termelőszövetkezetekhez hasonlóan — az állami gazdaságoknál is megnő az egyéb tevékenység jelentősége, s mindkét csoportosítás mellett a legjobb csoportban legnagyobb e tevékenység aránya.

A jövedelmet és a hatékonyságot alakító tényezők között az állami gazdaságokban elsősorban a magas terméshozamoknak, az öntözött terület arányának, a műtrágya-felhasználásnak volt meghatározó szerepe. A „jövedelmezőbb” termékek nagyobb aránya a termelési szerkezetben csak másodlagos jelentőségű.

Figyelemre méltó az állami gazdaságok egységnyi területre jutó bruttó állóeszközértékét kifejező mutató csoportátlagának alakulása a különböző csoportosítások mellett. Ez a mutató 1968-ban az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szempontjából leggyengébb csoportban volt a legmagasabb. Vagyis az eszközökkel legjobban ellátott gazdaságok csoportjában volt a legkevesebb az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem. 1975-ben és 1978-ban azonban a foglalkoztatottakra jutó jövedelem szempontjából legjobb csoport eszközellátottsága már mintegy másfélszeresen meghaladta a legkisebb jövedelmű csoport ellátottságát.

1968-ban az eszközértékre jutó jövedelem szempontjából is a leghatékonyabb csoport eszközellátottsága volt a legalacsonyabb, és a leggyengébb csoporté a legmagasabb. 1975-ben viszont a legjobb, 1978-ban pedig a köze-

3. sz. táblázat

A területegységre jutó állóeszköz-állomány
a termelőszövetkezetek 1975. évi ellátottságának százalékában

Megnevezés	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság
	1968		1975		1978	
Szektorátlag	40	48	100	196	125	243
Az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti csoportosítás mellett:						
I. csoport	46	98	128	255	158	327
II. csoport	41	88	101	196	125	265
III. csoport	37	116	82	178	101	203
Az egységnyi eszközérték- re jutó jövedelem szerinti csoportosítás mellett:						
I. csoport	70	93	126	207	202	247
II. csoport	35	99	99	185	128	272
III. csoport	41	108	99	197	118	219

pes eszközhatékonyságú csoport rendelkezett a legnagyobb állóeszköz-állománnyal egységnyi területre számítva.

Az állami gazdaságok eszközellátottsága összességében mindhárom vizsgált esztendőben meghaladta a termelőszövetkezetekét.

A 4. sz. táblázatban — az összehasonlítás megkönnyítése végett — összefoglalóan közöljük a vizsgált jövedelmi és hatékonysági mutatók szektor szintű és csoportátlagait.

Az egységnyi költségre jutó termelési érték időbeli alakulásának reális értékelésére — e mutató tartalmának említett változása miatt — nincs mód.

4. sz. táblázat

A hatékonysági mutatók alakulása a tsz-ekben és az állami gazdaságokban

Megnevezés	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság
	1968		1975		1978	
Az egy foglalkoztatott- ra jutó bruttó jövedelem (ezer Ft)	20,73	33,4	43,8	54,79	58,3	71,01
Az egy foglalkoztatott- ra jutó nettó jövedelem (ezer Ft)	7,98	10,68	11,36	19,46	21,5	26,8
Az egységnyi eszközér- tékre jutó bruttó jöve- delem	0,482	0,203	0,246	0,165	0,244	0,18
Az egységnyi eszközér- tékre jutó nettó jövede- lem	0,185	0,064	0,064	0,067	0,093	0,072
<i>A csoportátlagok:</i>						
Bruttó jövedelem/fog- lalkoztatottak						
I. csoport	34,48	38,23	67,49	96,75	87,91	111,38
II. csoport	23,29	32,46	45,35	58,58	63,00	71,24
III. csoport	15,38	29,84	26,55	39,41	36,39	48,62
Nettó jövedelem/foglal- koztatottak						
I. csoport	16,54	15,86	24,32	56,9	45,54	68,25
II. csoport	9,51	10,78	11,16	23,8	23,50	30,97
III. csoport	4,72	5,82	3,43	6,26	4,70	9,22
Bruttó jövedelem/esz- közérték						
I. csoport	4,23	0,301	0,581	0,292	0,646	0,363
II. csoport	0,725	0,227	0,293	0,189	0,293	0,209
III. csoport	0,41	0,166	0,174	0,129	0,165	0,132
Nettó jövedelem/esz- közérték						
I. csoport	1,438	0,153	0,186	0,142	0,288	0,232
II. csoport	0,325	0,079	0,088	0,071	0,135	0,098
III. csoport	0,145	0,035	0,032	0,022	0,043	0,029

Az egységnyi költségre jutó termelési érték

Megnevezés	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság	Termelő- szövet- kezet	Állami gazdaság
	1968		1975		1978	

Az egy foglalkoztatottra jutó jövedelem szerinti csoportosítás mellett:

I. csoport	1,221	1,136	1,282	1,179	1,314	1,021
II. csoport	1,162	1,063	1,169	1,144	1,209	0,958
III. csoport	1,066	1,044	1,025	1,042	1,087	0,924

Az egységnyi eszközértékre jutó jövedelem szerinti csoportosítás mellett:

I. csoport	1,209	1,191	1,314	1,173	1,246	1,152
II. csoport	1,216	1,087	1,209	1,128	1,099	0,965
III. csoport	1,101	0,996	1,087	1,053	0,979	0,923

Csupán a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok azonos évi mutatóit hasonlítjuk össze. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az összevetésből megállapítható, hogy az egységnyi költségre jutó termelést tekintve mindhárom vizsgált esztendőben a *termelőszövetkezetek mutatói a jobbak*. Az állami gazdaságokban viszonylag nagy költségráfordítással termelnek. A költségek összetételét nem vizsgáltuk, de az előbbiekből következően a termelőszövetkezetekét meghaladó állóeszköz-állomány amortizációs terhei minden bizonnyal nyomós költségtételt képviselnek. Következés-képpen az állami gazdaságok jobb eszközellátottsága egy oldalról magas színvonalú termelést, a foglalkoztatottakhoz viszonyítva magas jövedelmet eredményez, más oldalról azonban az országos adottságokhoz mérten megdrágítja a termelést.

Vizsgálatunk nem térhetett ki annak elemzésére, hogy az állóeszköz-állomány elmúlt évtizedben megfigyelhető erőteljes felhalmozódását milyen körülmények tették szükségessé és lehetővé, s mennyiben tekinthetjük ezt a termelési színvonal emelkedésével szükségképpen együtt járó, törvényszerű folyamatnak. Nem értékeljük azt sem, hogy az állami gazdaságoknak a termelési technológia fejlesztésében, a mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának emelésében betöltött élenjáró szerepe milyen gazdaságtörténeti jelentőségű átalakulást eredményezett. Jelezzük csupán, hogy ez a fejlődés költséges befektetésekkel járt, amelynek anyagi alapjait a termelőszövetkezetek mai jövedelemviszonyai és felhalmozási képessége mellett még a leghatékonyabb gazdaságok sem képesek — az állami gazdaságokhoz hasonló szinten — előteremteni.

Hogy az állami gazdaságokban megvalósított magas színvonalú eszköz-
létatlottság növekvő irányzata folytatható, illetve folytatandó-e, s hogy e folyamat esetleges fékezése nem okoz-e megtorpanást a termelés technikai színvonalának további emelésében, annak megítélése további, más irányú vizsgálatokat igényel.

Hivatkozások

- [1] *Andrássy Adél*: Vállalatnagyság és hatékonyság a termelőszövetkezetekben. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz.
- [2] *Csizmadia Ernő*: Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- [3] *Donáth Ferenc*: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.
- [4] *Drechsler László*: A hatékonysági számítások elméleti és gyakorlati kérdései. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1979. július.
- [5] *Füstös László—Meszéna György—Simonné Mosolygó Nóra*: Cluster analízis. Szigma, 1977. 3. sz.
- [6] *Jónás Anna—Módos Gyula—Szántai Tamásné*: Szakosodás, koncentráció és hatékonyság a mezőgazdasági üzemekben. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1981. január.
- [7] *Romány Pál*: Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
- [8] *Vági Ferenc*: Hatékonyság és jövedelemalakulás a mezőgazdasági vállalatokban. Gazdálkodás, 1978. 5. sz.
- [9] *Zsuffa Ervin—Zsuffa Ervinné*: Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.

Bartók István:
A FŐVÁLLALKOZÁS

Az az elgondolás, hogy a beruházások jelentős részét fővállalkozói keretek között valósítsuk meg, szinte egyidős az 1968. évi gazdasági reformmal. Az irányítási módszerek változása ugyanis a beruházással kapcsolatban is felszínre hozott néhány korábban megoldatlan problémát. Világossá vált, hogy a megváltozott gazdasági környezetben nem alkalmazhatjuk a korábban bevált módszereket: az érdek és kockázat hatékonyabb összehangolására van szükség. A beruházások jobb megvalósítása végett szükség van a beruházók és a kivitelezők érdekeit összeegyeztetni képes vállalkozási formára: a fővállalkozásra. Bartók István elsőként tesz kísérletet arra, hogy szakirodalmi segítséget nyújtson a fővállalkozás kérdésében érdekelt vállalati és irányítószervi szakembereknek. Könyvében mindenképp segít eligazodni a fővállalkozással kapcsolatos bonyolult fogalmi kérdésekben. Tárgyalja a fővállalkozói szervezet kialakulásához vezető utat, részletesen bemutatja a fővállalkozás intézményét, foglalkozik a szocialista, valamint a tőkés viszonyok közötti fővállalkozással, s érinti a nemzetközi fővállalkozás sajátosságainak lehetőségeit is. A mű — a belföldi és exportfővállalkozás sajátosságainak bemutatása mellett — megfogalmazza az előttünk álló feladatokat is, és javaslatokat tesz e feladatok megoldására.

Kb. 240 l., kötve kb. 37,— Ft (Sajtó alatt)
A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A jövedelem-újraelosztás fogalomköre és szociálpolitikai kritériumrendszere

A jövedelmek központosított újraelosztásának fogalomköre, szociálpolitikai tartalma

A jövedelem újraelosztásán mindazok a jövedelemáramlások értendők, amelyek adott országban, adott időben az eredeti eloszláshoz képest végbe-mennek.

A jövedelmek központosított újraelosztása a jövedelemelvonások és a társadalmi juttatások (transzferek) együttes rendszere, amely makro-ökonómiai szinten általában a költségvetésben realizálódik, mikroökonómiai szempontból pedig a háztartások végső jövedelmének az eredeti jövedelemhez való viszonyában fejeződik ki.¹

A tőkés központosított jövedelem-újraelosztás szociálpolitikai hatása a jövedelmek egyenlőtlenségét csökkentő (a továbbiakban: „jövedelem-egyenlősítő”) hatása,² amelynek makro- és mikroökonómiai elemzése egyaránt fontos. Az újraelosztó hatást a gazdasági fejlettségi szinttel, a növekedési ütemmel, a politikai-társadalmi viszonyokkal, az eredeti jövedelem-elosztás egyenlőtlenségeivel, valamint a jövedelem-újraelosztó rendszerekkel való összefüggésben kell vizsgálni, figyelemmel kísérve a jövedelmek egyenlőtlenségét csökkentő hatás időbeli változását, e változás tendenciáját is.

A globális újraelosztás mértékével és jövedelemegyenlősítő hatásával foglalkozó nemzetközi összehasonlítások elenyészőek a téma elméleti irodalmához viszonyítva. Nagyobb szabású nemzetközi elemzést az „Incomes in postwar Europe” című anyag nyújt.³ Ph. Casenave és Ch. Morrison egy későbbi tanulmánya⁴ Nagy-Britannia, Franciaország, valamint az Egyesült Államok idevágó tényanyagát hasonlítja össze. Néhány éve a Központi

¹ A lakossági szférán belüli jövedelemáramlásokat nem vizsgálom, és nem tárgyalom a vállalati szociálpolitika körében zajló újraelosztást sem.

² A szociálpolitika funkciói közül elsődleges a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentése. Az egyenlőtlenségek elleni harc szerepe a tőkésországok szociálpolitikájában igen jelentős az ötvenes évek közepétől, amióta tudatosult, hogy a jóléti államokban tartósan fennmaradnak a társadalmi egyenlőtlenségek, s nem tűnt el a szegénység sem. A hetvenes években új, korlátozottabb célú törekvés jelei mutatkoznak: felismerve az egyenlőség mint cél irreálisát, mind gyakrabban helyettesítik azt a „méltányosság” követelményeivel.

³ Incomes in postwar Europe. Geneva, 1967.

⁴ Casenave, Ph.—Morrison, Ch.: La redistribution des revenus en Grande Bretagne, en France et aux États-Unis. Revue Économique, 1974. 4. sz.

Statisztikai Hivatal kezdeményezésére került sor a relatív jövedelmek nemzetközi összehasonlítására, amelyben Magyarországon kívül Finnország, Spanyolország, Kanada, Svédország és Csehszlovákia adatait dolgozták fel.⁵ Végül jelentős eredményekkel gazdagítja a jövedelem-újraelosztás nemzetközi összehasonlító irodalmát M. Sawyer tanulmánya.⁶

Az „Incomes in Postwar Europe” témába vágó megállapításai arra utalnak, hogy a fejlett tőkésországokban nem működnek koherens újraelosztó rendszerek. A különböző rendszerű elvonási és juttatási csatornák egymástól függetlenül, fokozatosan, a pillanatnyi igények kielégítésének megfelelően alakultak olyanná, amilyenek. Az elemzés szerint ennek oka, hogy elsődlegesen nem az egyenlőtlenségek csökkentésére jöttek létre, és változó kormánypolitikák megnyilvánulásai. Az egyenlőtlenségre gyakorolt hatás alakulásában sem mutatható ki általános tendencia: a vizsgált időszakban helyenként erősödött, másutt gyengült az újraelosztás jövedelemegyenlősítő hatása. Egyetérthetünk a tanulmány szerzőinek azzal a megállapításával, miszerint a juttatásoknak — amelyekre inkább jellemző a szociálpolitikai indíték elsődlegessége — az egyenlősítő hatása viszonylag nagyobb, mint az elvonásoké. Nagyobb egyenlősítő hatást váltanak ki annak ellenére, hogy az összes elvonások jóval meghaladják a társadalmi juttatásokat.

Casenave és Morrison említett munkája szerint, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok mint hasonló jövedelemsávba tartozó három ország adatainak egybevetéséből nem mutatható ki pozitív korreláció a gazdasági fejlettségi szint és a jövedelem-újraelosztás egyenlősítő hatása között. Ez a kapcsolat a *különböző* gazdasági fejlettségi sávba tartozó országcsoportok (fejlett és fejlődő országok) között szignifikáns. Fordított irányú a korreláció az eredeti jövedelemelosztás egyenlőtlenségei és az újraelosztás jövedelemegyenlősítő hatása között. Végül gyorsabb gazdasági növekedés mellett — a tapasztalatok szerint — fokozódnak az eredeti jövedelemelosztás egyenlőtlenségei, illetve kevésbé csökkennek az újraelosztás révén.

Az újraelosztás jövedelemegyenlősítő hatása — a tanulmányban a korrelációs számítás módszerével vizsgált tényezőkön túl — függ az osztályerőviszonyok, a hatalmi struktúra befolyása alatt kialakuló jövedelem-újraelosztó rendszerek szerkezetétől, működési szabályaitól, előírásaitól.

A Központi Statisztikai Hivatal nemzetközi összehasonlításából az derül ki, hogy a vizsgált országok közül Svédországban a legegyenlőtlenebb az eredeti jövedelemeloszlás, ugyanakkor az újraelosztás hatását is figyelembe véve, ez az egyik legegyenletesebb jövedelemeloszlású tőkésország.

Az OECD említett tanulmánya szerint viszont — amely a svéd jövedelemelosztást szélesebb nemzetközi környezetben mutatja be — a svédországbeli eredeti jövedelemeloszlás már az átlagnál egyenletesebbnek bizonyul (Gini-koefficiense 0,346, míg az átlag 0,366). Fény derül a tanulmányból annak okára is, miért egyenlőtlen annyira is a svéd eredeti eloszlás: Svédországban az egyszemélyes háztartások aránya — amelyeknek jövedelme alacsonyabb, mint a nagyobbaké — kirívóan magas, 37,6 százalék. Az

⁵ Relatív jövedelemkülönbségek nemzetközi összehasonlítása. Központi Statisztikai Hivatal, 1977.

⁶ Sawyer, M.: Income distribution in OECD countries. OECD Occasional Studies, 1976. július.

viszont, hogy az újraelosztás után Svédország a legegyenletesebb eloszlású országok közé kerül, az összehangolt szociálpolitikai beavatkozás sikerességéről tanúskodik. Tehát a svéd példa sem „ellenpélda”. Valószínűsíthető, hogy az illető országokban az adott erőviszonyok hatnak az elosztás mindkét folyamatára, bár az eredeti osztozkodásnál a tőkésországokban szociálpolitikai követelmény nem, vagy alig érvényesül. Az osztályerőviszonyok hatása az osztozkodásnál mégis jelentős. Az újraelosztásnak aztán a szociálpolitikai indíték, a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentése — ha nem is kizárólagos, de — döntő tényezője.

A szóban forgó OECD-vizsgálat értékes összefüggéseket tár fel a jövedelem-újraelosztás szociálpolitikai hatásairól. Közülük most csak néhány olyat ragadok ki, amelyek a téma szempontjából különösen fontosnak ítéltetők.

— Az adóztatás jövedelemegyenlítő hatása a jövedelemkategóriák decilis megoszlására főként a két alsó, valamint a legfelső decilis részesedésnek változásában jut kifejezésre.

— A szegénység mértéke országonként nem állapítható meg egyértelműen a családi jövedelmek alsó deciliseire jutó relatív jövedelemből, mivel az egyes országokban a családfők jövedelmének eltéréseit meghaladó lehet a hatása a jövedelemkategóriánként különböző családméretnek.

— Az országok helye az újraelosztás utáni jövedelemegyenlőtlenség rangsorában ritkán tér el az eredeti eloszlás alapján kialakuló sorrendtől. (Ez a körülmény ismételten alátámasztja a már korábban említett összefüggést.)

— Az újraelosztás után az egyenlőtlenségi mutatók szerinti rangsor alulról felfelé: Hollandia, Svédország, Norvégia, majd Japán és az Egyesült Királyság. A legegyenlőtlenebb az elosztás Franciaországban és Spanyolországban.

— Az egyenlőtlenség az ötvenes években majdnem mindenütt mérséklődött. A hatvanas években és a hetvenes évek derekáig ez a tendencia folytatódott Olaszországban, Franciaországban, Japánban és Hollandiában. Az Egyesült Államokban viszont a legutóbbi húsz évben kifejezetten nőtt az egyenlőtlenség.

Kellően még alá nem támasztott feltételezésem, hogy az országok közötti különbségek a jövedelem-újraelosztás egészének egyenlítő hatását illetően valamivel kisebbek, mint az egyes elvonási vagy juttatási rendszerek hatása alapján. Azaz az elvonási és a juttatási rendszereken belül és az együttes újraelosztás során is bizonyos kiegyenlítődség megy végbe. Ha például egy országban viszonylag csekély a közvetlen adórendszer súlya (amely közismerten, bár eltérő mértékben progresszív), akkor a közvetett adórendszerben inkább vannak progresszív elemek, valamint a társadalombiztosítási rendszer — azáltal, hogy túlnyomóan a munkáltatók hozzájárulásából, illetve részben az állam központosított adóbevételeiből finanszírozzák — viszonylag kevés terhet ró a juttatásban részesülőkre.

A jövedelmek központosított — jelen esetben szociálpolitikai szempontból vizsgált — újraelosztásának, amely tehát az elvonások és a társadalmi juttatások eredője, többrendbeli a funkciója. Főként az elvonásokban, de a juttatásokban is a szociálpolitika mellett sokszor egyéb szempontok is közrejátszanak, gyakran dominálnak. Az adópolitika — a fiskális szemponton túl — többek között az anticiklikus és a hosszú távú növeke-

dés gazdaságpolitikai befolyásának eszköze. Még a juttatási politikát is felhasználják ilyen célra — főként a növekedési ciklusok „kisimitására” —, jöllehet itt a szociálpolitikai indíték súlya nagyobb, mint az elvonásoknál. Az egyéb indítékok, funkciók mellett az újraelosztás szociálpolitikai eszközként való alkalmazásának az egyes elvonási és juttatási formák mindenkori rendszere, sőt természete is korlátot szab. Mindez nem változtat az újraelosztás szociálpolitikai arculatának jelentőségén.

A jövedelmek újraelosztásának hatása az eredeti jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek is függvénye. Mindazok az elvonások és juttatások ugyanis, amelyek kevésbé egyenlőtlenek, mint az eredeti jövedelemeloszlás, végső soron egyenlősítő hatásúak. Az elvonások és a juttatások szociálpolitikai szempontú megítélésében éppen ezért szükséges a progresszivitásuk, illetve regresszivitásuk mértékének az ismerete, s nem elegendő csupán az újraelosztás pozitív vagy negatív tendenciájának a tisztázása.

Lényeges felismerésnek tekintem, hogy míg az elvonások szociálpolitikai szempontból pozitív hatásának előfeltétele mind a tömegük, mind az arányuk progresszivitása, addig a juttatások pozitív hatásúak lehetnek akkor is — persze kisebb mértékben —, ha csak az arányuk regresszív (a jövedelmek csökkenésével növekvő), a tömegük viszont növekvő.⁷

A juttatások finanszírozásának forrásait illetően szociálpolitikai szempontból az volna a legkedvezőbb, ha fedezetül progresszív elvonások szolgálnának; a jelenlegi rendszerekben ilyenek a közvetlen adók. A társadalmi juttatásokon belül a társadalombiztosítási juttatásokat azonban az országok zömében döntően társadalombiztosítási hozzájárulásokból fedezik, amelyek általában proporcionális, illetve a rögzített felső határ fölött már regresszív elvonások. Jöllehet a társadalombiztosítási hozzájárulások munkáltató által fedezett része közvetve kihat a bérekre, az árakra pedig közvetlenül is, a juttatás mégis pótlékként jelenik meg a háztartások jövedelmében, és pótlékként jelennek meg azok a juttatások is, amelyeket az állam egyéb adóbevételeiből fedeznek.

Ha a társadalombiztosítási hozzájárulásra (különösen a munkavállalók által fizetett részére) vonatkozó előírások felső korlátot⁸ szabnak meg, az

⁷ Ez jól érzékelhető a következő egyszerű számpéldán, amelyben három jövedelmi kategóriát különböztetünk meg.

Eredeti jövedelem	Juttatás	Juttatás az eredeti jövedelem százalékában	Végső jövedelem
50	10	20	60
100	15	15	115
150	20	13	170

A példából kitűnik, hogy ha a jövedelem növekedésével a juttatás mértéke nő, az eredeti jövedelemhez viszonyított aránya azonban csökken, akkor a jövedelmek végső eloszlása kevésbé egyenlőtlen, mint az eredeti jövedelemeloszlás. Ebből következően: egyenlősítő hatástú számos olyan juttatás, amely eddig szociális nézőpontból kedvezőtlennek minősült.

⁸ A felső korlátú hozzájárulásnál a megjelölt összeghatáron túl a hozzájárulásokat már nem a megszabott kulcs szerint számítják, hanem a korlátot túl a hozzájárulás aránya egyre csökken.

elvonások negatív jelleget öltenek — mégpedig annál erőteljesebben, minél alacsonyabb az előírt korlát. A mikroökonómiai szintű újraelosztásban ez a negatív hatás fokozottan érvényesül, ha az ilyen elvonásokból a jövedelemmel pozitívan korreláló juttatást fedeznek. Amennyiben a regresszív elvonás regresszív juttatást fedez, úgy az együttes újraelosztó hatás előjele a hozzájárulás—juttatás összetevők eredője.

A szociálpolitikai nézőpontból adódóan a jövedelmek újraelosztásán belül a társadalmi juttatások hatását a továbbiakban aszerint tekintem pozitívnek, semlegesnek vagy negatívnak, hogy az eredeti jövedelemegyenlőtlenségeket csökkentik, változatlanul hagyják vagy növelik-e. A pozitív, negatív és semleges jelzők használatát az elvonásoknál szokásos progresszív, proporcionális és regresszív megjelölések helyett az indokolja, hogy az eredeti jövedelemhez igazodó juttatásoknál éppen hogy a szó szoros értelmében vett progresszivitás a negatív, és a regresszivitás a pozitív hatású.⁹ Pozitív hatást általában egységes (jobbára pénzbeli) juttatásokkal lehet elérni; a jövedelemhez képest ténylegesen regresszíven előírt kulcs a gyakorlatban elenyésző.

A juttatások újraelosztó hatását vizsgálhatjuk az eredeti bruttó vagy nettó keresetekre vetítve. Az előbbi esetben a pozitív újraelosztó, jövedelemegyenlősítő hatás markánsabbnak bizonyul, mert a nettó (az elvonásokat nem tartalmazó) keresetek — feltételezve az elvonások progresszivitását — a bruttó kereseteknél kiegyenlítettebbek.

A társadalmi juttatások hatása a végső jövedelemelosztásra az eredeti jövedelemeloszlás és a juttatások egyenlőtlenségi együtthatójának függvénye. Egyébként azonos feltételek között minél egyenlőtlenebb az eredeti eloszlás, annál nagyobb az újraelosztás jövedelemegyenlősítő hatása. A valóságban azonban az erőviszonyok hatására éppen fordítva alakul az újraelosztás pozitív hatása: *a juttatások mértékével is összefüggésben általában annál markánsabb, minél alacsonyabb az eredeti jövedelemeloszlás egyenlőtlenségi együtthatója.*

Az a felismerés, hogy a társadalmi juttatások szociálpolitikai értelemben mindaddig pozitív hatásúak, amíg az eloszlásuk kiegyenlítettebb az eredeti jövedelmekénél, azért lényeges, mivel a társadalmi juttatások zöme — körüknél, jelenlegi rendszereiknél, de lényegében természetüknél fogva is — inkább csak a relatív jövedelemkülönbségeket csökkentheti. A minimális nyugdíjak és a szelektív jóléti juttatások kivételével, nehezen képzelhető el olyan társadalmi juttatás, amely az abszolút különbségeket is mérsékelné (nagysága a jövedelem növekedésével csökkenne). Erre csak speciális körülmények következtében kerül sor, például olyan demográfiai ismérv — gyermekszám, életkor stb. — alapján elosztódó juttatásnál, amelyek a jövedelemmel negatívan korrelál. (Ilyen hatású például, hogy a nyugdíjasok nagyobb mértékben vesznek igénybe egészségügyi szolgáltatásokat.)

Tehát a jövedelem-újraelosztás két csatornája közül az egyenlőtlenségek abszolút csökkentésére elvileg lényegében csak a progresszív jövedelemadóztatás képes. Ahol ilyen rendszer nem működik, ott az újraelosztás

⁹ A juttatások esetében az elvonásoknál használatos értelemben „kulcsokról” mint adminisztratív előre rögzített százalékról ritkán beszélhetünk. A progresszív vagy regresszív jelleg eldöntésében ehelyett a juttatásokból való részesedés ténytárainak a jövedelmekhez viszonyított arányát tekintjük „kulcsnak”.

során az egyenlőtlenségek abszolút értelemben nem vagy alig csökkenhetnek; jó esetben változatlanok maradnak.

A társadalmi juttatások lényegében csak a relatív újraelosztás eszközeinek tekinthetők. Ez persze nem zárja ki, hogy az eredeti egyenlőtlenség alakulására lényeges hatást gyakoroljanak — különösen ahhoz képest, mintha nem léteznének —, nem szólva a létbiztonság megteremtésében betöltött funkciójukról. Mint ismeretes, a családtámogatásban az újraelosztás mindkét alapvető eszközét felhasználják. Az adóelvonás meghatározott összegű mérsékléseként juttatott ilyen célú kedvezmény is betölthet pozitív jövedelem-újraelosztó funkciót. Azokban az országokban azonban, ahol az alsó jövedelemkategóriák adómentesek, ott a legalacsonyabb jövedelműek értelemszerűen esnek e kedvezményektől. Az elvonás mérsékléseként nyújtott kedvezménynek az a fajtája, ahol — mint például Franciaországban — a családtagok számával osztják az adóköteles jövedelmet, szociálpolitikai szemszögből hátrányos: a magasabb jövedelemkategóriákba tartozó családok kerülnek az adófizetésben kedvezőbb helyzetbe. Az a felismerés, hogy az adókönnyítésen alapuló családtámogatás szociálpolitikai szempontból a juttatásokra épülő támogatásnál kevésbé hatásos, egyre inkább terjed: mind több ország családtámogatási rendszerében csökken az adókedvezmények szerepe, egyre több országban a fizetett családi pótlékkal, illetve annak növelésével helyettesítik azokat.

A jövedelem-újraelosztás egyenlőtlenséget csökkentő funkcióját vizsgálva a polgári szakirodalom különböző rendezőelveket határoz meg. Mindenekelőtt elhatárolják egymástól a csoportok közötti (az ún. térbeli) és a csoportokon belüli (az ún. életcikluson belüli) újraelosztást.¹⁰

Az előbbibe a társadalmi osztályok, illetve rétegek, a jövedelemkategóriák, a területek, valamint az ágazatok közötti jövedelem-újraelosztást sorolják. Az újraelosztás területi és ágazati vetületű vizsgálata gyakran fedi egymást (például, amikor az elmaradottabb mezőgazdasági ágazat túlsúlya jellemez valamely földrajzi területet). A különböző jövedelmű csoportok közötti újraelosztást tekintik *vertikális* újraelosztásnak. A másik körbe sorolják az életcikluson belüli újraelosztást. Ez a biztosítási rendszerek, főként a társadalombiztosítás keretében valósul meg, mégpedig elsősorban hosszabb-rövidebb jövedelemkiesések egy részének pótlása (táppénz, munkanélküli segély, nyugdíj stb.), kiadások átvállalása, a család összetételétől függő jövedelemkiegészítő juttatások, illetőleg jövedelemcsökkenést korlátozó engedmények útján. A csoporton belüli újraelosztást a szakirodalomban *horizontális* újraelosztásnak is nevezik.

Az újraelosztás polgári szakirodalmában alkalmazott rendező elvek és a hozzájuk igazodó statisztikai információk tele vannak elhatárolásbeli következtetlenségekkel. Például az azonos jövedelemkategóriájú, de különböző összetételű háztartások között a családtámogatási rendszer útján megvalósított újraelosztást is a csoporton belüli horizontális újraelosztás körébe sorolják, jóllehet a fix összegű juttatásoknak, illetve adóelengedésnek az

¹⁰ A jövedelemelosztás makrostatisztikai csaknem kizárólag társadalmi csoportok szerint bontott adatokat tartalmaznak, ahol a csoportképzés ismérve általában a foglalkozás. Következésképpen az adott társadalmi csoportok többnyire számottevően különböző jövedelem-színvonalú rétegeket foglalnak magukban, s így ezek az adatok nem nyújtanak kellő támpontot a szociálpolitikai megítéléshez. Az ehhez szükséges jövedelemkategóriák szerint csoportosított adatok forrásául a mikrocenzusokból készült statisztikák szolgálhatnak.

alacsonyabb jövedelműek általában nagyobb családmérete folytán ún. vertikálisan pozitív újraelosztó hatása is van.

Hasonlóan matematikus e rendezőelvek alkalmazása a természetbeni juttatásokra. Igénybevételükre a lakosság mind szélesebb köre válik jogosulttá, és a részesedés mértéke gyakran pozitívan korrelál a jövedelemmel. Ugyanakkor az egységes igénybevételi jog lehetővé teszi a pozitív vertikális újraelosztó hatást — tudniillik például akkor, ha az igénybevétel a jövedelem-színvonallal negatív kapcsolatban álló (például demográfiai) ismérvekkel párhuzamosan alakul. Ráadásul a természetbeni juttatások rendszere — a jövedelemegyenlősítő hatást meghaladóan — a fogyasztási szerkezet alakulására társadalompolitikai összefüggésben is kedvező.

A teljes újraelosztási rendszer hatása az eredeti jövedelemegyenlőtlenésekre szociálpolitikai szemszögből nyilvánvalóan annál előnyösebb, minél progresszívebbek az elvonások, és minél regresszívebbek a juttatások.

A jövedelem-újraelosztás egyenlősítő hatása jövedelemarányos elvonás és juttatás esetében zéró. A progresszív elvonás egységes — tehát regresszív arányú —, még inkább felső korlátú juttatás mellett vezet a legelőnyösebb újraelosztáshoz. Felső korlátú elvonásnak és egységes juttatásnak még pozitív lehet az újraelosztó hatása, de az ilyen elvonás jövedelemarányos juttatásnál már negatív hatású. Végül, a felső korlátú elvonásból fedezett, mértékében, még inkább arányában progresszív juttatás esetén a legnegatívabb a hatás szociálpolitikai szempontból.

A jövedelem-újraelosztás egyenlősítő hatása tehát az eredeti jövedelemelosztással való kapcsolatán túl függ egyfelől az elvonások rendszerétől, mértékétől, szerkezetétől, másfelől az elvonásokból társadalmi juttatásokra fordított hányad arányától, valamint e juttatások rendszerétől és szerkezetétől.

A társadalombiztosítási bevételek és kiadások, illetőleg a pénzbeli és a természetbeni juttatások alakulása emelkedő árak és bérek mellett

A társadalombiztosítás hozzájárulásai és kiadásai eltérően változnak. A munkáltatók és a munkavállalók társadalombiztosítási hozzájárulásai a bérek emelkedésével általában automatikusan, arányosan nőnek, amennyiben nincs rögzített felső korlát. Ha van, akkor rendszerint ezeket a felső korlátokat emelik. A hozzájárulás azáltal is növekedhet, hogy emelik a bérek, illetve keresetek útján fizetendő hozzájárulás kulcsát.

A munkáltatói és a munkavállalói hozzájárulások és a munkavállalóknak nyújtott juttatások pénzben kifejezett nagysága között általában diszkrépancia áll fenn. A társadalombiztosítási hozzájárulások túlnyomóan automatikusan nőnek a bérekkel, míg a juttatások közül csak a táppénzt és a nyugdíjakat folyósítják a kereseteknek, és csak az előbbi kizárólagosan az aktuális kereseteknek az arányában.

Ha nincsenek összekapcsolva az ár- és béremelésekkel, a nyugdíjak annál inkább maradnak el a mindenkori keresektektől, minél régebben állapították meg őket, illetőleg minél nagyobb az adott országban az infláció, valamint a reálbér-növekedés üteme. Az egységes összegű pénzbeli juttatások — mint a családi pótlék vagy a munkanélküli segély, illetve annak fix összegű része — csak külön beavatkozásra emelkednek. Ma még nem álta-

lános gyakorlat a rövid lejáratú juttatások évenkénti felülvizsgálata, sem a fogyasztói árindexhez kapcsolása. A változatlan összegben meghatározott juttatásoknak az áremelkedés folytán a reálértéke, a béremelkedés következtében pedig az aránya csökken. A táppénzt leszámítva tehát a társadalombiztosítás egy főre vetített kiadásai általában lassabban nőnek, mint a hozzájárulások.

Az egyes juttatások reálértékének, illetve relatív színvonalának mikroökonómiai szintű elmaradásával egyidejűleg, makroökonómiai szinten többletkiadás merül fel. Ennek egyik oka a biztosításba vontak körének tágulása, alacsonyabb hozzájárulás mellett. A másik ok az átlagéletkor hosszabbodása, amely változatlan nyugdíjszínvonal mellett is növeli a folyósítandó nyugdíjtömeg összegét.

A társadalombiztosítási juttatások egy részének demográfiai változások által meghatározott felhasználása után a bevételkülönbözlet (többlet-bevétel) többféleképpen osztható el. *Fordítható a juttatások eredeti reálértékének, illetve relatív színvonalának különböző fokú megközelítésére, felhasználható a társadalombiztosításba vontak körének bővítésére* (az ebből adódó többletkiadások többlet-hozzájárulásokból nem fedezett hányadának finanszírozására), *végül emelhető belőle bizonyos juttatások színvonala.*

Szociálpolitikai szempontból alapkövetelmény legalább a juttatások már elért reálszínvonalának fenntartása. Ezért általában csak ezt követően mérlegelhetőek a többletbevétel további felhasználásának társadalom-, illetve szociálpolitikai szempontból legmegfelelőbb variánsai.

Tőkés viszonyok között a biztosításba bevontak jövedelme erősen eltérő. Így például a mezőgazdasági dolgozók átlagkeresete alatta marad az iparban és a tercier szektorban foglalkoztatottakénak. A kézműveseknek és a kereskedőknek nyújtott juttatások — az alkalmazásban levőkénél alacsonyabb hozzájárulás mellett — a jövedelemegyenlősítő hatás szempontjából már kérdésesek.

A magánháztartások által élvezett társadalombiztosítási juttatások mintegy háromnegyedét kitevő pénzbeli juttatások közül tehát csak a táppénz tart automatikusan lépést a keresetek növekedésével. A nyugdíjak reál-, illetve relatív értéke — hacsak nincsenek összekapcsolva az ár, illetve bérnövekedéssel — csökken, akárcsak az egységes összegben meghatározott juttatásoké, még ha általában időnként emelik is őket.

A társadalombiztosítás természetbeni egészségügyi juttatásainak költsége több okból növekszik. Hat rá az ár-, illetve általában a költségszínvonal változása. Növeli a költség szintet az egészségügyi szolgáltatások színvonalának javulása. Végül bővül a juttatásokba vontak köre, többek között a családtagokra való kiterjesztés következtében. A juttatásra jogosultak körének bővülése a bérből és fizetésből élőkénél alacsonyabb hozzájárulás mellett megy végbe.

Így áll elő az a tendencia, hogy a természetbeni egészségügyi juttatások költségei gyorsabban növekednek, mint a pénzbeliek. Az utóbbiak lassúbb növekedése azzal is összefügg, hogy — mint említettük — egy részük nem tart lépést még az inflatorikus áremelkedésekkel sem, még kevésbé a reálbérek növekedésével. (A természetbeni juttatások költség szintje viszont a béremelkedéseket is magában foglalja.) Ez mikroökonómiai szempontból annál súlyosabb fejlemény, minél nagyobb adott országban az infláció, és minél gyorsabban emelkednek a reálbérek. A pénzbeli juttatá-

sok reál-, illetőleg relatív értékének fenntartása az ár-, sőt a béremelkedéshez való kapcsolásukat kívánja meg. Arra is van példa, hogy e két változat közül mindig az éppen kedvezőbb lép életbe (az árindexálás természetesen csak reálbércsökkenéskor).

Az elmondottak alapján makroökonómiai szinten a bevételek növekedése annál inkább múlja felül a kiadásokét, minél magasabb az infláció, minél gyorsabb a reálbér-emelkedés, illetőleg minél nagyobb a hozzájárulásokban a keresetekkel arányos munkáltatói, munkavállalói hozzájárulás részesedése, valamint minél kisebb a társadalombiztosítás összes juttatásain belül a keresetekkel lépést tartó juttatások aránya.

Az eddigiekben a központosított jövedelem-újraelosztás korrelációs kapcsolatait, komplex hatásmechanizmusát igyekeztem felvázolni szociálpolitikai szempontból. Az egyes jövedelem-újraelosztó rendszerek, a különféle adók és juttatások szociálpolitikai ismérveinek vizsgálatára e cikk keretében nem térhettem ki.

Szabó László:

AZ EXPORTFEJLESZTÉS PIACI INFORMÁCIÓS BÁZISA

Napjainkban, amikor a külső egyensúly javítása és a nemzetközi versenyképesség fokozása vált a legfontosabb gazdaságpolitikai feladattá, igen nagy mértékben megnőtt a külgazdasági információk iránti igény. A rendelkezésre álló információhalmaz igen nagy, az információk azonban nem mindig jutnak el oda, ahol valóban hasznosítani lehetne őket. A könyv nemcsak e probléma megoldásához, azaz a szükséges külgazdasági információk felkutatásához értékes segédeszköz, hanem egy sajátos oktató-nevelő funkciót is betölt. A könyv használhatóságát jelentősen növeli, hogy a szerző az egyes információforrások ismertetését konkrét példák bemutatásával egészíti ki, ami a vállalati szakemberek számára lényegesen egyszerűsíti a tájékozódást.

Kb. 280 l., kötve 45,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A fejlett tőkésországok gazdasága 1980-ban és az 1981. évi kilátások

Az általános helyzetkép

Az olajárrobbanás éve, 1973—1974 és 1980 között a fejlett tőkésországokban a gazdasági növekedés ütemének irányzata mérséklődött, a korábbiak és az évtizedre előrejelzettnek még a felét sem érte el. A végeredmény (bruttó hazai termék) 1973 és 1979 között évi átlagban 2,3 százalékkal, az Egyesült Államokban 1,9 százalékkal, Angliában 0,6 százalékkal, az NSZK-ban 2,3 százalékkal, Franciaországban 2,8 százalékkal, Japánban 3,8 százalékkal nőtt. A gazdaságilag kevésbé fejlett országok közül a legjelentősebb ütemcsökkenés Spanyolországban következett be (7,4-ről 2,3 százalékra). Az olajárrobbanás és a belső egyensúlyi helyzet romlásának együttes hatására felgyorsult, és a korábban nem tapasztalt mértékű maradt az infláció. 1974—1975-ben, a gazdasági válság éveiben a fejlett tőkésországok egészében a fogyasztói árak évi 13 százalékkal nőttek, s ezt 1976—1978 között sem sikerült évi 8 százalékos alá szorítani. A hetvenes években súlyosbodtak a foglalkoztatási gondok is, és nemcsak a recesszió éveiben duzzadt fel a munkanélküliek száma, hanem a megélénkülés ideje alatt is fennmaradt, sőt tovább nőtt. A gazdasági növekedés lassulásával összefüggésben mérséklődött a termelési folyamat racionalizálását, gépesítését, illetőleg automatizálását elősegítő, munkaerőt megtakarító beruházások térhódítása sem akadályozhatta meg, mivel ezzel egyidejűleg romlott a tőkehatékonyság, nőtt a tőkeigényesség. Az első olajárrobbanást követően kialakult strukturális válság mindvégig

— a megélénkülés éveiben is — fennmaradt, illetőleg csak lassan enyhült. A feszültségekhez a nemzetközi piacokon kiéleződött verseny, a fejlődő országok térnyerése mellett az is hozzájárult, hogy a gazdaságpolitika nem kellően ösztönözte a tudományos, kutató tevékenységet, és számottevő volt a hagyományos, a válságba jutott ágazatok védelme. Mindezek késleltették a termelési szerkezet átalakítását. A külkereskedelmi forgalom bővülésének üteme ebben az időszakban is meghaladta a termelését. Az országok többsége a fizetési mérlegében 1974—1975-ben keletkezett hiányt viszonylag rövid idő alatt megszüntette vagy erőteljesen mérsékelte. Ebben nagy szerep jutott a cserearányok javulásának.

Az energiahordozók és a nyersanyagok árának 1978. évi, a feldolgozóipari termékekéhez viszonyított mérséklődése 1979 tavaszán megállt. Az Egyesült Államok, de különösen Nyugat-Európa és Japán erőteljes olajfelvásárlásba és -tartalékolásba kezdett, ugyanakkor az iráni olaj teljes, majd részleges, de tartós kiesése megváltoztatta az olajpiacokon a korábbi években kialakult viszonylagos nyugalmi helyzetet.

Az olajáremelések gazdasági alapja az, hogy a fejlett tőkésországok energiahordozó-ellátása továbbra is az OPEC-országok szállításaitól függ. E tekintetben és a kereslet-kínálat terén annak ellenére sem következett be lényeges változás, hogy 1973 és 1978 között számottevő szerkezeti változások is végbementek a fejlett tőkésországok gazdaságában, energiafogyasztásuk a takarékoság kezdeti ered-

ményeként a gazdasági növekedésnél lassúbb ütemben bővült, és erőfeszítéseket tettek alternatív, illetve az országok területén található energia-termelési lehetőségek kihasználására. Az energiatakarékosság mértéke a végtermék egységére jutó energiafelhasználás 1973 és 1978 közötti 8-9 százalékos csökkenése ellenére sem volt elegendő. Figyelemmel a korábbi energia-pazarlásra, a rendelkezésre álló, de még mindig kihasználatlan technikai lehetőségekre, az energiafogyasztás jobban is mérséklődhetett volna, valamint az alternatív energiaforrások nagyobb kiaknázása révén a kőolajimport-függőség még inkább csökkenhetett volna.

Az olajjáremelés lehetősége az 1970-es évek végére a fejlett tőkésországok nem kielégítő olajtakarékossága mellett azért is fennmaradt, mert egyes olajtermelő országokban a belső helyzet ingatagabbá vált, fokozódott a termelők összefogásának esélye az olajtermelés korlátozására. Ismét bebizonyosodott, hogy az olajpiaci árak monopolárak, ingatagok, gazdasági tényezők mellett a politikai helyzetre is rendkívül érzékenyek.

A nemzetközi piacokon az 1973—1974. évihez hasonló hatású, újabb olajárrobbanás történt. A kőolaj szerződéses ára hordónként az 1978 végi 12—15 dolláros szintről 1980-ra 30—32 dollárra emelkedett, egyes országok pedig 35 dollárért vagy azt meghaladó áron értékesítették a nyersolajat.

Az újabb kőolajár-robbanás ismét jelentős jövedelemátcsoportosítást idézett fel a tőkés világgazdaságban. Az OPEC-országok fizetései aktívuma az 1978. évi 14 milliárd dollárról 1979-re 68, 1980-ra mintegy 115 milliárd dollárra emelkedett. Az áremelkedések nagy haszonélvezői voltak a nemzetközi olajmonopóliumok is. Profitjaik rövid idő alatt ugrásszerűen megnöttek.

A fejlett tőkésországok egészét 1979—1980-ban jelentős, a végtermék mintegy 2 százalékát kitevő árvesztesség sújtotta. Ez nagyjából egyenlő az 1974—1975. évvél, noha a kőolajárak akkor megnégyszereződtek, míg most a magasabb árszinthez képest mintegy két és félszeresükre emelkedtek.

Az újabb kőolajár-robbanás lánc-

reakciószerűen az áremelkedések sorozatát váltotta ki, amelyek együttesen kedvezőtlenül hatottak a fejlett tőkésországok konjunktúrájának az alakulására. A gazdasági visszaesésben nagy szerepet játszottak a belső problémák, az egyes országok korábbi elhibázott gazdaságpolitikai döntései, az irányítás gyengéi, a hatékonyabb nemzetközi koordináció kialakítására irányuló sikertelen kísérletek. A fejlett tőkésországok gazdasági fejlődése 1980 során végül is recesszióba torkollott. E visszaesést számos új vonás jellemzi, ugyanakkor a kibontakozó kedvezőtlen folyamatok több területen megegyeznek a korábbi válság során tapasztaltakkal.

Mindkét olajárrobbanást követően a konjunktúra visszaesett, a termelés csökkent. 1973-ban az olajárrobbanás sokkhatása a tőkésországok dinamikus, egymással szinkronban levő konjunktúráját vetette vissza. 1978-ban a gazdasági növekedés kevésbé volt lendületes, és az országok helyzete e tekintetben differenciáltabb volt. 1980-ban a fejlett tőkésországok egészében a gazdasági növekedés üteme az egy évvel korábbi-
nak negyedére mérséklődött. A végtermék 1980-ban Észak-Amerikában nem érte el az egy évvel korábbi szintet (kb. 0,7 százalékkal csökkent), Nyugat-Európában az országok többségében 0,5—2,5 százalékkal, Japánban 5 százalékkal nőtt. A vezető fejlett tőkésországok közül a legnagyobb visszaesés Angliában következett be, ahol a végtermék az 1979. évi stagnálás után mintegy 2,5 százalékkal csökkent. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A belföldi kereslet fokozatosan visszaesett, 1980 második felében csaknem 2 százalékkal maradt el az első félév szintjétől. A lakosság fogyasztása — többek között a gyorsuló infláció hatására — a múlt év folyamán stagnált. Az importárak és a bérek emelkedése tovább fokozta a költségek növekedését. Az üzleti élet bizonytalanabbá vált, az év közepétől kismértékben csökkentek a beruházások. Jelentős szerepe volt a belföldi kereslet visszaesésében a viszonylag nagy eladatlan készleteknek és az ennek következtében csökkenő készletfelhalmozásnak. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A végtermék alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	Az 1963—64 és 1973—74 közötti idő- szak átlaga	1978	1979	1980	1981. évi előrejelzés
Fejlett tőkés- országok összesen	5,0	3,9	3,3	0,5—1,0	1,0
Anglia	2,7	3,1	0,9	—2,5	—2,0
Ausztria	5,2	1,0	5,1	2,5	0,0
Belgium	5,0	2,5	2,4	1,2	1,0
Finnország	5,2	1,4	7,2	6,0	2,7
Franciaország	5,4	3,3	3,2	1,8	1,0
Hollandia	5,3	2,4	2,2	0,3	0,3
NSZK	4,4	3,5	4,6	1,8	—0,5
Norvégia	4,7	3,5	3,2	3,0	0,7
Olaszország	4,7	2,6	5,0	3,8	—1,0
Spanyolország	6,6	3,1	0,8	0,5	1,7
Svájc	3,6	0,2	2,2	2,5	1,0
Svédország	3,6	2,8	4,0	2,5	1,3
Egyesült Államok	4,0	4,4	2,3	—0,7	0,7
Kanada	5,4	3,4	2,9	—0,5	1,3
Japán	9,4	5,6	5,9	5,0	3,3

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976, 1978, 1979, 1980. december; OECD Main Economic Indicators, 1981. február; National Institute Economic Review 1979; Wirtschaft und Statistik, 1981. január.

A fogyasztás, az állótőke-beruházás és a készletfelhalmozás hozzájárulása a végtermék növekedéséhez a hét fő tőkésországban^a

(Százalékos változás az előző félévhez képest, évi szinten)

Megnevezés	1979		1980	
	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
Végtermék	3,2	3,0	1,1	—1,3
ebből:				
lakossági fogyasztás	2,1	1,2	0,5	0
kormányzati kiadások	0,1	0,4	0,2	0
magán állótőke-beruházások	0,8	1,0	—0,5	—0,5
készletfelhalmozás	1,0	—0,3	—0,5	—1,8
export	0,8	1,8	1,7	0
import	—1,7	—1,2	—0,4	1,0

Forrás: OECD Economic Outlook, 1979. december, 1980. július és december.

^a Anglia, Franciaország, NSZK, Olaszország, Egyesült Államok, Kanada, Japán.

Valamennyi országban — az első olajárrobbanást követő válsághoz hasonlóan — gyorsult az infláció. 1979 első félévében a fogyasztói árak 7,5 százalékkal, az év egészében 10 százalékkal nőttek. 1980-ban az infláció üteme megközelítette a 13 százalékot. Az átlagosnál gyorsabb volt az árnöveke-

dés az Egyesült Államokban és Angliában, ahol a termelés színvonala csökkent, és a gazdaságilag kevésbé fejlett Spanyolországban, illetőleg Olaszországban. Az infláció mértéke valamivel elmaradt az 1974—1975. évitől, elsősorban a bérek lassúbb növekedése miatt.

A hanyatlási tendenciák meggyorsították a munkanélküliség növekedését. 1980-ban a munkanélküliek száma elérte a 23 milliót. Ez a szint jóval magasabb, mint az 1974—75. évi válság mélypontján volt, és már a közeljövőben elérheti a 25 milliót.

Ismét súlyosbodtak a termelőágazatok strukturális feszültségei, az ún. lemaradó ágazatok köre tovább bővült. Mindezek következtében csökkent a termelőkapacitások kihasználtsága és az építési beruházások színvonala, ami a múlt év második felében átterjedt a gépi beruházásokra is.

A fejlett tőkésországok — az infláció visszacsorítása céljából — restriktív pénzügyi és hitelpolitika folytatására kényszerültek. A legtöbb országban nagymértékben emelkedett a kamatláb, ami a beruházási tevékenységen keresztül kedvezőtlenül befolyásolta a termelés alakulását, több országban erősítette a visszaesés kibontakozását.

A kőolajár-robbanás leginkább a fejlett tőkésországok külgazdasági egyensúlyának romlásában jutott kifejezésre. Az olajár-emelkedések hatására olajimportjuk az 1978. évi 140 milliárd dollárról 1980-ban közel 300 milliárd dollárra nőtt. A növekedés jóval nagyobb az első olajárrobbanásakor tapasztaltnál (akkor 35 milliárd dollárról 100 milliárd dollárra nőtt az „olajszámla”). A folyó fizetések egyenlege az 1978. évi 10 milliárd dollár aktívumról 1980-ra 70—75 milliárd dollár passzívumra változott. Ebben a mind nagyobb olajimport terhei mellett szerepe volt az export növekedési üteme vártnál nagyobb és általános visszaesésének is.

Összefoglalóan megállapítható: a második olajárrobbanás hatására újabb visszaesés alakult ki a fejlett tőkésországokban annak ellenére, hogy a kormányok a kedvezőtlen hatásokat az 1974—1975. évinél felkészültebben fogadták. A fő gazdasági folyamatok hasonlóak: a gazdasági tevékenység visszaesett, a termelésben fokozódtak a strukturális feszültségek, nőtt a munkanélküliség és csökkent a kapacitáskihasználás, ismét erősödtek az inflációs tendenciák, amelyek leküzdése a külgazdasági egyensúlyromlás vissza-

szorításával együtt jelenleg a gazdaságpolitika középpontjába kerül. A kormányok gazdaságpolitikájában — a monetarista kísérleteken kívül — lényeges új elemek nem találhatók, a nemzetközi összehangolás feladata változatlanul megoldatlan. Az egyes országokban a problémák kezelésében bekövetkezett változások eddig a termelés további visszaesését okozták, az infláció mérséklését illetően viszont csekély eredménnyel jártak.

Az ipar

Az ipari termelés alakulásának továbbra is meghatározó szerepe van a fejlett tőkésországok konjunktúrájának alakulásában. Az ipari termelés általában a végtermék ingadozásait követi, illetőleg — főként a recesszió éveiben — a végtermék ingadozásainak mértékét túlszárnyalva mozog. A hetvenes években módosult az iparnak az általános gazdasági fejlődést korábban serkentő, húzó szerepe. Ennek okai a gazdasági fejlődés új feltételeiben keresendők. A feltételek kedvezőtlen változásai leginkább az ipari termelés zömét kitevő feldolgozó ipart érintették. A gazdasági válságok rontották a lakosság jövedelmi helyzetét, növelték a munkanélküliséget. Mindezek hatására a leginkább az iparcikkvásárlások mérséklődtek. A személyi fogyasztásnál is jobban visszaesett a beruházás, ami leginkább a korábban lendületesen bővülő gépipari termelés növekedését korlátozta. A nemzetközi és a nemzeti piacokon egyaránt kieleződött a verseny. A gyorsabban iparosodó fejlődő országok a hagyományos ipari termékcsoportokban tért nyertek a fejlett tőkésországok piacain, kiszorítva onnan a magasabb költséggel termelő hazai vállalatokat, strukturális feszültségeket okozva, illetőleg elmélyítve az egyébként is jelentkező problémákat. A műszaki-tudományos eredményekhez szorosabban kapcsolódó termékcsoportok iránti kereslet bővülése átmenetileg megtorpant, illetőleg a dinamikus termékcsoportok súlya összezsugorodott a fejlett tőkésországok egymás közötti kereskedelmében.

Ilyen körülmények között az ipari termelés további fejlődésének létkérdésévé vált az új feltételekhez való alkalmazkodás. Más szavakkal: az ipar fokozott mértékű szerkezeti átalakításának igényét a korábbinál jóval mérsékeltőbb növekedés mellett, és az elképzeltnél lassabban lehetett megvalósítani.

Az ipari termelés 1980-ban az Egyesült Államokban, Kanadában és Angliában csökkent. (Angliában 7 százalékkal maradt el az 1979. évi szint mögött.) A nyugat-európai országokban az 1979. évi viszonylag egyöntetű ipari növekedés differenciálódott. Belgiumban, Dániában, Franciaországban, Görögországban, Hollandiában, az NSZK-ban, Norvégiában, Spanyolországban és Svédországban, vagyis az országok többségében az ipari termelés lényegében stagnált, néhány országban viszont tovább emelkedett (Ausztriában 3,7 százalékkal, Finnországban és Olaszországban 6–7 százalékkal). Japánban az ipari termelés dinamikájának jelentős mérséklődése tapasztalható. 1980 végén az ipar visszaesése áthelyeződött a nyugat-európai országokra. Decemberben a termelés színvonalára Franciaországban 2, Olaszországban 4, az NSZK-ban 5-6, Angliában 11 százalékkal volt kevesebb, mint egy évvel korábban. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A két olajárrobbanás közötti időszakban az ipari fejlődésben megkülönböztetett szerepet kapott a szerkezeti átalakulás, az új világgiaici feltételekhez való alkalmazkodás. Egyszerre kellett döntést hozni hosszabb távra, és igazodni — helyenként átmeneti jelleggel — a gyorsan változó feltételekhez. Bár a fejlett tőkésországok az újabb olajáremelést felkészültebben fogadták, és a korábbi éveknél ésszerűbb intézkedéseket hoztak az energia- és a nyersanyag-igényesség mérséklésére, a racionalizáló jellegű fejlesztések fokozására, az új prioritások még mindig lassan alakulnak ki. Abban, hogy az eredmények a lehetőségtől és az igényektől elmaradnak, nagy szerepe volt annak is, hogy a műszaki-tudományos tevékenység visszaesésének és az üzleti bizonytalanság körülményei között a kormányok ellentmondásos strukturápolitikát folytatnak. Beavatkozásaik, az import bővülése elé gördített akadályaik révén ismét felerősödött a protekcionizmus. A nemzetközi versenyben lemaradó vállalatok egy részét erőteljes védelemben részesítik, s ezzel a régi termelési szerkezet fennmaradását segítik elő.

Az 1980. évi iparfejlődés egyik jelentős sajátossága a nyersanyagok és a félkész termékek termelésének számottevő visszaesése volt. A félkész termékeket és anyagokat előállító ágazatok

3. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változtatlan áras adatok alapján)

Ország \ Év	1978	1979	1980	1981 (előrejelzés)
Anglia	2,8	2,7	6,7	-4,0
Ausztria	2,1	6,0	3,7	-0,3
Belgium	1,8	4,5	1,5	-1,0
Franciaország	2,8	4,4	-0,5	-0,5
Hollandia	0,8	2,7	-0,5	-0,7
NSZK	1,9	5,3	0,4	-3,0
Olaszország	1,9	6,7	6,0	-4,2
Svédország	-0,4	6,5	1,0	-0,7
Egyesült Államok	5,8	4,4	-4,5	1,5
Kanada	5,7	4,5	-2,0	1,0
Japán	6,2	8,2	6,5	2,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978., 1979., 1980. december; OECD Main Economic Indicators, 1981. január; UN Monthly Bulletin of Statistics, 1981. február.

termelése az Egyesült Államokban 5-6, Angliában több mint 7 százalékkal csökkent. Ezenkívül csökkent a félkész termékek gyártása az NSZK-ban, Franciaországban és Belgiumban is. Az említett tendenciákat tükrözi az ipari termelés ágazatonkénti alakulása. 1980 I. félévében a fejlett tőkésországok egészében a kohászat termelése 2-2,5 százalékkal elmaradt az egy évvel korábbi szint mögött. Később a kohászati termelés csökkenése folytatódott, illetőleg fokozódott. Az országok többségében mérséklődött a kohászat versenyképessége, a racionalizáló fejlesztések hatására felesleges termelőkapacitások jöttek létre a fémfeldolgozásban, főként a jármű- és hajóipar hanyatlásával összefüggésben mérséklődött az anyagigényesség. Az értékesítési gondok miatt a főbb importáló országok mennyiségi korlátozásokat és szigorúbb árfeltételeket vezettek be. A kohászat gondjaira az import erősödő visszatartása sem adhatott megoldást. Az energiaigényesség alakulásával összefüggésben mérséklődött a villamosenergia-termelés. A bányászat gyors termelésnövekedése viszont a belföldi energia- és nyersanyagforrások mind fokozottabb kihasználására irányuló erőfeszítéseket jelzi.

A visszaesés által ugyancsak nagymértékben érintett könnyűipari ágazatokban a termelés alakulásának differenciálódását figyelhetjük meg. A

textilipar termelésének erőteljes bővülésével szemben a ruházati iparban az iparágak között a legnagyobb a visszaesés: kibocsátása az országok egészében 5-6 százalékkal csökkent. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A gépipar és a vegyipar termelésének növekedése, amely korábban az ipari konjunktúra motorja volt, a recesszió hatására nagymértékben visszaesett. A beruházási javak termelése elsősorban Angliában, Franciaországban és Belgiumban csökkent, míg a fogyasztási cikkek az Egyesült Államokban és Angliában. Az NSZK-ban a fogyasztási cikkek gyártása stagnált, a beruházási javaké — a mérséklődés ellenére — még mindig a legkedvezőbb helyzetben levő ipari terület. Japánban a beruházási javak és a tartós fogyasztási cikkek (13, illetőleg 21 százalékos növekedés), Olaszországban a gépek és a berendezések gyártását (10 százalékos növekedés) képezte az ipari konjunktúra fokozatosan szűkülő bázisát.

Az ipari termelés növekedését 1977—1979-ben a kapacitáskihasználás javulása kísérte, azonban színvonala nem érte el az 1973-at megelőző évek átlagos szintjét. 1980-ban a recesszió a romló kapacitáskihasználásban is kifejezésre jutott. Az Egyesült Államokban és az NSZK-ban a feldolgozóipari kapacitások 1979. évi 84-86 százalékos kihasználtsága 1980 őszére 76-79 százalékra esett vissza.

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazatonként

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1977	1978	1979	1980 I. félév
Ipar összesen	4,1	4,2	4,9	1,6
<i>Ezen belül:</i>				
bányászat	3,0	3,6	4,8	6,2
villamos energia, gáz	2,9	2,7	4,8	1,6
kohászat	0	5,0	4,7	-2,2
gépipar	5,7	4,9	5,3	2,4
vegyipar	5,9	5,2	6,2	1,3
textilipar	-1,8	0,1	4,7	6,6
ruházati és cipőipar	0	-0,1	0	-5,7
élelmiszeripar	3,3	3,6	3,2	1,8

Forrás: U.N. Monthly Bulletin of Statistics, 1979. és 1980. november.

A munkatermelékenység alakulása^a

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1963—1973	1973—1978	1979	1980	1981 (előrejelzés)
	közötti évek átlaga				
Anglia	3,0	0	0,3	-0,5	1,5
Franciaország	4,6	2,6	3,4	1,7	1,5
NSZK	4,6	3,1	3,2	1,0	0,7
Olaszország	5,4	1,6	3,8	2,5	-1,0
Egyesült Államok	1,9	-0,1	-0,4	-1,0	0
Kanada	2,4	0,3	-1,2	-3,0	0,5
Japán	8,7	3,4	4,5	4,0	2,7

^a Az iparon kívüli ágazatokkal együtt.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1979. és 1980. december.

A termelés átmeneti fellendülésének és a lassú termelékenységnövekedésnek együttes hatására (lásd az 5. sz. táblázatot) 1977—1979-ben az iparban foglalkoztatottak számának korábbi esőkénése lelassult, illetőleg megállt. A gazdaság egészét tekintve viszont a munkaképes korú népesség és a foglalkoztatottak száma nagyjából párhuzamosan nőtt, így a munkanélküliek népes tábora lényegesen nem változott. 1980-ban viszont a termelés növekedése megtorpant, ami megnehezítette a foglalkoztatottak számának további növekedését, így a munkanélküliek száma újból erősen emelkedett. Az év folyamán a munkanélküliek száma az Egyesült Államokban 1,4—1,6 millió, Angliában 800 ezer, Franciaországban, az NSZK-ban, Spanyolországban 200—300 ezer fővel nőtt. Ennek következtében 1980 végén a munkaképes korú népességnek több mint 7 százaléka volt munkanélküli Franciaországban, Hollandiában, Kanadában, az Egyesült Államokban, több mint 8 százaléka Olaszországban, és több mint 9 százaléka Angliában, valamint Spanyolországban. Nem bizonyultak eléggé hatékonyak azok az intézkedések, amelyeket a kormányok a közületi és a magánszektorban a munkalehetőségek bővítésére hoztak. A munka termelékenységének lassúbb növekedése Angliában, az NSZK-ban, illetve stagnálása az Egyesült Államokban sem bizonyult elegendőnek a munkanélküliség terje-

désének megakadályozásához. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A munkanélküliek aránya különösen nagy a fiatalok, a nők és a nyugdíj előtt álló korosztályok körében. Olaszországban minden harmadik, Angliában, az Egyesült Államokban, Franciaországban minden ötödik-hatodik fiatalkorú munkanélküli. Egyes országokban (például az Egyesült Államok, Anglia, Hollandia) a munkanélküliek 20-30 százaléka az első alkalommal munkát keresők közül kerül ki. Nő a munkanélküliség átlagos időtartama, a tartósan munka nélkül levők aránya.

A nagyszámú munkanélküli és a fogyasztói árak lassúbb növekedése az 1970-es évek második felében a feldolgozóipari keresetek mérséklődését okozta. A bérköltségek reálértéke a legtöbb országban a munkatermelékenységgel párhuzamosan változott, a termékegységre jutó bérköltség korábbi növekedési tendenciája mérséklődött, 1978-ban több országban megszűnt. 1979-ben a termelés növekedésének mérséklődése, a rosszabb termelékenységi eredmények a bérköltségek növekedésének gyorsulásával párosultak, erősítve az inflációt előidéző hatásokat. A bérek oldaláról jelentkező nyomás azonban elmaradt az 1974—1975. évekétől, ezért a termékegységre jutó bérköltségek az előrejelzettnél mérsékeltebben nőttek, viszont a vállalati profitok aránya a jövedelmekben emelkedett. 1980-ban a bérek növekedése

A munkanélküliség alakulása
(1000 fő)

Ország	1977. november	1978. november	1979. december	1980. november	1980. december
Anglia	1426	1335	1316	2052	2149
Belgium	293	297	315	365	377
Franciaország	1183	1330	1470	1613	1632
Hollandia	207	209	217	297	322
NSZK	1004	927	867	968	1118
Olaszország	1598 ^a	1651 ^a	1880 ^a	1722 ^a	..
Spanyolország	540 ^b	903	1130	1402	..
Egyesült Államok	6346	5629	5836	7486	7233
Kanada	840	850	779	787	810
Japán	1030	1160	1070	1210	1180

^a Október^b Az év átlagában

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. 1979. 1980. december; OECD Main Economic Indicators, 1981. február
U.N. Monthly Bulletin of Statistics 1981. január.

Az átlagos órakereset és a termékegységre jutó bérköltség alakulása
a feldolgozó iparban
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Átlagos órakereset				A termékegységre jutó bérköltség			
	1966— 1978. évek átlaga	1979	1980	1981 (előre- jelzés)	1966— 1978. évek átlaga	1979	1980	1981 (előre- jelzés)
Anglia	14,1	15,5	17,5	13,0	12,8	12,8	22,0	12,0
Francia- ország	13,5	13,0	16,0	13,7	7,8 ^a	5,6 ^a	13,5 ^a	12,0 ^a
NSZK	9,1	5,5	6,5	5,5	5,6 ^b	2,0 ^b	6,5 ^b	5,0 ^b
Olaszország	19,0	19,0	22,0	17,0	13,9	12,0	14,0	17,0
Egyesült Államok	7,4	8,4	8,5	9,2	4,8	7,0	10,8	10,0
Kanada	10,2	8,6	10,0	11,0	6,3	8,6	10,5	9,0
Japán ^c	15,0	7,5	7,6	8,0	7,7	-3,0	1,0	4,0

^a Az egész ipar^b Feldolgozó ipar és bányászat^c Havi keresetek

Forrás: OECD Economic Outlook 1979. és 1980. december; OECD Main Economic Indicators 1981. február.

a fokozódó infláció hatására meggyorsult, azonban csupán Angliában haladta meg számottevően a fogyasztói árak növekedését. (Az Egyesült Álla-

mokban és Hollandiában a bérek emelkedése jelentősen elmaradt a fogyasztói árak mögött.) (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

A mezőgazdaság

A fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termelés 1976 és 1979 között évente átlagosan 2,2 százalékkal, a világ többi részét valamelyest meghaladó mértékben nőtt. Különösen Észak-Amerikában gyorsult meg az agrár-fejlődés. Ezzel szemben Nyugat-Európában a mezőgazdasági termelés növekedési dinamikája visszaesett. 1980-ban viszont a kedvezőtlen időjárás miatt Észak-Amerikában jelentősen, csaknem 5 százalékkal csökkent a mezőgazdasági termelés. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

A gabonatermelés észak-amerikai visszaesését elsősorban a kukorica-termelés csökkenése váltotta ki. 1980-ban 170 millió tonna gabona termett, mintegy 20 millió tonnával kevesebb, mint a megelőző két év átlagában, és alig több, mint 1976—1977-ben. Nyugat-Európában viszont rekord mennyiségű gabona termett. Mindkét földrészen mérséklődött a burgonyatermelés, és kisebb mértékben nőtt a zöldség- és gyümölcstermelés. Az állattenyésztés Nyugat-Európában fejlődött erőteljesebben. Az életszínvonal kedvezőtlen alakulásával összefüggésben az olcsóbb húsfélék iránt nőtt a kereslet. A drágább marhahús exportja elsősorban a közös piaci országokból bővült, amit a kivitel nagymértékű pénzügyi támogatása is elősegített. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A gabonatermelés visszaesése mérsékelte a gabonakészleteket és az exportlehetőségeket. A helyenként jelent-

kező takarmánygabona-hiány hatással volt a növényi olajok és az állati termékek árainak alakulására is. Az Egyesült Államokban lanya marhahúskereslet, valamint a továbbra is nagy búzatermés és -készlet segíthetik a piaci egyensúly helyreállítását. Az élelmiszerek nemzetközi piaci árszínvonalára — a kávé árcsökkenése ellenére — 1980 őszén mintegy 18 százalékkal magasabb volt az egy évvel korábbinál.

Jövedelem, árak, fogyasztás, beruházás

A fejlett tőkésországokban jelenleg a felgyorsult fogyasztóiár-emelkedés korlátozása az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél. 1978-ban az energiahordozók, a nyersanyagok és az élelmiszerek árának stagnálása, illetőleg viszonylagos csökkenése és az ezzel járó cserearányjavulás hatására, valamint a termelékenységénél mérsékeltbben növekvő keresetek alapján átmenetileg enyhült az inflációs nyomás. 1979-ben ismét gyorsult a fogyasztóiár-emelkedés. Az inflációs tendenciák felerősödését csupán részben magyarázza az újabb olajárrobbanás, illetve annak közvetlen és közvetett hatása a belföldi árakra. Erőteljesen (mintegy 40 százalékkal) emelkedett a különféle ásványi anyagok és fémek árszínvonalára 1978 nyara és 1980 tavasza között. 1979 elején a kedvezőtlen téli időjárás, később az élelmiszerárak jelentős (1979 és 1980 tavasza között

8. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása (Százalékos változás, volumen)

Megnevezés	1971—	1976—	1980
	1975.	1979.	
	évek átlaga		
Világ összesen	2,2	2,0	0
Fejlett tőkésországok	1,8	2,2	—2,0
Nyugat-Európa	1,9	1,3	1,7
Észak-Amerika	1,8	2,9	—4,8

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1976. és 1977. november és FAO Monthly Bulletin of Statistics, 1978. és 1980. november.

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása
(millió tonna)

Megnevezés	Észak-Amerika			Nyugat-Európa		
	1976— 1977.	1978— 1979.	1980	1976— 1977.	1978— 1979.	1980
	évek átlaga			évek átlaga		
Gabonafélék	304,4	322,2	304,1	147,8	164,2	175,5
ebből:						
búza	78,6	72,5	82,9	55,3	61,4	68,7
kukorica	165,2	190,8	169,6	26,9	29,6	30,9
Burgonya	18,6	18,6	15,9	49,9	51,8	48,1
Zöldségfélék	26,0	26,9	27,3	45,5	48,1	49,7
Gyümölcs	25,5	25,2	28,6	56,1	59,6	61,9
Növényi olaj	10,1	14,3	11,9	2,4	2,6	3,1
Cukor (nyers)	6,1	5,5	5,2	14,6	15,5	15,7
Hús	27,8	27,9	29,1	25,4	27,0	28,5
Tej	63,1	63,2	65,7	130,4	137,5	143,7
Tojás	4,1	4,4	4,4	5,1	5,2	5,4

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1976. december; FAO Monthly Bulletin of Statistics, 1978. és 1980. november.

40—45 százalékos) emelkedése is az infláció erősödését táplálta.

Az inflációra reagálva meggyorsult a bérek növekedése is, meghaladva a termelékenységét. Fokozódott a bér-költségek az anyagköltségekkel együtt történő áthárítása a késztermékek értékesítési áraiba. Az ár—bér-spirál azonban — mint már említettük — nem érte el az 1974—1975. években tapasztalt mértéket.

A fejlett tőkésországok egészében 1980-ban a fogyasztói árak átlagos szintje csaknem 13 százalékkal emelkedett. Az infláció 1978-hoz képest 5, 1979-hez képest 3 százalékponttal gyorsult. Az általános inflációs tendenciák mögött az egyes országokban továbbra is jelentős különbségek húzódtak meg. Az Egyesült Államokban, Angliában és Olaszországban 1978 és 1980 között a fogyasztói árak emelkedésének üteme megkétszereződött. 1979-ben több országban (például Japánban, Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában, Norvégiában) az ár-emelkedések tempója nem nőtt, vagy továbbra is viszonylag alacsony maradt (például az NSZK-ban). 1980-ban ezekre az országokra is áttértek az inflációs tendenciák, sőt közülük egyesek-

ben a gyorsulás mértéke az átlagot is meghaladta (például Japán, Norvégia). (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

Az iparcikkek árszintjének növekedése az országok többségében meghaladta az élelmiszerekét, függetlenül attól, hogy az egyes országokban milyen mértékű az élelmiszer-önellátás, illetőleg milyen jelentősége van az élelmiszer-külkereskedelemnek a gazdaságban. Az újabb olajrobbanás hatására — főként az energiahordozók importjára szoruló országokban — nagymértékben nőttek a fűtés és a világítás költségei és díjtételei. 1980-ban például Dániában, Olaszországban, Japánban a fűtés és a világítás árszínvonala mintegy 40, Angliában, Franciaországban 25 százalékkal emelkedett. Az inflációs nyomás a lakberekre és az egyéb szolgáltatásokra is áttért. Például Angliában és az Egyesült Államokban a szolgáltatások árának emelkedése meghaladta a termékek árakét. (Lásd a 11. sz. táblázatot.)

A belső kereslet bővülése — 1979 közepéig — a termelés növekedésének egyik legfontosabb alapját képezte. A lakosság adózás előtti reáljövedelme azonban a főbb országokban együttevén 1980-ban kevesebb mint 1 száza-

10. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	Az 1971— 1976. évek átlaga	1977	1978	1979	1980
Fejlett tőkés- országok összesen	8,6	8,7	7,9	9,8	12,8
Anglia	13,6	15,9	8,3	13,4	18,4
Ausztria	7,3	5,5	3,6	3,7	6,3
Belgium	8,5	7,1	4,5	4,5	6,7
Finnország	12,1	12,2	7,8	8,0	11,4
Franciaország	8,9	9,4	9,1	10,7	13,3
Hollandia	8,7	6,4	4,1	4,2	6,5
NSZK	5,9	3,7	2,7	4,1	5,5
Norvégia	8,5	9,1	8,1	4,8	10,9
Olaszország	12,2	17,0	12,1	15,7	21,2
Spanyolország	13,0	24,5	19,7	15,7	15,4
Svájc	6,7	1,3	1,1	3,6	4,0
Svédország	8,3	11,4	10,0	8,3	12,2
Egyesült Államok	6,6	6,5	7,7	11,3	13,5
Kanada	7,4	8,0	9,0	9,2	10,1
Japán	11,1	8,1	3,8	3,7	7,7

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978, 1979. és 1980. december; OECD Main Economic Indicators 1981. február.

11. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása fő árucsoportonként
(Az 1980. évi növekedés 1979-hez képest, százalékban)

Ország	Élelmiszerek	Iparcikkek	Fűtés, világítás	Lakbérek	Egyéb szol- gáltatások
Anglia	13,5	16,8	25,1	28,9	23,5
Belgium	3,7	9,1	..	7,6	5,8
Dánia	10,1	15,6	42,5	7,4	9,2
Franciaország	9,9	16,3	25,9	13,0	13,0
Hollandia	4,9	9,1	17,6	7,1	6,1
NSZK	4,1	7,0	10,3	5,1	4,4
Norvégia	9,2	12,5	12,3	8,0	9,2
Olaszország	18,1	25,3	39,5	20,9	21,2
Egyesült Államok	8,6	13,8	16,4	8,8	16,4
Kanada	10,7	11,6	12,8	6,6	9,6
Japán	5,9	10,2	38,2	8,3	6,9

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1981. február.

lékkal nőtt (az Egyesült Államokban több mint 1 százalékkal csökkent). A megtakarítások valamelyest mérséklődtek, így a lakosság fogyasztása mintegy 1 százalékkal emelkedett. E téren is jelentősek az országok kö-

zötti különbségek. A lakosság fogyasztása Olaszországban 4, Ausztriában, Belgiumban, Franciaországban, Japánban 1,5-2 százalékkal nőtt, Angliában, Hollandiában, Spanyolországban, az Egyesült Államokban és Kana-

dában lényegében az 1979. évi szinten maradt.

A cserearány-javulás alapján 1978-ban jelentősen nőttek a profitok, megszilárdult a vállalatok pénzügyi helyzete, átmenetileg megerősödött az üzleti bizalom, és ismét fokozódott a kapacitások kihasználása. Ezért ebben az időszakban átmenetileg meggyorsult az állótőke-beruházások növekedési üteme, és az országok többségében a beruházási tevékenység szintje meghaladta az első olajárrobbanást megelőző csúcspontot. 1979 nyarán az olajárak gyors emelkedésének, illetőleg a konjunktúra általános romlásának, a restriktív pénzügyi politika alapján visszafogott közületi kiadásoknak, hi-

teleknek és a kamatlábak emelkedésének együttes hatására ismét a beruházások mérséklődésének tendenciája bontakozott ki. A visszaesés az építési beruházások, ezen belül a lakásépítkezések területén kezdődött. Az állótőke-beruházások (a lakásépítést is beleértve) az Egyesült Államokban 1980-ban 7-8, Angliában 3-4 százalékkal csökkentek, Japánban — a korábbi gyors növekedéssel ellentétben — stagnáltak. Nyugat-Európa legtöbb országában a beruházási tevékenység 1980. évi mérséklődő tendenciája a közeljövőre a színvonal számottevő csökkenését vetíti előre. (Lásd a 12. sz. táblázatot.)

12. sz. táblázat

A személyi fogyasztás és az állótőke-beruházás^a alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1978	1979	1980	1981 (előre- jelzés)
<i>Személyi fogyasztás</i>				
Anglia	5,4	4,0	0	-0,5
Ausztria	-3,4	4,7	1,5	0,7
Belgium	2,4	4,6	2,0	1,2
Franciaország	4,0	3,2	2,0	1,5
Hollandia	3,7	2,2	0	0,5
NSZK	3,4	3,2	1,2	1,0
Olaszország	2,6	4,8	4,0	-0,5
Spanyolország	1,6	2,1	0,2	1,2
Svédország	-0,7	2,6	1,2	0
Egyesült Államok	4,5	2,6	0	1,2
Kanada	3,0	1,9	0,2	1,7
Japán	4,9	5,9	2,1	3,5
<i>Állótőke-beruházás</i>				
Anglia	1,5	-1,4	-3,5	-8,7
Ausztria	-3,2	4,2	4,2	-1,5
Belgium	1,9	-0,6	2,5	1,0
Franciaország	0,7	2,5	2,5	0,2
Hollandia	3,1	0	-0,2	-3,5
NSZK	6,2	8,7	3,5	-3,0
Olaszország	-0,4	4,5	7,5	-3,5
Spanyolország	-4,0	-2,0	0	2,0
Svédország	-6,0	5,3	4	0,5
Egyesült Államok	7,1	2,6	-7,5	-2,5
Kanada	-0,1	4,4	1,5	1,7
Japán	10,9	8,6	0,2	3,2

^a Beleértve a lakásépítést.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1980. december.

A külkereskedelem és a fizetési mérleg

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának bővülését a kőolajár-robbanás és az 1974—1975-ös válság jelentősen visszavetette: az átlagos évi forgalomnövekedés a korábbi évtizedben tapasztalt 8-10 százalékkal szemben annak felére, alig 4,5 százalékra mérséklődött. A forgalom alakulása a végeredményekkel összevetve is kedvezőtlen képet mutat. A mérséklődésben jelentős szerepet játszott a szerkezeti átrendeződésnek a cserearányokat javító, a növekedést azonban inkább lassító hatása, az infláció fékezésére való törekvés miatt korlátozottabban bővíthető kereslet. Az import növekedését mérsékelte az energiahordozók, mindenekelőtt a kőolaj importjának a korábbinál szerényebb bővülése, egyes években stagnálása, csökkenése. A fejlett tőkésországok külgazdasági egyensúlyukat azért is javították, hogy iparuk védelmére az importot gátló mennyiségi korlátozásokkal, megkülönböztetésekkel sújtották a fejlődő és a szocialista országokat, főként az acélárak, a textiliák és a ruházati cikkek, valamint egyes gépipari termékek exportórait.

Az újabb kőolajár-robbanás hatására nemcsak az 1977. és 1979. évek között egyre gyorsabban bővülő forgalom dinamikája torpant meg, hanem 1980-ban az import egyenesen csökkent. Az utóbbi teljes egészében annak a következménye, hogy a tőkésországok a megdrágult kőolaj behozatalát mintegy 15 százalékkal csökkentették. Ugyanakkor mérséklődött az egymás közötti forgalom bővülése (az 1979. évi 8-9 százalékról 1980-ra 2-3 százalékra), és korlátozódtak a fejlődő országokkal és a szocialista országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlesztésének lehetőségei is. A nem olajtermelő fejlődő országok 1979-ben még 10, a többi gazdaságilag fejlett (nagyreszt szocialista) ország 9 százalékkal növelte exportját a fejlett tőkésországokba. E viszonylag dinamikus exportnövekedésnek 1980-ban már csak töredékét sikerült elérni (a fejlődő országoknak 2, a többi fejlett országnak 4 százalékos forgalomemelkedést). A

kőolajár-robbanás részleges ellensúlyozására a fejlett tőkésországok mintegy 20 százalékkal növelték kivitelüket az OPEC-országokba. Erőfeszítéseik nyomán az 1980. évi exportvolumen lényegében az 1978. évit érte el, kiegyenlítve az 1979. évi jelentős csökkenést. (Lásd a 13. sz. táblázatot.)

A fejlett tőkésországok 1980-ban exportjuk 5 százalékos növelésével, illetőleg importjuk kismértékű csökkentésével sem tudták megakadályozni fizetési mérlegük jelentős további romlását. Fizetési mérlegeik hiánya az előző évi 35 milliárd dollárról mintegy 73 milliárd dollárra nőtt. Ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy 1980-ban az importárak (22 százalék) az exportárakat (13 százalék) meghaladó mértékben emelkedtek, így cserearányaik az 1979. évinél is nagyobb mértékben romlottak (az országcsoporton kívüli áruforgalomban átlagosan 18 százalékkal). A fejlett tőkésországokat 1979-ben 28, 1980-ban 103 milliárd dollár árveszteség érte.

Az olaj importára ugyan mindkét évben nagyjából azonos mértékben emelkedett (48-50 százalékkal), azonban 1980-ban meggyorsult az importált élelmiszerek és nyersanyagok árainak növekedése. (Az élelmiszerek 1979-ben 5, 1980-ban pedig több mint 10 százalékkal emelkedtek.) Az árveszteség keletkezése 1979 II. és 1980 I. félévére koncentráldott. (Lásd a 14. sz. táblázatot.)

A fizetési mérlegnek a fejlett tőkésországok egészére jellemző romlásán belül az egyes országok helyzete az export és az import volumene, valamint az árak eléggé eltérő alakulása miatt nagyon különbözött. Japán fizetési mérlege 1979-ben szokatlanul nagymértékben (25 milliárd dollárral) romlott. Ebben a volumen- és árfolyamatok nagyjából egyforma szerepet játszottak. 1980-ban a további fizetési mérleg-romlás ehhez képest jóval kisebb (4 milliárd dollár) volt, mivel a cserearányromlást (29 milliárd dollár) a volumenfolyamatok nagyrészt (23 milliárd dollár) ellensúlyozták. Az Egyesült Államoknak 1979-ben és 1980-ban egyaránt sikerült a keletkező árveszteséget a kivitel viszonylag gyors

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1976	1977	1978	1979	1980	1981 (előre- jelzés)
Összes export	10,5	5,0	5,7	6,2	5,0	2,5
Export az országsoporton kívülre	5,7	6,0	7,2	3,0	9,5	8,0
<i>Ebből:</i>						
OPEC-országokba	15,0	14,0	4,0	-16,0	20,0	15,7
a többi fejlődő országba	5,0	6,0	7,5	9,2	4,0	3,7
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országba	-4,0	-4,0	7,5	9,5	10,2	8,0
Összes import	14,0	4,5	5,0	8,2	-0,7	-0,2
Import az országsoporton kívülről	17,0	5,5	2,0	5,0	-5,5	0
<i>Ebből:</i>						
OPEC-országokból	13,5	3,5	-2,5	0,5	-15,0	-3,5
a többi fejlődő országból	23,0	9,0	7,0	10,2	2,0	1,7
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országból	13,0	3,5	7,5	9,0	4,0	3,5
A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	12,5	4,5	6,5	8,5	2-3	0

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978, 1979. december, illetőleg 1980. július és december.

A külső és a belső árak alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Megnevezés	1978	1979	1980	1981 (előre- jelzés)
A végtermék árindexe	7,5	8,2	9,5	10,0
Külkereskedelmi átlagárak (nemzeti valutában)				
Exportárak	3,0	11,2	13,0	8,0
Feldolgozóipari termékek ára	3,5	10,0	11,0	7,7
Importárak	1,0	14,2	22,0	7,5
Külkereskedelmi átlagárak (dollárban)				
Exportárak	13,5	15,0	14,0	7,2
Importárak	10,0	18,7	22,2	6,7
Kőolaj	-5,0	48,5	52,0	11,5
Élelmiszerek	..	5,2	10,5	6,2
Nyersanyagok	..	12,5	16,2	4,7

Forrás: OECD Economic Outlook 1980. július és december.

15. sz. táblázat

A hat fő tőkésország fizetésimérleg-egyenlegének változása és tényezői

Országok, évek	Fizetési mérleg összesen	Tényezői:	
		Export— import volumene	Cserearány- változás
milliárd dollár			
Anglia			
1978-ról 1979-re	— 5,5	—5,0	2,5
1979-ről 1980-ra	8,5	6,5	1,0
Franciaország			
1978-ról 1979-re	— 2,5	—1,5	— 1,0
1979-ről 1980-ra	— 9,0	—4,0	— 6,0
NSZK			
1978-ról 1979-re	—14,0	0	— 7,0
1979-ről 1980-ra	—11,5	4,0	—10,0
Olaszország			
1978-ról 1979-re	— 1,0	—3,0	0
1979-ről 1980-ra	—10,0	—5,0	— 6,5
Egyesült Államok			
1978-ról 1979-re	13,5	9,0	— 8,0
1979-ről 1980-ra	6,5	32,0	—30,0
Japán			
1978-ról 1979-re	—25,0	—9,0	—12,0
1979-ről 1980-ra	— 4,5	23,0	—29,0

Forrás: OECD Economic Outlook, 1980. december.

növelésével kiegyenlítenie, így fizetési mérlege mindkét évben — az országok többségétől eltérően — aktív volt.

Nyugat-Európában Ausztria, Belgium, az NSZK, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Svédország fizetési mérlege romlott a legjelentősebben. Az országok többségénél a cserearányromlás mellett annak is szerepe volt a külgazdasági egyensúlyi helyzet romlásában, hogy az export bővítésének nehézségei miatt a volumenfolyamatok egyenlegjavító hatása ezúttal elmaradt. (Lásd a 15. sz. táblázatot.)

Az 1974—1975. évi válság során — mint ismeretes — jelentősen átalakult a fejlett tőkésországok, ezen belül a Közös Piac tagországai külkereskedelmi forgalmának szerkezete. E változások 1976 és 1979 között lelassultak. Az újabb kőolajár-robbanás és termelésvisszaesés hatására 1979 óta jelentős szerkezeti változások mentek végbe az áruforgalomban. Ismét nőtt az energia-hordozók, nyersanyagok, félkész termékek, vegyi áruk aránya. A gépek és a

gépi berendezések súlya — az egymás közötti és a külső forgalomban egyaránt — mérséklődött. (Lásd a 16. sz. táblázatot.)

A fejlett tőkésországok valutáinak árfolyam-ingadozása 1980-ban élénk volt. Ismét megerősödött a jen, jelentősen felértékelődött az angol font. A dollár árfolyama nagymértékben ingadozott: a késő tavaszi és az év végi megerősödés között az év közepén átmenetileg ismét leértékelődött. A korábban erős nyugatnémet márka meggyengült. A kevésbé fejlett országok (Törökország, Izland, Portugália, Görögország, Spanyolország) valutáinak leértékelődése folytatódott.

Előrejelzések 1981-re

A fejlett tőkésországok egészében az idén folytatódik a gazdasági visszaesés. Az infláció megfékezését szolgáló adó- és pénzügyi politika várhatóan tovább nehezíti a kereslet megélénkülését. A fogyasztói árak és a lakossági jövedel-

A Közös Piac tagországi külkereskedelmének áruszerkezete
(Százalékos megoszlás)

Megnevezés	1977	1978	1979	1980 I. félév
Közös Piacon belüli forgalom				
Élelmiszerek	14,0	13,2	13,0	11,7
Energiahordozók	7,5	6,5	8,3	9,6
Nyersanyagok	4,7	4,1	4,5	4,4
Gépek, berendezések	29,6	27,6	28,3	28,1
Vegyí áruk	11,2	10,2		
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	22,1	38,4	44,1	44,7
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	10,9			
Import a Közös Piacon kívülről				
Élelmiszerek	14,3	13,4	11,2	9,6
Energiahordozók	29,3	26,7	28,4	31,9
Nyersanyagok	13,7	12,7	12,5	11,7
Gépek, berendezések	14,6	17,0	15,5	14,8
Vegyí áruk	4,7	5,1		
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	15,4	25,1	29,5	28,9
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	8,0			
Export a Közös Piacon kívülre				
Élelmiszerek	6,4	6,7	6,8	7,4
Energiahordozók	4,4	4,2	5,3	5,9
Nyersanyagok	2,4	2,2	2,4	2,5
Gépek, berendezések	44,1	42,5	39,6	38,8
Vegyí áruk	12,0	12,1		
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	21,3	32,3	43,4	42,9
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	9,4			

Forrás: Eurostat Monthly External Trade Bulletin, 1978—1980. évi számai.

mek — Japán kivételével — lényegében azonos mértékben emelkednek, így a lakosság reáljüvedelme valószínűleg csak az év második felében emelkedik kissé; az év egészében a növekedés nem haladja meg az 1 százalékot. Ehhez igazodik a fogyasztás alakulása is, a fogyasztói kereslet megélénkülésére — a különböző előrejelzések szerint — nem lehet számítani. A beruházási tevékenység valószínűleg a fogyasztásnál is kedvezőtlenebbül alakul, főként Nyugat-Európában. A főbb nyugat-európai országokban az építési beruházások stagnálnak, a gépi beruházá-

sok várhatóan nem érik el a múlt évi szintet. A visszaesés, illetőleg a visszafogottabb gazdasági tevékenység miatt — a termelékenység kedvezőtlen alakulása ellenére — tovább nő a munkanélküliség. Ez évben aránya csaknem egy százalékponttal nő, és ezzel megközelíti a 7 százalékot, a munkanélküliek száma pedig a 25 milliót. A munkanélküliség terjedése leginkább a fiatal korosztályokat érinti, és nő időtartama is.

Az előrejelzések szerint az energiahordozók, a nyersanyagok árai nagyjából a feldolgozóipari termékek átla-

gos árszintjéhez hasonló mértékben emelkednek, így a fejlett tőkésországokat az idén csekély (a múlt évinek legfeljebb a tizedét elérő) árveszteség éri. A külső árnyomás várható enyhüléséhez kapcsolódik a jelenleg követett szigorúbb pénzügyi politika. Együttes hatásukra az infláció — az 1979. évihez hasonló szintre — kb. 10 százalékra mérséklődik.

Továbbra is erőteljes marad a törekvés a fizetési mérleg hiányának korlátozására. Az import valamelyest tovább csökken. A hatásosabb energiatakarékosággal függ össze, hogy a csökkenés elsősorban az olajbehozatalt érinti. Az országok jelentős része a szerkezeti feszültségek, az egyensúlyi problémák enyhítése végett fenntartja, illetőleg kiterjeszti a protekcionista intézkedéseket, mind több válságba került iparágának védelmét. A fejlett tőkésországok egymás közötti kereskedelme valószínűleg stagnál; számottevően bővülő piacra csupán az OPEC-országokban számíthatnak.

Ennek alapján az export 2-3 százalékos növekedése tűnik valószínűnek. Az országok összevont fizetési mérlegének passzívumát mintegy 40 milliárd dollárra becsülik. A gondokat szaporítja a nemzetközi pénzügyi bizonytalanság, a fokozódó spekuláció, a világrész méretű kereskedelmi háborúk, a gazdaságpolitikában az együttműködési készség gyakori hiánya. Több kormány a visszaesés fékezésének lehetőségét a fegyverkezési kiadások fokozásában látja.

A kialakult recesszió a fejlett tőkésországok számára mintegy 6,5 százalékos kiesést jelent: az 1981. évi végtérkép a korábban feltételezettnél várhatóan 550 milliárd dollárral lesz kevesebb. A távolabbi jövőt tekintve pedig az előrejelzések az 1980-as évek első felére az 1973—1979. évi gazdasági növekedésnél is valamivel mérsékeltbb fejlődéssel számolnak.

Pócs Ervin

Mariage Vazul—Balás Lajos—Minarik György:

KÖNYVSZAKÉRTŐK KÉZIKÖNYVE

(Esettanulmányok)

Az 1972-ben megjelent *Könyvszakértők kézikönyve* című kötetnek mintegy folytatása a mostani kiadvány, melyben a szerzők 44 konkrét eset kapcsán mutatják be a gyakorlati könyvszakértői munka során felvetődő legjellemzőbb kérdéseket, problémákat s azok megoldásának módszereit.

Fontos tanulságokkal szolgálnak azok a vizsgálatok, amelyek a gazdálkodó egységekben nem megfelelő körültekintéssel végrehajtott átszervezés és a laza belső ellenőrzés következményeit tárják fel. Nagyon időszerűek a kisajátításokkal, a környezetszennyezéssel és a lemondott megrendelésekkel kapcsolatos kártalanítási, kártérítési ügyek. Az újítási és találmányi díjak kifizetése körüli huzavonának indokolják, hogy ilyen esetek is szerepeljenek a kötetben.

448 l., kötve 93,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

B. Molitor: Iparpolitika és tervezés Franciaországban

(Gazdaságpolitikai összehasonlítás az NSZK-val)

(Revue Économique, Párizs, 1980. 5. sz.)

A nemzetközi kereskedelem és konkurencia színterének kiszélesedése új esélyeket, lehetőségeket teremt a résztvevők számára. A nemzetközi kereskedelem dinamikus szemlélete szerint a világpiacon való részvétel minden gazdasági egységnek nyereséget hozhat, azaz nem törvényszerű, hogy az egyik ország „nyerjen”, a másik „veszítsen”. A nyugat-európai országok második világháború utáni hatalmas fejlődése szabad áru- és tőke mozgások nélkül elképzelhetetlen lett volna. A francia gazdaság is jelentős hasznot húzott ebből a folyamattól. Franciaországnak a szomszédos NSZK-val a legerősebbek a gazdasági kapcsolatai. Ennek ellenére a két ország gazdaságpolitikai útjai jelentősen különböztek. Franciaországban a központi tervezés rendszere alakult ki és működik jelenleg is. Az ötéves terveknek központi szerepük van a gazdaságirányításban, és orientációt nyújtanak a gazdasági élet szereplői számára. Az NSZK-ban viszont a decentralizálás és a széles körű gazdasági szabadság irányzata vált uralkodóvá. A 60-as évektől kezdve megfigyelhető a kétféle gazdaságpolitikai rendszer közeledése. Franciaországban felismerték, hogy az aprólékos, részletekbe menő normatív tervezés már nem vezet sikerre; a francia gazdaságot fel kell készíteni a világpiaci versenyre, és ez a globális intézkedéseknek kedvez. Ezzel párhuzamosan az NSZK-ban előtérbe kerültek a makroökonómiai egyensúly, a pénzügyek középtávú programozásának kér-

dései és általában a gazdaság szerkezeti szempontjai. A gazdaságpolitikák közeledésének irányában hat az a tény is, hogy mindkét ország a világpiacra utalt, és a nemzetközi áruviszonyok kötöttségmentes, nyitott fejlődésében érdekelt. (A ráutaltság okai is hasonlóak: nyersanyaghiány, innovációs kényszer stb.)

Az *iparpolitikát* illetően is eltérő irányban indult meg a két ország. Az NSZK-ban az egyes vállalatokat kitétték a világpiaci konkurenciának. Általában is jellemzőek a globális, minden vállalatot érintő intézkedések, tartózkodnak az egyes iparágak védelmétől. A hanyatló, bajokkal küszködő iparágak a „műszaki fejlesztés vagy elhullás” alternatívája közepette folytatták tevékenységüket. A világpiaci kihívásra adott válasz létfontosságú volt. Ez tette lehetővé az NSZK textiliparának eredményes alkalmazkodását vagy az ország precíziós- és optikai gépgyártásban elért sikereit. A jelenlegi nemzetközi gazdasági viszonyok között azonban a mély válság és a kiélezett társadalmi konfliktusok kiküldéséhez kivételes esetben szükségessé válhat bizonyos iparágak (hajóipar, kohászat) állami védelme. Bizonyos iparágak támogatását helyettesítheti ilyen esetben a regionális politika is. Az ilyen strukturális intézkedéseknek azonban csak korlátozott teret szabad engedni.

A gazdasági szerkezet változásának két legfontosabb eleme az innováció és a beruházás. Ezek olyan tevékenységek, melyek nem irányíthatók egyedi, szelektív intézkedésekkel. Átfogó szabályozásra van szükség, mely az egész gazdaság — annak minden egyes eleme — számára teremt kedvező gazdasági feltételeket. A beruházások pénzügyi ösztönzésének minden vállalat számára azonosnak kellene lennie, függetlenül a vállalat tevékenységi területétől, méretétől stb. Vannak bizonyos

gazdasági ágak, amelyekre ez nem vonatkoztatható. A gyógyszeripar függ például a közegészségügy fejlődési irányaitól stb., vagyis strukturális védő-, illetve megkülönböztető intézkedéseket kell hozni. Ezek azonban csak igen kivételes esetben indokoltak, mivel ezek azt jelentik, hogy nem érvényesül a szabadpiaci mechanizmus és a világpiaci helyzethez való rugalmas alkalmazkodás.

A támogatás léte vagy mellőzése a gazdaságirányítás sarkalatos kérdése. Rövid távon a kedvezmények egyaránt kellemesek azoknak, akik adják (a funkcionáriusoknak), mivel sok idegölő vitától szabadítják meg őket, de azoknak is, akik kapják. Hosszú távon azonban a támogatás mind a fogyasztók, mind a vállalkozók érdekével ellentétes lehet. Az ilyen intézkedés inkább kábítószer, mint vitamin a gazdaság számára. A kohászat például, amely közel 100 éve állami támogatásban részesül néhány országban, mégis súlyos válságban van. Az effajta támogatáspolitikai a gazdasági erőforrások pazarlásával egyenlő.

Mindezek alapján a gazdaságpolitikai intézkedéseknek a következő területeket kell átfognia: az infláció elleni harc; a verseny elősegítése, a kutatás és az innováció ösztönzése; a tőke és a munka mozgékonyságának növelése; olyan adópolitika, amely a vállalatoknak biztosítja a megfelelő saját alapot; az infrastruktúra és a közszolgáltatások javítása; a megfelelő energia- és anyagellátás biztosítása; általában a növekedés akadályainak elhárítása.

A versenypolitika vizsgálatakor a vállalati koncentráció mértékéből kell kiindulni. Franciaországban a nagyvállalatok nagy száma miatt nincs megfelelő erősségű konkurrencia. Nem mindig a nagyméretű vállalatok dolgoznak a legeredményesebben. Gyakran a kis- és középvállalatok érnek el nagyobb gazdasági sikereket a nagyfokú rugalmasságuk és alkotókészségük révén.

A másik vizsgált terület a *kutatáspolitikai*. A legtöbbet vitatott kérdés a direkt beavatkozás (ösztönzés) létjogosultsága. Az alapkutatások pénzügyi támogatásának szükségességét mindenki elismeri. Az ipari tervezetek ösztön-

zése már megkérdőjelezhető, mivel a túlzott centralizáció veszélyével fenyeget. Az NSZK-ban például pontosan meghatározták azokat a kutatási területeket, amelyek állami támogatásban részesülhetnek. Ezek a következők: az igen jelentős tudományos, műszaki, gazdasági kockázattal járó kutatások; olyan kutatások, ahol a pénzügyi keretek eleve túlhaladják a vállalat lehetőségeit; azok a kutatások, amelyekhez általános emberi vagy nemzeti érdek fűződik.

Ezenkívül azonban tág teret kell nyitni a kutatás és az innováció közvetett ösztönzésének, mely decentralizált, bürokrácia mentes kutatópolitika kialakításához vezet.

A jelenlegi gazdasági helyzetben a különböző országok gazdasági együttműködése fontos gazdasági és politikai kérdés. Ez csak úgy lehetséges, ha az országok ismerik egymás gazdasági helyzetét és kilátásait.

(Ism.: *Mosolygó Zsuzsa*)

Guy Terny: Néhány gondolat a nevelés, a képzés és a foglalkoztatás egymáshoz való viszonyáról

(Revue d'Economie Politique, Párizs, 1980. 4. sz.)

Sokrétű céljainál és az egyénre gyakorolt differenciált hatásánál fogva, korunkban az oktatás alapvető és átfogó szerepet tölt be a társadalom életében. Minden normális nevelésnek-oktatásnak az az eredménye, hogy az egyén megfelelő állampolgárrá, szülővé válik, beilleszkedik a társadalomba, emancipálódik, tudatosan javítja életminőségét. Ugyanakkor az oktatás szakmai készségeket és képességeket fejleszt, amelyek által az egyén kereső foglalkozást vállalhat, és így többé-kevésbé kedvező gazdasági és társadalmi státuszt épít ki magának.

Az oktatás mindenkorai céljai nagyjából a munkapiac igényei szerint alakulnak. Az 1970-es évek, a válság évei óta azonban az oktatás, a képzés és a

foglalkoztatás közötti — korábban lap-pangó — ellentmondások egyre jobban megmutatkoznak. Mindinkább kényszerítő szükség, hogy új összefüggések alakuljanak ki az oktatás és a foglalkoztatás között. A munkába állás módozatai, az állások megszerzése és a foglalkozások tartalma, továbbá a szakmai képzettség típusai erős változásoknak vannak kitéve.

Abban a mechanizmusban, amely egymással összefüggésbe hozza a nevelést, a képzést és a foglalkoztatást, zavar keletkezett.

Az elmúlt húsz évben a tudás „fogyasztása” — a gazdasági növekedéssel együtt — a haladás jele volt. Az oktatáspolitikai és az oktatástervezés a gazdasági fejlődést szolgálta, mert a képzett munkaerő iránti szükségletet kívánta kielégíteni. A nevelés és képzés egyúttal az egyik legjobb eszköz volt az esélyegyenlőség és a társadalmi felemelkedés megvalósítására. Mindezek egyúttal az oktatási rendszer expanziójához vezettek.

Az oktatást és képzést igénybe vevők is folyamatosan növelték ez irányú szükségleteiket. A hetvenes évek első fele a családás időszak volt, mert nyilvánvalóvá vált, hogy az alaposabb és hosszabb ideig tartó képzés nem von maga után hasonló arányú társadalmi felemelkedést, és nem befolyásolja olyan mértékben a jövedelemelosztást, mint annakelőtte.

A nevelés—képzés—foglalkozás mechanizmusában bekövetkezett zavar tünetei a következők: sok az olyan fiatal, aki a szakképzettség megszerzése előtt abbahagyja az iskoláit, emelkedik a fiatal munkanélküliek száma, nő a fiatalok mobilitása. A fiatalok szakképzettségének oka részben az, hogy a tankötelezettség lejártá után nincs lehetőségük továbbtanulásra, részben az, hogy nincs kedvük szakmát tanulni. Emiatt kénytelenek olyan munkát vállalni, amely nem igényel képzettséget, és így kiszolgáltatottabbak: elsősorban ők válnak munkanélkülivé.

Ez az oka gyakori helyváltogatásuknak is. Azoknak, akik akár műszaki, akár tanári diplomát szereztek, az a gondjuk, hogy a kínált állások struktúrája nem találkozik a munkaerő-kínálat

struktúrájával, így bizonyos diplomák leértékelődnek. A fiatalok munkanélkülisége csökkenthető lenne, ha tovább vennének részt az oktatásban, s így csökkenne a képzés befejezése és az első munkahely elfoglalása közötti idő. Kétségtelen, hogy a munkanélküliség gazdasági okain túlmenően szerepet játszik az is, hogy bizonyos fajta munkát számos fiatal semmi áron sem vállalna, mert a kínált foglalkozás nem felel meg társadalmi státuszának.

Azzal egyidejűleg, hogy sok fiatal van munka nélkül, bizonyos szakképzett-ségű munkavállalókban hiány mutatkozik.

Egészségesen működő gazdasági gépezetben csak átmenetileg fordulhatna elő egyidejű munkaerőhiány és munkaerő-túlkínálat. Minthogy azonban ez a helyzet már évek óta fennáll, azt a következtetést kell levonni, hogy az oktatás és a képzés nincs összhangban a gazdasági követelményekkel.

Sok dolgozó az áldozata annak a jelenségnek, hogy a diplomásokat devalválják. A diplomások leminősítése minden olyan korszakban előfordul, amikor a számuk bizonyos területeken gyorsabban nő, mint az adott diplomát igénylő állások száma.

Ez a jelenség hátrányos helyzetbe hozza azokat, akiknek nincs meg a szükséges „társadalmi és kulturális tőkék”, hogy a képzettségüknek megfelelő állásokban el tudjanak helyezkedni.

Az egyének döntéseit a továbbtanulás kérdésében gazdasági megfontolások is befolyásolják (az eszkomptált fizetések szintje), továbbá a képzés időtartama. Világos, hogy a vázolt körülmények között az oktatás, a képzés és a munkapiac pókhálószerűen fonódnak össze. Erre jellemző a hosszú beilleszkedési idő, a béringadozások és az oktatásból kikerülő számának egyenetlensége. Bizonyos, hogy az oktatás és képzés mikroszintű tervezése jobban szabályozhatná a diplomások „termelését”, mint az, hogy a diplomások fizetése nem emelkedik, illetve hogy nem tudnak elhelyezkedni.

A képzés és a foglalkozás közötti összhang hiányának egyik további jele és következménye, hogy a fiatal mun-

kába állók aktív idejük első éveiben túlságosan nagy mobilitást mutatnak. Akadnak olyanok is, akik egész életükben nem találják meg a végleges helyüket, vagyis mindvégig szakképzetlen munkát végeznek, olyan állásokban, ahol nincs előmeneteli lehetőségük. E fiatalok csak a munkanélküliség vagy egy új munkahely alternatíváját ismerik.

Ezekben az esetekben kívül van egy úgynevezett látens mobilitás is, espedig azoknál (főleg fiataloknál), akik szeretnének foglalkozást vagy munkahelyet változtatni, azonban ez nem sikerül nekik.

Tudomásul kell venni, hogy a régi értelemben vett összefüggés a képzés és a foglalkoztatás között a hosszantartó válság hatására megváltozott, és mindkét rendszert új módszerekkel kell szabályozni.

A két rendszer közelítése nem kizárólag az oktatáspolitikai feladata. A fiatalok lelkesedéssel, energiával telve, jó szakmai képzettséggel lépnek az életbe; fontos, hogy problémáikkal valamilyen érdekelte fél (nevelők, munkaadók) foglalkozzék, espedig annak gyakorlati és pszichológiai oldalával is. A másik fontos változás a két rendszer közelítésében az, hogy a fiatalok számára nem konkrét gyakorlati szakmai ismereteket, kész recepteket kell adni, hanem egy olyan bázistudást, amely bizonyos szakirányban alkalmassá teszi őket sokrétű ismeretek befogadására. Ebből a nézőpontból szemlélve, az oktatási és képzési rendszer feladata a fiatalokat a munka világának realitásával megismertetni.

Ami magát az oktatáspolitikát illeti, az oktatási koncepciókat és az oktatás-tervezési módszereket szélesíteni kell, és szükség van a döntések decentralizálására is. Az oktatás és képzés tervezésének klasszikus módszere, amely a munkaerőigényen és a hozzáadé arányán alapult, megbukott.

Bizonyos szabályozást jelentene, ha a nem kötelező oktatás (az egyetem) tandíját felemelnék, illetve az állam a tandíjat aszerint szabályozná, hogy milyen szükséglet mutatkozik az adott tanintézetben végzetek iránt. Megoldást jelenthetne még a jobb infor-

máció az egyes foglalkozások iránti jövőbeli keresletet illetően; az információkat be kellene táplálni számítógépekbe, és mindenki számára hozzáférhetővé tenni. Egy ilyen rendszer létrehozása egymagában meggyorsítaná az ellentmondások feloldását a nevelés és képzés, valamint a foglalkoztatás egymáshoz való viszonyában.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

J. W. Markham: A verseny szerepe az amerikai gazdaságban

(Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Tübingen, 1980. 3. sz.)

Az amerikai nemzetgazdaság három többé-kevésbé jól elkülöníthető szektorra osztható. Ezek a következők:

1. A bruttó nemzeti termék 75—80 százalékát előállító úgynevezett piaci szektor. A gazdaságnak ezt a részét a piaci erők, vagyis a kereslet és a kínálat egymásra hatása irányítja. Gyakran helytelenül „laissez faire” szektornak is nevezik. Ez a megjelölés azért nem találó, mert bár a kormány közvetlenül nem avatkozik bele a vállalatok tevékenységébe és üzleti döntéseibe, éberem őrködik a fogyasztói érdekek védelméért biztosító verseny megléte fölött. Erről számos törvény tanúskodik, melyek közül a Sherman Act (1890), a Clayton Act (1914) és a Federal Trade Commission Act (1914), valamint ezek kiegészítései és módosításai a legfontosabbak.

2. A bruttó nemzeti termék 15—20 százalékát előállító második szektorban a méretgazdaságosság vagy egyéb okok miatt nem lehet, illetve nem célszerű versenyhelyzetet fenntartani. Ez a szféra kellően jövedelmező ahhoz, hogy vonzó legyen a magántőke számára. Az ide tartozó területeken (gáz- és áramszolgáltatás, távolsági közlekedés és távközlés) ún. természetes monopolhelyzet alakult ki. Hogy e helyzet az itt működő vállalkozók vissza ne élhessenek, árait számukra számos hatóság ellenőrzi.

3. Ahol a jövedelmezőség túlságosan alacsony a magántőke számára, ott állami vállalatokat hoztak létre. Az állami vállalatok aránya kicsi, e szektort olyan szervezetek képviselik, mint a Tennessee Valley Authority, a városi közlekedési vállalatok vagy az úrkutatást irányító NASA.

Bár az Egyesült Államok kétszáz éves történelme során bekövetkeztek bizonyos arányeltolódások e szektorok között, részesedésük megoszlása megdőbentően merev. A Sherman Act elfogadása óta az amerikai gazdaság uralgó, piaci szektora nemigen szűkült.

Az amerikai törvények szerint minden olyan megállapodás, amelyet a vállalatok az árak, a termelés szabályozására vagy a piacok felosztására kötnek, eleve törvényellenes. Trösztellenes eljárások ma is folynak (például az IBM, az ITT és a Rank Xerox ellen), de sokan megkérdőjelezik értelmüket. A trösztellenes törvények eredményességét nehéz tapasztalati úton bizonyítani, hiszen e törvények nem pozitív magatartást, hanem tilalmakat írnak elő. Az egyetlen lehetőség az, hogy megvizsgáljuk, sikerült-e megállítaniuk az őket életre hívó folyamatokat.

A piacszerkezet vizsgálatában a monopolizáltság szintjét általában az adott iparág legnagyobb négy vállalatának részesedésével mérik. Ha ez eléri vagy meghaladja az 50 százaléket, valószínű, hogy e vezető vállalatok valamilyen módon megegyeznek piaci magatartásukat illetően.

A statisztikai adatok azt jelzik, hogy az Egyesült Államok feldolgozó iparának mindössze egyharmadában haladják meg e kritikus 50 százalékos értéket, és ez az arány az elmúlt negyedszázad folyamán lényegében nem változott. Ha 50 helyett 70 százalékos küszöbértéket választunk, akkor a monopolizált feldolgozóipari ágazatok aránya természetesen kisebb: 1947-ben 14, 1972-ben 11 százalék. Ez nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államok iparának legkoncentráltabb ágazataiban decentralizációs folyamat érvényesül: az enyhe csökkenés 1963-ig következett be, az arányok azóta gyakorlatilag változatlanok. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az ipar nagyobb részét,

vagyis az ötven, a száz vagy a kétszáz legnagyobb vállalat részesedését vizsgáljuk.

Az elemzések alapján nyilvánvaló, hogy a trösztellenes törvényeknek sikerült elérniük céljukat: megállították a „természetes” monopolizálódási irányzatot. Sőt a nemzetközi kereskedelem súlyának növekedése miatt a verseny még fokozódott is.

Köztudomású, hogy a második világháború óta a világkereskedelem gyorsabban növekszik, mint a termelés. 1950 óta ez utóbbi évi átlagban 4 százalékkal nőtt, míg az árucseré-forgalom több mint 8 százalékkal. Az 1977-et megelőző évtized során az Egyesült Államok kivitele csaknem megkétszereződött, míg importja 5,6-szeresére növekedett, és a bruttó nemzeti termék 3,37 százalékaról e mutató 8,0 százalékára emelkedett. E növekedés túlnyomó részét a kőolaj és az olajipari termékek adták, de az egyéb cikkek importjának a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya 1967 és 1977 között 3-ról 5 százalékra nőtt.

A piacok nemzetközivé válását nemcsak a közvetlen külkereskedelmi forgalom bővülése jelzi, hanem a multinacionális vállalatok számának gyarapodása is. Napjainkban (a legszigorúbbnak számító kritériumrendszer, a Harvard Business School meghatározása szerint) több mint 400 multinacionális vállalat tevékenykedik a világgazdaságban.

Természetesen a verseny erősödése — amelyet a piacok internacionalizálódása okozott — nem magyarázható közvetlenül a trösztellenes törvények hatásával. Vitathatatlan azonban, hogy a trösztellenes törvények és a kereskedelempolitika hatnak egymásra: már a Római Szerződés aláírói is felismerték, hogy a kartellek által felállított kereskedelmi korlátok hatástalaníthatják az állami korlátozások megszüntetésének kereskedelembővítő hatását.

Az Egyesült Államokban ma is élénk vita folyik a monopóliumellenes szabályozás indokoltságáról, hatékonyságáról. Többen megkérdőjelezik azt, hogy a jelenlegi törvények hatékonyan megfékezhetik a nagyvállalatok versenyt korlátozó törekvéseit, illetve megfelelő

védelmet nyújtanak a vállalati növekedéssel és az ennek alapján kialakuló politikai hatalommal szemben.

A törvényhozásban számos javaslatot vitatnak napjainkban is. Az Industrial Reorganization Act például — hatályba lépése esetén — az 50 százalékos koncentrációs szintet meghaladó iparágak vezető vállalatainak szét-darabolását irányozná elő. A közel-múltban több mint húsz ilyen szét-darabolási javaslatot nyújtottak be, amelyek nagyjából az olajipar ellen irányulnak: mind vertikálisan, mind horizontálisan szét kívánják szabdalni a legnagyobb olajvállalatokat. A vállalati méreteket korlátozó legfontosabb javaslat, a Merger Act (1979) előírja, hogy a 2 milliárd dollárnál nagyobb értékű aktívakkal rendelkező vagy ennél nagyobb üzleti forgalmat lebonyolító vállalatok csak akkor egyesülhetnek más cégekkel, ha a társulásra kiszemelt vállalat tőkeerejének szintjére korlátoznák magukat.

A nagyvállalatok elleni támadások irányítói maguk is beismerik, hogy nem is annyira a verseny védelmében, mint inkább a vállalatok méreteivel egyenes arányban növekvő politikai befolyás ellen kívánják felvenni a harcot.

(Ism.: *Halm Tamás*)

Henri Loubergé: Kockázattal jár-e a devizaátváltás?

(Revue Suisse d'Economie politique et Statistique, Bern, 1980. 4. sz.)

A második világháború vége és különösen Bretton Woods óta a pénzügyzeteknek és a vállalatoknak foglalkozniuk kell a devizaátváltással járó kockázattal. A kérdés a font sterling 1967-ben történt leértékelése óta még időszerűbb. A cégek megtanulták, hogy az árfolyamokkal való játék nyereségek vagy veszteségek forrás lehet. Az ezen a területen kialakult zűrzavar egészen 1973-ig tartott, amikor is beköszöntött

a rugalmas árfolyamok korszaka. Mint-hogy azóta nem rögzítik a főbb devizák árfolyamát, a vállalatoknak — munkájuk szervezésüként — számolniuk kell az átváltás kockázatával.

E kockázat kiszámítására előadásokkal, tanfolyamokkal készítik fel a vállalatok illetékes alkalmazottait. Vanak ugyanakkor pénzügyi szakértők, akik — ökonometriai munkákból merítve véleményüket — azt állítják, hogy nem létezik átváltási kockázat, hiszen az átváltási árfolyam előre pontosan meghatározható. E nézetet azok képviselik, akik különféle gazdaságkutató intézeteket vesznek igénybe a devizaárfolyamok előrejelzésére. Az ökonometriai modellek, amelyek ezen előrejelzések alapulnak, eléggé megbízható becsléseket tartalmaznak ahhoz, hogy az előrejelzésekért tekintélyes összegeket lehessen felszámítani. Ugyanakkor azonban, minthogy ezen előrejelzéseket mindenki elkészíttetheti, a felhasználóknak nem származik haszna a devizaárfolyamok jövőbeli alakulására vonatkozó ismereteiből (káruk származhatna azonban ezek nemismeréséből).

Az árfolyamkockázat jelentéktelennek minősítése még egy érveléssel alátámasztható. Eszerint, még ha fennáll is, az átváltás kockázata nem jelentős, mert az csupán visszfényez egy másik, sokkal alapvetőbb kockázatnak, nevezetesen a pénz vásárlóerő-csökkenése kockázatának. Így a vállalatnak nem jelent külön kockázatot az, hogy nemzetközi síkon tevékenykedik. Kockázata itt is csak akkora, amekkorát a belső infláció miatt amúgy is viselnie kell.

A jelenlegi pénzügyzet kockázattal kapcsolatos felfogása két irányú: a probléma megközelíthető határidős viszonylatban és a vásárlóerő-paritás oldaláról.

A határidős elmélet alapja a hatékony piac teóriája. A hatékony piac a tökéletes verseny piaca, amelyben minden rendelkezésre álló információt igénybe vesznek, és az árak mindig a pillanatnyi helyzetet tükrözik, azonban — mivel az anticipációk minden információt tartalmaznak — a jövőbeli árfolyamok matematikai módszerek-

kel kiszámíthatók. Így a kockázat a nulla felé közelít, a veszteségek és a nyereségek kiegyenlítik egymást.

A határidős viszonylat elméletét nem igazolja a gyakorlat, mert akár a valutapiac elméletén, akár az ésszerű vásárlások feltételezésén alapul, mindkét feltevés irreális. Többnyire nem is tesznek különbséget a devizapiac és a pénzpiac között, pedig a nemzetközi pénzpiac számos sajátos tényezőt is magában foglal (a központi bankok beavatkozása, a tőkemozgások ellenőrzése stb.), amely tényezők eltérítik az árfolyamot az előrejelzések alapján várt szinttől, és keresztülhúzzák a spekulánsok számításait. Emellett a bankok minden határidős ügyletnél ellenügyletet kötnek, így az arbitrázsügyletek számukra tulajdonképpen elvesztik értelmüket. Azt lehetne hinni, hogy a „dealerok” nem érdekelték az ügyletekben, de nem így van. A teljes pénzpiac percrekészt ismeretében kell dönteniük a várható helyzetről, ami nagy kockázattal jár. Meg kell vizsgálni, hogy a kockázat valódi-e, mert sok szerző szerint csak visszfénye a vásárlóerő-paritás változásaival kapcsolatos kockázatnak.

A vásárlóerő-paritás árfolyam-szabályozó szerepét Cassel fogalmazta meg az első világháború után, az „Abnormal deviations in international exchanges” című munkájában (*Economic Journal*, 1918). Az erről szóló vita azóta sem került le a napirendről. Cassel elmélete szoros összefüggést tételez fel az árak és az árfolyamok között. Leegyszerűsítve a dolgot, a vásárlóerő-paritás elmélete azt feltételezi, hogy *A* ország és *B* ország valutájának egyensúlyi átváltási árfolyama azonos azzal a viszonytal, amely az országban érvényes árak színvonala között fennáll. (Például adott időpontban *A* országban 1 frank vásárlóereje azonos *B* ország 1 dollárjának vásárlóerejével. Ha a

frank vásárlóereje csökken, miközben a dollár árfolyama a frankhoz viszonyítva változatlan marad, a dollár árfolyamának — a piac nyomására — emelkednie kell.)

Amióta Cassel megfogalmazta a vásárlóerő-paritás koncepcióját, sok empirikus tanulmány látott napvilágot e témában, amelyek összefoglalását Officier tanulmányában találhatjuk meg (*The purchasing power-parity theory of exchange rates*, IMF Staff Papers, 1976). Általában az figyelhető meg, hogy az első világháború után évről évre többen foglalnak állást a vásárlóerő-paritás elmélete mellett (Keynes, Frenkel). A vásárlóerő-paritás árfolyam-meghatározó szerepe bizonyított, de csak nagyjából és megközelítőleg, minthogy az átváltási árfolyamokra más tényezők is hatnak. Nem mindegy, hogy a vásárlóerő-paritás számításakor fogyasztói vagy termelői árakat vesznek-e alapul, és az sem, hogy bázis-időszakként kiegyensúlyozott periódust jelölnek-e ki, vagy sem. Amilyen mértékben a termelékenység változása, a fogyasztási szerkezet átalakulása, a jövedelem emelkedése vagy csökkenése stb. belejátszanak a gazdasági élet alakulásába, olyan mértékben befolyásolhatják a paritás érvényét a valutaárfolyamok meghatározásában (Balassa Béla: *The purchasing power parity doctrine*. *Journal of Political Economy*, 1964).

Mindenesetre vitathatatlan, hogy a vásárlóerő-paritás nem ad választ minden kérdésre az átváltási árfolyammal kapcsolatosan. Nem kizárólag monetáris tényezők játszanak itt közre. A vásárlóerő-paritás hívei azonban fenn tarthatják tételeiket mindaddig, amíg nincsenek olyan gazdasági tényezők, amelyek erősebbek, mint az ő elméletük alapját képező árindexek és árfolyamok.

(Ism.: *Külmán Endréné*)

Balassa Ákos: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 438 l.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó nívódíjas kiadványait bemutató vitrinjében központi helyet foglal el Balassa Ákos könyve. Akadémiai elismerésben részesült, és eredeti változatáért szerzője kandidátus fokozat birtokosa lett. Mi az oka e sikersorozatnak? Úgy vélem, a választ a könyv eredetiségében, újszerű szemléletmódjában kell keresni.

A népgazdasági tervezésről, a tervgazdálkodás elméleti és gyakorlati kérdéseiről bőséges irodalom, számos könyv és egyetemi jegyzet jelent már meg Magyarországon, külföldi és hazai szerzők tollából egyaránt. De közös vonásuk, a kívülről közelítő (kis túlzással sablonos) tárgyalásmód egysíkúvá tette tervezési szakirodalmunkat. Szerzőik vagy a népgazdasági terv fejezeteit, azok kidolgozásának sajátosságait, vagy a tervezést mint rendszert (matematikai, esetleg verbális modell-rendszert) tárgyalják, még az igényesebb, gyűjteményes vállalkozások is. (Lásd „Népgazdasági tervezés és irányítás”, szerk.: Kovács Géza, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.; „Tervgazdálkodásunk időszerű kérdései”, szerk.: Ganczer Sándor, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.; „Komplex népgazdasági tervezés”, szerk.: N. Fedorenko, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.)

Balassa szakít a régi hagyományokkal, a tervezést gazdaságpolitikai összefüggésében, de a gyakorlati tervező szemszögéből vizsgálja. Sorain átsüt a rutinos tervező gyakorlati tapasztalata, ami egyben empirikus alapul szolgál elméleti általánosításaihoz is. Ez a belső közelítés a könyv fő erénye, ez adja újszerűségét, de ebből következnek buktatói is. Elsősorban az, hogy a bemutatott tervezés így szükségszerűen leszűkül a fejlesztés alapvető összefüggéseinek meghatározására, a fő célok és eszközök kidolgozására. Nem foglalkozik a népgazdasági tervezés alapjainak olyan kategóriáival, mint a gazdasági struktúra, annak különböző szintjeinek tervezése, a külgazdasági kapcsolatok tervezése, a nemzetközi tervkoordináció tartalmi és technikai kérdései.

Nézzük azonban inkább azt, ami *benne van* a könyvben, hiszen ez is bőséges és új ismeret, ami egyaránt gyarapíthatja a tervező szakemberek, az érdeklődő közgazdászok és a tervezést tanuló egyetemi hallgatók tájékozottságát!

A 39 ív terjedelmű könyv hét nagy fejezetre tagolódik. Az *első fejezet* címében a gazdaságpolitika és a népgazdasági tervezés kölcsönhatását ígéri. Valójában sokkal többet ad ennél. A gazdaságpolitika cél- és eszközrendszerét, ezek elemeinek kölcsönös összefüggését tárgyalja élvezetesen, eredeti módon.

„A gazdaságpolitika a gazdasági fejlődés fő céljait és irányait és a fő irányokban való előrehaladás legfontosabb módjait és eszközeit meghatározó nézetek, döntések és gazdasági cselekvések összessége” — írja (18. l.). A meghatározás önmagában is vitára készíttet, további magyarázata pedig már elkerülhetetlenné is teszi a vitát. Balassa szerint ugyanis „... a gazdaságpolitika a gazdasági fejlődésnek csak azokkal az alapvető jelentőségű kérdéseivel foglalkozik, amelyekre vonatkozó döntéseknek nemcsak gazdasági, hanem fontos politikai következményei is vannak” (18. l.).

A definícióból és e magyarázatból is hiányzik a gazdaságpolitikát művelő alany, a mindenkori államhatalom, illetve annak intézményi rendszere. Másrészt sem

elméleti megfontolások, sem a gyakorlat nem indokolja a gazdaságpolitika idézetben megfogalmazott leszűkítését a fontos politikai következményeket vonzó gazdasági jelenségekre.

A gazdaságpolitika tárgyának és a népgazdasági tervezéshez fűződő kapcsolatának bemutatása során szemléletesen tárul fel a népgazdasági tervezés kettős funkciója, a gazdaságpolitikai döntések előkészítése, majd a döntések végrehajtását lehetővé tevő konkretizálása.

A gazdaságpolitikának négy fő célja és három meghatározó eleme van.

A fő célok: a termelési viszonyok erősítése, a termelőerők fejlesztése, az élet-színvonal javítása, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok erősítése. *A meghatározó elemek:* a gazdasági növekedés, a hatékonyság, az egyensúly.

Zavaró, hogy időnként a célokat is állandó elemekként említi, továbbá, hogy nem tér ki a célok rendszer jellegére és a célok hierarchiájára, valamint arra, hogy a célok egyben eszköz-szerepet is betöltenek.

A gazdaságpolitika elemeihez két megjegyzés kívánkozik. Először a felsorol-takon túl idetartozónak vélem negyedikként a gazdasági struktúrát, mint az előző háromhoz szorosan kapcsolódó, azokkal oksági kapcsolatban álló elemet. Másod-szor, ezek az elemek nem annyira a gazdaságpolitika, mint inkább a gazdasági fejlődés meghatározó elemei.

A növekedés, a hatékonyság és az egyensúly részletesen tárgyalt kölcsönha-tása, valamint a gazdaságpolitikai célokhoz való viszonyuk bemutatása maradandó értéke a könyvnek.

Az elvi bevezetést a magyar gazdaság és gazdaságpolitika korrekt áttekintése követi. A szellemes, lényegre törő elemzés két fő korszakra osztja fejlődésünket. Az első korszak az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek közepéig terjed, ezen belül a szerző megkülönbözteti az 1956 előtti és utáni időszakot. Az új gazdaságirányítással kezdődő második korszakon belül az 1973—74-es árhozbanást tekintii választóvonalnak.

Az első fejezet a gazdaságirányítás tárgyalásával zárul, hangsúlyozva, hogy az mindenekelőtt a gazdaságpolitikai orientáltság függvénye. A rövid, történeti szemléletű tárgyalás betekintést ad a szovjet értéktörvény- és tervvitákba is. Kár, hogy a szerző a magyar gazdaságirányítási reformot már nem helyezte nemzetközi környezetbe.

A második fejezet a népgazdaság tervezési rendszerével foglalkozik, kezdve a népgazdaság alkotórészeivel. Ezek az aktív gazdasági tevékenységet végző szervezetek, a fogyasztói közösségek (családok) és az állam.

Figyelmet érdemlő megállapítás, hogy az állam „... gazdaságban betöltött szerepe egyre kevésbé jellemezhető a »hatalmi csúciszerv« funkciójaként” (69. l.). Kár, hogy ez az állítás nem eléggé bizonyított.

Balassa Ákos a népgazdaság tervezési rendszerének következő elemeit különbözteti meg: a népgazdasági tervezést, ezen belül az egész népgazdaság tervezését és az állam központi gazdasági tevékenységének tervezését, a gazdálkodó szervezetek és az állam helyi gazdasági tevékenységének tervezését. A tervezés a gazdasági folyamatok fejlődésével foglalkozik, írja, amit ki kell egészítenünk azzal, hogy egyre inkább a társadalmi folyamatokkal is.

Az egész népgazdaság tervezése során a következő gazdasági folyamatokat tartja indokoltnak tervezni: a gazdaság fejlődésének ütemét és fő arányait, a tudományos kutatások fejlődését, a termelés fejlődését, a külgazdasági kapcsolatok változását, az infrastruktúra fejlődését, a munkaerő fejlődését, a lakosság élet-színvonalának fejlődését, az árviszonyok alakulását, a pénzügyi folyamatok alakulását, a fő gazdasági folyamatok területi alakulását.

Az állam gazdasági tevékenységének tervezéséről korántsem kapunk ilyen világos képet; csak az egyértelmű, hogy a döntési jelleggel tervezett gazdasági folyamatok, ezek szabályozórendszere, valamint a sajátos állami feladatok (a lakásellátástól a honvédelemig) ellátása tartoznak ide, de ezek konkrét tartalma már nem tisztázott.

Meggyőzően bizonyítja, hogy mivel az ágazat nem tekinthető a népgazdaság objektíven létező, a gazdasági, ezen belül az érdekvizonyok által elkülönült egységének, a minisztériumi, ágazati tervnek nincs létjogosultsága.

A *harmadik fejezet* témaköre a népgazdasági tervezés és a tervek általános tartalma. A vizsgálódás a tervek időtartamával kezdődik, bemutatva a szocialista országokban gyakorlattá vált hosszú, közép- és rövid távú tervezés és terv főbb jellemzőit.

Szellemes javaslatot tesz a tervrendszer módosítására; e szerint célszerű lenne áttérni a 20—25 éves prognózisok, a tízéves, hároméves és éves népgazdasági tervek rendszerére.

A népgazdasági tervezés folyamatának négy, egymástól eltérő logikai fázisát különbözteti meg, az elemzést, a prognózisokat és hipotéziseket, a koncepciót és a terv részletes kidolgozását. Ezzel a tervezési folyamat lényegét mutatja be világosan, szellemesen.

Az elemzést azonban a múltra vonatkozó fejlődés és állapot értékelésére korlátozza. Holott az elemzésnek ki kell terjednie a jelenre, a nemzetközi gazdasági környezetre és a korábbi tervek, gazdasági döntések realizálódására, azok okozati összefüggéseire is.

A prognosztizálás fő területei az elhatározásunktól nem függő tényezők, és nem az adott terv keretében hozott döntések hatása.

A koncepció a tervezési folyamat legfontosabb közbülső terméke, a gazdaságpolitika fő céljainak és eszközeinek lehetőleg több változatban történő összegezése. Koncepcióváltozatok különösen négy területen dolgozhatók ki. Ezek a növekedési ütem, a külgazdasági kapcsolatok, az elosztási arányok és a gazdaság szerkezete.

A kiválasztott koncepció alapján folyhat a terv részletes kidolgozása, ami egyaránt jelenti a részlegmunkák felülvizsgálatát, szelektálását, valamint a célok és az eszközök koordinálását.

A harmadik fejezet befejező része a népgazdasági tervek megvalósulásának értékelése. Itt szól a szerző a szocialista gazdasági fejlődés tervszerűségének követelményeiről. Ezek: a tudatosan szocialista társadalom építésére való irányvétel; arányosság a gazdasági fejlődésben; kedvező feltételek biztosítása a termelés hatékonysága emeléséhez; a növekedés olyan ütemének biztosítása, a szerkezet olyan irányú alakítása, ami elősegíti az előző követelmények teljesítését (171. l.).

A felsorolt — és szinte tetszés szerint bővíthető — követelményekkel egyet lehet érteni mint általános fejlesztési követelményekkel, de nem tekinthetők specifikus tervszerűségi kritériumoknak.

A *negyedik fejezet* címe izgalmas témát, a népgazdasági tervezés módszereinek fejlődését ígéri, és az ígéretnek eredeti módon, a tudomány fejlődésével összefüggést keresve eleget is tesz. A szerző végigvezet a tervezési folyamaton, az információk megszerzésétől a döntésig, majd négy nagy jelentőségű tervezésmódszertani kérdést tárgyal. Ezek a matematikai módszerek, a „problémaorientált” tervezés, az információk gazdasági-műszaki megalapozásának új formái (az ún. rész-koncepciók) és a komplex döntések új formái (a központi fejlesztési programok). Az egyes módszerek minősítésében sok az egyéni megközelítésmód — például a matematikai módszereknek lényegében csak információfeldolgozó funkciót tulajdonít —, de éppen így kerüli el a közhelyszerűség veszélyét.

Ezt követően a tervezés kategóriáinak, elsősorban a mutatószámrendszernek a változásait mutatja be, majd a gazdasági folyamatok számbavételével foglalkozik. Ez utóbbi keretében található az a megállapítás, hogy a tervezés nem tehet mást, mint hogy az értékfolyamatok helyett a mindenkori árak alapján kifejezett pénzfolyamatokat vegye számításba. Mindezt az indokolja, hogy az érték csak pénzben kifejezve mérhető, de ehhez árakra is szükség van, amelyek azonban nem fejezik ki az értéket. Logikusnak tűnő, de vitatható okfejtés, ami gazdálkodási rendszerünk alapkategóriáit is megkérdőjelezi. Például mit fejez így ki nálunk a nemzeti jövedelem?

A könyv *ötödik fejezete* a fő gazdasági folyamatok tervezését tárgyalja, fő gazdasági folyamaton — meglehetősen sajátos módon — a gazdasági fejlődés ütemét, fő összefüggéseit, fő arányait, a fő anyagi és pénzfolyamatokat és a gazdasági szabályozást értve (229—230. l.).

Az említett három fő gazdasági folyamat tervezésének tárgyalása keretében képet alkothatunk a fejlesztés dilemmáiról, a különféle rész döntések összefüggésrendszeréről.

A terjedelmes, de mindvégig érdekfeszítően gyakorlatias tárgyalás ékesen bizonyítja a szerző jártasságát, sőt helyenként — jó értelemben vett — „bennfentességét” is. Mégis, hangot kell adnom két — e fejezet komoly érdemeit persze nem halványító — hiányérzetemnek. Az egyik az, hogy a termelés és elosztás részletes ismertetése nem tér ki legalább a fő ágak, ágazatok nagyon is meglevő sajátosságaira. A másik, hogy az ár- és jövedelemszabályozás tervezése címén csak követelmények, problémák, illetve eszközök fogalmazódtak meg. A tervezés módszerével, a mértékek meghatározásának, az eszközök összehangolásának módjával a szerző adós maradt.

A hatodik fejezet tárgya: a népgazdasági terv kidolgozásának megszervezése. Ez a témakör is szakirodalmi adósságot törleszt. Módot ad a tervezési folyamatba kívülről kapcsolódók számára is, hogy megismerjék ezt a bonyolult rendszert és a benne elfoglalt helyüket. A népgazdasági tervezésben részt vevő szervek három csoportba sorolhatók: tervező szervek (az Országos Tervhivatal, funkcionális és ágazati irányítói szervek), a tervezésbe bevont szervek és szervezetek (tanácsok, fontosabb vállalatok), végül a véleményező szervek, szervezetek (érdekképviselői szervek, tudományos, társadalmi, politikai intézmények, szervezetek).

A terv kidolgozását programszerűen szükséges megszervezni, követve a tervezés korábban ismertetett logikai folyamatát. Megtudjuk, hogy a tervkoncepció kidolgozása három szakaszban történik. Ezek: a gazdaságpolitikai elgondolások kimunkálása, az információk megalapozás (részkoncepciók készítése, nemzetközi koordináció), majd a koncepciójavaslat kidolgozása. Ez utóbbi magában foglalja az információk szintetizálását, a megalapozó számításokat és ezek összehangolását.

A terv (az ötéves terv) részletes kidolgozását egyszerűsíti, hogy ez a koncepción alapulhat, ugyanakkor bonyolítja, hogy sokkal mélyebbre kell hatolnia, szélesebb körű információs megalapozást igényel. A terv részletes, végleges kidolgozása keretében kerül sor a legkedvezőbb fejlesztési változatok kiválasztására, a megalapozó számítások elmélyítésére, a részcélok szelektálására. Legfontosabb mozzanatok az állami döntések meghozatala, az állami akciók előkészítése, a szabályozó eszközök kialakítása, a célok és eszközök koordinálása, végül a tervdokumentumok kidolgozása, jóváhagyásra való előkészítése.

A könyv záró, *hetedik fejezete* a gazdálkodó szervezetek tervező tevékenységével és az állam kapcsolatával foglalkozik.

A gazdálkodó szervezetek tervező tevékenysége 1968 előtt a népgazdasági tervezés egyik eleme volt, ami együtt járt a könnyen teljesíthető tervben való érdekeltséggel. Ma a vállalati tervezés önállósult, de a laza tervben való érdekeltség nem szűnt meg teljesen. Részben azért, mert a nagyobb vállalatokat bevonják a népgazdasági tervezésbe, részben, mert több tekintetben ma is a terv, illetve teljesítése a vállalati megítélés (egyik) alapja.

„A vállalati tervnek a vállalat valóságos szándékait és törekvéseit kell kifejeznie” (375. l.). Hogy ezek összhangban legyenek a népgazdasági terv céljaival, arról a szabályozókkal, esetenként közvetlen állami döntésekkel, törvényes kötelezettséggel kell gondoskodni.

A szerző ezek után a vállalati tervek időhorizontjával, a tervezés módszereivel, megszervezésével, majd a tervek tartalmával, jóváhagyásával foglalkozik. Fontos kritériumként fogalmazza meg a változó feltételekhez való alkalmazkodás képességét, a rugalmas gazdálkodás lehetőségét biztosító tervezést.

A vállalati tervezésnek az állami gazdaságirányító szervek részéről történő kezelése kapcsán is sok megszívlelendő megállapítás található a könyvben, például amikor arról ír, milyen lényeges központi feladat a vállalati tervezés kedvező feltételeinek biztosítása, a tervezés céljának megismertetése, a tervezési tapasztalatok általánosítása, a szakmai képzés, a központi elgondolások, tervezett intézkedések időben való közlése stb.

A vállalati tervekről természetesen szükséges tájékoztatást kérni. De milyen legyen a központi szerveknek a tervteljesítéssel kapcsolatos magatartása? A válasz egyértelmű: „...amennyiben a vállalatok önállóan döntenek terveik tartalmáról, akkor nem lehetnek felelősek az állami gazdaságirányító szervek előtt azok teljesítéséért” (410. l.).

Ez természetesen nem menti fel a felügyeleti szerveket a vállalati gazdálkodás ellenőrzése, értékelése alól. Befejezésként a felügyeleti értékelések célszerű tárgyköreit gyűjti csokorba. Majd zárszóként az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozathoz kapcsolódva így fogalmaz: „Ezek a feladatok nyilvánvalóan csak akkor valósíthatók meg eredményesen, ha folyamatosan tovább tökéletesítjük a népgazdaság tervezésének és irányításának egész rendszerét, és ennek keretében a népgazdasági tervezést.”

Balassa Ákos komoly lépést tett ezen az úton.

Stark Antal

Kertészné Forgács Katalin:

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS KÖZGAZDASÁGI ESZKÖZTÁR

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A szerző a gyakorlat igényeit szem előtt tartva, a külföldi irodalom számos klasszikus művét is felhasználva olyan modellt ismertet, amely jól alkalmazható a hazai környezetvédelemben. Mondanivalója legfontosabb része a közgazdaságilag megalapozott bírágolási stratégiák elmélete. A szerző látásmódja talán ezen a területen a legújserűbb, szemlélete itt tér el a legjobban a hagyományos és bizony nem mindig célravezető felfogástól. Külön figyelemre méltó az, milyen nagy szerepet kap az egész tárgyalás során a környezetvédelmi tevékenység hatékonysága.

Kb. 210 l., fűzve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Матяш Тимар

Венгерский Национальный Банк на службе венгерской экономической политики

В статье, подготовленной на основе доклада автора на состоявшейся 16-го апреля 1981 года сессии Парламента, дается обзор о деятельности Венгерского Национального Банка в период между 1976—1980 годами.

Автор подробно останавливается на предоставлении инвестиционных кредитов, в особенности на т. н. 45 миллиардовом контингенте кредитов, предназначенных для расширения экспортных мощностей. Эти кредиты позволяли осуществить капитальные вложения в развитие экспортных мощностей на общую сумму в приблизительно 100 миллиардов форинтов и повысить прямой и косвенный экспорт на 3,2 миллиарда долларов.

В связи с предоставлением кредитов на восполнение оборотных средств автор указывает на необходимость улучшить формирование запасов.

Во взаимосвязях между банком и предприятиями автор подчеркивает принципы равноправия, сотрудничества на основе взаимного согласования.

В заключение автор останавливается на международной деятельности Венгерского Национального Банка.

Петер Эрдэи

Ускорение инфляции в Соединенных Штатах в 1970-ых годах

Автор и Ференц Молнар в своей статье, опубликованной в номере 7—8 журнала «Кэзгаздаши Семле» за 1978 год, на диаграммах представили некоторые существенные черты американской инфляции 70-ых годов. Эти диаграммы, однако, главным образом из-за того, что — по методологическим проблемам — ими не затрагивалось формирование издержек, давали лишь несущественную информацию о причинах ускорения инфляционного процесса. В данной статье в определенной степени восполняется этот пробел. Автор, исходя из специфики олигополистического неопозаботанного, предположительно преобладающего в хозяйстве США, выявляет, что в наблюдавшейся за последнее десятилетие инфляции главная роль принадлежала не чрезмерному спросу, а повышению издержек, а затем указывает на некоторые, вероятно, важнейшие причины наблюдающейся тенденции роста издержек.

Ференц Цинобер

Консистенция системы понятий теории воспроизводства

В моделях воспроизводства и роста, при определении расхождений темпов роста общественного продукта и национального дохода, при определении расхождений темпов роста I-ой и II-ой групп общественного производства или же при рассмотрении формирования нормы накопления экономической литературы использует новую точку соотношения. В отличие от традиционной исходной категории органической структуры капитала исследователи отдадут предпочтение формированию капиталоемкости производства. Это явление стало общераспространенным и в советской экономической литературе.

Во взаимозависимости «с/у» оба фактора трактуются по их стоимости. Наряду со стоимостью используемого в производстве капитала «с» фигурирует капитал «у», отражающий стоимость рабочей силы. Все выводы и модели, строящиеся на этой взаимозависимости, также могут содержать лишь стоимостные количества. В отличие от этого изменение капиталоемкости производства («капитал/продукция») показывает, что растет быстрее на макроуровне: стоимость используемого в производстве капитала или же производительность общественного труда, то есть масса потребительной стоимости национального дохода. Таким образом числитель дроби «капитал/продукция» представляет стоимостные количества, знаменатель же — количество потребительной стоимости.

Авторы забывают обычно об этом. Во всех выводах и моделях, строящихся на изменении соотношения «капитал/продукция», следует соблюдать эту двойственность. Выводы, консистентные с изменением капиталоемкости производства, могут быть сформулированы лишь следующим образом: если сокращается капиталоемкость производства, то потребительная стоимость, производимая во II-ой группе, может расти более быстрыми темпами, чем стоимость инвестиционных благ, производимых в I-ой группе, то есть при неизменных условиях фонд потребления национального дохода, выраженный в натуральных единицах, может расти быстрее стоимости фонда восполнения и расширения производства конечной продукции и т. д. Только в такой трактовке могут быть наши выводы консистентными с содержанием потребительной стоимости и стоимости в исходной категории «капитал/производство».

Янош Ковач—Илдико Вираг

Циклический или равномерный рост

Уже много лет подряд ведется полемика о том, что социалистическое хозяйство также не лишено определенной цикличности. Многие именно в этом видят одну или даже главную причину наших экономических трудностей. Авторы полемизируют с этим мнением, доказывая, что цикличность сама по себе не может быть причиной наших проблем. При помощи упрощенной модели роста они доказывают, что в случае постоянного коэффициента эффективности капитала в данном периоде планирования максимальное общее потребление складывается не в результате равномерного роста, а такой политики накопления, которая в первой части периода направлена на осуществление возможно наибольших капиталовложений, компенсировав затем его во второй части периода усиленным увеличением потребления. Сколько времени следует в таком случае осуществлять усиленную инвестиционную политику, зависит от эффективности капитала и горизонта времени. Авторам, конечно, хорошо известно, что такая категорическая формулировка в действительности реализуется лишь в ограниченной мере, так как логика такого рода ограничивается прежде всего ресурсами рабочей силы, а также способностью народного хозяйства абсорбировать капитал. Все же им представляется, что изложенные в статье соображения могут быть использованы в народнохозяйственном планировании на долгую перспективу, с учетом технико-экономического жизненного цикла средств производства и циклов модернизации.

Дьёрдь Погань

Потребность в рабочей силе и уровень занятости

Автор, полемизируя со статьями, опубликованными по данной теме в журнале за последние два года, развивает свою точку зрения о причинах и своеобразных чертах нехватки рабочей силы при социализме.

По его мнению, нехватка рабочей силы при социализме не является объективно необходимой, однако, в то же время ее нелегко устранить. Он решительно отвергает вариант безработицы при социализме, указывая на то, что она не только несовместима с принципами социалистического общества, но по сравнению с нехваткой рабочей силы, связанной с ней внутренними резервами рабочей силы внутри предприятий и ослаблением дисциплины является лишь иной формой нерационального использования ресурсов рабочей силы.

Иштван Бартке

Социально-экономическая роль исследований по обоснованию районного развития и их перспективные задачи

Политика районного развития является частью общей экономической политики, его целями равным образом затрагиваются социальные и экономические интересы. В формировании и осуществлении этой политики особая роль принадлежит народнохозяйственному планированию, которым в частности определяются и общегосударственные задачи по районному развитию, а также в силу требования научного обоснования плановых решений — научно-исследовательской подготовке планирования. Особая роль исследований, непосредственно обосновывающих районное развитие (главным образом, посредством планирования), связана с тем, что районное развитие является своеобразным и в то же время по своему содержанию комплексным подходом к народнохозяйственному планированию, что оказывает влияние на экономическую эффективность хозяйствования, на социальные условия населения, измеряемое как в количественном, так и в качественном отношении.

Перспективные задачи научных исследований, непосредственно обосновывающих районное развитие, могут быть зачислены в пять групп: (1) Анализ территориальной структуры хозяйства (и общества), а также его преобразования с целью обоснования постоянного улучшения районной структуры. (2) Исследования, направленные на усовершенствование системы и методов районного планирования. (3) Исследования, служащие регулированию процессов, проявляющихся в территориальном размещении производительных сил. (4) Изучение сфер притяжения, комплексных районов. (5) Изучение сетевой структуры с точки зрения непосредственного обоснования районного развития.

Вэигне Анна Йонаш

Замечания к оценке эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий (Схожесть и различие сельскохозяйственных предприятий)

Автор на основе информации, происходящих из детального сбора данных по сельскохозяйственным предприятиям за 1968, 1975 и 1978 годы, при помощи кластерного анализа группирует производственные кооперативы и государственные хозяйства по показателям, характеризующим их доходность и эффективность. На основе распределения хозяйств по группам, а также средних по отдельным группам показателей, она делает выводы относительно различий между группами по их доходности и эффективности, а также действующих на их формирование факторов.

Автор констатирует, что с точки зрения дохода в расчёте на одного занятого в три рассматриваемые года — наряду с повышением общего уровня — усилилась дифференциация между производственными кооперативами. Сократилось число хозяйств, относящихся к группе с низкой доходностью, в то время как повысилась и доходность этой группы, однако, значительно возросли различия между средними доходами отдельных групп.

Заслуживает внимания далее то, что в то время как в отношении средних доходов увеличились расходы между отдельными хозяйствами, в отношении эффективности — продукции в расчёте на единицу затрат — наблюдается большая схожесть между производственными кооперативами.

В заключительной части статьи автор сопоставляет показатели доходности и эффективности производственных кооперативов и государственных хозяйств, анализируя различия между ними в снабжённости средствами.

Юдит Гаря

Круг понятий централизованного перераспределения доходов и система его критериев с точки зрения социальной политики

Автор статьи изучает, каково содержание капиталистического централизованного перераспределения доходов с точки зрения социальной политики.

Она представляет систему критериев комплексного перераспределения доходов с точки зрения социальной политики, ищет корреляционные связи, которыми определяется влияние перераспределения доходов на социальную политику. Одновременно ею также затрагиваются аспекты перераспределения доходов в макро- и микроразрезах.

В статье детально анализу подвергается социальное страхование, в отношении которого можно охарактеризовать оба канала перераспределения: отчислений и дотаций — причём всё это во взаимосвязности с движением повышающихся цен и оттоком заработной платы.

Автор рассматривает также эффект перераспределения во взаимосвязи с уровнем экономической развитости, констатируя, что эта взаимосвязь действует лишь в укрупнённой группировке (развитые страны, развивающиеся страны). В странах, принадлежащих к той же полосе развитости, определяющими являются общественно-политический строй, отношение сил между классами.

При более быстром развитии, как правило, наблюдаются большие неравенства, чем при медленном развитии, хотя больший рост жизненного уровня на долгую перспективу может обеспечиваться более быстрым развитием.

Эффект перераспределения доходов рассматривается в сопоставлении с первоначальным разделением, то есть перераспределение, менее неравномерное по сравнению с первоначальным разделением, имеет эффект нивелирования доходов. В то же время опыт показывает, что чем менее неравномерно первоначальное разделение

доходов, тем больше эффект перераспределения в направлении нивелизации доходов. Ибо в обеих сферах разделения определяющая роль принадлежит тем же отношениям сил, хотя социальная политика является мотивирующей лишь при перераспределении.

Важным выводом является то, что в то время как для того, чтобы отчисления с точки зрения социальной политики были положительными, важным условием является прогрессия соотношения и массы отчислений, дотация могут иметь положительный эффект и в том случае, когда только соотношения являются регрессивными, то есть с ростом доходов их доля сокращается, однако, общая сумма остаётся прогрессивной, то есть пропорциональной повышению доходов. В свете этого положения ряд дотаций может иметь нивелирующий эффект, считаясь в то же время невыгодным в социальном аспекте.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mátyás Timár:

The National Bank of Hungary serving economic policy

The article is based on a report to the National Assembly at its session on 16th April, 1981. It surveys the activities of the National Bank of Hungary between 1976 and 1980.

The author reviews in detail the credits granted on investments, particularly those granted under the 45 bn forint export credit line. In their entirety these credits resulted in the fifth five-year plan period in about 100 bn forints export developing investment and allowed—directly and indirectly—about 3.2 bn dollars of export increment.

In connection with credits on circulating assets the article stresses the necessity of improving the management of inventories.

In the relationship between the Bank and the enterprises the principles of equal rights and cooperation based on mutual collation are underlined.

Finally the international activity of the National Bank of Hungary is reviewed.

Péter Erdős:

Acceleration of inflation in the United States in the seventies

In their article published in Nos. 7–8, 1978 of this periodical Péter Erdős and Ferenc Molnár illustrated some important components of American inflation in the seventies with the aid of diagrams. But the diagrams—mainly for methodological reasons—did not indicate the development of costs and thus hardly provided information about the causes of accelerating inflation. The present article wishes to make up for this deficiency to some extent. Setting out from the properties of oligopolistic price formation asserting itself presumably with decisive weight in the US economy it first points out that in the inflation experienced in the decade investigated it was not mainly excess demand but the rise in costs that played the main role, and then presents a few, probably the most important causes of the rising trend of costs.

Ferenc Záhobér:

Consistency of the system of notions of the theory of reproduction

In the reproduction and growth models, in delimiting the difference between the growth rates of the gross social product and the national income, or between those of Departments I and II of social production, or when examining the rate of accumulation economic literature has chosen a new point of departure. From the traditional initial category of the organic composition of capital researchers have shifted to examining the capital intensity of production. This has become general even in Soviet economic literature.

In the relationship c/v both factors have to be interpreted in terms of value. The value of capital c tied up in production is confronted to the capital v reflecting the value of labour power. Any conclusion from this relationship and any model constructed from it can only comprise amounts of value. As against that, the change in the capital intensity of production (capital/output) comprises the relationship what is growing faster on macrolevel: the capital tied up in production in terms of value, or the productivity of social labour, or the national income in terms of mass of use value. Thus, the numerator of the fraction capital/output comprises amounts of value, while its denominator amounts of use value.

The authors forget about that. This duplicity has to be observed in every conclusion and model derived from changes in the capital/output ratio. Consistent conclusions related to changes in the capital intensity of production can be formulated only as follows: if the capital intensity of production diminishes, *the mass of use values* produced in Department II can increase faster than the *value* of the capital goods produced in Department I, that is, *ceteris paribus*, the consumption fund of the national income interpreted in terms of physical units can grow faster than the *value* of the replacement and expansion fund of the final product, etc. It is only in this way that our conclusions can be consistent with the use value and value content of the initial category, of capital/output.

János Kovács–Ilátkó Virdy:

Stage-wise or continual growth

It has been subject to many discussions in recent years that the socialist economy is not free from certain periodicity. Many experts find in this one or the main reason for our difficulties. The article challenges this view, proving that periodicity cannot, in itself, be a cause of our troubles. Using a simplified growth model the authors prove that, assuming constant capital efficiency, maximum total consumption is not yielded by continual smooth growth within a given plan period, but

by such investment policy which invests the possible greatest amount in the first part of the period and then compensates it in the second part with a strong growth in consumption. How long such forced investment policy has to be continued depends on capital efficiency and on the time horizon. The authors are well aware that this sharp formulation can assert itself in reality only in a restricted manner, since it is limited above all by a possible constraint on manpower and by the capital absorptive capacity of the economy. Yet they are of the opinion that the ideas raised in the article can be used in the framework of economy-wide long-term planning, for taking into account the technical-economic lifetime of the means of production and the stages of modernization.

György Pogány:

Demand for labour and the level of employment

Related to the articles published in this periodical in the last two years and polemizing with them the author expounds his standpoint on the causes and properties of labour shortage under socialism.

He does not believe that labour shortage is necessary under socialism, but it is not easily avoidable either. He resolutely discards the alternative of unemployment in socialism, which—as he points out—is not only incompatible with the principles of socialist society, but is just another form of wasting labour capacity in comparison with labour shortage, the accompanying internal labour reserves in factories and the laxity of labour discipline.

István Bariké:

Socio-economic role and long-term tasks of researches serving for direct foundation of regional development

Regional development policy is part of the general economic policy and its targets cover both social and economic interests. In shaping and realizing this policy a particular role devolves on economy-wide planning determining also the national-level tasks of regional development and, through the claim on scientific foundation of plan-decisions, on researches preparing planning. The particular role of researches directly founding regional development (mainly through planning) may be traced back to the fact that regional development is an approach to economic development which is of particular direction but complex in nature, and this has both quantitative and qualitative impacts on the efficiency of management and on the living circumstances of the population.

The long-term tasks of researches directly founding regional development may be classified into five groups: (1) Examination of the regional structure of economy and society and its transformation in order to provide foundations for a continual improvement of regional structure; (2) Investigations aimed at improvement of the system and methods of regional planning; (3) Researches aimed at regulation of processes manifesting themselves in the regional distribution of forces of production; (4) Examination of regions of attraction and complex spaces; (5) Examination of the system (network) of settlements from the aspect of direct foundation of regional development.

Mrs. Vági, Anna Jónás:

Comments on the judgement on the efficiency of farms (Agreements and deviations in farms)

The authoress processed the information derived from the detailed survey of farms in 1968, 1975 and 1978. By means of cluster-analysis she grouped the agricultural cooperatives and state farms with the aid of indicators suited for characterizing income and efficiency. From the distribution of farms by groups and from the average indicators of the individual groups she draws conclusions on income and efficiency, on deviations between groups and the factors influencing them.

She establishes that in the three years examined, from the aspect of income per employee, differentiation among the cooperatives increased while the level was rising. Though the number of farms belonging to the groups with lower income diminished, and also their incomes increased, the differences between the average incomes of the groups considerably increased.

It is also noteworthy that while income differentials increased between the farms, in respect of efficiency—as measured by value of output per unit of cost—there is a great similarity among cooperatives.

In the concluding part of the article the authoress compares the profitability and efficiency indicators of cooperatives with those of state farms and also analyses the differences in supply with assets among farms.

Judit Gara:

The scope of central income redistribution and its system of social policy criteria

The article follows the capitalist social policy contents of the centralized income redistribution. It outlines the social policy system of criteria of a complex income redistribution, looking for the correlations determining the social policy content of income redistribution. The macro and micro aspects of income redistribution are treated together.

The authoress examines in detail social insurance in which both channels of redistribution—i.e. levies and allocations can be grasped together, and this is done in the context of rising prices and wages.

The redistribution effect is examined in correlation with the level of economic development. It is stated that the latter is determining for the extent of redistribution only in greater dimensions (developed and developing countries). In countries belonging to the same "zone" of development level it is the socio-political order, the impact of class power relations that is determinant.

With faster growth the inequalities are generally greater than with a slower one, although a faster rise of living standards can be secured in the long run only through faster development.

The base of reference for the examination of the redistribution effect is primary distribution, that is, every redistribution that is less unequal than that of primary incomes has an income-levelling impact. Experiences point out at the same time that the less unequal the primary distribution the greater the levelling effect of redistribution. As a matter of fact the same power relations are determinative for both spheres of distribution, though the social policy aspects play a role only in redistribution.

It is an essential recognition that while for a positive impact of levies both their ratio and volume have to be progressive, allocations may have a reduced positive social policy impact also if the ratio is degressive, that is, of diminishing ratio with the growth of incomes, while the volume of allocations is progressive, i.e. growing with the growth of incomes. In view of this statement several allocations qualified as unfavourable from the social aspect have a levelling impact.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1981. évi 2. sz.

Jeremin, A.: A közgazdaságtudomány, valamint az ideológiai és politikai nevelőmunka

Plisevszkij, B.: A termelési hatékonyság és az ár

Mikulszkij, K.: Az újratermelés típusáról fejlett szocialista gazdaságban

Pavlov, P.—*Caga, V.*: Konzumerizmus — a „fogyasztói kommunizmus” polgári koncepciója

Darbinjan, M.: A lakossági szükségletek kielégítésének útjai

Majer, V.: Népjólét és fogyasztói kereslet

Gatovszkij, L.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági ösztönzői

Ignatovszkij, P.: Gazdaságfejlődési tendenciák a nyolcvanas években (A kulcsiparágak gyakorlati tapasztalatai alapján)

Kraszovszkij, V.: Tartalékok és hatékonyság

Kunz, V.: Gazdasági együttműködés az NDK és a Szovjetunió között

Trigubenko, M.—*Ligaj, K.*: Vietnam szerepe a szocialista nemzetközi együttműködésben

Szorokin, G.: A munka politikai gazdaságtana

Bazarova, G.—*Paskovszkij, V.*: Pénzügyi és hitelemelők a gazdálkodási rendszerben

wirtschafts wissenschaft

1981. évi 1. sz.

Kunz, W.: A szocialista gazdasági integráció irányításának, tervezésének, gazdasági ösztönzésének elméleti kérdései

Steinitz, K.: Az NDK népgazdaságának reprodukciós viszonyaiiban beállott változások néhány vonatkozása

Ludwig, U.: A tudományos-műszaki haladás kvantitatív hatékonyságrértékelésének gazdaságpolitikai problémái

Dörschel, E.—*Kaufmann, R.*: A szocialista munkaverseny következetes orientációja a maximális teljesítménynövekedés felé

Lötsch, M.: Társadalmi struktúra és gazdasági növekedés — Fejlesztések a tudományos-műszaki haladás társadalmi hajtóerőiről

Balaszov, Sz.: A fejlődő országok polgári tervezési koncepciójának kritikai elemzése

Friedrich, G.: Irányítási folyamat

Dubrowsky, H.-J.: A KGST Nemzetközi Beruházási Bankjának tíz éve

Планово стопанство

1981. évi 1. sz.

A nép érdekében, az ország felemelkedéséért (Bulgária társadalmi-gazdasági fejlődésének irányvonala)

Relovszki, N.: Az anyagi-műszaki ellátás kereskedelmi alapokra helyezéséről

Gabrovski, K.: Termékminőség-tervezés az új gazdasági mechanizmus feltételei között

Bajev, A. Szt.: A faanyagok gazdaságosabb és hatékonyabb felhasználásáért

Grebenicsarszki, R.—*Garvalova, M.*: A termékminőség javításának révén elért hatékonyság értékelésének rendszer-megközelítése

Popov, I.: A vállalatnagyságról

Szedefcsev, N.: A hatékonyság normatív koefficiensének nagysága és az értéknövekedés határa állattenyésztő objektumoknál

Szirakov, Sz.: Prognosztikai extrapoláció külföldi kutatásokban

Kaszrova, V.: A tudományos-műszaki prognosztizálás kérdései (Nemzetközi szimpozion a KGST-tagországok részvételével, 1980. október 1—4.)

1981. évi 2. sz.

Éljen a régi és az új Bulgária! (A bolgár államhatalom megalapításának 1300 éves évfordulója alkalmából)

Sztajkova, V.: A társadalmi fogyasztási alapokból eredő bevételek, valamint a társadalmi fogyasztási alapok elosztásából és felhasználásából eredő társadalmi-gazdasági hatékonyság fokozása

Mladenov, G.: Műszaki újításokat bevezető szervezetek tevékenységének tervezése

Draganova, I.: A munkabér kapcsolata a tevékenység végeredményével az állattenyésztés szférájában lévő termelőegységekben

Georgijev, R.: A tudományos-műszaki eredmények gazdasági hasznosítása

Pehlivanov, V.: A normatív paraméterek módszere és a számítástechnika alkalmazásának lehetőségei az önköltség meghatározása mellett

Ivanov, V.: A normatív tervezési bázis néhány problémája az iparban

Blagojeva, C. M.: Extrapolációs modellek alkalmazása a társadalmi alapok kvantitatív elemzése és prognosztizálása mellett

Blagoveszt, Szt.—Szivenov, V.: Az önköltség szerepe gazdálkodó egységek tervezési és gazdálkodási tevékenységében (Tudományos tanácskozás, Sztara Zagora, 1980. november 28.)

1981. évi 1. sz.

Szigov, V.—Karpova, G.: A gazdaság ágazati és regionális fejlődésének összehangolása
Zalczman, V.—Merzon, L.: A programcélos középtávú tervezési módszer

Djatel, E.: A széles értelemben vett politikai gazdaságtan tárgya, módszere

Szolodkova, Sz.: A szocialista termelési viszonyok rendszerkutatásának módszertana

Szmürnov, B.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági ellentmondásai

Lavrenov, Ju.—Romanova, V.: A társadalmi termelés hatékonysága

Tarakanov, M.: A komplex regionális programok (erőforrás és termelési blokk) kidolgozásának módszeréről szóló kérdéshez

Dubinszkij, L.: Az imperializmus alapvető ismérvei továbbfejlesztésének kérdéséhez

Kirillov, B.: Amerikai „gazdasági segítség” a fejlődő országoknak: kölcsönök és segélyek

Vlagyimirszkij, Sz.: A polgári tudomány tehetetlensége az ökológiai válsággal szemben

Kiperman, G.: A tervmutatók rendszere és a dolgozó kollektívák tevékenységértékelésének kritériumai

Pokrovskij, V.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsításának gazdasági ösztönzői

Borovszkij, B.—Ermakov, A.: A természetfelhasználás problémáinak tanulmányozása „Szocializmus politikai gazdaságtana” kurzuson

1981. évi 2. sz.

Milner, G.—Gilinszkaja, É.: A szovjet népjólét emelésének új szakasza

Kravcova, V.: Az élelmészeti probléma megoldásának komplex megközelítése

Russzu, G.: Agrár-ipari komplexum strukturális láncszemeinek fejlődése (Moldáviában)

Hafizov, R.: A társadalmi termelés gazdasági hatékonysága: hogyan mérjük?

Liszicskin, V.—Ugrucsijev, O.—Elman, P.: Tökéletesítsük a népgazdasági prognosztizációs rendszerét!

Hajkin, V.—Petrenko, Sz.: Az egyesületek és vállalatok terveinek megalapozottsága, valamint a tervezési tevékenység minőségének értékelése

Mir-Akilov, T.: Az önálló elszámolási viszonyok lényege és hatássférája

Kolcov, N.—Grecsiskin, M.: A munkafegyelem megszilárdításának legfontosabb tényezői

Babajeva, V.: A háztáji gazdaság fejlesztésének problémái

Jirges, M.: A szocialista internacionalizmus és a KGST-tagországok gazdasági integrációja

Zsilcov, G.: A termelésirányítás regionális problémái

Brejeva, E.: A szovjet lakosság munkatevékenységi mutatójának kérdéséhez

Movcsan, B.—Csikovszkij, N.: Infrastrukturális ágazatok fejlesztésének komplex megközelítése

Havina, Sz.: A fejlett szocializmusról szóló értekezések tarthatatlansága a „posztindusztriális” társadalom koncepcióiban

Kotlikov, Ja.: A gazdasági mechanizmus termékminőség-orientációja

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1981. évi 1. sz.

Hůla, V.: A csehszlovák gazdaság 1981. évi fejlődése

Klusoň, V.: Innováció és tervszerű irányítás (I.)

Liška, E.: A népgazdasági tervek és a tudományos-technikai haladás kapcsolatai (I.)

Švarc, F.—Poldáková, V.: Csehszlovákia gazdasági együttműködése a fejlődő országokkal

Hutar, J.—Svoboda, J.: Kétstruktúrás statisztikus modell

Molitoris, S.: Béralakulás Szlovákiában 1980-ban

Stručková, N.: A fiatal szakemberek beilleszkedése és képzettségük hatékony hasznosítása

Jarkovskij, V.: Az acélhulladék-gazdálkodás egyes vonatkozásai

Lhotský, O.—Kureš, Z.: A munka racionalizálása és a tervfeladatok teljesítésének biztosítása

Horák, J.: A szükségletek kutatásának felhasználása

1981. évi 2. sz.

Rázl, S.: A Cseh Szocialista Köztársaság 1981. évi terve

Martinka, K.: A gazdasági hatékonyság számottevő fokozásáért

Čáp, V.—Rybníkář, K.: A népgazdaság 1980. évi fejlődése

Klusoň, V.: Innováció és tervszerű irányítás (II.)

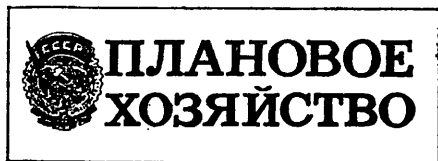
Liška, E.: A népgazdasági tervek és a tudományos-technikai haladás kapcsolatai (II.)

Pelc, J.: Problémák és célok a vegyipar fejlesztésében

Dráždil, M.: Kemizálás a csehszlovák textiliparban

Matoušková, J.: A szervezeti és irányítási struktúra fejlődési tendenciái a mezőgazdaságban

Kroc, S.: A kereskedelmi hálózat átalakításának időszerű kérdései a városközpontokban

1981. évi 1. sz.

Rjabov, Ja.: A szovjet gazdaság új távlatai
Bacsurin, A.: A tervezés, irányítás és gazdálkodási módszerek komplex tökéletesítése
Dobrik, V.: Munkaerőforrások irányításának rendszer-megközelítése (Lvov terület példáján)

Lalajanc, A.: Az üzemanyag-energetikai erőforrások gazdaságos kihasználásának problémái a népgazdaságban

Celikov, A.—Malinovszkij, P.—Golubenko, N.: Fémmegetakarítási módok a gépgyártásban

Sznovszkij, L.—Lebegyev, V.—Kuznyecov, Sz.: Új szakasz a gépgyártás fejlődésében

Az SZKP KB XXVI. kongresszusára készült „Az 1981—1985-ig, illetőleg az 1990-ig

tartó időszakra érvényes szovjet gazdaság-és szociális fejlesztési terv fő irányjai” című tervjavaslat vitája. (A Planovoje Hozjajsztvo, a Voproszi Ekonomiki és a Szocialiszttyiceszkij Trud képviselőinek kerekasztalvitája)

Arbuzov, I.: Tervezés és ágazati irányítás (Az állattenyésztés és takarmánygyártó gépek iparának példáján)

Lobanov, N.—Marcsenkov,—Kaliouszkij, L.: A brigád munkaszervezési formák hatékonysága

Malov, N.—Csurakov, V.: A lakosság orvosi ellátásának javításával kapcsolatos kérdések

Szergejev, A.: A falusi improduktív építkezések — a legnagyobb szociális probléma

Kulikov, V.—Pesehonov, Ju.: Társadalmi fogyasztási alapok

Szongajla, R.: Az agrártermelés fejlesztési távlatai a Litván SZSZK-ban

Furjanszkij, N.: A vasúti munka tökéletesítésének néhány iránya

Kosztrikov, B.: Az építési komplexum mint a nemzetgazdasági komplexum alkotórésze és fejlesztési törvényszerűségei

Kurcsenko, L.: „A természeti kincsek felhasználásának és védelmének gazdasági mechanizmusa” (Összszövetségi tudományos konferencia, Moszkva, 1980.)

Információk a Goszplanról: A Goszplan kollégiumának vitája az SZKP KB 1980. októberi plenumának eredményeiről és észrevételei a határozatok végrehajtását célzó intézkedésekről

Nagorov, Ju.: A tartalékkészletek képzéséről (Olvasói levél)

1981. évi 2. sz.

A párt XXVI. kongresszusa előtt
Bajbakov, N.: A központosított tervezés a szocializmus vívmánya

Zsimerin, D.: A tudományos-műszaki haladás irányításának problémái

Patoh, B.: A tudomány és a műszaki haladás meggyorsítása a népgazdaságban

Kotov, F.: A népgazdasági tervezés lenini szervezési elveinek fejlesztése

Kurszkij, A.: Mérlegmódszer alkalmazása az első öt éves tervek kidolgozásánál

Tokarev, A.: Automatizált termelésirányítási, -tervezési és -szervezési rendszerek az építőiparban

Takezsyanov, Sz.: Az ágazati tervezés néhány kérdése a Kazah SZSZK-ban

Abramov, V.: Az önálló elszámolásból adódó megtakarítás szerepe a munka hatékonyságának fokozásában (A moldvai „Elektroapparat” egyesülés példáján)

Voszkreszenszkij, B.—Kotlov, V.: Ipari termelőkapacitás-kihasználás normatíváinak kiválasztása

Igolnyikov, G.: Egy termék fajlagos álló-eszköz-igénye az iparvállalat gazdálkodásának mechanizmusában

Pronyin, A.: Az agrártervezés tökéletessége és az agrárfejlődés gazdasági ösztönzése
Bakrijeva, N.: Nyersanyag-erőforrások komplex kiaknázása

Fredov, V.—Leznik, A.: A szocialista országok külgazdasági kapcsolatai a gépipari ágazatban

Biszrov, A.—Vityin, A.—Markov, V.: A környezetvédelmi beruházások gazdasági hatékonysága

1981. évi I. szám

A gazdasági reform fő elvei (Tervezet)

Sadowski, Z.: A beruházási egyensúly

Macieja, J.: A befejezetlen beruházások és a beruházási elkötelezettség az anyagi termelés szférájában

Dabrowski, M.: A tervezés terepe és köre a gazdálkodó szervezetben

Ziemiński, J.: A termelés növekedésének kétféle koncepciója

Saryusz-Wolski, J.: Nemzetközi gazdasági érdekcsoportok az Európai Gazdasági Közösségben (válogatott problémák)

Muszynski, N. M.: A török vendégmunkás-kivándorlás és hatása az ország gazdaságára

POLITICKÁ EKONOMIE

1981. évi I. szám

Új szakasz a népgazdaság irányításában
Dvořák, J.: A nettó termelés ösztönző ereje és az eleven munka kiváltása

Šujan, I.: A külső gazdasági egyensúly helyreállításának lehetőségeiről (szimuláció ökonometriai modellel)

Sládková, J.: A külkereskedelmi árak szerepéről a csehszlovák népgazdaságban

Holeček, L.: A tudományos-technikai fejlődés tényezője a tervezés koncepció-készítési fázisában

Kazakevics, D. M.: A tervszerű irányítás közgazdasági módszereinek egyes kérdései

Kotlán, A.: A CES termelési függvény
Jindřichovský, J.: A külgazdasági kapcsolatok tervezéséről

Michel Crozier:

A BÜROKRÁCIA JELENSÉGE

Crozier a francia iparszociológusok fiatalabb nemzedékének egyik legjelentősebb alakja. Ebben a munkájában a szerző két nagy gazdasági szervezet — a párizsi könyvelési iroda és az ipari monopólium — elemzésén keresztül írja le a bürokráciát és hatását, valamint szerepét a mai ipari-tőkés társadalom konfliktusaiban. Kutatásai eredményeit szervezetelméleti összefüggésekbe helyezve értelmezi. Ugyanakkor bírálja a nyugati szervezetelméleteket is. Felvázolja a francia bürokrácia jellemzőit, de megállapításai nemcsak Franciaországra, hanem általában a bürokrácia minden formájára vonatkoznak.

Kb. 480 l., kötve kb. 70,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Матяш Тимар</i> — Венгерский Национальный Банк на службе венгерской экономической политики	641
<i>Петер Эрдеи</i> — Ускорение инфляции в Соединенных Штатах в 1970-ых годах	650
<i>Ференц Цинобер</i> — Консистенция системы понятий теории воспроизводства	662
<i>Янош Ковач—Илдико Вираг</i> — Циклический или равномерный рост	675
Дьердь Погань — Потребность в рабочей силе и уровень занятости	687
<i>Иштван Бартке</i> — Социально-экономическая роль исследований по обоснованию районного развития и их перспективные задачи	697
<i>Вáгине Анна Йонаш</i> — Замечания к оценке эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий	706
<i>Юдит Гара</i> — Круг понятий централизованного перераспределения доходов и система его критериев с точки зрения социальной политики	722
ОБЗОР	
Экономика развитых капиталистических стран в 1980 году и перспективы на 1981 год (<i>Эрвин Поч</i>)	731
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	748
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Акош Балаша «Основы планирования венгерского народного хозяйства» (<i>Антал Штарк</i>)	755
Резюме статей на русском и английском языках	760
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	764

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*

Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*

Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*

Rovatvezetők: *Balázs Sándor*

Gábor R. István

Molnár Ferenc

Sinkovics Alfréd

Szabó Katalin

Vági Ferencné

Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Mátyás Timár</i> : The National Bank of Hungary serving economic policy	641
<i>Péter Erdős</i> : Acceleration of inflation in the United States in the seventies.....	650
<i>Ferenc Zinhaber</i> : Consistency of the system of notions of the theory of reproduction	662
<i>János Kovács—Ildikó Virág</i> : Stage-wise or continual growth.....	675
György Pogány : Demand for labour and the level of employment....	687
<i>István Bartke</i> : Socio-economic role and long-term tasks of researches serving for direct foundation of regional development.....	697
<i>Mrs. Vági, Anna Jónás</i> : Comments on the judgement on the efficiency of farms.....	706
<i>Judit Gara</i> : The scope of central income redistribution and its system of social policy criteria.....	722
 <i>REVIEW</i>	
The developed capitalist economic in 1980 and their prospects for 1981 (<i>Ervin Pócs</i>)	731
<i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	748
 <i>BOOK REVIEW</i>	
Ákos Balassa: Foundations of economy-wide planning in Hungary (<i>Antal Stark</i>)	755
Abstracts of the articles, in Russian and English	760
<i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	764

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. április 16.

81.0421 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESSBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

AZ ELSZÁMOLTATÁS SZERVEZÉSE A KISKERESKEDELEMBEN

(Összeállította: Buzsáki Géza)

(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

(Számviteli szervezési útmutató sorozat)

179 l., füzve 94,— Ft

Iván Perlaki:

INNOVÁCIÓ ÉS SZERVEZÉS

209 l., kötve 29,— Ft

Bertil Ohlin:

INTERREGIONÁLIS ÉS NEMZETKÖZI KERESKEDELEM

351 l., kötve 91,— Ft

Szilvássy Erika—Hidas János:

**A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYEK ÉS A KÜLKERESKEDELMI FIZETÉSEK
GYAKORLATA**

301 l., kötve 42,— Ft

Palánkai Tibor:

A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

272 l., kötve 47,— Ft

ÜGYVITELTECHNIKAI ESZKÖZÖK ÉS ALKALMAZÁSUK ELŐKÉSZÍTÉSE

(Összeállították: Algri István, Dolesch Ferenc)

(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

(Számviteli szervezési útmutató sorozat)

129 l., füzve 61,— Ft

Cotel Kornél:

VÁLLALATI FOLYAMATOK RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZERVEZÉSE

442 l., kötve 75,— Ft

Meszéna György—Ziermann Margit:

VALÓSZÍNŰSÉGELMÉLET ÉS MATEMATIKAI STATISZTIKA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

554 l., kötve 121,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

Colas

A tartalomból

FALUVÉGI LAJOS:

A műszaki haladás és a VI. ötéves terv fejlesztési politikája

MEYER DIETMAR:

A mérés szerepe a közgazdaságtanban

NEMES FERENC:

A vezetői szerepfelfogás és magatartás néhány problémája vállalatainknál

PRÁGER LÁSZLÓ:

A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről

MÁRIÁS ANTAL—KOVÁCS SÁNDOR— BALATON KÁROLY—TARI ERNŐ— DOBÁK MIKLÓS:

Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére

KOMLÓ LÁSZLÓ:

A mezőgazdaság iparosodásának újraértelmezése

KÖVES ANDRÁS:

Befelé vagy kifelé fordulás?

TARAFÁS IMRE:

A gazdaságpolitikai koncepció és az árfolyampolitika

ZELKÓ LAJOS:

A „versenyárrendszer” elméleti és gyakorlati problémáihoz

7-8

XXVIII. évfolyam

1981. július—augusztus

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

<i>Falwégi Lajos</i> : A műszaki haladás és a VI. ötéves terv fejlesztési politikája	769	
<i>Meyer Dietmar</i> : A mérés szerepe a közgazdaságtanban.....	787	
<i>Nemes Ferenc</i> : A vezetői szerepfelfogás és magatartás néhány problémája vállalatainknál.....	797	
<i>Schweitzer Iván</i> : A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése	807	
<i>Bucsy László</i> : Vállalati innováció — idegen fejlesztés a gyakorlatban....	817	
<i>Práger László</i> : A szocialista vállalat belső érdekeltégi rendszeréről.....	825	
<i>Máriás Antal—Kovács Sándor—Balaton Károly—Tari Ernő—Dobák Miklós</i> : Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezet-elemzésére	838	
<i>Köllő János</i> : Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben.....	853	
<i>Komló László</i> : A mezőgazdaság iparosodásának újraértelmezése	867	
<i>Köves András</i> : Befelé vagy kifelé fordulás?	878	
<i>Csáki Csaba</i> : Lehetőségek és korlátok a KGST-országok mezőgazdaságának hosszú távú fejlesztésében	895	
V I T A		
<i>Tarafás Imre</i> : A gazdaságpolitikai koncepció és az árfolyam-politika....	913	
<i>Zelkó Lajos</i> : A „versenyárrendszert” elméleti és gyakorlati problémáihoz	927	
S Z E M L E		
A mozgókereskedelemről (<i>Fonál Sándor</i>)	941	
Az autópálya-építés gazdaságosságáról (<i>Kőszegi Gyula</i>)	952	
Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1980-ban és az ez évi tervek (<i>Pócs Ervin</i>)	960	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
A Magyar Tudományos Akadémia közgyűléséről (<i>s. a.</i>).....	970	
Az élelmiszeripari kutatás, fejlesztés és gazdálkodás koncepciója (<i>Fekete György</i>)	971	
A harmadik világ néhány időszerű közgazdasági problémája (<i>D. I.</i>)....	976	
FOLYÓIRATSZEMLE		983
U. v. Fricken—D. Schmitt: A szén: híd a jövőbe — André Lapidus: A beruházások és a nominálberek szerepe a foglalkoztatottság és az újraelosztás alakulásában — H. J. Schürmann: A multinacionális energiavállalatok a világ energiagazdálkodásában — G. Koopmann—Ch. Langer—A. Schneider: A nyugatnémet külkereskedelem alakulása az olajválság óta — B. J. Levit—V. N. Livsic—I. A. Tarakanova: A társadalmi hatékonyság és az infrastruktúra		
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	994	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1001	

A műszaki haladás és a VI. ötéves terv fejlesztési politikája

A fejlesztési politika szerepéről szólva, előjáróban szeretném hangsúlyozni, hogy önálló életet élő, a gazdaságpolitikától és a társadalompolitikától elválasztható fejlesztéspolitika — számunkra nincsen.* A fejlesztési politika *hosszabb távon* a gazdaságpolitika egyik vezéreleme, amely figyelembe veszi a világ gazdasági és műszaki haladásának fő áramlatait, s amelynek elhatározásait elsősorban *közgazdasági és műszaki* kritériumok határozzák meg. *Középtávon* és még inkább *rövid távon* a fejlesztési politika a gyakorlati gazdaságpolitikának jobban alárendelt része, s elsősorban *piaci* szempontokhoz igazodik. Ebben az összefüggésben a fejlesztéspolitikának a gazdaságpolitika által meghatározott célokat kell szolgálnia. Nem szabad azonban a kapcsolatok másik oldaláról sem megfeledkeznünk, hogy ti. a fejlesztési politika és a fejlesztés—beruházás gyakorlata visszahat — vissza kell hasznos — a gazdaságpolitikára.

A VI. ötéves tervidőszakban a fejlesztési politikánknak tekintettel kell lennie korunk világméretű problémáira. Figyelemmel kell lennie mindenekelőtt arra, hogy kimerülőben vannak a legolcsóbb és legkedvezőbb fervevő nyersanyagforrások; energiaválság alakult ki, s rohamosan emelkednek a „nagy politika” által diktált energiaárak; fokozódik a korszerű technika iránti igény, s erősödnek a műszaki fejlődéssel való lépéstartásra irányuló törekvések.

Az előttünk álló hosszabb időszakban *gazdasági fejlődésünk kulcskérdése*, sikerül-e ezekre a világméretű problémákra hatásos választ adnunk a magyar gazdaság kereteiben. A VI. ötéves tervidőszakra szóló fejlesztési politikánkat ennek a válasznak a keresése jegyében dolgoztuk ki.

A világgazdaság és a műszaki haladás hosszú távú irányzatai

A ma előrejelezhető *világgazdasági irányzatok* és a világ műszaki fejlődését megszabó tényezők legfontosabb vonásai a következőkben foglalhatók össze:

— Valószínű, hogy a tőkésországok, de különösen a világgazdaság szempontjából meghatározó szerepű államok gazdasági fejlődésének a belső

* A Csongrád megyei műszaki hónap 1981. május 4-én Szegeden elhangzott megnyitó előadása alapján.

ellentmondásai és fékező tényezői nagyon erősek lesznek. Gyakori visszaesésekkel és kisebb fölélnkülésekkel tarkított gazdasági növekedésre számíthatunk, amelyet infláció, munkanélküliség és a nemzetközi valutarendszer megrázkódtatásai kísérnek. Az ipar szerkezeti válsága tartósnak ígérkezik, s ez különösen némely hagyományos iparágat sújt majd. Erre az országok a vállalkozások ösztönzésével vagy éppen az állami beavatkozások fokozásával válaszolnak. A fejlett országok folytatják a munkaigényes ipari tevékenységek kitelepítését, és erőiket „szuperteljesítmények” elérésére összpontosítják.

— A világgiazi verseny várhatóan erősödik, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban továbbra is fennmaradnak a protekcionizmus és a hátrányos megkülönböztetés elemei. A világkereskedelem bővülése tovább lassul. Ebből következően az export jobbra csak más szállítók kiszorításával bővíthető, ehhez pedig a többi között jó minőség, kapcsolódó szolgáltatás, megbízhatóság, gyorsaság kell. A növekedés lehetőségei szempontjából tovább folytatódik a természeti adottságoknak és a belső piacok méretének a felértékelődése. A világgiazi versenynek még az eddiginél is meghatározóbb tényezője lesz a tudomány és a technika fejlődése.

— A gazdasági fejlődés nehezülő feltételei, a szerkezeti válság különösen hátrányosan érinti a kisebb, viszonylag szűk belső piacú, számottevő energia-, nyersanyag- és munkaerőbázissal nem rendelkező, közepesen fejlett országokat. Ezek az országok csak akkor birkózhatnak meg az egyre nehezebb külpiazi körülményekkel, ha a műszaki fejlődés, a gazdaság és a gazdálkodás rugalmassága, valamint szervezetsége tekintetében minőségi változtatásokra lesznek képesek.

— A KGST-országok fejlődésének üteme átmenetileg mérsékeltebb lesz a korábbinál. Fokozódik a kétoldalú kapcsolatoknak, az új együttműködési formáknak és a minőségi követelményeknek a szerepe. A KGST-országok változatlanul érdekeltek abban, hogy felhasználják egymás műszaki és kutatási eredményeit. A következő szakaszban még jobban igyekeznek arra összpontosítani az erőiket, hogy a világviszonylatban legkorszerűbb technológiákat honosítsák meg, és néhány gazdaságstratégiai kérdést közösen oldjanak meg.

A műszaki fejlődés irányai és tényezői

A nemzetközi előrejelzések szerint a tudomány és a technika fejlődésében a következő hosszabb időszakban a mikrobiológiában és a távközlésben várható olyan *színvonaláttörés*, amilyenek az elmúlt évtizedekben több területen tanúi voltunk. Ezen a két területen a — már most is tapasztalható — fejlődés a szoros értelmében *forradalmasító* hatású lesz.

A kőolaj és a szénhidrogének viszonylagos árának növekedésével a villamos energia termelésében tartósan és folyamatosan fokozódik a hasadóanyagok szerepe. Minőségi változást előbb a szaporító reaktorok elterjedése, lényegi áttörést pedig a fúziós reaktorok megteremtése eredményezhet. A szaporító reaktorokra — bizonyos előrejelzések szerint — már a kilencvenes évtizedben, a fúziós reaktorok elterjedésére 2000 után számíthatunk.

Az előrejelzések szerint *a világ műszaki fejlődését megszabó fontosabb*

tényezők közül különösen nagy — és tágabb összefüggésben egymást erősítő — hatásuk lehet: 1. *Az energia és a nyersanyagok kitermelésében és felhasználásában* a nyersanyagárak alakulásának s ezzel is összefüggően annak, hogy kiaknázzuk a költségesebben kitermelhető ásványvagyon, és fokozottabban hasznosítjuk a másodlagos nyersanyagokat és hulladékokat; a szénhidrogénárak emelkedésével új, korszerű szénfeldolgozási technológiák (például a szén elgázosítása) versenyképessé válásának. 2. *Az ipari termelésben* nagy hatást várhatunk a sokoldalú feldolgozóipari felhasználásra alkalmas termelőberendezések iránti kereslet növekedésétől; a kereslet eltolódásától a nyersanyagok, energiahordozók kitermelésére, illetőleg elsődleges feldolgozására szolgáló, a helyi adottságokhoz alkalmazható, diverzifikáltabb eszközök irányában; az intermediális (közbülső) anyagok saját bázison és szakosítottan történő gyártásának növekedésétől; a gyengébb minőségű faféleségek általánossá váló hasznosításától; a tartósabb, megbízhatóbb, feljavított fizikai és kémiai tulajdonságú, nagyobb használati értékű termékek iránti fogyasztói kereslet bővülésétől. 3. *Az élelmiszer-gazdaságban* a mezőgazdaság erősödő jellegének, valamint az élelmiszeripari termékek további minőségjavulásának (beleértve a csomagolást, a tartósítást és a hűtést) a hatását kell kiemelni. 4. *Az építésben* a szerkezeti anyagok minősége iránti fokozódó igényességnek és az élő munkát megtakarító, jól gépesíthető építési-szerelési megoldások térnyerésének lehet nagy hatása. Végül 5. *a szállításban* a vasúti fuvarozás teljesítményének növekedésétől, a rakodás gépesítésétől, a konténeresítéstől várhatók jelentős hatások.

Külön is indokolt kiemelnünk azokat az általános irányzatokat, amelyek *a gazdaság minden területén* megjelennek. A legfontosabbak: az anyag- és energiatakarékosság; a környezetvédelem növekvő követelményei; a mikroelektronika és a mikrobiológia viharos fejlődése; az automatizálás és a számítógépes programozás (ez a gépeken és a technológiai folyamatokon kívül a nem termelő és a szellemi tevékenységekre is kiterjed); a nemzeti és a nemzetközi méreteket öltő szakosodás; a nagy értékű termelőberendezések lehetőleg folyamatos üzemeltetéséhez fűződő érdek erősödése.

Mindezek hatására megrendülhetnek a gazdaságossággal kapcsolatos, örökérvényűnek hitt összefüggések, lényegesen *módosulhatnak esetleg több évtized óta változatlan gazdaságossági rangsorok*. Módosul a legcélszerűbb üzemlétről vallott régebbi felfogás. (Főként az ipar bizonyos területein a gazdaságos sorozatgyártás határainak zsugorodása figyelhető meg.) A monoton munkától való idegenkedés és általában az emberi alkotóerők jobb kibontakoztatása a fejlesztési elgondolásokban is megköveteli a humánus szempontok érvényesítését.

Az elmondottakhoz hozzá kell tenni, hogy *egyrészt* a technológiai fejlődés nem egyszerűen csak a gazdaságos sorozatgyártás határának csökkenésével jár, hanem a termelészervezés hagyományos sémáinak gyökeres megváltozását is magával hozhatja. *Másrészt*, a termelőeszközöknek mint termékeknek nemcsak korszerűbb, anyag- és energiatakarékosabb stb. megoldásokat kell magukban egyesíteniük. Világszerte elsősorú fejlesztési feladat az is, hogy — akárcsak a munkaerő — a termelőberendezések minél szélesebb határok között konvertálhatók, átalakíthatók legyenek, s ezáltal mód nyíljon a felhasználás szerkezetének — akár átmeneti, akár

tartós — változásaihoz való gyors, rugalmas alkalmazkodásra. Mindezekkel a fejlesztési politikában és a külgazdasági kapcsolatok szervezésében egyaránt számolni kell.

Néhány következtetés a jövőre nézve

A világgazdaság és a műszaki fejlődés vázolt irányzatainak együttes hatását figyelembe véve, fejlesztési politikánkra és fejlesztési munkánkra az alábbi *általános következtetések* vonhatók le:

1. Az általános műszaki fejlődés figyelemreméltó vonása, hogy új alap- kutatási eredmények csak *egyre nagyobb ráfordításokkal* érhetők el. Világméreteken érvényesülő irányzat az is, hogy egyre rövidül az *eredmények hasznosításba vételének ideje*.

Ebből következően az új eredmények kidolgozása főként a nagy szellemi és anyagi erők összpontosítására képes országokban válik jellemzővé. Ezért az országok többsége számára döntő fontosságú lesz a *fejlett technológiák importja*, a szocialista országok számára pedig (a tőkésországok által alkalmazott korlátozások ellensúlyozásaként is) a KGST-n belüli észszerű, a mainál eredményesebb *műszaki és tudományos együttműködés*, amely megosztja a részt vevő országok gazdasági terheit.

2. A technológiák importja azonban a műszaki fejlesztésnek csak az egyik támpontja lehet. Több ország tapasztalatából leszűrhető következtetés, hogy a műszaki fejlődésünknek legalább ennyire fontos feltétele a technológiák, műszaki eredmények hatékony *adaptálása* és az adottságainknak megfelelő *továbbfejlesztése*.

Szintén nem csupán hazai sajátosságként, hanem néhány más ország gyakorlata által alátámasztott felismerésként már itt utalok arra, hogy a gazdasági és a műszaki fejlődés még jókora külső erőforrások bevonásával is csak akkor lehet tartós, ha a fejlett technológia behozatala és általában az import az ország teherbíró és befogadóképességével — a termeléssel, az exporttal, a szakmai munkakultúrával — arányosan fejlődik. Ez szükségessé teszi, hogy a termelés szerkezete mindenütt a jelzett világméretű kívánalmakhoz igazodva, átgondoltan és folyamatosan fejlődjék.

3. Végül nagyon fontos általános következtetés az is, hogy a technológia átvétele, behozatala sehol sem helyettesítheti a *hazai fejlesztést*; a kettő kiegészíti egymást. A műszaki fejlesztés várható irányai által körülhatárolt *mozgástér* egészét persze egy-egy ország fejlesztési politikája nem használhatja ki teljes egészében. Ez a tér csupán azokat a kereteket jelöli ki, amelyekben belül a fejlesztési politika megragadhatja a legalkalmasabb lehetőségeket *további szelekció útján*.

Ezt a kiválasztást az ágazati szempontokon felülemelkedve, *átfogóbb ismérvek és kritériumok* alapján kell elvégeznünk. A hazai kutatást főként olyan területeken kell fejleszteni, ahol ezt anyagi erővel, szellemi háttérrel és piaci hadállásokkal is alá tudjuk támasztani. Ilyen alapon kell meghatározni a fejlesztésnek azokat az irányait, amelyek megfelelnek a világban tapasztalható szükségleteknek, a szigorú követelményeknek, egy-szersmind összhangban vannak adottságainkkal, lehetőségeinkkel s nem utolsósorban társadalmi céljainkkal. A hosszú távú tervezés egyik legfontosabb feladata ezeknek a fejlesztési irányoknak a kiválasztása.

Ilyen átfogó ismerveket és szempontokat foglal össze az MSZMP Központi Bizottságának 1977. októberi — a külgazdasági stratégiáról és a termelési szerkezet fejlesztéséről szóló — határozata és az ennek alapján kidolgozott műszaki-gazdasági kritériumrendszer (amely azonban nem tudott átütő erővel behatolni a gyakorlatba). A folyó *hosszú távú tervezés* nehezen birkózik meg a fejlesztési politikával összefüggő feladatokkal, mert három bonyolult követelményrendszer szerint kell optimalizálnia: 1. a fejlesztés illeszkedjék be a *gazdaság arányaiba*; 2. *technikai szempontból progresszív* legyen, és 3. adjon megfelelő biztosítékot a *gazdasági hatékonyság* tekintetében. A most lezárult első tervezési szakasz keretében készítette el az OMFB „A technikai fejlődés fő irányai” és az MTA „A tudományos fejlődés prognózisa” című tanulmányát, amelyekből azonban máris sokat meríthettünk.

Az említett követelményrendszerekből kiindulva kell megtalálnunk, vagy legalább jól megközelítenünk azokat a fejlesztési megoldásokat, amelyek gazdasági adottságainkhoz igazodnak, és szellemi energiáink leggyümölcsözőbb felhasználásán alapulnak már a VI. ötéves terv időszakában.

A VI. ötéves terv fejlesztési politikája

Az ötéves terv fejlesztéspolitikai céljainak meghatározásakor abból indultunk ki, hogy fejlesztési politikánknak a múlt kiemelkedő hagyományaira, az utóbbi időszakok fejlesztési politikájának eredményeire támaszkodva törekednie kell ezek szerves folytatására, figyelembe véve a világ-gazdasági környezetben és a műszaki fejlődésben várható folyamatokat.

A *VI. ötéves terv fejlesztéspolitikai céljai* egymással szorosan összefüggő két pillérre épülnek: egyrészt a *gazdaságpolitika általános céljaiból* (egyensúly, növekedési ütem stb.) fakadó követelményekre, lehetőségekre és korlátokra, másrészt a tudományos és műszaki világfolyamatokkal való lépéstartás és a fokozatos felzárkózás követelményeiből levezethető *fejlesztési súlypontokra*, amelyeket hazai adottságainkhoz igazodva alakítottunk ki, s így kell folyamatosan korszerűsíteniük.

A gazdaságpolitika és a fejlesztés lehetőségei

A gazdaságpolitika általános céljaival kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy a hetvenes évek derekáig jellemzőnél mérsékeltbb növekedés miképpen hat a *fejlesztési politika mozgásterére*.

Bár a tervben testet öltő egyensúlypolitika szigorú követelményként szabja meg, hogy a beruházásoknak igazodniuk kell a hazai források adta lehetőségekhez — pontosabban a nemzeti jövedelem belső felhasználásának lehetőségeihez, a növekedés lassúbb üteméhez —, a fejlesztéspolitika rendelkezésére álló forrás így is jelentős. A tervidőszakban az előző öt évvel csaknem azonos nagyságrendű — összesen mintegy 1000 milliárd forintnyi — beruházás megvalósítását tervezzük, s a népgazdaság állóeszköz-állománya az időszak végére hozzávetőlegesen 25 százalékkal gyarapszik. Ráadásul — s erről sem szabad megfeledkeznünk — a VI. ötéves tervidőszakra

előirányzott beruházási volumen viszonyítási alapja a megelőző öt évnek a tervezettet jócskán meghaladó beruházási színvonala.

Mégis gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy a fejlesztésben *általános* — minden területre kiterjedő — *lassításnak* kell bekövetkeznie. A gazdasági növekedés üteme és a fejlesztési politika hatásfoka kétségtelenül összefügg. Ez a kapcsolat azonban nem mechanikus.

— A gazdasági növekedés átlagos ütemének lassulása mögött ugyanis célszerű különbségek húzódnak meg. Bizonyos területeken az elért szint megtartása, kivételesen a visszafejlesztés, másokon ellenben dinamikus fejlesztés a cél. A differenciálás konkrét mértékeit közvetlenül az egyensúly, a hatékonyság, a belső és a külső piac adottságai s az ezek támasztotta követelmények szabják meg.

— Miközben a gazdaság differenciáltan növekszik, értelmetlenség volna általános, minden területre egyaránt kiterjedő expanzív fejlesztési politikát folytatni. Ennek egyébként a rendelkezésünkre álló és folyamatosan képződő anyagi eszközök, de szellemi erőforrásaink is határt szabnak. Az expanzív fejlesztéspolitika minden, a mienkéhez hasonló kis ország esetében még jóval magasabb ütemű gazdasági növekedés közepette is elhibázott volna. Éppen e felismerés hiánya az egyik fő oka annak, hogy csak kevés területen voltunk és vagyunk képesek valóban versenyképesek lenni.

— Fejlesztési politikánkkal nemcsak a folyó ötéves terv céljait kell megalapoznunk, hanem a hosszabb távú kibontakozást is. Ez azt jelenti, hogy igen nagy forrást szánunk olyan fejlesztési célokra — főként az energetikában —, amelyek csak hosszabb távon hoznak kimutatható eredményt. Ezt is figyelembe véve, a VI. ötéves terv időszakában nyilvánvalóan csak arra lesz erőnk, hogy — emellett — néhány fejlesztési súlypontot kiemeljünk.

Mindezt végiggondolva, könnyű belátni, hogy a problémák gyökere nem annyira a növekedés lassúbb üteme, illetőleg a beruházási eszközök terjedelme, hanem sokkal inkább az, hogy meg kellett növelnünk a fejlesztések hatásfokával szembeni követelményeket. Igen alacsony ugyanis a meglévő kapacitások kihasználása: a kapacitások nagy része nem konvertálható. Sok helyen mégis a kapacitások egyszerű bővítésére irányuló felfogást érvényesítenének. Ha az új követelményeknek meg kívánunk felelni, akkor a fejlődés az eddiginél jóval differenciáltabb lesz. Az egyes népgazdasági ágak és ágazatok eltérő ütemű fejlődése a vállalatok közötti különbségekben is megmutatkozik majd, új gazdasági és társadalmi konfliktusokat hozva felszínre. A korábbi fejlődési trend nosztalgikus fölemlgetése helyett a figyelmünket ezeknek a konfliktusoknak a megoldására kell fordítanunk.

A beruházási szerkezet változása

A terv gazdaságpolitikai céljaival összefüggésben változásokat irányoztunk elő a *beruházások szerkezetében is*. Ezt szoktuk kiemelni a változások közül először.

A beruházások megoszlása valamelyest a nem anyagi ágak javára tolódik el. (Az állóeszköz-állományból azonban e szféra továbbra is csökkenő arányban részesedik). A közvetlenül termelő ágak beruházásai az előző időszakhoz képest mintegy 2 százalékponttal csökkennek. Az ipari beruhá-

zások aránya (az építőanyag-ipar és az élelmiszeripar beruházásai nélkül) némileg mérséklődik. Ezen belül csak az energetikai beruházások bővülnek, 43-ról 49 százalékra. Ez elsősorban a feldolgozóipari ágazatokat állítja feszített feladat elé. A termelő infrastrukturális ágazatok beruházásainak aránya — főként néhány halaszthatatlan vízgazdálkodási és közlekedési beruházás miatt — némileg növekszik. A nem anyagi ágak közül — társadalompolitikai megfontolások, az életkörülmények javítására irányuló törekvés jegyében — az egészségügy és az oktatás beruházásai növekednek a leginkább.

Fejlesztéspolitikai céljainkkal összhangban, a tervidőszak során valamelyest mérséklődik az *állami*, és növekszik a *vállalati* beruházások aránya. A közvetlenül termelő ágak beruházásaiból a vállalati beruházások aránya 72-ről 75 százalékra emelkedik. A *beruházások anyagi és műszaki összetételében* az előző tervidőszakhoz képest nem várható lényeges változás. A nem anyagi ágak részarányának növekedése folytán az állami beruházások körében bővül az építési beruházások hányada. A vállalati beruházásokban viszont várhatóan mérséklődik az építési hányad, amiben közrejátszik az elhasználandó állóeszközök pótlásának (cseréjének) a korábbinál nagyobb aránya. Ezen — gazdasági szempontból előnyös — arányeltolódások a kivitelező építőipart szerkezete számottevő módosításának nehéz feladata elé állítják.

A beruházások szerkezetváltozásának ismertett adataiból kitetsző szerény arányeltolódások nem ígérnek látványosan korszerűsítő szerkezetátalakulást. A nagyberuházások átfutásának ideje azonban nálunk olyan hosszú (hét-kilenc év), hogy az átrendezés jó néhány évet és roppant következetes munkát igényel, az irányzat azonban kedvező, és a végrehajtás során még erősíthető.

Az imént jelzett szándékaink jól tükröződnek abban, hogy a beruházási eszközöknek egyre nagyobb hányadát kívánjuk a népgazdaság egyensúlyát érezhetően javító, az exportot bővítő, illetőleg az importot megtakarító fejlesztésekre fordítani. Ennek elősegítésére a jövedelmezőséghez igazodó *szelktív támogatási és hitelpolitikát* alkalmazunk.

A VI. ötéves terv időszakában a beruházások forrásain belül bővül a meglévő állóeszközök pótlására szolgáló — amortizációs — pénzforrások részaránya. (Bár a régóta esedékes, de elhalasztott cserék folytán a pótlás aligha oldható meg csupán az amortizációs pénzforrásokból.) El kell azonban kerülni e megnövekedett pénzeszközöknek a selejtezésekhez mechanikusan igazodó felhasználását. Olyan területeken kell befektetni őket, ahol ezt a piac szükségletei és a meglévő állóeszközök kihasználhatósága valóban indokoltá teszi, s lehetőleg úgy, hogy e források felhasználása is minél hathatósabban javítsa a műszaki színvonalat. Ezért szab a terv a vállalatok számára olyan követelményt, hogy a beruházásaikban tovább mérsékeljék a teljesen új kapacitások létrehozására fordított eszközöket, aminek eredményeképpen rövidül a beruházások megvalósításának ideje, fokozódik hatékonyságuk. A változt körülmények között nyilvánvalóan megnő a műszaki fejlesztésnek, az eszközök eredményes felhasználását megalapozó műszaki-technológiai elgondolások körültekintő mérlegelésének jelentősége.

Fejlesztéspolitikánk súlypontjai és a műszaki fejlesztés

A terv fejlesztési politikájának súlypontjairól és a hazai műszaki fejlesztés fő irányairól szólva, a *műszaki színvonal* emelését előmozdító tevékenységek közül különösen jelentősnek ítéelhető: a kutató- és fejlesztőmunka eredményeinek fokozott hasznosítása a termelésben; olyan szerkezeti anyagok előállítás, amelyek korszerű technológiával munkálthatók meg, és magas műszaki színvonalú, versenyképes termékek gyárthatók belőlük; a termékek minőségi mutatóinak ellenőrzését szolgáló műveletek, mérések, ellenőrzések stb. beépítése a gyártási folyamatba a technológiai fegyelem, a minőség javítása végett.

Az *anyagfelhasználás* hatékonysága több fontos tevékenység eredőjeképpen javulhat. A legfontosabbak: a nyersanyagok és a belőlük gyártott szerkezeti anyagok tulajdonságainak célszerű kihasználása; anyagtakarékos technológia alkalmazása a termelési folyamat minden szakaszában (az alapanyag kitermelésétől vagy az importált alapanyagok, félkész termékek feldolgozásától a végtermék-előállításig); a szerkezeti anyagok feldolgozott-sági fokának minél magasabbra emelése (feltéve persze, hogy a többlet-ráfordítást az árakban — főként a külső piacokon — el tudjuk ismertetni); a közvetlen termelőtechnológiák fejlesztése mellett a hulladékostályozáshoz, a korróziógátló eljárások alkalmazásához stb. szükséges eszközök létrehozása, illetőleg bővítése.

Szorosan idetartoznak az *energia-takarékosság* feladatai is, amelyeket külön program foglal össze. Ez előíranyozza: az energiaigényes iparágak fejlesztésének korlátozását, illetőleg a meglévő energiaigényes technológiák korszerűsítését; a villamos energia termeléséhez kapcsolt hőszolgáltatások kiterjesztését — feltéve, hogy ez gazdaságos (elsősorban szilárd tüzelőanyaggal működő erőművek esetében); sok inertanyagot tartalmazó földgáz-vagyonunk és kedvező geotermikus adottságaink tervszerű energetikai hasznosítását, a mezőgazdaság energiafelhasználásának csökkentését. E nagyobb szabású intézkedések végrehajtásán túl, összhatásában ugyancsak számottevő energiamegtakarítást eredményezhet a termeléstől a végső felhasználásig az energetikai folyamatok minden szakaszára kiterjedő sok-sok kisebb ésszerűsítés.

A jelenlegi periódusban döntő fontosságú a *technológia* fejlesztése, amely nagymértékben meghatározza a munkaerő-, az anyag-, az energia- és az állóeszköz-felhasználás hatékonyságát.

A tervidőszakban egyrészt azok a — főképp alapanyaggyártó — technológiák korszerűsítendőek, amelyeknek ezáltal csökkenthető a fajlagos anyag- és energiaigénye, vagy az előállított termék felhasználásában jelentkezik anyagmegtakarítás, illetőleg lehetővé válik a másodlagos anyagok, hulladékok stb. hasznosítása. Másrészt technológiai modernizálás látszik célszerűnek azokban a gyártási folyamatokban, ahol a termék minőségi mutatóit óhatatlanul a technológia határozza meg, ezen belül azokban a kikészítő és befejező gyártási szakaszokban, amelyek korszerűsítése minőségjavulást eredményez. Végül itt említem meg olyan szervezési jellegű eljárások, módszerek kidolgozását és elterjesztését, amelyek alkalmazása viszonylag csekély ráfordítással növeli a termelékenységet.

A termelési szerkezet továbbfejlesztésének egyik útja az *előgyártmány-, alkatrész- és részegységgyártás, illetőleg -ellátás* fejlesztése, s ezen keresztül

a vállalatok közötti vertikális munkamegosztás és kooperáció szélesítése. Iparunk versenyképessége a VI. öt éves tervidőszakban jórészt éppen azon múlik, sikerül-e fokoznunk az általános rendeltetésű, széles körben használatos előgyártmányok, részegységek és alkatrészek gyártását. Ezt első sorban az akadályozza, hogy a háttérpar teljesítőképessége az utóbbi évtizedekben mindinkább lemaradt a fejlettebb (és további fejlődésre törekvő) végtermék-kibocsátó ipar által támasztott követelményektől. A mai hiányosságok fő okai a termelésben uralkodó késztermék-szemlélet, a túlcentralizált ipari szervezeti rendszer, valamint a vállalatok szerződéses kapcsolataiban jelentkező gondok.

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk mértéke is elmarad e téren a kívánatostól. A fejlett iparú országokban jóval nagyobb az aránya a nemzetközi munkamegosztás keretében gyártott és forgalmazott háttérpari termékeknek. Háttérparunk szűk teljesítőképességére az is utal, hogy összes alkatrészimportunk negyede a korszerű termékek előállításához szükséges produktív alkatrész, a kivitelben viszont ezek aránya csak 8 százalék. Különösen nagy ez az arányeltérés a szigorúbb követelményeket támasztó nem rubel elszámolású külkereskedelmünkben: amíg ebben a viszonylatban az alkatrészimportunk 39, addig az exportnak mindössze 2 százalékát tette ki a produktív alkatrészek forgalma.

A ma jórészt hiányzó, széles körben felhasználható előgyártmányok, alkatrészek és részegységek termelését első sorban maguknak a vállalatoknak kell megszervezniük, erre szakosodott — és lehetőleg önszámoló, önfinanszírozó — üzemekben vagy üzemegységekben. Ehhez azonban az egyesített iparirányítás határozottabb segítsége is szükséges.

Végül a termelési szerkezet korszerűsítésének szintén igen fontos útja a *komplett technológiák, termelési és szolgáltatási rendszerek fejlesztése*. Az ismeretek, eljárások, termékek, berendezések és szolgáltatások rendszerbe foglalt, exportra irányuló fejlesztésének nemzetközi tapasztalatai s az ilyen jellegű eddigi exportszállításaink azt igazolják, hogy a komplexitás fokozásával (ha árukat és szolgáltatásokat együttesen exportálunk, ha „kulcsrakész” objektumokat szállítunk stb.) a munkaráfordítások — az „anyagmentes” teljesítmények — előnyösebben értékesíthetők.

Korszerűsítés, gazdaságosság együtt

A vázolt műszaki fejlesztési irányokból is kitűnik; a kitermelő, a nyers és az alapanyagiparban, valamint az élelmiszeriparban a fejlesztéseket igyekeznünk kell a létrehozandó gyártókapacitásokhoz és anyagi lehetőségeinkhez képest a *viszonylag legkorszerűbb és gazdaságos műszaki színvonalon* megvalósítani. Jelenlegi ismereteink szerint feldolgozó iparunknak csak viszonylag szűk területe lehet a világ élvonalában (például a gyógyszeripar néhány eredeti készítményével, a gépipar a járműipari és az erősáramú berendezések egy részével, valamint némely élelmiszeripari berendezéssel). A *követési politikát* folytató iparágakban arra kell törekednünk, hogy bizonyos részterületeken eredeti magyar megoldások birtokában vásároljunk technológiákat.

A hazai műszaki fejlesztés ismertett fő irányjaival kapcsolatosan felmerül a kérdés: *milyen ismérvek alapján ítélhető meg a műszaki színvonal?*

A termékek műszaki színvonala nem minősíthető a piac értékítéletétől elvonatkoztatott, pusztán technikai paraméterek tükrében. Adott gyártmány csak annyiban tekinthető magasabb műszaki színvonalúnak, amennyiben a piac — a világpiac — is annak ismeri el, s ezt kifejezésre juttatja a *termék magasabb árában*. Ennek reménye nélkül nem szabad gyártmányfejlesztéshez kezdeni. Gyártási folyamatot, technológiát pedig csak akkor indokolt fejleszteni, ha az eredmény: anyag, energia és emberi munka költségcsökkenésben kifejeződő megtakarítása, ugyanis nem feltétlenül a legmagasabb műszaki színvonalú gyártmány és gyártás a leggazdaságosabb. Az így értelmezett műszaki színvonal emelésének követelményéből adódóan a gyártmány szerkezetet állandóan korszerűsíteniünk kell, s ennek a *fejlesztés—visszafejlesztés* együttes folyamatában kell megnyilvánulnia.

Vállalatainkban a figyelem ma még — egyoldalúan — főként a visszafejlesztésre (gyártmányok, gyártási ágak elhagyására) irányul. Nem érvényesül kellőképpen az a felismerés, hogy a korszerűsítés elsősorban új, gazdaságos és korszerű gyártmányok bevezetését jelenti. Tudjuk: a korszerűsítés kockázattal is jár, az új piacokra való behatolás pedig átmeneti áldozatvállalást követelhet. Nem várhatjuk el, hogy minden új termék, új gyártási eljárás mindjárt sokkal nagyobb nyereséget hozzon, mint az, amelyet felvált. De azt sem szabad elfogadnunk, hogy a korszerűsítés veszteséggel járjon, s csupán a távoli, bizonytalan jövőben kecsgegyen — további fejlesztésen, begyakorlásán, a piac igényeinek remélt változásán stb. keresztül — gazdaságossá válással.

Fejlesztési programok és állami beruházások a tervben

A VI. ötéves terv fejlesztéspolitikájának, a célok kiválasztásának, megvalósításának és finanszírozásának számos újszerű vonása van. A központi fejlesztési programok nem annyira egy-egy nagy létesítmény köré szerveződnek, hanem inkább vállalatok, vállalatcsoportok szervesen egymáshoz kapcsolódó, összehangolt beruházásai. Ennélfogva lényegesen kisebb szerepet kapnak az állami pénzforrások. A tervezés nyitott, azaz a tervben meghatározott beruházási kereteket nem szabad megszűrés nélkül felfogni, az végső soron a vállalatok és szövetkezetek gazdálkodásától, teljesítményétől, hitelfelvételi képességétől és készségétől függ.

Ami a nagyberuházásokat illeti, az ötéves terv konkrét beruházási döntéseket csak 1981-re és 1982-re tartalmaz. A további döntéseket az éves tervekben kell majd meghozni, az általános gazdasági helyzet alakulásának ismeretében.

A tervidőszakban a fejlesztési politikát öt kiemelt központi fejlesztési program segíti. Az alumíniumipari, a petrokémiai és a számítástechnikai központi fejlesztési program mellé belép a gyógyszer-, növényvédőszer-, intermediálisanyag-gyártási, valamint az elektronikai alkatrészgyártási központi fejlesztési program. A központi fejlesztési programok megvalósítására szánt 85—90 milliárd Ft döntő része vállalati forrásokból származik; az állami eszközök nem egészen 15 milliárd forintot tesznek ki.

A gyógyszer-, növényvédőszer- és intermediálisanyag-gyártás központi fejlesztési programjának fő célja a gyógyszerek és a növényvédő szerek

termelésének a kedvező hazai adottságokra alapozott, exportra irányuló fejlesztése s az e két gyártási kultúrához szükséges intermediális anyagok gazdaságos hazai gyártásának fokozása. A program lehetővé teszi, hogy a magyar—szovjet agrokémiai egyezmény keretében — növényvédő szerek kivitele ellenében — számottevő mennyiségű energiaigényes terméket (például nitrogénműtrágyát) hozzunk be.

A program alapján viszonylag nagyszámú, gyorsan megvalósítható, kisméretű vállalati beruházásra kerül sor. A fejlesztések pénzügyi fedezetéül a terv szerint 13—14 milliárd forintnyi vállalati alap és 10—11 milliárd forint hitel szolgál. Az ehhez szükséges anyagi források előteremtésére az érintett vállalatok — a nem rubel viszonylatú exportjuk arányától függően — 20 százalékot visszatarthatnak a termelési adójukból.

A program megvalósításának kulcskérdése, mennyiben sikerül a hazai kutatómunka hatékonyságát és szervezettségét növelni, valamint a kutatási, a termelési és a külkereskedelmi szervezet összehangoltabb munkájának az alapján a nem rubel viszonylatú kivitelünkben jelenleg viszonylag nagy hányadot kitevő hatóanyagexportot eredeti, hazai gyártású, kész gyógyszerekkel helyettesíteni.

Az alumíniumipari központi fejlesztési program a bauxitforrásaink nagyobb értékű félkész és késztermékké történő feldolgozásához szükséges feltételek megteremtését célozza. Az alumínium félkész termékeket gyártó kapacitások már folyó bővítése egyidejűleg a minőség további javítására és a választék bővítésére is lehetőséget nyújt. Fémforrásainkat illetően a program véglegesítése több idevágó fontos nemzetközi tárgyalás kimenetelétől függ. Vizsgáljuk egy új alumíniumkohó gazdaságos megépítésének a lehetőségét is. Megvalósítása esetén a program forrása mintegy 17 milliárd forint hitel, 3 milliárd forint vállalati alap és közel 8 milliárd forint állami eszközkiegészítés.

A program jól igazodik adottságainkhoz és a következő időszak gazdaságpolitikai feladataihoz: bauxitvagyonunk és az elmúlt évtizedekben felhalmozódott szellemi erőink hasznosítására s a konvertálható exportáru-alap bővítésére irányul. A programban tervezett — javarészt vállalati beruházásként megvalósuló — fejlesztések megfelelnek a VI. ötéves tervben meghatározott hatékonysági szempontoknak és normatív követelményeknek.

A petrokémiai központi fejlesztési program elsődleges célnak azt tekinti, hogy a magyar—szovjet államközi egyezmény meghosszabbítása és módosítása alapján rendelkezésünkre álló alapanyagokat (etilént és propilént) polipropilénné, illetőleg polietilénné dolgozzuk fel, továbbá fejlesszük a műanyag-feldolgozást. A program megvalósítására szánt 17—18 milliárd forint döntően hitelekkel és vállalati saját forrásból tevődik össze.

A petrokémiai alapanyagok hazai feldolgozásával egyfelől mérséklődik az ország növekvő műanyagszükségletének kielégítésében a nem rubel viszonylatú import, másfelől árualap teremődik a szocialista országokban előállított más műanyagok behozatalának ellentételezésére. Emellett a nem rubel viszonylatú exportunk valamelyes bővítésére is mód nyílik.

A program hatékonysága és gazdaságossága nagymértékben függ a kőolaj és a belőle előállított különféle késztermékek világpiacon árának és

arányainak az alakulásától. Az ebben rejlő bizonytalanság folytán még nem tudunk minden kérdésben véglegesen dönteni.

A számítástechnikai központi fejlesztési program eredményeképpen az elmúlt tíz évben létrejöttek a számítástechnikai gépek hazai gyártókapacitásai.

KGST-viszonylatban több termékünk keresetté vált, s így lehetőségünk van arra, hogy a következő időszakban is növeljük a szocialista országokba irányuló — a gépipari átlagnál gazdaságosabb és jövedelmezőbb — számítástechnikai exportot. A termékek hazai alkalmazását illetően megállapíthatjuk, hogy az államigazgatásban hozzájárult az információs és adat-szolgáltatási rendszer korszerűsítéséhez, több vállalatnál pedig nagyban előmozdította a műszaki fejlődést és a szervezést. Az eddigi fejlesztés azonban nem járult hozzá a nem rubel elszámolású forgalomban a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javításához. A legkedvezőbb esetben is csak az remélhető, hogy 1985-re a hazai gyártású számítástechnikai cikkek nem rubel viszonylatú exportjának bevétele fedezi az előállításához szükséges tőkés importot.

A VI. ötéves terv időszakára a program a számítástechnika szélesebb körű alkalmazását s a gyártási kultúrában meglévő szellemi tőkénk minél nagyobb fokú hasznosítását irányozza elő. Ehhez fedezetül összesen 11—12,5 milliárd forint — javarészt vállalati alap és bankhitel — szolgál.

Az elektronikai központi fejlesztési program előkészítése most folyik. Fő célja a hazai alkatrész-bázis fejlesztése, a gyártott berendezések versenyképességének fokozása végett. A passzív alkatrészek gyártásának fejlesztését már jóváhagyták: a program 3—4 milliárd forintot irányoz elő, mégpedig ebben a szakaszban vállalati forrásból. Az aktív alkatrészek — az integrált áramkörök — gyártására vonatkozó javaslat kidolgozása folyamatban van. E tekintetben támaszkodni kívánunk a KGST-országokkal való együttműködésre, és erőteljesen igénybe kívánjuk venni a hazai kutató- és fejlesztő apparátus szellemi erőforrásait is. A program megvalósítását államkölcsönnel is segítjük. A programban olyan változatot kell kimunkálni, amely a leghatékonyabb megoldással egyidejűleg gazdaságos hazai alkatrész-előállítást tesz lehetővé, és fokozza az elektronikai berendezéseket gyártó vállalatok versenyképességét.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésében — bár erre nincs központi program — ugyancsak nagy stratégiai értékek rejlenek. A VI. ötéves terv előirányzatai szerint a mezőgazdaság részesedése az összes beruházásokból nem változik, miközben az iparé 4—5 százalékponttal mérséklődik. Az előző tervidőszakhoz képest a mezőgazdaságban mintegy 7 százalékkal több a beruházásra felhasználható forrás. Az élelmiszeripari beruházások részesedése az összes beruházásokból csökken ugyan, de itt figyelembe kell venni, hogy az elmúlt öt évben sok új nagy létesítményt helyeztek üzembe.

A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének legfontosabb tényezője: a gépesítés színvonalának emelése, a komplex gépesítés (elsősorban a nagyobb teljesítményű traktorok arányának növelése); a talajművelésben, a betakarításban és az állattenyésztésben bizonyos energiatakarékos technológiák széles körű meghonosítása; a melléktermékek fokozottabb hasznosítása; valamint a gyepgazdálkodás javítása.

Az adott beruházási lehetőségek közepette a műszaki fejlesztésben rejlő tartalékok kiaknázásával módunk van rá, hogy a búza- és a kukorica-

termesztésben lépést tartunk a világ élvonalával, a baromfitermesztésben és a napraforgó-termesztésben pedig „követési politikát” folytassunk.

Műszaki fejlesztésre nemcsak a nagyüzemekben van szükség, hanem a — mezőgazdasági termelésünknek több mint egyharmadát, sőt néhány fontos ágazatban a nagyobbik felét adó — kistermelésben is. Ezt a termelő-eszköz-ellátás és a termelési feltételek javításával kívánjuk segíteni.

Mezőgazdasági termékeink exportképességének fenntartása és fokozása — különösen a zöldség- és a gyümölcsstermesztésben — olyan agrotechnikai eljárások kidolgozását igényli, amelyek a nyersanyagból eltávolítják a növényvédő szerek maradványait. Ehhez kívánatos volna a mezőgazdasági termelők, a feldolgozóipari és a külkereskedelmi vállalatok intézményes együttműködése.

Az élelmiszeriparban a hús-, a baromfi- és a hűtőipar exportra termelő üzemekben megteremthetők a világpiaci követelményekkel való lépéstartás feltételei. A fejlesztésekkel rugalmasabb alkalmazkodóképességet, a gyártókapacitások több célú felhasználását kell elérni.

A heti két pihenőnap bevezetése miatt meg kell hosszabbítani némely élelmiszercikk fogyaszthatósági idejét (különösen az egy-két napos szavatosságú termékekét); bővíteni kell a diabetikus termékek arányát; az élelmiszerek szélesebb körét kell adalékanyagokkal (fehérjével, vitaminokkal, ásványi anyagokkal) dúsítani; korszerűsíteni kell a csomagolást.

A fejlesztésre szánt eszközöket mindenekelőtt a meglévő gyárak rekonstrukciós bővítésére, valamint a termelő- és a feldolgozó vállalatok összefogásából születő kis- és középüzemek létesítésére célszerű fordítani. Az energiaárak emelkedése folytán egyre növekvő szállítási költségeket figyelembe véve, célszerű, ha a nagy tömegben termelt mezőgazdasági termékeket elsődlegesen a termőhelyen dolgozzák fel, ami egyben alkalmat nyújthat a felszabaduló munkaerő ésszerű foglalkoztatására.

Az élelmiszeripari termelés elé a terv a hazai fogyasztói igények és a külpiazi exportgazdaságossági feltételek változásaihoz való rugalmas alkalmazkodás követelményét állítja. Ahhoz, hogy termékeinket a mindenkor leggazdaságosabb feldolgozottsági fokon exportálhassuk, bizonyos tartalékapacitásokra és főként jó piacismeretre van szükség.

A VI. ötéves terv időszakában *állami nagyberuházásokra* kereken 120 milliárd forintot — az előző tervidőszakbelinél mintegy 10 százalékkal kevesebbet — fordítunk. Ebből a korábbinál nagyobb arányban részesedik a bányászat, a villamosenergia-ipar és a kohászat.

A nagyberuházásokra szánt összeg csökkenése a felhalmozási kiadások mérséklésén túl jórészt abból adódik, hogy az eredetileg nagyberuházásként tervezett fejlesztések egy részét a VI. ötéves terv időszakában vállalati beruházásként kívánjuk megvalósítani (katalitikus krakküzem; új hűtőipari és sörgyártó kapacitások; a bányászat, a villamosenergia-ipar, a vegyipar, az építőanyag-ipar és a könnyűipar egyik-másik nagyobb szabású fejlesztése). A tervezett nagyberuházások jelentékeny mértékben emelik az adott ágazat termelésének minőségi színvonalát, illetőleg importot takarítanak meg. (Ilyen a Szolnoki Papírgyár rekonstrukciója, a Dunai Vasmű kokszolóművének, a Székesfehérvári Szélesszalag-hengerműnek és a Tiszai Vegyi Kombinát polietilénüzemének a beruházása.)

Célcsoportos és egyéb állami beruházásokra együttesen az előző tervidőszakhoz képest több mint 10 százalékkal nagyobb összeget: 300 milliárd forintot irányoztunk elő. A tizenöt célcsoport többsége a termelő infrastruktúra (villamos hálózat, közlekedés, víz-, közműhálózat, gabonátároló-építés, erdőgazdálkodás stb.) és a nem termelő infrastruktúra (lakás-, kórházépítés) fejlesztési céljait szolgálja.

Az állami beruházások mindegyik kategóriájában követelmény, hogy az eszközöket az eddiginél hatékonyabban használjuk fel, ésszerűen takarékoskodjunk velük.

A szabályozás és a társadalmi háttér

A műszaki fejlesztés fő irányainak a gazdasági folyamatokban való érvényesítése föltételezi, hogy az 1980-ban bevezetett gazdasági szabályozórendszer — az előzetes várakozásnak megfelelően — készíti a vállalatokat a hatékonyság, a versenyképesség javítására. A következőkben a gazdasági szabályozásnak a fejlesztési politika szempontjából meghatározó jelentőségű eszközeire térek ki.

Az ár- és a pénzügyi szabályozás hatása a műszaki fejlesztésre

Az új ár- és jövedelmezősabályozási rendszer előreláthatóan több tekintetben is előnyösen hat a műszaki fejlesztésre.

— A jövedelmezőbben exportáló vállalatoknak — azáltal, hogy a belső értékesítésben is nagyobb jövedelemhez juthatnak, így nagyobb fejlesztési alapot képezhetnek — erőteljesebb technológiai korszerűsítésre lesz módjuk.

— A nyersanyag- és energiaárak hozzáigazítása a világpiaci árakhoz energia- és anyagtakarékosságra, a ráfordítások fajlagos csökkentésére kényszerít.

— Minthogy a személyes jövedelmekben a korábbinál valamivel nagyobb különbség érvényesülhet, kedvezőbb lehetőség nyílik a megújulást segítő dolgozók (vezetők, műszakiak, munkások) minőségi többletjellegű teljesítményeinek elismerésére, ami ösztönöz a fejlesztéssel járó kockázat vállalására.

— A műszaki fejlődés elősegítése szempontjából említésre méltó az a lehetőség, hogy a korábban meghatározatlan időre szóló, s így a nem kielégítő gazdaságosságú termelés fennmaradását tartósan lehetővé tevő támogatások helyett a vállalatok csak évről évre csökkenő (degresszív) kedvezményekkel számolhatnak. (Ilyen például a műszaki fejlesztés „felfutási szakaszában” a versenyképesség kibontakoztatására adott átmeneti termelőkorszerűsítési támogatás.)

A hitelezés és az állami eszközjuttatás szintén segíteni fogja a gazdasági egyensúlyt javító fejlesztéseket.

— A hitelezésben a fő szempont az, hogy a konvertálható export-árualapokat növelő beruházások részesüljenek kedvezményes támogatásban. Erre a célra a tervben előirányzott összes hitel 60 százalékát (mintegy 80 milliárd forint) kívánjuk fordítani. A hitelek odaítélésében erősítjük a fejlesztés jövedelmezőségén alapuló versenyztetést. A 3—4 éves megtérülési idejű fejlesztéseket előnyben részesítő hitelezési politika elsősorban a rugalmas élelmiszeripari, könnyűipari és gépipari vállalatoknak nyújt fejlődési lehetőséget.

— Csökken az állami eszközök szerepe a fejlesztés finanszírozásában; a célok kiválasztásában fokozottabban érvényesülnek a hatékonyság és az egyensúly javításának kívánalmái. Az állami támogatások a korábbinál jobban segítik termeléspolitikai és kutatásfejlesztési céljaink megvalósítását, a műszaki fejlődést. Ilyen például az energiagazdálkodási kormányprogramra — a hiteleken és a vállalati forrásokon felül — előirányzott több mint 6 milliárd forint vagy az ágazatközi célokon belül az előgyártmányok, a félkész termékek, az alkatrészek és a részegységek gyártásának fejlesztésére szánt 2 milliárd forint. Az ágazati célokra szánt támogatások egy része is betölt effajta szerepet, különösen az építőanyag-iparban, az élelmiszeriparban és a mezőgazdaságban.

Nem állíthatjuk, hogy az árrendszer, az ármechanizmus és a gazdasági szabályozás más elemei tökéletesen el tudják látni a feladatukat, s hogy a nyereség ma már valóban mindenütt a gazdálkodás színvonalát fejezi ki. Az 1980. évi tapasztalatok szerint az árképzés és a jövedelemszabályozási rendszer összehangolásában is vannak még tennivalók. Különösen a versenyárrendszer, az ún. kompetitív árképzés szabályaitól való indokolatlan eltérések, a személyi jövedelem szabályozása, illetőleg a fejlesztési hitelezés és az árszabályozás ellentmondásai, a kompetitív és a nem kompetitív árképzés körébe tartozó vállalatok eltérő jövedelemképzése és emiatt különböző fejlesztési lehetőségei, az árképzés és a belső piaci helyzet nemritkán előforduló „súrlódásai” meg az egyoldalúan áremelésre irányuló gyakorlat sürgeti az *árszabályozás és vele összhangban más szabályozási eszközeink továbbfejlesztését*, finomítását. Az 1980-ban megkezdett úton tovább haladva más területeken is, mint például a mezőgazdasági termékek belső áraiban is, igyekeznünk kell a világpiacon árai hatásait a mainál jobban érvényesíteni, hogy a termelési és az exportérdekeltség együtt erősödjön.

Kutatási-fejlesztési tevékenység és szervezése

Az elmúlt időszakban a kutatási és fejlesztési (az ún. K+F) tevékenységet nagyjából jellemezte, hogy a kutatások eredményeit viszonylag lassan vezettük be és terjesztettük el. Emellett gyakran párhuzamosan folytak a kutatások. 1979-ben Magyarországon több mint 30 ezer témában kutattak; 100 teljes munkaidejű kutatóra 119 téma jutott. A témák száma — az apró vállalati rendelések miatt — a műszaki tudományokban a legnagyobb. Nemzetközi tapasztalatok szerint az eredményes kutatásnak elengedhetetlen feltétele az eddiginél sokkal nagyobb fokú témakonzentráció. A belső piac méreteihez képest viszonylag sok hazai kutatás közepette a hasonló méretű fejlett országokhoz képest kevésbé vettünk át külföldi kutatási eredményeket. Ebben nemcsak az a hátrányos, hogy sok

esetben fölöslegesen költünk hazai kutatásra. Ennél is nagyobb az alkalmazás és elterjesztés késedelméből, elhúzódásából keletkező veszteség.

A fejlesztéspolitikai célok megvalósításának feltételei között, de az általános szabályozórendszer keretében is növekvő szerepe van a *műszaki fejlesztési alapok szabályozásának, a műszaki $K + F$ -tevékenység* közvetlen és közvetett irányítási rendszerének. Az irányítás lehetőségeit bővíti, hogy az állami költségvetés $K + F$ -ráfordításának egy része és a műszaki fejlesztési alapok meghatározott tárgykörben összekapcsolhatók. A műszaki fejlesztési alapok képzési rendszerének célja, hogy az általános vállalati jövedelemszabályozás rövid távú hatása mellett lehetővé tegye a műszaki fejlesztésben a *hosszú távú* szempontok érvényesülését. A vállalatok által elszámolható műszaki fejlesztési költséghányadokat (kulcsokat) az irányító tárca — a termékek műszaki fejlesztési szükséglete és költségviselő képessége szerint — szakágazatonként eltérően határozhatják meg.

Gazdasági fejlődésünk olyan időszakban áll át az új szakaszra, amikor felerősödött a tudománynak a termelőerők fejlődésére, a termelésre és a fogyasztásra, tehát a társadalmi viszonyok egészére gyakorolt hatása. Ez a felismerés készítette a tervezőket és a tudományos irányítást a tudományos kutatás és a műszaki fejlesztés fő irányainak minden eddiginél szorosabb összehangolására az ötéves terv termelésfejlesztési céljaival. *Az országos középtávú kutatási és fejlesztési terv* központilag támogatott programjai (a szénmésítés és a széntüzelés fejlesztése, a gépgyártás általános alkatrész- és részegységtermelésének korszerűsítése, a gabonatermesztés fejlesztése, a tömegtakarmányra és melléktermékekre alapozott hús- és tejtermelés kutatása, az eredeti gyógyszerek kutatásának fejlesztése, a mikroelektronikai alkatrészek és technológiák fejlesztése stb.) a népgazdasági tervben megjelölt pontokon meghatározó módon befolyásolhatják az egész népgazdaság teljesítményét és az előrehaladást ebben az időszakban.

Ehhez azonban erősíteni kell a kutatás, a fejlesztés, a termelés és az értékesítés kapcsolatát, mérsékelni kell a kutató- és a fejlesztőhálózatnak a vállalati szférától való elkülönültségét — ma ugyanis ez az egyik legfőbb szervezeti akadálya az innovációs folyamatok megvalósulásának —, s föl kell lépünk az előbbrejutás szubjektív akadályai ellen is.

Fejlesztéspolitikai feladataink megvalósításának társadalmi háttere

A gazdaság korszerűsítése — egy országos méretű, átfogó folyamat elindítása és kibontakoztatása — aligha képzelhető el a gondolkodásmód megváltozása nélkül. A korábbi „újratermelési szemlélet” helyébe az innovációs szemléletnek, a megújulásra való szakadatlan törekvésnek kell lépnie. Az innováció magában foglalja az eddiginél korszerűbb tudású és fel fogású emberek nevelését, felkészítését, új termékek gyártását, a szervezetek modernizálását, a hatékonyabb vezetést — egyszóval a társadalom és a természet közötti, valamint a társadalmon belüli kapcsolatok rendszerének a fejlődést előrevivő változásait.

A megújulás folyamata természetesen konfliktusos. Az állandóság-hoz és a változáshoz fűződő érdekek harcának kimenetele függ az erőviszonyoktól. Tény, hogy hazánkban túlságosan sok gát, ellenállás akadá-

lyozza az innovációt. Az egyik közismert visszafogó tényező az újítások ösztönzési, finanszírozási rendszere, amelyen változtatni akarunk. Ilyen akadály lehet a felkészületlenség, az igénytelenség a műszaki kultúrára, a kezdeményezőkézség fogyatékosai, az egészséges gazdasági ambíciók hiánya, az alkotó műszaki értelmiség sok helyütt szűkre szabott érvényesülési lehetőségei.

Feladatunk, hogy határozottabban kibontakoztassuk a társadalmi, gazdasági fejlődésünket szolgáló változások iránti fogékonyságot és a hajlandóságot a kockázat vállalására. Ez elsősorban a vezetők szemléletének formálásától függ, hiszen rajtuk múlik, hogy az ilyen mentalitás mennyire válhat jellemzővé a gazdaság alapegységeiben dolgozó beosztott szakemberek körében. Fontos az is, hogy a gazdaságirányítás oldaláról megteremtjük az alkotó párbeszéd feltételeit a kapcsolatok minden fokán a műszaki és a gazdasági szakemberek között, s kiderüljenek az érdekellettek és a haladást gátló akadályok. Az innovációs folyamat kibontakoztatásához emellett nagyobb figyelmet kell fordítanunk a különféle népgazdasági ágak és ágazatok közötti kapcsolatokra: a termelési és értékesítési együttműködésekre, a kapcsolódó beruházásokra és fejlesztésekre, a technikát és a technológiát egymást követő lépcsőkben megújító innovációs láncokra.

A tervidőszakban a fejlesztési politika állami irányításának hatékony eszköze lehet az innovációs tevékenység szervezeti kereteinek megfelelő átalakítása. Az innováció szempontjából az a legkedvezőbb, ha több, egymással versenyző szervezeti típus látja el ugyanazt a funkciót: a kutatást, a fejlesztést, a prototípus előkészítést, a kísérleti gyártást, a termelést és az értékesítést. Ennek egyik lehetséges formája, hogy az innovációs lánc valamennyi eleme egy-egy nagy termelővállalaton belül megtalálható. De emellett szükség van olyan kutatási, fejlesztési és termelési társulások létrehozására is, amelyek lehetővé teszik a kutatási és fejlesztési eredmények gyors bevezetését biztosító ésszerű munkamegosztást, a erőik egységesítését.

Az előttünk álló feladatok megoldásának feltételeiről szólva, említést kell végül tennem a fejlesztés gyakorlatában *közreműködők érdekeltységéről, anyagi és erkölcsi megbecsüléséről*, amely nagyban elősegítheti, de gátolhatja is céljaink megvalósulását.

Ma jogos az a figyelmeztetés, hogy a fejlesztési politika végrehajtásában legközvetlenebbül résztvevők, elsősorban a fiatal műszakiak erkölcsi és anyagi megbecsülése nem kielégítő, s emiatt is ezek a szakemberek nem képesek tudásukat a fejlesztési politikánk céljainak megvalósításában megfelelően kamatoztatni.

A gondok azonban nem elsősorban a szabályozórendszerből fakadnak — amely csak lehetőséget adhat az innovációs tevékenység elismerésére —, hanem a szabályozórendszer *alkalmazásának* hiányosságaiából. Aza tény, hogy a rutinfeladatokat végző műszakiakat általában anyagilag is jobban megbecsülik, mint a fejlesztőket, jól mutatja, hogy a vállalatok még mindig nem érzékelik eléggé az innováció szükségességét.

Felelőtlenség volna olyasmit ígérni, hogy most egy csapásra és általánosan — személyijövedelem-politikánk más, ugyancsak szorító gondjaitól elszakítva — megoldjuk a fejlesztési politikát ösztönző erkölcsi és anyagi elismerés problémáit. Határozott szándékunk azonban, hogy fokozatosan növeljük az alkotó, a kezdeményező, a kockázatvállaló egyéni magatartás

erkölcsi és anyagi megbecsülését általában is, s a műszaki fejlesztési politika megvalósításában közreműködők körében különösen.

E keretek között nem vállalkozhattam arra, hogy az érintett valamennyi nagy horderejű problémára kielégítő választ adjak. Csupán arra törekedtem, hogy a gazdaságpolitikával és tervezéssel foglalkozók s a gyakorlatban dolgozó műszaki és gazdasági szakemberek előtt megvilágítsam az alapösszefüggéseket, segítsem az ezekről való gondolkodást, s hozzájáruljak a különböző területeken tevékenykedők egységes felfogásának kialakításához.

Fontosnak tartom ismételten hangsúlyozni, hogy a VI. ötéves terv — minden gond és szorító kényszer ellenére — fejlődést, előrehaladást irányoz elő a gazdaság minden területén, de főként azokon a pontokon, ahol minőségi változásra van sürgős szükség. A fejlesztéspolitika, mint rámutattam, szorosan összefügg a tudományos és műszaki haladással, amelyre mint a gazdasági fejlődés „emelőjére” az eddiginél sokkal jobban kell támaszkodnunk. A vállalati tervek készítésében megszívlelendő nemzetközi tapasztalat, hogy az értékesítés megnehezülése közepette a versenyben való helyzet állás megköveteli a műszaki fejlesztés fokozását.

A VI. ötéves terv a követelményeket tekintve szigorúbb, a megvalósítás konkrét feltételeit, irányait illetően viszont nyitottabb eddigi terveinknél. Lehetővé teszi, hogy fejlesztési politikánkat, a vele összefüggő tervezési rendszert és a hozzá tartozó szabályozást a felvetődő új javaslatoknak s a gyakorlati szakemberek kezdeményezéseinek megfelelően „menet közben” is alakítsuk. A vállalati ötéves tervek készítése jó alkalom a közgazdasági, a műszaki és a kereskedelmi szempontok összehangolására és ennek alapján olyan fejlesztési célok kitűzésére, amelyek beillenek a fejlődés nemzetközi fő áramlatába, s javítják a vállalataink versenyképességét.

Az ilyen alapokon nyugvó helyes irányú fejlesztési törekvések csak az alkotókészség kibontakoztatásával, a szükséges szervezeti megújítással, főként pedig a műszaki területeken dolgozók és a gazdaságirányításban tevékenykedők szoros összefogásával, széles társadalmi bázison valósulhatnak meg. A fejlődés felismert szükségszerűségeit a társadalom javára tettekre váltani tehát közös felelősségünk és feladatunk!

A mérés szerepe a közgazdaságban

A gazdálkodás intenzív szakaszára való áttéréssel növekszik a mérés szerepe a gazdaság minden szférájában. Ezt mutatja magyar viszonylatban is a kérdéssel foglalkozó cikkek megsokasodása az utóbbi években.¹

Természetszerűen jut el a mérés problémáihoz Hámori Balázs tanulmánya [8] is, amelynek alapvető kérdései: Hogyan lehet a nem árujavak körében jobban gazdálkodni? Milyen módszerek állnak ehhez már ma rendelkezésre? Milyen további módszereket kellene a megoldáshoz kimunkálni?

A témában megjelent cikkekből kiderül, hogy a már kidolgozott méréselmélet alapvető követelményei még nem honosodtak meg a közgazdaságban.² E cikk néhány ilyen követelményt elemez, és vázolja a teljesítményükhöz vezető egyik lehetséges utat.

A mérésről általában

Itt és a továbbiakban mérésnek nevezünk minden olyan eljárást, amely valamely vizsgálni kívánt jelenséget, állapotot egy másikkal — a mértékkal — összehasonlít. Ehhez a meghatározáshoz mindjárt két megjegyzés kívánkozik: 1. A mérést mindig megelőzi a helyzetleírás, amely maga még nem mérés. 2. A méréshez nem feltétlenül szükséges, hogy az eredményét számokkal jellemezhessük. Ez csak egy speciális mérés, amelyet akkor alkalmazhatunk, ha a mérték számszerűsíthető.

Eszerint a mérés pontossága függ egyrészt a helyzetleírás valósághűségétől, másrészt a mérték tudományos megalapozottságától s a mértékegység pontosságától. Ami ez utóbbiakat illeti, a mérték kiválasztása nem lehet önkényes; mértékként csak olyan jelenség vehető alapul, amelyik ugyanolyan tulajdonsággal rendelkezik, mint amit mérni kívánunk. (Hosszúság mérésére például csak olyan mérték alkalmas, amelynek magának is van hossza.) A mértékegység kiválasztása viszont bizonyos határokon belül tetszőleges — hiszen mindegy, hogy például a távolságot méterben mérjük vagy kilométerben —, csak az a fontos, hogy a mérni kívánt mennyiséghez képest stabil legyen. Ezt a tudományok egész eddigi fejlődése mutatja.³

¹ Lásd például [1], [4], [5], [8].

² A méréselmétről szóló egyik munkában [9] a szerző a mérés egy matematikai modelljét is felállítja.

³ A távolságot kezdetben lépéssel vagy rőffel mérték. A technika fejlődésével szükségessé vált egy általánosan elfogadott mértékegység felállítása. Ez 1799-ben meg is történt, amikor a Konvent úgy döntött, hogy egy méter egyenlő a párizsi délkör 1/40 000 000 részével. Ennek megtestesítője a híres „standardméter”. Asztrofizikai, illetve atomi vizsgálatoknál ez nem bizonyult stabilnak, úgyhogy 1958-ban a következő definíciót emelték törvényre: 1 méter = a 86 tömegszámú kripton narancsvörös spektrumvonala vákuumban mért hullámhosszának 1 650 763,73-szorosa.

A mérés pontossága a tudományok fejlettségi szintjétől függ, és fordítva: ahhoz, hogy a megoldatlan kérdésekre választ tudjunk adni, a mérési módszereket állandóan tovább kell fejleszteni.⁴

A mérendő mennyiség és a mérték között általában „dimenziókülönbség” figyelhető meg az előbbi javára, hiszen a mértékkel a jelenségnek nem mindegyik, hanem néhány — általában egyetlen — tulajdonságát hasonlítjuk össze, vagyis a mérték nem a tárgyat mint olyat, hanem csupán egy vagy néhány jellemzőjét jeleníti meg. A méréshez ezért vagy általános mértéket kell választanunk — mint ahogyan Marx járt el, amikor az áru értékét időben mérte —, vagy a jelenséget a lehető legátfogóbban reprezentáló olyan mutatók sokaságával kell jellemeznünk, amelyekre összehasonlítható adatokkal rendelkezünk. (Ez utóbbi módszert követi a nemzetközi statisztika, amikor egy ország relatív — más országokéhoz viszonyított — fejlettségét a nemzeti jövedelmén, az ipari termelésén, a munkatermelékenységén stb. méri le.⁵)

Mérést azért végzünk, hogy tényleges folyamatokat, állapotokat összevethessünk kialakult véleményekkel, elképzelésekkel, elméletekkel, s az összehasonlításból következtetéseket vonjunk le az elmélet (vélemény, elképzelés) szükséges módosítására vagy akár elvetésére, illetőleg a folyamatba való beavatkozásra. Ennyiben a mérés mindig a döntés alapja. A döntés eredményekéül új helyzet, új elképzelés, elmélet alakul ki, amelynek ellenőrzéséhez megint csak mérnünk kell. A mérés tehát a döntések ellenőrzője is. Mivel mérés nélkül nem lehet tudatosan beavatkozni a végbemenő folyamatokba, tehát nincs gazdálkodás, ezért a mérés jelentősége aligha becsülhető túl.

Bár ezek a megállapítások magától értetődőnek tűnhetnek, az említett vitacikkek némelyikéből úgy látom, hogy — legalábbis a gyakorlatban — nem is olyan nyilvánvalóak. Mielőtt azonban az ezzel kapcsolatos problémákra térnék, röviden szólnom kell a közgazdasági kategóriák mérésének nehézségeiről.

Mérés a közgazdaságban

A gazdaságban végzett mérésekkel kapcsolatos problémák vizsgálatakor mindig a közgazdaságtan jellegét kell szem előtt tartanunk. Nevezetesen azt, hogy a közgazdaságtan társadalomtudomány. Itt tehát az ember mint megfigyelő (kutató) egyben a kutatási terület része is. Ez két, a méréssel kapcsolatban fontos megállapítás kimondását követeli meg. I. Azzal szemben, hogy a természeti jelenségekkel való foglalkozás mindig is életszükséglet volt az ember számára — amelynek eredményeként a természettudományok viszonylag korán kialakultak —, a társadalomtudományok kialakulása az emberi fejlődés viszonylag késői szakaszába esett. Azt a C. F. v. Weizsäcker-

⁴ Erre hívja fel a figyelmet Bródy András [1], amikor egyszerű számpéldán kimutatja, hogy a növekedési ütemnek az árral korrigált mutatókkal történő mérésekor a skálatényező — az ár — a termelést kifejező mennyiség alakulásával analóg mozgást végez. Következésképpen az ár mértékül választása sérti a mérték (-egység) stabilitásának követelményét, aminek folytán az így számolt növekedési mutató — a Laspeyres- vagy a Paasche-formula szerint korrigálva is — kevéssé megbízható.

⁵ Az eljárással kapcsolatos problémákat és nemzetközi statisztikai szervezetekben zajló vitákat elemzi Drechsler László ([2], [3]).

nek tulajdonított aforizmát, hogy „Igaz, hogy a természet előbb volt, mint az ember, de az ember előbb volt, mint a természettudomány”, megváltoztatva azt mondhatnánk, hogy a társadalom az emberrel jött létre, a társadalomtudomány viszont csak akkor, amikor az embernek erre rá kellett jönnie. Ez azt jelenti, hogy a közgazdaságtan nagyon fiatal tudomány, amelynek viszonylagos fejletlensége abban is megmutatkozik, hogy még csak kevés általános érvényű törvényt mutathat fel. 2. Abból, hogy a közgazdaságtan az emberek között fennálló viszonyok egy részét kutatja, az következik, hogy a kijelentéseinkkel nem egy rajtunk *kívül* létező dologról beszélünk, mint például a fizikában, hanem olyan jelenségekről, amelyek *velünk és általunk* léteznek, tehát végső soron önmagunkról. Ez azzal jár együtt, hogy a szubjektív elem a vizsgálatokban elég nagy szerepet játszik, hiszen egy fizikai testnek „teljesen mindegy”, mit állapítunk meg a hosszáról vagy súlyáról, az egyének, illetve a családnak egyáltalán nem közömbös, amit a vagyoni helyzetéről híresztelünk. Meggyőződésem, hogy a szubjektív elem súlya a történelmi fejlődéssel, azaz az egyre sikeresebb megismerési folyamattal csökkenni fog, de jelenleg még figyelembe kell vennünk a hatását, mint egy *objektív* tényezőt. (Ezt tehát akkor is figyelembe kell vennünk, ha nem a „rossz” emberi tulajdonságokból indulunk ki, tehát ha nem feltételezzük, hogy a vizsgálatot végző egyén vagy munkacsoport egyik célja, hogy másokat hamis információkkal becsapjon, bár elismerjük, hogy ilyen blöff is előfordul.)

Mérni csak azt tudjuk, amit meg tudunk figyelni. Ez a kijelentés bármilyen probléma vizsgálatára érvényes. Nehézségek akkor lépnek fel, ha a vizsgálandó tárgynak csak a felszíni jelenségeit, s nem magukat a lényeges összefüggéseket tudjuk megfigyelni. Viszont általában ilyen a helyzet, ha közgazdasági kategóriákat elemezzünk. Gondoljunk csak a gazdasági állapot vagy a kereslet fogalmára, amelyek egyikét sem lehet közvetlenül az időbeli alakulásában végigkísérni! Itt kénytelenek vagyunk olyan kategóriákból, mint a nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon, munkatermelékenység stb. a gazdaság állapotára *következtetni*. A kereslet nagyságát például az eladott áruk mennyiségéből lehet megközelítően megragadni. Ennek értelmében fogalmilag megkülönböztetjük egymástól a közvetlen és a közvetett megfigyelhetőséget, és ezzel egyben a közvetlen és a közvetett mérést.

A közgazdasági megfigyelések e sajátos jellegéből adódik még a valószínűségelméleti gondolkodásmód alkalmazásának szükségszerűsége. A megfigyelhetőség szempontjából a közgazdasági kategóriák időbeli átalakulása hasonló, mint a kockadobás: egyik esetben sem lehet minden, az eredményt determináló hatást megragadni, s így mindkét esetben kénytelenek vagyunk tendenciaszerű megállapításokkal beérni. Az erre alkalmas modellezési módszer a sztochasztizálás, tehát minden kategóriát sztochasztikus állapotváltozóznak tekintünk. Fordítva: a kategóriák minden mérését a sztochasztikus folyamat eseti megvalósulásának kell tekinteni, s ez a társadalmi folyamatok megfordíthatatlansága miatt az egyetlen, amely rendelkezésünkre áll. Tehát nemcsak a szubjektivitás jelentős szerepe a mérésben, hanem az esetleg nem reprezentatív minta alapján végzett becslés hibája is csökkenti a mérési eredmény megbízhatóságát. Ezt a tényezőt a mérési eredmények értékelésénél mindenesetre figyelembe kell venni.

Visszatérve arra a korábbi megállapításunkra, amely szerint csak viszonylag kevés általános érvényű közgazdasági törvényt ismerünk, azt is be kell látni, hogy akkor pillanatnyilag a közvetett módszerekkel mérendő

kategóriák köre jóval bővebb, mint a közvetlenül megfigyelhetőké. Ezzel egyidejűleg kevesebb támpontunk van, amelyre támaszkodva a problémáink jellegének megfelelő mérési módszereket kidolgozhatnánk. A már meglévő bázis következetes kihasználásában rejlik itt is az új ismeretekhez vezető út.

Van-e „mérhetlenségi mítosz”?

Miután bemutattuk és a közgazdasági vizsgálatokra konkretizáltuk a mérésnél figyelembe veendő alapvető általános követelményeket, Hátori Balázs problémáját a következőképpen fogalmazhatjuk meg:

Keressünk olyan mérési módszert, amellyel — lehetőleg számszerű módon — megragadhatók a közvetlenül meg nem figyelhető kategóriák: a nem árujavak közgazdasági jellemzői, hogy a mérés eredményei alapján döntéseket tudjunk hozni, gazdálkodhassunk!

Az előző pontokban láttuk, milyen nehézségeket kell még legyőzni, amíg ezt a célt elérjük. Így Drechsler László kérdésére — létezik-e „a mérhetlenség mítosza?” [4] — igenlő választ kell adnunk ott is, ahol a szerző ennek jogosságával szemben foglal állást.⁶

Vitatom Drechsler Lászlónak azt az álláspontját, amely a mérés fogalmát leszűkíti a számokkal való reprezentációra ([4] 1217. l.). Ehhez elsősorban a „dimenziócsökkenés” problémáját kellene megoldanunk; megtalálnunk annak a módját, hogy egy sztochasztikus folyamatnak és egy realizációjának a kapcsolatát közgazdaságilag értelmezzük. Ez ma még nem lehetséges, mégpedig nemcsak a közgazdaságtan már említett viszonylagos fejletlensége folytán, hanem amiatt sem, hogy a matematika jelenlegi állapota nem mindig teszi megvalósíthatóvá módszereinek közvetlen alkalmazását közgazdasági vagy más társadalmi problémákra. A közgazdaságtan lényegében a klasszikus fizika mérési módszereit alkalmazza, amelyekkel azonban éppen az nem jellemezhető, amiben a társadalmi mozgásformák magasabbrendűsége rejlik.

Ebből az állapotból csak akkor remélhetünk kimozdulást, ha programmá tesszük a matematika alkalmazását társadalmi problémák megoldására. Ellenkező esetben — tudniillik, ha vonakodunk a matematika közgazdasági felhasználásától — nem is fejleszthetők ki olyan módszerek és eljárások, amelyek a szűkebb értelemben vett mérést lehetővé teszik.

A nem valami rózsaszínűre festett helyzetkép ellenére sem látom megalapozottnak Drechsler László véleményét, aki szerint később, a tudomány magasabb fejlettségi szintjén sem lesz olyan „... mutatószám, amely megmondaná, hogy adott körülmények között mi előnyösebb egy ország számára: egy iskola vagy egy kórház építése” ([4] 1218. l.) — bár elismerem, hogy ilyen mutatószámot roppant nehéz szerkeszteni. Meggyőződésem szerint lesznek — nincs elvi akadály, hogy legyenek — olyan (számszerűsíthető!) modellek, amelyek lehetővé teszik majd ilyen és hasonló kérdések megválaszolását. Bizonyos értelemben már most is megvannak e modelleknek az alapjai, hiszen napjainkban is eldöntjük, hogy a rendelkezésünkre álló, szo-

⁶ Mi itt a mérés *lényegével* foglalkoztunk, ezért nem elemezzük a „mítosz” vagy a „dogma” fogalmak helyénvalóságát. Az elmondottak alapján azonban érdemesnek látjuk elgondolkozni azon, hogy a dogma csak addig dogma, amíg hiszünk benne...

ciális célokra fordítható erőforrásokból hány iskolát, illetve kórházat építünk. Az, hogy ezek a döntések nem mindig a várt sikert hozzák, nem azt mutatja, hogy itt két *elvileg* nem összehasonlítható kategóriával állunk szemben, hanem csak azt, hogy ezeket *jelenleg még nem* tudjuk egybevetni. Más kérdés — s ebben egyetértek Drechsler László álláspontjával —, hogy nem szabad a mérés elégtelenségét „egyes számú bűnbaknak” tekinteni „a nem árutermelő szféra gazdálkodásának hiányosságaiért” ([4] 1216. l.).

Az intenzív gazdálkodásra mint a gazdálkodás minőségileg új fokoza-tára való áttérés időszakában elsőrendű feladat az új fokozatnak megfelelő mérési módszerek kidolgozása. Olyan mérések, mint a „leadott órák száma” vagy a „megírt tankönyvek”, amelyeneket Hámori Balázs említ ([8] 667. l.), akkor alkalmasak, amikor egy ország az analfabetizmust számolja fel, illetve valamilyen alapvető oktatási reformot vezet be (például az oktatás ingyenessége, a továbbtanulási lehetőség biztosítása minden állampolgár számára), azaz az extenzív gazdasági fejlesztés időszakában. Az ilyen „kapacitás-szemléletnek” ma már nincs létjogosultsága. A társadalmi szféra minden területén, tehát az oktatásban is, egyre inkább számolnunk kell a „gyorsuló idővel”. A mérési módszerekkel és mutatókkal szemben támasztott követelmények közül a dinamikus szemlélet elsőrendű fontosságát nyer.

Hámori Balázs az általa felvetett probléma megoldására az értékelem-zésnek a nem árujavakra való alkalmazását javasolja ([8] 681—682. l.), amely olyan kategóriákat vesz alapul, mint szükséglet, fizetőképes kereslet, haszonhatás stb. A továbbiakban egy az ilyen közvetlenül meg nem figyel-hető kategóriák megragadására szolgáló módszert ismertetünk.

A bemutatandó eljárás alap gondolata a közismert „fekete doboz” mód-szer. A gazdaságot rendszernek tekintjük, amelynek inputjaira vonatkozóan *a priori* ismeretekkel rendelkezünk, outputjai pedig közvetlenül megfigyel-hetők. A gazdasági kategória és az outputja közötti összefüggés ismeretében megpróbálunk következtetni magának a kategóriának a lényegére. A be-mutatott eljárás a Hámori Balázs által javasolt módszer első lépéseként fogható fel.

A Kalman-filter

Főleg a második világháború óta figyelhattünk meg olyan törekvéseket, amelyek a dinamikus rendszerek elméletét empirikus vizsgálatokra is alkalmazhatóvá teszik. E fejlődés fontos állomása volt R. E. Kalman cikke [10], amelyben sikerült a Wiener-féle filterfeladatot [12] egyszerűbben kezelhető alakra hozni. Ez az 1960-ban megjelent cikk ma már klasszikusnak mond-ható, annyit fejlődött azóta a dinamikus rendszerek elmélete. Annál sajná-latosabb, hogy a Kalman-féle szűrési módszert tudomásom szerint eddig csak a műszaki tudományokban alkalmazták.⁷

A módszer lényegének érzékeltetésére tekintsük a következő lineáris, diszkrét, sztochasztikus dinamikus rendszert:

$$x(t+1) = A(t)x(t) + B(t)u(t) \quad (1)$$

$$y(t) = C(t)x(t) + v(t), \quad (2)$$

⁷ Magyarországi publikációk: [6], [7].

ahol t : az időparaméter;

$x(t)$: n -elemű vektor, amely a rendszer állapotát jelöli; az $x(0)=x_0$ kezdeti érték legyen Gauss-folyamat;

$u(t)$: r -elemű vektor, amelyről feltesszük, hogy Gauss-féle sztochasztikus folyamat 0 várható értékkel és R_1 kovarianciamátrixszal;

$y(t)$: p -elemű vektor, $p \leq n$;

$v(t)$: p -elemű vektor, amely feltevés szerint Gauss-folyamat 0 várható értékkel és R_3 kovarianciamátrixszal;

$A(t)$: $(n \times n)$ -es mátrix, amely a rendszer t időpontbeli állapotát a $t+1$ állapotába viszi át, azaz a rendszer *belső* dinamikáját fejezi ki;

$B(t)$: $(n \times r)$ -es mátrix, amely a rendszer inputjának — $u(t)$ -nek — az állapotokra kifejtett hatását és ennek összefüggéseit tartalmazza, tehát a rendszernek a külvilággal való kapcsolatát írja le;

$C(t)$: $(p \times n)$ -es mátrix, amely az állapotok outputtá — $y(t)$ -vé — való transzformációját jelenti.

Az $u(t)$ és a $v(t)$ folyamatot egymástól függetlennek tételezzük fel, tehát:

$$E\{u(t)v^T(t)\}=0.$$

Látható, hogy egyrészt az (1) — (2) rendszer nyilván kielégíti a mérés tárgyalásában megfogalmazott követelményeket. A rendszer dinamikus és sztochasztikus. Az input-, az output- és az állapotmennyiségeket időbeli alakulásukban veszi figyelembe, s az idő mint mérték megfelelően stabil. Másrészt világos, hogy az $x(t)$ és az $y(t)$ ugyancsak sztochasztikus folyamatok.

Induljunk ki mármint abból, hogy a rendszer $x(t)$ állapotát nem tudjuk közvetlenül megfigyelni, ehelyett az $y(t)$ outputokat ismerjük. Ennek alapján a (2) egyenlet a megfigyeléseket (időbeli lefolyásukban) írja le. A benne szereplő $v(t)$ sztochasztikus folyamat ez esetben megfigyelési hibaként fogható fel.⁸

Az (1) egyenletet a rendszer mozgási egyenletének fogjuk nevezni. A $B(t)u(t)$ kifejezés az összes olyan tényezőt reprezentálja, amelyek a rendszert az önmozgásában befolyásolják.

A feladat most a következő:

Határozzuk meg a rendszer megfigyelt outputja, struktúrája és az ezt zavaró külső tényezők statisztikai ismeretében az aktuális állapotát! Másképpen szólva, adjunk az $x(t)$ állapotra az $A(t)$, $B(t)$, $C(t)$, R_1 és R_2 , valamint az $y(0), \dots, y(t)$ adatok alapján olyan $x^*(t)$ becslést, amely a „lehető legjobb”! Ezt a feladatot R. E. Kalman oldotta meg azzal a feltevéssel, hogy a „lehető legjobb” a becslési hiba minimálissá tételét jelenti. A megoldás matematikai levezetése nélkül⁹ itt csak az eredményt közöljük:

TÉTELE: Az (1), (2) rendszert kielégítő $x(t)$ sztochasztikus folyamat legjobb becslését, $x^*(t)$ -t generálja az

$$x^*(t+1) = A^*(t)x^*(t) - D(t)y(t) \quad (3)$$

lineáris dinamikus rendszer, ahol:

$$A^*(t) = A(t) - D(t)C(t); \quad (4)$$

$$D(t) = A(t)P(t)C^T(t) [R_2 + C(t)P(t)C^T(t)]^{-1}; \quad (5)$$

⁸ Ha a (2)-ben $C=E$, akkor az $x(t)$ állapot közvetlenül megfigyelhető volna. Ha C invertálható, akkor a rendszer állapotai és outputjai között egy-egyértelmű megfeleltetések léteznének. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben az $x(t)$ már az $y(t)$ ismeretében meghatározható.

⁹ A levezetés megtalálható: [10].

$$P(t+1) = A^*(t)P(t)A^T(t) + B(t)R_1B^T(t) \quad \text{és} \quad (6)$$

$$P(t) = E \{ [x^* - x] [x^* - x]^T \}. \quad (7)$$

Vegyük észre, hogy (4)–(6) az ún. *Riccati*-féle differenciaegyenlet:

$$P(t+1) = A(t) \{ P(t) - P(t)C^T(t)[R_2 + C(t)P(t)C^T(t)]^{-1}C(t)P(t) \} A^T(t) + B(t)R_1B^T(t). \quad (8)$$

Az egyenlet általános megoldását csak speciális esetekben tudjuk megadni, így kénytelenek vagyunk rekurzíven megoldani.

Ha a rendszer állapot- és outputváltozói között az említett egyértelmű megfeleltetések fennállnának, azaz ha négyzetes $C(t)$ mátrix esetén E mátrix determinánsa nem zárus volna, ez nyilvánvalóan a $C(t) = E$ esetet is magában foglalja, akkor (8) helyett a

$$P(t+1) = B(t)R_1B^T(t) \quad (9)$$

egyenletet kellene megoldanunk, ami a triviális megoldást jelentené.

Mielőtt áttérek a modell közgazdasági értelmezésére, két megjegyzést kell tennem:

1. Mivel a (3) egyenlet $x(t)$ -nek olyan becslését adja, amely már nem tartalmazza az $u(t)$ -ben foglalt zavaró tényezők hatásait, ezért a (3)-t a továbbiakban filteregyenletnek nevezem.

2. A filteregyenlet megoldása, akárcsak az (1)-é, sztochasztikus folyamat. A probléma konkrét mátrixokkal történő megoldása e folyamatnak egy realizációját adja.

Nézzük ezek után a filtermodell közgazdasági értelmezését! Jelölje $x(t)$ a gazdaság állapotát, $u(t)$ a gazdaság inputját, $y(t)$ pedig az outputját a t -edik időpontban. Ekkor a modell értelmében a gazdasági input olyan tényező, amely a gazdaságot tervezett útjáról eltéríti. Ilyen lehet például a külgazdasági kapcsolatokban előálló váratlan változás, hirtelen fellépő belső gazdasági vagy politikai zavar (mondjuk, egy fontos erőmű használhatatlanná válása baleset következtében, sztrájk stb.). Ezek a tényezők a $B(t)$ mátrixon keresztül fejtik ki hatásukat az $x(t)$ állapotokra. Az $A(t)$ mátrix reprezentálja a gazdasági állapotok egymásba való átmenetét. Itt érdemes felfigyelni arra, hogy az $A(t)$ mátrix az állapotok halmazát önmagába leképezi, azaz az (1) egyenlet homogén része azt is tartalmazza, hogy a t -edik időpontbeli kibocsátás $t+1$ -edik időpontbeli ráfordítássá átalakul. Az $x(t)$ gazdasági állapotot nem tudjuk közvetlenül megfigyelni, de helyette ismerjük az outputot: $y(t)$ -t. Az $x(t)$ és az $y(t)$ vektor különböző dimenzióját a következőképpen lehet értelmezni: A gazdasági állapot definiálása és az output megfigyelése nem ugyanazokra a kategóriákra támaszkodik. A gazdasági állapotnak például tartalmaznia kell az emberek közhangulatát, amit azonban egyelőre nem tudunk számokban („megelégedettség együttható”, „nyugtalansági tényező”) kifejezni. A gazdálkodás szempontjából rendkívül fontos, hogy olyanok legyenek a körülmények, amelyek között a tervezett célokat a lehető legjobban teljesíteni lehet. E körülmények hatását több közvetlenül megfigyelhető mutatóban vehetjük észre (például a munkatermelékenység vagy a munkaidő-kihasználás mutatóiban). Ami tehát az $x(t)$ vektorban egy komponens, az bizonyos esetekben az $y(t)$ vektor több komponensében szerepel. Az ilyen átfedéseket tartalmazza a $C(t)$ mátrix.

Az R_1 és R_2 kovarianciamátrixok a gazdasági fejlődést zavaró tényező

és a megfigyelési hiba $y(t)$ vektorokra vonatkozó statisztikai adatait tartalmazzák. Megjegyzem, hogy ezek a statisztikák kovariancia-együtthatók, amelyek a megfelelő vektorok komponensei közti kapcsolat *irányát* mutatják, és ennek alapján az R_1 és az R_2 elsősorban minőségi tulajdonságokat tartalmaznak.

Ilyen értelmezés mellett a filterfeladat közgazdasági tartalma a következő:

Határozzuk meg a gazdasági output megfigyelési, a gazdasági struktúra és a külső zavaró tényező statisztikai ismeretében a gazdaságnak azt az állapotát, amelyik a vizsgált időpontjában a legvalószínűbb! Ezt az állapotot a (3) egyenlet megoldásával számszerűsíthetjük. A Kalman-filter tehát olyan módszer, amelynek segítségével a gazdasági jelenségek ismeretében a belső, lényegi összefüggésekre következtethetünk.

Két alkalmazási lehetőség

Keresleti modell

Meg akarjuk vizsgálni n különféle áru keresletét. Jelölje $x_i(t)$ az i -edik áru keresletét a t -edik időpontban. Az $A(t)$ mátrix reprezentálja akkor a kereslet időbeli alakulását. Az $u_i(t)$ vektor jelentsen olyan véletlen tényezőt, amelyik befolyásolja a kereslet alakulását. (Ez lehet például divatváltozás, a vevőknek több jövedelmet biztosító szociálpolitikai intézkedés stb.) Az R_1 mátrix akkor az e tényezők közötti statisztikai összefüggéseket foglalja magában. Az $y(t)$ tartalmazza p db cikk t -edik időpontban (időintervallumban) eladott mennyiségét. Az $y(t)$ vektor ugyanazokat az elemeket (ez esetben választékot) tartalmazza, mint az $x(t)$, de más összetételben, s az áruhalmaz két különböző felbontása közötti összefüggést a $C(t)$ mátrix reprezentálja. A filterfeladat így hangzik:

Határozzuk meg az n db áru keresletét p db cikk eladott mennyisége, a kereslet „elméleti” (tervezett) alakulása és az ezt zavaró tényezők statisztikai ismeretében! A filteregyenlet $x^*(t)$ megoldása jelenti ekkor a külső tényezők által megzavart, de a legvalószínűbben fennálló keresletet.

Modellintézmények létszámának meghatározása

Jelentse $x(t)$ egy intézménynek a feladatai megoldásához szükséges létszámstruktúráját alegységek (osztályok, csoportok) szerinti bontásban. Az $A(t)$ mátrix jelenti a létszámalakulást az idő, azaz az intézménnyel szemben támasztott követelmények változásának függvényében. Az $u(t)$ vektor mindazokat a tényezőket juttatja kifejezésre, amelyek a tervezett létszámfejlődést zavarják. (Ezek lehetnek például „protekción” be- és kilépések, az intézmény munkaerő-struktúráját változtató jövedelempolitikai intézkedések stb.) Az $y(t)$ vektor tartalmazza az intézmény által elvégzendő feladatokhoz meglévő létszámot, de nem alegységek, hanem például feladatok szerinti bontásban. (Ha az intézmény, mondjuk, termelési, vezetési és szállítási osztályból áll, akkor $x(t)$ jelenti az intézmény termelési, vezetési és szállítási feladatainak elvégzéséhez szükséges létszámot, az $y(t)$ vektor pedig a létszámot például adminisztratív és fizikai bontásban tartalmazza.) A filteregyen-

let ez esetben az $x^*(t)$ megoldásával a feladatok elvégzésében *ténylegesen* részt vevők számát adja, mégpedig osztály szerinti bontásban. Az $x^*(t)$ és az $x(t)$ összehasonlításából fontos következtetések vonhatók le a munkaidő kihasználására vagy esetleg egy nem hivatalos külön „osztály” létezésére.

A mátrixok számszerűsítése

Az $A(t)$, $B(t)$ és $C(t)$ mátrixok számszerűsítése alapvetően becslési feladat.

Az $A(t)$ mátrix reprezentálja a rendszer belső dinamikáját. Ez azt jelenti, hogy $A(t)$ a gazdasági vezetők által kijelölt fejlődési és fejlesztési irányzatokat foglalja magában. Az $A(t)$ számszerűsítése tehát *tervezési* feladat, amelynél egyrészt a kialakult, másrészt a kitűzött célnak megfelelő struktúrát kell figyelembe venni. Népgazdasági szintű számításoknál $A(t)$ lehet például az ÁKM belső mátrixa vagy az egyes ágazatok termelési függvényeiből álló rendszer.

A $B(t)$ mátrix számszerűsítéséhez az $u(t)$ vektort (értsd: az elemeinek jelentését) szükséges ismerni. A külső hatások sokrétűsége miatt a $B(t)$ mátrix konkretizálása nem kizárólag közgazdasági feladat; támaszkodni kell más társadalomtudományokra is. Mivel itt általában kevés statisztikai adattal rendelkezünk, ezért $B(t)$ összeállításában olyan módszerek felhasználása válhat indokolttá, mint például a rangsorolás. A rangkorrelációs együttműködésből meghatározott időbeli regresszióegyenlet első megközelítésként jó szolgáltatásokat tehet.

A $C(t)$ mátrixot hasonlóan lehetne összeállítani, mint az $A(t)$ -t. Itt tulajdonképpen egy adott halmazt (árak, munkaerők) *új* szempont szerinti felbontásáról és az így kapott csoportosítások közötti megfeleltetéséről van szó. E felbontás végeredményben megállapodás kérdése, amely azonban a konkrét helyzet alapos ismeretét követeli meg.

Az R_1 és \bar{R}_2 kovarianciamátrixok számszerűsítése ugyancsak rangkorrelációs módszerekkel végezhető el, tehát lényegében hasonló folyamat, mint a $B(t)$ összeállítása.

Az elmondottak alapján a bemutatott módszer alkalmasnak ítélnétek olyan feladatok megoldására, amelyeket Hámori Balázs a cikkében vizsgált

Az elméleti jellegű felhasználási lehetőségek mellett, a módszer a gyakorlatban tevékenykedő közgazdászoknak is segítséget nyújthat. Ezt igyekeztem érzékeltetni az előbbi két példán.

A módszer hiányossága, hogy a modell lineáris. Vagyis az alkalmazásakor azzal a feltevéssel élünk, hogy a modellben végbemenő összes transzformáció lineáris. Ez az eljárást könnyen kezelhetővé teszi ugyan, de ront a valóságghűsége.

A cikkben nem szóltunk az $x^*(t)$ megoldásfolyamat stabilitásáról, holott erre vonatkozólag vannak már kidolgozott kritériumok [11]. Itt főleg Ljapunov „második módszerét” kell megemlíteni, amely az ilyen vizsgálatot lehetővé teszi anélkül, hogy ismernénk a konkrét megoldást. Segítségével e tulajdonságot megvizsgálhatjuk csupán az $A(t)$ mátrix ismeretében.

Végül megjegyzem, hogy az (1)—(2) modell kibővíthető szabályozási modellé, ami azt jelenti, hogy (1) átalakul az

$$x(t+1) = A(t)x(t) + B(t)u(t) + K(t)w(t) \quad (1')$$

egyenletté, ahol

$w(t)$: k -elemű vektor, amelynek $w_i(t)$ komponense az i -edik szabályozási változó t -beli értékét tartalmazza, és

$K(t)$: $(n \times k)$ méretű mátrix, amely a szabályozásnak az állapotokra kifejtett hatását jellemzi.

Ezzel az átalakítással tehát figyelembe vehető a rendszerbe való tudatos beavatkozás is, s így a modell teljesebbé válik. A modell ilyen jellegű továbbfejlesztési lehetőségeinek tárgyalásától azonban el kell tekintenem, mert túllépné az eredeti probléma szabta határokat.

Hivatkozások

- [1] Bródy András: A növekedési ütemek méréséről. *Gazdaság*, 1979. 4. sz.
- [2] Drechsler László: Cserearány-változások és a gazdasági növekedés mérése. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 1. sz.
- [3] Drechsler László: A népgazdasági mérlegszámítások néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 12. sz.
- [4] Drechsler László: „A mérhetetlenség mítosza?” *Közgazdasági Szemle*, 1980. 10. sz.
- [5] Ehrlich Éva—Pártos Gyula: A fejlettség inhomogenitása. *Gazdaság*, 1979. 2. sz.
- [6] Gertler János: Egy statisztikus szűrési eljárás számítógépes folyamattírányításhoz. Doktori értekezés. 1979.
- [7] Gertler János: A Kalman-szűrő. *Mérés és Automatika*, 1973. 4. sz.
- [8] Hámori Balázs: „Nem árujavak és szolgáltatások” a szocialista árutermelő gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 6. sz.
- [9] Hofmann, K. H.: Zur mathematischen Theorie des Messens. *Rozprawy Matematyczne*, 1963. 32. k.
- [10] Kalman, R. E.: A new approach to linear filtering and prediction problems. *Transaction of the ASME, Series D*. 1960. március.
- [11] Kalman, R. E.—Bertram, J. E.: Control System Analysis and Design via the „Second Method” of Lyapunov. *Transaction of the ASME, Series D*. 1960. június.
- [12] Wiener, N.: The extrapolation, interpolation and smoothing of stationary time series. John Wiley & Sons, Inc. New York, 1949.

NEMES FERENC:

A vezetői szerepfelfogás és magatartás néhány problémája vállalatainknál

Az egyének életük folyamán különböző státuszokba, azaz meghatározott jogokkal és kötelezettségekkel körülírt pozíciókba kerülnek, amelyekhez a követendő szerepeket jelentő, az elvárásokból és azok egyéni felfogásából kialakuló strukturált magatartási minták kapcsolódnak. Tanulmányomban e problémakörön belül a vezetői szereppel foglalkozom.

Abból indulok ki, hogy a gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban — a gazdaság- és a vállalatirányítás függvényében — változnak a vezetéssel szembeni követelmények és az ezeket kifejező szerepelvárások. A vezetők megfelelése az elvárásoknak függ attól, hogy egyrészt a különféle szerepközvetítők (intézményhatások, munkahelyi szervezeti szituációk, kortárs csoportok stb.) mennyire pontosan továbbítják a vezetői szintekhez a feladatokat, követelményeket, másrészt a vezetők saját felfogásukkal (értékrendjükkel, tapasztalataikkal stb.) szembesítve mennyiben teszik ezeket magukévá.

A vezetői szerepfelfogások jelentős hatást gyakorolnak a vezetői magatartásra (teljesítményekre) és ezen keresztül a vállalati magatartásra. Éppen ezért, ha vállalataink sikerességét vagy sikertelenségét elemezzük, szembesítenünk kell a vezetői szerepelvárásokat és felfogásokat. Ezt követtük a cikk alapjául szolgáló vizsgálatban.

Polgári nézetek a vezetői szerepfelfogásról és magatartásról

Az angolszász szakirodalom szerint az 1950-es éveket megelőzően az amerikai vállalati életben csak a Henry Ford és a John D. Rockefeller-féle nagy egyéniségek nyomdokain haladva lehetett vezetői sikereket elérni. Ezeket az embereket — az akkori gazdasági környezeti követelményeinek megfelelően — olyan vezetői tulajdonságok jellemezték, mint az energikusság, az ötletgazdagság, és nemigen voltak vádolhatók tapintatossággal vagy túlzott óvatossággal.

Az ötvenes éveket követően mélyreható változások mentek végbe az amerikai gazdaság szervezeti és vezetési struktúrájában. Egyfelől az erőteljes tőkekoncentráció, a munkamegosztás bonyolultabbá válása, másfelől a technika lendületes fejlődése olyan szervezeti-vezetési rendszerek kialakulásához vezetett, amelyek fokozott mértékben követelték meg a tervezési, a szervezési és az irányítási funkció összehangolását. Olyan gazdasági szervezetek jöttek létre, amelyeknek a tervezése, szervezése és irányítása mind-

inkább meghaladta egyetlen — mégoly kiváló képességű és felkészültségű — személy lehetőségeit. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy csak speciális ismeretekkel rendelkező vezetők csoportja képes megszervezni, irányítani a vállalkozást.

Vajon ezeknek a vezetőknek is a Fordok és a Rockefellerek a példaképei?

Riesman [15] és *Whyte* [19] szerint nem: a klasszikus vállalkozói (s egyben vezetői) szerepminta követése véget ért. A menedzserek új nemzedéke már elfogadja a kollektív szervezet tényét, és ennek megfelelően viselkedik. Hogyan?

Riesman a társadalmi karakter három alapvető típusát különbözteti meg: a hagyománytisztelőt, a belülről és a kívülről irányított embert. Az első esetben a társadalom tagjainak konformitása a hagyománytiszteletükre épül. A második típus esetében a konformitás forrása a gyermekkortól elfogadott értékek, normák magatartásszabályozó ereje. Végül a kívülről irányított ember magatartását a mások elvárásai és igényei iránti érzékenységgé határozza meg.

A társadalmi karakter alaptípusainak ezt a történeti sorát a vállalati vezetésre vonatkoztatva és az előzőekben vázolt történeti képbe helyettesítve, azt mondhatjuk, hogy a *Riesman* szerint az ötvenes évek előtti időszakot jellemző belülről irányított vezető helyébe — aki saját elgondolásaira és értékrendszerére támaszkodva alakítja magatartását (*Riesman* kifejezésével élve: saját „giroszkóppal” rendelkezik) — a kívülről irányított ember lép, akinek gondolkodásmódját és magatartását döntően meghatározzák a körülötte levő emberek elgondolásai és magatartása. *Riesman* szerint egy mai amerikai nagyvállalat szervezeti rendszerében az ilyen vezető juthat el leginkább a vezetési hierarchia csúcsára.

Néhány évvel *Riesman* könyvének megjelenése után *Whyte* — *Riesman* nézeteit követve — még behatóbban és a vállalati életet közvetlenebbül érintő módon foglalkozott a szerepfelfogás és magatartás kérdéseivel. Szerinte a modern amerikai vállalat a „konformitás és a tömegekkel való haladás” magatartástípusát igényli. A „szervezeti embernek” — mondja *Whyte* — bizonyos mértékben fel kell áldoznia személyiségét és kreativitását, ha sikeres akar maradni. Bár *Whyte* ezt a tézist az amerikai vállalati életre általában vonatkoztatja, megjegyzi, hogy ez főként a nagy szervezetekre, azokon belül is inkább a közép- és az alsó szintű vezetőkre érvényes.

A *Whyte* és *Riesman* elgondolásai iránti élénk érdeklődést mutatja, hogy több empirikus kutatás választotta témájául a vezetői szerepfelfogásokat és magatartásokat.

Fleishman és *Peters* a belülről és a kívülről irányított vezetők sikerességéről végzett vizsgálataikhoz kétféle eljárással gyűjtötték be a szükséges adatokat. Egyrészt a munkája alapján minden vezetőt értékeltettek a felettesével, másrészt a Gordon-féle skálával mérték az adott szervezeti szabályozás mellett társadalmilag elvárt egyéni konformitást. Úgy találták, hogy a kevésbé konform vezetők teljesítményét a felettesaik magasabbra értékelik, mint a nagyobb konformitást tanúsítókét [5]. *Roadman* vizsgálati eredményei [16] alapvetően megegyeztek *Fleishman* és *Peters* megállapításaival. Ő is arra jutott, hogy a kívülről irányított vezetők a legkevésbé sikeresek.

Porter differenciáltabban s — a *Roadman*-féle vizsgálatától eltérően — indirekt módszerrel kereste a választ a *Riesman* és *Whyte* által felvetett

kérdésre. Vizsgálatának lényege, hogy majdnem kétezer különféle szintű vállalati vezetővel előre megadott személyiségjellemzőket értékeltetett abból a szempontból, hogy azok mennyire fontosak a vezetői funkciójuk sikeres gyakorlásában ([10], [13]).

Az előbbieken említett kutatások Riesman és Whyte vezetői szerepfelfogással kapcsolatos nézeteinek érvényességét a gyakorlatban akarták lemérni. A kutatásaikban alkalmazott operacionális fogalmak azonban annyira eltérnek Riesman és Whyte fogalmi apparátusától, hogy lehetetlen egybevetni egyébként úttörő jellegű kutatásaik eredményeit az elméleti alapkonceptióval. A Riesman és Whyte elméletének gyakorlati érvényességét vizsgáló kutatások ugyanis az egyik kulcsfogalomnak, a sikernek a tartalmát azzal kívánták minél megfoghatóbbá tenni, hogy megkísérelték a teljesítménnyel (Fleishman és Peters), illetve az előrejutással kifejezni. A siker fogalmának ilyen lefordítása az empirikusan vizsgálható tények nyelvére azonban csak annyiban fogadható el hitelesnek, amennyiben a siker egyértelműen a teljesítmény függvénye, illetőleg a sikernek feltétlenül előrejutásban kell megnyilvánulnia.

A vezetői szerepelvárások történeti változásai Magyarországon és a gazdaságirányítás

Bár a polgári szakirodalom sem különösebben gazdag a vezetői szerepfelfogással és magatartással foglalkozó munkákban, a szocialista szakirodalom még ennél is szegényesebb.*

Megfelelő forrásmunkák híján, a szerepelvárások hazai változásainak leírásához különféle hivatalos dokumentumokban kerestünk támpontokat. Ezek alapján megállapíthattuk, hogy az ötvenes évek közepéig tartó időszakban a vezetői szerepelvárások ellentmondásosak voltak. Bár a politikai megbízhatóság mellett jelentkezett a megfelelő szakképzettség igénye [8], sokan megfelelő szakképzettség nélkül kerültek vezető beosztásba. A vezetők önállóságával kapcsolatban megfogalmazott igény ([1], [12]) is ellentmondásos volt, hiszen érvényesítését lényegében lehetetlenné tette a tényleges gazdasági gyakorlat. A szerepelvárások ellentmondásos megfogalmazódása közepette ugyanakkor a szerepérvényesítés (a politikai és a gazdasági környezet hatására) meglehetősen egységes módon történhetett. Az akkori vezetői magatartást az alkalmazkodás és a nagyfokú együttműködési készség jellemezte.

Az önálló elszámolás elvére épülő vállalati gazdálkodás kibontakozásával, a tényleges gazdálkodás egyes elemeinek megjelenésével a vezetői szerepelvárások is módosulnak. A politikai megbízhatóság mellett egyre sürgetőbb valós követelmény a szakmai felkészültség. A már vezető beosztásban levő, de megfelelő szakmai felkészültséggel nem rendelkező személyek továbbtanulnak, illetőleg a szakmai képzés a vezetői kinevezés feltételévé válik.

A hatvanas évek elején, a gazdálkodási gyakorlat fejlődésének hatására, a vezetővel szemben támasztott követelmények árnyaltabban fogalmazódnak meg. Az említett tényezők mellett hangsúlyt kap a szervezői és vezetői

* Az itt tárgyalt kérdéskört más nézőpontokból vizsgáló fontosabb munkák: ([4], [6], [7], [9], [11], [14], [17], [18]).

készség (jó kapcsolat a munkatársakkal) a kezdeményezőkézség és az új iránti fogékonyság [12]. A vezetői szerepelvárásoknak ez a sokrétűsége azonban nem juthatott érvényre a tényleges vezetői magatartásokban. A korábban nagyobb önállóságot biztosító gazdálkodási rendszer csak korlátozottan engedte kibontakozni a vezetői követelményrendszer határozatokban megfogalmazott új elemeit: a kezdeményezőkézséget, az önállóságot stb.

A vezetői követelmények valóságos érvényesüléséhez szükséges feltételeket a gazdaságirányítás 1968. évi reformja volt hivatott megteremteni. A gazdaságirányítás megváltozott rendszerében az addiginál teljesebben érvényesülhet a szervezetek gazdálkodási funkciója, ami szükségessé tette a vezetőkkel szemben támasztott követelmények egységes rendszerének a kialakítását ([2], [3]). Bár e követelményrendszer egyes elemei a szervezeti hierarchia különböző szintjein eltérő súllyal jelennek meg, a vezetők kiválasztásában egyikük sem hagyható figyelmen kívül.

A gazdaságirányítás jelenlegi rendszere és a benne rejlő lehetőségek olyan vezetői szerepelvárást juttatnak kifejezésre, amelyet önállóság, ötletesség, kezdeményezőkézség, határozottság és energikusság jellemez. A mai gazdálkodási körülmények között ezek a tulajdonságok a hosszú távon sikeres vezetés feltételeinek tekinthetők.

A vezetői szerepfelfogás és magatartás konkrét vizsgálata

A vezetői sikerhez a különféle vezetői beosztások, de még a különféle szervezetek hasonló munkakörei is eltérő szerepmintákat követelnek meg. Az azonban bizonyos, hogy ha a tényleges szerepfelfogás nem felel meg az adott szervezet adott vezetői pozíciójával összefüggő sajátos jogok és kötelezettségek rendszerének, akkor a kialakított vezetői magatartásminta nem vezethet jó vezetői teljesítményre, az illető vezető nem számíthat sikerre.

Empirikus kutatásunk eddigi — első — szakaszában azt kívántuk vizsgálni, hogy gazdálkodásunk jelenlegi körülményei között a vállalatok különböző szintű vezetői milyen tulajdonságokat tekintenek a siker, illetőleg a szervezeti hierarchiában való előrejutás nélkülözhetetlen feltételének.

Ehhez összesen tíz — öt könnyűipari, két gépipari és három építőipari — vállalat vezetőinek körében önkéntes kérdőív segítségével felmérést végeztünk, amelybe a vizsgált vállalatok vezetőit — a művezetőktől az igazgatókig — teljeskörűen bevontuk.*

A munka tartalmában, jellegében, a vezetőkkel szemben támasztott követelményekben meglévő különbségeket figyelembe véve, a feldolgozás során a vezetőket öt csoportra osztottuk. Az első csoportba, a *felső vezetők* közé az igazgatót, a helyetteseit, valamint (ha nem voltak is igazgatóhelyettesi besorolásban) a főmérnököt és a főkönyvelőt soroltuk. A *középszintű vezető I.* kategóriába a főosztályvezetők és az osztályvezetők (ha a kitöltéskor távol voltak, akkor helyetteseik), a *középszintű vezető II.* csoportba a gyáregység- és a műhelyvezetők (távollét esetén a helyetteseik) kerültek. *Csoportvezetőknek* kizárólag adminisztratív területen dolgozók minősültek. Végül a vezetők ötödik csoportja a *művezetőkből* állt össze.

* A felmérés adatainak feldolgozásában értékes segítséget nyújtott munkatársam, Bóday Pál.

A 629 fős minta vezetői szintek és ágazatok szerinti megoszlását az 1. sz. táblázatban mutatjuk be.

1. sz. táblázat

A minta összetétele
(százalék)

Vezetői szint	Könnyű- ipari	Gép- ipari	Építő- ipari	Együtt
	vállalat			
Felső szintű vezető	6,9	4,3	1,6	4,0
Középszintű vezető I.	27,1	38,1	14,6	25,3
Középszintű vezető II.	14,4	8,2	22,2	15,7
Csoportvezető	11,2	25,5	15,4	17,1
Művezető	40,4	23,9	46,2	37,9
Összesen	100,0 (190 fő)	100,0 (184 fő)	100,0 (255 fő)	100,0 (629 fő)

A vezetők átlagos életkora 41 év. Egyharmaduk (34 százalék) 35 évesnél fiatalabb. Az 50 évesnél idősebbek aránya 17 százalék. A mintába került vezetők tehát összességükben meglehetősen fiatalok, amit a viszonylag kis szórádás ($s=9,00$) is igazol.

A szakképzettség szerinti megoszlás érdekessége, hogy a technikusok többséget alkotnak (arányuk 41 százalék), és a felső vezetők kivételével mindegyik vezetői kategóriában ők képezik a móduszt.

A női vezetők aránya a mintában — az országos helyzetnek megfelelően — 18 százalék: még a döntő mértékben a textilipart reprezentáló könnyűiparban sem éri el a vezetők egynegyedét (23 százalék).

A megkérdezettek átlagosan 21 éve dolgoznak, és kb. egy évtizede vezető beosztásban. A jelenlegi munkahelyükre 14 éve kerültek, s 6 éve tevékenykednek ott a mai beosztásukban.

Mielőtt a vizsgálat eredményeit ismertetném, előre kell bocsátanom, hogy bár a vezetői szerepelvárásnak része a politikai és a szakmai alkalmaság, ezáltal csupán a vezetői készséget jellemző ismérvekkel, tényezőkkel foglalkozom, abból kiindulva, hogy gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában éppen a vezetői készség kibontakoztatására van a leginkább szükség. A vezetői készség ismérveit úgy választottuk meg, hogy a segítségükkel ne csak a mai, hanem a korábbi vezetői szerepfelfogások is leírhatók legyenek. Meghatároztuk tehát a vezetői szerepfelfogások egy olyan képzeletbeli skáláját, amelynek egyik végpontja a belülről, a másik a kívülről irányított vezetői szerepfelfogásnak felel meg. Az így kialakított skálán a következő öt fokozatot különböztettük meg: 1. egyértelműen belülről irányított; 2. inkább belülről irányított; 3. átmeneti; 4. inkább kívülről irányított és 5. egyértelműen kívülről irányított szerepfelfogás.

A belülről irányított szerepfelfogás ismérveként az energikusságot, a határozottságot, a kezdeményezőkézséget, az önállóságot és az ötletességet határoztuk meg — a kívülről irányított szerepfelfogás ismérveként pedig a barátságosságot, az együttműködési készséget, a megfontoltságot, a tapintatosságot és az alkalmazkodást. Ezeket az ismérveket kellett azután a vizsgálatba vont vezetőknek rangsorolniuk aszerint, hogy mennyire fontosak egyrészt a beosztásukban elérhető sikerek, másrészt a szervezeti hierarchiá-

ban való előrejutás szempontjából. A kettős minősítés elméleti indoka, hogy a sikeres vezetői tevékenység nem feltétlenül eredményez előrejutást, illetőleg az előrejutásnak nem mindig egyértelmű előfeltétele a korábbiakban folytatott sikeres tevékenység. E két szempontú megközelítés során tekintetbe vettük, hogy a tevékenység sikerességének megítélése általában szubjektívebb, mérése kevésbé lehetséges, mint az előrejutásé.

A vezetői tevékenység sikeressége és a hierarchiában való előrejutás különválasztásának szükségességét az empirikus kutatás egyértelműen igazolta. Kiderült ugyanis, hogy a két szempont szerinti rangsor között igen gyenge a kapcsolat (a korrelációs együttható 0,3956). A két rangsorolás között nemcsak az ismérvek összesített fontossági sorrendjében, hanem az egyéni minősítések szóródásában is jelentős eltérést tapasztaltunk.

Ami az előbbit illeti, a megkérdezettek a tíz vizsgált ismérv közül háromnak (az alkalmazkodásnak, a tapintatosságnak és a barátságosságnak) jóval nagyobb szerepet tulajdonítanak az előrejutásban, mint a sikerben. A legszembevetőbb az alkalmazkodás szerepének megítélésében mutatkozó eltérés. Amíg a siker szempontjából ez az ismérv csak a nyolcadik helyre került, addig az előrejutás tekintetében a legfontosabb tényezőnek bizonyult. Az ismérvek helyezési sorrendjének szóródásában (a sikeresség szerinti rangsorolás esetén $s=1,20$) mutatkozó eltérések mindenekelőtt arra vezethetők vissza, hogy — mint már az előzőekben utaltam rá — a vezetői tevékenység sikeressége korántsem értelmezhető olyan egyértelműen, mint a szervezeti hierarchiában való előrejutás. Az említetteken túlmenően, ez alapvetően a vállalati gazdálkodás értékelési rendszerének hiányosságaiából fakad. Emiatt az eredményes vállalati gazdálkodás ténye sem jelenti feltétlenül a vezetői tevékenység sikerességét.

A vezetői vélemények alátámasztják azt a megállapítást, hogy az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszerben a *sikeres vezetői tevékenység* belülről irányított vezetői szerepfelfogást igényel. Amint az 1. sz. ábrából látható, a megkérdezett vezetők közel kétharmadát ez a szerepfelfogás, illetve magatartás jellemzi.

A vezetői szerepfelfogásokat különböző változók (életkor, iskolai végzettség, a vállalatnál eltöltött idő stb.) szerint vizsgálva, a belülről irányított szerepfelfogásuk arányában csupán az életkor és a szakképzettség alapján tapasztalható eltérés. Anélkül, hogy megszűnne a belülről irányított szerepfelfogás túlsúlya, az életkor emelkedésével csökken, a szakképzettség szintje szerint felfelé haladva pedig növekszik az ilyen szerepfelfogású vezetők aránya.

Érzékelve a belülről irányítottság fontosságát a vezetés sikerességében, elgondolkoztató, hogy a *szervezeti hierarchiában való előrejutáshoz* a vezetőknek alig több mint egyharmada tartja szükségesnek ezt a szerepfelfogást, illetve magatartást.

További összefüggéseket tárhatunk fel, ha megvizsgáljuk a szerepfelfogási-típusok kétféle szempont szerinti arányainak kapcsolatát. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

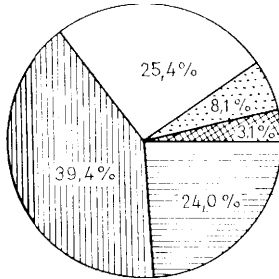
Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a vezetők alig fele (45 százaléka) szerint igényel a sikeres vezetői tevékenység és a hierarchiában való előrejutás hasonló szerepfelfogást.

Bár tisztában vagyunk azzal, hogy az előrejutásnak a siker nem kizárólagos feltétele, ezt a helyzetet nem tekinthetjük a gazdaságirányítási rend-

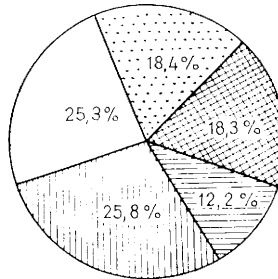
1. sz. ábra

A vezetői szerepfelfogás különféle típusainak aránya a siker és az előrelépés szempontjából

Sikeres vezetői tevékenység:

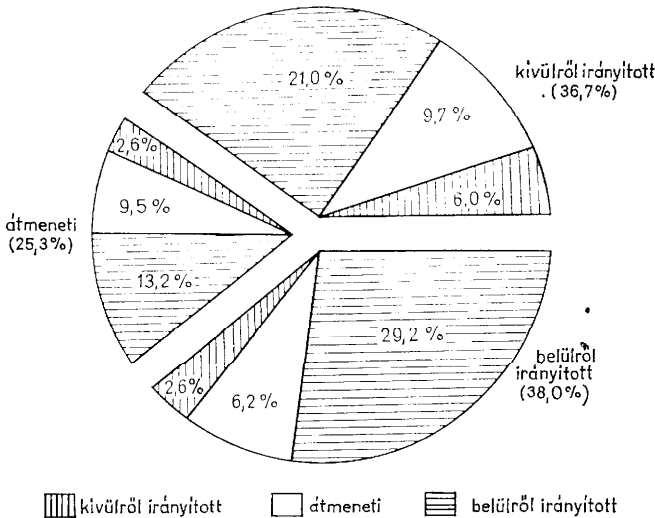

A hierarchiában való előrelépés:

2. sz. ábra

Összefüggések a különféle vezetői szerepfelfogásoknak a siker és az előrelépés szerinti arányai között

szerepből fakadó vezetési követelményekkel teljes összhangban állnak. A két-féle szempont szerinti minősítések viszonylag ritka egybeesése mindenképp előtt arra figyelmeztet, hogy nagyobb gondot fordítsunk a vezető kiválasztásra, illetőleg a vezetők képzésére és továbbképzésére.

A vezetői szerepfelfogás függvénye annak is, hogy a saját beosztására vonatkozóan magában a vezetőben milyen elvárások, illetve azoknak milyen struktúrája alakul ki.*

A szükségletek három csoportja közül az *önmegvalósítási* szükségletek megelőzik az *anyagiakat*. Az anyagi szükségletek viszonylagos háttérbe szorulása az önmegvalósítási szükségletekhez képest a vizsgált körben nem meglepő, hiszen a gazdasági vezetők keresete s ezzel együtt az anyagi szükségleteik kielégítettsége eléggé jelentősen meghaladja az átlagos szintet. Ezt támasztja alá, hogy az alacsonyabb keresetű vezetők elvárásai közül viszont — az általános képtől eltérően — az anyagi természetűek az elsődlegesek. A magasabb kereseti szintek felé haladva tehát az anyagi szükségletek rovására fokozatosan előtérbe kerülnek az önmegvalósítási szükségletek. A szociális szükségletek ereje a leggyengébb, s lényegében független a keresetek nagyságától. Ez — többek között — az ilyen irányú szükségletek magas szintű általános kielégítettségéből fakad.

Az elvárások szerkezete és a vezetői szerepfelfogás közötti kapcsolatot tekintve a legegértelműbb összefüggés: minél erőteljesebbek az önmegvalósításra irányuló szükségletek, annál nagyobb a belülről irányított, és annál kisebb a kívülről irányított szerepfelfogásúak aránya. Ez az összefüggés mind a sikeres vezetői tevékenység, mind a szervezeti hierarchiában való előrelépés esetében érvényesül.

E kedvező tendencia azonban csupán enyhítheti az amiatt érzett elégedetlenségünket, hogy a kívülről irányítottság fontossága az előrejutásban túlságosan nagy, illetőleg nagyobb, mint a vezetői tevékenység sikerességében. Ebből arra következtethetünk, hogy — a gazdaságirányítás szellemével ellentétben — a vállalati előrejutási mechanizmusok nem kedveznek a belülről irányított szerepfelfogású vezetőknek.

Ha a minta egészét tekintve vizsgáljuk a hierarchiában történő előrejutás tényezőinek szerepét (lásd a 2. sz. táblázatot), a hivatalos előírásokkal összevetve mindenekelőtt két tényezőnek: az összeköttetéseknek és a hosszú szolgálati időnek a jelentősége tűnik a szemünkbe. Különös élességgel tükröződik e tényezők egészségtelenül nagy befolyása az előrejutásra a kívülről irányított szerepfelfogású vezetők válaszaiban: az összeköttetéseket csaknem kétharmaduk, a hosszú szolgálati időt több mint egynegyedük tartja az előrejutás feltételének. Az eltérő szerepfelfogású vezetők véleménye az előrejutás többi tényezőjének viszonylagos fontosságát illetően is különböző.

Mind a kívülről, mind pedig a belülről irányított vezetők három-három tényezőt tekintenek meghatározó jelentőségűnek. Az előbbiek első helyre az aktív társadalmi, politikai tevékenységet, a másodikra az összeköttetéseket, a harmadikra a megfelelő vezetői készséget teszik. A belülről irányított vezetők véleménye szerint a legfontosabb tényező a megfelelő vezetői készség; ezt az aktív társadalmi, politikai tevékenység, majd a kellő színvonalú szakismeret követi. A kívülről irányított vezetők között kétszer akkora azoknak az aránya, akik az összeköttetéseket tekintik az előrejutást meghatározó tényezőnek, mint a belülről irányított vezetők körében. Megítélésük szerint e tényezőkhöz képest háttérbe szorul a megfelelő vezetői készség és különö-

* A vezetői beosztással kapcsolatos elvárásokat a következő három fő csoportba soroltuk: anyagi, szociális és önmegvalósításra irányuló elvárások.

**A hierarchiában való előrejutás tényezői
a különböző szerepfelfogásúak megítélése szerint**

Az előrejutás tényezői	Kívülről		Belülről		Együtt	
	irányított szerepfelfogásúak				Az igen- nel vála- szolók (százalék)	Sor- rend
	Az igen- nel vála- szolók aránya (százalék)	Sor- rend	Az igen- nel vála- szolók aránya (százalék)	Sor- rend		
Megfelelő vezetői készség	63,0	3.	74,6	1.	68,9	1.
Aktív társadalmi, politikai tevékenység	68,2	1.	67,5	2.	67,8	2.
Kellő színvonalú szakismeretek	41,7	4.	63,4	3.	53,7	3.
Összeköttetések	64,2	2.	38,1	4.	50,9	4.
Hosszú szolgálati idő	30,8	5.	21,8	5.	26,2	5.
A kollektíva ajánlása	19,3	6.	21,3	6.	20,4	6.
Egyéb	8,8	.	6,6	.	7,7	.

sen a kellő színvonalú szakismeret. Ez utóbbit — a belülről irányított vezetőik közel kétharmados arányával szemben — a csoport alig több mint kétötöde tekinti az előrejutás tényezőjének.

Az előrejutást befolyásoló tényezők előbbieken vázolt struktúrájának szerepfelfogást torzító hatása annál nagyobb, minél szélesebb a hierarchiában való előrejutásra törekvő vezetői réteg.

A kutatás adatai szerint e vezetői kör meglehetősen kiterjedt: az érdemi választ adók 54 százalékát fogja át. Ezen belül a kívülről irányított szerepfelfogású vezetők 56, a belülről irányítottaknak pedig a 47 százaléka kíván magasabb szintű vezetővé válni. Vagyis éppen azok kívánnak nagyobb arányban előrejutni, akik annak elérésében különösen fontos szerepet tulajdonítanak az említett — hivatalos előírásokkal ellentétes — tényezőknek.

Előrejutási szándékukat a legtöbben (36 százalék) a magasabb vezetői beosztással járó anyagi előnnyel indokolják. Számottevő még (26 százalék) azoknak az aránya, akik az előrejutásban képességeik kibontakoztatásának, szakmai fejlődésüknek a lehetőségét látják. Azok a vezetők, akik nem kívánnak előrejutni, véleményüket elsősorban elégedettségükkel (35 százalék) és előrehaladott életkorukkal, megromlott egészségi állapotukkal (21 százalék) indokolták.

A kutatási eredményekből levonható legfontosabb következtetések összegezése előtt szeretném hangsúlyozni, hogy a téma megközelítésében követett eljárás csupán egyike a lehetséges megközelítési módoknak, amely azonban igen alkalmas a vezetőkkel szemben a mai gazdasági körülmények közepette támasztandó követelmények (kockázatvállalás, kezdeményezőkézség, vállalkozói szellem stb.) valóságos érvényesülésének kimutatására. Egyetlen felmérés alapján nem vállalkozhattam többre, mint a téma felvesztésére, a vezetői szerepfelfogás és magatartás formálódása szempontjából lényeges tendenciák jelzésére. Ennek alapján igyekeztem rámutatni a gazda-

ságpolitika szándéka és az annak gyakorlati megvalósítása között feszülő, gazdasági viszonyainkban gyökerező néhány ellentmondásra.

Közülük különösen szembevetendő a vezetőkkel szembeni hivatalos elvárások és a gyakorlati érvényesítésük ellentmondása, azaz a gazdaságirányítási rendszer elveiből fakadó követelményrendszer és a tényleges vezetői magatartások közti eltérések. Ezek az eltérések egyrészt a gazdaságirányítási rendszer belső következetlenségeinek a tükröződései (például annak, hogy miközben továbbra is erős a központi függés és gyakori az indokolatlan ágazati beavatkozás, eközben a vállalattól nagyobb önállóságot várunk), másrészt a vezetői hármasság követelmény elvontságából adódnak. Ez utóbbival kapcsolatban annak szükségességét szeretném hangsúlyozni, hogy a politika szintjén általános elvként megfogalmazott követelményrendszert lefordítsuk a gyakorlatat nyelvére. A gyakorlati munkában is világosan értelmezhető — vezetői szintekre lebontott — követelményrendszer elősegítené a vezetők megalapozottabb kiválasztását, tevékenységük tárgyilagosabb értékelését. Alapot teremtené a mainál egységesebb vezetői szerepfelfogás kialakulásához, közelebb hozhatná egymáshoz az előrejutási mechanizmus elveit és vállalati gyakorlatát, kiiktatva e mechanizmusból, de legalábbis mérsekelve a torzító hatású tényezőket, a szubjektívizmus szerepét.

Hivatkozások

- [1] Az MDP III. kongresszusának jegyzőkönyve, 1954.
- [2] Az MSZMP KB határozata a párt káderpolitikájáról, a káder- és személyzeti munka helyzetéről, valamint főbb feladatairól. 1973. november 28.
- [3] Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a párt kádermunkájáról és az állami személyzeti munka pártellenőrzésének helyzetéről, a káder- és személyzeti munka továbbfejlesztéséről. 1967. május 9.
- [4] *Bratnicki, M.—Śliwa, K.*: Badanie postaw kadry kierowniczej. Przegląd Organizacji, 1978. 1. sz.
- [5] *Fleishman, E. A.—Peters, D. R.*: Interpersonal values, leadership attitudes and „managerial success”. *Personal Psychology*, 1962. 15. sz.
- [6] *Grey, R. J.—Gordon, G. G.*: Risk-taking Managers: Who gets the top jobs? *Management Review*, 1978. 11. sz.
- [7] *Hall, J.—Donnel, S. M.*: Managerial Achievement: The personal side of behavioral theory. *Human Relations*, 1979. 1. sz.
- [8] Irányelvek az MKP gazdaságpolitikájához. 1948. február 12.
- [9] *Keller, R. T.*: Role conflict and ambiguity: Correlates with job satisfaction and values. *Personal Psychology*, 1975. 28. sz.
- [10] *Lawler, E. E.—Porter, L. W.*: Antecedent attitudes of effective managerial performance. *Organizational Behavior and Human Performance*, 1967. 2. sz.
- [11] *Miles, R. H.*: Role requirements as sources of organizational stress. *Journal of Applied Psychology*, 1976. 61. sz.
- [12] Pártunk kádermunkájának tapasztalatai és irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 1962. 2. sz.
- [13] *Porter, L. W.*: Organizational patterns of managerial job attitudes. *American Foundation for Management Research, Inc.*, New York, 1964.
- [14] *Rice, W.—Chemers, M.*: Personality and situational determinants of leader behavior. *Journal of Applied Psychology*, 1975. 60. sz.
- [15] *Riesman, D.*: A magányos tömeg. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1968.
- [16] *Roadman, H. E.*: An industrial use of peer ratings. *Journal of Applied Psychology*, 1964. 48. sz.
- [17] *Szabanova, Jolanta*: Vytváreni souboru vlastnosti potrebných pro rizeni. *Moderní rizení*, 1978. 13. sz.
- [18] *Vliert, E. V.*: Role conflict between supervisor and subordinate. *Personal Review*, 1976. 5. sz.
- [19] *Whyte, W. H., Jr.*: *The organization man*. Simon and Schuster, New York, 1956.

A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése

Hosszabb ideje foglalkoztat a kérdés: miért bizonyult szocialista tervgazdálkodásunk 1980-ig tartó történetében szinte ellenállhatatlan tendenciának a vállalati összevonások folyamata? Vizsgálataim során a vállalatnagyság alakulását — amely korántsem jellemezhető egyenletes, szakadatlan növekedésként, hiszen felgyorsult, kampány jellegű időszakai voltak — a gazdaságirányítás rendszerével, a gazdasági mechanizmussal hoztam összefüggésbe. Eközben arra a felismerésre jutottam, hogy nem elégedhetek meg a *tervutasításos rendszer* és a *szabályozott piaci mechanizmus* kategóriáival: új mechanizmuskategóriát kell bevezetni, ha úgy tetszik „munkahipotézisként”. Az általam konstruált kategóriának megfelelő irányítás természetesen hasonlóképpen nem létezett (létezik) tiszta, tökéletes formában, mint a fenti, már elfogadott két — ellentétpárként emlegetett — mechanizmusmodell. *Lényegét* tekintve azonban nagyon is létezett (és létezik). Azt is mondhatni: a maga „középutas”, kompromisszumos jellegével közelebb áll napjaink valóságához, mint az általában funkcionálként emlegetett szabályozott piaci mechanizmus. Egyelőre — jobb híján — ezt a „harmadik” mechanizmustípust *vállalati ellátási felelősségre építő gazdaságirányításnak* nevezem.

Kissé megelőlegezve mondandómat, már itt szeretném leszögezni: az 1968 óta érvényesülő gazdálkodási rendszert úgy értelmezem, mint a szabályozott piaci mechanizmus és az ellátási felelősségre épülő mechanizmus ellentmondásos együttélésének, egyenlőtlen küzdelmének korát. Ebben az időszakban végig a korábban kibontakozott ellátási felelősség dominált (1972-ig háttérbe szorulva, azután csaknem nyíltan). A szabályozott piaci mechanizmus bevezetett elemei az ellátási felelősségre épültek rá, és éppen azért nem tudták kibontakoztatni a piaci hatások érvényesülését a maguk helyén, mert a korábban létrejött mechanizmus továbbélése ezt megakadályozta.

Cikkemben igyekszem kimutatni: nem pontos az a vélekedés, amely szerint mindaz, amit ez az irányítási rendszer magában foglal, kényszerhelyzetek, apró szabályozási és intézményi változtatások *szándékolatlan* következményeként jött volna létre. Ezek kialakulásában nagyon is sok volt a tudatos elem. Mondhatni: a maga idején elég markánsan körvonalazódott ennek a mechanizmusnak a koncepciója, ideológiája is, ha modellként nem nyert is megfogalmazást. Kutatásomat erre vonatkozóan nem tekintem lezártnak; cikkem inkább munkaanyag. Közrebocsátását főképp azért tartom célszerűnek, mert úgy tűnik, a téma teljes körű feltárása meghaladja erőmet. Hiszek azonban abban, hogy más kutatók, például olyanok, akik a szocialista országok gazdaságirányításának hatvanas évekbeli eseményeivel és a

velük kapcsolatos eszmékkel foglalkoztak, árnyalni, továbbfejleszteni, de lényegét tekintve alátámasztani fogják elgondolásaimat. (Korlátozott ismereteim alapján úgy tűnik számomra, hogy más szocialista országokban is hasonló mechanizmus körvonalai jöttek létre a hatvanas években, esetleg még tisztább formában is, mint nálunk, mert ott nem épültek rájuk a szabályozott piaci mechanizmus elemei.)

Tervutasításos rendszer és vállalatnagyság

A magyar közgazdászok már igen régen felhívták a figyelmet arra, hogy országunk gazdasága — közelebbről: a magyar ipar — vállalati struktúrája a túlkoncentrálttság jeleit mutatja. Ez az álláspont azonban csak az utóbbi években vált elfogadottá, amikor számos írás vitathatatlan érvekkel, elemzésekkel bizonyította a túlkoncentrálttság káros hatását.¹

Ezek közül azokban az írásokban, amelyek keresik a vállalati összevonásoknak, a vállalati struktúra túlkoncentráltságának okait is, gyakran felvetik, hogy a tervutasításos rendszer, a gazdaságirányítás tervutasítások lebontásán alapuló mechanizmusa a vállalati méretek növelésének egyik indítéka volt.²

Ebben kétségkívül van is igazság. A szocialista tervgazdálkodás — abban az időben: a tervutasításos rendszer — kialakításakor valóban jelentős vállalati centralizáció ment végbe a magyar gazdaságban, és e két folyamat feltétlenül szorosan összefüggött. Eddig azonban még senki sem mutatott rá egy fontos tényre: az ötvenes évek elején — a tervutasításos rendszer létrehozásakor — végbement változások a később történetekhez képest csak kis mértékben magyarázzák a túlkoncentrálttság mai mértékét: csak annyiban, amennyiben a *legkisebb* méretkategóriába sorolható vállalkozások megszüntetéséhez vagy összevonásához vezettek. (Ez a folyamat a kisiparosok szövetkezetekbe „tömörítésével”, és a száz főnél kisebb államosított vállalatok jó részének összeolvasztásával ment végbe.) A nagyvállalati körben ebben az időben inkább ellenkező irányú változások történtek: néhány esetben nagyvállalatok lazán kapcsolódó gyáregységeit leválasztották, és önálló vállalatokká szervezték (például GANZ-gyárak, Csepel-gyárak). A következők tehát a közepes méretű vállalatok körének növekedése volt. A ma is érvényes nagyvállalati túlsúly létrejötté — mint látni fogjuk — későbbi időszak fejleménye.

A legkisebb vállalkozások tömeges felszámolása a magyar gazdaságot (különösen a lakosságot mint fogyasztót) igen kedvezőtlenül érintette, és így — mint az életszínvonal-romlás egyik tényezője — 1953-ban heves bírálatot és átmeneti intézkedéseket váltott ki (például a kisiparosi engedélyek kiváltásának megkönnyítését).

A gazdasági vitákban, a nézetek érlelődésében *már* ebben az időszakban is sokkal fontosabb volt a tervutasításos rendszer gyengéinek a felismerése. Ez a szakasz az 1953 és 1958 közötti évekre tehető. Erre az időre esik a magyar közgazdasági irodalomban a tervutasításos rendszer erősödő bírálata, a szocialista ár- és pénzviszonyok fontosságának fokozatos felismerése. Elég, ha utalunk egyebek között Balázsy Sándor, Bognár József, Erdős Péter, Esze Zsuzsa, Kornai János, Liska Tibor, Máriás Antal, Nagy Tamás, Péter György, Wilcek Jenő munkáira, a Közgazdasági Szemlében megjelent

számos vitairatra, valamint a Varga István vezette bizottságra, amelynek eredményesen elvégzett feladata 1957-ben a gazdálkodási rendszer átfogó értékelése volt. Ezek a kiteljesedő nézetek egyenesen vezettek a szabályozott piaci mechanizmus koncepciójához.

A szabályozott piaci mechanizmus koncepciója (modellje)

Közismert, hogy a szabályozott piaci mechanizmus koncepciója — ahogy a közgazdasági irodalomban nálunk az évek során kirajzolódott — nem azonosítható teljesen azzal a megfogalmazással, amelyet az MSZMP KB-nek a gazdasági reformról szóló 1966. évi határozata — és az azt előkészítő hivatali tanulmány sorozat — adott. A határozat történelmi kompromisszum eredménye, és mint ilyen, a szabályozott piaci mechanizmus elemei *mellett* attól idegen elemeket is tartalmazott. (Ezek eredete — az alapul szolgáló koncepció — nem azonos a tervutasításos rendszer koncepciójával. Egy, a szabályozott piaci mechanizmus elvétől és a tervutasításos rendszertől egyaránt eltérő eszmekörrel van szó.)

Ami a szabályozott piaci mechanizmus koncepcióját illeti, ennek lényege az állami irányítás és a vállalatvezetés szerepének újrafogalmazása. Eszerint a gazdasági fejlődés motorja a gazdaság nagy részében az önálló vállalatok versenye, amelynek közegét az állam közvetett eszközökkel, normatív módon szabályozza, és — egy korlátozott kör közvetlen irányításától eltekintve — csak kivételesen él a közvetlen egyedi beavatkozás lehetőségével.³

Nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, de megjegyzem: a közgazdászok körében eldöntetlen maradt a vita a beruházási eszközök allokációjának rendszeréről. A fejlesztési önfinanszírozás mint elgondolás, egyre inkább háttérbe szorult. A határozatban az az álláspont tükröződik, hogy a fejlesztésre szolgáló eszközöket a pénzügyi rendszer centralizálja, és a központi gazdaságirányítás osztja fel. A helyzet e téren lényegében ma is változatlan, a beruházási önfinanszírozás elve csak elvétve bukkan fel javaslatként is. Ezzel, valamint a szabályozott piaci mechanizmus koncepciójának és konkrét megvalósulásának többi ellentmondásával e helyütt nem foglalkozunk.⁴

A szabályozott piaci mechanizmus a gazdaság nagy részében feltételezi a versenyt. A funkcionáló gazdaságirányításban azonban egészen más irányú tendenciák mutatkoztak.

A vállalati ellátási felelősségre (monopolhelyzetre) építő gazdaságirányítási mechanizmus és a vállalatnagyság

1958-ban — a mechanizmussal kapcsolatos vitákat jó időre vissza- vagy legalábbis háttérbe szorítva — a szocialista gazdálkodás *szervezeti* kérdései kerültek terítékre. A probléma felmerülésének módjával kapcsolatban hadd utaljak a Közgazdasági Szemle 1958. januári számának önkritikus hangú szerkesztőségi cikkére: „A gazdaságvezetés tökéletesítéséről folyt vita komoly fogyatékosága, hogy . . . mellőzte a szervezeti problémák tárgyalását, s úgyszólván kizárólag az ügynevezett gazdasági mechanizmus körül folyt.”⁵

Az időszak kezdetén a szervezeti kérdések felé fordulás szorosan összefüggött azzal, hogy az ötvenes évek második felétől jó néhány szocialista or-

szágban jelentős változás ment végbe az iparirányítási szervezetben. E változások egyik legfontosabb vonása az volt, hogy csökkenteni igyekeztek az irányítási hierarchia lépcsőfokainak számát. A Szovjetunióban megszüntették az iparági minisztériumokat, az ipar irányítását területi központi tervező szervek, a népgazdasági tanácsok vették át. Bulgáriában hasonlóképpen megszűnt az ágazati minisztériumok többsége, és feloszlatták a minisztériumi igazgatóságokat. Az NDK-ban is felszámolták az ágazati minisztériumokat. Ezen kívül — a területi és a szakmai szempontok kombinálásával — vállalati egyesülések jöttek létre, amelyek később fokozatosan vállalatvezetési funkciókat vettek át, így lényegében erőteljes vállalati centralizáció történt. Csehszlovákiában megszüntették az iparigazgatóságokat, és nagyarányú vállalati összevonásokat hajtottak végre. Ezek indokolása az volt, hogy az iparigazgatóságok felszámolása után a korábbi nagyszámú vállalat irányításával a minisztériumok nehezen tudtak volna megbirkózni.⁶

Az irányítási hierarchia láncszemeinek csökkentése mint uralkodó tendencia azzal magyarázható, hogy a szocialista országokban sokan a hierarchikus irányítás nehézkességének tulajdonították a tervutasításos rendszer zavarait. Az ágazati minisztériumok összevonása is a tervező központ—vállalat kapcsolat „egyszerűsítését” szolgálta. Több helyütt megszűnt a közép-irányítás. A hierarchia tagoltságának mérséklésével valóban fontos szemponttá vált, hogy a vállalatok köre a központból közvetlenül áttekinthető legyen, vagyis a vállalatok száma csökkenjen.

Az ipari szervezet átalakítása nálunk 1958-ban „kísérleti” jellegű vállalati összevonásokkal kezdődött.⁷ A szocialista országokban mutatkozó tendenciák követése, a középírányító szervek megszüntetése, a tervlebontásos hierarchia felszámolása nálunk a szabályozott piaci mechanizmus híveinek sem volt ellenére. Néhányan még azt is elfogadták, hogy hierarchia nélkül a központi gazdaságirányításnak szüksége van arra, hogy kevesebb vállalatot, nagyobb összevont egységeket irányítson.⁸

Igy került sor — a részletekkel kapcsolatos elhúzódozó belső viták után (melyek során egy ideig a Szovjetunióban végbement változásokhoz hasonlóan az ágazati minisztériumok összevonásának tervei is tartották magukat) — az 1962—1964. évi ipari átszervezésre. Az átszervezés lényege a közepes méretű iparvállalatok összevonása volt. Ekkor jött létre a jelenlegi, lényegét tekintve *nagyvállalati* struktúra, amelyet a közepes vállalatok viszonylagos és a kisvállalatok szinte teljes hiánya jellemez.

Az ipar 1962—1964. évi átszervezése során az iparigazgatóságokat megszüntették; a Nehézipari Minisztérium által irányított gazdasági egységek száma 103-ról 38-ra csökkent; a Kohó- és Gépipari Minisztérium 126 ipari vállalatát 16 ipari „nagyvállalattá” és 22 iparvállalattá szervezték át; a Könnyűipari Minisztérium iparvállalatainak száma 85-re csökkent, közülük 58 vállalat közvetlenül a minisztériumhoz, 27 (rövidáruipari és nyomdaipari) vállalat pedig trösztökhöz tartozott.

Az élelmiszeripar átszervezése már korábban megkezdődött. 1959-ben a söripar, 1961-ben a likőripár, 1962-ben a kozmetikai és háztartásvegyipar, továbbá a malomipar és a terményforgalmazás körében hajtottak végre összevonásokat. 1962 után további országos nagyvállalatok alakultak (kötőipar, édesipar, dohányipar, szeszipar, cukoripar, növényolajipar, élelmiszer-gép-ipar stb.). Trösztöket hoztak létre az állatforgalom, a húsipar, a kon-

zervipar és a tejipar irányítására. Az átszervezések után az Élelmiszeripari Minisztérium közvetlen irányítása alatt 12 ipari nagyvállalat és 5 tröszt működött.⁹

Az ipar átszervezésének célját az MSZMP VIII. kongresszusán (1962 novemberben) a Központi Bizottság beszámolója a következőkben jelölte meg: „... az iparirányítás most folyó átszervezésének egyik lényeges célja, hogy csökkentjük az üzemtől a minisztériumig terjedő irányító szervek számát. Az az elgondolásunk, hogy növeljük a termelés irányításáért közvetlenül felelős vezetők hatáskörét, önállóságát és felelősségét”.¹⁰

Az ipar átszervezésének okairól, a példátlan méretű összevonások céljáról — amelyek közvetlen nehézségeivel és esetenként azonnal érzékelhető káros hatásaival e helyütt nem foglalkozom — más, részletesebb írások is megjelentek. Ezekből — mint látni fogjuk — kiderül, hogy az átszervezés hátterében a centralizált irányítás erősítésére és a szabályozott piaci mechanizmus egyes elemeinek érvényesítésére való egyidejű törekvés húzódott meg (pontosabban: ez is meghúzódott). Ez a törekvés később határozott tendenciává fejlődött.

A kulcsszó a *vállalati önállóság* fokozása volt. A vállalati önállóság értelmezése azonban egyáltalán nem a vállalkozók, a versenyben részt vevők önállóságát jelentette, amit a szabályozott piaci mechanizmus a versenyszférában feltételezne. 1963 elején egy cikkben a következőképpen fogalmazta meg az önállóság és a méretek összefüggését az Országos Tervhivatal egy vezető beosztású, kulcsfontosságú személyisége: „Olyan nagyságú vállalatokat célszerű szervezni, amelyekben már jól alkalmazhatók a vállalati gazdálkodási módszerek, de amelyeknek vezetői saját termelvényeiket illetően megfelelő hatáskörrel és felelősséggel rendelkeznek.”¹¹ Részletesebben — hasonló szellemben — fejtette ki 1965-ben az átszervezés célját a Pénzügyminisztérium egyik főosztályvezetője „Az átszervezés hatása az iparvállalatok önállóságára” című cikkében: „A kisvállalatok — gazdasági helyzetüknél fogva — alkalmatlanok voltak a társadalmi érdek felismerésére. Az átszervezés — az ipari nagyvállalatok, egy-egy iparágat átfogó országos vállalatok vagy trösztök kialakítása — megteremtette a gazdálkodó egységek szintjén is a tisztánlátás nagyobb lehetőségét. Ez új perspektívákat teremt a vállalatok irányításában. . . . Az ipari nagyvállalatok és a trösztök gazdálkodási színvonalának vázolt emelkedése mellett elkerülhetetlen, hogy a minisztériumi irányító munka bizonyos módosuláson menjen keresztül. Minden olyan esetben, amikor az adott gazdálkodó egység — akár mint országos nagyvállalat, akár mint profilgazda — teljes áttekintéssel rendelkezik a népgazdasági igényekről és azok kielégítésére felhasználható erőforrásokról, a minisztériumi beavatkozás felesleges. . . . A minisztériumi szoros irányítást, az azt kifejező, részleteket aprólékosan szabályozó tervmutatók rendszerét fel lehet, sőt fel is kell váltani egy nagyvonalúbb, elsősorban a vállalat fejlődésének fő irányát megszabó irányítási formával, amely »nagykorúnak« tekinteti a gazdálkodó szervet, s megszünteti a kisvállalatokkal szemben elkerülhetetlenül szükséges gyámkodást.”¹²

E gondolatok abba az irányba mutatnak, hogy a vállalati összevonások után, a saját területük egésze felett „áttekintést” és hatáskört nyert országos nagyvállalatokra és trösztökre támaszkodva már bátran szembe lehet nézni akár egy tervutasítás nélküli gazdaságirányítási rendszerrel is — hi-

szen a nagyvállalatok ügyis érvényre fogják juttatni saját területükön a népgazdasági érdeket.

Ez az a mechanizmus, amelyet a *vállalati ellátási felelősségre* (másképpen: *államilag létrehozott monopolhelyzetre*) építő mechanizmusnak nevezünk.

Alapja az összevont, egy-egy termékkör piacán monopolhelyzetben levő nagyvállalat, amely felelőssé tehető az adott termékkörben a szükségletek jó felméréseért (vagyis e körön belül a tervezésért) és a felmért szükségleteket kielégítő termelésért (*ellátási felelősség*). A maga területén a gazdasági fejlődés letéteményese ez a vállalat. Monopolhelyzete meghatározott termékkörre, *profilra* irányul, és e körben a fejlesztésre, a gyártmánycserélődésre is kiterjed.

Valóban: az iparátszervezés — logikájának megfelelően — szorosan összefonódott a profiltisztítással. Az 1962-ben kiadott úgynevezett profilgazdarendelet már meghatározta a vállalat felelősségét egy-egy gyártási ág szinttartásáért, a fejlesztés és a gyártási tevékenység bizonyos fokú összehangolásáért. Egyes vállalatok gyártmányaik fejlesztésében gazdálkodási jogkört kaptak, és megnövekedett a szerepük a gyártmányok értékesítésében és elosztásában is. Ezt csak elősegítették a szervezeti változások.¹³

Az ellátásért felelős vállalatokra épülő mechanizmus azonban *tiszta profilokat* feltételez, és hozzátartozik, hogy a felelős vállalat profiljába ne avatkozasson a vállalat által ellenőrizhetetlen versenytárs. Nem véletlen, hogy a nagyvállalatok 1973—1974 körül erőteljesen felléptek a termelőszövetkezeti melléküzemágak őket zavaró tevékenységeivel szemben. Ugyanebben az időszakban újabb profiltisztítási hullám indult, sőt törekvés mutatkozott a profilgazda intézmény újbóli bevezetésére. Mindez a szabályozott piaci mechanizmus híveinek határozott ellenkezését váltotta ki.¹⁴

Az eddig említett tényezőkön felül, a hatvanas évek első fele a nagyszabású központi fejlesztési programok időszaka volt a versenyszférában is (például a gépiparban).¹⁵ A gazdasági kormányzat ezekre a programokra összpontosítva a nem kiemelt, nem központi fejlesztési programokhoz tartozó gazdasági területek (a versenyszféra nagy része, például a fogyasztási cikkgyártó iparágak) ügyét az országos nagyvállalatok ellátási felelősségével lényegében megoldottnak tekintette.

Hadd jegezzük meg kitérőként: az ellátási felelősség természetéből következik, hogy a végtermékekre koncentrálnak. A végtermékgyártás közbülső feltételeinek megteremtését az ellátásért felelős vállalat dolgának tekinti. Ehhez a vállalat legfeljebb segítséget kérhet — úgymint: támogatást a pontatlan beszállítók bekebelezéséhez, vagy beruházási eszközöket, hogy az alkatrészek, részegységek, félkész termékek „bütykölése” helyett kiterjeszthesse „korszerű” kapacitásait ezekre a vertikumokra is. Az ellátási felelősség ily módon az összevonások és a beolvasztások, a nagyvállalati terjeszkedés fő hivatkozási alapjává vált.

Az ellátási felelősségre épülő gazdaságirányítási mechanizmus érvényesülésének időtartama nem zárult le az 1968. évvel. A vállalatok ellátási felelősségére építő gazdaságirányítás elemei 1968 után is — és még napjainkban is — fennmaradtak, és erősen érvényesülnek a gazdálkodás gyakorlatában, sokszor a nyereségérdekeltségükkel ellentétes döntésekre is kényszerítve a vállalatokat.

A szabályozott piaci mechanizmus elemeinek bevezetése mégis érezhető hatással volt a vállalatok tevékenységére. Például az értékesítési irányok

szabad megválasztásának lehetősége az erősen centralizált szervezeti struktúra ellenére is engedett bizonyos mozgásteret a vevőknek is, az eladóknak is, ezáltal bizonyos mértékig a rugalmasság irányába kényszerítette a termelőket. A pozitív hatások kibontakozását azonban erősen fékezte, hogy a gazdaságirányítás reformja 1968-ban az ellátási felelősségre épülő mechanizmus és az ennek megfelelő szervezet megerősödése után, ezek változatlanul hagyásával — mondhatni: ezekre rátelepítve — próbálta kibontakoztatni a szabályozott piaci mechanizmust.

Az ellátási felelősségre épülő mechanizmus néhány további jellemzője

Ahhoz, hogy a központi tervutasítások helyett az ellátási felelősség legyen a vállalatok tevékenységének az irányítóje, mindenekelőtt olyan nagyvállalatokra volt szükség, amelyek méreteiknél fogva képesek egy-egy területen vállalni ezt a felelősséget. Az 1962—1964-es és a későbbi vállalati összevonásokkal ez a helyzet létrejött, később pedig tovább szilárdult.

A mechanizmusreform azzal, hogy a szabályozott piaci mechanizmus elemeit kívánta életbe léptetni, és ennek keretében a vállalati nyereséget kívánta a vállalati tevékenység irányítójává tenni, ellentmondásos helyzetet teremtett. Két irányító volt ugyanis egyidejűleg: az ellátási felelősség és a nyereség, és a kettő gyakran nem mutatott egyfelé. A két irányító közül a tapasztalat szerint az ellátási felelősség dominált, a vállalati vezetés inkább azt vette komolyan.¹⁶ Ezen felül léteztek egyéb gazdaságpolitikai célok is, amelyeket a központi szervek — a népgazdasági érdekre hivatkozva — külön feladatként tűztek a vállalatok elé. Az egyik legfontosabb ezek közül a konvertibilis devizájú *export* növelése volt. A népgazdasági érdek ebben az esetben nemcsak a vállalati érdekekkel, hanem az ellátási felelősség érvényesíthetőségével is nemegyszer szembekerült. Így az exportnövelés feladata nem is épült be annyira szervesen a termelővállalati és az ágazati célrendszerbe, mint az ellátási felelősség; teljesítése általában külső beavatkozást igényelt.

A nyereség szerepének megerősödését nagymértékben visszavetette, hogy lelelkesebb hívei sem állíthatták nyugodt lélekkel, hogy a nyereség jól orientálna a termelési struktúra átalakításában. Nyilvánvaló volt: ha a nyereség maximalizálásának célját „szó szerint” vennék a vállalatok, ez az ellátást tényleg gyakran veszélyeztetné. Mervé árak és a kínálat rugalmatlansága mellett ugyanis rendszeresen bekövetkezhetett, hogy erősen keresett termékek termelése gazdaságtalannak mutatkozott. Arra nem lehetett számítani, hogy a keletkező hiányt új vállalkozások betöltik, hiszen új vállalkozók — az 1969—1970-es rövid időszakról eltekintve — nem voltak.

Az ármechanizmussal és a szabályozórendszer különféle más elemeivel szemben a nyereségérdekeltséget alapvetően helyeslőknek is igen sok fenntartásuk volt. Ebből eredt a szabályozók gyakori változtatása, amit a vállalatok — joggal — több-kevesebb ingerültséggel vettek tudomásul. Az igazán lényeges az maradt a számukra, hogy ellátási felelőségüknek eleget tegyenek: ágazati felügyeletük ezt várta tőlük. A mechanizmust, a szabályozórendszer javítását sem a vállalatok, sem az iparirányítás nem vette igazán komolyan.

A vállalati ellátási felelősségre épülő mechanizmus különbözik mind a tervutasításos, mind a szabályozott piaci mechanizmustól. *A tervutasításos*

rendszerben a szükségletek felmérése a központi tervező szervek feladata. A vállalatok a központi tervszámok betartásáért és nem közvetlenül az ellátásért felelnek. (Más kérdés, hogy ez a koncepció tisztán soha nem volt be tartható.) *A vállalati ellátási felelősségre épülő rendszerben a vállalatok feladata a szükségletek felmérése, ők maguk terveznek.* A nagy termékkört átfogó, monopolhelyzetű nagyvállalatok tervezése azonban a rendszerből következően hasonló problémákat vet fel, mint a tervutasításos rendszer központi tervezése. A központi tervezés azért nem tud tekintettel lenni a széles termékválasztékra, a kis sorozatú igényekre, a minőségre, a szervizre, a pótalkatrész-ellátásra, mert a dolog természeténél fogva csak korlátozott számú ügygel képes foglalkozni. A vállalati ellátási felelősségre épülő mechanizmusban a nagyvállalatok tervezése azért nincs tekintettel mindezekre, mert a monopolhelyzetű termelővállalatnak minél kevesebb számú termék minél nagyobb sorozatú termelése az érdeke, és nem készletverseny annak a többletköltségnek a vállalására, amivel a választék, a minőség állandó magasabb szinten tartása, a jó szerviz- és pótalkatrész-ellátás stb. járna. Ha egyes nagyvállalatok vezetői esetleg megpróbálták — öntudatból, a nyilvánvaló vállalati érdekek szemben — a „népgazdasági érdeket” követni, és erőfeszítéseket tettek a felhasználók szempontjainak figyelembevételére, a keresletnek megfelelő termelésre, akkor ugyanúgy érezhették ezek közvetlen megismerésének lehetetlenségét, mint a tervutasításos rendszer egy-egy tervhivatali előadója. A valóságos szükségletek legtöbbször csak akkor törtek be írásztalukig, amikor egy-egy árucikk teljes és tartós hiánya miatt kitört a botrány.

Mint láttuk, az ellátási felelősségre épülő rendszer koncepciója szorosan összefonódott a vállalati összevonások folyamatával, az irányító szervek nézőpontjából az előbbi adja az utóbbi magyarázatát. Nem ad választ azonban arra, miért lelkesedtek a beolvasztó vállalatok és többnyire még a beolvasztottak is ugyanezért. Ez utóbbi kérdés vázlatos tárgyalása is egészen más szempontok megítélését és legalább még egy cikk terjedelmét igényelné, ezért most kénytelen vagyok mellőzni.

Következtetések

Az utóbbi időben — úgy tűnik — kedvezőbb helyzet jött létre a szabályozott piaci mechanizmus valóságos érvényre juttatása irányában való előrelépéshez, vagyis ahhoz, hogy a vállalatok nyereségérdekeltségüktől vezérelve a piacon igyekezzenek felmérni a keresletet.

Ehhez azonban — számos más feltétel létrehozásával együtt — fel kell számolni az ellátási felelősségen alapuló mechanizmust és az ehhez tapadó szemléletet. Jelentős lépésnek tartom ebből a szempontból az ágazati minisztériumok összevonását, hiszen az ellátási felelősség számonkérésében ezek voltak a vállalatok hatósági partnerei, és egyben fő támaszaik az ellátási felelősségre hivatkozó profilvédelmi akciókban és pénzügyi alkudozásokban.

Szükséges továbbá az is, hogy a vállalatok adott termékkörre vonatkozó monopolhelyzete megtörjön. Ebben a tekintetben is vannak kedvező jelek. A versenyszféra egyik fontos vállalatszoportját képező szövetkezetek esetében például éppen a legutóbbi időben csökkentették azon termékek körét, amelyek gyártásba vétele számukra tiltva vagy engedélyhez kötött volt.

A versenyszféra nagy részében a monopolhelyzet megtörésének fontos eszköze az új vállalkozások létrehozásának támogatása. E téren jelenleg az elhamarkodottság, a türelmetlenség, a kampányszemlélet látszik a fő veszélynek.

Végül a monopolhelyzetek azáltal is megszűnhetnek, hogy a technológiailag lényegében különálló üzemekből, üzemegységekből, telephelyekből álló nagyvállalatok elemeikre bomlanak. Különösen kézenfekvő ez a horizontálisan, azonos termékkörben dolgozó vállalatokból összevont „országos” nagyvállalatok esetében (de számos esetben célravezető megoldás lehet mesterként összekapcsolt vertikumok szétválasztása is). E tekintetben már sok minden történt. Hangsúlyozni kell: nem a gyorsaság a fontos, hanem a következetes előrehaladás.

A szétválasztások nyomán a vállalati méretstruktúra előnyösen változik. Fő előnynek azt tartom, hogy kedvezőbb feltételek alakulnak ki a szabályozott piaci verseny kibontakozásához.

Felmerül persze a kérdés: nem okoz-e a párhuzamos profilú kis- és középvállalatok versengése veszteséget is? Azt hiszem, a verseny kibontakozásának elkerülhetetlenül lennének ilyen árnyoldalai. Meggyőződésem azonban, hogy az így adódó veszteségek összege lényegesen kisebb lenne, mint a monopolizált termeléssel, a „profiltisztasággal” szükségképpen együtt járó rugalmatlanság és hiányok okozta károk.

Jegyzetek

¹ A régebbi írások közül mindenekelőtt *Pappné Ritter Jolán—Tüü Lászlóné: A kis- és középüzemek szerepéről* című cikkét kell említeni, amelyben előre kimutatták, hogyan fogja a túlkonzentrált vállalati struktúra akadályozni a gazdaságirányítás reformjának kibontakozását (Gazdaság, 1968. 2. sz.). Néhány további szakirodalmi forrás: *Wilczek Jenő: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban* (Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.); *Kollarik István: Az iparvállalati szervezet és a hatékonyság* (Pénzügyi Szemle, 1975. 8. sz.). Az újabb irodalomból: *Inzelt Annamária: A vállalati centralizációról* (Gazdaság, 1978. 2. sz.); *Révész Gábor: Iparunk vállalat- és üzemnagyság szerinti szerkezete* (Gazdaság, 1978. 3. sz.); *Schweitzer Iván: Termelési struktúra és vállalatnagyság* (Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.); *Varga György: Vállalati méretstruktúra a magyar iparban* (Gazdaság, 1979. 1. sz.).

² *Varga György* ezt így fogalmazta meg: „A gazdaságirányításnak a tervmutatók lebontásán alapuló módszere is a vállalati méretek növelésére ösztönzött.” (i. m. 26. l.) *Révész Gábor* is erős oksági összefüggést lát a tervutasításos rendszer és a hazai, rendkívüli mértékben összevont vállalati méretek között (i. m. 60. l.).

³ A gazdaság e szféráját *Tardos Márton* találó kifejezéssel „versenyszférának” nevezte el. (*Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.*)

⁴ Későbbi feladat lehet annak tanulmányozása, hogy a szabályozott piaci mechanizmus érvényesülésének gyakorlatát konkrétan hogyan, milyen áttételekkel befolyásolta az 1960-as évek elején létrejött gazdálkodási rendszer továbbélése. Ennek során ismét vizsgálat alá kellene vonni azt a számos kiváló munkát, amelyek a vállalatok 1968—1980 közötti helyzetét elemezték. (Csak néhányat említve: *Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.*; *Laki Mihály: Versenyhelyzet és vállalati termékszerkezet. Közgazdasági Szemle, 1975. 3. sz.*; *Laky Teréz: Vállalatok alkupozícióban. Gazdaság, 1979. 1. sz.*; *Lányi Kamilla: Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, 1974.*; *Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.*; *Tardos Márton: Vállalati önállóság és központi irányítás. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.*, valamint például a „Vállalati magatartás, vállalati környezet” című tanulmánykötet esettanulmányai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. Szerk.: *Tardos Márton.*)

⁵ Lapunk munkájának és feladatainak néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle, 1958. 1. sz. 4. l.*

⁶ Erről a folyamatról a maga idején *Balázs Sándor—Varga György: A szocialista ipar-irányítás szervezeti kérdéseiről* című cikke számolt be (Közgazdasági Szemle, 1959. 8—9. sz.), később pedig — nagyobb áttekintés részeként — *Bauer Tamás—Samuely László: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság* című tanulmánya adott elemzést (Közgazdasági Szemle, 1979. 1. sz.).

⁷ 1958. IV. és 1959. I. negyedében 93 vállalat egyesült 13 új összevont gazdasági egységben. Ebben az időszakban szervezték át a tömegipar irányítását (megszüntetve az iparigazgatóságot), ekkor került sor a Ganz és a MÁVAG összevonására, a festék- és a söripar, valamint a gázyárak egy-egy vállalatba való egyesítésére stb. (Vö. *Balázs—Varga* idézett cikke, 827. l.)

⁸ Vö. *Balázs—Varga* idézett cikke, 844—847. l.

⁹ Az adatok forrása *Kahulics István* 1966-ban megjelent könyve (Az iparárszervezés tapasztalatai. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 93—98. l.).

¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, 1962. 9. l.

¹¹ *Gadó Ottó: Az iparvállalatok összevonása és a vállalati önálló elszámolás* (Közgazdasági Szemle, 1963. 2. sz. 160. l.).

¹² *Dániel Tamás: Az átszervezés hatása az iparvállalatok önállóságára* (Közgazdasági Szemle, 1965. 1. sz. 74. és 77. l.).

¹³ Vö. *Kahulics István* idézett könyve, 58. l.

¹⁴ Vö. *Hoch Róbert: Profilgazda? Figyelő*, 1976. március 17.

¹⁵ *Schweitzer Iván: Központi döntések — vállalati erőfeszítések* (Gépipari fejlesztési programok a hatvanas évek elején). Gazdaság, 1980. 1. sz.

¹⁶ *Tardos Márton* 1975-ben két nézet létezéséről írt: az egyik az ellátási felelősség eszmei rendszerének, a másik a nyereségorientáltság elvének felel meg. Az előbbiről ezt írja: „Az egyik nézet abban fogalmazható meg, hogy a gazdaságirányítás tervutasításokban és keretgazdálkodásban kifejeződő nehézségeinek felszámolása után nem elég a gazdasági és pénzügyi szabályozás rendjét meghatározni, hanem fenn kell tartani s tovább kell fejleszteni egyes ágazati minisztériumok (alintézmények) és ezen belül a vállalatok (szervezetek) közötti tervszerű, központilag meghatározott funkcionális feladatmegosztást. A termelő- és kereskedelmi vállalatokat felelőssé kell tenni meghatározott vevőkör szükségleteinek kielégítéséért.” Hozzáteszi: „Az új gazdaságirányítási rend eddig eltelt hét éve alatt — különböző okok miatt — az első nézet képviselőinek véleménye érvényesült.” (Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz. 831—832. l.)

Fáyné Péter Emese:

AZ EXPORTÖSZTÖNZÉS

A szerző a nehéz, igen szerteágazó témát úgy dolgozta fel, hogy az olvasó minél több, a gyakorlati munkában is hasznosítható ismeretekhez jusson. Az I. fejezet az exportöztönzés elméleti megalapozását adja, ezzel kapcsolatban kitér az importirányítás eszközeire is, mert az export és az import alakulása egymással kölcsönhatásban áll, és nem választható el egymástól. A II., a III. és a IV. fejezet a három legfontosabb nyugat-európai külkereskedelmi partnerünk, az NSZK, Ausztria és Olaszország exportöztönzési rendszerét ismerteti, tekintettel arra, hogy a három ország igen fejlett exportöztönzési rendszere számunkra rendkívül hasznos tanulságokkal szolgálhat. Az V. fejezet a három kisebb dél-európai ország, Görögország, Portugália és Spanyolország exportöztönzési rendszerét ismerteti. A VI., záró fejezet Magyarország külkereskedelmi politikájával és exportöztönzési rendszerének gyakorlatával foglalkozik.

Kb. 230 l., kötve kb. 40,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Vállalati innováció — idegen fejlesztés a gyakorlatban

Bevezetés

Az *innováció* — általános értelemben — ugrásszerű, minőségi fejlődés, amely lényegében a *tudományos és műszaki haladás motorja*. Az innováció állandóan érvényesül szélesebb értelemben a társadalmi viszonyokban, szűkebben az újratermelés, a kutatás—fejlesztés—termelés—értékesítés láncolatában. Komplex kategória, ennél fogva csak interdiszciplináris módon lehet megközelíteni. Sikeres érvényesülését (akár egyénre, akár csoportra vagy az egész társadalomra vonatkoztatva) az innovációs készség tudatos fejlesztésével, alkotóbb gondolkodás- és viselkedésmóddal, valamint az erre ösztönző erkölcsi és anyagi érdekeltséggel segíthetjük elő. Mindezekhez azonban ismerni kell az innovációs fejlődés természetét, szövevényes érvényesülési formáit, és alkalmazni kell őket hazai viszonyainkra. Bár e formák folyamatosan változnak, egy-egy időszakra mégis jól körvonalazhatjuk azokat a szabályszerűségeket, amelyekkel az innovációs fejlődés aktuális jegyeit rendszerezhetjük. E cikk keretében — a kutatási célnak megfelelően vállalati szintre leszűkítve — e rendszerezési kísérlet bizonyos vonatkozásairól számolunk be.*

Az innováció és az innovációs rendszer természetéről

Az innováció egy vállalati fejlődési modellben valósulhat meg. A vállalati fejlődési modellünk alapját a következő főbb tételek jelentik:

a) *Az innovációs fejlődéstudomány filozófiai alapjai* a dialektikus materializmus alepelvei.

b) *Egymástól elkülönítve* — de szorosan egymásra építve — *kezeljük az innovációt és az innovációs rendszert*, mint hogy

— az *innováció* valahol *kifejlesztett újdonság*, s mint ilyen, viszonylagos fogalom, amely a *korábbi fejlettségi szinthez viszonyítva lényegesen* (általában ugrásszerűen) magasabb szintű terméket, technológiát, szervezési és vezetési rendszert jelent. E téren akkor használhatjuk a „lényegesen magasabb szintű” kifejezést, ha a korábbiakhoz mérve *alapvetően megváltoztatott* (továbbfejlesztett) termelési tényezők szükségesek.

— az *innovációs rendszer* az innováció megvalósításához *szükséges té-*

* Az innováció kutatását 1970-től végezzük. 1976-ban „A szocialista vállalat” kutatási főirány megalakulásától idekapcsolva folytattuk „Az innovációk meggyorsításának lehetőségei a magyar gazdaságban” kutatási irány keretében. Napjainkban a kutatást a III. szektor innovációs fejlődésének — elsősorban az egészségügyi ágazat — vizsgálatával végezzük.

nyezők összessége, a folyamatos és ugrásszerű fejlődés olyan szabályozott módja, amelyben a rendszer (korlátai ellenére) képes az innovációt befogadni és megvalósítani. Amíg az innováció főleg a technikai (illetve technikai-gazdasági) viszonyok fejlődésével van szoros összefüggésben, addig az innovációs rendszer mélyen a társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökerezik.

— *a feltételrendszer fejlesztése az innovációk hatékonyságának alapja, minthogy ettől függ a bevezetendő (kiválasztható) innováció megvalósíthatósága. A feltételrendszer színvonalának vizsgálata erre a célra készített paraméterértékeléssel történhet [1]. A tényezőket céljainknak megfelelően a tervrendszerek keretében fejleszthetjük, ahol a komplementer és a kompetitív célok optimalizálásából adódó fejlesztési korlátok meghatározzák a megvalósítható innováció színvonalát.*

— *az innovációs rendszernek az innovációs újdonsággal szemben fogadókészsége van, amelyet potenciál-tényezőkkel mérhetünk. Az innovációs potenciál rokon fogalom a kreativitással. Vizsgálatunkban összefüggést találtunk az innovációs potenciál és az érdekviszonyok között.*

c) *Az innovációs láncban minden kezdeményező innováció további kapcsolódó fejlesztéseket vált ki. Ennek megfelelően az adott fejlettségű szervezet — ha hatékonyan működik — az elemeknek és az elemek között fennálló kapcsolatoknak olyan halmaza, amely belső struktúrájánál fogva meg tudja valósítani nemcsak az adott nagyságú kezdeményező innovációt, hanem az az által kiváltott hatásokat is [2]. Nyilvánvaló tehát, hogy a vállalati innovációs fejlődés fogalmába beleértendő a magasabb szintű fejlesztéshez kapcsolódó (gyakran nagyobb) járulékos fejlesztés is.*

Az innovációk megvalósításának alapkövetelménye, hogy a megfelelő szintű innovációhoz megfelelő feltételrendszer épüljön ki.

d) *Az innovációkat csoportosíthatjuk hatásuk (eredményük) és a termelőerővé válásukhoz szükséges termelési tényezők mennyisége és minősége, valamint a feltételrendszer változtatandó színvonala (ráfordítások) szerint. Különböző innovációs szintekhez különböző fejlettségű és választékú termelési tényezők tartoznak. Egy-egy innovációs szint eléréséhez egy-egy adekvát innovációs rendszer szükséges, és viszont. Az alacsonyabb szintű innovációhoz csupán a termelési tényezők egy részét kell megváltoztatni, míg egy magasabb szintű fejlesztéshez a technikai-gazdasági viszonyok összehangolt és komplex megváltoztatása szükséges. Minden egyes „kezdeményező” innovációnak és minden általa kiváltott innovációláncolatnak megvan a maga hatásugara. A kezdeményező innováció által kiváltott innovációláncolatok hatása különböző szervezetekre terjed ki. Így egy-egy szervezet nem valósíthat meg „tetszőleges” innovációkat, hanem csak az abszorbeáló képességének megfelelőket.*

Az „eredetien új” csoportba sorolható innovációk megvalósításához általában szükséges a társadalmi-gazdasági viszonyok illesztése is. A különféle innovációs fokozatok

— *tervezhető, előrejelezhető,*

— *rendszerhatékonyságuk értékelhető és*

— *színvonaluknak megfelelő vezetési-irányítási struktúrába helyezendők (egy-egy fejlettségi szintnek egy-egy irányítási szint felel meg, így: vállalati, ágazati, népgazdasági, illetve államok közötti irányítást igényelhet egy-egy fejlesztés).*

Az innovációs folyamatok tehát komplexek, mivel visszacsatolásuk van az irányítási és szabályozási viszonyok fejlődéséhez.

e) *Az innovációk és az innovációs rendszerek ciklikus természetűek, amelyek a piaci viszonyokkal összhangban valósulnak meg. Így csak dinamikus modellekkel képezhetők le. Természetében általában elkülönül a folyamatos fejlődés a szakaszos (innovációs) fejlődéstől. Vállalati fejlődési modellünkben azonban e két fejlődési mód együtt szerepel, egymásra épül.*

Mint hogy a „fejlődési rezgések” kilengéseit optimumkritériumok (korlátozó és kizáró tényezők) vizsgálatával lehet csillapítani, a ciklusokat csak megvalósulásuk és a feltételrendszer korlátozó tényezőinek értékelésével lehet előrejelteni. *Az innovációra épülő vállalati fejlődés elméleti modellje csak a terrendszerrel csillapított ciklikus fejlődés extrajövedelmet eredményező modellje lehet.*

f) *Az innovációk már eleve hatékonyságorientált fejlődés hordozói. A magasabb szintű innovációk általában nagyobb arányú hatékonyság növeléséhez vezetnek. Az innovációs láncban az ugrásszerűen magasabb színvonalal az érintett (vállalati, ágazati) szférákon túl tovagyűrűző technikai hatás lép fel a munkamegosztás révén.*

g) *A vállalati fejlődési modell „a fejlődés spiráleméletét” érvényesíti. Ezzel válik kezelhetővé az egyidejű kezdeményező és követő fejlesztés és annak illeszkedése a vállalati stratégiába és taktikába a tervmodellekhez [3].*

A kezdeményező fejlesztéstől modellünk extrajövedelmet vár el (az elvonások után fennmaradó részből a vállalat alapokat képez a szabályozóknak megfelelően), míg a követő fejlesztés a költségcsökkentés (azok relatív csökkentése) révén biztosít növekvő — de nem feltétlenül „extra” — gazdagságot.

h) *A vállalati helyzetet potenciál-tényezőkkel vizsgáljuk (termékpotenciál, vállalatpotenciál, piacpotenciál) [4]. A vállalati potenciál függvényében dönthető el, hogy az innováció saját erőből vagy vásárolt fejlesztésből (a továbbiakban idegen fejlesztés) lesz-e lehetséges. Az idegen fejlesztés mindig két merev rendszert kapcsol össze, és ezzel szükségszerűen konfliktushelyzeteket hoz létre. Merev ugyanis az eladó rendszere (a fogalmaink szerinti innováció), de viszonylag merev a saját rendszer is (innovációs rendszer) [5]. A hatékonyságot az innováció helyes megválasztása (mint az eladó rendszere) és az innovációs rendszer fejleszthetősége (mint a megvalósítás belső feltételrendszerének fejlesztése) adja.*

i) *Az innovatív fejlesztés együtt jár a filozófiai „rombolás” kategóriájával [6]. E rombolás — legyen bár eszközök megsemmisítése vagy hagyományos eljárások felszámolása — feszültségekkel terhes.*

j) *Modellünk alapvető tényezője az élő és a holt munka együttes hatékonyságának növelése, e célból annak az időszaknak, illetve időpontnak a meghatározása, amikor az innovációs újat be kell vezetni; a munka felszereltsége és a termelékenység összefüggésében annak a pontnak (időszaknak) a meghatározása, illetve előrejelzése, amely után a technikai színvonal további növelése a termelékenység stagnálásához vagy csökkenéséhez vezet [7]. Ez az a pont, amikorra az új innovációs fejlesztésnek — tényezőiben, feltételrendszerében, piaci orientációjában előkészítve — már váltásra készen kell állnia.*

Modellünkkel — piaci modell lévén — folyamatosan illeszkedünk a tudományok kapcsolódó újszerű megoldásaihoz. A feldolgozás kapcsán a

különbéle piaci viselkedésmódhoz alkalmazkodó termékcserélődési stratégiákat, iparjogvédelmi-szabadalmi megoldásokat stb., és az ezeket kifejező életgörbe-modelleket alkalmazzuk [8].

A továbbiakban az innovációs vállalati gyakorlatnak az egyik legkritikusabb részével, a vásárolt fejlesztéssel foglalkozunk. Be kívánjuk mutatni ennek a speciális fejlesztési módnak a vállalati gyakorlatba való illeszkedését, valamint sikerének okait és kudarcának tényezőit.

Az idegen fejlesztés gyakorlata vállalatainknál

*Idegen fejlesztés*en a vállalat szervezeti keretein kívül létrejött — általában vásárolt — fejlesztés megvalósítását értjük [9]. Ez — mint innováció — mindig az innovációs feltételrendszerben valósul meg. A módszer viszonylag új, ennek ellenére tartalmában lényeges változások figyelhetők meg (mintegy az idegen fejlesztés „életgörbéjének” változásaként).

Kezdetben a licenciák adásvételével kezdődött az idegen fejlesztés átvétele, majd ehhez gyorsan kapcsolódott a know-how. Következő fokozatként a termelési kooperációk száma szaporodott meg, majd az egyes kulcsmegoldások átvételére az együttműködések, illetve társulások különféle formáit alakították ki. A kritikus keresztmetszetet jelentő gépek, berendezések leasing formájú átadása már — újabb fokozatként — szorosabb kötöttséget jelent a két fél között. Az idegen fejlesztés legmagasabb rendű formája a *scientific know-how*, ahol a fejlesztési együttműködés már a kutatásnál indul. *Ez az innovációs fejlődés* odáig jutott, hogy például a *gyógyszeriparban* — kezdeményező fejlesztés esetén — *általános gyakorlattá kezd válni*.

A gyorsuló műszaki fejlődés és a piaci igények változása együttesen a termelési szerkezet gyors átalakítását követelik meg. Ezen belül is a technikaigényes magasabb kultúrát képviselő fejlesztési irányok kerülnek előtérbe. A vállalataink fejlesztési potenciálja csak egy meghatározott műszaki fejlesztési volumenre képes, és ez a fajta kapacitás — természeténél fogva — csak viszonylag lassan bővíthető. *A korlátozott lehetőség* és a gyors fejlődés követelte *tömeges innovációs szükséglet vállalaton kívül létrejött „idegen” fejlesztési eredmények átvételéhez, illetve e megoldás általános alkalmazásához vezetett*.

Az idegen fejlesztések esetén *két különböző fejlettségi szintű merev rendszert kell összekapcsolnunk* úgy, hogy azok együtt hatékonyan működjenek. Ezt csak úgy érhetjük el, ha az átvevő rendszerét olyan mértékben dinamikusá tudjuk tenni, hogy az képes legyen befogadni az átadó magasabb színvonalú feltételeit.

Az átadott fejlesztési eredmény ugyanis merev, mert olyan — már megvalósult — magasabb színvonalú rendszert testesít meg, amelynek *paramétereiből nem lehet engedni*. Akár egy-egy paraméter változása is károsan befolyásolhatja az átveendő fejlesztés összeredményét, nem is szólva arról, hogy megbonthatja a rendszer összhangját, és az átadót felmenti a felelősség alól.

Az átvevő fejlettségi szintje szintén merev, de alacsonyabb színvonalon. *A két rendszer tehát akkor kapcsolható össze, ha az átvevő rendszere* olyan mértékig *dinamikusává válik*, hogy képes befogadni a magasabb színvonalú rendszert, és saját fejlesztéssel is tud alkalmazkodni hozzá.

Az idegen fejlesztési eredmények felhasználásának gondjai főleg abból származnak, hogy az átvevő saját rendszerének dinamizálásakor belső konfliktusokat idéz elő és él át. Ebben a folyamatban az átvevőnél *egy-egy korlát feloldása természetesen újabb korlátok megjelenését idézi elő*, egyre újabb ellentmondások keletkeznek. Ezért alapvető jelentőségű az egész folyamat szempontjából annak megítélése, hogy az *innováció* (a választott licencia, know-how stb.) *fogadására képessé tehetjük-e saját rendszerünket*.

Az idegen és a saját fejlettségi színvonal meghatározásához szükséges az innovációs kategóriák számszerűsítése. Ezek figyelembevételével kell az idegen fejlesztést befogadó új innovációs rendszert kialakítani és ezt optimalizáló tervmodellként kezelni. *A siker alapvető kritériuma tehát annak a helyes megítélése, hogy milyen színvonalú innovációk fogadására fejleszthető fel az alacsonyabb színvonalú rendszer*. Ilyen szempontból csoportosítjuk a továbbiakban a sikerokokat, illetve a sikertelenségi tényezőket, amelyeket alapul véve vizsgáltuk a vállalatok működését. Megállapításaink mintegy 150 értékelhető esettanulmányon nyugszanak. E vizsgálat lehetőséget nyújtott annak kutatására is, hogy vállalataink az 1970-es években az idegen fejlesztési eredmények átvétele terén milyen eredményeket értek el.

A siker és a sikertelenség okai

A következőkben *bizonyítani kívánom, hogy az innovációs fejlesztésre megfelelő módszereket kell kialakítani, ezek hiányában az innovációs fejlesztés nem jár sikerrel*. A kudartényezők értékelése egyben segítséget adhat az optimális végrehajtás módszertana kialakításához. A továbbiakban az elemzések alapján a főbb siker- és sikertelenségi tényezőket sorolom fel.

A sikertelennek tekintendő fejlesztések nagy része *azon bukott meg (húzódott el vagy vált gazdaságtalanná), hogy helytelenül ítélték meg az átvevő vállalat alkalmazkodóképességét, fejlesztési lehetőségeit*, vagyis a két rendszer illeszthetőségét. De hiányoztak azok a módszerek is, amelyek a helyes megítéléshez szükségesek lettek volna (például komplex potenciálvizsgálatok, paraméterértékelések, a versenytársak piaci helyzetének értékelése, a fejlesztési korlátok feltárása stb.).

Legtöbbször nem számoltak a munkaerőkorlátokkal, főleg a tartalmilag megváltozott, illetve megnövekedett szakmai igények teljesíthetősége terén. A fejlesztéshez szükséges eszközök tekintetében pedig — gyakran helytelenül — a meglévő eszközöket alkalmassá tehetőnek ítélték a magasabb színvonalú feladatokhoz is.

Lényeges sikertelenségi tényező volt az a körülmény is, hogy a *kiválasztott szint magas volt (bár nem elérhetetlenül), de a végrehajtás belső hibái megakadályozták az elérését*. E korlátok vizsgálatánál számos esetben találunk szociológiai okokat: a rossz üzemi klíma vagy az érdekeltségi rendszer zavarai hatottak a fejlesztés ellen stb. Gyakori hiba volt, hogy a fejlesztési eredmény bevezetését egy szűk csoportra bízták, és *nem kapcsolódott időben be a fejlesztésbe a szélesebb kollektíva*. Az érdekeltség — legnagyobb részben — a közvetlen végrehajtókra szűkölt le, és az „újjal való szembenállás” a bevezetés időszakában felerősödött.

Gyakori hiba volt, hogy nem vizsgálták vagy nem jól ítélték meg a háttérpar alkalmazkodóképességét. Elmulasztották az idegen fejlesztéshez szükséges

vállalaton kívüli kapacitások fejlesztését és az ezekhez tartozó műszaki fejlesztést is. Ez sok esetben vállalaton kívüli okok miatt következett be.

Egyes esetekben a siker elmaradásának az volt a fő oka, hogy *nem vizsgálták megfelelően a termék eladhatóságának feltételeit*, esetenként túlbecsülték a termék eladhatóságát, szükségességét. Ebbe belejátszott a marketingmódszerek alkalmazási ismeretének hiánya is. Ez a hiányosság a vizsgált esetek 20 százalékára volt jellemző.

Előfordult, hogy a vállalat nem volt képes biztosítani a termék forgalombahozatalához szükséges piaci feltételeket (vevőszolgálat, szervizhálózat, tartalékkalkatréz-ellátás stb.); a vállalati rendszer egyes elemeinek fejlesztése tehát — elsősorban a rendszerszemlélet hiánya miatt — elmaradt.

A sikertelenségi tényezők között számottevő helyet foglal el (a sikertelen esetek mintegy 60 százalékában megtalálható) az a körülmény, hogy *a vezető innovációhoz nem kapcsolták a szükséges kiegészítő belső fejlesztést*, vagyis az innovációs folyamatot nem vitték végig. Így például a licencia megvalósításához szükséges technológiát nem fejlesztették megfelelő színvonalra, s elmulasztották a nélkülözhetetlen szervezési-vezetési korszerűsítést is.

Gyakori hibaforrás, hogy nem vizsgálták kellő alaposítással, hogy *az átvenni kívánt termék életgörbéjének melyik szakaszában van*, és így kielégítően szolgálja-e a termékszerkezet-váltás követelményeit hosszabb távon is. 1970 és 1975 között gyakorlatilag a vállalatok még nem végeztek termékéletgörbevizsgálatokat, és ezt ma sem teszik következetesen. Ennek fő oka az adap- tálható módszerek ismeretének hiánya.

Sikertelenségi tényező *a vállalatok stratégiája és az átvett idegen fejlesztések összhangjának hiánya*. Az idegen fejlesztés alapján vásárolt termék (eljárás, irányítási módszer) a vállalatok periferikus termékévé (módszerévé) vált.

Az innovációs termékfejlesztés — szemben a folyamatos fejlesztéssel — az életgörbe felszálló ágán (de részben az aktív szakaszban is) újdonsági árbevétel elérését teszi lehetővé, tehát extraprofitot eredményez. Az így képzett nyereségtöbblet tartalékolható; részben a negatív ciklusidőszakban használható fel, részben a következő fejlesztési ciklus pénzügyi megalapozásához járul hozzá.

A számvitel és a vállalati pénzügyi irányítás azonban nem tudja a fejlesztésből keletkező különbözeti nyereséget elkülöníteni. Tapasztalataink szerint nem is érdekelt abban, hogy kimutassa, hol keletkezik nyeresége. Ez a gyakorlat az egyes termékeken (termékcsoportokon) elért, illetve kimutatott eredményeket torzítja, túlzottan az „egalizálás”, és ezzel a *termékszerkezet konzerválása irányában hat, fékezve az innovációk elterjesztését*.

Az egyes innovációk révén elért eredmények kimutathatóságának hiánya hozzájárul ahhoz is, hogy a vállalati tervezés nem mérheti fel a bevezetési idő elhúzódásának következményeit a vállalati alapokra.

Nagyon nagy gondot okozott a fejlesztési kérdésekben közreműködő különféle szervek állásfoglalásainak módja. Ha a gondok felvetődése és azok megoldhatósági szintjei között jelentős hierarchikus különbségek voltak, *az eljárás elhúzódott*. Ilyen esetekben sajátos „döntési spirál” bontakozott ki. Különösen bonyolult helyzet állt elő, ha a fejlesztés megvalósításában más ágakat is közreműködtek.

Ide tartozik, hogy a döntésekben közreműködő szervek érdekeltsége gyakran

nem azonos irányú, egyes esetekben kifejezett ellenérdekeltség volt tapasztalható. Úgy tűnik, hogy az idegen fejlesztésekkel kapcsolatos kérdésekben a magyar gazdaságirányítás alkotóelemei önálló életet élnek, a gazdasági struktúra atomizált. (Lásd például a kutatóintézetek és a honosító ágazati minisztérium közötti ellentéteket; az MNB, az OMF, a KKM stb. érdekviszonyait és főleg az ezekből eredő ellentéteket, illetve az ellentétek elhúzódozó feloldását stb.)

Vállalataink stratégiai céljait nem valamiféle elméleti fejlődési modell alapján alakították ki. A vállalati fejlődélmélet ismert modelljei nincsenek a szocialista viszonyokra megfelelően adaptálva, a szocialista vállalatelmélet tulajdonképpen alaputatási stádiumban van. Ennélfogva a vállalatok legnagyobbbrészt a „megmaradási elv” valamelyik változatát követik, s csak rövid időszakra gondolkoznak előre, nem alakítják ki a ciklikus fejlődés vállalati modelljét. Ilyen viszonyok közt nincs mód arra, hogy jól válasszák meg a magasabb fokozatú innovációs fejlesztés időpontját. Ez is oka annak, hogy a fejlesztések nehezen alkalmazkodnak a szabályozórendszer követelményeire. A vállalatok nem tudnak időben felkészülni a ciklusok csillapítására, az erre vonatkozó mélyebb elméleti ismeretek is hiányosak. (Erre mutattak egyébként a nagymértékű bérfejlesztési tartalékok és az indokolatlan maradványok a műszaki fejlesztési alapnál.)

A kutató- és fejlesztő intézetek (mint a feltételi rendszerben az innovációs dinamizmus hordozói) és a vállalatok kapcsolatainak értékeléséből megállapítható, hogy e két intézményrendszer fejlesztési koncepciói nincsenek összehangban, érdekeltégük gyakran ellentétes. Működésük összehangolatlan, és nem is épül egymásra. Álláspontjaik és értékeléseik az újdonság fogadásának módját illetően legnagyobbbrészt eltérőek (potenciálvizsgálatok hiánya). A vizsgált esetekben nem volt számottevő az intézeti és a vállalati együttműködés (35 esetből 2). Eredményeiről a két intézményrendszer nem tájékoztatja egymást, de nem is kísérik meg ezeket megszerezni egymástól. Nem lévén közös érdekeltégük és információjuk, az együttes munka lehetősége is beszűkül.

A vállalati és a kutatóintézeti kérdőívekre adott válaszok szerint a fejlesztéshez szükséges szellemi potenciál egyenként többnyire rendelkezésre áll a két intézményrendszerben. Az eszközök tekintetében azonban csak a két rendszer együttes ereje lenne ütőképes. *A kutató- és fejlesztő intézetek szándékuk ellenére nem töltik be az innovációs fejlődésben a szakmai sútyuknak megfelelő szerepet*, és nem tanácsadói a vállalatoknak a fejlesztésben.

A hazai idegen fejlesztés és a külföldi fejlesztés vásárlása céljukat tekintve nem különböznek egymástól, eredményeikben azonban gyakran igen. A hazai idegen fejlesztés során ugyanis gyakran tapasztalható a megkívánt technikai színvonal fellazítása és ezzel alkalmazkodás a meglévő — vagy csak korlátozottan fejleszthető — hazai környezethez (vagyis a szükségesnél alacsonyabb fokozatú innovációs szint megvalósítása). Ekkor ugyanis a magasabb fokozatú rendszer kevésbé merev, tehát ez a rendszer rugalmasabb és könnyebben kivitelezhető, de mérsékli az innovációs fejlesztéssel elérhető hatást.

A vállalatok részéről mégis nagyobb készség mutatkozik a külföldi fejlesztési eredmények vásárlása iránt, elsősorban azért, mert külföldről már kiérlett, alkalmazásban kipróbált eredményeket vehetnek át megfelelő garanciával, vagyis a kockázat kisebb.

Következtetések

Az innovációs fejlesztés viszonylag új kategória, és tartalma a szocialista viszonyok között elméletileg nem megfelelően tisztázott. Számos jó vállalati gyakorlati akcióval találkozottunk, az ezekből szerzett ismeretek közreadása azonban nem történt meg.

Az idegen fejlesztés az innovációs fejlesztés alrendszereként fogható fel. Az e módszerben mutatkozó tisztázatlan kérdések fokozott súllyal jelennek meg az idegen fejlesztési alrendszerben.

Az idegen fejlesztési eredmények átültetése (az innovációs feltételi rendszer kialakítása) új technikát követel, amely azonban eddig csak elemeiben alakult ki. Az idegen fejlesztés kiválasztásában erősen közrejátszottak a különféle szubjektív tényezők, főként azért, mert az idegen fejlesztési eredmények értékelési és összehasonlítási módszerei igen fejletlenek. Egyes esetekben egyéni érdekek előtérbe kerülését teszi lehetővé. Bár az idegen fejlesztés kiválasztása vállalati jogkörbe tartozik, szinte minden esetben erőteljesen érvényesült a felügyeleti szervek álláspontja, gyakran a vállalati szakemberek véleménye ellenére is. Ez a körülmény a realizálás utáni felelősséget csökkentette.

A technikai hiányosságokon (ismerethiányon) túl érdekeltségi és tudati tényezők is sikertelenséget okoztak egyes esetekben. Az idegen fejlesztés kapcsán észlelt elmaradás kevésbé érzékelhető műszaki-technológiai téren, mint a vezetés, a szervezés, az irányítás terén. A technológiai rés kevésbé nyílik, mint a vezetési-irányítási rés. Megállapítható, hogy az idegen fejlesztésre vonatkozó döntésben a szerepet játszó vezetési szinteken hiányos az innovációs készség. Gazdasági tervezési módszereink nem fejlődtek a szükséges mértékben. Az idegen fejlesztést megalapozó politikai gazdaságtani, jogi és szabályozási téren további alapozó kutatásokra és konkrét állásfoglalásokra van szükség. A gyakorlati előrelátás ezen tényezők kutatása mellett az innováció oktatását kívánná meg.

Hivatkozások

- [1] *Bucsy László*: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [2] *Bucsy László*: Az innovációs rendszer és a vállalati működés egyes elemei. Iparjogvédelmi Tájékoztató, 1980. 1. sz.
- [3] *Bucsy László—Lehoczky Gyula*: A gyártmánytervezés és a piac (OMKDK Fejlődésméleti megközelítések sorozat, 1970.)
- [4] Potenciálvizsgálatok rendszere a vállalati gyakorlatban. Kézirat. „A szocialista vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány, 1978.
- [5] *Róth András—Bucsy László*: A licenvásárlások hatékonysága. Figyelő, 1980. 39. sz.
- [6] *Balogh József—Bucsy László*: A vállalati innováció társadalmi sajátosságainak vizsgálata. I—V. rész, valamint: A vállalati innováció társadalmi sajátosságainak vizsgálata. Szintetizáló tanulmány. Kézirat. („A szocialista vállalat” kutatási főirány, 1980.), valamint *Magyar Beck István*: Tudományos innovációk rangjának mérési módszere és empirikus vizsgálata. „A szocialista vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány, 1980.
- [7] *Bucsy László*: Az innovációk rendszere. Kandidátusi értekezés, 1976. IV. rész, 210—240. l.
- [8] *Bucsy László*: Innováció és termékélettartam I. (A II. rész kiadás alatt.) Szervezés és Vezetés, 1981. 3. sz.
- [9] A témát összefoglaltuk egy OMFb-tanulmány keretében is „A vállalaton kívül létrejött fejlesztési eredmények felhasználásának feltételei és hatásai” címmel. 1980. június. Téma-koordinátor: Róth András, témavezető: Bucsy László.

A szocialista vállalat belső érdekeltiségi rendszeréről

A vállalat: gazdasági vállalkozás¹. A meghatározás egyértelmű, egyszerű, érthető. Közgazdasági szabályozórendszerünk *döntően* mint *gazdasági* vállalkozást szabályozza a szocialista vállalatot.² Közgazdasági elméletünk, szakirodalmunk a vállalatok (külső és belső) gazdasági és társadalmi céljait sokoldalúan közelíti meg, tárja fel ([2], [3], [11], [14], [15], [17]).

Szabályozó- és irányítási rendszerünkben, e rendszerről való gondolkodásunkban azonban mégis mintha súlyához mérten kevésbé s csak esetlegesen vennénk tudomást a vitathatatlan helyzetről, a szocialista vállalat mai — gazdasági szerepénél jóval tágabb — tényleges szerepéről, funkcióiról, írott vagy íratlan szabályokban megfogalmazott vagy „csak” elvárt társadalmi feladatairól.

Gazdasági vezetői gyakorlatomban³ napról napra világosabban ütök ki: a vállalat akaratlanul *nemcsak gazdasági vállalkozás*, hanem valami más is: a társadalmi lét (a termelőtevékenységen kívüli létnek is) kiemelt szintere. Ez hol tudatos társadalmi tervezés következménye, hol helyes központi elvek megfelelően végig (a gyakorlatig) nem követett mellékhajtása.

Ezzel összefüggésben az egyik felvetődő kérdés: mennyire és milyen mértékig jó, hasznos, elfogadható vagy éppen erősítendő a vállalatnak ez a társadalmi funkciója a társadalom egészének érdekei felől megítélve? Mostani cikkem erre keres választ: *mennyire tudatosult ebben a vonatkozásban a tényleges helyzet?* Mennyire vesszük számba az irányításban, elméleti gondolkodásunkban és a gyakorlatban ezt a helyeslehető vagy kevésbé helyeslehető, de mindenképpen jelenlevő valóságot, mennyire építjük be az ezzel kapcsolatos jelenségeket az elméletbe, és mennyire tudunk velük valamit kezdeni a gyakorlatban?

¹ Az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv. 2. paragrafus így fogalmaz: „Az állami vállalat a társadalom gazdasági szervezeti egysége, az állam gazdasági vállalkozása” [5].

² A mondaton belül a két kiemelt szó természetesen nem véletlenül kapott hangsúlyt. Egyfelől a vállalatok szabályozása, a szabályozókon keresztül történő központi irányítása elsősorban a gazdasági mozgásokra irányul. Elsősorban, de nem kizárólagosan. A gazdasági szabályozáson kívül — hol annak hatásfokát erősítve, hol irányát módosítva — a vállalatokra hat a „*társadalom elvárásrendszere*” is. Nagy erővel hatnak rájuk a különféle társadalmi-politikai érdekek, hol a társadalmi-politikai intézményrendszeren keresztül, hol kevésbé közvetlenül, általános társadalmi *normaként* jelentkezve. Másfelől maga a közgazdasági szabályozórendszer is létrehoz olyan vállalati eszközöket, lehetőségeket (például a fejlesztési alap egy része), amelyek a társadalom szociálpolitikájának közvetlen megvalósulási formáiként értékelhetők (vállalati lakásépítés, óvoda stb.).

³ E cikk gyakorlati anyaga, számos következtetése nem a termelővállalati, hanem a nem teljesítménybérrel dolgozó kereskedelmi, szolgáltató, adminisztratív szféra jellemzőire épül. Meggyőződésem azonban, hogy — az eltérések ellenére — sok az általánosítható, a termelő szférával közös vonás.

E cikk keretében legalábbis ésszerű lépésként kínálkozik: túllépni a vállalati ösztönzésnek, a vállalati érdekeltségnek a bér- és jövedelemszabályozásra leszűkített általános felfogásán, kitégítani a horizontot a vállalat társadalmi funkcióiból adódó érdekeltségi, ösztönzési formák felé is. Ennek kifejtése előtt azonban érdekes lehet néhány gondolat a „klasszikus”, szűken véve gazdasági érdekeltségi formákról is.

A „klasszikus érdekeltségi tényezők”: a bér és a jövedelem

Közgazdasági irodalmunkban, de a szabályozórendszerrel való gondolkodásunkban is az egyik legfontosabb probléma a vállalatok *nyereségszabályozása*, illetve ezt az egyéni érdekeltségre „lebontva”: a bér- és a jövedelemszabályozás⁴. A vállalati nyereségszabályozás vállalati bér- és jövedelemszabályozássá való transzformálása, a kettő közötti (szoros vagy lazább) kapcsolat megteremtése és megfogalmazása alapján még mindig *makroszintű* feladat.

E makroszintű szabályozás elemzése nem tartozik e cikk témakörébe. Inkább a továbblépés, a szabályozás mikroszintű megfogalmazása, vállalaton belüli folyamatokra való lebontása, a belső szabályozás szükségességének hangsúlyozása illeszkedik az itt tárgyalt kérdésekhez.

A „klasszikus érdekeltségi tényezőkkel” összefüggésben két kérdésre szeretnénk ráirányítani a figyelmet: 1. Valóságos belső problémákat vet fel ma a jövedelemérdekeltség a vállalati gyakorlatban? 2. Hogyan kapcsolódik a bér- és a jövedelemérdekeltség a vállalaton belüli érdekeltség rendszerének egészébe?

Optimális *vállalatok közötti* nyereség- és bérszabályozás mellett is — úgy vélem — jelentős nehézségek támadhatnak a *vállalaton belüli* differenciálásban, érdekeltségteremtésben. A vállalati gyakorlat vizsgálata alapján kialakult meggyőződésem: a vállalaton belüli jövedelemérdekeltség *problémái* — lehet persze, hogy csak átmenetileg — *felerősödtek* az elmúlt években.

Az egyik, közgazdasági szempontból leginkább objektívnak tűnő ok: a *teljesítmény* és „*ellenértéke*” (a jövedelem) túlságosan *távol* kerültek egymástól. Márpedig ösztönző hatása a nyereségnek (egyrészt a *nettó* bevétel fokozásán, másrészt a költségcsökkentésen keresztül) akkor van, ha letisztult,⁵ közgazdaságilag könnyen megfogható, a szabályozó- (és ezen belül az adó-) rendszer nem túlságosan téríti, távolítja el a nettó bevételt, a vállalati nyereséget és a képződő (képezhető) bért, a felosztható alapokat, benne a részesedési alapot.⁶

A vállalaton belüli ösztönzés csak akkor lehet hatékony, ha az ösztönzésre rendelkezésre álló alapok *decentralizálhatók*, lebonthatóak és kimutat-

⁴ A Közgazdasági Szemle mintegy két és féléves vitasorozatot folytatott a kérdésről. A vita rövid összefoglalóját (a vitában megjelent cikkek irodalomjegyzékével) „A keresetszabályozási vitáról” című szerkesztőségi cikk adja [1].

⁵ A dolgozók szóhasználatában, értelmezésében felmérésünk szerint a vállalati nyereség fogalom az év végi nyereséggel, jobb esetben a pénzben kifizethető nyereség összegével azonosul.

⁶ Saját tevékenységi területemet, a külkereskedelmet tekintve, a külkereskedelmi adó 1980. január 1-én történt eltörlése pozitív irányba, a nyereség és az ösztönzést szolgáló alapok egyértelműbb kapcsolatának irányába hatott.

hatók fősztályi, osztály- vagy csoportszinten. A bérre és a jövedelemre vonatkozó vállalaton belüli döntésekben részt vevők *körének kiszélesítése*, a demokratizmus térnyeréseként számon tartott folyamatok erősödése (ha csak nem akarjuk tudomásul venni a differenciálódás mérséklődésének irányzatát) még élesebben fogalmaz meg két követelményt. Az egyik az előbb említett: a teljesítményként, vállalati célként állított feladatok és a teljesítésükhöz tapadó jövedelmek világos kapcsolata. A másik követelmény — bármily magától értetődőnek tűnik is — a bér- és jövedelemszabályozás áttekinthetősége. Ha a vállalati bér- és jövedelempolitika demokratikus jellegét úgy értelmezzük, hogy a — meglehetősen összetett jövedelemszabályozási rendszer figyelembevételével kialakítható optimális vállalati jövedelmi *stratégiát* egészében gyakorlatilag a teljes vállalati kollektíva döntési körébe utaljuk —, akkor a jelzett követelmény alapvető fontossága aligha vitatható. De ha a jövedelemszabályozás rendszere — legalábbis a lényegét tekintve — folyamatos elméleti fejlődés útján létrejött bonyolult építmény, akkor előtérbe kell kerülnie a kollektív döntések megfelelő szakmai előkészítésének.⁷ Még inkább: a sokszor csak látszólagos „kollektív döntések” körének néhány vállalatnál jelentkező kampányszerű bővítése helyett a döntési szférák higgadtabb, körültekintőbb kijelölésére, elhatárolására volna szükség.⁸

Alapvető kérdés ezzel összefüggésben a közvetlen és a képviselői demokrácia szerepe, súlya, jelentősége. Berről és jövedelmezőségről lévén szó, úgy vélem, a szakszervezeti fórumok szerepe alapvető. Úgy érzem, ebben a tekintetben működőképes, hatékony rendszer alakult ki a teljes vállalati kollektíva, a bizalmi testület és a szakszervezeti bizottság (SZB), vagyis a demokratikus képviselőlet különféle lépcsői között.⁹

Egy további alapvető probléma: a *bérdifferenciálás* mértéke és ennek következtében a bér ösztönző hatása ma elégtelen. A bér- és kereseti különbségek (világviszonylatban is) csökkenőek. Az ún. differenciáltsági mutató¹⁰ alakulása 1970 és 1978 között hazánkban minden népgazdasági ágban csökkenő irányzatú volt, és a csökkenés mértéke nyolc év alatt hozzávetőleg akkora volt, mint a megelőző tizenöt évben [6].

Úgy vélem, a differenciálás mérséklődése irányában sokféle tényező hat. Nem erősíti a differenciálást a gazdasági növekedés ütemének (ezzel párhuzamosan a reálbérekének) a lelassulása. Ha csak a gazdasági vonatkozásokat nézzük: a társadalom, a gazdaság éppen ebben a fejlődési periódusban

⁷ A jelenlegi progresszív adórendszer által áthatott, a bázisszemléletet erőteljesen magán viselő vállalati bér- és jövedelemszabályozás mellett csak *rendkívül* „szakosodott” ismeretek, összetett számítások, a rövid és a hosszú távú hatások, lehetőségek szakmai áttekintése alapján alakítható ki a *vállalat kollektívájára* számára megfelelő jövedelempolitika.

⁸ Már itt felvetődik egy később kibontakozó, lényegében a tanulmány alapon danivalóját adó kérdés: lehetséges-e a vállalaton belüli folyamatokat kizárólag a gazdasági vállalkozás céljai oldaláról megközelíteni és meghatározni, vagy léteznek e folyamatoknak a tisztán gazdasági célrendszeren átnyúló alakító erői?

⁹ Egy korábbi cikkemben [12] már szóltam a gazdasági vezetés és a társadalmi, politikai vezetés közötti átfedés (azonos személyek részvétele, illetve vezető szerepe a kétfajta testületben) problémáiról. A vállalati érdekvédelmi szervek magasabb szintű vezető területeiben nagy számban található gazdasági-szakmai vezetők érdekeltsége, gondolkodásmódja miatt, e magasabb érdekvédelmi testület könnyebben eltérhet a dolgozók érdekeinek képviselőletétől. A bizalmi testület jogkörének kiszélesítése már csak ezért is indokolt volt.

¹⁰ A mutató azt fejezi ki, hogy az átlagosnál többet keresők kereseti átlaga hányszorosa az átlagosnál kevesebbet keresőkének [6].

igényelné erőteljesebben a fokozódó differenciálást, ösztönzést, hiszen a növekedési ütem felgyorsulásának ez az egyik alapfeltétele. Pontosan elemzi és megfogalmazza ezt a feladatot a központi politikai irányítás ([4], [9]).

A „vállalati tudat” azonban (különösen azután, hogy a jövedelmi döntések a gazdasági és a társadalmi szervek közös feladatává lettek) sokszor tiltakozik a differenciálás ellen. A vállalatoknál kialakul a rendkívül összetett „nagy család-effektus”¹¹ [12]. A „nagy család” nem szívesen veszi a különbségeket. Ezért a differenciálásra számára is elfogadható, „megemészthető” megoldást keres. Gyakorlati példák serege mutatja: az egyenlő beosztásúak — teljesítményüknek megfelelően — különböző bérét „feszültségként” kezelik, s inkább magasabb besorolást, beosztást hoznak létre, hogy a magasabb teljesítmény elismerését „különbségtétel nélkül” megoldják. Így jön létre a vállalati szervezet már nem gazdasági szükségszerűségéből fakadó tagolása, így jönnek létre az új vezetői, „félvezetői” funkciók, így nő, burjánzik a vezetői réteg.

Kialakult egy olyan gyakorlat, amely — a *munka színvonalától* és intenzitásától szinte *függetlenül* — minden „dolgozó” számára biztosít egy átlagos (nem is a létminimum sávjában levő) *életszínvonalat*, vagy témánk kategóriarendszerében fogalmazva: *bérszintet* [13]. (A teljesítményhez mérten indokolatlanul magas bér nemcsak egyszerűen nem ösztönző, hanem ellenőztönző is lehet.) Az előzőekből következő, azokkal párhuzamos probléma a bér nagymértékű *rugalmatlansága* a változó teljesítményekkel szemben. A kétirányú (negatív és pozitív) bérrugalmasság irányában tett lépéseknek kevés a realitásuk. Az *összjövedelem* (bér + prémium, jutalom, részesedés) rugalmassága is rendkívül kicsi az órabéres beosztotti állások esetében: ez ösztönzési szempontból távlatilag elfogadhatatlan.¹²

Egyidejűleg növekszik a vállalatoknál a nyomás a már amúgy is csekély mozgó jövedelemrész „alaphéresítésére”. Valamilyen megoldás lehetne a fix alaphéres adminisztratív szférában (az ösztönzés hiánya, a megfelelő munka nélkül kifizetett jövedelem problémája itt szorítóbb, mint a fizikai munkásoknál) a *bérszabályozásba beépített*, a vállalati bérköltség részét képező, de nem alaphéresíthető, *havonta* a teljesítmények függvényében fizetendő valódi mozgó bér. De ha a vállalati közeg a progresszív adózással amúgy is keretek közé szorított (vállalatok közötti) differenciálást a vállalaton belüli mechanizmusban még inkább eltüntet, úgy tűnhet, hogy az állami szektorban valamiféle szilárd egyenlőség alakul ki. A tények azonban — több oldalról is — mást mutatnak. A vállalatokkal, a munkával, munkahellyel való elégedettség vagy elégedetlenség, a munkahelyi feltételek, a munkaerő rendkívül intenzív mobilitása arra int: a szabályozórendszerrel, a társadalmi és

¹¹ A vállalati kollektíva fokozott (közvetlen vagy képviselői) bevonása a döntésekbe kétségtelenül erősíti a vállalati kollektív tudatot, a vállalati kollektíva összeforrottságát. A jó vállalati kollektív szellem növeli a termelési kedvet, javítja a munkához való hozzáállást, segíti a termelési (ember és ember közötti) kooperációs folyamatok kialakulását. Ugyanakkor nem termelési jellegű, személyes kapcsolatok, viszonylatok kialakulását is megköveteli. Ez nyilvánvalóan befolyásolja például a bértömeg-szabályozás hatékonyságát, a létszámgazdálkodást, a munkaerő mobilitását, illetve stabilitását is.

¹² Az adminisztratív szférában a beosztotti réteg „mozgó jövedelme” az összjövedelem 10 százalékát sem teszi ki. Mivel a „mozgó jövedelemnek” (főleg a részesedési alap terhére fizetett jutalmak, prémiumok) legkevesebb a fele „kiegyenlített” vagy egyszerűen alapfizetésből (esetleg letöltött évek szerint korrigáltan) számított részesedés, a *tényleges mozgó* rész a teljes jövedelem 2—4 százalékánál semmiképpen sem lehet több. Ez a „differenciálás” pedig, úgy vélem, a még egyáltalán érzékelhető *küszöbe alatt* van.

a gazdasági célokkal összhangban vagy azok ellen, de mindenképpen erőteljes béren, jövedelmen kívüli differenciálódás hat a vállalatok között és a vállalatokon belül.¹³

Ezek áttekintéséhez (és a minél átfogóbb vállalati szabályozási rendszerhez való közelítéséhez) talán közelebb visz a vállalati érdekeltségi rendszer kibővített értelmezése.

A vállalati ösztönzési és érdekeltségi rendszer kibővített felfogása

Az eddig elmondott, *hagyományosan* tárgyalt (bér és jövedelem jellegű) ösztönzési formák mellett — magam a vállalati gyakorlat adottságaiból kiindulva — az *ösztönzés* tágabb értelmű, *komplexebb felfogását* és tárgyalását tartom célszerűnek. Az ösztönzési rendszerbe — véleményem szerint — beleértendő a vállalat dolgozói számára nyújtott *juttatások teljes* (vagy legalábbis teljesebb) köre. Jellegüket tekintve ezek részint a munkakörülmények javítását, a munkafeltételek kedvezőbb alakulását szolgálják, részint a *munkán kívüli* élet minőségének emelését célozzák.

A későbbiekben kitűnik majd: a szociálpolitikai, de még a kulturális, szórakozási stb. vállalati funkciókban is rendkívül jelentős a *pénzjelleg*. (A különbség a pénzbeli juttatásokhoz képest inkább csak technikai: a szociális juttatások nagy része általában nem jár készpénzmozgással.)

A szocialista vállalatok komplex érdekeltségi, ösztönzési rendszere nagy vonásokban a következő fő összetevőkkel jellemezhető:

1. bér és bér jellegű kifizetések;
2. jutalmak, prémiumok, év végi részesedés;
3. erkölcsi ösztönzők (kitüntetések, címek, munkaverseny-értékelések, valamint a nem formális erkölcsi ösztönzők: a munka szóbeli elismerése, dicséret stb.);
4. a munkatevékenység belső körülményei (szervezettség, intenzitás stb.);
5. a munkatevékenység külső körülményei (munkahelyek, felszerelések, munkahelyi környezet);
6. az emberi környezet, a kollektíva, a vezetés;
7. a vállalat szociális és „családpolitikája”¹⁴, ezen belül — lakáskölcsönök és lakásépítési akciók, — bölcsőde, óvoda, — üdülés stb.;
8. a vállalati kulturális, szórakozási, sportolási feltételek;
9. egyéb „pozitív” ösztönzők;
10. „negatív” ösztönzők (szankciók).

A felsorolásból kibontakozik a vállalat bonyolult, átfogó, sokpólusú tevékenységi rendszere: a termelési (kereskedelmi, szolgáltató stb.) *gazdasági tevékenység* és a teljes vállalati *környezet*.

¹³ „...ma a legnagyobb egyenlőtlenségek forrása nem a munka szerinti elosztás szférája, hanem éppen a társadalmi juttatások némelyike” — írja Hámosi Balázs ([10] 672. l.).

¹⁴ A vállalati juttatások között olyan formák is megjelennek, amelyek már az érdekeltség, ösztönzés semmiféle kibővített rendszerébe sem férnek bele. Hogy nemcsak vállalati érdekszféráról van szó, azt jól mutatja például a külkereskedelmi vállalatok (nyugdíjasként való munkavégzéshez nem kötött) nyugdíjsház-építési akciója.

” Az érdekeltségi-ösztönzési rendszer felsorolt formái a szocialista vállalatoknál kialakult *jelenlegi gyakorlati helyzetet* írják le — leegyszerűsített módon. A cikkben megkísérlem bemutatni, hogy ez a komplex rendszer (a már tárgyalt bér és jövedelmi érdekesség mellett) milyen lehetőségeket és problémákat teremt a vállalat működésében. Ennek megalapozott tárgyalásához azonban megelőzően érdemes két kérdést felvetni.

A társadalom és az egyén „elvárásai”

A vizsgálandó oldalak:

a) Mik a *társadalom* mai követelményei a vállalatokkal szemben?

b) Mit vár a *dolgozó* a vállalattól?

És mindezek után:

c) Milyen a vállalatok *mai gyakorlata*?

Nyilvánvalóan az utolsó kérdés a megelőző kettővel összevetve már bizonyos *értékelésre*, állásfoglalásra is lehetőséget ad. A *társadalom* képviseletében a vállalattal elsődlegesen az *állam* áll kapcsolatban, különféle funkciói révén. Kézszelfoghatóbban: a szabályozórendszer mellett a vállalat állami irányítása legközvetlenebb módon a felügyeleti *szakminisztériumokon* keresztül történik. A feladatkijelölés, a számonkérés, a minősítés döntően a *gazdasági* jellegű (termelő, kereskedelmi, szolgáltató) alaptevékenység alapján történik.¹⁵ A vállalat tehát össztársadalmi szempontból is *mint gazdasági vállalkozás* jelenik meg. Első megközelítésben mindez természetes, sőt szükségyszerű. A társadalmi, politikai, szociális célok akkor valósíthatók meg, ha a termelőtevékenység a lehető legkiterjedtebb (helyesebben optimális) mértékű. A vállalatoknak a lehetséges legszélesebb és legszilárdabb gazdasági alapokat kell biztosítaniuk, s ennek az a feltétele, hogy mint gazdasági vállalkozások megfelelően, sőt jól működjenek. Egyelőre ne keressünk ellenérveket a megállapításhoz, vizsgáljuk tovább, hogy a társadalom szervezeti-intézményi rendjében az állam, s az állam közvetítésével a társadalom a termelő-szolgáltató gazdasági tevékenységen túlmenően még mit (s milyen mértékben és módon) kér még számon a vállalataitól!

Részint a felügyeleti, hatósági (minisztériumi) apparátuson, részint a különféle szempontok alapján felépített¹⁶ és működő *politikai-társadalmi szerveken* keresztül a vállalat *politikai* feladatai, munkája (például a termelőtevékenységgel összefüggő politikai munka, a demokratizmus érvényesülése, a szűkebben vett ideológiai munka stb.), *szakszervezeti, érdekvédelmi, szociális* munkája (a termeléssel összefüggő brigádmozgalom, a munkaverseny, a demokratikus fórumok működése, a „döntések demokratizálása”, a szociális terv teljesítése stb.) és *ifjúságpolitikai* tevékenységének irányítása, felügyelete is folyamatosan megvalósul.

¹⁵ Érdekes megfigyelni, hogy — a tervszerűen működő piaci mechanizmus feltételei mellett is — sok esetben mennyire *naturális* mutatócentrikus vagy legalábbis *bruttó* teljesítménycentrikus a vállalatok megítélése. A minőségi oldal elvből való hangsúlyozása mellett a gyakorlatban „a fejlődés egyenlő a bruttó növekedéssel” elv uralkodik. Figyelemre méltó, hogy a nyereségmutatók szerinti rangsorolás hatása másod- vagy harmadlagos az erkölcsi elismerésben.

¹⁶ A politikai (párt- és KISZ-) szervezeteknél a területi elv az uralkodó, a vállalatok számára ez a *kerületi* politikai szervek irányításaként jelentkezik. A szakszervezeti apparátusban a *szakminkénti* igazodás rendszere alakult ki. A vállalat külső társadalmi szervezeti kapcsolódásai is természetesen e rendszer szerint alakultak ki.

A társadalomnak a vállalattal szemben támasztott igényei, követelményei nemcsak hogy meglehetősen széles kört, hanem a társadalmi lét döntő részét felölelik.

Még egy, a gyakorlatból fakadó megállapítás vagy talán inkább vélemény: a társadalom állami és politikai apparátusán keresztül — úgy vélem, helyesen —, a vállalat gazdasági vállalkozás jellegét figyelembe véve, elsődlegesen a termelési funkció teljesítését méri. Emellett *természetesnek* veszi (a *termelésre való kihatását alig vizsgálja*), hogy a vállalat ezenkívül a *szocialista életmód* (munkán kívüli szférája, részben munkaidőben, részben azon kívül realizálódó) kibontakoztatásának *központi helye*. Ez a követelmény teljesen vitathatatlanul következik már csak két tény egymás mellé állításából is: a társadalmi termelés a vállalati termelőtevékenységeknek (nem egyszerűen matematikai) összessége; a szocialista életmódban (még akkor is, ha csak az ún. időmérlegeket néznénk) a munka, a munkahely meghatározó. Ami döntő: az életmód szerepe messze nem semleges a termelésben. Az is önáltatás volna, ha csak a termelést pozitív irányba befolyásoló oldaláról szólnánk.

A társadalmi követelményeknél könnyebben megközelíthetőnek tűnik a *vállalati dolgozók* igényeinek (pontosabban az igények fő jelentkezési módjainak) összefoglalása.¹⁷

A dolgozói magatartásokat a szakirodalom két szélsőségesnek mondható felfogásban ragadja meg, vagy még inkább két szélső pont között helyezi el. Az egyik végponton — a *raciónalis* gondolkodásból kiinduló — a „relatív nettó előny”, fogalmát kidolgozó, szerepét hangsúlyozó felfogás áll. Ez leegyszerűsítve: a dolgozó a lehető legkisebb munkabefektetéssel munkaereje maximális értékesülését keresi.¹⁸

A másik szélső felfogás a szocialista *öntudatot* tekinti a munkamorál problémakörét megoldó tényezőnek. Meggyőződésem szerint a (szocialista) tudat és a racionális megközelítés nem egymást kizáró, ellenkezőleg: egymást erősítő, kiegészítő, egymásba fonódó és egymás kölcsönös forrását jelentő vonatkozás. A jelenlegi vállalati gyakorlatot tekintve, nem lehetséges a *szocialista öntudatra mint egyedüli* tényezőre támaszkodó vállalati struktúra, irányítási rendszer. A szocialista öntudat, a kollektív érzés — az ennek hatásában kételkedők vélekedése ellenére — elért már olyan fokot, hogy az a társadalmi és a vállalati gyakorlatban egyszerűen nem enged feltétel nélkül utat a „relatív nettó előnyre” törekvő munkahelyi viselkedésformának. A központi és a vállalati irányítási, döntési és ösztönzési — az álhumánus tényerésének hatására visszafejlődött — szankcionálási rendszernek kell minél kedvezőbb feltételeket teremteni a vállalat optimális működése számára. E tényezők nem engednek végletesen érvényesülni a vállalatnál sem a csak kényelmes életre törekvő, sem a megfelelő életfeltételeket nem biztosító, csak a „*termelési gépezetre*” figyelő beosztotti vagy vezetői felfogásokat.

Ezek előrebocsátása után érkezünk el a dolgozók igényeinek, kívánalmainak vázlatos — de írásunk céljához hozzájáruló — felrajzolásához.

A dolgozó (ismét meglehetősen általános értelemben használva e kategóriát) jelenleg *nem egyszerűen valamiféle sorrend* megvalósítását várja a

¹⁷ E dolgozói igények természetesen rétegek szerint rendkívüli módon különböznek. E rétegződés közel sem korlátozódik a vezetők—dolgozók (amúgy is viszonylagosan elhatárolódó) csoportjai szerinti különbségekre.

¹⁸ E kérdésekkel is foglalkozik Gábor R. István és Galasi Péter [8] cikke.

vállalat által nyújtott feltételek között (például jövedelem, környezet, intenzitás, lakásszerzés), sokkal inkább egy szemszögéből nézve *optimális igényszerkezet* kielégítését. Valószínű persze, hogy a bér, illetve a jövedelem nagysága ebben a szerkezetben is kiemelt, emellett az is lehetséges — a gyakorlatban előfordul —, hogy a többi feltétel „erős volta” kiegyenlíti az alacsonyabb bért.

Az is egyértelműnek látszik, hogy a dolgozók (beleértve a vezetőket és a beosztottakat egyaránt) igényei mind a *munkaidőn belüli*, mind a *munkaidőn kívüli* vállalati funkciókhoz kapcsolódnak. Az sem kizárt, hogy bizonyos (vezetői és beosztotti) rétegek — „a relatív nettó előnyök” elvi alapján állva — elegendőnek tartják munkaerejük mérsékelt kifejtését, sőt ilyen vállalati kereteket kívánnak meg (vagy keresnek).

Ezektől a dolgozói igényektől a racionális gondolkodáson és a minden elméletnél erősebben ható gazdasági valóságon keresztül azonban el lehet jutni a vállalat mint *gazdasági vállalkozás* optimális működésének kívánalmaihoz is. Ha ugyanis az életmód alakításának tényezői már olyan helyet foglalnak el a vállalati tevékenységben, hogy visszafogják a vállalati gazdasági eredményt, akkor az *életszínvonal visszaeséséhez* vagy stagnálásához és — itt a kör bezárul — a *szocialista életmód* fejlődési lehetőségeinek korlátozásához vezetnek. Felfogható vagy érezhető-e mindez vállalati szinten is? De a kör másként is zárul. Végső soron a vállalat mint gazdasági vállalkozás és a vállalat mint a szocialista életmód központi tere is a társadalmi célrendszer megvalósításának bázisa. Ha a vállalatnak e két létformája az egyéni vagy csoportérdek szintjén ellentmondásba kerülhet is egymással, a társadalmi célrendszer megvalósulását tekintve, a vállalat e két vetülete „egymásba csúszik”, végső soron átfedi egymást. Mindez arra figyelmeztet, hogy az egyéni érdekek, a csoportérdekek, a vállalati érdekek, a társadalmi érdekek kategóriáit a korábbiaknál árnyaltabban kell megfogalmaznunk.¹⁹

Az „emberi oldal”

Ismét visszatérünk — most már a gondolatsor lezárásaként — a vállalati gyakorlat néhány kiemelt kérdésének áttekintéséhez. A már tárgyalt bér- és jövedelem-összefüggések után az érdekeltségi, ösztönzési rendszer két alapvető csoportjára térek ki: a vállalat nyújtotta *emberi környezetre*, valamint a béren és a jövedelmen kívüli, de *alapvetően anyagi* juttatásként jelentkező tényezőkre.

Az elmélet (elsődleges anyagi ösztönzők mellett) behatóan foglalkozik az *erkölcsi ösztönzéssel*. A magyar vállalati gyakorlatban megítélésem szerint lehetőségeihez mérten elsorvadt ez az ösztönzési forma. Pontosabban a vállalati gyakorlat általában tartózkodik „egyedül hagyásától”, csaknem mindig anyagi ösztönzéssel „támogatja meg” az erkölcsi elismerést. Ily módon nemritkán az erkölcsi ösztönzés mellé rendelt pénzbeli juttatás válik eme ösztönzés fő vonatkozásává. Pedig a kiváló vállalati dolgozó, a kiváló brigád vagy egy-egy szakmai réteg legjobbja cím megfelelő erkölcsi rangja döntően

¹⁹ Közlebbi témánknál maradva: lehetséges, hogy ami a vállalatnak mint gazdasági vállalkozásnak a szempontjából egyéni érdekek, általánosabb, netán társadalmi érdekek is (vagy legáltalábbis „társadalmi figyelmet” érdemlő érdekek) a szocialista életmód oldaláról.

önmagában is biztosítható. A más ösztönzővel való összekapcsolás lehetősége vagy célszerűsége természetesen nem kizárt. De az erkölcsi elismerés közvetlen anyagi, pénzügyi „megtámogatásánál” sok esetben járhatóbb, helyesebb útnak vélem akár az alapbér növelését, akár az erkölcsi elismerés fokozott figyelembevételét a lakáskölesönöknél, a bölcsődei, óvodai elhelyezésnél stb.²⁰ Mindez azonban addig aligha járható, amíg valaki — egy helyen maradván — tíz év alatt például három, négy, öt vállalati kiváló dolgozó kitüntetését szerezhet. És legalább egyszer mindenkire sor kerül — a ritka kivételektől most eltekintünk. A nem vállalati (állami) kitüntetések esetében a szabályozás megvalósult, az odaítélés feltételei szigorúak. A vállalat azonban más közeg. A vállalatoknál ma is él — talán a korábbi általános munkaerő-túlkereslethez igazodva — a minőségtől, teljesítménytől független törekvés a munkahelyhez való *kötődés* megteremtésére.

Az előbbieken felsorolt „ösztönzési” tényezők, a lakásépítés, az óvoda, a bölcsőde fő (vállalati) indítéka már a sokszor „ellenszolgáltatásként” szerződésben rögzített „vállalathoz való kötés”. E kötődésben azonban erőteljesen *keverednek* pozitív és negatív jegyek. E kötődés — más tényezőkkel együtt — növelheti a vállalati összetartozási érzést, tudatot, erősítheti a kollektívát. Ez a termelés, de a vállalaton belül (munkaidőn belül) kibontakozó szocialista „életmód” számára is kedvező feltételeket teremt. Más oldalról a kötés, kötődés sok esetben már nem kapcsolódik semmiféle teljesítménykövetelményhez: megállapodottsághoz, a vállalat és az egyén közötti *kölcsönös negatív függéshez*, a társadalmilag hasznos mobilitás kétoldalú korlátozásához vezethet ([12], [16]).

E kérdéskör megnyugtató „lezárása” nem könnyű. Hiszen akár elméletileg közelítve, akár a kialakult helyzetet nézve, a *szocialista* vállalat nem lehet tisztán „termelési gépezet”. A termelési alapfunkció teljesítéséhez szükség van megfelelő munkahelyi környezetre, emberi kapcsolatrendszerre. Sőt kialakulnak a termeléstől független, vagy finomabban megfogalmazva, a termelési célokon „túlnyúló” *emberi* kapcsolatok, illetve az ezekhez fűződő (egyéni és kollektív) igények. A két fő kérdés: *meddig járulnak* ezek hozzá az alapfunkció betöltéséhez, illetve *meddig*, milyen körben *engedhetők meg*, vagy egyenesen tudatosan *tervezhetők*, telepíthetők a vállalathoz, a gazdasági alapfunkciók szempontjából semleges, illetve diszfunkcionális tevékenységek, szükségletkielégítési módok.²¹

Nem differenciált differenciák

Eljutottunk a vállalaton belüli ösztönzési rendszer utoljára tárgyalt pontjához: a béren; jövedelmen kívüli, de valójában mégis anyagi jellegű juttatások kérdésköréhez. A lakás, az óvoda, a bölcsőde, az üdülés, a köz-

²⁰ A lakás, óvoda, bölcsőde stb. tekintetében a társadalom és a vállalatok közötti munkamegosztásról még szó esik e cikkben. Az itt tárgyalt konkrét problémák szempontjából a vállalat *munkateljesítmény*-centrikusabb, az állam, a társadalom pedig döntően szociális és családcentrikus lehet az igények mérlegelésekor, kielégítésekor.

²¹ A munkahelyen belüli és a munkahelyen kívüli lét kérdése önmagában is rendkívül szerteágazó. „Csupán” e kérdésre központosít a „Munkahely vagy vállalat?” című tanulmányom (Valóság, 1981. 5. sz.).

A kérdés azonban — kifejtés nélkül — tulajdonképpen a mostani cikk alaptémája is.

lekedés, az étkeztetés (a sor folytatható) valójában a munkáért kapott bérért, jövedelemért („pénzért”) megvásárolható, megvehető javak, szolgáltatások. Ebben az elméleti rendszerben a bér (és a vállalat) munka szerint differenciál, a szociális és családi helyzet szerinti korrekciókat — különféle (többnyire rendszeres) *szociális juttatások* formájában — a „társadalom” valósítja meg. Úgy tűnik, mintha a mai magyar gazdasági gyakorlatban a társadalom megosztaná a gondokat a vállalatokkal. Helyesebb talán az a megfogalmazás, hogy a „társadalom”, az „állam” a vállalatokhoz helyezi ki (vagy ott hagyja) eszközei jelentős részét. Ez a szociálpolitikában kialakult „munkamegosztás” alapvető kérdéseket vet fel a „vállalati önállóság, központi irányítás”, a szocialista társadalom „centralizált” szociálpolitikája, a vállalati „decentralizált” szociálpolitika témakörében.²²

Kísérleljük meg a vállalati ösztönzési, érdekeltségi rendszer most elemzett formáit — a bérral és a részesedéssel együtt — sorba rendezni aszerint, hogy az adott juttatási formához kapcsolódó eszközök mennyire drágák a vállalatoknak! Úgy vélem, a következő sor adódik: bér (továbbiakban: B), részesedés (R)²³, szociális-jóléti alap (Sz), fejlesztési alap (F), költség (K)²⁴. Teljesen leegyszerűsítve a dolgot: más nettó bevétel, más nyereség-nagyság szükséges például 1 forintnyi bér, részesedés vagy fejlesztési alap képződéséhez. Az is nyilvánvaló, hogy a költségek terhére sokkal „olcsóbb” valamilyen kifizetés, mint az alapok terhére. Nagyon nehezen számszerűsíthető (függ a nyereségtömegetől, a bázishoz mért növekménytől, a progresszív adósávoktól stb.), mégis biztonsággal elmondható, hogy a különböző juttatások, vállalati „*ösztönzések ára*” 1 : 5—1 : 10 arányban is eltérhet egymástól (például az R-alap és az F-alap terhére történő kifizetések). Mindez nem volna önmagában baj. A nehézség ott kezdődik, hogy bizonyos *azonos* jellegű juttatások (most már a társadalmi és a vállalati szintet együtt tekintve) *több*, közigazgatásilag is teljesen eltérő „költségzínvonalú” *forrásból* származhatnak. Van olyan vállalat például, ahol az eltérő fejlesztésialap-tekintési követelmények, szükségletek miatt a vállalati lakáskölcsön-hozzájárulás nulla, van, ahol 50 ezer forint, van, ahol 300 ezer Ft-ot kaphat egy személy.

A lakáskérdés önmagában társadalmunk egyik legsúlyosabb kérdése.²⁵ De vegyünk csak sorra néhány — témánk szempontjából is — döntő problémát!

a) *A vállalatok között* (a társadalom tagjai között is) sokszor teljesen

²² Az időzjelek nem véletlenek. Mintha napjainkban bizonyos jelzők, fogalmak „hatalma” tartalmi megközelítésnél is erősebbé válna. E szavak, jelzők sajátos *fetisizálódás* megnyilvánulási formájaként bizonyos részfolyamatokban önálló életre kelve átveszik az irányok jelzését, kijelölését.

²³ Ebbe beleértem a részesedési alaphoz fedezhető valamennyi ösztönzőt: az év végi részesedést, a prémiumot, a jutalmakat.

²⁴ Úgy vélem, gondolatmenetünkhöz elég, ha egészében — de így vitathatatlanul — elfogadható a sorrend. Legkevesbé a létszámhoz kötött szociális alap sorolható be.

²⁵ A lakáskérdés nemcsak mint „materiális” kérdés, mint az élet fizikai feltétele alapvető társadalmi probléma, hanem mint a társadalom tagjait differenciáló tényező is. A lakás szinte áthidalhatatlan és nehezen követhető „induló” különbségeket teremt a — valamilyen okból — tanácsi lakáshoz jutók és a saját jövedelemből (természetesen jelentős állami támogatás mellett) építkezők között.

véletlenszerű, de semmiféleképpen nem megalapozott különbségek alakulnak ki,²⁶ s ez nem is szorítkozik csupán a lakásépítésre.

b) A vállalatok között és adott vállalaton belül — kibővített ösztönzési, érdekeltségi felfogásunk szerint — az egyes dolgozók számára nagyon *eltérő súlya* lesz (szociális, családi helyzete, igényei, a vállalat komplex ösztönzési politikája szerint) a bérjövedelemnek, az emberi környezetnek és a „másodlagos pénzbeli” (lakás, üdülés stb.) *ösztönzésnek*.

c) A vállalatok (az említett „nagycsalád-effektus” hatásaként) „játszhatnak, konvertálhatnak” az egyes alapokból nyújtott különböző „költségekkel” járó ösztönzések, juttatások között. A legtöbb vállalat szívesen él például az „olcsó”, a költségek terhére elszámolható „kiegészítő” ösztönzésekkel.²⁷

Ebből pedig két további tényező következik:

d) A vállalaton belüli és a vállalatok közötti ösztönzési, juttatási rendszerben még tovább nő a szakadék a B, illetve az R és az azon felüli, általában nehezen megfogható juttatások tekintetében. (Ráadásul e különbség nem is mindig indokolt.)

e) A népgazdasági szabályozórendszer szempontjából legdöntőbb: a vállalatnál különböző átcsoportosítható juttatások (a példákból: lakásépítés a B-ből vagy az F-ből; pénzbeli jövedelem a B-ből vagy kiegészítőleg a K-ből is!) lehetetlenné teszik a bér és a jövedelemkiáramlás szabályozásán keresztül a *vásárlóerő*-kiáramlás szabályozását. (A kettő — láttuk — eltér.)

Az elmondottak alapján talán már elfogadható, hogy célszerű a vállalati ösztönzési, érdekeltségi juttatási rendszer felfogásának kibővítése. Talán előtűnt, hogy a „klasszikus formákat” (bér, jövedelem) a humán környezettel és a nem bér jellegű egyéb anyagi juttatásokkal *együtt* vizsgálva válik csak elemezhetővé a vállalaton belüli és a vállalatok közötti ösztönzés, érdekeltség, differenciálódás, és csak ily módon alakítható, fejleszthető tovább a vállalatok szabályozása, irányítása.

A vállalat alapfeladatát tekintve *gazdasági vállalkozás*, egyúttal azonban a *szocialista életmód* kibontakoztatásának központi tere. A két vonatkozás összhangjának bármilyen irányú megsértése zavarokat okoz a társadalmi és a gazdasági mechanizmus működésében. Jelenleg a társadalom az *optimálisnál több* tevékenységet telepít a *vállalatokhoz*.

²⁶ Adott kereskedelmi vállalatok között például a székházépítést elhatározók és megvalósítók egy évtizeden keresztül alapjaik lekötése miatt nem tudtak a többi vállalathoz hasonló „családi és szociálpolitikát” folytatni. Lényegében egy teljes vállalati generáció szociális feltételei váltak végletesen kedvezőtlenebbé más vállalatok dolgozói helyzetéhez viszonyítva.

²⁷ Bár a megengedett kör nem túl tág, bőségesen elegendő az indokolatlan különbségtételre. Jellemző lehetőség a gépkocsiatálmány. Több vállalatnál — főleg a vezetők részére — tényleges használattól függetlenül *fizetéskiegészítő* szerepet játszik. Saját gyakorlati tapasztalat: a munkaerő-felvételeknél akadályozó vagy előmozdító tényező lehet a *fizetéskiegészítő* gépkocsiatálmány. Az eltérés szintén igen nagy: a nullától az 1000 Ft-ot jóval meghaladó lehet az összeg. A vállalaton belül sokszor antihumánusnak minősül az a gazdasági vezető, aki „szűkmarkúan” — a tényleges használatot firtatva méri az átálmányt. A dolgozó kollektíva ellenőrzése itt is alapvető lehet.

Van az *életmódnak* egy közvetlenül a vállalati *termelőtevékenységhez kötődő* része és egy attól (a tevékenységtől és természetesen nem a tevékenység eredményétől) viszonylagosan *elkülönülő* része. Az életmód termelőtevékenységhez kötött vonatkozásait tekintve, meggyőződésem, hogy alapvető feladatunk a vállalatban belüli élet *gazdasági vállalkozás jellegének* döntő mértékű *erősítése*. Ez magában foglalja többek között a döntések egyértelmű telepítését, az „együtt döntünk” terjedő vállalati gyakorlatának központi segítséggel történő megszüntetését, a politikai, gazdasági, érdekvédelmi munka *önállóságának* (de az érintkező pontokon ütköztetésének is!) a fokozását. A társadalmi demokrácia, a megfelelő életszínvonal (és benne életmód!) álhumánus, álliberális termelésirányítási, vállalatirányítási módszerek mellett nem fejlődhet, sőt ezek eddig elért szintje sem tartható. A társadalmi tevékenység, a politikai munka, a szociális gondoskodás ma túlságosan *vállalatcentrikus*. Kétségtelen, hogy a szociális gondoskodás jelentős részének vállalathoz való telepítése nagyon jól illik a *decentralizált* gazdasági modellbe.

A szociális gondoskodást szolgáló fejlesztési, jóléti, részesedési alapoknak vállalatnál hagyása mind politikailag, mind tisztán gazdaságilag²⁸ előnyös hatásokkal járhat.

De a kedvezőtlen hatások legalább ilyen erősek. Példaként kiemelve: az alapvetően *lakóhely szerint* szervezett országos politikai felépítményünk (parlamentni képviselők, tanácsosi munka, tanácsstagok) mellett a vállalati dolgozók (így végső soron a lakosság) döntő hányada, politikai-társadalmi tevékenységét *csak* a vállalatnál fejti ki. Valószínűleg a jövőben célszerű lenne törekedni bizonyos súlypontáthelyezésekre.

A túlzottan vállalatcentrikus szociálpolitika hatására, a tényleges *reáljövödelmekben* (és életmódban) nagy és sok esetben *indokolatlan szóródás* jön létre az állami vállalatok dolgozói között is. Meggondolandó, gazdasági-politikai megfontolást igénylő kérdés a központi szociális alapok bővítése a vállalatiak rovására. Konzervatív gondolatnak tűnhet, de mégis megvitatandó, mennyire helyes tisztán vállalati döntésre bízni a részesedési és a fejlesztési alapok megosztását, illetve, ami még fontosabb, a *fejlesztési alap termelési és szociális* rendeltetésű megosztását.

A változásokról való gondolkodásban alapvetően figyelembe kell venni a kialakult helyzetet, annak *erejét és értékeit*. A „vállalat” és a vállalatban kívüli tényezők munkamegosztása a termelésirányításban, a termelésben, a szociális gondoskodásban, a mindennapi létben ma sok pozitív értékkel rendelkező *létező valóság*. Még kézzelfoghatóbban: a vállalati részvételt e termelésen kívüli tevékenységben a dolgozók nemcsak elfogadják, helyeslik, hanem a tevékenységgel összefüggő juttatások szükségletükké, igényükké váltak, illetve azok hatására jöttek létre. Megkérdőjelezhetjük a túlságosan vállalathoz kötődő folyamatok szükségességét, hatékonyságát, vagy legalábbis a vállalathoz telepítésük jelenlegi mértékét, gondolkodnunk kell a

²⁸ A nagyobb nyereséget hozó vállalatok, ha termelésfejlesztési tevékenységük nem erőltetett, több szociális juttatást is képesek adni. Ez a termelési és a munkaerő-struktúra kívánatos átrétegződéséhez vezethet. De már ebben az állításban is két, a feltételeességet erősítő tény rejlik: egyrészt kérdéses az egy főre jutó nyereségtömegnek a tényleges gazdaságossággal párhuzamos mozgása, másrészt a vállalati szociális fejlesztés és a termelésfejlesztés (beruházások) sokszor (főként rövid-középtávon) egymással szembe kerülhet.

továbbfejlődés lehetőségének kereséséről, de mindig figyelembe kell venni: a *dolgozók* jelenlegi struktúrához tapadó igényei megváltoztatásának, a jut-tatások áttelepítésének *gazdasági-társadalmi* következményeit.

De éppen e kérdések elvi és gyakorlati súlya teszi kiemelten fontossá az e témában való további kutatásokat.

Hivatkozások

- [1] A keresetszabályozási vitáról. (Szerkesztőségi összefoglaló.) Közgazdasági Szemle, 1979, 11. sz.
- [2] *Andics Jenő—Rozgonyi Tamás*: A vállalati gazdasági döntések társadalmi természetéről. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz.
- [3] *Andics Jenő—Rozgonyi Tamás*: A vállalati konfliktusok és a hatékonyság. Társadalmi Szemle, 1979. 5. sz.
- [4] Az MSZMP XII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról. Pártélet, 1980. 4. sz. 14. l.
- [5] *Dániel Tamás*: Gondolatok a szocialista vállalat funkcióinak tisztázásához. Pénzügyi Szemle, 1980. 11. sz.
- [6] *Falusné Szikra Katalin*: A bérkülönbségek néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1980. 3. sz.
- [7] *Ferge Zsuzsa*: Az életmód szocialista tartalmú fejlesztésének néhány feltétele. (Közl: Tanulmányok az életmódról.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- [8] *Gábor R. István—Galasi Péter*: Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása munkaerejünkkel. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.
- [9] *Havasi Ferenc*: Gazdasági építőmunkánk soron levő feladatai. Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz.
- [10] *Hámori Balázs*: Nem árujavak és szolgáltatások a szocialista árutermelő gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- [11] *Juhász Ádám*: A vállalati önállóságról. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.
- [12] *Práger László*: Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat. Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.
- [13] *Práger László*: Gondolatok a differenciálásról és az ösztönzésről. Közgazdasági Szemle, 1980. 10. sz.
- [14] *Román Zoltán*: A szocialista vállalat céljai. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. sz.
- [15] *Szabó Kálmán*: Az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. Közgazdasági Szemle, 1973. 10. sz.
- [16] *Tímár János*: Foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerő-gazdálkodásunkról. Közgazdasági Szemle, 1977. 2. sz.
- [17] *Zelkő Lajos*: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976. 12. sz.

Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére

Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya által felkért munkacsoportok egyikeként,¹ az ipari nagyvállalatok VI. öt éves tervi szervezetfejlesztési politikájának előkészítésére vonatkozó javaslat kidolgozását kaptuk feladatul 1979 októberében. Ehhez kérdőíves felmérést végeztünk 60 ipari nagyvállalatnál, és ellenőrző interjúkat készítettünk a közülük kiválasztott 16 vállalatnál. E munkacsoportnak akkor — az idő rövidsége miatt — nem volt módja az adatok teljes körű számítógépes feldolgozására, csak a kérdőívek válaszáinak gyors verbális elemzését készíthettük el. A munkát „A szocialista vállalat” OTTKT-főirány keretében folytattuk, és a Pénzügyminisztériumtól állami megbízási szerződés keretében kaptuk meg a szükséges támogatást. Tanszékünk a Pénzügyminisztérium Számítóközpontjának értékes közreműködésével² elvégezte az adatok első nagyvonalú áttekintését, s ennek eredményeit foglaljuk össze e cikkben.

Vizsgálati eredményeink feldolgozásának *első fázisában* vagyunk, amelyben fő törekvésünk a nagyvállalati szervezet helyes leírása és értelmezése. Bármiféle szervezetfejlesztési politikát ugyanis csak az alakítandó szervezet ismerete tehet megalapozottá.

E kérdéskör középpontjában a vállalati szervezeti struktúra áll. A szervezet formálóját ugyanis az a kérdés foglalkoztatja: miért olyan a vállalati magatartás, mint amilyen? Csak ha ezt felderítette, remélhet választ arra a kérdésre, *hol kell beavatkozni a rendszerbe, ha másfajta* (rugalmas, innovatív, eredményorientált) *működést igényel.*

Kiindulópontunk az a hipotézis, hogy a vállalati magatartást és teljesítményt a vezetési struktúra közvetlenül befolyásolja. A vállalati szervezeti struktúrát sokféleképpen lehet értékelni és fejleszteni, s évek óta a struktúra legkülönfélébb értelmezéseivel találkozhatunk a magyar szakirodalomban is. Használják a struktúra fogalmát a népgazdaság vállalati szerkezetének meg-

¹ A kutatás bázisa a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ipari Üzemszervezési Tanszéke, de részt vett a vizsgálatban a cikk szerzőin kívül *Kishalmi Zoltán* és *Bod Péter Ákos* is.

² A matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásában hasznos segítséget nyújtott az MKKE MSZI néhány munkatársa: *Matits Ágnes, Füstös László* és *Temesi József*, továbbá az MKKE Statisztikai Tanszékének munkatársa, *Mundruczó György*, s végül a PM SZK-ban dolgozó *Cserjés László*.

jelölésére, ezen azt értve, milyen a kis-, a közepes és a nagyméretű vállalatok (mennyiségi) aránya. A hagyományos német üzemgazdasági szervezés-elmélet — és nyomában a magyar szakirodalom, illetve a szervezők egy része — a szervezet struktúráján *szervezeti felépítést* ért, s a struktúrát a szervezet külső formájával azonosítja. Sárközy szerint pedig: „... a kérdésnek van egy közgazdasági oldala: az egyes népgazdasági ágakban ... mi a relatíve optimális üzemméret... A probléma jogi oldala viszont: milyen szervezeti formákat kínálunk a nagy-, illetve kisvállalatoknak” ([9] 5. l.).

A bemutatott példák jól érzékeltetik a fogalomhasználat és -értelmezés terén tapasztalható különbségeket. *Számunkra a struktúra a szervezet elemei közötti kapcsolatok módjával azonos.* Felfogásunk eltér tehát az előbbi megközelítésektől, s további sajátossága, hogy az úgynevezett vezetési struktúrára irányul. A szervezeti problémák kezelésében, úgy véljük, mindmáig szem előtt tévesztették azt, hogy a *struktúra központi szerepet játszik* a szervezetek *működési módjának* feltárásában, és nem tudták elkerülni a szervezetek működésére ható egy-egy tényező indokolatlan előtérbe helyezését sem. Napjainkban például a *vállalati nagyság* (méret) és a *vállalati belső mechanizmus* kapnak egyoldalúan túlzott figyelmet a szervezetek elemzésében. Ez „egyszempontú” problémafelvetés, mert mindkét kategória a szervezetek sajátja, *belső jellemzője*.

Az a tény azonban, hogy a vállalati struktúra számos *külső* és *belső* hatótényező eredménye, továbbá, hogy a struktúra érdemi fejlesztésére irányuló nyomás java része a külső környezetből származik, *a struktúra szélesebb keretekben történő értelmezését teszi szükségessé.* Ez van összhangban a szervezetek természetével, s csak ez teszi lehetővé a valóban fontos kérdések megfogalmazását.

Szervezetvizsgálati modellünket ennek megfelelően szerkesztettük meg. A „környezet—szervezet” kapcsolat vizsgálata nemcsak a gyakorlat diktálta szükségszerűség, de összhangban van a szervezetelmélet, a vezetés- és szervezéstudomány eredményeivel is.

A szervezetkutatásban 1960—1980 között végbement néhány lényegesnek látszó változás közül az egyik legfontosabb a szervezet *zárt rendszerkénti* kezeléséből való átmenet a *nyílt rendszerkénti* kezelésre. Ezzel a „környezet—szervezet” kapcsolat a szervezetvizsgálatok *elengedhetetlen* része lett, s a szervezetekkel foglalkozó tudomány a hagyományos szervezéstudományi felfogás által nagymértékben elhanyagolt környezetet lassanként integrálja a szervezetelméletbe ([1], [5], [6]). Az elméleti „váltás” második jele az, hogy a szervezetelmélet szakított az „egyetlen legjobb út” keresésével, s a szervezetek egyezőségének feltételezése helyett a szervezetek különbözőségét hangsúlyozza [8]. A harmadik jellemző váltás, hogy a szemléleti szűrközelítéssel megközelítést korrigálja a problémák szerinti megközelítéssel [7], s végül a matematikai modellezési törekvéseket kiigazítja szocioökonomiai típusú modellkísérletekkel [4].

A tudomány előbb említett tartalmi és szemléleti változásai nem maradtak hatás nélkül a hazai tudományszervezésre sem.

A hagyományos „szervezéstudomány” helyett most már nálunk is a „vezetés- és szervezéstudomány” megnevezést használják az illetékes akadémiai bizottságok, és mind több szó esik — különösen H. A. Simon fellépése óta — a szervezetelméletéről, kifejezve aényt: számos szervezeti jelenséget,

így a működés módját, a vállalati magatartást vagy teljesítményt lehetetlen szervezeten belüli részproblémaként akár csak megérteni is; szervezetszintű vizsgálatra és elemzésre van szükség.

Ma már sokak előtt világossá vált a válasz arra a kérdésre: *miért nem halad a vállalati szervezőmunka? Nem egyszerűen a vezető, a szervező, a szervezési technika vagy a szervezési szándék hiányzik.* Ha sok vállalat, illetve vállalati vezető törekvése ellenére alacsony fokú a szervezési kultúra, akkor nem lehet csupán egyéni mulasztásokról beszélni, mert magatartásuknak van valami közös, a struktúrában és mögötte, a szituáció közösségében rejlő oka. Ezt csak *szervezeti szinten*, a környezet és a szervezet kölcsönhatásának feltárásával értelmezhetjük, fejthetjük meg és változtathatunk rajta. Ugyanerre a következtetésre jutott gazdaságunk sok gondot okozó krónikus jelenségének — a nagy készleteknek — a vizsgálatával foglalkozó egyik kutatónk, Chikán Attila is: „Aligha meglepő, hogy azok a kutatások, amelyek közvetlenül a vállalati készletgazdálkodásra irányultak, . . . hamarosan a vállalat és a környezet viszonyára helyezték a hangsúlyt” [2].

A „szervezet—környezet” kapcsolatot vizsgáló szervezetkutatási irány a szervezetelmélet napjainkban vezető ágát képviselő kontingencia- vagy szituációelmélethez kapcsolódik több vonatkozásban, amely elméletnek megvan a maga tudományos háttere és tekintélyes empirikus vizsgálati alapja.

Elsősorban a „környezet—szervezet” összefüggésrendszer értelmezésének azokat a vonatkozásait vizsgáljuk, amelyek a szervezetalakítás elveiben és gyakorlatában szélesebb körben vetődnek fel, és egyben — megítélésünk szerint — számos problémát okoznak. Két nézetcsopotról van szó:

— Az egyik szerint a vállalati nagyság meghatározó módon befolyásolja a vállalati működést és teljesítményt („a nagyság bürokratizál” tétel szerint), tehát a méretváltoztatás (-csökkentés) kedvező lesz a működésre és a teljesítményre.

— A másik nézetcsopotról szerint, mivel a makromechanizmus csak lassan változtatható, addig is — mintegy attól függetlenül — a nagyvállalatokon, trösztökön belüli decentralizáció, elszámolás és érdekeltség fejlesztendő tovább.

E nézetcsoportokból kiindulva cikkünk célja, hogy empirikus adatainkra támaszkodva megállapítsa e tételek érvényességi körét, ezen belül:

a) feltárja a nagyság tényleges hatását a vállalati szervezeti struktúrára, bizonyítva a hipotézist: a nagyság nem az egyetlen és nem is a domináns befolyásoló tényezője a struktúrának (mindenekelőtt a belső centralizációnak), ezért *a méretváltoztatástól csak erősen korlátozott eredmény várható;*

b) kiemelve a vezetési struktúrából a centralizációt, megállapítsa az ennek alakulására ható lényegi tényezőket, kimutatva a centralizáltságnak a „függésből” következő általánosan jellemző voltát, bizonyítva ily módon az úgynevezett belső mechanizmuskonceptió (a decentralizáció, az önelszámolás és az érdekeltség környezetétől elszakított, önmagában való fejlesztése) tudományos és gyakorlati gyengéit.

Vizsgálatunk kísérlet, hiszen az alapmodell újszerű, és alkalmazása metodológiailag több szempontból kidolgozatlan.

A nagyvállalati szervezet vizsgálati modellje és mérési módszerei

Az összehasonlító szervezetelemzés napjainkban egyre fontosabb szerepet játszik a vállalati működés vizsgálatában, a belső strukturális vonások megismerésében. A több tucat szervezetre kiterjedő felmérések lehetővé teszik a szervezetek jellemzői közötti összefüggések, a hasonlóságok és az eltérések leírását, a strukturális jegyek minősítését, a struktúra feltételezettségére, meghatározottságára vonatkozó hipotézisek igazolását, s alkalmat nyújtanak általánosabb érvényű következtetések levonására, az egyes vállalatípusok elkülönítésére, azonosítására, a szervezetek kvantitatív szempontú megragadására.

A szervezet-összehasonlítás mint kutatási eljárás — megítélésünk szerint — szervesen kapcsolódik az egy-egy vállalatot érintő esettanulmány-szerű, monografikus feldolgozásokhoz; a kétfajta vizsgálódási alapállás egymást kiegészítő megközelítési módot jelent a vállalati szervezetek világának feltárásában.

A 60 hazai nagyvállalatról végzett felmérésünk kutatási koncepciója támaszkodik többek között a birminghami Aston Egyetem munkatársai, valamint a Lengyel Tudományos Akadémia Szervezési és Vezetési Intézete által publikált szervezet-összehasonlítási eredményekre.³ Vizsgálódásunk középpontjába a nagyvállalat szervezeti struktúrájának multidimenzionális elemzését állítottuk. E szemléletmód elveti a minden körülmények között hatékony vállalati működést biztosító szervezeti struktúra feltételezését. A kutatási koncepció ugyanakkor *a priori* nem tulajdonít kitüntetett szerepet egyetlen kontextuális tényezőnek sem; kizárólag empirikus adatokra támaszkodva fogalmazunk meg következtetéseket olyan struktúraformálónak tekintett befolyásoló tényezőkről, mint például a vállalati nagyság.

A nagyvállalati szervezet vezetési struktúrájának leírására úgynevezett *elsődleges dimenziókat* használtunk fel. A vezetési struktúra dimenziói közé soroltuk:

- a centralizáltságot,
- a konfigurációt,
- a differenciáltságot,
- a koordinációt,
- a belső elszámolást és anyagi érdekeltséget.

A *centralizáltság* felöleli a vállalaton belüli hatásköri megoszlást, a döntéshozatali pontok elhelyezkedését, a hatáskörök összpontosítási fokát. A *konfiguráció* (amin a struktúra „képét” értjük) kifejezi az irányítás hierarchikus felépítettségét, a szervezet mélységi és szélességi tagoltságát, a szervezeti egységek vertikális és horizontális elkülönülését. A *differenciáltság* leírja a vállalatfejlesztési, a termelési és értékesítési területek — környezettől függő — eltérő orientációit és strukturális jellemzőit. *Koordinációval* az eltérő orientációjú és struktúrájú tevékenységi területek, a nagyvállalatokon belüli szervezeti egységek összehangolt funkcionálását biztosító eszközök, módszerek és szervezeti megoldások együttesét jelöljük.

³ A nemzetközi szakirodalomban *Burns-Stalker*, *Woodward*, *Lawrence-Lorsch*, *Morse*, *Pugh*, *Hickson*, *Child*, *Perrow*, *Hage*, *Aiken*, *Fiedler*, *Thompson*, *Kieser*, *Kubicek*, *Schreyögg*, *Thoenig*, *Monjardet*, *Ferraresi*, *Doktór*, *Mrela*, *Kostecki*, *Panków* munkássága fonódik össze a kontingenciaelmélettel.

A *belső elszámolási és érdekeltségi rendszer* a termelőegységek teljesítményének számbavételi, valamint a termelő kollektívák anyagi ösztönzési módjait foglalja magában.

A szervezeti struktúra elsődleges dimenzióit tovább bontottuk *egyedi* változókra, tulajdonságmutatókra. Például a konfigurációt jellemeztük a vezérigazgatók és helyetteseik alá közvetlenül tartozó beosztottak, illetve szervezeti egységek számával, a nagyvállalati központok osztályainak vagy magasabb szintű egységeinek számával, a vezetési szintek számával stb. A differenciáltság operacionálizálásánál egyebek között megkíséreltük kimutatni az egyes szervezeti egységeknél a jellemző eltéréseket a feladat- és célirányultságban, az időirányultságban (rövid vagy hosszabb távú szemlélet) és a személyek közötti orientációban.

A vezetés strukturális jellemzőit befolyásoló, illetve meghatározó kontextuális tényezőket — az angol és a lengyel kutatók munkássága nyomán — két csoportra osztottuk:

- a szervezet környezetének adottságai (exogén, azaz nem vállalati sajátosságok);
- a szervezet belső működési adottságai (endogén, a vállalat jegyeit képező hatótényezők).

A környezeti tényezők körül a következőket vettük figyelembe:

- a gazdaságirányítási rendszer,
- a piaci környezet,
- a tudományos-technikai környezet,
- a munkaerőpiac jegyei.

A második kontextuális csoport változóival írtuk le a szervezet

- tevékenységi körét, termékválasztékát és termékbonyolultságát,
- technológiáját,
- gyártási típusát és gyártási rendszerét, a termelőegységek közötti szakosítást és belső kooperációt, annak formáit,
- a vállalat eredetét,
- nagyságát,
- telepítési helyzetét.

A piaci környezet változói jellemzik például a vevők és a szállítók monopol- vagy versenyhelyzetét, a kereslet változékonyságát, a vállalat exportra, illetve belföldi piacra orientáltságát. A tudományos-technikai környezet leíró változók felvilágosítást nyújtanak egyebek között az új tudományos eredmények, eljárások megjelenésének gyakoriságáról, a vállalatnál — kívülről származó ismeretek alapján — bevezetett új konstrukciók és technológiák számáról stb.

A gazdaságirányítás hatásainak értékelésénél elsődlegesen a nagyvállalatok „*függését*” leíró változókra helyeztük a hangsúlyt (például a vállalat által értékesített fix áras termékek részaránya, az „ellátási felelősség” keretében előállított termékek aránya az összes termelésben, a támogatásoknak és mentességeknek az árbevételhez vagy állóeszközértékhez viszonyított aránya stb.).

Felfogásunk szerint a szervezeti struktúra nem passzív, mechanikus „lenyomata”, megfelelése a kontextus hatásainak. Szocialista viszonyok között a gazdaságirányítási rendszer kiegyenlítő mechanizmusai, a vállalatok „védeltsége” lehetővé teszi, hogy a vállalatvezetés eltérő módon értékeljen

azonos környezeti hatásokat, figyelmen kívül hagyja a piac „kényszerítéseit” (egyes esetekben manipulálja a mesterséges környezetet), s ugyanakkor különféle preferenciákat érvényesítsen a lehetséges strukturális megoldások kiválasztásánál. Ezért indokolt, hogy elméletileg egy *közvetítő* dimenziót értelmezzünk a kontextus-szervezeti struktúra viszonyban. Ez a dimenzió a *vállalati stratégia*, amelynek változóit döntően az innovációs tevékenységen keresztül igyekeztünk megragadni. A vállalati stratégia felmérésünkben vizsgált összetevői:

- a termékszerkezeti célrendszer,
- a $K + F$ -stratégia,
- az innovációs tevékenység függősége (más szervezettől),
- a nemzetközi $K + F$ -együtműködésben való részvétel,
- a környezetfelmérés és a struktúraalakító politika kialakulásának folyamata.

A szervezeti struktúra konkrét megoldási módozatai hatnak a szervezet tagjainak magatartására, a munkával való elégedettségre, a dolgozó kollektívák közérzetére, a fluktuációra stb. A szervezeti szereplők magatartása ugyanakkor a kontextuális és a strukturális tényezőkkel *együtt* befolyásolja a vállalatok gazdasági teljesítményeit, működésük hatékonyságát. A *gazdasági teljesítményt* elsősorban a vállalati mérlegadatok alapján értékelhetjük, de indokolt egyéb jellemzőket is felhasználni (például a termékek minősége, korszerűsége, az innovációs szint stb.). Előbbiek alapján a változócsoportokat az 1. sz. táblázat tünteti fel, míg a nagyvállalati szervezet vizsgálati *modelljét* az 1. sz. ábra szemlélteti.⁴ Az ábrán a változók egyes csoportjai közötti nyilak a *hatások feltételezett irányát* jelölik.

A kutatás során az egyes változókat és összefüggéseiket matematikai-statisztikai eszköztár segítségével elemeztük. Az *adatfelvétel, adatfeldolgozás és -értékelés egyes fázisai* a következők:

- Adatgyűjtés
 - a) a vizsgálati egységek kiválasztását célzó módszerek alkalmazása,
 - b) adatfelvételi eljárások.
- Adatfeldolgozás
 - a) az adatrendszer egységesítése (mértékrendszerek definiálása, súlyozási problémák, skálatranszformációk),
 - b) a legfőbb adatok kiválasztása, változócsoportok, illetve hipotetikus változók felállítása (például faktoranalízis alkalmazásával),
 - c) leíró (deskriptív) statisztika alkalmazása (átlagos tendenciák, szórássok és eloszlások számítása),
 - d) összefüggésvizsgálatok, két- és többtényezős analízisek (korreláció-, regresszió-, path-, faktor-, klaszteranalízisek),
 - e) tesztelesek, próbák.
- A kapott vizsgálati eredmények értékelése.

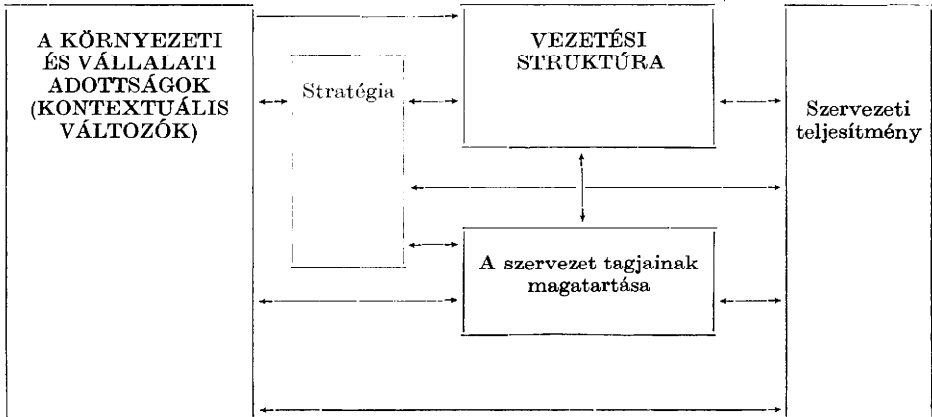
Az adatgyűjtés során kérdőív felhasználásával skálakon mértük a környezeti, strukturális, teljesítmény- és egyéb változókat. Minőségi (nominális és sorrendi), illetve mennyiségi (intervallum- és arány-) skálákkal dolgoztunk,

⁴ Hasonló megközelítéssel találkozunk a [3]-ban.

A modell változócsoportjai

Környezet	Belső adottságok	Stratégia	Vezetési struktúra	Teljesítmény
Gazdaság-irányítási rendszer	Tevékenységi kör	Termékszerkezeti célok	Centralizáltság	Pénzügyi mutatók
Piaci környezet	Technológia	K+F-stratégia	Konfiguráció	Innovációs szint
Tudományos-technikai környezet	Gyártási típus és rendszer	Az innovációs tevékenység függősége	Differenciáltság	Termékminőség, korszerűség
Munkaerőpiac	A vállalat eredete	Nemzetközi K+F-együttműködés	Koordináció	Szociális mutatók (fluktuáció, vállalati légkör)
	Nagyság	A környezet-értelmezés és a struktúra-alakító politika kialakulásának folyamata	Belső elszámolás és anyagi érdekelttség	
	Telepítési helyzet			

1. sz. ábra

A nagyvállalati szervezet vizsgálati modellje

ügyelve a méréselméleti követelményekre, valamint a matematikai analízisek alkalmazhatóságára (nem lehet például nominális skálán mért adatokkal faktoranalízist végezni).

Az adatfelvételt követően a leíró statisztika eszközeivel élünk: számítottunk átlagos tendenciákat (módusz, medián stb.); szóródási mutatószámokat (szórás, relatív szórás, átlagos eltérés, kvartilis eltérés stb.); eloszlásokat. Tekintettel az egyes változócsoportokon belüli nagy számasságra, faktoranalízis segítségével mutattuk ki a releváns, és független tényezőket. A nyert

„faktorok” jelentősen megkönnyítik a két- és többváltozós eljárások felhasználását. Kitéüntetett szerepet tulajdonítunk a klaszteranalízisnek, mert a módszer jó lehetőséget biztosít a klasszifikációra, a tipizálásra, a „faktorok” alapján történő „csoportosításokra”, az adatstruktúra „hasonlóságainak” kimutatására.

A vállalati szervezeti struktúra és a vállalati nagyság

A továbbiakban az első mérési eredményekből levont főbb következtetéseket adjuk közre.

a) A szervezeti struktúra négy jellemzője (centralizáltság, konfiguráció, differenciáltság, koordináció) a vállalatok *ágazati besorolásától teljesen függetlenül* nagyfokú hasonlóságot mutat. *A hatáskörök vállalaton belüli telepítése a vizsgált vállalatoknál erősen centralizált.* Ezt jelzi, hogy az 54 vizsgált részfunkcióból átlagosan 40 részfunkció esetében a vezérigazgatók és helyetteseik jogosultak csupán döntéshozatalra. A termelőegységek pedig mindössze 5 részfunkciónál dönthetnek önállóan, elsősorban a *munkaerő- és a bér-gazdálkodás* operatív tevékenységei vonatkozásában. A termelőegységek hatásköri elemeire az adatszolgáltatás, javaslattevés és véleményezés jellemző. Ugyanakkor erősen korlátozott a *központi funkcionális szervek döntéshozatali jogköre is.*

A túlzott hatásköri centralizációt mutatja az is, hogy a döntéshozatali jogköröket nem csupán a stratégiai funkciók (például tervezés, beruházás) esetében telepítik a legfelsőbb irányítási szintekre, hanem a vizsgált 8 funkcionális területen mindenütt. Még az általában decentralizálható funkciónak tartott termelésirányítás is alapvetően centralizált. Ebből arra következtethetünk, hogy *meglehetősen unifikizált* az egyes funkciók szempontjából a *hatáskörök telepítése, a stratégiai és az operatív funkciók nincsenek megkülönböztetve a vállalatoknál.*

A hatásköröket részletesen az alábbi funkciókra kiterjedően vizsgáltuk: tervezés, szervezés, műszaki fejlesztés, értékesítés, anyaggazdálkodás, munkaerő- és bér-gazdálkodás, pénz- és hitelgazdálkodás, termelésirányítás. A funkciók mindegyikét tovább tagoltuk részfunkciókra (például a tervezésnél külön vizsgáltuk a középtávú, az éves és az operatív tervezést), s így kapunk képet az 54 részfunkcióra vonatkozóan a hatáskörök megoszlásáról.

A hatásköri elemek vizsgálatát nem korlátoztuk csupán a döntéshozatalra, hanem a *döntési folyamatban való részvétel mértékét* is bevontuk a felmérés körébe. Ennek megfelelően az alábbi hatásköri elemeket különböztettük meg: közvetlen irányítási, döntési, javaslattevési, véleményezési, egyetértési jogkör, továbbá adatszolgáltatás, ellenőrzés. A hatásköröket gyakorló szervezeti „egységekként” a vezérigazgatót (igazgatót), a vezérigazgató helyetteseit, a központi funkcionális egységeket (például értékesítés, fejlesztés, anyaggazdálkodás stb.), valamint a termelési egységeket (gyárak, illetve gyáregységek) különböztettük meg.

A felmérés lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk:

— az egyes funkciók esetében miként oszlanak meg a hatáskörök a különböző szervezeti egységek között;

— a szervezeti egységek milyen hatáskörökkel rendelkeznek az egyes funkciók esetében, illetve összességében;

— a termelőegységek milyen önállósággal rendelkeznek a vállalaton belül.

Adataink szerint a vállalatok középtávú és éves *terveiről* szinte kivétel nélkül a vezérigazgatók döntenek. Az operatív tervekről a vállalatok 29,1 százalékánál a műszaki igazgató, 23,4 százalékánál a gazdasági igazgató dönt. A tervezés közvetlen irányítását a gazdasági igazgatók végzik, középtávú tervezés esetén a vállalatok 47,9 százalékánál, éves tervezés esetén 43,6 százalékánál. A központi funkcionális osztályok a tervezésben javaslat-tétellel és adatszolgáltatással vesznek részt.

A termelőegységek a középtávú tervekhez tervjavaslatot a vállalatok 25,4 százalékánál készítenek. Szerepük a középtávú és az éves tervezésben leginkább az adatszolgáltatás. Szembetűnő, hogy a termelőegységek által készített tervjavaslatok aránya az operatív terveknel *sem nagyobb*, mint a középtávú és az éves tervek esetében. A középtávú és az éves *szervezési* tervet a vállalatok döntő többségénél a vezérigazgató hagyja jóvá, és hatásköre a vállalatok 10 százalékában a közvetlen irányításra is kiterjed az üzem- és munkaszervezés, a vezetés- és az ügyvitelszervezés terén. A vállalatok mindössze 10,9 százalékában rendelkeznek döntési jogkörrel a termelőegységek az üzem- és munkaszervezési kérdésekben.

A *fejlesztéssel* kapcsolatos vezérigazgatói hatáskör 61 százalékát a *döntés* teszi ki. A $K + F$ -vel kapcsolatos döntések a vállalatok 43 százalékában vezérigazgatói döntések. Ennél magasabb a műszaki igazgatói döntések aránya a kutatásban (a vállalatok 47,2 százalékánál), a gyártmányfejlesztésben (a vállalatok 54,5 százalékánál). A prototípusok minősítése 60 százalékban, a nullszéria minősítése 67,2 százalékban műszaki igazgatói hatáskör, s operatíván is a vállalatok 30,9 százalékánál a műszaki igazgató irányítja a vállalati $K + F$ -et.

A gazdasági és a kereskedelmi igazgatók elsősorban javaslat-tétel és véleményezés révén kapcsolódnak a fejlesztési döntésekhez.

A központi értékesítés szervezeti egységei a vállalatok 34,5 százalékában adnak javaslatokat és véleményt a döntéshozókhoz.

A kutatással kapcsolatban a vállalatok 21,8 százalékában, a gyártásfejlesztésnél és a beruházásnál 40,1 százalékban van javaslat-tételi és véleményezési jogköre a termelőegységeknek.

A vezérigazgató döntési jogköre a hosszú távú kapacitásleköltési, illetve keretszerződéseken kívül az exportrendelések elfogadásában és az árak meghatározásában is számottevő az *értékesítés* területén. A műszaki igazgató értékesítéssel kapcsolatos hatásköre véleményezési és javaslat-tételi jellegű. A kereskedelmi igazgató a vállalatok 31,2 százalékánál közvetlenül irányítja a piacfelmérést és az idevonatkozó elemzési munkát, 43,1 százalékánál dönt a piackutatásról.

A termelőegységek véleményezik a rendelések elfogadását belföldi rendelés esetén a vállalatok 20,1 százalékánál, exportmegrendelésnél a vállalatok 23,6 százalékánál, és 10 százalékban szolgáltatnak adatot a rendelés-vállaláshoz.

Az *anyaggazdálkodás* szerepel a vizsgált funkciók közül a legritkábban a vezérigazgatói döntési hatásköri elemek között (a vezérigazgató ellenőríz a vállalatok 10—12 százalékában). A döntési jogkör a kereskedelmi igazgatóé a vállalatok 30,9 százalékában. Az alap- és segédanyag-beszerzésnél a

központi anyaggazdálkodási szervhez van telepítve a döntési jogkör a vállalatok 27,2 százalékánál, importanyag-beszerzésnél 21,8 százalékánál.

A *munkaerő- és a bér-gazdálkodás* esetében a vezérigazgatói döntési jogkörhöz elsősorban a munkaerő-szükségleti terv jóváhagyása, a bérfeljesztésnél a jutalmazásra és az év végi részesedésre vonatkozó döntés tartozik. A vizsgált vállalatok 34,5 százalékában a gazdasági igazgató dönt a bérfeljesztés mértékéről. A személyzeti és a szociális igazgatók hatáskörében 43,5 százalékban a javaslatétel és a véleményezés szerepel. Valós döntési hatáskörük csak a vállalatok 12—14 százalékánál van. A vállalatok 30,9 százalékánál a központi munkaügyi osztályok döntenek a munkaerő-felvétel, a dolgozók besorolása ügyében.

A *pénz- és hitelgazdálkodással* kapcsolatos döntések többsége vezérigazgatói hatáskör. Dönt a hitelfelvételekről a vállalatok 78,1 százalékában, a fejlesztési alap képzéséről és felhasználásáról 59,1 százalékában, a részesedési alap képzéséről és felhasználásáról a vállalatok 78,1 százalékánál, az adózott nyereség felosztásáról a vállalatok 94,5 százalékánál, azaz döntő többségénél.

A műszaki fejlesztési alapra vonatkozó döntések a vállalatok 70,9 százalékában a műszaki igazgató hatáskörébe tartoznak. A pénz- és hitelgazdálkodás közvetlen irányítása a gazdasági igazgató hatáskörébe tartozik a vállalatok 29,1 százalékánál. *A részesedési alap gyáron belüli felosztásánál a vállalatok 7,2 százalékánál rendelkeznek döntési jogkörrel a termelőegységek.*

Az éves *termelési tervről* a vállalatok 40 százalékánál a vezérigazgató dönt. (A negyedéves termelési programoknál ez az arány 23,6 százalék.) A vállalatok másik részénél a műszaki igazgatóé a döntés. A központi termelési osztályok az operatív termelésprogramozásban és a gyártás ügyviteli előkészítésében rendelkeznek döntési jogkörrel, s csupán a vállalatok 10—12 százalékánál döntenek a *termelőegységek* az operatív programokról.

Összefoglalóan áttekintve a szintek szerinti hatásköri megosztást, megállapítható, hogy a hatásköri centralizáció mind a négy vizsgált ágazat (gépipar, könnyűipar, vegyipar, élelmiszeripar) vállalataira jellemző, számottevő különbségek nincsenek az egyes ágazatok között.

A *konfiguráció* sem mutat lényeges különbségeket a vizsgált ipari nagyvállalatoknál. Általános jelenség — s jól érzékeltethető ezzel is a centralizáció mértéke —, hogy a felső vezetés szintjén a közvetlen alárendeltek száma (személy vagy szervezeti egység) csaknem kétszerese a középvezetéshez tartozó közvetlenül alárendeltek számának. További lényeges — erős centralizációra utaló — jellemzője a konfigurációnak, hogy a felső vezetés szintjén a vezérigazgató (igazgató) alá tartozó közvetlen alárendeltek száma 2—4-szerese a vezérigazgató-helyettesek alá tartozó közvetlen alárendeltekének.

Vizsgálataink szerint hazai nagyvállalatainknál szinte kizárólagos eszköz a vezetői utasítás. Jellemző ez mind a horizontális (fejlesztés, termelés, értékesítés), mind a vertikális (központ—termelőegység) jellegű koordinációra. Hiányoznak az olyan — fejlett ipari országokban sikerrel alkalmazott — koordinációs eszközök, mint például a mátrixszervezet, a project managerek, a teamek, az *ad hoc*-csoportok — egyszóval mindazon formák, amelyek életképtelenek az erősen centralizált, lineáris-funkcionális szervezetekben.

b) A szervezeti struktúrák a belső elszámolási és érdekeltségi rendszer szempontjából a legeltérőbbek.

— A differenciálódás megmutatkozik a vállalaton belüli önelszámolás tárgyában (eredményelszámolás, a termelési költség mérése és elszámolása). *A vállalatok 45,4 százalékánál mérik és számolják el a gyáregységek eredményét.* Az egyes ágazatok szerinti bontásban e téren jelentős különbségek vannak: a gépipari vállalatok 59,2 százalékánál vezették be a gyáregységi eredmény mérését, míg ez az arány a könnyűipari vállalatoknál mindössze 18,7 százalék. Ez utóbbiaknál a leggyakrabban költségmutatókat használnak — a vállalatok 50 százalékánál —, a természetes mutatókat pedig a vállalatok 31,3 százalékánál.

— Különbségek mutatkoznak az *ösztönzés jellegében* is (a terv-, bázis-, normatív és kombinatív típusú ösztönzés egyaránt kimutatható). A legáltalánosabban a tervtípusú ösztönzés terjedt el, aránya 45,4 százalék. A gépiparban viszont ez az arány csak 6,9 százalék. Gyakori a terv-, bázis- és normatív típusú ösztönzés kombinációja a vegyiparban (58,3 százalék) és a könnyűiparban (60 százalék).

— Jelentősek a vállalatok közti különbségek az *ösztönzők érvényre juttatásának módjában* (közvetlen ösztönzés, differenciált és utólagos — beralaparányos — elosztás). A vizsgált vállalatok 49,1 százaléka (a gépiparban 59,5 százaléka) a teljesítmény szerint differenciál az elosztás során. Közvetlen — előre meghatározott mértékű — ösztönzést csupán a vállalatok 39,2 százalékánál találtunk. Utólagos bérarányos elosztás érvényesül a vállalatok 11 százalékánál.

A vizsgáltai modell lehetőséget kínált arra, hogy elemezzük a vállalati belső elszámolási és érdekeltégi rendszer, valamint a termelési szervezet mint kontextuális tényező közötti kapcsolatot. Eszerint a belső elszámolási és érdekeltégi rendszer differenciálódásának lehetőségét a *termelési szervezet különbözősége teremti meg. Horizontális és konglomerátum jellegű termelési szervezet esetén a vállalaton belüli önelszámolás tárgya általában az eredmény, a technológiai szakosítású termelési szervezetenél pedig természetes vagy költségmutató.*

A belső elszámolási és érdekeltégi rendszer *örvendetesen differenciált jellegét* persze tovább kell vizsgálni abból a szempontból, hogy összhangban van-e a differenciálódás a szervezet más strukturális jellemzőivel, vagy sem. A válasz a hatáskörmegosztással összefüggésben egyértelműen tagadó: *a hatáskörök centralizációja formálissá teszi a konkrét belső elszámolási és érdekeltégi rendszer alkalmazását, mert megfosztja a lehetőségtől a gyárak és gyáregységek vezetőit, hogy hatással legyenek a vállalaton belüli önelszámolás tárgyára. Olyan ösztönzési mutatókat írnak elő a vállalatok gyáregységeiknél, amelyeknek az alakulását befolyásoló döntéseket a vállalati központi szervek maguknak tartják fenn.*

Egyidejűleg a belső elszámolási és érdekeltégi rendszer fejlesztésére vonatkozó számos ajánlás és felszólítás nyomán, valamint a vállalati méretekből, a bonyolult belső kapcsolatrendszerből és érdekviszonyokból származó irányíthatósági korlátok miatt, a vállalati felső vezetés továbbra is *áttekin-tési, ellensúlyozó és terelési eszközként* igyekszik felhasználni a belső elszámolás és érdekeltiség rendszerét.

c) Különös figyelmet fordítottunk a vállalati nagyságra, annak a vállalati szervezeti struktúrával való összefüggésére. A vállalati nagyság mérésénél elfogadtuk azt a statisztikai gyakorlatot, amely részben a termelési értéket, részben az eszközök értékét, részben pedig a létszámot veszi besorolási

ismérvként figyelembe. A szervezeti méretre vonatkozó főbb jellemzők a következők:

— A faktoros vizsgálat szerint az *eszközérték* kapcsolata igen szoros a termelési értékkel, de kevésbé szoros a fizikai dolgozók számával.

— A vállalatokat adataink alapján négy csoportba sorolhatjuk (lásd a 2. sz. táblázatot).

— A méretbeli eltérések, amelyeket az eszközértékkel, a termelési értékkel és a fizikai dolgozók számával, illetve azoknak klaszterbeli közép-pontjával (középértékével) jellemeztünk, igen nagyok.

2. sz. táblázat

Vállalatcsoportok nagyságbeli eltérése

A csoport száma	A csoporton belüli vállalatok száma	Eszközérték (mrd Ft)	Termelési érték (mrd Ft)	Fizikai dolgozók száma (ezer fő)
1.	6	8,9	10,7	15,5
2.	7	7,4	7,0	5,5
3.	16	6,1	3,0	6,2
4.	31	1,4	1,8	2,7

A vállalati nagyság és a vállalati szervezeti struktúra kapcsolatáról a következőket állapítottuk meg:

— *A hatáskörök centralizációja gyakorlatilag független a vállalati nagyságtól.* A szervezeti struktúrán belül a szakirodalom a bürokratikus vonások forrásaként a centralizációt és a tevékenységek fokozott strukturáltságát (specializáció, formalizáció, standardizáció) említi. Mi első lépésben a centralizációt vizsgáltuk, és azt kerestük, hogy milyen hatása van a nagyságnak erre a függő változóra. A döntési hatáskör centralizációjának csoportosításakor 28 vállalat egy klaszterbe került, ezek azonban a nagyság szempontjából különböző csoportba tartoznak a 2. sz. táblázat szerint: 4 vállalat az első csoportba, 2 vállalat a 2. csoportba, 6 vállalat a 3. csoportba és 18 vállalat a 4. csoportba sorolható. A számítógépes klasszifikáció a centralizáltságot tekintve egy klaszterbe rendezte például az ágazatában nagynak számító Egyesült Izzót és Kner Nyomdát (azonban egymáshoz viszonyítva létszámában és eszközértékben durván harmincszoros a különbség!). *Eszerint — ha kisebb és nagyobb vállalat egyaránt centralizált — a szervezeti méretet önmagában nem tekinthetjük a hatásköri centralizáció okának, kiváltójának.*

— Nem mutatható ki összefüggés a vállalati nagyság, valamint a koordináció és az időorientáció között sem, s a fejlesztés—termelés—értékesítés kapcsolatrendszerben is a vállalati nagyságtól függetlenül a termelési érdek az uralkodó.

A függés és a centralizáció kapcsolata ipari nagyvállalataink struktúrájában

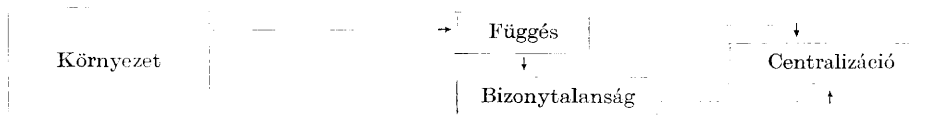
Vizsgálataink szerint tehát a vállalati méret (nagyság) — tényleges hatását tekintve — nem lehet az egyetlen, sőt még a domináns hatótényezője sem a vezetési struktúrának, mindenelekőt a struktúra centralizáltságának.

A centralizációt előidéző további hatótényezőket keresve jutottunk el a „függés” jelenségéhez. A „függés” a szervezetnek a környezetében előforduló más szervezetekkel, így a szállítókkal, vevőkkel, a gazdaságirányítási, politikai és társadalmi szervezetekkel kialakított kapcsolatait tükrözi, és az ezek által birtokolt *erőforrásoktól való függést* jelenti.

A „függést” kontextuális változóként kezelve, a 2. sz. ábrában bemutatott általános modellt szerkesztettük.

2. sz. ábra

A függés és a vállalati belső centralizáció kapcsolata

A környezeti hatások behatárolják, mi több, egyenesen meghatározzák a vállalati jövedelmek és fejlesztési források képződését az ár-, az adó- és a hitelrendszer révén. A hatás tényét jól mutatják a mérlegadatok, amelyek egyértelműen jelzik a gazdaságirányítástól való függést a teljesítményváltozók tekintetében. Az 1970—78 közötti évek eredmény-, támogatási és befizetési mutatói két időszakon belül (1970—75, valamint 1976—78 között) magas korrelációs értéket mutatnak, de a két időszak adatai között csak gyenge korreláció állapítható meg. Vagyis az említett mutatók „szabályozó-érzékenysége” igen nagy, sőt a vállalatok egy részénél ezek alakulása nem is a vállalattól, hanem a szabályozórendszer változásától függ. Az „1 forint eredményre jutó támogatás” hányadossal végzett klaszteres elemzés olyan vállalatcsoportokat mutatott ki, ahol a csoportképző ismérv az e mutató értékének 1976 utáni többszörösre emelkedése vagy csökkenése. Azaz: egyik évről a másikra olyan módosulások következtek be a vállalatok egy részének jövedelmezőségi viszonyaiban, amelyek nem reálfolyamatbeli változásból fakadt.

A vállalat több környezeti összetevőtől, több csatornán keresztül függhet, de beszélhetünk az erőforrásoktól való függésről vállalaton belül is. Éppen ezért a „függés” operacionalizálása során megkülönböztettük az interorganizációs függéstől az interorganizációs függést. Az előbbi a szervezetben (nagyvállalat) belüli, a vállalati központ és az egységek közötti függés, az utóbbi pedig a szervezetek kölcsönös függése.

Az intraorganizációs függés legfontosabb változójának a vállalati egységek autonómiáját, illetve ennek fokát tekintjük, amelyet a döntések centralizáltságának és az érdekeltségi rendszernek vizsgálata során már elemeztünk. *Adataink alacsony szintű autonómiát és nagyfokú belső függést jeleznek.* Tekintettel azonban az intra- és az interorganizációs függés minőségi különbségére, vagyis arra, hogy maga az intraorganizációs függés is jórészt interorganizációs függés következménye, „*függés*” kategóriánk lényegi tartalmát az interorganizációs függés alkotja. A vizsgálatainkban alkalmazott általános modellben (lásd az 1. sz. ábrát) is az interorganizációs függés szerepel. A szervezetközi függés elemzett területei a kutatás első szakaszában:

- a vevő- és a szállító vállalatoktól való függés a belső piacon;
- a vevő- és a szállító vállalatoktól való függés a nemzetközi piacon;
- a gazdaságirányítástól való függés.

A belső piacon — a hiányjelenségek stb. miatt — a vevő befolyása a kibocsátott termék minőségére vagy a fejlesztésre többnyire kismértékű. *A szervezeti közti függés fő faktora a gazdaságirányítástól (a gazdaságirányítási „szervezettől”) való függőség. Ennek struktúraalakító, ezen belül homogéneen centralizáló hatása az érvényesülő legerőteljesebb kontextuális hatás.*

A 2. sz. ábra „bizonytalanság” változója közvetítő változóként értelmezhető, és részben a gazdaságirányítás gyakori módosulása, részben a normativitás hiánya miatti kiszámíthatatlanságot, részben pedig az eseti elbírálat, a szubjektivitást fejezi ki. *A bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság, a változások előrejelezhetetlensége általában decentralizációt indít el a vezetési struktúrában, hiszen ez teszi lehetővé a „területen”, az alacsonyabb vezetési szinteken dolgozó és a változásokat elsőként észlelő vezetők gyors, rugalmas válaszadását. Hazai viszonylatban fordított irányú az összefüggés. A függés adminisztratív jellege centralizációra kényszeríti a vállalatvezetést. Feltevésünk szerint csak a centralizáció biztosítja a gazdasági szabályozók vállalatra gyakorolt hatásának, következményeinek az áttekinthetőségét.*

S itt már szembeűnő az inter- és az intraorganizációs függés összekapcsolódása, az, hogy a nagyvállalatokon belüli centralizáció fő forrása a vállalat nagymértékű függése a környezetében működő szervezetektől, elsősorban a gazdaságirányítás szervezeteitől.

A centralizáció széles körben érvényesülő tendenciáját — mint láttuk — adataink egyértelműen tükrözik. A centralizáció magyarázó változójának is hasonlóan általánosan érvényesülőnek kell lennie. A szervezetek nagyfokú strukturális hasonlósága mögött a „függés” hasonlósága rejlik. Következtetésünket érvényesnek tartjuk akkor is, ha a vállalatvezetés — köztudomásúan — nem mechanikusan vezeti le a környezetből a vállalati célokat, hanem sajátos szempontjai szerint értékeli, válogatja ki a környezeti hatásokat, információkat. S ugyanígy struktúraalakító döntései nem teljesen függetlenek a belső érdek- és hatalmi viszonyoktól sem. Viszonylagos választási lehetőségek kínálkoznak tehát mind a környezet interpretálásában, mind a struktúraalakításban.

Összefoglaló megállapítások

a) A vállalati szervezeti (vezetési) struktúrát többféleképpen lehet értelmezni. Közelíthetünk a kérdéshez rendszerszemléletben, ez esetben nem kizárólag a struktúra belső építményére helyezük a hangsúlyt, hanem a struktúra és a környezet kapcsolatát is vizsgáljuk. Lehet úgy is megközelíteni a témát, hogy adottnak vagy kielégítőnek tekintjük a környezetet, és főleg az ún. belső mechanizmust tárgyaljuk. A szervezeti problémák felvetésében és megoldásuk keresésében ma mindkettőre találunk példát, de vizsgálati eredményeink alapján mi a környezetet is figyelembe vevő szemléletmódot fogadjuk el helyesnek: ez van összhangban a szervezet komplex és nyílt jellegével, s ez teszi lehetővé a valóságos összefüggések feltárását.

b) A „függés” a gazdaságirányítás rendszeréből fakadó domináns kontextuális tényező, amely a nagyvállalati belső centralizációnak magyarázó változója. 1979. évi felmérésünk és a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság 1969. évi adatainak egybevetése a centralizáció folyamatos érvényesülésére

utal. Az 1969. évi vizsgálati eredményeket — annak idején — hibásan értelmeztük, mert a gazdaságirányítási rendszerrel inkonzisztensnek nyilvánítottuk vállalataink hatásköri centralizáltságát, és a vállalati vezetőkben keresve a hibát, részletes ajánlásokat adtunk a decentralizálásra, a belső érdekelttség kialakítására és fejlesztésére.

A vállalatok kevéssé fogadták meg a „tanácsot”, s úgy véljük, hogy a vállalati centralizáció *logikus és a környezetnek megfelelő reakció volt. Ha fennmarad a vállalati függés, ez újratermeli a vállalatban belüli centralizációt.*

c) A vállalati szervezet bürokratikus vonásainak (mindenekelőtt centralizáltságának) háttérbe szorítása nem a méretváltozástól, hanem a decentralizálásra utaló formális felszólításoktól várható, hanem a gazdaságirányítástól való függés korlátozásától. Az adminisztratív-hierarchikus jellegű vállalati függést fokozatosan fel kell váltania a gazdasági természetű függésnek, a piac, valamint a tudományos-technikai fejlődés impulzusai érvényesülésének.

Hivatkozások

- [1] Burns, I.—Stalker, C. M.: The Management of Innovation. Tavistock Publications, 1961.
- [2] Chikán Attila: Adalékok készletalakulásunk magyarázatához. A szocialista vállalat. OTTKT-előadások az 1980. november 25—26-i tudományos ülészen. 1980.
- [3] Kieser, A.—Kubicek, H.: Organisation. de Gruyter V., Berlin—New York, 1977.
- [4] Kändler József: A pozitivisták módszertan válsága. Világosság, 1980. augusztus—szeptember.
- [5] Kulcsár Kálmán: A szervezet és környezete. Valóság, 1975. 11. sz.
- [6] Lawrence, P. R.—Lorsch, J. W.: Organization and Environment. Harvard, 1967.
- [7] March, J. G.—Simon, H. A.: Organizations. Wiley, 1958.
- [8] Pugh, D. S.—Hickson, D. J.—Hinings, C. R.: An Empirical Taxonomy of Structures of Work Organizations. Administrative Science Quarterly, 1969. március.
- [9] Sárközy Tamás: A vállalati szervezeti formák kérdéseiről. Vezetéstudomány, 1980. 11. sz.

Bánfi Tamás:

VALUTAÁRFOLYAM-ELMÉLET ÉS -POLITIKA

E könyv szerzője a központi kategória — az árfolyam — elméletét, illetve annak fejlődését vizsgálja. Az első részben bemutatja a valutaárfolyam megnyilvánulási formáit, jellemzőit és hatásait, valamint az alakulását meghatározó környezetet. A második részben a szerző a valutaárfolyam tartalmi és szerkezeti kérdéseit vizsgálja. Jelenti ez a valutaárfolyam-elméletek bemutatását, a valutaárfolyam rugalmassága problémáinak leírását. Mind a két részben külön fejezetek foglalkoznak a tőkés árfolyammal, annak változásával, illetve a szocialista valutarendszer árfolyamszerű formáival. A magyar olvasó számára igen fontosak — a tőkés monetáris rendszer alakulásából levonható következtetéseken kívül — a szocialista valutáris rendszerről szóló megállapítások.

272 l., kötve 55,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Taktikázás és alkudozás az ipari üzembn

Kétségek és próbálkozások egy szövöde leírása közben*

„Amit fölfedeztek, az alábbiakban foglalható össze: 1. a modern ipar uralmi struktúráján (formális szervezetén) belül státusképződmények (nem formális szervezetek) vannak; 2. ezek gyakran ellenállnak az uralomnak és védelmezik a dolgozót az uralom gyakorlóival szemben; 3. ezért a hatékonyságot nem azzal kell növelnünk és a kollaboratív tendenciákat nem azzal kell elhárítanunk, hogy ezeket a nem formális szervezeteket szétzúzzuk, hanem ehelyett a vállalatvezetés céljainak (az egész szervezet kollektív céljainak) szolgáltatába kell őket állítanunk; 4. e szervezeteket tehát el kell ismerni, tanulmányozni kell őket, hogy a bennük részt vevő munkásokat ezáltal befolyásolni lehessen” ([17] 350. l.). C. Wright Mills e szavakkal az ipari szociológia egyik nagy irányzatát, az „emberi kapcsolatok” iskoláját jellemezte — 1959-ben. Számára a „human relations” — igaztalanul vagy sem — elsősorban olyan tan, amely „a munkás vidám engedelmeskedését, hatékony termelését”, az érdekkonfliktusok kulturált és a munkaadónak gyümölcsöző megoldását hivatott a maga tudományos eszközeivel elősegíteni.

Nehéz nem észrevenni, hogy a hetvenes évek magyar iparszociológiáját a témaválasztás, a kulcsproblémák, a fogalmak, valamint a tudományon kívül eső gyakorlati célok sok tekintetben rokonítják a Mills által aposztrofált iskolával. Hasonló a társadalmi igény is, amely az élő iparszervezetek rejtett szerkezetének kutatására sarkallta a szociológusokat: ott a nagy szervezetek hatékony és olcsó irányításának sürgető igénye, a taylorizmusnak mint munkamegosztási és ösztönzési rendszernek mélyülő válsága, a munka humanizálására irányuló követelések — itt a rokon szervezeti igények, a téma tudományos feltáratlansága és a felismerés, hogy a munkások és a vezetők konfliktusainak voluntarisztikus semmibe vételével azok nem szűnnek meg, ...s e konfliktusok tagadásával a társadalom irányítását megfosztjuk attól a lehetőségtől, hogy megfelelő ismeretek birtokában oldhassa meg az érdekek egyeztetését” ([8] 6. l.).

Nem célja e tanulmánynak, hogy kiaknázza a jelzett párhuzamból adódó, tanulságosnak és olykor pikánsnak ígérkező értelmezési lehetőségeket. Sőt nem akarom az — esetleges ellenérvek leszerelésére — megvédeni magának a párhuzamnak a feltételezését sem. Csupán egyetlen olyan — ismét csak közös — vonásra mutatok rá, amelyik mondandóm közepébe vág. Mills azt olvassa az új kutatóközpontok fejére, hogy „nem foglalkoznak a társadalom elesetteivel”, hogy „kutatásaik azokkal a munkásokkal foglalkoznak, akiknek nem elég szilárd a munkaerőcsük, akik nyugtalanok, és azokkal a vállalatvezetőkkel, akik nem értik, hogyan kell kezelni az emberi kapcsolatokat ([17] 351. l.). Oda összpontosítják erőiket, ahol már nem

* E cikk megírásakor a szokottnál mélyebben merítettem két munkaközi esettanulmányból. Az egyiket *Fazekas Károly* írta, a másikat *Kalász Istvánnal* közösen készítettük. Ezúton köszönöm meg, hogy ehhez ők mint szerzők hozzájárultak. Emellett hálával tartozom *Varga Júlíának* és *Fazekas Károlynak* segítő tanácsaikért. A cikkben felhasznált empirikus anyagot az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében *Révész Gábor* vezetésével folyó kutatás során gyűjtöttük. A kutatás eredményeit több szempontból összegzi Révész cikke [21].

ösztönöznek az ösztönzők, ahol nem segít a monotóniát „oldó” halk muzsika és a műhelyfalak almazöldre festése, ahol a vállalatvezetés kezdeményezései zátonyra futnak, mert nem illeszkednek az elburjánzó „informalizmus” játékszabályaiba.

Magától értetődő, hogy a magyar iparszociológiai kutatások is ott kezdtek, ahol a gyakorlat a leginkább szkizofrének mutatkozott: ahol erős, szolidáris munkáscsoportok állnak, akik képesek érdekeik érvényesítésére és a vezetéssel való alkudozásra — velük szemben olyan vezetés, amely tudja, hogyan kell kiegyezni az ilyen csoportokkal, vagy „ha nem tudja is, teszi”. Viszont mindkettőjüket mimikrire kényszeríti az érdekegyeztetés hivatalos intézményrendszere, amely alkalmatlan a konfliktusok kezelésére, mert az olyan munkás képzetére épül, amelyik — hogy ismét Mills szavaival éljünk — „erőtlenségét vidámsággal egyesíti”.

Ma, tíz évvel a kezdetek után aligha mehetünk el zavartalan kedéllyel Mills vádpontjai mellett. Miközben a kutatások eredményeképp lassan a köztudatban is meggyökeresedik a szocializmus „ipari viszonyainak” a korábbinál sokkal árnyaltabb, igazabb és termékenyebb képe, aközben a divatba jött fogalmak (mint például: alkumechanizmusok, informalitás, perszonalizált kapcsolatok, tárgyalási folyamat stb.) *érvényességi határainak* kérdése egykönnyen feledésbe merülhet, és ezzel egyenes arányban veszhet el e fogalmak jelentése is. Feledésbe merülhet, hogy az egész fogalomrendszer centrális helyzetben levő, erős és szolidáris, érdekeinek hatékony érvényesítésére képes szakmunkáscsoportok empirikus vizsgálatából született.¹ Az „ipari viszonyok” pedig nemcsak az ő viszonyaik, hanem az öröké és a takarítóké (ez a legnagyobb foglalkozási csoport a mai magyar munkásságon belül), a fonóké, szövőké és az anyagmozgatóké is.

Ez a cikk tudásunk egyoldalúságát egy vonatkozásban szeretné enyhíteni. Arra kíván rámutatni, milyen különbségek lehetnek egy-egy munkáscsoport érdekvérvényesítési lehetőségeiben a *bérharc* területén. Aligha kétséges, hogy az ipari viszonyokon belül *kitüntetett helye* van a teljesítmények és a bérek viszonyát meghatározó erőviszonyoknak, az e téren meghonosodott érintkezési formáknak. A következőkben először azt próbálom meg érzékeltetni, milyen feltételek mellett öltheti ez az érintkezés a szakirodalomból jól ismert formát: amikor a tárgyalás mögött alkudozás, az alkudozás háttérben a munkások teljesítménytaktikázása áll. Majd bemutatom, miként szabályozódnak a bérek és a teljesítmények egy olyan üzemben, ahol e feltételek nem állnak fenn. Végül — kiegészítésképpen — az egész vizsgált problémakörnek az „üzemi demokráciával” való összefüggésére hívom fel a figyelmet.

A kétségek konkretizálása: az alkudozás feltételei

Az alku vagy tárgyalás a teljesítmények és a bérek összehangolásának iteratív módja, amelyben a bér és a teljesítmény viszonyát a felek folyamatosan, de mindig előre rögzítik; ahol a sztrájk, a munkalassítás, a „lazsálás”, a teljesítmény korlátozása² egyfelől, a normák szigorítása másfelől *elsősorban* — és a cselekvést megelőzve — a mindennapi kommunikáció szavaiban

¹ A fogalomalkotásban döntő szerepet játszó, úttörő művek közül ilyeneket vizsgált [8], [9], valamint [12].

² E fogalmak értelmezéséhez lásd [1].

és gesztusaiban zajlik le. (Hasonlóan a piaci alkuhoz, ahol az alku tárgya mindaddig nem mozdul a pultról, amíg az árról megegyezés nem születik.)³ Ha az erőviszonyok olyanok, hogy egyébként *mindkét* fél képes a maga érdekeit konfliktusos úton is kifejezésre juttatni, ez a forma valamennyi közül a legkisebb veszteséggel és a legbékésebben képes megoldani feladatát. A vállalat persze mindig intézheti hatalmi szóval az ügyeket, de ebben csak akkor érdekelt, ha a munkások nem tudnak a maguk módján visszavágni. A visszavágás formái változatosak: a magyar viszonyok között például megnyilvánulhat a teljesítmények visszafogásában, a mindennapi tevékeny lojalitás csendes feladásában (ami hamarosan üzemzavar, géphibák, egyébként ritkán előforduló objektív nehézségek és zűrzavar képében materializálódik), kilépéssel való fenyegetésben stb. Ha a vállalat mindezt el akarja kerülni, rákényszerül, hogy a konfliktusok tárgyalásos megoldását keresse. Mégsem biztos, hogy az alkudozásra valóban sor kerül majd. Nemcsak az akadályozhatja meg, ha a vezetés ragaszkodik a maga autokratikus hagyományaihoz, hanem az is, hogy a munkások nem élnek a felkínált lehetőséggel. A sikeres tárgyaláshoz elengedhetetlen feltételek áttekintéséből világossá válik, hogy a munkások esetenként joggal vonakodhatnak a tárgyalástól, más esetben pedig egyszerűen nem tárgyalóképesek.

Héthy Lajos és Makó Csaba négy feltételt emelnek ki ([9] 169—170. l.):

1. A munkásoknak ismerniük kell a konkrét üzemi, vállalati viszonyokat, mert ellenkező esetben nem tudják megítélni, mi áll egy-egy vezetői javaslat vagy szándék mögött.
2. A kollektívának, illetve az egyéneknek sikeres cselekvési gyakorlatot kell kialakítaniuk, tudatos stratégiára van szükségük.
3. A különböző érdekek olyan kedvező együttállása szükségeltetik, amelyben elkerülhető a frontális összeesapás, amelyben manőverezni lehet, és ezt a helyzetet a csoport képviselői fel is ismerik. Más helyen [8] említik a 4. feltételt; hogy a csoport (vagy szakma) a vállalaton belül centrális helyzetben legyen.⁴

Az említett négy feltétel kapcsán hangsúlyozni kell (később részletesen is tárgyaljuk), hogy azokban a csoportokban, amelyek sikeresen tárgyalnak, az egyéni magatartások szabályozottak. Ennek hiányában ugyanis a 2. és a 3. pont alatt említett feltételek nem teljesülhetnek — nem szilárdulhat meg kollektív stratégia és nem emelkedhetnek ki képviselők.

A vezetés és a munkások közötti alkudozással kapcsolatosan két kérdés vethető fel. Az egyik azt firtatja, milyen feltételek mellett jöhet létre a *tárgyalás* mint a leggördülékenyebb alkudozási forma. A másik kérdés — s itt ezt tesszük fel —, hogy egyáltalán mi teremti meg az alkudozáshoz elengedhetetlen hatalmi helyzetet. Ez utóbbi kérdés meglehetősen régi, és sok szempontból eléggé tisztázott ahhoz, hogy e cikkben ne kelljen átfogó választ keresni rá. Eltekintek a kérdés olyan általános társadalmi-politikai vonatkozásaitól, mint a szakszervezetek jogállása és ereje, a munkavállalók és munkáltatók között történetileg kialakult viszony harcias vagy békeséges jellege, politikai vagy tisztán gazdasági színezete, a munkásság kulturális szintje stb. A hatalmi helyzetnek azt az oldalát veszem szemügyre,

³ A teljesítmény- és a béralku valójában *két* folyamat, amelynek egyeztetése késéssel történik. Vö. [23].

⁴ Az általuk vizsgált egyengető lakatosok például a vagongyártás háttérbe szorulásával a vállalat perifériájára kerültek, és a korábban oly hatékony érdekvérvényesítési taktikájuk erejét és hatását veszítette. Érzékletesen ábrázolja ezt a folyamatot Simonyi cikke [22].

amelyik közvetlenül kapcsolatos az üzemi viszonyokkal, a gazdálkodás menetével, és szinte észrevétlenül épül be a munkások és a vezetők mindennapi magatartásába. E hatalomnak három aspektusát: a *forrását*, az *elosztását* és *elosztásának a stabilitását* emelem ki. Előbb röviden áttekintem, milyen úton *juttatja* efféle hatalomhoz a nagyipari munkást a gépi nagyipar tipikusan szocialista működtetési módja, majd példákon keresztül próbálom megvilágítani, milyen magatartási szabályok betartása mellett képes egy munkáscsoport *kihasználni* ezt a hatalmi potenciált. Végül a taktikázó csoport hierarchiáját *szentesítő* „ideológiákról” esik röviden szó.⁵

A munkáscsoport hatalmának forrása

A munkáscsoportnak az előbbi értelemben vett („hétköznapi”) hatalma alapvetően két forrásból származhat. *Egyfelől*, még a legszemélytelenebb technika sem képes kiiktatni a termelésből a munkás ismereteit, a csak a munkában megtanulhatót, a formalizálhatatlan üzemeltetési fortélyokat. A munkás ismereteinek szerepe sokkal nagyobb, mint ahogy azt a gépek megtervezések előírányozzák,⁶ és különösen nagyobb a szocialista országokban. Itt ugyanis a fejlesztéspolitiká hosszú ideig előnyben részesítette a

⁵ Úgy gondolom, e ponton célszerű kitérni arra a kérdésre, miért korlátozom a teljesítménytaktikázás vizsgálatát eleve a munkásokra. Hiszen nem kétséges, hogy a teljesítmény visszatartása minden rétegnél előfordul, sőt mindennapos gyakorlat, összhangban a munkavállalói státuszból fakadó elemi érdekekkel. Mi több, a taktikázásra is találunk példát a szellemiek körében is – például amikor valamely hivatal szóval és tettel túlhangsúlyozza egy-egy feladat jelentőségét, hogy a nélkülözhetetlen tevékenység látszatát keltse. Am mégis üres formalizmushoz vezetne, ha ezen az alapon közös nevezőre hoznánk a „fehér-” és a „kék-gallérosok” helyzetét és szerepét az elosztási konfliktusokban. Maga a nem fizikai réteg kisebb csoportokra oszlik, és ezek (irodisták, szakemberek, vezetők) eltérő esélyekkel és eszközökkel szállnak be a konfliktusokba. Minden eltérés mellett is közősek és a munkásoktól különbözőek azonban legalább három vonatkozásában. 1. A szakalkalmazottak és adminisztrátorok fizetése – mint azt Max Weber hangsúlyozza – *nem járadék* (mint a középkori hivatalviselő volt), *nem bér* (azaz szabad munkaszerződésen alapuló, teljesítményért adott ellenérték) hanem „a biztosított gazdasági szavatolása ellenében a hivatalnok elkötelezettségét jelenti valamilyen sajátos hivatali hűségre”. „A fizetés elvileg nem függ – miként a bér – a teljesítménytől, hanem inkább rendi jellegű mértéket alkalmaznak, azaz a funkció jellegétől teszik függővé, s ezen kívül esetleg a szolgálati időtől” ([24] 259–261. l.). 2. A hivatalnokok egyéni törekvései a *státusz* javítására irányulnak. A szervezetben belüli helyzetük attól függ, milyen gyorsan képesek előrehaladni a hivatal vagy szakma „rendi jellegű hierarchiájában”, azaz milyen gyorsan képesek *karriert* csinálni. A pozícióért folyó versengés alapozza meg az egymáshoz való viszonyukat és azt a módot, ahogy az elosztási konfliktusokat megélik. Mills megfogalmazásában: „... a sorban következő rangra törekedve, máris azzal azonosítják magukat, úgy, hogy soha nincs az az érzésük, hogy a helyükön vannak. Akárcsak a pénz, a státusz sincs szoros összefüggésben jelenleg végzett munkájukkal és ezért belsőleg nem érzik a munka jutalmának” ([18] 197. l.). A teljesítménnyel való taktikázás – ha esetenként előfordul is – csupán alárendelt jelentőségű a pozícióért folyó versenyben. Ebben a teljesítménytaktikázásnál sokkal hatékonyabb eszközök a szakmai és a személyes kapcsolatok, a politikai szereplés és az olyan tulajdonságok, mint az állhatatosság, az önuralom, az agresszió elfojtásának és az örömnilyvántás késleltetésének (a „fapofának”) a képessége stb. (E jegyeket H. Gintis [6] hangsúlyozza, diplomások karrierjének empirikus elemzése alapján.) 3. Nem érthetjük meg a nem fizikai alkalmazottak magatartását, ha nem vesszük figyelembe az az életmódot és a fogyasztást mint – a körükben különös jelentőségű – *presztizs* forrását. Éppen a munkásokénál nagyobb létbiztonság, a jövedelem nagyobb stabilitása folytán a szerepük nagyobb lehet a megelégedettség alakulásában, inkább állhatnak *közvetlenül is* a gondolkodás és a törekvések előterében, mint a munkások körében, ahol a munkavállalói racionalitás kényszere erősebb.

⁶ Gazdagon dokumentálja ezt az állítást [12].

„tőkeintenzív technológiák munkaintenzív változatait”⁷, azaz a korszerű és termelékeny alapgépek üzemi infrastruktúrájának fejlesztését — mint halaszthatót — elhanyagolta, egyszerre szolgálván a mennyiségi növekedés célját, és kímélve a szűkös beruházási kereteket. Ezzel viszont az egész technológia egyedibbé, sebezhetőbbé vált, a *konkrét üzemi környezet* által meghatározott, nehezen felderíthető szűk keresztmetszetekkel.

Másfelől hatalom forrásává válik, ha a munkáscsoport bizonyos termelés-szervezési funkciókat átvesz a hivatalos szervezettől. Ilyen funkció például az egyes feladatok ütemezése és átütemezése, emberek közötti szétosztása, a szükséges szerszámok, anyagok idejében történő biztosítása, a gépek állagmegóvása stb. A vezetés, ritka kivétellel, nem azért adja át e feladatokat a munkáscsoportnak, mintha így látná jónak, hanem mert nem képes hatékonyan vagy egyáltalán megoldani őket.

Mélyen fekvő, *gazdasági rendszerünk típusából* fakadó okai vannak e szerepeltolódásnak, tehát nem valamiféle „szervezési hiányosságot” kell keresnünk mögötte. Ott, ahol a folyó termelési tervek általában feszítettek, tömegesen fordulnak elő olyan feladatok, amelyek eltérnek a szabványostól, amelyek megoldásában elsősorban a „helyismeret”, a gyors helyzetfelismerés, a technológia gyakorlati ismerete — tehát a „jó munkás és jó művezető” erényei — lendíthetik előre az üzemet.

E ponton a termelés rövid távú szabályozásának *Kornai János* által leírt sémáját hívjuk segítségül. (Magát a sémát — melyet a szerző [14] könyve 35—79. lapján fejt ki — a maga gazdagságában nem ismertethetjük, csupán azokra az elemekre hagyatkozunk, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az itt tárgyalt problémához.) Induljunk ki abból, hogy az üzem meghatározott nagyságú és összetételű kibocsátást irányoz elő a következő negyedévre vagy évre. Ez a terv az erőforrások adott szintje és összetétele függvényében nehezebben vagy könnyebben teljesíthető, feszítettebb vagy lazább. Minél ambiciózusabb a termelési terv, annál gyakrabban ütközik a termelés a rendelkezésre álló erőforrások korlátjába, és fordítva. Az ilyen „ütközéseknek” létezik egy *normális szintje*, és vannak *tűrési határai*. Ha a tényleges vagy várható feszítettség eltér a normálistól, illetve túllép a tűrési határokon, olyan visszacsatoló mechanizmusok lépnek működésbe, amelyek — tendenciájukban — visszatérítik a rendszert a normális feszítettség állapotába. *Kornai* kimutatja, hogy az erőforrás-korlátos gazdaságban (mint amilyen legtöbb elemében a magyar gazdaság is) a feszítettség *normális szintje* lényegesen magasabb, mint a keresletkorlátos (piaci) gazdaságban. Az ilyen gazdaságban működő üzem tehát nemcsak néhanapján kénytelen a kényszerhelyettesítés különféle formáihoz folyamodni, hanem rendszeresen: a rögtönzésszerű, *ad hoc* megoldásoknak létezik egy általánosan elfogadott, *normaként funkcionáló szintje*, és ez a szint viszonylag magas.

A termelés e sajátossága növeli meg leginkább a munkások és általában a *közvetlen termelők és irányítók* jelentőségét, hatalmát a magyar vállalatokban. Nem egyszerűen dolgozniuk kell, hanem rájuk hárul a pillanatnyi alkalmazkodás feladatainak igen jelentős része is: az előírt technológia megváltoztatása, az előírt anyag más anyaggal való helyettesítése és az ebből adódó nehézségek áthidalása, a munka átütemezése stb. — azaz olyan feladatok sokasága, amelyeket a szabványosított tömeggyártásra kiépült

⁷ A szocialista országok technológiaválasztását *Ellmann* [3] jellemzi e találó kifejezéssel.

hivatalos szervezet nem tud, nem is tudhat megoldani. Ehhez társulnak még a formális munkaszervezet tartósan megoldatlan problémái. (Így például a gépipar forgácsolóüzemeiben elterjednek tekinthető, hogy a munkásnak saját szerszámparkot kell kialakítania, ha nyugodtan akar dolgozni és jól keresni. Gyakran a munkadarab előalakíttatását is baráti vagy viszonzási alapon kiépített „Hinterland”-jában kell megoldania. Vö. [4] és [13].)

A munkások „hétköznapi” hatalma tehát a mindennapi munkában gyökerezik. Ennélfogva bármennyire viszonylagos és sérülékeny is (egy-egy beruházási döntés, műszaki újdonság például átmenetileg jelentősen meggyengítheti), folyamatosan és makacsul újratermelődik.

A taktikázó csoport hierarchiája

A hatalomhoz, származzék bármelyik forrásból, a munkások általában kollektívan, de csak igen ritkán egyöntetűen jutnak hozzá. Azaz lesznek, akik a csoporton belül többel, és akik kevesebbrel rendelkeznek. Érzékeltesse ezt két példa.

Illusztrálja egy műanyaggyártó kalander (hengesor) azt az esetet, amikor a hatalom forrása elsősorban a technika feletti nagyfokú ellenőrzés. (A kalandereknél *Kalász Istvánnal* közösen végeztünk vizsgálatot 1976–77-ben. Tapasztalatainkat közös dolgozatunkban [10] foglaltuk össze.)

A kalander különféle alapanyagokból, elvileg szigorú receptúrák szerint, fóliát, szigetelőanyagot, linóleumot stb. gyárt — egy kalandervezető szakmunkás, 5–8 gépmunkás és 2–3 kisegítő részvételével. A gépeket kiszolgáló infrastruktúra elmaradott, a recepteket nem lehet pontosan bemérni, illetve azok jóságát műszerek hiányában nem lehet pontosan ellenőrizni. A valóságban a gyártás — amit a gyári zsargon fellengzősen, de találóan „lapátos technológiának” nevez — úgy folyik, hogy a bemérők lapáttal „mérnek”; az így kialakuló massa állapota alapján a kalandervezető és egy-két állandóan ugyanannál a hengernél dolgozó gépmunkás tapasztalati alapon korrigálja az induló bemérési arányokat, újabb alap- és segédanyagok bemérését rendeli el. Ez az ember—gép-rendszer végül is kielégítő minőséghez vezet.

A tényleges munkamegosztás a kalanderezőket brigádonként 3–6 kulcsemberre és 4–5 segédmunkásra tagolja, és mind a termelésben, mind az elosztásban az előbbiektől diktálnak.

A vezetés bérpolitikája a kulcsemberek pozíciójának fenntartására irányult még olyan helyzetben is, amikor más érdekek ez ellen szóltak. Így például amikor krónikus munkaerőhiány miatt a segédmunkások bérét — relatíve is — emelni akarták, a kulcsemberek, szövetségben a napi termelés folyamatosságában érdekelt műszaki alkalmazottakkal, ezt két ízben is könnyűszerrel megakadályozták. Emellett a „kemény mag” gyakorlatilag monopolizálta a szabadnapos túlmunkákat: az e forrásból származó (jutalomként kifizetett) jövedelmük a kisegítőkének mintegy tízszeresére rúgott. A vezetés és a kulcsemberek kiegyezése a segédmunkások problémáit nem oldotta meg, ők kénytelenek voltak a konfliktusos útra lépni, ami esetükben — eszköztelenek lévén — a kilépést jelentette. (A fluktuációs ráta körükben 30–40 százalék, a kulcsemberek körében 1–2 százalék volt.) A kulcsemberek erejét és a napi termelés irányítóival alkotott szövetségük hatalmát jól jellemzi, hogy 1978–79-ben a segédmunkás munkakörökben már alkalmi munkásokat kellett foglalkoztatni — napi 300 forintért —, akik részben éppen a kemény magból, részben a gyáregység szellemi alkalmazottaiból, részben pedig az éppen szabadnapos kerületi tűzoltókból verbuválódtak.⁸

⁸ Az 1978 utánra vonatkozó információk forrása Eleki László [2].

A kalanderüzem példája rámutat arra is, hogy a technika ellenőrzésének képessége csak lazán függ össze a formális szakképzettséggel, viszont szorosan tapad az adott technológia (bizonyos részletekre kiterjedő) ismeretének monopóliumához. A mintegy száz kalanderezőből összesen nyolc rendelkezett műanyagipari szakmunkásképző iskolában szerzett oklevéllel, s további húsz tanfolyami végzettséggel. Ötven munkás teljesen képzetlen volt, mellettük egy vagy több (eredeti és jórészt egyetlen szakmájára nézve) esztergályos, géplakatos, marós, lánghegesztő, vágár, csőszerelő, gépkocsivezető, kombájnos, traktorista, szövő, kereskedő, ács-állványozó, kőműves, cipész, szabó, kalapos, molnár, hangszerkészítő (sőt egy szakképzett úszómester is) dolgozott. A képzetlen vagy más szakmájú munkások a kemény magban is a többséget adták. A szigorú hierarchizálás alapját az életkor, a szolgálati idő és az (általában vett) iskolázottság együttesen képezték.

A fenti példában a hierarchiát egyértelműen meghatározta az a tény, hogy a munkások együttműködő munkacsoportot alkottak, az elosztási viszonyokban a munkamegosztás képeződött le. Második példánkban látni fogjuk, hogy ez nem szükséges feltétele a hierarchikusan tagolt csoport létrejöttének.

Fazekas Károly egy gépipari nagyvállalat egyedi szerszámkészítő üzemében végzett kutatást. Az ő munkáiból emelek most ki részleteket ([4], [5]).

A szerszámüzem munkáját gyakran változó, egyénileg megoldandó speciális feladatok, rapszodikusan jelentkező igények, nehezen megoldható anyag- és szerszámellátás jellemzik. Ilyen körülmények között az idősebb, nagyobb gyakorlattal rendelkező, több feladattípus megoldására képes szakmunkások pozíciója igen erőssé válik. Ők azok, akik képesek szokatlan és nehéz feladatok elvégzésére is, akik korrigálni tudják a technológiai előírások gyakori tökéletlenségeit, akik leveszik a gondok egy részét a termelésprogramozás válláról, amikor előkerítik vagy elkészítik a megfelelő szerszámokat. Ezek a tényezők meghatározzák, „ki hány kilót ér” az üzemben, és ezt a súlyt a vezetés és a munkások is tiszteletben tartják. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy az „öreg rókák” sokat keresnek, az újoncok pedig keveset, hanem — és elsősorban — arról, hogy ez a struktúra korlátozza az egyéni érdekek szabad érvényesülését. A hierarchiát a mindennapi gyakorlatban a munkások önkontrollja tartja tiszteletben: nem a kereset maximalására, hanem a súlyuknak megfelelő pénz megkeresésére törekcsenek, elfogadva azt a rendet, ami végül is mind érdekeiknek, mind értékeiknek megfelel.

Amikor azonban az önkontroll kihagy, a csoport kényszeríteni is tud. Azokat, akik teljesítményükkel veszélyeztetik a kialakult teljesítménybér-paritást, akik „nem tudják, hol a határ”, számtalan módon megfélemezhetik: olyan munkát osztanak nekik, amellyel feleannyit sem képesek keresni, mint rendszeren, áthelyeztetéssel fenyegetik őket, „rendi” becsületüket vonják kétségbe. Aki meg kell fékezni, szinte mindig újoncok — akik megfélemezik őket, szinte mindig a hierarchiában fölül állók, sőt nem egy esetben a csoportelithez közelálló vezetők.

Hogy ez a rendszer milyen hatékonyan működik, azt *Fazekas* egy fontos esemény kapcsán szinte laboratóriumi körülmények között tudta megfigyelni. A vállalati vezetés a korábbi időbér helyett egyéni teljesítménybérezést vezetett be az üzemben, nem kis részben azzal a céllal, hogy kiugrassa a vélemezett teljesítménytartalékokat, megtörje a tartalékolást szabályozó csoportkontrollt. Az eredmény az lett, hogy jóformán mindenki a hajdani időbére felett 2 forinttal számolt el. (Ez volt az a határ, ahol még nem fenyegetett normarendezés.) A kereseti arányok nem változtak, a kontroll továbbra is működött. Az is előfordult, hogy az a munkás, aki túl sokat teljesített, az időbér +2 Ft feletti „márkákát”

(bérjegyeket) egyszerűen eldobta. A magukról megfélemezőket pedig a szokásos módon⁹ megfélemezték.

Azt látjuk tehát, hogy a vezetés döntésére való okos és taktikus reakciónak szerves tartozéka volt a csoporton belüli szerepmegosztás, és fordítva, a szerepek tisztázottsága megkönnyítette a csoportszinten racionális viselkedést.

Mindkét példa azt az állítást próbálta illusztrálni, hogy a termelés feletti hatalom egyenlőtlenül oszlik meg a munkások között. Stratégia, cselekvési alternatíva fölállítására csak bizonyos csoporttagok képesek, akik — ha ezt helyettük a közös normák meg nem teszik — más csoporttagok egyéni motívumait korlátozzák, érdekeiket nem hagyják érvényesülni. Ezt tehetik a közös célok szolgálatában, de adott esetben saját javukra is kihasználhatják.¹⁰ Mindenesetre sikeres kollektív fellépésre csak az ő tevőleges vagy hallgatólagos részvételükkel kerülhet sor, mert míg ők képesek a csoport cselekvési egységének megteremtésére, addig őket megkerülve csak üres értekezletekre és formális megegyezésre kerülhet sor.

7

A hierarchia stabilitása

A kollektíván belüli egyenlőtlenség akkor lehet stabil, ha nem kényszeren, hanem belátáson alapul, vagy legalábbis ilyennek tűnik az alul levők számára. Az alávetés aktusának számtalan egyéni indítéka lehet, két alaptípus azonban világszerte kirajzolódik.

A hierarchizálódás egyik típusa (a gyakorlatban: egyik dimenziója) a munkamegosztáson alapszik. A szervezetben játszott szerepek nem egyformán fontosak sem a szervezet számára, sem a csoport mint egész számára. Ezek a különbségek bérkülönbségekben is megjelennek, s a vezetés is hajlamos arra, hogy a domináns réteg taktikáját fogadja el érvényes tárgyalási alapnak. (Például eszerint választ — mondjuk — túlórák engedélyezése vagy prémium kiírása között.) Amikor a hierarchiában alul állók elfogadják — ha elfogadják — az ilyen rangsort, akkor elfogadják a szerepeket minősítő rendet és annak legfontosabb magyarázó „ideológiáját”: a teljesítményelvet, a funkcionális szemléletet is. Az ilyen hierarchiát rendező elve alapján *érdemuralomnak* nevezhetjük.

A hierarchizálódás és annak szentesítése történhet *rendi alapon* is, aminek biztos jele az erős szenioritás olyan csoportokban, ahol egyébként az egyéni magatartás technikai értelemben szabadon megválasztható. Az említett szerszámüzemben például a vezetés fölkínálta a kitérés lehetőségét a magas teljesítményre képes fiatalabb munkásoknak, de ők nem éltek vele. Továbbra is alávetették magukat a kialakult közösségi szabályozó értékeknek. (Annak ellenére, hogy esetenként — joggal — szakmailag a legkiválóbbak közé sorolják magukat.) Ebben meghatározó szerepe van annak, hogy

⁹ Hogy mennyire *szokásos* módon, azt tanúsítsa egy 1928-ból származó idézet: „A szabad versengés bűné, antiszociálissá válik, mint egy ostromlott vár éléskamrájának önző megdézsmálása, aminek végül az elkövető is kárát látja. A lehetőségekkel való kollektív rendelkezés (beleértve a nemkívánatosak kiközösítését) és a közös fellépés éppoly természetes a fizikai munkáscsoportban, mint a *laissez-faire* az üzletemberek számára” — írja Selig Perlman ([20] 141. l.).

¹⁰ Héthy és Makó az érdekvényesítés képességének egyéni szintű különbözőségéről beszél. E különbségek — mint írják — „... a tárgyalás kollektivitásának korlátját jelentik” ([8] 156. l.).

a szenioritás — nemcsak anyagilag, hanem mint a tekintélyi viszonyokban munkáló elv is — biztos ígérete annak, amit az idősebbek elértek: a családi háznak, a gyermekek iskoláztatásának, a rendezett életvitelnek és a méltóságnak. A rendi jellegű hierarchizálódást a társas morálra, a tisztességre, a „jogos” és „jogtalan” igényekre vonatkozó ítéletek, a rendi öntudat szentesíti, és az az önkontrollban, a tiszteletadás és az alávetés, illetve ellenpárjaik aktusaiban nyilvánul meg.

A valóságos csoportokban természetesen a hierarchizálódás e két típusa nehezen szétválaszthatóan, egymást erősítve vagy gyengítve keveredik.

Összegezve az eddig leírtakat, azt mondhatjuk, hogy a teljesítménytaktikázásnak a külső feltételek mellett (mint például az informáltság, az iskolázottság, az érdekek kedvező konstellációja, a vállalati politika függvényében alakuló fontosság) meghatározott belső, strukturális feltételei is vannak. A hatalom belső megosztása, legitimitása, a csoport számára hasznos egyéni magatartást kikényszerítő vagy valószínűsítő szabályok alapozzák meg a csoport egységes fellépését, koherenciáját, amelynek birtokában a csoport képes szabályozni a kollektív teljesítményt, és ezáltal előre hatni a vállalati vezetők döntéseire.

Példa a nem taktikázó munkáscsoportra: a szövők

Egy pamutszövődében végzett kutatás során [15] azt tapasztaltuk, hogy a munkások keresetének differenciálódása rendkívüli mértékben megnőtt egy olyan időszakban, amikor a vezetés erősen ösztönözte a teljesítmények növekedését. Azt láttuk (és ez ellenkezett a szakmunkások körében végzett vizsgálatok tapasztalataival), hogy a munkások különféleképp reagáltak a teljesítménykövetelmények szigorodására — olyannyira, hogy egy öt éves periódus elejének és végének kereseti rangsora egymástól teljesen függetlennek mutatkozott. A kereseti arányok elemzéséből kiderült, hogy e folyamatban ki-ki a maga érdekét követte: azok fogadták el a „teljesítményprés” játékszabályait, akik rákényszerültek, illetve akiknek rövid távon kedvezett (például a gyermeküket egyedül nevelők, a szüleiket egyedül eltartók, a kis keresetű férjek asszonyai, a lakásra gyűjtő, házépítő, családalapító fiatalok), és azok utasították el, akiknél ez hasonló alapon várható volt (például a gyermekek felnevelésén túljutott idősebb szövők, a magasabb állású házastárssal élő asszonyok és mindazok, akik résztvevői, hasznélvezői a második gazdaságnak). Ilyen — a társadalmi hátteret közvetlenül tükröző — kereseti arányok azáltal tudtak kialakulni, hogy az egyes munkások viselkedését a kollektíva nem kontrollálta: sem a kirívóan alacsony, sem a kiugróan magas teljesítmények ellen nem lépett föl. Nem torolták meg még azt az objektíve normarontó viselkedést sem, amikor például valaki 20—30 százalékkal a brigádátlag fölött teljesített, vagy ideiglenesen az előírtnál több gépet kezelte. Ez a belső liberalizmus volt a közvetlen oka annak, hogy a vezetés képessé vált a bérek emelését teljesítményekkel „megfizettetni”.

A teljesítmény- és bérszint emelkedésének folyamata konkrétan a következőképpen zajlott le. A munkaerő hiánya időről időre üzemeltetési feszültséget váltott ki a szövődében, és veszélyeztetette az egész vállalat termelését is. Ilyen évek végén az üzemi vezetés nagyobb bérfejlesztést tudott kisajtolni a vállalati vezetésből:

ugyanakkor éppen az ilyen nehéz időszakokban fokozottan törekedett a szövöde termelésének stabilizálására is. Következésképp a bérfelállítás lehető legnagyobb részét nem közvetlenül a darabbérek növelésére fordította, hanem új és új teljesítési csatornákat megnyitására. Ilyen csatorna volt például a kezelendő gépek számának növelése olyan üzemszerekben, ahol a szövők előzőleg gyakran vállaltak több gépet, esetenként 3—4 napra. Ilyenkor a gépszám növelésével párhuzamosan csökkentették a darabbérek is úgy, hogy mindazonáltal a réginél magasabb induló kereset kerekedjék ki. A teljesítményszint növelésének egy másik módja a bérfelállítás egyenlőtlen elosztása volt: sokat emeltek ott, ahol a darabbérek emelése várhatóan a teljesítmény növekedését váltotta ki, és keveset vagy semennyit ott, ahol még a teljesítmények visszaesése sem lett volna elképzelhetetlen. Emellett az új géptermekekbe a keresetre legráutaltabb szövőket válogatták ki, és itt lényegesen (15—20 százalékkal) magasabb leterhelést alakítottak ki.

A vezetés törekvését a kollektíva két úton, a bérszínvonal és a bérarányok alakításában is korlátozta.

A *bérszínvonal alakításában* úgy, hogy azokban az években, amikor — az előző időszak kedvezőbb eredményeit követően — a bérek növekedési ütemét a vállalatvezetés visszafogta, gyorsult a munkaerő eláramlása, és csökkent az átlagos normaterjesítés. Ilyenkor (ha más feltételek — például a fonalmínőség — nem változtak) a szövöde elmaradt a tervektől, és a következő évre ismét magasabb bérfelállítást kapott. A teljesítménybérparitás szabályozásában tehát a visszacsatolás megtörtént, de nem folyamatosan, hanem a vállalati bérkeret elosztásához igazodva, évenként (a kisebb korrekciókat figyelembe véve is legfeljebb negyedévenként) egyszer. Mind a bérnövekedés üteme, mind az összteljesítmény különféle mutatói erősen ingadoztak, összhangban a szabályozás szakaszosságával. Az üzemi és a vállalati vezetés *év végi* alkuja határozta meg a *következő évi* bérfelállítás mértékét. Ennek ismeretében a vezetés minden egyes géptípusra *meghatározta* a teljesítménybérparitást, amikor rögzítette a darabbért, a kezelendő gépek számát és a leterhelést. Az *évi összteljesítmény* attól függött, hogyan reagáltak az *egyes* munkások a felkínált teljesítménybérparitásra. Ez az összteljesítmény határozta azután meg az üzemi vezetés alkupozícióját a *következő tárgyalás* alkalmával. A teljesítmények és a bérszint meghatározása tehát időben és térben elkülönülten, egyeztetésük mindig „post festum” történt — nem úgy, mint az alkudozás esetében, ahol az egyezkedés során a két fél igyekszik előre megegyezni a méltányos bérben és teljesítményben, következésképp a veszteséget okozó ingadozások is kisebbek.¹¹

Ami a vezetés *bérarány-alakító* törekvésének tényleges érvényesítési lehetőségét illeti: az itt leírt szabályozás tiszta formában akkor működik, ha a vezetés kizárólag a maga megérzéseire támaszkodva előírja a teljesítménybérparitást egy-egy géptípuson, majd megvárja, mi történik. Ez a valóságban természetesen nem ilyen egyszerűen folyik, ám a szövödei elosztási viszonyoknak megkülönböztető jegye, hogy a vezetés igen nagy autonómiával rendelkezik a bérek elosztásában. A munkások magatartása *végző soron* korlátozza ugyan a vezetés mozgásterét, de a korlátok sokkal később lépnek be, mint a teljesítményszabályozó, alkudozó szakmunkáscsoportok esetében.

¹¹ Tömören jellemzi a különbséget A. O. Hirschman fogalompárja („Exit, voice and loyalty”, Harvard UP, 1970), melyre Kornai hívta fel a figyelmet ([14], 69., 91., 417. l.). Míg az alkudozás esetében a viselkedést előrejelző „hang” (*voice*) a kommunikáció alapja, a szövödeben a kilépésben, a részvétel megszüntetésében (*exit*) jut kifejezésre a munkások „álláspontja”.

A vezetés autonómiáját egyrészt a technikai munkamegosztás biztosítja. A szövők szerepe a termelés szervezésében, a kényszeralkalmazkodás folyamatában minimális, munkájuk a vertikálisan szervezett termelés egyetlen mozzanatára szorítkozik. Ráadásul munkájukat egyénileg végzik, egymással munka közben nem tartanak kapcsolatot, az egy műszakban dolgozók egymás teljesítményét és bérét nem befolyásolják. A termelés irányításából és ellenőrzéséből való kirekesztettségük mellett megemlíthető az üzemen belüli sajátos társadalmi helyzetük is: a munka ugyanis a szövődében nemek és társadalmi rétegek szerint van megosztva. A szövők szinte kivétel nélkül nők — a segédmesterek, mesterek, főművezetők és az üzem vezetői férfiak. A munkaközi kooperációs kapcsolatok pontosan ott húzódnak, ahol a társadalmi választóvonalak is: „lefelé” a szövők és a csévehordók, darabvevők, anyagmozgatók, „fölfelé” a szövők és a gépmesterek között. (Ugyanakkor az azonos társadalmi státuszú rétegek között nincs semmiféle munkaközi kooperáció.) További fontos sajátosság, hogy az egyes szövők erősen ráutaltak a vezetői jóindulatra. Egy-egy szövő munkáját ugyanis erősen befolyásolják külső tényezők: jó vagy rossz mester, váltótárs, henger, fonal. (Jobb vagy törékenyebb fonal hatására 500—1000 forinttal is változhat a kereset, míg a darabbér hatása ennek csupán töredékét teszi ki.) Ezért a szövő számára az a legfontosabb elosztási kérdés, hogy elkerülhesse a teljesítményét elértéktelenítő külső feltételeket. Ez pedig — vagyis hogy más gépállásra kerülhessen át — attól függ, alkalmasnak ítélik-e egy ilyen „előrelépésre” az üzemvezetők, illetve az őt „fogadó” művezető. A belső vándorlással kapcsolatos konfliktusok gyakran sokkal élesebbek, mint azok a viták, amelyeket a darabbérek elosztása kavart.

Viszonylag nagy mozgásterét kihasználva, a vezetés képes egyenlőtlenül elosztani a bérfeljesztést, de ebbeli törekvésében éppen a „belső vándorlás” korlátozza. Ha kiugratnak egy-egy üzemrészt, az ösztönzi a „belső mozgásokat, és a megnövekedett nyomást végül is csak a bérek kiegyenlítésével lehet csökkenteni. Ám ez a fajta visszacsatolás — a folyamatos alkuval összehasonlítva — kevésbé érzékeny: a belső munkaerőpiac tökéletlenségei (rossz informáltság, tehetetlenség, érzelmi kötődés a megszokott környezethez, a vezetői ráhatás stb.) miatt akár két-három évig is fenntartható egy-egy üzemrészt kiugróan magas vagy kirívóan alacsony bérszintje. (A brigádok közötti bérkülönbségek varianciája például tíz év alatt több mint kétszeresére nőtt.)

A szövődei munkaszervezetből tehát hiányoznak az alkudozó, teljesítményszabályozó csoportokat jellemző legfontosabb vonások. A munkások szaktudásának szerepe az egész technika működtetésében és szervezésében csekély. Kapcsolatukat az egymásmellettiesség jellemzi, nem szerveződnek jól strukturált, stabil csoportokba. Egymás teljesítményét és keresetét (a váltótárstól eltekintve) nem befolyásolják, viselkedésükben a józan önkontroll és a kontroll csak nyomokban¹² van meg.

A hiányzó feltételek nem maradnak következmény nélkül: olyan viszonyokat teremtenek, amelyekben nem az „emberi kapcsolatok”, hanem a piac a főszereplő. Az egyes embert nem védi a szolidáris kollektíva és az

¹² Az önkontroll jeleként értékelhető, hogy a szövők legfeljebb négy-öt napig vállalnak az előírtnál kettővel-négyel több gépet. (Meglehet, azoknak van igazuk, akik szerint azt tovább csinálni túlságosan megerőltető lenne.) A kontrollra a szabályt erősítő kivételként a következő példát hozhatjuk fel. A szövőde legelnyűttebb, régi gépein dolgozó „idős” (30—35 éves) szövők, akik nem a kereset maximalására, hanem egy adott szint nyugodalmas megkeresésére törekedtek, elérték, hogy ne helyezzenek közéjük hanyag munkásokat, akik a teljesítményüket leronthatták volna. A körükben érzékelhető volt egyfajta csoportethoz is. Végül soron sikerült elérniük egy átlagosan ugyan alacsony, de az adott géptípuson magasnak számító kereseti szintet, mégpedig úgy — és ez sokatmondó tény —, hogy a csoportban a bérek szóródása (varianciája) csupán 8 százalék volt, szemben a szövőde más brigádjaiban átlagos 19 százalékkal!

azzal általában együtt járó szenioritás. Amikor (30—32 éves kora után) a szövő már nem képes kiugró teljesítményre, a keresete is csökken.¹³

A szövőmunkások vállalaton, üzemen belüli pozícióját — tág korlátok között — a teljesítményük iránti kereslet szabályozza.¹⁴ Ami pedig a szakmát általában illeti, még ilyen aggregált szinten is megmutatkozik a piac befolyása: nemcsak akkor — a hetvenes években —, amikor a munkaerőhiány fölfelé hajtja a bérüket, hanem akkor is — 1961 és 1965 között —, amikor a túlkínálat hatására (még abszolút értékben is) csökken a szövők átlagkeresete.¹⁵

Végezetül még egy kérdésről kell szót ejtenünk. A versengés, a minden rafinériától mentes „hajtás” nem egyszerűen valaminek (a teljesítménytaktikázásnak) a hiánya, hanem tudatos, illetve értékorientált cselekvés, ami a szövők létfeltételeiben gyökerezik.

A szövő szakma a szakképzetlen női munkaerő-részipiac „belépési kapuja”¹⁶ — azaz a szövők többsége a szakmába a munkaerőpiacon kívülről lép be —, és ha a későbbiekben munkahelyet változtat, segéd- vagy betanított munkásként helyezkedik el.¹⁷ A szakmájukban dolgozó szövőkre tehát mindenekelelt az jellemző, hogy ők azok, akik nem mentek el, hanem vállalták a maradással járó kemény életformát. Ha a maradókat megkíséreljük mobilitási jegyekkel jellemezni, sajátos kettősségre figyelhetünk fel. A szövők maguk immobilak: nem válik belőlük művezető vagy termelésirányító, kevesen kerülnek át közülük irodai foglalkozásokba, és még a szakmán belüli fluktuáció eszközével is csak elvétve élnek, pedig erre a nagy textilcentrumokban volna lehetőség. Az intergenerációs mobilitás viszont igen erős a körükben. Míg a szülei kb. 85 százalékban paraszttok vagy szakképzetlen munkások, a férjeik már 70 százalékban szakmunkások, s mintegy 20 százalékban alsó és középszintű vezetők, műszakiak. Fiaik pedig elítzszakmákra képző iskolákban vagy műszaki középiskolában (85 százalék), leányaik gimnáziumban tanulnak tovább (60 százalék). Párválasztásuk révén tehát a magyar munkásság fölfelé mobil („férjgáton” a [12]-ben behatóan leírt) rétegébe kerülnek be, és döntő részt vállalnak a mobilitás terheinek viselésében — akár a kereset nagyságát, akár a fáradtságot és a törődést nézzük. Úgy viselik e terheket, hogy a „hajtás” kívül jóformán semmilyen eszközük nincs, amivel e nagyívű életprogram anyagi alapjait előteremthetnék — és a családon kívül semmijük nincs, ami értelmet adhatna a munkájuknak. Magát a munkahelyet is kívülről, a család szemszögéből ítélik meg¹⁸, és kevés kivétellel alig érdeklődnek az üzem történései vagy akár más munkások helyzete iránt.¹⁹ Értékrendjük

¹³ Az átlagos havi kereset az üzemben a következőképpen alakult: 15—16 évesek 2580 Ft; 17—19 évesek — 3436 Ft; 20—31 évesek — 3754 Ft; 32 évesek — 3668 Ft. A szenioritás hiányára utal, hogy az életkor és a kereset közötti lineáris korreláció mindössze +0,214 volt.

¹⁴ Országos adatok szerint is, a szövők keresetének növekedési üteme lényegesen erősebben ingadozott, mint a pamut- és textilipari munkások átlagkeresetéé.

¹⁵ 1961-ben az órákeresetük 8,11 Ft, majd éles visszaesés után még 1965-ben is csak 8,01 Ft. (Vö. [16].)

¹⁶ Belépési kapu egy részipiac azon foglalkozása, amelynek forgalmában a *kilépések* nagyobb hányada a részipiacra, a *belépések* nagyobb hányada a részipiacon kívülről történik.

¹⁷ Az általam vizsgált szövők 81 százalékának a szövőde volt az első munkahelye. Országos adat szerint a szakmából kilépő és újból elhelyezkedő szövők 89,1 százaléka dolgozik segéd- vagy betanított munkásként ([19] II. kötet, 191. l.).

¹⁸ Hasonló következtetésre jut például A. G. *Harcsev* és Sz. I. *Golod* szovjet és lengyel empirikus kutatások alapján [7].

¹⁹ Ennek fényében tán kevésbé meghökkentő, hogy húsz megkérdezett szövőből tizen-nyolc nem ismerte a leterhelés (avagy kézi idő) fogalmát, és csak néhányuk tudta megmondani, milyen leterheltséggel dolgozik ő maga. A leterheltség számszerű ismeretének a belső vándorlásban jó hasznát lehetne venni.

— amely részben tudati előzménye, részben tükröződése helyzetüknek — a csatláért való helytállást, a lemondást, a még oly mostoha viszonyokon is győztes törekvést állítja a középpontba; s ez — miközben megkönnyíti számukra a sokszor önpusztító életmód elviselését — megnehezíti a csoporttudat megszilárdulását, erősíti a szövődésben eleve meglevő „szabadversenyesszelmet”.²⁰

Záró megjegyzések

Aligha szükséges egy rövid cikk végén megismételni az elemzés főbb megállapításait; annál is kevésbé, hiszen megállapításaink csupán kísérletet jelentenek a teljesítménytaktikázás és alkudozás fogalmának alaposabb tisztázására, érvényesülési körének kijelölésére. Bizonyára akadnak közöttük vitathatók s olyanok, amelyek mögött nem áll elégséges empirikus ismeret. Egy módszertani és egy gyakorlati okból mégis úgy vélem, érdemes vállalni a tézisszerűség ódiúját.

A módszertani okról a dolgozat elején már volt szó: ha az alku, a teljesítménytaktikázás kifejezéseket pontos fogalmi tisztázás nélkül használjuk, akkor empirikusan tartalmatlanná és terméketlenné válnak. A fogalmi tisztázás természetesen vezethet egészen más osztályozásra is, mint amit itt használtunk. Lehet például alkunak nevezni a munkavállaló és a munkaadó törekvését a teljesítménybér-paritás ellenkező előjelű elmozdítására, tekintet nélkül annak formájára. Ekkor azonban e fogalom használatakor emlékeztetni kell arra, hogy minőségileg különböző „érintkezési formák” összességére használjuk. Olyanokra is, amelyek rokonságban állnak a köznyelvben alkuként megjelölt cselekvéssel, és olyanokra is (például a fluktuációra vagy a politikai befolyásra), amelyek távol állnak tőle.

És itt következnek a gyakorlati ok. Úgy gondolom, hogy az informális alkudozás jelenségének felismerése és elismerése, az „ipari viszonyokba” való tudatos és formális beépítése — kétségbevonhatatlan pozitív hatásai mellett — illúziókat is táplálhat. Annak az illúzióját, hogy a munkahelyi tanácskozások, a termelési értekezletek és hasonló fórumok jelentőségének növelésével, amikor a „valóságos erőviszonyok kapnak játékkeret”, az üzemi demokrácia fejlesztésének adekvát és fő útján teszünk lépéseket. Nagyon is szűk körű egy olyan rendszer demokratizmusa, amelyben a dolgozó nem az alkalmazása vagy a szakszervezeti tagsága jogán, hanem — informálisan is érvényesíthető — hatalma arányában (és pedig *áttételek nélkül* annak arányában) szereplője a jövedelem elosztásának. Emellett e rendszer munkaügyi szempontból is ellentmondásos. Csak egy szűk kör számára demokratikus, mert nem teremt érdekérvényesítési csatornákat azoknak, akiknek csekély a hatalma az *adott* szervezetben. Ellentmondásos, mert egy-egy csoport tényleges befolyása nemcsak a termelésben betöltött fontosságát tükrözi. Nem állíthatjuk, hogy létezik olyan érdekegyeztetési rendszer, amelyik képes kiküszöbölni a — nevezzük így — „decentralizált béralku” fonákságait, annyi azonban bizonyos, hogy ez a rendszer nem jelent *átfogó* megoldást az érdekképviselő fejlesztésében.

²⁰ A szabadversenyesszellem gyökeresen eltérő történeti-társadalmi feltételek mellett is érvényre jut. Lásd *Max Weber* leírását egy század eleji német szövödéről: egy magányosan próbálkozó munkás egyszemélyes teljesítmény-taktikázása a szolidaritás hiányán bukik el. (A „Zur Psychophysik der industriellen Arbeit” című tanulmány idevágó részletét *Bertalan László* [1] válogatásából ismerem.)

Ugyanakkor nem kétséges, hogy a decentralizált béralkunak, amely központilag meghúzott korlátok közt a belső erőviszonyokra bízva a jövedelem elosztását, előnyei is vannak, s ezek vonzóvá teszik a társadalom irányítói számára. A decentralizált béralku a szervezeten belüli legfontosabb erők kiegyezését biztosítja. Politikailag is stabilizáló hatású, mert az egyezkedést nem szembenálló szervezetek antagonizmust sugalló nyílt párharcára bízva, hanem bonyolult és változatos felépítésű informális szövetségekre. („A főnök verekszi ki a pénzt.”) Végül pedig az alkupozíción alapuló kereseti arányok rövid távon funkcionálisan „jó”: a pénz oda jut, ahol éppen a legnagyobb szükség van rá — tehát a decentralizált béralku a gazdasági tevékenységre stabilizáló hatással van.

Hivatkozások

- [1] Bertalan László (szerk.): A teljesítménytaktikázásról. I—II. rész. Szociológia, 1979, 4. sz. és 1980. 1. sz.
- [2] Eleki László: Termékszerkezet, létszámösszetétel és a kereseti arányok változása. Szakdolgozat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1980.
- [3] Ellman, M. J.: Full Employment — Lessons from State Socialism. H. E. Stenfert Kroese B. V., Leiden, Antwerpen, 1979.
- [4] Fazekas Károly: „Teljesítményhiány” és teljesítménybérézés. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1980.
- [5] Fazekas Károly: Egyéni darabérrendszer egy egyedi gyártást folytató üzemben. Ergonómia, 1980. 4. sz.
- [6] Gintis, H.: Education, Technology and the Characteristics of Worker's Productivity. The American Economic Review, 1971. május.
- [7] Harceev, A. G.—Golod, Sz. I.: A családos nő munkavállalásának motívumai. Szociológia, 1972. 4. sz.
- [8] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [9] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó, 1978.
- [10] Kalász István—Köllő János: Kereseti arányok és a munkabérézés gazdasági motívumai. Szakdolgozat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978.
- [11] Kemény István: Munkásosztályunk rétegződése. Szociológia, 1972. 1. sz.
- [12] Kemény István: Ember és technika. Kézirat. 1974.
- [13] Kemény, I.: La chaîne dans une usine hongroise. Actes de la Recherche en Sciences Sociales. 1978. november.
- [14] Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [15] Köllő János: Üzem a munkaerőpiacon — munkaerőpiac az üzemben. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1980.
- [16] Könnyűipari adattár. Központi Statisztikai Hivatal, 1967.
- [17] Mills, C. W.: A szociológiai szemlélet. A „Hatalom, politika, technokraták” című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- [18] Mills, C. W.: A fehérgallérosok. A [17] alatti kötetben.
- [19] Munkaügyi adatgyűjtemény az állami iparban foglalkoztatottakról. I—II. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1972.
- [20] Perlman, S.: A Theory of Labor Movement. The Macmillan Company, New York, 1928.
- [21] Révész Gábor: Beralakító tényezők, bérarányok. Közgazdasági Szemle, 1980. 9. sz.
- [22] Simonyi Ágnes: A központból a perifériára. Valóság, 1978. 1. sz.
- [23] Tellér Gyula: Érdekvizonyok az ipari szervezetekben. A Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei, 140. kötet, 1979.
- [24] Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.

A mezőgazdaság iparosodásának újraértelmezése

Az 1960-as években heves vitákat folytattunk a mezőgazdaság iparosodásáról ([7], [10], [11], [16]). Nem ezeket akarom felidézni, csupán azért utalok rájuk, mert ma úgy látom, egyáltalán nem a lényegről vitatkoztunk. Mert mi volt az egyik álláspont? Valójában az, amit már 1853-ban Lord *Ashburton*, az akkor Gloucesterben tartott *agricultural show* záróünnepélyén mondott beszédében a gazdákhöz szólván így fogalmazott meg:

„Nem állíthatjátok meg ugyan az eső szakadását, de alagsövezés által elvezetitek a fölösleges nedvességet; nem akadályozhatjátok meg a szárazságot, de gépeitekkel oly mélyen porrá zúzzátok a földet és trágyátokkal annyi életet adtok a növénynek, hogy meg van oltalmazva; nem irthatjátok ki az ártalmas bogarak és férgek sokaságát, de mesterséges módon siettetitek repátok fejlődését, hogy megmeneküljön a bajtól. Oly fajokat teremtettetek, hogy hús hónap alatt már van marhátok és tizenöt alatt juhotok; munkátokhoz segítségül bevontátok a gózt és engedelmeskedett nektek: szóval elvettétek a mezőgazdaságtól tapasztalati természetét és a legelső tudománynyá és művészetté tettétek, a legbensőbbben összekapcsolván vele a vegyész, a physiolog és a gépész munkáját” ([9] 429. l.).

Ez egyszerű technikai jellemzése a mezőgazdaság ipari voltának, és — a mai műszaki színvonal megfelelő kifejezéseivel — tulajdonképpen ma sem mondhatnánk róla mást.

A mezőgazdaság iparosodását tagadók érveiket valójában arra az alapra építették, hogy „amíg az iparnak élettelen anyagokkal van dolga, a mezőgazdaságnak magával az étellel, élő növényi és állati szervezetekkel” [2], amott „mechanikai meg biológiai folyamatok játszódhatnak le”, ott ezt vagy azt „gyártják”, itt meg a „föld terem” [16], a termelés itt „valójában a sejtek osztódásával, a növények és állatok növekedésével és szaporodásával azonos” [18], vagyis a mezőgazdasági termékek „nem gyárthatók az ipari produktumok módjára” [11].

Azt hiszem, érthető, ha technikai jellemzőkkel az iparosodás tagadói technikai jellemzőket állítottak szembe, s így kívánták bizonyítani, mennyire sajátos és mennyire más a mezőgazdaság, mint az ipar. S ha bizonyos technikai jellemzőket szépen csokorba szedünk, minden gazdasági ágazatot szembeállíthatunk bármelyikkel, mert hiszen a gyógyszeripar például technikailag nyilván egészen más, mint a cipőipar vagy a mélyépítőipar.

Sokáig foglalkoztatott, jól határozzuk-e meg az iparosodást. Vajon miért támadják, ellenzik, tagadják annyian immár másfél évszázada a mezőgazdaság iparosodásának lehetőségét?

Azt még meg tudtam magyarázni, miért lett a korábban szintén az

„őstermeléshez” vagy — ha úgy tetszik — a primér szektorhoz sorolt bányászattól bányaiipar, vagy a kézi kőművességre épülő építésből építőipar, mégpedig azzal az indokolással, hogy mindkettőt gépesítettük, sőt az építőipart egyenesen „gyárivá” tettük. De ugyanígy gépesítettük és nagyüzemivé tettük a mezőgazdaságot is, azt meg mégsem akarjuk iparnak — mondjuk agráriparnak — nevezni!

Viszont a szállásadást szállodaiiparnak, a vendéglátást vendéglátóiparnak, sőt a szórakoztatást szórakoztatóiparnak nevezzük, holott ezeknél — a vendéglátást bizonyos mértékig kivéve — még termelés sincs, nemhogy gépesítés. Vagyis akkor — és ez már szinte képtelen kérdés — az iparnak tulajdonképpen nincs igazában köze se a termeléshez, se a gépesítéshez? Nem ezért, hanem valami egészen másért nevezünk vagy nem nevezünk valamit iparnak? Mégpedig olyasvalamiért, amiért a mezőgazdaságot még nem mondhatjuk annak?

Egészen más a válasz

Bevallom, nem oly egyszerűen találtam meg rá a választ. Csupán kedvtelésből, régi könyveket böngészve, megakadt a szemem egy olyan mondaton, amelyen korábban egyszerűen átfutottam volna, úgy vélvén, mi köze annak ahhoz, hogy gépesítve „ipari módon” termel-e a mezőgazdaság, vagy sem; és különösen mi köze a miénkhez, a szocialista mezőgazdasághoz. *Lavergne* 1854-ben az angol mezőgazdaságról francia nyelven megjelent könyvének magyar kiadásában olvastam, hogy Angliában „... a mezőgazdaság külön iparág” ([9] 181. l.), mégpedig azért, mert ott „különös vállalkozó osztály létezik, amely értelmiségét és tőkáját a mezei gazdálkodásban helyezi el” ([9] 25. l.), Franciaországban pedig — ilyen nem lévén — „... a földművelés nem valódi ipar” ([9] 137. l.).

Ugyanígy, a lipcsei *Roscher* professzor magyar kiadású könyvében írja, hogy „... a mezőgazdaság újabb ipar, művészet, és tudomány lett: főleg azért, hogy a polgári középosztály vevés és bérlés útján körébe lépett. Eladósodott tulajdonos, vagy bért fizető bérlő éppoly tevékeny és számító kénytelen lenni, mint egy gyárúr” ([17] 51. l.).

Lavergne is, *Roscher* is a korábbtól egészen eltérő irányba terelte gondolkodásomat. Mert mit is mondanak valójában? Röviden és egyszerűen csak azt, hogy ipar=tőkés vállalkozás! S ha most — a tőkés termelési módnál maradva — megnézzük, mi az igazán közös az előbb említett meg minden más iparban is, akkor semmi más, mint az, hogy mindegyikük akkor és attól kezdve ipar, amikor és ahogyan tőkés vállalkozássá válik. Ezért lehet ipar még a szórakoztatás is, de nem a mezőgazdaság, amely még a legfejlettebb tőkésországokban sem vált kifejezetten azzá.

És mi a vállalkozás? Pénz — áru — (nyereséggel növelt) pénz. Az anyagi termelésben ez azt jelenti, hogy a termelés minden elemét vásároljuk, és minden megtermelt termék áruvá válik, áruként értékesül, vagyis itt ipar=teljes áruterelés. A nem termelő ágazatokban pedig, például a szórakoztatóiparban a szórakoztató szellemi „termék” az áru, a vállalkozó ezt vásárolja és ezt értékesíti.

Megoldódott tehát az a gondom, mitől ipar még a nem termelés is, mi a mindenféle iparok egyetemes ismérve. Egyelőre persze csak a tőkés termelési módban.

Marx is más szemmel

S így már egészen más fontosságot tulajdonítok annak is, amit Marx mondott a mezőgazdaság iparosodásáról. Nevezetesen annak, hogy „... ugyanabban a mértékben, amelyben a mezőgazdaság pusztá ipar-ággá válik... *árukat* termel, eladásra termel cikkeket, nem pedig saját fogyasztására — ugyanabban a mértékben veszi számításba ráfordításait, és ezek minden tételét árunak tekinti, akár önmagától (azaz a *termeléstől*), akár egy harmadiktól vásárolja. Ugyanabban a mértékben, amelyben a *termékek*, természetesen a termelési elemei is áruvá válnak” ([14] 46. l.).

Tehát Marx is kimondottan az árutermelés teljessé válásával kötötte egybe a mezőgazdaság iparosodását, s ebben egészen addig elment, hogy a saját termelésű ráfordításokat is, illetve a ráfordítás „minden tételét”, a termelés minden elemét árunak tekintette, származzék az bárhonnan is. Mi más ez, mint a legkövetkezetesebb tőkés vállalati gazdálkodás? Vagyis Marx az iparosodást szintén azonosította a tőkés vállalkozással válással.

Egyébként más módon ugyan, de megmondja ezt ő maga is, amikor azt írja, hogy „... ez abban az arányban megy végbe, amelyben a mezőgazdaság fejlődik és végtermékét egyre inkább gyárszerűen és a tőkés termelés módjának megfelelően hozzák létre” (uo.).

És van ebben az idézetben egy újabb ismerv is, amelyet Marx előtt külön nem hangoztattak, sőt Marx után is jó néhányan — még Kautsky is — megfélekedtek róla. Ez az ismerv, mondhatnám úgy is, megszorítás: a „gyárszerűen”. Nyilvánvaló, hogy ez csak az anyagi termelésre érvényes, a nem termelő ágazatokban pedig ennek — s ezzel én toldom meg — leginkább a „tömegszerűség” felelne meg.

De vegyük szemügyre a gyárszerűséget! A gyárszerű, vagyis a gyári termelést történelmileg a tőkés termelési mód, közelebről a tőkés vállalkozás hozta létre, mégpedig tőkés vállalkozói érdekeinek szolgálatára. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, hogy éreztessem: a gyárszerűség nem meghatározó, hanem csupán eszköz, adott esetben a tőkés vállalkozás eszköze [1]. Ha ezt szem elől tévesztjük, könnyen a technikát fogadjuk el meghatározónak.

A „gyárszerűséget” sem egyformán értelmeztük. Pedig Marx erre is világos választ adott. Kifejtette, hogy minden más termeléstől eltérően ez a termelés egységes termelési mechanizmussá kiépített *géprendszerrel*, vagyis a különféle fajtájú, de egymást kiegészítő munkagépek olyan kombinációjával rendelkezik, ahol a gépek mindegyike az előállítandó termék termelési folyamatának egy sajátos részfolyamatát végzi el, s így összegeződve, gépesítetté válik az egész termelési folyamat.

Szervesen kapcsolódik ehhez „a *gépi üzem elve*, amely szerint a termelési folyamatot összetevő szakaszaiban kell elemezni és az így adott problémákat a mechanika, kémia stb., egyszóval a természettudományok alkalmazásával kell megoldani” ([12] 430—431. l.). Vagyis a tapasztalati technológiát a gyári termelésben felváltja a megfelelő tudományok felhasználásával kidolgozott tudományos (ipari) technológia, amely soha nem tekinti magát végelegesnek.

Fontos ismervről van tehát itt szó, de ez csak technikai, illetve alárendelt ismerv. Érdemes megjegyeznünk, hogy ez a marxi „gyárszerűség” egyáltalán nem gyárfalakat, rögzített gépeket, folyamatos „gyártást”, illetve a

termelési folyamat és a termelési idő egybeesését jelenti — amit annyian kértek számon a mezőgazdaság iparosodásának képviselőitől —, hanem egyszerűen géprendszer, illetve a tudományos technológia alkalmazását.

Mikor honosodhat meg a mezőgazdaságban is a „gyárszerű” termelés? Ha az anyagi termelés egyéb ágazataiban történelmileg ezzel akkor találkoztunk, amikor azok a tőkés vállalkozás területévé válhattak, vagyis amikor meghonosodtak és kifejezettké váltak bennük a tőkés termelési viszonyok, akkor — továbbra is a tőkés termelési módnál maradva — nyilvánvalóan érvényes ez a mezőgazdaságra is. Tehát akkor alakul ki a mezőgazdaságban is a gyárszerű termelés, amikor — Marx álláspontja szerint is — a mezőgazdaság végtermékét „... a tőkés termelés módjának megfelelően hozzák létre”, amikor „... a tőkés termelés megtelepedik falun” ([14] 46—47. l.). Vagyis meghatározó ebben is a tőkés vállalkozás, illetve a tőkés termelési viszony megjelenése és „megtelepedése”.

Két út

Lavergne és Marx — a korabeli angol mezőgazdaságból kiindulva — még úgy vélte, hogy a tőkés termelés úgy telepszik meg falun, illetve a mezőgazdaság úgy iparosodik, hogy (bérleményen nyugvó) tőkés nagygazdaságok alakulnak ki. Kautsky azonban — ismervén már az 1890-es évek angol, amerikai, francia, porosz és osztrák mezőgazdasági statisztikai felvételeit — nemcsak a mezőgazdasági tőkés nagygazdaságok kialakulása útján látta a mezőgazdaság iparosodásának lehetőségét, hanem a kisgazdaságoknak a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar által történő (ma úgy mondanánk) integrálása útján is, amit úgy fejezett ki, hogy „... a mezőgazdaság iparosodása szorosra fűzi azokat a kapcsokat, amelyek a kisgazdát a gyárhoz, termékeinek egyetlen felvásárlójához kötik, és teljes mértékben az ipari tőke szolgáivá teszi” ([6] 424. l.). Avagy másutt: „A paraszt megszűnik saját gazdaságának gazdája lenni; gazdasága az ipari üzem tartozékává alakul át, ennek szükségleteihez igazodik. A paraszt valójában a gyár munkásává válik” ([6] 403. l.).

Ellentmond-e Kautsky felfogása az iparosodás marxi ismérveinek? A marxi géprendszert, illetve technikai ismérveket tekintve ma már az iparilag fejlett országokban géprendszert, tudományos (ipari) technológiát nemcsak a mezőgazdasági nagyüzem alkalmaz, hanem találkozunk vele akkor is, amikor valamely integráló vállalat az integrált mezőgazdasági kisüzemek (családi gazdaságok) „géprendszeri” csoportjában hoz létre, hangol össze, vagy alkalmaz és irányít egy-egy géprendszert.

Ami pedig a másik, az alapvetően meghatározó ismérvet illeti, nevezetesen azt, hogy a mezőgazdaság tőkés vállalkozássá válik, tőkés termelési viszonyok honosodnak meg benne, szintén nem mond ellent Marxnak. Ebben az esetben nem tőkés mezőgazda ugyan a vállalkozó, de mégis van ilyen, mégpedig az integráló tőkés vállalat képében, amelynek ez a kisgazdaság valójában kihelyezett műhelye. Megvan tehát a tőkés vállalkozás is, és a tőkés termelési viszony is. Csupán egy nincs: tőkés mezőgazdasági nagyüzem! De ez nem marxi ismérv, hanem Marx elképzelése az iparosodás útjáról, mégpedig csupán a múlt század eleji angol tapasztalatok alapján.

Az eddig elmondottakhoz még egy gondolat kapcsolódik: ha az iparo-

sodás — az itt tárgyalt termelési módban — a tőkés termelési viszonyok behatolása és meghonosodása a mezőgazdaságban, akkor ez elengedhetetlenül azzal jár, hogy meg kell szüntetnie az addig ott uralkodott más, tőle eltérő termelési viszonyokat. A behatolni kívánó és a korábról meglevő termelési viszonyok közötti harc tehát elkerülhetetlen, vagyis az iparosodás — társadalmi tartalmát tekintve — a termelési viszonyok közötti harc.

Hogy mennyire tudatában volt ennek Kautsky, és mily fontosságot tulajdonított neki, legjobban talán az érzékelteti, hogy bár könyvének előszavában nyomatékosan hangsúlyozza: legfőbb célja a mezőgazdaság iparosodásának bemutatása, mégsem ezt, hanem az *Agrarfrage* címet adja neki.

Hol kezdődhet?

De valóban szükségszerű-e, hogy az iparosodás „agrárkérdés”, a termelési viszonyok harca legyen, illetve az iparosodás előtt más termelési viszony jellemezze a mezőgazdaságot? Kezdődhetne-e az iparosodás a mezőgazdaságban? Hiszen, ha a feudális nagybirtokra gondolunk, éppen az kezdhetett volna elsőnek iparosodni. Mégsem tette. Miért?

Ha azt tartjuk szem előtt, hogy ipar=teljes áruterelés, ugyan kinek termelhetne a mezőgazdaság árut addig, míg a népesség nagy része (80—90 százaléka) a mezőgazdaságban foglalatoskodik, vagyis ha előtte nem fejlődnének és nem iparosodnának egyéb olyan ágazatok, amelyek piacot, mégpedig egyre bővülő piacot nyitnak neki. A piacbővülés bekövetkezhet egyfelől azáltal, hogy a népességnek egyre nagyobb hányada alakulhat át nem mezőgazdasági foglalkozásúvá és válhat az élelmiszerek vásárlójává, másfelől meg a mezőgazdasági termékek egyre nagyobb köre és hányada megy át ipari feldolgozáson vagy kereskedelmi előkészítő kezelésen, mielőtt a végső felhasználóhoz, illetve a fogyasztóhoz kerülne.

Csupán ebben a folyamatban válhatnak a mezőgazdasági termékek egyre nagyobb mértékben árukká. Lavergne ezt úgy fogalmazta, hogy „... minél nagyobb a piacz, ... annál virágzóbb lehet az iparszerű földművelés” ([9] 184. l.).

De hozzátehetjük ehhez még azt is, hogy ha az iparosodás marxi technikai ismérvét — a géprendszert és a gyárszerűséget — is szem előtt tartjuk, akkor megint csak arra a következtetésre jutunk, hogy a mezőgazdaságot más ágazatok iparosodásának kell megelőznie, mivel a gyári módon — géprendszerekkel — termelő mezőgazdasághoz az aktív népesség 5 százalék körüli hányada is elegendő.

Az iméntiekből nyilvánvaló, hogy nem a mezőgazdaságban indulhat meg elsőnek a tőkés vállalkozás és a gyári termelés, s ezzel együtt nem ott honosodhatnak meg elsőnek a tőkés termelési viszonyok sem. Más ágazatok előzik meg, mégpedig azért, mert — a mezőgazdasággal ellentétben — minden más termelő ágazat már kezdettől fogva nem önellátásra, hanem piacra termelhet, s ennél fogva a tőkés vállalkozás területévé is válhat.

Minél jobban fejlődnek és iparosodnak ezek az ágazatok, annál bővebb és szélesebb piacot teremtenek egymás számára. Nemcsak azáltal, hogy maguk fejlődnek, hanem legalább ilyen mértékben azáltal is, hogy újabb és újabb ágazatok fejlődnek ki, s ezek megint csak további piacokat nyitnak.

A mezőgazdaságnak nincs ilyen piacteremtő és -bővítő képessége, mert

önmagának — fejlődésének iparosodását megelőző szakaszában — nem piaca, lévén belső áruforgalma szinte semmi vagy viszonylag jelentéktelen. További fejlődése során pedig főként éppen más ágazatoknak nyit és bővít a maga területén piacot.

Ennek a piacteremtő képességnek a hiánya szintén hozzájárul ahhoz, hogy a tőkés vállalkozás elsősorban nem a mezőgazdasági termelést keresi, s a mezőgazdaság nem mint termelés, hanem sokkal inkább mint piac érdekli. Másképp szólva: a mezőgazdaság ezen a területen sem kedvez a tőkés vállalkozásnak és a tőkés termelési viszonyok elsődleges meghonosodásának. A többi ágazat eléje kerül, és ott honosodnak meg előbb a tőkés termelési viszonyok is.

Mi a sorsa a mezőgazdaságnak?

Miként megy ez végbe, és milyen szerep jut a mezőgazdaságnak? Abból indulnék ki, hogy a tőkés vállalkozás és a neki megfelelő tőkés termelési viszony a társadalom mind nagyobb területére igyekszik kiterjedni. Ez pedig azonos a társadalom egész gazdaságának iparosodási folyamataival, s ennek érdekei határozzák meg az egyes ágazatok helyét és szerepét.

Miként a mezőgazdaságét? Ha a feudális nagybirtokok nyomban átalakulnának tőkés nagygazdaságokká, avagy a mezőgazdaságban éppoly ütemben és módon alakulnának ki tőkésvállalatok, mint a többi gazdasági ágazatban, akkor ez azzal járna, hogy a mezőgazdaságban éppúgy kellene bért fizetni, és vállalkozói nyereséghez jutni, mint a többi (iparosodó) tőkés ágazatban, sőt még az abszolút földjáradéknak is meg kellene térülnie.

Ha viszont a feudális nagybirtokok helyét kisárutermelő mezőgazdaság veszi át, a kisárutermelő — különösen a birtokos vagy bérlő földművelő — nemcsak akkor folytatja a termelést, ha nem jut „vállalkozói nyereséghez”, hanem még akkor is, ha jóval kevesebb a jövedelme, mint amennyi a „bére” bér munkásként lehetne ([13] 759. l.). Hogy családja valahogy megéljen, sőt valamelyest gazdaságát is fejleszthesse, a végsőkig megnyújtja munkanapját, hasznosítja a női, sőt a gyermekmunkát is. Nincs az a tőkés vállalat, amely olyan mértékben ki tudná zsákmányolni ezt a kisárutermelőt, mint ahogyan az „kizsákmányolja” önmagát és egész családját.

És ez még nem minden! Ez a kisárutermelő nem marad meg a mezőgazdasági termelésnél, hanem szövetkezik közös beszerzésre, értékesítésre, feldolgozásra és sok minden egyébre is. A beszerzésnél azt tartja szem előtt, hogy így olcsóbban szerezhet be, mint ha tőkés vállalatától (kereskedőtől) vásárolna, a szövetkezeti értékesítésnél és feldolgozásnál pedig azt, hogy ezeknek a tevékenységeknek a vállalásával további jövedelemhez juthat.

Mindkettő mögött az rejlik, hogy ennek a kisárutermelőnek a mezőgazdaságból származó jövedelme viszonylag kevés (nem kapja meg a termelési árat), tehát alaptevékenységéhez kapcsolódó további jövedelemforrásokat igyekszik igénybe venni. Ezért mindenféle szövetkezeti tevékenysége mezőgazdasági tevékenységét egészíti ki, ennek „nyúlványa”, és így is kezeli.

Ezek a szövetkezetek tehát nem a kisárutermelők tőkés vállalkozásai, működésüket nem a tőkés haszon határozza meg, hanem a szövetkezés minden területe csupán a mezőgazdasági jövedelem bizonyos mértékű kiegészí-

tését szolgálja. Így a tőkés társadalom számára ezeket a tevékenységeket ez a kisárutermelő társadalom jóval olcsóbban látja el, mint ha tőkés vállalatok tennék. Nem véletlen tehát, hogy ehhez a mezőgazdasághoz a termelők saját érdekei által ösztönzött oly szerteágazó szövetkezeti tevékenység kapcsolódik, s minél fejlettebb ez a mezőgazdaság, szövetkezeti tevékenysége is annál kiterjedtebb, az uralkodó tőkés termelési viszony pedig — szintén saját érdekeit követve — nem elnyomja, hanem ösztönzi, szövetkezeti törvényekkel védi és szabályozza ezt a szövetkezést.

Ezzel szemben a mezőgazdasági, illetve élelmezési árak a tőkés szektor által uralt, annak kiszolgáltatót kisárutermelői piacon alakulnak ki, mégpedig a már említett törvényszerűségek és a tőkés szektor ama igyekezete szerint, hogy ezeket az árakat mindig a lehető legalacsonyabbra szorítsa. Ennek eredményeként aztán sorra adódnak azok a mindenkori szubmarginális kisárutermelő gazdaságok, amelyek a minimális megélhetést sem biztosítják a családnak, és ezért felszámolódnak, illetve az iparnak az iparosodás folytatódásához további új munkaerőt biztosítanak.

Másrészt viszont azoknak a gazdaságoknak a termelését, amelyeknek ezek a minimális árak nem biztosítják a piac megkivánta újratermelést, a tőkés termelési mód úgy tartja fenn, hogy az államháztartás terhére állami támogatásban részesíti, vagyis az adózó állampolgárok viselik annak a költségét, hogy a mezőgazdasági és élelmezési árak a tőkés szektor számára mindenkor minimálisak lehessenek.

S ebben a „támogatásban” a tőkés termelési mód más szempontból is következetes önmagához. Valójában nem a marginális és az alsó megközeplő gazdasági csoportokba tartozó kisárutermelőket támogatja, hanem a felső csoportokba és különösen a tőkés csoportba tartozókat. Ez másrészt arra is utal és annak is bizonyítéka, hogy a technikailag fejlettebb kisárutermelő és különösen a kifejezetten tőkés mezőgazdasági üzemeknek alacsonyak ezek az árak, és támogatás nélkül elsősorban éppen nekik kellene felszámolódnok. Ebből persze az is következik, és a gyakorlat bizonyítja is, hogy technikailag minél jobban fejlődik és ugyanakkor minél jobban tőkésedik ez a mezőgazdaság, az állami támogatás annál jobban emelkedik.

Mert mi ennek a jelentősége a tőkés termelési mód és az iparosodás szempontjából? Döntően az, hogy a mezőgazdasági árak, a szövetkezés révén pedig az élelmezési cikkek árai is értéken aluliak lehetnek. Így aztán a tőkés szektor munkásainak bére és az alkalmazottak fizetése is alacsonyabb lehet, mint akkor volna, ha a mezőgazdasági és az élelmezési árak is következetesen a tőkés termelés törvényeinek megfelelően képződnének. Ekkor ugyanis tartalmazniok kellene az átlagprofiton túl nemcsak az abszolút földjáraadékat, hanem a termelési költségeknél is az átlagos helyett a „legrosszabb földön” jelentkező költségeket, a feldolgozott élelmezési cikkeknel pedig a feldolgozási és az értékesítési tevékenység tőkés profitját is.

Az említett mezőgazdasági, illetve élelmezési árak nemcsak az alacsonyan tartható bérek és fizetések szempontjából fontosak, hanem azért is, mert így — a bérek és fizetések termelési költségei lévén — a tőkés szektor árai (különösen pedig a külső piacokon) versenyképesebbek lehetnek. Mégpedig annál inkább, minél kezdetlegesebb, technikailag fejletlenebb, tehát minél jobban kizsákmányolható kisárutermelő mezőgazdaságra támaszkodhat.

Ez ösztönzi arra is, hogy saját mezőgazdaságán kívül olyan országok mezőgazdaságától igyekezzenek import útján a mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkek beszerezni, amelyek még fejletlenebbek, vagyis ahol még olcsóbbak. Ezáltal nemcsak olcsóbb beszerzési forráshoz jut, hanem — ha nincs kellő agrárprotekciónizmus (ami az EK-nél is csak újabban van, és nem kevés érdekellentétet okoz) — saját országának mezőgazdasági árait is még alacsonyabbra szorítja.

Az iméntiekhez hozzátehetjük még azt is, hogy amit ez a mezőgazdaság vásárol, azt tőkés módon képződő árakon vásárolja. Ez az elmondottakat csak tetézi, és választ ad arra, miért oly nagy problémája ennek a kisárutermelő mezőgazdaságnak az „agrárrolló”, a jövedelmi diszparitás, illetve a „paritásos jövedelemért” folytatott harc.

Mert nem kis különbségekről van itt szó! Hiszen — hogy a háború előtti évekről is szóljak — 1938-ban Dániában és az Egyesült Királyságban 65—70 százaléka, Franciaországban, Svédországban, Kanadában és Finnországban kereken a fele, az Egyesült Államokban és Hollandiában pedig mindössze egyharmada volt a mezőgazdasági jövedelem az átlagos ipari keresetnek. A mezőgazdaság fejlődése — vagyis a tőke ottani technikai és szerkesztésének emelkedése, valamint a mezőgazdasági népesség paritásos jövedelemért folytatott harca — következtében ezek az arányok a háború után persze emelkedtek, mégpedig az Egyesült Államokban 1960-ban már 50 százalékra, 1966-ban pedig 65 százalékra, Franciaországban 1962-ben 56, és 1968-ban 74 százalékra ([3] 234. l.), Belgiumban az 1950-es évek közepére 60 százalékra, az 1968—72 évek átlaga pedig 75 százalék volt ([15] 1423. l.).

Azt bizonyítja ez, hogy a mezőgazdasági kisárutermelő osztályban a tőkés ipar, illetve a tőkés termelési mód olyan, kezdetben nagyon is népes osztályt hoz létre, amelyet a munkásosztálynál jóval nagyobb mértékben kizsákmányolhat, saját érdekeinek, illetve a tőkés iparosításnak a szolgáltatába állíthat. Ezt anélkül teheti, hogy — mint saját munkásaival kell tennie — közvetlenül felügyelne rájuk, szervezné munkájukat, diktálná munkáütemüket, tartania kellene rossz munkájuktól vagy munkájuk elhanyagolásától. A mezőgazdasági kisárutermelő ugyanis „hajtja magát”, és a leg gondosabban ügyel munkájára, hiszen „maganak dolgozik”. Minél jobban kíván „boldogulni”, annál nagyobb erővel, „önkizsákmányolását” fokozva, kénytelen fejleszteni kisárutermelő gazdaságát.

A piaci gazdaságba történő egyre fokozódó bekapcsolása, családjának és gazdaságának egyre növekvő iparcikkigénye miatt ugyanis egyre több pénzre van szüksége. Ehhez — érthetően — csak termékeinek piaci értékesítése, illetve árutermelésének növelése útján juthat. Meg kell tehát tennie mindent, igénybe kell vennie családjának minden „munkaerő-tartalékát”, fogyasztásának megszorítási lehetőségeit, sőt még el kell adósodnia is, hogy fejleszthesse gazdaságát, s ennek útján növelhesse árutermelését. S hogy erre a megfeszített „önkizsákmányolásra” szorul gazdaságának fejlesztése során, ennek megint az az oka, hogy értéken alul ad el, és a tőkés szektorra jellemző termelési áron vásárol.

Így készíti a tőkés termelési mód kisárutermelő gazdaságának és szövetkezeteinek fejlesztésére, s amikor ez a kisárutermelő ezért a végsőig hajszolja magát és egész családját, paradox módon úgy véli, saját érdekében cselekszik, „függetlenségét”, „önállóságát” védi, sőt erősíti, mert a „maga gazdája” maradhat, és továbbra „se parancsol neki senki”. S ezt nemcsak

ő gondolja így, hanem az uralkodó tőkés közvélemény-irányítás is táplálja benne, magasztalván és védvén a „családi gazdaság” eszményi voltát a mezőgazdaságban.

Nos, viselkedhetne-e így, hagyná-e magát ennyire kizsákmányolni, és kizsákmányolná-e önmagát is ily mértékben, sőt ugyanekkor fejlesztené-e ennyire magát a mezőgazdaságot és a hozzá kapcsolódó szövetkezeti tevékenységeket is egy „bérmunkás” mezőgazdasági népesség? Betölthetne-e ilyen szerepet egy tőkés mezőgazdaság? A válasz csakis nemleges lehet!

Ez tehát a titka — s erre, a mezőgazdaság iparosodását éppen tagadni akarván, számos vonatkozásban Servolin [18] is rámutatott —, kiterjedten miért nem tőkés, hanem kisárutermelő mezőgazdaságot léptet a tőkés termelési mód a feudális nagybirtok helyére, és miért tartja ezt fenn mindaddig, amíg az iparosítás terhének társadalmilag lehetséges mértékű viselését és a tőkés termelési viszonyok további terjedését neki alárendelten szolgálhatja.

Hol ennek a határa?

A mezőgazdasági népesség aránya — éppen az iparosítás folytán — állandóan csökken, s így egyre kisebb lehet ennek a népességnek a szerepe az iparosítás terheinek viselésében. Egyidejűleg a mezőgazdaság felszereltsége növekszik, s ennek következtében a korábbinál kisebb mértékben zsákmányolható ki.

Maga is az iparosodás folyamatába lép, benne is kialakulnak a tőkés ipart jellemző osztályviszonyok. Egyrészt a szövetkezeti vertikális integráció útján, ahol a vezetés egyre inkább a szövetkezet által alkalmazott vezető szakemberek, technokraták kezébe kerül. Ezek már nem a szövetkezeti tagok fejével gondolkodnak, nekik a szövetkezeti vállalat már nem a mezőgazdasági üzem „nyúlványa”, hanem önálló, külön vállalkozás, amelynek fel kell vennie a versenyt az újabban megjelent megfelelő tőkésvállalatokkal. Ehhez pedig úgy kell növekedniük, terjeszkedniük és működniük, mint emezeknek, ami persze csak oly módon érhető el, ha éppen úgy akkumulálnak, az osztalék éppúgy képződik, mint a tőkésvállalatoknál, illetve részvényeknél, működésükben, integrációs eszközeikben pedig szintén hasonulnak hozzájuk.

Külső formájukban megmaradnak ugyan szövetkezetnek, sőt hatalmas szövetkezeti vállalatokká válnak, nemegyszer tőkésvállalatokat is magukba olvasztva, de tartalmilag már alig vagy mitsem különböznek a tőkésvállalatoktól, illetve tőkés integrációktól ([8] 241—263. l.).

Mert — a távolról sem döntő súlyú tőkés nagy gazdaságok megléte és fejlődése mellett — az átalakulásnak másik eszköze éppen a már Kautsky által is jelzett tőkés vertikális integráció, ahol nem az iménti módon átalakult szövetkezeti, hanem az integráló tőkésvállalat teszi „tartozékává” a családi gazdaságot, magát a „gazdát” és családtagjait pedig gyakorlatilag „bérmunkásává”. S még itt sem a képzett szakmunkást megillető „bért” hagyja meg neki, hanem a betanított munkását, mivel a szakmai irányítást és „szolgáltatást” az integrátor adja.

Mi több, még a családban élő nem mezőgazdasági főfoglalkozású családtagokat is közreműködésre, túlmunkára készíti, mert — saját munka-

idejükön kívül — ők is részt vesznek ebben az integrált családi termelésben, illetve „bedolgozásban”.

Az olyan „részleges mezőgazdasági foglalkozásúakról” — az ún. part-time farmingről — sem szabad megfeledkeznünk, akik valójában ipari munkások vagy egyéb főfoglalkozásúak, de rendszerint falusi lakóhelyükön van több-kevesebb földjük vagy állatjuk, és reggelente, de különösen esténként, aztán vasár- és ünnepnapokon művelik földjüket, látják el állataikat, s vonják be ebbe a munkába feleségüket meg gyermekeiket is. Valóságos és kegyetlen túlmunka ez, amely az érvényes mezőgazdasági árakban korántsem úgy térül meg, mint amelyet a túlóráért járó munkabér megkívánna.

Ha tehát elérkezik is a Kautsky-féle modell szerint a tőkés társadalomban a mezőgazdaság iparosodása ehhez a szakaszhoz, s ha ilyen módon gyakorlatilag kialakulnak is benne a kimondottan tőkés termelési viszonyok, a mezőgazdasági „bérmunkás-” népesség továbbra sem lesz egyenrangú, a szervezett munkásságnál jóval kizsákmányoltabb marad. Nem utolsósorban azért, mert maga nem szervezett, integrátoraival szemben nem tömörül olyan hatékony érdekvédelmi szervezetekbe, mint amilyen a munkásoknál a szakszervezet.

Nincs ez másképp a már valóban tőkés kisvállalkozókká vált farmerekkel sem. Meggyőzően bizonyítja például Galbraith, hogy a kisvállalkozó ugyanúgy zsákmányolja ki saját és családja munkaerejét, mint bármely kisárutermelő, mert a fejlett tőkés társadalmat uraló állami monopolkapitalizmusban „... viszonylag kevés gazdasági hatalommal rendelkezik, s arra kényszerül, hogy kisebb jövedelemért dolgozzon, mint amilyen a gazdaság egyéb ágazataiban általában elérhető a hasonló erő kifejtésért. Az önkizsákmányolás — folytatja — végtelenül fontos a kisvállalat fennmaradása szempontjából. Egyenesen lét és nemlét kérdése a mezőgazdaságban” ([4] 334. l.).

Tehát ha még úgy iparosodik is a mezőgazdaság, hogy tőkés kisvállalkozássá válik, nem szűnik meg a tőkés nagyipar által történő további kizsákmányolása, a tőkés iparosodás terheinek általa is történő további viselése. Ennek elmúlására csak akkor számíthat, ha éppoly nagyvállalkozássá válik, mint amilyen a többi iparágat jellemzi. De még akkor is kérdés, pótolhatja-e valaha is történelmi hátrányát. Akkor, amikor itt még a legfejlettebb országokban is legfeljebb a kisvállalatok uralkodók, amott meg a hatalmas gazdasági és politikai erőt képviselő multinacionális vállalatok!

Iparosodás = agrárkérdés

Mivel zárhatnám az elmondottakat? Talán azzal, hogy a társadalom gazdaságának tőkés iparosodása sajátságos külön osztályharc is, amelyben a kisárutermelő mezőgazdaság minden másnál; nagyobb mértékű terhet kénytelen viselni. Eközben elkeseredetten küzd kisárutermelői érdekeiért, folytatja a maga osztályharcát, de egyre fogyatkozik, míg nem — teljesítvén társadalmi és gazdasági feladatát — maga is iparosodik. Meghonosodnak és teljes mértékben elterjednek most már a mezőgazdaságban is a tőkés termelési viszonyok, ám ezek továbbra is viszonylag a legkizsákmányoltabbá teszik az itt dolgozó népességet.

Ha így illesztjük a mezőgazdaságot és a mezőgazdasági népességet a társadalom egész gazdaságának iparosodási folyamatába és termelési viszonyai-

nak átalakulásába, akkor — Kautskyt megtoldva — azt mondhatjuk, hogy nemcsak a mezőgazdaság iparosodása „agrárkérdés”, hanem az egész gazdaságé is. Sőt, az agrárkérdés igazában az iparosodás kezdetével jelenik meg, előrehaladásával bontakozik ki egyre teljesebben, a mezőgazdaság iparosodásával pedig már csak befejeződik!

S hogy hogy van mindez a mi szocialista gazdaságunkban, ezzel majd külön foglalkoznék.

Hivatkozások

- [1] *Bettelheim, Ch.*: Calcul économique et formes de propriété. Maspero, Párizs, 1970.
- [2] *David, E.*: Szocializmus és mezőgazdaság. I—II. kötet. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1909.
- [3] *Farcy de, H.*: L'économie agricole. Éditions Sirey, Párizs, 1970.
- [4] *Galbraith, J. K.*: Economics and the Public Purpose. Houghton Mifflin Company, Boston, 1973.
- [5] *Hitier, J.*: L'agriculture moderne et sa tendance a s'industrialiser. Revue d'Économie Politique, 1901. február—július.
- [6] *Kautsky, K.*: La question agraire, Giard et Brière, Paris, 1900.
- [7] *Komló László*: Más módon látunk. Valóság, 1967. 4. sz.
- [8] *Komló László*: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [9] *Lavergne, L.*: Az angol mezőgazdaság. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága, 1885.
- [10] *Lázár Vilmos*: Ipar-e a mezőgazdaság? Valóság, 1966. 11.
- [11] *Lázár Vilmos*: Komló László cikkéhez. Valóság, 1967. 4.
- [12] *Marx, K.*: A tőke. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- [13] *Marx és Engels Művei*, 25. kötet. A tőke III. könyve. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [14] *Marx és Engels Művei*, 26. kötet. Értéktöbblet-elméletek (A tőke IV. könyve). Második rész. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [15] *Mendras, H.—Galeski, B.* (szerk.): L'État et la politique agraire en Europe. Économies et Sociétés, Párizs, 1976. Série AG 14. sz.
- [16] *Muraközi Tamás*: A mezőgazdaság közgazdasági szemlélete. Tudomány és Mezőgazdaság, 1966. 5. sz.
- [17] *Roscher, V.*: A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete. Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1870.
- [18] *Servolin, C.*: L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste. In: L'univers politique des paysans. Armand Colin, Párizs, 1972.

Befelé vagy kifelé fordulás?

Gondolatok a KGST-országok külgazdasági stratégiájáról

„A szokatlan dolgokat ritkán véljük
hihetőnek.”

Székely János

E sorok írójának kutatói és opponensi minőségben a közelmúltban több olyan munkában is módja volt részt venni, amelyek annak feltérképezésére irányultak, hogy milyen irányban és hogyan fejlődhet a világgazdaság a következő években, milyen külgazdasági környezetre számíthat Magyarország és a többi KGST-ország, amikor hozzálát következő öt éves tervének megvalósításához.

A prognóziskészítés nehézségei és buktatói közismertek. Ezek már abból is következnek, hogy a jövőre vonatkozó minden elképzelésnek mindig is elkerülhetetlen kiindulópontja a múltbeli folyamatok, illetve a jelen helyzet kivetítése a jövőbe. Tudatában vannak-e a szerzői vagy sem, hangsúlyozzák ezt, vagy éppenséggel tagadják, minden előrejelzést nagyon nagy mértékben befolyásol a készítése idején uralkodó gazdasági és politikai közeg. A gyors és kiegyensúlyozott növekedés talaján éppen magától értetődően születnek derűlátó prognózisok, mint a lassú növekedés, a kiélezett egyensúlyhiányok közepette borúlátó előrejelzések. Az utóbbi helyzetben (amilyenben ma is vagyunk) nem látható semmi alap arra, hogy a jövőt a jelennél számottevően rózsaszínűbbnek feltüntető elképzeléseket vázoljunk.

Felmerül azonban a kérdés: vajon mi történik akkor, ha éppen azért, mert a borúlátó jóslatok beigazolódnak, azaz a lassú fejlődés, a felhalmozódó egyensúlyhiányok, a fokozódó feszültségek továbbra is jellemzők maradnak a világgazdaság vagy egyes szektorai helyzetére, az a fejlődési modell, amely ma körvonalazódni látszik, egy bizonyos idő elteltével előfeltevéseivel együtt tarthatatlannak bizonyul, és olyan helyzet alakul ki, amelyben a gazdasági, netán a politikai stratégia és taktika számos — ha nem minden — elemét újra kell gondolni, és meg kell kérdőjelezni a társadalom gondolkodás- és cselekvésmódjának addig örökérvényűnek és támadhatatlannak látszó elemeit. A nagyszámú — a közgazdasági elemzés kereteit messze meghaladó — ismeretlen tényező miatt általában éppen azt a legnehezebb előrelátni, hogy ezen a ponton mi történhet. Egyáltalán nem lehet kizárni az erők és a körülmények olyan összjátékát, amelynek következtében az ilyen kritikus pontokon túlhaladva végül mégsem kerül sor pályamódosításra. De ez csak az egyik alternatíva a sok lehetséges közül,

s éppúgy nem kizárt az sem, hogy olyan alternatívák kerülnek majd megvalósításra, amelyek a növekedés feltételeit gyökeresen megváltoztatják.

Vonatkozik ez a szocialista országok gazdaságára, egyebek között a nyugati országokkal való gazdasági kapcsolataik jövőbeli alakulására is. Hogy milyen választási lehetőségek vagy választási kényszerek előtt állnak e tekintetben a KGST-országok, ez a jelen cikk tárgya.

A befelé fordulás mint alternatíva: okok és következmények

Keleten és Nyugaton egyaránt elterjedt az a vélemény, hogy a kelet—nyugati kereskedelemben felhalmozódott feszültségek következtében a KGST és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatai a következő években visszaesnek, miközben a KGST-országok befelé fordulnak majd, integrációjuk erősödik.

Az amerikai Korbonski [8] már az elmúlt évtized derekán lejátszódott folyamatokból arra következtetett, hogy a KGST-országok integrációja elkerülhetetlenül a Nyugattal való kereskedelem rovására halad majd előre, mert a kisebb európai KGST-országok nem tudják finanszírozni Nyugatról származó importjukat, s így nem lesz más választásuk, mint nyersanyag-gondjaikat a KGST-n belül megoldani.

Portes londoni professzor is úgy vélekedett, hogy az „...eladósodás centripetális hatással lehet a KGST-ben. Ha az adósságszolgálati kötelezettségek teljesítésére irányuló nyomás miatt a kelet-európai országok kénytelenek lennének visszafogni a Nyugatról származó importot, s csak a lényeges importot hagynák meg, ez azt indokolná, hogy nagyobb mértékben támaszkodjanak egymásra”, mert a nyugati kölesönök „...közvetve a többi országnak a szovjet nyersanyag-kitermelésbe eszközölt beruházásait finanszírozhatták” ([19] 777. l.).

Egy későbbi amerikai elemzés ugyancsak azt állapítja meg, hogy a világgazdasággal való kapcsolataikban őket ért megrázkódtatások integráló erőként hatottak a KGST-országok egymás közötti kapcsolataira, jóllehet „...a kereskedelmi adatok nem igazolják azt a feltevést, hogy akár Kelet-Európa, akár a Szovjetunió kereskedelmét 1973 óta lényeges befelé fordulás jellemezte volna” ([22] 420. l.).

Hogy csak azokat a leggyakoribb érveket sorakoztassuk fel, amelyekre hivatkozva egyesek valószínűsítik, mások pedig szorgalmazzák a KGST-országok befelé fordulását: a KGST-országokban krónikus hiány van exportárualapokból, s ez még fokozódhat is, különösen, ami a nyers- és a fűtőanyagokat illeti; a lanyha nyugati konjunktúra — amelynek közepette a KGST-országokkal szembeni politikai indíttatású diszkriminációt az erősödő protekcionizmus is súlyosbítja — és az iparcikkexportőr KGST-országok számára tartósan kedvezőtlen világpiaci árarányok jóformán áthatolhatatlan akadályokat emelnek export-erőfeszítéseik útjába; a nyugati importtól való függőség kockázatát a kiéleződött nemzetközi helyzetben nem szabad vállalni; nem is érdemes, mert a Nyugatról származó technikaimport jelentősége a szocialista országokban amúgy is korlátozott, egyrészt, mert a legkorszerűbb technikát a nyugati cégek nekik úgysem hajlandók eladni [1], másrészt, mert arra a technikaimport nem alkalmas eszköz, hogy a gazdasági-műszaki fejlődés belső tényezőik kiváltotta kedvezőtlen

folyamatait megállítsa és megfordítsa [5]. Végül, de nem utolsósorban: azért kell is, lehet is befelé fordulni, mert a hetvenes évek gyors importnövekedésének okai nem a KGST-országok gazdasági adottságaiban keresendők, hanem gazdaságpolitikai hibákban, tévedésekben, avagy természeti véletlenekben. A tévedések vonatkozásában a legkézenfekvőbb hivatkozási alap az 1971—1976 közötti lengyel fejlesztéspolitika, de indokoltan említhető a külgazdasági korlátokat elhanyagoló 1978. december előtti magyar gazdaságpolitika is, a véletleneket illetően pedig a kedvezőtlen időjárású években több szocialista ország nagy mennyiségű gabonaimportja.

Ne vitassuk egyelőre ezeket az érveket, annál is kevésbé, mert azok közülük, amelyek a mai tényleges helyzetre vonatkoznak, valóban nyomósak, s kételyeink nem is annyira az állításokkal, mint a belőlük levont vagy általuk sugallt következtetésekkel kapcsolatban vannak! Elemezzük inkább azt, hogy — a KGST-országok mai gazdasági helyzetében, a világgazdaság mai irányzatait figyelembe véve — egyáltalán megvalósítható-e, keresztülvihető-e a befelé fordulás politikája! Milyen következményei vannak — vagy lennének — egy ilyen politikának? Feloldhatja-e, avagy — ellenkezőleg — elkerülhetetlenül újratermeli a gazdasági feszültségeket? Alkalmas-e ez a politika a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban keletkezett tartós, strukturális egyensúlyhiányok megszüntetésére, vagy azokat éppen e politika velejáráói okozzák?

Azoknak a gondolatmenetéből, akik ma ilyen vagy olyan formában a KGST-országok önellátását szorgalmazzák, gyakran kimarad az a cseppet sem mellékes körülmény, hogy az általuk javasolt irányvonal a szocialista országok hagyományos külgazdaság-politikai stratégiája. Olykor inkább azt a benyomást keltik, mintha valamiféle új, eddig még ki nem próbált gazdaságfejlesztési irányt javasolnának, s ezért ezen a területen rengeteg kiaknázatlan tartalék volna. Valójában azonban a KGST-országok eddigi gazdaságtörténetét éppen a nemzeti, illetve a kollektív önellátásra való törekvés jellemezte. Még a nemzetközi enyhülés és a kelet—nyugati kereskedelem gyors fejlődése közepette is jellemző maradt az az álláspon, hogy továbbra is biztosítani kell a „... tőkés világtól való elvi műszaki-gazdasági függetlenséget, vagyis azt, hogy a nemzetközi helyzet esetleges súlyos romlása esetén fejlődésük alapvetően belső erőforrásokra támaszkodhasson” ([21] 34. l.). A regionális szinten megvalósítandó importhelyettesítő célkitűzések, a nagyfokú önellátást fenntartani-fokozni igyekvő törekvések közepette és azok ellenére erősödött meg a hetvenes években oly jelentékenyen a KGST-országok kapcsolódása a világgazdasághoz¹, alakult ki az a helyzet, amelyet — az importnak az exportot meghaladó növekedése miatt — olykor korrigálandó „túlnyitásként” jellemeznek.

E „túlnyitottságnak” Kozma Ferenc szerint olyan „baljós” jelek a mutatói, mint a cserearányromlás, vagy az, hogy „... az exportnövelés csak igen nagy hatékonysági áldozatok árán képes utánahaladni a cserearányok romlásának, vagy még ilyen áldozatok árán sem kompenzálhatja az árvesztéseket”, „... a teljes nemzeti munkateljesítmény a nemzetközi értékítéletben kevesebbnek bizonyul a hazai értékelésben megállapíthatóhoz képest”, végül a „... hazai valuta túlértékeltnek bizonyul” ([9] 43. l.).

¹ A Nyugatról származó import iránti igények megnövekedésének okairól lásd [10], különösen a 127—157. és a 240—274. oldalakat.

E kritériumokat (az ebből a szempontból irreleváns utolsó kivételével) a kisebb KGST-országokra alkalmazva, azt a meglepő következtetést kellene levonnunk, hogy ők a KGST-n belüli (elsősorban a Szovjetunióval való) forgalomban is „túl nyitottak”, hisz a cserearányromlás — nyilvánvaló okból: a forgalom áruszerkezeténél fogva — itt a legáltalánosabb és a legnagyobb arányú. A magyar cserearányok a fejlett tőkésországokkal való kereskedelemben 1979-ben mintegy 6 százalékkal, a szocialista országokkal való kereskedelemben 20 százalékkal voltak rosszabbak, mint 1970-ben.² (Lengyelország esetében pedig, amelynek nehézségei a legnagyobbak, a Nyugattal való forgalom cserearányai 1973 után éveken át javultak.) Az érvelés logikája szerint tehát itt is „zárni” kellene, ami aligha felel meg a szerző intencióinak. A valóság az — és ez lehet a legfontosabb kiindulási alap a világgazdaság felé történő nyitás feltételeinek, követelményeinek, a tennivalóknak az elemzéséhez —, hogy e nyitást jórészt éppen a KGST-n belüli kereskedelem számukra nem kielégítő fejlődése segítette elő, az „záródott”, s így lett — szándékoktól és elhatározásoktól függetlenül — elkerülhetetlen másfelé „nyitni”. Ezért kellett nemcsak a korszerű termelőberendezések, hanem más termékek vonatkozásában is a korábbinál inkább élni a nyugati import eszközével. Ez magyarázza a nyers- és fűtőanyagok, alapanyagok, alkatrészek és féltermékek, élelmiszerek növekvő behozatalát.

Ebben az értelemben a befelé fordulás, a regionális önellátásra való törekvés már a múltban is kivihetetlennek bizonyult. Döntően ez azzal magyarázható, hogy a KGST-országok gazdasági helyzetének és gazdasági-társadalmi fejlődésének objektív szükségleteit és követelményeit tükröző igényeket nem lehetett csupán KGST-forrásból kielégíteni. Csak példaképpen utalunk azokra a *korszerűsítési igényekre*, amelyek ma egészen másként jelentkeznek, mint egy-két évtizede. Egy diverzifikált és fejlett gazdaság korszerűsítése ugyanis nemcsak bizonyos kritériumok alapján kiválasztott „legkorszerűbb” termelőberendezések importját követeli meg, aminek exporttal való ellentételezése különösebb gond nélkül megoldható, hanem a lehető legsokoldalúbb és legszélesebb kapcsolatokat a külvilággal, amelyek az egyre több ágazat fejlesztését szolgáló beruházási jószágimportot, know-how- és licencvásárlást, s (elsősorban, de nemcsak a kisebb országok esetében) egyre nagyobb volumenű termelési célú (anyag-, alkatrész- és részegység-) importot is magukban foglalnak.³ Talán még fontosabbak azok, az elért életszínvonal megszilárdításával, emelésével kapcsolatos *fogyasztói igények*, amelyek kielégítése ugyancsak elkerülhetetlenül szükségessé tette és teszi a Nyugatról származó import növelését egyes országokban, elsősorban a gabonaimport tartósan magas szinten tartását. E tekintetben is markáns változás az előző évtizedekhez képest: akkor, egy sokkal alacsonyabb ellátási szinten ezeknek az igényeknek a kielégítését még háttérbe lehetett szorítani, ma ezt — miként a lengyelországi események figyelmeztetnek rá — a társadalmi-gazdasági egyensúly felbomlásának veszélye nélkül nem lehet megtenni.

Az elmondottak is szemléltetik, hogy azok a körülmények, amelyek miatt a KGST-országok együtt és külön-külön rá vannak utalva a kül-

² [13] 15. és 17. l. alapján számítva.

³ *Ebben az értelemben* másodlagos kérdés (bár nem elhanyagolható negatívum), hogy bizonyos, nekik hiányzó korszerű berendezéseket elsősorban a mai *politikai* feltételek miatt Nyugaton sem tudnak megvásárolni.

világgal való intenzív kapcsolatok fejlesztésére, továbbra is fennállnak. Sőt az elmúlt néhány év fejleményei tükrében még irreálisabbnak, még veszélyesebbnek tűnik a befelé fordulás gondolata.

Ezekben az években az európai KGST-országokban a gazdasági növekedés lelassult, nagyfokú külső és belső egyensúlyhiányok halmozódtak fel. Súlyos védelmi terhek hárulnak a KGST-országok gazdaságára. A nyersanyagtermelés növelését — különösen a fő szállító országban, a Szovjetunióban — fokozódó nehézségek jellemzik. Legfontosabb exportcikkét, a kőolajat illetően ezt jelzi, hogy az 1985. évi termelési előirányzat (620—645 millió tonna) nem haladja meg a X. ötéves terv eredetileg 1980-ra kitűzött célját. A mezőgazdaság teljesítménye több országban nem kielégítő, jöllehet a rendelkezésre álló erőforrások nagyon jelentős részét fordítják ennek az ágazatnak a fejlesztésére. A gazdaság folyamatos működése, egyebek között kölcsönös kereskedelmük szempontjából egyre súlyosabb gondot okoz a korszerűtlen és sokáig elhanyagolt infrastruktúra. E folyamatok közepette tovább növekedett adósságállományuk, fokozódtak adósszolgálati terheik.

Mindez önmagában is több országban és számos területen (elsősorban a fűtő- és nyersanyagokat, valamint az élelmiszereket illetően) a Nyugatra irányuló export árualapjainak lassúbb növekedését, olykor visszaesését idézte elő, sőt a fokozódó hiányok csak a KGST-n kívülről származó importtal voltak pótolhatók. Önmagában ugyan a lassúbb növekedés esetén — ha az nem jár hiányok és feszültségek felhalmozódásával — az importigényeknek sem kell a korábbi ütemben nőniük. Az anyag- és energiatakarékosság, valamint a termékszerkezet-átalakítás terén végbement haladással együtt így a lassulás vagy fékezés számos országban bizonyos vonatkozásokban kedvezhetett is a mérleghelyzet javítását célzó erőfeszítéseknek. Más vonatkozásban viszont élezte a feszültségeket.

Így a mérsékeltebb növekedés miatt a KGST-n belüli kereskedelem árualapjai csak lassabban bővílhetek. Az egyes országok legsürgetőbb feladata lett a tőkés kereskedelmi mérleg javítása. Ezért erősödött törekvésük a nyugati piacokon is értékesíthető árualapjaik növekvő részének a tőkésországokba való exportálására. E folyamatot csak részben semlegesíthette a KGST-n belüli nem rubel elszámolású kereskedelem terjedése ([18], [20]), illetve annak józan belátása, hogy az exportárualapok kivonása a valamely KGST-partnerral való forgalomból szükségképpen azzal a következménnyel jár, hogy a partnerország is hasonlóképpen jár el, s így az akció végső devizamérleg-kihatai kétségesek.

De nemcsak a tőkés export növelésének, hanem a tőkés import visszafogásának a szükségessége is keményíti a KGST-n belüli kereskedelem növelésének korlátait: a szocialista export növekedését számottevő tőkésimport-tartalma miatt, devizamegtakarítási okokból egyes területeken akkor is korlátozni kellhet, ha nyugati kivitelre át nem irányítható árualapokról van szó. Természetesen ebben az esetben is érvényesül a kölcsönösség; ezért az elért megtakarítás a tervezettnél kisebb lehet, miközben a KGST-n belüli kereskedelemre gyakorolt kedvezőtlen hatások kétségtelenek. Mindez persze elválaszthatatlan az együttműködés mereven kétoldalú jellegétől, az áru- és pénzviszonyok fejletlenségétől, attól, hogy az elmúlt évtizedben sem történt érdemleges változás az együttműködési rendszerben.

E folyamatok a KGST-n belüli kereskedelem különböző viszonylatait nem egyformán érintik. Visszavetik a kisebb KGST-országok egymás közötti forgalmának növekedését, mert mindegyikük még egyszer átcsoportosítja exportárualapjait: nemcsak a tőkés export növelése élvez szükségképpen a korábbinál is inkább elsőbbséget, hanem a KGST-n belüli kereskedelemben is fokozódik a Szovjetunióba irányuló kivitel jelentősége. Az állandósuló cserearányromlás mellett onnan származó nyersanyagimportjuk ellentételezésére ugyanis a kisebb KGST-országok csak úgy képesek, ha a rendelkezésükre álló exportárualapok növekvő hányada az oda irányuló exportot szolgálja. Így még fokozódik is a KGST-n belüli kapcsolatok kezdettől fogva meglevő „sugaras” jellege, s a kisebb KGST-országok egymás közti kapcsolatainak kedvezőtlen irányzatai miatt időszerűvé válik az a kérdés, hogy milyen úton, milyen sajátos módszerekkel lehetne elősegíteni a kisebb KGST-országok egymás közötti együttműködésének fejlesztését [17].

A Szovjetunió és az egyes kisebb európai KGST-országok közötti kereskedelem tehát másként alakul, mint az utóbbiak egymással való forgalma. A Szovjetunióba irányuló kivitelük gyors bővítése azonban nem importjuk mennyiségének erőteljes növekedését, hanem nagyrészt az importált fűtőanyagok és egyes nyersanyagok árának emelkedését hivatott ellensúlyozni. Mind az a tény, hogy a Szovjetunióból származó nyersanyagimport mennyisége nem nő, mind az, hogy exportjuk mennyiségének viszont továbbra is gyorsan kell bővülnie, elkerülhetetlenül fenntartja ráutaltságukat a Nyugatról származó import folyamatos növelésére. Vagyis a Szovjetunió és a kisebb európai KGST-országok kapcsolataiban nem gyengültek, hanem éppenséggel erősödnek azok a vonások, amelyek miatt az előbbieket nem tehetnek mást, mint nagyon nagy erőfeszítéseket a Nyugattal való kapcsolataik fejlesztésére.

És a Szovjetunió? Ebben az országban — eltérő adottságai miatt — a külgazdasági politika számos kérdése másként fogalmazódik meg, mint más KGST-országokban, de a Nyugattól származó import folyamatos fenntartása, sőt növelése számára is rendkívül fontos.

Ezt az állításunkat mindenekelőtt a szovjet—nyugati kereskedelem elmúlt évtizedbeli gyors fejlődésének ténye támasztja alá. A köztudatban ugyan a Szovjetunió továbbra is úgy él, mint gazdasága méreteinél, fejlesztési politikája irányainál és kedvezőbb nyersanyag-ellátottságánál fogva a többi KGST-országnál jóval kevésbé külkereskedelemre (ezen belül a Nyugattal való külkereskedelemre) utalt ország, de valójában az elmúlt évtizedben a fejlett tőkésországokból származó importja a kisebb KGST-országok átlagánál is gyorsabban bővült ([11], [12]). A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján sincs változás a szovjet gazdasági fejlődés ama irányzataiban, amelyek a nagy volumenű tőkés import erőteljes fejlesztését szükségessé tették. Inkább az ellenkezője az igaz: a gazdasági fejlődés irányzatai a világgazdasághoz fűződő kapcsolatok további erősítését kívánják meg.

A következő években a Szovjetunió aligha fog lemondani a nagy mennyiségű gabonaimport lehetőségének fenntartásáról; ha számára a Nyugatról származó anyagimport jelentősége csekélyebb is, mint a kisebb KGST-országok esetében, egyáltalán nem elhanyagolható; a beruházási javak importjának tartós háttérbe szorítása pedig olyan fejlesztési célok

feladását is jelentené, amelyeknek a Szovjetunió számára nemcsak gazdasági, hanem világpolitikai-stratégiai jelentősége is elsőrendű.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kelet—nyugati kereskedelem visszaesése a mai gazdasági feszültségek fennmaradását és fokozódását, tovább lassuló növekedést, a termelékenység stagnálását és így a szocialista országokat ma a Nyugattól elválasztó műszaki rés fennmaradását és szélesedését, az életszínvonal visszaesését jelentené. Emellett a KGST-együttműködésre is súlyos következményekkel járna. Az, hogy a statisztikák esetleg kimutathatnák az egymással folytatott kereskedelem *részarányának* növekedését a KGST-országok teljes kereskedelmében, sovány vigasz lenne a befelé fordulás valószínű következményeiért. A fejlett tőkésországokkal való kapcsolatok visszaszorulása nem eredményezné a KGST-n belüli integrációs folyamatok felgyorsulását, azt, hogy a tagországok előtt álló gazdasági feladatok megoldásában fokozódnék az egymással való együttműködés szerepe. A KGST-országok ugyan fokozottabban lennének ráutalva egymás szállításaira, de kölcsönös kereskedelmük növelése — az árualap szűkössége miatt — súlyos akadályokba ütközne; gazdasági növekedésük egyre inkább a KGST-országokban végbemenő műszaki fejlesztéstől és korszerűsítéstől függne, de a műszaki fejlődés, a termelékenység növekedése tovább lassulna. E helyzet pedig elkerülhetetlenül állandóan újratermelné a külvilághoz fűződő kapcsolatok lendületesebb fejlesztésére, a Nyugatról származó import gyors növelésére való ráutaltságot. A világgazdasági nyitottság növelésének kényszere nem szűnne meg, de sokkal súlyosabb terheket okozna, mint ha a gazdaságfejlesztés az intenzív világgazdasági kapcsolatok fenntartásának vagy kialakításának jegyében menne végbe. A mai külgazdasági feszültségek is éppen arra vezethetők vissza, hogy miközben az importszükségletek gyorsan nőttek a KGST-országokban, ebből nem vonták le a szükséges következtetéseket, nem hozták létre azokat a gazdasági-társadalmi és politikai feltételeket, amelyek a hasonlóan dinamikus exportnövelést lehetővé tehetnék volna.

A befelé fordulás sajátos változata: kapcsolatfejlesztés a fejlődő országokkal — a fejlett tőkésországok rovására

A befelé fordulás stratégiájának van egy sajátos változata, amely olyan gazdaságpolitikát ajánl a KGST-országoknak, amelyben — a fejlett tőkésországokkal való kereskedelem rovására — a fejlődő országokkal való kapcsolatoknak jutna kitüntetett szerep [2].

Az előbbieken tárgyalttól ez az elképzelés abban különbözik, hogy kiindulópontként nemcsak a Nyugattal való kereskedelem növelésének gondjait veszi tekintetbe, hanem azt is, hogy a KGST-n belüli kereskedelemnek is korlátot szabnak a térségen belülről történő nyersanyagbeszerzés viszonylag szűkülő lehetőségei. Ezért azt ajánlja, hogy a KGST-országokból be nem szerezhető nyersanyagokat az egyes tagállamok a fejlődő térségből importálják, mégpedig elsősorban olyan hosszú lejáratú termelési együttműködés keretében, amelyben a fejlődő országok a számukra a nyersanyagtermelésben nyújtandó műszaki segítség és az ott megvalósítandó kitermelőipari beruházások ellentételeképpen szállítanának nyersanyagokat a KGST-

országokba. E termelési együttműködés a KGST-tagállamoktól tevékenységük összehangolását, illetve egyeztetett intézkedéseket, közös beruházásokat követel meg. Más mód nincs arra, hogy a KGST-országok megbízható és hatékony fűtő- és nyersanyagforrásokhoz jussanak hozzá; a kereskedelmi formákra való hagyatkozás behozhatatlan idő- és nagyarányú árveszteséghez vezetne.

E gondolatmenetnek számos vitatható pontja van: e sorok írója nem ért egyet sem a várható általános nyersanyaghiány feltételezésével, amely a fenti megközelítést indokolhatná, sem a termelési együttműködés általában árelőnyöket nyújtó hatásával, s a fejlődő országok politikai ingatagságában is olyan veszélyt lát, amely miatt aligha szabadna külgazdasági stratégia rangjára emelni a velük való hosszú távú termelési együttműködés fűtő- és nyersanyagbeszerzés céljából jóllehet egyes területeken az ilyen együttműködés kétségtelenül fontos és előnyös lehet. Ami pedig a KGST-országoknak a fejlődő világban megvalósítandó közös beruházásait illeti, velük kapcsolatban is aligha vonatkoztathatunk el azoktól — a belső pénzügyi-elszámolási mechanizmusban gyökerező — okoktól, amelyek a KGST-országokban létrejövő közös objektumok esetében nehezítik a gazdasági tisztánlátást.

De miért tekintjük e koncepciót a befelé fordulás egyik változatának? Azért, mert ugyancsak olyan külgazdaság-politikai „manőverről” van szó, amely nem hajlandó tudomásul venni, hogy a fejlett tőkésországokkal való kereskedelem ténylegesen milyen jelentős a KGST-országok számára. Azok az elgondolások, amelyek e „manővernek” a szocialista országok szempontjából való megvalósíthatóságára vonatkoznak, éppen annyira — és nagyon hasonló okokból — megalapozatlanok, mint az a feltevés, mely szerint a KGST-n belüli együttműködés fokozásával mentesíteni lehet a tagországokat a Nyugattal való kapcsolatfejlesztés terhétől.

A koncepció egyik alkotóeleme az a feltételezés, hogy a fejlődő országokba általában „könnyebb” exportálni, mint a fejlett tőkésországokba, s ezért az onnan származó import ellentételezése is egyszerűbb. Ez nagyon sok esetben helytálló lehet — mint ahogy más esetekben viszont másutt lehetnek jobbak az értékesítési lehetőségek —, s a kedvező adottságokat minden esetben helyes a legteljesebb mértékben kihasználni. *Általában* azonban a fejlődő országokban a piacra való bejutás feltételei ugyanolyan nehezek, mint a világ más térségeiben. Különösen vonatkozik ez azokra a fizetőképes fejlődő országokra, amelyeknek piacai dinamikusan bővülnek, s a kapcsolatfejlesztés szempontjából elsősorban számításba jöhetnek. E piacokért az egész világ exportőrei ugyanúgy versengenek, mint — mondjuk — a nyugat-európaiakért. Ez a megállapítás mindenekelőtt a beruházási javakra vonatkozik, így azokra is, amelyeket a nyersanyagimport lehetővé tételére a KGST-országok a fejlődő országokba szállítani kívánnak. Versenyképességük megteremtésének és megőrzésének viszont ugyanolyan feltételei vannak, mint más piacokon: a magas műszaki színvonal, szállításaik összetételének folyamatos korszerűsítése, a piaci igényekhez való gyors alkalmazkodás stb. — csupa olyasmi, ami a Nyugatról származó berendezés-, alkatrész- és anyagimportot, a nyugati vállalatokkal való kooperációt (konkrétan a harmadik piaci együttműködésre vonatkozóan is), licenc- és know-how-vásárlást, a nemzetközi műszaki fejlődés és a világpiaci változások beható ismeretét igényli. A hetvenes évek KGST-beli tapasztala-

tai alapján is külön hangsúlyozni kell, hogy a nagyberuházások, az esetleg több ország együttműködésében megvalósuló kitermelőipari üzemek létrehozása rendkívül tőkésimport-igényes.

Mindebből korántsem az következik, hogy ne lenne helyes és sokat ígérő törekvés a fejlődő országokba irányuló export fejlesztése, hanem csak az, hogy egy ilyen törekvés sikere elválaszthatatlan a világ más régióival való kapcsolatok fejlesztésétől: hasonlóan ahhoz az összefüggéshez, amely a KGST-n belüli kapcsolatok fejlődése és a Nyugattal való kereskedelem alakulása között áll fenn, a fejlődő országokkal való kapcsolatok sem fejlődhetnek gyorsan, ha a fejlesztést a fejlett tőkésországokkal kialakított kapcsolatok rovására, nem pedig azok fejlődésével párhuzamosan kívánják megvalósítani.

De a szóban forgó koncepciót nemcsak azért tekintjük a befelé fordulás egy változatának, mert nem számol a fejlődő országokba irányuló export növelésének feltételeivel, hanem másért is. Mindazon problémák közül, amelyeknek megoldásától a KGST-országok gazdasági fejlődése függ, önkényesen kiragad egyet — a nyersanyagellátását —, és azt teszi az egész gazdaságfejlesztési stratégia központi kérdésévé. E felfogás szerint egy ország gazdasági növekedésének az a kulcskérdése, hogy a szükséges nyersanyagok rendelkezésre álljanak. Módszertanilag ez a felfogás a természetes termékmérlegeknek a népgazdasági tervezésben hagyományosan betöltött szerepéből és abból táplálkozik, hogy a KGST-n belüli együttműködés fő kérdése mindig is a nyersanyag-szállítások mennyiségének (és feltételeinek) egyeztetése volt. Ha kiderül, hogy nyersanyagokból nem lesz elegendő a KGST-ben, akkor az első számú feladat a keletkező hiány pótlása — mégpedig hasonló módszerekkel, mint amilyenekkel korábban a KGST-n belül igyekeztek a nyersanyaghiányt csökkenteni vagy megszüntetni. Így tehát a manőver lényege, hogy továbbra is biztosítsa a regionális önellátást, e cél érdekében felhasználva bizonyos, a régió kívüli gazdasági kapcsolatokat.

A naturáliákban kifejezett szükségletekben való gondolkodás háttérbe szorítja az azokkal a hatékonyabb gondokkal való megfelelő foglalkozást, amelyektől a KGST-országok jövőbeli gazdasági fejlődése elsősorban függ. Semmi esetre sem szabad lebecsülni az ellátásbiztonság szempontjait, sőt hangsúlyozni kell, hogy a nyersanyagellátás biztosítása — általában és nagyon konkrétan a KGST-országok mai helyzetében is — a gazdaság fejlődésének és működésének egyik legalapvetőbb feltétele. Az időnként fellépő vagy állandósuló nyersanyag-, illetve energiahiányok — jól tudjuk — olyan működési zavarokat okozhatnak, amelyek nemcsak a növekedést lassíthatják le, hanem a gazdaság mindenkori teljesítőképeségét is nagymértékben csökkentik.

Ha azonban feltesszük a kérdést, hogy miből adódnak a KGST-országok nyers- és fűtőanyag-ellátásának mai gondoljai, akkor korántsem csupán a rendelkezésre álló nyers- és fűtőanyagok *mennyiségének* nem kielégítő voltára kell utalnunk (ami egyébként önmagában is elválaszthatatlan a műszaki fejlesztési és termelékenységi feltételektől, az ezekben az ágazatokban alkalmazott technikától és technológiától), hanem a gazdasági szerkezet túlzottan anyag- és energiaigényes voltára (ami — s ezt hangsúlyoznunk kell — nem a véletlen műveként alakult ki, hanem egész iparosítási koncepciójuk terméke) és a rendkívül magas fajlagos anyag- és energiafelhasználásra, ami legalábbis két tényező következménye: a technikai-technológiai elma-

radásé és azé a pazarló felhasználásé, amely végső soron a vállalati gazdálkodás kevéssé ár- és költségérzékeny voltára vezethető vissza. Ennyi is elég talán annak érzékeltetésére, hogy a nyers- és a fűtőanyagok megoldása elsősorban a korábitól markánsan különböző fejlesztéspolitikát követel, és millió szállal kötődik a gazdasági szerkezet átalakításához, az egész gazdaság folyamatos modernizálásához, az új termékek és technológiák bevezetéséhez — megannyi olyan dologhoz, amely a legszélesebb értelemben vett világgazdasággal való kapcsolatok függvénye. Az pedig már közhely, hogy a korszerűbb és exportképesebb gazdaság kialakítása lehet az egyetlen biztosítéka annak, hogy az ország tényleg importálhassa azokat az — esetleg tovább dráguló — nyersanyagokat, amelyek behozatalára rászorul. Mindezt úgy véljük, hogy ez a változat is tartalmazza a befelé fordulás összes következményét, s ugyanúgy megvalósíthatatlan, mint amaz.

A világgazdasági nyitás: a megoldás útja és nehézségei

Mindenképpen oda lyukadunk ki tehát, hogy a befelé fordulás, azaz a KGST-országok Nyugathoz fűződő gazdasági kapcsolatainak a KGST-n belüli kapcsolatok fejlesztésével való helyettesítése (vagy ami ugyanaz: a KGST-integrációnak a világgazdasági kapcsolatok rovására történő fejlesztése) súlyos ellentmondásokkal terhes, a KGST-országok mai gazdaságpolitikai célrendszerének fenntartása mellett következetesen nem megvalósítható elgondolás. Ha az elmúlt tízegy-néhány év gazdasági és politikai fejlődése még nem tette is anakronisztikussá, hogy a KGST-országok — ismét vagy továbbra is — ezt az utat igyekezzenek választani, az nap nap után olyan problémákat és feszültségeket hozhat felszínre, amelyek elkerülhetetlenül napirendre tűznek vagy napirenden tartanak egy más-fajta alternatívát.

Ez a másik alternatíva, amelyet *világgazdasági nyitásnak* nevezünk [10], annak felismerésén alapul, hogy a kiegyensúlyozott növekedésnek, a gazdasági feszültségek feloldásának, a termelékenység és a hatékonyság javításának elengedhetetlen feltétele, hogy a KGST-országok ne szűkítsék, hanem — éppen ellenkezőleg — bővíteni igyekezzenek gazdasági kapcsolataikat a világ más térségeivel.

Ez nem valamiféle választás a külső kapcsolatok *vagy* a KGST-együttműködés fejlesztése között. Ellenkezőleg: ha a KGST-n belüli kereskedelem mai helyzetében a fejlett tőkésországgal való kereskedelem gyorsabban fejlődne is, mint a KGST-n belüli forgalom, e változat tenné lehetővé a KGST-országok egymás közötti kereskedelmének is gyorsabb és egészségesebb fejlődését. A nyitás ugyanis a KGST-országok egymás közötti kapcsolatainak fejlesztéséhez is kedvezőbb feltételeket hoz létre, mint a KGST-szintű önellátásra való törekvés. A gyorsabb műszaki fejlesztés és hatékonyságnövelés, amely ennek az alternatívának a sajátja, az egymás közötti áruforgalom összetételében, bővülésében is éreztetné hatását, hozzájárulhatna a szakosítás és a korszerűsítés előrehaladásához, növelné a belső kereskedelem számára rendelkezésre álló árualapokat (egyebek között a nyersanyagok és a fűtőanyagok terén), de mindenképp az egyes országokon belül teremtene kedvezőbb feltételeket az egészséges növekedéshez, így a KGST-térség egészének dinamikus fejlődéséhez is. A fejlődő országokkal

való kereskedelem fejlődése is az által a korszerűsödés, hatékonyságnövekedés és tudásgyarapodás által kaphatna új lendületet, amelyet a világgazdaság fő áramlatába való sokoldalú és szoros bekapcsolódás hozhatna csak magával.

Ha a befelé fordulás alternatívájával kapcsolatban feltettük, akkor most sem kerülhetjük meg a kérdést: megvalósítható-e ez az alternatíva? Nem ütközik-e olyan akadályokba, amelyek miatt mint irreálist eleve el kell vetnünk? Annál is indokoltabb a kérdésfeltevés, mivel a befelé fordulás szükségességét hangoztató érvrendszerben sem feltétlenül az szerepel, hogy a világgazdaság felé nyitni nem kívánatos, hanem az, hogy — bármennyire kívánatos és célszerű lenne is — nem lehetséges.

Aligha lehetne tagadni az érvek rendkívül nyomós voltát az ilyen stratégia megvalósításának nehézségeire utalva. A legnagyobb nehézségek abból fakadnak, hogy ez a változás és a változtatás stratégiája. Míg a befelé fordulás a dolgok változatlan menetével számol, vagyis azzal, hogy az egyes országok külső környezetében és gazdaságuk teljesítményében érdemleges változás a maihoz, a megszokotthoz képest nem történik, a világgazdasági nyitás alternatívája azt feltételezi, hogy szokatlan dolgok is bekövetkezhetnek, azaz a dolgok megváltozhatnak, illetve megváltoztathatók.

A befelé fordulás *gazdasági* következményeit elemezve jutottunk arra a megállapításra, hogy egy ilyen irányzat súlyos, kiküszöbölhetetlenül újratermelő ellentmondásai vezetnek egy másfajta külgazdasági stratégia napirendre tűzéséhez. A lehetséges külgazdasági stratégiák közötti választásban a gazdasági megfontolások mellett természetesen nem gazdaságiak is fontos szerepet játszanak. A KGST-országok kollektív önállóságra való törekvése a negyvenes-ötvenes évek fordulóján nyilvánvalóan mindenképp előtérbe került politikai stratégia részeként és következményeként alakult ki, amely megváltoztathatatlan adottságként kezelte a Kelet és a Nyugat közötti tartósan ellenséges, nem is csak hideg-, hanem esetenként melegháborús viszonyt.⁴

A divatos szóhasználatnál élve tehát interdiszciplináris kérdéssel van dolgunk. A csak közgazdasági elemzés nem döntheti el, hogy a világgazdasági nyitást szükségessé tevő gazdasági megfontolásoknál egyéb megfontolások vajon nyomósabbaknak bizonyulhatnak-e. Az azonban bizonyos, hogy nemleges esetben, tehát ha az utóbbiak bizonyulnak erősebbnek, ez a KGST-országokban elhúzódó gazdasági feszültségeket, tartósan lassú növekedést, a műszaki fejlődés akadályoztatását okozná — ami korántsem maradna csupán gazdasági probléma. Az egyes országok vagy országcsoportok gazdasági potenciálja, fejlettsége, műszaki-tudományos színvonala, világkereskedelmi helye, a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel intenzitása és szerkezete korunkban egyre nagyobb hatással van a nemzetközi kapcsolatrendszer, az erőviszonyok egészére ([4], [6]). Ma már csak ezért is a korábbinál nagyobb kockázattal, rövid és hosszú távra is számottevő hátrányokkal járhat, ha a külgazdaság-politikai döntéseket a gazdasági ésszerűség szempontjaitól eltérő szempontok határozzák meg.

⁴ Egyébként nem is csak a szocialista országokra jellemző a nem gazdasági megfontolások nagy szerepe a külgazdasági stratégiának, sőt az egész gazdaságfejlesztés követendő irányának a meghatározásában. Abban például, hogy a második világháború utáni első évtizedekben a fejlődő országok csaknem kizárólag az importhelyettesítő iparfejlesztés útjára léptek, ideológiai, politikai és gazdasági megfontolások egyaránt szerepet játszottak [5].

A világgazdasági nyitás tehát csak akkor valósítható meg, ha a nemzetközi politikai viszonyok nem keresztezik. A feszültség körülményei között bármely országnak nagyon nehéz megvalósítani egy olyan hosszú távú politikát, amely a világgazdasághoz fűződő kapcsolatok szorossá tételére irányul. Nem is csak a tilalmak, korlátok és különböző állami rendszabályok közvetlen hátrányos hatásaira gondolunk, hanem elsősorban arra a politikai légkörre, amely elrettent az olyan hosszú távú külgazdasági stratégia vagy vállalati üzletpolitika kialakításától, amely a kelet—nyugati kapcsolatok fejlődését adottságként tételezhetné fel.

Nem tudhatjuk, hogyan alakul a nemzetközi helyzet. De számos prognózissal ellentétben, amely legvalószínűbb változatként a mai feszültség fennmaradásával, netán további éleződésével számol, legalább középtávon, mi nagyon is lehetségesnek tartjuk egy másfajta, kedvezőbb nemzetközi légkör kialakulását is. Az elmondottak alapján ugyanis nagyon erősnek érezzük az enyhülésben való gazdasági érdekeltséget. Márpedig — a második világháború utáni időszak tapasztalatai szerint — ez az érdekeltség döntő jelentőségre tehet szert a nemzetközi kapcsolatok alakulásában. Erre a lehetőségre fel kell készülni — hiszen a KGST-országok gazdasági fejlődése szempontjából az egyedül ésszerű alternatíva ehhez a lehetőséghez kapcsolódik.

Másképpen is fogalmazhatunk: ez a gazdaságilag egyedül ésszerű alternatíva felel meg a KGST-országok alapvető nemzetközi politikai érdekeinek is. Az SZKP XX. kongresszusa már negyedszázada megfogalmazta a világháború elkerülhetőségének a tételét, és levonta azt a következtetést, hogy a békés egymás mellett élés körülményei közt a Szovjetunió, illetve a szocialista országok belső gazdasági fejlődésükkel gyakorolhatják a legnagyobb befolyást a világfejlődésre. Ez a tétel azt is jelenti, hogy a KGST-országok nemzetközi helyzetét végső soron gazdasági erejük, teljesítőképességük határozza meg. Ebből viszont az következik, hogy nem csupán lehetséges, hanem elsőrendűen szükséges is olyan külgazdasági politikát kialakítani, amely a világméretű munkamegosztásban való részvételből nyerhető előnyök lehető legteljesebb kihasználását tűzi ki célul. Ez a békés egymás mellett élés stratégiájának, az enyhülési politikának megfelelő külgazdasági politika.

A világgazdasági nyitás másik súlyos korlátját a *világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem helyzete* jelenti. Különösen vonatkozik ez az iparcikkeket exportáló szocialista országokra, amelyek — kivételük összetételétől és minőségétől jellemzően nem függetlenül — nagyon súlyos áruelhelyezési nehézségekkel küszködnek a nyugati piacokon. Olyan időszakokban, amikor a világkonjunktúra élénk, és a nemzetközi kereskedelem gyorsan bővül, könnyű megfogalmazni a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódás szükségességét, hisz könnyen kimutathatók a növekedésnek a nagyobb importból és a dinamikus bővülő piacokra való exportálásból adódó pótlólagos forrásai. Korábban ilyenkor a nemzetközi kereskedelem a végterméknél is erőteljesebben nőtt, azaz a nemzetközi munkamegosztás szerepe az egyes országok gazdasági fejlődésében erőteljesen fokozódott. A huszadik századi világgazdaság eddigi történetében a lassú gazdasági növekedés szakaszait viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatok dezintegrálódási folyamatai is jellemezték: a világkereskedelem a termelésnél is lassabban bő-

vült, s ilyenkor rendkívül nehéz volt előnyöket szerezni a nemzetközi munkamegosztásban való aktív részvételből.

Most azonban új — az eddigőtől eltérő — helyzet állt elő. A lassú növekedés közepette sem a dezintegrációs, hanem az integrációs folyamatok maradnak uralkodók a világgazdaságban. A ma körvonalazódó világgazdasági helyzet egyik jellegzetessége éppen az, hogy a lassú növekedés és a világ különböző térségeiben, országaiban jelentkező feszültségek, valamint növekedési zavarok körülményei között is a világkereskedelem a világtermelésnél gyorsabban — bár abszolúte csak szerény mértékben — bővül. Anélkül, hogy itt e tétel részletes kifejtésébe bocsátkoznánk, megállapításunk alátámasztására csak azt emeljük ki, hogy a világpiacon cserearányoknak a kőolaj javára történő és egyelőre folytatódó eltolódása miatt (néhány kivételes helyzetben lévő nyersanyag-, illetve fűtőanyag-termelő országtól eltekintve) az egyes országok számára nincs más lehetőség külgazdasági feszültségeik enyhítésére — s így a kiegyensúlyozottabb belső gazdasági növekedésre sem —, mint az *iparcikk-kivitel gyors ütemű növelése*, a nemzetközi ipari munkamegosztásban való hatékony részvétel.⁵

Mivel ez — ugyancsak megrendült gazdasági helyzetükből kifolyóan — importvisszafogási törekvésekkel, egyes területeken a protekcionizmus további megerősödésével is együtt jár, a világpiacon verseny elkerülhetetlenül éleződik, ami az országok és a vállalatok közötti további differenciálódáshoz vezet, és különösen azokat az országokat sújtja, amelyeknek exportcikkei között kevésbé találhatók élenjáró műszaki szintet megtestesítő, a dinamikus fejlődő gazdasági ágazatok és tevékenységek szükségleteit kielégítő keresett termékek, hanem inkább olyan áruk szerepelnek, amelyek piacai csak lassan bővülnek. Ez vonatkozik az európai KGST-országokra is, s ez önmagában is ma kétségtelenül a hatvanas évekre jellemzőeknél sokkal nehezebb körülményeket teremt a világgazdasági nyitáshoz.

Amikor a világgazdaság helyzetéből a KGST-országokra háruló nehézségekről beszélünk, gyakran több dolog keveredik. A külgazdasági cselekvési lehetőségeket kutatva, célszerű ezeket különválasztanunk. A *lanyha konjunktúra* körülményei közt a világ összkereslete lassan bővül. Ez nagyon erős globális korlát az exportőrök összessége számára. De az *egyes* eladók (exportőrök) számára ez csupán általános keret, nem pedig abszolút korlát. Stagnáló piacon is növelhetik eladásait, ha másokat kiszorítanak onnan, és dinamikus bővülő piacokról is könnyen kiszorulhatnak, ha nem versenyképesek. Ezért az összes importkereslet lassú bővülése — ha nagyon nehézé teszi is — önmagában még nem zárja ki, hogy egyes KGST-országok exportja gyorsabban növekedjék. Megfelelő piaci stratégiával kihasználhatják például azt a körülményt is, hogy a legtöbb nyugati országban és a legtöbb termékcsoportban piaci részesedésük elenyésző.⁶

A konjunkturális helyzetnél nagyobb gondot okoznak a *világkereslet összetételében lezajló gyors változások*. Még a lanyha konjunktúra körülményei között is van számos ágazat és tevékenységfajta, ahol a termelés és az importigények gyorsan bővülnek, az utóbbiak kielégítésének protekcionista rendszabályok sem állják útját. Az, hogy a KGST-országok exportszerkezete csak lassan „nemesedik”, kivételükben kevés a dinamikus piacokon ke-

⁵ E tétel részletes kifejtését lásd [4].

⁶ A magyar exporttal kapcsolatban erről részletesen Lakos István ír [14].

resett termék, és ezért csak nagyon korlátozottan képesek kihasználni a világgazdaság szerkezeti változásaiból eredő lehetőségeket, megintcsak elsősorban nem a világgazdasági környezetnek, hanem saját gazdaságpolitikájuknak, mechanizmusuknak stb. tudható be. Ennek a kivitel szerkezetére gyakorolt merevítő hatásával kapcsolatos az is, hogy a fejlett tőkésországok piacán versenytársakként egyre inkább az újonnan iparosodott fejlődő országokkal kerülnek szembe.⁷

A *cserearányok romlása* — a külső környezet kedvezőtlené válásának leggyakrabban emlegetett mutatója — az alkalmazkodás szükségességének egyik legfontosabb jele. De túlon túl sűrű emlegetése — Kindleberger szavaival — „közgazdasági hipocondria, akárcsak a gyakori lázmérés” [7], s nem is mindig kedvez a helyes kórisme és gyógy mód megtalálásának. Eltereli a figyelmet arról, hogy az adott ország számára az export- és az importárindex alakulása külső és belső tényezőknek (a külkereskedelmi szerkezet változásainak, a termékminőségnek, az „ármunkának” stb.) is következménye s — a bennünket foglalkoztató esetben — arról is, hogy a cserearányromlás nemcsak a széles értelemben vett világpiacon okoz nekünk veszteségeket, hanem a KGST-n belüli kereskedelembe is, sőt, hogy az utóbbi — mint erről már volt szó — maga is hozzájárul a fejlett tőkésországokkal szembeni kereskedelmi mérleg feszültségéhez. Mondanivalónk összefüggésében ez annyit jelent, hogy a cserearányromlás ugyan valóban jelzi a külgazdasági környezet kedvezőtlené válását, de nemcsak nem indokol befelé fordulást, hanem — ellenkezőleg — az egyik fontos érv világpiaci kapcsolataink szélesítése, alkalmazkodóképességünk növelése mellett.

A világgazdasági nyitás külső akadályozó tényezőit általában abban foglalják össze, hogy mind exportnövelési, mind további hitelfelvételi lehetőségeink korlátozottak.

Kétségtelen, hogy a KGST-országok, közöttük Magyarország exportőrei ma legtöbb versenytársukkal szemben hátrányban vannak a nyugati piacon. De ahhoz, hogy a teendőket is meghatározhassuk, elemezni kell e hátrányok mibenlétét és kialakulásuk okait. Meg kell különböztetni a konjunkturális helyzet és a kivitel szerkezetének következményeit, a KGST-országok vállalatai értékesítési politikájából (például a kompenzációk gyakorlatából) eredő hátrányokat, a KGST-beli és a nyugati vállalatok közvetlen termelési-kereskedelmi együttműködése fejletlenségének negatív hatásait. Az is kétségtelen, hogy az Európai Közösség mezőgazdasági és kereskedelempolitikája exportnehezégeink egyik nagyon súlyos oka. A KGST-országokkal szembeni diszkrimináció (amely ma már elsősorban a más országokkal és országcsoportokkal szembeni diszpreferenciaként jelentkezik) elválaszthatatlan a KGST-országok és a Közös Piac közötti kapcsolatok bonyolult történetétől. Megszüntetése is kölcsönös politikai döntések, a kapcsolatok rendezésére vonatkozó megállapodások függvénye⁸, s az enyhülés viszonyai közt ezekre nagy valószínűséggel sor is kerülhet.

A külgazdasági feszültségek közepette a *hitelpiaci helyzet* alakulása is a Nyugattal való kapcsolatfejlesztést (elsősorban az importnövelést) behatóan érintő tényezők közé sorolandó. A nemzetközi hitelpiacon — amelyeket a hetvenes évek második felében bőséges likviditás jellemzett — ma olyan

⁷ E konkurrencia részletes elemzését tartalmazza Némethné Palócz Éva írása [15].

⁸ Részletesen lásd ([10] 361—395. 1.).

folyamatok játszódnak le (a szelektivitás fokozódása, a hitelfeltételek szigorodása, a hitelfolyósítás új csatornáinak a kialakulása), amelyek keményedő korlátokat állítanak a KGST-országok további hitelfelvételeinek az útjába. Természetesen az eladósodás eddigi mértéke is korlát, különös tekintettel arra, hogy a többi KGST-ország sem függetlenítheti magát Lengyelország adósságszolgálati nehézségeitől.

E nehézségek ellenére a hitelfelvételi csatornák korántsem dugultak be. Újabbak — és a jelenlegieknél kedvezőbb feltételűek — is nyithatók lennének. E lehetőség valóra váltása természetesen összefügg a nemzetközi politikai helyzet alakulásával, mint ahogy az európai KGST-országok abból fakadó hátrányos helyzetének a megszüntetése is, hogy nem vesznek részt számos olyan nemzetközi intézményben, nem élnek számos olyan, a világ-gazdasági kapcsolatokban gyökeret eresztett mechanizmussal, amelyek a világ többi országai számára — részben már közvetlenül a második világháború befejezése óta, részben csak újabban — jelentősen megkönnyítették a nemzetközi gazdasági kapcsolataik fejlesztését.

A külföldi forrásoknak a KGST-országok gazdaságfejlesztésébe való bevonásához még fontosabb lehet azoknak az akadályoknak az elhárítása, amelyek ma a nyugati cégekkel való vállalkozói kapcsolatok fejlesztését, mindenekelőtt a közös vállalatok létesítését akadályozzák. A *működő tőke bevonása* nemcsak tágíthatna a hitelfelvétel mai szűkös lehetőségein, hanem a tőkeimportot közvetlenül összekapcsolhatná mind általában a műszaki fejlesztéssel és korszerűsítéssel, mind konkrétan a Nyugatra irányuló export növelésével. Erre annál is inkább szükség van, mert egyes területeken — elsősorban a legkorszerűbb gépipari ágazatok egynémelyikében, amelyek export célú fejlesztése a KGST-országok terveiben is fontos helyet foglal el — ez csaknem elengedhetetlen feltétele a kivitel növelésének.

Az a kérdés, hogy e téren miért nem lehet még érdemleges eredményről beszámolni, nemcsak általános világgazdasági és -politikai tényezőkkel magyarázható, hanem elválaszthatatlan a KGST-országok belső gazdasági feltételeitől, amelyek nagyon sok tekintetben még korántsem felelnek meg a világméretű munkamegosztásba való hatékony bekapcsolódás követelményeinek. Ezen írás keretében ezeknek még pusztán felsorolására sem vállalkozhatunk, hiszen a gazdaságpolitika (elsősorban a fejlesztéspolitika), a gazdasági-társadalmi mechanizmus és intézményrendszer csaknem minden eleme közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik az exportképességhez, amelynek növelése a világgazdasági nyitás kulcskérdése.

Ehelyett csak arra emlékeztetnénk az olvasót, hogy a világgazdasági nyitást az előzőekben a változás és a változtatás alternatívájának neveztük. Az pedig, hogy a hagyományos gondolkodásmódon, beidegződött szokásokon és reflexeken roppant nehéz változtatni, elsősorban e kérdésekre vonatkozik. Könnyű felállítani azt a követelményt, hogy valamely ország beruházáspolitikája exportorientált legyen, de sokkal nehezebb a gazdaságpolitikai prioritásokat következetesen átértékelni úgy, hogy ez csakis számos, az importhelyettesítés kritériumrendszerében nagyon előkelő helyen szereplő ágazat és tevékenység háttérbe szorítását jelentheti. Egyszerű kimondani a keresletorientált termelést elősegítő mechanizmus megteremtésének szükségességét is, de sokkal nehezebb megtalálni azt az ár- és árfolyamrendszert, a vállalati tevékenység szabályozásának azt a rendszerét, azokat az — eddigiektől eltérő — szervezeti megoldásokat, amelyek a gaz-

dálkodó egységeket ennek megfelelő fejlesztési, termelési és értékesítési politikára készíthetjük. S ha például Magyarországon ma már világos, hogy csakis a gazdasági reform elvei alapján lehet a megváltoztatott célrendszernek megfelelően működőképpé tenni a gazdasági mechanizmust [16], sokkal kevésbé körvonalazódott, hogy a társadalmi-politikai mechanizmusban és intézményrendszerben milyen változások szükségesek, márpedig a gazdaságfejlesztés irányaiban, a gazdálkodási rendszerben és a gazdaságirányítás szervezetében végrehajtható változások elkerülhetetlenül érintik azokat is.

E nehézségeket nem lebecsülve úgy véljük, hogy a követendő külgazdasági politika kiválasztása csak annak józan felismerésén alapulhat, hogy a befelé fordulás nemcsak *nagy társadalmi-gazdasági áldozatokkal jár, de megvalósíthatatlan is*. Azokat a feszültségeket, amelyek miatt a fejlett tőkésországokkal való széles kapcsolatok kialakítása a befelé fordulás szorgalmazóinak érvrendszerében nemkívánatosnak minősül, nem küszöböli ki, hanem állandóan és egyre élesebben újratermeli; a tőkés export növelésének szükségessége — már csak a fizetési mérleg további romlásának elkerülése végett is — ugyancsak megmarad, de az exportfejlesztést elhanyagolva, a világ gazdasági változásokhoz nem alkalmazkodva, a gazdasági szerkezetet és a gazdálkodási rendszerét konzerválva az adott ország gazdasága erre még kevésbé lesz képes. Létfontosságú cikkeket továbbra is nagy mennyiségben kell majd Nyugatról behozni, de ennek az importnak a finanszírozása sokkal nehezebb politikai helyzetben, sokkal kifejezettebb „függőségi” viszonyok között megy végbe, mint ha a KGST-országoknak a nemzetközi ipari munkamegosztásba való sokoldalú bekapcsolódása előrehaladásával a kölcsönös függőség viszonyai erősödnek.

Ami a közeljövőt illeti, a le nem becsülhető nehézségeket és a beidegződött szokások és hagyományok roppant visszahúzó erejét figyelembe véve, mindenképpen csak olyan fejlődés valószínűsíthető, amelyben az egyes KGST-országokban — különböző módon és különböző arányban — vegyülni fognak a két alternatíva jellemzői. Aligha volnánk realisták, ha ennél többre — egyértelmű választásra — számítanánk, de aligha volnánk ószinték, ha azt állítanánk, hogy ez a kilátás a mérsékeltnél nagyobb optimizmussal tölt el bennünket. Attól tartunk ugyanis, hogy minden következtetés a nyitási politika megvalósításában súlyos következményekkel járhat, rontja annak esélyeit, és a befelé fordulási változat irányába tereli a gazdaságpolitikát. Ez már csak abból is következik, hogy a külgazdasági feszültségek önmagukban is mindig a korlátozások, az adminisztratív korlátok és tilalmak elszaporításának az irányába terelik a gazdasági vezetést.

Ezért — befejezésül — azt kell hangsúlyoznunk, hogy az általunk sugallt külgazdasági politika megvalósítását két oldalról fenyegeti veszély: egyrészt a számos KGST-országban és együttműködési fórumon megfogalmazott önellátási elképzelésekben, a korábbi, hagyományos koncepciókhoz való, részben nem gazdaságilag motivált ragaszkodásban; másrészt abban, hogy miközben az egyes KGST-országokban (azt hisszük, hogy ez a kisebbeket többé-kevésbé általánosan jellemzi) olyan külkereskedelemfejlesztési tervek is alakultak ki a most indult tervperiódusban, amelyeknek célkitűzései beleilleszthetők a nyitási változatba, az még nem állítható, hogy létrejöttek volna az e változat megvalósításához elengedhetetlenül szükséges feltételek is.

Hivatkozások

- [1] *Bogomolov, O.*: A KGST-országok hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiájáról. Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.
- [2] *Bogomolov, O.*: KGST-integrációs együttműködés és a külső kapcsolatok. Gazdaság, 1980. 2. sz.
- [3] *Donges, J. B.—Müller-Ohlsen, L.*: Aussenwirtschaftsstrategien und Industrialisierung in Entwicklungsländern. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1978.
- [4] *Havasi Béláné*: Tartós és változó irányzatok az elmúlt negyedszázad nemzetközi kereskedelmében. Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1981.
- [5] *Holzman, F.—Portes, R.*: The Limits of Pressure. Foreign Policy, Fall 1978.
- [6] *Kádár Béla*: Szerkezeti változások a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [7] *Kindleberger, Ch. P.*: The Aging Economy. Weltwirtschaftliches Archiv, 1978. 3. sz.
- [8] *Korbonski, A.*: Detente, East-West Trade, and the Future of Economic Integration in Eastern Europe. World Politics, 1976. 4. sz.
- [9] *Kozma Ferenc*: A népgazdaság optimális nyitottsága. Külgazdaság, 1980. 11. sz.
- [10] *Köves András*: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [11] *Köves András*: A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.
- [12] *Köves András*: A Szovjetunió a világkereskedelemben: az export és az import főbb irányzatai. Külgazdaság, 1980. 10. sz.
- [13] Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1979. Központi Statisztikai Hivatal, 1980.
- [14] *Lakos István*: A magyar export piaci pozíciói a fejlett tőkésországokban. Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1981.
- [15] *Némethné Palócz Éva*: A KGST- és a fejlődő országok fejlett tőkésországokba irányuló iparcikkexportja. Külgazdaság, 1980. 11. sz.
- [16] *Nyers Rezső*: Hazafiság és gazdaság. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz.
- [17] *Patai Mihály*: A KGST együttműködési mechanizmusáról. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz.
- [18] *Pécsi Kálmán*: A KGST-n belüli szabaddevizás forgalomról. Gazdaság, 1980. 2. sz.
- [19] *Portes, R.*: East Europe's Debt to the West: Interdependence is a Two-Way Street. Foreign Affairs, 1977. július.
- [20] *Richter Sándor*: A KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású külkereskedelmünk egyes kérdései. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
- [21] *Smeljov, N.*: Szocializm i mezsdunarodnije ekonomicseszkije otnosenijija. Mezdunarodnije otnosenijija. Moszkva, 1979.
- [22] *Zimmerman, W.*: The Energy Crisis, Western „Stagflation” and the Evolution of Soviet-East European Relations: An Initial Assessment. In: *Neuberger, E.—Tyson, L.*: The Impact of International Economic Disturbances on the Soviet Union and Eastern Europe. Transmission and Response. Pergamon Press, New York, Oxford, 1980.

Lehetőségek és korlátok a KGST-országok mezőgazdaságának hosszú távú fejlesztésében

(Egy matematikai modell néhány tanulsága)

A KGST-országok mezőgazdaságának helyzete és fejlesztési lehetőségei iránt mind Keleten, mind Nyugaton nagy az érdeklődés. A KGST-országok a világ mezőgazdasági erőforrásainak mintegy negyedével rendelkeznek. 1978-ban ezek az országok adták a világ gabonatermelésének 35,5, kukorica-termelésének 8,1, cukorrépa-termelésének 46, burgonyatermelésének 50,8 százalékát. Emellett ezekben az országokban volt található a világ szarvasmarha-állományának 11,1, sertésállományának 18,9, juhállományának 18,4 százaléka. Nem kis jelentőségű tehát a kérdés: a mai helyzetből a 2000. évig meddig juthat el a KGST-országok mezőgazdasága?

E tanulmányban kísérletet teszünk a KGST-országok mezőgazdasága hosszú távú fejlődési lehetőségeinek prognosztizálására. Az előrejelzés alapja egy nemzetközi mezőgazdasági modell, az IIASA mezőgazdasági modellrendszer¹ keretében kidolgozott és 7 európai szocialista országot (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió) átfogó *KGST mezőgazdasági modell*. Az IIASA-ban végrehajtott globális számítások mellett ez a modell felhasználásra került a FAO által a 2000. évig tartó időszakra készített mezőgazdaság-fejlődési előrejelzések KGST-országokra vonatkozó részének összeállításában.²

Hol tart ma a KGST-országok mezőgazdasága?

A kisebb európai KGST-országokban a mezőgazdasági termelés természeti feltételei egészében véve kedvezőek. A szárazföldi éghajlat viszonylag szerencsés csapadékviszonyokkal párosul. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági terület 0,7 hektár. Ezen belül kiemelendő a szántó magas részaránya. Azonban ezekben az országokban már kimerültek a mezőgazdasági területek növelésének tartalékai, sőt inkább azok csökkenésével kell számolni.

A Szovjetunióban a mezőgazdasági terület 551 millió hektár (1974. évi adat), amelynek jelentős része szélsőségekre hajlamos szárazföldi éghajlatú.

¹ *International Institute for Applied Systems Analysis* (Laxenburg, Ausztria). Az intézet mezőgazdasági modellrendszeréről lásd a [2] tanulmányt.

² E munkához a *FAO Magyar Nemzeti Bizottsága* felkérésére végeztünk számításokat. Lásd [1] és [3].

A klimatikus viszonyok tekintetében leginkább az Egyesült Államok északi államaihoz és a kanadai prérihez hasonlítható.

A mezőgazdasági területek nagyrészt északi fekvésűek, a Szovjetunió legdélibb területei is csak San-Francisco-val azonos fekvésűek. A hatalmas kiterjedésű országban a legkülönbözőbb éghajlati körülményekkel találkozhatunk, a hűvös klíma mellett a csapadék gyakori ingadozása és az aszály viszonylag nagy valószínűsége emelhető ki. Az ország területének jelentős részét nem művelik, de a kedvezőtlen éghajlati viszonyok, az északi fekvés miatt a mezőgazdasági területek és különösen a vetésterület növelésének a lehetőségei itt is meglehetősen korlátozottak.

Lengyelország és Románia kivételével a *mezőgazdasági népesség jelentős mértékű csökkenése* jellemezte a térség országait, különösen a 60-as években. Ezzel párhuzamosan végbement a mezőgazdaság nagyarányú gépesítése. Minden országban gyorsan növekedett a traktorok és a kombájnok száma, bár a gépesítés szintje ma is meglehetősen differenciált. A KGST-országok ma már a területegységre jutó műtrágya-felhasználás viszonylag magas szintjén állnak, bár a kedvező átlagszint mögött a kép eléggé differenciált.³ Jelentős erőfeszítések történtek az öntözés kiterjesztésére is, bár az öntözött területek aránya még mindig viszonylag alacsony (a művelt terület 6—10 százaléka). Különösen a Szovjetunióban jelentős volumenű talajjavításra is sor került. A számottevő fejlődés és a kétségtelen eredmények ellenére meg kell azonban állapítani, hogy a KGST-országokban a mezőgazdaság technikai ellátottságának színvonala elmarad a nyugat-európai és az észak-amerikai színvonaltól. Különösen számottevő az elmaradás a mezőgazdaság infrastrukturális ellátottságában, a termelést közvetlenül kiegészítő szállító- és tárolókapacitások fejlesztésében.

Az európai szocialista országok mezőgazdaságának egyik legfontosabb jellemzője a viszonylag *gyors, az európai és a világtálatot meghaladó növekedés*.

Természetesen az egyes országok eredményében figyelemre méltóak a különbségek. 1961—1965 és 1971—1975 között a szovjet mezőgazdaság bruttó termelése 37 százalékkal növekedett, és legalább ilyen vagy még nagyobb mértékben emelkedett a legfontosabb mezőgazdasági termékek termelése. 1952 és 1970 között a világ élelmiszer-termelése 65, a szovjet élelmiszer-termelés pedig 125 százalékkal nőtt. A 70-es években a mezőgazdaság évi növekedési üteme a KGST-országokban 2—4 százalék között mozgott. Az állattenyésztés a növénytermesztésnél gyorsabban fejlődött.

A fontosabb ágazatok fajlagos hozamai számottevően növekedtek. A termés-átlagok Csehszlovákiában, az NDK-ban, Magyarországon és Bulgáriában nagyjából hasonlóak, és alig maradnak el a fejlett tőkésországok eredményeitől. A lengyel és a román termésátlagok jóval alacsonyabbak. Az adottságokhoz képest viszonylag mérsékelt fajlagos hozamok, illetve a növénytermesztésben a termésátlagok időjárás hatásának tulajdonítható nagymértékű ingadozása jellemzi a szovjet mezőgazdaságot. Különösen a gabonafélék termésátlagai ingadoznak nagymértékben: az 5 éves átlagtól való eltérések az elmúlt évtizedekben 30—40 százalékot is elértek.

A KGST-országok *mezőgazdasági termelésének szerkezete* az elmúlt évtizedekben csak kevésbé változott. Megfigyelhető az állattenyésztés arányá-

³ 1975-ban például az NDK-ban területegységre számítva, hatóanyagban 3,2-szer több műtrágyát használtak fel, mint Romániában.

nak lassú növekedése. Az állattenyésztés mezőgazdasági termelésen belüli részesedése az NDK-ban és Csehszlovákiában a legmagasabb, a bruttó termelés 54—56 százaléka, de a legtöbb országban eléri a 40 százalékot. A növénytermelés szerkezete az elmúlt évtizedben lényegében változatlan maradt. Továbbra is a gabonafélék, a kukorica és a pillangósok foglalják el a szántóterület mintegy 60 százalékát. Az állattenyésztésen belül a baromfi- és a sertéságazatok relatív súlya nőtt meg. A hústermelésen belül a sertés képviseli a legnagyobb hányadot. Viszonylag nagymértékben szóródik a marhahús részesedési aránya, általában 20—30 százalék között változik.

Közismerten fontos jellemző, hogy valamennyi KGST-országban — beleértve a Szovjetuniót is — *a mezőgazdasági termelés különböző gazdaságtípusokban folyik*. Lengyelországot kivéve — ahol továbbra is a kisparaszti gazdaságok kezében van a földek túlnyomó többsége —, a meghatározó szerep a termelészövetkezeteké és az állami gazdaságoké. Továbbra is megtalálhatók azonban a termelészövetkezeti tagok háztáji gazdaságai, és nem lebecsülendő az állami szektorban dolgozók által végzett mezőgazdasági termelőtevékenység.

A mezőgazdaságnak a társadalmi terméken, illetve nemzeti jövedelmen belüli részaránya a mezőgazdasági termelés abszolút növekedése ellenére valamennyi érintett országban csökkenő irányzatú. A legnagyobb a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem termelésében Bulgáriában (1975-ben 22 százalék), a legalacsonyabb az NDK-ban (10 százalék) és Csehszlovákiában (8,3 százalék). A Szovjetunióban 1965—1975 között az egész szovjet gazdaság teljesítménye több mint megkétszereződött, míg a mezőgazdasági termelés csupán 1,7-szeresére növekedett.

A KGST-országokban az élelmiszer-fogyasztás erőteljesen növekszik, és viszonylag magas szintet ért el. Az egy főre jutó összes kalóriefogyasztás valamennyi országban elérte a napi 3000 kalóriát. A fogyasztói szokások országonként különböznek: kifejezik a természeti feltételek meghatározta termelési lehetőségeket is. Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetében viszonylag magas a cereáliák és a gyök gumósok aránya, míg az állatifehérje-fogyasztás elmarad a biológiailag kívánatos szinttől. A gyümölcsfogyasztás azonban gyorsan nő. A zöldség és a tej fogyasztása is magas szinten áll. A növekedés ellenére is még viszonylag alacsony, de országonként különböző színvonalú a húsfogyasztás.

Az élelmiszer-fogyasztás növekedését meghatározóan befolyásolta a lakosság jövedelmének alakulása. A növekvő jövedelmek, valamint az iparcikkek, különösen a tartós fogyasztási cikkek esetenként gyengülő kínálata folytán, a legtöbb országban az élelmiszerek, az élvezeti cikkek, valamint az alkoholos italok jövedelemrugalmassága viszonylag magas. De a tényleges fogyasztói szint alakulásában a lakossági jövedelmek mellett a megfelelő gazdaságpolitikával befolyásolt kínálat is jelentős — olykor meghatározó — szerepet játszik.

Az európai KGST-országok együttes mezőgazdasági külkereskedelme az elmúlt években negatív egyenleget mutatott. Csupán Magyarország, Bulgária és Románia egyenlege pozitív. A többi ország esetében az importált mezőgazdasági termékek értéke meghaladja az exportból eredő bevételek nagyságát.

A kisebb KGST-országokban a mezőgazdasági részesedés az összes külkereskedelmi forgalmon belül csökkenő irányzatú, és jelentősége országon-

ként nagymértékben különbözik. Ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg a szovjet külkereskedelmi forgalomban: itt a mezőgazdasági termékek részaránya növekedett.

A Szovjetunióban a mezőgazdasági külkereskedelmi forgalom értékének több mint 80 százaléka az import. 1973-ig a Szovjetunió gabonából önellátó volt, és viszonylag keveset importált húsból és húskészítményekből is. A lakossági húsigények növekedése és az ezzel összefüggő takarmányigények, valamint az időjárás kedvezőtlen hatásai miatt 1973 óta negatív irányba mozdult el a szovjet gabonamérleg. A szovjet mezőgazdaság képes megtermelni a lakoságnak szükséges kenyérgabonát, a megnövekedett állattenyésztés takarmányellátása azonban egyelőre megoldhatatlan. A kormányzat ennek ellenére a húsfogyasztás növelése mellett döntött, vállalva a megnövekedett gabonaimporttal a fizetési mérlegre háruló nagyobb terhet. Ugyancsak jelentős, bár mérsékelt növekedésű a zöldség- és gyümölcsfélék importja.

A KGST-országokban a mezőgazdasági politikát meghatározza az a tény, hogy a mezőgazdaság integrált része az egész népgazdaságot átfogó tervgazdaságnak. Valamennyi országban a gazdaságpolitika középpontjában az iparfejlesztés áll, emellett azonban nagyon fontos cél a mezőgazdaság és az élelmiszer-termelés növelése is. A mezőgazdaság viszonylagos szerepének csökkenése tehát megfelel a gazdaságpolitikai céloknak.

A mezőgazdasági és az élelmiszer-termelés fejlesztését a hatékonyság, a termelékenység növelésével kívánják megoldani. A mezőgazdasági termelés extenzív bővítése, a művelés alatt álló területek számottevő növelése nem szerepel a célok között. A hatékonyság és a termelékenység fokozásában fontos szerepet tulajdonítanak:

— egyrészt a mezőgazdasági termelés fokozott mértékű koncentrációjának és specializációjának, ami nagyméretű állami és szövetkezeti gazdaságok, agrár-ipari kombinátok szervezésében és jelentőségének növekedésében fejeződik ki;

— másrészt alapvető feladat az egész élelmiszer-termelés technológiájának korszerűsítése, iparszerű termelési módszerek bevezetése.

Az európai KGST-országok mezőgazdasági politikájának fontos jellemzője a rendkívül erőteljesen megnyilvánuló önellátásra való törekvés. Valamennyi országban arra törekszenek, hogy az országban megtermelhető termékekből a hazai szükségleteket minél nagyobb mértékben, lehetőség szerint teljesen hazai forrásokból elégítsék ki.

A mezőgazdaság, illetve az élelmiszer-termelés megítélése összefügg a fizetési mérleg helyzetével. Azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági termelés természeti adottságai kedvezőek, a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitikai célok között szerepel az ország valutabevételének növelése élelmiszerek exportjával. Ez a törekvés különösen Magyarország, Bulgária, Románia esetében erőteljes, ahol az élelmiszerszektor valutabevételeinek maximalizálása az ágazattal kapcsolatos egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél.

A mezőgazdasági politika alapján véve hasonló célkitűzései ellenére, az érintett országokban korántsem érvényesül egységes agrárpolitika. Az említett célokat nem egyformán hangsúlyozták, és szerepük országonként is, időben is változott.

A kisebb KGST-országokban a 70-es évtizedben a mezőgazdaság fejlesztése — hazánkat kivéve — nem kapott különösebb hangsúlyt. A mezőgazdasági beruházások növekedési üteme elmaradt az összes beruházások növekedési ütemétől, sőt néhány országban (Bulgáriában, Romániában) a mezőgazdaságban képződött jövedelem jelentős részét az ipar fejlesztésére csoportosították át. Ennek ellenére a 70-es években a mezőgazdaság továbbra is viszonylag gyorsan fejlődött ezekben az országokban.

A Szovjetunióban az elmúlt két évtizedben a mezőgazdaság fejlesztése mindig az első helyen kiemelt feladatok között szerepelt. A mezőgazdaság tartósan a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásánál és a többi szocialista országban megfigyelhető mértéknél nagyobb arányban részesedett a felhalmozási alapokból. A Szovjetunió megalakulása óta a mezőgazdaságban 1975-ig beruházott 320 milliárd Rbl-ből 213 milliárd Rbl; 66,5 százalék az utolsó 10 évre jut.

Hasonlóképpen, az 1975—80 közötti öt éves időszakban a szovjet mezőgazdaság az összes beruházások mintegy 30 százalékát kapja, és 3—4 százalékos átlagos évi növekedési ütem elérése várható ebben az ágazatban. Ezek a számok tanúsítják, hogy a szovjet agrárpolitika határozott törekvése a mezőgazdaság és az élelmiszer-termelés régóta feszítő problémáinak a megoldása.

Az előrejelzések módszere

A KGST-mezőgazdaság hosszú távú fejlődésének prognosztizálása meglehetősen összetett feladat. Az elkövetkező évek várható agrárpolitikájának részleteiről korlátozottak az ismereteink. Valamennyi ország rendelkezik a mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozó hosszabb távú, az 1990-ig, sőt esetenként 2000-ig tartó szakaszra vonatkozó elképzelésekkel. A KGST-országok gyakorlata szerint azonban az öt éves tervek rögzítik a ténylegesen érvényesíteni kívánt elhatározásokat. Az előző tervidőszak valamennyi országban 1980-ban fejeződött be, az új öt éves tervek megvalósítása pedig 1981-ben kezdődött meg. A világgazdasági, illetve világpolitikai helyzet megnövekedett bizonytalanságával is magyarázható az a tény, hogy ezek a tervek eddig még csak fő vonalaikban kerültek publikálásra.

A KGST mezőgazdasági modell segítségével végzett számításaink lehetőségét nyújtanak a várható fejlődés alapvető jellemzőinek felvázolására. A számítási eredmények nincsenek ellentétben az érintett országok gazdasági helyzetének elemzéséből levonható következtetésekkel, a különböző párt- és állami fórumokon elhangzott értékelésekkel és tervekkel.

A KGST mezőgazdasági modell főbb jellemzői

Módszertani szempontból a modell az IIASA-ban a szocialista országok mezőgazdaságának modellezésében szerzett tapasztalatokra épül. Alapelvében hasonló a HAM-hoz.⁴ Leíró jellegű, rekurzív, az egész gazdaságot

⁴HAM₁ = *Hungarian Agricultural Modell*: magyar mezőgazdasági modell. Lásd a [2] cikket.

átfogó mezőgazdaság-centrikus szimulációs modellről van tehát szó. Sajátos vonásai a HAM-hoz viszonyítva elsősorban a nemzetközi jellegben, a magasabb fokú aggregáltságban, a sajátos gazdaságirányítási és termelési modellben jelölhetők meg.

A KGST mezőgazdasági modell — ahogyan említettük — az *európai KGST-tagországokat fogja át*. A kisebb országok aggregáltan, együtt jelennek meg, míg önállóan írja le a modellt a Szovjetunió mezőgazdasági rendszerét. E két fő modellrész egymással megegyező szerkezetű, és szükség esetén egymástól függetlenül, önálló modellként is használható. A két alapmodellt egy további modellblokk kapcsolja össze, amelynek feladata a KGST-n belüli kereskedelem leírása, illetve a világgpiaccal való kapcsolat megteremtése.

A KGST mezőgazdasági modell a két régió mezőgazdasági folyamatait viszonylag magas aggregáltsági szinten írja le. A fő cél, hogy segítségével reális képet kapjunk a terület mezőgazdasági fejlődésének fő irányairól, az azt befolyásoló legfontosabb tényezőkről, a kérdéses országok várható exportkínálatáról, illetve importigényéről. Ez a modell nem alkalmas viszont az egyes KGST-országok mezőgazdaságával összefüggő részletkérdések tanulmányozására.

A magas aggregáltsági szint kifejezője a terméklista. A KGST mezőgazdasági modellben 22 mezőgazdasági és élelmiszertermék szerepel (búza, rizs, takarmánygabona, cukor, zöldségfélék, banán, citrusfélék, egyéb gyümölcs, növényi olaj, kakaó, kávé, tea, gyapot, egyéb nem élelmiszer jellegű termék, gumí, egyéb takarmányok, marhahús, juhhús, sertéshús, baromfi-hús, tejtermék, tojás).

Hasonlóan az IIASA-típusú modellekhez, a gazdaság élelmiszertermelésen kívüli részét mind a két almodellben egy-egy aggregált termék képviseli.⁵ A két régióon belül agroklimatikai zónákkal, a termelési adottságok további különbségeivel, az egyes országok mezőgazdaságának sajátosságaival külön-külön nem számoltunk. Természetesen mindezek a különbségek befolyásolják az aggregált mutatószámok alakulását, és így közvetetten megjelennek vizsgálatunkban.

A KGST mezőgazdasági modellben feltételezzük, hogy a termelés szerkezetére vonatkozó döntések a gazdaságirányítás felső szintjén születnek, és közvetlen módon, tervutasítások formájában jutnak el a termelővállalatokhoz. Ebből következően a központi tervezést és a termelőszektorok strukturális döntéseit önállóan nem modellezzük. A termelési blokk metodikáját tekintve *nem lineáris optimalizációs modell*, amelyben a nem lineáris összefüggések a korlátozó feltételek között szerepelnek. A KGST mezőgazdasági modellben — szemben a HAM közvetett irányítási eszközökkel operáló szabályozási almodelljével — egészében véve *centralizált gazdaságirányítási rendszerrel számolunk*, követve a KGST-országok többségének gyakorlatát.

A KGST mezőgazdasági modellben kétféle ár szerepel, mégpedig a belföldi és a világgpiaci ár. A belföldi árak esetében nincs különbség fogyasztói és termelői ár között.

⁵ E terméklistát a FAO „Mezőgazdaság 2000-ben” programjának terméklistáját követi. Ehhez képest csupán a takarmánygabonák, a zöldségfélék és néhány ipari növény került összevonásra. Emellett a KGST mezőgazdasági modell termékrendszere kisebb összevonással az IIASA mezőgazdasági modellrendszerének termékeivel is összeegyeztethető.

A belföldi árak rubelben vannak megadva. Az induló árak kiszámítása az egyes országokban érvényes termelői árak súlyozott átlagolásával történt, a magyar statisztikai kiadványokban közölt kereskedelmi árfolyamok segítségével. Világpiaci árként a FAO „Mezőgazdaság 2000-ben” programjában használt előrejelzéseket fogadtuk el.

A KGST mezőgazdasági modell fő adatbázisát a FAO 1961—1975. évekre vonatkozó nyilvántartásai és statisztikai felmérései képezték.⁶ Felhasználtuk továbbá a KGST-évkönyveket, a KGST Titkársága hivatalos kiadványait és a KGST-országok mezőgazdaságáról készített más tanulmányokat és elemzéseket.⁷

Számítási változatok

A modell eddigi hasznosítása a KGST hosszú távú mezőgazdaságfejlesztési lehetőségeivel és ezek világpiaci következményeinek a feltárásával függött össze.⁸

Ezek a vizsgálódások kapcsolódtak a már említett FAO-programhoz. Az általános gazdaságfejlesztési előirányzatok tekintetében elfogadtuk a FAO előrejelzését, amely az európai KGST-országokban, hasonlóan a világ iparilag fejlett többi részéhez, viszonylag alacsony ütemű gazdasági növekedést valószínűsít a 2000-ig terjedő időszakra. A kisebb európai KGST-országokban 3,5, a Szovjetunióban pedig 4,1 százalék a FAO-nak a gazdasági növekedés évi átlagos ütemére vonatkozó prognózisa. E paraméterek alapján határoztuk meg a modellben a személyes fogyasztás, illetve az élelmiszer-fogyasztás kívánatos ütemét. A mezőgazdaság felhalmozási alapból való részesedésének kívánatos arányát a Szovjetunió esetében 20 százalékban, a kisebb KGST-országoknál pedig 13,5 százalékban jelöltük meg. A mezőgazdaság munkaerő-kapacitásának modellezése ugyancsak a FAO prognózisain alapul. Ez esetben azonban a FAO előrejelzéseit módosítottuk. A Szovjetunió esetében kevesebb, a kisebb országok esetében pedig több munkaerő elvándorlásával számolunk a mezőgazdaságban 2000-ig, mint a FAO előrejelzése.

A FAO programjának rendszerét követve a KGST mezőgazdasági modell két alapváltozatban került megoldásra.

Az első alapváltozat szerint a 2000-ig terjedő időszakban alapvető követelménynek tekintjük a mezőgazdasági termékek 1975-ben elért önellátási szintjének tartását. Ezt a változatot a továbbiakban *önellátási változatnak* nevezzük.

A másik alapváltozatban a termelés szerkezete az adottságokhoz és a gazdaságosság követelményéhez jobban igazodhat; az önellátás követelmé-

⁶ Mindenekelőtt az évente megjelenő Production Year Bookban és a Trade Year Bookban megtalálható információk. Ezen évkönyvek szocialista országokra vonatkozó adatait a FAO számítógépes adathordozón bocsátotta rendelkezésünkre.

⁷ Jelentős forrásmunkaként említjük a [4], [5], [6] tanulmányokat, valamint a [7] OECD-elemzést.

⁸ A KGST mezőgazdasági modell számítógépes programját *Zöld László* és *Günther Fischer* dolgozta ki, *Bozena Lopuch* közreműködésével. A számítógép-program az IIASA és az OT Számítástechnikai Központja számítógépén egyaránt használható. A modellnek az IIASA mezőgazdasági modellrendszerével történő összekapcsolása a közelmúltban fejeződött be.

nyétől a termékek jelentős részénél eltekintünk. Ezt a változatot *szabadkereskedelmi változatnak* nevezzük.

A modell alapváltozatához kapcsolódva további variánsokat — a szovjet almodellel összesen 17, a kelet-európai almodellel összesen 23 változatot — számítottunk ki. E vizsgálatok fő szempontjai az alábbiak voltak:

— Hogyan befolyásolja a mezőgazdaságból történő elvándorlás a mezőgazdasági termelés fejlődését?

— Melyek a KGST-országok lehetőségei a mezőgazdasági beruházások alakításában?

— Hogyan hat a mezőgazdasági beruházások módosítása a termelés növelésére, mekkora a mezőgazdaság felhalmozási alapból való részesedésének a fogyasztás kielégítése szempontjából feltétlenül megkívánt minimális mértéke?

— Milyen az összefüggés az általános gazdasági fejlődés és a mezőgazdaság növekedése között?

— Hogyan változik a mezőgazdasági termékek termelése és fogyasztása, ha a kiinduló feltételezéseknél alacsonyabb vagy magasabb átlagos növekedési ütemmel számolunk?

— Hogyan hat az önellátási korlátok módosítása a mezőgazdasági termelés és a külkereskedelem alakulására?

— Befolyásolja-e a mezőgazdasági termelés alakulását újabb hitelek felvétele, illetve a hitelállomány abszolút csökkenésének előírása?

— Milyen mértékben módosítja a mezőgazdaság teljesítményeit és az importigényeket a takarmányfelhasználás javuló hatékonyságának feltételezése?

A KGST-országok mezőgazdasági fejlődésének távlatai

A KGST mezőgazdasági modell, illetve a vázolt számítások lehetőséget adnak arra, hogy megkíséreljük a KGST-országok hosszú távú mezőgazdasági fejlődésének prognosztizálását.

Számításaink egyértelműen alátámasztják a FAO általános gazdasági növekedésre vonatkozó prognózisainak helyességét. Valamennyi modellváltozatunk a hetvenes évekénél mérsékeltébb általános gazdasági fejlődést valószínűsít az elkövetkező 20 évre. A két alapváltozat a korábbi évtized tényszámainál alig valamivel mérsékeltébb mezőgazdasági növekedést prognosztizál. Az egész gazdaság lassúbb (kb. évi 4 százalékos) növekedésével szemben a *mezőgazdasági termelésben továbbra is számottevő, évi 2—3 százalékos fejlődéssel számolhatunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy várhatóan csökken az ipar és a mezőgazdaság fejlődése közötti különbség, a mezőgazdasági növekedés közelebb kerül az általános gazdasági fejlődés üteméhez.*⁹ Várhatóan a mezőgazdasági termelés gyorsabban fejlődik, mint a fogyasztás, így legtöbb terméknel az önellátás arányának növelésére is lehetőség lesz.

Modellünk számítási eredményei tehát egyértelműen a *mezőgazdasági termelés növelésének további jelentős tartalékait* valószínűsítik az európai KGST-országokban, de különösen a Szovjetunióban. A számítások szerint

⁹ A magyar népgazdaság VI. ötéves tervében konkrét előirányzatok formájában is megjelenik ez a tendencia.

a Szovjetunióban a 60-as és a 70-es években eszközölt hatalmas mezőgazdasági beruházások várhatóan az elkövetkező időszakban hozzák meg gyümölcsüket. Így 2000-re elérhetőnek látszik az élelmiszer-termelés és -felhasználás egyensúlya, sőt némi többlettermelés is lehetséges.

A 2000-ig terjedő időszakban az eredmények szerint a mezőgazdasági fejlődést alapvetően a KGST-országok belső viszonyai, lehetőségei és gazdaságpolitikája határozzák meg. A mezőgazdasági fejlődés fő mozgatórugói a növekvő fogyasztói igények magasabb szintű kielégítése, az önellátásra való törekvés. Ezek a tényezők elkerülhetetlenné teszik a mezőgazdaság jelentős, de legalább a korábbi évek szintjén mozgó fejlesztését a 2000-ig tartó időszakban is.

Hiba lenne természetesen teljesen figyelmen kívül hagyni a külső feltételek szerepét. Az azonban nem kétséges, hogy a következő 20 évben a KGST-országok mezőgazdasággal összefüggő stratégiai döntéseiben nem a nemzetközi piaci tényezők lesznek a meghatározóak, hanem a *termelésnek alapvetően a belső igényekhez kell igazodnia*. Eladhatatlan feleslegek tartós kialakulása nem valószínű. A nemzetközi feltételek hatása elsősorban az export- és importáron keresztül érvényesülhet, és a kisebb KGST-országokban lehet jelentősebb. A magas világgpiaci árak további ösztönzést adhatnak mezőgazdasági beruházásokra, az alacsony árszint viszont a külső források nagyobb mértékű igénybevételeit eredményezheti. Egészében véve azonban a *KGST-mezőgazdaságnak a világgpiac iránti érzékenysége* — amennyiben a modellben figyelembe vett irányítási mechanizmus alapjaiban nem változik meg — *továbbra is kicsi és késleltetett lesz*.

Modellünkben a fogyasztás előrejelzése a FAO számításain alapul. Eszerint az élelmiszerek iránti kereslet és a tényleges fogyasztás mérsékelt növekedése várható ezekben az országokban. A napi kalóriafogyasztás további növelése élettanilag semmiképpen nem kívánatos. Várható viszont az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének további átalakulása: elsősorban a hús, a hústermékek, a gyümölcs és a zöldség arányának növekedése. Meg kell azonban jegyezni, hogy modellünk számítási eredményei szerint az egy főre jutó húsfogyasztásban 2000-ig még nem érjük el a fejlett országok fogyasztási szintjét.

A mezőgazdasági termelés valószínűsített növekedése feltételezi, hogy a mezőgazdasági beruházások volumene továbbra is jelentős marad. Számításaink szerint a régió mezőgazdaságának fejlődését jelentősen befolyásolja a mezőgazdaság felhalmozási alapokból való részesedési arányának alakulása. A kisebb KGST-országokban a 13,5 százalékos részesedési arány tekinthető a leginkább reális előrejelzésnek.

Azon modellváltozatok eredményei, amelyek 13,5 százaléknál alacsonyabb mértékkel számolnak, a fogyasztói igények kielégítése és a devizabevételek szempontjából nem látszanak elfogadhatónak. A mezőgazdasági beruházások 13,5 százaléknál magasabb részesedési arányát feltételezve viszont a mezőgazdasági termelés további növelésére is mód nyílna.

A Szovjetunióban a mezőgazdasági beruházások hosszabb távon valószínűleg nem maradnak meg a 70-es években kialakult rendkívül magas szinten. Számításaink azonban azt jelzik, hogy a növekvő fogyasztói igények kielégítése továbbra is csak a mezőgazdaság kiemelt fejlesztésével érhető el. Az ágazat felhalmozási alapokból való részesedése tehát várhatóan a 2000. évig terjedő időszakban is meghaladja a mezőgazdaság nemzeti jövedelem-

hez való hozzájárulásának mértékét. Végeztünk számításokat a mezőgazdaság felhalmozási alapokból való részesedésének többféle mértékét feltételezve. Ezek szerint a 20 százalék körüli részesedés mellett a mezőgazdaság teljesítményei a fogyasztás és a külkereskedelmi mérleg oldaláról már kielégítőek, ugyanakkor a gazdaság egyéb részeinek fejlődése is elfogadható. 15 százaléknál kisebb részesedési arány mellett a személyes fogyasztás növelésében kitűzött viszonylag mérsékelt célok sem realizálhatók. Érdemes megjegyezni, hogy az időjárás viszonyok kedvezőtlen hatásai, a növénytermesztési hozamok nagyarányú ingadozásai is csak további igen jelentős mezőgazdasági beruházások árán mérsékelhetők. A mezőgazdaság kiemelt fejlesztésére ösztönöz tehát az is, hogy az ezen ingadozásokból eredő gazdasági bizonytalanság hosszabb távon egyre kevésbé tartható.

A gépesítés és a nagyarányú műszaki fejlesztés ellenére a mezőgazdaságban rendelkezésre álló munkaerő a 2000-ig terjedő időszakban továbbra is a mezőgazdaság fejlődését meghatározó egyik legfontosabb tényező marad. A KGST egészét tekintve további elvándorlás várható. A különböző elvándorlást feltételező számítások szerint egy bizonyos mértéken túl a beruházások már nem képesek pótolni a kieső munkaerő-kapacitásokat. Ilyen helyzetben a rendelkezésre álló munkaerő jelentősen befolyásolhatja az egész mezőgazdaság, de különösen a munkaigényes ágazatok fejlődését. Számításaink szerint a KGST-szinten a mezőgazdaságban dolgozóknak az összes foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya 2000-ig komolyabb következmények nélkül legfeljebb 10 százalékra csökkenhet, számolva az említett beruházások megvalósításával. Ennél nagyobb mértékű elvándorlás abszolút értelemben is korlátozná a mezőgazdasági termelés növekedését. Kisebb mértékű munkaerő-átcsoportosítás viszont mérsékli a beruházási igényeket, és az egész termelés, de különösen a munkaigényes ágazatok gyorsabb fejlődését eredményezheti.

A mezőgazdaság fejlődése a két alapváltozatban

Mint említettük, a két alapváltozat eredményei a fejlődés várható növekedési üteme tekintetében alig különböznek. Mind a két változat szerint a KGST-országok mezőgazdaságában jelentősen kihasználható tartalékok vannak. (Lásd az 1. és a 2. sz. táblázatokat.)

Az önellátási változatban az 1975. évi önellátási arányok szerint írtuk elő a termelés alsó határát. Ezek az előírások nem fékezik a termelés növekedését, a különböző ágazatok termelése lépést tart az igények növekedésével, sőt általában ennél gyorsabban fejlődik. (Lásd az 1. sz. ábrát.) Egészében véve tehát a régió élelmiszer-önellátottsági foka egyenletesen növekszik. Ez az alternatíva fejezi ki leginkább a KGST-országok mezőgazdasággal összefüggő legfontosabb hosszú távú gazdaságpolitikai célját, ami a belső termelés növelésére, a teljes önellátás elérésére irányul.

A modell eredményei alátámasztják az említett célok realizálását. *A KGST-országokban 2000-re megteremthető* — a fogyasztói igények növekedését is figyelembe véve — *a belső szükségletek teljes kielégítéséhez szükséges mezőgazdasági termelési bázis.* A fejlődési pálya 2000-re a teljes önellátás elérését valószínűsíti, beleértve a gabonafélék megtermelését is.

A mezőgazdasági termelés a KGST-országokban (ezer tonna)
(Önellátási változat)

Megnevezés	1975		1990		2000	
	Összes termelés	Önellátási szint	Összes termelés	Önellátási szint	Összes termelés	Önellátási szint
Összes gabona	254 369	0,93	390 056	0,98	437 650	0,99
ebből: búza	108 868	0,93	151 725	0,98	166 508	1,00
rizs	2 135	0,75	3 837	0,79	5 182	0,80
takarmánygabona	143 366	0,92	134 494	0,97	265 959	0,99
Összes hús	22 945	1,11	33 830	1,38	37 505	1,32
ebből: marha- és borjúhús	8 551	0,99	13 604	1,35	14 744	1,32
juhús	1 159	1,02	1 845	1,49	1 991	1,43
sertéshús	10 564	1,25	14 357	1,49	15 816	1,42
baromfi	2 671	1,07	4 024	1,12	5 042	1,04
Tej és tejtermék*	129 507	1,00	203 398	1,13	221 520	1,14
Cukor	11 798	0,75	16 109	0,88	19 268	0,95
Növényi olaj	4 937	1,11	6 258	1,05	7 361	1,06
Citrusfélék	135	0,11	135	0,08	135	0,06
Egyéb gyümölcs	26 753	1,09	41 032	1,25	45 598	1,16
Zöldség	12 847	0,99	24 069	1,01	26 740	1,02
Gyapot	7 662	1,00	1 847	1,20	12 105	1,20
Egyéb nem élelmiszer (millió US \$, 1970.)	1 135	0,90	2 139	1,40	3 104	1,74
Összes mezőgazdasági termelés (százezer US \$, 1970.)	138 890	1,00	205 560	1,10	230 409	1,11
Külkereskedelem (százezer US \$, 1970.)	7 491	5,4	22 249	10,8	23 196	10,1

* Friss tej egyenértékben.

Várhatóan az állattenyésztés — az elmúlt évtizedhez hasonlóan — gyorsabban fejlődik majd, mint a növénytermesztés. Az eredményekben mutatkozó számottevő hústöbblet valószínűleg nem a világpiacra, hanem inkább a belső fogyasztásban hasznosul. A FAO előrejelzése szerint a fejenkénti húsfogyasztás 2000-ben 66 kg lesz. Számításaink szerint megvan a lehetőség ennél magasabb húsfogyasztás elérésére is. A tényleges kereslet meg fogja haladni a 66 kg-os szintet, a termelésnek az 1. sz. táblázatban előrejelzett értékei viszont ennél jóval magasabb, 70—75 kg-os fogyasztás elérését is megengedik, amennyiben az összes megtermelt húsmennyiség belső felhasználása mellett döntenek.

A szemestakarmány-termelés 430—440 millió tonnás előrejelzése 2000-re reális teljesítménynek látszik. A régió jó évben már most is képes 300 millió tonnát meghaladó eredményre. Napjaink jelentős gabonaimportja az évszázad végére tehát várhatóan eltűnik, illetve minimálisra csökken.

Az önellátásra való törekvés következményeként e változatban a régió mezőgazdasági rendszere megőrzi zártságát, bár a mezőgazdasági külkereskedelem gyorsabban növekszik, mint a termelés. A mezőgazdasági külkereske-

A mezőgazdasági termelés a KGST-országokban (ezer tonna)
(Szabadkereskedelmi változat)

Megnevezés	1975		1990		2000	
	Összes termelés	Önellátási szint	Összes termelés	Önellátási szint	Összes termelés	Önellátási szint
Összes gabona	254 369	0,93	378 740	0,93	420 710	0,93
ebből: búza	108 868	0,93	137 969	0,95	158 439	0,94
rizs	2 135	0,75	1 732	0,36	955	0,15
takarmánygabona	143 366	0,92	229 049	0,93	231 316	0,94
Összes hús	22 945	1,11	35 043	1,42	39 998	1,40
ebből: marha-és borjúhús	8 551	0,99	14 002	1,39	15 581	1,39
juhhús	1 159	1,02	1 895	1,53	2 097	1,17
sertéshús	10 564	1,25	14 974	1,55	17 024	1,52
baromfi	2 671	1,07	4 173	1,16	5 295	1,09
Tej és tejtermék*	129 507	1,00	209 886	1,15	23 507	1,17
Cukor	11 798	0,75	14 710	0,80	16 968	0,84
Növényi olaj	4 937	1,11	5 834	0,99	6 636	0,96
Citrusfélék	135	0,11	135	0,08	135	0,06
Egyéb gyümölcs	26 753	1,09	40 074	1,22	44 978	1,12
Zöldség	17 847	0,99	22 413	0,94	23 455	0,89
Gyapot	7 662	1,00	15 437	1,68	20 680	2,06
Egyéb nem élelmiszer (millió US \$, (1970.))	1 135	0,90	2 247	1,47	3 374	1,89
Összes mezőgazdasági termelés (százezer US \$, 1970.)	138 890	1,00	206 124	1,10	232 410	1,10
Külkereskedelem (százezer US \$, 1970.)	7 491	5,4	30 794	14,9	41 592	17,9

* Friss tej egyenértékben.

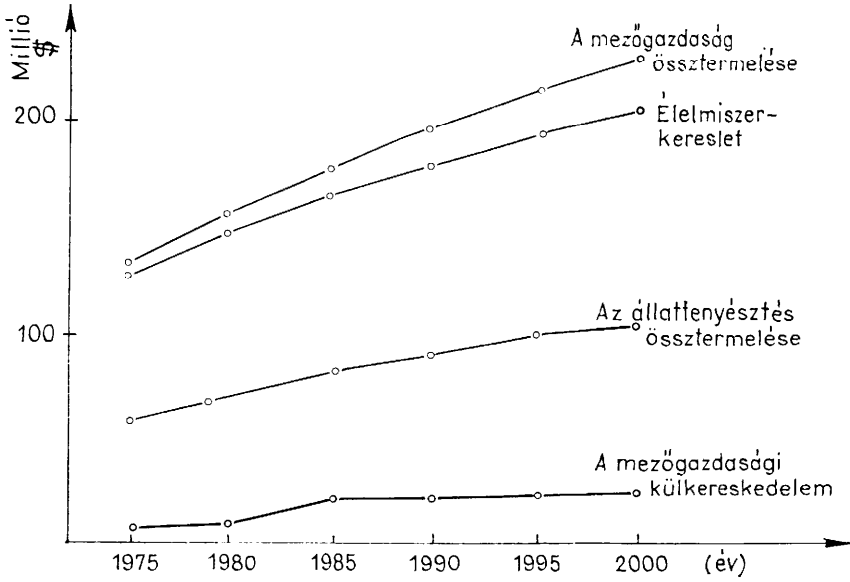
delem volumene viszonylag mérsékelt marad, és még 2000-ben sem haladja meg a termelés értékének 10 százalékát. Trópusi gyümölcsök, élvezeti cikkek (kávé, tea, kakaó) képezik az import tételeit, hús, gyümölcs és gyapot az exportét.

A szabadkereskedelmi változat a termelés szerkezetének nagyobb átalakulását engedi meg. A különböző ágazatoknál ez esetben nem szerepelnek önellátási előírások, a termelést és összetételét tehát csupán a rendelkezésre álló erőforrások befolyásolják. Ezen politika gyakorlati alkalmazásának a valószínűsége meglehetősen kicsi. Ezért e változat eredményeit inkább elvi lehetőségként, mint tényleges realitások előrejelzéseként értékeljük.

Ez a változat valamivel kedvezőbb a mezőgazdasági termelés egészének növekedése tekintetében. (Lásd a 2. sz. ábrát.) Az önellátási korlátok feloldásának hatása főként az állattenyésztés gyorsabb fejlődésében fejeződik ki. Az állattenyésztésnek ez a nagyobb mértékű fejlődése importált takarmányokon alapul. Az önellátási változatnál nagyobb mértékű állattermék-kibocsátás már meghaladja a saját takarmánytermelés lehetőségeit.

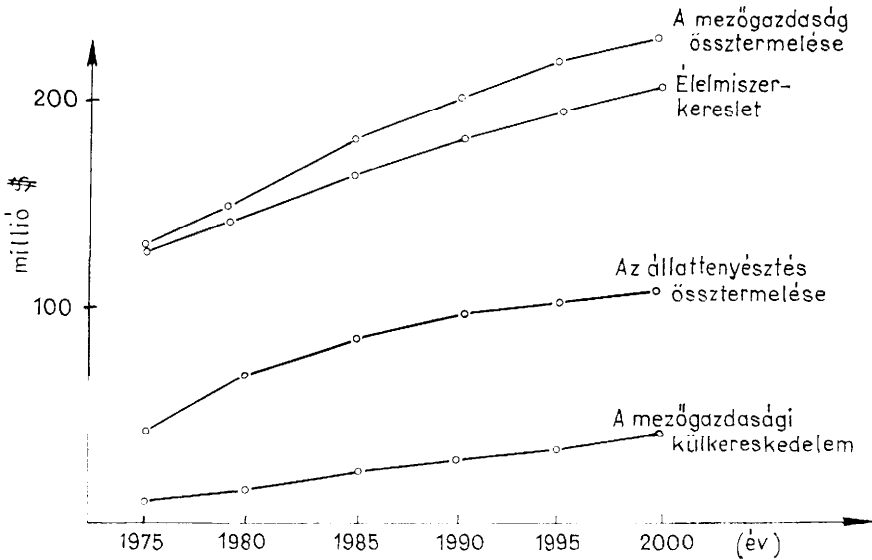
1. sz. ábra

Önellátási változat

2. sz. ábra

Szabadkereskedelmi változat

A szabadkereskedelmi változat a régió nemzetközi munkamegosztásba való nagyobb mértékű bekapcsolódását valószínűsíti, és természetesen a külkereskedelmi forgalom növekedése is gyorsabb, mint az önellátási változatnál. Egészében véve azonban a régió kívüli külkereskedelem jelentősége itt is viszonylag mérsékelt marad: 2000-ben a mezőgazdasági termékek kült kereskedelmi forgalmának értéke a termelés értékének csupán mintegy 18 százaléka. Figyelemre méltó ez az eredmény; azt mutatja, hogy a KGST-országok mezőgazdasági rendszerének a belső szükségletre való irányultságát az önellátási előírások feloldása sem változtatja meg gyökeresen. Nem várható tehát, hogy a 2000-ig terjedő időszakra a KGST a mainál jelentősebb befolyást gyakorol a mezőgazdasági termékek világkereskedelmének alakulására. Az e változatnál mutatózó nagyobb külkereskedelmi forgalom is inkább csak elvi lehetőség, mint reális perspektíva.

Ebben a változatban is számottevő hústöbblet mutatkozik az időszak második felében. Ez a felesleg export forrása lehet, vagy az 1 főre jutó húsfogyasztás 70—75 kg-os szint fölé történő emelésére teremthet lehetőséget. Ez a többlet azonban importált takarmányokon alapul, így realitása bizonytalan. Felesleg mutatkozik gyapotból, gyümölcsből és egyéb, nem élelmiszer jellegű mezőgazdasági termékekből is. Az importban első helyen a rizs áll, de ebben a változatban a belső termelés nem fedezi az igényeket cukorból, zöldségből és növényi olajból sem. Természetesen behozatalra van szükség trópusi és mediterrán eredetű termékekből is.

A fontosabb ágazatok fejlődése

Napjainkban a gabonafélék, illetve általában a szemes termények képezik a KGST-mezőgazdaság szűk keresztmetszetét. A régió jelentős gabonabehozatalra szorult az elmúlt évtized szinte minden egyes évében. A KGST-gabonaimporttal kapcsolatban azonban meg kell jegyezni az alábbiakat:

— Az import szinte teljes egészében takarmánygabona, amelynek behozatalát a hústermelés, illetve az egy főre jutó húsfogyasztás növelésére hozott határozatok tették szükségessé.

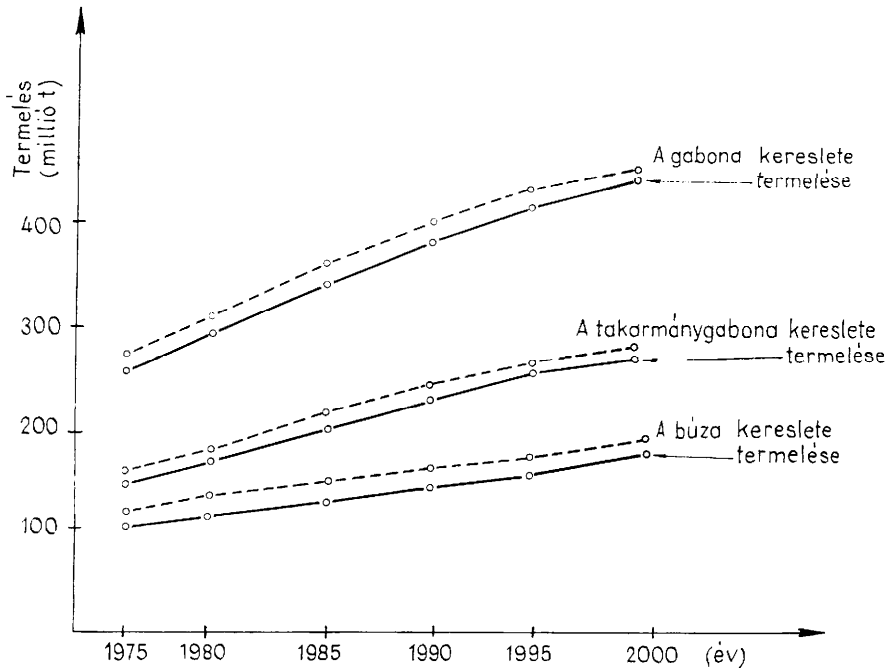
— A takarmányozás, a takarmányhasznosítás alacsony színvonala, különösen a nem megfelelő fehérjetartalom miatt az egységnyi hús termelésében felhasznált takarmány mennyisége szinte minden országban, de különösen a Szovjetunióban magasabb a fejlett országok átlagánál.

— A nem kielégítő gépészt és különösen a tároló-, szárítókapacitások, valamint az infrastruktúrális ellátottság hiányosságai miatt igen számottevőek a gabonatermelésben a már megtermett termést a betakarítás után ért károsodások.

— A KGST gabonatermelésének egészét tekintve a 20—22 millió tonnányi import több év átlagában csupán az összes termelés 7—10 százaléka.

Számítási eredményeink egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a KGST-országok rendelkeznek a szükséges kenyér- és takarmánygabona megteremtésének valamennyi feltételével. Megítélésünk szerint az önellátási változat fejezi ki a jövő valószínűsíthető tendenciáit. (Lásd a 3. sz. ábrát.) Az e változat 2000-re előbeesült 420—430 millió tonnás összes gabonatermelése lehetőséget nyújt az import majdnem teljes kiküszöbölésére. Sőt a takarmányfelhasználás hatékonyságának javítása esetén kisebb felesleg

A gabonatermelés alakulása az önellátási változatban

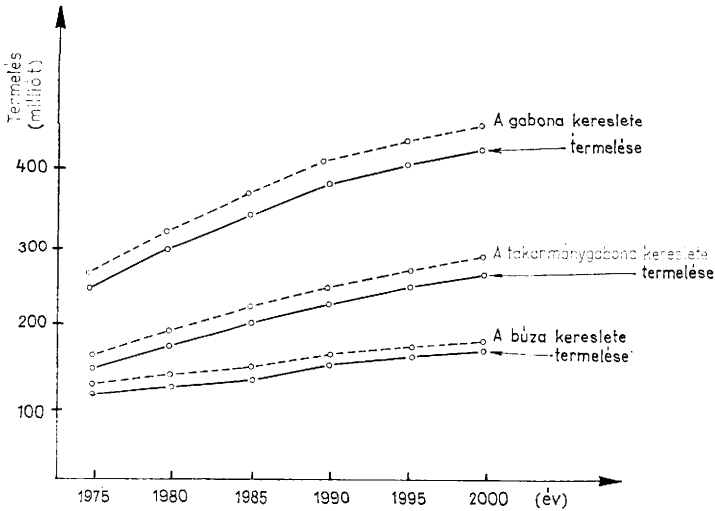
sem elképzelhetetlen. Számítások szerint 10—15 százalékos hatékonyság-emelkedés önmagában is 20—25 millió tonnával csökkentené a takarmány-szükségletet. A szabadkereskedelmi változat eredményében jelentős takarmánygabona-import szerepel hústermelés céljaira. (Lásd a 4. sz. ábrát.) Ilyen helyzet kialakulásának azonban meglehetősen kicsi a valószínűsége.

A KGST mezőgazdasági modellben a fehérjetakarmányok a növényi olajokkal aggregáltan szerepelnek. A KGST egészében véve e termékekből hosszú távon is importra szorul. A takarmányfelhasználás alacsony hatékonysága is nagyobbrészt a fehérjehiánnyal magyarázható. Számításaink szerint a lakosság növényiolaj-igénye saját termelésből kielégíthető lesz, a fehérjetakarmány-hiány azonban minden bizonnyal 2000-ig megmarad.

A gabonaféléken belül tartós importigény mutatkozik rizsből. A szabadkereskedelmi változat állandóan csökkenő önellátási szintet valószínűsít. A rizstermelés szempontjából tehát nem a legkedvezőbbek az adottságok. Figyelembe véve Szovjet-Közép-Ázsia rizstermelési lehetőségeit, inkább az önellátási változat előrelépése mutatja a várható fejlődést. Eszerint a KGST-országok rizsszükségletüknek mintegy 80 százalékát termelik meg 2000-ben, és évente mintegy 1 millió tonna rizs importjával kell még az ezredfordulón is számolni.

A különböző számítási változatok a KGST mezőgazdaságán belül az állattenyésztés és a hústermelés jelentős fejlődését valószínűsítik. (Lásd az 5. sz. ábrát.) Napjaink mérsékelt hústöbblete viszonylag mérsékelt fogyasztással párosul. A devizabevételek növelésének igénye a hús exportjára ösztönöz,

A gabonatermelés alakulása a szabadkereskedelmi változatban

még a belső fogyasztás korlátozása árán is. *Modellünk eredményei a hústermelés és a húsfogyasztás növelését előirányzó tervek realitását igazolják.* Érdeemes megjegyezni, hogy

— a hústermelés és -fogyasztás növelése politikai szempontból is rendkívül fontos célkitűzés, amelyről a gazdaságirányítás valószínűleg hosszabb távon sem fog lemondani;

— amennyiben e tervek valóra váltásához nem lesz megfelelő mennyiségű takarmány, húsimport helyett inkább többlettakarmány-behozatal várható, és csak végső esetben valószínűsíthető a húsimport növelése;

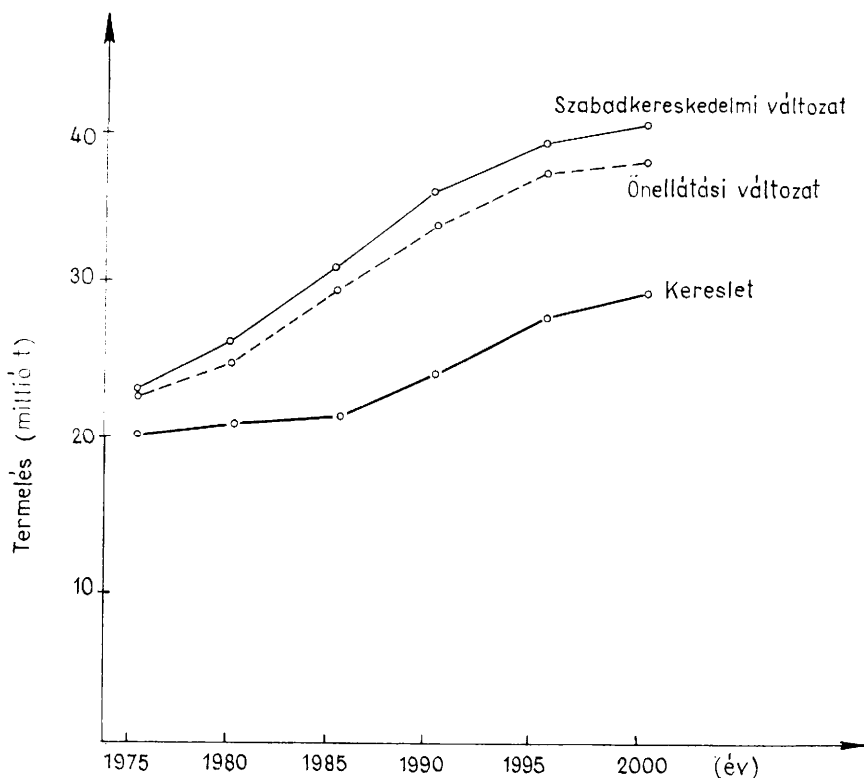
— ha a takarmánygabona-termelés az előrejelzés szerint vagy annál kedvezőbben alakul, az minden bizonnyal először a belső hústermelés és -fogyasztás növekedésében fog kifejeződni, és csak további lehetőség esetén valószínűsíthető a hús- vagy a gabonaexport;

— várható a takarmányfelhasználás hatékonyságának bizonyos javulása, ami kedvezően befolyásolja a hústermelés és -fogyasztás alakulását, és természetesen csökkenti a fizetési mérleg importterheit.

Számításaink is mutatják a takarmánytermelés mellett az állattenyésztés alakulását meghatározó másik két tényező: *a beruházások és a munkaerő jelentős szerepét.* A mezőgazdasági beruházások csökkentése először a hústermelés növekedési ütemét mérsékli. A két alapváltozat viszonylag optimista hústermelési előrejelzéseinek csupán a *figyelembe vett beruházások megvalósulása esetén van realitása.*

A különböző változatok jól példázzák, hogy a rendelkezésre álló munkaerő általában véve a termelés, de különösen az állattenyésztés fejlődésében még mindig igen fontos korlátozó tényező. Az élő munka a 90-es években, a számításba vett fejlesztések ellenére, a mezőgazdasági termelés növelésének igen komoly korlátozó tényezőjévé válhat. A modell két alapváltozatá-

A hústermelés alakulása

ban figyelembe vettnél több munkaerő elvándorlása elsősorban a gyümölcstermelés, valamint a szarvasmarha- és sertéstartás szerepének csökkenését eredményezheti, főként a gabonafélék, valamint a baromfiágazat javára.

Egészében véve a szabadkereskedelmi változat 2000-re valószínűsített 40 millió tonna hústermelése a lehetőségek felső határának tekinthető. A tényleges eredmények 2000-ben nagy valószínűséggel az önellátási változat 33–36 millió tonnás előrejelzéséhez állnak majd közel. Nem valószínű, hogy a KGST számottevő hús kínálattal jelentkeznek a világpiacra. Húst várhatóan továbbra is a kisebb KGST-országok fognak exportálni. Kicsi azonban annak a valószínűsége, hogy ez a mennyiség 2000-ben is nagyobb legyen a jelenlegi kivitel kétszeresénél, 4–5 millió tonnánál.

Számításaink szerint 2000-ig nem várható a hústermelés belső szerkezetének lényeges átalakulása. A baromfiágazat fejlődése lesz várhatóan a leggyorsabb.

A cukor továbbra is jelentős importtétel marad. Mind a két alapváltozatunk az önellátási arány mérsékelt növekedését valószínűsíti. 1–2 millió tonna hiány azonban még kedvező esetben is tartósan mutatkozik. Az import fő forrása nyilvánvalóan Kuba lesz, amely ugyan tagja a KGST-nek, de nem szerepelt a számításaink által átfogott országok között.

A növényiolaj- és a zöldségtermelésben a szabadkereskedelmi változat mérsékelt importigényeket jelez. Valószínűbb azonban, hogy a termelés az ön-ellátási változat előrejelzései szerint nagyjából a belső felhasználásokhoz igazodva fejlődik. Számottevő export vagy import egyik termékből sem valószínű.

Mindkét alapváltozat eredményében a gyümölcsstermelés jelentős felfutása mutatkozik. A termelés az igényeknél gyorsabban nő, ami a feleslegek növekedésében is kifejeződik. A termelés oldaláról ez a többlet reálisnak látszik. Kérdéses azonban, hogyan értékesíthető ez a termékmennyiség a már most is telített nemzetközi piacon.

A földrajzi adottságoknak megfelelően a citrusfélék és a trópusi gyümölcsök, illetve — a tea kivételével — az élvezeti cikkek forrása teljesen az import lesz továbbra is. E termékek behozatalát minden bizonnyal befolyásolják majd a fizetési mérlegek aktuális helyzetével összefüggő megfontolások is. A modellünk által előrejelzett fogyasztás inkább a kínálat által meghatározott múltbeli tendenciák, mint a tényleges fizetőképes kereslet kifejezője. Így a 2000. évre 700 ezer tonna banán, 2 millió tonna citrusgyümölcs, 400 ezer tonna kávé, 500 ezer tonna kakaó importja jelezhető előre. Bár kétségtelen, hogy e termékek könnyen helyettesíthetők, a KGST-országokban ma kínálatuk elmarad a tényleges igényektől. Így előrejelzésünk inkább a várható fogyasztás alsó, mint felső határát jelzi. Más fejlett országokkal való összehasonlítás arra utal, hogy az előrejelzett szinteknél 30—40 százalékkal magasabb fogyasztás is elképzelhető. Ennek természetesen feltétele a KGST- és a fejlődő országok közötti kereskedelem nagyobb intenzitása, olyan kölcsönösen előnyös kereskedelmi megállapodások létrejötte, amelyek jobban megnyitják a fejlődő országok piacait a szocialista országok termékei előtt, lehetőséget teremtve ezzel nagyobb mennyiségű trópusi mezőgazdasági termékek megvásárlására.

Hivatkozások

- [1] Agriculture toward 2000. FAO Róma, 1980.
- [2] Csáki Csaba—Jónás Anna—Mészáros Sándor: Fejlődési pályák vizsgálata a magyar élelmiszer-gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 4. sz.
- [3] Csáki Csaba: Long Range Development of CMEA Agriculture. IIASA Working Paper, Laxenburg, Ausztria, 1980.
- [4] Nagy János: A szovjet mezőgazdaság jelenlegi helyzete és várható fejlődési útja. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1978. 6. sz.
- [5] Nagy János—Gábor Judit: A mezőgazdasági termelés helyzete és várható fejlődése néhány KGST-országban. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1979. 6. sz.
- [6] Popov T.: The General Situation and Main Tendencies of Food and Agricultural Development in the European CMEA Member Countries (1960—1975 and up to 1980). IIASA Research Memorandum RM—78—51. 1980. október.
- [7] Problems and Perspectives in the Soviet Grain Economy. OECD, Párizs, 1979.

TARAFÁS IMRE:

A gazdaságpolitikai koncepció és az árfolyam-politika

Az új ár- és szabályozórendszer kidolgozása idején az egyik legvitatottabb téma a követendő *árfolyam-politika* kérdése volt. Az erről folyó vita az új árrendszer bevezetése után sem veszített relevanciájából. Számtalan értekezleten, előadáson és a múlt évben a szakajtóban megjelent jó néhány cikkben vitatkoztunk arról, hogy *itt és most*, a magyar gazdaság konkrét körülményei és feltételei között, milyen árfolyam-politika szolgálja legjobban alapvető gazdaságpolitikai céljainkat. Ez a vita hasznos, mert eddig is szélesítette, sokoldalúbbá és árnyaltabbá tette az árfolyam-politikával kapcsolatban korábban kialakult megközelítéseket. Talán Obláth Gábornak és Tardos Mártonnak a Külgazdaság múlt évi számaiban megjelent cikkei világítanak rá a legjobban arra, hogy az árfolyam-politika nagy kérdése igazában nem elemezhető a „külső egyensúly vagy árstabilitás” dilemmájaként, hanem csak széles tervezési és szabályozási összefüggésekben. Ebben a cikkben a követendő árfolyam-politika további vizsgálatára teszek kísérletet.

A hagyományos megközelítés — és elégtelensége

Az árfolyam-politika hagyományos megközelítése — amelynek eredete David Hume-ig nyúlik vissza, és ma is uralkodó szerepet játszik az egyetemi oktatás és a közgazdasági kézikönyvek árfolyamról szóló részében — érthetően nagy hatással van a közgazdászok legszélesebb rétegeinek gondolkodására. E megközelítés a kereskedelmi mérleg alakulását meghatározó jelentőséget tulajdonít az árfolyam-politikának: eszerint leértékelés esetén — változatlan világszint mellett — nő az export, az import pedig csökken, vagy a kivitelnél lassúbb ütemben, kevésbé nő. Így a leértékelés előtt passzív kereskedelmi mérleg az egyensúly felé közelít, vagy éppen aktívvá válik. Ez a hatás az elmélet szerint a devizák drágulása miatt áll elő. A leértékelés után az exportőr ugyanannyi devizáért több forintot kap, ezért nyeresége csökkenésének veszélye nélkül mérsékelheti termékeinek devizaárát. Teszi ezt azért, hogy alacsonyabb devizaáraival versenyképesebbé váljon, vevőket hódítson el konkurenciájától, és így alkalma legyen exportjának növelésére. Hasonló hatás működik az import oldalán is: a leértékelés miatt forintban megdrágul az import, ezért a belföldi vevők egy része a megdrágult import helyett a viszonylag olcsóbbá vált belföldi termékeket vásárolja.

Ez a megközelítés a következő feltételezéseket foglalja magában.

a) Az exportunk iránti *külföldi kereslet árrugalmas*, azaz a devizában

kifejezett áraink csökkentésének hatására nő az exporttermékeink iránti kereslet, mégpedig a devizaárak csökkenésénél nagyobb mértékben (ha ugyanis a keresletnövekedés ennél kisebb, akkor az ország exportból származó devizabevételei csökkennek, ami nyilván nem cél).

b) Ha van megfelelő külföldi kereslet, akkor a kivitel bővítésének kínálati oldalról sincs akadálya, az *exportkínálat rugalmas*.

c) Az *import iránti belföldi kereslet is árrugalmas*, azaz a forintban kifejezett importárak emelkedése esetén az importkereslet csökken, mert az importált termékek egy része olcsóbb belföldi forrásból beszerezhető.¹

Az elméleti közgazdaságtan természetesen már évtizedek óta látványos matematikai tűzijátékokat rendez e feltételek körül, és bonyolult képletekben foglalja össze annak rugalmassági feltételeit, hogy a valuta leértékelése mérsékelje, megszüntesse a kereskedelmi deficitet.² A gyakorlatban a kérdés egyszerűbben vetődik fel: tapasztalataink és a gazdaság szerkezetéről, működéséről való ismereteink alapján számíthatunk-e arra, hogy egy esetleges forintleértékelés következtében exportbevételeink növekednek, és importkiadásaink csökkennek?

Exporttermékeink az árrugalmasság szempontjából három csoportba sorolhatók:

1. Vannak exporttermékek, amelyek keresleti és kínálati árrugalmassága egyaránt elég nagy; a saját valuta leértékelése esetén az exportőrök ezek devizaárait csökkentenék, arra számítva, hogy az árcsökkenésnél nagyobb mértékben nő a külföldi kereslet. Többet exportálhatnánk tehát. Az exportbevételek növekedését persze a *cserearányok romlása* kísérné.

2. Más exporttermékeknél a kínálati árrugalmasság nagy, de a keresleti kicsiny. A saját valuta leértékelése után az exportőrök nyereségük csökkenése nélkül leszállíthatnák ezek devizaárait, de a külföldi kereslet ettől vagy nem nőne, vagy nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben az árak csökkennek. Így az árcsökkenés nyomán nemcsak az ország cserearányai romlanának, hanem az exportbevétel is csökkenne. A szóban forgó exportőrök nyeresége nem csökkenne, s ők készek és képesek volnának növelni kivitelüket, csak éppen ennek keresleti korlátja lenne. Ez a keresleti korlát persze adódhat nem piaci okokból is, így elsősorban egyes partnerországok protekcionizmusából, például a bevétel mennyiségi korlátozásából. Ezért a valutaleértékelés nyomán valószínűleg nem az exportár csökkenne, hanem az exportőrök nyeresége nőne.

3. Végül vannak exporttermékek, amelyek keresleti árrugalmassága nagy, de a kínálati kicsiny. E termékek iránt a leértékelés előtti áron is van annyi kereslet, amennyit kapacitásaik adott állapotában az exportőrök szállítani tudnak. A leértékelés után csökkenthetnék devizaárait, és ennek hatására a kereslet nagymértékben nőne is (miközben a devizabevételek növekedését a cserearányok romlása kísérné). Saját kapacitáskorlátaik ismeretében azonban az exportőrök valószínűleg a leértékelés után sem szállítanák le devizaárait, hiszen értelmetlen áldozatot hozni a kereslet növelésére, ha egyszer a nagyobb keresletet úgysem tudnák kielégíteni. Az

¹ Van még egy feltétel: az import iránti belföldi kereslet változása nincs hatással az import devizaáira (vagyis az import — külföldi — kínálatára végtelenül rugalmas). Kis ország importjára, legalábbis annak túlnyomó részére, ez a feltétel biztosan teljesül.

² Lásd például Jaroslav Vanek [14]. Kevés geometriával nagyon szép elemzést ad ebben a felfogásban a leértékelés külkereskedelmi hatásairól Szalkai István [11]. Sokrétűen elemzi az árfolyamváltozás hatását a kereskedelmi mérlegre Erős Gyula [3].

ilyen exportőrök körében is a leértékelés következménye nyereségük emelkedése lenne.

Ha exportunkban az első csoportba tartozó termékek túlsúlyban, akkor a leértékelés (vagy az exporttámogatások növelése) rendszerint a kivitel — szokásosnál gyorsabb — növekedésével jár, tehát a leértékelés (vagy az exporttámogatások növelése) hatásos eszköz „gazdaságunk szűk keresztmetszetének”, a konvertibilis viszonylatú exportnak a bővítésére (persze cserearányromlás árán). Ellenkező esetben viszont a probléma és megoldása máshol van.

Obláth Gábor és Tardos Márton is hivatkozik Simon András tanulmányára [10], amely ökonometriai vizsgálattal mutatja ki exportunk csekély árrugalmasságát; hasonló következtetésre jutottunk a Magyar Nemzeti Bankban más módszerrel folytatott vizsgálattal is [6]. Egyetlen általam ismert vizsgálat se jutott az előbbiektől eltérő, netán azokéval ellentétes következtetésre. Minden eddigi ismeretünk azt támasztja tehát alá, hogy exportunkban a második és a harmadik csoportba tartozó termékek vannak túlsúlyban, amelyeknél a leértékelésnek nincs exportbevétel-növelő hatása, hanem csak az exportőrök nyereségét növeli. (A kínálatkorlátos exportőrök nyereségének növekedése természetesen forrása lehet egy későbbi export-növekedésnek — később majd megvizsgáljuk, milyen árfolyam-politika alkalmas e lehetőség valóra váltására.)

Ezek szerint kivitelünk túlnyomó részével nem devizaárszintbeli, hanem *strukturális* bajok vannak. A megoldást tehát nem a devizaárak csökkentésében kell keresni, hanem abban, hogyan csoportosíthatók át minél gyorsabban és minél kevésbé fájdalmasan az emberi és az anyagi erőforrások a második termékcsoport termeléséből a harmadikéba. Amennyiben ez sikerül, exportunk is nagyobb árrugalmasságúvá válna, és akkor már lehetne értelmesen vitatkozni azon, hogy érdemes-e és milyen mértékig az export növelése céljából — az árrugalmasság adott mértékétől függő — cserearányromlást vállalni.

Ezen a lényeges ponton vélek hasonlóságot felfedezni egyfelől Obláth és Tardos, másfelől saját felfogásom között. Abban is egyetérték Obláthtal, hogy „A csekély árrugalmassági együtthatók [hozzátennem: és amit ezek kifejeznek, a gazdaság elavult szerkezete] mögött ott áll a gazdaság megmerevedett intézményi rendszere, amely merevség a gazdaságirányítási hierarchiától a vállalati struktúrán keresztül az erőforrás-allokáció mechanizmusáig terjed. Ott áll... a vállalatközi kapcsolatok jellege, a termelő vállalatok többségének a külső piacoktól való elválasztottsága; a költségvetés, merevnek tekintett kiadásaival...” ([8] 20. l.) — *eddig és nem tovább*. Obláthnál a „verseny nélküli” versenyárrendszer és a „követelmény szintű” kereskedelmi árfolyam fejezi be a mondatot. A későbbiekben majd éppen azt törekszem vizsgálni, hogy a különböző, elvileg lehetséges árfolyampolitikai alternatívák az árrugalmasságot növelő, azaz a gazdasági szerkezetet javító szabályozásbeli magatartással járnak-e, vagy sem, pontosabban fogalmazva: a struktúrajavulást segítő vagy gátló szabályozásbeli magatartást tesznek-e lehetővé, vagy *kényszerítenek* ránk.

Előbb azonban néhány szót az importról — bár a jelek szerint sem Obláth, sem Tardos nem vitatja az *import csekély árrugalmasságát*. Simon András tanulmánya ökonometriai elemzéssel, a Magyar Nemzeti Bankban végzett vizsgálat inkább közgazdasági és monetáris megfontolásokból jut

erre a következtetésre. Ha egyszer importunk túlnyomórészt belföldi termékkel gazdaságosan nem helyettesíthető termékekből áll, akkor az *import drágítása csak a vállalatok költségeit növeli, de nem vezethet az import belföldi termékkel való helyettesítéséhez*. Az már aztán az árrendszer kérdése, hogy a költségek növekedése az árak emelkedését vonja-e maga után. Tudjuk: ha az ár nem „korlátos”, ha az áremelésnek nincs hatékony piaci vagy más korlátja, akkor az import drágítása egyszerűen a belföldi árak emelkedését eredményezi. Ha az ár korlátos, és ha a vállalatok érdekeltek a nyereség növelésében, s ugyanakkor költségérzékenyek, akkor az importárak emelkedése takarékos gazdálkodásra ösztönöz — költségérzékeny vállalat persze az importár emelkedése nélkül is takarékos. Ezért megítélésem szerint a mi körülményeink között az import szempontjából is csak szélesebb szabályozási összefüggésben választhatunk a lehetséges árfolyam-politikai alternatívák között: azt a megoldást kell választanunk, amelyik a költségérzékenységet legalábbis nem csökkentő szabályozásbeli magatartást tesz lehetővé.

A versenyárrendszerről

Az árfolyam-politika az árrendszer közvetítésével vált ki a struktúraváltozást segítő vagy gátló hatást a szabályozórendszer egészében. Ez a hatás azon alapszik, hogy az árszínvonal minden nyitott gazdaságban többé vagy kevésbé rugalmasan reagál az árfolyamváltozásokra: adminisztratív kereskedelmi korlátozásoktól mentes gazdaságban a külföldi eladók és vevők versenyeznek a belföldiekkel. Ezért a külkereskedelmi forgalmazásra alkalmas (az export vagy az import szempontjából szóba jöhető) termékek — a „tradable goods” általánosan elfogadott magyar fordításával: a kompetitív termékek — belföldi ára követi az árfolyamon belföldi pénzre átszámított világpiaci árak változásait (bár teljes azonosság — már csak a hatások késedelmes érvényesülése miatt is — csak elméleti modellekben létezik).

A tavaly bevezetett termelőiár-rendszert és ármechanizmust e vonatkozásban főleg azért éri kritika, mert ezt a versenyen alapuló áralakulási törvényszerűséget igyekszik érvényesíteni, zömmel hatósági eszközökkel: erős importverseny hiányában — mutat rá a bíráló — az úgynevezett kompetitív árképzési területeken nem a piaci viszonyok, hanem az a hatósági előírás kényszerít a világpiaci árak követésére, amely szerint a belföldi áraknak a forintra átszámított exportárak (illetve a belföldi árakban kalkulált nyereségnek az exportárakban elért nyereség) alakulását kell követniük. Itt tehát a versenyhatásokat *szimuláló* hatósági árról van szó: a világpiaci árarányok belföldi hatósági érvényesítése kedvéért lemondunk arról a lehetőségről, hogy a belföldi piacon az árak az ezen a piacon folyó verseny feltételei szerint alakuljanak, és azokat fejezzék ki.

Nem kétséges, hogy a magyar gazdaság adottságai közt a piaci versenyen alapuló ármechanizmus ésszerűbb és hatékonyabb, mint akár a legkorszerűbb elveken nyugvó hatósági árrendszer. Az előbbi érvelés vitatható pontja azonban az, hogy feltételezi: a belföldi piacon — vagy annak jelentős részén — elég erős a verseny ahhoz, hogy rá lehessen bízni az áralakulást, mert effektív korlátot állít akár a begyűrűződő költségnövekedések automatikus továbbhárításának, akár annak, hogy a termelő nem kielégítő hatékonyság vagy éppen hatékonyságromlás mellett is kényelmes nyereséget érjen el.

Tartok tőle, hogy ezek a feltételezések túlságosan optimisták. A piaci verseny erőssége nem kizárólag a kereslet és a kínálat egyensúlyán múlik, hanem a gazdaságirányítási, a vállalati és a piaci szervezet egészen — Obláthtal együtt ideértve azt is, hogy nehéz egészséges versenyt elképzelni az *árak* piacán, ha az *erőforrások* elosztására egyáltalán nem a piaci verseny jellemző. Olyan kérdések ezek, amelyekben történt némi előrehaladás az utóbbi időben, de a megteendő út nagyobbik része még előttünk van. A jelenlegi és a közeljövőben várható állapotokat tekintve tehát úgy tűnik: az árrendszert illetően reálisan nem az az alternatíva állt és áll előttünk, hogy vagy piaci versenyen alapuló, de a világgpiaci ármozgásokat csak szerény mértékben tükröző árrendszert választunk, vagy a világgpiaci hatásoknak erősebben kitett, de messzemenően hatósági árrendszert hozunk létre. *Tényleges választási lehetőségünk* csak a hatósági árrendszer két típusa között volt és van. Ha pedig így van, akkor a világgpiachoz való strukturális alkalmazkodás erős kényszerének kitett gazdaságunkban jobb az a hatósági árrendszer, amely erőteljes világgpiaci hatásokat tükröz, még ha nem mentes is egy sor — minden hatósági árrendszerre jellemző — problémától.

Az aktuális probléma talán úgy fogalmazható meg, hogy ha a versenyárrendszer működik, szelektál a vállalatok és a tevékenységek között, a hatékonyaknak jobb fejlődési lehetőséget enged, a nem hatékonyakat elsorvasztja — és ha az árrendszernek ezt az érdekeinket szolgáló hatását nem közömbösítjük a szabályozás más eszközeivel —, akkor a szűkülő, elhaló tevékenységek pótlásához importra lesz szükség. Itt nem az ilyen importhoz szükséges deviza megszerzése a gond: a hatékony tevékenységek gyorsabb fejlődése a nem hatékonyak rovására — a belföldi felhasználás megfelelő szabályozása esetén — a devizagondokat nem súlyosbítja, hanem enyhíti. A nehézség sokkal inkább az, hogy számottevő struktúraátalakulás — javulás — importvonzatát *nem lehet ésszerűen adminisztrálni*; ha az importot hatóság, monopóliumhelyzetben levő termelő vagy forgalmazó bo nyolítja le, akkor a legliberálisabb engedélyezési magatartás mellett is a gazdaság számtalan pontján tűnhet fel többé-kevésbé tartós hiány, kiszolgáltatottság [4]. Így aztán előállhat olyan helyzet, hogy annyit importálunk, mintha jelentős importverseny működne, de ez az importverseny előnyös hatásai nélkül valósul meg. Megkockázatom: nemcsak az erős importverseny hiánya az akadálya az egészséges belföldi verseny kibontakozásának, hanem a belgazdaság versenystruktúrájának hiánya is gátolja az észszerű importversenyt. A kompetitív árrendszer lélegzetvételnymi időt enged számunkra; de ha ezt tartós megoldásnak értelmezzük, akkor éppen az árrendszer céljainkkal összhangban álló, hatékony működése élezi ki rövidesen problémáinkat. Ezen csak a piac versenystruktúrájának gyors fejlesztése segíthet, és nem az, ha visszatérnénk a hagyományos önköltségi árrendszerre. Önköltségi árrendszerben ugyanis sokkal jobbak volnának a nem hatékony tevékenységek fejlődési lehetőségei, de rosszabbak a hatékonyaké, és így sokkal lassúbb struktúrajavulásra lenne lehetőség. Valójában a mi körülményeink között egy ilyen árrendszer a szerkezetátalakítás azon felfogásának felel meg, amely minden tevékenység számára „tisztes-séges” fejlődési lehetőséget akar biztosítani, csak a hatékonyabbaknak még nagyobb. Tapasztalatból tudjuk, hogy ilyen fájdalom- és konfliktusmentes struktúraátalakításhoz nincs sem időnk, sem pénzünk, sem megfelelő világgazdasági környezetünk. Ennyiben a kompetitív árrendszer, a

„verseny nélküli” versenyárrendszer logikus szabályozásbeli tartozéka annak a gazdaságpolitikai elképzelésnek, amely szerint gazdasági szerkezetünk mélyreható átalakulásáig csak a korábbi, „joviálisabb” világgazdasági környezetben megszokottnál alacsonyabb növekedési ütemmel javíthatjuk a gazdaság külső egyensúlyát.

Az árszínvonal árfolyam-rugalmassága

A Külgazdaság 1981. februári számában Deák János arra a következtetésre jut, hogy „...a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzési rendszerben az árak arányaiban és színvonalában kifejezésre jut az export-import devizaárak alakulása, és ettől függ a belföldi árszínvonal alakulása. Ez azonban nem jár együtt azzal, hogy az export és import devizaárak emelkedésével arányos termelői árváltozás jelentkezik a gazdaságban” ([1] 18—24. l.).

Valóban, minél rövidebb távon gondolkodunk, annál kevésbé arányos a termelőiár-szint változása az export-import devizaárak változásaival — változatlan árfolyamot feltételezve. (A továbbiakban export-import devizaárak helyett export-import árakat, tehát forintárakat mondom, amelyek alakulása egyszerre tükrözi a devizaárak és az árfolyam változását.) Leggyorsabban a nyers- és alapanyagok belföldi ára változik, hiszen az árkülönbözeti tartalékalapból csak a világgiazi és a belföldi árak közötti átmeneti és nem túl nagy mértékű eltérés finanszírozható. Elég gyorsan változik az energiahordozók és az energia belföldi hatósági termelői ára is, hiszen — az eddigi tapasztalatok alapján — energiaár-politikánk inkább nevezhető túlságosan is aktívnek, mint passzívnek. Hamar változnak a feldolgozó ipar kompetitív területeihez tartozó ágazatok belföldi árai is, hiszen az esetek túlnyomó részében a belföldi árak — legfeljebb egy éves késséssel — követhetik, illetve követniük kell az exportárak vagy az export-nyereség változását.³ Gyakorlatilag ésszerű — mindenesetre egy évnél nem hosszabb időtartamot tekintve ésszerű — az a feltételezés, hogy a gazdaság eddig felsorolt területein a belföldi árak arányosan változnak az export-, illetve az importárakkal.⁴ Lazább a kapcsolat egyfelől az export- és az importárak, másfelől a belföldi termelőiár-szint között a hagyományos önköltségi árképzést folytató területeken. A forintra átszámított export- és importárak emelkedése itt is emeli a belföldi termelőiár-szintet: a növekvő importárak és a kompetitív szféra növekvő árai begyűrűző költségemelkedést okoznak, ami az önköltségi árképzés szabályai szerint feszíti ezeknek az ágazatoknak a termelőiár-szintjét. Itt éppen az a döntő kérdés, hogy a

³ Ebben a tekintetben nem hibátlan Deák János érvelése ([1] 20. l.), amely szerint a belföldi árakra érvényes *kettős korlát* (az export árszintje és nyereségszintje) lassítja a belső és a devizaárak kapcsolatát. Ez csak olyankor igaz, amikor a nyereségkorlát a keményebb; ahol viszont az árkorlát a keményebb, ott a kettős korlát előírása nem lazít a belső és a devizaárak kapcsolatán. A nyereségkorlát pedig akkor keményebb, ha az exporttermékek költségszintje rendszeresen és jelentősen gyorsabban emelkedik, mint a belföldön eladott termékeké. Semmi okunk sincs eleve feltételezni, hogy ez volna a jellemző.

⁴ Jogos Deáknak az a megjegyzése (ugyanott), hogy a néhány év alatt leépítendő árpreferencia a kompetitív ágazatok egy részében lazítja ezt a kapcsolatot: az exportárak emelkedése — előre megállapított mértékben — először az árpreferenciát mérsékeli, és csak aztán ad lehetőséget a belföldi árak emelésére. Ezt természetesen minden konkrét ár- és árfolyampolitikai számításban mérlegelni kell.

gazdaságpolitika — s benne az árpolitika — mennyire tud ellenállni a hagyományos önköltségi árképzést folytató szektorok áremelési törekvéseinek. Elég logikus a feltételezés — és az ármechanizmus kidolgozása idején folytatott vitákban megfogalmazást is nyert —, hogy az árpolitika nem hozhatja tartósan hátrányos helyzetbe az árait hagyományos módon, önköltségi alapon képző szektorokat a kompetitív szférával szemben. És fordítva: tartósan nem folytatható olyan árpolitika sem, hogy a kompetitív szférában — a devizaárak emelkedése és a változatlan árfolyam következtében — nő a nyereségszint, a hagyományos önköltségi árképzést folytató területeken viszont csökken, merthogy, nekik a hatékonyság javításával kell ellensúlyozniuk költségeik begyűrűző emelkedését. A hagyományos önköltségi árképzést folytató ágazatok ilyenkor azt igénylik, hogy — a begyűrűző költségemelkedések áthárításán túl — nyereségszintjük is megközelíthesse a kompetitív szféráét. A hatóságok tárgyalási pozíciója akkor erős a hagyományos önköltségi árképzést folytató területekkel szemben, ha a kompetitív szféra vállalatainak kifejezetten javítaniuk kell hatékonyságukat, amennyiben el akarják kerülni nyereségszintjük csökkenését. Végül is a gazdaság e két nagy szférája közötti jövedelmi arányok alakulása minden országban, így nálunk is az alapvető politikai és gazdaságpolitikai erőviszonyokat tükröző döntéseken múlik, és az ár- és pénzügyi rendszernek ezeket a döntéseket kell végrehajtani.

Ilyen megfontolásokból úgy vélem, hogy a belföldi termelőiár-szint érzékenyen reagál az export- és az importárak változásaira. Deáknak biztosan igaza van abban, hogy — mondjuk egyéves távon — a belföldi termelőiár-szint nem *teljesen* arányosan változik az export- és az importárak változásaival. Az azonban aligha vitatható, hogy ez a rugalmasság még *éves távon is igen nagy*, évesnél hosszabb távon pedig nem nagyon különbözhet az egységnyitől.

Olyan gazdasággal van tehát dolgunk,

— amelynek strukturális adottságai miatt az export és az import ár-rugalmassága kicsiny;

— árrendszere viszont rugalmasan reagál az export- és az import- (forint-) árak változásaira;

— olyan világgazdaságban működik, amelyben az árszínvonal a legutóbbi években jellemzően és tartósan emelkedett, és a jövőben is erre van kilátás;

— de amely mégsem veheti át a világpiac vele kapcsolatban álló részén folyó inflációt, annak teljes terjedelmében.

Árfolyam-politika és struktúraalakítás

Tegyük fel, hogy export és import *devizaáraink* valamely évben 10 százalékkal emelkednek, a belföldi fogyasztóiár-színvonal viszont a gazdaságpolitikai célrendszerből következően egyáltalán nem emelkedhet. Tegyük fel azt is, hogy a — fogyasztás szerkezetében számolt — termelőiár-szintnek az export- és importár-rugalmassága 0,8, azaz az export-, illetve az importárak 10 százalékos emelkedése 8 százalékkal emeli a termelőiár-szintet. Itt — az előbbiekkal összhangban — nem érdemes azon vitatkozni, hogy a rugalmasság valóban 0,8, vagy ennél valamivel magasabb vagy alacsonyabb. (A rugalmasság egyébként függ a devizaár-emelkedés struktúrájától is, en-

nek hatásától azonban a továbbiakban eltekintek. Elég abban megegyeznünk, hogy a rugalmasság nagy; további gyakorlati tapasztalatok és modellszámítások majd közelebb vihetnek bennünket a rugalmasság mértékének pontos megítéléséhez.)

Ha a devizaárak 10 százalékos emelkedése ellenére sem változtatjuk az árfolyamot, akkor a vállalati szféra *egésze* (ha tetszik, az átlagos vállalat) a *külkereskedelmi kapcsolatban* nem nyer és nem is veszít. Ha ugyanis a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van — ami elfogadható közelítése a jelenlegi és a következő években várható helyzetnek —, akkor az import pontosan annyival lett drágább, mint amennyivel az export; a kiadás-növekedés összege megegyezik a bevétel-növekedés összegével. Más a helyzet a *belföldi* eladásoknál: a fogyasztás termelőiár-összege 8 százalékkal nő, mert a külkereskedelmi árakat követő árképzés területén az export- és az importárakkal arányosan emelhetők a belföldi árak, és valamilyen mértékben a hagyományos önköltségi árképzést folytató területek is továbbhárítják az export- és az importárak növekedése nyomán bekövetkező költség-emelkedéseket. 0,8-es rugalmasság esetén és feltételezve, hogy a fogyasztás termelőiár-összege 500 milliárd forint, ennek az árösszegnek a növekedése 40 milliárd forint. Ez a vállalati szféra összes nyereségének 40 milliárd forintos növekedésében csapódik le, hiszen a vállalati szféra egészének költségei közül csak az importköltségek emelkedtek — ezt azonban fedezi az exportbevétel növekedése. Nyereségnövekedésük tehát csak akkor lehet kisebb 40 milliárd forintnál, ha közben romlik a hatékonyságuk. Ezt a lehetőséget azonban egyelőre zárjuk ki.⁵ Vajon kinek a kárára következnek be ez a 40 milliárd forintos jövedelem-újraelosztás a vállalati szféra javára? A külföld kárára nem, hiszen az importárösszeg növekedése megegyezik az exportárösszeg növekedésével. (A külföld csak akkor lehet a vállalati szféra nyereségének növekedése mögött, ha cserearányaink javulnak, a cserearányjavulás mértékének megfelelő összeggel.) A lakosság kárára szintén nem, hiszen kikötöttük, hogy a fogyasztóiár-szint változatlan marad. A termelői árak leírt emelkedése mellett azonban csak akkor maradhat változatlan a fogyasztóiár-színvonal, ha a költségvetés 40 milliárd forinttal növeli az ártámogatásokat.⁶ Ennek a 40 milliárd forintos kiadásnövekedésnek egyelőre nem látszik a fedezete a bevételi oldalon.

A dolgok ilyen alakulása első látásra előnyösnek tűnhet. Mivel a világpiacon végbement inflációs folyamat — devizaáraink 10 százalékos emelkedése — ellenére nem értékeltük fel a forintot, a bérköltségek pedig (a stabil fogyasztói árak mellett) nem emelkednek, exportőreink könnyűszerrel tudnak helytállni a külpiaaci árversenyben. A kereslet- és a kínálatkorlátos exportban a vállalatok így is kihasználják a kínáلكzó áremelési lehetőségeket, nyereségük tehát gyorsan nő — összhangban népgazdasági érdekeinkkel. Az árrugalmas exportban (ahol az export bővítésének sem keresleti, sem kínálati korlát nem állja útját) a vállalatok — legalább részben — kihasználják azt a lehetőséget, hogy partnereiknél alacsonyabb árakkal bővíthetik a termékeik iránti külföldi keresletet. Az áruk relatív olcsób-

⁵ Meg kell jegyezni, hogy a világpiacon árnál kedvezőbb vásárlások után fizetett különbözeti termelői forgalmi adó miatt a vállalati költségek növekedése — a devizaár-emelkedés struktúrájától függően — nagyobb lenne, mint az import-, illetve az exportárösszeg emelkedése.

⁶ A dolgokon az sem változtat, ha a növekvő ártámogatás egy részét a költségvetés nem ilyen címen folyósítja, hanem például üzemviteli támogatásként.

bítása a világgiazi — pontosabban az adott termékcsoportokra jellemző világgiazi — inflációtól elmaradó áremelések formájában is történhet. Ily módon növelhető a kivitel mennyisége, és ezáltal a változatlan árakon számított nemzeti jövedelem: *inflációs világgiacon passzív árfolyam-politikával fokozni lehet a növekedési ütemet!* Folyó árakon számítva persze — márpedig az exportbevételek folyó árakon folynak be — kevésbé szívderítő a dolog: *a kivitel mennyiségi növelése csak a világgiazi inflációval lépést nem tartó árak elfogadásával lehetséges, ezért cserearányaink romlanak, vagy nem használjuk ki az adott világgazdasági helyzetben lehetséges cserearány-javítás lehetőségét.* Ezek a népgazdasági szinten feltétlenül káros hatások nem zavarják az exportőröket, hiszen nyereségük nem csökken (sőt esetleg nő is). Gazdaságirányítási szempontból is csábító a lehetőség: a változatlan árakon számítva kimutatható magasabb növekedési ütem mellett az is fokozza a jó hangulatot, hogy viszonylag kevés vállalat küszködik értékesítési gondokkal, válik veszteségesé vagy alaphiányossá: különösen értékesnek tűnhet ez olyan körülmények között, amikor a belső felhasználás csökkenése vagy lassú bővülése miatt a belföldi piacon is értékesítési gondok mutatkoznak.⁷

Ezeknek a fejleményeknek az ára a költségvetési kiadások 40 milliárdos növekedése. Növekednek persze a bevételek is, mert a vállalati nyereségek 40 milliárd forintos emelkedése (amit módosíthat a fentiek szerint lehetséges cserearányromlás) növeli a nyereségadó-bevételeket: amennyiben a pótlólagos nyereség adóterhét 70 százaléknak vesszük, a nyereségadó-bevételek 28 milliárd forinttal növekednek. Ezzel 40 milliárd forint kiadás-növekedés áll szemben, a nettó költségvetési hatás tehát a deficit 12 milliárdos növekedése.⁸

A vázolt árfolyam-politika további hátrányos következménye, hogy *a termelői és a fogyasztói árak egyre inkább elszakadnak egymástól:* nemcsak a fogyasztóiár-szint,⁹ de a *fogyasztóiár-arányok* is egyre irracionálisabbakká válnak. Így a fogyasztóiár-rendszer rendbehozatala egyre nehezebbé válik.

De hagyjuk most az árrendszerért való aggodalmat, és térjünk vissza a költségvetési deficit — a példa szerint 12 milliárdos — növekedéséhez! Nem hiszem, hogy a kiadások kialakult szintje merev; ez a felfogás — gondolom — azoknak az időknek az öröksége, amikor úgy véltük: a költsékezés az igényekhez szabható. Ma már viszont tudjuk: a költsékezést a forrásokhoz kell szabni. Azt azonban elvi és gyakorlati okokból egyaránt lehetetlennek tartom, hogy az ártámogatások növekedése miatt keletkező kiadási többletet a költségvetés más kiadási tételeinek csökkenése ellensúlyozza: általánosan fogalmazva azért, mert a költségvetés egyetlen *kiadási* tétele sem fogható fel a belföldi felhasználás rövid távú szabályozójaként. Ezért a magam részéről nem egyszerűen a költségvetés expanziós hajlamának tulajdonítom, ha a költségvetés egy-egy kiadási tétel növekedésére nem más kiadási tételek csökkentésével, hanem bevételei növelésével tö-

⁷ Erre a lehetőségre utal egyébként kitűnő cikkének utolsó bekezdésében Szalkai István ([11] 49. l.).

⁸ Ezt a nettó költségvetési hatást persze módosíthatja a különbözeti forgalmiadó-bevételek növekedése, amire az 5. lábjegyzetben utaltam. A különbözeti forgalmi adó alakulása azonban nem az árfolyam-politikától, hanem a világgiazinál olcsóbb beszerzésekre érvényes árképzési szabályoktól függ.

⁹ A termelőitől elszakadó fogyasztóiár-szint következményeit mutatja be Osváth Lajos [9].

rekszik válaszolni. Akárhogyis, a példa szerinti 12 milliárdos deficit évközi folyamatos megjelenése kikerülhetetlenül felvetné a *finanszírozás* gondját. Hogyan lehet finanszírozni ezt a deficitet? Technikai megoldás többféle is lehet, de végül is a pénztulajdonosok három csoportja jöhet szóba: 1. a *külföld* — ehhez deficités folyó fizetési mérleg és külföldi hitelfelvét kell, ami ellenkezik a külső egyensúly helyreállítására irányuló célokkal; 2. a *lakosság*: de ha a lakossági reáljövedelmek nem csökkenthetők a fogyasztóiár-szint emelésével, akkor még kevésbé csökkenthetők a nomináljövedelmek mérésével — a lakossági reáljövedelmek alakulása az életszínvonal-politika függvénye, és nem tehető függővé a költségvetési egyenleg alakulásától; 3. nem marad tehát más, mint a *vállalati szféra*.

Elképzelhető a nyereségadó-kulcsok emelése. A nyereségadó-szint emelésének azonban korlátot állít, hogy az adókulcsok emelése szükségképpen csökkenti a vállalatok nyereségérdekelttségét. Ez nagyon fontos szempont, ha a nyereségnek komoly ösztönző szerepet szánunk a vállalati gazdálkodásban. Ezért a költségvetési bevételek növelésének szükséglete elkerülhetetlenül az *egyedi elvonások* számának és mértékének gyors szaporodásához vezetne.

Az egyedi elvonások viszont azért veszélyesek, mert hatályon kívül helyeznék a kormány és a vállalatok viszonyának játékszabályait. Magát a nyereségérdekelttséget is veszélyeztetnék, hiszen egy bizonyos nyereségszinten felül az egyedi elvonás növekvő veszélye fenyegetne. Általánossá válna a vállalati teljesítmény-visszatartás, a nyereségnövelési lehetőségek befagyasztása rejtett tartalékokba. Ez az exportban — egyebek között — ártana az ármunkának, rontaná a cserearányok alakulására vonatkozó kilátásokat, és a költségérzékenység gyengítésével aláásná az importtakarékosságra való ösztönzést is. Mindezen túl, az egyedi elvonások eszközével kiterjedten élő kormány az egyedi támogatások elől is kevésbé zárkózhatna el — a játékszabályok kiiktatása kétirányú. Végül, de nem utolsósorban: pénzt elvenni csak onnan lehet, ahol van. Esetünkben pénz leginkább a kínálatkorlátos exportőröknél van — a laza árfolyam-politika következményeként tehát onnan kellene elvonnunk a pénzt, ahol az a struktúrát javíthatná, és a gazdaságos kivitel későbbi növelésének forrása lehetne. Az természetesen megállapíthatatlan lenne, hogy egy-egy vállalatnál „az elvonhatóan nagy” nyereség mekkora hányada származik pusztán a termelőiár-szint emelkedését lehetővé tevő árfolyam-politikából; az elvonás egyetlen indítéka és mértéke a költségvetés finanszírozási szükséglete lenne. Ezen keresztül a hatékony, kínálatkorlátos vállalatok finanszíroznák a nem hatékonyak kényelmes vegetálását biztosító laza árfolyam-politikát. Összegezve: *a laza árfolyam-politika rövid távon nem szolgálja az export érdekét, hosszú távon pedig egyenesen ellentétes vele*. A probléma nem oldható meg másképp, mint a szabályozásból kiindulva: a szabályozásnak — benne az árfolyam-politikának — olyannak kell lennie, hogy a nyereség alakulása egy-egy vállalat és az egész vállalati szféra esetében is a tényleges gazdasági teljesítményt jelezze.

Az ilyen követelménynek megfelelő árfolyam-politika olyan forintfelértékelést kívánna meg, aminek eredményeként a fogyasztóiár-szint az ártámogatások növelése nélkül sem emelkedik, és így nincs szükség utólagos egyedi elvonásokra sem. (10 százalékos devizaár-emelkedés esetén ez kb. 9 százalékos felértékelés jelent.)

Lehetséges-e, megalapozott-e azonban ilyen mértékű felértékelés az exporthatékonyág alakulása oldaláról?

Árfolyam-politika és exporthatékonyság

Jogosan vetődik fel az árfolyam-politika lehetőségei szempontjából az exporthatékonyság kérdése. Újra csak abból lehet kiindulni, hogy a magyar gazdaságban erőteljes szerkezeti változásoknak kell végbemenniük, a megváltozott és tovább változó világgazdasági környezethez való alkalmazkodás érdekében. A strukturális alkalmazkodásnak pedig költségei, nem is jelentéktelen költségei vannak. Az is logikusnak látszik, hogy az alkalmazkodás kényszere az exportőröknél a legerősebb, tehát ennek költségei is az exportöröket terhelik leginkább. Lehet-e arra számítani, hogy a vállalati szféra egésze, különösen pedig az exportőrök olyan ütemben lesznek képesek hatékonyságukat javítani, hogy ez a javulás fedezetet nyújtson a struktúraváltás költségeire, és lehetővé tegye az előbb jelzett kemény árfolyam-politikát?

Azt gondolom, erre a kérdésre senki sem felelne igennel. A jelzett kemény árfolyam-politika az exportöröket, különösen a kompetitív árképzésbe tartozó vállalatokat tömegesen csődbe juttathatná, politikai, gazdasági és pénzügyi következményei a katasztrófa határát súrolhatnák, és rendkívül megnehezíthetnék minden civilizált megoldást. Ilyen árfolyam-politikát nem is irányoz elő senki.

Egy pillanatra se tévesszük szem elől: bármilyen árfolyam-politikát csak az egész gazdaságpolitikai koncepció részeként lehet felfogni! A vállalatokkal szemben *követelményeket nem az árfolyam-politika, hanem a gazdaságpolitika egésze támaszt*. Az árfolyam-politika akkor jó, ha szervesen, harmonikusan illeszkedik a gazdaságpolitikai koncepcióba, és kiszolgálja azt. Ha a vállalatokkal szemben támasztott követelmények irreálisak, akkor a gazdaságpolitikai koncepció irreális; ha lazák, akkor a gazdaságpolitikai koncepció laza.

A VI. ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciója ma, a tervidőszak kezdetén, meglévő legjobb tudásunk szerint reális. Ennek a koncepciónak lényeges része az elért életszínvonal, az átlagos reálbérszint megőrzése. A koncepció szerint a fogyasztóiár-szint évente átlagosan 4—5 százalékkal emelkedik, a nominálbérek pedig a hatékonyság, a végzett munka és annak eredményessége szerint differenciáltan növekednek, és csak a lakosság egyes csoportjai javára kerül sor kimondottan a fogyasztóiár-szint emelkedését ellentételező nomináljövedelem-emelésre. (Az egyszerűség kedvéért ez utóbbi hatásától most eltekintek.)

Ilyen körülmények között az előbbieken feltételezett 10 százalékos devizaár-emelkedés esetén mások az ésszerű árfolyam-politika feltételei is: a felértékelésnek csak olyan mértékűnek kell lennie, hogy az export- és az import forintárok emelkedése nyomán a fogyasztás szerkezetében számolt termelőiár-szint ne emelkedjen 5 százaléknál jobban. Ha a termelőiár-szint árfolyam-rugalmassága 0,8, akkor a forint export- és importárok 6,25 százalékkal emelkedhetnek, ami 10 százalékos devizaár-emelkedés esetén kb. 3,5 százalékos felértékelést indokol.¹⁰

Ebben az esetben az exportbevételek és az importkiadások egyaránt kb. 6,25 százalékkal emelkednek, azaz a devizaár-emelkedés és a felértékelés nyomán a vállalati szféra egésze a külkereskedelmi kapcsolatokban sem nem

¹⁰ Az árfolyam-politikai vitákban kialakult fogalomhasználattal élve, ez nominális felértékelést és reális leértékelést jelentene. (Lásd [2], [5].)

nyer, sem nem veszít. Belföldi árbevétele ugyanakkor nő, hiszen a fogyasztási javaknak és szolgáltatásoknak nemcsak a fogyasztói-, hanem a termelői-ár-szintje is emelkedik. A vállalati szféra nyereségpozíciója akkor nem romlik, ha a nominális béreknek a teljesítménynövelésért kifizetett növekményét és a termékszerkezet korszerűsítése stb. végett vállalt többletkiadásokat fedezi a belföldi értékesítésen elért ártöbblet. Ha pedig a kiadási többlet kisebb a bevételi többletnél, akkor a vállalati szféra nyeresége még nő is, ami a nyereségadó révén a költségvetés pozícióját is javítja. A fogyasztóiár-szint emelkedésének mértékében tehát a *lakosság* évről évre jelentős összeggel járul hozzá a struktúraátalakítás terheinek viseléséhez, miközben saját életszínvonalát nominálbérének a teljesítményei fokozásával elért többlete révén megőrizheti. Ahogy ezek a terhek elsősorban az exportőrökre nehezednek, a lakossági hozzájárulás is első helyen az exportőrökhöz folyik be, hiszen — az import drágulása mellett — ők vezetik a belföldi árszintemelkedés folyamatát, a hagyományos önköltségi árképzést folytató területek pedig — ahogy arról szó volt — csak követik őket.¹¹ A VI. ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciója számol azzal, hogy szocialista gazdaságban a szükséges szerkezeti átalakulás nem mehet végbe drasztikusan, nem járhat együtt vállalatok tömeges tönkremenetelével, annak minden brutális szociális következményével. A strukturális átalakulás folyamatának „szelídítése” természetesen feltételezi nemcsak a fogyasztóiár-szint emelkedésének formájában történő lakossági hozzájárulást, hanem a gazdaságpolitika egész eszköztárának hatékony alkalmazását is. Ebben jelentős szerepet tölt be a leginkább érintett vállalatoknak átmenetileg folyósított termelőkorszerűsítési támogatás is.

Elégendő lesz-e a gazdaságpolitikai koncepcióban előírányzott lakossági hozzájárulás? A válaszban senki sem lehet biztos: ez függ a világgazdasági helyzet alakulásától, amit senki sem láthat előre megbízhatóan, de függ tőlünk is; attól, hogy a gazdaságirányítás mennyire teszi lehetővé és mozdítja elő a szerkezeti alkalmazkodást. Ha a következő években nagyon kedvezőtlen világgazdasági fejlemények párosulnának saját nagyfokú tehetlenségünkkel, akkor a lakossági teherviselés eddig előírányzott mértéke elégtelennek bizonyulhatna. Ez megnyilvánulna például abban, hogy a termelőiár-szint 5 százalékot meg nem haladó emelkedése adott évben olyan felértékelést kívánna, ami tömegesen tenne veszteségesé exportőröket. Az ésszerű árfolyam-politika szabályai azonban ebben az esetben sem változnak: gondjainkat csak tovább súlyosbítaná, ha kevésbé értékelnénk fel, az 5 százalékos fogyasztóiár-emelkedési korlát tartásához pedig az ártámogatások jelentős növeléséhez folyamodnánk, majd pedig a hatékony, nyereséges vállalatoktól utólag, egyedi eszközökkel vonnánk el az ennek fedezéséhez szükséges összeget. A jelzett helyzetben *maga a gazdaságpolitikai koncepció bizonyulna tarthatatlannak*: ez a helyzet azt jelentené, hogy az adott világgazdasági környezetben, a gazdaságpolitika és a vállalatok hatékonyságának adott fokán, az előírányzott lakossági teherviselés nem elegendő, a fogyasztóiár-szint ellentételezés nélküli emelkedése mértékének magasabbnak kell lennie; ehhez aztán egy kevésbé felértékelő árfolyam-politika tartozhatna. Az ilyen lehetőség fontolgatásakor mindenképpen

¹¹ Ezért nem értem Obláthnak azt az aggodalmát, hogy a felértékelő árfolyam-politika az exportőrök kárára és a hagyományos önköltségi árképzést folytató területek javára módosítaná a belföldi árarányokat ([8] 23. l.).

szem előtt kell tartani: a lakossági teherviselés előirányzott mértékét olyan határnak tekinthetjük, amin túl már inkább a lakosság támaszthat követelményeket a gazdaságpolitikával és a gazdálkodással szemben. Ebben az értelemben „követelményszintű” a gazdaságpolitikai koncepció és a hozzá tartozó árfolyam-politika.¹²

Ebből kiviláglik a helytelensége annak a gyakran hallható érvelésnek is, amely szerint a felértékelő árfolyam-politika mögött az a felfogás áll, hogy nálunk az árszint emelkedésének csak külső okai vannak, ezért ellene elsősorban árfolyam-politikával lehet és kell védekezni. Az árszintemelkedésnek a felértékelő árfolyam-politika felfogásában is döntően *belső* okai vannak: az, hogy — a gazdaságpolitikai koncepció szerint — a fogyasztóiár-szint évi 5 százalékos emelkedésére van szükségünk ahhoz, hogy a nominálbéreknek a hatékonyság javulásához szükséges differenciált emelkedése változatlan átlagos reálbérszint mellett mehessen végbe. Ehhez a koncepcióhoz azért tartozik felértékelő árfolyam-politika, mert a világkereskedelemben várhatóan a jövőben is a mienkét meghaladó árszintemelkedés lesz. Ez azonban *a belső árszintemelkedés okai szempontjából véletlen elem*, hiszen — ahogy arra ismerünk is példát a történelemből — a világgazdasági válság nagy drámája nem inflációs, hanem deflációs díszletek előtt is folyhatna, és ebben az esetben a belső árszintemelkedéshez leértékelő árfolyam-politika tartozna.

A konjunktúra adminisztrálása

Az adott gazdaságpolitikai koncepció keretein belül maradvá, igazán komoly gondot — a szabályozás jelenlegi szegényes eszköztárára tekintettel — az okozhat, ha az export- és az import devizaárak emelkedése ágazatonként, termékenként nagy szóródással megy végbe ([13] 503. l. és [7]). Ez esetben felmerülhet, hogy az átlagos devizaár-emelkedéshez igazodó felértékeléssel az exportőrök — mégpedig jellemzően adott ágazatokba tartozó exportőrök — nagy hányada veszteségesé válik. E probléma megoldását keresve nem indulhatunk ki abból, hogy a felértékelés a vállalatok egyetlen jelentős csoportjánál se járjon a nyereség jelentős csökkenésével, még kevésbé veszteség megjelenésével; nem lehet szabály az, hogy az átlagosnál kisebb devizaár-emelkedést elért ágazatokhoz kell alkalmazkodni. Az ilyen felfogás laza árfolyam-politikát eredményezne, annak minden következményével együtt, hiszen mindig van az átlagosnál kisebb devizaár-emelkedést elérő ágazat. Ez a probléma valójában már túlmutat az árfolyam-politika keretein: azt veti fel, hogy a világpiacon a különböző ágazatok, tevékenységek *konjunktúrája és dekonjunktúrája időbeli eltolódással zajlik le*, és a szabályozórendszer mai állapotában csak igen tökéletlen módon tudjuk ezek beföldi hatásait kezelni. Megfelelő eszközök hiányában a konjunkturális hatásokat valójában nem is tudjuk szabályozni, hanem csak *adminisztrálni*; valamilyen formában elvonjuk vagy befagyasztjuk a világpiacon konjunktúra kihasználásából egy-egy ágazatban származó nyereséget, aminek következtében a dekonjunktúrának már halvány lehelletére is azonnal az ellenkező

¹² Ezért is érthetetlen az, hogy Obláth cikkének bevezető eszme-futtatása azt implikálja mintha a felértékelő árfolyam-politika háritaná a terheket a fogyasztásra, azaz a lakosságra ([8] 15. l.).

irányú hatósági beavatkozásra van szükség. Azt mondhatjuk: jelenlegi általános szabályozórendszerünk e tekintetben inkább csak az átlagos vállalat átlagos állapotára kielégítő, az átlagtól való elmozdulás tehát hamar egyedi hatósági beavatkozást kíván. A problémát mindenki érzékeli. Az árszabályozásban történtek is lépések a konjunkturális hatások csillapítására. A konjunktúraszabályozás azonban nemcsak és nem is elsősorban az ármechanizmus, hanem *a gazdaság egész monetáris szférájának a kérdése*. Kielégítően működő konjunktúraszabályozáshoz a pénzügyi eszközök, tartalékok mostaninál nagyobb választékára volna szükség: ilyen eszközökbe kellene befektetni — szabad vállalati döntés alapján — az átmeneti, konjunkturális okoknak tulajdonítható kiugró nyereséget, és ezek mobilizálása segíthetne át a dekonjunktúra átmeneti legkisebb nyereségén vagy éppen veszteségén. A pénzügyi aktívák szélesebb választékának és a mobilizálásukra alkalmas pénzpiacoknak a megszervezése nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a szabályozás tényleg normatív lehessen. Önmagukban azonban a legkitűnőbb technikai megoldások sem garantálhatják a normativitást, a legjobban megszervezett pénzpiac sem működhet jól, ha az árfolyam-politika laza, és emiatt időről időre rákényszerülünk a vállalati nyereségek utólagos, egyedi eszközökkel történő korrigálására.

Hivatkozások

- [1] *Deák János*: Árfolyampolitika és ármechanizmus. Külgazdaság, 1981. 2. sz.
- [2] *Drechster László*: Az árfolyam és értelmezése. Figyelő, 1980. december 17., 3.1.
- [3] *Erős Gyula*: Az infláció (általában az árszint és az árszintemelkedés) egyes valutapolitikai összefüggései. A Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztályának Közleményei, 1977. 74. sz.
- [4] *Gács János*: Importkorlátok, hiányjelenségek és a vállalati alkalmazkodás. Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1980.
- [5] *Gordos Árpád*: Az árfolyampolitika és az érdekek ütközése. Figyelő, 1981. január 28., 3.1.
- [6] *Huszi Ernő—Tarafás Imre*: A monetáris folyamatok főbb vonásai 1968—1978. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete számára készített tanulmány, 1979.
- [7] *Mózesné Szepesy Boglárka*: Árendszerünk az árfolyampolitika tükrében. Figyelő, 1980. december 3. 3.1.
- [8] *Obláth Gábor*: A magyar árfolyampolitika alternatívái. Külgazdaság, 1980. 10. sz.
- [9] *Osváth Lajos*: Árfolyampolitikánk nemzetközi összehasonlításban 1968—1979 között. Külgazdaság, 1980. 12. sz.
- [10] *Simon András*: Az árak és a pénzügyi eszközök hatása az exportra és az importra. Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1980.
- [11] *Szalkai István*: A valutaleértékelés szerepe a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásában. Külgazdaság, 1980. 7. sz.
- [12] *Tardos Márton*: Külgazdasági alternatívák. Külgazdaság, 1980. 12. sz.
- [13] *Timár Mátyás*: Árfolyamrendszerünk a megváltozott világgazdasági helyzetben. Pénzügyi Szemle, 1980. 7. sz.
- [14] *Vanek, J.*: International Trade: Theory and Economic Policy. Irwin, Homewood, Illinois. 1962.

A „versenyárrendszer” elméleti és gyakorlati problémáihoz

Közgazdasági irodalmunkban már az 1960-as évek első felére megfogalmazódott a javaslat: belső árárainkat a világszerte árárainkból kiindulva, azokhoz igazítva kell alakítani. Ezt az elvet az egész gazdaságra ki kell terjeszteni, tehát azokra a termékekre is, amelyek nem kerülhetnek exportra, és nem is importálhatók [1]. Más vélemények szerint az elv ilyen szélsőséges értelmezése és alkalmazása helytelen, bár a külső árák kétségtelenül hatnak a belső árákra is, s az árképzésben valamilyen módon figyelembe kell venni őket ([2], [3]). Indokolt lehet például, hogy a nagyobb jövedelmezőséggel exportálható termékek árai belföldön fölfelé térjenek el a ráfordításoktól (az átlagosnál nagyobb nyereséget tartalmazzanak), míg azon termékek belső árai, amelyeket előállításuk költségeinél alacsonyabb áron lehet importálni, a tényleges ráfordítások alatt maradjanak (az átlagosnál kisebb nyereséget tartalmazzanak) [4].

Az elmúlt évben a vitára látszólag a gyakorlat tett pontot: a gazdaság egyes, úgynevezett kompetitív területeinek nagy részében (kb. a nemzeti jövedelem 35 százalékát adó területeken) megtették az első lépéseket a belföldi árárainknak a bizonyos értelemben vett világszerte árárainkhoz való igazításához.

Az exportált termékeknél az egy dollárt legkisebb forintköltséggel kitermelő vállalatok építhettek a belföldi árákba legmagasabb nyereséget (kb. lekötött eszközeik plusz kifizetett béreik mintegy 15 százalékát), míg a devizát legmagasabb költséggel kitermelő vállalatok belföldi értékesítésük után is csak nagyon alacsony, a nullához közelítő nyereségszázalékot realizálhatnak.

Az importált termékek jelentős részének, mint az anyagoknak, energia-hordozóknak, beruházási javaknak nincs valós belföldi versenytársa, mert egyes esetekben ezek belföldön *a)* egyáltalán nem termelhetők, *b)* nem termelhetők elégséges mennyiségben, vagy *c)* csak túl nagy ráfordítással volna lehetséges előállítani a szükségleteknek megfelelő mennyiségben.

Az is előfordulhat azonban, hogy a hazai kitermelés költségesebb a behozatalnál, de a kedvező áron importálható mennyiség korlátozott.

Indokolt, hogy az ilyen termékek — anyagok, energia-hordozók — a belföldi felhasználókhoz „tényleges” bekerülési áron vagy bizonyos esetekben a legmagasabb bekerülési áron jussanak el. A legmagasabb bekerülési ár vagy „határár” esetenként a ténylegesen legmagasabb importár, esetenként a belföldi termelés ráfordításait tükröző ár.

Más esetekben a tényleges vagy a feltételezett importnak van hazai „versenytársa”. Ilyenkor — ha az import olcsóbb — a belföldön termelt áruk árában az átlagnál kisebb, esetleg a nullához közelítő nyereséget szabad csak beépíteni.

Feltételezik, hogy ily módon a vállalatok költségeiknek a külpiazi árakhoz való közvetlen hasonlításával „értékelődnek”, s hogy azok, amelyek ilyen alapon gyengék, rövid határidőn, például 3—5 éven belül felzárkóznak, vagy selejtesként kihullanak a gazdaságból. Ez jelentené csak az elv teljességében való érvényesítését — a gazdaság meghatározott területein.

Feltételezhető, hogy az elv kiteljesedett alkalmazásához hozzátartozik minden „kompetitív” (tehát exportáló vagy importhelyettesítő) gazdasági szférára, például a mezőgazdaságra való kiterjesztése.

A gyakorlat tehát az első álláspontot fogadta el abban, hogy a külpiazi — számunkra reálisan létező — árarányok valamelyikéhez akarja igazítani a belső árarányokat, de a második felé hajlik a tekintetben, hogy ezt az árképzési elvet nem terjeszti ki a gazdaság egészére.

Tanulságos felidézni azokat az érveket, amelyekkel ezt a rendszert eredetileg indokolni próbálták: „A hazai költségár autarkiára ösztönöz. Önellátó gazdaságban valóban a legelmaradottabb keresztmetszetek fejlesztése a leggazdaságosabb. A nemzetközi munkamegosztásba kapcsolódó gazdaság azonban a viszonylag legkorszerűbb, illetve legkönnyebben versenyképesé tehető termelésre specializálódik. A hazai költségre épülő autark árrendszerben tehát a világszínvonalról elmaradottabb termelés válik jövedelmezővé, hiszen ennek költségei csökkenthetők a legkönnyebben. Így minél nagyobb a korszerű termelés aránya, annál rosszabb a termelőknek; viszont minél korszerűtlenebbé tudják tenni termelésük összetételét, annál jobban járnak. Az autark árképzés tehát árutermelő gazdaságunkban meg nem felelő voluntarista árképzés ([1] 1068. l.). Eltekintek az idézett gondolat részletesebb elemzésétől, s csak arra hívom fel a figyelmet, hogy a szerző a tényleges költségek alapján kalkulált árak rendszerét olyannak tartja, ami nem a termelés korszerűsítésére, hanem éppen korszerűtlentítésére ösztönöz. A korszerűtlen pedig — értelmezése szerint — nem tehető versenyképesé a világpiacon.

Jelenlegi árképzési gyakorlatunk mellett kísértetiesen hasonló érveket sorakoztatnak fel. Az ismertetett támpontokon alapuló *árkalkulációs rendszerrel* képzelik el azt a hatást kifejtteni, amely a vállalatokat hatékonyságfokozásra, termékszerkezetük korszerűsítésére készíti:

„Ilyen körülmények között született döntés a nemzetközi versenyárak arányainak átvételére. Ebben a döntésben alapvető súllyal esett latba, hogy a magyar gazdaságnak *égető szüksége van* olyan árrendszerre, amely a termelési ágakat, vállalatokat nemzetközi mérce alapján rangsorolja; mely az eddiginél nagyobb, »erőszakosabb« készíttést ad az energia- és anyag-takarékosságra, a műszaki fejlődésre és a szerkezet hatékonysági ismérvek szerinti alakítására” ([5] 130. l.). „A kompetitív árképzés úgy orientál a hatékony termelési szerkezetre, hogy egyidejűleg kikényszeríti az anyag- és energiatakarékosságot” ([6] 834. l.).

Úgy tűnik, hogy ez az új kritériumokon alapuló, a régiekhez hasonló módon központilag részletesen kimunkált áralkulációs rendszer ellentétes fogadtatásban részesül egyrészt a központi irányító szervek és a közzgazdászok többsége, másrészt a közvetlenül érintett vállalatok jelentős része és a

közgazdászok kisebbsége között. Az első csoport lelkesen támogatja, komoly hatékonyságnövelő hatásokat remél tőle, s gazdasági szabályozórendszerünk legstabilabb részének tekinti a következő öt éves időszakban. A vállalati szakemberek nagy része informális utakon kifejezetten rossznak vallja, s rámutat várható káros gazdasági hatásaira is. A negatív oldalakra is figyelemztető nézetek a versenyár bevezetése után jelentek meg a témával foglalkozó publikációkban [7], [8], [9], [10]. Próbáljuk meg újszerűen áttekinteni ezen árrendszer elméleti háttérét, és vessük össze azt néhány gyakorlati ténnyel, valamint a mi gyakorlatunkban várható, az új árrendszer következtében a viszonylag közeli jövőben felvetődő néhány kérdéssel!

Az elméleti háttér

Az egyes termékek, illetve vállalatok nemzetközi összehasonlítása

Egy-egy ország ráfordításai színvonalukban, azaz átlagosan s egyes termékekre vagy termékcsoportokra vonatkozó arányaikban is eltérnek, s a legtöbb esetben *jelentősen* térnek el más országok ráfordításaitól. Az átlagos eltérésre a leggyakrabban mint az egyes országok termelékenységi színvonalainak eltéréseire utalunk. Az egyes termékek összehasonlításában tapasztalható különböző eltérések adják a komparatív előnyök és hátrányok létezésének alapját. Az egyes országok ráfordításai (amelyek végső soron munkára vezethetők vissza) a nemzetközi cserében nagyjából a termelékenységi színvonalak eltérései szerinti mértékben le-, illetve felértékelődnek. Például *Y* ország egységnyi munkaidőre visszavezetett ráfordítása nagyjából kétszer annyit ér, mint *X* országé, ha *Y* ország termelékenységi színvonala *X* országénak kétszerese. Mivel a nemzetközi cserében általában (komparatív) előnyöket realizálnak, az kölcsönösen előnyös lehet akkor is, ha az egyes országok ráfordításainak le- vagy felértékelődése ettől adott határig eltér. (Lásd részletesebben [11].)

A ráfordítások átlagos eltérését és arányeltéréseit az alábbi táblázattal szemléltetjük, melyben *Y* országgal mint adott országgal szemben *X* ország, azaz az összes többi ország valamelyike áll.

1. sz. táblázat

Megnevezés	d	f	g	h	e	Összesen
	termék egységének nemzeti ráfordítása					
„Y” ország	3	4	5	6	7	25
„X” ország	8	9	10	11	12	50
X/Y termelékenysége	0,375	0,444	0,5	0,545	0,583	0,5

Amennyiben feltételezzük, hogy a nemzetközi cserében *Y* ország ráfordításai éppen kétszeresét érik *X* ország(ok) ráfordításainak, *X* termékei az *Y*-nal folytatott kereskedelemben a táblázati sorrendben a következőképpen értékelődnek: $d = 4$, $f = 4,5$, $g = 5$, $h = 5,5$, $e = 6$.

A különböző országokban érvényesülő áraknak egymással, valamint az export- és az importáraknak a belső árakkal való összevetése a különböző

valuták egymásra való egységes átszámításával lehetséges. Ha az átváltási (vagy átszámítási) arányok pontosan a vásárlóerő-arányok szerint alakulnak, akkor valamely ország pénzében fejeződnek ki a másik országok árai is, tehát az árszínvonal az összehasonlított országokban azonos.

A nemzetközi kereskedelembe realizálható — nagyrészt komparatív — előnyök azt is lehetővé teszik azonban, hogy a még kölcsönösen előnyös külkereskedelemben az export- és az importárak hazai pénzben való kifejezésében, a valuták egymásra váltásakor a vásárlóerő-paritásoktól kisebb-nagyobb mértékben eltérjenek.

Mint általában jellemző, ez a modell is számos egyszerűsítést tartalmaz. Egy-egy ország termékskáláját mindössze öt-öt termékkel illusztrálja. Feltételezi, hogy egyes országok ugyanazokat a termékeket, és mennyiségüket tekintve — de nem ráfordításaik szerint — ugyanolyan arányban termelik. Ezáltal azt sugallja, mintha az egyes országok termelékenységi színvonalainak eltérése (és valutáik vásárlóerejének viszonylagos nagysága) pontosan kiszámítható vagy érzékelhető volna. A valóságban azonban a termékskálák országonként eltérnek, s a mindkét országban előállított termékeket is különböző mennyiségi és érték- (ráfordítás-) arányokban termelik. Emiatt a termelékenységi színvonalak eltérése és a különböző nemzeti valuták vásárlóerő-paritása is csak megközelítő pontossággal számítható, illetve becsülhető.

A modell mindezek mellett is tükröz nagyon lényeges valóságos összefüggéseket. Megmutatja, hogy nemzetközi összehasonlításban az adott országban termelt termékek jelentős része kedvező ráfordítással, azaz komparatív előnnyel, másik jelentős része pedig kedvezőtlen ráfordítással, azaz komparatív hátránnyal előállított termék. (Ez akkor is érvényes, ha feloldjuk a termékskálára és az egyes termékek arányára alkalmazott, a fentebb említett egyszerűsítést.)

A példában szándékosan nem értékarányokkal dolgozunk, hanem valamilyen értelemben vett, például a lekötött eszközök nagyságát is tükröző, munkaidőre visszavezetett ráfordításarányokkal. Tudjuk, hogy a mi belső áraink s más országok árai sem pontosan tükrözik ezeket. Ezt mégis feltételezzük, mert mi ilyen árak mellett tudnánk leginkább ésszerűen gazdálkodni, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok számunkra legjobb kihasználhatóságára ezek orientálnának, még akkor is, ha más országok számunkra is elérhető árai különféle okok folytán jelentősen eltérnek a mögöttük létező tényleges ráfordításoktól.

*Egy kitérő: a határárfolyam és az átlagárfolyam**

A tőkésországok második világháború utáni nemzetközi pénzügyi rendszerében a nemzeti valuták egymásra való átváltásában olyan egységes árfolyamokra törekszenek, amelyek a leginkább biztosítják a külkereskedelmi, illetve a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyát oly módon, hogy az export támogatása csak kivétel legyen. Ez a *határárfolyam*.

Magyarországon viszont az *átlagárfolyamot* használják. Ez úgy adódik,

* Ismeretesek az "árfolyam" kategória alkalmazhatóságára vonatkozó fenntartások. A tárgyalt téma szempontjából azonban nincs jelentősége az árfolyam, illetve az árszorító közötti különbségtételnek, ezért a későbbiekben az árfolyam kifejezést használom.

hogy az ország összes tőkés, illetve szocialista exportjában elért devizabevételt osztják a kivitel teljes hazai költségével (vagy termelői árával). Az átlagárfolyam értéke azt mutatja, hogy az ország más ország valutájának egységéhez átlagosan mekkora saját pénzében kifejezett ráfordítással jut. Ilyen szorzó mellett a kivitel fele kedvezőtlen volna az exportáló vállalatok számára, ha nem kapnának rá külön támogatást.

A határárfolyam és az átlagárfolyam közti különbség illusztrálására lássunk egy példát, amelynek kiinduló adatai a következők:

2. sz. táblázat

Két ország termelési és ráfordítási adatai

Ország \ Termék	Termék					Összesen
	d	f	g	h	e	
	termék egységének nemzeti ráfordítása					
Y ország	3	4	5	6	7	25
X ország	8	9	10	11	12	50
	termék egységára nemzeti pénzben					
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	400	450	500	550	600	2500
	termék egységára Y valutájában					
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	40	45	50	55	60	250

Mivel példánkban Y és X országok is ugyanazon termékek ugyanakkora mennyiségeit termelik (ez természetesen erős egyszerűsítés), a vásárlóerő-paritásnak megfelelő átszámítási kulcsot úgy kaptuk, hogy az összárat vetettük egybe. (X országban Y országénak pontosan tízszerese az összár, tíz X pénz vásárlóereje egyenlő tehát egy Y pénz vásárlóerejével.)

Tételezzük fel, hogy X ország d termék importját csak úgy tudja exporttal kiegyenlíteni, ha e és h terméket is exportál. Határárfolyam esetén h és e termékek exportja a termelővállalatoknak általában, tehát sajátos eseteket (mint a fölös kapacitások kihasználására való törekvés, a nagyobb szériával járó jelentős hatékonyságjavulás, fölösleges készletek értékesítése stb.) kivéve, csak úgy lesz igazán kifizetődő, ha legalább a belföldi árak megfelelő devizabevételt érnek el. Ugyanez a feltétele d termék Y országból való exportjának. Importálni a vállalatok számára viszont általában csak úgy kifizetődő, ha az a belföldi áraknál alacsonyabb árakon lehetséges.

E feltételnek még X ország valutájának 30 százalékos aláértékeltisége mellett is eleget lehet tenni úgy, hogy a csere mindkét ország számára előnyös legyen. X ország valutájának a vásárlóerejéhez viszonyított 30 százalékos aláértékeltiséget feltételezve (1 Y pénz = 13 X pénzzel) az Y országból d terméket exportáló vállalatnak X ország pénzéből 390-nél többet kell kapnia, hogy azt saját pénzére átváltva a belföldi árat meghaladó bevételhez jusson. X ország exportőreinek h termék egységét legalább 42,31 Y pénzzel azonos áron, e termék egységét legalább 46,16 Y pénzzel azonos áron kell exportálniuk, hogy a belső árakat meghaladó bevételhez jussanak saját nemzeti pénzükben. ($390 : 13 = 30$; $42,31 \cdot 13 = 550,03$; $46,16 \cdot 13 = 600,08$)

Bizonyítható, hogy ilyen árak mellett a csere mindkét országnál előnyös. Például X ország 10 db e és 10 db h terméket exportál. Árbevétele $461,6 + 423,1 = 884,7$ Y pénz lesz. Ezen az összegen 30,01-os egységáron Y országtól 29,48 d terméket vásárolhat. Y ország 10 $h + 10 e$ importjával $60 + 70 = 130$ saját ráfordítást váltott ki, míg a 29,48 d exportjához $29,48 \cdot 3 = 88,44$ egység saját ráfordítás kellett, tehát megtakarítása $130 - 88,44 = 41,66$, amiből majdnem 14 további d terméket tud előállítani. X ország 29,48 d importjával $29,48 \cdot 8 = 235,84$ saját ráfordítást vált ki, míg 10 $h + 10 e$ exportált terméke $110 + 120 = 230$ ráfordításába került, tehát 5,84 saját ráfordítást szintén nyert. (E példánkban a realizált komparatív előnyök majdnem teljesen Y országhoz kerültek.)

Tegyük fel, hogy X ország exportőrei az említettnél magasabb árat tudnak elérni, míg Y ország exportára változatlan marad! (A realizált komparatív előnyök országok közötti elosztása ezáltal X számára az eddiginél kedvezőbben alakul, például h egységét 52 Y pénzért, e egységét 63 Y pénzért exportálja. Ha Y pénz egységéért 10 X pénzt adnak, a h terméket exportáló vállalat hazai pénzben kifejezett árbevétele $52 \cdot 10 = 520$, azaz a belföldi pénzben kifejezett ráfordításnál 30-cal kevesebb, míg az e terméket exportáló vállalat hazai pénzben kifejezett árbevétele $63 \cdot 10 = 630$, azaz a belföldi pénzben kifejezett ráfordításnál 30-cal több lesz.

Példánkban az 1 Y pénz = 10 X pénz átlagárfolyam, hiszen az egyik vállalat veszteségét éppen kiegyenlíti a másik nyeresége.

Az átlagárfolyam kialakításának módjából azonban az következik, hogy alacsonyabb exportárak mellett magasabb, például 13 vagy 14 stb. is lehet. (Például, ha e termék ára 42 Y pénz, h termék ára pedig 34,67 Y pénz, akkor átlagosan 15 X pénznyi ráfordítással termelnek ki egy Y pénzt!)

Az átlagárfolyam lényegéhez tartozik, hogy az exportnak a felét támogatni kell, hiszen ilyen arányú az átlagosnál rosszabb, tehát az árfolyamot meghaladó devizakitermelési mutatójú export. A példából az is érzékelhető, hogy a határárfolyam és az átlagárfolyam egyaránt lehetővé teszi a vásárlóerő-paritástól való bármely irányú eltérést. Átlagárfolyam esetén azonban a realizált előnyök nagyobbik részét észleljük az importnál. (Az exportáló vállalatoknak csak a fele jut ilyen alapon jövedelemhez, a másik felét viszont azonos nagyságrendben támogatni kell.)

Különösen áll ez, ha a partner ország határárfolyamot alkalmaz.

A teljes kivitel mögött levő hazai ráfordítást gyakorlatilag nem lehet összehasonlítani a teljes importtal kiváltott ráfordítással. Emiatt az átlagárfolyam alkalmazása esetén nincs automatikus kontrollja a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás ésszerű mértékének. Lehetséges, hogy a valóságos bekapcsolódás meghaladja a gazdaságilag előnyösöt, hiszen a kivitel támogatását az átlagárfolyam az export felére szabállyá emeli.

A nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás ésszerű mértékét határárfolyam mellett sem könnyű meghatározni. Azáltal azonban, hogy ez definíció szerint magasabb az átlagárfolyamnál (legalábbis adott termelési és exportszerkezet mellett), s hogy az export bővítése esetén (egyéb feltételeket változtatlanul tételezve fel) az átlagárfolyamnál nagyobb mértékben kell megnövelni, az import drágítása révén bizonyos fokú automatikus kontrollt nyújt. (A nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás ésszerű mértékére még visszatérek.)

*Az egyes termékek, illetve vállalatok
nemzetközi összehasonlítása a gyakorlatban*

Az eddig kifejtettekből látható, hogy a külpiazi árak egységes árfolyam alkalmazásával jól összevethetők a hazai ráfordításokat többé-kevésbé tükröző belső árakkal.

Ha minden ténylegesen előállított termékünket a tényleges ráfordítások alapján hasonlíthatnánk össze más országok ráfordításaival, akkor — mint az egyes termékek, illetve vállalatok nemzetközi összehasonlításával foglalkozó részben láttuk — termékeink nagy hányada (a termelési szerkezetek eltérése miatt nem mondható, hogy súlyukat figyelembe véve is pontosan a fele) szükségszerűen hátrányosnak mutatkozna.

Hasonló, de nem pontosan azonos eredményre jutunk, ha az összehasonlítást az árakon keresztül, egységes árfolyam segítségével végezzük. Így a termelési struktúrák eltérései mellett az eredményt még az is befolyásolja, hogy az összehasonlított országok árai között kisebb-nagyobb súllyal importált termékek, közöttük belföldön nem termelt cikkek árai is szerepelnek. Így is bizonyos azonban, hogy például a vásárlóerő-paritást tükröző árfolyamok mellett a hazai termelés jelentős hányada gazdaságtalannak látszik. Ennél kedvezőbb képet kapunk, ha valutánkat a vásárlóerő-paritáshoz képest aláértékelve, és kedvezőtlenebbet, ha valutánkat túlértékelve tartjuk. (E szabály alól is lehet kivétel. Például két ország külkereskedelmének túlnyomó része harmadik országok felé irányul. A harmadik országokkal szemben azonos mértékben aláértékelik valutáikat, s így termelésük nagyobb hányadának kivitelét mutatják kifizetődőnek. Egymással szembeni árfolyamuk így is megfelelehet a vásárlóerő-paritásnak.)

Az alá- és a túlértékeltség hatását lásd a 3. sz. táblázatban.

3. sz. táblázat

**Két ország öt termékének ár- és költségadatai
különböző árfolyamtípusok esetén**

Termék Ország	d	f	g	h	e	Összesen
		termék egységének nemzeti ráfordítása				
Y ország	3	4	5	6	7	25
X ország	8	9	10	11	12	50
		termék egységének egységesített ráfordítása				
Y ország	3	4	5	6	7	25
X ország	4	4,5	5	5,5	6	25
		termék egységének nemzeti ára				
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	400	450	500	550	600	2500
		termék egységára Y valutájában (vásárlóerő-paritás szerint)				
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	40	45	50	55	60	250
		termék egységára Y valutájában (ha X valutája 20 százalékkal aláértékelt)				
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	33,39	37,5	41,67	45,83	50	208,33
		termék egységára Y valutájában (ha X valutája 11 százalékkal túlértékelt)				
Y ország	30	40	50	60	70	250
X ország	44,44	50,00	55,55	61,11	61,44	275,54

Ha egyes termékeket nagy tömegben exportálnak, s például X országban e termék az összes ráfordításnak nem 24 százalékát, hanem például 30 százalékát képviseli, akkor szám szerint az egyébként adódónál több a kedvezőtlen ráfordításarányú, azaz komparatív hátrányú áru. Feltételezve, hogy az exportált termékek súlya az országok termelésében viszonylag nagyobb, mint a számarányuk, ez meglehetősen általános jelenség.

Abban az esetben, ha termékeinket a tényleges ráfordítások alapján hasonlítjuk össze a világpiac, azaz más országok termékeivel, vagyis ha a nemzeti valutákat közvetlenül vagy valamely kulcsvaluta közbeiktatásával a vásárlóerő-paritásokat megközelítő értékeken számoljuk át (vagyis ha az árfolyam a vásárlóerő-paritáshoz közeli érték), akkor nyilvánvaló az így elének táruló kép: *termékeinknek jelentős hányada mindig kedvezőtlen ráfordítással, a külpiazi árakhoz képest drágán, gazdaságtalanul előállított termék (illetve szolgáltatás)!*

Az export- és az importárok azonban sajátosan alakulnak. A tapasztalat azt mutatja, hogy külpiacon egységnyi pénz (kulcsvaluta) vásárlóereje nagyobb, mint belföldön. Például egy dollárért vagy egy márkáért más országokból (sőt még ezekből az országokból is) a legtöbbször többet lehet importálni, mint amennyit az Egyesült Államokban vagy az NSZK-ban érnek. Ez közismert jelenség, amelynek okai szerteágazóak: a kivitel különféle eszközökkel való támogatása; a külkereskedelemben elérhető előnyök egy része az importban jelentkezik; az export gyakran kényszerűség; a kivitel költségeként adott esetekben csak a változó költségeket veszik figyelembe stb. E jelenségből az is következik, hogy az exportban egy dollár megszerzése számunkra több forintba kerül, mint ahány forint hazai vásárlóereje megegyezik egy dollár egyesült államokbeli vásárlóerejével, de az így szerzett dolláron normális körülmények között többet tudunk importálni, mint amekkora a kitermeléséhez szükséges forintösszeg vásárlóereje. Különben általában nem is volna értelme a külkereskedelemnek, ha annak közvetett előnyeitől (például fejlett technika, új eljárások importja, jobb kapacitáskihasználás, itthon elő nem állított, de felhasznált termékek importja) eltekintենék.

Lehetséges tehát, hogy bár a deviza kitermelése a külkereskedelemben drága, az átlag- vagy akár a határárfolyam is csak kismértékben tér el a vásárlóerők paritásától. Következésképp a külkereskedelmi árak alakulásának sajátosságai nem teszik kétségessé iménti következtetésünket, amely szerint a nemzetközi összehasonlításban termékeinknek jelentős hányada szükségszerűen gazdaságtalan.

A határárfolyam — mivel az export közvetlen támogatását valóban csak kivételesen engedi meg — egyéb tényezők azonossága esetén mindig szükségszerűen magasabb az átlagárfolyamnál. (Átlagárfolyam mellett az exportban támogatás nélkül nem érhető el extrajövedelem, azaz a belföldi átlagos nyereséget meghaladó jövedelem, míg határárfolyam mellett ez jelentékeny, bár mértéke függ a kivitel szerkezetétől is. A határárfolyam nagysága azonban a közvetlen exporttámogatások kis súlya miatt lényegesen alacsonyabb lehet, mint az átlagárfolyam mellett támogatással még exportáló legrosszabb vállalatok — termékek — devizakitermelési mutatója.)

Amikor tehát átlagárfolyamot használva hasonlítjuk össze termékeinket, termékcsoportjainkat, vállalatunkat a nemzetközi versenyképesség szempontjából, akkor még az export nagy részét is versenyképtelenné tüntetjük fel, holott

az — normális ösztönzőrendszer esetén — az egész gazdaság nemzetközileg versenyképesebb részéből kerül ki. Ugyanígy az importtal való összehasonlítás is szükségszerűen a valóságosnál kedvezőtlenebb képet mutat a hazai termékek (vállalatok) szempontjából.

A kompetitív árrendszer gyakorlati megvalósíthatatlansága

A nemzetközi összehasonlítások lehetséges gyakorlatából következik, hogy ilyen összehasonlításban gazdaságunk jelentős hányada szükségszerűen és mindig „rossz, gazdaságtalan, versenyképtelen”. Egységes átszámítás esetén csak a hazai ráfordításokat tükröző áraknál alacsonyabb áron lehetne ezeket a termékeket exportálni, illetve a hazai ráfordításoknál alacsonyabb áron lehetne ugyanazokat a termékeket importálni. Ha exportunkra valóban átlagárfolyamot alkalmaznánk, akkor az export fele is veszteségesnek mutatkoznék a vállalatok számára.

Emiatt sohasem lehet elérni, de még megközelíteni sem azt a célt, hogy a tőkés külpiaci árakkal összehasonlított belföldi ráfordítások szerint rangsorolva a „kedvezőtlen”, „gazdaságtalan” termékek gyártását megszüntessük, vagy az ilyen termelést folytató vállalatokat felszámoljuk. Ez egyaránt érvényes az exportra is termelt, valamint a belföldre előállított, de importtal elvileg helyettesíthető termékekre.

Olyan árrendszert akarunk szimulálni, amely a valóságban egyetlen iparosodott országban sem található meg. A fejlett tőkésországoknak, köztük a legfejlettebbeknek is valutáik határárfolyama mellett is tekintélyes vámrendszerük van, amit még az adminisztratív importkorlátozások egész armádiája is kiegészít. A vámok eredménye közismerten az, hogy az importált termékek árait közelítik, igazítják a belföldi ráfordításokat többé-kevésbé követő belső árakhoz, s nem megfordítva. Ez a közelítés természetesen többnyire nem teljes hozzáigazítás. A vámok nem mindig nyújtanak teljes, tökéletes védelmet. Ilyenkor a belső termelők érzik az importárak nyomását. Amennyiben az adott ország elegendő pénzeszközzel rendelkezik egyes leggazdaságtalanabb termékek hazai termelésének importtal való helyettesítéséhez, s ez a gazdaságban nem okoz túl nagy megrázkódtatást — például munkanélküliséget —, továbbá nem stratégiai jellegű termékekről van szó, akkor nem nyújt védelmet e területeknek. (Az egyes érdekcsoportok befolyásától itt eltekintünk.) Ezek azonban általában csak elenyésző súlyúak lehetnek az ország összgazdaságában. Az adminisztratív importkorlátozások pedig eleve kizárják az importált termékek által esetleg támasztott árversenyt. De még ez sem elég! A legfejlettebb tőkésországokban is gyakoriak az olyan államilag finanszírozott, de legalább támogatott programok, amelyek „beteg” iparágak vagy más gazdasági területek felendítését, illetve korszerűsítését szolgálják.

Úgy gondolom, az elmondottak alapján egyértelmű, hogy a „versenyár koncepciójának” végigvitele, az elképzelt módon való érvényesítése — hogy tudniillik a nemzetközi összehasonlításban „gazdaságtalan” vállalatokat, területeket tartósan veszteségesé tesszük az árakon keresztül, s végül megszüntetjük — képtelenség, reménytelen próbálkozás.

A kompetitív szférában jelenleg létező árrendszer hatásai

Az elvek ellentmondásossága

Felvetődhet azonban a kérdés: nem lehet-e jó egy ilyen árrendszer a jelenleg nálunk létező (tehát nem a véglegesnek most elképzelt és nyilvánvalóan soha meg nem valósuló) állapotában? A vállalatok így is mindenkor érzékelnék az objektíve létező, az ország számára elérhető export- és importárakon keresztül a külső piacok róluk is kimondott értékítéletét. Egyértelművé válna, melyek a nemzetközi összehasonlításban jó, illetve rossz vállalatok, ágazatok stb. Egyértelmű volna, hogy mely területeket kell fejlesztenünk, s erre már az árakba beépíthető nyereséghányaddal is orientálnánk, sőt ezt esztügyileg nagyrészt megalapoznánk.

Jelenlegi árrendszerünk valójában két elvet érvényesít.

Az energia- és a nyers-, valamint az alapanyagimportban a tényleges bekerülési határkölségből indul ki. E termékek olyan határárakon jutnak a belső felhasználókhoz, amibe a népgazdaságnak kerülnek. Ez valójában azt jelenti, hogy áraik végső soron a beszerzésükhöz szükséges belső ráfordításokat tükrözik. Azt a hazai ráfordítást, ami az exportellentétel megteremtéséhez szükséges, s esetenként ennél is nagyobb ráfordítást.

Az árrendszer a kompetitív szférába sorolt egyéb területeken az így értelmezett ráfordításelvet — de már átlagkölség alapján — az import egyéb területein is érvényesíti.

A ráfordításelv érvényes a nem kompetitív szférába tartozó termékekre, illetve vállalatokra is.

Az exportált termékek, illetve az exportáló vállalatok nagy részénél a belső árakat nem a hazai ráfordításokhoz, hanem az elért exportárakhoz kellene igazítani. Ez már a ráfordításelv elvetését jelenti, hiszen a termékek egy részének árbevétele alapján határozza meg a többi — általában nagyobb rész — árát is.

Valójában az importáraknak a belföldön is előállított termékek ár-meghatározásánál való alkalmazása is a ráfordításelv elvetését jelenti. Ha valamint csak export közbeiktatásával tudunk megszerezni, akkor termelési költsége az exportellentételhez szükséges ráfordítás. Ha ellenben valamely árut magunk is termelünk, akkor árának reális ráfordítása helyett nem is létező exportellentételük feltételezett ráfordításaival való meghatározása a ráfordításelv elvetését jelenti.

Egyértelmű, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való előnyös bekapcsolódásunk egyik alapvető feltétele tényleges ráfordításaink legalább megközelítő pontosságú ismerete. Ez különösen áll az exportra, a turisták által jelentős mennyiségben vásárolt cikkekre, valamint a termelésben továbbfelhasználásra kerülő termékekre. Az utóbbiaknál azért fontos, mert egyéb termékek előállítási költségeivé válnak. S ha a termelés további fázisaiban költségként szereplő árak nem a tényleges ráfordításokat tükrözik, képtelenek leszünk reálisan érzékelní valós ráfordításainkat. Az adminisztratív árképzés miatt már eddig is összekuszált helyzet még inkább követhetlenné válik, s lehetetlen lesz akár csak megközelítő pontossággal is megállapítani, hogy mely termékek exportja előnyös a népgazdaság szintjén.

A „versenyárrendszer” egy idő után így éppen azt teszi lehetetlenné, amit sokan várnak tőle: a nemzetközi mérce alapján való objektív rang-

sorolást. Teljességgel érthetetlen, hogy a valóshoz közelítő hazai ráfordítások alapján számított devizakitermelési mutatók az objektív rangsorolásra miért ne volnának alkalmasak. Miért ne lehetne az indokolatlanul nagy exporttámogatások fokozatos, de következetes csökkentésével készíteni vagy kényszeríteni a takarékosagra és a termékszerkezet hatékonysági ismérvek szerinti javítására úgy, hogy a belső termelés belföldi értékesítésénél ne a külkereskedelmi árakból, hanem a tényleges ráfordításokból induljunk ki?

Új árrendszerünknek a gyakorlatban közvetlenül érzékelhető ellentmondásaira a várható kedvezőtlen gazdasági hatások elemzésével sok oldalról utaltak a 7-es lábjegyzetben említett írások. Ezekkel egyetértve néhány további várható és általam túlnyomórészt kedvezőtlennek ítélt következményre szeretném irányítani a figyelmet.

*Jelenlegi jövedelemszabályozási rendszerünk
és a „versenyárrendszer” ellentmondásai*

Jelenlegi ösztönzési rendszerünk bázisszemléletű. Ennek hátrányai, különösen a hirtelen és nagyobb mértékű eredményjavítást visszatartó hatása ismert. A béremelés utáni és a részesedési alap utáni adózás nagyságát jelentősen befolyásoló mutatók (az egy főre jutó bér + nyereség; illetve a hozzáadott érték alakulása a bázisévihez képest) mégis számos esetben tehetik érdekeltté a jó devizakitermelésű vállalatokat exportjuk fokozásában akkor is, ha ez kitermelési mutatójuk kisebb romlását váltja ki. Ez pedig népgazdasági érdek, hiszen az összexportban a kedvezőbb termékek súlyának növekedését, tehát a kivitel összetételének javulását is eredményezi.

Az új árrendszer ilyen szempontból kifejezetten kedvezőtlen hatású. Ha az export növelése nem vonja magával az egységnyi termékre jutó költségek s különösen a bérek csökkenését (amit például a kapacitások és a munkaerő jobb kihasználása vagy a nagyobb szériából következően csökkenő fajlagos termelési, forgalmazási, reklám-, szervezési stb. költségek eredményezhetnek), akkor maga a vállalati jövedelemszabályozás rendszere is gátolhatja az exportnak a vállalati devizakitermelési mutató, illetve az exportjövédelmesség csekély romlásával járó bővítését is, hiszen az együtt járhat az adózás progresszivitását befolyásoló mutatók romlásával. Ez a hatás az úgynevezett versenyárrendszerben felerősödik, s ez különösképpen az átlagosnál jobb devizakitermelési mutatót elérő vállalatokat érinti. A hatás erőssége annál nagyobb, minél kisebb a vállalat nem rubel viszonylatú exportja a hazai értékesítéshez képest. Különösen elkésztítő ez, ha meggondoljuk, hogy ezzel az árrendszerrel — a ráfordítás-csökkentésre készítő hatások mellett — éppen a kivitel szerkezetének javítását kívánjuk elérni.

Az említett hatás kibontakozása egy nagyon egyszerű példával jól szemléltethető. Tegyük fel, hogy X vállalat dollárkitermelési mutatója 30 forint, a 40 forintos népgazdasági átlagmutatóval szemben. E mutató mellett 13 százalékos eszköz- + bérarányos nyereséget építhet a belföldi árba. Tökés exportja a hazai értékesítés kb. 10 százaléka. Ha exportját megkétszerezi, s ennek megfelelő mértékben emeli termelését, de a többlet-

export devizakitermelési mutatója 36 forint, akkor a vállalati átlagmutató 33 forintra nő, s így az exportjövdelmezőség is csökken. Emiatt azonban a belföldi értékesítés nyereségtartalmát is csökkentenie kell, mondjuk, tíz százalékra, ami lerontja a vállalat egy főre jutó nyereségét, és kérdésessé teszi a termelés növeléséhez szükséges bértömeg biztosítását.

Míg a régebbi árrendszerben a termelés növelésével elérhető költségcsökkentés meg az exportnövekedésre kapott támogatások érdekeltté tették a vállalatokat az export — akár csökkenő áron történő — bővítésében, most az érdekeltég ez ellen szól, hiszen nemcsak az exportarat, hanem a belföldi értékesítési árat is csökkenteni kell. Példánkban a belföldi értékesítés még mindig az export 4,5-szerese marad. Nagyobb arányú nem rubel viszonylatú export esetén ez a hatás természetesen kisebb, de az exportjövdelmezőség csökkenésével egyébként is jelentkező kedvezőtlen eredményt így is felerősíti.

Az új árrendszerben különösen problematikus a helyzete a tőkés exportot csak kezdeni vagy egészen kis arányról nagyobb arányra növelni akaróknak, amennyiben az exportjövdelmezőség miatt — még ha a devizakitermelési mutató jobb is a népgazdasági átlagnál — a belföldi értékesítésben a korábbinál kisebb nyereség számolható el.

Végül, az új árrendszer is kalkulált árakat eredményez, s nem valószínű, hogy el lehetne kerülni a minden kalkulatív rendszerre jellemző manipulációs lehetőségek kihasználását, például az exportjövdelmezőségi mutató költségoldalának számításakor.

Meg kell hagyni azonban, hogy van az új árrendszernek kedvező hatása is. Azzal, hogy az exportjövdelmezőség javítása és az exportárak emelése együtt elvileg a belföldi árak emelését is lehetővé teszi, meghatározódik a vállalati érdekeltég az exportárak növelésében, valamint az egy-egy vállalatnál legrosszabb jövdelmezőségű és áremelési szempontból rossz fekvésű termékek exportjának a megszüntetésében. Az utóbbinak persze megvan az a „szépséghibája”, hogy a legjobb devizakitermelésű vállalatoknál számukra már rossz, de országosan még megfelelő jövdelmezőségű termékek is erre a sorsra juthatnak.

Az exportáremelésben való érdekeltég *átmenetileg* különösen jó eredményeket válthat ki. Az e téren meglevő tartalékok kihasználása után azonban a másik hatás szinte kizárólagossá válhat. Ezért az áremelésre való ösztönzés intenzitását tanácsos lenne más eszközökkel erősíteni. Az viszont, hogy csak a népgazdasági szinten legrosszabb exportcikkek essenek ki — ilyenek egyébként szükségszerűen mindig lesznek —, a jelenlegi árrendszerrel nem érhető el. Ezt csak az e területeken ma is nyújtott termelés korszerűsítési támogatások fokozatos csökkentésével és megszüntetésével lehet elérni. (Itt most nem térek ki az árfolyam- és az árpolitika bizonyára felmerülő konfliktusára.)

Versenyárrendszer és struktúrapolitika

Ha feltesszük, hogy összesen 700 ezer terméket termelünk, s az egyes termékek súlya — vagy legalább a hetedes csoportoké — egyenlő, a következőképpen gondolkodhatunk. 300 ezer termék exportra nem alkalmas, és importja sem jöhet szóba, mert vagy nem szállítható, vagy gazdaságosságát

tekintve nemzetközi összehasonlításban a középmezőnyben helyezkedik el, s komparatív előnyök — a szállítási és egyéb külkereskedelmi költségek miatt — sem az exportjukban, sem az importjukban nem realizálhatók. Minthogy a megmaradó négy százezer termék — négyhated rész — fele szükségszerűen jelentősebb komparatív hátrányt mutat, exportra valójában csak kettőszázezer, azaz kevesebb, mint a végtermék 30 százaléka látszik alkalmasnak.

Amíg azonban a tényleges termelés nemzetközi összehasonlításban nagyjából felerészben valóban rossznak mutatkozik, a termelés és a felhasználás, illetve a fogyasztás struktúrájának eltérése miatt lehetséges az anyagi termelés felénél nagyobb részének a „gazdaságos”, ésszerű exportja. (Ennek okai szerzteágazók lehetnek. Például a mezőgazdasági eredetű termékek egy része, az alapanyagok és az energiahordozók nagy része az országban gyakorlatilag nem termelhető, tehát ezek importját exporttal kell ellentételezni. Más oldalról előfordulhat, hogy egyes területek kedvező természeti adottságai folytán ezeken érdemes összpontosítani a termelőeszközöket és a munkaerőt, s az egyéb termékeket inkább importálni kell. Hasonló a helyzet, ha egy kis ország a szérianagyság növelése, a kutatási-fejlesztési vagy egyéb lehetőségek koncentrációja végett egyes termékekből nagy mennyiséget exportál, másokat pedig inkább importál.)

Lehetséges, hogy az egyes termékek össztermelésen belüli súlyát a többihez képest megnöveljük. Például a legnagyobb jövedelmezőséggel exportálható viszonylag kisszámú termék adja a nemzeti jövedelem (vagy végtermék) egynegyedét, s emellett még nagyszámú, a nemzeti jövedelemben kisebb súlyú exporttermékünk van. Sőt az is elképzelhető, hogy szám szerinti termékeink egytizede a végtermék értékének például háromnegyede legyen, amiből a végtermék értékének 60 százaléka exportra kerül. Ebben a helyzetben bizonyára ilyen arányú export is kifizetődő lenne. Kis ország lévén azonban ennek az a feltétele, hogy viszonylag kevés, de nagy értékben exportálható termékkel vagy termékcsoporttal is rendelkezünk. (Ez esetekben az árfolyamnak a hazai termelés ekkora hányadát kell nemzetközi összehasonlításban gazdaságosnak, azaz exportját kifizetődőnek jeleznie.)

Kérdés, hogy segíti-e jelenlegi állapotában az 1980-ban a gazdaság egyes területein bevezetett új árrendszer a gazdasági szerkezet hatékony és eredményekkel kecsegtető átalakítását?

Azt már láttuk, hogy a nemzetközi mérce alapján való összevetést, gazdasági egységeink, területeink rangsorolását az árrendszer a várakozással ellentétben nem könnyíti meg, nem teszi egyértelműbbé, éppen ellenkezőleg: még az eddiginél is nehezebb lesz a népgazdasági szintű tisztánlátás.

Úgy tűnhet azonban, hogy bár a mérés nem eléggé pontos, az árrendszer mégis segít az ésszerű termelési szerkezet kialakításában. A gazdaságtalanul exportáló vállalatok a belföldi értékesítésnél sem tudnak jelentősebb nyereséghez és ezáltal fejlesztési alapokhoz jutni. Hasonló a helyzet azoknál a belföldi vállalatoknál, amelyek hazai értékesítésű termékei olcsóbb importtal volnának kiválthatók. A nemzetközi összehasonlítás alapján jó vállalatok viszont — amelyek egyben számunkra kedvező termékeket és termékcsoportokat képviselnek — nagyobb nyereséget realizálhatnak belföldi áraikban is, ezáltal automatikusan jobbak a fejlesztési lehetőségeik is.

Közép- és hosszú távon azonban nem föltétlenül helyes, sőt általában helytelen a pillanatnyi jövedelmezőségi arányokhoz igazodó fejlesztés. Ez

esetben ugyanis sokszor lemondanánk a termelési szerkezet ésszerű változtatásáról. Gyakori ugyanis, hogy a pillanatnyilag gazdaságtalan terület — megfelelő fejlesztése esetén — kifejezetten gazdásággá válik.

A kifejtettek alapján úgy vélem: az új kompetitív árrendszer véglegesnek elképzelt formájában nem valósítható meg. Jelenlegi formájában is sok a hátrányos oldala, előnyei viszont kevésbé jelentősek. Az importárrakkal való átfogó versenyeztetést és különösen az árfolyam segítségével végzett összehasonlítás szerint nem eléggé hatékony területek összességének a tervezett módon való „megszorítását” nem érzem megvalósíthatónak. Az importárrakkal való versenyeztetés csak a gazdaság viszonylag kis részére terjeszthető ki. Az ilyen versenyeztetésnek ugyanis az a feltétele, hogy a szükségessé váló importot a kivitel egyidejű növelésével fedezni lehessen, s ne keletkezzenek nagyobb zavarok a gazdaságban. A kompetitív árrendszer kibontakoztatása viszont „frontális” versenyeztetést és megszorítást feltételezne, ami nem megy. Következésképpen a gyakorlat minden valószínűség szerint kompromisszumok sorozatára kényszerül, ami az egyedi döntések sokaságához, a normatív megoldások háttérbe szorulásához vezet.

Hivatkozások

- [1] *Liska Tibor*: Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
- [2] *Csikós-Nagy Béla*: Kritikai megjegyzések a világpiacon árbázisú árrendszerhez. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
- [3] *Nagy Tamás*: Egy kritikáról és koncepcióról. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
- [4] *Nagy Tamás*: Árak a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz.
- [5] *Rácz László*: Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.
- [6] *Csikós-Nagy Béla*: Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [7] *Megyeri Endre*: A „versenyárrendszer” és a vállalati nyereségérdekeltség. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [8] *Ável István*: A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [9] *Gergely István*: Az új árrendszer és a vállalati árpolitika. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [10] *Hoch Róbert*: A világpiacon árképzés és az árcentrum. Közgazdasági Szemle, 1980. 10. sz.
- [11] *Zelkó Lajos*: Nemzetközi értékviszonyok és nemzetközi cserearányok. Közgazdasági Szemle, 1981. 2. sz.

A mozgókereskedelemről

Az előttünk álló VI. ötéves tervidőszakban fontos feladat az életkörülmények lehetőségekhez igazodó továbbfejlesztése, az áruellátás meglévő területi különbségeinek mérséklése, a községek népességmegtartó képességének fokozása, az áruforgalmazás népgazdasági hatékonyságának javítása. E célok elérésének egyik módja a mozgókereskedelem fejlesztése.*

Az aprófalvak és a szórványtelepülések alapvető élelmiszerekkel és napi cikkekkel való ellátását a mozgókereskedelmi szervezet megfelelő kiépítése nélkül a jövőben gazdaságosan nem is lehetne javítani.

Mivel a városba áramlás fékezése, a kisebb települések népességmegtartó képességének növelése hosszú távú feladat, maradandó cél ezen települések, különösen az apró- és törpefalvak lakossága életkörülményeinek — ezen belül az áruellátás módjának és minőségének — folyamatos javítása. E munka sikerétől is függ, hogy a huszadik század végén lakosságunk harmadának, a mintegy 3,5 millió falun élő embernek milyenek lesznek az életviszonyai.

Az élelmiszer-ellátás megközelítően azonos szintű kialakítása nagyon fontos s egyúttal nehéz feladat. A lakosság szükségletének mintegy 80 százalékát ugyanis már ma is a boltokban vásárolt élelmiszerekkel elégíti ki. Az élelmiszer fogalomkörbe tartozó cikkek számát pedig 5000 körüli, és a választék-

bővülés irányzata a jövőben minden bizonnyal tovább folytatódik.

A lakosságnak szánt élelmiszerek kétharmadát jelenleg a termelővállalatok szállítják ki a boltokba. Így a kisebb boltoknak 20—25 s egy-egy tanyasi boltnak is legalább 10 szállítója van. A lakosság ellátása a szállítások ütemezésén, rendszerességén múlik. Általánosan is, a kis falusi boltok vonatkozásában pedig különösen igaz, hogy az áruellátás és a készletgazdálkodás színvonalára elsősorban a szállítóktól függ.

Ezt a nagymértékű függést oldanánk, a falusi napcikk-ellátás minőségét, gazdaságosságát javítanánk a követelményeknek megfelelő, szervezett rendszerben működő mozgókereskedelmi hálózat.

A jelenlegi helyzet

A mozgókereskedelem jelentős szerephez jutott a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban, Svájcban, Angliában, Svédországban, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, tehát általában mindenütt, ahol a településszerkezet és egyéb adottságok ezt indokolják, és képesek kifejlesztésének gazdasági-szervezeti feltételeit megteremtteni.

A Német Szövetségi Köztársaságban működő mintegy 4000 mozgóbolt nagy része teljes választékú „élelmiszerbolt”. A kevés állandó élelmiszerbolttal rendelkező kisebb településeken és városrészekben az élelmiszer-ellátás jelentős tényezői ezek a „gördülő boltok”. A raktárkészlet — amely az önkiszol-

* A cikk a szerzőnek a Belkereskedelmi Kutatóintézetben készített, „A mozgókereskedelem helyzete és jövője” című tanulmánya felhasználásával készült.

gáló üzletekben évi átlagban hússzor forgatható meg — a mozgóboltokban (főként a behatárolt választék és az alacsonyabb átlagkészlet következtében) évente mintegy ötvenszer forog. Előnye e kereskedelmi formának az is, hogy viszonylag kevés beruházást igényel, és üzemeltetési költsége is alacsonyabb, mint a hagyományos bolthálózaté. A mozgóboltok az NSZK vidéki körzeteiben 850, a városok környékén 800 cikket árusítanak.

Svájcban a Migros 5 elárusító teherautóval kezdte meg működését. Ma önkiszolgáló mozgóboltjaival csaknem 200 helységet lát el. A Migros boltjai 850 cikket árusítanak.

Angliában a kisebb vidéki boltok életképessége csökkenő, míg a mozgóboltok forgalma az élelmiszer-kereskedelmen belül egyre nő.

Csehszlovákiában a mozgókereskedelemnek két funkciója van: egyrészt pótolja a kistelepüléseken gazdaságossági megfontolásból ki nem épített bolthálózatot, másrészt kiegészíti a települések állandó jellegű kiskereskedelmi hálózatát. Ott, ahol a helyi vásárlóerő 50 m² eladóterületnél kisebb boltot igényel, nem építenek állandó boltot, ahol pedig már volt, megszüntetik, és a keresletet mozgóáruakkal elégítik ki. Ez az elv érvényesül a kiskereskedelmi forgalom és a hálózatfejlesztés 2000-ig szóló hosszú távú prognózisában is.

A Szovjetunióban elsődlegesen a földeken dolgozó emberek mindennapi ellátására alakították ki a mozgókereskedelem különféle formáit. A mezőgazdasági munkák fő időszakában az ellátást mintegy 60 ezer gépjármű végzi, ebből 51 ezer autóbusz.

Hazánkban a mozgóbolthálózat kiépítése még csak kísérleti stádiumban van.

A múltban több helyi próbálkozás sikertelennek bizonyult. Jelenleg két olyan működő mozgóbolti gyakorlatról tudunk, amelynek tapasztalatai már értékelhetők.

Mozgó ABC-t üzemeltet 1977 márciusa óta az Észak-Budai ÁFÉSZ. A gördülőegység áruellátó és egyben irányító bázisa a Déli pályaudvar épületében működő 3000 m² alapterületű ABC nagyáruház.

Ez a mozgóbolt — menetrendjének megfelelően — Budapesten hétköznaponként keresi fel a XII. kerület kereskedelmi alapellátás szempontjából hézagos körzeteit, és 10 megálló-árusító helyről hetenként 6 alkalommal látja el napi cikkekkel a környék lakosságát. Árusítási ideje 7—19 óra közötti, naponkénti útvonala mintegy 50 km.

A mozgóbolt két műszakban üzemel. Áruval a bázison, a Déli pályaudvari ABC-nél töltik fel. Mintegy 4,5—5,0 tonna árut visz magával. Választéka csaknem 600 cikkelem. Az eladók előrendelést is elfogadnak, és az igénybejelentést követő napon kiviszik a megrendelt árut a fogyasztóhoz. Árusítanak zöldséget, gyümölcsöt és tőkehúst is. Az eladás teljes önkiszolgálással történik. Göngyöleget csak cserélnék.

A mozgó ABC-n általában 3 dolgozó tartózkodik: a boltvezető, a gépkocsi-vezető és egy eladó. A pénztárt a bolt vezetője kezeli. Havi forgalma több mint 500 ezer Ft.

Más településadottságok között működnek a Bács megyében tevékenykedő UNIVER ÁFÉSZ mozgóboltjai.

Bács-Kiskunban jelentős a külterületeken és a tanyákon levő, vegyes összetételű kereskedelmi hálózat. Az alig 10 m²-es házibolttól a 220 m²-es tanya-központi üzletig, a korszerű megoldással épült egységektől a minimális követelményeknek sem megfelelő, bérlemben működő boltig minden változat megtalálható. Ezen boltok gazdálkodási eredményei elmaradnak a megyei átlagtól.

A boltokban dolgozóknak csaknem a fele szakképzetlen. A munkaerő utánpótlása — különösen a tanyasi boltoknál — egyre nehezebb. Arra kell bízni

a bolt vezetését, aki egyáltalán elvállalja.

Az UNIVER ÁFÉSZ — a felmerült igényeknek megfelelően — 2 mozgóbolttal egészítette ki telepített bolt-hálózatát. A tehergépkocsiból kialakított boltok reggel 7—8 órától üzemelnek. Napi árusítási idejük 5—6 óra.

A mozgóboltok „főboltosi rendszer” keretében működnek. A „főbolt” — nagyobb telepített vegyesbolt — naponként látja el áruval a mozgóboltot.

A boltok árukínálata viszonylag szűkös, csak a legszükségesebb napi cikkekre terjed ki. Előrendelést a mozgóbolt vezetője iparcikkekre is elfogad, és a következő árusítási napon szállít. A mozgóbolton egy ember dolgozik, aki a gépkocsivezetői és az eladói feladatokat egyaránt ellátja. A kiszolgálás hagyományos rendszerű. A boltok naponként átlagosan 60 km-t tesznek meg, és 3—5 megállóban árusítanak. Egy-egy elárúsítóhelyet hetenként kétszer, illetve háromszor keresnek fel. A megállóban a legrövidebb árusítási idő fél óra, a leghosszabb két óra. A mozgóboltok általában hétköznapokon árusítanak, de rendezvényekhez esetenként szombaton és vasárnap is kivonulnak.

Ez év első negyedétől újabb 11 Ikarus 260.90-es típusú autóbuszba épített mozgó ABC kezdett üzemelni az ország több körzetében. Ezek korszerűbbek elődeiknél. Az autóbusz eladótere mintegy 22 m². Modern hűtőberendezését saját áramforrással is képes üzemeltetni.

A szövetkezeti kereskedelemben a mozgó ABC-autóbuszt önálló kereskedelmi egységnek tekintik. Feladata a kereskedelmileg ellátatlan területek, aprófalvas települések, állandó boltokkal nem rendelkező térségek, üdülőterületek és kirándulóközpontok folyamatos ellátása alapvető élelmiszerekkel és háztartási cikkekkel. A mozgó ABC-k a telepített üzlethálózatot kiegészítő kereskedelmi funkciót is elláthatnak.

A mozgókereskedelem kibontakozásának társadalmi- gazdasági körülményei

Az elmúlt három évtizedben végbement társadalmi-gazdasági változások hatására hazánkban megnőtt a nagyobb, és csökkent a kisebb településeken élők száma. Az apró- és a törpefalvak népessége az átlagosnál gyorsabban csökkent. A népesség átáramlása tovább fokozta a települések közötti örökölt különbségeket. A nagyobb, legalább 3000-es lakosságú községekben ma általában megtalálható az alapfokú ellátást nyújtó intézmények teljes rendszere. Az ennél kisebb népességű községek intézményrendszere azonban hiányos. Az 1000-nél kisebb népességű apró és törpefalvakban pedig még az alapfokú ellátást nyújtó intézmények működtetése is gond, sok esetben szinte megoldhatatlan.

Erdei Ferenc a falu és a város közötti társadalmi-gazdasági fejlődésbeli különbséget így jellemezte: „... a város és a falu... különbsége és egymáshoz való viszonya a múlt nagy öröksége és a jövő nagy gondja...”*

Mai gondunk, hogy településeink összefüggő láncolatában fejlett községeket, kevésbé fejlett városokat s fejletlen falvakat is találunk. E rangsor alján az apró települések helyezkednek el. Ezen belül a jövő szempontjából legtöbb fejtörést okozók az 500-nál kisebb népességű törpefalvak. Ezek zömmel hat megye (Baranya, Somogy, Vas, Veszprém, Zala, Borsod-Abaúj-Zemplén) területén találhatók. A hat megyén kívül még Győr-Sopron, Szabolcs-Szatmár és Nógrád megyében találhatók törpefalvak.

A törpefalvak népessége az elvándorlás következtében gyorsuló ütemben csökkent. A születési arányszám az or-

* Erdei Ferenc: Egy különös falukutatás története, a valóság vonzásában. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. 300. l.

szágos átlag alá süllyedt, a halálozási arányszám viszont jelentősen az országos átlag felett van, és egyre növekszik. Ennek következtében a törpefalvak többségében állandósult a természetes fogyás. A népesség fogyása a legkisebb, illetve a kedvezőtlen közlekedéscsökkentési helyzetű törpefalvakban a leggyorsabb ütemű, míg a nagyobb lélekszámú és a vonzásközpontokhoz közel fekvő településeken mérsékeltebb.

Az apró-, illetve a törpefalvak gondjainak többsége az 1000—1500 lakosú községszintű településekben megtalálható.

Az aprófalvas régióktól nem sokban eltérő életkörülmények találhatók a külterületeken és a tanyákon. Az ezeken a településeken élők száma szintén csökkenő. Ennek ellenére — különösen az alföldi megyékben, köztük Bács-Kiskunban — még hosszú ideig sok család fog tanyán és külterületen élni.

Az apró- és törpefalvakban, valamint a külterületeken és tanyákon élő mintegy másfélmillió ember kereskedelmi ellátása hiányos. Az itt működő bolt-hálózat üzemeltetése nagy gonddal jár, és egyes boltok gazdaságos működtetése alig vagy egyáltalán nem biztosítható.

Bár az apró- és a törpefalvak lakosságának helyi kereskedelmi ellátását végző boltok száma az állandó népességhez viszonyítva majdnem elegendő, az ellátás színvonala mégis alacsony. Az ezernél kisebb lakosságú községekben és a tanyás területeken együttesen mintegy 3800 bolt üzemel. Ezek a boltok 50—70 m² alapterületűek. Ilyen kis méretű boltokban még a napi közszükségleti cikkek szükséges választékának készletezésére, bemutatására és forgalmazására sincs lehetőség. Ezért az itt élő népesség szükségleteit jó részt más településeken elégíti ki, és a megvásárolt árukat maga szállítja a lakhelyére.

A meglévő bolt-hálózat nagy részének műszaki-fizikai állapota rossz. A sok helyütt magánkézben levő épületekben üzemelő boltok korszerűsítése a

tulajdonosok vonakodása és az épületek állaga miatt szinte lehetetlen. A boltok mintegy negyede vályog- vagy vertfalú épületben van.

Az aprófalvak bolt-hálózatának műszaki felszereltsége az utóbbi években fejlődött, de az objektív adottságok — mint a kis alapterület, a magánbérlet, a közműellátottság hiánya stb. — ezt a folyamatot erősen gátolják.

Egyre nagyobb gondot okoz a boltok szakemberellátása. Az elköltözés, a kis forgalom miatti alacsony jövedelem és a kiöregedés következtében megüresedett boltvezetői munkaköröket azokkal kell betölteni, akik éppen jelentkeznek.

A minden évszakban jól használható úthálózat a kis települések élete szempontjából rendkívüli fontosságú. Ma már minden 200-nál nagyobb lakosságú település rendelkezik olyan bekötőúttal, amelyen teherautó és autóbusz is tud járni. Az áruszállítás egyik feltétele tehát adott. Az egészen kis településekhez és a tanyavilághoz viszont általában még hiányoznak a jól járható utak.

A használható utak ellenére, a kisebb települések boltjainak áruellátása nem kielégítő. A megrendelt szállítmányok gyakran késnek. A szállítások is ritkábbak e települések boltjaiba, mint a nagyobb, jobban megközelíthető településeken. Ritkább a göngyöleg visszaszállítása is. Gondot okoz, hogy a megrendelhető legkisebb tételek egyes áru-fajtáknál a kis boltok méreteihez és forgalmához képest nagyok.

A kisebb települések boltjai átlagosan 10 áruszállító vállalatnál állandó kapcsolatban. Ez a viszonylag széles kapcsolatrendszer sok munkával jár a megrendeléseknél, az elaprózott kiszállítás pedig túlságosan eszköz-, üzemanyag- és munkaigényes.

Az úgynevezett főboltosi rendszer jelenlegi gyakorlata sem kielégítő. A „főboltokból” a szövetkezetek gépkocsijai hordják szét az árut a kisebb boltokba. A járművek szállító kapacitása ez esetben sem használható ki megfelelően.

A kis és tanyás településeken működő boltok profilja vegyes. Általában nagyobb időközönként kapnak árut, a boltvezetők jelentős része alacsony szakképzettségű stb. Ezért e boltok készletgazdálkodási és jövedelmezőségi mutatói többnyire rosszabbak az átlagosnál. Különösen az újabb, jobban felszerelt, nagyobb eszközértékű boltok hoznak kis nyereséget, vagy éppen veszteségesek.

A kisebb települések boltjaiban a kereslet felmérése is gond. A kis települések lakói — főként az ingázók — ugyanis a városi boltokban is vásárolnak, meg lakóhelyük vegyesboltjaiban is. Nehéz felmérni, hogy mikor, hol és mennyit kívánnak vásárolni.

A mozgókereskedelem szükségessége

Az előzőekben jelzett, a településstruktúrában végbemenő történelmi léptékű változással a kiskereskedelmi hálózat üzemeltetésekor és a gazdaságossági szempontoknak is megfelelő bolthálózat kialakításakor mindenképpen számolni kell.

Hogyan érhető el, hogy az aprófalvak, a törpefalvak és a tanyás települések lakossága elégedett legyen az áruellátással, és a választott megoldás népgazdasági, vállalati szemszögből, valamint a hálózatban dolgozók szempontjából is kedvező legyen?

A mai állapot változtatás nélküli fenntartása kedvezőtlen a lakosságnak, a vállalatnak és a népgazdaságnak egyaránt. Az áruellátás ugyanis a lakosságot csak részben elégíti ki, a vállalatoknak és a népgazdaságnak mégis sokba kerül.

Az apró- és a törpefalvakban, valamint a tanyás településeken újabb boltok létesítése nem látszik célszerűnek, mert a felépítésük viszonylag drága, a kapacitásukat nem lehet teljesen kihasználni, ebből következően az üzemeltetésük veszteséges. A szakemberellátás és

az áruellátás mai gondjai is megmaradnának.

A kis településeken levő boltok zömének megszüntetése azzal, hogy a lakosság szerezzze be a napi cikkeket is a megfelelő bolthálózattal ellátott legközelebbi településen, társadalompolitikai szempontból elfogadhatatlan.

A magánkereskedői gyakorlat kiszélesítése sem hozhat megoldást, hiszen a magánkereskedő is csak biztos jövedelmezőség mellett vállalkozik üzlet létesítésére.

Olyan megoldás vezetne eredményre, amely mellett biztosítani lehet a megfelelő napicikk-ellátást, lehetővé válik a gazdaságtalan, fizikai állagukban is leromlott boltok megszüntetése, és a szakmunkaerő-ellátási gondok is megoldódnak.

E célok együttes teljesítésére a mozgóboltok hálózatának fokozatos kiépítése megfelelőnek látszik.

Az aprófalvas megyékben megvan a feltételek a mozgóboltok üzemeltetéséhez: megfelelő a településsűrűség, jól funkcionáló bázisboltok jelölhetőek ki, gazdaságos méretű körzetek alakíthatók ki. A lehetséges megoldások közül ez az egyetlen, amely a szakmunkaerő-gondokat is megoldja. A mozgóboltok bázisa ugyanis csak olyan városias településen működhet, ahol jövedelmező és érdekes munkára viszonylag könnyen található szakember. Mozgóboltban dolgozni pedig érdekes, és megfelelő üzemeltetés esetén kifizetődő is.

A tanyavidék mozgóbolt-hálózatának kiépítését a rosszabb útviszonyok és a nagyobb távolságok ugyan nehezítik, de itt sem merülnek fel olyan akadályok, amelyek megátolhatnák az előrehaladást.

A nálunk már hosszabb ideje működő mozgóboltok olyan sajátosnak mondható árusító körzetekben és olyan körülmények között dolgoznak, amelyekből nehéz általánosítani.

Meggyőző gazdaságossági összehasonlítást akkor végezhetnénk, ha egy-

mástól területileg elkülönítetten, de lényegében a mobil hálózat számára legalkalmasabb apró- és törpefalvas településszerkezetben működő bolttevéységek tevékenységét vethetnénk egybe. Jól szervezett mozgóbolt-hálózat üzemeltetéséhez ugyanis speciálisan kifejlesztett bázisbolt, jól képzett és gyakorlott személyzet, folyamatosan jó áruellátás szükséges, továbbá az, hogy a mozgóbolt belső terét odaillő rakodó- és hűtő-tároló berendezések segítségével teljesen ki lehessen használni, s gondoskodjanak a gépjárművek szakszerű üzemeltetéséről és karbantartásáról is. Ezek a feltételek a most működő boltoknál még csak részben vannak meg. Ennek figyelembevételével kell értékelni a már működő mozgóboltok gazdasági eredményeit, tudva, hogy azok a feltételek változásával javulhatnak.

Tájékoztatásul az Észak-Budai Munkás ÁFÉSZ eredményeit adjuk közre. A budapesti városszerkezeti adottságok között működő mozgó ABC 1980-ban közel 6,2 millió Ft forgalmat bonyolított le. A forgalomhoz mért árres 11 százalék, a nyereségszínvonal 1,52 százalékos volt. Egy főre havonta 122 ezer Ft forgalom jutott.

Az eddig szerzett konkrét tapasztalatokon túlmenően, a mozgóbolt-hálózat gazdasági hasznossága logikailag is jól bizonyítható. Megfelelően üzemelő mozgóbolt-hálózati szervezet esetén ugyanis megtakarítás mutatható ki a szállításban, az élő munka felhasználásban, a boltok üzemeltetésénél, és a bolt-hálózat fejlesztésének beruházásigénye is kisebb.

Mozgóbolt-hálózat működésekor az áruszállítás költsége csökken. Például az UNIVER ÁFÉSZ egyik külterületi vegyesboltjába 1 hónap alatt 7 vállalat szállít árut különböző gyakorisággal, összesen 35 alkalommal. Mozgóbolt beállítására esetén — ha az másnaponként keresi fel a településeket, — 35 szállítási helyett havonként 12—14 út eleget.

Az élő munka-felhasználásban szintén érhető el megtakarítás. Egy észszerűen működtetett mozgóbolt ugyanis műszakonként 6—8 eladóhelyet képes felkeresni. Még ha nem telepítették is az eladóhelyek mindegyikét külön faluba, egy gördülő bolt akkor is öt-hat bolt árukínálatát pótolja.

Tegyük fel, hogy a mozgóbolttal váltott boltok közül kettőben két-két eladó, a többiekben egy-egy dolgozott, ez esetben hét-nyolc eladó tevékenységét „váltja ki” a mozgóbolt. Egy mozgóbolton — nagyságától függően — egy-két-három ember dolgozik, tehát a felszabadítható munkaerő mozgóboltonként és járatonként öt-hat fő. Ha a mozgóbolt másnaponként keresi fel eladóhelyeit, tehát két útvonalon közlekedik, egy-egy jármű üzemeltetésével 10—12 fő munkája szabadítható fel. Amennyiben egy bázis négy mozgóboltot üzemeltet, bázisonként 40—50 falusi kereskedelmi dolgozóval kevesebbre van szükség. Igaz, az élő munka felszabadításának „ára” van: a jóval rövidebb ideig tartó vásárlási lehetőség.

A bérmeztakarítás persze kisebb, mint a létszám-megtakarítás, hiszen a mozgóbolton dolgozók bére jóval több, mint a falusi vegyesboltban dolgozóké. A bérmeztakarítás ennek ellenére jelentős, amihez a szállító vállalatoknál elérhető megtakarítás is hozzájárul.

Az élő munka hatékonysága már a most működő, még munkaszervezési nehézségekkel küzdő mozgóboltoknál is megközelíti a jól működő vegyesboltok átlagát. A mozgóbolt-hálózat kiteljesedése során — a javuló munkaszervezés és a nagyobb egységek bővülő árukínálata következtében — az egy főre jutó forgalom tovább nőhet, és elérheti, sőt túllépheti a kifejezetten korszerűnek számító kisebb budapesti boltokban elérhető 150 000 Ft körüli egy főre jutó forgalmat.

A fenntartási költségeknél szintén érhető el megtakarítás, amennyiben az egy mozgóbolt által „kiváltott” boltok

együttes fenntartási költsége nagyobb a mozgóbolt kereskedelmi célú fenntartási költségénél. A mozgóbolt persze szállítási feladatokat is ellát, fenntartási költségei tehát a korábbi boltok és a nekik szállítók együttes fenntartási költségeivel vethetők egybe.

A mozgóbolt-hálózat kiépítése jelentős beruházást igényel. Mégis, olyan településeken, ahol a napicikk-ellátást kielégítő módon a mozgóbolt is képes megoldani, gazdaságosabb beruházás a mozgóbolt, mint új vegyesbolt építése. Ez akkor is igaz, ha a mozgóboltul szolgáló jármű élettartama esetleg csak ötödrésze az immobil vegyesbolténak. Egy mozgóbolt ugyanis 10—12 vegyesboltot képes „helyettesíteni”.

A mozgóbolt árukészlete a körzet forgalmától függően évente mintegy 60—80 alkalommal cserélődik. Ez a készletforgási szám négyszerese-ötszöröse az átlagos vegyesbolténak. Ebből az is következik, hogy a mozgóbolt árukészlete négyszerre-ötszörre kevesebb „eszközt” köt le, mint egyetlen átlagos vegyesbolté, s egy mozgóbolt több vegyesbolt feladatkörét látja el.

Az eszközökötés számításakor természetesen figyelembe kell venni a bázisbolt raktárában a mozgóboltok számára tárolt árukészletet is. Ez a készlet azonban szintén gyorsan forog, mozgóboltonkénti nagysága viszonylag kicsi.

A fokozatosan kiépülő hazai mozgókereskedelmi hálózatnak tehát minden lehetősége megvan rá, hogy ne „szociális funkciót töltsön be”, hanem a bolt-hálózat „piaci hézagokat betömő”, rentábilisan működő részévé váljék.

A mozgókereskedelem kifejlesztésének konkrét feltételei és módozatai

A mozgóbolthálózat kifejlesztésének egyik fontos feltétele a megfelelő településstruktúra. Mozgóbolthálózatot

ugyanis olyan körzetben lehet gazdaságosan kifejleszteni, ahol egy-egy bázistelepülés körzetében legalább 3—4 mozgóbolt számára kialakíthatóak az árusító körzetek. A mi aprófalvas megyéinkben s még másutt is ez a feltétel adott.

Szükséges továbbá, hogy a bázis-településen legyen olyan ABC vagy általános áruház, amely képes a naponként árusító autóbusz áruval való feltöltésére.

Lényeges feltétel, hogy legyen eleendő szakmunkaerő (gépkocsivezetők, boltvezetők, eladók). Városias jellegű bázistelepülésen ez általában megoldható.

Az árusító körzethez (útvonalhoz) legalább 5—6 megállóhelynek kell tartoznia. A megállóhelyeket a kisebb települések központjába helyes telepíteni. Ezeket másnaponként keresi fel a mozgóbolt, és ott a menetrendje szerinti ideig árusít. Az árusító körzet másnaponkénti felkeresése feltételezi, hogy egy mozgóboltnak két árusító körzete van, körzetenként legalább 5—6 megállóhellyel. Négy mozgóbolt üzemeltetése esetén tehát 8 árusító körzetet és legalább 40—50 megállóhelyet kell kialakítani. Ha feltételezzük, hogy egy megállóhely általában egy település, akkor olyan bázistelepülést kell kiválasztanunk, amelynek körzetében még gazdaságos távolságban mintegy 40—50 apró, illetve törpefalva található.

Az utaknak — átlagos időjárást feltételezve — autóbusz-közlekedésre alkalmasaknak kell lenniök.

A mozgóbolthálózat gazdaságos üzemeltetése bőséges és jól szervezett áruellátást feltételez. Az áruknak önkiszolgálásra alkalmas csomagolásúaknak, frisseknek és szavatossági időn belülieknek, külső megjelenésre kifogástalanoknak, a csomagoláson feltüntetett mennyiségnek megfelelőeknek kell lenniök. Az árukínálatot az aprófalvak és tanya települések népessége igényeinek megfelelően kell összeállítani.

A szervezeti kapcsolatoknak és a jogi szabályozásnak segítenők kell a mozgó árusítás sajátosságainak kibontakozását és a gazdaságos üzemeletést. Például az árusító körzetek vagy a bázisboltok kijelölésénél lehetővé kell tenni a közigazgatási határok átlépését is.

A műszaki felszerelés jórészt hazai gyártásból biztosítható. Csak a saját áramforrásul szolgáló generátorok és a mélyhűtésre is alkalmas hűtőkompresszorok származnak tőkés importból.

A hazai mozgókereskedelem célja a meglévő falusi bolthálózat hiányos áru kínálatának mozgóárudák segítségével való kiegészítése, az állandó boltokkal nem rendelkező települések folyamatos ellátása napi cikkekkel, továbbá a megszűnő kisebb boltok áru kínálatának korszerű formában való pótlása. A falusi iparcikk-kereslet egy részének előrendelés vagy iparcikkek árusítására kialakított mozgóboltok segítségével való kielégítése szintén kitűzhető cél. A fő üdülési idényben a legjobban látogatott üdülőkörzetek ellátását szintén javíthatják a mozgóboltok.

Először is a napi cikket értékesítő mozgóbolthálózatot kellene erőteljes ütemben fejleszteni. Ezt követelhetné az üdülőkörzetek napcikk-ellátását segítő és a kifejezetten iparcikkeket árusító mozgókereskedelmi hálózat megszervezése.

A mozgóbolthálózatot először a leg-sűrűbb településszerkezetű megyékben (Baranya, Zala, Vas, Veszprém) szükséges kifejleszteni. A már kifejlesztett hálózat kiegészítő feladatul kaphatná az erősen látogatott üdülőterületek napcikk-ellátásának segítését is.

A mozgóboltok 50—60 km-nél nem hosszabb árusító útvonalon közlekednének. Megállónként legalább 50—60 perc árusítási idő szükséges. Egy-egy települést elegendő hetenként háromszor felkeresni.

A mozgóboltok útvonaltervének összeállításakor a mozgóbolthálózat telje-

sítményét erőteljesen befolyásoló minden tényezőre figyelemmel kell lenni. Az útvonaltervet, majd annak változásait a vásárlókkal meg kell ismertetni. A jól összeállított és következetesen betartott útvonalterv a gazdaságos üzemeltetésnek és a fogyasztók jó minőségű kiszolgálásának fontos tényezője, hiszen ez tartalmazza az árusítások napját, az úticélokat és az eladás időtartamát.

A mozgóboltok bázistelepülésének körülményeit megválasztása fontos feltétele a mozgóárudák gazdaságos működésének. A jól kiválasztott bázis teszi lehetővé, hogy viszonylag kevés kilométer felhasználásával nagy forgalmat bonyolítsanak le.

A bázistelepülésen olyan áruháznak, nagyobb méretű ABC áruháznak, esetleg bázisraktárnak kell lennie, amelyből lehetséges a naponkénti árufeltöltés.

A napi cikket árusító járműveket az útviszonyoknak megfelelően szükséges méretezni.

Mozgókereskedelmünk alapjárműve a hazai gyártású, erre a célra átalakított autóbusz. Emellett szocialista importból származó teherautóból kialakított kisebb mozgóboltokra is szükség van. A mozgóbolthálózatot azonos vagy közel azonos járművekből célszerű kialakítani, hogy egyszerűbb legyen az alkatrészellátás, a javítás és a karbantartás.

Az Ikarus 260.90 típusú autóbusz — az eddigi tapasztalatok szerint — megfelelő műszaki adottságú jármű a korszerű mozgó ABC kialakításához. A mozgóboltnak kiképzett autóbusz exportra is alkalmas termék, kivétel esetén a belföldi gyártás gazdaságosága is javulhat.

A mozgóbolthálózat zavartalan működtetése feltételezi a mozgó egységek jó műszaki állapotát. A járműveknek nap mint nap el kell jutniuk az útvonaltervekben meghatározott árusítóállomásokra, ami szakszerű üzemeltetést és folyamatos karbantartást kíván.

Ezért a bázis településeken létre kell hozni az ott működő mozgóboltok folyamatosan biztonságos üzemeltetésének műszaki és személyi feltételeit. (A jelentősebb javításokat persze a nagyüzemi javítóbázisokon célszerű végezteni.)

A mozgókereskedelem irányítási és szervezeti rendszerének szintén alkalmazkodnia kell a kitűzött feladathoz. Mivel a mozgóbolt hálózat elsődlegesen helyi igényeket elégít ki, a helyi kiskereskedelmi szervezethez kellene tartoznia. A legcélszerűbbnek az látszik, ha a kiválasztott bázis település kereskedelmi szervezete hívja életre a mozgóbolt hálózatot. Ez a szervezet általában szövetségi, de lehet tanácsai kiskereskedelmi vállalat is.

A mozgóboltok jövedelmező működésében főként a bázisboltok vezetőinek kell érdekelteknek lenniök. Ilyen érdekeltség mellett ugyanis az útvonaltervekbe felvett falvak ellátásáért, a nagyobb forgalomért és a mozgó egységek rentábilis üzemeltetéséért nemcsak a járművön dolgozók felelnek, hanem a bázison dolgozók közül azok a vezetők és beosztottak is, akiknek a munkája hatással van az egységes mozgóbolt hálózati munkafolyamatra.

A mozgókereskedelem előnyei és hátrányai

A mozgókereskedelem széles körű elterjedése az érintett lakosság szempontjából egyaránt jár előnyökkel és hátrányokkal, de az előnyök jóval nagyobbak a hátrányoknál.

A vásárlók szempontjából hátrány, hogy az állandó bolt megszűnésével hetenként csak háromszor, rövid nyitvatartási időben lehet a faluban vásárolni. Más a helyzet, ha a mozgóbolt a működő állandó bolt mellett kiegészítésként kínálja áruját. Ez a réginél kifejezetten előnyösebb a vásárlók számára, hiszen több kiskereskedő egység ver-

senyez a községben a vásárlók pénzéért.

Mozgóbolt hálózat üzemeltetése mellett jórészt megszűnnek azok a hátrányok, amelyek falun az egy-két személyes kisméretű boltok működéséből szinte szükségszerűen következnek. Például az eladók betegsége, szabadsága, cserélődése, továbbá leltározás, áruátvétel és tatarozás idején órákig, napokig, esetleg hetekig szünetelhet az árusítás. A jól szerkesztett menetrend szerint üzemelő mozgóboltoknál a rendkívüli időjárási körülmények s egyéb okok következtében előfordulhat ugyan „járatkimaradás” vagy késés, de ezek valószínűsége és gyakorisága kisebb, mint a mostani állandó üzletek esetében a zárvatartás.

Az eladó—vevő—kapcsolat a mozgóbolton dolgozó kereskedők és a falusi vevők között éppúgy lehet kellemes (vagy hívös), mint az állandó boltok esetében.

Bár a mozgóboltok iparcikk-kínálata szükségszerűen szerény választékú, a mozgóbolt a napi cikkekkel folyamatosan és zökkenőmentesen bőséges választékot kínálhat olyan színvonalon, amire egy állandó falusi bolt — árubeszerezési, raktározási lehetőségeinek korlátozottsága miatt — jelenleg és a jövőben sem képes. A mozgóbolt adott kínálatát a lakosság — az előrendelés lehetőségével élve — ki is bővítheti.

A kereslet helytelen felmérése vagy adminisztratív tévedés miatti szállítási késedelem, napokig tartó áruhiány a mozgóbolt-hálózat esetében kizárt, hiszen a bázisboltban gyakorlatilag minden mindenkor beszerezhető, és a következő napokon a vevőkhöz ki is szállítható.

A naponkénti árufeltöltés, a magasabb szakmai színvonal és a bázisbolt vezetőinek gyakori ellenőrzései kizárják, hogy árusításra már alkalmatlan termékek kerüljenek a lakossághoz. Előrendeléssel pedig még csemegeárukból is van lehetőség a különleges alkal-

mak és ünnepi események árubeszerzési igényeinek helybeli kielégítésére.

A mozgóbolthálózat eladóhelyeinek a lakóhelyhez való viszonylagos közelsége lehetővé teszi, hogy idősebb emberek és gyerekek is vásárolhassanak súlyosabb árukat. A göngyöleg cseréje szintén a jelenleginél jobban megszervezhető.

A jól és széles körben működő mozgókereskedelmi hálózat kedvezően hatna a falusi népesség életkörülményeire, életmódjára is, segíthetné a múltból örökölt fogyasztási és beszerzési szokások módosulását.

A népgazdaság és a mozgóbolthálózatot üzemeltető vállalatok számára határozott gazdasági előnyt jelentene a mobil kiskereskedés széles körű kiterjesztése. Az üzemeltető vállalatoknál azonban számos gond is jelentkezne. Többfeladatot jelentene a mozgóboltok folyamatos és szakszerű üzemeltetése, a kereskedés mellett foglalkozni kellene közlekedésszervezéssel, járművek üzemben tartásával is.

A várható gondok és a hálózatszervezés időszakában mutatkozó többletfeladatok ellenére, népgazdasági és vállalati szinten olyan előnyök várhatók, amelyek mellett a nehézségek eltörpülnek.

Komoly népgazdasági előny származna abból, hogy a falusi településekre a napi cikkek szállítása egyszerűsödne és olcsóbbá válna, ahhoz kevesebb élő és holt munka, jelentősen kevesebb üzemanyag kellene. Továbbá a bázisboltok raktárainál korszerűen gépesített szállítási, rakodási és raktározási technológiák alkalmazhatók, míg a szétszórta kis boltoknál szinte az idő végtelenségéig csak a kézi rakodás jöhet szóba.

Magában a kiskereskedelmi hálózatban is jelentős élő- és holtmunka-megtakarítás érhető el azáltal, hogy az állandó falusi boltok jelentős részét fokozatosan be lehetne zárni. E boltok szerepét a mozgóegységek vennék át, a

kisebb településeken, tanyai körzetekben további boltok már nem is épülnének.

A mozgóboltok állandó feladataik mellett időszakos megbízásoknak is képesek eleget tenni. Leltározáskor, tömegrendezvényeken és az üdülésiidényben a nap mint nap üzemelő mozgóegységek — nyújtott vagy második műszakban — kiegészítő feladatokat is meg tudnak oldani. A rendszer tartalékaiként üzemelő mozgóboltok e feladatok lebonyolítására mindig igénybe vehetők. Ez esetben a tartalék nem „tétlen”, hanem „aktív”, a forgalmat jelentősen növelő boltegység.

A mozgóbolthálózat kereskedelmi tevékenységét ellenőrizni is könnyebb, mint a szétszórta tevékenykedő falusi boltokét. A hatékonyabb ellenőrzés — párosulva a mozgóboltok adottságai-
val — növelheti a vidék élelmiszerkereskedelmi kultúráját.

A közigazgatási határok működési területet mereven behatároló szerepét megszüntetve, kedvezőbb feltételek jöhetnek létre az egyes kiskereskedelmi szervezetek, valamint a mozgóbolthálózat és a telepített boltok közötti versenyre is. A falusi lakosságnak a megfelelő árukínálat a fontos, míg a bolt lehet mozgó vagy állandó. Az a fő, hogy a bolt megfelelő szinten elégítse ki a lakosság napicikk-igényeit.

★

A mozgóbolthálózat kiépítése ellen olyan ellenérveket sorakoztatnak fel, hogy működtetése költséges, s ezért csak ott alkalmazható, ahol az állandó bolt fenntartása ráfizetéses. Az alapellátást ezért mozgóbolttal csak kivételesen és átmenetileg szabad biztosítani.

Az előzőekben élő példákkal és érvekkel is bizonyítottuk, hogy a gondosan felépített mozgóbolti szervezet üzemeltetése népgazdasági és vállalati szempontból egyaránt előnyös, s a vásárló számára sem előnytelen. A mozgóbolt-

hálózat bizonyos településstruktúrákban tartósan és gazdaságosan is képes megoldani az alapellátást. Meghonosodásának, széles körű kiépülésének természetesen vannak még tárgyi és tudati gátjai.

A mozgóbólhálózat kiépítésében egyaránt ügyelni kell a fokozatosságra és a koncentrált fejlesztésre. A meglévő bolti hálózat leépítése, vele párhuzamosan a mozgóbólhálózat megterem-

tése egymást feltételező folyamatok, a mozgóbólhálózat rentábilis működtetésének egyaránt szükséges feltételei. A gazdaságos üzemeltetés koncentrált fejlesztést kíván. Csak ilyen fejlesztés képes igazolni a mozgóbólhálózat létjogosultságát, vállalati, népgazdasági hasznosságát. A dekoncentrált fejlesztés sok nehézség forrásává válhat.

Fonál Sándor

Marosi Miklós:

A CÉLSZERŰ VÁLLALATI SZERVEZET

A téma két okból is időszerű: egyrészt a változatlan vállalati szervezet idővel a fejlődés gátjává válik, másrészt vállalataink gazdasági gondjainak jelentős része szintén szervezeti hibákra vezethető vissza. Igen hasznos, hogy a vállalati szervezetet a folyamatok struktúrája és a szervezeti felépítés együtteseként szemléli a szerző. Az első részben a termelőszervezetek fő tevékenységeit: az irányítást, a termelést és a gazdasági értékelést határolja el, az „új” tevékenység, a gazdasági értékelés jelentőségét hangsúlyozva. A második rész igen érdekesen tárgyalja a munkamegosztást, a specializációt és a kooperációt, mindháromat szervezési módszernek tekintve. Az alapvető termelés-szervezési változatok előnyeit és hátrányait részletezi a műhelyek, majd a vállalaton belüli nagy szervezetek, a gyárak szintjén. Utal arra, hogy az egyes gyárak, illetve az alaptevékenységek szervezettsége befolyással van a vállalat egészének szervezettségére. Végül történeti áttekintés után a szerző a vállalati szervezet fejlesztésének új problémáira és irányaira, új megközelítésekre hívja fel a figyelmet.

218 l., kötve 29,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az autópálya-építés gazdaságosságáról

Számítási módszerek és eredmények az M—7-es autópálya Törökbálint—Székesfehérvár közötti szakaszának tényadatai alapján

Az életszínvonal emelkedésével gyorsan bővül a közúti gépjárműforgalom. Ezt szemléltetik az 1. sz. táblázatban közölt adatok.

valamint a jobb minőségű utak forgalomelszívó hatása játszik szerepet.) A gyorsan növekvő igénybevételnek közútjaink jó része a teherbírását, a

1. sz. táblázat

Kilenc országos főútvonalunk napi átlagos gépjárműforgalma

Év	Jármű (db)	Az 1970. év adata =100	Az előző sorban feltüntetett adat=100
1970	49 358	100	.
1973	68 970	134	134
1976	80 844	164	122
1978	99 323	201	122

Forrás: [3].

A táblázat adatai valamelyest felfelé torzítva ugyan, de azért elfogadhatóan jellemzik a teljes közúti forgalom növekedését. Ez állapítható meg az ország 160 — jelentős számban alsóbbrendű utakhoz telepített — megfigyelőállomásának forgalomszámlálási adataiból, amelyek szerint például 1976-ról 1978-ra — szemben a főútvonalakon mért 22 százalékkal — 19 százalékos forgalomnövekedés következett be.* (A mindössze 3 százalékpontnyi eltérésben mindenekelőtt a fokozódó urbanizáció,

szélességét, illetve a burkolatminőségét tekintve nem felel meg. Ez a felismerés vezette az illetékeseket arra a döntésre, hogy a legnagyobb forgalmú útszakaszon autópályát kell építeni.

Az M—7-es autópálya 1967 májusában jóváhagyott beruházási programja

A program a beruházás gazdaságosságát a következő indokokkal támasztotta alá:

1. A szükséges közúti forgalmi többletkapacitás biztosítása.

2. A közlekedés biztonságának növelése, a közúti közlekedés mint szolgáltatás minőségének javítása — sebességnövekedés, kényelmes, jobb, kul-

* A fejlődés dinamikájának érzékeltetésére megemlítem, hogy a közúti járműforgalom eszerint az állami ipar összehasonlító áron számított bruttó termelési értékénél 1970—1978 között 43, ezen belül 1976—1978 között 10 százalékponttal gyorsabban növekedett.

turáltabb utazás, a közúti közlekedés költségeinek csökkentése.

3. Idegenforgalmunk bővülésének elősegítése és ezzel devizabevételeink növelése.

Az eredeti program szerint Törökbálint és Székesfehérvár között teljes, a Székesfehérvár és Siófok közötti szakaszon pedig fél autópálya létesült volna. A vártnál gyorsabban növekvő igények és egyéb okok következtében azonban a terv többször módosult.

jesítménnyel arányos alapköltség (Kt_0); a sebességtől függő állandó járműköltség ($Ká$); a sebességtől függő változó járműköltség (Ks); személyek időköltsége (Ki); baleseti költségek (Kb); burkolatminőségi viszonyszám (c_b); sebességi viszonyszám (c_s); kanyarulati viszonyszám (c_k); lejtési viszonyszám (c_l); forgalomkörülmenyi viszonyszám (c_f).

Mellőzve a számítási módszer ismeretét és indoklását, a számítás alapjául szolgáló képlet szerint az „egység-

2. sz. táblázat

A költségszámításban figyelembe vett paraméterértékek

Paraméterek	70-es főközlekedési út	M-7-es autópálya
$Kt_0 \cdot c_s$	0,65*	0,75**
$Ká$	0,73	0,73
Ks	0,17	0,12
Ki	0,62	0,42
Kb	0,20	0,05
c_b	1,10	1,00
c_k	1,08	1,00
c_l	1,08	1,01
c_f	1,20	1,00

* 50 km/h átlagsebességet véve alapul.

** 80 km/h átlagsebességet véve alapul.

Az autópálya az építési programnak megfelelően több szakaszban készült el és került átadásra. A Törökbálint—Székesfehérvár közötti autópályaszakaszt teljes egészében 1973 júliusában adták át a forgalónak. Az azóta eltelt viszonylag hosszú idő lehetővé teszi, hogy tényszámokon vizsgáljuk e nagyszabású beruházás gazdaságosságát. Ehhez a beruházási programban szereplő — a közlekedési költségek várható csökkenésére korlátozódó — gazdaságossági számításból indulunk ki.

Az eredeti gazdaságossági számítás tényezői és eredménye

A beruházási program gazdaságossági számítása a következő tényezőket vette figyelembe [5]: útrövidülés; a tel-

járműre” (amely a különböző járművekre számított súlyozott átlag) vetített kilométerenkénti közlekedési költség a következő:

$$K = Kt_0 \cdot c + Ká + Ks + Ki + Kb,$$

ahol $c = c_b \cdot c_s \cdot c_k \cdot c_l \cdot c_f$

(Megjegyzem, hogy gyakorlati okokból a teljesítménnyel arányos alapköltséget — Kt_0 — a sebességi viszonyszámmal — c_s — szorozva tartalmazzák az idevonatkozó táblázatokat.)

A 7-es (a mai megjelölés szerint 70-es) számú főközlekedési út megfelelő szakaszához képest az M-7-es autópálya Törökbálint—Székesfehérvár közötti szakaszának gazdaságosságát (a megtakarítást) a 2. sz. táblázat szerinti paraméterértékek alapján határozták meg.

A táblázatból megállapítható, hogy

az M—7-esen — a magasabb átlagsebesség miatt — csak a sebességi viszonyszám és a teljesítménnyel arányos alapkölttség szorzata nagyobb, a többi tényező értéke vagy kisebb, vagy ugyanakkora, mint a 70-es főközlekedési úton. A csökkenés mértéke a legérőteljesebb a forgalomkörülményi viszonyszám esetében — ez a zavartalanabb közlekedés (szélesebb út, a szembejövő forgalom elkülönítése stb. eredménye) — és a személyek időköltségében (ez utóbbira később még visszatérünk).

A képlet alapján a fajlagos (az „egységjármű” által megtett 1 km-re jutó) közlekedési költség a 70-es főúton (forintban)

$$K_{70} = 0,65 \cdot 1,10 \cdot 1,08 \cdot 1,20 + 0,73 + 0,17 + 0,62 + 0,20 = 2,72.$$

Az éves közlekedési költséget ebből úgy kapjuk meg, hogy megszorozzuk az út hosszával (kilométerben), az átlagos napi forgalommal — mégpedig a közúti gazdaságossági számítások esetében a beruházás üzembe helyezését követő hetedik év forgalmával — és az év napjainak számával.

Mint hogy a beruházási program e „mértékadó évre” 31 400 Ej/nap forgalmat vett alapul, a 70-es úton az éves közlekedési költség

$$Ké_{70} = 365 \cdot 31\,400 \cdot 48 \cdot 2,72 = 1\,496\,348 \text{ e Ft.}$$

Ugyanígy számolva, az M—7-esen a fajlagos közlekedési költség

$$K_{M-7} = 0,75 \cdot 1,00 \cdot 1,00 \cdot 1,01 \cdot 1,00 + 0,73 + 0,12 + 0,42 + 0,05 = 2,08,$$

az éves közlekedési költség pedig

$$Ké_{M-7} = 365 \cdot 31\,400 \cdot 43,5 \cdot 2,08 = 1\,036\,991 \text{ e Ft.}$$

Eszerint a mértékadó évben a

$$Ké_{70} - Ké_{M-7} = 459\,357 \text{ e Ft.}$$

Vagyis ha az M—7-es forgalma a 70-es főúton bonyolódna le, a közlekedési

költségek 44,3 százalékkal nagyobbak volnának.

Az 1973-ban üzembe helyezett, Budapest—Székesfehérvár közötti 52 km hosszú autópálya teljes beruházási költsége — az akkori árszínvonalon — 2600 millió forint* volt [1]. Az ebből számított fajlagos beruházási költséget (50 millió Ft/km) a vizsgált autópályaszakasz hosszával (43,5 km) szorozva, e szakasz beruházási költsége 2 125 millió Ft. A beruházási költség és a mértékadó évre számított megtakarítás alapján a megtérülési idő

$$m = 2\,125 : 459 = 4,6 \text{ év,}$$

amely felveszi a versenyt az ipari beruházások megtérülésével.

Ez az eredmény azonban a tényadatok tükrében korrekciókra szorul.

A forgalom- és költségalakulás a valóságban

Az előzetes számítás bemutatott eredményét módosítani kell először is az átlagos napi forgalomnak a programban feltételezettől eltérő alakulása miatt. Bár még mindig csak 1978-ig ismerjük a forgalom tényleges alakulását, a „mértékadó” 1980. év várható forgalmára így is megbízhatóbb előrejelzést készíthetünk ma már, mint amilyen akárcsak a beruházási program 1972. májusi módosításakor készülni lehetett.

Amint a 3. sz. táblázatból látható, 1978-ban az átlagos napi forgalom csupán kétharmadát teszi ki a programban 1980-ra mint „mértékadó évre” figyelembe vett értéknek. Ahhoz, hogy a hátralévő két évben az „egységjárműben” kifejezett forgalom felfusson a

* Ezzel a vizsgálandó szakasz beruházási költségét valamelyest felértékeljük, mert a számításból kiiktatott budapest—törökbalinti szakasz fajlagos beruházási költsége magasabb műszaki követelmények miatt a meghaladta a Törökbálint—Székesfehérvár közötti szakaszét.

Az M—7-es autópálya átlagos napi forgalma* Ej-ben

Év	Forgalom
1975	15 525
1976	16 350
1977	19 108
1978	21 020
Index (az 1978. évi adat az 1975. évi százalékában)	135

* Itt és a következőkben a vizsgált szakasz felezőpontjának közelében levő martonvásári megfigyelőpont forgalomszámlálási adatai alapján.

Forrás: [4].

Az M-7-es autópálya átlagos napi forgalma és a közlekedési költségek 1978-ban

Megnevezés	Személygépko- csi	Motor- kerékpár	Autó- busz	Teher- gépko- csi	Trak- tor	Összesen
Az áthaladó gépjárművek száma (db)	12 973	131	377	2 718	2	16 201
Egy gépjármű kilométerenkénti közlekedési költsége (Ft/km)	2,88	0,78	10,85	9,19	5,60	—
Kilométerenkénti közlekedési költség (db · Ft/km)	37 362	102	4 090	24 978	11,00	66 543
A kilométerenkénti közlekedési költség megoszlása (százalék)	56,2	0,2	6,1	37,5	0,0	100,0

Forrás: [4].

programban feltételezett 31 400-ra, évi 23 százalékos növekedésnek kellene bekövetkeznie, ami teljesen valószínűtlen. Reálisan csupán az eddigi 11 százalékos évi növekedés folytatódására számíthatunk, amely mellett a forgalom 1980-ban 25 896 Ej-t — a program szerinti érték 82 százalékanak megfelelő szintet — érhet el.

A becslési eljárásból adódó pontatlanság mellett a forgalom bővülésének a prognózisban számítottól való eltérése (elmaradása) összefügg a kielégítetlen személygépkocsi-vásárlási igények jelentős növekedésével, valamint az időközben megemelkedett üzemanyag-

árakkal. Az üzemanyagárak emelkedése következtében nemcsak a forgalom, hanem a fajlagos közlekedési költségek is eltérően alakultak a programban számítottól. Az eredeti gazdaságossági számítás korrekciójához — a tényleges költségmegtakarítás meghatározásához — szükséges alapadatokat a 4. sz. táblázat foglalja össze.

A táblázatban szereplő kilométerenkénti összes költséget megszorozva az útszakasz hosszával és az év napjainak számával, az adott járműforgalom teljes évi költségére kapott érték

$$66\,543 \cdot 43,5 \cdot 365 = 1\,056\,536 \text{ e Ft,}$$

amely — figyelembe véve a becsült forgalomnövekedést — 1980-ra 1 307 652 eFt-ra fog nőni. Ez 2,6 százalékkal meghaladja a programban számításba vett közlekedési költségeket, s hasonló arányban lett nagyobb az évi megtakarítás is (459 357 helyett 579 289 eFt.). A megtérülési idő így 4,6-ról 3,7 évre csökken. Meg kell azonban említenem, hogy ebben — a program alapjául szolgáló számítástól eltérően — csak a tényleges költségmegtakarítást vettem figyelembe, az üzemi eredményt nem. Sőt a programban alkalmazott számítási módszeren egyéb változtatásokat is szükségesnek látok.

További módosítások a számítási módszeren

A számításba vont paraméterek közül elhagyandónak tartom a személyek időköltségét (K_i). A szóban forgó útvonalon ugyanis az összes közlekedési költségek nagyobbik fele (56 százaléka) a személygépkocsi-forgalomból adódik, amelynek időköltség-megtakarítását nem indokolt népgazdasági megtakarításként számításba venni már csak azért sem, mert a személygépkocsi-állomány több mint 90 százaléka magánszemélyek tulajdonában van. Igaz ugyan, hogy ezáltal a tehergépkocsi-forgalom időmegtakarítása is

figyelmen kívül marad, amely pedig teljes egészében népgazdasági eredmény. Az ebből adódó torzítás azonban még mindig kisebb, mint a személygépkocsi-forgalom időmegtakarításának beszámításából adódó hiba.

A személyek időköltségének elhagyásával a megtakarítás a programban figyelembe vett érték 71,3 százalékára (459 357-ről 327 670 eFt/évre) módosul. Ugyanilyen arányban csökkentve a „mértékadó évrnek” az előbbiekben korrigált megtakarítását (tehát 579 289 helyett 413 033 eFt/évet véve alapul), a megtérülési időre kereken 5 évet kapunk, ami az előbbinél kevésbé kedvező, bár még mindig jónak mondható.

A beruházási programhoz készült gazdaságossági számítás azonban egy igen lényeges körülményt nem vett figyelembe. Azt ugyanis, hogy autópálya híján 1980-ban miként, milyen költséggel bonyolódott volna le a Budapest—Székesfehérvár közötti forgalom, amely ma megoszlik az autópálya és a 70-es főút között. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Nyilvánvaló, hogy a 70-es főút kapacitását meghaladó forgalom kerülő úton zajlott volna le. A szóba jöhető legkedvezőbb kerülő út Budapesttől az M—1-es autótút a 36 600 kilométerszelvénynél lévő elágazásig, majd a 811-es főközlekedési út Székesfehérvárig. Ez a kerülő út 83,2 km; 19,5 km-rei hosszabb, mint

5. sz. táblázat

Forgalom Budapest—Székesfehérvár között E-j-en, 1980-ban

Megnevezés	M-7-es autópálya	70-es főút*	Összesen
Átlagos napi forgalom	25 896	6014	31 910
A „mértékadó óra” forgalma (MOF)**	4 025	1350	5 375
A 70-es főút kapacitása a program szerint (K):	.	2400	2 400
Hiányzó kapacitás (MOF—K):	.	.	2 975

* A Baracska közvetlen közelében a 38 800 kilométerszelvénynél elhelyezett megfigyelőállomás forgalomszámlálás adatai alapján.

** Nemzetközileg elfogadott eljárás szerint, a 30. legsűrűbb forgalmú óra adata.

Forrás: [4] alapján végzett saját számítások.

az M—7-es megfelelő szakasza. A közlekedés járműfajtánkénti megoszlására vonatkozó adatok híján, e többletút költségkihatását az egységjárműben kifejezett forgalomra állapíthatjuk meg. Mivel az óránkénti 2975 Ej-forgalom 17 603 Ej napi forgalomnak felel meg, a fajlagos közlekedési költség pedig 3,2 Ft/Ej·km, az éves közlekedési költség

$$365 \cdot 17\ 603 \cdot 19,5 \cdot 3,2 = 400\ 926 \text{ eFt/év.}$$

Ezt hozzáadva a „mértékadó évre” az előzőekben kiszámított 413 033 eFt/év megtakarításhoz, a teljes évi megtakarítás 813 959 eFt. Eszerint a megtérülési idő feltűnően rövid, mindössze 2,6 év.

A D-mutató kiszámítása

A következőkben a beruházások gazdaságosságának értékeléséhez előírt ún. D-mutató nagyságát határozzuk meg az 1973—1978 közötti időszak tényadatai alapján. A közlekedési ráfordításokkal és megtakarításokkal való összehasonlíthatóság végett, az autópálya beruházási költségét az útépítési munkák fenti időszakra kimutatott árindexével módosítva vesszük figyelembe, s a tervezettnél mérsékeltébb — az előbbieken kiszámított — forgalomnövekedéssel kalkulálunk. Végül a fenntartási és a fejlesztési költségeket hasonlóan kezeljük, de az utóbbiakkal nem növeljük meg a beruházás értékét.

Így a mutató értéke

$$D = \frac{\sum_{i=1}^{15} (J_i - E_{pi}) \cdot 0,89^i}{\sum_{i=1}^{15} E_{fi} \cdot 0,89 - E_m \cdot 0,18} = \frac{4453 - 386}{2083 - 153} = 2,1,$$

ahol

J_i = a tiszta jövedelem az i -edik évben;

E_{pi} = a pótló beruházások és a fenntartás költségei az i -edik évben

E_{fi} = a beruházási költség az i -edik évben az árváltozásokkal;

E_m = az eszközök maradványértéke a 15. év végén.

Az M—7-es autópálya beruházási ráfordításai tehát 15 éves időtávon 2,1-szer, vagyis 7,1 év alatt térülnek meg, ami megfelel a népgazdasági átlagnak. (A mértékadó év adatai alapján számítottól való nagymértékű eltérés elsősorban a két mutató — itt most nem részletezhető — tartalmi különbségéből adódik.) A megtakarítás 61 százaléka a fajlagos közlekedési költségek csökkenéséből és az útrövidülésből származik, 39 százaléka pedig abból, hogy a kapacitásnövekedés folytán nem terelődött a forgalom egy része a kerülő útra. Figyelemre méltó továbbá, hogy 1978 végére a beruházási összeg 77 százaléka megtérült.

A népgazdasági szintű értékelésben figyelembe veendő további tényezők

Az ipari beruházások D-mutatójában a termelési költségek között nem kell számításba venni az amortizációt. Tekintettel a közúti közlekedés „nyílt üzem” jellegére (ti. hogy az állami közutakat a költségvetésből létesítik és tartják fenn, s — az utóbbi években a túlsúlyos járművektől eltekintve — bárki ellenszolgáltatás nélkül igénybe veheti őket), megítélésünk szerint a forgalomban részt vevő járművek értékcsökkenési leírását ugyan nem, az iparral való összehasonlíthatóság végett

a közút értékcsökkenését azonban figyelembe kellene venni. (Más kérdés, hogy a közutak értékcsökkenését ma sem költségként, sem egyéb módon nem számolják el, s hogy az állami közutak értéknyilvántartása meglehetősen elhanyagolt.) A 15 év amortizációjának átértékelt összege, amelyet indokolt levonni a költségekből, és hozzáadni a megtakarításhoz, esetünkben 576 millió forint.

Hasonló probléma merült fel a fejlesztési és a fenntartási költségekkel kapcsolatban. A fejlesztési költségeket mint értéknövelő ráfordításokat kell beszámítani a D -mutatóba. Ami a fenntartási költségeket illeti, itt — az ipartól eltérően — az a helyzet, hogy a beruházás elmaradása esetén ezek a régi, gyengébb minőségű úton nagyobb mértékben növekednének, mint amekkorák az autópálya fenntartásának költségei.

A fejlesztési és fenntartási költségek átértékelt összegéhez (386 millió Ft) hozzávéve végül a — 4. sz. táblázat szerinti — tehergépkocsi-forgalom eddig figyelembe nem vett időmegtakarítását, további 490 millió forinttal kell növelnünk a megtakarításokat.

Az értékcsökkenésnek, a fejlesztési és a fenntartási költségeknek, valamint a tehergépkocsi időmegtakarításának együttes hatására a mutató korrigált értéke

$$D' = 2,86,$$

ami 5,2 év megtérülési időnek felel meg. Ez a népgazdasági átlagnál kereken 25 százalékkal jobb. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a hazai üzemanyagárak a világpiaci árak emelkedését csak késve követték a vizsgált periódusban, továbbá hogy az utóbbi években — és várhatóan az előttünk álló hosszabb időszakban — az üzemanyagárak jóval gyorsabban emelkednek az útépítési költségeknél, a gazdaságosság népgazdasági szinten még kedvezőbbnek ítéltető.

Kiegészítő megjegyzések a D - és D' -érték közgazdasági megítéléséhez

Tanulmányom elsődleges célja az 1973-ban átadott M—7-es autópálya-szakasz gazdaságosságának az ipari beruházásokéval azonos módszerű olyan vizsgálata volt, amely alapot nyújthat hitelígénnyek elbírálására is. Az elsőnek közölt $D = 2,1$ mutató érték szerint a szóban forgó beruházás a legszigorúbb követelményeket is kielégíti: a közlekedési költségek csökkenése reális fedezetet nyújt a feltételezett hitel visszafizetésére. (A technikai megoldás — például úthasználati díj szedése — kérdésére nem térek ki.) A szigorúbb elbírálás végett tekintetem el az ún. úthasználati érték [2] figyelembevételétől.

A népgazdasági szintű eredmény megítéléséhez a $D' = 2,86$ mutató a megfelelőbb. Úthasználati díj alkalmazása esetén további tényezőként a magánszemélyek időnyereségének és a nagyobb utazási kényelemnek a hatását is számításba lehetne a mutatóban venni. Kétségtelenül jelentős, de nehezen számszerűsíthető az autópálya-építés hatása az idegenforgalom s a belőle származó népgazdasági eredmény növekedésére. Az autópálya-építés — és általában az útépítés — népgazdasági szintű gazdasági megítélése szempontjából nem mellékes végül, hogy az ilyen létesítmények gazdaságossága kevésbé van kitéve a piaci hatásoknak, a divatnak, mint például az iparcikkek előállítására szolgáló beruházásoké. Az üzemanyagár emelkedése folytán növekvő fajlagos költségmegtakarítás képes ellensúlyozni a forgalom fejlődésének esetleges lassulásából adódó megtakarításcsökkenést.

★

A számítási eredmények egyértelműen alátámasztják az autópálya-építés szükségességét, ésszerűségét és gazda-

ságosságát. Az M—7-es Törökbálint—Budapest közötti szakaszának megépítése jelentős népgazdasági eredményként könyvelhető el, amely enyhítette a gépjárműállománynak és -forgalomnak a közutakra fordított kiadások növekedésénél gyorsabb bővüléséből fakadó feszültséget. Az autópálya-beruházás megtérülési ideje kedvezőbb a népgazdasági átlagnál. Más kérdés, hogy az adottságok következtében az eredményt nem lehet zárt elszámolási rendszerben kimutatni.

Kőszegi Gyula

Hivatkozások

- [1] *Ábrahám Kálmán*: A magyar autópálya-hálózat; az első autópálya Budapest—Székesfehérvár szakaszának üzembe helyezése. Közlekedéstudományi Szemle, 1973. 7. sz.
- [2] *Berg Artúr*: A közúti munkák hatékonyságának vizsgálati módszere. A Közúti Közlekedési Tudományos Kutatóintézet 18. sz. kiadványa, 1975.
- [3] Közlekedési és hírközlési évkönyv, 1978. Központi Statisztikai Hivatal, 1979.
- [4] A közúti forgalom figyelemmel kísérése, 1975—1978. A Közúti Közlekedési Tudományos Kutatóintézet kiadványa, 1979.
- [5] Közúti gazdaságossági vizsgálatok. Az Útügyi Kutatóintézet 45. sz. kiadványa, 1966.

AZ IDŐTÉNYEZŐ A BERUHÁZÁSOK TERVEZÉSÉBEN

(Szerkesztette: V. P. Kraszovszkij)

A könyv első része az időtényező tervgazdasági jelentőségének alapelveit és főbb számbavételi lehetőségeit tekinti át. A különböző alapok újratermelési folyamatának periódusokra osztásával, az alapok forgási sebességének növelésével, az anyagi erőforrások használati idejének rövidítésével összefüggő kérdéseket dolgozza fel. A második rész megvizsgálja a beruházási gyakorlatban felhasználható tartalékokat. A harmadik rész az időtényező számbavételének legfontosabb módszertani kérdéseit tárgyalja, így többek között részletesen foglalkozik a gazdasági-matematikai modellezéssel.

274 l., kötve 49,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1980-ban és az ez évi tervek

Az általános helyzetkép

Az európai KGST-országok az 1970-es évek elején jelentős sikereket értek el a gazdasági építómunkában. A termelés, a nemzeti jövedelem és az életszínvonal folyamatosan és viszonylag dinamikusan nőtt. A gazdasági egyensúlyt, egy-egy rosszabbodást követően, rövid idő alatt helyreállították. A KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok gyors ütemben bővültek. A gazdaság lendületes fejlesztéséhez szükséges energiahordozók és nyersanyagok olcsón és csaknem korlátlanul rendelkezésre álltak.

Az évtized folyamán nagymértékben megváltoztak az egyes KGST-országok gazdasági fejlődésének belső és külső feltételei. Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlettség szintjétől és sajátosságaitól függően szűkültek, illetőleg kimerültek a növekedés extenzív — a termelés mennyiségi változásain és a termelés főbb tényezőinek bővítésén alapuló — forrásai. Ugyanakkor a külső feltételek is átalakultak. Mint ismeretes, a tőkés világpiacon kőolajár-robbanás következett be, ugrásszerűen nőtt az árszínvonal, átrendeződtek az arányok. A tőkésországok gazdasági válsága, importjuk lassú bővülése, illetőleg stagnálása, az árupiacaikon kiéleződött verseny, a protekcionista tendenciák nehezítették a KGST-országok exporttevékenységét.

A gazdasági fejlődés e szakaszának nehézsége abban fogalmazható meg, hogy két nagy feladatot, a fejlődés in-

tenzív jellegének a kibontakoztatását, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból adódható veszteségforrások, veszélyek elhárítását, visszaszorítását egyidejűleg és viszonylag rövid idő alatt kell megoldani.

Ehhez az egyes országok jelentős gazdasági sikereik és nem kevés gond közepette kezdtek hozzá. 1978-ig az országok többségét a viszonylag gyors gazdasági növekedés jellemezte, amit a korábbihoz hasonlóan erőteljes beruházási tevékenység, helyenként jelentős külső forrásbevonás is segített. Az elmúlt két évben viszont egyre több országban került a gazdaságpolitika középpontjába az egyensúly, elsősorban a külgazdasági egyensúly javítása, a fejlődés minőségi tényezőinek előtérbe állítása, a hatékonyság, a versenyképesség fokozása, a termelési szerkezet korszerűsítése révén.

A gazdaságok mennyiségi növekedése a megelőző időszakhoz képest mérséklődött. E tendencia az éves népgazdasági tervekben megfogalmazott gazdaságpolitikai célokban is tükröződik. Az ütemről a hangsúly a gazdasági fejlődés tartalmi kérdéseire tevődött át. A mérsékelt növekedést kiváltó konkrét okok azonban országonként — a különböző politikai, gazdasági, gazdaságföldrajzi stb. adottságok miatt — nem feltétlenül azonosak. Az ütemcsökkenés önmagában nem feltétlenül kedvezőtlen, mivel gyakran a javuló hatékonysághoz, minőséghez, egyensúlyhoz kapcsolódik. A gazdasági gondok alapvető közös forrása az, hogy

az intenzív fejlődés kibontakozása nem eléggé általános, illetőleg gyors. A lassúbb gazdasági növekedést nem minden esetben ellensúlyozta a minőségi, hatékonysági fejlődés kibontakozása, az egyensúly javulását segítő folyamatok erősödése.

Az európai KGST-országok egészének gazdasági növekedése a mérséklődés ellenére az 1970-es évek második felében évi 4 százalék volt; továbbra is jelentősen meghaladta a fejlett tőkés-országok gazdaságfejlődési ütemét, ahol a végtermék (a bruttó nemzeti termék) 1974 és 1980 között évi átlagban alig több, mint 2 százalékkal emelkedett. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

lentősen emelkedtek a tőkés világpiacon az olajárak, láncreakciószerűen az áremelkedések sokaságát váltva ki a nyersanyagok, a félkész termékek és az élelmiszerek piacain. Romlottak az értékesítési lehetőségek a tőkés piacon. Ez valamennyi ország külgazdasági helyzetét, azon keresztül egész gazdasági fejlődésüket nehezítette.

A kedvezőtlen időjárás ismét próbára tette az agrárszektor. Egyes országok — főként Lengyelország — gazdaságát ár- és belvizek sújtották, a vegetáció késése és a szokatlanul nagy csapadék miatt számottevő betakarítási veszteségek keletkeztek.

Mindezek következtében a gazdasági

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976—1980 átlaga (tény)	1979 (tény)	1980 (terv)	1980 (tény)	1981 (terv)
Bulgária	6,1	6,6	5,7	5,7	5,1
Csehszlovákia	3,7	3,1	3,7	3,0	2,8
Lengyelország	1,7	—2,2	1,4—1,8	—4,0	..
Magyarország	3,2	1,9	3,0—3,5	—0,8	2,0—2,5
NDK	4,1	3,8	4,8	4,2	5,0
Románia	7,2	6,2	8,8	2,5	7,0
Szovjetunió ^a	3,8	2,1	4,0	3,8	3,4

^a Belföldi felhasználás.

Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, terveit és tervjelentései.

Az országok 1980-ra a korábbi évek átlagát megközelítő, az 1979. évi tényleges gazdasági növekedést lényegesen meghaladó (több mint 4 százalékos) fejlődést irányoztak elő. Feltételezték, hogy az 1979-ben elsősorban a mezőgazdaság fejlődését korlátozó kedvezőtlen körülmények (kemény tél, ár-és belvizek, az ezt követő aszály) nem ismétlődnek meg.

A külső és a belső gazdasági feltételek 1980-ban a feltételezettnél kedvezőtlenebbek lettek. A vizsgált országokat — a Szovjetunió kivételével — kedvezőtlenül érintette, hogy ismét je-

fejlődés országonként eléggé eltérően alakult. Bulgária, az NDK és a Szovjetunió 1980-ban elérte, illetőleg megközelítette a korábbi évek növekedési ütemét, valamint a múlt évre előirányzottat. Ehhez hasonlóan minősíthetők Csehszlovákia gazdasági eredményei is. Romániában jelentősen mérséklődött a gazdasági növekedés. Magyarországon a fő gazdaságpolitikai célt, a gazdasági egyensúlyi helyzet javítását a nemzeti jövedelem kismértékű csökkenése mellett sikerült elérni. Kedvezőtlenül alakult a gazdasági helyzet Lengyelországban: a nemzeti jövedelem 4 százalékkal

csökkent, miközben romlott a gazdaság belső és külső egyensúlya: a gazdasági élet normális menetét a társadalmi és politikai válság talaján lezajlott sztrájkok is akadályozták.

A tervjelentések általában a minőségi, hatékonysági tényezők növekvő szerepéről számolnak be. Eredményes erőfeszítések történtek a termelési szerkezet korszerűsítésének, az ezt segítő műszaki-tudományos fejlődésnek a meggyorsítására, a beruházási-fejlesztési tevékenység hatékonyságának, minőségének javítására, a versenyképesség növelésére, a termelési ráfordítások, főként az energia- és nyersanyagköltségek csökkentésére.

A gazdaságfejlesztési stratégiában egyre szélesebb körben jutott megkülönböztetett szerep az egyensúly javításának. E törekvéssel összhangban a korábbi éveknél mérsékeltebben nőtt a belföldi felhasználás, a beruházás, illetőleg a fogyasztás. A beruházások csupán Bulgáriában nőttek gyorsabb ütemben (12—13 százalékkal), a többi országban 1—2 százalékkal bővült, Magyarországon és Lengyelországban csökkent a beruházási tevékenység. A lakosság reáljövédelme általában 2,5—3,5 százalékkal nőtt, Magyarországon és Lengyelországban lényegében az 1979. évi szinten maradt.

A minőségi, hatékonysági tényezők növekvő szerepének, a belföldi felhasználás mérsékelte, a nemzeti jövedelemnél lassúbb növekedésének hatására az európai KGST-országok többsége jelentős előrehaladást ért el a kelet—nyugati külkereskedelmi forgalom passzívumának csökkentésében. Ez azért is jelentős eredmény, mert az importárak emelkedésének gyorsulása, az ennek nyomán keletkező árveszteség nagy nyomást gyakorolt a belső (termelői, fogyasztói) árakra, és általában rontotta a pénzügyi egyensúlyt.

Az idén eléggé differenciált gazdasági növekedéssel számolnak. Romániában a nemzeti jövedelem 7, Bulgáriában és

az NDK-ban 5, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 3—3,5, Magyarországon 2—2,5 százalékos növekedését tervezik. Lengyelországban a gazdasági tevékenység konszolidálása a fő cél. Általában kiegyensúlyozottabb fejlődésre, a múlt évinél kedvezőbb mezőgazdasági termésre számítanak. A gazdaságpolitikai irányvonalnak megfelelően folytatódik a minőségi jellemzők kibontakoztatásának és a gazdasági egyensúly helyreállításának a folyamata. A külső gazdasági feltételek továbbra sem kedvezőek: egyes tőkésországok nem mondtak le hidegháborús politikai törekvéseikről, a fegyverkezési verseny felélesztéséről; folytatódik a tőkésországokban a gazdasági recesszió, az értékesítési lehetőségek változatlanul rosszak. Mindez fékezi a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok bővítését.

Az ipar

Az ipari termelés az európai KGST-országokban — az NDK és a Szovjetunió kivételével — az előző évinél és a tervezettnél mérsékeltebben nőtt: Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és Bulgáriában 3—4, az NDK-ban és Romániában 5,5—6,5 százalékkal bővült. Ez a mérséklődési irányzat ellenére még mindig tekintélyes növekedési ütem, összehasonlítva a világ többi részével. Magyarországon és Lengyelországban az ipari termelés nem érte el az 1979-es szintet. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az ipari fejlődés kulcskérdése, hogy a mennyiségi növekedés milyen mértékben kapcsolódik a minőség, a hatékonyság javulásához s a ráfordítások csökkentéséhez. Az ipari munka termelékenysége az NDK-ban nőtt a leggyorsabban (5 százalékkal). A többi országban — Románia kivételével — az iparban foglalkoztatottak száma alig emelkedett, Magyarországon jelentősen csökkent, így az ipari termelés alakulásában a termelékenységek és az arra

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976—1980 évek átlaga (tény)	1979 (tény)	1980 (terv)	1980 (tény)	1981 (terv)
Bulgária	6,2	5,4	6,3	4,1	5,6
Csehszlovákia	4,8	3,7	4,0	3,2	2,7
Lengyelország	4,4	2,7	3,0—4,2	—1,3 ^a	..
Magyarország	3,4	3,0	3,5—4,0	—1,7	3,0—3,5
NDK	5,1	4,8	4,7	5,5	5,0
Románia	9,5	8,2	11,4	6,5	7,0
Szovjetunió	4,5	3,4	4,5	3,6	4,1

^a Árutermelés

3. sz. táblázat

A termelés, a foglalkoztatottság és a termelékenység alakulása az iparban
1980-ban

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Termelés	A foglalkoztatottak száma	Az egy foglalkoz- tatottra jutó termelés
Bulgária	4,1	0,3	3,8
Csehszlovákia	3,2	0,7	2,5
Lengyelország	—1,3 ^a	—0,3	—1,0
Magyarország	—1,7	—2,6	1,1
NDK	5,5	0,3	5,1
Románia	6,5	2,3	4,2
Szovjetunió	3,6	1,0	2,6

^a Árutermelés

ható tényezőknek egyre nagyobb szerepük van. E folyamatot elősegítette, hogy a munka műszaki felszereltségének a növekedése általában gyors volt. Az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték az 1970-es évek második felében az NDK-ban, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és Romániában évi 5—6, Bulgáriában, Lengyelországban és Magyarországon 8—9 százalékkal emelkedett. Az állóeszköz-állomány bővülését az ipari termelés növekedése leginkább az NDK-ban és Romániában követte. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Továbbra is előkelő helyen szerepel a gazdasági szerkezet, a termékösszetétel korszerűsítésének programja. Elsősorban a műszaki-tudományos fejlő-

dést igénylő, a minden piacon jövedelmezően értékesíthető, valamint a lakosság áruellátását javító termékek gyártását helyezték előtérbe.

A termékszerkezet átalakítása egyre több országban kapcsolódik szorosan az energia- és nyersanyagigényes termékek gyártásának bővítésekor a gazdaságossági kritériumok alapján történő, átgondoltabb mérlegeléshez. Az elmúlt évben egyes országok eredményeket értek el a korábbi energiaellátási feszültségek feloldásában. Ez egyrészt annak a következménye, hogy az utóbbi években megkülönböztetett figyelmet fordítottak az energiatermelő beruházások tervezésére, kivitelezésére, a kapacitások előirányzott határidőre

történő üzembe helyezésére. Emellett mindinkább előtérbe kerültek az energiamegtakarító fejlesztések, és kezdeti hatásai mutatkoztak a termelésenergia-igényessége csökkentésének, az ésszerű takarékoság fokozásának. Az energiaellátási feszültségek feloldása könnyebb a termelés mérsékeltébb növekedése mellett.

Általában tovább javult a termékek minősége, bővült a nemzetközi piacon keresett, ott jövedelmezően értékesíthető termékek köre. Az előrehaladás ütemével azonban több ország elégedetlen, a külgazdasági egyensúly javításához, az export fokozásához a minőség nagyobb javulására, jobb technológiai, kooperációs fegyelemre, a tudományos eredmények, a műszaki tapasztalatok gyorsabb hasznosítására, szervezettebb munkára lett volna szükség.

Bulgáriában az ipari termelést is meghaladóan emelkedett a villamosenergia-termelés (10) és a fűtőanyagipar (5—6 százalékkal), így az energiaellátás javult. Romániában az energia-termelés mérsékelt növekedése, főként a kőolajtermelés csökkenése, szénrel és importtal való pótlása okoz gondot. Csehszlovákiában és az NDK-ban az energiaszektor fejlesztésének alapja a széntermelés növekedése és az atomerőmű-építési program. Az NDK-ban a termelésbővülést változatlan energiafelhasználás mellett sikerült elérni. Lengyelországban főként a széntermelés (4 százalékos) csökkenése okozott gondot. A Szovjetunióban — a kitermelési feltételek nehezedeése ellenére — a fűtőanyagipar 2 százalékkal növelte termelését. Nőtt a kőolaj- és a földgáztermelés: meghaladta a 600 millió tonnát, illetőleg elérte a 435 milliárd köbmétert. A villamosenergia-iparban 1295 milliárd kWó villamos energiát állítottak elő, ami 5 százalékos növekedésnek felel meg.

Mérsékeltlen nőtt a kohászat termelése. Folytatódott a már meglevő ter-

melőkapacitások korszerűsítése, a termékszerkezet javítása. A gépipar fejlődése az országok többségében továbbra is dinamikus volt: a termelés Csehszlovákiában 4,5, a Szovjetunióban és Bulgáriában 6—7, Romániában 10 százalékkal emelkedett. Lengyelországban és Magyarországon a gépipar termelésének bővülése lassult. A termelési szerkezet korszerűsítésére való törekvés főként a gépiparban volt erőteljes. Leginkább a műszaki fejlődést igénylő termékek, mint például a számítástechnikai, automatizálási eszközök, ipari robotok, műszerek, egyes korszerű energetikai berendezések és számjegyvezérlésű szerszámgepek gyártása fejlődött. A vegyipari termelés növekedési üteme az egyes országokban differenciálódott: továbbra is gyorsan bővül a termelés Bulgáriában, megélt Romániában és a Szovjetunióban, viszont Csehszlovákiában és Magyarországon a növekedés lelassult. A román petrokémiai iparban az olajellátás okoz nehézségeket. A könnyűiparban általában továbbra is viszonylag lassan bővült a textil- és textilruházati, a bőr- és a szőrmeipar termelése. A kedvezőtlen növénytermelési eredmények nem tették lehetővé az élelmiszer-termelés gyors növekedését.

A mezőgazdaság

Az európai KGST-országokban az 1970-es évtized második felében a mezőgazdaság termelése — Lengyelország kivételével — 2,5—3 százalékkal emelkedett, annak ellenére, hogy főként az utóbbi két esztendőben a kedvezőtlen időjárás gátolta a növényzet fejlődését, illetőleg az ár- és belvizek nagy károkat okoztak. A természeti csapások — amellett, hogy átmenetileg visszavetették a mezőgazdaság fejlődését — számottevő élelmiszer-, illetőleg takarmányimportot tettek szükségessé.

A múlt évben a mezőgazdasági ter-

melés Csehszlovákiában jelentősen, Magyarországon és az NDK-ban kisebb mértékben nőtt. Bulgáriában és Romániában az 1979. évi jó terméshez képest csökkent. Lengyelországban és a Szovjetunióban két egymást követő évben alakult kedvezőtlenül a mezőgazdasági termelés. Lengyelországban a csökkenés olyan nagymértékű (közel 10 százalékos) volt, hogy a termelés színvonala az 1975. évi alá esett. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

ségének javítása. A műtrágya-felhasználás növekedése a korábbi évekénél mérsékeltebb, egyes országokban a növekedés megállt. Előtérbe került a műtrágyák minőségének, összetételének javítása, gondosabb szállítása, tárolása, illetőleg talajba juttatása. A növényvédő szerek felhasználása emelkedett. Az országok többségében fokozták a talajjavítást, továbbá bővítették az öntözést. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az állattenyésztés eredményei a nö-

4. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976—1980 átlaga (tény)	1979 (tény)	1980 (terv)	1980 (tény)	1981 (terv)
Bulgária	1,0	6,0	3,7	—4,8	4,7
Csehszlovákia	1,7	—3,9	7,2	6,0	2,6
Lengyelország	—1,4	—1,5	5,8	—9,6	..
Magyarország	2,3	—1,1	5,0—5,5	3,4	3,0
NDK	1,6	2,0	0,5 ^a	2,5	0,8 ^a
Románia	3,4	5,5	4,7—6,0	—5,0	9,0 ^a
Szovjetunió	1,5	—3,8	8,8	—3,0	7,5

^a Nettó termelés (az NDK-ban élelmiszer-gazdaság).

A gabonatermelés az európai KGST-országok egészében meghaladta az egy évvel korábbit, több országban az 1976—1980 közötti évek átlagát, mégsem volt kielégítő (mintegy 50 millió tonnával maradt el az 1978. évi rekordterméstől). Az országok többségében kedvezőtlenül alakult a cukorrépa-, a burgonya- és a zöldségtermelés. Lengyelországban a burgonyatermelés az 1979. évnek alig több mint a felére csökkent. A Szovjetunióban rekord gyapottermést takarítottak be.

A növénytermelés anyagi-műszaki ellátásának színvonala tovább fejlődött. A géppark mennyiségi bővülése mellett előtérbe került a korszerűség, a teljesítőképesség növelése, az egyes növények termesztésének komplex gépesítése, a gépek termelési-rendszer-szemléletű hasznosítása, a munkavégzés minő-

vénytermelésnél kedvezőbbek. Az ágazat termelése Magyarországon 7,5 százalékkal, Csehszlovákiában és az NDK-ban 3—4 százalékkal nőtt, csekély mértékben visszaesett Lengyelországban, Romániában és a Szovjetunióban. Általában folytatódott az állatállomány növekedése. A szarvasmarha-állomány és a sertésállomány főként Csehszlovákiában és az NDK-ban, a sertésállomány Romániában bővült. Javult az állattartás korszerűsége, műszaki felszereltsége, a takarmányozás hatékonysága. Ennek következtében több országban emelkedtek a hozamok, azonban színvonaluk még nem éri el a legfejlettebb országokét, e tekintetben még jelentősek a tartalékok. A hústermelés egyes országokban (főként Lengyelországban) nem tartott lépést a belföldi — a viszonylag alacsony árak

A gabonafélék, a cukorrépa és a burgonya termésmennyiségének alakulása
(millió tonna)

Ország	Gabonafélék		Ebből: búza		Cukorrépa		Burgonya	
	1976—80 átlaga	1980	1976— 1980 átlaga	1980	1976— 1980 átlaga	1980	1976— 1980 átlaga	1980
Bulgária	8,0	7,7	3,5	3,8	1,8	1,4	0,4	0,4
Csehszlovákia	10,2	10,8	4,9	5,0	7,1	7,3	3,7	2,7
Lengyel- ország	19,7	18,3	5,1	4,2	14,2	10,4	42,7	26,4
Magyar- ország	12,7	13,9	5,2	6,0	4,0	3,9	1,2	0,9
NDK	9,1	9,6	3,1	3,4	6,6	..	10,0	..
Románia	19,5	20,2	6,2	6,5	6,1	5,6	4,4	3,7
Szovjetunió	205,0	189,2	99,6	98,1	88,5	79,6	82,6	66,9

A szarvasmarha-, a sertés- és a juhállomány alakulása 1980-ban
(Százalékos változás az év eleji és végi állomány között)

Ország	Szarvasmarha	Ebből: tehén	Sertés	Juh
Bulgária	0,5	1,0	-0,7	-1,0
Csehszlovákia	1,8	..	4,0	0,2
Lengyelország	-3,0	11	0,5	-0,4
Magyarország	-1,6	1,9	-0,2	5,5
NDK	2,3	0,6	6,1	3,0
Románia	-0,4	..	5,9	..
Szovjetunió	0,4	0,3	-0,4	-1,5

miatt is gyorsan emelkedő — kereslettel. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Az európai KGST-országokban előtérbe került a mezőgazdaság eddigénél biztonságosabb és gyorsabb fejlesztése, az ezt szolgáló beruházások növelése, az irányítási, ösztönzési rendszer továbbfejlesztése. A háztáji és a kiegészítő gazdálkodást — jelentőségének megfelelően — mind több országban támogatják erőteljesen az állami szervek, illetőleg a termelőszövetkezetek (gépekkel, műtrágyával, vetőmagvakkal, tenyészállatokkal, takarmánnyal, állategészségügyi szolgáltatásokkal).

Az európai KGST-országok ez évi

tervei — az 1980. évi terméseredményekre figyelemmel különösen Romániában és a Szovjetunióban — a mezőgazdasági termelés viszonylag gyors ütemű növekedésével számolnak.

A beruházások

Az európai KGST-országokban a beruházások növekedése az 1979. évihez hasonlóan mérsékelt volt. Lengyelországban és Magyarországon a beruházások színvonala csökkent. (Lengyelországban az 1978. évihez képest 18 százalékkal). A beruházások visszafogottabb növekedésének tendenciája

összhangban van a gazdasági fejlődés külső és belső feltételeiben bekövetkezett változásokkal, valamint az egyensúly javítására irányuló törekvésekkel. A beruházások aránya — a mérséklődés tendenciája ellenére — még mindig viszonylag nagy. A szükségszerű mérséklődést Lengyelországban és Magyarországon a beruházások túlzott, a gazdaság teherbíró képességét meghaladó

anyagi-műszaki ellátás terén tapasztalt hiányosságokról. Ezek miatt az egyes létesítmények kivitelezési ideje és üzembe helyezésük elhúzódott, és többletköltségek keletkeztek.

Az országok többségében folytatódott a gépi beruházások arányának növekedése. A fejlesztések visszafogásának következtében az építőipari termelés bővítése általában mérsékelt volt.

7. sz. táblázat

A beruházások alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976—80 átlaga (tény)	1979 (tény)	1980 (terv)	1980 (tény)	1981 (terv)
Bulgária	4,5	—2,3	16,0	12,7	3,7
Csehszlovákia	4,1	1,8	2,4	1,2	..
Lengyelország	kb. 0,5	—7,0	—2,8	—10—11	a
Magyarország	5,7 ^b	1,0	—4—5	—6,1	—5,8
NDK	5,7	0,8	..	2,0	kb. 2,5
Románia	9,8	4,1	4,9	3,1	4,4
Szovjetunió	3,9	0,7	3,3	2,2	5,3

^a További jelentős csökkenéssel számolnak.

^b Az időszak átlaga az előző öt év százalékában.

növekedése előzte meg. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

Az intenzív fejlődés nagyobb követelményeinek megfelelően, az országok erőfeszítéseket tettek a beruházások előkészítésének, kivitelezésének javítására, szervezettebbé tételére. A beruházások nagyrészt a folyamatban levő fejlesztések befejezésére irányultak. Több országban — a gazdaságpolitikai célokkal összhangban — csökkent a befejezetlen beruházások állománya. Lengyelországban több folyamatban levő beruházást leállítottak. A beruházási tevékenység hatékonyságának javítása végett tovább korszerűsítették a beruházások tervezési, irányítási, döntési rendszerét. Több országban tökéletesítették a beruházások — hatékonysági követelményeknek megfelelő — kiválasztását. A tervjelentések — az eredmények mellett — beszámolnak a munkák előkészítése, szervezése, az

A lakosság jövedelme és fogyasztása

A gazdasági fejlődés feltételeinek változása, a külgazdasági egyensúly javítása, a lassúbb gazdasági növekedés mellett a lakosság életszínvonalának emelése a korábbinál nehezebb feladat. Ennek ellenére továbbra is az egyik fő gazdaságpolitikai cél a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek javítása, az elért vívmányok, színvonal megőrzése, megszilárdítása. A nehezebb gazdaságfejlesztési feltételek között e célkitűzések megvalósítása a fogyasztás és a felhalmozás arányának az előbbi javára történő módosítását teszi szükségessé.

Az egy lakosra jutó reáljövedelem 1980-ban az európai KGST-országok többségében 2,5—3,5 százalékkal nőtt, Lengyelországban és Magyarországon lényegében az 1979. évi szinten maradt. A bér jellegű jövedelmek az összes jöve-

delmeket megközelítően, a mezőgazdasági jövedelmek az ingadozó termelés alakulásával összhangban, a társadalmi juttatások gyorsan, az átlagot jóval meghaladóan nőttek. Tovább erősödött a béreknek a minőség javítására, a műszaki eredmények gyors alkalmazására, az energia- és anyagtakarekosságra, az egyéni és csoportteljesítmények fokozására ösztönző szerepe.

A kiskereskedelmi áruforgalom általában a jövedelmeket meghaladóan, az NDK-ban, a Szovjetunióban, Bulgáriában és Romániában 4—6 százalékkal bővült. Több országban nagy figyelmet fordítottak a közszükségleti cikkek kereslete és kínálata közötti összhang javítására, az áruellátás terén esetenként mutatkozó mennyiségi és választékhiányok felszámolására. Egyes országokban viszont a lakosság jövedelmével nem tartott lépést a fogyasztási javak termelése, illetőleg importja. Lengyelországban a közszükségleti cikkek ke-

gyasztói árak alakulása. Főként az energiahordozók és az élelmiszerek árai változtak. A fogyasztói árak Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 1—2, Magyarországon és Lengyelországban viszont 9—10 százalékkal emelkedtek.

A legtöbb országban javultak a lakosság életkörülményei, folytatódott a lakossági infrastruktúra gyors ütemű fejlesztése. Megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak a lakásépítkezéseknek, ezért az utóbbi években nagyot léptek előre a mennyiségi lakásigények kielégítése terén. Javult az egészségügyi, az oktatási, a művelődési, valamint a gyermekintézményekkel való ellátás.

A lakosság reáljövedelmének, vásárlásainak mennyisége ebben az évben is — figyelemmel a gazdasági lehetőségekre, a külgazdasági egyensúly megszilárdításának követelményeire — nagyjából az 1980. évihez hasonlóan emelkedik.

8. sz. táblázat

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi forgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Az egy lakosra jutó reáljövedelem			A kiskereskedelmi forgalom (összehasonlító áron)		
	1976—1980 átlaga (tény)	1980 (tény)	1981 (terv)	1976—1980 átlaga (tény)	1980 (tény)	1981 (terv)
Bulgária	2,4	2,7	3,1	4,5	6,0	4,8
Csehszlovákia	1,9	2,5	..	2,7	2,4	2,3
Lengyelország	2,9	0,5	..	3,5	0,6	..
Magyarország	1,6	—0,4	1,0	2,7	0,1	1,2
NDK	4,3	3,0	..	4,1	4,3	4,0
Románia	5,0	2,4	4,4	7,9	6,4	6,0
Szovjetunió	3,4	3,5	2,9	4,5	5,2	4,9

reslete és kínálata közötti összhang — főként az élelmiszerek területén — megbomlott. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Az országok többségében 1979 óta erősödtek a költségvetési támogatások visszaszorítására irányuló törekvések, így a költségek és az importárak növekedését egyre inkább tükrözte a fo-

A külkereskedelem

Az európai KGST-országok többsége népgazdasági terveiben az egyik fő gazdaságpolitikai célként a külgazdasági egyensúly javítását jelölte meg. A külkereskedelmi forgalom értéke dinamikusabban bővült, volumene — Len-

gyelország kivételével — nőtt. A rendelkezésre álló adatok alapján az export általában az importét meghaladó ütemben nőtt, a behozatali többlet tovább csökkent. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

kell megküzdeni a tőkésországok protekcionizmusának erősödésével. (1980-ban mindenekelőtt az acéláruk bevitelét korlátozták.)

Erre az évre az európai KGST-ország-

A külkereskedelmi forgalom értékének alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

9. sz. táblázat

Ország	1978		1979		1980	
	export	import	export	import	export	import
Bulgária	10,4	12,2	15,3	8,3	14,1	
Csehszlovákia	9,4	7,7	10,3	11,3	11,0	
Lengyelország	9,8	4,9	12,2	6,6	3,4	6,1
Magyarország	0,9	12,6	17,2	2,6	-0,4	-2,9
NDK	10,5	1,5	13,5	11,5	10,0	
Románia	5,6	16,5	18,0	20,1	23,2	
Szovjetunió	7,3	14,8	18,9	9,6	14,0	

Az egymás közötti forgalom az átlagosnál lassabban emelkedett. Az össz-forgalom legdinamikusabban bővülő eleme a fejlődő országokkal folytatott árucseré volt. A kelet—nyugati forgalomban — az európai KGST-országok egészét tekintve — az 1979. évihez hasonló aktívum keletkezett. Az egyes országok egyensúlyi helyzete, illetőleg annak alakulása egymástól eléggé eltérő volt. A Szovjetunió nagymértékű aktívuma mellett 1979 óta Bulgária kiviteli többlete nőtt. Mérséklődött Csehszlovákia és Magyarország mérleghiánya, viszont súlyosbodott Lengyelország eladósodása.

A külkereskedelem áruszerkezetében történt változások közös jellemzője a nyersanyagok és a félkész termékek — főként a tőkésországokba irányuló — exportjának az átlagot meghaladó növekedése volt. A gépexport Bulgáriában, az élelmiszerexport Csehszlovákiában bővült erőteljesebben. Az európai KGST-országok a tőkésországokba irányuló kivitelük áruszerkezetének átalakítására, a jó minőségű, korszerű termékek arányának növelésére, ezáltal a jövedelmezőség fokozására törekedtek. A kivitelben egyre nagyobb mértékben

gok — a nehezebb feltételek ellenére — továbbra is a külkereskedelmi forgalmuk erőteljes és kiegyensúlyozottabb bővítését, az egymás közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítését irányozták elő.

★

1981 az európai KGST-országok számára az új öt éves tervidőszak első esztendeje, amikor a korábbinál nagyobb, összetettebb — Lengyelországban teljesen újszerű — feladatok állnak előttük. Ezek megoldását — az egyre nehezebbé váló külső környezettel is számolva — a gazdasági fejlődés minőségi jellemzőinek kibontakoztatásával, erőteljes műszaki fejlődéssel, a termelési szerkezet gyors korszerűsítésével, valamint a gazdasági élet kiegyensúlyozottabbá tételével alapozhatják meg. Mindezek nem nélkülözhetik az egymás közötti gazdasági együttműködés még szorosabbá tételét éppúgy, mint egész belső gazdaságirányítási rendszerük továbbfejlesztését. E törekvések sikere esetén az 1980-as évek első felében nőhet nemzetközi versenyképességük, erősödhet világgazdasági pozíciójuk.

Pócs Ervin

A Magyar Tudományos Akadémia közgyűléséről

A Magyar Tudományos Akadémia ez évben május elején tartotta meg 141. közgyűlését.

A közgyűlés első napján *Szentágothai János*, az Akadémia elnöke megnyitó beszédében legmagasabb tudományos testületünk tekintélyének növekedéséről, társadalmunk fejlődésében betöltött szerepéről és ebből fakadó tennivalóiról szolt.

Az Akadémia közgyűlése társadalmi életünknek mindig nagy figyelmet keltő, fontos eseménye, amely az ország jelene és jövője szempontjából kulcsfontosságú problémák közül választja a tanácskozás témáját. A mostani közgyűlésen a műszaki haladás problémaköre volt a fő téma. Amint *Lázár György* miniszterelnök beszédében kiemelte, erre azért érdemes különös figyelmet fordítani, mert a műszaki haladás és ennek meggyorsítása alapvető jelentőségű feltételeket teremt meg a társadalmi tevékenység minden területén halaszthatatlanul szükséges minőségi változások megvalósításához.

A következő évekre ennek szellemében alakítják ki a kutatás konkrét feladatait, amelyek közül *Lázár György* — mint különösen nagy horderejű feladatokat — az iparpolitikában a versenyképes, korszerű termékszerkezet kialakításának meggyorsítását, az élelmiszer-gazdaság fejlesztésében a minőség és a hatékonyság javítását, a fejlett infrastruktúra megteremtését, valamint a környezetvédelemmel összefüggő kutatásokat emelte ki.

Elismerően szolt az Akadémia eredményes közreműködéséről a távlati fejlesztési irányok kijelölésében, a tudomány művelői és a tervezők közötti újszerű kapcsolatok kialakulásáról távlati terveink kidolgozásában. Mindez a tudomány és a gyakorlat kapcsolatának örvendetes erősödéséről tanúskodik.

Lázár György beszédében hangsúlyozta a társadalomtudományok, valamint a műszaki és a természettudományok egymásrautaltságát, egyidejű és összehangolt fejlesztésük szükségességét, a kutatásban pedig az anyagi és a szellemi erők összpontosítását.

A közgyűlés tanácskozásának fő témájáról „Hazánk és a műszaki haladás” címmel *Vámos Tibor* akadémikus tartott előadást. Az új, nagy fordulat kezdetén álló, átalakuló világban, a műszaki és az általános társadalmi fejlődés nagy fordulatában Magyarország sem maradhat passzív — mondta. Nekünk is fordulatot kell tennünk a minőség irányában. Új szellemű, tehetséges, megalapozott tudású és bátor műszaki és gazdasági vezetőgárdát kell kinevelnünk, s az előttünk álló műszaki és társadalmi átalakuláshoz tartós értékrendszereket kell kialakítanunk és megőriznünk.

A következő néhány évtized műszaki fejlődésének társadalmi vonatkozásai-ból főként a munkaerő strukturális változásait és az alkotókészség növelésének jelentőségét emelte ki. Legfőbb nemzeti értékünk — hangsúlyozta —, amellyel felkészülhetünk a nemrég kezdődött időszak történelmi erőpróbájára: az *alkotókészség gyors fejlesztése*. Bírálóan jegyezte meg — felsőoktatási rendszerünket is érintve —, hogy valószínűleg ebben a vonatkozásban követtünk el a leghosszabb távon ható hibákat, s a következő évtizedekben súlyos adót fogunk fizetni az alkotó értelmiség nagy leértékelődése miatt.

A következő nemzedéknek ember—gép szimbiózisban kell élnie, ezért a gépekkel való kommunikáció olyan szerepet kap, mint a korábbi évszázadokban az

írástudás. Jellemzője és feltétele lesz a lakosság későbbi gazdasági előrehaladásának. Ez a körülmény szintén oktatási rendszerünk és felsőfokú műszaki képzésünk újragondolását igényli. A munkaerő képzettségi szintje emelkedik. A műszaki értelmiség különböző képzettségű rétegeinek méretezését azonban felül kell vizsgálnunk. Mai műszaki egyetemeink magas színvonalú vezetőréteg képzésére törekednek. Ennek igényességét tovább kell növelni, de létszámát valószínűleg csökkenteni kell. E vezető, újat alkotó réteg mellett viszont a mainál szélesebb, jól képzett felső és középkáder-társadalmat tart szükségesnek, ám jóval olcsóbb, rövidebb idejű képzéssel.

Mélyen elemezte Vámos Tibor a minőség, a kiválóság rangját és megbecsülését. Az alkotókészség iránti igényt a vezetéskor kell elkezdenünk — hangsúlyozta. Az állami vezetés egyik legfontosabb eszköze a minőség felé való ugrás megtételére: gyökeres javítás a felső ipari vezetők kiválasztásának szemléletében. A vezetőkkel szemben támasztott követelmények a legutóbbi negyedszázad alatt tartalmukban módosultak. A politikai megbízhatóság bizonyos mértékig passzívvá vált követelménye a *ma* politikájában való helytállás aktív parancsára váltott. A mai valóság gazdagabb szocialista műveltséget, gazdagabb egyéniségeket igényel, és nemcsak egy-egy kiváló vezetőt, hanem azok összefüggő hadrendjét.

Zárógondolatként Vámos Tibor a nemzet tudatának új tartalommal való megtöltésére hívta fel a figyelmet. Az említett technológiai, társadalmi-szervezési és szociológiai átállás nem mehet végbe megrázkódtatások nélkül, ha nincsenek tartósan megőrzött értékeink, ha nincs a társadalomnak hite a szocializmus fejlődésében, az elavult és tartalmukat vesztett formák túllépésében. „A sokszor idézett fordulat kihívásaihoz az is tartozik, hogy egy nemzet tudatát kell új tartalommal feltölteni, a pozitív régi megőrzése és átmentése segítségével is.”

Az előadást követő vita, valamint a közgyűléshez kapcsolódó osztályok szertartott tanácskozások hasonló szellemben folytak, és újabb ösztönzést adtak a tudomány művelői számára.

S. a.

Az élelmiszeripari kutatás, fejlesztés és gazdálkodás koncepciója

Az Agrártudományok Osztálya, a Kémiai Tudományok Osztálya, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya a Magyar Tudományos Akadémia 1981. évi közgyűléséhez kapcsolódó együttes ülésén megvitatta az élelmiszer-kutatás helyzetét, valamint a fejlesztés és a gazdálkodás problémáit.

Tamássy István akadémikus megnyitója után referátumok hangzottak el az élelmiszer-kutatás feladatairól és a gyakorlattal való kapcsolatáról.

Vas Károly akadémikus referátumában hangsúlyozta, hogy a hazai élelmiszer-kutatás sok fontos területen nemzetközileg is elismert sikereket tud felmutatni. Jelentős tudományos és népgazdasági eredménnyel jártak például azok az élelmiszer-enzimológiai kutatások, amelyek a fermentációs úton való enzimtermelés mechanizmusát és kinetikáját tárták fel, és az így irányíthatóvá vált gyártási eljárással kapott enzimek előállítását gyakorlati alkalmazásukat dolgozták ki. Exportunk szempontjából is fontos az a magyar alapozó kutatás, amelynek során a húsalapú élelmiszerek esetleges mikotoxin-tartalmának a vizsgálatával nemzetközi (NSZK-) együttműködésben tisztázták a mikotoxinok keletkezésének körülményeit.

Vas Károly a továbbiakban vázolta az alkalmazott kutatások főbb irányait.

Az ipar igényeinek felmérése alapján élelmiszer-készleteink növelésének lehetőségeit kell feltárni, a meglévő nyersanyagok jobb hasznosításával. Ugyancsak

fontos kutatási feladat élelmiszereink tápértékének és minőségének javítása, az élelmiszerek megőrzése, tárolása, tartósítása, valamint az élelmiszeripari termelés gazdaságosságának fokozása.

Célszerű lenne kialakítani a kutatás-fejlesztés háromlépcsős rendszerét: üzemi zavarelhárító és fejlesztő laboratóriumokat, iparági kutató-fejlesztő intézeteket és élelmiszeripari kutatóintézetet kellene létrehozni.

Jelenleg az iparági kutatóintézetek idejük zömét a zavarelhárítás és az üzemi fejlesztés feladatkörének ellátására fordítják.

A magyar élelmiszer-kutatás eddigi szép eredményei mind elméleti, mind gyakorlati síkon jelentősen fokozhatók volnának a tárgyi feltételek javításával és a kutatáskoordináció hatékonyabbá tételével.

Kovács Imre miniszterhelyettes referátuma az élelmiszeripari fejlesztés és a kutatás fokozott összehangolásának a szükségességét emelte ki.

Az élelmiszer-termelés feldolgozási fázisa, az élelmiszeripari tevékenység — jelentős szakágazati különbségek mellett — összességében még elmarad a mezőgazdaság nemzetközi rangjától. Ez elsősorban abból adódik, hogy az élelmiszer-termelési vertikum két szakaszának fejlesztésében elsőként a mezőgazdasági termelést kellett a szocialista nagyüzemek megszervezésével, megszilárdításával biztos alapokra helyezni. Ezt követően tudtunk csak erőt fordítani — döntően a hetvenes években — az élelmiszeripar jelentős fejlesztésére. Ennek során a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-feldolgozás közötti aránytalanságok nagyobb részét sikerült megszüntetni, gondjaink azonban ma sem csekélyek. A kiegyensúlyozottabb élelmiszerkínálat érdekében sok a tennivaló. Mindenekelőtt javítani kell a termékek minőségét, szélesíteni a választékot, és — a kereskedelemmel együttműködve — térben és időben egyenletesebbé tenni az áruterítést.

A lakosság kiegyensúlyozott élelmiszer-ellátása mellett az élelmiszer-termelés fejlesztésének egyre nagyobb jelentőségű célja az export növelése. Ezt a feladatot a termelés volumenének kerekén egynegyede szolgálhatja. Az export növelésének fontos feltétele, hogy a hagyományos cikkeink mellett újabb korszerű termékekkel bővítsük kivitelünk választékát, nagyobb figyelmet fordítsunk a speciális igények kielégítésére, a kis volumenű termékek kínálatára; a vevők kívánságának megfelelő csomagolásra, de elsősorban a termékek kifogástalan és egyenletes minőségére.

Az élelmiszeripar versenyképességének elengedhetetlen javítása változást igényel a szakma mezőgazdasági kapcsolataiban. Feladataink között a vertikális kapcsolatok elmélyítése után fontossági sorrendben a termelési erőforrásokkal való takarékos gazdálkodás követelménye következik. Nem kellő kapacitáskihasználás nemcsak a régebbi berendezéseknél tapasztalható, hanem egyes új létesítményeknél, rekonstruált üzemeknél, új, korszerű gépsoroknál is. Ez pedig abból fakad, hogy esetenként a beruházások előkészítése nem volt elég körültekintő, nem gondoskodtak időben a nyersanyagháttér vagy a felkészített munkaerő biztosításáról, vagy a telepítés volt megalapozatlan.

Előrelépést eredményezné a kapacitás kihasználásában az azonos szakágazatokba tartozó állami, szövetkezeti és egyéb feldolgozó vállalatok közötti ésszerűbb munkamegosztás kialakítása. Kevés még az ilyen kezdeményezés, pedig élelmiszerfeldolgozás mintegy 5400 telephelyen folyik, sok jó alkalmat kínálva az együttműködésre.

A felzárkózást nehezíti a háttérpar helyzete. Az élelmiszeripari gépgyártás teljesítőképessége még az egyszerű pótlási igényt sem fedezi, színvonala — néhány berendezés kivételével — a közepes nemzetközi szintet alig éri el.

A kívánatos mértékű csomagolófejlesztést — a hazai csomagológép-gyártás hiánya, illetve elégtelensége mellett — a korszerű csomagolóanyagok és csomagolóeszközök hazai gyártásának hiánya, illetve nem kielégítő színvonala is korlátozza.

A fejlesztési források szűkössége indokolja, hogy azokat döntő részben korszerű gépek, berendezések beszerzésére, a technológiák teljes kifejlesztésére fordítsák.

Feladataink megalapozásában a kapacitáskihasználás mellett döntő szerepe van az anyaggyártásközlésnek. Az élelmiszeripar átlagában az anyagköltség meghaladja az összes költség 80 százalékát. A vállalati nyereség növelésének egyik fő tényezője és lehetősége a takarékos és szervezett anyaggyártásközlés.

A kutatási-fejlesztési tevékenység hatékonyságának fokozása végett különös figyelmet kell fordítani a számunkra megfelelő külföldi eredmények hazai alkalmazási lehetőségeinek feltárására, az adaptációs kutatások fokozására. Ezáltal a kutatási költségek csökkentése és a gyakorlati megvalósítás időszükségletének lerövidítése nagymértékben elősegíthető, a rendelkezésre álló kutatási kapacitások jobban kihasználhatók.

Nagy érdeklődés fogadta az élelmiszeripari vállalati gazdálkodás és a kutatási feladatok egybevetésével foglalkozó referátumot.

Sipos Aladár akadémikus kritikai hangvétellel elemezte tudományos életünknek ezt a jóval nagyobb figyelmet érdemlő, sok vonatkozásban elhanyagolt területét. A magyar élelmiszer-termelésnek népgazdaságunkban betöltött szerepe és jelentősége általánosan ismert, de kevés szó esik azokról a nehézségekről és problémákról, amelyekkel a népgazdasági terveket megvalósító vállalatok küszködnek. Viszonylag kevés figyelmet fordítunk a közgazdasági kutatómunkában is az itt jelentkező problémák megoldására, s különösen hiányzik a feladatok interdiszciplináris megközelítése. Nem érdektelen tehát, ha figyelmünket az élelmiszer-termelés alapegységeire fordítjuk, és ezen belül is elsősorban az állami élelmiszeripari vállalatok kérdéseivel foglalkozunk.

Az állóeszköz-állomány gyors fejlődése ellenére az élelmiszeripar átlagos műszaki színvonala nagyon egyenetlen mind a szakágazatok között, mind azokon belül, az egyes vállalatok vonatkozásában.

Az élelmiszeripar állóeszköz-állománya évről évre mindjobban elhasználódik, 1980 végén az állóeszközök nettó értéke a működő állomány értékének 65 százalékát képviselte. A nullára leírt üzemelő állóeszköz-állomány aránya növekszik: 1976. január 1-én 6,7 százalék volt, 1980 végére 9,4 százalékra emelkedett (a minisztériumi élelmiszeriparban működő állomány bruttó értékének százalékában). E 9,4 százalékos átlagszámon belül azonban nagymértékű a szóródás. (A baromfiiparban 5,4, a húsiparban 5,5, az édesiparban 10,4, a dohányiparban 16,9 és a konzerviparban 17,1 százalék a nullára leírt, de működő állóeszközök aránya.)

Az élelmiszeripari vállalatok önállóságát olyan mértékben és olyan szervezeti keretek között célszerű meghatározni, hogy a vállalatnak kötelessége és egyben érdeke legyen a belföldi ellátási feladatok elvégzése, valamint exportszerződéseit teljesítése. Legyen rá mód, hogy tevékenysége eredményeként fejleszthesse termelési eszközeit, gyártmányait és — a népgazdasági tervben meghatározott keretek között — dolgozóinak jövedelmét. Termelési eszközei állami tulajdoni jellegének fenntartása mellett, anyagi érdekeltsége szerint társulhasson a vertikum más gazdasági egységeivel.

Az élelmiszeripari vállalatok önállósítását azonban fokozott gonddal, kutató és szervező munkával kell előkészíteni. A kormányzat az elmúlt évben számos nagy gyártásközlő egységet feloszlattott, és önállósította azok tagvállalatait. Az eddigi értékelések azt mutatják, hogy alaposabb előkészítő munkára van szükség, és az önálló működés feltételeit időben biztosítani kell.

A korszerűen, gazdaságosan és ezáltal nyereségesen dolgozó vállalatok tovább erősödhetnek, könnyebben tudják fejleszteni eszközeiket és dolgozóik kereseteit, míg a gyengébb eredményen működők stagnálnak vagy tovább gyöngülnek. A lemaradó vállalatok pedig — ahogy eddig is tették — a rajtuk kívülálló objektív körülményekre hivatkoznak, és állami támogatást, kivételes elbánást kérnek.

Az élelmiszeripar egyes szakágazataiban igen eltérő módon alakul az önfinanszírozási képesség. A konzervipar csak minimális fejlesztési alapot tud képezni és hitelképtelen, a hűtőiparban és az édesiparban nincs részesedési alap képzésére lehetőség, a fejlesztési alapot terhelő nagyarányú kötelezettségek miatt. Ugyan csak gond a tej-, a sör- és a szeszipar fejlesztési alapjainak képzése is.

A problémák egyik alapvető forrása árrendszerünk szerkezetével kapcsolatos. Az ipar (amelyben jelen esetben nem szerepel az építőipar, az élelmiszeripar és az építőanyag-ipar) bruttó termelési értékének mintegy 28 százaléka a nettó termelés, és ebből kerekén 10 százalék a tiszta jövedelem. Viszont az élelmiszeriparban a bruttó termelés 10 százalékát jelenti a nettó termelés értéke, amelyből nem egészen 5 százalék a tiszta jövedelem. Az élelmiszer-termelésben általában a bruttó termelési érték nem tud lépést tartani az ipari eredetű ráfordítások emelkedésével.

Az élelmiszeripari vállalatok és a mezőgazdasági nagyüzemek együttműködésével kapcsolatban 1968 után nálunk is előtérbe került az integráció kérdése. A hetvenes évek elején elsősorban abban csúcsoodott ki a vita, hogy melyik fél legyen az integrátor. A vita — részben az elfogultság, részben a kérdésfeltevés hibás volta miatt — nem sok eredményt hozott. Nemezszer felmerült, hogy a magyar élelmiszeripar „túlkonzentrált”. A mi viszonyaink között általában szükség van a nagy kapacitású, koncentrált élelmiszeripari üzemekre. Ilyenek a cukorgyárak, növényolajgyárak, malmok, szeszgyárak, exportra termelő vágóhidak és húsfeldolgozók, baromfifeldolgozók, hűtőipari üzemek, konzervgyárak, városellátó tejüzemek stb.

Bizonyos szakágazatokban és egyes termékcsoportok gyártására azonban — részben a lakosság jobb ellátása végett, részben vállalatgazdaságossági okokból — helyes és célszerű kis- és közepes kapacitású élelmiszeripari üzemek létesítése. Ilyenek lehetnek az elsődleges tejfeldolgozók, sütőipari üzemek, borászati üzemek, a nagyobb sertésletelepekhez kapcsolódó közép- és kis kapacitású vágóhidak és húsfeldolgozók, a konzerv- és hűtőiparral való munkamegosztásban kialakított előfeldolgozók stb. A mezőgazdasági nagyüzemek közép- és kisméretű élelmiszer-termelő üzeimei között is szép számmal működnek korszerű létesítmények, s indokolt számuk további növelése.

A nyersanyagok átvétele hosszú évek óta a mezőgazdaság és az élelmiszeripar együttműködésének középpontjában áll. E kérdésben a különböző gazdasági egységek eltérő érdekei ütköznek. Érthető a mennyiségi szemlélet előtérbe kerülése a mezőgazdasági üzemekben, míg az élelmiszeripari vállalatokat a nyersanyag minősége érdekli.

Az élelmiszeripari vállalatok számára nemcsak a nyersanyag minősége, hanem a nyersanyag évjáratonként eltérő mennyisége is feszültséget jelent. Az élelmiszeripari vállalatoknak a profiljukba tartozó termékekhez szükséges mezőgazdasági eredetű nyersanyagokra vonatkozóan átvételi kötelezettségük van. Az elv észszerű, hiszen azt szolgálja, hogy a megtermelt anyagi érték ne menjen veszendőbe, és minden megtermelt mezőgazdasági termék hasznosításra kerüljön. Az iparvállalatok termelési kapacitását azonban nem lehet a különböző évjáratok termelési csúcsaihoz méretezni. Tartalékkapacitások létrehozása és fenntartása költségesebb volna, mint a ritkábban jelentkező nagy termékek levezetése. Ezekben az esetekben az a természetszerű eljárás, ha a szerződésen felüli mennyiséget a szerződő élelmiszeripari vállalat olyan áron veszi át a mezőgazdasági termelőtől, amilyen mértékben az — számára is jövedelmezően — hasznosítható.

Belföldi élelmiszer-ellátásunk egyik fő követelménye, hogy a legfontosabb élelmiszerekből mindig és mindenütt kielégítsék az igényeket. A társadalmi közhangulat megfelelő szinten tartásához azonban ma már ennél jóval többre van szükség. Nagyon kevés kivételtől eltekintve, az élelmiszeripari vállalatok megfelelő választékban minden termékcsoporthól kielégítik az igényeket. Ennek ellenére gyakoriak a jogos kifogások az áruellátással kapcsolatban.

Az élelmiszeripari és az élelmiszer-kereskedelmi vállalatok közötti összhang hiánya jórészt különböző érdekeltségükből fakad. A kiskereskedelmi vállalatoknak közvetlen anyagi érdekük fűződik ahhoz, hogy minél kisebb készletet tartsanak. Ez azt jelenti, hogy a bolti megrendelések mennyisége csökken, de a kiszállítások gyorsasága nő.

A külkereskedelmi vállalatokkal sem mindig tökéletes az együttműködés. Az esetleges feszültség sok esetben a termékek nem megfelelő minőségéből és a különböző gyárak termékeinek nem homogén jellegéből adódik. A külkereskedelmi vállalatok munkájával szemben viszont gyakori az a panasz, hogy nem tudnak minden termékükkel és minden piacukkal egyforma intenzitással foglalkozni. Az önálló exportjogot viszont nem lehet minden termelővállalat részére megadni.

Szükséges lenne megteremteni az élelmiszeripari vállalatok önállóságának feltételeit. Ez többretű feladat, amely magában foglalja a többi között az állami élelmiszeripari vállalatok — szakágazati kötöttségektől feloldott — új irányítási rendszerét, önfinanszírozó képességük megteremtését és a vállalatok társulási szabadságát, amelyet nem pusztán engedélyezni kell, hanem biztosítani szükséges annak pénzügyi lehetőségét, esetleg hosszú lejáratú hitelek formájában.

A nemzetközi piacokon való versenyképességünk fokozása és a belföldi ellátási színvonal emelése végett az élelmiszer-termelés és -forgalmazás minden területén javítani kell a minőséget. Így egyebek között a mezőgazdasági és az élelmiszeripari vállalatok árukapcsolatainak és közös anyagi érdekeltségen alapuló együttműködésének centruma a minőség legyen. Az élelmiszeripari vállalatok mezőgazdasági áruátvételi kötelezettsége csak a gazdaságosan feldolgozható, illetve a minőségi áru gyártására alkalmas mezőgazdasági termékekre vonatkozzék. A mezőgazdasági eredetű élelmiszeripari nyersanyagok műszeres mérésen alapuló objektív minősítését — mindenütt, ahol ez megoldható — általánossá kell tenni. A gyártási folyamat szervezésében mindenütt meg kell valósítani a teljes körű minőségellenőrzés és a higiénia rendszerét, amely az anyagátvételnél kezdődik, és a kereskedelem eladóterében végződik. Minden termelési és forgalmazási fázisban szigorítani és gyakoribbá kell tenni a hatósági minőségellenőrzést, és azt anyagi következményekkel kell párosítani. Mind a mezőgazdasági nagyüzemekben, mind az élelmiszeripari vállalatoknál általánossá, legalábbis a jelenleginél jóval szélesebb körűvé kell tenni a minőségen alapuló bérezést.

Az előadást követő vitában, a mezőgazdasági termelés minőségének kérdéseivel foglalkozva, több hozzászóló utalt arra az összefüggésre, amely az anyagok és a belőlük gyártott késztermékek minősége között fennáll. Hangsúlyozták, hogy jó minőségű készterméket csak jó minőségű nyersanyagból lehet előállítani.

A mezőgazdasági termékek minőségének kérdése két szempontból is időszerrűvé vált: egyrészt a nagy hozamú, intenzív fajták elterjedésével kapcsolatban, másrészt a mezőgazdasági munkák gépesítettsége, elsősorban a betakarítógépek elterjedése folytán. Az élelmiszeriparral szemben pedig időről időre újabb minőségi követelményt támasztanak mind az exportpiacok, mind a belföldi fogyasztói igény.

Az élelmiszeriparnak — saját érdekében is — részt kell vállalnia a mezőgazdasági termékek minőségi színvonalának emelésére irányuló törekvésekből, és tevékenyen közre kell működnie abban, hogy a mezőgazdaság a feldolgozás igényeinek megfelelő nyersanyagot termeljen a számára.

A mezőgazdasági üzemek és az élelmiszeripari vállalatok korszerű együttműködését példázza a Nyíregyházi Konzervgyárban és a Békés megyei Agrár- és Élelmiszeripari Egyesülés üzeménél az OMF B támogatásával megindult kísérleti munka. Ennek lényege, hogy a mezőgazdasági termelőüzem és a feldolgozó vállalat tevékenységének kapcsolódó területeit — számítógép alkalmazásával — egy komplex termelésirányítási rendszerben integrálják. A munka keretében olyan agrometeorológiai modelleket dolgoztak ki, amelyek számítógépes döntés-előkészítéssel segítik a konzervipari növények ésszerű vetését és betakarítását, prognosztizálhatóvá teszik az érés várható időpontját, illetve a várható termésmennyiséget. A számítógép alkalmazásával olyan termelésirányítási program alakítható ki, amely figyelembe veszi a gyári kapacitásokat, előirányozza egyenletes kihasználásukat, ezáltal elejét veszi a nyersanyag torlódásának és az ebből keletkező veszteségeknek.

A referátumok és a nyomukban kibontakozott sokoldalú vita az ülészak eredményes munkájáról tanúskodik. A felszólalók sorában *Antoni Ferenc*, *Horn Artur*, *Kovács Ferenc*, *Láng István* és *Somos András* akadémikusok szakterületük eredményeit és problémáit az ökonómiai összefüggések sokoldalú érzékeltetésével elemezték.

Beck Mihály akadémikus összefoglalójában külön kiemelte az ülészakon elhangzott komplex elemzések újszerűségét, az interdiszciplináris megközelítési mód kézzelfogható előnyeit. Elismerést váltott ki a különböző szakterületek kimagasló képviselőinek a különféle kérdések kifejtése során érvényesített ökonómiai szemlélete.

Fekete György

A harmadik világ néhány időszerű közgazdasági problémája

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1981. május 6–7-én az 1981. évi közgyűléshez kapcsolódó együttes tudományos ülést tartott „A harmadik világ társadalomtudományi problémái” címmel, amelyen három közgazdasági témájú előadás hangzott el.

Szentes Tamás az „*Elmaradottság, elmaradottsági elméletek és a harmadik világ*” című előadásában hangsúlyozta, hogy a harmadik világ társadalomtudományi problémái nem választhatók el a világgazdaság egészének s a kapitalizmus nemzetközi rendszerének társadalomtudományi problémáitól. A társadalomtudományok hazai művelői közül mind többen látják be, hogy a harmadik világ társadalomtudományi elemzése a különböző marxista diszciplínák szerves része. Ennek ellenére a magyar szakirodalom még mindig kevésbé veszi figyelembe a harmadik világ kutatásában elért eredményeket.

Az elmaradottság irodalmában a tértől és időtől függetlenített dogmatikus általánosítások, illetve a kész helyzetekből kiinduló, a konkrét egyesre szorítkozó pozitivisták nézetek sokasága lelhető fel. A lineáris fejlődés koncepciója, a gazdasági növekedés általános érvényű menetének és szakaszainak elmélete tipikus példája a hamis történelmi megközelítésnek. A fejlődő országok elmaradottságának természetes növekedési szakaszként való értelmezése nemcsak apologetikus, de félrevezető a gyakorlati politikai cselekvés szempontjából is. Veszélyes következtetésekre vezet azonban a fejlődésutak különbözőségét abszolutizáló, sőt még az „elmaradottság” általános ismérveit, a harmadik világ közös problémáinak létét is kétségbe vonó koncepció. Az „újbaloldali” nézetek a felszíni jelenségeket, a forgalom, a csere egyenlőtlen viszonyait ragadják meg.

A tőkés világgazdaság rendszerén belül az egyes részek (országok, országcsoportok) helyzetét és eltérő fejlődését csak az egész rendszer fejlődésének tanulmányozásával lehet megérteni. A világgazdaság polgári ökonomista értelmezése azonban a részek elsődlegességét, sőt abszolutizálását jelenti, amennyiben a kapitalizmus rendszerében egymástól alapvetően függetlenül, autonóm módon fejlődő nemzetgazdaságok egyszerű számtani összegeként, sőt inkább csak ún. külgazdasági kapcsolataik halmazaként fogja fel a szerves rendszerré fejlődött világgazdaságot. De nem kevésbé hibás az az újbaloldali koncepció, amely — a részek és az egész dialektikus viszonyát ugyancsak meg nem értve — a világgazdaság egységét abszolutizálja, a nemzetgazdaságot pedig üres fikciónak nevezi, s a viszonyok megváltoztatását csak világszinten tartja lehetségesnek. Az előbbi nézetből az elmaradottságnak mindig és kizárólagosan belső, „nemzeti”, az utóbbiból pedig mindenkor és kizárólagosan külső, „nemzetközi”, illetve „világszintű” okokkal

való magyarázata következnek. Míg az előbbi a nemzetközi kapitalizmus és imperializmus apologetikája, addig az utóbbi a helyi vezetés, a helyi uralkodó és kizsákmányoló osztályok felelősség alóli felmentésével, a külső viszonyoknak megfelelő s azok újratermelődéséhez hozzájáruló belső rendszer semmibevételével jeltlenek előjelű apologetikát.

A harmadik világ mai helyzetét, „elmaradott” gazdaságának arcukat alapvetően és elsődlegesen külső, „nemzetközi” tényezők alakították. Noha az erőszak — miként a kapitalizmus nemzeti megszületésében, az eredeti tőkefelhalmozás belső folyamatában — a kapitalizmus nemzetközi megnyilvánulásaiban és expanziójában is kétségkívül fontos szerepet töltött be, a tőkés világgazdaság és az imperializmus lényegének félreértésére vall „az erőszak dialektikájának” fanoni elmélete s az imperializmusnak a gyarmati hódításokkal való azonosítása. De nem kevésbé téves a periféria függőségi viszonyának (és kizsákmányolásának) a kereskedelmi kapcsolatokra vagy a technológiaátvitelre, illetve a fogyasztási demonstrációs hatásokra való leegyszerűsítése. Az előbbi felfogás nem adhat választ arra, mi határozza meg az „elmaradottság” újratermelődését ott és akkor, ahol és amikor az erőszak, a gazdaságon kívüli kényszer nem érvényesül. Az utóbbi pedig képtelen megválaszolni, hogy mi készíti az egyenlőtlen csereviszonyok, kereskedelmi kapcsolatok fenntartására, kedvezőtlen hatású technológiák átvételére stb. — ha a gazdaságon kívüli erőszaktól eltekintünk — a periféria gazdaságait.

Az előadó részletesen foglalkozott a tőkés világgazdaság fejlett centruma és az elmaradott, függő periféria dichotómiájával, valamint a nemzeti fejlődés és a nemzetköziesedés dialektikájával. A centrum—periféria koncepciónak azon az alapon való elutasítása, hogy az figyelmen kívül hagyja mind a fejlett, mind az elmaradott szektor differenciáltságát, valamint a centrumhoz nem sorolható „közbülső” országokat és „határeseteket”, voltaképp olyan logikai érvelés, mint amilyennel a munka—tőke ellentétnek a tőkés rendszer leglényegét kifejező marxista tétele is kétségbe vonható, hiszen sem a munkásosztály, sem a tőkésosztály nem homogén, s rajtuk kívüli osztályok, rétegek is léteznek. A határesetek nem a rendszer dichotómiáját, kétpólusosságát cáfolják, hanem azt mutatják, hogy a tőkés világgazdaság egészében is — csak különböző mértékben — érvényesül a termelőerők fejlődésének törvényszerűsége, s még a periféria „elmaradottsága” sem valamiféle abszolút és statikus állapot.

A kapitalizmus monopolista korszakában a tőke nemzetközi mozgása, a monopolista működőtőke behatolása a tőkés fejlődésben és iparosításban elmaradt országok gazdaságába, a gyarmati és félgymati területekre a korábbi korszakokhoz képest még határozottabbá tette ezek fejlődésének kívülről való befolyásoltóságát, torzulását, a perifériának a centrumhoz való kapcsolódását és igazodását, mégpedig mindenekelőtt épp a működőtőke nemzetközi mozgása, a tőketulajdon és -funkció nemzetközi szinten is bekövetkezett elválása, s így a munka és a tőke közötti ellentmondás nemzetköziesedése, vagyis az alapvető tőkés termelési viszonyok világszinten is rendszerré formálódása, a tőkés világgazdaságnak mint organikus rendszernek a kifejlődése révén.

Szentes Tamás kiemelte, hogy a harmadik világ „elmaradottsága” torz fejlődés eredménye. E fejlődést, amely egy perifériás (függő és felemás) kapitalizmust hozott létre, az különbözteti meg a tőkés fejlődés „normális” útjától, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata nem ment végbe, illetve nem vezetett a tőkés termelési mód kiteljesedéséhez. Rámutatott, hogy a harmadik világ országai elmaradottságának általános és közös ismérvei a gazdasági függés, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban elszenvedett rendszeres jövedelemveszteségek (mint „külső” tényezők) és a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulása, „kettőssége”, dezintegráltsága (mint „belső” tényezők) adják. Ezek egymáshoz kapcsolódása és kölcsönhatása az „elmaradottság” objektív újratermelődését biztosítja.

A kapitalizmus mint társadalmi formáció fejlődésének kettős, nemzeti és nemzetközi megvalósulásából és meg nem valósulásából mint megújuló dialektikus

ellentmondásból következik, hogy elemzésének is, és az e rendszer felszámolását célzó politikai cselekvésnek, vagyis az osztályharcnak is szükségképpen kettős szintűnek kell lennie.

A tőkés világgazdaság keletkezése nem járt együtt egy valóban interdependens, a részek közötti szimmetrikus viszonyokat és kölcsönös függőséget magában foglaló rendszer kialakulásával, működése nem biztosít „tökéletes versenyt” és egyensúlyt. A tőkés világgazdaságra a különféle formákban megnyilvánuló gazdasági függés és dominancia viszonyai jellemzőek. A nemzetközi munkamegosztás és specializáció kialakult (és változó) rendszere nemcsak a világ ösztársadalmi szempontjából nem jelenti a termelőerők optimális megoszlását, hanem többnyire az egyes országok nemzetgazdasága szempontjából sem.

A „fejlődési szakadék”, a perifériás függő gazdaságok viszonylagos elmaradásának kumulatív újratermelődése a tőkés világgazdaságban kialakult aszimmetrikus függőségi viszonyok és egyenlőtlen szerkezetek következménye. Ezek között tehát a termelés társadalmi viszonyainak nemzetközi és egyszersmind belső („nemzeti”) egyenlőtlenségei húzódnak. Következésképp e „fejlődési szakadék” áthidalása, az „elmaradottság” felszámolása nem biztosítható e viszonyok fennmaradása mellett, pusztán a jövedelmek nemzetközi újraelosztása révén, a fejlett országok által nyújtandó pénzügyi és technikai segélyek növelése útján, sem pedig általában a transferek fokozása vagy a világpiaci cserearányok mesterséges módosítása révén.

Az előadó végül bemutatta, miként függnek össze a tőkés világgazdaság nemzetközi egyenlőtlenségei és aszimmetriái az egyes országokon belüli gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségekkel és aszimmetriákkal, s aláhúzta, hogy a fennálló „nemzetközi gazdasági rend” megváltoztatásáért folyó harc, és általában a nemzetközi osztályharc, feltételezi a belső rend átalakításáért is folyó küzdelmet, a „nemzeti” keretek közötti osztályharcot is.

Símai Mihály akadémikus „A fejlődő országok és az új világgazdasági helyzet” című előadásában rámutatott, hogy a világgazdasági fejlődés új szakasza kibontakozásának egyik jelentős tényezője — a gyarmati rendszer politikai felbomlásának befejeződését követően — a gazdasági dekolonizáció megindulása. A gazdasági dekolonizációért küzdő erők előtt álló konkrét feladatok mások, mint a politikai függetlenség kivívásáért folytatott harc szakaszában voltak. Új gazdasági és társadalmi problémák kerülnek előtérbe, s a fejlődő országok ezek megoldásához keresnek nemzetközi segítséget. Az új helyzetben a korábbi differenciáló társadalmi-politikai és gazdasági tényezők sokkal nagyobb mértékben hatnak, befolyásolják az egyes fejlődő országok nemzetközi kapcsolatait fejlődésének irányát, intenzitását.

Konfliktusok alakulnak ki a fejlődő világ államai között is. Ezek egy része — eredetét tekintve — a múltba nyúlik vissza, mások újkeletűek, s a társadalmi-politikai, valamint gazdasági változásokban gyökereznek.

A fejlődő országok problémái, szükségletei, a belső és nemzetközi helyzetük változásával összefüggő célok és törekvések nagy intenzitással kerülnek a világgazdasági viták középpontjába, s foglalják el a nemzetközi szervezetek napirendjének jó részét.

A világtermelés növekvő hányada összpontosul a fejlődő országokban. Az elmúlt évtizedek során ezek egészében véve viszonylag gyors gazdasági növekedést értek el. Meggyorsultak a szerkezeti változások is ebben az országcsoportban. Sok országban megindult és előrehalad a mezőgazdaság modernizálása. Több ország vált képessé bonyolultabb technikai feladatok megoldására. A feldolgozó iparban nemzetközileg is jelentős termelőkapacitások és versenyképes exportpotenciál fejlődött ki néhány országban, amely versenyt támaszt a szocialista országoknak is. Tapasztalatok halmozódtak fel a gazdasági tervezésben. Erősödött a fejlődő országok tudományos kutatási potenciálja. E vitathatatlan tények mellett azonban igen súlyos problémák maradtak megoldatlanul.

Igen jelentős a fejlődő országok szerepe a nemzetközi nyersanyagforgalomban. A világ nyers- és fűtőanyag-kivitelének több mint kétharmada fejlődő országból származik. Szerepük a fejlett tőkésországok nyersanyagellátásában meghatározó jelentőségű. A gyarmati rendszer szétesése már az eddigiekben is számottevő változásokhoz vezetett a nemzetközi nyersanyagpiacon. A fejlődő országok kormányai növekvő mértékben igyekeznek ellenőrizni, illetve saját kézbe venni nyersanyagaik kitermelését és értékesítését, s korlátozni a nemzetközi monopol-társaságok szerepét.

A fejlődő országok ugyanakkor maguk is mind több nyersanyagot használnak fel, s növekvő szerepet játszanak fogyasztókként is a nyersanyagok nemzetközi forgalmában. Egyes országokban erősödnek az arra irányuló törekvések, hogy a nyersanyag-feldolgozásból minél több fokozat kerüljön át a fejlődő országokba.

A fejlődő országok növekvő mennyiségű árut és szolgáltatást lesznek képesek megvásárolni a világ más államaitól. Termelésük bővítésének importhelyettesítő vagy exportorientált) fejlesztési stratégiától. A fejlődő országoknak mint felfevőpiacnak a szerepe már az 1970-es években is — a világgazdasági fejlődés lassulása nyomán — nagyobb jelentőségűvé vált. Ezen országok súlya a fejlett tőkésországok iparcikkexportjában az 1970-es évek során tovább növekedett. E tendenciák tartósak.

Az iparcikkek mellett a fejlődő országok jelentős mennyiségű mezőgazdasági cikket, élelmiszert is importálnak egyes fejlett ipari országokból, főleg az Egyesült Államokból. 1977—1978-ban a fejlődő országok kb. 40 millió tonna gabonát importáltak a fejlett tőkésországokból (összfogyasztásuk kb. 10 százalékát). Egyes szakértők szerint a mai tendenciák folytatódása esetén a fejlődő országok gabonahiánya 1990-re elérheti az évi 80—100, 2000-re pedig a 140 millió tonnát. A mezőgazdasági önellátás biztosítására irányuló törekvés egyébként az egész harmadik világot jellemzi. Különösen figyelemre méltó ez a fizetőképes kereslettel rendelkező fejlődő országokban.

Egyes fejlődő országok — elsősorban mint importőrök — megjelentek a nemzetközi fegyverkereskedelemben is. Az 1970-es évek során a fejlődő országok katonai kiadásai (amelyek a világ katonai kiadásainak mintegy 14 százalékát tették ki 1978-ban) több mint megkétszereződtek (változatlan áron számítva). A fejlődő országok vásárolták meg az elmúlt évtizedekben a világkereskedelemben bekerült hadianyagok majdnem kétharmad részét.

A nemzetközi hitelviszonyok rendszerében is nő a fejlődő országok jelentősége. Egyrészt, ezek az országok hatalmas adósságot halmoztak fel már eddig is, s adósságállományuk tovább emelkedik majd. Az 1980-as évek elején a világ összes adósságállományának 40 százalékát tették ki a fejlődő országok tartozásai; összegük megközelítette a 350 milliárd dollárt, évi törlesztése és kamatai 42 milliárd dollárra rúgtak, s az utóbbiak exportjövendelmeik kb. 20 százalékát emésztették fel. A növekvő adósságterhek a fejlődő országok nemzetközi egyensúlyzavarainak következményei, s számottevően korlátozzák importjuk növelésének lehetőségeit, ezáltal gazdasági fejlődésük növelését is.

A belső fejlődés feltételeit és a fejlesztési stratégiákat illetően Simai Mihály aláhúzta, hogy a fejlődő országok előtt álló nemzeti gazdasági és társadalmi feladatok megoldásában döntő fontosságú a nemzeti állami intézményrendszer kiépítése, amely képes megfelelő gazdasági és társadalmi stratégia megfogalmazására s a kitűzött célok megvalósításának megszervezésére.

Sok fejlődő országban a vezető körökben továbbra is divatos az a fejlesztési koncepció, amelyben nagyrészt vagy teljes mértékben külső tényezők játszanak elsődleges szerepet. A tények azt bizonyítják, hogy a döntően külső kapcsolatokon alapuló gazdasági növekedés a fejlődő országok többségében nem segíti kellően a hazai társadalmi-gazdasági problémák megoldását s integrált, önmagát fenn tartani képes nemzeti gazdasági szerkezet kiépítését. A fejlődő országok döntő

többsége számára kedvezőbbnek látszik alapvetően belső orientációjú fejlesztési stratégia kialakítása. Néhány különleges kivételtől eltekintve, a döntően belső feltételekre alapozott fejlesztés tűnik az egyetlen olyan ésszerű alternatívának, amely a fejlődő országok előtt — komplex nemzeti és nemzetközi problémáik fényében — nyitva áll. Ez nemcsak közgazdasági probléma, hanem egyben társadalmi kérdés is: fontos mozgósító erő az ország erőteljesebb integrálása, a lakosság teremtőképesége, önbizalma és nemzeti büszkesége növelésére és egyben az ország nemzetközi helyzetének erősítésére.

A belső erőforrásokra, feltételekre alapozó és ezeket erősítő gazdaságfejlesztési stratégiának szükségképp elő kell mozdítania a nyomor enyhítését, majd felszámolását. Az ilyenfajta fejlesztés a legmegfelelőbb keret a fejlesztési politika társadalmi-gazdasági tényezőinek megértése és a tervezés szempontjából. Az állami szektor fontossága e stratégiában mind a hazai, mind a nemzetközi kapcsolatokat viszonylatában különösen nagy.

A szocialista országok hosszú távú érdekeivel egybevág a gazdasági dekolonizációért folytatott harc, a fejlődő országok gazdasági felemelkedésének sokoldalú támogatása. Nemcsak azért alakult ki e tekintetben érdekközösség, mert az imperialista típusú nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok érdekeit is sérti, a szocialista országokat is sújtja. Az érdekközösség a szocialista országok konkrét gazdasági szükségleteivel is összefügg.

Dobozi István „A fejlődő országok és hazánk kapcsolatai történeti perspektívában” című előadásában azt a kérdést vetette fel, hogy van-e igazi történelmi perspektívája a Magyarországra és a fejlődő országok közötti kapcsolatoknak. Európában tulajdonképpen csak a jelentős gyarmatosítói múlttal rendelkező országok esetében beszélhetünk korszakokat átívelő történelmi távlatról a mai harmadik világot alkotó országokkal fenntartott kapcsolatok terén. A 20. századot megelőzően szórványos, jelentéktelen kapcsolatok voltak Magyarországra és az akkori fejlődő országok között. Magyarországra ritka fűszerekhez, kelmékhez, festőanyagokhoz és más nyersanyagokhoz elsősorban európai közvetítőkön keresztül jutott hozzá. A gyarmattartó hatalmak akadályozták a közvetlen kapcsolatok kiépítését.

A Magyarországra és a fejlődő országok közötti történelmi kötelékek laza voltát jól szemlélteti, hogy 1900-ban a fejlődő országok részaránya a magyar exportban csupán 1,3, az importban 2,2 százalékot tett ki. Dinamikus növekedési szakasz jellemezte a századforduló és az első világháború kitörése közötti időszakot. 1913-ban a fejlődő országok súlya a magyar exportban elérte a 3,4, az importban pedig az 5 százalékot. E részarányok nagyobbak voltak, mint a hetvenes évek elején. Az első világháború előtti magyar fejlődő kereskedelmi viszonylat szerkezetét a nagyfokú földrajzi koncentráció jellemezte, amely ma is sajátja kereskedelmünknek.

Az első világháború utáni időszak fontos sajátossága, hogy a Monarchia szétmészaklása Magyarországra külgazdasági feltételrendszerében lényeges változásokat eredményezett. Az új helyzetben több ágazat számára erőteljes exportkényszer jelentkezett. Ennek hatására a külkereskedelem földrajzi rádiusza nőtt. A fejlődő országokkal folytatott magyar kereskedelem újabb dinamikus szakasza azonban csak a harmincas években tudott kibontakozni. A fejlődő országok részaránya rohamosan nőtt a magyar külkereskedelemben. 1937-ben súlyuk az exportban 6,8, az importban 6,1 százalékot tett ki. A második világháború utáni időszakban a fejlődő országok csupán 1976-tól kezdve értek el ilyen nagy arányt a magyar külkereskedelemben. Néhány termék esetében (vasúti kocsik, villamos számláló készülékek stb.) a fejlődő országok bázispiacnak számítottak.

A felszabadulást követően a fejlődő országokkal való kapcsolatok nehezen, vontatottan bontakoztak ki. 1950-ben a fejlődő országok részaránya a magyar külkereskedelemben kisebb volt, mint a háború előtti években. Az utána következő két és fél évtizedre a forgalom nagyfokú ingadozása volt a jellemző (hasonlóan

a húszas évekbeli helyzethez). A fejlődő országok részaránya tartósan nem emelkedett a magyar külkereskedelemben. 1973-ban a részarányok hozzávetőleg ugyanakkorák voltak, mint 1950-ben, s elmaradtak a második világháború előtti időszak többi évétől is.

Jelentős változást e téren a hetvenes évek közepe hozott. 1974-től a fejlődő országok részaránya jelentősen emelkedő irányzatú mind az exportban, mind az importban. 1979-ben e részarány az exportban elérte a 9,1, az importban pedig a 8,2 százalékot. Az import erőteljes növekedésének fő oka az volt, hogy a fejlődő országokból importált termékek — túlnyomórészt nyersanyagok és félkész termékek — árai a hetvenes évek derekától összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben emelkedtek, mint a másik két fő viszonylatban.

Az exportrészarány emelkedését a fejlődő országokba irányuló magyar kivitel mennyiségének erőteljes, a többi fő viszonylatnál jóval dinamikusabb növekedése idézte elő. Mivel a fejlődő országok vonatkozásában kiugróan nagy volt a cserearányromlás, az export volumenének igen lendületes növelése külgazdasági kényszerre vált. Még e viszonylag gyors ütemű exportnövekedéssel sem sikerült megakadályozni, hogy a fejlődő országok vonatkozásában a korábban rendszeresen aktív kereskedelmi mérlegünk negatívvá váljék. A korábbi időszakokkal ellentétben így a fejlődő viszonylat nem javította, hanem tovább súlyosbította a magyar külgazdaság egyensúlyi helyzetét. Csupán 1979-től kezdve sikerült a fejlődő országok vonatkozásában megszüntetni a mérleghiányt, amiben a főszerepet a nyersolajimport erőteljes korlátozása, illetve megszüntetése játszotta.

Kicsi-e vagy nagy a fejlődő országok jelenlegi részaránya hazánk külkereskedelmében? Nemzetközi összehasonlításban Magyarország esetében kicsi a fejlődő országok súlya a külkereskedelemben. A gyarmatosítói múlttal nem rendelkező kis nyugat-európai országok (Ausztria, Dánia, Finnország, Norvégia, Svájc) külkereskedelmében számottevően nagyobb a fejlődő országok súlya.

Az előadó foglalkozott azzal, hogy a 2000-ig terjedő időszakban *milyen főbb tényezők befolyásolják* hazánk és a fejlődő országok együttműködését, s ezek hatására miképpen alakulnak majd a kapcsolatok:

1. A magyar gazdaságban a munkaerőhiány távlatilag jelentősen fokozódni fog, ezért különösen a nem magasan képzett munkaerő megtakarítása a külgazdasági kapcsolatokon keresztül nagy jelentőségű.

2. A KGST-integráció és a fejlett tőkésországokkal való kapcsolatok fejlődése: abban az esetben, ha a KGST-együttműködés fejlődése nem kellő ütemben halad előre, a kelet—nyugati együttműködés bővítését pedig politikai, versenyképességi vagy egyéb tényezők tartósan korlátozzák, a fejlődő országok relatív jelentősége fokozódni fog a magyar gazdaság számára.

3. A fejlődő országok gazdasági növekedése az elkövetkező két évtizedben számottevően gyorsabb lesz az iparilag fejlett országokénál. Importjuk is gyorsabban fog nőni, mint a másik két országcsoporthé. A növekedési dinamizmusnak a fejlődő térségek irányában történő eltolódása fokozza az utóbbiak jelentőségét a külgazdasági partnerválasztásban.

4. A következő két évtized során várhatóan tovább gyorsul a komparatív előnyök világméretű földrajzi átrendeződésének folyamata, s a fejlődő országok egyes csoportjai komparatív költségelőnyökhöz jutnak — a feldolgozó ipar számos ágazatán kívül — a nehézipar több ágazatában is.

Mindezek a tényezők — az előadó szerint — összességükben lehetővé, sőt szükségessé teszik a fejlődő országok súlyának növelését a magyar külkereskedelemben. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy 2000-re a fejlődő országok részaránya a magyar külkereskedelemben a jelenlegi 9-ről 18—20 százalékra szökik fel. A fejlődő országokkal való kapcsolataink dinamizálása, a kínálkozó együttműködési lehetőségek kiaknázása azonban részünkről jelentős *külgazdasági feladatok megoldását* követeli meg. Ezek közül a leglényegesebbek:

1. A távlati magyar gazdaságstratégiának, ezen belül a struktúrapolitikának és a külgazdasági politikának világosan körülhatárolt elképzeléseket kell kialakítania a harmadik világ vonatkozásában.

2. A ma még uralkodó *ad hoc* jellegű kapcsolatok helyett, illetve mellett tartós, hosszú távra szóló munkamegosztási viszonyokat célszerű kiépíteni, amelyek összhangban vannak távlati struktúrapolitikai törekvéseinkkel, a fejlődő országok alapvető gazdasági érdekeivel és a nemzetközi munkamegosztás lényeges folyamataival.

3. Tervszerű partnerválasztással, tartósabb munkamegosztási kapcsolatok kiépítésével meg kell szüntetni a forgalom fejlődő relációban oly nagy mértékű ingadozását.

4. Ezzel összefüggésben növelni kell kereskedelmi és együttműködési kapcsolataink földrajzi rádiuszát, csökkenteni kívánatos a ma is túlzott mértékű viszonylati koncentrációt.

5. Exportunk és importunk jelenlegi áruszerkezete nem alkalmas a gazdasági kapcsolatok dinamikus fejlesztésére, ezért mind az importban, mind az exportban szerkezeti korszerűsítésre van szükség. Az exportban célszerű növelni a korszerű gépek és berendezések, valamint a magasabb feldolgozottsági fokú élelmiszeripari termékek arányát. Az exportpolitikában a mainál nagyobb hangsúlyt kell adni a rendszerszerű megközelítésnek, a komplett berendezések, vertikálisan integrált termelési és szolgáltatási rendszerek kivételének azokon a területeken, ahol jelentős komparatív előnyöket realizálhatunk. Tudatos struktúrapolitikával exportunkban nagymértékben vissza kell szorítani azoknak a termékeknek, termékcsoportoknak az arányát, amelyek esetében a fejlődő országok szállítói egyre jobban kikezdi a magyar exportőrök versenyképességét mind a fejlett tőkésországok, mind a harmadik világ piacain.

6. A fejlődő országokból származó importunkban távlatilag növelni szükséges a nem hagyományos termékek, különösen a magasabb fokon feldolgozott termékek, gépek és ipari fogyasztási cikkek arányát.

7. Szükség van az együttműködés szervezeti formáinak, mechanizmusainak jelentős korszerűsítésére, a mainál rugalmasabb, komplexebb, tartós együttműködési formák szélesebb körű alkalmazására. A tapasztalatok szerint az együttműködés intenzitása komoly mértékben függ az alkalmazott kooperációs forma korszerűségétől. Törekedni kell arra, hogy a mai helyzettől eltérően a kooperációs kapcsolatok ne csak exportorientáltak, hanem importorientáltak is legyenek. Ezzel összefüggésben célszerű merészebben folyamodni a versenyképességüket veszített hazai termelőtevékenységek egyes fejlődő országokba történő részleges kitelepítéséhez.

D. I.

U. v. Fricken—D. Schmitt: A szén: híd a jövőbe

(Glückauf, Essen, 1980. december)

Az 1977-ben napvilágot látott WAES-jelentés* a lehető legborúlátóbban ítélte meg az energiahelyzetet, amikor annak a vélekedésnek adott hangot, hogy a világ olajellátása már az 1980-as évek elején veszélybe kerül. Furcsa módon e baljóslatú előrejelzés a kiindulópontja a feltűnést keltően optimista energetikai tanulmánynak, amelyet ugyanaz a Carroll L. Wilson professzor tett közzé, aki a WAES-jelentés szerzője is volt. Wilson és több mint 80 — különböző országokból verbuválódott — munkatársa „A szén: híd a jövőbe” címmel jól megalapozottnak tűnő javaslatot tettek a világ energiahelyzetének megoldására. A WOCOL** néven ismert jelentés, amelyen a MIT*** igazgatóján, Wilsonon kívül Ausztrália, az NSZK, Dánia, Finnország, Franciaország, Nagy-Britannia, India, Indonézia, Olaszország, Japán, Kanada, Hollandia, Svédország, az Egyesült Államok, Kína és Lengyelország szakértői dolgoztak, abból a WAES-jelentésben is megfogalmazódó tételtől indul ki, hogy az energiaprobléma megoldásához nem elegendők a takarékosági fáradozások, hanem valamennyi alternatív erőforrás fokozott kihasználására van szükség. Az atomenergia-program gyorsítása, a földgáz, a napenergia és a többi energiaforrás nem oldhatják meg a következő évtizedekben a növekvő energiaigény fedezésének gondját és az ebben az időszakban erősen háttérbe szoruló olaj pótlá-

sát. A jövő energiarendszerére való áttéréshez az átmenetet biztosító hídra van szükség. A hidat a WOCOL szakértői a szénben látják.

Minden takarékosági fáradozás ellenére az ezredforduló energiafogyasztása 50 százalékkal haladja majd meg az 1977-es szintet. Arra gondolni sem lehet, hogy a növekményt az OPEC-országok termelése fedezhetné. Erőteljesen bővül ugyanis az OPEC-országok saját olajfelhasználása, és arra kell számítani, hogy a gyengén fejlett, illetve a fejlődés küszöbéhez érkezett országok is előnyben részesítik majd az olajat — az emelkedő olajárak ellenére —, sokoldalúsága és könnyen kezelhető volta miatt.

A nukleáris energia fejlesztése — a korábbi becslésekhez viszonyítva — jelentékeny késést szenvedett. A földgáztól sem lehet a probléma megoldását várni, mert valószínű, hogy az OPEC-országok a földgáz kínálatot is mestersegesen korlátoznák. Az évszázad végéig a visszanyerhető energiahordozók is csak szerény mértékben járulhatnak hozzá a világenergiaellátásához. Ugyanez a helyzet a nem hagyományos olaj- és gázlelőhelyekkel, amelyek nagyobb mérvű kiaknázása — a magas költségek miatt — csak a jövő században várható.

A szénre ilyen körülmények között nagy jövő vár a következő néhány évtizedben.

A WOCOL-ban részt vevő országok munkacsoportjai két előrejelzési változatot dolgoztak ki saját országukra vonatkozóan. Az „A” változat a szén mérsékelt felhasználásával számol, míg a „B” változat a lehetséges felső határhoz közelinek becsüli a szénkeresletet. A szénfelhasználási prognózisokat a WOCOL munkálatai során beleillesztették az energiafelhasználási előrejelzésekbe, amelyeket szektorok és energiahordozók szerint tagoltan dolgoztak

* Workshop on Alternative Energy Strategies. Energy: Global Prospects 1985—2000. New York, 1977.

** World Coal Study (1—2. kötet). Cambridge, Bollinger, 1980.

*** Massachusetts Institute of Technology

ki. Ezt kiegészítették a fő széntermelő országok kínálatának prognosztizálásával.

A vizsgálatból kiderült, hogy az országok adatainak összegzése — hozzáadva a tanulmányban nem képviselt területek külön értékelt energiafelhasználását — az „A” esetben az olajimportőr országok folyamatosan növekvő olajbehozatalához vezet. Ezért pótlólagosan bevezettek egy „A₁” esetet, amelyben az A esethez viszonyítva az olajfelhasználás 20 százalékos általános csökkenésével számoltak. Erre amiatt volt szükség, mert az olajellátás időközben még problematikusabbá vált. Végül, hogy megvilágítsák, milyen következményekkel járna a szénkeresletre az atomenergia-bázis fejlesztésének további késlekedése, egy „A₂” esetet is felvettek a vizsgálatba, amelyben a nukleáris energia először feltételezett hozzájárulásának 30 százalékos csökkenéséből indultak ki.

Ezen feltételezések alapján a következő eredményekre jutottak: A világ széntermelése — szemben az 1977. évi 2,5 milliárd tonna kőszénnel — 2000-ben 7 milliárd tonnára emelkedik. Ezzel a szén veszi át azt a szerepet, amelyet eddig az olaj töltött be.

A szén 2000-ig az energiafelhasználás növekedésének 40 százalékatól („A” eset) kétharmad részéig fedezi az OECD-országok szükségletét, míg az olaj csak kevéssé (az A esetben +10 százalék) illetve egyáltalán nem járul hozzá (az A₂ esetben -10 százalék) a növekvő felhasználáshoz. Az OECD-n kívüli országoknak, amelyek 1977-ben 50 százalékkal több szenet használtak fel, mint az OECD-térség, a jövőben hasonló problémákkal kell szembenéznük. Ezekben az országokban is elkerülhetetlen lesz a visszafordulás a szénhez. A tervgazdálkodást folytató országok, amelyekre az OECD-térségen kívüli szénfelhasználásnak eddig is messze a legnagyobb része esett, a széntermelés és -felhasználás erős kiterjedésének néznek elébe. Az OECD-országok szénszükséglete 2000-ig 3-4 milliárd tonnára nő.

A szén világkereskedelme — a főbb ipari országok önellátásának magas foka, valamint a lelőhelyek viszonylag

egyenletes eloszlása miatt — az olajhoz képest igen szerény volt. 1977-ben a kifejttett szénnek csak 8 százaléka került a kereskedelem (s nagyrészt ez is a belkereskedelem) csatornáiba.

A szénexportáló országokkal szemben a tanulmány az alsó változatot alapul véve 560 millió tonnás, míg a felső változatot tekintve 1 milliárd tonnás szénkeresletet jelez. Az alsó változat megfelel a szénexportálók elvárásainak, a felső változat megvalósításához azonban fokozott erőfeszítésekre lenne szükség. Az exportnövekedést túlnyomóan négy államnak — az Egyesült Államoknak, Ausztráliának, Dél-Afrikának és Kanadának — kell fedeznie.

A széntartalékok nem korlátozzák az itt vázolt dinamikus fejlődést, mivel a kimutatott és gazdaságosan kitermelhető tartalékok 660 milliárd tonnára rúgnak. A kitermelés jelenlegi szintje még 250 évig lenne tartható. A szén kitermelésére megfelelő technológiák állnak rendelkezésre, amely eljárások folyamatosan javulnak. A technológiai fejlesztés környezetvédelmi szempontból megítélve is kedvező. A műszaki fejlesztés újabb vívmányai — például a lobbogva égő rétegű tüzelés — ugyan még kísérleti stádiumban vannak, az azonban előre látható, hogy ezek tovább bővítik a szén felhasználási lehetőségeit. A szén versenyképessége — a termelésnövekedéssel kapcsolatos költség- és áremelkedés ellenére — a jövőben még tovább emelkedhet, az olajár várható emelkedése miatt.

A világ széntermelésének és -felhasználásának meghatározó tényezője, valamint a gyorsan növekvő szénkereskedelem átfogó és nagyszabású beruházási programokat követel a következő két évtizedben. Az ehhez szükséges pénzeszközök megszerzése azonban feltehetően nem okozhat majd nehézséget, mivel az OECD-országok bruttó beruházásainak csak kb. 3 százalékat teszik ki a szénrel kapcsolatos beruházások. Problémát inkább a széntermelőktől a felhasználókig húzódó lánc egyes láncszemeinek összeillesztése okozhat, vagyis a különféle fázisok beruházásainak összehangolása. A termelőtől a felhasználóig húzódó lánc hossza — földrajzi értelemben — az 1000 kilométert is el-

érheti. A kitermelés és a szénnel kapcsolatos infrastruktúra elodázhatatlan beruházási döntéseihez a potenciális felhasználókkal kötött hosszú lejáratú szállítási szerződések adhatják csak meg az alapot.

A tanulmány az NSZK vonatkozásában arra az eredményre jutott, hogy — mérséklődő gazdaságinövekedés mellett is — a szénfelhasználás gyors ütemű bővülésével kell számolni. A szénfogyasztás 2000-ig legalább 50 százalékkal nő. A növekmény fedezéséhez ki kell meríteni az összes belföldi kibányászási lehetőséget, és — a kőszén csökkentett exportja mellett — 40 millió tonnára kell növelni a szénimportot. A WOCOL-tanulmányban felvett „A” és „B” esetet az NSZK-beli csoport másképpen határozta meg, mint az országok többségének szakértői. A „B” esetben (tehát a nagy szénfelhasználás esetében) kisebb olaj- és nukleáris-energia-felhasználási lehetőséggel és — ennek megfelelően — magasabb energiaárssal számoltak, mint az „A” esetben, azzal a következménnyel, hogy mind a gazdasági növekedés, mind pedig az elsődleges energiafelhasználás kisebb lesz az „A” esetben számítottnál. (A gazdasági növekedés üteme a vizsgált időszakban a „B” esetben 2,8 százalék, szemben az „A” eset 3,3 százalékos értékével.)

Az energiahelyzet időközben bekövetkezett változásait is tekintetbe vették. Ezek következményeként az NSZK-ra vonatkozó előrejelzésekben dolgozó szakértők fontos módosításokat hajtottak végre a prognózison. Ez oda vezetett, hogy az olajfelhasználás alakulásának trendje még jobban ellaposodott az eredeti becsléshez viszonyítva, és az olaj visszafejlődési irányzata századunk végéig a korábban feltételezett-nél még jobban érvényre jut. A nukleáris energia hozzájárulását az energiaigények kielégítéséhez a korábbinál valamivel kisebbre értékelték. Ennek ellenére 2000-ben (63, illetőleg 53 GW-tal) a reális termelés és felhasználás felső határán feltételezték.

E feltevések mellett az NSZK kő- és barnaszéntermelése az 1977-es 102 millió tonnáról 2000-re 150—175 millió tonnára emelkedhet.

A szén fő fogyasztói az erőművek lesznek. A prognózis a vas- és acélpár, a háztartások, valamint a kisfogyasztók felhasználásának relatív változatlanságával számol, a többi ágazat fogyasztása, valamint a szén elgázosítása és cseppfolyósítása dinamikusan nő.

Az NSZK rendelkezésre álló szénkészletei — akár a termelés 10—20 százalékos emelkedése mellett is — elegendők a következő évszázadban. A széntermelés és -felhasználás dinamikus fejlődése, a szén pozíciói erősödésének ismeretében már most olyan környezetvédelmi döntéseket kell hozni, amelyek lehetővé teszik a szénerőművek építését, a szénelgázosító, -cseppfolyósító és szénfeldolgozó berendezések működtetését. E területen igen jelentős technikai előrelépésre van szükség.

★

A tanulmány azzal a végkövetkeztetéssel zárul, hogy a szén a következő két évtizedben képes fedezni a világ pótlólagos energiaszükségletét. Ehhez azonban gyors beruházási döntésekre, jelentős beruházásokra van szükség, amelyek megszületéséhez a kormányoknak is hozzá kell járulniuk a bizalom és a stabilitás megteremtésével.

(Ism.: *Szabó Katalin*)

André Lapidus: A beruházások és a nominálbérek szerepe a foglalkoztatottság és az újraelosztás alakulásában

(Revue Économique, Párizs, 1981. 1. sz.)

A cikk azt kívánja bizonyítani, hogy a reálkereslet módosulása együtt jár a foglalkoztatottsági szint és a nemzeti jövedelem változásával. M. Kalecki munkájának eredményeképpen a téma számos közgazdász foglalkoztat, elsősorban a post-keynesiánusokat. Elfogadhatónak tűnik az a gondolat, hogy a beruházások növekedése — az alulfoglalkoztatottság időszakában, kapacitástartalékok létezése esetén —, na-

gyobb gazdasági aktivitáshoz vezet. Ez a következtetés azonban független azoktól a változásoktól, amelyek felismerésig az újraelosztás kapcsán e megállapítás nélkül is eljutottunk. Káldor azt tanulmányozza, hogy a beruházások módosulása milyen következményekkel jár a profit és a bérek arányára. Ezt azzal a feltételezéssel teszi, hogy a gazdaság eljutott a teljes foglalkoztatottság állapotába, és abban is marad. Káldor a teljes foglalkoztatottságot hol egyszerű munkahipotézisként mutatja be, hol úgy véli, hogy a rövid táv (lehetséges alulfoglalkoztatottság) és a hosszú táv (a termelési kapacitások teljes kihasználása, teljes foglalkoztatottság) között kell e tekintetben különbséget tenni, hol pedig azt állítja, hogy a teljes foglalkoztatottság a fejlett gazdasági modell eredménye. Az egymásnak ellentmondó magyarázatok gyökere abban keresendő, hogy a beruházások másképpen hatnak a foglalkoztatottságra, és ismét másképpen az újraelosztásra.

A beruházások növekedése az első időszakban — kihasználatlan termelési potenciál esetén — valóban a nemzeti jövedelem gyarapodását eredményezi, míg azután — amikor a teljes foglalkoztatottság már megvalósult — elkerülhetetlenül túlzott megtakarításokhoz vezet, megnövelvén a profit megfelelő részét.

Ez a magyarázat nem kielégítő. Ha ugyanis a beruházásoknak — teljes foglalkoztatottság esetén — már csak az újraelosztás mikéntjére van hatása, akkor nehezen érthető, hogyan befolyásolható döntően a ténylegesen bekövetkező hanyatlás (amely a gazdasági aktivitás csökkenését okozza) a reálkeresletet. A bérek és a profit közötti újraelosztás „rugalmasságát” az árak „rugalmassága” helyettesíti avégett, hogy a gazdasági rendszert megvédje a nemkívánatos munkanélküliségtől.

Ezért nem lehet csodálkozni azon, ha egyes szerzők, akik nem mentesek Kalecki befolyásától — például J. Robinson — azt a nézetet képviselik, hogy a beruházások szintje egyidejűleg hat a foglalkoztatottságra és az újraelosztásra. A beruházások növekedése — e szerzők szerint — egyszerre okozza a

gazdasági aktivitás növekedését és a nemzeti jövedelem újraelosztásának megváltozását a tőkésék javára.

J. Robinson állítása azonban pontatlannak bizonyul: Káldor elemzéséből kiindulva G. C. Harcourt kimutatta ugyanis, hogy ha igaz az, hogy teljes foglalkoztatottság esetén a beruházások növekedése a profitokat fokozottan növeli, akkor a nemzeti jövedelem ebből következő felhasználási változásainak a milyensége függ attól a kiinduló aránytól, amely az összeruházás és a nemzeti jövedelem között fennáll.

A nemzeti jövedelem felhasználási iránya és mértéke — a beruházások módosulásától függően — a reálbérek szintjétől függ. Ha a bértömeg értékelkedése — a nominálbérek emelkedése következtében — nagyobb, mint a nemzeti termék értékének növekedése, a reálbér rátája egy bizonyos „kritikus értéknél” alacsonyabb szinten marad. Abban az esetben azonban, ha a reálbér rátája túllépi a „kritikus értéket”, a beruházások növekedése paradox módon a nemzeti jövedelem összeszűkülését okozza. Amint azonban a tényleges kereslet egyéb összetevőit vizsgáljuk, a paradox hatások eltűnnek. Így a nominálbér rátájának exogén módon történt növelése — a beruházások azonos szintje mellett — a foglalkoztatottság emelkedését vonja maga után, függetlenül attól, hogy milyen szintet ért el a reálbér.

Ha a nominálbérek átlépik a „kritikus küszöböt”, a beruházások beindításának és a bérek növekedésének politikája a foglalkoztatottság növelésével ellentétesen hat. E. Malinvoid „klaszszikus munkanélküliség”-elmélete eme önszabályozó mechanizmus korlátozásának szükségességét fejezi ki: a foglalkoztatottság, valamint a beruházásokra, illetve a bérekre szánt eszközök újraelosztásának ellenőrzését egy olyan világban, amelyben a tőkésék szabadon rendelkeznek profitjaikkal.

E szabályozó mechanizmus ellenőrzése csak úgy lehetséges, ha vagy a profitnak, vagy a béreknek prioritást adunk a nemzeti jövedelemmel szemben.

Ha a profitot részesítjük előnyben, akkor annak összege függvénye a be-

ruházások volumenének. A beruházásokat veszélybe sodorhatja a túl kicsi haszon, valamint a termelési kapacitás kihasználásának hiánya. Éppen ezért elengedhetetlen, hogy az autonóm beruházást közberuházás helyettesítse, valamint hogy a dolgozók vásárlóereje progresszíven csökkenjen, miközben a nominálbérek szintje változatlan. Amint a reálbér rátája a kritikus érték alá esett, a tőkésék ismét irányíthatják beruházásaikat (a profitmotívum alapján), és a profit visszanyeri a reálkeresletet ösztönző szerepét.

Ha viszont a béreket részesítjük előnyben, a beruházások szerepe megváltozik. Fontos marad a beruházás annyiban, hogy meghatározza a foglalkoztatottság szintjét, de közömbössé válik profitindukáló szerepe. E gazdaságpolitika szavatolja a dolgozók vásárlóerejét és a „klasszikus” munkanélküliség megakadályozását. Ebből következően azonban a beruházás nem töltheti be a reálkeresletet ösztönző szerepét.

Erre a jelenségre gondolván mondta Kalecki: a beruházás tragédiája az, hogy mivel szükség van rá, válságot okoz. Ezt sokan paradoxnak találják. De nem az elmélet paradox, hanem az elmélet tárgya, a tőkés gazdaság.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

H. J. Schürmann: A multinacionális energiavállalatok a világ energiagazdálkodásában

(Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, Nyugat-Berlin, 1980. 4. sz.)

A világ állandóan növekvő energia-szükséglete és a hagyományos energiaforrások szűkös volta okozta feszültség tudományos viták és politikai döntések középpontjába állította az energiakérdést. Nyilvánvalóvá vált, hogy az energiagazdálkodásban teljes struktúraváltásra van szükség, amely jelentős mértékben érinti a fogyasztási szerkezetet, az energiahordozók kereskedelmét, az

egyed országok gazdaságpolitikáját, sőt az ún. nagypolitikát is.

A világ energiafelhasználásának egyharmadát (ennek 80 százaléka olaj) körülbelül 50 multinacionális energiavállalat biztosítja. Tevékenységük a kutatástól az értékesítésig terjed. E vállalatok különösen érzékenyen reagálnak a változás igényére, illetve maguk is meghatározó elemeivé válhatnak az energiagazdálkodás szerkezetváltozásának.

Az 1973–1974-es, illetve 1978–1979-es olajválság után a multinacionális vállalatok szerepe heves viták tárgyává vált.

Bebizonyosodott, hogy

— alkalmasak a válságutak tompítására (rugalmas ellátás);

— óriási gazdasági hatalmukat szupernyereségek elérésére és diszkriminációkra is felhasználják;

— tevékenységükkel a közgazdaságtan alaptételeit kérdőjelezzik meg, például a kiaknázásnak a fejlesztés költségei szerinti sorrendjét, vagy a komparatív előnyökön nyugvó nemzetközi munkamegosztást;

— a nemzeti energiagazdálkodási politika üressé válhat, ha a lényeges vállalati döntéseket külföldön hozzák meg.

Az energiagazdálkodásban döntő szerepet játszó vállalatok tevékenységének megértését szolgálja működésük történeti áttekintése. A 20. század elején erős integrációs erők jelentkeztek az olajüzlet különböző fokozatainak (feltárás, termelés, szállítás, forgalmazás) összehangolására, a termelés és az értékesítés közötti egyensúly megteremtésére. A vertikális integráció szükségképpen maga után vonta a fokozódó nemzetköziesedést is. A két világháború között a vállalati szempontok mellett a politikai megfontolások is jelentőssé váltak: a politika megteremtette az optimális piaci lehetőségeket, elsősorban a klasszikus koncessziós társaságok, a „hét nővér” számára. A perzsa-arab olajat fokozatosan bevonták a világkereskedelembé. Az infrastruktúra világméretű hiánya miatt saját erőből kialakították a kitermeléssel kapcsolatos ún. upstream-ipar feltételeit, majd a biztos nyersanyagbázis birtokában

betörték a saját (belföldi) feldolgozó, ún. downstream-iparokba is.

A második világháború után a vállalati politika megőrizte ugyan a vertikális egyensúly jelentőségét a termelés és az értékesítés között, de a realizálás feltételei nehezebbé váltak (az olajkoncessziók államosítása, az OPEC létrejötte miatt). A nemzetköziesedés fokozódott, a „hét nővér” uralmát megintgatták az újonnan jöttek (Venezuela, Észak-Afrika, az európai állami társaságok). Az olajtermékek kereskedelme helyett a nyersolaj-kereskedelem vált uralkodóvá.

Az egyes multinacionális vállalatok piaci részesedése megváltozott. Különösen a „hét nővér” vesztett piaci súlyából, miközben egymáshoz viszonyított részesedésük is eltolódott. (Az olajtermékek világkereskedelméből való 1953. évi 72 százalékos részesedésükkel szemben 1972-ben 54 százalék; a kitermelés 87 százalékaival szemben 71 százalék a „hét nővér” együttes részesedése.) A koncentráció magas foka egyes olajipari területeken jelentősen csökkent.

Nem megalapozott az a gyakori érvelés, amely szerint a klasszikus koncessziós társaságok célzatos „mennyiségi politikát” folytattak, s ez tette szükségessé az OPEC-államok kvótakartelljét. Valójában a kitermelő államok nyomására kellett a kivitel magas szintjét biztosítani.

A nyersolaj világpiaci ára 1973–1974-ig — az első válságig — viszonylag állandó volt, a válság idején meghatszorozódott, majd — az iráni válságig — reálértékben csökkent. Az 1978–1979-es válság óta mind nominál-, mind reálértékben aránytalanul nő. Az ásványolaj-termékek árai — az eltérő állami előírások és felhasználásuk különbözősége miatt — nehezen hasonlíthatók össze. Általános jellemzőjük az ingadozás, amely különösen válságok idején erősödik.

Ellentétben az általános vélekedéssel — amely szerint az OPEC-államok és a koncessziósok közötti érdekszövetség az áremelések mozgatója — az áremelkedési tendencia valódi okai mások voltak: a növekvő olajfogyasztás és az ezzel összefüggő piaci feszültségek,

illetve a politikai megfontolásból megvalósított ellátási túlbiztosítás: a félelem diktálta tömeges vásárlás és a kitermelés rövid távú csökkentése.

A tőkehozadék az egyes energiavállalatoknál eltérően alakult. A lekötött tőke jövedelmezősége — más területekkel összehasonlítva — nem túl magas. Az „upstream-pozíciókra” épülő profit magasabb, mint a „downstream-profit.” Az olajgazdaságba történő befektetés világméretekben is jelentősen növekedett, az erre az ágazatra oly jellemző önfinanszírozás azonban némileg visszaszorult. (Az 1950-es években a „hét nővérnél” a saját forrás aránya 94 százalék, az 1970-es években hozzávetőleg 50 százalék.)

A multinacionális energiavállalatok a nemzetközi bírálóat keresettüzébe kerültek. A bírálók elismerik ugyan, hogy válságok idején ezek a társaságok világméretű vertikális és horizontális bázisokkal jelentős stabilizációs tényezők lehetnének, azonban — szerintük — visszaélnék hatalmukkal (1979-ben átlagosan 70 százalékos, a „hét nővérnél” 93 százalékos volt a nyereségnövekedés). E hatalmas nyereségeket azonban az 1970-es évekre jellemző egyéb összefüggésekkel együtt kell szemlélnünk. Figyelembe kell vennünk a beruházási költségek emelkedését és az egyre növekvő kockázatot is.

Az iráni válság az ellátási rendszer átalakítását vonta maga után. A kitermelő országok államosították forrásaikat, s egyre inkább a hagyományos, integrált csatornák megkerülésével kínálják olajukat. A hosszú távra lekötött szerződéses mennyiségeket az ún. spot-piacokra irányítják. E spekulációs piacokon (Rotterdam Észak-Európa számára; Genova Dél-Európa számára; Szingapur a Közel- és Távol-Kelet számára; a Karib térség és a Mexikói-öböl az Egyesült Államok számára) a kereskedelem volumene 1978–1979-ben pár hónap alatt megkétszereződött, és a világ olajkereskedelmének 15 százalékát tette ki.

A lekötetlenül piacra kerülő olaj mennyisége növekszik. E piacok azonban nem jelentenek biztonságot. A hosszú lejáratú szállítási szerződések hiányában nem lehet kalkulálni, az ár-

verésre kerülő tételek sem mennyiségűket, sem árukat tekintve nem állandók, s így nem tervezhetők.

A multinacionális energiavállalatok-nak szembe kell nézniük a megváltozott körülményekkel. A társaságok az olajforrások között diverzifikálnak, és más energiaforrások felé fordulnak (nem OPEC-olaj, nem konvencionális olaj: kátrányhomok, olajpala; földgáz, szén, hasadóanyagok). Az olajtőke 6 százaléka „energiamentes” befektetésekbe vándorol át.

Olyan új ellátási rendszerre van szükség, amely megoldja az olaj helyettesítését, rugalmasan reagál az új körülményekre, a vállalatoknak szabad teret hagy a cselekvésre, és a beruházásokat ismét kalkulálhatóvá teszi.

Az energiagazdaság konfliktusait akkor lehet korlátozni, ha az egyre nemzetközibbé váló energiavállalatok mozgósítják a világméretben jelentős költségkülönbségek mellett kiaknázható energiapotenciált, illetve ha az államok koordinálják energiapolitikai döntéseiket.

Az államok együttműködésének a szervezeti keretei (Közös Piac, Nemzetközi Energiaügynökség, világgazdasági csúcserkezetek stb.) kiépültek; most minden attól függ, sikerül-e a politikai akaratnyilvánításokat a gazdaság nyelvére lefordítani.

A liberális piacelfogás még válságos ellátási helyzetben is előnyösnek bizonyult. Nyitottabb piacok esetében sok visszaélési lehetőség (konszernen belüli árak alkalmazása adómanipulációs célból, az ellátásban részt vevő független csoportok célzatos visszaszorítása stb.) a vállalat oldaláról nehezebbé, az állam oldaláról pedig könnyebben ellenőrizhetővé és szankcionálhatóvá válik.

A nemzetközi energiapiacok (szén, gáz, hasadóanyag) további kiépítésének feltétele, hogy ne csak az olajtársaságok vegyenek részt benne, hanem más vállalatok is, minél több országból.

Az ingatag piaci helyzetben a multinacionális energiavállalatok (sőt a szelektív fejlesztés következtében az energiakonglomerátumok) stabilizációs szerepe több szempontból is jelentős.

Rövid, illetve középtávon ezek a vállalatok rendelkeznek azokkal a stratégiai eszközökkel, amelyekkel az ellátási nehézségeket rugalmasan és viszonylag törésmentesen kivédhetik. Ugyancsak ezek a vállalatok (konglomerátumok) járnak élen a nem hagyományos olajforrások és az új energiahordozók feltárásában.

Minthogy a multinacionális energiavállalatok tőkéje nem kamatozik megfelelően, a jövőben döntő, hogy a nagyon magas beruházási költségek finanszírozásához elegendő nyereségre telessenek szert. A legfontosabb az, hogy a nyereségek és a beruházások közötti pozitív összefüggéseket az átmeneti válsághelyzetekben is megfelelően érvényre juttassák. E tekintetben az államokra is nagy feladat hárul.

Felvetődik a kérdés: akad-e az energiagazdaságon kívül elég vállalat, amelyek képesek a kockázatos innovációs folyamatokban való részvételre. A konglomerátum jellegű koncentráció általános korlátozása az energiaszektoron belül nem ajánlatos, mert ez nagyon beszűkítené az energiavállalatok alkalmazkodási lehetőségeit. E korlátozás hátrányosan érintené a hosszú távú energiapolitikai célokat is.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

**G. Koopmann—Ch. Langer—
A. Schneider: A nyugatnémet
külkereskedelem alakulása
az olajválság óta**

(Wirtschaftsdienst, Hamburg,
1981. 3. sz.)

A korábban évről évre nagy többlettel záruló nyugatnémet fizetési mérleg 1980-ban 28 milliárd márka deficitet mutatott. Ebben az adatban kifejezésre jut a nemzetközi fizetések és átutalások hagyományos deficitjének tetemes megnövekedése is, de a fő tényező a külkereskedelem alakulása. A külkereskedelmi forgalomból adódó pénzmozgás a nyugatnémet fizetési mérleg összes pénzmozgásának 70 százalékát teszi ki.

Az NSZK áruexporttöbblete az 1978. évi 41,2 milliárd márkáról 1979-re 22,5 milliárd, 1980-ra pedig 9,1 milliárd márkára zsugorodott.

A nyersanyagimportban — a fizetési mérlegre való hatását tekintve — a kőolaj játszik kulcsszerepet, ára és menyisége miatt egyaránt. A nyersanyagok HWWA-árindexe 1972 óta mintegy háromszorosára nőtt, a kőolaj hordójának ára azonban ezalatt nem egészen 3 dollárról 36 dollárra emelkedett. 1970-es áron számítva a nyugatnémet kőolajimport a nyersanyag-behozatal 15 százalékát tesz ki. A kőolaj áralakulása húzó hatást gyakorol a többi nyersanyag árára is. A többi fűtőanyag-eladó is jelentős hasznot húz a kőolajár emelkedéséből. A kőolajszármazékok felhasználásával előállított szintetikus nyersanyagok éremelkedése miatt kiszélesedett a természetes alapanyagok exportőreinek árpolitikai játéktere.

A kőolaj dollárban jegyzett árának emelkedése a nyugatnémet márka erősebb pozíciója miatt 1980-ig kevésbé érintette az NSZK-t, mint a többi olajimportőr országot. Így az olajimport reális áremelkedése 400 százalék volt. A legutóbbi hónapokban a márka pozíciójának gyengülésével a hatás még érezhetőbb. Az alkalmazkodási politika jelentős eredménye, hogy a nagymérvű ár-emelkedéssel párhuzamosan sikerült a kőolajimport abszolút nagyságát csökkenteni: az 1973. évi 111 millió tonnáról 1980-ra 98 millió tonnára. A kőolajszármazékok importja ebben az időszakban 42 millió tonnáról 37 millió tonnára csökkent. Bár a csökkenésben konjunkturális tényezők is szerepet játszottak, megmutatkoztak benne az energiapolitika első sikerei is. 1973—1980 között az NSZK-ban az elsődleges energiafelhasználás csak 3,3 százalékkal emelkedett. A hatvanas években és a hetvenes évek elején az energiafelhasználás még a GDP termelésével azonos ütemben nőtt. A kőolaj aránya — a fokozódó helyettesítése révén — az elsődleges energiafogyasztásban az 1973. évi 55 százalékról 1980-ra 47,5 százalékra csökkent.

A kőolaj és származékai importjára fordított kiadások mégis drasztikusan megnöttek: 1972-ben még csak 10 mil-

liárd márkára rúgtak, 1980-ban több mint 60 milliárd márkát emésztettek fel, és 1981-ben legalább 75 milliárd márkányi kiadással kell számolni. Az NSZK összes nyersanyag-behozatala 1980-ban több mint 150 milliárd márkába került. A nyugatnémet nettó nyersanyagimport az 1972-es 40 milliárd márkáról 100 milliárd márkára nőtt.

A nyugatnémet külkereskedelem 1972—1980 között mindvégig aktív szaldóval zárult.

1972-ben az NSZK összes importja 128,7 milliárd márka volt, ebből 52,8 milliárd márkát fordítottak nyersanyagimportra. Kőolaj vásárlására 7,3 milliárd márkát, az olajszármazékok behozatalára pedig 3,3 milliárd márkát adtak ki. Az NSZK összes kivitele 149,0 milliárd márkát tett ki, melyből az ipari termékek 133,4 milliárddal részesedtek. Az aktív külkereskedelmi egyenleg így 20,3 milliárd márka volt. 1974-re az NSZK kőolajimportja 23,0 milliárd, az olajszármazékoké 9,3 milliárd márkára nőtt, de közben az ipari termékek exportját 201,5 milliárd márkára növelték. 1974-ben az NSZK történetében először a külkereskedelmi aktívum 50,8 milliárd márkás rekordmagasságot ért el. Az aktív külkereskedelmi mérlegszaldó 1975—1978 között 34—41 milliárd márka között mozgott. 1978-ban az NSZK nyersolajszámlája alig volt magasabb, mint 1975-ben, miközben az ipari exportot 196 milliárd márkáról 251 milliárdra növelték. 1979-ben viszont nemcsak a kőolajár újabb nagyarányú emelése növelte a kiadásokat, hanem első ízben az ipari termékek behozatalának (változatlan áron számított) növekedése elérte, sőt valamivel meghaladta az ipari export növekedését.

Az első olajrobbanás idején, 1972—1974 között az NSZK iparcikkexportját 50 százalékkal növelte, 1978—1980 között viszont csak 20 százalékkal, míg iparcikkbevitelének növekedése 20 százalékról 30 százalékra gyorsult. A változások fő okait a következőkben foglalhatjuk össze:

A nyugatnémet gazdaság növekedése gyorsabb volt, mint legfontosabb kereskedelmi partnereié. Az olajexportőr or-

szágok bevételei és az importfelszívó képességük közti rés növekedett. A hagyományos exportra termelő iparágaknak fokozott versennyel kell számolniuk. A nyugatnémet márka a konkurens országok valutáihoz képest jelentősen felértékelődött. (1980-ban ez az iránymegfordult.)

1971—1973 között, de főleg 1974-ben a GDP növekedési üteme az NSZK-ban elmaradt a többi ipari ország mutatójához képest. 1975-ben — a visszaesés nyomán — az NSZK-ban is csökkent a GDP, de a recesszió enyhébb volt, mint más tőkésországokban. A hetvenes évek második felében az NSZK jelentős növekedési előnyt ért el, ami erős importkeresletet váltott ki.

Az OPEC-országokban az áruk és szolgáltatások importkereslete meglepően gyorsan nőtt. Az OPEC-országok összes behozatala 1973—1978 között 20 milliárd dollárról 100 milliárd dollárra emelkedett. Az OPEC-országok összevont fizetési mérlegének a többlete, amely 1974-ben az előző évi 5 milliárdról 70 milliárd dollárra szökött fel, így 1978-ban ismét 5 milliárd dollárra apadt le. A nyugatnémet vállalatok elsősorban beruházási javak szállításával növelték részesedésüket az OPEC-országok piacán. A fejlett tőkésországok OPEC-országokba irányuló kivitelében az NSZK az 1973. évi 13 százalékról 1978-ra 16 százalékra növelte részesedését. 1978-ban az NSZK az OPEC-országok viszonylatában is aktívumot ért el (5,5 milliárd dollár). 1979-ben az OPEC bevételei a nagyarányú ár-emelés nyomán újra megnöttek, míg importja kevésbé növekedett. 1979-ben az NSZK OPEC-országokkal való kereskedelme újból 8 milliárd dollárnyi deficitet mutatott, s ez 1980-ban 15 milliárd dollárra nőtt.

Az NSZK hagyományos exportra termelő ágazatai között energiaigényes ágazatokat is találunk. Ezek aránya a nyugatnémet ipari exportban 1973 óta általában nem csökkent, néhányuké még növekedett is! 1979-ben az NSZK az irodagépek és adatfeldolgozó berendezések termelésének 66 százalékát, gépjárműgyártásának 46 százalékát, finommechanikai termelésének 44 százalékát, közúti járműgyártásának 40 százalé-

kát, az előállított vegyipari termékek 34 százalékát, az elektronikai cikkek 30 százalékát exportálta.

A beruházási javak exportőreivel szemben Japán támaszt egyre élesebb versenyt. A nyugatnémet eladónak a fejlettség küszöbéhez érkezett országokban is versenyképes konkurrensi támadtak. A nyugatnémet márka reálárfolyamának emelkedése sem kedvezett az exportnak. A relatív bérköltséget véve alapul, a márka reálárfolyama 1969—1980 között 36 százalékkal emelkedett. A márka 1980 nyara óta tapasztalható árfolyamcsökkenése és a többi tőkésországnál lassúbb infláció az NSZK exportőrei számára kedvező, bár a fizetési mérleg egyensúlyba hozatalához önmagában nem elegendő. Rövid távon az exportbevételek nem emelkednek a behozattal azonos mértékben, mert az NSZK importjának 30, a kivitelének azonban csak 12 százalékát számlázzák dollárban. A nyugatnémet exportőröknek Japán fokozódó előretörésével kell szembenéniük. Az NSZK külkereskedelmének legnagyobb részét az iparilag fejlett tőkésországokkal bonyolítja le. 1981-ben az exportőrök helyzetét megkönnyíti, hogy a külföldi növekedési kilátások jobbakként, mint a hazaiak. A sikeres világpiacon szereplés feltétele új termékek és új problémamegoldások kínálata, amely termékek, illetve megoldások elősegítik az energiaszektor változásai által kiváltott mélyreható világgazdasági átalakulási folyamatot.

(Ism.: *Kőrösi István*)

**B. J. Levit—V. N. Livsic —
I. A. Tarakanova: A társadalmi
termelés hatékonysága és az
infrastruktúra**

(EKO, Novoszibirszk, 1981. 1. sz.)

A tudományos-technikai forradalomban az infrastruktúra két tulajdonsággal jellemezhető: egyrészt nem hoz létre anyagi terméket, másrészt közvetlenül hat a népgazdaság növekedési ütemére,

aktívan befolyásolja a termelés szervezését és az erőforrások allokációját. Némileg rávilágítanak az infrastruktúra szerepére a Szovjetunió népgazdaságában a közlekedés és hírközlés adatai.

Az infrastruktúra fejlettségének döntő kritériuma az, hogy mennyire van összhangban az infrastruktúra és az anyagi termelési ágazatok fejlettségi színvonala. Az összhang mértékét csak

A közlekedés és hírközlés súlya százalékban	1965	1970	1975	1978
a bruttó társadalmi termékben	4,4	4,0	4,3	4,4
a termelési állóalapokban	23,1	22,0	21,2	20,7
a foglalkoztatott létszámában	10,7	10,3	10,5	10,5
	A VII.	A VIII.	A IX.	1978
	ötéves tervben			
a beruházásokban	10,1	9,6	10,8	12,5

Feltűnő, hogy az infrastruktúra kulcsgazatainak aránya a bruttó társadalmi termékben milyen alacsony, az állóalapokban való részesedéséhez viszonyítva. Ez az infrastruktúra hozzájárulásának számítási módszerére vezethető vissza. A számbavétel a szolgáltatások érvényes díjtételein történik, ami nem tükrözi az infrastruktúra igazi jelentőségét. A bruttó társadalmi termék termelésének feltételeit is figyelembe vevő sajátos számításokkal jóval magasabb értékek mutathatók ki.

Az infrastrukturális ágazat fejlődési színvonalát néhány átfogó mutatóval lehet jellemezni. A közlekedés fejlettségi színvonalának jellemzésére például az Engel-féle koefficienszt használják. 1975-ben az Engel-féle koefficiens értéke a Szovjetunióra és az Egyesült Államokra vonatkozóan 43, illetve 179.

A másik mutató a fajlagos vízfogyasztás, amely a Szovjetunióban a nyugat-európai országok színvonalán van. Külföldön azonban a kis- és a nagyvárosok mutatója közötti különbség nem nagy, míg a Szovjetunióban lényeges az eltérés.

Az infrastruktúra általános fejlettségi színvonalának az összehasonlítására a Bennet-féle módszert alkalmazzák. A Bennet-módszer szerinti számítások azt mutatják, hogy a Szovjetunió infrastruktúrájának a fejlettsége messze elmarad az amerikaiétól, és alacsonyabb, mint számos iparilag fejlett ország infrastruktúrájának a színvonala.

kölcsönhatásuk részletes elemzése, elsősorban az infrastruktúra elégtelen fejlettsége miatti erőforrás- és késztermékveszteségek értékelése alapján lehet meghatározni. Illusztrációképpen szerepeljen itt a közlekedés fejletlenségéből eredő veszteségek: a szállítási igény nem teljes mértékű kielégítése miatt az iparban a veszteség évi 6,5 milliárd rubel; a mezőgazdaság vesztesége a késedelmes szállítás és a termékmorlás miatt több mint 4 milliárd rubel; a vasúti szállításhoz a szénveszteség évi 186 millió, az ércveszteség 40 millió rubel stb.

Az infrastruktúra elégtelen fejlődéséből eredő népgazdasági veszteség több tízmilliárd rubelt tesz ki, és a következőképpen oszlik meg: közlekedés 41 százalék, hírközlés 12 százalék, anyagi-műszaki ellátás 17 százalék, vízellátás 15 százalék, az infrastruktúra működésének szociális vonatkozásaival kapcsolatos veszteség 15 százalék.

A termelés méreteinek a növekedésével és szervezeti-gazdasági mechanizmusának bonyolultabbá válásával bővül az infrastruktúra szerepe. Ezért az infrastruktúra és az anyagi termelés ágazatainak fejlődési színvonala között kialakult aránytalanságok fennmaradása azt jelentené, hogy a veszteségnövekedés megelőzné a gazdasági növekedést.

Az infrastruktúra fejletlenségének okát bizonyos mértékig a háború utáni beruházáspolitikában kell keresni.

A termelő állóalapot súlya a közlekedésben az 1965—1978 közötti években 2,4 százalékponttal csökkent. Az infrastruktúra beruházásai növekedésének lelassulása sok egyében kívül azzal is kapcsolatos, hogy e beruházások megtérülési ideje hosszú, a hatékonysága pedig alacsony.

Ma már teljesen világos, hogy a közlekedés és a raktározás fejlesztésére programot kell kidolgozni, mert elmaradásuk jelentős népgazdasági veszteségek forrása. Tökéletesítésre szorul az infrastruktúra, valamint az anyagi termelés, a szolgáltatási szféra stb. kölcsönhatásának mechanizmusa. Az infrastruktúra sajátossága miatt nehéz megválasztani tervezésének mutatószámait. Jelenleg ezek a mutatószámok általában természetes jellegűek. A természetes szemlélet nem ösztönzi az infrastruktúra hatékony működését és fejlődését. Célszerű lenne az infrastrukturális ágazatokban áttérni az értékmutatók szerinti tervezésre. Az értéktervezés azonban számos nehézséget is okoz, ami azzal kapcsolatos, hogy az infrastruktúra szolgáltatásainak díja nem tükrözi e tevékenység népgazdasági jelentőségét.

Az infrastrukturális ágazatok elégtelen fejlettségéből, illetve szolgáltatásainak gyenge minőségéből eredő nagy veszteségek nem jutnak kifejezésre ezen ágazatok jövedelmezőségi mutatóiban. A közlekedés, a hírközlés, az anyagi-műszaki ellátás vállalatai eléggé nyereségesek, jövedelmezőségük 10—30 százalék között mozog. Ebben a vonatkozásban célra vezetene lenne egy olyan mértékű kötbér, illetve kártérítés megállapítása, amely arányban állna a szolgáltatás megtagadásából, illetve gyenge minőségéből eredő kárral. Ugyancsak időszerű az infrastruktúra elszámolási rendszerének a megváltoztatása. Ezzel kapcsolatban a tervezés javításáról és a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről szóló 1979. évi párt- és kormányhatározat előíranyozta a vízhasználati díj (és még néhány hasonló jellegű intézkedés) bevezetését. A megfelelő nagyságú szolgáltatási díj bevezetése a szolgáltatások népgazdasági szempontból ésszerűtlen igénybevétele ellen hat, és ösztönzi az infrastruktúra gyorsabb ütemű fejlődését.

(Ism.: *Pap Lajos*)

Maraige Vazul — Balás Lajos — Minarik György:

KÖNYVSZAKÉRTŐK KÉZIKÖNYVE

(Esettanulmányok)

A kötet szerzői — az Igazságügyi Könyvszakértői Intézet munkatársai — igen gazdag anyagból válogatták ki a legérdekesebb, ugyanakkor tipikus, aktuális eseteket. Fontos tanulságokkal szolgálnak azok a vizsgálatok, amelyek a gazdálkodó egységekben nem megfelelő körültekintéssel végrehajtott átszervezés és a laza belső ellenőrzés következményeit tárják fel. Nagyon is időszerűek a kisajátításokkal, a környezetszennyezéssel és a lemondott megrendelésekkel kapcsolatos kártalanítási, kártérítési, ügyek. Az újítási és találmányi díjak kifizetése körüli huzavonak indokolják, hogy ilyen esetek is szerepeljenek a könyvben.

444 l., kötve 93,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Лайош Фалуевги

Технический прогресс и политика развития, намеченная VI-ым пятилетним планом

Во введении своей статьи автор указывает на сущность взаимосвязи, существующей в коротких и более длительных перспективах между хозяйственной политикой и политикой развития, а также на те основные проблемы мирового масштаба нашей эпохи, на которые в предстоящий перед нами период должна дать ответы и политика развития, осуществляемой в экономике.

В следующей части показаны важнейшие тенденции развития мировой экономики, определяющие внешние условия политики развития, намеченной VI-ым пятилетним планом Венгрии.

Подробно анализируются ожидаемые тенденции и факторы технического прогресса, а также вытекающие из них общие выводы, которые могут быть отнесены и к политике развития, осуществляемой Венгрией.

Вслед за этим в статье изучаются характерные черты политики развития, намеченной пятилетним планом и общие экономические условия ее реализации, а потом указываются узловые задачи политики развития, намеченной планом, и основные направления технического развития.

В заключительной части описываются предусмотренные планом так называемые «выдвинутые» центральные программы развития, а затем то ожидаемое влияние, которое могут оказать экономическое регулирование, исследовательская работа, а также более обширные общественные условия и сознательность в достижении целей нашей политики развития.

Дитмар Мейер

Роль измерения в экономике

Автор статьи останавливается на методах измерения, применяемых в экономической науке. С этой целью он сначала дает общий обзор процессу измерения, которым всегда требуется выполнение нескольких рациональных требований, независимо от того, в какой области, в какой науке оно применится. Следующий шаг заключается в том, что автор изучает выполнение этих требований в случае способов измерения, применяемых в экономической науке. Здесь особый акцент придется социальному характеру экономической науки, из-за чего здесь требуется разработка иных методов, чем в случае классической физики. В особенности следует разработать такую технику, которая позволяет описать абстрактные категории (спрос, экономическое положение).

В третьей части статьи представляется метод фильтрования, основанный на теории динамических систем при помощи которого можно на основе «выходов» категорий, непосредственно не наблюдаемых, делать выводы относительно них. В статье представляется два варианта применения фильтра Кальмана, и делаются предложения относительно количественной формулировки матрицы, фигурирующей в модели.

Ференц Немеш

Некоторые проблемы толкования своей роли и поведения руководителей предприятий

Автор при анализе темы исходил из того предположения, что на различных этапах экономического развития в зависимости от хозяйственного управления и управления предприятиями изменяются предъявляемые к руководителям требования и ожидаемое выполнение ими отвечающей им роли. Ввиду того, что толкование своей роли в соответствии с ожиданиями является определяющим в поведении руководителей и предприятий, при вскрытии причин успешности или безуспешности предприятий целесообразно сопоставить ожидания в отношении роли руководителей с их собственной трактовкой.

После краткого обзора соответствующей зарубежной литературы и представления исторических изменений в отечественных ожиданиях по отношению к роли руководителей автор, опираясь на данные эмпирических исследований, высказывает свое мнение о том, в какой мере отвечает толкование своей роли и поведение руководителей сегодняшним требованиям экономической политики.

Автор ясно осознает, что примененный для исследования метод является лишь одним из возможных вариантов приближения к теме. Он избрал этот метод анализа потому, что считал его наиболее пригодным для выявления наличия или отсутствия черт ожидаемых от руководителей на уровне настоящих хозяйственных требований: готовности к риску, проявления инициативы, определенного предпринимательского духа и т. д. На основе единственного исследования автор не целился на большее, чем попытаться приблизиться к теме, обратить внимание на — зачастую осязаемые и в повседневной жизни — тенденции, проявляющиеся в толковании своей роли и поведении руководителей. В рамках этого представлялась возможность лишь для того, чтобы указать на те неврагические точки наших экономических условий, которые говорят о противоречиях между намерениями экономической политики и их практическим осуществлением.

Ива и Швейцер

Некоторые взаимозависимости между структурной организацией предприятий и хозяйственным механизмом

В 1968 году, во время введения реформы хозяйственного механизма в Венгрии имелась такая организация предприятий, которая в мире была почти без прецедента. Масштабная структура промышленных предприятий характеризовалась преобладанием крупных предприятий и почти полным отсутствием мелких и средних предприятий. Такая масштабная структура предприятий создавалась не во время национализации, форми-

рования организации социалистической промышленности и создания директивного планового хозяйства — тот период характеризовался преобразованием кустарной промышленности в средние предприятия и очисткой производственного профиля. Создание структуры с преобладанием крупных предприятий является последствием значительной реорганизации, осуществленной в промышленности в 1962—64 гг. В этот период система директивных планов наталкивалась на многочисленные и явные проблемы, а концепция регулируемого рыночного механизма находилась в стадии формирования. Явственно выявилось, что необходимо существенное повышение самостоятельности предприятий. По мнению автора статьи более-менее декларированной целью промышленной реорганизации 1962—64 гг., создания крупных — охватывающих иногда целые отрасли — предприятий, являлось как раз то, чтобы отмена системы директивных планов произошла без угрозы конкуренции, т. е. так называемых спонтанных процессов. Об этом свидетельствует и осуществленная строгая очистка профиля. Планирование потребностей и ответственность за снабжение накладывались на крупные предприятия вместо центральных органов планирования. Хотя устранение конкуренции, монопольное положение крупных предприятий находилось в противоречии с концепцией реформы, введенной в 1968 году, после реформы все-таки не была осуществлена поправка организации предприятий. Таким образом ответственность предприятия за снабжение стала ключевой категорией управления хозяйством, и при этом препятствовала развертыванию положительных влияний хозяйственной реформы. В последние годы условия более полного претворения в жизнь концепции регулируемого рыночного механизма стали более благоприятными, а для этого также необходимо преобразование масштабной структуры промышленности и организации предприятий.

Ласло Бучи

Инновация на предприятиях — «гужом» развитие на практике

Важной составной частью научно-технического развития нашей эпохи, двигателем прогресса является инновация. Хотя это понятие часто применяется, однако в области его толкования известен ряд различных точек зрения. Автор — в качестве результата примерно десятилетнего исследования — группирует эту систему понятий и дает общую характеристику инноваций; в виде перечня публикуются главные факторы модели развития и роста, с помощью которой предприятия следует скачкообразному развитию. На основе оценки около 150 ситуаций из практики предприятий автор изучает природу системы и пытается обрисовать те закономерности, с помощью которых можно привести в систему актуальные признаки развития инноваций.

Статья отмежевывает саму инновацию и систему инноваций, но изучает их в тесной взаимосвязи. Инновация толкуется как выработанная — где-нибудь — новинка и оценивается как относительное понятие. А система инноваций может быть оценена как совокупность факторов, необходимых для развития, причем эта система глубоко встроена в общественно-экономических отношениях. Для достижения определенного уровня инноваций необходима определенная адекватная система инноваций и наоборот. Таким образом данная организация не в состоянии осуществлять «любые» инновации, а только инновации, соответствующие ее способности к абсорбции. Вторая часть статьи изучает одну из самых критических частей практики предприятий в области инноваций, т. е. приобретенные, купленные новинки развития и их применение на практике. С помощью оценки причин успеха и факторов неудач группируются причины, и в заключение делаются выводы.

Ласло Прагер

О внутренней системе заинтересованности социалистических предприятий

Предприятие — как это формулируется и законом о предприятиях от 1977 года — представляет собой экономическое предпринимательство. Однако согласно сегодняшней венгерской практике задачи, цели предприятия далеко выходят за рамки одной лишь производственно-экономической деятельности. По мнению автора — в соответствии с изложением — в нашем мышлении, воображении мы должны переступить рамки суженого толкования системы поощрения, заинтересованности предприятий: прямых материальных дотаций, заработной платы и премий.

На предприятиях помимо «классических форм заинтересованности» действуют и прочие факторы стимулирования. Это доказывается и статистиками, количественными показателями. Дифференциация заработной платы и доходов сегодня довольно ограничена, в то же время наблюдается весьма интенсивное переживание рабочей силы. Из этого следует, что на предприятиях должны иметь воздействие помимо заработной платы и дохода и другие, очень сильные мотивы заинтересованности. Следуя этому ходу мыслей автор вводит расширенную трактовку системы заинтересованности, поощрения внутри предприятий.

Его помимо дохода охватываются и моральное поощрение, гуманная внешняя среда, исключительные значительные в практике социалистических предприятий социальные льготы (жилье, детский сад, ясли, отдых, спорт, развлечения). Действительная система заинтересованности состоит в этой «структуре льгот». Но и складывающиеся различия не могут быть сведены к выявляемым в статистике доходным различиям: различия между трудящимися являются гораздо большими. Проблема заключается в том, что эти различия — внутри предприятий и между ними — зачастую являются не осознанными, планомерно направленными, а случайными.

В заключительной части статьи автор останавливается на моментах комплексной системы заинтересованности, связанных с хозяйствованием предприятий, указывая на то, что потребности, удовлетворяемые из разных источников (заработная плата, фонд поощрения, социально-культурный фонд, фонд развития, издержки и т. п.), по-разному дешевы или дороги для предприятия, из-за того, что различные источники облагаются налогами, дифференцированными в исключительно большой мере. Однако расширение покупательной силы независимо от источников и, таким образом, регулирование покупательной силы только лишь на основе заработной платы и доходов заведомо имеет свои границы. Расширенное толкование системы поощрения и заинтересованности внутри предприятий имеет фундаментальное значение не только с точки зрения направления движений внутри предприятий, но и на народнохозяйственном уровне.

Антал Мариаши—Шандор Ковач—Карой Балатон—Эрне Тари—Миклош Добак

Экспериментальный сопоставительный анализ организационной структуры крупных промышленных предприятий в Венгрии

В статье дается отчет об эмпирическом исследовании организационной структуры шестидесяти венгерских крупных промышленных предприятий. Теоретической основой для исследования послужило контингентное направление теории организационных структур. В соответствии с этим авторы приближались к изучению предприятий посредством описания внешней обстановки и внутренних обстоятельств, стратегии, струк-

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

туры, поведения членов, организационных результатов, а также анализа взаимосвязи между этими факторами.

В статье изучаются те элементы и взаимосвязи системы взаимозависимостей, которые стоят в фокусе внимания формирования организаций в Венгрии. Таковыми являются: влияние величины предприятий на функционирование организаций, развитие внутреннего механизма предприятий.

Авторы выявили, что величина предприятия не является единственным или даже важнейшим определяющим фактором организационной структуры. Наиболее важным фактором воздействия оказалась зависимость предприятий от системы хозяйственного управления. В соответствии с этим, по мнению авторов, от изменения величины предприятий можно ожидать лишь ограниченного эффекта. Существенного изменения в функционировании предприятий можно будет достичь, если изменится наиболее сильный фактор воздействия на организационную структуру: зависимость предприятий.

Янош Кэлэ

Маневрирование и сделки на промышленных предприятиях

В статье автор останавливается на вопросе, в какой степени получило распространение на промышленных предприятиях маневрирование в области выработок и основанные на нем сделки. Он перечисляет, иллюстрируя в частности на примерах, условия, позволяющие маневрирующее поведение в этой области. Детально излагается им вопрос о том, на чем основываются позиции силы тех групп рабочих, которые приходят к руководству к сделкам; какие правила поведения и контрольные механизмы обеспечивают использование этого потенциала силы. Автор представляет также предприятие, где рабочие не имеют возможности придерживаться коллективной тактики в вопросе выработок, где регулирование выработок, уровня и пропорций заработной платы основывается не на сделках, заключаемых между руководством и рабочими. Поведение рабочих в этих случаях действует на соотношение выработок и заработной платы лишь «экс пост», посредством непреднамеренного воздействия на позиции руководства внутри предприятия, с запозданием и косвенно. Автор обращает внимание на то, что венгерские научные исследования в области промышленной социологии односторонне концентрировали свое внимание на маневрирующие группы рабочих, и порожденная ими и вошедшая в моду система понятий не должна распространяться на промышленные отношения в целом. Автор приходит к выводу, что эксперименты, направленные на укрепление производственной демократии посредством учреждения информальных сделок, создают каналы реализации интересов лишь для относительно узкого слоя рабочих, располагающего выгодными позициями силы.

Ласло Комло

Новая трактовка индустриализации сельского хозяйства

Что может быть общим между различными областями промышленности, начиная с горнодобывающей, машиностроительной промышленности и кончая ресторанной и развлекательной промышленностью? Ответ, каждая из них становится промышленностью с того момента, как она превращается в предпринимательство исторически — в капиталистическое предпринимательство. В этом представляется ответ и на вопрос, почему мы не считаем промышленностью сельское хозяйство.

Но при помощи этого критерия можно понять и то, почему не сельское хозяйство индустриализуется первым, которому предшествует ряд других отраслей; почему в условиях капиталистического образа производства превращается феодальное сельское хозяйство в мелкопроизводственное; почему и каким образом подчиняется оно процессу индустриализации всего капиталистического хозяйства; каким образом отождествляется индустриализация борьбе между различными отношениями производства, характерными для уже индустриализовавшихся отраслей и сельского хозяйства; и по мере этого каким образом проникают характерные для промышленности отношения производства в сельское хозяйство, утверждаясь в нем и, в конечном счете, индустриализуя его таким образом.

Индустриализация, таким образом, является общественным, а не технико-экономическим процессом, последнее является не определяющим, а зависимым фактором предыдущего, а движущим фактором процесса является борьба между отношениями производства, стремление несущих в себе индустриализацию отношений производства утвердиться в еще не индустриализованной отрасли. Если индустриализацию сельского хозяйства трактовать таким образом, то полями, которые — основываясь на технико-экономических критериях — ведутся вот уже полтора века, потеряют смысл.

Андраш Кэвеш

Самообеспечение или внешние связи? (Размышления о внешнеэкономической стратегии стран-членов СЭВ)

Полемизуя с распространенным мнением, будто известные трудности развития торговли между Востоком и Западом повелут в последние годы к укреплению и интеграции стран-членов СЭВ за счет этой торговли, автор утверждает, что настоящие условия развития экономики этих стран не позволяют последовательно осуществить поворот к самообеспечению. Стремления к такому повороту вели бы дальнейшему замедлению роста их экономики, к углублению проблем экономического развития стран-членов, а сотрудничество между ними «маневр» по переориентации их внешнеэкономических связей от развитых капиталистических стран, но развивающиеся тоже, не отвечает характеру и остроте насущных хозяйственных задач в этих странах.

По мнению автора, эти задачи могут быть решены, и структурные дефициты в торговле Восток—Запад могут быть элиминированы только в рамках точной экономической политики стран-членов СЭВ, которая и в дальнейшем будет стремиться к расширению экономических связей с другими регионами мира. Именно такая политика может создать условия и для дальнейшего развития сотрудничества в рамках СЭВ.

Чаба Чаки

Возможности и границы в перспективном развитии сельского хозяйства стран-членов СЭВ

Положение сельского хозяйства стран-членов СЭВ и возможности его развития часто представляют предмет для дискуссий как на Востоке, так и на западе. В статье автор на основе математической модели — Сельскохозяйственной модели СЭВ, представляющей часть Системы сельскохозяйственных моделей ИИАСА — про-

гнозирует возможности долгосрочного перспективного развития сельского хозяйства в рамках европейских стран-членов СЭВ. В вводной части статьи автор дает обзор о настоящем положении, о важнейших характеристиках сельского хозяйства производств в странах-членах СЭВ. В Сельскохозяйственной модели СЭВ, являющейся описательной, рекурсивной и охватывающей все хозяйство при фокусировании на сельское хозяйство суммиционной моделью, фигурирует всего 22 вида сельскохозяйственной и пищевой продукции, и один агрегированный продукт представляет остальные части народного хозяйства. Модель была решена по двум основным и приблизительно 20 дальнейшим расчетным вариантам. Результаты расчетов были использованы также и в разработке прогнозов относительно стран-членов СЭВ для программы ФАО «Сельское хозяйство к 2000 году». Автор детально представляет два важнейших пути развития, многосторонне анализируя и выводы расчетов по вариантам.

Имре Тарафай

Концепция экономической политики и политика валютного курса

Венгерская политика валютного курса должна исходить из того эмпирического — подтвержденного эмпирическими исследованиями — фактора, что экспорт и импорт страны обладают малой эластичностью по отношению к ценам. В случае импорта низкой является эластичность спроса, в случае экспорта — эластичность то спроса, то предложения. Путем девальвации нашей валюты торговый баланс страны не может быть существенно улучшен, так как в связи с нашим экспортом и импортом проблематичными являются не цены, а их структура. Эти проблемы отражают вынужденность венгерского хозяйства приспосабливаться по структуре к изменяющемуся внешнеэкономическому положению. Поэтому и политика валютного курса должна быть подчинена задачам структурного приспособления хозяйства. Этому соответствует и введенная в 1980 году новая система цен, которая заодно сопровождается и тем, что уровень внутренних цен обладает высокой эластичностью по отношению к валютному курсу. При таких обстоятельствах здоровую денежную систему можно поддерживать лишь в том случае, если при помощи ревальвации валюты элиминированы расхождения между высокими, как правило, внешними инфляционными нормами и повышением уровня внутренних цен, согласно шестому пятилетнему плану составляющим среднегодовой рост в 4—5%. Среднегодовой рост уровня цен на 4—5% в надлежащей мере помогает предприятиям вынести бремя структурного приспособления к внешним условиям, и, таким образом, соответствующая этому политика валютного курса не угрожает экспорту.

Лайош Зелко

Теоретические и практические проблемы системы «конкурентных цен»

В первой части статьи автор ссылается на теоретические полемики, предшествовавшие введению т.н. системы конкурентных цен, представляя затем обзор о важнейших принципах нового ценообразования. Главным из них является задача, направленная на сближение соотношений международных в какой-то определенной трактовке цен и соотношений цен отечественных товаров.

Автор дает обзор о практических способах сопоставления цен внутреннего и внешних рынков, приходя к выводу, что значительная доля отечественной продукции в силу необходимости представляется более дорогой, менее рентабельной. Доля таких товаров при применении среднего курса выше, чем в случае предельного курса.

Новая система цен в первоначально предусмотренной форме на практике неосуществима, потому что ни одно хозяйство не способно так быстро изменить свою структуру, чтобы не было надобности в защите значительной части своей продукции от конкуренции с импортом. Стремление к слишком быстрому изменению структуры привело бы к невыносимым экономическим и социальным напряжениям.

Система цен, введенная в т.н. конкурентивной сфере, в настоящей форме приводит скорее к отрицательным, чем положительным эффектам. Ею, например, ограничивается расширение наиболее эффективного экспорта и эффективных инвестиций, основанных на нормативном регулировании. Поэтому она в силу необходимости приводит к дальнейшему распространению уникального центрального вмешательства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Lajos Faluvégi:

Technical progress and development policy under the 6th five-year plan

In the introductory part of the study the author points out the substance of long-term and short-term relationships between economic policy and development policy, as well as the most important world-wide problems of our age to which also the Hungarian economic development policy has to provide an answer in the period before us.

The next part outlines the main tendencies in the development of world economy which determine the external conditions for the development policy of the 6th five-year plan of Hungary. It discusses the expectable tendencies of technical progress in detail, together with its factors, and draws from them general conclusions which may also be related to the Hungarian development policy.

After that the study surveys the characteristic features of development policy under the 6th five-year plan as well as the general economic conditions of their implementation. It then presents the main lines of development policy as defined in the plan as well as the directions of technological development.

SUMMARY OF THE ARTICLES

In the concluding part the article reviews the so-called central development programmes having a special emphasis in the plan as well as the expected impact of economic control, research + development activity, and the social conditions in the wider sense of the word, including consciousness.

Dietmar Meyer:

The role of measurement in economics

The article discusses the methods of measurement used in economics. First the author gives a general survey of the process of measurement which always demands the fulfilment of a few rational conditions, independently of the fact in which area or discipline it is applied.

The next step examines how these requirements are met in the case of measurement methods applied in economics. Here he lays particular stress on the social science character of economics, which necessitates elaboration of procedures differing from the methods used in classical physics. Mainly such techniques have to be worked out which allow to grasp abstract categories (demand, economic state).

In the third part a filtering method based on the theory of dynamic systems is presented which allows to conclude on not directly observable categories from the outputs of these categories. The article also presents two possible applications of the Kalman-filter and makes proposals on the quantification of the matrices figuring in the model.

Ferenc Nemes:

Some problems related to the interpretation of the role and behaviour of managers in the Hungarian enterprises

In examining the problem the author sets out from the assumption that the requirements towards managers and the expectations of roles expressing them change in the different periods of economic development depending on the control and management of the economy and the enterprise. In view of the fact that the interpretations of the role of management developing on the basis of expectations are determinant for the behaviour of managers and enterprises, in exploring the causes of success or failure in enterprises it is expedient to confront with each other the expectations towards and interpretations of management.

After a short review of the relevant foreign literature and the historical changes in Hungary in the expectations towards managers the author expounds his opinion, relying on the data of empirical research, about how the interpretation of their roles and the behaviour of managers answer the requirements of economic policy in our days.

The author is aware of the fact that the procedure employed in the course of analysis is merely a possible variant of approach to the problem. He has chosen this method of examination because, on the present level of economic requirements, he believed that the presence or absence of expectations towards managers—risk-taking, initiative, enterprising spirit etc.—could be best shown with the aid of this method. Since he could rely only on a single survey, he could not set himself as objective but to attempt to raise the problem, to approximate it, and to direct attention to the tendencies appearing in the context of the interpretation of the role of managers, and their behaviour—frequently experienced also in everyday practice. However, this only allowed him to point out those neuralgic points of Hungarian economic relations which indicate contradiction between the intentions of economic policy and their practical implementation.

Iván Schweitzer:

Some interrelations between enterprise organization and economic mechanism

The reform of the economic mechanism in 1968 found such enterprise organization in Hungary whose centralization might be said to be unprecedented in the world. The structure of industrial enterprises by size was characterized by the overweight of large firms and the almost complete lack of small and medium companies. This structure by size did not come about at the time of the nationalization, the creation of the socialist industrial organization and the birth of planned economy—then the organization of handicrafts into medium-sized enterprises and the bringing about of “clean” production lines was on the agenda. The structure characterized by large enterprises was the result of the large-scale reorganization of industry in 1962–64. At that time the system of plan-instructions already struggled with several obvious problems, while the concept of controlled market mechanism was just emerging. It became obvious that an essential increase of enterprise autonomy was needed.

According to the author one of the more or less declared objective of the 1964 industrial reorganization, of the creation of huge enterprises sometimes covering whole industrial branches, was that the abolition of the system of plan-instructions could be introduced without the danger of competition, the so-called spontaneous processes. This is also indicated by the strict “cleaning” of production profiles carried out. The planning of needs, the responsibility for supply passed from the central planning organization to the large enterprises. Although the elimination of competition, the monopolistic situation of the large firms contradicted the conception of the 1968 reform, after its implementation no corrections of the enterprise organization took place. Thus, the responsibility of enterprises for supply became a basic category of the control of enterprises, hindering the assertion of the positive effects of the reform. For a more complete implementation of the conception of controlled market mechanism conditions have become more propitious in recent years, but for this a transformation of the industrial structure by size, of the industrial organization is needed.

László Bucsy:

Innovation in enterprises and “foreign” development in practice

An important part of the scientific and technological development of our age, the engine of progress is innovation. Although the term is frequently used, several deviating interpretations are known. As a result of research over ten years the author groups the system of notions and reports on the general nature of innovations. He lists the main factors of the enterprise growth model following sudden development through innovation. On the basis of about 150 case studies from enterprise practice the author discusses the nature of the system and makes an attempt at outlining the rules according to which the actual notions of innovative development can be systematized.

The article handles separately—but closely built upon one another—innovation and the innovative system. He judges the former to be a novelty developed somewhere and a relative notion. The innovative system, however, can be said to be the ensemble of factors necessary for development, deeply rooted in socio-economic relations. To attain a given level of innovation an adequate innovative system is required and *vice versa*. An organization cannot implement “optional” innovations, only such as correspond to its absorptive capacity. The second part of the article discusses one of the most critical parts of innovative enterprise practice, the purchased development and its practical adaptation. The author lists the causes of success and failure, evaluates them and finally draws some conclusions.

László Práger:

On the internal system of incentives in the socialist enterprise

The enterprise is—also according to the wording of the 1977 Act on enterprises—an economic enterprising. But, according to the present Hungarian practice the tasks and objectives of the enterprise grow far beyond the merely productive and economic activities. That is why the author suggests that we transcend the narrow concept of enterprise stimulation and incentives: the direct financial benefits, wages, and premia.

In enterprises also other factors are at work beside the “classical forms of stimulation”. Also statistics and other quantifiable data testify to it. Differentiation of wages and incomes is today rather restricted and yet the movement of manpower is highly intensive. It follows that also other strong motives of stimulation must be at work in enterprises beyond wages and income. Following this reasoning the author introduces an *extended concept* of the system of incentives and stimulation.

This comprises, beyond income, moral stimulation, human environment, the *social* benefits having extreme importance in the practice of socialist enterprises (dwellings, nurseries, kindergartens, recreation, holidays, sports, entertainment etc.). The actual system of incentives consists of this complex “system of benefits”. Nor can the established differences be narrowed down to income differentials to be traced back through statistics: differences between workers are essentially greater than these. The problem is that these differences—both within and among enterprises—are frequently not purposefully directed but random occurrences.

In conclusion the author discusses the impacts of this complex system of incentives on the profitability of the enterprises, pointing out that the demands satisfied from different sources (wages, sharing fund, social and cultural fund, development fund, costs) are cheap or expensive to different extent for the enterprises because of the extremely different taxation of the individual sources. But the outflow of purchasing power is independent of the sources; thus a control of purchasing power based merely on the outflow of wages and incomes is restricted from the outset. Therefore such extended concept of the system of enterprise incentives is of fundamental importance also on national economic level beside its importance for movements within enterprises.

Antal Máriás—Sándor Kovács—Károly Balaton—Ernő Tari—Miklós Dobák:

An attempt at the comparative analysis of organization of large Hungarian industrial enterprises

The article gives an account about the empirical analysis of organizations conducted by the authors at sixty large Hungarian industrial enterprises. Theoretical background of the analysis lies in contingency theory of organizations. According to this, analysis of enterprises is carried out by the description of environmental and inside characteristics, strategy, structure, behaviour of participants and of organizational performance, followed by the analysis of their enterprise relationships.

The article analyses those elements and connections of the whole system of relationships which are in the foreground of the Hungarian organization development activity. These are the impact of the size of organization upon its functioning and the development of the mechanism of company management systems.

The analysis revealed that size is not the only one and not the most important predictor of organizational structure. The most important factor seemed to be the dependence of enterprises from the central economic regulatory system. According to this, in the authors opinion, the changing of the size of enterprises can only result in limited effects.

Fundamental changes in the activity of organizations can only be attained if the most important determinant of organization structure, that is the dependence of organizations is changed.

János Köllő:

Manoeuvring and bargaining in the industrial establishments

The author discusses in his article the problem to what extent performance-manoevring and bargaining relying on it can be considered widespread in industrial establishments. He lists and partly presents also through examples the conditions that allow this manoeuvring behaviour. He discusses in detail on what the power position of the group of workers bargaining with the management is based, what rules of behaviour and what control mechanisms secure the exploitation of this power potential. He presents an establishment where workers are incapable of collective performance-manoevring, where the control of performances, the wage level and relative wages do not rely on bargaining between management and the workers. The behaviour of workers affects the performance wage parity only *ex post* through unintentional influencing of the bargaining position of the establishment within the enterprise. The article warns that the Hungarian researches into industrial sociology concentrated onesidedly on the manoeuvring groups of workers, the fashionable system of notions developed by them cannot be extended to the whole of industrial relations. The author deduces the conclusion that the experiments which wish to strengthen industrial democracy by institutionalizing the bargaining create channels for the assertion of interests only for a relatively narrow stratum of workers who are in a good power position.

László Komló:

Reinterpretation of the industrialization of agriculture

What is it that is common in the various industries, beginning with mining, engineering and ending with catering and entertainment? The answer: each of these has been an industry since it has become an enterprise; historically: a capitalist enterprise. This is also an answer to the question why agriculture is not considered as an industry.

But with this criterion we also arrive at an understanding of the problem why it is not agriculture that first industrializes, why it is preceded by other branches, why in the capitalist mode of production feudal agriculture first became

a small commodity producing one and why and how it is subordinated to the industrialization process of the whole capitalist economy, how industrialization becomes equal to the fight between relations of production characterizing the already industrialized branches and the agriculture, and how in its course production relations characteristic of industry penetrate agriculture, industrializing at last the latter, too.

Thus industrialization is a social and not an economic-technical process, the latter is not the determinant but a function of the former, and the prime mover of the process is the fight between relations of production, and the effort of the relation of production carrying industrialization at becoming „naturalized“ in the not yet industrialized branches. If we view the industrialization of agriculture from this aspect, the discussions—based on technico-economic criteria—going on for more than a hundred and fifty years lose their ground.

András Köves:

Introversion or extraversion?—Reflections on the foreign economic strategy of CMEA countries

Arguing with the widespread idea that, because of tensions accumulating in East-West trade, the integration of CMEA countries will strengthen at the expense of this trade, the author proves that an introverted strategy of the CMEA countries cannot be consistently implemented in view of their conditions and the trends in their mutual trade. Efforts at introversion would lead to depending economic tensions while they would not eliminate the dependence of these countries on developing intensive relationships with the outer world.

The author analyses as a special version of introversion the idea that the CMEA countries should give special role to the trade with developing countries—at the expense of developing relations with the advanced capitalist countries—thus allowing for individual CMEA countries to obtain raw materials that cannot be procured from within the community.

The article mansidely proves that a lasting solution of the present economic problems, the elimination of structural disequilibria in East-West trade can be made possible by opening towards the world economy, that is, by an economic policy which continues—but more purposefully than hitherto—to expand relations with other areas of the world. This latter policy can create also the conditions for a further dynamic and balanced development of CMEA cooperation.

Csaba Csiki:

Possibilities and limitations in the long-term development of the agriculture in CMEA countries

The situation and development possibilities of agriculture in the CMEA countries are frequently discussed in both East and West. In this study the author forecasts the long-term agricultural development possibilities of the European CMEA region with the aid of a CMEA Agricultural Model which is part of the IIASA Agricultural Model-system. In his introduction he sums up the present situation, the most important characteristics of agricultural production in the CMEA countries. In the CMEA Agricultural Model, which is a descriptive recursive simulation model comprising the whole economy but centred on agriculture, there are 22 agricultural and food products, and an aggregate product represents the rest of the economy. The model was solved for two basic variants and about 20 further computational variants. The results of the computation were also used for forecasting in the part relating to the CMEA countries of the FAO „Agriculture 2000“ project. The article presents the two most important growth paths in detail and gives a mansided analysis of the lessons from the variant computations.

Imre Tarafás:

Economic policy conception and exchange rate policy

The Hungarian exchange rate policy has to set out from the fact—proved through empirical investigations—that the elasticity of Hungarian exports and imports with respect to price is low. As regards imports it is in general the elasticity of demand, and in respect of exports at times the elasticity of demand, at times that of supply that is low with respect to price. We cannot improve the balance of trade by devaluating the currency because the troubles with exports and imports are not to be found in the price level but in the structure of flows. These concerns express the need of the Hungarian economy to adjust structurally to the changed world economic situation. Therefore, also the exchange rate policy had to be put at the service of structural adjustment. Also the new price system introduced with January 1st, 1980 is subordinated to this purpose which also entails that the exchange rate elasticity of the domestic price level is high. Under such conditions a healthy financial system can only be maintained if the difference between the generally high rate of external inflation and the domestic price level—to rise on annual average by 4–5 per cent according to the conception of the sixth five-year plan—is bridged over by revaluing the currency. The annual 4–5 per cent rise in price level adequately helps the enterprises in bearing the burdens of structural adjustment, while the related exchange rate policy does not endanger exports.

Lajos Zelkó:

Theoretical and practical problems of the “competitive price system”

In the first part referencis made to the theoretical discussions preceding the introduction of the so-called competitive price system, then the main principles of the new kind of price formation are reviewed. From among them determinative role is accorded to the objective of asserting the relative proportions of international prices taken in some sense in the relative prices of domestic products.

The author reviews the practical methods employed in the comparison of domestic and foreign prices and reaches the statement that a considerable part of the domestic products necessarily appears as expensive and inefficient. The ratio of such products is greater if average exchange rates are applied than it would be if marginal exchange rates were applied.

In the form originally conceived the new price system cannot be implemented in practice since no economy is capable of so quick changes that it need not protect a considerable part of its production from foreign competition. Efforts at a too rapid transformation of structure would cause unbearable economic and social tensions.

The price system introduced in the so-called competitive sphere produces even in its present state more negative than positive effects. It restricts e.g. expansion of the most profitable exports and efficient development projects relying on normative regulation. It necessarily provokes further proliferation of individual central interferences.

В О П Р О С Ы Э К О Н О М И К И

1981. évi 3. sz.

L. I. Brezsnyev beszámolója az SZKP XXVI. kongresszusán és a párt soron következő feladatai a bel- és külpolitika területén (1981. február 23.)

Ivancsenko, V.: Az ellenőrzőszámok szerepe a tervezés szervezésében

Budavej, V.: Az egységes tudományos-műszaki politika kiépítésének módszertana

Zuszman, L.: A társadalmi termelés fémigényessége

Buzdalov, I.: A szerződések szerepe az agrár-ipari komplexumok irányításában

Szanteladze, N.: A Grúz SZSZK gazdaságának hatvan éve

Ivanov, V.: A gazdasági mechanizmus kialakítása Kubában

Porohovszkij, A.: A mai menedzserek társadalmi-gazdasági szerepe

Karpuhin, D.: Gazdasági mechanizmus és munkaügy

Borodkin, A.: Az új technika önálló elszámolásból eredő gazdasági hatékonyságának mérése és számbavétele

1981. évi 4. sz.

Gazdaság és tudomány

A SZUTA gazdaságtudomány-fejlesztési szakosztályában végzett munkák főbb irányai az SZKP XXVI. kongresszusa határozatainak fényében

Fedorenko, N.: A közgazdaságtudomány feladatai az SZKP XXVI. kongresszusa határozatainak fényében

Belouszov, R.: Az időmegtakarítás törvénye a szocializmusban

Lukinov, I.: A szocialista gazdaság irányítási módszereinek tökéletesítése

Havina, Sz.: A termelőeszközök szocialista tulajdonával kapcsolatos polgári koncepciókról

Beszcsinszkij, A.—Kogan, Ju.: Villamosítás és gazdasági növekedés

Glagoljeva, G.: A kísérleti gyártás irányítása

Sapiro, E.—Szavranszkaja, L.: Nagyjavítások leírási normái alkalmazásának hatékonysága (a kőolajfeldolgozó és petrokkémiai ipar példáján)

Afanaszjevskij, E.: Regionális termelés-szervezés (a textilipar példáján)

Kocskarev, V.: Hosszú távú hitelek a mezőgazdaságban

Ultanbajev, R.: KGST-együttműködés a fogyasztási cikkek gyártásában

Szedov, P.: A KGST és a fejlődő országok (A polgári koncepciók bírálatához.)

Evsztignyjejev, R.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése az európai KGST-tagországokban

Ananszkij, P.: A beruházások tényleges hatékonyságának ellenőrzése

1981. évi 5. sz.

Szarkiszan, G.: Gazdasági növekedés és népjólét

Caricina, G.: Az új technika gyártásba vételének tervezése és ösztönzése

Felzenbaum, V.: Az új technika társadalmi-gazdasági hatékonysága és az önálló elszámolás

Kotljár, A.—Tatalaj, M.: A munkaerő-vándorlás csökkentésének útjai

Baszkin, A.: Az anyagi-műszaki ellátás távlati tervezéséről

Voznyak, V.: Szibéria területi termelési komplexumai fejlesztésének sajátos vonásai

Smeljov, G.: Társadalmi termelés és háztáji gazdaság

Satalov, G.: A külgazdasági kapcsolatok prognosztizálása

Nyesztyerenko, V.—Szuszlov, I.: A fogyasztási szövetkezetek a fejlett szocialista gazdaságban

Radev, N.: A szocialista életmód az anti-marxizmus görbe tükrében

Bakoveckij, O.: A külgazdasági kapcsolatok szabályozása az európai KGST-országokban

Karejev, I.: Kétoldalú termelészakszaktív és kooperációs programok

Sztarik, D.: Az új technika népgazdasági hatékonysága

Tuhlijev, N.: Az agrárszakosodás és a gazdaságközi együttműködés hatékonysága (az Üzbég SZSZK példáján)

Merkina, G.: Össz-szövetségi tudományos konferencia az infrastruktúra fejlesztésének hatékonyságáról

Bendereszkij, Ju.: A regionális műszaki politika gazdasági kérdései (Tudományos-gyakorlati konferencia, Krasznnojarszk, 1980. szeptember)

Gluseckij, A.—*Lascinszkij, I.*: A dolgozók kollektívájának részvétele a termelésirányításban (a SZUTA Tudományos Tanácsának és a Szakszervezetek Központi Tanácsának szekcióülése 1980-ban)

Belikova, E.: KGST-tagországok közgazdászainak tudományos-koordinatív tanácskozása (Moszkva, 1980. november)

Vardul, V.—*Zalekker, V.*: A Szovjetunió és az NDK közgazdasági bizottságának hatodik ülése (Berlin, 1980. december)

1981. évi 3. sz.

Cuhno, A.: A fejlett szocializmus koncepciója és annak módszertani jelentősége

Veljev, T.: A termelési viszonyok strukturális elemeiről

Popov, A.: Területi-termelési komplexumok kialakítása és fejlesztése fejlett szocialista viszonyok között

Pavlova, A.: Termelési koncentráció a szocialista iparban

Orlov, A.: A szállítás — anyagi termelési szféra

Sedenov, U.: A szolgáltatások minősége és annak komplex értékelése

Kozirev, A.: Együttműködés a környezetvédelem területén

Varigin, Sz.: Az ésszerű természetfelhasználás ösztönzésének tapasztalatai a szocialista országokban

Borovikov, V.: A hitel és a pénz fejlődése a tőkés gazdaságban

Kuzin, D.: Komplex gazdasági programok irányítása az Egyesült Államokban

Miznyikova, G.: A francia neoinstitucionalizmus nézetei a létező szocializmus természetéről

Novikov, Sz.: A történetiség elvének alkalmazása a szocializmus politikai gazdaságtanában

Kadirov, A.: A mezőgazdaság belterjesítésének folyamatáról (Üzbegisztánban)

Nagelman, O.: A természet megújulásának közgazdasági vonatkozásai

Jefimov, V.: Új vonások az anyagi-műszaki ellátás megszervezésében

Bim, Sz.: Kereskedelmi tőke, kereskedelmi haszon (Oktatási segédlet)

Bubnov, I.—*Csisztjakov, N.*: A kölcsöntőke, a kölcsön után fizetett kamat (Oktatási segédlet)

1981. évi 4. sz.

A nyolevanas évek — a nagy álmok valóra válásának éve

Szafarov, Sz.: Az élet váltja valóra az erkölcsi tényezőknél a gazdasági fejlődésben játszott szerepéről szóló lenini tanítást

Icsitovkin, B.: A mai kapitalizmus rendszere — a lenini imperializmuselmélet fényében

Mokrov, G.: A szocialista termelési viszonyok alapvonásai. (A szerkesztőség megjegyzésével)

Jagodkina, I.: A munkaerő újratermelésének gazdasági törvényei és törvényszerűségei

Zlupukarov, K.: A szolgáltatás mint közgazdasági kategória

Gracsev, F.—*Laputin, P.*: Összmunkás a fejlett szocialista társadalomban

Szolovjov, A.: Összmunkás, vállalati kollektíva

Panev, D.: A talajjavítás gazdasági problémái

Kalambet, A.: A talaj gazdasági hozama

Mimics, V.: Az egészségügy gazdasági hatékonysága meghatározásának problémájához

Lobunec, A.—*Püguj, N.*: A mai institucionális koncepciók apologetikai lényege

Raszulev, M.: A „népjólét” kategóriájáról Újabb intézkedések a háztáji gazdaság fejlesztésére

Brjacsihin, A.: Gazdasági mechanizmus az építőiparban

Iopov, V.: Pénzügyek a gazdasági mechanizmusban

Szokolovszkij, T.: Földjáraadék. Tőkés fejlődés a mezőgazdaságban. (Oktatási segédlet)

Szaszina, M.: A társadalmi tőke újratermelése. Gazdasági válságok (Oktatási segédlet)

1981. évi 5. sz.

Radczenko, V.: Gazdasági törvények menynyiségi és minőségi jellemzői

Kulijev, T.: A közvetlenül társadalmi munka a szocializmusban

Szavranszkaja, L.: Az antimarxista közgazdasági elméletek tudományos bírálatának lenini elvei

Kuznyecova, N.—Sirokova, L.: A szovjet életszínvonal emelésének programja

Han, A.: A pótlási alap tartalma és formái a szocialista társadalomban

Dubrovskij, V.: A termelés műszaki felújítása: a hatékonyság tartalékai

Kovalcsuk, T.: Vállalkozói kedv a tervszerű gazdaságirányítási rendszerben

Zsukov, I.: Az agrártermelés hatékonyság-értékelésének kérdései

Oszipov, E.: A szakosítás és a gazdaságközi kooperáció fejlesztése

Okrut, Z.—Ljakajte, V.: Közsükségleti-cikk-szortiment képzésének társadalmi-gazdasági vonatkozásai

Ijaszov, V.: Aranyár és spontán erők a kapitalista világgazdaságban

Güleva, V.: A különleges lehívási jogok alkalmazása az NSZK külgazdaság-politikájában

Bazsenov, N.: A szociális infrastruktúra az USA állammonopolista kapitalista rendszerében

Lovcsikova, O.: A szovjet iparosítási folyamatban végbement szocialista felhalmozási folyamat burzsoá meghamisítóiról

Pesszel, M.: Hitelemelők a gazdálkodási rendszerben

Csernecov, Sz.: Beruházások finanszírozása és hitelezése

Szerkesztőségi „kerekasztal” a főiskolai politikai gazdaságtani tanszékek vezetőihez intézett kérdések ügyében

Aminova, G.—Efimova, E.—Sislo, I.: A Moszkvai Állami Egyetem Káderképző Intézete Politikai Gazdaságtani Tanszékének dolgozói elméleti konferencián vitatták meg a XI. ötéves terv előirányzatait

1981. évi 2. szám

Az 1981. évi népgazdasági terv céljai és problémái

Krencik, W.: A bérek és a gazdálkodás hatékonysága

Kuczyński, W.: Tervezés és gazdasági reformok a szocializmusban

Penc, J.: A szabad idő az ötnapos munkahét feltételei mellett

Fiszel, H.: Inflációs folyamatok a népi Lengyelország gazdaságában

Ptaszek, J.: A műszaki fejlesztés szerepe a specializáció és kooperáció fejlődésében a KGST keretei között

Kassenberg, A.—Szlachta, J.: A környezetvédelmi követelmények figyelembevételének módja az ipartelepítésben

Zucki, J.: A természeti környezet elemeinek ára az önálló elszámolásban

Román Z.: A magyar ipar szervezete

Werner, A.: Az Egyesült Államok és a Közös Piac integrációjának regionális programjai

wirtschafts wissenschaft

1981. évi 2. sz.

Heinrichs, W.: A struktúraváltás elméleti problémái szintézisen bővített szocialista újratermelésnél

Grote, G.: Az állami monopólium néhány elméleti és gyakorlati problémája a kül-gazdaságban

Khalatbari, P.: Demográfiai átmenet — a népességnövekedési folyamat állandóságát megszakító folyamat

Walter, H.-U.: A második lomói egyezmény — az új világgazdasági rend neokolonialista ellenterve

Früger, M.—Haberland, F.—Richter, H.: Irányítási módszerek

Lochmann, B.: Intenzifikálás a tudományos-műszaki haladás eredményeinek kihasználása révén (a szovjet gépiparban)

Graupner, K.-H.—Krzyszowski, K.: A szocialista gazdasági integráció irányításának tervezésének, gazdasági ösztönzésének elméleti kérdései (Közgazdaságtudományi konferencia, 1980. október 14—15. Berlin)

Beyer, E. M.—Schinkel, K.: A költség-elmélet továbbfejlesztése és a költségtervezés, -számítás, -elemzés további tökéletesítése. (Tudományos konferencia, Bruno Leuschner Közgazdasági Főiskola, Berlin, 1980. X. 28—29.)

1981. évi 3. sz.

Fischer, I.—Hartmann, K.: A gazdasági teljesítmény emelkedése és a technológia

Krauss, D.—Neumann, V.—Schlaak, U.: A termelés és a munka haladó társadalmisítási folyamatának tervszerű továbbfejlesztése — a népgazdaság teljesítménycemelésének fontos feltétele

Gerisch, R.—Seifert, A.: A kombinátok felelőssége a munkamegosztás és a kooperáció további irányításáért a népgazdaság újratemelési folyamatában

Wenzel, M.: Az ésszerűsítési eszközök saját erőből történő képzésének feladatait és követelményeit jobban kell az újítási folyamatra koncentrálnunk

Sommer, D.—Steuer, J.: Ipari berendezések termelésirányításának ésszerű megszervezése fővállalkozói jogkörrel rendelkező kombinátokban és üzemekben

Simon, H.: Az érték-többlettráta kiszámításáról a kereskedelemben

Hummel, L.: A szocialista dolgozókollektíva irányításáról

1981. évi 4. sz.

Szovjet és NDK-beli közgazdászok hatodik vegyes bizottsági ülése: „A szocialista világrendszer növekvő szerepe a világforradalom folyamatában — társadalmi-gazdasági aspektusból” (Berlin, 1980. december 8—14.)

Weiss, R.: A KGST-országok közötti tudományos-műszaki együttműködés hatékonysága

Schaefer, R.—Wahse, J.: A társadalmi munkavagyon minőségi fejlődése és kihasználása

Richter, G.: A gazdaságos időkihasználás intenzívebbé tétele

Müller, K.: Még egyszer az arany és a papírpénz szerepéről a mai kapitalizmusban

Stein, H.—Tragsdorf, K.: Vezetés és információ

Sander, Ch.: Marx—Engels-kutatók nemzetközi tanácskozása (Kammerforst/Mühlhausen, 1980. október 21—23.)

Gruner, W.—Hoffmann, U.: Fogyasztási cikkek társadalmi használati értéke — egyéni fogyasztás esetén. (Tudományos tanácskozás, a Lipcsei Marx Károly Egyetem Fanx Mehring Intézete, 1980. október 29.)

Engels, W.: Ipari kombinátok státuszának, irányításának, üzemben belüli kapcsolatainak közgazdasági és jogi problémái (Szekcióülések, Friedrich Schiller Egyetem, Jéna, 1980. X. 29—X. 30.)

Weltwirtschaftliches Archiv

1981. évi 1. sz.

Bhandari, J. S.: Sztochasztikus makroökonómiai egyensúlymodell lebegő árfolyamok és magasan kamatozó értékpapírok által jellemzett gazdaság számára

Clements, K. W.: Monetáris árfolyam-megközelítés: geometriai elemzés

Dunning, J. H.: Egyes országok álláspontja a közvetlen nemzetközi beruházásokról. Dinamikai avagy fejlődésbeli megközelítésre alapozott okfejtés

Hartigan, J. C.: Amerikai vámok és komparatív előnyök: Módszertani áttekintés

Tran Van Hoa: Ok—okozati viszony és bér—ár-infláció az NSZK-ban (1964—1979)

Koo, A. Y. C.—Quan, N. T.—Rasche, R.: A Lorenz-görbe és -koefficiens identifikálása
Luciani, S. F.: Megjegyzések „a kereskedelem két útja” koncepcióhoz

Balassa Béla: Újonnan iparosodott országok az olajválság után

POLITICKÁ EKONOMIE

1981. évi 2. szám

Kerekasztal-beszélgetés R. Vintrová „Népgazdasági mérlegek a csehszlovákiai újratemelési folyamat elemzésében” című könyvéről

Kuita, F.: A metaprognozís elméleti és módszertani kérdéseiről

Fogel, J.: A gazdasági egyensúly és növekedés kérdéseiről I.

Kotulan, A.: A költségfüggvény. A termelési folyamat terjedelme és hatékonysága

Vecerš, J.: Régi cseh szerzők véleménye a konjunktúraingadozásokról

Klavec, J.: A gazdasági növekedés elemzéséről és a hosszú távú prognózisok értékeléséről

1981. évi 3. szám

Vencovský, F.: A fejlett tőkésországokban jelenleg tapasztalható kamatrobbanásról

Srein, Z.: A befejezetlen állomány optimális szintje és a közgazdasági szabályozók

Klacková, J.: A környezetszennyezés közgazdasági következményeinek kifejezési módszerei

Klusoň, V.: A tervezés axiológiája és elmélete

Jakovec, J. V.: A tudományos-technikai forradalom új szakasza

Fogel, J.: A gazdasági egyensúly és növekedés kérdéseiről II.

Kotulan, A.: A helyettesítési folyamatok modellezése I.

Treinyš, M.: Szovjet-Litvánia közgazdaságtudományi hagyományai

Matoušková, J.: Új tendenciák az élelmiszer-gazdaság termékeinek értékesítésében

Soukup, J.: A foglalkoztatás és a termelékenység alakulása a fejlett tőkésországokban a hetvenes években

1981. évi 4. szám

Bálek, A.: A csehszlovák gazdaság a CSKP XV. és XVI. kongresszusa között
Klusoň, V.: Társadalmi értékek és tervezés

Šrein, Zd.: A folyamatban levő beruházások szabályozása és a népgazdasági terv

Schmögnerová, B.: A gazdasági fejlettség színvonalának mérési módszerei

Volkov, M.: Az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése a fejlődő országokban

Ncvařil, F.: A társadalmilag szükséges ráfordítások és az árak értelmezéséhez

Kotulan, A.: A helyettesítési folyamatok modellezése II.

Vobořil, J.: Módszertani közelítések a célok elemzésében és modellezésében a társadalmi-gazdasági fejlődés tervezésében

Планово стопанство

1981. évi 3. sz.

Az ember jóléte — a párt politikájának lényege

Pejev, N.—Sztatyev, K.—Radkov, B.—Dinev, P.—Mladenov, Z.—Evtymov, B.: A termelés intenzifikálása — az ipar fejlődésének fő iránya

Sztancsev, V.: A mezőgazdaság belterjesítése meggyorsításának előfeltételei

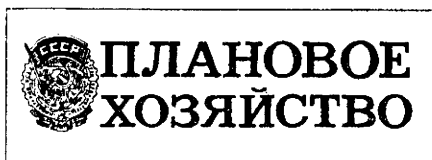
Cvetanszki, E.: Az ellenőrzés — a terv teljesítésének legfőbb tényezője

Taskov, K.—Andonov, G.: Néhány fejlesztési kérdés az erdőgazdálkodás területén

Szinapov, D.: A mezőgazdaság szükséges technikai felszereltségének biztosítása

Daszkalov, P.: A KGST-országokban zajló integrációs folyamatok értékelésére és össztönzésére szolgáló valutáris eszközök

Nikolov, N. G.: Agrárszervezetek forgóeszköz-hitelezésének tendenciái

1981. évi 3. sz.

Az SZKP XXVI. kongresszusa: L. I. Brezsnyev beszámolója a párt soron következő feladatairól a bel- és külpolitika területén (1981. február 23.), valamint a küldöttek hozzászólásai

Új horizontok — fontos feladatok (Szerkesztőségi cikk)

Maszlennjikov, N.: Az OSZSZSZK népgazdasága a tizenegyedik ötéves terv időszakában

Vajno, K.: A hatékonyságfokozás problémái és távlatai az Észti SZSZK-ban

Abalkin, L.: A párt gazdasági stratégiája és a tizenegyedik ötéves terv

Baranov, A.: A termelés intenzifikálása a mai feltételek között

Orlov, A.: A szállítás fő célja

Truszevics, N.—Romanova, T.: A termékminőség és termelési hatékonyság mérése

1981. évi 4. sz.

Az SZKP XXXVI. kongresszusának határozatait megvalósítjuk a gyakorlatban

Szorokin, G.: A gazdasági növekedés intenzív tényezői

Zsigalin, V.: Tudományos-műszaki haladás a nehéz- és szállítógépgyártó ágazatban: célok, megoldásra váró feladatok, távlatok

Popov, V.: A szovjet ásványi nyersanyagforrások és kihasználásuk

Ivanov, E.—Balasova, A.: A XI. ötéves tervben előirányzott fejlődési ütemek, arányok
Az anyagi és a munkaerőforrások ésszerű kihasználása kőolaj- és gázvezetékek építésénél (kerekasztal-beszélgetés)

Gubin, B.: Ipari egyesülési rendszer tervezésű fejlesztése

Kondrasov, G.: A nagykereskedelmi árak hatása a termelési hatékonyságának fokozására

Belouszov, R.: Népgazdasági tervezés a szocialista építés különböző szakaszaiban

Pítatyev, V.—Szidorova, V.: A vaskohászat telepítése

Bjalkovszkaja, V.—Manilovszkij, R.: Moszkva iparfejlesztési programja

Golcov, A.: A gabonatermelés növelése — a legfontosabb feladat a XI. ötéves tervidőszakban

Scseblíkin, N.: A gabonahasznosítás hatékonyságának fokozása az állattenyésztésben

Válasz az olvasók leveleire: A normatív tiszta termék számbavételéhez

Konsztantyinov, Ju.: A transferálabilis rubel a szocialista gazdasági integráció gazdasági mechanizmusában

1981. évi 5. sz.

Krotov, V.: Energetikai gépgyártás és tudományos-műszaki haladás

Birjukov, V.: A komplex szállítáfejlesztési program megvalósításának fontos szakasza (az 1981—1985-ös időszak)

Zelinszkij, V.: A tudományos-műszaki haladás — a vaskohászat fejlesztésének alapja

Gorskov, M.: A közszükségleti cikkek gyártásának fejlesztése — a népjólét növelésének legfontosabb feltétele

Ignatovszkij, P.: Változások a társadalmi összetétel és a nemzeti jövedelem szerkezeti arányaiban

Bogdanov F.—Kuzko, E.—Dunjuskina, R.: A normatív tiszta termék ágazati szintű elaborálásának és alkalmazásának sajátos vonásai (az olajfeldolgozás példáján)

Fedotov, I.: A munka termelékenységének számbavételéről

Gorenman, L.: Termelőkapacitás létrehozásának tényezői

Granberg, A.: A szibériai termelőerők gyorsított ütemű fejlesztésének népgazdasági hatékonysága

Harczenko, A.: Agrár-ipari integráció a tej- és a hústermelésben

Gajdamaka, E.: A földkihasználás javításának lehetőségei

Lobko, A.: A közfogyasztási, kulturális-jóléti és háztartási cikkek iránti igény kielégítésének kérdései

Ribakov, O.: Az SZKP XXVI. kongresszusának állásfoglalása a szocialista államok közötti gazdasági együttműködés továbbfejlesztéséről

Vitin, A.: Új vonások a beruházási hatékonyság meghatározásának módszertanában

Kasz, K.: Településtervek előkészítése és kölcsönhatása a termelésfejlesztéssel

Oszipov, E.: Tervezőmunka a szakosítás és a gazdaságközi kooperáció elmélyülésének feltételei között

Plahirja, N.: Forgóeszközök az érekitermelő iparban

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1981. évi 3. sz.

Matoušek, J.: Prága fejlődése a VII. ötéves tervben

Hužvár, I.: A kötelezően előírt beruházások a VI. ötéves terv utolsó évében

Pytel, J.: Az agrár-ipari komplexum

Hurtová, Zd.: A mezőgazdasági vállalatok differenciálódása Csehszországban

Pilková, J.: A kiadások differenciálódásának modellje tsz-paraszti háztartásokra alkalmazva

Lenorák, L.: A személyes fogyasztás teljes alap- és munkaigényessége

Kabourková, M.: A szénbányászat elmozdulásának térbeli következményei Csehszország egyes körzeteiben

Kubec, I.: A tüzelőanyag- és energiefelhasználás ésszerűsítése

Nemzetközi tudományos vita a népgazdasági tervkoordináció időszerű kérdéseiről

Gluskov, Ny.: A gazdasági mechanizmus és a tervszerű árképzés gyakorlata

1981. évi 4. szám

Köszöntjük a CSKP XVI. kongresszusát! A XI. szovjet ötéves terv

Zlocha, N.—Weiss, J.—Srba, V.—Žemlička, J.: A hatékonyság konkrét dolog

Šourek, S.: Az új pénzügyi szabályok

Kroll, H.: A variációs számítások alkalmazása a termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának területén

Balázik, M.: Közös vállalatok a KGST-országok szervezeti rendszerében

Réhák, J.—Slouka, M.: Elősegíti-e a terv a nemkívánatos különbségek megszüntetését a mezőgazdaságban?

Tomčík, P.: A végső felhasználásra irányuló szállítások alakulása és a végső felhasználás részarányának növekedése

Míček, M.: „Tudományra épülő” iparágak és a tudományos-technikai haladás

A kisegítő gazdaságok támogatása a Szovjetunióban

1981. évi 5. szám

Hála, V.: A CSKP XVI. kongresszusának következtetései népgazdaságunk további fejlődéséről

Hobza, J.: Hatvan év küzdelem a társadalmi-gazdasági fejlődésért

Bunyics, P. G.: Új módon gondolkodni és gazdálkodni

Nezbeda, J.—Kodym, E.: A korszerűsítés a VII. ötéves terv beruházási metodikájában I.

Jenis, M.: Bratislava gazdasági és társadalmi fejlődése a VI. ötéves tervben

Brož, R.—Vávra, O.: A könnyűipar fejlődése a VI. ötéves tervben

Fišer, M.—Chomát, J.: Csehszlovákia távlati fűtőanyag- és energiamérlege

Lichnovský, J.: A színesfémek távlati szerepe a csehszlovák gazdaságban

Gajarsky, T.—Holub, E.: A szlovák tervhivatal számítóközpontjának tevékenységéről

Sládková, J.—Pílka, I.: A termelési- és devizakalkuláció szerepe a külkereskedelem hatékonyságának mérésében

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Balaton Károly, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Bucsy László** kandidátus az Orvostovábbképző Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Csáki Csaba** kandidátus, egyetemi docens, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem dékánja; **dr. Dobák Miklós**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gyakornoka; **dr. Faluvégi Lajos** miniszterelnök-helyettes, az Országos Tervhivatal elnöke; **dr. Fekete György**, a közgazdaságtudományok doktora, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézetének egyetemi tanára; **dr. Fonál Sándor**, a Belkereskedelmi Kutatóintézet főmunkatársa; **dr. Komló László** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője; **dr. Kovács Sándor**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Köllő János**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének segédmunkatársa; **dr. Köves András** kandidátus, a Konjunktúra- és Piacutató Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Kőszegi Gyula**, a KPM Közúti Igazgatóságának igazgatóhelyettes főkönyvelője (Székesfehérvár); **dr. Máriás Antal** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Meyer Dietmar**, az Országos Vezetőképző Központ aspiránsa; **dr. Nemes Ferenc**, a szociológiai tudományok kandidátusa, az Országos Vezetőképző Központ tudományos igazgatója; **Pócs Ervin**, az MSZMP KB munkatársa; **dr. Práger László**, a LIGNIMPEX Külkereskedelmi Vállalat vezérigazgató-helyettese; **Schweitzer Iván**, a Konjunktúra- és Piacutató Intézet tudományos munkatársa, a Külgazdaság főszerkesztő-helyettese; **dr. Tarafás Imre** kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetője; **dr. Tari Ernő**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Zelkó Lajos**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Лайош Фалувеги</i> — Технический прогресс и политика развития, намеченная VI-ым пятилетним планом	769
<i>Дитмар Мейер</i> — Роль измерения в экономике	787
<i>Ференц Немеи</i> — Некоторые проблемы толкования своей роли и поведения руководителей предприятий	797
<i>Иван Швейцер</i> — Некоторые взаимозависимости между структурной организацией предприятий и хозяйственным механизмом	807
<i>Ласло Бучи</i> — Инновация на предприятиях — «чужое» развитие на практике	817
<i>Ласло Прагер</i> — О внутренней системе заинтересованности социалистических предприятий	825
<i>Антал Мариаш—Шандор Ковач—Карой Балатон—Эрнэ Тари—Миклош Добак</i> — Экспериментальный сопоставительный анализ организационной структуры крупных промышленных предприятий в Венгрии	838
<i>Янош Кэллэ</i> — Маневрирование и сделки на промышленных предприятиях	853
<i>Ласло Комло</i> — Новая трактовка индустриализации сельского хозяйства	867
<i>Андраш Кэвеш</i> — Самообеспечение или внешние связи?	878
<i>Чаба Чаки</i> — Возможности и границы в перспективном развитии сельского хозяйства стран-членов СЭВ	895
ДИСКУССИЯ	
<i>Имре Тарафаш</i> — Концепция экономической политики и политика валютного курса	913
<i>Лайош Зелко</i> — Теоретические и практические проблемы системы «конкурентных» цен	927
ОБЗОР	
О передвижной торговле (<i>Шандор Фонал</i>)	941
Об экономической эффективности строительства автострад (<i>Дюла Кэсеги</i>)	952
Экономическое развитие европейских стран-членов СЭВ в 1980 году и их планы на текущий год (<i>Эрвин Поч</i>)	960
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
О сессии Венгерской Академии Наук (<i>а. ш.</i>)	970
Концепция осуществления исследований, развития и хозяйственной деятельности в пищевой промышленности (<i>Дьердь Фекеме</i>)	971
Некоторые актуальные экономические проблемы третьего мира (<i>И. Д.</i>)	976
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	983
Резюме статей на русском и английском языках	994
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1001

Фőszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalti Andrea*

CONTENTS

<i>Lajos Faluvégi</i> : Technical progress and development policy under the 6th five-year plan	769
<i>Dietmar Meyer</i> : The role of measurement in economics	787
<i>Ferenc Nemes</i> : Some problems related to the interpretation of the role and behaviour of managers in the Hungarian enterprises	797
<i>Iván Schweitzer</i> : Some interrelations between enterprise organization and economic mechanism	807
<i>László Bucsy</i> : Innovation in enterprises and 'foreign' development in practice	817
<i>László Práger</i> : On the internal system of incentives in the socialist enterprise	825
<i>Antal Máriás—Sándor Kovács—Károly Balaton—Ernő Tari—Miklós Dobák</i> : An attempt at the comparative analysis of organization of large Hungarian industrial enterprises	838
<i>János Köllő</i> : Manoeuvring and bargaining in the industrial establishments	853
<i>László Komló</i> : Reinterpretation of the industrialization of agriculture	867
<i>András Köves</i> : Introversion or extraversion? — Reflections on the foreign economic strategy of CMEA countries	878
<i>Csaba Csáki</i> : Possibilities and limitations in the long-term development of the agriculture in CMEA countries	895
DISCUSSION	
<i>Imre Tarafás</i> : Economic policy conception and exchange rate policy	913
<i>Lajos Zelné</i> : Theoretical and practical problems of the 'competitive price system'	927
REVIEW	
On the 'moving' trade (<i>Sándor Fonál</i>)	941
On the profitability of building motorways (<i>Gyula Kőszegi</i>)	952
Economic development of the European CMEA countries in 1980 and plans for the current year (<i>Ervin Pócs</i>)	960
SCIENTIFIC INFORMATION	
The General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences (<i>a.s.</i>)	970
Concept of research, development and management in the food industry (<i>György Fekete</i>)	971
Some topical economic problems of the Third World (<i>I.D.</i>)	976
REVIEW OF PERIODICALS	983
Abstracts of the articles, in Russian and English	994
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1001

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 15 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. június 16.

81.0582 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Béhm Imre:

FORGÓESZKÖZ-GAZDÁLKODÁS A BELKERESKEDELEMBEN

343 l., füzve 34,— Ft

Iván Perlaki:

INNOVÁCIÓ ÉS SZERVEZÉS

209 l., kötve 29,— Ft

Bertil Ohlin:

INTERREGIONÁLIS ÉS NEMZETKÖZI KERESKEDELEM

351 l., kötve 91,— Ft

Szilvássy Erika—Hidas János:

**A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYEK ÉS A KÜLKERESKEDELMI FIZETÉSEK
GYAKORLATA**

301 l., kötve 42,— Ft

Simon Kuznets:

STRUKTÚRA ÉS NÖVEKEDÉS A MODERN GAZDASÁGBAN

(Válogatás)

344 l., kötve 105,— Ft

Cotel Kornél:

VÁLLALATI FOLYAMATOK RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZERVEZÉSE

441 l., kötve 75,— Ft

Meszéna György—Ziermann Margit:

VALÓSZÍNŰSÉGELMÉLET ÉS MATEMATIKAI STATISZTIKA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat)

554 l., kötve 121,— Ft

Nyerges János:

VÁMPOLITIKA

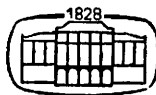
(2., átdolgozott és bővített kiadás)

408 l., kötve 78,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

KAPOLYI LÁSZLÓ:

Az ásványi nyersanyagokkal való gazdálkodásról

AUGUSZTINOVICS MÁRIA:

A makrostruktúra változása Magyarországon
(1950—2000)

SZEGŐ SZILVIA:

Anyagi, reál- és monetáris egyensúly

BERNÁT TIVADAR—

FERENCZI TIBOR:

A húsvertikum helyzete és távlatai

KONCZ KATALIN:

A nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban

ROSTOVÁNYI ZSOLT:

Az arab világ gazdasági függésének új vonásai

JOAN ROBINSON:

Új fejlemények a közgazdasági elméletben

XXVIII. évfolyam

1981. szeptember

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

✓	<i>Kapolyi László</i> : Az ásványi nyersanyagokkal való gazdálkodásról	1009
✓	<i>Augusztinovics Mária</i> : A makrostruktúra változása Magyarországon (1950–2000)	1026
✓	<i>Szegő Szilvia</i> : Anyagi, reál- és monetáris egyensúly	1044
✓	<i>Bernát Tivadar</i> — <i>Ferencki Tibor</i> : A húsvertikum helyzete és távlatai	1060
✓	<i>Koncz Katalin</i> : A nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban	1074
✓	<i>Rostoványi Zsolt</i> : Az arab világ gazdasági függésének új vonásai	1086
✓	<i>Joan Robinson</i> : Új fejlemények a közgazdasági elméletben	1103

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

✓	Konferencia a hátrányos helyzetűekről (<i>Pál László</i>)	1111
---	---	------

FOLYÓIRATSZEMLE

Christian Leipert: Kiegyenlítő kiadások: tüneti kezelés és negatív termelékenység az állami szektorban — T. Schultzt: Befektetés a vállalkozói képességbe — David Ford—Cris Ryan: Technológiák a piacon

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dancs István: Vállalati beruházások (<i>Botos Balázs</i>)	1126
---	------

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1128
--	------

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1133
--	------

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Augusztinovics Mária, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Bernát Tivadar**, a földrajztudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Botos Balázs** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának tudományos főmunkatársa; **dr. Ferencki Tibor**, a mezőgazdaságtudományok kandidátusa, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Kapolyi László** akadémikus, ipari minisztériumi államtitkár; **dr. Koncz Katalin**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Pál László**, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **Robinson, Joan**, a Cambridge-i Egyetem nyugalmazott professzora; **dr. Rostoványi Zsolt**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **dr. Szegő Szilvia**, a Magyar Nemzeti Bank főcsoportvezetője.

Az ásványi nyersanyagokkal való gazdálkodásról

Életszínvonal, gazdasági növekedés, nyersanyag- és energiafelhasználás

A gazdasági életben rövid távon nehezen módosítható összefüggés van a nyersanyag- és energiafelhasználás, valamint a gazdasági növekedés között, de ez a kapcsolat hosszabb távon is csak erőteljes gazdasági impulzusok hatására módosul.* Ez az összefüggés azért érdemel különös figyelmet, mert a szükségletek mind magasabb fokú kielégítésének elengedhetetlen feltétele a folyamatos gazdasági növekedés. Ezért — esetleges átmeneti, alkalmazkodási időszakoktól eltekintve — a nyersanyag- és energiafelhasználás csökkentése vagy legalábbis növekedési ütemének mérséklése végett sem lehet olyan gazdasági stratégiát választani, amely fékezne a gazdasági fejlődést. A rendszeres növekedés persze maga is forrása a hatékonyság javításának, és feltétele a népgazdaság fejlődéséhez nélkülözhetetlen nyugodt társadalmi légkörnek.

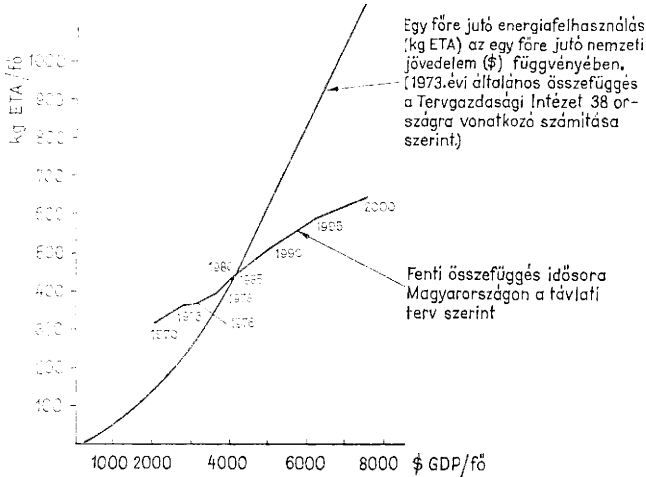
Az ásványianyersanyag-** és energiafelhasználás, valamint a gazdasági fejlődés és fejlettség közötti — az egyes népgazdaságok adottságaitól függő — kapcsolatot a feltételrendszer jelentősebb változásai természetesen módosítják. Az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek és energiafelhasználásnak a Tervgazdasági Intézet számításai alapján az 1. sz. ábrában bemutatott, 1973-ban még érvényesülő összefüggése például az energiahordozók árai és a beszerzési feltételek változása miatt a későbbi években már nem állt fenn. *Lényegesen csökkent a gazdasági növekedéshez tartozó energiafelhasználási többlet.* Vonatkozik ez a változás Magyarországra is, ahol az 1. sz. ábrán feltüntetett 1973—1980 közötti tényadatok, valamint további prognózisok szerint a nemzeti jövedelem növekedéséhez csökkenő mértékben emelkedő energiafelhasználás tartozik.

E nem végleges, csupán számítási anyagnak tekinthető előirányzatok azt mutatják, hogy 1980 és 2000 között nemzeti jövedelmünk 1 százalékos növekedéséhez 0,7 százalékos növekedés tartozna az energiafelhasználásban, és 2000-ben csupán 50 százalékat használjuk fel annak az energiamennyiségnek, amely az 1973. évi összefüggés szerint növekedő energiafelhasználás alapján az akkori fejlettségi szintünknek megfelelné.

* Az 1980. november 18-án „Hazai ásványkincseink, energiagazdálkodásunk helyzete, a fejlesztés irányai” címen tartott előadás alapján.

** A szóhasználat egyszerűsítése végett a továbbiakban az „ásványi nyersanyagok” kifejezésből több helyütt elhagytam az „ásványi” jelzőt.

A fajlagos energiefelhasználás és a GDP alakulása

A nemzeti jövedelem és az energiefelhasználás közötti összefüggés a világcpi árak és beszerzési feltételek erőteljes változásának hatására természetesen más országokban is módosult 1975 óta. Jellemző, hogy a változás a magasabb fejlettségű gazdaságokban gyorsabb és erőteljesebb volt. Azoknak a népgazdaságoknak az egy főre jutó 1973. évi nemzeti jövedelme, amelyeknél már 1976-ig is csökkent az energiefelhasználás, átlagosan mintegy 4800 \$-t tett ki. Ahol az energiefelhasználás növekedett ugyan, de lényegesen lassabban, mint ami az 1973. évi összefüggésnek megfelelt volna, az átlagos nemzeti jövedelem 3900 \$/fő volt, azokban a gazdaságokban pedig, ahol a nemzeti jövedelem és az energiefelhasználás között még 1976-ig is az 1973. évben jellemző összefüggés érvényesült, az egy főre jutó nemzeti jövedelem nem érte el a 3200 \$-t sem.

Alkalmazkodás a változásokhoz

A termelési szerkezet változásának, valamint a gazdaságban felhasznált ásványi nyersanyagok és energiahordozók mennyiségének a gazdaság korlátozó és optimumfeltételei figyelembevételével kell alakulnia. Ezért *folyamatosan* kell alkalmazkodni a külső és belső feltételek változásaihoz. Az elmúlt időszak változások az ásványi nyersanyagok és energiahordozók világcpi áraiban, beszerzési feltételeiben, a külföldi beszerzés ellentételezésére szolgáló exporttermékek megnehezedett elhelyezésében és kedvezőtlen árarányaiban fokozottan érezhetővé tették az alkalmazkodás szükségességét.

A magyar népgazdaságban az alkalmazkodást sürgőssé és ugyanakkor nehezzé teszi, hogy egyrészt nagy a külkereskedelemre utaltságunk, és a külkereskedelem áruösszetétele miatt a cserearányromlás nagy terhet jelent, másrészt hosszabb ideje nem alkalmazkodtunk megfelelően a változásokhoz. Emiatt jelentős egyensúlyhiány alakult ki, s ezt most az alkalmazkodás terheinek viselésével együtt kell rendezni.

Az alkalmazkodás szükségessége miatt felmerülő beruházási költségeket és terheket olyan körülmények között kell elviselni, amikor külkereskedelmi forgalmunknak a nemzetközi cserearányok változása miatt 1974—1980 között kialakult hiánya együttesen az 1979. évi nemzeti jövedelmünknek 38 százalékat teszi ki, és az 1978. évi hiány elérte az évi nemzeti jövedelmünk 11,7 százalékat.

Igazolja az ásványi nyersanyagok és energiahordozók világpiacon árához és beszerzési feltételeihez való alkalmazkodás lehetőségét az, hogy a fajlagos energiafelhasználást a gazdasági fejlettségen kívül még számos tényező befolyásolja, és így a sztochasztikus összefüggés az egyes gazdaságok adottságaitól, magatartásától függően nagy szórás mellett alakul ki. Az egyes népgazdaságokban a röviden tárgyalandó „egyéb” tényezők révén jelentősen befolyásolni lehet a gazdasági fejlettség és az energiafelhasználás kapcsolatát. Például Svájc 1 főre jutó energiafelhasználása nem éri el az Egyesült Államokénak a 30 százalékat, miközben az 1 főre jutó nemzeti jövedelme az utóbbinak a 80 százaléka körül mozog.

Az egyik legjelentősebb ilyen „egyéb” tényező az egyes népgazdaságok *eltérő fejlődési üteme*, a nemzeti jövedelem felhalmozásokra fordított eltérő hányada. Ha a hazai felhasználáson belül magas az anyag- és energiaigényes beruházások hányada, szükségszerűen nagyobb — még azonos fejlettségi szinten is — az 1 főre jutó anyag- és energiafelhasználás.

Az európai szocialista országok 1 főre jutó nemzeti jövedelmének növekedése 1973—1976 között 20 százalék volt, ennek megfelelően az 1 főre jutó energiafelhasználásuk jelentősen — bár időben csökkenően — meghaladta a fejlettségi szintjüknek az átlagos összefüggés alapján megfelelő felhasználást. Ezzel szemben 11 fejlett európai tőkésországnál és Japánnál, ahol az 1 főre jutó energiafelhasználás a számított értéknél kisebb volt, az 1 főre jutó GDP e három év alatti növekedése alig érte el a 3 százalékot.

A fejlődés ütemének, a felhalmozás arányának visszafogása egy tudatos gazdaságpolitika számára természetesen csak átmenetileg, rövid időtartamra járható út.

A gazdaságpolitika eszközeivel erőteljesen befolyásolható tényező a népgazdaság nyersanyag- és energiafelhasználása terén a *termelési szerkezet*. Ezzel a továbbiakban részletesen foglalkozunk.

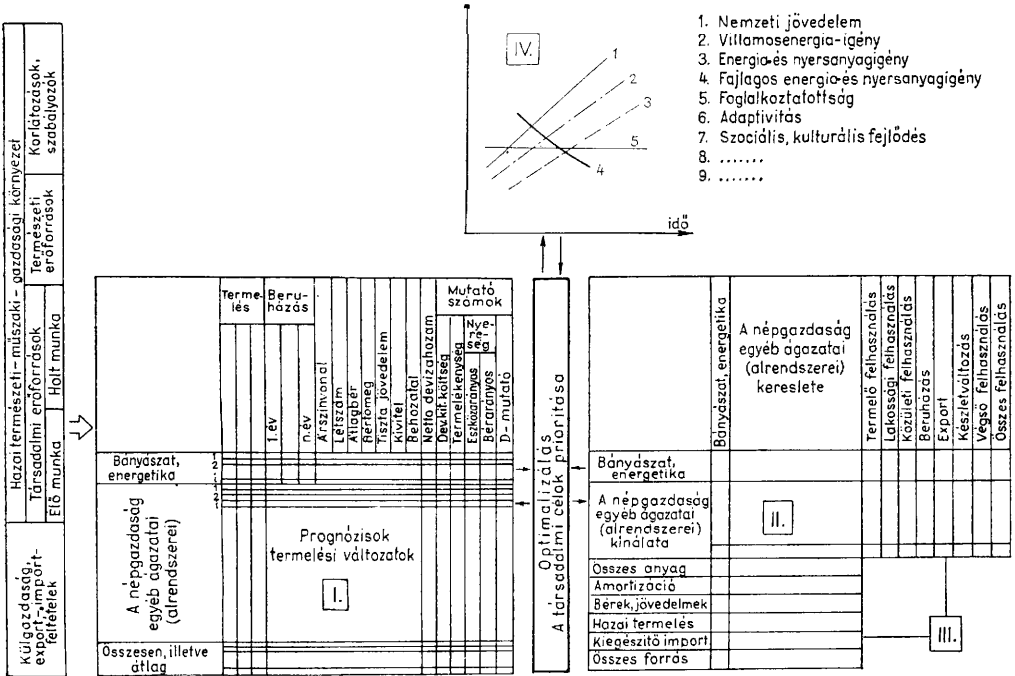
Az ásványi nyersanyag- és energiafelhasználás optimalizálása

Az optimalizálás népgazdasági szemlélete

A megváltozott feltételekhez való alkalmazkodás az *ásványi nyersanyagokkal való gazdálkodás* feladata. Itt természetesen figyelembe kell venni, hogy a nyersanyag- és energiagazdálkodás a népgazdaság alrendszere, és ezen alrendszer alkalmazkodásának a népgazdasági optimumot kell szolgálnia. A 2. sz. ábra mutatja vázlatosan a nyersanyag-gazdálkodásnak, a bányászatnak és az energetikának mint a népgazdaság alrendszerének a helyét és kapcsolódásait a gazdaság egészéhez.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének felépítését követő vizsgálati eljárás abból indul ki, hogy a termelés a technológia által meghatározott sorrend szerint működő egységekből álló vertikumokban folyik, ahol minden folya-

Az ásványi nyersanyag-hasznosítás népgazdasági kapcsolódásai

mat — a végső felhasználás igényeinek kielégítése mellett — a következő folyamat forrása is. Ennek megfelelően az ásványi nyersanyagok és az energia iránti igények változásának alapja az, hogy ezen igények nem megváltoztathatatlan külső adottságok, hanem a termelési szerkezet optimalizálása során alakulnak ki.

A nyersanyag- és energiagazdálkodásnak a termelési szerkezet optimalizálása keretében elsődleges feladata — a népgazdaság többi alrendszeréhez hasonlóan — az, hogy eszközürendszerére és kutatási eredményeire támaszkodva racionális termelési változtatásokat alakítson ki.

Mivel a népgazdaság optimális termelési szerkezete egyes alágazatok különböző termelési változatainak — és igényeinek — a kölcsönhatását figyelembe vevő népgazdasági szemléletű optimalizálás során alakul ki, az alágazatoknak lehetőleg több termelési variációs változatot kell kidolgozniuk. (A tárgyalt körben vonatkozik ez elsősorban a szénbányászatra, ahol a hazai ásványvagyon alapján mód van az igények és a feltételek alakulásához, valamint az egyéb források lehetőségeihez igazodó alternatív fejlesztési változatok kidolgozására.)

A termelési változatokkal kapcsolatban a népgazdasági optimumot szolgáló döntés IV. csomópontja a 2. sz. ábrán vázlatosan feltüntetett *célrendszer* kialakítása. E célrendszernek kell biztosítania a népgazdasági szemléletű optimalizálás során a *termelési feladatok* meghatározásánál (I. döntési csomópont), az *elosztásnál* és az igények kielégítésénél (II. döntési csomópont).

pont), valamint a *külgazdasági kapcsolatokra* vonatkozó döntéseknél (III. döntési csomópont) társadalmi céljaink megvalósítását.

Ennek az optimalizálásnak az eredményeként kerülhetnek az egyes termelési változatok a 2. sz. ábra jobb oldalát alkotó ÁKM-tervmodellbe, meghatározva az optimális termelési szerkezetet, valamint ennek keretében a nyersanyag- és energiaigényeket s kielégítésük optimális módját.

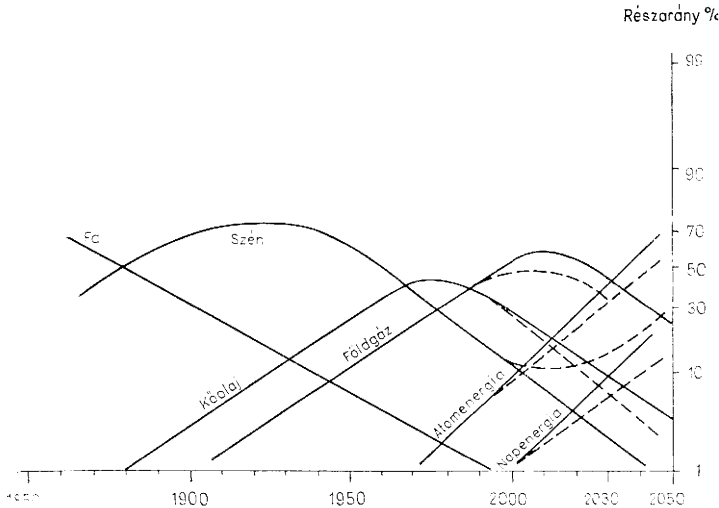
A prognózisok szerepe

A termelési szerkezet optimalizálásának kérdéséhez tartozik, hogy a nyersanyag- és energiagazdálkodásban a döntésektől az üzembe vételig 6—8—10 év az átfutási idő. A döntéseket tehát *prognózisok* alapján kell meghozni, és a prognózisok változásától függően módosítani.

Igen jellemző a prognózisok változására az alapvető energiahordozók felhasznált mennyiségére, illetőleg arányára vonatkozó előirányzatok szűk-ségessé váló módosítása. *Az 1970-es évek során kialakult előirányzatok szerint (lásd a 3. sz. ábrát) a fa, a szén, majd a kőolaj vezető szerepét a most kezdődő évtizedben a földgáz veszi át, ezt pedig országonként eltérő bizonytalansággal prognosztizálható időpontban az atomenergia különböző felhasználási formái, majd a napenergia követi.*

Az alapvető energiahordozók helyettesítése (világ)

3. sz. ábra

Forrás: W. Häfele: Energy in a Finite World, Fig. 8. 11.

E prognózist az élet már részben megcáfolta. A ma ismert és reménybelnek tekintett szénhidrogénkészleteket a világ olyan nagy arányban veszi igénybe, hogy azok felhasználása a 3. sz. ábrán bemutatott prognózisnál szükségszerűen gyorsabban, a szaggatott vonallal jelzett módon húzódik vissza.

Mivel az atomenergia felhasználásának korábban tervezett növekedési ütemét a mutatkozó társadalmi ellenállás, az uránérc előkészítésének nagy tökeigénye korlátozza, feltehető, hogy a kitermelés üteméhez képest sokszorososan nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló szén részesedése a 2. sz. ábrán bemutatott prognózisnál lassabban csökken — sőt átmenetileg növekedhet is. A korábbi prognózisok ilyen irányú — az ábrán szaggatott vonallal jelzett — változását valószínűsíti, hogy a nemzetgazdaságok nagy része energiafüggetlenségét a hazai források kiaknázása révén próbálja csökkenteni, erre pedig elsősorban a széntermelésnél van mód. Jelzi ezt, hogy az 1978. évi fogyasztási szintet a világ megkutatott szénvagyona több mint 200 évre fedezi.

Gyakran módosuló prognózisokra kell támaszkodni a nyersanyag-gazdálkodás más területein is. Jellemző erre az egymást kölcsönösen helyettesítő réz és alumínium világpiaci árának eltérő alakulása. A réz ára hosszú időn keresztül jelentősen meghaladta az alumínium világpiaci árát. Az eltérés most kiegyenlítődni látszik, a prognózisok pedig 2000-re az alumíniumnál irányoznak elő 25—30 százalékkal magasabb világpiaci árat. Az arányok változásának prognózisa nyilvánvaló következménye annak, hogy a gazdasági fejlődés során az alumínium iránti tömeges igény (például a közlekedési eszközök gyártásában, továbbá a gépek, berendezések súlyának csökkentésére irányuló törekvések miatt) gyorsabban emelkedik a réz iránti igényeknél, s a bauxit koncentráltabban fordul elő.

Folyamatos alkalmazkodás a változásokhoz

A népgazdaság optimális termelési szerkezetéhez az ásványi nyersanyag- és energiagazdálkodásnak is rendszeresen figyelnie kell a külső feltételeket, a kutatási és a fejlesztési munka várható eredményeit.

Az alkalmazkodás időigénye kisebb, ha *követő stratégiával* máshol már alkalmazott eljárásokat, berendezéseket, termelési szerkezetet veszünk át. Ekkor azonban egyrészt az ásványi nyersanyagok és az energiahordozók magas ára a máshol kialakult anyag- és energiatakarékos eljárások és berendezések átvételi árát befolyásolja kedvezőtlenül, másrészt pedig a követő stratégiával fejlődő, nem nyersanyag- és energiaigényes termelési ágaknál növekvő világpiaci verseny érvényesül.

Nagy jelentősége van ezért annak, hogy a követő stratégiáknál lehetőleg nemzetközi kooperációk épüljenek ki az élenjáró eljárások és berendezések gyors átvételére, valamint a termékek elhelyezésére. Emellett persze szellemi és anyagi erőforrásainkat összpontosítva keresni kell az önálló megoldásokat is.

A nyersanyag- és energiagazdálkodás sajátos szerepe az alkalmazkodásban a viszonylag kedvező termelési és beszerzési feltételek keresése és kialakítása, valamint a népgazdaság más alágazataival együttműködve az igények csökkentése

- takarékosással, a pazarlás megszüntetésével;
- a hulladékok felhasználásával;
- a mezőgazdaságban és a technológiai folyamatokban keletkező hulladékok begyűjtésével;
- műszaki fejlesztéssel;
- a termelési szerkezet korszerűsítésével.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más eszközökkel, például emberi szorgalommal és tehetséggel ne lehetne igen jelentős eredményeket elérni e területen. Erre utal Marjai József, amikor ezt írja: „... a természeti kincsekkel és a beruházott javakkal való, az emberi szorgalmat és tehetséget másodlagos tényezőként kezelő gazdálkodás óhatatlanul tékozlásba torkollik”.*

Az ásványi nyersanyagok és az energiahordozók termelési és beszerzési feltételeiről

Minden, hozzánk hasonló helyzetben levő ország a hazai kitermelés lehetséges fejlesztésével és a behozatali feltételek javításával kereste — és keresi — forrásoldalon a megváltozott helyzet terheinek csökkentését, a további fejlődés alapjait. Magyarországon ma három tényező támasztja alá az ásványi nyersanyagok hazai kitermelésének fejlesztését.

Elsőként: az elmúlt 15—20 év földtani nyersanyagkutatásai alapján mintegy kétszeresére nőtt gazdaságosan kitermelhető ismert nyersanyagvagyonunk. A szén és a szénhidrogén utáni kutatások eredményei mellett figyelmet érdemlő vagyonnal rendelkezünk rézércből, bauxitból, oxidos mangánérből, valamint egyes építőipari, szilikátipari anyagokból.

A második tényező az, hogy ásványvagyonunk a világgiazi változásokkal felértékelődött, és kitermelése a behozatalnál kedvezőbb eredményeket ígér. A harmadik tényező a hatékonyság, melyet a hazai ásványi nyersanyagok értékelésénél az árak és a költségek szembeállítására helyett a világgiazi árakból levezetett költséghatárral vesszünk figyelembe. Ez a számítás az igények kielégítéséhez még szükséges legkedvezőtlenebb behozatali feltételekből — általában tehát a tőkés relációjú marginális behozatali feltételeiből és devizaköltségeiből — indul ki, és ezt a behozatal ellentételezéséhez szükséges exportnövekmény várható devizakitermelési és kapacitáslétesítési költségével átszámítva hasonlítja össze az ásványi nyersanyagok hazai kitermelésének és az ehhez szükséges kapacitások létesítésének költségeivel.

A három tényező egyidejű figyelembevétele alapján Magyarországnak arra van módja, hogy nyersanyagtermelését — a hatékonysági követelmények kielégítése mellett — összességében a mai szintnek mintegy kétszeresére emelje. Ennek keretében a fontos ásványok közül a széntermelés hőértékben mintegy háromszorosára növelhető, a szénhidrogén-termelésnek csupán a jelenlegi szintje tartható fenn, bauxittermelésünk 20—30 százalékkal növelhető, rézércbányászatunk a jelenlegi elhanyagolható mennyiség helyett fedezheti teljes hazai szükségletünket, több nem fémes építőipari és szilikátipari ásványnál pedig a hazai igények kielégítése mellett jelentős arányú kivitel is előirányozható.

A széntermelés bázisa az, hogy ismert szénvagyonunknak ma csupán 0,7 százalékat fejtjük le évente, külfejtésre alkalmas lignitvagyonunknál pedig ez az arány nem éri el a 0,5 százalékot. Emellett mód van a Mecsek környéki kokszolható szén termelésének jelentős fejlesztésére is, s ez nagy jelentőségű, mert a szénhidrogének mellett a koks és a kokszolható szén világgiazi ára emelkedhetett a legnagyobb mértékben. A feltárt szénvagyon a jelenlegi mecseki termelésnek akár 200—300 százalékos növelését is lehetővé teszi.

* Marjai József: Gazdaságpolitika, gazdasági szabályozás és a vállalati gazdálkodás hatékonysága. Gazdaság, 1979. 3. sz.

Mindezek a fejlesztések a jelenlegi és a prognosztizálható világpiaci árak mellett versenyképesek az érintett ásványi nyersanyagok exporttal ellentételezhető behozatalával. A világpiaci változások kedvezőtlen hatásai alól azonban csak akkor mentesítenek, ha nem csupán versenyképesek a behozattal, de annál lényegesen kedvezőbb feltételekkel bonyolíthatók le.

Ezért nagy jelentőségű, hogy a kitermelés fejlesztésével, valamint a feldolgozó vertikumok kiépítésével — a hozzánk hasonló helyzetben levő országok gyakorlatának megfelelően — növeljük az ásványi nyersanyagok hazai kitermelésének és feldolgozásának hatékonyságát.

A tudomány, a kutatás és a fejlesztés aktív közreműködésével, a Szovjetunió és más országok tapasztalatainak átvételével el lehet érni olyan korszerű, nagy teljesítményű gépek, berendezések, termelési technológiák, szervezeti megoldások alkalmazását, amelyek az eddigieknél jelentősen gazdaságosabb termelést tesznek lehetővé.

Nagyobb a befolyása a tőlünk független külső körülményeknek az ásványi nyersanyagok importjánál, ahol a kedvezőtlen világpiaci változásokat a kivitel kedvező alakításával akarjuk mérsékelni. Az exporttermékek árának a prognosztizálásában levő bizonytalanságok mellett számolni kell a hozzánk hasonló helyzetben levő gazdaságok versenyével, mert ezek a gazdaságok a nyersanyagok növekvő árát ugyancsak exportjuk mennyiségének fokozásával és a minőség javításával igyekeznek ellensúlyozni.

E téren jelentős fejlődést kell elérnie a népgazdaságnak. Nem csupán azért, hogy a külkereskedelmi cserearányt javítsuk, hanem azért is, mert a prognózisok szerinti jövőbeli nyersanyagigényeinket még az évezred végén is csupán kb. 50—60 százalékban tudjuk hazai forrásokból kielégíteni a hazai kitermelés technikailag lehetséges legnagyobb mértékű, kétszeresére való növelésével: igényeink további 50 százalékát továbbra is behozatalból kell kielégítenünk.

Nem közömbös tehát, hogy a hazai kitermelés fokozása és feltételeinek javítása mellett milyen devizakitermelési költségekkel lehet majd ellentételezni az ásványi nyersanyagok behozatalát. Csak kedvező kiviteli feltételek elérése esetén lehet a feldolgozó ipar és a mezőgazdaság exportja versenytársa az ásványi nyersanyagok hazai kitermelésének.

A világpiaci árárányok, exporttermékeink minőségi és szállítási paraméterei, valamint a nem anyag- és energiaigényes termékeknel érvényesülő mind erőteljesebb világpiaci verseny miatt kicsi a valószínűsége annak, hogy a kivittel ellentételezett ásványinyersanyag-behozatal feltételei mellett a hazai kitermelés megkészszerzése nem biztosítja a szükséges források hatékony felhasználását.

Ezt támasztja alá, hogy exporttermékeink nem csupán a hozzánk hasonló helyzetű országok versenyével találkoznak, de a tőkés világnak a belső munkanélküliség leküzdésére irányuló, exportunkkal szembeni elzárkózásával is. Emellett az importált nyersanyagok közepes színvonalú feldolgozásával előállított exporttermékeink mind szélesebb körben találkoznak a tőkésországokból a fejlődő országokba áttelepített termelés versenyével.

Nem a nyersanyag-gazdálkodás feladata e téren a kiút keresése, és így csupán az a prognózis rögzíthető, hogy egyelőre nem várható exporttermékeink versenyképességének olyan mértékű széles körű növekedése, amely a világpiaci árárányok további eltolódása mellett korlátozná a hazai kitermelés hatékony fejlesztését.

Az ásványi nyersanyagok és energiahordozók megváltozott beszerzési feltételei okozta terheket kombinatív módszerrel csökkenteni lehet: forrásoldalon a hazai kitermelésnek a mai szintnek mintegy a kétszeresére való hatékony fejlesztésével, az igények fennmaradó 50 százalékát illetően pedig exportáló ágazataink nemzetközi versenyképességének javítása révén.

Az exportáló ágazatok fejlesztésének lehetőségeit nem veszélyezteti, hanem előmozdítja az ásványi nyersanyagok hazai kitermelésének fejlesztése. Enélkül az itthon kitermelhető ásványi nyersanyag-többletet is be kellene hozni, nagyobb költségekkel, mint a hazai termelés fejlesztése. E megoldás esetén még kevesebb fejlesztési lehetőség maradna a feldolgozó ágazatokban.

Az igények módosítása

A nyersanyag- és energiaigényeket a kitermelés és a kitermelt ásványi nyersanyagok elsődleges feldolgozásának műszaki fejlesztésével lehet csökkenteni, az ásványi nyersanyagokra épülő feldolgozó vertikumokkal, illetve ezek műszaki fejlesztésével együtt. Ez lehetővé teheti az alternatív források igénybevételei arányának megváltoztatását, az egyes nyersanyagok leggazdaságosabb felhasználási eljárásokhoz való terelését. Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy az adott termelési szinthez és termelési szerkezethez tartozó nyersanyagszükséglet meglehetősen merev. Különösen vonatkozik ez az energiaigényekre, ahol a már egyszer elért felhasználási szint később alig csökkenthető, és változás — a külső feltételek erőteljes megváltozása esetén is — elsősorban csak a további növekedés ütemében és az alternatív források igénybevételeinek arányában érhető el.

E téren elsőbbséget kell adni azoknak a megoldásoknak, amelyek elsősorban a termelő felhasználást módosítják és teszik hatékonyabbá.

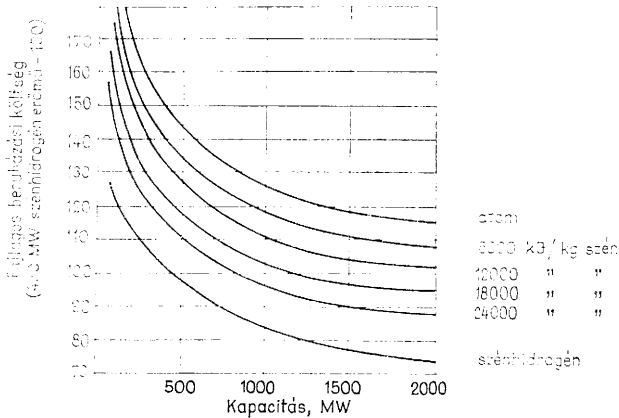
A nyersanyagok elsődleges feldolgozásának műszaki fejlesztése

Az ásványi nyersanyagok elsődleges feldolgozásának, az ún. előkészítésnek a fejlesztése azt célozza, hogy az elérhető fizikai paraméterek (szem nagyság, osztályozottság, nedvességtartalom, a szennyezettség, a hasznos alkotók aránya stb.) fokozottabban megfeleljenek a feldolgozó vertikumok műszaki-gazdasági igényeinek. Ez azért is nagyon fontos, mert például a nagy teljesítményű gépesített bányaművelési módszerek hátránya, hogy rendszerint rontják a nyers bányatermékek minőségét. Ezt is a korszerű dúsítási eljárásokkal kell ellensúlyozni.

Az előkészítés során természetesen csak azokat a paramétereket szabad javítani és olyan mértékben, amelyeket és amilyen mértékben a feldolgozó, felhasználó fázisok valóban igényelnek.

Az előkészítés hatékonyságát jól jellemzi a 4. sz. ábrán bemutatott példa, amely a széntüzelésű villamos erőművek fajlagos — 1 kW kapacitásra jutó — létesítési költségei közötti arányt az erőművek kapacitásának és a felhasználandó szén fűtőértékének a függvényében mutatja be. A szén fűtőértékének és egyenletességének osztályozással, dúsítással elérhető növelése révén a villamos erőművek létesítésénél és üzemeltetésénél elérhető megta-

A fajlagos erőműkapacitás-létesítési beruházási igény megközelítő alakulása az erőművi kapacitás és a tüzelőanyag-fajta függvényében (1972. évi árszinten)

Forrás: Új szénbázisú hőerőművek telepítésének lehetőségei. NIM Műszaki Fejlesztési Főosztály, 1973.

karítás sokszorosan meghaladja a termelt nyers szének jobb előkészítésének beruházási és üzemeltetési költségeit.

Ez indokolja például azt, hogy a visontai külfejtésnél és az arra telepített Gagarin Hőerőműnél — amelyek együttesen a leggazdaságosabb áramtermelő komplexumunk — megfelelő eljárással kiegyenlítsük a lignit minőségének az új fejtési mezők bekapcsolódása, valamint a gépesített eljárások miatti romlását és egyenletlenségét. A számítások azt mutatják, hogy a lignit megfelelő dúsítási technológiájának bevezetésével hatékonyabb az üzemeltetés, és jobb a kapacitáskihasználás, az ún. támasztóláncghoz szükséges fűtőolajigény pedig csökkenthető. A szükséges beruházás költségei — a változott egyéb előnyöket nem is értékelve — alig haladják meg az évi fűtőolajmegtakarítás importértékét.

Esetenként a jobb szénelőkészítés — amely egyenletesebb minőséget biztosít — nem csupán gazdaságossági kérdés, hanem előfeltétele annak, hogy technológiai folyamatokból szénhidrogéneket szénnel lehessen kiváltani. Vonatkozik ez a követelmény elsősorban a kommunális, ipari és mezőgazdasági közvetlen hőigények kielégítéséhez felhasználható széntüzelésű berendezésekre.

Ezt a célt szolgálja például a Borsodi Központi Mosó, amelyet a terv szerint 1982-ben helyeznek üzembe. Itt nehéz szuszpenziós statikus eljárással jó minőségű darabos tüzelőanyagot kívánunk biztosítani a lakosságnak. A barnaszén nemesítésére tervezett dúsítóművektől várt éves többletérték a szükséges beruházási költségeknek mintegy 50 százaléka, miközben a kiváltható energiahordozó-importtal megtakaríthatjuk az ellentételező exportkapacitás létesítésének többszörösen nagyobb beruházási költségét.

Nagy jelentőségű a fejlesztendő *feketeszén-termelés* mosási technológiájának tervezett javítása. A kutatások alapján arra lehet számítani, hogy a nyersszén kokszzénkoncentrátum-kihozatala a mai 16—17 százalékról 26

százalékra növelhető, csökkenthető a hamu-, valamint a kén tartalom, és más előnyök is várhatók.

Az elsődleges feldolgozás már kialakult hatékony fejlesztési eljárásai közül figyelmet érdemel a *kőolaj-finomítás* átalakítása. Ez növeli a keresettebb, nagyobb értékű, szűk keresztmetszetet jelentő frakciók arányát, visszaszorítva az erőművek, illetve ipari fogyasztók által felhasznált energetikai frakciók termelését. Az energetikai fogyasztóknál így kialakuló hiány a hazai forrásokból származó szén kitermelésének a növelése útján pótolható, természetesen korszerű eljárások és berendezések felhasználásával.

Hatékony és fontos eljárás a *vasérc* ferrumtartalmának dúsítása nagy térintenzitású mágneses szeparáló eljárásokkal. Hazai lehetőség a bauxitból timföldgyártás előtt kinyerni a 98 százalékos ferrumkoncentráció feletti vastartalmú *vas-oxidot*, amely azután elektroacél-gyártásra alkalmas. Emellett még galliumot és vanádiumot is állítunk elő a timföldből az elektronika, illetőleg a kohászat számára. Hasonló jellegű a recski rézércel együtt bányászható *pirit* felhasználása a vaskohászatban.

A források igénybevételi arányának módosítása

A célrendszer szolgáltatásban a rendelkezésre álló alternatív nyersanyagforrások arányát akkor módosíthatjuk, ha a beszerzési árak és feltételek, valamint a felhasználás eredményessége közötti arány megváltozik, vagy valamely ásványi nyersanyagot az eddiginél kedvezőbben hasznosíthatunk.

A változás a legtöbb esetben rontja az *adott eljárás* gazdasági eredményét (ha eltekintünk attól a kivételes esettől, amikor az árarányokat egy ásványi nyersanyag árának csökkenése módosítja). Az ásványi nyersanyagok felhasználási arányának a változó feltételek között optimumot szolgáló módosításánál arra is figyelemmel kell lenni, hogy az eljárásoknak, technológiáknak és berendezéseknek a fejlesztése minél nagyobb arányban egyenlítse ki azokat a hátrányokat, amelyeket a helyettesítés okoz, amikor is a megdrágult vagy egyéb célokra kedvezőbben felhasználható ásványi nyersanyagokat másokkal kiváltjuk.

Alternatív források hasznosítására főként az energiaigények kielégítésénél van lehetőség. Így az előbbi gondolatmenet a legjobban az energiahordozók felhasználásának változásán keresztül tekinthető át.

Az energiahordozók 1973-ig érvényesülő világpiaci árai mellett a szénhidrogénekkel lehetett az energiaigényeket a leggazdaságosabban kielégíteni. Ez a helyzet mindkét tárgyalat szempontból megváltozott. A szénhidrogének ára az egyéb energiahordozók árához képest oly nagy mértékben nőtt meg (a prognózisok szerint még további eltolódás várható), hogy más energiahordozók felhasználása esetenként sokkal gazdaságosabb. A geológiai vagyon és az évenkénti felhasználás aránya szükségessé teszi, hogy a szénhidrogéneket — elsősorban a kőolajat — energetikai célra csak ott és addig használjuk fel, ahol és ameddig a technológiai követelmények miatt az más energiahordozóval gazdaságosan nem helyettesíthető. Ezzel egyidejűleg a kőolaj mind nagyobb hányadát (például vegyipari alapanyagként) minél magasabb fokon dolgozzuk fel, nagyobb értéket termelve meg, mint ami a kőolaj energetikai felhasználásával elérhető.

Ahhoz azonban, hogy a drága kőolajtermékeket, illetve földgázt hazai

termelésű szénnel vagy atomenergiával széles körben, *hatékonyan* kiválthasuk, arra is szükség van, hogy például a szén energetikai felhasználásában az eddigiéknél jobb hatásfokú, könnyebben kezelhető, a környezetet kevésbé szennyező eljárásokat fejlesszünk ki. E célból az egész világon széles körű kutatási-fejlesztési munka folyik, amelynek eredményeit folyamatosan alkalmazni lehet.

A műszaki-technológiai fejlesztésnek nemcsak arra kell irányulnia, hogy a széntermelés és -felhasználás a mai gazdasági optimumnak megfelelően mérsékelje a szénhidrogének felhasználási arányát, hanem arra is, hogy a szénfelhasználás műszaki feltételei közelebb kerüljenek a szénhidrogén-felhasználás eleve kedvezőbb műszaki feltételeihez.

Az ismert világpiaci változások, amelyek az alternatívan felhasználható források arányának változását vonják maguk után, egyúttal kiváltják azt a törekvést is, hogy az ásványi nyersanyagok és az energiahordozók iránti igények kielégítésére növeljék a viszonylag hatékonyan kitermelhető hazai anyagok részesedését. Ahol erre nincs mód, ott célszerű az importigényeket diverzifikált forrásokból, tartós, közös előnyöket jelentő nemzetközi megállapodások alapján fedezni.

Az egyes változatok kockázata közötti különbség természetesen nagyon bizonytalanul prognosztizálható. Az azonban joggal feltételezhető, hogy a földtani kutatásokkal feltárt hazai ásványvagyon kitermelésre vonatkozó megoldási változatoknak kisebb a kockázata, mint a kivitellel ellentételezett behozatalnak. A hazai ásványvagyon paraméterei jól feltárhatók, ismertek a korszerű bányaművelési eljárások és berendezések, rendelkezésre áll a megfelelő gyakorlattal és ismeretekkel rendelkező munkaerő, s végül nem várható az ásványi nyersanyagok világpiaci áralakulásában olyan hirtelen változás, amely a hazai ásványvagyon kitermelését versenyképtelenné tenné.

Az ásványi nyersanyagok feldolgozóipari vagy mezőgazdasági termékekkel való ellentételezésének koncepciója a leggondosabb prognózisok esetén is aránylag *nagyobb kockázattal jár.* Nem csupán a beszerzési árak és a hazai kitermelési költségek viszonylag megbízhatóan prognosztizálható arányát kell itt számításba venni, hanem lehetséges exportcikkeink világpiaci versenyképességének számos, tőlünk független körülmény által befolyásolt távlati alakulását és a feldolgozó ágazatok nyersanyagigényeinek kielégítéséhez szükséges további behozatal jövőbeli feltételeit is.

A nagyobb kockázatot ma már alig ellentételezi az, hogy a feldolgozóipari kapacitások konvertálhatók, mert a célgépekkkel, automatizálással kiépülő korszerű feldolgozóipari kapacitások erre mind kevésbé alkalmasak.

A nyersanyag- és energiasztruktúrának a feltételrendszer változása miatti módosítását — az eltérő kockázatot is mérlegelő — *hatékonysági vizsgálatokkal* kell alátámasztani. Ha a módosítást az indokolja, hogy valamely ásványi nyersanyagot vagy energiahordozót magasabb feldolgozottsági fokú eljárások számára más nyersanyaggal válthatunk ki, akkor a változtatás hozamoldalán azt az eredménytöbbletet is figyelembe kell venni, amely a korábbi technológiából kiváltott nyersanyag így lehetségessé váló magasabb fokú feldolgozásával érhető el.

A szénhidrogének magas világpiaci árának és vegyipari feldolgozásuk várható eredményének egybevetéséből származik az a megállapítás, hogy a széntermelő kapacitásoknak az energetikai szénhidrogének részleges kivál-

tásához — a hatásfokkülönbségek figyelembevételével — szükséges növelése a felét sem igényli azoknak a többletráfordításoknak, amelyek a szénhidrogénbehozatal fokozásához, esetenként fenntartásához szükségesek.

Az ásványi nyersanyagok hagyományos felhasználásának műszaki fejlesztése

A műszaki fejlesztés hatása az ásványi nyersanyagok jobb előkészítése mellett maguknál a hagyományos felhasználási eljárásoknál is igen jelentős lehet. A magyar ipar egyes termelési, valamint feldolgozási folyamatainál például a fajlagos energiafelhasználás 1960 és 1979 közötti csökkenése nagyrészt a termelési eljárás alapvető megváltoztatása nélkül következett be. (Lásd a táblázatot.)

Egyes gyártási területek fűtőanyag-felhasználása 1979-ben

Megnevezés	Az 1979. évi fajlagos energiafelhasználás az 1960. évi felhasználás százalékában
Hőenergia villamosenergia-termeléshez	67
Kohókokszfelhasználás acél- és nyersvasgyártáshoz	66
Fűtőanyagfelhasználás martinacélgyártáshoz	66
Hőenergiafelhasználás üveganyagolvasztáshoz	36
Villamosenergiafelhasználás marónátrongyártáshoz	89

Az ásványi nyersanyagok hagyományos felhasználási eljárásainak fejlesztéséhez a berendezések, a technológiai eljárások korszerűsítése szükséges. Itt nem csupán jobb hatásfokú, nagyobb anyagkihozatalú, gazdaságos, anyag- és energiatakarékos eljárások, berendezések kialakítása szükséges, de a munkaigényesség csökkentése, az anyagmozgatás és a kisegítő folyamatok korszerűsítése is. Mindez természetesen vonatkozik az ásványi nyersanyagok felhasználási eljárásainak fejlesztése mellett a nyersanyagok — vagy a nyersanyagokat feleslegessé tevő készárúk — behozatalát ellentéző exportcikkek termelésére is.

Az ásványi nyersanyagok felhasználásának fejlesztése — a megfelelő előkészítés után — a fogyasztóknál is változtatásokat tesz szükségessé. Vonatkozik ez elsősorban a kohászatra, az építőanyag-iparra és a vegyiparra. A szénhidrogének kiváltásához a szénfelhasználás követelményeinek és lehetőségeinek figyelembevételével korszerűsíteni kell a meglévő üzemeket és berendezéseket, a szükséges új kapacitásokat pedig anyag- és energiatakarékosan, korszerű berendezésekkel kell kiépíteni.

A villamosenergia-termelés területén a fenntartandó régi erőművek korszerűsítése, illetőleg bővítése, valamint a tervezett atomerőművek mellett a fogyasztás növekedése által indokolt időpontra új, korszerű, nagy kapacitású szénerőművek létesítését tervezzük Bicskén, majd Bükkábrányban, valamint fűtőerőműveket, elsősorban Budapest, Várpalota, Miskolc és Győr részbeni ellátására.

Különösen nagy jelentőségű a felhasználás hatékonyságának javítása az *uránércnél*, ahol a mai eljárások a potenciális energiataralomnak mindössze 0,75 százalékát értékesítik. Gyorsszapórító reaktorokkal ez a hasznosítás 30—60-szorosára növekedhet. Az itt várható fejlődés önmaga is indokolhatja, hogy a világ korlátozottan rendelkezésre álló uránércvagyona a mai rossz határfok mellett a korábban tervezettnél lassabban kapcsolódik be az energiaellátásba.

Fejlődés érhető el a *kokszigények* kielégítésénél is. A hazai források arányának növelése érdekében a feketeszen-termelés és ezen belül a kokszzszen-koncentrátum arányának már tárgyalt többlete mellett biztosítani kell és lehet a hazai kohókokszt gyártását is. Jelentős kutatási és fejlesztési tevékenységre van szükség ahhoz, hogy a kohókokszt-koncentrátum aránya és minősége megfeleljen az előírányzatnak, de ahhoz is, hogy a szénelegy kielégítse a kokszyártás követelményeit, és lehetővé tegye az importált koncentrátumok minél nagyobb hányadának kiváltását, s ehhez a kedvezőbb feltételekkel importálható gyengén sülő gázszenek kokszyártási felhasználását.

A széntermelés növelése mellett feltétlenül korszerűsíteni kell a széntüzelést, illetve a széntüzelésű berendezéseket ahhoz, hogy a hazai szén felhasználásának arányát az ipari kazántelegeknél, az építőanyag-iparban és a mezőgazdaság hőszolgáltatató berendezéseinél, valamint a lakosságnál az együttesen mintegy 30 százalékra lecsökkent mai szintről növelhessük. A mai berendezések részleges átállításával és az új létesítményeknél a kifejlesztendő korszerű szén- vagy vegyes tüzelés alkalmazásával az évezred végéig mód lenne akár a mai teljes széntermelés 50 százalékának megfelelő szénhidrogén-felhasználás kiváltására is.

A fennálló korlátok figyelembevételével feltehetően meg kell elégednünk e téren egy 40 százalékos aránnyal. A lehetséges megoldások hatékonyságát mutatja, hogy a szénhidrogének kiváltásához szükséges szén termelési költsége alig éri el a kiváltható energetikai kőolajfrakciók importköltségének az 50 százalékát, és a széntermelési kapacitások létesítésének költsége is kb. ugyanilyen arányban áll a szénhidrogén-behozatal ellentételezéséhez szükséges exportkapacitás létesítési költségeivel.

Az egyéb ásványi nyersanyagok hagyományos feldolgozási, felhasználási eljárásainak lehetséges műszaki fejlesztése rendkívül széles körre terjed ki. Ezek közül röviden az *alumíniumipar* példájával lehet megmutatni, hogy a hatékony vertikumok kiépítésével, a feldolgozottsági foknak az ásványi nyersanyagok komparatív előnyeit érvényesítő növelésével nagyban csök-

kenthető a nyersanyag-igényesség. A mai világpiaci árárányok mellett, ha a bauxitkitermelést teljes egészében nyersanyagának tekinthetjük, akkor a tim-földgyártásnál a termelési érték nyersanyaghányada 28—30 százalék, az alumíniumkohászat termékeinél 7—8 százalék, az alumínium-félgyártmányoknál mintegy 5 százalék, a feldolgozott termékekénél pedig — a feldolgozottsági foktól függően — még kisebb. Igen kedvezően alakul az alumíniumiparban a termelési érték nyersanyaghányada akkor is, ha az egyes fázisokban felhasznált energia nyersanyaghátrétét is figyelembe vesszük.

Az ásványi nyersanyagok feldolgozási fázisainak fejlesztése nem csupán a nyersanyaghányad csökkentése miatt kedvező, hanem azért is, mert az itt nyert termékek a felhasználóknál kedvezőtlen árárányokkal beszerezhető nyersanyagokat pótolnak, és így energiafelhasználást tesznek feleslegessé. Így tartós konjunktúrára, s vele külső fejlesztési hitelforrásokra lehet számítani.

A vertikumok versenyképességéhez természetesen itt is arra van szükség, hogy korszerű eljárásokkal, hatékonyan, korszerű termékeket állítsunk elő.

Az ásványi nyersanyagok újszerű felhasználása

Igen fontos feladat valamely ásványi nyersanyag vagy energiahordozó alkalmassá tétele arra, hogy fogyasztói igényeket kielégítő, de szűk keresztmetszetet jelentő (vagy kedvezőtlen feltételekkel beszerezhető) nyersanyagokat kiválthasson, helyettesíthessen. Ilyen például a szén cseppfolyósítása kőolajpárlatok kiváltására. Ide tartozik valamilyen ásványi nyersanyag vagy energiahordozó alkalmassá tétele drágább — vagy más célú felhasználásánál nagyobb használati értékű — nyersanyagok kiváltására. Ilyen például a szén elgázosítása, hogy eróművekből, ipari és kommunális fogyasztóktól szénhidrogéneket válthasson ki. Ezek a fejlesztések számunkra azért nagy jelentőségűek, mert a folyó kutatások eredményeként számítani lehet jelentős lignitvagyonunk elgázosítására és az így nyert gáz üzemszerű felhasználására is.

Újszerű a korábbi eljárások olyan fejlesztése is, amely *lényegesen* javítja az ásványi nyersanyagok hasznos alkotóinak realizálását. Ilyen az uránérc hasznosításánál a már említett gyorszaporító reaktorok alkalmazása. Erre — széles körű nemzetközi együttműködésre támaszkodva — előreláthatólag csak az ezredforduló után kerülhet sor, de akkor megoldják a reprocesszálást, és a potenciális energiatartalom értékesülési arányát sokszorosára növelik. Célszerű ezekben a fejlesztési munkákban — válogatás után — a magyar népgazdaságnak is részt vennie, hogy biztosítsuk a fejlesztési eredmények gyors, komplex igénybevételét.

A távlati prognózisok szerint a jövő évszázad első tizedei után (ha a 3. sz. ábrán bemutatott előirányzatoknál valamivel később is) a becsült energiaigényeknek már több mint 50 százalékát újszerű — ma még innovációs jellegűnek tekinthető — eljárásokkal kell biztosítani. Ezen belül egyelőre még csak kisebb hányadban lehet számítani a közvetlenül felhasznált megújuló energiákra (nap, szél stb.), és nagyobb hányadban az atomenergia fejlettebb technológiájú felhasználására, főleg pedig a motorhajtóanyagként is felhasználható metanol előállítására földgázból, majd szénből.

Ezek a vázolt eljárások, valamint a továbbiakban üzemszerűen felhasználhatóvá váló egyéb innovációk eredményei a prognózisok szerint egyelőre biztosítani fogják a világ ellátását, azonban a mai ismereteink szerint meg lehetőségen magas költségekkel. Az új megoldások további kutatása és kedvező gazdasági feltételeinek kialakítása mellett tehát nem feleslegesek az anyag- és energiatakarékos termelési megoldásokra, fogyasztási struktúrára irányuló törekvések.

Mindez arra utal, hogy *a várható nyersanyag- és energiaigények általában kombinatív stratégiával elégíthetők ki a legkedvezőbbben*: minden rendelkezésre álló hagyományos és újszerű forrást egymás mellett, optimális módon és arányban kell felhasználni.

A termelési szerkezet alakítása

A magyar népgazdaság termelési szerkezetét a világpiacon változások mellett az ásványi nyersanyagok és energiahordozók beszerzési feltételeinek, valamint a fajlagos igényeknek a tárgyalt módosítását figyelembe véve lehet és kell — a 2. sz. ábra gondolatmenete szerint — népgazdasági szemléletben optimalizálni. Ennek során határozható meg a felhasználható ásványi nyersanyagoknak és energiahordozóknak a beszerzési és felhasználási feltételektől függő mennyisége.

Általános törekvés e kereteknek megfelelően a termelési szerkezet olyan alakítása, amely a termelékenység növelésére, a nemzetközileg versenyképes, sok magas fokon képzett munkát tartalmazó termékek előállítására irányuló általános elvek érvényesülése mellett

— korlátozza a nyersanyag- és energiaigényes ágazatok fejlesztését, hazai termelés helyett a behozatalnak adva elsőbbséget;

— a feldolgozottsági fok növelésével, a felhasználhatóság javításával csökkenti a végtermékekre vetített nyersanyag- és energiaigényességet;

— azokat az ásványi nyersanyagokat, amelyek alkalmasak nagyobb arányú értéknövelő eljárások használatára, a kevésbé értéknövelő folyamatokból más ásványi nyersanyagokkal váltja ki.

Ezek az elvileg helyes törekvések azonban általánosan erős nemzetközi versennyel találkoznak, mert a korunk változásával kedvezőtlenül érintett országok hasonló alkalmazkodó stratégiával igyekeznek legalább részben mentesülni a terhes következmények alól. Emiatt a nyersanyag- és energiaigényes termékek nemzetközi kínálata elmarad a növekvő kereslet mögött, és a nem nélkülözhető tételek hazai kitermelés hiányában külföldről mind magasabb áron, nehezebb feltételek mellett szerezhető be, az ellentételezésre szánt termékeknek pedig a verseny miatt romlik a cserearánya.

Ezt erősítik a kapitalista országok gazdasági nehézségei, amelyek csökkenő kereslet mellett, a belföldi munkanélküliség és más nehézségek mérséklésére a feldolgozott termékekkel szembeni elzárkózás, a mesterségesen fokozott minőségi igények politikáját váltják ki. Ezek a feltételek szükségessé teszik a feldolgozó ágazatoknak a megváltozott nyersanyag- és energiabeszerzési feltételeket figyelembe vevő fejlesztését. A hazai kitermelés fejlesztése ezt annyiban segítheti elő, hogy egyrészt mérsékli a külgazdasági terheket, és így valamivel több időt biztosít a feldolgozó ágazatok alkalmazkodásához, másrészt pedig a vertikális révén elősegíti széttagolt terme-

lési szerkezetünk szelektív összpontosítását, és így hozzájárul erőforrásaink nemzetközileg versenyképesebb felhasználásához.

A nyersanyagokra felépülő komplex feldolgozó vertikumoknak természetesen biztosítaniuk kell azt, hogy a *hazai kitermelés komparatív előnyei a feldolgozás lépcsői során tovább növekedjenek*. A nyersanyag-gazdálkodás feltárta a komparatív előnyökkel megvalósítható hazai termelési-fejlesztési változatokat. A források korlátozottsága miatt viszonylag szigorú feltételrendszerben a népgazdasági szemléletű optimalizálás feladata, hogy ezek bekapcsolásának mértékét és rangsorát meghatározza. Az optimalizálás, amellyel, hogy kialakítja a nyersanyagtermelő és -feldolgozó ágazatok megváltozott szerepét és kapcsolatát, támpontot adhat a *célrendszer* realitásának a megítéléséhez és az új körülmények között esetleg szükségessé váló módosításához.

Scholz – Patóh – Tompa – Alapi:

KÖLTSÉGGAZDÁLKODÁS ÉS ÖNKÖLTSÉGSZÁMÍTÁS AZ IPARBAN

(Számviteli módszertani útmutató sorozat)

(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

A termékszerkezet-változás gazdasági megalapozásában és az önköltségsökkentés vállalati tartalékainak feltárásában jelentős szerepe van az önköltségszámításnak. A termékek önköltségének kiszámítása, az árvetés és az utókalkuláció szerinti önköltségadatok összehasonlító elemzése a hatékonyságjavítás és jövedelmezősnövelés egyik fontos eszköze. Az útmutató az önköltségszámítás módját és feladatait az önköltségszámítás rendjéről közzétett *PM-ÁH rendeletekben* foglaltakkal összhangban határozza meg. A kötet összeállítói gyakorlati megoldásokat ajánlanak az iparvállalatoknak a költséggazdálkodás, belső elszámolás és önköltségszámítás megszervezéséhez. A kötet részletesen tárgyalja a szervezési feltételeket, megoldásokat hagyományos technikával, közepes adattechnikai eszközökkel és számítógépes adatfeldolgozással.

Kb. 140 oldal, fűzve kb. 50,- Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A makrostruktúra változása Magyarországon (1950—2000)

A Közgazdasági Szemle 1981. májusi számában megjelent cikkemben a gazdasági növekedés üteméről írtam. Azt állítottam, hogy a növekedési ütem alakulásának egyik döntő tényezője, a *népgazdasági tőkehányados* nem hatékonysági mutató; hogy színvonalát természetesen befolyásolja az *állóeszközök kihasználásának* mikroszintű gazdaságossága, de *korszakos változási tendenciája* — és ezzel a növekedési ütem korszakos tendenciája is — elsősorban a *makrostruktúra* változásától függ. Ebben a cikkben a többi között ezt az állítást szeretném igazolni. Ez a cikk annyiban is folytatása az előzőnek, hogy az abban szereplő adatokra és megállapításokra most már ismertként fogok hivatkozni. Makrostruktúrán mindvégig az *állóeszköz-állomány, a termelés és a foglalkoztatás főágazati megoszlását* értem.¹

A vizsgálat módszere

A tőkestruktúra és a népgazdasági tőkehányados, illetve a foglalkoztatási struktúra és a népgazdasági termelékenység alakulását azonos módszerrel vizsgálhatjuk. Ezért a módszer itt következő leírásában olyan semleges kifejezéseket használunk, amelyek mindkét esetre vonatkoztathatók:

állomány: tőkeállomány, illetve a foglalkoztatott munkaerő állománya;
fajlagos: tőkehányados, illetve munkaerő-igényesség (a termelékenység reciprokja).

A gazdaságban I számú ágazat van. Ezeket két nagy csoportba soroljuk: az egyik csoport I^n , a másik csoport I^m számú ágazatból áll ($I^n + I^m = I$). A következő jelöléseket alkalmazzuk:

$$c_t^i \text{ állomány, } g_t^i \text{ termelés,}$$
$$\alpha_t^i = \frac{c_t^i}{g_t^i} \text{ fajlagos, } \omega_t^i = \frac{1}{\alpha_t^i} \text{ reciprok fajlagos}$$

az i -edik ágazatban ($i = 1, I$), a t -edik időszakban.

¹ A cikk az Országos Tervhivatal Népgazdasági Modellek Osztályán készült „Növekedés és makrostruktúra 1950—2000” című tanulmány második részén alapszik. A tanulmány összeállításában részt vett Ács Magda, Bánhidi Ferenc, Boda György, Faur Tivadar, Haraszti Katalin, Krekó Béláné, Réti János és Szabó László. A cikkben megfogalmazott következtetésekért a szerző felelős.

Ugyanezek a szimbólumok jobb felső index nélkül az egész népgazdaság megfelelő mutatóját jelölik; természetesen

$$c_t = \sum_i c_t^i \quad \text{és} \quad g_t = \sum_i g_t^i. \quad (i = 1, I)$$

Végül a struktúra egyszerűbb leírása végett bevezetjük a

$$\hat{c}_t^i = \frac{c_t^i}{c_t} \quad \hat{g}_t^i = \frac{g_t^i}{g_t} \quad (i = 1, I)$$

részaránymutatókat.

Három kérdés megválaszolásához keresünk egyszerű, gyakorlatias módszereket.

1. *Milyen mértékű az állomány szerkezetváltozása egy adott időszakban?* Definiáljuk a *részesedés változásának mérőszámát ágazatonként a t-edik időszakot követő, K időszakból álló periódusra:*

$$\varphi_{t,K}^i = \frac{c_{t+K}^i - c_t^i}{\hat{c}_t^i}. \quad (i = 1, I) \quad (1.a)$$

A $\varphi_{t,K}^i$ mérőszám tehát a *növekményből* való részesedés és az *induló* részarány hányadosa az *i*-edik ágazatra vonatkoztatva. Változatlan struktúra esetén a hányados értéke éppen egy, ezért az egységtől való átlagos eltérés az *állományban* bekövetkező *népgazdasági struktúraváltozás* jó mérőszámának tekinthető:

$$\varphi_{t,K}^i = \frac{\sum_i (\varphi_{t,K} - 1)}{I}. \quad (i = 1, I) \quad (1.b)$$

2. *Hogyan függenek az ágazati fajlagosok, illetve változásuk a struktúrától, illetve a struktúra változásától?* A válasz közvetlenül adódik az α_t^i fajlagos definíciójából, hiszen

$$\alpha_t^i = \frac{c_t^i}{g_t^i} = \frac{\frac{c_t^i}{c_t}}{\frac{g_t^i}{g_t}} = \frac{\hat{c}_t^i}{\hat{g}_t^i} \frac{c_t}{g_t}. \quad (i = 1, I) \quad (2.a)$$

azaz

$$\alpha_t^i = \frac{\hat{c}_t^i}{\hat{g}_t^i} \alpha_t. \quad (2.b)$$

és így

$$\frac{\alpha_{t+K}^i}{\alpha_t^i} = \frac{\hat{c}_{t+K}^i}{\hat{c}_t^i} \frac{\hat{g}_t^i}{\hat{g}_{t+K}^i} \frac{\alpha_{t+K}}{\alpha_t}. \quad (2.c)$$

Az ágazati fajlagos tehát az állományból való részesedés és a termelésből való részesedés hányadosával tér el az átlagos, népgazdasági fajlagostól.

Ebből az is következik, hogy mennél nagyobb az eltérés az állományi struktúra és a termelési struktúra között, illetve ezek változása között, annál jobban különböznek az ágazati fajlagosok az átlagostól, illetve változásuk az átlagos változástól.

3. Milyen mértékben tulajdonítható az átlagos, népgazdasági fajlagos változása adott időszakban az állományi struktúra változásának, és milyen mértékben az ágazati fajlagosok változásának, mégpedig az ágazati fajlagosok változásának külön-külön az ágazatok két nagy csoportjában?

Jól ismert nehézség az ilyen felbontásoknál, hogy az eredmény függ a sorrendtől: melyik tényezőt változtatjuk meg először, és melyiknek tulajdonítjuk a „maradék”-hatást. Más szóval: a struktúraváltozás hatásaként kapott eredmény függ attól, hogy a bázisidőszak vagy a záróidőszak fajlagosaival mérjük-e a hatást; ugyanígy, az ágazati fajlagosok változásának hatására kapott eredmény függ attól, hogy a bázisidőszak vagy a záróidőszak struktúráján mérjük-e a hatást. Az eredmény különbözősége indexelméleti szempontból érdekes, de a gyakorlati elemzés számára kellemetlen. Ezért úgy tesszük egyértelművé a felbontást, hogy valamennyi lehetséges mérést elvégezzük, és az eredmények mértani átlagát fogadjuk el struktúraváltozási, illetve fajlagosváltozási hatásként.

A fajlagos, a reciprok fajlagos és a részaránymutató definíciójából adódik, hogy

$$g_t = \sum_i c_t^i \omega_t^i = c_t \sum_i \hat{c}_t^i \omega_t^i \tag{3.a}$$

$$\omega_t = \frac{g_t}{c_t} = \sum_i \hat{c}_t^i \omega_t^i \quad (i = 1, I) \tag{3.b}$$

$$\frac{\alpha_{t+K}}{\alpha_t} = \frac{\omega_t}{\omega_{t+K}} \tag{3.c}$$

A (3.c) egyenlőség a népgazdasági fajlagos bázisindexét a reciprok fajlagos felhasználásával fejezi ki; a (3.b) egyenlőség pedig megmutatja, hogy a népgazdasági reciprok fajlagos leírható a részaránymutatók és az ágazati reciprok fajlagosok kombinációjaként. A teljes változás tényezőkre bontásához most olyan *fiktív kombinációkat* definiálunk, amelyek akkor írják le a népgazdasági reciprok fajlagost, ha csak egy (illetve csak két) tényező változott volna, a másik két (illetve a harmadik) tényező pedig változatlan maradt volna:

$$\omega_{t,K}^S = \sum_i \hat{c}_{t+K}^i \omega_t^i \quad \text{csak a struktúra,}$$

$$\omega_{t,K}^N = \sum_t \hat{c}_t^n \omega_{t+K}^n + \sum_m \hat{c}_t^m \omega_t^m \quad \text{csak az } n \text{ csoport fajlagosai,}$$

$$\omega_{t,K}^M = \sum_n \hat{c}_t^n \omega_t^n + \sum_m \hat{c}_t^m \omega_{t+K}^m \quad \text{csak az } m \text{ csoport fajlagosai,}$$

$$\omega_{t,K}^{S,N} = \sum_n \hat{c}_{t+K}^n \omega_{t+K}^n + \sum_m \hat{c}_{t+K}^m \omega_t^m \quad \text{a struktúra és az } n \text{ csoport fajlagosai,}$$

$$\omega_{t,K}^{S,M} = \sum_n \hat{c}_{t+K}^n \omega_t^n + \sum_m \hat{c}_{t+K}^m \omega_{t+K}^m \quad \text{a struktúra és az } m \text{ csoport fajlagosai,}$$

$$\omega_{t,K}^F = \sum_i \hat{c}_t^i \omega_{t+K}^i \quad \text{mindkét csoport fajlagosai}$$

változtak, a többi tényező változatlan ($i = 1, I; n = 1, I^n; m = 1, I^m$).

Tekintsük először a struktúraváltozás, illetve a mindkét csoportban bekövetkező fajlagosváltozás hatását. Ezek két módon mérhetők; a hatás mérőszámául a két mérés mértani átlagát fogadjuk el:

$$S_{t,K} = \sqrt{\frac{\omega_t}{\omega_{t,K}^S} \frac{\omega_{t,K}}{\omega_{t,K}^S}} \quad \text{a struktúraváltozás,} \quad (3.d)$$

$$F_{t,K} = \sqrt{\frac{\omega_t}{\omega_{t,K}^F} \frac{\omega_{t,K}^S}{\omega_{t+K}^S}} \quad \text{a fajlagosváltozás} \quad (3.e)$$

hatása. A (3.c) egyenlőséget felhasználva könnyű belátni, hogy

$$\frac{\alpha_{t+K}}{\alpha_t} = S_{t,K} F_{t,K}, \quad (3.f)$$

vagyis a népgazdasági fajlagos változási indexét egyértelműen felbontottuk két tényező — a struktúrah hatás és a fajlagosh hatás — szorzatára.

Tekintsük most az egy ágazatcsoportban bekövetkező fajlagosváltozás hatását külön. Ez négy módon mérhető: „először” az egyik csoportban változnak a fajlagosok, és „azután” a másikkban, vagy fordítva; továbbá mindkét eset a bázisstruktúrával vagy a záróstruktúrával súlyozva. A hatás mérőszámaként most is a mértani átlagot fogadjuk el:

$$N_{t,K} = \sqrt[4]{\frac{\omega_t}{\omega_{t,K}^N} \frac{\omega_{t,K}^M}{\omega_{t,K}^F} \frac{\omega_{t,K}^S}{\omega_{t,K}^S} \frac{\omega_{t,K}^{S,M}}{\omega_{t+K}^S}} \quad \text{az } n \text{ csoportban,} \quad (3.g)$$

$$M_{t,K} = \sqrt[4]{\frac{\omega_t}{\omega_{t,K}^M} \frac{\omega_{t,K}^N}{\omega_{t,K}^F} \frac{\omega_{t,K}^S}{\omega_{t,K}^S} \frac{\omega_{t,K}^{S,N}}{\omega_{t+K}^S}} \quad \text{az } m \text{ csoportban} \quad (3.h)$$

bekövetkező fajlagosváltozás hatása az átlagos népgazdasági fajlagosra.

A (3.e) egyenlőségre tekintve ismét belátható, hogy

$$F_{t,K} = N_{t,K} M_{t,K} \quad (3.i)$$

fajlagos hatásának mérőszámát egyértelműen felbontottuk két tényező — az egyik csoportból eredő és a másik csoportból eredő hatás — szorzatára.

A szorzat alakban való előállítás előnye, hogy $K > 1$ esetben, tehát több

éves periódusok esetén az *átlagos évi változás* tényezői, más szóval az egyes tényezők *átlagos évi hatásai* könnyen megadhatók ugyanilyen alakban:

$$\sqrt[K]{\frac{\alpha_{t+K}}{\alpha_t}} = \sqrt[K]{S_{t,K}} \sqrt[K]{N_{t,K}} \sqrt[K]{M_{t,K}} \quad (3.j)$$

Ilyen módon fogjuk számszerűsíteni a harmadik kérdésre adandó választ az elemzés során.

Szembetűnő, hogy a második és a harmadik kérdésre adott válaszokban bizonyos körkörösség rejlik. Az ágazati fajlagosok változását a struktúrára és a népgazdasági fajlagosra vezettük vissza; a népgazdasági fajlagos változását pedig a struktúrára és az ágazati fajlagosokra. Ez nem hiba, hanem két oldalról való megközelítése egyazon összefüggésnek. Ezek a tényezők *kölcsönösen* meghatározzák egymást; hogy melyik az ok, és melyik az okozat, az nem dönthető el módszertani eszközökkel. Az elemzés során, a konkrét időszakok konkrét eseményeinek közgazdasági megítélésétől függetlenül, hol az egyik, hol a másik oldalt fogjuk előtérbe állítani.

Az adatok

A népgazdaságot öt főágazatra bontjuk:

1. ipar,
2. építőipar,
3. mező- és erdőgazdaság,
4. termelő szolgáltatások,
5. nem anyagi szolgáltatások.

Az 1—3. főágazatot az *anyag* ágak, a 4—5. főágazatot a *szolgáltató* ágak nagyobb csoportjába foglaljuk; az utóbbit gyakran infrastrukturális ágaknak vagy röviden *infrastruktúrának* is nevezzük.

Főágazatonként a tőke fogalmát az *állószerkezet* év eleji állománya, a foglalkoztatást az *aktív keresők* év eleji létszáma, a termelést pedig a *hozzáadott érték* idősoros adatai képviselik. (Az utóbbit szükség esetén úgy korrigáltuk, hogy a főágazati hozzáadott értékek összege mindig azonos legyen a bruttó hazai termék — GDP — értékével.)

A rendelkezésre álló idősorok az összehasonlító ár és a besorolás szempontjából szakaszosak:

- 1950—1960: 1968. évi áron, tevékenységi besorolásban;
 1960—1970: 1968. évi áron, szervezeti besorolásban;
 1970—1980: 1976. évi áron, szervezeti besorolásban;
 1980—2000: 1980. évi várható áron, szervezeti besorolásban

ismeretes. Az itt közölt számítások zöméhez nem volt szükség átárzásra vagy átsorolásra, mert az előző részben leírt módszertan szerint *változást* jelző mutatókkal — dimenzió, azaz mértékegység nélküli számokkal — dolgozunk. Ezeket természetesen mindig az idősor valamely, ár és besorolás szempontjából *homogén szakaszán* határozzuk meg. Szükség esetén az így nyert bázisindexek összeláncolásával nyúlunk át a szakaszhatáron, például

az 1958—68 közötti periódus mutatóit az 1958—60 és az 1960—68 közötti indexek összeláncolásával állítottuk elő. (Ez a módszer nem alkalmazható a $\varphi_{i,k}^i$ struktúraváltozási mutatókra, ezért ezeket csak az idősor szakaszainak megfelelő periódusokra közöljük.) Az idősor különböző szakaszain mért változási mutatók egymás mellé állítása — vagy éppen összeláncolása — természetesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy más áron és más besorolásban mérve esetleg a változás mértéke is másnak mutatkozna.

Az így számított struktúraváltozási mutatókat az 1., illetve a 3. sz. táblázat, a népgazdasági fajlagos változásának tényezőkre bontását a 2., illetve a 4. sz. táblázat tartalmazza.

A szövegben előfordulnak más jellegű, az árrendszertől nem független adatok is. Ezeket az előző cikkben ismertetett „homogenizált” idősorokból számítottuk.

Állóeszköz-struktúra és tőkehányados

A nekilendülést az 1950-es évtized elején a *beruházási struktúra* átalakítása, az állóeszköz-állomány induló megoszlásától való *gyökeres eltérése* indította meg. Maga a beruházási struktúra ezután már nem változott alapvetően, a kezdeti eltérés azonban olyan mértékű volt, hogy „rengés-hullámjai” máig terjednek. A gyors ütemű felhalmozás következtében az állomány megoszlása gyorsan változott, természetesen a felhalmozás irányát követve, ahhoz hasonlóan, de a két struktúra között még mindig érzékelhető különbség van. Ezért a *felhalmozási folyamat még ma is állandó mozgásban tartja az állóeszköz-struktúrát*. Miközben „öt évről öt évre” viszonylag állandó, szinte hagyományos arányok szerint osztjuk el a beruházásokat, az egyes népgazdasági ágak részesedése a népgazdasági állóeszköz-állományból állandóan változik.

Az 1. sz. táblázat adatai szerint az átrendezés alapvetően az *infrastruktúrából az anyagi termelés felé* irányult. Az állóeszközvagyron a kezdeti 80 : 20 helyett 1978-ban mintegy 60 : 40 arányban oszlott meg a szolgáltató ágazatok és az anyagi termelés ágazatai között, miközben a növekményből lényegében mindvégig fele-fele arányban részesedtek. Az átrendezés intenzitása évtizedről évtizedre csillapodott, de nem azért, mert a beruházási struktúra változott, hanem mert az állomány megoszlása közelített a növekmény megoszlásához.

Ennek az átrendezésnek a nagyságrendjét, jelentőségét úgy érzékelhetjük, ha a ténylegesen megvalósult felhalmozást egy számított, arányos felhalmozáshoz hasonlítjuk. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Természetesen az „arányos” felhalmozás csupán fikció: a strukturális átrendezés nélkül az állóeszköz-állomány növekedése nem lehetett volna 3,4-szeres, hanem sokkal kisebb lett volna. A megvalósult átrendezés és a tényleges növekedés jellemzésére azonban helytálló, hogy az *iparosításhoz és a nagyüzemi mezőgazdaság létrehozásához* szükséges felhalmozásnak csaknem 60 százalékát az *infrastrukturális eszközállomány* arányos fejlesztésének *elmaradása* szolgáltatta.²

² Erre a *nagyságrendre* az adott lehetőséget, hogy a második világháború előtt a magyar gazdaság, általános színvonalához képest, viszonylag fejlett infrastruktúrával és így 1950-ben nyilván infrastruktúrális kapacitástartalékkal rendelkezett.

I. sz. táblázat

Az állóeszköz-struktúra átrendezése, 1950—1978

Megnevezés	Nyitó állomány				Növekmény			Az átrendezés intenzitása*		
	1950	1960	1970	1978	1950—60	1960—70	1970—78	1950—60	1960—70	1970—78
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	5./1.	6./2.	7./3.
Ipar	12,9	19,0	22,0	25,7	39,6	35,7	31,8	3,07	1,88	1,44
Építőipar	0,2	0,5	0,9	1,5	1,5	1,9	2,7	7,50	3,80	1,67
Mezőgazdaság	7,1	7,8	10,8	12,3	9,9	12,8	15,0	1,39	1,61	1,39
Anyagi termelés összesen	20,2	27,3	33,7	39,5	51,1	50,4	49,5	2,53	1,81	1,47
Termelő szolgáltatás	30,7	26,5	26,4	24,0	17,8	18,1	20,0	0,58	0,68	0,76
Nem anyagi szolgáltatás	49,1	46,2	39,9	36,5	31,1	31,5	30,5	0,63	0,68	0,76
Szolgáltatás összesen	79,8	72,7	66,3	60,5	48,9	49,6	50,5	0,61	0,68	0,76
Népgazdaság összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1,95	0,99	0,40

* $\Phi_{t, K}^i$ illetve az utolsó sorban $\Phi_{t, K}$.

Az anyagi termelésbe áramló többletfelhalmozás az 1950-es évtizedben lényegében az *iparosítást* szolgálta: az induló eszközállomány 13 százalékkal rendelkező ipar a tízévi növekményből 40 százalékkal részesedett. Az 1. sz. táblázat adataiból látható, hogy az 1960-as évtizedben az — intenzitásában egyébként mérséklődő — akkumulációs átrendezés már a *mezőgazdaság* javára is erőteljesen működött, az 1970-es évtizedben pedig az ipar és a mezőgazdaság helyzete ebből a szempontból lényegében *azonossá* vált.

A struktúraváltozás, amely a felhalmozást a magasabb tőkeigényességű infrastruktúra helyett a jóval kevésbé tőkeigényes anyagi termelésbe terelte, természetesen *csökkentőleg hatott a népgazdasági tőkehányadosra*. A 2. sz. táblázatban látható, hogy önmagában ez a hatás 1950 és 1975 között mintegy évi 2 százalék süllyedést indokolt volna a népgazdasági tőkehányadosban — többet, mint amennyi valóban bekövetkezett.

Ezen a közvetlen hatáson túl, a főágazati tőkehányadosok alakulása is a struktúraváltozás közvetett hatását tükrözi, pontosabban azt a tényt, hogy a termelés főágazati megoszlása csak részben követte a tőkeállomány megoszlásának változását.

Az *ipari* többletfelhalmozás lényegében a *termelés* arányos kiterjesztését

2. sz. táblázat

A népgazdasági tőkehányados változásának tényezői

Évek	A főágazati fajlagosok			A fő- ágazati struk- túra	Összes
	anyagi ágakban	szolgál- tató ágakban	összes		
	változása által indokolt				
	átlagos évi változás százalékban				
	1.	2.	3.	4.	5.
1950—1958	+2,74	—1,62	+1,08	—2,75	—1,70
1958—1968	+0,69	—0,63	+0,06	—1,47	—1,38
1968—1970	+2,67	—1,36	+1,22	—2,02	—0,81
1970—1975	+1,65	—0,61	+1,03	—1,53	—0,51
1950—1975	+1,69	—1,01	+0,67	—1,94	—1,28
1975—1978	+1,70	+0,07	+1,73	—0,86	+0,86
1978—1981	+3,34	+0,97	+4,34	—0,78	+3,52
1981—1985	+0,66	+0,23	+0,90	0,00	+0,90
1978—1985	+1,80	+0,55	+2,36	—0,34	+2,01
MAXIMOST* 1985—1990	+0,40	+0,14	+0,54	+0,07	+0,61
1990—1995	+0,34	+0,69	+1,06	+0,23	+1,28
1995—2000	+0,39	+0,63	+1,06	+0,23	+1,28
1985—2000	+0,38	+0,50	+0,88	+0,18	+1,06

1. = $100 (N_{t, K} - 1)$

2. = $100 (M_{t, K} - 1)$

3. = $100 (F_{t, K} - 1)$

4. = $100 (S_{t, K} - 1)$

5. = $100 \left(\frac{\alpha_t + K}{\alpha_t} - 1 \right)$

* Az előző cikkben bemutatott egyik növekedési variáns neve. A variánsok között ebből a szempontból nincs lényeges különbség.

3. sz. táblázat

A mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatási struktúra átrendezése, 1950—1975

Megnevezés	Nyitó állomány							Növekmény				Az átrendezés intenzitása*		
	1950	1960	1970	1975	1950—60	1960—70	1970—75	1950—60	1960—70	1970—75	5./1.	6./2.	7./3.	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.							
Ipar	39,1	46,4	47,8	45,2	61,8	53,8	10,0	1,58	1,16	0,21				
Építőipar	9,2	9,2	9,6	10,4	13,3	11,8	20,7	1,45	1,28	2,16				
Pégyütt	48,3	55,6	57,4	55,6	75,1	65,6	30,7	1,55	1,18	0,53				
Termelő szolgáltatás	19,1	21,2	21,9	22,9	23,1	24,8	36,2	1,21	1,17	1,65				
Nem anyagi szolgáltatás	32,6	23,2	20,7	21,5	1,8	9,6	33,1	0,06	0,41	1,60				
Szolgáltatás összesen	51,7	44,4	42,6	44,4	24,9	34,4	69,3	0,48	0,77	1,63				
Mezőgazdaságon kívüli összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0,55	0,30	0,80				

* φ_t^i , K' illetve az utolsó sorban φ_t, K .

eredményezte; az ipar átlagos tőkeigényessége az 1970-es évek elejéig alig változott. Az építőiparban és a mezőgazdaságban viszont a nagyüzemi termelési formák kialakítása megtöbbszörözte a kezdetben rendkívül alacsony tőkeigényességet. A tőkeigényességnek ez a kiegyenlítődési folyamata fon-

4. sz. táblázat

A népgazdasági termelékenység változásának tényezői

Évek	A főágazati fajlagosok			A főágazati struktúra	Összes	
	az anyagi ágakban	a szolgáltató ágakban	összes			
	változása által indokolt					
	átlagos évi változás százalékban					
	1.	2.	3.	4.	5.	
1950—1958	1,48	1,85	3,36	0,63	4,02	
1958—1968	3,64	0,71	4,39	0,68	5,30	
1968—1970	1,85	1,16	3,03	0,45	3,48	
1970—1975	4,34	1,30	5,70	0,11	5,81	
1950—1975	2,94	1,31	4,29	0,53	4,84	
1975—1978	4,29	1,06	5,40	—0,07	5,32	
1978—1981	2,45	0,31	2,76	—0,25	2,50	
1981—1985	3,27	0,82	4,11	—0,14	3,96	

1. = 100 ($N_t, K - 1$)

2. = 100 ($M_t, K - 1$)

3. = 100 ($F_t, K - 1$)

4. = 100 ($S_t, K - 1$)

5. = 100 ($\frac{\alpha_t + K}{\alpha_t} - 1$)

5. sz. táblázat

Az állóeszköz-állomány strukturális átrendeződése 1950—1978 között

Megnevezés	Anyagi termelés	Infra- struktúra	Összesen
Az állomány növekedési indexe, 1978/1950			
Tényleges	7,7	2,5	3,4
Arányos	3,4	3,4	3,4
Az állomány növekménye 1950—1978*			
Tényleges	870	920	1790
Arányos	360	1430	1790
Különbőség	+510	—510	.

* 1976. évi árszinten, milliárd forintban.

tos fordulóponthoz érkezett az 1970-es évtized közepén: 1975-ben *a mezőgazdaság tőkeigényessége elérte az ipar átlagát.*³

Az anyagi termelés átlagos tőkeigényességének növekedését sokáig fékeztek a *külkereskedelmi csere*ből származó komparatív előnyök. Az export fajlagosan több eleven munkát és kevesebb állóeszközt igényelt, mint az a fiktív termékosár, amelyet az import struktúrájának megfelelő ágazati szerkezetben termeltünk volna. A külkereskedelemben tehát — a viszonylagos bőségben levő munka többletráfordítása ellenében — viszonylag szűkös tőkét takarítottunk meg.

6. sz. táblázat

Az export és import tőkeigényességének alakulása 1960—1978 között

Megnevezés	Egységnyi export	Egységnyi import	Eltérés (import mínusz export)
	tőkeigényessége		
1960 (1968. évi áron)	3,62	3,80	0,18
1970 (1968. évi áron)	3,51	3,60	0,09
1975 (1976. évi áron)	3,49	3,50	—0,01
1978 (1976. évi áron)	3,52	3,49	—0,03

Látható, hogy a fajlagos tőkemegtakarítás tendenciája csökkenő volt, és az 1970-es évek közepétől irányt változtatott: ma már az export tőkeigényesebb, mint az import. Ennek egyik oka éppen az, hogy az exportban nagy súllyal szereplő mezőgazdaság tőkeigényessége meghaladja az iparét. A másik ok, hogy az arányok változása csökkentette az importban nagy súlyú energiahordozók tőkeigényességét. E fontos változás jövőbeli következményeinek felmérése és számszerűsítése még előttünk álló feladat. (A VI. ötéves tervezőmunka keretében végzett sokszektoros modellszámítások arra utalnak, hogy a külkereskedelmi struktúra előnyös változtatásával ez a tendencia 1990-ig visszafordítható; de mindenesetre továbbra is előnyös a külkereskedelmi csere ebből a szempontból is, ha olyan hazai termelést helyettesítünk importtal, amelynek tőkeigényessége meghaladja az export átlagos tőkeigényességét.)

Az anyagi termelés átlagos tőkeigényessége, a komparatív előnyök fékező hatása ellenére, gyorsan növekedett; más szóval az anyagi termelés növekedése elmaradt a tőkeállomány növekedésétől. A 2. sz. táblázatban látható, hogy ez a tényező — az anyagi ágakban bekövetkezett fajlagosváltozás — 1950 és 1975 között a népgazdasági tőkehányados átlagosan évi 1,7 százalékos *emelkedését* indokolta volna.

Az infrastruktúrában ellenkező folyamat játszódott le. *A szolgáltatási teljesítmények* volumene az 1950-es és 1960-as évtizedben *gyorsabban* növekedett, mint az anyagi termelés; az 1970-es évtizedben a két ütem lényegében azonos volt. Az állóeszköz-állomány lassú és a teljesítmény gyors növekedése következtében a *szolgáltatások fajlagos eszközellátottsága* huszonöt év alatt kevesebb, mint felére csökkent. Ennek minőségi következményei

³ A mezőgazdasági tőkehányados a legtöbb fejlett tőkésországban magasabb, mint az ipari, nem ritkán 1,5—2,5-szeres arányban. A mezőgazdaság tőkeigényessége valamennyi KGST-országban gyorsabban nőtt, mint az iparé; általában 1970 és 1975 között érte utol az ipari színvonalat (Csehszlovákiában 1960 és 1965 között, Bulgáriában 1975 és 1978 között).

— a közlekedési, kereskedelmi, oktatási és egészségügyi hálózat zsúfoltsága, a hírközlés fejletlensége és a többi — a mindennapi életből jól ismertek.

A szerkezeti átalakulásnak ez a közvetett hatása, vagyis az infrastrukturális tőkehányadosok meredek süllyedése volt a mérleg nyelve, az átlagos népgazdasági tőkehányados alakulásának meghatározója. Amíg ez a hatás erősítette a struktúraváltozás közvetlen csökkentő hatását, addig *a népgazdasági tőkehányados süllyedt*, az anyagi termelés emelkedő tőkeigényessége ellenére.

Az 1970-es évtized közepére azonban kimerültek az infrastrukturális tőkeállomány egyre intenzívebb kihasználásának lehetőségei. Ezzel a főágazati tőkehányadosok alakulásában egy másik, még átfogóbb jelentőségű fordulat is bekövetkezett: a *szolgáltatások* tőkehányadosa huszonöt évi folyamatos csökkenés után 1975-ben elérte mélypontját, és *növekvőbe fordult át*. Ez elég volt ahhoz, hogy tendenciát váltson, emelkedésbe menjen át az átlagos népgazdasági tőkehányados is.

A szolgáltatási tőkehányados csökkenése, mint szerkezeti változásból eredő növekedési forrás, felmondta a szolgálatot, mielőtt az infrastruktúrából az anyagi termelésbe irányuló akkumulációs átrendezés befejeződött volna. A szolgáltató ágazatok részesedése az állóeszköz-állományból az 1970-es évtized második felében is tovább csökkent; a szolgáltatási teljesítmény növekedése csak azért tarthatott lépést az anyagi termeléssel, mert az utóbbinak a növekedése az évtized végén hirtelen ütemzuhanással lefékeződött. Ez azonban átmeneti jelenség; a továbbiakban *számolni kell a szolgáltatási tőkehányados tendenciaváltásának strukturális következményeivel*.

Ha továbbra is megmerevítjük a beruházási struktúrát, és fenntartjuk a szolgáltató ágak mintegy 50 százalékos részesedését az állóeszköz-növekményből, akkor arányuk az állományban tovább fog csökkenni mindaddig, amíg az 50 százalékot el nem éri. Növekvő tőkehányados mellett ez azt jelenti, hogy a szolgáltatási teljesítmények növekedése most már nem követheti az anyagi termelést; ezután nemcsak a szolgáltatások minőségi színvonala, hanem lemaradó volumennövekedése is egyre inkább a fejlődést akadályozó, szűk keresztmetszetté válik. Az ebből fakadó működési zavarok fékezik az anyagi termelés növekedését, rontják a kapacitáskihasználást, következésképp a szükségesnél is nagyobb mértékben növelik az anyagi termelés tőkeigényességét. Ezért ez a megoldás nem lehet tartós; az infrastrukturális arálynak a mélypont elérése után erőteljesen növekvő tendenciára kell átváltania.

Ha viszonylag gyorsan megváltoztatjuk a nekilendülési korszakban kialakult beruházási struktúrát, hogy a 60 százalékos arány körül állandó-suljon az infrastruktúra részesedése az állóeszköz-állományból és a növekményből, akkor viszont az ehhez szükséges néhány éven át csökken az alacsonyabb tőkeigényű anyagi termelés részesedése a növekményből, és az anyagi beruházások viszonylagos elmaradása fékezi az anyagi termelés növekedését.

Az utóbbi megoldás következményei ágazati szinten jól számszerűsíthetők. Az előbbi megoldás következményei viszont mikroszinten jelentkeznek; a szolgáltatások működési zavarai miatt kieső anyagi termelést és jövedelmet többnyire nem lehet számszerűsíteni és érvényesíteni a beruházási alkuban. Ezért nyilvánvalóan erőteljes nyomás érvényesül az előbbi megoldás irányában. Nem perdöntő, de megfontolandó, hogy a gazdaságilag

fejlett országokban az infrastrukturális beruházások aránya meghaladja a 60 százalékot, és tovább növekszik.

7. sz. táblázat

Infrastrukturális beruházások az összes beruházás százalékában

Ország	1970	1977
NSZK	64,2	70,1
Franciaország	66,1	71,5
Olaszország	62,6	63,7
Anglia	63,2	60,8
Hollandia	62,9	64,5
Belgium	63,1	70,6
Dánia	64,7	75,3
Európai Közösség	64,3	68,0

Forrás: Commission des Communautés Européennes: L'évolution des structures sectorielles des économies européennes depuis la crise du pétrole 1973—78. Brüsszel, 1979.

A VI. ötéves tervben lényegében az utóbbi megoldás érvényesül. Előirányzatai 1981 és 1985 között, az 58—59 százalék körül szinten, *megállítják az infrastruktúra állományi arányának csökkenését*. Ezzel az 1980-as évtized első felében megszűnik a tőkestruktúra változásának a népgazdasági tőkehányadosra gyakorolt közvetlen csökkentő hatása is. Ezt a korszakos változást jelző fordulópontot jelenlegi ismereteink szerint tendenciaváltásnak kell követnie: alig lehet kétséges, hogy 1985 után *növekedésnek indul* az infrastruktúra részesedése az állóeszköz-állományban, és ez növelő hatást fog gyakorolni a népgazdasági tőkehányadosra is. Az ezredfordulóig végzett globális becsléseinkben ezt a növekedést egyelőre rendkívül szerény mértékben vettük figyelembe: 2000-re 61—62 százalékos szolgáltatási aránnyal számoltunk. Ennek megfelelően, számításainkban igen csekély a struktúraváltozásnak a népgazdasági tőkehányadosra gyakorolt növelő hatása is: 1985 és 2000 között az évi 0,2 százalékot sem éri el. Hasonlóan szerény — mintegy évi félszázalékos — növelő hatással vettük figyelembe a szolgáltatások főágazati fajlagosainak további emelkedését is. A távlati tervezés további munkaszakaszaiiban tisztázandó lesz, hogy ilyen csekély változás elegendő-e a szolgáltatásokkal szemben jelentkező gazdasági igények és társadalmi elvárások kielégítéséhez.

Mégis, ez a két tényező együttesen már a népgazdasági tőkehányados évi 0,6—0,7 százalékos növekedését okozza 1985 után. Ha az anyagi termelés tőkeigényessége úgy emelkedne, és olyan — évi 1,7—1,8 százalékos — növelő hatást gyakorolna, mint addig, akkor a népgazdasági tőkehányados az évszázad utolsó másfél évtizedében átlagosan évi 2,3—2,4 százalékkal emelkedne, és 2000-ben 20—22 százalékkal meghaladná az 1950. évi színvonalát. Ez gyakorlatilag megbénítaná a gazdasági növekedést. Ha viszont azt kívánnánk, hogy a népgazdasági tőkehányados 1985 után ne növekedjék, hanem maradjon változatlan — ehhez az anyagi termelés tőkeigényességének az eddigi emelkedés helyett számottevően süllyednie kellene. Ezt feltételezni olyan optimizmus volna, amelyet jelenlegi ismereteink nem támasztanak alá.

E két, lehetetlennek látszó szélsőség között vettük fel — az előző cikkben ismertetett növekedési variánsok számításához — azt a globális munka-

hipotézist, amely szerint a népgazdasági tőkehányados az évszázad utolsó negyedében éppen annyit emelkedik, amennyit az előző negyedszázadban süllyedt. Ez 1985 után alig évi 1,1 százalékos emelkedést foglal magában, és ez azt a feltevést jelenti, hogy az anyagi termelés fajlagosainak a népgazdasági tőkehányados növelő hatása évi 0,4 százalékos alá mérséklődik. Globális munkahipotézisünk így eleve komoly fordulattal számol az anyagi termelés hatékonyságának alakulásában. Illúzió volna tehát abban reménykedni, hogy a hatékonyság javulása megfordíthatja a népgazdasági tőkehányados emelkedő tendenciáját; a javulás elengedhetetlen ahhoz, hogy a makrostrukturális okokból bekövetkező emelkedés viszonylag korlátozott mértékű legyen.

Foglalkoztatási struktúra és termelékenység

A nekilendülés negyedszázada alatt a foglalkoztatott *aktív keresők száma* közel egymillióval, kereken 23 százalékkal emelkedett. A növekmény 73 százaléka két rövid időszakra jutott: 1950 és 1955 között 370 ezer fővel, 1966 és 1970 között 315 ezer fővel gyarapodott a létszám. Ezekben az években átlagosan évi 74–78 ezer, a negyedszázad többi évében átlagosan évi 15 ezer fő volt a növekmény. Ebből látható, hogy a foglalkoztatás kiterjedését nem a fokozatosan növekvő termelés munkaerő-szükséglete, hanem a *munkaerő-kínálat szabta meg*: kezdetben a korábbi gazdaságban lappangó munkanélküliség felszámolása, később a demográfiai hullámban felnövő fiatal munkaerő jelentkezése.

A termelés gyors növekedése a munkaerő-kínálat felszívása mellett is lehetővé tette az átlagos *népgazdasági termelékenység* viszonylag gyors, huszonöt év átlagában évi 4,8 százalékos emelkedését. A termelékenység és a hatékonyság mai problémáinak gyökere nem a teljes foglalkoztatás megvalósulásában, hanem a *foglalkoztatási struktúra* alakulásában keresendő.

A *mezőgazdasági keresők* száma kereken egymillióval csökkent, arányuk az 1950. évi 50 százalékról 1978-ig 20 százalékra süllyedt. A nekilendülési korszakra jellemző irányú és társadalmi értelemben igen gyors ütemű változás ellenére a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a gazdaság általános fejlettségi színvonalához képest még igen magas. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

8. sz. táblázat

Mezőgazdasági keresők a foglalkoztatott létszám százalékában*

Ország	Év	Százalék
Magyarország	1978	20,3
Egyesült Államok	1977	3,6
NSZK	1978	6,2
Franciaország	1978	8,6
Dánia	1978	8,3
Ausztria	1975	12,5
Olaszország	1978	14,2

Forrás: Magyarország kivételével ILO-évkönyvek adataiból.

*A mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát magasabbnak mutatja, hogy a mezőgazdasági szervezetekben jelentős ipari és más nem mezőgazdasági tevékenység folyik; ez 1976-ban a hozzáadott érték 13 százalékát nyújtotta. A további évekre ennél magasabb arányt feltételezve is, legfeljebb 17–18 százalékra mérséklődik a szigorúan mezőgazdasági termeléssel foglalkozók jelenlegi aránya, ami a nemzetközi összehasonlításból nyert képet nem változtatja meg.

A *mezőgazdaságon kívül* foglalkoztatott aktív keresők száma tehát huszonöt év alatt kétmillióval nőtt, közel megkétszereződött. Ennek az óriási emberi erőforrásnak a felhasználási arányaiban a foglalkoztatási politika súlyos hibát követett el.

A 3. sz. táblázat szerint a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás növekedése a tőkenövekménynél is nagyobb mértékben vonta el az új munkakerőt a szolgáltatások — elsősorban a nem anyagi szolgáltatások — arányos fejlesztésétől. Az 1950-es évtizedben a növekmény 62 százaléka, az 1960-as évtizedben 54 százaléka az *iparba* áramlott; húsz év összes növekményéből 30 százalék jutott a *szolgáltató* ágazatokra. Ez az arány a szocialista országok között is ritka. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

9. sz. táblázat

A nem mezőgazdasági létszámnövekmény százalékos megoszlása, 1960—1970

Ország	Ipar és építőipar	Szolgáltatások
Magyarország	65,5	34,5
NDK	37,7	62,3
Csehszlovákia	40,7	59,3
Szovjetunió	46,4	53,6
Lengyelország	55,3	44,7
Bulgária	59,8	40,2
Románia	65,9	34,1

Forrás: ILO- és KGST-évkönyvek adataiból.

Ezzel az 1970-es évtized küszöbére nemzetközi összehasonlításban kivívó, *torz foglalkoztatási struktúra* jött létre. *Magas mezőgazdasági és magas ipari* foglalkoztatás mellett az aktív kereső munkaerőnek mindössze 31 százaléka dolgozott a szolgáltató ágazatokban, és ez az arány 1978-ban — jelentős javulás után is — csak 37 százalékot ért el.

10. sz. táblázat

A szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya

Ország	Év		Százalék	
	1970	1978	1970	1978
Magyarország	1970	1978	31,7	36,9
Egyesült Államok	1974	1977	63,9	65,9
NSZK	1970	1978	44,5	49,9
Franciaország	1968	1978	47,8	56,2
Olaszország	1971	1978	41,4	50,7
Spanyolország	1970	1978	37,7	47,8
Szovjetunió	1970	1978	37,6	41,5
Csehszlovákia	1970	1978	34,7	37,5
NDK	1970	1978	35,9	37,6
Lengyelország	1970	1978	25,7	28,0
Románia	1970	1978	18,7	22,9

Forrás: ua. mint a 8. sz. táblázatnál.

A foglalkoztatási struktúra változása természetesen *növelő hatást gyakorolt a népgazdasági termelékenységre*, hiszen az induló helyzetben a termelékenység az iparban volt a legmagasabb. A 4. sz. táblázatból látható

azonban, hogy ennek a hatásnak a közvetlen szerepe nem volt annyira meghatározó, mint a tőkestruktúra hatása a népgazdasági tőkehányadosra. Ennek oka, hogy a főágazati termelékenységi színvonalak sokkal kevésbé különböznek egymástól, mint a tőkehányadosok.

Mértékében is jelentősebb volt a közvetett, a főágazati termelékenységre gyakorolt hatás. A foglalkoztatási struktúra torzulása az első két évtizedben torz arányokat eredményezett a *termelékenység* alakulásában is. Az *ipari* termelékenység alacsony színvonala és lassú növekedése közismert. Kevésbé köztudott, hogy az *építőipari* termelékenység növekedése még az iparétól is elmaradt, továbbá, hogy *1970-ig a szolgáltatásokban nőtt a leggyorsabban a „termelékenység”,* azaz az egy főre jutó teljesítmény — holott ennek anyagi, technikai feltételei nyilvánvalóan kedvezőtlenebbek, mint az anyagi termelésben.⁴

11. sz. táblázat

A termelékenység átlagos évi növekedése százalékban

Ország	Évek	Ipar	Szolgáltatások
Magyarország	1950—70	3,5	4,7
NSZK	1960—77	4,7	2,8
Franciaország	1960—77	5,6	2,9
Olaszország	1960—77	4,2	2,2
Anglia	1960—77	2,8	1,6
Hollandia	1960—77	5,4	2,8
Belgium	1960—77	6,0	2,4
Dánia	1960—77	4,0	1,3

Forrás: Commission des Communautés Européennes: L'évolution des structures sectorielles des économies européennes depuis la crise du pétrole 1973—78, Brüsszel, 1979.

A 4. táblázat adatai szerint a szolgáltatási „termelékenység” növekedése önmagában évi 1,3 százalékkal *emelte a népgazdasági termelékenységet.* A közvetlen struktúraváltozási hatással együtt ez már mintegy évi 2 százalék az összesen évi 4,8 százalékos termelékenységemelkedésből; az anyagi termelés hozzájárulása nagyon is szegényes volt.

Az 1970-es évtized első felében a foglalkoztatás és ezzel a termelékenység alakulásában is megjelentek *a fordulat lényeges elemei.*

Közismert, hogy a foglalkoztatható munkaerő további növelésének lehetőségei átmenetileg — megint demográfiai okokból — kimerültek. Az aktív keresők *összes létszáma* 1976-ban tetőzött, azóta *csökken.*

Kevésbé közismert, hogy ebben az időszakban érkezett el saját korlátaihoz a szolgáltatásokban foglalkoztatott munkaerő egyre intenzívebb kihasználásának folyamata is. Az egy főre jutó teljesítmény a szolgáltató ágazatokban 1974-ben először már alacsonyabb volt, és azóta lassabban növekszik, mint az anyagi termelésben. A szolgáltatási teljesítmény azonban — mint a tőkehányados alakulásával kapcsolatban már láttuk — lépést tartott az anyagi termeléssel. Ez nyilván csak úgy volt lehetséges, hogy egyidejűleg *megfordult a foglalkoztatási struktúra változásának addigi irányzata:*

⁴ Az európai KGST-országok közül is csak Bulgáriában és Romániában volt megfigyelhető, hogy az ipari termelékenység üteme elmaradt a — nem anyagi szolgáltatások nélkül számított — népgazdasági átlagtól.

a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatásban a növekménynek az állományi részesedéstől eltérítő, átrendező hatása 1970 és 1975 között már az ipar rovására, az infrastruktúra javára működött. Sőt 1975-től megkezdődött és azóta tart az *iparban* foglalkoztatottak számának *abszolút csökkenése*.

Ezek a strukturális változások előnyösen hatottak az ipari *termelékenységre*, amely 1970-től 1975-ig csaknem annyit nőtt, mint a megelőző tíz év alatt. Először ebben az öt éves periódusban emelkedett gyorsabban az ipari termelékenység, mint a mezőgazdasági. Mindez csak megerősítette az előző két évtized ellentétes folyamataiból is levonható következtetést: *a magyar iparban a termelékenység nem a műszaki színvonal vagy az állóeszköz-ellátottság függvénye, hanem a foglalkoztatási politikához kapcsolódó érdekelttségé.*

1975 után a termelés növekedése lassulni kezdett, de az összes és azon belül az ipari létszám csökkenése miatt még folytatódtak a viszonylag kedvező termelékenységi tendenciák. 1979-től a növekedés hirtelen lefékezésével természetesen mérséklődött a népgazdasági átlagos termelékenység emelkedése is. Ennek alternatívája jelenleg csak a tömeges munkanélküliség lehetne, ami a vállalati szinten mért hatékonyságot szépítené, de az emberi erőforrások kihasználásának társadalmi hatékonyságát bizonyára rontaná.

Az ezredfordulóig a foglalkoztatható munkaerő létszáma demográfiailag adott, és pedig lényegében változatlan. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a teljes foglalkoztatottság a létező szocializmus egyik legnagyobb és minden bizonnyal legvonzóbb társadalmi vívmánya, amelyet mindenképpen meg kell őrizni, akkor azt mondhatjuk, hogy a népgazdasági termelékenység jövőbeli alakulása egyértelműen a termelés növekedési lehetőségétől függ, azzal arányos. Ez pedig, mint az előző cikkben bizonyítottam, mindenképpen a múltbelinél alacsonyabb növekedési ütemet jelent.

A népgazdasági termelékenység valamivel *lassúbb átlagos emelkedése* mellett azonban az emelkedés *tényezőiben* igen jelentős változásoknak kell bekövetkezniük.

A jelenlegi *foglalkoztatási struktúra*, mint láttuk, még koránt sincs összhangban a gazdasági fejlettség általános — egy lakosra jutó termelésben mért — színvonalával. Ezért jövőbeli változását, a felhalmozási struktúrával szemben, nem a viszonylag közeli konszolidáció, hanem *további erőteljes, visszafordító irányú makrostrukturális mozgás* szükségessége jellemzi.

Emellett a felhalmozási struktúra esetében továbbra is a *növekmény* elosztásáról van szó, még akkor is, ha a növekmény viszonylagosan kisebb — bár abszolút volumenében nagyobb — lesz, mint a múltban volt. A foglalkoztatható munkaerő összlétszáma viszont többé-kevésbé változatlan marad a belátható jövőben, a strukturális átrendezés szükségessége tehát a jelenlegi *állományt* érinti, bár a mozgást részben itt is a természetes, generációs csere folyamata fogja hordozni.

A szükséges változás *méreteiben* is nagyobb a foglalkoztatási struktúra esetében. Végül is a felhalmozási struktúra kedvező irányú — az infrastrukturális állóeszköz-állomány jelenlegi arányát fenntartó — konszolidációját egy öt éves tervidőszak beruházásainak 10 százalékával el lehet intézni. Ahhoz viszont, hogy a szolgáltatások részesedése a foglalkoztatott munkaerőből megközelítse az 50 százalékot — körülbelül az 1968. évi francia vagy az 1978 körüli nyugatnémet szintre emelkedjék —, *mintegy 600 ezer embernek kell megmozdulnia*; ez 1978-ban az ipari létszám 34 százaléka, a mezőgazdasági létszám csaknem 60 százaléka.

Legalább ekkora, de valószínűleg ennél nagyobb arányú mozgással számolhatunk az ezredfordulóig. Ez a mozgás, irányából adódóan, közvetlenül *csökkentőleg hat a népgazdasági termelékenységre*, és ugyanakkor közvetve, a szolgáltató ágazatok „termelékenységének” egészséges lemaradását — azaz munkaerő-ellátottságuk javítását — eredményezi. Ha ez bekövetkezik, akkor a népgazdasági termelékenység emelkedésében az egyetlen dinamikus növelő tényező az *anyagi termelés ágainak termelékenység-növekedése* lehet; sőt, ez nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a foglalkoztatási struktúra progresszív irányú átalakulása végbemehessen.

Összefoglaló következtetések

1. A nekilendülés időszakában — 1950-től az 1970-es évtized közepéig — a makrostruktúra jellegzetes változási tendenciái fűtötték, illetve kísérték a gyorsuló ütemű gazdasági növekedést. A beruházási politika és a foglalkoztatási politika egyaránt az anyagi termelést részesítette előnyben; az infrastruktúra részesedése az állóeszközök és a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott munkaerő állományában visszaszorult. A szolgáltatási teljesítmények azonban nem maradhattak el az anyagi termelés mögött; így az infrastruktúrában a tőkehányados gyorsan csökkent, az egy főre jutó teljesítmény pedig gyorsabban nőtt, mint az anyagi termelésben. A tőke és a foglalkoztatás struktúrájának változása egyrészt közvetlenül, másrészt a főágazati fajlagosok alakulásán keresztül csökkentette a népgazdasági tőkehányadost, és gyorsította a népgazdasági termelékenység növekedését annak ellenére, hogy az anyagi termelésben a tőkehányados emelkedett, és a termelékenység lassan nőtt. Így a makrostruktúra változása a növekedés egyik legfontosabb tényezője, hajtóereje volt.

2. Az 1970-es évtizedben világosan kimutathatók azok a fordulópontok, amelyek jelezték, hogy a makrostruktúra változásában rejlő növekedési tartalékok kimerültek. Az infrastrukturális állóeszközök és munkaerő egyre intenzívebb kihasználása végül is korlátokba ütközött; ezzel megkezdődött a szolgáltatásokban a tőkehányados emelkedése és a „termelékenység” — technológiailag indokolt — elmaradása az anyagi termelés mögött. A szolgáltatási teljesítmények terjedelmének növelése, sőt fenntartása ezután megköveteli a tőke és a foglalkoztatás struktúrájában a visszafordító irányú átrendezést. Ez a foglalkoztatásban már az 1970-es évtized közepétől folyik; az állóeszköz-állományban az 1980-as évtized elején kerül napirendre.

3. Ezek az új — az ezredfordulóig előreláthatóan tovább ható — tendenciák emelik a népgazdasági tőkehányadost, és fékezik a népgazdasági termelékenység növekedését. Ebben rejlik a növekedés lassulásának objektív, belső, strukturális oka. A növekedési folyamat egészséges folytatásának feltétele, hogy ellenható tényezőként az anyagi termelésben mérséklődjék a tőkehányados emelkedése, és meggyorsuljon a termelékenység növekedése. A makrostruktúra átalakításából származó növekedési tartalékok kimerülése után a mikrostruktúrában rejlő tartalékok mozgósítása válik a növekedés hajtóerejévé. Ez jellemzi — a nekilendülési korszakkal szemben — az érettebb, fejlettebb gazdaság növekedési pályáját.

Anyagi, reál- és monetáris egyensúly

A közgazdasági fogalmak születésük idején, de még közkeletűvé válásukkor sem okvetlenül pontos, egyértelműen meghatározott, a lényegi összefüggéseket megragadó elemei a gondolkodásnak. Nincs ez másképp az egyensúly fogalmával sem. Az egyensúly a magyar gazdaságpolitika első zámú célja lett, elméleti kategóriából gyakorlattá. Egyensúlyon „ma” és „itt” legtöbbször a megtermelt források és azok felhasználása közötti hosszabb távon érvényesülő egyenlőséget értik.¹

Bevezetés — vitával

A forrás és a felhasználás viszonya a közgazdasági szemléletben persze nemcsak mint identitás, mint a két oldal közötti mechanikus egyezőség jelenik meg. Az egyensúly dinamikus megközelítése az egyezőségtől — azaz egyfajta *állapottól* — a *mozgás felé* tereli a figyelmet.² Az egyensúlyhiány ebben a szemléletben nem egyszerűen mérleghiány, hanem a *mérleghiányt kikényszerítő irányzat*. A mérleghiány csak közgazdasági elemzés alapján minősíthető az egyensúlyhiány bizonyítékának, és szolgálhat mértékül.

A fizetési mérleg tartós hiánya önmagában — véleményünk szerint — nem minősítője egy ország egyensúlyhelyzetének. Megfordítva, a fizetési mérleg egyensúlyi állapota vagy többlete sem feltétlenül pozitív minősítés a gazdaságról. Hiszen egyensúlyhiány állhat fenn a fizetési mérleg tartós többlete (lásd például az NSZK-t a 60-as évek végén, a 70-es évek elején) vagy akár kiegyenlített fizetési mérleg mellett is (lásd például az autarkiaira törekvő szocialista országokat az 50-es években). A tartós erőforrás-bevonás vagy akár a tartós erőforrás-kihelyezés tehát még nem ismérve az egyensúlyhiánynak, legfeljebb annak *egyik* — lehetséges — megjelenítője.

Az egyensúlyhiány közgazdasági elemzése nem épülhet csupán a forrás és a felhasználás mérlegszerű szembeállítására. A forrás és a felhasználás közötti kapcsolatot ugyanis nem redukálhatjuk az egyenlegre, összegük azonosságára vagy különbségük előjelére. A közgazdasági elemzés számára alapvető fontosságú a forrás és a felhasználás olyan egybevetése, amelyben a forrást aszerint mérik, hogyan értékelődik a felhasználásban. És fordítva, a felhasználást úgy is megítélik, hogyan hat a forrásképződésre. Ebben a szemléletben a forrás a felhasználáshoz képest ugyanúgy nem külső adottság, mint ahogyan a felhasználás sem az a forráshoz képest.

Az egyensúlyi problémák „forrás—felhasználás” mérlegekben való megragadásának hiányosságait emelik ki azok, akik a „ráfordítás—kibocsátás”

¹ Balassa Ákos szerint „... a gazdasági — ezen belül az anyagi — egyensúly egyik legfontosabb eleme az, hogy a megtermelt források és azok belföldi felhasználásának értéke között — nagyságrendileg és hosszabb távon — egyezőség álljon fenn ...” ([5] 40 l.). Hasonló meghatározást találhatunk Huszár István [14] és Hetényi István [11] írásaiban.

² Lásd például Hoós János cikkét [13].

viszonyt állítják az egyensúlyi probléma középpontjába.³ Bármennyire helyeselhető ez a szemlélet, e megközelítés híveinek azt az állítását már korántsem fogadhatjuk el, hogy minden olyan ráfordítástöbblet, amely önmagát meghaladó kibocsátástöbbletet eredményez, egyensúlyjavító tényező. Makroökonómiai síkon korántsem biztos ugyanis, hogy az adott ráfordításnál — eredményezzen bár jelentős többletkibocsátást — nem lett volna hatékonyabb más ráfordítás, a népgazdaság más területén.

Az említett ráfordítás—kibocsátás szemléletű egyensúlyi koncepció érdeme az, hogy figyelmeztet: a forrás és a felhasználás megbomlott egyensúlyát nemcsak a felhasználás „lefogásával” lehet helyreállítani. A források szabta lehetőségeket meghaladó felhasználás, illetve az ebből következő egyensúlyhiány — olykor éppen a felhasználás növelésével „igazítható ki”. Az erre a paradoxonra hivatkozóknak azonban pontosabban körül kellene határolniuk állításuk érvényességi körét. Hiszen a jelen szűkös erőforrásainak (beleértve az ésszerű határok közt bevont külső erőforrásokat is) korlátait általában semmiképpen sem kerülhetjük meg azzal, hogy „előremenekülünk” a jövőbe. Ugyanakkor a kérdés makroökonómiai elemzése nemcsak az alternatív költségek („opportunity costs”) kérdését veti fel, hanem azt a fontos problémát is, hogy hogyan szívódik fel a népgazdaság szervezetében a ráfordítás növelésével elért többletkibocsátás.⁴ Fokozza-e a gazdasági szervezet működésének hatékonyságát, vagy éppen még tovább növeli az erőforrásínséget? A ráfordítás—kibocsátás típusú egyensúlyi koncepció elfogadásához először azt kellene megvizsgálni, hogy mai gazdasági rendszerünkben a kiadások növelésével — a népgazdaság egészére és nem egyes szereplőire vonatkoztatva — enyhülnek-e a hiányjelenségek, javul-e a költség—hozam arány.⁵

Hiányjelenségeket megszüntethetünk úgy is, hogy a hiányt másutt bővítetten újratermeljük. Hiánygazdaságban — mint Kornai János kimutatta [16] — a kínálat növelésével valószínűleg nem a többletkereslethez való felzárkózást érik el, hanem a közöttük levő rés további növekedését. A mikro- és makrogazdasági összefüggések összekeverését véljük felfedezni az olyan állításokban, amelyek a hiányra, a kielégítetlen keresletre való utalást elégségesnek tartják ahhoz, hogy a termelés növelését szorgalmazzák. A hiánygazdaságban a kiadások fokozása valószínűleg rontja a költség és a hozam, az erőforrás-lekötés és az erőforrás-keletkeztetés közötti viszonyt, következésképpen növeli a külső és a belső eladósodást. Azaz az egyensúly helyreállításának offenzív útja — legalábbis mai feltételeink között — véleményünk szerint nem járható.

³ Pirtyi Ottó szerint a forrás és a felhasználás viszonyát vizsgálhatjuk ugyan bevétel—kiadás típusú mérlegösszefüggésekben is, de az egyensúly alapösszefüggései ráfordítás—kibocsátás szemléletű mérlegekben ragadhatók meg igazán. A kiadási többlet, az eladósodás csak a jéghegy csúcsa, a rossz gazdálkodás kirívó jele. Ha a lényeg a ráfordítás—kibocsátás viszonyának javítása, akkor az egyensúlyhiányt a kiadások növelésével is lehet (vagy célszerű) gyógyítani, mert „minden ráfordítástöbblet jó, ami önmagát meghaladó kibocsátástöbblet hoz” ([19] 3. 1).

⁴ Gazdasági életünk kedvezőtlen jelensége, hogy a nettó termék aránya évek óta csökken. Ez olyan helyzetet teremthet, hogy a többletráfordítás csökkenti a nettó terméket, vagyis a nagyobb növekedésből kevesebb marad.

⁵ A ráfordítástöbbletnek a kibocsátáshoz való kapcsolatát tovább bonyolítja az, hogy hazánkban a devizaforgalom és a forintforgalom szétválik. Ezért sem biztos, hogy minden kibocsátástöbbletet eredményező ráfordítástöbblet jó. Mi történik például akkor, ha a ráfordítástöbblet döntően devizában keletkezik, a kibocsátástöbblet pedig döntően forintban? Nem rontja-e ez a népgazdaság egyensúlyát, ahelyett, hogy javítaná?

Az egyensúly problémája éppen azért nehéz, mert a népgazdaságra mint egészre vonatkozó következtetések nem vonhatók le közvetlenül a gazdaság egyedi szereplőire érvényes megállapításokból.⁶ A kérdés ugyanis nem csupán az, hogyan alakul a gazdálkodó egységek kibocsátása és felhasználása, hanem az is, hogy a gazdaság egyes szereplőinek kibocsátásai és felhasználásai hogyan összegeződnek társadalmi kibocsátássá, illetve felhasználássá. Makrogazdasági szinten a mikroösszefüggések „fejtetőre” állhatnak. Így például makroszinten — meghatározott rendszeradottságok mellett — a felhasználástól függ⁷ a forrás, a beruházásoktól a realizált profit (a beruházások forrása), a vagyon- és jövedelemviszonyoktól, azok pénzügyi formáitól az ár, a kereslettől a kínálat, az adótól a profitnagyság stb.

Amikor a hazai egyensúlyi elméletek az állapottól a mozgás felé terelik a figyelmet, megteszik az első lépést abban az irányban, hogy az egyenlőségek vagy egyenlőtlenségek felsorakoztatására redukálódott elméletet élő társadalomelméletté tegyék. Az egyensúlyi összefüggések gyökeréhez ásnak le azok, akik keresik a *társadalmi cselekvést mozgató rugókat*, amelyek a társadalmat egyensúlyi avagy egyensúlyhiányos pályára terelik.⁸ Erdős Tibor az anyagi egyensúly követelményeihez egyenrangú tényezőként társítja az *egyensúlyi motivációkat hordozó gazdasági érdekeltiségi rendszert*. „Akármelyik tényező hiányzik, az egyensúly nem jöhet létre” ([10] 20. l.).

Az egyensúlyi motivációt a kapitalizmusban az árak foglalják magukban. Mégpedig úgy, hogy „... az áraknak megfelelőeknek kell lenniük, olyanoknak, hogy a vállalatok tevékenységét ösztönző profitot biztosítsanak. Ez a konkrét társadalmi-gazdasági körülményektől függően a kapitalizmusban lehet átlagprofit, monopolprofit vagy az átlagosnál kisebb profit, annyi profit, amennyi a vállalatot a termelés folytatására, beruházások végrehajtására készíti” ([10] 9. l.).

Bár az árak tartalmazzák azokat a motivációkat, amelyek a termelést egyensúlyi vagy egyensúlyhiányos pályára terelik, mivel azonban maguk is meghatározottak a gazdálkodási formák által⁹, a gazdaság egészének *egyensúlyi vagy egyensúlyhiányos pályáit a gazdálkodás alapformái* (például a tőkés forma) és *annak alakzatai* (a szabadversenyos tőke, a monopolizált tőke különféle formái, a kisvállalkozások, a pénztőke kevésbé fejlett vagy korszerű formái stb.) *jelölik ki*.¹⁰

⁶ „... az egyedi háztartásokra és vállalatokra vonatkozó atomisztikus feltevések nem elégségesek az egyensúly létezésének kimondásához; szükség van »globális« feltevésekre” ([2] 60. l.).

⁷ A felhasználás milyenségétől függően e kapcsolat lehet negatív is. Negatív kapcsolatra utal az, hogy sok a kényszermegettakarítás, gyakran kerül sor vállalati pénzek „sterilizálására”, s általában intenzív hiány van.

⁸ Erdős Tibor — értelmezésünk szerint — nem azt tartja lényegesnek, hogy a gazdaság az egyensúly állapotában legyen, hanem azt, hogy *törekedjék az egyensúly felé!* Mint írja, szabadversenyos kapitalizmusban, ha a gazdaság „... egy-egy időpontban nem is volt egyensúly-állapotban, de törekedett az egyensúly-állapot felé” ([10] 8. l.).

⁹ Ide kívánczik Csikós-Nagy Bélának egy ezzel kapcsolatos gondolata: „Az árról, annak szerepéről lehet valakinek elvont okoskodáson alapuló ilyen vagy olyan véleménye, de az ár és annak valóságos szerepe abban a politikai—társadalmi—gazdasági közegben határozható meg, amelyben létezik” ([7] 77. l.).

¹⁰ A tőke mint „stock” jelenség és az ár mint „flow” jelenség közötti viszony természetesen nem írható le csupán azáltal, hogy az előbbit meghatározónak, az utóbbit meghatározottnak minősítjük. Az árak — bár alapvetően a tőkefolyamatok által determináltak — maguk is formálják a tőkét. Sőt ha az egyes tőkéket vesszük szemügyre, az árak aktív szerepe előtérbe kerül.

Az áraknak az egyensúlyi rendszerbe való beemelésével szakadt el lényegében az egyensúly modern hazai felfogása a szocialista közgazdasági irodalom voluntarista áramlatától. Ez utóbbi áramlat — szemben a modern szemlélettel — az anyagi-technikai összefüggések feltárására helyezte a hangsúlyt. Ezen összefüggések érvényesítését hivatali, hatósági feladatnak tartotta csupán.

Az árak funkcióját persze nem szűkíthetjük le a *kinálati oldal orientálása*ra. A profitorientáció mellett nem hanyagolhatjuk el a kereslet sajátos motivációját, a hasznosságot, s ezzel együtt a hasznosság megmértetésében és maximalizálásában érdekeltek társadalmi csoportját, a fogyasztókat sem.¹¹ A termelés és a fogyasztás kölcsönös viszonyával nemcsak a technikai összefüggések oldalán találkozunk, hanem az érdekeltségi rendszer oldalán is. Ezért hibás az a közgazdasági szemlélet, amelyben csak a termelés alkalmazkodik, a szükségletek viszont nincsenek alávétve alkalmazkodási folyamatoknak, „*mit milyen áron*” -összevetéseknek.

Az anyagi-technikai és az értékegyensúly követelményeinek egységként, egyensúlyi rendszerként való kezelése és az *egységüket létrehozó mechanizmus jelentőségének hangsúlyozása ma még inkább úttörő nézet, semmint az egyensúlyi problémák általánosan elfogadott megközelítése*. A szocializmus politikai gazdaságtanában egyelőre még jobbra az a szemlélet uralkodik, amelyik szembeállítja, szétválasztja az egyensúly különböző aspektusait, ahelyett, hogy összefüggésüket tekintené vizsgálata tárgyának. Szemléletesen jelenítik meg ezt a magát makacsul tartó nézetet B. Minc egyensúlyal foglalkozó írásai (például [18]). Az árugazdaságban az egyensúly értékvetülete és anyagi-technikai vonatkozásai között Minc szerint feloldhatatlan ellentmondás feszül. Mivel az értékviszonyok és a technikai viszonyok is változnak, méghozzá más-más törvényszerűségeknek alávetetten, egyidejű arányosságuk nem állhat fenn. Ezen elmélettől idegen a tények világa, *amelyben az érték formálja a hasznosságot, a hasznosság formálja az értékviszonyokat*, amelyben a „mit termeljünk és fogyasszunk?” kérdésre adott válasz függ attól, hogy „milyen áron?”.

Az anyagi és az értékfolyamatok szétválasztását példázza az is, miben látja Minc a kapitalista és a szocialista egyensúlyhiány eltérő voltát. Minc szerint a kapitalizmusban az értékegyensúlyt helyezik a dologi, természetes egyensúly elé (és ez — mint a szerző írja — a gazdaságot károsan érintő egyensúlyhiányhoz vezet), a szocializmusban viszont a természetes egyensúly kerül a társadalom célfüggvényébe. A társadalmi cél — Minc szerint — mintegy *a priori* adott. A fejlődés és az alkalmazkodás így megoldott vagy megoldható a célfüggvényt kidolgozók hivatali szobáiban. Az érdekviszonyok csak arra jók, hogy ezen „alpvonalak” részleteikben való megvalósítására ösztönözzenek.

Az egyensúly vagy egyensúlyhiány mögött rejlő érdekviszonyok illetén leegyszerűsítése nemcsak azzal jár, hogy nem mutatjuk be az egyensúly irányában vagy ellenében ható társadalmi erőket, *hanem azzal is, hogy az egyensúlyhiány okán legfeljebb csak hivatalokra és hamis tantételekre mutogathatunk, s nem hibáztathatjuk a gazdálkodás mechanizmusait meghatározó gazdálkodási formákat*.

¹¹ Egyetemi előadásában Erdős Tibor is utal a keresleti oldal jelentőségére az egyensúly szempontjából, egyszersmind felhívja a figyelmet a keresleti vetület elhanyagolása okozta problémákra.

A szocializmusbeli egyensúlyhiány „aufklérista” elmélete végül is tehát nem ad megfelelő fegyvert a kezünkbe. Ha ugyanis a termelés elsődlegesen termékkibocsátás, és a termék realizálódása csak másodlagos, akkor ebből már következik, hogy az ilyen normák által vezérelt gazdálkodás csakis az egyensúlyhiány irányába viheti a gazdaságot. Hiszen ilyenkor a termékkibocsátás maximalizálásához kötött jövedelemképződés szükségszerűen elszakad a társadalmi realizálódás folyamatától. A társadalmi hatékonyság, a termék haszna, hatásossága iránt érzéketlen, e tényezőktől függetlenedő jövedelemképződés ugyanis nem teremt megfelelést az újratermelés (ezen belül elsődlegesen a beruházások) jövedelmi és anyagi potenciái között. Ebben a rendszerben törvényszerűen képződnek olyan jövedelmek is, amelyek mögött használhatatlan, elavult, nem a szükségleteknek megfelelő javak állnak. *A beruházások anyagi potenciái* — éppen mert a termelés függetlenedik a társadalmi megmértetés értékfolyamataitól — szükségszerűen *alacsonyabbak lesznek, mint a jövedelmi források*. Túlkereslet alakul ki a termelés feszített vagy lazább üteme mellett egyaránt. *A gazdálkodás ezen formája szükségszerűen kereslettöbbletes gazdaság.*¹²

Az anyagi egyensúlyról

Közgondolkodásunkban még ma is tartja magát az a nézet, amely szerint az egyensúly az anyagi-technikai folyamatok egymásba kapcsolódásának rendje, a társadalmi anyagcsere mérnöki pontossággal és szakszerűséggel történő vezérlése. Ha a termelésről lefosztjuk társadalmi burkát, akkor persze nem is marad más, mint pusztá anyagi-technikai összefüggések. Hiszen ki vonná kétségbe, hogy minden egyes termék produktumok egész sorát feltételezi, és a termékek — felhasználásuk révén — maguk is feltételévé válnak újabb és újabb termékhalmozok létrehozásának? A technológiai kapcsolatok a termelést meghatározott rendszerbe sorolják. De hová lesz ebből a rendszerből az ember? Az ember, aki különféle társadalmi szerepeket öltve termel és használja fel termelésének produktumait. A technológiai kapcsolatok mégoly precíz mátrixa sem tartalmazza, hogy egy termék mennyi embert, emberi erőt fogyaszt, és mennyi embert, emberi erőt termel.¹³ És mert marxista iskolázottságunkról sem feledkezhetünk meg, azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az emberek meghatározott társadalmi-gazdálkodási formába (árutermelőként, vállalkozóként vagy bérjövedelemből élőként) sorolódva termelnek és használják fel termékeiket. E formáknak megfelelő motivációk szerint megy végbe az erőforrás-értékelés és a szükségletek értékelése, azaz az erőforrásoknak és a szükségleteknek az összevetése. A termelés anyagi folyamata ezért — bizonyos értelemben — azoknak a társadalmi-gazdasági értékrendeknek a megvalósulása, amelyek az embereket és a gazdálkodó közösségeiket motiválják, amelyek a termelést költség — hozam összefüggésbe rendezik.

De lehetséges-e egyáltalán az egyensúlyt — a társadalmi-gazdasági

¹² Ennek igazolását látom például abban, hogy Magyarországon a termelés 1980. évi visszaesése lényegesen nem változtatott a keresleti-kínálati viszonyokon. Az eladók piacát nem rendítette meg a termelés és a beruházások összehúzódnása sem.

¹³ Az emberközpontú, az emberekből, illetve közösségeikből kiinduló gazdasági elméleti rendszer felépítésére tesz kísérletet doktori értekezésében Augusztinovics Mária [4].

elemektől elvonatkoztatva — pusztán anyagi egyensúlyként értelmezni? És mit tekinthetünk forrásnak: magát a termékkibocsátást vagy pedig a felhasználásban (jól-rosszul) realizálódott termelést? Hogyan írható le a realizálódás társadalmi folyamata? Vizsgálhatjuk-e a felhasználást a forrásképződéstől elválasztva?

Ami a forrás kibocsátásként, illetve realizált termelésként való értelmezését illeti, a közgazdászok az utóbbi időben hajlanak arra, hogy azt vallják: a ténylegesen felhasználható forrásról a *realizált* nemzeti jövedelem mutatója tájékoztató, nem pedig a megtermelt nemzeti jövedelemé [13]. Ha ugyanis a cserearányromlás „elviszi” a nemzeti jövedelem egy részét, akkor a belső forrás (a felhasználható forrás) kevesebb, mint a megtermelt nemzeti jövedelem.

Külföldi kapcsolataink realitásai, a hetvenes évek közepén elszenvedett cserearány-veszteségek kikényszerítették annak tudomásulvételét, hogy nemcsak mi mérjük külföldön realizálódó nemzeti jövedelmünket. Nemzeti jövedelmünk külföldre áramló része megmértetik és esetleg könnyűnek találhatik a világgazdasági kapcsolatok mérlegén is. Világosan mutatja ezt az 1974-es esztendő, amikor a belföldön megtermelt (összehasonlítható áron mért) nemzeti jövedelem növekedése mintegy 6 százalékos volt, a belföldön rendelkezésre álló (folyó áron mért) nemzeti jövedelem pedig mindössze 4 százalékkal nőtt. Ezek az adatok önmagukért beszélnek. Aligha képes belőlük bárki is kiolvasni azt, hogy a nemzeti jövedelem elsősorban és lényegében jószághalmaz, használatiérték-tömeg.

Külföldi viszonylatban tehát szinte magától adódott a megoldás a megtermelt és a realizált nemzeti jövedelem különbségének tudomásulvételére; arra, hogy a realizálódást a forrásképződés feltételeként kezeljük. Eredeti kérdésfeltevésünk azonban nem az volt, hogy elszakíthatjuk-e a forrásképződést a realizálódás folyamatától külföldi kapcsolatainkban, hanem az, hogy mi a forrás gazdaságunkban: tekinthetjük-e forrásnak a termelők által kibocsátott (és általuk értékelt) jószág- és szolgáltatáshalmazt?

E kérdés megválaszolása — úgy véljük — egy közgazdászgeneráció feladata. Az a tény, hogy az áru vevőre talált, mégpedig „jó” áron, kereslettöbbletes gazdaságban önmagában még keveset mond a forrásképződésről. Gazdaságirányításunk jelenlegi rendjében az árak nem tükrözik megfelelően a termék „társadalmi hatékonyságát”, a társadalmi realizálódást. Amíg „... a termelés automatikusan többletjövedelmek kiáramlásával jár” ([13] 11. l., (kiemelés tőlem — Sz. Sz.), azaz függetlenül a realizálódás folyamatától, addig a termelés mint forrásképző folyamat az egyedi piaci kapcsolatokban nemigen méretik meg. A vevő ugyanis nincs abban a helyzetben, hogy különösebben mérlegelhesse, arányban van-e a termék ára hasznosságával.

Kereslettöbbletes gazdaságban a realizálódás ténye és mértéke döntően nem az egyes áruk piacán kibontakozó piaci kapcsolatokból, hanem a makrokapcsolatokból, a jövedelmi és a reálfolyamatok harmóniájára avagy krónikus diszharmóniájára utaló összefüggésekből bontható ki. A realizálódás mennyiségi és minőségi jellemzőire következtetni lehet a pénz értékének alakulásából, a vállalatok költségvetési kapcsolataiból, a költségvetés komplex elemzéséből, a készletalakulásból, a befejezetlen beruházások állományából, a lakossági pénzek felhasználhatóságából, a költségvetési és a fizetési mérleg alakulásából és nem utolsósorban a cserearányok tendenciáiból.

A forrás és a felhasználás fogalmainak pontos értelmezése nélkül zava-

rok keletkezhetnek az egyensúllyal összefüggő jelenségek magyarázatában. Lehet, hogy közgazdaságtudományunk ma még nem rendelkezik megfelelő fegyvertárral ahhoz, hogy a gazdasági egyensúlyt egyértelműen meghatározhassa. Nem visz közelebb azonban a problémák megoldásához a kétértelmű definíció sem. Erre a két-, sőt többértelműségre sok példa akad a szakirodalomban. Elég, ha csak Balassa Ákos kísérletét idézzük az egyensúly fogalomrendszerének megközelítésére.

„A gazdasági egyensúly — írja Balassa Ákos — magában foglalja *mind* az anyagi, *mind* a pénzügyi folyamatok egyensúlyát... A gazdasági — ezen belül anyagi — egyensúlynak fontos *összetevője* ... a *piaci egyensúly* ... a »népgazdasági szintű« és a »piaci egyensúly« lényegében csak *egy-egy megnyilvánulása az anyagi folyamatok egyensúlyának* ... *Az anyagi folyamatok egyensúlyának* ... további *eleme* a pénzügyi (jövedelmi) egyensúly ...” ([5] 39—41. l., kiemelés tőlem — Sz. Sz.).¹⁴

Ha elfogadjuk azt, hogy a gazdasági egyensúlynak a piaci és a pénzügyi folyamatok is elemei, akkor ebből már adódik: a belföldi forrásképződés problémáját nem intézhetjük el azzal, hogy a megtermelt nemzeti jövedelmet, a megtermelt jószág- és szolgáltatástömeget tekintjük forrásnak. Persze erre azt is mondhatnánk, nemcsak az a forrás, de elsősorban az. Sokak fülében rokonszenvesen csenghet az a gondolat, amely szerint a forrás és a felhasználás egyensúlya elsősorban anyagi egyensúlyként értelmezendő, és ezt az anyagi-technológiai egyensúlyt kell kiegészíteni a piaci egyensúllyal, ahhoz kell hozzáigazítani a piaci, sőt a jövedelmi viszonyokat is. Emögött az általánosan elterjedt, tankönyvekben is tanított, a szocializmus sajátosságaira hivatkozó felfogás mögött tulajdonképpen az a gondolat húzódik meg, hogy a *technika a lényeges, a társadalmi viszonyok, mechanizmusok másodlagosak*. Ha ez igaz volna, akkor a tervezés kimondva-kimondatlanul a technokraták feladatává egyszerűsödne, az ár pedig a beépített jövedelmi preferenciákkal, illetve díszpreferenciákkal alapvetően csak a termelési preferenciarendszer (struktúrapolitika) érvényesítésének eszközéül szolgálna. Az ár ebben a gondolkodási rendszerben a tervező-technokraták asztalán születik, ikerterméke a tervezésnek. Az egyensúly pedig — következetesen végiggondolva a kérdést — nem lehet más, mint a technikai összefüggésekre alapozódó termékmérleg-egyensúly.¹⁵

A naturális egyensúly elsőbbségét hangsúlyozó felfogás nemcsak technokrata színezete, a társadalmi viszonyok elhanyagolása, lebecsülése miatt elfogadhatatlan számunkra, hanem azért is, mert nem igazodik a valósághoz, nem fejezi ki a tervgazdaság tényleges folyamatait, viszonyait. *A na-*

¹⁴ Az anyagi, piaci és pénzügyi (jövedelmi) folyamatoknak ezen elméleti „rendetlenség” csak a valóságban uralkodó rendetlenséget tükrözi vissza. Az elmélet számára a „nem rendszer” elfogadhatatlan, annak elemei viszont igen. Az elemekből, ha rendezetlenül egymás mellé tesszük őket, az a kép alakul ki, hogy a gazdasági egyensúly mind az anyagi, mind a piaci, mind a pénzügyi (jövedelmi) folyamatok egyensúlya.

¹⁵ Ha elfogadnánk is, hogy az egyensúly termékmérleg-egyensúly, akkor is felvetődik a kérdés, mint Csikós-Nagy Béla írja, hogy „...mi legyen az a rendező elv, amely szabályozza a termelési szerkezetet. Pusztán az állami tervezésre való hivatkozás nem válasz a kérdésre. Ez esetben ugyanis arra a kérdésre kell választ adni, hogy milyen kritériumok vezérlik az anyagi termelést. Ezek lehetnek mennyiségiek és minőségiek. Az előbbi esetben a technikai összefüggések szem előtt tartásával a termékmérlegek rendszerében biztosítanak egyensúlyt. Utóbbi esetben az egyensúly olyan termelési szerkezet mellett adódik, amely a gazdasági hatékonyság tartozéka. Az előbbi esetben az érv struktúra-kiszolgáló, az utóbbiban viszont struktúra-orientáló” ([7] 831. l.).

turális tervezés ugyanis valójában nem is annyira naturális, mint amennyire azt hangsúlyozni szokták. A naturális tervek — mivel ezek is jól-rosszul „beárazott” tervek — nem abban különböznek a folyó áras tervektől, hogy a tágan értelmezett társadalmi szükségletek kielégítése szempontjából az anyagi folyamatokat helyesen előtérbe helyezik,¹⁶ míg a folyóáras tervek az anyagi folyamatokat *helytelenül* háttérbe tolják, hanem abban, hogy másképpen tükrözik az anyagi, érték- és jövedelmi folyamatokat, mint a folyó áras tervek. Egy mázsa búza, egy tonna olaj stb. változatlan áron és folyó áron szerepeltetve a tervben egyaránt fontos információkat hordoz. Az például, hogy adott mennyiségű x termék gyártásához egy tonna olajjal kevesebbet vagy többet használunk-e fel, fontos információ. Igazán azonban csak akkor használható, ha azt is tudjuk, várhatóan milyen változások mentek és mennek végbe az olaj árában, valamint a szóban forgó termék árában. Hiszen korábban sem csupán meghatározott olajmennyiségeket vetettek egybe meghatározott x termékhalmozatokkal, hanem olcsóbb vagy drágább erőforrásokat a szükségletkielégítésben értékesebbre vagy érték-telenebbre taksált termékekkel.

Az értékviszonyok — akár tudomást veszünk róluk, akár nem — már bennefoglaltak a termelésben, nem számúzhetjük őket a csereviszonyok területére. A lehetetlent kísérlik meg azok, akik először reál- (anyagi) tervet készítenek (vagy ezt a módszert javasolják), és a reáltervet később egészítik ki az áruvető folyamatok tervével. Elméletileg hibás az a koncepció, amely a termelésnek a naturális megfontolásokra alapuló „durva szabályozására” és (lényegében) a cserevető folyamatok területére korlátozott, áruviszonyokon alapuló „finom szabályozására” épít. Kudarca van ítélve az áruviszony „megjobbítását” célzó bármely olyan törekvés, amely e viszonyt csak a csereben ismeri el, és a termelést fel akarná szabadítani az árujelenségből adódó értékkötelekek alól. Márpedig ha a termelést alapvetően a naturáliákra épülő terv irányítaná, akkor lényegében kiiktatnánk e folyamatból az értékviszonyokat. A jelenlegi társadalmi állapotnak, a szocialista gazdaság jelenlegi szükségleteinek az effajta törekvések egyáltalán nem felelnek meg. Az értékviszonyok a termelés és a tervezés fontos irányítói. „... az érték legelőször akkor kerül alkalmazásra, amikor el kell dönteni, hogy egyáltalában termeljenek-e valamilyen dolgot, vagyis arányban van-e hasznossága termelési költségével. Csakis ezután lehet szó arról, hogy az értéket a csere szempontjából alkalmazzák” ([17] 505. l.). Egyáltalán nem idegen a tervezés „szellemétől” az, amit az előbbi idézetben Engels az érték termelésben való alkalmazásáról állít.

Más kérdés, mennyire tették lehetővé a szocialista tervezés eddig kialakult módozatai azt, hogy a költségek és a hasznosság mérése és egybevetése társadalmilag racionális útra kerüljön.

Ha a terv naturális összefüggésekre épül, az még nem jelenti azt, hogy a társadalmi szükségletkielégítés anyagi folyamatait helyezik előtérbe. A naturáliák uralma arra is utalhat, hogy a terv nem „látja” vagy nem „látatja” a termelés társadalmi formáit és a gazdasági érdekérvényesítéssel kapcsolatos érték- és jövedelmi folyamatokat. Következésképpen az, hogy a terv a hasznossággal, a termelési folyamatok naturális jellemzőivel operál, értékvonatkozásaikkal pedig nem, vagy csak kiegészítő jelleggel foglalkozik,

¹⁶ Lásd Hoch Róbert [12].

nem annak bizonyítéka, hogy a terv „érték nélküli” terv. Az értéklátás hiánya ugyanis nem azonosítható az értéknélküliséggel.

A tervezés — „naturális” jellege dacára — a gazdaságot meghatározott ár-, pénz- és jövedelmi pályára irányítja. A naturális döntések sajátos gazdasági érdekeket fejeznek ki, sajátos érdekérvényesítési mechanizmus kapcsolódik hozzájuk.¹⁷ Ugyanakkor az ár-, a pénz- és a jövedelmi folyamatok — formális és különösen informális alakzataikban — *ugyancsak sajátos, az előbbiektől eltérő érdekek lenyomatai. Így a naturális tervhez „igazított”, a tervhez „kötött” pénzügyek éppen attól szakadnak el, amihez a legszorosabban kapcsolódniuk kellene.* A pénzügyi pályák megkettőződnek; hivatalos és nem hivatalos pályákra. A hivatalos pályán futó pénzügyek valójában nem jelzik a társadalmi realizálódást. A realizálódással kapcsolatos jelzéseket a pénzügyek nem hivatalos pályáin lehet fogni, a pénz „szürke” vagy „fekete” piacain. A pénz kényszerű, nem tervezett leértékelődése, a költségvetés kényszerpályái, a „kinek ennyi — kinek annyi” árfolyamok, a tervnek ellentmondó ár- és jövedelmi irányzatok, mind megannyi példa arra, hogy a „deformált piac” nem az árugazdaság sajátossága csupán, a pénzgazdaságban is megjelennek a torz piaci viszonyok, mielőtt létfeltételeik megteremtődnek. Az előbbieken kívül is számos olyan torz pénzügyi jelenséget említhetnénk, amelyek éppen a pénzügyek „naturális tervmeghatározottságai-ból”, *a hamisan értelmezett társadalmi érdekérvényesítésnek a pénzügyek „fölé emeléséből” fakadnak.*

Az ösztársadalmi érdekekre hivatkozó naturális tervezés, amely a „hátsó lépcsőre” tereli a társadalmi realizálódás mérését, paradox módon éppen a helyi érdekérvényesítésnek nyit utat. Ha ugyanis a realizálódás valóságos útjai nincsenek kivilágítva, akkor semmi sem gátolhatja meg, hogy helyi érdekek érvényesüljenek a realizálódás informális társadalmi folyamataiban.

Nem azt vitatjuk, hogy „... a szocialista rendszer alapvető gazdasági célja nem lehet más, mint a társadalom anyagi gazdagságának, a lakosság anyagi jólétének a növelése” ([12] 41. l.). Ez a cél, de e cél önmagában még nem jelöli ki elérésének eszközét. A vita vonala szerintünk ott húzódik, ahol azt kellene megállapítanunk: milyen gazdasági eszközökkel lehet a fenti cél elérését a legjobban szolgálni: naturálisnak nevezett, de persze értékvetületeket éppúgy tartalmazó tervekkel vagy olyan központi irányítással, amely nem nyúl bele — akaratlanul sem — az egyedi áru- és pénzfolyamatokba, viszont elemzi és szabályozza azokat az általános összefüggéseket, amelyek az egyedi folyamatok szintjén nem ragadhatók meg, és így nem is szabályozhatók?¹⁸

Ilyen makroszabályozást igényelnek a társadalom termelését és felhasználását motiváló jövedelemviszonyok, amelyek — kellő szabályozottság híján — ellentmondást okozhatnak az összkereslet és az összkínálat között.

¹⁷ A naturális döntések társadalmi arculatát vizsgálja Antal László „Fejlődés — kiterővel” című művében [1].

¹⁸ Amit Barta Imre tapasztalati tényként rögzít, szükségszerűen következik az áru- és pénzügyviszonyok eszköz-szerepköréből. Mint írja: „Az eddigi gyakorlatból eredő probléma a tapasztalatok szerint ugyanis kettős: az egyensúlyszabályozás egyrészt védekező jellegű, másrészt utólagos, a már megbomlott arányok helyreállítását célozza. Tanulság: igazi megelőzést a jövedelmek, a források képződésének befolyásolása, szabályozása biztosíthat” [6]

Ugyancsak makrogazdasági szabályozást kíván a fogyasztás és a beruházás anyagi és jövedelmi folyamatainak összehangolása, a különféle háztartás-típusok (vállalat, költségvetés, lakosság) funkcionális, valamint tőke- és jövedelmi kapcsolatainak megfeleltetése, általában: a technikai, az érték-, illetve értékesülési (jövedelmi és tőke-) kapcsolatok *folyamatos* „karbantartása”.

A naturális jellegű tervezés — még ha azt ki is egészítik az áru-folyamatok tervével — akarva-akaratlanul az egyedi áru- és pénzfolyamatok szabályozására esik szét: a naturális tervekben a globális folyamatok döntő többsége „látóhatáron” kívül marad. Ezzel szemben a szabályozó típusú tervezés „vigyázó szemeit” nem a gazdálkodás alanyaira veti, hanem az általánosság szintjén jelentkező összefüggésekre, az anyagi, érték- és értékesülési (azaz tőke- és jövedelmi) folyamatokra, azok döntően piackonform összehangolására.

Az anyagi, érték- és jövedelmi kapcsolatok szerves egységét jól példázza Marx újratermelési modellje. Mit mond a marxi modell a mi szempontunkból? Azt, hogy a két osztály közötti csere, a kereslet és a kínálat egyezősége már eleve feltételezi a jövedelemelosztási viszonyok, az értékviszonyok és a technikai viszonyok összehangolódását. A $c_2 = v_1 + m_1$ egyezősége másként nem is lehetséges. *A marxi modellben nincs külön anyagi (technikai) egyensúly, külön értékegyensúly és külön tőke-, illetve jövedelmi egyensúly.* Árugazdaságban, ahol a termék értéke különféle jövedelmi formákra bomlik — legyen az munkabér, tőkés bruttó profit és adó vagy munkabér, vállalati nyereség és adó —, a termék *egyszerre anyagi* jelenség és *érték-* (ár-) jelenség, illetve *jövedelemkeletkezési*, valamint *jövedelemelosztási* jelenség. Nem egyszer ez, és másszor más.

Továbbá *nemcsak a termék értéke az, amely jövedelmekre bomlik, hanem ezek azok a jövedelmek, amelyeken a termékeket megvásárolják.* A technikai, az érték- és a jövedelmi összefüggések rendszert képeznek, olyan totalitást, amelyben egyik viszony sem értelmezhető a többi nélkül. Vizsgálható-e például a társadalmi termelés anyagi szerkezete e jövedelmi formák nélkül? Nem, de — vethetnék ellen — a bér csupán nominális megnevezése a társadalom fogyasztási alapjának, a bruttó nyereség (az amortizáció plusz nyereség) pedig a beruházásnak. Valóban: a bér nominális nagyság, a bruttó nyereség szintén. A kérdés ezek után „csupán” az, hogyan határozódnak meg e nominális, illetve reálnagyságok. Milyen szerepet játszanak ebben a különböző háztartástípusok (lakosság, vállalat, költségvetés) jövedelmi folyamatai? Hogyan lesz a termelés során keletkezett nominális jövedelmekből először *elkölthető* jövedelem (az adók levonásával csökkentett, a transferekkel megnövelt jövedelem), másodsor pedig *elfogyasztható, realizálódó* jövedelem. Látnunk kell: ahogyan az áru elnevezés sem csak a termék, a szolgáltatás megjelölésére szolgál, *a jövedelemformák sem csupán nominális elnevezései a különböző rendeltetésű termékhalmozoknak.*

Nézzük ezt az összefüggést most a másik oldaláról! Ahogyan az áru a termelőnél csak elgondolt jövedelem, ugyanúgy a jövedelem a fogyasztónál (felhasználónál) csak elgondolt termék (szolgáltatás). *A jövedelmeknek az árukhoz hasonlóan realizálódniuk kell.* Csak míg az áruformában termelt termékeknek jövedelmekké kell válniuk, méghozzá *a társadalmi normáknak megfelelő jövedelmekké*, addig a jövedelmeknek termékeké, szolgáltatássá kell válniuk (fogyasztás és beruházás formájában). A jövedelemtulajdonosok „osztzkodása” a társadalmi terméken nem dől el végérvényesen a jövede-

lem „termelésében”, csak a jövedelemfogyasztás (az elköltés) során derül ki, mennyit „érnek”, mire fordíthatók a jövedelmi pénzösszegek.

Következésképpen: *önmagában vett, tiszta* anyagi egyensúly tulajdonképpen nincs is. Az egyensúly problémája éppen abból adódik, hogy áru-gazdaságban a termelés egyszerre anyagi folyamat és — a mindenkori gazdálkodási formáknak megfelelően — érték-, illetve jövedelemképzési és jövedelemrealizálási folyamat. A termelés így több síkon szabályozódik: a társadalmi-gazdasági formák és az anyagi-technikai összefüggések síkján. Ezért jelent problémát e szabályozási síkok összetalálkozása. Az egyensúly központi kérdése az, hogyan viszonyulnak a gazdálkodási formák által determinált piaci és jövedelmi folyamatok a technikai összefüggések megkövetelte „anyagcseréhez”. Így az az állítás, hogy a szocializmus társadalmi célfüggvényében az anyagi egyensúly áll, tartalmatlan, üres.

A reál- és a monetáris egyensúlyról

A modern árugazdasági egyensúly vonatkoztatási alapja olyan gazdasági rendszer, amelyben különböző háztartástípusok vannak,¹⁹ különböző funkciókkal, erőforrásokkal, az erőforrások felhasználásából származó jövedelmekkel, e jövedelmek elköltésének sajátos szabályaival. *E háztartástípusok közül domináns, a gazdálkodás típusát meghatározó elem a vállalkozás, amelynek motivációja: költségeihez képest többletérték (profit, nyereség) realizálása.* E megállapítás — ha nem is egyformán, ha eltérésekkel, sajátosságokkal is (amelyeket figyelmen kívül hagyni hiba volna) — érvényes mind a modern kapitalista, mind pedig a szocialista gazdasági rendszerre. A családi és a közháztartások a társadalmi újratermelésnek a vállalkozói gazdaság által meg nem hódított területein funkcionálnak, igazodva — bizonyos mértékig — a vállalkozás gazdálkodási szabályaihoz. A családi háztartások jövedelmei, az e jövedelmekből megvásárolható áruk közvetlen összefüggésben vannak a vállalkozói tevékenységgel. E jövedelmek — legalábbis döntő részük — egyszer vállalkozói költségek, másszor realizálói vállalkozók produkálta áruknak és szolgáltatásoknak. A közháztartás összefüggése a vállalkozói tevékenységgel összetettebb. A közgazdasági irodalomban ez az összefüggés mind a mai napig meglehetősen mostohán kezelt. A közháztartások gazdálkodása — ha racionális — az erőszakfunkcióktól eltekintve nem szakadhat el az árakban tükröződő társadalmi költség—hozam összefüggésektől. A közháztartás akkor hatékony, ha nem gátolja, hanem segíti a vállalkozói szférát feladatai ellátásában (ha nem tesz megkülönböztetést a gazdaság egyes alanyai között), a munkaerő vagy az állótóke újratermelésében. Az állam a vállalkozói tevékenység jövedelemszükségletét, realizálási igényét szolgálva és nem keresztelve gazdálkodhat helyesen. *A modern árutermelést ezért — a közháztartások nagy súlya ellenére is — a vállalkozói árutermelés típusmeghatározó jellege miatt vállalkozói árutermelésként értelmezzük.*

A modern árugazdaságra vonatkozó legfejlettebb egyensúlyi elmélet,

¹⁹ Varga István megfogalmazásában: „Az egész népgazdaság minden további nélkül felosztható vállalatokra, magán- és közháztartásokra. E három típushoz tartozó háztartások összességének egymással sokoldalúan összefont gazdálkodása képezi a népgazdaság életét” ([20] 275. l.).

az általános egyensúlyi elmélet két háztartástípusra épít: a köznapi értelemben vett háztartásokra (fogyasztókra) és a vállalatokra. Ezen elmélet szerint a fogyasztó — adott jövedelme mellett — a hasznosság maximalizálására tör, a vállalat profitja maximalizálásában érdekelt. A gazdálkodás alapkérdése, az adott erőforrások hatékony elosztása (allokációja) az árak révén oldódik meg. Az árak tehát kiemelkedően fontos gazdasági funkciója van ebben a rendszerben.

Az általános egyensúlyi elmélet alapfeltevései az árugazdaság legáltalánosabb elemeire épülnek. Csak annyit árulnak el a gazdaságról, hogy a fogyasztói és a termelői javakkal való gazdálkodás formája az ár. A termelői szolgáltatások ára a jövedelem. És ha elfogadjuk, hogy az ár a szocializmusban is a gazdálkodási forma, mégpedig a különböző háztartástípusok gazdálkodásának, a közöttük végbemenő termék- és szolgáltatásáramlásnak a formája, akkor az általános egyensúlyi elmélet által feltárt magatartásformák — legalábbis azok egy része — a modern szocialista árugazdaságban is jellemzők lehetnek. A szocialista árugazdaságra is vonatkoztatható, hogy *az ár a benne foglalt költség—hozam információk révén az erőforrásokkal és a szükségletekkel való gazdálkodás társadalmi mozgásformája*. A kereslet éppúgy részt vesz az ár kialakításában, mint a kínálat. Az olyan árképzés, amely csak a költségekről tájékoztat (legyen az vélt vagy valóságos társadalmi költség), de nem tájékoztat a termék hasznosságáról, hatékonyságáról, éppen a szükségletekkel — legyen az termelési vagy egyéni — való gazdálkodásról mond le.²⁰ Csak a keresletet képviselők társadalmi csoportja érvényesítheti az *eredmény szemléletet* hatékonyan. A vásárló — természetesen jövedelmének korlátai között — a termék, a szolgáltatás hasznosságához méri a költségeket, és ezzel a termelőt is hasonló magatartásra kényszeríti. Ebben a rendszerben nem az gazdálkodik jól, aki bizonygatja: kiadásait ennyivel vagy annyival csökkentti, hanem az, aki az eredményekhez képest takarékoskodik a kiadásaival. Ezek az árugazdaság általános érvényű összefüggései. Ilyen általános formában kifejtve azonban még nem ágyazódhatnak be a vagyon- és a jövedelmi viszonyokba, semmit sem árulnak el azokról, vagyis *meghatározatlan* vagyon- és jövedelmi viszonyok mellett értelmezhetők.²¹

A társadalmi tőke újratermelését elemezve Marx valami hasonlót vizsgál, mint az egyensúlyi iskola. Azt keresi, milyen összefüggés van a termelés anyagi folyamatai és az érték-, illetve a jövedelemfolyamatok között. Hogyan találhatnak a különböző társadalmi osztályok jövedelmi formájuknak megfelelő árukat a piacon? Végbemehet-e a tőke értékalakjának és egyben anyagi alakjának megfelelő újratermelődése a jövedelemkiadások révén? Marx válasza erre: igen, lehetséges, mégpedig *azért*, mert az ösztőke

²⁰ A szocialista árrendszer eme gyenge pontjára hívja fel a figyelmet Derjabin a Pravda hasábjain: „Az árképzési módszerek még ma sem tükrözik eléggé a termék társadalmi hatékonyságát, társadalmi jelentőségét” [9].

²¹ A vagyon- és jövedelemviszonyok egyfajta társadalmi meghatározatlanságára bukkanunk — persze a kiinduló tételekből szükségszerűen következően — az általános egyensúlyi elméletben is. Ez az elmélet kimutatja a jövedelmi formák, az árak, az összes kereslet és az összes kínálat kölcsönös összefüggését, a gazdasági egyensúly lehetőségét — de éppen a jövedelemviszonyok társadalmi meghatározatlanságára építve. Az egyensúlyi elmélet a jövedelemelosztást ugyanolyan rugalmassággal kezeli, mint az összkereslet megoszlását az „a”, „b”, „c” stb. fogyasztási, illetve termelési javak között. Csak arra az összefüggésre épít, hogy kölcsönös megfelelésnek kell lennie a jövedelemeloszlás és a fogyasztási, valamint a termelési javak árai, illetve keresletük és kínálatuk között.

eredményét képező termékértéken belül megy végbe, azaz a termékértéken belül *már végbemegy* ez a folyamat.

Újratermelési sémáiban Marx — az általános egyensúlyi elmülethez hasonlóan — rugalmasnak, alkalmazkodóképesnek állítja be a jövedelmi viszonyokat. Csak a jövedelem típusai adottak: a bér és a vállalkozói jövedelem.

Marx az áru értékéből indul ki, feltételezi, hogy az ár egyenlő az értékkel. Ezért a marxi egyensúly nem árugazdasági, hanem érték gazdasági egyensúly. Az árugazdaságban, különösen a modern árugazdaságban az árak, de még az átlagárak sem egyenlőek az értékkel. A jövedelmek (a bér és a profit) pedig nominális, és nem reálnagyságok. Marx újratermelési vizsgálata, amely — mint maga írja — az áruk értékével operál, a szó mai értelmezésében nem egyensúlyi vizsgálat, minthogy modelljei nem konkrét gazdasági áramlásokat követnek.

A mai felfogásunknak megfelelő egyensúlyi rendszerrel Marx tulajdonképpen a termelési ár elméletének megalkotásakor „dolgozott” „A tőke” III. kötetében.²² Itt az ár (az értékkel megegyező ár) már nem kiindulópont. A tőke ugyanis a maga képeére formálja az árutermelést, az árkialakítást, a keresleti-kínálati viszonyokat. Ezért az átlagár nem az érték. A bér áralkító tényező lesz. A tőke társadalmi hatalmát úgy is érvényesíti, hogy hatalmával arányos profitot kalkulál. E kalkuláció az árvetés döntő tényezőjévé válik. Marx hangsúlyozza, hogy *nem lehet semmit sem megmagyarázni a kereslet és a kínálat viszonyából, ha nem fejtjük ki előbb azt az alapot, amelyen e viszony működik.* Ez az alap pedig a termelés jövedelmi (profit-) motivációja, a jövedelem megoszlása különböző társadalmi típusú jövedelmekre, valamint a jövedelmek elfogyasztásának a gazdálkodás jellegéhez igazodó módzatai.

Nézetünk szerint a szocializmusban is érvényes, hogy a technikai fejlődés, a jövedelemformák, az árformák, a piaci formák, valamint azok fejlődése összefüggésrendszerként képeznek. E totalitásban a társadalmi cselekvést meghatározó, a cselekvést motiváló döntő forma körülményeink között is a jövedelemforma. *A szocializmusban is csak a termelői érdekelttség* (a termelői kínálat és a termelői kereslet érdekelttségét egyaránt értvén ezen) szűrőjén fennmaradó, technika alkalmazása jöhet számításba. Az árformák is a termelői érdekelttségi formákat tükrözik. Ez ad magyarázatot arra, hogy makrogazdasági szinten a jövedelmi és az árösszefüggések a „fejük tetejére” állnak. *Míg a gazdálkodó egység számára az ár az, ami meghatározza a jövedelmet* (a bérforma közvetlenül árforma, a vállalati nyereség és az adó az árakból levezetett nagyságok), *addig makroszinten a jövedelmi formák azok, amelyek meghatározzák az árformákat* (lásd az átlagprofit és a termelési ár kapcsolatát), és azt, hogyan megy végbe a nominális árak „átlényegülése” reálárakká. Mivel az árukat jövedelemformákat hordozó pénzekkel vásárolják meg, a pénzzé válás *nem csupán piaci realizálódás, hanem a jövedelmi folyamatok megvalósulása is.*

²² K. J. Arrow a marxi rendszert — ha az nem öltött is kidolgozott formát — a modern értelemben vett egyensúlyi rendszeralkotás jelentős kísérletének tartja. „Ha összekapcsoljuk az egyszerű újratermelés marxi sémáját és a Tőke I. és III. kötetében kifejlesztett relatív ár-elméletet, megállapíthatjuk, hogy Marx — néhány vonatkozásban — formájában valóban közelebb került a modern egyensúlyi elmülethez, mint bármelyik klasszikus közgazdász. . .” ([2] 50. l.).

A jövedelemviszonyoknak az egyensúlyi rendszerbe való beemelésén túl azt is fontosnak tartjuk, hogy e viszonyok — éppen társadalmi szabályozottságuk következtében — többé-kevésbé merevek.²³ Azzal, hogy egyensúlyt, illetve az egyensúlytalanságot alakító tényezőként írtuk le a jövedelmek társadalmi szabályozását, az áruviszonyokat pedig a jövedelmi viszonyok realizálódásaként értelmeztük, lényegében átléptük a reálegyensúlyi összefüggések birodalmának határát. Ézentúl már nem szorítkozhatunk annak megállapítására, hogy a technikai, az ár- és a jövedelemviszonyok kölcsönösen összefüggnek, kölcsönösen meghatározzák egymást. Nem fogadhatjuk el kiindulópontnak azt, ami minden reálegyensúlyi elmélet alapja, hogy „az áru árut keres”. Tagadjuk, hogy az áruk közvetlenül egymásra vonatkoznak, és ezzel azt is, hogy a pénz csak mint az áruviszony közvetítője érdemli ki figyelmünket.

Az áru ugyanis nem árut, hanem pénzt keres, méghozzá annyi pénzt, amennyi az áru eladója számára a társadalmi normáknak megfelelő jövedelmet biztosít. Másfelől: az, ami árut keres, nem az áru, hanem a pénz. Pontosabban: pénzfórmát öltött jövedelem. A pénznek ily módon történő szerepeltetésével már kiléptünk az árugazdaságból, és a pénzgazdaság területére kerültünk. Ha pedig az áru pénzt és jövedelmet keres, és a pénzfórmát öltött jövedelem keresi az árut, akkor a pénz és annak jövedelmi formái a keresletet és a kínálatot meghatározó tényezőkké válnak. A kereslet és a kínálat egymáshoz igazodása már nem csupán az árukeresletre és az árukínálatra szorítkozik, hanem tartalmazza a pénzkereslet és a pénzkínálat meghatározódásának és egymáshoz való alkalmazkodásának mechanizmusait is. *A pénz tehát nem passzív, hanem aktív útítársa az árunak.* Nemcsak az a kérdés, mennyi áru keres pénzt (mi határozza meg a kínálatot), hanem az is, mennyi pénz keres árut (mi határozza meg a keresletet). A pénzkereslet és a pénzkínálat meghatározódása és egymáshoz igazodásuk: mindez már nem a reálgazdaság, hanem az attól viszonylag elkülöníthető monetárgazdaság szférája.²⁴

A pénz a monetárgazdasági szemléletben már nemcsak a leghatékonyabb áru, különleges likviditással rendelkező vagyontárgy, hanem jövedelemforma is. Az áruval szemben jövedelemként is „viselkedik”: a jövedelmesség mértékével méri, a szerint keresi az árut. Az áru mint jövedelemhordozó keresi a pénzt, a pénz mint jövedelem keresi az árut. Az áru tehát csak a pénz- és jövedelemkeletkezés, valamint jövedelemelköltés (pénzelköltés) társadalmilag szabályozott útjait megjárva válhat újból áruvá. A keresletet és a kínálatot tehát nemcsak az ár, az áru feltételezett pénzfórmája szabályozza, hanem a pénz is, az áru jövedelemmé vált pénzfórmája. Az a pénz, amely a kettős értelemben vett realizálódás — az eszmei általános áruvá, azaz likvidé válás és jövedelemmé válás — társadalmi mozgásformája. Az áruk-

²³ Keynes csak a nominálbérek „lefelé” való merevségét feltételezte. Azzal azonban, hogy hangsúlyozta e jövedelemforma társadalmi (és nem tisztán piaci) meghatározottságát, lényegében megtette azt a legfontosabb lépést, amellyel el lehet szakadni a pénzügyi folyamatokat mellőző egyensúlyi elméletektől.

²⁴ „Egy elmélet csak akkor érdemli ki a monetáris elmélet elnevezést, ha feltárja: a javak iránti pénz- (pénzügyi) kereslet hogyan és miért nagyobb vagy kisebb a javak kínálatánál adott feltételek mellett”. (Lásd Wicksell, K.: Lectures on Political Economy. II. kötet, 159—160. 1. Idézik J. Aschheim és Ching Yao. Hsich [3] 177. l.) E gondolat továbbviteléből származik az a több szerzőnél is szereplő megállapítás, hogy a valóban monetáris elméleteknek rövid távon tagadniuk kell a Say-törvényt. (Lásd például O. Langét, akire Aschheim és Ching Yao Hsich hivatkoznak.)

nak ez a kettős realizálódási kényszere az, ami a pénznek különleges helyet biztosít a gazdaságban.

Az értékesülés a vállalkozói árutermelésben — mivel az végtelen folyamat — nem zárul le a jövedelemszerzéssel. A jövedelemnek ismét csak realizálnia kell, méghozzá jövedelmező befektetésekben.²⁵ *A pénz tehát, bár likviditása folytán közvetlenül áru (annak bármely formájára közvetlenül átváltható), mégsem közvetlenül kereslet, mert csak vállalkozói jövedelemként realizálódva ölthet újra áruformát.* A vállalkozói árutermelésben tehát a pénz a realizálódás folyamatának nem végpontja, hanem csak egy mozzanata. *Úgy végpont, hogy egyben a realizálódás következő fázisának a kiindulópontja. Azaz nemcsak a jövedelmektől függ, hogy mennyi pénzt keresnek, hanem fordítva: a pénzkidástól, pontosabban a jövedelemelköltéstől²⁶ is függ, hogy mennyi jövedelem keletkezik, és közben mennyi áru realizálódik. A pénzkereslet és a pénzkínálat függősége a vállalkozói árutermelés jövedelmi folyamataitól: ez a pénzügyi egyensúly „rejtvényének” kulcsa.*

A pénzgazdaság tehát a reálgazdaság szerves része, „nemes szerv”, amely nem szakítható ki a reálgazdaságból. Míg az általános egyensúlyi elméletben a szabályozó funkciót az ár²⁷ tölti be, addig a monetarizált reálgazdaságban megszűnik az ár kizárólagos szabályozó funkciója. *Az ár mint szabályozó elem maga is függvénye lesz a pénzszerzés (pénzkereslet) és pénzelköltség (pénzkínálat) motívumainak.*²⁸ Ha az árakat a pénz oldaláról vizsgáljuk, akkor a pénz átvezet bennünket az árak mikromeghatározottságaiból az árak makromeghatározottságaihoz.

Az ár pénzkifejezés. Ez a meghatározás csak kezdetleges megnyilvánulási formája annak, hogy az áru kínálata, kereslete, azaz az áru léte a pénz-, illetve pénzügyi folyamatoknak alávetett. *A reálgazdaság monetarizálása* tehát nem csupán azt jelenti, hogy az áruk cseréje pénz közvetítésé-

²⁵ A már lezárult értékesülési folyamatban benne foglalt munkabérek elköltése természetesen nincs alávetve a jövedelmezőségi szempontok szerinti realizálódás kényszerének. A bérpénz viszonya az áruhoz az egyes adásvételi aktusokban egyszerű áru—pénz viszony. A bérek (újra-) termelődése azonban már alá van vetve a jövedelmezőség szempontjai által irányított realizálódásnak.

²⁶ A jövedelmi döntések, a pénzkidadások, pontosabban a jövedelemkiadások keresletmeghatározó szerepét a polgári közgazdaságtanban Keynes fedezte fel. Hangsúlyozta: a pénz-mennyiség nem egyenlő a kereslettel. A pénz — meghatározott jövedelmi döntések következtében — a vásárlóerő csapdájává válhat. A kereslet és a kínálat ezért nem okvetlenül a teljes foglalkoztatás mellett kerül egyensúlyba. *A kínálat tehát a kereslet függvénye is. Nincs az az áru, amely igaz, de az összkínálatra is: a kínálat keresletrugalmas.*

²⁷ Bár az ár pénzforma, a pénzformának mint sajátos formának nincs jelentősége az általános egyensúlyi elméletben. A pénznek e rendszerben nincs is önállósult léte. P. Davidson az általános egyensúlyi elmélet pénzzemléletével (a pénz számolóeszközzé redukálásával) szál szembe, amikor ezt írja: „A pénz mint numeraire nem csupán egy eszköz, amely a neoklasszikus közgazdászokat segíti abban, hogy kifejezzék a különböző javak viszonyát. De még csak nem is a legkisebb közös nevező. A pénznek mint számolópénznek valóságos létrehozatala azonnal elvezet minket a szerződéses legalább két fajtájához. Ezek azon a szerződéses, amelyek javakat és szolgáltatásokat ajánlanak fel pénzért cserébe (azaz pénz vásárlását ajánlják fel javak termelésével és egy adott időpontban való átadásával...), és pénzt ajánlanak fel áruért cserébe...” ([8] 148. l.).

²⁸ K. J. Arrow és F. A. Hahn egy 1971-ben (!) megjelent művükben mutatnak rá: az általános egyensúlyi elméletben jelentéktelen az a tény, hogy az áruk árát pénzfórmában fejezik ki. Arrow és Hahn ezzel szemben hangsúlyozzák: „Jelentősége van annak, miben kötik a szerződéseket. Nevezetesen: ha a pénz az a jószág, amiben a szerződéseket kötik, akkor az, hogy a javak árát pénzben fejezik ki, különösen fontos.” Szerintük komoly pénz-elmélet csak az lehet, amelyben különösen fontos, hogy a szerződések pénzkifejezést öltenek. (Lásd Arrow, K. J. — Hahn, F. H.: General Competitive Analysis, idézi Davidson [8] 365. l.)

vel bonyolódik le, vagy azt, hogy az áruáramlások pénzáramlásokkal szembeülnek, hanem *azt is, hogy az áruk mozgása* — mert az árak eleve pénzfórmát, méghozzá jövedelmi pénzfórmát öltenek — *a valóságos pénz- és jövedelemfolyamatok által szabályozott.* A monetáris világ „másvilágisága” tehát csak a reálgazdaság társadalmi viszonyainak szublimálódása. Az áru „lelke” a pénz. A *monetáris folyamatok* pedig a reálgazdaságtól viszonylag önállósult, rendező, értékelő, minősítő, azaz szabályozó folyamatokká emelkednek. *Az árugazdaság tehát* — bármilyen társadalmi formát ölt is az — *megköveteli az effektív, a ható pénz létét és illetően szerepeltetését a kereslet, a kínálat és az árak összefüggéseit kutató egyensúlyi és növekedési elméletekben egyaránt.*

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: Fejlődés — kitérővel. A Pénzügykutatási Intézet kiadványai. 1979. 1. sz.
- [2] *Arrow, K. J.*: Egyensúly és döntés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [3] *Aschheim, J.—Hsieh, Ch. Y.*: Macroeconomics, Income and Monetary Theory. Charles E. Merrill Publishing Co., Columbus, Ohio, 1969.
- [4] *Augusztinovicz Mária*: Az emberi gazdaság leíró modellje. Doktori értekezés, 1980.
- [5] *Balassa Ákos*: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [6] *Barta Imre*: A beruházási gondok okai. Figyelő, 1977. szeptember 28.
- [7] *Csikós-Nagy Béla*: A magyar árpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [8] *Davidson, P.*: Money and the Real World. The Macmillan Press Ltd., London, Basingstoke, 1978.
- [9] *Derjabin, A.*: Ceni i efektyivnoszty obszeszstvennovo proizvodstva. Pravda, 1980. augusztus 22.
- [10] *Erdős Tibor*: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [11] *Hetényi István*: Gazdasági növekedés és egyensúly. Népszabadság, 1978. november 28.
- [12] *Hoch Róbert*: Reálfolyamatok és piaci folyamatok. Gazdaság, 1971. 2. sz.
- [13] *Hoós János*: Gazdasági növekedés és egyensúly. Gazdaság, 1978. 4. sz.
- [14] *Huszár István*: A gazdasági növekedés és az egyensúly dilemmája. Gazdaság, 1978. 1. sz.
- [15] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [16] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [17] *Marx—Engels Művei*. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [18] *Minc, B.*: Ruch i równowaga w teorii i praktyce gospodareze. Gospodarka Planowa, Varsó, 1979. 1. sz.
- [19] *Pirityi Ottó*: Melyik egyensúly? Magyar Nemzet, 1979. május 5.
- [20] *Varga István*: Tervezés, mechanizmus, pénzügyek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

A húsvertikum helyzete és távlatai

A mezőgazdasági termelés ismert sajátossága, hogy fejlődését jelentős mértékben külső feltételek, mindenekelőtt a természeti és gazdasági adottságok, a termelésnek a városi fogyasztópiacokhoz viszonyított fekvése befolyásolják. Minél inkább megfelel a termelés a környezeti feltételeknek, minél jobban igazodik szerkezete a helyi adottságokhoz, annál kedvezőbbek a hozamok, annál hatékonyabb a termelés.

Az alábbiakban egy ágazat, a *húsvertikum* (takarmány- és hústermelés, -feldolgozás, -értékesítés) példáján vizsgáljuk meg, hogy a termelési technológiák általánosan elterjedt típusai milyen mértékben igazodnak a helyi adottságokhoz.

A hústermelés távlati fejlesztése döntően a kiviteli lehetőségek függvényében határozható meg. A termelés ma is mintegy *kétszerese* a fogyasztásnak.¹ A továbblépés elsősorban minőségi irányban indokolt, csak jó minőségű termékekkel maradhatunk meg a világpiacon.

A minőségi követelmények fokozott érvényesítése szükséges a hazai ellátásban is. A statisztikailag kimutatott 70—72 kg-os fejenkénti fogyasztás látszólag kedvező szintre utal, de a kiskereskedelemben forgalmazott hús a fejlett országokhoz képest túlságosan nagy mértékben tartalmaz étkezésre közvetlenül nem alkalmas részeket (inakat, zsírt, csontot stb.). A minőségi előrelépés nyilvánvalóan a termelés mennyiségének növelését is igényli.

A külpiaci értékesítés

A hústermelés fő arányai az elmúlt évtizedekben jelentősen változtak. A szerkezeti fejlődést azonban a gazdasági hatékonyság növekedését fékező folyamatok kísérték. A külpiaci előnyöket és hatásokat csak késéssel közvetítette a külkereskedelem, a világpiaci változásokat a felvásárlási árakban nem érvényesíthettük következetesen. A vágóállatok és a hús exportja a hetvenes években rendkívül ingadozó árakon realizálódott. 1973-ig az árak növekedtek, majd süllyedtek.

Az 1. sz. táblázat szerint a hazai árak („árbevétel” a táblázatban) mozgása *teljesen eltér az exportárak* alakulásától, inkább az önköltség emelkedését követi. Ez összefügg azzal is, hogy a termelők nem érzékelik a világpiaci igények változásait.

¹ Csontos húsból kifejezve az egy főre jutó hazai termelést 140—150 kg-ra, a fogyasztást pedig 70—72 kg-ra becsülik.

1. sz. táblázat

Vágóállatok árának és költségének alakulása
(1970 = 1,00)

Év	Vágómarha			Vágósertés			Vágóbaromfi		
	export-ár	ár-bevétel	ön-költség	export-ár	ár-bevétel	ön-költség	export-ár ^{a)}	ár-bevétel	ön-költség
1971	1,02	1,05	1,08	1,01	1,02	1,05	1,12	1,00	0,98
1972	1,48	1,07	1,12	1,04	1,02	1,08	1,07	1,00	0,98
1973	1,57	1,31	1,16	1,72	1,06	1,11	1,46	1,01	0,96
1974	1,17	1,36	1,26	1,37	1,07	1,10	1,35	1,01	0,93
1975	0,88	1,34	1,34	1,36	1,08	1,15	1,37	1,00	0,95
1976	0,97	1,45	1,40	1,56	1,22	1,21	1,43	1,10	1,00
1977	1,08	1,43	1,45	1,39	1,21	1,20	1,45	1,10	1,05
1978	1,03	1,43	1,45	1,18	1,22	1,21	1,10	1,10	1,04

a) Baromfihús

E probléma részben szabályozási okokra vezethető vissza. A húspari vállalatok ugyanis rögzített árakon vásárolhatják fel a vágóállatokat, s a minőségi igényeket a vágáskori húsmínősítés ellenére sem igen tudják érvényesíteni. A felvásárlási árak merev állami meghatározásával a húspari vállalatok gyakorlatilag képtelenek a világgpiac szerkezeti és minőségi igényeit gyorsan közvetíteni. Tetézi a bajokat a monopolizált külkereskedelem, amely csupán a meglévő termékeket értékesíti jól-rosszul, s alig hat vissza a termelésre. A nagy tételben való értékesítés viszont tág teret ad a diszkriminációs intézkedések érvényesítésének, ami a húspiacok érzékenysége miatt semmiképpen sem elhanyagolható szempont.

Mindezek következtében a magyar hús a *világgpiaci áraknál sokkal kedvezőtlenebbül volt exportálható*. A magyar külkereskedelem által értékesített hús árirányzata is sokszor ellentétes² a világgpiaci ármozgásokkal. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

Az exportárak^{a)} és a világgpiaci árak mozgása
(1970 = 1,00)

Év	Marhahús		Sertéshús	
	export-ár ^{b)}	londoni tőzsde ^{c)}	export-ár ^{b)}	koppenhágai tőzsde ^{d)}
1971	1,07	1,21	0,56	1,05
1972	1,49	1,41	0,52	1,10
1973	1,57	1,86	1,03	0,84
1974	1,08	1,81	0,63	1,23
1975	0,69	1,23	0,89	1,15
1976	0,75	1,69	0,96	1,31
1977	0,89	2,02	0,79	1,30
1978	0,89	..	0,61	..

a) Konvertibilis elszámolású export

b) Forint (kereskedelmi árfolyamok alapján)

c) Angol font

d) Dán korona

² Ez csak részben magyarázható az árfolyam-változásokkal.

A külkereskedelmi gazdaságosság szempontjából lényeges kérdés, hogy mennyiben kifizetődő az exportra szánt vágóállatok hazai vágása és feldolgozása. A kérdés eldöntésére a szokásos húskihozatali mutatók³ segítségével számítsuk át élő súlyra a húsexportból származó átlagárakat! (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Exportált élő és levágott vágóállatok értékesülése^{a)}

Év	Élősúlyra jutó exportár (Ft/kg)		Arány (vágómarha = 1,00)	Élősúlyra jutó exportár (Ft/kg)		Arány (vágósertés = 1,00)
	vágómarha	marhahús		vágósertés	sertéshús	
1970	35,94	36,30	1,01	26,28	30,62	1,17
1971	36,60	38,87	1,06	26,52	17,17	0,65
1972	53,33	54,19	1,02	27,41	16,04	0,59
1973	56,26	56,90	1,01	45,20	31,48	0,70
1974	42,18	38,77	0,92	36,09	19,35	0,54
1975	31,49	24,98	0,79	35,87	27,24	0,76
1976	34,86	27,30	0,78	41,09	29,30	0,71
1977	38,94	32,44	0,83	36,44	24,31	0,67
1978	36,89	32,18	0,87	30,95	18,55	0,60

a) Konvertibilis elszámolású export

A marhahús csak 1973-ig, a sertéshús pedig mindössze egyetlen évben, 1970-ben értékesült jobban az élő állatnál. Ehhez hozzátehetjük, hogy a számításokban felhasznált kihozatali mutatók a hazai vágóárak átlagát fejezik ki. Az exportált húsrészek az átlagosnál jobb minőségűek, így alacsonyabb kihozatali mutatót kellett volna a számításban alkalmaznunk. Részletesebb adatok hiányában azonban kénytelenek voltunk ettől eltekinteni.

A számítás azonban a reálisnál magasabb mutatókkal is azt igazolja, hogy nyers húst az élő állat rovására exportálni a hetvenes években még akkor sem volt érdemes, ha a kevésbé értékes részeket itthon forgalmazták. Egy-egy vágóállatért — a hetvenes évek elejétől — *élő állatban sokkal több devizához juthattunk.*

A húsexport gazdaságosságának megítéléséhez vessük össze a vágóállatok exportárát és a vágóállatok előállítására felhasznált takarmány exportáron számított költségét! (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Látható, hogy itt is nagy ingadozások vannak. 1975-ben a takarmányok exportja mind a marhánál, mind a sertésnél kedvezőbb volt, s nagyobb bevételt hozott volna, még az élő állatokkal összehasonlítva is.

Az élő állatokhoz képest nem különösen kedvező néhány *magas feldolgozottságú húskészítmény exportja sem.* Előnyük inkább az egyenletesebb, nagyobb hullámvásoktól mentes áralakulás, bár az áremelkedés mértéke általában az élő állatoké alatt maradt.

Az áttekintett tendenciák arra figyelmeztetnek, hogy a *minőség fokozásának, az igények rugalmas követésének* elsődleges szempontnak kell lennie a fejlesztésben. Erre az állami húsipar a mai feltételek között kevésbé képes. Egyrészt a kötött árrendszer miatt alig tud visszahatni a termelésre, a vágóállat-előállítás technológiájára, másrészt a vágóállat-termelés és a vágó-

³ A vágómarha húskihozatali mutatója 55 százalékos, a vágósertésé 45 százalékos.

A vágóállatok és a felhasznált takarmányok értéke exportáron^{a)}

Meg- nevezés	Átlagos exportár			A felhasznált takarmány költsége exportáron			Az export aránya (takarmány- költség = 1,00)		
	Ft/kg						1975	1976	1977
	1975	1976	1977	1975	1976	1977			
Vágó- marha	31,49	34,86	38,94	41,48	32,66	30,39	0,76	1,07	1,28
Vágó- sertés	35,87	36,44	36,44	37,71	34,11	32,15	0,95	1,20	1,13
Vágott pecsenye- csirke	36,05	42,29	42,29	26,89	24,69	24,25	1,34	1,65	1,74

a) Konvertibilis elszámolási export

hídi kapacitás területi feszültségei miatt nagyarányú és hosszú szállításokra kényszerül, ami a magas költségek mellett rontja a húsminőséget is.

A hústermelés a nagyüzemekben *veszteséges*, amit a múltban részben állami támogatások egyenlítették ki. Az összes hústermelés valamivel több mint fele azonban a kistermelésből származik. A kistermelés részesedése az átlagnál jóval nagyobb a baromfiágazatokban, és lényegesen alacsonyabb a marhánál. Hosszú távon növekedést a kistermeléstől csupán a baromfiágazatokban remélhetünk. Ezért a nagyüzemek hústermelésének növekedését elsősorban a jobban értékesíthető és a területi adottságokat jobban hasznosító *vágómarhára* kell alapozni. A sertésben átlagos, a baromfiiban pedig átlag alatti növekedést célszerű a nagyüzemekben előirányozni.

Adottságainknak megfelelően növekvő szerep jut a *juhászatnak*, ezen belül is a vágójuhtermelésnek. A vágójuh exportjára csaknem korlátlan lehetőségeink vannak, és az áralakulás is rendkívül kedvező a világpiacon. A marha és a sertés árának nagymérvű hullámozása mellett a juh áremelkedése töretlen. Például a londoni tőzsdén 1967 óta nem volt egyetlen esztendő sem, amikor a juhhús átlagos jegyzése az előző évi alatt maradt volna. Az 1967—77 közötti áremelkedés pedig több mint négyszeres volt.

A felvásárolt vágómarha, vágóborjú és vágójuh együttes mennyiségében a vágójuh aránya 1960 óta — a hetvenes évek első felének visszaesésétől eltekintve — folyamatosan nőtt: 1960-ban 3,9 százalék volt, 1979-ben már 11,9 százalékos szintet ért el. A jövőbeli *arányának további emelkedése* feltétlenül indokolt. A juhászat bővülése a nagyüzemekben várható, a kistermelés szerepe valószínűleg tovább csökken.

A hústermelés területi elhelyezkedésének jellemzői

A mezőgazdaság szövetkezetesítésének befejeztével a területi specializáció addig kialakult rendszere *fellazult*. Számos elemző tanulmány utal rá, hogy a hústermelés is azokban a körzetekben növekedett a legnagyobb mértékben, ahol korábban az adott ágazatnak alárendelt jelentősége volt. Például a vágómarha-termelés növekedése a hatvanas évektől nem a rét-

és legelőgazdálkodásra, valamint szálatakarmány-termelésre kedvező feltételeket nyújtó, korábbi marhatartó körzetekre koncentrált, hanem jelentősen kiterjedt a gabonatermelő, sertéstartó körzetekben is. A gabonatermelés, a sertés- és a baromfitartás lényegében területi specializálódás nélkül fejlődött az egész ország nagyüzemi mezőgazdaságában. A specializáció korábbi hagyományai döntően a kistermelésben maradtak fenn.

Ez a folyamat részben a *centralizált irányítás tervlebontásos, majd utasításos-elvárásos rendszeréből* fakadt, amely a népszerűtlen feladatokat (amilyen a visszatérően veszteséges vágóállat-termelés is volt) igyekezett arányosan elosztani.

Másrészt szegények voltunk (s vagyunk is) az *állattenyésztés nagyüzemi technológiáinak választékában*, és nem rendelkezünk kitapasztalt, hatékony, széles körben elterjeszhető megoldásokkal sem. Így szükségszerűen azonos vagy legalábbis hasonló technológiák terjedtek el az egész ország nagyüzemi mezőgazdaságában, amelyek ugyan *mindenütt alkalmazhatók voltak*, de azzal a nagy hátránnyal jártak, hogy nem használták ki a helyi adottságokat. Így azután háttérbe szorult a rét- és legelőgazdálkodás, elhanyagolták a természetes gyepterületeket, sőt a szálatakarmány-termelést is azokon a területeken, ahol pedig a termelés hatékonyságának az döntő tényezője lett volna. (Jellemző, hogy a nyugat-dunántúli megyékben a vöröshere vetésterülete az utóbbi években a korábbinak felére, egyharmadára csökkent.) Helyettük kiterjedt a mindenütt alkalmazható, szállítható, vásárolható (sőt a hetvenes évek elejéig importálható) abraktakarmányozás szerepe az egyébként legelő, szálatakarmány-fogyasztó állatok tartásában is.

A hatvanas-hetvenes évek nagyüzemi mezőgazdaságában mind az állattenyésztés szerkezeti fejlődése, mind az egyes állattenyésztési ágazatok technológiája az egyenlősödés irányába fejlődött. Ez a folyamat akadályozta a helyi adottságok kihasználásán alapuló vállalati kezdeményezések kibontakozását, s így végső soron jelentős mértékben járult hozzá a hatékonyság romlásához. Az állattenyésztési beruházások állami támogatásával egyforma típusú telepek épültek, amelyek gondjait ma súlyosbítja a nagy energiaigény is. A termelés gazdasági eredményeit tekintve a nagyüzemi állattenyésztés nem veszi fel a versenyt az alacsonyabb felvásárlási árakkal rendelkező kistermeléssel. Ezért a nagyüzemi állattenyésztés hatékonyságának fokozása a nyolcvanas évek egyik legfontosabb feladata. Ezt segítheti a területi specializáció erőteljesebb kibontakozása.

Magyarországon a *hústermelés csaknem fele két körzetre, a Dél-Alföldre és az Észak-Dunántúlra koncentrállódik*. A megyék közül különösen *Bács-Kiskun, Békés*, valamint *Hajdú-Bihar* és *Szolnok* megyében kiemelkedő a termelés (az országos hústermeléshez egyenként 7—11 százalékkal járulnak hozzá). Az említett megyékben az országos, mintegy 20 százalékos aránynál alacsonyabb, 10—15 százalékos a marhahús részesedése, míg az Észak-Dunántúl körzeteiben az országos átlag körül alakul ez az arány.⁴ *Pest megye* a 7,7 százalékos részesedésével szintén a jelentős hústermelő megyékhez tartozik. Az előbbiekhöz hasonlóan itt is kicsiny a marhahús részesedése.

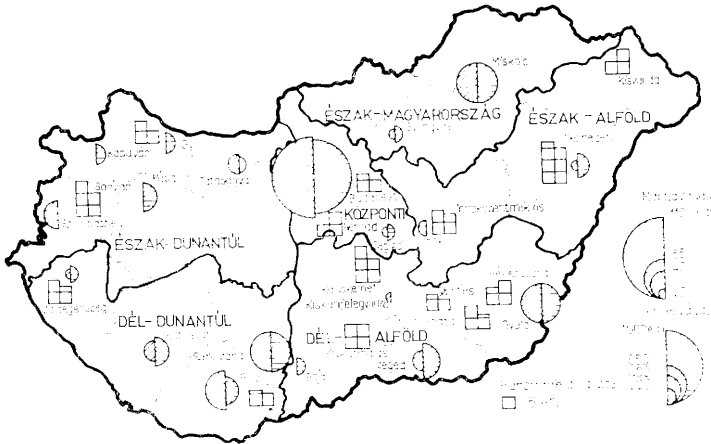
A hústermelésben *közepes helyet* foglal el a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld. A *legaalacsonyabb* az északi körzet aránya, ahol a megyék 1,5—3,5

⁴ A számításban — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — csak a három fő hústermelő ágazatot, a marhát, a sertést és a baromfit vettük figyelembe. Az egyéb húsok közül a juh a legjelentősebb. Ennek területi aránya a marhához hasonló, de annál specializáltabb.

százalékkal járulnak hozzá az országos termeléshez. Ezekhez hasonló kategóriájú megyék Szabolcs-Szatmár, Komárom, Veszprém és Zala. Ezekben a kevés húst termelő megyékben viszont — Komárom megye kivételével — kiemelkedő a vágómarha szerepe, részesedése az összes hústermelésben 25—40 százalék.

Láthatjuk tehát, hogy a sok húst termelő megyékben a marha aránya alacsony, a kevés húst termelő megyékben pedig magas. Ez a jelenség összefügg az állattenyésztés térszerkezetével is, amennyiben a megyék szarvasmarha-sűrűségének (28 db/100 ha) átlagos eltérése 4,5, a sertés-sűrűség (116 db/100 ha) átlagos eltérése pedig 31. *A specializáció nagyüzemi elmosódása tehát a leginkább a szarvasmarhatartást sújtotta.*

A húspár területi elhelyezkedése

A kialakult térszerkezet a MÉM STAGEK-ban 1980-ban 65 mikro-körzetre kidolgozott hosszú távú területi optimumszámítások szerint⁵ a jövőben sem igen módosul lényegesen. A *nagyüzemi fejlesztés* elsősorban a vágómarha és vágósertés növelésére irányul. A *kistermelésben* várható a kisállatok, ezen belül a baromfiállomány növekedése. Így a hústermelés szerkezete lényegesen nem változik, mert míg a marha és a sertés területi specializációja erősödik, addig a baromfi esetében kiegyenlítő tendencia várható.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a területi specializáció elmaradásának két évtizedes irányzata megáll, s a századfordulói az állattenyésztésben a szakosodás erősödésének lehetünk majd tanúi. Ugyanúgy azonban, mint ahogy az eddigi irányzat sem mosta el a területi szakosodás hagyományosan kialakult jegyeit, a századfordulói bekövetkező rendkívül differenciált változások sem hozhatnak a maitól eltérő térszerkezetet. A változások inkább a *mikrokörzetekben eredményezhetnek nagyobb szerkezeti módosulást*, a helyi adottságok különbözősége és a hozzájuk való fokozott alkalmazkodás következtében.

⁵ A jövő szempontjából leginkább kívánatos térszerkezetet a továbbiakban is e számításokra alapozva vázoljuk, amely a jelenlegi érdekeltségi viszonyokat szem előtt tartva határozza meg az optimális jövőbeli területi szakosodást.

A térszerkezet alakulására ható fontosabb tényezők

A hústermelés területi fejlődését számos tényező befolyásolja. Közülük jelentős szerepe van az árvízszonyoknak, illetve a jövedelmezőségnek, a takarmánybázisnak, az eszközigényességnek és a fogyasztási szokásoknak, ezek folytonos változásának és több más tényezőnek.

A gazdasági irányítás is alapvetően befolyásolhatja a hústermelés területi fejlődését. A hetvenes évek első felében az állami támogatások segítségével uniformizált állattenyésztési telepek létesültek. Általában központi-
lag jóváhagyott títustervek alapján folyt a kivitelezés, így a helyi adottságok kihasználása háttérbe szorult.

Az utasításos-elvárásos időszakban a fajták, hasznosítási irányok, sőt a fajok kiválasztásában nagy szerephez jutottak az állami és a társadalmi szervek. A nagyüzemek fejlesztési döntéseit olyan szervek befolyásolták, amelyek a vállalati szintnél átfogóbb, nagyobb területeket áttekintve és felügyelve szerezték tapasztalataikat, és a nagyobb területi egység szintjén mutatkozó összefüggésekből vonták le következtetéseiket. A döntések eredményességében viszont felelősségük elmosódott, anyagi érdekeltségük pedig ki sem alakult. Nyilvánvaló hibák esetén hivatkozni lehetett a rossz végrehajtásra, egy-egy ágazat országosan is kedvezőtlen helyzetére. Ez a központosított és hierarchikus döntési rendszer a hetvenes évek elején kezdett alkalmatlanná válni, amikor egyrészt a felfejlődött termelőerők bonyolulttá vált rendszerében felülről és távolról mind nehezebb lett eredményes döntéseket hozni, másrészt a termelőeszközök bekövetkezett lényeges drágulása fokozta a döntések eredményérzékenységét.

Máig is ez a helyzet. Szükség van tehát a helyi, vállalati adottságok maximális kihasználására. Erre pedig csakis a vállalati döntések nyújtanak lehetőséget. A vállalati önállóság erősítésével — amely egész gazdaságfejlesztési koncepciónk egyik alaptétele — a helyi adottságokon alapuló differenciált területi szakosodás fokozódása várható a jövőben.

A hústermelés várható területi fejlődését, közelebbi menetét mindenkéltől azok a kötelékek befolyásolják, amelyek a takarmánytermelési és feldolgozási (értékesítési) tevékenységekhez fűzik a hústermelést. Ennek megfelelően a hústermelés gazdaságossága szoros kapcsolatban áll a takarmánytermelés helyzetével, valamint a feldolgozás helyétől való távolsággal, illetve a szállítások lebonyolításának feltételeivel.

A napi súlygyarapodás számottevő területi különbségei is nagyrészt a helyi adottságok eltéréseinek tulajdoníthatók. A külterjesebb vagy belterjesebb tartási körülmények, a fajlagos abrak- és koncentrátumfelhasználás különbségei a napi súlygyarapodásban meghatározó jelentőségűek. A kis súlygyarapodás többször alacsony önköltséggel is jár, tehát a helyi adottságoktól függően a külterjesebb tartás és takarmányozás lehet gazdaságosabb is. Más esetben viszont a nagy súlygyarapodás egyúttal magas önköltséggel jár. Ez arra példa, hogy a belterjes technológia csak adott körülmények között gazdaságos, tehát nem minden esetben célravezető megoldás. (Természetesen a fő irányzat nem vitás: a növekvő súlygyarapodási értékekhez csökkenő önköltség tartozik.)

A fejlődés tehát kétirányú. Sok területen megvan a létjogosultsága a külterjes hústermelésnek, elsősorban azokon a vidékeken, ahol a gyepgazdál-

kodás és a szalastakarmány-termelés feltételei kedvezőek, és van munkaerő az állatgondozásra. Másutt azonban a *gépesítés, a részleges automatizálás* a fejlődés útja, ami esetleg a gazdaságosság rovására is érvényesülhet a felmerülő és erősödő munkaerőgondok miatt.

A célszerű fejlesztési irány meghatározása a marha- és a juhágazatokban

A vágómarha- és vágójuhtermelésben a helyi adottságok különösen jelentősek. Az elmúlt évek kedvező fejleménye volt, hogy a gazdaság-irányítás is differenciáltan kezelte a marhaágazat fejlesztését. A kedvezőtlen adottságú nagyüzemekben a külterjes irány erősödött. A vágómarha-termelés túlzott abrakfogyasztása széles körben mérséklődött, a tömeg-takarmányok, a gyepgazdálkodás és a szalastakarmány-termelés fejlesztése került előtérbe.

Ennek a kedvező irányzatnak az erősödésével a jövőben is számolnunk kell. Mivel a gyepgazdálkodás és a szalastakarmány-termelés természeti viszonyaiban nagy különbségek vannak, és fejlesztésükre nem egyformák a lehetőségek, a vállalati önállóság erősödésével várhatóan fokozódik az igény a helyi adottságok kihasználására. A kedvező feltételekkel rendelkező körzetekben a tömegtakarmányokra épülve nő a vágómarha- és a vágójuh-termelés.

A juhágazatban a területi specializáció sokkal erősebben érvényesül, mint a szarvasmarhatartásban. Ez kifejeződik az anyaállatok térbeli eloszlásában is. Az egyes megyék juhsűrűségének átlagos eltérése jóval meghaladja a marháét.

A két ágazat területi eloszlása többé-kevésbé kötődik a természetes gyepterületekhez. A termés hozamoknak már kisebb a szerepük, de alakulásuk kifejezi a természeti viszonyok különbségeit, tehát következtethetünk a fejlesztés gazdaságos lehetőségeire. Nagyobb körzetekben viszont e tekintetben is szorosabb összefüggést látunk. Például a tehénállomány csaknem 45 százaléka az Észak-Alföldre és az Észak-Dunántúlra esik, a gyepterületből 38 százalék a két körzet részesedése. Másfelől viszont e két körzetben a legmagasabb a gyepek fűhozama.

Megyei szinten Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Szolnok és Békés megyékben a tehének 6—8 százalékát tartják megyéenként. Ezekben a megyékben esetenként lényegesen nagyobb a gyepek fűhozama.

A vágóállat-termelés területi eloszlása nagy vonalaiban megegyezik a tehénállomány megoszlásával. Kisebb-nagyobb különbségek azonban előfordulnak. Megfigyelhetjük például, hogy ahol a vágóállat-termelésnél a tehénállomány nagyobb hányadát tartják, ott egyúttal a takarmányhozamok is alacsonyabbak. Ezekben a megyékben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) a súlygyarapodás önköltsége is magasabb, esetenként jóval meghaladja az országos átlagot. Azokban a megyékben viszont, ahol a vágóállat-termeléshez való hozzájárulás számottevően nagyobb (Békés és Tolna), ott az önköltség is az országos átlag alatt van.

Az összességében belterjes irányú fejlődés alapján a tehenállomány növekedésében mérsékelt, a vágómarha-termelésben viszont jelentős növekedést prognosztizálhatunk. Ez a folyamat a megyékben némiképp eltérően, egyes mikrokörzetekben számottevően differenciáltan valósul meg.

A vágómarha-termelésben a legjelentősebb körzet az észak-dunántúli. A gyepgazdálkodás és a szalastakarmány-termelés helyzete kedvező. A hozamok körzeti szinten az országos átlagot lényegesen meghaladják. Az egész körzet dinamikus fejlődése a legkedvezőbb adottságokkal rendelkező kistérségek: a Hanság, az Alpokalja, az Őrség, a Rába völgye stb. előrelépésétől függ.

A vágómarha-termelésben jelenleg második legnagyobb körzetünk a Dél-Dunántúl. Tolna megye kivételével a gyepgazdálkodás ugyan elhanyagolt, de a szalastakarmány-termelésnek majd mindenütt kedvező természeti adottságai vannak. Közepes fajlagos takarmányfelhasználással és a közepesnél alig jobb súlygyarapodással körzeti szinten nagyon kedvező önköltség alakult ki — bár a megyék között nagy a szórás. A természeti adottságok indokolják a marhahizlalás gyors felfuttatását.

Marhahizlalásban a harmadik legnagyobb körzetünk az Észak-Alföld. Tehélnéltszámban viszont a második helyet foglalja el. Átlagosnál gyengébb takarmányhasznosítása és súlygyarapodása, valamint magas önköltsége az országosnál jóval visszafogottabb fejlesztést indokol.

A Dél-Alföld kedvezőbb helyzetben van a marhahizlalásban. Takarmányfogyasztása és súlygyarapodása ugyan átlag körüli, de a helyi adottságok kedvező hasznosítása folytán a körzet a legalacsonyabb önköltségen termel. Ebben nincs is lényeges különbség a körzet három megyéje között. Ezért indokolt, hogy az országosnál valamivel nagyobb legyen az ágazat növekedése. Ebben a körzetben az adottságok különösen két vidéken, a bácskai löszháton és a Maros—Körösök közén kedveznek a vágómarha-termelés gyors felfuttatásának. Más mikrokörzetekben átlag körüli növekedés indokolt.

A vágómarha-termelés jelenleg kihasználatlan területe Észak-Magyarország. A kedvező fajlagos takarmányfelhasználás és az alacsony súlygyarapodás együttes hatásaként az önköltség az országosnál valamivel magasabban alakul. A körzetben, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében vannak olyan tájak (Bükk, Cserhát, Bodroghöz, Borsodi síkság), amelyek nagyobb ütemű fejlesztés megvalósítására alkalmasak.

A központi körzet a viszonylag alacsony takarmányfelhasználása ellenére rendkívül drágán termeli a vágómarhát. Mind a gyepgazdálkodás, mind a szalastakarmány-termelés elhanyagolt, ezért nem is indokolt a fejlesztés.

A juhászat a marhatartásnál is szorosabban kötődik a természeti adottságokhoz. Legnagyobb az állomány az Észak-Alföldön, s ezen belül is Hajdú-Bihar megyében, ahol az ország anyaállományának több mint egyhatodát tartják. Mivel a hasznosítás iránya egyre inkább a pecsenyebárányok felé tolódik, ami a hagyományosnál intenzívebb tartást igényel, ezért e nagy állomány további növelése ebben a körzetben az országos ütemnél gyorsabban nem volna indokolt.

A második legnagyobb juhászati körzetben, a Dél-Alföldön a gyepgazdálkodás rosszabb, a szalastakarmány-termelés viszont valamivel jobb helyzetben van. A körzetben egyenletesebb az állomány eloszlása is, bár a legtöbb juhot országosan a legnagyobb gyepterületű Bács-Kiskun

megyében tartják. A gyepgazdálkodás fejlesztésével erre támaszkodva érdeemes volna az országosnál jóval gyorsabban bővíteni az állományt.

A harmadik juhtartó körzet Észak-Magyarország. Ebben a körzetben a marhaágazat kiemelt fejlesztése annyira leköti majd az erőforrásokat, hogy nem volna reális — az egyébként kedvező természeti feltételek ellenére — a juhászatban az országosnál nagyobb ütemet előírni.

Más körzetekben csupán két megyében, Baranyában és Veszprémben nyílna mód a juhászat lényeges fejlesztésére.

Sertés- és baromfi-hús-termelés

A sertés- és a baromfi-hús-termelés földrajzi eloszlása az abrak, főként a kukorica termelésével mutat nagy egyezést.

A sertés-hústermelés területi elhelyezkedése a korábbihoz képest egyenletesebbé vált. A nagyüzemekben a sertéstartás eléggé általánosnak mondható, területi specializációja még alig érvényesül, jóllehet a hústermelés hatékonysága, a súlygyarapodáshoz felhasznált takarmánymennyiség meggyenként és mikroközrizenként erősen differenciált. (Az 1 kg súlygyarapodáshoz felhasznált legkisebb és legnagyobb keményítő- és fehérjeérték között mikroközrizenként 20, illetve 18 százalékos eltérés tapasztalható.)

A nagyüzemi, iparszerű sertéstelepek zöme 1969 és 1974 között épült, és ezek adják a hízósertések egyharmadát. Az iparszerű telepek a munkacromegtakarításban nagy előrelépést jelentettek, hatékonyságuk azonban az igen magas beruházási költségek és a technológiai fegyelem hiánya miatt gyakran rosszabb, mint a kisüzemeké. Mindez meghatározza a hosszú távú fejlődés irányát és a szektorális súlyponteltolódást is. Számolva a kisüzemi termelés stagnálásával, a nagyüzemi vágóállat-termelés mérsékelt növekedése várható.

Mivel a sertés-hústermelés több mint fele most a kisüzemekből kerül ki, ezért a területi megoszlásban is a kisárutermelés táji különbségei uralkodnak. A sertés- és a szarvasmarha-tenyésztés körzetei általában területileg elkülönülnek. A nagy sertéssűrűség azokra a mikroközrizenkre jellemző, amelyeken kicsi vagy legfeljebb közepes a szarvasmarha-sűrűség. A két állatfaj együttes és számottevő tenyésztése csak a Rába völgyében és a Dél-Dunántúl néhány mikroközrizenében tapasztalható.

A sertés-hústermelés csaknem 70 százalékát a kukoricatermelésben élen járó kilenc megye adja, zömmel a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld megyéi (Baranya, Somogy, Tolna, Bács-Kiskun, Békés, Csongrád), kiegészítve Fejér, Szolnok és Hajdú-Bihar megyéekkel. E kilenc megye nagyarányú részesedése, a hústermelés területi koncentrációja viszonylag kedvező, mivel az átlagosnál kisebb takarmányfelhasználással és költségáfordítással párosul. Ezek a megyék (néhány kisebb táj kivételével) az intenzíven fejlődő területek közé sorolhatók.

A dél-alföldi és a dél-dunántúli körzet (együttesen a vágósertés-termelés mintegy felét adják) sorrendben az észak-dunántúli körzet követi, és csak Vas és Veszprém kukoricatermelésre kedvezőtlen tájai miatt szorul a harmadik helyre.

Szolnok és Hajdú, a két nagy sertéstartó megye ellenére az Észak-Alföld a nagy kiterjedésű nyírségi homoktáj miatt kerül a negyedik helyre

(18,4 százalékos részesedés). Az itteni átlagos takarmányhasznosítás és súlygyarapodás átlagos fejlesztést indokol.

A központi körzetnek az átlagosnál nagyobb vágósertés-kibocsátása (7,7 százalékos részesedés) a fővárosi agglomerációs övezet településeinek tudható be, ahol viszont a táji feltételek kedvezőtlen alakulása az átlagosnál nagyobb fajlagos takarmányfelhasználást és magas költségszintet eredményez. Ezért itt perspektívában csak visszafogottabb fejlesztés indokolt.

Az észak-magyarországi körzet három megyéjének vágósertés-termelése együttesen nem éri el a vezető Békés megye kibocsátásának a felét. Az itteni mikrokörzetek többségében az átlagos fajlagos takarmányfelhasználás és alacsony súlygyarapodás mellett magas költségszinttel hizlálnak. Ezért a körzet jelentős részén indokolt a jelenlegi termelés visszafejlesztése.

A baromfiágazat a sertésnél kevésbé szorosan kötődik a természeti adottságokhoz. A baromfihús-termelés iparszerű módszerei még az ötvenes években alakultak ki Bábolnán. Jelenleg mintegy 500 mezőgazdasági nagyüzem foglalkozik baromfitartással, de a törzsállomány háromnegyedét kisüzemekben tartják. A nagyüzemek az intenzív irányú baromfitartásnak köszönhetően az összes vágóbaromfi-termelésnek 40 százalékát adják. A vágóbaromfi-termelés területi szerkezete megegyezik a törzsállomány földrajzi megoszlásával. Ez utóbbi viszont még erősen igazodik a kisüzemi tartás területi specializálódásához, a történelmileg kialakult termelési körzetekhez. A baromfitenyésztés tulajdonképpen három összefüggő területen kerül előtérbe: a Tiszántúlon, a Duna—Tisza közén és a Nyugat-Dunántúlon. A kialakult térszerkezet hosszú távon sem módosul lényegesen, mivel az ágazat dinamikus fejlesztése elsősorban a kisüzemekben valósul meg. Az ezredfordulóra készített prognózis a baromfihús-termelésben a kisüzemek kétharmados arányával számol.

A feldolgozó ipar területi fejlesztése

A modern húsipar tulajdonképpen a sertésprogram megvalósításával egyidőben, a hetvenes években bontakozott ki. Ez időszakra esik a miskolci vágóhíd és húsfeldolgozó, a szegedi szalámigyár bővítése, a gyulai, a bajai húskombinát, a kaposvári húszüzem stb. építése. Miközben a húsipar kapacitása a kétszeresére növekedett, az igényektől még így is elmaradt. A felvásárolt állatállomány és a vágóhídi kapacitás közti összhang országosan többé-kevésbé biztosított, az egyes megyék, illetve körzetek között azonban jelentős feszültségek tapasztalhatók. Az országos kapacitás is szűknek bizonyul a vágási csúcsidőszakokban, és nem jelent teljes értékű kapacitást, mivel egyes üzemek higiéniés feltételei nem felelnek meg az exportkövetelményeknek.

A húsipari szakemberek véleménye szerint különösen nagy feszültség mutatkozik a vágási kapacitás és a technológiai hűtés, továbbá a készáru-gyártás és a tárolás, valamint a szóó és pácoló kapacitás között.

A vágómarha-felvásárlás és a vágókapacitás területi elhelyezkedésében nincs teljes összhang. A hat tervezési-gazdasági körzetből háromban, a szerény vágómarha-kibocsátású északi és központi, valamint a jelentős marhahizláló dél-dunántúli körzetben biztosított a vágóhídi kapacitás. De a kör-

zeti egyensúly mellett e körzetekben is a megyék között ellátottsági szintkülönbségek, hiányok és többletkapacitások vannak. A másik három körzetben pedig teljességgel hiányzik az összhang a vágóállat-termelés és az ipartelemek kapacitása között. Különösen nagy a feszültség az Észak-Alföldön, ahol mindhárom megyében hiány tapasztalható, és a körzeti kapacitáshiány mintegy 70 százalékos. Így a felvásárolt állatokat 100—200 km-es távolságra, az észak-alföldi vagy a központi körzet vágóhidjaira kell szállítani. Jóval mérsékeltebb a kapacitáshiány az észak-dunántúli és a dél-alföldi körzetben, ahol a körzeten belül akadnak kapacitástöbblettel rendelkező megyék, amelyek a távoli szállítást kiküszöbölik. Ugyanis a hús kicsontozottan, daraboltan történő hűtőkocsis szállítása még 100—200 km-es távolságra is 20—25 százalékkal olcsóbb, mint az élő állatoké. A fejlődés tehát inkább a hús szállításának kedvez. A vágóhidak a jövőben inkább a termelés, és kevésbé a fogyasztás helyére települnek. Ennek előfeltétele, hogy nálunk is kialakuljanak specializálódott marha- vagy sertéstartó vidékek.

Az Állatforgalmi és Húsiipari Trösztnek 1978-ban készített fejlesztési terve (1980—1995) [9] a kívánatos területi összhangot hosszú távon sem tudja megteremteni. Például az észak-dunántúli körzet jelenlegi kapacitáshiánya 15 év távlatában is megmarad.

A vágósertés-termelés és -feldolgozás területi feszültségei még a marhát is meghaladják. A fogyasztó körzetekben (Budapesten, Miskolcon) hatalmas vágóhídi kapacitások épültek ki megfelelő sertéshizlaló területi háttér nélkül, míg a sertéshizlaló körzetekben: a Dél-Alföldön, az Észak-Alföldön csak a legutóbbi időben települtek új ipari vágóhidak, amelyek enyhítik a kapacitáshiányt. A legnagyobb feszültség mindmáig az észak-alföldi körzetben tapasztalható, ahol mindhárom megye vágóhídi tevékenysége 20—80 százaléka a szükségesnek. Ezért is vitára adott okot, hogy a húsiipar egyik legjelentősebb beruházása, a miskolci, nem ide, hanem a sertéshizlalással alig rendelkező Borsodba települt. Így aztán az észak-tiszántúli körzetből Miskolcra, Budapestre vagy az Észak-Dunántúl vágóhidjaira kell szállítani mintegy félmillió sertést.

Az Állatforgalmi és Húsiipari Tröszt hosszú távú fejlesztési és telepítési programja mintegy 15 százalékos kapacitásbővítéssel számol 1995-ig. Ebből úgy látszik, hogy a legnagyobb feszültségű körzetekben előirányzott rekonstrukciós jellegű beruházásokkal (Nyíregyháza, Debrecen, Győr, Zalaegerszeg) sikerül bizonyos területi összhangot megteremteni. Elgondolkoztató viszont, hogy miközben beruházási eszközök szűkössége miatt az optimális területi összhang legfeljebb megközelíthető, a budapesti sertésvágóhíd milliárdos költségű rekonstrukcióját tervezik, amely az élőállat-szállítás költségtöbblete mellett megengedhetetlen környezetszennyezéssel is jár.

A baromfihúsiipar vágóhidjai a termelési körzetekbe települtek, s lehetőleg maguk köré koncentrálták a húscsírke termelését. A vágóhidak árujukat előrecsomagoltan, hűtőkocsikban szállítják a fogyasztóközpontokba. Az ipari üzemek többsége a vágóbaromfi-termelésre specializálódott dél-alföldi körzetbe települt: Békéscsaba, Orosháza, Szentes, Kecskemét, Kiskunhalas. Az Észak-Alföldön Szolnok és Hajdú megye húscsírke-termelését Török-szentmiklós és Debrecen üzei dolgozzák fel. Az Észak-Dunántúlon Sárvár és Győr, a Dél-Dunántúlon Pécs, Kaposvár és Zalaegerszeg gyűjtik be

környezetük csirketermelését. A viszonylag kedvező település ellenére a baromfihúsipar az összes élőállat-szállítás egyötödét, kb. 60 millió broiler-csirkét több mint 100 km-es távolságból szállítja üzemibe. A hosszú távú fejlesztés elsőrendű feladata ennek az ellentmondásnak a felszámolása.

A népgazdasági és a vállalati érdekezésségi lehetőségei

A hústermelés hatékonyságának fokozása, a minőségi követelmények előtérbe kerülése nehezen képzelhető el a vertikum különböző szakaszain működő vállalatok összehangolt tevékenysége nélkül.

A hústermelésben meglévő bonyolult érdekezésségi problémák, feszültségek, ellentétek döntő többsége nem választható el a népgazdaság általános szervezeti és irányítási gondjaitól.

A szervezeti problémák között első helyen említhetjük a húsipar trösztii szervezetét, amely a látszatonállóságon alapuló vállalatok konglomerátumaként képtelen a rugalmas alkalmazkodásra. Nemcsak a vállalati eredmények kiegyenlítése, a fejlesztések önkényes szétosztása akadályozza a helyi viszonyok kihasználását, a világpiachoz és a hazai — területenként is differenciált — igényekhez való ütemes igazodást, hanem a merev árhatósági intézkedések még ennek a felduzzasztott szervezeti keretnek a lehetséges reagálóképességét is gúzsba kötötték. Méltán állapítja meg Szilágyi Sándor, hogy a „... húsipar a rögzített árakon felvásárolt vágóállatok feldolgozása után kapott termékeinek túlnyomó többségét szintén meghatározott árakon adja tovább a kereskedelemnek, illetve a fogyasztóknak” ([6] 1. l.). Rámutat, hogy a húsiparnak úgy kell folyamatosan kielégítenie a kereskedelem, a fogyasztók és az exportpiacok gyakran változó és egyre magasabb színvonalon jelentkező igényeit, hogy „... a mezőgazdasági termelés alakulására — mennyiségi és minőségi vonatkozásokban egyaránt — általában csak korlátozottan, esetenként pedig egyáltalán nem tud hatást gyakorolni” ([6] 2. l.).

A mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok (áfészek) élelmiszeripari és ezen belül húsipari tevékenysége eléggé alárendelt szerepet játszik, és inkább helyi jelentőségű. Egyes vidékek, falvak ellátásában viszont pótolhatatlan úrt töltenek be. Elterjedt vélemény, hogy a beruházásaik szétaprózódtak, és az élelmiszeripar kisüzemi szektorát képezik. Ez annál is inkább fontos tény, mivel a hazai trösztii keretek között működő élelmiszeripar üzemnagysága a foglalkoztatottak számával mérve, Portugália után a legnagyobb Európában [1]. Az élelmiszeripari melléküzemágak tehát a hiányzó kis- és középüzemek szerepét pótolják. Többségük azonban túlságosan kicsi ehhez a kategóriához is, valójában rendkívül korlátozott eszközök állnak rendelkezésükre a megfelelő választékú, folyamatos ellátáshoz. Tevékenységük volumene a csontoshús-termelésben ma 10—12 százalék között van. Részesedésük emelkedő irányzatú, de döntő szerepet tőlük nem várhatunk.

A külkereskedelem monopóliuma és részben ezzel összefüggő torz érdekeltsége akadályozza a világpiac szerkezeti és minőségi igényeihez való igazodást a termelésben. Kérdés, hogy ezt kiküszöböli-e a csigalassúsággal szerveződő külkereskedelmi társaságok működése. Az egyenként viszonylag kis mennyiségű terméket előállító speciális ágazatokban (nyúl, galamb,

kecske, esetleg juh) célszerűbb volna önálló külkereskedelmi jogot adni a termelőknek. A probléma lényege nem az, hogy a külkereskedelmi információk nem, vagy alig jutnak el a termelőkhez, hiszen az információk hasznosulását csak akkor várhatjuk, ha a termelők érdekelték is felhasználásukban. Bizonyos termékek, termékcsoportok vonatkozásában kívánatos volna a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari vállalatok önálló exportjoga is.

A termelők sokféle típusa — állami gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet, kistermelők, amelyek egyike-másika rendkívül hatékony érdek egyeztetésre képes a kapcsolatban álló felek között — az ország kiegyensúlyozott húsellátását alakította ki. A működő szervezetek formagazdagsága előnyös feltételeket teremt az előrelépéshez. Szervezeti átalakításra elsősorban a túlzottan nagy, monopolizált egységek szorulnak, amelyek jelenlegi kereteik között eltorzítják az értéktörvény hatását, sőt működését gazdasági céljainkkal szembe is fordíthatják.

Végül indokoltnak tekinthető, hogy hazánk — a meleg mérsékelt övi éghajlati és talajadottságait jól hasznosító búza- és kukoricatermelés bázisán — a továbbiakban a hústermelés irányába specializálódjon. Tehát a nagyüzemeink specializálásában is a hústermelés perspektívájával jobban kellene számolni. A hústermelő gazdaságok, amennyiben mezőgazdasági háttérrel is rendelkeznek, az összes klasszikus agrotechnikai követelményt kielégítve szakosodhatnak oly módon, hogy áruterméket döntően húsból adnak ki, földterületüket pedig egyre inkább takarmánytermelésre használják. Egy ilyen ésszerű területi specializáció megvalósítása — mint ahogy arra már utaltunk — megfelelő gazdaságpolitikai eszközöket és feltételeket követel.

Hivatkozások

- [1] *Balogh Sándor*: A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1978. 1. sz.
- [2] *Éliás András—Gajdos Géza*: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált irányításáról. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- [3] *Fekete Ferenc—Ferenczi Tibor*: Az állati termékek termelése és az élelmiszeripari szükségletek. Gazdaság, 1979. 4. sz.
- [4] *Juhász Judit*: Fogyasztói árrendszerünk hatása a jövedelem- és fogyasztási struktúrára. Pénzügyi Szemle, 1978. 11. sz.
- [5] *Sury Tamás*: A sertéstartás területi kérdései. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1973.
- [6] *Szilágyi Sándor*: A húsipar és a mezőgazdaság kapcsolatainak helyzete és sajátosságai. Gazdálkodás, 1980. 6. sz.
- [7] *Szűcs István*: A természeti tényezők szerepe a mezőgazdasági termelés területi tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
- [8] A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmi forgalma, áralakulása és exportgazdaságosságának megítélése. Kézirat. MFM—STAGEK. 1978.
- [9] A húsipari szakágazat telephely-mélységű hálózatfejlesztési terve (1980—1995). Sokszorosítás. 1978.

A nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban

(A foglalkoztatottság tendenciái és típusai
a kapitalista fejlődés korai szakaszában és napjainkban)

A második világháború alatt és után jelentősen emelkedett a nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban. A foglalkoztatotti létszám növekedésének döntő hányadát a férjes nők munkába állása eredményezte. A folyamat gazdasági-társadalmi háttere a második világháború időszakában a kieső férfi munkaerő pótlásának szükségessége, a háború után a kibontakozó és tartósan ígérkező konjunktúra, a kisüzemi termelés és a családi keretekben végzett tevékenységek szűkülése, a nőmozgalmak megélénkülése s mindezekkel összefüggésben a nők foglalkoztatási feltételeinek a korábbiaknál kedvezőbb alakulása.

A hetvenes években azután a kibontakozó válságjelenségek, amelyek a tartós és gyors növekedés végét jelentették, szinte azonnal éreztették hatásukat a munkaerőpiac viszonylagos egyensúlyának megbomlásában. Nagy méreteket öltött a munkanélküliség, s a munkaerőpiac egyensúlya a termelés 1974. évi mélypontja óta sem javult számottevően.¹

A relatív munkaerőbőség állandóságában jelentős — bár nem kizárólagos — szerepet játszott a női munkaerő korábbi egyensúlyteremtő funkciójának térvesztése, annak a mechanizmusnak a meggyengült érvényesülése, amelynek lényege, hogy a fölös munkaerő-kínálat jelentősebb társadalmi konfliktusok nélkül mintegy eltűnt a háztartások falai mögött.

E jelenség okait és hátterét kutatva elemzem a nők foglalkoztatásának és munkaerőpiaci szerepének eltéréseit a tőkés fejlődés korai periódusában és napjainkban.

A nők foglalkoztatása a tőkés iparosítás korai szakaszában

A 16—18. századi fejlődés ranglétráján Európa hágott a legmagasabbra. A dinamizmus alapját — mint ismeretes — társadalmi, gazdasági és földrajzi tényezők összefonódó rendszere képezte, amely előkészítette az emberiség nagy sorsfordulóját, az ipari forradalom korát. A 16—18. században Európa különböző térségeiben végbemenő folyamatok irányára és ütemére

¹ A munkanélküliek száma 1976-ban az NSZK-ban 895 ezer, Franciaországban 955 ezer, az Egyesült Királyságban 1402 ezer volt [4]. A munkanélküliség 1973 és 1977 között a legtöbb EK-országban folyamatosan nőtt. A munkanélküliségi ráta 1979-ben átlagosan 5,9 százalék volt [5].

rányomják bélyegüket a korábbi századok, eltérő feltételeket teremtve az ipari forradalom kibontakozásához.

A tőkés rend kiépülésének feltétele a munkaerő társadalmi helyzetének alapvető módosulása, a „kettős értelemben szabad munkások” tömeges megjelenése a *munkaerőpiacon*. A munkaerőpiac mindenkori állapotát a munkaerő-kínálat és a munkaerő-kereslet közötti globális és strukturális viszony jellemzi, amely a tőkés iparosítás e korai szakaszában főként a mezőgazdaság és az ipar fejlődésének erőterében alakul. A munkaerő-kínálat nagyságát és összetételét a demográfiai adottságok mellett a mezőgazdaság tulajdonviszonyai és szerkezete, ezzel összefüggésben a mezőgazdasági népesség csökkenésének mértéke és az urbanizálódás üteme határozza meg. Az ipari foglalkoztatottak száma a gyáripar, a manufaktúrák és az otthoni munka kölcsönhatásának rendszerében alakul, nagyságát a gyáripar terjeszkedésének sebessége határozza meg. A gyáripar előretörése ugyanis a kézműipar és a bedolgozórendszer *mellett* valósult meg, és fokozatosan ölelte fel az ipari munka hagyományos formáit és szervezeteit.

Az örökölt társadalmi viszonyok, az ipar és a mezőgazdaság strukturális átrendeződése, a kibontakozóban levő társadalmi átalakulás kísérőjelensége a személyi szolgáltatásokban foglalkoztatottak nagy száma, a női cselédek tömeges jelenléte.²

E tényezők összefüggő rendszere az iparosítás eltérő módjában és ütemében ölt testet, ami végső soron meghatározza a nők foglalkoztatásának lehetőségét és szerkezetét. Jól példázza ezt Anglia és Franciaország eltérő gazdaságfejlesztési gyakorlata.

Az ipari forradalom klasszikus hazája *Anglia*. Az angol iparosítás kibontakozásának talaja az eredeti tőkefelhalmozás lendületes folyamata és kísérőjelensége: a kapitalizálódó mezőgazdaság. 1760 és 1830 között gyakorlatilag felszámolódott a kisbirtokos paraszti réteg; általánossá vált a mezőgazdaság tőkés fejlesztése, a bérmunkára alapozott termelés.³

E folyamat *kettős hatást* gyakorol a nők helyzetére. Az alapvető létfeltételeitől megfosztott család a gyáripari körzetek, a városok felé áramlik. A *városi munkaerőpiacon* tehát a gyáripar terjeszkedésével egyidejűleg *megjelenik a női munkaerő is*.

A *mezőgazdasági körzetekben* — mivel a tőkés mezőgazdaság főként férfi munkaerőt hasznosít — a *nő munkaerő-tartalékká* válik. A nők munkájának alapvető funkciója itt a csökkenő mezőgazdasági jövedelmek kiegészítése és a háztartás fenntartása. A relatíve fölös női népességet a háziipar, a bedolgozórendszer és a manufaktúrák hasznosítják. A tőkés iparfejlesztés kezdetekor a nők tehát egyre jelentősebb szerepet töltenek be az iparban; a textilipari és ruházati ágazatok többsége „*elnőiesedik*”.

A gyáripar fokozatosan számolja fel az ipari munkaszervezetek hagyományos formáit, amiben döntő szerepet játszik a kereseti viszonyok folyamatos romlása. A nők otthoni munkájának bedolgozó szervezete hosszú

² Az 1861-es angliai népszámlálás adatai szerint, a magánháznál szolgáló személyek száma meghaladja az 1 milliót: nagyobb, mint a mezőgazdasági munkások száma. A szolgáló személyzet többségében nő ([11] 417. l.).

³ „A klasszikus angol megoldás olyan országot teremtett, amelyben mintegy 400 birtokos kezében volt a földnek körülbelül négyhated része, s ezt a területet — az 1851-es adatok szerint — negyedmillió farmer művelte (a szántóterület háromnegyed részén olyan farmok voltak, amelyek nagysága 50 és 500 acre között mozgott); ezek a farmerek körülbelül egy és negyedmillió mezőgazdasági munkást és szolgát alkalmaztak” ([8] 162. l.).

múltra tekint vissza, a gyáripar általánossá válásáig a női ipari foglalkoztatottak jelentős részét tömöríti. Kezdetben főként a textiliparban ölt nagyobb méreteket: az ágazat gépesítésével azután a könnyűipar — a gépek által még meg nem hódított — területein válik jellemzővé.⁴

A növekvő konkurenciaharc, a profitért folyó küzdelem a gépesítés fokozására ösztönöz. A korai gépesítés egyik lényeges vonása, hogy *a gyáripar elsősorban a gyermekek és a nők számára teremt munkaalkalmat*: „... a kohászati üzemek kivételével mindenütt fiatal munkások (18 éven aluliak), a nők és a gyermekek alkotják a gyári személyzet túlnyomó elemét” ([11] 419. l.).⁵

A gyáripar előretörése Angliában rövid idő alatt lezajlott, s azokban az ágazatokban, ahol a gyáripar uralkodóvá vált, a foglalkoztatottak száma esetenként — és átmenetileg — abszolúte is csökken.⁶

A tőke szerves összetételének növekedésével az egységnyi termelés létszámszükséglete csökken, s a felszabadult munkaerőt az ipar hagyományos szervezetei csökkenő mértékben hasznosítják. A munkanélküli tartaléksereg nagysága nő, a munkaerőpiac telítettsége a bérek leszorításához teremt kedvező feltételeket, ami a női munkaerő-kínálat növekedéséhez vezet. A gyáripar általánossá válása a nők helyzetére *kettős hatást* gyakorol. *Mezőgazdasági körzetekben megfosztja őket az ipari munkalehetőségektől*: ezáltal a mezőgazdaság jövedelmi viszonyai tovább romlanak, ami hozzájárul a relatív *munkaerő-tartalékok növekedéséhez* és az elvándorlás fokozódásához. Ezzel párhuzamosan a gyáripar a nők növekvő tömegét szívja fel, *emelkedik a nők gyáripari foglalkoztatása*.

A dolgozó nők 18—19. századi nyomorúságos helyzete a gazdasági fejlődés és a munkásmozgalom kibontakozása nyomán javul. Megjelennek a nőket védő első törvények⁷, amelyek korlátozzák a nők munkaidejét és éjszakai foglalkoztatását. A női munkaerő iránti szükséglet mérséklődik, a műszaki fejlődés egyre nagyobb munkástömegeket szabadít fel, a nők egyre jobban kiszorulnak a társadalmilag szervezett tevékenységek területéről. Az angliaihoz végeredményben hasonló folyamat játszódik le a 18—19. században Nyugat-Európa más térségeiben, csak lassabban (például Franciaországban) vagy később (például Németországban).

Angliával ellentétben *Franciaországban* a 18. században a *mezőgazdaság stabilizálódása* figyelhető meg. A mezőgazdasági elvándorlás lassú, a mezőgazdasági népesség csökkenése hosszú történelmi folyamat eredménye. A földművelés a családi munkamegosztás keretében elsősorban a férfiak feladata. A vidéki női munkaerő-tartalékokat a dekoncentrált iparfejlesztés hasznosítja, ami *a kézmű- és a háziipar fennmaradását, újratermelődését idézi elő*. A kézmű- és a háziipar a kisparaszti gazdaságok jövedelmének kiegészítését szolgálja.

⁴ A textilipar gépesítésével párhuzamosan a ruházati ipar 1861-ben az Egyesült Királyságban több mint 750 ezer főt foglalkoztat manufaktúrában és otthoni munkaszervezetben. E gyáriparon kívüli létszám jelentős része nő. A csipkekészítésben dolgozók 7 százalékát tömöríti a gyáripar, a kézművesek és a bedolgozók többsége nő és gyermek ([11] 435. és 440. l.).

⁵ A textiliparban foglalkoztatottaknak akkoriban több mint a 70 százaléka nő ([11] 417. l. és [8] 56. l.).

⁶ Az angol pamutiparban 1861 és 1868 között 50 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma ([11] 406. l.).

⁷ Angliában 1844-ben és 1867-ben, Franciaországban 1874-ben, Németországban 1891-ben.

A mezőgazdasági népességfelesleg növekedése, a kézmű- és a háziipar jövedelmezőségének csökkenése függvényében az ipar a *férfi munkaerőt* kivonja a családi-háztartási keretekből, és *ipari tartaléksereggé formálja*. A férfiak elvándorlásának következtében a különböző területek demográfiai struktúrája eltorzul; a városokban férfitöbbslet, a falvakban nőtöbbslet jön létre. *A földművelés, a kézmű- és a háziipari tevékenység folytatása a nőkre marad, a férfiakat a gyáripár a városokba tömöríti.*

A nők otthoni munkájára azonban egyre nagyobb csapásokat mér az iparfejlesztés jellegének változása: az 1890—1895 között végbemenő erőteljes ipari koncentráció, a bővülő gyáripár és a növekvő bérkülönbségek⁸ a nőt is elmozdulásra készítetik.

Demográfiai okok és a kivándorlások miatt *a nők egyre jelentősebb tömegei jelennek meg a munkaerőpiacon*, nyomást gyakorolva a munkaerőpiac egyébként is romló egyensúlyi viszonyaira. A nőknek férfiakénál alacsonyabb bére⁹ a tőke érdekeltségén keresztül a nők tömeges munkába vonását¹⁰ s a textilipár fokozódó feminizálódását eredményezi. Az ipari munkaerőnek a növekvő munkaerő-kínálattól elmaradó kereslete rövid időn belül létrehozza a munkanélküliek tartalékseregét, amelyen belül csakhamar túlsúlyba kerülnek a nők.¹¹ A textilipár korlátozott munkaerő-felvevő képessége miatt az ipar más területeire is átáramlanak a nők, és alacsony bérukkel konkurrálnak a férfiakkal a munkaerőpiacon. A munkásosztály harca a munkanélküliség ellen a két nem közötti küzdelemként jelenik meg. A 19. század végi szakszervezetek tevékenysége már kifejezetten a női munka ellen irányult.

A tőkés iparfejlesztés kétféle gyakorlata — mint a példa mutatja — eltérő hatást gyakorol a nők foglalkoztatottságára. A gyáripár lendületes előretörése, a gyors mezőgazdasági elvándorlás, az ipar és a mezőgazdaság strukturális átrendeződését kísérő erőteljes urbanizáció *a nők tömegét a munkaerőpiacra kényszeríti*. Lanyhább iparosodás, lassú mezőgazdasági elvándorlás, a kisparaszti gazdaságok stabilizálódása mellett a városiasodás folyamata lassú, *a nők szerepe a városi munkaerőpiacon jelentéktelen*.

A mezőgazdasági körzetekben a nők szerepét a mezőgazdaság tulajdon- és munkamegosztási viszonyai határozzák meg. A férfi munkaerőre alapozott mezőgazdaság esetén a női munka háttérbe szorul, és alapvető szerepe a mezőgazdasági jövedelmek kiegészítése az ipar hagyományos keretei között, valamint a háztartás ellátása. A férfi munkaerő elvándorlásával viszont a mezőgazdasági munka is a nőkre hárul. Ezáltal a munkájuk jelentősége, „értéke” fokozódik.

A gyáripár előretörése növekvő mértékben hasznosítja a városi női munkaerőt. Fejlődésével fokozatosan felszámolódnak az ipari munka hagyományos szervezetei, ami egyre kedvezőtlenebb helyzetbe hozza a nőket. A vidéken élő nők elesnek az ipari munka lehetőségétől, munkájuk a háztartás keretei közé szorul.

⁸ 1860-ban a gyári bér az otthon dolgozók bérének kétszerese ([19] 106. l.).

⁹ 1870-ben Párizsban a női bérek átlaga 2,14 frank, a férfiaké 4,75 frank ([19] 111. l.).

¹⁰ 1890-ben Angliában és Franciaországban 450 ezer körüli a textilgyárakban foglalkoztatott nők száma ([19] 1000. l.). 1866-ban Franciaországban a nők 85 százaléka a textil- és ruházati iparban dolgozik ([2] 6. l.).

¹¹ 1860-ban Párizsban a munkanélküli segélyezették közül 35 ezer a nő, és 21 ezer a férfi ([19] 112. l.).

Az iparfejlesztés két — induló feltételeiben és folyamatában — eltérő típusa végül is azonos eredményre vezet, s a gazdasági fejlettség meghatározott szintjén visszaszorítja a nőt az ipar területéről.

A tőkés iparfejlesztés korai időszakában a gazdasági fejlődés előrehaladásával a gyáripar mind több nőt foglalkoztat, az ipar egészében azonban mégis csökken a számuk, mivel a gyáripar kevesebb női munkaerőt szív fel, mint amennyit megfoszt munkájától az ipari munkaszervezetek hagyományos formáinak felbomlásztásával. A gyáriparban és az ipar egészében foglalkoztatott nők száma közötti rés a gyáripar terjeszkedésének függvényében szűkül: a gyáripar egyre teljesebben integrálja az ipari termelést és a női munkaerőt.

A gyáripar általánossá válásával a nők hányada az iparban stabilizálódik. Kialakul a foglalkoztatás fiatalkori maximumpontos típusa, amelyet a *fiatal nők kiterjedt foglalkoztatása és a családos-gyermekes nők otthoni munkavégzése jellemez.* A fiatalkori csúcs szintje az iskolázottság növekedésével emelkedik.

Miért szorul ki a nagyipari termelésből a nő, amikor a tőkésnek továbbra is érdeke az olcsóbb női munkaerő alkalmazása? Ezt a szakirodalomban meglehetősen homályban maradó mozzanatot a tőke racionális működésének feltételrendszere magyarázza, amit alátámaszt és kiegészít az ipar belső szerkezetének, szervezetének és méreteinek változása, a munkabérek emelkedése és a munkásmozgalom fejlődése.

A technika fejlesztése (a profitmotívum ösztönző és kényszerítő hatása folytán) jelentős és növekvő tömegű munkaerőt szabadít fel; a tőke kedvező értékesülési feltétele mint tőkés cél nem teszi lehetővé, sőt kifejezetten gátolja a kétkeresés családmódel általánossá válását. A tőke funkcionálásának konjunktúraérzékenysége és a tőkés termelés ciklikus jellege rugalmasan változó munkaerő-tartalék rendszeres fenntartását és újratemelését indokolja, amely szerepre a női munkaerő a legalkalmasabb. A háztartás az a háttér, amely jelentősebb társadalmi konfliktusok nélkül képes befogadni a relatíve feleslegessé váló női munkaerőt.

Franciaország esete jól példázza az iparosítás jellegében végbemenő változások hatását a nők foglalkoztatására. A 19. század végén a textilipar hanyatlásának, a gyáripar koncentrációs és centralizációs folyamatának eredményeként, a kézmű- és háziipar felbomlása, a kisüzemek arányának csökkenése, a nehézipar előtérbe kerülése a munkahelyi struktúra oldaláról magyarázza a nők hányadának esését az ipari foglalkoztatottakon belül. Kezdeti magas létszamarányuk alacsonyabb szinten állandósul.¹²

A nagyipari proletariátus sztrájkmozgalmának eredményeként emelkednek a bérek, javulnak a munkások életviszonyai. Ezáltal enyhül a női munkavállalás gazdasági kényszere. A tőke növekvő mértékű munkaerő-felszabadítása az ipari munkaerő-kínálat szűkítését és átrétegződését indokolja. *E jelentősebb összehúzódásra csak a női munkaerő-kínálat képes. A női munkaerő az iparban átadja helyét a férfiaknak, és a szolgáltatások felé áramlik.*

¹² Nemzetközi tapasztalatok szerint az iparban a nők aránya 30 százalék körül szóródik [3].

A nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban a második világháborútól napjainkig

A 20. században a nők foglalkoztatottsága folyamatosan bővül a fejlett tőkésországokban; megelégnél a háborúk folyamán, s átmeneti visszaesés után emelkedik a konszolidáció időszakában. A foglalkoztatottság mai jellemzőit a második világháború utáni időszak gazdasági, társadalmi folyamatainak és a munkaerőpiac egyensúlyi és strukturális viszonyainak összefüggésében mutatom be.

A fejlett kapitalizmusban a nők szerepét a munka világában a tevékenységek újraelosztása jellemzi a társadalmi és a családi-háztartási szféra között. Csökken a családi keretekben végzett tevékenységek terjedelme, és nő a társadalmilag szervezett munkákban való részvétel. A változás feltételei az egyén és a társadalom oldaláról egyaránt adóttak. A nők iskolázottsági színvonala emelkedik, a gyermekintézményi ellátottság javul, a háztartási munka gépesítése és társadalmasítása bővül. A nők foglalkoztatását a szükségletek és lehetőségek e metszete alakítja.

A családon belüli feladatok szűkülését részben a családok átlagos nagyságának, az átlagos gyermekszámának a csökkenése, részben a gyermeknevelési, háztartási feladatok fokozódó társadalmasítása eredményezi. A gyermekek szocializálási folyamatából a társadalom egyre nagyobb részt vállal. A háztartások gépesítése könnyebbé teszi a háztartási munkákat, még ha az időszükségletüket nem csökkenti is. A szolgáltatások bővülése egyre több tevékenységet emel ki a háztartások kereteiből.

A háború után kibontakozó s a hetvenes évekig csaknem töretlen konjunktúra a korlátlan növekedés illúzióját keltette. A gyors gazdasági növekedés a férfi munkaerőforrások nagy részét felszívta, és tömeges szükségletet támasztott a „másodlagos munkaerőcsoportok”: a vendégmunkások, a nők és a részmunkaidőben foglalkoztatottak iránt.

A nők foglalkoztatásának bővülését elősegítette a makrostruktúra változása: a tercier szektor minden más ágazatnál gyorsabb fejlesztése nagymértékben támaszkodott a nők munkaerejére. A tercier szektor fejlődése a munkaerő-kínálatot is ösztönözte. A kiterjedt szolgáltatóhálózat ugyanis azzal, hogy megkönnyítette a háztartási teendőket ellátását, a nők bővülő foglalkoztatásának egyik lényeges társadalmi feltételét teremtette meg.

A gazdasági fejlődés eredményei behatoltak az otthon falai közé, átalakították a fogyasztási szokásokat, új szükségleteket hívtak életre. A fiatal házaspárok a tartós fogyasztási cikkek beszerzését a házasság első éveire tervezik — szemben az idősebb generációkkal, amelyeknek tagjai házasságuk későbbi éveiben valósították meg e tervüket.¹³

A tartós fogyasztási cikkek elterjedése két szempontból is előmozdítja a nők munkavállalását. Egyrészt megkönnyíti a háztartás munka melletti ellátását. Másrészt a megvásárlásukhoz szükséges pénz előteremtésének egyik útja újabb családtagok munkába állása. Ugyanilyen irányban hat az infláció, valamint a fogyasztói kereslet — sokszor mestersegesen is szított — gyors növekedése.

¹³ 1963-ban a 25 év alatti fiatal házások 30 százaléka rendelkezett gépkocsival, 1975-ben 60 százalékkal. (M. Moutardier megállapítását idézi [2].) Ugyanitt olvasható adatok szerint az 1960-as évek első felében még a 30—39 évesek háztartásai, 1970 óta viszont már a 25—29 évesek háztartásai a legfelszereltebbek.

A nők foglalkoztatottságát jelentősen befolyásolja a migráció. A fogadó országokban rontja a nők elhelyezkedési lehetőségeit, a kibocsátó országokban viszont enyhíti a munkaerőpiaci feszültségeket, s ezáltal előnyösen hat a nők foglalkoztatására. A vendégmunkásokat fogadó országokban a bevándorlás korlátozása és szelektivitásának fokozódása¹⁴ a nők bővülő foglalkoztatásához kedvező feltételeket teremtett a hatvanas évek végétől, ugyanakkor csökkentette a nők foglalkoztatási lehetőségeit a kibocsátó országokban. A vendégmunkások mérsékeltbb fogadásának egyik oka, hogy a gazdaság extenzív fejlesztésének szakasza a fejlett tőkésországok többségében véglegesen lezárult, a szakképzetlen munkaerő iránti tömeges igény mérséklődött, s a szakképzett munkaerő kereslete nőtt. A bevándorlás korlátozásában kétségtelenül szerepet játszott a nők növekvő foglalkoztatási igénye, a nőszervezetek és a nőmozgalmak megelégnélkül tevékenysége, az ezek nyomán keletkezett társadalmi feszültségek enyhítésének sürgető szükségessége.

A népesség iskolázottsága a vizsgált időszakban emelkedett. Különösen jelentős előrelépés történt a nők iskolázottságában, annak ellenére, hogy még mindig számottevőek a különbségek a fiúk és a lányok iskoláztatása között.¹⁵

A nőhallgatók aránya nemcsak a közép-, hanem a felsőfokú intézményekben is jelentősen nőtt. Ezzel megteremtődött *a nők foglalkoztatásának másik legfontosabb társadalmi feltétele*. A magasabb iskolázottság a társadalmi munkamegosztásban való kedvezőbb részvétel lehetőségét kínálja, a munka jellege, a munkakörülmények, a kereseti lehetőségek és az előmenetel szempontjából egyaránt. Ugyanakkor a munka fontosabb szerephez jut az egyén értékrendjében: az iskolázott nőt az önmegvalósítás igénye, az alkotás motívuma, a társadalmi kapcsolatok szükséglete munkavállalásra készíti. Mindez jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az iskolázottság színvonalának javulásával módosult a nők munkavállalási magatartása: a két maximumpontos foglalkoztatási típus egyre több országban jellemzővé vált.

A nők iskolázottsága, szakképzettsége terén elért eredmények ellenére a nők hátrányos helyzete a munka világában sok esetben közvetlenül az iskolázottságuk és szakképzettségük hiányosságára vezethető vissza. Szakképzettségük általában is alacsonyabb a férfiakénál, és különösen kedvezőtlen a munkás foglalkozásokban.¹⁶

Az iskolafokok magasabb szintjein a tőkésországokban csökken a nők aránya, s a férfiaknál gyakrabban szakítják meg tanulmányaikat.¹⁷ Azáltal, hogy az iskolafokok minden szintjén a nők a hagyományos pályák felé törekszenek, az oktatási rendszer a maga eszközeivel újratermeli a feminizálódás objektív alapját.

¹⁴ Lásd [4], [15], [17].

¹⁵ A középiskolai oktatásban a fiúk és a lányok részvétele általában kiegyenlített, a felsőfokú képzésben viszont a lányok aránya csak 30—40 százalék a fejlett európai tőkésországokban (Finnországban 50 százalék). 1970-ben a kötelező alapfokú oktatás után a fiúk 86 százaléka, a lányok fele tanult tovább; a főiskolákon pedig 23 százalék volt a nők aránya [6].

¹⁶ E. Sullerot adatai szerint Franciaországban 1000 munkásnő közül csak 92 rendelkezik szakképzettséggel [20]. Az NSZK-ban a szakmunkásoknak mindössze 10 százaléka nő [14].

¹⁷ Az NSZK több főiskolájára kiterjedő egyik felmérés tapasztalatai szerint a lányok 26, a fiúk 13 százaléka nem fejezte be tanulmányait.

A második világháború után a munkaerő-szükséglet és a munkaerő-kínálat egyaránt a nők foglalkoztatásának bővítésére ösztönzött, a gazdasági, a társadalmi és egyéni tényezők kölcsönhatásának eredője a foglalkoztatottság színvonalának emelkedése.

A nők munkaerőpiaci helyzetét jellemzi a munkaerőpiac és a háztartás közötti intenzív forgalom, a férfiakénál mérsékeltőbb mozgásuk a munkaerőpiacra belépés, a viszonylag zárt női munkaerőpiacok kialakulása (foglalkozások, ágazatok elnőiesedése), a másodlagos foglalkoztatási formák (részmunkaidős foglalkoztatás és bedolgozás) alkalmazása és a foglalkoztatás főbb összetevőire kiterjedő diszkrimináció. Mindezek a szakirodalomban gyakran egymástól elszakítva vizsgált tényezők összefüggnek egymással: a nők hátrányos társadalmi — munkaerőpiaci és családon belüli — helyzete különféle vetületeinek a megnyilvánulásaiaként értelmezhetők.

A második világháború után lejátszódó gazdasági, társadalmi folyamatok hatására módosul a nők szerepe a munka világában és a munkaerőpiacra. E változások fő összetevői:

— módosul a női munkaerő-kínálat rugalmasságának tartománya és motívumai;

— a munkaerőpiacra való belépés feltételei és körülményei eltérnek a korábbi időszakbeliektől;

— változik a női munkaerő funkciója a munkaerőpiacra;

— a munkaerőpiac és a háztartás közötti forgalom aszimmetrikussá válik;

— a munkaerőpiaci feszültségek éleződése a feminizálódás ellen hat.

A nők foglalkoztatási igényeinek, lehetőségeinek és feltételeinek változásai következtében csökken a női munkaerő-kínálat rugalmassága a munkaerőpiac állapotára való reagálásban, viszont érzékenyebbé válik a munkavállalás gazdasági és pszichikai tényezői iránt. A női munkaerő fokozódó *konjunkturális rugalmatlanságának* jele, hogy válság idején a női munkaerő úgy viselkedik, mint fellendüléskor: azaz növekszik a belépési, és csökken a kilépési forgalma. Ennek nyilvánvaló indítéka a kieső vagy kieséssel fenyegetett férfi munkaerő keresetének pótlása. *A munkaerőpiac és a háztartás közötti kétirányú forgalom így aszimmetrikussá válik; a háztartásba való kilépések mérséklődnek, a háztartásból a munkaerőpiacra irányuló mozgás megélénkül. Ezáltal szűkül a foglalkoztatás maximuma és minimuma közötti távolság (egy maximumpontos foglalkoztatás mellett), illetőleg (két maximumpontos foglalkoztatás esetén) csökken a hullámvölgy mélysége. A folyamat a különböző generációk eltérő munkavállalási magatartásán keresztül valósul meg.*

A gazdasági, társadalmi fejlődés hatására változnak a *munkaerőpiacra való belépés feltételei és körülményei*. A fiatalabb generációk magasabb iskolázottsággal és szakképzettséggel lépnek a munkaerőpiacra. Induló feltételeik javulása kedvezően hat a munkaerőpiacra belüli mozgásukra, előmeneteli lehetőségeikre, bérezési feltételeikre. A női állások a foglalkozások szélesebb skáláját fogják át. Ez növeli a nők foglalkoztatási biztonságát. A változások következtében — társadalmi, foglalkozási rétegenként eltérő mintákat követve — gazdagodnak a női munka és munkaerő-kínálat motívációi.

A női munkaerő — miközben konjunktúraérzékenysége mérséklődik — gazdasági és pszichológiai motívációk iránt fogékonyabbá válik, mobilitási

hajlama nő. Ez azzal függ össze, hogy választási szabadsága a lehetőségek és a feltételek ismertetett metszetében megnőtt. Fontos hangsúlyozni, hogy a nők tényleges munkavállalási magatartását a tényezők *társadalmi foglalkozási rétegenként eltérő együttállása határozza meg.*

A munkaerő-kínálatot meghatározó társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők hatása ugyanis az egyének szándékain, törekvésein keresztül érvényesülhet. A nők munkavállalását meghatározó fontosabb tényezők az egyén szintjén: a kor, a családszerkezet, a családi jövedelem-színvonal, az iskolázottság és a szakképzettség, valamint a lakóhely gazdasági-társadalmi viszonyai, ezen belül a munkavállalás lehetőségei és feltételei.

A gazdasági, társadalmi változások hatására *módosul a nők munkaerőpiaci szerepe.* A kapitalizmus korai szakaszában a női munkaerő „biztonsági szelep” funkcióját töltötte be. A női munkaerő kínálatának mennyisége a gazdasági konjunktúráról, a munkaerő-kereslet alakulásától függően tágult vagy szűkült. Az egyensúlyteremtő mechanizmus központi eleme a társadalmilag szervezett szféra és a háztartás közötti forgalom, amelyet a munkaerőpiac közvetít. A női munkaerő jelentős részben átmenetileg tartózkodik a munkaerőpiacon, s amennyiben nem mutatkozik iránta kereslet, visszahúzódik a háztartás keretei közé.

A második világháború után ez a mechanizmus módosul. *A női munkaerő a konjunktúrális helyzetől független motívumok hatására is növeli kínálatát, s dekonjunktúra közepette sem húzódik vissza a munkaerőpiacról.* Meglehetősen stabil jelenléte a munkaerőpiacon a foglalkoztatottság függvényében szaporítja a munkanélküliek tömegét. A foglalkoztatás és a háztartás közötti forgalom csökken, a munkaerőpiac közvetítő szerepe mérséklődik, illetve a háztartás és a társadalmi szféra közötti mozgás a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyait mérsékeltebben szabályozza.

Dekonjunktúra esetén a nők aránya a munkanélkülieken belül emelkedik, konjunktúra esetén a nők szektoron belüli, illetve szektorok közötti átrétegződése megélenkül. *A női munkaerő e funkciójának változása nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az 1970-es évek közepén bekövetkezett gazdasági megtorpanást követő munkanélküliség állandósult.*

A munkanélküliség a legtöbb országban jobban érintette a nőket, mint a férfiakat. A gazdaság megélenkülése elsősorban a férfi munkaerőt szivta fel, a nők munkanélküliségét kevésbé csökkentette.¹⁸

A kedvezőtlen munkaerőhelyzet erőteljesen sújtotta az oktatási intézményekből kikerülő hallgatókat, s főként a fiatal nők elhelyezkedési lehetőségei romlottak.¹⁹

A ki- és belépési forgalom szabályozó szerepét a munkaerőpiacon a második világháború után a részmunkaidős foglalkoztatás vette át.²⁰

Ez elsősorban a férjezett, családós nők körében meglévő tartalékok

¹⁸ Franciaországban például 1976-ban a női munkanélküliek száma csaknem 100 ezerrel meghaladta a férfiakét. 1975—1976-ban a munkanélküli férfiak száma csökkent, a nőké viszont stagnált ([21] 71. l.). 1976-ban a hatvanas évekhez képest jelentősen nőtt a munkanélkülieken belül a 25 éven aluliak és a nők, valamint az egy évnél hosszabb ideje munkanélküliek aránya [13].

¹⁹ Franciaországban az 1976-ban középfokú végzettséget szerzett nők egyharmada nem tudott elhelyezkedni ([1] 25. l.).

²⁰ Svédországban, Norvégiában, Dániában, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban a foglalkoztatott nők több mint egyharmada részmunkaidőben dolgozik. Nyugat-Európa más országaiban alacsonyabb (20 százalékos körüli) az arányuk ([7], [16]).

mozgósítására alkalmas, rugalmas foglalkoztatási forma. Alkalmazása főként alacsonyabb technikai felszereltségű munkahelyeken és hullámzó munkaerő-szükséglet esetén gazdaságos. Ennek megfelelően a részmunkaidős foglalkoztatottak koncentrációja erőteljes. Főként az irodai munkák, a kereskedelem, a személyi szolgáltatások körében terjedt el, s elsősorban a szakképzetlen női munkaerőt érinti. Az iparban a részmunkaidős foglalkoztatás szűk körű.

A részmunkaidős foglalkoztatás „kétarcú”: előnyei és hátrányai egyaránt jelentősek. Ezért e foglalkoztatási forma kiterjesztése és mérséklése mellett egyaránt sok érv és sok szerző sorakoztatható fel. A munkáltatók és a szakszervezetek is ambivalensen viszonyulnak e foglalkoztatási formához. A munkáltatókat a munkaerőhiány és a hullámzó munkaerő-szükséglet kényszeríti a részmunkaidős foglalkoztatás bővítésére, amely azonban szervezési többletfeladatokat jelent a számukra, és a dolgozók közötti konfliktusok forrása lehet. A szakszervezetek elsősorban a teljes munkaidőben dolgozók érdekét védik, amellyel a részmunkaidős foglalkoztatás terjedése esetenként ütközik — például azáltal, hogy rontja a bérharc feltételeit.

A nők — elsősorban a szakképzetlen, iskolázatlan nők — körében a részmunkaidős foglalkoztatás azért kedvelt, mert a családi, háztartási és a házon kívüli munka összehangolásához viszonylag kedvező feltételeket teremt, megkönnyíti e kettős szerep ellátását. Mivel a gyermekelhelyezési problémákat nem oldja meg, a gyermektelen fiatal és a 35–40 éven felüli nők veszik nagyobb mértékben igénybe. A gazdaság munkaerő-szükséglete és a nők munkaerő-kínálata főként a szakképzettség alacsonyabb kategóriáiban található, ahol a részmunkaidős foglalkoztatás a munkával szembeni elvárásokat jobban kielégíti.

Az iskolázott munkaerő a teljes munkaidős foglalkoztatást részesíti előnyben.

A részmunkaidős foglalkoztatás *hátrányaként a kettős diszkriminációból fakadó problémák jelölhetők meg*. A másodlagos női munkaerőforráson belül külön réteget képez a részmunkaidős foglalkoztatottak tömege. Jogaik korlátozottabbak, a társadalmi juttatásokból való részesedésük kisebb mértékű, a foglalkoztatási hátrányok és következményeik hatványozottan jelentkeznek. Bár munkájuk intenzívebb, bérezésük mégis kedvezőtlenebb. Továbbképzésük, előmeneteli lehetőségük korlátozottabb, mint a teljes munkaidőben foglalkoztatottaké.

A részmunkaidőben foglalkoztatott nők munkaerőpiaci és munkahelyi pozíciója tükröződik a munkához való viszonyuk jellegében: kevésbé töreksenek előrejutásra, motiváltságuk erőtlen. *A részmunkaidős foglalkoztatás a maga eszközeivel konzerválja a nők hátrányosabb társadalmi helyzetét és családon belüli pozícióit*. Meghatározott rétegeknél azonban, akik a teljes munkaidős munkavállalás követelményének nem tudnak eleget tenni, a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás egyetlen reális lehetőségét kínálja, s átmenetet jelenthet a teljes munkaidős foglalkoztatáshoz.

A részmunkaidős foglalkoztatás helyét és jövőjét a teljes munkaidős foglalkoztatás feltételeivel összefüggésben lehet megítélni. Amennyiben ezek a feltételek a társadalom vagy az egyén szintjén hiányoznak, a társadalom és a nő számára egyaránt harmonikusabb feltételeket teremt a részmunkaidős foglalkoztatás, amely ugyanakkor a távlati cél — a nők emancipációja — szempontjából kétségtelenül a *lassúbb* megoldást kínálja.

A nők foglalkoztatásának egyik lényeges sajátossága a férfiakénál erőteljesebb és hátrányosabb megkülönböztetéssel párosuló koncentráció.²¹

A nők hátrányos munkaerőpiaci helyzetének megnyilvánulása, hogy még a feminizált ágazatokban is a hierarchia alacsonyabb szintjein helyezkednek el; a vezetői posztok többségét férfiak töltik be.²²

A nők a férfiaknál kedvezőlenebb feltételekkel lépnek a munkaerőpiacra, mivel szakképzettségük alacsonyabb, és néhány foglalkozásra koncentrálnak. Az oktatási rendszer a hagyományos női pályákra készíti fel őket. Mivel a nők szakmai életpályája nem folytonos,²³ ezért a hátrányos megkülönböztetésük a munkába lépés után is folytatódik: a foglalkoztatók azonos képesség és képzettség mellett is a kedvezőlenebb munkahelyeket tartják fenn a számukra. Az ágazatok, foglalkozások elnöiesedése maga után vonja a bérek és keresetek relatív (más ágazatokhoz, foglalkozásokhoz viszonyított) csökkenését. Az alacsonyabb bérek²⁴ és rosszabb előmeneteli lehetőségek elmozdulásra készítetik a mobilabb munkaerőt: a férfit. A férfiak kilépése fokozza a feminizálódás mértékét, egyes foglalkozások zártságát.²⁵

Így a nők foglalkoztatásának kényszerpályái újratermelőnek. A hagyományos orientációt erősíti, hogy a nők előrelépési esélyei az elnöiesedett ágazatokban kedvezőbbek, mint más ágazatokban. Mindezek hatására a női munkaerőpiac keresleti-kínálati viszonyai kedvezőtlenek, ami szintén mérsékli a bérek növekedését. Ezt a hagyományos „feminizálódási mechanizmust” tompítja a nők megváltozott szerepe a munkaerőpiacon s a munkaerőpiaci feszültségek fokozódása, amelynek eredményeként a férfiak és a nők gyakran azonos állásokért versenyeznek, a szegmentálódás és szegregáció mértéke enyhül, a nők és a férfiak keresete közeledik egymáshoz. A nők keresete azonban továbbra is a férfiaké alatt marad, az alacsonyabb kereseti tartományokban szóródik.

A nők kereseti elmaradását részben olyan objektív tényezők eredményezik, mint a nagyobb arányú hiányzás, a munkában töltött rövidebb idő, a foglalkoztatás megszakítása, a kisebb arányú túlórázás, a részmunkaidős foglalkozás jelentős szerepe, a női munka védelmét szolgáló rendelkezések, a foglalkozási struktúra sajátosságai, a szakképzettségbeli eltérések, a hierarchiában elfoglalt hely különbségei és a szervezethez alacsonyabb foka.

Mindezekkel összefüggésben érvényesül a női munkaerővel szemben megnyilvánuló, szubjektív alapokon nyugvó hátrányos megítélés.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a nők foglalkoztatásának tőkés modellje alapvonásaiban nem változott a tőkés fejlődés során. A női másodlagos munkaerő, foglalkoztatása a gazdasági konjunktúra függvénye, mun-

²¹ A nők által uralt foglalkozásokban dolgozik a nők 80 százaléka. (Részletesebben lásd [16] II. rész 13. l.) Az NSZK-ban végzett egyik felmérés szerint az elemi iskolai tanítók több mint fele, a gimnáziumi tanárok egyharmada, a gyakorló iskolák tanárainak egy-egyede, az egyetemi oktatók 6 százaléka nő [18].

²² Egy Angliában végzett felmérés rámutat arra, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők sem töltnek be „hierarchikus funkciót” [10].

²³ Egy francia felmérés tanúsága szerint a nők többsége egyszer szakítja meg munkaviszonyát, jelentős részüknél ez két évnél hosszabb időt jelent. Legalább egyharmaduknál a szakmai pályafutás megszakadása 4–5 év, további egyharmaduknál 6–10 év. A megszakítások átlaga 2–5 év [9].

²⁴ Részletesebben és adatokkal alátámasztva lásd [16] III. rész.

²⁵ A szakirodalomban ezt a jelenséget gyakran a foglalkozások szegregációjaként tárgyalják ([12], [22], [23]).

kaerőpiaci pozíciói a férfiakénál kedvezőtlenebbek. A nők a munkaerőpiac másodlagos szegmentumaiban mozognak, amelyre zártság és kiterjedt diszkrimináció jellemző.

A második világháború után zajló gazdasági és társadalmi folyamatok hatására ugyanakkor a munkaerőpiac működése, a munkaerő-kereslet és -kínálat terjedelme és szerkezete módosul. Ennek következményeként változik a nők szerepe és pozíciója a munka világában és a munkaerőpiacon. A gazdaságfejlesztés jellege, a munkahelyi struktúra alakulása növeli a női munkaerő iránti keresletet. A nők munkaerőpiaci pozíciói javulnak, a gazdasági és a társadalmi viszonyok a korábbinál kedvezőbb lehetőséget nyújtanak a munkába állásukhoz. Ugyanakkor a női munkaerő kínálatának konjunktúraérzékenysége mérséklődik. A dekonjunktúra hatására állásukat veszítő nők jelentős hányada a munkanélküli tartaléksereg részévé válik. A munkaerőpiac és a háztartás közötti forgalom aszimmetrikussá válik, a nők munkaerőpiacon belüli mozgása megélenkül. a gazdasági és pszichikai motivációk szerepe nő a kínálat alakulásában.

Hivatkozások

- [1] Accès a l'emploi après une formation technique courte secondaire CAP—BEP. Observatoire national des entrées dans la vie active. CERREQ, volume No. 2., 1978. április.
- [2] Bouillaquet-Bernard, M. P.—Gawwin, A.—Oudin, J. L.: Évolution et spécialité de l'intégration des femmes dans l'appareil de production. Séminaire d'Économie du travail. Párizs, 1978. október.
- [3] Durand, J. D.: The Labor Force in Economic Development. A Comparison of International Census Data 1946—1966. Princeton University Press, 1975.
- [4] Étude sur la situation économique de l'Europe en 1976. Secretariat de la CEE, Genève—New York, 1977.
- [5] Freedman, D. H.: Emploi, faits et réflexions. BIT, Genf, 1980.
- [6] Geser, G.: Die Frau als Vorgesetzte. Eine Untersuchung der Karriere weiblichen Personen beeinflussenden Faktoren. Schultheis, Zürich, 1973.
- [7] Gubbels, R.: La citoyenneté économique de la femme. Réflexions sur le travail féminin à temps partiel. Université de Bruxelles, Brüssel, 1966.
- [8] Hobbsawm, E. J.: A forradalmak kora (1789—1848). Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- [9] Labourie-Rapacé, A.—Letablier, M. T.—Vasseur, A. M.: L'activité féminine. PUF, Párizs, 1977.
- [10] Lantier, F.: Le travail et la formation des femmes en Europe. Párizs, 1972.
- [11] Marx, K.: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [12] Pleck, J. H.: The Work-family Role System. Social Problems, 1977. 4. sz.
- [13] Salais, R.: Analyse des mécanismes de détermination du chômage. Économie et Statistique, 1977. október.
- [14] Seifert, H.: Frauenarbeit — eine disponible Arbeitskräftenreserve? In Seifert, H.—Simmert, D. B.: Arbeitsmarktpolitik in der Krise. Bund-Verlag, Köln, 1977.
- [15] Sellier, F.—Tiano, A.: Économie du travail. PUF, Párizs, 1970.
- [16] Seminar on the Participation of Women in the Economic Evolution of the ECE region. Párizs, 1979. július 9—12.
- [17] Símái Mihály: A nemzetközi munkaerő-áramlás és a műszaki haladás. Közgazdasági Szemle, 1971. 1. sz.
- [18] Soomerkorn, J.—Nave-Herz, R.—Kulke, C.: Women's Careers Experiences from East and West Germany. PEP, London, 1970.
- [19] Sullerot, E.: A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, 1971.
- [20] Sullerot, E.: La femme dans la vie moderne. Hachette, Párizs, 1975.
- [21] Supplément a l'étude sur l'économie mondiale, 1976. Tendances récentes de l'économie mondiale. NU, New York, 1978.
- [22] Weiskoff, P. B.: „Women's Place” in the Labor Market. The American Economic Review, 1972. május.
- [23] Zellner, H.: Discrimination against Women. Occupational Segregation and the Relative Wage. The American Economic Review, 1972. május.

Az arab világ gazdasági függésének új vonásai

A hetvenes években a világgazdaságban lejátszódott folyamatok a harmadik világ helyzetének vizsgálatát a figyelem homlokterébe emelték. A nemzetközi erőviszony-változások és néhány fejlődő ország világgazdasági helyzetének erősödése (valamint ennek a többiekre gyakorolt „demonstrációs” hatása) döntő szerepet játszott abban, hogy a harmadik világ helyzetének javítása a nemzetközi fórumok tevékenységében is nagyobb hangsúlyt kapott.

A fejlődő országok közül az arab országokat érintették talán a legellentetesebben a hetvenes évek hatásai; s az országcsoport éppen ezért — heterogenitásában — jól képviseli a fejlődő világ egészét.

A függőség kérdése az energiahelyzet alakulása kapcsán, az olajtermelő országok és a fejlett tőkésországok viszonylatában került előtérbe. A nyugati szakirodalomban mindinkább elterjed az az álláspont, amely az olajtermelő országok egyoldalú függőségének megszünteről, kölcsönös függésről és az érdekek egybeeséséről beszél.

A hetvenes évek valóban nagymértékben megerősítették az olajtermelő arab országok világgazdasági pozícióit. Elhamarkodott következtetésekhez vezetne azonban pusztán a külső tényezők alapján megítélni egy országcsoport helyzetét. Rendkívül fontos kérdés, hogy az olajáremelkedés okozta túlkészlet mennyiben járult hozzá a „gazdasági elmaradottság” külső és belső oldalának, az egyoldalú függőségnek és a duális struktúrájának a felszámolásához. Mindez a világgazdasági pozícióerősödés hátterében álló tényezők vizsgálatát is igényli.

Az arab világ differenciálódása

Az arab Kelet országainak differenciálódása korántsem új. Már a gyarmatosítás előtti időszakban eltérő sajátosságok jellemezték a térség egyes részeinek fejlődését, bár inkább az azonos vonások domináltak. A fő különbségeket — hasonlóan a perifériás fejlődés útját bejáró, döntően kifelé orientálódó többi régióhoz — a gyarmatosítás váltotta ki, amikor is a külföldi tőke volt a fő differenciáló tényező.

Éppen ezért túlzott leegyszerűsítés az arab országokat pusztán az olaj vagy a jövedelem alapján csoportosítani.¹

¹ Ennek példája egy, az arab szakirodalomban elterjedt csoportosítás: arab olajországok, arab fél-olajországok, közepes jövedelmű arab országok, alacsony jövedelmű arab országok ([8] 1. l.).

A gazdasági függőség viszonyának elemzése szempontjából (is) legjellemzőbbnek az ismérvek valamiféle kombinációja tűnik, amelyben a belső társadalmi munkamegosztás jellege és fejlettsége (amely elsősorban a gazdaság szerkezetében és a munkaerő gazdasági ágazatok közötti megoszlásában, illetőleg a társadalmi-politikai rendszerben és az általa determinált fejlesztéspolitikában jut kifejezésre), valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jellege alapján különböztetjük meg az arab gazdaságok fő típusait.

Ennek alapján napjainkban az arab országok a következő főbb csoportokba sorolhatók:

1. Tőkefelesleggel rendelkező, egyoldalú gazdaságú, nagy olajexportáló, a belső társadalmi-gazdasági integrálódás és munkamegosztás alacsonyabb fokán álló országok. Ide tartoznak az Arab-öböl országai: Szaúd-Arábia, Kuvait, az Egyesült Arab Emírátságok, Katar, Bahrein és Omán, valamint Líbia. Gazdaságukat az olajkitermelő ipar túlsúlya, az olajtermeléstől és az olajexporttól való függés jellemzi. Bruttó hazai termékükben a kitermelő ipar részesedése 70 százalékos körüli, exportfüggőségük a legnagyobb az arab világban: az exporthányad általában 70 százalékos feletti, kivételük jellegzetesen monokultúrás, több mint 90 százalékos nyersolaj. A munkamegosztás alacsony szintje és a lakosság kis lélekszáma miatt a belső piac felvevőképesége korlátozott, megfelelő beruházási lehetőségek hiányában pénzeszközök jelentős része külföldre áramlik. Az arab világ olajbevételeinek, illetve monetáris tartalékainak döntő része itt összpontosul, egy főre jutó jövedelmük világviszonylatban is a legmagasabb.

2. Fejlettebb, diverzifikáltabb gazdaságú, szélesebb belső ágazati kapcsolatokkal bíró nagy olajtermelő országok (Algéria és Irak). Bár esetükben is a kitermelő ipar a gazdaság vezető ága, mellette jelentős feldolgozó ipar és az arab világban belül a legmagasabbak közé tartozó arányú nehézipar található. A társadalmi munkamegosztás fejlettebb szintje, kiépítettebb gazdaságuk, nagyobb lakosságuk szélesebb belső felvevőpiacot, magasabb tőkefelvevő képességet eredményez, következésképpen — figyelembe véve erőteljes fejlesztéspolitikájukat — pénzeszközök mind kevésbé elegendők a fejlesztés finanszírozására. Különösen Algéria esetében nő a hitelfelvétel aránya. Nem utolsósorban ez az oka annak, hogy — bizonyos mértékben progresszív külpolitikájuk ellenére — külgazdaságilag növekvő nyugati orientáltság jellemzi őket, nagy külkereskedelmi és technikai függőséggel.

3. Az arab országok közül a legdiverzifikáltabb gazdaság, legkiépítettebb feldolgozó ipar (amelynek a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya is a legmagasabb: átlagosan 15 százalékos), a mezőgazdaság nagy szerepe és a nem termelő ágazatok nagy súlya (a bruttó hazai termék több mint 40 százalékos) jellemzi a következő csoportot (Egyiptom, Szíria, Marokkó, Tunézia, Jordánia és Libanon). Már a hatvanas évek végén ezek az országok voltak a leginkább iparosodottak az arab világban, infrastrukturális hálózatuk is a legfejlettebbek közé tartozik. Mivel bevételi forrásaik (az olaj, a gyapot és a foszfát) tőke szükségleteiket nem fedezik, mind nagyobb méreteket ölt tőkehiányuk. Fokozódik kereskedelmi és fizetési mérlegük passzívuma, eladósodásuk. Exporthányaduk kisebb, mint az előző csoportoké, exportjuk az arab világban a legdiverzifikáltabb, míg behozatalukban — a szélesebb hazai termelőbázis eredményeként — alacsonyabb a késztermékek aránya, mint a többi arab ország esetében.

4. A legfejletlenebb, legszegényebb országok csoportja az utolsó (Szudán, Jemen, Szomália és Mauritánia), melyet a mezőgazdaság és a kitermelő ipar túlsúlya, a nyerstermékekre szakosodott exportmonokultúra jellemez, ami a világgazdasági folyamatoknak való kiszolgáltatottságot, sebezhetőséget eredményez. Megfelelő bevételi források hiányában egyelőre nem sikerült a gazdaság fejlesztése terén alapvető eredményeket elérniük.

Az egyoldalú gazdasági függőségi kapcsolatok felszámolására látszólag a nagy olajbevételekre szert tevő országoknak — elsősorban az első csoportba soroltaknak — van a legnagyobb esélyük, tudniillik rendelkeznek a gazdaság strukturális átalakítását lehetővé tevő pénzeszközökkel. (Természetesen a pénz önmagában kevés a függőség felszámolásához, hiszen ahhoz megfelelő gazdasági-politikai intézkedésekre is szükség van.) Ezt a csoportot a nyugati szakirodalom — gazdaságaik eltérő sajátosságai alapján — egyre gyakrabban a fejlődő országok csoportjától elkülönítve tárgyalja.² Végso soron az OPEC-országok bevételeinek döntő hányada ezek kezében összpontosul, alacsony lélekszámuk miatt nevezhetők a fejlődő országok közül igazán „gazdagnak”. Az is igaz, hogy az OPEC felvillantotta „a gazdasági hatalom transzferjének” lehetőségét azáltal, hogy „a nyugati kapitalizmus keletkezése óta első ízben a világgazdaságot érintő döntéseket nem Nyugaton, hanem a harmadik világhoz tartozó országokban hoztak” ([3] 140. l.). Ezután valóban érdemes megvizsgálni, hogy az olajárrobbanás óta eltelt időben tényleg bekövetkezett-e a gazdasági hatalom „transzferje”.

Gazdasági hatalom-e az „olajhatalom”?

Valamely ország vagy régió abban az esetben rendelkezhet gazdasági hatalommal (illetőleg válhat maga is gazdasági hatalommá), ha olyan erő-tényezők birtokában van, amelyek segítségével kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolni tudja a világgazdaság alapvető jelentőségű, globális folyamatait. Ez szükséges, de nem elégséges feltétel. A befolyásolóképeség tartóssága, intenzitása és komplexitása (vagyis mindhárom „dimenziója”); amelyek egy tényleges, az alapvető világgazdasági folyamatokban meghatározó szerepet játszó gazdasági hatalmat jellemeznek, feltételezik a befolyásoló tényezők mögötti szilárd struktúrát, a gazdasági fejlettségből eredő komplex strukturális erőt.

Az olajtermelő arab országok két fontos erő-tényezővel rendelkeznek. Az egyik maga az olaj, egy szerencsés természeti adottság, amelynek szerepe a hetvenes évek eseményeinek hatására „értékelődött fel”, befolyásoló-képessége azonban megmutatkozott az „olajfegyver” bevetése és a nyomában támadt zavarok során. A másik az olaj értékesítéséből származó pénzeszközök, amelyek megteremtették egy potenciális „pénzfegyver” vagy

² „Capital surplus oil exporting states”. Szaud-Arábia, Kuvait, az Egyesült Arab Emírátusok és Katar sokszor még ezen belül is külön szerepel mint „chronic surplus states”. Elismerve az arab (és az egész harmadik) világ objektív kritériumokon alapuló differenciálódásának folyamatát, nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fejlődő országok heterogenitásának, eltérő érdekeinek túlhangsúlyozása (például „gazdag”, illetve „újjonnan iparosodott” fejlődő országok elkülönítése) egyes polgári közgazdászok kezében eszközül szolgál annak kimutatására, hogy immáron nincsenek a harmadik világnak közös érdekei, törekvései, következhetsésképpen jogosulatlan maga a harmadik világ elnevezés is. E nézetek bírálatát lásd [2].

„valutafegyver” alkalmazásának lehetőségét. Általa a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer került bizonyos függőségbe az arab olajtőkétől. Pénzeszközök nagy részét ugyanis a fejlett tőkérsországokban helyezték el. (A „Financial Times” 1978 végén 120 milliárd dollárra becsülte Szaúd-Arábia, Kuvait, az emírségek, Katar és Líbia tőkekintlevőségeit, arab források szerint 150 milliárd dollár az összeg.) Elvileg ekkora összeg egyszerre történő kivonása vagy átcsoportosítása — pusztán a tehetetlenségi nyomoték folytán is — felbillenthetné, legalábbis megrendíthetné a tőkés pénzügyi rendszert.

Az arab országok esetében ugyanakkor hiányzik a tényleges gazdasági hatalmat biztosítani képes belső erő, a fejlett gazdasági struktúra. Mindez szervesen összefügg a térség egész eddigi perifériás fejlődésével, és jól szemlélteti, hogy ebben a hetvenes évek sem hoztak minőségi változást.

Az arab Kelet egész eddigi fejlődését — miként a perifériákat általában — a „kifelé orientált” jelleg határozta meg, ami a perifériás fejlődés egyik legfontosabb sajátossága.

A nagy olajtermelő országok esetében mindez az olajtermelés egyoldalú fejlesztésében nyilvánult meg, a gazdaság más területei — főleg az Arab-öböl nagy olajtermelőinél — egészen a hetvenes évekig alig fejlődtek.

Az előbbiekkal szoros összefüggésben, a fejlődés mindvégig a külső tényezők hatására következett be, bár a függetlenné válás utáni években néhány országban a befelé fordulási tendenciák hatására kísérletek történtek a belső erőforrások hatékonyabb mozgósítására. Ezek többsége azonban nem vezetett sikerre.

A hetvenes évek olajárrobbanása nyomán — nemcsak az olajtermelő, de a többi arab országban is — erősödtek a kifelé fordulási tendenciák. Az olajárrobbanás eleve külső, világ gazdasági pozícióikat erősítette meg, növelve fejlődésük extrovertált jellegét, amellett, hogy az egész pozícióerősödésben is a külső tényezők játszották a főszerepet. Ahhoz, hogy az olajtermelő arab országokról mint gazdasági hatalomról beszélhessünk, az volna szükséges, hogy növekedésük, illetőleg egész gazdasági struktúrájuk dinamizmusa döntően belső forrásokon, endogén tényezőkön alapuljon. A helyzet viszont éppen ellenkező. Fejlődésükben a meghatározó szerep továbbra is a külső folyamatoké maradt, hiszen megerősödött világgazdasági pozíciójuk is a külső források táplálta tőkefelhalmozódás következménye. (A belső tőkeakkumulációt, az olajdollárok felhalmozódását is külső tényezők váltották ki.)

Ezúttal a kérdést leegyszerűsítve, egyéb tényezőktől elvonatkoztatva vizsgáljuk. Szükségszerű azonban megemlíteni, hogy az arab Kelet világgazdasági térnyerését kiváltó tényezők lényegesen összetettebbek, vagyis ebben nemcsak az olajárrobbanás játszott szerepet, illetve azt magát is több tényező hatása tette lehetővé.

Az elmondottak jól tükröződnek a reál- és a monetáris szféra szerepének alakulásában is. Általában véve ugyanis a pénzügyi folyamatok bizonyos „fáziskéséssel” bár, de követik a reálszféra változásait. Ez azon is lemérhető, hogy az eddigi fejlődés során olyan országok (az Egyesült Államok, Anglia) váltak nemzetközileg is jelentős pénzügyi hatalommá, illetve pénzügyi központtá, amelyek előzőleg eljutottak a gazdasági fejlettség magas szintjére, vagyis belső gazdasági fejlődésük váltotta ki a pénzügyi folyamatok fejlődését, a pénzügyi pozíció erősödését.

Az arab országoknál a sorrend megfordult. Nem belső gazdasági folyamatok váltották ki a monetáris szféra fejlődését. A külső, az energiakérdés kapcsán a világgazdaságban végbement, elsősorban pénzügyi folyamatok nyomán az arab Kelet egyoldalú pénzügyi hatalommá vált anélkül, hogy a gazdaság fejlődéséből következő tényleges gazdasági hatalommá vált volna. Nem utolsósorban a külső pénzügyi pozíció erősödése váltotta ki a belső monetáris szféra fejlődését is, amely azonban a gazdaság többi részétől elszigetelt maradt. Ugyanakkor — bár a pénzügyi szféra rohamos ütemben épül ki, sorra születnek a különféle bankok és alapok, egyre növekvő tőkeállománnyal — még mindig nem jött létre olyan szilárd arab pénz- és tőkepiac, amely elsősorban a beruházások finanszírozási feladatait megfelelően le tudná bonyolítani. Ez indokolja azt is, hogy ne nevezzük még e térséget pénzügyi központnak.

Végző soron az arab Kelet az energiaellátásban megnövekedett szerepe mellett ténylegesen csak pénzügyi, döntően finanszírozási téren vált hatalommá, a termelés, a tudományok, a technika, lényegében a gazdasági élet valamennyi fontosabb területén megmaradt a hagyományos hatalmi központ: a fejlett tőkésországok. Bár a pénzeszközök felhalmozódása megteremtette a gazdaság továbbfejlődésének lehetőségét, a gazdaságok nagy részét továbbra is „gazdasági elmaradottság” jellemzi.

Paradoxon, de sok szempontból épp a gazdaság fejletlensége miatt erősödtek meg az olajtermelő arab országok világgazdasági pozíciói, nőtt szerepük a nemzetközi pénzügyi folyamatokban. A hiányzó gazdasági háttér, a társadalmi munkamegosztás és a gazdasági integráció fejletlensége, a tőkeabszorbeáló kapacitások elégtelensége, a szűk belső piacban, illetve a hazai jövedelmező beruházási lehetőségek hiányában testet öltve ösztönözte, a pénzügyi szféra kiépitetlensége következtében egyenesen szükség-szerűvé tette az olajbevételek növekedése eredményeként felhalmozódó tőke külföldre áramlását.

A gazdasági és társadalmi viszonyok torzulásai

Az arab világ jelenlegi, látszólag ellentmondásos „kettős” helyzete, a fejlett gazdasági háttérrel nélküli megerősödött világgazdasági szerep szervesen összefügg az arab országok „perifériás” fejlődésével.³ A külföldi tőke felemás — fejlődést, de a saját érdekeinek megfelelő, egyoldalú fejlődést kiváltó — hatása okozta, ráépülve a térségben a tőkebehatolás idején talált sajátos gazdasági-társadalmi viszonyokra, hogy a tőkés termelési mód a térségben nem tudott kizárólagossá válni, máig is tovább élnek (bár korántsem változatlan formában) mind a gazdaságban, mind a társadalomban a prekapitalista „tradicionalis” elemek. A termelési mód heterogenitása, a minőségileg különböző formák egymásmellettisége és egymásra hatása nagyon akadályozza a fejlődést.

³ Többen az elmaradottság kifejezés helyett — elsősorban annak téves értelmezése, a „fejlődésben való megrekedés” miatt — előnyben részesítik a perifériás kapitalizmus kifejezés használatát. „A harmadik világ országai nem »elmaradott« országok, hanem »perifériás kapitalista« országok” ([10] 69. l.). Mi a két kifejezést szinonim fogalomként használjuk, és nem a fejlődés hiányát, hanem sajátos, torz fejlődést értünk rajtuk.

A hetvenes évek eseményei sok szempontból fokozták a feszültségeket, az ellentmondásokat. A legnagyobb pénzeszközök az Arab-öböl olajtermelő államaiba áramlottak; ez az arab világ egyik legelmaradottabb része, a prekapitalista elemek nagy szerepével társadalmi-gazdasági viszonyaiiban. A beáramló bevételek nem oldották meg a már említett alapvető problémákat. Ha lehet, csak erősödött a gazdaság különböző területeinek elszigeteltsége, hiszen az erőteljes ütemben kiépülő modern szektor döntően kifelé kötődik.

Mivel gazdaságfejlesztésük irányát külső folyamatok szabták meg, így egyoldalú, eleinte kizárólag az olajkitermelésen, majd a ráépülő petrolkémiaán alapuló gazdasági szerkezet jött létre, amelyet továbbra is a petrolkémia-centrikus fejlesztéspolitika jellemez. A kedvező világgazdasági lehetőségek minél gyorsabb kihasználására való törekvés ugyanis az eszközöknek egyoldalúan a modern szektor fejlesztésére történő koncentrációjával járt.

A hetvenes évek fejlesztéspolitikája nyomán végső soron az olajszektor és egy-egy nehézipari alapágazat (vas- és acélipar, alumíniumgyártás) „túlfejlesztése” következtében egy szupermodern, a legfejlettebb technikával felszerelt, alapvetően tőkeintenzív modern szektor jött létre, amely azonban elszigetelődött a gazdaság többi területétől, kapcsolódásai révén nem fejtett ki húzó hatást annak más ágaira. Emellett a modern szektoron belül is az egyes ágazatok mind földrajzilag, mind vertikálisan elszigeteltek egymástól, a legtöbb országban egyes nagyvárosok mint nehézipari centrumok köré koncentráció, viszonylag fejlett iparú „szigetek” alakultak ki.

Az arab országok másik csoportja (az általunk a 2. és a 3. típusba sorolt országok) több szempontból eltérő helyzetű. Ezt igazolja fokozódó tőkehiányuk, amely mögött azonban megtalálható — hasonlóan a másik csoport tőkebőségéhez — a fejletlen belső munkamegosztásból eredő elégtelen beruházási lehetőségek hatása. Algéria és Irak esetében a gazdaság további torzulásai az erőteljes iparfejlesztés aránytalanságaiban, a nehézipari ágazatok „túlfejlesztésében” jutottak kifejezésre, míg a többi ország részvétele a nemzetközi munkamegosztásban — hatékony exportágazatok hiányában — továbbra sem vesztette el egyoldalúságát amellet, hogy legtöbbjük munkaerőgondokkal is küzd.

Egészében véve az arab országok gazdaságainak többsége egyelőre még a fejlettség alacsony színvonalán áll. Ennek nem mond ellent az olajexportáló országokban néhány, a legfejlettebb technikával működő ipari, mezőgazdasági, illetve infrastrukturális ágazat megléte, hiszen esetükben a fejletlenség ezen ágazatok elkülönüléséből, a belső integráltság hiányából fakad.

A társadalmi viszonyok heterogenitása, a prekapitalista, sőt prefeudális elemek máig is tartó nagy szerepe a gazdaság fejlődésének gátját is képezi. A nomád-beduin gazdálkodás társadalmi síkon a törzsi-nemzetségi szervezet fennmaradásában tükröződik vissza. A társadalmi-gazdasági viszonyok elmaradottsága a legszembeötlőbb az öböl államai esetében, hiszen velük szemben az olajdollárok által „felfűtött” viharos gazdasági fejlődés és átalakulás áll. Az eszmei-ideológiai konzervativizmus talaján bekövetkező gyors gazdaságfejlődés, amely időben „előreszalad” a társadalmi viszonyokhoz képest, robbanásszerű feszültségekhez, a konzervativizmus nyílt, a fejlődést visszafogó fellépéséhez is vezethet.

A szokások, hagyományok továbbélése hozzájárul a munkaerőgondok kiéleződéséhez is. Sokan idegenkednek a (termelő-) munka vállalásától, ezért is duzzadt fel az állami adminisztráció és a kereskedelem; nehézséget jelent továbbá a nők munkavállalása.

Kialakulatlanok az osztályviszonyok is, elmosódtak az osztályok közötti határok. Az az osztály, amelynek a tőkés fejlődés szorgalmazása az érdeke volna — a burzsoázia —, maga is csak most (vagy nemrég) alakult ki különféle, eltérő származású és érdekű rétegekből. Új jelenség a több arab közgazdász által „új osztálynak” nevezett parazita burzsoázia is, amelynek nem is elsősorban a gazdaság fejlesztése az érdeke, hanem fő célja — a gazdagság és a jólét státuszszimbólumaként — luxuscikkek mértéktelen felhalmozása, a pazarló, költséges életmód. Ez a réteg az öböl országaiiban elsősorban a törzsi „arisztokrácia” soraiból, másutt a kispolgárságból alakult ki. Megosztott a nemzeti burzsoázia is, kettőssége okozza a tőkés fejlődésen belüli ellentéteket, amelyek az egész gazdaságpolitikát is meghatározzák, vagyis a tőkés világgazdaságba való beépülés és a tőle való gazdasági függetlenedés szándékának egyidejűségét (másképpen: a függő kapitalista és a nemzeti kapitalista fejlődés közti ingadozást), amely megnyilvánul a külföldi tőkével szembeni ellentmondásos magatartásban, a vele való együttműködés és az ellene való fellépés dialektikájában a nemzeti burzsoázián belül is. Ez az öböl országaiiban olyan módon jut kifejezésre, hogy nemzeti síkon lépéseket tesznek a külföldi tőke visszaszorítására (különösen az olajkitermelés területén), az önálló nemzeti fejlődés szorgalmazására, míg nemzetközi síkon mindent megtesznek a nemzetközi monopol-tőkébe való beépülésre, a vele való együttműködésre. Mindezt a pénz által biztosított „erő” pozíciója teszi lehetővé. Az arab országok másik csoportja viszont (köztük olyan „radikális” országok, melyek nemzetközileg a külföldi tőke elleni határozott fellépést szorgalmazzák) nemzeti síkon egyre inkább rákényszerül a külföldi tőkével való együttműködésre.

Végül soron a társadalmi viszonyok elmaradottsága nemcsak a tradicionális szektor átalakítását akadályozza, hanem a modern szektor fejlesztését is. Az olajexportáló országok modern technikával megvalósított tőkeintenzív fejlesztéspolitikája elsősorban szakképzett munkaerőt igényel, ezért nagy összegeket fordítanak az oktatás-képzés kiépítésére és korszerűsítésére, ami egyben a tudati viszonyok átformálásának egyik lépcsője is.

A társadalmon belüli, illetve a társadalom és a gazdaság közötti ellentmondások csillapítására egyelőre az olajbevételek elegendőnek tűnnek: bőven (bár aránytalanul) részesül belőlük a hazai lakosság minden rétege. Már ma is magas fokú a szociális ellátás: az ingyenes oktatás és egészségügy,⁴ a minimális összegért rendelkezésre álló lakások és egyéb szolgáltatások is ezt igazolják. Mindez azonban önmagában nem oldja meg a tradicionális szektor átalakítását, sőt kiélezi a hazai lakosság és az egyre nagyobb számban alkalmazott, a juttatásokból nem vagy alig részesülő külföldiek közti ellentéteket.

A perifériás kapitalizmus egy találó, bár leszűkített értelmezésű elnevezése az „utánzó kapitalizmus”⁵, vagyis a fejlett országok viszonyainak

⁴ Az átlag azonban nagy különbségeket takar. A lakosság jelentős hányada az öböl országaiiban is rosszul táplált, nem részesül megfelelő orvosi kezelésben, a csecsemőhalandóság az arab világban a legalacsonyabb értéket mutató Szíriában és Kuvaitban is több mint kétszerese a tőkésországokénak, és így tovább. (Bővebben lásd [5] 76-82. l.)

⁵ „Imitative capitalism”. (Lásd [8] 20. l.)

„másolása”, az egész ottani életmód — a helyi adottságokra való tekintet nélküli — átvétele.

Ez az utánzás, illetve demonstrációs hatás döntően a fogyasztásban, a nyugati életmód követésében nyilvánul meg, amennyiben ezek az országok — megfelelő termelési bázis nélkül — átveszik az ún. fogyasztói társadalom fogyasztási szokásait. A kategória leszűkítése azonban pusztán az életmódra, a fogyasztásra korlátozná a függőséget. Ennyiben nem pontos az „utánzó kapitalizmus” kifejezés sem, hiszen az utánzás korántsem nyilvánul meg a termelés, illetve a tőkefelhalmozás (akár a kapitalizmus létrejötté korának megfelelő) „utánzásában”. Nem is nyilvánulhat meg abban az alapvetően eltérő feltételek miatt. A periféria országokban az eszközök felhalmozása (így a pénzeszközöké is) döntően improduktív célú. A termelés vizsgálata a függőség kategóriájának is szélesebb körű elemzését igényli.

Az interdependencia hátterében: gazdasági függőség

A fejlődő országok csoportján belül a függőség vizsgálata — a perifériás fejlődés ottani sajátosságai miatt — a latin-amerikai közgazdasági szakirodalomban kapta a legnagyobb hangsúlyt. Eleinte a kérdést elsősorban fejlődő országokbeli közgazdászok vetették fel, a függőség létrejöttének okait, sajátosságait és felszámolásának perspektíváit vizsgálva. A másik oldalon, vagyis a nyugati közgazdasági irodalomban a hetvenes évek világ-gazdasági változásainak hatására az utóbbi években nőtt meg a kérdés jelentősége a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közti kapcsolatok vonatkozásában. E tény mögött lényegében az a motiváció húzódik meg, hogy a tőkésországok — az „olajszúke” rémétől fenyegetett „válsághangulatban” — az interdependencia hangsúlyozásával, illetve az olajtermelők és a tőkésországok egybeeső érdekeinek aláhúzásával biztosítsák a maguk számára egyrészt az állandó olajellátást, másrészt minél inkább bevonják az „olajdollárokat” saját gazdaságuk vérkeringésébe. Ezzel elejét kívánják venni a termelés visszafogásának és az ezen keresztül — vagy közvetlen módon — bekövetkező nagyobb áremeléseknek is.

E kétoldalúság, az ellentétes koncepciók leginkább az olajtermelő arab országokkal kapcsolatban jellemzők. Míg az arab közgazdászok elméleti munkáiban főleg az egyoldalú gazdasági függőség kimutatása és felszámolásának lehetőségei kaptak teret, addig a már említett nyugati interdependencia-elméletek is elsősorban a legnagyobb arab olajtermelő országokra vonatkoztathatók. Tény, hogy a hetvenes évtizedben jelentősen megerősödtek az olajtermelő arab országok világgazdasági pozíciói, ami a legszembetűnőbben az olajárrobbanásban, illetőleg az arab kőolajexportálók szervezete, az OAPEC tagállamainak az „olajfegyver” bevetése, az olajembargó terén elért sikereiben mutatkozott meg. Különösen az évtized második felére, a világgazdaságban lejátszódó fokozódó nemzetköziesedés és multilateralizálódás eredményeként megnőtt a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel jelentősége, fokozódott az országok egymásrautaltsága. Ilyen értelemben jogos is a növekvő interdependencia kifejezés használata.

Nem jogos azonban abban az értelemben, amely a centrum—periféria-viszony minőségileg új szakaszáról, a periféria egyes csoportjai és a centrum országai közötti ún. kölcsönös függőség létrejöttéről beszél, annál is kevésbé,

mivel a kölcsönös függés kifejezés ebben az összefüggésben nem sokat mond. Tudniillik minden függés kölcsönös, lévén, hogy eleve kétoldalú kapcsolatot jelent, vagyis a partnerek kölcsönösen függenek egymástól.⁶ A lényeg azonban a függés jellege és intenzitása, vagyis, hogy ez a függés szimmetrikus-e (amikor a partnerek egyenlő mértékben függenek egymástól, köztük mellérendeltségi viszony van) vagy aszimmetrikus, egyoldalú, amikor az egyiknek a másiktól való függése dominál (nem kizárva ezzel a másik irányú — viszont intenzitásában lényegesen kisebb vagy egészen minimális — függőséget, azonban ebben az esetben az alá- és fölérendeltségi viszony a meghatározó).

A szimmetria vagy aszimmetria nemcsak mennyiségi mutatószámokon mérhető, fontosabbak a minőségi kritériumok (milyen tényezők váltották ki a függőséget, milyen területeken áll az fenn, mennyire komplex, milyen az egyes területek hierarchiája, a függő ágazat vagy terület kapcsolata a gazdaság egészével stb.). Egészen más jellegű egy olyan függés, ami egy-egy területen, esetleg valamely áru szállítása terén áll fenn, de nincs mögötte (a függést fenntartó ország részéről) szilárd gazdasági alap, épp ezért nincs is különösebb hatása a másik fél gazdaságára, mint az a függőség, amely mögött az illető ország erős, diverzifikált gazdasági szerkezete húzódik, épp ezért hosszabb távon és több területen is fenntartható, nagymértékben befolyásolva (a függést fenntartó ország érdekeinek megfelelően) a függő ország gazdaságának fejlődését.

Az arab országok és a fejlett tőkésországok közötti kapcsolatokat — mivel az arab országok túlnyomó többsége a tőkés világgazdaság része — a tőkés termelési viszonyok törvényszerűségei szabják meg, ezeknek alárendelten integrálódtak az arab országok a tőkés világgazdaság rendszerébe, annak perifériájaként. Elmondható, hogy a hetvenes években sem következett még be minőségi változás a centrum—periféria-kapcsolatok egész rendszerében annak ellenére, hogy azok az utóbbi években valóban jelentős változásokon mentek át, hiszen egyes területeken megindult az egyoldalú függőség lazulása, illetőleg az aszimmetria eltolódott a szimmetria felé. Nagymértékben megváltoztak a formák és a módszerek is, nemcsak annyiban, hogy megszűnt a közvetlen gyarmati függés, hanem erőteljesen nemzetköziesedtek és multilateralizálódtak maguk a függőségi viszonyok is. Megnőtt az esetleges „közös akciók”, az együttes, összehangolt fellépés (vagy az azzal való fenyegetés) szerepe. Kibontakoztak a centrum—periféria-viszony minőségileg új szakaszának kezdetei, ami könnyen továbbfejlődhet, de meg is rekedhet a jelenlegi szinten. A változások ugyanakkor nemcsak a tőkésországok ellenállása miatt mennek nehezen végbe, hanem az arab országok oldaláról is ellentmondásokkal terhesek.

A tényleges gazdasági függetlenség kivívása (vagyis az egyoldalú gazdasági függőség megszüntetése) — párhuzamosan a gazdasági elmaradottság felszámolásával — alapvetően feltételezi a társadalmi munkamegosztás fejlődését, a belső gazdasági-társadalmi integrálódást. E téren az arab országoknak még nem sikerült számottevő eredményeket elérniük, következésképpen alapvetően nem változtak (még nem változhattak) meg az egyoldalú függőségi viszonyok sem. Mivel a változásokat előidéző tényezők nem a belső gazdasági átalakulásból, hanem a külső, világgazdasági környe-

⁶ „A kölcsönös függőség erős módozata = függetlenség” ([7] 131. l.).

zetből eredtek, nem is okozhattak minőségi változást, csupán a különféle formák módosulását, evolúciós átalakulásokat eredményeztek.

Az olajtermelő arab országok termelési és külkereskedelmi szerkezetük monokultúrás jellegéből adódóan rákényszerülnek a tőkés nemzetközi munkamegosztás, a mindinkább nemzetközi jellegű újratermelés rendszerébe való integrálódásra, nagymértékben függenek attól. Ez az egyik fő oka annak, hogy még azokon a területeken is, ahol — ténylegesen vagy látszólag (olajellátás) — ők tartják függőségben a fejlett tőkésországokat, tartózkodnak olyan lépésektől, amelyek súlyos zavarokhoz vezetnének a tőkés világban, hiszen — az intenzív kapcsolódások nyomán — ezek hatásait maguk sem tudják elkerülni. De vajon jelenti-e ez az érdekegybeesést, az ún. kölcsönös függőséget? Csak bizonyos szempontból, és csak a felszínen.

Két tényező biztosíthatná a „kölcsönös függést”, vagyis azt, amivel az arabok függésben tarthatnák a tőkésországokat. Az egyik a pénz, amivel nyilvánvalóan nem tarthatók függésben. A másik az olaj, amely azonban éppen stratégiai fontossága, és — legalábbis rövid távon és több területen — nehezen helyettesíthető volta miatt „kétélű fegyver”, hiszen „... talán az olaj az egyetlen olyan nyersanyag, amely katonai beavatkozást is kiválthat anélkül, hogy az a világ közvéleményét megrázná” ([4] 9. l.). (Lásd a nemrég felállított amerikai gyorsadtest rendeltetését.) Éppen ez a — ti. a kőolajtól való — függés az, ami valóban kölcsönös, ugyanis nemcsak az OECD-országok függenek az olajimporttól, hanem az arab országok is annak exportjától, mert ez legfontosabb (és egyelőre csaknem kizárólagos) bevételi forrásuk. Hasonló a helyzet az olajtőkével is, mivel nagy része a tőkésországok bankjaiban van elhelyezve, ami az arab országok függésével is jár.

Vajon mi a helyzet a gazdasági függőség többi „hagyományos” területével?

A gazdasági függetlenség felé vezető úton megtett jelentős lépésként könyvelhető el az olajtermelő országok erőteljes támadása a külföldi tőke ellen a kitermelő ipar területén. A nacionalizálások, illetve a fokozatos részvétel nyomán legfontosabb természeti kincsük és egyben a gazdaság uralkodó szektorát jelentő olajkitermelés túlnyomórésze a termelő országok tulajdonába került. 1972-ben az OPEC arab tagországainak olajtermelésében az állam mindössze 11, 1977-ben már 72 százalékkal részesedett (Irakban 100, Katarban 98, Kuvaitban 96, Algériában 90 százalékkal). E lépéssel lényegében első ízben sikerült a fejlődő országoknak az új nemzetközi gazdasági rend egyik alapkövetelését, a hazai erőforrások feletti önrendelkezést megvalósítaniuk.

Ugyanakkor e lépés is viszonylagos, hiszen nem jelenti az olajipar teljes vertikumának hazai kézbe vételét. A finomítókapacitások túlnyomó többsége még a fejlett tőkésországok, illetve a nemzetközi olajmonopóliumok (főleg a „hét nővér”) tulajdonában van — 1977-ben az arab világ kapacitásai nem érték el a világ kapacitásának 5 százalékát sem, Kuvait kivételével a termelők még olajuk 10 százalékát sem képesek helyben feldolgozni —, nem is beszélve az értékesítéshez szükséges tapasztalatokról, marketinghálózatról és -kapcsolatokról, amelyek hiányában az arab országok kénytelenek olajuk nagy részét a társaságoknak eladni. Mindez jól példázza, hogy az ipari vertikum lényeges elemeinek hiánya (ráadásul az olajiparnak épp azok a feldolgozó iparhoz tartozó fázisai hiányoznak, melyek elősegíthetnék a belső gazdasági integrálódást), azoknak a fejlett országokban való össz-

pontosulása további kiszolgáltatottságot eredményez. Bár az arab finomítókapacitások az utóbbi években rendkívül gyors ütemben bővülnek, még eddig nem sikerült a lemaradást pótolni. Ezzel együtt az olajtermelés hazai kézbe vétele felszámolta a függés legközvetlenebb formáját. Az ezzel párhuzamos olajáremelés, az adók és a royalty kulcsának változtatásai pedig a nyílt profitkiáramlást jelentős részben megszüntették.

Továbbra is bonyolult maradt azonban a külföldi tőkével való összefonódás, hiszen — ellentétben a kitermelő iparral — a feldolgozó iparban erősödött a külföldi tőkével való együttműködési törekvés; amit jeleznek a számos országban hozott, a tőkebehatolást megkönnyítő, a tőkét „becsalogató” intézkedések is. A gazdasági liberalizmusra épül az egyiptomi „open door policy”, ezt jelzi az 1972-es tunéziai beruházási törvény, ilyen jelek tapasztalhatók Szíria gazdaságában is, és folytathatnánk a sort. E lépéseket indokolják a fokozódó pénzügyi nehézségek, a fejlett technika és a szakképzett munkaerő hiánya, továbbá a burzsoázia — már említett — ingadozásai.

A pénzügyi szféra a tőkeviszonynak csak egyik területe, de mindig nagyon fontos szerepet játszott a függőség szempontjából. Az olajtermelő arab országok közvetlen pénzügyi függősége megszűnt, bár azáltal, hogy pénzüik túlnyomó részét a fejlett tőkésországokban tartják, továbbra is függenek az ottani gazdasági körülményektől, a nemzetközi pénzügyi folyamatoktól és a dollár értékváltozásaitól. A nagy népességű, kevés olajjal vagy olajjal nem rendelkező arab országoknak a tőkésországoktól (illetve a nemzetközi pénzügyi szervezetektől) való pénzügyi függősége fokozódott, emellett figyelemreméltó új vonás a függőségi viszonyoknak a centrum—periféria-viszonyból a segélyezés kérdésével összefüggésben a periféria országain belülre való átkerülésének lehetősége.

Az olajexportálók segélyeiket — amelyek mértéke erősen elmarad a fejlődő országok által az olajáremelés révén elszenvedett veszteségektől, s amelyeknek megoszlása is aránytalan, hiszen nagy részét arab vagy iszlám országok kapják — gyakran különböző, főként politikai feltételekhez kötik, ami a segélyben részesülő országok szempontjából csak a függés egyik formájának másikkal történő felváltása, és nyíltan (mint az imperialista érdekek helyi „képviselét” ellátó „szubimperializmus”) vagy burkoltan a fejlett tőkésországok érdekeit szolgálhatja.

Változatlanul igen erős az arab országok külkereskedelmi függősége mind a forgalom áruösszetételét, mind pedig irányát illetően. A régi gyarmatosító országokkal való szoros kapcsolat átrendeződött, ma már a forgalom zöme az Egyesült Államokra, Japánra és az NSZK-ra összpontosul. Ebben szerepet játszik a legmodernebb technikát képviselő beruházási javak arányának megugrása az arab országok behozatalában, mivel e cikkeket a legfejlettebb országokból szerzik be. Emellett az egyes országokban nagymértékben megnövekedett luxusimport, továbbá a fokozódó fegyvervásárlás ugyancsak a fejlett országoktól való függés irányában hat.

A függőség egy újabb, jelentős területe a fokozódó élelmiszerimport. Bár az 1970-es években az arab Kelet az egyes régiók közül az élen állt a mezőgazdasági termelés növekedése tekintetében, még nem tudott lépést tartani a lakosság és a fogyasztás növekedésével. Az egyik legfontosabb termékből, gabonafélékből valamennyi ország növekvő importra szorul, az Arab-öböl csaknem minden országában 100 százalékos a deficit. Az arab

világ nettó élelmiszerimportja a hetvenes években mintegy négyszeresére nőtt, ennek több mint a fele — főleg az Egyesült Államokból importált — gabona.

A fejlett tőkésországok gazdaságától való függés arányában növekvő területe a technikai-technológiai függés. A legtöbb arab országban a hazai kutatási-fejlesztési bázis kiépítése még csak a kezdetén tart, nem megfelelő az oktatási-képzési rendszer színvonala és szerkezete, gond a szakképzett munkaerő hiánya. A technika beszerzése mellett az arab országok a különféle szellemi tevékenységek (tervezés, szervezés, üzemeltetés stb., egy szóval az ún. menedzsment-szolgáltatások) terén is a fejlett tőkésországokra vannak utalva, ahonnan szakemberek ezrei áramlanak az arab országokba. Az olaj-exportáló országok tőkeintenzív iparosítása tovább növeli e területen a függőséget. Ugyanakkor az arab országoknak is — más fejlődő régiókhöz hasonlóan — nagy veszteségeket okoz a „brain-drain”, vagyis a hazai szakemberek eláramlása a fejlett országokba.

Végeredményben a hetvenes évek arab világát jellemző sajátos kettősség, a belső gazdasági fejlettséget nélkülöző megnövekedett világgazdasági befolyásolóképeség eredményezi a többi között az elmaradottság külső oldalát jelentő függőségi viszonyok különféle formáinak fennmaradását és továbbélését is. Ráadásul e befolyásolóképeség is felemás, hiszen az olaj-exportáló országok gazdaságuk kitermelő és export-monokultúrája eredményeként döntően egy terméktől, az olajtól függenek, ami a világgazdaság folyamatainak való tartós kiszolgáltatottságukat eredményezi. 1976 és 1979 között a világgazdasági körülmények az olajexportáló országok számára kedvezőtlenül alakultak, ami több országban is a fejlődés megtorpanásához, gazdasági feszültségekhez vezetett.

Az előbbieket is igazolják a korábban elmondottakat, vagyis azt, hogy az olajtermelő országok legfontosabb feladata a gazdaság gyors ütemű fejlesztése és szerkezeti átalakítása. Az arab olajtermelők a bruttó nemzeti termék növekedési ütemét tekintve az 1970-es években a fejlődő országok csoportjának (és a világ valamennyi régiójának) élén álltak, e helyüket az előrejelzések szerint továbbra is megtartják. E helyzet azonban inkább az olajárak, mintsem gazdaságuk növekedésének a következménye.

Visszatérve a másik oldal, nevezetesen a fejlett tőkésországok arab olajexportálóktól való függésének vizsgálatára, megállapítható, hogy a tőkésországok gazdaságában a takarékosásra és az alternatív energiaforrások bekapcsolására hozott intézkedések ellenére egyelőre nagy szerepet játszik az olajimport. A fejlett tőkésországok energiaigényének több mint 50 százalékát az olaj elégíti ki. A hazai források szűkös volta miatt közismert Nyugat-Európa és különösen Japán erőteljes olajimport-függősége, de még a nagy olajtermelő Egyesült Államok is olajszükséglete több mint 40 százalékát fedezi importból (ezen belül csaknem 50 százalék az arab országok részesedése). A EK importjának csaknem 65, Japánénak ennél is nagyobb százaléka származik arab országokból. Mindez feltétlenül erős függőséget okoz az arab olajszállításoktól, különösen az olaj politikai célra történő felhasználását is figyelembe véve. Ráadásul az arab országok törekvése az olajtermelés korlátozására (hiszen a földben nem veszít értékéből), párosulva bevételeik legalábbis szinten tartásának szándékával, időnként szükségszerű — és esetleg széles körű világgazdasági hatásokkal járó „válsághangulatot” eredményező — áremelésekhez vezet, sőt elvileg (mi-

vel bevételeik nagysága egyelőre jelentősen meghaladja gazdaságuk felvevő-képességét) fennállhat a szállítások beszüntetésének „fegyverkénti” bevételése is.

Kevés a lehetősége annak, hogy ez a lépés ténylegesen is bekövetkezzék, mivel erősödik beépülésük a tőkés világgazdaságba. Bevételük növelésének „elsődleges” eszköze, az olajért közvetlenül kapott pénzeszközök növekedése mellett mind jelentősebb a „másodlagos” bevételi forrás: a pénzeszközök fejlett tőkésországokban történő befektetéséből származó bevételek növekedése, ami szintén nyugodt gazdasági körülményeket igényel. Az „olajfegyver” ismételt bevételése ellen hat a fejlett tőkésországok által alkalmazható retorzió lehetősége, nyíltan e célt szolgálja az amerikai gyorshadtest, de burkoltan ugyancsak ebben az irányban hathat az „élelmi-szerfegyver” alkalmazása is.

Az arab tőke beáramlása miatt tagadhatatlan a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitásának bizonyos függése az olajtőkétől (amellett, hogy a fordítottja is igaz, hiszen egy esetleges tőkés pénzügyi válság alapjaiban rendíthetné meg az arab pénzügyeket is), sőt ezáltal első ízben következett be nagymértékben — és nem profitrepatriálás formájában — a perifériáról a centrumba történő tőkeáramlás, amelynek háttérében nem az anyaországok érdekei húzódnak meg (bár nekik is fűződnek érdekeik az olajdollárok „visszaforgatásához”), és így fő mozgatói sem a fejlett országok, hanem maguk az olajtermelők. Ugyancsak alapvetően új vonás a fejlett tőkésországokban eszközölt arab működtőke-befektetések növekedése, szállodák és ingatlanok növekvő vásárlása. A polgári közgazdaságtan egyes képviselői szerint e folyamatok a tőkésországok gazdaságának az arab tőkétől való függéséhez vezethetnek.

Ez a tőkeáramlás azonban lényegesen különbözik a gyarmati időkben a centrumból a perifériára történő tőkeáramlástól. A gyarmati tőkebehatolás jellegzetessége abban állt, hogy a viharosan fejlődő tőkésországokból magukat a tőkés termelési viszonyokat „ültette át” egy elmaradott térségbe, ezáltal meghatározó szerepet tudott játszani a helyi gazdasági szerkezet kialakításában mind a saját céljainak megfelelő területek fejlesztésében, mind pedig a gazdasági-társadalmi viszonyok más területein a fejlődés akadályozásában.

Napjainkban az arab tőke döntő része pénz formájában áramlik; de még a működtőke-behatolás arányának növekedésével sem tudnak az arab országok hatást gyakorolni a fejlett tőkésországok gazdaságára, még kevésbé beleszólást nyerni a gazdasági struktúra alakításába. Nem tudják felvenni a versenyt a tőkésországok jól szervezett és nagy hatalmú multinacionális társaságaival sem.

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy az arab világ és a tőkésországok függőségi kapcsolata korántsem „kölesönös”, hiszen még mindig aszimmetria uralja. Az érdekezésség is csak a felszínen jelenik meg (mármint az, hogy mindkét félnek legfontosabb érdeke a tőkés világgazdaság — főleg a tőkésországok — dinamikus fejlődése), hiszen az arab országoknak elsődleges érdeke éppen saját gazdaságuk szerkezeti átalakítása, egyúttal a függés felszámolása, ami viszont a tőkésországoknak korántsem érdeke. Mindazonáltal a hetvenes évek végére az arab olajexportálók a centrum—periféria-kapcsolatokban kedvező helyzetbe kerültek azáltal, hogy sikerült jelentős mértékben megtörniük — legalábbis az olajtermelésben — a világ

legnagyobb nemzetközi társaságai közé tartozó olajmonopóliumok hatalmát, javítani saját helyzetüket, hiszen birtokába kerültek a szerkezeti változásokat lehetővé tevő pénzeszközöknek. Korántsem beszélhetünk azonban még „korszakváltásról” a centrum—periféria-viszonyt illetően, legfeljebb egy új szakasz kezdeti jeleiről, hiszen noha egyes területeken megszűnt az egyoldalú függés, vagy csökkent intenzitása, más oldalai kerültek előtérbe, illetve mélyültek el; amelyeknek a felszámolása még hosszú éveket vesz igénybe. Az olajjal nem vagy csak kis mértékben rendelkező arab országok pedig „... az új olajkorszak eredményeként sokkal inkább függenek a külföldi tőkéktől, a fogyasztási cikkek és a technológia importjától, mint valaha” ([1] 40. l.).

Kollektív önerőre támaszkodás az arab világban: az elmaradottság felszámolásának egy lehetősége

A harmadik világ országainak további fejlődése szempontjából döntő kérdés, mennyire sikerül felszámolniuk az őket a fejlett tőkésországokhoz fűző egyoldalú gazdasági függőséget, megszüntetniük a gazdasági elmaradottságot. Mindez alapvetően a munkamegosztás és az integráció folyamatai továbbfejlődésének függvényében alakul, amelyben a külső és a belső tényezők szükségképpen kölcsönhatásban állnak. Ezen a munkamegosztás belső és külső oldalának (ti. a társadalmi munkamegosztás és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás), illetőleg az integráció két szférájának (ti. a belső gazdasági-társadalmi integrálódás és a nemzetközi integráció) arányos fejlődése értendő. E folyamatban a főszerepnek természetesen a belső tényezőknek kell lennie, hiszen szükségképpen a belső gazdasági-társadalmi átalakulás teremtheti meg az alapot az elmaradottság külső oldalának, a függőségi viszonyoknak a felszámolására is.

A fejlődő országok fokozódó együttműködése hatékony eszköze lehet a függőség csökkentésének. Mivel kevésbé elképzelhető olyan együttműködési forma, amelyben valamennyi fejlődő ország részt venne, a hangsúly a regionális együttműködés fokozásán van. Tulajdonképpen ennek egyik válfaja a harmadik világban egyre népszerűbbé váló kollektív önerőre támaszkodás eszméje is. E koncepció lényegében a közös akciókra „alkalmas esetekben” merül fel, ahol az „alkalmasság” azt jelenti, hogy „... az országok egy bizonyos csoportjának nyilvánvaló gazdasági érdekei és elegendő politikai motivációi fűződnek ahhoz, hogy rendszeresen és tartósan összekapcsolják törekvéseiket abból a célból, hogy csökkentsek az őket a világrend centrumországaikhoz fűző függőségi, kizsákmányolási kapcsolatokat” ([4] 8. l.). Ebben az értelmezésben ez az elmélet reális és pozitív célkitűzéseket foglal magában, meg kell említeni azonban, hogy néhány szélsőséges esetben autarkióval, regionális szintű protekcionizmussal kapcsolják össze.

Az arab szakirodalomban is — nevéen nevezve vagy anélkül — főként a hetvenes évtized második felétől egyre nagyobb teret kap a regionális, összarab szintű kollektív önerőre támaszkodás, méghozzá a kifejezés pozitív értelmében „mint a függő fejlődés antitézise” ([9] 96. l.), amely

- a növekvő arabközi gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatokra,
- a centrumtól való fokozódó kollektív függetlenedésre és
- a harmadik világ országaival való bővülő kapcsolatokra épül.

Ugyanezeket az elveket fogalmazták meg a közös arab iparfejlesztési stratégia, az ún. befelé fordulás stratégiája kialakításakor, amelyben a helyi adottságokat és erőforrásokat figyelembe vevő fejlesztés és az arab integráció megvalósítása, az arab erőforrások mozgósításán át — a többi fejlődő országgal való növekvő együttműködés mellett — a külvilágtól (vagyis a fejlett tőkésországoztól) való függés felszámolása kapta a legnagyobb hangsúlyt, kiemelve, hogy a befelé fordulás semmiképpen sem jelentheti a külvilágtól való elszigetelődést.⁷

Maga a kollektív önerőre támaszkodás kifejezés az arab szakirodalomban bizonyos mértékig a fejlődő országok regionális integrációja kifejezést hivatott helyettesíteni. A regionális integráció használatának elvetése a gazdasági integráció kategóriájának bizonyos egyoldalú értelmezésén alapul, amely azonosítja azt a fejlett tőkésországok integrációs modelljei nyomán született neoklasszikus elméletekkel.

Ennyiben igaz is az, hogy ez az integrációs modell — figyelembe véve a fejlődő országok alapjaiban eltérő kiindulási helyzetét — a harmadik világban eredményesen nem alkalmazható. A lényeg azonban nem az elnevezésen van, hanem a fejlődő országok együttműködésének tartalmán és jellegén, annak objektív lehetőségein, nevezzük azt akár kollektív önerőre támaszkodásnak, akár regionális integrációnak.

A fejlődő országok esetében a kiindulási szint különbözőségei miatt nem alkalmazhatók a fejlett országoknál bevált módszerek, nem járható út a kereskedelmi forgalom liberalizálására, a pusztán a formai szférára kiterjedő integráció. A termelés és az export szerkezetének egyoldalúsága, monokulturás jellege eleve korlátokat állít az egymás közti kereskedelem fokozása elé, és a fejlett tőkésországokkal való integrálódás irányában hat.

Míg a fejlett országok esetében az integráció a termelőerők fejlődéséből következő szükségszerűség, melyek szétfeszítik a nemzetgazdasági kereteket, ezért mind a termelés, mind a piac oldaláról nagyobb gazdasági egységet követelnek, a fejlődő országok integrációinak szükségessége épp a termelőerők fejletlenségéből ered, a fejlődés meggyorsítását, a gazdaság szerkezeti átalakítását hivatott előmozdítani. Az EK integrációs modelljének mechanikus másolása a fejlődő világban azért sem vezethet eredményre, mert a nyugat-európai országokban a makroszintű integrációt a mikroszféra több évtizedes, a multinacionális társaságok tevékenységének fokozódó összefonódásában megnyilvánuló integrálódása előzte meg, s a gazdasági struktúrák és a fejlettségi szintek hasonlósága terén is adottak voltak a hatékony együttműködés előfeltételei.

A fejlődő országokban az egymás közti kereskedelem bővítésének legfőbb akadályát nem a vámhatárok, hanem a párhuzamos, egyoldalú gazdasági (és külkereskedelmi) szerkezet képezi, a fő feladat tehát nem a kereskedelmi forgalom liberalizálása, hanem az összehangolt, a gazdaság egészére kiterjedő, megfelelő szerkezeti változásokat eredményező fejlesztési stratégia kidolgozása és érvényesítése.

A fejlődő országok integrációja annyiban is különbözik a fejlett országokétól, hogy az utóbbiaknál tapasztalttól eltérően a fejlődő országoknál a regionális integráció intézményi rendszerének állami keretek között történő kidolgozása, vagyis a makroszintű keretek teremthetik meg az alapot a vállalatközi együttműködéshez, a közös fejlesztési stratégia kidolgozásához

⁷ Részletesen lásd [11].

is. A sikeres együttműködés legfontosabb tényezői, „a politikai akarat, az alkalmas fejlesztési stratégiák és a megfelelő eszközök és intézmények” ([5] 157. l.) mind az államközi szintű koordinációt igénylik.

A hetvenes évek világgazdasági folyamatai új vonásokat hoztak az arab országok együttműködésében is. A globalizálódás folyamatának erősödése eleve a regionális integrálódás ellen hatott, és az eddig integráción belüli folyamatok nemzetközi síkra tevődésével fokozta az integrációk nyitottságát, erősítette a fejlődő és a fejlett tőkésországok közötti kapcsolatokat. Az arab országok esetében mindezt fokozta fő kiviteli cikkük, az olaj szerepének megnövekedése (amelynek legfontosabb felvevőpiacai a fejlett országok), ugyanakkor importjuk növekvő hányadát is a fejlett országokból szerzik be.

A másik oldalról viszont a hagyományos regionális integráció mellett a hetvenes években előtérbe kerültek az arabközi együttműködés más formái is. Az OPEC sikereinek hatására nőtt az olajtermelő arab országok szervezete, az OAPEC keretén belüli, döntően az olajiparra korlátozódó együttműködés, másrészt az áruforgalom mellett nőtt a termelési tényezők, a tőke és a munkaerő arab régió belüli áramlásának jelentősége (amely azonban túl is lépett a regionális kereteken), fokozódott az arabközi pénzügyi együttműködés.

A pénzügyi együttműködést segíti elő a létrehozott bankok és alapok nagy része, amelyek fontos célja az intraregionális befektetések, az „igazi regionális reciklikáció” előmozdítása.

Bár az egyik legfontosabb területen, az egyes országok gazdaságfejlesztésének összehangolásában, a termelés szférájában való együttműködés megvalósításában magas szintű elméleti munka folyik (amire példa a már említett összehangolt iparfejlesztési koncepció és a közös arab gazdasági stratégia kidolgozása), a tényleges gyakorlati lépések egyelőre elenyészőek, néhány, a közös beruházásokat elősegítő társaság, illetve vegyes vállalat működésére korlátozódnak.⁸ Általában véve jellemző az arabközi együttműködésre, hogy a gyakorlatban messze elmarad a kidolgozott elméleti koncepció mögött.

Sok tényező hat az arabközi együttműködés ellen, a fejlett tőkés-országokkal való kapcsolatok fokozása irányában. A még fejletlen gazdaságokra jellemző alacsony színvonalú termelés, valamint a rohamosan növekvő beruházások, az igény szint emelkedése miatt megugró fogyasztás közti ellentmondás a szakképzett munkaerő, technika, know-how, termelőeszközök és számos fogyasztási cikk fejlett országokból történő növekvő importját teszik szükségessé. Ugyancsak ezt erősíti a fejlett tőkésországok expanziója az arab országok irányában, amelynek háttérben eleinte az olajjal kapcsolatos ellátásbiztonsági tényezők, majd a fizetésimérleg-deficit csökkentésének és az export fokozásának szándékai találhatók.

Az arabközi együttműködés legfőbb akadálya napjainkban a társadalmi-gazdasági viszonyok különbözősége, az arab országok politikai ellentétei. Ez volt a fő oka annak, hogy az arab egység jegyében fogant, a politikai integráció megvalósítására vonatkozó kezdeményezések nagy része is ku-

⁸ Ilyenek például: Arab Mining Company, Arab Company for the Development of Animal Resources, Arab Organization for Agricultural Investments, Arab Company for Pharmaceutical Industries.

darcot vallott, miután némelyik rövidebb-hosszabb ideig fennállt (egyések még ma is léteznek), míg egyes elképzelések csupán tervek maradtak. A fejlődő országok esetében nem az objektív gazdasági folyamatok viszik előre az integrációt, ellenkezőleg: éppen az integráció hivatott elősegíteni a gazdasági folyamatok fejlődését. Amennyiben nincs megfelelő befolyással rendelkező integrációs intézményi rendszer, s ráadásul igen nagyok a nemzetgazdaságok különbségei (ami megmutatkozik az állam szerepének, a tervezés rendszerének, a magántőke befolyásának, a politikai irányvonalaknak eltérő jellegében), az integráció csupán részterületekre, a pénzügyi szférára korlátozódhat.

A problémák és nehézségek ellenére igen nagy a jelentősége az arabközi együttműködésnek, amelynek fontos hajtóereje az arab nemzethez való tartozás, a közös nyelv és kultúra tudata. Végeredményében az arab kollektív önerőre támaszkodás gyakorlati realizálódása, a magas szintű elméleti munka tapasztalatainak konkretizálása fontos eszköz lehet a „gazdasági elmaradottság” két oldala, a duális gazdasági struktúra és az egyoldalú gazdasági függőség felszámolása terén.

Hivatkozások

- [1] *Abdalla, I.*: Some observations on the concept of dependence and its relevance to Arab economic development. Seminar on New Development Concepts and Strategies and Their Relevance to the Arab World. Damaszkusz, 1979. május 19—22.
- [2] *Abdalla, I. S.*: Heterogeneity and Differentiation — the End for the Third World? Development Dialogue, 1978. 2. sz.
- [3] *Abdalla, I. S.*: Development and the International Order. Selected Papers. The Institute of National Planning, Kairó, 1977.
- [4] *Abdalla, I. S.*: Preface. Economic Integration and Third World Collective Self-Reliance. Third World Forum Occasional Paper No. 4, 1979.
- [5] *Abdalla, I. S.*: A keynote and an overview paper. UN ECOSOC/ECWA. Regional Seminar on Alternative Patterns of Development and Life Styles in Western Asia, Bejrút, 1980. január 21—25.
- [6] *El-Kashef, S. A.*: Population Change and Development in the Arab World. Cairo Demographic Centre, 1979. december.
- [7] *Perroux, F.*: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- [8] *Prebisch, R.*: Main points of the keynote address on Interdependence and Development. In: Interdependence and Development. OECD Development Centre, Párizs, 1979.
- [9] *Shalaby, A. A.*: The Arab World: An Eligible Case for Collective Self-Reliance. In: Economic Integration and Third World Collective Self-Reliance. Third World Forum Occasional Paper No. 4, 1979.
- [10] *Wallerstein, I.*: The Capitalist World Economy. Cambridge University Press, 1979.
- [11] An Approach to industrial development strategy and Arab industrial cooperation. The 4th Conference on Industrial Development for Arab States. Bagdad, 1976. december 17—19.

Új fejlemények a közgazdasági elméletben

Az árak és a mennyiségi pénzelmélet

Valamikor azt hittem, hogy a mennyiségi pénzelméleten már régen túljutott a világ, de e teória most újra visszatért — még hozzá jelentős erők felvonultatásával. Nincs mit tenni, újra ki kell állnunk vele szemben a küzdőtérre.*

Az alapegyenletet, az $MV \equiv PT$ azonosságot — mint minden azonosságot — úgy fogalmazták meg, hogy az minden körülmények között érvényes legyen. Ezzel szemben Keynes azonosságainak ($Y \equiv C+I \equiv C+S$; $S = I$) a nagy előnyük, hogy pontosan megfelelnek a nemzetgazdasági statisztikai mérlegekben található rovatoknak.¹ Keynes tulajdonképpen gondolatilag megalólegazta a nemzetgazdasági mérlegszámítás módszerét, hogy ellenfeleit meggyőzze: $I = S$ és $I \neq S + \Delta M$. Az „Általános elmélet” születésének idején nagy nehézséget okozott ezen egyenlőségek elfogadtatása. Sokan ugyanis hajlamosak voltak azt hinni, hogy a pénzmennyiség változásának valamiképpen köze van a nemzeti jövedelem változásához.

Mármost ahhoz, hogy a mennyiségi pénzelméletnek valami értelme legyen, az M -et úgy kell meghatározni, hogy az egy adott időpontban valamilyen létező mennyiséget jelentsen. Mi legyen ez? Csak a pénzürmék? Vagy a bankjegyek és a bankbetétek is? (Vegyük észre: a T tranzakciókat jelöli, mégpedig az egy időegység alatti tranzakciók számát, tehát egy *flow* jellegű mennyiséget. M pedig egy adott időpontban létező pénzmennyiséget jelöl — tehát egy *stock*-ot. Ebből adódnak azután a félreértések.) Továbbá: vajon a T -be minden tranzakció beleértendő-e, vagy a csak az év folyamán a termelésben és az elosztásban realizált nemzeti jövedelemmel kapcsolatos tranzakciók? Akárhogyan is, P -nek azután az így meghatározott tranzakciók árszégét kell jelentenie.

Ha ezek után az egyenletet a szokásos módon olvassuk, tehát a függő

* Robinson asszony — a Cambridge-i Egyetem egykori professzora — 1981. június 9—16. között az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének vendégeként Budapesten tartózkodott. Június 11-én a fenti címmel korábban publikált írásai („Prices and Money”, in: *Economic Heresies*. MacMillan, New York, 1971.; „Time in Economic Theory”, in: *What are the Questions?* M. E. Sharpe, Inc. New York, 1980.) alapján előadást tartott az intézetben. Az előadás szövegét — az említett nyomtatott művek felhasználásával — Mihályi Péter fordította és szerkesztette.

¹ A szokásos angol jelölések magyar megfelelői:

M = pénzmennyiség;

T = tranzakciók;

I = beruházás;

V = a pénz forgási sebessége;

Y = nettó nemzeti jövedelem;

S = megtakarítás.

P = árak;

C = fogyasztás;

változók vannak a bal oldalon, és a független változók a jobb oldalon, akkor egy homályos, de egyáltalán nem ostoba állítást kapunk. Tegyük fel, hogy valamilyen okból — akár a termelés, akár az árak változása miatt — a *PT* oldal nő. Ha ilyenkor a pénz mennyisége nem szaporodik, akkor a forgási sebességnek kell emelkednie. Sajnos azonban rendszerint nem így értelmezik ezt az egyenletet, mert azt akarják bizonyítani vele, hogy a pénzmennyiség változása arányosan befolyásolja az árszínvonalat. Azt hiszem, akik ilyesmit tanítanak, azok sem hisznek ebben. Máskülönb a nagy válság idején csatlakoztak volna a csodadoktorok karához, akik azt hirdették, hogy „csak papír és ceruza kérdése az egész”. Ha a válságban az árak túlságosan alacsonyak voltak, és nagy volt a munkanélküliség, akkor — ha a pénzmennyiség növelésével minden (a reáljövedelmek növelése is) megoldható lett volna — miért nem növelték a pénzmennyéget?

Az igazi ok, amiért annak idején ezt az egyenletet balról jobbra kezdték olvasni, az lehetett, hogy a teória megszületésével egyidőben már közkeletű volt a termelés fizikai egyensúlyának walrasi, illetve marshalli elmélete. Marshall főművében, a „Principles of Economics”-ban a foglalkoztatás, a felhalmozás, a reálbérek, a termelés és a fogyasztás stb., már minden szépen el volt rendezve. A mű soha meg nem született második kötetére már nem maradt más, mint a pénzkínálat és az árszínvonal magyarázata. Amikor tehát én kezdtem közgazdaságtant tanulni, már készen állt a „reálemélet” — ez volt Marshall, és ehhez toldották még hozzá az árakkal foglalkozó monetáris elméletet.

A mennyiségi pénzelméletet maga Keynes is csak több fázisban tudta levedleni, csak az „Általános elmélet”-ben jelenhetett meg a fénylő új bőrben. A keynesi forradalom lényege az az állítás, hogy az árszínvonal általános magyarázatát a bérszínvonal körül kell keresni. A tranzakciók mennyisége a hatékony kereslettel együtt változik, az viszont elsősorban a beruházásoktól függ.

Keynes azonban nem mindig fejezte ki magát világosan, sőt néha következetlen is volt. Bizonyára emlékeznek arra az utópikus — és kínosan tévesnek bizonyult — gondolatmenetére, amelyben a fokozatosan csökkenő kamatokról és a járadékos, szelvényvagdosó kapitalisták euthanáziájáról van szó. Nos, ez a teória tulajdonképpen a monetarista rendszerbe vetett hallgatólagos bizalmon alapszik. Nemcsak azért, mert megfelelkezik a likviditási csapda veszélyéről, hanem ezért is, mert elképzelhetőnek tartja, hogy csökkenő kamatok és süllyedő profitráta esetén is fenntartható az akkumuláció szükséges üteme.

Keynes könyvében alapvetően a rövid távú változásokra összpontosítja figyelmét. Ezenközben — noha Keynes valósággal detronizálja a monetarista elméletet — mégis igen nagy szerepet juttat a pénz kategóriájának. Ennek több oka is volt. Először is, Keynes pénzelméleti szakemberként kezdte pályafutását, s mivel a reálfolyamatok elméletét a marshalliánusok uralták, erről a területről egyszerűen kiszorult.

Másodszor: Keynesnek volt egy személyes élménye is a kamatlábak mozgásáról. 1934-ben — mint az egyik nagy biztosító cég elnöke — azt javasolta, hogy az Angol Bank csökkentse a kamatlábakat. Mármost az akkori körülmények úgy hozták, hogy a spekulánsok Keynes beszédét követően olyan akciókba kezdtek, amelyek végül is valóban arra kényszerítették a bankot, hogy csökkentse a kamatlábat. Ez az epizód tehát arról

győzte meg Keynest, hogy a kamatlábat nem a reálfolyamatok szabályozzák, mint ahogyan azt Marshall tanította, hanem a bank. A kamat tehát monetáris jelenség, amely a pénzmennyiség változtatásán keresztül nagyjából tetszés szerint manipulálható.

Harmadszor: Keynes azért adott akkora súlyt fő művében a monetáris összefüggéseknek, mert ellenfeleit saját pályájukon kívánta legyőzni. Ezért bizonyos értelemben engedményekre kényszerült. Ismeretes, hogy az ortodox elméletben a kamatláb (amelyet egyébként még egy Samuelson is rendszeresen összekever a beruházások megtérülési rátájával) a megtakarításokon keresztül szabályozza a beruházásokat és a foglalkoztatottságot. Keynes számára tulajdonképpen egyszerűbb lett volna azt feltételezni, hogy a kamatláb konstans, a pénzkínálat pedig tökéletesen rugalmas, csak-hogy akkor az ortodox elmélet hívei meg sem hallgatták volna őt, mondván, hogy már kiindulópontja is ellentétes a szokásos feltételezéssel.

Ez az engedmény a kamatláb szerepével kapcsolatban azonban később megbosszulta magát. Lehetőséget adott arra, hogy Keynes elméletét valamiféle módosított mennyiségi pénzelméletként adják elő. Először Hicks professzor híres $IS-LM$ görbéi okoztak nagy zavart. A szokásos ábrázolás szerint² úgy tűnik, mintha Keynes azt akarta volna mondani, hogy alacsonyabb kamatláb esetén magasabb lenne a nemzeti jövedelem, mert az IS görbe lefelé hajlik. Ezt Keynes biztosan nem gondolta. A félreértés abból adódott, hogy Hicks az egész történelmet egyetlen diagramon akarta ábrázolni, holott itt csak időben különböző lehetséges állapotokról van szó.

A Keynes elleni igazán komoly támadás azonban Chicagóból jött. H. C. Simons 1934-ben — tehát még az „Általános elmélet” megjelenése előtt — azt állította, hogy a válságnak alapvetően két oka van. Egyrészt a szakszervezetek merev bérkövetelése, másrészt a szűkös pénzkínálat felelős a súlyosbodó visszaesésért. Simons felfogása szerint ugyanis a PT oldal instabilitása mindenképpen destabilizálja az MV oldalt, s ezért — az adott körülmények között — a 100 százalékos banktartalékráta az egyetlen lehetőség, amellyel biztosan irányítani lehet a pénzkínálatot. Tulajdonképpen Simons azt tartotta volna a legjobb megoldásnak, ha az M -et rögzítik, csakhogy akkor a pénz forgási sebességének legkisebb változása is (például a kincsként felhalmozott pénzek váratlan mozgása esetén) óriási feszültségeket hívna életre a gazdaságban.

A monetarista elmélet végül is összekeveri a bajok tünetét a bajok okával. Ha valóban meg akarjuk magyarázni a *pénzben mért* nemzeti jövedelem mozgását, akkor először azokat a tényezőket kell figyelembe venni, amelyek a nemzeti jövedelem *reálnagyságát* befolyásolják, s csak azután jönnek azok a tényezők, amelyek az árszínvonalra hatnak. Az MV nagysága csak következménye annak, hogy a gazdaságban a PT valamekkora nagyságot vett fel.

A későbbiekben ezt az egész zagyvaságot a modern chicagóiak — élükön Milton Friedmannel — óriási apparátussal történeti adatokon is be akarták mutatni. Folyton azt vizsgálják, hogyan alakul a pénzkínálat meg a pénz forgási sebessége, és nem hajlandók tudomásul venni, hogy ezek csak az árak változásának tükröződései. Persze azt, hogy a modern tőkés

² Erről részletesebben lásd például A. H. Hansen: Útmutató Keyneshez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 161—175. l. (A szerk.)

gazdaságban mi határozza meg az árszínvonal mozgását, egyáltalán nem könnyű megmondani. Az árszínvonal meghatározódásának magyarázatát aligha lehet egyetlen képletbe belefoglalni. Erre később még visszatérek.

A mennyiségi pénzelmélet valamennyi modern változata végül is azt mondja: a pénz mennyisége szabályozza a gazdaságot. Badarság! Az egész egy rettentően primitív logikai hibára vezethető vissza, tudniillik arra, hogy a *stock*-ot összekeverik a *flow*-val. Teljesen hamis az az elgondolás, hogy a bankrendszer szabályozza a pénz mennyiséget. Ezt a pénztulajdonosok cselekedetei határozzák meg. Ha valakinek van egy bankszámlája, akkor arról annyit fizet ki, amennyit akar. Ez a pénz nem a bank pénze, hanem a számlatulajdonosé. A pénz elköltésében a bank nem tudja megakadályozni a számlatulajdonost. Ha korlátozni próbálják a pénz mennyiség növekedését, azzal csak a forgási sebességet növelik. Az az elgondolás, amely a jövedelmek áramlását a pénz mennyiségével próbálja ellensúlyozni — ismétlem —, tökéletes badarság.

A chicagóiak hatására ez a teljesen hibás elmélet, sajnos Amerikában is, Angliában is bilincsbe verte a közgazdasági gondolkodást. Persze nem hiszem azt, hogy eme egyszerű logikai hibának önmagában ekkora hatása lehetne a gazdaságpolitikára. Sokkal inkább az osztályharc következményével állunk szemben.

Angliában — mint közismert — nagyon erős a szakszervezeti mozgalom. A mi szakszervezeteink azzal, hogy kikényszerítik a béreknek a termelés növekedésénél gyorsabb emelkedését, inflációt okoznak. Thatcher asszony politikája válasz erre a folyamatra. Ő tulajdonképpen a Heath-kormány által korábban kezdeményezett harcot folytatja: szét akarja zúzni a szakszervezetek hatalmát, hogy a kormánynak módja legyen szabályozni a béralakulást, s ezzel féken tartani az inflációt. Ráadásul azonban azt a bunkót, amivel ütni akarnak, a rosszabbik végén fogták meg. E politikával csak azt érik el, hogy a termelés visszaesik. Sztrájkok kezdődnek, vállalatok mennek csődbe, nő a munkanélküliség, ettől azonban az árak még nem fognak csökkenni. Van-e annál nevetésesebb ötlet, mint az, hogy a termelés visszafogásával akarják megállítani az inflációt?³

A idő fogalma a közgazdasági elméletben

Mi valamennyien, akik társadalomtudósoknak szeretnénk hinni magunkat — tehát a történészek és a közgazdászok — egészen másképp állunk hozzá azokhoz a dolgokhoz, amelyek a múltban történtek, mint amelyek éppen a mai napon zajlanak. A múltban történtek következményeit elvileg megismerhetjük, vagy legalábbis értelmesen vitatkozhatunk róluk, míg a jelenbeli események következményeit a legjobb esetben is csak megjósolhatjuk. Ez az emberi élet egyik legalapvetőbb sajátossága. Amit ma életnek hívunk, az egészen másmilyen volna, ha a jövőt biztosan ismernénk.

A közgazdasági elméletben azonban egy harmadik fajta időfogalom is szerepel — ez pedig a logikai idő, amely adott elméleti modellhez tartozik. Precízen meghatározott statikus állapotban nincsen különbség az egyik

³ A brit gazdaság jelenlegi állapotáról Robinson asszony részletesen is kifejtette véleményét a *Heti Világgazdaságnak* adott interjújában (*Heti Világgazdaság*, 1980. június 27.). (A szerk.)

nap és a másik nap között. A pontosan definiált növekedési pályán — például a Neumann-pályán — a foglalkoztatás és a termelőeszközök volumenének meghatározott ütemű bővülése nem jelent semmiféle előre vagy hátra, felfelé vagy lefelé irányuló mozgást — csak az olvasó szeme mozog a görbe mentén. A történelem már ott van a papíron, a múlt is, a jelen is és a jövő is.

Sajnos azonban a tankönyvekben fellelhető modellek túlnyomó része nincsen pontosan definiálva. Vegyük például a közismert Marshall-keresztet, a kereslet és a kínálat egymást metsző görbéit, amelyek egyúttal az egyensúlyi pontot is kijelölik. A közkeletű elmélet szerint, ha az adott ár éppen nem az egyensúlyi ár, akkor majd az egyensúly irányába fog elmozdulni. Ily módon tehát történeti folyamatot vittünk be egy olyan modellbe, amely tulajdonképpen időtlen.

Szerintem az egyetemi oktatásban mindig, mindenütt elkövetik ezt a nagyon durva hibát. Hiszen keresleti és kínálati *görbék* egyidejűleg nem létezhetnek, csak akkor létezhetnek, ha háromdimenziós ábrákat rajzolnánk, amelybe a múltat és a jövőt is belevennénk. Maga Marshall még tisztában volt a nehézségekkel, ezért olyan hosszú távú kínálati görbékét szerkesztett, amelyek figyelembe veszik az időben változó méretgazdaságosságot, valamint a gyakorlat által ösztönzött tanulási folyamatot („learning by doing”). Bármely egyszer már elért időpillanatban létezik egy visszafelé menő, a jövőben elérhető költségszinteknél alacsonyabban fekvő görbe, mert a már elsajátított tudás, gazdaságossági előny nemvész el azáltal, hogy a kereslet csökkenése miatt vissza kell mennünk a termeléssel. E megközelítés azonban több problémát vet fel, mint amennyit megold.

Meg kell vallanom, hogy az általam kitalált „ál-termelési függvény”⁴ is jogosulatlan konstrukció. Ennek kapcsán azután csúnya vitába keveredtem Samuelsonnal és Garegnanival.⁵ Rajzokkal játszottunk: különböző technológiákat tételeztünk fel, a szükséges tőkemennyiségekkel együtt. Csak — persze — hogyan létezhetnének ezek egyszerre, egymás mellett?

Sraffa modellja megkerüli ezeket a nehézségeket, ha úgy értelmezzük, hogy Sraffánál különféle lehetséges önhelyreállító állapotok összehasonlításáról van szó. Két teljesen különböző összehasonlításról kell beszélnünk. Az egyik: különféle technológiákat megvalósító rendszerek összehasonlítása (erről érintőlegesen esik szó az „Áruk termelése áruk révén” III. részében), a másik pedig egy olyan vizsgálat, ahol egy adott rendszer termelésén belül a bérek és a profitok különféle lehetséges eloszlását nézzük. Sraffa rendszerében, az input—output-táblában adottak a technológiai viszonyok, de mindig megváltoztathatjuk az árakat, anélkül, hogy fizikai értelemben vett változás történne a termelési eljárásokban.

E modellből sokat lehet tanulni, főként negatív értelemben. Mint tudják, Sraffa könyvének alcíme: „Előjáték a közgazdasági elmélet bírálatához”. Az a bizonyos elmélet, amelyet Sraffa bírálata halomra döntött, azt állítja, hogy tőkés gazdaságban a profitrátát a termelési tényezők arányai

⁴ „Az ál-termelési függvény felállítását olyan feladat, amikor az egyik paradigma-rendszerben megfogalmazott kérdést egy másik rendszer logikái szerint válaszolunk meg. Itt egy jól viselkedő termelési függvényt a Sraffa-rendszer fogalmai szerint vizsgálunk.” (J. Robinson: Survey: 1960s, a „What are the Questions?” című művében, 119. l.) (A szerk.)

⁵ Célzás az 1960-as évek híres határtermelékenységi vitájára, amely a nyugati közgazdaságtan két legfontosabb szellemi fellegvárára, az amerikai és az angliai Cambridge között zajlott. (A szerk.)

határozzák meg, mégpedig a határtermelékenységi elmélet leírása szerinti módon. Ami azonban a pozitív tanulságot illeti, ezzel kapcsolatban nehézségek merülnek fel, mégpedig éppen amiatt, ahogyan Sraffa modellje a logikai időt kezeli. Ráadásul ezek a bajok már a gondolatmenet elején felszínre bukkannak, még az ikertermékek — és így a tőke — fogalmának bevezetése előtt.

Mint arra bizonyára emlékeznek, Sraffa természetes mértékegységekben adta meg a termelés technikai feltételeit, input—output-egyenletek rendszerének formájában. Minden tényező megtérülési ideje azonos, a munkaerő az inputokat elhasználva többletterméket állít elő, amely a termelési periódus végén bérre, illetve nettó profitra oszlik meg. E modell magában hordozza azt a feltételezést, hogy a periódus *elején* a szükséges inputkészletek a megfelelő arányban rendelkezésre álltak.

Mármost Sraffa megváltoztatja a béreket, és azt nézi, hogy ez miként hat az árakra, illetve a profitokra. Ezt azonban nem szabad szó szerint értelmezni, tehát úgy, hogy a megváltozott bér/profit arány meghatározott pályára fogja majd terelni a modellt. Sraffát — ez az igazság — nagyon nehéz olvasni. Sraffa ugyanis összehasonlításokat végez, és változásokról beszél anélkül, hogy magát a történeti időben végbemenő változást leírná. Ha ezt nem vesszük észre, akkor igen nehéz követni a gondolatmenetet. Olyan feltételezés mellett kellene érvelnie, hogy különböző bér/profit arányokat ugyanabban a technológiai rendszerben hasonlít össze. Minden egyes aránynak megfelelnie egy bizonyos egységes profitrátára, egy adott árrendszer, valamint adott ágazati profithányad-sorozat (a bruttó profitok és a beralap különbsége).

Az említett nehézség abban áll, hogy valójában nincs semmilyen kötött viszony az elosztás és a nettó termelés természetes mértékegységekben mért volumene között. A bérek mindenképpen a nettó termelés egy részének felelnek meg, függetlenül attól, hogy ez utóbbi milyen javakból tevődik össze. Sraffa feltételezi, hogy az egész nemzeti jövedelem homogén fogyasztói kosarat jelent. Sajnos azonban ez a feltételezés, hogy tudniillik a járadékosok ugyanolyan arányban fogyasztják az egyes fogyasztási cikkeket, mint a munkásháztartások, igencsak erőltetett.

Mindez csak azért merülhetett fel, mert Sraffa rendszerében nincsenek oksági kapcsolatok. A tőkésék nem arról döntenek, hogy mennyi munkát alkalmazzanak, hogy milyenek legyenek az árak, vagy mekkora legyen a beruházás. Jámbor módon csak annyit tesznek, hogy számokkal töltik ki azokat az egyenleteket, amelyet az őket megfigyelő közgazdász már papírra vetett.

Ha viszont döntéseket viszünk a modellbe, akkor be kell vezetnünk az időt is, hiszen a döntések mindig a döntések várható következményeivel kapcsolatos vélekedések nyomán születnek. Ahhoz azonban, hogy logikailag zárttá tegyük a modellt, a tőkésekről el kell hinnünk, hogy pontosan előrelátják, milyen termékösszetétel és árstruktúra mellett lesz majd maximális a profitjuk. Így minden profitrátához — az adott technológia mellett — meghatározott összetételű nettó outputáramlás tartozna.

Márpedig egy rövid távú modellben nincsen tökéletes előrelátás. (Pontosan ez különbözteti meg Sraffa rendszerét, ahol már minden megtörtént, Keynes világától, amelyben olyan döntések szerepelnek, amelyeket úgy hoztak, hogy eközben a várható következményeket vették figyelembe.)

A termelőeszközöket a múltban hozták létre, a tőkésék a kialakult bér-szint mellett döntenek a foglalkoztatni kívánt létszám nagyságáról, a háztartások viselkedése pedig a reálbérükből megvásárolható árukinálattól függ. Semmilyen garancia sincs arra, hogy ezek mind pontosan meg fognak felelni egymásnak. Egyéni cselekedetek összessége határozza meg végül is a termelés termék- és árstruktúráját, ez teszi lehetővé — marxi nyelven szólva — az értéktöbblet realizálását, illetve, Keynes nyelven, a megtakarítások egyensúlyba hozatalát a beruházások volumenével. Ily módon Sraffa is rákényszerül arra, hogy megkülönböztesse a jövőt a jelentől. (Csak az a baj, hogy nem tudja világosan megmondani, hogy mikor történik az, ami éppen történik.)

Ha a múlt történetét tanulmányozzuk, akkor egyetlen olyan pillanatot sem fogunk találni, amikor a tőkés világot — vagy annak bármely országát — egységes profitráta szabályozta volna. Sraffa gyönyörű érvrendszert mutat be arra vonatkozóan, hogy „mi lenne, ha...” (ha tudniillik az árak éppen az egységes profitrátának megfelelően alakulnának). A valóság azonban nem ilyen. Ez tiszta gondolatkíséret. Az érvelés nagyon elegáns, csak éppen semmi köze sincs bármilyen létező piac tényleges viselkedéséhez.

A technológiák összevetésére alapozó teóriák — sajnálatos módon — az ál-termelési függvények vakvágányára vezettek bennünket. Ez legalább 20 éve hátráltatja a hosszú távú folyamatok elméletének fejlődését. Olyan modelleket konstruálni, amelyek a gyakorlatban nem alkalmazhatók — meddő szórakozás. A megtörtént dolgokat — beleértve napjaink történetét is — kell megmagyarázni. Csak így aspirálhatunk arra, hogy a közgazdaságtant valaha is komoly tudománynak tekintsék.

A közgazdasági elméletek tanítása közben gyakran használjuk azt a megfogalmazást, hogy ez meg ez az esemény majd „hosszú távon” fog bekövetkezni. Marshall számára a hosszú táv azt a jövőbeli időszakot jelentette, amely valamely már megtörtént esemény után következik. A hal iránti kereslet egy bizonyos napon bekövetkezett váratlan emelkedése ár-emelkedést okoz. A magas profitok ebbe az üzletágba csalogatják a beruházásokat, a későbbi nagyobb volumenű termelés viszont lenyomja majd az árakat. Marshall feltételezi, hogy az árak többé-kevésbé arra a szintre esnek majd vissza, ahol eredetileg is voltak. Persze az efféle előrejelzésekhez rendszerint sietnek hozzátenni, hogy *ceteris paribus*, azaz hogy az összes többi körülmény ez idő alatt nem fog megváltozni. Marshall érvelési módszerére jellemző, hogy egyszerre mindig csak egy dolgot változtat, miközben — természetesen — ő is tudja, hogy a valóságban egy adott időpontban mindig egyszerre több dolog is megváltozik. Az érvelés gyenge pontja éppen az, hogy azt nem tudja megmondani, hogy mi történne a valóságban akkor, ha az éppen nagytőke alá vett esemény *nem* következne be.

Vagy vegyünk egy másik példát! Marshallnak van elgondolása a profitok természetes rátájáról, de semmiféle elmélete sincs arra vonatkozóan, hogy mi okozza azt, hogy azok éppen akkorák, amekkorák. Ugyancsak nem tud semmit mondani arról a mechanizmusról, amely biztosítja, hogy e nagyságok „hosszú távon” is éppen ezen a szinten maradjanak. Ez mélyen összefügg azzal a marshalli dajkamesével, amely szerint a hosszú távú kamatláb (amin ő a profitrátát érti) a várakozás jutalma.

Ricardo feltételezte, hogy létezik olyan mechanizmus, amely megakadályozza, hogy a reálberek a valóságos történelmi idő egy-egy több éves

periódusában sokkal alatta maradjanak a munkások létfenntartásához mindenképpen szükséges színvonalának, vagy éppen lényegesen meghaladják. Marshall kidobta rendszeréből ezt a mechanizmust, de semmit sem rakott a helyébe. Azt hiszem, a marxistáknak igazuk van, amikor azt mondják, hogy Ricardo volt az utolsó közgazdász, akinek még volt koherens elmélete. Az ugyan, amiben hitt — mármint hogy a malthusi népesedési törvények szabályozzák a reálbéreket — nem volt igaz, erre a feltételezésre azonban mégis sikerült ráépítenie egy elméletet.

A közgazdaságtan soha sem lesz olyan komoly tudomány, mint a fizika, de sokat tehetünk azért, hogy ne legyen annyira komolytalan, mint amennyire ma az. Ez — ne is haragudjanak meg érte! — legalább annyira vonatkozik az önök elméleteire, mint amennyire a miénkre. Meg kell szabadulnunk az olyan fogalmaktól és tételektől, amelyek logikailag is ellentmondásosak, mint például a kereslet és a kínálat egyensúlyának általános elmélete, a hosszú távú termelési függvény, a tőke határtermelékenysége vagy az optimális üzem nagyság stb. Az így megtisztított terepen azután felsorakoztathatjuk azokat a világunkra vonatkozó hipotéziseinket, amelyek a leginkább életrevalóknak látszanak.

Tudjuk például, hogy a tőzsdei áruk piacán a kereslet és a kínálat viszonyának változásai szerint az árak úgy ingadoznak, hogy eközben sohasem tartanak valamilyen stabil helyzethez. A nagyvállalati szektorban viszont az árakat a termelők a költségek alapján állapítják meg, s mivel a költségekben az amortizáció is benne van, a nettó hozamok csak utólag válnak ismeretessé. Ezeket az árakat alig befolyásolja a kereslet nagyság, inkább a nominális költségek, illetve az adók változására érzékenyek. Ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a gazdaság tele van monopóliumokkal, akkor azt mondhatjuk, hogy legalább három tényező határozza meg az árakat: a keresleti—kínálati viszonyok, a vállalatok önköltségéből kiinduló árképzése és a monopolista tendenciák.

Végezetül engedjék meg, hogy röviden szóljak egy — az eddigiekhez szorosan nem tartozó, de szerintem roppant fontos (és sajnálatos módon az elmélet által mégis elhanyagolt) — fejleményről, a *harmadik ipari forradalomról*. Önöknél, itt Magyarországon talán még el sem kezdődött e folyamat, de hamarosan bekövetkezik — ehhez kétség sem fér. A mikroprocesz-szorok forradalmáról van szó. A társadalom — ezen belül az oktatási rendszer — még nem készült fel arra, hogy a jövőben egyre több olyan képzett munkaerőre lesz szükség, akik képesek irányítani a szuperautomata berendezéseket, miközben egyre kevesebb munkaalkalom várja azokat, akik csak egyszerű „tedd ide — tedd oda” munkára alkalmasak.

Azt hiszem, ebben a vonatkozásban a tervgazdaság óriási előnyökkel rendelkezik — noha itt sem egyszerű az alkalmazkodási folyamat. Nagy előny az is, hogy önök szabályozni tudják az elosztási folyamatokat, és biztosítani tudják, hogy mindig legyen elegendő vásárlóerő az előállított javak megvásárlására. Mi viszont, miközben igen hatékony módon tudjuk előállítani ezeket a javakat, a keletkező munkanélküliség által megsemmisítjük a szükséges vásárlóerőt, s ez megnehezíti azt, hogy valóban élvezhessük e csodálatos újdonságok gyümölcseit.

Konferencia a hátrányos helyzetűekről

A Magyar Szociológiai Társaság második, nagy érdeklődéssel kísért — s udvariaskodás nélkül állítható: sikeres — vándorgyűlését ez év április 23—24-én a fővárosban, a kőbányai Pataki István Művelődési Otthonban tartotta.

Ezúttal korántsem számíthatnak olyan rangú és tekintélyű partnerre, mint amilyen a — szakmai felkészültségét és felépítését tekintve nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő — magyar egészségügyi szervezet volt a társaság két éve, Egészség és társadalom címmel rendezett első vándorgyűlésén. A hátrányos helyzetű rétegek témájában partnerként a szociálpolitika, távolabbról a társadalompolitika speciális, „reszortos” képviselőit várták el, s természetesen különféle egyéb, elméleti és gyakorlati szakembereket: társadalomstatistikusokat, szociológusokat, közgazdákat, településfejlesztési szakembereket, egyházi-jótekonysági intézmények képviselőit, szociálpszichiátereket, a társadalomtervezésben tevékenykedőket.

A konferenciát kb. 400 meghívott jelenlétében *Szalai Sándor* akadémikus, a társaság elnöke nyitotta meg, majd *Huszár István*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója tartott előadást „A hátrányos helyzetűek Magyarországon” címmel.

A hátrányos helyzet főbb okai közé az előadó az alacsony jövedelmet, a rossz lakáshelyzetet és lakókörnyezetet, az alacsony iskolai végzettséget és műveltségi szintet, a túlzott fizikai és pszichikai erőfeszítést igénylő, valamint az egészségre ártalmas és igen szennyező vagy szennyezett körülmények között végzett munkákat sorolta. Hátrányos helyzetet okozhatnak ezenkívül a társadalom többségéhez viszonyítva — főleg nevelési szempontból — a rossz családi körülmények, a megromlott egészségi állapot, a testi-szellemi fogyatékoság, rokkantság, a magas kor, a deviáns magatartású családtagok. Többszörösen hátrányos helyzet alakul ki, ha több ilyen tényező egyszerre van jelen. Ha pedig az egyén és családja tartósan ki van téve efféle körülményeknek, akkor halmozottan hátrányos helyzetről beszélünk, amelyet a mindennapi gondolkodás és a köznyelv a szegénység fogalommal jelöl.

A többszörösen vagy halmozottan hátrányos helyzetet okozó egyes összetevők hatásáról, előfordulásuk kiterjedtségéről vannak kutatási eredmények, de hogy ezek az összetevők hol, mely rétegekben, térségekben jelentkeznek egyszerre, egymást erősítve, erről hiányosak az ismereteink.

A hátrányos helyzetet okozó egyes tényezők súlyát elemezve, az alacsony jövedelemmel kapcsolatban az előadó rámutatott arra, hogy hiányzik a létminimum, a „szegénységi küszöb” vagy a társadalmi minimum meghatározása. Emiatt az elemzések többnyire csak a társadalmi átlagtól való távolságot vehetik támpontul. Ilyen alapon a lakosság legkisebb jövedelmű tizedét számíthatjuk a problematikus alacsony jövedelműek közé. E csoport átlagos jövedelemszínvonala 1962-ben a 39, 1977-ben a 45 százalékat tette ki az országos átlagjövedelem-szintnek. 1977-ben „alacsony” — 1200 forintnál kevesebb egy főre jutó — jövedelemből élt a népesség 6,8 százaléka. Az össznépelességen belüli súlyukat jóval meghaladó arányban

találhatók közöttük nyugdíjas, illetőleg szakképzetlen nem mezőgazdasági, valamint mezőgazdasági fizikai háztartásfőjű családokban élők.

A lakáskörülményekben kifejeződő hátrányok érzékelhetők a községek, különösen a tanyák — elsősorban idősek, mezőgazdasági dolgozók, szakképzetlen munkások által lakott — lakásainak gyenge felszereltségében. A mezőgazdasági foglalkozásúak élnek a legzsúfoltabban: kb. egyharmaduk harmad-negyedmagával lakik egy szobában. A megoldatlan lakáshelyzet (nincs lakása, zsúfoltan lakik, más családdal lakik együtt) főleg a fiatal házások — jórészt szakképzetlen munkások, mezőgazdasági dolgozók — gondja. (1978-ban a háztartások 11 százaléka nem rendelkezett önálló lakással.) A lakosságnak több mint fele saját erejéből épít vagy vásárol lakást. Fogyasztási színvonaluk és munkára fordított összes idejük alapján ők akkor is éveken át hátrányos helyzetben vannak, ha a jövedelmük máskülönben nem alacsony. A rossz lakáshelyzet gyakran párosul a lakóközvetet különféle intézményekkel való gyenge ellátottságával.

Az alacsony iskolai végzettségéből, illetve a szakképzettség hiányából adódóan hátrányos helyzetűeknek elsősorban a 8 általánost el nem végzettek tekinthetők. Arányuk folyamatos csökkenése ellenére (1960-ban a 20—24 évesek 24 százaléka, 1980-ban már csak 5 százaléka nem végzett nyolc osztályt) a számuk ma is jelentős. Elsősorban az alacsony jövedelmű, szakképzetlen és mezőgazdasági foglalkozású családokból származnak. A cigánygyermek 73 százaléka nem végzi el az általános iskolát; közülük kerülnek ki az osztályismétlők, az osztályozhatatlan és túlkoros tanulók kb. egyharmada. Az ezt kiváltó tényezők hatása csak hosszabb távon mérsékelhető. (Korábbi adatok szerint a cigányság mintegy kétharmada tartozott a legalacsonyabb jövedelmű rétegbe. Feltehető, hogy ez az arány az 1980-as évekre sem módosul lényegesen.)

A többieknél összehasonlíthatatlanul esélytelenebbek a társadalmi előrelépés szempontjából a kisegítő iskolába járó tanulók (az 1978—79-es tanévben az általános iskolás korúak 3,2 százaléka, 36 704 gyermek). Ugyancsak komoly gond a veszélyeztetettnek minősített gyermekek magas aránya. (Újabb adatok szerint a 0—19 év közöttiek 9 százaléka, 240 ezer gyermek, illetőleg fiatalok sorolható ide.) Az állami gondozásban élő gyermekek nagyobb hányada is az alacsony jövedelmű, szakképzetlen háztartásfőjű családokból kerül ki.

Idős emberek esetében hátrányos helyzetet okoz, ha a jövedelmük erősen lecsökken, ha a leromlott egészségük miatt nem tudnak magukról gondoskodni, s ha elmagányosodnak. E kategóriákba sorolható kb. egymillió ember, akik közül az intézményes gondoskodás mindössze 84 ezerre terjed ki. A rokkantsági nyugdíjasok száma 172 ezer, kétharmad részük férfi (betegség, baleset, egészségtelen munkakörülmények áldozatai). A megelőzés szorgalmazásán túl gond és feladat a rehabilitációjuk elősegítése.

Végül a hátrányos helyzetet okozó tényezőkhöz tartoznak a különféle deviáns magatartások. Néhány jellemző adat: a gondozóintézetek által nyilvántartott neurotikusok száma 120 ezer, a súlyos alkoholistáké 150 ezerre becsülhető. Ez utóbbiak száma állandóan növekszik. Az összes haláleset 3,5 százaléka (vagyis minden 29.) öngyilkosság; ez az arány világviszonylatban a legrosszabbak közé tartozik. A bűnözés vonatkozásában kedvezőbb a helyzet. Az utóbbi évtizedben a bűnesetek száma stagnál. Évente 65—70 ezer az elítélt, közülük 30 ezren kapnak szabadságvesztést, mintegy ötezen egy évnél hosszabbat. A szóban forgó deviáns magatartásúak — a neurotikusokat kivéve — döntően az alacsony jövedelmű és iskolázottságú-szakképzettségszerű rétegekből kerülnek ki.

A mai helyzet áttekintése után Huszár István a társadalmi hátrányok gyakori összekapcsolódásának, összegeződésének jelenségével foglalkozott, amely az érintettekben megfosztottságérzést okoz. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy bizonyos társadalmi előnyökben való részesedés nem közömbösíti a hátrányokat, hanem csupán könnyíti a hátrány elviselését. Azt már tudjuk — mondotta —, melyek azok a hátrányok, amelyek szinte „vonzák” egymást. Előttünk áll viszont az egyes társadalmi rétegekre, régiókra jellemző hátrányhalmozódások feltárása.

S itt már felvetődik, hogy a hátrányok halmozott megjelenése egy-egy társadalmi szektorban vajon rétegeképzővé válhat-e. Ez a lehetőség már csak azért sem zárható ki, mert fejlődésünk mai szakaszában, amikor az új társadalmi alakzatok megszilárdulása megy végbe, a megemelkedett életszínvonalon nagyfokú az érzékenység a mégoly viszonylagos hátrányok iránt is. Az ebből származó feszültségek kezelésére, de még inkább a megelőzésére a társadalomirányításnak fel kell készülnie.

A tennivalókat és a távlati lehetőségeket számba véve, előadása záró részében Huszár István sürgette a még hiányzó tudományos vizsgálatok elvégzését s ezekre támaszkodva elvileg megalapozott előrejelzések kidolgozását. Ezzel párhuzamosan a jövedelempolitika fejlesztésére, a lakáshelyzet javítására, az iskolázottság növelésére irányuló törekvések megvalósítása, továbbá a bűnözés és az alkoholizmus elleni küzdelem fokozása szabhat gátat a hátrányos helyzetek szerveződése és újrászerveződése elé. A hátrányok sokban enyhíthetők különféle társadalmi juttatásokkal, pénzbeli segítséggel. Hiányzik azonban egy olyan hosszabb távú és átfogó szociálpolitikai eszközrendszer, amelyik éppen a többoldalúan hátrányos helyzetek radikális visszaszorítását eredményezhetné. A konferencia feladata egyrészt számba venni és megvitatni a közeljövőben megtehető és megteendő lépések, intézkedések elvi és gyakorlati feltételeit. Másrészt törekedni kell arra, hogy a társadalmi és nemzeti önismeret növekvő igényének megfelelő, átfogó és alapos ismereteink legyenek a jelenségről. Ugyanakkor tisztázandók azok a politikai elvek, amelyek a társadalom, a szervezetek, a mozgalmak, a családok és az egyének tevékenységének egymással és az állami feladatokkal való összehangolásában alapul vehetők.

Az első korreferátumot *Kulcsár Kálmán* akadémikus, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatója tartotta. A hátrányos helyzet kezelésének alapelveként a társadalompolitika, a gazdaságpolitika és a szociálpolitika rendszerszerű együttműködtetését javasolta, amelyben e három szisztéma a gazdasági helyzettől függetlenül korrigálni is képes egymást. E rendszerben a döntő láncszem a társadalompolitika, amely a célok meghatározásával befolyásolná a másik két politikát. Ez a kapcsolatrendszer azonban nem zárná ki azt, hogy az irányítási gyakorlatban például gazdaságpolitikai követelmények kerüljenek átmenetileg túlsúlyba, vagy hogy a szociálpolitika esetenként elébe vágjon társadalompolitikai intézkedéseknek.

Az előadó sürgette annak tisztázását, miképpen lehet szociálpolitikai eszközökkel befolyásolni a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek újratermelődését. Hangsúlyozta az intézményes segítségnyújtás társadalmi, gazdasági, politikai fontosságát, ugyanakkor rámutatott e feladat rövid távú megoldásának gazdasági korlátaira, továbbá annak fontosságára, hogy az objektíve szociálpolitikai segítségre szoruló rétegek, csoportok miként „fogadják”, hogyan használják fel az intézményes segítségnyújtást. Miközben e segítségre feltétlenül szükség van, egyre nehezebb előteremteni a fedezetét.

Általánosan, de a fejlődő országokra különösen jellemző a társadalompolitika túlzott feladatvállalása. Gyakran államunk is rákényszerült a célok és a teljesítendő feladatok sorrendjének ilyen értelmű megváltoztatására. A preferenciarendszer kialakításában időnként igen különböző társadalompolitikai érdekek, különböző elvek érvényesülhetnek. Égy ilyen rugalmas, működőképes mechanizmus kialakításához sokban hozzájárulhat a szociológia a maga tudományos feltárási eszközeivel, mégpedig a társadalom-, a gazdaság- és a szociálpolitikai döntések előkészítő szakaszában csakúgy, mint a döntések következményeinek, hatásainak vizsgálatában. Fontos, hogy a kutatás ne tévedjen el e három körférában, viszont elemezze azokat a területeket, ahol ezek összekapcsolódnak, kölcsönösen hatnak egymásra. A szociológia így teljesítheti a társadalmi önismeret gyarapításában vállalt funkcióját.

Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója referátumában a hátrányos helyzet kérdését a gazdaságpolitika érdekrendszere oldaláról vizsgálta. Rámutatott arra, hogy miközben a népgazdasági érdek — a szocialista népgazdaság hatékonyságának növelése — és a nagy társadalmi rétegek érdekei általában egybeesnek, eközben jelen vannak perifériális helyzetbe szorult, vegyes összetételű rétegek is, akiket összefoglalóan hátrányos helyzetűeknek nevezhetünk. Minthogy a gazdaságpolitika hatóköre csupán korlátozottan terjed ki rájuk, ebből adódó problémáik megoldására a szociálpolitika hivatott.

A hatékonyság és a hátrányos helyzet összefüggése akkor kerül előtérbe, amikor a termelés hatékonysága nem kielégítő. Egyrészt ugyanis ez korlátozza a hátrányos helyzetűek érdekében mozgósítható eszközöket, másfelől a hátrányos helyzetű embereket nehéz a hatékonyságot javító, magasabb követelmények teljesítésére ösztönözni. Az elkövetkező években, amikor is gazdaságpolitikai megfontolásból nem engedhető meg a munkajövedelem arányának csökkenése, a szociálpolitikai célok megvalósításának fedezete csakis a termelés hatékonyságának fokozásából származó társadalmi többletjövedelemből növelhető. (A hatékonysági cél és a szociálpolitikai cél tehát végső fokon találkozik egymással.)

Az előadó cáfolta azt a feltételezést, amely szerint a szóban forgó szociális problémák súlyosbodása a gazdaságirányítás rendszerének reformjára vezethető vissza. A szocializmus építésének egész korszakát végigkíséri a munka szerinti elosztás elvének többé-kevésbé következetes érvényre juttatása s ezzel párhuzamosan az az ellentmondás, amely a képzettség és a teljesítmény szerint differenciálódó keresetek és az emberek szükségletei között feszül. A szociálpolitika feladata volna, hogy az egyenlőség elve alapján mérsékelje, elviselhetővé tegye az objektív alapon szerveződő, a társadalmi érzékenységet sértő, kirívó egyenlőtlenségeket. A mai gondok abból is adódnak, hogy a jövedelmi különbségek nagyobbak, mint a keresetiek, s részben függetlenek tőlük. Az alacsony jövedelműek elmaradását nem a keresetek nivellálásával, hanem a keresetektől független jövedelmi különbségek mérséklésével kell csökkenteni.

Előadása befejező részében *Nyers Rezső* az állami és a társadalmi szervek s az öntevékeny társadalmi-közösségi cselekvés szerepét körvonalazta a hátrányos helyzetűek problémájának orvoslásában. Ez utóbbi fontos, de az állami és társadalmi intézményeket csak kiegészítő szerepéről szólva hangoztatta, hogy az ügy komoly-ságához méltatlan eljárás volna, ha az ilyen társadalmi akciókat némelyek csupán ürügyként, a pártunk általános politikai irányvonalával szembeni véleményük burkolt kifejezésére használnák fel.

A plenáris ülésen elhangzott referátumokat követően a tanácskozás öt munkacsoportban folytatódott. Itt újabb előadások hangzottak el, amelyeket — a szokásos módon — kérdések, hozzászólások és viták követték. A szekciók munkájáról a következőkben a tanácskozás záró plenáris ülésén a szekcióvezetők által adott összefoglalók alapján nyújtunk ismertetést.

Cseh-Szombathy László, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatóhelyettese szerint a Hátrányos helyzet az életciklus egymást követő szakaszaiban című szekció munkája csak részben felelt meg az eredeti szándéknak: a hozzászólók többsége az életszakaszok összességére érvényes problémákkal foglalkozott, s inkább csak a gyermek- és fiatalkorúak helyzetére irányult külön figyelem.

A biológiai zavarok (a mentális és a fizikai képességek csökkenése) a nemzedékek 3-4 százalékát — többnyire egész életére — sújtják. Sorsuk megoldásában a társadalmi elkülönítés módozatait a vitázók egyöntetűen elvetették. É tekintetben döntő szemléletváltozásra van szükség: a társadalomnak vállalnia kell a csökkent képességűeket, együtt kell élnie velük, nem pedig intézményekben elrejtjenie őket. Ehhez természetesen a mainál nagyobb segítséget kell nyújtani azoknak a csalá-

doknak, amelyek magukra vállalják a gondoskodást a csökkent képességű gyermekükről. A becslések szerint ez ráadásul olcsóbb is lenne az intézeti ellátásnál.

A legkülönbébb szakemberek egybehangzó véleménye szerint, a gyermekek alapvető személyiségvonásainak kialakításáért a felelősség elsősorban a családoké, amelyek jelentős hányada azonban nem képes megfelelően ellátni ezt a funkciót. Mivel ebben — a tapasztalatok szerint — a gyermekintézmények nem helyettesíthetik őket, a jövőben aktívabb, a szociálpolitikába beépülő családpolitikával kell a gondokon enyhíteni. Nem egészen tisztázódott a vitában a megelőzés szerepe, amelynek azonban valószínűleg szintén integrálódnia kell a szociálpolitikába. Főleg az iskoláskort megelőző „szintrehozás” kiterjesztésének szükségessége fogalmazódott meg, abból a felismerésből kiindulva, hogy felzárkóztatás, de legalábbis az elmaradás csökkentése nélkül a későbbiekben a hátrányok halmozódására kell számítani. A felnőttkor kezdetén a lakásprobléma, a családalapítás kudarcai, a hiányos szakképzettség és általános ismeretek stb. nehezítik a beilleszkedést.

Korai egészségi károsodás, „leszázalékolás” (különösen, ha nagycsaládos, szakképzetlen embert ér, aki emiatt súlyos anyagi gondok elé kerül) — ebben jelölték meg a hozzászólók a halmozottan hátrányos helyzetnek azt a változatát, amelynek orvoslására annak ellenére nem rendelkezünk megfelelő intézményesített segítségnyújtási formákkal, hogy itt volna rájuk a legnagyobb szükség. Többen rámutattak a töredécszaládokban nevelődők hátrányaira. Különösen nagy a hátrányok halmozódásának veszélye az idős korúak esetében, főképpen, ha a korosodást betegség, fizikai és mentális leépülés kíséri, s még inkább, ha mindehhez megélhetési gondok, mozgásképtelenség, elhagyatottság járul. Többen szóltak az ilyen gondok enyhítését célzó társadalmi törekvésekről, akciókról, ezen belül az egyházak gondozó-gondoskodó szolgálatairól. Véleménykülönbség volt a tekintetben, hogy az intézményes elhelyezés-e a megoldás, vagy az otthoni környezetben tartás. Egyfelől a hospitalizáció veszélyére, másfelől a meg nem felelő ellátásra figyelmeztettek.

A szekció felszólalói többé-kevésbé egyértelműen amellett érveltek, hogy a hátrányok okai nem közvetlenül anyagi természetűek. Sok tekintetben a fejletlen intézményrendszer, illetőleg kulturális elmaradottság következtében nem tudják az érintettek a szükségleteiket elfogadható szinten kielégíteni. Többen sürgették, hogy a szervezési feladatok megoldásához szükséges szakemberek képzését emeljék felső fokra. Végül sok múlik a nem hátrányos helyzetűek szemléletének változásán a hátrányos helyzetűek megítélésében s ebből következőleg a problémáik kezelésében.

Huszár Tibor egyetemi tanár, az ELTE Szociológiai Tanszékének vezetője a művelődési hátrányok társadalmi okaival és következményeivel foglalkozó szekció munkájáról számolt be. Elmondta, hogy a művelődési-kulturális hátrányok meghatározhatóságáról, az ilyen jellegű hátrányok kiterjedtségéről és változási irányairól különféle álláspontok fogalmazódtak meg.

Az egyik felfogás a műveltségi alapok, a kulturális értékek elsajátításának az átlagosnál rosszabb feltételeiben, tartós akadályoztatásában jelölte meg a hátrányos művelődési helyzet lényegét. A társadalom művelődési szerkezetében azoknak jut rossz pozíció osztályrészül, akik kulturálisan rosszul ellátott társadalmi és regionális környezetben élnek, s emiatt kulturális igényeik sem alakulnak ki. E felfogás képviselői szerint, az iskola önmagában nem szüntetheti meg e rétegek hátrányos helyzetét, bár jelentős szerepet játszhat a hátrányok mérséklésében.

A vitában hangot kapott másik megközelítés nem tekintti primér jellegűnek a művelődési hátrányt. A művelődési egyenlőtlenségek csak leképezik a társadalmi egyenlőtlenség rendszerét. Ez a felfogás az esélyek kiegyenlítését elsősorban az iskolától és a vele együttműködő művelődési intézményektől várna, s ennek megfelelően abban látja a mai gondok gyökerét, hogy a művelődési feltételek és viszonyok az utóbbi két évtizedben nem eléggé követték a gazdasági átalakulásokat, a fogyasztói magatartások változását, a társadalmi átrétegződést, a migrációt, a demográfiai mozgásokat. A művelődési hátrány tartós rögzülésében szerepet játszó sajátos tényező, hogy míg egy anyagilag hátrányos helyzetben levő ember

érzi a maga hátrányait, és legtöbbször igyekszik őket valamiképpen leküzdeni, addig a művelődési hátrányt az érintettek a dolog természeténél fogva nem élik meg hátrányként.

A harmadik értelmezés elveti a „hátrányos” kifejezést. A jelenséget a szegénység tünetegyüttesének megnyilvánulásaként fogja fel, amely a kulturális életben diszkriminációként jelentkezik. E diszkrimináció sajátos eszköze az iskola, amely az oda eleve alacsony nyelvi-gondolkodási kultúrával bekerülő gyermek elé olyan érték- és normarendszert állít követelményként, amelyikhez képest a gyermek deviánsként ítélik meg, esetleg el is különítik (például ún. kisegítő osztályba helyezik).

Többen felvetették, hogy az iskola eltúlozza a szakképző funkcióját. Különösen némely középfokú képzési formák emiatt kevés reális lehetőséget nyújtanak a továbbtanulásra, csökkentve ezáltal a mobilitási esélyt. Ezen csak a középfokú oktatás strukturális reformja segíthet. Felmerült, hogy a hátrányos helyzetűek művelődési hátrányainak eredményesebb csökkentése aligha várható mindaddig, amíg a közművelődési és köznevelési rendszerben kulcsszerepet játszó pedagógusok maguk is hátrányos helyzetűek. (Egy becslés szerint 30 százalékuk a halmozottan hátrányos helyzetűek közé sorolható.)

Szó esett a vitában azokról a törekvésekről, amelyek célja, hogy a hátrányos helyzetből induló gyermekek minél korábban — már az óvodáskorban — kapjanak intézményes segítséget. Felvetődött továbbá, hogy az egész pedagógiai munkát hozzá kell igazítani az induló hátrányok csökkentését célzó törekvésekhez, figyelmet fordítva a közművelődési intézményhálózat fokozott fejlesztésére, a kulturális igények szintjét emelő folyamatok erősítésére. Támogatni kell az e kérdések megoldását szorgalmazó, felelősséggel szervezett és folytatott társadalmi akciókat is.

Illés János, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője a társadalmi struktúrának a hátrányok létrejöttében és halmozódásában való közrehatását vizsgáló szekció vitájából kiemelte azt a felfogást, amely szerint a hátrányok kompenzálás nélküli halmozódása esetén a hátrányos helyzetet tartósan elviselni kényszerülők elkülönülő társadalmi szerkezeti elemet alkotnak, sajátos réteggé értelmezhetőek, s ennyiben e rétegnél különös szociálpolitikai s egyéb, átfogó eszközök alkalmazása válik szükségessé. Többen szóltak a külső és a belső gazdasági feltételek változásaira való reagálás késedelmességéről, kétségbe vonva, hogy rendelkezésünk a hátrányos helyzetek mérséklésére alkalmas eszközökkel. A szociálpolitikai rendszerünket ért bírálatok egy része pontatlan információk alapján, más részük viszont a szociálpolitika valóban diszfunkcionálisan működő területeire irányult. Ugyancsak jogos kritika ért néhány munkaügyi jogszabályt (például a munkahely-változtatás módjával és következményeivel foglalkozó rendelkezéseket). Az észrevételek nyomán megállapítható, hogy a nevelési segélyek odaítélésében alkalmazott kritériumok is felülvizsgálatra szorulnak. Az ilyen és hasonló észrevételek és javaslatok figyelembevételé elősegítheti nemcsak a hátrányos helyzettel összefüggő problémák enyhítését, hanem magának a hátrányos helyzet újratermelésének a megakadályozását is. Ezt a törekvést nem feltétlenül szolgálják viszont az olyan megnyilatkozások, amelyek — miként az egyik hozzászólás — a jelenlegi szociálpolitikai rendszer egészét látszat-szociálpolitikaként, az intézkedéseket látszatintézkedéseként aposztrofálják.

Köszegfalvi György, a VÁTI igazgatóhelyettese a lakásellátás és a lakóhelyi intézményi ellátottság problémáiról mint hátrányt okozó tényezőkről tanácskozó munkacsoportban látta el a vitavezető tisztségét. Mint elmondta, az infrastruktúrális ellátottság egyenlenségeit vizsgálva jelentkeztek ugyan véleménykülönbségek az egyenlőtlenségek nyomán fellépő feszültségekkel, konfliktusokkal kapcsolatban, abban viszont egyetértés volt, hogy mind az infrastruktúrális, mind a lakásellátottságban túlzottak a regionális különbségek. Különösen rossz a helyzet az agglomerációs térségekben, mindenekelelt a fővárosi agglomerációban. Többen rámutattak a községek javuló lakásellátottsági viszonyaira, amellyel azonban nem tart lépést az intézményi ellátottságuk. Megfogalmazódott az a követelmény, hogy a

lakáspolitikai, a lakáselosztási rendszer és a lakbérpolitika összefüggő rendszerként funkcionáljon. Sok szó esett a nagycsaládosok, az ingázók, az idősek lakásproblémájáról, megoldásának lehetőségeiről. Felvetődött, hogy az állami lakásépítés mennyiben segíti a társadalompolitikai célok megvalósítását. A lakáselosztás rendszerét, főképpen annak túlzottan bürokratikus központi irányítását bíráló felszólalások a bürokratizmus fokozódásának korlátozására legelőször is részletesebb és folyamatosan nyilvánosságra hozott statisztikai megfigyelést s nyitabb érdekegyeztetést látnának szükségesnek.

Markánsan eltérő felfogások rajzolódtak ki s ütköztek meg a falusi települések fejlesztési távlatairól, a hozzájuk kapcsolódó beruházási stratégiáról, az anyagi erőforrások kezeléséről. Többen „új gyarmatosításként” jellemezték a központi szerepkörrel felruházott települések (többnyire városok) viszonyát a környékük településeihez, míg mások e kapcsolat előnyeit hangsúlyozták. Ugyancsak nem alakult ki egyetértés a szélesebb körű helyi autonómia, önkormányzat megteremtésének szükségessége és lehetősége tekintetében.

A mégoly szögesen ellentétes vélekedésekből is leszűrhető egy olyan átfogó és egységes tematikai rendbe szervezett kutatási program összeállításának a szükségessége, amely a területi vonatkozásokra is kiterjed, továbbá egy átfogó szociálpolitikai koncepció kidolgozására irányuló, más szekciókkal közös javaslaté. Ugyancsak időszzerű és fontos feladat a bányászok lakáshelyzetének tanulmányozása kutatás formájában.

Pataki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója beszámolójában elmondta, hogy A társadalmi beilleszkedési zavarok és nehézségek összefüggése a halmozottan hátrányos helyzettel címmel folyt szekcióüléseken a legkülönbébb jelenségszempontok (bűnözés, neurózis, beilleszkedési zavarok, öngyilkosság stb.) hatásainak áttekintésére vállalkoztak.

Miközben összességében többé-kevésbé elfogadható képünk van e jelenségek előfordulásának mennyiségi és minőségi jellemzőiről, részletismereteink nem eléggé pontosak, s főleg nemigen illeszthetők be az átfogó társadalmi-területi mozgásokkal kapcsolatos tudásunkba. Olyan nézet is felvetődött, amely szerint a szegénység megjelölés helyett a többszörösen hátrányos helyzet kategóriájának használata tudományoskodó, s mint ilyen, sajátos manipulatív funkciót is betölt. Az e nézet képviselője által ígért konkrét bizonyító anyag bemutatása azonban elmaradt: az illető nem jelentkezett. A vitavezető ennek kapcsán kifejtette, hogy a fogalmakon, szimbolikusan kifejezéseken lehet ugyan vitatkozni, de csak akkor érdemes, ha folyamatosan ellenőrizzük a megfelelést az általuk leképezett valósággal. Továbbá az sem közömbös, milyen hatással van a megjelölés azokra, akikre alkalmazzuk.

A halmozottan hátrányos helyzet (a szegénység) és a különféle devianciák együttes előfordulásának vizsgálatában az egyik irány azoknak a típusos életmódalakzatoknak a felderítése, amelyekben a hátrányos helyzet objektív tényezői mintegy átvezetődnek, közvetítődnek a viselkedést, magatartást szabályozó szintre. Így vetődik fel például az a kérdés, hogy az értelmiségiek alkoholizmusának más mind a közfelfogásbeli, mind a „hivatalos” megítélése és egyáltalán: a társadalmi kezelésmódja, mint a segéd munkásokénak.

A társadalmi fogyasztás megváltozásával, a — mégoly viszonylagos — jóléttel új jelenségek állnak elő. Az egyik korreferátumnak az abszurditásig kiélezett, de érzékletes példájában a család mindegyik tagja valamilyen intézményes „ellátásban” részesül (detoxikáló, pszichiátriai rendelő, nevelőotthon, javítóintézet stb.). Nyilvánvalóan jogos az az igény, hogy a széttagolt intézményrendszer összehangoltan lépjen fel a veszélyeztetett család egésze érdekében. A szociálpolitikai gondozás és kezelés hatékonyságának növeléséhez elodázhatatlan az intézmények integrációja. Koncentrálni kell az erőket, mert egyének, csoportok, családok, közösségek vagy akár egész települések a maguk erejéből és a szórványos, váltakozó ritmusban érkező társadalmi ásztönzésre nemigen képesek áttörni a sokszor tradicionálisan kondicionált, társadalmi háttérrel „támogatott” deviáns cselekvéskényszerket. Ebben a keretben merült fel nagy súllyal a megelőzés eszméje, valamint a

nevelés, a nevelésügy egésze mint preventív funkciók hordozója. Többek szerint ebben, éppen a bürokratizmustól való mentességük folytán, fontos szerepet játszhatnak a társadalom nem intézményes, öntevékeny segítő formái is — mások a Vöröskereszt funkcióinak ilyen irányú bővítését javasolták. Megdöbbenő s egyben figyelmeztető a deviáns jelenségek folytonos eltolódása a fiatalabb korosztályok felé, amely szélsőséges formában a gyermeköngyilkosságok, az alkoholizáló és a neurotikus megbetegedésekben szenvedő gyermekek növekvő számában is kifejeződik. A nem kielégítő egészségügyi és mentálhigiéniai ellátás következményei a fiatal fiúknál a sorköteles korban, a katonai alkalmasságnál válnak kézzelfoghatóvá. Ehhez kapcsolódva eszmecsere alakult ki arról, hogy a hátrányok alakulásában milyen szerepe van a szolgálati időnek. Akárcsak a felvetődött kérdések legtöbbszörében, ebben sem alakult azonban ki egységes álláspont.

A szekcióvezetők beszámolóját követően *Nyitrai Ferencné*, a KSH elnöke hangsúlyozta, hogy az intézményrendszerek — bár bőven van javítanivaló a munkájukon — csak akkor lehetnek képesek megfelelni a rájuk háruló feladatoknak, ha az egyének, a családok, a kis és a nagyobb közösségek is megteszik a tőlük telhetőt. Indokoltnak tartotta az életciklus két szélső szakaszára irányuló fokozott figyelmet. Csatlakozva azokhoz, akik a hátrányos helyzetűek sorsának javításában különös szerepet szánnak a családnak, hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a kutatások, a statisztikai elemzések jobban támaszkodjanak a családra mint egységre. Ez főképpen a megelőzés tervezése szempontjából kiemelkedő fontosságú. Egyben bejelentette, hogy az MTA a KSH-t kérte fel a többszörösen hátrányos helyzet témájában a vizsgálatok koordinálására, amely megbízást az intézmény vezetőjének felelőssége tudatában vállalta.

A konferencia záróakkordjaként a referensek válasza hangzottak el, majd Szalai Sándor zárszavával ért véget a tanácskozás.

Pál László

Szabó László:

AZ EXPORTFEJLESZTÉS PIACI INFORMÁCIÓS BÁZISA

Napjainkban, amikor a külső egyensúly javítása és a nemzetközi versenyképesség fokozása vált a legfontosabb gazdaságpolitikai feladattá, igen nagy mértékben megnőtt a külgazdasági információk iránti igény. Feltárásuk, elemzésük és hasznosításuk a gazdasági vezetés minden szintjén égetően szükséges. A vállalatoknál hasznosítható információk áramlásaiknak alapvető megjavítását önmagában az a körülmény is indokoltá teszi, hogy a hasonló külpiaai orientáltságú országokkal összehasonlítva, a magyar vállalatok piaci tájékozottsága még igen hézagos. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a legutóbbi években megszorodott azoknak az információs csatornáknak a száma, amelyeken keresztül az ilyen jellegű ismeretanyagok beáramlanak az országba. A rendelkezésre álló információhalmaz tehát igen nagy, az információk azonban nem mindig jutnak el oda, ahol valóban hasznosítani lehetne őket. A könyv nemcsak e probléma megoldásához, azaz a szükséges külgazdasági információk felkutatásához értékes segédeszköz, hanem sajátos oktató-nevelő funkciót is betölt.

[Kb. 240 l., kötve kb. 45,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

**Christian Leipert: Kiegyenlítő
kiadások: tüneti kezelés
és negatív termelékenység
az állami szektorban**

(IFO—Studien, Zeitschrift für
empirische Wirtschaftsforschung,
Berlin — München, 1981. 1. sz.)

Adam Smith óta folyik a vita az állami szektor termelékenységéről. A különféle nézetek — minthogy alapvetően eltérő értékek jegyében születtek — sohasem juthatnak közös nevezőre. A produktivitás fogalma merőben más tartalmú a liberálisoknál, a neoklasszikusoknál, a monetaristáknál, s megint más Keynesnél, illetve követőinél. Az orthodox liberálisok szerint az államnak csak az elengedhetetlenül szükséges tevékenységre kellene szorítkoznia (erőszakszervezet, törvényhozás és végrehajtás). Az állam ebben a szemléletben eleve improduktív.

A haladást képviselő feltörekvő polgárság szemben állt a parazita arisztokráciával és az „ancien régime” állami bürokráciájával, e bürokrácia tevékenységét így érthetően improduktívnak minősítette. A marxizmus értékelése is annak a kornak megfelelő: produktív munka az anyagi termelésben végzett munka, amely értéktöbbletet szül (ez a feltörekvő polgárság területe); improduktív munka az állami szektorban és a szolgáltatásokban végzett tevékenység, mert ott nem keletkezik értéktöbblet, éppen ellenkezőleg, ez utóbbi tevékenységet az értéktöbbletből kell finanszírozni. A maga korában ez a felosztás érthető volt, mert az állam a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején pusztá elnyomógépezet a történelmileg letűnőben levő feudális osztály kezében.

A mai államot azonban nem lehet a korai kapitalizmus államával összehasonlítani. Az állam funkciója szerint változik az állami tevékenység produktívításának, illetve improduktívításá-

nak megítélése is. Produktivitásról elsősorban olyan értelemben beszélhetünk, hogy bizonyos erőforrásokat milyen határfokkál lehet meghatározott, jól körülírható teljesítmények érdekében alkalmazni.

Az állami szektor termelékenységének mérése nem oldható meg ugyanazokkal az eszközökkel, mint a magángazdaság tőke-, illetve munkatermelékenységének mérése. Minthogy az állam a legtöbb szolgáltatását ingyen nyújtja, hiányzanak a piaci árak. Ennek következtében csak fiktív árakkal, fiktív munkabérekkel lehetne számításokat végezni. Alapjában véve már Marx óta tudjuk, hogy a tőkés felhalmozási folyamatban feszültségek vannak a mikroökonómiai és az összgazdasági produktivitás között. A magángazdasági tevékenység költségeit gyakran nem az adott vállalkozónak, hanem „harmadikoknak” kell viselniük, vagyis az államtársadalomnak.

A mikroszintű termelékenység abszolútizálása összgazdasági, államtársadalmi szempontból kedvezőtlen hatásokkal járhat. Az állam tevékenysége éppen ezért nem épülhet kizárólag mikroökonómiai input—output-mennyiségek összegezésére. Az állam a központi ágens a társadalomban. A nagy kérdés az, vajon az állami irányítás, a sajátos állami szolgáltatások, a magángazdaság, valamint a háztartási tevékenységek olyan tökéletesen vannak-e összeegyeztetve, hogy ennek alapján az állami tevékenység magas fokú produktívításáról beszélhetünk.

Elképzelhető olyan esetek, amikor egy bizonyos szektorra vonatkozó termelékenységi mutató javulása szorosan kapcsolódik az általános, a rendszerre vonatkozó termelékenység rosszabbodásával. Az egészségügyben például a szektorra vonatkozó input—output-mutatók nem kielégítőek, mert az egészség jobbára olyan tényezők befolyásától függ, amelyeket az egészségügyi rendszer közvetlenül nem ellenőrizhet. Bizonyos betegségek méghogy ma-

gas szintű technológiával való gyógyítása is kevesebb sikerrel járhat, mint a betegséget kiváltó (többnyire társadalmi) okok megszüntetése.

Bizonyos feladatmegoldások negatív termelékenységére minta lehetne például a kórház, amely gyógyító céllal gyakran betegségfokozó hatást vált ki.

Milyen eszközökkel világíthatná meg a közgazdaságtudomány a mikroökonomiailag mérhető produktivitás és az összgazdasági produktivitás közötti ellentmondást?

Az ellentmondás megvilágítására a „regrettable necessities”-konceptióval kísérletezünk. A „regrettables” olyan kiadás, amelyet hagyományosan az outputoldalra könyvelnek, pedig jóléti szempontból inkább úgy lehetne fel fogni, mint életmódunk pótlólagos költségét. A legjellemzőbb példa erre a környezetvédelem. A környezetvédelmet szolgáló „termékek” outputként, társadalmi produktumként jelentkeznek a környezeti beruházásokat megvalósító, a környezetvédelem eszközeit előállító gazdasági egységeknél, holott társadalmi szempontból inkább a fejlődés árnyoldalai okozta többletköltségeknek tekinthetők.

A „regrettable necessities” eredete a harmincas-negyvenes évekre nyúlik vissza, a népgazdasági mérlegek koncepciója vitájának idejére. E vitában Kuznets azt az álláspontot képviselte, hogy az államnak szét kell választania a fogyasztásorientált, illetve a jóléti szempontból fontos szolgáltatásokat azoktól, amelyek a társadalmi és a gazdasági keret biztosítására rendeltettek. Ez a javaslat Kuznetsnek abból a koncepciójából adódott, amely szerint a társadalmi terméknek jólétorientálnak kell lennie, ami aztán egyébként a vita folyamán nem érvényesült.

A vita, vajon az állami kiadásoknak jólétorientálnak kell-e lenniök, a hetvenes években ismét fellángolt, és pedig annak a kérdésnek a kapcsán, hogy mutatója-e a bruttó társadalmi termék a jólétnek, vagy sem. Kuznets koncepciója a „social framework” biztosítására most már a „regrettable necessities” és „kiegyenlítő kiadások” címen fogalmazódott meg újra, egyben pontosabbá is vált. A fejlett ipari társadal-

makban minden mindennel összefügg, végső fokon minden állami kiadás kiegészít valamit. Klasszikus példa erre az élet-, termelési és munkakörülmények fejlődése okozta rosszabbodása, ami csak kiegyenlítő kiadásokkal semlegesíthető, környezetvédelmi kiadások formájában. A környezetvédelem tehát olyan erőforrásokat köt le, amelyeket egyébként a társadalom tagjainak jobb áru- és szolgáltatásellátására vagy több szabad idő létrehozására fordítottak volna. Minthogy azonban az állam a környezet védelmére és javítására (beruházás és folyó kiadások formájában) pénzt ad ki, e kiadásokat pozitív előjellel regisztrálják az állami fogyasztásnál és az állami beruházásoknál, végső fokon a bruttó társadalmi termékénél.

Figyelembe véve azt, hogy a szükségessé vált környezeti kiadások a termelés és a fogyasztás gyors növekedésének áráként foghatók fel, egy olyan népgazdasági output—input-mérleg, amelyben e kiadások outputként jelentkeznek, félrevezető. A termelési folyamat e környezet okozta többletkiadásai az összgazdasági inputba tartoznak. Ezzel nyilvánvalóvá válik, hogy a környezetvédelmi kiadások korlátozzák a termelékenységi fejlődést, minthogy kiegyenlítő funkciójuknak megfelelően nem szerepelnek az outputban, hanem az összgazdasági termelési költségekhez számítják őket.

Elsősorban magától az államtól — a társadalom összességét képviselő ágensztől — lehetne elvárni, hogy érvényt szerezzen a „társadalmi racionalitásnak” azáltal, hogy valamennyi társadalmi költség- és haszontényezőt számításba vesz a gazdasági döntéseknél.

Valójában az állami bürokrácia „tüneti kezeléssel” és nem „oknyomozással” foglalkozik. Példa erre a többi között az egészségügy, amelynek számos problémája preventív módon, társadalmi oldalról megközelítve lenne megoldható, ehelyett az egészségügyi intézményeknél csapódnak le a problémák és a kiadások.

A negatív termelékenység másik forrása magának a szervezetnek a problémakielező hatásában rejlik. A szervezet természetes reagálása a probléma tompítása volna, ehelyett újabban a nega-

tív produktivitás jelenségével találkozunk. Erre szolgálhatnak példaként az egészségügyben az iatrogén betegségek (vagyis az orvosi kezelés következtében fellépő betegségek). E körbe nemcsak orvosi műhibák vagy fertőzések miatt fellépő betegségek tartoznak, hanem a pszichés eredetű megbetegedések is.

Intézményes okokra visszavezethető problémakiéleződést elsősorban a szociális gondozás területén tapasztalhatunk. Ennek oka az, hogy a szociális gondokat „ügyintézik”, és nem emberi megoldásokra törekszenek. Az „ügyintézés” gyakran a személyiség leépülésére vezet a gondozottaknál.

Mindezek alapján úgy véljük, felül kellene vizsgálni a produktivitás jelenleg érvényes felfogását. Minden termelékenységi mérce (legyen az teljes vagy tényezőspecifikus) output-konceptión alapszik, ami nem más, mint a bruttó társadalmi termék kiszámítása a népgazdasági mérleg alapján. Ez két szempontból vitatható:

— A kiegyenlítő állami kiadások vizsgálatánál kiderült, hogy az általában outputnak elismert kiadások között olyanok is vannak, amelyek funkcionálisan a termelési folyamat többletkiadásai.

— Fontos az output-konceptió minősítése az egyéni célok teljesülési szintjének megítélése szempontjából is. Utalásaink a negatív termelékenységgű struktúrákra azt a feltevést erősítik, hogy a költségnagyságrendek, a felszereltségi mutatók vagy az igénybe vett személyzetre vonatkozó adatok szembeállítva az ügyfelek számával, nem szolgálják az ügyfelek jó közérzetének előmozdítását.

Az optimum kidolgozására nincsenek még pontos mutatók. A szükségletek kielégítésén nemcsak ellátást kell érteni. Az erőforrások termelékenységének meghatározása ezért nem állhat meg a viszonylag külsődleges outputok meghatározásánál, hanem tovább vezet a döntő kérdéshez: a feladatmegoldás választott formája mellett meddig kell elmenni ahhoz, hogy elmondhassuk: meghatároztuk az optimális szükségletet, és ki is elégitettük azt.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

T. Schultz: Befektetés a vállalkozói képességbe

(Scandinavian Journal of Economics, Stockholm, 1980. 4. sz.)

A cikk célja annak bizonyítása, hogy a vállalkozónak az a képessége, amely alkalmassá teszi őt az egyensúlytalansággal való megküzdésre — s dinamikus gazdaságban az egyensúlytalanság állandóan fennáll —, az emberi tőke része.

A különféle elméletek gyakran megfelelkeznek arról, hogy — életének bizonyos szakaszában — minden ember vállalkozó, s nemcsak a gazdasági élet azon szereplői azok, akiket általában vállalkozóknak szoktunk tekinteni. A dinamikus gazdaságban ugyanis mindenki függ az általa végzett tevékenységben bekövetkezett változások keresletbefolyásoló hatásától. A tevékenységek kínálata pedig függ a tevékenységet végző személyek számától, képességeitől, valamint az általuk nyújtott szolgáltatások gazdasági értékétől. A „vállalkozók” hozzájárulása a gazdasági növekedéshez igen jelentős, bár a nemzeti jövedelem kiszámításában rejtve marad.

A vállalkozót nem lehet olyan gazdasági „ügynökként” kezelni, aki a szerencsét vadássza, és elviseli a veszteségeket. Ha ez így volna, a vállalkozó szabad vállalkozási rendszerben pusztán a nyereség és a veszteség elosztását határozhatná meg. A vállalkozói szerepnek azonban nemcsak elosztási funkciója, hanem gazdasági értéke is van. A vállalkozónak olyan hasznos feladatokat kell ellátnia, amelyekre nem mindenki képes.

A közgazdasági irodalomban ritkán jelenik meg a vállalkozó. *Baumol* kimutatja, hogy ha a gazdaságban megvalósulna az egyensúlyi állapot, nem lenne értéke a vállalkozói képességnek. *Kirzner*, aki az osztrák iskola talajjáról közelíti meg a kérdést, szintén azon az állásponton van, hogy az egyensúlyi elméletben a vállalkozónak tulajdonképpen nincs helye. Ezáltal elhallgatják azt a fontos szerepet, amelyet a vállalkozó a korszerűsítés és a gazdasági növeke-

dés dinamikája által kiváltott egyensúlytalanságok felszámolásában játszik. Ez tevékenységének lényegi és hasznot hozó része. *Knigh*t is sokkal inkább a vállalkozónak az egyensúlyi helyzet kialakításához való hozzájárulásával foglalkozik, semmint a kockázat és a bizonytalanság legyűrésében játszott szerepével.

Az emberi képességek részben veleszületettek, részben szerzettek (tanulás, tapasztalat révén). Ez érvényes a vezetői képességekre is. Felvetődik a kérdés: mely sajátosságok különböztetik meg a vállalkozót a gazdaság aktív „ügynökeitől”? Célszerű a vállalkozót úgy kezelni, mint a céggel kapcsolatos sajátos ismeretekkel ellátott emberi tőkét. A kockázat elviselése nem egyedül a vállalkozó sajátossága. Azokon a területeken, amelyeken a vállalkozó kockázatot kénytelen elviselni, mindig vannak nem vállalkozók, akik szintén kockáztatnak. Így a kockázatviselés nem a vállalkozó sajátos megkülönböztető jegye. A dinamikus gazdaságban van vállalkozó és van kockázat, a statikus gazdaságban nincs vállalkozó és van kockázat, itt tehát mások viselik a kockázatot. A kockázat és a vállalkozó tehát nem feltétlenül vonzzák egymást. A gazdasági dinamika ezzel szemben vonzza a vállalkozókat. Példának Schultz a hagyományos mezőgazdaságban működő farmereket hozza fel. Rámutat, hogy az ismétlődő tevékenységeken alapuló gazdaságban egy idő múlva a nagyon bonyolult döntési szabályokat is rutinszerűen alkalmazzák. Az egyensúlytalansági állapot viszont kifejezetten vonzza a vállalkozókat, mert ilyenkor sok olyan döntést kell hozni, amelyek nem rutin jellegűek és nem ismétlődők.

A további problémát Schultz szerint az okozza, hogy az egyensúlyi elmélet az egyensúlytalansággal nem foglalkozik. A dinamikus gazdaságban elkerülhetetlen az egyensúlytalanság. A dinamikus gazdaság szétesne, ha a gazdaság ágensei nem sorakoztatnák fel és alkalmaznák a vállalkozó eszközeinek széles skáláját — az erőforrások újraelosztása és a gazdaság kiegyensúlyozása végett. Viszont minden olyan vállalkozói döntés, amely az eszközöket újraelosztja,

kockázattal jár. Ebből következik, hogy annak, amit egy vállalkozó tesz, gazdasági értéke van. Ez az érték tesztül meg abban a járadékban, amit a vállalkozó megkeres. Bár ez a járadék vállalkozói szerepéért a legtöbbször kicsi, összességében a dinamikus gazdaságban a nemzeti jövedelem jelentős részét teszi ki. Ennek a résznek az elrejtése a nemzeti jövedelem növekedésében arra enged következtetni, hogy a vállalkozók nem kapják meg azt, ami nekik jár.

A vállalkozó iránti kereslet a gazdasági egyensúlytalanság függvénye. Azok a gazdasági szereplők a vállalkozók, akik azon szempontból értékelik az egyensúlytalanságot, hogy érdemes-e nekik erőforrásaikat (beleértve az idejüket) átcsoportosítani. A gazdasági növekedéssel összefüggő egyensúlytalanság számos formája endogén jellegű. Ilyen például az innováció. A modern gazdasági növekedést az egyensúlytalanságok hálója szövi át. Ez a háló teremt meg a vállalkozó iránti keresletet.

A vállalkozók kínálata nem korlátozódik a felnőtt lakosság egy szűk csoportjára. Sok ember képes vállalkozóként cselekedni, ha ez szükséges. A vállalkozói képesség fejleszthető tanulásal és a tapasztalat révén. Ha megéri, az emberek hajlandók tanulást, sőt egészségüket is befektetni a vállalkozói képességük fejlesztésébe.

Az egyensúlytalansággal való megküzdés szükségessége a legjobb tanító, ha a vállalkozói képességek fejlesztéséről van szó. Jó példa erre a szegény országok farmerineinek élete. Ahogyan egyre bonyolultabbá válik a technológia, egyre inkább az oktatás válik kifizetődővé, és nem a tapasztalat révén megvalósuló képességfejlesztés. A változásokkal való megbirkózás képessége, amelyet oktatás útján szereztek, hasznosabb, tartósabb és gyorsabb, mint a tapasztalati úton szerzett. Némileg más oldalról közelíti meg a problémát Schultz, aki „Transforming traditional agriculture” című művében azt a hipotézist állította fel, hogy a hagyományos módon gazdálkodó farmerek hatékonyabbak erőforrásaik elosztásában, mint a modern farmerek. A modern farmerek ugyanis még el sem érik a gazdasági egyensúlyt,

amikor már új technikai fejlődéssel találják szembe magukat. Ebből a hipotézisből számos tanulmány született, amelyek a változó körülményekhez való hozzáigazodás és a képzettség viszonyát vizsgálták. Ilyen vizsgálatokat végzett *Chandhri, Welch, Huffman és Petzel*. A tanulmányok kimutatták, hogy az amerikai mezőgazdaságban, amely nagyon dinamikusan fejlődött, a farmerek vállalkozói képessége az oktatásban való részvétellel növekedett.

Az oktatás hozamát a gazdaság számára (mint az emberi tőkébe való befektetés hozamát) nem értékelik súlyának megfelelően, mert nem tudják mérni a vállalkozói képességek hozzájárulását sem a társadalmi, sem pedig az egyéni jövedelmek létrehozásához.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

David Ford—Cris Ryan: Technológiák a piacon

(Harvard Business Review, Boston,
1981. március—április)

Mindeddig a termékek életciklusának felvázolása nyújtott segítséget a vállalatok vezetőinek abban, hogy optimalizálják befektetéseiket. Napjainkban a technológia hasznosítása nem korlátozódhat a termelésre való alkalmazására. A vállalatoknak ugyanis nemcsak magas kutatási és fejlesztési költségekkel kell számolniuk, hanem az alacsony bérű vállalatok versenyével, kapacitáskorlátokkal, pénzügyi bonyodalmakkal és a külföldi piac esetleges beszűkülésével is. A megtérülést azzal is fokozhatják, hogy magát a technológiát viszik piacra, mégpedig életciklusának minden fázisában. A technológia kiárusítása tulajdonképpen a know-how eladásának egy új formája. A technológia teljes vagy részleges eladása nem teljesen veszélytelen. Fokozhatja a konkurenciát például akkor, ha a vevő alacsonyabb költségekkel „dolgozik” külföldön. A technológia kiárusításával járó veszélyek csökkentéséhez — a piacutató és tervező részleg mellett — szükség van a technológiával kereskedők önálló csoportjára is.

A technológia menedzsmentjének gondosan mérlegelnie kell a vállalat által kifejlesztett technológia, a technológia piaca és a társaság fejlesztési tevékenysége közötti összefüggéseket. A hagyományos szemlélettel ellentétben a vállalat olyan technológiát is eladhat, amelyet ő maga nem hasznosít a termelésben. A harmadik világ olcsó termelése ugyanis egyre inkább kizárja, hogy a Nyugat minden technológiát a saját termelési tevékenységében hasznosítson.

A mai marketingirodalom kevés támpontot ad azoknak, akik a technológia eladásával foglalkoznak, pedig a gyakorlatban igen sok kérdés vetődik fel ezzel kapcsolatban:

— A technológia eladásával a vállalat „termő magvakat” ad el. Nem veszélyezteteti-e ez a saját jövőjét?

— Hogyan, kinek és mikor helyes a technológiát eladni?

— Hogyan befolyásolja az eladott technológia a gyár azonos technológiával gyártott termékeinek piacát?

Mikor érdemes a technológiát eladni?

1. Ha a kutatásba fektetett hatalmas összeget a vállalatok nem tudják saját profiljukban hasznosítani. (Például az amerikai General Electric egy olyan mikroorganizmust tenyésztett ki, amely eltünteti, „felfalja” a kiömlő olajat. Ezt a szabadalmazott találmányt saját profiljában nem tudta hasznosítani.)

2. Ha a technológia nem illik bele a vállalati stratégiába, a termék piaca kicsi, vagy etikai szempontok alapján vetik el alkalmazását.

3. Ha — pénzügyi nehézségek vagy kapacitáshiány miatt — nem képes egy társaság új technológiát kifejleszteni. Egy kisebb angol társaság, a Sinclair Radonics például egy új, lapos alakú, színes televízió-képernyő technológiáját dolgozta ki. Ezt azonban csak nagy transznacionális vállalatokkal együttműködve tudta piacképessé tenni.

4. Ha a társaság termékeivel importkorlátozások miatt nem tud betörni egy piacra.

5. A társaság a trösztellenes törvények miatt nem képes a saját technológia teljes kiaknázására.

Az eddig felsorolt szempontok figyelembevételével kell a vállalatnak a technológiai életoiklus valamennyi szakaszára kidolgoznia a technológia piaci értékesítésének lehetőségét.

*Első szakasz:
a technológia kifejlesztése*

Ez a szakasz jóval megelőzi a termelést. Amikor a kutatók új, értékes technológia lehetőségét jelzik, a társaságnak el kell döntenie, vajon szükségese-e a további kutatások. Normális körülmények között a fejlesztés folytatódik, ha

- a technológia piacképes, és belefér a társulat profiljába;
- a vállalatnak vannak mozgósítható forrásai, és a termék előreláthatólag versenyképes más vállalatok hasonló termékeivel;
- a befektetés megtérülése más befektetések megtérüléséhez viszonyítva kedvező.

A döntés nem könnyű. Ha például egy vegyi üzem proszttaglandin-készítménnyel akar betörni a piacra — mivel a proszttaglandin a gyógyszeriparban és a mezőgazdaságban egyaránt felhasználható —, döntenie kell arról is, mely területre törjön be. A társulat előtt álló további kérdések: keressen-e partner-vállalatot a továbbfejlesztéshez technológiai vagy pénzügyi megfontolások alapján? Ha a technológia saját alkalmazása nem valószínű, eladja-e azt?

A technológia életoikusának (TÉC) korai stádiumában a technológia eladása számos nehézségbe ütközik. Ekkor még túlságosan bizonytalan az alkalmazás lehetősége csakúgy, mint a technológia költségei és piacképessége. Mégis előfordul, hogy a vállalat az életoikus ezen stádiumában eladja a kutatási eredményeket, mert jelen formájában még nem piacképes, vagy nem illik a vállalati termékstratégiába. Egy másik probléma, amellyel a TÉC korai stádiumában szembe kell néznie, az, hogy a kutatók nem ismerik a piacot. Így gyakran még azelőtt leállítják a technológia fejlesztését, mielőtt arról a piac-kutatók tudomást szerezzenek. Másrészt a piackutatók nem tudják felmér-

ni a technológia fejlesztésében rejlő lehetőségeket. A technológia vásárlói között konkurens cégek is lehetnek.

*A második állomás:
a technológia alkalmazása*

Ha a vállalat elhatározza, érdemes a technológiát terméké fejleszteni, akkor még eldöntendő, hogy a fejlesztést saját vagy mások költségén végezzék-e el.

A technológia életoikusán és stádiumában kell eldöntenie a társaságnak azt is, hogy a technológiát, a terméket vagy a technológia teljességét (beleértve a termék-eladást), licencét, illetve a technológiára épülő gyártómű kulcsra-kész átadását, annak ígéretét „viszi” a piacra. Felvetődik az a kérdés is, mi a jobb: eladni, vagy a licencet átengedni.

A technológia pénzügyi támogatása akkor válik aktuálissá, ha a tervezési stádiumot felváltja a gyakorlathoz való közeledés szakasza. Ez a szakasz az eredménynek prototípus formájában való bemutatásával jellemezhető.

*Harmadik szakasz:
a megvalósítás útja*

Ebben a szakaszban a társaság igyekszik technológiáját továbbfejlesztteni, illetve ugyanazon technológiából több-fajta terméket nyerni. Ekkor még egyszer számolnia kell a licencelés lehetőségeivel, ha az alkalmazás túl sok nehézségbe ütközik. Az elsiertt eladás azonban esetleg csökkenti a licenc értékét.

A technológia jövője a harmadik szakaszban már a kormány határozataitól is függhet, különösen akkor, ha stratégiai vagy katonai jellegű technológiáról van szó. Egy 1978-as amerikai törvény tiltja például a számítógép-hálózatok, nagy hatású lézerek, nagyobb repülőgépek technológiájának eladását szocialista államoknak. A technológia eladását a vevőként számításhoz jövő vállalat technológusai is hátráltatják, nehogy a technológia vételéből az ő sikertelenségükre következtesse. Ez a betegség sok országban eluralkodott. Érdekes, hogyan viszonyul az egyes országok licencből származó bevétele és ki-

adása egymáshoz. Japánban például ez az arány 1 : 8; Nyugat-Németországban 1 : 2,5, ezzel szemben az Egyesült Királyságban 1 : 1; az Egyesült Államokban pedig 10 : 1.

A technológia eladása ellen szól az a tapasztalat, hogy a vevő általában változtatni kívánja a technológiát. Ennek engedélyezésére az eladó cég esetleg nem hajlandó. Az is lehet, hogy a társaság a várható későbbi áremelkedésre számítva halogatja az eladást. Vagy éppen a technológia eladásával kívánja ellenőrizni, esetleg más termékei számára megszerezni a piacot.

*Negyedik szakasz:
bővül a technológia alkalmazása*

A technológiának a megvalósítása stádiumában való befagyasztása a technológia értékcsökkenésével járhat, mert a versenytársak közben alternatív technológiát dolgozhatnak ki. Sok vállalat a piac helyzetének körülmények értékelése alapján hozza meg döntését, hogy megfelelő áron, megfelelő időben értékesítse technológiáját.

Mivel a kezdeményező vállalat technológiáját a többi gyárnak meg kell fizetnie, ezek versenyképessége romlik a világpiacon. Például a Philips N. C. sikeresen megoldotta a zsebben hordható diktafonkazetta gyártásának technológiáját. Így bár a cég nem termel világpiacra, — mivel valamennyi kazetta Philips-terv alapján készül — szabadalmi díjat kap minden készülék után. Ilyen sikeres volt a Dolby-licenc eladása a hangátviteli technológiában. Dolby kikötötte, hogy mindenki, aki technológiáját felhasználja, a termékeken a Dolby nevet is köteles feltüntetni. A licencdíj ellenében a vásárlók bemutathatják új termékeiket a Dolby-cégnek, és a cég további díj felszámítása nélkül elbírálja, esetleg javítja is a bemutatott terméket.

*Ötödik szakasz:
a technológiai érettség*

Ez a költségsökkentés fázisa. Ekkorra már a technológia módosult és ja-

vult. A jobbítás már nemcsak a technológiát kidolgozó cég érdeme, hanem többnyire a versenytársaké is. Stabilizálódik az új technológiával gyártott termékek piaca is. Új piacot már csak a harmadik világ nyújt. A harmadik világ országai azonban sokszor meglehetősen bonyodalmassá teszik a megegyezést. Algéria például a technológiatranszfert három csoportba sorolja, ezek: „kulcs a kézben”, „termék a kézben” és „piac a kézben”. A harmadik világ mint piac az olcsó termeléssel együtt járó versenyveszélyét idézi fel. Jó példa erre a Fiat esete. A Fiat európai piacán komoly versenyt támasztottak a Fiat-licenc alapján termelt szovjet és lengyel autók.

*Hatodik szakasz:
a technológia elavulása*

Ha a technológia elavulttá válik, a licenc értéke csökken, és eladása nehézségekbe ütközik. Sok elavult technológia is piacra lel azonban még a harmadik világban.

Cyril Hobbs, egy angol cég, a Laing Constitution Társaság vezérigazgatója így nyilatkozott: „Ami nálunk elavult, az más országokban nagyon is szükséges lehet. Mi a fejlődő országoknak a tegnapi és a ma know-how-ját árusítjuk. De nekik 20 évbe telik annak a technológiának az adaptálása, amit ma adunk át.”

A technológia piaca kitermelte a technológiai nagykereskedelmet. A nagykereskedők közvetítenek az eladók és a vásárlók között, meghatározott százalékos fejbéren.

50 évvel ezelőtt Theodor Lewit a termékéletciklusról szóló cikkében azt írta, hogy a társaságnak technológiáját termékek sokaságában kell realizálnia. Ma már ez nem teljesen így van. A társaság technológiájának teljes kiaknázásában ugyanis a technológia piacra dobásának ugyanolyan szerepe van, mint a technológia termékekben való szélesebb körű realizálásának.

(Ism.: *Szegő Lóránt*)

Dancs István: Vállalati beruházások

Kossuth Könyvkiadó, 1980. 117 l.

A könyv első része a beruházáspolitikai kereteibe ágyazva néhány alapvető témát tárgyal. Ezek a beruházások valós és célszerű döntési kategóriáit, a gazdaságfejlődés periódusainak hatását a beruházási rendszerre, a döntési körök méreteinek alakulását ismertetik. E témacsoportok szintéziseként jut el a szerző ahhoz a megállapításhoz, hogy a *beruházások kezelésében egyre fontosabbá válik a rendszer-szemléletű megközelítés*. A fejlesztési-beruházási típusú beavatkozások ugyanis a vállalat mint mikrogazdasági rendszer egészét érintik. Sikerük pedig az ebből adódó összefüggések minőségi és mennyiségi felismerésén múlik.

A következő részben képet kapunk a beruházási folyamat szabályozásáról. A különféle tervek, jogszabályok, hatósági engedélyek stb. leírásához kapcsolódik a döntéselőkészítés információinak bemutatása. Ez azonban még az adott terjedelmi kereteket tekintve is sajnós túlzottan vázlatos. Néha úgy tűnik, mintha ezek az információk *csak* a beruházási alapokmányok kitöltéséhez volnának szükségesek!

A vállalati beruházások témaköre sokféle megközelítésből tárgyalható. A szerző több évtizedes banki munkájában elsősorban pénzügyi szempontból foglalkozott a fejlesztésekkel. Érthető tehát, hogy a vállalati beruházások általa legrészletesebben elemzett vetületei a beruházások finanszírozása, illetőleg az azok során alkalmazott pénzügyi megkülönböztetések. Az olvasó ennek során képet kap a finanszírozási rendszer legfontosabb elemeiről: a vállalati fejlesztési alapokról, a beruházási bankhitelekéről, a fejlesztési források tervezéséről, valamint azokról a problémákról, amelyek a rendszer hatékonyabb működését nehezítik. Ilyenek például az amortizáció képzésének módja, a hitelképesség elbírálásának szubjektivitásai.

Érdekes és újszerű a vállalatok adósságállományát bemutató fejezet. A közölt elemzésből kiderül, hogy a *vállalatoknál, szövetkezeteknél viszonylag stabil adóssághányad alakult ki az elmúlt 10 évben, igen nagy azonban az ágazati szóródás*. Ennek oka, hogy a különböző ágazatokban eltérő az egyes adósságtípusok eloszlása. A ki-termelő, illetve alapanyag-termelő ágazatokban jelentős az államikölcsön-teher, a feldolgozóipari ágazatokban a beruházási bankhittel-tartozás a meghatározó, máshol a forgóalaphitel-tartozások súlya számottevő.

A pénzügyi megkülönböztetések alkalmazási területeinek vázolása során a szerző ismét hangsúlyozza a rendszerszemlélet szükségességét. *Az állami támogatás csak akkor képes kívánatos szerepét betölteni, ha szervesen beépül a finanszírozás teljes rendszerébe*. Ennek jelenlegi feltételei még nem minden tekintetben adottak.

A következő fejezet a gazdaságossági számítások néhány kérdését foglalja össze. A bankközpontú megközelítés itt is nyilvánvaló: „A vállalati döntésű beruházások körében a gazdasági számítások gyakorlata a bankhitelrendszer döntési mechanizmusából fejlődött ki” — mondja a szerző (93. l.). E fejezetben jól tükröződnek a beruházás-gazdaságossági számítások általános gondjai. Néhány esetben azonban vitathatóak a szerző megállapításai, így például akkor, amikor a műszaki-gazdaságossági kritériumrendszer kapcsán a műszaki szemlélet eluralkodásának veszélyeiről szól (98. l.). Az említett veszély természetesen nem becsülhető le, azon-

ban a kritériumrendszer előzetes szűrőként való helyes alkalmazása nem válthat ki ilyen hatást. Ugyancsak kérdésesek a *D*-mutató alkalmazhatóságáról (100—102. l.) vagy a bruttó devizahozam mutatójának felhasználhatóságáról (103—104. l.) elmondottak. Azt viszont egyértelműen pozitívan kell értékelni, hogy a szerző figyelmet szentel a beruházásgazdaságossági számítások bizonytalansági, kockázati kérdéseinek is.

A beruházások reálfolyamatát értékelő rövid rész után a szerző javaslatokat tesz a vállalati beruházási rendszer továbbfejlesztésére. A már említett rendszer-szemlélet erősítése mellett szól a beruházási tervezés, a szabályozás továbbfejlesztésének szükségességéről, a hatékonysági motiváció növeléséről, az önfinanszírozás és a központosítás helyes arányainak kialakításáról. Mindennek sikere azonban helyes szemlélet, vezetési mód és munkakultúra nélkül elképzelhetetlen. Ezekkel a megállapításokkal teljes mértékben egyet kell értenünk, hiszen ezen feltételek javítása nélkül nemcsak a beruházási, de a gazdálkodási tevékenységünk egésze sem felelhet meg az egyre szigorodó feltételeknek.

Összefoglalva elmondható, hogy e kisméretű, de igen tartalmas könyvet mindazok, akik a vállalati beruházásokkal foglalkoznak vagy ezen tevékenység iránt érdeklődnek, haszonnal forgathatják.

Botos Balázs

Bánfi Tamás:

VALUTAÁRFOLYAM-ELMÉLET ÉS -POLITIKA

E könyv szerzője a központi kategória — az árfolyam — elméletét, illetve annak fejlődését vizsgálja. Az első részben bemutatja a valutaárfolyam megnyilvánulási formáit, jellemzőit és hatásait, valamint az alakulását meghatározó környezetet. A második részben a szerző a valutaárfolyam tartalmi és szerkezeti kérdéseit vizsgálja. Jelenti ez a valutaárfolyam-elméletek bemutatását, a valutaárfolyam rugalmassága problémáinak leírását. Mind a két részben külön fejezetek foglalkoznak a tőkés árfolyammal, annak változásával, illetve a szocialista valutarendszer árfolyamszerű formáival. A magyar olvasó számára igen fontosak — a tőkés monetáris rendszer alakulásából levonható következtetéseken kívül — a szocialista valutáris rendszerről szóló megállapítások.

272 l., kötve 55,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Капои

О рациональном использовании минерального сырья

При значительном изменении системы условий всем народным хозяйствам необходимо сознательно модифицировать тесную взаимосвязь между жизненным уровнем, экономическим ростом и применением сырья и энергии. Необходимость в этом вызвана переменами в мировой экономике, действующими примерно одно десятилетие.

В Венгрии в интересах приспособления к новым условиям выработаны возможные альтернативы развития отечественной добычи и основывающегося на ней применения минерального сырья.

Результаты геологических исследований и изменения на мировом рынке представляют вероятным увеличение примерно в два раза отечественной добычи минерального сырья при обеспечении требований эффективности. Добыча углеводородов вероятно останется в среднем на настоящем уровне, добыча угля может увеличиться в два-три раза, а добыча медной руды — при ее многократном увеличении — сможет удовлетворить отечественные потребности. Все это развито достаточно для того, чтобы доля удовлетворения потребностей в минеральном сырье и энергии из отечественной добычи и в 2000-ом году составляла примерно настоящие 50%, а оставшуюся часть потребностей и в дальнейшем необходимо будет покрывать импортом.

Таким образом при осложненных условиях на мировом рынке — учитывая наше положение в области внешнеэкономического равновесия — большое значение имеют уменьшение потребностей в сырье, увеличение международной конкурентоспособности экспортирующих отраслей, осуществляющих контрастатки, лучшая подготовка добытого сырья, повышение его комплексного применения.

При этом любое сырье, в первую очередь энергоносители, следует применять в областях, где можно получить наибольший эффект.

Такой цели служит в энергетике Венгрии возможная замена углеводородов углем и атомными электростанциями. В то же время надо развивать оборудование и технологии, которые в настоящее время действуют на угле.

С точки зрения минерального сырья эти требования определяют направления усовершенствования структуры производства.

Мария Аугустинович

Изменение макроструктуры в Венгрии (1950—2000)

На основе анализа изменения структуры автор делает следующие выводы:

1. В период подъема — с 1950 года до середины 1970-ых годов — экономический рост стимулировался или сопровождался характерными тенденциями изменения макроструктуры. Непосредственно в результате изменения структуры капитала и занятости или же посредством формирования удельных показателей главных отраслей сокращалась удельная доля капитала в народном хозяйстве, и ускорялся рост народнохозяйственной производительности труда вопреки тому, что в материальном производстве повышалась удельная доля капитала и медленно росла производительность труда. Таким образом изменение макроструктуры было одним из важнейших факторов, движущих сил роста.

2. В семидесятых годах ясно отменяются поворотные пункты, которые указывали на то, что резервы роста, кроющиеся в изменения макроструктуры, иссякли. Все более интенсивное использование инфраструктурных основных средств и рабочей силы в конце концов натолкнулось на препятствия. Увеличение и даже поддержание на уровне масштабов услуг требует перемещения структуры капитала и занятости в обратном направлении.

3. Эти структурные изменения действуют в направлении повышения удельной доли капитала в народном хозяйстве и торможения роста народнохозяйственной производительности труда. Условием здорового продолжения процесса роста является то, чтобы в области материального производства в качестве противодействующего фактора повышались удельная доля капитала и производительность труда. После иссякания резервов роста за счет преобразования макроструктуры движущей силой роста становится мобилизация резервов, кроющихся в микроструктуре.

Сильвия Сегз

Материальное, реальное и монетарное равновесие

Материальные и стоимостные процессы, а также процессы возникновения и использования доходов представляют такую взаимосвязанную систему, в которой ни один из элементов не имеет смысла без остальных. Точно также, как товар указывает не только на наименование продукта, услуги, различные формы дохода являются не просто наименованием различных групп продукции. То стоимость продукции разделяется на формы дохода, на доходами покупаются продукты. В то время, как для хозяйственных единиц ценой определяются доходы, на народнохозяйственном уровне формами дохода определяются формы цен (см. взаимосвязь между средней прибылью и ценой производства). Рыночная реализация поэтому является не только реализацией товаров, но и осуществлением доходных процессов. Соответствие товарных и денежных потоков может трактоваться и таким образом, как соответствие предметов потребления и заработной платы, а также инвестиционных благ и валовой прибыли. Товар как носитель дохода ищет деньги, а деньги как носители дохода ищут товар. Поэтому, с одной стороны, от доходов зависит, сколько денег можно заработать, а с другой стороны, от потраченных денег (использования доходов) зависит, каковы будут доходы. Зависимость спроса на деньги и их предложения от доходных процессов предпринимательского товаропроизводства — вот ключ к загадке денежного равновесия.

В то время, как в общей теории о равновесии регулирующая роль принадлежит цене, в монетаризованной системе цена как регулятор сама попадает в зависимость от специфических мотивов приобретения и использования денег (предложения денег и спроса на них). Монетарные процессы поэтому становятся процессами, упорядочивающими реальные процессы, дающими им оценку, регулируемыми их. Равновесие, таким образом, не может толковаться только как материальное или товарохозяйственное равновесие. В предпринимательском товаропроизводстве — вследствие определяющего характера доходных процессов — равновесие является постепенно монетарным равновесием.

Тивадар Бернат—Тибор Ференци

Положение и перспективы венгерского мясопроизводства

В своей статье авторы рассматривают природные и экономические факторы, действующие на пространственную структуру мясопроизводства по всей вертикали (выращивание кормов, мясопроизводство, переработка, сбыт).

Они сначала с учетом достигнутых экспортных цен и цен мирового рынка анализируют вопросы внешне-рыночного сбыта, оказывающего влияние на развитие производства, а затем — изменения, наблюдавшиеся в территориальной специализации мясопроизводства, и их причины.

Определение целесообразных направлений территориального развития по видам животных производилось авторами с учетом областной специфики производства кормов, удельного использования кормов, прироста в весе и себестоимости.

В заключительной части статьи авторы дают обзор о проблемах территориального расположения мясопроизводства в настоящее время, на основе сопоставления производства убойного скота и боевых мощностей, делая рекомендации в отношении направлений будущего территориального развития. В заключение авторы обращают внимание на некоторые выводы анализа: на необходимость обеспечения тождественности народно-хозяйственных и производственных интересов, а также обеспечения условий для этого в области организации, управления и сбыта.

Каталин Конц

Обеспечение занятости женщин в развитых капиталистических странах (Тенденции и типы занятости в раннем периоде капиталистического развития и в наши дни)

В период второй мировой войны и после нее занятость женщин постепенно увеличивалась в развитых капстранах. Кризисные явления, развернувшиеся в семидесятых годах, сказались на утерянном равновесии рынка рабочей силы, условия которого не улучшились существенно и по наши дни. В том, что относительное изобилие рабочей силы — более высокая, чем ранее, доля безработицы — стало постоянным явлением, значительная роль принадлежит тому, что женская рабочая сила потеряла свою прежнюю функцию балансирования. Исследуя причины и фон этого явления, автор анализирует различия в занятости женщин и их роли на рынке рабочей силы в ранней стадии капиталистического развития и в наши дни.

Автор констатирует, что капиталистическая модель обеспечения занятости женщин по своим фундаментальным чертам не изменилась по ходу капиталистического развития. Женщины представляют собой второстепенную рабочую силу, обеспечение их занятости зависит от экономической конъюнктуры, их позиции на рынке рабочей силы менее выгодны, чем у мужчин. Женщины движутся лишь во вторичных сегментах рынка рабочей силы, для которых характерны замкнутость и широкая дискриминация.

В то же время под влиянием экономических и социальных процессов после второй мировой войны изменились функционирование рынка рабочей силы, масштабы и структура спроса и предложения рабочей силы. Вследствие этого изменяются роль и позиция женщин в мире труда и на рынке рабочей силы. Характер экономического развития, формирование структуры рабочих мест улучшают позицию женщин на рынке рабочей силы; улучшаются экономические и социальные условия; вследствие этого и повышения уровня образованности представляются более благоприятные возможности для устройства женщин на работу.

Рынок рабочей силы и домашним хозяйством сокращается и становится симметричным; ослабляется функция домашнего хозяйства, состоящая в поглощении излишков рабочей силы. Регулирующую роль приобретают на рынке рабочей силы обеспечение частичной занятости и колеблющаяся степень безработицы, увеличивается роль психической мотивации, становится более оживленной мобильность женщин на рынке рабочей силы.

Жолт Роштовани

Новые черты экономической зависимости арабских стран

Под влиянием событий семидесятых годов усилилась дифференциация арабских стран. Укрепились мирохозяйственные позиции производящих нефть стран, улучшилось положение некоторых других арабских стран, и ухудшилось положение остальных. Однако за укреплением позиций в мировой экономике кроются не процессы внутреннего экономического развития, а внешние факторы. Нефтепроизводящие арабские страны не приобрели действительной экономической власти, они не обладают комплексной структурной силой, являющейся результатом экономического развития. Для них остаются характерными «экономическая отсталость», искаженная, неразвитая экономическая структура, отсутствие внутренней интеграции, сопровождаемые, однако, в результате поступлений за нефть значительным изобилием капитала. Эти страны превратились в новые финансовые державы, в центр денежных накоплений. Некоторые изменения произошли и в связях между петром и перифериями. Хотя еще рано говорить о смене эпох, о фундаментальных качественных переменах, начинаю проявляться начальные признаки нового этапа. Страны, осуществляющие большой экспорт нефти и располагающие излишками капитала, достигли определенных результатов в области ослабления своей односторонней зависимости от экономики развитых капиталистических стран. Асимметрия взаимосвязей во многих областях сдвигается в сторону симметрии, в некоторых областях (финансы) односторонняя зависимость исчезла, в других же (внешняя торговля) — понизилась ее интенсивность. Особое значение имеют успехи, достигнутые против международных нефтяных монополий. Пока еще, однако, нет речи о «взаимной зависимости» и «тождественности интересов» между нефтепроизводителями и капиталистическими странами. Важнейшая задача, стоящая перед арабскими странами — преобразовать структуру своих хозяйств и ликвидировать одностороннюю экономическую зависимость. Подходящим инструментом для этого может послужить межарабское сотрудничество, использование собственных коллективных сил, координирование развития хозяйств.

Джоан Робинзон

Новые явления в экономической теории

Автор полемизирует со сторонниками возродившейся количественной денежной теории. Монетаристическая теория — демонстрируя крупные силы и используя огромный научный аппарат — снова утверждает, что экономикой регулирует количество денег. Если бы это было так просто, если бы, действительно, все решалось при помощи «всего лишь бумаги и карандаша», то и во время Большого Кризиса оказалось бы действие исцеляющее средство, предлагавшееся чудотворными докторами количественной денежной теории; болезнь, состоящую в низких реальных доходах и безработице, можно было бы исцелить при помощи увеличения количества денег.

Монетаристическая теория смешивает симптомы болезни с их причинами. Для того, чтобы действительно объяснить движение национального дохода, измеряемое деньгами, следует сначала учесть факторы, воздействующие на реальную величину национального дохода, и только затем следуют факторы, действующие на уровень цен. Совершенно ложными являются соображения о том, что количество денег якобы регулируется банковской системой. Нет, оно определяется поступками владельцев денег. Если попытаться ограничить количество денег, то этим можно лишь увеличить скорость их обращения. Помимо поступков владельцев денег значительное влияние на рассматриваемую проблему оказывают экономическая борьба между классами, требования профсоюзов в области заработной платы, которые — добываясь повышения заработной платы быстрее роста производительности труда — причиняют инфляцию.

Настоящая экономическая политика в Великобритании, однако, не с той стороны хочет удержать монету, пытаясь сломить инфляцию и власть профсоюзов. Этой политикой можно достигнуть лишь спада производства. Нелепа идея, как будто бы при помощи спада производства можно было бы исцелиться от инфляции.

Во второй части статьи автор занимается экономическим понятием времени. Экономисты фундаментальным образом иначе относятся к событиям, игравшимся в прошлом или происходящим в настоящее время. Наряду с понятием времени, связанным с прошлым и с настоящим, появляется третий вид времени — а именно логическое время, относящееся к данной теоретической модели. В учебниках, в анализах кривых спрос — предложение зачастую допускают ошибку, смешивая историческое время с логическим и вводя исторический процесс в модели, являющиеся по существу безвременными. Автор относительно подробно останавливается на модели Шраффы, в которой, как она иронически замечает, капиталисты принимают решение не о том, сколько труда им применять, или какими должны быть цены, а невинным образом ограничиваются тем, что заполняют цифры уравнения, записанные на бумагу экономистами, наблюдающими за ними. Решения же принимаются всегда с учетом последствий, ожидающихся в будущем. Как раз в этом отличается система Шраффы, в которой «уже все свершилось», от системы Кейнса, в котором фигурируют решения, принятые с учетом ожидаемых в будущем последствий. Основанные на сопоставлении технологической теории, заводские в тупи, уже двадцать лет задерживают развитие теории долгосрочных процессов.

Экономическая наука никогда не будет такой серьезной, как физика, но можно многое сделать в интересах того, что бы она не оставалась такой серьезной, каковой является сейчас. Чтобы достичь этого, следует отделиться от таких понятий и положений, которые и теоретически являются противоречивыми, а также от столь элегантных моделей, которые не могут быть применены на практике. Мы должны объяснять происшедшие — в том числе, происходящие в наши дни — явления.

SUMMARY OF THE ARTICLES

László Kapolyi:

Some problems of the policy regarding fuel and non-fuel resources in Hungary

In case of a basic change in the economic conditions every national economy has to adjust consciously the close relationship between economic growth, standard of living and the consumption of fuel and non-fuel resources. Such an adjustment was necessitated by the „beginning of a new era in the world economy” almost a decade ago.

To support the necessary adjustment, the Hungarian fuel and non-fuel resources policy elaborated the feasible development alternatives of the exploitation and the processing links.

The geological explorations made so far and the world market trends render it possible that the exploitation of the domestic fuel and non-fuel resources can be doubled by the turn of the century while meeting the necessary requirements of efficiency. Within this hydrocarbon production is expected to be maintained at the present level, coal production can be doubled/tripled, while through the extensive mining of copper ore, the domestic demand for it may be covered. Through these developments the present 50 per cent coverage of the fuel and non-fuel demand can be maintained at the turn of the century, too. The remaining 50 per cent will have to be imported like presently.

So, under the worsening world market conditions including the balance of payments situation as well—great importance is attached to decreasing material and energy intensity, to material and energy conservation, to technical development and improvements in these fields, to improving conditions of exploitation and international competitiveness of export oriented sectors (counterbalancing imports), to improved preparation and complex utilization of extracted minerals and fuels.]

Besides, all raw materials (especially the energy carriers) should be used there, where the highest use-value can be realized. This is the reason for replacing hydrocarbons by coal and nuclear power in the energy sector of Hungary and making the former ones available for the chemical industry. At the same time equipment and processes for the utilization of coal have to be improved and completed with novel processes. From the viewpoint of fuel and non-fuel resources the above factors determine the guidelines of the modernization of the production pattern.

Maria Augustinovic:

Changes in the Hungarian macrostructure (1950–2000)

The major statements deriving from the analysis of changes in the macrostructure are the following:

1. In the period of take-off—from 1950 till the middle of the seventies—accelerating economic growth was heated and accompanied by characteristic changes in the macrostructure. Changes in the structure of capital and employment reduced the economy-wide capital/output ratio partly directly, partly through the changes in the specific figures of the main branches, and accelerated the growth of economy-wide productivity in spite of the fact that within the sphere of material production the capital/output ratio increased and productivity increased but slowly. Thus, the changes in macrostructure were one of the most important factors and motive powers of growth.

2. In the seventies the turning points can be clearly identified which indicated that the growth reserves inherent in the changes of macrostructure became exhausted. Finally, the ever more intensive exploitation of the infrastructure, fixed assets and labour ran against limitations. Increasing the volume of service performances, even the maintenance of the present standards, requires a reversal in the structure of capital and employment.

3. These structural tendencies increase the value of the economy-wide capital/output ratio and put a brake on the increase of productivity. It is a precondition of a healthy continuation of the growth process that, as a countervailing factor, the rise of the capital/output ratio should be moderated and the increase accelerated in the scope of material production. After the exhaustion of the reserves of growth inherent in the transformation of macrostructure, it is the mobilization of reserves inherent in microstructure that become the main driving force of growth.

Szilvia Szegő:

Material, real and monetary equilibrium

The material, the value and the income creating and spending processes constitute an interrelated system, in which none of the elements can be interpreted without the others. Similarly as the commodity not only indicates the name of the product or service, the forms of income are not merely denominations of the sets of products of different type. Firstly, the value of the product falls into forms of income, secondly, these are the incomes for which the products are bought. While for the economic units it is the price that determines incomes, on national economic level it is the forms of income that determine the price forms (see the relationship between the average profit and the price of production). Therefore, the market realization is not merely the realization of commodities but also that of income processes. The correspondence between commodity and money flows can also be interpreted as correspondence between consumer goods and wages as well as between investment goods and gross profits. The commodity, as carrier of income looks for money, and money as income is looking for commodities. Therefore, on the one hand it depends on incomes how much is earned, while on the other hand it depends on money outlays (on the spending of income) how much income originates. Dependence of demand for and supply of money on the income processes of commodity production by entrepreneurs: this is the key to the puzzle of financial equilibrium.

While in the general theory of equilibrium the control function is played by price, in a monetarized system price as a controller will itself become a function of the particular motives of money acquisition and its spending (demand for and supply of money). Therefore, the monetary processes rise to the rank of processes arranging, evaluating and controlling the real processes. Therefore, equilibrium cannot be interpreted either as merely a material or as merely a commodity-economy equilibrium. In commodity production by entrepreneurs equilibrium is—in consequence of the determining role of income processes—primarily a monetary equilibrium.

Tivadar Bernát—Tibor Ferenczi:

Situation and perspectives of the vertical stages of meat production

The study examines the natural and economic factors influencing the spatial structure of the vertical stages of meat production (production of fodder and meat, processing and selling).

First the foreign sales influencing the development of production are analysed as a function of the export price attained and the world market price, then the changes in the territorial specialization of meat production are examined together with their causes.

The expedient directions of territorial development by species were determined by taking into account the production of fodder, per unit consumption of fodder, gains in weight and prime costs by areas.

The concluding part of the study surveys the problems of the present territorial distribution of the meat industry comparing the production of slaughter animals with the slaughtering capacity, and proposals are made on the future directions of territorial development. Finally, the authors draw attention to some conclusions of the analysis: the need to bring about a better harmony between the interests of the economy and the enterprises; and to some organizational control, management and sales conditions.

Katalin Koncz:

Employment of women in developed capitalist countries

The employment of women continually increased in the developed capitalist countries during World War II and afterwards. The crisis phenomena evolving in the seventies also affected the labour market, causing a disequilibrium that has not improved much ever since. In the permanent relative abundance of manpower—a higher rate of unemployment than before—the loss of the earlier balancing role of female labour plays an important role. Looking for its reasons and its background the authoress analyses the differences in female employment and the role of women on the labour market in the early period of capitalist development and in our days.

She establishes that the capitalist model of female employment has not changed basically in the course of capitalist development. Women count as secondary labour force, their employment depends on the business cycle and their labour market positions are less favourable than those of men. Women move in the secondary segments of the labour market characterized by closedness and widespread discrimination.

At the same time, under the impact of economic and social process taking place after World War II the functioning of the labour market, the volume and structure of demand for and supply of labour underwent modifications. In consequence the role and position of women change in the world of work and on the labour market. The nature of economic development, the job structure of workplaces increase demand for female labour, the labour market positions of women are improving, the economic and social relations, the rising level of education provide more advantageous possibilities for their employment.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The sensitivity of supply of female labour to business fluctuations becomes mitigated. The turnover between the labour market and the household becomes languid and symmetrical, the function of the household in absorbing labour surpluses weakens. The role of regulator is played on the labour market by part-time employment and by unemployment of varying extent. The role of psychological motivations is growing in determining the supply of female labour and the movement of women within the labour market becomes more vivid.

Zsolt Rostoványi:

New features of economic dependence of the Arab world

Under the impact of events in the seventies the differentiation of the Arab world increased. The world economic positions of the oil-producing Arab countries strengthened, also the positions of a few improved, those of others deteriorated. However, behind the strengthening world economic positions we do not find internal processes of economic development, but external factors. The oil-producing Arab countries have not become actual economic powers, they do not possess a complex structural power deriving from the development level of the economy. They continue to be characterized by economic backwardness, distorted, underdeveloped economic structure and lack of internal integration, but, as a result of oil receipts, this is coupled with an abundance of capital. These countries have become new financial powers, centres of money accumulation. Certain changes took place also in the relationship between the centre and the periphery. Although we can not yet speak about a change of era, a basic qualitative change, the signs of a new stage are discernible. The large oil exporting countries with surplus capital have attained results in loosening their onesided dependence on the economies of the advanced capitalist countries. The asymmetrical relations have shifted in many areas towards symmetry; in some areas (finances) the onesided dependence ceased, in others (foreign trade) its intensity diminished. The successes achieved in the fight with the international oil monopolies are outstanding. But, for the time being, one cannot speak about "mutual dependence" or "community of interests" between the oil-producers and the capitalist countries. The most important task of the Arab countries is the structural transformation and modernization of their economies, the elimination of onesided economic dependence. Good instruments may be the Arab cooperation, reliance on collective self-support, and harmonized economic development.

Joan Robinson:

Some new developments in economic theory

The authoress's intention is to fight the adherents of the renescent quantity theory of money. The monetarist theory reiterates—musterling considerable forces and with a huge scientific apparatus—that it is the quantity of money that regulates the economy. Were this so simple, were the whole thing only a matter of "paper and pencil", then the cure proposed by the quacks of the quantity theory of money would have proved efficacious also in the Great Depression: the disease of low real incomes and unemployment could have been overcome by increasing the quantity of money.

The monetarist theory mixes up the symptoms of evils with their cause. If we indeed want to explain the movement of national income in term of money, we have to take into account first those factors which influence the real size of the national income, and only then pass to the factors affecting the price level. The idea is utterly false that the banking system controls the quantity of money. This is not so, the quantity is determined by the actions of money-holders. If it is attempted to restrict the growth of the quantity of money, only the velocity of circulation will increase. Beside the actions of money holders the problem under discussion is considerably affected by the economic warfare of classes, by the wage demands of the trade unions which—by achieving a higher rise in wages than the increase in productivity—cause inflation.

But the present British economic policy got hold of the wrong end of the stick with which it wishes to beat inflation and the power of the trade unions. With this they only attain a fall in production. The idea is ridiculous that inflation could be cured by braking production.

In the second part of her article the authoress discusses the economic notion of time. Economists' attitude to past events basically differs from that to current ones. Beside the notion of time that can be coupled to the past or the present also a third kind appears: logical time, belonging to a given theoretical model. In textbooks, when analysing the curves of supply and demand, the mistake is frequently committed that historical time is mixed up with logical time and a historical process is introduced into such models which are, as a matter of fact, timeless. The authoress discusses Sraffa's model in relatively greater detail. In this, as she ironically remarks, capitalists do not decide on how much labour to employ and what the prices should be, they meekly do only as much as to fill in with figures the equations put on paper by the economists observing them. But decisions are always taken in view of consequences which are expected in the future. It is precisely this feature that distinguishes Sraffa's system—where "already everything has happened" from that of Keynes, in which decisions are taken in consideration of future expectable consequences. The theories based on a comparison of technologies are leading into a blind alley and have been retarding the development of the theory of long-term processes for twenty years.

Economics will never be such a serious science as physics, but we can do much that it should not be as slacking in seriousness as it is today. In order to achieve this we have to get rid of such notions and theorems which are contradictory even theoretically, and of those however elegant models which cannot be applied in practice. We have to explain what happened—inclusive of those happening in our days.

В О П Р О С Ы Э К О Н О М И К И

1981. évi 6. sz.

Arhipov, A.: Az agrártermelés tervezése, gazdasági ösztönzése

Bitunov, V.: Moszkva komplex gazdasági és szociális fejlesztéstervezése

Bjalkovszkaja, V.: Moszkva fejlesztésének gazdasági kérdései

Berseda, E.: Ágazati és termelési integráció a beruházási folyamatban

Ahmedujev, A.: Az anyagi ösztönzési alap

Salimov, V.: A gazdasági hatékonyság számbavétele az ösztönzési pótlékokban

Szmehov, A.: Anyagmozgatási munkák hatékonyságának fokozása

Szavcsenko, P.: A város és falu közötti társadalmi-gazdasági különbségek leküzdése

Kronrod, Ja.: Gazdasági mechanizmus és munkaverseny

Siskova, I.: Az egyén gazdasági szabadságát hirdető polgári koncepciók a szocializmusban

Sanina, V.: A KGST-országok gazdasági integrációjának szállítás-ellátása

Tarasov, L.: A KGST-országok gazdasága: az 1980-as év eredményei és az 1981. év tervei

Anoszova, L.—*Szemenov, A.*: A SZUTA közgazdasági tagozatának évi közgyűlése (1981. március 16.)

Kjabbí, M.: A természeti erőforrások észszerű kihasználásának és a természeti kincsek védelmének gazdasági mechanizmusa (Összszövetségi tudományos konferencia a SZUTA Népgazdasági Akadémiájának és a Komplex Erőforrás-kihasználást Kutató Intézet közös szervezésében, 1980. október)

Peskova, L.—*Loqacsev, V.*: A tizenegyedik öt éves tervre szóló tudományos-műszaki programok kidolgozásának mechanizmusa (Kibővített problémabizottsági ülés, Moszkva, 1981. január)

Gorjacsev, F.: Gazdaság-matematikusok oktatási-módszertani konferenciája (A gazdaság-matematikai módszerek fejlesztése és

alkalmazásuk a gazdaságkibernetikai szakemberek képzésében, Tallinn, 1980.)

Atatej, I.: A tudományos-műszaki haladás irányítása a lvovi régióban (Össz-szövetségi szeminárium, Lvov, 1981. január)

economia y desarrollo

57. sz.

Rodriguez, C. R.: Latin-Amerika és a Clayton-terv

Rodriguez, C. R.: A fizetések és az árak közötti valódi kapcsolat

Ayala Castro, H.—*Hidalgo-Gato, F.*: A gazdaságirányítási és tervezési rendszer elméleti vonatkozásai

Zaitseva, N. V.: A nemzetgazdasági statisztika tárgya, módszere és feladata

Henriquez Menoyo, E.: Az iparvállalatokhoz vezető iparvágányok gazdaságosságáról

Pogoda, W.: A tartalékalapok képzésének és elosztásának problémái a szocialista újratermelés folyamatában

Silva Colmenares, J.: Az elmaradottság jelensége

Espinosa, E.: A nemzetközi pénzügyi csoportok és a nikkell világgpiaca

Olshaniv, A.—*Diaz Vazquez, J.*: A KGST-országok és Latin-Amerika gazdasági kapcsolatai

Rodriguez Betancourt, R.: Az optimális betakarítási időszak meghatározása a „Rafael Reyes” cukorgyárban

58. sz.

Codina Jimenez, A.: Lenin gondolatai az ösztönzésről a szocializmusban

Abad Reyes, E.—*Garrido Vazquez, R.*: Javaslat tartományi szintű interszektoralis egyensúlyra

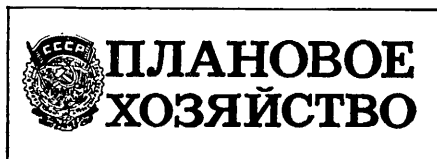
Zuaznabar Morales, I.: A fejlődés ún. nem kapitalista útjának néhány aspektusa

Morales Domínguez, E.: A gazdasági válság következményeiről

Martinez Heredia, F.: Neokolonializmus és imperializmus. Európa neokolonialista kapcsolatai Afrikával

Morales Pita, A.: A raktározási feladat egy megoldási módja

Dominguez, H.—Friedman, P.: Matematikai modell az abroncsgyártás tervezésére

1981. évi 6. sz.

Плановое стопанство

1981. évi 4. sz.

Hinkova, B.—Rudkovszka, N.: A tudományos-műszaki eredmények bevezetésének és a tervezés tökéletesítésének komplex programjai

Gatev, G.: A gabonatermelés intenzív fejlesztése és ennek tervezése

Konsztantinova, V.—Petkov, A.: A tudományos-műszaki haladás és az agrártermelés intellektualizálása

Kusleva, V.: Összefüggés az építőipari tudományos-műszaki haladás ösztönzése és hatékonysága között

Cvetkov—Golubarev, C.: Specifikus módszerek a gyártásszakosítási és kooperációs szerződés árainak tökéletesítésére

Baleva, V.—Ivanov, P.: Az új gazdasági mechanizmus és az anyagi erőforrások gazdaságos felhasználása

Szavcsev, J.: A közlekedésben és szállításban végbement tudományos-műszaki haladás kibontakoztatásának fő irányai

1981. évi 5. sz.

Világos célok — további sikerek

Szimeonov, Sz.: Beruházások forgási sebességének mérése ágazati szinten

Alekszandrov, K.: A kereskedelmi ellátás minősége és kultúrája

Laleva, C.: A nagykereskedelmi ár ösztönző szerepe a gazdasági mechanizmus feltételei között

Mintova, I.: Hatékonyságmeghatározás új technológiák szerint gyártott szerszámacélok fogyasztói számára

Devedzsijev, M.: Új kisvárosok demográfiai és gazdasági problémái

Szjovkov, I.: Mérlegkapcsolat az ágazati állami tervfeladatok és a gazdálkodó szervezetek, illetőleg vállalatok termelési és beruházási programjai között

Szivenov, B.: A tervszerű árrendszer és a termelő-, valamint szolgáltató eszközök szerepe a Nemzeti Agrár-ipari Komplexumban

Ruben, Ju.: Terv és kezdeményezés (A komplex ágazatközi tervezés és a tartalékihasználás kérdései a lett népgazdaságban)

Tkacsev, V.: A tudományos-műszaki haladás és a haladó technika alkalmazása (az állattenyésztő- és takarmánygépgyártásban)

Zencsenko, N.: Automatizált irányítási rendszerek az OSZSZSZK népgazdaságában

Fedírko, P.: Krasznójarszk termelőerőinek komplex fejlesztése

Kotov, V.: Termékonköltség a tervmutatók rendszerében

Prigozsín, E.: Termelőkapacitás és tervfeszítettség a gépiparban

Zavaliscsin, M.—Maligin, A.: Az állóalapok átértékelése és az amortizációs normák pontosítása

Salimov, V.: Az új technika anyagi ösztönzési eszközeinek képzése

Kszintarisz, V.: Másodnyersanyagok felhasználása

Krjlov, A.: Az olajkitermelés fejlesztésének néhány problémája

Szserbakov, V.: Egyesületek munkahatékonyságának ösztönzése (A VAZ példáján)

Sztolbuskin, N.: A mezőgazdasági termelés komplex mechanizálásának géprendszere

Brojda, T.: Tej- és húsprófilú egyesületek termelési hatékonyságának fokozása (A minszki húsipari egyesülés példáján)

Szorokin, V.: A magyar mezőgazdaság az iparosítás és a belterjesítés útján

Gazalijev, M.: Szakosítás a gépgyártásban

Szokolinszkij, Z.—Szlabinzkij, V.: A faktoronkénti tervezés tökéletesítéséről

Juldasev, K.—Kamailzanov, A.: A termelés hatékonyságmutatójának kérdéséhez

wirtschafts wissenschaft

1981. évi 5. sz.

Stiemering, K.-H.: Az SZKP XXVI. kongresszusának tevékenysége és a fejlett szocialista gazdaság továbbfejlesztéséért

Stieler, R.: A munka szocialista jellegének érvényre jutása a fejlett szocialista társadalom megszilárdulásának folyamatában. Elméleti és gyakorlati szempontok

Fuchs, D.—Lotze, H.-J.—Schellbach, D.: Pénzümeléti kérdések a szocializmusban

Wehner, W.: A regionális ráfordítások és a területi-termelési kapcsolatok intenzitásbeli különbözőségei az NDK-ban

Wittenburg, G.: A Nagy Honvédő Háború hadigazdasági rendszeréről szóló gazdaság-politikai értekezések történetéhez

Berger, H.—Jäger, G.: Szocialista termelési viszonyok elemzésének módszertani problémái (Tudományos kollokvium a Lipcsei Marx Károly Egyetem Franz Mehring Intézetében, 1980. november 25.)

Neumann, J.: A termelés intenzifikálásának útjai (IV. üzemgazdasági konferencia a Drezdai Műszaki Egyetem szocialista üzemgazdasági szekciójának és a Szocialista Üzemgazdasági Tanács közös szervezésében, 1980. november 11—12.)

Gläss, H.—Klutting, S.: Ipari kombinátok és üzemiek irányításának ésszerű fejlesztése, tökéletesítése (Tudományos kollokvium, Marx Károly Egyetem, 1980. november 19—20.)

Braun, B.—Klöpper, H.-J.—Noack, R.: A demokratikus centralizmus elvének megvalósítása energetikai és kohászati kombinátok irányításában (Tudományos szimpozion a Freibergi Bányászati Akadémia Szocialista Gazdaságirányítási Intézetének szervezésében, 1980. november 13.)

Ehrlích, H.—Stürzer, T.: Szükséglet- és piackutatás a szocialista országok külkereskedelmében (Nemzetközi tudományos szimpozion, Berlin, 1980. október 21—23.)

1981. évi 6. sz.

Csikava, L.: A szocialista termelés legmagasabb rendű céljáról szóló marxi—lenini tanítás továbbfejlesztése az SZKP XXVI. kongresszusán

Csernjak, V.: Egyetemesen tudományos módszerek a politikai gazdaságtanban

Jakobszon, L.: A termelő szféra gazdaságtana a közgazdaságtudományok rendszerében

Oreskin, V.—Szuhareva, E.: V. I. Lenin harca a liberális narodnyikizmus ellen

Ulibin, K.: Az SZKP XXVI. kongresszusa a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről

Ambarcumov, A.: Gazdaságközi kooperáció és agrár-ipari integráció: a különféle formák fejlesztése

Cserszkaja, Sz.: A tudományos-műszaki haladás hatása a társadalmi összetérmekekben végbemenő strukturális változásokra

Proszkurjakov, V.: A munkatermelékenység növekedésének kiszámításáról

Tambovszkij, Ju.: A fejlődő országokból való munkaerő-emigráció társadalmi-gazdasági hatásai

Szmírnov, A.: Szakember-újratermelés a fejlődő országokban

Drozdova, G.: A „szociális gazdaság” reformista elméletének tarthatatlansága (Az NSZK példájának alapján)

Barisnyikov, Ju.: Gazdasági mechanizmus és munkairányítás

Sztupnyickij, I.: A konkrét gazdasági diszciplínák szerepe a politikai gazdaságtan oktatók képzésében

Várník, D.: A Kijevi Állami Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének tevékenysége az SZKP XXVI. kongresszusán hozott határozatok végrehajtására

Artemova, T.—Vinogradova, N.: A hallgatók közgazdasági képzésének tökéletesítése a Távolszolgálati Főiskolán

Slekszejev, V.: Köztársasági konferencia Kisinyovban (A Kisinyovi Lenin Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének szervezésében — A társadalmi termelés és a munka hatékonyságfokozásának problémái fejlett szocialista viszonyok között címmel)

Jablono, M.—Judanov, A.—Eszkindarov, M.: Két tudományos konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben (1980 decemberében — A társadalom- és közgazdaságtudományok mai polgári és revizionista koncepcióinak bírálata és a mai finanszírozás problémái címen)

Berezjuk, R.—Szaraj, M.: A termékminőség-szabályozás társadalmi-gazdasági problémái és gyakorlata a tudományos-műszaki haladás viszonyai között (Közársasági tudományos konferencia a Ternopoli Pénzügyi-Közgazdasági Intézetben)

Peftijev, V.: Olvasókonferencia Jaroszlavban (1981 januárjában)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ласло Капойи</i> — О рациональном использовании минерального сырья	1009
<i>Мария Аугустинович</i> — Изменение макроструктуры в Венгрии (1950—2000)	1026
<i>Сильвия Сегэ</i> — Материальное, реальное и монетарное равновесие	1044
<i>Тивадар Бернат—Тибор Ференци</i> — Положение и перспективы венгерского мясопроизводства	1060
<i>Каталин Конц</i> — Обеспечение занятости женщин в развитых капиталистических странах	1074
<i>Жолт Роштовани</i> — Новые черты экономической зависимости арабских стран	1086
<i>Джоан Робинзон</i> — Новые явления в экономической теории	1103
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Конференция о невыгодном социальном положении в Венгрии (<i>Ласло Пал</i>)	1111
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1119
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Иштван Данч «Капитальные вложения предприятий» (<i>Балаж Боташ</i>)	1126
Резюме статей на русском и английском языках	1128
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1133

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>László Kapolyi</i> : Some problems of the policy regarding fuel and non-fuel resources in Hungary	1009
<i>Mária Augusztinovics</i> : Changes in the Hungarian macrostructure (1950—2000)	1026
<i>Szilvia Szegő</i> : Material, real, and monetary equilibrium	1044
<i>Tivadar Bernát—Tibor Ferenczi</i> : Situation and perspectives of the vertical stages of meat production	1060
<i>Katalin Koncz</i> : Employment of women in developed capitalist countries	1074
<i>Zsolt Rostoványi</i> : New features of economic dependence of the Arab world	1086
<i>Joan Robinson</i> : Some new developments in economic theory	1103
SCIENTIFIC INFORMATION	
Conference on underprivileged social groups in Hungary (<i>László Pál</i>)	1111
REVIEW OF PERIODICALS	1119
BOOK REVIEW	
István Dancs: Enterprise investments (<i>Balázs Botos</i>)	1126
Abstract of the articles, in Russian and English	1128
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1133

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. július 20.

81.0722 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Kulcsár László—Szijjártó András:

IPAROSODÁS ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

(Iparosodó mezőgazdaság sorozat)

255 l., kötve 48,— Ft

Bajnógel József—Solymár Károly—Valló Tamás:

A KERESKEDELMI VÁLLALATOK TERVEZÉSE

(2., átdolgozott kiadás)

277 l., kötve 55,— Ft

Éliás András—Sebők Emilia—Újhelyi Tamás:

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERIPARI TERMÉKEK**AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁGI HELYZETBEN**

289 l., kötve 49,— Ft

Káldyné Esze Magdolna:

NEMZETKÖZI KOOPERÁCIÓ — NEMZETKÖZI VÁLLALKOZÁSOK

(A szocialista nemzetközi munkamegosztás haladása a mikroökonómiai komplementaritás felé)

263 l., kötve 41,— Ft

Palánkai Tibor:

A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

(2., átdolgozott és bővített kiadás)

272 l., kötve 47,— Ft

Inotai András:

A REGIONÁLIS INTEGRÁCIÓK AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁGI HELYZETBEN

257 l., kötve 56,— Ft

Jefimov, K. A.—Lvov, B. S.:

AZ ÚJ TECHNIKA HATÉKONYSÁGA

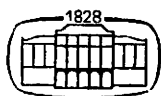
131 l., füzve 17,— Ft

Cotel Kornél:

VÁLLALATI FOLYAMATOK RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZERVEZÉSE

441 l., kötve 75,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

HOÓS JÁNOS:

Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői

BODA GYÖRGY:

A magyar gazdaság importigényességéről

BIHARI PÉTER:

A (strukturális) munkanélküliségről

KERTESI GÁBOR:

A kisvállalati fejlődés két típusáról

FÖLDES KÁROLY:

A hazai és a nemzetközi gazdasági tevékenység kölcsönhatása

KERÉKGYÁRTÓ GYÖRGY:

A KGST szerepe a megváltozott világgazdasági környezetben

KARDOS TAMÁS:

Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára

10

XXVIII. évfolyam

1981. október

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, OHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI BÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Hoós János: Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői</i>	1137
<i>Boda György: A magyar gazdaság importigényességéről</i>	1148
<i>Bihari Péter: A (strukturális) munkanélküliségről</i>	1164
<i>Kertesi Gábor: A kisvállalati fejlődés két típusáról</i>	1180
<i>Földes Károly: A hazai és a nemzetközi gazdasági tevékenység kölcsönhatása</i>	1194
<i>Kerékyártó György: A KGST szerepe a megváltozott világgazdasági környezetben</i>	1209
 <i>V I T A</i>	
<i>Kardos Tamás: Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára</i>	1222
 <i>S Z E M L E</i>	
<i>Az iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban (Gazdag László—Csingár Péter)</i>	1240
 <i>TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ</i>	
<i>A XX. közgazdász-vándorgyűlés (Inzelt Annamária)</i>	1251
<i>FOLYÓIRAT'SZEMLE</i>	1261
<i>L. I. Abalkin: Gazdasági mechanizmus és szemléletmód — L. Dudkin: A személyi alapok rendszere: javaslat egy tervgazdálkodást folytató ország számára — W. Haferkamp: Az Európai Közösség és Japán közti felhős partneri viszony — W. W. Rostow: A hetvenes évek alternatív elméletei</i>	
<i>A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata</i>	1270
<i>KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL</i>	1275

E SZÁM SZERZŐI

Dr. Bihari Péter, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegédje; **dr. Boda György**, az Országos Tervhivatal főelőadója; **Csingár Péter**, a Szekszárdi Állami Gazdaság KSZE Növénytermelési Rendszerének elemző közgazdásza; **dr. Földes Károly** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője; **dr. Gazdag László**, a Szekszárdi Állami Gazdaság KSZE Növénytermelési Rendszerének elemző közgazdásza; **dr. Hoós János**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal államtitkára; **dr. Inzelt Annamária** kandidátus, a Figyelő Szerkesztőségének főmunkatársa; **Kardos Tamás**, a Konjunktúra- és Piacutató Intézet főelőadója; **dr. Kerékyártó György** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető docense; **Kertesi Gábor**, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó felelős szerkesztője.

Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői

A gazdasági növekedés néhány elméleti összefüggése

Gazdaságpolitikánk formálásakor gondosan mérlegelnünk kell — a hazai sajátosságok mellett — a gazdasági növekedés általánosan jellemző törvényszerűségeit is. Különösen fontos a gazdasági növekedés megfelelő értelmezése, mérése és minősítése, valamint a növekedést meghatározó legfontosabb tényezők meghatározása. E kérdésekben sokféle vélemény és felfogás létezik, de van néhány fontos, gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemlő tartalmi elem, amelyek tekintetében alapvetően egységes a megítélés.

A gazdasági *növekedés* meghatározó eleme a gazdasági *fejlődésnek*, de a fejlődés és a gazdasági növekedés kapcsolata korántsem mechanikus. Lassúbb növekedés mellett is lehetséges jó irányú fejlődés, és fordítva. Például a társadalmi közérzet, életmód kedvezően alakulhat viszonylag szerényebb növekedés mellett is. Amennyiben az életmódon belül a fogyasztás humanizálódik, értelmesebbé válik az anyagi javak kihasználása, akkor mérsékeltebb anyagi gazdagodás mellett is tartalmasabbá válhat az életvitel, racionálisabbá a fejlődés. És fordítva, az anyagi javak minden áron történő megszerzésére irányuló törekvés vezethet ugyan gyors gazdagodásra és dinamikus növekedésre úgy is, hogy közben az életvitel minősége és a társadalmi fejlődés mégsem alakul kielégítően.

Már a gazdasági fejlődés és növekedés előbbiekben érintett összefüggése is jelzi, mennyire nem egyszerű a növekedés mérése, illetőleg minősítése.

Az árutermelés körülményei között a növekedés során érték és használati érték jön létre, amelyeket árokon keresztül is kifejezünk. A nemzetgazdaságok növekedési folyamata szorosan összekapcsolódik a világgazdasággal, a nemzetközi áru-, pénz- és hitelmozgásokkal. A volumen-, érték- és ármozgások nem mindig azonos irányúak. Így különösen fontos annak értékelése, hogy a gazdasági növekedés — éppen az árutermelésből adódóan és a világgazdasági, külkereskedelmi körülmények által is befolyásoltan — milyen mértékű és összetételű megtermelt és realizált forrásokat hozott létre.* Jelentősebb külkereskedelmi ármozgások esetén ugyanis a megtermelt és a realizált források lényegesen elszakadhatnak egymástól. Például, ha egy gazdaság nagymértékű cserearány-javulást ért el, megtermelt forrásait jelen-

* Ennek pontos statisztikai mérése nehéz és még teljesen meg nem oldott feladat.

tósen bővítheti a külkereskedelmi forgalomban elért árnyereség. A cserearányok romlása esetén ellenkező a helyzet. Fontos szempont a növekedés minősítésekor az is, hogy a termelés milyen struktúrában bővül, mennyiben felel meg a ténylegesen jelentkező szükségleteknek. E tekintetben megkülönböztetett jelentősége van a *készletek* alakulásának. Például egy nagyarányú készletnövekedés fokozhatja a növekedés dinamikáját, de ha a készletek bővülése átmenetileg vagy tartósan a létrejött források befagyasztását jelenti, akkor nem nő a termeléssel arányosan a szükségletkielégítés. Következésképp, szerényebb készletbővülés esetén előnyösebb lehet egy mérsékeltbb növekedés, mint egy viszonylag dinamikus növekedés nagyarányú készletfelhalmozás mellett.

Ami a gazdasági növekedést meghatározó tényezőket illeti, célszerű megkülönböztetni az elsősorban hosszabb távon, illetve az elsősorban rövidebb távon ható tényezőket. Hosszabb távon a gazdasági növekedés a műszaki fejlődéstől, a rendelkezésre álló munkaerő volumenétől, felkészültségétől, a beruházható javak volumenétől és összetételétől, valamint a gazdasági irányítás színvonalától, hatékonyságától függ. Ezek mellett fontos tényezők még a természetföldrajzi adottságok, valamint a nemzetközi gazdasági integráció kihasználhatóságának mértéke is. Hosszabb távon az elsőnek említett négy tényező az, ami a növekedést alapvetően befolyásolja, a két utóbbi azonban nagymértékben felgyorsíthatja, illetve fékezheti az előbbieket hatását. (Jól mutatja ezt az olajban gazdag fejlődő országok példája.) A nemzetközi gazdasági integráció növekedésre gyakorolt hatása annál erőteljesebb, minél fejlettebb a gazdaság.

Rövid távon rendkívül fontos növekedési tényező — különösen nyitott, a külkereskedelemre nagymértékben ráutalt gazdaságokban — a gazdaságos exportrealizálási és ezzel összefüggésben a megfelelő importlehetőség, valamint a külgazdasági egyensúly. Amennyiben a gazdaságos külpiaci értékesítési lehetőség korlátozott, átmenetileg a dinamikus növekedés a külső egyensúly terhére is fenntartható. Az ilyen növekedésnek azonban a hitelvisszafizetési kötelezettségek előbb-utóbb korlátot szabnak. Gazdaságos exportnövelési lehetőség híján ugyanis a külső forrás-igénybevétel nyomán nem keletkezik elegendő többletforrás a nemzetközi kötelezettségek teljesítéséhez, így az alacsony hatékonyságú növekedés fenntartása csak egyre fokozódó külső forrásbevonás mellett lehetséges, ami tartósan nyilvánvalóan nem folytatható. A korábban bevont külső források visszafizetése ugyanis egyre több eszközt von el a belföldi szükségletek kielégítése elől, és így előbb-utóbb kikényszeríti a termelés, illetve a fogyasztás növekedési ütemének a mérséklését. Ha pedig túl hosszú ideig tartott a gazdaságos exportlehetőségek szűkösségével nem számoló növekedési politika, illetve az ezt lehetővé tevő külső forrásbevonás, akkor a külső egyensúly helyreállítása a növekedés megtorpanását, esetleg a termelés visszaesését is szükségessé teheti. Következésképp, a növekedés ily módon történő felgyorsítása vagy a reálisnál gyorsabb növekedés fenntartása szükségszerűen visszaüt: elkerülhetetlenül a növekedés lassulását váltja ki.

Mindamellet, az egyensúlyi problémában az fejeződik ki, hogy a gazdaság nem tudja tartós növekedési tényezőit hatékonyan kibontakoztatni, úgy hasznosítani, hogy a gazdaság jövedelmezően értékesíthető árukat termeljen. Mindez arra utal, hogy szoros összefüggés van a gazdasági növekedést hosszú távon meghatározó és rövid távon alakító tényezők között, a ket-

tőt nem lehet egymástól mereven elválasztani. Például nem bizonyos, hogy ha egy gazdaság bőven rendelkezik munkaerővel, termelőkapacitással és beruházási forrással, akkor az automatikusan gyors növekedést is eredményez. Ha ugyanis a termelt termékeket és szolgáltatásokat nem lehet megfelelő áron realizálni, akkor a megtermelt javak tömege nő ugyan, de nem nő arányosan a szükségletkielégítés. Az ilyen növekedést az jellemzi, hogy a ráfordítások gyorsabban nőnek, mint a szükségletkielégítést érdemben biztosító jövedelemforrások. Ilyen körülmények között indokolt lehet egyes növekedési tényezők teljes kihasználását mellőzni mindaddig, amíg a kihasználás hatékonyra nem válik. A hatékonyság fokozásával a növekedés ismét gyorsabbá válhat. A külgazdasági egyensúly átmeneti, egyszeri javítását, esetleges helyreállítását el lehet ugyan érni a hatékonyság érdemi fokozása nélkül is, amennyiben a növekedés nagymértékű visszafogásával jelentősen mérséklük az importot, a belföldi felhasználás korlátozásával pedig forrásokat szabadítanak fel exportra. Az ilyen egyensúlyjavulás azonban éppen úgy nem lehet tartós, mint az egyensúly terhére felgyorsított növekedés, mivel hasonlóan nem a hatékonyabb gazdálkodáson alapszik. Kimondhatjuk tehát: *miként a külgazdasági egyensúlyt nem lehet mechanikusan alárendelni a növekedési ütemnek, úgy a növekedési ütemet sem az egyensúlynak.*

Nem érdektelen utalni arra az összefüggésre sem, amely szerint a külgazdasági aktívum képződése lassíthatja a gazdasági növekedést, amennyiben a belföldön megtermelt források egy részét hitelnyújtás révén külföldön használják fel, és ezáltal mérséklük a belföldi termelőkapacitások bővítésének ütemét. A nyújtott hitelek azonban visszafizetésüket követően növelik a hazai forrásokat, és így javítják a kapacitások bővítésének, a növekedés felgyorsításának pénzügyi feltételeit.

Gazdaságunk új növekedési pályájának főbb jellemzői

Az elmúlt évek tapasztalatai egyértelműen azt a következtetést erősítették meg, hogy gazdasági fejlődésünket — mind a külgazdasági, mind pedig a belső gazdasági körülmények miatt — a korábbtól lényegesen eltérő, új növekedési pályára kell állítani. E követelménnyel *általánosságban* mindenki egyetért, az új növekedési pálya *konkrét értelmezése* tekintetében azonban már korántsem egységesek a vélemények. Ezek közül érdemes foglalkozni két szélsőséges felfogással, amelyeknek közös vonása, hogy az új növekedési pálya lényegét a növekedési ütemmel azonosítják.

Az egyik felfogás szerint továbbra is mindenkor elérhető egy még dinamikusnak tekinthető ütem, amely kellő bőségben biztosít forrásokat a gazdaság bővített újratermeléséhez, modernizálásához és egyidejűleg az életszínvonal növeléséhez. E felfogás képviselői szerint csak így lehet az anyagi ösztönzést kellő intenzitással fenntartani. Ebben a felfogásban lényegében az is benne foglaltatik, hogy a gazdasági növekedés ütemének meghatározása a gazdaságirányítástól függ, az irányításnak minden esetben módja és lehetősége van az elvárásoknak megfelelő növekedési ütem realizálására. E nézetet erősíti a magasabb életszínvonal elérésére irányuló természetes és általános törekvés, amely — értelemszerűen — növekedést kíván. Az alacsonyabb ütemtől — alapjában jogosan — féltük az életszínvonalat. Abban a meggyőződésben, hogy mindenkor elérhető egy viszonylag gyors növekedés,

lényegében tagadják az életszínvonal-politikai és fejlesztéspolitikai célok visszafogásának szükségességét.

A másik szélsőséges felfogás képviselői lebecsülik a növekedési ütem fontosságát, úgy állítják előtérbe az egyensúlyi követelményeket, hogy mechanikusan alárendelik a növekedést az egyensúlyi szempontoknak, az egyensúly javítását pedig a hatékonyság terhére is erőltetnék. Nem ismerik fel, hogy az egyensúly helyreállítását indokolatlanul erőltetve is lehet lassítani a növekedési ütemet (mint ahogy az egyensúly terhére is lehet gyorsítani). A növekedés radikális visszafogásával azonban csak átmenetileg juthatunk többletforrásokhoz, hosszabb távon magának a növekedésnek kell a szükséges forrásokat előteremtenie. Aki erre nem gondol, könnyen megfélelkezhet arról is, hogy a gazdasági növekedés ütemének lassulásában a gazdaságirányító munka romló hatékonysága is megnyilvánulhat.

Az elsőként tárgyalt felfogás tehát azért veszélyes, mert erőltetné a növekedést, az objektív lehetőségekhez képest nagyobb ütemet vár el. A másik felfogás veszélye pedig az, hogy béklyóba verheti a reálisan elérhető növekedéshez szükséges hatékony törekvéseket is. Az egyik felbecsüli, a másik lebecsüli a magyar gazdaságtól és társadalomtól a mai körülmények között elvárható reális teljesítményeket, azok külső és belső összefüggéseit. Mindkét felfogásnak gyengéje tehát, hogy a növekedés *ütemére* koncentrálnak, és nem annak tartalmi összefüggéseire. Holott az új növekedési pályának éppen nem a növekedési ütem a lényege, hanem a korábbiakhoz képest új tartalom. A tartalomból adódik az ütem, azaz az ütem eredmény, nem pedig meghatározó. E tartalom legfontosabb jellemzőit a következőkben lehet összefoglalni:

— a magyar gazdaság növekedését a jövőben elsődlegesen a magasabb minőségi (korszerűség, divat, rugalmasság, pontosság, ár, költség és jövedelmezőségi vonatkozások) követelményeket támaztó piacokon elérhető értékesítési lehetőségek határozzák meg;

— a gazdasági növekedés érzékenyebbé válik a külgazdasági hatásokra, a növekedés pedig közvetlenebbül és erőteljesebben hat a gazdaság külső egyensúlyára, a gazdaság egyensúlyi állapotában fokozottan fejeződik ki a gazdálkodás hatékonyságának mértéke.

Gazdaságunk jelenlegi külső egyensúlyzavarai mögött is ezek az összefüggések húzódnak meg. Az egyensúly megbomlásának fő oka nem a korábbi évtizedekben tapasztalt átmeneti túlfogyasztás, hanem az, hogy gazdaságunk viszonylag hosszú időn át akkor is a régi növekedési pályán haladt, amikor már át kellett volna váltania az új pályára. Az egyensúlyzavar elhúzódásában az is közrejátszik, hogy az új növekedési pályára való átállás időigényes folyamat, hiszen nem pusztán a fogyasztás növekedési ütemének visszafogására van szükség, hanem a tartós, hosszú távú növekedési tényezők korábbinál lényegesen hatékonyabb működtetésére, s az ezzel járó jelentős strukturális, szervezeti, irányítási és nem utolsósorban tudati, felfogásbeli változásokra is.

Az eddigiekből adódik az új növekedési pálya néhány további lényeges, a korábbiaktól eltérő sajátossága is, amelyek több tekintetben meghatározzák az új növekedési pályát. Ezek:

— Gazdasági növekedésünk — az elmúlt három évtizedben tapasztalhatótól eltérően — egyre inkább *keresletvezérelt* növekedéssé alakul át. Jól kifejeződik ez gazdaságunk nyitottságában: a teljes kivitel 1979-ben már

nagyobb volt a nemzeti jövedelem felénél, a nemzeti jövedelem és az export 1981—1985 között várható növekményének aránya pedig ennél is magasabb — 70 százalék körüli — lesz. Ha az exportértékesítést nem tudjuk dinamikusabban bővíteni, szükségszerűen lassul a termelésnövekedés dinamikája is. Ebből következően a termelési tényezők — bár továbbra is meghatározó elemei lesznek a növekedésnek — csak a növekedés potenciális felső határát szabják meg, de a tényleges növekedés ettől elmaradhat. A múltban sem a szocialista, sem a tőkés piac nem jelentett ennyire meghatározó korlátot a termelés növelése szempontjából, mivel az igények jelentősen meghaladták a termelők kínálatát, a fizetőképes kereslet jó része kielégítetlen maradt. Az ilyen jellegű növekedésnek — előnyei (például a teljes foglalkoztatottság viszonylag könnyű biztosítása) mellett — közismerten súlyos hátrányai is vannak (a termelő elkényelmesedése, lanya ösztönözöttség a minőségi igények kielégítésére és az erőforrások racionális felhasználására, nagyobb veszteségek a munkafolyamatban és a beruházások terén). A növekedés jellegének megváltozása egyebek közt éppen azért szükséges, hogy ezek a veszteségek jelentősen csökkenjenek, a hatékonyság érdemben javuljon, a vevők igényeit minőségileg magasabb szinten lehessen kielégíteni. Mindez minőségileg magasabb jegyeket adhat a szocialista gazdálkodásnak, annak korszakos továbbfejlesztését jelentheti.

— A feladat nem csupán az, hogy gazdasági növekedésünket ezután egyszerűen a kereslet, hanem hogy a *hatékony* kereslet vezérelje, tehát olyan kereslet, amelyet elfogadható áron és az elérhető áraknál kisebb költségek mellett tudunk kielégíteni. Mind szigorúbbá válik az az igény, hogy a gazdasági növekedés a termelési volumen mellett megfelelő jövedelmeket is eredményezzen (például: megfelelő cserearányokat, a bruttó és a nettó termelés megfelelő arányát). A növekedéshez szükséges alapanyagok és energia-hordozók, technika, munkaerő biztosítása mellett egyre lényegesebb feltétel lesz tehát az is, hogy ezeket milyen hatékonysággal, költség- és árviszonyok mellett tudjuk hasznosítani.

— Az előbbiekből következően gyakrabban kell szembenézni azzal a döntési problémával, hogy érdemes-e teljesen kihasználni a rendelkezésre álló termelési tényezőket. Gyakrabban kerülhet sor olyan döntésre, hogy a társadalom számára előnyösebb átmenetileg lemondani az erőforrások egy részének kihasználásáról, mint azokat nem hatékonyan működtetni. Továbbra is érvényes marad az az alapvető közgazdasági összefüggés, hogy az erőforrásokat jobb hatékonyan használni, mint nem kihasználni; egyidejűleg azonban kiegészül azzal, hogy jobb lehet egyes erőforrásokat kihasználatlanul hagyni, mint rossz hatékonysággal működtetni. Következésképp, a gazdaság nagyobb mértékben fog mobilizálható munkaerő- és kapacitástartalékokkal rendelkezni. Ez fokozza a gazdaság alkalmazkodó képességét, ami önmagában is rendkívül nagy hatékonyságjavulást eredményezhet. Ugyanakkor azonban jelentősebb strukturális problémák halmozódhatnak fel, fokozott feladattá válik a kihasználatlanságból adódó problémák és feszültségek levezetése.

— Az új növekedési pályán — abból adódóan, hogy a növekedési ütemet pusztán a munkaerő bővítésével és a beruházási források növelésével nem lehet felgyorsítani — a gazdasági növekedés ütemét inkább a kereslet jobb kielégítését biztosító műszaki fejlődés szabja meg, mint az új erőforrások volumene. Kétségtelen, hogy az elkövetkezendő időszakban sem lesz

általános az erőforrások bősége, de a rendelkezésre álló erőforrások is csak akkor vezetnek a növekedés gyorsulására, ha párosulnak a műszaki fejlesztő és piaci munka megfelelő hatékonyságával. Ezért indokolatlanná válik a többleterőforrások megszerzéséért még ma is nagy intenzitással folyó harc. Már ma is sok esetben nem az erőforrások hiánya, hanem a meglévő erőforrások nem megfelelő hasznosítása a fő okozója egy-egy terület gazdasági gondjainak, növekedési problémáinak. Például korántsem egyértelmű, hogy beruházásaink egyértelműen a jövőt szolgálják-e. A felhalmozási források csak hatékony műszaki fejlesztés és piaci munka mellett dinamizálhatják kellő mértékben a növekedést.

— Gazdasági növekedésünk a jövőben sokkal differenciáltabb lesz. Az általános, mindenre kiterjedő növekedéssel szemben a gazdálkodó egységek jelentős hányadánál a termelés szintentartása vagy éppen csökkenése lesz a jellemző. Ugyanakkor a termelés volumenének stagnálása vagy csökkenése nem zárja ki, hanem inkább feltételezi a hatékonyság, a gazdaságosság javulását, a minőségi fejlődést.

— A minőség javítására, hatékony műszaki fejlődésre és eredményes piaci munkára alapozott differenciált növekedés mérése és értelmezése is új megközelítést igényel. Ennek egyik jellemző vonása, hogy nő az értékfolyamatok szerepe a volumenfolyamatokkal szemben. A felhasznált energia, anyag, kapacitások és munkaerő mértékétől függően ugyanaz a termelési eredmény is különbözőképpen minősül. A rendelkezésre álló erőforrásokat egyre értékesebb és nagyobb jövedelmet biztosító termékekké és szolgáltatásokká kell átalakítani.

— A növekedés fokozódó ráutaltsága a külpiacokra azzal a következménnyel is jár, hogy a növekedési ütem esetleges ingadozásai erőteljesebben függenek a külgazdasági tényezőktől, mint a belső gazdálkodás körülményeitől. Korábban ezek az ingadozások elsősorban a beruházási ciklusokhoz és ezen keresztül a középtávú tervek egyes döntési csomópontjaihoz (általában a tervek elfogadásának, illetőleg befejezésének időpontjához) kötődtek. Bár ezek is összefüggésben voltak a külgazdasági hatásokkal, a kapcsolat döntően a beruházások révén jött létre. Jelenleg és a jövőben azonban alapvetően az általános külső piaci körülményekhez igazodik a növekedési ütem, ahhoz, hogy a magyar termékeket milyen feltételekkel és milyen mennyiségben tudjuk elhelyezni a külpiacokon. E tekintetben számolni lehet a tőkés világgazdaság ilyen irányú hatásainak fokozódásával is.

— Mindez nehezebbé, bonyolultabbá teszi a gazdasági növekedés tervezését, irányítását, és a korábbinál rugalmasabb, nyitottabb, egyben folyamatosabb gazdasági irányítást és tervezést kíván. Következetesebben kell tehát érvényesíteni az 1978-at követően kialakított tervezési és irányítási elveket, különösen a nagyobb teljesítmények fokozott megkövetelését, az ezen alapuló erőteljesebb differenciálást, a központi irányítás (tervezés, szabályozás) és a vállalati önállóság, kezdeményező-készség hatékonyabb összehangoltetését, a pozitív kibontakozást segítő, gyorsító konfliktusok tudatos vállalását és tervszerű feloldását. Ennek megfelelően fejlesztendő a gazdaság intézményi és szervezeti rendszere is. Még nagyobb lesz a fontossága és a hatása a gazdaságpolitikát szolgáló külgazdasági tevékenységnek. Jelentős feladatok adódnak a tudatformálás terén, mindenekelőtt az új növekedési pályára való áttérés szükségességének megértésében. Nem kisebb jelentőségű feladatok adódnak az új növekedési pályára való ráállást és a rajta

haladást szolgáló gazdaságpolitika, fejlesztési stratégia konkrét cselekvési irányainak, koncepcióinak a kialakításában, az ezek realizálásához szükséges nemzetközi és hazai feltételek megteremtésében sem.

Az új növekedési pálya előbbiekben vázolt jellemzői a következőkből adódnak:

— Lényegesen megváltoztak a legjelentősebb gazdasági partnereinktől, a KGST-országokból származó import lehetőségei és feltételei. A korábbinál mérsékeltebb ütemű alapanyag- és energiaimportra nyílik lehetőség; továbbra is csak részben tudjuk kielégíteni e viszonylatból a korszerű technika iránti igényeinket. Az import dinamikájának ebből adódó mérséklése szükségszerűen visszafogja az exportdinamikát is. Ezzel egyidejűleg az importot egyre inkább növekvő világgiazi árszinten és egyre szigorúbb igényeket kielégíteni képes termékek exportjával kell megfizetni, illetve kiegyenlíteni. Alapvető követelmény a megfelelő exportárak javuló minősége. Amennyiben nem tudnánk megfelelő áron és minőségben exportálni, akkor egyrészt tovább lassulhat az import, másrészt olyan cserearány-veszteségeink keletkezhetnek, amelyek jelentősen mérsékelhetik a belföldön felhasználható rendelkezésre álló forrásokat. Olyan minőségű és olyan árak elérését lehetővé tevő árakat kell szállítanunk a KGST-országokba, amelyek megalapozzák az import reálisan elérhető bővülését, és elkerülhetővé teszik a cserearány-veszteséget, illetőleg — ha az elkerülhetetlen, mind például a kőolajimport esetében — annak növekedését s ezáltal a források relatív csökkenését.

— A tőkés piacokon a korábbiaknál is határozottabban érvényesülő szabály, hogy az importot fenntartani és bővíteni csak gazdaságos export ellenében lehetséges. Csak ilyen exporttal hozhatók létre a szükséges import mellett az életszínvonal és a fejlesztéspolitika igényeit is kielégítő források. A gazdaságtalan export fokozása nem jelent többletforrást az ország számára, az erőltetett, a ráfordításokkal kellően nem számoló exportpolitika nem-hogy javítaná, de kifejezetten rontaná a népgazdaság helyzetét. Ebben a viszonylatban tehát létszükséglet a magasabb követelményekhez való felzárkózás, a piaci igények figyelembevétele és kielégítése az export gazdaságos növelése érdekében.

— A belföldi felhalmozás átmenetileg nem — illetőleg csak lassú ütemben — bővíthető. Döntően az ismert egyensúlyi okok miatt, azaz a külgazdasági egyensúly javítása érdekében mind a lakossági fogyasztás, mind pedig a beruházások területén meg kell elégedni a szinttartással, illetve a minimális növekedéssel mindaddig, amíg kielégítő külgazdasági egyensúlyt nem érünk el. Gazdaságunk mai strukturális adottságai is csak a belföldi felhalmozás szerény bővítését teszik lehetővé, mivel a gazdaságos termelés és export részaránya nem olyan mértékű, hogy — akár gyors növelésük esetén is — lehetővé tennék a gazdasági növekedés magas dinamikáját. Következésképp, a belföldi fogyasztás akkor gyorsítható fel, ha egy kedvezőbb külgazdasági egyensúlyi helyzet és jobb struktúra mellett hatékony termelés és export dinamizálhatja az importot is, illetőleg olyan többletforrásokat teremt, amelyek révén reálisan nagyobb mértékben bővíthetők a lakossági fogyasztáshoz, illetve a beruházásokhoz szükséges árualapok. Mindez azonban hosszabb időt vesz igénybe. Emellett arra is tekintettel kell lenni, hogy a belföldi fogyasztás — már ma is, a jövőben pedig még inkább — szintén fokozódó minőségi igényeket támaszt. A lakosság szükségleteinek kielégítése korszerű fogyasztási javakat, a termelés modernizálása pedig termelékeny és kiváló

minőségű termelési eszközöket követel. Amennyiben a termelés nem lenne képes kielégíteni ezeket az igényeket, a belföldi piac hasonlóan korlátjává válna a növekedésnek, mint a szocialista és a tőkés külkereskedelmi áruforgalom.

Még szembeötlőbbek a növekedés feltételeiben bekövetkező változások, ha azokat az elmúlt évekhez viszonyítjuk. Az elmúlt közel negyedszázados időszakban viszonylag dinamikusan bővült a szocialista import, azon belül az alapanyag- és energiabehozatal. A forgalom alakulását jelzik a következő adatok:

A külkereskedelmi forgalom volumenindexei

Megnevezés	Szocialista	Nem szoc.	Összesen	Ebből	
	országok			rubel	nem rubel
	elszámolások				

Behozatal

1980. év					
1970. százalékában	173,1	165,5	172,1	183,8	155,7
1975. év					
1970. százalékában	150,5	127,7	142,0	157,6	124,0
1980. év					
1975. százalékában	115,0	129,6	121,2	116,6	125,6

Kivitel

1980. év					
1970. százalékában	232,5	182,0	220,0	217,7	209,5
1975. év					
1970. százalékában	171,2	117,5	156,7	167,1	140,2
1980. év					
1975. százalékában	135,8	154,9	140,4	130,3	149,4

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1981. KSH. 142. 1.

A forgalom ilyen alakulása 1975-ig jórészt biztosította a dinamikus termelésbővítés anyagi-műszaki megalapozását, mégpedig oly módon, hogy egyúttal piacot is teremtett; a gyors ütemben bővülő alapanyag- és energia-hordozó-importtal párhuzamosan nőtt az exportárualapok piaca is. A termelés dinamikus növelését a munkaerő és a kapacitások oldaláról is meg lehetett alapozni. Ily módon 1975-ig a szocialista import és export önmagában is dinamizálta a termelést, áttételesen pedig a belföldi fogyasztást is. Ugyanakkor mind a szocialista, mind a belföldi piacon hosszú időn át az alapvető szükségleti és ebből adódóan a mennyiségi igények domináltak, míg a minőségi igények csak az utóbbi időben váltak erőteljesebbé. A világpiaci árrobbanásig az árak is számunkra kedvezően alakultak. Ezt követően azonban már csak erősen romló cserearányok és ebből adódóan emelkedő adósságállomány mellett tudunk beszerezni a szocialista országokból energiát és alapanyagot. A tőkés piacokon ugyan korábban is szigorú követelmények érvényesültek, de a tőkés export — döntően a viszonylag kedvező szocialista és belső piaci körülmények folytán — lényegesen kisebb szerepet játszott a növekedésben. Ezenkívül a tőkés export könnyebb is volt, mint ma, mert a tőkés világgazdaság kevésbé volt válságokkal terhes, az expor-

tunkban meghatározó hányadot képviselő mezőgazdasági termékeket, alapanyagokat és alacsony feldolgozottságú termékeket a mainál kisebb mértékben sújtotta diszkrimináció, ugyanakkor anyag- és félkésztermék-exportunk számára kedvező alapot adott a viszonylag dinamikus szocialista import. Ez az import hozzájárult a tőkés piacokon realizálható árualapok bővítéséhez is. E kedvező növekedési körülményekben hozott alapvető változást a szocialista országokból származó import növekedési ütemének mérséklődése, feltételeinek keményedése és a belső piac felvevőképességének beszűkülése. Miközben a szocialista országokból származó importban beállott új helyzet mérsékelte a tőkés exportra alkalmas árualapok bővítését, a szocialista országokba irányuló exportunkkal szemben támasztott fokozódó minőségi követelmények megnövelték a tőkés importigényt. Ugyanakkor a tőkés exportban növekvő szerephez jutnak a feldolgozott ipari és élelmiszeripari termékek, amelyek gazdaságos értékesítése lényegesen nehezebb. Ily módon tehát a termelés érdemi bővítése valóban csak hatékony (nem utolsósorban tőkés) exporttal, magas minőségi igények kielégítése esetén oldható meg. A növekedésnek tehát valóban minőséginek kell lennie. Ez adja egyben a minőségi jegyek *determináló, kényszer* jellegét is. Amennyiben ugyanis nem ilyen a növekedés, akkor *szükségszerűen lassul az ütem*, ennek az élet-színvonalra, a gazdaság fejlesztésére gyakorolt összes negatív következményével együtt. Ebből adódik a növekedés nagyfokú „egyensúlyérzékenysége” is: a külgazdasági feltételek erőteljes és egyre fokozódó hatást gyakorolnak az új növekedési pályán történő gazdasági fejlődésre.

Gazdaságunk új növekedési pályára állásának objektív szükségessége tehát a növekedési feltételek változásából következik. Ismerjük e pálya főbb jellemzőit, követelményeit. Hogy mikor, hogyan és mi módon tudjuk e pályára állítani gazdaságunknak ha nem is az egészét, de legalább a meghatározó területeit, ma még nem tudjuk. Az elmúlt két évben több jelentős lépést tettünk ebben az irányban, s ezek eredményei már mutatkoznak (például mérséklődött a felesleges készletek növekedése, kiegyensúlyozottabbá vált a munkaerő-gazdálkodás és a beruházási tevékenység).

Fontos lépés volt a VI. ötéves terv gazdaságpolitikai vonalvezetésének kidolgozása és elfogadása; a tervcélok elérésének nehéz feladata azonban még hátra van. Mindezekhez nagy segítséget adhat a most folyó, az 1981—2000 közötti évekre vonatkozó hosszú távú tervezőmunka, különösen a mai feladatokhoz is eligazítást adó fejlesztési stratégiai alternatívák, részkonceptiók kimunkálása és megvalósíthatóságuk főbb feltételeinek feltárása.

A magyar gazdaság növekedési üteme az elkövetkező időszakban

Az új növekedési pálya főbb jellemzőinek áttekintését követően logikusan merül fel a kérdés: milyen növekedési ütemre készülhet fel a magyar gazdaság az elkövetkező időszakban? E növekedési ütem konkrét mértékét hosszabb távra nagyon nehéz tervezni vagy prognosztizálni, hiszen ma még több lényeges feltétel — főleg nemzetközi vonatkozásban — bizonytalan. További elemzések és gazdasági, politikai minősítést igénylő ismeretek szükségesegek a reálisan kitűzhető hazai fejlesztési célok konkretizálásához is (például a tekintetben, hogy konkrétan milyen iparpolitikát kövessünk). Annait azonban így is nagy biztonsággal meg lehet kockáztatni, hogy

— gazdasági növekedésünk minden bizonnyal lassúbb lesz, mint az 1950—1960—1970-es években volt;

— az új növekedési pályának nincsen érdemi, tartós fejlődést biztosító alternatívája. A növekedés lassulását a következő adatok is jól mutatják:

A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme

1950-es évek	5,8 százalék
1960-as évek	5,4 százalék
1971—1975	6,3 százalék
1976—1977	5,4 százalék
1978	4,2 százalék
1979	1,9 százalék
1980	—0,8 százalék
A VI. (1981—85-ig tartó) ötéves terv előirányzata	2,8 százalék

A lassulás alapvető oka a megváltozott külgazdasági körülmények mellett a minőségi, intenzív növekedés követelményeinek fokozott megjelenése. Az új növekedési pályán haladva — a növekedés extenzív tartalékainak kimerülése és a külső tényezők változása miatt — viszonylag gyors strukturális fejlődés mellett is a korábbinál lassúbb növekedés érhető el. A növekedési jelleg változása esetén, új pályára történő ráálláskor, amikor szükségszerűen nagyobb mértékű strukturális átalakítást kell megoldani, a strukturális problémák erőteljesebben mérséklék az ütemet.

Különösen figyelemre méltó volt 1979—1980-ban a gazdasági növekedés lassulása. 1980-ban a lassulást döntően piaci okok magyarázták, ti. az exportpiacok rendkívüli beszűkülése. (1980-ban a kivitel csak 0,8 százalékkal nőtt, ebből a rubel elszámolású kivitel 1,9 százalékkal csökkent, a nem rubel elszámolású 3,5 százalékkal nőtt.) Ugyanakkor minden bizonnyal hozzájárultak a mérsékelt növekedéshez irányítási munkánk gyengeségei is. Az elmúlt két év növekedési üteme szemléltetően jelzi, hogy az új növekedési pálya jellemzői már ma is sok tekintetben gyakorlati realitások, s hogy az új pályára való ráállás nemcsak a jövőben lesz parancsoló igény, hanem már ma is az. Azt, hogy hosszabb távon az új növekedési pályán a magyar gazdaság reálisan — az objektív külső és belső adottságokat, az irányítás, gazdálkodás javításában levő tartalékokat is számba véve — milyen ütemet érhet el, ma még nem lehet megbízhatóan felmérni. Ehhez további gyakorlati tapasztalatokra és elemző munkára lesz szükség.

A reálisan elérhető ütem kérdése szorosan összefügg azzal az állítással, hogy az új növekedési pályának nincs tartós fejlődést biztosító alternatívája. Akkor is ezen a pályán kell haladni, ha az elemzések és az értékelések azt mutatják, hogy a növekedést átmenetileg — több éven át — maximális erőfeszítéssel és az objektív lehetőségek teljes kihasználásával sem tudjuk hatékonyan érdemben felgyorsítani. Ilyen esetben még mindig jobb, ha a gazdaságpolitika tudomásul veszi az objektív tényeket, és a növekedést a hatékonysági követelményekkel összhangban alakítja, mint ha azt megalapozatlanul, a külső egyensúly terhére felgyorsítja. Az ilyen gyorsítás ugyanis — mint ahogy korábban az elvi összefüggésekről szólva kifejtettük — nem

jelentene érdemi forrástöbbletet, ezzel szemben konzerválná a gazdaságtalan struktúrát, a tartós növekedési tényezők nem hatékony kihasználását, így végül is olyan mértékűre fokozná az egyensúlytalanságot, hogy azt már csak a gazdasági fejlődés súlyos törése (a növekedési ütem és a fogyasztás radikális csökkentése) árán lehetne helyreállítani — rendkívüli politikai kockázat mellett.

Az is — az előbbivel egyenrangú — fontos követelmény azonban, hogy a gazdaságirányítás használja ki az objektív növekedési lehetőségeket, a meglevő és mozgósítható hatékonysági tartalékokat. Ennek elmulasztása nemcsak hogy a növekedést, de a gazdasági egyensúly helyreállítását is indokolatlanul fékezne, annál is inkább, mivel végső fokon a növekedésnek kell „hoznia” azokat a többletforrásokat, amelyek révén az egyensúly megteremthető és megszilárdítható.

A gazdasági növekedés új pályája tehát valóban számos új követelményt és jelenséget vet fel. A rátérés erre a pályára gazdaságpolitikai-politikai horderejét tekintve is nagy, korszakos jelentőségű változás.

Az új növekedési pályára való rátérés fejlődésünk szükségszerű állomása — ezt a lépést nem lehet elkerülni. Az új út követése több tekintetben nehezebb a korábbi növekedési pályán való haladásnál, de a fejlődés természetes törvényszerűségéből adódóan nagyobb sikert és eredményt hozhat; egyet jelent azzal, hogy szocialista gazdaságunk a termelés és fogyasztás magasabb minőségi jellemzőkkel bíró osztályába lép. El lépés a korábbiaknál nem kevésbé nehéz, esetenként feszültségeket is kiváltó döntéseket igényel. Az új növekedési pálya vállalásával együtt ezeket is vállalni kell. Eddigi gazdasági fejlődésünk és az ennek során szerzett irányítási tapasztalat minden bizonnyal kellő alapot és garanciát ad ahhoz, hogy nagyobb zökkenőktől mentesen lépjunk rá erre a pályára, és sikeresen haladjunk rajta.

KÖLTSÉGGAZDÁLKODÁS ÉS ÖNKÖLTSÉGSZÁMÍTÁS AZ IPARBAN

(Szerkesztette: Scholz—Patóh—Tompá—Alapi)

(Számviteli módszertani útmutató sorozat)

A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa

A termékszerkezet-változás gazdasági megalapozásában és az önköltségsökkentés vállalati tartalékainak feltárásában jelentős szerepe van az önköltségszámításnak. A termékek önköltségének kiszámítása, az árvetés és az utókalkuláció szerinti önköltségadatok összehasonlító elemzése a hatékonyságjavítás és jövedelmezőség-növelés egyik fontos eszköze. Az útmutató az önköltségszámítás módját és feladatait az önköltségszámítás rendjéről közzétett PM—ÁH-rendeletekben foglaltakkal összhangban határozza meg. A kötet összeállítói gyakorlati megoldásokat ajánlanak az iparvállalatoknak a költséggazdálkodás, belső elszámolás és önköltségszámítás megszervezéséhez. A kötet részletesen tárgyalja a szervezési feladatokat, megoldásokat hagyományos technikával, a közepes adattechnika eszközeivel és a számítógépes adatfeldolgozással.

188 l., fűzve 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az 1981. évi műszaki és közgazdasági könyvnapokra megjelent kiadvány

A magyar gazdaság importigényességéről

Gazdasági növekedésünk egyik alapkérdése, miként alakul a jövőben az importigényesség, a termelés és az import kapcsolata. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az importtakarékoság, az import és a termelési szerkezet ésszerű átalakítása a közeljövő egyik legfontosabb feladata lesz. Ennek megalapozásához az Országos Tervhivatalban sokrétű elemzőmunka folyik. E tanulmány az importigényesség vizsgálatának azon eredményeiről számol be, amelyek a Népgazdasági Modellek Osztályán születtek.*

A vizsgálatot alapvetően két síkon folytattuk:

— lépéseket tettünk az importigényesség múltbeli alakulásának felderítésére, ami a jövőbe pillantáshoz feltétlenül szükséges, másrészt

— a VI. ötéves terv kidolgozásánál használt úgynevezett központi volumenmodellel több számítássorozatot végeztünk az importigényesség jövőbeli szerepének, várható alakulásának felderítésére.

Az importigényesség *múltbeli* elemzését döntően a KSH-ban, az Országos Tervhivatalban és az INFELOR-ban végzett ÁKM-munkára építettük. (Erről részletesebben lásd a mellékletet.) Ennek alapján az importigényesség kategóriája jól mérhető 1959-től napjainkig, még akkor is, ha az 1970-es évtizednek egy korszerű összehasonlító áron kidolgozott ÁKM-idősora még várat magára.

Az *előttünk álló időszak* alaposabb elemzéséhez pedig az ötéves terv modellrendszerének kialakítása jelentette a nagy lehetőséget. E modellrendszer kidolgozásakor az importigényesség kezelése igen nagy hangsúlyt kapott, lévén a külkereskedelem gazdasági életünk egyik központi kategóriája.

Mindenekelőtt definiálnunk kell, mit értünk importigényességen. Ez a kategória felfogásunkban mindig egy adott importnak egy adott termeléshez való viszonyát jelenti. Legegyszerűbb formájában $\frac{i}{x}$, ahol i az összes import, x pedig az összes termelés. Vizsgálatunk során ezt a mutatót rendkívül sokféle formában számítottuk ki. Az importot bontottuk a külkereskedelmi viszonylatok, a felhasználási célok, a halmozottság foka stb. szerint, és a termelést is több elemre szedtük szét. A vizsgálati eredmények ismeretésekor mindig pontosan megmondjuk, hogy az adott esetben éppen melyik hányadosról beszélünk.

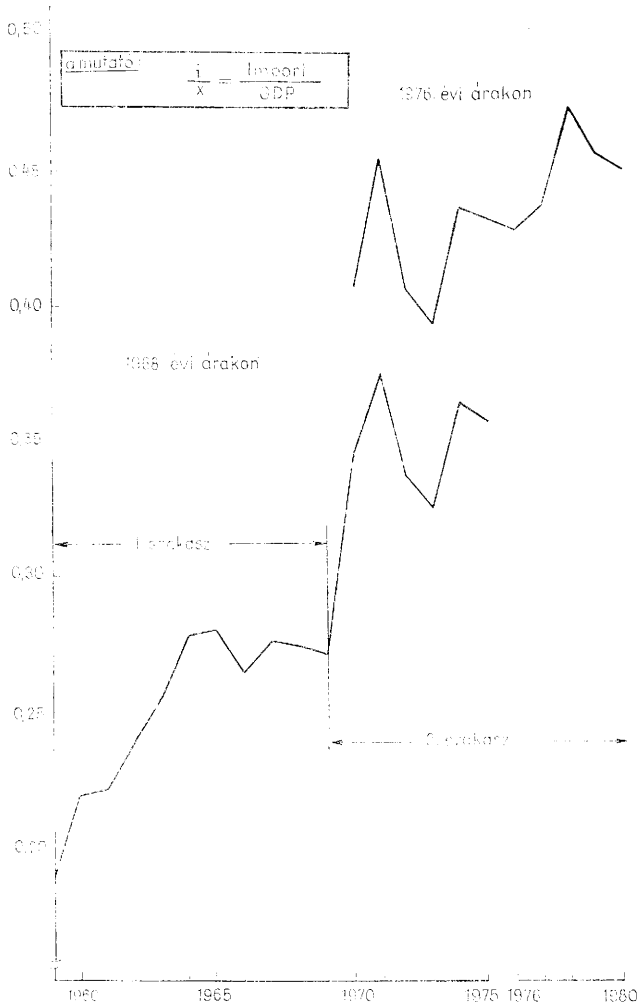
Az importigényesség múltbeli alakulása

Az importigényesség múltbeli alakulása jellegzetes változásokat mutat. (Lásd az 1., 2. és 3. sz. ábrákat.)

Az import 1960-ban a GDP-nek nem egészen 20 százaléka volt, napjainkban viszont már a 45 százaléka körül ingadozik. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

* Noha e tanulmány egy kollektív munka részeként született, az itt leírt megállapításokért a szerző egyedül felelős.

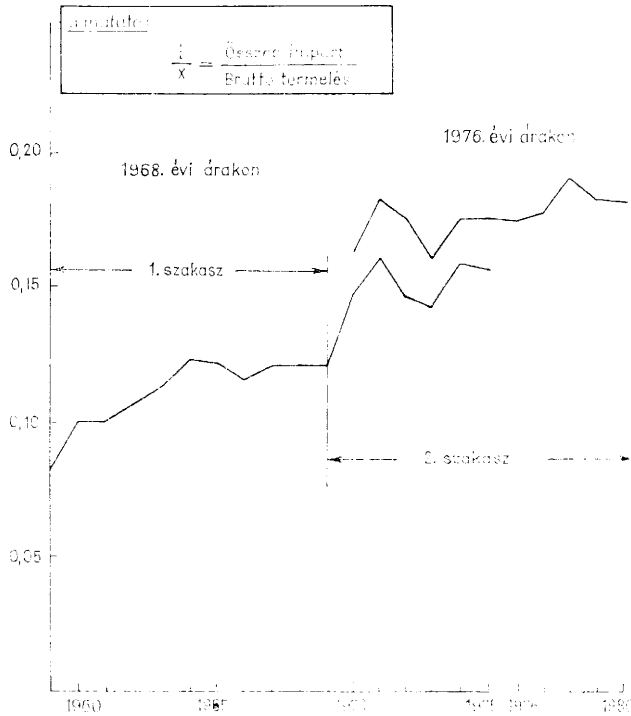
Az import a GDP százalékában

Ugyancsak a kétszeresére nőtt a termeléshez viszonyított importigényesség. (Lásd a 2. sz. ábrát.) A 2. sz. ábra képét bontja fel a 3. sz. ábra a fogyasztás, a bruttó felhalmozás és az export teljes importtartalmára. Ezek is lendületes növekedést mutatnak. Hogyan ítéltető meg ez a jelenség?

Az importigényesség növekedése irányzatában szükségszerű folyamat. Hatásosan jut kifejezésre benne az a tény, hogy gazdasági növekedésünk egyik alapvető motorja és katalizátora a külkereskedelem. A komparatív előnyök és a hatékonyság szempontjainak érvényesítése a meglehetősen szűk belső piac mellett csak a külkereskedelem erőteljes bővülése útján lehetséges, ami törvénytörően vezet az importigényesség növekedéséhez.

Az import a bruttó termelés százalékában

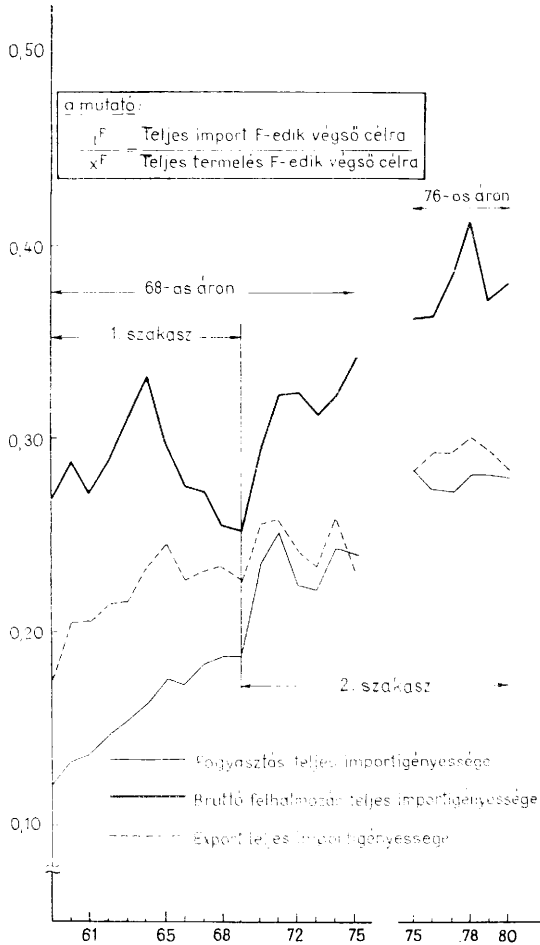

A megfigyelt növekedést mégsem intézhetjük el ilyen sommásan. A bemutatott ábrák ugyanis arról is tanúskodnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes. Ellenkezőleg, erőteljes ingadozásokon, lökések keresztül bontakozik ki, és hatásában is meglehetősen eltérően érinti a népgazdaságot. Vizsgáljuk meg ezért az importigényesség alakulását részleteiben!

Az importigényesség alakulásában néhány világos szakasz jól elkülöníthető. Alapvetően két hullám, két lökés vezetett az importigényesség mai szintjéhez. Az első az 1959—1969-es időszak, a második pedig az 1969-től napjainkig tartó periódus. Mindkét időszak sajátos jellegzetessége, hogy az időszak elején az importigényesség gyorsan nő, majd egy adott szinten stabilizálódni törekszik. De a két időszak között lényeges különbség is van. A második időszakban az importigényesség felfutása sokkal gyorsabb, szinte robbanásszerű volt, és ennek meg néhány további tényezőnek a következtében a stabilizálódás nagyon keservessé vált.

A felfutás és a stabilizálódás adott időszakon belül jelentős mértékben összefügg a felhalmozási tevékenységgel. A 3. sz. ábrán láthatjuk, hogy azokban az időszakokban, amelyekben az importigényesség növekvő, ezt a növekedést jelentősen gyorsítja a felhalmozás importigényességének fokozódása, a stabilizálódás pedig a felhalmozás importigényességének leszálló ágával esik egybe.

Az egyes végső felhasználási célok teljes importigényessége

Vajon lesz-e újabb hullám? Számolhatunk-e az 1980-as évtizedben az importigényesség újabb lökészerű növekedésével? Hogy ezekre a kérdésekre valamelyest megalapozott választ adhassunk, vizsgáljuk meg alaposabban az 1969-től napjainkig terjedő második szakaszt!

A további vizsgálat módszere az, hogy a második időszakot részperiódusokra bontjuk, majd ezekben több szempontból minősítjük, teszteljük az importigényesség alakulását. Milyen tagolás lehetséges ebben az időszakban, és mik lehetnek a tesztelés szempontjai?

Az 1970-es évtizedet az importigényesség alakulása szempontjából a következő részzakaszokra bontottuk:

1. szakasz: 1969—1971, az importigényesség robbanásszerű növekedése;
2. szakasz: 1971—1973, az importnövekedés első visszafogása;

3. szakasz: 1973—1975, a világszerte árobbanás időszaka;

4. szakasz: 1975—1976, az importigényességi szint második visszafogása;

5. szakasz: 1976—1978, egy kisiklás vagy a „bekészletezés” periódusa;

6. szakasz: 1978—1980, harmadik importnövekedési korlátozás a stabilizálódás érdekében.

A tesztelés során azt vizsgáljuk, miként alakult az importigényesség az egyes szakaszokban

— a cserearányok változása,

— az exportképesség alakulása,

— a külkereskedelmi egyenleg változása szempontjából,

és megvizsgáljuk, hogy

— mire használták fel az egyes időszakok importnövekményét.

A felsorolt szempontokra adott válaszok az importigényesség jóval árnyaltabb megítélését teszik lehetővé, és néhány jövőre vonatkozó változás körvonalai is kibontakoznak.

1. Az importigényesség és a cserearányok változását az 1. sz. táblázat veti össze a korábban kialakított tagolásnak megfelelően. A cserearány-változást a

$$\frac{p_t^e/p_{t-1}^e}{p_t^i/p_{t-1}^i} \cdot 100,0$$

mutatóval mértük, ahol

p_t^e — az „export ára” a t -edik évben,

p_t^i — az „import ára” a t -edik évben,

$t = 1, 2, 3, \dots$ stb.

Ha a mutató kisebb, mint 1, akkor importáraink gyorsabban nőttek, mint exportáraink, így cserearányromlás következett be.

1. sz. táblázat

Importigényesség és cserearányok 1969—1980 között

Megnevezés	1969—71	1971—73	1973—75	1975—76	1976—78	1978—80
Cserearány-változás						
1968-as áron számolva	101,4	98,4	86,3			
1976-os áron számolva	.	97,2	86,7	102,1	96,0	98,0
Az import átlagos évi növekedési üteme folyó áron	26,1	5,5	27,2	—4,2	15,4	—0,8
1968-as áron	24,4	—0,8	11,7			
1976-os áron	.	—1,0	11,2	2,6	11,5	—2,9
A termelés átlagos évi növekedési üteme folyó áron	9,9	8,2	9,9	9,1	9,8	8,0
1968-as áron	7,6	5,3	6,5			
1976-os áron	.	5,4	6,5	3,5	6,3	2,1

Az importigényesség és a cserearányok egybevetése azt mutatja, hogy az importigényesség nem a cserearányok változásától függött. Sem a csere-

arányok változásának mértéke, sem a változás iránya nem magyarázza az importigényesség alakulását. Jó példa erre az 1973—75-ös időszak. Ekkor ugyanis az importigényesség gyorsan nőtt, noha a cserearányok drasztikusan romlottak. A két kategória között tehát nincs szoros kapcsolat. Az importigényesség alakulását *egyéb tényezők* határozták meg.

2. A 4/a és a 4/b sz. ábrákat szemlélve úgy tűnik, hogy az importigényesség és az exportképesség viszonya egy rossz, de felbonthatatlan házasságra emlékeztet. Az import nem az exportképességnek megfelelően nő, hanem attól önállósodni szeretne. Ez egy ideig megy, de aztán a túlzott önállósodásnak véget kell vetni. Az importot határozottan vissza kell fogni, amíg növekedésének exportoldalán is létrejönnek a feltételei. A hasonlat végére a 2. sz. táblázat tesz pontot, amikor megjeleníti a „harmadikat, aki után az import megy”.

2. sz. táblázat

Átlagos évi növekedési ütemek 1969—1980 között
(százalék)

Megnevezés	1968-as árakon			1976-os árakon		
	1969—71	1971—73	1973—75	1975—76	1976—78	1978—80
Fogyasztásban	7,3	4,2	6,2	2,6	4,7	2,1
Bruttó felhalmozásban	18,2	—5,8	15,4	1,6	13,4	—8,1
Hazai végső felhasználás- ban (1+2)	10,7	0,8	9,1	2,3	7,6	—1,5
Exportban	7,8	16,5	4,6	6,8	7,8	7,0
Importban	24,4	—0,8	11,4	2,6	11,5	—2,8

Ezek szerint az import a hazai végső felhasználási célok és ezen belül *elsősorban a felhalmozás* növekedési ütemével van szoros kapcsolatban. Azokban az időszakokban, amelyekben a bruttó felhalmozás növekedési üteme gyors, az import növekedési üteme is felszökik, jóval meghaladva az exportét, és megfordítva.

Komolyabbra fogva a dolgot, az importigényesség és az exportképesség között a látszólagos különülés ellenére szoros kapcsolat van. Az import egy része rendszeresen beépül az exportképes kapacitásokba, és ezzel hozzájárul az exportképesség erősítéséhez. A kapcsolatnak bizonyos fokú szabadságot kölcsönöz az, hogy — az eladósodást vállalva — van lehetőség az import felfuttatására. Ez tükröződik abban, hogy az import elsősorban a felhalmozással mozog együtt, és látszólag független az export növekedésétől. Az importigényesség alakulását az exportképesség szempontjából mégsem ítéltük problémamentesnek. Ugyanis csak az 1969—71-es importnövekedés vezetett a rákövetkező időszakban jelentősebb exportnövekedéshez. A többiben már ez a hatás csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem érvényesült.

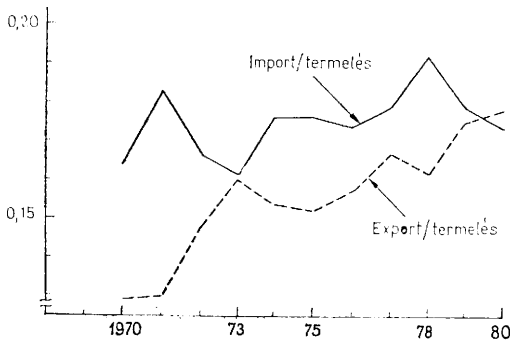
3. Az import „előreszaladásának” azonban ára van: az egyensúly megbotlása. Jól illusztrálják ezt az 5/a és az 5/b sz. ábrák.

Az importigényesség növekedése mindig is az import megszaladásával járt. Ez önmagában nem bírálható, az viszont igen, hogy nyomában az eladósodás veszélyes méreteket öltött.

Az importigényesség és az exportképesség együttes alakulása

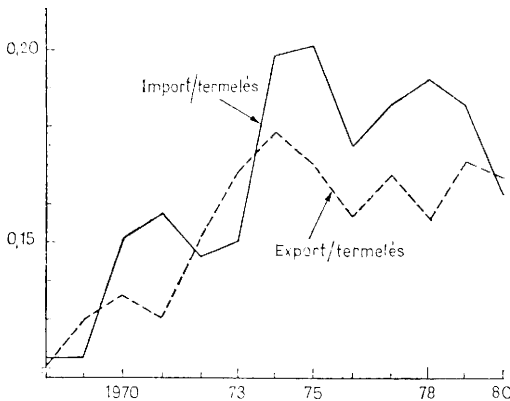
4/a sz. ábra

Import és export a termelés százalékában (1976-os árakon)

4/b sz. ábra

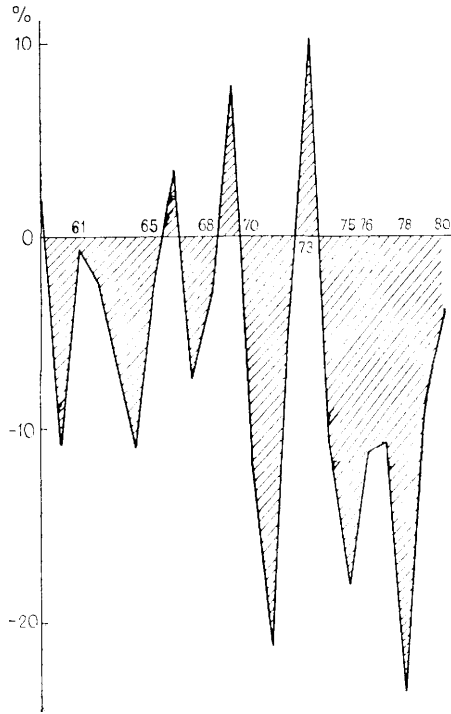
Import és export a termelés százalékában (folyó árakon)

Az importigényesség robbanásszerű növekedése az 1970-es évtized elején a külkereskedelmi mérleg minden eddiginél nagyobb hiányához vezetett. Így az 1969—71-es nagy importnövekedés lényegében előidézője lett a későbbi eladósodásnak azzal, hogy a gazdaságot egy szélsőséges kilengés állapotába hozta, lecsökkentve a rugalmasságát az árrobbanást követő 1973—75-ös időszakban.

4. Hová megy az az import, amely az importigényesség növekedése során növekményként beáramlik az országba? A tisztább kép érdekében az ágazati kapcsolatok mérlegeinek idősorával felosztottuk az anyagfelhasználási importot az egyes végső felhasználási célok között, majd megnéztük, hogyan oszlott meg az egyes időszakok összes importnövekménye az egyes végső felhasználási célok között. Eredményeinket a 3. sz. táblázat tartalmazza.

5/a sz. ábra
A külkereskedelmi mérleg egyenlege az export százalékában (folyó árakon)

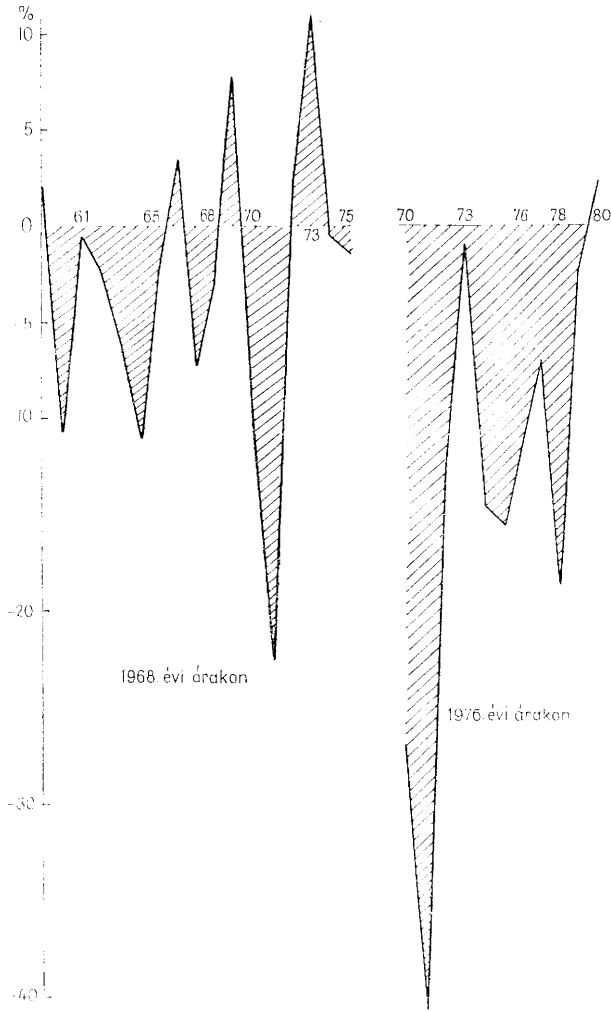

3. sz. táblázat

Az importnövekmények megoszlása

Megnevezés	1968. évi árakon			1976. évi árakon		
	1969—71	1971—73	1973—75	1975—76	1976—78	1978—80
<i>Az összes növekmény hány százaléka ment</i>						
fogyasztásra	46,3	-127,4	41,3	-20,8	23,9	- 0,7
beruházásra	31,6	- 91,2	32,6	29,2	28,2	- 24,9
készletváltozásra	7,5	-206,1	17,6	- 7,1	26,8	-109,9
bruttó felhalmozásra	39,1	-297,3	50,2	22,1	55,0	-134,7
hazai végső felhasználási célokra	85,4	-424,8	91,5	1,3	78,9	-135,4
rubel exportra	9,6	162,3	5,2	35,3	11,4	9,3
nem rubel exportra	5,0	162,4	3,3	63,5	9,7	26,1
exportra összesen	14,6	324,8	8,5	98,7	21,1	35,4
Összes importnövekmény (-csökkenés)	100,0	-100,0	100,0	100,0	100,0	-100,0
Az összes import átlagos évi növekedési üteme	24,4	- 0,8	11,7	2,6	11,5	- 2,8

A külkereskedelmi mérleg egyenlege az export százalékában (változatlan áron)

Az importot tehát döntően a hazai végső felhasználás és ezen belül is egyre nagyobb mértékben a felhalmozás vette igénybe. Ha csökken az import, akkor a csökkenés — az előbbi fordítottjaként — elsősorban a felhalmozásban jelentkezik, és csak azt követően a fogyasztásban. Ez nagyon szépen érvényesült 1975-ig. Ettől kezdve azonban a növekmények struktúrája kedvezőtlenül alakult át. 1976 és 1978 között rendkívül megnőtt a készletváltozás részesedése az import növekményéből, míg a beruházások részesedése mintegy 4 százalékkal csökkent. E mögött egy igen veszélyes magatartás körvonalai sejthetők. A vállalatok az importkorlátozások fel-

oldását — kellő tisztánlátás hiányában — arra használják fel, hogy készleteiket feltöltsék. A készletfelhalmozás különösen 1978-ban öltött komoly méreteket, amikor a (76-os árákon mérve) 13 százalékos importnövekmény 47 százalékát kötötte le a készletnövekedés. 1978 után aztán a készletnövelést szolgáló import csökkent a leggyorsabb ütemben.

Az importigényesség *második* növekedési hullámát vizsgálva, nem találunk olyan közgazdasági kategóriát, amelynek alakulása magyarázatot adott volna az importigényesség ciklikus ingadozásaira. A cserearányváltozás egyáltalán nem, az exportképesség pedig csak hosszú távon adott némi magyarázatot. A külkereskedelmi mérleg egyenlegének alakulása is inkább csak tünet, mint ok. Persze, ha nagy a mérleghiány, akkor ez már visszafogja az import növekedését. de nem magyarázza magának a mérleghiánynak a kialakulását. Az importnövekmények elosztása már lényegesebb összefüggésekre világít rá, de azért önmagában nem magyaráz meg mindent. Nem is magyarázhat, hiszen az okok gazdaságpolitikai természetűek.

1968 után lényegében szabaddá tettük az import beáramlását, és a gazdaság élt is ezzel a korábbinál jóval nagyobb szabadsággal. 1969 és 1971 között az importnövekmény legnagyobb részét a fogyasztás szívta fel, sokkal nagyobb részét, mint az 1956—64-es felfutás időszakában. A beruházások is mohón falták az importot, de az exportképesség nem nőtt az importigényességhez hasonló ütemben. Ennek eredményeként minden korábbinál nagyobb mérleghiány keletkezett. Ezt a gazdaságpolitikai vezetés észlelte, és meghúzta a vészféket. Ennek hatására 1971 és 1973 között az egyensúly javult, még aktívum is keletkezett. A beruházási stop és a fogyasztás lassuló dinamikája az export felé irányította a termelőkapacitásokat. Az exportképesség nőtt, az importkészletek csökkentek. Két év után úgy tűnt, sikerült úrrá lenni a zavarokon, ismét szabad utat adhatunk a gazdasági növekedésnek.

A korlátozások felszabadítása után azonban a gazdaság ugyanúgy viselkedett, mint korábban. Mint a nevelhetetlen gyermek, aki a szülői figyelmeztetés hatására ideig-óráig meghúzza magát, de aztán újult erővel rosszkodik, a gazdaság ismét habzsolni kezdte az importot. Amint azt Drechsler László és Szarvas Péter [1] bemutatják, felhalmozási hányadunk éppen akkor nőtt jelentős mértékben, amikor mindenki másé stagnált vagy csökkent. A világgazdasági változásokkal ellentétes fázisú növekedési ciklusunk 1973—1975 között az importigényesség nagyon kedvezőtlen népgazdasági kihatású növekedését okozta.

Ez a gazdasági vezetést további — sok szempontból sikeresnek minősíthető — beavatkozásokra készítette. Így 1980-ra visszaállt korábbi „I. osztályú adósi” pozíciónk a nemzetközi hitelpiacon, egyensúlyba hoztuk a gazdaság importigényességét és exportképességét stb. Egy szempontból azonban nem lehetünk nyugodtak. Az 1976—78-as kisiklás arra utal, hogy a mélyben még mindig ugyanazok a viszonyok élnek, mint 1969 és 1971 között, vagy a világpiacon árobbanás időszakában. Ha a fékeket felengedjük, folytatódik a régi módi. A gazdálkodó egységek tapasztalatból tudják, hogy szabadságukat előbb-utóbb korlátozzák, ezért minden liberálisabb periódusban fokozott figyelmet fordítanak a készletek növelésére.

Nem tudtuk elérni, hogy a népgazdasági szinten hozott intézkedések a gazdálkodó egységek *magatartását* is átalakítsák. Intézkedéseink csak egy

bizonyos hatókörben érvényesülnek, azon túl csekély a hatásuk. Eredményeinket azzal érjük el, hogy csökkentjük a közvetlen importfelhasználást a végső felhasználásban, de az anyagfelhasználásban az importot nagyon ritkán tudjuk megfogni. Az adatok azt mutatják, hogy az importigényesség 1969 és 1971 között elért szintjét az 1970-es évtizedben nem tudtuk meg-szilárdítani.

Az importigényesség vizsgálata a VI. ötéves terv központi volumenmodelljével

Az importigényesség múltbeli alakulásának vizsgálata azt jelzi, hogy alakulásában többféle folyamat játszik közre. A kialakuló importigényességi szint bonyolult, összetett hatások eredője. Éppen ez nehezíti meg az importigényesség előrejelzését is. Nincs kiválasztható, kitüntetett fontosságú *alappolyamat*, ehelyett rendelkezésre áll tengernyi részinformáció a napjainkban zajló változásokról, amelyeknek együttes hatását átlátni pusztán logikai úton nehéz, sőt majdnem lehetetlen vállalkozás. Ebben — az egyes rész-folyamatok népgazdasági hatásainak átlátásában — gondolkodási segéd-eszközzre van szükség. E célra alkalmasnak bizonyult a VI. ötéves terv központi volumenmodellje.

A VI. ötéves terv központi volumenmodellje nagyméretű, lineáris programozási modell, kb. 1500 feltétellel és ugyanennyi változóval. A „volumen” jelző arra utal, hogy többségében változatlan áras közgazdasági kategóriákkal dolgozik, kivéve a fizetési mérleg feltételeit és változóit. A tanulmány szempontjából fontos termelési változók 1980. évi változatlan árakon jelennek meg benne, a külkereskedelmi változók pedig változatlan és folyó árakon egyaránt. A modell részletesen ábrázolja a beruházások és a termelés bonyolult intertemporális összefüggéseit, figyelembe veszi a létszám- és a készletgazdálkodás alapvető összefüggéseit, valamint külön feltételekkel gondoskodik a termelés, az export és az import összekapcsolásáról. Amit nem tud feltételekkel szabályozni, azt a változókra előírt egyedi korlátokkal szabályozza, ahol erre szükség van. A modell időhorizontja 1980-tól 1990-ig húzódik. Különösebb részletességgel az 1980., 1981., 1982. és 1985. éveket ábrázolja.

Mi volt a modell inputja? Nos, az ötéves tervek — így a VI. is — általában nem egy csapásra állnak össze. A tervezőmunka lezárása után kiadásra kerülő tervezői számanyag több menetben alakul ki. Ezek az állomások általában egy adott időpontban rögzített, többé-kevésbé konzisztens adatrendszer, és azt vannak hivatva tükrözni, hogy az adott tervezési fázisban a tervezők milyen számokban kvantifikálják a jövőre vonatkozó elképzeléseiket. A modell alapján erre a számanyagra épült, ebben a gondolatvilágban élt és dolgozott. Inputja is úgy változott, ahogy a tervezési munkafolyamat haladt előre.

A központi volumenmodellel a következőket vizsgálták: a tervezői számanyaggal leírt közgazdasági világban hol és milyen tartalékok vannak, amelyeket a népgazdasági hatékonyság növelésére lehetne fordítani? Milyen alternatív lehetőségek vannak a jövő formálására? Hogyan alakulna a jövő, ha néhány, a jelenlegi tervezői gondolkodásban és számanyagban kvantifi-

kálódott kategóriát *ceteris paribus* megváltoztatnánk? A szerző e modellszámítások külkereskedelmi vizsgálataiban vett részt.*

Napjainkban sok közgazdászt foglalkoztat az a kérdés, hogy amikor problémáink jelentős része külföldről származik, tartható-e a külkereskedelem jelenlegi szintje, a gazdaság jelenlegi nyitottsága, nem kellene-e valamilyen átmeneti, fél-autarkias gazdaságpolitikával válaszolni a világgpiac kihívására. Az ilyen irányú érdeklődésről tanúskodik például a „Kül-gazdaság” című folyóiratban Kozma Ferenc cikke nyomán kipattant vita is ([2], [3], [4], [5]). Érthető, hogy a modellszámítások megtervezésekor is érdeklődéssel vártuk, milyen irányban téríti el a fogyasztás maximumát mechanikusan kereső modell a fizetési és a külkereskedelmi mérlegre vonatkozó szigorú feltételek és korlátok között a tervezői gondolkodásból deriválódott számrendszert.

Nos, a modell mechanikus reakciója a legkevésbé sem volt autarkiasnak nevezhető. A modell 1981 és 1982 között mérsékelte a nem rubel importot, így a fizetési mérleg jelentősen javult 1982-ben. Ez együtt járt a termelés, ezen belül az ipari termelés mérsékelt növelésével is. Ez a kezdeti restrikció előrehozta az egyensúlyi helyzet elérését. Ettől kezdve azonban a modell mind az exportot, mind az importot csaknem azonos mértékben, de a kezdetinél jóval gyorsabb ütemben növelte. Ezzel jelentős mértékben megszabadult a nem rubel adósságállomány kamatterheinek jó részétől, és ezzel javítani tudta a célfüggvény értékét. Számunkra a modellnek első-sorban az a reagálása volt fontos, hogy a külkereskedelmi egyensúly mielőbbi gyors megteremtése, majd utána a külkereskedelem gyors felfuttatása a modell számára olcsóbb volt, mint jó néhány termelő ágazatba való beruházás. Mindez azt mutatja, hogy a külkereskedelem még a jelenlegi nyomott világgazdasági feltételek között is gazdaságos tevékenység.

Az eddig leírt modelleredmények még csak közvetve mondanak valamit az importigényességről. Ha a nyitás folytatása lehetséges, sőt gazdaságos, akkor a jövőben nem feltétlenül kell az importigényesség csökkenésével, illetve stagnálásával számolni. Végeztünk azonban olyan számításorozatokat is, amelyek közvetlenül az importigényesség alakulását vizsgálták.

A tervezői gondolkodásban, az azt képviselő számanyagban mindig volt egy feltételezett importigényesség, amit modellinputként mi is átvettünk. Ez a kép viszont nem volt problémamentes. A tervezők a VI. ötéves terv kialakítása során lényegében stagnáló, sőt esetenként csökkenő importigényességgel számoltak. Az előző fejezetben (1.—3. sz. ábrák) láttuk az importigényesség múltbeli alakulását. A múltban megfigyelt növekedés értéhetővé teszi, hogy a tervezők importigényességi prognózisát felettébb óvatosan kellett fogadni, hisz a múltbeli növekedésnek csupán a stagnálásba való átcsapása is korszakos tendenciaváltást jelent. A tervezésben előrejelzett stagnáló importigényességi szint inkább csak követelmény jellegűnek tekinthető. Erre az egyetlen importigényességi prognózisra nyilván nem is lehetett

* A VI. ötéves terv központi volumenmodellje több éves modellezői munka tapasztalatai alapján született. Jelenlegi megfogalmazásában kialakítása döntően Réti János nevéhez fűződik, de nagyon sok munkát fektettek bele a modell további üzemeltetői is, így Faur Tivadar, Simon Judit és a szerző. Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy külön kifejezzem köszönetemet Réti Jánosnak, aki a modellszámításokkal kapcsolatos segítségén túl a tanulmány egyéb tudományos vonatkozásaiban is nagy segítséget nyújtott, Pehartz Ferencnek a számítástechnikai megvalósításban nyújtott segítségéért, valamint ifj. Nemény Vilmosnak, aki a számítási eredmények feldolgozásában működött közre.

egy modell működését alapozni. Ez — no meg a többféle alternatívával való számolás szükségessége — indoklotta tette a tervezői prognózis környezetének alaposabb vizsgálatát. Ez vezetett a csökkenő, illetve növekvő importigényesség népgazdasági hatásainak számszerűsítéséhez.

Az importigényességi vizsgálatok első részében a tervezők által prognosztizált szinthez képest 1985-re mintegy 20 százalékkal csökkentettük az importigényesség *minimális* szintjét. Azt a szintet szállítottuk le, amelynél alacsonyabbra az importigényesség már nem csökkenhet (anélkül, hogy előírtuk volna: az importigényességnek ténylegesen is csökkennie kell ennyivel). Ezzel lehetőséget kapott a modell, hogy ha az optimumkövetelmény (jelen esetben a fogyasztás mechanikus maximálása) megkívánja, akkor csökkenthesse az importigényességet.

Nos, a modell élt is a nagyobb szabadsággal, a lehetséges megoldások halmazának kibővítésével. Az optimális megoldások jobbakk voltak a korábbiaknál (a célfüggvény értéke nőtt), de ezekben a megoldásokban a népgazdaság importigényessége nem csökkent, sőt bizonyos esetekben még nőtt is. Egy paradoxon jellemezte a modell reagálását: az import csökkentésére engedélyezett nagyobb szabadság esetén az *összes import növelése* bizonyult előnyösnek.

A modellmegoldások részletesebb, alaposabb elemzése megmutatta, hogy ez az ellentmondás csak látszólagos. Az *összes import* és az *összes termelés* az új megoldásokban a korábbiaktól lényegesen eltérő belső szerkezettel alakult ki. A modell a nagyobb lehetőségeket lényegében az import és a termelés belső szerkezeti átrendezésére használta ki. Minden esetben csökkentette a gépipari, a vegyipari és néhány esetben a bányászati termékek importját, hogy az így felszabaduló devizális lehetőségekkel növelhesse a könnyűipari, az élelmiszeripari és a mezőgazdasági exportot. Olyan importot akart megtakarítani, amelyet számára viszonylag gazdaságos hazai termeléssel helyettesíthetett, és az így elért megtakarításból növelte az importot ott, ahol azzal kevésbé gazdaságos hazai termelést szoríthatott ki. Az import átrendezése egyben a termelési struktúra átrendezésének is eszköze volt. Mindebből számunkra fontos az a jelzés, hogy a racionálisabb külkereskedelmi szerkezet kialakításakor nem az autarkia, hanem ellenkezőleg, a nemzetközi munkamegosztásba való előnyösebb bekapcsolódás bizonyult előnyösebbnek, holott az ellenkező irányra is megvolt a lehetőség.

Persze a modell számára a struktúraátalakítás nem ugyanaz, mint a gazdaságpolitika számára. A struktúraátalakítás a modellben sem lehet önkényes. Nagyon szigorú feltételeknek van alárendelve. Azt sem gondolja komolyan senki, hogy a modellben kialakított új struktúrát „egy az egyben” kívánatosnak minősítsen a gazdaság számára. Jelen esetben nem a konkrétan kialakított struktúra a lényeges, hanem a struktúraátalakítás tartalma, amelyről az előzőekben szóltam.

Az importigényességi vizsgálatok másik részében felfelé térítettük el az importkoefficienseket minimális szintjükhez képest. Feltettük, hogy folytatódik a már bemutatott negyedszázados tendencia, és az importigényesség az anyagfelhasználásban lényegében változatlan szerkezettel és az elmúlt tíz év átlagának megfelelő 1,2-es importrugalmassággal emelkedik. A változtatás hatása összhangban volt az előzőekben ismertetett vizsgálatok eredményeivel. A célfüggvény természetesen kevésbé nőtt, hiszen erre a célra most már csak az egyéb területekről kibányászható tartalékok szolgál-

hattak, a külkereskedelmi feltételek *ceteris paribus* romlottak. Az így kialakult új helyzetnek megfelelően megváltozott az import és a termelés viszonya. Az összes import nem nőtt a tervezői előirányzatokhoz képest, a termelés növekedési üteme pedig mérséklődött. Az össztermelésen belül is elsősorban az importigényes ipari termelés növekedési üteme csökkent. Ez persze a termelési szerkezet megváltozásához vezetett. Végeredményben az importigényességi fajlagosok változatlan struktúrájú növekedése a gazdasági növekedés lelassulását eredményezte.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a VI. ötéves terv központi volumenmodelljével végzett számítások nem zárták ki az importigényesség jövőbeli növekedésének lehetőségét. A külkereskedelem — ez minden számításból egyértelműen kiderült — továbbra is jó üzlet, és ez az importigényesség alakulásában is tükröződni fog.

Következtetések

Az importigényesség jövőbeli alakulásához két forrásból nyertünk használható szempontokat: a múlt elemzéséből és a VI. ötéves terv modellszámításából.

Az 1970-es évtizedben az importigényesség újabb ugrásszerű növekedésének voltunk szemtanúi, de ezt a magasabb importigényességi szintet nem sikerült stabilizálni. A gazdaság magas importigényének exportoldalról csak lassan teremődnek meg a feltételei, ami szükségessé teszi az import megelőlegezését, ez viszont időről időre krónikus mértékben megterheli a fizetési mérleget. Ennek enyhítése végett időnként importkorlátozásokat kell bevezetni, ami viszont csak félsikerhez vezet. A fizetési mérleget ugyan kedvezően befolyásolja, az importtal való hatékonyabb gazdálkodást azonban nem tudja kiváltani. A korlátozások felszabadítása után folytatódik az import extenzív, nem a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó felhasználása. Bonyolítja a képet az új helyzetben kialakuló vállalati magatartás. A korlátozó intézkedések előszelére a vállalatok növelik az importkészleteket. Az import csökkenő része áramlik a beruházásokba, ez pedig lassítja a termékszerkezet változását.

Ha ebben a helyzetben nincs változás, akkor az importigényesség stagnálására kell számítani, ami ugyan ciklikus ingadozásokon keresztül érvényesül, de nem valószínű, hogy később növekvő irányzatúba megy át. Az importigényesség növekedése ugyanis állandó veszély a fizetési mérleg szempontjából, ami kiváltja a korlátozásokat. Ez a folyamat a múltban megfigyelt emelkedő trend megtörését jelentené. Ez azonban nem elkerülhetetlen. A modellszámítások arra mutatnak — és ez elméletileg is belátható —, hogy a vázolt bővös körből nem lehetetlen kitörni. Legalábbis az egyensúly megteremtése és az importigényességi szint stabilizálása még a jelenlegi rendkívül nyomott világgazdasági környezetben is lehetséges. Ha ezt mélyreható szerkezeti átrendezéssel, az import gazdaságosabb felhasználásával sikerül megteremteni, akkor az importigényességnek egy újabb, harmadik növekedési hullámával számolhatunk.

Melléklet: Az importigényességi vizsgálat adatbázisa

Az 1968. évi áras kis ÁKM-idősor

Az adatbázis összeállításának kezdetekor rendelkezésünkre állt egy 1968. évi összehasonlító áron kidolgozott „A” típusú ÁKM-sorozat az 1959—1971-es évekre [6], valamint egy ugyancsak 1968. évi összehasonlító árú, de „B” típusú mérleg sor az 1971—1975-ös időszakra ([7], [8], [9]). Ez a két sorozat összeért. Ahhoz, hogy az idősor teljes legyen, az import saktáblákat kellett 1968. évi összehasonlító áron kidolgozni.

Ezt a munkát nagymértékben megkönnyítette, hogy ennek kidolgozását a szóban forgó 17 éves periódus egyes szakaszaira, éveire már mások elvégezték. Például 1975-re a KSH átárta a folyó áras rubel és nem rubel import saktábláját 1968. évi összehasonlító árra, és ezt rendelkezésünkre bocsátotta [10]. Az 1972—1974-es időszakra a KSH csak folyó áras rubel és nem rubel import saktáblákat dolgozott ki ([11], [12]), de rendelkezésünkre bocsátotta ezen időszak rubel és nem rubel kiegészítő importjait 1968. évi összehasonlító áron is [13]. Így meg tudtuk oldani azt a RAS-feladatot, amelyben a peremek a megfelelő 1968-as összehasonlító áras kiegészítő importok, illetve a „B” típusú változatlan áras mérleg sor import-anyag-felhasználás sorai.

1970—1971-re csak összes import saktáblánk volt folyó áron ([14], [15]). Ezt folyó áras rubel és nem rubel import saktáblákra az INFELOR Rendszertechnikai Vállalat szakemberei bontották fel [16]. Az így kapott import saktáblákat mi áraztuk át a KSH árindexei [13] segítségével az előbb leírt módon.

Az 1959—1969. évi ÁKM-ek kidolgozásánál óriási segítséget jelentett, hogy az anyagfelhasználásra jutó import mátrixait az INFELOR-ban kidolgozták 1968. évi összehasonlító áron, rubel és nem rubel relációban [17]. Így nekünk már csak a végső felhasználásra szolgáló import mátrixait kellett elkészíteni. Ehhez igyekeztünk összeszedni minden lehetséges információt, ami a későbbi, többdimenziós RAS-eljárás pereméül szolgálhat. Ezeket a következő kiadványokból vettük:

a) Az INFELOR-ban kidolgozott „B” típusú ÁKM-ek 1968. évi áron, 1959—1967 [18].

b) 1968-as folyó áras import saktábla [19].

c) A KSH népgazdasági mérlegei 1960—1970 [20].

Miután az import saktáblákat mindkét relációban átárztuk 1968. évi összehasonlító árakra, megkaptuk az egész időszakot felölelő „A” és „B” típusú ÁKM idősort. Ez után már csak egy lépés maradt hátra. Az ÁKM-ekben szereplő exportoszlopot felbontottuk rubel és nem rubel relációs exportra az INFELOR és a KSH kiadványai segítségével ([22], [23]).

Az 1976. évi áras kis ÁKM-idősor

Az ÁKM-ek 1968. évi összehasonlító áron való kidolgozását a Központi Statisztikai Hivatal 1975-ben abbahagyta. 1976-ban új összehasonlító árra tért át, ami — figyelembe véve az 1968-tól 1976-ig bekövetkezett árváltozásokat — elkerülhetetlen volt. 1976-os összehasonlító áron azonban még

nem adott ki a KSH kis ÁKM-sorozatát. A vizsgálatot így az OT Közgazdasági Főosztályának Népgazdasági Mérlegek Osztályán készített ÁKM-ekre alapoztuk. Itt ugyanis kidolgoztak 1975-től 1980-ig egy kis ÁKM-sorozatot 1976. évi összehasonlító áron. Tervbe vettük, hogy a méréseket megismételjük, mihelyt megjelenik a KSH 1976-os áras kis ÁKM-sorozata az 1970-es évtizedről. Addig ezt a forrást tekintjük a legjobbnak.

Hivatkozások

- [1] Drechsler László—Szarvas Péter: Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950—1977). Közgazdasági Szemle, 1981. 2. sz.
- [2] Kozma Ferenc: A népgazdaság optimális nyitottsága. Külgazdaság, 1980. 9. sz.
- [3] Lányi Kamilla: Létezik-e a nemzetgazdaságok optimális nyitottsága? Külgazdaság, 1981. 1. sz.
- [4] Kádár Béla: Nyitni vagy zárni? Külgazdaság, 1981. 1. sz.
- [5] Pásztor Sára: Gazdasági nyitottságunk mértéke és jellege. Külgazdaság, 1981. 2. sz.
- [6] A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1959—1971 (1968. évi árszinten). KSH, 1973. december 22.
- [7] Ágazati kapcsolatok mérlege 1971. „B” típus, 1968. évi összehasonlító áron. Kézirat. KSH.
- [8] Ágazati kapcsolatok mérlege 1973, 1974. KSH, 1977. január 31.
- [9] Ágazati kapcsolatok mérlege 1975. KSH, 1977. október 14.
- [10] Az 1975. évi import sakktablák rubel és nem rubel relációban 1968. évi összehasonlító áron. Kézirat. KSH.
- [11] Ágazati kapcsolatok mérlege 1972. Export, import elszámolások. KSH, 1976. március 16.
- [12] Rubel és nem rubel import matrixok 1973—1974. Kézirat. KSH.
- [13] Kiegészítő import, rubel és nem rubel relációban 1970—1974. Kézirat. KSH.
- [14] Ágazati kapcsolatok mérlege 1968, 1969, 1970. KSH, 1972. augusztus 31.
- [15] Ágazati kapcsolatok mérlege 1971. KSH, 1973. augusztus 21.
- [16] Az import forgalom, az import forgalmi adók és vámok matrixai az ágazati kapcsolatok mérlegének rendszerében (1968—1971). Külkereskedelmi Minisztérium és INFELOR Rendszerteknikai Vállalat, 1973. április.
- [17] Import anyagfelhasználási matrixok 1968. évi összehasonlító áron 1959—1967. Kézirat. INFELOR.
- [18] „B” típusú ÁKM-ek 1968. évi összehasonlító áron (1959—1967). Kézirat. INFELOR.
- [19] A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1968. KSH, 1970. július 15.
- [20] Népgazdasági mérlegek 1960—1970. KSH, 1971. június 4.
- [21] A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965—1968 (14 termelő szektorra). KSH, 1970. augusztus 15.
- [22] Az export felbontása rubel és nem rubel relációs exportra 1959—1969. Kézirat. INFELOR.
- [23] Az export felbontása a rubel és nem rubel relációs exportra 1970—1975. Kézirat. KSH.

A (strukturális) munkanélküliségről

A hazai közgazdasági szakirodalomnak hosszú idő óta egyik fő témája a foglalkoztatás elmélete és gyakorlata. E tárgykörben ma is sok új vagy újraértelmezett régi tételt olvashatunk. Néhány évvel korábbról jól ismert olyan szókapcsolások, mint például a túlzott munkaerő-fluktuáció vagy a „vándormadarak”, mára szinte teljes feledésbe merültek. Mások viszont, például a termelés racionalizálása, ismét használatba kerültek. Újabban a szocializmusbeli teljes foglalkoztatás alaposabb tartalmi tisztázására is rákényszerít a gyakorlat. Az itt következő munka ehhez kíván hozzájárulni: vázolja a munkanélküliség elemzésének egy lehetséges elméleti keretét, s ennek alapján következtetéseket von le a szocializmusra vonatkozóan is.

Definíciók, mérőszámok

Az ILO meghatározását alapul véve, munkanélkülinek azt tekintem, aki nincs — vagy csak részlegesen van — foglalkoztatva, bár munkát keres, s képes volna azonnal munkába állni.¹ E definíció néhány rejtett megállapítását explicit formában is kiemelem:

— Nem minden munka nélküli „munkanélküli”. Nem az például a munkaképtelen, az elhelyezkedni nem kívánó háztartásbeli, valamint a munkakerülő sem.

— Ugyanakkor munkanélkülinek tekintendő, aki kínálgató munkalehetőségeket visszautasít. (A gyakorlati eseteket tekintve nem egyszerű annak eldöntése, hogy valaki meddig keres munkát, s ettől kezdve kibúvót a munka alól.)

— A munkanélküliségnek csak speciális esete (ha egyáltalán előfordul ilyen), hogy sehol sem kínálgatik munkaalkalom.

— Csak az lehet munkanélküli, aki nem áll munkaviszonyban. E nyilvánvaló megállapítás hátterét érzékelteti a következő képzelni példát.

Az a középiskolai tanári oklevéllel rendelkező pedagógus, aki lakóhelyén csak általános iskolában talál szabad tanári állást, munkanélküli — ekként szerepel a polgári statisztikában —, ha azt visszautasítja, viszont rendes foglalkoztatott, ha (például a megélhetés kényszerétől hajtva) elfogadja. S itt megélőezhető egy fontos tétel: Minél kisebb a társadalom gondos-

¹ Az elemzés céljától függően természetesen egyéb meghatározások is lehetségesek. Például: munkanélküli az, aki nem áll munkaviszonyban, mert képzettségének megfelelő munkakörben és/vagy a megelőző, illetve a keresett, munkahelyen szokásos bér- és munkafeltételek mellett nem képes elhelyezkedni.

kodása a munkanélküliekről, annál kisebb maga a munkanélküliség is, szélsőséges esetben — ti. ha nincs ilyen gondoskodás — talán a teljes foglalkoztatás is elérhető, mert az egyébként munkanélküliek kénytelenek akármilyen munkalehetőséget elfogadni. A munkanélküliség oka a termelésben keresendő — ám hogy az adott feltételek mellett feleslegessé váló dolgozók közül mennyien válnak ténylegesen munkanélkülivé, s mennyien szívnak fel más módon (kivándorlás, a munkapiactól való távolmaradás vagy éppen éhhalál következtében stb.), illetőleg hogy egyáltalán kiszorulnak-e a termelésből, vagy csak kénytelenek és hajlandók beérni rosszabb foglalkoztatási feltételekkel, mindez már a társadalmi gondoskodástól is függ. Különböző országok foglalkoztatottsági viszonyainak értelmes összehasonlításához ezért ismerni kell a munkanélküliekről történő társadalmi gondoskodás rendszerét is.

— Végül, a definíció nem zárja ki a munkanélküliséggel egyidőben létező munkaerőhiányt.

A munkanélküliség mérhető abszolút adatokkal: a munkanélküliek számával. Az országok, illetőleg időszakok munkanélküliségének összehasonlításához a munkanélkülieknek a foglalkoztatottakhoz vagy az aktív népességhez mért arányát szokták használni (munkanélküliségi ráta). A munkanélküliségben töltött idő hossza azonban egyénenként, képzettségi kategóriánként, földrajzi régióinként s időszakonként is változó.² A munkanélküliség mérőszámában az átlagos várakozási idő változásának is ki-fejezésre kell jutnia.

A munkanélküliség mérőszámának ezért a következő módon értelmezett munkanélküliségi hányadot célszerű tekintenünk: a vizsgált időszakban (év) végig munkanélküliségben levők aránya a foglalkoztatottakhoz mérve. Az egy évnél rövidebb, tört idők is beszámításra kerülnek, ha a munkanélküliségbe kerültek arányát (munkanélküliségi ráta) szorozzuk a munkanélküliség átlagos időtartamának 12 hónapra vetített értékével. (Ha például a foglalkoztatottak fele volna változó ideig, de átlagosan fél évig munkanélküliségben, akkor az éves hányad $0,5 \times 0,5 = 0,25$; ami azt jelenti, hogy a munkanélküliség mértéke ugyanakkora, mintha a foglalkoztatottak egy negyede volna egész éven át munkanélküliségben.³) S ezzel értelmezhetővé válik a teljes foglalkoztatás tartalma is. A munkanélküliségi hányad nulla értéke azt jelenti, hogy senki egy pillanatra sincs munkanélküliségben. Ezt nevezhetjük — megkülönböztetésül a teljes foglalkoztatás ma használatos értelmezésétől — abszolút teljes foglalkoztatásnak. (Itt természetesen figyelmen kívül hagyjuk a munkát vállalni nem akarók és nem tudók — országoként és koronként változó nagyságban, de mindig fellelhető — csoportját.) Így a munkanélküliség és az abszolút teljes foglalkoztatás egymás tagadásai: ha nincs munkanélküliség, megvalósult az abszolút teljes foglalkoztatás — ha nincs abszolút teljes foglalkoztatás, van munkanélküliség.

A valóságban abszolút teljes foglalkoztatás nem fordul elő. A szocializmusban is, a megvalósult „teljes foglalkoztatás” ellenére, egyesek munkanélkülivé válhatnak. A teljes foglalkoztatás gyakorlatban használt fogalma

² Franciaországban például az 1960-as évek elején ez az adat hét hónap volt, 1978-ban pedig 9,5 [4].

³ A munkanélküliségi ráta csak erősen letompítva „érezkeli” az átlagos várakozási idő hosszának változását.

megenged valamekkora munkanélküliséget — akkorát, amely még nem okoz jelentősebb társadalmi problémát, csupán megoldható „szervezési feladatokat” vet fel. Relatív teljes foglalkoztatásról vagy egyszerűen csak teljes foglalkoztatásról — függetlenül a munkanélküliség tényleges mértékéről — lehet mindaddig beszélni, amíg a társadalom nem kényszerül a munka nélküliekről mint munkanélküliekről gondoskodni (segélyrendszer alkalmazásával, külföldi munkavállalás engedélyezésével stb.).

A továbbiakban elméleti feltételek, összefüggések olyan rendszerének — igen vázlatos — leírását kísérelem meg, amely keretül szolgálhat a munkanélküliség okait kutató vizsgálatok számára.

Munkanélküliség és munkaerőpiac

A válságban felszaporodó, fellendüléskor összezsugorodó munkanélküli tömeg tantörténete alapján, a munkanélküliség okát sokan — a periférikus jelentőségű okoktól eltekintve — a termelés ciklikusságában vagy általánosabban: hullámzó mozgásában látják. Ez minden bizonnyal ok, ám nem jelentheti magát az okot! Ellenkező esetben ugyanis értetlenül állnánk a fellendülés időszakában, sőt a fellendülés csúcán is tapasztalható munkanélküliség előtt. S végképp érthetetlen volna, ha egy-egy válság lezajlása után a munkanélküliek száma csökkenés helyett tovább növekedne. (Mint ahogy ez az 1974—75-ös visszaesés után — az Egyesült Államok és az NSZK kivételével — a vezető tőkésországokban be is következett.) Ezek a tények, különösen a termelés mennyiségi alakulása alapján várttal ellentétesen mozgó munkanélküliség, az okok egy másik csoportjára mutatnak. Ennek megfelelően a munkanélküliség részben az újratermelési ciklus keretein belül, részben azon kívül vizsgálendő. Ezt a megközelítést a statisztikai adatok tanulságai is megerősítik.

A munkanélküliség az összgazdasági szinten aggregált munkaerőpiac egyensúlytalansági állapotainak megjelenési formája. A munkaerő iránti összkeresletnek és a munkaerő összkínálatának egyensúlyát, illetve egyensúlytalanságát globális és strukturális módon értelmezhetjük. Eközben árakra és bérekre csupán mint elszámoló egységekre lesz szükségünk. Lássuk, mit is érthetünk a munkaerő összkeresletének és összkínálatának globális és strukturális egyensúlytalanságán! Ezen túl azt is meglátjuk, hogy a munkanélküliség valóban strukturális és/vagy globális egyensúlytalansági állapotot jelenít meg.

A munkaerő és a munkahelyek összessége nem homogén. A munkaerőt képzettség, lakóhely, kor, nem stb. szerint különböző egyének jelentik meg, akik gazdasági és nem gazdasági jellemzőikkel együtt szerepelnek a munkaerőpiacon; a munkáltatók is eltérő jellegű munkahelyekkel rendelkeznek. Ezért nem jöhet létre a „mindenki mindenki ellen” típusú tökéletes verseny, a minden munkaerőt és minden munkahelyet tartalmazó konkurrencia. Bizonyos munkahelyeket — a szakképzettség, informális képzettség specifikus jellege miatt — csak a munkaerő bizonyos csoportjai tölthetnek be. Ebből adódóan a munkaerőpiacon nem kompetitív csoportok jelennek meg; a munkaerő allokációja nem „folytonos”, a munkaerőpiac töredezett, részpiacokra tagolt ([7], [8]). Az egyes részpiacok (melyek egyúttal helyi piacok is) a valóságban persze nem tökéletesen zártak. Nem állítható, hogy

mindegyik munkaerőcsoport csak meghatározott rész-munkaerőpiacon jelenhet meg. Egyes munkaerőcsoportok több, mások kevesebb részpiacon helyezkedhetnek el. A különféle részpiacok között verseny lehetséges. Egyesek között biztosan van is. Nincs tökéletesen szabad verseny, ám nincs tökéletesen részekre tagolódás sem: *korlátozott verseny van*.

A munkaerő iránti összkéréslet és a munkaerő összkínálata listaszerűen, vektorformában írható le. A keresleti és kínálati — *ex ante* — vektorok egyes komponensei az egyes részpiacokon kínált és keresett munkahelyek számát jelölik.⁴ A vektorok komponenseit olyan sorrendbe állítjuk, hogy az azonos indexű — *i*-edik — elem az ugyanazon munkahely iránti — az *i*-edik munkaerőpiacon fellépő — *ex ante* keresletet, illetve az abból való kínálatot jelentse. A vektorok azonos dimenziójúak, mert ha egy komponensnek nincs „párja” a másik vektorban — az adott fajtájú munkából vagy csak kínálat, vagy csak kereslet van —, akkor a másik vektor megfelelő eleme nulla.

A munkaerő iránti *ex ante* összkérésletet (munkahelyvektor) az n elemű a_j^d ($j = 1, \dots, n, n > 0, a_j^d \geq 0$), a munkaerőből való *ex ante* összkínálatot (foglalkozási vektor) a szintén n elemű a_i^s ($i = 1, \dots, n, a_i^s \geq 0$) vektor írja le. Megjegyzem, hogy a keresleti vektorban pozitív előjellel figyelembe veszem azokat a munkahelyeket is, amelyek kizárólag a megfelelő munkaerő hiánya miatt nem jöttek létre. E művelettel — mint látni fogjuk — a munkanélküliség nagysága nem változik, mert amennyivel csökkentjük a (globális) munkanélküliséget, éppen annyival növeljük is (a strukturálisat).

Most bevezetjük a tényleges foglalkoztatás — *ex post* — $n \times n$ -es A -mátrixát. A mátrix oszlopindexe a munkaerő-kereslet — immár *ex post* — vektorának egyes komponenseit, a munkahelyeket jelöli, sorindexe pedig a munkaerő-kínálat — szintén *ex post* — vektorának egyes komponenseit, azaz a foglalkozásokat. Így a mátrix tetszőleges a_{ij} eleme azt jelzi, hogy az *i*-edik foglalkozásuk közül hányan helyezkedtek el a *j*-edik munkahelyen. A diagonális elemek mutatják, hányan helyezkedtek el „saját” részpiacukon, a nem diagonális elemek pedig a részpiacok közötti átszivárgásokról tájékoztatnak. (Tökéletesen zárt részpiacok esetén diagonális mátrixot kapnánk.) A korlátozott verseny nem zárja ki, hogy egyes részpiacok tökéletesen szeparáltak legyenek; ilyenkor a megfelelő helyeken nulla szerepel. A mátrix nulla elemeinek száma, valamint a diagonális elemek viszonya a nem diagonálisokhoz a verseny kiterjedtségére enged következtetni. A foglalkoztatási mátrix *i*-edik sora azt mutatja, hogy az *i*-edik foglalkozásuk hogyan osztoznak szét az n számú részpiac között. A *j*-edik oszlopból az derül ki, hogy a *j*-edik munkahelyre milyen foglalkozásuk kerültek.⁵

⁴ A komponensek (részpiacok) közötti határ megvonásával, hogy az foglalkozási áganként, földrajzi területenként vagy ezen és más ismérvek valamilyen kombinációja szerint történik, itt nem foglalkozunk. A korlátozott versenyre vonatkozó megállapítást annyiban használom ki, hogy az egyes komponenseket egyelőre egy-egy részpiachoz rendelem hozzá.

⁵ A sorokból (és az oszlopokból) a foglalkoztatási inkongruencia mértékére is következtethetünk. Az *i*-edik foglalkozás esetében

$$1 - \frac{a_{ii}}{\sum_{j=1}^n a_{ij}}$$

alapján határozhatjuk meg az inkongruencia mértékét.

Bevezetjük a következő jelöléseket:

$$a^s - A \cdot 1 = r^s \text{ és } a^{*d} - 1^* \cdot A = r^{*d}.$$

Fennáll, hogy $r^s, r^d \geq 0$ (mert tetszőleges munkahelyet, illetőleg foglalkozást tekintve, nem lehet többet betöltetni, illetőleg nem tudnak többen elhelyezkedni, mint az *ex ante* vektorban szereplő érték). Az r^d j -edik elemének pozitivitása annyit jelent, hogy a j -edik munkahelyből vannak betöltetlenek; az r^s i -edik elemének pozitívításából pedig az következik, hogy az i -edik foglalkozásúak nem mind tudtak elhelyezkedni (nemcsak a saját szakmában való munkát tekintve elhelyezkedésnek).

Az r^d és az r^s vektor azonos sorszámú helyén vagy mindkét vektorban nulla szerepel, vagy az egyikben nulla, a másikban pozitív elem. Ezért, ha az r^s mellett az $a^{*d} - 1^* \cdot A = r^{*d}$ transzponáltjának mínusz egyszerűsését tekintjük, s az így adódó két vektort egymásba csúsztatjuk (összeadjuk), akkor a keletkező vektor — ezt jelöljük r -rel — negatív elemei munkaerőhiányt, pozitív elemei munkanélküliséget, nulla elemei a kereslet—kínálat piaci egyensúlyát⁶ mutatják a megfelelő részpiacokon (az összeadás eredményeként egyetlen érték sem változik, mert legalább az egyik összeadandó mindig nulla):

$$r^s + (-r^d) = r.$$

A munkaerőpiacok összességén globális egyensúlyról beszélek akkor, ha az

$$I. \quad 1^* \cdot a^s = 1^* \cdot a^d,$$

egyenlőség, strukturális „egyensúlyról”⁷ pedig, ha a

$$II. \quad \begin{array}{ll} II./a & r \geq 0 \\ II./b & r \leq 0 \end{array} \quad \text{vagy a}$$

egyenlőtlenségek valamelyike teljesül.

A globális egyensúly és a strukturális „egyensúly” együttes fennállását I. és II. együttes teljesülése jelenti, amiből

$$III. \quad r = 0$$

adódik.⁸

Globális egyensúly mellett jelentkező strukturális egyensúlytalanságról beszélek, ha r^s és $r^d \geq 0$ (r -ben pozitív és negatív elemek egyaránt előfordulnak), s emellett teljesül I. is. Ebből

⁶ Egyensúlyon a kereslet és a kínálat elszámoló áron vett megfelelésével jellemezhető piaci állapotot értem.

⁷ Itt természetesen csak idézőjelbe tett piaci egyensúlyról van szó; az egyenlőtlenségjel megenged munkaerőhiányt is, munkanélküliséget is. Az „egyensúly” csak annyit jelent, hogy nem a munkaerő keresleti és kínálati szerkezetének eltérése miatt következik a globális munkaerőhiány vagy munkanélküliség, hanem fordítva: a globális egyensúlytalanság következménye a kereslet és kínálat szerkezeti eltérése. (Minden egyensúlytalanság strukturális módon jelenik meg, ám nem minden egyensúlytalanság strukturális eredetű. A nem strukturális eredetű egyensúlytalanság — szóhasználatom szerint — strukturálisan még jelenthet egyensúlyt.)

⁸ Ugyanis: $a^s - A \cdot 1 - (a^{*d} - 1^* \cdot A)^* = r$, amelynek két oldalát 1 összegező vektorral szorozva kapjuk $1^* \cdot a^s - 1^* \cdot A \cdot 1 - 1^* \cdot a^d + 1^* \cdot A \cdot 1 = 1^* \cdot r$; azaz: $1^* \cdot a^s - 1^* \cdot a^d = 1^* \cdot r$. I. fennállása miatt: $1^* \cdot r = 0$. Ez pedig II. fennállása miatt csak úgy teljesülhet, ha $r = 0$.

IV. $1^* \cdot r = 0$

következik,⁹

A fordított esetről, strukturális „egyensúly” mellett jelentkező globális egyensúlytalanságról akkor beszélek, ha az

V. $V./a \quad 1 \cdot r \neq 0; \quad r \leq 0$ vagy
 $V./b \quad 1 \cdot r \neq 0; \quad r \geq 0$

valamelyike teljesül.

Végül globális és strukturális egyensúlytalanság együttes fennállásáról akkor van szó, ha együttesen teljesül a

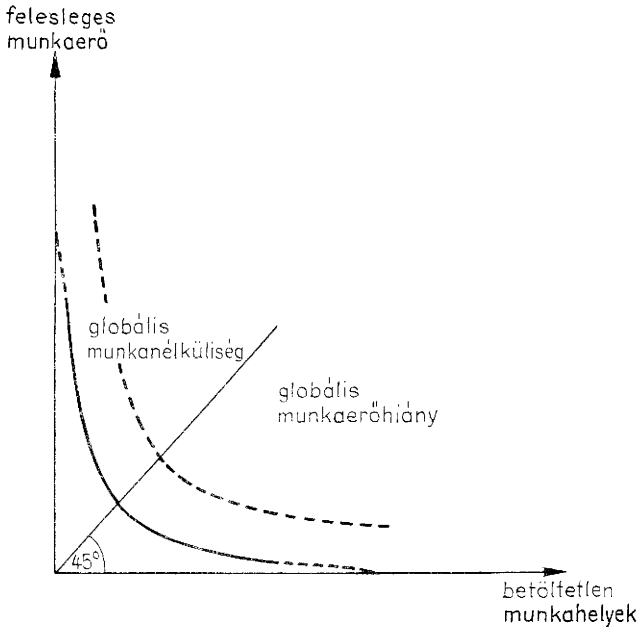
VI. $1 \cdot r \neq 0; \quad r^s \neq 0; \quad r^d \neq 0$
 feltételrendszer.

Az egyes elemi munkaerőpiacokon fellépő hiány- és többletlétszámok összgazdasági szinten összeadódnak. A két aggregátum kapcsolatát fordított arányosság jellemzi. (Lásd az 1. sz. ábrát.) A görbe menetéről és nevezetes pontjairól a következőket mondhatjuk:

— Minél több a — ténylegesen létező és a megfelelő munkaerő hiánya miatt létre sem jövő — betöltetlen munkahely, annál kevesebb a munkanélküli, és fordítva. A görbe természetesen el is tolóldhat. Ha például adott

1. sz. ábra

A munkaerőhiány és a munkaerő-felesleg kapcsolata

Hasonló ábra szerepel: [11] 254. l.

⁹ Lásd az előző lábjegyzetet.

számú betöltetlen munkahely mellett több a munkanélküli, mint korábban, akkor magasabb görbére kerültünk. (Ezt az ábrán szaggatott vonal jelöli.)

— Az origóból induló 45 fokos egyenes és a görbe metszéspontja a globális egyensúly melletti strukturális egyensúlytalanság állapota. Ez a IV. eset.

— Az origóból induló egyenes feletti területen — függetlenül attól, hogy milyen görbén állunk — a munkanélküliek száma meghaladja a hiányzó munkaerő létszámát, azaz globális munkaerő-felesleg van, az egyenes alatt pedig globális munkaerőhiány.

— A görbének a tengelyekkel való metszéspontjai a — strukturális „egyensúly” melletti — globális egyensúlytalanságot, globális munkaerőhiányt ($r \geq 0$) és globális munkanélküliséget ($r \leq 0$) jelentik. Az ábrán a szaggatott vonallal történő jelölés azt hivatott kiemelni, hogy e metszéspontok fiktívek: *csak globális* egyensúlytalanság nem fordulhat elő. (A tiszta globális munkaerőhiány az abszolút teljes foglalkoztatás egyik esete volna. Tiszta globális munkanélküliség pedig az, amikor sehol nem kínálkozik munkaalkalom.)

— Az origó II./a és II./b egyidejű teljesülését jelenti, amikor I. is természetesen teljesül, vagyis mind globálisan, mind strukturálisan egyensúly van.

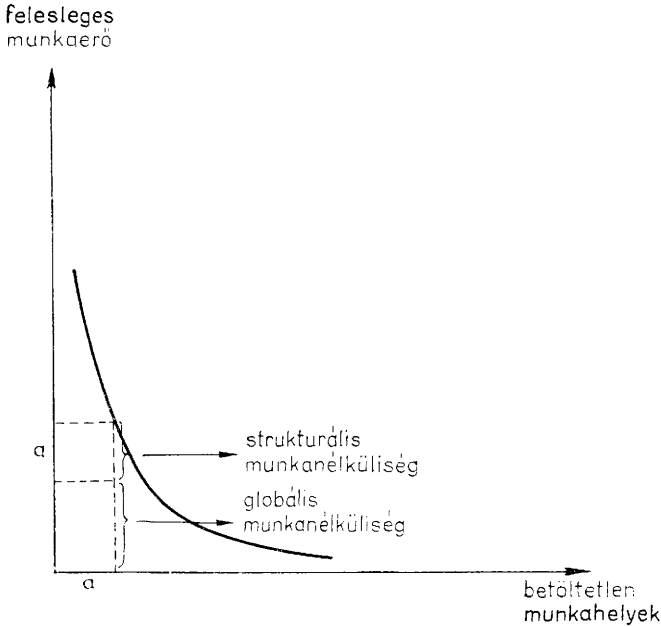
— A görbe tetszőleges pontja — az eddig említett nevezetes pontok kivételével — a VI. esetet: strukturális és globális egyensúlytalanság egyidejű fennállását jelenti.

A munkanélküliség két magyarázó tényezője, a munkaerőpiac globális és strukturális egyensúlytalansága tehát nem egymást kizárva hat. A globális eredetű (globális egyensúlytalanságból következő) munkanélküliséget fokozhatja strukturális tényezők érvényesülése, mint ahogy a strukturális eredetű (strukturális egyensúlytalanságból következő) munkanélküliséget tetézheti globális eredetű is.¹⁰ Az 1. sz. ábra alapján lehetséges a két hatás különválasztása is. Ez a feladat — ha a szükséges adatok rendelkezésre állnak — a gyakorlatban is könnyen megoldható: a munkanélküliségnek a munkaerőhiánnyal csökkentett nagysága jelenti a globális munkanélküliséget. Ezt a 2. sz. ábra szemlélteti.

A munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságának megkülönböztetett jelentősége van a munkanélküliség vizsgálatakor. Elsősorban azért, mert a szünet nélkül ható strukturális okok eredményezik a munkanélküliség állandó előfordulását. Az ezekből fakadó munkanélküliséget csak egészen kivételes konjunktúra képes ellensúlyozni, mint ahogy csak egészen kivételes esetben volt ország és kor munkanélküliség nélkül. A strukturális eredetű munkanélküliséggel való kiemelt foglalkozást másrészt az indokolja, hogy a „munkanélküliség egyre nyilvánvalóbban strukturális jelleget ölt, megoldásának útjait keresve pedig nem lehet csupán a gazdasági konjunktúra javulására számítani” ([13] 78. l.). Ezek miatt a továbbiakban már csak a strukturális egyensúlytalanságról s a strukturális munkanélküliségről esik szó.

¹⁰ Az okok nemcsak egymással összefüggésben, hanem egymásra is hatnak. Feltételezhető, hogy például minél nagyobb a globális munkaerőhiány, annál nagyobb valószínűséggel tud mindenki elhelyezkedni, azaz annál kisebb mértékű a strukturális egyensúlytalanság.

A munkanélküliség két típusának kettéválasztása

A strukturális egyensúlytalanságról

E pontban a IV. esetet vizsgálom, azaz eltekintek a globális egyensúlytalanságtól, például az ehhez vezető konjunkturális mozgásoktól. Nem tekinthetek el azonban a termelés változásától, mindössze azzal a feltételezéssel élek, hogy mindig a munkát keresők számának megfelelően változik a kínált munkahelyek száma is.

Egyes munkaerőpiacokon fölös munkaerő, másokon pedig fölösleges munkahely mutatkozik. *Lehetséges, hogy a mindenkori munkaerő-kínálat nem elégíti ki, egyszersmind mégis meghaladja a termelés munkaerőigényét.*¹¹ A munkahelyek száma részben túl sok, részben túl kevés: főleg a hanyatló ágazatokat képviselő szakmákban munkanélküliség, az újonnan szünetőkben pedig munkaerőhiány mutatkozik. A munkanélküliség és a munkaerőhiány egymásmellettiége a mai foglalkoztatás jellegzetes vonása.¹² A munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságának tartalma az, hogy bizonyos munkahelyeken hiányzik — például a megfelelő képzettségű — munkaerő, egyes munkaerőcsoportok pedig nem jutnak — például a megfelelő képzettséget igénylő — munkahelyhez. Ez jut kifejezésre IV.-ben. Ezeken a munka-

¹¹ „Kezek hiányáról panaszkodnak, amikor sok ezren utcán kóborolnak, mert a munka megosztása meghatározott iparághoz láncolja őket” ([12] 600. l.).

¹² Franciaországban például 1977-ben a több mint egy milliós munkanélküliség ellenére a vállalatok 10 százaléka munkaerőhiány miatt volt képtelen növelni termelését, 25 százalékánál pedig kifejezett nehézségekbe ütközött a munkaerő-toborzás [4]. Driehuis számításai szerint 1975-ben a strukturális tényezők magyarázták a munkanélküliség 25 százalékát Hollandiában, 39 százalékát az NSZK-ban, s 30 százalékát az EK többi országában [3].

helyeken ezekkel a dolgozókkal nem, vagy csak veszteségesen lehetne termelni.

A továbbiakban, függetlenül a tényleges helyzettől, az árutermelő gazdaságokban a *foglalkoztatás alsó, minimális hatékonysági küszöbének tekintem a nemzeti jövedelem növeléséhez való hozzájárulást*, a nem negatív határterméket. Azt igyekszem megmutatni, hogy e feltétel fennállása esetén időről időre kitermelődnek olyan munkahely- és munkaerőcsoportok, melyek az adott időszakban egymással nem feleltethetők meg (a területi, képzettségi, életkori adottságok és igények eltérése miatt).¹³ (Ellenkező esetben mindig mindenki akármelyik munkahelyen foglalkoztatható.) Ha a lehető leggyengébb hatékonysági követelmény teljesülése mellett bizonyított a fenti állítás, akkor a valóságban esetleg szigorúbb gazdasági feltételek, magasabb hatékonysági küszöb érvényesülése még nagyobb nyomatókat ad a strukturális egyensúlytalanság előfordulásának.

A termelés természetes velejárója — szocializmusban, kapitalizmusban egyaránt — a szüntelen struktúráváltás. Még az általánosan jó konjunktúra sem jelent minden ágazat s különösen nem mindegyik gazdálkodó alapegység számára egyformán kedvező kilátásokat. Ebből az egyik ágazat vagy vállalat gyorsabb, a másik lassúbb fejlődése, az eszközök ágazatok közötti átcsoportosulása következik. A termelésben végbemenő szerkezeti változások, az ágazatközi arányok eltolódása a foglalkoztatottak áramlásához, illetve a különféle munkatevékenységek megoszlási arányának változásához vezetnek. A munkaerő-kereslet változását csak késve és kisebb-nagyobb hibával képes követni a munkaerő-kínálat. A képzési, át-képzési rendszer — az alkalmazkodás időigénye, a végletekbe menően pontos előrelátás lehetetlensége miatt — sohasem lehet képes a gazdaság munkaerőigényének pontos lefedésére. Másrészt a képzési rendszer egy vagy néhány éves outputja a gazdaság munkaerő-szükségletének csak töredékét teszi ki. A munkaerő-kínálat és -kereslet dinamikája eltér egymástól. E téren csak a lehető legjobb közelítés (minimális hiba elérése) lehet a cél.

A műszaki fejlődés is hasonló eredményekre vezet. A technikai fejlődés miatt bizonyos szakismeretek elavulnak, egyes szakmák fokozatosan megszűnnek, ugyanakkor a megmaradó szakmákban is új igények keletkeznek. A munkahely megváltoztatására gyakran éppen az kényszerít, hogy a technika változása nyomán a régi foglalkoztatottak nem képesek munkájuk elvégzésére, mert másra képezték ki őket. Bár a termelés racionalizálása, a munkahely-megtakarító technikai fejlődés a globális egyensúlytalanság vizsgálatahoz tartozik, annyit itt is meg kell jegyezni, hogy az egyik rész-munkaerőpiacról kiszoruló egy másik részpiacon történő megjelenésének feltétele, az átképzés valamekkora időigénnyel jár. S mert előre pontosan nem állapítható meg, kiket is kell átképezni,¹⁴ valameddig biztosan két

¹³ A munkaerő és a munkahely minőségi jellemzőinek eltérése természetesen nem mindig vezet a hatékonysági kritérium megsértéséhez. Éppen az ilyen eseteket szimbolizálhatják az A mátrix a_{ij} elemei ($i \approx j$).

¹⁴ Ezzel kapcsolatban említést érdemelnek a gazdasági korlátok is. Az átképző (a vállalat vagy a társadalom) gazdasági szempontokat is mérlegelve dönt. S korántsem lehetetlen vég-eredmény, hogy átképzés helyett új munkaerő kiképzése a kifizetődőbb. Fontos mérlegelési szempont például, hogy a fiatal — életkorából adódóan — hosszabb ideig képes hasznosítani az elsajátított ismereteket. (Ha azonban a megszűnő régi és az új munkahelyen végzett munkák között van átfedés, a régi szakismeretek kisebb-nagyobb része átmenthető vagy közvetve felhasználható, növekszik az idősebb munkás átképzésének gazdaságossága.) ([10] 315—333 l.)

munkahely közé szorul az átképzésre kényszerülők egy része. A műszaki fejlődés tehát a munkaerő-kínálat és -kereslet kvalifikációs szerkezetére gyakorolt hatásán keresztül szintén a munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságához vezet.

A termelési szerkezet változása a termelés földrajzi struktúrájának változását is tartalmazza. Eközben a termelés részben az adott munkaerő-kínálat területi szerkezetéhez alkalmazkodik, részben azt alakítja önmagához. Ez azonban — akárcsak az eszközök átcsoportosítása — nem mehet végbe akadálymentesen, nem lehet azonnali és tökéletes. Alapvetően azért nem, mert a különböző földrajzi egységek munkaerőpiacai között nem tökéletes a verseny. A munkaerő sokszálú, teljesen le nem győzhető helyhez kötöttsége¹⁵ miatt a termelés földrajzi struktúrájának változása ahhoz vezet, hogy némely területeken munkaerőhiány, másokon egyidejűleg munkaerő-felesleg jön létre. Az egyes területek között mutakozó különbségek megszüntetésével más területek viszonylatában lépnek fel új különbségek. A termelés földrajzi struktúrájának változása tartós, bár időről időre más és más területek között fellépő strukturális egyensúlytalansággal jár együtt.

Szokás a munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságát időleges zavarnak, rövid távú (értsd: átmeneti) jelenségnek tekinteni. A fenti gondolatmenet ezzel szemben ahhoz a következtetéshez vezet, hogy mivel az ok — a termelési szerkezet műszaki fejlődés mellett végbemenő változása — folytonosan hat, a munkaerőpiac strukturális egyensúlytalansága állandó, csak a konkrét megjelenési formák mulandóak. Az egyik egyensúlytalanságot másik váltja fel, aminek eredményeként több időpont együttes figyelembevételével — nem pedig egy „megfelelően megválasztott” időponttól kezdve (ilyen időpont ugyanis nem létezik) — kerülhet egyensúlyba a kínálati és a keresleti szerkezet.

Szocializmus és strukturális egyensúlytalanság

Olyan általános összefüggésekkel érveltünk, hogy a szocializmusra vonatkoztatva is kimondhatjuk a — hazai valóság bizonyos tényei által is alátámasztott — tételt: időről időre elkerülhetetlenül kitermelődnek a munkaerőpiac strukturális egyensúlytalanságának említett okai. Bizonyos időszakokban a rendelkezésre álló erőforrásokkal elérendő maximális termelési eredmény az aktivizálható munkaerőforrás nem teljes kihasználását feltételezi; hiszen egyesek — képzettségüknél, képességeiknél, életkoruknál, nemüknél stb. fogva — szükségképpen olyan munkaképességek birtokosai, hogy a munkaerőforrás egy részét a társadalom az adott pillanatban nem képes a minimális hatékonysági követelményeknek megfelelően hasznosítani. A fejlett termelőerők által meghatározott összefüggés ez. A termelési viszonyok, a társadalmi tervezés — a termelés társadalmi céljának, a tényleges hatékonysági követelmények meghatározása mellett — a kihasználat-

¹⁵ Franciaországban, egy vizsgálat megállapítása szerint, a családfő munkanélküliek több mint fele az egyébként megfelelő munkaalkalmat nem tudná elfogadni, ha az a lakóhely megváltoztatásával járna [2].

lanul maradó élőmunka-erőforrások nagyságának alakításában jut szerephez. A műszaki fejlődésnek, a termelési szerkezet változásainak, a demográfiai adottságoknak stb. az előrelátásán alapuló munkaerő-tervezéssel s az erre épülő szakemberképzéssel főbb arányaiban jól közelíthető, de csak közelíthető a munkaerő tényleges keresleti szerkezete. A munkaerő kínálati szerkezete sem tervezhető teljes biztonsággal és pontossággal.

A strukturális egyensúlytalanságot előidéző okokat a szocializmusban is levezethetjük a termelőerők fejlődéséből. A gyakorlati tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy kihasználatlanul maradó munkaerőforrások alig vannak. Az okok jelen vannak, de nagyon erőtlenül hatnak, mert hiányoznak a közvetítő mechanizmusok. Azáltal, hogy a tényleges gazdasági-gazdálkodási gyakorlat megakadályozza az okok érvényre jutását, aláássa a hatékonysági követelmény érvényesülését. Az eredmény többnyire globális munkaerőhiány mellett megvalósult teljes foglalkoztatás.

Azokban a társadalmakban, amelyekben a munkanélküliség nem kap legitim formát — mondván, hogy munkaerőhiány van, megvalósult a teljes foglalkoztatás, munkanélküliekkel számolni sem kell¹⁶ —, strukturális egyensúlytalanság is csak szélsőséges esetekben, kivételképpen fordulhat elő. Képzettségre, lakóhelyre, munkafeltételekre stb. való tekintet nélkül mindenkinek el kell helyezkednie¹⁷ — hiszen a munkanélküliekről (mert-hogy nincsenek) a társadalom nem gondoskodik —, aminek következtében torz, a képzettségnek, s ami a legfőbb: a hatékonysági követelményeknek meg nem felelő foglalkoztatással találkozunk. A munkaerőnek a munkanélküliekről való gondoskodás hiányán mint gazdasági kényszeren alapuló nagy „kényszerhelyettesítési hajlandósága” önmagában még nem vezethet teljes foglalkoztatáshoz. Ez csupán a kínálati oldal. A keresleti oldal — a szocializmus jelenlegi gyakorlatát tekintve — szinte korlát(ozhatatlan) munkaerőiséget tapasztalunk. Ezt olyan közismert tények támasztják alá, mint: visszajára fordult gazdaságosság, a társadalmi szinten veszteséges termelés nyereségessége vállalati szinten; a munkaerő túltartalékolása; rendszeres központi segítség a veszteséges termelés folytatásához. E jelenségek elméleti igényű rendszerezését is megtaláljuk már a szakirodalomban.¹⁸

A munkaerő (szinte) végtelenül nagy kereslete és végtelenül nagy kínálata csak együttesen eredményezik a (szinte) teljes foglalkoztatást, s tüntetik el a strukturális egyensúlytalanság okainak jelenléte ellenére a munkaerőhiányt és a munkaerő-felesleget (globális egyensúlyt feltételezve). Mert hiába végtelenül nagy a munkaerő kínálata, ha a magas hatékonysági küszöbhez igazodva korlátozott a kereslet, s hiába végtelenül nagy a keres-

¹⁶ A munkaerőhiány valójában csak akkor zárja ki a munkanélküliséget, ha a munkaerőpiacot kizárólag globális módon vizsgáljuk. A valóságban globális munkaerőhiány közepette is mindig voltak munkanélküliek.

¹⁷ A munkaerő — korántsem kizárólag gazdasági tényezők által befolyásolt — piaci magatartása persze nem egyöntetű. A munkaerő különböző csoportjainak „kényszerhelyettesítési hajlandósága” eltérő. A lényeg azonban az összességén van: általában, átlagosan nagy ez az érték, ha a társadalom nem gondoskodik a munkanélküliekről, azaz ha (relatív) teljes foglalkoztatás van. Lesznek ugyanakkor olyanok is, akik nem tudnak elhelyezkedni, még akkor sem, ha akarnak.

¹⁸ Kornai Jánoson kívül [11] egymással vitázva — egyebek mellett — ezt végzi el Gábor R. István ([5], [6]), valamint Oroszi Sándor és Veress József [14].

let, ha a munkanélküli segély rendszere miatt korlátozott a kínálat; mindkét esetben kialakul a strukturális egyensúlytalanság.¹⁹

A munkaerőforrások teljes kihasználása veszteséget okozhat a társadalom számára: rosszabb eredményeket, mint ha nem volna teljes foglalkoztatás. Esetenként éppen a nem teljes foglalkoztatás a feltétele a maximális eredmény elérésének. S hogy ilyenkor a társadalmi ésszerűség megvalósulása kiknek a munkanélkülivé válását indokolja, ezt gazdasági kalkuláció döntheti el. Ennek során tekintettel kell lennünk arra, hogy a társadalomnak a munkanélküliek ellátását is biztosítania kell, ami pedig erőforrásokat köt le, az elosztható termékek gyarapodása nélkül. Viszont a társadalmi szinten hatékonyságrontó, veszteségokozó foglalkoztatás esetén az eredmény messze a ráfordítás alatt marad, talán még a felhasznált eszközök értéke sem térül vissza. *A ráfordítás és az eredmény különbségének összehasonlítása alapján lehet adott időszakban a teljes foglalkoztatást vagy a munkanélküliséget a társadalom számára gazdasági értelemben ésszerűbbnek mondani.* Ebből az is következik, hogy a vállalati szinten veszteséges termelést akkor biztosan érdemes munkanélküliséggel felváltani, ha az nem járul hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez. A korábbi fejtegetések alapján nincs okunk kizárni, hogy egyesek foglalkoztatása negatív határterméket eredményezzen.

Kérdések persze keletkeznek: Ha a társadalmi szintű ésszerűség azt diktálja, hogy ne legyenek munkanélküliek, akkor mi módon közvetíthető ez az érdek a gazdálkodó alapegységekhez, melyek esetleg csak számukra veszteséges termelésben tudnak foglalkoztatni egyes munkaerőcsoportokat? A fő kérdés, amelyhez eddig eljutottunk, így fogalmazható meg: Adott időszakban — amikor van negatív határtermékű munka — mit választ a társadalom? Hatékonyságrontó, nemzeti jövedelmet csökkentő teljes foglalkoztatást vagy pedig munkanélküliséget? *Hatékonyságot vagy humánumot?* A szocialista társadalom is időről időre e választás elé kerül. A továbbiakban azt kíséreltem meg bemutatni, hogy a fenti kérdés nemcsak alternatív formában tehető fel. Nem csupán azért, mert a teljes foglalkoztatás álhumánumot is jelenthet: emberiséget a kisebbség javára, az összesség rovására, egyesek foglalkoztatása érdekében a közösség szegényítését. Hanem azért is — s erre még majd visszatérek —, mert a nem teljes foglalkoztatás még a nem foglalkoztatott — mert hatékonyan nem foglalkoztatható — kisebbséggel szemben sem feltétlenül, eleve antihumánus.

A strukturális egyensúlytalanság nem a rossz gazdasági helyzet kifejeződése, nem tervezési hiba — bár természetesen lehetnek ilyen okai is —, hanem a termelés normális eredménye. A szocializmus viszonyai között, amennyiben — szigorúbban fogalmazva: akkor és csak akkor, ha — a legfőbb társadalmi feladat az ésszerű (legalább a minimális hatékonysági követelményeknek megfelelő) gazdálkodás megvalósítása, szükségszerűen fordul elő munkanélküliség. Ekkor és csak ekkor! Éppen e fő társadalmi cél elérése

¹⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy Magyarországon a gazdálkodás feltételei a legutóbbi időkben olyan irányban változnak, hogy a társadalmi szinten hatékony foglalkoztatás a gazdálkodó alapegységek számára is lassan az érdemleges gazdasági érdek rangjára emelkedik. E változások jeleként értékelhetjük a vállalati kezdeményezésre is egyre szaporodó munkaerő-átcsoportosításokat, különösen a vállalatközieket. Ezek azonban csak az első lépések lehetnek. Mert mindaddig, amíg egyetlen lehetőség a munkaerő foglalkoztatása, a munkaerőnek a hatékonyabb gazdálkodás jegyében történő átcsoportosítása ellenére a dolgozók egy része továbbra is a hatékonysági küszöb alatt lesz foglalkoztatva.

érdekében! Egyesek azzal járulnak hozzá a kívánt termelési eredményhez, hogy a termelésen kívül maradnak. A munkamegosztás számukra tartalékban maradást, átképzésben való részvételt írhat elő. Ennyiben *nem foglalkoztatásuk* — a társadalmi célból következő — *termelési feladat*.²⁰

E ponton két lényeges közbevetést kell tennem.

1. A nem teljes foglalkoztatás csupán egyik, bizonyára nem is a legfontosabb eszköze az ésszerű gazdálkodás megvalósításának. Munkanélküliségtől önmagában még nem lesz hatékonyság, ha nem társul rugalmas munkaerő-kínálati politikával (vö. [1]), nagyobb mobilitással, megalapozott munkaerő-tervezéssel, a részidős és szezonális foglalkoztatás széles körű alkalmazásával — hogy csak a munkaerő-gazdálkodás területéről vegyünk példákat. Munkanélküliség is, rugalmas munkaerő-kínálati politika is csak egy *átfogó stratégia elemei* lehetnek. Önmagukban aligha használhatók, de mint elemek nélkülözhetetlenek. Nélkülözhetetlenek, mert sajátos hatás-területük van. Nem helyettesítik, hanem kiegészítik egymást.

2. A nem teljes foglalkoztatásból nem következik, hogy a társadalom közömbös volna a foglalkoztatás mértéke iránt. Nem is lehet az, *ha* a termelés célja a nemzeti jövedelem növelése. Ekkor a termelésbe be kell vonni mindazokat, de csak azokat, akik hozzájárulhatnak a nemzeti jövedelem növeléséhez. Társadalmi cél tehát *a foglalkoztatás maximalizálása*. A társadalmi programozási feladat feltételes maximum elérését írhatja elő. A foglalkoztatás maximalizálása az utolsó pozitív határtermékű foglalkoztatás eléréséig tart.²¹ Lehetséges, hogy egyes időszakokban a foglalkoztatás maximalizálásának „nem effektív korlátja” a határtermék nem negativitása. Ilyen esetekben a maximális és a teljes foglalkoztatás egybeesnek. Láttuk azonban, hogy e korlát, bár a lehető legtágabban szabtuk meg, időről időre effektívvé válik, s *ha* (ez a döntési kérdés) a társadalom valóban korlátként is kezeli, akkor a maximális a teljes foglalkoztatás alatt marad.

A munkanélküliség tehát termelési feladat lehet. A munkanélküliség a termelés eredményeként, a termelés érdekében jön létre. Így a kollektívan, a munkanélküliek részvételével előállított termékek kollektív elsajátításának szabálya határozza meg a munkanélküliek részesedését a megtermelt javakból. Észertint a munkanélküliség nem jelenti a megélhetési eszközöktől való megfosztottságot. A munkanélküliek termelési feladatuk alapján s nem jótékonykodásból részesülnek a termelés eredményéből. Mivel munkahely — a termelési célok elsődlegességének szem előtt tartása esetén — nem juttatható mindenkinek, a jövedelemelosztásnak ki kell terjednie a munkahellyel nem rendelkezőkre is, államilag garantált jövedelem formájában. Mégpedig oly módon, hogy annak, aki a termelés pillanatnyi szükséglete miatt munkanélküliségbe került, *csak* ezért ne csökkenjen a reáljövedelme.

Mit kezdjen társadalom az adott időszakban hatékonyan nem foglalkoztatható munkaerőcsoportokkal? G. H. Popov is e kérdésre keresi a választ a Pravdában.

A hírneves cscekinói kísérletbe bevont vállalatoknál speciális ösztönzők alkalmazásával törekszenek a takarékos létszámgazdálkodásra. A módszer kapcsán — különösen, ha a vállalatok valóban saját részérdekeik

²⁰ Hasonló gondolatra jut Gervai Pál is [9].

²¹ Itt ismét hangsúlyozzuk, hogy a határtermék pozitivitása munkahipotézis. A társadalom valóságos hatékonysági követelménye ettől eltérhet, s akkor máshol alakul ki a feltételes maximum is.

szerint cselekedhetnek — felmerül a kérdés: mi történik az egyes vállalatoknál a hatékonyság növelése jegyében felszabadított s megfelelő munkahely hiányában azonnal elhelyezkedni nem tudó munkaerővel? Popov professzor javaslata szerint: „itt vehetjük hasznát annak a 80 rubelnak, amit a vállalat (ti. minden felszabadított munkaerő után) az államnak be fog fizetni. Természetesen a felszabaduló dolgozók közül senki, egy napig sem fog tétlenül üldögélni... Amíg nem adódik új munkahely, a munkahely biztosításáért felelős városi szervezetek e pénzből foglalkoztathatják a felszabadított dolgozókat utcarendezési munkálatokban, zöldségelosztóhelyeken, vagy kiegészítő mezőgazdasági munkára irányíthatják őket. Természetesen, aki bármennyi ideig is nem képzettségének megfelelő munkát végez, ez időre a törvényben rögzített minimális bérnek megfelelő összeghez jut” [15]. A megszűnő és a keletkező munkahelyeknek az árutermelők elkülönültségéből fakadó részleges és átmeneti diszharmóniáját Magyarországon nem az átmeneti elhelyezés adminisztratív módszereinek a felelevenítésével célszerű mérsékelni. A munkába való visszatérés igénye más módon — nemcsak a munkanélkülieket sújtó különféle hátrányok előidézésével — is kiváltható.²²

A szocializmusban a munkanélküliség nem jelenthet létbizonytalanságot, a munkanélküliek helyzete nem különbözhet alapvetően a más termelési feladattal megbízottakétól. A szocializmusbeli munkanélküliség lényege a *humánus hatékonyság*.

Ma a humánus tartalma: az anyagi biztonság, a következő termelési feladatra való társadalmilag szervezett felkészülés s a nem negatív társadalmi megítélés biztosítása. A munkanélküliség együtt jár azonban a megszokott közösségből történő kiszakadással, feleslegesség, másodlagosság érzésével, a közös munkában történő önmegvalósítás lehetetlenségével. A munkanélküliséggel együtt járó terhek figyelembe nem vétele a munkanélküliség ökonomista megközelítését jelentené. A munkanélküliség nem csupán a gazdasági racionalitás kérdése. Anélkül azonban, hogy kisebbíteni akarnám a nem gazdasági terhek jelentőségét, megjegyzem,²³ hogy e nemkívánatos jelenségek egyrészt munkanélküliség nélkül is ismertek (különösen a csökkent munkaképességűek, a nyugdíjasok, betegek körében), s egyelőre nehezen kezelhetők. Másrészt nem újak abban az értelemben sem, hogy az eleve konfliktusmentes foglalkoztatáshoz képest jelentenek az eleve konfliktusteli munkanélküliséget. A foglalkoztatásnak is megvannak a munkanélküliséghez képest sajátos konfliktusai. S előállhatnak nagyon hasonló konfliktusok is. Az önmegvalósítás lehetetlensége, a feleslegesség, mellőzöttség érzése és ténye a közös munka során is kialakulhat. (Feltételezhető, hogy éppen a veszteséget termelőknél lehet a leggyakoribb.)

Akik „*elvíleg*” összeegyeztetethetetlenek tartják a szocializmust és a munkanélküliséget, leggyakrabban egy pozitív és egy negatív megközelítés alapján jutnak erre az álláspontra.

²² Elvíleg — kis hibával — megoldható, hogy akkor, illetve addig legyen valaki munkanélküli, amíg számára a társadalmilag elfogadott követelményeknek megfelelő munkaalkalom nem kínálkozik. Ezt alátámasztják a tőkés munkanélküliségi biztosítási rendszerek működésének tapasztalatai is.

²³ A munkanélküliségből fakadó nem gazdasági hátrányok kutatása fontos feladat. Ezzel kapcsolatban ma még csak óvatos megjegyzésekre vállalkozhatunk.

Az előbbi lényege az a hit, hogy a szocializmusban a termelési viszonyok természetéből következően mindig mindenki számára lehetséges a gazdaságos foglalkoztatás, a társadalomnak minden pillanatban minden munkáskézre szüksége van az országépítésben. Ezt a hitet csak erősíthette a kialakult jelentékeny globális munkaerőhiány. Más tapasztalatokból és tudományos eredményekből azonban kiderül, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona s az erre épülő tervgazdálkodás — ma legalábbis — nem képes a termelőerők fejlődését minden pillanatban a hatékonysági küszöb által megszabott igényeknek megfelelően alakítani. Egyesek elkerülhetetlenül és önhibájukon kívül veszteséget termelnek. *Éppen az indokolhatja a munkanélküliséget, ami a teljes foglalkoztatás melletti egyik fő érv: a maximális termelési eredmény elérése.*

A másik fő érv szerint a munkanélküliség a tőkés termelés sajátja: a munkanélküliségnek a szocializmusban való előfordulása visszalépést, a kapitalizmushoz való közeledést jelentené. Ez a szemlélet kimondva-kimondatlanul csak egyféle munkanélküliséget ismer el: a munkanélküliséget azonosítja annak egyik, a valóságban korántsem egyetlen, ti. a tőkés gazdaságbeli formájával, abból is a legnegatívabb változattal, a 19. századi kapitalizmus munkanélküliségével.

Tőkés viszonyok között a munkanélküliség a kizsákmányoláson alapuló árutermelés következménye. Akinek a munkája nem sajátítható ki, azt nem is foglalkoztatják. A 19. században a munkanélküliek (ilyen értelmű) haszontalanságuk következményeként nem voltak a társadalom teljes értékű tagjai sem. A termelésből való kirekesztődésük miatt a társadalomnak is a perifériájára szorultak. Ez megmutatkozott a munkanélkülieket sújtó joghátrányokban, súlyos negatív erkölcsi megítélésükben, amelyek azután úgy hatottak vissza, hogy az egyszer munkanélküliségbe kerültek egy része végleg kiszorult a munkaerőpiacokról. E kirekesztettség legsúlyosabb és legnyilvánvalóbb ténye a *létbizonytalanság*. A szervezett társadalmi gondoskodás — „a tőkésék váltságdíja a termelés zavartalan egyéni kisajátításához” — eredményeként a munkanélküliek fogyasztása messze elmaradt a társadalmi átlagtól, nyomorszínvonalú volt, ők maguk a pauperek táborát gyarapították. A tőkés felhalmozás logikája termeli a munkanélküliséget; a munkanélküliség pedig növeli a szociális feszültségeket, gyengíti a társadalom kohézióját, ami ellen pedig éppen a tőkés felhalmozás érdekében védekezni kell. A tőkésállam — mert a munkanélküliek létfenntartása a 19. század elejétől fogva elsősorban állami tevékenység — e két ellentétes imperatívusz, a tartósan összeegyeztethetetlen összeegyeztetendők között keresi a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelő viszonylagos nyugalmi állapotot.

Tanulmányomban éppen azt próbáltam megmutatni, hogy a nem teljes foglalkoztatás önmagában nem tekinthető visszalépésnek a történelmi múlt felé, mert okai a történelmi jelenben is bennrejlének. Mind a tőkés, mind a szocialista termelési lényegét kifejező jelenség, hogy egyesek nincsenek foglalkoztatva, bár munkát keresnek, s képesek volnának azonnal munkába állni. Ugyanaz a jelenség azonban eltérő társadalmi-gazdasági feltételek között *más tartalmat hordoz, s másként is nyilvánul meg*. A szocializmus munkanélkülisége mind létrejöttének okát, mind megvalósulásának itt vázolt módját tekintve gyökeresen különbözik a kapitalizmusétól. A munkanélküliség nem azonos a tőkés munkanélküliséggel, különösen nem annak

a 19. századi változatával.²⁴ A szocializmus a tőkés munkanélküliséggel nem összehátható, sajátjával azonban igen. A foglalkoztatás területén a szocializmus történelmi vívmánya a munkanélküliséggel a történelemben eddig ténylegesen együtt járó súlyos gazdasági és nem gazdasági hátrányok felszámolása, illetve mérséklése lehet.

Hivatkozások

- [1] *Böszörményi Ferenc—Munkácsy Ferenc*: A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 9. sz.
- [2] *Coeffic, N.*: Les difficultés des chômeurs. *Economic et Statistique*, 1979. június.
- [3] *Driehuis, W.*: Labour market imbalances and structural unemployment. *Kyklos*, 1978. vol. 31.
- [4] *Durieux, B.*: Propos sur la politique de l'emploi. *Revue Économique*, 1978. 1. sz.
- [5] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 2. sz.
- [6] *Gábor R. István*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? *Közgazdasági Szemle*, 1980. 3. sz.
- [7] *Galasi Péter—Sík Endre*: Adalékok a munkapiac elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1977. 6. sz.
- [8] *Galasi Péter—Sík Endre*: A szegmentált munkaerőpiac elmélete. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 12. sz.
- [9] *Gervai Pál*: Gazdaság és demokrácia. Kézirat. 1980.
- [10] *Jánosy Ferenc*: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. *Magvető*, 1975.
- [11] *Kornai János*: A hiány. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1980.
- [12] *Marx, K.*: A tőke. I. kötet. *Marx—Engels Művei*, 23. kötet. *Kossuth Könyvkiadó*, 1973.
- [13] A munkanélküliség problémái a fejlett tőkésországokban. *Béke és Szocializmus*, 1980. 6. sz.
- [14] *Oroszi Sándor—Veress József*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaságban? *Közgazdasági Szemle*, 1979. 12. sz.
- [15] *Popov, G. H.*: Tvojo raboseje meszto. *Pravda*, 1980. december 27.

²⁴ A mai kapitalizmus munkanélkülisége sem ugyanaz, mint egy évszázada. Ha csupán csak a munkanélküliek fogyasztását tekintjük, akkor is szembetűnőek a változások. Nem pusztán reálfogyasztásuk emelkedett, hanem, míg a 20. század elején alakuló munkanélküli biztosítótársaságok munkanélküliség esetére a korábbi bér legfeljebb 30—40 százalékát biztosították néhány hétig, addig ma nem ritkán maximum 40—70 százalékát egy-másfél évig. E felső korlátok látványos kitolódása ellenére — s ez lényeges szempont — a munkanélküliséggel szembeni társadalmi ellenállás ma is *elsősorban* a munkanélküliségből fakadó gazdasági hátrányokon alapszik.

A kisvállalati fejlődés két típusáról

Az utóbbi években gyakran esik szó a kisvállalatokról. Sokan a kisvállalatok rugalmas és alkalmazkodóképes tevékenységében látják a gazdasági versenynek azt a működőképes modelljét, melyet célszerű lenne kiterjeszteni a gazdaság más területeire is. Egy másik — jóval elterjedtebb — felfogás szerint a kisvállalatoknak mindenekelőtt az a szerepük, hogy betömjék a nagy szervezetek dominanciájával szükségképpen együtt járó hiánygazdálkodás réseit. A kisvállalatok eszerint képesek eleget tenni kis sorozatú, nagyobb szervezetek számára nem kellően jövedelmező, gyakran igen speciális megrendeléseknek, gyorsan alkalmazkodnak a kereslet változásaihoz, a belső piac választékát bővítik, korábban importált termékek hazai gyártásával enyhítik az ország devizagondjait, az átlagosnál jobb minőségű termelésükkel növelik tőkés kivitelünket, bizonyos iparágakban specializálódott részegységgyártókként alkalmas „háttéripari” bázist képesek teremteni a nagyvállalatoknak stb.

E kisvállalati sajátosságok felemlegetése ma már közhelyszámba megy a közgazdasági irodalomban. Ha feltételezzük, hogy a kisvállalatok gyűjtőfogalmába vont gazdasági egységek ilyen jelentős szerepet töltenek be gazdaságunk egészében, miért csökken a számuk? Tanulmányomban ennek a jelenségnek a magyarázatához igyekszem közvetve hozzájárulni. A kisvállalatok legjelentősebb fajtájának, az árutermelő ipari szövetkezeteknek a példáján próbálok — legalább részleges — magyarázatot találni a makacs koncentrációs tendenciákra.

A gondolatmenet alapjával négy szövetkezeti esettanulmány szolgál, melyek a könnyűipar területén végzett kutatások nyomán születtek a hetvenes évek második felében ([1], [2], [6], [7]). (A továbbiakban a vizsgált szövetkezetekre rendre a „Balaton”, a „Dunamenti”, a „Sztár”, illetve a „Vörös Hajnal” megjelöléssel hivatkozom.) A bennük felgyülemlett tapasztalatok általánosítására teszek kísérletet.¹

I.

Ha egy pillantást vetünk az ipari szövetkezetek számának alakulását tükröző hosszú távú idősorra, jól követhetjük e gazdálkodási egységek számának csökkenését. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Az 1968—1971 közötti időszak kivételével — amikor a gazdasági reform kezdeti lendületével általában is növekedett a vállalatok száma —, az ötvenes évek óta hol gyorsabban, hol lassabban, de folyamatosan és határozottan csökken az ipari szövetkezetek

1. sz. táblázat

Az ipari szövetkezetek, a foglalkoztatottak és az egy szövetkezetre jutó foglalkoztatottak számának alakulása

Megnevezés	1957	1959	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Az ipari szövetkezetek száma (db)	1 302	1 277	1 164	1 092	993	882	811	799	784	792	813
A foglalkoztatottak száma (fő)	—	—	164 799	167 046	169 311	175 066	176 497	184 857	212 058	223 873	231 256
Az egy szövetkezetre jutó foglalkoztatottak száma (fő)	—	—	142	153	171	198	218	231	270	283	284
Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	
Az ipari szövetkezetek száma (db)	821	833	829	825	816	793	737	701	658	670	
A foglalkoztatottak száma (fő)	238 349	240 636	233 785	234 749	239 310	239 184	233 529	235 790	235 341	230 892	
Az egy szövetkezetre jutó foglalkoztatottak száma (fő)	290	289	282	285	293	302	317	336	358	345	

Forrás: [5].

száma, s ezzel párhuzamosan évről évre nő az egy szövetkezetre jutó foglalkoztatotti létszám. Bár nem rendelkezünk pontos adatokkal a szövetkezeti összeolvadások gyakoriságáról, a szövetkezeti szektorban foglalkoztatottak számának viszonylagos állandóságából arra következtethetünk, hogy a szövetkezetek számának csökkenése, illetőleg az átlagos létszám növekedése mögött egyesülések, összevonások állnak.

2. sz. táblázat

A könnyűipari szövetkezetek számának és átlagos létszámának alakulása, valamint a bőr-, szőrme- és cipőipari, illetve a textilruházati ipari szövetkezetek számának alakulása

Megnevezés	1957	1959	1961	1963	1965	1967	1968	1970
A könnyűipari szövetkezetek száma (db)	703	680	632	534	474	447	448	447
A könnyűipari szövetkezetek átlagos létszáma (fő)	151	154	180	212	258	314	331	329
A bőr-, szőrme- és cipőipari szövetkezetek száma (db)	—	—	—	139	114	106	104	103
A textilruházati ipari szövetkezetek száma (db)	170	161	150	131	118	111	112	109

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
A könnyűipari szövetkezetek száma (db)	446	440	436	432	419	402	377	367	358
A könnyűipari szövetkezetek átlagos létszáma (fő)	327	316	319	329	337	352	375	381	380
A bőr-, szőrme- és cipőipari szövetkezetek száma (db)	—	99	99	94	91	79	74	70	69
A textilruházati ipari szövetkezetek száma (db)	—	109	109	109	110	107	103	101	99

Forrás: [4], [5], [9].

A 2. sz. táblázat adatainak tanúsága szerint hasonló tendenciát tapasztalhatunk, ha csak a könnyűipari szövetkezeteket tekintjük, amelyek a szövetkezeti ipar dolgozóinak majdnem kétharmadát foglalkoztatják, a termelésének pedig mintegy a 60 százalékát adják. A szövetkezeti könnyűiparon belül is nagy — létszámban mintegy 40 százalék — annak a két iparág-nak (bőr-, szőrme- és cipőipar, valamint textilruházati ipar) a súlya, amelyekről a szóban forgó esettanulmányok beszámolnak [10].

II.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt azokat a legfontosabb közös jegyeket, amelyek lehetővé teszik az esettanulmányokban feldolgozott szövetkezetek összehasonlításán alapuló osztályozást!

Valamennyi szövetkezet kicsi, 150—400 fő közötti létszámmal. Az általuk reprezentált mindkét iparágban nő a szakképzetlen dolgozók aránya, nincs kellő utánpótlás. Ez megnyilvánul e szövetkezetek belső munkaerőpiacának szerkezetében is. A szakképzetlenek arányának — az adott szakmák leértékelődése, továbbá a szakképzett dolgozók megszerzése-megtartása szempontjából a szövetkezeti szektorra hátrányos 1971—1972. évi szabályozómódosítások, valamint a hetvenes évek második felében egyre súlyosbodó munkaerőhiány nyomán bekövetkezett — emelkedése folytán, s mert a munkafolyamat vertikálisan kevésbé tagolt, igen alacsony az üzemen belüli vertikális mobilitás: csaknem minden munkaposzt egyben belépési és kilépési kapu. E szövetkezetek munkaerőhelyzete erősen emlékeztet a neoklasszikus modellben feltételezetre: majdnem minden munkaposzt bárkivel betölthető, és a munkavállalók jó részének is megfelel a szinte bármilyen betanított, kiegészítő, bedolgozó, csomagoló, segédmunka. Ez kifejeződik e szövetkezetek munkaerő-állományának erőteljes fluktuációjában is. Ha az erőfeszítések és a keresetek közötti arány csak *valamelyest* is kedvezőbb másutt, a dolgozók hajlamosak otthagyni a munkahelyüket.² Az üzemek szempontjából ez azt jelenti, hogy a munkaerő-állományuk biztosításához igen éles és kiterjedt munkaerőpiaci versenyben kell helytállniuk. A hetvenes évek második felében krónikussá váló munkaerőhiány közepette csak fejlesztési stratégiájuk alkalmas megválasztásával enyhíthettek az e tekintetben kedvezőtlen helyzetükből fakadó gondjaikon.

A szóban forgó szövetkezetek közös sajátossága végül, hogy a hetvenes éveket megelőzően számos fúziót és szétválást értek meg. Ezek a szervezeti átalakulások a szövetkezeti textilruházati iparban s még inkább a cipőiparban felfoghatók a hetvenes évek elején megvalósított rekonstrukció előkészületeinek. Az átalakulások lényeges jellemzője ugyanis, hogy — a hatvanas évek elején kidolgozott hosszú távú fejlesztési koncepciónak megfelelően — azokról a szövetkezetekről, amelyeket hitelek és támogatások segítségével modern árutermelő középüzemekké szándékoztak fejleszteni, a felügyeleti szervek leválasztották a szolgáltató tevékenységet.

A hasonló helyzetből induló szövetkezetek egy része élt ezekkel a központi fejlesztési akciókban biztosított lehetőségekkel: megpróbált kilépni a kisvállalati kereteiből, és a *növekedés* útját választotta. Mások kiszorultak e fejlesztési erőforrásokért folytatott versenyből, vagy a szövetkezeti hagyományok erejénél fogva tudatosan az *intenzív kisvállalati lét* megoldását választották.³

A következőkben azt próbálom meg kimutatni, miként különül el a kétféle stratégia a vállalati magatartás legfontosabb dimenziói mentén, s mennyiben befolyásolja a *kisvállalatok esélyeit a túlélésre, a szövetkezet mint önálló gazdasági egység fennmaradására*.

III.

Tizenkét szempontból vizsgálom a kérdéses szövetkezetek viselkedését. Mindegyik szempont esetében a két szélső esetet: az extenzív, illetve az intenzív változatot jellemzem. A két tiszta típust — amelynek a szóban forgó szövetkezetek vagy az egyikéhez, vagy a másikához állnak közelebb — a 12 dimenzió megfelelő szélső pólusához tartozó jellemzők egyidejű fennállásaként értelmezem.⁴

1. Űzeméret

Az *extenzív* típusú szövetkezet mindenekelőtt termékkibocsátása mennyiségének fokozására törekszik. Ennek érdekében növelni igyekszik állóeszköz-állományát és foglalkoztatottjainak számát (ez utóbbi legalábbis mindig célja), újabb és újabb telephelyeket hoz létre, és erőteljes építési beruházási tevékenységet folytat.⁵ Az *intenzív* típusúhoz tartozó szövetkezet természetes termékkibocsátása nem, vagy alig nő, a létszám bővülése lassú, új dolgozók felvételének erőltetésére csak jelentős fogyás esetén tesz kísérletet, a kisüzemi méterek fenntartására törekszik.⁶ Piaci pozícióján inkább a termékek alkalmas megválasztásával, jó minőséggel, a vállalatközi együttműködés rugalmas formáival, kedvező árfeltételekkel igyekszik javítani.

2. Termékszerkezet

Az *extenzív* kisvállalat a biztonságosabb, nagy megrendelésekkel jelentkező szocialista piacokra termel, közepes vagy gyengébb minőségű, olcsó termékeket, viszonylag nagy szériákban.⁷ Nyugati piacokon ugyanakkor egyidejűleg igen sokféle termékkel jelenik meg, s hajlamos a gyakori *ad hoc* termékváltásra. Az *intenzív* kisvállalatok termelése is meglehetősen diverzifikált, de ezen belül néhány kiemelt termék termelésére összpontosítanak, igen jó és állandó minőség — gyakran márka — kialakítására törekedve. Kisebb, kevésbé gazdaságos sorozatok gyártására is vállalkoznak, hogy üzletfeleiket meggyőzve termékeik jó minőségéről, később viszonylag magas árakat is el tudják velük fogadtatni.⁸

3. Szervezet

Az *extenzív* típusú vállalat mennyiségi növekedése — a gyártott termékek, a foglalkoztatottak, illetve az elkülönült részlegek (főként vidéki telephelyek) számának gyarapodása — az irányítási lánc meghosszabbodásához vezet. Az irányítási lépcsők számának növekedésével párhuzamosan bonyolultabbá válik az üzem belüli információáramlás, több időt emészt fel a döntések meghozatala, a magasabb beosztású vezetők kapcsolata az egyes részlegek dolgozóival közvettebbé és esetlegesebbé, emiatt az üzemi konfliktusok megoldása nehezebbé válik. A személytelenedő munkahelyi szabályok gyengítik a — szövetkezeti szektorra általában jellemző — személyes kötelékek szerepét, s ezáltal fokozzák a dolgozók fluktuációra való hajlamát. Az *intenzív* típus esetében, mivel az üzem mérete hosszú távon nem változik, továbbá, mert az üzem belülről egyébként is hierarchikusan kevésbé tagolt, legfeljebb két-három irányítási szint alakul ki, melyek között nincs merev specializáció. Az üzem egészét érintő ügyekben döntő három vezető (elnök, műszaki vezető, főkönyvelő) nemcsak az alájuk tartozó vezetői szinttel, hanem a beosztott dolgozókkal is közvetlen, személyes kapcsolatot tart. Ez lehetővé teszi a termelési fennakadások haladéktalan elhárítását, és kedvezően hat a dolgozók kötődésére a szövetkezethez.⁹

4. Vállalközi kapcsolatok

Köztudott, hogy a hiánygazdálkodás feltételei között a vállalatok kapcsolataira sajátos kényszerek nyomják rá bélyegüket. A vállalat mint vevő kiszolgáltatott; termelése folyamatosságának biztosításához jó előre meg kell rendelnie a felhasználni kívánt anyagokat, alkatrészeket, eszközöket stb., illetve — különösen, ha jobb minőséget igényel — sorba kell állnia értük, vagy éppen kedvezőtlen feltételeket kell elfogadnia. Az értékesítés szempontjából lényeges különbségeket találunk egyfelől az ipari szövetkezetek és az állami nagyvállalatok, másfelől az extenzív és az intenzív típusú szövetkezetek között. A végtermék-kibocsátó szövetkezet termékei értékesítésekor az esetek nagy részében állami monopolszervezettel áll szemben (ha exportál, akkor külkereskedelmi vállalattal, ha belföldre termel, akkor állami nagyvállalatokkal vagy az iparág egészét uraló néhány nagykereskedelmi vállalat egyikével). Minthogy az eladásaival nem tud érezhető hatást gyakorolni az adott termék piacára, itt is gyakran ő az, akinek diktálnak. Részegység- vagy félkésztermék-gyártó szövetkezetek elvileg a nagyobb vevőkre is nyomást gyakorolhatnak. Ám többnyire tartózkodnak ettől, elkerülendő annak veszélyét, hogy a nagyvállalatok — a részegység szállítók megbízhatatlanságára és saját tevékenységük népgazdasági fontosságára hivatkozva — magukba akarják őket olvasztani [11]. Mindez lényegében meghatározza az *extenzív* típusú szövetkezet vállalatközi kapcsolatait.¹⁰ Az *intenzív* szövetkezet viszont különféle módokon többé-kevésbé ki tudja kerülni ezeket a kényszerkapcsolatokat. E tekintetben a legfontosabb a termék megválasztása: egyedi, más vállalat által nem nagyon gyártott, különösen jó minőségű termékekkel erős pozíciót érhet el az értékesítésben. A másik lehetőség, ha valamiképpen rövidre zárja e kényszerkapcsolatok láncolatát — például bedolgozik (elsősorban nyugati partnernek),¹¹ vagy belföldön alakít ki bizonyos kooperációs formákat. Előfordul, hogy a gyártási folyamat némely közbenső tevékenységeit más — esetleg kapacitáskihasználatlansággal küszködő — szövetkezeteknek adja ki, fenntartva magának az igényesebb befejező munkálatokat és a termék értékesítését.

5. Piacok

Az előbbieken tárgyalt tényezőkben mutatkozó sajátosságaik folytán az *extenzív* típusú szövetkezetek általában inkább exportra termelnek, mint belföldre; inkább szocialista, mint tőkésországokba; inkább a Szovjetunióba, mint a többi szocialista országba.¹² Eltérő profilú részlegekkel rendelkező szövetkezetek esetében ez kifejeződik az egyes részlegek viszonylagos súlyában. Az exportra termelést az *intenzív* típus is előnyben részesíti, csak hogy inkább termel tőkés piacra, mint szocialistára, az utóbbin belül pedig inkább a kis kelet-európai országokba, mint a Szovjetunióba.¹³ A két típusban gyökeresen eltérő funkciót tölt be a szocialista s főleg a szovjetrelációjú kivétel. Az *extenzív* esetben ez az értékesítés fő irányja. A piac kényelmes, a szériák nagyok, a minőség és az árfekvés alacsony vagy közepes. A piaci stratégia döntő eleme a biztonságra törekvés. A nyugati export funkciója többnyire nem több egy-egy kedvező alkalom megragadásánál (ez magyarázza az *ad hoc* termékváltások nagy gyakoriságát a tőkés ki-

vitelben) vagy egy korábban elért, nem túl jelentékeny piaci részesedés fenntartása. A növekedésnek azonban nem ez, hanem a szocialista viszonylatban bővülő kivitel a forrása. Az *intenzív* típus esetében a hangsúly a tőkés relációjú értékesítésen van. A szocialista export funkciója a tőkés konjunktúraingadozások miatt esetleg előálló átmeneti értékesítési nehézségek ellensúlyozása, a termelés viszonylag állandó szinten tartása.

6. Beruházás

Az *extenzív* típusú szövetkezetek fejlesztéseit erőteljes beruházási tevékenység kíséri. A nyereségből hajlamosak a részesedési alap terhére évről évre viszonylag nagy fejlesztési alapokat képezni. (Amint a következő pontban látni fogjuk, erre rá is kényszerülnek.) Beruházásaiknak szinte mindig új munkahelyek létrehozása az alapvető célja. Ennek megfelelően beruházási ráfordításaik tekintélyes részét épület jellegű beruházásokra, valamint a géppark bővítésére használják fel. Emiatt gyakran nem, vagy csak nagyobb hitelfelvételek alkalmával jut pénz a géppark korszerűsítésére, aminek következtében igen vegyes gépösszetétel alakul ki.¹⁴ Az *intenzív* típusú szövetkezetek óvakodnak az építési beruházásoktól.¹⁵ Fejlesztési erőforrásait mindenekelőtt minőségi gépcserékre összpontosítják (és esetenként a munkafeltételek némi javítására). Beruházási tevékenységük általában folyamatos, a beruházások pénzügyi terhe időben egyenletesebben oszlik el. Ezért kevésbé korlátozza az évi bérfejlesztés lehetőségét. Az *intenzív* típus szívesen veszi, ha nyugati kooperációs partner látja el gépekkel. Az ilyen gépbeszerzéshez ugyanis nincs szükség a devizahatóság engedélyére, továbbá az üzem nincs kitéve a hazai vagy más szocialista országbeli gépszállítók által vállalt hosszú határidőből és a nem ritkán tapasztalt teljesítésből adódó gondoknak. Végül nem lebecsülendő előny, ha a nyugati partner elvégzi a szakmai betanítást.

7. Finanszírozás

A folyó termelés finanszírozásában nincs akkora különbség a két típus között, hogy elvi jelentőséget tulajdoníthatnánk neki. Mindkét típus időnként igénybe vesz forgóalaphitelt, legfeljebb az *extenzív* gyakrabban. Más a helyzet a beruházások finanszírozásában. Az *extenzív* típusú szövetkezetek beruházásait döntő részben külső forrásokból fedezi — mindenekelőtt bankhitelből, de egy-egy nagyobb akció forrásaiban igen tekintélyes rész (gyakran a költségek döntő hányada) származik a szakmai szervezetek vissza nem térítendő támogatásából (KFA).¹⁶

Az *intenzív* szövetkezetek viszont csaknem teljesen önerőből hajtják végre a beruházásaikat. Ritkán kényszerülnek bankhitel felvételére (általában tudatosan tartózkodnak tőle), az OKISZ-tól vagy az iparági szakmai szervezetektől pedig szinte soha nem kapnak — nem igényelnek — támogatásokat.¹⁷ Mivel építési jellegű beruházásaikat minimális szintre korlátozzák, fejlesztésre fordítható pénzalapokból gyakran jelentős tartalékokkal is rendelkeznek. A vállalatközi tőkeáramlás (hitelezés) szűkre szabott lehetőségei miatt ezeket az alapokat nem tudják befektetni.

8. A „hatósági” szervezetekhez¹⁸ fűződő viszony

Abból kell kiindulnunk, hogy minél nagyobb beruházásokat hajt végre egy szövetkezet, és a költségek minél nagyobb hányadát fedezi külső forrásokból, tehát minél közelebb áll e tekintetben az *extenzív* típushoz, annál valószínűbb, hogy azok a szervezetek, amelyek a hiteleket, támogatásokat nyújtották a számára, vagy a megszerzésükhöz hozzásegítették (javaslattal, ajánlással, fontos társadalmi vagy népgazdasági érdekekre való hivatkozással), valamiképpen beleszólnak a beruházási összegek felhasználásába, a beruházás nyomán termelhető cikkek piacának megválasztásába, más vállalatokhoz fűződő kapcsolataiba, valamint a személyi kérdéseket illető döntéseibe.¹⁹ Ennek az összefüggésnek a fényében érthető, hogy a termékeik értékesítési irányainak megválasztásában, a vállalatközi kapcsolataik alakításában szabadabb *intenzív* típusú szövetkezetek pénzügyi önállóságra törekednek²⁰, hogy megőrizhessék az önállóságukat más téren is.

9. Technológia

Az *extenzív* típusú szövetkezetek fejlesztései az adott iparágban legkorszerűbbnek számító technológia és munkaszervezet kialakítására irányulnak (általában futószalag és több műszak). Az ilyen technológiák alkalmazása általában csak szigorúan meghatározott feltételek mellett gazdaságos: az üzem dolgozóinak száma megfelel a technológiailag szükséges létszámnak; az anyagellátás folyamatos. Ha a feltételek bármelyike nem teljesül, a fajlagos költségeket növelő kapacitáskihasználatlanság keletkezik, amely — a korszerű technológiák viszonylagos merevsége folytán — nemigen oldható fel a termelőfolyamatba való rögtönzésszerű beavatkozásokkal.²¹ Továbbá az ilyen technológiai megoldások szabta munkakövetelmények általában meglehetősen alacsony szakmai színvonalúak, és idegenek is a szakképzett munkaerő munkakultúrájától. A hagyományos jártasságok elértéktelenednek, a szakmák részeikre bomlanak, s az üzem egyre inkább bármire konvertálható munkaerőre támaszkodik [8]. Ezáltal a helyi munkaerőpiacon, nem pedig az adott szakmákban fizetett bérek szabják meg a munkaerő megszerzéséhez és megtartásához szükséges bérszínvonalat.²² Az *intenzív* típusú szövetkezetek is igyekeznek javítani a gépesítettséget, erre utal folyamatos gépi korszerűsítésük. A technológia megválasztásában azonban mértéktartóbbak, nem feltétlenül a legkorszerűbb, hanem olyan megoldásokra törekszenek, amelyek lehetővé teszik a gazdaságos alkalmazkodást az esetenként fellépő munkaerő- vagy anyagihiányhoz,²³ s amelyek idomulnak a foglalkoztatott munkaerő sajátosságaihoz is. Bizonyos mértékig megőrződik így a hagyományos jártasságok értéke, a dolgozók jobban használhatják szakmai tudásukat. Ez előnyös a szövetkezet munkaerőpiaci helyzete szempontjából is, hiszen a bérversenyben való helytállás feltételeit nem annyira a helyi gazdálkodó egységekben fizetett bérek, mint inkább a szakmai bérszínvonal diktálja a számára.

10. A munkaerő megszerzése és megtartása

Az *extenzív* típusú szövetkezeteket — minthogy a létszám növelése az egyik elsődleges céljuk — nem a munkaerő stabilitása, hanem inkább a fluktuáció egyenlege érdekli:²⁴ a munkaerő-állomány gyors cserélődésére, nagy átmenő forgalomra rendezkednek be. Ilyen irányban hat a maximális mennyiségi növekedésre alkalmas, a szakmákat speciális jártasságokra szétterjedő technológia és munkaszervezet előnyben részesítése a fejlesztésekben, minthogy a szakképzett és a szövetkezeti munkaszervezethez szokott munkaerő elvesztésével jár. A viszonylag egyszerű, ismétlődő munkaműveletekre alkalmazott munkaerő csekély betanítási költsége indokolja közömbösségüket a munkaerő stabilitása iránt: amíg a fluktuáció egyenlege pozitív, a növekedés folytatható. Növekedési ambíciójuk nemcsak a fejlesztésekben, hanem a mindenkor adott üzemi keretek között is tetten érhető. Új dolgozók beállításával, a műszakszám emelésével igyekeznek termelésüket a rendelkezésükre álló kapacitások szabta felső határig bővíteni, vállalva az ezzel járó konfliktusokat is, a fluktuációra való hajlam fokozódását. Az *intenzív* típusú szövetkezet, minthogy nem kíván kilépni a hagyományos kisüzemi keretből, a létszám bővítésénél nagyobb súlyt fektet munkaerő-állományának stabilitására. A szakképzett és az üzemhez hű dolgozók megtartása érdekében a rendelkezésre álló munkaerőhöz adaptálható, hagyományosabb technológia és munkaszervezet kialakítására törekszik. Mivel az ilyen technológia és munkaszervezet rugalmas, nem ítéhető meg pontosan a kapacitáskihasználtság mértéke, de nem is erőlteti a kapacitások teljes kihasználását; engedékenyebb a többi műszak kérdésében. Ha így sem tudja feltartóztatni az elvándorlást, úgy az új munkaerő felvételekor (vidéki telephely létesítésekör) viszonylag nagy betanítási költségeket vállal, s igyekszik stabil, magas szakmai színvonalú dolgozói gárdát kialakítani.²⁵

11. Bérezés

Mindkét típus főleg egyenes darabbérrendszert alkalmaz, általában alacsony darabbérek mellett. Az *extenzív* típusú szövetkezetekben a kapacitások teljes kihasználását megcélzó merev technológia folytán a dolgozók kevésbé befolyásolhatják a munkatempójukat. Az ilyen szövetkezetek által kiterjedten alkalmazott szalagszerű termelésben a munkások kölcsönösen meghatározzák, egyénileg nehezen befolyásolható szinten tartják egymás teljesítményét. A technológiailag szükségesnél kisebb létszámhoz a szalag lassításával, több párhuzamos szalag esetén egy részük leállításával lehet alkalmazkodni. Az előbbi megoldás csökkenti az egyéni teljesítményeket és kereseteket — az utóbbi olyan teljesítményhatárt érvényesít, amely adott darabbérek mellett megszabja az elérhető maximális kereseteket. Az anyagellátás zavarai, illetőleg az alkalmazott munkaerő sajátosságai (fluktuációra való hajlam folytán gyakran kell élni az előbbi vagy az utóbbi kényszeralkalmazkodási formával. Mivel az alacsony darabbérek ezáltal alacsony órakeresetekben öltenek testet, terjed az „ugyanazt a keresetet minél kevesebb erőfeszítéssel”-attitűd, ami — a második gazdaságban történő keresetkiegészítő tevékenységgel gyakran karöltve — alacsony szintre szállítja le az üzemem belüli mun-

kaintenzitást. A béremeléseknek más oldalról határt szab az üzem élénk beruházási tevékenysége, a hitelfelvetelekkel együtt járó sok törlesztési kötelezettsége. Ezen belül is a fizikai dolgozók kereseti lehetőségeit kedvezőtlenül érinti az a gyakran (1968 és 1972 között általánosan) alkalmazott bér-gazdálkodási stratégia, amelyik a bérfeljlesztéssel szemben a nyereségrészesedés növelését részesíti előnyben.²⁶ Ez ugyanis a — növekedéssel együtt bővülő irányítási hierarchia következtében viszonylag erős — vezetői érdekeknek kedvez. Az *intenzív* típusú szövetkezetekben alkalmazott hagyományosabb technológiák meglehetősen tág teret engednek az „egy munkás — több munkaposzt” rendszernek. Ez (amellett, hogy rugalmasabb alkalmazkodást tesz lehetővé az esetenkénti létszámkiegészésekhez) előmozdíthatja a munkaintenzitás fokozását s ezáltal a keresetek növekedését. A munkaintenzitás és a teljesítmény fokozásával elérhető magas órakereset feltétele a folyamatos anyagellátás. Amennyiben ez biztosított (lásd a 4. pontot), annyiban a nagy fizikai igénybevétel sem idéz elő erőteljes fluktuációt. A szóban forgó rendszer kedvez az elsődleges munkacsoportok kialakulásának (lásd a 10. pontot), ami szintén fokozza a munkaerő stabilitását. A szövetkezet vezetése folyamatos bérfeljlesztésre törekszik. Ennek érdekében esetenként magas adókulcsokat is vállal, amit többnyire meg is tehet, hiszen a nyeresége nincs megterhelve hitelviszafizetési kötelezettségekkel.²⁷

12. Vezetés

A szövetkezet vezetőinek viszonyát a dolgozókhoz mindkét típusban a paternalizmus jellemzi. Mindazonáltal az *extenzív* típusnál — a bürokratikus lépcsőknek a növekedést kísérő szaporodása folytán (amelyről a 3. pontban már szóltam) — nehezkesebb az ügyintézés, személytelenebbek a szabályok, a munkahelyi konfliktusok elintézése kikerül az informális személyes kapcsolatok köréből, és egyre inkább felső szintű döntések lebontása útján megy végbe.²⁸ Az *intenzív* típus jól érvényesíti a szövetkezeti formában rejlő előnyöket. A kisszámú irányítási lépcső gyors információáramlást és döntéshozatalt tesz lehetővé, a bérrel és a teljesítménnyel kapcsolatos üzemi konfliktusok kezelése pedig személyes kapcsolatokkal sűrűn átszőtt informális viszonyokon keresztül valósul meg.²⁹

IV.

A kisvállalati fejlődés két típusát jellemző jegyek ismeretében megkísérelhetjük megválaszolni a kérdést: milyen esélyük van e kisvállalatoknak a túlélésre, önálló szervezeti kereteik megőrzésére?

Mint láthattuk, az *extenzív* fejlődési modellt követő szövetkezetek — s ebből a szempontból mindegy, hogy a mennyiségi növekedést kiindulópontnak tekintjük-e vagy a gazdálkodási stratégia következményének — szinte kielégíthetetlen étvágyat mutatnak a termelési tényezők, ezen belül a munkaerő iránt. A munkaerőhiány éleződésével ugyanakkor egyre nehezebbé válik számukra a létszám bővítés, már csak azért is, mert — mint láttuk — munkaerő- és bér-gazdálkodásuk sajátosságai folytán nem képesek a munkaerőpiaci versenytársaik fölébe kerekedni. Ez magyarázza e szövetkezetek

fúzióra, más egységek magukba olvasztására *irányuló törekvését*. Mivel pedig az őket anyagilag és erkölcsileg támogató hatósági szervezetek sem kockáztathatják meg az ilyen szövetkezetekben felhalmozódott viszonylag nagy értékű állóeszközök (új épületek, modern gépsorok) kihasználatlan-ságát, a mennyiségi növekedés megtorpanását, esélyük is van e törekvésük megvalósítására.

Az *intenzív* típusú szövetkezetek, mivel nem tudják a létüket látványos növekedéssel, beruházásokkal igazolni, s mert igyekeznek a gazdálkodásukban függetlenedni a hatósági szervezetektől, nem számíthatnak tőlük védelemre a beolvasztási törekvésekkel szemben — annál is kevésbé, minthogy a mennyiségi növekedés elmaradása e szervezetek szemében a fejlődési kép-telenség jele. Ugyanakkor jó munkaerőgárdájuk és pénzügyi függetlenségük folytán a beolvasztással kedvező lehetőség kínálkozik *más* — főként munkaerőhiánytól szenvedő és eladósodott — *szervezetek szanálására*. Kevés az esélyük rá, hogy megőrizzék önálló szervezeti kereteiket.

Mindazonáltal látnunk kell, hogy az ipari szövetkezetek koncentrá-lódásának, a kisszövetkezetek egyesülési folyamatának ez a magyarázata csu-pán részleges. Az ismertetett tipológia alapján mindössze annyit állítha-tunk, hogy az intenzív szövetkezetek, belső stratégiájuk és külső kapcsola-taik sajátosságai miatt, viszonylag védtelenek a beolvasztási törekvések-kel szemben, az extenzív szövetkezetek pedig fúzióra hajlamosak és esé-lyesek. Ha egy szövetkezetet egyesítés útján szanálnak, akkor igen való-színű, hogy extenzív típusú a beolvasztást kezdeményező fél, és intenzív típusú (illetve nagyon vegyes tevékenységű és tőkeszegény³⁰) a beolvasztott szövetkezet. E feltételezés tényszerű ellenőrzéséhez s azoknak a társadalmi tényezőknél a feltárásához, amelyek e kisvállalatok összeolvadását kikény-szeríthetik, nagyszámú konkrét fuzionálási eset elemzése szükséges.³¹

Jegyzetek

¹ Ezúton köszönöm meg Laki Mihálynak, Pete Péternek, Hárs Ágnesnek és Székffy Klárának, hogy hozzájárultak a tanulmányaikban foglalt kutatási eredmények felhasználásához.

² A betanított munkára átváltt ipari szövetkezeteknek ez a sajátossága elsősorban Budapesten, illetve nagyobb városokban érvényesül. Olyan területeken tehát, ahol a lokális munkaerőpiac viszonylag nagy terjedelmű, vagyis a dolgozók sokféle munkahely közül válogathatnak.

³ Meg kell jegyezni, hogy a továbbiakban jellemzett kétfajta szövetkezeti típus nem meríti ki a szövetkezeti vállalati magatartás összes változatát. Vannak olyan szövetkezetek — mindenekelőtt kisebb településeken —, amelyek nem törekednek önálló stratégia kialakítására, tőkeszegények, nagyon vegyes tevékenységet folytatnak, növekedésképtelenek, főleg helyi igények kielégítésére szorítkoznak, és semmilyen formában nem célpontjai a helyi állam-igazgatási és társadalmi szervek fejlesztési elképzeléseinek. Mindenekelőtt az ilyen — a továbbiakban nem elemzett — szövetkezetek az összevonások „áldozatai”.

⁴ A gondolatmenet logikája nem követeli meg, hogy a szövetkezetek besorolhatók legyenek valamelyik tiszta típusba. Elegendő, ha bármely tetszőleges szövetkezet elhelyez-hető a tizenkét dimenzió mentén. Minél közelebb esik egy adott szövetkezet valamelyik tiszta típushoz, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az önállósága megőrzése vagy elvesztése tekintetében a sorsa a megfelelő tiszta típuséhoz hasonlóan alakul.

⁵ *Balaton*: „Az új gazdasági mechanizmus első két évében jelentősen gyarapodott a létszám, a csúcs 520—530 fő volt”; „1974-ben 90—95 fős részleg hoztak létre Orgovány-ban” ([1] 53. és 54. l.).

Dunamenti: „A beruházással ... létrehoztak egy kb. félmillió pár kapacitású, mintegy 500 fő befogadására alkalmas üzemházat, ... a szövetkezet állóeszköz-állománya a beruházás-sal ugrásszerűen megnőtt, és szerkezetében is megváltozott: a beruházás előtti mintegy három-

millió szintről 15, majd a hetvenes évek közepére 20 millió szintre ugrott.” „A rekonstrukció második üteme a tervek szerint 21 millió forintba került volna.” „1978-ban ... kibővítették a sárréti telephelyet, melynek következtében mintegy 30%-kal növelhető a teljesítmény. És ami a döntő, lényegesen növelhető a dolgozók létszáma is” ([2] 418., 423., 432. l.).

⁶ *Sztár*: „A létszámszökkenés egyre sürgetőbbé tette a vidéki telepítést, de erre az extenzív fejlesztésre *igen nehezen tudták elszánni magukat a szövetkezet vezetői*... A ladányi telep tehát irányítási szempontból egy irányítási hierarchia kiépülésének kezdete. A vezetők ezt jól érzékelik, ... idegenkedésük a közvetett irányítási módszerektől is közrejátszhat abban, hogy *további létszámnövekedést ott nem kívánunk végrehajtani*” ([6] 73. l.).

⁷ *Dunamenti*: „A technológia a költségek oldaláról, a munkaerő jellege pedig a szakma oldaláról azt a tendenciát erősítette, hogy az üzem viszonylag nagy szériákban gyártson egyszerű, a vállalatot nem túlságosan nagy minőségi követelmények elé állító, olcsó és viszonylag lassan változó modelleket.” „...az 1978-as év kivételével 1974-től állandóan romlik a minőség, ami a szövetkezetnek 1 és 3 millió Ft közötti árbevétel-kiesést is jelent” ([2] 433. és 430. l.).

⁸ *Sztár*: „A szövetkezet kevés terméktípus gyártásával foglalkozik.” „A jó minőséggel, pontos szállításokkal elérték, hogy a szovjet partner nemcsak növelni kívánta a fürdőruhavásárlást, de *ragaszkodott a Star-márkához*” ([6] 62. és 65. l.).

Vörös Hajnal: „Az angol vevő így nyilatkozott: „... a Vörös Hajnal az egyetlen magyar cég, amely az angol minőségi követelményeknek megfelelően tudja gyártani a legújabb divatirányzat férficipőit” ([7] 21. l.).

⁹ *Sztár*: „A három vezető és a részlegvezetők között *nincs újabb lépcső* a hierarchiában, ... a speciális tevékenységek *nem osztályokra, csoportokra bontva* folynak... Az előadók, felelősök száma viszonylag kicsi, ... ismerik és értik, és ezért rövid idő alatt át is képesek venni egymás munkáját” ([6] 63. l.).

¹⁰ *Dunamenti*: „... a szövetkezet ... mind a beszerzési, mind az értékesítési piacon kiszolgáltattott helyzetben van. A beszerzések tekintetében eddigi helyzetét rugalmas anyagbeszerzési politikával némileg kompenzálni tudta, de az árak emelkedése itt is adottság. Eladási áraiba viszont egyre nehezebben tudja beépíteni ezeket az áremelkedéseket. ... Ebben minden bizonnyal magas költségei is szerepet játszanak, de alapvetően a Tannimpex monopolhelyezete az, ami lehetetlenné teszi eladási árának befolyásolását” ([2] 432. l.).

¹¹ *Vörös Hajnal*: „A nehézségeket oly módon hidaljuk át, hogy azokat a kellékanyagokat, amiket a vállalatnál nem kaphatunk meg, a külföldi ügyfélnek keresztül importáljuk” ([7] 16. l., interjúrészlet).

Sztár: „A Triumph-bérmunkával foglalkozó részleg a nyugatnémet partner által adott gépsonon dolgozik. A bérleti díjért rendszeresen kb. 35 gépet kaptak, köztük speciálgépeket, amelyeket a fürdőruhagyártás befejezése után nem szállítottak vissza, hanem más termékek gyártására is felhasználáltak. A bérmunka elnyújt, a folyamatos anyagellátást már korábban említettük.” „Négy szövetkezettel kooperálnak, a fürdőruhák szabva kerülnek a partnerekhez, ahol összeállítják, majd a végső kikészítés, a minőség ellenőrzése és a csomagolás újból a Sztár szövetkezetnél történik” ([6] 70. és 72. l.).

¹² *Dunamenti*: „Évente mintegy 240—250 ezer pár cipőt gyártanak, ebből 18 ezer pár férfi, a többi női cipő. ... A női cipők — melyeket szalagszerű technológiával gyártanak — szocialista exportra kerülnek, elsősorban a Szovjetunióba, kisebb részben Csehszlovákiába és Lengyelországba” ([2] 435. l.).

¹³ *Vörös Hajnal*: „1977 közepéig a termelésnek rendre legalább kétharmada ment a tőkés piacra (Anglia), a többi pedig a szocialista országokba került.” „Az angol piac tartósnak és roppant jövedelmezőnek bizonyult” ([7] 19—20. l.).

¹⁴ *Dunamenti*: „... a szövetkezet beruházásai nyomán az állóeszköz-állomány szerkezete is megváltozott: míg korábban a gép—épület arány kb. 20 : 1 volt, addig a hetvenes évek végére ez 1 : 1 arányra változott. Látható, hogy a befektetések elsősorban épületekre fordítottak, ami a törlesztési kötelezettségek következtében a beruházás után is hosszú ideig korlátokat szabott a gépi fejlesztéseknek... A szabad eszközök leterhelése pedig korlátozza a bérfejlesztést — s így labilissá teszi az üzem munkaerőhelyzetét” ([2] 434. l.).

¹⁵ *Sztár*: „A jó minőség, a pontos szállítások nemcsak növekvő számú megrendelést hoztak a szövetkezetnek, de a Star-fürdőruha *márkanév lett*, és a megrendelők ragaszkodtak a készítményeihez. A szövetkezet ekkor — elvileg — *úgy is dönthetett volna, hogy új telepeket létesít, hogy beruház, ehhez hitelt vesz fel*, tehát a hazai gazdasági gyakorlatban általános extenzív-terjeszkedő megoldást választja... A szövetkezet nem a létszám és a tőkeállomány bővítésével fokozta termelését, őrizte meg monopolhelyzetét, hanem rugalmas fővállalkozói formát épített ki erre a célra” ([6] 72. l.).

¹⁶ *Dunamenti*: „A beruházás legnagyobb problémáját a pénzügyi fedezet biztosítása jelentette. A 15 millió költségnek csupán kis részét fedezték saját forrásból (3 millió Ft-ot).

A többi támogatás és hitel igénybevételével biztosították.” „A rekonstrukció második üteme a tervek szerint 21 millió Ft-ba került volna, ebből 11 millió lett volna bankhitel. . . A Ruszöv messzemenő támogatásáról biztosította őket. A KTA alapból 9 millió Ft vissza nem térítendő támogatást ígért a beruházás számára” ([2] 418. és 423. l.).

¹⁷ *Sztár*: „A szövetkezet 1965 óta *hitel nélkül* gazdálkodik. Az elmúlt négy évben a kooperáló partnerek termelését is saját erőből finanszírozza minden fizetési nehézség nélkül. . . A szövetkezet akkor sem vesz igénybe hitelt, ha ezzel beruházásait gyorsíthatná, mert a hitel nagyobb lehetőségeket ad más intézményeknek — elsősorban a banknak — a szövetkezet fejlesztési terveinek befolyásolásához” ([6] 69—70. l.).

Vörös Hajnal: „1959 óta alig 2—3 esetben vettünk fel 1—2 hónapra hitelt. . . Búszkék is vagyunk rá, hogy sem az OKISZ támogatási alapjaiból, sem hitelt nem kértünk, és nem is kaptunk soha” ([7] 30. l., interjúrésztlet).

¹⁸ Hatósági szervezeteken a továbbiakban azokat a költségvetési, államigazgatási, szakmai és társadalmi szervezeteket értjük (ágazati minisztérium, Nemzeti Bank, Pénzügy-minisztérium, helyi tanács, OKISZ, KISZÖV, RUSZÖV és más iparági szakmai szervezetek stb.), amelyek közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakorolhatnak a szövetkezet gazdálkodására vagy személyzeti ügyeire.

¹⁹ *Dunamenti*: „. . . ilyen méretű bővítéshez szükséges pénzeszközöket a szövetkezet saját erejéből nem tudja. . . előteremteni: . . . egyre több és több külső forrást kellett igénybe vennie. Ez egyrészt a szövetkezet növekvő függőségével jár, másrészt a kölcsönök törlesztése miatt a nyereség fokozott leterhelésével. A külső szervezeteknek való kiszolgáltatottság azt jelenti, hogy a hatósági elvárások révén a szövetkezet újabb képzetést kap a mennyiség növelésére, és ez tovább erősíti növekedési szemléletét” ([2] 434. l.).

²⁰ *Vörös Hajnal*: „Nemcsak a felsőbb szervek beavatkozásait igyekeznek elkerülni, hanem megőrzik vagyoni önállóságukat is. Nem törekednek célprogramokban való részvételre, nem kérnek preferált hiteleket, támogatásokat” ([7] 29—30. l.).

²¹ *Dunamenti*: „A kocsirendszernél ezt a problémát egyszerűen meg lehetett oldani. Vagy azt csináltuk, hogy a két szomszédos reszort között elosztottuk a kieső munkafázist, vagy máshonnan hoztunk oda embert, olyan helyről, ahová nem kell egész ember, és akinek a reszortját könnyebben lehet felosztani. A szalagnál ezt nem lehet megcsinálni, ott egy ilyen kiesés teljesen felborítja a munkafolyamatot, teljesen át kell szervezni, és az esetek többségében csak úgy lehet megoldani, ha lassítják a szalag ütemét” ([2] 426. l., interjúrésztlet).

²² *Dunamenti*: „Nagyon nehéz a helyzetünk. Mi darabbérben dolgozunk, maximum 11 Ft-os átlag jön ki egy órára, míg például a Chinoinban — ahol órabérben dolgoznak — 12—13 Ft az órabér, és az emberek tiszta körülmények között, fehér köpenyben dolgoznak; 5 napos a munkahét, és egy műszak van” ([2] 427. l., interjúrésztlet).

²³ *Vörös Hajnal*: „A Vörös Hajnalban nem kötött ütemű szalagot, hanem nagykocsi rendszert alkalmaznak, s ennek kétségtelenül sok előnye van, mert ha a dolgozó megbetegszik, és nem jön be dolgozni, akkor a kocsiját csak félretoljuk és kész. A többiek dolgozhatnak. A szalagon, ha az előtte levő leáll, a mögötte levő már nem tud dolgozni. Ezzel a módszerrel a szalagszerű termelést jóval meghaladó eredményeket értek el” ([7] 24. l.).

²⁴ *Dunamenti*: „Amíg a megváltozott technológiai feltételhez alkalmazkodó munka-szervezet kialakításakor felvetődő konfliktusok és az ebből adódó fluktuáció. . . még nem jelentett munkaerő-problémát a szövetkezet vezetői számára, addig a fluktuáció negatív egyenlege (1975: —6, 1976: —61, 1977: —23) már komoly nehézségként vetődik fel” ([2] 425. l.).

²⁵ *Sztár*: „A szövetkezet nem ugyanolyan munkaerőt vett fel Kőrösladányban, mint aki kilépett Budapesten. A gyakorlatlanság, a mezőgazdaságból származó családi jövedelem nagy szerepe, az eltérő életmód egyaránt késleltetik a felzárkózást. A bérek gyors növekedése Kőrösladányban azonban arra utal, hogy viszonylag rövid idő alatt sikerült betanítani a gyakorlatlan munkaerőt. Erre utal az is, hogy 1975-ben, a telep létrehozása után három évvel, már tőkés bér munkát is végez ez a telep.” „A szövetkezet vezetősége tanfolyamot szervezett a betanított munkások részére, lehetővé téve így a szakmunkás-bizonyítvány megszerzését. Ez nem változtatja meg ugyan a résztvevőknek a munkaszervezetben elfoglalt helyzetét, de növeli presztízsüket, és úgy tűnik, a szakmunkás-bizonyítványokkal ha megszűntetni nem is, de lassítani tudják az elvándorlást” ([6] 69. és 68. l.).

²⁶ *Dunamenti*: „Mivel 1970-ben elköteleztük magunkat az üzemháza, volt egy visszafizetési kötelezettségünk a bank felé. Tehát fejlesztési alapot minden évben annyit képeztünk, hogy ezt ki tudjuk fizetni, s ami megmaradt, azt tudtuk csak részesedésre fordítani. Ezért nem is merészkedtünk nagyon sok bérfejlesztésre.” „1973 és 1976 között nem használtuk ki a bérfejlesztést. . . attól tartottunk, hogy túllépjük a bérfejlesztést; és tönkre tesz az adó bennünket. Aztán volt olyan évünk, hogy 280 000 forintunk is maradt prémiumra” ([2] 426. és 428. l., interjúrésztletek).

²⁷ Sztár: „...képesek voltak a darabbéres munkásoknak *folyamatos bérnövekedést biztosítani*. Az évi növekedési ütemek összehasonlításából kiderül, hogy a termelők bére évről évre egyenletesen nőtt, méghozzá jelentős mértékben, miközben a nem termelők (köztük a vezetők) bére stagnált, sőt csökkent” ([6] 68. l.).

²⁸ Dunamenti: „Szigorú normarendezést hajtottunk végre, de ehhez a művezetők nagy részét is le kellett cserélni, mert attól félték, hogy elmennének az emberek, ha visszaállítjuk a darabbért.” „A szövetkezet vezetősége akkor döntött helytelenül, amikor erőltette a két műszakot... Erőltetve lett a két műszak, hogy mégis valamit hozzunk... Ezért mentek el az emberek, nem másért” ([2] 420. l., interjúrészlet).

²⁹ Sztár: „A szövetkezet vezetői tisztában vannak azzal, hogy a *normák* megállapítása számos konfliktus forrása, amelyek ha rosszul oldódnak meg, fokozhatják a fluktuációt. Ezért *méltányos* normák kialakítására törekednek... A szövetkezet vezetői, amennyire lehet, nyílttá teszik a bérmegállapítási játékot, fórumot teremtenek a lebonyolításhoz” ([6] 69. l.).

³⁰ Lásd a 3. sz. jegyzetet

³¹ Lásd például [3].

Hivatkozások

- [1] Hárs Ágnes—Székffy Klára: Exportpiacváltás a Balaton Cipőkészítő Szövetkezetnél. *Külgazdaság*, 1979. 11. sz.
- [2] Hegedűs József—Kertesi Gábor: Növekedési törekvések és munkásmagatartás. (Egy budapesti kisvállalat esete.) *Szociológia*, 1979. 4. sz.
- [3] Köllő János—Varga Júlia—Kőhegyi Kálmán—Mizsei Kálmán: Esettanulmányok az ipari szövetkezetek fúziói köréből. I.—II. Szövetkezeti Kutatóintézet, 1979.
- [4] Könnyűipari adattár. Központi Statisztikai Hivatal, 1978.
- [5] A Központi Statisztikai Hivatal 1957—1979 közötti statisztikai évkönyvei.
- [6] Laki Mihály: A Sztár Ktsz esete. Valóság, 1976. 12. sz.
- [7] Laki Mihály—Pete Péter: Gazdálkodási problémák és a gazdasági vezetők szemlélete a Vörös Hajnal Cipész Szövetkezetben. Kézirat. ELTE BTK. Szociológia Tanszék, 1978.
- [8] Piore, M. J.: Notes for a Theory of Labor Market Stratification. Working Paper No. 95., MIT, Cambridge, 1972.
- [9] A szövetkezeti ipar adattára. I. Központi Statisztikai Hivatal, 1970.
- [10] A szövetkezeti ipar fejlődése, 1967—1972. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.
- [11] Voszka Éva: Kinek jó az összevonás? Figyelő, 1978. 20. sz.

Román Zoltán: IPARPOLITIKA

A könyv első hét fejezete elemző munka, amelynek célja az iparpolitika elméleti kérdéseinek tisztázása, és mindenekelőtt a hazai gyakorlat olyan konkrét vonatkozásainak bemutatása, amelyek hasznosítható következtetésekre adnak alkalmat. Egy-egy fejezet foglalkozik a gazdaság- és az iparpolitika kapcsolatával, az iparpolitika cél-, eszköz-, valamint szervezeti és döntési rendszerével.

A továbbiakban a mű újszerű elemzést ad a magyar ipar vállalati struktúrájáról. Az iparfejlesztés feltételeinek változását vizsgálva, megvilágítja a növekedés intenzív szakaszának jellemzőit, a KGST-országok és a magyar ipar helyzetét, a külgazdasági tényezők új szerepét, a gazdaság és a technika viszonyának új vonásait. Önálló fejezet tárgyalja iparunk két kulcsfeladatát: a strukturális alkalmazkodást és a hatékonyságnövelést. A kötet záró fejezete — az egész mű mondanivalójának összegezeként — bemutatja, hogy miképpen rajzolódik ki az ipar új fejlődési pályára állítása, s hogy egy ennek megfelelő következetes iparpolitika kialakítása és végrehajtása milyen feladatokat ad.

324 l., kötve 63,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A hazai és a nemzetközi gazdasági tevékenység kölcsönhatása

A nemzetközi munkamegosztástól várt kedvező hatások, előnyök kérdésével számos klasszikus és modern közgazdasági elméleti mű foglalkozik. A tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása elősegítheti a külgazdasági tevékenység javításához szükséges orientációs és érdekeltségi rendszer kifejlesztését. Az elméleti érvelés arról győz meg, hogy különösen a kisebb országok gazdasági helyzetét áruik és szolgáltatásaik versenyképessége tartósan meghatározza. E felismerés szemléletformáló erejét és gyakorlati jelentőségét nehéz volna túlbecsülni.

Elméleti megfontolások

A nemzetközi gazdasági verseny követelménye

E cikk témájához jó kiindulópontnak kínálkozik az a számtalanszor felvetődő kérdés, hogy képesek-e a fejletlenebb ország áruik versenyre kelni a fejlettebb országok áruival. Erre egyértelműen igennel válaszolhatunk. Egy-egy közepesen fejlett ország áruinak természetesen csak egy része üti meg a nemzetközi piacokon igényelt használhatósági színvonalat, és állítható elő a nemzetközi árakban elismert költségszínvonal mellett. Az ilyen áruk mennyiségét és arányát erőteljesen növelni lehet az ehhez szükséges gazdálkodási körülmények megteremtése, a nemzetközi versenyhez szükséges feltételek kialakítását akadályozó kereskedelmi és pénzügyi rendszabályok megszüntetése vagy hatásuk lényeges csökkentése útján. Ma már egyetlen ország sem (legkevésbé a kisebb méretű országok) választhat szabadon abban a tekintetben, hogy részt vesz-e az áruk nemzetközi versengésében vagy sem. Az áruk közötti versengés a világpiac természetes állapota. A világkereskedelemben érvényesülő kölcsönösség azt jelenti, hogy amelyik ország több piacképes árut termel gazdaságosan, az relatíve több jövedelemhez jut. A romló versenyhelyzetű ország viszonylag kevesebb jövedelemhez jut, s ezért részben a belső felhasználás növekedését kell csökkentenie, részben hitelekre lesz szüksége. Tartósan mégsem törekedhet senki „bármilyen” — gazdaságossági megfontolásoktól függetlenül — exportexpanzióra vagy az import rendszeres csökkentésére, mert az a gazdaságfejlesztési és végeredményben az egyensúlyi célok elérését is hátráltatná.¹

Az export és az import növekedési üteme egy adott időszakban — bizonyos korlátok között — eltérhet egymástól. A korlátok alapjában véve

¹ Már a merkantilisták is tudták, hogy nem „... a behozatal lehető maximális korlátozása segíti elő a kereskedelmi mérleg lehető legkedvezőbb egyenlegének kialakulását”. A kereskedelem I. világháború utáni korlátozásának célja, írja Keynes, sok esetben „... a külkereskedelmi mérlegegyenleg javítása lenne, ténylegesen viszont épp ellenkező tendenciát vált ki” ([6] 363. l.).

attól függnek, hogy milyen a népgazdaság és a vállalatok versenyhelyzete a termékek korszerűsége, minősége és előállítási költségei tekintetében. Ha javul a versenyhelyzet, akkor az export azonos import mellett is nagyobb lehet. Rövid távon az importfolyamatokat erőteljesen befolyásolja a gazdasági növekedés és a belső (hazai) konjunkturális helyzet. Rövid távon az import a növekedés függvénye, hosszabb távon a gazdasági növekedés az export függvénye. Végül hosszabb távon az exportnak és az importnak (a láthatatlan tételeket is beszámítva) a fejlettség egy bizonyos szintjétől kezdve nagyjából kiegyenlítettnak kell lennie. Ezek alapvető mennyiségi összefüggések a makroökonómiai szintű belső tevékenység és a külgazdasági tevékenység között. A köztük levő minőségi összefüggés pedig úgy fogalmazható meg, hogy egy társadalom gazdasági ereje és fejlődőképessége áruinak színvonalában, a nemzetközi versengésben való részvételében fejeződik ki. Hosszabb távon a nemzetek gazdagságát a versenyképességnek a folyton változó körülmények közötti alakulása befolyásolja. A nemzetközi cserében való részvétel lehetőségeire és eredményeire erőteljesen hat a gazdasági szerkezet rugalmassága.

Némely országban a belső és a külső piacra irányuló termelés összetétele jelentősen eltér egymástól. Mégsem volna helyes úgy vélekedni, hogy bármely nemzetgazdaságnak két szerkezete lehet: egy hazai, egy pedig nemzetközi használatra. A gazdasági struktúra összefüggő egész, amelynek egyszerre kell eleget tennie a belső társadalmi igényeknek és a külső követelményeknek. Magát ezt az egységes szerkezetet sem helyes önmagában vizsgálni! Néha egymástól teljesen különállónak tekintik a struktúrapolitikát, továbbá a fejlődési ütemmel, a beruházásokkal, a fogyasztással és az egyéb területekkel kapcsolatos stratégiát. E területek viszonylag önállóak, és a napi szóhasználatban az ilyen megnevezéseket a rövidség követelménye indokolja is. Óvakodni kell azonban attól a felfogástól, amely szerint a gazdasági életet úgyyszólván részeire lehet szabdálni, és az említett funkciókat alapján véve egymástól elszigetelten lehet meghatározni. Helyesen csak a gazdaságpolitika szerves részének tekinthetjük őket. Egyébként indokolt szerkezetváltoztatási irányok (például szakképzett munkaerőt és kevesebb eszközleltést igénylő áruk termelése) egyoldalúvá, tehát helytelenné válnak, ha nem kapcsolódnak az exportlehetőségek, a nemzetközi piaci körülmények felméréséhez.

Ha egy országnak létszükséglete, hogy intenzíven részt vegyen a nemzetközi cserében, akkor számára az az előnyös struktúra, amely e nemzetközi cserében való gazdaságos részvétel szempontjából előnyös. Ez segíti a legjobban elő a belső igények kielégítését, a hazai általános fejlődés diktálta feladatok teljesítését. A nemzetgazdaság ebből a szempontból olyan, mint egy élő szervezet, amelynek fennmaradása és fejlődése a külső környezethez való alkalmazkodásától, ez utóbbi sikere pedig a szervezet belső rendszerétől függ. A rendszernek elég rugalmasnak kell lennie a változások feldolgozására, és ezzel együtt kellő tartósságra is szüksége van azért, hogy megőrizze a szervezet minőségét.

A nemzetközi csere kedvező hatásai

A nemzetközi gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás jótékony hatása nem korlátozódik az áruforgalomra vagy a termelés költségeire.

A munkamegosztásban való részvétel hatása a sokoldalú fejlődésként felgött gazdasági növekedés valamennyi tényezőjére kiterjed.²

Ide tartoznak például a különféle méretgazdaságossági és kooperációs előnyök, a korszerű technológiák meghonosításának kedvező hatásai stb.

A legkedvezőbb beszerzési és értékesítési lehetőségek keresésének klasszikus kereskedelmi törekvésén túl a világgazdaság kialakulása után az egymást kiegészítő (komplementer) ágazatok: ipar—mezőgazdaság, kitermelő ipar—feldolgozó ipar és az azokon belüli különböző termelési ágak termékeinek cseréje vált jellemzővé. Ennél intenzívebb nemzetközi kölcsönös függést és szélesebb körű előnyöket nyújt a kompetitív munkamegosztás. A kompetitív munkamegosztásban hasonlóan fejlett párhuzamos kapacitások vesznek részt oly módon, hogy a kapacitások mindegyikén a hazai szükségleteket meghaladó termelés folyik, s ez lehetővé teszi jobb kihasználásukat. Az ilyen típusú munkamegosztás legfejlettebb változata az, amikor a különböző országok egy-egy gyártási ágban majdnem ugyanazt és mégsem ugyanazt termelik, azonos végtermék részegységeinek, alkatrészeinek előállítására szakosodva.

A nemzetközi csere említett formáinak előnyei távlatilag növekvő jelentőségűek.³

Az elmélet uralkodó vonulata szerint mindez a nemzetközi kereskedelem korlátozásai (vámok stb.) ellen szól.⁴

A nemzetközi munkamegosztástól várható kedvező hatásokat megítélésem szerint a közvetlen és a teljes ráfordítások szintjén kell vizsgálni. Az első szinten érvényesülő előnyöket a következőképpen lehet körvonalazni: lehetővé válik a szűkebb választékú, kevesebb fajta termék gazdaságos előállítására összpontosító termelés; a csere révén magasán fejlett termelési eszközök áramolnak az országok között; a természeti kincsekben szegényebb országok számára mód nyílik a termeléshez szükséges nyersanyagok és energiahordozók beszerzésére. A csere elősegíti, hogy a termelőeszközöket és — bizonyos fokig — a munkaerőt is a nemzetgazdaságoknál nagyobb erőteret, szélesebb körű ésszerűségi szempontokat is figyelembe véve használják fel. Ilyen pótlólagos erőforrásokat teremt mind az export, mind az import, amelyek a közvetlen ráfordítások fajlagos hozamának emelését segíthetik elő.

Kevés azonban önmagában az exportnak vagy önmagában az import-

² „A fejlődés kulcsa négy alapvető tényező: a népesség, a természeti erőforrások, a tökéletesítés (belföldi és külföldi) és a technológia”. Az utóbbi fejlesztése önálló jelentőségű és nem túl könnyű feladat, mivel a vállalkozás és az innováció szellemének bizonyos fokát igényli. (Lásd [11] 382. l.)

³ „A nemzetközi munkamegosztás előnyei valóságosak és lényegesek, s ezen mit sem változtat, hogy a klasszikus iskola érdemükön túl is hangsúlyozta őket” ([6] 363. l.)

⁴ Korlátozásokra azonban szükség van. Ennek okai először a merkantilista közgazdászok ismerték fel. Nincs mit csodálkozni azon, hogy amikor még nem volt fejlett szabad versenyen alapuló önszabályozó rendszer, a közgazdászok olyan mozzanatokat elemeztek, amelyek később a monopolista verseny és az erősödő állami szabályozás időszakában szintén nagy jelentőségre tettek szert. A merkantilisták nem a nemzetközi munkamegosztás előnyeit tagadták, hanem azt, hogy ebből automatikusan nemzeti előnyök származnak.

Smith, de különösen Ricardo abból indult ki, hogy a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek maximuma teremti meg az egyes országok számára is a legkedvezőbb fejlődés lehetőségét.

A nemzetközi előnyök elméletében tehát az egyik történelmi szembenállás a merkantil védelmet, a tudatos állami gazdaságpolitikát hangsúlyozó elmélet és a szabadkereskedelmi politikát megalapozó költségtan között adódott.

nak a közvetlen ráfordításokra gyakorolt hatását vizsgálni. Ezek a „közvetlen” előnyök ugyanis csak egy-egy külkapcsolati (behozatali vagy kiviteli) művelet által biztosított többletként jelentkeznek, amely többlet — megfelelő mechanizmus híján — vállalati szinten semmit sem mond arról, hogy a vele szemben álló művelet ad-e ilyen többletet.

A vizsgálódás második szintjét az egymással szembenálló, egymást kiegyensúlyozó export- és importakciók egymáshoz viszonyított előnyei jelentik. Az előnyök ebben a szemléletben a különféle áruk együttes forgalmazásából származnak. A komparatív költségek tanát megteremtő Ricardo egy adott áru (A) importjánál és a vele szemben álló áru (B) exportjánál, tehát két összefüggő, ellenirányú műveletnél együttesen felmerülő költséget és jövedelmet viszonyította két alternatív áru (A_1 , B_1) behozatalával, illetve kivitelével kapcsolatos költséghez és jövedelemhez.⁵

A gyakorlatban természetesen nem két áuról, hanem egy-egy nemzetgazdaság árukomplexumainak világpiaci cseréjéről van szó. Az ilyen összefüggések miatt fennálló, többoldalú összehasonlítás útján, az inverz együtt-hatók szintjén mért előnyöket vagy hátrányokat tekintjük külkereskedelmi előnyöknek és hátrányoknak. A komparatív előnyök, illetve hátrányok megközelítően kiszámíthatók az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználásával.⁶

A komparatív előnyök elmélete később — Heckscher és Ohlin [10] nevéhez fűződően — kibővült a nemzetközi árumozgásnak a termelési tényezők mozgását helyettesítő hatásával. E hatás lényege, hogy áruformában történik meg az, ami a tényezők (tőke, munkaerő) szabad mozgásának lenne a funkciója. Így a csere nemcsak az áruk, hanem a tényezők szűkösségét is enyhíti egy-egy országban. A tényezőáram kiegyenlítése „elvileg” a tényezőáramlás révén valósul meg, de ez utóbbi nélkül is bekövetkezhet, az árunak a nemzetközi kereskedelemben való szabad mozgásából” ([11] 867. l.).

⁵ Ricardo elméleti felismerésének a legfőbb gyakorlati jelentősége az volt, hogy a tőkés világgazdaság kialakulásának időszakájában bebizonyította: a fejlettebb és a viszonylag elmaradott országok közötti csere mindkét fél számára kedvező. Marx Ricardóval szemben azt bizonyította be, hogy a csere nem egyformán kedvező a benne részt vevők számára, sőt a tőkés kapcsolatrendszer az elmaradott országokkal mintegy külön „adót” fizettet azért, hogy részt vehetnek a nemzetközi cserében. De még ezt is érdemes megfizetniük, mert a csere ehhez képest többletet ad. A nemzetek rendszeresen cserélhetnek „...anélkül, hogy ezért egyaránt kellene nyerniök. Az egyik folytonosan elcsajátíthatja a másik nemzet többletmunkájának egy részét” ([9] 326. l.).

Nem a teljes többletmunkáról van tehát szó, mint a bérmunkás—tőkés viszonyban. A többletmunka továbbá itt kizárólag a nemzeti értéktermékre vonatkozik, nem pedig valamilyen nemzetközi értéktermékre. A komparatív előnyök egyenlőtlen megoszlását súlyos hiba lenne akár a bérmunkások, akár pedig az ebben az összefüggésben Marx által nem is vizsgált, imperialista módon gyarmatosított országok kizsákmányolásával azonosítani.

Míg tehát az első szembenállás (merkantilisták—Ricardo) az államilag irányított és a szabad kereskedelem körül alakult ki, a második (Ricardo—Marx) a fejlett és a kevésbé fejlett ország egyenlőtlen helyzetét veszi célba. Egyik konfrontáció sem szolgálhat azonban alapként a nemzetközi csere komparatív előnyeinek tagadására.

Ugyanez vonatkozik a harmadik frontra (Keynes—Ricardo, vagy szélesebben a modern és a klasszikus polgári gazdaságtan).

⁶ Ezzel kapcsolatban egy régebbi tanulmányomban a technológiai koefficiensek szóródásainak és az inverz együtt-hatók szóródásainak eltérésén alapuló számítási módszert javasoltam. Ma is ezt tartom a korszerű eljárásnak. A külkereskedelem kedvező hatásainak nagyobb része csak árukombinációk cseréje révén bontakozhat ki. Az áruk kisebb körének a hatását, amelyek kivitele vagy behozatala önmagában véve is megtakarítást okozhat, illetve jövedelmet hozhat, szintén ezt a kombinációt figyelembe véve kell megítélni.

Mindez mindaddig elméleti vita maradt, amíg nem készült el az ÁKM segítségével az első idevágó számítás. Kiderült, hogy bár az Egyesült Államokban a munka szűkösebb tényező, mint a tőke, mégis importjának nagyobb a tőkeigényessége, mint exportjának. (Leontief-féle paradoxon [7].)

Más országok exportjának és importjának a tőkeigényessége jobban megfelelni látszott az elméletnek. Így például az NSZK, Belgium és Hollandia, tehát a tőkében gazdag országok egységnyi bérre jutó amortizációja már a hatvanas években nagyobb volt az exportban, mint az importban (a kettő hányadosa 1,067, 1,110 és 1,219 volt). Magyarországon az elméletnek megfelelően a helyzet fordított volt (0,99).⁷

Ohlín álláspontja azon a gondolatkörön belül maradt, amely bizonyos ideig automatikusnak tekintette a nemzeti és nemzetközi előnyök egybeesését. A klasszikus és a modern közgazdaságtan szembenállása e kérdésben Keynesnél eléggé világosan megfogalmazódik. Keynes sem a komparatív előnyök ellen szól azonban, hanem azok automatikus voltát [tagadja. Súlyos hibának tartotta, hogy a hazai konjunktúrát a külső piacokért folyó versenytől tették függővé (az aktív belső pénzpolitikát erősen korlátozó aranystandard rendszerében).⁸

A komparatív előnyök valamennyi ország számára jelentős mértékben kibővítik a nemzetközileg versenyképes áruk körét. Ha komparatív előnyök nem léteznének, akkor egy-egy országnak nem volna kedvező olyan árukat kivinnie, amelyeket — a beruházási terheket is figyelembe véve — magasabb költségszinten állít elő, mint amekkora költségszint az általa elérni kívánt exportpiacokon a kínálatot meghatározó árukat jellemzi. A nemzetközi kínálatot meghatározónál alacsonyabb termelékenységgel, magasabb költségekkel előállított árukat eszerint nem lehetne exportálni. Teljesen másként fest a dolog azonban, ha azt is számításba vesszük, hogy mit lehet behozni a kivitt áruk ellenértékéért. Ha az import olyan áruk hazai termelését teszi feleslegessé, amelyeknél a költségszint még jobban meghaladja a nemzetközi átlagot, mint az exporttermék esetében, akkor az egymáshoz kapcsolódó export—import-akció az ország számára kedvező.

Ez fordítva is igaz: versenyképesen lehet importálni azt is, amit a vizsgált országban esetleg olcsóbban termelnének, de csak akkor, ha az import révén felszabaduló termelőberendezés és munkaerő olyan termékeket fog előállítani, amelyek relatív költségszintje még alacsonyabb, mint azé, amit importtal helyettesítenek.

Azért kell hangsúlyozni a megszorító feltételeket, nehogy azt a felületes megítélést támasszuk alá, amely szerint az egyes áruknál nem lényeges a nemzetközileg elismert költségszinttel való összehasonlítás. Lényeges, de nem az egyedüli kritériuma a versenyképességnek. Mellette figyelembe kell venni az ellenirányú akciókban áramló áruk egymáshoz viszonyított komparatív költségeit az ágazatközi kapcsolatok teljes mélységében. Ezekről viszont csak a ráfordítások nemzetközi piaci értékelése nyújt helyes információt. Samuelson még a harmincas években meggyőzően bizonyította, hogy

⁷ Az adatokat Augusztinovics Mária [1] közli.

⁸ Ez a problémakör gazdaságpolitikáról folytatott vitákban (Tinbergen [12]), majd ennek monetáris síkon folytatott részében (Haberler [4], Friedman [3], Lutz [8]) is előtérben állt.

a világpiacon árhoz igazodó belső árképzés a legkedvezőbb a komparatív előnyök kihasználása szempontjából.⁹

Emellett megfelelő valutaárfolyamok szükségesek a komparatív előnyöket érvényesítő gazdasági tevékenységhez. A magyar tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdaságossági megfontolások nem kaptak megfelelő helyet a termelés és a külkereskedelem fejlesztési irányaira vonatkozó döntésekben. A gazdasági mechanizmus sokáig nem közvetítette és még mindig nem eléggé közvetíti a komparatív előnyök megítéléséhez szükséges információkat és a hozzájuk fűződő érdekeket. Pedig enélkül nemcsak hogy nem növelhető megfelelően a versenyképesség, de azt sem lehet tudni, hogy egy-egy fejlesztési elhatározás hosszabb távon végeredményben javítja-e vagy rontja a gazdálkodás határfokát és — ezen keresztül — a kiegyensúlyozott növekedés esélyeit. Ezt viszont életbevágóan fontos tudni, mert a nemzetközi munkamegosztás előnyei csak a gazdaságosság fokozására irányuló folyamatban érvényesíthetők. Enélkül csak szép, de nem mindig helyes jelszó a világgazdasági folyamatokban való részvétel erősítésének a követelménye. Az intenzívebb bekapcsolódás a világgazdaságba csak a belső és a külső gazdasági tevékenység egysége alapján lehet reális és tartalmas célkitűzés.

A belső és a külső gazdasági tevékenység egysége

A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel fokozásának csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy a gazdaságosságra való törekvés szabályozza a világgazdasági kapcsolatok bővülésének ütemét, adott időben a fennálló korlátait és struktúráját. Ha a fejlesztési folyamatban a gazdaságosság nem jut megfelelően érvényre, akkor a nemzetközi kapcsolatok súlyának növelése, a külkereskedelmi forgalom volumenének, illetve egy főre számított értékének a növelése nem jelenti egyben az erőforrások bővítését is. Ezért az eltérésért azonban nem a nemzetközi munkamegosztás hibáztatható, hanem az az állapot, amelyben az adott népgazdaság „finomabb” szerkezete¹⁰ nem elég kedvező nemzetközi, tehát belső szempontból sem.

Ezért lesz kedvezőtlen vagy a lehetségesnél kedvezőtlenebb a külkereskedelem áruösszetétele. Mindez komplexen érvényesül a népgazdaság összes gazdasági eredményének és összes ráfordításának a viszonyában.

A gazdaságos termelés és a gazdaságos külkereskedelem szorosan összefügg. Ezt az összefüggést mind a gazdaságpolitikában, mint pedig a jövedelmük növelésében érdekelt vállalatok gazdálkodásában érvényre kell juttatni. Hosszabb távon az egész termelés — nemzetközi mércével mért — gazdaságosságának fokozását kell elősegíteni, egyebek között a döntési — szervezeti, illetve szabályozási — mechanizmus fejlesztése révén. A mai realitások az egyensúlyi helyzet létrehozásának igényét helyezik előtérbe. A mai érdeket sem szabad azonban olyan módon szolgálni, hogy ez a jövő

⁹ A gazdaságsszabályozásban alkalmazott világpiacon árhoz igazodó belső árképzés a legkedvezőbb a komparatív előnyök összefüggésére Hetényi István mutat rá [5].

¹⁰ Finomabb struktúráról van szó, mert a makroszerkezet nem hordoz elég információt a gazdaságosságról.

szempontjából káros legyen. Gazdaságos importfelhasználásra és exportbővítésre kell törekedni. De hosszabb távon ezek bármelyikét sem tarthatjuk egyedül üdvözítő célnak. Az egész termelés hatékonyságát kell növelni az export és az import — egymással összefüggő — előnyeinek felhasználásával. A dolog lényege az, hogy a külkereskedelmi alternatíva beépüljön a gazdasági döntésbe, a gazdaságosság pedig legyen a termelés és a felhasználás első számú parancsa.

A belső és a külső piac kölcsönhatásában nem a különbség és a szembenállás a meghatározó mozzanat, hanem az együttes működés, amelyben a termelők és a szolgáltatók a hazai vásárlókat egyre inkább nemzetközi színvonalon elégitik ki, és a külpiacokon való helytálláshoz sincs tartósan szükségük jelentős állami támogatásra. Ezen állapot elérésében különleges szerepe van a késztermékek termelésére való egyoldalú orientáció visszatorzításának.

Sem az importról, sem az exportról önmagában nem lehet eldönteni, hogy nemzetgazdaságilag előnyös-e. Vállalati szinten már elkülönül a behozatal és a kivitel gazdaságossága. A gazdasági mechanizmus egyik fő funkciója ennek az elkülönültségnek a feloldása.

A külkereskedelem népgazdasági hozamának legnagyobb részét éppen az egymást ellentételező (ellenirányú) akciók tiszta eredménye adja. De ez az együttes külkereskedelmi hozam sem „önmagában” jön létre, hanem a hazai termelés és felhasználás irányától, szerkezetétől, színvonalától és növekedési ütemétől függő mértékben és módon. A külkereskedelem gazdaságossága a hazai termelői ráfordításoktól, ezek nagysága viszont a külkereskedelemtől is függ. Elméleti szempontból a külkereskedelmi, beruházási és más gazdaságossági számítások eredményei csak részeredményeknek foghatók fel. Ilyen megközelítésben az exportnak nincs „külön” gazdaságossága. A termelés, a hazai beszerzés és értékesítés, a külkereskedelem belső összefüggése attól függetlenül érvényesül, hogy bizonyos szférákban külkereskedéssel külön szervezetek foglalkoznak. Mivel ez a gazdálkodás szerves része, a gazdálkodás egységes mechanizmusának kell szabályoznia. A termelőnek és a felhasználónak ugyanúgy kell érzékelnie a külső piacok ítéletét, mint a hazai piacét. A nemzetközi csere tehát az egységes gazdálkodás egyik működési folyamata, amelynek funkciója az, hogy viszonylag olcsón előállítható belföldi termékek exportja és belföldön viszonylag drágábban előállítható termékek importja, tehát nagyobb határfokkal előállítható árukra való cseréje révén növelje a társadalmi termelés hatékonyságát, sokrétűbbé tegye a szükségletek kielégítését.

A gazdálkodás és a külkereskedés szoros belső egységénél fogva az általános nemzetgazdasági teljesítmény a külgazdasági teljesítőképességben is kifejeződik. Ha a termelés nem elég korszerű és hatékony, ez a külkereskedelem eredményeiben is megmutatkozik, bár nem vitatható a nemzetközi csere viszonylag önálló hatása sem.

Magyarország gazdasága a világban

Magyarország jelenleg gazdasági szempontból sajátosan feszült időszakot él át. A bonyolult helyzet ma már pontosabban ítélni lehet, mint néhány évvel ezelőtt, és a belőle kivezető útról is többet tudunk. A kiút-

kereső kérdésfeltevések azonban ma is csak akkor reálisak és előremutatók, ha kiterjednek Magyarországra és szocialista partnerei kölcsönös együttműködésére, továbbá tekintetbe veszik a tőkésországokkal fenntartott kapcsolatok lehetőségeit is.

A következőkben néhány, a gazdasági fejlődésünk távlatait érintő kutatói elgondolást fejtünk ki, anélkül, hogy a teljes stratégia kidolgozására vállalkoznánk.

A magyar gazdálkodás a világpiac mércéjén

A magyar gazdálkodás állapotmeghatározói a következők:

a) Magyarország gazdálkodásának határfoka ma nem tesz eleget a meg-növekedett követelményeknek. A magyar általános fejlettségnek hozzávetőleg megfelelő hatékonyság¹¹ a régi világpiaci árstruktúra mellett viszonylag gyors tőkeképződést és a jólét gyors fejlesztését tette lehetővé, mára azonban ez a helyzet megszűnt. Az egységnyi ráfordítással elért eredmény fizikai tömege nem kisebb, hanem nagyobb lett, de ennek világpiaci értékelése erősen visszaesett.

Ezt a tényt a világpiac Magyarországra és a többi, szerkezetileg nyitott ország számára közvetlen egyensúlyrontó hatásként érzékeltette. A nyitottság művi csökkentése — ahol egyáltalán lehetséges — ideiglenesen enyhítheti az egyensúlyi zavarok fájdalmas tüneteit. A szervi bajt, a gazdálkodás elégtelen hatékonyságát azonban nem gyógyítja meg, minthogy éppen a gazdasági hatékonyság növelését szolgáló nemzetközi csere komparatív előnyeknek kihasználási terét szűkíti.

b) Továbbra is erőteljes reális fejlesztési szükségletek nyilvánulnak meg, de a hazai felhasználás növekedési ütemét erősen vissza kellett fogni. Ennek kényszerű voltát ma kevesen, mértékét és hatását már többen vitatják. A fejlesztési igények egy része túlhajtott, de a reális igények is nagyobbak, mint amekkora igényt a jelenlegi növekedési ütem mellett ki lehet elégíteni. A hatékonyságnöveléshez szükséges szerkezeti átcsoportosítások egy része beruházásokat igényel. Az ütem lassítása a vállalati fejlesztési források nagyobb mértékű elvonásával jár együtt. Ezért az eddiginél nagyobb differenciáltságra van szükség, hogy a hatékonyabban fejleszthető versenyképes vállalatok növekedése ne lassuljon le, hanem ellenkezőleg, felgyorsuljon. Az ütem visszafogásának nivelláló hatását csak korlátozott mértékig lehet nagyobb és megalapozott jövedelemkülönbségekkel kivédeni.

A korszerűsítés a magyar esetben még korántsem érte el a tőkemegtakarító szakaszt. Számos fontos korszerűsítési irány csak eszközigenyes módon folytatható. Beruházási szükségleteket támasztanak az olyan — az egyensúlyi szempontokkal összefüggő — fejlesztések is (például az energia-bázis), amelyek elvonják a hatékonyság emelését célzó beruházásoktól az eszközöket. Az infrastruktúra iránt megnyilvánuló igények kielégítését nem lehet túlzottan korlátozni. Végül magasabb növekedési ütemet igényel maga a hatékonyság növelésére serkentő anyagi ösztönzés. Az anyagi ösztönzés erősítése érezhető reálbérnövekmény mellett a legkedvezőbb. De a mai

¹¹ Az egyszeri és folyamatos termelési ráfordítások együttesének fajlagos hozama (a gazdasági hatékonyság) a fejlettségi szinttel változik, és ebből a nézőpontból lényegtelen, hogy a gazdasági fejlettség függ-e a fajlagos tényezőhozadéktól, vagy az utóbbi a fejlettségtől.

„sanyarúbb” körülmények között is lehet bérddifferenciálást alkalmazni, a nomináljövedelem növekményének egyenlőtlen elosztásával. Ha azonban a reáljövedelmek emelkedésének üteme alacsony, akkor mindig a jövedelmi automatizmus „viszi el” a növekedés nagy részét. A nominál- és a reáljövedelem dinamikájának különbözővé tételében rejlő lehetőségek ezért erősen korlátozottak és időlegesek, bár az átállási időszakban ezeket is fel kell használni a szükséges differenciáltság megközelítésére.

A külgazdasági hatékonyság javítását szolgáló gazdaságos export kiterjesztéséhez is belső növekedésre van szükség. Nagyobb forgalom mellett jobban megtarthatók a régi, és megszerezhetőek az újabb piacok, jobban megvalósítható a felszaporodott adósságállomány „továbbgörgetése”, az adósságszolgálat teljesítése.

c) Bizonyos szempontból önmagába záródó körben mozgunk, amelyben a nem kielégítő hatékonyság az általa okozott egyensúlyhiányon keresztül a növekedés fékezésére kényszerít. A fékezett ütemű növekedés akadályozza a versenyképesség, a hatékonyság javítására tett intézkedéseket és ezen keresztül a tartós egyensúly helyreállítását is. Mivel ez az állapot sok tényezővel függ össze, a kivezető megoldás is csak komplex lehet. A megoldás egyik tényezője az egyensúlyt megszilárdító növekedés elősegítése, a másik a nemzetközi versenyképesség követelményeinek erőteljesebb érvényesítése a vállalati jövedelmek képződésében. Egy harmadik tényező a külső fejlesztési források (tőkék) bevonása a növekedés finanszírozásába. Ezek hatékony felhasználását feltételezve, a külföldi tőkebevonás egészen eltérő típusait lehet alkalmazni — az újratermelésben játszott szerepük szerint:

1. Ma az egyszerű újratermeléshez is szükség van hitel-növekményre. Ilyen a kamatszolgálat teljesítésére felhasznált hitel. Bizonyos hitelforgalomra tehát szükség volna zéró növekedés mellett is.

2. Az egyszerű újratermelés is igényel bizonyos mennyiségű tőkés importot. A kereskedelmi mérleg hiányának egy részét a változatlan mennyiségű termeléshez is szükséges fedezetlen tőkés anyagimport teszi ki, és ehhez még a fogyasztási cikkek importja is hozzájárul. Az elszámolási egyenleget finanszírozó hitelnek tehát ez a része a gazdasági tevékenység fenntartását szolgálja. Helyesnek látszik a továbbiakban a fenti célokat szolgáló „passzív” hiteleknek az elkülönítése a hitelek másik három „aktív” típusától. Ezek a következők:

3. direkt, cél jellegű fejlesztési hitelek meghatározott objektumok építésére;

4. konzorciális, szabadon felhasználható hitelek bevonása egyedi nagyberuházások finanszírozásába;

5. finánc-hitelek (konzorciális hitelek) a vállalati hitelversenyben történő szétosztásra.

Ez utóbbi három hitelfajta és a velük közgazdaságilag azonos típusú hitelek lehetnek alkalmasak a versenyképes, gazdaságos tevékenység aktív bővítésére. A hitelállomány e típusait közgazdasági szempontból feltétlenül meg kell különböztetni, mert egyáltalán nem mindegy, hogy e hitelfajták között milyen arányok alakulnak ki a teljes hitelállományban. Az aktív tőkebevonás növekedése hosszabb távon az 1. és a 2. típus növekedésének és a 3., 4., illetve 5. típus hozamának a különbségével egyenlő. A mérleg-hiányt finanszírozó hitelek akkor válnak feleslegessé, amikor a finánc-hitelek és egyéb eszközök segítségével megnövelt hatékonyság ezt lehetővé

teszi. E hitelek igénybevételének mérséklésében szerepe lehet a belső felhasználás korlátozásának is, de az egyensúly ilyen eszközökkel történő javítása hosszabb távon nem célravezető.

A világinfláció csökkenti az egységnyi adósság reálértékét, de a cserearányok romlása és a kamatlábak emelkedése növelően hat az adósságállomány nominális összegére. Ha az adósságállomány nominális növekedése gyorsabb, mint a világinfláció, akkor az összhatás kedvezőtlen, ellenkező esetben kedvező.

A 3., 4. és 5. típusúhoz hasonló hitellehetőségek fokozott kihasználása fontos Magyarország számára. Ide tartoznak a nemzetközi pénzügyi intézmények különféle fizetésimerleg-konzolidáló (rendszerint kedvező) hitelkonstrukciói. De ide tartoznak azok a struktúrajavító kölcsönök is, amelyekben a valutakonvertibilitás útján járó országok részesülnek. Ha számottevő volna, a működő tőke importja is ide tartozna. Ráadásul ez nem is vezet az adósságállomány emelkedéséhez. A magyar gazdaság egyre erőteljesebben ráutalt az áruk, a pénz és a tőke (kölcsöntőke és működőtőke) nemzetközi mozgásaiban való aktív részvételre. Nemzetgazdaságunk fejlődési esélyeit latolgatva azt is tekintetbe kell venni, hogy belső mechanizmusa mennyire teszi gazdaságunkat minderre alkalmassá.

Néhány mechanizmusprobléma

A nemzetközi áru-, pénz- és tőke mozgásban való intenzív részvétel, a tartós külgazdasági fejleményekhez való alkalmazkodás olyan döntési, intézményi, tervezési és szabályozó mechanizmust feltételez, amely a munkamegosztás változó előnyeit adekvát módon, tehát dinamikájukban juttatja kifejezésre a termelő- és fogyasztóegységek szintjén.

A valutakonvertibilitás rendszerében képződő árak és árfolyamok hozzájárulnak a nemzetközi csere komparatív előnyeinek kiaknázásához és a nemzetközi munkamegosztás szempontjából kedvező termék- és ráfordítási struktúrák kialakításához. Ezen a mikroökonómiai illeszkedésen túl előmozdítják a világgazdaság és a nemzetgazdaságok időbeli együttmozgását, a konjunkturális időszakok, a termelés csúcspontjainak és mélypontjainak a közelítését. A konvertibilitás rendszerében emellett teljes mértékben biztosítható, hogy az ország szerződéses kötelezettségeinek — így a KGST-kapcsolatokból eredő termelési és szállítási feladatoknak — a kölcsönösség alapján maradéktalanul eleget tegyen.

A hazai áruviszonyok nemcsak az ár- és árfolyamrendszerben öltének testet. A mai helyzetben növekszik a rugalmas, sokrétű, a különféle fejlettségi szinteknek és a világgazdasági körülményeknek megfelelő hitelrendszer, sőt a bankok vállalkozói szerepének fontossága. Az eddiginél sokkal nagyobb arányban kellene az exportfejlesztési konstrukciókat alkalmazni, nem annyira a nagy volumenű, hanem inkább a gyorsabban megterülő, a kis- és középvüzetek által is megvalósítható fejlesztések meghitelezésére.

A szükséges szerkezeti átalakulást jelentősen meggyorsítaná az eszközátcsoportosítás. A társadalmi tulajdon alapján működő kötvény- és esetleg részvénytőzsi piac, a tőzsdői módszerek alkalmazása az értékpapírok és a valu-

ták forgalmában fokozná mind a hazai és a külföldi tőkebevonást, mind pedig a gazdaság strukturális rugalmasságát.

A monetáris szabályozás és a monetáris rendszer működése mellett a fiskális szabályozás sem veszít a jelentőségéből. Az eddigi árképzéshez igazodó költségvetési támogatási rendszer a hatékonyabb termelőkől elvont tiszta jövedelemből tartotta fenn a gazdaságtalan termelést. A kedvezőtlen gazdasági helyzetből kivezető utak között a különféle termelési dotációk radikális csökkentése előkelő helyet foglal el. Ezzel együtt nagyobb érdekeltséget kell teremteni abban, hogy a kevésbé hatékonyan működtethető termelőalapok birtokosai eszközeiket olyan területekre áramoltathassák át, ahol azok hozama az adott területen elérhetőnél nagyobb lenne. Ez elsősorban a forgóeszközök tekintetében igényelne monetáris mozgást. A kapacitások konvertálása, bérbeadása, esetleg elzalogosítása, a rendelkezés különféle jogcímeinek feltételes átruházása az állóeszközök tekintetében oldaná meg ezt a feladatot, és hozzájárulna a beruházási piac jobb egyensúlyához.

A gazdaság tényleges összefüggésrendszerében a két alapvető tényezőnek — a beruházásoknak és a munkaerőnek — az egyensúlyhiánya a független változó, amely meghatározza a legtöbb belső feszültséget. A két alapvető tényező hiánya nyilvánvalóan viszonylagos, de amíg fennáll, erősen akadályozza a gazdasági hatékonyság emelését és a külső egyensúly javítását.

A felsorolt és az itt nem említett ellentmondások megoldásának egyik legfontosabb útja a gazdasági mechanizmusunk korszerűsítése. A mechanizmusnak olyan irányban kell változni, hogy jobban kihasználhassuk a valóban makroökonomiai irányítást igénylő folyamatok tervezésében, fiskális, monetáris és jövedelemszabályozásában rejlő előnyöket, egyúttal azonban az áru- és pénzviszonyokban rejlő rugalmasságot és a kettő társításának lehetőségét is. A tervezésnek és a szabályozásnak, valamint az áru- és pénzviszonyoknak a társítása lényeges vonás, de nem meríti ki a kölcsönhatásban álló tényezők rendszerét. A teljesség igénye nélkül ide tartoznak még: a nemzetközi piacok követelményei, az életbevágó társadalmi érdekeket kifejező állami prioritások, a nagyobb vállalatok gazdasági erőpozíciója alapján megvalósuló érdekek, a piaci mozgás és a fogyasztói preferenciák.

Az erők bonyolult kölcsönhatásában az állami szféra és a vállalat tényleges helyzete az orientációs pont. Az állam és a vállalatok közötti osztozkodás és hatáskörmegosztás azonban nem zárt gazdaságban érvényesül. Az állami irányítás legfőbb tárgyának a vállalat külgazdasági eredményességét kell tekinteni.

Ebben a megközelítésben természetesen nem lehet egy kalap alá venni a világpiacon jól jegyzett gazdasági szervezeteinket a csak formailag nagyméretű (centralizált), de valójában a régi „kócerájokat” egyesítő, műszakilag és gazdaságilag korszerűtlen vállalatokkal. Ezért nem lehet például a „nagyvállalatokra” érvényes külön mechanizmust kidolgozni. A tényleges közgazdasági differenciálás a vállalatok, gazdasági szervezetek következő csoportjainak elhatárolását igényli:

- a) a világpiacon kínálható és ármeghatározásba beleszóló nagyvállalatok (ezek bizonyos értelemben transznacionális tevékenységet folytatnak);
- b) a világpiacon versenyhez csak alkalmazkodó, de a hazai piacot oligopolisztikusan vagy monopolisztikusan uraló termelők;
- c) a gazdaságos export szempontjából nem számottevő, de a belső piacot erőteljesen befolyásoló szervezetek;

d) a hazai kereslet-kínálati, illetve árviszonyoktól függő termelők.

A termelés szervezeti átalakításakor növelni kell az első és a negyedik csoport tényleges gazdasági súlyát, míg a második és harmadik csoportba tartozó, horizontálisan összevont vállalatok „osztódására” kell törekedni. Ezt az átfogó elképzelést a sajátos technológiai és gazdasági feltételek alapján kell kézzelfoghatóbbá tenni.¹²

A termelés tényleges koncentrációjának folyamatát a gazdaságosságnak kellene szabályoznia. A vállalati szerkezettel és az irányítás hierarchiájával összefüggő bajokat a gazdasági mechanizmus egyéb területeinek (így a mélyebben strukturált, rugalmas hitelmechanizmus kiépítésével) a nemzetgazdasági komplexumra ható többi körülmény mérlegelésével és javításával együtt lehet csak megszüntetni. A gazdasági mechanizmusnak összhangba kell hoznia a késztermék termelésére és exportjára irányuló érdekeltséget a kooperációs érdekeltséggel. Hosszabb távon tarthatatlan, hogy a végtermék termelője és exportőre jól járhatson akkor is, ha a termékébe beépített féltermékre annak termelője ráfizet, illetve csak állami támogatással képes azt előállítani. Az ilyesfajta előnyöket a végtermék termelője is csak rövid távon élvezheti, mert ez a helyzet megszünteti a szállítók érdekeltségét. Az állami lefölözések és támogatások adminisztratív síkra terelik a problémát, de ezen a síkon sem képesek megoldani. Olyan viszonylatban, ahol az exporttermelőt szállítási kötelezettségek terhelik, a hazai beszállító partnere járhat jobban, különösen, ha szabadabb árkatóriájú termékekről van szó. Az itt körvonalazott gyakorlat egészében a világszerte export hazai termelői bázisának aláásására vezethet.

Míndezeken a problémákon a valutarendszer fejlesztésével, a reális bekerülési költségeken alapuló árakkal és a belső tőkeáramlás kialakításával lehet segíteni. Enélkül nem eléggé érvényesül az állami tulajdon egyesítő ereje: a vállalatok közötti elszigeteltség nagyobb lehet, mint a kapitalizmusban, ahol a pénz- és tőkemozgás minden vállalatot bekapcsol az egységes gazdasági körforgásba.

A külgazdasági magatartás néhány kérdése

A szabályozandó folyamatokra vonatkozó makroökonómiai stratégia

A távlati tervezés átfogja a növekedés, az életszínvonal, az egyensúly, az állami és a vállalati szféra viszonyának, az energiaprogram, az infrastruktúra és a főbb termelési ágak stratégiai fejlődési kérdéseit. A tervezésben megnyilvánuló és a tényleges fejlődésben érvényre jutó növekedési irányzat mind a belső, mind a külgazdasági tevékenységet, mind pedig a kettő közötti viszonyt tartalmazza. A belső szabályozás és a nemzetközi kereskedelmi együttműködési mechanizmus révén ténylegesen megvalósult fejlődés pozitív vagy negatív előjellel eltérhet a mindenkori stratégiai elképzelésektől. A gazdaságpolitika egyik alapvető kérdése ebben a vonatkozásban az, hogy a termelőket főleg a belső vagy főleg a nemzetközi piacra, és ennek részeként a számunkra különösen fontos KGST-együttműködésre orientálja. Ebben a választást a hatékonyság és az egyensúly, a rövid időszak és a hosszabb távlat ellentétpárjai határozzák meg.

¹² A termelés szerkezet átalakításának koncepcionális kérdéseiről lásd [2].

Az 1960-as évekre jellemző kisebb egyensúlyhiányok leküzdését még közép- (és némely esetben hosszú) távra lehetett halasztani, előtérbe állítva a szabályozórendszernek a hatékonyság emelését ösztönző szerepét. Ez a helyzet 1975 után megváltozott, a változás konzekvenciáit 1978-ban levontuk. 1979-ben és 1980-ban a nagy hitelforgalom mellett az ország az éves egyenleghiány minél következetesebb visszaszorítására törekedett. Rövid távon az egyensúlyi feladat nyomult előtérbe, a hatékonyságnövelés feladata azonban hosszabb távra domináló maradt. Mindkét szempontból egyértelműen olyan minőségi szakaszba léptünk, amikor a fellépő belső feszültségeket már nem lehet a külkereskedelem révén levezetni: a hiányok nem tüntethetők el fedezetlen importnövelés útján. Igaz, hogy az exporttal fedezett importnövekedés az esetek egy részében szintén ellátási feszültségeket, belső piaci túlkeresletet okoz, tudniillik ott, ahonnan árualapot von el. Olyan gazdaságvezetési magatartásra volt tehát szükség, amely a világpiaci áron számított társadalmi termékhez képest kevesebb elkölthető pénzjövödelmet enged képződni. A kapacitások kedvező felhasználására való ösztönzés mellett ez a magatartás az egyensúly tartós helyreállítását hivatott szolgálni. Ennek kezdeti sikerei nyomán hosszabb távon a hatékonyság és az egyensúly „közös érdekeit” szem előtt tartó stratégiát lehet megvalósítani, azzal is számolva, hogy még egy ideig a gazdaságos export nem teremti meg az import teljes fedezetét. A gazdaságpolitika a hitelfelvétellel társított hatékonyságfokozás vagy a gazdaságtalan exportnövelés, importszűkítés alternatívái között választhat. Az importfelhasználás racionalizálását hatékonyságfokozásnak tekintjük.

Az ezzel kapcsolatos külgazdasági cselekvési lehetőségek nem szorítkoznak a hagyományos árupiacokon való fellépésre. A tartós fizetési és hatékonysági gondokon a magyar esetben a láthatatlan jövedelmek szaporítása is segíthet. Gyakran hangoztatják, hogy hazánk a turizmus szempontjából nem versenyezhet a szerencsésebb helyzetű országokkal. Alaposabb vizsgálódás után azonban kitűnik, hogy a nagyjából azonos természeti, történelmi és kulturális vonzerővel rendelkező országok között is hatalmas különbségek vannak az egy főre jutó idegenforgalmi bevétel tekintetében, a kiegészítő és tranzitturizmus járulékos hozamában.

Magyarországon a turizmusra ható szolgáltató szektor sokáig visszamaradt a fejlődésben, és még mindig nem eléggé fejlett. Az infrastrukturális beruházások mai kedvezőtlen helyzete még az anyagi termelést szinte kizárólagosan előtérbe állító iparosítás időszakára nyúlik vissza. A gazdaságpolitika különösen 1965 után meghirdetett és részben érvényesülő újabb prioritásai ezt a helyzetet az idegenforgalom területén nem változtatták meg a fizetésimérleg-helyzet követelte sebességgel. Sőt mi több, az idegenforgalmi ellátás általános színvonala az utóbbi évekig romlott, amit azóta részben kompenzált a szolgáltatások javítása, a tőkés valuták turistaárfolyamának az emelése. A következő években a fejlesztési és szabályozási politikában elsőbbséget kellene adni a külföldi turisták fogadásának. Csupán állami eszközökkel ennek anyagi (beruházási és munkaerő-)feltételei nem teremthetők meg. A magánvendéglátás teljesítőképességét nagyságrenddel kellene növelni ahhoz, hogy a hiányzó kapacitások létrejöhessenek.

A fő külgazdasági viszonylatok interdependenciája

A nemzetközi síkon folytatott magyar gazdaságpolitika számára az egyik legfontosabb tény a fő viszonylatok interdependenciája. Ez fejeződik ki egyebek között abban, hogy a szocialista export fokozása tőkés importot, tehát tőkés exportot is igényel. Ezért a viszonylatok közötti arányokban nagyobb eltolódás nem látszik reálisnak a következő évtizedben. A technikai import, az anyagbehozatal szükségletei is ezt a megállapítást támasztják alá.

Nem is a globális arányváltozások vagy az áruforgalom növekedési ütemének erőltetése, hanem a kölcsönös csere minőségileg magasabb foka van napirenden az európai szocialista országok fejlődésében és kapcsolataiban. Az intenzív KGST-együttműködés előmozdíthatja a tagországok külgazdasági helyzetének javítását, gazdaságos áruexportjuk expanzióját. A termelési folyamaton belüli munkamegosztás kedvezően hathat nemcsak a KGST külső versenyképességére, hanem belső összetartó erőire is.

A nyersanyagellátásban csakúgy, mint több alapvető ipari termék vonatkozásában Magyarország számára alapvető fontosságúak az importlehetőségek. Külkereskedelmünk számottevő részét szocialista országokkal bonyolítjuk le. A világpiacon árobbanás ebben a viszonylatban is rontotta a cserearányokat. A csúszó árbázis alkalmazása által azonban az árvesztések nem olyan hirtelen léptek fel, mint tőkés viszonylatban. Ugyanakkor a visszaáramoltató hitelmechanizmus hiánya miatt nagy részük tényleges többletszállítást igényelt. Ez a megnövekedett egyéb terhekkal — főleg az energetikai és nyersanyag-beruházásokkal — együtt különösen a jelenlegi ötéves időszakban teszi próbára az ország teherbíró képességét, és kihatott a tőkés fizetési mérleg alakulására is.

Az energiahordozók ára ma a régebbinél nagyobb termelési költségek mellett is megnövelt profitot tartalmaz, és többletjövedelem realizálását teszi lehetővé. Ennek következtében egységnyi energiahordozóért jóval több feldolgozóipari terméket kell cserébe adni. De nemcsak eladunk, hanem vásárolunk is feldolgozóipari termékeket, például munkaeszközöket. A nemzetközi színvonalat elérő, szocialista forrásból származó gép- és berendezésimportot jelentősen fokozni kell. A gép-, berendezés- és alkatrészszállítás műszaki-gazdasági és szervezeti nehézségei csakúgy, mint a termelő és felhasználó bázis problémái, akadályozzák ezt a fejlődést.

A külkereskedelem hatékonyságnövelő funkciójának erőteljesebb kihasználását akadályozza az árucsoportkénti kétoldalú kiegyensúlyozottság, amely mellett általában az éppen korlátozottabb lehetőségekkel rendelkező partner előirányzatai limitálják a forgalmat. Ez független attól, hogy a partnerek közül melyik a fejlettebb, és attól is, hogy a forgalom volumenének növelése javítaná-e a komparatív előnyök révén a cserearányokat, vagy sem. Nem helyes ragaszkodni a gépek meghatározott arányához a külkereskedelmi forgalomban, feltéve, hogy a gépimport arányának növelése érezhető gazdasági előnyt ad. Sem az 1:1, sem más gépimport—gépxport arány nem tekinthető önmagában érvényes külgazdasági célnak.

A mezostruktúrára, vagyis a gépipari, vegyipari és más árucsoportok belső termékösszetételére vonatkozó együttműködési előirányzatoknak mind az export, mind pedig az importprogramokat fel kell ölelniük. Ezen előirányzatoknak messzemenően figyelembe kell venniük a gazdaság nyitottságában, a természeti környezetben, a rendelkezésre álló termelési apparátus-

ban meglevő különbségeket (például a kialakult nehézgépgyártó kapacitásokat). Az alágazati egyezményeket szorgalmazva, nem célszerű a nullszaldós megoldásokat erőltetni, mert ez is akadályozza a forgalom bővülését. Az államközi egyeztetésekkel egyáltalán még átfogható, a mezostruktúrára vonatkozó kérdésekben két szempont érdemel említést. Először is nem lehet célként kitűzni, hogy a kétoldalú forgalmak alágazati struktúrái közeledjenek egymáshoz (még a kisebb országok között sem). Másodsor, a strukturális különbségeket sem lenne helyes mereven a fejlettségi színvonal valamelyik mutatószámához kötni.

A mikrostruktúra szintjén a „termék alatti” szintek, az alkatrészek, a fődarabok, a részegységek gyártásának a megosztását, a technológiai fázismegosztást kell kifejleszteni. A fejlettebb területeken innovációs gócek és gépipari összefonódások alakulnak ki. Ezen együttműködés megkönnyítheti a többi szocialista országba, továbbá a tőkés piacokra irányuló export fokozását. Evégett az együttműködés hazai gazdasági környezetét Magyarország olyan irányba kívánja fejleszteni, hogy a gazdálkodókat érdekeltté tegye a hatékony termelésmegosztásban. Tapasztalataink szerint ez utóbbi akkor hat a vállalatok anyagi érdekeltiségére, ha ezt a jövedelemszabályozás és az árrendszer lehetővé teszi.

Magyarország sok nyugati licencekkel és technológiával készülő árut exportál szocialista piacokra. Fontos lenne az ellenkező irányú áramlások erősítése is: magasan fejlett, szocialista eredetű technikával készült árukat exportálni Nyugatra. A tapasztalatok szerint ma még a fejlett technika nem elég gyorsan kerül be a szakosítás és a kooperáció csatornáiba. A szakosított termékek árainak képzése nem szakadhat el a külkereskedelemben érvényesülő árképzési alapelvektől. A termelési együttműködés kibontakozását nagyban elősegítené, ha az egyes kooperációkban aktív vagy passzív egyenleg képződhetne, amelyet az általános áruforgalomban lehetne elszámolni. Ez a világpiacon árbázis alkalmazását igényli, ami mint fő elv nem zárja ki korlátozott számú preferencia alkalmazását.

Hivatkozások

- [1] *Augusztinovics Mária*: Külkereskedelem és gazdasági struktúra. Gazdaság, 1968. 2. sz.
- [2] *Földes Károly*: A szocialista vállalatok közötti gazdasági verseny. Magyar Tudomány, 1970. 2. sz.
- [3] *Friedman, M.*: Exchange Rates. A „Money, Banking and Monetary Policy” című kötetben. New York, 1970.
- [4] *Haberler, G.*: Money in the International Economy. London, 1965.
- [5] *Hetényi István*: A VI. ötéves terv pénzügyi politikájáról. Népszabadság, 1981. május 6.
- [6] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [7] *Leontief, W.*: Domestic Production and Foreign Trade; the American Capital Position Re-examined. Proceedings of the American Philosophical Society. 97, 1953. szeptember.
- [8] *Lutz, F.*: Das Problem der internationalen Währungsordnung. München, 1958.
- [9] *Marx—Engels Művei* 46/II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [10] *Ohlin, B.*: International and Interregional Trade. Harvard University Press. Massachusetts, 1933.
- [11] *Samuelson, P.*: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [12] *Tinbergen, J.*: On the Theory of Economic Policy. Amszterdam, 1952.

A KGST szerepe a megváltozott világgazdasági környezetben

A címben jelzett téma időszerűségét két körülmény is indokolja. Egyrészt az 1970-es évek elején radikális változások bontakoztak ki a világgazdaságban, amelyek gyökeresen átrendezték a nemzetközi érték- és árarányokat, megváltoztatták a KGST világgazdasági környezetét, és befolyásolták a KGST-n belüli kapcsolatokat is. Hogyan reagált (vagy nem reagált) a KGST a változásokra? Másrészt 10 éve került elfogadásra „Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program”. Egy évtized elegendő idő ahhoz, hogy érdemes legyen visszatekintnünk: mit sikerült megvalósítani a célkitűzésekből?

A külkereskedelem fejlődése

Az elemzést célszerű a külkereskedelemmel kezdeni, amely a szocialista országok gazdasági együttműködésének legrégebb és ma is egyik legfontosabb formája, mivel a többi együttműködési forma (szakosítás, kooperáció, tudományos-műszaki együttműködés stb.) eredményei is végül a külkereskedelemben jelentkeznek.

Az európai KGST-országok külkereskedelmi forgalma 1970—1978 között dinamikusan fejlődött. Ezt támasztják alá az 1. sz. táblázat ezen országok teljes külkereskedelmi forgalmának és a főbb viszonylatoknak az alakulását szemléltető adatai.

Vizsgálódásunk szempontjából a forgalom volumenének nyomon követésére lenne szükség. Sajnos azonban csak folyó áras adatok álltak rendelkezésre, ezért a növekedésben a volumen- és az árváltozás hatása együttesen jelentkezik. Így azon országok esetében, amelyeket az árváltozások erőteljesebben érintettek, a forgalom alakulását ezek nagyobb mértékben befolyásolhatják, mint a mennyiségi változások. Hogy e hatást némileg mérsékeljük, a vizsgált periódust felbontottuk 1970—1973 és 1973—1978 közötti időszakokra. Az előbbiben kevésbé, az utóbbiban erőteljesebben érvényesült az említett hatás.

Ha összehasonlítjuk a teljes és a régióon belüli forgalom adatait, azt tapasztaljuk, hogy Magyarország, Lengyelország és valószínűleg Románia teljes külkereskedelmi forgalma gyorsabban nőtt, mint a régióon belüli forgalma. Bulgária, az NDK és Csehszlovákia esetében viszont ennek a fordítottját tapasztaljuk. A Szovjetuniót illetően a vizsgált időszak egészét tekintve a

1. sz. táblázat
Az európai KGST-országok teljes és viszonylatonkénti külkereskedelmi forgalmának alakulása 1970—1978 között
(százalék)

Ország	Régióon belüli forgalom			A fejletti tőkésországokkal lebonyolított forgalom			A fejlődő országokkal lebonyolított forgalom			A teljes forgalom				
	1973	1978	1970	1973	1978	1970	1973	1978	1970	1973	1978	1970	1973	1978
	1970	1973	1970	1970	1973	1970	1970	1973	1970	1973	1970	1970	1973	1970
Bulgária	147	214	316	125	180	225	153	252	387	142	211	300	211	300
Csehszlovákia	134	195	261	139	163	226	122	173	212	132	185	244	185	244
Lengyelország	140	207	289	244	183	447	110	290	319	166	202	334	202	334
Magyarország	142	221	315	139	331	461	128	422	539	140	268	375	268	375
NDK	132	189	250	154	148	228	113	277	314	135	181	245	181	245
Románia	138	196	271	183	166	157
Szovjetunió	138	231	318	178	236	419	157	183	287	142	224	318	224	318

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyv, 1971., 1979. adatai alapján számítva.

teljes és a régió belüli forgalom növekedése megegyezik, és az 1970—1973 közötti, illetve az 1973—1978-as időszak között nincs túl nagy eltérés.

A teljes és a régió belüli forgalom alakulásának eltérésére részben magyarázatot kapunk, ha megvizsgáljuk, hogyan alakult az egyes országok forgalma a fejlett tőkésországokkal. Itt már jelentősen differenciálódik a kép. Bulgária régió belüli forgalmának növekedése mindkét részidőszakban és az időszak egészében gyorsabb, mint a fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalmáé. Magyarország esetében 1970—1973 között a régió belüli forgalom még gyorsabban fejlődött, mint a fejlett tőkés viszonylat, bár túl nagy különbség nincs. Azonban 1973—1978 között és az időszak egészében a fejlett tőkés forgalom növekedése jóval gyorsabb a régió belülinél. Az NDK-nál viszont éppen fordított a helyzet. Lengyelország esetében 1970—1973 között szintén a tőkés viszonylatú forgalom nő sokkal gyorsabban, mint a régió belüli, majd 1973—1978 között a régió belüli forgalom növekedése néhány százalékkal nagyobb, ez azonban már nem változtat azon, hogy az időszak egészében a fejlett tőkés forgalom gyorsabban nő a régió belülinél.

Romániának — a rendelkezésre álló adatok szerint — 1970—1973 között a fejlett tőkés viszonylatú forgalma gyorsabban nőtt, mint a régió belüli. E folyamat az időszak hátralevő részében is tovább tart, mivel Románia összes külkereskedelmi forgalmában 1970—1978 között a szocialista, ezen belül a KGST-hányad majdnem 10 százalékkal visszaesett. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A Szovjetunió esetében minden részidőszakban és az időszak egészében a fejlett tőkés forgalom gyorsabban nőtt, mint a régió belüli, bár 1973 és 1978 között csak minimális az eltérés a két viszonylat növekedési üteme között.

Csehszlovákia ugyanazt a képet mutatja, mint az NDK.

Ami a fejlődő országokkal lebonyolított forgalom alakulását illeti:

Bulgáriáé mindkét részidőszakban és az időszak egészében gyorsabban nőtt, mint akár a fejlett tőkés, akár a régió belüli forgalma.

Hazánk esetében e forgalom dinamikája 1970—1973 között még elmaradt mind a KGST-n belüli, mind a fejlett tőkés forgalométól. 1973—1978 között azonban jelentős ütemváltás következik be, és a fejlődő viszonylat növekedése minden más viszonylatét megelőzte. Ennek következtében e forgalom növekedése az időszak egészében jelentősen felülmúlja mind a régió belüli, mind a fejlett tőkés forgalom növekedését. Ugyanez mondható el az NDK-ra is.

Lengyelország e szempontból sajátos helyzetben van. 1970—1973 között a fejlődő forgalom növekedése elmaradt a régió belüli forgalomtól, és messze elmaradt a fejlett tőkés forgalomtól. 1973—1978 között viszont az előbbi nőtt gyorsabban, mint a másik két viszonylat. Ez azonban nem változtat azon, hogy az időszak egészében e forgalom növekedése a régió belülitől kissé, a fejlett tőkéstől pedig jelentősen elmaradt.

A Szovjetunió ilyen típusú forgalmának növekedése 1970—1973 között valamivel gyorsabb volt a régió belüli forgaloménál, viszont elmaradt a fejlett tőkés forgalométól. 1973—1978 között és ennek következtében az időszak egészében is ennek a forgalomnak a növekedése lassúbb volt a régió belülinél, és jelentősen elmaradt a fejlett tőkés forgalom fejlődési ütemétől.

2. sz. táblázat
Az egyes országcsoportok részesedésének alakulása a KGST-országok külkereskedelmi forgalmában
(százalék)

Ország	Összforgalom						Export						Import					
	SzO*	KGST	FTO	FEJ	SzO	KGST	FTO	FEJ	SzO	KGST	FTO	FEJ	SzO	KGST	FTO	FEJ		
	1970																	
Bulgária	77,8	74,4	16,6	5,6	79,3	75,8	14,2	6,5	76,2	73,0	19,1	4,7						
Csehszlovákia	70,0	64,2	22,4	7,6	70,6	64,7	20,4	9,0	69,4	63,8	24,5	6,1						
Lengyelország	66,2	63,1	27,1	6,7	63,9	60,6	28,4	7,7	68,6	65,8	25,8	5,6						
Magyarország	65,3	62,1	28,4	6,3	65,6	61,8	28,0	6,4	65,0	62,3	28,8	6,2						
NDK	71,6	67,3	24,4	4,0	73,9	68,6	21,9	4,2	69,4	66,1	26,7	3,9						
Románia	56,0	49,3	35,8	8,2	58,1	50,3	31,9	10,0	53,9	48,3	39,5	6,6						
Szovjetunió	65,3	55,6	21,2	13,5	65,4	54,4	18,7	15,9	65,1	57,0	24,0	10,9						
1978																		
Bulgária	80,3	78,4	12,4	7,3	79,1	76,7	9,8	11,1	81,5	80,1	15,0	3,5						
Csehszlovákia	72,7	68,5	20,7	6,6	73,6	69,0	18,0	8,4	71,9	68,0	23,2	4,9						
Lengyelország	57,4	54,7	36,2	6,4	61,1	58,0	31,3	7,6	54,1	51,9	40,5	5,4						
Magyarország	56,1	52,1	34,8	9,1	60,9	55,3	29,8	9,3	52,1	49,5	39,0	8,9						
NDK	72,1	68,8	22,7	5,2	74,5	71,0	19,7	5,8	69,9	66,7	25,4	4,7						
Románia	46,6	39,7	49,3	41,9	44,3	37,7						
Szovjetunió	59,8	55,7	28,0	12,2	59,6	55,5	24,4	16,0	60,0	55,8	31,8	8,2						

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyv, 1971, 1979.
* Jelmagyarázat: SzO = szocialista országok összesen,
FTO = fejlett tőkésországok,
FEJ = fejlődő országok.

Csehszlovákiának a fejlődő országokkal lebonyolított forgalma 1970—1973 között és a vizsgált időszak egészében lassabban nőtt a régió belüli és a fejlett tőkés forgalomnál. 1973—1978 között e növekedési üteme valamivel nagyobb volt, mint a fejlett tőkésé, de némileg elmaradt a KGST-n belülről.

Az elmondottakból látható, hogy a vizsgált időszakban a KGST-országok különböző országcsoportokkal lebonyolított forgalmának növekedése eltérő ütemű volt, ami változásokat idézett elő a külkereskedelmi forgalom viszonylati arányaiban. Ezt mutatják a 2. sz. táblázat adatai, amelyekből egyértelműen megállapítható, hogy a kisebb európai KGST-országok és a Szovjetunió a világpiaci árröbbedésre különböző módon reagáltak. Három ország, Bulgária, Csehszlovákia és az NDK úgy reagált, hogy összforgalmukon belül növelték a szocialista és ezen belül is a KGST-hányadot, és csökkentették a fejlett tőkés hányadot. Bulgária és az NDK esetében ha nem is jelentősen, de nőtt a fejlődő hányad, Csehszlovákia esetében viszont a fejlődő hányad is visszaesett.

Magyarország és Lengyelország összforgalmán belül csökkent a szocialista, ezen belül is a KGST-hányad. Magyarország esetében a fejlődők részesedése is jelentősen nőtt. Lengyelország fejlődő országokkal lebonyolított forgalmának aránya lényegében nem változott.

A Szovjetunió összforgalmában valamelyest visszaesett a szocialista, nem változott viszont a KGST-hányad. Ha azonban a KGST-hányadot export—import bontásban vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az exporton belül nőtt, az importon belül viszont csökkent a KGST-hányad. Ez a csökkenés egyelőre nem jelentős mértékű, de ha fokozódik, és tartós tendenciának bizonyul, akkor ez hosszabb távon gondot okozhat a KGST-partnereknek. Különösen a gépipari termékek szovjet piaca vált erőteljesen versenypiaccá az utóbbi években.

A Szovjetunió fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalmának részaránya nőtt, a fejlődő viszont valamelyest csökkent.

Hazánk esetében a vizsgált időszakban az összforgalmon belül a fejlett tőkés hányad 24,8-ről 34,8 százalékra nőtt. Ha külön vizsgáljuk az exportot és az importot, azt tapasztaljuk, hogy kivitelnkben a fejlett tőkés részarány csak 1,8 (28-ről 29,8 százalékra), ugyanakkor importunkban több mint 10 százalékponttal (28,8-ről 39 százalékra) nőtt. Ebben kifejezésre jut a magyar népgazdaság külgazdasági egyensúlyának megbomlása, az ország fokozódó eladósodása. Ugyanez vonatkozik Lengyelországra, még fokozottabb mértékben.

Már az 1960-as évek végén érzékelhetővé vált, hogy a KGST-országok egy részének további fejlődéséhez fejlettebb technikára van szükség, mint amit a KGST-partnerek kínálni tudnak. Ez a hetvenes évek elején még inkább fokozódott, különösen a gépipari termékek vonatkozásában. Valamennyi KGST-országban nőtt a KGST-n kívülről származó gépiport hányada. Magyarország e tekintetben mindenkit megelőz.

A KGST-országok belső fejlődésének elmaradása — amelyben szerepet játszott a szocialista nemzetközi munkamegosztás nem kielégítő mértékű fejlődése is — a tagországok egy részét arra kényszerítette, hogy problémáikra a régió kívül próbáljanak megoldást keresni. Ez természetesen önmagában nem baj. Gondot az okoz, hogy ez a megoldáskeresés nem összehangoltan, esetenként érdekütközésbe kerülve történt és történik. A tőkés világ-

piaci árrobbanás egyébként is rendkívüli mértékben megkeményítette a KGST-országok számára a korszerű technika beszerzésének feltételeit.

A Komplex Programban fontos célkitűzésként szerepelt a szocialista külkereskedelem ár-, elszámolási és valutáris mechanizmusának fejlesztése. E téren nem sikerült jelentősebb előrehaladást elérni.

A KGST ármechanizmusának megváltozását kikényszerítette a világpiacon árrobbanás. A Szovjetunió már 1974 első félévében jelezte, hogy 1975 január 1-től nem hajlandó a korábbi szerződéses árakon szállítani az energiahordozókat és a nyersanyagokat. Az év második felében Bukarestben elfogadták az új KGST-árelvet, amely „csúszó árbázis” néven vált ismertté.¹ Ez tovább fokozta az egyensúlyhiányt a kisebb KGST-országok népgazdaságában, s további két lényeges negatív következménnyel járt:

1. mérsékelte a tagországoknak a KGST-n belül korábban élvezett védeltséget,

2. a tőkés világpiacon infláció nemcsak a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokon keresztül, hanem — ha kicsit késleltetve is, és időben eltolva — a KGST-árakon keresztül is begyűrűzött a régióba.

A külkereskedelmi elszámolásokban a multilateralitás fejlesztése terén kitérő célokat nem sikerült elérni. Sőt a bilateralizmus több vonatkozásban szigorúbbá vált. A partnerek nemcsak a forgalom kétoldalú, hanem ezen belül a „kemény” és a „puha” cikkek forgalmának kiegyensúlyozására is törekednek. A tőkés viszonylatú forgalom egyensúlyhiányának, s ami ezzel együtt járt, az eladósodás mértékének fokozódása a KGST-tagországokat rákényszerítette az exportárujalapok viszonylatok közötti újraelosztására. Ez viszont égető problémákat vetett fel a régióon belüli forgalomban. Ezért az 1970-es évek elejétől egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a KGST-n belül a nem rubel elszámolású, más szóval a szocialista szabaddevizás forgalom, amely becslések szerint jelenleg a KGST külkereskedelmi forgalmának kb. 15 százalékát teszi ki. E forgalom általában független a KGST árképzési rendszerétől, és részben független a kontingensektől. Találkozhatunk olyan véleményekkel, hogy az így kialakult kényszerhelyzet előbbre viheti a valutakonvertibilitás megteremtésének ügyét a KGST-ben. Az ilyen véleményekkel nem értek egyet, s hogy miért nem, arra a továbbiak során még visszatérünk.

A KGST valutáris mechanizmusa szorosan kapcsolódik a külkereskedelmi elszámolásokhoz, mivel a nemzetközi pénzmozgások jelentős részben a külkereskedelemhez kapcsolódnak. Ahogyan a külkereskedelem területén a multilateralitást lényegében nem sikerült megvalósítani, úgy a transzferábilis rubel világpénz-funkciójának fejlesztése terén kitérő célokat sem. Vannak ezzel ellentétes vélemények is. Például Boriszov, a Szovjetunió pénzügyminiszter-helyettese erről a következőket írja: „A KGST-országok valutáris, pénzügyi kapcsolatainak kialakult rendszere megfelel a tervszerű gazdasági együttműködés érdekeinek, biztosítja az elszámolások egyenértékűségét, valamennyi résztvevő egyenjogúságát.”² E megállapítás nincs összhangban a gyakorlati tapasztalatokkal. A témával foglalkozó magyar köz-

¹ Lényege, hogy mindig évente igazítják hozzá a KGST-árakat a tőkés világpiacon árhoz, első ízben a megelőző 3 év, majd ezt követően mindig a megelőző öt év tőkés világpiacon átlagárait figyelembe véve.

² Boriszov, Sz.: Valuta szocialisztikus eszközei gazdasági integrációban. Kommunizmus, 1980. 15. sz. 10. l.

gazdászok (főként Botos Katalin, Hágelmayer István és Vincze Imre) több tanulmányban részletesen és alaposan bizonyítják az idézett állítás ellenkezőjét. Az, hogy a transzferábilis rubel világpénz-funkciójának kibontakozása és fejlődése elmaradt, komoly gondokat idéz elő az elszámolásokban, és lehetetlenné teszi a KGST-árakon keresztül begyűrűző tőkés világszervi infláció elleni — valutáris eszközökkel történő — védekezést. E helyett — mint erre Hágelmayer István rámutatott — a tagországok úgy próbáltak védekezni, hogy az exportban fokozták az elvonást, az importban pedig a támogatást.³ A konvertálható árualapok szűkös volta mellett e körülmény is hozzájárult annak a képtelen állapotnak a kialakulásához, hogy a KGST-piacon mindenki csak vásárolni szeretett volna, eladni kevésbé. A pénzügyi, hitel- és valutáris kérdések megoldatlansága számos más problémát is felvetett, és károsan befolyásolta a szocialista nemzetközi munkamegosztás és gazdasági integráció szinte minden területét. Ezek tárgyalásával azonban nem kívánok foglalkozni, mert az említett és sok más szerző is ezt már korábban alaposan kifejtette. Visszakanyarodnék ahhoz a gondolathoz, hogy az úgynevezett szocialista szabaddevizás forgalom részarányának növekedése miatt nem viszi előre a valutáris együttműködés továbbfejlesztésének ügyét. Azért nem, mert ez elsősorban nem elszámolási vagy pénzügytechnikai kérdés. A valutáris problémák megoldatlansága alapvetően arra vezethető vissza, hogy a termelés területén nem tudtunk olyan helyzetet teremteni, amely lehetővé tette volna, hogy a transzferábilis rubel zavartalanul működjék, azaz a partnerek a KGST-piacon megfelelő minőségben és választékban meg is találják azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyekre szükségük van. Távolról sem akarom lebecsülni ezzel az adekvát pénzügyi és valutáris mechanizmus szerepét és jelentőségét. Egy ilyen mechanizmus ugyanis nagymértékben elősegíti a termelés, illetve a termelési együttműködés fejlődését a KGST-országokban.

A tervezési együttműködés

A tervezési együttműködés viszonylag hosszú múltra tekinthet vissza. A KGST történetében először az 1956-os berlini ülészakon kísérelték meg a tagországok 1956—1960 közötti ötéves népgazdasági terveinek összehangolását. Kezdetben az elkészült és törvényerőre emelt ötéves népgazdasági terveket próbálták meg koordinálni, majd ennek buktatóit és nehézségeit látva, a nemzeti tervezési időszak megindulása előtt kísérelték meg egyeztetni a fő fejlesztési elképzeléseket. Ez kétségtelenül növelte a koordináció hatékonyságát.

A Komplex Program a tervezési együttműködés fejlesztését illetően két fontos célkitűzést is tartalmazott. Egyrészt előírta, hogy a KGST-államok 1971-től kezdve egyeztetett programok alapján rendszeresen folytatásnak kölcsönös konzultációkat az alapvető gazdaságpolitikai és tudományos-műszaki kérdésekről. Ez az elgondolás azonban lényegében nem valósult meg, ami negatívan hatott olyan együttműködési formák fejlődésére is, mint például a termelés nemzetközi szakosítása és a tudományos-műszaki együttműködés.

³ Hágelmayer István: A gazdasági növekedés és a nemzetközi pénzügyek néhány kérdése. Gazdaság, 1976. 3. sz.

Másrészt a Komplex Program előirányozta egyes iparágaknak és termékfajtáknak az érdekelt országok által történő együttes tervezését. Lényegében e célkitűzés nem valósult meg, elsősorban azért, mert a tagországok elképzeléseit nem lehetett közös nevezőre hozni a tekintetben, hogy mit kell együttes tervezésen érteni.

Nem sikerült megfelelő összhangot teremteni a két- és a sokoldalú tervegyeztetés között. Így a problémák többoldalú megoldásainak feltárása, illetve beépítésük a nemzeti tervekbe az esetek jelentős részében nem sikerült.

Nem alakult ki szerves kapcsolat a tervezési együttműködés, valamint az áru- és pénzviszonyok felhasználása között. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy nem kellően tisztázott az áru- és pénzviszonyok helye, szerepe a szocialista gazdasági integráció mechanizmusában.

Az említett tényezők együttes hatása az lett, hogy „... a nemzetközi tervegyeztetéstől a gazdaságirányítás nemzeti szervei egyre kevesebb és egyre rosszabb támpontot kapnak az országon belüli termelőtevékenység és értékesítés megszervezéséhez”.⁴

Kétségtelen tény viszont, hogy a hosszú távú együttműködési célprogramok a tervezési együttműködés fejlődésében is jelentős előrelépést jelentenek. És itt vitatkoznom kell Patai Mihálynak a Közgazdasági Szemle 1980. évi 12. számában „A KGST együttműködési mechanizmusáról” című cikkében szereplő azon megállapításával, hogy „... a célprogramok sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem tartalmazznak minőségileg új együttműködési jellemzőket” (1455. l.). Véleményem szerint a célprogramok tartalmazznak minőségileg új jellemzőket. Mindenképpen új vonás, hogy komplex módon közelítik meg egy-egy terület fejlesztését. Céljuk, hogy megteremtsék a „tudomány—technika—termelés—értékesítés” egységes, megszakítás nélküli láncolatát. A probléma, megítélésem szerint, inkább ott jelentkezik, hogy az öt hosszú távú együttműködési célprogram 15—20 év alatt történő megvalósításához szükséges erőforrásoknak csak a töredéke áll rendelkezésre. Ezért tulajdonképpen még el sem kezdtük ezek részletes kidolgozását, már megkezdődött a célok csökkentése.

A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja

A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja a szocialista gazdasági integráció fejlődése szempontjából az egyik legfontosabb terület, hiszen ez biztosítja, hogy a technológiai láncok átlépjék a nemzeti határok kereteit, és a nemzeti termelőapparátusok tartósan összekapcsolódnak. A rossz konjunktúrától erősen sújtott világ gazdaság tapasztalatai is arról tanúskodnak, hogy a külkereskedelmi forgalomnak az a része sínylevél megkevesébé a világ gazdaság válságát, amelyik tartós termelési együttműködésen, tehát szakosításon, kooperáción alapul.

A KGST történetében először az 1956-os berlini ülészen fogadtak el ajánlásokat 613 gépipari és egyéb termékfajta KGST-országok közötti szakosítására. A rendező elve az ajánlásoknak az volt, hogy lehetőleg ott termeljék ezeket a termékeket, ahol ez a legnagyobb hatékonysággal biztosít-

⁴ Dr. Szelecki György: Az európai KGST-országok gépipari együttműködésének feltételei a nyolcvanas évek elején. Kandidátusi értekezés. 1980. 75. l.

ható. Ez az elképzelés nem vette figyelembe a tagországok gazdasági fejlettségi színvonalában meglévő jelentős különbségeket és azt, hogy ezek kiegyenlítődése a tagországoknak és az egész közösségnek egyaránt érdeke. Miután az érdekütközések következtében az említett elképzelést a gyakorlatban nem sikerült megvalósítani, alakult ki az a felfogás, hogy a végtermékszakosítás mellett nagyobb súlyt kell helyezni az alkatrész, részegység, főegység szerinti szakosításra és az ehhez kapcsolódó kooperációra, mert a nagy sorozatú gyártásból adódó műszaki, gazdasági előnyök az alkatrészgyártásban is biztosíthatók, és a nemzeti érdekeket itt könnyebb közös nevezőre hozni, mivel ha az alkatrész-, részegység-, főegységgyártás optimálisan szakosítva van, a végtermék összeszerelése párhuzamosan több országban is folyhat.

A Komplex Program az iparilag kevésbé fejlett tagországok számára nyújtandó segítséggel összefüggésben a gyártásszakosítás és kooperáció terén előíranyozta:

„— az iparilag kevésbé fejlett országok számára széles körű részvételi lehetőség nyújtása a gyártásszakosításban és a kooperációban, ezen belül a nemzetközi szakosítás és kooperáció területén új termelési ágak kiválasztásában, amennyiben ezek az országok biztosítják a termékek magas műszaki színvonalát és jó minőségét. Ezzel az iparilag kevésbé fejlett országok termékei számára olyan tartós és állandóan bővülő értékesítési piacot teremtenek a KGST-tagállamokban, amely a termelés, az export és import nagyfokú gazdasági hatékonyságát biztosítja;

— hatékony közreműködés és segítségnyújtás a szakosított termékek magas technikai színvonalának és kiváló minőségének elérésére.”⁵

Kétségtelen, hogy különösen a gépipari termelés terén nagyon komoly erőfeszítések történtek a gyártásszakosítás és a kooperáció fejlesztésére. Ennek eredményeként a KGST gépipari külkereskedelmi forgalmának becslések szerint 25—30 százaléka tartós termelési együttműködésen, tehát szakosításon és kooperáción alapul. Ezzel az eredménnyel azonban nem lehetünk elégedettek, mert messze elmarad a tagországok szükségleteitől. A nem kielégítő fejlődés okait az elmúlt években számtalan tanulmány, számos nemzetközi tudományos konferencia és tanácskozási elemzés. Ezek tapasztalatai alapján az alábbi fő okokat lehet kiemelni:

1. A gépipari termelésnek az egyes tagországokon belüli specializációja rendkívül alacsony színvonalú. Az alkatrészek, részegységek, főegységek előállítására szakosított üzemekben előállított termelési érték aránya általában nem éri el az 5 százalékot. E körülmény a vállalatok belföldi és nemzetközi kooperációs hajlandóságát igen alacsony szinten tartja, és óriási zavarokat idéz elő az alkatrészellátásban (IFA teherautó, SZK kombájnok, személygépkocsik stb.). A hazai szakirodalomban ezt a problémakört először Szőnyi Péter elemezte alaposan.⁶

2. Nem sikerült kellő mértékben megvalósítani a Komplex Program idézett követelményét, hogy a szakosításban és kooperációban részt vevő partnerek biztosítsák a termékek magas műszaki színvonalát és jó minőségét. Ennek részben az árképzésben gyökerező okai voltak, tudniillik az, hogy a műszaki fejlesztés költségeit igen nehéz vagy lehetetlen volt az árakban

⁵ Komplex Program. 2. fejezet 3.1. pont (13. l.).

⁶ Dr. Szőnyi Péter: A KGST-országok közötti szakosítás és tudományos-műszaki együttműködés egyes kérdései. Időszervi gazdaságirányítási kérdések. KGM MTTI, 1974. 1. sz.

elismertetni, ami a szakosodó partnereket nem ösztönözte a fejlesztésre, így egy idő után a szakosításkor még jó vagy kiváló minőségű termékek műszaki színvonala is süllyedt. Ez viszont csökkentette az érdekeltséget a szakosított termékek vásárlásában. Az alkatrészek, részegységek árképzésének problémáit mind a mai napig nem sikerült megoldani. A szakosított termékek magas műszaki színvonalának és jó minőségének biztosítását az is hátráltatta, hogy nem sikerült szoros kapcsolatot kialakítani a szakosítás, kooperáció és a tudományos-műszaki együttműködés között. Erre a későbbiek során még visszatérek.

3. A mechanizmusreformok nem kellő mértékű előrehaladása következtében nem jött létre az az ösztönző gazdasági környezet, amely a termelővállalatok elemi érdekévé teszi a nemzetközi szakosításba és kooperációba való bekapcsolódást. A gazdaságirányítás intézményi rendszerében, valamint a döntési szintekben és hatáskörökben kialakult különbségek pedig nem tették lehetővé a termelővállalatok, gazdálkodó szervezetek közvetlen nemzetközi kapcsolatainak megfelelő fejlődését, ami pedig a nemzetközi termelési együttműködés elengedhetetlen feltétele.

A tudományos-műszaki együttműködés

A KGST-országok között megvalósuló nemzetközi munkamegosztás 1970-es évtizedben végbement fejlődésének egyik legsikeresebb területe kétségtelenül a tudományos-műszaki együttműködés volt. A két- és többoldalú alapon megvalósuló együttműködésben a tagországok 2200 tudományos kutató- és tervező-szerkesztő intézete vett részt, közülük 1600 szervezet folytatott többoldalú együttműködést. Ennek eredményeként több mint 10 ezer elméleti és alkalmazott tudományos kutatás fejeződött be, 1500-nál több gépet, berendezést, műszert fejlesztettek ki. Kidolgoztak vagy továbbfejlesztettek 1200 technológiai folyamatot, létrehozta több mint 1300 új anyagot, terméket, létesítményt.

A jelentős eredmények mellett azonban itt is jelentkeztek gondok. A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy valamennyi tagországban lassú az elért tudományos-műszaki eredményeknek a termelésbe való bevezetése. Ez a probléma a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés terén is jelentkezik. A gyakorlatban továbbra sincs szerves kapcsolat a nemzetközi szakosítás, a kooperáció és a tudományos-műszaki együttműködés között. A tudományos-műszaki együttműködési megállapodások általában nem tartalmazzak a szakosításra és a kooperációra vonatkozó elgondolásokat. Ez a legutóbbi időben kötött megállapodásokra is vonatkozik. Ez a tudományos-műszaki együttműködésben való érdekeltséget is nagymértékben csökkenti. Sajnos ugyanez mondható el a termelés nemzetközi szakosításával és kooperációjával kapcsolatos szerződésekről is. Ezek döntő többsége sem tartalmaz konkrét előirányzatokat a termelési együttműködés során felmerülő tudományos-műszaki problémák megoldására.

A tudományos-műszaki együttműködés sokoldalú koordinációs tervébe bekerülő témák egy részének kiválasztása még mindig nincs kellően megalapozva. Ennek egyik oka az, hogy a tudományos-műszaki politika kérdéseiről, valamint a tagországok népgazdasági terveiről folytatott konzultációk nem adnak megfelelő támpontokat a témakiválasztáshoz.

Végső soron azonban az említett negatív jelenségek alapvető oka abban keresendő, hogy az egyes tagországokon belül nincs biztosítva a megfelelő kapcsolat a kutatás, fejlesztés és a termelés között. Hazánkban a kutató-intézeti hálózat korszerűsítése és átszervezése éppen ennek a szerves kapcsolatnak a megteremtését célozza.

Ezek után ismét visszatérhetünk a bevezetőben feltett kérdésre. Hogyan reagált a KGST a világgazdaságban — előzményeiben jóval hosszabb időszakra visszanyúló, de erőteljesen az 1970-es évek elején kibontakozó — változásokra? Tömören úgy lehetne válaszolni, hogy rendkívül lassan, az események menetéhez képest igen nagy késéssel. Ez a tagországok egy részét arra készíti, hogy bizonyos gondjaikhoz a régió kívül próbáljanak megoldást keresni.

Itt szeretnék ismét vitába szállni Patai Mihály korábban már idézett cikkének néhány megállapításával, előrebocsátva, hogy a cikk mondanivalójának jelentős részével egyetértek. Azonban mindjárt az „axiómák” közül alapvetően helytelennek tartom a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „... a Szovjetunió mint a térség vezető politikai, katonai hatalma, döntően politikai oldalról érdekelt a szocialista gazdasági közösség fejlődésében.”⁷ Ezzel összefüggésben szeretném leszögezni, hogy a KGST-országoknak a szocialista gazdasági integráció fejlesztésében való érdekelttségét politikai, gazdasági és katonai szempontok egyaránt motiválják. Úgy vélem, hogy a szocialista gazdasági integráció „stratégiai alapcéljában” — ami nem más, mint a szocializmus felépítésének minden lehetséges eszközzel való támogatása —, illetve ezen alapcél megvalósításában minden KGST-ország egyformán érdekelt.

Az sem helytálló, hogy a Szovjetunió gazdaságilag nem érdekelt a szocialista gazdasági integráció fejlesztésében. Egyrészt „tökéletesen zárt” gazdaságú országok nincsenek. A Szovjetunió és az Egyesült Államok sem az. Más kérdés, hogy a nemzetközi munkamegosztásra való ráutaltság mértéke különböző. De a mai viszonyok között egyetlen ország sem hagyhatja kihasználatlanul a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket, ha csak erre rendkívüli — általában politikai jellegű — körülmények nem kényszerítik. Ami a Szovjetunió gazdasági érdekelttségét illeti a szocialista integráció fejlesztésében, egy általános és egy sajátos tényezőt kell kiemelni. Az általános tényező az, hogy a Szovjetunió számára sem közömbös, hogy termelési terveinél egy 263 vagy egy 436 milliós piaccal számolhat-e. A másik, a sajátos tényező az, hogy a Szovjetunió népgazdaságában van egy technikai rés a csúcstechnikai ágazatok (ez főleg az űrkutatás meg a hadiipar) és a népgazdaság általános műszaki, technológiai színvonala között. A Szovjetunió alapvető érdeke, hogy e rést minél hamarabb eltüntesse. Az európai KGST-országok egy része (gondolok itt elsősorban az NDK-ra, Csehszlovákiára, Magyarországra, de bizonyos területeken Lengyelországra és Bulgáriára is) segítheti a Szovjetuniót e feladat megoldásában. Ugyanis ezek az országok sok ágazatban már képesek korszerű technológiát, technikát szállítani a Szovjetunióknak. Ha ez nem is mindig a legkorszerűbb technika, de annál általában korszerűbb, mint amit a Szovjetunió e területeken

⁷ Patai Mihály: i. m. 1451. l.

produkál. Itt joggal vetődik fel ellenérvként, hogy a nagy nyersanyag- és energiahordozó-tartalékok,¹ valamint aranykészletek birtokában a Szovjetunió a tőkés világpiacon képes korszerűbb technikát és technológiát vásárolni annál, amit KGST-partnerei szállítani tudnak. Ez igaz, de nem szabad két körülményt figyelmen kívül hagyni. Egyrészt az Egyesült Államok részéről már az 1970-es évek eleje óta érvényesül egy olyan politikai törekvés — s nyilvánvaló, hogy e politikát szövetségeseire is rá akarja kényszeríteni —, amely korlátozza a kulcsfontosságú technológiák eladását a Szovjetuniónak. Másrészt az esetek jelentős részében a szovjet gazdaság eredményesebben képes adaptálni azt a technikai-technológiai színvonalat, amit az európai KGST-országok nyújtani tudnak, mint a legfejlettebb tőkés-országokból beszerezhető. A KGST ármechanizmusában bekövetkezett változások pedig egyértelműen fokozták a Szovjetunió gazdasági érdekelt-ségét az integráció fejlesztésében.

Nem tudok egyetérteni Patai Mihály fejtegetéseiben a „kis integráció” gondolatával sem. Egyébként hangsúlyozni szeretném, hogy sem a Szovjetunió kizárólagosan politikai érdekelttségét, sem a „kis integráció” gondolatát felvető nézetek nem új keletűek, a szocialista gazdasági integráció kibontakoztatásáról folyó viták során már jelentkeztek, Patai Mihály csak felújította őket. A „kis integráció” elméleti alapja az a megállapítás, hogy a Szovjetunió csak politikailag érdekelt az integráció fejlődésében, gazdaságilag nem. Ezért a kis kelet-európai tagországok között hozunk létre egy integrációs tömörülést, esetleg vonjunk be néhány nem szocialista országot is a folyamatba, és akkor a Szovjetunió, amely önmagában is egy integrált gazdaság, valamint a „kis integráció” mint két integrációs tömörülés kooperálhatna egymással. A témával foglalkozó szakemberek többsége már abban az időben elvetette ezt az elképzelést. Ha ennek az elképzelésnek a politikai következményeitől elvonatkoztatunk is, akkor is tudomásul kell vennünk, hogy a szovjet piac és a szovjet nyersanyagok, energiahordozók nélkül nincs szocialista gazdasági integráció. Aki ezt nem tudja belátni, illúziókat kerget.

Természetesen a fő problémát nem lehet megkerülni. Szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a szovjet gazdaság eddig nem adott elegendő vagy kellő mennyiségű integrációs impulzust a szocialista gazdasági integráció folyamatának. Márpedig ez az integráció magja, és — mint ahogyan Kozma Ferenc mondja — ennek „erőterében” rendeződnek a szocialista nemzetközi munkamegosztás erővonalai. Az viszont tény, hogy ami együttműködés a „kicsik” között kialakult, azt alapvetően és elsősorban a szovjet gazdaság indukálta. Miért nem adott a szovjet gazdaság kellő mennyiségű integrációs impulzust az eddigiek folyamán? Meggyőződésem, hogy nem a gazdasági érdekelttség hiányában. Egyrészt elmaradtak vagy késnek azok a gazdasági reformok, amelyek a szovjet gazdaságot az integrációs folyamatra érzékenyebbé tették volna. Ez természetesen akadályozta és akadályozza a szovjet gazdaság alapvető integrációs érdekeinek a tudatosodását makro- és mikroszinten egyaránt. Ezzel együtt számos olyan integrációs jellegű kezdeményezés indult ki a szovjet gazdaságból, amelyek országhatárokat átlépő technológiai láncokat teremtettek. Hogy ez nem túl sok? Igaz! Lehetett volna több is, elméletileg. Gyakorlatilag a szovjet gazdaság erőforrásainak egy jelentős része olyan területeken és célokra van lekötve, amelyek közvetlenül nem segítik a szocialista gazdasági integráció előrehaladását. Az 1970-es évek közepére szertefoszlottak azok az elképzelések is, hogy a távol-keleti

fejlesztési programok megvalósításába az amerikai tőkét nagy arányokban be lehet kapcsolni. Ehelyett a fegyverkezési hajszája újabb „fordulója” bontakozott ki, ami szintén óriási terheket ró a szovjet gazdaságra. Ugyanakkor a tőkés világpiacon bekövetkező árrobbanás és ennek kapcsán a tőkés és szocialista viszonylatban egyaránt bekövetkező cserearányromlás óriási erőforrásokat vont ki a kisebb KGST-országok népgazdaságaiból, ami szintén nagymértékben csökkentette az integrációs célkitűzések és feladatok rendelkezésére álló erőforrásokat.

Meggyőződésem, hogy a kialakult világgazdasági helyzetben is a szocialista országok gazdasági stabilitásának legfontosabb tényezője a KGST keretében megvalósuló szocialista nemzetközi munkamegosztás és gazdasági integráció. A világgazdasági kihívásra azonban a KGST-nek is az eddiginél erőteljesebb és gyorsabb választ kell adnia. Ehhez megítélésem szerint az alábbi főbb területeken kell jelentősen előrelépni:

1. Az alkatrész-, részegység-, főegységszinten végrehajtott szakosítás és kooperáció. Ehhez biztosítani kell az egyes tagországokon belüli specializáció fejlődését, ugyanakkor szükség van a tagországok beruházáspolitikájának összehangolására. Az alkatrész, részegység, főegység szerinti szakosítás keretében nagy erőfeszítéseket kell összpontosítani az elektronikai alkatrészgyártás fejlesztésére, mert ez olyan szűk keresztmetszetté vált, hogy több ágazat fejlődését is hátráltatja.

2. A tudományos-műszaki együttműködés terén egyrészt biztosítani kell, hogy szerves kapcsolat jöjjön létre a szakosítás, a kooperáció és a tudományos-műszaki együttműködés között. Ezt azonban nem elég csak a KGST-szervek munkájában biztosítani, hanem az egyes országokon belül is szerves egységet kell teremteni a kutatás, a fejlesztés és a termelés között. Különösen fontosnak tartom a fejlett tőkésországokkal folytatott tudományos-műszaki együttműködés, elsősorban a tőkés licencvásárlások összehangolását, mert a jelenlegi helyzetben (azon túlmenően, hogy a rendelkezésre álló erőforrások szétforgácsolódnak) a műszaki fejlesztés terén is olyan irányzatok alakulhatnak ki, amelyek jelentősen akadályozhatják a szakosítás, a kooperáció megvalósítását, és hosszabb távon a külkereskedelem fejlődésére is fékezően hatnak. Természetesen ez az összehangolás nem korlátozhatja a tagországoknak a fejlett tőkésországokkal fennálló gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési kapcsolatait, ellenkezőleg, a cél csakis e kapcsolatok hatékonyságának fokozása lehet.

3. Aktív áru- és pénzviszonyokat, ösztönző gazdasági környezetet kell teremteni az egyes tagországokon belül, hogy a termelővállalatoknak, a gazdálkodó szervezeteknek elemi gazdasági érdeke legyen az integrációs feladatok megvalósításába való bekapcsolódás.

4. A nemzetközi munkamegosztás mechanizmusának továbbfejlesztésével biztosítsa a KGST a jelenleginél nagyobb védelmet a kisebb tagországok népgazdasága számára, hogy azok a világgazdaság jelenleginél erősebb viharait is szilárdan állják.

Meggyőződésem, hogy a világgazdasági változások ránk nézve káros következményeit felszámolni és az újabbakat kivédeni csak a szocialista nemzetközi munkamegosztás és integráció erőteljes fejlesztésével tudjuk, és a kelet—nyugati gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés további fejlődése, hatékonyságának fokozódása is alapvetően ettől függ.

KARDOS TAMÁS:

Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára

(Megjegyzések Molnár Ferenc „Fogyasztói beruházás és konjunktúra” című cikkéhez)

Az 1970-es évtized eseményei szembetűnően erősítették meg, hogy az Egyesült Államokban a konjunktúraingadozások, illetve válságok során — a visszaesés és a fellendülés kezdetén egyaránt — megváltozott a beruházások és a fogyasztás egymáshoz, valamint a termeléshez viszonyított mozgása. Az 1974—1975-ben lezajlott válságban például (de az 1980. évi recesszióban is) előbb a fogyasztási cikkek kereslete csökkent, s csak ezt követően estek vissza a beruházások. A fellendülés mindkét esetben a fogyasztási cikkek keresletének ellenkező irányú változásával vette kezdetét, s a beruházások emelkedése csak a termelés növekvő szakaszában következett be.

E tények paradox jelenségnek tűnnek a „hagyományos” válság-, illetve konjunktúraelméleti szemléletben. E paradoxont magyarázza meg Erdős Péter és Molnár Ferenc [3] tanulmánya azzal, hogy föltárja: az amerikai gazdaság mai szerkezete és viszonyai közepette a profittömeg instabilitásának nagyobb — pontosabban a konjunkturális ingadozásokhoz, válságokhoz vezető kumulatív folyamatok kibontakoztatása szempontjából döntő — részéért nem a beruházások hullámmása, hanem a bérből és fizetésből élők, valamint az állami költségvetés túlköltekezésének, illetve megtakarításának alakulása a felelős.

Ezzel kapcsolatban írja Molnár Ferenc: „A mai tőkés konjunktúraingadozások mechanizmusának valóságghú magyarázatára törekedve két *adottságból* kell kiindulnunk: 1. napjainkban is »...a profit alakulásától függően kerül a tőkés gazdaság a jó konjunktúra vagy a gazdasági válság állapotába« ...és 2. a mai konjunktúraingadozásokban a II. osztály legmozgékonyabb (ha úgy tetszik, ingadozásokra leghajlamosabb) keresletcsoportja, a fogyasztói beruházás »vezeti« a gazdaságot válságba, illetve megeléknkülésbe, nem pedig az állótőke-beruházás” ([8] 274. l.).

Mi az oka annak, hogy a szerző joggal jelentheti ki: nem az állótőke-beruházás (s annak periodikus hullámmása) a mai konjunktúraingadozások, illetve gazdasági válságok anyagi alapja? Nos, Erdős Péter és Molnár Ferenc említett konjunktúravizsgálatuk során az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának a becsléséhez (amely adatokra a p_t képletnek az infláció mérésére való felhasználásához volt szükségük) bizonyos statisztikailag igazolt megfigyelések alapján föltették, hogy a bérből és fizetésből élők megtakarításának alakulása a konjunkturális helyzet függvénye. Mégpedig úgy, hogy a jó időszakban a bérből és fizetésből élők nagy, illetve más

gazdasági állapothoz viszonyítva növekvő arányban vásárolnak olyan tartós fogyasztási cikkeket (mindenekelőtt lakást, lakberendezési tárgyakat és autót, ezeket együttesen nevezi Molnár Ferenc fogyasztói beruházásnak), amelyeket folyó jövedelmükből nem tudnának megvenni. Ilyenkor tehát folyó jövedelmükhöz képest — akár hitelfelvétel, akár megtakarítási hányaduk csökkentése révén — többet fogyasztanak, túlköltekeznek. A rossz konjunkturális helyzetben azonban már nem vállalják az „eladósodást”, hanem megtakarítási hányaduk növelésével biztonsági tartalékot igyekeznek gyűjteni.

A bérből és fizetésből élők esetében akkor beszélhetünk „jó konjunktúráról”, ha a reáljövedelem gyorsan vagy gyorsuló ütemben nő. Ezzel kapcsolatban már itt utalni szeretnénk arra, hogy bár valamely pillanatban a konjunkturális helyzet nem feltétlenül azonos a tőkésé, a bérből és fizetésből élők, valamint az állam szempontjából, az amerikai statisztikai adatok szerint az 1970-es években akkor gyorsult a gazdasági növekedés üteme (tehát akkor javult a konjunktúra), amikor a reáljövedelem is gyorsan nőtt, vagy éppen gyorsult a reáljövedelem növekedési üteme.¹ A tartós fogyasztási cikkek keresletének mozgása és az Erdős Péter—Molnár Ferenc számításaiiban szereplő „munkások megtakarítása” is „pontosan” követte a reáljövedelem alakulását. (Az előző mondatban azért volt szükséges a pontosan szót idézőjelbe tenni, mert a tartós fogyasztási cikkek kereslete — éppen a bérből és fizetésből élőké — nem egyszerűen a reáljövedelem, hanem az elkölthető reáljövedelem alakulásától, illetve a fogyasztói hitelek feltételeitől is függ.)

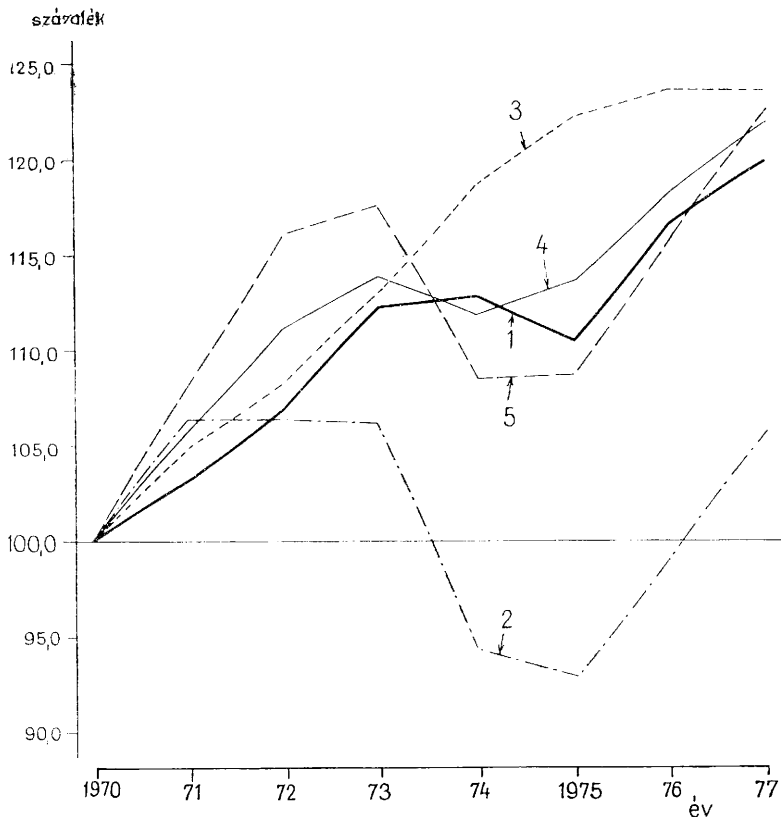
Az említett hipotézis alapján — az állami költségvetés és a külforgalmi egyenleg figyelembevételével — végzett számításoknak Kalecki nemzetgazdasági mérlegére (a profitegyenletre) épülő értékelésekor az derült ki, hogy a profittömeg konjunktúrabefolyásoló mozgása a vizsgált években éppen a bérből és fizetésből élők, valamint a költségvetés bevételi és kiadási egyenlegének (tehát a megtakarításoknak, illetve a túlköltekezésnek) a változásából „vezethető le”. Molnár Ferenc szavaival: „Az Egyesült Államokban a háború utáni időszakban érvényesülő konjunktúramechanizmus újszerű sajátossága tehát röviden a következőképpen fogalmazható meg: noha a konjunktúraromlás elmélyülését eredményező kumulatív folyamatban, úgyszintén a fellendülés kibontakozásában ma is érdemleges az állótőke-beruházás alakulása, a visszaesés, illetve a megélénkülés feltételét képező profitcsökkenés, illetve -növekedés létrejöttében mind időben, mind mennyiségileg a fogyasztói beruházás (az azt tükröző T_m profitösszetevő) és a III. osztály alakulásával kapcsolatban álló kormányzati egyenleg (a D profitösszetevő) mozgása a meghatározó” ([8] 276. l.).

A feltárt válság-, illetve konjunktúramechanizmus általános jellege

Mint hivatásos konjunktúraelemző úgy gondolom, fontos az általánosítás (és természetesen az Erdős—Molnár szerzőpár) szempontjából is, hogy az érdeklődő ne csak az Egyesült Államok adatain keresztül lássa a kapcsot-

¹ Ez a tény lényegében azt jelenti, hogy a végtermék bér- és profithányada a mai tőkés gazdaságban nem szükségképpen egymással ellentétesen mozgó nagyság.

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1970—1977 között az NSZK-ban

Jelmagyarázat:

- 1 = végtermék
- 2 = állótőke-beruházás
- 3 = kormányzati vásárlás
- 4 = személyi fogyasztás
- 5 = tartós fogyasztási cikkek

Forrás: OECD Quarterly National Accounts Bulletin, 1979. IV. negyedév (1965—1979). OECD, Párizs, 1980. OECD National Accounts 1960—1979. OECD, Párizs, 1980.

latot a valóság tényei és az elmélet között. A következő ábrák ezért — a Konjunktúra- és Piackutató Intézet konjunktúrajelentéseiben is alkalmazott, s lényegében a már említett Erdős—Molnár-tanulmány, illetve idézett Molnár-cikk statisztikai kategóriáihoz hasonló bontásban — néhány fejlett tőkésország 1974—1975. évi termelés-visszaesésének, majd azt követő növekedésének mozgását mutatják a kereslet elemei szerint.

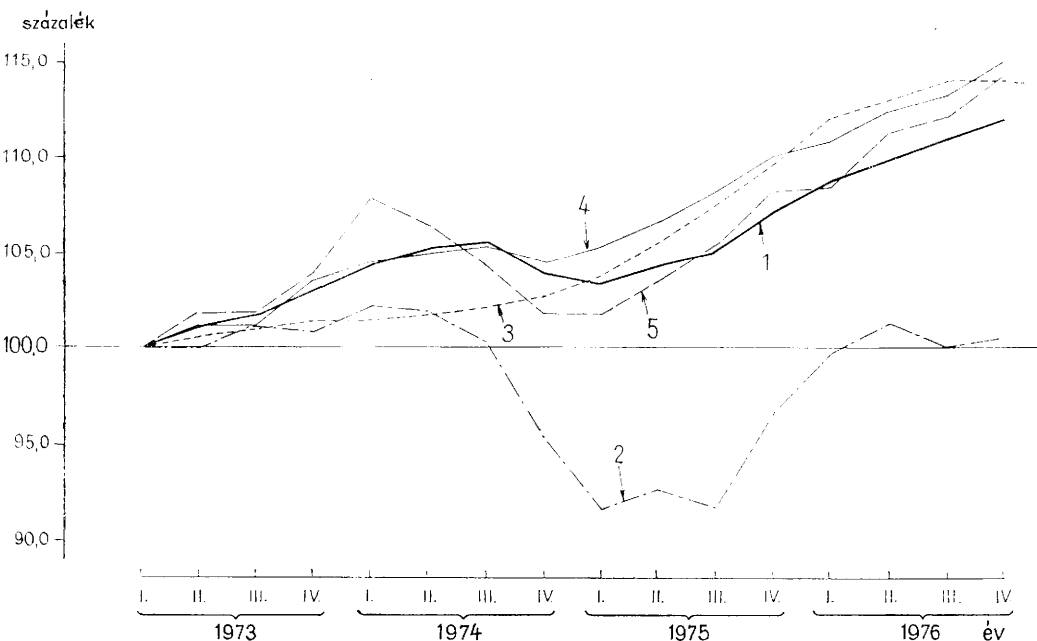
A grafikonokban ábrázolt keresletcsoportok mozgásával kapcsolatban a következőkre kell felhívni a figyelmet:

1. Az országok egy csoportjában az állótőke-beruházás *korábban* kezdett csökkenni, mint a végtermék. Így az NSZK-ban már három évvel a végtermék csökkenését megelőzően, 1972-től kezdődően csökkent a beruházási ráta az állótőke-felhalmozás csökkenése következtében, míg a végtermék csak 1975-ben. Franciaországban 1974 I. negyedétől figyelhető meg az állótőke-beruházás folyamatos csökkenése, a végtermék azonban csak 1974 III. negyedétől kezdett el csökkenni. Hollandiában már 1972-ben is anélkül esett jelentősen az állótőke-beruházás, hogy mérséklődött volna a termelés, illetve a fogyasztás. Az 1974-ben bekövetkezett újabb beruházás-csökkenés pedig egy évvel megelőzte a válság 1975. évi kirobbanását.

2. Az országok másik csoportjában a végtermék *előbb* kezdett nőni, mint az állótőke-beruházás. Japánban közel egy év ez a különbség — a végtermék 1975 II. negyedében már növekvő, az állótőke-beruházás azonban csak 1976 I. negyedétől kezd újra fokozódni. Franciaországban 1975 III. negyedében az állótőke-beruházás újból csökken, míg a végtermék 1975 II. negyedétől már folyamatosan nő. (Lásd a 2. sz. ábrát.) Hollandiában 1976-ban már növekszik a végtermék, az állótőke-beruházás azonban további egyéves csökkenés után csak 1977-ben; Belgiumban a végtermék 1976-tól kezdődő újbóli növekedése mellett még két évig (1977-ig) tart az állótőke-beruházás csökkenése. A végtermék Ausztráliában már 1974 III.

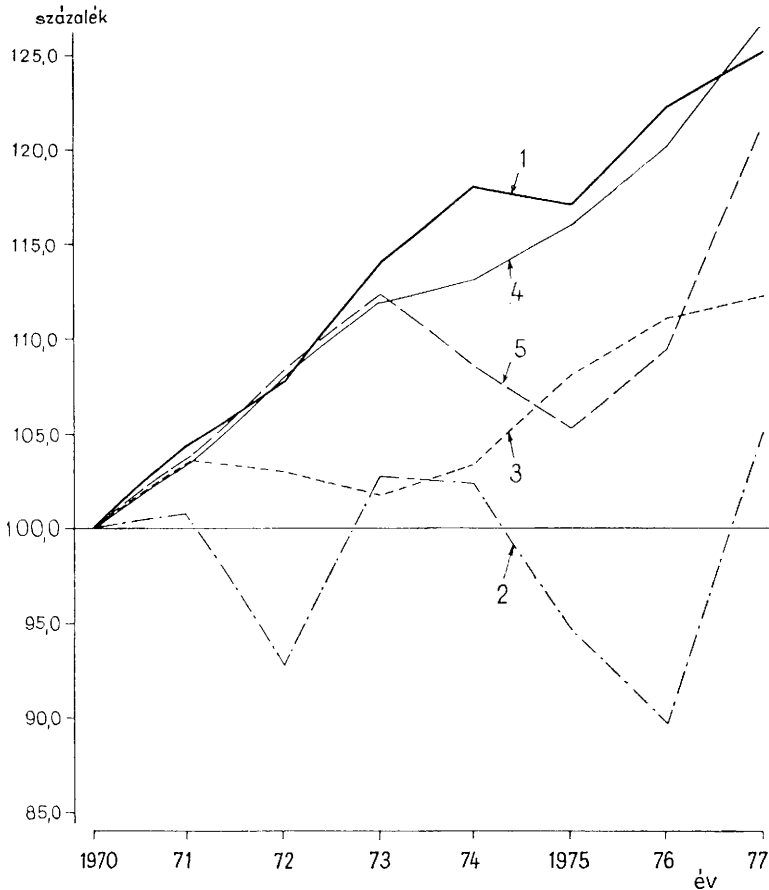
2. sz. ábra

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1973—1976 között Franciaországban

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1970—1977 között Hollandiában

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

negyedétől kezdve nő, az állótöke-beruházás viszont ekkor még három negyedéven keresztül folyamatosan csökken. A beruházások szintje a mélypontot csak két évvel később (1976 III. negyedében) éri el.

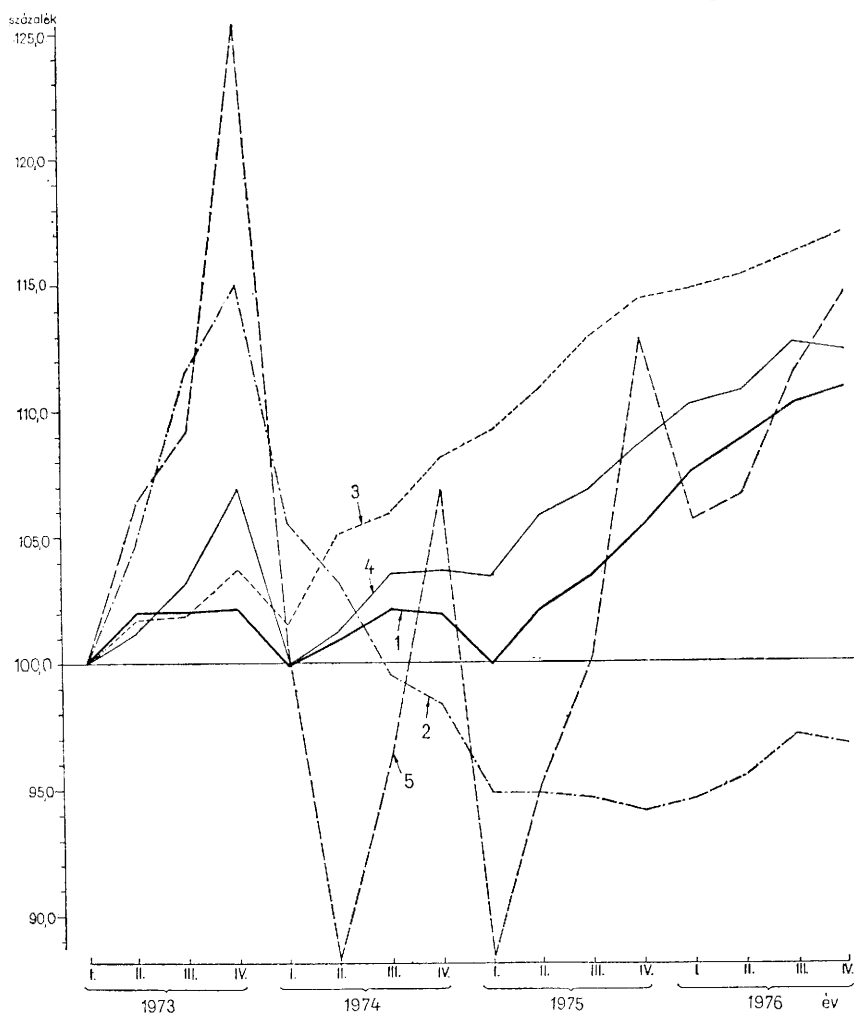
3. Az előző pontban említettel ellentétes Kanada helyzete, ahol a végtermék 1974 II. és 1975 I. negyede között annak ellenére stagnál, hogy ekkor már az állótöke-beruházás jelentősen nőtt.

4. Anglia és Olaszország sajátos — az említettektől eltérő — képet mutat. A mi szempontunkból itt az a lényeges, hogy Angliában a válságidőszaknak számító 1973 I. és 1975 III. negyede között az állótöke-beruházás és a végtermék mozgása többnyire ellentétes: a tíz negyedéből csak háromban mozognak azonos irányban. Olaszországban az érdemel említést, hogy a tartós fogyasztási cikkek kereslete már a végtermék csökkenését megelőző évben jelentősen lassult.

Ha mármost feltételezzük, hogy az állótőke-beruházás mozgása kifejezi a profitét, akkor az állótőke-beruházás és a végtermék mozgásának a grafikonokon látható ellentétes előjelű irányváltozásai lényegében lehetetlenné teszik, hogy — amint viszont azt a közgazdasági irodalom egy része helyesen állítja — a konjunktúraingadozásokat vagy a gazdasági válságokat a profit alakulásából „vezessük le”. A Kalecki nemzetgazdasági mérlegéből adódó profitegyenlet ugyanakkor igen szemléletesen mutatja meg, hogy mely profitösszetevőknek kellene változatlanok maradniuk ahhoz, hogy az állótőke-beruházás alakulásából következtetni lehessen a profitéra. Eszerint ha sem a tőkések fogyasztási célú kiadásai, sem a munkások megtakarításai,

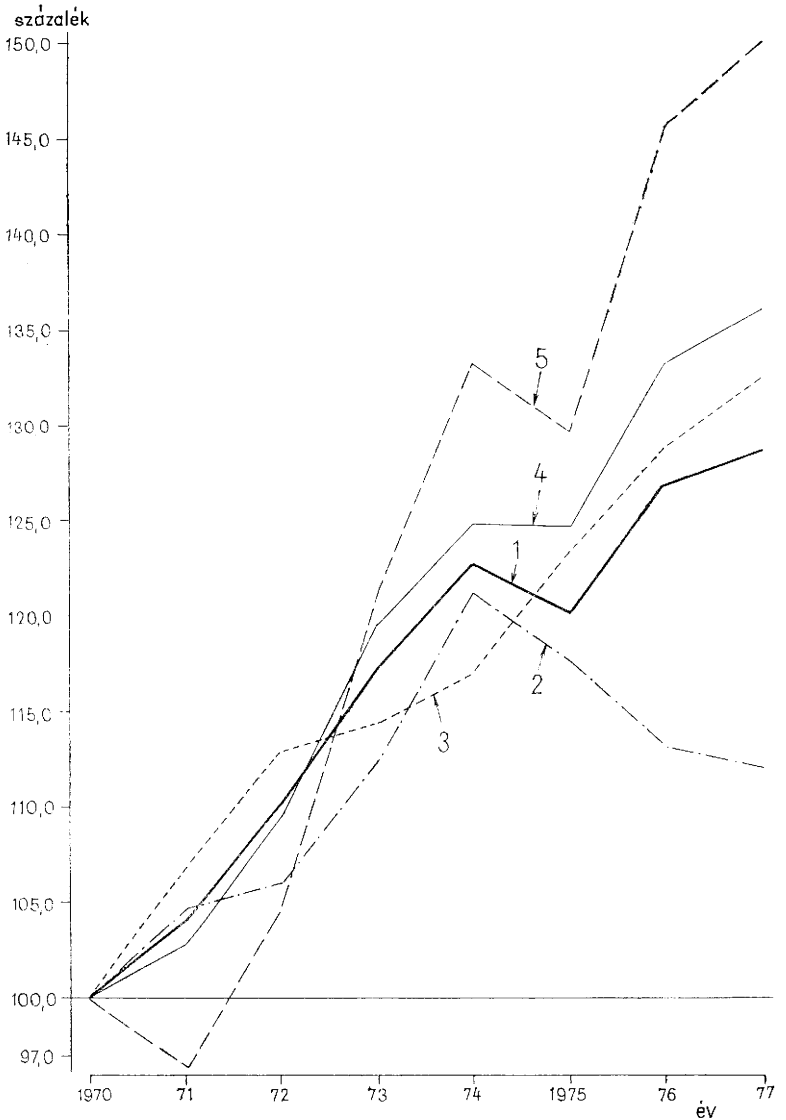
4. sz. ábra

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1973—1976 között Japánban

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1970—1977 között Belgiumban

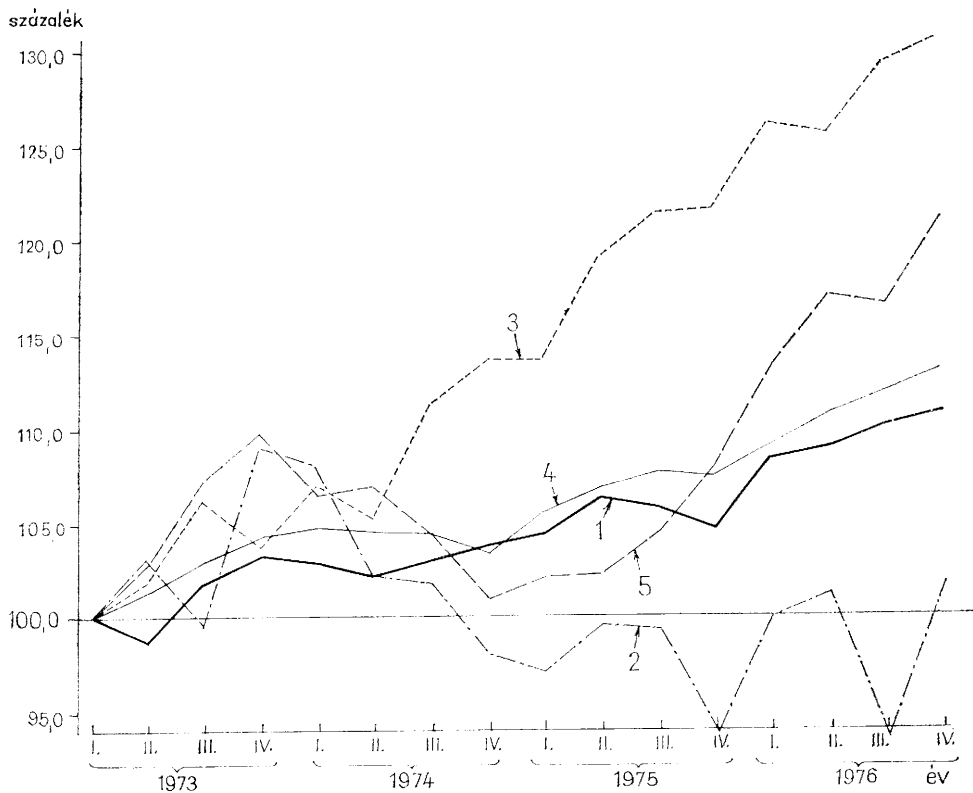

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

sem a külkereskedelmi mérleg egyenlege, sem pedig az állami költségvetés kiadási és bevételi oldalának a különbsége nem változna valamely időszakban a megelőzőkhöz képest — ebben a manapság több mint valószínűtlen esetben fejeznék ki az állótüke-beruházás mozgása a profit mozgását.

Nézzünk néhány példát ezzel kapcsolatban a visszaesés megkezdődésére vonatkozóan! (Az itt következő adatok — ellentétben a grafikonokkal —

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1973—1976 között Ausztráliában

Forrás: U.a. mint az 1. sz. ábránál.

folyó árasak.²⁾ Az NSZK-ban az állótöke-beruházás 1972—1975 közötti csökkenését két másik profitösszetevő lényegében mindvégig ellensúlyozta. A beruházás változása például 1974-ben 900 millió DM-mel csökkentette az adózás utáni bruttó profitot, míg a költségvetés és a kereskedelmi mérleg egyenlegének változása együttesen 40 580 millió DM-mel növelte azt. 1975-ben ez utóbbi két összetevő újabb 30 640 millió DM-mel járult hozzá a profittömeg növekedéséhez, miközben az állótöke-beruházás sem csökkentette azt — az állótöke-beruházás ekkor már 1400 millió DM-mel nőtt. Ám az adatokból az is látható, hogy a profit nagyságának változásában éppen a költségvetés és a kereskedelmi mérleg egyenlege játszotta a döntő szerepet. Ugyanakkor a végtermék 1975. évi visszaesését itt elsősorban nem is a profit alakulása magyarázza. Igaz, a profit növekedése lelassult, de a profittömeg végül is egyetlen évben sem csökkent. A végtermék csök-

²⁾ Az adatok forrása: OECD Quarterly National Accounts Bulletin. 1979. IV sz. (1965—79) és National Accounts 1960—1979.

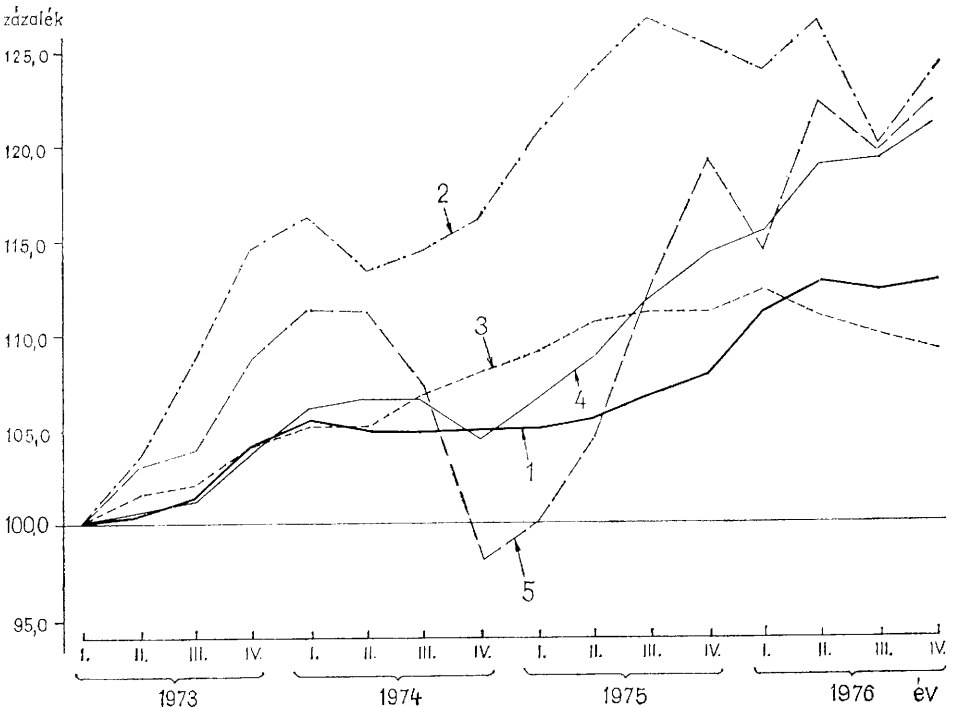
kenését elsősorban az okozta, hogy — mivel az olajárrobbanás, illetve a cserearányromlás elleni védekezésként az NSZK legfőbb kereskedelmi partnerei jelentősen visszafogták importjukat — a nyugatnémet kivitel volumene 1975-ben 6,0 százalékkal csökkent.

Kissé más a helyzet Japán esetében. Az állótőke-beruházás csökkenése itt 1974 I. negyedében kezdődött. Ekkor azonban a kereskedelmi mérleg már három negyedéven keresztül — és egyre növekvő mértékben — deficités volt, miközben folyamatosan nőtt a költségvetés aktívuma is. Ez összesen 1454 milliárd jennel csökkentette a profitot, míg az állótőke-beruházás változása ekkor még 5672 milliárddal növelte azt. Az állótőke-beruházás csökkenésének kezdőpontjától (1974 I. negyede) a végtermék újbóli növekedéséig (1975 II. negyede) terjedő időszakban viszont az állótőke-beruházás változása 11 milliárddal, a kereskedelmi mérleg deficitje pedig egybillió jennel csökkentette a profitot. Ekkor a költségvetés aktívuma 80 milliárddal csökkent, ami már újra növelte a profitot. Japánban tehát — anélkül, hogy az export mennyisége mérséklődött volna — a profit csökkenése végső soron a kereskedelmi mérleg deficitessé válásának a következménye.

Úgy gondolom, nem szükséges a többi ország adatait is hasonló módon részletezni. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy — Japánhoz hasonlóan —

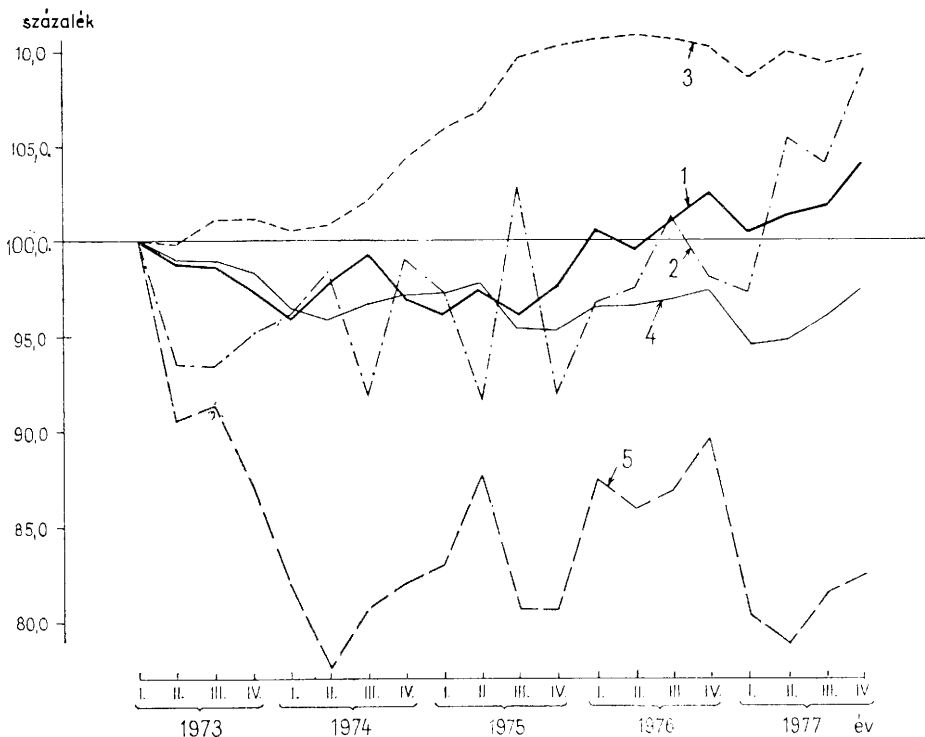
7. sz. ábra

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1973—1976 között Kanadában

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1973—1977 között Angliában

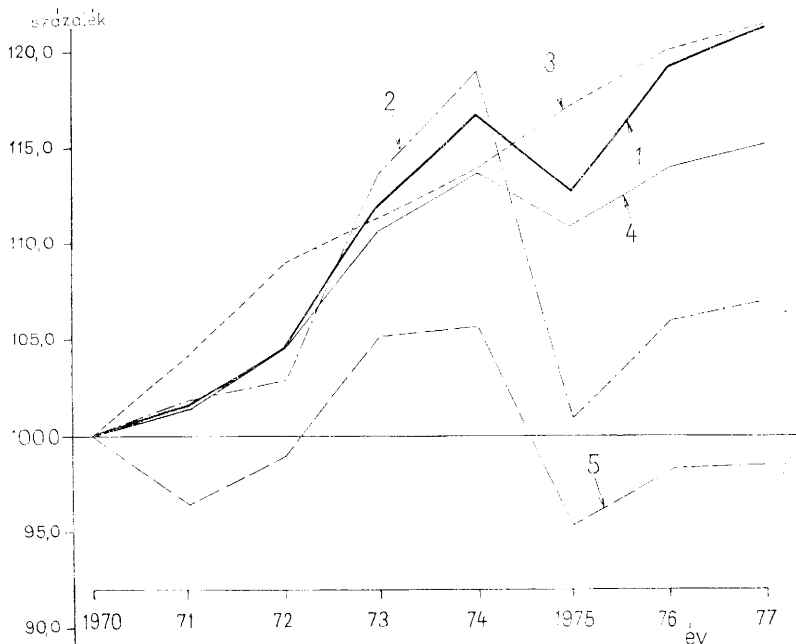

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

Franciaországban, Angliában, Olaszországban, Kanadában és Ausztráliában is a kereskedelmi mérleg deficitjének növekedése játszotta a döntő szerepet a profitmérséklődés megkezdődésében. Ezekben az országokban már 1973 elején — részben az élénk belföldi kereslet, részben a cserearányromlás következtében — deficitessé vált a mérleg. Ezt összevetve más profitösszetevők mozgásával (elsősorban az állótőke-beruházások, valamint a tartós fogyasztási cikkeknek a bérből és fizetésből élők megtakarítás-változásaival korreláló keresletével), amint az a grafikonok megfelelő görbéiből kiolvasható, azok — Olaszország kivételével — csak mintegy fél-, egyéves csúszással gyakorolhattak jelentősebb befolyást a profit alakulására.³

³ A válság kibontakozásának ezt a módját Erdős Tibor már egy 1977-ben közzétett cikkében leírta: „A válságot tehát világméretben valóban jellemezte a fizetési mérlegek súlyos egyensúlyzavara. Úgy vélem azonban, hogy sokkal határozottabban kell fogalmaznunk. Sok országban közvetlen ok és okozati kapcsolatról van szó. A fizetésimérleg-zavaroknak szerepük volt a válság kirobbanásában, okozták a válságot. A nem ciklikus természetű válság legjobb példájával állunk tehát szemben” ([4] 406. l.).

A végtermék főbb összetevőinek alakulása 1970—1977 között Olaszországban

Forrás: Ua. mint az 1. sz. ábránál.

A visszaeséshez vezető profitcsökkenés megkezdődésében tehát a fejlett tőkésországok többségében — az Egyesült Államoktól némileg eltérően — elsősorban a kereskedelmi mérleg egyenlegének volt döntő szerepe. A tartós fogyasztási cikkek keresletének változása ezen országokban — mennyiségileg — kisebb hatású volt, és időben is később jelentkezett. Ám a mechanizmus működésében „csak” ennyi az eltérés. A fogyasztási cikkek — mindenekelőtt a tartós javak — keresletének visszaesése ugyanis minden fejlett tőkésországban a felgyorsult infláció és a restriktív konjunktúrapolitikai intézkedések együttes következménye volt. Az pedig végső soron közömbös a konjunktúramechanizmus szempontjából, hogy az árszínvonal-növekedés gyorsulásának háttérében belső vagy külső tényező áll-e, illetve a restriktív kiváltó oka a kereskedelmi mérleg túlzott mértékű deficitje vagy az infláció felpörgése. (Esetleg, mint 1973—1974-ben láttuk és részben 1980—1981-ben is, mindkettő együttesen.)

„A fellendülés feltételét képező profitorozás megkezdődésében” ugyanakkor minden fejlett tőkésországban a kormányzati egyenleg deficitessé válása, illetve a deficit növekedése és a tartós fogyasztási cikkek keresletének megugrása volt a döntő. Ugyancsak ezzel a hatással járt — bár jóval kisebb a jelentősége — a kereskedelmi mérlegnek a termelés-visszaesésből következő (az importoldalán mérhető) javulása. (A növekedés újbóli megindulását követően — lényegében 1976 elejétől — a kereskedelmi mérlegnek szükségképpen nem lehetett már profitorozó szerepe, mivel a megváltozott

világpiaci árarányok mellett a bővülő import az országok többségében eleve újra növelte a deficiteket.)

Az említett különbségek mellett is megállapítható tehát, hogy az egyes keresletcsoportok mozgásának egymáshoz és a termelés alakulásához viszonyított képe nemcsak az Egyesült Államok, hanem *más országok* esetében is alátámasztja azokat a következtetéseket, elméleti megállapításokat, amelyeket Molnár Ferenc az Erdős Péterrel közösen írott tanulmány alapján az Egyesült Államok adataiból vont le. Mindazonáltal ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy minél nyitottabb, vagyis minél inkább külkereskedelem-érzékeny gazdaságról van szó, annál fontosabb a konjunktúraingadozások mechanizmusában a kereskedelmi mérleg egyenlegének, valamint a kivitel és a bevétel dinamikájának a változása. Mind a grafikonok, mind más tények alapján — az előző megjegyzést is figyelembe véve — úgy gondolom, hogy *a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok anyagi alapja a mai fejlett tőkés gazdaságban valóban nem az állótöke-beruházás, illetve annak periodikus hullámmozgása.*

A profit és az állótöke-beruházás mozgásának elszakadása nem új jelenség

Megítélésem szerint Molnár Ferenc okkal-joggal „hadakozik” a beruházások szerepét túlértékelő konjunktúra- és válságelméleti felfogás ellen. Ám a dologban éppen az a legérdekesebb, hogy az utóbbi évtized válságainak, visszaeséseinek és fellendüléseinek megkezdődésében olyan profitösszetevők — a bérből élők megtakarítása, a kormányzati és a külkereskedelmi mérleg egyenlege — játszották a kulcsszerepet, amelyek — bár az elmélet csak „nem régen” tud róluk — egyáltalán nem új keletűek.⁴

Molnár Ferenc is igen óvatosan fogalmaz tanulmányában akkor, amikor az amerikai gazdaság II. világháború utáni sajátosságának tartja ezt a mechanizmust: „Az amerikai gazdaságra vonatkozó hosszú távú statisztikai idősorok vizsgálata lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy vajon valóban az állótöke-beruházások mozgása határozza-e meg az egész gazdaság mozgását, vagy sem. A válasz egyértelműen az, hogy ilyen általános érvényű összefüggés nemcsak hogy a mai tőkés gazdaságban nincsen, hanem már 40 évvel ezelőtt sem volt. Az adatok ugyanis azt mutatják, hogy 50 év közül (1930—1979) 11-ben, vagyis a vizsgált esztendők több mint egyötödében, az állótöke-beruházás és a végtermék nem azonos irányban mozgott” ([8] 267. l.). Ez pedig — abból a feltevésből kiindulva, hogy a végtermék növekedése feltételezi legalábbis a profit tömegének hasonló változását — azt jelenti, hogy az állótöke-beruházás és a profit között nemcsak az 1970-es években, hanem már jóval előbb sem volt meg az az egyértelmű megfelelés, amely alapján a „hagyományos” válságelmélet a beruházásokkal lineárisan együtt mozgó profitot feltételezett.

⁴ Ezeknek a profitösszetevőknek a „felfedezése” Kalecki nevéhez fűződik, aki felfedezését először egy 1933-ban megjelent tanulmányában tette közzé [6]. Természetesen e profitösszetevőknek már ezt megelőzően is létezniük kellett — felfedezni csak olyasvalamit lehet, ami létezik. A kereskedelmi mérlegre, az államháztartás bevételeinek és kiadásainak arányára, valamint a munkások megtakarításaira vonatkozóan a közgazdasági irodalom ennél valóban régebbiről rendelkezik adalékokkal. Kalecki érdeme tehát tulajdonképpen „csak” annak megállapítása, hogy ezek az „összegek” miért és miként befolyásolják a profit tömeget.

Molnár másik érve azzal szemben, hogy a mai tőkés gazdaságot az állótőke-felhalmozás alakulása mozgatja, ugyanakkor az, hogy a végterméken belül ennek részesedése az Egyesült Államokban az általa vizsgált években átlagosan 11—12 százalék volt, s ebből is következik, hogy — úgy mond — „egy ilyen kis farok nem csóválhat egy ilyen nagy kuttyát”.

Am ezen a két statisztikai tényen érdemes egy kicsit hosszabban elgondolkodni. Egyfelől ugyanis a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltató ágazatok közötti arányváltozás arra utal, hogy az elsősorban az iparhoz kötődő állótőke-beruházásoknak az évi végtermékhez viszonyított aránya, vagyis a beruházási ráta, nem valamilyen kezdeti magas értékről csökkent az előbb említett szintre, hanem ellenkezőleg, a mai fejlett tőkésországok korábbi, az iparosodás alacsonyabb szintjével jellemezhető fejlődési stádiumában még alacsonyabb lehetett, s csak a 20. század második felében emelkedett jelentősen. (Ebből a szempontból talán éppen az amerikai gazdaság a „szabályt erősítő kivétel”). A beruházási ráta például Japánban az 1953-as 8,6-ról 1972-re 19,0 százalékra nőtt. Bár az 1974—1975. évi válságot követően mérséklődött ugyan a beruházások végtermékhez viszonyított aránya, 16—17 százalék közötti nagyságával még mindig kétszerese az 1950-es évek átlagának.⁵ Erre a folyamatra következtethetünk a tőke koncentrációja és centralizációja néven ismert jelenség alapján is. Az is a beruházások részesedésének növekedésére utal, hogy a prekapitalista gazdasági viszonyok között az újratermelésre sokkal kisebb mértékben volt jellemző a bővítés, mint akár a 19., akár a 20. századi kapitalizmusra. Az azóta bekövetkezett egyre gyorsuló gazdasági növekedés pedig — még a tőkeigényesség és a műszaki fejlődés különböző hatású változásait is figyelembe véve — a beruházási célú megtakarítás növekvő arányát feltételezi.

Másfelől pedig — egyrészt éppen az előbb említett folyamatból következően — valószínű, hogy az állótőke-beruházás a profit tömegének is kisebb részét tette ki korábban, mint manapság. Emellett szól az is, hogy a többi profitösszetevő közül a tőkésék fogyasztási célú kiadásainak a végtermékhez, illetve a személyi fogyasztáshoz viszonyított aránya — a tőkés fogyasztásnak a profit egészéhez viszonyított lassúbb növekedése következtében — irányzatában csökkenő, míg mind az állami költségvetés és a külkereskedelmi mérleg egyenlege, mind pedig a bérből és fizetésből élők megtakarításainak, illetve túlköltekezésének a mozgása hosszabb távon jellemzően nem egy irányban változik, hanem pozitív és negatív kilengésekkel az „egyensúly” irányába mutat.

Legalábbis ezek alapján paradoxnak tűnik, hogy a mainál kisebb beruházás/profit arány és beruházási ráta mellett az állótőke-felhalmozás periodicitása taszította időről időre a gazdaságot válságba, míg a 20. század utóbbi néhány évtizedében megnövekedett beruházási ráta és beruházás/profit arány ellenére ma mégsem az állótőke-beruházás, illetve annak periodikus hullámzása a válságok anyagi alapja.

Annak illusztrálásaképpen, hogy az említett profitösszetevők „mindig” is léteztek (jóllehet ezen összetevők hatására a mai mechanizmus ismeretében sem vezethető vissza a ciklikus válságok korábbi sorozata), álljon itt az angol gazdaság 110 éves fejlődésére vonatkozó adatsor. Ez az adatsor

⁵ Molnár [8] cikkéhez hasonlóan ezek az adatok folyó áron értendők, s csak a profitot jelentő állótőke-beruházást (tehát a non-residential gross private domestic fixed investmentet) foglalják magukba.

azt a termelési, illetve fogyasztási áruszerkezetet (és ezek változását) mutatja, amely mellett a különféle típusú válságok lezajlottak. (Lásd a következő lapon levő táblázatot.)

Az adatok ábrázolta, valamint néhány mögöttük meghúzódó változásból a következőket érdemes, illetve indokolt külön is kiemelni:

— Az állótüke-beruházás aránya a végtermékben a múlt század utolsó harmadában átlagosan 5,8 százalékot tett ki. Bár megbízható statisztikai adatok a táblázatban közölnél korábbi időszakokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre, bizonyos adatokból, tényekből mégis arra következtethetünk, hogy a beruházási ráta a 18. században, illetve a 19. század elején valóban alacsonyabb volt ennél.⁶ A beruházási ráta határozott növekedését így csak a 20. század elejétől láthatjuk. A beruházási ráta növekedése a II. világháborút követően vált gyorsá. Ennek legfőbb oka — valószínűleg — egyrészt az, hogy Anglia ekkorra végérvényesen elvesztette gyarmatbirodalmát, másrészt az, hogy ekkor bontakozott ki a tudományos-technikai forradalom. Ez utóbbi a meggyorsult műszaki fejlődésen keresztül fokozta a felhalmozási kényszert.

— A kormányzati áru- és szolgáltatásvásárlás részesedése a 110 év alatt folyamatosan növekvő. (Az 1910-es évtized kiugróan magas értékét az első világháború „okozta”. Ehhez hasonló „szabálytalan” mozgást találunk a második világháború alatt is, amely időszakot a megfelelő bontású adatok hiányában kihagytuk a táblázatból.) Az állami költségvetés egyenlege (adóbevételek mínusz állami áru- és szolgáltatásvásárlás plusz szubvenciók) a múlt században mindvégig a század első évtizedében is aktív. A költségvetés először az első világháború során vált deficitessé. Ezt követően — az 1929—1933-as válság, majd a második világháború időszakának kivételével — többnyire újra aktív a költségvetés egyenlege. A deficités költségvetés csak az 1950-es évek végétől kezdve állandósult. Világos azonban, még ha nem a mai értelemben vett költségvetési politikáról van is szó, hogy mint profitösszetevő nemcsak a költségvetési deficit, hanem az egyenlegnek a nullszaldótól történő bármilyen irányú eltérése, illetve ennek változása jön számításba.

— A háborús, valamint a világgazdasági válsággal sújtott szakaszoktól eltekintve, a kereskedelmi forgalom arányának zsugorodása látható. Ez az importénál sokkal nagyobb mértékben az exportra koncentráldott. Míg ugyanis a múlt század utolsó negyven évében az export átlagos részesedése 31,5, az importé pedig 27,3 százalék volt, a második világháború utáni 33 évben ezek az adatok rendre: 25,5 és 25,4 százalék. Ebből is látható, hogy a kereskedelmi mérleg egyenlegének a nominális profiton belüli súlya úgy csökkent, hogy tendenciájában fékezte annak növekedését. (Az 1880-as évtizedben például — 5 százalékos beruházási ráta mellett — a kereskedelmi mérleg aktívuma a végtermék 4,9 százalékaival volt egyenlő, nagyságrendileg tehát azonos súlyú lehetett a két profitösszetevő a profit tömegén belül is.)

⁶ Az angol textiliparnak a tőkés fejlődésben betöltött ismert szerepe alapján erre következtethetünk a következőkből: „... a gépi szövés csak a XIX. század elején, Cartwright szövőszékének tökéletesítése után vált általánossá. Az új berendezés gyors elterjedését mutatják az angol szövőszékek adatai: számuk 1813-ban 2400 volt, 1829-ben már 45 000. ... 1750-ben Anglia nyersgyapot-importja körülbelül 1000 t volt, száz évvel később már 435 000 tonna. A feldolgozás csak a gépesítés révén növekedhetett ilyen óriási mértékben” ([1] 23—24. l.).

A végtermék (GNP) egyes elemeinek aránya az Egyesült Királyságban 1870—1979 között
(a végtermék százalékában, folyó áron)

Megnevezés	1870—1879	1880—1889	1890—1899	1900—1909	1910—1919	1920—1929	1930—1939	1947—1949	1950—1959	1960—1969	1970—1979
Állóteke-beruházás	6,1	5,0	5,6	6,5	3,9	6,2	6,3	9,0	11,4	14,0	15,8
Fogyasztási cikkek	83,9	83,4	83,7	81,2	72,8	83,0	82,77	75,2	70,4	67,5	64,7
Kormányzati vásárlás	4,5	5,4	5,9	8,0	22,1	8,7	11,4	15,5	16,6	17,2	19,9
Export	31,9	33,1	29,8	31,0	30,8	30,6	18,6	22,3	26,7	23,9	26,7
Import	-27,7	-28,2	-26,3	-27,0	-29,0	-28,3	-19,7	-23,5	-26,0	-23,5	-27,3
Készletváltozás	1,3	1,3	1,3	0,3	-0,6	-0,2	0,7	1,5	0,9	0,9	0,9

Megjegyzés: 1870-től 1919-ig Dél-Irországgal (az Ír Köztársasággal) együtt, 1920-tól csak Észak-Irországgal.

Forrás: Feinstein, C. H.: National Income Expenditure and Output of the United Kingdom 1855—1965. Cambridge University Press, 1972., Annual Abstract of Statistics 108. és 117. sz. Central Statistical Office, London, 1971. és 1981.

— A végtermék másik eleme, amelynek rovására az állótőke-beruházás és a kormányzati vásárlás aránya megnőtt, a fogyasztási cikkek. A fogyasztási cikkek részesedésének csökkenése két ellentétes folyamat következménye: a bérből és fizetésből élők fogyasztásának aránynövekedésével „párhuzamosan” mérséklődött a nem bérből élők fogyasztásának aránya. E változás mértékét jelzi, hogy amíg az 1870-es évtized átlagában a nem bérből élők a teljes fogyasztásicikk-halmaznak mintegy 50—55 százalékát vásárolták meg, addig az 1970-es évtized első felében ez már csak 7—10 százalékot tett ki. Helytelen volna ugyanakkor ezt a változást mindenestül a költségvetési politika megváltoztatásának tulajdonítani. A költségvetési kiadásokkal finanszírozott lakossági fogyasztásicikk-vásárlás ugyanis — amelynek háttérében a fokozódó adóztatás áll — csak az 1929—33-as válság utáni szakasztól kezdve figyelhető meg. Ez a tényező különösen jelentőssé csak a költségvetés deficitessé válásakor, az 1960—1970-es években lett. Ám a nem bérből élők fogyasztási célú vásárlásai az összes fogyasztásicikk-vásárlásnak 1925—1936 között is már csak átlagosan 34—38 százalékát képviselték. Ennek a — döntően a tőkés fogyasztás rugalmatlansága, illetve a profitnál lassúbb növekedése miatt bekövetkező — folyamatnak a kiemelésére pedig azért van szükség, mert a fogyasztásicikk-vásárlás mozgásának a mai feltételek között — mint láttuk — igen fontos szerepe van a válságba sodródásban, illetve a fellendülés kibontakozásakor, s a fogyasztásicikk-kereslet döntő része ma már a bérből és fizetésből élők kereslete.

Mindezek alapján a félreértések elkerülése végett tehát indokolt külön is kiemelni: míg a klasszikus periodikus válságok kirobbanása során a profitrealizálás feltételeinek romlása közvetlenül az állótőke-beruházások csökkenéséhez vezetett, s ez okozta a profittömeg kumulatív folyamatokat kibontakoztató esését, addig manapság a profit csökkenése többnyire még a beruházások növekedésének szakaszában bekövetkezik, s a beruházások süllyedése így nem oka, hanem maga is következménye a termelés, illetve a kereslet hanyatlásához vezető folyamatnak. *E változásnak azonban csak feltétele, de nem kiváltó oka a profit és a beruházások mozgásának egymástól való elszakadása.*

Az újratermelés arányai és a konjunktúraingadozások

A tőkés gazdaság szerkezetének hosszabb távon bekövetkezett változásai és a konjunktúra-, illetve válságmechanizmus ebből következő átalakulása közötti összefüggéssel a marxista közgazdasági irodalom részletesen foglalkozott.⁷ Mindaz tehát, amivel a mai konjunktúraingadozások sajátosságainak (a fogyasztási cikkek és a beruházási javak keresletének említett mozgása, az árszínvonal „megfordult” alakulása stb.) oka megmagyarázható, e helyütt jórészt ismétlés volna. Az angol gazdaság szerkezetének bemutatott módosulása alapján azonban mégis ide kívánkozik egy ezzel kapcsolatos további megjegyzés.

A fejlett tőkésországok gazdasági fejlődésének utóbbi 30 éve a konjunktúraelemzés szempontjából — némileg leegyszerűsítve — két szakaszra osztható. Az első — amely megítélésem szerint az 1950-es és 1960-as évekre

⁷ Lásd mindenekelett [2], [5], [9], [10].

esett — legfőbb jellemzője a minden korábbinál magasabb ütemű és a régió egészét tekintve válságmentes gazdasági növekedés. Ezzel szemben az 1970-es évtized óta (még ha figyelmen kívül hagyjuk is a termelés-csökkenés időszakát) nemcsak hogy lassabbá vált a növekedés, de kevesebb mint tíz év alatt (1973—81 között) kétszer következett be visszaesés. Vagyis e második szakaszt a tőkés gazdaság válságérzékenységének fokozódása jellemzi. E tény értékeléséhez ugyanakkor nem nyújt elegendő alapot csupán a világgazdasági korszakváltásnak, illetve a cserearányokban történt változásnak a konjunktúraingadozásra gyakorolt ismert hatása. Bármennyire nehéz volna is tagadni a külső tényezők szerepét — a konjunktúraingadozások mai jellegének meghatározó elemét a belső folyamatok képezik. Megítélesem szerint a bérből és fizetésből élők fogyasztásicikk-keresletének említett (egyébként általánosan megfigyelhető) aránynövekedésének igen szoros kapcsolata van egyfelől a konjunktúraingadozások jelenlegi képével, másfelől a válságérzékenység fokozódásával.

Az 1974—1975-ben lezajlott válságnak, de az 1980—1981-es recesszióknak is (amint az részben a grafikonokból is megállapítható) az egyik megkülönböztető vonása a klasszikus periodikus válságokhoz képest az, hogy sem a visszaesés, sem a fellendülés nem a beruházási javak piacán kezdődött, hanem a fogyasztásicikk-piacon. Mármost a marxi újratermelési egyenlet szerint ilyen helyzet elvileg nem lehetséges, mivel a kereslet bővülésének egyetlen forrása a felhalmozás, a beruházás. Nem csökkenhetne s nem is nőhetne tehát a fogyasztási cikkek kereslete előbb, mint az ennek végső forrását jelentő felhalmozás. A marxi séma — s a klasszikus periodikus válságok elmélete — azonban egyrészt eltekint az állam gazdasági szerepétől, másrészt — mivel a kereskedelmi mérleget egyensúlyban levőnek tételezik fel — eltekint a külkereskedelemtől is. A tőkés gazdaság tényleges működése ugyanakkor azt mutatja, hogy éppen az állami költségvetés, illetve az állami áru- és szolgáltatásvásárlás végterméken belüli aránynövekedésével együtt — különösen az anticiklikus gazdaságpolitikai gyakorlat következtében — a fogyasztási cikkek keresletének változása egyre kevésbé függ a felhalmozás alakulásától.

Az állandósult infláció közepette ugyanakkor az árszínvonal-növekedés gyorsulásának egy pontján — különösen, ha egyidejűleg nagyarányú kereskedelmi, illetve fizetésimérleg-deficit is keletkezik — az állami gazdaságpolitika szükségképpen inflációellenes politikába vált át. Am ilyenkor — az egyéb keresletkorlátozó intézkedések mellett — a lassuló növekedési ütemű nominálkereslet és a tapasztalatok szerint egy ideig még tovább gyorsuló infláció okozta reálkereslet-mérséklődés éppen azért következik be, mert a fogyasztási cikkek keresletének döntő részét ma már a bérből és fizetésből élők alkotja, akik „csak annyit költhetnek, amennyit keresnek”.

Ami pedig a válságérzékenység fokozódását illeti, egy 1977-ben megjelent, Pásztori Veronikával közösen készített cikkünkben a következőket írtuk: „Az 1974—75-ben lezajlott válság a II. világháború után a fejlett tőkésországokban rendszerré vált állami monopolkapitalizmus első világméretű válsága. Ebben a vonatkozásban mindenképpen indokolt tehát az a kérdés, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszere milyen módon teremtett mozgásformát a tőkés termelésben érvényesülő ellentmondásoknak, s ez milyen új problémák keletkezéséhez vezetett. Úgy tűnik, e kérdés fontosságát megerősíti az a tény, hogy a tőkés állam gazdasági szerepének

vizsgálatát eddig jobbra az újratermelési ciklus befolyásolásának, az ingadozások enyhébb lefolyásának oldaláról való megközelítés jellemezte. Kétségtelen tény, hogy a gyors gazdasági növekedés időszakában ez a kérdés tarthatott számot a legnagyobb érdeklődésre. Azok a változások azonban, amelyek ennek nyomán következtek be, arra hívják fel a figyelmet, hogy a monopolkapitalista állam gazdaságirányítási, befolyásolási tevékenysége bizonyos körülmények között alapot teremthet recesszió, súlyosabb esetben válság bekövetkezéséhez” ([7] 619. l.).

Nos, a tőkés kormányoknak azóta sem sikerült az infláció és a munkanélküliség növekedését akár csak kismértékben is megfékezni, valamint megoldani vagy „kivédeni” az újabb olajár-emelkedésből következő mérlegproblémákat. Amit az országok többségében tettek — a gazdaságpolitikai konzervativizmus előretörése alapján —, az az előbb érintett folyamatot még inkább erősíti — példa rá az 1980—1981. évi újabb visszaesés. Ha tehát a klasszikus periodikus válságokkal kapcsolatban joggal írhatta Erdős Péter, hogy azok elkerüléséhez, enyhítéséhez a beruházások egyenletes időbeli eloszlására volna szükség, úgy ma azt mondhatjuk: a profittömeg instabilitásának elkerüléséhez legalább ennyire fontos lenne ugyanez a fogyasztási cikkek keresletének esetében. Egy ilyen célzatú gazdaságpolitikai szemlélet kialakítását elvárni azonban — még a legújabb franciaországi fejleményeket tekintve is — nem más, mint a tőkésországok társadalmi, politikai valóságának figyelmen kívül hagyása.

Hivatkozások

- [1] *Cipielewski, J.—Kostrowicka, I.—Landau, Z.—Tomaszewski, J.*: A világ gazdaságtörténete a XIX. és XX. században. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [2] *Erdős Péter*: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [3] *Erdős Péter—Molnár Ferenc*: Ár-, profit- és konjunktúraelmélet a tények próbakövében. (Infláció és válságok a 70-es évek amerikai gazdaságában.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, előkészületben.
- [4] *Erdős Tibor*: Árrobbanás és gazdasági válság. Külgazdaság, 1977. 6. sz.
- [5] *Erdős Tibor*: A válságmechanizmus új vonásai. Vezetéstudomány, 1980. 1. sz.
- [6] *Kalecki, M.*: A tőkés gazdaság működéséről. (Válogatott tanulmányok.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [7] *Kardos Tamás—Pásztori Veronika*: Gondolatok az 1974—1975-ös tőkés gazdasági válságról. Külgazdaság, 1977. 8. sz.
- [8] *Molnár Ferenc*: Fogyasztói beruházás és konjunktúra. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
- [9] *Rimalov, V. V.*: A tőkés világgazdaság strukturális változásai. Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- [10] *Stajner, R.*: A gazdasági válság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

Az iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság az egyik leghagyományosabb ágazata a népgazdaságnak, mind termékeit, mind pedig termelési technikáját tekintve. Az ipar nap mint nap teljesen új termékeket dob piacra. (1980-ban az Egyesült Államokban kapható fogyasztási cikkek 70—75 százalékat tíz évvel ezelőtt még nem gyártották.) A mezőgazdaság is döntően azokat a termékeket termeli, mint amelyeket akár ezer évvel ezelőtt, így gabonát, húst, bőrt, tejet, textilipari alapanyagokat.

Az ipar eszközei folyamatosan megújulnak, átalakulnak, nemcsak formájukat, teljesítménynövekedésüket tekintve, de elvi alapjukban is. Az ipari robotok, a számítástechnika, az atomenergetika mind-mind forradalmasítja az egész termelési folyamatot.

A mezőgazdaság eszközei — legalábbis lényegüket tekintve — keveset változtak az elmúlt évszázadok folyamán. Eke, borona, kapa a földművelésben, kasza és egyéb vágóeszközök a betakarításban — többszáz vagy ezeréves eszközök, csak ma legfeljebb gép vontatja, működteti őket, és így a teljesítményük nagyobb lett. A mezőgazdaságban a legmodernebb kombájn is a kasza és a cséphadaró elvén működik, a traktor pedig a ló, a bivaly „elvén”.

Az élő szervezetek, a biológiai ciklusok, a termőföld adottságai, az éghajlat éves ciklusai és szeszélyes ingadozásai mind-mind korlátot jelentenek az innovációs folyamat számára. Miben nyilvánul meg mégis az innovációs készség a mezőgazdaságban? A termékeket ille-

tően a választék bővítése, új fajták kialakítása és a feldolgozottsági fok növelése — új ízesítés, új csomagolás — jelenthet újítást. Jelentősebb innováció a termelés technikai fejlesztésében és szervezésében alakulhat ki. Bár a mezőgazdasági termelés eszközei alapjukban nem sokat változtak, teljesítményüket, formájukat, tökéletességüket nézve már igen. Míg a termékek területén alapvető megújulás aligha képzelhető el, addig a termelésben, a technikában és a termelés szervezetében éppen a hetvenes években figyelhattunk meg gyors innovációs folyamatot a magyar mezőgazdaságban. Különösen a termelés szervezeti formái, szervezési elvei változtak erőteljesen ebben az időszakban. Mindez szorosan összefüggött az iparszerű termelési rendszerek elterjedésével.

Innovációs korszakok a magyar mezőgazdaságban

Hazánk a második világháború után még kelet-európai viszonylatban is erősen elmaradott agrárstruktúrát örökölt. Az olcsó, nagy tömegű munkaerő a félféudális jellegű kötöttségek miatt falun rekedt, ami gátolta a gépesítési törekvéseket. A termelés a hagyományokon alapult, az agrártechnika leírása nem a műszaki tudományok, hanem a néprajz témakörébe tartozott.

A felszabadulás utáni fejlődés évei
a későbbi előbbrelépést alapozták meg. Ez a szakasz kb. 1947-től 1958-ig tartott. Az ötvenes években a mezőgaz-

daság főként a felhalmozási forrás szerepét töltötte be. Az erőforrások túlzott elvonása miatt gyakran még a termelés szintentartása is gondot okozott. A termelés mennyisége nem nőtt, a műszaki felszereltség sem javult, és így nem ment végbe innováció. Volt azonban egy nagy eredmény: lepadt az évszázadok során felhalmozódott munkaerő-felesleg, megszűnt a látens agrár-munkanélküliség és a falu rejtett viszonylagos túlnépesedettsége. 1950 és 1960 között felére csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma.

Az agrárfejlődés következő szakasza a hatvanas évekre tehető. A kollektivizálás befejeztével létrejöttek a nagyüzemi gazdálkodás legfontosabb felteletei. Végbement a mezőgazdaság „eredeti iparosítása”, megjelentek nagy tömegben a gépek, a lovat felváltotta a traktor, a kaszát a kombájn. A hatvanas évek közepén kibontakozott a növénytermelés kemizálása. Ez még nem korszerű mezőgazdaság, elmarad a világszínvonaltól, de már nem is a hagyományokon alapul. *A hatvanas éveket tekinthetjük az első innovációs korszaknak.*

A hatvanas évek végén kezdődik, és a hetvenes évek elején bontakozik ki a *második nagy megújulási folyamat*, s ha a hatvanas éveket tekintjük mezőgazdaságunk „ipari forradalmának”, akkor a *hetvenes éveket a technikai-technológiai forradalom évtizedének lehet nevezni.*

A hetvenes években kialakultak a mai üzem- és táblaméretek (3000–6000 hektáros üzemek, illetve 80–120 hektáros táblák). Az állattenyésztésben uralkodóvá vált az intenzív zárttartásos technológia (a maga hátrányaival együtt), a növénytermelésben elterjedtek a modern iparszerű termelési eljárások. Élelmiszer-termelésünk gyorsan fejlődött. A Világbank statisztikája szerint 1968–1978 között Hollandia után Magyarország növelte leggyorsabban az élelmiszer-termelést a világon. 1979-ben elsőként voltunk az egy főre

jutó hústermelésben, és az első öt között az egy főre jutó gabonatermelésben. 1980-ban a hektáronkénti 4,7 tonna búzatermésátlaggal az egymillió hektárnál nagyobb területen termelő országok között az elsőként voltunk (csak takarmánybúzával előztek meg bennünket).

Hústermelésünk jövedelmezősége sajnos nem tartott lépést a termelés bővülésével. A szántóföldi növénytermelésben azonban a hektáronként elért jövedelem nőtt, a gabonaexport gazdaságossága jelentősen javult. A magyar mezőgazdaság a hetvenes években gyorsan fejlődött. Ebben az iparszerű termelési rendszereknek nem kis szerepe volt.

A termelési rendszerek szerepe az innovációs folyamatban

Köztudomású, hogy Magyarországon az első termelési rendszert a baromfitenyésztés integrálása céljából 1965-ben a Bábolnai Állami Gazdaság hozta létre amerikai technológia alapján. Ezt követte ugyanitt a sertéshús-termelési rendszer, majd pedig (éppen az intenzív hús- és tojástermelési rendszer megnövekedett abrakigényének kielégítésére) az első iparszerű növénytermelési rendszer a kukoricaágazatban. Ez utóbbi az amerikai CPS technológia átvételén alapult, azonban a bábolnai szakembereknek sikerült jelentősen továbbfejleszteni. 1972 után sorozatosan jöttek létre termelési rendszerek a legkülönbözőbb ágazatokban. Ma már a számuk meghaladja a hetvenet. A kezdeti szenvedélyes viták elcsitulnak. Bebizonyosodott, hogy ezek az újszervezeti formák hasznos szerepet játszanak a mezőgazdaság fejlődésében hosszú távon, és érdemes fenntartani közülük mindazokat, amelyek életképesnek bizonyultak.

A termelési rendszerek jelentős innovációs hajtóerőt képeztek az agrár-

szférában a legnagyobb megújulási hullám idején. Főnállásuk óta tulajdonképpen *ők töltik be a mezőgazdaság innovációs központjainak szerepét*. Létrejöttük szorosan kapcsolódik az 1968-as gazdasági reformhoz. A közvetett irányítási rendszerre való áttérés, a nagyobb vállalati önállóság, a termelészövetkezeti és az állami szféra egyenjogúsága kedvező talajt teremtett a mezőgazdasági üzemek kezdeményezései számára.

A termelési rendszereket az üzemek hozták létre saját elképzeléseik szerint, problémáik megoldására. Előzményeik tulajdonképpen nem voltak. Sajátos magyar szervezeti formák. Sem a nyugati, sem a szocialista országokbeli agrárszférában nem alakultak ki hasonló átfogó, komplex feladatkört ellátó szolgáltató szervezetek. Az említett CPS technológia a kukorica iparszerű termelésének technológiáját jelentette, azonban a termelési rendszerek tevékenysége messze túlmutat az iparszerű technológia egyszerű adaptálásának körén.

Mi a termelési rendszerek sikerének titka? Főként az, hogy olyan réseket töltenek ki a gazdaság szerkezetében, amelyeket a meglévő intézmények, szervezetek folyamatosan „újratemeltek”, vagy legalábbis nem voltak képesek eltüntetni. Egyrészt a népgazdasági és a vállalati szint közé iktatódott be a rendszerek révén összekötő kapcsolóként a taggazdaságok közös érdekeinek képviselője céljából egy mezoszféra, másrészt a különféle vállalatok, szervezetek, kutatóintézetek, hatósági intézmények közötti horizontális kapcsolódási hézagok szűkítésére vagy megszüntetésére nyílt lehetőség. Úgy is mondhatjuk, hogy a termelési rendszerek előmozdítják a fogaskereknek olajozottabb működését. Olyan feladatokat látnak el, melyeknél idáig nem volt gazdájuk. Így például megszervezik a kutatóintézetek eredményeinek intézményes közvetítését a termelésbe.

A termelési rendszer ellátja az agronómiai szaktanácsadástól az alkatrész- és szervizellátáson keresztül a közös érdekek képviselőit, a vetőmag-, a műtrágya- és a növényvédőszer-beszerezéstől a hitelezéstől a megvásárlás megszervezéséig a legkülönbözőbb tevékenységek egész sorát. A gazdaságok megőrzik önállóságukat, önálló érdekeik vannak, de élvezik a nagy gazdasági szervezet erőpozíciójából fakadó előnyöket sok közös érdekük érvényre juttatásában.

A termelési rendszer *nem hatóság, nem felügyeleti szerv, nem irányító, hanem szolgáltató szervezet*. Nem „segíti” partnergazdaságait, hanem az áru- és pénzviszonyok alapján térítésért szolgáltatásokat nyújt. A rendszerközpont és a taggazdaság között egyenrangú, kölcsönösen előnyös kapcsolat, komplex termelési-gazdasági kooperáció létezik. A rendszerközpont a szolgáltatásaiért kapott ellenértékből tartja fenn önmagát, bővíti tevékenységét, és nyereséget képez, a taggazdaságok pedig előnyökhöz jutnak az iparszerű termelési technológia kész átvételével, a régebbi formáknál jóval biztonságosabb szerviz- és alkatrészellátással, a termék-tárolás és -értékesítés megszervezésével.

A termelési rendszer révén a gazdaságok egyszerre részesülhetnek a specializáció és az ágazattársítás előnyeiből. Az utóbbira a modern, drága géppark jobb kihasználása végett okvetlenül szükség van. Ugyanakkor a termelési rendszer magára vállalja az egyes főágazatok fejlesztésének speciális feladatait, összegyűjti a világ szakirodalmában leírt újdonságokat, kipróbálja nagyüzemi méretekben a kutatóintézetek kisparcellás kísérleteinek eredményeit, megoldja a speciális gépek, adapterek, berendezések alkatrész- és szervizellátását. 1979-ben az Egyesült Államokban a farmok átlagos nagysága 182 hektár volt, míg Nyugat-Európában 25–35 hektár között mozgott. Ilyen méretek mellett nehezen feloldható elmentmondás van az ágazattársítás (bel-

ső kooperáció, munkamegosztás) és a specializáció között. A túlspecializált, túlgépesített farmok csak a rendkívüli mértékű állami támogatás révén maradhatnak fenn, illetve a magántermelők a nagy szolgáltató (kombájnosokkal rendelkező, arató) szervezetek függőségébe kerülnek. (1979-ben az Egyesült Államokban egységnyi agrártermékre 6,6-szer több állami támogatás jutott, mint hazánkban. Az EK-ban ez az arány 3—4-szerese a magyarországinak.) A túlspecializált üzemi-vállalati szervezet különösen a mezőgazdaság szférájában rendkívül bizonytalan és sebezhető.

A magyar mezőgazdaság 3—6 ezer hektáros gazdaságai viszont a szakosodás előnyeit nem tudnák jól kihasználni, ha nem volnának a termelési rendszerek. Ezek viszont rendelkeznek azokkal a specializált szakemberekkel, akiket a gazdaságok nem tudnának megfelelő határfokkal foglalkoztatni. A vállalati szakembernek általánosabb jellegű, operatív feladatokat kell megoldania, a rendszer ágazati specialistája pedig magas fokon szakosodik saját ágazatára (növényvédelemre, tápanyag-visszapótlásra, adott növényi kultúrára).

A termelési rendszerek első évtizede az útkeresés, a szervezeti formák kialakításának és megszilárdulásának időszaka volt. Ha a kutató, újító, adaptáló munka, tehát a szorosabban vett innovációs tevékenység és az operatív feladatmegoldó, hézagkitöltő tevékenység arányát megnézzük, akkor az utóbbiaké volt a meghatározó a hetvenes években. De éppen ezeknek a feladatoknak a megoldása vitt a magyar mezőgazdaságba olyan innovációs hajtóerőket, amelyek révén agrártermelésünk a világ élvonalába került. A konkrét innováció főleg az adaptációra szorítkozott. A zárt rendszerű csirkegyárak és sertéstermelő üzemek, az iparszerű szántóföldi növénytermelési technológiák nyugati, főként amerikai minták átvételével kezdtek

terjedni hazánkban. Az iparszerű technológiához modern, nagy teljesítményű gépek kellettek. Ezeket is tömegesen a termelési rendszerek importálták. Az új technológia, a nagy adagú műtrágyák használata, a korszerű gépek önmagukban is innovációs hullámot eredményeztek, és forradalmasították az agrártermelést. Az eredményt a két fő gabonánövénny országos termésátlagának alakulása jól szemlélteti. (Lásd az 1.sz. és a 2.sz. táblázatot.) Gabonatermelésünk 12 év alatt megkétszereződött. A szántóföldi ágazatokban nemcsak a bruttó termelés mennyisége nőtt gyorsan, hanem a hektáronkénti jövedelem is — igaz, a fajlagos, tonnánkénti jövedelem csökkenése mellett.

Gabonatermelésünk ma nemcsak a termelési technikáját, hanem jövedelmességét tekintve is a világ élvonalában van. A termelési rendszerekben működtetett nagy teljesítményű, drága gépek kihasználtsági foka négyszerese, ötszöröse a nyugati farmok ilyen jellegű mutatóinak.

Állattenyésztésünkben a termelési rendszerek főként a hús- és a tojástermelést forradalmasították a zárt rendszerű technológiák bevezetése révén. Sajnos ezek energiaigényes technológiák, és így a bruttó termelés imponáló növekedése mellett folyamatosan romlott az ágazat gazdaságossága. Az egy főre jutó tojástermelésben például évekig elsők voltunk a világon, de vissza kellett fogni a termelést az export veszteséges volta miatt.

Egy főre jutó hústermelésünk szintén első volt 1979-ben a világon, de nehezen tudjuk a nagy állami támogatást élvező nyugati exportőrökkel vívott versenyt állni, különösen az EK-ban, ahol a legkülönfélébb eszközökkel akadályozzák az agrárbevitt külső országokból.

Gabonaexportunk viszont minden dotáció nélkül is jövedelmező, és exportunknak nincsenek különösebb akadályai.

1. sz. táblázat

A kukorica termésátlagának alakulása
(1972—1980)

Megnevezés	Év	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
KSZE-átlag (kg/ha)		5864	5555	5536	6461	4700	5942	6288	6359	6320
Országos átlag (kg/ha)		3980	4050	4240	5020	3810	4640	5130	5400	5320
KSZE-átlag az országos átlag százalékában		147,2	137,1	130,6	128,7	123,3	128,1	122,5	117,7	118,8

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH. 1981.
A kukoricatermelés közgazdasági értékelése. KSZB-kiadvány, 1980.

A termelési rendszerek innovációs szerepe nagyrészt az új technológiák átvételére szorítkozott, és ez is azért volt ennyire sikeres, mert megfelelő kereteket teremtettek a végrehajtásához. Az adaptációs folyamat operatív feladatait jól meg tudták oldani. Tehát nem a kutató, fejlesztő tevékenység volt a döntő, hanem egy új szervezeti, feladatmegoldó struktúra kialakítása.

A továbblépés útjai és lehetőségei

A rendszerek által elindított nagy innovációs hullám hajtóerői a nyolcvanas évek elejére kimerültek, és így új mozgatórugókat kell találnunk. A továbblépést éppen az jelentheti, hogy a rendszerszervező tevékenységben az eddigi operatív feladatmegoldó munkáról a kutatásra, fejlesztésre tolódik át a hangsúly. A rendszerközpontok többsége a mai napig nem tudta a legkiválóbb, speciális tudású szakembereket magához vonzani. Ezt a jelenlegi bérszabályozási rendszer is akadályozza. Kevés azoknak a szakembereknek a száma, akiknek fő feladata az újdonságok keresése, a világ mezőgazdasági irodalmának folyamatos figyelése stb. Nem a kutatóintézetek munkájának, szerepének átvételére gondolunk, hanem az ott megszületett eredmények még gyorsabb, továbbfejlesztő adaptálására. Fennáll a termelési rendszerekben az elkényelmesedés, a kialakult módszerek megmerevedésének a veszélye. Ennek kedvez az az érdekstruktúra is, amely a rendszerek növekedésének időszakában jól betöltötte ugyan a szerepét, de ma már a továbblépés gátjává válhat. A szántóföldi növénytermelési rendszerekben ez az érdekstruktúra a hetvenes évek végéig nagyjából spontánul alakult ki. A fő cél a termésátlagok gyors ütemű növelése volt, és ez a kívánalom többnyire teljesült is évről évre. A növekvő termés növekvő bruttó jövedelmet eredményezett még a faj-

Az őszi búza termésátlagának alakulása
(1975—1980)

Megnevezés	Év					
	1975	1976	1977	1978	1979	1980
KSZE-átlag (kg/ha)	3670	4441	4798	4895	3651	5460
Országos átlag (kg/ha)	3200	3880	4050	4280	3260	4760
KSZE-átlag az országos átlag százalékában	114,7	114,4	118,5	114,3	112,0	115,0

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1981.
A búzatermelés közgazdasági értékelése. KSZE-kiadvány, 1980.

lagos költségek emelkedése mellett is. A jó terméshozam megoldotta a gazdaságok abraktakarmányozási gondjait.

A biztonságosabb alkatrészes és szervizellátás, az új, iparszerű technológiák bevezetése olyan előnyöket biztosított a gazdaságoknak, hogy érdekük volt a rendszerben maradni. A rendszerközpont érdekelt volt az extenzív növekedésben, mivel a partnergazdaságok nagyobb száma és a terület növekedése önmagában is megfelelő mértékben növelte a nyereséget.

Ma azonban a termelési rendszerek korszakváltás előtt állnak. Meg kell újítani tevékenységüket, ha az agrárszektor fő hajtóerői akarnak maradni. Ez pedig az érdekstruktúra megfelelő változását is feltételezi. Ma már szükséges a rendszerközpontok dolgozói részére konkrét, személyre szóló és közvetlen érdekeltségi rendszert kidolgozni. Erre történtek már kísérletek, a feladat azonban még egyáltalán nem megoldott.

A rendszerközpontok kockázatvisselése ma még egészen csekély, így nem hat rájuk eléggé sem innovációs hajtóerő, sem innovációs kényszer. Pedig a kockázatvállalás minden egészséges gazdasági szervezet fontos jellemzője. A jelenlegi szervezeti formák sokszínűségét érdemes a jövőben is fönntartani. A közös vállalat, a gazdasági társulás vagy az egyszerű gazdasági együttműködés mind-mind hordoz bizonyos elő-

nyöket és hátrányokat a többivel szemben. Szerencsés dolog, hogy a rendszerek kialakulása idején nem szabtak területi határokat adminisztratív úton. Így kialakult egy egészséges versenyszellem a rendszerek között, és ez már jelentős innovációs kényszer számukra. Megjegyezzük, hogy szerintünk a termelési rendszerek állami minősítése nem más, mint az adminisztratív beavatkozás burkolt formája. Egy kooperációs szervezet működését a benne részt vevő tagok maguk értékelik. Egy gazdaság azzal is minősít egy termelési rendszert, ha kilép belőle, vagy belép abba. Sokan aggódtak a hetvenes években a rendszerek „elburjánzása” miatt, és adminisztratív beavatkozást sürgettek. Szerintünk ez teljesen hibás szemlélet. A gazdasági folyamatokba hatalmi eszközökkel csak a népgazdasági érdekek megsértése esetén szabad beavatkozni.

A termelési rendszerek önállóságát fokozni kell akkor is, ha az illető rendszer nem önálló, jogi személyiségű vállalat, hanem egy gesztorgazdaság része. Szükséges lenne ebben az esetben is a rendszerközpontok bérgazdálkodását függetleníteni a gesztortól, hiszen csak akkor lehet e központokba összevonni a magasan kvalifikált, széles látókörű szakembereket, ha nem egyszerűen egy mezőgazdasági vállalat bérszínvonalához igazítjuk az ottani bérszínvonalat. A KSZE Növénytermelési Rendszer például, amely maximális önállósággal

dolgozik, egyébként a Szekszárdi Állami Gazdaság önelszámoló egységeként, éppen a fenti problémával küszködik, és e kérdés megoldatlansága esetén nehéz helyzetbe kerülhet a nyolcvanas években. Végül soron csak az a termelési rendszer tud versenyben maradni hosszú távon, amelyik képes lesz biztosítani a maga számára a megfelelő szakembergárdát.

A hetvenes években megszilárdult a legmodernebb technológia, elterjedt a világszínvonalú technika. Most a naponta történő, apró tökéletesítések korszaka következik, és e kis lépések időbeli sűrűségétől függ továbbhaladásunk sebessége az előttünk álló évtizedben.

Mindez pedig döntően az emberi tényezőn fog múlni, hiszen az eszközök, a gazdasági alap már megvan hozzá.

A szekszárdi KSZE Növénytermelési Rendszer

A KSZE 1972-ben alakult 12 gazdaság részvételével 14 000 hektáron, az intenzív, iparszerű kukoricatermelés megszervezése céljából. 1981-ben már 236 partner tartozott a rendszerhez, és az integrált terület nagysága meghaladta a félmillió hektárt. 1975-ig csak kukoricatermeléssel foglalkozott, azonban a drága géppark kihasználásának igénye és az iparszerű kukoricatermelés kedvező tapasztalatai ágazattársításra ösztönözték a rendszer taggazdaságait és szakembereit. Jelenleg 13 növényi kultúra szaktanácsadását látja el.

A rendszer meghagyta eredeti nevének (Kukoricatermelési Szocialista Együttműködés) kezdőbetűit, mivel szakmai körökben mind hazánkban, mind külföldön ma már jól ismert, mintegy márkanév a KSZE-embléma.

A KSZE nem önálló vállalat, hanem egyszerű gazdasági együttműködés, jogilag a Szekszárdi Állami Gazdaság egyik önelszámoló egysége. A taggazdaságok kétoldalú szerződést kötnek a rendszerközponttal, és ebben rögzítik

a szolgáltatások utáni alapidj és a többlettermelés utáni díj mértékét.

A KSZE döntően a Dunántúlon működik, néhány taggazdasága van a Duna—Tisza közén is.

Az operatív feladatok ellátását 6 termelés-szervezési egység irányítja, Szekszárd, Budapest, Székesfehérvár, Győr, Kaposvár és Mohács központtal. Ezenkívül irodát működtet Vépen is. Az ország 10 megyéjében vannak partnergazdaságai. Jelenleg több mint 50-féle szolgáltatást nyújt, és ezek körét tovább kívánja bővíteni.

A KSZE 1981-ben az ország második legnagyobb termelési rendszere a szerződött területet és a partnerszámot tekintve. A hozzá tartozó gazdaságok összes szántóterületének 66,6 százalékát integrálta 1980-ban. Az integrálódás foka a búzaágazatban 100 százalék, a kukoricaágazatban 91 százalék, a napraforgó-ágazatban 87,5 százalék volt. A kukoricaágazatban 1972—1980 között a KSZE termésátlaga az országos hektáronkénti termést évi átlagban 1270 kg-mal, vagyis 27,5 százalékkal haladta meg. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1975-től kezdve foglalkozik a rendszer őszi búza és napraforgó termelésével. A búzát ma már nagyobb területen termeli, mint Dánia. A KSZE hektáronkénti búzatermése 1975—1980 között 581 kg-mal, 15 százalékkal haladta meg az országos átlagot. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A napraforgó esetében ugyan ezen időszakban a rendszerátlag 368 kg-mal, 24 százalékkal volt több az országos átlagnál. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

1980-ban már negyedik éve sikerült meghaladni a hektáronkénti 2 tonnát e kultúrában. A KSZE az ország kukorica- és búzaterületének egyaránt 12 százalékát, napraforgó-területének 13,6 százalékát integrálta 1980-ban. A 148 000 ha kukoricaterületen ez évben 938 000 t szemestermény termett, amelynek a világpiacon értéke mintegy 150 millió dollár.

A napraforgó termésátlagának alakulása
(1975—1980)

Megnevezés	Év					
	1975	1976	1977	1978	1979	1980
KSZE-termésátlag (kg/ha)	1307 ¹	1610	2083	2046	2126	2040
Országos átlag (kg/ha)	1190	1360	1530	1470	1830	1660
KSZE-átlag az országos átlag százalékában	109,8	118,4	136,1	139,2	116,2	122,9

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1981.

A mezőgazdasági termelés fejlődése 1975—1980. MÉM—STAGEK, 1980. december.

Taggazdaságaink napraforgó- ermelésének közgazdasági elemzése. KSZE-kiadvány, 1980.

A betakarított búzaterület 156 ezer ha volt, amelyen 850 ezer t búza termett, 170 millió dollár értékben. Mindez érzékelteti azokat a nagyságrendeket, amelyek a KSZE-t jellemzik. 1980-ban megkapta az „államilag elismert termelési rendszer” minősítést, igazgatója, Lakatos Csaba pedig az Állami Díjat.

A KSZE tevékenységének jellemzése

Az első nyolc év az útkeresés, az extenzív bővülés, az új módszerek kipróbálásának időszaka volt. A KSZE főleg nyugati technikára alapozta a technológiát. A világszínvonalat jelentő modern gépek, az iparszerű termelési eljárások bevezetése önmagában is garantálta az eredményeket. Kezdetől fogva jelen voltak a rendszerben a tőkeerős gazdaságok mellett a kedvezőtlen adottságú, „szegényebb” partnerek is, amelyek így lehetőséget kaptak arra, hogy műszaki színvonalukat az addiginál gyorsabb ütemben fejlesszék, és bevezessék a legmodernebb technológiát, amely addig csak a legjobb gazdaságok kiváltsága volt.

A gépeket a gazdaságok hitelbe kapták, és a többlettermésből fizették ki. A rendszer ellátta a modern gépek szervizszolgáltatását, kiképezte a gazdaságok műszaki dolgozóit, kézbe vette az alkatrész-utánpótlást, és agronómiai

szaktanácsokat adott. Így a gyengébb adottságú és a fejlett gazdaságok között lényegesen csökkent a különbség a fejlesztés lehetőségeit tekintve. Mivel a KSZE nem önálló vállalat, a modern, nagy értékű gépek a taggazdaságok tulajdonában maradnak, azokkal szabadon rendelkeznek. A rendszer az új technika és az új technológia, az új fajták, eljárások termelésbe való bevezetését mozdítja elő, míg a termelés és a gazdálkodás operatív irányítása továbbra is az üzemi, vállalati körre tartozik.

Az 1975-től megkezdődött ágazattársítási tevékenység sikere cáfolja azokat, akik ettől a rendszerek profiljának elmosódását, a specializációból származó előnyök elvesztését várták. Márton János „Az integrálódó mezőgazdaság” című könyvében (Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1977) a társításra való törekvést csak a vállalati szinten tartotta egészségesnek, míg a rendszereknél ellezte. Szerinte ezzel a rendszerközpont magához veszi a vállalati vezetés egyik feladatát, a termelési szerkezet meghatározását is.

A KSZE tapasztalatai — ezen aggodalmakkal ellentétben — azt bizonyították, hogy az ágazatközi integráció az egyetlen járható út a gazdaságos termelésnöveléshez. A rendszerközpont szakosodásból eredő előnyei nem szenvedtek csorbát, hiszen az egyes ágazatokat továbbra is önálló szakemberek

irányítják, akik csak a saját profiljukkal foglalkoznak. Nem vette át a rendszer a termelési szerkezet meghatározásának vállalati feladatát sem. Az ezzel kapcsolatos döntéseket továbbra is a gazdaságok vezetői hozzák. Szerencsésen ötvöződött végeredményben a gépközpontú és a termékközpontú tevékenység. Az ágazati agronómusok az utóbbi szemlélet alapján irányítják a szaktanácsadást, míg a műszaki termelésfejlesztés szakembereit a technika-központú gondolkodás jellemzi. A kettő nem mond ellent, hanem kiegészíti egymást.

Sokkal jobb megoldás ez, mint ha a gazdaságok minden kultúrával más-más rendszerhez tartoznának. Hiszen a rendszer nem egyszerűen csak szaktanácsadást végez, hanem nagyon komplex tevékenységet folytat, amely meghaladja az önálló ágazatok, kultúrák szükségleteit.

Az általános technikai-technológiai fejlesztés, a műtrágya- és vetőmag-forgalmazás, a növényvédelmi és talajerő-gazdálkodási szaktanácsadás, az alkatrész- és szervizellátás, a hitelfelvétel megszervezése stb. nem köthető egy bizonyos ágazathoz.

A KSZE-ben, a többi rendszerhez hasonlóan, az első években az agronómiai-technikai szemlélet volt a meghatározó, és a közgazdasági szempontok nem játszottak különösebb szerepet. A termésátlagok gyors növelése volt a cél, és ez önmagában is biztosította a hektáronkénti jövedelem növekedését. De éppen a rendszerek elterjedésével egyidőben következett be a világpiacon árröppadás, és ezzel versenyfutás kezdődött a hozamok, valamint a költségek között. A mezőgazdaság nyersanyagtermelő ágazat, de egyben jelentős nyersanyagfogyasztó is. Így az árröppadás kettősen érintette: termékei felértékelődtek, de a felhasznált nyersanyagok még inkább.

Az önköltség növekedését csak részben tudta ellensúlyozni a termésátlagok

emelkedése, így a felvásárlási árat is emelni kellett.

Az 1970-es évek végén megkezdődött a költségtakarékos technológiai eljárások kifejlesztése (szárítás nélküli kukoricatartósítás, szántás nélküli talajelőkészítés, réseléses műtrágyaszórás stb.). Kibontakozott a közgazdasági elemző munka is, amelyet éppen 1980-ban segített először a számítógépes technika.

Az 1970-es években még az operatív feladatmegoldó jelleg a meghatározó, de azért igen jelentős volt az innovációs tevékenység is. Az utóbbi nagyrészt az újdonságok termelésbe való bevezetésére szorítottak (ami viszont rendkívül eredményes volt), és nem a saját fejlesztésre.

A KSZE a kimondottan „olcsó” rendszerek közé tartozik. Az alapdíj és a többlettermés utáni részesedés összege egy hektárra vetítve az utóbbi négy évben fokozatosan csökkent.

1980-ban 100 kg kukoricára 1,86 forint díjtétel jutott. A KSZE jövedelmének jelentős részét nem a partnerektől szedett térítésből, hanem egyéb tevékenységekből szerzi. Műtrágya-, vetőmag- és alkatrész-forgalmazás, terménytárolás és -értékesítés szervezésével, saját fejlesztésű technikai eszközök értékesítésével, egyéb marketingtevékenységgel is foglalkozik.

Innovációs tevékenység

A KSZE megszerzi a világszínvonalú technikát és technológiát, a legjobb fajtákat, a legkorszerűbb szervezési eljárásokat, kipróbálja a kutatóintézetek újdonságait, és lerövidíti a termelésbe való bevezetés útját. Állandóan figyeli a mezőgazdasági irodalmat.

A rendszer vezetői és szakemberei nem féltek attól, hogy a túlzottan széles körű tevékenység a színvonal rovására megy. A jelszó: minden újdonságot ki kell próbálni! A sikertelen kísérleteket, a kudarcokat a KSZE-ben nem te-

kintik elfecsérelt energiának, kidobott pénznek. Az is eredmény, ha kitehetünk egy zsákutcát jelző táblát, amely figyelmeztet, hogy még egyszer nem szabad arra menni! Minél több újdonságot próbálunk ki, annél nagyobb a valószínűsége, hogy olyanra bukkanunk, amely visszafizeti a többire költött összeget is.

A KSZE állandóan bővíti szolgáltatási körét, mégpedig a színvonal emelése mellett. Minden olyan tevékenységbe bekapcsolódik, amelyek iránt a partnergazdaságok részéről igény merül fel, szigorúan ügyel arra is, hogy csak olyan új szolgáltatást vállaljon, amelynek személyi és technikai feltételeit már megteremtette.

A szolgáltatások tekintetében a KSZE-nek semmiféle monopolhelyzete sincs, hiszen bármikor kiléphet belőle a partner (vagyon betét, jogi függőség nem köti), vagy átmehet más rendszerbe. Így állandóan bizonyítania kell. Ez is nagy előny a hagyományos szolgáltató szervezetekkel szemben.

A termelési rendszerek egyik legkedvezőbb hatása éppen a régi forgalmazó, szolgáltató stb. szervek monopolhelyzetének megszüntetése a mezőgazdaságban.

A KSZE széles körű tevékenységéből a legfontosabbakat érdemes megemlíteni. Évente 300–400 kukoricafajtát próbál ki, kifejleszti és elterjeszti a kukorica szárítás nélküli tárolási technológiáit. (Például a szén-dioxidos konzerválást vagy a propionsavas erjesztést.) A búzaágazatban a fajtaspecifikus növényvédelem kutatásával foglalkozik. Bevezette a talajvizsgálaton alapuló tápanyag-gazdálkodási szaktanácsadást, létrehozta Abán az ország első folyékony műtrágyázási agrokémiai centrumát. Saját szabadalom alapján kipróbálta a gibberellinek (növényi hormonok) alkalmazását. Mobil növényvédőgépi diagnosztikai berendezést fejlesztett ki. Bevezette a kézben hordozható növényvédőgépi-beállító mérőtáskagyártását. Új művelet- és költség-

takarékos szántáselmunkálót alkotott. Kísérletezik a dombvidéki területek eróziót gátló talajvédelmi agrotechnikájával, foglalkozik a permetezővíz lágyításának technológiájával. Megszervezi az importgépek hazai alkatrészgyártását.

A KSZE saját fejlesztésű terméke például a KVB—5 korrózióvédelmi berendezés.

Jelenleg kísérletek folynak az alkatrészellátás ésszerűsítésére számítógépes program alapján. A rendszer saját alkatrészraktárat tart fenn Szekszárdon, Győrben és Mohácson.

A KSZE szervizkocsijai ismertek az egész Dunántúlon.

A fejlesztési tevékenység fontos elemét képezte a szalma ipari célokra történő óriásbálás betakarítási technológiájának kidolgozása a Dunaújvárosi Papírgyárral közösen.

Jelentős tevékenység még a partnerek szakembereinek oktatása és továbbképzése. Ennek révén olyan ismeretek elsajátítására nyílik lehetőség, amelyekre a hivatalosan szervezett állami oktatás keretei között nincs mód.

A KSZE saját kiadványai révén teszi közkinccsé a partnerek számára agronómiai és közgazdasági elemzéseinek eredményeit.

Említésre méltó nemzetközi siker volt Algériában a száraz technológiás kukoricatermelés kikísérletezése nagyüzemi körülmények között, amelynek kiterjesztéséről jelenleg folynak a tárgyalások.

A jövőbeli fejlődés útja, várható problémái

A jövőben az újító tevékenység arányát tovább kell növelni, az operatív feladatmegoldó funkciókkal szemben. Az újítómunkán belül pedig fokozni kell a saját kutatás és fejlesztés szerepét az egyszerű adaptáció helyett.

Az agronómiai eredményekre való törekvés mellett egyre nagyobb hangsúlyt kell kapnia a jövedelmezőségi, gazdálkodási szempontoknak. A kiindulási alap ma már csakis a gazdaságosság lehet. A KSZE-nek — a többi termelési rendszerrel együtt — kiemelt szerepet kell játszania az országos gabona-program megvalósításában és a mezőgazdasági termelés egész ötéves tervének sikeres teljesítésében.

Az említett eredmények és a bemutatott intenzív innovációs tevékenység ellenére azt kell mondanunk, hogy az 1980-as évtizedben ez a tevékenység nem lesz elégséges.

A KSZE-nek belső megújulást kell végrehajtania, hogy versenyben maradjon. A kukorica-termésátlagok stagnálása (bár növekvő terület mellett) már figyelmeztető jel.

A továbblépés kulcsa főként a személyi feltételek megteremtése. A legjobb szakembereket kell összegyűjteni minden ágazatban, a tehetségeket ki kell emelni és a rendszerbe hozni az ország minden részéből. Ez azonban a jelenlegi általános bérszabályozási mechanizmus mellett rendkívül nehéz feladat.

Nem szerencsés az sem, hogy a KSZE átlagbérszínvonalát a Szekszárdi Állami Gazdaság bérszínvonala határolja be. A termelési rendszer önállóságát feltétlenül meg kellene teremteni a bérfeljesztési lehetőségek tekintetében anélkül, hogy önálló vállalattá válna. A gesztorgazdasághoz való tartozás adja számára azt a biztonságot, amely lehetővé teszi, hogy viszonylag olcsó

termelési rendszer maradjon, és jobban merjen kockáztatni. De ez egyben bérszínvonalát is behatárolja.

Szükséges lenne még, hogy a gépellátás, a hitelszerzés stb. területén egyenlő elbírálásban részesüljön a másik két nagy szántóföldi rendszerrel, amit sajnos ma még nem mondhatunk el.

Végül pedig súlyos problémákat okozhat, ha rosszul értelmezett takarékoságból nem hozzuk be azokat a modern gépeket, amelyek jelenlegi termésátlagaink mellett megfelelnek a mai magyar mezőgazdaság elvárásainak, és amelyek gyártására a hazai mezőgépipar nincs még felkészülve.

Az agártermelés többlettermékeiből úgylis kitermelődik a gépekhez szükséges deviza. De ha a gépellátás minőségi vagy mennyiségi oldalról tekintve szűk keresztmetszetnek bizonyul, az lefékezheti egész szántóföldi növénytermelésünk fejlődését, és súlyos árat fizethetünk a hibásan felfogott takarékosáért. Márpedig az 1970-es évek elején behozott importgépek többsége most amortizálódik le véglegesen. A KSZE-ben évente négyszer, ötször jobban ki vannak használva azok a 7—8 éve használatos gépek, amelyeket a nyugati farmokon 3—4 évig működtetnek.

Reméljük, hogy mind az importgépek beszerzése, mind a bérszabályozás területén időben megszületnek azok az intézkedések, amelyek újabb kedvező feltételeket teremtenek a KSZE és a többi termelési rendszer, ezáltal a mezőgazdasági vállalatok fejlődéséhez.

Gazdag László—Csingár Péter

A XX. közgazdász-vándorgyűlés

A hazai természeti erőforrások jobb gazdasági hasznosításának lehetőségeiről tartották idei vándorgyűlésüket a közgazdászok. A tanácskozást a Magyar Közgazdasági Társaság, a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, a TIT Közgazdasági Választmánya és Komárom megyei szervezeteik június 15—16-án rendezték Tatabányán.

A plenáris ülésen *Sarlós István*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Hazafias Népfront főtitkára arra hívta fel a tanácskozás résztvevőinek figyelmét, hogy összefüggéseikben vizsgálják természeti kincseink kihasználásának és az észszerű, takarékos felhasználásnak a lehetőségeit. Ez a tervezés rugalmasságának és nyitottságának is feltétele, hiszen csak így érhető el, hogy gazdaságunk folyamatosan alkalmazkodjon az állandóan változó feltételekhez.

Bognár József akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója előadásában hangsúlyozta, hogy az emberiség új helyzetében olyan gondolkodási rendszerre van szükség, amely alternatív módon, de a maguk kölcsönhatásában tekinti felhasználható potenciálnak a természeti erőforrásokat.

Magyarországon az energiamegtakarításban rejlő lehetőségek nagyobbak, mint a kitermelés növelésében. Ezért az energiaracionalizáláshoz minden tényezőt és veszteségforrást felül kell vizsgálni: termelési, szállítási veszteségeket, az ipar termelési szerkezetét, a mezőgazdasági termelés korszerűsítésének különféle energiaigényű változatait.

Átfogó és koordinált kutatásokra van szükség, hogy el lehessen dönteni, mi a célszerűbb: most kitermelni egyes természeti erőforrásokat, vagy — a későbbi jövedelmezőbb hasznosíthatóság reményében — konzerválni őket.

A VI. ötéves tervben olyan cselekvési programokat kell megvalósítanunk, amelyek elkerülhetetlenségét a múltban nem ismerte fel a gazdasági vezetés, illetve amelyek a világgazdaságban kialakult új körülmények miatt váltak szükségessé.

Offenzív külgazdasági politika esetén is csekély a valószínűsége annak, hogy az energia- és nyersanyagárak emelkedéséhez hasonló növekedést érhetünk el exportárainkban. Ezért is szükség van műszaki fejlődésünk gyorsítására, eladási képességünk fejlesztésére.

A gazdaságnak tartalékokra van szüksége ahhoz, hogy a helyesen érzékelt világgazdasági kihívások esetén képes legyen a megfelelő cselekvésre. A racionális cselekvéshez tehát nem elegendő a hatások jobb érzékelése (amelyet elsősorban az ár- és a szabályozórendszer hivatott biztosítani), hanem likvid eszközökkel is rendelkezni kell.

A plenáris ülés másik vitaindító előadását *Kapolyi László* akadémikus, az Ipari Minisztérium államtitkára tartotta „*Ásványnyersanyag- és energiagazdálkodásunk néhány alapvető kérdése*” címmel. Ebben a többi között felhívta a figyelmet arra, hogy az árárányok nagymértékű eltolódása szoros kapcsolatban van a világ energiahordozókészletének egyenetlen földrajzi elhelyezkedésével és az egyes nyersanyagoknak a készletekkel arányban nem álló felhasználásával.

Az ásványvagyon nagyságával arányban nem álló felhasználást jelzi például, hogy az energiahordozók közül szénből — a mai fogyasztási szintet ismerve — 233 évre elegendő a világ geológiai vagyona, földgázból 92 évre, kőolajból pedig csak 32 évre. Emellett a kőolaj és a földgáz távlati fogyasztásának jelentős része a ma még meg sem kutatott, reménybeli vagyona alapozódik. Az ásványvagyon nagyságával arányban nem álló igénybevétel más ásványoknál is.

Az egyenetlen területi elhelyezkedés vonatkozásában külön figyelemre méltó, hogy a KGST-integráció bázisát képező szovjet energiahordozó-vagyon döntő többsége a távoli ázsiai területen helyezkedik el.

Bár az árarányok változása jellemző eleme a világgazdasági változásoknak, a világgazdaságban nem egyszerűen nyersanyagár-robbanásról van szó, hanem korszakváltásról, amelyhez a magyar gazdaság egészének alkalmazkodnia kell. Bizonyosnak látszik az is, hogy az ezredforduló után az energiaigények kielégítésének jelentős hányada még eddig ismeretlen, zömmel kutatási fázisban levő technológiákra fog alapozódni.

Magyarország 1973-ban az ezredfordulóra felső határként még 3300—3400 PJ összigenyvel számoltunk, ma pedig nem várunk erre az időpontra 1700—1900 PJ-nál nagyobb energiafelhasználást. Villamosenergia-felhasználásunkban pedig ugyanezen időpontig a várható növekedést 150—160 százalékos helyett csupán 50-re prognosztizáljuk. Ezzel el akarjuk érni, hogy 1 százalékos gazdasági növekedéshez a korábbi időszak 1 százalékos körüli energiatöbbletével szemben csupán 0,5 százalékos körüli többlet legyen szükség. A prognózis realitását az 1978—1980 közötti időszak tapasztalatai alátámasztják.

Ez az előirányzat megfelel a világon széles körben kialakult állásfoglalásnak, mely szerint a megváltozott világgazdasági körülmények között az ásványi nyersanyagokkal, kiemelten az energiahordozókkal való takarékoságnak, a racionalizálásnak nincs reális alternatívája.

Ezzel közel egyenrangú törekvés a szénhidrogének minél magasabb feldolgozottsági fokra vitele és „kiszabadítása” az energetikából. A végzett vizsgálatok szerint ugyanis például a földgáz legkevésbé hatékony felhasználását az erőművi eltüzelés jelenti. El kell tehát érni, hogy a hazai termelésből továbbra is várható évi 2—2,2 millió tonna kőolajnak és 6—6,5 milliárd köbméter földgáznak, valamint az importból várható tételeknek minél kisebb részét tüzeljük el. Ezért például a kőolaj-feldolgozásnál a fűtőolaj és a gudron jelenlegi mintegy 36 százalékos arányát két lépcsőben 15 százalékra kívánjuk visszafogni, növelve az aromás termékek és a motorhajtóanyagok arányát.

Ahogy azonban a gudron részaránya a kőolajtermékeken belül visszaszorul, úgy kell növelni a korszerű felhasználásra alkalmas szén kínálatát. Az előirányzat az, hogy az ezredfordulóra a szénnek már több mint negyedrészt korszerű technológiákkal használjuk fel.

Ezeket a törekvéseket alátámasztja, hogy széntermelésünk — a választott fejlesztési alternatívától függően, mint egyetlen alternatív forrás — akár 2—3-szorosára növelhető. Összes energiaigényünknek még így is csupán 50—55 százalékát, maximális szénbányászati fejlesztés esetén 60 százalékát tudjuk hazai termelésből kielégíteni.

Emellett figyelembe kell venni, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyar ásványi nyersanyag-vagyon minősége nem kiemelkedő. Ezért nagyon fontos, hogy a kitermelésre épülő transzportfolyamatok során felhasználjuk mindazokat a komponenseket, amelyek elegendő koncentrációban vannak jelen: az energia- és nyersanyagpolitikának tehát komplex hasznosításra kell törekednie.

Ilyen például a bauxit vastartalmának hasznosítása, a recski polimetallikus előfordulásból a réz mellett a vele hasonló nagyságrendet képviselő ólom és cink kinyerése, a keletkező piritből pedig (a vastartalom kinyerése mellett) kénsav és műtrágya előállítása. Hasonló horizontális kapcsolati rendszert takar az eocén-program, amelyben a vártnál kisebb villamosenergia-igények miatt mindenekelőtt Budapest távfűtését és kokszpor gyártását kell számításba venni.

A követendő utat mindig annak figyelembevételével kell kitűzni, hogy az energia- és a nyersanyag-politikában széleskörűen érvényesüljenek a rendszerösszefüggések. Jó példa erre a kokszolható szén termelésének és a hazai acélgyártásnak energia- és nyersanyag-gazdálkodási szempontból komplex hatású rendszerösszefüggése.

A fejlesztés szempontjai

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott *Tóth Miklósnak*, a Földtani Hivatal elnökhelyettesének a hazai természeti erőforrások hasznosításával és a nemzetközi munkamegosztás kérdéseivel foglalkozó első szekció ülésén tartott előadása is. Mint kifejtette, a természeti erőforrások értékét — illetve az optimális technológia alkalmazásával belőlük kinyerhető termékmennyiség értéke és költsége különbségének megfelelő különbözeti járadékot — nemcsak a belőlük nyerhető termékek világpiaci ára befolyásolja. Számolni kell azzal is, hogyan változik az importot ellentételező feldolgozóipari termékek költsége és világpiaci ára. A feldolgozóipari termékek egységnyi dollárértékére jutó forintráfordítás növekedése ugyanis felértékeli a hazai természeti erőforrásokat.

A szekcióvitákban a korábbi évekénél kevésbé polarizáltan jelentkeztek a bányaiipari fejlesztéseket egyoldalúan ellenző, illetve azok célszerűségét bizonygató vélemények. A szemlélet, az érvelés megalapozottabbá, árnyaltabbá vált. Elhangzott ugyan olyan nézet is, a szénbányászatra utalva, amely az elmúlt néhány évet úgy értékelte, hogy az lényegében csak megállította a hatvanas évek hibás visszafejlesztési folyamatát, és még nem volt a kívánatos nagy fellendülés időszaka. Volt, aki az eocénprogram széthullásáról, lelassulásáról szólt, rámutatva ennek különösen vállalati szempontból hátrányos gazdaságossági következményeire. Sürgették a korszerű fogyasztói háttér megteremtését, hangsúlyozva, hogy a szénbányászatot műszaki-gazdasági sajátosságai nem teszik alkalmassá arra, hogy az ütköző szerepét töltsé be az energiagazdálkodásban. A természetes hullámmá a szénbányászaton belül az elmúlt években csak szűk határok között lehetséges, s ezt is jelentős hatékonyságromlás, többletköltségek kísérik. Mások arra figyelmeztettek: ne becsüljük túl az energia- és anyagtakarékosságban rejlő lehetőségeket. Felvetették: megfelelő-e a valóságnak, hogy egységnyi nemzeti jövedelem megteremtéséhez még mindig aránytalanul sok energiát használunk fel? Megállapították, hogy a világgazdaságban ez a mutató igen széles sávban szóródik, s Magyarország e sáv középtáján helyezkedik el, miközben számos — ugyancsak nagyarányú importra szoruló — ország „fajlagos fogyasztása” lényegesen kisebb.

Mások szerint viszont nem minősíthető egyoldalúan hibásnak a szénbányászat visszafejlesztésére, az energiaszerkezet korszerűsítésére vonatkozó korábbi döntés, mivel az ár-, költség- és technikai adottságok abban az időben ezt megfelelően alátámasztották, s azoknak a gazdaságtalan észak-magyarországi bányáknak a bezárása, ahol erre sor került, még a mai magas importárak mellett is egyértelműen indokolt volna.

A hazai ásványi kincseink, természeti erőforrásaink kitermelésére vonatkozó döntések meghozatalakor — mint minden nagy ráfordítást igénylő, nem konvertálható, lassan megvalósuló és megtérülő kapacitás esetében — rendkívül alaposan kell mérlegelni a komparatív előnyök várható alakulását — mutatott rá előadásában *Havas Péter*, az Állami Fejlesztési Bank vezérigazgatója. Véleménye szerint egyes esetekben csak 8–10 év elteltével vagy még ennél is hosszabb idő után számíthatunk az árak olyan alakulására, amely mellett a kitermelés már gazdaságos. Például a recski rézérc-előfordulás kitermelése a jelenlegi árakon még gazdaságtalan volna, és néhány éven belül nem is lehet még gyökeres fordulatra számítani. Az elmúlt néhány év tapasztalata alapján ismételten bebizonyosodott, hogy csak körültekintő, kiértékelte prognózisok alapján szabad milliárdos programokat elindítani. Lassítás vagy átmeneti szüneteltetés esetén ugyanis a kezdeti befektetés esetleg évekig nem hoz hasznot.

Az eocén szénbányák létesítése is a kelletténél valamivel korábban indult, így a megvalósítás ütemét és módját a vártnál kisebb villamosenergia-igények és a későbbre halasztott szénéremő-létesítés miatt módosítani kellett. Ez persze veszteségekkel is járt, de ezek még nagyobbak volnának, ha figyelmen kívül hagytuk volna a változó igényeket. Márpedig aligha vitatható, hogy ezek a bányák csak a hazai szükséglettel összehangoltan fejleszthetők, s ha gazdaságosságukról beszélünk,

akkor tulajdonképpen az importhoz viszonyított gazdaságosságról van szó. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a kitermelő iparágakban az úgynevezett első megtérülés ideje rendkívül hosszú.

A hazai „biopotenciál” kérdéskörével kapcsolatban óvott a termőföld, az éghajlat, a vízgazdálkodás stb. adta lehetőségeink túlbecsülésétől. E téren mutatkozó előnyünk forrásai sokkal inkább az infrastruktúra viszonylagos fejlettsége, a rendelkezésre álló szellemi tőke, a piacok közelsége, s ezek a világ más területein az elkövetkező évtizedekben végbemenő változások hatására bizonyos fokig leértékelődhetnek. Most és a következő évtizedben kell tehát e téren kihasználnunk viszonylagos előnyeinket, figyelembe véve, hogy a fejlesztés az élelmiszer-termelés területén is elég költségigényes, a piac pedig korlátozott.

Gazdasági értékelés

A döntési alternatívák kritériumait tárgyaló szekció részvevői először *Szabó Kálmán* akadémikus és *Fekete Ferenc*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanárainak előadását hallgatták meg a természeti tényezők gazdasági értékeléséről. Előljáróban kifejtették: korábban mind a polgári, mind a marxista közgazdasági elmélet a szükségesnél kisebb figyelmet fordított a természeti tényezők gazdálkodási folyamatban betöltött szerepének tanulmányozására. Marx például Ricardótól vette át a földjádék-elméletet, amely a korabeli szabadversenyes kapitalizmus viszonyait tükrözte. A járadékelmélet nem igazodott a 19. század óta bekövetkezett változásokhoz. Ha bizonyos termelési tényezők tartósan szűkössé válnak és monopolizálódnak, akkor az előállításuk során kifejtett „mértékadó” ráfordítás nem az átlagos, hanem a kedvezőtlenebb körülmények között előállított termékek költségeihez igazodik.

A korabeli állapotok elemzéséből megalkotott klasszikus (marxi) munkaérték-elméletet alkalmazni kell — s mert nyitott teória, lehet is — a termelés társadalmasodása folytán azóta lényegesen átalakult viszonyokra. Marx elsősorban a földjádékkal foglalkozott, a bányajádék már csak azért sem kapott jelentősebb helyet elméletében, mivel a korabeli viszonyok között joggal tételezte fel, hogy a föld és a bánya tulajdonosa egyazon személy. Ma viszont nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az eltérő technológiákkal nyert ásványok és energiahordozók egymás közötti pozíciójában is számolni kell tartós monopóljóvedelem keletkezésével, amelynek oka a használatban való helyettesíthetőség korlátozottsága.

A mai viszonyok között — fejtették ki az előadók — lényeges és hosszú távon is fennmaradó különbségek alakulhatnak ki az egyes ágazatok, vertikumok között a konkrét munkák minőségét (bonyolultság, innovatív jelleg) illetően. Ennek következtében a társadalmi munkaalap egységnyi ideje alatt több érték keletkezik a „nemesebb”, mint a „standard” szférákban. Megkockáztatható hipotézis: valamely radikálisan új termék vagy gyártási eljárás nyomán keletkező innovációs érték abszolút, illetve különözeti járadék tartalmú, tartós extranyereséggé változhat. A kitermelés, a feldolgozás fázisaiban véghez vitt sikeres innovációval — elvben — a természeti hátrányok ellensúlyozhatók. A mérleg egyik serpenyőjébe — a hosszú távú fejlesztési variációk, stratégiai alternatívák kidolgozásakor — az ún. őstermelő ágazatokban keletkező különözeti járadékot, a másikba pedig a feldolgozó ágazatokban létrehozható innovációs járadékot és hatékonysági többletet kell helyezni.

Vadász Zoltán (Országos Tervhivatal) „A távlati tervezés néhány kiinduló hipotézise és dilemmája” címmel tartott előadást, amelyben vázolta a jelenleg folyó, 2000-ig terjedő, hosszú távú tervezés néhány új vonását. Mint mondta, az eddigi munkálatok során a gazdasági növekedés forrásait vették számba. A régebbi módszertől eltérően nem az ágazati elképzelések, szükségletek, valamint a feltételek egybevetésére került sor, hanem komplex módon értékelték a hosszú távú növekedést meghatározó tényezőket. A hosszú távra szóló elemzések nyomán három lehetséges növekedési pálya képe bontakozott ki: 1. néhány kiválasztott terület

fejlesztésével olyan szigeteket (csúcsoakat) hozunk létre, amelyek korszerű, világszínvonalú kapacitásokkal képesek verseny- és exportképes termékek gyártására és a szükséges import ellentételezésére; 2. a feldolgozó ipar szélesebb körű fejlesztésével a nemzetközi átlagszínvonal elérésére törekszünk; végül 3. az ún. biztonsági alternatíva a hazai erőforrások előzőeknél nagyobb igénybevételére épít, s kisebb súlyt helyez a nemzetközi munkamegosztásból fakadó lehetőségek kihasználására. A 3. számú alternatíva komoly formában nem jöhet számításba — vita inkább az első két pálya közti választás kérdésében bontakozott ki. Az első variáns esetén talán több lehetőség kínálkozik a nyersanyag- és energiahordozó-import ellentételezésére korszerű termékekkel, viszont ellene szól, hogy állandó feszültségek keletkeznek a fejlett „szigetek” és a gazdaság kevésbé fejlett területei között. A világpiacon árváltozások nyomán ásványi nyersanyagaink felértékelődtek, de a jövőben — elsősorban a fémek tekintetében — e folyamat lassulásával kell számolni. Természeti kincseink között nemcsak az ásványi nyers- és tüzelőanyagokat, hanem az úgynevezett biopotenciált, a vizet, valamint a megújítható forrásokat (például a favagyont) is a nemzeti vagyon részének kell tekinteni. A hosszú távú terv kidolgozása során vita bontakozott ki a műre való készletek fogalmáról, arról, hogy az importnál nem drágább vagy annál egyértelműen olcsóbb hazai erőforrások tekintendők-e műre valóknak. Ez a vita nem dőlt el, a kitermelés célszerűségéről esetenként kell dönteni.

A természeti erőforrások hasznosítása függ a korszerű technológiák alkalmazásától is, ami viszont főleg a rendelkezésre álló beruházási eszközök nagyságán és felhasználásán múlik. Nem mellékes a szükségletek szerkezetének változása sem. A szénbányászat fejlesztésében meghatározó, hogy az 1990-es évekig a pótlólagos villamosenergia-szükséglet felét szén-, másik felét pedig atomerőművekből fogjuk kielégíteni. 1990 után azonban elképzelhető a földgáz nagyobb mértékű térnyerése is az energiahordozók sorában. Végül természeti erőforrásaink igénybevétele attól is függ, hogyan sikerül csökkenteni az anyagok és az energia felhasználását a különféle termelési folyamatokban.

Az előadásokat követő vita főképpen arról folyt, vajon a kitermelő ipar termékeinek gazdaságosságát a feldolgozó ipar gyártmányaihoz hasonló kritériumok alapján kell-e minősíteni, avagy a speciális körülmények miatt ebben a termék-körben nem a piaci tényezők és szempontok a meghatározók. Az egyik hozzászóló ismertette a Gazdaságkutató Intézetben kidolgozott módszert a beruházások gazdaságosságának mérésére. Mind a kitermelő, mind a feldolgozó iparban eszközölt beruházásokkal szemben — mondotta — követelmény a népgazdasági átlagos hatékonysági színvonal elérése. Ez nem mond ellent annak, hogy a kitermelő iparban számolni kell a természeti feltételek különbözőségéből adódó tényezőkkel. Egy másik hozzászóló ezzel szemben azt állította, hogy például a szén nem piaci termék, hanem stratégiai cikk, amelynek árát alapvetően nem a piaci tényezők határozzák meg. A szabályozásnak figyelembe kell venni ezeket a sajátosságokat, hiszen egy új bánya megnyitása olyan nagy és lassan megtérülő tőkebefektetést kíván, amely állami segítség nélkül elképzelhetetlen.

A szekcióülés elnöki tisztét betöltő *Nyers Rezső* a legfontosabb vitapontként emelte ki a társadalmi tőke elosztását a kitermelő és a feldolgozó ipar beruházásai között. Bár elismeri, hogy egységes kritériumok alapján kell elbírálni fejlesztésüket, de azért a természeti feltételek miatt a kitermelő ágazatokban több specifikummal kell számolni, s ezek figyelembevétele rövid távon ellentétbe kerülhet a hatékonysági szempontokkal.

A racionális hasznosítás lehetőségei

A vándorgyűlés egyik további szekciója az energia és az alapvető nyersanyagok racionális hasznosítási lehetőségeivel, a hatékonyság javításához kívánatos strukturális változtatásokkal foglalkozott. A mintegy 100 főnyi hallgatóság a dön-

tést hozó irányító szerveket képviselő előadók és az érdekelt vállalati, területi szakemberek párbeszédének, kölcsönös tájékoztatásának lehetett tanúja.

Spilák Ferenc, az Országos Anyag- és Árhivatal elnökhelyettese előadásában a hulladékok és másodnyersanyagok felhasználásának közgazdasági, szervezési kérdéseivel foglalkozott.

Az országok többségében felismerték, hogy az anyagok másodlagos hasznosításával az anyag- és az energiaellátás gondjai mérsékelhetők. Hazánkban is jelentek meg párt- és kormányhatározatok, amelyek a hulladékgyűjtési és -hasznosítási tevékenység fokozását célozták. Az igazi megoldást az olyan új technológiák meghonosítása jelentené, más nagyvárosi szemétegetőknél is alkalmazni fogják. A kevesebb hulladék keletkezik. A hulladékanyagok jobb hasznosítási lehetőségeit tudakoló kérdésre válaszolva, az előadó ismertette a begyűjtés és a feldolgozás szervezetével kapcsolatos intézkedéseket és elképzeléseket. Például Pécsen a szemétegető mellett üzembe helyeznek egy hulladékválogatót. Ha ez a beruházás gazdaságosnak bizonyul, más nagyvárosi szemétegetőknél is alkalmazni fogják. A kisebb településeken, ahol önálló MÉH-telep gazdaságosan nem működtethető, az áfészeket kívánják bevonni bizományos rendszerben a gyűjtésbe. Az egyik hozzászóló felhívta a figyelmet arra, milyen nagy mennyiségű újságpapír megy veszendőbe amiatt, hogy a MÉH vállalat ha éppen nem tud exportálni, nem hajlandó raktárra vásárolni. Egy másik hozzászóló arra figyelmeztetett, hogy az idő előtti selejtezés, a termékek gazdaságos élettartamának kihasználatlansága éppoly káros, mint a túl sokáig, növekvő ráfordítással történő működtetése.

Az energiagazdálkodás szempontjából vizsgálta a racionális felhasználási lehetőségeket előadásában *Papp István* (az Energiagazdálkodási Intézet igazgatója). Az energiaracionalizálási beruházások — mivel a múltban kevésbé fordítottak rájuk figyelmet — a következő néhány évben igen kedvező hatékonysággal valósíthatók meg, és jelentős megtakarítást eredményezhetnek. A népgazdasági tervvel konzisztens energiatakarékosági program célja évi 100 ezer tonna olajgyejenérték megtakarítása 1 milliárd forint beruházási ráfordítással. Eddig a vállalatok 9 milliárd forint értékű pályázatot nyújtottak be, és mintegy 300 javaslat van az MTESZ-nél is.

A VI. ötéves terv energiagazdálkodási programjának fontos részét képezik az energiamegtakarítást, illetve az energiahordozók gazdaságos cseréjét eredményező akciók. Elsősorban az olyan pályázatok megvalósítását támogatják, amelyekkel nemcsak értékben, hanem természetben is energiát takarítanak meg a vállalatok. Az energiacserére vonatkozó pályázatok közül a fehérarút, illetve a kokszt földgázzal helyettesítő megoldásokat támogatják. A racionalizálás alapvető kérdése az abszolút megtakarítás. A vállalati nyereség szempontjából előnyös csere lenne a gázolaj helyettesítése fűtőolajjal. Ezt azonban ellenzik, mivel a néhány éven belül megépülő krakkolóüzem alapanyagaként jobban lehet hasznosítani a népgazdaság rendelkezésére álló fűtőolajat, mint energiaként.

A racionális energiagazdálkodás ma már elképzelhetetlen a gazdaságos vízhasznosítás nélkül. A víz és az energia ésszerű felhasználásához ki kell lépni az üzemi kerítések mögül, és területileg kell megoldani a víz- és az energiaellátást.

A népgazdaság újabb rekonstrukciós időszak küszöbéhez érkezett. A rekonstrukciót minden területen úgy kell megvalósítani, hogy az új, korszerű technológiák egyben energiatakarékos megoldást is jelentsenek. Az elmúlt időszak is szolgál néhány jó példával erre. Például a cementgyártásban jelentős fajlagos energiamegtakarítást értek el az úgynevezett száraz eljárású technológia alkalmazásával; az építőiparban a technológia változtatása lehetővé tette a nagy energiartartalmú cement helyettesítését osztályozott kavicsal stb.

Az energiaracionalizálási pályázatok rangsorolására szolgáló *H*-mutatóval kapcsolatban többen kérdezték: hogyan kell megítélni azokat a pályázatokat, amelyek tényleges, de nem mérhető energiamegtakarítást valószínűsítenek? Például a Videoton modul televíziója közismerten kevesebb energiefelhasználással működik, mint a régebbi típusok. A megtakarítás azonban nem a gyártónál, ha-

nem a felhasználóknál jelentkeznek, nagyságát pedig csak becsülni lehet. Papp István válaszában hangsúlyozta, hogy a H -mutatóknak vannak konstrukciós hibái, emiatt nem szabad fetisizálni. Meg kell oldani, hogy akkor is létrejöjjön a kivitelezésre alkalmas szervezeti forma, ha az eredmény „csak” népgazdasági szinten jelentkezik (és nem a beruházó vállalatnál).

Visszatérő panasz volt, hogy a pályázati kiírás bizonyos, a benyújtáshoz nélkülözhetetlen információkat nem ad meg a vállalatoknak.

Az egyik hozzászóló a hazai szénbányászat fejlesztésével kapcsolatos döntéseket sürgette, hangsúlyozva, hogy a hazai széntermelés nem alkalmas az import hullámzásait követő ütköző szerepére.

Az elnöklő *Szabó Imre* (Ipari Minisztérium, miniszterhelyettes) hangsúlyozta, hogy az energetikai beruházásoknál sem hanyagolható el a megfelelő hatékonyság követelménye, és a fejlesztéseknek bele kell férniük a népgazdasági terv előirányzatába. Jelenleg az állami és a vállalati javaslatok között 1 milliárd forint az eltérés.

Az energia és a nyersanyagok racionális felhasználását támogató hitelpolitikai gyakorlatról *Dancs István* (az MNB főosztályvezetője) tartott előadást. Az energiamegtakarítás népgazdasági jelentőségére való tekintettel a bank valamennyi fejlesztési hitelkérelem elbírálásakor mérlegeli az energiaigényességet is. A bank az energiahordozókkal való takarékos gazdálkodás ösztönzése mellett fontos feladatnak tekinti a hazai ásványkincs gazdaságos felhasználásának hitelpolitikai eszközökkel való segítését is. A Nemzeti Bank megnövelte a megyei igazgatóságai döntési jogkörét, így a 30 millió forintos értékhatárt meg nem haladó energiaracionalizálási kérelmekkel már nem kell a bank központi fórumaihoz fordulni. Az átlagosnál gyorsabban és kedvezőbben bírálják el a fővállalkozóval tervezett fejlesztési hitelkérelmeket, mert az átlagos beruházónál felkészültebb fővállalkozó közreműködése mérsékli a kockázatot.

Az eddigi hitelezési tapasztalatok alapján javítani kell az energiaracionalizálási program feltételrendszerét mind a kritériumok, mind a finanszírozási eljárások szempontjából úgy, hogy egyedi elbírálást csak kevés számú, nagy jelentőségű beruházásoknál kelljen alkalmazni, míg kisebb beruházásokról normatív feltételek alapján lehessen dönteni. Több figyelmet kellene fordítani az energiaracionalizálás háttérparának fejlesztésére.

A növényi hulladékok hasznosítható energiája

A mezőgazdaság és az erdőgazdaság mint a természeti erőforrások termelője és felhasználója volt a témája a vándorgyűlés mezőgazdasági szekciójának, ahol is a termőföldek kihasználásáról, a biomasszában felhalmozódó és iparilag hasznosítható energiáról és a mezőgazdasági melléktermékek hasznosításáról vitatkoztak a résztvevők.

Az első előadó, *Csete László* szerint Magyarországon az energetikailag lehetséges termelés jóval nagyobb, mint a klimatikusan lehetséges, illetve ténylegesen elért termés. A termesztett növények genetikai képességét — gazdasági megfontolásokból és egyéb okokból — csak 40—50 százalékban aknázzák ki. A jövő nagy kérdése, hogy a genetikai képesség teljesebb kiaknázására vagy genetikailag nagyobb teljesítőképességű fajták előállítására és ezek alacsonyabb szintű hasznosítására célszerű-e törekedni.

Az ezredfordulón a természeti adottságokat optimálisan hasznosító vetésszerkezettel gabonafélékből 20—22 millió tonna, lucernából, napraforgóból, takarmányborsóból és szójából az utóbbi években megtermelt mennyiség többszöröse termelhető meg, miközben burgonyából és cukorrépából is kielégíthető a hazai igény (természetesen jelentős mértékű talajjavítási, meliorációs munkák elvégzését, valamint megfelelő tápanyagellátást és gépesítést feltételezve).

Hazánk mintegy 1 millió 290 ezer hektáros gyepterületéből 600 ezer hektár

alakítható át olyan intenzív gyeppe, amelyen a szénatermés már az ezredforduló előtt is megkétszerezhető.

A zöldségfélék termésátlagai az utóbbi évek átlagának mintegy másfélszeresére növelhetők. A nagyüzemi gyümölcsösökben az alma termésátlaga 50—80 százalékkal, a többi gyümölcsfaj termésátlaga pedig 100—150 százalékkal növelhető.

A történelmi borvidékeken kedvezőek az ökológiai viszonyok, a zamatban gazdag, különleges és jó minőségű asztali borokat adó szőlő termelésére. Bár a termelési biztonságot a szélsőséges időjárás, főleg a téli, a tavaszi és a koraőszi fagyok, veszélyeztetik, a jelenlegi — nemzetközi viszonylatban alacsony, 4,5 t/ha körüli — országos termésátlag az ezredfordulóiig megkétszerezhető.

Éghajlati és talajviszonyaink általában kedveznek a nagyüzemi erdőgazdálkodásnak. Az egy hektár erdőterületre jutó évi fakitermelés tekintetében a KGST-országok között Magyarország az első helyen áll. Az elmúlt két évtizedben a hazai fakitermelés jelentős növelése mellett erdeinkben fakitermelési tartalékok is képződtek. E tartalékok és a folyamatos évi fanövedék olyan jelentős, hogy az ezredfordulóra az évi fakitermelés 20—30 százalékkal is növelhető.

Viszonylag könnyű eldönteni, hogy adott agroökológiai környezetben mit lehet termeszteni. A termésátlagok növelésének bővületében azonban gyakran megfelelnek a ráfordítás—hozam arányokról.

Olyan üzemi méreteket kell kialakítani, amely mellett az önköltség a lehető legkisebb, és az optimális körüli méretű üzemek olyan kombinációját, amely a maximumot megközelítő nyereséget eredményez.

Bár a természeti erőforrások mezőgazdasági hasznosításában nem az energia a legfontosabb, hanem az élelmiszer-termelés, indokolt az energiával is foglalkozni.

Ésszerű elgondolásnak tűnhet, hogy a mezőgazdaság annyi energiát termeljen, amennyit felhasznál. E tekintetben azonban csak a mindenkori cserearányok alapján célszerű állást foglalni.

Jóval szolidabbak (s talán reálisabbak is) azok a törekvések, amelyek a mezőgazdaság energiafelhasználásának csak szerény hányadát — általában 5—20 százalékát — kívánják mezőgazdasági forrásokkal helyettesíteni. Természetesen ezt sem olyan egyszerű elérni!

A fajlagos energiaráfordítás csökkentése mellett keresni kell azokat a gazdasági megoldásokat, amelyekkel kisebb-nagyobb mértékben helyettesíteni lehet a hagyományos energiahordozók felhasználását, különösen abban az esetben, ha az új energiaforrások olcsóbbak a hagyományosaknál.

Kissné Quallich Eszter a megtermelhető zöldtömegben, a biomasszában rejlő energia kihasználási lehetőségeiről szolt.

A biomasszát, mint a növények által megkötött és tárolt napenergia megjelenési formáját, fel lehet használni villamosenergia-termelésre, üzemananyagként, gázként, vegyipari alapanyagként egyaránt.

A biomassza hasznosítását számos szubjektív akadály gátolja.

A mező- és erdőgazdaság termelése folyamán több energiát bocsát ki, mint amennyit felhasznál, a fő termékei mellett szükségszerűen és folyamatosan keletkező melléktermékek és hulladékok energiaforrásként hasznosíthatók.

A búza, a kukorica, a napraforgó, a gyümölcs, a szőlő stb. termelése során keletkező melléktermékeknek és hulladékoknak (szalma, szárfélék, nyesedék, venyige stb.) csak egy része hasznosítható takarmányként vagy trágyaalapanyagként. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a növények gyökérzetének energiamennyisége elegendő a talaj humuszszintjének fenntartásához; a szalma- és szárféléknek legfeljebb 10 százaléka hasznosítható gazdaságosan a takarmányláncban.

Kalorimetrikus mérések szerint az őszi búza szalmája tonnánként 17,24, az árpaszalma 17,10, a kukoricaszár pedig 18,00 GJ energiát tartalmaz. (Összehasonlításképpen: az 1980-ban kibányászott szén és lignit átlagos energiahordozótartalma tonnánként 11,69 GJ volt.) A mezőgazdaság szalmafélekéből évente

6 millió, szárfélékből 15 millió tonnát termel. E hulladék csekély (5—10 százalékos) hasznosítása már most 1 millió tonna olajjal volna egyenértékű.

A búza és a kukorica jelenlegi termésátlagait alapul véve, hektáronként 2—2,5 tonna olajjegyértéknek megfelelő energiát hordozó biomassza képződik. A gyümölcsösökben, szőlőkben, erdőkben s a művelés alatt nem álló területeken hektáronként és évenként 600 kilogramm olajjal egyenértékű hulladék keletkezik.

A biomassza könnyen tárolható, átalakítható, elégetése nem növeli a légkör szén-dioxid-terhelését, ként nem tartalmaz. Energetikai átalakításának számos változata ismert.

1. Égetés: az Agárdi Mezőgazdasági Kombinát kísérleti Kolbach-rendszerű hulladéküzelésű hőközpontja még a 45 százalékos nedvességet tartalmazó kukoricaszár tüzelésénél is kielégítő hatásokkal működött.

2. Pirolízis, gázosítás: éghető gázok és vegyipari alapanyagok gyártására alkalmas eljárás. (Az Egyesült Államokban elsősorban éghető gázokat termelnek pirolízissel — ma még kis méretekben.)

3. Anaerob erjesztéses biogázgyártás: a környezetszennyező hulladékok (trágyák, városi szennyvizek stb.) leghatékonyabb kezelési eljárása. A szerves anyagból kilogrammonként 250—800 liter metángáz nyerhető. Ma a világon 7 millió biogáztelep működik. Magyarországon az elkövetkező években négyféle technológia kipróbálása után indul meg a fejlesztés.

4. Aerob erjesztés: üzemanyagnak vagy vegyipari alapanyagként alkalmas alkohol, etanol, metanol gyártása. A módszert nagyipari módon Braziliában alkalmazzák.

5. Biobrikett gyártása: a rossz fizikai tulajdonságú és nehezen szállítható biomassza-hulladékok brikettálása és eltüzelése. Hőtartalma, kereskedelmi forgalmazása, tüzelésének módja teljesen hasonló a szénbrikettéhez. (Az Egyesült Államokban használják.)

A biomassza hasznosításának eszközei, technológiái, az alkalmazás eljárásai tehát ismeretesek. Megfelelő kutató-fejlesztő, illetve adaptációs munkával know-how-átvétellel gyorsan fel lehetne használni a biomasszát mint energiahordozót a kőolaj vagy a szén helyettesítésére.

Sántha Attila korreferátumában az állattenyésztési melléktermékek hasznosításával foglalkozott. Ennek színvonala sohasem volt kielégítő hazánkban.

Az állattenyésztésben keletkező szerves trágya növényitápanyag-tartalma kb. 300 000 t műtrágya-hatóanyagként felel meg. A szervestrágya-felhasználás visszaesésének oka a hatvanas évek közepén kibontakozott technokrata, főtermékcentrikus fejlesztési irány. A tudományos technikai forradalom segítette ugyan a népgazdasági ágazatok közötti kapcsolatok erősödését, erősítette a mezőgazdasági vállalatok horizontális és vertikális kapcsolatait, de közben elkülönültek egymástól a mezőgazdasági ágazatok.

Az olesó ipari anyagokra és energiára támaszkodó iparszerű ágazatfejlesztés a vertikális főtermék-kapcsolatokat még csak elismerte, a mellékterméken alapuló ágazati kapcsolatok azonban gyakorlatilag megszűntek.

A szerves trágyázás elhanyagolását nagymértékben elősegítette az elmúlt években az a hibás agronómiai feltételezés, hogy intenzív műtrágyázás mellett szerves anyag visszapótlására nincs szükség. A szerves trágyák gazdaságilag hátrányos helyzetbe kerültek a műtrágyákkal szemben, elsősorban azért, mert a szerves trágyák kevésbé koncentrált anyagok, így felhasználásuk a műtrágyáknál költségesebb, ugyanakkor a műtrágya jelentős állami támogatással kerül forgalomba.

A főtermékcentrikus gépfejlesztés következtében nem alakították ki a szerves trágyázáshoz szükséges korszerű gépsorokat. Ezt a műveletet így nem lehetett az iparszerű növénytermesztési technológiákba illeszteni.

Az anyag- és energiaárak emelkedése felértékelte a melléktermékeket, azok takarmányozási, növényitápanyag- és energetikai értékét egyaránt.

Az elmúlt időszakban a melléktermékek hasznosítására számos megoldást dolgoztak ki. A melléktermékek reálisabb gazdasági értékelésére az adna lehető-

séget, ha azokat az éppen helyettesített termékek alapján határoznák meg. Így a szerves trágyák értékét növényitápanyag-tartalmuk műtrágya-hatóanyag értéke alapján lehetne meghatározni.

Vállalati szinten számolva — amikor is a szerves trágya értéke az egyik ágazatban költségnövelő, a másik ágazatban pedig költségsökkenető tényező —, a műtrágya istállótrágyával való helyettesítése hatóanyag-kilogrammonként több mint 3 Ft költségsökkenést eredményez.

Hogyan tovább?

A záró plenáris ülésen *Csikós-Nagy Béla* államtitkár (az Országos Anyag-és Árhivatal elnöke) a magyar gazdaságnak a világgiazi áralakuláshoz való alkalmazkodásáról tartott előadást.

A világgazdaság helyzetét alapvetően módosította az aranyár önállósulása a valutaértékektől és az olajár elszakadása a termelői ártól. A következmények ismertek: a hetvenes években felgyorsult a világgiacon az infláció, az árárányok pedig gyökeresen eltolódtak. A jelentős árárányváltozások hatása az egyes országokra aszerint volt kedvező vagy kedvezőtlen, hogy milyen volt a gazdasági szerkezetük, és milyen export—import-struktúrával kapcsolódtak a világgazdasághoz. Magyarország sajnos azon országok csoportjába tartozik, amelyek a legtöbbet szenvedik el az újonnan kialakult árviszonyoktól.

Közgazdászok számára igen fontos kérdés, hogy a hetvenes években kialakult árviszonyok megmaradnak, visszájára fordulnak, avagy tovább éleződnek. A legutóbbi, a magyar gazdaság számára önmagában kedvező olajárváltozások a nyugat-európai recesszióban valósultak meg. Tendenciájában csökkenő kőolajárakra akkor lehet csak számítani, ha maga a recessziós folyamat válik tartóssá. Ezért jelenleg nem látszik indokoltnak a VI. ötéves tervet megalapozó — az olajárak emelkedését becsülő — árprognózisok felülvizsgálata.

Az elnöki zárszóban *Drecin József* (az MTESZ alelnöke) hangsúlyozta: a vitákban sikerült elkerülni a hazai természeti erőforrások hasznosításának egyoldalúságot mindig felkínáló csapdáját. A legfontosabb összefüggéseket sikerült valóban komplex gazdaságfejlesztési és rendszerelméleti viszonylatokba ágyazni, és valóságérzékeny tanúsító módon meg tárgyalni. A hazai természeti erőforrások hasznosításának kérdése az átlagosnál nagyobb felelősségű döntéseket igényel, hiszen igen nagy társadalmi erőforrások lekötéséről kell döntenie, és a döntések hosszú időre meghatározzák a folyamatokat, mégpedig nagyon sok — olykor előre nem is kiszámítható — kapcsolódási pontokon.

A természeti erőforrások hasznosításának korlátai valójában nem azok kitermelési feltételeiben, hanem — paradox módon — a feldolgozó képesség hatékony megszervezésében rejlenek.

Adottságaink alapján tehát a kitermelés és a feldolgozás arányos expanziója mellett lehet szó a természeti erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodásról. Ez a központi tervezés felelőssége.

A vándorgyűlésen ez alkalommal közgazdászok és energetikusok folytattak párbeszédet és vitát, olykor olyan vitát is, amelyet nem mindig lehetett megnyugtatóan eldönteni. A zökkenőmentes lebonyolítás a szervezők munkáját dicséri.*

Inzelt Annamária

*A tájékoztató Becsky Róbert, Bonyhádi Péter és Szőke András tudósítása alapján készült.

L. I. Abalkin: Gazdasági mechanizmus és szemléletmód

(EKO, Novoszibirszk, 1981. 2. sz.)

Napjainkban gyökeresen megváltoztak a gazdasági növekedés tényezői. Ez a tudományos-technikai forradalom kibontakozására és a hagyományos növekedési források korlátozott voltára vezethető vissza. Lényegesen megnöttek és megváltoztak a társadalmi szükségletek, és a szükségletek szerkezete is átalakul. Döntő változás ment végbe a gazdaságpolitikában, a szociális feladatok megoldása és a hatékonyság emelése irányában. Mindez szemléletváltást követel.

A kidolgozott gazdaságpolitikai irányvonal megvalósításához megfelelően át kellett alakítani a gazdasági mechanizmust. Az elfogadott határozatokban új módon döntöttek el számos elvi kérdést.

1. Előirányozták a gazdaság teljes és tartós kiegyensúlyozására való áttérést, beleértve a tervnormatívák szerinti anyag- és pénzügyi tartalékok, termelési kapacitástartalékok képzését. Lényegesen nő az állami terv szerepe és tekintélye, különösen az ötéves tervé, amely nemcsak a tervezés fő formája lesz, hanem minden szinten a gazdasági tevékenység alapja.

2. A tervmutatók és a gazdasági ösztönzők egész rendszere a végső eredmények elérésére irányul. Az első helyre a társadalmi szükségletek kielégítése és az erőforrások felhasználásának hatékonysága kerül. Nem használják többé a tervezésben és a gazdasági ösztönzésben a bruttó jellegű mutatókat. Ezeket a számítási anyagok közé sorolják, vagy limitekké alakítják.

3. Meghatározták az önálló elszámolás keretei közötti új ösztönzési módokat. Az ösztönzés az ötéves terv feladatain és stabil közgazdasági norma-

tívákon alapul. Lényegesen nő a nyereségnek mint az állami eszközök és az ösztönző alapok forrásának a szerepe. A nyereség az egyik fő mutatója lesz a vállalati tevékenység végső eredményének.

Számos történelmi ok következtében hosszú ideig a kiegyensúlyozatlan hiánygazdaság feltételei között dolgoztunk. A kiegyensúlyozatlanságot és következményeit (a krónikus hiányt, a szerződési kötelezettségek megszegését, a beruházási folyamat elhúzódását) már elkerülhetetlennek, sőt normálisnak kezdték tekinteni. A gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről szóló határozat az intézkedések egész rendszerét irányozza elő a tartós egyensúly megteremtésére. Az egyensúly összhangot tételez fel a termelés volumene és szerkezete, valamint a fogyasztás volumene és szerkezete között. Tulajdonképpen ez az összhang a lényege a szocializmusra jellemző arányosságoknak.

A kiegyensúlyozott gazdasági növekedésre való áttérés számos új követelményt vet fel az irányítással, mindenekelőtt a tervezéssel szemben. A legfőbb a terv különféle részei közötti összhang. Nem számíthatunk arra, hogy a tervteljesítés során az aránytalanságok majd kiküszöbölődnek. Megengedhetetlen, hogy a nem egyeztetett, az erőforrások oldaláról nem megalapozott határozatokat hozzanak. A kiegyensúlyozott gazdasági növekedés körülményei között másképpen kell szemlélni a tervgazdaság egyik kardinális kérdését — a tartalékok problémáját. A tartalékoknak a biztonsági funkciók kívül segíteniük kell a népgazdaság fejlődésének stabilitását, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak gyors bevezetését és a termelésnek a változó társadalmi szükségletre igazodó rugalmas átállítást. Ezért hibás a tervtartalékokat, beleértve a termelési kapa-

citásokat is mint a társadalmi erőforrásokból való elvonást szemlélni. Fordítva: a tartalékok léte a további termelésnövelés és hatékonyságemelés nélkülözhetetlen előfeltétele!

Sok vonatkozásban új módon merül fel a tervezés orientációjának a kérdése is. A hiánygazdálkodás körülményei között az irányok és célok maguktól adódnak; ha valami kevés, abból többet kell termelni. Elvileg másképp áll a dolog a kiegyensúlyozott gazdaságban. Lehetővé válik a szükségletek rendszerének aktív alakítása, a prioritások tudatos megállapítása.

A gazdaság kiegyensúlyozottságának elérése lehetővé teszi az anyagi ösztönzés és a felelősség rendszerének átalakítását. A hiány feltételei között szigorú felelősségre vonás egyszerűen lehetetlen, itt mindig mód nyílik az objektív körülményekre hárítani a bajok okát. Ugyanez vonatkozik az anyagi ösztönzésre is. Hiány esetén akaratlanul felmerül a kétség, vajon a siker nem különleges feltételek, üvegházi körülmények megteremtése révén érték-e el.

Évtizedek hagyományai szerint a tervtúlteljesítés kívánatos dolog, az önfeláldozó munka jele, a szocialista verseny legfontosabb célja. Ez természetes is bizonyos fokig. Az állandó hiány esetén bármely pótlólagos termék termelése hasznos tevékenységnek minősül. Az új feltételek azonban új megközelítést, a gondolkodás és magatartás szereotípiáinak átalakítását kívánják. A verseny fő területei ezután a tudományos-technikai haladás gyorsítása, a munkatermelékenység emelése, az anyagi erőforrásokkal való takarékoskodás, a termékminőség javítása lesznek.

A gazdasági mehanizmus tökéletességéről szóló határozat néhány jellemző vonása:

1. Új módon dőlt el a vita az ellenterv helyéről és szerepéről. Ezt most nem az éves terv jóváhagyása után dolgozzák ki és fogadják el, hanem éppen a terv összeállítása folyamán. A dolgozó kollektívák kezdeményezésére elfogadott ellenterveket össze kell hangolni az anyagi erőforrásokkal, és csak azután lehet beépíteni az éves tervbe.

2. Döntő jelentőségű lett a tervezésben és a gazdasági tevékenység eredményeinek értékelésében a szerződésekkel összhangban levő termékszállítási mutató. E mutatót elvileg nem lehet túlteljesíteni. A terven felüli szállítást nem lehet a tervteljesítésbe beszámítani.

3. A kötelezően jóváhagyandó tervmutatók rendszerébe a mutatók új csoportját vonták be — a limiteket (beruházások és építési-szerelési munkák, valamint munkás- és alkalmazotti létszám). A limitek a bevonható erőforrások maximálisan megengedhető mértékét jelentik, s ennél fogva nem szabad túlteljesíteni őket.

A gazdasági mechanizmus tökéletességét célzó intézkedések közt elvileg is új a végső eredményre koncentráló munka. Arról van szó, hogy a tervezésben és a gazdasági ösztönzésben a szükségletek kielégítésének a foka és az erőforrások felhasználásának hatékonysága legyen a döntő. A szükségletek kielégítése a használati értékek révén történik. A fogyasztónak pontosan meghatározott fajtájú, választékú és minőségű termék kell.

A végső eredményre irányuló orientáció azonban nem a természetes mutatók szerepének az erősödését jelenti, hanem olyan mutatók kiválasztását és alkalmazását, amelyek a legpontosabban tükrözik a termék hatékonyságát, minőségét és egyéb használati tulajdonságait, azaz a használati értékét. Emellett a termelési program meghatározásában a fogyasztók megrendeléseinek kell főszerepet játszaniuk.

Népgazdasági szempontból a végső eredmény (az exporttól és a honvédelemtől eltekintve): a lakosság fogyasztásának reális növekedése. Bármilyen ütemben nőjön is például az ipari termelés egésze, az ipar végső eredményét csak a fogyasztási cikkek termelésének mennyisége és növekedési üteme adja. Hasonló módon a beruházások volume, növekedési üteme még nem a beruházási tevékenység végső eredménye. A fogyasztásicikk-ipar fejlesztésére, a lakás- és egyéb fogyasztói célú építésre történő ráfordítások súlyának a csökkenése a beruházások nem elég hatékony és nem reális struktúrájáról tanús-

kodik. A beruházások mind nagyobb hányada befejezetlen beruházásban ülededik le, s ez nagy teherként nehezedik a gazdaságra.

Az ország egységes népgazdasági komplexuma magában foglalja az ágazatokat és területeket, de nem ezek mechanikus összege. A népgazdaság fejlődésének általános jellemzői (ütem, arány, szerkezet) ezért nem az ágazati tervek mutatóinak egyszerű összegezéseként alakulhatnak ki. Az ágazati megközelítés alternatívája a népgazdasági megközelítés, amely az egészek a részek feletti elsőbbségén nyugszik. Ennek megfelelően kiindulópontul a fontos népgazdasági összefüggések és arányok megállapítása, a prioritások pontos meghatározása szolgál.

Az ösztönzéssel kapcsolatban különösen jelentősek a következő intézkedések:

1. Az önálló elszámolás keretében megvalósuló ösztönzés egész rendszerét közvetlen kapcsolatba hozzák az ötéves terv feladataival, az utóbbi keretében hosszú időre szóló gazdasági normatívákat hagynak jóvá, évenkénti differenciálással.

2. Az ösztönzési rendszernek a gazdasági tevékenység végső eredményeire kell irányulnia. Végső eredménynek számít: a megkötött szerződésekkel összhangban lévő termékszállítási terv teljesítése, a munkatermelékenység emelése, a termékminőség és a nyereség növelése.

3. Új vonás a nyereség elosztása és a gazdasági ösztönzési alapok képzése normatív módszereinek bevezetése, ami lehetővé teszi, hogy rugalmasabban és hatékonyabban kapcsolják össze a központi irányítást az önálló elszámolású egységek kezdeményezésének és önállóságának a bővítésével, a társadalom és a dolgozó kollektívák érdekeivel. Lényegesen megnövekszik a nyereségnek mint az ösztönzési alapok forrásának és a gazdasági tevékenység hatékonysága kritériumának a szerepe.

Ezen a területen sok még a szervezeti és módszertani jellegű nehézség, de nem kevesebb gondot okoz az áru- és pénzviszonyokkal szemben kialakult bizalmatlanság, a nyereség óvatos kezelése, és a félelem, nehogy valami baj

legyen. Különösen veszélyesek ma a naturális koncepciók, amelyek kifejezetten áruellenesek, lebecsülik a minőségre új tartalommal bíró áru- és pénzviszonyokat, szembeállítják őket a tervszerűséggel. Ezek a tudományban elterjedt nézetek megnyilvánulnak a gyakorlat embereinek gondolkodásában is.

A nyereségről hosszú ideje éles vita folyik: lehet-e a nyereség a vállalati gazdasági tevékenység hatékonyságának általános kifejezője? Megnyugtató válasz még nincs, mert a kérdést feleslegesen „túlabsztrahálva”, nem rendszerszemléletben fogalmazzák meg.

(Ism.: *Pap Lajos*)

L. Dudkin: A személyi alapok rendszere: javaslat egy tervgazdálkodást folytató ország számára

(*Journal of Comparative Economics*, New Haven, 1980. 4. sz.)

Az Automatizált Ágazati Irányítási Rendszert Kutató Intézetben dolgozó szovjet szerző célja olyan mechanizmus bemutatása, amely véleménye szerint alkalmas lenne azon személyek kiválasztására, akik az innovációkkal együtt járó bizonytalanság feltételei között a leghatékonyabb döntéseket képesek hozni. Erre a feladatra a kiválasztott személyeket részint hozzáértésük, részint érdekeltségük teszi alkalmassá. A következőkben leírt mechanizmust azonban a gyakorlatban még nem igazolták.

Az innovációk termelésbe való bevezetését akadályozó objektív okok

Az innovációk megvalósításának első akadálya a vezetés szintjén jelentkezik, mégpedig az ún. természetes konzervativizmus képében. Ennek a lényege az, hogy a kockázatvállalás rendszerint nem kifizető, mert a kudarc aláássa a vezető tekintélyét, viszont a kockázatvállalás elmulasztása nem jár semmiféle hátránnyal. A helyzet az idő

múlásával romlik. Az új tudományos-műszaki fejlemények komplexitásának növekedésével a vezetők többsége nem képes lépést tartani. Minthogy sok vezető mind kevésbé érti meg az újítások lényegét, egyre inkább igyekszik kerülni minden újat, minden kockázatosat.

További probléma, hogy az innovátor többnyire nincs abban a helyzetben, hogy offenzívát folytasson a vezető meggyőzésére.

Az innovátor és a vezető között leírt problematikus helyzetet a polgári közgazdászok mint sajátosan szocialista jelenséget mutatják be. Valójában a tőkésvállalatok vezetőinek is fontolóra kell venniük az innováció bevezetésével járó kockázatnak a presztízsükre gyakorolt várható hatását, így ez a probléma nem a szocialista viszonyok sajátossága. Természetesen a vállalat monopóliumhelyzete nagyban befolyásolja a vezetők kockázatvállalási hajlandóságát.

Meg kell még említeni, hogy a vezetéssel kapcsolatos innovációk még nagyobb ellenállásba ütköznek, mint a technikai jellegű újítások. Ennek fő oka, hogy az előbbieknél még nagyobb hatása van mind az egyes dolgozók, mind a dolgozók egészének az érdekeire, mint az utóbbinak.

Az innovátorok személyi alapjának mechanizmusa

A tudomány és technika története tanúsítja, hogy az innovációk, találmányok sokkal gyorsabban váltak valóra, és sokkal előbb elfogadták őket, ha maguknak az újítóknak volt pénze a találmány kivitelezésére, mint ha a kivitelezéshez támogatót kellett keresniük. Ennek nyilvánvaló oka: az ötlet „atyjának” áll leginkább érdekében a találmány kivitelezése, és egyben ő a legilletékesebb az ötlet hasznosságának megítélésében.

Ezek a megfontolások vezettek arra a következtetésre, hogy az újítók, tudósok számára egy alapot kellene biztosítani, amelyből kivitelezhetik ötleteiket. Ez az alap nagymértékben az általuk kitalált ötletek gazdasági hozamától függ, figyelembe véve a külföldi

cégektől beszerezhető licencköltségeit. Az innovátorok számára olyan alap jönne így módon létre, amely előző újításaik bevételeitől függ. Az innovációból származó bevételek (gazdasági előnyök) után népgazdasági szinten meghatározott mértékben eszközölnének befizetések az alap számára. Az alapot az innovátor nevére helyeznék el egy arra kijelölt bankban, és az összegből csak az innovátor hívhatna le pénzeket saját további újításai kifejlesztésére és gyakorlatba való bevezetésére. Az alap egyben felhasználható lenne más személyek — az innovátor által értékesnek ítélt — ötleteinek továbbfejlesztésére, gyakorlati bevezetésére. Ez a lehetőség biztosítaná a fiatal szakemberek számára saját innovációs alapjaik megteremtését. Az a tény, hogy a személyi alappal rendelkező innovátor egy rossz ötlet támogatásával elveszítheti „pénzét”, biztosítaná, hogy az innovátor mind a saját, mind mások ötleteinek fejlesztését, kivitelezését alaposan megfontolja. Így csak a valóban életrevaló ötletek valósulnának meg.

Amellett, hogy az innovátorok személyi alapja segítené az ötletek gyakorlati megvalósítását, hozzájárulna a termelési technológia kialakításához és állandó továbbfejlesztéséhez. Az innovátornak természetesen nem kellene vállalnia a kivitelezés irányítását. Az újító transzferálhatná alapját 1. egy-egy kutatási terület fejlesztési céljaira, 2. tudományos-technikai eredmények díjazására, 3. „újítócégek” fejlődésének finanszírozására, és életbe léptetését igényli.

A technológiai innovátorok alapján kívül két fontos személyi alap lehetne a vezetők és a szervezők innovációs alapja. A technológiai innovátoroknál sokszor hiányolt szervezési-vezetési képességeket az újítás bevezetése során az utóbbi két alap tulajdonosai biztosíthatnák. A szervezők és vezetők természetesen szintén munkájuk sikere arányában részesülnének az eredményből. Az általuk kitalált és sikeresen alkalmazott vezetési és szervezési módszereket szélesebb körben tesztelhetnék, elemezhetnék és oktathatnák — az alapjuk felhasználása révén.

A szakemberek alapja (orvosi alap példáján)

A szakemberek hatékony módszerei rendszerint szintén igen lassan terjednek el. E hatékony módszerek gyors elterjesztését segíthetné elő a szakemberek személyi alapja, amelyre az általában elért eredményekből származó gazdasági haszon arányában történének a befizetések. Ez érvényes lenne az orvosokra is. Az orvos azután az így nyert összegből 1. felszereléseket bérelhet, gyógyszereket vásárolhat mind gyógyítás, mind kísérletezés céljaira; 2. kiterjesztheti az irányítása alatt megvalósított egészségügyi ellátást; 3. fejlesztheti saját vagy munkatársai szakképzettségét; 4. finanszírozhat kutatásokat és szakképzést; 5. népszerűsítheti klinikai munkája már elért és várható eredményeit.

Az orvosok alapjának létrehozása azonban sajátos problémát vet fel a szocialista társadalomban, minthogy ott az egészségügyi ellátás ingyenes. Az ellentmondás azonban feloldható. Az ingyenes egészségügyi rendszerben ugyanis eleve mindenki a professzor, a főorvos betege kíván lenni. Így annak idejét elvonják azoktól az esetektől, amelyekkel valóban az ő szaktudására volna szükség. A betegek anyagi áldozatokra is hajlandók, és így megsértik az egészségügy ingyenességének elvét.

Az orvosok alapjának befizetésekből való megteremtése csak a keresletet és a kínálatot hozná egyensúlyba az egészségügyben. Ebbe az alapba mindenki jövedelmének arányában fizetne be azért, hogy a magasabb színvonalú egészségügyi ellátásban való részvétel egyforma megterhelést jelentsen minden jövedelmi szint mellett. Az orvos, ha túl sokan igénylik szolgálatait, emelhetné a személyi alapjába való befizetés kvótáját mindaddig, amíg a betegek száma az általa reálisan elérhető szintre csökken, fordított esetben csökkenthetné a kvótát. A befizetéseket azután adóztatnák, a fennmaradó összegből megkapná az orvos a fizetését, és ami ezek után maradt, az kerülne az orvosi alapba.

A személyi alapok mechanizmusának általános gazdasági szempontjai

A személyi alap a következőkben különbözik a magántulajdonban lévő pénzalapoktól. 1. Ezeket az alapokat csak meghatározott, előre megszabott célokra lehet felhasználni. 2. Nem lehet az alapot átruházni vagy örökölni. Ez alól két kivétel van, *a)* ha az örökös a legalkalmasabb személy az innovátor ötletének továbbvitelére, továbbfejlesztésére, *b)* ha a rokonnak-örökösnek magának is van már személyi alapja.

A személyi alapokat és az innovátor ötletét az egész országban bárhol fel lehetne használni, segítve ezzel az innováció gyors elterjedését. A különféle célú alapokkal — vezetési, szervezési, technikai stb. — rendelkező személyek szövetkezhetnének a műszaki-gazdasági eredmények megvalósítása és az anyagok előteremtése céljából. A kereslet-kínálat törvénye biztosítaná a termelők és a felhasználók közötti nagyobb összhangot a termékválasztékban. Ha a személyi alapok rendszere megvalósulna, a minisztériumoknak és más irányító szerveknek egyeztetniük kellene terveiket ezen alapok tulajdonosaival.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

W. Haferkamp: Az Európai Közösség és Japán közti felhős partneri viszony

(Wirtschaftsdienst,
Hamburg, 1981. 2. sz.)

A Közös Piac és Japán közti kereskedelmi kapcsolatokat mindig a feszültség jellemezte. A nyugat-európai piacot japán termékek árasztják el. 1980-ban a Közös Piacra irányuló japán export 30 százalékkal nőtt. Az EK és Japán között tárgyalások folynak a „kiegyensúlyozott kereskedelmi forgalomról”, miközben a japán exportoffenzíva folytatódik.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a japán textil- és ruházati ipar piaci előretörése okozott rémületet az európai versenytársak körében. A hatvanas években és a hetvenes évek elején már Japánban koncentráldott a világ hajógyártásának fele — a japánok jórészt az európai hajógyárak elől hódították el a piacot. A hetvenes évek második felében a japánok behatoltak az európai szórakoztató elektronikai és acélpiaçra. 1980-ban pedig a gépkocsik és a szerszámgépek piacán értek el rendkívüli sikert.

Az elmúlt évtizedben az EK Japánnal szembeni kereskedelmi deficitje állandóan nőtt, az 1973. évi 1,1 mrd ERE-ről (európai elszámolási egység) 1980 I. félévében 3,5 mrd ERE-re. Ennél nagyobb deficitje az EK-nak csak az Egyesült Államokkal és Szaúd-Arábiával szemben volt 1980 I. félévében. A Közös Piac Japánnal szembeni szolgáltatási és tőkemozgási mérlege pozitív szaldót mutat, de ez messze elmarad a japán kereskedelmimérleg-többlet mögött. A textil- és acélipar után a gépkocsigyártás és a legutóbbi időben a beruházási javakat gyártó szektor is a japán versenytársak fokozódó nyomásával kénytelen szembenézni.

A nyugat-európai ipar nehezen fogta fel a japán kihívás teljes horderejét. Rosszul értelmezték vagy figyelmen kívül hagyták az okokat, s így értékes időt veszítettek. Az európai „válasz” kizárólag védekező jellegű volt. Az egyes iparágak, de a közös piaci kormányok is késedelmesen és kölcsönös egyeztetés nélkül reagáltak. Ahelyett, hogy a saját versenyképességüket korlátozó okokat elemezték volna, Japánt vádolták. A főbb vádpontok: 1. külföldi szabványok, találmányok utánzása, 2. lendületes, néhány területre összpontosított értékesítési offenzíva (gépkocsik, acél, órák, rádió- és tv-készülékek stb.), 3. monopóliumhoz kiépítésére tett kísérletek — tisztességtelen verseny révén, 4. árkartellek alkalmazása a nemzetközi versenykiírásoknál, 5. dömping alkalmazása, beleértve az alacsony bérszínvonalra épülő „szociális dömpinget”, 6. exportszubszidió, 7. a jen árfolyamának mesterségesen alacsony szinten tartása, 8. a

belső piac vámokkal és vámon kívüli korlátozásokkal való védelme, 9. a Japánban történő külföldi tőkeberuházások korlátozása.

Nehéz ezeket a vádakat alátámasztani. Japán esetében nem bizonyítottak be többször dömpinget, mint más országok esetében. Ugyancsak nem sikerült eddig senkinek sem bebizonyítani, hogy a jen árfolyama manipulált, sőt azt sem, hogy a japán kormány az exportot a többi országnál nagyobb mértékben támogatja.

Tény, hogy Japán számos szektorban túlszárnyalta nyugat-európai versenytársait, azonos vagy jobb minőségű termékeket olcsóbban termel. Érthető, ha a nyugat-európai cégek a japán piacon való kevésbé eredményes szereplésüket a nehezen áthágható akadályok számlájára akarják írni ahelyett, hogy a nem megfelelő designnak vagy egyszerűen magas áraknak, azaz hiányzó versenyképességüknek tudják be.

Valójában a japán siker legfőbb tényezői: a teljesítményorientáltság és a motiváció, a magas képzettségi és szakképzettségi színvonal, a csoportmunkára való készség és az ipari kutatás fölénye.

A vállalatok nemzetközi versenyképessége az őket körülvevő gazdasági környezet „hatékonyságának” eredménye is. Európának nem kell megkísérelnie a japán értékrend átvételét vagy utánzását. E kísérlet nemcsak eredménytelen, de felesleges is lenne, viszont éppen a japán vállalatok nyugat-európai szereplése mutatja, hogy — az értékrenddel ellentétben — technológiai és szervezési képességek sikeresen átültethetők. A japánoktól meg kell tanulni a nagyvállalati egységek szervezésének módszereit a vállalatnagyság alakítása, a munkafeltételek, a kutatás és a minőségellenőrzés területén. A japán ipar koncentrált kutatási és fejlesztési tevékenységet folytat. A nyugat-európai iparnak is követnie kell a példát. Az innováció bevezetésének döntő jelentőségű tényezője Japánban, hogy a munkások nem ellenérdekeltek a technikai-technológiai változásokban és a munkaerő-megtakarítással járó racionalizálásban (mert átállásuk, illetve átképzésük feltételeit jobban bizto-

síttják). Ezért támogatják a munkások vállalatuk újítási és automatizálási törekvéseit.

A japán kihívásra nem könnyű válaszolni. Néhány reakció máris megfigyelhető. A nyugat-európai és az amerikai autógyártók a gépkocsipar történetének legnagyobb beruházási programjait tervezik, amelyek a termelés ésszerűsítését és az önköltség csökkentését célozzák. Európai és japán gépkocsigyártók között 10 évvel ezelőtt még elképzelhetetlen kooperáció bontakozott ki (a British Leyland és a Honda, a Volkswagen és a Nissan, az Alfa Romeo és a Nissan között). A tv-készülékek európai gyártóinak szervezeti fejlődése néhány életképes nagyvállalat irányában halad. A termelés mind nagyobb egységekben koncentrálódik. Az EK nyugat-európai vállalatok számára japán nyelvtanfolyamokat szervez, és szimpóziumokat tartanak a Japánban alkalmazandó marketing-módszerekről.

A japán kihívással szemben az EK a nemzeti kormányoknál még kevésbé segíthet a vállalatoknak, s a kormányok is csak korlátozott szerepet játszhatnak. A Közös Piac nem rendelkezik a gazdasági mobilitást és a növekedést (közvetlenül) elősegítő eszközökkel. A kormányok az általános gazdasági klímát befolyásolhatják, s ezen keresztül a szükséges gazdasági, társadalmi és technikai alkalmazkodást. Ezt a szerepet azonban megosztják a munkáltatókkal és a munkavállalókkal, akik a bérszint alakulását meghatározzák. A bérszint ugyanis még mindig a nemzetközi versenyképesség legfontosabb tényezője.

Az EK rendelkezésére álló eszközök döntően kereskedelempolitikaiak. Ezzel összefüggésben rá kell mutatni az importkvóták bevezetésének lehetőségére (néhány tagország már bevezetett ilyeneket motorkerékpárokra, gépkocsikra, rádió- és tv-készülékekre, porcelánra és játékarukra vonatkozóan). Japán néhány importkorlátozást (importadóterheket, illetve vizsgálati eljárásokat) és beruházási korlátozást feladott, illetve mérsékelte. A fokozódó piaci nyomás miatt a Közös Piac Miniszteri Tanácsa 1980 novemberében

exportkorlátozó intézkedésekre is felszólította Japánt.

A Közös Piac Japánnal szembeni kereskedelmi mérlege rendszeresen passzív. A mérleghiány 1977-ben 5,2, 1978-ban 6,4, 1979-ben 7,1, 1980 októberéig 5,3 milliárd dollár volt. A Közös Piac Japánból több mint kétszer annyit importál, mint amennyit oda exportál.

1981-re a következő, a Közös Piac számára pozitív fejlemények várhatók: a Japánba irányuló közös piaci export 1979-hez hasonló növekedése (33 százalék), ezáltal a kereskedelmi mérleg deficitjének csökkenése, növekvő japán közvetlen beruházások a nyugat-európai feldolgozó iparban, az európai és japán cégek közös vállalkozásai számának jelentős növekedése. Sem a Közös Piac, sem Japán nem nyerhetne meg egy, a két gazdasági hatalom között kirobbanó kereskedelmi háborút. A versenytársak egymásra utaltak. Nyugat-Európa tartósan nem képes egyszerre a kőolajszállító országok és az ipari vetélytársai: az Egyesült Államok és Japán viszonylatában nagymérvű kereskedelmi deficitjét megemészteni. 1981-re ezért Japán számára a „mérséklet”, Nyugat-Európa számára az „erőfeszítés” a jelszó.

(Ism.: *Kőrösi István*)

W. W. Rostow: A hetvenes évek alternatív elméletei

(Economies et Societes, Párizs, 1980. 5.—7. sz.)

Az 1950-es és az 1960-as éveket feltűnően magas növekedési ütem jellemezte. A munkanélküliség egészen kicsiny volt, a ciklikus ingadozások enyhébbek voltak, és a kibocsátásban nem nagyon érzékelhettünk abszolút visszaesést.

A neok Keynesiánusok szerint mindenek oka az, hogy a gazdaságpolitika helyesen befolyásolta a hatékony kereslet szintjét. Keynes követőinek igazuk van abban, hogy a mély visszaesések leküzdésére hozott intézkedések segí-

tették a reáljövedelmek növekedését. A neokeynesianizmus azonban nem veszi tekintetbe azt, hogy milyen jelentősége volt a cserearányok javulásának. Az energiahordozók, élelmiszerek, nyersanyagok ára 1951 után nagyot esett, és az 1970-es évek elejéig alacsony, sőt csökkenő irányzatú volt. Két évtized alatt Nyugat-Európa számára 24 százalékkal javultak a cserearányok. Hasonló volt a helyzet az Egyesült Államokban is.

Az 1960-as évek második felében már jelentkeztek a későbbi problémák: megállt a cserearány javulása, felvetődött a környezetszennyeződés kérdése, csökkentek a gabonakészletek és az Egyesült Államok is olajimportőrré vált. 1972 végén kitört a gabonaár-robbanás, 1973-ban pedig az olajárak négyyszereződtek meg.

Az azóta eltelt időszakot a Nyugat szempontjából a cserearányok romlása jellemzi. Ez Nagy-Britanniában 17 százalékos, az Egyesült Államok vonatkozásában 22 százalékos. Az alapanyagok 1972–1974. évi nagy áremelkedése — ezt kompenzálendő — nagy bérigényeket, a pénzbérek erőteljes növekedést hozta magával. Megjelent a fejlett országokban a két számjegyű infláció. Az olajválsággal, a fizetési mérleg hiányával és a magas belső bér- és áremelkedéssel küzdő kormányok rövid távú reakciója a pénzügyi visszafogás volt. Az emiatti visszaesés és nagyarányú munkanélküliség ellenére is gyors maradt az infláció.

Az 1950-es és 1960-as évek kulcsszektora energiagényesek voltak (autó, tartós fogyasztási cikkek), s így a visszaesés súlyosan érintette őket. Elképzelhető, hogy a keynesi gazdaságpolitika által korábban beépített stabilizátorok híján az 1930-as évekhez hasonló nagy válság tört volna ki. Így azonban az 1974–75-ös évek súlyos visszaesése után vérszegény fellendülés következett. Az azóta jelentős munkanélküliségnek és lassú növekedésnek a valószínűsíthető oka az, hogy a beruházási tevékenység máig sem kapott erőre. Az alacsonyabb reáljövedelmek miatt a beruházásokat fellendítő akceleratorhatás is sokkal gyengébben érvényesül.

Miként ábrázolták a teoretikusok a világgazdaság drámai változását? Paul Samuelson bevallotta, hogy a keynesi gazdaságpolitika megfelelő volt az 1960-as évek gazdasági helyzetében, de az 1970-es évek új problémáival már nem képes megbirkózni. A vélemények másik szélén áll a Római Klub 1972-ben kiadott jelentése: „A növekedés határai”, amely szerint az ipari civilizáció csak akkor maradhat fenn, ha hamarosan eléri a nulla növekedést.

Nagyon sokan vannak annak a fel fogásnak a hívei, akik az új helyzetet arra vezetik vissza, hogy a világgazdaság az ötvenéves Kondratyev-ciklusok közül a negyediknek a leszálló ágába lépett a 1970-es években. Ami a hosszú ciklust illeti, mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a Kondratyev-konceptió alkalmazása bonyolult, mivel ő olyan jelenségekről beszélt, amelyek valószínűleg a hosszabb gazdasági ciklusokkal kapcsolatosak, de nem alkotta meg a hosszú ciklusok által fogó elméletét. Az árak, a kamatok és a bérek ingadozásait elemezte, és azt feltételezte, hogy ezek kapcsolatban lehetnek a technikai változásokkal, a háborúkkal, új mezőgazdasági területek bekapcsolódásával a gazdasági vérkeringésbe. A Kondratyev-ciklusra épülő elméletek egyik része (így Schumpeteré) a nagy felfedezések ritmusára koncentrált, míg a másik részük az alapanyagok és a feldolgozott termékek közti árviszonyokra (Lewis, Rostow).

J. Shuman és D. Rosenau 1972-ben megjelent művükben az 1950-es és az 1960-as éveket egy hosszú ciklus fellendülő ágának tekintik, az 1970-es évek pedig szerintük a leszálló ág kezdetének minősíthetők. Prognózisuk értelmében az 1970-es éveknek még a normális állapothoz való visszatérést kell meghoznia kiegyensúlyozott gazdasági helyzettel, és az 1980-as évekre jósoltak az 1930-as évekhez hasonlóan súlyos válságot. Van, ami bekövetkezett jóslataikból, van, ami nem, a legnagyobb hibájuk azonban az, hogy a cserearányok 1972–1974. évi romlását nem veszik figyelembe.

Mandel „Késői kapitalizmus”-ában (1972) elsődlegesen azért jelentkezik a hosszú ciklus leszálló ága, mert az elő-

zó fellendülésbeli újítások nem elég erősek ahhoz, hogy a fellendülés motorjaivá váljanak. Félretéve politikai jelzavait, rendszerének hiányossága, hogy kétszektoros modellje nem képes számításba venni az alapanyagok szűkössé vagy bőséges voltát, s így termelésük jövedelmezőségét sem. Ennek következtében nem mutatja be a javuló cserearányok szerepét az 1950-es és 1960-as évek fellendülésében, és fel sem merül nála, hogy jelenleg is nagy igény van az új beruházásokra a nyersanyagok, az energia termelésének és takarékosabb felhasználásának területén. E beruházási igény olyan mértékű, hogy akár egy nagyarányú fellendülés hordozójává lehetne.

Forrester (1972) is a Kondratyev-ciklus leszálló ága mellett érvel, természetes összefüggések alapján. A nagy válság és a II. világháború alatt elhasználtott termelőtőke meg az elhalasztott fogyasztás is nagy beruházásokat igényelt a következő 20 évben, de ezek befejeztével már nincs igény akkora tőkebefektetésekre. Az 1970-es évekre így a tőkejavak szektorában óriási fölös kapacitások jöttek létre, ez a válság oka. A válság azonban az, hogy a tőkeállomány elavulása miatti pótlási igény azóta is jelentős (autók, épületek), másrészt nem nagyon állja meg a helyét Forresternek az a nézete sem, amely szerint egy negyedszázad kellett a tőkeállomány megújításához. Ugyanakkor a tőkejavak és a tartós fogyasztási javak kétszektoros modelljéből kimaradnak az alapanyagok, így (akár csak Mandelnál) nála sem lehet elemezni a cserearány-változás hatását.

Úgy tűnik, mintha az időszakonként könyörtelenül visszatérő válságok koncepciója Schumpeter megállapításain alapulna. Csakhogy ő az 1930-as évekbeli fellendülés elmaradásának elemzősekor előfeltételként azt említette, hogy a korábbi újítások (elektromosság, automobilizmus, vegyipar) még nem vesztették el „húzóerő” jellegüket, de a mély társadalmi változások megtörték az ipari burzsoázia bizalmát és a magánvállalkozók újítási lendületét — ezért

nem reagált a magánszektor a bőséges beruházási lehetőségekre.

Az említett felfogásokkal szemben 1972-től valójában a Kondratyev-ciklus felszálló ágában vagyunk. Az elmúlt 190 évben éppen az alapanyagok iránti igények és a termelésük közötti késleltetett alkalmazkodás volt a ciklusok alakítója. Ma a relatív árak változása épp az alapanyag-termelés iránti nagyobb igényeket tükrözi. Ha a fellendülés szakaszában vagyunk, miért magas mégis a munkanélküliség, és miért erőtlen a gazdasági növekedés? Ennek igen sok oka van: így például a gyors infláció és az ellene folytatott harc, a legalapvetőbb ok azonban a nem megfelelő gazdaságpolitika.

A kormányok nem cselekednek, és ezért nem valósul meg a tőke átirányítása az alapanyagokhoz, energiaforrásokhoz kapcsolódó szektorokba. E szektorok expanziójára lenne szükség az árak által jelzett aránytalanságok leküzdésére. Mivelhogy e szektorok általában állami ellenőrzés és befolyásolás alatt állnak, a gazdaságpolitikát kellene megváltoztatni. Az Egyesült Államokban például mindeddig képtelenek voltak olyan energiaárak kialakítására és a környezetvédelem — hasznos energiatermelés ellentétének olyan feloldására, amely végre teret nyithatna az olajimportot csökkentő nagy beruházásoknak. E beruházások — ha megindulnak — újra biztosítanák a viszonylagosan teljes foglalkoztatottságot.

Elterjedt az a nézet, miszerint nincs elegendő technikai újítás, pontosabban a kutatás területén csökkenő hozadék érvényesül. Mindent egybevetve azonban a feltalálások állítólagos megtorpanása helyett sokkal nagyobb veszély az, hogy nem használják ki a tényleges beruházási lehetőségeket. A tudományos ráfordítások csökkenő hozama mellett szóló bizonyítékok igen kétségesek, s ezért technikai összefüggések helyett inkább a társadalmi és politikai viselkedésnek a gazdasági stagnálásban játszott szerepét kellene vizsgálni.

(Ism.: *Giday András*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Хош

Характерные черты новой траектории развития венгерской экономики

В статье сначала рассматриваются теоретические взаимозависимости экономического роста. Автор констатирует, что хотя экономический рост и является определяющим фактором экономического развития, однако между развитием и ростом взаимосвязь не является механической. Развитие помимо количественных факторов зависит и от качественных, а также от того, в какой структуре произойдет расширение производства, каким образом складываются запасы и т. п. Далее необходимо различать факторы, действующие в первую очередь на более длительную или же короткую перспективу. На короткую перспективу исключительно важными факторами роста являются ориентация на рентабельный экспорт и — в связи с этим — обеспечение возможности надлежащего импорта. В том случае, если возможность рентабельного сбыта на внешние рынки ограничена, динамичный рост может обеспечиваться лишь за счет внешнего равновесия, такому росту, однако, раньше или позже будут препятствовать обязательства по возврату кредитов.

Хотя наличие первичных ресурсов (рабочей силы и производственных мощностей) являются предпосылками роста, не всегда можно обеспечить их экономически эффективное использование. Поэтому есть случаи когда обосновано приходится отказываться от полного использования ресурсов.

Опыт развития венгерского хозяйства за последние годы подтверждает, что оно должно быть переведено на новую, существенно отличающуюся от прежней траекторию роста. В связи с этим автор дает критику двум крайним суждениям: Первым абсолютизируется значение быстрого темпа роста: его якобы следует поддерживать даже в том случае, если этого можно достигнуть лишь путем производства нерентабельно реализуемых товаров. Другим крайним мнением недооценивается важность темпа роста, и рост полностью подчиняется аспектам равновесия: при этом упускается из виду, что восстановление и поддержание равновесия также требуют определенного роста. Слабым местом обоих соображений является то, что они концентрируют внимание на одном лишь темпе роста, а не на его содержании. В то же время суть новой траектории роста состоит не в его темпе, а в отличающемся от прежнего содержании. Главными характерными чертами этого содержания являются приспособление к возможностям сбыта на рынках, предъявляющих более высокие качественные требования; особо тщательный учет внешнеэкономических взаимозависимостей. Экономический рост, таким образом, должен в растущей мере приспосабливаться к спросу, причем не к какому-либо, а к спросу, который может быть удовлетворен с должной экономической эффективностью. При этом чаще следует отказываться от использования части ресурсов, если для их эффективного использования не представляется возможности. Вместо генерального, распространяющегося на все и всех роста в отношении значительной части хозяйственных единиц надо будет удовлетвориться поддержанием на уровне или даже сокращением производства.

Усиленная зависимость роста от внешних рынков может подействовать в направлении усиления его колебаний и из-за этого будет труднее планировать рост и управлять им.

Дьердь Бода

Динамика удельной потребности в импорте в Венгрии (1959—1980)

В Венгрии удельная потребность в импорте, то есть приходящийся на единицу продукции импорт в период между 1960 и 1980 годами увеличился почти вдвое. С точки зрения будущего формирования нашей экономики роста фундаментально важным является вопрос о том, как продолжится эта тенденция в будущем.

Динамика удельной потребности в импорте — двукое явление. В ней, с одной стороны, проявляется увеличение роли внешней торговли, являющееся одной из предпосылок более эффективной хозяйственной деятельности. В этом смысле хозяйство получает положительный импульс. С другой стороны, однако, в динамике удельной потребности в импорте проявляется ряд факторов — статья на них останавливается более подробно — как например, недостаточное эффективное использование привлеченных заново ресурсов, неудовлетворительное формирование экспортной способности, чрезмерная задолженность, позднее реагирование на импульсы мирового рынка и т. п., весьма отрицательно сказывающихся на нашем экономическом росте. Будущая динамика удельной потребности в импорте зависит от того, какая сторона из рассмотренных положительных и отрицательных явлений окажется преобладающей. Только в уравновешенном хозяйстве, вовремя реагирующем на импульсы мирового рынка, сохраняющем приемлемый уровень задолженности, могут вернуться полные преимущества внешней торговли, и рост удельной потребности импорта также может принять дальнейший размах только в таких условиях.

В статье динамика рассматриваемой категории измеряется при помощи сопоставительных цен, рассчитанных на наиболее длительный период на основе венгерского баланса межотраслевых связей, и посредством расчетов, произведенных на модели Центральных объемов VI-го пятилетнего плана, изучаются возможные варианты будущей динамики.

Жоан Роштовани

Петер Бихари

О(структурной) безработице

Безработица является формой проявления отсутствия равновесия на рынке рабочей силы, агрегированном на общехозяйственном уровне. Отсутствие структурного равновесия на соревнующихся лишь в ограниченной мере друг с другом расчлененных рынках рабочей силы означает появление преобладания спроса на одних и одновременно предложения — на других частных рынках. Отсутствие структурного равновесия представляет

собой категорию товаропроизводящего общества, применяющего современные производительные силы. И при социализме, поскольку важнейшая общественная задача состоит в достижении наибольших производственных результатов при помощи имеющихся в распоряжении ресурсов, время от времени в силу необходимости складываются отсутствие структурного равновесия и вытекающая из этого структурная безработица. В таком случае производственным заданием некоторой является как раз безработица. Доля безработных в коллективно производственных благам определяется правилами коллективного присвоения. Поэтому безработица не должна означать фундаментального различия в положении затронутых по сравнению с теми, кто имеет иную производственную задачу. Безработицу при социализме можно охарактеризовать как гуманную эффективность. В области занятости историческим достижением социализма может быть ликвидация или смягчение тяжелых экономических и неэкономических последствий безработицы.

Габор Кертеши

О двух типах развития малых предприятий

Сокращение числа малых предприятий — явление, уже долгое время наблюдающееся в венгерской промышленности. В статье автор пытается найти объяснение этому явлению на одном, хотя по эффекту и далеко самом значительном типе малых предприятий — на примере товаропроизводящих промышленных кооперативов. Он исходит из известного обстоятельства, состоящего в том, что кооперативы не отвечают автоматически модели гибких малых предприятий. И в сфере малых предприятий могут быть распознаны действующие в направлении концентрации силы, которые оказывают свое влияние во всем народном хозяйстве. На уровне промышленных кооперативов с точки зрения их поведения как предприятий можно распознать не менее трех типов: 1. «потерянные», неспособные к динамизму кооперативы смешанного профиля, 2. кооперативы экстенсивного характера, ориентированные на рост и 3. кооперативы интенсивного характера, готовые предпринимать в новых областях. Автор пытается дать характеристику последним двум типам по основным критериям поведения. При этом им применяются следующие критерии: масштабы производства, организационная структура, структура продукции, связи с другими предприятиями, рынки инвестиций, финансирование, отношения с «ведомственными» организациями, технология, использование рабочей силы и фонда заработной платы, стиль руководства. Конечный вывод статьи сводится к тому, что кооперативы экстенсивного характера в силу своих стремлений к росту склонны к фюзионированию и имеют в этом шансы, в то время как кооперативы интенсивного характера из-за своеобразия своей внутренней стратегии и внешних связей относительно беззащитны перед стремлениями к их поглощению. Часть объединений кооперативов вытекала из того, что эти характерные черты и связанные с ними условия на местном уровне встречаются с стремлениями руководящих отраслевых и общественных органов.

Карой Фэлдеи

Взаимодействие между отечественной и международной экономическими деятельностями

Автор считает, что основная функция международной торговли состоит в том, что отдельные страны обменивают товары, экспортные им при сравнительных преимуществах, на товары, производство которых сопровождается сравнительной невыгодностью. Экономическая эффективность производства, развития, отечественной и международной реализации — суммируясь в общих издержках — действует на общий экономический рост, на уровне же предприятий результат функциональных частных процессов проявляется в обособленных единицах. В странах с открытым хозяйством экономическая эффективность внутренней и внешнеэкономической деятельности неразделима, и поэтому при применении ориентирующих на нее рыночных и прочих регулирующих инструментов следует учитывать это единство.

Переходя к общему положению венгерского хозяйства, автор констатирует, что в настоящем периоде даже для простого воспроизводства требуется привлечение внешних кредитов. Развитию инноваций, конкурентоспособности размах дают надлежащая политика кредитования развития, применение механизмов, принуждающих к стремлению достичь экономической эффективности и в то же время представляющих возможность для требующейся гибкости. Предприятиям, имеющим относительно значительные позиции на мировом рынке, принадлежит качественно иная роль, чем предприятиям, деятельность которых распространяется лишь на внутренние рынки, зачастую монополизируемые ими. Сохранение равновесия рынков двух основных факторов (инвестиционных благ, рабочей силы) относится к фундаментальным задачам экономической политики.

В заключительной части статьи рассматривается внешнеэкономическая стратегия. Автор подчеркивает, что сегодня внутренние напряженные моменты не могут быть устранены за счет внешнего равновесия. На длительную перспективу требуется стратегия, удовлетворяющая общим интересам экономической эффективности и равновесия. С точки зрения венгерской экономической политики одной из важнейших реальностей является взаимозависимость соотношений двух основных направлений торговли. Формированию более благоприятной структуры разделения труда как с социалистическими, так и с капиталистическими странами способствует применение цен и курсов, устанавливаемых в системе конвертируемости валют.

Дьердь Керекдарто

Роль СЭВ в изменившейся мирохозяйственной обстановке

Под влиянием «взрыва цен» на мировом рынке и в соотношениях внешнеторгового оборота отдельных стран — членом произошли определенные сдвиги. В общем обороте трех стран — Болгарии, Чехословакии и ГДР — увеличилась доля торговли с союзниками, в том числе со странами-членами СЭВ, и в соответствии с этим сократилась доля торговли с капитанами. В отличие от Болгарии и ГДР, в случае Чехословакии понизилась также доля торговли с развитыми капиталистическими странами. В случае Венгрии и Польши понизилась доля торговли с социалистическими странами, в том числе со странами-членами СЭВ, зато в значительной мере повысилась доля торговли с развитыми капиталистическими странами, в торговле Венгрии — и с развивающимися. В общем внешнеторговом обороте СССР понизилась доля союзников, но осталась неизменной доля приходящаяся на страны-члены СЭВ. Если же рассматривать внешнеторговый оборот СССР в подразделении на ввоз и вывоз, то можно выявить, что доля стран-членов СЭВ в экспорте повысилась, а в импорте — понизилась.

В развитии сотрудничества в области планирования качественно новой формой является система перспективных целевых программ. Однако для их осуществления в последующие 15—20 лет — по разным причинам — нет в распоряжении нужных ресурсов.

Нельзя удовлетворяться результатами, достигнутыми в области международной специализации производства и кооперации, так как они далеко отстают от потребностей стран-членов. В интересах продвижения вперед в первую очередь следует существенно повысить уровень внутренней специализации машиностроения стран-членов и создать такую поощрительную экономическую обстановку, в которой включение в международную специализацию и кооперацию стало бы насущным интересом производящих предприятий.

Несомненно, одной из наиболее успешных областей развития международного разделения труда между странами-членами СЭВ в 70-ых годах было научно-техническое сотрудничество.

Значительные результаты были достигнуты в сотрудничестве на дву- и многосторонней основе. В дальнейшем важная задача состоит в том чтобы сложились органическая взаимосвязь между специализацией, кооперацией и научно-техническим сотрудничеством. Этого, однако, недостаточно обеспечить в работе органов СЭВ, а для этого необходимо обеспечить и в отдельных странах-членах органическое единство между исследованиями, развитием и производством.

Тамаш Кардош

Заметки на полях к труду в области теории конъюнктуры

Изучая траекторию развития экономики Соединенных Штатов в 1970-ых годах с точки зрения теории конъюнктуры и кризисов, Петер Эрлзи и Ференц Молнар дали объяснение некоторым новым явлениям, в частности изменению по отношению друг к другу спроса на инвестиционные блага и на товары потребления, а также «обернувшейся» по ходу спадов динамике уровня цен.

Встает, однако, вопрос о том, являются ли наблюдаемые в американском хозяйстве явления уникальными, или же картина механизма конъюнктуры и кризисов показывает ту же специфику в других развитых капиталистических странах. Автор при помощи графиков, изображающих по элементам спроса движение спада производства в 1974—75 годах и наступившего после него роста в девяти развитых капитальных странах, а также уравнения прибыли Калецкого устанавливает, что механизм кризисов, обрисованный Ференцем Молнаром на основе изучения кризисов, происшедших в США за последние 30 лет, имеет генеральный характер, то есть он, как правило, действует в развитых капиталистических странах. К этому он добавляет, что в случае капитализма с хозяйством, более открытым, чем у США, в предшествующем кризисам сокращении прибыли гораздо большая — а в некоторых странах преобладающая — роль принадлежала внешнеторговому дефициту.

Анализируя изменение структуры капиталистического хозяйства за более длительный отрезок времени, автор далее указывает на то, что причиной изменения механизма кризисов не является разрыв в динамике инвестиций и прибыли — он является лишь предпосылкой этого.

В то же время автор констатирует, что увеличение доли спроса живущих за счет заработка на товары потребления тесно связано, с одной стороны, с настоящей спецификой конъюнктурных колебаний и, с другой стороны, с повышенной чувствительностью капиталистических хозяйств по отношению к кризисам.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Hoós:

Characteristics of the new way of growth in our economic development

The article deals first with the theoretical relations of the economic growth. It states that economic growth is a determinant of the economic development but the relation between development and growth is not mechanistic. Besides quantitative factors, development depends also on qualitative ones, on the structures production is increased in and on the formation of reserves, etc. Furthermore, factors have to be distinguished which effect in longer and shorter run. In the short run highly important growth factors are the possibility of profitable export realization and in this context complying import opportunities. In case the profitable realization is restricted in foreign markets, the dynamic development can only be maintained on account of the external balance, but such a growth would—sooner or later—be stopped by credit refundment obligations.

Although primary resources (labour force and productive capacities) are terms of development their utilization is not always ensured. Therefore, in some cases it would be reasonable to give up the total exploitation of some resources.

Experiences gained over the last years concerning the development of the Hungarian economy have proved that economy should be set on a new way of growth quite different from the earlier one. In this context the writer criticizes two extreme opinions, the first declares absolute the importance of the fast growth rate and would insist on it even if it were accomplished by producing unsalable products. The other extreme opinion undervalues the importance of growth rate and would totally subordinate growth to the aspects of balance, being unaware of the fact that establishing and maintaining balance also require growth in some degree. Both opinions have their failing for concentrating only on the growth rate and not on its inherent relations. The essence of the new way of growth is, though, not the growth rate but its different content. Main characteristics of this content are: adjustment to the possibilities of realization on markets with higher quality requirements, increased consideration of international trade.

Also, economic growth has to adjust itself to demand and not to any kind of demand, but to that which can be met efficiently. It will happen more frequently that we have to give up temporarily exploiting a part of resources, if there is no way for efficient use. Instead of overall growth extending to everything and everyone we must be content with maintaining or even reducing production level at a considerable part of economic units.

The increasing dependence of growth on foreign markets may increase fluctuations in growth and renders more difficult the planning and control of economic growth.

György Boda:

Import-intensity in Hungary, 1959–1980

Import intensity, measured in terms of imports per unit of output approximately doubled in Hungary between 1960 and 1980. For the future economic growth it is of fundamental importance how this tendency continues in the future.

Import-intensity is a Janus-faced phenomenon. It partly indicates the growing importance of foreign trade, which is one of the preconditions of more efficient management. On the other hand, import-intensity reflects several adverse factors—and these are discussed in the article in detail—such as inefficient management of newly drawn-in resources, unsatisfactory development of export capacity, exaggerated indebtedness, belated reaction on world market impulses etc. which have a highly negative influence on economic growth. The future development of import-intensity depends on which of the positive and negative phenomena examined become preponderant. Only a balanced economy, reacting on world market impulses in time, with an acceptable level of indebtedness, well managing imports can enjoy the real advantages of foreign trade, and import-intensity can further grow only under such conditions.

The study measures the development of the category examined with the aid of the longest I/O time series based on Hungarian I/O statistics, and also examines the possible future outcomes through model computations with the Central Volume Model of the sixth five-year plan.

Péter Bihari:

On (structural) unemployment

Unemployment is a form of appearance of the imbalances of the national labour market. Structural disequilibrium means excess demand on some partial markets of the labour market divided into parts which are in limited competition with each other, and excess supply on others.

Structural disequilibrium is a category of commodity producing societies using modern forces of production. Also in socialism, insofar as the highest social task is to attain the possible biggest production results with the available resources, structural disequilibrium develops necessarily at times, together with the resulting structural unemployment. Then unemployment will be the "production task" of some. The share of the unemployed is determined by the rule of the collective appropriation of products jointly produced. Therefore, unemployment must not mean a basic difference in position relative to those given other production tasks. The unemployment under socialism can be characterized as humane efficiency. In the field of employment the historical achievement of socialism can be the elimination, moderation of the economic and non-economic disadvantages which up to now have always accompanied unemployment.

Gábor Kertesi:

On two types of development of small enterprises

A decrease in the number of small enterprises has been for long observed in the Hungarian industry. The study makes an attempt at finding an explanation for this phenomenon through the example of the most important kinds of small enterprises, the commodity producing industrial cooperatives. The starting point of the line of reasoning is the recognition that the cooperatives cannot be made to correspond automatically to the model of flexible small enterprise. Forces working towards concentration which exercise their power in the whole economy can be recognized so within the sphere of small enterprises. From the aspect of enterprise behaviour at least three clearly discernible types can be found among industrial cooperatives: 1. cooperatives with mixed profile, incapable of dynamic development, 2. those of extensive type, oriented towards growth and 3. those of intensive type, of enterprising nature. The study attempts to characterize the two latter types according to the most important criteria of enterprise behaviour. The criteria are: size of establishment, organizational setup, product pattern, inter-enterprise relationships, markets, investments, financing, relationship to "official" organizations, technology, manpower and wage management, and style of management. The final conclusion of the study is that, owing to their striving after quantitative growth, the extensive cooperatives are inclined to and have a chance for fusion, while the intensive cooperatives are relatively defenceless against amalgamation efforts owing to their internal strategy and the particularities of their external relations. A part of the amalgamations of cooperatives may be attributed to the fact that these conditions have met with the strivings of the control and social organs also on local level.

Károly Földes:

Interrelation between national and international economic activity

The article deems that the main function of international trade is that the individual countries exchange their products exportable with comparative advantage in the given countries for goods which can only be produced with more comparative costs. The rentability of production, development and national and international realization has an accumulative impact on general growth as regards total input, but the results of functional part-processes appear on enterprise level in separate units. In export oriented countries the rentability of national and international activities cannot be dissociated and the market and control instrumentation compelling to efficiency should also be applied with due consideration of this integrity.

Passing over to the general conditions of Hungarian economy the article states that even simple reproduction required foreign credits. Applying proper development credit policy and mechanisms to ensure elasticity and to promote efficiency gives an impetus to innovation and competitiveness. Qualitatively speaking, the role of enterprises with significant world market position is different from that of enterprises geared—often monopolistically—to the domestic market. It is one of the main tasks of economic policy to maintain the balance of the two essential factors (investment goods, labour).

The last part of the article examines the strategy for international trade. It emphasizes that today interior tensions cannot be eased at the expense of external balance. In the long run, there is a need for strategy which meets the common interest of both efficiency and balance.

In Hungarian economic policy one of the main realities lies in the interdependence between the two main relations. Application of prices and rates of exchange formed in the system of convertibility will contribute to improving pattern of labour division maintained in the trade with both socialist and capitalist countries.

György Kerékgyártó:

The role of CMEA under changed world economic conditions

As an aftermath of price explosion in the world market the foreign trade pattern of CMEA countries has undergone certain changes. In their total foreign trade turnover 3 countries—Bulgaria, Czechoslovakia and the GDR—have increased the share of socialist countries—and within that the share of CMEA countries—while their trade with the West has declined. Unlike Bulgaria and the GDR, Czechoslovakia has registered a slight decrease in her trade with developing countries. As regards Hungary and Poland, the share of socialist countries—and within it that of CMEA countries—has diminished while the share of the West and—in the case of Hungary—of developing countries has shown a sharp upward trend. In Soviet foreign trade the share of socialist countries has fallen back though CMEA share has remained intact. If Soviet foreign trade is broken down to export and import figures, CMEA gained some increase in export and lost ground in import trade.

The system of long-term objectives includes qualitatively new forms of cooperation in planning. The resources required for their full implementation in the next 15–20 years are, however, lacking for several reasons.

We can't be content with the results of international cooperation and specialization in manufacturing obtained hereto since they lag far behind the actual needs of member countries. For further progress in this field a marked improvement is needed in the internal specialization of mechanical industry in member-countries, and, simultaneously, a stimulative economic environment should be brought about to induce producing companies to enter into international cooperation and specialization.

Technico-scientific collaboration was undoubtedly one of the most successful domains of international cooperation among CMEA countries in the seventies.

Significant results have been achieved in bilateral and multilateral cooperation. The next important goal is to integrate specialization, cooperation and technico-scientific collaboration. It is not enough, however, to reach this objective only in CMEA organs, each member-country should also have to strive to coordinate research, development and production within her own national economy.

Tamás Kardos:

Contribution to a study on the theory of business cycles

Examining the path of the economy of the USA in the seventies from the aspect of the theory of business cycles Péter Brdós and Ferenc Molnár provided some explanation for a few new phenomena, thus e.g. for the changes in the relative movement of demand for consumer goods and investment goods, and for the "reversed" development of the price levels in the course of depressions.

The question arises, whether the experience of the US economy is an individual phenomenon or the mechanism of business cycles shows the same particular features in other developed capitalist economies as well. The author examines the decline of production in 1974–75 and the subsequent revival in nine advanced capitalist countries by elements of demand with the aid of graphs and Kalecki's profit equations, and establishes that the crisis mechanism outlined by F. Molnár, on the basis of his study of the depressions in the USA in the last 30 years, is of general validity, that is, it generally asserts itself in the developed capitalist countries. He adds that in the case of capitalist countries which are more open than the American economy, the role of the deficit in the balance of trade was much greater—in some countries decisive—in the decline in profit starting the depression.

Further analysing the long-term changes in the structure of the capitalist economy the author points out that the diverging development of investment and profits is not the cause, but merely a condition of the change in the mechanism of the depression.

He states at the same time that the growing share of those living on wages and salaries in the demand for consumer goods is closely related on the one hand to the present particularities of business fluctuations and, on the other hand, to the increased sensitivity to crises of the capitalist economy.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1981. évi 7. sz.

Ünnepi ülés a SZUTA Közgazdasági Intézete kollektívájának „Vörös Zászló-érdemrend”-del való kitüntetése alkalmából (1981. május 25. Tudósok Háza, M. V. Zimjanin beszéde)

Kotov, F.: A tizenegyedik ötéves terv fő feladatai, ütemei és arányai

Mozsin, V.—Krilatih, É.—Lifancsikov, A.: A szovjet élelmiszerprogram és a szovjet élelmiszeri komplexum szerkezete

Kraszovszkij, V.: A termelés műszaki felújítása és a javító karbantartás hatékonysága
Nagovicin, A.: Össz-szövetségi ipari egyesülések irányító funkciói

Zavernajeva, L.—Masztjepanova, G.: Termelés és a többlettermék felosztása az agrár-ipari komplexumban

Perepeljuk, A.: A szállítás és a társadalmi termelés hatékonysága

Levczuk, I.: Bankrendszer és termelési hatékonyság

Rahlin, I.: Új technika és személyi fogyasztás (társadalmi-gazdasági vonatkozás)

Rogacsev, Sz.: V. I. Lenin a dolgozók társadalmi aktivitásáról és felelősségéről

Uszoszkin, V.: A mai monetarizmus és a burzsoá állam gazdaságpolitikája

Borcsev, P.: Nemzeti Agrár-ipari Szövetség és a Bolgár Népköztársaságban

Karpuhin, D.—Farberova, É.: Új tendenciák a bértarifarendszerben

Volkov, M.: Az „alapvető szükségletek” koncepciója és az újonnan felszabadult államok fejlődése

Jakovin, K.: A szocialista termelési viszonyok létrejöttének feltételei

Balabanov, V.: Egy új, a szovjet agrár-ipari komplexumok gazdasági, szociális és jogi problémáival foglalkozó tudományos tanács létrehozása (az akadémia elnökségének 1980. október 9-i határozata alapján)

Galeckaja, R.: A népesség migrációjának problémái (A népesedés szociális-gazdasági problémáival foglalkozó akadémiai tudományos tanács vándorgyűlése, Lvov, 1981. február)

Weltwirtschaftliches Archiv

1981. évi 2. sz.

Earley, J. S.: Miben gyökerezik a világ-méretű infláció: a túlzott likviditásban, a túlságosan nagy hitelekben vagy mindkettőben?

Gutierrez—Camara, J. L.—Vaubel, R.: Az inflációs ráták fokozatos csökkentésének, pénzügyi intézkedések előrejelzésének vagy pénzbiztosítási záradékok révén mérsékeljük az infláció visszaszorításának költségeit?

Callier, Ph.: Fedezeti arbitrázsügyletek és tranzakciós költségek

Arad, R. W.—Hirsch, S.: A kereskedelmi áramlás meghatározása és a kereskedelmi partner megválasztása: Heckscher—Ohlin és Burentsam Linder nemzetközi kereskedelmi modelljének összeegyeztetéséről

Hamilton, C.: Új megközelítés a nem vám jellegű kereskedelmi korlátozások hatásainak felméréséhez. Egy modell alkalmazása a svéd textil- és ruházati iparban

Kirkpatrick, G.: A reálbérek és a foglalkoztatás idősorok elemzésének további eredményei az Egyesült Államok iparában, 1948—1977

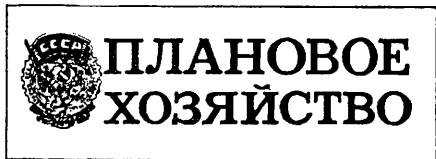
Mutti, J. H.—Bale, M. D.: Termelési eredmények és foglalkoztatásbeli változások egy külkereskedelem-érzékeny szektorban: Korrekció az Egyesült Államok cipőiparában

Weinblatt, J.—Zülbefer, B.-Z.: Árdiszkriminációk a kis országok exportjában

Tanaka, Sh.: A protekció és a koncentráció hatása az Egyesült Királyság munkaintenzitására: Megjegyzés

Hüvris, Th.: Protekció, koncentráció és munkaintenzitás: Vita

Brodbeck, K.-H.: Lokomotívmélet a nemzetközi makroökonomiában

1981. évi 7. sz.

Pataridze, Z.: A Grúz SZSZK gazdasága: eredmények és perspektívák

Szilín, V.—*Szuhov, A.*: Az intenzifikálás — a népgazdaság fejlesztésének legfőbb útja

Bubocskin, A.—*Petrenko, A.*: A természeti kincsek ésszerű kiaknázásának és védelmük gazdasági feltételei

Buszjackajám, L.: A gazdasági tevékenység tervezésének tökéletesítése a nehéz- és a közlekedésgépgyártó ágazatban

Csumavcsenko, N.—*Ajzenstejn, M.*: A szállítási tervezése és a szállítási tervek teljesítésének értékelése

Lapuszta, M.—*Manukjan, Sz.*: Az irányítás önálló elszámolási módszereinek alkalmazása termelési egységekben (Az „Armelektro-
apparat” példáján)

Szuvorin, V.: Irányítás és tervezés a fémtermelési és -értékesítési szférában

Divilov, Sz.: Közszükségleti cikkek gyártástervezésének és -szervezésének mutatói

Pasko, I.: A fémtakarékosság és a minőségjavítás tartalékai

Osztroverhov, G.—*Verbickij, N.*: Út a hulladékmentes technológia alkalmazása felé (az „Azovsztal” példáján)

Kljujkov, V.—*Krivosnogov, V.*: Az állóalapkivétel hatékonyságának fokozása az állattenyésztésben

Szergejev, V.: A tejtermékek ésszerű hasznosításáról

Kusczenko, V.: Az agrárszakember-képzés tervezése (Vorosilovgrád terület Belovodszk körzetének példáján)

Bakoveckij, O.—*Szterlina, N.*: A KGST-országok együttműködésének fejlesztése multilaterális szakosítási és kooperációs programok alapján

Mironyenko, I.: Az üzemanyag- és energia-takarékosság lehetőségei (a Baskír ASZSZK-ban)

Rodionov, L.—*Antonova, N.*: A vállalati (egyesületi) gazdálkodási terv feszítettségének elemzéséről szóló kérdéshez

Golubkov, A.—*Baltalov, V.*—*Dubrovin, M.*: A szovjet szállítási hálózat tökéletesítésének fontos tartaléka (az egységes mélyvízi rendszer)

Klicsov, H.: Gazdaságközi állattenyésztési vállalkozások hatékonysága (Csardzovszk terület példáján)

Információk a Szovjet Állami Árhivatal 1981. március 31-i üléséről

wirtschafts wissenschaft

1981. évi 7. sz.

Möller, U.—*Schilling, G.*: A szocialista tervgazdaság nagyfokú racionalitása — a szocializmus történelmi fölényének döntő bázisa

Zschiedrich, H.: A KGST-tagországok közötti tudományos-műszaki együttműködés intenzifikálásának elméleti kérdései

Haupt, H.-G.—*Schickram, K.*—*Swoboda, H.*: A szocialista gazdasági integráció elleni polgári ideológiai támadások bírálata

Gringmuth, W.—*Schaake, U.*: Vízgazdálkodás a népgazdaság intenzívebb, bővített újratermelésének esetén

Anyikin, A.: Az arany vásárlóerejének problémái és perspektívái a világpiacra

Sachse, H.: „A kapitalizmus politikai gazdaságtanának története” c. tárgy tanulmányozásának szükségessége a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet időszakában

Manazon, K.: Az OECD mint az imperializmus globális stratégiájának eszköze

Hein, U.—*Stanke, K.*: A termelés műszaki előkészítésének ésszerű irányítása, tervezése és szervezése (A Drezdai Műszaki Egyetem és a Műszaki Kamara ötödik ülése, 1980. szeptember)

Kalaidjewa, —Fischer, S. Ch.—*Löbner, R.*: Teljesítményértékelés, tervezés, gazdasági ösztönzés (Tudományos vita a Marx Károly Műszaki Főiskola közgazdasági szekciójának „Tervezés és gazdasági ösztönzés” — kutatócsoportjában, 1980. októberében)

POLITICKÁ EKONOMIE

1981. évi 5. sz.

Chyba, A.: A párt gazdaságpolitikájának hatvan éve

Tonhauzer Pál: A CSKP gazdaságpolitikájának korai évei (Interjú)

Kubiček, A.: A szocializmusbeli társadalmi használati érték kategóriájának közgazdasági tartalma

Ludwig, U.: A tudományos-technikai haladás hatékonyságának értékelésére irányuló politikai gazdaságtani kutatás egyes problémáiról

Fontánová—Horská, Z.: Fejlesztéstervezés és ökológia

Chlumský, J.: A polgári politikai gazdaságtan a Földön található természeti erőforrások szűkösségéről

Danyilov-Danyiljan, V. I.: A társadalmi-gazdasági optimum elméletének módszertani vonatkozásai

Kotulan, A.: A termelési és költségfüggvények új típusai

1981. évi 6. sz.

Divila, E.: Az élelmiszer-gazdaság mint a tervszerű irányítás tárgya

Kašánková, J.: Veszteségek az élelmezés újratermelési folyamatában

Nešporová, A.: Az ipari termelőkapacitások kihasználásában bekövetkezett változások becslése

Bureš, J.: A beruházások és az üzembe helyezett kapacitások közötti késleltetés struktúrájának elemzése

Pudlák, J.: Két irányzat a produktív munka elméletére vonatkozó jelenlegi szovjet vitákban

Balcar, J.: A kutatóintézetek irányításában alkalmazott kritériumokról folyó vitához

Gürlichová, S.: Az egyéni preferenciák aggregálásának problémájáról

Планово стопанство

1981. évi 6. sz.

Mecsev, Sz.: A BKP és a bolgár közgazdasági gondolkodás fejlődése

Völcsanov, Sz.: A nyereség mint primér gazdálkodási mutató

Docsev, I.: A termelés intenzifikálása és hatékonysága

Danov, G.: A nemzetközi piacok és árak hatása a Bolgár Népköztársaságban az új gazdasági mechanizmus biztosította feltételek között gyakorolt beruházási tevékenységre

Bonev, Sz.: A tervszerűség — a társadalmi fejlődés törvényeinek objektív hatásmechanizmusa

Rangelov, L.: Agrokémiai ellátás a növénytermesztésben és javításának lehetőségei

Grigorov, N.: A fafűrészelési-csomagolási munkák társadalmi termelékenységének profaktorális elemzése

economia y desarrollo

59. sz.

Garcia Figueroa, H.: Az Állami Központi Bank pénztári terve

Hidalgo-Gato, F.: Az árak és elosztási szerepük a szocializmusban

Babuk, I.: Az időtényező szerepe a fejlődő országok gazdaságában

D'Angelo Hernandez, O.: A munka jellegének és tartalmának átalakulása a szocializmusban

Calero Vinelo, G.: Karl Marx „Tőké”-je és a politikai gazdaságtan tudományának fejlődése

Vecino Alegret, I.: A technológia transzfere és a világgazdaság új rendje

Aguilar Monteverde, A.: Infláció és válság

Doré y Cabral, C.: Agrárreform és társadalmi konfliktusok a Dominikai Köztársaságban: 1966—1978 (I.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1981. évi 6. sz.

Svoboda, M.: A csehszlovák nemzetközi idegenforgalomról

Krč, Zđ.: Az irányítási rendszer fejlesztése — a további fejlődés politikai problémája

Mihola, J.—Pastrňák, I.: A társadalmi termelés hatékonyságának tervezése

Bacová, V.: A tudományos kutatások eredményességének fokozása

Nezbeda, J.—Kodym, E.: A beruházások metodikájának korszerűsítése a hetedik ötéves tervben (II.)

Petřicek, V.—Böhm, A.: Együttműködés a nem szocialista országokkal és annak hatékonysága

Bednarčík, V.: A csehszlovák—szovjet együttműködés jelentősége Kelet-Szlovákia számára

Fejgl, J.: Az állóeszköz-állomány növekedése a kelet-csehországi kerületben

Skopal, Zd.: A lakosság személygépkocsialátotttságáról

Pírko, L.—Lihhart, V.: A tervszámítások rendszere és a beruházások

Jarkovskij, Vl.: A gyártmányfejlesztés problematikája

1981. évi 7. sz.

Mogilynickaja, K.: A marxizmus—leninizmus klasszikusai a szocializmus anyagi előfeltételeiről

Kronrod, Ja.: A fejlett szocializmus termelőerőiben végbemenő haladás néhány törvényszerűsége

Mahmutov, A.: Személyi fogyasztás a szocialista termelési viszonyok közepette (Fogyasztási viszonyok a szocializmusban)

Popov, M.—Alekszejeva, V.: A termelési viszonyok kutatásának rendszermegközelítése

Tronyev, K.: Az absztrakt és a konkrét dialektikájának problémái „A tőke”-ben

Komarnickij, Ju.: Népgazdasági méretű termelésirányítás automatizálásának társadalmi-gazdasági problémái

Nagovicina, L.: Anyagkészletek az újratermelési folyamatban

Vlaszov, V.: Az anyagkészletek szerepe a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásában

Kubrin, É.: Az anyagkészletek optimalizálásának néhány elméleti kérdése

Vitum, V.: A termelési hatékonyságnövekedési, valamint a munkadíjazási, felhalmozási és fogyasztási ütemek korrelációja a mezőgazdaságban

Demin, A.—Demin, V.: A tudomány militarizálásának erősödése a mai kapitalizmus viszonyai között

Morozova, N.: Az üzemanyag-energetikai ágazatok válsága a tőkésországokban: helyzet és perspektívák

Vojekov, M.: A szocialista munkaverseny számbavételének kérdései a harmincas évek kezdetének közgazdasági irodalmában

Zaiko, L.—Lemeszovskij, I.: „A globális gazdasági emancipáció” koncepciója és anti-marxista lényege

Kovaljev, E.: Latin-Amerika: agrárreformok és élelmiszer-ellátás

Szavicev, P.—Rozskova, N.: Az állóalap-amortizáció es -kopás nyilvántartási rendszerének fejlődése a szovjet iparban

Zeifman, I.: Szükséges és többletermék az ősközösségi társadalomban

Grebnyev, N.—Marinics, D.: A politikai gazdaságtan gyakorlati funkciója a fejlett szocializmus időszakájában (Köztársasági tudományos konferencia Ogyesszában)

Arutjunjan, G.—Guscjan, F.: A tudományos kutatások hatékonyságának fokozása a Jereváni Népgazdasági Főiskolán

Pliner, M.—Vecskanov, G.—Kondrakova, E.: A munkaerőforrások társadalmi-gazdasági problémái (Tárcaközi tudományos konferencia Leningrádban)

Limanszkij, A.: Politikai gazdaságtan oktatók tudományos-módszertani szemináriuma Rigában

Tyihomirov, A.: A gazdaság-kibernetikai szakemberek képzéséről (Tudományos módszertani konferencia Tallinnban)

1981. évi 1. sz.

A tizenharmadik századi bolgár államigazgatási rendszer működésének csúspontja

Kosztov, I.—Hrisztov, L.: Néhány KGST-tagországban végbement gazdasági növekedés összehasonlító elemzése

Karakaseva, L.: Komplex külgazdasági formák alkalmazásának kockázata

Cvetkov, R.: A kínai gazdasági revizionizmusról szóló maoista koncepció újraértelmezése (Liu Sao-csi rehabilitálásának alapján)

Todorova, M.: A korszerű technológiák szerepe a harmadik világ fejlődésében

Marinov, V.: A bérmunka feltételeinek internacionalizálása — tőke a mai kapitalizmus viszonyai között

Bradisztilov, D.: A legújabb kori bolgár történelem legizgalmasabb fejezetei (Todor Zsivkov „Feszültségteljes évek” címen kiadott beszédeiről, írásairól)

Grigorova, V.: Ágazatközi termelő komplexumok alapján létesült kapcsolatok elemzése népgazdasági viszonylatban

Sztojanov, V.: A vámok helye és szerepe a szocializmusban

Petrov, G.: Vámok az új gazdasági rend gazdaságirányításban való alkalmazásának feltételei között

Füleva, M.—Galabov, N.: Közgazdászok negyedik nemzeti konferenciája (Burgaszban, 1981. szeptember 18—20-án)

Totev, A.: Nemzetközi demográfiai szeminarium (Humboldt Egyetem, Berlin, 1980. október 13—16.)

1981. évi 2. sz.

Popova, V.—Dimitrov, N.: Tudományos-műszaki haladás és intellektualizáció

Zsivkov, Zs.: A népgazdaság ökológizálása

Kalcsev, V.—Vitkova, M.: Bulgária részvétele a nemzetközi gépgyártás-szakosításban és -koo-perációban

Sztankov, V.: Agrár-ipari komplexum strukturális aleggységei szervezésének és irányításának tökéletesítése

Biljarszki, D.: A mai közgazdasági modellezés elméleti alapjainak problémája

Daszkalov, M.: Hosszú távú tendenciák és változások a fejlett tőkésországok beruházási szerkezetében

Siskov, Ju.: A nyugat-európai integráció gazdasági mechanizmusának válsága és az Európai Valutáris Rendszer

Vacsev, N.: A fejlődő országok és a nemzetközi nyersanyagalap

Sztobjanova, K.: Komplex fogyasztási makromodellek

Dimitrov, V.—Avramov, R.: Tőkés gazdasági fejlődés 1980—1981

Cskorev, N.: A gazdasági növekedés tényezői (szimpozion, Szófia, 1980. november 25—29.)

1981. évi 3. sz.

Kosztov, I.: A dinamikus és hatékony gazdasági fejlődés áprilisi stratégiája

Gocseva, R.: Életszínvonal és áprilisi szociálpolitika

Georgiev, Il.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsítása — a gazdaság intenzifikálásának alapvető tényezője

Arojo, Zs.: Az áprilisi irányvonal és multilaterális közeledés a Szovjetunióhoz

Misev, V.: A Bolgár Kommunista Párt agrárpolitikája a mai szakaszban

Lazarova, M.—Nikolov, K.: A Bolgár Népköztársaság külkereskedelme nem szocialista országokkal

Alekszandrov, Kr.: A párt áprilisi szociális és gazdaságpolitikájának teljes, alkotó szellemű továbbfejlesztéséről

Masztikov, P.: A kiegyensúlyozott gazdasági növekedés biztosításáról

Avramov, R.: Ágazati struktúrák és a gazdasági ciklus mechanizmusa

Minaszjan, G.: A szocialista gazdaság prognosztizálásának modelljei (V. nemzetközi konferencia, Esztergom, 1980. szeptember 30.—október 3.)

Raleva, N.: Gazdasági rendszerek polgári összehasonlító elemzésének marxi—lenini bírálata (VII. nemzetközi konferencia, Várna, 1980. október 11.)

1981. évi 4. sz.

T. Zsivkov zárszava a BKP tizenkettedik kongresszusán. A BKP tizenkettedik kongresszusának határozata az 1956. áprilisi plénum huszonöt éves évfordulójával kapcsolatban

Bojcsseva, M.: Az intenzifikálás — a szovjet gazdaság fejlődésének fő iránya

Belkov, V.: A trák földek fejlődése az ie. II—VI. évezredben

Kovacev, Asz.: A bolgár gazdaság strukturális változásai és fejlődése

Anacskova, Vr.: A tudományos-műszaki eredmények gyors bevezetése — a hatékonyság fokozásának alapvető tényezője

Bozskov, Cv.: Az agrártermelés hatékonysága és a tudományos-műszaki haladás

Sztobjkov, Iv. stb.: Matematikai modellek és módszerek iparirányításban való alkalmazásának kutatása

Minaszjan, G.—Totev, Szt.—Kulev, N.: A gazdasági növekedés extenzív és intenzív tényezői

Behar, N.: A tőkés újratermelési folyamat sajátos vonásai a nyolcvanas évek elején

Dimitrova, P.: Munkaeszközyártás technikai-technológiai szintjének kvantitatív értékelése

Dancsev, A.: A kapitalista nyersanyag- és energiaválság kiéléződése (A szocialista országok mai kapitalizmus problémáival foglalkozó multilaterális bizottságának hetedik ülése — Neubrandenburg, 1980. november 24—28.)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Янош Хош</i> — Характерные черты новой траектории развития венгерской экономики	1137
<i>Дьердь Бода</i> — Динамика удельной потребности в импорте в Венгрии (1954—1980).....	1148
<i>Петер Бихари</i> — О (структурной) безработице	1164
<i>Габор Кертеши</i> — О двух типах развития малых предприятий	1180
<i>Карой Фэлдеш</i> — Взаимодействие между отечественной и международной экономическими деятельностями	1194
<i>Дьердь Керекдярто</i> — Роль СЭВ в изменившейся мирохозяйственной обстановке	1209
 ДИСКУССИЯ	
<i>Тамаш Кардош</i> — Заметки на полях к труду в области теории конъюнктуры	1222
 ОБЗОР	
Системы производства на индустриальных основах в сельском хозяйстве (<i>Ласло Газгад—Петер Чингар</i>)	1240
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
XX-ая выездная сессия экономистов (<i>Аннамария Инзелт</i>)	1251
БОЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1261
Резюме статей на русском и английском языках	1270
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1275

Фőszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>János Hoós</i> : Characteristics of the new way of growth in our economic development	1137	
<i>György Boda</i> : Import-intensity in Hungary, 1959—1980	1148	
<i>Péter Bihari</i> : On (structural) unemployment	1164	
<i>Gábor Kertesi</i> : On two types of development of small enterprises	1180	
<i>Károly Földes</i> : Interrelation between national and international economic activity	1194	
<i>György Kerékgyártó</i> : The role of CMEA under changed world economic conditions	1209	
 <i>D I S C U S S I O N</i>		
<i>Tamás Kardos</i> : Contribution to a study on the theory of business cycles	1222	
 <i>R E V I E W</i>		
Industrial-like production systems in agriculture (<i>László Gazdag— Péter Csingár</i>)	1240	
 <i>S C I E N T I F I C I N F O R M A T I O N</i>		
The 20th itinerary meeting of economists (<i>Annamária Inzelt</i>)	1251	
 <i>R E V I E W O F P E R I O D I C A L S</i>		1261
Abstracts of the articles, in Russian and English	1270	
 <i>F R O M T H E C O N T E N T S O F F O R E I G N P E R I O D I C A L S</i>		1275

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 9 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. augusztus 17.

81.0783 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTHAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Michel Crozier:

A BÜROKRÁCIA JELENSÉGE

456 l., kötve 71,— Ft

Drechsler László:

A HATÉKONYSÁG MÉRÉSE ÉS TERVEZÉSE

335 l., kötve 60,— Ft

Káldyné Esze Magdolna:

NEMZETKÖZI KOOPERÁCIÓ—NEMZETKÖZI VÁLLALKOZÁSOK

263 l., kötve 41,— Ft

Szilvássy Erika—Hidas János:

**A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYEK ÉS A KÜLKERESKEDELMI FIZETÉSEK
GYAKORLATA**

301 l., kötve 42,— Ft

Palánkai Tibor:

A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

(2., átdolgozott kiadás)

272 l., kötve 47,— Ft

Frantisek Lipták:

RENDSZERSZEMLELETŰ MUNKASZERVEZÉS

454 l., kötve 75,— Ft

Nyerges János:

VÁMPOLITIKA

(2., átdolgozott és bővített kiadás)

408 l., kötve 78,— Ft

Inzelt Annamária:

VERSENYKÉPESSÉG ÉS AZ IPARI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSA

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

305 l., füzve 25,50 Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

KOVÁCS GÉZA:

A generációs tartalékok [hosszú] [távú] tervezéséről

KOVÁCS KÁLMÁN:

Megfontolások az élelmiszerek és termelőeszközeik világszerinti stratégiájához

MÉSZÁROS SÁNDOR:

Élelmiszer-fogyasztásunk hosszú távú tendenciái

CSABA LÁSZLÓ:

Világgazdasági integrálódás és a KGST-országok tervezési együttműködése

PÉCSI KÁLMÁN:

A Szovjetunió szerepe a KGST-egytműködésben

PALÁNKAI TIBOR:

A csereérték kulcs lehet egynémely értékelméleti probléma megoldásához (Az érték nagyságról folyó vitához)

XXVIII. évfolyam

1981. november

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, OSIKÓSNAGY BÉLA, OSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

<i>Kovács Géza</i> : A generációs tartalékok hosszú távú tervezéséről	1281
<i>Kovács Kálmán</i> : Megfontolások az élelmiszerek és termelőeszközök világpiaci stratégiájához	1292
<i>Mészáros Sándor</i> : Élelmiszer-fogyasztásunk hosszú távú tendenciái . .	1303
<i>Csaba László</i> : Világgazdasági integrálódás és a KGST-országok tervezési együttműködése	1316
V I T A	
<i>Pécsi Kálmán</i> : A Szovjetunió szerepe a KGST-együttműködésben	1333
<i>Palánkai Tibor</i> : A cseereérték kulcs lehet egynémely értékelméleti probléma megoldásához (Az értéknagyságról folyó vitához)	1346
S Z E M L E	
Minőségi követelmények idegenforgalmunkkal szemben (<i>Karbuszky Imre</i>)	1360
Földeáki kérdőjelek (<i>Bárdi István—Poós László—Szalántai Istvánné</i>) . .	1367
Informális szektor és rejtett munkanélküliség Afrikában (<i>Juhászné Vágási Mária</i>)	1374
FOLYÓIRATSZEMLE	1386
Sz. Havina: A termelési eszközök szocialista tulajdonának polgári koncepciói — Peter Stolz: Kísérletek a közgazdaságtanban és a gazdaságtörténeti tapasztalatok — V. Panykov: A szociáldemokraták gazdasági nézeteinek fejlődése — I. Besztuzsev-Lada: Az életmód kategóriájának tartalma és szerkezete — F. Hronsky: Az életszínvonal és szerepe a fejlett szocialista társadalom építésében — J. F. Runcie: Dinamikus rendszerek és a munkahelyeken töltött élet minősége	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Cotel Kornél: Vállalati folyamatok rendszerszemléletű szervezése (<i>Marosi Miklós</i>)	1398
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1403
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1406

E SZÁM SZERZŐI:

Bárdi István, a földeáki Egyetértés Mezőgazdasági Termelőszövetkezet elnöke; **dr. Csaba László**, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa; **Juhászné dr. Vágási Mária**, a Budapesti Műszaki Egyetem adjunktusa; **dr. Karbuszky Imre**, a Belkereskedelmi Kutatóintézet tudományos osztályvezetője; **dr. Kovács Géza**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára; **dr. Kovács Kálmán**, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos fősztályvezetője; **dr. Marosi Miklós**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára; **dr. Mészáros Sándor**, a mezőgazdaságtudományok kandidátusa, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője; **dr. Palánkai Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos rektorhelyettese; **dr. Pécsi Kálmán**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője; **Poós László**, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos munkatársa; **Szalántai Istvánné**, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos munkatársa.

A generációs tartalékok hosszú távú tervezéséről

A népgazdasági tervezés társadalmi tervezéssé fejlődésének folyamatában a tervezők egyre fokozódó mértékben veszik figyelembe a gazdasági kérdések társadalmi beágyazottságát. Az utóbbi években nyilvánvalóvá vált — a gazdasági kérdések fontosságának növekedése ellenére —, hogy szinte egyetlen olyan, lényegesnek ítélt gazdasági probléma sincs — tartozzék az a makro-, a mezo- vagy a mikroszférába —, amely probléma megoldási lehetőségeinek kimunkálásakor mellőzhetnénk a társadalmi feltételek és következmények számbavételét.

A népgazdasági tervezés társadalmi tervezéssé alakulása ahhoz vezet, hogy a tervezés életünk és tevékenységünk egyre több területét vonja érdeklődési körébe. A gazdasági tervezés mellett megjelent a tudományos kutatások, a műszaki fejlesztés, a népesedési folyamatok, az oktatás, az egészségügy, a környezetvédelem tervezése. Egyre határozottabban fogalmazódik meg a kül- és a belpolitika tervezésének igénye is. E tevékenységi szférák tervezése jobban tekintetbe veszi jellemző sajátosságait, mint ahogy azt a népgazdasági tervezés tehette. Am e fejlődési folyamat egyben azt az igényt is megérleli, hogy a népgazdasági tervnél átfogóbb, sokoldalúbb, a társadalmi prioritásokat fokozottabban érvényesítő tervet, tehát valódi társadalmi tervet készítsünk, természetesen a társadalom szélesebb rétegeinek a bevonásával. *A társadalmi tervezésben a hatékonyság érvényesítése a társadalmi célok normatív értéként való megfogalmazását jelenti. A társadalmi célok megvalósításának szóba jöhető alternatíváit kell azután gazdaságossági és jövedelmezőségi számításokkal ellenőrizni. A gazdasági racionalitás követelményeit tehát mindenképpen figyelembe kell venni a fejlesztési döntések meghozatalakor.*

A népgazdasági tervezés társadalmi tervezéssé fejlődésének folyamatában a tervezés tematikája is gazdagodik. Új témakörök jelennek meg, és a korábban meglévő tervezési területek is gyakran kitágulnak. *A generációs tartalékok tervezése a tervezés új, eddig még nem eléggé kimunkált, a gyakorlati tervezésbe még nem beépített témaköre.*

A tartalékok tervezésével természetesen a népgazdasági tervezés eddig is foglalkozott. A tervezésnek — a dolog természetéből adódóan — korábban is az volt a célja, hogy megfelelő tartalékok képzésével csökkentse a terv teljesítésének bizonytalanságát. A tartalékok gazdasági tervezése azonban a termelési tényezőkre korlátozódott, méghozzá nagyobbbrzt termeléscentrikusan, rendszerint az éves és a középtávú tervezésre összpontosítva a figyelmet. *A generációs tartalékok tervezése túllépi a termelés szféráját, és egyben a társadalmi tervezés témaköréként jelenik meg.*

A generációs tartalékok tervezésekor egyrészt azt kellene vizsgálni, hogy *a népesség fejlődési folyamatában az egymást váltó generációk milyen fizikai, pszichikai és szellemi képességekkel, adottságokkal rendelkeznek, ezek milyen ismeret- és készségstruktúrában tükröződnek, és mennyire felelnek meg a változó társadalmi-gazdasági igényeknek.* Másrészt pedig azt is elemeznünk kellene, hogy *az egyes generációk milyen induló feltételeket teremtenek az utánuk jövők számára a maguk mögött hagyott — tehát átadott vagy átadható — természeti erőforrások és a nagy infrastrukturális rendszerek formájában.* A generációs tartalékok tervezése ebben a felfogásban egyfelől a demográfiai, társadalmi értelemben vett emberi tényezőre, másfelől pedig mesterséges elemekkel tarkított természeti környezetre, mindenekelőtt a természeti erőforrásokra vonatkozik.

A generációs tartalékok tervezése eszerint nem terjed ki a szorosabb értelemben vett termelési kapacitások, termelési struktúrák, technikai-gazdasági viszonyok kérdéskörére. Az egymást váltó generációk ugyanis leginkább ezeket változtatják meg, és az ebben a vonatkozásban megvalósuló változások fontos feltételei a társadalmi haladásnak. Ha a társadalmi-gazdasági fejlődés e tényezőivel kapcsolatban tartalékolnánk — hosszú távú megfontolások figyelembevételével —, inkább konzerváló elemet, mintsem a bizonytalansági tényezők csökkenését vinnénk a fejlődésbe. A természet és a társadalom közötti anyagcserét döntően a gazdaság közvetíti. A gazdaság folyamatos megújulásának menetében több a közép- és hosszú távú, és kevesebb a hosszú és nagy távlatú elem. Amikor a természet és a társadalom fejlődését a gazdasági racionalitás szem előtt tartásával igyekszünk összekapcsolni, akkor is inkább közép- és hosszú távú kalkulációkat végzünk. E munka kevésbé terjeszthető ki a hosszú és a nagy távlatú számításokra.

A generációs tartalékok tervezésének hangsúlyozottan a hosszú távú tervezés részének kell lennie. Éves és középtávú tervezésben a generációs tartalékok tervezésének csak bizonyos következményei vonhatók le. Nem nehéz belátni, hogy a generációs problémák rövid- és középtávú kérdésként önállóan nem, vagy legalábbis nagyon nehezen kezelhetők. *A hosszú távú tervezés általában, a generációs tartalékok hosszú távú tervezése pedig megkülönböztetetten igényli a nagy távlatokra való előrelátást, a nagy távlatú jövőkutatást.* A generációs tartalékok tervezésével ugyanis megfelelő feltételeket kívánunk biztosítani ahhoz, hogy a természeti környezet és a társadalmi fejlődés nagy távlatokat tekintve is összhangban legyen a társadalmi hatékonyság és a gazdaságosság mindenkori követelményeivel.

Kutatási eredményeink alapján úgy tűnik, hogy nagy távlatú időtartamként az előttünk álló 40 évet, tehát hozzávetőlegesen a 2020-ig terjedő időszakot célszerű figyelembe venni. Ez azt jelenti, hogy a 20 éves hosszú távú tervperiódus mögé további 20 évet sorakoztatunk föl. (Persze nem kezeltük mereven a nagy távlatú időszak végső évét.) Az 1960-as években, amikor a nagy távlatú jövőkutatás kibontakozott, a nagy távlatot az ezredfordulóig terjedő előretétekintés jelentette. A tervezés pedig az 1970—1985 közötti 15 évet foglalta magában. Ebben az időszakban a hosszú távú terv időtartama mögött további 15 év állt a nagy távlatú jövőkutatás rendelkezésére. (Az ezredfordulót sem tekintette persze a jövőkutatás mereven kezelendő záróévnak.) E tekintetben tehát a két hosszú táv és a nagy távlat között van hasonlóság. A 40 év megválasztásakor azonban sokkal

inkább szerepet játszott az, hogy a világmodellek, globális jelentések és más jövőkutatási termékek készítésének tapasztalatai szerint a 2020 utáni időszakra vonatkozóan már túlzott mértékben lecsökkent az információk mennyisége, s minőségük, megbízhatóságuk is erősen romlott. Az általános vélekedés szerint a 40 év még tudományosan, tehát elfogadható megbízhatósági fokkal vizsgálható.

A negyven esztendő persze hosszú idő. Gondoljuk csak meg: mennyire más volt a világ, Európa és persze hazánk is 1940-ben, mint 1980-ban, vagy mennyire különbözött az 1900-as társadalom az 1940-es év társadalmától. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy 2020-ban is egészen más lesz a világ, mint 1980-ban volt. Sőt ha elfogadjuk a gyorsuló fejlődés tényét — amit persze nem szabad a gazdasági növekedésre korlátozni —, akkor valószínűsíthető, hogy a változás mértéke az elkövetkező 40 esztendőben még nagyobb lesz, mint amekkora az elmúlt 40 éves periódusok alatt tapasztalható volt. Hangsúlyozni szeretném, hogy itt elsősorban a változás *mértékéről* van szó. Ám legalább ennyire fontos a változás *irányának* a meghatározása is, amely a nagy távlatú jövő kutatásának rendkívül lényeges és növekvő jelentőségű kérdésköre.

A generációs tartalékok tervezésénél célszerű abból kiindulni, hogy *az elkövetkező 40 esztendőben mindenképpen megtörténik a következő fejlődési szakaszra való áttérés. Azzal kell számolnunk, hogy a következő fejlődési szakaszra jellemző vonások és az ezeken alapuló értékek már jól láthatók lesznek, sőt ezekkel a következő történelmi szakaszt már kielégítően jellemezhetjük.* Nézetem szerint a fejlett szocializmusként jelzett fejlődési szakasz az ezredfordulóig lezárul, s ezzel együtt a felfogásunkban élő szocializmuskép alapján folyó építési tevékenység is befejeződik. Az a fejlődési folyamat, amely a kelet-európai szocialista országokban az 1940-es évek végén kezdődött, és az 1950-es évek szocialista iparosításával, a mezőgazdaság kollektivizálásával felgyorsulva haladt előre, az ezredfordulóig mindenképpen kimeríti az e szakaszban rejlő lehetőségeket. Ebből már következik, hogy a fejlődés — legalábbis részben — kibontja, elindítja azokat a folyamatokat is, amelyek már a következő szakaszra visznek át. Az ezredfordulóval tehát egy ötvenéves, alapjában együttesen, közös vonásokkal jellemezhető fejlődési szakasz zárul le — függetlenül attól, hogy ezen 50 éven belül bizonyos periódusok markánsan megkülönböztethetők. A Galilei-kör tagjai, az illegális munkásmozgalom harcosai, a fényes szellők nemzedéke úgy búcsúzik el (s részben már el is búcsúzott) a közéleti tevékenységtől, az alkotómunkától, hogy nemcsak megteremtette azt a társadalmat, amely benne korábban fő vonásaiban mint jövőkép megfogalmazódott, hanem egyben létrehozta és létrehozta azt a szükségszerűséget is, hogy — a gazdasági növekedés más pályákra való átállításával egyidejűleg — a társadalmi fejlődés is sok tekintetben más, új pályákra álljon át. E generációk munkája eredményességének nemcsak az lesz a mércéje, amit létrehoztak, hanem az is, hogy milyen feltételeket teremtettek az utánuk jövők számára az új növekedési, fejlődési pályákra való átálláshoz. Mindezeket azért kell hangsúlyozni, mert *a generációs tartalékok hosszú távú tervezésének már a következő fejlődési szakaszra való átmenetet kell szolgálnia.*

Az emberi tényező generációs tartalékai

Az emberi tényező generációs tartalékainak körvonalazásakor induljunk ki Marx ama megállapításából, amely szerint „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkétet, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a reá hagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel.”* E megállapítás mondanivalónk szempontjából azért lényeges, mert magában foglalja a folyamatosság és a változtatás, az átvétel és a meghaladás dialektikus egységét és ellentmondását. Az egymást követő generációk mindenképpen megváltozott körülmények között folytatják tevékenységüket, és az előző nemzedékekhez képest már csak emiatt is, de valószínűleg más okok következtében is, tevékenységük megváltozik. A változások mértéke mind a feltételekben, mind a tevékenységekben a különböző időszakokban eltér. Nagy valószínűséggel állítható — ezt már egyébként sok vonatkozásban bebizonyították —, hogy az 1973-as olajárrobbanás óta folyamatosan kialakuló feltételek nemzetközi vonatkozásban lényegesen eltérnek a korábbi feltételektől. Kevesebbet írtak viszont eddig arról, hogy nemzetközi feltételeink gyökeres megváltozásától függetlenül is — éppen a belső társadalmi-gazdasági fejlődés következtében — jelentős változások bontakoztak volna ki már az 1980-as, de különösen az 1990-es években az új történelmi szakaszra való átmenet szükségszerűsége miatt. A változás szükségességét, mértékét tehát nem szabad csak külső tényezőkre visszavezetni. *Mint hogy az egymást követő változások mértéke és iránya eltérő, eltérő körülmények közé kerülnek a különböző generációk, s ezért különböző mértékben kell tevékenységüket megváltoztatni.* Egy-egy újabb generáció tevékenységének, teljesítményének fokmérője, hogy milyen irányban és milyen mértékben haladta meg az előtte járó nemzedéket, mint ahogy az előző generációk teljesítményének is fokmérője — ahogyan erre már utaltam — az, hogy milyen segítséget nyújtottak az utánuk jövőknek ahhoz, hogy meghaladják őket.

Feljegyezték, hogy amikor Russell a 90. életéhez közeledett, azt mondta: „Nagyon fontos, hogy az embernek köze legyen ahhoz, ami majd a halála után történik.” Vitathatatlanul szép vallomás ez a jövő iránti egyetemes felelősségről. Ám a különböző nemzedékek tagjai eltérő mértékben érdekeltek a hosszú és a nagy távlatú jövő ilyen vagy olyan alakulásában. Azok, akik 2020-ban 80 évesek lesznek, 1980-ban 40 évesek voltak. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején már munkavállalók, illetve még egyetemi hallgatók voltak, és a mai nyugdíjrendeletekkel számolva — eltekintve a férfiak és nők eltérő nyugdíjba vonulási lehetőségétől — az ezredfordulóig még dolgoznak. Akik 70 évesek lesznek 2020-ban, 1980-ban 30 évesek voltak, az 1960-as évek végén már dolgoztak, illetve még egyetemre jártak. E korosztály a 21. században is dolgozik, legalábbis 10 évet, az előttük levő 30 munkás év tehát fokozott mértékben jelenti a mostani történelmi fejlődési szakasz lezárásában és az új szakasz kialakításában való közreműködést. Azok pedig, akik 2020-ban 60 évesek lesznek, 1980 körül

* Marx—Engels: A német ideológia. Marx—Engels Művei, 3. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 37. l.

jelentkeztek munkavállalóként (illetve még egyetemi tanulmányokat folytattak). Az előttük álló évtizedek munkával telnek el, és a munkás, alkotó éveknek majdnem a fele már a jövő évezredre esik. Mindezekből adódóan *az emberi tényezőben rejlő generációs tartalékok hosszú távú tervezése szempontjából a ma 20—40 év közötti-körülű generációt kell tekintetbe venni. Ez az a „váltó generáció”, amellyel szemben a meghaladás követelménye, az új társadalmi fejlődési pályákra való átállásban történő alkotó közreműködés követelménye különös erővel fogalmazódik meg.* E határmegvonás sem merev természetesen, de valószínűleg eléggé jól megközelíti a lényegét: tudniillik azt, hogy a 40 és 60 év közöttiek alapján véve egy generációt alkotnak.

A generációs tartalékok tervezése szempontjából a különböző generációk jellemzését árnyaltabbá, sokoldalúbbá kell tenni. *A generációk tudásszintje mellett össze kell hasonlítani élettapasztalatukat is.* Nemcsak abból a szempontból, hogy az idősebbek nagyobb élettapasztalatokkal rendelkeznek, mint a fiatalabbak, hanem abból a szempontból is, hogy a különböző történelmi időszakok, a társadalmi változások mértéke és feszültségei miatt eltérően érelik a különböző generációkat. A mai 50-esek és a náluk idősebbek olyan történelmi korban éltek, amely gyorsabban megérlelte az embereket — a szociális és értelmében —, mint az 1960-as vagy az 1970-es évek.

A különböző generációk tudásszintjének összehasonlítása mellett célszerű összehasonlítani *a generációk ismeret- és készségstruktúráját is.* Az oktatás és nevelés általánosítható feladata az, hogy az egymást követő generációkat felkészítse az előttük járó nemzedékek meghaladására — a társadalmi haladás irányának megfelelően, változó történelmi körülmények közepette. Ebből következően az iskoláknak eltérő ismeret- és készségstruktúrát kell nyújtaniuk az egymást váltó generációk számára. Az egymás után következő oktatási reformokat is csak a jövőbeli társadalmi követelményekből levezetett értéktételezésekhez mérve lehet értékelni.

Mint hogy az egymást váltó generációk embereknek mint bio-pszichoszociális lényeknek a közösséget jelentik, *a generációs jellemzések sem korlátozódhatnak csak az ismeretekre. A jellemzésnek ki kell terjednie fizikai és pszichikai állapotuk elemzésére is.* Noha ezeken a területeken a változások rendszerint lassúbbak, korántsem olyan lassúak, hogy ne lehetne észrevenni a generációk közötti különbségeket. Ez utóbbi jellemzők a generációs tartalékok tervezése szempontjából legalább olyan fontosak, mint az ismeret- és a készségstruktúra. A fizikai igénybevétel és ezzel együtt a fizikai állóképesség iránti igény korántsem csökkent olyan mértékben, mint ahogy azt az 1960-as években a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával összefüggésben gondoltuk. Számos területen — a további jelentős fejlődés ellenére — a jövőben is megmarad a hagyományos értelemben vett nehéz fizikai munkák nagy súlya. Olyan új tevékenységek, mint az úrkutatás vagy a természeti erőforrások különleges körülmények között végzett feltárása és kitermelése, jelentős fizikai követelményeket is támasztanak.

A nagy társadalmi-gazdasági változások és velük összefüggésben a munka-és életfeltételek változásai jelentős idegi megterhelést vonnak maguk után. E megterhelés lehetőségét sokféle megfogalmazásban érzékeltetik a kutatók, sőt esetenként mérési tapasztalatok is mutatják, nemcsak a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan is. Nem egészen alaptalan például az a megállapítás, amely szerint a mezőgazdaság kollektivizálása a parasztság életmódjában legalább akkora változást okozott, mint a Kárpát-medencét benépesítő

magyarok esetében a kalandozások megszűntek, a letelepedés. Ugyanígy nagy valószínűséggel lehet állítani azt, hogy az új növekedési és társadalom-fejlesztési pályára való átállás olyan mértékben von maga után gazdasági és társadalmi változásokat, ezzel együtt életfeltétel- és életmódváltozásokat, illetve szemléleti és értékrendbeli változásokat is, amelyek méretüket, horderejüket tekintve megegyeznek a mezőgazdaság kollektivizálása következtében fellépő változásokkal. Marjai József ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Előrelépésünket ma és várhatóan még egy jó darabig hallatlanul megnehezítik azok a radikális világgazdasági változások, a világpiaci arányok teljes felborulása, amelyek Magyarországnak rendkívüli veszteségeket okoztak. Nincs olyan ország Európában, amelyet a világgazdasági változások ilyen súlyosan érintettek volna. Vannak, akik az ebből eredő magyar veszteségeket egy Mohácsnal, egy világháború anyagi veszteségeivel hasonlítják össze. Ha mégannyira túlzásnak tekinthető is ez a párhuzam, az mégis tény, hogy csak az azt megelőző rendkívüli fejlődés tette lehetővé, hogy gazdaságunk 7 éve állja azt a hatalmas külső nyomást, amely ránehezedik. . . . Tisztában kell lennünk azzal, hogy a gazdaság történetében egyedülálló feladatra vállalkozunk, amelyet teljesíteniünk kell, és amelynek teljesíthetőségében biztosak vagyunk.”*

A műszaki fejlődés és a technikai termelési viszonyok változásának egyik vonatkozását érintve, jól szemlélteti a problémát Renata Faerber írása, amely az irodai munka megváltozásával és ennek a dolgozókra gyakorolt hatásával foglalkozik. „A nyugat-berlini Tudományos Központ Összehasonlító Társadalomkutató Intézetében ennek az elsőprő fejlődésnek az emberekre gyakorolt hatásával foglalkoznak. Az irodai munka majdnem egy évszázadig változatlan maradt. Bár a ceruzát felváltotta az írógép, a munkavállalók helyzete azonban, akár Gustav Freytag korának írnokairól, akár a későbbi ügyintézőkről van szó, körülbelül egyforma volt. Most pedig az alkalmazottaknak egyetlen évtized alatt kellene átugraniuk a 19. századból a 2000. évbe. Egyszerre csak optikai adatfeldolgozó készülékeken kell dolgozniuk, automatákat kell táplálniuk, leíróteremben — prémiumrendszer szerint — akkor munkában modern írógépek kezelését kell elsajátítaniuk. A vállalati tanácsadók kiszámították: amíg a termelés területén a termelékenység (tehát az egy munkaerőre jutó teljesítmény) a legutóbbi 70 év alatt 1000 százalékkal nőtt, az irodákban ugyanezen idő alatt 50 százalékkal emelkedett. . . . Az irodákban terjed az állásfétlés. Ehhez járul az öntudat elvesztése, ha egy felelős ügyintézőt váratlanul az irodai robotok melletti segéderővé fokoznak le, ha az írkokokat egy csapásra az írógép-termekbe száműzik, s már csak a percenként teljesített leütések száma nyom a latban. A stresszhelyzet testileg beteggé teszi a munkavállalókat. F. Naschold professzor, a nyugat-berlini tudományos központ intézeti vezetője betegségbe való menekülést, általános idegességet és alvási zavarokat, gyógyszerzedési mániát, alkoholtól való függőséget, gyomor-, szív- és vérkeringési betegséget ír le. Ezekben különösen azok szenvednek, akik minden átmenet nélkül kerülnek szembe a munkának ezzel az újszerű világával. A professzor olyan jelenségről beszél, amely minduntalan felmerül a tudósok előtt: az alkalmazottaknak még egyáltalán nincs tudásuk helyzetükről, s rossz közérzetük és aggodalmaik okait mindaddig háttérbe

* Marjai József: Nemzeti programunk valóra váltásáért. Népszabadság, 1981. január 1.

szorítják, amíg a munka idegbeteggé nem teszi őket. A tudósok által felrajzolt jövőbeli távlatoknak figyelmeztetésül kell szolgálniuk mindazon fiatalok számára, akik irodai karrierről, ha mégoly szerény irodai karrierről álmodnak is. A középsík, az ügyintézői szint a maga döntési hatáskörével nagymértékben kiküszöbölődik. Ehelyett az igazgatóságokon egy igazgatási és számítógép-technikai szakemberekből álló csúcsvezetőség uralkodik. Az alkalmazottak serege olyan munkavállalókból tevődik össze, akik könnyen betaníthatók és gyorsan lecserélhetők.”* Tanulságos megállapítások! A technikai-gazdasági viszonyok megváltozása más területeken persze más formában megy végbe, de nagy távlatokban végbemegy, végbe kell mennie! S mindez sok társadalmi réteg számára hoz gyökeres változásokat. E változások a társadalom tagjainak nagy és növekvő hányada számára jelentenek fokozódó idegi terhelést.

A ma 20 és 40 közöttiek fejlődésében aránytalanságot okozott az, hogy — a számottevő különbségek ellenére — a tudásszint emelkedésével nem nőtt, sőt széles rétegeknél inkább csökkent a fizikai és pszichikai állóképesség. Erre a jelenségre a generációs tartalékok tervezése kapcsán azért kell felhívni a figyelmet, mert a szakirodalom a jövőbeli változások követelményeként — a precízebb munkával, a magasabb minőségi színvonallal összefüggésben — inkább ismereteket fogalmaz meg, és nem kellő mértékben hangsúlyozza a fizikai és pszichikai állóképesség fejlesztésének követelményét.

Az emberi tényezővel kapcsolatban vizsgálni kell a generációk és a nemzedékek egymáshoz való arányának várható alakulását is. Bármilyen ismérvek alapján tanulmányozzuk is a különböző generációkat, tagjaik vagy csoportjaik jelentős különbségeket is mutatnak — a közös vonások mellett. Nem öröm, de adottság az, hogy miközben a fiatalabb generációk ismereteinek általános szintje emelkedett, szélesebb körben terjedt köztük az igénytelenség is a tudás megszerzésével kapcsolatban. A generációs tartalékok szempontjából mégis az a lényegesebb kérdés, hogy *létezik-e egyáltalán, és ha igen, milyen létszámban, milyen ismeret- és készségstruktúrával a 20—40 közötti generációnak olyan nemzedéke, amely a jövő iránti felelősséggel vállalni akarja és egyben tudja is a nemzet, a társadalom átvezetését a következő fejlődési szakaszra.* Erre a kérdésre persze ma nem lehet kielégítő választ adni. A szóban forgó generáció ugyanis hazánkban még nem került olyan történelmi helyzetbe, hogy nemzedékké formálódó rétege ebből a szempontból megmérteessen. Ám ha ezt a megmérettetést nem akarjuk a spontán történelmi fejlődésre bízni, erre a nemzedékre a káderpolitikában és ezzel együtt a generációs tartalékok tervezésében már most nagy gondot kell fordítani. Mint ahogy a korábbi nemzedékek esetében sem volt elegendő a fennálló társadalmi-gazdasági állapotok megkérdőjelezése, a „váltó generáció” nemzedékével szemben is, pontosabban e nemzedéknek önmagával szemben is, ugyancsak követelményként kell megfogalmazni a fennálló állapotok bírálatának a társadalmi haladásnak megfelelő koncepciókkal, s ezzel együtt egy nagy távlatú jövőkép kidolgozásával való összekapcsolását.

* Renate Faerber: Psychischer Stress in der Büros. Wachsende Rationalisierungsfrucht. Frankfurter Rundschau, 1977. október 29.

A természeti erőforrások generációs tartalékai

A társadalmi-történeti fejlődés következő szakaszának a körvonalazásakor nézetem szerint azt a kérdést kell mindenekelőtt megválaszolni, hogy *összekapcsolható-e, és hogyan kapcsolható össze a tudományintenzív termelés és szolgáltatás a lakosság tudományos alapokon meghatározott alapszükségletének a kielégítésével.* A tudományintenzív termelés és szolgáltatás a termelőerők fejlődésében új minőséget jelent. Ennek az új minőségnek (legalábbis részben), a szocializmus keretei között kifejlesztett és értelemszerűen a tőkés társadalom termelőerőivel rokon vonásokat is mutató gépi nagyipari civilizáció meghaladását kell eredményeznie. *A termelésben alapvető követelményként jelenik meg a minőség, a tartósság,* és ezen ismervek mindinkább a termelés teljesítményének fokmérői lesznek. Eközben ugrásszerűen megnő az információk optimális mennyiségével, minőségével és áramlásuk gyorsaságával szemben támasztott követelmény is. Emellett jelentősen megnő és új megvilágításba kerül a modern biológia szerepe. Mindinkább egységes ökológiai rendszerként kezeljük mesterséges elemekkel tarkított természeti környezetünket, az élelmiszer-termelést, az embert mint az ökológiai rendszer részét. A lakosság alapszükségeit illetően abból kell kiindulni, hogy az embernek az emberi méltóságból adódó joga távlatokban az, hogy a tudományos követelményeknek megfelelően táplálkozzék, lakjon, megfelelő oktatásban és nevelésben részesüljön, óvják egészségét, betegség esetén gyógyítsák, és életfeltételeinek megfelelő természeti környezetet biztosítsanak számára. E szükségletek a világ globális problémáinak megoldási követelményéből kiindulva is levezethetők, figyelembe véve kelet-közép-európai helyzetünket és nagy távlatú jövőnket. Ám ugyanezen követelmények levezethetők a kommunizmusnak mint tudományos alapokon nyugvó és egyben takarékos társadalomnak az értékrendjéből is, s összhangba hozhatók a fejlett tőkésországokban a „redukált fogyasztást” vagy „a visszafogott fogyasztást” hirdető nézetekkel. Az említett alapszükségletig el lehet jutni a maguk számszerűségében tudományosan megalapozott és társadalmilag elfogadható szükségleti normák kiszámítása révén is.

Az alapszükségletek bővíthetők, és természetesen nem azonosak a szükségletek teljes körével. Elkülönítésük mégis jelentős. Egyrészt azért, mert kedvező fejlődési trendek esetén is kezelhetők, és a szükségletek további csoportjai áttolhatók a kevésbé anyagigényes szférákba. Másrészt pedig azért, mert a nemzetközi feltételek — a világ globális problémáinak kedvezőtlen alakulása miatti — romlása esetén is törekedni kell arra, hogy a tudományosan meghatározott alapszükségleteket kielégítsük. *Az alapszükségletek kielégítését tehát mindkét alternatíva esetében normatív követelményként, társadalmi hatékonysági kérdésként kell kezelni.*

A tudományigényes termelésnek és szolgáltatásnak a tudományos alapokon nyugvó alapszükségletek kielégítésével való összekapcsolása csak nagy távlatokat tekintve, nagyrészt a következő szakaszban lehetséges. Az e szakaszhoz való eljutás már a közbülső időben is számos nagyobb társadalmi program kidolgozását, részleges megvalósítását is feltételezi, meghatározott követelményeket támaszt a gazdasági növekedés ütemével szemben is. Ez utóbbit azért kell hangsúlyozni, mert az elmúlt években az egyensúly követelménye és a gazdasági növekedés tényleges lelassulása miatt inkább a gazdasági növekedés lehetséges felső határával kapcsolatos érvanyagunk bővült, és kevésbé

tártuk fel a gazdasági növekedés társadalmi hatékonyság szempontjából kezelhető alsó határát.

A természeti erőforrásokat generációs tartalékként kezelve az előbbieken jelzett társadalmi célból kell kiindulni. A hosszú távú tervezés keretében tehát meg kell határoznunk azt, milyen természeti adottságokat és milyen művi rendszereket kell hátrahagynunk ahhoz, hogy a következő generáció szükségleteit kielégítse.

A természeti erőforrások generációs tartalékolása tervezésének megvalósítása persze számos kérdés megválaszolását tételezi fel.

Mindenekelőtt választ kell adni arra a kérdésre, hogy *milyennek ítéltethők hazánk természeti adottságai*. Hosszú időn keresztül az volt a vélemény, hogy nyersanyagokban szegény ország vagyunk. Az utóbbi években a tudományos vizsgálatok arra a következtetésre jutottak, hogy nyersanyagokkal közepesen ellátott ország vagyunk. E véleményváltozás különösen élesen veti fel annak szükségességét, hogy pontosan körülhatároljuk, milyen viszonyítási alapokkal élünk a nemzetközi összehasonlításokban, és milyen termékeket vonunk be az összehasonlításokba. Az összehasonlítások vonatkozásában élhetünk a globális és nagytérégi, továbbá a nagytérgeken belüli országok összehasonlításának lehetőségével, és gondolkodhatunk nemzetközi integrációkban is. Az összehasonlítandó termékek körét tekintve figyelembe vehetjük a nemzetközi gyakorlatot, ám ennél fontosabb lenne azt megvizsgálni, hogy a tudományos-technikai fejlődés következtében hogyan változik a különféle nyersanyagok, energiahordozók társadalmi-gazdasági fontossága, és a nagy távlatú társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából különösen fontos anyagokat illetően milyen a tényleges helyzetünk. Ennek mintegy a visszajaként azt is vizsgálhatjuk, mennyire lehet sajátos struktúráképző elem nálunk az, hogy általánosságban kevésbé fontos anyagok különösen fontossá tehetők adott, jövőbe mutató termelési struktúrák kialakításával.

A generációs tartalékok tervezésének fontos kérdésköre a természeti erőforrásokat illetően az *ismert és a valószínűsített (ún. reménybeli) készletek egymáshoz viszonyított aránya*. Felhalmozódott tapasztalatokon alapuló következtetesként fogadhatjuk el azt, hogy a reménybeli készletekkel növelt készletek nagyobbak, mint az ismert, és még inkább, mint az ismert és művelésbe vont készletek. Részben azért, mert a geológiai kutatások tudományos és műszaki megalapozódásának fejlődése azzal a következménnyel jár, hogy az új módszerekkel újabb, eddig fel sem tárható készleteket tárnak fel. Részben pedig azért, mert a tudományos és technikai fejlődés az eddig ismert anyagoknak új tulajdonságait vagy összetevőit hasznosítja.

Az ismert, művelésbe vont és reménybeli készletek arányát tekintve a generációs tartalékok tervezésekor nyilatkoznunk kell arról, *milyen valószínűségi értékek mellett tartjuk kiaknázhatónak a reménybeli készleteket az ezredforduló utáni feladatok megoldására*. A különböző valószínűségi értékek eltérő biztonsági fokokat jelentenek a hazai feltételek szempontjából, különösen akkor, ha a demográfiai robbanás vagy más globális és nagytérégi problémák nehezítik a külföldi nyersanyagokhoz, energiahordozókhoz való hozzájutás lehetőségét.

A generációs tartalékok tervezésekor vizsgálni kell azt is, hogy a *különféle újra nem termelhető nyersanyagokat és energiahordozókat milyen fokban hasznosítjuk a jelenlegi technológiák mellett, és a jelenlegi hasznosítás milyen jövőbeli hasznosítási lehetőségtől foszt meg bennünket*. Ez érintheti a különféle

ércekben — nyomelemként előforduló — anyagok hasznosításának a problémáját csakúgy, mint azt, hogy bizonyos energiahordozók (szén, földgáz, olaj) ipari nyersanyagul szolgálhatnak, vagy például hőforrások gyógyászati hatásúak is lehetnek.

A generációs tartalékok tervezésének követelményei óvatosságra intenek a nyersanyag- és energiainport hazai termeléssel való kiváltásának a tervezésekor. A nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyának javítása — ha erre a természeti adottságaink alapján módunk van — különösen ösztönözhet arra, hogy minél nagyobb mértékben éljünk a hazai erőforrások igénybevételének a lehetőségével (hacsak a gazdaságossági és esetleg jövedelmezőségi számítások alapján ez nem válik teljesen abszurdá). Minthogy azonban adott térségek készletei mindenképpen végesek, az újra nem termelhető nyersanyagok és energiahordozók hazai kiaknázását nem szabad azon határon túl fokozni, amely már a generációs tartalékok szükséges mennyiségét veszélyezteti.

Sajátosan merül fel a víznek mint természeti kincsnek a generációs tartalékolása. E tekintetben különösen alapos mérlegelést igényel a karsztvizek leszívása és hasznosítása. Erősen leszűkítenénk a problémát — és ezt nyilván nem tehetjük —, ha a karsztvizek leszívásának kérdését a mélyművelésű bányászat fejlesztési költségeit növelő tényezőként való felfogására korlátozánk. Megalapozott elképzelésekkel kell rendelkezünk a karsztvizek mostani hasznosításának e generációs tartalékként való meghagyásának alternatív lehetőségéről és e lehetőségek megvalósításának következményéről. Emellett tudományos elemzéseken alapuló álláspontot kell elfoglalnunk azzal kapcsolatban is, hogy a karsztvizek leszívása milyen hatással lehet a vízrendszerek és ezen keresztül az átfogóbb ökológiai rendszerek működési mechanizmusára. Ha a karsztvizek leszívása a víz- és ökológiai rendszerek egyensúlyának megbomlását vonná maga után, ennek beláthatatlan következményei lennének egyes települések nagy távlatú jövőjét illetően csakúgy, mint a talaj- és növénytakaró nagy távlatú sorsát tekintve is. Negatív következményei erősen érintenék a következő generációk életfeltételeit.

A víz generációs tartalékolásának másik nagy kérdésköre a víztározás. Hazánk felszíni vizeinek mintegy 96 százaléka külföldi eredetű, számolni kell tehát az e tekintetben fennálló erős nemzetközi függéssel csakúgy, mint a vizek fokozódó külföldi igénybevételével. A víztározás a vízellátás stabilizáló tényezője lehet. *Víztározó-hálózat kiépítése eleve nagy távlatokat tételez fel, a műszaki alternatívák közötti választás különösen igényli az egyes változatok ökológiai rendszerre gyakorolt hatásának a mérlegelését.*

A talaj mint természeti erőforrás a megújítható, sőt fejleszthető erőforrásaink közé tartozik. Következésképpen a generációs tartalékok tervezése szempontjából is sajátosan merül fel a talaj problémája. Ezzel összefüggésben nem a meglévő adottságok hasznosításának a mérséklésére indokolt ösztönözni. Az ösztönzéssel egyrészt azt kell szorgalmazni, hogy a jelenlegi genetikai küszöbök áttörésével, további strukturális módosításokkal mérsékeljük a fajlagos ipari eredetű holtmunka-felhasználást, másrészt azt, hogy a felhasználandó ipari eredetű anyagok abszolút mennyiségének a meghatározásakor, a termelési technológiák kialakításakor fokozott gondot fordítsunk az ökológiai követelmények megtartására.

A természeti erőforrások generációs tartalékolásának tervezésével összefüggésben még további két követelményt emelek ki. Egyrészt azt, hogy *szorgalmazni kell a fajlagos nyersanyag- és energiafelhasználás általános csök-*

kentését. Széles körben publikált adatok tömege bizonyítja, hogy nálunk a különféle gépek, berendezések, termékek átlagos súlya nemritkán 30—50 százalékkal is nagyobb, mint az azonos rendeltetésű, fejlett tőkésországokban gyártott változatoké. Hasonló a helyzet a fajlagos energiafelhasználás vonatkozásában. Bár a fajlagos ráfordítások csökkentése nem vagy kevéssé valósítható meg műszaki fejlesztés nélkül, és ennek beruházási korlátai is vannak, mégis tüzetesebben meg kellene vizsgálni a hosszú távú terv előzetes koncepciójának a műszaki fejlesztési stratégiák szempontjából meghatározott alapváltozatait — a fajlagos ráfordítások alakulásának tükrében. Másrészt társadalmi horderejű kérdésként kell kezelni a fogyasztási szférában tapasztalható pazarlás mérséklését, a hulladékok fokozott begyűjtését és újbóli felhasználását. Ezt a társadalmi feladatot önmagában semmilyen anyagi ösztönzéssel sem lehet megoldani, bár ez utóbbit is célszerű javítani. A pazarlást és a hulladékok gyűjtését etikai és szervezési kérdésként is meg kell fogalmazni. A fajlagos ráfordítások csökkentése, a pazarlás korlátozása és a hulladékok hasznosítása talán a leggyorsabb és egyik legeredményesebb hozzájárulás lehet a természeti erőforrások generációs tartalékalapjának a megóvásához.

Szabó László:

AZ EXPORTEJFEJLESZTÉS PIACI INFORMÁCIÓS BÁZISA

Napjainkban, amikor a külső egyensúly javítása és a nemzetközi versenyképesség fokozása vált a legfontosabb gazdaságpolitikai feladattá, igen nagy mértékben megnőtt a külgazdasági információk iránti igény. Feltárásuk, elemzésük és hasznosításuk a gazdasági vezetés minden szintjén égetően szükséges. A vállalatoknál hasznosítható információk áramlásainak alapvető megjavítását önmagában az a körülmény is indokoltá teszi, hogy a hasonló külpiaci orientáltságú országokkal összehasonlítva, a magyar vállalatok piaci tájékozottsága még igen hézagos. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a legutóbbi években megszorodott azoknak az információs csatornáknak a száma, amelyekeken keresztül az ilyen jellegű ismeretanyagok beáramlanak az országba. A rendelkezésre álló információhalmaz tehát igen nagy, az információk azonban nem mindig jutnak el oda, ahol valóban hasznosítani lehetne őket. A könyv nemcsak e probléma megoldásához, azaz a szükséges külgazdasági információk felkutatásához értékes segédeszköz, hanem sajátos oktató-nevelő funkciót is betölt.

364 l., kötve 54,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Megfontolások az élelmiszerek és termelőeszközök világpiaci stratégiájához

Az évezred hátralevő részében az élelmiszerek és a termelésükhöz felhasznált termelőeszközök világpiacát befolyásoló tényezők jó része már nagy biztonsággal előrejelezhető, és így alapját képezheti gazdasági stratégia kialakításának, gazdaságfejlesztési és piacpolitika kidolgozásának. A legfontosabb tényezők a szükségletek alakulását, a termelés lehetőségeit, a piaci viszonyokat és a politikai feltételeket befolyásolják. Ezek közül a következőkben jelölhetők meg: az éhség a világ legszegényebb országaiban, a fogyasztói igényesség növekedése, a mezőgazdasági termékek felhasználásának új területei, a biológiai forradalom, a műszaki fejlődés és automatizálás, a differenciálódás erősödése, a piaci verseny, a protekcionizmus, az élelmiszer-politikai eszközök, valamint a politikai bizonytalanság.

A világ élelmezési kilátásai

A hatvanas évtizedben úgy látszott, hogy a globális élelmiszerhiány nem fog katasztrofális méreteket ölteni, és az élelmezési nehézségek viszonylag gyorsan leküzdhetőek. A hetvenes évtized azonban megcáfolta ezt a reménykedést: az évtized elején válságos élelmiszerhiány lépett fel, ami a termelés visszaesése következtében a világkereskedelem és a tartalékok jelentős csökkenéséhez vezetett. Ezt a nyersanyag- és energiaválság által súlyosbított infláció tovább fokozta. Az 1973—74-es év után a helyzet némiképp javult, és a világméretű élelmiszerválság veszélye látszólag elhárult. Nem sokat javult azonban a kiáltó ellentét a Föld egyes régiói és népei között, és nem csökkent újabb válságok bekövetkeztének a lehetősége.

És hogy a veszély csakugyan nem hárult el, azt sajnálatos módon bizonyította az 1979—1980-as gazdasági év, amikor megmutatkozott, hogy továbbra is fennállnak azok az okok, amelyek a hetvenes évek elején világválság kialakulására vezettek.

Tartós tendenciaként kell számolnunk ezzel a helyzettel. A FAO prognózisa szerint az ezredforduló táján legfeljebb a jelenlegi és ma sem kielégítő táplálkozási színvonalat lehet megtartani, de ezt is csak akkor, ha a világ élelmiszer-termelésének évi 4 százalékos átlagos növekedési ütemét sikerülne elérni. Ehhez azonban rendkívüli erőfeszítések szükségesek mind a beruházásokat, mind a szakképzést és egyéb tényezőket tekintve. Emellett a népesség szaporodásának is mérséklődnie kellene. Még így is több százezerre becsülhető a majdan rosszul tápláltak száma, és egyes régiókban

még mindig kielégítetlen marad a lakosság táplálkozási szükséglete. Ha a kedvezőbb feltételezés valósul meg, a napi átlagos tápanyagfogyasztás akkor is csak mintegy 10 881 kilojoule-t (2600 kilokalória) érhetne el (Afrikában és a Távol-Keleten valószínűleg még ennyit sem), és a napi fehérjefogyasztás is csak mintegy 75—90 gramm között alakulhatna.

Ma már az is nyilvánvaló, hogy a népesség gyors növekedési ütemét nem lehet megfékezni, és hogy a világ élelmiszer-termelésének évi 4 százalékos ütemét sem lehet általánosan elérni. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy az élelmezési helyzet romlik, és az egyes országok, földrészek közötti különbségek nőnek. A fejlett országokban a fogyasztás kielégítő marad, és minősége javul, a kevésbé fejlettekben a javuló tendenciák ellenére sem lesz teljesen kielégítő. A problémák a — korántsem egységes — fejlődő országokra koncentrálódnak. A fő nehézség nem egyszerűen elosztási jellegű. Megnyugtató megoldás csakis ezen országok saját termelésének megfelelő növelésével képzelhető el. Az élelmiszersegély csak gyenge hatású és ellentmondásos tüneti kezelés. Valójában termelésük fejlesztéséhez kell sokoldalú segítséget kapniuk.

Belátható, hogy az emberiség szaporodó gondjai között az élelmezés változatlanul a legsúlyosabbak közé tartozik. Tíz-, sőt százmilliók a jövőben is a fizikai éhhalállal, más országokban pedig az okatlan túltápláltság egészségügyi következményeivel küszködnek. A helyzet olyan társadalmi, gazdasági és politikai ellentmondásokat élez, amelyek tartósan nem viselhetők el. Gyors megoldását sem várhatjuk azonban, ezért határozottan leszögezhetjük, hogy az elkövetkező néhány évtizedben a világ gondjainak, feszültségeinek és ellentmondásainak jelentős része az élelmezés körül fog sűrűsödni, és az élelmezés a gazdasági cselekvést a jelenleginél is jobban meghatározó tényező lesz.

A világpiacot befolyásoló főbb tényezők várható alakulása

A bevezetőben tíz tényezőt soroltam fel, amelyek hatása várhatólag meghatározó szerepet játszik.

Ezek a tényezők országcsoportonként különbözőképpen alakulnak, az országok fejlettségi színvonala, alkalmazkodóképessége, társadalmi és politikai berendezkedése és továbbfejlődése, élelmiszer-gazdaságának és általában gazdaságának fejlettsége és egyéb körülmények szerint.

A helyzetet és a lehetőségeket legalább három országcsoport szerint célszerű áttekinteni. E három csoport: a fejlett tőkés világ, a szocialista országok és a fejlődő országok óriási ellentéteket hordozó csoportja. Az utóbbi olyan heterogén, hogy e közös megnevezésük ma már inkább hagyomány, mintsem a gazdasági gyakorlatban kezelhető jellemzők összefoglaló elnevezése.

A piac szempontjából igen különböző országok viselkedhetnek hasonlóan. Ezért a stratégia kidolgozásához nagyon fontos, hogy a szokásos társadalmi, gazdasági kategorizálás mellett az országokat olyan piaci típusokba tudjuk sorolni, amelyekre vonatkozólag megbízható stratégiát és taktikát lehet kialakítani. Ennek igen sok tényezője és összetevője van, mint például a fizetőképes kereslet vagy a politikai stabilitás stb.

A következőkben a legfontosabb tényezők alakulásának fő tendenciáját tekintem át.

Az éhség, vagyis az élelmiszerek iránti mennyiségi szükséglet a fejlett tőkésországokban még inkább igényességbe csap át. A lakosság létszámának gyarapodása növeli ugyan a szükségletet, de ez valószínűleg nem vezet a kereslet számottevő növekedéséhez.

A szocialista országokban a fejenkénti fogyasztás növekedése és a lakosság létszámának gyarapodása egyaránt növekvő mennyiségi igényeket támaszt. A fő jellemző eleinte a mennyiségi szükségletek teljes kielégítése lesz, ami együtt jár az igényesség növekedésével is. Természetesen a fogyasztás minőségével szemben támasztott igények országonként is, ország-csoportonként is jelentősen különböznek.

A fejlődő országok egészében még az éhség növekedése, a mennyiségi szükségletek kielégítetlenségének fokozódása is feltételezhető, mert élelmiszer-termelésük megfelelő növelésére nincsen garancia. A világ gazdasági és politikai helyzete jelenleg nem azt mutatja, hogy a fejlett országok legfőbb gondja ezen országok élelmezési helyzetének megsegítése volna. Differenciáltságuk azonban erőteljesen fokozódik, mégpedig valószínűleg nem nagyobb térségek, hanem különböző térségekben egyes országok között. A mai fejlődők közül azok, amelyeket előrehaladott fejlődőnek szoktunk nevezni, a fejlett világ további előrehaladása mellett is lényegesen csökkenthetik lemaradásukat, és a szilárd közepes fejlettség állapotába kerülhetnek. Különösen azoknak van erre esélyük, amelyek ásványi kincsekben és energiahordozókban gazdagok. A legalacsonyabb nemzeti jövedelmű országok helyzete azonban nem biztató. Ezeknél nincs olyan belső erő és kezdeményezés, amely az előttünk álló időszakban érdemleges előrehaladásuk záloga lehetne. Így ezek változatlanul segélyre szorulnak, és aligha tekinthetők a világpiacon aktív tényezőinek — persze közvetve, szükségleteikkel, segélyek révén és egyéb módon befolyásolják például a készletek alakulását.

Az igényesség a fejlett tőkésországok élelmiszer-fogyasztásának legfontosabb jellemzője marad. A minőségi igények mindenekelőtt a fogyasztás szerkezetében mutatkoznak meg, mégpedig kevésbé a főbb élelmiszer-csoportok szerkezeti arányának változásában, mint inkább ezeken belül az élettanilag értékesebb, nagyobb élvezeti értékű és az egészséget túlfogyasztás mellett sem károsító élelmiszerek, illetőleg ilyen készítmények előretörésében. Fokozott szerepet kap az élelmiszerek dúsítása, tápláló és élvezeti értéküket növelő kiegészítők adagolása, egyben kímélő, sőt diabetikus jellegű elkészítése, a konyhatechnikai és gasztronómiai ínyencségek előretörése, a kiszereles, a csomagolás, a kínálat állandósítása és más olyan tényezők, amelyek nem a táplálkozásra, hanem az étkezésre, nem a mennyiségi szükséglet kielégítésére, hanem az étkezés örömeire helyezik a hangsúlyt.

A szocialista országokban hasonló folyamat mérsékeltébb erősödése várható. A mennyiségi igények fokozott kielégítésével — országok és társadalmi csoportok közötti némi differenciával — hasonlóképpen a kímélő, nagy élettani és élvezeti értékeket képviselő, kulturáltan és célszerűen csomagolt és tartósított élelmiszerek fogyasztása kerül előtérbe. A fogyasztás idényszerűségének csökkentése — bizonyos termékeknél megszüntetése — várható. Természetesen a kép itt is tarka. Egyes országokban még a fehérjefogyasztás mennyiségi növelésével is számolni kell. Más, ma még alacsonyabb gazdasági fejlettségi színvonalon levő szocialista országok fogyasztás-

tását kevésbé fogja jellemezni ez a folyamat, de nem szabad feltételezni, hogy a minőségi fejlődés csak a mennyiségi igények kielégítése után indulhat meg jelentősebben. Ezekben az országokban — és a fejlődő országokban is — a mennyiségi igényeket magasabb minőségi színvonalon kell kielégíteni.

A fejlődő országok igényessége csak egyes országokban növekszik jelentősen, mások még messze elmaradnak attól, hogy igényük a minőséggel szemben is növekedjék. Az előrehaladottabb fejlődők és különösen az olajban gazdag országok igényessége azonban valószínűleg semmivel sem marad el a fejlett országokétól, bár a nemzeti, vallási és egyéb hagyományaik és szokásaik nyilvánvalóan a következő időszakban is érvényesülnek. Ez azonban az ő esetükben nem alacsonyabb minőségi igényt jelent, hanem például sajátos fogyasztási szerkezetet vagy feldolgozási és konyhai technikát.

Mezőgazdasági és élelmiszer-termékek, illetőleg ezek nyersanyagai iránt *eddig nem létező, új szükségletek is* felmerülnek. Nemcsak arról van szó, hogy a természetes anyagok újból tért hódítanak a feldolgozó iparban, hanem arról is, hogy kifejezetten élelmezési termékek egészen más, elsősorban energetikai felhasználásra is kerülhetnek, illetőleg a termőterületet nem élelmiszerek előállítására, hanem főleg energiatermelés céljára hasznosíthatják. Ez egyaránt jelentheti közvetlenül fűtésre alkalmas növényi termékek előállítását, de ugyanúgy szénhidrát előállítását üzemanyag célú alkohol gyártására, sőt újabban szénhidrogén tartalmú növények termeléséről is szó esik. És még nem lehet tudni, hogy mit hoz a biológiai forradalom.

A mezőgazdasági potenciál nem élelmiszer-termelés céljára való felhasználása bizonyos feltételek esetén elsősorban a fejlett országokban várható. Ezek rendelkeznek ugyanis olyan eszközökkel, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy élelmezési szükségleteik kielégítése mellett termőföldet és jelentős termelőerőt fordítsanak egyéb célú termelésre. Ez persze a világ összes élelmiszer-termelési lehetőségét csökkentheti, és súlyosan érinti a fejlődő országokat vagy legalábbis egy részüket. Az energia- és a politikai helyzet alakulásától függően ez a lehetőség gyakorlattá válhat. Annak pedig messzemenő következményei lennének, egyebek között az élelmiszer-gazdaság nemzetközi piacára is.

Nem valószínű, hogy a szocialista országok hasonló megoldásra törekednének, vagy ilyenre kényszerülnének. A szocialista országok közössége ugyanis energiában és ásványi kincsekben kellőképpen gazdag, és tagjai társadalmi-politikai berendezkedésükből következően is a javak igazságosabb elosztására törekednek. Az sem valószínű, hogy gazdasági vagy politikai kényszerhelyzet miatt kellene ilyen megoldáshoz folyamodniuk.

A fejlődő országokban más okokból kifolyólag nem valószínű, hogy ilyen jelenség fellépjen. Egyesek közülük kielégítetlen szükséglet miatt, mások a mezőgazdasági termelés szűkös lehetőségei miatt nem juthatnak el olyan helyzetbe, amelyben komolyan felmerülhet annak lehetősége, hogy élelmiszer-termelési potenciáljukat más célra fordítsák.

Az élelmiszer-kínálatban kedvező jelenségek várhatók. A művelt terület kiterjesztése és a művelési kultúra általános színvonalának növelése mellett két jelentős tényező forradalmian új lehetőségeket teremt az élelmiszer-termelés továbbfejlesztésében. Közülük is a nagyobbik jelentőségű

a biológiai forradalom, amely a genetikai és az élettani ismeretek felhalmozódása alapján elsősorban a növényi termékek növelésében hoz új, minőségi változásokat. A biológiai forradalom az állattenyésztésben talán lassabban fog kibontakozni, de hatása a század hátralevő éveiben már jelentősen érezhetővé válik.

A genetika és az élettan eredményeinek felhasználásával új tápanyagforrások állíthatók az emberiség szolgálatába, a jelenleg ismert források fajlagos hozama pedig már belátható időn belül esetleg meg többszörözhető. Ezzel együtt növekszik a termelés élettani hatékonysága, javul a transzformációs hányados (a növényi és az állati transzformáció egyaránt), minőségileg kedvezőbbek alakul a termékek élettani és táplálkozási összetétele, csökken a termelésnek a természeti tényezőktől való függősége, és jóval magasabb színvonalon biztonságosabbá válik az élelmiszerek előállítás.

A biológiai forradalom valószínűleg a fejlett tőkésországokban robban. Ezzel élelmiszer-termelő potenciáljuk hatalmas mértékben megnövekszik, s nemcsak úgy, hogy növekszik az előállítható termékek tömege, hanem úgy is, hogy javul a termelés hatékonysága, az élelmiszerek táplálkozás-élettani tulajdonságai pedig minőségileg javulnak. Ez megerősíti pozíciójukat a világ élelmiszerpiacán, beleértve természetesen az élelmiszer-termeléshez szükséges termelőeszközök piacát is.

Néhány szocialista ország aktív részese lehet a biológiai forradalomnak, de nem reális feltételezni azt, hogy a biológiai forradalom vezető országa közülük kerülne ki. Valószínű, hogy jó ütemben tudják követni annak lendületét, és ez lehetővé teszi, hogy termelésüket rohamosan növeljék.

A fejlődő világ egészében véve bizonyára lemarad a biológiai forradalom eredményeinek hasznosításában. Nemcsak gazdasági okokból kifolyólag; valószínű, hogy egyes országokban bőséges lehetőség nyílik az új technika és a biotechnika alkalmazására, de ez aligha csökkenti technológiai függőségüket az előállító országoktól vagy országcsoportoktól. Ilyen módon termelésük jelentősen növekedhet, és javíthatja élelmezési helyzetüket, de a fejlettekhez való viszonyukat nem változtatja meg.

A műszaki fejlődés fő iránya a műszerezettség és az automatizálás lesz. Ennek két fontos következményéről kell szólni. Az egyik: a termelés növekedése s ennek alapja, a biológiai termelőeszközök optimális és szabályozott életkörülményeinek megteremtése. Ez mai ismereteink mellett is nagy fontosságú, de a biológiai forradalom kibontakozásával még nagyobb jelentőségre tesz szert, sőt mondhatjuk, hogy a biológiai forradalom gyakorlati érvényesítésének feltételét képezi. A műszaki fejlődés másik fontos következménye az anyag- és energiatakarékosság területén jelentkezik. A nagyfokú és az élelmiszer-termelés egészében érvényesülő, automatizált műszerezettség a tudomány fejlettségi színvonalának megfelelő, optimális ráfordításokat tesz lehetővé azért, hogy a folyamatos mérés és elemzés, a folyamatok vezérlése a maximális hatásfok elérését, az anyag és az energia legkedvezőbb hasznosulását, a károsító hatások megelőzését teszi lehetővé. Így tehát minimális energiafelhasználással az anyag- és energiagazdálkodás lényegesen javul, a fajlagos ráfordítási szükségletek csökkennek, a termelési feltételek optimálisan alakulnak.

A műszaki fejlődés kisugárzó központja a fejlett tőkésországokban ke-

reshető. Az országok különböző csoportjai alkalmasint e tekintetben is úgy helyezkedhetnek el, ahogyan a biológiai forradalomban részt vesznek. Ezzel kapcsolatban azonban a fejlődő országoknak a szakképzés területén várható különleges nehézségeikről is meg kell emlékezni. A jövő korszerű élelmiszer-termelése sokoldalú és magas színvonalú szaktudást igényel. A fejlődő országokban a szegénység, az elmaradott kiinduló állapot, a nagy népszaporulat és egyéb tényezők aligha teszik lehetővé, hogy szakismeretük tömegméretekben és a majdan legkorszerűbb szintre emelkedjék. Ez önmagában is fontos gát kibontakozásuk előtt.

Az élelmiszer-termelés és -ellátás tekintetében (mint az élet más területein is) a differenciáltság növekedésére kell számítanunk. Ez legátfogóbban a termelékenységben fog megmutatkozni. A termelékenységet a legszélesebb értelemben fogjuk fel: beletartozik a fajlagos hozam, a transzformációs hányados, a munka termelékenysége, műszaki színvonala, az előállított termékek minősége és struktúrája, ökonómiai és technológiai jellemzői, a termelés és a feldolgozás foyamatossága, illetőleg idényszerűsége és sok más ehhez kapcsolódó tényező.

Miközben e tényezők tekintetében a világ egésze előbbre halad, a fejlett tőkésországok még jobban előretörnek. A szocialista országok együttesen megtartják viszonylagos pozíciójukat ezekhez képest, de néhányan eléri az élenjárók színvonalát. A fejlődő országok — ez országcsoporton belüli erős differenciáltság mellett — egészségükben véve abszolút mértékben is jobban lemaradnak a világ élenjáróitól.

A differenciáltság növekedésének jelentős befolyása lesz a világ élelmiszer-gazdasági piacára, az élelmiszerek és termelőeszközök piacára egyaránt. A nemzetközi társadalmi és gazdasági, valamint egyéb kapcsolatok intenzívebbé válásával az igényeket mindenütt egyre inkább a legfejlettebbek színvonalán kívánják és próbálják meghatározni. Nemcsak a fogyasztói, hanem a termelői igényeket is. A fejlett országok mintegy példaképpé válnak (legalábbis ami gazdaságukat illeti), és az igények tekintetében is a világszínvonal meghatározói lesznek. Ezért várhatóan nagy verseny fog kialakulni az általuk gyártott vagy tőlük megvásárolható technika és technológia megszerzéséért. Ez azt jelenti, hogy a fejlett technológiában továbbra is a vevők versenye marad fenn, ami rendkívül nehéz helyzetbe hozza a másodosztályú technikát és technológiát kínáló országokat.

A nemzetközi verseny tehát sajátos módon éleződik. Sajátossága abban áll, hogy a vevők is, az eladók is versenyben állnak egymással, de különböző termékek piacán, különböző módon és okból kifolyólag. A korszerűt képviselő legfejlettebb termékek (elsősorban termelőeszközök) megszerzéséért harc folyik, de a másodrendű termékek felkínálói hátrányos helyzetbe kerülnek. Így tehát maguk a termékek is versenyeznek (minőségükkel, árukkal stb.), és a szállítási feltételek is versenyeznek (határidőben, hitelfeltételekben, szolgáltatásokban, garanciában, preferenciában stb.). A versenyben csak az nyerhet, aki mind az áru minőségében és árában, mind a szállítás egyéb feltételeiben versenyképes.

Az elmondottakból következik, hogy a nemzetközi verseny feltételeit elsősorban a fejlett tőkésországok fogják megszabni. Hatásuk a szocialista országok egymás közötti forgalmában és a fejlődő országokkal való kapcsolataikban is érvényesülni fog. Tehát a jövőben növekvő mértékben kell számítani a fejlett tőkésországok minden piacon egyaránt jelentkező ver-

senyére. E piaci küzdelemben a szocialista országok is, a fejlődő országok is jórészt ezekkel az országokkal igyekeznek jó kereskedelmi, üzleti és gazdasági kapcsolatokat kiépíteni.

Ez a kedvező körülmény a fejlett tőkésországokat különféle politikai és gazdasági eszközök alkalmazására ösztönözheti. Más okból kifolyólag jelenleg is gyakran használják a *protekciónizmus és a diszkrimináció* eszközeit. Földrésnyi gazdasági közösségek jönnek létre, amelyek a belső liberalizálódás mellett a kívülállókkal szemben szigorúan fellépnek, és minden belső torzsalkodásuk és érdekösszeütközésük ellenére eredményesen és a harmadik országok számára kedvezőtlenül befolyásolják a világ piaci és gazdasági fejlődését.

A szocialista országokban még nem érett meg a helyzet arra, hogy a bezáruló gazdasági közösségekkel szemben saját, szintén zárt közösséget hozzanak létre. Nem is töreksenek erre, de egyelőre nem is tehetnék meg. Így tehát a protekciónizmus a szocialista országokban inkább azt jelenti, hogy különböző meggondolások alapján kedvezményeket nyújtanak egyes országok vagy országcsoportok számára. Ezekkel kapcsolatban viszont az ellentételezés, a viszontvásárlás problémáival kell megküzdeni.

A fejlődő országok még messze vannak és bizonyára sokáig messze lesznek attól, hogy gazdaságuk fejlesztéséhez protekcionista eszközöket vehessenek igénybe. Ráutaltságuk, sőt kiszolgáltatottságuk és általános gazdasági fejlettségük sem teszi azt lehetővé. Legtöbbjük politikailag és társadalmilag is kiszámíthatatlan, és a köztük levő nézeteltérések is élesebbek annál, hogysem együttműködésüket, szövetségüket, ajánlataikat igazán komolyan lehessen venni. A fejlett világra való nagyfokú ráutaltságuk egyelőre inkább élezi a köztük levő érdekellentéteket.

A nem javuló nemzetközi politikai helyzetben nem szabad figyelmen kívül hagyni annak lehetőségét, hogy az élelmiszer-kereslet és az élelmiszer-termelés növekvő jelentőségű *politikai tényezővé* válik. A fejlett tőkésországok az élelmiszer-kereskedelem fegyverként való alkalmazásától még tartózkodnak, de már tettek rá kísérletet, így nem kizárt annak lehetősége, hogy adott esetben gazdasági-politikai zsarolás eszközüül is felhasználják. A kereskedelmi korlátozás, a segélyek megvonása és a termelőeszközök forgalmának lefékezése a szocialista országokat is kellemetlenül érinti, de a fejlődőket szinte leküzdhetetlen nehézségek elé állíthatja. Az sem lehetetlen, hogy az élelmiszer-termelés technológiája politikai befolyásoló törekvések aktív eszközévé válik, és ily módon torzítja el a világ normális fejlődését.

A szocialista országok elvi álláspontjuk megőrzésével nem fognak változtatni eddigi politikai és gazdaságpolitikai magatartásukon.

A fejlődő országokban az élelmiszernek elsősorban belpolitikai jelentősége nő meg, hiszen az alapvető életfeltételek megteremtése és biztosítása minden kormányzó rendszer legelső kötelessége, minden politikai rendszer fennmaradásának alapvető feltétele. Ily módon viszont lehetőség van arra is, hogy ezen országok szorult helyzetét kihasználva, kül- és belpolitikai magatartásukat esetleg befolyásolják.

A század hátralevő ideje valószínűen nagy politikai küzdelmek és társadalmi mozgások időszaka lesz anélkül, hogy a világ politikai és társadalmi viszonyaiban alapvető változás következne be. A társadalmi fejlődés átmeneti, tehát *bizonytalan politikai korszakának* nézünk elébe, amelyben a

haladó és a visszahúzó erők minden lehetséges eszközt fel fognak használni céljaik és érdekeik érvényesítésére.

A fejlett tőkésországokban politikai válságok hullámszerűségeire kell számítani, amit elhúzódó és visszatérő gazdasági válságok súlyosbítanak, és növelik a társadalmi feszültségeket. Viszonylagos konszolidáció és bizonytalanabb időszakok váltakoznak majd egymással, mind az egyes országokon belül, mind az országcsoportokban és országok vagy közösségek között. Bizonyára újabb országok fognak kiválni a tőkés gazdasági rendből, de ez még nem változtatja meg lényegesen a fejlett tőkés- és szocialista országok, illetőleg a fejlődő világ kapcsolatát és erőviszonyait.

A szocialista országokban a közösség egészét tekintve a társadalmi, gazdasági és politikai helyzet további szilárdulására számíthatunk, és a szocialista közösség újabb országokkal való gyarapodása is törvényszerűen bekövetkezik. Ezzel együtt sokféle feszültség halmozódhat fel ezekben az országokban, sőt egymás közötti kapcsolataik sem mindig, mindenben harmonikusan és zavarmentesen fejlődnek. A szocialista internacionalizmus még aligha bontakozik ki a maga teljességében a szocialista országok egymás közötti kapcsolataiban, s általános és együttes előretörésük mellett helyi krízisek kialakulásának lehetőségét sem szabad kizárni.

A fejlődő országok heterogén csoportja a legkevésbé konszolidált, és így a legkevésbé kiszámítható változások előtt áll. Közülük több ország a politikai, társadalmi és gazdasági forrongás állapotában van, mások még a forrongásig sem jutottak el, és az sem biztos, hogy azok, amelyek a társadalmi fejlődés haladó újára léptek, következetesen végig tudnak menni rajta. Belső helyzetük bizonytalansága áttevéődik egymás közötti, a szocialista és a tőkés világ országaival kialakult vagy kialakítandó kapcsolataikra is. Nagyfokú bizonytalanság, a forrongás állapota jellemzi helyzetüket, és ez gyakran okozhat meglepetést a velük fenntartott gazdasági kapcsolatokban is.

A népek, az országok, a világ kölcsönös függősége tovább növekszik, de a nemzeti érdekek elkülönülése belátható időn belül még nem simul harmóniába; ellenkezőleg, arra kell számítani, hogy az emberiség helyzete társadalmilag, gazdaságilag és politikailag egyaránt kritikusabbá válik, és ez egyelőre inkább kedvez az ellentétek éleződésének, mint az összhang megteremtésének.

A stratégia megalapozását szolgáló következtetések

Az élelmiszer-világpiacot befolyásoló főbb tényezők hosszabb távú becslése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar élelmiszereknek és élelmiszergyártó termelőeszközöknek lehet helye a világ piacán, de a különféle termékcsoportoknak különféle országcsoportokban más és más lehetőségei vannak, más helyzettel kell szembenézniük, és más körülményekkel kell megküzdeniük. E kilátásokról összefoglaló jellemzésül a következőket mondhatjuk el.

Mezőgazdasági termékeket fejlett tőkésországokban csak korlátozott mennyiségben lehet és érdemes értékesíteni. Itt csak kiváló minőségű és nagy fajlagos értéket képviselő termékekkel lehet megjelenni, amelyek főként luxusfogyasztást szolgálnak. Szokvány minőségű áruink egyrészt nem

kelendők, másrészt nem bírják az államilag támogatott és a fejlettebb ipari háttér előnyeit élvező hazai mezőgazdaság versenyét.

Szocialista országokban inkább tömegáru jellegű mezőgazdasági termékek értékesítése célszerű. De ezeket a termékeket is a mainál jobb minőségben kell szállítanunk, mivel a szocialista országok nagy mennyiségi igénye növekvő minőségi követelményekkel jár együtt. A szocialista országok hatalmas felvevőpiacán természetesen különleges minőségű termékeknek is volna helye, ezeket azonban, mint ott nem pótolhatókat, más-hová kell irányítani.

A fejlődő országok igényei változatosak. Egyesek csak speciális igényeknek megfelelő, kiváló minőségű árut vásárolnak, mások olcsó tömegáru igényelnek, ismét mások pedig inkább segélyre szorulnak, mintsem piacot jelentenek. A számunkra fontos fizetőképes országok igénye azonban vásárlóerejükkel arányosan (vagy annál jobban) nő, és ezek az országok a nálunk fejlettebbek számára is fontos piacok. Így éppen ott kell megküzdenünk versenyükkel, ahol magunk is szeretnénk biztos piacra szertenni.

Élelmiszeripari termékek tőkésországokban csak kiváló minőségben, magas feldolgozottsági fokon és leginkább talán a specialitás jellegével értékesíthetők. Luxusigények kielégítésére helyes törekednünk, mert ilyen termékek formájában nagy értéket, sok munkát lehet eladni, és nagyobb biztonsággal lehet számítani a piac állandóságára. Ennek azonban nagyon szigorú minőségi, csomagolási, szállítási, ütemezési stb. feltételei vannak, amelyek elmulasztása fontos piacok elvesztését eredményezheti.

Szocialista országokba is egyre inkább jobb minőségű, de nem csemege, hanem tömegáru jellegű élelmiszeripari terméket szállíthatunk. Ezen országok szüksége élelmiszeripari termékek iránt is igen nagy, de növekvő minőségi igényekkel együtt jelentkezik. Termékeinknek egyre inkább a fejlett tőkésországok hasonló termékeivel való összehasonlítást kell elviselniük, nemcsak minőségben, csomagolásban, a forgalmazás kulturáltságában és egyéb tényezőkben, hanem árban, versenyképességben is.

Speciális igények is felmerülhetnek a szocialista országok hatalmas piacán, amelyek a hazai vagy az európai szokásoktól esetleg messze esnek. Ez azonban nem lehet akadály a kedvező piaci lehetőségeket ne tudjunk kihasználni.

A fejlődő országok etnikai, vallási és egyéb szokásokon alapuló sajátos igényeket támasztanak az élelmiszeripari termékekkel szemben, s eddigi tapasztalataink szerint igényeik meglehetősen egyoldalúak. Ez valószínűleg a jövőben is fennáll azzal, hogy minőségi igényeik — e korlátokon belül — igen szélsőségesen alakulnak, a legmagasabbtól az igénytelenségig.

Élelmiszertermékeket előállító termelőeszközök a fejlett tőkésországok piacán inkább kivételképpen, illetőleg kooperációban vagy közös termelés esetén értékesíthetők. Egyébként termékeink a műszaki fejlődésnek inkább a második vonalát képviselik. Ilyen termékeket a fejlett tőkésországok hazai ipara is képes előállítani. Ezért reálisan csak arra számíthatunk, hogy egy-egy jelentős találmány, sikeres konstrukció vagy jól bevált géprendszer értékesítésére nyílik lehetőség, de még ennek is lehet piaci feltétele tőkés cégekkel való együttműködés kialakítása. Mindenképpen számítani kell a szigorú szállítási feltételekre, nemcsak a határidőt, hanem az alkatrészellátást, valamint a garanciális és szervizszolgálatot is beleértve.

Valószínűleg nagyobb sikerek érhetők el olyan speciális termelőeszközök előállításával, amelyek iránt világszerte is mérsékelt a kereslet, és így termelésük csak kis sorozatban történhetne. Kis sorozat gyártása ugyanis tömegtermelésre berendezkedett nagyvállalatoknál kevésbé gazdaságos, a gazdaságos méret viszont a hazai ipar centralizációja mellett is elérhető. Ennek egyrészt alapvető feltétele a magas műszaki, technológiai színvonal és a dolgozók jó képzettsége, ami gyors szerkezeti és termékváltást, valamint kiváló minőséget tesz lehetővé. Másrészt a speciális eszközök gyártása céltudatos, kitartó műszaki fejlesztést igényel. Eredeti kutatófejlesztő munka nélkül, csupán kész kutatási eredmények és technológia átvételére alapozva, nem lehet a műszaki-technikai fejlettség élvonalába törni. De céltudatos és szívós munkával bizonyos területeken hazai viszonyaink és méreteink mellett is viszonylagos hegemóniára tehetünk szert a műszaki-technikai fejlődés egy-egy területén. Még így sem biztos, hogy a vezető szerep tartósan fenntartható, mert a tapasztalatok szerint az erőviszonyok időről időre változnak.

Szocialista országokba irányuló termelőeszköz-exportunknak a KGST-országok közötti gyártás- és gyártmányszakosítás képezheti perspektivikus alapját. Ez is, meg az ezen belüli értékesítés is állandóan javuló minőséget és a feltételek szigorú betartását követeli meg, hiszen a szocialista országok ipara is ezen az úton halad, és a szocialista piacokon is számítani kell a fejlett tőkésországok termékeinek versenyére. A gyártmány- és gyártásszakosítás, valamint a kooperáció ma még nem érte el a szükséges fokot, de újabb tényezők — például komplett élelmiszer-termelő technológiai rendszerek közös kidolgozása és exportja harmadik országokba — lökést adhatnak a szocialista munkamegosztás elmélyítéséhez. Erre ösztönöz a gazdasági verseny kényszere is. Várható, hogy az a jövőben meggyorsul, és hozzájárul az élelmiszer-termelő technika és technológia gyorsabb fejlődéséhez, világpiaci versenyképességünk kölcsönös növeléséhez.

A fejlődő országok termelőeszköz-szükséglete szinte felmérhetetlen ütemben növekszik. Fizetőképes keresletük azonban korlátozott, és ezért — meg más okból is — e piacokon növekvő versennyel számolhatunk. Ez egyaránt vonatkozik a termelőeszközök korszerűségére, versenyképes árára, a szállítási feltételekre, hitelek nyújtására, a szerviz és alkatrész-szolgáltatás megoldására és így tovább. Aki e piacokon értékesíteni akar, annak e feltételekben is állnia kell a fejlett országok versenyét.

A fizetőképes fejlődő országok ma a legkorszerűbb technika és technológia komplex rendszerének vásárlására törekszenek. Ez termelésük lökészerű fellendítéséhez bizonyos mennyiségben indokolt is, de nem lehet általános. Megítélésünk szerint — átmenet nélkül — élelmiszer-termelésüket nem helyezhetik erre a színvonalra. Számos országban ma is sok feszültség éleződik a vendégmunkások tömeges alkalmazása miatt (akik ráadásul rendszerint magasan képzett szakmunkások, és így az ország működőképessége jórészt az ő alkalmazásuktól vagy munkavégzési készségüktől függ). A legfejlettebb technika és az olykor nomád feudális viszonyok között egyébként is olyan ellentmondás keletkezhet, amely társadalmilag elviselhetetlen, hiszen számos fejlődő országban még a lakosság foglalkoztatása, sőt egyáltalán munkára szoktatása a soron következő feladat, még nagy nemzeti jövedelemmel rendelkező fejlődő országokban is. Ez pedig tömegméretekben nem történhet az egyébként is alacsony élőlétszám-igényű

korszerű és bonyolult technológiával. Ezért kár volna elvetni annak lehetőségét, hogy számos fejlődő ország a hagyományos mezőgazdasági és élelmiszer-készítő termelőeszközöknek, kisüzemi berendezéseknek, félintenzív, sőt extenzív növény- és állatfajtáknak és kézi szerszámoknak is nagy felvevőpiaca lehet.

Élelmiszer-exportunkban és az élelmiszer-termelő eszközök kivitelében az egyes országcsoportokat erősen differenciáltan kell kezelni, mert egészen más szükségletek és problémák merülnek fel a különböző országcsoportok vonatkozásában. Az is nyilvánvaló, hogy a technikai, technológiai fejlettség és fejlődés helyzetét és kilátásait, valamint élelmészeti szempontokat is szem előtt tartva, figyelmünket elsősorban a fejlődő, pontosabban a fizetőképes fejlődő országokra kell irányítanunk. Ezek támasztanak nagy szükségletet, jó részük pedig keresletet is élelmiszerek és élelmiszer-termelő technológiai eszközök és rendszerek iránt.

A következő néhány évtizedben a világ élelmiszerigénye és élelmiszer-termelő technológia iránti szükséglete szinte kielégíthetetlenül nagy lesz, és a kereslet kielégítéséből való részesedést a szállítás lehetőségei, feltételei és a szállított eszközök minősége határozza meg. Ebből a hatalmas lehetőségből Magyarország is annyit realizálhat, amennyit csak szállítani tud, ha termékei és szállítási feltételei egyébként megfelelnek a világpiac által megkövetelt feltételeknek. Az eladók versenye azonban nyílt, sőt élesedik, ezért a lehetőségek kiaknázása minden téren nagy és folyamatos erőfeszítést igényel.

Irodalom

1. Az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata a hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
2. *Béres Ferenc—Kovács Kálmán*: Adalékok az agrárgazdasági tudomány fejlődésének a 2000. évig terjedő prognózisához. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1974.
3. *Bojnár József*: Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól. Közgazdasági Szemle, 1980. 11. sz.
4. Exportorientált komplex élelmiszergazdasági rendszerek fejlesztése és exportja. Kézirat. OMF 8—7617—MK. 1979.
5. *Éliás András—Sebők Emília—Újhelyi Tamás*: A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek az új világgazdasági helyzetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
6. *Kádár Béla*: Változó világ és a magyar gazdaság. Gazdaság, 1980. 3. sz.
7. Komplet élelmiszer-termelő technológiák és üzemek exportlehetőségeinek, háttérének és műszaki fejlesztési feltételeinek vizsgálata. Nyersanyagtermelés. Kézirat. OMF 8—7617—Et., 1978.
8. *Kozma Ferenc*: A magyar élelmiszergazdaság fejlesztésének külgazdasági vonatkozásai. Gazdálkodás, 1981. 2. sz.
9. *Márton János—Újhelyi Tamás*: Élelmiszergazdaságunk jövője és a nemzetközi munkamegosztás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
10. *Sipos Aladár*: A népgazdasági agrár-ipari komplexum és az ellátási problémák megoldása a KGST-ben. Gazdálkodás, 1981. 1. és 3. sz.
11. *Szentes Tamás*: Gondolatok az Új Nemzetközi Gazdasági Rend eszméjéről. Társadalmi Szemle, 1980. 10. sz.
12. *Szuffa Ervin*: Élelmiszertermelésünk fejlesztése a VI. ötéves terv időszakában. Társadalmi Szemle, 1981. 1. sz.

Élelmiszer-fogyasztásunk hosszú távú tendenciái

Az élelmiszer-fogyasztás gazdasági életünk jelentős tényezője. Jelenleg is számottevő hányadot képvisel a lakosság fogyasztásán belül. A kiegyensúlyozott élelmiszer-ellátás az életszínvonalnak is fontos mutatója, s e területen jelentős fejlődést értünk el az elmúlt három évtized folyamán.

E tanulmányban át kívánjuk tekinteni élelmiszer-fogyasztásunk fejlődésének múltbeli tendenciáit, valamint ismertetjük az erre vonatkozó és több változatban készített hosszú távú előrejelzések eredményeit. Hasonló témájú összefoglaló cikk csak 1974-ben jelent meg e folyóirat hasábjain [3].

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az élelmiszer-fogyasztásnak itt csak *makroszemléletű vizsgálatával* foglalkozunk, főként országos szintű statisztikai idősorokra támaszkodva az elemzések és az előrejelzések során. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem foglalkozunk az élelmiszer-fogyasztást befolyásoló azon társadalmi-gazdasági tényezőkkel, amelyek vizsgálata kifejezetten mikroszintű, háztartás-statisztikai adatbázist igényel.

Élelmiszer- és tápanyagfogyasztásunk fejlődése az elmúlt három évtizedben

Az élelmiszer-fogyasztás *menyiségi változását* az egy főre jutó fogyasztás értékének összehasonlítható áron számított indexei mutatják. E mutató szerint az élvezeti cikkek nélkül számított élelmiszer-fogyasztás 1978-ban 91 százalékkal volt nagyobb az 1950. évinél; a kávé és teát, italokat és dohányárúkat magukban foglaló élvezeti cikkek fogyasztása pedig az 1950. évinek mintegy négyszeresére növekedett, meghaladva ezzel az összes fogyasztási cikkek és szolgáltatások növekedését, amelynek indexe 306 százalék volt [10].

A fogyasztás növekedése természetesen nem volt egyenletes az elmúlt évtizedek során. Ezt szemlélteti az 1. sz. táblázat, amely az éves növekedési ütemeket tartalmazza öt éves időszakonként.

Mint látható, az élelmiszer-fogyasztás — az 1961—1965 közötti időszakot kivéve — 1970-ig viszonylag egyenletesen növekedett, a növekedési ütem számottevő csökkenése csak a hetvenes évtizedben következett be. Ingadozás és ütemcsökkenés az élvezeti cikkek fogyasztásában is tapasztalható, itt azonban még a hetvenes években is jelentős volt a fogyasztás növekedési üteme.

A fenti változások hatására az élelmiszerek és az élvezeti cikkek *aránya* is számottevően módosult a lakosság összes fogyasztásán belül.

**Az egy főre jutó fogyasztás éves növekedési üteme,
1951-1978 (százalék)**

Időszak	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Fogyasztás összesen
1951—1955	2,6	3,5	2,9
1956—1960	3,3	5,9	5,7
1961—1965	1,5	3,7	3,0
1966—1970	3,2	7,7	5,3
1971—1975	2,2	4,0	4,3
1976—1978	0,5	5,2	2,9
1951—1978 évi átlaga	2,4	5,0	4,1

Forrás: [10].

A lakossági fogyasztás szerkezetének változása (százalék)

Cikkesoport	1950	1960	1970	1978
	1968. évi árakon		1976. évi árakon	
Élelmiszerek	46,1	40,6	36,0	30,3
Élvezeti cikkek	11,4	12,4	14,7	15,5
Együtt	57,5	53,0	50,7	45,8
Ruházkodási cikkek	11,2	12,0	11,6	9,3
Fűtés, háztartási energia	3,3	3,1	2,8	3,4
Tartós fogyasztási cikkek	1,5	3,8	6,6	7,8
Egyéb iparcikkek	5,3	7,0	7,7	10,9
Szolgáltatások	21,2	21,1	20,6	22,8
Fogyasztás összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: [10].

Mint a 2. sz. táblázatból látható, az élelmiszerek fogyasztásának aránya egyre csökkent, az élvezeti cikkeké egyre nőtt, együttes arányuk azonban még így is csökkent. Az arányeltolódás főként a tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek javára történt.

Az élelmiszer-fogyasztás *élelt színvonala* a napi tápanyagfogyasztás természetes adatai alapján is értékelhető. Az 1978. évben napi átlagos energia- és tápanyagfogyasztásunk az alábbi volt:

energia	13 528 kilojoule (3231 Kalória),
fehérje	103,4 g (ebből 53,6 g állati eredetű),
zsír	132,4 g,
szénhidrát	410,2 g.

Nemzetközi összehasonlítást az 1975—1977. évek átlaga alapján tehetünk, a Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb kiadványa nyomán [11]. A 3. sz. táblázatban 18 ország napi tápanyagfogyasztása szerepel az

Egy főre jutó napi energia- és tápanyagfogyasztás néhány országban az 1957—1977. évek átlagában

Sor-szám	Ország	Energia		Fehérje (g)		Zsír (g)	
		Kilo-joule	Kalória	Összesen	Ebből: állati	Összesen	Ebből: növényi
1.	Egyesült Államok	14 809	3 537	106,2	72,7	163,8	65,4
2.	Franciaország	14 478	3 458	102,7	65,7	147,5	42,4
3.	Belgium	14 926	3 565	98,3	60,7	171,2	46,6
4.	Lengyelország	15 269	3 647	110,4	60,5	128,0	25,2
5.	Dánia	14 369	3 432	89,8	58,9	161,0	38,3
6.	Csehszlovákia	14 444	3 450	98,1	57,6	127,3	29,9
7.	NDK	15 114	3 610	99,1	57,5	150,4	37,9
8.	Hollandia	13 917	3 324	88,2	56,5	154,0	57,0
9.	Egyesült Királyság	13 837	3 305	91,6	55,9	139,0	37,1
10.	NSZK	14 076	3 362	85,3	54,5	154,7	42,5
11.	Ausztria	14 851	3 547	88,9	54,4	162,1	43,7
12.	Szovjetunió	14 415	3 443	103,2	51,1	100,4	29,2
13.	Spanyolország	13 440	3 210	93,4	48,5	127,0	68,1
14.	Magyarország	14 629	3 494	90,9	44,9	132,9	23,8
15.	Olaszország	14 495	3 462	98,2	44,8	122,3	61,5
16.	Bulgária	15 047	3 594	104,0	40,0	107,1	51,2
17.	Románia	14 101	3 368	100,8	39,4	85,9	31,1
18.	Jugoszlávia	14 524	3 469	100,4	34,2	93,4	34,9

Forrás: [11].

állati eredetű fehérje fogyasztása szerinti sorrendben. Magyarország jelenleg az élelmiszer-fogyasztás fejlődésének abban a középső szakaszában van, amelyet „az állati eredetű élelmiszerek iránti kereslet dinamikus növekedése” határoz meg [3].

Az előbbieket alapján tápanyagfogyasztásunk elért szintje úgy értékelhető, hogy *energia-, összes fehérje- és összes zsírfogyasztásban elértük vagy megközelítettük a nemzetközi élelmiszer-étrendet*. Az állati eredetű fehérjék fogyasztásában a mezőny közepe táján helyezkedünk el (napi 34-től 73 gramm fogyasztásig terjed a mezőny), növényi eredetű zsiradékból viszont mi fogyasztunk a legkevesebbet a táblázatba felvett 18 ország közül. A C-vitamin fogyasztásában szintén a középmezőnyben helyezkedhetünk el, a zöldség- és gyümölcsfogyasztás együttes mennyisége alapján (az erre vonatkozó adatokat lásd az 5. sz. táblázatban). Megjegyezzük azonban, hogy a nemzetközi összehasonlítási adatai csak bizonyos fenntartásokkal fogadhatók el, mivel az eredeti adatforrások nemzetközi szervezetek közleményei, amelyek valószínűleg nem teljes termékkörből, más-más beltartalmú normatívákkal számították a tápanyagfogyasztást (az energiafogyasztásba például beszámították az alkohol kalóriaértékét is).

Az élelmiszerek és élvezeti cikkek fogyasztásának *belső szerkezete* is jelentősen változott. Az élelmiszerek közül főként az állati eredetű fehérjeforrások (hús-, tej-, tojástermékek) és az édességek fogyasztásának aránya növekedett, elsősorban a szénhidrát-tartalmú élelmiszerek és zsiradékok arányának rovására. Ennek eredményeként 1978-ban az élelmiszer-kiadásainknak csaknem felét (47,2 százalékát) költöttük állati eredetű fehérjeforrások-

ra, 17,4 százalékat zöldségre és gyümölcsre, és 13,3 százalékat szénhidrát-tartalmú élelmiszerekre. Az élvezeti cikkek között a hatvanas években a kávé és a tea, a hetvenes években az alkoholmentes italok fogyasztásának aránya növekedett a legdinamikusabban. (Ezt mutatják a 4. sz. táblázat-

4. sz. táblázat

Az egy főre jutó élelmiszer- és élvezetecikk-fogyasztás szerkezetének változása

Termékcsoport	A fogyasztás szerkezete (százalék)				Struktúraváltozási együttható	
	1960	1970	1970	1978	1970/1960	1978/1970
	1968. évi árakon		1976. évi árakon			
Hús, tej, tojás	44,4	44,1	42,5	47,2	0,99	1,11
Zsír- és cukortermékek	10,4	9,9	8,2	7,2	0,95	0,88
Szénhidrát jellegűek	20,9	17,1	15,6	13,3	0,82	0,85
Édességek	6,9	8,3	7,9	8,2	1,20	1,04
Zöldség és gyümölcs	13,5	14,3	19,6	17,4	1,06	0,89
Fűszerek és egyéb	1,9	3,3	3,0	2,9	1,74	0,97
Vendéglátó árres	2,0	3,0	3,2	3,8	1,50	1,19
<i>Élelmiszerek összesen</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	1,00	1,00
Kávé, tea	3,8	10,9	9,1	9,1	2,87	1,00
Alkoholmentes ital	2,7	3,5	3,3	7,6	1,30	2,30
Alkoholtartalmú ital	77,9	70,8	73,2	68,9	0,91	0,94
Dohányárúk	15,6	14,8	14,4	14,4	0,95	1,00
<i>Évezeti cikkek összesen</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	1,00	1,00

Forrás: [10].

ban között struktúraváltozási együtthatók.) Ennek ellenére az élvezeti cikkek fogyasztásán belül még 1978-ban is az alkoholtartalmú italok (68,9 százalék) és a dohányárúk (14,4 százalék) fogyasztása vezet, az üdítőitaloké csak 7,6 százalékot tesz ki.

Az egyes élelmiszertermékek fogyasztásának helyzete és várható tendenciái

Az élelmiszer-fogyasztás termékenkénti alakulását egyrészt 20 éves (1955—1975 közötti) fogyasztási idősorok alapján vizsgáltuk, másrészt figyelembe vettünk néhány publikációban szereplő korábbi prognózisértéket, amelyek főleg az 1980 és 1990 közötti évekre vonatkoztak ([1], [3], [5]). Az egyes élelmiszerek fogyasztásának várható tendenciáit elemezve vizsgáltuk:

— az adott élelmiszer fogyasztásának lineáris trendjét az ezredfordulóig;

— a reáljövedelem évi 1, illetve 2 százalékos növekedése alapján várható fogyasztást, változatlan — vagyis az 1955—1975. évi átlagos — jövedelemelaszticitással számolva;

— néhány, a gazdasági fejlettségben és az élelmiszer-fogyasztásban előttünk járó ország élelmiszer-fogyasztását. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó évi fogyasztása 1972—1974-ben (kg)

Ország	Hús	Hal	Tej*	Tojás	Zsír és étolaj	Gabona-félék	Hüvelyesek	Cukor és méz	Burgonya és egyéb gumós	Zöldség	Gyümölcs
Ausztria	75	4	199	13	14	84	1	42	63	73	88
Belgium	100	11	198	12	18	81	3	34	109	82	121
Bulgária	52	6	.	8	17	169	6	40	28	104	120
Csehszlovákia	78	5	.	14	22	108	1	42	106	62	46
Dánia	61	25	267	11	33	67	3	51	77	43	55
Egyesült Államok	111	9	248	17	26	62	3	56	50	97	100
Egyesült Királyság	72	13	216	13	25	69	3	52	98	69	46
Franciaország	88	17	230	13	29	74	2	40	95	103	75
Hollandia	67	9	103	11	30	68	2	52	84	61	66
Jugoszlávia	37	3	.	7	19	173	8	28	64	75	66
Lengyelország	50	12	110	11	17	128	1	43	108	97	32
Magyarország	62	3	110	14	28	125	1	37	68	97	76
NDK	78	12	207	14	32	95	1	37	144	51	55
NSZK	80	6	144	17	30	69	1	40	96	56	95
Olaszország	61	9	.	11	20	134	5	31	39	153	134
Románia	51	5	108	9	12	173	6	26	74	92	35
Spanyolország	55	32	.	14	20	84	8	31	118	137	124
Szovjetunió	53	22	251	11	16	144	5	47	121	87	45

* 1968—1971. évi adatok.
Forrás: III.

A *húsfogyasztás* (a halat is beleértve) az elmúlt két évtizedben, 1955-től 1978-ig jelentősen, 37,6 kg-ról 73,8 kg-ra növekedett. Ezzel megközelítettük például Ausztria és Hollandia fogyasztását. Természetesen vannak olyan fejlett államok, amelyek a húsfogyasztásban előttünk járnak. Így 1972—1974 között az NDK-ban 90, Franciaországban 105, Belgiumban 111, az Egyesült Államokban 120 kg volt a hallal együtt számított húsfogyasztás.

A hazai összes húsfogyasztás 23 év alapján számított lineáris trendje is több mint 110 kg-os fogyasztást eredményezne az ezredfordulóra, ami talán túlzottnak tekinthető. Az összes hús esetében ezért a várható fogyasztást elsősorban a reáljövedelem évi 1, illetve 2 százalékos növekedése alapján kalkuláltuk, figyelembe véve, hogy az elmúlt 20 év folyamán a reáljövedelem 1 százalékos növekedésére 0,7 százalékos húsfogyasztás-növekedés jutott. Így az ezredfordulóra a fejenkénti húsfogyasztást minimálisan 90 kg-ra, maximálisan 100 kg-ra becsülhetjük.

A hús fogyasztásában várhatóan megmarad a sertéshús nagy aránya — mintegy felét teszi ki az összesnek. Emellett azonban a baromfihús fogyasztásának jelentős növekedésével számolhatunk: az 1978. évi 17 kg-os baromfihús-fogyasztás az ezredfordulóra 22—25 kg-ra növekedne, kb. negyed részét adván az összes húsfogyasztásnak. A marhahús fogyasztásának viszont szerényebb növekedését feltételezzük, mivel a vágómarhára, illetve a feldolgozott marhahúsra elsősorban exportunkban van szükség. Így a marhahús fogyasztását az ezredfordulóig is csak 11—12 kg-ra becsüljük.

A *tej és tejtermékek* fogyasztása hazánkban viszonylag lassabban fejlődött, bár az utóbbi néhány évben megugrott, és 1978-ra 153 literes szintet ért el. Nemzetközi viszonylatban ez még alacsony, a nagy tejfogyasztó országok közül Franciaországban 230, az Egyesült Államokban 248, Dániában 267 liter a fejenkénti fogyasztás.

A hazai fogyasztás 23 éves trendje az ezredfordulóra több mint 220 literes fogyasztást jelez, amelyet a jövedelem várható növekedése alapján felső határként vehettünk figyelembe, így az ezredfordulóra fejenként 190—220 liter tej és (tejben kifejezett) tejtermék fogyasztása várható.

Tojásból az 1955. évi 5,7 kg-os egy főre jutó fogyasztás jelentősen növekedett, 1978-ban elérte a 17,4 kg-ot. Ennek lineáris trendje az ezredfordulóra 26 kg-os fogyasztást jelez, ennek elérése azonban nem várható, mivel a biológiai szükséglet évi 20—22 kg-os fogyasztás mellett telítődik. (1972—74 között az 5. sz. táblázatban szereplő 18 ország közül az Egyesült Államok és az NSZK tojásfogyasztása volt a legnagyobb, a mi jelenlegi fogyasztásunkkal egyező 17—17 kg-mal.)

A *zsírfogyasztás* az elmúlt 23 év során szintén növekedett, s 1978-ban elérte a fejenkénti 30 kg-ot. Ez nemzetközi viszonylatban elég magas; több fejlett ország fogyasztása 20—25 kg között helyezkedik el, sőt ennél alacsonyabb fogyasztás is előfordul. Egészségügyi okokból a fogyasztás visszaesésével számolhatunk, bár nem olyan nagy mértékben, mint ahogyan azt a korábbi számításokban és prognózisokban ([3], [5]) feltételezték. Az ezredfordulón várható zsírfogyasztást 23—25 kg-ra becsülhetjük úgy, hogy nagyobb fehérjefogyasztáshoz kisebb zsírfogyasztás társul.

Az összes zsiradék fogyasztásán belül a növényi zsírok arányának mérsékeltebb növekedését feltételezzük: ezek fogyasztása így 6—7 kg-ot érne el az ezredfordulón, tehát több mint negyed részét tenné ki az összes zsiradékfogyasztásnak. Valamelyest növelhetjük a vaj fogyasztását is, ami

3 kg-ot érne el 2000-ben. Csökkenés tehát a sertés- és a baromfiszír fogyasztásában következhet be.

A korszerűbb táplálkozási szerkezet a *gabonafélék* (cereáliák) fogyasztásának csökkenését eredményezi. E termékcsoporthoz fogyasztása az 1955. évi 152 kg-ról 1978-ig 118 kg-ra esett vissza. A 23 évi fogyasztási trend az ezredfordulóra 85—90 kg-os fogyasztást jelez. A nemzetközi adatok szerint a fejlett országokban is jóval 100 kg alatt van a fogyasztás (Ausztriában például 84, Franciaországban 74, Dániában, Hollandiában és az NSZK-ban 67—69 között), így az ezredfordulóra 85—95 kg-os fogyasztást becsülhetünk. A cereáliákon belül a rizs fogyasztását csak szerény mértékben növelhetjük, így a ceréliafogyasztás csökkenése elsősorban a kenyérgabona (liszt) fogyasztásának mérséklődésében jelentkezik majd.

Mint nagy szénhidráttartalmú élelmiszer, a cereáliákhoz hasonló tendenciát mutat a *burgonya* fogyasztása is, aminek nagysága az 1955. évi 102 kg-ról 1978-ig 60,5 kg-ra esett vissza. További jelentős csökkenésével azonban nem számolhatunk, mivel a burgonya a húsételek köreteként jelentős. Az ezredfordulóra 55—60 kg-os fejenkénti fogyasztás várható. (Az egyik legkevesebbet fogyasztó országban, az Egyesült Államokban 1972—74 között 50 kg volt az évi fogyasztása.)

A *cukor* fogyasztásában jelentős növekedés következett be az elmúlt időszak folyamán: az 1955. évi 24,4 kg-ról 1975-ig 39,4 kg-ra nőtt, majd — nyilván az áremelés hatására — 1976-ban erősen visszaesett, és 1978-ban is csak 36,4 kg-ra emelkedett. Bár a cukor- és mézfogyasztás az élenjáró országokban 51—56 kg között mozog, és a lineáris trend is mintegy 50 kg-os fogyasztást mutat, véleményünk szerint az ezredfordulóra viszonylag szerényebb mértékben növelhetjük a további fogyasztást, ezért 2000-re 40—45 kg-os fejenkénti szükséglettel számolhatunk.

A *zöldségfélék* fogyasztása hazánkban viszonylag lassan fejlődik, 1955 és 1978 között 76 kg-ról csupán 83 kg-ra növekedett. A lineáris trend 95—100 kg közötti fogyasztást jelez. Ezt az értéket vettük figyelembe, tekintettel arra, hogy hazánkban még nem alakult ki a mediterrán országokéhoz hasonló, fejlett zöldségfogyasztási kultúra. Ezt a becslést támasztja alá Burgerné és Kapronczai előrejelzése is [1].

A *gyümölcsfélék* fogyasztásának színvonala valamelyest elmaradt a zöldségfogyasztásétól, 1978-ra 74 kg-ot ért el. A fogyasztási trend 100—110 kg-ot jelez az ezredfordulóra. Az összes gyümölcsfogyasztáson belül feltételeztük a déligyümölcsök fogyasztásának nagyobb növekedését, ami elsősorban a C-vitamin-fogyasztás fokozása végett lenne szükséges, ezért a hazai termelésű gyümölcsből 85—90 kg fogyasztás várható a 2000. évben.

Az élelmiszer-fogyasztás prognózisváltozatai az ezredfordulóra

A belföldi élelmiszer- és tápanyag-fogyasztásról egy korábbi tanulmányunkban az ezredfordulóra szóló egyetlen előrejelzést készítettünk, a fogyasztás alsó és felső határainak megadásával [4]. Több élelmiszer-fogyasztási alternatíva szükségessége azonban már korábban is felvetődött [3], és a közelmúltban az agroökológiai potenciál felmérésére alakult tárcaközi bizottság — amelynek irányításával e munkálatok is folytak — szintén

úgy foglalt állást, hogy az élelmiszer-fogyasztásra több valószínű alternatívát, *több fogyasztói „termékkosarat”* kellene kidolgozni, amelyek eltérő fogyasztási-táplálkozási szokásokat fejtenek ki [6].

Ezért a jelenlegi fogyasztásból kiindulva az ezredfordulóra *három lehetséges élelmiszer-fogyasztási változatot* alakítottunk ki, eltérő feltételezésekkel élve a fogyasztási szokásokat és az élelmiszer-fogyasztás tendenciáit illetően. A három eltérő feltételezés a következő volt:

1. Az elkövetkező két évtizedben még alapvetően a *magyar fogyasztói szokások* érvényesülnek, illetve az elmúlt két évtizedben megfigyelhető élelmiszer-fogyasztási tendenciák folytatódnak az eddigiekkel azonos vagy inkább lassabb ütemben.

2. Az elkövetkező két évtizedben a magyar élelmiszer-fogyasztás tendenciáiban fokozatosan *közeledik az európai fejlett tőkésországokban kialakult fogyasztási szokásokhoz.*

3. Az egészséges táplálkozás érdekében folytatott propaganda az elkövetkező két évtizedben erősödik, amelynek eredményeként az ezredfordulóra az *életteni szükségletekkel összhangban álló* élelmiszer-fogyasztási szerkezet alakul ki.

A különböző fogyasztási változatok kialakításának módszerét, valamint a fogyasztás színvonalának és szerkezetének jellemzőit a következőkben részletesen ismertetjük.* A prognosztizált élelmiszer- és tápanyag-fogyasztás adatait a 6. és a 7. sz. táblázat tartalmazza.

A magyar szokások szerinti fogyasztási változat

E változat kialakításához a korábbi tanulmányunkban szereplő előrejelzésünket vettük alapul, amelyet főként az 1955—1975 közötti fogyasztási trendek extrapolálásával, illetve a reáljövedelmek évi 1—2 százalékos növekedésével és az 1955—1975 közötti átlagos jövedelemelaszticitással számolva alakítottunk ki. Az ott megadott fogyasztás alsó és felső határainak középértékeit vettük most figyelembe. (Foglalkoztunk az élvezeti cikkek fogyasztásának előrejelzésével is, az ezekkel kapcsolatos eredmények ismétlésétől itt terjedelmi okok miatt eltekintünk.)

A fogyasztás *volumenét* a napi tápanyagfogyasztás 1 főre jutó mennyiségével jellemezhetjük. Az energiafogyasztás mennyisége — szeszes italok nélkül — 13 263 kilojoule (3170 kilokalória), gyakorlatilag nem kevesebb a jelenleginél. A fehérjefogyasztás 118 g lenne, amelyből 76 g az állati eredetű fehérje, ezzel elérnénk a jelenlegi nemzetközi élmezőnyt, noha ez csak középen helyezkedik el a három alternatíva között. A zsiradékfogyasztás 137 g-ot érne el, szintén a középső helyre kerülve, míg a szénhidrát-fogyasztás 401 g-os értékével legalacsonyabb a három változat között.

A fogyasztás *szerkezetére* jellemző, hogy *ebben a változatban a legnagyobb az összes húsfogyasztás* (95 kg/fő), ezen belül is a *sertés- és baromfi-hús* fogyasztása (48,5, illetve 23,5 kg), ennek eredményeként pedig a sertés- és a baromfi-zsír fogyasztása is (együtt 14,5 kg). A marhahús, hal, tej és tejtermékek

* Az egyes fogyasztási változatok kialakításáról és eredményeiről *Holé Margittal*, a Belkereskedelmi Kutatóintézet tudományos főmunkatársával és *Lindner Károllyal*, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola tanárával tanácskoztunk, akiknek szíves segítségét ezúton is köszönjük.

Élelmiszer-fogyasztási alternatívák az ezredfordulón
(kg/fő)

Termékcsoport	1978. évi fogyasztás	Élelmiszer-fogyasztás 2000-ben		
		Magyar szokások szerint	Európai fejlett országok felé haladó változat	Biológiai alapú változat
Csontos sertésbűs	41,5	48,5	42	40
Baromfihús	17,0	23,5	20	20
Csontos marha- és borjúhús	9,1	11,5	16	10
Belsőség	2,9	5,5	5,5	3,5
Egyéb csontos hús (lő, juh, nyúl)	0,7	0,5	0,5	0,5
Hal	2,6	5,5	6	4
Hús összesen	(73,8)	(95,0)	(90,0)	(78,0)
Tej és tejtermék (vaj nélkül)	153,3	205	250	160
Tojás	17,4	21	21	17
Állati fehérjeforrás összesen:	244,5	321,0	361,0	255,0
Sertés- és baromfiszőr	22,1	14,5	12	14
Vaj	1,8	3	4	2
Növénnyi olaj és margarin	5,9	6,5	8	4,5
Zsírterek összesen:	29,8	24,0	24,0	20,5
Liszt	114,6	85	85	110
Rizs	3,9	4,5	4,5	5
Cukor	36,4	42	42	30
Burgonya	60,5	58	58	120
Hüvelyes (szójával együtt)	.	5,5	10,5	6
Növénnyi szénhidrát- és fehérjeforrás összesen:	215,4	195,0	200,0	271,0
Zöldség	83,1	98	120	160
Hazai + déligyümölcs	74,3	105	105	80
C-vitamin-forrás összesen:	157,4	203	225	230

A napi tápanyagfogyasztás alternatívái az ezredfordulón

Tápanyag megnevezése	1978. évi tápanyag- fogyasztás	Tápanyagfogyasztás 2000-ben		
		Magyar szokások szerinti változat	Európai fejlett országok felé haladó változat	Biológiai alapú változat
Energia (alkohol nélkül)	13528 kJ 3231 Kal	13263 kJ 3170 Kal	13690 kJ 3272 Kal	13535 kJ 3235 Kal
Fehérje, g ebből: állati eredetű	103,4 53,6	117,8 76,0	125,8 78,4	116,2 61,7
Zsiradók, g	132,4	137,3	140,2	118,2
Szénhidrát, g	410,0	400,9	415,0	437,8

fogyasztása viszont középen helyezkedik el a három változat között, ugyanúgy a zsiradékok közül a vajé, valamint az étolajé és a margariné.

Jellemző még e változatra, hogy a három variáns közül itt a *legkevesebb a cereáliák és a hüvelyesek* együttes fogyasztása (összesen 195 kg, burgonyával együtt), valamint a *zöldség- és gyümölcsfélék* együttes fogyasztása (203 kg). Ezen belül a *zöldségfélék* fogyasztása 98 kg lenne az 1976. évi 84 kg-mal szemben.

Az európai fejlett országok felé mutató fogyasztási változat

E változat kialakításánál az előző alternatívából kiindulva azon termékek fogyasztásán próbáltunk módosítani, amelyeknél a nyugat-európai szokásokhoz való közelítés miatt ez indokoltnak mutatkozott.

Az állati eredetű fehérjeforrásokon belül az előző változathoz képest megnöveltük a *marhahús, a hal, valamint a tej és tejtermék* fogyasztását, de általában csak olyan szintig, amely a magyar és az európai szokások közötti szintnek felel meg. Viszont csökkentettük az előző változathoz képest a *sertés- és baromfihús* fogyasztását. E módosítás eredményeként e változatban legmagasabb a három variáns közül a *marhahús, a hal, valamint a tej és a tejtermékek* fogyasztása, az összes húsfogyasztás viszont a középső szinten helyezkedik el.

A zsiradékfogyasztás összes mennyiségét változatlanul hagyva, csökkentettük a *sertés- és baromfiszír* fogyasztását a vaj-, valamint az étolaj- és a margarinfogyasztás javára. Ennek eredményeként e változatban *legkevesebb a sertés- és a baromfiszír* fogyasztása (együtt 12 kg), viszont *legtöbb a növényi eredetű zsírok* (8 kg) és a *vaj* (4 kg) fogyasztása.

Ezekon kívül a *hüvelyesek és a zöldségfélék* fogyasztását növeltük meg, gondolva a szójával történő fehérjedúsításra (részben a többlettej fogyasztás kazeinje is ilyen célra használható), valamint a *zöldségfogyasztási kultúra* fejlődésére (salátatálak stb.).

Összegezve elmondható, hogy az energia-, fehérje- és zsiradékfogyasztás e változatban a legnagyobb a három közül, a tápanyagfogyasztásban mutatkozó különbségek azonban csekélyek, az alapvető eltérés tehát a fogyasztás szerkezetében található.

Az élettani szükségletekkel összhangban álló fogyasztási változat

E változat kialakításához az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet (OÉTI) ajánlásából indultunk ki. A „Tápanyagtáblázat” című könyv legújabb kiadásában egyrészt fejenkénti napi tápanyagszükséglet, másrészt heti élelmiszer-felhasználási javaslat is található [8].

Mivel az intézet ajánlásai kor és nem szerinti csoportokra, az aktív keresőknél pedig a munka nehézségi foka szerinti kategóriákra vonatkoznak, először *egy statisztikai átlagfőre* kellett átszámítani ezeket az ajánlásokat. A súlyozott átlagok kiszámításánál egyrészt felhasználtuk az OT részletes népesség-előreszámítását [12], másrészt Lindner Károlynak a munka nehézségi foka szerinti megoszlásra vonatkozó adatait [7]

Egy főre számítva átlagosan *napi 11 193 kilojoule (2674 Kal) energia-fogyasztás* szükséges (ez összhangban áll azzal is, hogy az orvosok férfiaknak 12 558 kilojoule [3000 Kal], nőknek 9 152 kilojoule [2200 Kal] napi energiafogyasztást javasolnak). Ezt az energiaszükségletet napi 71 g fehérje, 81 g zsír és 355 g szénhidrát fogyasztásával célszerű fedezni az OÉTI ajánlásai szerint.

Az OÉTI által összeállított heti étrendi javaslat viszont tisztított élelmiszerekre vonatkozik, s az ebből számított „*biológiai*” fogyasztás — a különféle veszteségek miatt — kisebb a statisztikában kimutatott „*közgazdasági*” fogyasztásnál. A biológiai szükségletekhez ezért még hozzá kellett számolnunk a *tárolási, tisztítási és fogyasztási veszteségeket* is. Az első két veszteségforrást az OÉTI normatívái alapján, a harmadik veszteségforrást, amely a megmaradt és kidobott ételeket képviseli, saját becslés alapján vettük figyelembe. Az egy statisztikai átlagfőre jutó „*közgazdasági*” élelmiszer-fogyasztás levezetését a 8. sz. táblázat tartalmazza.

A fogyasztás szerkezetét jellemzi e változatban, hogy a 3 variáns közül itt a legalacsonyabb az állati eredetű termékek, ezen belül a zsír, de a fehérje-források (hús, tej, tojás) fogyasztása is. A *legmagasabb viszont a zöldség- és gyümölcsfélék együttes fogyasztása*, ezen belül is kiemelkedő a zöldségfogyasztás, fejenkénti évi 150 kg-mal. Jellemző még a viszonylag nagy liszt- és burgonyafogyasztás. Az utóbbi részben azzal indokolható, hogy fehérjéje csaknem teljes értékű. A burgonya esetében a viszonylag nagyarányú veszteségek is hozzájárulnak a 120 kg-os „*közgazdasági*” fogyasztáshoz, de véleményem szerint a liszt- és burgonyafogyasztás vonatkozásában az OÉTI ajánlásai sem a legkorszerűbbek. Kétségtelen, hogy e változat első-sorban a *C-vitamin-fogyasztás* szemszögéből képviseli a legfejlettebbnek tekinthető alternatívát.

Néhány következtetés

A múltbeli tendenciák elemzése és a három változatban bemutatott előrejelzés alapján lehetővé válik néhány általánosabb jellegű következtetés megfogalmazása élelmiszer-fogyasztásunk jövőbeli alakulásáról.

Elsőként megállapítható, hogy az ezredfordulóig élelmiszer-fogyasztásunk mindenképpen *közelebb kerül az egészséges táplálkozás követelményeihez*, hiszen a lényegében változatlan energiafogyasztást mindhárom prognózis-

Az egy főre jutó „közgazdasági” élelmiszer-fogyasztás levezetése a biológiai szükségleteiből

Megnevezés	Hús, hal	Tejtermék	Tojás (db)	Lisztőrlemény	Cukor
Egy főre jutó biológiai fogyasztás (g/nap)	142	385	0,63	271 kenyér 89 liszt	59
(kg/év)	51,8	140,5	230	102,7 liszt	21,5
Fogyasztási veszteség (hulladék) (százalék)	10,0	12,0	5,0	5,0	38,6
(kg)	5,2	16,9	12	5,1	8,3
Tiszított élelmiszerek fogyasztása (kg/év)	57,0	157,4	242	107,8	29,8
Tárolási veszteség (százalék)	1,0	1,0	6,6	2,0	0,5
Tiszítási veszteség (százalék)	25,9	0,6	10,0	—	—
Összesen (százalék)	26,9	1,6	16,6	2,0	0,5
(kg)	21,0	2,6	48	2,2	0,2
Egy főre jutó évi közgazdasági fogyasztás (kg/év)	78,0	160,0	290	110,0	30,0
Megnevezés	Zsíradék	Burgonya	Zöldség és főzelék	Száraz hüvelyes	Gyümölcs
Egy főre jutó biológiai fogyasztás (g/nap)	16 vaj, mar- garin	236	279	15	178
(kg/év)	31 zsír, étolaj	86,1	101,8	5,5	65,0
Fogyasztási veszteség (hulladék) (százalék)	17,1 zsíradék	10,0	10,0	9,0	10,0
(kg)	18,1	8,6	10,2	0,5	6,5
Tiszított élelmiszerek fogyasztása (kg/év)	20,2	94,7	112,0	6,0	71,5
Tárolási veszteség (százalék)	1,0	1,1	4,0	—	0,6
Tiszítási veszteség (százalék)	0,5	20,0	21,3	0,2	10,0
Összesen (százalék)	1,5	21,1	25,3	0,2	10,6
(kg)	0,3	25,3	38,0	0,01	8,5
Egy főre jutó évi közgazdasági fogyasztás (kg/év)	20,5	120,0	150,0	6,01	80,0

változat szerint növekvő mértékben elégítjük ki fehérjékkel, ezen belül is állati eredetű fehérjeforrásokkal.

Az ezredfordulóhoz közeledve a fehérjefogyasztás szakaszából élelmiszer-fogyasztásunk fokozatosan átkerül az ún. értékfogyasztás szakaszába, amelyben az alapvető tápanyagok fogyasztásának színvonala stabilizálódik, s egyre nagyobb hányadot tesz ki a feldolgozott, nagyobb értékű élelmiszerek fogyasztása (lásd [9] is), valamint nagyobb hangsúlyt kap a helyes irányú vitaminfogyasztás.

A fejlett európai országok fogyasztásához való felzárkózás az élelmiszer-termékek többségénél reális célnak látszik, kivéve néhány terméket, amelyek esetében vagy az erősen rögződött fogyasztási szokások (tejtermékek, növényi zsiradékok esetében), vagy a kínálati oldal-fejlesztésének korlátai (marha- és borjúhús, zöldség [2]) szabnak gátat a gyors kiegyenlítődésnek.

Élelmiszer-fogyasztásunk volumenének és szerkezetének eddigi fejlődése főként a reáljövedelmek emelkedésével és az egyes termékek jövedelem-elaszticitásával függ össze. Az elkövetkező egy-két évtizedben azonban — egyrészt a tápanyagszükségletek telítődése, másrészt a reáljövedelmek várható szerényebb emelkedése miatt — *megnövekszik az árelaszticitások, illetve általánosabb értelemben a fogyasztásokonómiai döntések szerepe* az élelmiszer-fogyasztás szerkezeti változásaiban, s ez fokozott figyelmet kíván a fogyasztói árak, illetve árarányok megállapításában.

A fogyasztói árak alakítása mellett az egészségesebb élelmiszer-fogyasztási szerkezet kialakításához a jövőben szükség lenne egyrészt szélesebb körű propagandára (s ebben el nem hanyagolható szerepet játszhatna a közétkeztetés színvonalának emelése), másrészt *egyes termékcsoportok kínálatának céltudatos javítására*, befolyásolására is (például gyümölcsalapú és C-vitamin-tartalmú üdítőitalok, az alkoholmentes italok mellett több jó minőségű, de alkoholban szegény ital, a vendéglátásban többféle zöldségből készült salátatálak stb.).

Hivatkozások

- [1] *Burgerné Gimes Anna—Kapronczai István*: A zöldség- és gyümölcsfogyasztás előrejelzése. Gazdaság, 1979. 1. sz.
- [2] *Guba Mária—Varga Gyula*: Zöldség- és gyümölcsfogyasztásunk jellemzői és kilátásai. Statisztikai Szemle, 1980. 6. sz.
- [3] *Kádas Tibor—Vágó József*: Az élelmiszer-fogyasztás távlati fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
- [4] *Kovács Kálmán—Mészáros Sándor*: A növénytermeléssel szembeni társadalmi szükségletek előrejelzése az ezredfordulóra. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1979.
- [5] *Kozma Lajos—Kóbor Kálmán*: Az élelmiszer-fogyasztás és -termelés prognosztizálási módszerei, lehetőségei. Mezőgazdasági Kiadó, 1978.
- [6] *Láng István*: Az agroökológiai potenciál országos felméréséről. Magyar Tudomány, 1980. 7. sz.
- [7] *Lindner Károly* (szerk.): Táplálkozás- és élelmezéstan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [8] *Tarján Róbert—Lindner Károly*: Tápanyagtáblázat. Medicina Könyvkiadó, 1978.
- [9] *Verszovsek Radmila—Holé Margit*: Az értékrátrakódás az élelmiszer-fogyasztásban, az élelmiszerek feldolgozottsági fokának alakulása. Belkereskedelmi Kutatóintézet, 1979.
- [10] A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1978. Statisztikai Időszaki Közlemények, 466. kötet, KSH, 1980.
- [11] Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH, 1980.
- [12] Népeségelőreszámítás 79/IV. Kézirat. Országos Tervhivatal, 1979.

Világ gazdasági integrálódás és a KGST-országok tervezési együttműködése

Világ gazdasági és regionális integrálódás

A huszadik század hetvenes évtizedében számos nagy jelentőségű változás zajlott le a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében, melyeket összefoglalóan — Bognár akadémikus szóhasználatával — világ gazdasági korszakváltásnak nevezünk. Valóban korszakos átrendeződési folyamatban értékelődik át a világ gazdaság számos, a korábbi időszakban kialakított fogalma, hiszen természetes, hogy a valóság egy adott történelmi időszakának folyamataiból absztrahált kategóriák és törvények nem alkalmazhatók minden további nélkül egy jellegzetesen más időszakra, amelyek épp az a megkülönböztető sajátossága, hogy az előző időszak irányzatai megtörttek, és összefüggései jelentősen módosulnak. Ez — a globális és társadalmi folyamatokra, valamint a világ gazdaság szerkezeti változásaira vonatkozóan a szakirodalomban részletesen kifejtett — összefüggés nem hagyta érintetlenül a gazdasági integráció gyakorlatát, s ennek következtében elméletét sem.

Mint ismeretes, a hetvenes évek elejéig a nemzetközi gazdasági integrációt az elmélet a nemzet gazdaságban a 18—19. század során végbement integrációs folyamat analógiájának tekintette ([30] 400—401. l.). Az egymásba átnövő fokozatok (szabadkereskedelmi övezet, vámunió, közös piac) az integráció kereskedelemterelő és kereskedelemteremtő hatásainak összegződésével gazdasági unió létrejöttében tetőznek; a közös pénzügyi, konjunktúra-, növekedési és kereskedelmi politika kialakulásával a nemzet gazdasági keret regionális gazdasági egységnek adja át a helyét.¹

A hetvenes évtized reál gazdasági fejlődése nem támasztotta alá a korábbi időszak fejleményeire építő feltételezéseket, köztük a nemzetközi munkamegosztás regionalizálódására vonatkozót sem. Már az 1974-ben Budapesten a nemzetközi gazdasági integrációról tartott közgazdász-világkongresszus előadásai nyomatókésan felhívták a figyelmet arra, hogy az integráció folyamata nem csupán regionálisan, hanem szektorálisan (alágazati keresztmetszetben) és globálisan (azaz a legszélesebb értelemben vett világméretében) is folyik [10]. A későbbiekben empirikus vizsgálódások mutattak rá arra, hogy az integrációelmélet szokásos mintapéldájának tekintett Európai Közösségben sem figyelhető meg a nemzetközi munkamegosztás regionális sűrűsödése: a munkaerő áramlása kismértékben és egyirányúan (Délről

¹ Első kifejtését lásd [43], továbbá a nyugat-európai integráció funkcionális elméletének képviselőinél (például Ernst Haas, Karl Deutsch).

Északra), a tőkée és a technológiáé világméreteken folyt, miközben az EK „hordozóországainak” legfontosabb feldolgozóipari ágazatai növekvő mértékben, sőt döntő súllyal exportáltak a régió kívüli piacokra [13]. A világgereszkedelelem szerkezeti változásai következtében a régió belüli forgalomba kevésbé terelhető termékek világforgalma bővült átlagon felül, a nemzetközi iparkitelepülési folyamat ágazati és viszonylati szerkezete kedvezőtlen feltételeket teremtett a regionális tömörülések számára [17]. A KGST-ben a világgazdasági változásokra való defenzív (döntően importhelyettesítő) reagálás ellenére sem fokozódott a regionális önellátottság foka: épp ellenkezőleg, a korábban a régió belülről kielégíthető szükségletek esetében is növekvő mértékben kellett régió kívüli beszerzési piacokra támaszkodni (például a mezőgazdaság, a fűtőanyagok és — a korszerűsítési szándékok függvényében — részben a fejlett technológia s a vele kapcsolatos alkatrészek és speciális anyagok terén is), vagyis ellenkező irányú, „kifelé forduló” importhelyettesítés ment végbe ([21], [22]). Ennek következtében jogosan alakult ki az a különböző országcsoportok integrációs gyakorlatának összehasonlító elemzéséből adódó következtetés, hogy a regionális integráció sikerességének, világgazdasági térnyerést szolgáló megvalósításának általános értelemben is döntő feltétele a „világgazdasági köldökzsínor” megléte: azaz sikeres világgazdasági illeszkedés esetében a regionális és a világgazdasági integrálódás ugyanazon folyamat két oldalának tekinthető [14]. Mivel pedig a KGST-országok — gazdaságszerkezeti és gazdaságirányítási feltételektől nem függetlenül — egyelőre még csak importoldalról szerves részei a világgazdaságnak, így különösen a kisebb európai KGST-országok előtt az a feladat áll, hogy a világgazdaságba a kivitel oldaláról is szervesen bekapcsolódjanak, és így kiteljesítsék a *világgazdasági integrálódás* már megindult folyamatát (ami egyébként sikeres regionális integrációjuknak is feltétele).²

Az extenzív fejlődési feltételek kimerülése, a tervezési és irányítási fogyatékoságok felismerése és bírálata, a gazdasági növekedés ütemének lassulása, a belső ellátás problémáinak fokozódása mellett döntően a világgazdasági illeszkedésnek az 1978—1980. évek során kieleződött nehézségei tűzték napirendre az európai KGST-országok többségében a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének igényét.

Az SZKP KB 1979. júliusi határozata, az NSZEP KB 1979. áprilisi és decemberi határozatai, a CSKP KB Elnöksége és a szövetségi kormány 1980. márciusi együttes határozata, az RKP KB 1978. márciusi határozata s a nyomában 1978 decemberében bevezetett új szabályozók, a Bulgáriában már két éve folyó gazdaságirányítási intézkedések csakúgy, mint az 1980 januárjában bevezetett új magyar árrendszer kialakításáig történtek közös vonása, hogy a gazdasági mechanizmust a nagyobb rugalmasság irányába kívánják továbbfejlesztetni. Ez érthető törekvés, hiszen a belső követelményeken túlmenően is a világgereszkedelmi forgalom 8,6 százalékát adó KGST-országok számára — különböző mértékben bár, de — elkerülhetetlenül fölmerült a 91,4 százalék fejleményeire való reagálás, a kis országok esetében az alkalmazkodás igénye.

² Lásd [20]. A terminus a német *weltwirtschaftliche Integration*, illetve az angol *worldwide (global) integration* tükörfordítása, a szovjet szakirodalom a *veszmirnoje razgyelenyije truda* kifejezést használja, amit határozottan elkülönít az általános *mezsduarodnoje razgyelenyije trudatól*.

Több tagország gazdaságpolitikájának kiemelt szempontjává vált a világméretű munkamegosztásba való erőteljesebb bekapcsolódás, ez azonban látszólag nem érinti különösebben a centralizált nemzeti gazdaságok tervező szervei közt felső szinten megvalósuló együttműködést.

A világgazdasági korszakváltáshoz való alkalmazkodás azonban kétségtelenül bizonyos követelményeket támaszt az egyes gazdaságok viselkedésével szemben, ami jelentős mértékben meghatározza az e célok elérésében *sikeresen* alkalmazható tervezési, szabályozási és intézményi eszközök körét. Nem érdektelen tehát áttekinteni, hogy a KGST-együttműködés fő eszköze, a tervkoordináció jelenlegi formájában mennyiben igényli és biztosítja a világgazdasági alkalmazkodáshoz oly fontos rugalmasságot, továbbá, hogy a tervezési együttműködés új eszközei, a célprogramok mennyiben lehetnek eszközei az exportorientált, és mennyiben a regionális autarkiót célzó gazdaságfejlesztési koncepcióknak.

A tervezési együttműködésnek természetesen számos más eleme is van, így a gazdaságpolitikai konzultációk és újabban az ún. együttes vagy *közös tervezés*, amelyet egyes közgazdászok a jövő, az „igazi” integráció eszközeinek tartanak. Nem kívánok e helyütt e nézetek vitatásába bocsátkozni. Egyelőre korlátozottak az együttes tervezés lehetőségei: csak akkor lehet e módszert alkalmazni, ha egy konkrét termelési tevékenység fejlesztésével kapcsolatban több tagország érdekei annyira egybeesnek vagy annyira közelállóak, hogy reális egy egységes, *valamennyi résztvevő* szempontjából hatékony fejlesztési program kidolgozása [42]. Az együttes tervezés abban a formában, ahogy ma megvalósul, nem megy jelentősen túl a részt vevő országok fejlesztési elképzeléseinek mélyebb és komplex koordinációján.

Tervkoordináció és rugalmas alkalmazkodás

A tervkoordináció a KGST-együttműködés legfontosabb formája. Elsősorban nem azért, mert a Komplex Programban így szögezték le, hanem mert az együttműködés fő területét jelentő külkereskedelem volumenét, szerkezetét és bővülésének ütemét döntően a tervkoordinációk határozzák meg. A tervkoordináció a gazdaságpolitikai konzultációkon és az egyes országok népgazdaság-fejlesztési (ötéves terv-) koncepcióin, illetve prognózisain alapul. Gyakorlatilag a nemzeti tervfeladatok és a nemzetközi lehetőségek (kötelezettségek) közötti kétoldalú közelítési folyamat eredményeként alakul ki a hosszú távra egyeztetett forgalom, amit egyrészt az országok érdekei (egyeztetési hajlandósága) szabnak meg, másrészt a nemzetközi egyeztetési lehetőségei és eredményei mind a források, mind a piac oldaláról jelentősen behatárolják a nemzeti tervezés által reálisan kitűzhető célokat.

A tervegyeztetés „elsődlegessége” és a pénzügyek „másodlagossága” nyilvánul meg a kölcsönös forgalom kialakításának módszerében is. A kétoldalú felső szintű tervkoordináció-sorozat folyamán állapotodnak meg a fontosabb, ún. kereskedelempolitikai tételek szállítási feltételeiben, ami a kölcsönös szállítások mennyiségi meghatározását jelenti. E módszer — a természetes tervezés egész eszköztárára jellemzően — a homogén, választékában nem vagy csak igen lassan változó, kevés részből összetevődő, általában nem marketingigényes termékek, mindenekelőtt a nyers- és alapanyagok terve-

zett forgalmát képes jól átfogni. Feldolgozóipari — mindenekelőtt gépipari — termékeknel kétséges, hogy a végső döntést hozó irányítási csúcsszervek valóban maradéktalanul át tudják-e tekinteni a minőségi, ár- és szállítási paraméterek, valamint a kooperációs kapcsolatok bonyolult szövevényének valamennyi alternatíváját, s így a mennyiségek kölcsönös egyeztetéséből kiindulva mindig a lehető legjobb megoldás adódik-e. A feldolgozóipari termékek világpiacán — főleg a marketingigényes cikkeknel — a szállítási mennyiség az utolsó lépésben határozódik meg, amikor valamennyi említett szempont mérlegelése után a partnerek már egymásra találtak. Másrészt az infrastrukturális döntések mind a műszaki-gazdasági előkészítés, mind a megvalósulás szempontjából túlmutatnak öt év horizontján (és a jelenlegi gyakorlatban is az ötéves terv szervezeti keretein), s e döntéseket nem is az ötéves terv keretében, hanem külön hozzák. Ezért úgy tűnik, hogy az öt év mint tervezési időszak mind önmagában, mind az egyeztetés szempontjából részint túl rövid, részint túl hosszú. Helytállónak tűnik tehát az az értékelés, amely szerint a KGST-országok közti tervkoordináció jelenlegi, szinte valamennyi területén a felhasználói kereslet és az ezzel kapcsolatos kölcsönös szállítások egyértelműen „pontos” meghatározását megkövetelő gyakorlata valójában az egyes KGST-országokon belüli és az intern forgalomban is jelentkező áruhiányt, valamint a termelő és a tervező szervezetek rugalmatlanságát tükrözi ([3] 124—125., 257—258. és 299—300. l.). Hozzátehetjük: ha már egyszer az adott természetes, bilaterális rendszer létrejött — és az aktívum elkerülése alapvető nemzeti érdek —, akkor addig, amíg e feltételrendszer gyökeresen meg nem változik, szükségszerű, hogy mindegyik résztvevő a kétoldalú kiegyensúlyozásra és a természetes meghatározottság fokozására törekszik.

A megoldáshoz a tervkoordináció rendszerét is a rugalmasság irányában lenne célszerű továbbfejleszteni, hiszen ma már egyre gyakrabban fogalmazódik meg az a követelmény, hogy az integrációnak az exportorientáció eszközével is kell szolgálnia. Vagyis a KGST-együttműködés egyik fő perspektívus területévé a harmadik piaci együttműködésnek kellene válnia a következő 5-6 évben ([5] 192—216. l.).

A tervkoordináció tökéletesítésére irányuló törekvéseknek — írja R. Moldovan — figyelembe kell venniük az összehangolás végső célját, nevezetesen azt, hogy hozzá kell járulnia a KGST-tagországok nemzetgazdaságainak gyors és stabil növekedéséhez ([26] 120. l.). Ezt azért kell leszögezni, mert az irodalomban időről időre fölvetődnek olyan megfogalmazások, hogy több ország gazdaságát vagy azok egyes részeit lehetséges és célszerű nemzetközileg optimalizálni úgy, *mintha azok egy állam gazdasági szervezetének részei volnának* ([18] 1027. l.). Ilyesfajta szemléletet tükröz a nemzetközi gazdaságpolitikának az a vitatható fogalma, amelynek lényege, hogy „... a főbb vonásaiban egyeztetett (?) nemzeti külgazdasági (?) politikák önállósult formában követelményeket (?) támasztanak az egyes országok nemzeti külgazdasági politikájával és ezen keresztül (?) az egyes országok gazdaságpolitikájával szemben. A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika tehát *nemcsak egyszerű összegzett halmaza az egyes országok nemzeti külgazdasági politikája főbb vonásainak, hanem önálló kategóriaként jelenik meg*” ([31] 91—92. l.).

Meggyőző e kérdésben D. Machová csehszlovák közgazdász álláspontja: *a KGST-országok gazdasági életével összefüggésben nem beszélhetünk „terv-*

szერűségéről” *termelési viszony értelemben* — a definícióban szereplő tartalommal — és úgy, ahogyan ezt csak a termelőeszközök társadalmi tulajdona hozza létre. Mégis kidolgozott elméleti koncepciók vallják és igyekeznek bizonyítani az ellenkezőjét. Terjedelmes tanulmányok foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehet tervszerűen irányítani a KGST-országok *egész rendszerét*.

Nem arról van szó — folytatja Machová —, hogy egy ilyen eljárás gyakorlatilag egyáltalán megvalósítható lenne. Az eddigi tapasztalatok szerint a KGST-országok és a KGST-szervek — az elméleti ismeretek és a politikai tapasztalatok birtokában — mindig felismerték az államok fölötti direktív koncepciók lényegét, bármilyen csomagolásban szerepeltek is. Másról van itt szó. A fentiekben ismertetett koncepció és a hozzá hasonlók gazdasági körökben olyan képzeteket kelthetnek, mintha korunkban az integráció és a szocialista világrendszer gazdasági fejlődése meggyorsításához vezető út a centralizmus és a direktív jelleg fokozása volna, amely az integráció gazdasági kérdéseinek megoldását az intézményi, szervezeti és hasonló intézkedésekben látná. Ez valójában elvonná a figyelmet a tényleges gazdasági problémák, egyebek közt éppen azok megoldásától, amelyek a szocialista országok már meglévő közös szervezeteiben — a különféle „Interekben” és az egyéb egyesülésekben — jelentkeznek. E problémákat a már meglévő tényleges termelési viszonyok alapján lehet és kell megoldani, minthogy más alap nincs. Ez az alap, amely meghatározza az intézményi, szervezeti, módszertani stb. intézkedések érvényesülési területét [25].

A tervkoordináció tehát a KGST-ben együttműködő önálló államok kooperációjának fő eszköze. Az együttműködés nagy eredményei mellett „... tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy a tervek koordinációja még nem tudja a legésszerűbben megszervezni a szocialista országok közt a termelést, a forgalmat, a társadalom munkaerejének leghatékonyabb elosztását, a szükségletek optimális kielégítését, és nem tudjuk teljes tudatossággal a tervkoordináció keretébe vonni a gazdasági élet sokirányú más tevékenységét” ([31] 133—134. és 152. l.).

„A tervkoordináció és annak alaptényezője, a termelés szakosítása... nem lehet az együttes gazdasági tevékenységnek kimerítő, mindenféle termelési és műszaki-tudományos feladat megoldására alkalmas formája és módja” — mutat rá helyesen J. Sz. Sirjajev ([36] 92. l.). És bár joggal vetődik fel, hogy az együttműködési mechanizmus egyetlen más kiragadott eleme sem tekinthető „mindenféle feladat megoldására egyedül alkalmas eszköznek”, ilyen értelmű felvetések az együttműködési mechanizmus más elemeivel kapcsolatban az irodalomban nem ismeretesek. Ugyanakkor a tervkoordináció egyes közgazdászoknál [35] a társadalmi tudatossággal közvetlenül azonosul, ezért — közvetve vagy közvetlenül — a felső szintű naturális tervezési együttműködési formák egyoldalú előtérbe helyezését implikálja, illetve ilyen együttműködési gyakorlat apológiájaként szolgálhat. A tervezési együttműködés tökéletesítése során pedig gyakorlati jelentőségre tesz szert, hogy jogos-e a központi tervező szervek tudatos együttműködése és a társadalmi tudatosság első pillanatban logikusnak tűnő azonosítása. Ezért célszerű áttekinteni a tervkoordináció és a tervszerűség viszonyát.

Tervkoordináció és tervszerűség

A centralizált gazdaságirányítási rendszer jelenségeit bíráló közgazdák sokszor rámutattak arra a paradoxonra, hogy míg a klasszikus direktív rendszerben (formálisan, a jogrendben rögzítetten) a gazdaság működtetéséhez szükséges *valamennyi érdemi* döntést a központban hozzák meg, addig gyakorlatilag attól kezdve, hogy a központi gazdaságpolitika nem csupán igen kevés, jól körülhatárolható és számszerűsíthető cél *minden-áron* való elérésére törekszik, hanem célrendszere *komplexszé* válik, e célrendszer komplexitása fokozódásának és az ország méreteinek függvényében *a tervező szerv a tervekészítés szakaszában fokozódó mértékben rá van utalva* a helyi vezetés konkrét ismereteire. Mivel a vállalat saját tervének lazaságában érdekelt, a központ a tőle kapott információkat a tervalku folyamatában igyekszik feszíteni. A vállalat mozgási lehetőségét azonban jól mutatja a gyakori terv-, ár- és szabályozómódosítások tapasztalata: a döntések centralizációja mellett a jövedelmek decentralizációja gyakorta előfordul. Továbbá: a beruházások szétforgácsolódása és ciklikus alakulása valamennyi KGST-tagországot jellemzi [4].

Ezért a decentralizáció melletti egyik klasszikus érv az, hogy így a központ a valóban felső szintű beavatkozást igénylő döntésekre koncentrálhat, azokat jobban előkészítheti, ha az operatív és a kisebb jelentőségű feladatokat, valamint a nem feltétlenül legfelső szintű elintézését kívánó döntéseket az alacsonyabb szintekre bízta. E folyamat az 1970-es évek eleje óta bizonyos mértékig jelentkezett a tervkoordinációs gyakorlatban is. Ma már ugyanis nem csupán a tervhivatalokban, hanem számos együttműködési albizottságban, továbbá minisztériumokban (néha nagyvállalatoknál) is folyik a tervkoordináció előkészítése. Az alsóbb szintek javaslatai, illetve külön tárgyalásai két szempontból okoznak problémát. Egyrészt nyilvánvaló, hogy mivel a minisztériumok nem (többnyire a vállalatok sem) nyereségorientált gazdálkodó szervek, érdekeltségük a beruházási eszközök megszerzéséhez, illetve a külkereskedelemben a forgalom mennyiségének növeléséhez fűződik, az egyes ügyletek gazdaságosságában és a külkereskedelmi egyensúly kialakításában nem érdekeltek.

A magyar gyakorlatból is közismert, hogy a vállalatok szívesen exportálnak szocialista viszonylatba, mivel a köztudottan eltérő feltételrendszerben sokkal kisebb ráfordítással érhetnek el egységnyi jövedelmet rubel, mint dollár viszonylatban. E hajlandóságukat tovább erősíti a minisztériumi volumenérdekeltség. „Igen — hangzik az ismerős érvelés —, épp ezért van szükség arra, hogy a tervkoordináció a legfelső szinten érvényesítse a népgazdasági érdeket.” Azonban a hosszú lejáratú forgalom jelentős részét a minisztériumok és a nagyvállalatok már a tervelőkészítés szakaszában lekötik, amivel esetenként *kész helyzet elé állítják a népgazdasági egyensúlyt képviselő szerveket*, az Országos Tervhivatalt, illetve a Külkereskedelmi Minisztériumot. Egyrészt azért, mert a „termelési biztonság” igénye jelenlegi gazdálkodási rendszerünkben komoly és pozitív közgazdasági érvek számát, amit többnyire foglalkoztatáspolitikai és tervezéstechnikai szempontokkal törekednek indokolni, s amivel az egyensúly és hatékonyság álláspontjára helyezkedő funkcionális szerveknek is elég nehéz szembeszállniuk. Másrészt azért kerül kész helyzet elé a felső szint, mert *rendkívül nehéz — főleg legfelső szinten — olyankor „nem egyeztetni” (= nem eladni) bizonyos cikke-*

ket, amikor a partnernek szüksége van arra, és még tudja is, hogy ilyen termék országunkban van, gyártható, és gyártására vállalkozó is akadna, sőt már akadt is. Vagyis — az 1960-as évek várákozásaival ellentétben — a vállalatok bevonása nem feltétlenül javítja a tervezési együttműködés eredményességét, mivel a beruházási tervalku nemzetközi kiterjesztésére ad alkalmat.

A beruházási lehetőségek és termelési programok tervszerű rangsorolása válik lehetetlenné azáltal, hogy a tervező szervezet ily módon kész helyzet elé állítják, és így a népgazdasági tervezés valóságos önállósága csökken. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a középlejáratú külkereskedelmi egyeztetés során számos esetben már csak az „alulról” benyújtott listákat összegezik. Ezért érthetően nagy és reális az aktív külkereskedelmi mérleg kialakulásának veszélye, ami nem kívánatos, mert a nemzeti jövedelem egy részének gazdaságtalan és nem szándékolt kihelyezését jelenti. Ez inflatorikus tényező, vagy bizonyos mértékű kényszerimportot tesz szükségessé, amely — mivel nem a szükséges minőségű vagy választékú termékek behozatalát jelenti — az életszínvonalat viszonylagosan csökkenti. *Többoldalú elszámolások — konvertibilis valuta — alkalmazása esetén természetesen egész más volna a helyzet*, hiszen az aktívum tetszőleges országban, tetszőleges árukra lenne költethető.³

A direktív tervgazdálkodás részletezett öt éves árucseré-volumeneket igényel. Közismert, hogy milyen nehézségek forrása ez mikroszinten, egyszerűen azért, mert egyes esetekben (kereskelempolitikai tételeknél) a gépek műszaki paramétereit is 3—8 évre előre kellene meghatározni, ami — terméktől függően — többszöröse a világpiacon termékcserélődési időnek. „Makroszinten azonban így alakulnak ki a szükséges arányok!” — hangzik a válasz (bár hogy kinek és mihez szükséges arányokról van szó, azt általában nem említik).

Gyakorlatilag azonban nem ez a helyzet: esetenként egész gyárak maradnak ki a teljesítésből, ami nem is meglepő, hiszen *a tervkoordinátort megoldhatatlan feladatok elé állítják*: olyan fejlesztésekhez kell — műszakilag többé-kevésbé specifikált — gépeket vásárolnia, amelyek beruházási tervét még nem hagyták jóvá (vagy még el sem készült). Ez utóbbi természetes is, hiszen a fejlesztési döntéseket nem lehet az adott időszak beruházási és költségvetési egyensúlyának figyelmen kívül hagyásával meghozni és ütemezni. Márpedig a beruházások késedelmes megvalósítása, a beruházási túlköltekezés, a beruházások ciklikussága, a szállítási határidők és paraméterek be nem tartása a szocialista országok gazdaságának sajnálatos, de közismert jelensége. Ezért gyakorlatilag tehát megoldhatatlannak tekinthető az a probléma, amellyel a tervkoordinátor szembe kerül. Csak valamennyi föl-sorolt probléma egyidejű megoldása esetén állna fenn az *elméleti lehetőség*, hogy a tervkoordináció időpontjára a tervidőszak végének összes beruházása (ágazati, területi és a megvalósulás mértéke szerinti bontásban) már ismert, kölcsönösen számba vehető legyen a tárgyaló felek számára. Megjegyzem: ha ez az elméleti lehetőség fennállna, akkor sem volna célszerű élni vele, hiszen objektíve nem lehetséges jó prognózist készíteni például 1978-ban

³ Nem gondolom, hogy a jelenlegi reálgazdasági és szervezeti rendszerben a valós konvertibilitás és sokoldalúság egycsapásra, gyakorlatilag bevezethető lenne. Ezzel kapcsolatos nézeteimet a Pénzügyi Szemle ([7], [8]) és a Jogtudományi Közöny [9] hasábjain 1980-ban részletesen kifejtettem, ezért itt nem térek ki rá.

az 1985-re a számítógépgyártásban a világpiacon érvényesülő műszaki paraméterekről.

Gyakorlatilag természetesen nem tragikus a helyzet. Az említett problémákat ugyanis az éves külkereskedelmi árucseréről szóló jegyzőkönyvben az élet szükségletei szerint részben korrigálják, ami természetes; ez azonban nem tekinthető a hosszú távú terv és a tények közötti eltérések minimalizálását elősegítő folyamatnak. Tehát a *tervkoordináció gyakorlatában a formális tervszerűség állandóan csorbát szenved* — ellentétben a *tervkoordinációról* szóló széles körű s azt a *formális* tervszerűség megtestesüléseként bemutató irodalom által az olvasóban keltett várakozásokkal. A tartalmi tervszerűség növelésére pedig az adott keretek közt egyfajta lehetőség nyílik: a hosszú lejáratú egyeztetett forgalom minél nagyobb mértékű *értékbeli* specifikálására való törekvés,⁴ továbbá a nemzeti öt éves tervből adódó külkereskedelmi feladatok *nagyságrendi* meghatározása végett a szocialista exportlehetőséget keretszámban meghatározó limit, amit csak megfelelő import vállalása esetén szabad túllépni. Természetesen ebből a hosszú távra szóló egyoldalúan naturális tervezés lehetőségének, szükségességének és célszerűségének elvi megkérdőjelezése adódik. A kereskedelem szervezeti (mechanizmusbeli) problémái tekintetében⁵ átfogó megoldást nemzetközi szinten is az *értékbeli tervezés*⁶ jelenthet majd, amihez *szükségképpen közgazdasági jellegű (nem adminisztratív) szabályozási és irányítási rendszer társul*. Miként a belső gazdasági mechanizmus esetében, úgy nemzetközi szinten is megkérdőjelezhető annak célszerűsége, hogy legmagasabb szinten folytatnak piacutatást a külkereskedelem számára. Nem volna-e jobb fordítva: ha az állami terv és a szabályozók ismeretében a vállalatok döntenének arról, hogy kívánnak-e komplett berendezést venni, és ha igen, akkor honnan? A fizetési mérleg helyzetéből általában még nem következik automatikusan a konkrét beszerzési forrás, különösen, ha a gazdaságosság szempontjait figyelembe veszik, és a piacutató munkát javítják a vállalatok.

A jelenlegi *tervkoordinációs* módszerben éppen az ilyesfajta közvetlen, piaci értékelés nem érvényesülhet.

A célprogramok kidolgozásának elméleti alapjai

A Komplex Program IV. fejezetének 2. pontja javasolja a tervezési együttműködés során felmerült problémák komplex megoldását a tagországok anyagi eszközeinek egyesítésével. A KGST 1976. évi XXX., berlini ülészaka határozott arról, hogy a tagországok 15 évre (1990-ig) szóló együtt-

⁴ A párhuzamos hiányok mellett jelenleg az ezzel ellentétes érdekek az erősebb, mivel az értékkontingens „csereértéke” fokozottan bizonytalan (az időzítésről nem is beszélve).

⁵ Természetesen a párhuzamos hiányokból, a technológiai részből, a viszonylagos elmaradottságból adódó ellentmondásokat nem lehet *csupán* gazdaságirányítási intézkedésekkel felszámolni. Az azonban bizonyos, hogy a túlelosztást, illetve a hiányt újratermelő mechanizmus „kemény költségvetési korlátú” mechanizmussal való felváltása nem fokozná, hanem enyhítené a jelenlegi feszültségeket.

⁶ *Értékbeli* tervezésnek azt a tervezést tekintem, amelyben a naturális folyamat nem független, hanem (az ár-, érték-, piaci jövedelmezőségi megfontolásoktól) függő változó. Ez a nagyvállalatok piacpolitikájában gyakorlatilag is alkalmazott módszer, és természetesen a döntést jelent a hatására kialakuló naturális folyamatokról is. Általános népgazdaság-tervezési alkalmazása sem tenné fölöslegessé a naturális tervezést egyes területeken, például az energiaigények prognózisát természetesen naturális egységekben is el kell készíteni.

működési célprogramokat fognak kidolgozni öt, közös érdeklődésre számot tartó területen.

A célprogram mint tervezési és szervezési eszköz és módszer a belgazdasági problémák elemzése közben, az ágazati irányítás ellentmondásainak feloldására irányuló érdekes kísérletként alakult ki a tervutasításos gazdaság-irányítású kelet-európai országok, mindenekelőtt az NDK és a Szovjetunió közgazdasági irodalmában. Így kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy a KGST hosszú távú együttműködési célprogramjai tulajdonképpen a célprogramos vagy programszerű megközelítés nemzetközi kivetítését, pontosabban regionális alkalmazását jelentik. Az összefüggés azonban mind gazdaságtörténeti, mind tervezéstechnikai vonatkozásban közvetettebb.

A KGST-célprogramok kidolgozásának indítéka ugyanis döntően nem a belgazdasági „szerves” fejlődés, hanem éppen az integráció „külső”, világgazdasági feltételrendszerének alapvető megváltozására való közös, regionális válaszadás volt.

Az olajárrobbanásra való közös, regionális reagálás keretében változtatták meg a KGST-országok 1975-ben az egymás közti kereskedelem árképzésének gyakorlatát. Még az évben fogadták el a sokoldalú integrációs intézkedések tervét is, amely mindenekelőtt a KGST-n belül az 1960-as évek közepe óta jelentkező fűtőanyag-problémát kívánta enyhíteni az 1976—80-as tervidőszakban, beruházási hitelezéssel megvalósítandó közös létesítmények révén. A beruházási hozzájárulások átfogó kérdésköre külön cikket igényel, ezért itt csak a hosszú távú együttműködési programok fejlődését tárgyalom.

Miért éppen a célprogram a megfelelő eszköz arra, hogy a KGST-országok említett célkitűzését megvalósítsák? A regionális megoldás bizonyára jól beleillik a tagországok többségében alkalmazott tervezési modellbe. A centralizált tervgazdaságban — már csak tervezéstechnikai okok, azaz az anyagmérlegek összeállításának módszere folytán is — elsősorban a naturalisan megfogalmazott „elsődleges” nyersanyag, s általában véve alapanyag jellegű szükségletek lehetőleg minél kevesebb forrásból és minél hosszabb távra történő biztosítására törekednek. Ugyanezt a tervezéstechnikai szempontot szolgálja közismerten a változatlan árak alkalmazása, illetve az erre való törekvés is.⁷ Ezt a biztonsági érvekben fogalmazták meg, amelyek időnként olyan erősnek tűnnek, hogy egyes közgazdászok hajlamosak az „értékoldaltól”, azaz a megoldás költségének — alternatív — mérlegelésétől is elvonatkoztatni. Ez a KGST-országok túlnyomó többségében ma már szélsőséges és archaikus naturalis szemléletnek számít, hiszen jelenleg minden tervezési elmélet a naturalis és értékbeli tervezés egységének alapján áll⁸, függetlenül attól, hogy milyen szerepet tulajdonít az áru- és pénzviszonyoknak.

⁷ A csúszó árbázisra való áttérés után hamarosan ismét fölmerült az igény, hogy vissza kellene térni a 3—5 éves ármegállapításra, ami teljesen konform a centralizált tervezési rendszer említett követelményével is. Ez az igény a jelenlegi tervkoordináció során is fölmerült, sőt egyes viszonylatok árszintje — kormányközi megegyezés alapján — nem „csúszott”, hanem évekig változatlan maradt már 1976—1980 között is.

⁸ A „modern” naturalis, importhelyettesítő szemlélet „hatékonysági érvekkel” is dolgozik. Mivel az importhelyettesítő fejlesztés termékei *íobbnyire* épp a fejlesztés céljai miatt sosem mérődnek össze *valóságosan* a világpiacon uralkodó valóságos feltételek mellett a potenciális import tényleges költségeivel, kalkulatív alapon (épp e feltételek figyelmen kívül hagyásával) minden importhelyettesítés gazdaságossága kimutatható. (Erre az összefüggésre Antal László hívta fel a figyelmemet.)

További tényezőként az *infláció elleni védekezés elsőbbsége* említhető. Ez részben jövedelem- és általános politikai megfontolásokkal függ össze, részben szorosan az irányítási rendszerből (módszerekből) következik.

Magyarország esetében másfajta összefüggés érvényesült, mint a tervlebonthatós mechanizmusú KGST-országokban. Nevezetesen az, hogy semmilyen döntési decentralizáció nem esik egybe a hatékonyság követelményeivel, ha az árrendszer nem nyújt objektív kritériumokat a vállalatvezetői döntésekhez. *A döntések ésszerűségét biztosító objektív kritériumok hiányából fakad az a kényszer, hogy bár a politikai vezetés híve a hatáskörök és a döntések egy részének helyi szintre delegálásának, ez mégsem történik meg* ([28] 119—123. l.).

Közismert, hogy 1973—1975-ben egyáltalán nem gyűrűztek be a világpiacon a magyar árrendszerbe, s igen mérsékelt (a beruházási döntéseket egyáltalán nem befolyásoló) alkalmazkodás folyt 1976—78 között is. Így az árrendszer teljesen rosszul orientálta a termelőket és a felhasználókat, és nem ösztönzött a nyersanyag-takarékosságra. A begyűrűztetés időzítése gazdaságpolitikai döntés kérdése volt, a be nem gyűrűző, azaz dezorientáló árak léte és hatása azonban az irányítási rendszer eleme és sajátossága, amely az adott esetben épp a helyi döntések ésszerűségét biztosító objektív kritériumok hiányát jelentette. Ezért az alkalmazkodás *Magyarországon is — az irányítási rendszer jellegéből következően — központi döntést igényelt.*

A célprogramok kialakulását magyarázó *harmadik okcsoport a program-szerű vagy célprogramos megközelítés korábban említett tényezője* a direktív tervezésközpontú országok közgazdasági irodalmában és némileg a gyakorlatban is.

A célprogramos megközelítés az ágazati irányításból származó problémák megoldására irányuló kísérlet a centralizált modell keretein belül. Megemlíthető itt az ipar ágazati formában történő állami irányításából adódó néhány ismert gond, így a vállalatok ügyeibe való kicsinyes beavatkozás és adminisztratív túlszabályozás, amely a vállalati kezdeményezőképeség kibontakozása ellen hat, az ágazati minisztériumok birodalomépítő tevékenysége, a szűk főhatósági szemlélet, amely a hatásköri ütközések és szervezési, szervezeti, protokolláris problémák folytán gátolja a népgazdasági optimum érvényesülését, végül pedig az ágazatoknak a szűkös beruházásokért folytatott adminisztratív versenye, amely jelentős mértékben magyarázza az általános és krónikus túlköltési hajlamot és a beruházások szétforgácsolódását.

És hibák megszüntetése céljából két változatot dolgoztak ki a közgazdasági irodalomban. Az egyik a gazdaság decentralizált modelljének talaján áll, és a szocialista piacgazdálkodás logikájának megfelelően az állam tulajdonosi és közhatalmi funkcióinak szétválasztását javasolja. Itt a tulajdonosi funkciót nyereségérdekelte vállalatirányító társaságok és üzleti bankok, a közhatalmi (és ezen belül a szabályozási) funkciót pedig a központi funkcionális szervek (Országos Tervhivatal, Pénzügyminisztérium, Ipari Minisztérium, központi bank) látnák el [41]. Ez esetben irányítási szempontból nincs elvi különbség a könnyű-, nehéz-, kohó- és gépipar stb. között, vagyis nincs szükség az ágazatokra, amelyeket a természetes tervezés szükségletei hívtak életre ([39] 20. l.).

A másik változat a centralizált gazdaságirányítási modell alapján áll, és a megoldást ennek megfelelően annak kereteiben keresi. Alapgondolata

az a szervezéseméletből ismert helyes felismerés, hogy *a szervezeteket kell a feladatok megoldására szervezni, nem pedig fordítva, a már meglévő szervezeteknek kell feladatokat keresni*, mivel ez utóbbi esetben a korábbi feladatra létrehozott szervezet működése többé-kevésbé diszfunkcionális vagy ésszerűtlen, költséges lesz. Tehát a szocialista gazdaság irányítását is célokra irányultan, programszerűen kell szervezni. Ezt az NDK-ban a szükségletkomplexumok szerinti tervezésnek, a Szovjetunióban pedig programszerű megközelítésnek vagy komplex tervezésnek is nevezik.

Ezeknek jellegükben — de bizonyos szervezeti és dimenzionális korlátokkal — a magyar központi fejlesztési programok felelnek meg. A komplex tervezés több dolgot jelent: ágazatközi tervezést, társadalmi tervezést, hosszú távú programokat stb. Tehát szervezeti oldalról ez azt jelenti, hogy az ágazati versenyt elkerülendő, a céltól visszafelé terveznek (ezt hívták a húszas évek vitáiban teleologikus tervezési irányzatnak), és így adják ki a feladatokat is; részben a tervhivatal, részben ágazatközi bizottságok felelősek a végrehajtásukért.

A programszerű megközelítés sosem vált kizárólagossá a tervutasításos gazdálkodási rendszerű országok közgazdasági irodalmában és gazdaságirányítási gyakorlatában sem. Alapellentmondását nem túl nehéz felismerni: ha minden feladat kiemeltté válik, megszűnik a kiemeltség jelentősége, másrészt egy konkrét terület — például az életszínvonal alakulása — egyszerűen több problémakörnek is része (szociálpolitika, ösztönzés, növekedéspolitikai stb.). Klasszikus tervlebontható mechanizmus esetén a tervalku, szabályozó-lebontható mechanizmus⁹ esetén a szabályozási alku tovább folyik, immár nem (csak) az ágazati és a funkcionális minisztériumokkal, hanem a tárcaközi bizottsággal, az árhivatallal vagy más állami szervekkel is. A célprogramos megközelítés a centralizált gazdasági mechanizmusnak a tervalkuban megnyilvánuló érdekeltségi viszonyait nem változtatja meg: az alacsonyabb szint továbbra is a teljesítmény visszatartásában érdekelt.

A célprogramok néhány gyakorlati vonatkozása

A célprogramok *nem azonosak a KGST XXIX., budapesti ülésén elfogadott sokoldalú integrációs intézkedési tervvel*: ez utóbbi rövidebb távra szól (1976—1980-ra, illetve 1981—1985-re, míg a célprogramok 1976—1990-re), szervesen és közvetlenül beleépül valamennyi tagország népgazdasági tervé-

⁹ „A kialakult helyzetet az jellemzi, hogy gondosan ügyelve a decentralizált, vállalati önállóságon és jövedelmezőségi orientáción alapuló irányítási rendszer játékszabályainak fenntartására, valójában egy nehézkes, a *jövedelmezőségi mutatók nyelvére lefordított közvetett eszközökkel végrehajtott feladat- és forráslebontható rendszer működik*. Tekintettel arra, hogy a nem normatív szabályozó eszközök egy részletezett jövedelmezőségi tervelőirányzathoz igazodnak — objektív mérce híján nem is igazodhatnak máshoz —, az erre épülő döntési mechanizmus értelemszerűen erősíti az ágazatok irányító szerepét. Intézményes kereteket, »játékteret« biztosít a már korábban fellépő — csak informálisan megvalósuló — feladatlebonthatóhoz, a partikuláris érdekek erősödéséhez. Végül, amikor a folyamat már beindult, a szabályozás nem normatív elemeinek tartóssá válásához hozzájárul az a hatalmi pozíciók megtartásából származó, a funkcionális szervekre is érvényes érdek, hogy az új helyzetben *nem a normatív szabályozók (árak, járulékok, nyereségadó), hanem inkább a differenciált pénzügyi eszközök határozzák meg a jövedelmi pozíciókat*. Ezért valós hatalmuk elsősorban az olyan irányító szerveknek van, amelyek ebben az elosztásban valamilyen módon részt vesznek, még inkább, ha irányíthatják azt” ([1] 75. l.).

be, és a fűtőanyag-szállítások növelése érdekében a Szovjetunió területén eszközölt beruházásokra koncentrál, azaz főként a fűtőanyag-termelés és az ehhez kapcsolódó infrastruktúra közös erőből történő fejlesztését célozza. Ennyiben kevesebb, mint a „nyers- és fűtőanyag-” célprogram, amely a távlati felhasználást, a nyersanyagtermelést, a hazai energiaforrások kiaknázását, atomerőművek és atomerőművi berendezések közös építését, a távlati energiafelhasználás szerkezetét stb. is magában foglalja, és nem kapcsolható a hosszú távú terv (ahol van ilyen) időarányos részéhez, továbbá maga a célprogram (illetve az alprogramok) nem tartalmazzák a kétoldalú szállítási szerződéseket (natúrális részletezettséggel lebontva).

A KGST Nemzetközi Intézete által kidolgozott módszertan [24], valamint a XXX. ülészakot követő szakirodalmi megnyilatkozások (többek közt [40], [37], [29]) alapján azonban az a benyomás alakulhatott ki, hogy egyes célprogramtervezetek egyfajta „ágazati” nemzetközi optimumot céloznak meg, és a fentebb idézett állásfoglalással szemben egyes értelmezések szerint a hosszú távú, natúrális és nemzetek feletti tervezési gyakorlat bevezetésének kísérleteként tűnhettek fel. A nemzetek felettséget mindenekelőtt a nemzetközi (KGST-) szinten számított ágazati optimum és a natúrális terv kötelező jellege biztosította volna. Ugyancsak jellemző lett volna bizonyos elképzelések szerint az, hogy a célprogramok jelentős összegű, a jelenlegi beruházási hitelezés mértékét jóval meghaladó nemzetközi eszközmozgással jártak volna, pontosabban a tagországok anyagi eszközeinek egyesítésével létrehozott és a sokoldalú integrációs intézkedési terv analógiájára (annak felnagyításaként) elképzelt nagy, közös létesítmények építése lett volna a KGST-célprogramok fő anyagi tartalma ([15], [38]). Így a célprogramok mint a sokoldalú nemzetközi együttes vagy *közös tervezés* eszközei a tervkoordinációval azonos vagy azt megközelítő jelentőségű integrációs eszközökké, lényegében hosszú távú, natúrális mutatókon alapuló államközi kötelezettségvállalást jelentő, közös tervezési okmányokká váltak volna.

A nemzetközi ágazati optimum adott formában történő megvalósítása két alapvető módszertani szempontot helyez előtérbe: *a nemzeti szuverenitás és a natúrális optimalizálás kérdését*. A KGST-ben, amely szuverén államok integrációja, mint láttuk, a nemzetközi optimum csak a nemzeti optimumok eredőjeként adódhat. Másrészt az is magától értetődőnek tűnik, hogy árutermelő társadalomban az árullentmondás következtében semmilyen optimum sem határozható meg *ex ante* natúrálisan. Az optimális tervezésben a szükségletek és eszközök mint különböző használati értékek egybevetése és összemérése csak értékben történhet. Végül megjegyzendő, hogy az ágazati optimum fogalma közgazdaságilag nem értelmezhető, mivel az ágazat nem tulajdonosa az állóeszközöknek, és nem az ágazat a tervgazdálkodás alanya, amely optimalizál, hanem az állam.¹⁰

E két elméleti probléma a gyakorlatban a nemzeti és nemzetközi tervek összeegyeztethetősége, valamint olyan nemzetközi együttműködési mechanizmus kialakítása feladatában jelentkezik, amely figyelembe veszi, hogy az egyes tagországokban eltérő gazdasági mechanizmusok működnek. Ezért nem meglepő, hogy a vitákat lezáró XXXII. ülészak határozatában a tagországok kormányfői az ország valós saját és közös érdekeit megfogalmazva, nem vették figyelembe a javaslatok említett, a realitásokkal nem számoló vonásait.

¹⁰ Hasonlóképpen foglalt állást Balassa Ákos ([3] 109—111. l.).

A határozatban ugyanis szó sincs arról, hogy a célprogramok természetes kötelezettségeket tartalmazó sokoldalú egyezmények volnának. A célprogram nemzetközi, közös tervezési okmány, tartalmilag azonban *keretegyezmény*, „... hogy dolgozzanak ki és kössenek meg sokoldalú és kétoldalú egyezményeket a konkrét kérdésekben való együttműködésről” (Közlemény, központi lapok, 1978. június 30.). A mezőgazdasági célprogram, mivel benne a kétoldalú egyezmények dominálnak, jellegzetesen különbözik a sokoldalú integrációs terv analógiájára elképzelt tervezetektől. Ez úgy is fogalmazható, hogy a KGST-országok többoldalú együttműködésének összefoglaló dokumentumaként elfogadott terv a tanács belső dokumentumának minősül, amelynek az a rendeltetése, hogy segítse a gazdasági együttműködés koordinálását, anélkül azonban, hogy az egyszersmind a KGST-országok népgazdaságának tervezési dokumentuma lenne [37]. A célprogram a tervekészítés időszakában koncepcionális jellegű, továbbá a különféle kétoldalú állam- és vállalkozói együttműködési egyezmények összefoglaló dokumentuma. Mivel az erőforrások elosztása a nemzeti tervező szervek joga, és az ő prioritásaik függvénye, a hosszú távú együttműködési célprogram forrásblokkja csak nemzeti szinten dolgozható ki ([11], [12]).

Az intenzív fejlődési típusra való átálláshoz szükséges külső források igénye (tőkehiány), a korszerű technika hiánya, a versenyképes termékek és piaci szervezeti hiánya, a modern vállalatvezetési ismeretek és a vállalkozói típusú vállalati vezetők hiánya számos KGST-országban megfigyelhető. Ezért egyértelműnek tűnik, hogy a szépen hangzó jelszavak ellenére a kelet—nyugati együttműködést KGST-kooperációval „kiváltani”, azaz helyettesíteni kívánó, különösen a kitermelő iparban és a gépiparban évtizedek óta időről időre fölvetődő elképzeléseknek nem túl sok köze van a valóságos lehetőségekhez, amelyeknek talaján fölöttébb sovány eredmények várhatók tőle, bár olykor még ma is, és a gazdaság egészére vonatkoztatva is hallhatók [19]. Éppen ezért tűnik helyes és fontos döntésnek a KGST XXII. ülészakának határozata, amely a KGST-együttműködés elmélyítését a kelet—nyugati együttműködés fejlesztésével párhuzamosan tartja szükségesnek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a hazai fejlesztéspolitikában jelentkező autark és KGST-autark tendenciák, a kollektív önellátást célzó elképzelések megalapozatlannak tűnnek, mert ebben partnereink nem érdekeltek, mivel — mint azt több elemzés is bemutatta — ennek objektív, reálgazdasági feltételei is hiányoznak ([21], [22]). Nem meglepő, hogy a KGST mint közösség — közös dokumentumai szerint — nem törekszik erre.

Konkrétan: a KGST hosszú távú együttműködési célprogramjai olyan *keretegyezmények*, amelyek alprogramokat tartalmaznak. Ezek az alprogramok az érdekelt KGST-tagországok között döntően kétoldalú egyezmények formájában konkretizálódnak a középtávú tervek koordinálása során. A *célprogramok* tehát beleillenek a KGST-országok világgazdasági integrálódásának folyamatába, *nem kollektív importhelyettesítő fejlesztéseket céloznak, és nem a nemzetek feletti utasításos tervezés módszerével valósulnak meg.* A célprogramok ezért nem tekinthetők új fázisnak a KGST-együttműködés fejlődésében. Amint arra már a tagországok tervgazdasági folyóiratainak 1978. évi közös, integrációs számában Georgi Georgiev bolgár ([12] 1156—57. l.) és Zdenek Šedivy csehszlovák tervhivatali elnökhelyettes rámutatott: „Ma már köztudott, hogy az együttműködési célprogramok nem lehetnek és nem is válnak a kiegyensúlyozott kapcsolatok széles komplexumává, valamint az is,

hogy a vonatkozó területeken nem helyettesíthetik a KGST-országok közötti kétoldalú tervkoordinációt” ([34] 1166. l.). Amint az a bolgár szerző tanulmányából részletesebben kitűnik, az egyes alprogramokban érdekelt országok a tervkoordináció során kötnek szerződéseket, amelyekben a részleteket konkretizálják. Például a hmelyicki atomerőművel kapcsolatos beruházási hozzájárulások mértékét, valamint az erőműben termelendő energia mennyiségét a tervkoordinációhoz csatolt jegyzőkönyvben tisztázzák, és az éves villamosenergia-szállítási mennyiségeket *évente* határozzák meg *kétoldalúan*, s az érdekelt tagországokból ténylegesen szállított áruk értékéből kiindulva pontosítják ([2] 1197. l.). *Ez szemléletesen mutatja, hogy a hosszú távú együttműködési célprogram megvalósítása nem alternatívája, hanem szerves alkotórésze a KGST-együttműködés adott, jelenleg funkcionáló mechanizmusának.* A célprogram keretében megvalósuló gyakorlati együttműködés beleillik a KGST-együttműködés hagyományos eszközrendszerébe, mert részben az ötéves tervek koordinációjában valósul meg (jegyzőkönyv), részben a középtávú és az éves árucere-forgalmi szerződések rendszerében, hiszen az előző évi külkereskedelmi szaldó figyelembevétele alapján módosítják a tárgyévi szállítási mennyiségeket. Ez a beruházási hozzájárulási szerződésekre is vonatkozik, amelyek szerint azután, hogy a nyersanyagexportőrök törlesztették a — jelenleg még mindig nem valorizált — csúszó árbázison nyújtott célhiteleket, a további szállításokat már (a kétoldalú kereskedelmi gyakorlatban az utóbbi években általánossá vált módszer szerint) a közös létesítmények termékeinek szállítását is „meghatározott áruk ellentételezésével köthetik össze” ([32] 32. l.). Más szóval a törlesztés után már a nyersanyag-exportőr választhatja ki, hogy az importőr ország kínálatából mit és mennyit fogad el megfelelő keménységű ellentételként, ami nem jelent a KGST-nyersanyagimport általános feltételeinél kedvezőbb, illetve biztonságosabb beszerzési lehetőséget.

Mindez rávilágít arra, hogy a célprogramok megvalósítása miért irányítja a figyelmet a Komplex Program ma még jórészt megvalósítatlan valutáris-pénzügyi fejezetének jelentőségére. Az áru- és pénzvviszonyok ugyanis a célprogramokban a beruházási együttműködés mértékére mind a tervezés, mind a végrehajtás időszakában aktív hatást gyakorolnak: így a szerződéses árak színvonalától, a hitelezés feltételeitől stb. függ az egyes országok érdekeltiségének mértéke ([6], [16]). Az egyes tagországok ugyanis nem a közös erőfeszítéssel létrehozott projektum összes többletértékében, hanem csak saját gazdasági tevékenységük hatékonyságát emelő részének nagyságában érdekeltek ([36] 107. l.). A hitelezés — és ezen belül a beruházási hitelezés — pedig közzismerten a szocialista integráció pénzügyi rendszerének egyik további tökéletesítést igénylő területe, mivel — amint ezt több tagország szak-sajtójában több közlemény is tárgyalta — a csúszó árbázison nyújtott hitel valorizációja egyelőre megoldásra váró probléma, mert sem a kedvezményes áru elővásárlás (a törlesztést követő hosszabb időszakban), sem az értékállandósági záradék alkalmazása, sem a termelőkapacitás közös vállalatként történő működése (amit a beruházási erőfeszítés közös jellege indokolna, s az éves termelésből való alaptőke-hozzájárulás arányában való természetes részesedést jelentene) irányában ez ideig nem történt még előrelépés. Itt is probléma jelentkezik a kamat jövedelem-újraelosztó és normatív gazdaságossági funkcióját illetően, mind mértéke, mind elszámolási rendje, mind tényleges átutalhatósága vonatkozásában.

A KGST hosszú távú együttműködési célprogramjai és a KGST monetáris rendszere közötti összefüggés azonban nemcsak a „nyers- és fűtőanyag-” célprogramnál érzékelhető, hanem a többinél is. A mezőgazdasági célprogramnak az értékviszonyokkal való összefüggését mutatja, hogy a mezőgazdasági termelés jelentős beruházásigénye, igen rossz exportgazdaságossága és nagy tőkésimport-tartalma miatt az érdekeltség mértékét az érintett országok kétoldalúan fogják egyeztetni. Magának a célprogramnak egyik kiemelt alprogramja a KGST-be irányuló mezőgazdasági kivitel gazdasági ösztönzésének és ösztönzőttségének még megoldatlan problémája, amiről külön is szólt az 1981. évi szófiai KGST-ülésszakon a bolgár, a magyar és a román kormányfő is.

A célprogramok és a monetáris rendszer összefüggése különösen szembe-tűnő a gépipari célprogram esetében. A nagyszámú kooperáló bonyolult kölcsönös kapcsolata által jellemzett gépiparban a természetes számbavétel és ösztönzés elkerülhetetlenül vezet a KGST-országok szakirodalma által gyakorta bírált végtermék-szemlélethez¹¹ és a vállalaton belüli autarkia kedvezőtlen jelenségeihez. Mivel a műszaki és a gazdasági fejlődés jellege folytán az alkatrész önálló árucikké vált, ennek következtében mind a gazdaságos sorozatú, tömegszerű, mind a speciális igényeket kielégítő, egyedi vagy kis-szeriás, minőségi alkatrészek gyártása önálló ipari tevékenységi ágga fejlődött, a nemzetközileg versenyképes gépipar kooperációigénye hallatlanul megnőtt. Mivel egyetlen végtermék előállításához 100—400 különböző kooperáló nemritkán 5—10 ezer eltérő alkatrészt szállít, úgy tűnik, a közvetlen vállalatközi együttműködést e téren számottevő mértékben nem képes helyettesíteni a korlátozott áttekintőképességű és munkabírású központi tervező szervek kezdeményezése. Ezért fölöttébb indokoltnak és helytállónak tetszik az az állásfoglalás, hogy a mintegy 100 együttműködési feladatot tartalmazó gépipari célprogramot a kulcsproblémákra kell összpontosítani; más szóval, hogy a célprogram a gépiparban csak az együttműködés fő vonásait hivatott kijelölni, ami nyilvánul abban is, hogy a gépipari célprogram csak egyes esetekben jár új kapacitások létrehozásával, tartalmát főleg a kooperációk bővítése adja majd ([27], [23]). A vállalatközi kapcsolatokban pedig az elszámolások, árak kitüntetett szerepe aligha szorul bizonyításra.

A KGST-együttműködésben tehát párhuzamos előrelépés szükséges a tervezés és a pénzügyi rendszer fejlesztésében, mert az egyik lemaradása előbb-utóbb a másik lemaradását is maga után vonja. Mivel a világgazdasági integrálódás folyamata a rugalmas alkalmazkodóképesség fokozását parancsoló feladatként állítja különösen a kisebb európai KGST-országok gazdasága elé, úgy tűnik, a szocialista országok együttműködése is akkor lehet igazán hatékony, ha az exportorientációt, a világgazdasághoz való alkalmazkodást segíti elő. Ez pedig a jelenlegi körülmények között az áru- és pénzviszonyok aktivizálását tenné szükségessé. A nemzetközi szocialista

¹¹ Schweitzer Iván és Róth András színvonalas elemzésükben [33] a végtermék-szemléletet főként a nagy sorozatokban való egyoldalú termelői érdekeltségre vezetik vissza. Ezt nem vitatva, hozzá kell tenni, hogy a központ aligha tenné a sokszor — és az egyes országok központi pártasajtójában is — megbírált tonnatervben érdekeltté a vállalatot (amiből a nagy sorozatokban való egyoldalú érdekeltség adódik), ha a centralizált gazdasági mechanizmus mellett más módja is volna a számonkérésre és az irányításra, mint a természetes egységben történő számbavétel.

áruviszonyok aktivizálódása végső soron a belső, nemzeti gazdasági mechanizmus átfogó reformjának függvényében valósulhat majd meg. Ez ma nem látszik közeli eshetőségnek, azonban a KGST-országok érdekei és fejlődésük objektív irányzatai hosszabb távon ilyen irányú változást igényelnek.

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: A gazdaságpolitika és a szabályozórendszer kapcsolata a világgazdasági válság után. Pénzügykutatási Intézet, 1977. szeptember.
- [2] *Bajbakov, Ny.*: A hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében. Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.
- [3] *Balassa Akos*: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [4] *Bauer Tamás*: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [5] *Bognár József*: A KGST kapcsolódása a világgazdasághoz a korszakváltás után. In: A fejlődés és együttműködés századvegi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [6] *Brendel, G.*: Die planmäßige Ausnutzung der Ware-Geld-Beziehungen in der Wirtschaftszusammenarbeit der RGW-Länder. Wirtschaftswissenschaft, 1979. 5. sz.
- [7] *Csaba László*: A KGST áru- és pénzviszonyok szerepe a világgazdasági fejlődés új szakaszában. Pénzügyi Szemle, 1980. 1. sz.
- [8] *Csaba László*: A regionális együttműködés és a valutakonvertibilitás néhány problémája Kelet-Európában. Pénzügyi Szemle, 1980. 5. sz.
- [9] *Csaba László*: A KGST együttműködési mechanizmusának néhány időszzerű problémája. Jogtudományi Közlöny, 1980. 11. sz.
- [10] *Economic Integration: Worldwide, Sectoral, Regional.* McMillan, London, 1976. (A budapesti közgazdász-világkongresszus anyagai. Magyarul lásd: Gazdaság, világkongresszusi különszám.)
- [11] *Gavrilov, J. O.*—*Motorin, I. F.*: Vzaimosvzjaz DCPSZ sz nacionalnim planirovanijem. Izvesztijija Akagyemii nauk SZSZSZR, Szerija Ekonomiceszkaja, 1979. 3. sz.
- [12] *Georgijev, G.*: A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének. Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.
- [13] *Inotai András*: Az EGK a 70-es években. Az MTA Világgazdasági Kutató Intézete Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei. 1978. július.
- [14] *Inotai András*: A regionális integrációk az új világgazdasági környezetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [15] *Jakusin, A. A.*: Toplivno-energetyiceszkaja probléma i mezsdunarodnoje szotrudnyicesztvo. Izvesztijija Akagyemii nauk SZSZSZR, Szerija Ekonomiceszkaja, 1978. 4. sz.
- [16] *Karavejev, V. I.*: O formah i mehanyizme investyicionnovo szotrudnyicesztva sztran SZEY. Izvesztijija Akagyemii nauk SZSZSZR, Szerija Ekonomiceszkaja, 1978. 5. sz.
- [17] *Kádár Béla*: A világkereskedelem viszonylati szerkezetének átalakulása. Külgazdaság, 1978. 5. sz.
- [18] *Knyziak, Z.*: A nemzetközi tervezés elemei a nemzeti fejlesztési tervekben. Közgazdasági Szemle, 1975. 9. sz.
- [19] *Kozma Ferenc*: A magyar népgazdaság szelektív fejlesztése a szocialista gazdasági integrációban. Társadalmi Szemle, 1978. 10. sz.
- [20] *Köves András*: A világgazdasági integrálódás a gazdaságfejlesztés iránya. Gazdaság, 1977. 4. sz.
- [21] *Köves András*: A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet kereskedelem: közös és eltérő problémák. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.
- [22] *Köves András*: A Szovjetunió a világkereskedelemben. Külgazdaság, 1980. 10. sz.
- [23] *Kresák, J.*: A KGST-tagországok hosszú távú célprogramjai. Hospodářské noviny, 1978. 25. sz.
- [24] *Litvjakov—Ultanbajev—Witwer—Tede*: A hosszú távú együttműködési célprogramok helye és szerepe a KGST-országok tervezési együttműködésében. A KGST Nemzetközi Intézete, Moszkva, 1977.
- [25] *Machová, D.*: Tervszerűség, termelési viszonyok, integráció. Politická Ekonomie, 1976. 9. sz.

- [26] *Moldovan, R.*: Economic Cooperation between the Socialist Countries. Revue Roumane des Sciences Sociales. Serie des Sciences Économiques, 1970. 2. sz.
- [27] *Nagy Ferenc*: A szocialista gazdasági integráció fejlesztésének fontos állomása. Társadalmi Szemle, 1978. 8—9. sz.
- [28] *Nove, A.*: Principal Problems of Soviet Planning. In: Nove, A.: Was Stalin Really Necessary? Allen and Unwin, London, 1964.
- [29] *Nyers Rezső*: A KGST sokoldalú integrációs intézkedési terveinek hatása a magyar népgazdaságra 1976—80 között. Közgazdasági Szemle, 1977. 4. sz.
- [30] *Palánkai Tibor*: A nemzetközi gazdasági integráció. In: Nyilas József (szerk.): Korunk világgazdasága. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [31] *Pavelcsák Ágnes—Kiss Tibor*: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- [32] *Pécsi Kálmán*: A valutáris és pénzügyi viszonyok időszerű kérdései a KGST-ben. Külgazdaság, 1979. 9. sz.
- [33] *Schweitzer Iván—Róth András*: Miért nincs elég pótalkatrész? Figyelő, 1979. 29. sz.
- [34] *Šedivý, Z.*: Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében. Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.
- [35] *Sein, N. V.*: Nyekotorije problemi razvityija i szoversensztvovanyija vzaimnih valjutno, finanszovih odnosenyij sztran-csenov SZE V na szovremennom etape razvityija szocialiszticeszkoj integrácii. (Előadás a sokoldalú KGST pénzügyi konferencián, Sopron, 1980. október)
- [36] *Sirjajev, J. Sz.*: Szocialista nemzetközi munkamegosztás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [37] *Stancu, S.*: Jelentős esemény a KGST-tagországok gazdasági együttműködésének fejlődésében. Revista Economica, 1978. 27. sz.
- [38] *Starzyk, K.*: A hosszú távú KGST-célprogramok. Gospodarka Planowa, 1977. 10. sz.
- [39] *Szamuely László*: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [40] *Szita János*: A gazdasági integráció útján. Közgazdasági Szemle, 1976. 9. sz.
- [41] *Tardos Márton*: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.
- [42] *Valouch, J.*: Kiválasztott iparágak és termékfajták együttes tervezésének módszertana. Plánované hospodářstvi. 1978. 8. sz.
- [43] *Viner, J.*: The Customs Union Issue. New York, 1950.

Alapi—Dolesch—Nagy—Patóh—Zaidai:

A LETÁROZÁS SZERVEZÉSE

(Számviteli szervezési útmutató sorozat)

A vállalat életében igen fontos mozzanat a leltározás. Jelen útmutató az új jogszabályoknak megfelelően tartalmazza a leltározás szabályait, módszereit és ügyviteli leírását. Így részletesen szól a leltározás konkrét gyakorlati lebonyolításáról, az alkalmazható technikai eszközökről és a leltárral kapcsolatos adatfeldolgozási megoldásokról. Ajánlást tartalmaz a számítógépes megoldáshoz és a leltározási szabályzat összeállításához. Az általános feladatok ismertetésén túlmenően a kötet a sajátos ágazati leltározási problémák megoldási lehetőségeit is tartalmazza.

144 l., fűzve 49,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PÉCSI KÁLMÁN:

A Szovjetunió szerepe a KGST-együttműködésben

A KGST-együttműködés kérdései a hivatalos szervek és a tudományos kutatók érdeklődésének homlokterébe kerültek. Egyrészt értékelni kell az 1971-ben elfogadott Komplex Program megvalósításának tízéves tapasztalatait, másrészt választ kell adni a hetvenes években lezajlott — belső és külső okok által kiváltott — változásokra, illetve új körülményekre. Az említettek figyelembe vevő mély elemzés alapján határozható csak meg az elkövetkező évtized rövid és középtávra vonatkozó cselekvési vezérfonala.*

Napjainkra már befejeződtek a KGST-országok kommunista és munkáspártjainak kongresszusai. Ezek kiemelt helyen foglalkoztak a KGST-együttműködés elemzésével, erősítésének szükségességével. Sorukból kiemelkedik az SZKP XXVI. kongresszusa. A XXVI. kongresszus szerint az SZKP és a többi testvérpárt azt tűzi ki célul, hogy a következő két ötéves terv váljék a szocialista országok intenzív termelési és tudományos-műszaki együttműködésének időszakává. A feladat megvalósításának fő vonalait is meghatározták. *Első helyen szerepel a tervek koordináció kiegészítése a gazdaságpolitika egészének egyeztetésével.*

Napirendre kerülnek az olyan kérdések is, mint a gazdasági mechanizmusok szerkezetének közelítése, a közvetlen kapcsolatok továbbfejlesztése a kooperációban részt vevő irányító szervek és vállalatok között, valamint közös vállalatok létrehozása. Lehetségesek az erőfeszítések és források egyesítésének más formái is.

Szó volt a piac kérdéseiről is. „Mi mindnyájan érdekelték vagyunk abban, hogy a szocialista piac képes legyen kielégíteni közösségünk országainak növekvő szükségleteit... Az egymás gazdasági lehetőségeinek kiegészítéséből származó haszon természetesen nem kizárólag üzleti mércével mérhető... A feladat megoldása a testvéri országok elválaszthatatlan érdekazonosságának mélyeséges megértését követeli meg” [4]. Szó volt a Nyugattal folytatott gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséről is.

Különös jelentőségű a kongresszus állásfoglalása a szocialista államok közeledésének folyamatáról. „Ez a folyamat továbbra is fejlődik. De nem mossa el a szocialista országok nemzeti és történelmi sajátosságait. Társadalmi életük, gazdaságszervezésük formáinak változatosságában azt kell látni, ami a valóságban van: a szocialista életmód meghonosodása útjainak és módszereinek gazdagságát” [4].

Mint látható, sok új és nagy problémáról van szó. Ezért vetette fel L. I. Brezsnyev a kongresszuson, hogy bizonyára hasznos lenne, ha ezeket a problémákat a közeljövőben a testvérországok vezetői közösen vitatnák meg. Látható, hogy szükség van az új, elvi jelentőségű, gazdasági és gazdaságirányítási kérdések mielőbbi mély elemzésére és gyakorlati javaslatok

* Hozzászólás Patai Mihály „A KGST együttműködési mechanizmusáról” című cikkéhez [3].

kidolgozására. Ezért minden alkotó, realitásérzékkel bíró javaslat, megköze-
lítés érdeklődésre tarthat számot.

Az említett cikkben a magyar és a KGST-országok közgazdasági iro-
dalmában felvetett elemzések és javaslatok általánosítása, valamint saját
kutatási eredményeinek alapján Patai Mihály a KGST együttműködési me-
chanizmusának javítására figyelemreméltó javaslatokat tesz. Véleményem
szerint javaslatainak többsége helyes irányba mutat. (Így például különö-
sen a gazdasági növekedés közös problémáit, a kelet—nyugati kapcsolato-
kat, az energiakérdést, a szakosítás és kooperáció, a külkereskedelmi el-
számolási rendszer helyzetének elemzését és a javaslatai irányát illetően
felvetettek.) *Különösen fontos a transzferábilis rubel szerepének növelése és
a nemzeti valuták fejlődése közötti dialektika elméleti általánosítása,* továbbá
az elemzések komplex jellegére irányuló javaslatok bátor felvetése.

Ugyanakkor azonban a cikkben, elsősorban a hetvenes évek végén
kialakult reálfolyamatok nem kellő figyelembevétel miatt, néhány olyan
következtetést is levon a szerző, amelyeknek helyessége megkérdőjelezhető.
Ezek elsősorban a Szovjetunió KGST-együttműködésben játszott szere-
pének helyes értelmezésével, Kelet-Európa tényleges gazdasági lehetőségei-
nek túlbecsülésével, az egységes, illetve „homogén” KGST-képpel, vala-
mint a közeledés két- és sokoldalú útjainak (például a kis integráció) kér-
déseivel kapcsolatosak. Az előttünk álló feladatok megoldására irányuló
építő javaslatok kidolgozása nagymértékben az említett problémákra
adandó válaszungól függ.

A Szovjetunió mint a KGST-együttműködés magja

Mindenekelőtt *vizsgáljuk meg a Szovjetunió szerepét a KGST-együtt-
működésben!* A szovjet gazdaság meghatározó szerepe a KGST-ben a Szov-
jetunió óriási méreteiből és gazdaságának mai teljesítményéből következik.
A Szovjetunió a KGST-országok együttes termelésének megközelítőleg 70
százalékát képviseli. Ezt bizonyítják az 1. sz. táblázat adatai.

A *Szovjetunió* gazdasága — rendkívüli méretei miatt is — a KGST
keretei között gazdaság-kiegyensúlyozó és *a gazdasági növekedést jelentősen
befolyásoló szerepet tölt be.** E szerep az eltelt időszakban főként abban mu-
tatható meg, hogy a Szovjetunió döntő részben vállalta a tagországok
nyersanyag-szükségletének fedezését, holott ez — az export előnyössége
dacára is — nem volt problémamentes a szovjet gazdaság számára. Egy-
idejűleg a Szovjetunió a tagországok késztermékeinek biztos felvevőpiaca
volt az elmúlt időszakban. A KGST európai tagországainak gazdaságai
úgy kapcsolódhattak egymáshoz, hogy a fejlődési problémák egy részét a
szovjet gazdaság megoldotta. Ezért is állott elő az a helyzet, hogy az egyes
tagországok gazdasága sokkal szorosabban kapcsolódik a Szovjetunióhoz,
mint a közösség többi országához. A hetvenes évek végén a KGST-országok

* A szovjet gazdaság gyakorlatilag és naturálisan az együttműködés kezdetétől fogva
nyersanyagszállításai és felvevőpiacának hatalmas méretei következtében már *integráló* sze-
repet töltött be. Természetesen abban az időszakban e kifejezést a közgazdasági irodalom
még nem ismerte, de nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban az integráció is előbb érvényesült,
mint e fogalom általánosítása. Előbb ugyanis nagy területű gazdaságoknak (például az
Egyesült Államoknak is) mindig (belső) integrációt kellett megvalósítaniuk. Ismeretes, hogy
az amerikai közgazdasági irodalomban az integrációhoz kapcsolódó gondolatok az Egyesült
Államok gazdaságtörténetéből kerülnek bevezetésre.

A Szovjetunió és a többi KGST-ország részesedése
egyres főbb termékek KGST-szintű termeléséből 1979-ben

1. sz. táblázat

Megnevezés	Mértékegység	Szovjetunió		A többi KGST-ország ^a		Összesen
		természetes mértékegységben	százalékban	természetes mértékegységben	százalékban	
Elektromos energia	mrd kWó	1283,2	75,0	419,9	25,0	1653,1
Kőszén	Mt	496,5	67,0	241,2	33,0	737,7
Barnaszén	Mt	161,1	26,0	469,5	74,0	630,6
Nyersolaj	Mt	585,6	97,5	14,7	2,5	600,3
Földgáz	mrd m ³	378,9	89,0	47,0	11,0	425,9
Hengerelt áru	Mt	103,2	68,0	48,1	32,0	151,3
Cement	Mt	123,0	64,0	69,6	36,0	192,6
Fenyőfűrészáru	M m ³	99,6	81,0	23,0	19,0	122,6
Hús	Mt	8,9	53,0	7,8	47,0	16,7
Cukor	Mt	10,6	47,0	11,9	53,0	22,5
Gabonafélék	Mt	179,2	70,0	76,7	30,0	255,9
Burgonya	Mt	90,9	60,0	62,2	40,0	153,1
Gyümölcsfélék	Mt	16,3	58,0	11,7	42,0	28,0
Mútrágya (hatóanyagban)	Mt	22,1	60,0	14,6	40,0	36,7
Fémvágó szerszámgépek	ezer db	230,2	74,0	140,8	26,0	371,0
Kombájnok	ezer db	160,3	75,0	52,9	25,0	213,2
Tehervagonok	ezer db	64,6	60,0	44,3	40,0	110,9
Autóbuszok	ezer db	79,1	66,0	41,0	34,0	120,1
Növényvédőszerrek	ezer db	284,0	62,0	174,0	38,0	458,0
Bőr cipők	millió pár	740,0	59,0	515,0	41,0	1255,0
Sőr	millió hl	63,3	43,0	83,1	57,0	146,4
Lakosság	millió fő	264,5	68,0	120,4	32,0	384,9

Forrás: [11].

^a Vietnam nélkül (termelési adatai nem szerepelnek az évkönyvben).

teljes külkereskedelmi forgalmából a Szovjetunió részesedése kb. 35 százalék.

A szovjet gazdaság e kialakult szerepe ma és az elkövetkező időszakban mindvégig erőteljesen hat a tagországok gazdaságára. A Szovjetunió termelőerőinek állapota, azok korszerűsödése, felfevőpiaci igényei és azok bővülése, a nyersanyagellátásban kialakult kulcsszerepe befolyásolja a KGST európai tagországainak gazdasági növekedését a jövőben is. Ugyanakkor ezen országok fontos árucsoportokban, például mezőgazdasági termékek és élelmiszerek, gépek és berendezések, valamint ipari fogyasztási cikkek vonatkozásában szovjet szükségleteket elégítenek ki, nem jelentéktelen mértékben. Mindez a kölcsönös gazdasági egymásrautaltság növekedését hűzza alá. Emiatt igen nehéz egyetérteni azzal a kijelentéssel, hogy „A középkelet-európai — alapvetően nyílt típusú — KGST-tagállamok legfőbb problémája napjainkban a beszűkült külgazdasági mozgástér. A térség gazdaságai a világ két kiemelkedően integrálódott egysége, Nyugat-Európa és a Szovjetunió közé szorultak. Ilyen fejlett, integrált közösségekkel a kapcsolódási pontok kialakítása rendkívül nehézkes, gyakran lehetetlen” ([3] 1463. l.). A tények és elemzésük ezt az állítást nem bizonyítják.

A Szovjetunió a múltban és ma is különleges szerepet játszik a KGST-

országok között. E szerepet azoknak a mennyiségi és minőségi, gazdasági és politikai összefüggéseknek az egész sora domborítja ki, amelyek a Szovjetunió fontosságát a mai világgazdaságban is aláhúzzák.

A Szovjetunió gazdaságilag a legerősebb szocialista ország, hatalmas természeti és ipari potenciállal. Mint a KGST gazdasági és politikai erejének legjelentősebb képviselője, a Szovjetunió a politikai stabilitás legfőbb garanciája Kelet-Európában. A világgazdaságban kialakult súlya, a békés gazdasági versenyben betöltött szerepe, a KGST keretein belül kialakult helyzete és belső adottságai sajátos helyet biztosítanak számára a nyolcvanas években is.

E kérdéskörrel kapcsolatos továbbá Patai Mihálynak az együttműködés elemzéséhez kiindulópontként felhasznált „axióma”-kérdése. Ezen tételek közül az egyik: „A gazdasági nyitottság, illetve zártság függvényében az integrálódási érdekelttség nem azonos erősségű az egyes tagállamokban. A Szovjetunió természeti kincsekben gazdag, óriási termelőkapacitással, belső piaccal rendelkező nagyhatalom: elvben egy jellegzetesen zárt gazdaság” ([3] 1451. l.). Ezzel kapcsolatban két kérdést kell megvizsgálni: 1. Mi is történt valójában a hetvenes években a szovjet külgazdaságban? 2. Miként is kell értelmezni a zártságot?

A hetvenes években a külkereskedelem a szovjet gazdaság egyik legdinamikusabb és leghatékonyabb szektora volt. Ezt a 2. sz. táblázat adatai bizonyítják.

A Szovjetunió külkereskedelmi forgalmának növekedése 2. sz. táblázat
1970 és 1979 között

Megnevezés	1970		1979		1979/ 1970 (százalék)
	Mrd Rb	Százalék	Mrd Rb	százalék	
A külkereskedelmi forgalom alakulása	22,079	100,0	80,290	100,0	364
Ebből: KGST-országok	12,284	55,5	41,637	52,0	339
fejlett tőkésországok	4,694	21,2	25,754	32,0	550
Bruttó társadalmi termék	634,5	—	1028,1	—	160
Nemzeti jövedelem	289,9	—	438,3	—	157

Forrás: [8].

Az adatokból láthatóan a külkereskedelem növekedése jelentősen megelőzte mind a bruttó társadalmi termék, mind a nemzeti jövedelem növekedését. Míg 1970-ben a külkereskedelem a bruttó nemzeti termelés 3,4 százalékát, addig 1979-ben 7,8 százalékát tette ki. A magyar szakmai közvélemény a nyitottság e mutatóját inkább a nemzeti jövedelemhez viszonyítva ismerte. Ezért ezt is szükséges figyelembe venni. Így számítva, 1970-ben a külkereskedelem a nemzeti jövedelem 7,7 százalékát, 1979-ben 18,4 százalékát tette ki. Az időszak egészét tekintve a nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedésére a külkereskedelmi forgalom 2,4 százalékos növekedése jutott a korábbi időszakok 1—1,2 százalékos növekedésével szemben.

E számok azonban önmagukban csak a dinamikát mutatják. Szükséges más országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal történő össze-

hasonlítás. Amerikai közgazdászok összehasonlító árszerkezetben a következő megállapításra jutottak. A szovjet külkereskedelem részesedése a szovjet GNP-ben exportoldalon 1950-ben 2,7; 1960-ban 3,6; 1970-ben 5,4 és 1977-ben 6,7; importoldalon pedig 1950-ben 2,9; 1960-ban 5,9; 1970-ben 6,4; 1977-ben pedig 9 százalék. Véleményük szerint a hetvenes évek végére a szovjet külkereskedelem nyitottsága elérte az Egyesült Államokét ([12] 347. l.). Érdemes ezt a GDP tükrében is megtekinteni. Míg a szovjet külkereskedelem 1970-ban a GDP 3,4 százaléka, addig az amerikai 4,0 százaléka. 1979-ben ugyanez az arány a Szovjetunióban 7,8 százalék, az Egyesült Államokban pedig 8,7 százalék ([7], [9]). Megállapíthatjuk tehát, hogy *a szovjet gazdaság a hetvenes években határozottan és következetesen folytatta a külgazdasági nyitás politikáját.*

A nyitás ugyanakkor jelentős szerkezetátalakulással és ebből eredő hatékonyságnövekedéssel párosult. Ezt a 3. sz. táblázat mutatja be.

3. sz. táblázat

**A Szovjetunió külkereskedelmi forgalmának szerkezeti mérlege
1970-ben és 1979-ben (százalék)**

Megnevezés	Év	Gépek és berendezések	Nyers- és fűtőanyagok	Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek	Vegyipari termékek	Ipari fogyasztási cikkek	Egyéb
Export	1970	21,5	41,7	11,8	3,5	2,7	18,8
	1979	17,5	55,4	4,6	2,9	2,3	17,3
Import	1970	35,5	13,7	20,7	5,7	18,3	6,1
	1979	35,0	16,5	23,8	4,7	11,4	5,6
Egyenleg	1970	-14,0	+28,0	-8,9	-2,2	-15,6	+12,7
	1979	-20,5	+38,9	-19,2	-1,8	-9,1	+11,7

Mit láthatunk a számokból? Mindenekelőtt azt, hogy a szovjet külkereskedelem exportszakosodásában a nyers- és a fűtőanyagok meghatározó szerephez jutottak. Az importszakosodásban a legmarkánsabb változás a mezőgazdasági bevétel jelentős növekedése. Ebben az évtizedben a szovjet gazdaság jelentős gabonaimportórré változott. Cukorból, olajos magvakból és más termékekből is nettó importórré változott. Ez nagyon figyelemreméltó fejlemény, hisz ezekből a cikkekből eddig a Szovjetunió önellátó volt. Mivel a gépipari import részarányát is növelték, s az egész folyamat a nyers- és a fűtőanyagok, illetve a gépipari cikkek közötti cserearány-javulás talaján (és figyelembevételével) történt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *a külgazdasági nyitás nagyon is átgondolt, következetes és határozott volt*, ami a szovjet gazdaságpolitika növekvő rugalmasságát tanúsítja. E következtetést még az Egyesült Államok hetvenes évek végi gabonaembargója sem módosítja. Ellenkezőleg; arra mutat rá, hogy a szovjet külgazdasági vezetés, az amerikai—szovjet kereskedelem kimagasló politikai-érzékenységét is figyelembe véve, az évtized elején a nyitás mellett döntött, s ezzel bizonyos kockázatot is vállalt. (Mint ismeretes, a gabonaembargót 1981 tavaszán feloldották.)

A szerkezeti nyitottságot illetően tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szerző „axiómáiból” az az állítás, hogy a szovjet gazdaság „elvből egy jellegzetesen zárt gazdaság”, nem állja meg a helyét. A szovjet gazdaság nyitottsága a hetvenes évek végén ugyanakkora, mint a másik világhatalomé, az Egyesült Államoké.

A nyitottság, illetve a zártság azonban nemcsak a szerkezethez, valamint a nemzeti jövedelemhez vagy a GDP-hez viszonyított arányban értelmezhető*. Napjainkban épp e kérdésről érdekes és tanulságos vita folyik a magyar közgazdasági irodalomban. E fogalmat a makro-, illetve a mikro-szférára való hatásában is értelmezni kell. E szempontból a makroszféra nyitottságát a szerkezeti nyitottsággal tekinthetjük egyenlőnek. A mikro-szféra nyitottságán, illetve zártságán azt értjük, hogy a külgazdasági, világgpiaci hatások miként befolyásolják, miként hatnak a termelők, a vállalatok és az egyesülések gazdasági munkájára, a hatékony gazdálkodás követelményeire.

E szempontból — ha a dolgokat *felületesen* nézzük — olyan kép tárul elénk, hogy a *szovjet gazdaság a külgpiaci hatásokat közömbösíti a belső gazdálkodás számára* mind külkereskedelmi, mind valutáris, pénzügyi vonatkozásban. *A hetvenes évek folyamán azonban e téren is jelentős változások zajlottak le.* Mindenekelőtt az export-, illetve importszektor és a belgazdaság többi szektora között különbség alakult ki a külgazdasági hatásokra való reagálás szempontjából. Szovjet közgazdászok még a hatvanas évek végén javasolták az ún. exportszigetek létrehozását. E javaslatot akkor még sokan nem értették meg. A tények azonban azt mutatják, hogy például a Zsiguli-kooperáció, az ezzel összefüggő tőkés exportexpanszió sikere indokoltá teszi az exportszektor világgpiaci hatásokra való reagálása fokozódásának elismerését. Gyakorló külkereskedők tanúsíthatják, hogy *az ármunka a KGST-országokkal folytatott kereskedelemben is sokkal érdemibbé vált az elmúlt évtizedben. A szovjet külgazdasági szektor nagyfokú rugalmasságáról tanúskodik az egymás közötti kereskedelemben alkalmazott konvertibilis devizában való elszámolás növekedése is.* Feltétlenül figyelembe kell venni a *szovjet bankszervezet továbbfejlesztését és mozgását a nemzetközi pénzpiacokon a hetvenes években stb.*

Megtéveszthet bennünket, ha információinkat csak a valutáris, pénzügyi és külkereskedelmi elméleti cikkekből és könyvekből merítjük. A gyakorlat tanulmányozása azt sugallja, hogy korábbi elképzeléseinket nekünk is át kell gondolni. Eddig ugyanis a magyar közgazdászok többsége körében az a nézet uralkodott, hogy a nemzetközi gazdasági mechanizmus tökéletesítése, az áru- és pénzviszonyok szerepének a tervszerűség alapján történő növelése minden ország vonatkozásában elválaszthatatlanul összefügg a belső mechanizmusok reformjával. Nem vettük azonban kellően figyelembe a

* Ma már nincs „elvből” zárt gazdaság. A Szovjetuniónak vagy az Egyesült Államoknak is szüksége van nyersanyagokra, az előbbinek mezőgazdasági termékekre (legalább 10 évig még nem lehet önellátó), és mindkettőnek fejlett technikára. Mindkettőnek szüksége van piacokra, mert ellenkező esetben elmaradnak a versenyben és a technikai fejlődésben. Más kérdés az, hogy rendkívüli körülményeket (háború, embargó) egy nagy ország könnyebben el tud viselni — technikai lemaradás árán. Nehéz megérteni a mai világot (kölsönös függőségek) és a szovjet fejlődés tendenciáit, ha a szovjet gazdaságot *zárt* tekintjük. Természetesen a kisebb országokéhoz viszonyítva gazdasága zártabb. A „zárttság” olyan jellegű, mint a másik világhatalomé, amely éppen napjainkban új és offenzívabb exportpolitikát kezdeményezett. („Export Imperatív” címen elnöki bizottság készített átfogó jelentést.)

kis és a nagy országok közötti különbségeket. *Ha erre a szempontra is tekintettel vagyunk, talán elképzelhető az evolúció eddigi elképzeléseinktől eltérő útja is.* Például olyan módon, hogy a *kis vagy a közepes országokban* — amelyek szerkezeti nyitottsága nagyfokú — a *belső gazdasági reformok alkotják a nemzetközi gazdasági mechanizmus tökéletesítésének alapját.* De a Szovjetunió részéről — ahol a *külgazdaság részaránya a GDP-hez viszonyítva kb. 16—18 százalék* — talán az *első fázisban elégséges az export- és az importszektor mikroszférára kiterjedő nyitásának növelése, a KGST-ből és a világgpiacról érkező hatások beengedése, s ezáltal e szektorok rugalmasságának növelése.* Ezt a lehetőséget már azért is át kell gondolnunk, mert például az Egyesült Államok belgazdaságának mozgása is nagymértékben autonóm. Nem a világgpiaci hatások szabják meg mozgását, hanem éppen fordítva: a gazdasági világhatalom belső mozgása gyakorol hatást a világgpiac alakulására. Természetesen a fejlődés előbb vázolt útját részleteiben is tovább kell fejleszteni. Ez még előttünk álló feladat. De egyértelműen leszögezhetjük, hogy a hatvanas évek közepén kialakított álláspontunk, amely szerint a szovjet gazdaság „jellegzetesen zárt gazdaság”, mint tétel a nyolcvanas évek elején már nem fogadható el. Elméletünket a gyakorlattal kell szembesíteni. Ha pedig elméletünk merevnek bizonyult, bátran módosítani kell.

A továbbiakban feltétlenül említést kell tenni a szerző által felhozott második „axiómáról” is. Ez a következőképpen hangzik: „A KGST létrejöttében alapvetően politikai szempontok játszottak főszerepet. Az akkori világgpolitikai helyzetben a szocialista gazdasági közösség létrehozásán kívül nem volt más alternatíva. A tagállamok közötti — főleg a Szovjetunió és a többi tagállamok közötti — kereskedelmi kapcsolatoknak nem voltak hagyományai” ([3] 1451. l.). Úgy vélem, e megállapítás is túlzottan egyoldalú. A KGST megalakulása idején kiadott közleményből ugyan egyértelműen kitűnik, hogy a KGST létrehozását politikai okok sürgették, hisz a megfelelő válaszadás a nyugati kereskedelmi szankciókra mindenekelőtt politikai kérdés volt. A KGST létrehozását azonban gazdasági szempontok is indokolták, elsősorban a kölcsönös árucseré-forgalom bővítése, valamint az európai szocialista országok iparosításához szükséges gépek, berendezések szállítási igényeinek jelentős növekedése.

A dolog lényege azonban abban van, hogy a *Szovjetunióval a háború előtt fenntartott kereskedelmi kapcsolatok alacsony színvonalra irrealis volt nemcsak Magyarország, hanem egész Kelet-Európa számára.* Valójában Kelet-Európa országainak többsége a Szovjetunióval határos volt, s a földrajzi közelségből, a felvevőpiac nagy méretéből, a nyersanyag-szállítási lehetőségekből adódó külkereskedelmi előnyök kihagyása kedvezőtlenül érintette Magyarország és Kelet-Európa gazdasági növekedésének ütemét. (Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a magyar uralkodó osztály e kedvező külkereskedelmi lehetőséget már későn ismerte fel.)

A kérdés mélyebb megértéséhez arról is említést kell tenni, hogy a KGST megalapításának céljai között a politikaiakon kívül a kereskedelem-bővítő és -szervező hatás is nagy szerepet játszott. Később került sor az ipari együttműködés, a szakosítások és kooperációk szervezésére. Ma is nagyon figyelemre méltó, hogy 1949. augusztus 26-án, a KGST második ülészakán Magyarország sokoldalú kereskedelmi és elszámolási rendszer létrehozását javasolta. (A vitában Gerő Ernő és Szemecsasztov vett részt.)

Az elképzelés lényege: 1. az elszámolások világgpiaci áron történnek;

2. az áraknak egységeseknek kell lenniök; 3. az elszámolások egységes külkereskedelmi rubelben történnek; 4. a sokoldalú kiegyensúlyozást elszámolási központként a Szovjetunió Állami Bankja végezné; 5. a kereskedelmi megállapodások, a kétoldalú egyeztetések után sokoldalú szállítási és egyenlegezési lehetőségekkel is számoljanak. Az eljárást 1949 IV. negyedévtől kellett volna beindítani. A javaslat különféle okok miatt az eredetihez képest sokkal szűkített körben, 1957 végétől valósult meg.

A KGST-együtműködés szerkezeti kérdései

A második nagy kérdéskör Kelet-Európa egymás közötti gazdasági kapcsolatainak lehetőségeit érinti. A szerző szerint „A KGST belső kereskedelmi kapcsolatainak sugaras jellege a 70-es években sem változott meg: a »centrum és periféria« elkülönülése nem enyhült. Az országok meghatározó módon és hasonló áruszerkezettel kapcsolódnak a Szovjetunióhoz, és ennek megfelelően a kis országok egymás közötti kapcsolatainak jelentősége elmarad a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől” ([3] 1454. l.).

Ezt az állítást a tények felől szintén kettős szempontból kell nézni. Az egyik az, hogy a kelet-európai országok egymás közötti gazdasági kapcsolatainak fejlődése valóban elmarad-e a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől, a másik pedig az, hogy a ténylegesen meglévő együtműködési problémák és kereskedelembővíítési lehetőségek sajátságosan kelet-európai kérdéskörnek tekinthetők-e, vagy pedig a Szovjetunióval együtt közösen megoldandó problémákról van szó.

Mindenekelőtt a tényekhez kell fordulnunk. A KGST-országok egymás közötti 1979. évi forgalmát és annak megoszlását a 4. sz. táblázat jellemzi.

A kis európai KGST-országok külkereskedelmének szerkezete (százalék)

4. sz. táblázat

Megnevezés	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia
A KGST	75,6	67,2	54,7	52,0	65,8	35,4
A Szovjetunió						
A többi KGST-ország						
részesedése az összes külkereskedelmi forgalomból	55,0	35,0	33,0	28,0	36,0	15,0
	20,6	32,2	21,7	24,0	29,8	20,4

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái, valamint a KGST Statisztikai Évkönyvei.

A táblázat adataiból megállapíthatjuk, hogy az európai szocialista országok egymással és a Szovjetunióval folytatott kereskedelme, figyelembe véve a fejlett tőkésországokkal és a fejlődő országokkal folytatott kereskedelmet, megfelelő arányban van, s az országok sajátos törekvéseit tükrözi vissza. Legalábbis e globális számok alapján nem állítható, hogy a kelet-európai régió intern kereskedelme nem volna megfelelő színvonalon.

De a globális számok mögé kell nézni. A kérdést legcélszerűbb a nyers- és a fűtőanyagok, valamint a feldolgozóipari termékek vonatkozásában vizsgálni. Az előbbi árucsoportban leglényegesebb az energia- és a fűtőanyaghelyzet. Az 5. sz. táblázatban közölt prognózis az 1975. évi tényszámokból, az 1980. évi várható adatokból, a Szovjetunió kívüli európai KGST-országok 1980 végén már ismert nemzeti terveiből és a szakértők

1985-re, illetve 1990-re előrevetített termelési, fogyasztási, valamint külkereskedelmi adataiból indul ki.

5. sz. táblázat

Az európai kis KGST-országok becsült energiaszükséglete 1980-ban és 1990-ben
(millió tonna egyezményes fűtőanyagban)

Év	Fogyasztás	Termelés	Import a Szovjetunióból	Külső export vagy import
1975	476	390	118	+32
1980	610	450	170	+10
1985	720	497	204	-19
1990	800	547	204 ^a	-49

^a Feltételezve, hogy a Szovjetunió 1990-re a szállításokat az 1985. évi szinten tartja. Egy esetleges 10 százalékos növekmény a képet alapvetően nem változtatja meg.

Forrás: [1], [6], [10].

A táblázat adataiból megállapítható, hogy a KGST kulcskérdésében, az energiaellátásban, még ha korábban bizonyos minimális lehetőség mutatkozott is az európai szocialista országok egymás közötti kereskedelmének növelésére, az 1980-as években ez is eltűnik. Bebizonyosodik, hogy e területen a lehetőségeket a Szovjetunióval folytatott együttműködés fokozásában, a kölcsönös előnyökön alapuló lehetőségek feltárásában kell keresni. Számszerű elemzés nélkül is bizonyítható, hogy más nagyon fontos nyersanyagoknál, mint például a vasérc vagy a faféleségek esetében szintén hasonló a helyzet. Ezek után az agrártermékekben mutatkozó lehetőségek vizsgálata maradna hátra. Véleményem szerint azt sem kell külön számszerűségekkal bizonyítani, hogy a szerző által elképzelt NDK, lengyel, csehszlovák, magyar sokoldalú együttműködés feladatainak megoldására az egyetlen valószínű nettó agrárexportőr — Magyarország — lehetőségei teljesen irreálisnak bizonyulnának a szovjet és más viszonylatokból szükséges áruk egyenlegezési eljárásainak megvalósítása után.

Ezek után az egymás közötti feldolgozóipari, ezen belül is mint döntő láncszem, a gépipari kereskedelem fejlesztésének lehetőségét kell megnézni. Az 1970-es évek végére vonatkozó ezzel kapcsolatos számszerűségeket a 6. sz. táblázat adatai jellemzik.

Az adatokból látható, hogy az 1976—1978. években lebonyolított 81,5 milliárd rubel összes gép- és berendezésimportból a Szovjetunió részesedése 36,4, az öt ország részesedése pedig 45,1 milliárd rubel. Az öt KGST-ország egymástól és a Szovjetuniótól származó gépimportja 28,6 milliárd rubelt tett ki a vizsgált három év alatt. *Nagyon nehéz elképzelni az európai KGST-országok egymás közötti forgalmának növelésére vonatkozó lehetőségeket, főleg egy olyan időszakban, amikor az országok előtt az intenzív fejlesztésre való átállás problémái az elsődlegesek.*

Valójában az elkövetkező időszakban nem a forgalom mennyiségi növelésére, hanem a minőségi feltételek, a versenyképes termékek forgalmának bővítésére van szükség. A vázolt képből az látható, hogy együttes, közös problémáról, az egész Kelet-Európa és a Szovjetunió gépipari export-szektorra minőségi színvonalának és versenyképességének emeléséről van szó. Hogy a probléma mennyire közös, azt a versenyképesség olyan mutatószámával igyekszem bizonyítani, mint a KGST-országok nyugati gépimportjának exporttal történő fedezettsége. (A mutató tartalma, hogy a

**A KGST-országok gép-, berendezés- és közlekedésszükség-importhoz
1976—1978-ban (milliárd rubelben, folyó áron)**

Ország	Összesen	Ebből			
		A fejlett tőkésorszá- gokból	A Szovjet- unióból	Az öt KGST- országból	Egyéb országokból
Bulgária	45,1	13,5	13,6	15,0	3,0
Csehszlovákia					
Lengyelország					
Magyarország					
NDK	36,4	13,6	—	20,1	2,7
Szovjetunió					
Összesen:	81,5	27,1	13,6	35,1	5,7

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái. Vnyesnyaja Torgovlja SZSZSZR 1979. és a Monthly Bulletin of Statistics megfelelő évi adatai alapján számítva.

nyugati gépiportot milyen százalékban tudták gépipari exporttal fedezni az országok.) A számszerűségeket a 7. sz. táblázat mutatja.

Az adatokból láthatjuk, hogy a versenyképesség növelése (talán az NDK kivételével) mindegyik résztvevő ország számára alapvető feladat, s ez a jövőbeli fejlődés fő iránya. Mivel a Szovjetunió export- és importszektora, valamint a KGST-országok egymás közötti gépipari kereskedelmének műszaki színvonala, illetve annak emelése elválaszthatatlanul összefügg, a feladat csakis a közös megoldás keresése lehet. Az ennek megfelelő mechanizmus megtalálása, ösztönzési módszerek kialakítása, a kelet—nyugati kapcsolatok e célra történő aktív, egyeztetett felhasználása alkothatja a jövőbeli fejlődés fő irányát. Ezek után válaszolhatunk az e témakör elején feltett kérdésre.

A számok tükrében nem bizonyítható az az állítás, hogy a kelet-európai szocialista országok egymás közötti gazdasági kapcsolatainak fejlődése a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől elmarad. Az viszont bizonyítható, hogy a ténylegesen meglévő együttműködési nehézségek és kereskedelem-bővítési lehetőségek a Szovjetunióval, annak külgazdasági szektorával a lehető legszorosabb együttműködésben, a jelenleg kialakult, az országok sajátos törekvéseinek megfelelő, egészségesnek tekinthető viszonylati megoszlási arányszámok fenntartásával oldhatók meg. Ennek fő feltétele nem a kereskedelmi forgalom volumenének minden áron történő növelése, hanem a minőség és a versenyképesség felé való fordulás, az ennek megfelelő nemzetközi és belső gazdasági mechanizmusok együttes kialakítása.

A nyugati gépiport exportfedezettsége

7. sz. táblázat

Év	Bulgária	Cseh- szlovákia	Lengyel- ország	Magyar- ország	NDK	Szovjetunió
1973	23	36	22	16	53	10
1978	13	26	36	13	46	6

Forrás: Az országok nemzeti statisztikái és az Eurostat megfelelő évi számai alapján számítva.

Az egységes KGST-képről

A harmadik kérdéscsoport a „homogén KGST-kép”-pel kapcsolatos. A szerző azt írja, hogy „Véleményünk szerint a jövőben — tekintettel a gazdasági, a katonai és a külpolitikai nehézségekre — *nem lehetséges a homogén »KGST-kép« fenntartása.* A problémák megoldását a minden elemében egységes piac elvének feladása, a belső integrációs góccok kialakulásának ösztönzése jelenthetné. Ezek: Kelet-Európa, Délkelet-Ázsia és az eddig is leginkább integrált Szovjetunió” ([3] 1462. l.). Úgy vélem, ez túlzottan leegyszerűsített gondolatmenet. Az országok gazdasági fejlettségét figyelembe vevő s az abból eredő eltérő gazdaságnövekedési stratégiák érdekeivel számoló *gazdasági mechanizmusok differenciálódása* a szerző állításával ellentétben épp a *KGST egységének tényleges erősítéséhez*, az új követelmények figyelembevételéhez vezet. Mivel véleményem szerint a szerző a nemzetközi mechanizmusnak az eltérő gazdasági mechanizmusok következtében szükségszerű differenciálódását összekeveri az egységesség gazdaságpolitikai és filozófiai fogalomkörével, szükséges a KGST-országok, illetve a velük szerződéses viszonyban álló országok (s a KGST gazdasági, illetve politikai vonzáskörében levő ún. szocialista orientációjú országok) összességét áttekinteni. A valóság ugyanis sokrétűbb a szerző által vázoltaknál. A következő csoportosítást célszerű alkalmazni.

1. A Szovjetunió. A KGST középpontja, a gazdasági folyamatok és az újratermelési folyamat zavartalanságának legfőbb biztosítója. Gazdasága az intenzív szakaszra történő áttérés folyamatában van.

2. Az európai KGST-országok. A gazdasági fejlettség ezen országokban megközelítőleg azonos, de legalább is közel került egymáshoz. Gazdasági növekedésük az intenzív szakaszra történő áttérés folyamatában van. Ez az országcsoport alapjában véve egyeztetett külpolitikát folytat. Védelmi és politikai erőfeszítéseiket — a Varsói Szerződés Szervezetében — összehangolják. Elfogadták és megvalósítják a KGST Komplex Programját. Ezen országcsoporthoz tartozik Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Magyarország, Románia és a Szovjetunió.

3. A KGST fejlődő országai. Gazdasági fejlettségük szintje eltér a második csoporttól. Gazdasági növekedésük az extenzív szakaszban van. Ezen csoporthoz tartozik Kuba, Mongólia és Vietnam.

4. A KGST gazdasági vonzáskörzetébe tartoznak a szocialista orientációjú országok, melyekkel az együttműködés főleg kétoldalú alapon valósul meg. Gazdaságaik alapjában véve az extenzív szakaszban vannak, s fejlettségi szintjük rendkívül heterogén. Ezen országcsoporthoz tartozik például Afganisztán, Angola, Etiópia, a Jemeni NDK, Laosz, Kambodzsa, Mozambik.

5. Végül feltétlenül említést kell tenni a KGST-vel szerződéses viszonyban levő országokról. Ezekkel a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolat fokozása a cél. Ide tartozik: Jugoszlávia, Finnország, Irak és Mexikó.

A tények tehát azt mutatják, hogy a KGST tagjai, a gazdasági vonzáskörében levő országok, valamint a vele szerződéses viszonyban levő államok bonyolult gazdasági jelenséget alkotnak. Közülük a szocialista tagországok a döntők. Ezek közepes és kis országok, részarányuk a szocialista világ ipari és mezőgazdasági termelésében, külkereskedelmi forgalmában eltérő, ugyancsak eltérő a nyersanyagellátással kapcsolatos függőségük,

valamint a gép- és berendezéspiacra való ráutaltságuk. A politikai és a gazdasági, a belső és a nemzetközi tényezők jellege különféleképpen tükröződik nemzeti gazdasági érdekeikben. Mint látható, meghatározott különbségek léteznek politikai vonatkozásban is, ami az egyes országok társadalmi-politikai fejlődési színvonalával függ össze. Ezért természetes, hogy a szocializmus fejlődése a különböző szakaszokban az egyes országokkal szemben olyan követelményeket támaszt, amelyek más szocialista országok belső és külső fejlődési feltételeinek követelményeivel nem mindenben vágnak egybe.

De a lényeg az, hogy a szocialista országok egységének erősítése szempontjából az alapvető, hosszú távú érdekek azonosak, ez objektív szükség-szerűség. Amikor a sajátos nemzeti érdekekről, a belőlük eredő differenciált mechanizmusokról és ezeknek az egység erősítésével összefüggő dialektikájáról van szó, nem az érdekek azonossága, illetve eltérése az elsődleges, hanem ezek szerves összekapcsolásának, egyeztetési lehetőségeinek a megtalálása. *Az eltérő módszerek alkalmazásának szükségessége tehát az egység erősítésének irányában hat.*

Úgy vélem, teljes mértékben egyetérthetünk azokkal a szovjet kutatókkal, akik szerint „...a szocialista országok egységének erősítéséhez szükséges: először az egyes szocialista országok nemzeti-állami érdekei összességének mély elemzése; másodsor: azoknak az általános, megingathatatlan, hosszú távú alapelveknek a tisztázása és megértése, melyek egyesítik a szocialista országokat, és amelyek együttélésük és fejlődésük számára elsőrendű jelentőségűek; harmadszor: az egyes szocialista országok nemzetileg sajátos különleges érdekei összehangolási fokának meghatározása; két- és sokoldalú alapon egyeztetésük irányának állandó keresése” [2]. Úgy vélem, ezek helyes alapelvek. Az előttünk álló bonyolult és nehéz feladat megoldásában — a nemzetközi mechanizmus tökéletesítésénél — ebből kell kiindulnunk.

A kis integráció kérdéséhez

A negyedik kérdéscsoport, a két- és sokoldalú közeledés, a szerző által a kelet-európai KGST-államok úgynevezett *kis integrációjának* gondolatával kapcsolatos. Az eddigiekben részletesen vizsgáltuk ennek gazdasági realitását, ezenkívül az előbbieken az egység és a változatosság gondolat-körét. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a sokoldalú közeledésnek a szerző által jelenleg javasolt formája az általunk vizsgált szempontokból sem járható út.

A közeledés témaköre bonyolult kérdés, és rendkívüli óvatosságot követel. Mivel még nem kielégítően feldolgozott, a nemzetközi szakirodalomban ezzel kapcsolatban a Komplex Programban lefektetett elvektől eltérő túlzások is előfordulnak. Ennek egyik példája Patai Mihály javaslata. De a témával foglalkozó szakirodalomban is előfordulnak hasonló jellegű javaslatok. Így például V. Szergejev a következőket írja: „A KGST-tag-országok szocialista gazdasági integrációja a gazdasági élet internacionalizálódása objektív folyamatának különleges szakasza. E szakaszra jellemző egyrészt az érdekelt szuverén szocialista országok önálló nemzetgazdaságainak egyre szorosabb, mindenoldalú és gyorsított egymáshoz való kö-

zeledése, másrésről pedig fokozatos egyesülésük egy egészként működő nemzetközi gazdasági szervezetben is” ([5] 12. l.).

Az álláspontok helyes értékeléséhez véleményem szerint a következő két szempontot kell figyelembe venni. Egy dolog, ha az integrációs folyamat elméleti-metodológiai problémáinak megközelítéséről van szó. A közeledés irányai felvázolásának fontos útja az integráció lehetséges módzatainak prognosztizálása hosszú távú történelmi perspektívában. Itt nemcsak lehetséges, de szükséges is a különböző vélemények megismerése, a tudományos kutatási eredmények ütköztetése, s teljesen törvényszerűnek tekinthetők a Komplex Programtól eltérő megfogalmazások.*

Teljesen más kérdés, ha a Komplex Programban vázolt időn — 15—20 éven — belül maradunk. Itt ennek realitásaiból és a gyakorlati életből kell kiindulnunk. Különösen akkor, ha nem elméleti-metodológiai, hanem gyakorlati-politikai szempontból vizsgáljuk az együttműködést. Ebben az esetben az elírások, félreértések, pontatlanságok, félremagyarázások elkerülése végett célszerűbb az integrációs folyamat Komplex Program által megfogalmazott meghatározásánál, annak keretein belül maradni.

Végezetül mind a négy tárgyalt kérdéskörrel kapcsolatban levonható két következtetés. Az egyik, hogy az együttműködés és a szocialista országok gazdasági kérdéseivel foglalkozó irodalmunk bizonyos mértékig elmaradt a politikai tudományok és a gazdasági jelenségek szükséges összekapcsolásával. A másik az, hogy elméleti-metodológiai szempontok figyelembevételével kell az integrációs folyamat távlatait tanulmányozni, ez a feltétele a különböző irányok felvázolásának és azok hazai, illetve nemzetközi vitájának. Patai Mihály gondolatai olyan kérdéscsoportot érintettek, amelynek vitatása lassan megszokottá — hozzátehető: egészségesen megszokottá — válik mind a hazai, mind a többi szocialista ország nemzetközi gazdasági együttműködéssel foglalkozó irodalmában.

Hivatkozások

- [1] *Bogomolov, O.*: A megoldások kollektív keresése. Béke és Szocializmus, 1980. 8. sz.
- [2] *Butenko, A. P.*: Ukreplenyije jegyinsztva szocialiszticeszkij sztran. Izd. Nauka, Moszkva, 1977. 82. l.
- [3] *Patai Mihály*: A KGST együttműködési mechanizmusáról. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz.
- [4] A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XXVI. kongresszusán. Népszabadság, 1981. február 24.
- [5] *Ekonomiceszkaja integrácija i szoversensztvovanyije mehanyizma szotrudnyicesztva sztran-cslenov SZE.V.* Szerk.: V. P. Szergejeva és F. N. Sevjakova. Izd. Misl, Moszkva, 1975. 21. l.
- [6] *Ekonomika Europi v 1979 godu.* ECE XXXV/1. add. 1. Genf, 1980.
- [7] *Monthly Bulletin of Statistics*, 1980. augusztus.
- [8] *Narodnoje hozajsztvo SZSZSR v 1979 godu.*
- [9] *OECD Main Economic Indicators*, 1980. március.
- [10] *Statement by Mr. Janez Stanovnik.* Press Release, ECE, Genf, 1980. 5. sz.
- [11] *Sztatyszticeszkij jezsegodnyik sztran-cslenov SZE.V.* 1980.
- [12] *The Soviet Economy in a time of change.* Joint Economic Committee, Washington. 1980. Volume 2.

* Elképzelhető például az is, hogy egy adott időpontban a kis, fejlett szocialista országokkal történő exportorientált fejlesztéspolitika külső piacokra történő együttes termelés, kapacitásának kölcsönös kiegészítése stb. egyeztetése az együttműködés magasabb színvonalra történő emelését segíti elő.

A csereérték kulcs lehet egynémely értékelméleti probléma megoldásához (Az értéknagyságról folyó vitához)

Az érték viszonylagos, elvont és dinamikus kategória, amelyet számos komplex társadalmi folyamat kölcsönhatása határoz meg. Minthogy az érték társadalmi-termelési viszony, nagyságának mint olyannak, önmagában való pontos mennyiségi meghatározása értelmetlen. Ez a közgazdászok között széles körben ismert, elfogadott és szinte közhelynek számít, mégis sokan az archimédeszi pont keresésének a megszállottságával próbálnak az értékre valamilyen matematikailag is megfogható és kifejezhető meghatározást találni. Az érték természetesen valóságos, objektív kategória, és a gazdaságban rendkívül fontos orientáló, szabályozó szerepet tölt be. Mégis általános és „elvont” lényeg, mégpedig alapvetően abban az értelemben, hogy nagyszámú társadalmi aktusban, hosszú távon és „vokon” érvényesül. Absztrakt és viszonylagos volta miatt pontos nagysága értelmezhetetlen. Kézzelfogható mennyiségi meghatározottsággal a gazdasági életben csupán konkrét kifejezési formái, illetve a belőle származtatott formák (ár, bér, kamat stb.) rendelkeznek, és csak ezek mérhetők. E nagyságok meghatározott körülmények között adóttak. Az érték nagysága elsősorban ezek viszonylatában mérülhet fel, de csak mint olyan nagyságrend vagy mérce (s nem mint meghatározott kvantum), amely ez utóbbi kategóriák mozgását gravitációs sávként vagy erőként irányítja. Ez az orientáció azonban — s ezt feltétlenül hangsúlyozni kell — csak sok termelő társadalmivá összegződő cselekvésében érvényesül. Az egyes termelő a saját költségeit mindig a piaci árakhoz méri, s e költségeket egyébként is a reálisan létező piaci árak alapján számítja ki. Számára az érték s annak nagysága ismeretlen és végső soron érdektelen, és ugyanez vonatkozik versenytársaira is. Hozzátehetjük, hogy a tudatos gazdaságpolitikai cselekvést végrehajtó társadalmi tényezőket (például az államot) is elsősorban az érték megjelenési formái érdeklik. Az elvont kategóriák és törvényszerűségek megismerése számukra is csak a fő tendenciák és mozgásirányok meghatározását szolgálja. Az egyéni vagy a társadalmi termelő olyan kérdésekben például, hogy korszerűsíti-e a költségek csökkentése végett termelési feltételeit, vagy növeli-e termelésének a volumenét, mindig a piaci árak alapján dönt (még ha azok torzítanak is). Amikor dönt, nem ismeri az áru társadalmi értékét és az átlagos nyereségrátát, illetve ezek módosult formáit, de ezek az elvont kategóriák nem is érdeklik őt. A termelő sohasem az átlagprofit vagy a társadalmi termelési ár realizálására törekszik. Az

sem igaz, amit számos politikai gazdaságtan tankönyv sugall: vagyis hogy a tőkés ezen „átlagos nagyságokat” elérvén, nem törekednek több nyereségre, és a gazdaság nyugalmi állapotba kerül. A termelőt a nagyobb nyereség reménye mozgatja. Az esetek többségében az átlagprofitnál nagyobb profitot realizáló tőkés is korszerűsít, vagy tőkéjét még jövedelmezőbb befektetési lehetőségek felé irányítja.

A pontos meghatározhatóság kétségbe vonása ellenére távolról sem állíthatjuk azt, hogy az érték mennyiségi megközelítése és értelmezése teljességgel lehetetlen, vagy hogy adott körülmények között nincsen gyakorlati jelentősége az érték mennyiségi elemzésének. Az értéknek mint gravitációs sávnak a bemérése elméletileg és gyakorlatilag egyaránt rendkívül fontos és kívánatos lehet. A tudatos gazdasági döntésekhez és a gazdasági stratégiák kimunkálásához ez sokszor szükséges, s megkönnyítheti a gazdasági folyamatok irányítását. Véleményem szerint az érték pusztá nagyságával szemben mégis sokkal nagyobb hangsúlyt kell helyezni az adott ártermelő modellben az érték tartalmának, megjelenési formáinak, érvényesülési mechanizmusainak s végső soron az értéktörvény érvényesülésének a tudományos kutatására, valamint „megszelídítésének” és gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek a kimunkálására.

Az értéknek és nagyságának a megközelítése az absztrakció meghatározott fokozatainak keresztül lehetséges csupán. Az érték és a hozzá kapcsolódó kategóriák (absztrakt munka és társadalmi munka stb.) valójában a legelvontabb fogalmak közé tartoznak. Más kategóriákhoz (piaci ár, bér vagy csereérték) közvetlenül vagy az elvonatkoztatás kevesebb lépcsőfokán keresztül juthatunk el. A politikai gazdaságtani elemzés problémái nem egy esetben pontosan ebből származnak. Ha az absztrakció különböző fokozatainak át megközelíthető kategóriákat közvetlenül, a természetüknek megfelelő visszavezetés nélkül próbálják összevetni, abból elméleti zavar és félrevezető, helytelen következtetések származhatnak. Ennek egyik tipikus példája visszatérően és hagyományosan az értéknagyság és a termelékenység, valamint az árszínvonal és a termelékenység viszonyának az összekeverése. Ezt a „csapdát” az e folyóirat hasábjain folyó vita sem kerülte el. Pedig az érték és a kevésbé elvont, az árak alakulásával közvetlenebb kapcsolatban levő csereérték, illetve a termelékenységnek e két kategóriára gyakorolt hatása alapvetően eltérő, sőt különböző irányú lehet.

Értéknagyság és termelékenység — a csereérték mint „közbenső” kategória

Az értéknagyság és a termelékenység összefüggését vizsgálva Marx elvonatkoztatott a csereérték és az értékformák vizsgálatától. Az egyes áru értékének az alakulását elemezve abból indult ki tehát, hogy az azt kifejező pénzárú, az arany értéke változatlan. Ezt a nagyfokú absztrakciót Marx több helyütt is hangsúlyozta. E feltételezés mellett az egyes áru előállításához szükséges munkamennyiség, illetve az érték, valamint a termelékenység fordított arányossága valóban értelmezhető és kimutatható. Ez az arányosság lineáris akkor, ha az élő és a holt munka mennyisége az áruban egyenlő mértékben csökken. Hozzá kell tenni rögtön, hogy csak e feltételezés mellett! Ha visszalépünk az absztrakciónak az ezt megelőző

fokához, s eljutunk a csereértékhez, amely egyébként az ármozgások közvetlenebb alapja, akkor már más a helyzet. A termelékenység hatása a csereértékekre jóval bonyolultabb. Itt csak az egyik lehetőség az, hogy az érték kifejezési formáját képező árunak, a pénznek az értéke változatlan. Ha a termelékenység és az áralakulás viszonyára bármilyen érdemleges következtetést akarunk levonni, nem elégedhetünk meg ezzel az elvonatkoztatással, tovább kell lépnünk. Változó értékű pénzáru mellett az árak sokféleképpen alakulhatnak, a különféle lehetőségek egyébként közismertek. Ha például a pénzárut termelő munka termelékenysége bármilyen oknál fogva gyorsabban nő, és ennek megfelelően a pénz értéke gyorsabban csökken, mint a többi árué, akkor — a termelékenység általános növekedése ellenére — az áruk pénzben kifejezett csereértéke nő, és ezzel az ármozgási centrum is magasabban helyezkedik el. Ugyanakkor az árak színvonala az előbbieket feltételezése mellett akkor is csökken, ha a pénzáru termelékenysége lassabban nő, mint a többi áru átlagáé. Ugyanez a helyzet, ha valamilyen oknál fogva (az aranykitermelés feltételeinek rosszabbodása miatt) a pénzáru értéke a termelékenység romlása miatt növekszik.

Külön kell foglalkozni azzal a sajátos esettel, amikor valamennyi áru termelékenysége, beleértve a pénzáru termelékenységét is, tetszőleges mértékben, de teljesen egyenlő arányban növekszik. Ez természetesen különleges eset. Mint absztrakció azonban nem kevésbé engedhető meg az eddig említetteknel. Sőt, véleményem szerint, az árak és az árszínvonal, valamint a termelékenység alakulásának vizsgálatokor pontosan ez az elvonatkoztatás az, amiből ki kell indulnunk. Hozzászólásomban egyebek mellett ennek a bizonyítását kísérem meg.

Kézenfekvő, hogy azonos termelékenységnövelési ütemek mellett valamennyi áru értéke egyenlő mértékben csökken. A csereértékek azonban — minden egyéb tényezőtől eltekintve — változatlanok maradnak. Pusztán a csereértékek egyenlőségének alapját képező munkamennyiségek nagysága (áruegységre vetítve) módosult. Ezt szemléletesen illusztrálhatjuk egy rendkívül egyszerű példával:

10 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 1 uncia arany (= 1 gulden).

Feltételezzük azt, hogy a fenti egyenlőségekben szereplő áruk 1 órai társadalmi átlagmunka megtestesítői egy adott országban, egy adott időpontban. Tegyük fel, hogy a következő évben valamennyi árut előállító munka termelékenysége 10 százalékkal nő (az aranyé is). Ennek megfelelően az áruegységek értéke mind az élő, mind a holt munka vonatkozásában 10 százalékkal csökken. Az egy óra alatt előállított használati értékek tömege a következőképpen változik meg:

11 liter bor = 1,1 pár cipő = 22 kg gabona = 1,1 uncia arany (= 1,1 gulden).

A példa jól mutatja, hogy az áruegységek értékének a csökkenése ellenére a csereértékek nem változtak. Feltehető, hogy az árak csökkenése is elmaradt. Az említett sajátos esetben tehát a csereérték és az árak színvonala semleges a termelékenység bármilyen mértékű változásával szemben. Ha ez igaz, akkor ennek a megállapításnak óriási a jelentősége, hiszen az árszínvonal és a termelékenység alakulásával kapcsolatos hosszú távú gazdaságtörténeti tendenciák a hagyományostól eltérő megvilágításba kerülnek. Így a vita egyik alapvető kérdésére is megfelelő válasz adható.

Az árszínvonal és a termelékenység összefüggése természetesen másképpen merül fel saját értékkel rendelkező pénzáru és az önálló értékkel nem rendelkező modern pénzek esetében. Az utóbbiak — mint közismert — az érték abszolút nagyságának mérésére nem alkalmasak. Jól mérik viszont az értékarányokat, vagyis teljesen megfelelnek a csereértékek kifejezésére. A saját értékkel nem bíró pénzek esetében a kérdés tehát egyszerűbbnek tűnik, bár itt is bizonyítandónak érzem azt, hogy az árszínvonal ténylegesen nem az értéknagyság, hanem a csereértékek alakulásához igazodik.

Másképpen jelentkezik a probléma az aranypénzrendszerek esetében. Az arany termelékenységének más árukéval azonos változása valóban rendkívül önkényes feltételezésnek tűnik. Alaposabb elemzés mellett azonban kiderül, hogy az arany értékváltozásai a csereértékeken keresztül szintén módosítottan és áttételesen jelennek meg, s különösen nem állja meg a helyét az a felfogás, amely az arany értékét nemzetközileg egységesnek feltételezi. Ennek megvilágításához rövid kirándulást kell tennünk a komparatív költségek tanának birodalmába. Ez azért is kívánatos, mert ezt a szférát a vita is érintette, s ezzel kapcsolatban is számos félreértés tapasztalható.

A probléma megközelítése a komparatív költségelmélet felől

A komparatív költségek elméletét kidolgozván, Ricardo helyesen ismerte fel, hogy két különböző fejlettségű, eltérő termelékenységi színvonalú ország között is lehetséges kölcsönösen előnyös csere. Ugyanakkor különösen a marxista irodalom mutatott rá arra, hogy a fejletlenebb ország ebben a csereben szükségszerűen munkát veszít, vagyis a szorosán vett értékelméleti értelemben egyenlőtlen csereéről lehet csak szó. A két helyes megállapítást csak a munkamegosztási és az értékelmélet, valamint az érték, a csereérték és a használati érték világos megkülönböztetésével lehet összhangba hozni, s csak így lehet a látszólagos ellentmondást feloldani. A kérdésre a választ az előbbivel analóg példa alapján kezdhetjük. Egyelőre abból indulunk ki, hogy a két vizsgált országban a termelékenységi különbség valamennyi termék esetében (a pénzáruban is) azonos. (Egyébként ez utóbbi nem irreális feltételezés. A fejlettebb ország — különben azonos természeti feltételek mellett — a pénzárut is feltehetően magasabb termelékenységgel állítja elő.)

1 társadalmi munkaóra termékei:

A ország: 10 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 1 uncia arany (= 1 gulden); pénzmérce: 1 gulden = 1 uncia arany.

B ország: (a termelékenység itt mindenütt 50 százalékkal magasabb, vagyis egy társadalmi átlagóra 50 százalékkal több használati érték jut): 15 liter bor = 1,5 pár cipő = 30 kg gabona = 1,5 uncia arany, pénzmérce: 1 dollár = 0,5 uncia arany. Aranytartalmuk alapján a valuták paritása az előbbieknél megfelelően 1 gulden = 2 dollár lesz.

Mindezek következtében a csereértékek a két országban a következőképpen írhatók fel:

A ország: 10 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 1 gulden = 1 órai munka,

B ország: 10 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 2 dollár = 40 perc munka.

Absztrakt modellben elképzelhető tehát, hogy a csereértékek a két országban teljes mértékben egyenlők, ami a viszonylagos árszínvonalak egyenlőségével jár együtt. Hiszen a csere egyenlőségének törvénye alapján 10 liter bor nem cserélődhet több más áruval (s arany mennyiséggel) az egyik országban, mint a másikban. A csereértékek egyenlősége mögött — a termelékenységi különbségek miatt — szükségszerűen a munkamenynységek egyenlőtlensége húzódik meg.

Hozzá kell tenni, hogy az említett példában a két ország közötti csere valószínűleg semmilyen érdekelttség sincs (legfeljebb bizonyos használati értékbeli különbségek esetén: vörösbor és fehér bor stb.). Ha mindent egyenlőnek tételezünk fel, a szállítási költségek miatt mindkét gazdaságra valószínűleg az autarkia volna a jellemző.

Más a helyzet azonban, ha mindkét országban egy-egy termék termelékenysége és ennek megfelelően csereértéke megváltozik. Tegyük fel — az előbbi példát folytatva —, hogy *A* országban a bortermelés termelékenysége 10 százalékkal nő, míg ugyanilyen mértékű termelékenységváltozás *B* országban a gabonatermelésben következik be. Ennek megfelelően a csereértékek a következőképpen módosulnak:

A ország: 11 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 1 gulden = = 1 órai munka;

B ország: 10 liter bor = 1 pár cipő = 22 kg gabona = 2 dollár = = 40 perc munka.

A termelékenység viszonylagos növekedése következtében így módon az *A* országban 1 liter bor előállításának költsége 10 fillérről 9 fillérré (az arany alapú paritás alapján 20 centről 18 centre) csökkent, miközben *B* országban 1 kg gabona előállítása 5 centről 4,5 centre esett. A csereértékek változása miatt tehát *A* országban a bor, *B* országban pedig a gabona vált viszonylagosan olcsóbbá. Ennek megfelelően célszerűvé válik a két ország termelői közötti csere, mégpedig oly módon, hogy az *A* ország polgárai az országon belül 1 guldenért kapható 20 kg gabona helyett *B* országban 22 kg gabonát vásárolnak, s a gabona hazai termelését leállítják. Ugyanakkor *B* ország polgárai a 2 dollárért előállítható 10 liter bor helyett *A* országban 11 liter bort vásárolnak. A csere abban az esetben valósítható meg, ha *A* ország a gabonatermelésre fordított 1 óra társadalmi munkát átviszi a bortermelésbe, *B* ország pedig fordítva jár el; s a bortermelésben lekötött munkát (40 percet) ezentúl gabonatermelésre fordítja.

Ezzel eljutottunk a komparatív költségelmélet munkamegosztási és értékelméleti értelmezéséhez. A két ország között a csereértékek vonatkozásában (a két ország pénzegységeiben kifejezve) teljes egyenlőség volt a jellemző. Az érték vonatkozásában azonban a csere egyenlőtlen maradt, hiszen *A* országnak 1 óra társadalmi átlagmunkát kellett adnia *B* ország 40 percéért. Használati értékben a cserén, pontosabban a komparatív előnyök alapján kialakult munkamegosztáson mindkét ország nyert, méghozzá *A* ország 2 kg gabonát, *B* ország pedig 1 liter bort. S az egész olyan feltételek között történt, hogy *B* ország nemcsak a gabonát, hanem a bort is magasabb termelékenységgel, vagyis végső soron alacsonyabb értéken állította elő. Nem túl bonyolult számítással kimutatható, hogy *B* országnak 1 liter bor előállításához is csak 4 percere volt szüksége, míg *A* országnak majdnem 5,5 percere.

A fenti példa egyébként a ricardói konstrukcióra is lefordítható, és

abban is értelmezhető. Tegyük fel — teljesen önkényesen —, hogy *A* és *B* ország egyaránt 10 liter bort és 20 kg gabonát kíván termelni és fogyasztani. (A számok tetszés szerinti mennyiségekre felszorozhatók.)

Ország	10 liter bor	20 kg gabona	Összes ráfordítás önellátás esetén
<i>A</i>	55 perc társadalmi munka	60 perc társadalmi munka	115 perc társadalmi munka
<i>B</i>	40 perc társadalmi munka	37 perc társadalmi munka	77 perc társadalmi munka

Ha a komparatív előnyök alapján az érintett országok specializálódnak, s *A* ország csak bort termel, míg *B* ország fordítva jár el, csak gabona-termelésre áll rá, megtakarítást érhetnek el. *A* ország 10 liter borért *B* országtól megvásárolja a számára szükséges 20 kg gabonát, s ennek következtében a korábbi fogyasztási igényét 110 perc társadalmi munkával, míg *B* ország 74 perc társadalmi munkával elégítheti ki. A ricardói példában azonban a csereértékek problémája elmosódik (nem derül ki, miért éppen akkora használatiérték-tömegek cserélődnek), s a megtakarítások mennyiségileg munkaórában fejeződnek ki, nem pedig a csere révén nyert használatiérték-tömegben. Az egyenlőtlen munkamennyiségek cseréje természetesen itt is nyilvánvaló. A ricardói példa — valóságot tükröző volta ellenére — az érték-, a csereérték- és használatiérték-dimenziók összekeverése miatt véleményem szerint sok tekintetben félrevezető.

Az eddigi elemzésben a pénzáru termelékenységét országonként különböztetik, mégpedig az átlagos termelékenységi szinttel arányosan különböztetik vették. Az arany országonként különböző nemzeti értéke, különösen nyitott gazdaságokban (amelyekben nem alkalmaznak vámokat és egyéb kereskedelmi korlátokat), látszólag önkényes absztrakció. Ezen feltétlenül túl kell lépni. Természetesen itt is számos lehetőséget kell megvizsgálni. Mindenekelőtt abból a lehetőségből kell kiindulni, hogy az arany-nak mint pénznek az értéke valamennyi országban egyenlő. A logikus politikai gazdaságtani gondolkodás alapján egyébként ez tűnik kézenfekvőnek, s a nemzetközi cserével foglalkozó elméletek is inkább ezt tekintik kiinduló feltételnek. Persze e feltételezés mellett is két lehetőség van; hiszen az aranykitermelés termelékenysége igazodhat a fejlett vagy a fejletlen ország termelékenységi szintjéhez egyaránt. Nézzük meg, hogyan alakulnak a cserearányok abban az esetben, ha az arany termelékenysége mindkét országban úgy azonos, hogy egy társadalmi munkaóra alatt *A* és *B* országban egyaránt 10 uncia aranyat termelnek (vagyis a *B* országra is a fejletlenebb *A* ország termelékenységi szintje a jellemző).

Eredeti példánk ennek megfelelően a következőképpen módosul:

A ország: 10 liter bor = 1 pár cipő = 20 kg gabona = 10 uncia arany;

B ország: 15 liter bor = 1,5 pár cipő = 30 kg gabona = 10 uncia arany;
1 uncia arany = 1 gulden = 2 dollár.

Az adatokból első látásra nyilvánvaló, hogy *B* országban egy uncia aranyért valamennyi termékből 50 százalékkal többet lehet kapni. Ez azt jelenti, hogy *A* országnak a *B* összes egyéb termékéhez képest az arany-

termelésben lesz komparatív előnye. Ebből azonban az következne, hogy *A* országnak az aranytermelésre kell szakosodnia, s minden más áru termeléséről célszerű volna teljességgel lemondania. Ebben a — tegyük hozzá — szélsőséges esetben *A* ország valamennyi termékből szükségletét — a világpiaci csere igénybevételével — az aranytermelésére támaszkodva elégítené ki. Ez azonban — minden egyéb összefüggéstől eltekintve — meglehetősen abszurd lehetőség. Történelmi távlatban vagy hosszabb távon az aranytermelést egy ország még kivételes esetben sem fokozhatja korlátlanul. Végső soron tehát két lehetőség áll fenn. 1. Az adott ország növeli az aranytermelését, de ez — bizonyos ponton túl — szükségszerűen romló termelékenységre vezet, s ha beállnak a korábbi példában feltételezett cserearányok, akkor komparatív előnye eltűnik. 2. Az is lehetséges, hogy az arany termelékenysége ugyan adott, de a termelés nem bővíthető, ami a kínálat összeszűkülése miatt az adott országban az arany árának az emelkedését eredményezi, s — az előző helyzethez hasonlóan — a komparatív előny szintén megszűnik. Mindkét esetben az arany értékének, illetve árának az emelkedése következtében *A* ország valutájának aranytartalma csökken, *B* ország valutájához képest leértékelődik. Ez a folyamat — nyitott gazdaságok feltételezése esetén — szükségszerűen bekövetkezik. Az arany unciánkénti ára 1-ről 1,5 guldenre megy fel, ami azt jelenti, hogy 1 gulden aranytartalma 0,66 unciára esik. Ennek megfelelően a valutaegység már csak 1,33 dollárral lesz egyenlő. A különböző nemzeti valutaegységek csereértékének az egyenlősége — az előző példához hasonlóan — mind a jelzett árukban, mind aranyban érvényesül.

Meg kell jegyezni azonban: ezen a képen nem változtat az, hogy az adott országokban az arany termelékenysége milyen szinten (1 órára 15 uncia vagy bármilyen mennyiségű aranytermelés jut) egyenlő. A fenti folyamat hasonlóan ismétlődik meg, csupán a két országban — az egyéb árukra vonatkozóan előbb feltételezett termelékenységi különbségek mellett — a valutaegységek különböző aranytartalmával, paritásával kell számolni. A helyzet nem különbözik lényegesen abban az esetben sem, ha csak az egyik ország aranytermelő, a másik pedig importálni kényszerül az aranyat. Ez végső soron analóg az előbbi esettel. Az aranynak mindkét ország számára azonos termelékenysége van. Az alappélda ezúttal nem veszti el érvényességét. Az aranyár és az árfolyam az a szabályozó mechanizmus, amely így is biztosítja a csereértékek egyenlőségét.

Az eddig leírtakból fontos következtetések adódnak. A példákból világos, hogy a világpiaci csere következtében az egyes országok ugyanazt az arany mennyiséget különbözően értékelik, saját nemzeti piacukon különböző nagyságú társadalmi átlagmunkaidőnek ismerik el, függetlenül attól, hogy hol termelték az aranyat. A fejlettebb országban a termelékenység általános színvonalával összhangban az arany egy súlyegysége kisebb munkaidővel válik egyenlővé, mint a fejletlenebb országban. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy különböző országokban az aranytermelés különböző egyéni munkaráfordításait ismerik el társadalmilag szükségesnek. Hozzá kell tenni, hogy az egyéni munkák társadalmi értékelése, társadalmilag elismert átlagnagyságai az általános termelékenységi színvonal függvényében más termékek vonatkozásában is eltérnek országonként. A nemzeti piac az adott termék előállításához szükséges munkamennyiséget (munkaórákban), vagyis értékét az adott országok általános termelékenységi szín-

vonalatól függően különbözőnek ismeri el, még akkor is, ha ezt a terméket az országban nem termelik, hanem importálni kell.

A munkaráfordítások országokénti eltérését vizsgálva, természetesen számos tényezőt kell figyelembe venni. Az előzőekben eltekintettünk például a bonyolultsági foktól, amely a komparatív előnyök vizsgálatakor különben sem érdekes, hiszen a komparatív elmélet csak standard használati értékekre vonatkoztatható. Nem értelmezhetünk komparatív előnyöket abban az esetben, ha a két ország névlegesen ugyanazt a két terméket termeli ugyan, de a két-két termék minőségi színvonala, jellege oly mértékben eltér egymástól, hogy már tulajdonképpen nem is tekinthetjük őket azonos termékeknek. A komparatív alapon folyó cserében összehasonlítható tömegtermékek mérődnek össze. Posztót csak nagyjából azonos minőségű posztóval lehet összevetni, de nem lehet összemérni két egészen különböző fejlettségi színvonalú szerszámgépet vagy rádiót.

A standard termékek komparatív előnyök alapján folyó cseréjére viszont olyan hasonlatot is használhatnánk, hogy az érték elvontsági fokán a nemzeti piacok különböző nyelveken beszélnek, s a külföldön előállított termék értékét is „lefordítják” a nemzeti piac nyelvére. A nemzetgazdaságok egymással csak a használati értékek, illetve az ezek mennyiségi viszonyát kifejező csereértékek vonatkozásában „értenek szót”. Az „asztal” mint használati tárgy a francia és a magyar számára is ugyanazt jelenti, csak eltérő nyelvi kifejezéssel illetik, s ezzel a kifejezéssel illeszkedik a nemzeti fogalomrendszerbe. S az aranyt mint társadalmilag egyetemlegesen elismert terméknek, mint pénzáruknak a viselkedését és szerepét ilyen szempontból különösen alá kell húzni. Az aranytermelő munka közvetlen társadalmi munkaként való elismerése a nemzeti és a világpiacon egyaránt — mint láttuk — távolról sem jelenti azt, hogy valamennyi nemzeti piac ugyanazt a munkamennyiséget ismeri el társadalmilag szükségesnek. A minőségi „egyenlőség” mögött országoként mennyiségi különbségek húzódnak meg. S valahol ebből kiindulva kell megkeresni a nemzeti piacok és gazdaságok integrációjának és integráltságának a kulcsát is.

Mindezek teljesen egybecsengnek Bertóti László — Erdős Tiborra hivatkozó — fejtegetéseivel, amely szerint az, „... általános árszínvonal a különböző fejlettségű országokban pontosan egyforma lehet, akár aranyban, akár ugyanabban a papírvalutában kifejezve. Aranyban esetében ez azért lehetséges, mert a fejlett országok — import révén — az aranyat kevesebb munkával szerzik meg, papírpénz esetén pedig azért, mert a valuták árfolyama a vásárlóerő-arányokhoz igazodik. Így egy pénzegységért átlagban minden országban azonos árumennyiség kapható, de az azonos árumennyiségekben eltérő nemzeti munkamennyiségek tárgyasulnak. Így is azt kapjuk, hogy az elmaradottabb országok nemzeti munkája leértékelődik, és ezekben az országokban a reálbéreknek ennek megfelelően alacsonyabbnak kell lenniük.”*

Az itt leírtak végső soron segítséget nyújtanak a sokat vitatott marxi idézet magyarázatához is. Nem kívánok ismétlésekbe bocsátkozni, de az idézet rekonstruálását e helyütt elengedhetetlennek érzem. „Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a munka a társadalmilag szükséges időnél többet használ el valamely áru

* Bertóti László: Az értéknagyság kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1980. 1. sz. 77. l.

termeléséhez és ezért nem számít normális minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitás-fok módosítja, egy adott országban, az értéknek a munkaidő pusztá tartama adta mértékét. Másképp áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, melynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége. Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az intenzívebb nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvényt nemzetközi alkalmazásában az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.” (Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 521—522. l.)

A világpiacon tehát az értéktörvény másképpen, sok vonatkozásban pontosan ellentétesen hat, mint a hazai gazdaságban. A hazai piacon az egyéni ráfordítások társadalmi értékke egyenlítődnék ki, s egy terméknek csak egy értéke lehet. A csereértékek, a piaci cserében az áruk között kialakuló mennyiségi viszonyok mögött a társadalmi munkaráfordítások egyenlősége húzódik meg. A nemzetközi cserében az összefüggések a fejük tetejére állnak. *A világpiacon a csereértékek egyenlősége a kiindulópont.* A nemzeti érték mint társadalmilag elismert munka jelenik meg és marad, s egyéni ráfordításnak csak az ettől eltérő munkaráfordítás-arányok minősülnek. A csereértéknek a termelékenység iránti „érzékletlensége” miatt teljesen kézenfekvő, hogy a fejlettebb ország egy társadalmi munkaórája mint „intenzívebb munka” jelenik meg, vagyis a fejlettebb ország egy órai munkájáért az alacsonyabb termelékenységgel termelő ország több munkaórát kénytelen adni. A nemzeti értékek polarizálódása azonban itt normális állapot, a kevésbé intenzív munka is „normális minőségű munkának” számít. Csereértékben (pénzben) a fejletlenebb országot sem érik veszteségek, munkája minden egyébtől eltekintve a világpiacon éppen olyan „normális” minőségűként vizsgáljuk, mint a hazai piacon. A különböző intenzitású és termelékenységű nemzeti munkák a világpiacon ily módon „lépcsősort” alkotnak, de — eltéréseik ellenére — a világpiac is biztosítja a társadalmi elismerésüket. Az egyes lépcsőfokokat a társadalmi munkaként megjelenő nemzeti értékek adják. Rangsorolásuk az átlagos intenzitási és termelékenységi különbségek alapján megy végbe. Ezek a lépcsőfokok természetesen egymással szemben mint különböző „bonyolultságú” munkák jelennek meg, minden különleges absztrakció nélkül mértékegységüként „az egyetemes munka átlagegysége” fogható fel. Ezt a marxi megfogalmazást korántsem értelmezném úgy, hogy ennek megfelelően a nemzeti munkák átlagolódnának. Ez utóbbi — véleményem szerint téves — értelmezésből vezethető le azután a nemzetközi értéknek a nemzeti értékek átlagaként való szokásos felfogása.

A nemzetközi értéknek a csereértékek egyenlőségéből kiinduló megközelítése természetesen mélyebb és részletesebb kifejtést igényel. Mindezekelőtt az értéktől kell továbblépni a belőle levezetett kategóriákhoz (termelési ár, átlagprofit stb.), s ki kell mutatni ezek viszonylagos jellegét. Ez például azt is jelenti, hogy a világpiacon — a komparatív előnyök alap-

ján — a másik országhoz képest kisebb termelékenyséű munka extra-profitál való jutalmazása normális jelenség, de egyidejűleg az a megállapítás is igaz, hogy az „extraprofitál” jutalmazott ország a csereben munkát veszít. A komparatív előnyök elemző példában láttuk, hogy miközben *A* országban 1 liter bor előállítására 9 fillér (18 cent) volt, addig *B* országban 20 centbe került. A fenti költségeket termelési árként értelmezve nyilvánvaló, ha *A* ország termelői *B* országban 19 centes árat tudnak elérni a bor literjére, már extraprofitot realizálnak, holott még mindig olcsóbban kínálják árujukat, mint *B* ország termelői. Az 1 liter bor *A* országban azonban 5,5 perc társadalmi munkába kerül, miközben *B* országban így is kevesebb, mint 4 percnyi társadalmi munkát fejez ki. Az extraprofit elérése ellenére *A* ország tehát kevesebb munkát kap a csereben, mint amennyit *B* országnak adott.

Az „egyenlőtlen csere” jelenségét természetesen az itt leírtakkal távolról sem kívánjuk tagadni. Annál is kevésbé, mert a komparatív előnyök csak a nemzetközi munkamegosztás adott szférájára (azonos minőségű, de különböző költségekkel termelt termékek körére) értelmezhetők. A technológiai fejlődéstől függő ipari szférákban a használatiérték-típusok rendkívül nagy minőségi és technológiai különbségeket mutatnak, s a fejletlenebb országok hátrányai tulajdonképpen ebben a tekintetben jelentkeznek első sorban. Az egyenlőtlen csere problémája tehát kétségtelenül sokoldalú tanulmányozást igényel.

Miért nem csökkennek az árak a termelékenység növekedésével?

E kitérő után visszatérhetünk az árak és a termelékenység összefüggéseinek helyes megközelítését szolgáló absztrakciókhoz. Az elmondottak alapján megkockáztatható az az állítás, hogy a változatlan és minden országban azonos értékű pénzáru feltételezése ugyan bizonyos elméleti következtetések levonására alkalmas, de nem egészen felel meg a valóságos mozgásoknak. A szabad kereskedelem feltételezése mellett az arany minden ország általános termelékenységi színvonalának megfelelően „értékelődik”, vagyis — a komparatív előnyök kihasználására irányuló törekvés következtében — az általános termelékenységi színvonalaknak megfelelően átértékelődik. Ez azt jelenti, hogy azonos termelékenységnövekedési ütemek mellett nemcsak a közönséges árak csereértéke marad változatlan, hanem nyitott gazdaságban a pénzárué is.

Az arany termelékenysége természetesen időszakonként változhat nagyobb arányban, sőt ellentétesen a többi áruéhoz képest, ami módosítja általános csereértékét. Itt azonban két kérdést kell megvizsgálni. Egyrészt egyértelmű, hogy az arany csereértékével párhuzamosan az ára is megváltozik. Más kérdés, hogy az arany árváltozása milyen hatással van a többi áru általános árszínvonalára. A kérdésre konkrét empirikus vizsgálat alapján lehet a választ megadni. Rögtön meg kell jegyezni, hogy ilyen szempontból távolról sincsenek teljesen egyértelmű és megbízható gazdaságtörténeti információink. Megkockáztathatónak tartom viszont azt a feltételezést, hogy korántsem biztos, hogy az arany- és az áruárak fordítottan arányos mozgása a valóságban érvényesül. Elképzelhető, hogy az arany viszonylagos termelékenysége a többi áruéhoz képest nő, aminek alapján az

ára arányosan csökken. Ettől azonban a többi áru ára (pénzjelekben) változatlan maradhat. S véleményem szerint a kifejlett áruforgalomban, amikor az áru—arany csere „közvetlen” jellege megszűnik, a pénzjelek közbeiktatódásával „megkettőződik”, már ez a helyzet. Az ármozgás szempontjából tehát az arany közönséges áruként viselkedik. Hozzátennem, hogy aranypénzrendszerek mellett csak ilyen szempontból viselkedik közönséges áruként. A pénzek (változó) aranyalapúsága mellett a kincsképzésen keresztül a forgalomba kerülő pénzmennyiséget szabályozó automatizmusok véleményem szerint a fentiek ellenére érvényesülnek. Természetesen ezeknek a feltételezéseknek messzemenő elméleti és gyakorlati összefüggései vannak, amelyek e cikk keretein túlmenő vizsgálódást és bizonyítást követelnének.

Az árszínvonal és a termelékenység változatlan értékű pénzárú mellett kimutatott és feltételezett összefüggései tehát tarthatatlanok. Az egyes áru értéke a termelékenység növekedésével valóban csökken. Az árszínvonal viszont a termelékenység általános növekedésével összefüggésben semleges, s ez nemcsak a saját értékkel nem rendelkező (csak értékarányokat, csereértékeket kifejezni tudó) modern pénzrendszerekre igaz, hanem a kifejlett aranypénzrendszerekre is. A csereértékek, illetve az áruk szempontjából csak a termelékenység növekedési ütemeiben jelentkező eltéréseknek van jelentőségük, amelyek azonban nem az áruk színvonalát, hanem csak szerkezetét befolyásolják. Az árcsökkenés ily módon csak az átlagosnál gyorsabb termelékenységnövekedést felmutató termékeknel figyelhető meg, miközben az átlagosnál lassúbb termelékenységnövekedéssel jellemezhető területek termékeinek árai növekvő irányzatúak. Ez a tétel teljes mértékben megmagyarázza a valóságos gazdaságtörténeti tendenciákat. A valóságban az árcsökkenési folyamat a termelékenység hosszú távú és nagyarányú növekedése ellenére nem következett be, sőt az áruk általában inkább emelkedtek (más okból, amelyekre itt nem térhetünk ki). Árcsökkenést mindig csak a viszonylag gyors termelékenységemelkedést produkáló területeken lehetett megfigyelni. Ez volt a helyzet az elmúlt évtizedekben az elektronika számos termékével, amelyek esetében a termelékenység viszonylagos növekedése (az átlagost meghaladóan) gyorsabb volt, mint az általános inflációs tendencia (a szorosán vett pénzértéktelenedés). Az ilyen termékek ára abszolút értelemben is csökkent.

A fenti megállapítások természetesen számos más politikai gazdaságtani tétel módosított értelmezését igénylik. Ezek közül csak a relatív érték-többlet-növelést említeném meg. A relatív érték-többlet növeléséhez a munkaerőárú értékébe beszámító javak termelékenységének az emelkedése önmagában nem elegendő. Termelékenységüknek az átlagosnál gyorsabban kell növekednie, ami egyébként a profitérdeket növekedéseméleti szempontból (a II. osztály növelésének üteme) is új megvilágításba helyezi. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése azonban szintén túlmutat a cikk lehetőségein.

Felvethető azonban, hogy a termelékenység általános és átlagos növekedése sem valósul meg egyenletesen. A termelékenységnövekedést elért tőkés termékeknek egyéni értéke a társadalmi értékhez képest csökken, és ez a tőkés különértéktöbbletbe jut. A verseny azonban a többi tőkést is az új eljárás bevezetésére kényszeríti, ami azt eredményezi, hogy az alacsonyabb egyéni ráfordítás válik társadalmivá. Ugyanaz a konkurrencia

azonban az árak csökkentését is kikényszerítheti. Ha ez történik egymást követően több áruval is, akkor persze egyesek ellenvethetik: nem zárható ki a csereértékek egyenlőségének általánosan mérséklődő árszínvonal melletti megvalósulása.

Bródy András azonban, ha nem is egyértelműen, de felhívja a figyelmet egy — ezt a lehetőséget kiiktató — másik mechanizmusra. „A termelékenység növelése módot ad nagyobb, de egyedenként egyelőre változatlan értékű árutömeg, egészében tehát nagyobb értékű tömeg kibocsátására. Ez a többlet érték ugyanúgy lehet extraprofit forrása, mint az egyéni és társadalmi érték iménti eltérése. Hasonló módon válthatja ki a többi tőkés konkurenciáját és az új eljárások általános elterjedését, amely aztán visszavezet a kiinduló állapotba... A második mechanizmus nem gyakorol sajátos nyomást az értékekre, s az árak — legalábbis az első közelítésben — akár változatlanok is maradhatnak, függetlenül attól, hogy egyik-másik termék előállításának termelékenysége forradalmian meg is változik.”* Véleményem szerint ennek a lehetőségnek a valóságban nagyobb figyelmet kell szentelni. A piac adott szerkezetétől természetesen nem lehet eltekinteni. Nem mindegy, hogy a piac erőteljesen kompetitív vagy monopolizált. A piac jellege a termelékenység és az ár viszonyára is széleskörűen kihat. Szabad és éles konkurrencia mellett is feltételezhető azonban, hogy a tőkés az extraprofitot nagyobb „értékű tömeggel” realizálja, s mire az alacsonyabb ráfordítás általánossá válna, a csereérték-módosulások korrigálódnak, vagyis legalábbis átlagos mértékig kiegyenlítődnek, s az árváltozás elmarad. A konkurenciamechanizmus így csak az átlagosnál nagyobb termelékenység-emelkedést elért termék esetében kényszeríti ki az árcsökkenést. A piaci mechanizmus ilyen irányú működését (különösen az időtényező bekapcsolásával) azonban kétségtelenül további elemzés alá kell vetni.

Az érték termelési-piaci kategória

Ki kívánok térni azoknak a tételnek a vitatására is, amelyek szerint Marx az értéket a piacra lépés előttinek s pusztán termelési kategóriának minősítette. „Ahhoz az alapvető szemlélethez tartjuk magunkat, hogy az árunak *már piacra lépése előtt* meghatározott értéke van, s ezért sem az értéket, sem ennek változását nem vezethetjük le a piaci viszonyokból, sőt éppen a piaci viszonyokat kell az előbbiekből levezetni.”* Marx mindig hangsúlyozta, hogy az érték társadalmi-termelési viszony, újratermelési kategória, tehát a termelés mellett a forgalom és a szükségletek által is meghatározott. Pusztán arról van szó, hogy a kölcsönös meghatározottságban a termelés az elsődleges. Értékről beszélni a piac és a szükségletek hatása nélkül azonban abszurdum.

Az érték mint társadalmilag szükséges munka véleményem szerint sokdimenziós kategória. E kategória minőségi és mennyiségi, valamint termelési és „piaci” oldalai, illetve vonatkozásai egymással meghatározottságban és bonyolult kölcsönhatásban állnak. Minőségi szempontból a társadalmi jelleg következő attribútumait kell kiemelni.

* Bródy András: Az érték nagyságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz. 314—315. l.

* Bródy András: i. m. 312. l.

1. Az értékalkotó munka mint társadalmi munka elvont és átlag jellegű kategória. Az érték közömbös a munkakifejtés formájának és hatékonyságának sokrétűsége iránt, s adott bonyolultság mellett átlagol. (A bonyolultság általános növekedési tendenciáját és ennek hatását az értékre és árakra figyelemreméltó fejtegetéseknek tartom.) Ennek a sajátosságnak részletesebb kifejtése véleményem szerint nem szükséges.

2. Az értéként való elismerés alapvető feltétele, hogy a munkát a társadalom számára szükséges formában fejtsék ki, vagyis a termék társadalmi szempontból elégítsen ki szükségletet, s a piacon (!) ténylegesen társadalmi használati értéknek bizonyuljon.

Az értékalkotó munka társadalmi jellegének a mennyiségi oldalról megragadható sajátosságai is sokrétűek.

1. Az érték mint társadalmilag szükséges munkamennyiség az absztrakt munka oldaláról utal a társadalom szintjén az erőfeszítések bizonyos átlagos színvonalára. A társadalom az ennél nagyobb erőfeszítést a piacon (!) hiábavalónak ítéli, miközben az alacsonyabbat extrajövedelemmel jutalmazza. Bizonyos eltérésekkel ez vonatkozik a nemzeti és a világpiacon egyaránt.

2. A modern gazdaságban a ráfordítások nagysága egyre kevésbé múlik az egyes termelőn. Egy-egy terméket „társult termelők” állítanak elő, de nemcsak egy vállalaton belül, hanem az egész társadalom vonatkozásában is. Ez az érték társadalmi munkamegosztási aspektusa, amelynek növekvő jelentősége van. A ráfordítások nagyban és alapvetően a társadalmi munkamegosztás hatékonyságán és mélységén múlnak. A munkamegosztás nyújtotta előnyök optimális kihasználása különösen az elmúlt évtizedekben a nemzetközi versenyképesség döntő feltétele lett. Bizonyos tevékenységekkel kapcsolatos ráfordítások közvetlenül társadalmiak. Részben az állam vette e tevékenységeket közvetlenül a kezébe (energia, infrastruktúra, fejlesztés stb.), részben pedig a termelők bonyolult, társadalmilag megszervezett munkamegosztásának a függvényei. A ráfordítások minimalizálása tehát jelentős mértékben össztársadalmi feladattá vált. Az utóbbi évtizedekben az árutermelés állammonopolista modellje éppen ezeknek a követelményeknek igyekszik megfelelni. A társadalmi tulajdon a szocializmusban a munka e társadalmi megszervezésének hatalmas potenciális lehetőségeit rejti magában. A jelenleg működő szocialista gazdasági rendszerek ezeket a lehetőségeket azonban csak részben használják ki. Különösen vonatkozik ez a nemzetközi munkamegosztásra (termelési kooperációk és termelőegységek), amelynek hatékonysága nagy befolyást gyakorol a társadalmilag szükséges munkamennyiségek csökkentésére. A termékek komplexszé válása, összetettsége a fejlesztéstől (innováció) a piacra juttatásig mind ennek a társadalmi munkamegosztási aspektusnak a jelentőségét erősítik.

3. A különböző konkrét munkákat a társadalom által szükségesnek elismert, vélt arányokban kell az adott termékekre fordítani. Ez a munkamegosztási aspektusnak egy másik oldala. A modern gazdaságban a használati érték komplex kategóriává vált. A szükségleteket a használati értékek a társadalom számára megfelelő minőségi színvonalon és körülmények között elégítik ki. Ez a termék pusztán előállításán túl folyamatos kutató-fejlesztő munkát, szerviz- és szállító hálózatot, alkatrész-utánpótlást stb. feltételez. Ha mindezek a konkrét munkák „hiányosak”, akkor baj lehet a használati értéként való társadalmi elismertetéssel és természetesen a

realizálással is. Bizonyos konkrétmunka-arányokat, amelyeket a társadalom szükségesnek tekint, be kell tartani, mert ezek „megtakarítása” értékesítési nehézségek forrása lehet. Az adott termékre fordított munka hiányos volta (mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt) különösen a világpiaci értékesítést akadályozhatja.

4. Az értéknagyságnak mint társadalmilag szükséges munkamennyiségnek a szempontjából különösen fontos, hogy a társadalmi összmunka kifejtése megfeleljen a társadalmi szükségletek szerkezetének. Ennek megvilágításához talán szükséges lehet egy Marx-idézet: „Itt valójában az értéktörvény érvényesül, nem az egyes árukra vagy cikkekre, hanem a munkamegosztás következtében önállósult különleges társadalmi termelési területek mindenkori össztermékeire vonatkozóan; úgyhogy nemcsak hogy minden egyes árura csak a szükséges munkaidőt fordítják, hanem a társadalmi össz-munkaidőből is csak a szükséges hányadot használják fel a különböző csoportokban... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi méretekben vett használati érték határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző különleges területeire jutó hányadát... , ha ezt az arányt megsértik, az áru értéke... realizálhatatlan... Az egészet tehát csak annyiért sikerül eladni, amennyit akkor érne, ha a szükséges arányban termelték volna. A társadalmi munkaidőből a termelés különböző különleges területeire fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában, bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. A korlátot itt a használati érték állítja. A társadalom az adott termelési feltételek mellett csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre a bizonyos termékfajtára.”*

Adott termék értékének a nagysága tehát a termelési technika és hatékonyság, valamint a társadalmi szükségletek által egyaránt meghatározott, itt csak az elsődlegesség a kérdés. Az érték tehát a termelési kategória volta mellett ezért is piaci kategória, hiszen a szükségletek oldaláról jövő „visszajelzés” mindig a piacon jelenik meg. Az értéknek ez a társadalmisága adja együtt a mindenkori viszonylagosságát is.

A fentiekkel távolról sem kívánjuk azt mondani, hogy a különböző termékek előállítására fordított (!) munkamennyiség (különösen, ha annak átlagos és társadalmi jellegét is meg lehet ragadni) matematikai kifejezése elméleti és gyakorlati szempontból hiábavaló volna. Ezek az erőfeszítések figyelemre méltóak, és a gyakorlat számára is számos útmutatással szolgálhatnak. Persze azt hinni, hogy ezzel a marxi értelemben vett érték kategória mennyiségi kifejezését sikerül elérni, hibás elképzelés volna.

A cikkben számos politikai gazdaságtani kérdést érintettem. Több alapvető elméleti problémával kapcsolatosan csak részletesebb bizonyítás nélküli megállapításokra korlátozódtam. Céloom ezekkel nem az általam vélt igazság kinyilatkoztatása, hanem további vitára ingerlés volt.

* Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 618—619. l.

Minőségi követelmények idegenforgalmunkkal szemben

Az idegenforgalom — vagy a hazai szóhasználatban bevált idegen kifejezéssel: a turizmus — gazdasági kérdéseinek vizsgálata a közgazdasági kutatásokban sem kapta meg még a jelentőségének megfelelő teret, s jórészt erre vezethető vissza, hogy egy-egy kérdésben gyakran még a döntésre hivatott szakmai körökben is ellentétesek a nézetek. Mivel pedig nincsenek kellően megalapozott vagy közismert bizonyító érvek, így nem minden esetben választjuk a döntések során a legmegfelelőbb utat. Emellett nem meglepő, hogy a szélesebb közvéleménynek a rádióban és a televízióban elhangzó vagy a sajtóban megjelenő többnyire aggódó, egy-egy kiragadott negatív példára hivatkozó megnyilvánulásai egyoldalú minősítéshez vezetnek az idegenforgalom megítélésében.

E kedvezőtlen jelenségek éppen az elmúlt egy-két évben erősödtek fel, vagyis akkor, amikor a turizmusban — részben szükségszerűen, részben pedig tudatos magatartás következtében — egy olyan fordulóponthoz érkezünk, amely jövőjének megítélését, alakítását új alapokra fekteti. Ez a fordulópont azzal jellemezhető, hogy *idegenforgalmi politikánk a minőségi turizmust helyezte előtérbe*. Itt viszont sokkal többről van szó, mint a mennyiségi szemléletről a minőségire való átváltásról.

A turizmus fejlődésének körülményei

Korunk idegenforgalmunkkal összefüggő követelményeinek és lehetőségeinknek az elemzése előtt vissza kell tekintenünk a múltra is.

Idegenforgalmunk gyors fejlődését a

belföldi lakosság vonatkozásában az ehhez kapcsolt társadalompolitikai magatartásunk segítette elő. Már 1949-ben intézményesítettük a szociálturizmus rendszerét, amely az 1960-as évek elejéig szinte az egyedüli bázisa volt a belföldi turizmusnak, s szerepe ma sem elhanyagolható. Ezt követően azonban az életszínvonal növekedése, a népgazdaság megerősödése révén *mindjobban kiszélesedett más belföldi turisztikai formák szerepe* (kereskedelmi szálláshelyi, ifjúsági, magánszálláshelyi, vikendező és kiránduló turizmus), és a passzív, tehát a *külföldre irányuló forgalom is számottevővé vált*. A felnőtt lakosság 70 százaléka ma már rendszeres résztvevője a turizmusnak, és évente minden második magyar állampolgárra jut egy külföldi utazás. *Aktív idegenforgalom* a második világháborút követő évtizedben is *létezett*, de ekkor még döntően az ún. hivatásturizmus volt a jellemző, s ez nálunk főleg a szocialista országokkal fennálló kapcsolatokra épült. Politikánk megújulása azonban *az idegenforgalmi politikát is nyitlta tette, s fokozatosan feloldottuk a kötöttségeket*. Így 1977-től az évente hozzánk látogató külföldiek száma már meghaladja a 10 millió főt.

Mindez abban foglalható össze, hogy politikailag már hosszabb ideje egyértelműen eldöntött az idegenforgalom helye, szerepe hazánkban. Idegenforgalmi tevékenységünket alapvetően meghatározza az, *hogy a nemzetközi idegenforgalmat általános politikánk egyik hatékony eszközeként tartjuk számon*, s a lakosság turizmusát ma a szocialista életmód jelentős elemének tekintjük.

1959-ben már elértük a második világháború előtti nemzetközi idegenforgalmi nagyságrendet. *A hazánkba látogató külföldiek* ezt követően százezres, majd 1964-től *millió*s tömegei is hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország nemzetközi tekintélye megszilárduljon [1].

A belföldi és a nemzetközi idegenforgalmunk intenzitása az 1970-es években oda vezetett, hogy a turizmusban — amely népgazdaságunk egyik sajátos és fontos elemévé lett — nemzetközi mércevel mérve is jelentős fogadó, illetve küldő országgá váltunk, s turizmusunk keresleti fejlődésének üteme tartósan felülmúlta Európáét [2]. Gazdasági adottságaink miatt azonban — és ebben Európa-szerinte nem állunk egyedül — a kínálat feltételeit zömmel csak lépéshátrányokkal tudtuk javítani. Az összhang hiánya e téren pedig mindjobban érezhető lett, nőtt a zsúfoltság, s a színvonal sem javult kellően.

A magatartásváltás szükségessége

Felhalmozódó gondjaink abban összegezhetőek, hogy *hosszú ideig a mennyiségi szemlélet rabjai voltunk, s lehetőségeink ennek végül is korlátot szabnak*. A fogadás oldaláról mutató szűkösség mindjobban érezhetővé vált, s nemkívánatos jelenségek (fekete valutaügyletek, áruspekuláció) is elharapóztak. Mindezt felismerve került napirendre a *minőségi turizmus követelményeinek és programjának a kidolgozása*. Az ilyen turizmus természetesen még időleges keresletcsökkenést, illetve más nemkívánatos jelenséget is elviselhet, s ezért is újszerű magatartást követel meg.

Az utóbbi években turizmusunkban egyaránt mutatkoztak előnyös és kedvezőtlen változások. Ezeknek számos „örökölt”, de újszerű oka is van. Voltak és vannak objektív okok és hibák, de egyben több tudatos elem is szerepet játszott e téren. Megállapítható ugyan-

is, hogy idegenforgalmunk közel két évtizedes dinamikus fejlődését követően *a legutóbbi két évben — céljainkkal összhangban — csökkent a hozzánk érkező külföldiek száma*. Ugyanekkor, bár a korábbiaknál mérsékeltebben, továbbra is *növekedett a külföldiek magyarországi tartózkodási ideje*; az itt töltött éjszakák száma 1980-ban érte el az eddigi maximumot (68 millió éjszaka).

Emelkedtek idegenforgalmi devizabevételeink is, s forintban számítva azok összege először 1980-ban haladta meg a 10 milliárdot. Mindezek ellenére — nemkívánatos módon — (a múlt évben például 14 százalékkal) visszaesett a külföldiek kereskedelmi szálláshely-igénybevétele. Az egy turistára jutó fajlagos (napi) költés mértéke csökkent, s árvonzásunk lényegében visszaszorult. Vesztett pozíciójából a szervezett turizmus is [3].

Problémák mutatkoznak a belföldi turizmusban is, amiről azonban kevesebb szó esett. Bár mind többen keltek útra, mérséklődött a lakosság turisztikai kiadásainak növekedési üteme (mintegy a következő években is várhatóan lassabb gazdaságfejlődésnek az előjeleként [4]), s megcsappant az emelt áron kínált szálláshelyek iránti érdeklődés is.

Mindezt azonban csak elvétve értékelték reálisan. Az idegenforgalomban lejátszódó folyamatok és az azokat determináló belföldi és nemzetközi motívációk változásai pedig azt igénylik, hogy átfogó szemlélettel mérlegeljük őket, és erre építve az elkövetkező évek tennivalóit komplex módon jelöljük ki.

Ezt az utat választotta „A turizmus távlati fejlesztési koncepciója” [5], amelyet a Belkereskedelmi Minisztérium két éve terjesztett elő és adott közre. *A minőség követelményének megfogalmazása alapvetően e dokumentumhoz fűződik*, ebből származik tudatos, iránymutató jellege. Tömören szólva a következőket kell kiemelnünk e dokumentumból. „Mint ismeretes, a távlati

tervet 1979-ben alakítottuk ki, s mintegy 10—15 évre szándékoztunk előretekinteni. A távlati terv megítéléséhez ismerni kell azokat a körülményeket, amelyek a terv készítésekor az idegenforgalom terén fennállottak... az ugrásszerű mennyiségi növekedés egy sor problémát vetett fel, amelyek mindegyikétől fogadóképességünk gyengeségét és idegenforgalmunk nem kielégítő hatékonyságát jelezték. A fogadóképesség gyengesége többek között abban mutatkozott meg... , hogy nem lehetett kulturált körülmények között, szervezeten gondoskodni a turistákról... Arra is fel kellett figyelnünk, hogy ez a tömegméretű beutazás Magyarországra sok esetben nem a tényleges turizmus iránti igényből eredt, hanem a számunkra nem kedvező áruvásárlásokra, az arbitrázs kihasználására irányult. Ezt természetesen igyekeztünk fékezni. Ilyen körülmények között alakítottuk ki távlati fejlesztési koncepciókat, amelynek alapvető mondanivalóját a következőkben lehet összefoglalni:

A magyar lakosság turizmusa társadalompolitikai kérdés, tehát az életszínvonal emelkedésével és az alapvető szükségletek kielégítésével összehangoltan kell fejleszteni. A nemzetközi idegenforgalom viszont devizaszerző tevékenység, amelyet politikai céljainkkal összhangban, de a hatékonyság és a gazdaságosság kritériumainak érvényesítése mellett kell fejleszteni... A koncepció nagyon szerény mértékű mennyiségi növekedést irányzott elő, és alapvetően a minőségi tényezőkre fordította a figyelmet” [6].

E lényegi magatartás- és követelményváltást napjainkban nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A minőség — idegenforgalmi stratégia

A minőségi turizmus — véleményünk szerint — lényegében kettős, egymással szorosan összekapcsolódó követelményt

jelent. Egyrészt fontos, hogy e tevékenység is hatékonyan, mind kedvezőbb hozammal folyjék [7], ugyanakkor a kínálatnak differenciálódnia kell, s az árszínvonalnak ehhez igazodva érték- és minőségarányosan kell alakulnia. Mindennek széleskörűen megfelelni nem könnyű dolog, és nem követelhető meg máról holnapra, s bizonyos, hogy átmeneti kompromisszumok nélkül el sem képzelhető. Ilyen időleges tendenciaváltás tanúi lehetünk az előző két évben, amikor egyébként úgy ítéltük meg, hogy a további problémák elkerülésének egyik eszköze, ha nem folytatódik a kereslet eddigi lendületes növekedése. De az is felszínre került, hogy például egy erőteljes árrendezés az idegenforgalomban sem szemlélhető „tétlenül”. Valós vagy vélt szükségessége nem feltétlenül indokol — szerencsére csak rövid életű, 1979—1980-ra jellemző — „kivárást”, mivel több lehetőség van a differenciált árak alkalmazására is, amivel ma már egyre szélesebb körben találkozunk.

Valójában megalapozottan senki sem számíthatott arra, hogy észrevétlenül át lehet állni, s hogy mindenki automatikusan egy minőségileg magasabb igényszinten munkálkodik. Ezt a távlati koncepció realisan mérlegelte, és feladatként jelölte meg, hogy a minőségi előírásoknak elsődlegesen majd a VI. ötéves tervidőszakban kell megfelelni. Az e célból elfogadott és közreadott középtávú idegenforgalmi koncepciónál erre messzemenően tekintettel voltak. Bevezetője ugyanis kiemeli: „...a turizmusban is átgondolt, komplex, s az intenzív módszereket előtérbe helyező fejlesztő, szervező tevékenységre helyezi a súlyt. A javasolt cél- és eszközzrendszer egyúttal számol azzal a kedvező folyamattal is, amely az idegenforgalom központi és területi irányításának korszerűsítésével a közel-múltban megkezdődött. *Igényli* egyben, *hogy a lebonyolítás munkájában is a ha-*

tékonyság, a minőségi szemlélet kerüljön előtérbe...

A VI. ötéves tervidőszak idegenforgalmi célkitűzései, feladatai szorosan kapcsolódnak a távlati idegenforgalmi koncepcióhoz, igazodva egyben várható gazdasági adottságainkhoz is. A népgazdaság lassúbb ütemű fejlődése, a nemzetközi gazdasági viszonyok alakulása, a pénzügyi lehetőségek korlátai folytán számos vonatkozásban csak mérsékelt előrelépésre lesz lehetőség” [8].

Közeptávú idegenforgalmi célkitűzések a minőség tükrében

A dolog természetéből következik, s a piaci viszonyokból, illetve életszínvonal-politikai oldalról levezetve is egyértelmű, hogy a minőségi követelmények mást jelentenek, ha a hazai lakosság turizmusát, vagy ha az aktív forgalmat, tehát a külföldiek magyarországi utazásait vizsgáljuk.

Mindezt aláhúzza az, hogy a lakosság számottevő turisztikai kereslete az életmód szoros tartozéka. *Ma már a szabadidő-felhasználás 15 százalékát teszi ki, s hozzá kapcsolódik hazánkban a lakossági fogyasztás 6 százaléka* (kb. 26 milliárd Ft). Az MSZMP XII. kongresszusának határozataival is összhangban *alapkövetelmény ezért, hogy az elért turisztikai pozíciókat a lassúbb gazdaságnövekedés időszakában is megtartsuk, sőt bizonyos vonatkozásokban erősítsük.* Erre életszínvonal-politikai, ezen belül szociálpolitikai oldalról van szükség; megfelelő intézkedésekre a folyó tervidőszakban is lehetőség van.

A jövőre vonatkozó számítások, elemzések azonban arra is utalnak, hogy a hazai lakosság turisztikai keresletét befolyásoló alapvető tényezők között — elsősorban az 1980-as évtized első felében — megbomlik az eddigi kedvező összhang, ami új helyzetet teremt. *A szabad szombat teljes körű bevezetése*

(1982) *ui. növeli a hétvégi szabad időt, és lehetővé teszi a szabadság meghosszabbítását is.* Ugyanakkor a *realjövőkép várható minimális emelkedése — legalábbis 1985-ig — azzal jár, hogy a turizmushoz kapcsolható lakossági kiadások növekedési üteme is csökken.* Ezért a lakosság turisztikai időtöltésének mintegy évi 3–4 százalékos bővülését a hozzá fűződő kiadásoknak — ennél és a korábbinál is — csak mérsékelt, mintegy évi 2–3 százalékos emelkedése követheti. A számítások és az elképzelések szerint azonban ez is csak a külföldre utazások ösztönzése mellett válik lehetővé. *A turisztikai fogyasztó — főleg tehát itthon — jobban mérlegel, és megfontoltabb lesz.* Keresi az olcsóbb megoldásokat, a pénzéért megfelelőbb ellenszolgáltatást vár, és a közelebbi célpontok felé fordul. *A lakosság idegenforgalmi kereslete ezen összefüggések folytán öt év alatt a korábbiaknál jóval szerényebben, naturáliában mintegy ötödével, a hozzá kapcsolódó kiadásai pedig 15 százalékkal emelkedhetnek.* (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Figyelembe kell venni természetesen azt is, hogy a hazai lakosság turisztikai igényeinek kielégítésében még nem lehet elsődleges szerepe a szorosan vett gazdasági érdekeknek, hanem ebben — mint említettük — az életszínvonal, az életmód kívánta követelményeket kell mérlegelni. *Ezért szociálpolitikai megfontolásból továbbra is fenn kell tartani és támogatni az olcsóbb turisztikai formákat* (szociál-, ifjúsági turizmus, természetjárás) úgy, hogy azok előnyeit az arra jogosultak élvezhessék.

Az aktív turizmusban viszont a *gazdaságosság* és a szélesebb körben értelmezhető hatékonyságnak is egyértelműen prioritást kell kapnia. Itt élni kell azon lehetőségekkel, amelyek árnyaltabban hatnak a nemkívánatos kereslet visszafogására vagy hátrányainak feloldására. A mennyiségi növekedést ezért a minőségi jegyek javításával kell összekötni. A keresletet tehát tar-

A lakossági turizmus VI. ötéves tervidőszaki várható alakulása

Megnevezés	1980 ^a	1985	Index	
			1985/1980	1980/1975
Belföldi szállásigényes forgalom (millió alkalom)	75,0	85,0	113	125
Passzív forgalom (millió alkalom)	37,0	48,0	130	147
Együtt	112,0	133,0	119	137
Kirándulóforgalom (millió alkalom)	60,0	75,0	125	136
A külföldre utazók száma (millió fő)	5,2	6,0	115	149
Turizmussal összefüggő kiadások (milliárd Ft, 1980. évi áron) ^b	26,0	30,0	115	139 ^c
<i>Ebből:</i>				
devizában (1980. évi árfolyamon)	4,3	6,0	140	159 ^c
— rubel viszonylat	2,1	2,8	133	117 ^c
— konvertibilis viszonylat	2,2	3,2	145	244 ^c

a) Előzetes adatok.

b) A hivatalos utazások kiküldetési költségeit is tartalmazza.

c) Adott évi áron és árfolyamon.

tósan nem szabad visszafogni, hanem céljainkhoz kapcsolódva megfelelően befolyásolni kell. Ezt pedig a jövőben csak egy mérsékelt és relációnként differenciáltan növekvő kereslet kielégítése útján lehet és kívánatos elérni.

A szocialista országokból — fogadási lehetőségeinket is mérlegelve — csupán *évi 4 százalékos, míg a tőkés viszonylatból* — a hatékonyságot is biztosítva — *évi 8 százalékos körüli növekedést*, azaz együttesen öt év alatt közel 30 százalékos keresletfelfutást várunk. *Ezt is tartjuk kívánatosnak.* Így hazánkban 1985-re 12 millió külföldi turistával, illetve 88 millió turistaéjszakával számolunk. Mindez az aktív forgalomban a korábban megszokottnál jóval kisebb dinamikát jelent. Ugyanakkor *devizabevételeinket* — változatlan áron — a turistaérkezéseknél és a tartózkodási időnél egyaránt számottevőbben, csaknem 50 százalékkal kívánjuk növelni, azaz Ft-ban 10,3-ról 15 milliárdra kellene felfuttatni.

Főleg a dollár viszonylatban *elsődleges minőségi követelmény a turizmus devizaszerző jellegének erősítése.* A fajlagos — az egy turistánpra jutó —

költést most már nemcsak értékében, hanem volumenében is legalább évi 2—3 százalékkal kell növelni. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Egyben el kell érni, hogy kereskedelmi szálláshelyeink kihasználása javuljon, és a fejlesztésekkel összekötve lehetővé váljék, hogy a külföldiek vendégéjszakáinak legalább 20 százaléka ezek igénybevételéhez kötődjön (ennek aránya 1980-ban az elfogadható 16 helyett 14 százalékra csökkent).

Főbb tennivalóink

Hangsúlyozni kell, hogy a korábbiaknál szerényebb növekedés korántsem csökkent, hanem éppen fokozza az idegenforgalmi szférában dolgozók felelősségét. A korlátozott anyagi lehetőségek igénylik a tennivalók megfelelő rangsorolását, a takarékos és a tartalékokat is mozgósító szervező munkát. Valamennyi kapcsolódó tevékenység csak akkor lehet eredményes, ha figyelemmel lesz a konzisztens koncepcionális tennivalókra. Ezek között *egyenként meghatározóak a szabályozás és a tudatos magatartás előírásai*, amelyek azonban csak

Az aktív idegenforgalom várható alakulása 1985-ig

Megnevezés	1980 ^a	1985	Index	
			1985/1980	1980/1975
	<i>Látogatók száma (millió)</i>			
Szocialista viszonylat	12,1	14,0	116	148
Nem szocialista viszonylat	1,9	3,0	158	158
Együtt	14,0	17,0	121	149
	<i>Turisták száma (millió)</i>			
Szocialista viszonylat	8,2	10,0	122	200
Nem szocialista viszonylat	1,2	2,0	167	133
Együtt	9,4	12,0	128	188
	<i>Turistaéjszakák száma (millió)</i>			
Szocialista viszonylat	57,4	71,0	124	255
<i>Ebből:</i>				
—rubel viszonylat	54,1	67,0	124	267
Nem szocialista viszonylat	10,6	17,0	160	180
Együtt	68,0	88,0	129	239
	<i>Devizabevétel (milliárd Ft, 1980. évi áron és árfolyamon)</i>			
Rubel viszonylat	6,2	8,5	137	214 ^b
Konvertibilis viszonylat	4,1	6,5	159	205 ^b
Együtt	10,3	15,0	146	210 ^b

a) Előzetes adatok.

b) Az adott évek árfolyamán.

egymást kiegészítve hozhatnak megfelelő eredményeket, a munka során tehát összefonódnak egymással. Ezt is szem előtt tartva, a tennivalók sokaságából a következőket kell kiemelnünk.

A várható kereslet további differenciálódása, valamint a hatékonyság javítása megköveteli, hogy kínálatunkat rangsorolva fejlesszük. Ebben megmarad a kereskedelmi szálláshelyek kiemelkedő szerepe, mivel azok alkotják a turizmus legfőbb előfeltételét, és a devizabevételek növelésének is meghatározói. E férőhelyek 1985-ig előírányzott 33 százalékos — vagyis 76 ezret megközelítő és abban kb. 7 ezer új szállodai ágat jelentő — kapacitásbővítést időben (megfelelő üzembe helyezéssel) kell elvégezni. Egyben előrelátóan gondoskodni kell értékesítésükről, s új küldőpiaci partnerek megnyeréséről. A mi-

nőségi kritériumok itt rendkívül nagy feladatokat rónak reánk. A tervbe vett férőhelybővítés mértéke ugyanis nagyobb, mint az összkereslet természetes mutatóié, tehát kisebb többletkeresletből kell a szállodák hatékonyabb üzemeltetését elérni.

A területfejlesztés követelményeivel összhangban tervszerűen folytatni kell a kiemelt üdülőterületek és a kirándulóközpontok kiépítését, valamint a termál- és gyógy-idegenforgalom lehetőségeinek bővítését. Ennek során élni kell azon lehetőségekkel és eszközökkel, amelyek a helyi források felhasználását elsődlegesen a központi programokhoz kapcsolják. Ezt a fejlesztésekben érdekelt szervezetek tevékenységének érdemibb összehangolásával is elő kell segíteni.

A környezetvédelmet és az infra-

strukturális feszültségeket figyelembe vevő fejlesztő, korszerűsítő munkáknak a gyakorlatban is érvényt kell szerezni. Ezzel például már a beruházási programok szintjén megakadályozhatók az olyan tervezett építkezések, amelyeknek nincs meg az infrastrukturális háttere, vagy amelyek sértik a környezetvédelmet. Megfontolandó e nézőpontból az is, hogy az üdültetésből származó bevételek (adók, üdülési díjak stb.) nagyobb hányada kerüljön a helyi tanácsokhoz.

A fogadási feltételek javítása során is szélesebb körben (áruellátás, közlekedés, szervezés, határátkelés) kell alkalmazni beruházásokat nem vagy csak kis mértékben igénylő módozatokat. Olyan szolgáltatások létrehozása a cél, amelyek kiegészítő szerepükkel *javítják a költési lehetőségeket* (játékterem, sportpályák, házi uszodák stb.). Szorgalmazni kell a kisebb és ezért is rugalmasabb, komplex vagy helyi, speciális kínálattal rendelkező szervezetek (vállalatok, szövetkezetek, társulások) életre hívását. Célszerű a turisztika különféle ágazatai (kereskedelmi, szociál-, ifjúsági), szervezetei közötti együttműködés bővítése, ösztönzése is.

Biztosítani kell, hogy a szervezett turizmus mind a lakosság, mind a külföldiek utaztatásában növekvő részt vállaljon. E turisztikai forma kívánatos devizabevétel-növelő szerepe ugyanis csak ekkor érvényesülhet. A szervezésben erősíteni kell ezért a marketing- és a sokoldalú és korszerű üzletviteli tevékenységet is.

Valós szükséglet, s lényegében önállósított biztosító turisztikai forma a *hétvégi nyaralók építése*. Ezek során azonban a társadalom sem a környezet, sem az infrastruktúra szemszögéből nem kerülhet hátrányos helyzetbe. Ezt szabályozott módon ki kell védeni. A magánnyaralók építésénél célszerű lenne a korszerű formákat (üdülőszövetkezetek, társasüdülők) központi eszközökkel is elősegíteni.

A megfelelő érdekelttség megteremtésének és egyben a kínálat bővítésének járható útja a lakossági erőforrások (pénzmegetakarítások) *fokozottabb bevonása is*. Ennek fontosságát kiemeli a központi és a vállalati (szövetkezeti) fejlesztési eszközök számottevő beszűkülése. *A magánérő hasznosítására* viszont *változatos formákban* (vállalkozási szerződés, bérbeadás, magánüzemeltetés) mind a szálláshelyek (fogadók, panziók, fizetővendég-szolgálat, kemping), mind a bolti kiskereskedelmi és a vendéglátó-hálózat (mozgóboltok, élelmiszerboltok, étkezdék, büfék, mozgóbüfék stb.), továbbá az idegenforgalmi szolgáltatások (kölcsonzés, taxi, strandok stb.) területén egyaránt lehetőség nyílik. Ennek — a kereskedelemben már bevezetett új üzemeltetési formák elterjesztésén túl — megfontolandó eszközei, feltételei:

- a kedvezményes hitelnyújtás (kamatfizetésnél türelmi idő, alacsony kamatláb, hosszabb futamidő stb.),

- az üzemelés első éveiben adókedvezmény biztosítása és felmentés az építkezési korlátozások alól.

Rugalmas, a kereslet—kínálat összhangját figyelembe vevő és abban a területi és a szezonális kihasználást, továbbá a folyamatos áruellátást is elősegítő értékesítő tevékenységet, valamint árpolitikát kellene folytatni. Ezért, s versenyképességünk növelése céljából egyaránt *az idegenforgalmi árpolitika gyakorlati eszközévé kell tenni*:

- az ár és a minőség, az ár és a színvonal szoros kapcsolatát,

- a viszonylagos árstabilitást és

- a tudatos differenciálást, a szezonárak és a területi árak hatékony alkalmazását.

Az idegenforgalom középtávú koncepcionális programját megalapozó elemzések igazolják [8], hogy az ismért — vagy akár az időközben fel lépő — problémák a turizmusban sem zárják ki annak lehetőségét, hogy

előnyeit a népgazdaság és a lakosság javára egyaránt továbbra is kamatoztassuk. Az ehhez megoldandó feladatokat széles körű elemzéssel és szakértői viták révén munkálták ki és adták közre. A tennivalók tehát adottak, bár a megvalósítás egyes módszerei még

nincsenek kidolgozva. Mindezekkel szemben azonban egyaránt az is követelmény, hogy időközönként felülvizsgáljuk őket, s ha szükséges, az előírásokon változtassunk. Az irányítás erre is felkészült, és számít a gyakorlat tapasztalataira, javaslataira is.

:

Hivatkozások

- [1] *Karbuszky Imre—Mesterházy Sándorné—Sándor Judit: Magyarország nemzetközi idegenforgalma.* Kossuth Könyvkiadó, 1980. 8. l.
- [2] Magyarország és üdülésre alkalmas tájegységeinek vonzásjellege, alapvető keresleti és kínálati helyzete. *Belkereskedelmi Kutatóintézet*, 1981. 8—22. l.
- [3] *Karbuszky Imre: Aktív idegenforgalmunk főbb jellemzői napjainkban.* Kereskedelmi Szemle, 1980. 10. sz.
- [4] *Karbuszky Imre: Az idegenforgalom koncepcionális feladatai.* Kereskedelmi Szemle, 1981. 3. sz.
- [5] A turizmus távlati fejlesztési koncepciója. *Belkereskedelmi Minisztérium*, 1979.
- [6] *Sághy Vilmos: Idegenforgalmunk időszerű kérdései.* Kereskedelmi Szemle, 1980. 12. sz.
- [7] *Karbuszky Imre: Bizonyítékok és érvek nemzetközi idegenforgalmunk hatékonyságához.* Kereskedelmi Szemle, 1980. 7. sz.
- [8] Az idegenforgalom 1981—1985. évi fejlesztési koncepciója. *Belkereskedelmi Minisztérium*, 1981.

Karbuszky Imre

Földeáki kérdőjelek

A közgazdasági feltételek napjainkban tapasztalható szigorodása a beruházási-fejlesztési források csökkenésében is érezhető. Az árintézkedések, a támogatási rendszer és a hitelfeltételek megváltozása arra készíteti a mezőgazdasági üzemeket, hogy több figyelmet fordítsanak a termelőalapok hatékonyságára, a vállalati tartalékok feltáráására. A tsz-ek egy része azonban saját erőből nem képes a kedvezőtlenebb közgazdasági körülményeket el-
lensúlyozni. Különösen nehéz helyzetben vannak az ún. gyenge tsz-ek és azok a gazdaságok, amelyekben a jelenlegi forráshiányos helyzetet külső ok, valamilyen természeti tényező (árvíz, belvív stb.) idézte elő. 1975-ben ilyen okok miatt súlyos, szinte kilátástalan gazdasági helyzetbe került a földeáki Egyet-

értés Mgtasz. A belvív a falu minden harmadik házát összedöntötte, s hatalmas károkat okozott a szövetkezetnek is.

A község belterületéről a vizet — kényszerintézkedésként — átmenetileg a termőföldekre vezették, az árhullám a talajt kilúgozta, tönkretette. A szövetkezetet több mint 30 millió forintnyi kár érte. Az állam a károk felszámolására 10 millió forint dotációt folyósított, további 20 millió forint erejéig azonban a tsz-nek kellett vállalnia a hosszú lejáratú hitel törlesztési terheit és következményeit. Ezek a következmények súlyosak voltak: beruházási tilalom, bérfejlesztési tilalom, a vezetőik jövedelmének korlátozása.

A legsúlyosabb gond a munkaerő megtartása és az újratermelési folyamat termelőeszközeinek biztosítása volt.

A szövetkezet az V. ötéves terv folyamán mindkét problémát megoldotta: az ésszerűen irányított háztáji tevékenység olyan jövedelemkiegészítéshez juttatta a tagságot, hogy érdemes volt maradni, az IKR-be való belépés pedig az eszközellátást biztosította.

Ennek a folyamatnak bemutatása a célunk, szeretnénk ráirányítani a figyelmet a vállalati forráskímélés két sokat ígérő lehetőségére és ezek buktatóira is.

Az Egyetértés Mgtsz helyzete

A földeáki Egyetértés Mgtsz 1975. január 1-én alakult meg, a helyi Dózsa és Kossuth Tsz egyesülésével.

Földeák az Alföld déli részén, a Tisza—Maros szögben terül el. Az értékesítési és beszerzési helyek közelsége folytán fekvése kedvező. A közlekedési utak jók. Az évi csapadék mennyisége 550—600 mm, eloszlása igen egyenlőtlen. A tenyészidőben hullott nagy mennyiségű csapadék miatt évről évre jelentős területek kerülnek víz alá. A termelőség szövetkezet területe sík fekvésű, a művelt terület nagymértékben középkötött, jó minőségű csernozjom-talaj. Ennek 75 százaléka vályogtalaj, könnyen művelhető, magas aranykorona értékű, 25 százaléka réti agyagtalaj, nehezen művelhető, alacsony aranykorona értékű.

A termelőség szövetkezet tevékenysége szinte kizárólag mezőgazdasági alaptevékenység: növénytermelés és állattenyésztés. A termőterület 95 százaléka szántó. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A belvizek a termőföld táperejét az évek során nagy részben kilúgozták, ezért Földeákon a tápanyag-visszapótlás kulcsfontosságú feladat. A talaj állapotának javítása nagy befektetéseket igényel. Belvízmentesítésre évről évre jelentős összegeket fordított a szövetkezet. 1979-ben már csaknem kétezer hektár volt a meliorizált terület.

Az 1975. évi belvízkár rendezése so-

1. sz. táblázat

A földterület művelési ágak szerint 1979-ben

Művelési ág	Terület (ha)	Megosztás (százalék)
Szántó	3803	94,55
Rét	6	0,21
Legelő	42	1,07
Erdő	29	0,72
Földadó alá nem eső terület	142	3,45
Összesen:	4022	100,00
Átlagos aranykorona-érték (ak/ha):		
termőterület		33,8
szántó		34,9

rán a szövetkezet szarvasmarha- és sertéstelepét átadta a Gorzszai Állami Gazdaságnak. Ennek következtében az állóeszköz-állomány visszaesett.

A nehéz gazdasági helyzetben egyre érezhetőbbé vált a környező nagyvárosok ipari üzemeinek elszívó hatása; a munkaerő 1976—1977 között 472-ről 443-ra csökkent.

A termelési színvonal — az adottságokhoz képest — meglehetősen alacsony volt, ami elsősorban a nem megfelelő eszközellátottságra vezethető vissza.

A termésátlagok ezekben az években a három fő árunövénynél a következőképpen alakultak (t/ha):

	1975	1976
Búza	3,04	4,48
Kukorica	3,11	4,02
Cukorrépa	30,07	37,22

1976-ban a belvíz utáni helyzet leglényegesebb problémáit összefoglalóan az alábbiak jellemzik:

— Pénzügyi szempontból hatalmas teher a hosszú és középlejáratú hitel, valamint kamatainak törlesztése. Súlyosbítja a bajokat a beruházási és bérfejlesztési tilalom.

— Gondokat okoz a termelőeszközök, az erő- és munkagépek, műtrágyák, növényvédőszer stb. hiánya vagy elégtelensége, előrevetíti árnyékát a munkaerő gyors csökkenése.

— A talaj állapotának megóvására, a további károk elkerülésére tervszerű és nagyarányú meliorációs munkára lenne szükség, ennek anyagi fedezete azonban 1976-ban nem állt rendelkezésre.

— A termelési színvonal alacsony, a technológiák nem felelnek meg az átlagos követelményeknek.

A vezetők és a tagság előtt világos volt, hogy a kialakult körülmények között az egyszerű újratermelést sem lehet végrehajtani. A kényszerhelyzetből csak úgy lehet kijutni, ha: a gépellátás biztosítására csatlakozik a gazdaság az IKR-hez, a Bábolnai Ipar-szerű Kukoricatermesztési Rendszerhez. A közös gazdaság által támogatott háztáji pedig perspektivikusan biztosít olyan kiegészítő jövedelmeket a tagságnak, amelyek vonzóvá teszik a község lakossága előtt a termelőszövetkezetet.

Hangsúlyozni kell a döntés kényszerűségét, hiszen a tsz üres marokkal nem mehetett az Agrokerhez gépeket, berendezéseket vásárolni, s üres ígéretekkel nem tarthatta vissza a kiegyensúlyozottabb, anyagilag biztonságosabb életre vágyó falusiakat.

A döntés meghozatalakor többekévesé ismertek voltak az ezzel járó előnyök és hátrányok is:

1. Az IKR-hez való csatlakozás előmozdítja az innovációt. A termelési rendszer korszerű termelőeszközöket, jó minőségű vetőmagot s a legújabb eredményeken alapuló technológiai eljárásokat ajánl a partnergazdaságoknak. A termelőszövetkezet pénzeszközök hiányában is gépekhez, termelőeszközökhöz jut, hiszen az IKR gépbérleti rendszerében a bérleti díjat utólag kell fizetni.

Hátrány a magas gépbérleti díj, ami a saját források képződését lassítja, és az is, hogy a gépek, berendezések megvásárlása esetén (5 éves bérlet után a gépek stb. a szövetkezet tulajdonába kerülnek) a szövetkezet az évi kamatok halmozott összegével magasabb árat fizet ki, mintha az Agrokertől vásárolt volna.

2. A közös gazdasággal integrált egységet képező, irányított háztáji ésszerűen oldja meg a munkaerő megtartását és hatékony foglalkoztatását. Mindezen előnyök mellett meglehetősen nagy teher a szövetkezetnek a gépi szolgáltatások, a szállítás és az értékesítés megszervezése, lebonyolítása.

Hangsúlyoznunk kell, hogy bár a szövetkezet vezetői 1976-ban tisztában voltak az előnyökkel és a hátrányokkal, döntésük meghozatalában nem volt más választásuk: a kényszerhelyzet kényszerű intézkedéseket követelt.

Az irányított háztáji fejlődése és eredményei

A földéaki Egyetértés Mgtysz-ben a háztáji szántóterületen 1975-ig csak kukoricatermesztéssel foglalkoztak, a széttagolt parcellákon a termésátlag — és ennek megfelelően a jövedelmezőség — alacsony volt. A háztáji kukorica ápolása és betakarítása a munkaerő jelentős részét lekötötte, elvonta a közös feladatoktól. E hátrányok megszüntetésére alakították ki 1975-ben Földeákon az *irányított háztáji* koncepcióját. Ennek lényege az, hogy a közös gazdaság segítséget nyújt a betakarításhoz, a termények elszállításához és az értékesítéshez, s kijelöli a háztáji tevékenység optimális arányát.

Ahhoz, hogy az *irányított háztáji* elgondolást meg lehessen valósítani, a szövetkezet már az első évben a háztáji kukoricaterületet terményben megváltotta a tagságtól.

A háztáji terület felén a kukorica helyett bevezették a zöldségtermelést. A környék hagyományainak megfelelően vöröshagymát, valamint fűszerpaprikát termesztnek. A tagoknak természetesen módjuk van arra is, hogy az említett zöldségféléken kívül más növénykultúrákat válasszanak, a közös gazdaság azonban támogatást csak e két növény termesztéséhez nyújt.

A segítség, amit a tagok kapnak, nem csekély. A szövetkezet vetőmagot, szaporítóanyagot bocsájt a termelők rendelkezésére, gépi szolgáltatásokat végez, megszervezi és lebonyolítja a szállítást és az értékesítést. A háztáji szántóterület 30—40 százalékán a tagok fűszerpaprika- és vöröshagyma-termesztéssel jelentős kiegészítő jövedelemhez jutnak, ami esetenként összes jövedelmük 40—50 százalékát is eléri.

A kukorica és a zöldség aránya a helyi viszonyok között optimális: magas háztájiból származó jövedelmet tesz lehetővé a közös gazdaság érdekeinek sérelme nélkül. A gazdaság vezetői azt is megoldották, hogy azok a dolgozók (traktorosok, kombájnosok stb.), akik csúcsidőbeli lekötöttségük miatt kézi termesztésű zöldségféléket nem vállalhatnak, ne kerüljenek hátrányos helyzetbe a többiekkel szemben. Ezért ezeknek a dolgozóknak gépi művelésű vöröshagymát juttatnak, és a közös gazdaság gépei az ápolástól a betakarításig minden munkát szolgáltatásuként elvégeznek. A szolgáltatás díját a szövetkezet a termény értékesítésekor az árbevételből levonja.

A háztáji irányítása tehát kettős feladat: egyrészt koordinálni kell a termelést, szállítást, értékesítést, másrészt meg kell határozni azt az arányt, amely mellett a közös gazdaság érdekei nem szenvednek csorbát. Földeákon elérték a háztáji tevékenység bővítésének ésszerű határát. Az elképzeléseknek megfelelően 1976 óta az irányított ház-

táji vette át a korábbi elaprózott, magára hagyottan gazdálkodó háztáji gazdaság szerepét. A szövetkezet vezetői a közvetlen célok kijelölésénél már támaszkodhattak az 1008/1976. (III. 16.) MT sz. határozat háztáji termelés-sel kapcsolatos állásfoglalására.

Az elmúlt időszak igazolta, hogy az erőfeszítések nem voltak hiábavalók. Földeákon a zöldségtermesztés fellendült, a háztáji terület aránya jó irányban változott, nőtt a termésátlag.

A kukoricaterület 1979-ben — 1975-höz képest — mintegy egynegyedére esett vissza, ugyanakkor a vöröshagyma területaránya 1 százalékról 26 százalékra, a fűszerpaprikáé 9 százalékról 16 százalékra nőtt. A területi arányok változása mellett a háztájiban igen jó terméseredmények születtek. Ennek az a magyarázata, hogy a háztájiban anyagilag közvetlenül érdekelt tagság a zöldségtermesztés ápolási munkáit nagy gonddal végzi, s a betakarítási veszteségeket igyekszik minimálisra csökkenteni.

A háztáji kukoricát a közös gazdaság IKR-gépei művelik. A nagyüzemi módszerek hozzájárultak a termésátlag növekedéséhez, az eredményesség javulásához. Ezek mellett még további közvetett előnyök is vannak: jobb az IKR-gépek kapacitáskihasználása, több élő munka szabadul fel a háztáji zöldségek termesztésére.

A szövetkezet által tudatosan és célszerűen irányított háztáji gazdaság magas szinten integrálódik a közös gazdaság tevékenységébe, s ennek lényeges vonása a közös gazdaság erőforrásának kímélése, illetve helyettesítése.

Üzemgazdasági számítások szerint a háztáji kukoricánál a forrásmegtakarítás megközelíti a 2,9 millió Ft-ot, ennyi volna ugyanis a háztájiban művelt kukorica beruházási forrásigénye.

Zöldségfélékből (túlnyomóan fűszerpaprikából és vöröshagymából) évi 2100—2400 tonnát termel a háztáji

gazdaság. A gépi művelésű zöldségterület mintegy 590 000 forint gépi beruházást helyettesít. A teljes — háztájiban termelt — zöldségmennyiség gépi úton történő betakarítása pedig további 600 000 forint beruházást tenne szükségessé.

Kiemelkedő a háztáji szerepe a szövetkezet által átadott zöldségfélék minőségi javulásában is.

A háztájiban termelt és kézzel betakarított zöldség minősége — a gépi betakarítású, közösben termelt zöldséghez viszonyítva — 20–25 százalékkal jobb, ami — általánosítható tapasztalatként — a szövetkezeti közös gazdaság és a háztáji együttműködésének, integrációjának új lehetőségeire hívja fel a figyelmet.

A háztáji állattartásban egyedül a sertésállomány jelentős; itt növekedés mutatkozik. A szarvasmarha-állomány a vizsgált ötéves időszakban szinte változatlan.

A szarvasmarhatartás bővítését gátolja a nehéz fizikai munka, a takarmányellátásban meglévő nehézségek és a nem kielégítő jövedelmezőség. Az idősök mind többen hagynak fel a szarvasmarhatartással, a fiatalok viszont a túlzott lekööttség miatt kevésbé vállalkoznak rá. A szövetkezet vezetői a takarmányellátás megszervezésével igyekeznek a csökkenést lassítani.

A háztáji sertéstartásra az ún. állatkihelyezés a jellemző, mely a saját húsfogyasztás és a központi árualapok biztosítása szempontjából jelentős. Míg a hizott sertések száma 1975-től 1979-ig mintegy másfélszeresére nőtt, addig az anyakoca-állomány a felére csökkent. A nagymérvű csökkenés azzal magyarázható, hogy a szövetkezet átvállalta a háztáji gazdaságok süldővel való ellátását.

A költségösszetételt vizsgálva megállapítható, hogy a költségek túlnyomó részét az anyagköltség, elsősorban a takarmányköltség teszi ki (60–77 száza-

lék). A kihelyezett sertéstermelést értékcsökkenési leírás nem terheli. Az általunk áttekintett utóbbi három évben a költségek belső aránya változott, az anyagköltség nőtt, az egyéb költségek csökkentek, de a munkadíj és a közteher 1979-ben is a költségeknek csak 10 százaléka volt.

A háztáji állattartás jelentőségét a földéaki termelőszövetkezetben igazán a beruházási források helyettesítése adja meg. A háztájiban 320 db szarvasmarhát tartanak, ennek beruházási forrásigénye — ha a férőhelyek átlagos beruházási költségeivel számolunk (14 700 Ft/férőhely) — 4,7 millió forint. A háztájiban nevelt sertések száma 6100 db, az átlagos beruházási költség ebben az ágazatban 4170 Ft/férőhely. Ez azt jelenti, hogy ekkora állományt a szövetkezeti közös gazdaság csak mintegy 25,4 millió forintos beruházással tudna termelésbe állítani, ha a járulékos létesítmények beruházási költségeit nem számítjuk.

A földéaki Egyetértés Mgtisz irányított háztáji ágazatának vizsgálata a termelőszövetkezetek beruházási forrásmegtakarításának olyan lehetőségeire hívja fel a figyelmet, amelyek tanulságai széles körben hasznosíthatók. Ezek összefoglalva a következők:

1. A földéaki irányított háztáji — különösen a zöldségtermelés vonatkozásában — jó példa lehet a beruházási források megtakarítására, a munkaerő-gondok ésszerű megoldására és a közös gazdaságban különféle okok miatt kevésbé eredményes ágazatok (fűszerpaprika, vöröshagyma) háztájiban való eredményes — esetenként exportminőséget is elérő — működtetésére.

2. A forrásszűkében levő termelőszövetkezetek beruházás nélkül is növelhetik az állati termékek termelését, a háztáji gazdaságokban meglévő termelőképes állattartási épületek kihasználatlan kapacitásainak termelésbe állításával.

Az irányított háztáji ma Földeákon

eredményesen működik, a hozzáfűzött reményeket valóra váltotta.

A szövetkezet dolgozóinak száma az 1978-as mélypont után növekedni kezdett.

A munkaerő megtartását és a szakmai színvonal emelését célzó intézkedések közül kiemelhető, hogy a szövetkezet tehetséges fiatal dolgozóit szakmunkásképző iskolába küldi, a tanulás ideje alatt teljes fizetést folyósít, szorgalmazza, segíti, hogy egy-egy fiatal több szakmát is elsajátítva univerzális szakemberré képezze magát.

A különféle kedvezmények vonzóvá teszik a fiatalok számára a termelőszövetkezeti munkát, amit minden adatnál jobban igazol, hogy 1980-ban 30 fiatal kérte felvételét a szövetkezetbe.

A háztáji gazdaság fejlődését jelzi, hogy a közös gazdaságon keresztül értékesített termékek árbevétele 1975-höz képest csaknem ötszörösére nőtt. Az Egyetértés Mgtsz ebben a vonatkozásban jócskán megelőzte a Csongrád megyei — jó adottságokkal rendelkező — feketeföldi üzemeket.

A földéaki Egyetértés termelőszövetkezet háztáji integrátori tevékenysége lényegesen dinamikusabban fejlődött a Csongrád megyei átlagnál. Az egy hektár háztáji termőterületre jutó értékesítés az Egyetértés Mgtsz-ben 1975—1979 között csaknem ötszörösére, a Csongrád megyei átlag pedig 2,7-szeresére nőtt.

Különösen szembetűnő a háztáji részre végzett gépi (és egyéb) szolgáltatások arányának gyors növekedése.

Az összes területre jutó nettó árbevétel viszont — szemben az imént bemutatott szép eredményekkel — elmarad a Csongrád megyei jó adottságokkal rendelkező feketeföldi üzemekétől, ami azt jelzi, hogy a közös gazdaság termelési színvonalának további emelésében még nagyon jelentős tartalékok rejlenek.

Ha az irányított háztáji előnyeit és a

vele járó problémákat összegezni kívánánk, akkor a következőket lehetne kiemelni:

Előnyök:

1. A szövetkezet munkaerőgondjai és munkaszervezési problémái megoldódtak, örvendetes a tagság fiatalodása.

2. A háztáji gazdaságok termelőkapacitásának kihasználásával Földeákon a termelés és az értékesítés fellendült, a termelőszövetkezet fejlesztési-beruházási forráshiányát a háztáji termelés bővítése némiképp ellensúlyozza.

Az előnyök mellett a következő problémák jelentkeznek:

1. Az állatállomány kihelyezése kényszerű lépés, szükséges rossz eredményekben nyilvánvalóan nem vetekszik az állattenyésztés korszerűbb módszereivel.

2. Nem célszerű és nem is kívánatos a háztáji termelés arányát tovább növelni, mert ez egyrészt olyan szervezési feladatokat jelentene, amelyeknek a szövetkezet nem tudna eleget tenni, másrészt a közös gazdaság fejlődésére károsan hatna (elvonná onnan a figyelmet, s lekötne a munkaerőt).

3. A háztáji gazdaság irányítása egyre nagyobb teherterhel a gazdaságnak, a szolgáltatások, az értékesítés stb. megszervezése és lebonyolítása sok munkaerőt és munkaeszközt vesz igénybe. A szövetkezetnek e tevékenységről az említett közvetett előnyökön kívül vajmi kevés anyagi haszna van. A nagyüzemi felárból a szövetkezetnek jutó rész a szervezési tevékenység önköltségét sem fedezi.

A szervezési és jövedelmezőségi problémák egy része a háztáji gazdaságok önálló főágazattá való fejlesztésével áthidalható. Földeákon gondolkoznak ezen a megoldáson.

A háztáji főágazatnak természetesen csak akkor van létjogosultsága, ha a közös gazdaság eredményének javításához is hozzájárul, erre nézve jelenleg üzemgazdasági számítások folynak.

A gépkölcsonzés szerepe az újratermelésben

A fejlesztési források relatív szűkössége a mezőgazdaság fejlődésének állandó problémája. Különösen igaz ez olyan tsz-ek esetében, mint az Egyetértés, ahol a forráshiányt természeti csapás idézte elő. Amikor az 1975-ös belvíz után Földeákon a vezetőség a tagokkal egyetértve úgy döntött, hogy csatlakozzon a tsz a Bábolnai Iparserű Kukoricatermesztési Rendszerhez, akkor ettől azt remélték, hogy az adott kritikus időszakban a fejlesztési forráshiány ellenére is megvalósíthatják céljaikat: a korszerű tömegtermelést és a biztonságos megélhetést.

A szövetkezet és az IKR együttműködésének kialakulásában a gépellátás volt döntő jelentőségű. Fejlesztésre, beruházási hitel felvételére olyan mértékben, mint az IKR-től kapott gépek értéke, nem volt módjuk. Az IKR-től kapott gépek értéke 1979 végén összesen 26,5 millió forint volt. Ezért számottevő összegű gépbérleti díjat fizetett a szövetkezet. 1979-ben például a búza és a kukorica költségében elszámolt gépbérleti díj az e termékekből származó árbevételnek mintegy tíz százalékát érte el.

A gépbérleti díjból az IKR-nél képződik fejlesztési alap a leírt gépek pótlására.

A szövetkezetnél a gépbérlet a felhalmozási források képződését az amortizáció összegével szűkíti, a forráshiányt bizonyos mértékig újratermeli.

Kétségtelen tény, hogy a termelőszövetkezet teljes forráshiány mellett lépett a termelési rendszerbe. Ha megnézzük három év, 1977, 1978 és 1979 termelési eredményeit, azok jóknak mondhatók. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Ezek az eredmények nem teszik azonban lehetővé belátható időn belül a fejlesztések saját forrásból történő finanszírozását, akkor sem, ha gépbérleti díj helyett amortizációt és valamivel nagyobb nyereséget számítnak, mert az amortizációnál magasabb gépbérleti díj eredménycsökkentő tétel is. Az új technika és termelőeszközök átvételének, alkalmazásának ez az útja Földeákon tehát a pénzügyi nehézségek rendezésére nem adott kielégítő megoldást.

A jövő kérdőjelei

Áttekintve az Egyetértés Termelőszövetkezet múltbeli és jelenlegi nehézségeit, s ismerve azokat a lépéseket, amelyeket a termelés bővítésére, a fejlesztés és a dolgozók életkörülményeinek javítására közös erővel Földeákon tettek, bátran elmondható: a szövetkezet lehetőségei határában belül jól gazdálkodott, mindent megtett, hogy előbbre jusson.

A háztáji termelés irányításával és az IKR-hez való csatlakozással a sajátos körülményeknek megfelelően, sajátos módon oldotta meg a két legégetőbb problémát: a munkaerő megtartását és a magas színvonalú gépellátást. A kö-

2. sz. táblázat

A termésátlagok alakulása a három fő árunövénynél

(t/ha)

Növény	Év	1975	1976	1977	1978	1979	1980
	Búza	3,04	4,48	4,80	4,53	3,71	5,46
Kukorica	3,11	3,02	6,32	5,52	5,90	5,63	
Cukorrépa	30,07	37,22	31,86	33,25	33,65	37,30	

zös gazdasággal integrált háztáji termelés — mint láttuk — forráshelyettesítő eszköz lehet, s ugyanez mondható el a gépkölcsönzésről is. A gépkölcsönzés azonban csak látszólagos forráskímélés — pontosabban fogalmazva forráshelyettesítés —, hiszen a gépbérleti díjakban a fejlesztési forrás tetemes része az IKR-hez vándorol. Természetesen ennek fejében a szövetkezet rendelkezik a termeléshez szükséges gépekkel és egyéb termelőeszközökkel — ami nem csekélység.

Rá kell mutatni azonban arra is, hogy a gazdaságot eladósodás fenyegeti.

Az elmúlt 5 év alatt megvalósított fejlesztés mintegy 75 millió Ft-ot elérő. Ezen legszükségesebb fejlesztések a jelentős támogatások, valamint a tör-

lesztések ellenére is egyenlegében mintegy 5 millióval növelték a szövetkezet hitelterheit, törlesztési kötelezettségeit. Ennyibe került a „saját forrás kímélése”! Az adósság rendezésére átütő, gyökeres megoldás — helyi erőből — nem lehetséges. Kisebb lépések, a tartalékok jobb kihasználása enyhíthetik a gondokat, a pénzügyi „csapdából” azonban nem segítik ki a szövetkezetet. A kérdés az, hogy a földéaki termelőszövetkezetnél és a hozzá hasonló helyzetben levő termelőszövetkezeteknél mi állíthatja meg az eladósodás folyamatát, hol az a határ, ahol már csak az állam közbelépésével lehet a nehéz helyzetből kilábalni.

Bárdi István—Poós László—
Szalántai Istvánné

Informális szektor és rejtett munkanélküliség Afrikában

Az informális szektor fogalmáról

Az informális szektor fogalmával a fejlődő országokról szóló tanulmányokban a leggyakrabban az urbanizációval, a faluról városba történő gyors ütemű bevándorlással, a városi túlnépesedéssel, a foglalkoztatással kapcsolatosan találkozunk. A téma kutatói ezzel összefüggésben a következő kérdésekre keresnek és fogalmaznak meg új válaszokat: 1. Valóban parazitizmus húzódik-e meg a városi munkanélküliség mögött? Vajon a városban lakó és munkával rendelkező rokonok tartják el tartósan a városokba költözőket, vagy ez utóbbiak saját munkából élnek, de olyan munkából, amelyet nem tartanak nyilván, nem engedélyeznek, nem szabályoznak? 2. Kiszorulnak-e a kézműves tevékenységek, a kisvállalkozások a tőkés vállalkozások konkurrenciája következtében? 3. Vajon továbbra is

a modern (tőkés) árutermelés és a tradicionális önellátó szektor dichotómiája alapján áll fenn a fejlődő országokra jellemző társadalmi-gazdasági dualizmus? Az e kérdésekre választ keresők így jutnak el az informális szektor meghatározásához, a dualizmusnak mint a formális és informális szektor kettőségének a leírásához, illetve a dualizmus feltételezéséhez, a fejlődő országok háromszektoros modelljéhez (modern szektor, tradicionális-önellátó és informális szektor).

A modernizálásnak az iparosításhoz, a terciér szektorhoz, a városfejlesztéshez kapcsolt modellje, a falufejlesztés háttérbe szorulása a népesség hatalmas tömegeit indította el a fejlődő országokban a falvakból a városok felé. Mint-hogy a városi munkapiacra érkezőknek sem az ipar, sem a szolgáltató szféra nem képes elegendő számú munka-helyet biztosítani, a túlnépesedés azon-

ban mégsem jelenik meg sem nyíltan, sem a munkanélküliségi statisztikában abban a mértékben, amilyent a faluról való elvándorlás útjainak alapján feltételezni lehet, felvetődik a kérdés: miből élnek a munkahelyet nem leelő tömegek? *Szükségszerűen létezniük kell* (nagy számban) *olyan tevékenységeknek, amelyek felszívják a munkaerőt.* Felmérések¹ bizonyítják, hogy a harmadik világ munkahelyeinek 20–30 százalékát az informális szektor biztosítja. Afrika városaiiban az informális szektor a faluról bevándorlók nagyobb hányadát alkalmazza, mint a modern szektor, s egyre jelentősebb szerepet tölt be a városi foglalkoztatásban.

A szakmai köztudatban az ún. Kenya-jelentés [5] óta terjedt el az informális vagy meghatározott strukturált szerkezetbe nem rendezhető szektor fogalma a különféle városi kisvállalkozások összefoglaló megjelölésére. Amikor strukturált—nem strukturált, formális—informális szektorok dualizmusáról beszélnek, az elmaradott gazdaságok szerkezeti heterogenitásának újabb megközelítésével próbálkoznak. Ez helyesbíteni igyekszik a modern szektor—tradicionális szektor dichotómiáján nyugvó elméletet, amely nem szentel súlyukkal arányos figyelmet a két szektoron kívüli tevékenységeknek. Pedig e tevékenységek valamennyi fejlődő országban igen nagy számban és széles sávban foglalnak helyet a tőkés szektor és a tradicionális naturálgazdálkodás közötti intervallumban. E nem strukturált tevékenységek kiszorulásának progresszív folyamata nem minden fejlődő régióban (például Afrikában sem) olyan egyértelmű ma, mint amilyen lehetett a függetlenség után megindított gyors ütemű iparosítás és modernizálás idején.

Mind a foglalkoztatásban, mind az

¹A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (BIT) által a foglalkoztatási világprogram keretében végzett felmérésekre hivatkozik Ph. Hugon [9].

árutermelésben és a szolgáltatásban játszott szerepük alapján jogosnak tekinthető az az igény, hogy meghatározzák e „közbülső” tevékenységek helyzetét és jövőjét a fejlődő országok gazdasági és társadalmi folyamatainak alakulásában. Erre azért is szükség van, mert e tevékenységek *nemcsak lényegi sajátosságait tekintve különböznek mind a tőkés, mind a tradicionális szektortól, hanem kiterjedésük is jelentős és egyre növekvő.*

A szektor elnevezése vonatkozásában csakúgy, mint határainak megvonásában nincs egyetértés a szakirodalomban.²

A régebben megfogalmazott modern szektor—tradicionális szektor dichotómiája helyett a formális—informális, a strukturált—nem strukturált, a modern—átmeneti, a felső forgalom—alsó forgalom, a vállalati szektor—bazar-szektor stb. ellentétpárokat állítják fel.³

Egyes tanulmányok szerzői tovább bontják az említett kategóriákat: megkülönböztetnek például modern és tradicionális nem strukturált szektort, illetve legális és illegális tevékenységeket egyaránt magába foglaló szabálytalan vagy reziduális szektort, valamint családi vállalkozások keretében működő, bér munkát általánosan nem alkalmazó szabályos vagy közbülső szektort. A francia szakirodalommal szemben az

²A szektor sajátosságainak bemutatásában nagymértékben támaszkodtunk a Párizsi Egyetem Gazdasági-Társadalmi Fejlődéskutató Intézetének kutatási eredményeire, amelyeket összefoglalva a *Revue Tiers Monde* 1980. évi 82. számában tettek közzé ([1], [4], [9], [10], [16], [17], [21]).

³A hazai szakirodalomban Tolnai György [20] a modern felső szektor és a tradicionális alsó szektor fogalmát használja, Szentes Tamás könyveiben ([18], [19]) a modern szektor—tradicionális szektor dichotómiájára teszi a hangsúlyt. E munkákban közbülső tevékenységek elemzésére is sor kerül, de nem azzal a törekvessel, hogy pontos helyüket megjelöljék.

angol inkább a közbülső szektor (middle sector) elnevezést ajánlja.⁴

Egy további megközelítés a hazai vállalkozók működési tereként vizsgálja e tevékenységeket, és három szintet különböztet meg:

— a vegetáló, megmerevedett kézművességet (önellátó szektor);

— az expanzió útján haladó kézművességet (átmeneti szektort);

— a kis- és közepes (tőkés típusú) vállalkozást [4]. Az Algéria viszonyaira alkalmazott „nem kizsákmányoló áru-termelés” kategóriájában már a szocialista társadalmi-gazdasági orientáció és a gazdaságfejlesztési modell különbözősége is tükröződik [1].

A közbülső szektor tartományának megjelölését illetően a kutatók között egyetértés van abban, hogy felülről a kifejlett (esetenként monopol-) tőkés szektortól, alulról pedig a tradicionális önellátó szektortól határolják el. Különböznek azonban a vélemények a tekintetben, hogy besorolható-e a paraszti kisárutermelés is az informális szektorba, vagy csupán csak a városi tevékenységek tartoznak e körbe [7]. A városi tevékenységeket illetően egyes kutatók csak a kisárutermelők szektorával azonosítják a közbülső szektort, mások részének tekintik — mint látuk — a nemzeti kis- és közepes tőkés vállalkozást is (fentről), illetve az olyan marginális, parazita jellegű tevékenységeket, mint a koldulás, a hulladékgyűjtés, a prostitúció, az utcai árusítás, a jövedémondás stb. (lentől). Mi a továbbiakban úgy használjuk az informális szektor fogalmát, hogy nem tekintjük beletartozónak a kis- és közepes tőkés vállalkozókat, hiszen azok a modern szektor részét képezik, sem pedig a paraszti kisárutermelést, mivel a városi szférát vizsgáljuk. A szektor gerincét a városi kézműves kisárutermelők, kereskedők, javító és egyéb szolgáltatásokat végző kisvállalkozók al-

kotják. Ezek az idézett Kenya-jelentés szerint hasonló tevékenységeket végeznek, illetve hasonló javakat termelnek, és szolgáltatásokat nyújtanak, mint a strukturális szektor, de — vele ellentétben — nem kapnak védelmet a konkurenciával szemben, nem jutnak hozzá hitelekhez, a modern technikához ([16] 265. l.). E tevékenységek egy része nem új keletű, már a gyarmati kor előtt is létezett, s a gyarmati időszakban — a külföldi áruk versenye vagy adminisztratív korlátozások következtében — elszenvedett sorvasztó hatás⁵ után most különféle formákban (a modern szektor által hagyott réseket kitöltve, az idegenforgalmat szolgálva, az alacsonyabb szintű igényeket kielégítendő stb.) újjászületve jelentkeznek. Más tevékenységek a modern ipari szektort és a modern életforma megvalósítását szolgálják (tartós fogyasztási cikkek javítása, fodrászat stb.). A kisjövedelmű városi fogyasztók „kicsinyben jelentkező” igényeinek kielégítése hívott életre számos kereskedelmi tevékenységet (cigaretta darabonként, benzint literenként, szappant darabolva stb. árusító utcai mozgóárusok, ivóvízárusok stb.). A nyomor és a parazita életmódra való hajlam, illetve kényszerítettség gyarmati korból hátramaradt csökevénye él tovább a kiterjedt koldulásban, hulladékgyűjtésben, tolvajlásban s „modern változatában”, a gyakran törzsi, etnikai alapokon szerveződő banditizmusban.⁶ Hasonló okok alapján, az idegenforgalmat is szolgálva él tovább a prostitúció. Az oktatás, az egészségügyi ellátás hiányosságai miatt mutatkozik kereslet az utcai írkokok, kuruzslók, alkalmi hivatalos ügyintézésre vállalkozók tevékenysége iránt. Az ügyeskedés, a nyerészkedés, ravaszkodás, alkudozás, a kijátszás, becsapás, megvesztegetés, a hatalmi szervek ellenőrzése alól való kibúvás, az enge-

⁵Lásd erről például [20] 110—114. l.

⁶A banditizmusról mint a törzsi rivalizálás új mozgásteréről ír N. Martin [14].

⁴ Lásd [6] és [13], idézi [9].

dély nélküli tevékenykedés, az adózás elkerülése — a szektor működésének mindennapi kísérőjelenségei. Ezek legalább annyira hordozzák a megélhetésért való küzdelem, a védekezés-szükség szerű magatartási elemeit, mint a hagyományét vagy az alkalmazkodását, de összefüggésbe hozhatók a meggazdagodási vágygal és a „nagyhalak” utánzásávalis.

A szektorba tartozó tevékenységek alapvető jellemzőit a Kenya-jelentés a következőkben határozta meg (idézi [21] 386. l.): a szektorba könnyű bejutni, a szektorban működők nemzeti forrásokat vesznek igénybe, a vállalkozás családi tulajdonban van, kis volumenű tevékenységet foglal magában, erősen munkaigényes technikát alkalmaznak, a szaktudást általában a hivatalos iskolarendszeren kívül, nasként sajátítják el, piacukon erős verseny uralkodik, átfogó állami szabályozásnak nincsenek alávetve. Az egyes afrikai országokban e jellemzés némi — nem túl lényeges — módosítással általánosan érvényes az informális szektorra. Ilyen eltérés lehet az, hogy gyakori az egyszemélyi tulajdonú vállalkozás, a családi munkaerő, inasok alkalmazása. Esetleg ideiglenes jelleggel bér munkásokat is alkalmaznak. A kizsákmányolás is jelen van e szektorban, elsősorban az inasrendszer révén. A szektorban részt vevők egy része egyfajta körforgás szereplője: a tradicionális szektorból vagy a modern szektorból érkeznek, és sokan ugyan ezekbe a szektorokba térnek vissza, vagyis cserélődnek.

A szektorra jellemző sokszínűség kérdésessé teszi az olyan közös ismérvek kiemelését, amelyek alapján jól elhatárolható kategóriába sorolhatók e tevékenységek. Amikor mégis ilyen ismérveket találnak, ezek meglehetősen képlekenyek: nem modern szektorbeli, nem tradicionális szektorbeli tevékenység, a nehéz megélhetés, a rendszeres jövedelem hiánya, a saját munkából — és ügyeskedésből — történő jövedelem-szerzés, a modern szektorba való — de

a valóságban ritkán bekövetkező — bejutás vágya, a társadalmi felemelkedés igénye. A felsoroltakon kívül kevés olyan ismérv található, amely általánosan érvényesül. Jogos az a törekvés, hogy e heterogén szektoron belül homogén vagy viszonylag homogén csoportokat határoljanak el, s törekedjenek működésük, szerepük s a többi szektorhoz, csoporthoz való viszonyuk leírására.

Az informális szektor tevékenységeinek egyes meghatározó vonásai nem kizárólag csak a fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlődésében követhető nyomon. Az utóbbi évek közgazdasági irodalma mind a fejlett tőkésországra, mind a szocialista országokra vonatkoztatva felhívta a figyelmet az ún. második gazdaság, a fekete gazdaság, a szocialista kisvállalkozás stb. létezésére, expanziójára, a formális gazdaság kiegészítőjeként játszott szerepére, sajátos problémáira, s az e szektor ellenőrzésének elmulasztásából adódó káros következményekre.

Véleményünk szerint ez is a fejlődő országokbeli informális szektor tanulmányozásának szükségességét támasztja alá. Ha a modern tőkés és szocialista gazdaságokban „oda kell figyelni” az ún. második gazdaságra, a fejlődő országokban még inkább foglalkozni kell azzal, hogyan lehetne integrálni e tevékenységeket a gazdaság szervezett, tervezett folyamataiba, mind a foglalkoztatás, mind a gazdaságfejlesztés vonatkozásában.

Az informális szektor és a foglalkoztatás

Az informális szektor számottevő munkaerő-felszívó képességében meghatározó szerepet játszik az, hogy a szektorba való belépésnek — jövedelmet biztosító tevékenység végzésének — nincs jelentősebb akadálya sem az induló tőke, sem a technika, sem a

képzettség, sem az állami szabályozás oldaláról.

A tőkeigény. A szektorba tartozó termelési egységek kicsik, tevékenységük szűk körű, kevés gépi berendezéssel vagy anélkül is folytathatók. Ennélfogva az előlegezendő tőke viszonylag kicsi. A szükséges forgatótőke alacsony szintjét az olcsó munkaerő (inas vagy más alkalmazott) és a tevékenységek túlnyomó hányadának megrendelésre, előleg lefizetése után történő gyakorlása biztosítja. A tőke egyéni vagy családi megtakarításból előteremthető. Ouagadougouban (Felső-Volta) végzett felmérések alapján az induló tőke átlagosan a modern szektor 8–9 havi átlagbérének felel meg. Az inasok a szektor „ingyenmunkásai”, szállásért, ellátásért dolgoznak, s ha kapnak is bért, igen keveset: az egyéb alkalmazottak bérének kb. 10 százalékát. Az alkalmazottak bére alacsonyabb, mint a modern szektorban [21]. Sok tevékenység folytatásához nincs szükség állandó üzlethelyiségre, műhelyre (piaci árusok, mozgóárusok, utcai cipőtisztítók stb.). Gyakran többen osztoznak egy helyiségen, s vannak olyan tevékenységek, amelyeket otthon, a lakásban lehet végezni. Építési jellegű beruházásokra tehát nem kell sokat költeni.

A technika. A szektor tevékenységei munkaigényes technikán alapulnak, alacsony termelékenységek. Az alacsony technikai szint, az alacsony jövedelmek és a csekély megtakarítások egymással összefüggő jelenségek. A modern szektorénál kevésbé korszerű technika alkalmazása mellett szól az, hogy a közbülső szektorban működők ezt tudják megfizetni, ezt tudják kezelni, és az így készített javak vagy így végzett szolgáltatások számára találnak piacot. A munkaerő olcsóbb, mint a technika, érdemes tehát munkaigényes módszerekkel termelni. A szektorban a műszaki szint hosszú időn át stagnál — paradox módon éppen ez a szektor széles bázisának, bővülésének egyik biztosí-

téka. A modern (vagy legalábbis viszonylag modern) technika alkalmazása pozitív korrelációban van a vállalkozó iskolai végzettségével, továbbá azzal, hogy korábban szerzett-e gyakorlatot a modern szektorban, s mekkora az üzleti forgalma [21]. A modern berendezések vásárlásához szükség lenne arra, hogy a vállalkozók intézményesen hozzájuthassanak hitelekhez — ez azonban a szektorban igen ritka, csak a közbülső szektor „felső részén”, az ún. modern átmeneti szakaszban érhető el. Ahhoz, hogy a vállalkozó hitelképes legyen, meghatározott nagyságú tőkével kell rendelkeznie. Ezen összefüggések alapján érthető, hogy miért kicsi a szektorban a felfelé való mobilitás, miért formálódik lassan a nemzeti burzsoázia és a nemzeti vállalkozás. Nemcsak a tradicionális magatartásmódot kell legyőzni ahhoz, hogy az afrikai ember „homo oeconomicus”-szá váljék, de a gazdálkodás, a vállalkozás ösztönzési rendszerének kialakítására is szükség van. Az ösztönzési rendszernek az eddiginél sokkal hatékonyabban és sokkal inkább a konkrét helyzetre alkalmazkodva kell működnie. A nemzeti vállalkozás felkarolása céljából létrejött különféle szervezetek mellett a hitelhez, alapanyagokhoz, piachoz jutás elősegítése, az informális szektor fejlesztésének nemzeti tervekbe való bekerülése is elengedhetetlen.

A képzettség. A tevékenységek folytatásához vagy nem szükséges képzettség (kereskedelem, fuvarozás, vendéglátás, hulladékgyűjtés stb.), vagy a szükséges képzettség megszerezhető a szektoron belül, az inasrendszeren keresztül. Az inasok 3–5 év alatt — szakmától függően előzetes iskolai végzettséggel vagy anélkül — elsajátítják a szakmát azon a szinten, amely elegendő akár önálló műhely nyitásához, akár a modern szektorban való munkavállaláshoz. A szektorban dolgozók egy része a modern szektorból jött át, ott szerezte a képzettségét. Sokan „kontár színvonalon”

dolgoznak. Nem ritka az olyan vállalkozás sem, ahol a tulajdonos képzettségének semmi köze a szakmához, így tisztviselők, tradicionális jövedelmet élvezők (Szeneálban például vallási vezetők) tartanak fenn üzleteket.

A faluról érkező fiatal munkaerő akár vállalkozóként, akár inasként vagy családi besegítőként munkát találhat az informális szektorban. A tulajdonosok gyakran előnyben részesítik az inasfelvételkor a rokonságba vagy az azonos törzshöz tartozókat.

Illusztrálásként kövessük *egy afrikai „karrier”* állomásait! Sikeres kameruni üzletemberről van szó, aki egy csirkével kezdte, amit az apjától kapott. Eladta 2,50 frankért, s ezzel földimogyoró- és banánárusításba fogott. 13 éves korában már 20 frank „tisztá nyereségre” tett szert. Tovább folytatta a kereskedést: szappant vásárolt, feldarabolta, s a szappandarabkákat árusította. 16 éves korában segédmunkásként dolgozott, de éjszaka mellényeket kötött, és ezeket adta el. Később már csak kötött, de kötés közben „barátai” üzletében cigarettát és gyufát árusított. Természetesen nem konkurrált az üzlettulajdonos áruival. Ezt követően szabóságot nyit — az iparendélyért a hivatalos díj háromszorosát kell kifizetnie. A textilanyagokat távolabbi vidékekről szerzi be, olcsón. Sokat utazik, ezért alkalmazottakra is szüksége van. Az alkalmazottaknak munkabért nem fizet, de megengedi nekik, hogy az üzletében kisebb mennyiségben árukat tároljanak, saját számlájukra árusítsanak. 4 év múlva személyfuvarozó vállalkozással váltja fel a szabóműhelyt. Két autóbuzst vásárol részletfizetési kedvezményvel, és kisebb társaságot alapít. Újabb két év eltelte után már harmincan működnek együtt. Újból vissza akar térni a kereskedelemhez, de nehéz a városközpontban üzlethelyiséget szerezni. Még ingatlanüzlettel is szerencsét próbál — közben egyre nagyobb a tőkéje —, s végül a mozinál köt ki.

Először csak két nagyvárosban van vetítőtérme, majd egyre több helyen [8].

A legtöbb vállalkozó a kereskedelemnél köt ki — ez a „legegyszerűbb üzlet”. Jól kell vásárolni és eladni, a készlet gyorsan forog, és az árak emelkednek. Az afrikai üzletemberek körében az a felfogás uralkodik, hogy ha üzemük volna, azzal sokat kellene vesződniük. Az üzem nagyobb tőkét igényel, berendezéseket kell vásárolni, szakmai hozzáértésre van szükség. Az üzletbe be kellene venni olyan társakat, akik befolyással lehetnek az üzlet menetére — így sok olyan részvényes volna, akit csak megajándékoznak a részvénnel. A kereskedelmi vállalkozó viszont könnyebben nélkülözheti az összeköttetéseket, s nem olyan fontosak számára a kötelezettségekkel járó törzsi kapcsolatok sem.

Kialakulóban van emellett egy másik irányzat is: az iskolázatlan üzletember megfizeti a tudást, szakképzett munkairányítót, könyvelőt stb. alkalmaz [8].

Az állami szabályozás. Átfogó állami szabályozás egyetlen országban sem valósul meg az informális szektor fölött. Ennek részben adminisztratív okai vannak. A tevékenységek nagy részéhez nem szükséges engedély, vagy ha szükséges, többen kikerülik az engedélyezési eljárást, mint ahányan belebonyolódnak. Nincs megbízható nyilvántartás, rendszeres adóztatás, az üzleti forgalmat nehéz felbecsülni, mert könyvelést csak elvétve vezetnek (Ouagadougouban a megkérdezettek 10 százaléka).⁷ Ha valamely tevékenység „feketén”, engedély nélkül, adózás nélkül gyakorolható fő- vagy

⁷Szentes Tamás személyes tapasztalata alapján írja: „...jó néhány olyan Dar-es Salaam-i üzletben megtörtént, amelyet forgalma, készletnagysága és alkalmazottainak száma alapján tőkés vállalatnak lehet tekinteni, hogy maga a tulajdonos sem tudta, milyen árúja van raktáron” ([18] 191. l.).

mellékfoglalkozásként, akkor az nyilván vonzza a belépőket. Abidjanban például még a funkcionáriusok és a külföldiek is szívesen felkeresik a külvárosi „zugétermeket”, ahol rendkívül olcsó vendéglátásban részesülnek. Ez azt mutatja, hogy a kormány-, illetve a helyi hivatalok hallgatólagosan tudomásul veszik ezek létezését.

Általában a modern szektorban dolgozó férj felesége — a család leánytagjainak segítségével — így szerzi meg a háztartáspénzt, olyan tevékenységgel, amelyhez nem szükséges képzettség, saját házban kevés beruházással gyakorolható [12].

A szektor létjogosultsága és életképessége

Az informális szektornak van létjogosultsága. Bővülése a gazdasági folyamatok hatására szükségszerű — tehát még hosszabb ideig „szivacs szerepet” játszhat a faluról érkező munkaerő szempontjából.

A szektorban tevékenykedők javaikkal, szolgáltatásaikkal *fizetőképes keresletet elégitenek ki*: 1. Vannak olyan tevékenységek, amelyek vonatkozásában a modern szektor kapacitása szűk, vagy egyáltalán nem létezik. 2. Sok esetben az egyes szolgáltatások egyenlőtlen területi eloszlása következtében lehet egyes városrészekben kedvező piacot, vevőkört találni. Ha például a nagyáruházak a városközpontokban találhatóak, s nehezen megközelíthetők a periférián lakók számára, a kiskereskedelem jó üzlet, főleg, ha hitelbe is lehet vásárolni. 3. Az informális szektor általában olyan színvonalú szolgáltatásokat vagy javakat nyújt, amelyeket a kisjövedelmű rétegek is meg tudnak fizetni. Nem feltétlenül azért alacsony színvonalú és olcsó a szolgáltatás, mert kontármunkát végeznek. Ellenkezőleg! Sok esetben azért van létjogosultsága

a kontármunkának, mert a magasabb árakat nem mindenki tudja megfizetni.

A vevőkör zöme a modern szektorban dolgozó alacsony jövedelmű dolgozókból, valamint az informális szektoron belüliekből áll. Természetesen a középrétegekből, sőt a magas jövedelműek közül is kerülnek ki kliensek, ha megfelelő szintű szolgáltatáshoz olcsón lehet hozzájutni [4]. Emellett szerepet játszik az is, hogy az individualizálódó szükségletekhez a kisipar gyakran könnyebben tud alkalmazkodni.

Az azonos fajta szolgáltatásoknak egy-egy városban belül általában több szintje alakul ki. Autójavító műhelyek például vannak a modern szektorban, de vannak az informális szektorban is. Ez utóbbiakban is több szint létezik, a fizetőképes kereslethez igazodva: vannak olcsóbban dolgozó „fusizó” munkavállalók, akik nem rendelkeznek műhellyel, pótalkatrészekkel, de kisebb javításokat elvégeznek, hozott alkatrészeket cserélnek, beszerelnek. A következő szinthez már műhely tartozik és néhány alapfelszerelés, tartalékalkatrész. A legmodernebb javító szolgáltatást (például a műszeres vizsgálatokat) azonban csak elvétve lehet az informális szektorban megtalálni. A magasabb szintet sokszor olyan vállalkozók képviselik, akik huzamosabb ideig Európában dolgoztak a szakmában, tőkét gyűjtöttek, s a család is hozzájárul üzleti tevékenységükhöz a saját tőkéjével.

A szektor bővülése a termelési egységek számának növekedésével megy végbe. Maguknak a termelési egységeknek a legjellemzőbb vonása a dinamika hiánya, a stagnálás. Igen ritka e szektorban a tőkés vállalkozássá való átalakulás. A stagnálás alapvető oka a felhalmozás hiánya. Az egységek olyan tőkeminimummal működnek, amely a tőke munkával való helyettesítésének maximális szintjét biztosítja, és amely tovább már nem osztható. Az egyes tevékenységek szintje uniformizálódik, mégpedig azon az alapon, hogy a műhelyek egy-

séges színvonalú berendezéseket, technológiát alkalmaznak. Az új beruházások mértékét a piacon való megmaradáshoz elégséges minimum szabja meg. A tőke minimális szinten való tartásának fő indítéka a pénzforrások korlátozott volta.

A fejlődés folyamatát ellentmondásos kettősség jellemzi: a terjeszkedés és a kiszorulás egyaránt megfigyelhető.⁸ A kiszorulás irányába taszítják az egyes tevékenységeket:

— a modern ipari szellemet képviselő uralkodó ideológia nyomása;

— az adminisztratív tiltó rendelkezések, az utcai árusítás korlátozása;

— a városi szolgáltatások (lakbér, közlekedés) drágulása csökkenti a keresletet a szektor termékei iránt;

— a tőkés szektor versenye;

— az ipari munkamegosztás erősödésével a szakmunkások erős specializálódása eltorlaszolja az önállósodás lehetőségének útját;

— a nyilvántartás, az adóztatás, a technika, az árak ellenőrzésének bevezetése miatt várhatóan kevesebben vállalják majd a legális üzletet, erősödik a proletarizálódás;

— az átmeneti szektor tulajdonosai igyekeznek odahatni (akár adminisztratív intézkedések kieszközlésével, akár piaci eszközökkel), hogy kiszorítsák az általuk barkácsolóknak, kontároknak tartott önellátó kézműveseket.

A szektor fennmaradása mellett szól:

— Ha az infláció az eddigiekhez hasonló ütemben halad előre, többen vesznek igénybe az olcsó szolgáltatásokat a drágábbakkal (nem informális szektorbeliekkel) szemben.

— Az átmeneti szektorral szemben is versenyképesebb árakon kínálják javukat és szolgáltatásaikat.

— A modern ipari szektor szövetségében

⁸Szentes Tamás a kis- és kézműiparosok kiszorulását tartja meghatározónak ([18] 187. l.). A kettős irányú mozgást de Miras írja le tanulmányában [4].

sokszor „lyukakat” hagynak az informális szektor tevékenységei számára.

— Az állami gazdaságpolitika inkább a kis és a közepes tőkés vállalkozásokat támogatja és ösztönzi különféle intézkedésekkel. (Elefántcsontparton az állami megrendelésekhez a tőkésvállalatok alvállalkozóként az átmeneti szektort és a kisvállalkozókat keresik meg; könnyebben juthatnak intézményes hitelekkel finanszírozási forrásokhoz stb.)

— Nemcsak a kormány, hanem a kormányzatban részt vevő ún. politikai-adminisztratív réteg is támogatja az informális szektort, sőt bekapcsolódik a szektor expanziójába, beruházásaiba. Az állami intézkedéseket és kedvezményeket (megint csak például Elefántcsontparton) úgy fordítják saját hasznukra, hogy az beilleszkedik az állam nacionalizáló programjába. E program a nemzeti vállalkozások számának, jelentőségének és arányának növekedését, a független nemzeti fejlődést hangsúlyozza. Előfordul, hogy egy-egy ágazatot vagy működési területet úgy biztosítanak kizárólagosan a kis- és közepes vállalkozók számára (kiszorítva onnan a magántermelőket), hogy félállami szektorra alakítják. (Abidjanban például ezt tették a városi közlekedésben.)

Általános irányzat az, hogy ha a kézműipar megteremti a maga számára a kiterjedt és viszonylag stabil piacot, hamarosan bekövetkezik a tőkés átmenet. Ez azonban általában nem a szabad verseny kibontakozásának keretei között valósul meg, hanem sokkal inkább állami beavatkozás hatására. Végül is az állam a termelés, a technika fejlesztése érdekében biztosít ugyan meghatározott működési terepet a kistermelőknek, de ezt alárendeli a tőkés ipari termelési viszonyok kialakulásának. Ezzel együtt az ültetvényes agrár-burzsoázia mellett a tőkésosztály egyéb rétegei is növekednek, s homogénebb osztállyá szerveződnek, mint a nem tőkés osztályok és rétegek.

Az informális szektor a rejtett munkanélküliség bázisa

A rejtett munkanélküliség, illetve a vele szinonim fogalomként kezelt falusi túlnépesedés kategóriáját Marx a tőkés termelés vérkeringésébe bekapcsolódott mezőgazdaság által felszabadított munkaerő státuszának jellemzésére alkalmazza. A tőkés fejlődés útján haladó *afrikai fejlődő országokban a rejtett munkanélküliség összetettebb folyamatok „eredménye”, és megjelenési területe is kibővül.* A mezőgazdasági népesség városokba áramlásának oka — a Marx által leírt helyzettől eltérően — nem elsősorban a mezőgazdaság tőkésedése miatt elveszített megélhetési lehetőség. Hiszen a kapitalizálódás nem haladt annyira előre, egyes országokban éppen hogy csak elkezdődött! Ennél fontosabb motívumként jöhet számításba a magasabb városi jövedelem, a városi életforma vonzása, a tradicionális kötöttségektől való szabadulás vágya vagy a vidéken szerezhető jövedelem kiegészítésének igénye, illetve kényszere. Már csak azért sem lehet a földből való megélhetési lehetőség elvesztése az oka a falusi túlnépesedésnek, mert ma még a faluközösségek zömében a közösség minden tagjának biztosítják a földhöz való jogot. Ugyanakkor a falusi túlnépesedéssel szemben — időtől és helytől függően — annak ellentéte, a mezőgazdasági munkaerőhiány is gyakori jelenség. Ez főleg annak a következménye, hogy a munkaképes korú férfiakosság vándorol el nagyobb számban, s az otthon maradó idősek, nők és gyerekek nem képesek a primitív technikával megművelni a földeket.⁹ A mai túlnépesedés sajátos megkülönböztető jegye, hogy a falusi túlnépesedésnél nagyobb mértékű a városi túlnépesedés. Ennek oka a vándormunkarendszer, illetve a faluról történő elvándorlás mel-

lett az informális szektor kiterjedtsége is.¹⁰

Az informális szektor elfedi a túlnépesedést, ösztönzi a faluról való elvándorlást, és nyomást gyakorol a modern szektor béreire.

Az afrikai város — a „city” kivételével — ma még sok tekintetben *újratermeli a falusi társadalmi viszonyokat.* A városban is őrzik a törzsi, etnikai, vallási magatartásmódokat, s ezen az alapon fogad be a város minden faluról érkezőt.¹¹

Minthogy a modern szektor munkahelyeinek száma korlátozott és lassan nő, a munkanélküli rokonokat kezdetben eltartják, majd elsősorban az informális szektorban tudják munkához segíteni.

A szektor szolgáltatásainak és előállított javainak piacát a fizetőképes kereslet korlátozza. Ha lassan nő a kifizetett jövedelem, lassan bővül a kereslet. Tartósan jellemzi a szektort, hogy benne jóval több vállalkozás működik, mint ahányat a kereslet indokol, mivel a szektorba való belépésnek jóformán nincsenek is korlátai, a faluról való bevándorlás pedig folyamatos, sőt erősödő.

A keresletet meghaladó kínálat alacsonyabbra szorítja az egyébként is alacsony árakat. A szektorban megszerzhető jövedelem egyre több szereplő között oszlik meg, és sokszor a minimális megélhetés költségeit is alig fedezi. Előfordul olyan hosszabb időszak, amikor a kisvállalkozók termelőkapacitásai, munkaidejüknek csak igen csekély hányadát hasznosít-

¹⁰A faluról városba költözés gyorsuló ütemét, az urbanizáció mértékétellen és ellenőrizhetetlen felpörgését néhány adattal is illusztrálhatjuk: Afrikában a falusi lakosságnak évente 0,5–1 százaléka költözik faluról városba [2]. Az urbanizáció üteme eléri az évi 4 százalékot, egyes városok esetében (például Abidjan) a 10–12 százalékot is [3].

¹¹Az archaikus szolidaritástípusoknak az osztályszolidaritással való összeszövődését elemzi Marton Imre [15].

⁹A vándormunkarendszerről lásd részletesebben [18] 228–230. l. és [11].

ják. *Abszolút értelemben nem munkanélküliek, de alulfoglalkoztatottak, s a városi pauperizálódás útján haladnak.*

A modern szektor munkahelyeire nemcsak a faluról újonnan érkezők jelentkeznek vagy tartanak igényt; az informális szektorban működők is „lesben állnak”.

Az informális szektorban működők a béekre nemcsak mint ipari tartalék-sereg gyakorolnak nyomást, hanem alacsony árak révén is. Felmérések bizonyítják, hogy a modern szektorban kifizetett bérek, a modern szektorban dolgozók reáljövédelme — még a középkategóriákban is — érzékeny az informális szektor áaira, miközben ezek az árak függvényei a modern szektorban kifizetett bérek táplálta keresletnek.¹²

Csakúgy, mint a tradicionális mezőgazdaság, az *informális szektor* (a vándormunkarendszer, az árak stb. segítségével) *is lehetővé teszi, hogy a modern szektor a munkaerő újratermelési költségeinek egy részét a szektoron kívüliekre hárítsa át.* A kifizetett bérek reálértéke emelkedik, ha azt nem a modern szektorban, hanem az informális szektorban (e szektor szolgáltatásaira, áruira) költik el. Megfordítva: a modern szektor alacsony szinten tudja tartani a béreket, mert az informális szektorban termelt javak és szolgáltatások alacsony áraihoz igazítja őket. Ördögi kör ez: alacsonyak az árak, hogy legyen kereslet, de az alacsony árak csak alacsony bérek fizetését teszik lehetővé, ennél fogva nem nő a kereslet. Gyakori reakció, hogy a modern szektorban dolgozók szabad idejükben informális tevékenységet folytatnak, s így szerzik meg a megélhetéshez szükséges anyagi eszközöket.

A szektorban erősebb a ki- és a belépők cserélődéséből adódó mobilitás, mint a „felfelé” való mozgás. A belépők nagy számát egyrészt a faluról bevándorlók alkotják, másrészt a modern

szektorból érkező, önállósodni kívánó szakmunkások. Kilépés részben a modern szektor felé van, részben pedig — kisebb mértékben — a falusi tradicionális szektor felé. A modern szektor felé irányuló mozgás azt támasztja alá, hogy sem a tradicionális, sem az informális szektor (legalábbis „alsó szinten”) nem biztos bázisa a megélhetésnek, bár a lakosság túlnyomó hányada ezekben dolgozik, és az itt végzett munka a fő megélhetési forrás. A tradicionális szektor felé való kilépés lehetőségével azok a vándormunkások élnek, akik nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek a városba, és családjukat otthon hagyták.

A felfelé való mobilitás gyengeségének főbb okaira már korábban is utaltunk. A közepes és a nagyobb tőkés vállalkozáshoz szükséges nagyobb tőke, a korszerű technika, a szakképzettség és a piac szűk keresztmetszeteket jelentenek az afrikai fejlődő országokban. Az informális szektor *akkumulációs lehetőségeit* korlátozza, hogy

- kis vállalkozásokról van szó,
- alacsony a termelékenység,
- a legtöbbször csak az egyszerű újratermelés tartható fenn, mert vagy nem képződik többletermék, vagy olyan csekély mértékű, hogy fogyasztási célú elköltése amellet, hogy „demonstrációs hatást” biztosíthat, még gazdaságos is lehet (hiszen a tartalékkolt kis összegeket az infláció felemészti),
- ahol nagyobb a vállalkozó jövedelme, ott is érvényesül a presztízs-fogyasztás vonzása, s a felhalmozás mértéke elmarad a lehetőségek mögött,
- a vállalkozók nem rendelkeznek a nagyobb vállalatok irányításához szükséges ismeretekkel — gyakran inkább több kisebb vállalkozást tartanak fenn.

Néhány következtetés

Az informális szektornak az afrikai fejlődő országok gazdaságában, társa-

¹²Lásd erről részletesebben [4].

dalmában betöltött jelentős szerepét a következők támasztják alá:

1. A városi aktív lakosság viszonylag nagy hányada ebben a szektorban talál megélhetést (*foglalkoztatási funkció*).

2. A szektor az alacsonyabb szintű fogyasztási igények kielégítésében (a városiakok túlnyomó hányadának alacsony fizetőképese kereslete alapján) fontos szerepet játszik és nem nélkülözhető (*árutermelő, szolgáltatói funkció*).

3. A falusi tradicionális társadalmi viszonyok és a szolidaritás elsősorban e szektoron keresztül épül be a városi társadalmi viszonyaiba¹³ (*társadalmi funkció*).

4. Az informális szektor hidat képez a tradicionális szektor és a városi modern szektor között. E szektor fogadja a faluról városba költözőket, és ugródeszkául szolgál a modern szektorba való bejutáshoz (akár vállalkozóként, akár munkavállalóként). A közbülső szektor egyelőre rugalmas tágulással követi a bevándorlás ütemét, és igazodik a modern szektor befogadóképességének lassú növekedéséhez. Mivel nagyobb az áteresztőképessége a tradicionális szektor felől, mint a modern szektor felé, tartósan óriási tömegek rekednek meg benne. Nemcsak a fölös munkaerő csapódik le a szektorban, de a gazdaság és a társadalom akut problémái is itt összpontosulnak. Gyűjtőme-

dencéje az alacsony termelékenységgel végzett, alacsony színvonalú kisáruterelésnek és szolgáltatásoknak, a parazita jellegű tevékenységeknek, a *proletarizálódás felé haladóknak és a lumpen elemeknek*.

A törzsi szolidaritások fennmaradása ellenére e szektor különféle tudati deformációk táptalaja, forrása a létbizonytalanságnak és a városi deviáns magatartások kialakulásának.

5. A faluról való bevándorlást lehetetlen adminisztratív eszközökkel megállítani. A városi munkahelyek számának növelése sem valósítható meg (a tőke, a piac, a szakképzett munkaerő korlátja, az egyoldalú, a könnyűipari ágazatok fejlesztését előnyben részesítő importhelyettesítő iparosítási politika, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt hely stb. miatt¹⁴) olyan ütemben, hogy az informális szektorban rejtőző munkanélküliség megszűnjék. Mindezekből következik, hogy rövid távon *egyrészt az informális szektor dinamizálását és a nemzetgazdaságba való integrálását kell a fejlődő országoknak megoldaniuk, másrészt komolyan, súlyának megfelelően kell foglalkozni az agrárszektor, a falusi életkörülmények modernizálásával*. Afrika országainak többségében *nem lehet dilemma az, hogy a foglalkoztatás növelését vagy a gazdasági növekedést részesítsék-e előnyben*. A gazdasági fejlettség jelenlegi szintje mellett lehet találni olyan növekedési utakat, amelyek mellett a foglalkoztatást hosszabb távon növelni lehet. A foglalkoztatás növelésére egyebek között a következő lehetőségek kínálkoznak:

— A modern szektor termelőágazatainak fejlesztésével az eddiginél nagyobb ütemben kellene új munkahelyeket teremteni. Ezzel növekedhetnek a kifizetett bérek, nőhet a kereslet az informális szektor termékei és szolgáltatásai iránt is, tehát az informális

¹³M. Ikonikoff és S. Sigal [10] kiemelik, hogy az afrikai város nem különül el élesen a vidéktől, a tradicionális viszonyoktól úgy, mint más fejlődő régiókban. A szokások, a hagyományos normák, életmód, szolidaritás mélyen belenyomják bélyegüket az afrikai városi társadalmába. Latin-Amerikában (például Peruban) találkozhatunk még olyan példakkal, mint a rokonok, falubeliek segítése, a városi közösségeknek az eredeti falusi gyökereket fenntartó kialakítása. A városi ún. önkéntes szövetségek mint társadalmi integrációs tényezők létrejötteként három típusát írja le Little Kenneth (idézi [4]). Lásd a törzsi körvonalakat követő tradicionális szövetségeket, a vallási alapon szerveződő keresztény szövetségeket és a modern szövetségeket, amelyek túllépnek az etnikai és a vallási korlátokon.

¹⁴Lásd erről például [18] 380—390 l., valamint [19] 383—417. l.

szektorban is növekedhet a foglalkoztatás.

— Az informális szektor fejlesztésének az állami gazdaságfejlesztési programokba való integrálása s a szükséges feltételek biztosítása (hitelek, piac, képzés) tovább emelheti a foglalkoztatást (miközben az ún. nemzeti szektort fejleszteti).

— A mezőgazdasági termelés korszerűsítése nemcsak az élelmiszer-ellátás szempontjából fontos, hanem azért is, mert a falusi munka- és életfeltételek javításával együtt otthon képes tartani a munkaerőt, illetve mérsékelni tudja az elvándorlást úgy, hogy létrejöjjön az egyensúly a városba bevándorlók és a városi munkahelyek száma között.

Hivatkozások

- [1] *Bernard, Ch.*: Les activités dites non exploiteuse. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [2] *Byerle, D.—Eicher, C. K.—Liedholm, C. Spencer, D. C.*: Rural Employment in Tropic Africa. Working Paper, 20. sz. 1977.
- [3] *Cities in developing countries 1975—2000.* Finance and Development. 13. kötet. 1976. 1. sz. 2—6. l.
- [4] *De Miras, C.*: Le secteur de subsistance dans les branches de production a Abidjan. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [5] *Emploi, revenus et égalité. Stratégie pour accroître l'emploi productif au Kenya.* BIT, Genf, 1974.
- [6] *Friedman—Sullivan*: The absorption of labour in the urban economy: the case of developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 1974. vol. 22. Idézi Hugon Ph. [9].
- [7] *Friedmann, J.—McGlynn, E.—Stuckey, B.—Wu, Ch. T.*: Urbanisation et développement national: une étude comparative. *Tiers Monde*. 1971. 45. sz.
- [8] *Gaillard, P.*: Les tontines de la solidarité africaine. *Jeune Afrique, Hors série*. 1043. sz. 1980. dec. 31.
- [9] *Hugon, Ph.*: Secteur informel et petite production marchande dans les villes du Tiers Monde, 1980. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [10] *Ikonikoff, M.—Sigal, S.*: Armée de réserve, marginalité, secteur informel. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [11] *Korunk világgazdasága.* III. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 333—334., 372—382. l.
- [12] *Lory, G.*: Manhattan sous les tropiques. *Le Monde Diplomatique*, 1978. február. Supplément Côte d'Ivoire. 24. l.
- [13] *Mac Gee*: Peasants in the cities, a most ingenious paradox. *Human Organisation*, Washington, 1975.
- [14] *Martin, N.*: Développement urbain et animation culturelle en Afrique. *Mondes en développement*, 1978. 21. sz.
- [15] *Marton Imre*: A marxizmus gazdagításának kísérlete Afrikában. *Világosság*, 1980. 12. sz.
- [16] *Nihan, G.*: Le secteur non-structuré. Signification, aire d'extension du concept et application expérimentale. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [17] *Steel, F.*: Intensité de capital, dimension de la firme et choix entre emploi et production: l'importance de l'analyse multisectorielle. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.
- [18] *Szentes Tamás*: Elmaradottság és fejlesztés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- [19] *Szentes Tamás*: Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [20] *Tolnai György*: A fejlődő országok gazdasága ma és holnap. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [21] *Van Dijk, M. P.*: La réussite des petits entrepreneurs dans le secteur informel a Ouagadougou. *Revue Tiers Monde*, 1980. 82. sz.

Juhászné Vágási Mária

Sz. Havina: A termelési eszközök szocialista tulajdonának polgári koncepciói

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva,
1981. 4. sz.)

A termelési eszközök társadalmi tulajdonáról

A polgári közgazdászok napjainkban a tulajdont az ember és a dolgok viszonyaként fogják fel, s ragaszkodnak a tulajdon jogi értelmezéséhez. Ezzel egy felszíni jelenséget abszolutizálnak. Különösen a „szovjetológusok” alkalmazák előszeretettel ezt a megközelítést, mert ezzel eltüntethetik a termelési eszközök és a fogyasztási javak — mint a tulajdon strukturális elemei — közötti lényeges különbséget.

A nyugati kutatók nem ismerik el azt a tényt, hogy a termelési eszközök tulajdona társadalmi elcsatolásuk sajátos formája, amely kifejezi a munkaerő és a termelési eszközök egyesítésének módját, meghatározza az előbbinek a társadalmi termelés folyamatába való bekapcsolódását. Ez pedig a társadalmi-gazdasági rend lényeges jellemzője, alapvető termelési viszonya. A fejlett szocializmusban az állami (össznépi) tulajdon — a termelési eszközök vonatkozásában — a termelési viszonyok egész rendszerét meghatározza, hatása egyaránt kiterjed a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás szférájára.

A polgári teoretikusok egy része a termelési eszközök tulajdonát üres szólamnak tartja, illetve címkének, amely bonyolult kérdések összességét jelöli. A tulajdon jogi értelmezésének két változatát fejti ki F. Pryor: az egyik változat szerint a tulajdon bizonyos dolgok feletti, jövedelemszerzést biztosító ren-

delkezést, ellenőrzést, vagyis gazdasági hatalmat jelent, a másik változat szerint önálló gazdasági intézményt, a gazdasági rendszer alapvető elemét jelöli.

A termelési eszközök tulajdonának hagyományos jogi tárgyalására találnak alapot egyesek az állami és a szövetkezeti tulajdon reális különbségében, ami a szocialista társadalmisítás szintjét fejezi ki. Többek között megfogalmazzák a tulajdon gazdasági jellegének a gazdasági cselekvőképességgel való összefüggés tételét, ez utóbbit azonban kizárólag a termelési eszközök magántulajdona esetében tekintik valóságosan létezőnek. A magántulajdon hiányában az egyéni szabadság korlátozását látják.

Havina ezzel szemben megállapítja, hogy éppen a tőkés magántulajdon korlátozza az egyéni gazdasági szabadságot, hiszen azzal csak a kizsákmányolók rendelkeznek. A szovjet alkotmány viszont a társadalom minden tagja számára lehetővé teszi a szakma, a munkakör és a munkahely megválasztását, sőt a munkatevékenység megváltoztatását is. Az egyének társadalmi egyenlősége azért lehetséges, mert a társadalom egésze lép fel a tulajdon egységes szubjektumaként.

A társadalmi tulajdon a szocializmus gazdasági rendszerében

Egyes ortodox nézeteket valló kutatók azt állítják, hogy a tulajdonnak nincs vagy alig van befolyása a gazdaság működésére. E tézist sokan magukévá tették a gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésével (komparasztika) foglalkozó kutatók közül. Az a céljuk ezzel, hogy cáfolják a kapitalizmus és a szocializmus gyökeres különbözőségét. Úgy próbálják beállítani

a dolgot, hogy a két rendszer között elsősorban ideológiai természetű különbség van. Szerintük a szocializmusban a gazdaság tudatos, tervszerű irányításával megnövelték a szubjektív, ideológiai tényező szerepét. Másfajta módszertani hibát követnek el az ún. „piaci szocializmus” hirdetői, akik nem veszik észre, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona nem egyesíthető önös piaci szabályozásával.

Terjedőben van a tulajdonviszonyok és a társadalomirányítási rendszerek közötti közvetlen kapcsolat tagadása. Eszerint hibás az az elképzelés, hogy a tőkés magántulajdon lehetetlenné teszi a nemzetgazdaság központi tervezését (lásd: indikatív tervezés), valamint az, hogy a szocializmusban mindent átfogó központi tervezésnek és szabályozásnak kell érvényesülnie. Ezzel kapcsolatban Havina megjegyzi, hogy a termelési eszközök uralkodó tulajdonformája valóban a gazdasági mechanizmus lényegét és működésének legegés határozza meg elsősorban. Ez azonban döntő különbséget okoz a gazdasági hatalomgyakorlás módjában, a gazdaság fő arányainak és a személyes fogyasztásnak a szabályozásában.

Emellett a hatalomgyakorlás demokratikus módja a gazdaságban szorosan összefügg azzal a szisztémával, ahogyan a gazdaságot vezető káderek kiválasztódnak, speciális szakmai felkészítést nyernek, s a dolgozók bizalmából meghatározott gazdasági funkciók teljesítésében közreműködnek. Emellett a szocializmusban a közvetlen operatív irányításban a dolgozó kollektívák közvetlenül is részt vesznek.

Az utóbbi időben némiképp enyhült a tulajdonviszonyok szerepének a direkt elutasítása a polgári politikai gazdaságtan képviselői részéről. Azt kezdik hangoztatni, hogy a tulajdon közvetett hatással van a gazdasági életre, például ösztönző lehet a gazdasági magatartás alakításában (a jövedelemelosztáson keresztül). A tulajdonnak ez a megközelítése továbbra is annak alapvető jelentősége ellen irányul, s a módszertani pluralizmus megnyilvánulásként érzékelhető.

A termelési eszközök társadalmi tulajdonának alapformái

A polgári teoretikusok tagadják a termelési eszközök társadalmi tulajdona két alapformájának objektív megalapozottságát. Támadásuk éle főként az állami (össznépi) tulajdon ellen irányul, mivel azt állítják, hogy az az elidegenedést nem szünteti meg, csak — a magántulajdonnal adott — formáját változtatja át. Ez az állítás elferdíti a tényeket, nem veszi figyelembe azokat a konkrét lehetőségeket, amelyek révén a dolgozók, a kollektívák külön-külön is tulajdonosként viselkedhetnek.

A szövetkezeti, kolhoztulajdonnal szemben a fő ellenvetés, hogy túlságosan közel áll az állami tulajdonhoz, lényegében az ahhoz vezető átmeneti forma. Havina megállapítja, hogy a Szovjetunióban a termelési eszközöknek mindössze 9 százaléka van ilyen tulajdonban. A fejlett szocializmusban az állami tulajdon és a szövetkezeti, kolhoztulajdon közötti kapcsolatok még szorosabbá válnak, amit megfelelő szervezeti formák (tudományos, ipari és agrárszervezetek egyesülései) is előmozdítanak. Ezzel a termelési eszközök egész állományának társadalmalsítása előbbre halad, magasabb színvonalra emelkedik.

(Ism.: *Tóth Imre Zoltán*)

Peter Stolz: Kísérletek a közgazdaságtanban és a gazdaságtörténeti tapasztalatok

(Kyklos, Bázeli, 1981. 1. sz.)

A tudományos kísérletek célja: felismerések gyűjtése. Ehhez rendszerint mesterséges — laboratóriumi — feltételeket teremtenek. A gazdaságtudomány „laboratóriumi kísérletezői” Heinz Sauer mann és Reinhard Selten. Donald McCloskey ezzel ellentétben azt hangoztatja, hogy a társadalom laboratóriuma maga a történelem, amely azonban nem befolyásolható és nem ismételhető. Előfordul az is, hogy kísérlet-

nek tekintenek egy-egy — nagy kockázattal járó — döntést. E cikkben egyfelől a kísérleti közgazdaságtan sajátos jegyeit írja le a szerző, másfelől pedig a gazdaságtörténetet mint a gazdaság és a társadalom kísérleti terepét.

Vizsgáljuk meg a közgazdaságtan „kísérleti laboratóriumában” a kollektív javak és a „potyautasok” problémáját! A racionálisan ténykedő egyént nem ösztönözhetjük anyagi vagy nem anyagi javak előállítására abban az esetben, ha a „nem fizető”, illetve a „nem együttműködő”, tehát a „potyautas” ugyanúgy részesülhet ezen javakból, mint ő maga. A „potyautasokat” azonban számos ok miatt nem lehet kizárni a haszonélvezetből. Éppen ellenkezőleg, a kizárás költségei nagyobbak lennének, mint annak a költsége, hogy az érdemtelen is élvezheti a teljesítmény hasznát. Példaként említhető a folyamatszabályozás, amely megakadályozza az árvizet. Az árvízvédelmi intézkedések „oszthatatlanok”: vagy egészében megvalósítjuk őket, vagy le kell mondani róluk. Jellemzően kollektív jószágról van ebben az esetben szó, amelyet egyénileg nem is lehetne finanszírozni.

A kollektív jószágban rejlő társadalmi feszültséget gyakran hasonlítják a játékelmélethez vett fogolydilemmához. Egy megszállt ország két polgárát tartóztatják. Indok: vétettek a kijárási tilalom ellen, megtámadtak egy katonai létesítményt. A gyanú alapos, de nincsenek bizonyítékok. A kihallgató elkülöníti a két gyanúsítottat. Mindkettőnek azt mondja, hogy koronatanúként kerül kihallgatásra, és szabadlábra helyezik, ha azt vallja, hogy a merényletet ketten követték el. Mindketten tudják, hogy ez esetben a másik súlyos büntetésnek néz elébe. Mindkét gyanúsítottnak számba kell vennie, vajon hogyan viselkedhet a másik. Ha mindketten bevallják a tettet, közepes büntetést kapnak, hiszen ez esetben az egyik vallomása már nem annyira értékes a kihallgató számára. Ha azonban a letartóztatottak egyike sem vall a másikra — anélkül, hogy meg tudtak volna állapodni — csak enyhébb vétségért — a kijárási tilalom megszegéséért — ítéltetik el őket. Általában

nincs hallgatóságos kooperáció a foglyok között, mindkettő vall, és így közepes ítéletet kapnak. Ez viszonylag súlyos ahhoz képest, amit elérhettek volna.

Ezt a helyzetet a kollektív javakra alkalmazva, azt jelenti, hogy valamennyien „potyautas” magatartást tanúsítanak, vagyis a kollektíven hasznosítható teljesítmény nem jön létre. M. Deutsch kísérleteket folytatott annak eldöntésére, vajon a kísérleti személyek valóban „potyautasként” viselkednek-e. A mesterséges fogolydilemma abban különbözik e játék „élő” változatától a „potyautas”-kísérletben, hogy míg az előző esetben egymással kommunikálni képtelen szereplőkről volt szó, addig a közgazdasági döntések esetében a kommunikációra mód nyílik.

Pommerehne és Schneider a valósághoz közel álló kísérletet végeztek a fogolydilemma alapján. A Zürichi Egyetem egyik gazdaságpolitikai előadásán megvásárlásra ajánlották a hallgatóknak egy új tankönyv egyetlen próbapéldányát, amelyet ugyanezen egyetem illetékes tanára írt. A kísérlet szerint a „könyvet még nem lehet megvenni nyilvános terjesztésben, sőt a kritikai megjegyzések alapján a professzor még változtatásokat eszközöl majd rajta”, mondta az ál-előadó. Ugyanezt mondták egy másik egyetem hallgatóinak is. A könyvet a legtöbbet fizető kapta, ez pedig a várakozásnak megfelelően zürichi hallgató volt.

A kísérlet második lépcsőjében azt mondták a hallgatóknak, hogy aki a legtöbb vevőt szerzi a majdan megjelenő könyvre egy másik egyetemen, az jutalmul megkapja a próbapéldányt. Ez „potyautas-helyzetet” váltott ki, mert lehetővé tette, hogy olyasvalaki is hozzájusson a könyvhöz, aki nem is értékelte annyira, mint amennyit az első kísérletben fizettek érte.

Ezek után egy harmadik kísérletet tettek a diákokkal. Azt mondták nekik, hogy egy alapítvány fogja a könyv kiadását finanszírozni, amennyiben a hallgatók is hozzájárulnak egy minimális összeggel. A kísérleti alanyokat tulajdonképpen semmi sem ösztönözte már, hogy fizessenek, mégis sokkal

magasabb összegeket kínáltak fel, mint az első kísérlet során, amikor pedig érdekeltek voltak abban, hogy megkapják a példányt. (Hasonló kísérletet folytattak svéd háziasszonyokkal, akik ingyen nem fogadtak el reklám ajándéktárgyakat, csak ha fizethettek értük.)

Az említett zürichi kísérlet átmenet a laborvizsgálat és az „élő” kísérlet között.

Az élő kísérletekre jellemző, hogy általában a munkával kapcsolatosak. Egy amerikai kísérletben például az arra rászorulóknak éveken keresztül minimális jövedelmet biztosítottak. Azt figyelték, milyen összefüggés van a menet közben változtatott támogatási összeg, illetve a támogatás módja és a munkateljesítmény között. Ez a kísérlet arra kíván választ adni, milyen módon kell támogatást adni anélkül, hogy elvonnék a munkakedvet.

Kísérletnek tekinthető az is, ha új munkamódszert vezetnek be. Ilyen jellegű változtatás volt, hogy az értelmiségieket közelebb vitték a kivitelező munkához, és ilyenek tekinthetők a szalagmunkák kiküszöbölésére irányuló törekvések is. E kísérletek során például a skandináv államokban az önigazgató munkacsoportok önállósították magukat. E csoportok rendkívül széles tevékenységi körben működnek, döntési és ellenőrzési jogokkal élnek.

A mai élő kísérletek tulajdonképpen közel állnak a századforduló idején megvalósított Ernst—Abbe-kísérlethez a Karl Zeiss Művekben. Ennek lényege az volt, hogy a munkatermelékenység emelése arányában kell csökkenteni a munkaidőt.

Élő gazdaságformáló kísérletnek tekinthetők a természeti katasztrófák. A katasztrófák után a szokásosnál intenzívebben, másokkal szorosabban együttműködve és altruisztikus célok szem előtt tartásával kell dolgozni. Christopher Dauty több San Franciscó-i, valamint az 1964. évi alaszakai földrengés után hihetetlenül nagyfokú szolidaritást érzékelt. Az üzletemberek például, akik óriási érintetlen élelmi-szertételekkel rendelkeztek, nem emelték az árakat a megugrott kereslet hatására, sőt sok esetben a készleteket

ingyen bocsátották a rászorulóknak rendelkezésére.

E magatartásnak Dauty szerint az a magyarázata, hogy a kooperáció maga is „befektetés” a kölcsönös segítségnyújtás rendszerében. Aki kooperál, segítséget várhat hasonló esetben, továbbá az a megfontolás is vezeti, hogy a későbbiek során elveszítheti vevőit, ha a szükséghelyzetben nem kooperál kellőképpen. Dauty elmélete nem tartalmaz illúziókat, sőt szerint a szükséghelyzetben is fellép a „potyautas”-magatartás. Ezen utóbbi megállapítást Fred Giertz is kimutatta. Miami Valleyben 1913-ban gátak építésére gyűjtöttek, a szükséges pénzt lejegyezték. Attól tartván azonban, hogy egyes „potyautasok” kizsákmányolják őket, a fizetőképesek is visszavonták a jegyzést, és így ők maguk is potenciális „potyautasokká” váltak.

A gazdaságtörténetben nemcsak a természeti katasztrófák tekinthetők kvázi kísérleti helyzeteknek, hanem például a gazdasági növekedés társadalmi-gazdasági folyamata, amelynek vannak véletlen következményei is, de vannak tudatos, célirányos eredményei.

A véletlen következményre példa, ha egy fejlődésben levő város politikai események következtében elveszti gazdasági háttérét, s esetleg évszázadokra fejlődésképtelenné válik.

Tudatos és célirányos gazdaságfejlesztési intézkedésnek tekinthető például az, hogy egy ország a szokásosnál nagyobb mértékben vagy kevésbé védi a szabadalmat. Hollandia és Svájc volt az a két kivételes ország, amely az elmúlt század végén teljes egészében eltörölte a szabadalomoltalmat. Ezekben az országokban évtizedeken át nem lehetett szabadalmat bejegyeztetni. Az utólagosan leszűrt következtetés alapján állítható, hogy a szabadalom védelmének szünetelése nem volt negatív hatással ezen országok ipari fejlődésére. Ezen országokban külföldi szabadalmak alapján lehetett termelni, anélkül, hogy a hazai jog ennek gátat szabott volna. A svájci vegyipar kifejlődésének például ez a helyzet teremtette meg az alapját.

Mindez azt mutatja, hogy a közgaz-

daságtudománynak figyelembe kell vennie a gazdaságtörténetet, az okok és összefüggések elemzését. A tipizált modellek mögött észre kell venni az egyedi eseteket és döntéseket is.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

V. Panykov: A szociáldemokraták gazdasági nézeteinek fejlődése

(Mirovaja Ekonomika
i Mezsduarodnie Otnosenyija,
Moszkva, 1981. 6. sz.)

Számos tőkésországban — különösen Nyugat-Európában — a szociáldemokrácia befolyásos politikai áramlatot alkot. Jellemző, hogy a Szocialista Internacionáléhoz tartozó pártok összesített taglétszáma meghaladja a 15 millió főt.

A hetvenes évek elejétől e pártok tevékenységében mind nagyobb külpolitikai realizmus észlelhető. A Szocialista Internacionálé 1980-ban tartott XV. kongresszusa határozatban szállt síkra a nemzetközi feszültség enyhítéséért. Lehetőségeik kihasználásában a szociáldemokraták mégis keveset nyújtanak, s ez többek között ideológiájuk, politikájuk jellegével, továbbá az állammonopolista kapitalizmus rendszerének vezetésében felvállalt szerepükkel van kapcsolatban. A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése nyomán azonban a szociáldemokrácián belül is megjelennek új eszmeáramlatok, amint erre a hetvenes évek elejétől is látunk példát.

Manapság például az az érdekes helyzet állt elő, hogy mind gyakrabban fogalmazzák meg egyes szociáldemokraták a társadalmi fejlődés „nem kapitalista” alternatívájának fontosságát, eközben azonban meg akarják őrizni a gazdaság magántulajdonon alapuló strukturáját.

Eklekticizmusukra jellemző W. Brandt és T. Benn (labourista) egy-egy megnyilatkozása, amelyben az eklekticizmust sokoldalúságnak, a szociáldemokrácia érdemének jelentik ki. A szovjet és más marxista irodalomban

kialakult a szociáldemokrácián belüli eszmei és gyakorlati áramlatok három csoportjának a megkülönböztetése, amelyeket jobboldali, baloldali és centrista jelzővel szoktak illetni. E csoportok létezése a szociáldemokrácia társadalmi bázisának összetettségével függ össze. Ez a bázis az anyagi termelésben dolgozóktól az alkalmazottakon, menedzsereken és kispolgári rétegeken át a burzsoáziáig terjed.

Ebből következik, hogy a szociáldemokraták elutasítják a forradalmat (ennek megfelelően „újítják meg”, illetve revideálják a marxizmust, legalábbis azok, akik a bernsteini krédó követői). A „szociális partnerség”, a dezideologizálás hátterében azonban lényegében a kapitalizmus apológiája húzódik meg. A hatvanas évek konjunktúrája alapján ezt nyíltan bevallották, a kapitalizmus transzformációjáról, az osztályok harmóniájáról beszéltek. A határozott politikai célokat ennek megfelelően amorf etikai értékek (szabadság, igazságosság, szolidaritás) hangoztatásával cserélték fel. A Szocialista Internacionálé XIII. kongresszusa azonban már kénytelen volt elismerni a „világkapitalizmus válságát”, a XV. kongresszus pedig e válság elhúzódo voltát. A politikai gazdaságtan síkján J. Robinson jellemezte a válságállapotot, s ez azt is jelentette, hogy a szociáldemokrácia a polgári közgazdaságtanhoz való igazodásában nyilvánvaló nehézségekbe ütközött. Mindebből egy elméleti orientáció kialakításának a szükségessége, sajátos reideologizálási igény bontakozott ki. Növekedett a marxizmus iránti érdeklődés, a politikai gazdaságtani alapkérdések tisztázására való törekvés.

A tulajdonviszonyok problémája

Az ötvenes és a hatvanas években a szociáldemokraták az ún. big business védelmében léptek fel. Jelszavaik között szerepelt a „vegyes gazdaság”, a „népi kapitalizmus”, a „tőke demokratizálása”, a „vezetők forradalma”, a „funkcionális szocializmus”. Illuzórikus elképzeléseik között szerepelt az,

hogy a vezetők a tőke felett szociális kontrollt gyakorolhatnak.

A hetvenes évek válsága, a munkanélküliség és az infláció növekedése, a dolgozók antimonopolista harcának fokozódása arra kényszerítette a szociáldemokráciát, hogy határozottabban fontolóra vegye a tulajdonviszonyok részleges reformját, az államosítást. Emellett felélesztették a monopóliumok korlátozását szolgáló versenygazdasági megoldások neoliberais jellegű szorgalmazását. Egyesek — belátva, hogy mindezzel a tőkés tulajdonviszonyok felszámolása nem történhet meg — azt hangoztatják, hogy a tulajdon pusztán jogi kategória, s a szocializmus különböző jogi konstrukciók alapján megvalósítható („funkcionális szocializmus”). Ezt a nézetet főként a centristák képviselik. Szintén az államosítás, nacionalizálás alternatívájaként ajánlják a dolgozókkal való együttdöntés (Mitbestimmung, co-determination) különböző változatait (különösen az NSZK, Norvégia, Anglia, Ausztria vállalatainál bevezetett megoldásokat).

Az EK szociáldemokrata pártjai 1979-ben megfogalmazott dokumentumukban meghirdetik a bérmunkásoknak a profitból és a tulajdonból való részesedését. Hasonló szemlemben foglaltak állást az 1980 decemberében az Amerikai Egyesült Államokban megtartott nemzetközi szociáldemokrata konferencián is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a baloldali szociáldemokrata vezetők határozottan bírálják ezt az irányvonalat, a „vegyes gazdaság” elméletéhez fűződő reakciós utópiának nevezve azt. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tőkés viszonyok között végrehajtott nacionalizálás és egyéb intézményes változtatások végső soron a magántőke érdekeit szolgálják.

A szociáldemokraták nem szűkölködnek olyan receptekben, amelyekkel a mai kapitalizmus megmentését, javítását, a néptömegek általi további elfogadását kívánják elérni. A munkanélküliséget a munkaidő csökkentésével javasolják orvosolni. Az infláció és az életszínvonal csökkenése kapcsán az élet minőségének javítására vo-

natkozó elképzeléseiket adják elő. A szociális környezet problémáiról úgy terelik el a figyelmet, hogy a természeti környezet veszélyeztetettségét és védelmét hangsúlyozzák stb. Csak a baloldali szociáldemokraták fogalmazznak meg radikálisabb követeléseket, a nagyvállalatok, monopóliumok üzletpolitikájának demokratikus ellenőrzését (például az árképzés kontrollját). A nacionalizálásra és a tervgazdálkodás indikatív típusára való fokozottabb támaszkodás koncepciói a gazdaság állammonopolista szabályozásának és e szabályozás elméleti alapjainak súlyos válságát tükrözik. E válságból még a radikálisabb szociáldemokrata elképzelések megvalósításával sem lehet kijutni, mivel a kapitalizmus „transzformációjának” lehetősége a valóságban nem áll fenn.

(Ism.: *Tóth Imre Zoltán*)

I. Beszúzev-Lada: Az életmód kategóriájának tartalma és szerkezete

(Obscsesztvennije Nauki,
Moszkva, 1981. 2. sz.)

Az életmód kategóriájának a meghatározása közel sem egységes a szovjet közgazdasági irodalomban. Vannak, akik a „társadalmi élet valamennyi szférájában végzett tevékenység” alapján kívánják jellemezni az életmódot. Mások az életmódot az életszínvonallal azonosítják. Azok közül, akik a tevékenység alapján kívánják meghatározni az életmódot, sokan nem tesznek különbséget a tevékenység és az élettevékenység között. Ha ez mégis megtörténik, akkor nem viszik következetesen végig az élettevékenységek formái és szférái közötti különbségtételt az életmód szempontjából. Végül sokan leszűkítik az életmód kategóriáját az emberi magatartás megnyilvánulásaira. Mindezeket túl óriási a zavar az irodalomban az életmód, az életszínvonal, az életminőség, az életstílus és az életfor-

ma fogalmi használatában. E fogalmi zavarban rendet kell teremteni.

Az életmód fogalma az élettevékenységek alapján határozható meg. Az életmód meghatározásakor azonban különbséget kell tenni az egyén, a társadalmi csoportok és a társadalom életmódja között. Az utóbbi átfogó meghatározása: az életmód az adott társadalomra jellemző élettevékenység-módok összessége a társadalom életfeltételeivel egységben.

Az életmód tartalmának feltárásához osztályozni kell e kategória különböző formáit. A csoportosítás kritériumai: 1. az osztályjelleg (a különböző társadalmi-gazdasági formációk életmódja határozható el így), 2. az életmód mint objektum (az életmód kialakulásának történelmi feltételei, folyamata tekinthető így át), 3. az életmód szubjektumai (itt meg kell különböztetni az egyéneket, a társadalmi csoportokat és a társadalom egészét), 4. a magatartás (ilyen jegy alapján csak az egyének és a társadalmi csoportok életmódja osztályozható, a társadalom egészének életmódja szempontjából e csoportosítási ismérv kiesik). Mindezen kritériumok alapján a szerző négy típust különböztet meg a szocialista társadalom életmódjában: 1. a fő tevékenységformákban a személyiség érdekének alávetett életmód, 2. az életmód megszervezésének családi érdekek által uralt formája, 3. az egyén fejlődési szükségletei által meghatározott forma, 4. a munkán kívüli tevékenységhez fűződő érdekek által irányított forma.

A legnagyobb probléma a szakirodalomban az életmód, az életszínvonal és az életminőség összekeverése. Az életszínvonal az életfeltételek mérésére szolgáló kategória, ilyen értelemben a tervezés és az irányítás egyik paramétere. Az életminőség szintén az élettevékenységek feltételeit méri, értékeli, s így e két fogalmat el kell határolni az életmód kategóriájától.

Az életstílus és az életmód összekeverésének a veszélye elsősorban az életmód magatartási oldalról történő vizsgálata esetén áll fenn. Ilyenkor ugyanis nem az élettevékenység feltételeit, hanem magát az élettevékenységet

vizsgáljuk a magatartás szempontjából. Felmerül a kérdés, miért kell az élettevékenységeket éppen a magatartás szempontjából vizsgálni. Azért, mert ezzel kimutatható, hogy az egyének vagy a társadalmi csoportok azonos életszínvonal esetén egészen más életminőséget élvezhetnek, és megfordítva. Ugyanígy azonos életszínvonal és -minőség esetén egészen különböző életstílusuk lehet, és megfordítva. A magatartási oldalról történő vizsgálat teszi ugyanakkor lehetővé az emberek gondolkodásmódjának, értékirányultságának a megismerését. Az életstílus fogalma teszi lehetővé a három kategória: az életfeltételek, az életmód és a gondolkodásmód közötti viszony tisztázását. Az életfeltételek és az élettevékenységek együttesen adják az életmód kérdéskörét, a magatartás és a gondolkodásmód pedig az életstílus fogalmába sűrítendő össze.

Végül az életforma és az életstandard fogalmáról azt kell elmondani, hogy az életforma olyan politikai gazdaságtani kategória, amely a termelési viszonyok rendszerét határozza meg, vagyis az életre vonatkoztatva a társadalom életfeltételei történelmileg meghatározott módozatait jelenti. Az életstandard viszont — minthogy tartalmában lényegében azonos az életszínvonallal — csak zavart okoz a fogalmi rendszerben.

Az életmód mutatói: a szükségletek kielégítésének formái, módjai és eszközei. Az életmód elemei — logikai sorrendben — a következők: a tárgyak alakítása (munka), a szubjektum formálása (képzés, kultúra), a szubjektumok közötti viszonyok szervezése (társadalmi-politikai tevékenység, a jogrend biztosítása stb.) a szubjektum újratermelése (mindennapi élet, család, házasság). Ez a tartalmi osztályozás is, amelyben az elhatárolás a tevékenységszférákra összpontosít. Végezetül foglalkozni kell az életmód mérésére szolgáló mutatórendszerek kérdéskörével is. Az életmód kérdésével foglalkozó — a cikkben áttekintett — 53 mű konkrét mutatórendszereket tartalmaz. Egyik mutatórendszer sem igazán jó, amely csupán leírja az élet-

módot. Csak az a mutatórendszer tekinthető a társadalom szemszögéből igazán használhatónak amely a tervezés, az életmód kialakítását segítő javaslatok alapjául szolgál. Éppen ezért a történeti megközelítésnek igen fontos szerepe van az életmód vizsgálatában.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

F. Hronsky:
Az életszínvonal és szerepe
a fejlett szocialista társadalom
építésében

(Czechoslovak Economic Papers,
Prága, 1980. 18. sz.)

A valóság, a gyakorlat túlhaladta az életszínvonal eddig általánosan elfogadott szocialista elméletét. Minthogy az életszínvonal a fejlődés fontos eleme, alaposabb elméleti értékelést érdemel. A szocialista társadalom az első olyan jövedelmi-gazdasági alakulat, amely a korábbi társadalmi formációkkal szemben a társadalmi jólétet állította a figyelem középpontjába. A társadalmi jólét fontos jelzője az életszínvonal, ezt azonban nem szabad olyan egysíkúan értelmezni, mint az eddigiekben. Az életszínvonal fogalmát a szocialista társadalmak a tőkés társadalmaktól örökölték. A tőkés életszínvonal-felfogás a jelenséget azonosította az anyagi javak birtoklásának és fogyasztásának az elért színvonalával.

Az életszínvonal a szocializmusban is tükrözi a társadalmi termelés fejlődését és az elosztás módját. Ezekon kívül azonban a szocializmusban még a következő funkciókat tölti be: 1. a gazdaságpolitika célja; 2. megmutatja a gazdasági fejlődés egészének a célját; 3. a lakosság társadalmi és életbiztonságának a hordozója; 4. a szocialista életmód része; 5. az ember és képességei általános fejlesztésének az eszköze.

A szocializmusban még nem lehet minden ember valamennyi szükségletét kielégíteni. A szocialista társadalom azonban szociális szempontokat is figyelembe vesz az anyagi ösztönzésen alapuló elosztási rendszer mellett. A szo-

cialista társadalom így biztosítja minden egyén számára a társadalmilag elismert és az adott fejlettségi szinten elismerhető szükségleteinek kielégítését.

A fogyasztás irányainak a társadalmi alakítása az ember általános fejlődését és így a szocialista életmód kialakítását hivatott elősegíteni. Hosszú távon az életmód alakításának fő területei a következők: 1. az értéképzés szférája; 2. az értékek fogyasztása; 3. a családi élet; 4. az ember és a társadalom kapcsolata.

A szocialista társadalom előtt álló fő feladatok a társadalmi termelés színterén az életmóddal kapcsolatban: *a)* a munka életszükségletté válásának a biztosítása; *b)* a hagyományos munkamegosztás (szellemi munka, fizikai munka) meghaladása és a munkaerő mind magasabb képzettségének biztosítása; *c)* az alkotó munkaképesség fejlesztése; *d)* a munka erkölcsi ösztönzése, szerepének növelése és a dolgozók bevonása az irányításba; *e)* a személyiség, a szocialista erkölcs fejlesztése a közösségeken keresztül.

Az értékek fogyasztása területén a következő feladatokat kell megoldani: 1. valamennyi szükséglet mind teljesebb kielégítését; 2. az anyagi fogyasztás ésszerű mederben tartását és a kulturális fogyasztás fokozását; 3. az élettevékenységek kulturáltabb formáinak megvalósítását; 4. az értékalkotás és fogyasztás közötti szorosabb kapcsolat biztosítását.

Az életmód alakításának feladatai a családban a következőképpen körvonalazhatók: *a)* a család társadalmi státuszának emelése; *b)* a család társadalmi feladatkörének (például a nevelés) fejlesztése; *c)* a nők társadalmi helyzetének javítása; *d)* a különmunka és a szabadidő-felhasználás racionális módjainak kialakítása.

Az ember és a társadalom kapcsolatának fejlesztésében a fő tennivalók: 1. a társadalmi-politikai tevékenység önmegvalósító szükségletté válásának elősegítése; 2. a dolgozók irányításban való részvételének erősítése, kiterjesztése; 3. az individualizmus visszaszorítása.

Mindezek alapján elmondható, hogy a szocialista társadalomban az életszínvonal emelésének célja az embernek és alkotóképességeinek általános fejlesztése.

Csehszlovákiában 1971—1975 között jelentősen nőtt az életszínvonal. A jövedelmek több mint 25 százalékkal növekedtek, és az átlagkereset elérte a havi 2306 koronát. A szövetkezeti parasztoknál a jövedelem az átlagosat meghaladó mértékben nőtt. A lakosság összes jövedelme 25 százalékkal emelkedett. A kiskereskedelmi árak lényegében nem változtak, a megélhetési költségek az 1970-es színvonalon maradtak.

A személyes fogyasztás 27 százalékkal nőtt ebben a periódusban. Az iparcikkek forgalma bővült ezen belül a legdinamikusabban, 37 százalékkal. A személyi fogyasztáson belül tovább nőtt a szolgáltatások aránya, 27 százalékot ért el. 1975-ben a társadalmi fogyasztási alapokból 15,8 milliárd koronát az egészségügyre, 15,5 milliárdot pedig az oktatásügyre fordítottak. További jelentős szociális juttatásban részesültek a családok gyermekgondozási segély címén. A nyugdíjrendszerben 1975-ben bekövetkezett változtatások kapcsán emelték az alacsony nyugdíjak összegét, és a nyugdíjak általában is nőttek. Az egészségügy helyzetére jellemző, hogy Csehszlovákiában 1975-ben egy orvosra átlagosan 372 lakos jutott, ez jobb arány számos fejlett tőkésország hasonló mutatójánál. Az ötéves terv során 614 ezer lakás épült. A jövedelmek növekedése és az ellátás javulása következtében csökkent a falusi és a városi életmód közötti különbség.

1976—1980-ban a jövedelmekben és az életszínvonalban további javulás következett be. Az ötéves terv végére tervezett 2700 korona havi átlagbért ténylegesen elérik. A terv a személyes fogyasztás 24 százalékos növelését írta elő. Ezen belül az élelmiszer-fogyasztás csak 20 százalékkal, az iparcikkfogyasztás 30 százalékkal nő. Az ingyenes szolgáltatások bővítését nem tervezték, de a népesség növekedése miatt ezekre a szolgáltatásokra (egészségügy, oktatás stb.) amúgy is többet kell fordítani. Az ellátásban és a termelésben — a töb-

bi szocialista országhoz hasonlóan — a termékek és a szolgáltatások minőségének javításán volt és van a hangsúly.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

J. F. Runcie: Dinamikus rendszerek és a munkahelyen töltött élet minősége

(Personnel, New York, 1980. november—december)

Egy közepes nagyságú autógyárban öt hónapig dolgozott egy kutató inkognitóban. Ezt az időt különböző munkahelyeken töltötte. Vizsgálatairól — a szakszervezetten kívül — csak néhány vezetőnek volt tudomása. Személyes tapasztalatai és a munkások által kitöltött kérdőívek összegezése után a minőségi munka legfontosabb alapelemének a gyár és a dolgozók érdekközösségét tartja. A munkások az érdekközösség akadályaként a munkavédelem hiányosságát említik, egészséges munkakörülményekre és véleményük meghallgatására tartanak igényt.

Ha minőségi munkamódszerről beszélnek, rendszerint elkülönítve tárgyalják a vezetést, a szakszervezetet, illetve a munkások szerepét. Legalábbis nem fejtik ki világosan, hogy a fent nevezetteknek hogyan, milyen mértékben kell együttműködniük.

Az együttműködésben az emberi szempontoknak kell elsőbbséget adni. Az ember kölcsönhatásban van a munkahellyel, munkatársaival, feletteseivel. Az ember szerepét legvilágosabban az azal a mindennapos esettel érzékeltethetjük, mi történik, ha valaki egy nap nem jelenik meg munkahelyén. A munkacsoportnak feszítettében kell dolgoznia, a munkavezetőnek átcsoportosításokat kell végrehajtania, esetleg a munkakezdés is halasztást szenved. A művezető helytelen magatartása a munka lelassításához, netán szabotáláshoz vezet.

A vizsgálat befejeztével 22 munkást részletesen kikérdeztek, és kérdőíveket osztottak ki két műszak dolgozói között. A válaszok közül 209 (24 száza-

lék) használhatónak bizonyult. A válasszok értékelésekor a következő eredményekre jutottak.

A megkérdezettek 67,9 százaléka elidegenedett munkahelyétől, ebből a férfiak 66,3 százaléka, a nők 73,8 százaléka. Ennek ellenére meglepően kevés esetben, csak a munkások 24 százaléknál jelentkezett ez alacsony teljesítményben. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy nem a munka, hanem ennek egyhangúsága okozta az unalmat, a közönyt és az elidegenedést.

A munka egyhangúságát a munkások különböző játékokkal és áruk vásárlásával teszik változatosabbá. Az unalom és egyhangúság elűzését szolgálja, hogy egymást helyettesítik, amíg a másik pihen, vagy olyan gyorsan dolgoznak, hogy egy ember két munkahelyet lát el. Gyakori, hogy egymás közötti megfigyelés alapján távol maradnak munkahelyükről. Az unalom elűzésének szükségességével indokolják, hogy ebédszünetben a dolgozók 40,1 százaléka fogyaszt alkoholos italokat, és 32,7 százalék különféle kábítószert. Egy fiatal munkás a következőképpen nyilatkozott: „Ha marihuánát szívok, feldobva érzem magam, és nem ismerem az unalmat.”

Más magatartási forma a szabotázs és a lopás. Sok munkás a szalagon nem végzi el munkáját, eltöri a szerszámát. A pihenőszobák falainak elcsúfítása bizonyítja érdektelenségüket. Mindezek ellenére nem kívánnak munkahelyet cserélni. 61 százalékuk a jelenlegi munkahelyéről akar nyugdíjba menni. A munkások átlagosan 8,4 évet dolgoznak a gyárban. Bár sokan „műhelypatkányoknak” csúfolják őket, néhányan büszkék is munkájukra.

A szakszervezettel való viszonyukat az jellemzi, hogy kevesen vesznek részt közülük a szakszervezeti összejöveteleken. Nagyobb a bizalmuk helyi bizalmijukban, mint a szakszervezetben. Általános az igény a munkakörülmények megjavítására, a beleszólási jogra és javaslatok meghallgatására, különösen abban az esetben, ha változtatást terveznek a munkafolyamatban. Többen a biztonsági berendezések és az elsősegélynyújtás megjavítását kívánják.

Egy munkás úgy vélekedett, hogy amíg a gyárosok csak a haszonnal törődnek, nem fog megjavulni a termékminőség. A vandalizmus a gyár és a munkások kapcsolatának függvénye. A következő táblázat azt mutatja, a munkások milyen változásokat tartanak kívánatosnak életminőségük megjavítására. Általános következtetés: a munkások nincsenek meggyőződve arról, hogy a vezetés hozzájuk hasonlóan törődik a munkásélet minőségével.

A munkakörülmények megjavításához szükséges változások a vállalaton belül

	A változtatás szükségességét megjelölők aránya (az összes dolgozó százalékában)
<i>Saját munkára vonatkozóan</i>	
A munka megkönnyítése	1,6
Egyéb	1,1
Összesen:	2,7
<i>A munkára vonatkozóan általában</i>	
A munkák egyenlőségének fokozása	2,2
A munkások ellenőrzési jogának erősödése	16,7
A többi dolgozó ösztönzése	3,3
Négynapos munkahét	2,7
Erősebb szakszervezet	0,5
Egyéb	3,8
Összesen:	29,2
<i>Környezeti változások</i>	
Megjavítani az üdülési lehetőségeket	2,2
Jobb munkakörülmények	18,3
A levegő tisztaságának biztosítása	1,6
A zaj csökkentése	3,8
Az élelmezés megjavítása	2,2
A pihenőhelyiségek állapotának javítása	0,5
A dolgozók alapellátása	0,5
Egyéb	2,7
Összesen:	31,8

<i>A vezetést érintő változások</i>	
Jobb művezetőket	7,1
Ellenőrzést	15,6
Jobb együttműködést	4,9
Megváltoztatni a tervjavaslatot	0,5
Megváltoztatni a kommunikációt	3,3
Szüntessék meg a kivételezést	2,2
Egyéb	2,7
Összesen:	<hr/> 36,3

Az ábra rendszersémában mutatja az eddig tárgyalt problémák közötti kapcsolatokat. A mellékelt ábra megértéséhez tudnunk kell, hogy a különböző csomópontokat összekötő nyilak pozitív, illetve negatív jelűek aszerint, hogy a kölcsönhatás a tényezők között erősítő, növelő vagy gyengítő, csökkentő hatású.

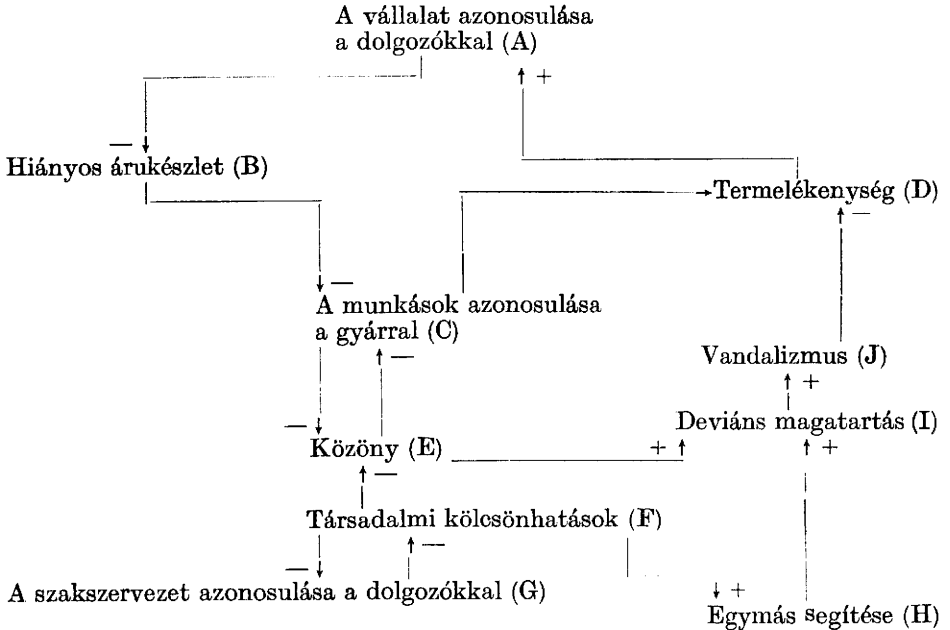
Az értékeléshez ki kell számítanunk a nyert negatív és pozitív jelek összegét.

Ha a negatív jelek páros számot adnak, az eredmény pozitív, míg ha összegük mínusz, az eredmény is negatív,

függetlenül a pozitív jelek számától. Ha például a vállalat kevésbé törődik dolgozói érdekeivel, akkor a következmény rossz minőségű árukészlet. Csökken a munkás gyárral való azonosulása, fokozódik a közöny, ez helytelen magatartásra vezet, amely kihat a gyár-egységre.

A leglényegesebb a munkás és a gyár-egység érdekazonossága. Érdekes módon, ha a munkások érdekazonossága a vállalattal csökken, akkor a munkások közötti érdekazonosság fokozódik. A munkások vigaszt találnak abban, ha egymással megbeszélik problémáikat, és ez meglepő módon javítja a termelési eredményeket. Felcserélik munkahe-lyüket, segítenek egymáson, így kevésbé válnak közönyössé. Ha a munkások a vezetés részéről javító célzatú kezdeményezést látnak, közönyük csökken. A munkások kapcsolata a szakszervezettel mindig egymás közötti viszonyuk függvénye. A szakszervezet tekintélyét növeli, ha a munkások azt észlelik, hogy személyük nemcsak a választások idején érdekes és fontos.

A főbb magatartásformák egymásra hatása a vállalaton belül

A kölesönkapcsolatok jellege

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow A = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{+} \end{array}$$

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow E \rightarrow I \rightarrow J \rightarrow D \rightarrow A = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{+} \end{array}$$

$$C \rightarrow E \rightarrow C = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{+} \end{array}$$

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow F \rightarrow H \rightarrow I \rightarrow J \rightarrow D \rightarrow A = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{-} \end{array}$$

$$C \rightarrow F \rightarrow E \rightarrow C = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{+} \end{array}$$

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow F \rightarrow E \rightarrow I \rightarrow J \rightarrow D \rightarrow A = \begin{array}{c} \leftarrow \\ \underline{-} \end{array}$$

Lényeges, hogy a vezetők — bármilyen elhatározásra jutnak — elhatározásukat lépésről lépésre tárgyalják meg a dolgozókkal. Mindig a távolabbi célokat kell szem előtt tartani; ha a termelés egy rövidebb periódusban visszasik, a vezetőknek nem szabad kapkodnia.

A gyáregységnek tehát nem könnyű helyes megoldási módot találnia céljai eléréséhez. A munkások és a gyár érdekeazonossága, továbbá a minőségi munkakörülmények azonban mindkét fél hasznára válnak.

(Ism.: *Szegő Lóránt*)

Gábor R. István—Galasi Péter:

A „MÁSODIK” GAZDASÁG

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A második vagy „kiegészítő” gazdaság a „divatos” közgazdasági témák közé tartozik. Ez nem véletlen, hiszen mindnyájunkat érintő és ma még tudományosan feltáratlan jelenségről van szó. A szerzők könyve az első nagyobb lélegzetű tanulmány ebben a témában, és mint ilyen, tudományos vita elindítója is lehet. A szerzők a fogalom sokoldalú vizsgálata után számos statisztikai adat elemzésére támaszkodva fejtik ki nézeteiket a második gazdaság mibenlétéről, helyéről, szerepéről, újratermelődésének szükségességéről. Végül, a második gazdaság jelenségeit, problémáit összegezve, a téma aktuális gazdaságpolitikai továbbgondolásához nyújtanak támpontokat.

208 l., fűzve 19,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Cotel Kornél: Vállalati folyamatok rendszerszemléletű szervezése

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 443 l.

A szervezéstudomány nemzetközi irodalmának fejlődését az ún. klasszikus iskolától kezdve a századunk közepéig egymástól viszonylag jól elhatárolható irányzatok szerint lehetett jellemezni, leírni. Ezt követően azonban igen sokféle, egymástól gyakran nehezen elhatárolható irányzat alakult ki és érvényesült. E helyzet leírásának nehézségei napjainkban is élnek, s így itt csak néhány fontosabb tendenciát emelünk ki.

Az egyik irányzat a tudományfejlődés fontos jellemzőjéhez, az *interdiszciplinaritás érvényesítéséhez* kapcsolható. A szervezéstudomány e fejlődési tendenciája jelentős eredményeket könyvelhet el, azonban nem hiányoznak negatív kísérőjelenségek sem. Például az 1950-es évek végén és az 1960-as években az operációkutatási irányzat került előtérbe, s túlzott mértékben divattá vált a matematikai módszerek alkalmazása a szervezésben. Ez az eufórikus igyekezet az 1970-es évek elején lelohadt, mert viszonylag kevés matematikai eljárás állta ki a gyakorlat igazoló próbáját. Hasonló módon jelentek meg a szervezéstudományban a kibernetika, a rendszerelmélet, a magatartás-tudomány és más tudományterületek. Nem hiányoztak itt sem az eredmények mellett a túlzások (például a rendszerelmélet azonosítása a szervezéstudománnyal), gyakran figyelmen kívül maradt az az alapvető követelmény, hogy a társtudományok kérdéses ismeretanyagait a befogadó szervezéstudományhoz adaptálni kell, és az, hogy az ily módon kapott hipotetikus eredményeket a gyakorlatban bizonyítani szükséges.

Egy másik tendencia a szervezőmódszertan erőteljes fejlődése. Ezt a fejlődést — különösen Magyarországon — igen erős társadalmi igények váltották ki. A korszerű szervezési módszerek, technikák, eszközök kifejlesztése, illetve adaptálása és alkalmazása az 1970-es években a közérdeklődés középpontjába került. Senki sem vitathatja a módszertani fejlesztés szükségességét és eredményeit, ugyanakkor azonban látni kell azt is, hogy a módszerek, eljárások fejlesztése önmagában nem lehet elégséges. Nemcsak a szervezésben, de például a technológiai fejlesztésben is gyakran „eljárások rabjainvá válunk”, miközben elsikkad a cél, amire az eljárást alkalmaznunk kell. A módszertan a „hogyan?” kérdésre keres választ, ám a döntés és a cselekvés csak akkor maradéktalanul megalapozott, ha a „mit?” kérdésre is kielégítő válaszunk van. Ha a „mit kell szervezni?” kérdésre keressük a választ, akkor a vállalatot és működési folyamatait kell vizsgálnunk. A vállalatok és főként belső folyamataik meglehetősen eltérnek egymástól, különösen az ágazati különbségek jelentősek. Ezért fejlődtek ki az ipari és más ágazati szervezéstanonok. *Itt a szervezőmódszertani fejlődéstől elkülöníthető, ágazati irányú fejlődésről van szó.* Ez a tendencia már régóta érvényesül például a szovjet szervezéstudományban, s főként a szervezés oktatásában.

A szervezéstudomány jelenkori fejlődésének az is fontos jellemző vonása, hogy az *irányítás, a menedzsment szervezése áll előtérben, s a termelés és általában a végrehajtás* folyamatai meglehetősen háttérbe szorulnak. Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban aránytalanul sok az irányításszervezéssel foglalkozó munka, például a rendszerszemléletű, kibernetikai, magatartás-tudományi megközelítésű művek, amelyek jórészt eleve az irányításszervezésre korlátozódnak. A szervezőmódszertani munkák túlnyomó többsége is elsősorban az irányítás kérdéseit vizs-

gálja. Ezzel szemben a *termelés-szervezés problémáival viszonylag igen kevés mű foglalkozik*. Ezek közé sorolhatók az ágazati szervezéstan művek is.

Cotel Kornél könyvében igen nagy feladatra vállalkozott: a szervezéstudomány újabb kori fejlődésének e tendenciáit, azok ismeretanyagát próbálja egyetlen műbe összesíteni. A könyv első fontos vonása, hogy a rendszerelméletet alkalmazza, és olyan rendszerismereteket használ fel, amelyek a tárgyalta fontosabb vállalati folyamatok szervezési kérdéseinek jobb megértéséhez szükségesek. A könyv másik fontos jellemzője a szervezőmódszertani jelleg érvényesítése. Nemcsak a szervezőmunkáról szóló fejezetben kap az olvasó módszertani ismereteket, de a „hogyan?” kérdése minden vállalati folyamat tárgyalása során megjelenik. Végül a mű harmadik jellemző vonása az, hogy — ellentétben a szervezési szakirodalom nagyobb hányadával — a termelés és a végrehajtás előbbiek által nem vizsgált folyamatainak szervezési kérdéseit helyezi előtérbe, s kevesebb figyelmet fordít az irányítás problémáira. *Ebből a szempontból Cotel Kornél könyve ágazati szervezéstan munkának tekinthető.*

Az ilyen átfogó feladatokra való vállalkozás arra kényszeríti a szerzőt, hogy a már meglévő ismeretanyagot újabb összefüggésekben ismét feldolgozza, összefoglalja. Az új eredményeket az adott keretek közt, a bővebb kifejtés helyett ugyancsak az összefoglaló mű tömörségével lehet bemutatni. Ilyen tömör összefoglaló mű eleve didaktikus jellegű és rendeltetésű, ugyanakkor fontos szerepet tölthet be a tudományfejlődésben is. A rohamosan fejlődő tudományokra, köztük a szervezéstudományra is jellemző a sokirányú fejlődés, a legkülönfélébb tárgyú monográfiák tömegének megjelenése, s közben elvész vagy legalábbis torzul az áttekintés lehetősége, lényeges ismeretek háttérbe szorulnak, miközben nem ritkán divatszerűen kevésbé lényegesekre irányul a fő figyelem. Ilyen helyzetben a lényeges ismeretek tömör összefoglalása a tudományfejlődésnek is irányt mutathat.

Az 1. fejezetben a szerző rövid bevezető tájékoztatást ad a rendszerismeretek szervezési alkalmazásának megértéséhez. Az ilyen jellegű bevezető fő szerepe az, hogy eligazítsa az olvasót arról, hogy a szerző az adott ismeretanyagot miképpen kívánja felhasználni. Az itt tömören tárgyalta rendszerelméleti fogalmak általában közismertek, s a szerző inkább szervezési és irányítási problémák interpretálására próbálja azokat felhasználni. Így például a bonyolultság és a bizonytalanság összefüggéseit a szervezéssel a szerző újszerűen mutatja be, s elfogadható az a megállapítása, hogy *a bonyolultság és bizonytalanság növekedése egyre inkább behatárolja a racionalizálási lehetőségeket, és új, addig még nem alkalmazott szervezési módszereket igényel*. Kár, hogy a tömör tárgyalásmód nem nyújtott lehetőséget az ideartozó részkérdések kifejtéséhez és elemzéséhez.

Ebben a fejezetben foglalkozik a szerző a vállalati célok kérdésével, megkülönböztetve gazdasági és szociális célokat, a gazdasági célokat tovább bontva termékek, szolgáltatások előállítására és a jövedelmezőség növelésére irányuló célokra. A célok kérdéséhez kapcsolódik a döntések és más vezetési tevékenységek tárgyalása, majd a célok és azok megvalósítása módszereit illetően állítja fel a szerző a célok és módszerek egységének tételét.

A 2. fejezet a szervezési munkafolyamatokat tárgyalja, s lényegében színvonalas szervezőmódszertani összefoglaló. A szervezés fogalmát illetően a szerző azzal a felfogással ért egyet, amely szerint a szervezés olyan szabályozó jellegű tevékenység, amely új rendszer létrehozására vagy a meglévőnek a fejlesztésére irányul, a személyi és tárgyi tényezők átrendezése, elrendezése stb. útján. A szervezési munkafolyamatot tárgyalva a szerző külön-külön foglalkozik a szervezés egyes munkafázisaival. Ezek közt kiemelt figyelmet érdemel a folyamatelemzés fázisa. A szerző szerint a feltárt hibák okainak megállapítása szükségessé teszi, hogy az elemzés irányai (a technikai megoldás célszerűségének, a kivitelezés módjának és az emberi tényezők hatásának a vizsgálata) előre tisztázottak legyenek. Az elemzési irányok további részletezése hasznos útmutatás az olvasó számára.

A termelés szervezési kérdéseit tárgyaló 3. fejezet a könyv kulcsfejezete. Egyrészt azért, mivel „a rendszer elemei között szükséges harmónia megteremtése és fenntartása” a termelésben a legnehezebb. Másrészt itt tesz kísérletet a szerző a termelési politika lényegének megfogalmazására s ezzel együtt a munka további fő mondanivalójának kijelölésére. A vállalati termelési politika összetevői: a gyártmánystratégia (ezzel foglalkozik a szerző e fejezetben), a piacképesség fejlesztése (ennek kérdéseit az értékesítést és fejlesztést együttesen tárgyaló fejezetben vizsgálja), s végül külön összetevőnek tekinti a pénzügyi stratégiát, illetve ahhoz kapcsolódóan a termelési tartalékok feltárására és mozgósítására vonatkozó célkitűzéseket. A pénzügyi stratégiával összefüggő szervezési kérdések nem kaptak külön fejezetet, a pénzügyi stratégia (és általában a pénzügyi folyamatok) szervezési kérdéseit — mint az a szervezéstudományi irodalomra általában jellemző — nem sikerült részletesebben kifejteni, vagy legalábbis azt meghatározni, hogy a pénzügyi problémák — a könyvben említett gazdaságossági és megtérülési számításoktól eltekintve — mennyiben sorolhatók a szervezés tárgykörébe.

A szerző — az ágazati szervezéstan felosztásának megfelelően — külön, e fejezetben tárgyalja az alapfolyamatok és külön (a 4. fejezetben) az ún. kiegészítő és kiszolgáló folyamatok szervezését. A termelési alapfolyamat, a gyártás szervezési kérdéseit, azok megoldásait a szerző tudományos alapossággal — gyakorlatiasságra törekedve — rövid példákkal, példaszzerű utalásokkal mutatja be. Itt jórészt kiforrott, a szerző által korábban is feldolgozott anyagokról van szó, mint a gyártási típusok és a gyártási rendszerek szervezése, a szervezésüket meghatározó tényezők, a gyártás időbeli lefolyásának szervezése. Ezen anyagokat számos újabb ismeret egészíti ki, mint például a folyamatos gyártási rendszer szervezésének újabb problémái és megoldásai, különböző gyártási rendszerek egy-egy gyártási folyamatban való összekapcsolási módzatai. A belső munkamegosztás és kooperáció különféle megoldásait, alkalmazásuk előnyeit és hátrányait képviselő gyártási rendszereknek ez a korszerűsített tárgyalása napjainkban, amikor az ilyen tárgyú döntésektől a gazdaságossági megfontolások jórészt hiányoznak, különösen időszerű.

„A vállalati szervezés legelhanyagoltabb ága: a gyártást kiegészítő és kiszolgáló folyamatok szervezése” (149. l.). E helyzet már csak azért is nyugtalanító, mivel „... a termelés általános műszaki és szervezési színvonalának emelkedésével... tovább növekszik a kiegészítő-kiszolgáló folyamatok jelentősége” (uo.). Elsősorban arról van szó, hogy növekszenek a folyamat ellátásának szakképzettségi követelményei és létszámigénye.

A karbantartás szervezésének témakörében a szerző részben összefoglalja a karbantartás korábbi szakirodalmának ismeretanyagát, de eltér tőle, amikor a szervezési módszerek különféle fajtáit tárgyalja. Figyelemre méltó az a kísérlet, amelynek során a karbantartás vállalaton belül önálló elszámolásának és ösztönzésének lehetőségeit tárja fel.

A gyártóeszköz-gazdálkodást és az energiagazdálkodást vizsgálva a szerző feldolgozott ismereteket foglal össze. *Újszerűbb ennél a belső szállítás tárgyalása, itt a gyártás és a mozgatás összefüggéseit figyelembe véve a szerző következetesen érvényesíti a rendszer módszert:* „... a vállalaton belüli szállítást... a gyártási folyamat mint egész részeként lehet célszerűen és hatékonyan megszervezni” (187. l.). Ezt a gondolatot módszertanilag is kifejezésre juttatja: a mátrixforma és a háló segítségével mutatja be a gyártási és a belső szállítási rendszerek összefüggését. Ismerteti és rendszerezi a belső szállítás formáit, a szervezésüket befolyásoló tényezőket, és elvi képet ad a belső szállítás fejlesztésének folyamatáról, annak fő fázisairól.

A termelési politika másik fő összetevője az értékesítési és fejlesztési politika. A szerzőnek az 5. fejezetben megfogalmazott álláspontja az, hogy az értékesítési és a fejlesztési folyamat csakis egymással összehangoltan szervezhető, „... a piaci impulzusok váltják ki a fejlesztési követelményeket, a helyesen megoldott fejlesztés pedig javítja a vállalat piaci pozícióját” (201. l.).

A fejlesztési politika keretében a szerző visszatér a gyártmányszerkezet korszerűsítésének problémájához, meghatározza a főbb teendőket. Ezzel kapcsolatban a diverzifikáció többféle módon értelmezhető kérdésében határozott álláspontot foglal el: szerinte szocialista vállalatok számára a horizontális és a vertikális diverzifikáció elfogadható, a laterális viszont általában nem járható út, „... a diverzifikáció — nem lazíthatja fel a tudatos iparpolitikái célok érdekében meghatározott profilkereket” (204. l.). Ez az álláspont vitatható, maga a szerző is hoz fel „kivételes” példát (ilyen például a hajó- és a konténergégyártás összehasonlítása).

Az értékesítési és a fejlesztési politika lényeges kérdése a műszaki színvonal és a piacképesség összefüggése. Ennek elemzésére a szerző jó támpontokat ad.

Az ágazati szervezési könyvek többnyire elmulasztják az értékesítési folyamat szervezési leírását és elemzését. *Az értékesítési folyamat szervezésének tárgyalása, a különféle értékesítési formák vizsgálata, az értékelemzés beillesztése az értékesítési folyamat rendszerébe ezért is hoz újzerű ismereteket, illetve felismeréseket.*

A termelésirányítás a szervezési szakirodalomban viszonylag elhanyagolt terület, ezért is figyelemre méltó a termelésirányítás folyamatának szervezéséről szóló 6. fejezet. A szerző a termelésirányítás körébe sorolja a termelésprogramozást, a gyártás ügyviteli előkészítést, a zavarelhárítást, a termelőhelyek ellátását félkész termékekkel és a gyártás közvetlen irányítását.

Fontos az a megállapítás, hogy a programozásnak mind a gyártás előkészítése, mind a gyártás tárgya. Behatóan tárgyalja a programozás alapfogalmait és fő módszereit. Ez a ma már hagyományosnak mondható felosztás kiterjed az elemi egységek tervezésén, a gyártási sorszámokon alapuló és a rendelkezés határidő és gazdaságos terhelés szempontjából való sorolásának módszereire. A gyártás ügyviteli előkészítése és a gyártás közvetlen irányítása ugyancsak hagyományos, kiforrott anyag. Újzerű viszont a számítógépes termelésirányítás főbb szervezési kérdéseinek taglalása s a termelésirányítási folyamat két fő (gyártásirányító központ léte, illetve hiánya szerinti) változatának bemutatása.

A viszonylag rövid 7. fejezet összefoglalja a vállalati anyaggyártásközpontokra vonatkozó fontosabb szervezési és irányítási ismereteket. Nagy figyelmet szentel a szerző az anyagtakarékosság és az anyagnormák kérdésének, bemutatja a közvetlen anyagok normakészítési módszerei mellett a segédanyag-felhasználás normázási eljárását is.

Eroősen rövidített a munkaerő- és a bérgegyártásközpont főbb szervezési követelményeit tárgyaló 8. fejezet. A szerző itt többnyire feltételezi a gazdaságtani fogalmak ismeretét, s azokkal csak szervezési összefüggéseikben foglalkozik. E fejezet keretében kapott helyet a tudományos munkaszervezés is. Aktuális és hasznos a munkaerő-tartalékok képződésének és feltárásának az elemzése.

A 9. — a vállalat szervezeti felépítéséről — szóló fejezet a könyv legsikerültebb részei közé sorolható. A szervezeti felépítés a vállalaton belüli munkamegosztás „terméke”, s minősítése eképpen az adott esetben a munkamegosztás célszerűségétől függ.

Az ismert szervezeti alapformákkal a szerző behatóbban nem foglalkozik (inkább a hozzáférhető forrásanyagra utal), annál több figyelmet szentel viszont az alapformák fejlesztésének és kombinálásának. Bemutatja a divatos mátrixszervezetet, annak fő változatait (aszerint, hogy a funkcionális vagy a termékek szerinti struktúra az elsődleges-e), bemutatja előnyeik mellett hátrányaikat: a konfliktusok, a koordinációs problémák megmaradnak. Egyet kell érteni azzal, hogy fontos megállapítással, hogy például a *koordináció nem a mátrixszervezet sajátos kérdése, a koordináció problémája a hagyományos szervezetekben is megvan, és megoldásukra más módok is ismeretesek, mint a mátrixszervezet. Sőt a mátrixszervezet „... gyakran nem jobb koordinációt eredményez, hanem az adott szervezeti formán belül meg nem oldható konfliktust teremt” (399. l.). A háromnál több dimenziós tenzorszervezetek pedig „... a rendszerelmélet olyan túlhajtásaiaként értékelhetők, amelyeknek kevés a gyakorlati jelentőségük” (400. l.). E gondolatmenet-*

ből adódik a szerző azon következtetése, miszerint a hagyományos és a „modern” szervezeti formákban egyaránt szükség van koordinációra (e megjegyzésnek a belső önállóság vizsgálata szempontjából van egyebek közt jelentősége). A kérdés mindenesetre e koordináció formájának és módjának kiválasztása — ez pedig egyedi feladat, amit a vállalat vezetőségének kell megoldania.

A szerző igen gazdag példaszerű „választékot” ad különféle szervezeti megoldásokra, a konkrét megoldást az olvasóra bízva. Egyrészt különféle profilú és nagyságú vállalatok szervezetét mutatja be (kis alkatrészgéártó, közepes közszükségleti cikket gyártó és több más vállalat, „stílusosan” a Volgai Autógyár szervezeti felépítésével zárva a sort). Másfelől, „közelebb férközve” egyes szervezeti megoldásokhoz, egyes folyamatok különféle, a gyakorlatban megfigyelt szervezeti megoldásait vizsgálja fel. Az olvasó különféle adott feltételekkel számoló variációs megoldásokat talál a szervezés és az információellátás, az alaptermelés, a karbantartás, a géártőeszköz-gazdálkodás, az energiaellátás és az értékesítés-fejlesztés, a műszaki előkészítés szervezeti felépítésének kialakítására. A könyvben tárgyalt más folyamatok (termelésirányítás, anyag- és munkaerő-gazdálkodás) esetében az a szerző megfigyelése, hogy azok szervezeti felépítése kevés elterést mutat.

Cotel Kornél könyve tehát *újabb ismeretekkel korszerűsített összefoglaló munka*. Az összefoglalás nem teljes: a szerző tudatosan mellőzött néhány témát; de nem is minden esetben válogatott kifogástalanul, s a hatalmas ismeretanyag nem minden fejezetét, fejezet részét dolgozta fel egyforma mélységben. A szerző mentességére szolgálhat, hogy ez a magyar szervezési szakirodalomban ennél jóval terjedelmesebb kézikönyvek esetében sem sikerült.

A könyv nemcsak az oktatásban és a tudományfejlődésben tölthet be hasznos szerepet, de a szervezési gyakorlat és fejlesztése számára is fontos útmutatásul szolgál. A szerző művének egészében elsősorban azokat a témákat dolgozta fel részletesebben, amelyek a szervezési szakirodalomban kisebb-nagyobb mértékben háttérbe szorulnak, holott senki sem vitatja jelentőségüket az iparvállalati fejlődés szempontjából (az alaptermelés, a kiegészítő termelés, az értékesítés és fejlesztés folyamatainak szervezése, szervezeti felépítésük). A szerző munkája e témákra irányítja a fő figyelmet.

Marosi Miklós

A KÜLKERESKEDELEM TECHNIKÁJA ÉS SZERVEZÉSE

(Szerkesztette: Somogyiné Hegyi Anna és mk.)

A könyv két fő részben és ezen belül tizenkét fejezetben közgazdasági és külkereskedelemtan-technikai vonatkozásban egyaránt átfogóan ismerteti a címben jelzett „hatalmas” anyagot.

A szerzők először a külkereskedelmi tevékenység államközi és állami irányítását, majd vállalati, szervezeti felépítését ismertetik, ezzel mintegy háttérrel adva a konkrét ügyletek létrejöttének és lebonyolításának. Igen fontos része a könyvnek a nemzetközi szállítmányozás kérdéseinek ismertetése. Külön fejezet foglalkozik az ügyletek megkötésének koncentrált piacaival, amelyek közül említésre méltó az egyre nagyobb szerephez jutó versenytárgyalásokon való részvétel és a helyes magatartás bemutatása. A második rész első fele az ügyletek konkrét előkészítéséről szól. Ezután hívják fel a szerzők a figyelmet a szerződésben kikötött fizetési feltételekre, illetve a kockázatok elleni védekezés lehetőségeire.

628 l., kötve 123,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Геза Ковач

Планирование резервов поколений на долгую перспективу

В процессе развития от народнохозяйственного планирования к социальному реализация эффективности означает формулировку общественных целей как нормативных ценностей. Возможные альтернативы осуществления общественных целей должны проверяться при помощи расчетов экономической эффективности и рентабельности. Планирование резервов поколений является новой, еще недостаточно разработанной областью планирования.

При планировании резервов поколений с одной стороны исследуется, какими физиологическими, психическими и умственными способностями, данными располагают чередующиеся в процессе развития народного хозяйства поколения; в какой структуре познаний и умений они отразятся; в какой мере отвечают они изменяющимся общественным и экономическим потребностям. С другой стороны, необходимо подвергнуть анализу и то, какие исходные условия создаются отдельными поколениями для последующих в форме оставленных за собой, то есть переданных или передаваемых природных ресурсов и крупных инфраструктурных систем. Планирование резервов поколений требует обозрения больших перспектив, всеохватывающего исследования будущего на долгую перспективу.

Калман Ковач

Соображения о стратегии на мировом рынке продовольственных товаров и средств производства

Автор останавливается на факторах, определяющих мировой рынок продовольственных товаров и средств производства до 2000 года. По его мнению важнейшими из них являются нижеприведенные. Со стороны потребностей: рост количественных потребностей в одной части мира, бурный рост качественных — в другой, появление новых (например, энергетических) потребностей, возможно массовые потребности в сельскохозяйственных (растительных) продуктах. Со стороны производства: пока еще только предполагаемые результаты биологической революции, технический прогресс и дальнейшее развитие автоматизация, во взаимосвязи с этим отчасти расширение обработанных сельскохозяйственных площадей и некоторый рост сельскохозяйственного производства развивающихся стран. Наряду со всем этим, однако, будет продолжаться расти дифференциация различных стран и географических зон, усилится рыночная конкуренция, определяющаяся материально-техническим уровнем наиболее развитых стран, а также их производственным потенциалом. Это будет сопровождаться усилением протекционизма, что является не только экономическим вопросом, но также связано с тем, что продовольственные товары приобретают все большую политическую роль.

Все эти факторы проявляются весьма дифференцированно по различным странам, группам стран, географическим зонам и т. п., чему следует уделять большое внимание при формировании внешнеэкономических отношений.

Шандор Мессарош

Тенденции потребления продовольствия в Венгрии на долгую перспективу

В статье рассматриваются перспективные тенденции потребления продовольственных продуктов и питательных веществ в Венгрии на макроуровне. Автор дает обзор о периоде между 1951—1978 годами и прогнозы до конца тысячелетия. Анализ прошедших почти тридцати лет занимается изменением количества потребления продовольственных продуктов и питательных веществ в расчете на душу населения, а также его структуры, в сопоставлении с данными других 17 стран. Автор представляет три варианта прогноза к концу тысячелетия, базируясь на различных предположениях относительно потребительских обычаев: 1. в случае сохранения венгерских потребительских обычаев, 2. в случае сближения с потреблением продовольствия в развитых европейских странах, 3. в случае установления уровня и структуры потребления, близкого к биологическим потребностям. С целью прогнозирования используются тренды потребления отдельных продуктов; коэффициенты гибкости потребления по отношению к доходу, наблюдавшиеся за прошедший период; данные потребления передовых стран, а также рекомендации по использованию пищевых продуктов в соответствии с биологическими потребностями. В заключение в статье делаются некоторые выводы общего характера.

Ласло Чаба

Мирохозяйственная интеграция и сотрудничество в области планирования между странами-членами СЭВ

В отличие от теоретических предположений пятидесятых-шестидесятых годов в семидесятых годах международная экономическая интеграция развивалась не в направлении усиления регионализации, а распространения разделения труда в мировых масштабах. Истощение резервов экстенсивного развития и недостаточное приспособление к изменениям в мировом хозяйстве и внутри европейских стран-членов СЭВ выдвинули на повестку дня задачу развития хозяйственного механизма в направлении увеличения гибкости. Эти два фактора вряд ли мотивируют неизменность в новой ситуации арсенала сотрудничества, сложившегося в иных внутренних и внешних условиях. Автор подробно рассматривает практику координации планов, критикует «между-

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

народные плановые сделки», сложившиеся в семидесятых годах, ища ответа на вопрос, в каком направлении должно быть осуществлено развитие, чтобы послужить усилению способности приспосабливаться к мировому хозяйству. На основе обзора теоретической подготовки перспективных целевых программ сотрудничества и практики техники планирования автор оспаривает чрезмерные надежды, возложенные на целевые программы при их объявлении, а также соображения, представляющие эти программы как инструменты региональной замены импорта. Автор указывает на то, что эффективность как координации планов, так и целевых программ можно повысить путем всеохватывающей реформы денежной системы СЭВ, а не посредством осуществления директивных концепций, распространяемых на международный уровень.

Такая система инструментов регионального сотрудничества отечала бы начавшемуся в семидесятые годы и видимо продолжающемуся в восьмидесятых годах объективному процессу, а также интересам сотрудничества.

Калман Печи

Роль СССР в сотрудничестве стран-членов СЭВ

Автор в своей статье полемизирует с некоторыми важными тезисами статьи Михая Патаи «О механизме сотрудничества стран-членов СЭВ» («Кэзгаздашиги Семле», 1980 г. № 12). Прежде всего он утверждает, что на основе важнейших характерных черт сегодняшнего сотрудничества непримедема оценка, данная автором сотрудничеству в рамках «малого» СЭВ. Он доказывает, что СССР сегодня является решающим ядром сотрудничества в рамках СЭВ. Он указывает на то, что в обмене машиностроительной продукцией значительную проблему означает, что наши товары не отвечают тем требованиям, которые в нынешних условиях мирового хозяйства следовало бы обеспечивать даже в рамках сотрудничества, и что это и является источником проблем. Автор акцентирует внимание на том, что в интересах получения соответствующих выводов следовало бы более основательно анализировать отношения, объективную действительность.

Тибор Паланкаи

Меновая стоимость может оказаться ключом к решению некоторых проблем стоимостной теории

Автор в своей статье рассматривает вопросы, поднятые в дискуссии о величине стоимости, в своеобразном аспекте: со стороны меновой стоимости. По его мнению, цены могут быть более непосредственно объяснены на основе меновой стоимости, так как они лишь косвенно привязываются к отвлеченному понятию стоимости. Этим в частности объясняется, что цены не следуют изменениям производительности труда (определяющим величину стоимости), ибо меновая стоимость — при наличии определенных условий — нейтральна по отношению к изменениям производительности, и цены формируются согласно меновой стоимости. Автор рассматривает величину стоимости также исходя из теории сравнительных преимуществ, приходя к выводу, что проблематика равности и неравенства обмена проявляется по иному, если отношения обмена оценивать на основе меновой стоимости, или же стоимости. В круг своих исследований он вовлекает и деньги, относя свои выводы и к обмену, опосредствованному деньгами. В конце своей статьи он полемизирует с односторонним взглядом, согласно которому стоимость является исключительно производственной категорией, и её следует рассматривать как понятие, «предшествующее выступлению на рынок». В противоположность этому в статье стоимость описывается и анализируется как производственно-рыночная категория.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Géza Kovács:

Long-term planning of generation reserves

In the course of national economic planning developing in to social planning the enforcement of efficiency means that social aims are to be formed as normative values. The feasible alternatives of realizing the social aims should be checked by making economic and profitability calculations. Planning generation reserves is a new field of planning hardly elaborated yet.

When planning generation reserves, on the one hand it is examined which physiological, psychological and mental abilities and faculties the subsequent generations have in the course of the national economic development, in which structure of knowledge and capabilities they are reflected and how far they comply with the altering socio-economic requirements. On the other hand it should also be analyzed what conditions the individual generations establish for the coming one to start with in the form of natural resources left after them, that is transferred or transferable and in the form of large infrastructural systems. Planning generation reserves requires foresight for long run and overall research of the distant future.

Kálmán Kovács:

Contribution to the world market strategy concerning foodstuffs and the means of production of the food industry

The author examines the factors that are going to influence the world market of foodstuffs and of the means of production of foodstuffs up to the period around the year 2000. In his opinion the most important factors are as follows. From the side of needs: growing quantitative demand in some parts of the world, rapidly increasing qualitative requirements

in other parts of the world, new (e. g. energetic) demands arising perhaps massively for agricultural (plant) products. On the side of production: the as yet uncertain results of the biological revolution: further technological development and automation, and in this context a partial expansion of the agriculturally cultivated area and some increase in the agricultural output of the developing countries. Beside these, however, the differentiation between countries and geographical regions will continue to grow, market competition gets sharper, determined by the material and technological standards as well as the production potential of the most developed countries. This involves growing protectionism which is not merely an economic problem, but is also related to the fact that foodstuffs acquire a growing political importance.

All these factors assert themselves in a highly differentiated manner by countries, groups of countries, geographical regions etc., and this has to be observed in shaping the foreign economic relations.

Sándor Mészáros:

Long-term tendencies of the Hungarian food consumption

The study surveys the long-term tendencies of the Hungarian food and nutriment consumption on large scale. It looks back to the period of 1951 to 1978 and gives prediction up to 2000. The analysis concerning the last almost three decades deals with the alterations of food and nutriment consumption in quantities pro person and in structure and also compares them with data of 17 other countries. It shows three prognostic versions for 2000 which rely on different presumptions concerning customers' habits: 1. in case of continuing Hungarian customers' habits, 2. in case of approaching the food consumption of developed European countries, 3. in case of food consumption level and structure approaching biological requirements. To make prediction, the study makes use of the trends in the consumption of the individual products, income elasticity coefficients experienced in the past, consumption data of the leading countries and proposals concerning food consumption worked out on the basis of biological requirements. The study ends with some general conclusions.

László Csaba:

World economic integration and cooperation in planning among the CMEA countries

In contrast with the theoretical assumptions of the fifties and sixties international economic integration did not develop towards regionalization in the seventies, but towards a growing world-wide division of labour. Exhaustion of the reserves of extensive development and inadequate adjustment to world economic changes put on the agenda the task of developing the economic mechanism in the direction of flexibility also in the European socialist countries. The two factors make it difficult to justify that the armory of cooperation developed in another system of external and internal conditions should remain unchanged in the new situation. The article examines the practice of plan-coordination in detail, criticizes the "international plan-bargain" developed in the seventies and seeks an answer to the question what direction of development would serve improvement of adjustment to the world economy. After a survey of the theoretical antecedents and planning-techniques of the long-term special-purpose programs of cooperation the author challenges the exaggerated expectations that spread at the time of the announcement of these programs, as well as the ideas which try to present these programs as tools of regional import substitution. He points out that the efficiency of both plan coordination and the special-purpose programs can be enhanced through a comprehensive reform of the financial system of the CMEA and not by implementing directive concepts extended to international level.

Such a regional system of tools of cooperation is in harmony both with the objective process of world-economic integration started in the seventies and expectably continuing in the eighties and with the interests of the community.

Kálmán Pécsi:

The role of the Soviet Union in CMEA cooperation

In his article the author challenges some important theorems in the article by Mihály Patai on the CMEA cooperation mechanism (Közgazdasági Szemle, No. 12, 1980). He first of all states that the valuation of the said author of the small CMEA countries cannot be accepted by the test of the main characteristics of cooperation at present. He proves that the USSR is today a decisive core of CMEA cooperation. He indicates that it is an important problem in the exchange of engineering products that our products do not attain the requirements that should be secured in cooperation in the present world market situation, and this is a source of concern. He calls attention to the necessity of a more careful analysis of objective realities for being able to draw conclusions.

Tibor Palánkai:

The value in exchange might be a key to solving some problems of the theory of value

The author approaches the problems arising in the debate about the size of value from a particular aspect, that of the value in exchange. In his opinion prices can be more directly explained on the basis of the value in exchange, they are linked to the abstract notion of value only through transmissions. This, too, explains why prices do not follow the changes in productivity (determining the size of value); as a matter of fact, if certain conditions are present, the value in exchange is neutral to changes in productivity and prices conform to the value in exchange. The author also examines the size of value by setting out from the theory of comparative costs, and reaches the conclusion that the problems of exchange of equal or unequal values arise in different manner if we qualify exchange relations on the basis of the value in exchange and in a different one again if on the basis of value. He also draws money into the analysis and relates his statements also to the exchange mediated by money. At the end of his article he challenges the onesided view that value is exclusively a category of production and value should be approached as a notion "prior to entering the market". In contrast, the article describes and analyses value as a production and market category.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1981. évi 8. sz.

Az anyagi erőforrások gazdaságos felhasználásáról

Jakovec, Ju.: A tudományos-műszaki haladás tervszerű irányítása

Hajzman, Sz.: A gépgyártás fejlesztésének feladatai

Hajtun, A.: Olaj- és gázkomplexum Nyugat-Szibériában

Zuzik, D.: Az öntözés hatékonyságfokozásának tartalékai

Kuznyecova, T.: Társadalmi munkamegosztás a város és a falu között

Zsavoronkova, I.: Improduktív tőkeberuházások hatékonysága

Rutgajzer, V.—Bokov, A.—Orlov, V.: A lakosság pénzmegtakarításainak előrebecsélése

Korjagin, A.: A megelőzések rendszere szocialista újratermelési folyamatban

Vigodszkij, V.—Milkevics, L.—Ternovszkij, M.—Csepivenko, D.: Marx „A tőkés”-jével kapcsolatos munkájának periodizálása, 1863—1867

Grinev, V.: A Szovjetunió szocialista viszonylatú külkapcsolatai irányításának tökéletesítése

Olszevics, Ju.: Gazdasági rendszerek és a fejlett szocializmus összehasonlító elemzése

Csisztyjakova, L.: Szocialista nemzeti és nemzetközi gazdasági kapcsolatok

Kolankov, V.: Közgazdász-feladatok az SZKP XXVI. kongresszusán hozott határozatok fényében (Kibővített tudományos ülés, Moszkva, 1981. április)

Alekszejeva, N., Jakimov, V.: Az ideológiai harc és a társadalomtudományok oktatása (Tudományos-módszertani konferencia, 1981. február)

Barabanova, L.—Logacsev, V.—Novikova, V.: A tudomány és technika fejlesztéstervezésének tökéletesítése (Tudományos-módszertani konferencia, Minszk, 1981. április)

Szeleznyev, G.: A SZUTA leningrádi közgazdasági tagozatának évi közgyűlése (Leningrád, 1981. április)

POLITICKÁ EKONOMIE

1981. évi 7. szám

Klusoň, V.: A tudomány és a társadalom célorientáltsága

Kerner, A.: A tanácsok gazdálkodása

Zeman, F.: A komplex lakásügy használati tulajdonságai

Staněk, P.—Pokluda, J.: Az objektivizált komplex összehasonlítás módszere és alkalmazási lehetőségei

Kontra, M.: A szolgáltatások a szocializmus politikai gazdaságtanában

Rusmich, L.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa

Stainer, M.: Az energia az újratermelési folyamatban. I.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1981. évi 8. sz.

Fajnburg, Z.—Kozlova, G.: Marx „A tőkés”-jének és a szocializmus politikai gazdaságtanának logikája

Kondrasov, V.: A munka társadalmi formája és a kommunista termelés tényezőinek kapcsolódása

Lavrikov, Ju.: A társadalmi termelés szervezete — fontos intenzifikációs tényező

Ruzavina, E.: A szocialista termelés intenzifikálása és az összmunkaerő fejlesztése

Milner, G.—Glinszkaja, É.: A területiális egységenként végzett életszínvonal-vizsgálat módszertani sajátosságai

Fülipenko, A.: Szocialista világgazdaság — genezis és struktúra

Balasov, Sz.—Szedov, P.: Az NSZK és a fejlődő országok: a gazdasági neokolonializmus elméleti vonatkozásai

Bassz, Sz.: A nyugatnémet magántőke exportja Délkelet-Ázsia és a Távols-Kelet fejlődő országaiba

Korbas, E.: A gazdasági alapkoncepciók fejlődése a Kínai Népköztársaságban

Valitov, M.—Surujev, A.: Káderképzés és munkaverseny új feltételek között

Marinko, I.—Korocskín, V.—Aren, I.: A politikai gazdaságtan tárgyú problémafoglalkozás előkészítésének módszertana

Okeanova, Z.: Problémáfoglalkozás: Hogyan szervezzük meg? (Cikk szemle)

Cspuhalina, I.—Andrejeva, L.—Bolotov, Sz.: Számok, tények, irodalom („A szocializmus keletkezésének törvényszerűségei, fejlődésének szakaszai”, „A termelőeszközök társadalmi tulajdona”, „A munka jellege a szocializmusban” c. témákhoz)

Nyeszterenko, V.: Össz-szövetségi tudományos-módszertani konferencia Kijevben („A felsőoktatási intézményekben folyó politikai gazdaságtani oktatás tökéletesítésének főbb irányai”)

Vecserszkij, Sz.—Radcsenko, V.: Elméleti konferencia a Leningrádi Állami Egyetem közgazdasági karán („A közgazdaságtan továbbfejlesztése az SZKP KB XXVI. kongresszusának fényében” — 1981. április)

Gavrilov, R.—Kjabbi, M.—Nadikta, T.: Az „Ekonomicseszkie Nauki” szerkesztőgárdájának találkozója a Szovjetunió Népgazdasági Akadémiájának hallgatóival

Stará, Z.: A mezőgazdasági repülőgépes szolgálat fejlődése

Škoda, L.: Az életkörülmények javítása az észak-csehországi területben

Vácha, S.: A tudomány-technikai forradalom gazdasági struktúrára gyakorolt hatásának modellezése

Svatek, T.: A növénytermelés további hatékony növeléséről

Krotíl, V.: Az önálló elszámolásnak mint a tervszerű és hatékony gazdálkodás módszerének alkalmazása a mezőgazdaságban

Szništák, V.: A közétkeztetés szlovákiai fejlesztésének egyes kérdései

Ševera, M.: A kiskereskedelmi hálózat fejlesztésének prognózisa Szlovákiában

Dvořák, J.: A progresszív innovációs folyamat hatékonyabb ösztönzésének lehetőségei

Планово стопанство

1981. évi 7. szám

Társadalmunk vezető ereje a Bolgár Kommunista Párt

Bozjukova, L.: A mérlegmódszer bevonása a mezőgazdasági tervezésbe: a probléma megoldásának útjai

Trifonov, N.—Nikolova, N.: A minőség prognosztizálásának és tervezésének módszertani problémái az élelmiszeriparban

Kratuncsev, V.: A beruházási ciklus lerövidítésének problémái

Szmiljanov, A.: Az útépités időszerű problémái a Bolgár Államvasutaknál

Völcsev, F.: A cukorrépa-termelés telepítésével és termékfeldolgozásával kapcsolatos regionális tervezés néhány kérdése

Kamenov, D.: A Szovjetunió és néhány más szocialista KGST-ország tapasztalatai a munkaszervezés fejlesztéstervezésének területén

Bozskov, C.: A világelelméleti problémák mai aspektusai

Petrunova, P.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági problémái (Nemzetközi ifjúsági konferencia — Primorszko, 1981. április 23.—26.)

Völkov, V.: Összeszerelt ipari vasbetonelemek árképzésének tökéletesítése (kandidátusi disszertáció)

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1981. évi 7. sz.

Habart, B.: Az árellenőrzés feladatai a VII. ötéves tervben

Ríha, L.: További figyelmet a komplex szocialista ésszerűsítésre!

Programszerűen a minisztériumok, egyesülések és vállalatok közvetlen irányító és szervező munkájáról (körkérdés)

Nezhyba, F.—Mikeš, B.: A hosszú távú együttműködési célprogramok és a vasúti szállítás

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Геза Ковач</i> — Планирование резервов поколений на долгую перспективу	1281
<i>Калман Ковач</i> — Соображения о стратегии на мировом рынке продовольственных товаров и средств производства	1292
<i>Шандор Месарош</i> — Тенденции потребления продовольствия в Венгрии на долгую перспективу	1303
<i>Ласло Чаба</i> — Мирохозяйственная интеграция и сотрудничество в области планирования между странами-членами СЭВ	1316
ДИСКУССИЯ	
<i>Калман Печи</i> — Роль СССР в сотрудничестве стран-членов СЭВ.....	1333
<i>Тибор Паланкаи</i> — Меновая стоимость может оказаться ключем к решению некоторых проблем стоимостной теории	1346
ОБЗОР	
Качественные требования к иностранному туризму (<i>Имре Карбуцки</i>)	1360
Вопросительные знаки в Фэлдеаке (<i>Иштван Барди—Ласло Поош—Иштванне Салантай</i>)	1367
Информальный сектор и скрытая безработица в Африке (<i>Мария Вагати, Юхасие</i>)	1374
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1386
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Корнель Котел «Организация процессов на предприятиях согласно теории систем» (<i>Миклош Мароши</i>)	1398
Резюме статей на русском и английском языках	1403
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1406

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>Géza Kovács</i> : Long-term planning of generation reserves	1281
<i>Kálmán Kovács</i> : Contribution to the world market strategy concerning foodstuffs and the means of production of the food industry	1292
<i>Sándor Mészáros</i> : Long-term tendencies of the Hungarian food consumption	1303
<i>László Csaba</i> : World economic integration and cooperation in planning among the CMEA member countries	1316
 <i>DISCUSSION</i>	
<i>Kálmán Pécsi</i> : The role of the Soviet Union in CMEA cooperation	1333
<i>Tibor Palánkai</i> : The value in exchange might be a key to solving some problems of the theory of value.....	1346
 <i>REVIEW</i>	
Quality requirements towards Hungarian tourism (<i>Imre Karbuczky</i>) ..	1360
Question marks in Földeák (<i>István Bárdi—László Poócs—Mrs. I. Szalántai</i>)	1367
Informal sector and hidden unemployment in Africa (<i>Mrs. Juhász, Mária Vágási</i>)	1374
 <i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	1386
 <i>BOOK REVIEW</i>	
Kornél Cotel: Systems-organization of enterprise processes (<i>Miklós Marosi</i>)	1398
Abstracts of the articles, in Russian and English	1403
 <i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	1406

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. szeptember 18.

81.0866 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-812, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámmra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Marosi Miklós:

A CÉLSZERŰ VÁLLALATI SZERVEZET

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

218 l., kötve 29,— Ft

Fáyiné Péter Emese:

AZ EXPORTÖSZTÖNZÉS

174 l., kötve 33,— Ft

AZ IDŐTÉNYEZŐ A BERUHÁZÁSOK TERVEZÉSÉBEN

(Szerk.: V. P. Kraszovszkij)

274 l., kötve 49,— Ft

Maraige—Balázs—Minarik:

KÖNYVSZAKÉRTŐK KÉZIKÖNYVE

444 l., kötve 93,— Ft

Kertészné Forgács Katalin:

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS KÖZGAZDASÁGI ESZKÖZTÁR

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

260 l., fűzve 27,50 Ft

Farkas Ferenc—Poór József:

SZERVEZÉSI CÉLOK ÉS RENDSZERMÉRETEK

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

168 l., kötve 37,— Ft

Bánfi Tamás:

VALUTAÁRFOLYAM-ELMÉLET ÉS -POLITIKA

271 l., kötve 55,— Ft

Tamás András:

A KÖRNYEZETVÉDELEM JOGI KÉZIKÖNYVE

494 l., kötve 106,— Ft

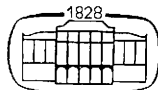
Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A tartalomról

NY. K. BAJBAKOV:

A szovjet gazdaság az intenzív fejlődés útján

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:

Az innováció néhány személyi tényezőjéről

IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA:

A külgazdasági biztonságról

SIMAI MIHÁLY:

Az Egyesült Államok helye és szerepe
a világgazdaságban a késői 20. században

HARRIET MATEJKA:

Szabadkereskedelmi övezetek piacgazdaságok
és központi tervezésű gazdaságok között

SINKOVICS ALFRÉD:

Szocialista vállalatipológia, gazdaságirányítás

12

XXVIII. évfolyam

1981. december

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BALLAI LÁSZLÓ, BENKE ISTVÁN, BOGNÁR JÓZSEF, CHIKÁN ATTILA, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GYENES ANTAL, HETÉNYI ISTVÁN, HUSZÁR ISTVÁN, KAPOLYI LÁSZLÓ, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MORVA TAMÁS, NAGY LAJOS, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), ROZGONYI TAMÁS, SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZABÓ KATALIN, SZAMUELY LÁSZLÓ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

<i>Ny. K. Bajbakov</i> : A szovjet gazdaság az intenzív fejlődés útján.....	1409	
<i>Falusné Szikra Katalin</i> : Az innováció néhány személyi tényezőjéről....	1429	
<i>Iziczné Hedri Gabriella</i> : A külgazdasági biztonságról.....	1443	
<i>Simai Mihály</i> : Az Egyesült Államok helye és szerepe a világgazdaságban a késői 20. században.....	1456	
<i>Harriet Matejka</i> : Szabadkereskedelmi övezetek piacgazdaságok és központi tervezésű gazdaságok között.....	1470	
V I T A		
<i>Sinkovics Alfréd</i> : Szocialista vállalattipológia, gazdaságirányítás.....	1480	
S Z E M L E		
Hatékonyagsnövelés minőségjavítással és szervezéssel a bőr- és cipőiparban (<i>Nádasdi Ferenc</i>)	1497	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
A mai keynesizmus vezető alakja. A közgazdasági Nobel-díj 1981. évi kitüntetettje: James Tobin (<i>M. S.</i>)	1508	
FOLYÓIRATSZEMLE		1509
M. Pohorille: A gazdasági szükségletekről — Michel Potier—François Sireyjol: Mibe kerül és milyen előnyökkel jár a környezetkímélő „tisztá technika”? — A. S. Eichner: Reagan kétséges terve		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Köves András: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer (<i>Kozma János</i>)	1516	
A tudományos népszerűsítés védelmében. Dr. Gönczi Iván: Mezőgazdaságunk korszakováltás küszöbén (<i>Zsarnóczai Sándor</i>).....	1522	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata.....	1526	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL		1529
A Közgazdasági Szemle 1981. évi számaiban megjelent írások jegyzéke.....	1530	

E SZÁM SZERZŐI:

Bajbakov, Ny. K., a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Minisztertanácsának elnökhelyettese, a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnöke; **Falusné Szikra Katalin** akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára; **Iziczné dr. Hedri Gabriella**, a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője; **dr. Kozma János** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **Matejka, Harriet** közgazdász, a genfi Institut des Hautes Etudes munkatársa; **dr. Nádasdi Ferenc**, az Ipari Minisztérium főelőadója; **dr. Simai Mihály** akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Sinkovics Alfréd** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Zsarnóczai Sándor**, tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

A szovjet gazdaság az intenzív fejlődés útján

A fejlett szocializmusban a szovjet társadalom és gazdaság fejlődésének távlatait az SZKP hosszú távú irányvonala határozza meg. Ennek értelmében fokozni kell a hatékonyságot, és minden tekintetben intenzívebbé kell tenni a társadalmi termelést. Ennek alapján növelhető az anyagi jólét, így lehet mindjobban kielégíteni a nép szellemi szükségleteit.

A társadalmi haladásnak az 1980-as évekre vonatkozó céljai és elérésük útjai jutottak kifejezésre az SZKP XXVI. kongresszusán jóváhagyott „A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésének fő irányai az 1981—85. évekre és az 1990-ig terjedő időszakra” című programdokumentumban.* E dokumentum szerint „A tizenegyedik ötéves terv fő feladata a szovjet emberek jóléte további növelésének biztosítása a népgazdaság állandó, fokozatos fejlesztésének, a műszaki-tudományos haladás meggyorsításának, a gazdaság intenzív fejlesztési módra való átállásának, az ország termelési potenciálja ésszerűbb felhasználásának, a valamennyi erőforrásfajttával való lehető legnagyobb takarékoságnak és a munka minősége megjavításának alapján.”¹

A párt tehát tovább folytatja a XXIV. és a XXV. kongresszus határozataiban megfogalmazott gazdaságpolitikát. A társadalmi termelés fejlesztésének célja továbbra is a népjólét szüntelen növelése, a megvalósítás eszköze pedig a gazdaság intenzívebbé tétele és a rendelkezésre álló források lehető leghatékonyabb kihasználása.

A következő években jelentősen fokozni kell az intenzív termelési tényezők szerepét. Törekedni kell az optimális népgazdasági arányok kialakítására, a műszaki-tudományos haladás meggyorsítására, a termelési kapacitások, az anyagi és a munkaerőforrások hatékonyabb kihasználására, a területi és az ágazati társadalmi munkamegosztás elmélyítésére, az irányítás és a tervezés tökéletesítésére.

A gazdaság intenzívebbé tételének lényege és összetevői

A népgazdaság intenzív fejlődéséhez szilárd alapot nyújt a Szovjetunióban a fejlett szocialista társadalom által megteremtett gazdasági bázis.

A termelőerők fejlettségi szintje, a gazdaság lendületes fejlődése és a munka hatékonyságának javulása lehetővé teszi hazánkban a távlati feladatok megoldását. Minél nagyobb és tökéletesebb lesz hazánkban a terme-

* A továbbiakban: „Főirányok”. (A szerk.)

¹ Az SZKP XXVI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 48—49. l.

lési és a műszaki-tudományos potenciál, annál kedvezőbbek lesznek a feltételek a termelés ésszerűbb és hatékonyabb fejlesztéséhez, az intenzív gazdálkodási módszerek elterjesztéséhez és elmélyítéséhez. A társadalmi termelés méretei és műszaki színvonala, a szakképzettségi szint emelkedése, a szocialista gazdálkodási rendszer által nyújtott előnyök segítségével megteremtették a lehetőségeket ahhoz, hogy a bővített újratermelés kellő ütemének fenntartása mellett jelentősen javuljon a nép jóléte, emelkedjék anyagi és kulturális színvonala.

A gazdaság fejlesztésében elért nyilvánvaló sikerek mellett azonban gondok és hiányosságok is vannak. A kongresszusi „Főirányok” értékelése szerint a gazdaság fejlesztésében és a társadalmi feladatok megoldásában számottevőbb eredményeket is elérhettünk volna, ha jobban kihasználjuk a tervgazdálkodás előnyeit, aktívabban bevonjuk az újratermelési folyamatba a tartalékokat, és állhatatosabban küzdünk a hibák ellen.

Nem nőtt elég gyorsan a társadalmi termelés hatékonysága, az előirányozottnál lassúbb volt a gazdasági szerkezetnek a műszaki-tudományos haladás követelményei és a társadalom igényei miatt szükségessé vált változása.

A fejlett szocializmus társadalmi és gazdasági törvényszerűségeinek, valamint a tudományos-műszaki forradalom távlatainak elemzése alapján a Központi Bizottság és a szovjet kormány alapvető következtetéseket vont le a gazdasági növekedés forrásainak kihasználásáról. A jelenlegi körülmények között a gazdasági hatékonyság jelentős emelésének alapja a következetes és mindent átfogó intenzifikálás. A népjólét fokozása érdekében csak így lehet feltárni és a kommunizmus építésére mozgósítani a termelési és az egész gazdasági tevékenység eredményeinek gyors növeléséhez szükséges orrási tartalékokat.

Mit jelent hazánkban a társadalmi termelés intenzifikálása, a fejlődés intenzív útjára való áttérés?

A fejlődés ilyen útja feltételezi a termelési források tökéletesebb, ésszerűbb kihasználását, és ennek alapján a társadalmi termelés hatékonyságának növekedését. Az alapvető termelőerők minőségi jellemzőinek változása, az élő munka, a termelő állóalapot és a beruházások, a nyersanyagok, az anyagok, a tüzelőanyagok és a villamos energia felhasználási hatékonyságának ezzel összefüggő növekedése a társadalmi termelés intenzívebbé tételének fő iránya. A gyakorlati tervezés és a statisztikai nyilvánosság ezeket a tényezőket számszerűen a munkatermelékenység, az eszköz- és a beruházásmegtérülés, valamint az anyagigényesség változásának mutatóival értékeli.

A fejlett szocializmus korszakában a fejlődés új lehetőségeiből és feladataiból adódóan objektív törvényszerűséggé válik az intenzív tényezőkre való irányvétel. A bővített szocialista újratermelés minőségileg új típusára való átmenet sajátossága, hogy rendkívül gyors ütemben nőnek a termelési eredmények: egyre több élő és tárgyiasult munkát lehet megtakarítani. Korszerű változások mennek végbe a termékszerkezetben és a minőségben a társadalom szükségleteinek megfelelően.

Bár a gazdasági növekedésnek továbbra is fontos feladata a termelés mennyiségi bővítése, mégis előtérbe kerül az alkalmazott termelőeszközök és végtermékek *minőségének* szüntelen javítása.

A jelenlegi körülmények között — amikor rendkívül fontos az élő mun-

kával való takarékoskodás — a meglévő hatalmas termelési és műszaki-tudományos alapok és lehetőségek mellett mind nagyobb szerephez jutnak a termelés tárgyi tényezői és ezzel összefüggésben a holtmunkaráfördítés hatékonyságának fokozása is.

Az intenzív típusú bővített újratermelésre való áttérést a tudományos-műszaki forradalom követelményei is szükségessé teszik. E forradalom jelentősen megváltoztatja a társadalmi szükségletek összetételét. Ilyen körülmények között a gazdasági növekedés már nem korlátozódhat a hagyományos termelési források és termékek mennyiségi növelésére. Arra van szükség, hogy gyors ütemben felújítsuk és tökéletesítsük a termelőapparátust, új energiaforrásokat és meghatározott tulajdonságú anyagokat alkalmazzunk, folyamatosan változtassuk a termékválasztékot, és javítsuk a minőséget. A tudományos-műszaki forradalom viszont lehetővé teszi, hogy olyan berendezéseket és technológiai folyamatokat vezessünk be a termelésbe, amelyek előmozdítják a munkatermelékenység növelését, az eszköz- és az anyagigényesség csökkentését, megteremtve ezzel a feltételeket a társadalmi termelés hatékonyságának állandó javításához.

A társadalmi termelés eredményesebbé tételéhez kapcsolódóan, a gazdaságnak egyre határozottabban azt az irányvonalat kell követnie, hogy mindjobban kielégítse az emberek anyagi és szellemi szükségleteit, lehetővé tegye, hogy a javakból és szolgáltatásokból egyre többet fogyasszunk, és azok minősége is javuljon.

Az intenzifikálás tervszerű megvalósításának általános gazdasági feltevése, hogy egyensúlyban legyenek egymással az újratermelés legfontosabb elemei. Egyensúly legyen például az állóeszközök és az őket kiszolgáló munkaerő, az egymással rokon és az egymást kiegészítő ágazatok termelési volumene és választéka, a munkabérek és az árutömeg között stb. A feszültségforrások és a hiánycikkek felszámolása lehetővé teszi, hogy működésbe hozzuk az intenzifikálás valamennyi tényezőjét.

Létezik „visszacsatolás” is: tulajdonképpen maga az intenzifikálás is előmozdítja a jobb egyensúly és arányosság kialakulását.

Amikor arról beszélünk, hogy a fejlett szocializmusban a gazdaság intenzifikálása a bővített újratermelés törvényszerűsége, figyelembe kell vennünk a szovjet gazdasági élet objektív körülményeit. Elsősorban mérlegelni kell az alapvető termelési források, mindenekelőtt a munkaerő-források bővítésének lehetőségeit, illetve korlátait. Hazánkban rendkívül magas, 92 százalékos a foglalkoztatottság, miközben távlatilag mérséklődik a munkaképes korú lakosság növekedése. A népgazdaság sehonnan sem tud szabad munkaerőt szerezni. Az ország számos iparilag fejlett körzetében a munkaerőlétszám feltöltésének egyedüli forrása a természetes szaporulat. A Szovjetunió európai részén és az Uralban a gazdaságfejlesztési terveknek a termelésnövelést teljes egészében a termelékenység-növelés révén kell előírniuk. Emellett még bizonyos mértékben csökkenteni is kell a munkahelyek számát, hogy az így felszabaduló munkaerőt fel lehessen használni az újonnan hasznosított körzetekben, továbbá, hogy a munkaerő segítségével fejleszteni lehessen a lakossági szolgáltatásokat.

A munkaerőforrások kihasználásában rendkívül nagy mértékben megnőtt a társadalmi és emberi tényezők jelentősége. Az emberektől magas szintű általános műveltséget és szakmai képzettséget igénylünk. Elvárjuk, hogy készek és képesek legyenek tudásuk és gyakorlati ismereteik kiegészítésére,

hogy szükség esetén szakmát is tudjanak változtatni. Ezek a termelés oldaláról jelentkező igények. De megnöttek az emberek igényei is a munkakörülményekkel és a munka tartalmával szemben. Manapság a fiatalok szakmaválasztáskor korántsem mindig a fizetést tekintik fő szempontnak. Ez nem meglepő: az emberek műveltebbek lettek, kedvezőbb anyagi körülmények között élnek. Ezért a termelés intenzívebbé tételének problémáit csak úgy lehet megoldani, ha minden szempontból figyelembe vesszük a gazdasági fejlődés emberi tényezőjét.

A munkaerőforrások alakulásának új folyamatai közé tartozik kihasználásuk területi összefüggéseinek erősítése. A termelés szerkezetében, a népesség alakulásában, nem és kor szerinti összetételében és életmódjában, ebből adódóan a helyi lakosság mobilitásában megmutatkozó különbségek tulajdonképpen azt is meghatározzák, hogy milyen különbségek vannak az egyes területek munkaerő-ellátásában. Az 1980-as években a munkaképes korú lakosság számának növekedése a közép-ázsiai, a Kaukázuson túli köztársaságok és Kazahsztán területén összpontosul, ahol többnyire amúgy is vannak bizonyos munkaerő-tartalékok, különösen a falvakban. Mégis nehézséget okoz — különösen a nagyvárosokban — az új vállalatok létszámának feltöltése. Az elmúlt időkhöz úgy oldották meg a kérdést, hogy más köztársaságokból áramlott ide a munkaerő. A jövőben az említett okokból erre már nem lesz lehetőség.

A közép-ázsiai köztársaságokban, a Kaukázuson túli területeken, az Orosz Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság számos déli megyéjében és Moldáviában, ahol jelentős munkaerő-tartalékok vannak a falvakban, és sok a munkaképes korba kerülő fiatal, a munkavégzés hatékony kibővítésének egyetlen útja, különösen az iparban, a lakosság mobilitásának fokozása és a szakemberképzés bővítése.

A munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat között az 1970-es években kialakult aránytalanság kedvezőtlenül hat a munkaerő-kihasználásra; lazítja a munkafegyelmet, megnehezíti állandó munkáskollektívák kialakulását, másutt pedig segíti egyes vállalatok és intézmények vezetőinek azt a törekvését, hogy „tartalékolják” a munkáskezet. Ezért a társadalmi termelés intenzívebbé tételének egyik legfontosabb feltétele az, hogy összhangba kerüljön a munkaerő-kereslet és a rendelkezésre álló munkaerő.

A munkaerőhiány létrejöttében az elmúlt időszak gyakorlata is közrejátszott. A termelést hosszú időn át úgy fejlesztették, hogy jelentősen növelték a dolgozók létszámát. A gazdasági vezetők nem tudatosították kellőképpen, hogy a magas szintű foglalkoztatottság miatt a termelékenységet kell növelni. A minisztériumok és a főhatóságok gyakran még most is úgy igyekeznek biztosítani a gyors ütemű növekedést, hogy elsősorban új kapacitásokat hoznak létre, amelyekhez azonban már nincs elég munkáskéz. Koránt sincsenek teljesen kihasználva a meglévő vállalatok korszerűsítésében rejlő lehetőségek. A gazdasági vezetők és munkáskollektívák nem érdekelték eléggé a takarékos munkaerő-gazdálkodásban. Gyengén működik az a mechanizmus, amelynek feladata, hogy tervszerűen tegyen szabaddá bizonyos munkaerőket, és végezze el a dolgozók újraelosztását az ágazatok és a vállalatok között.

Döntően ezen okból éleződött ki a „munkaerőkérdés”. Az okok főként a gazdálkodásban és a gazdasági ösztönzők nem kielégítő voltában rejlenek, tehát — egyes magyarázatokkal ellentétben — nem demográfiai jellegűek.

A XXVI. kongresszuson a „Főirányok”-ban megjelölt népesedéspolitika egyáltalán nem arra irányul, hogy demográfiai úton javítsuk a munkaerő-mérleget. A népesedéspolitikai feladatokat egyébként is csak akkor lehet megoldani, ha sikerül jól megoldani a munkaerőkérdést.

A fő feladat tehát az, hogy lényegesen növeljük a munka termelékenységét, mert ez az egyik alapvető feltétele a XXVI. kongresszuson kitűzött gazdasági és társadalmi célok megvalósításának.

A gazdasági növekedést már most is fékezi az a körülmény, hogy a termelés egyre növekvő méreteihez képest csak korlátozottan állnak rendelkezésre természeti források az ország hasznosítás alá vont területein. Ez a jövőben még érezhetőbb lesz. A tüzelőanyag-, energia- és nyersanyagforrások kitermelése áthelyeződik az ország nehezen megközelíthető keleti és északi körzeteibe. Ez pedig egyre több ráfordítást igényel.

Számításba kell vennünk azt is, hogy a gazdaságfejlesztés — különösen az iparfejlesztés — környezetre gyakorolt kedvezőtlen hatásának semlegesítése is egyre költségesebb.

E körülmények egyúttvéve csökkentik a beruházási lehetőségeket, különösen a bővített újratermelést illetően, mert a meglévő állóeszközök és kapacitások fenntartási költségei is elkerülhetetlenül nőnek.

A kongresszus részletes intézkedési programot adott a gazdaság intenzifikálására. Különös figyelmet fordított a műszaki-tudományos haladás meggyorsítására, a társadalmi munkamegosztás tökéletesítésére, a népgazdaság szerkezetének és a termelőerők területi elhelyezésének javítására, a tervezési és a népgazdaság-irányítási rendszer tökéletesítésére, a szovjet emberek társadalmi és munkahelyi aktivitásának fokozására.

A népgazdaság, az ágazatok, az egyesülések vagy vállalatok szintjén más és más módon érvényesül e tényezőknek a termelés intenzifikálására vagy hatékonyságának fokozására gyakorolt hatása. Eredményük azonban kifejeződik az élőmunka-ráfordítások, a termelő állóeszközök, a beruházások, a nyersanyag-, anyag-, tüzelőanyag- és energiaköltségek alakulásában.

A termelés intenzívebbé válásának egyik fő iránya a termelékenységgel mérhető *élőmunka-ráfordítások* minőségi javítása és hatékonyságuk növekedése. A munkatermelékenység javítására vonatkozó előirányzatokat az 1. sz. táblázatban feltüntetett adatok szemléltetik.

1981—1985 között szinte a teljes termelésnövekedésnek a termelékenység javulásából kell származnia: az iparban 90 százalékot meghaladóan, a mezőgazdaságban pedig 100 százalékban. A nemzeti jövedelem növekedésének legalább 85—90 százalékát a termelékenység növekedése révén fogjuk elérni.

A népgazdaság egészére előirányzott ötéves termelékenységnövekedés eredményeként mintegy 17 millió dolgozó munkaereje szabadulhat fel. E körülmény rendkívül fontos az 1980-as években, amikor — mint említettük — lényegesen csökken a természetes munkaerő-szaporulat.

A termelékenység előirányzott növekedését elsősorban a műszaki felszereltség növelésével, valamint a termelési folyamatok komplex gépesítésének és automatizálásának fokozásával kívánjuk elérni. Előzetes számítások szerint 1981—1985 között az iparban a termelékenységnövekedés legalább 60 százaléka a műszaki színvonal emelésével biztosítható. Rendkívül gyors ütemben fog nőni a munkaeszköz-ellátottság a kőolaj-feldolgozó iparban (31 százalékkal), a vaskohászatban (42 százalékkal), a színesfém-

A munkatermelékenység ütemének alakulása
(5 év alatt, százalékban)

Ágazat	1976—1980	1981—1985
Ipar	17	23—25
Mezőgazdaság (az állami és a szövetkezeti szektor)	15	22—24
Építőipar	11	15—17
Vasúti közlekedés	1	10—12

kohászatban (37 százalékkal), a vegyiparban és a kőolajiparban (41 százalékkal), valamint a gépiparban és a fémfeldolgozó iparban (43 százalékkal).

A termelékenységnövelés elengedhetetlen előfeltétele, hogy minden szempontból javítsuk a munkakörülményeket. A technikának nemcsak termelékenyebbnek kell lennie, hanem kényelmesebbnek is, hogy az érdekes munkát végző ember a lehető legkevesbé fáradjon el. Fontos a munkásoknak nyújtott vállalati szolgáltatások javítása.

A munka termelékenységének fokozása természetesen a munkaerő minőségétől is függ. Az előttünk álló évtizedekben a dolgozók munkára való felkészítése nemcsak magának a szakmának az elsajátítását tartalmazza majd, hanem olyan intézkedésekre is kiterjed, amelyek lényegesen megváltoztatják az egész életmódot. Például hatékony pályaválasztási tanácsadó rendszert hozunk létre, a középiskolai oktatásban a műszaki szakoktatás fejlesztése felé tolnodnak el az arányok. A pályaválasztásban és a munkaerőképzésben nagy jelentőségű, hogy az egyes munkáskollektívákban a dolgozók nem és kor szerinti összetétele optimális legyen, és alkotó légkör alakuljon ki.

A munkakörülmények javítása, a munka alkotó jellegének erősítése, vonzóvá és termelékenyvé tétele végett egyebek között program készült a kézi munka csökkentésére, különösen a nehéz fizikai és az emberi szervezetre ártalmas körülmények között végzett munkaterületeken. E kérdés időszerűségét mutatja, hogy az iparban jelenleg majdnem minden harmadik dolgozó gépek és berendezések segítségével nélkül, kézzel végzi a munkáját. Némely ágazatban pedig e mutató még rosszabb. A következő ötéves tervben mintegy 15—20 százalékkal kell csökkenteni a kézi munkát végzők számát.

A munkatermelékenység további növeléséhez rendkívül fontos, hogy minden lehetséges módon csökkentjük a munkaidő-veszteségeket, megszilárdítsuk a munkafegyelmet, és szakmai büszkeségre neveljük a dolgozókat. Nem titok, hogy a termelésből kieső munkaidő okozta veszteségek egyes vállalatoknál elérik a teljes munkaidőalap 10—15 százalékát. Még mindig túl nagy a munkaerő-hullámozás. Magától értetődő, hogy a jobb munkaszervezés és a lelkes légkör megteremtése sokkal érdekelttebbé teszi az embereket a munkájukban és annak hatékonyságában.

A mind nagyobb jelentőségre szert tevő *állóeszköz-hatékonyságot* számszerűen az ún. eszközmegtérülési mutató értékeli. Ez tükrözi, hogy a társadalomnak mekkora eszközráfordításába került a termelékenység növelése. E mutató romlása azt jelenti, hogy a munka eszközellátottsága gyorsabban nő, mint termelékenysége, tehát a termelékenység növekedésének minden

egy újabb százaléka a korábbinál több munkaeszköz-ráfordítást igényel, ez pedig csökkenti mind a termelés, mind a fogyasztás további növelésének lehetőségeit. A népgazdaság fejlődése szempontjából fontos, hogy az eszközmegtérülés kedvezően alakuljon, különösen a jelenlegi szakaszban, amikor a Szovjetunióban hatalmas termelési potenciál jött létre. A megtérülés, amely ma ebből az óriási potenciálból származik, korántsem felel meg a jelenlegi fejlődési szakasz támasztotta követelményeknek.

Az új ötéves terv intézkedéseket irányoz elő a népgazdaságban az eszközmegtérülés javítására. A fő irányvonal: tökéletesítjük a termelőapparátust, emeljük a műszaki színvonalat, fokozzuk termelékenységét.

E feladat megoldásában döntő szerepe van a gépipar és az építőipar hatékony fejlesztésének. A „Főirányok” a népgazdaság valamennyi ágazatában előirányozzák a termelés fokozását és a legfontosabb technológiai berendezések minőségének javítását.

Az intenzifikálás irányvonala fejeződött ki a nemzeti jövedelem és a beruházások növekedési üteme közötti arányokra vonatkozó előirányzatokban. A X. ötéves tervben a fogyasztásra felhasznált nemzeti jövedelem 21 százalékkal, a felhalmozásra fordított pedig 29 százalékkal növekedett. A XI. ötéves terv előirányzata szerint a nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt része 18—20 százalékkal, a felhalmozásra fordítandó rész pedig 12—15 százalékkal növekszik. Ez lesz az első olyan ötéves időszak, amelyikben a nemzeti jövedelem gyorsabban nő, mint a beruházások. Ez annak eredménye lesz, hogy ésszerűbben használjuk ki a létrehozott termelési potenciált, és megnő a beruházások hatékonysága is. E szempontból elsődleges szerepe lesz a felújítások és az új építkezések közötti optimális arányok kialakításának.

1981—1985 között több mint 700 milliárd rubel lesz a népgazdaság fejlesztését szolgáló beruházások értéke. A beruházásokat elsősorban a már működő vállalatok műszaki átalakítására és korszerűsítésére fordítjuk, és befejezzük a korábban megkezdett építkezéseket. Ez a leggazdaságosabb módja a beruházási ráfordítások kihasználásának és megtérülési idejük rövidítésének. A beruházások összetételében a berendezések aránya 39 százalék lesz (az elmúlt ötéves tervben 37 százalék volt). Az elmúlt ötéves tervidőszak alatt az egész iparban a beruházások 17,2 százalékát fordítottuk a termelés műszaki felújítására, 11,8 százalékát rekonstrukcióra, 32,5 százalékát az állóeszközök bővítésére és fenntartására, a fennmaradó 38,5 százalékot pedig új építkezésekre. Tehát a tényleges termelésben a beruházásoknak csak 61,5 százalékát használtuk fel intenzív fejlesztésre. A termelés további intenzifikálásához ez nem elegendő.

A beruházások összetételét határozottan az intenzív felhasználás irányába kell eltolni. Így előzetes számítások szerint az új ötéves tervben a műszaki felújításra fordított beruházások arányának el kell érnie a 32—34, a korszerűsítésnek a 21—23 százalékot, az új építkezésekre fordított költségek arányának viszont 23—21 százalékra kell csökkennie, az állóeszközök fenntartásának és bővítésének aránya pedig nem lehet több 24—22 százaléknál. Ilyen megoszlás esetén a tényleges termelésfejlesztő beruházások aránya elérheti a 77—79 százalékot.

A társadalmi termelés sokoldalú intenzifikálásával összefüggő feladatok megoldása az állóeszközök felújításának hatékonyabbá tételét is feltételezi. Az állóeszközök felújítását a megállapított üzemelési időtartamnak meg-

felelően kell meggyorsítani, figyelembe véve, hogy mikor jelennek meg műszakilag tökéletesebb munkaeszközök, és hogy gazdaságilag a termelőapparatús milyen méretű üzembe helyezése és kiselejtezése indokolt. Az állóeszközök intenzív újratermelésére való átállás sok tekintetben függ a folyamat tervezésének, szervezésének és irányításának javításától, ez pedig tulajdonképpen szorosan összefügg az egész jelenlegi gazdasági mechanizmussal.

Annál sikeresebben megy végbe az újratermelési folyamat intenzifikálása, minél gyorsabb ütemben és minél nagyobb mértékben helyezünk üzembe termelékenyebb állóeszközöket, és selejtezzük ki a fizikailag vagy erkölcsileg elavult munkaeszközöket. Az utóbbi évtizedben magas szintet értünk el az állóeszközök felújításában, a beruházások egyre növekvő volumene és a termelőkapacitások üzembe helyezése révén.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a X. ötéves terv éveiben valamelyest lassult a felújítás üteme. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy megnőttek az ipari termelő állóalakok, ezeket minőségileg tökéletesebb munkaeszközök váltották fel, de ok az is, hogy nem teljesítettük az új gyárak és berendezések üzembe helyezésével kapcsolatos feladatokat, s ez nehezíti az elavult állóeszközök idejében történő kiselejtezését.

Jelenleg az ipari termelőberendezéseknek mintegy harmada 5 évnél, a másik harmada 10 évnél fiatalabb. Az ipari termelőpotenciálnak tehát csaknem kétharmada új, korszerű munkaeszközökből áll, és az állóeszközöknek több mint egyharmada szorul részleges felújításra vagy teljes cserére. Az állóeszközök felújításának alakulását szemlélteti a 2. sz. táblázat.

Az ipari termelő állóeszközök felújítása
(százalék)

2. sz. táblázat

Megnevezés	Évi átlagban		5 év alatt	
	1971—1975 (számított)	1976—1980 (számított)	1971—1975 (számított)	1976—1980 (számított)
Ipar	9,1	7,8	37,5	32,1
<i>Ezen belül:</i>				
az A csoport ágazatai	9,1	7,8	37,5	32,2
nyersanyagtermelő ágazatok	8,8	7,3	36,3	30,1
gépipar	11,4	10,6	45,1	41,9
a B csoport ágazatai	8,4	6,6	34,8	27,3

A munkatermelékenység alakulása és az eszközellátottság között célszerűbb aránynak kell kialakulnia. A „Főirányok”-nak megfelelően a munkaeszköz-ellátottság minden százaléknvi javulására 0,6 százalékos termelékenység-növekedésnek kell jutnia. Ez a termelékenység-növekedés az 1976—1980 közötti időszakban 0,4 százalék volt.

Az intenzifikálás és a gazdasági hatékonyság fokozása sok tekintetben függ a termelés anyagi igényességének csökkentésétől. Az új ötéves tervben az 1976—1980 közötti időszak mutatóihoz képest nagyobb feladatokat irányozunk elő a legfontosabb gyártmányok anyagköltségének csökkentését illetően. Napjainkban igen nagy jelentőségű a tüzelőanyag- és energia-takarékosság. Nemcsak arról van szó, hogy e készletek korlátozottan állnak

rendelkezésre, és megújításokra nincs lehetőség, hanem arról is, hogy a kitermelés áttevődik az ország keleti és északi körzeteibe. A már korábban művelés alá vont körzetekben számos lelőhely kimerült, vagy romlottak a bányászati és a geológiai körülmények, szegényebb és nehezebben hozzáférhető lelőhelyeket is be kellett vonni a kitermelésbe. Így évről évre nő a kitermelés költsége, egyre nagyobb beruházásokat igényelnek a tüzelőanyag-termelő ágazatok.

A számítások szerint a tüzelőanyag és a villamos energia ésszerűbb és gazdaságosabb felhasználását célzó intézkedések végrehajtására fordított költségek a megtakarított tüzelőanyag- és energiaforrások kitermeléséhez, előállításához és szállításához szükséges beruházásoknak felét—harmadát teszik ki. A népgazdaságban a villamosenergia- és a tüzelőanyag-felhasználás 1 százalékos csökkentése mintegy 17—18 millió tonna egyezményes tüzelőanyag megtakarításával egyenértékű.

Az előirányzat szerint 5 év alatt mintegy 160—170 millió tonna egyezményes tüzelőanyagot kell megtakarítani, ebből 70—80 millió tonnát a fogyasztási normák csökkentése révén.

A hatékonyságnövelési irányvonal kibontakozása mind a tüzelőanyag- és energiatermelésben, mind a felhasználásban elsősorban abban fejeződik ki az 1981—1985 közötti időszakban és hosszabb távon is, hogy a villamosenergia-termelést elsősorban az atomerőművekben és a vízi erőművekben növeljük, a nukleáris energetika fokozott ütemű fejlesztése mellett. Fejlesztjük továbbá a külszíni fejtésű, olcsóbb szénfajtákat hasznosító hőerőműveket is. Fokoznunk kell a gáz kitermelését és felhasználását azért is, hogy a tüzelőanyagként használt pakurát helyettesíthessük vele. Széles körben kell alkalmaznunk az energiahordozók termelésének korszerű módszereit. Szükség van a mélyebb kőolaj-feldolgozásra, csökkenteni kell a kőolaj arányát a tüzelőanyag-forrásokon belül, s az egész termelést energiatakarékos fejlesztési útra kell átállítani. E stratégia fejeződik ki a hosszú távú energetikai programunkban is. Készül egy hosszú távú komplex tüzelőanyag- és energiatakarékos program is.

A termelés anyagigényességének csökkentése sok tekintetben attól függ, hogy mennyire tudjuk mérsékelni a szerkezeti anyagok, elsősorban a vas-kohászati és a színesfém-kohászati hengerelt áruk gyártási költségeit. Öt év alatt a gépiparban és a fémfeldolgozó iparban a vas- és a hengerelt acélárak fajlagos költségeit legalább 18—20, az acélcsövekéét 10—12, a hengerelt színesfémárukét 9—11 százalékkal kell csökkenteni. Az építőiparban 7—9 százalékos, a cementgyártásban 5—7 százalékos megtakarítást kell elérni.

Az új ötéves tervben és az 1990-ig terjedő időszakban jelentősen javítani kell a hengerelt áruk és a belőlük készülő gyártmányok összetételét úgy, hogy fokozott ütemben fejlesztjük a vas és az acél népgazdasági felhasználásának hatékonyságát növelő korszerű és gazdaságos fémipari termékek gyártását.

A gazdasági növekedés intenzívebbé tétele elválaszthatatlan a párt hosszú távú *agrárpolitikájától*, amely arra irányul, hogy biztosítsuk az ország megbízható élelmiszer- és nyersanyagellátását, és az időjárás viszonyok alakulásától függetlenül emelni tudjuk a mezőgazdasági termelés színvonalát. Mindez csak akkor valósítható meg, ha a mezőgazdasági termelést fokozatosan az ipari termelés egyik válfajává tesszük, és ésszerűen alakítjuk az agrár-ipari komplexumon belüli kölcsönös viszonyokat.

A bővített újratermelés intenzív útjára való áttérés körülményei között az agrár-ipari komplexum fejlesztésében a beruházások fokozásának erőltetése helyett a termelési szerkezet javítására, a földművelés és az állattenyésztés hatékonyságának fokozására kell helyezni a hangsúlyt.

E területen a legfőbb tartalék a rendelkezésre álló termelési potenciál ésszerűbb kihasználása. Komplex gépesítésre van szükség, megbízható takarmánybázist kell létrehozni az állattenyésztés számára, hatékonyan kell kihasználni a rendelkezésre bocsátott technikai eszközöket és műtrágyát, meg kell gyorsítani a meliorizált földek gazdasági hasznosítását, jobban kell vigyázni a mezőgazdasági termékek épségére, és csökkenteni kell a betakarítási és szállítási veszteségeket.

A szovjet gazdaság hatékony és kiegyensúlyozott gazdasági növekedése a *külgazdasági kapcsolatok* fejlesztésével is szorosan összefügg. Ezek a kapcsolatok elősegíthetik az ország termelőerőinek fejlődését, a műszaki-tudományos haladás meggyorsítását, a szovjet nép életszínvonalának emelkedését.

Ha a külgazdasági kapcsolatokat a társadalmi termelés hatékonyságának fokozására kívánjuk felhasználni, ehhez tökéletesíteni kell az export és az import szerkezetét. Így például csökkenteni kell a hazailag is előállítható iparcikkek és mezőgazdasági termékek importját. Az importnak egyre inkább arra kell irányulnia, hogy vele kiküszöböljünk bizonyos népgazdaságfejlesztési aránytalanságokat, emeljük a termelés műszaki színvonalát, és fokozzuk a kiemelkedő minőségű hazai termékek gyártását. A tüzelőanyagok, energiaforrások, ásványkincsek és nyersanyagok exporthatékonyságát illetően fontos feladat, hogy emeljük a feldolgozásuk fokát, és a nyers-termékek kivitele helyett térjünk át a félkész és a késztermékek kivitelére. A szovjet külgazdasági kapcsolatok fejlesztésének fontos iránya a gépipari exportlehetőségek növelése is. Ennek kell a legfontosabb exportágazattá, az ország legfontosabb valutabevételi forrásává válnia.

A műszaki-tudományos haladás az intenzifikálás fő mozgatóereje

A szovjet társadalom legfontosabb fejlesztési feladatainak megoldását, a gazdaság intenzív útra való átállásának meggyorsítását napjainkban egyre inkább a tudomány és a technika fejlődése és az eredményeik gyakorlati hasznosításában elért sikerek határozzák meg.

A XXVI. kongresszuson a Központi Bizottság beszámolójában L. I. Brezsnyev megjegyezte, hogy „Az országnak rendkívül nagy szüksége van arra, hogy a fejlett tudomány erőfeszítéseit az elméleti problémák kimunkálása mellett jelentős mértékben összpontosítsák a népgazdasági kulcskérdések megoldására, olyan felfedezésekre, amelyek képesek igazi forradalmi változásokat vinni a termelésbe.”²

Eppen a műszaki-tudományos haladás biztosítja, hogy végbemenjen a termelés műszaki átalakítása, olyan munkaeszközöket dolgozzunk ki és gyártunk, amelyek lehetővé teszik a termelékenység növelését, a nyersanyag megtakarítását, a szovjet emberek munka- és életkörülményeinek javítását.

² Az SZKP XXVI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 54. l.

A „Főirányok” meghatározták az egységes műszaki politika megvalósításának főbb útjait. Ennek alapja a tudomány és a technika legfontosabb fejlesztési irányainak kidolgozása és egyeztetése, az új típusú technika és a technológiák létrehozási és bevezetési határidejének nagyarányú lerövidítése, a tudomány anyagi bázisának megszilárdítása, a szakemberképzés és a szakmai továbbképzés tökéletesítése.

Fontos feladat a népgazdaság valamennyi ágazatában a kézi munka gépi munkával való helyettesítése, a már korábban gépesített termelési ágak és munkák esetében pedig a műszaki felszereltség növelése.

A termelés komplex gépesítésének és automatizálásának anyagi alapja az új és tökéletesebb technológiai rendszerek bevezetése. E kérdésben fontos szerepet játszik optimális kapacitású berendezések létrehozása, amelyeknek mérete és fémigénye kisebb, energiatakarékosak, és lehetővé teszik a fajlagos költségek csökkentését. Ez az irány különösen időszerű a nagy sorozatú termékeket előállító ágazatok számára készülő gépek és berendezések gyártásánál, de az energetikára, a bányászati ágazatokra, a kohászatra, a vegyiparra, a kőolajiparra és az építőanyag-iparra is vonatkozik.

Az új ötéves tervben különös figyelmet kell fordítani a termelés anyagi bázisát gyökeresen megváltoztató, szintáttörést eredményező új műszaki eszközökre és technológiákra. Ilyenek például az energetikában a gyorsított neutronokkal működő reaktorok, a kohászatban a közvetlen vasregenerálási módszer stb. Hazánkban ez irányban számos területen jelentős tudományos tartalékok képződtek, és a népgazdasági hasznosításukkal kapcsolatos munkák már megkezdődtek.

Az atomenergetika fejlesztésének nagy lendületet fog adni a világ legnagyobb, gyorsított neutronokkal működő, 600 ezer MW-os energiablokkjának üzembe helyezése. Üzemeltetésének tapasztalatai lehetővé teszik, hogy a jelenlegi atomerőművi blokkokhoz képest több tízszeresére növeljük a hasadóanyag felhasználásának határfokát. Az új ötéves tervben a nukleáris erőművek termelte energiát a városok és a vállalatok hőellátásában is alkalmazni fogjuk.

Hazánkban jelentős előrelépés történt a technológiai lézerberendezések alkalmazásában. Már sikerrel használják ezeket a fűréshez, a vágáshoz, a hegesztéshez és a hőszilárdításhoz. A programvezérlésű lézerberendezések alkalmazásának óriási távlatai vannak a szövetek, a bőr és a különféle műanyagok szabásának automatizálásában is. Igen nagyok a lézeres technológia alkalmazásának lehetőségei a tudományos kutatásban, az orvostudományban, a környezetvédelemben. Az utóbbi években jelentős munkák folynak hazánkban a lézernek a nagyvárosok körüli légréteg védelmét szolgáló alkalmazására.

A kongresszus határozatai rendkívül nagy jelentőségű feladatot jelöltek ki a tudósok, a mérnökök és a tervezők számára: hozzanak létre és széles körben alkalmazzanak *automata manipulátorokat* (ipari robotokat), ezeket automatizált irányítási rendszerekből alakítsák ki mikroprocesszorok és mini-számítógépek alkalmazásával, hozzanak létre teljesen automatizált üzemegységeket és üzemeket. Különös figyelmet érdemelnek azok az ipari munkák, amelyek a nehéz és az egészségre ártalmas műveletek gépesítése során sem nélkülözhetők. Az ötéves tervben a robotgyártást a többszörösére kívánjuk fokozni. Alkalmazásuk legfontosabb területei: a gépipar, a kohászat, a vegyipar, a könnyűipar, az élelmiszeripari ágazatok, a mezőgazda-

ság, a szállítás. Adaptációs és intellektuális robotok új generációja jön majd létre. Az 1981—1985 közötti években gyártásra előirányzott robotpark üzembe helyezése több tízezer fő munkaerőt szabadít fel.

A munkát megkönnyítő és a termelékenységet fokozó, az előbbieknél is bonyolultabb automata berendezések alkalmazása teljesen a számítógépek fejlesztésének távlataitól függ, mert ezek az irányítási funkciók ellátásával elvileg változtatták meg a gépek rendszerét.

Egyre elterjedtebb a *számítástechnika* alkalmazása. Ez tette lehetővé, hogy új szempontból közelítsük meg a termelés automatizálásának kérdését. A közelmúltig egy-egy szigorúan meghatározott termék gyártására alkalmas, úgynevezett merev automata gépsorokat gyártottunk, amelyeknek egy másik termék gyártására való átállítása igen hosszú időt vett igénybe, vagy teljesen lehetetlen volt.

Több mint kétszeresére növeljük az olyan mini-számítógépek gyártását, amelyek rendeltetése elsősorban a technológiai folyamatok és a gyártás automatizálása. Lényegesen javul a fogyasztóknak szállított számítógépek és más berendezések minősége.

Háromszorosára kívánjuk növelni a mikroprocesszor-gyártást, lehetővé téve, hogy áttérjünk a műszaki eszközök tömeges, kiterjedt alkalmazására a műszerekben, a technológiai berendezésekben, a gépekben és a szállítási eszközökben. A gépkocsikban való alkalmazásuk például mintegy 10—15 százalékos üzemanyag-megtakarítást tesz lehetővé.

A fémfelhasználás hatékonysága nagymértékben függ attól, milyen mennyiségben hozunk létre és vezetünk be a termelésbe új, korszerű, kevés hulladékkal járó technológiákat. Ehhez műszaki szempontból részletesen elemezni kell az adott gép, mechanizmus, berendezés vagy más technikai eszköz létrejöttének teljes folyamatát — az előgyártmány előállításának módjától kezdve egészen az utolsó műveletekig és a késztermék ellenőrzéséig.

A „Főirányok” az új, *korszerű szállítási módok* jelentős fejlesztését is előirányozzák. Rendkívül kényelmes és gazdaságos például a pneumatikus szállítás, amely a gépkocsik egy jelentős hányadát helyettesítheti, részben könnyítheti a vasúti szállítás terheit, amikor építőanyagokat, szenet, ércet vagy mezőgazdasági terményeket kell kisebb távolságokra szállítani.

A csővezetékes és a konténeres szállításokon kívül egyéb korszerű szállítási módok széles körű bevezetésére is megvannak a lehetőségek. Ilyenek például az iszapvezetékek, a szállítószalag-vonatok, a mágneses függővasutak.

A műszaki-tudományos haladás felgyorsulása szükségessé teszi, hogy szorosabb kapcsolatok alakuljanak ki a tudomány és a termelés között. A tudomány akkor válik közvetlen termelőerővé, a gazdasági fejlődés fő tényezőjévé, ha a tudományos-műszaki forradalom vívmányait szervesen egyesítjük a szocialista gazdasági rendszer előnyeivel.

A tapasztalatok szerint a fejlődés jelenlegi szakaszában a termelés műszaki tökéletesítésének sikerét az határozza meg, hogy mennyire hatékonyak a tudomány és a termelés közötti kapcsolat szocializmusra jellemző formái.

Az új technika kidolgozásának, létrehozásának és üzembe helyezésének a közelmúltig érvényben levő szervezési formái — amikor egyes szervezetek tudományos kutatásokat folytatnak, más szervezetek elvégzik a tervezést,

és elkészítik a kísérleti példányokat, megint más szervezetek pedig kidolgozzák a technológiát — nem felelnek meg sem a termelőerők egyre magasabb színvonalának, sem a termelés-szervezés új formáinak. Ezért nyúlik indokolatlanul hosszúra az új technikai eszközök és technológiák kidolgozása.

A tudományos kutatás és a termelés közötti folyamat időbeli elhúzódása azzal is magyarázható, hogy a kutatóintézetek, a tervezővállalatok és a kísérleti termelési ágak elég gyengén vannak ellátva berendezésekkel, rossz a műszerezettségük, kevés szerszám és automatizálási eszköz áll rendelkezésükre. Még mindig vannak hiányosságok a műszaki-tudományos haladás irányításában és tervezésében. A minisztériumok és a főhatóságok nem eléggé érdekeltek abban, hogy elsősorban a tudományos és műszaki fejlesztési terveket hajtsák végre.

A tudomány és a termelés szervezeti elkülönültsége kedvezőtlenül hat fejlődésünkre. Számos — különösen kisebb — vállalatnak nincs lehetősége a tudományos eredmények kihasználására. Ezért elvi jelentőségű a szervezés megjavítása. A műszaki-tudományos haladás tervezését szorosan össze kell hangolni az irányítási szervezet tökéletesítésével.

Szorosabb együttműködést kell kialakítani a tudományos intézetek és a termelőegységek között. Olyan szervezési formákat kell létrehozni, amelyek biztosítják, hogy a műszaki és a tudományos újítások a lehető leg-rövidebb idő alatt jussanak el az elgondolástól az üzembe helyezésig.

Az ipari termelés fokozottabb összpontosítása és az egyesületekre való áttérés kedvező lehetőségeket teremt az új technika gyorsabb ütemű létrehozásának, bevezetésének és alkalmazása ésszerű megszervezésének távlati tervezése számára. Az új ötéves tervben több tucat nagy műszaki-tudományos célprogram megvalósítását irányozzuk elő.

A komplex műszaki-tudományos programok lehetővé teszik, hogy át-terjünk a kutatási és termelési ciklus egységes, átfogó tervezésére. Egységes tervdokumentumokat s a ciklusban részt vevő egységek munkájának végeredményét és ezek összekapcsolódását jellemző mutatórendszert dolgozunk ki. Meggyorsíthatjuk az új technika kidolgozását és bevezetését azzal, ha a műszaki-tudományos haladás egységes irányítási rendszerében felszámoljuk a főhatóságok közötti gátló tényezőket.

A gépipar sikeres fejlesztése előmozdítja a munka műszaki ellátottságának fokozását, anyagi és műszaki alapul szolgál a hatékonyabb termeléshez és a lakosság közszükségleti cikkekkel való ellátásához.

E tényezők és az ország védelmi képességének biztosítása együttesen teszik szükségessé a gépipar elé tűzött feladatok megvalósítását. Legalább 1,4-szeresére kell növelni a gépipar termelését, javítani kell a műszaki színvonalat, fokozni kell a gépek, a berendezések és a műszerek termelékenységét és gazdaságosságát, mert így lehet csökkenteni az egységnyi termékre jutó munkaerő- és anyagráfordításokat mind az adott technikát felhasználó ágazatokban, mind magában a gépiparban.

Mintegy kétszeresére kívánjuk felgyorsítani az 1970-es években elért ütemhez képest a gyártott termékek megújítását. A termékek gyorsabb megújítása és az elavult technika gyártásának megszüntetése lehetővé teszi, hogy fokozzuk az új, korszerűbb berendezések gyártását. Számos gépipari ágazatban hoznak létre és helyeznek üzembe olyan elvileg új technikát és technológiát, amely lehetővé teszi a késztermékgyártás költségeinek jelentős

csökkentését, a termékek minőségének javítását és élettartamuk meghosszabbítását.

Az új ötéves tervben a gépek és a berendezések műszaki színvonalának javítása végett fokozott ütemben fejlesztjük a különféle technikai és technológiai folyamatokat irányító automatizálási eszközök, a hidraulikus és pneumatikus berendezések gyártását.

Tovább kívánjuk tökéletesíteni a szerszámgépgyártás szerkezetét. A nagy pontosságú precíziós gépek aránya az 1980. évi 8 százalékról 1985-ig 10 százalékra, a programvezérlésű szerszámgépeké 3-ról 10, az automatáké és félautomatáké 31-ről 51 százalékra nő.

A gépellátás javítása végett fokozott ütemben kívánjuk növelni a különféle korszerű forgácsolóeszközök gyártását.

1981—1985-ben lényegében befejezzük az építőipari, a talajjavítási és a fakitermelési munkák komplex gépesítésére szolgáló géprendszer létrehozását. Mintegy másfélszeresére bővül a mezőgazdasági géprendszerbe tartozó műszaki eszközök nómenklatúrája.

Komplex gépek és berendezések kidolgozására és üzembe helyezésére kerül sor a bányászatban, ezen belül a szénbányászatban, a műtrágyagyártásban és az építőanyag-gyártásban, a könnyűiparban és az élelmiszeriparban, a vaskohászatban, a színesfémkohászatban és egyéb népgazdasági ágazatokban.

A gépipar által létrehozott technika alkalmazásával a dolgozók létszámának bővítése nélkül növeljük a termelést a kőolajbányászatban, a gáztermelésben és a szénbányászatban, a petrokémiában, a könnyűiparban, az élelmiszeriparban és számos egyéb ágazatban.

Az új ötéves tervben még nagyobb jelentősége lesz az emelő-, szállító-, rakodó- és raktározási munkák komplex gépesítésének és automatizálásának. Öt év alatt másfélszeresére kívánjuk növelni az általános rendeltetésű emelő-szállító, rakodó- és raktározási munkákat gépesítő eszközök gyártását. Az új, termelékeny technika népgazdasági bevezetése lehetővé teszi, hogy az emelő-szállító, rakodó- és raktározási munkák 80—85 százalékát 1985-re gépesíteni tudjuk. (Jelenleg ez az arány 68—70 százalék.)

Nagy jelentőséget tulajdonítunk a mezőgazdaság korszerű munkaeszközökkel való ellátásának. A traktor- és a mezőgazdasáigép-gyártásban, az állattenyésztési és a takarmányozási gépek gyártásában a fő célunk, hogy elősegítsük a mezőgazdasági termelés folyamatosságát, maximális munkaerő-megtakarítást érjünk el, növeljük a mezőgazdasági termékek előállítását és csökkentjük a veszteségeket.

Olyan traktor- és géppark létrehozását irányozzuk elő, amellyel 25 helyett 18 nap alatt elvégezhető az őszi szántás, 6—8 helyett 5 nap alatt a gabonavetés, és az egyszerre érő kalászosok betakarítása 13—15 nap helyett 9—10 napot venne igénybe.

1985-re a gabonafélék, a gyapot és a cukorrépa szántása és vetése, a gabonafélék és a kukorica magbetakarítása, a burgonyavető és a takarmányok előkészítése és elkészítése 100 százalékosan, a zöldségfélék vetése, ültetése és sorközi megmunkálása, valamint a gyapotszedés 80—90 százalékban gépesítve lesz. Lényegében befejeződik az állattenyésztő telepeken és a baromfityenyésztő telepeken az etetés, az itatás és az almozás gépesítése. Az etetés gépesítése a szarvasmarha-telepeken 65, a sertéstelepeken pedig 85 százalékos lesz.

Több mint kétszeresére kívánjuk növelni a dieselmotoros gépkocsik gyártását; a teherautó-gyártásban részarányuk eléri a 33 százalékot, míg 1980-ban csak 19 százalék volt.

A gépipar tehát jelentős hatást gyakorol az egész népgazdaság fejlődésére. Meg kell jegyeznünk, hogy egyes gépipari ágazatokban még korántsem kielégítő a helyzet. Óriási jelentőséget tulajdonítunk a gépiparnak, és komoly intézkedések szolgálják a szovjet ipar e rendkívül fontos ágazatának további erősítését. Az erőfeszítések mindenekelőtt arra irányulnak, hogy gyorsabb legyen a műszaki felújítás, fokozódjék a szakosítás és a koncentráció, javuljon a gyártott gépek és berendezések műszaki színvonala.

A tervezés tökéletesítése és szerepének fokozása a társadalmi termelés intenzívebbé tételében

Az egyre növekvő méretű társadalmi termelés, a bonyolultabbá váló közgazdasági összefüggések, a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásával kapcsolatos feladatok és az intenzifikálás előtérbe kerülése új követelményeket támaszt a népgazdasági tervezéssel és az irányítással szemben.

A XXVI. kongresszuson a Központi Bizottság beszámolójában elhangzott: „Az előttünk álló problémák megoldása, a rendelkezésünkre álló lehetőségek kiaknázása nagymértékben függ a népgazdaság irányításának színvonalától, a tervezés és az irányítás színvonalától. Ezzel nyilván tisztában van minden gazdasági vezető, minden pártmunkás.”³

A tervirányítási rendszer feladata, hogy biztosítsa a népgazdaság rendelkezésére álló eszközök ésszerű kihasználását, támaszkodjon az intenzív növekedési tényezőkre, szélesebb körűen vezesse be a termelésbe a műszaki-tudományos eredményeket és a korszerű tapasztalatokat. Mindez szükségessé teszi a tervezés tudományos színvonalának további emelését. Ez mindenekelőtt az Állami Tervbizottságra vonatkozik. Az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa nemrégiben határozatot hozott a Tervbizottság munkájának javításáról. A határozat feltárta a Tervbizottság munkájának hiányosságait, és intézkedéseket hozott kiküszöbölésükre. A Tervbizottsággal szemben a legfontosabb követelmény az, hogy javítsa a távlati, valamint az éves gazdasági és társadalmi fejlesztési tervek kidolgozásának minőségét, a népgazdasági tervezés módszerét és megszervezését, a mérlegmunkák és a tervösszefoglaló munkák színvonalát. Készítsen mélyebb elemzéseket az ország gazdasági fejlődéséről, s az állami tervekben dolgozzon ki, illetve tükrözzön olyan intézkedéseket, amelyek biztosítják a gazdaság arányos és lendületes fejlődését, a népgazdaság „szűk keresztmetszeteinek” felszámolását és a rendelkezésre álló tartalékok lehető legteljesebb kihasználását.

A Tervbizottság megbízást kapott arra, hogy irányítsa a minisztériumok, a főhatóságok és a szövetséges köztársaságok munkáját a távlati és a folyó tervjavaslatok, valamint a célprogramok és a komplex programok kidolgozásával kapcsolatban.

Jelentősen kibővültek a Tervbizottság feladatai a területi tervezésben és a termelőerők területi elhelyezésében is. Ennek célja a szövetséges köz-

³ Az SZKP XXVI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 63. l.

társaságok gazdaságának és a gazdasági körzeteknek a komplex fejlesztése és a területi termelőkomplexumok tervezésének megszervezése.

A Tervbizottságnak jelentős munkát kell végeznie a gazdasági és társadalmi fejlesztési tervek teljesítésének jobb ellenőrzésében, a feltárt hiányosságok megszüntetésére vonatkozó javaslatok előkészítésében a termelés hatékonyságának fokozása végett is.

A párt és a kormány újabb kedvező feltételeket teremtett a Tervbizottság munkájához. A tervezés tökéletesítésének intézkedésrendszere az alábbi feladatok elvégzésére irányul:

— Javítani kell a kölcsönösen összehangolt távlati és folyó tervek rendszerének kidolgozását.

— Nagyobb szerepet kell kapnia a célprogram-tervezésnek és a komplex programoknak a jelentős műszaki-tudományos, gazdasági és társadalmi problémák megoldása során.

— Optimális összhangot kell biztosítani az ágazati és a területi tervezés között.

— Mélyrehatóbban kell feltárni a társadalmi problémákat.

Így érhető el a tervek arányosságának és kiegyensúlyozottságának javítása, a hatékonyság fokozása, a munka minőségének javítása, így lehetnek jobbak a végső eredmények, és így elégíthetjük ki jobban a növekvő társadalmi és egyéni szükségleteket.

A „Főirányok”-nak egy külön fejezete: „Az irányítás tökéletesítése és a gazdálkodás színvonalának javítása valamennyi gazdasági egységnél”. Az itt megjelölt feladatok az új öt éves terv sikeres megvalósítását célozzák. Mindenekelőtt a gazdasági mechanizmus tökéletesítésével biztosítani kell a termelés hatékonyságának fokozására és a munka minőségének javítására kidolgozott komplex intézkedések bevezetését. Az intézkedésrendszer részei: az irányítás szervezetének, a munkastílusnak és -módszereknek a javítása; a dolgozók kezdeményezőkétségének, alkotótevékenységének fejlesztése a gazdaságirányításban; a takarékosági rendszer megszilárdítása; az ország gazdasági és társadalmi fejlesztésére vonatkozó párthatározatok teljesítése, a gazdaság intenzív fejlesztésre való áttérésének befejezése.

A tervezésben folyik a komplex népgazdasági célprogramok, a műszaki-tudományos fejlesztési programok kidolgozása és a regionális problémák megoldása.

Az iparban befejezéséhez közeledik új, a társadalmilag szükséges ráfordításokat és a termékek használati értékét jobban figyelembe vevő nagykereskedelmi árak kidolgozása. Az áraknak nagyobb szerepük lesz a műszaki-tudományos haladás gazdasági ösztönzésében, a termelőalapok észszerűbb kihasználásában, az anyag-, tüzelőanyag- és energiatakarékosságban.

Az 1981. évi terv és az új öt éves terv kidolgozása teljes egészében az új módszerek, metodikai útmutatások és tervmutatók alapján történik.

A tervezés javításának azért van elsődleges jelentősége, mert éppen a tervrendszeren keresztül biztosítható a termelőerők dinamikus és arányos fejlesztése, az újratermelési folyamat elemei közötti egyensúly megteremtése és szakaszainak összehangolása. Szem előtt tartva az SZKP gazdaságpolitikájából adódó távlati és operatív gazdasági, valamint társadalomfejlesztési feladatokat, a hangsúlyt a gazdaság fokozottabb intenzifikálását szorgoló tervezési intézkedésekre kell helyezni.

A kölcsönösen összehangolt tervszámítási rendszerek — a 20 éves műszaki-tudományos fejlesztési komplex program, a „Főirányok”, az ötéves és az éves tervek — kidolgozása lehetőséget ad arra, hogy komplex módon oldjuk meg a kérdést, és kialakítsuk a jelentős népgazdasági eredmények elérésének leghatékonyabb útjait.

Kiemelt figyelmet kell fordítani a tervezési mechanizmusoknak azokra az egységeire és területeire, amelyek a X. ötéves terv tapasztalatai szerint megnehezítették a termelés hatékonyságának következetes növelését. Itt elsősorban arról van szó, hogy egyes termelési ágak és ágazatok fejlesztése nem kapcsolódott egymáshoz.

A termelőerők arányos és dinamikus fejlesztésének megalapozásában nagy jelentősége van a hosszú távú tervtanulmányoknak, a műszaki-tudományos haladásban érvényesülő hosszú távú tendenciák figyelembevételének.

A tapasztalatok szerint a tervet megelőző ágazati tervezetek nem mindig összehangoltak, ezért nehezen használhatók a távlati javaslatok megalapozásához.

A népgazdasági ágak és ágazatok fejlesztési és területi elhelyezési sémáinak kidolgozásával kapcsolatban most bevezetett eljárás lehetőséget ad arra, hogy már a tervet megelőző megalapozások során is céltudatosabban alakíthassuk a nagy ágazatközi problémák leghatékonyabb megoldási változatait. Ehhez azonban az kell, hogy az ágazati minisztériumok és a főhatóságok aktívabb hosszú távú műszaki-tudományos és tervgazdasági kapcsolatokat alakítsanak ki egymás között; átfogóbban és pontosabban tanulmányozzák a kölcsönös igényeket és lehetőségeket a közelebbi és a távolabbi jövőre nézve is.

Az egész tervezési folyamatban figyelembe kell venni, hogy az egyensúly nem öncél, hanem a gazdasági fejlődés hatékonyságának és ezen keresztül a népjólét fokozásának eszköze. Más szóval, állandóan törekednünk kell arra a leghatékonyabb egyensúlyra, amely a korszerű népgazdasági arányok kialakításának politikájára támaszkodik, és megfelel a műszaki-tudományos haladás követelményeinek és lehetőségeinek. De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az egyensúly csak akkor ösztönzi a hatékonyságot, ha az ésszerű arányok kölcsönös kapcsolata kiterjed az újratermelési folyamat valamennyi szakaszára.

Az „egyensúly” és a „hatékonyság” fogalma között kölcsönös összefüggés van. A gazdaság dinamikus és hatékony fejlesztésének döntő tényezője, hogy az arányokat az ország fő gazdasági és társadalmi fejlesztési céljainak megfelelően tökéletesítsük, valamint hogy az egyensúlyi mechanizmus ezeket kellőképpen kifejezésre juttassa és alátámassza. A termelés hatékonyságának növelése pedig tulajdonképpen kibővíti az érvényesülő struktúrapolitika lehetőségeit, lehetővé teszi a jobb népgazdasági arányokat, és kiküszöbölhetővé a gyakorlati tervezésben az egyensúly biztosításának ésszerűtlen módszereit.

A jelenlegi szakaszban gyökeresen meg kell változtatni a dinamikus egyensúlyt megteremtő módszereket. Következesebben kell áttérnünk a különféle mérlegek széles skálájáról az olyan egységes, komplex mérlegszámításokra, amelyek biztosítják a Szovjetunió alapvető társadalmi és gazdasági fejlesztési mutatóinak több variánsban történő feldolgozását.

A tervezés és a gazdálkodás színvonalának emeléséről szóló párthatáro-

zatok megvalósításának fontos iránya az ún. program módszer alkalmazása a tervszerű népgazdaság-irányítás folyamán. Ezt az teszi szükségessé, hogy napjainkban a tervirányítás olyan körülmények között történik, amikor egyre mélyül a munkamegosztás, és egyre bonyolultabbakká válnak a gazdasági kapcsolatok. E körülményeket teljes egészében figyelembe lehet venni akkor is, amikor a program módszert a nagy igényű tervfeladatok megfogalmazására és megvalósítására használjuk fel. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy hatékonyabban hangolhassuk össze a tervirányítási rendszer különféle egységeinek tevékenységét.

A program módszer egyesíti magában a szocialista tervezés rendkívül fontos elveit. Ilyen például a terv legfontosabb részének kiemelése, a terv komplex jellege és célra irányultsága, a tervfeladatok címre szóló meghatározása és a végrehajtásukhoz szükséges források biztosítása. A komplex célprogramok előmozdítják a legfontosabb fejlesztési problémák hatékony megoldását. E módszer lehetővé teszi, hogy a népgazdasági célok rangsora a gyakorlatban is érvényesüljön: a felvetett problémák egymással kölcsönösen összefüggő aspektusai komplex módon mérlegelhetők, a tervfeladatok célok, források, határidők és megvalósítók szerint összehangolhatók legyenek. A programok és maga a program módszer is éppen ezekben az években válnak majd a népgazdasági tervezési és irányítási rendszer szerves és elvi szempontból fontos részévé.

A XI. ötéves tervben számos nagy, komplex program megvalósítását irányozzuk elő. E programok némelyike számára az új ötéves terv a lendületes megvalósítás folytatásának időszaka lesz. Folytatódni fog például az olyan közismert, nagy volumenű programok megvalósítása, mint az OSZSZSZK nem feketeföldi területeinek mezőgazdasági fejlesztése, a nyugat-szibériai kőolaj- és földgázkomplexum hasznosítása stb. Az ötéves terv feladatai között az említett programok kulcsfontosságúak. Sikeres megvalósításuktól függ sok szempontból az egész terv sikere.

Emellett új programokat is kidolgozunk napjaink égető társadalmi és gazdaságfejlesztési problémáinak megoldására. Most folyik a megbízható élelmiszer-ellátás feltételeinek megteremtését célzó élelmiszerprogram kidolgozása.

Az új ötéves terv és az 1990-ig szóló hosszú távú terv legfontosabb programjai közül megemlítendőek: az anyagtakarékossági program, a legfontosabb ásványi források komplex kihasználásának, a tüzelőanyag- és energiaforrások hatékonyabb felhasználásának, az új iparcikkek iránti lakossági igények kielégítésének, az ésszerű fémfelhasználás biztosításának és az állattenyésztés megbízható és kiegyensúlyozott takarmánybázisa létrehozásának programja.

A tervekben szereplő komplex programok többségükben ágazatközi programok, vagyis egyidejűleg több össz-szövetségi főhatóság erőinek egyesítését és összehangolását feltételezik a közös népgazdasági cél elérésére. Ezért e programok társteljesítőinek munkáját pontosan kell koordinálni, és a társteljesítőeknek a feladatokat a kitűzött határidőre teljes egészében el kell végezniük.

A szovjet gazdaságnak egységes népgazdasági komplexumként való sikeres fejlesztése megköveteli, hogy a tervirányítási rendszerben hatékonyan összehangoljuk az ágazati és a területi tervezést. Hazánk népgazdasága óriási területen fejlődik, egyre újabb, nagy forrásokban gazdag körzeteket

hasznosítunk gazdaságilag; fokozódik a területi munkamegosztás, és mélyülnek a gazdasági kapcsolatok. A népgazdasági tervezésnek kell gondoskodnia a területi kapcsolatok és arányok egységes rendszerében egyesített valamennyi köztársaság és gazdasági körzet komplex fejlesztéséről. Rendkívül időszerű mind a már kialakult, mind az új körzetek komplex fejlesztése és szakosítása. Tervszerűen és fokozott ütemben kerülnek hasznosításra az ország keleti és északi körzeteinek természeti kincsei.

A gazdasági körzetek komplex fejlesztése szempontjából nagy jelentősége van azon előirányzatnak, hogy a szövetséges köztársaságok és az autonóm köztársaságok minisztertanácsai és a tanácsok végrehajtó bizottságai dolgozzanak ki ötéves és éves összesített termelési terveket a helyi építőanyagokra és a közszükségleti cikkek gyártására vonatkozóan, készítsenek terveket a lakás-, a kommunális, a kulturális és a szolgáltatási építkezésekre.

A nagyobb hatékonyság és a gazdasági növekedés elérésében jelentős szerepet játszik az a céltudatos és sokoldalú munka, amelyet a tervcélok és a mutatók rendszerének további javítása, a minisztériumok, az egyesületek (vállalatok) és a szervezetek tevékenységét értékelő gazdasági normatívák és kritériumok javítása, valamint a gazdasági ösztönzők jobb alkalmazása céljából végzünk.

A gazdaságirányítás minden szintjén jóváhagyott mutatóként tervezzük a normatív tiszta termék növekedését, egyes ágazatokban pedig az összehasonlítható áron számba vett árutermék növekedését. Ez lehetővé teszi, hogy pontosabban meghatározzuk, mennyivel járultak hozzá az egyes munkakollektívák a nemzeti jövedelem növeléséhez. Ennek nagy előnyei vannak a termelékenység szabályozásában.

A beruházstervezés módszerei azt célozzák, hogy fokozódjék a beruházások hatékonysága, gyorsuljon meg a termelőkapacitások és a létesítmények üzembe helyezése, csökkenjen az új építkezések és a befejezetlen építkezések száma.

Az arányos mezőgazdasági termelést biztosítandó, összehangoljuk a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisának, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágaknak, a mezőgazdasági termékek tárolásának és szállításának fejlesztését.

A munka tervezése a termelékenységi mutató figyelembevételével történik, a normatív tiszta termék alapján. Hosszú távú bérnormatívákat vezetünk be, egy rubel termelési értékre számítva. Az ötéves tervre ezeket éves bontásban állapítjuk meg. Ennek következtében szorosabb lesz a kapcsolat a termelési volumen és a bértömeg között, a dolgozók és a dolgozókkollektívák bére nagyobb mértékben függ majd a termelékenység növekedésétől és a munka végeredményének javulásától.

Az egész tervezőmunkának tudományosan megalapozott műszaki-gazdasági normák és normatívák rendszere szerint kell folynia. Ezek a normák és normatívák az egyes munkafajtákra, munkaerő-ráfordításokra, nyersanyagokra, anyagokra, tüzelőanyagokra és energiaforrásokra vonatkoznak, egyes normatívák pedig a termelőkapacitások kihasználását és a fajlagos beruházásokat érintik.

Köztudott, hogy a terv teljesítése során a gyakorlatban gyakran találkozunk hiányosságokkal és aránytalanságokkal. Ezért fontos, hogy az ötéves terv mint a gazdasági tevékenység szervezési alapja nagyobb szerepet kapjon. A minisztériumok, a főhatóságok és tudományos szervezeteik feladata

most tehát az, hogy tökéletesítsék a tervmutatókat, és differenciálják a tevékenységek értékelésének kritériumait úgy, hogy ezek hatásosan ösztönözzenek a termelés növelésére, hatékonyságának fokozására, a termékek iránti igények mind teljesebb kielégítésére.

Komoly feladat a terv kidolgozásának jobb megszervezése és teljesítésének jobb ellenőrzése. A párt dokumentumok hangsúlyozzák, hogy minden gazdasági döntést átgondolt, pontos szervezési intézkedésekkel kell alá támasztani.

A szovjet tervgazdaság a szocialista világrendszer vezető eleme. A XI. ötéves tervben sokoldalúan továbbfejlődnek majd kölcsönösen előnyös kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolataink a testvéri szocialista országokkal, elmélyül a szocialista gazdasági integráció a KGST-tagállamokkal. A közös tervezőtevékenység, a népgazdasági tervek koordinálása lehetőséget ad arra, hogy a most megkezdődött ötéves időszakban következetesen folytassuk országaink hosszú távú együttműködési célprogramjainak megvalósítását, amelyek arra irányulnak, hogy megoldjuk a tüzelőanyag- és energiaellátás, a gépipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a közszükségleti cikkek gyártásának legfontosabb problémáit. Folytatni fogjuk a kétoldalú hosszú távú gyártásszakosítási és kooperációs programok megvalósítását is.

Jelenleg tehát minden objektív feltétel adott ahhoz, hogy az egész gazdasági rendszer fokozatosan és céltudatosan áttérjen az intenzív fejlődés útjára. Ennek a bonyolult, de teljesíthető feladatnak a megoldását kell első sorban irányadónak tekinteni az irányítási rendszer valamennyi szervének munkája során.

A XXVI. kongresszus határozatai a párt és az egész szovjet nép harcos akcióprogramjával szolgálnak. A hazánkban most megkezdődött ötéves időszak a szocializmus előnyeinek új, meggyőző bizonyítéka lesz, fontos előrelépést jelent a kommunizmus felé vezető úton. Az új ötéves terv sikeres teljesítése biztosítani fogja az ország gazdasági erejének további növekedését, a nép életszínvonalának emelkedését, a szovjet állam védelmi erejének megfelelő szinten tartását, tovább növeli a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét, elősegíti a szocialista világrendszer megszilárdulását, a békéért és a társadalmi haladásért küzdő erők összekovácslódását.

Az innováció néhány személyi tényezőjéről

A gazdasági növekedés jelenlegi és várható lelassulása a technika világméretű haladását — minden valószínűség szerint — nem lassítani, hanem éppen gyorsítani fogja. Ugyanazok a körülmények — a nyersanyag- és energiaszűkösség, a környezeti ártalmak kritikussá vált mértéke stb. —, amelyek a termelés növekedését lassítják, a technika fejlődését gyorsíthatják. A világpiacon versenynak — még inkább, mint eddig — a műszaki fejlődés lesz a meghatározó tényezője. Az elmúlt évtizedekben műszaki lemaradásunk, a fejlett ipari országokhoz viszonyított technikai rés az iparban növekedett, ezen belül a műszaki fejlődést hordozó és közvetítő ún. progresszív ágazatokban az átlagosnál is gyorsabban nőtt. A felzárkózás alapfeltétele a műszaki alkotótevékenység kibontakoztatása, az ezt gátló akadályok leküzdése¹. Az egyik ilyen gátló körülmény a műszaki alkotómunkát végzők hiányos érdekeltsége ebben a folyamatban.

A keresetek színvonala

A műszaki alkotómunkát végzők keresete, anyagi helyzete világviszonylatban lényegesen kedvezőbb az átlagosnál, sok helyütt kiemelkedő. A fejlett tőkésországokban keresetük többszörösen meghaladja a rutinmunkát végzőkét. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Egy másik forrás szerint az ipari munkások átlagos havi bruttó bére az NSZK-ban 1976-ban 1652 DM volt, ugyanakkor a kezdő képesített mérnöké 2500 DM, a diplomás mérnöké pedig 2910 DM. (Forrás: VDI Nachrichte, 1977. 38. sz.) Franciaországban, Párizs körzetében a hetvenes évek közepén a mérnökök átlagosan a minimális bér 5,8-szeresét, vidéken az 5,5-szeresét keresték. Ugyancsak Franciaországban 1975-ben a mérnökök átlagkeresete a szakmunkások átlagkeresetének 3,12-szorosát, a betanított munkásokénak 3,66-szorosát, a segédmunkásokénak pedig 4,44-szorosát tette ki. (Forrás: Les salaires dans l'industrie, le commerce et les services en 1975. Les collections de l'INSEE, N 82, 1980. február.) Az Egyesült Államok feldolgozó iparában a mérnökök az átlagos munkáskereset kb. kétszereséhez jutnak.

A magasabb és az alacsonyabb képzettségű dolgozók keresetének különbsége világszerte csökkenő, ami természetesen a mérnökök relatív hely-

¹ A cikk „A műszaki alkotótevékenység kibontakoztatásának feltételei és tényezői” című OMFB-tanulmány felhasználásával készült. A tanulmányt készítették: Falusné Szikra Katalin, Bánsági Pál, Bihari Péter, Nyikos László, Tóthné Sikora Gizella és Tóth Árpád. A tanulmány kidolgozását Jávorka Edit koordinálta.

zetére is hat. Ez az irányzat azonban nem egyenes vonalú, helyenként és időnként erőteljes ellenhatás érvényesül. Ezt tapasztalhattuk például 1970 és 1976 között az NSZK-ban: miközben az ipari munkások nominális keresete átlagosan 47 százalékkal nőtt, a mérnököké 63 százalékkal. Nagy-Britanniában 1974-ben a fizikai dolgozók keresete a villamosmérnökök keresetének 69,4 százalékát tette ki, 1977-ben 66,8 százalékát. (Forrás: New Earnings Survey, 1974. és 1977., D rész.) A Szovjetunióban a munkások átlagbére a legutóbbi időben is gyorsabban emelkedett, mint a mérnököké vagy a technikusoké, és néhány ágazatban (például a gépiparban) elérte az utóbbiakét. Ezt azonban a szakemberek kedvezőtlen jelenségnek tekintik, és szükségesnek tartják, hogy a jelenlegi tervidőszakban a műszaki dolgozók keresete nőjön gyorsabban.²

1. sz. táblázat

**A 45 éves férfiak havi bruttó keresete az NSZK-ban,
néhány foglalkozásban
(1975)**

Megnevezés	Kereset DM-ben
Szakképzetlen segédmunkás	1650
Betanított lakatos	1800
Lakatos szakmunkás	2100
Mester (művezető)	2700
Gépésztechnikus	2900
Képesített gépészmérnök	3700
Diplomás gépészmérnök	4800
Doktorált gépészmérnök	6000

Forrás: Grätz, F.: Wer verdient was? Einkommen, Löhne und Gehälter von A—Z. Lexika Verlag, 1976.

Hazánkban a műszaki értelmiség relatív bérszintje szinte folyamatosan és rendkívül gyors ütemben csökkent.³ (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A felszabadulás utáni első fizetésrendezések kifejezetten célul tűzték is ki a tőkés rendszerben kialakult nagy kereseti különbségek — ezen belül a szellemi és a fizikai foglalkozásúak közötti kereseti különbségek — jelentős mérséklését. A stabilizáció első hónapjai után, 1946 októberében a mérnökök és a munkások átlagos havi keresete közötti arány 2,7—2,8 volt. A továbbiakban folytatódott a kiegyenlítődsé irányzata. A munkabérek emelkedése az ipar minden területén lényegesen gyorsabb volt, mint a mérnökök vagy a műszaki alkalmazottak fizetésének növekedése. (A műszaki alkalmazottak köre kiterjed a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező műszaki dolgozókra, ezen belül a vezetőkre is.) 1949 és 1956 között az ipari munkások átlagos havi keresete 92 százalékkal nőtt, miközben a műszaki alkalmazottaké csak 52 százalékkal. Az 1957. március 1-i általános bérrendezés során az ipari munkások átlagos havi keresete 20,4 százalékkal, a műszaki alkalmazottaké pedig 11,8 százalékkal emelkedett. Ekkor a beosztott mérnökök keresete már

² Lásd Rzsesevszkij V.: Hozajsztvennij mehanyizm i fondi ekonomicseszkoivo sztyimulirovanyija. Szocialisztjicseszki Trud, 1979. 10. sz.

³ A történeti áttekintésben és a jelenlegi magyar keresleti viszonyok elemzésében nagymértékben támaszkodtam Tóthné Sikora Gizella „Az ipari nagyvállalatoknál alkotómunkát végző műszakiak ösztönzése” című OMF B-rész tanulmányára.

csak kb. 30 százalékkal haladta meg a vasipari szakmunkások átlagos keresetét. A műszaki dolgozók keresete azonban így is kedvezőbb volt más értelmiségi csoportokénál. A beosztott mérnökök keresete magasabb volt az orvosokénál, tanárokénál, közgazdászokénál. 1964-ig a műszaki alkalmazottak és a fizikai dolgozók keresete minimális mértékben — 1—2 százalékkal — közeledett egymáshoz, 1967-re a kereseti különbségek kismértékben nőttek, majd 1971-ig — az új gazdaságirányítási rendszer differenciáltabb jövedelempolitikájának hatására — jelentősen nagyobbodtak, a műszaki alkalmazottak keresete átmenetileg lényegesen gyorsabban nőtt a munkásokénál (mindenekelőtt a részesedési alap differenciált, a magasabb beosztásúak számára kedvezőbb felosztása következtében). Az 1972. novemberi KB-határozat nyomán azonban ez az irányzat megfordult. Ez a határozat az extenzív fejlesztés körülményei között állandósult nagymértékű munkaerőhiány (különösen a fizikai munkaerő hiánya) s az ebből következő hiánypszychózis légkörében született. Hatására 1973-ban a nagyüzemi munkások és a köz-

2. sz. táblázat

Az iparban foglalkoztatott műszaki alkalmazottak^a keresete a munkások keresetének százalékában

Év	A műszakiak keresete a munkáskeresetek százalékában	Év	A műszakiak keresete a munkáskeresetek százalékában
1938	301	1970	151
1949	195	1975	148
1955	172	1976	144
1958	158	1977	141
1960	157	1978	139
1964	154		

Forrás: KSH Időszaki Közlemények, 1966. 14. sz. A lakosság jövedelmeinek alakulása 1950–1980. KSH, 48. 1. Foglalkoztatottság és kereseti arányok. KSH, különféle évfolyamok.]

a) A műszaki alkalmazottak köre nem azonos a mérnökökével, kiterjed a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező műszaki dolgozókra is.

vetlen termelésirányítók (művezetők) jelentős központi béremelésben részesültek, amelyből az egyéb vállalati szakemberek — köztük a műszaki alkotómunkát végzők — kimaradtak. 1974-ben kizárólag a nem üzemi szférában foglalkoztatott kutatók és kutatói segéderők körében hajtottak végre átlagosan 24 százalékos központi béremelést. 1975-ben, az ipari munkások keresetét 100-nak véve, a felsőfokú végzettségű beosztott szakalkalmazottak keresete 135-öt tett ki, és a legmagasabban képzett (61. kategóriájú) ipari szakmunkások keresetét már csak 8,6 százalékkal haladta meg. (Forrás: Tóth Gábor: Az értelmiség kereseti viszonyairól. Munkaügyi Szemle, 1979. I—II. melléklet.)

Végeredményben a felsőfokú végzettségű vállalati szakemberek relatív keresete az utóbbi évtizedekben minden lényeges dimenzióban (az ipari munkások összességéhez, a képzett szakmunkásokhoz, a középfokú végzettségűekhez képest) nagymértékben csökkent.

1949-ben a műszaki alkalmazottak még a kétszeresét keresték az ipari munkások bérének. 1957-ben ez a különbség már csak 60 százalékot tett ki, 1975-ben 35 százalékot, 1979-ben pedig 27 százalékot.

Az állami iparban foglalkoztatottak átlagbérarányai 1979-ben 3. sz. táblázat

Megnevezés	Havi átlagbér (Ft)	A különböző foglalkoztatotti kategóriák bére a beosztott ügyintéző „A” bérének százalékában	A különböző foglalkoztatotti kategóriák bére a szakmunkás bérenek százalékában	A különböző foglalkoztatotti kategóriák bére a segédmunkás bérenek százalékában
Vezető „A”	8828	186,2	203,7	300,7
Vezető „B”	7275	153,4	167,9	247,8
Vezető „C”	6050	127,6	139,6	206,0
Irányító „A”	6564	138,5	151,5	223,6
Irányító „B”	5627	118,7	129,9	191,7
Beosztott ügyintéző „A” (felsőfokú végzettséggel)	4741	100,0	109,4	161,5
Beosztott ügyintéző „B” (középfokú végzettséggel)	3943	83,2	91,0	134,3
Betanított munkás	3393	71,6	78,3	115,6
Segédmunkás	2936	61,9	67,8	100,0
Szakmunkás	4333	91,4	100,0	147,6

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1979. KSH. 1980. 178. l.

1949-ben egy beosztott mérnök még 50 százalékkal többet keresett, mint egy esztergályos, 1957-ben 31 százalékkal, 1979-ben a nem vezető szakemberek keresete átlagosan már csak 11,6 százalékkal haladta meg a szakmunkásokét. (Reálbérben számolva a fizikai dolgozókhoz viszonyított bércsökkenés valószínűleg még nagyobb volna, mivel a fogyasztóiár-színvonal növekedése — fogyasztási szerkezetük sajátosságai miatt — a szellemi dolgozókat jobban terhelte. Ez az 1975 és 1979 közötti időszakra vonatkozóan egyértelműen kimutatható.)

A felsőfokú végzettségű szakemberek keresete 1964-ben még 43,3 százalékkal, 1971-ben 39,7 százalékkal, 1979-ben pedig már csak 20 százalékkal haladta meg a középfokú végzettségűekét.

A bérkülönbségnek ez az összezsugorodása sokkal nagyobb volt, mint a fejlett tőkésországokban, de a szocialista országok között is kirívó mértékű. Napjainkban a nem vezető állású mérnökök keresete alig haladja meg a szakmunkásokét, nemritkán alatta marad. Egy gépipari vállalatunknál például csak a 20 évnél hosszabb gyakorlattal rendelkező mérnökök átlagbére éri el a szakmunkások átlagbérét.⁴

Nemcsak a mérnökök, hanem más értelmiségi csoportok relatív anyagi helyzete is jelentős mértékben rosszabbodott az utóbbi időkben. Ez közös

⁴ Tóthné Sikora Gizella és munkatársai a hetvenes évek elején egy kohászati nagyvállalatnál ún. elégedettségi vizsgálatokat végeztek. Arra kerestek választ, hogy a mérnökök mivel és milyen mértékben elégedettek, illetve elégedetlenek a munkahelyükön. 1978-ban — egy másik vállalatnál — hasonló felmérést végeztek. A két vizsgálat eredményeit összevetve az derült ki, hogy míg a hetvenes évek első felében a mérnökök elsősorban munkájuk tartalmával voltak elégedetlenek — azzal tudniillik, hogy munkaidejük jelentős részében képzettségüket nem igénylő munkát kénytelenek végezni —, 1978-ban már a hivatali előmenetel és a jobb kereseti lehetőség hiánya volt elégedetlenségük fő oka. Ebben az eredményben természetesen véletlen körülmények is szerepet játszhatnak, de minden bizonnyal kifejezésre jut benne a megkérdoztetek relatív anyagi helyzetének a nyilvánvaló romlása is.

problémája azoknak a szellemi foglalkozásúaknak, akiknek mellékkeresetre nem nyílik lehetősége. A műszaki értelmiség körében azonban különösen nagyfokú volt ez a helyzetromlás. A közhittel ellentétben a mérnökök többségének ma már a pedagógusokénál sem kedvezőbb az anyagi helyzete. Ez utóbbiaknak több szabad idejük, kötetlenebb elfoglaltságuk következtében általában több a lehetőségük foglalkozásuk körébe tartozó, mellékjövedelmet hozó kiegészítő tevékenység végzésére.

Széles körben elterjedt vélemény, hogy különösen a kezdő mérnökök bére tarthatatlanul alacsony. A kérdés ennél bonyolultabb. Hazánkban a mérnökök keresete valóban jobban kapcsolódik a korhoz, illetve a gyakorlati időhöz, mint az iparilag legfejlettebb országokban. (Az NSZK-ban a magántőkés szektorban például a mérnökök havi keresete 40 és 50 éves koruk között magasabb, mint 50 év felett.) Mégis — hacsak vezető állásba nem kerülnek — a hosszabb gyakorlattal rendelkező mérnökök keresete is alacsony, a fiatal és idősebb mérnökök keresete közötti különbség kisebb, mint amit a központi bértarifarendszer előírányoz. A 3 ezer forint körüli kezdő bér természetesen rendkívül alacsony, de ugyancsak rendkívül alacsony a 10—15 éves gyakorlattal rendelkezők négy és ötezer forint közötti keresete. Az 1970-es évek folyamán legkedvezőtlenebbül az idősebb, hosszú gyakorlattal rendelkező mérnökök keresete alakult, bérük sokkal lassabban nőtt, mint a pályakezdőké. A pályakezdő mérnökök bérének felemelését nem oldhatjuk meg úgy, hogy a hosszabb gyakorlattal rendelkező, már érdemleges eredményeket elért mérnököké változatlan marad. A bérnek a korrallal, a szolgálati idővel való mechanikus kapcsolatát azonban valóban lazítani kellene.

A nem vezető állású, beosztott mérnököknek nemcsak az alaphére alacsony, hanem többségük a prémiumból és a jutalomból is csak csekély mértékben részesül. A prémium és a jutalom nagysága a vállalati hierarchiában elfoglalt helyhez igazodik. Egyik vidéki gyárunkban például a magasabb vezető állásban dolgozók 1979-ben alaphérük 37,5 százalékának megfelelő prémiumot és jutalmat kaptak, a termelésirányítók 18,9 százalékot, az ügyintézők 9,5 százalékot. Egy másik nehézipari vállalatunknál a vezérigazgató hatáskörébe tartozó vezetők az alaphérük 20 százalékának, az üzemvezetők 17 százalékának, az ügyintézők 6 százalékának megfelelő jutalomban és prémiumban részesültek. A vállalatok jelentős részénél az elmúlt években a beosztott mérnököket nem sorolták prémizálható munkakörökbe. Így keresetük — a kulcsfontosságú munkahelyeken, a fejlesztésben, a szerkesztésben és a gyártás-előkészítésben is — lényegében az alaphér színvonalára süllyedt.

Végeredményben annak a mérnöknek, akiből nem lesz valamiféle vezető, anyagi előmeneteli lehetősége rendkívül korlátozott. Még inkább, mint más értelmiségi csoportoknál, az anyagi helyzet érdemi javításának szinte egyetlen útja: vezető munkakörbe kerülni. Ez sok szempontból hátrányos. Először is olyanok is vezető állásba törekszenek és kerülnek, akik az ehhez szükséges adottságokkal kevésbé rendelkeznek, nem vezetőként hasznosabban tudnának dolgozni.⁵ Ugyanakkor a kutató-fejlesztő gárda sok értékes tagját

⁵ „A munkakörrel kapcsolatos identifikáció hiányának legsúlyosabb következményeivel — megfigyelésem szerint — akkor találkozunk, amikor a mérnököt jó munkája elismerése- és jutalomképpen, vezető állásba emelik ki.” (Dr. Nagy Sándor: A szellemi munka hatékonyságának fontosabb tényezői, különös tekintettel a mérnökökre. A Szilikátipari Tudományos Egyesület kiadványa. 1966. 7. 1.)

veszti így el. Ha a vezetővé válás nem megy a saját vállalatnál, többnyire megy másiknál. Ez is közrejátszik abban, hogy a nagyvállalatok ritkán rendelkeznek megfelelő színvonalú kutató, fejlesztő, tervező apparátussal, innovációs gárdával, hogy a fejlesztő-kutató részlegek „szellemi kapacitáshiányban” szenvednek. Az a körülmény, hogy a kiemelkedő teljesítmény honorálása lényegében csak valamiféle vezető munkakörbe helyezéssel vagy alacsonyabb vezetői beosztásból magasabb vezetői beosztásba kerüléssel valósul meg, fontos szerepet játszik a vezetői munkakörök elburjánzásában, szükségtelen vezető állások kreálásában. A Vasipari Dolgozók Szakszervezetének 1977-ben végzett felmérése szerint a vasipar területén a közép- és felsőfokú végzettségű szakemberek 33 százaléka valamiféle vezető vagy irányító munkakört tölt be. Hasonló a helyzet más iparágakban is.

A mérnökök általánosan is kedvezőtlen anyagi helyzete nagymértékben éppen a műszaki fejlődés, az innováció szempontjából elsődleges szerepet játszókat sújtja. A fejlesztésben, szerkesztésben dolgozó mérnökök helyzete sok vállalatnál kedvezőtlenebb, mint a termelésben dolgozóké. Ez a különbség az utóbbi években csak tovább nőtt. Míg 1975 és 1979 között a közvetlen termelésirányítók (művezetők) keresete 44,5 százalékkal, a beosztott felsőfokú ügyintézőké (akik közé a fejlesztők és a szerkesztők is tartoznak) csak 26,5 százalékkal nőtt. (A közvetlen termelésirányítók ilyen keresetnövelését a fizikai dolgozók keresetének viszonylag gyors növekedése, elsősorban a műszakpótlék bevezetése kényszerítette ki.) 1979-ben az állami iparban a közvetlen termelésirányítók összkeresetének a színvonala csaknem 20 százalékkal haladta meg a felsőfokú végzettségű, nem vezető beosztású műszaki-gazdasági ügyintézőkéét. Az iparilag legfejlettebb tőkésországokban viszont a mérnökök kb. kétszer annyit keresnek, mint a művezetők. Így például Franciaországban 1975-ben a művezetők átlagkeresete a mérnökök keresetének 49,1 százalékát tette ki. (Forrás: Les salaires dans l'industrie, le commerce és les services en 1975. Les collections de l'INSEE, N 82, 1980. február.) De például a már említett nehézipari vállalatunknál a közvetlen termelésirányítók alapbére kb. 30 százalékkal magasabb, mint az ún. kvalifikált ügyintézőké. Ezért a fiatal egyetemi végzettségű mérnökök nagy számban vállalnak művezetői munkakört, közöttük olyanok is, akiket képességük magasabb szintű műszaki feladatok megoldására tennének alkalmassá. (Ebben az is közrejátszik, hogy a közvetlen termelésirányítók egyéb előnyöket is élveznek, így például a lakásjuttatásban a fizikai dolgozókéhoz hasonló kedvezményekre jogosultak.) Ugyanakkor a fejlesztő és szerkesztő irodák nélkülözik a szükséges szakembereket. A Lenin Kohászati Művekben a nyugdíj előtt álló kutatómérnökök és fejlesztők helyére nem kapnak megfelelő fiatalokat, az arra alkalmasak nem hajlandók otthagyni a jobban fizetett munkakört a termelésben. Ezzel szemben a kutató-fejlesztő részlegekből gyakori a termelésbe való távozás. A már említett, 1978-ban végzett nagyvállalati elégedettségi vizsgálat alkalmával a kutatás és fejlesztés területén dolgozók valamennyi számba vett tényező tekintetében nagyobb elégedetlenségről tettek tanúságot, mint a különböző termelésirányítási szinteken és a termelés előkészítésében foglalkoztatottak. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a termelésirányítók — jelenlegi körülményeink között — többségükben többet is dolgoznak és nagyobb feszültségben, mint a fejlesztésben vagy szerkesztésben dolgozók. A termelés belső és külső szervezetlenségei

elsősorban őket érintik, a szervezetlenség következményeinek naponkénti elhárítása rájuk nehezedik.

A műszaki alkotómunkát végző szakembereknek nemcsak a keresete alacsony, hanem kedvezőtlenek anyagi helyzetük más fontos elemei is, mindenekelőtt a lakáshelyzetük. A legkedvezőbb lakáshoz juttatási formából — a munkáslakás-építési akcióból — a mérnököket kizárták. A korábban említett gépipari vállalat üzemében 1978-ban lefolytatott vizsgálat alkalmával éppen az innováció szempontjából kulcsfontosságú munkaterületeken rendkívül magas, közel 80 százalék volt a lakással nem rendelkező műszakiak, ezen belül is elsősorban a felsőfokú végzettségűek aránya. Lakáshelyzetének a megoldása gyakran 5—10 évet elvesz a fiatal alkotó mérnök szakmai életéből, éppen a legtermékenyebb időszakot. Az adott körülmények között a munkahelyi vezetők nem támasztanak és nem is nagyon támaszthatnak erőfeszítéseik, tudásuk teljességét igénylő követelményeket a műszaki alkotómunkát végzőkkel szemben.

A mérnöki munka gyenge anyagi megbecsülése szorosan összefügg a „mérnöktúltermeléssel”, a „mérnökbőséggel”, azzal, hogy míg a fizikai, különösen a nehéz fizikai munkakörökben gyakran munkaerőhiány tapasztalható, a magasabb műszaki végzettséggel rendelkezőkre ez nem áll. De összefügg ideológiai-politikai problémákkal is. Így azzal a szemlélettel, mely hibának minősíti, ha a vállalati szellemi dolgozók keresete a fizikaiakénál magasabb, vagy annál gyorsabban nő. Vállalataink nagy része rendszeresen figyelemmel kíséri a szellemi és a fizikai dolgozók bérének egymáshoz viszonyított nagyságát, és egyértelműen pozitív eredménynek tekinti, ha a közöttük lévő különbség csökken, illetve eltűnik. Egy nehézipari kombinátunk 1980. évi bérpolitikai intézkedési tervében a következők állnak: „A fizikai — nem fizikai átlagbérek arányának alakulása értékelte mutató a kiváló vállalati cím elbírálásánál. Ez a körülmény évenként meghatározta a vállalat bérpolitikáját a mérsékeltebb nem fizikai átlagbér növelése irányában.” Úgy tűnik, mintha a legutóbbi időkben némi kis javulás mutatkozna ezen a területen. A vállalatok a bőrükön érzik a műszaki fejlesztés kényszerítő szükségességét, és tudják, hogy ennek bérpolitikai feltételei is vannak. 1979-ben és 1980-ban a legtöbb vállalatnál megszűnt a fizikai foglalkozásúak előnyben részesítése a béremeléseknél, a fizikai és nem fizikai foglalkozásúak bérét általában azonos mértékben növelték. A műszaki alkotómunkát végzők bérének gyorsabb emelésével együtt járó esetleges konfliktusokat azonban nem vállalják.

Nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi, az erkölcsi megbecsülés is nagymértékben a hierarchikus rangsorhoz kapcsolódik. Annak, aki nem vezető, a társadalmi elismerésből, a kitüntetésekben stb. is kevesebb jut. Problémák mutatkoznak az alkotómunkát végzők véleményének a kikérésre és figyelembevételre vonatkozásában is. A vállalati vezetés arra még csak fordít némi figyelmet, hogy az üzemi demokrácia fórumain a fizikai dolgozók véleményét meghallgassa — ezt a társadalmi szervek szem előtt tartják —, a mérnökök véleményének a kikérése azonban gyakran elmarad még olyan kérdésekben is, amelyekben igazán illetékesek volnának. A műszaki alkotómunka jelentőségének a fel nem ismerésére utal maga az elnevezés is: ügyintéző. (Valamennyi nem vezető beosztású műszaki dolgozót gazdasági ügyintézői kategóriába sorolják, az ügyintéző I., II., III. vagy IV.-be, munka-

körüktől függetlenül.) Ez sokkal inkább valamiféle bürokratikus hivatali feladatkört, semmint valódi kreatív tevékenységet sejtet.

A műszaki alkotómunka gyenge anyagi-társadalmi elismerése lényeges szerepet játszik a mérnöki pályán érvényesülő kontraszelekcióban, abban, hogy nagy számban kerülnek erre a pályára többé-kevésbé alkalmatlan, gyenge és közepes képességű emberek, de abban is, hogy a megfelelő képességgel rendelkezők sem nyújtják azt, amire képesek. Nem is ritkán hallható az a vélemény, amely szerint igaz ugyan, hogy a műszaki szakemberek anyagi-erkölcsi megbecsülése gyenge, de az előbb elmondottak miatt nem is érdemelnek mást. A hiányos elismerés kontraszelekcióhoz és gyenge teljesítményhez vezet, ez viszont nehezíti a megfelelő elismertetést. Bűvös körbe kerültünk tehát, amelyből kitorni csak átgondolt stratégiával lehet.

Az innovációban való érdekelttség

Az alacsony átlagos kereseti színvonal önmagában is nagyon beszűkíti a műszaki alkotómunkát végzők ösztönzésének a lehetőségeit, de a meglévő szűk differenciálási lehetőségek felhasználása is csak kevésbé szolgálja az innovációt. A Győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola által végzett felmérés során a megkérdezett üzemmérnökök 15 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a munkahelyi, ezen belül a fizetésbeli előrehaladásban a kreativitás, az alkotóképesség és -készség semmilyen szerepet nem játszik, több mint fele pedig úgy, hogy ez a szerep kicsi, illetve közepes. Tapasztalataik szerint a fizetésbeli előrehaladás megjelölt 14 tényezője közül az alkotó- és újítókészség az utolsó előtti helyet foglalja el. Ezt megelőzik olyan tényezők, mint a pontosság, a politikai támogatás, a vállalatnál eltöltött idő, a baráti kapcsolat felsőbb vezetőkkal, a befolyásos csoporthoz tartozás stb. Más vizsgálatok is megerősítik, hogy a kereseti különbségek az alkotói feladatok ellátásához kevésbé kapcsolódnak. Ez a premizálásban is háttérbe szorul. Egy gépipari vállalatunknál például a premizált feladatok között első helyen a folyó termeléshez, az évi árbevételi és nyereségterv teljesítéséhez kapcsolódó feladatok állnak, a hosszabb távú fejlesztési feladatok ösztönzése ezek után következik. Más vállalatoknál is hasonló a helyzet.

Rendszeres prémiumban a beosztott mérnököknek csak kis hányada részesül, a rendszeresen premizált munkakörök a hierarchikus rangsort követik: lefelé haladva a prémium nagysága meredeken csökken. A Borsod megyei nagyvállalatok például rendszeresen a vezetőket és a közvetlen termelésirányítókat premizálják. Csak néhány kivételes esetben tapasztaltuk, hogy érdemi tevékenységet végző beosztott műszaki dolgozók is rendszeres prémiumban részesülnek. Nem rendszeres prémiumot, jutalmat azonban a műszakiak széles köre kap. Többségük többféle címen jut egyenként és összességében is kis összeghez. Ez szétforgácsolja az ösztönzést szolgáló alapokat. Az emberek megszokták, hogy sokféle címen kaphatnak kisebb összegeket, de ezekért érdemleges teljesítményt nem kell nyújtani. Igen elterjedt az előre kitűzött jutalmak, prémiumok rendszere. Ezek általában rövid távú érdekelttséget teremtenek, márpedig igazi alkotómunka esetében általában nem helyes a rövid távú feladatokat kívülről meghatározni. Az eddig

elért eredmények, tapasztalatok alapján ezeket magának az alkotónak kell maga elé tűznie. Továbbá ilyen munkák esetében a nem tervezett eredmény is értékes lehet, esetleg értékesebb, mint a tervezett. Az előre kitűzött jutalmat emellett — a tapasztalatok ezt mutatják — az éppen csak teljesített feladatokért, a gyenge megoldásokért is kifizetik, és a kiemelkedő megoldásért sem fizetnek többet az előre megállapítottnál. Ez a lehető legkisebb erőfeszítéssel elérhető, következképp gyenge megoldásokra ösztönöz.

Az előzetesen kitűzött jutalmak széles körű elterjedtsége összefügg azzal, hogy ilyen esetben a mutatószámokkal (prémiumfeltételekkel, a cél formális teljesítésének dokumentálásával stb.) „lefedezheti” magát a vezető, és így mentesül a teljesítmény-színvonal megítélésének magasfokú szaktudást és felelősségvállalást igénylő kényelmetlen feladatától. Valójában a bonyolult műszaki alkotótevékenység esetében — akárcsak más bonyolult alkotómunkánál — normák, számszerűsíthető teljesítménykövetelmények ritkán állapíthatók meg, a munkateljesítmények egzakt értékelésére általában nincsen mód. A nem létező, de gyakran erőltetett egzakt mérce helyett is a közvetlen vezető egyéni értékítéletének kellene a jelenleginél nagyobb teret kapnia. Ezt semmiféle mutatószámrendszer sem pótolhatja. (Természetesen a teljesítmény reális értékelésére csak jól felkészült, jó képességű és az ehhez szükséges emberi kvalitásokkal is rendelkező vezető képes. A vezetők egy része ma nem felel meg ezeknek a követelményeknek. E kérdéskör taglalása azonban meghaladná a cikkünk kereteit.)

A műszaki alkotómunkát végzők kereseti színvonala ma alacsony, összességében nincs arányban a feladatok jelentőségével. Az egész — meglehetősen népes — réteg keresetének egyszerre történő, jelentős mértékű növelésére azonban ma és a közeljövőben sincsenek meg a feltételek. De a teljesítmény növelésétől független általános fizetésrendezésnek nem is lenne közvetlen ösztönző hatása. Ezért mindenekelőtt a kimagasló teljesítményt nyújtó, az innovációs folyamatban kulcsszerepet betöltők keresetét, kereseti lehetőségét kellene jelentősen megnövelni. Ehhez elsősorban az alapbéren és a vezetői megítéléstől függő jutalmakon keresztül kellene sokkal erőteljesebben differenciálni. A valóban kreatív műszaki szakembereket — becslés szerint az összes műszaki szakember 5—8 százaléka tartozik ebbe a kategóriába — a jelenleginél sokkal magasabb, kiemelt alapbérben kellene részesíteni. Kiemelten magas alapbér megállapítására a rendeletek ma is lehetőséget adnak. Ennek két módja van: 1. Műszaki-gazdasági tanácsadói munkakörbe sorolás. Ezzel — elvileg — kiküszöbölhető az az anomália, hogy érdemleges anyagi előmenetelt csak a vezetői munkakörbe kerülés biztosít. A valóságban azonban a műszaki-gazdasági tanácsadói munkakör gyakran valamiféle „kádertemető”, ahova a vállalattól kiemelt és később visszakerült, valamint a leváltott vállalati vezetőket helyezik. Ha viszont valóban tehetséges, kreatív mérnököknek juttatják ezt a beosztást, akkor rendszerint ki is emelik addigi környezetéből, és a szó valódi értelmében tanácsadót csinálnak belőle, az igazgató vagy valamelyik másik felső vezető „bedolgozójává” lesz. Ezzel viszont az innováció ügye veszít. 2. Kiemelt személyi fizetés megállapítása. Elvileg ez is alkalmas volna a kiemelkedő műszaki teljesítmények rendszeres honorálására, gyakorlatilag azonban kevéssé szolgálja ezt. A személyi fizetésben részesülők száma legfeljebb a vállalati dolgozók számának 10 százalékát érheti el, és ezt a keretet a vállalatok — a munkerihiánytól szorongattatva — nagyrészt a fizikai dolgozók megtartására,

illetve odavonzására használják fel. Egy Borsod megyei gépgyárban a kiemelt személyi fizetésben részesülők 95 százaléka szakmunkás, 5 százaléka pedig gyáregységvezető. A 300 nem vezető beosztású mérnök közül egy sem kap személyi fizetést. Ez a furcsa, sőt torz helyzet valószínűleg azzal is összefügg, hogy a vállalatok — a jelenlegi körülmények között — nem is eléggé tudják hasznosítani a rendkívüli képességeket a vezető munkakörön kívül.

Az eredményből való részesedés

Az innovációs folyamatban kulcsszerepet betöltő szakemberek nagyobb teljesítményre ösztönzése elsősorban az alapszinten és a vezetői megítéléstől függő jutalmakon keresztül segíthető elő. Teret kellene azonban adni más formáknak is, így például a számvitelileg megbízhatóan kimutatható eredményből való részesedésnek.

A műszaki alkotómunkát végzők munkájának az eredményességében sokszoros, akár tíz-, hússzoros, de ennél is nagyobb különbségek is lehetnek. Ezt pusztán bérrrel, fizetéssel nem lehet követni. A találmányok, újítások díjazásának rendszere megoldhatja egyes kimagasló eredmények honorálását. De nem lehet minden jelentős műszaki teljesítményből találmány vagy újítás, ez nem is cél. *Indokoltnak látszik a találmánynak vagy újításnak nem minősíthető műszaki teljesítmények egy részénél is túllépni a munkadíjazás és jutalmazás megszokott keretein, és ahol ennek a feltételei megvannak, az innovációban kulcsszerepet játszó szakembereket a tevékenységük alapján létrejövő gazdasági eredményből közvetlenül, jutalékszerűen is részesíteni.* (Esetleg az új konstrukció, új technológia stb. által elért nyereségtöbbség százalékában.) Ez — egészen szűk körben — ma is létezik, rendelkezéseink lehetővé teszik. A jutalékszerű részesedés esetén az alkotónak jutó összeg a jelenleg szokásos jutalmak, prémiumok sokszorosára rúghat, és így valóságos, erőteljes érdekeltséget teremt. Ez különösen fontos olyan körülmények között, amikor a kisvállalatok kibontakozó konkurenciája éppen a legkiválóbb nagyvállalati szakemberek elszívásával járhat. További előnye, hogy a kifizetésnek megvan a biztos fedezete, ezt a jutalékot nem a menetközbeni, néha túlságosan gyakori „győzelmi jelentések”, hanem a piacon elért valóságos haszon (az eladott darabszám, árbevétel stb.) alapján fizetik. Ez a reális piaci viszonyokhoz való lehető legnagyobb mértékű alkalmazkodásra készíti a szakembereket, ami ma gyakran hiányzik.

A gazdasági eredményből való közvetlen részesedés megvalósításának számos akadálya van. Az akadályok és nehézségek már ott kezdődnek,⁶ hogy a számvitel és a vállalati pénzügyi irányítás nem készült fel megfelelően a fejlesztés révén keletkező vállalati többletjövődelem elkülönítésére, és erre nem is nagyon törekszik. (Nem érdekelt ott kimutatni a nyereséget, ahol az valóban keletkezik.) Ebből a szempontból is káros a végbement túl-

⁶ Azzal az alapvető akadályal, hogy a műszaki fejlesztés sok esetben nem jár pozitív gazdasági eredménnyel a vállalat számára — nem hoz többletnyereséget, tehát nincs miből az alkotót részeltetni —, e helyütt nem foglalkozunk.

zott vállalati centralizáció és a vállalaton belüli önelszámoló-rendszer megtorpanása, sok helyen visszafejlődése. Pedig célszerű lehet vállalaton belüli önelszámoló egységek létrehozása — éppen az innováció előmozdítására. A tervezőintézetekben például létjogosultsága lehet önelszámoló tervezőegységek kialakításának, ahol az anyagi érdekelttség sokkal közvetlenebb a vállalati szinten jelentkező érdekeltségnél. Újjonnan megjelent rendeleteink (a gazdasági munkaközösségekről) lehetőséget adnak az ilyen típusú szervezetek szabad munkavállalására. Az egyéni kezdeményezés jobb gyümölcsöztetésére esetleg kutató-fejlesztő intézetekben, felsőfokú oktatási intézményekben is lehetne ilyen önállósággal rendelkező részlegeket működtetni.

Az innováció eredményéből való közvetlen részesedés megvalósításának másik (és fő) akadálya tulajdonképpen „gazdaságon kívüli”, inkább ideológiai, politikai természetű: a kiugróan magas keresettel szembeni ellenérzés, még akkor is, ha mögötte bizonyíthatóan a jövedelem sokszorosát kitevő létrehozott érték áll.⁷ Az egyenlődsdi kevesebb konfliktussal jár a vállalat, a vezetők számára, mint a kiemelkedő teljesítmény megfelelő honorálása. Bár jogszabályaink a közvetlen részesedés formájában létrejövő magas alkotói jövedelmeket teljes mértékben megengedik, de — az elmondottak következtében — az csak egészen kivételesen valósul meg. Egyik nagy gépgyárunk például a közelmúltban kollektív szerződésében rögzítette a konstruktőröknek az általuk kifejlesztett termékek árbevételéből való részeltetését. Mikor azonban kiderült, hogy ez a részesedés 20 000—30 000 Ft-ot tesz ki, utólag csökkentették a kulcsokat. Ez a megérdemelt magas jövedelmekkel szemben is tapasztalható ellenérzés széles körben gátolja a műszaki előrehaladást. Az innováció szempontjából is megszívlelendő: nem attól kell félni, hogy egyesek túl sokat keresnek, hanem attól, hogy keveset tudunk szétosztani. *Hagyni kell keresni az embereket, ha keresetüket sokszorososan meghaladó hasznot hajtanak a társadalom egésze számára.*

Néhány, a jutalékos díjazási rendszer alkalmazására irányuló vállalati próbálkozás azon bukott meg, hogy kiderült: a gazdasági eredmény jelentős részben a piaci viszonyokon, a versenyhelyezeten, az árak alakulásán — tehát a műszaki fejlesztő tevékenységén, hatókörén kívül eső, attól független tényezőknél — múlik. Ilyen körülmények között pedig indokolatlannak találták ez utóbbinak az eredményben való érdemleges részeltetését. A mi körülményeink között a fejlesztő gyakran valóban a piaci viszonyoktól függetlenül dolgozik. A fejlesztést nem a piaci információk (konvertibilis valuta-hozam, ár, volumen, gazdaságosság stb.), hanem gyakran öncélú műszaki vagy presztízsszempontok motiválják. Ez azonban nyilvánvalóan súlyos anomália. Ha a fejlesztés piacra orientált, és a fejlesztő feladatai közé tartozik számolni a várható piaci körülményekkel, maximálisan alkalmazkodni hozzájuk, akkor elég természetes, hogy e felmérés és alkalmazkodás következményeit ő is viseli, hogy díjazása helyzetfelmérése helyességétől, sikeres vagy kevésbé sikeres alkalmazkodásától is függ. Természetesen a vélet-

⁷ Az ilyen kiugró jövedelem ma elfogadottabb a „második gazdaságban”, mint a nagyvállalatokban. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy míg a második gazdaságbeli keresetek nagy része rejtett, inkább csak sejtethető, az állami vállalatokban vagy szövetkezetekben nyilvános, a kollektíva (társadalmi szervek) ellenőrzése alatt áll.

lennek ilyen körülmények között is van szerepe, ez azonban a kockázatvállalás természetes velejárója.⁸

A vállalati vezetők érdekeltsége az innovációban

Minden vezető arra ösztönzi beosztottait, aminek a megvalósulásában maga is érdekelt. Nyilvánvalóan akkor ösztönzi munkatársait innovációra, ha az valamilyen módon neki is érdeke. Sajnos vállalati vezetőink — egészen a legutóbbi időkig — kevéssé érdekeltek a nagyobb jelentőségű innovációkban, sőt nemritkán ellenérdekeltek. Elsősorban a bázisérdekeltség, de a konkrét szabályozók sem kedveznek a változásra, az újra törő vezetői magatartásnak. A sikeres innováció a vállalati vezetőknek kevés előnyt hoz, a megvalósítás viszont mindig nehézségekkel jár, az esetleges kudarc súlyos kellemetlenségeket okozhat. Az MSZMP KB Politikai Főiskolájának Szociológiai Tanszéke az 1970-es évek közepén mintegy 100 vállalati vezetővel folytatott beszélgetést erről a kérdésről. A felmérés eredménye: a vállalati vezetők 30 százalékának a jövedelme sikeres innováció esetén sem változott, további 53 százalékuké pedig nem változott jelentős mértékben. Tehát a vezetők több mint 80 százaléka anyagilag nem volt megfelelően érdekelt az innovációban. (A végrehajtást közvetlenül irányító vezetőknél valamivel jobb volt a helyzet. Itt „csak” 55 százalékot tett ki a nem megfelelően érdekelt aránya.) Ez mindenekelőtt abból következik, hogy a vezetők jövedelme csak gyengén kapcsolódik a vállalati nyereséghez, és ez a gyenge érdekelttség is rövid távú, csak az évi nyereséghez kötődik. Az volna a célserű, hogy a vezetők keresete ne az évi nyereségtől függjön, hanem több év eredményéhez kapcsolódjon. Erre eddig is volt törekvés, de ténylegesen nem valósult meg. Tartósan jó eredmény esetén ma még szokatlanul magas, a jelenleginek többszörösét kitevő vezetői jövedelmektől sem szabadna visszaradni. Ez feltétele a kiemelkedő műszaki alkotók kiugró javadalmazásának és ezen keresztül érdekeltté tételének is. A vezető ugyanis — emberileg érthető módon — nem nagyon támogatja azt, hogy mégoly kiváló beosztottjai is az ő keresetének a többszöröséhez jussanak.⁹

⁸ A „piacra fejlesztést” nehezíti hazánkban a merev munkamegosztás a mérnök és a kereskedő, illetve a közgazdász között. Még erősen él az a szemlélet, amely szerint a mérnök dolga a fejlesztés, az eladás gondja a kereskedőé. Az iparilag legfejlettebb országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a fejlesztőmérnöknek magának is kiválóan kell ismernie a piacot, és ahhoz kell igazítania a munkáját. Nálunk a kutató és a fejlesztő szerepe, funkciója gyakran összeolvad. A tőkésországokban ez jobban elkülönül. Ott a fejlesztő — eltérően a kutatótól, akivel szemben ilyen követelményt nem támasztanak — kifejezetten „marketingember”, akinek feladata a kutató ötleteinek az értékesítési lehetőségek szempontjából történő szelektálása és kidolgozása.

⁹ A vállalati vezetők keresete nálunk (a közhiedelemmel ellentétben) nem magas és viszonylagosan — egyes más kategóriákhoz viszonyítva — csökkenő. Míg 1975-ben a vállalati felső vezetők (vezérigazgató, igazgató és helyetteseik) keresete átlagosan háromszorosa volt a fizikai foglalkozásúakénak, a hetvenes évek végére már csak két- és félszerese. A beosztottként foglalkoztatott műszaki szakemberek keresetének az emelkedését az utóbbi években a vezetői munkakört betöltők keresetének a stagnálása, az átlagosnál lassúbb emelkedése is fékezte. De ez a helyzet a beosztott dolgozók keresetének a differenciálását is gátolta. A hierarchikus bérkülönbségek és a teljesítmény szerinti bérkülönbségek között ugyanis szoros a kapcsolat. Ha a hierarchikus bérkülönbségek kicsik, akkor a beosztottak között sem lehet erőteljesen differenciálni a teljesítmény szerint. Ha ez utóbbi történe, a beosztott dolgozók jelentős részének a keresete meghaladná a vezetőét, ami tartósan nem állhat fenn.

Nem elhanyagolható gond az sem, hogy mindenféle vezetői érdekelttség legfeljebb a nyugdíjba vonulásig jelentkező eredményekhez kapcsolódik. Gondolni kellene a vezetők érdekeltté tételére a nyugdíjba vonulásuk után jelentkező eredményekben is. Ezt elsősorban éppen a — csak hosszabb távon eredményt hozó — műszaki fejlesztés szempontja indokolja. A nem részvényt menedzserek hosszú távú érdekelttsége a vállalati eredményekben a fejlett tőkésországokban sem megoldott. A nagy tőkésvállalatok hivatásos vezetőinél ez az érdekelttség — a szakirodalom tanúsága szerint — általában hiányzik. Ez élénken foglalkoztatja a szakembereket. Van olyan amerikai javaslat, amely szerint a vállalati vezető nyugdíjának egy részét a vállalat mindenkori nyereségétől kellene függővé tenni, hogy ez aktív vezetőként tanúsított magatartását a hosszú távú jövedelmezőség irányában befolyásolja.¹⁰

Az innováció szempontjából is az egyik legfőbb hiányosság, hogy a vállalati vezetők kiválasztása és pozícióban tartása nem mindig a tényleges gazdasági eredmények alapján történik, vezetői tevékenységüket nem kizárólag a vállalat tényleges eredményei alapján ítélik meg. Kétségtelen, hogy ebből a szempontból az utóbbi években pozitív irányú változás ment végbe, de a vezetők érdekelttsége még ma is gyakran inkább a felsőbb állami és társadalmi szerveknek a gazdasági szempontot nem mindig kellően méltányoló bizalmához és a vállalati kollektívát képviselő társadalmi szervek támogatásához, semmint a valódi eredményekhez kapcsolódik. A vezetőknek pozíciójuk kivívásához és megtartásához feltétlenül szükségük van a vállalati kollektíva, a kollektívát képviselő társadalmi szervek támogatására. A kollektíva szemléletében azonban — többé-kevésbé törvényszerűen — igen erősek az egyenlősítő törekvések. Ezek leginkább ott érvényesülhetnek — és a műszaki alkotómunka, mint már szó volt róla, ilyen —, ahol a teljesítmények nem mérhetők pontosan. A kollektívák és az azt képviselő szervek gyakran hajlanak a kimagasló egyéni vagy csoportos eredmények elismerésének a „visszafogására”, a kiemelkedő alkotó egyéniségek, csoportok érvényesülésének a korlátozására. Ezzel a nyomással a vezetőnek szembe kellene szállnia, erre azonban csak nagyon korlátozott a lehetősége. Az üzemi demokrácia különféle fórumai, megnyilvánulásai is gyakran az egyenlősítő irányzatot erősítik. (Egy vállalati középvezető nyelvtanilag kifogásolható, de tartalmilag jórészt helytálló megállapítása szerint: „Rosszul van értelmezve az üzemi demokrácia nálunk: egyenlősdível jár.”) Az innováció eredményességének a növeléséhez a vállalati érdeket a dolgozók rövid távú érdekeivel szemben is képviselő, a kollektívából kiinduló egyenlősítő törekvések leküzdésére képes vállalati vezetésre van szükség.¹¹

A műszaki fejlesztés, ezen belül a műszaki alkotómunka kibontakozásának feltételei nem választhatók el a népgazdaság egészének működési rendszerétől. *A műszaki fejlesztés semmiféle közvetlen támogatása sem hozza meg a kívánt eredményt, ha a gazdaságból hiányzik az innovációs készség, az inno-*

¹⁰ Rolf, S.: In praise of the small company and the technical manager as innovators: they are not afraid to take a chance. JEEE Spectrum, 1978. 10. sz. 85—86. l.

¹¹ Az általunk megkérdezett vállalati vezetők közül több úgy nyilatkozott, hogy teljes mértékben tisztában van a kiemelkedő műszaki alkotómunka nagyobb anyagi megbecsülésének a szükségességével, de a vállalati közszellem miatt ilyen irányú lépéseket csak akkor vállalhat, ha erre központi utasítást vagy legalábbis irányelvet kap.

váció iránti kereslet. A műszaki fejlődés problémáit nem lehet elszigetelten, csupán szabályozásának sajátos módszereivel megoldani. A műszaki alkotótevékenység hatékonyságának a jelentős megnövelése a népgazdaság működési és irányítási rendszerének olyan — többé-kevésbé ismert irányú — továbbfejlesztését igényli, mint a hiánygazdaság vonásainak a felszámolása, a vállalatok közötti verseny kibontakoztatása, a vállalatok önállóságának a növelése, hosszabb távú érdekelttségük és kockázatviselési készségük megteremtése, a nyereség társadalmi hasznosságot kifejező képességének a növelése.

BERUHÁZÁSI JOGSZABÁLYOK

(Kis jogszabály sorozat)

(Összeállította: Cseresnyés Ágnes—Nómeth Ferenc)

A kötet tartalmazza a többi között a beruházások rendjéről szóló 34/1974 (VIII. 6.) MT. sz. rendeletet és végrehajtási utasítását az időközbeni módosításokkal (egységes szerkezetben), továbbá a lakásberuházások előkészítésének rendjére, a célcsoportos állami beruházásokra, az állami pénzügyekre, az állami kölcsönre, a beruházási import rendjére, a külföldi építőipari kapacitás igénybevételének engedélyezésére, a saját vállalkozásban végzett beruházások teljesítményértékének megállapítására vonatkozó jogszabályokat, végül a beruházási jogviták köréből vett bírói gyakorlatot. A művet tárgymutató egészíti ki.

275 l., füzve 53,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A külgazdasági biztonságról

A külgazdasági biztonság kutatásának mostani fellendülése több összetevő eredője:

a) A gazdaság meggyorsult nemzetköziesedése következtében az egyes nemzetgazdaságok között fokozódott a kölcsönös függés és a kölcsönhatás, s így növekedett az országok gazdasági biztonságát befolyásoló *külső tényező*k szerepe.

b) A volt gyarmatok nemzeti felszabadító mozgalmával olyan folyamat indult meg, amely szétfeszíti a tőkés világgazdaság gazdag centruma és szegény periferiája közötti gazdasági kapcsolatok korábbi rendszerét. A „harmadik világ” legszegényebb, de hatalmas területein — az éhínségből, a túlnépesedésből, az emberhez méltatlan nyomorból származó — olyan világméretű problémák halmozódtak fel, hogy az ezekből adódó robbanásveszélyeket most már a Nyugat is számításba veszi, másfelől erősödik az új — a fejlődő országok számára is elfogadható — világgazdasági rendre irányuló követelés.

c) A problémák harmadik csoportja az ember és a természet viszonyához kapcsolódik: olyan jellegű iparosodásra kell áttérni, amely nem fenyegeti a környezetet, s módot ad a természeti kincsekkel való ésszerű gazdálkodásra.

d) Századunk harmincas éveitől kezdődően fokozódott az állami, majd később az integrációs beavatkozás a gazdaságba. A nemzetköziesedés és a kölcsönös függőség növekedésének tükrében e beavatkozások is kollektív cselekvést igényelnének, hiszen ellenkező esetben — mint számos példa mutatja — az egyes államok, államcsoportok beavatkozásai keresztelzhetik, semlegesíthetik egymást. A világgazdaság egyik dilemmája, hogy a monopolkapitalizmus csak időleges és részleges nemzetközi egyeztetésekre képes, de a nemzetközi munkamegosztásban való nagyfokú részesedése miatt (a fejlett tőkésországok a világkereskedelemnek több mint kétharmadát bonyolítják le, nem szólva a tőkemozgásokról) a gazdasági szabályozás összehangolásának hiányaiból származó zavarok úgyszólván valamennyi nemzetgazdaságra átterjednek.

e) Gazdasági biztonságról csak ott lehet szó, ahol a létbiztonság feltételei adottak. A jelenkori fegyverkezési hajsza a gazdasági biztonságot azonban nemcsak azért veszélyezteti, mert a háború rémét idézi fel, hanem azért is, mert eltorzítja a gazdasági fejlődést, leköt eszközöket, amelyeket a népek jólétének növelésére lehetne fordítani. Igen világosan kirajzolódik a nemzetközi élet különböző — gazdasági, politikai és katonai — szféráinak az összefüggése. Bognár József vitathatatlan megállapítása szerint

„... napjainkban a *biztonságot* többé nem a tradicionális nemzetbiztonsági gondolkodásmódban kell vizsgálni, hanem annak tudatában, hogy minden veszélyek közül az emberi civilizációt fenyegető veszélyek a legnagyobbak” ([2] 166. l.).

A külgazdasági biztonság fogalmának polgári értelmezései

A nyugati szakirodalmat áttekintve szembeötlő, hogy a teoretikusok többsége külgazdasági biztonságon lényegében a modern kapitalista munkamegosztás megőrzését érti, tehát egyfelől a tőke-, az exportpiacok, másfelől az energia- és nyersanyagellátás biztonságát. Ezen belül azonban igen különböző megközelítések találhatók aszerint, hogy a külgazdasági biztonságot

- világméreteken, régiók vagy országok szintjén vizsgálják-e;
- statikus vagy dinamikus kategóriának értelmezik-e;
- az egyes nemzetgazdaságok belső folyamatainak összefüggésében vagy pedig abból kiragadva kutatják-e.

1. A polgári közgazdaságtan hagyományosan abból indul ki, hogy a gazdasági kapcsolatokban a bizonytalanság tényezője óhatatlanul jelen van. A vállalati szférára vonatkozóan F. H. Knight ezt úgy értékelte, hogy a nyereség a vállalkozás bizonytalanságának ellenértéke [7]. G. Fels, aki a nemzetgazdaság bizonytalansági tényezőjének minimalizálására törekszik, viszont úgy véli, hogy a vállalkozókra éppen azért van szükség, mert olyan kockázatok adódnak, amelyek ellen nem lehet biztosítást kötni. Ennek alapján igényli a kezdeményező, a kockázatokra kész vállalkozókat ([3] 12. l.). A kockázatvállalás a sikeres, a világpiacon új termékkel jelentkező külgazdaságnak valóban nélkülözhetetlen eleme. Aligha várható azonban, hogy a szélsőséges egyenetlenségekkel küzdő világgazdaság bizonytalansági tényezőjét ezek „felszívják”, mentesítve tőlük a nemzetgazdaságot.

2. Ma is kísért nemcsak az elméletben, hanem a politikában és a külgazdasági politikában is az a felfogás, hogy elegendő az adott állam vagy államcsoport külgazdasági biztonságára ügyelni, figyelmen kívül hagyva mások érdekeit. Napjainkban az Egyesült Államokban fogant ilyen koncepció. Eszerint a megoldás a következő:

- Az energiában és nyersanyagokban gazdag fejlődő országokat létfontosságú stratégiai övezetnek kell nyilvánítani, s ezzel törvényesíteni az amerikai (vagy általában nyugati) katonai jelenlétet az érintett térségekben, megteremtve a nemzetközi monopóliumok itt működő tőkénének biztonságát.

- Abból kiindulva, hogy a szocialista közösség világgazdasági befolyása elmarad a nemzetközi politikai és katonai szférában elfoglalt pozíciója mögött, továbbá, hogy a Nyugat gazdasági színvonala magasabb, csökkenteni kell a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokat. Ez Amerikában az enyhülés kibontakozásának éveiben inkább háttérbe szorult, de a most ismét felélesztett embargópolitika új vonása, hogy fő célja most már a korszerű technika és technológia átadásának a tilalma. E koncepció amerikai hirdetői szerint a tilalom nem szorítkozhat a kifejezetten katonai jellegű technikára és technológiára, hanem fel kell ölelnie a „kettős használhatóságú”

technológiát is. Valójában alig található olyan termék, amelyik csak polgári használhatóságú, és nem fordítható katonai célokra, hiszen — hogy csak néhány példát említsünk — a hadsereget el kell látni tartósított élelmiszerekkel, ruházattal, a polgári életben is használt különféle gépekkel. Nem csodálható, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatban az Amerikánál sokkal érdekeltőbb Nyugat-Európa eddig nem követte ezt az irányzatot. A fegyverkezési hajszának is egyik mellékgondolata, hogy súlyosabb terheket ró a szocialista közösségre, s nehezíti a gazdasági felzárkózást.

3. W. Hager mélyebben elemzi a külgazdasági biztonságot. Rámutat arra, hogy ez a fogalom a legtöbb nyugat-európaiban az energia- és nyersanyagellátás biztonságát idézi fel, de tágabb értelemben tükrözi a világ-gazdaság egészének növekvő bizonytalansága miatti aggodalmát is. Emögött viszont az a felismerés húzódik meg, hogy a Nyugat és különösképpen az Egyesült Államok elveszítette ellenőrzését az „ipari világ” és a „harmadik világ” eseményei felett. Arra a következtetésre jut, hogy a külgazdasági biztonságot szorosabban kell összekapcsolni a politikai, katonai biztonsággal. Az utóbbi szerinte lényegileg három veszély elhárítására irányul: az életre, a területre és (a francia forradalom óta) az előnyben részesített politikai rendszerre vonatkozóakra. Hozzáfűzi, hogy a kis fejlődő országok számára a külső gazdasági erők fenyegetést jelenthetnek a területre, a függetlenségre és az életre is [4].

Igen figyelemre méltó Hager gondolatmenetében, hogy a külgazdasági biztonságot nem ragadja ki a gazdasági biztonság hazai összefüggéseiből, hanem utal a munkanélküliségre, az inflációra, a gazdasági növekedés stagnálására. A gazdasági biztonság szempontjából legfontosabbnak végül is a „politikai stabilitást” tartja. Arra a következtetésre jut, hogy súlyos gazdasági helyzetben az egymással ellentétben álló társadalmi csoportok már nem alkalmazkodnak az intézményesített alkudozási módszerekhez, az egyetértés felbomlik, s szükségessé válnak az önkényes kormányzási formák. A gazdasági biztonság rövid meghatározása szerinte a következő: olyan változások hiánya a külső gazdasági paraméterekben, amelyek az előnyben részesített társadalmi-gazdasági rendszer felbomlásához vezetnének.

4. G. Adler-Karlsson a gazdasági biztonság fogalmának elemzésekor abból indul ki, hogy a korlátozásmentes világkereskedelem hozzájárulna a Szovjetunió „békésebb” magatartásához. Hozzáfűzi, hogy amióta a Szovjetunió létezik, a Nyugat részéről mindig érték gazdasági korlátozások, kényszerítő intézkedések, az 1917-es forradalom után csakúgy, mint később, s a második világháború után az Egyesült Államok bevezette a Szovjetunióval szembeni első embargós intézkedéseit, majd 1949-től napjainkig a nyugati, illetve az amerikai embargó folyamatosan fenyegette a Szovjetunió nyugati gazdasági kapcsolatait mind az export és import, mind pedig a hitelek terén. A gazdasági korlátozások — folytatja — általában növelik a feszültséget, a háborús veszélyt [1].

Adler-Karlsson érdeme, hogy a Nyugat gazdasági biztonság fogalmába bekapcsolta a kelet—nyugati együttműködést, felismerve, hogy a gazdasági kapcsolatok alkalmasak a politikai feszültségek enyhítésére.

5. Az új nemzetközi gazdasági rendről szóló — ma már könyvtárnyi — szakirodalomban különböző módokon tükröződik a külgazdasági bizton-

ság igénye. Témánk szempontjából néhány összefüggésre összpontosítjuk a figyelmet.

— A fejlődő országok új nemzetközi gazdasági rendért küzdő csoportja igen heterogén. Az együttes fellépés feltétele tehát, hogy a követelések a csoport valamennyi tagja számára elfogadhatók legyenek. Nyilván ez az oka annak, hogy a külgazdasági biztonsággal összefüggő belső társadalmi viszonyok átalakításának követelménye kimaradt a javaslatokból, ajánlásokból. Ilyen koncepciót ugyanis a hetvenhetek többsége nem fogadna el. Így a közös fellépés dilemmája, hogy a monopolkapitalista típusú nemzetközi munkamegosztást továbbra is a kapitalista talajon maradvá akarnák megreformálni.

— Hasonlóképpen az egyenlőtlen fejlődést eredményező kapitalizmus keretein belül maradnak az igen vonzó követelményeket hangoztató „világ-programok”, s valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy nem képesek a gyakorlati megvalósítás módozatainak alapos és reális feltárására.

A fentiekkel szemben tény, hogy az új nemzetközi gazdasági rend a harmadik világ számára, de az emberi társadalom egészének fejlődése szempontjából is elengedhetetlen, különben a gazdagok mind gazdagabbak, a szegények mind szegényebbek lesznek, súlyosbodnak a globális problémák, s az emberiség a veszébe rohan.

Napjainkban tehát nyitott az a kérdés, vajon sikerül-e létrehozni a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak azt a típusát, amely módot ad a kírívó egyenlőtlen ségek mérséklésére s az elmaradott országok valóban helyes irányú iparosodásának külső biztonságára. Bognár József szavaival élve ([2] 176. l.): remélhető, hogy az új nemzetközi gazdasági rendre vonatkozó eddigi koncepció csak kezdete egy olyan folyamatnak, amely a későbbiekben a fejlődés és egyenlőség szellemében megteremti a „túlélés” feltételeit. A koncepció továbbfejlesztése azonban a „gazdasági biztonság” nyugati felfogásának újraértelmezését igényli.

6. A társadalmi biztonság jelszavát hirdető szociáldemokrata pártok programjaikban és nyilatkozataikban rámutatnak egyfelől a gazdasági biztonság belső és külső tényezőinek összefüggéseire, másfelől arra, hogy olyan iparpolitika szükséges, amely összhangban van a gazdag és az elmaradott országok közötti színvonalkülönbség kiegyenlítésének politikájával, különben a nyugati országok termékei piaci nehézségekbe ütköznek, végül arra is, hogy a kelet—nyugati kapcsolatok nem választhatók el az „észak—déliektől”. A fegyverkezés csökkentésével tetemes összegek szabadulnának fel, amelyeket nagyrészt az elmaradott országok megsegítésére lehetne fordítani, s így az enyhülési politika több síkon növeli a biztonságot:

- mindenekelőtt katonai téren,
- a kelet—nyugati gazdasági együttműködés bővülése visszahat a politikai kapcsolatokra, az utóbbiak pedig a gazdasági biztonságra,
- jobb feltételek teremthetők a szélsőséges elmaradottság felszámolására.

A szociáldemokrata programok gyakorlati megvalósulását a napjainkban erősödő konzervatív hullámon túlmenően az is akadályozza, hogy monopoltőkés körülmények között a reformok talaja ingoványos; ellenállást tanúsítanak velük szemben a nagyhatalmú monopóliumok, de a nemzetközi kapcsolatokban vezető szerepet játszó országok is, napjainkban elsősorban az Egyesült Államok. Áttekintve a nyugatnémet Szociáldemokrata

Párt 1979-ben az Európai Közösség demokratizálására írt programját, megállapítható, hogy abból úgyszólván semmi sem valósult meg: a munkanélküliség növekedett, ahelyett, hogy csökkent volna, az EK elmaradott régióinak helyzete nem javult, nem került sor az EK agrárpolitikai reformjára, kevés jele látszik annak, hogy a nyugati országok gazdaságfejlesztési koncepciói figyelembe vennék a fejlődő országok számára megfelelő iparosodás útját, a kelet—nyugati kapcsolatok pedig feszültségekkel terhesek. Mégis hiba volna e koncepciók jelentőségét alábecsülni, hiszen a Szocialista Internacionálé a béke megőrzése és a kelet—nyugati együttműködés fejlesztése tekintetében a szocialista közösség jelentős partnere.

E közel sem teljes körű ismertetés tükrében megállapítható, hogy a polgári elméletek és a nyugati politikák a külgazdasági biztonság fogalmkörébe beleértik a kapitalizmus biztonságát (ami részükről természetes), de ezen túlmenően egy olyan fajta nemzetközi munkamegosztás viszonylagos stabilitását is, amelyben a fejlett tőkésországoké az innovációk monopóliuma, a fejlődő világra az energia és a nyersanyag kitermelésén kívül még a különösebb kutatást és különösebben bonyolult munkát nem igénylő termékek (könnyűipari áruk, tömegcikkék) előállítására hárul, a szocialista közösség szerepe pedig e kettő között helyezkedik el. S noha számos polgári teoretikus is világosan látja, hogy az ilyen aszimmetrikus állapot önmagában veszélyezteti valamennyi országcsoport gazdasági biztonságát, nem sikerült következetes gazdasági biztonsági elméletet kialakítaniuk. Ez nem is csoda, hiszen a kapitalizmus magában hordja az egyenlőtlen fejlődést, a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségeket országon belül és országok között, s ilyen módon a külgazdasági biztonságát csak részlegesen és időlegesen képes megteremteni.

A külgazdasági biztonság fogalmának marxista megközelítése

A marxista elmélet a nemzetközi viszonyokat dialektikus rendszerként értelmezi, s már a „Kommunista Kiáltvány” is hangsúlyozta, hogy a kapitalista fejlődéssel a nemzeti önállóság és elzárkózás helyébe a „nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép” ([8] 445. l.).

Kérdés, vajon a szocialista közösség megjelenése módosítja-e e megállapítást. Nézetem szerint a világgazdaság olyan dialektikus egésznek fogható fel, amelyen belül különböző alrendszerek működnek ([5] 808. l.). Tény, hogy az eltérő termelési viszonyoknak a nemzetközi munkamegosztás egymástól különböző modelljei felelnek meg, de a két rendszer soha sem működött egymástól teljesen elszigetelve, közöttük sokrétű kapcsolat állott fenn. S a világgazdaságban nem csupán két alrendszer figyelhető meg. Nehéz volna tagadni például, hogy a nyugat-európai integráción belüli munkamegosztás olyan lényeges ismérvekkel rendelkezik, amelyek a tőkés világgazdaság egészét nem jellemzik. Új típusú piacoknak tekinthetők a fejlődő országok is, mivel a velük való gazdasági kapcsolatokban mind a szocialista, mind a fejlett tőkésországok az általánostól eltérő kereskedelempolitikai módszereket és eszközöket alkalmaznak. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban új dimenzióknak minősíthetők a multinacionális vállalatok, amelyeknek nincs közjogi státuszuk, viszont igen erős a világpiacon pozíciójuk, s tevékenységük döntő részben kívül esik a kormányok

ellenőrzésén. Ezek az alrendszerek egymás mellett és egymás felett sokrétű kapcsolatokban, egymással kölcsönhatásban működnek.

A számos kölcsönhatás közül az alábbiakat vizsgáljuk:

a) a külgazdasági biztonság kapcsolatát az adott nemzetgazdaság belső társadalmi viszonyaival,

b) a gazdasági biztonság kapcsolatát a gazdaságfejlődéssel, a szükségletek, igények növekedésével.

c) végül (mint arra már előljáróban utaltunk), a külgazdasági biztonság összefüggését a politikai, katonai biztonsággal.

A társadalom belső viszonyainak hatása

1. Egy ország gazdasági biztonsága szempontjából meghatározó annak társadalmi rendszere. Az állam biztonsága ugyanis nem választható el a tömegektől. Ha ezt mégis megteszik, úgy a tömegek biztonságérzetének hiánya látens módon veszélyezteti az uralkodó osztályét is. Azokat a diktatúrákat, amelyek ezzel nem számolnak, előbb-utóbb elsöpri a történelem, azokban a polgári demokráciákban pedig, ahol ezt csak részben veszik figyelembe, mód van ugyan e helyzet hosszú távú fenntartására, de a bizonytalansági tényező befolyásolja a kormányok helyzetét. Ez az utóbbi igen különböző formákban jelentkezhet, akár úgy, hogy az elégedetlenség miatt a választók megvonják bizalmukat a kormánytól, de úgy is, hogy kikényszerítik a hatékonyabb szociálpolitikát.

Az egyén gazdasági biztonságérzete feltételezi a gazdasági kiszolgáltatottság (tehát a kizsákmányolás) hiányát, a teljes foglalkoztatottságot, a szociálpolitika stabilitását (társadalombiztosítást betegség és öregkor esetére, az ingyenes oktatást, a gyermekgondozásra igénybe vehető társadalmi támogatást stb.), a szükségleteknek a létminimumot meghaladó fokon való kielégítésének lehetőségét.

E kritériumrendszer nem mentes a viszonylagosságtól és a szubjektív elemektől.

— A különböző társadalmakban eltérő ellátottsági szint minősül létminimumnak. Igen nehéz megállapítani, hogy a mai világban hol húzható meg a határ vonal az emberhez méltó, illetőleg méltatlan életszínvonal között. (Nyilvánvalóan nem tekinthető létminimumnak az utcán lakó, de mégiscsak élő és családot alapító indiai életszínvonala.) A fejlődés során módosulnak az igények, s így a gazdasági biztonsággal szembeni elvárások is mind az egyéni, mind a társadalmi tudatban.

— Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a társadalom tagjainak szubjektív biztonság-(bizonytalanság-) érzete is objektiválódhat. S ebből a szempontból is igen lényeges a társadalom értékrendjének igazságossága, áttekinthetősége és stabilitása.

Nyilvánvaló, hogy tőkés körülmények között igazságos értékrendről nem lehet szó, hiszen az egyének induló helyzetét meghatározza, hogy melyik társadalmi osztály tagjának születtek. (Emellett azonban még a fejlett tőkésországok körén belül is nagyok az eltérések az egyének szociális, gazdasági biztonsága tekintetében. Aligha lehetne például a skandináv országok és az Egyesült Államok lakosainak helyzetét azonosnak tekinteni.)

Szocialista társadalomban az értékrend igazságossága és az érvénye-

süléséhez szükséges feltételek döntő része adott. A gazdasági biztonság egyes tényezőinek értékelése azonban itt is változik. Ez szükségszerű és örvendetes, ha fejlődés következménye, de kedvezőtlen, ha a gazdaság zavarai-
ban gyökerezik. Ha például egy viszonylag elmaradottabb országban győz a szocialista forradalom, az azt követő kezdeti időszakban a lakosság biztonságérzete ugrásszerűen emelkedik, mivel megszűnik a munkanélküliség, mindenki számára biztosított a megélhetés. A későbbiekben a biztonsággal szembeni elvárások bővülnek, igényként jelentkeznek, hogy az életszínvonal folyamatosan emelkedjék, a lakáskörülmények javuljanak, ne legyenek hiánycikkek, ne legyen túlzásfolt a közlekedés és hasonlók. Az elvárások ilyen módosulása a fejlődés velejárója. A másik esetre példa, ha akár külső ártalmak beáramlása, akár gazdaságpolitikai hibák miatt megtorpan a fejlődés.

2. Meghatározó tényező az adott nemzetgazdaság mennyiségi és minőségi értelemben vett fejlettségi színvonala. A gazdaság nemzetköziesedésének korszakában mindig számításba kell venni, hogy a világgazdaság változásai — kisebb vagy nagyobb mértékben — befolyásolják a nemzetgazdaság lehetőségeit.

Ismeretes, hogy az energia- és nyersanyagár-robbanást könnyebben vésszelték át azok a fejlett gazdasági struktúrával rendelkező országok, amelyeknek kivételében az új kutatási eredményeket és bonyolult munkát hordozó termékek részesedése jelentős. Magyarországon viszont 1974-től fogva néhány évig szinte jelszóvá vált, hogy a világpiaci káros hatások „begyűrűzése” gazdasági problémáink fő forrása, holott a világpiaci válságjelenségek részben azért is okoztak annyi gondot, mert gazdaságunk nem volt eléggé hatékony, munkánk eléggé szervezett és termelékeny, azok — legalábbis részleges — kivédéséhez. A szocialista közösséghez való tartozás — mint arra még visszatérünk — késleltette, tompította a külső hatásokat, de végül is illúzió lett volna arra számítani, hogy hosszabb távon közömbösíti őket.

A szocialista gazdaságpolitika szembekerül olyan külső kihívásokkal, amelyekre még feltételezett optimális stratégiával sem tudna azonnal megfelelő válaszokat adni. A mai szocialista országok túlnyomó többsége, köztük hazánk megkésett iparosodása olyan láncreakciót váltott ki, amely további késedelmeket szült, s így a gazdaságpolitikára az a feladat is hárul, hogy e láncreakció elejét vegye.

Ehhez számos, ma még többé-kevésbé megválaszolatlan kérdést kell tisztázni. Csupán néhányra utalunk:

— Mélyreható elemzést igényel a piaci és a társadalmi hatékonyság viszonya. A piaci hatékonyság alapvetően erősíti a társadalmi hatékonyságot, de ugyanakkor e kettő — időszakonként s több vonatkozásban — ellentétbe kerülhet egymással. Így például a vállalatok gazdasági biztonságának eltűlése a versenyképesség rovására mehet: a kockázatvállalástól való vonakodás eleve gátolhatja az innovációs kedvet és tevékenységet, így a technikai-technológiai fejlődést. Másfelől a piaci hatékonyság kibontakoztatásakor is mérlegelni kell a társadalmi fejlődésre visszaható tényezőket, legyen szó foglalkoztatáspolitikáról, életmódról vagy másokról.

— Néha igen nehéz elhatárolni, hogy a bizonytalansági elemek mennyiben származnak objektív (vagy legalábbis az adott kis, nyitott gazdaság szempontjából objektíválódott) tényezőkből, és mennyiben gazdaság-

politikai hibákból. Erre példa az energiával és egyéb természeti kincsekkel való gazdálkodás. Egyfelől megállapítható, hogy az ésszerű, takarékos gazdálkodás hiánya e téren is gazdaságpolitikai hiba; másfelől viszont kérdéses, hogy az olcsó energia- és nyersanyagbázison létrehozott — a szükségesnél többet fogyasztó — berendezések és gépek kicseréléséhez vagy jobb esetben átalakításához szükséges eszközök a kellő mennyiségben előteremthetőek-e. Felelőssé tehető-e a korábbi gazdaságpolitika, hogy nem számolt az energia- és nyersanyagpiac változásával? Milyen költségekkel járt volna például a magyar iparosítás, ha ezt annak idején előrelátják és figyelembe veszik? Az akkori ugyancsak súlyos eszközhiány közepette jutott volna-e elegendő az ehhez szükséges kutatásra és fejlesztésre?

— Úgy véljük, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a gazdasági biztonság szinte függvényszerű összefüggésben van a gazdaság szervezettségével. A magyar vállalatok és fogyasztók szempontjából bizonytalanságnak minősülő tényezők nagy része egyszerűen a szervezettség hiányaiból fakad.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a gazdasági biztonság belső tényezőinek feltárása további igen átfogó kutatást igényel.

A nemzetgazdaság nyitottsági foka

A külgazdasági biztonság szempontjából fontos harmadik tényező az adott nemzetgazdaság nyitottságának *mérve*.

Társadalmi-gazdasági rendszerétől függetlenül objektíve (vagy szerkezetileg) nyitott minden olyan nemzetgazdaság, amelynek fejlődésében a külső gazdasági környezet is meghatározó, tehát ahol a foglalkoztatottság, az életszínvonal, a gazdaságnövekedési ütem alakulásának fontos feltétele a behozatal és a kivitel. Ennek az objektív nyitottságnak a mérve az ország területének méreteitől, természeti kincseitől és egyéb adottságaitól függően (például attól, hogy rendelkezik-e tengeri kikötőkkel, idegenforgalmi központ-e, s általában milyen arányt mutatnak fizetési mérlegében az úgynevezett láthatatlan bevételek) igen különböző lehet.

Miközben a gazdaság nyitottsága objektív dolog, az országok bizonyos határok között szabályozhatják és szabályozzák is annak mértékét. Ha ez nem így volna, léteznének országok, amelyeknek nincs kereskedelempolitikájuk (pontosabban külgazdasági politikájuk). Ilyenek azonban napjainkban legfeljebb olyan szigeteken található, ahol a népesség még valamilyen törzsi rendszerben él, vagy esetleg egyes törpeállamokban. (Bár például Lichtenstein tagja az EFTA-nak, Luxemburg az Európai Közösségnek, tehát van kereskedelempolitikájuk.) A nyitottság szabályozásának lehetőségét elismeri a GATT is, amikor rögzíti, hogy fizetésimérleg-nehézségekkel küzdő ország, meghatározott feltételekkel, a vámokon kívül átmeneti importkorlátozásokat is alkalmazhat.

Mikor párosulhat az objektív nyitottság kereskedelempolitikai nyitottsággal?

A kereskedelempolitikai nyitottság legtágabb értelemben azt jelenti, hogy a világpiacon való változások szinte azonnal és szinte automatikusan hatnak mind a népgazdaságra, mind a vállalati szférára. Feltételezi a gazdaságba való állami beavatkozás igen alacsony szintjét, a liberális külkereskedelmi rendszert, a valuta konvertibilitását, továbbá, hogy az ár-, adó-,

árfolyam- és egyéb kapcsolódó politikák sem szabályozzák a külgazdaságot. Szűkebb értelemben a kereskedelempolitikai nyitottság a behozatal és a kivitel nagyfokú korlátozásmentességét jelenti, tehát azt, hogy nincs külkereskedelmi engedélyezés, vámok és vám jellegű terhek a forgalmat alig sújtják.

Már az előzőekből is kitűnik, hogy a kereskedelempolitikai nyitás vagy elzárkózás az egyes országok adottságaitól és a kormányok céljaitól függően igen különbözőképpen hathat az intézkedéseket hozó és az intézkedések által érintett nemzetgazdaságokra.

— Ha például az Egyesült Államok teljesen nyitott kereskedelempolitikát alkalmazna, ez feltehetően nem veszélyeztetné a külgazdasági biztonságát, ellenkezőleg, az élesebb verseny hazai piacán ösztönözné a vállalatokat. Ha azonban egy keresett természeti kincsekkel nem rendelkező, elmaradott fejlődő ország mond le a kereskedelempolitikai szabályozásról, úgy fiatal iparágai veszélybe kerülnek, mivel nem állják a versenyt az erősebb partnerekkel.

— Napjainkban a kereskedelempolitikai nyitottság még igen kedvező körülmények között is szelektív. Számos példa igazolja, hogy a gazdaságilag legfejlettebb tőkésországok is csak ott erőltetik a majdnem szabad kereskedelmet, ahol a verseny az ő érdekeiket szolgálja, másfelől piaci uralmukat a gyakran burkolt korlátozások révén távolilag is biztosítottak látják.

— A külgazdasági kapcsolatok szabályozása a gazdasági célokon túlmenően eszközül szolgál az országok nehezen számszerűsíthető katonai-stratégiai, külpolitikai, intézményrendszer-működtetési szándékainak megvalósításához is ([6] 50. l.).

— Nyilvánvaló, hogy másként hat a világgazdaságra és a különböző alrendszerekre, ha például Tanzánia folytat protekcionista kereskedelempolitikát, mint ha a világkereskedelemben 35 százalékkal részesedő Európai Közösség vagy a 11 százalékkal részesedő Egyesült Államok. Az utóbbiak korlátozó intézkedései veszélyeztetik nagyszámú gazdasági partnerük külgazdasági biztonsági viszonyait. A fejlett tőkésországokban is vannak hanyatló iparágak, egyes szektorokban túlermelési válságok, de kérdés, hogy ezt a náluk gazdaságilag kevésbé fejlettebb országok rovására kell-e enyhíteni, nem pedig eredményesebb hazai gazdaságpolitikával megoldani.

A külgazdasági kapcsolatrendszer hatása

A külgazdasági biztonság nagymértékben függ attól, hogy az adott országnak mennyire sikerült érdekazonosságot kialakítania azokkal az országokkal, amelyek termékeire, illetve piacaira rászorul, továbbá milyen lehetőségei vannak — kedvezőtlen külső hatások esetén — a viszonylati szerkezet megváltoztatására. E tekintetben a politikai érdekek csakúgy latba esnek, mint a gazdaságiak. Az államok közötti gazdasági kölcsönhatásokat vizsgálva Simai Mihály [9] arra a következtetésre jut, hogy az interdependencia a gazdasági integráció tagországai között a legerősebb. Végeredményben az integrációs folyamatoknak egyik mozgatórugója a nagyobb külgazdasági biztonságra való törekvés, ennek megvalósulása azonban több tényező függvénye. Igen valószínű, hogy a fejlődő országok in-

tegrációs folyamatai érdemi változást e téren kevésbé hoznak, mivel a tagországok gazdasága nem elsősorban az integrációs partnerektől függ. Így a fejlődő térségekben végbemenő integrálódási folyamatokat nemritkán a fejlett tőkésországokhoz való kapcsolat szorosabbra fűzése kíséri. Másfelől a szocialista orientációjú fejlődő országok egyre inkább közelednek a KGST-hez.

Az ipari országok esetében a regionális integrációk kétségtelenül erősítik a külgazdasági biztonságot, különösen ami a kisebb tagországokat illeti. A KGST igen nagy előnye, hogy nagymértékben biztosított tagjainak energia- és nyersanyagellátása, másfelől hagyományos termékeik az integráción belül ugyancsak biztonságos piacra találnak. A politikai érdek-közösség, a nemzetközi munkamegosztás szocialista típusa közismerten alkalmasnak bizonyult nehéz gazdasági problémák megoldására vagy enyhítésére. Az Európai Közösségben a nagy szabad piac jobban megfelel a fejlett termelőerőknek, mint a korábban széttagolt nemzeti piacok.

A külgazdasági biztonság megszilárdítása azonban az integrációkkal szemben is újszerű követelményeket támaszt.

— A szocialista közösségnek, úgy véljük, két fő célt kell követnie: a békét biztosító védelmi potenciál megfelelő szinten tartását és a hatékony gazdaságfejlesztést. E kettőt nem könnyű egymással összhangba hozni, hiszen a katonai szférában felhasznált eszközök hiányoznak a gazdasági szférából. Napjaink egyik bonyolult kérdése a fejlődő világ különböző szocialista utat választó országainak megsegítése. Ha ez katonai eszközöket igényel, úgy a Nyugat igen élesen reagál, és ürügyül használja fel ezt a fegyverkezési hajszra fokozására. Az imperialista hatalmak agresszívan reagálnak a politikai eszközökkel való segítségnyújtásra is, mivel ezt az érdekszférák közötti egyensúly megsértésének tekintik. Sok esetben ez is ürügy a fegyverkezés fokozására. A szocialista országok gazdaságfejlesztése mindkét esetben óhatatlanul nehezül, következképpen nem emelkedik kellően — vagy stagnál, esetleg visszaesik — az életszínvonal, ami belpolitikai feszültségekkel járhat.

Egyes KGST-országok nem szerencsés gazdaság- vagy akár társadalompolitikája esetén a szocialista közösségen belül is feszültséggócok keletkezhetnek. Az ebből származó terhek a szocialista közösség többi tagját is sújtják. Egyrészt gazdasági eszközökkel kell közösségbeli társuk segítségére sietniök, másfelől romlik a nemzetközi politikai légkör, hiszen a Nyugat az ilyen helyzeteket általában igyekszik a maga hasznára megjátszani.

E cikk kereteit meghaladná a KGST mechanizmus- és intézményi rendszerének korszerűsítésére vonatkozó elképzelések bemutatása. Itt csak utalunk arra, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való hatékonyabb és biztonságosabb bekapcsolódás feltételezi a szocialista integrációban a mikroszféra komplementaritásának kibontakoztatását. Ez halaszthatatlan akkor, amikor az európai KGST-országokban kimerültek az extenzív gazdaságnövekedés forrásai, s át kell térni az intenzív szakaszra, ami a gyors technikai fejlődést és a gazdasági szerkezet érdemi megváltoztatását igényli.

A szocialista fejlődés azonosságai mellett napjainkban a különbözőségek is előtérbe kerültek. A gazdasági integrációs folyamat ugyanakkor megkívánja a nemzeti gazdaságpolitikák összhangját, különben a hatások — nemcsak kapitalista körülmények között, hanem a KGST-ben is —

kereszttezhetik egymást. Szocialista viszonyok között a gazdaságpolitikák egyeztetése elvileg könnyebben megoldható, s erre mindenképpen törekedni kell. A nemzeti gazdaságpolitikák megítélésének kritériumait igen nehéz meghatározni. Annyi azonban valószínűleg megállapítható, hogy az adott gazdaságpolitika a hatékonyság fokozására, a belpolitikai stabilitás fenntartására, illetve további megszilárdítására vezet-e, továbbá, hogy végső fokon a szocialista közösség összetartó erejét növeli-e.

— Az Európai Közösségben a külgazdasági biztonságot veszélyeztető tényezők — a kapitalizmus sajátosságain túlmenően — napjainkban több forrásból származnak. Az egyik valóban az energia- és nyersanyagfüggőség, amit hajlamosak túlhangsúlyozni. A másik a nyugati szövetségi rendszernek az a dilemmája, hogy miközben az Egyesült Államok — évtizedünk elején anakronisztikus módon — minden irányú vezető szerepre törekszik, nyugat-európai szövetségesei partneri viszonyt igényelnek. A Nyugat legfőbb összetartó ereje: a szocialista közösséggel szembeni viszonya, napjainkban egyidejűleg centrifugális erővé is válik. A múlt és a jövő szempontjából máshogyan ítéli meg a fegyverkezési hajszát, a kelet—nyugati gazdasági együttműködést a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal egy világrészen levő Nyugat-Európa, s másképpen a tőlük távol fekvő, területén világháborút soha nem szenvedett Egyesült Államok. A problémák harmadik forrása, hogy az EK nemcsak katonai, hanem pénzügyi téren sem független az Egyesült Államoktól, az európai monetáris rendszert óhatatlanul befolyásolja a dollár helyzete, az amerikai árfolyampolitika és hitelpolitika. Részben ezzel függ össze az a körülmény, hogy az EK-nak ez ideig nem sikerült tagországai gazdaságpolitikáját a szükséges mértékben összhangba hoznia, bár ebben közrejátszanak a tagországok egymástól különböző politikai, szociálpolitikai koncepciói is. Valószínűleg igaz van az EK Bizottságának [10] abban, hogy a kellő gazdaságpolitikai összhangolás hiánya az igen nehezen létrehozott európai monetáris rendszer jövőjét is veszélyezteti. A Bizottság dokumentuma szerint ugyanis a valutájukat erősen felértékelő országok arra kényszerültek, hogy gazdaságukat a követelményekhez szorosan hozzáigazítsák, de mondjanak le kevésbé hatékony iparágakról, és maximálisan racionalizáljanak. Ehhez megvan a korszerű ipari potenciáljuk, de gondot okoz az áruk elhelyezése. Azok a partnerek, amelyek a nemzetközi monetáris válság miatt leértékelték valutájukat, nemzetközi összehasonlításban szegényebbekké váltak, és nem tudnak az igényelt importért megfelelő devizával fizetni. Ezért kerültek az erős és a gyenge valutájú tagállamok közösen a recesszió hullámvölgyébe. Másfelől az inflációs folyamatok is átgyűrűznek a nemzetgazdaságokba. (Ennek okai különbözőek: jelenleg a kamatlábak egymásra licitáló emelése hat ilyen irányban, de ismeretes, hogy az Egyesült Államok hajlamos az árfolyam-politikával kombinált energiapolitika útján az inflációt Nyugat-Európába exportálni.) A nyugat-európai országok eltérő módon reagálnak az inflációra. Van, amelyik jobban elviseli, de van, ahol belpolitikai feszültségeket vált ki. A nemzetközi pénzügyi stabilitás szükséges volna, de megoldatlan — állapítja meg az idézett elemzés.

A külgazdasági biztonság hiányosságai semmiképpen sem indokolják az autarkias törekvéseket, még integrációs méretekben sem. Egyébként az integrációk amúgy sem volnának elszigetelhetők a világ gazdaságtól. Megfigyelhető, hogy amikor az EK egy-egy szektorban ilyen elszigetelő-

désre törekszik (talán legjobb példa erre agrárpolitikája), ez a külső és a belső ellentétek olyan láncreakcióját váltja ki, amely végül is megkérdőjelezi az elszigetelt szektor működését.

A szocialista országok is egyre szorosabban kapcsolódnak a világgazdasághoz. Magyarország példája mutatja, hogy a világgazdasági változások semlegesítésére irányuló törekvés milyen következményekkel járhat. Az 1970-es évek közepén a magyar költségvetés a megváltozott ár- és piaci körülmények okozta veszteségekből igen sokat magára vállalt. Ezeket sem a lakosság, sem a vállalatok nem érzékelték kellően. Ma már nyilvánvaló: ez volt az egyik oka annak, hogy a termelési szerkezet érdemi átalakulása a kelleténél későbbben és lassabban indult meg. Most a vállalati szféra s bizonyos fokig a lakosság is részese a folyamatoknak, azok jó és rossz oldalai-val együtt, de nem olyan mértékben, ami a létbiztonságra hatna, az életszínvonal drasztikus esésével fenyegetne.

Egy ország külgazdasági biztonságát befolyásolja az is, hogy fontosabb gazdasági partnerei milyen kereskedelempolitikát alkalmaznak vele szemben. Mérlegelnie kell tehát, hogy mennyiben, milyen viszonylatban számíthat kereskedelempolitikai korlátozásokra (embargóra, diszkriminációra), miképpen hatnak vagy hathatnak ez utóbbiak a világgazdasági irányzatokhoz való alkalmazkodóképességre, s milyen eszközei vannak a hátrányok kivédésére. A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok ismeretesen terhesek a szocialista országokra vonatkozó hátrányos megkülönböztetésekkel, illetve az azokkal való fenyegetettséggel. A külgazdasági biztonság itt talán különösen erősen összefonódik a politikai biztonsággal, hiszen a szóban forgó nyugati intézkedések részben politikai fogantatásúak. Ez az állapot ellentmond a kapcsolatok folyamatos stabilitásának, holott minden résztvevő számára hátrányos, ha az elkerülhetetlen világpiaci bizonytalanságon túlmenően még a gazdasági együttműködés hatósági feltételeinek rosszabbra fordulásától is tartani kell.

Stabil s egyben jó értelemben vett dinamikus kereskedelempolitika volna szükséges, amely nem rontja, hanem javítja az együttműködés lehetőségeit. Ez módot adhatna például arra, hogy Európa két nagy integrációja kölcsönösen elfogadható kereskedelmi megállapodást kössön egymással, de arra is, hogy mi is bekapcsolódhassunk a nyugat-európai ipari szabadkereskedelmi övezetbe, s ezzel megszűnjék Európa nem szocialista országaihoz képest fennálló versenyhátrányunk. Igen figyelemre méltó, hogy újabban már nyugati kutatók is mérlegelik az egész Európára kiterjedő ipari szabadkereskedelmi kövezet létrehozásának lehetőségét [11].

Az elmondottak tükrében egy ország külgazdasági biztonsága kapcsolatban van

- belső társadalmi viszonyaival, a dolgozó osztályok s az egyének gazdasági biztonságával;
- népgazdasági fejlettségével, hatékonyságával;
- ha integráció tagja: az integráció jellegével, működésével;
- az országot érintő nemzetközi politikai viszonyokkal.

A szocialista társadalmi-gazdasági rendszer módot ad arra, hogy a belső tényezők erősítésével az ország a külső kihívásokra mind megfelelőbb vá-

laszt adhasson, s így csökkentse a külgazdaságának bizonytalansági elemeit. E lehetőség kiaknázásához a gazdaság, a politika és a tudomány folyamatos és elmélyült együttműködése szükséges.

Hivatkozások

- [1] *Adler-Karlsson, G.*: Instruments of Economic Coercion and Their Use. Előadás a J. F. Kennedy Intézet 1980. május 7—10-i kollokviumán Hollandiában.
- [2] *Boqnár József*: A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [3] *Fels, G.*: Der Standort Bundesrepublik im internationalen Wettbewerb. Kieler Diskussionsbeiträge, Kiel, 1976. január.
- [4] *Hager, W.*: Western Europe's Economic Security. Intereconomics, Hamburg, 1980. július—augusztus.
- [5] *Izickné Hedri Gabriella*: A külgazdaság és a külpolitika együttműködése. Magyar Tudomány, 1980. 11. sz.
- [6] *Kádár Béla*: Nyitni vagy zárni? Külgazdaság, 1981. 1. sz.
- [7] *Knight, F. H.*: Risk, Uncertainty and Profit. Keller, New York, 1964.
- [8] *Marx és Engels Művei*. 4. köt. Budapest, 1959.
- [9] *Simai Mihály*: Kölcsönös függőség és konfliktusok a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- [10] Europäische Wirtschafts und Währungsunion. Europäische Dokumentation. 1979. 3. sz.
- [11] RGW, EG und Ost-West-Handel. DIW Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. Nyugat-Berlin, 1980. december.

MUNKAGAZDASÁGTAN

(Szerkesztette: Timár János)

A kötet hézagpótló alkotása a hazai közgazdasági irodalomnak, különös tekintettel arra, hogy a gyakorlati feladatok egyre sürgetőbbé teszik a foglalkoztatás- és bérpolitikának az eddiginél jobb elvi megalapozását. Az egyes írások szerzői mondanivalójukat szorosan egymásra építve tárgyalják — a munkaügyi szakemberek mindennapi gyakorlatának ellátásához szükséges ismeretek mellett a közgazdasági alapokat és hátteret is. Elsősorban azokat a folyamatokat, jelenségeket, összefüggéseket és kölcsönhatásokat mutatják be, amelyeket a társadalom- és gazdaságpolitikának a normatív követelmények kialakítása során szem előtt kell tartania. A szerzők külön felhívják a figyelmet a szociológiai és pszichológiai tényezők nagy fontosságára, amelyek a munkakörülményekkel, munkafeltételekkel, a keresetekkel és egyéb gazdasági jellemzőkkel együtt alapvetően meghatározzák a munkaerő fluktuációját és azokat a munkahelycseréket, amelyek nem javítják a munkaerő kívánt irányú mozgását.

480 l., kötve 114,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az Egyesült Államok helye és szerepe a világgazdaságban a késői 20. században

A második világháború óta a gazdasági reálfolyamatok és a politikai ciklusok valamennyi fejlett tőkésországban összekapcsolódnak. Szorosan összefügg ez az állam jelentős gazdasági szerepével s a kormányok gazdaságpolitikájának hatásával. Az egyes kormányok által az elődöktől örökölt feltételek alakulása s az új kormányok reagálásának iránya, üteme, hozzáértésük s tévedéseik, az intézkedések mögött álló hatalmi csoportok sajátos érdekeinek kifejezést adó törekvéseik a célok megfogalmazásában és az eszközök alkalmazásában igen bonyolult helyzetek kialakulásához vezettek az elmúlt több mint három évtized során, és vezethetnek a jövőben is.

Különösen jelentős lehet a politikai ciklusváltás hatása azokban az esetekben, amikor a hosszú távú gazdasági irányzatok alakulásában jelentős törések következnek be, vagy amikor az új kormányzat a gazdaságpolitika céljait s eszközeit tekintve a korábbi időszakokhoz képest számottevő változást képvisel.

Az Egyesült Államok világgazdasági helyzetének és szerepének alakulása az 1980-as évek első felében azért is igen érdekes probléma, mert a két tényező együtt jelentkezik: a Reagan-kormányzat olyan időszakban került hatalomra, amikor a hetvenes évek során végbement trendváltás jelei igen markánsan jelennek meg az Egyesült Államok gazdasági életében. Ugyanakkor az 1981 elején beiktatott új elnök irányváltást is deklarált az amerikai gazdaságpolitikában.

Az Egyesült Államok gazdasági helyzetében végbemenő változások az ország nagy világgazdasági jelentősége, hatalmas gazdasági ereje miatt nem tekinthető egyszerűen az amerikai gazdaság belső ügyének. Sokoldalúan hatnak a többi ország helyzetére is, s nemcsak az Egyesült Államokkal a legközvetlenebb kapcsolatban állókra.

A világgazdasági jelentőség és a gazdasági erő meghatározása nem egyszerű. A világpolitikában az erő mindenekelőtt politikai-katonai tényezők eredménye.

Az olvasó a politikai irodalomban az erő több meghatározásával találkozhat. Az egyik tulajdonképpen a klasszikus megfogalmazás: a képesség mások magatartásának, politikájának vagy egy adott kérdés kimenetelének befolyásolására, céltudatosan vagy más módon¹. E meghatározást ma sokoldalúan egészítik ki más tudósok. Különösen széles vita bontakozott ki a nyugati közgazdasági-stratégiai szakirodalomban a gazdasági erő vagy a gazda-

¹ Lásd például [3].

sági hatalom kérdése körül. Az egyik ismert amerikai szakember például különbséget tesz a gazdasági erő aktív és passzív oldala között. A gazdasági erő aktív oldala szemszögéből a „...nemzeti gazdasági erő egy adott ország képességét jelenti arra, hogy hasznot húzzon gazdasági vagy pénzügyi politikájából, másoknak kárt okozva vagy azzal fenyegetve, másokat segítve vagy segítséget ígérve, gazdaságilag gyengítve vagy erősítve más országokat”. A gazdasági erő passzív oldalát tekintve ugyanez a szerző az adott ország azon képességét emeli ki, hogy korlátozza más országok ellene irányuló lépéseit ([1] 80—81. l.).

François Perroux francia professzor „uralkodó gazdaságokról” ír, s azt vallja, hogy az uralkodó gazdaság nagy méretei, magas fejlettségi szintje, a nemzetközi gazdasági műveletekben kialakult nagy súlya miatt a kisebb méretű nemzeti gazdaságokat jobban befolyásolja, mint azok őt. Uralkodó gazdaságról beszélhetünk Perroux szerint akkor, amikor *A* ország gazdaságpolitikája és gazdasági eseményei tartósan nagyobb mértékben hatnak *B* országra, mint fordítva. Az amerikai gazdaságot ilyen értelemben a világ legjelentősebb uralkodó gazdaságának tekinti ([3] 27—56. l.).

Knorr idézett munkájában Perroux-val szemben kiemeli, hogy az erő lényege alkalmazásában van, s miként a hadosztályok száma önmagában véve nem egyenlő a katonai erővel, a bruttó nemzeti termék nagysága sem azonos a gazdasági erővel. Egy adott ország gazdasági erejét ilyen értelemben négy tényezőre alapozza:

- a gazdasági hatalom;
- a szándék a gazdasági hatalom felhasználására nemzetközi méretekben;
- a képesség a gazdasági hatalom nemzetközi felhasználására;
- az adott ország nemzetközi híre azzal kapcsolatban, hogy képes és hajlandó gazdasági erejét használni.

Nyilvánvaló, s ezt bizonyítják az elmúlt évtizedek nemzetközi gazdasági viszonyai is, hogy a gazdasági erő nemzetközi méretekben csak a mindenkori adott közegben értelmezhető. A késői 20. század világgazdaságában s általában nemzetközi viszonyaiban zajló eseményekből s változásokból a gazdasági erővel, illetve annak alkalmazásával kapcsolatban igen fontos új tendenciák bontakoznak ki: 1. az államok (a nemzetközi döntési centrumok) számának jelentős megnövekedése s ily módon az erő érvényesíthetőségének összetettebbé válása; 2. a nemzetközi gazdasági erőviszonyok módosulása s kvázi gazdasági szuperhatalmi státusszal rendelkező hatalmak fellépése a világgazdaságban; 3. a gazdasági, katonai és politikai erő sajátos kölcsönhatásrendszerének érvényesülése a mai igen ellentmondásos, megosztott és konfliktusos világban; 4. az államok közötti összefonódottság és kölcsönös függőség erősödése, olyan világgazdasági helyzet kialakulása, amelyben egyetlen ország sem tekintheti nemzetközi gazdasági kapcsolatainak rendszerét ún. zéró összegű játéknak, még ellenfelei esetében sem, vagyis adott ország (ellenfél) vesztesége nem egyértelműen és teljesen a másik fél nyeresége.

Ezek az elvi jellegű fejtegetések a gazdasági erő kérdéseiről az Egyesült Államok megítélésével kapcsolatban ma különösen azért lényegesek, mert az erő, a gazdasági erő és hatalom, illetve alkalmazásuk problémáit nemcsak a laikusok körében kezelik rendkívül leegyszerűsítve, hanem gyak-

ran szakemberek, politikai-gazdasági vezetők és stratégák is ezt teszik. A stratégiai tényező előtérbe kerülése a nyolcvanas évek elején az Egyesült Államok nemzetközi gazdaságpolitikájában különösen szemléltető példa erre.

Az Egyesült Államok gazdasági hatalma és teljesítménye az 1980-as évek elején

Az Egyesült Államok a késői 20. század legnagyobb gazdasági egysége. Részesedése a világon megtermelt összes áruból és teljesített szolgáltatásból, vagyis a világ bruttó nemzeti termékéből 1980-ban mintegy 22 százalékot tett ki. A 20. század következő két évtizedében sem valószínű, hogy az iparilag fejlett országok közül bármelyik is ennél nagyobb súlyt érjen el a bruttó világtermelésben. (A világ ipari államai közül a Szovjetunió került legközelebb az Egyesült Államokhoz e mutatót illetően.) Figyelemreméltó változások mentek azonban végbe az Egyesült Államok helyzetében a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) 1960-ban az Egyesült Államok aránya a fejlett tőkésországok bruttó nemzeti termékében még 53,2 százalékos volt, 1970-re ez az arány 46,7, 1980-ra pedig 35,3 százalékra esett vissza.

Néhány fontosabb iparilag fejlett tőkésország súlya a fenti mutató alapján az 1. sz. táblázat szerint alakult:

1. sz. táblázat

Néhány főbb tőkésország és az Európai Közösség részesedése a fejlett tőkésországok bruttó nemzeti termékéből

Ország	1960	1970	1980
Egyesült Államok	53,2	46,7	35,3
Japán	4,6	9,7	16,5
NSZK	7,6	8,8	10,7
Franciaország	6,4	6,7	7,9
Nagy-Britannia	7,6	5,8	5,1
Európai Közösség	28,5	29,5	33,1

Forrás: [10] Vol. II., Table I. A. és 353. l.

1975-ös áron számítva, 1960-ban az Egyesült Államokban az egy lakosra jutó bruttó nemzeti termék 1,8-szerese volt a fejlett tőkésországok, s csaknem ötszöröse a nem szocialista országok átlagának. 1980-ra a fejlett tőkésországok átlagának már csak 1,2-szerese, s a nem szocialista országok átlagának mintegy 3,4-szerese volt.² A számítások alapját képező, az 1973—80 közötti időszakra vonatkozó növekedési adatokból nyilvánvaló, hogy a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének általános lassulásával egyidejűleg csökkent a többi fejlett nyugati ország előnye, sőt 1977-ben és 1978-ban az Egyesült Államok bruttó nemzeti terméke gyorsabban bővült, mint a többi fejlett tőkésorszáé (Japán kivételével). Valószínűnek látszik, hogy

² Forrás: mint az 1. sz. táblázaté.

az 1980-as években az Egyesült Államok súlyának csökkenése folytatódik ugyan, azonban a térvesztés kisebb mértékű lesz, mint a megelőző évtizedekben. A többi fejlett tőkésország jelentős gazdasági nehézségeiből, nagyobb mértékű gazdasági sebezhetőségükből az energiahordozók és nyersanyagok importja terén, az egyes országok gazdaságpolitikájának törekvései és lehetőségei közötti ellentmondások kiéleződésének mértékéből is erre következtethetünk. A dollár árfolyamának emelkedése, továbbá a szerkezeti változások iránya és intenzitása is erre utal.

A bruttó nemzeti termék relatív alakulása természetesen nem ad teljes képet egy ország gazdaságának teljesítményéről. Érdekes kísérlet a New York-i tőzsde kutatóinak „találmánya” az egyes tőkésországok gazdasági teljesítményének, tehát a gazdasági fejlődés minőségi oldalának összehasonlítására. Az új eszköz a „gazdasági teljesítmény indexe” (GTI), melynek képlete a következő:

$$GTI = \frac{\text{a bruttó nemzeti termék reálnövekedése}}{\text{a munkanélküliség rátája} + \text{inflációs ráta}} \cdot 100.$$

A fenti képlettel végzett számítások szerint a főbb ipari tőkésországok gazdasági teljesítménye a 2. sz. táblázat szerint változott.

2. sz. táblázat

Néhány főbb nyugati ország gazdasági teljesítménye a GTI alapján számítva

Ország	1960—1973	1974—1980
Japán	145,9	37,8
NSZK	123,9	29,0
Franciaország	85,5	18,0
Olaszország	67,7	13,4
Kanada	64,2	16,5
Egyesült Államok	50,4	15,2
Anglia	43,1	2,2

Forrás: [15].

A GTI közgazdasági tartalma, illetve értelmezése igen egyszerű: minél kisebb a bruttó nemzeti termék reálnövekedése, illetve minél nagyobb a munkanélküliség és az infláció, annál rosszabb az adott gazdaság teljesítménye. A fenti adatokból idősort képezve pedig nyilvánvalóvá válik a teljesítmény romlása, illetve javulása.

A 2. sz. táblázatból tehát kiolvasható, hogy a vezető tőkésországok gazdasági teljesítményének általános romlása mellett, az Egyesült Államok gazdaságának teljesítménye „mérsékeltebben” romlott.

Az utóbbi nagy súlya a világ bruttó nemzeti termékében egyszersmind azt is jelenti, hogy ez az ország továbbra is a világ legnagyobb piaca, termelője és fogyasztója. Gazdasági hatalma szempontjából különösen lényeges részarányának alakulása a világ, ezen belül a fejlett tőkésországok gyáripari termeléséből.

Az ENSZ adatai alapján végzett számítások szerint az Egyesült Államok a világ feldolgozóipari termelésének mintegy 22 százalékát szolgáltatta 1978-ban. Súlyja azonban jelentősen csökkent az 1950-es és az 1960-as évekhez képest.

Különösen szembetűnő az Egyesült Államok súlyának csökkenése a tőkés világ feldolgozóipari termelésének csaknem 80 százalékát előállító 10 ipari ország helyzete változásának tükrében. Az Egyesült Államok fő nemzetközi versenytársai a feldolgozóipari termelés terén e tíz ipari ország közül kerülnek ki. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A 10 legfontosabb ipari tőkésország részesedése összesített feldolgozóipari termelésükből

Ország	1950	1960	1970	1980
Egyesült Államok	61,9	50,5	43,6	43,4
Japán	2,1	6,3	13,1	14,0
NSZK	10,1	17,2	17,2	16,6
Nagy-Britannia	8,2	6,9	5,3	4,4
Franciaország	7,6	8,1	8,9	9,7
Kanada, Olaszország, Dánia, Hollandia, Svédország együtt	10,1	11,0	11,9	11,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: [7].

Összességében az Egyesült Államok ipara továbbra is a leghatalmasabb valamennyi fejlett nyugati tőkésországé közül. Területén megtalálható, nemcsak a ma a világon létező valamennyi iparág hanem a késői 20. század élenjáró, technikai szempontból vezető iparágai is itt vannak a legnagyobb súllyal képviselve. Ez egyrészt tükrözi az Egyesült Államok képességét arra, hogy szükségállapot esetén gyakorlatilag önellátóvá váljék minden, a gazdaság működése szempontjából lényeges iparokból, másrészt megkönnyíti az ipar mozgósítását. Ugyanakkor azonban a protekciónizmus állandó forrása is, hiszen az iparágak között állandóan vannak élenjárók és hanyatlók is. Ez utóbbi probléma különösen az 1980-as évek elején uralkodó s valószínűleg a késői 20. század nagyobb részére jellemző világgazdasági feltételek mellett válik különösen súlyossá.

Az ún. hagyományos iparágak, amelyek versenyképessége nemzetközi mértékben számottevően csökkent, visszaestek ugyan a gyáripari termelésben, azonban még az 1980-as évek elején is viszonylag jelentős súlyt képviselnek. Ezek közül évtizedünk elején a legfontosabbak a következők (zárójelben az adott iparág hányada az egész feldolgozó ipar hozzáadott értékében): autógyártás (7,1), acélipar (4,3), textil- és ruházati ipar (6,2), cipőgyártás (0,7), élelmiszeripar hanyatló ágai (8,0), háztartási gépek és háztartási elektronika (rádió, tv) (6,8). Ezek az iparágak együttesen a feldolgozó ipar termelésének közel egyharmad részét állítják elő, s az 1980-as évek közepéig szóló előrejelzések szerint termelésük növekedése az ipari átlag alatt marad [11].

Nemcsak ezek az iparágak felelősek azonban az Egyesült Államok nemzetközi versenyképességének romlásáért. Igen érdekes képet adnak erről a feldolgozóipari termelékenység alakulására vonatkozó adatok. Miközben a bruttó nemzeti termék egy munkaóra számára számított növekedése az 1970-es években 1 százalék alá süllyedt, az 1970-es évek átlagában a feldolgozó iparban a termelékenység (egy munkaóra számára számított termelésben mérve)

Néhány fontos iparág belső értékesítésből való részesedésének alakulása
az Egyesült Államokban

Megnevezés	1960	1970	1979
Autógyártás	95,9	82,8	79,0
Acélipar	95,8	85,7	86,0
Ruházati ipar	98,2	94,8	90,0
Villamosipari részegységek	99,5	94,4	79,9
Mezőgazdasági gépek	92,8	92,2	84,7
Szervetlen ipari vegyi anyagok	98,0	91,5	81,0
Háztartási elektronika	94,4	68,4	49,4
Cipógyártás	97,7	85,4	62,7
Fémmegmunkáló szerszámgépek	96,7	89,4	73,6
Élelmiszeripari gépek	97,0	91,9	81,3
Textilgépek	93,4	67,1	54,5
Számológépek	95,0	53,8	56,9

Forrás: [12] 60. l.

2,3 százalékkal emelkedett. A fémalapanyag-iparban ugyanakkor 0,6, a gépkocsin kívüli szállítóeszközök termelésében 0,4 százalékkal csökkent. A gyár-
ipari átlag alatt volt a termelékenység növekedése a tőkejavakat előállító
ágazatok túlnyomó többségében.

A termelékenység alakulása egyik döntő tényezője az adott ország nemzetközi versenyképessége növekedésének vagy csökkenésének. Emellett azonban több más tényező is hat, egyebek között például a piaci erő (a piacok megszerzésére és ellenőrzésére való képesség), a valutaárfolyamok relatív alakulása, az árakra ható különféle eszközök, mint az állami szubvenciók, az exporthitelek stb. E komplex hatások között nem lehet pontosan kimutatni, melyik érvényesült jobban.

A 4. sz. táblázatban szereplő iparágak többségének esetében nem azért nőtt a kompetitív import, mert az amerikai transznacionális társaságok ki-telepítettek bizonyos iparágakat, s a belső piaci szükségleteket külföldi vállalataik termeléséből elégítik ki. (Erre is elég sok példa van.) A döntő az volt, hogy japán és nyugatnémet cégek valósággal elárasztották az amerikai piacot olcsóbb és nemegyszer jobb minőségű s az amerikainál műszakilag fejlettebb árucikkkel. Egyik legjellemzőbb példa a külföldi (japán) versenytárs nagyobb hatékonyságára a képmagnó. Ezt a rendkívül népszerűvé vált eszközt az Egyesült Államokban találták fel, Japánban tökéletesítették, s kezdték el tömegtermelését, és a japánok árasztották el vele a világ-, közte az amerikai piacot is.

A kompetitív import növekedése textil- és ruházati cikkekből, valamint más munkaigényes, viszonylag egyszerűbb árucikkekből a fejlődő országok iparosodásának s néhány ázsiai, valamint latin-amerikai ország jelentős exportpotenciálja kifejlődésének következménye.

Az Egyesült Államok súlyának csökkenése a világ készárú-kivitelében az 5. sz. táblázatból látható.

Figyelemre méltó, hogy az Egyesült Államok részaránya néhány, a csúcstechnikát képviselő iparág világexportjában is számottevően csökkent, jóllehet az amerikai ipar súlya és szerepe világviszonylatban továbbra is

Az Egyesült Államok súlyának alakulása a gyártás s egyes fontosabb cikkek világkivitelében

Megnevezés	1962	1970	1979
Gyártási világexport	17,6	13,4	15,0
Gépkocsik	22,6	17,5	13,9
Repülőgépek	70,9	66,5	58,0
Szerves vegyi anyagok	20,5	25,7	15,0
Távközlő berendezések	28,5	15,2	14,5
Műanyagok	27,8	17,3	13,0
Egészségügyi cikkek és gyógyszerek	27,6	17,5	16,9
Fémmezmunkáló gépek	32,5	16,8	21,7
Mezőgazdasági gépek	40,2	29,6	23,2
Textil- és bőripari gépek	15,5	9,9	6,6
Vasúti kocsik	34,8	18,4	11,6

Forrás: [12] 60. l. és [8].

igen jelentős maradt, s az ún. csúcsiparágak jelentősége is számottevő (illetve növekvő arányú) az Egyesült Államok ipari termelésében. Ezek közé tartoznak egyebek között a következő főbb iparágak (zárójelben az adott iparág súlya az Egyesült Államok feldolgozóipari termelésében): repülő- és rakétaipar (3,3), számítógépgyártás (1,3), elektronikai felszerelések és rendszerek (2,3), ellenőrző és mérőműszerek (1,1), valamint a gépipar, a vegyipar s a gyógyszeripar több iparcsoportja. Ezek az ágak tulajdonképpen döntő fontosságúak a többi iparág műszaki fejlődésére s az Egyesült Államok nemzetközi gazdasági pozíciójának alakulására gyakorolt hatásuk miatt is. Az Egyesült Államok repülő- és rakétaipara (a polgári és a katonai célokat szolgáló termelés együttvéve) a nem szocialista országok ilyen termelésének kb. 78—80 százalékát adja az 1980-as évek elején. Az Egyesült Államok számítógépgyártása 4,6-szerese legfőbb versenytársának, Japánénak, s kivitele is többszöröse az ázsiai szigetországénak. Azonban Japán számítógépkivitele az 1970-es évek második felében évi átlagban 36, miközben az Egyesült Államoké csak kb. 17 százalékkal bővült ([11] 251—253. l.).

A műszaki-tudományos vezető szerep új nemzetközi és belső feltételei

Az említettekben is kitűnik, hogy az Egyesült Államok gazdasági hatalmának alakulása szemszögéből rendkívüli fontosságú műszaki-tudományos fejlődésének üteme és iránya. Közismert, hogy a második világháború óta az Egyesült Államok gazdasági fejlődésében s katonai potenciáljának alakulásában kulcsfontosságú szerepet játszott a műszaki fejlődés. Ugyanakkor az Egyesült Államok az új technika, az új gyártmányok és termelési eljárások legfőbb forrásává vált a világgazdaságban.

Az Egyesült Államok műszaki vezető szerepe számos tényező következménye volt. Ilyenek például az Egyesült Államok üzleti légköre, az éles verseny, az amerikai piac nagysága és homogenitása, az amerikai cégek nagysága és hatalmas tőkeereje, a nagy állami támogatás, amely gyakorlatilag ingyen bocsátotta a nagy társaságok rendelkezésére az új gyártmányok és

műszaki eljárások egy részét, a vezetési és szervezési formák, köztük a tudományos kutatás és fejlesztés terén kialakítottak is, amelyek párosultak az Egyesült Államoknak a termelés és a marketing területén meglevő képességével és tapasztalataival.

A világ 500 legfontosabb újításából 1945—1960 között az Egyesült Államokban vezettek be először s alkalmaztak tömegmérétekből mintegy 400 új gyártmányt, illetve termelési eljárást, tehát 80 százalékot, 1953—58 között már csak 67, s 1965—73 között 57 százalékot. Ez az arány tovább hanyatlott, s az 1970-es évek végére 50 százalék alá csökkent.

Más számítások alapján, Derek Price amerikai tudománytörténész szerint az 1980-as évek elejére a világ tudományos és fejlesztési potenciáljából az Egyesült Államok aránya összességében 25 százalékra esett vissza ([9] 3—4. l.).

Aligha lehet pontos adatokkal mérni egy ország súlyát a világ tudományos és fejlesztési tevékenységében, s a fenti adatok legfeljebb csak a tendenciákat szemléltetik. Tény azonban, hogy az elmúlt évtized során több lényeges változás történt az Egyesült Államok relatív helyzetében e téren.

1. Az Egyesült Államok kutatási és fejlesztési ráfordításai, amelyek — változatlan áron számítva — 1953—63 között megháromszorozódtak, a következő évtized során már csak 20 százalékkal nőttek, s azóta, egészen 1979-ig, lényegében stagnáltak. Ez alatt az idő alatt viszont a kutatási és fejlesztési kiadások a bruttó nemzeti termék százalékában igen gyorsan nőttek Japánban és a Német Szövetségi Köztársaságban, miközben az Egyesült Államokban csökkentek. E mutató azonban nem ad teljes képet, hiszen az Egyesült Államokban mind százalékarányban, mind volumenében lényegesen jelentősebb összegekről van szó. Azt is figyelembe kell venni, hogy a kutatási és fejlesztési ráfordításokat a többi nyugati országban nemegyszer amerikai tulajdonban levő társaságok eszközölték azért, hogy ezeknek az országoknak a kutatási bázisát megszerezzék. Kanada ipari kutatási és fejlesztési bázisának fele, az NSZK és Anglia kutatási és fejlesztési bázisának egyhete amerikai cégek kezében van. Fontos az is egy ország újítóképességének megítélésében, hogy milyen hatékonyan használja fel a külföldi és a hazai technikát, és ezt nem mutatják meg a bruttó nemzeti termékhez viszonyított arányok.

Az Egyesült Államokban 1979 után kezdődött el ismét a kutatási és fejlesztési ráfordítások gyorsabb növekedése. A bruttó nemzeti termék százalékában számítva, a kutatási ráfordítások az 1964-es 3,0-ról 1978-ra 2,2 százalékra estek vissza. Valószínűnek tűnik, hogy a csökkenés részben a nagyobb kockázatot jelentő kutatások ipari finanszírozásának nehézségeivel volt kapcsolatos, stagnált azonban az állami kutatási ráfordítások reálértéke is. (Az utóbbiak az összes kutatási és fejlesztési kiadások mintegy fele.) Az állami ráfordítások stagnálása a katonai kiadások lassúbb emelésével s bizonyos fejlesztési programok (például az űrkutatás) megvalósításával, lassításával volt kapcsolatos. Ezzel egyidejűleg nőtt az állami kiadások között a polgári célokat szolgáló (környezetvédelmi, egészségügyi stb.) kutatások súlya. A kutatási ráfordítások növekedése az 1970-es évek vége óta jelentős mértékben az állami támogatás növekedésével s közvetlenül a katonai kiadások emelkedésével függ össze. A Reagan-kormányzat tervei szerint 1980-hoz képest a katonai célokat szolgáló kutatási ráfordítások 1984-ig 75 százalékkal emelkednek. A nem közvetlenül katonai célú kutatásokat szolgáló

kiadások növelését 37 százalékosnak tervezi a kormány ([5] 105. és 123. l.). A változások és a változó prioritások máris tükröződnek a nagyvállalatok programjában. Ezeket azonban az iparági adatok eléggé elködösítik. 1979-hez képest 1980-ban a repülő- és rakétaiparban 25,1, az elektronika területén 19, a műszeriparban 23, a vegyiparban 17,4 százalékkal nőttek a kutatási ráfordítások [13].

Figyelemre méltó, hogy a legjelentősebb kutatási és fejlesztési ráfordításokat eszközöző iparágak lényegében hosszú évek óta azonosak. Ezek: a repülő- és rakétaipar, az elektronikai-, a vegyipar, az autó- és a gépipar. Ezekre az iparágakra az összes kutatási és fejlesztési ráfordítás mintegy 80 százaléka jutott 1960 óta. Ezekben az iparágakban — tekintettel katonai jelentőségükre — rendkívül nagy a szövetségi kormány által finanszírozott kutatások aránya is. A kormány finanszírozza a kutatásoknak a repülő- és rakétaiparban mintegy 90 százalékat, az elektronikai iparban 60, a gép- és autóiparban 25, a vegyiparban mintegy 20 százalékat. Ezek a jórészt katonai célokat szolgáló, illetve közvetlenül a fegyverkezéshez kapcsolódó kutatások nem segítik kellően az Egyesült Államok nemzetközi pozíciójának erősítését.

2. A technika belső terjedését tekintve sajátos kettős változás ment végbe. Az Egyesült Államokban az előző időszakhoz képest gyorsabbá vált az új technika elterjedése a vállalatok között. Ennek egyik oka az amerikai nagyvállalatok közötti éles verseny, ami arra serkenti őket, hogy minél gyorsabban vezessék be az új gyártmányokat vagy termelési eljárásokat a perspektivikus, jelentős haszonnal kecsegtető területeken. Másrészt számottevően javult az új technika elterjesztésének és értékelésének mechanizmusa és metodológiája is. Ezzel egyidejűleg csökkentek s egyes területeken megszűntek a számottevő újítások. A National Science Foundation egyik jelentése szerint 1953—59 között az összes újítások 36 százaléka volt ilyenek tekinthető, 1960—1966 között 26, s 1967—1973 között már csak 16 százaléka.

3. A második világháború óta az amerikai tulajdonban levő nemzetközi nagyvállalatok, transznacionális társaságok igen fontos szerepet játszottak az új technika nemzetközi elterjedésében. E társaságok tevékenysége jelentős változásokhoz vezetett az új technika nemzetközi értékesítésének mechanizmusában. Korábban e folyamat döntően egyszeri exportügyletek, licencladás vagy közös vállalkozások közvetítése révén ment végbe. Amerikai nagyvállalatok gyakorlatának elemzése azt bizonyította, hogy kereskedelmi hasznosításának első öt esztendejében az új technikát az esetek 70 százalékában a leányvállalatok csatornáin át terjesztették el külföldön ([2] 49—57. l.). A leányvállalatokon keresztüli technikatranszfer sokkal tartósabb monopóliumot és jelentősebb ellenőrzést biztosít, ugyanakkor hatalmas jövedelmek forrásává is vált. Az amerikai társaságok külföldi eredetű jövedelmeinek csaknem egyharmada az új technika nemzetközi értékesítéséből származik. Ezzel egyidejűleg az Egyesült Államok műszaki-tudományos előnyének csökkenése következtében az amerikai vállalatok is több külföldi technikát vásárolnak. Nyugat-európai vagy japán transznacionális társaságok is igyekeznek az amerikai módszert alkalmazni: az általuk kifejlesztett új technikát az Egyesült Államokban nemegyszer leányvállalataikon keresztül értékesítik. A végbement változásokat tükrözi, hogy miközben az amerikai társaságok ilyen jellegű bevételei a hatvanas évek közepe óta megháromszorozódtak, a külföldi társaságok Amerikából származó ilyenfajta bevételei csak-

nem négyszeresükre emelkedtek. A műszaki fejlődés újabb irányainak kibontakozására vonatkozó elemzés eredményei azt bizonyítják, hogy főbb versenytársaik megerősödése és tudományos-műszaki potenciáljuk relatív (és abszolút) javulása ellenére, az Egyesült Államok lehetőségei igen jelentősek. Amerika nemcsak hogy nem veszítette el tudományos vezető szerepét, hanem azt sikerült több kulcsterületen jelentős mértékben tovább erősítenie. E vezető szerepe az évszázad hátralevő két évtizedében is fennmarad, annak ellenére, hogy Japán és Nyugat-Európa részéről a verseny éleződik.

Az amerikai tudomány élvonalban maradt gyakorlatilag minden fontos területen. Számos iparágban új technikai vívmányok bontakoznak ki, és az 1970-es évek eleje óta az 1980-as évek elején ismét rendelkezésre áll elegendő kockázatot vállalni hajlandó tőke a műszaki fejlődés meggyorsításához.

A műszaki fejlődés egyik leglényegesebb hajtóereje az elektronikában végbemenő tendencia marad: a számítógépek teljesítményegységre jutó költségeinek csökkenése (az Egyesült Államokban két és félévenként feleződik meg a számítógépek fajlagos önköltsége), s a mikroprocesszor kiterjedése a legkülönbözőbb új termékekre. E két tendencia folytatásában igen jelentős szerepet játszik a számítógépes műszaki tervezés terjedése és a kibernetizált, számítógéppel vezérelt feldolgozóipari termelés.

A számítógépes műszaki tervezés (angol rövidítése CAD: Computer Aided Design) és a számítógéppel segített feldolgozóipari termelés (CAM: Computer Aided Manufacturing) összekapcsolódása (a CAD-CAM) sok szakértő szerint a tudományos-műszaki forradalom új szakaszát bontakoztatja ki. Lehetővé teszi egyebek között az Egyesült Államok gyáripari termelésének 75 százalékát képező kis szériájú gyártási folyamatok automatizálását.

A CAD terén egyértelműen az Egyesült Államok uralja a világpiacot. Jellemző, hogy a Japánban értékesített CAD-technika 90 százalékát az Egyesült Államokból importálják [14].

A CAM terjedése döntő mértékben attól függ, mennyire képesek az egyes gépeket önállóan programozható s a központi vezérléssel rugalmasan összekapcsolható számítógépekkel ellátni. A számítógép-technika olcsóbbá válása s olcsó mikroszámítógépek tömeges alkalmazásának lehetősége az alapja a CAM terjedésének. A CAM terén a japánok egyelőre megelőzték az Egyesült Államokat, bár az utóbbi jobb lehetőségekkel rendelkezik a CAD-CAM együttes alkalmazására. A repülő- és rakétaipar jelentős állami segítséggel kezdte meg az 1970-es évek végén az integrált rendszer kialakítását. (A CAD-CAM-rendszernek ugyanis óriási jelentősége van az ipari mozgósítás terén is, s bevezetéséhez a magántőke ezért is számíthat nagy állami támogatásra.)

Igen jelentős pozíciókkal rendelkezik az Egyesült Államok a számítógép-technika új irányzatai terén is, beleértve az optikai számítógépeket (ezek látható képekkel dolgoznak, nem digitális kódolással), a szuperszámítógépeket, amelyek sokszorta gyorsabbak lesznek, mint a mai legnagyobb teljesítőképességű modellek, és az új mikroprocesszorokat, amelyek teljesítőképessége számottevően magasabb.

A 20. század hátralevő részében a hatalmas jelentőségű anyagtudományok terén ugyancsak igen nagy az Egyesült Államok előnye. A kutatások jelentős eredményeket értek el a kerámiában és a vezető tulajdonságokkal rendelkező polimeranyagok fejlesztésében, a fémek helyettesítésére használ-

ható kerámiaanyagok kikísérletezésében, kombinálható és eddig ismeretlen ötvözetek létrehozására képes fémporok megteremtésében, a nem olajalapú műanyagok előállításában és páratlan teljesítőképességű új szövetanyagok létrehozásában stb.

A tudományos és műszaki fejlődés további igen lényeges új területén, a komplex energetikai kutatásokban s a „biotechnikában”, beleértve a genetikát is, az Egyesült Államok ugyancsak vezető pozícióval rendelkezik, s előnye a többi tőkésországhoz képest rendkívül nagy. Ugyanez vonatkozik a föld- és űrtudományok eredményeire, illetve azok gyakorlati alkalmazására is.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy az említett vívmányok a meglevő technika, a társadalom és a gazdaság számára csak lehetőségek, és tényleges alkalmazásuk, ennek gyorsasága, mértéke s hatása sok egyéb tényezőtől is függ. A szűken vett gazdasági feltételek között az egyik leglényegesebb kérdés az Egyesült Államok világgazdasági pozíciói szempontjából is a beruházások alakulása az amerikai gazdaságban. Igen érdekes képet ad erről a 6. sz. táblázat.

6. sz. táblázat

A beruházások aránya és növekedése az Egyesült Államokban

Időszak	Vállalati beruházások a BNT százalékában	Átlagos évi változás (százalék)				
		Nettó tőkeállomány A	Foglalkoztatottság B	Munkaóra C	A/B	A/C
1949—59	9,1	4,0	1,1	0,7	2,9	3,2
1959—69	9,8	4,6	1,6	1,2	3,0	3,3
1969—74	10,5	4,2	1,2	0,5	2,9	3,7
1974—79	10,3	3,0	3,1	2,8	—0,1	0,2

Forrás: [7] 71. l.

Az Egyesült Államok bruttó beruházásainak évi összege nagyobb, mint Nagy-Britannia egész bruttó nemzeti terméke, s bármely fejlett nyugati országhoz képest hatalmas volument képvisel. Tény az is, hogy beruházási rátája kisebb, mint fő versenytársaié. 1978-ban a hat vezető tőkésország (Egyesült Államok, Japán, Franciaország, NSZK, Olaszország, Nagy-Britannia) összesített bruttó beruházásaiból 36 százalékkal részesedett, miközben részaránya a hat ország bruttó nemzeti termékének összegéből 43 százalék volt, Japán súlya viszont, a bruttó nemzeti termékben kialakult 18 százalékos aránya mellett, a bruttó beruházásokban 27 százalék volt.³

A táblázat adataiból kitűnik, hogy 1974-ig a beruházások és a foglalkoztatottság növekedésének viszonya meglehetősen állandó volt az amerikai gazdaságban. Az egy dolgozóra számított beruházások növekedése általában a termelés és a termelékenység növekedésére vezet, hiszen feltételezhető, hogy az új tőke hatékonyabb, termelékenyebb technikát testesít meg. Az 1974 óta az amerikai gazdaságban e téren történt változás (a beruházások BNT-

³ [10] adatai alapján számítva.

beli csaknem változatlan hányada mellett) számos problémát tolt előtérbe. Egyrészt annak nyomán, hogy a beruházások nagyobb hányadát fordították gépek és berendezések vásárlására, nőtt a különbség a bruttó és a nettó beruházások között, mivel az értéksökkenési leírasi kulcs viszonylag magas. Másrészt, mivel a beruházások viszonylag nagyobb hányada irányult az energiaszükségletek fedezésére, környezet- és egészségvédelmi célokra, ezek hozzájárulása az ipari tőkeállomány és a termelékenység növekedéséhez korlátozottabb volt.

Ezzel egyidejűleg nőttek a beruházási szükségletek az amerikai gazdaság alapvető ágaiban, különösen az iparban. Az elnök gazdasági jelentése szerint 1979 végén a tőkeállomány átlagos életkora 7,1 év volt, s 1973 óta gyakorlatilag változatlan. Ezzel szemben 1948—66 között a gépek, berendezések és építmények átlagos életkora 3 évvel, 1966—73 között 1 évvel csökkent. Az elavult s jórészt az 1973—74-es olajválság előtt beépített gépek és berendezések gyorsabb kicserélése is megköveteli a beruházási ráta növelését. Az amerikai kormány a következő évek során e mutató 12,5 százalékos értékét tekinti kívánatosnak ([6] 138—139. l. és [7] 72—73. l.).

A jövő beruházási szükségleteinek megfogalmazása és egybevetésük a várható lehetőségekkel természetesen minden gazdaságban rendkívül nehéz. Különösen áll ez az Egyesült Államok hatalmas és komplex gazdaságára. A beruházási szükségletek hosszú távon azt tükrözik, hogy az ipari vezetők és a kormány milyen beruházási igényeket látnak kitűzött céljaik eléréséhez. Várakozásaik azonban ritkán valósulnak meg. A döntéseket előkészítő „háttér tanulmányok” rendelkezésre álló idősorok a tőkeállomány növekedésének üteméről, kihasználásának mértékéről, a megtakarításokról (profitokról és lakossági jövedelmekről), a beruházások átlagos nemzeti és ágazati megtérüléséről, az inflációról, az effektív adókról s különféle, hasonló adatokat tartalmazó nemzetközi összehasonlítások a szükségletek megítélésénél ugyancsak bizonytalanok. Olyan viszonyokat tükröznek, amelyek megismétlődése nem valószínű. Fenntartásokkal kell tehát kezelni az előirányzatokat és az elképzeléseket a beruházásokkal kapcsolatban is. Néhány alapvető fontosságú probléma azonban a konkrét beruházási előirányzatoktól függetlenül nyilvánvaló. Egyértelmű például, hogy a beruházások aránya csak a (magán- vagy közületi) fogyasztás rovására növelhető a következő évtizedben. A magánberuházások arányának növelése ezt közvetlenül segítő jövedelem-újraelosztási politikát követel meg. (A Reagan-kormányzat gazdaságpolitikai céljai összhangban vannak e követelménnyel.) A profitok növelése végett javítani kell — különösen a legnagyobb társaságok esetében — a tőke értékesülési feltételeit. A Reagan-kormányzat adócsökkentési, gyorsított értéksökkenési leírásra vonatkozó s költségvetési kiadási programja, valamint inflációellenes intézkedései stb. e célt szolgálják.

A Reagan-féle gazdaságpolitika sikerének több fontos feltétele van, amelyek egyidejű kedvező alakulása nem valószínű.

Az egyik az, hogy sikerül-e a következő években a termelést és a termelékenységet az eddiginél gyorsabban emelni.

A másik: mennyire sikerül a széles tömegekkel tartósan elfogadtatni egy ilyen jellegű, végeredményben az életszínvonal kedvezőtlenebb alakulását eredményező gazdaságpolitikát?

A harmadik tulajdonképpen a leglényegesebb: mit visz el a fegyverkezés a gazdasági fejlődés eredményeiből, mennyire lesz lehetséges a fegyver-

kezési kiadások egyidejű igen jelentős növelése mellett az inflációt megállítani?

A Reagan-kormányzat az 1981. évi 162 milliárd dollárról 1986-ra 343 milliárd dollárra akarja emelni a katonai költségvetést. Ez egyrészt számottevően gyengíteni fogja a „csúcstechnika” területén működő polgári iparágakat, hiszen anyagokat, gépeket és berendezéseket, valamint szakembereket vonnak el tőlük katonai célokra. A nemzetközi verseny különösen élesen sújtja majd ezeket az iparágakat. A gazdaság még inkább ki lesz téve az infláció veszélyének, hiszen a hadikiadások reálnövekedése 9,1 százalékot ér el. A kormány elképzelése szerint 1982 és 1986 között évi átlagban 3,7 százalék lesz a BNT növekedése. Ilyen növekedés mellett a katonai kiadások aránya a bruttó nemzeti termék 5,7 százalékaról annak kb. 7,8 százalékára nő ([7] 178. l.). A BNT 3,7 százalékos növekedéséhez a termelékenységnak 2,6—2,7 százalékkal kell növekednie. Az elmúlt 16 évben a termelékenység növekedése ez alatt volt, s különösen ez alá süllyedt az elmúlt évtizedben. Ennek gyors megváltozására nem lehet számítani. A BNT növekedés ezért lassúbb lesz. Ennek nyomán a katonai kiadások aránya a BNT-ben 8,5—8,6 százalékra nőhet. Ez esetben a költségvetés hiánya 1986-ra 86 milliárd dollár lesz, hiszen a kormány bevételei nem nőnek megfelelő ütemben. Ez pedig tovább fokozza az inflációt.

Az elmondottak nyomán elkerülhetetlennek látszik a társadalmi ellentétek és küzdelmek élénkülése s olyan feltételek kialakulása, amelyek lehetővé teszik a neokonzervatív politika megvalósítását, vagy azt legalábbis — súlyos nemzetközi válságok vagy erőszakos intézkedések, háborúk nélkül, amelyek a társadalom „tűróképességét” természetesen emelik — jelentős módosításokra kényszerítik.

Természetesen vannak az Egyesült Államokban a műszaki fejlődés meggyorsításának társadalmi feltételei is. Ezek igen összetettek. Ide tartozik például, hogy képesek lesznek-e megfelelően magas foglalkoztatottságot biztosítani a műszaki fejlődéssel egyidejűleg, hiszen az új vívmányok bevezetése legalább 45 millió munkahelyet veszélyeztet — a mai számítások szerint. Fontos feltétel a szükséges szakember-utánpótlás biztosítása. Az Egyesült Államok adottságai e tekintetben nem rosszak. A mintegy 100 milliós létszámú munkaképes korú lakosságnak csak 9 százaléka rendelkezik 8 évnél kevesebb iskolázottsággal (szemben a 20 év előtti 30 százalékkal), s kb. 18 százalékuknak van főiskolai vagy egyetemi végzettsége (ez csaknem kétszerese a 20 év előttinek). Az emberek kezdenek hozzáadózni ahhoz is, hogy életük folyamán nemcsak munkahelyet, hanem szakmát is többször kell változtatniuk. A hetvenes évek során a munkaerőnek már csaknem egyharmada váltott szakmát ([12] 112. l.).

Az Egyesült Államok ma már nem rendelkezik ugyanolyan nyomasztó túlsúllyal, mint az ötvenes években, világgazdasági pozíciói azonban továbbra is jelentősek sok fontos területen.

Az elmúlt évtizedek során az Egyesült Államok helyzete és lehetőségei szempontjából különösen az alábbi változások jelentősek:

1. A fejlődés korábbi időszakaihoz képest sokkal jelentősebbé váltak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok az Egyesült Államok életében.

2. A tudományos és műszaki ismeretek áramlása és különböző országok erőfeszítései lehetővé tették más országok számára, hogy számottevő anyagi és szellemi tőkét halmozzanak fel, s ezzel növeljék versenyképességü-

ket. Egyre több iparágban és egyre több termelő képes arra, hogy a követő helyzetből újító helyzetbe kerüljön a világgazdaságban, és ily módon az Egyesült Államok előnyét sok területen behozza.

3. A gyorsabb gazdasági növekedés és műszaki fejlődés a nyugat-európai országokban és Japánban csökkentette ugyan a világkereskedelemben és a világgazdaságban Amerika súlyát, a többi fejlett nyugati ország növekvő problémái azonban ismét javították relatív helyzetét.

4. A multilaterális nemzetközi egyezmények is növelték az Egyesült Államok gazdaságának nyíltságát, és más okok miatt is nőtt számára az import fontossága.

5. Az Egyesült Államok függősége a nemzetközi viszonyok rendszerében, különösen az energiaellátás tekintetében számottevően fokozódott.

Az Egyesült Államok gazdasága továbbra is számos területen rendelkezik jelentős komparatív előnyökkel a nemzetközi munkamegosztásban. Ezek — egyebek között — a következők:

1. A mezőgazdasági termékek, amelyek esetében a nagy földterületek és a fejlett technika kombinálása lényeges.

2. Olyan feldolgozóipari gyártmányok, amelyek igen jelentős szakértelmet, illetve a szakértelem fejlett technikával való összekapcsolását igénylik.

Az Egyesült Államok azonban messze nem áll egyedül már e területeken sem, és ezért kevésbé képes monopolista profitokra szert tenni a világpiacokon. A világkereskedelem viszonylag nagyobb szabadságának feltételei mellett, amikor a beruházások és az új technika áramlása előtt nem állnak jelentős korlátok, nincs többé olyan szoros komplementaritás az amerikai kutatási és fejlesztési bázis és az amerikai munkaerő összetétele között, mint korábban volt. Az Egyesült Államokban kialakított újítások más országokban is kedvezően hasznosíthatóak, ily módon az Egyesült Államoknak ezt a helyzetet messzemenően figyelembe kell vennie, és képessé kell válnia arra, hogy egy olyan világban őrizze meg vagy érvényesítse komparatív előnyeit, amelyben annak bázisa korlátozottabbá vált. A fegyverkezési verseny új szakaszának kibontakoztatása nem segíti az amerikai gazdaságot e téren.

Hivatkozások

- [1] Knorr, K.: The Power of Nations. Basic Books Inc., New York, 1975.
- [2] Mansfield, E.—Romeo, A.—Wanger, S.: Foreign Trade and US Research and Development. Review of Economics and Statistics, 1979. február.
- [3] Perroux, F.: L'économie du XXème siècle. Presses Universitaires, Párizs, 1961.
- [4] Strange, S.: What is Economic Power and Who Has It. International Journal, 1975. Spring.
- [5] Budget of the United States Government. Fiscal Year 1982. US Government Printing Office, Washington, 1981.
- [6] Economic Report of the President. US Government Printing Office, Washington, 1980.
- [7] Economic Report of the President. US Government Printing Office, Washington, 1981.
- [8] International Trade 1979/80. GATT, Genf, 1980.
- [9] National Science Foundation. US. 1977. The Conference Board.
- [10] Yearbook of National Accounts Statistics. 1979. U.N., New York, 1980.
- [11] 1980. US Industrial Outlook for 200 Industries with Projections for 1984. US Department of Commerce, 1981.
- [12] Business Week, 1980. június 30.
- [13] Business Week, 1981. július 6.
- [14] Business Week, 1981. augusztus 3.
- [15] The Economist, 1981. április 25.

Szabadkereskedelmi övezetek piacgazdaságok és központi tervezésű gazdaságok között

1974 óta öt szabadkereskedelmi megállapodás jött létre egyrészt Finnország, másrészt Bulgária, Magyarország, Csehszlovákia, az NDK, illetve Lengyelország¹ között. Finnország megállapodása Magyarországgal, illetve Bulgáriával csupán a vámok és egyéb importkorlátozó eszközök leépítésére terjedt ki.² A Csehszlovákiával, az NDK-val és a Lengyelországgal kötött megállapodások ezen túlmenően olyan rendelkezést is tartalmaznak, miszerint a központi tervezésű partner vállalja, hogy a saját gazdasági rendszere biztosította eszközökkel elősegíti a Finnországból származó import³ növelését.

Mindegyik megállapodást beterveztették a GATT elé. Csupán Csehszlovákia, Finnország, Magyarország és Lengyelország csatlakozott a GATT-hoz. Bulgária, noha csak megfigyelői státusszal rendelkezik a GATT tokiói fordulója során született néhány megállapodásban, részt vett abban a munkabizottságban, amely a saját szabadkereskedelmi megállapodásának kidolgozásával foglalkozott. Az NDK ugyanakkor — arra hivatkozva, hogy semmiféle hivatalos kapcsolata nincs a GATT-tal — az ilyen fajta részvételt visszautasította.

A piaci és a központi tervezésű gazdaságok között létrejövő szabadkereskedelmi övezetek lehetőségéről széles körben folynak viták. Felmerült például a szabadkereskedelmi övezet létrehozásának gondolata a semleges, illetve a kisebb kelet-európai országok között is. Kína is bejelentette, hogy Hong Kongot, valamint egyéb szomszédos országokat és területeket illetően szabadkereskedelmi övezetet kíván létrehozni.⁴ Ilyen jellegű megoldások valami-

¹ Finnország és Bulgária 1974. április 26-án írtak alá megállapodást; Magyarország és Finnország 1974. május 2-án, Finnország és Csehszlovákia 1974. május 29-én, az NDK és Finnország 1975. március 4-én, és Lengyelország és Finnország 1978. április 1-én. A megállapodások címük szerint: „a kereskedelmi korlátozások kölcsönös lebontására vonatkozó megállapodások”. Bevezetőjük szerint: „kívánatos az egész kereskedelmünket érintő korlátozások . . . fokozatos felszámolása, a GATT-nak a szabadkereskedelmi övezetek létrehozásával kapcsolatos előírásaival összhangban”.

² Mindkét esetben 1977. július 1-ig.

³ A finn—csehszlovák megállapodás 9. cikke például a következő: „Csehszlovákia alkalmazza a csehszlovák gazdasági rendszer keretei között működő eszközöket (a vámokon túlmenően) oly módon, hogy az olyan mértékben legyen előnyös a finn export szempontjából, mint amilyen előnyöket a csehszlovák export élvez a finn piacokon a Finnország által — az egyezmény értelmében — bevezetett liberalizálási intézkedések eredményeként.”

⁴ Az az 1980 áprilisában bejelentett kínai döntés, miszerint megszüntetik a vámokat, illetve az exportadókat a Tajvannal lebonyolított kereskedelemben, első lépés lehet ebben az irányban.

lyen kielégítő formája feltétlenül utat nyitna a különböző gazdasági rendszerű országok közötti integrációs megállapodások számára. Így az említett öt megállapodás nagy jelentőséggel bír. Ugyanakkor azonban számos kérdést is felvetnek: A legfontosabb közülük, hogy van-e egyáltalán valami értelme „szabad kereskedelemről” beszélni egy központi tervezésű gazdaság esetében, ahol minden gazdasági tevékenységet a központi hatóságok utasításai határoznak meg. Másrészt — s ez az előbbi gondolatmenetnek folytatása — lehet-e egyáltalán valamilyen jelentőséget tulajdonítani a szabadkereskedelmi övezet elképzelésének, ha az egyik résztvevő fél központi tervezésű ország. Harmadrészt, feltételezve, hogy a koncepcionális nehézségeken felül lehet kerekedni, lehetséges-e a gyakorlatban kialakítani a szabadkereskedelmi övezet jellegzetességeit, ha az egyik probléma: *a)* Elegendő-e a vámok lebontása ahhoz, hogy szabadkereskedelmi övezet alakuljon ki, ha az egyik fél egy központi tervezésű ország? *b)* A kereskedelem fejlődésének tükröző statisztikai adatok ilyen esetben a szabad kereskedelem jellemzőinek tekinthetők-e? E cikk az első három lényeges kérdést kívánja megvilágítani.

Szabad kereskedelem piacgazdaság, illetve központi tervezésű gazdaság esetében

Első pillantásra talán paradoxnak tűnik szabad kereskedelemről beszélni egy központi tervezésű gazdaság esetében, mivel a szabad kereskedelem tulajdonképpen a központi hatóságok mindenfajta beavatkozásától mentes árucserét jelent. A központi tervezésű országokban viszont a gazdasági tevékenység teljes mértékben a központi hatóságok által — az alárendelt szerveknek — adott utasítások határozzák meg. Ebből az is következik, hogy egy ilyen gazdaságban a kereskedelem — az előbbi értelemben — nem lehet szabad.

A szabad kereskedelem azonban nem csupán egy olyan politika jellemzője, amelyben a központi hatóság távol tartja magát a kereskedelembe történő beavatkozástól. Gyakran a forrásoknak egy sajátos, a belföldi és külföldi árak egyezőségében⁵ tükröződő elosztását is jelenti. E helyzetet egyetlen importtermék esetében az alábbi modell, illetve az 1. sz. ábra segítségével szemléltetjük. A belföldi és a külföldi termelők, a belföldi és a külföldi fogyasztókhoz hasonlóan, árkövetők. A modell az 1. esetben:

$$S_D = S_D(P_D) \quad (1)$$

$$S_F = S_F(P_F) \quad (2)$$

$$D = D(P_D), \quad (3)$$

$$P_D = P_F, \quad (4)$$

$$S_D + S_F = D, \quad (5)$$

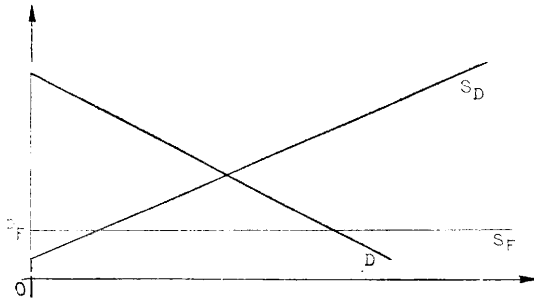
ahol

S_D = belföldi kínálat,
 S_F = külföldi kínálat,

D = kereslet,
 P_D = belföldi ár,
 P_F = külföldi ár.

⁵ Ez nem szükségszerűen igaz a szabadkereskedelmi politika követéséből eredő allokációra. Amennyiben a kereskedők áralkotók, s nem árkövetők, például a központi hatóságoknak a kereskedelembe történő be nem avatkozása olyan helyzetet teremthet, amelyben a belföldi árak eltérnek a külföldi áráktól. (Bővebben lásd a 2. részben.)

A szabad kereskedelem egyetlen importtermék esetében

A szabad kereskedelmet jellemző állapot egy olyan helyzettel kerül szembe, amelyben — a központi hatóságok beavatkozásának köszönhetően — a belföldi és a külföldi árak eltérnek egymástól. Ezt a helyzetet oly módon lehetne leírni, hogy egy, az eltérést jellemző változót építünk be az előző modellbe; ennek megfelelően, ha a központi hatóság beavatkozása következtében az importtermékre vámot rónak ki, akkor a vám értéke t .

Így a 2. esetben:

$$S_D = S_D(P_D), \quad (1)$$

$$S_F = S_F(P_F), \quad (2)$$

$$D = D(P_D), \quad (3)$$

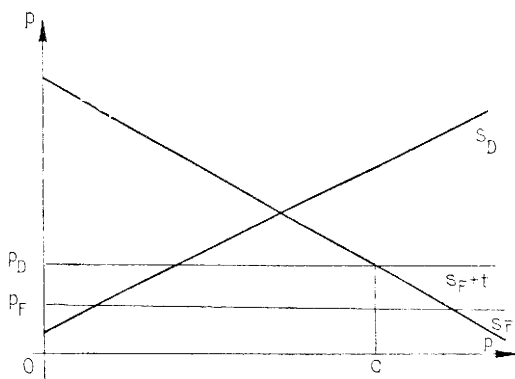
$$P_D = P_F(1+t), \quad (4)$$

$$S_D + S_F = D. \quad (5)$$

A 2. sz. ábra azt az esetet szemlélteti, amikor valamilyen t vám adott, vagy a központi hatóságok beavatkozása folytán valamiféle korlátozásra kerül sor, aminek következtében a belföldi ár (P_D) és a külföldi ár (P_F) eltérnek egymástól, s az eltérés mértéke t .

Nyilvánvaló, hogy a központi tervezésű ország hatóságai akár a második esetet, akár — az 1. sz. ábrán illusztrált — első esetet is előidézhetik. Ahhoz, hogy a második esetben leírt helyzet szerinti forráselosztást el lehessen érni, a termelők, a kereskedők és a fogyasztók számára meghatározzák a P_D árat, valamint egy olyan importadót, amely egyenlő a P_D és a P_F különbségével. Hogy az első eset szerinti forráselosztást idézzék elő, ahhoz a belföldi árnak egyenlőnek kell lennie a külföldivel ($P_D = P_F$), s a hatóságoknak ennek megfelelő utasításokat kell kiadniuk. Más szóval tehát, noha a központi tervezésű országok hatóságai nem tudják távol tartani magukat a kereskedelembe történő beavatkozástól, s ilyen értelemben nem képesek szabad kereskedelmet folytatni, kialakíthatják a források szabadkereskedelmi allokációját.

A vám alkalmazásának hatása egyetlen importtermék esetében

A következő, megfontolást igénylő kérdés: vajon a központi tervezésű országok képesek-e szabadkereskedelmi övezetek létrehozására, amikor — legalábbis első pillantásra — ez legalább annyira összeegyeztethetetlen a központi tervezéssel, mint a szabad kereskedelem maga? (A válasz az előzőkből következik.)

A szabadkereskedelmi övezet fogalmát kétféleképpen definiálhatjuk: vagy azt tekintjük meghatározó ismérvnek, hogy a tagállamok között szabadon áramlanak az övezetet alkotó országokban előállított termékek, vagy pedig azt, hogy az övezetben minden egyes termékre csupán egyetlen ár érvényesül. Így egy tökéletes szabadkereskedelmi övezet létesítése felé tett lépés lehet egyrészt a vámok és a termékek kereskedelmét akadályozó központi beavatkozások egyéb formáinak felszámolása, vagy (másképpen) a nemzeti árak egymáshoz való közelítése. A központi tervezésű országok nyilvánvalóan nem hozhatnak létre szabadkereskedelmi övezetet az első módszer segítségével, mivel ez a központi tervezés végét jelentené. A második módszert azonban alkalmazhatják. Más szavakkal, míg ők nem képesek kölcsönös kereskedelmüket szabadkereskedelmi övezetté átalakítani, addig képesek egy annak megfelelő forráselosztást létrehozni. Sőt mi több, ebben az értelemben vett szabadkereskedelmi övezeteket nemcsak központi tervezésű gazdaságok között, hanem egy központi tervezésű és egy piaci gazdaság között is ki lehet alakítani.

Elmélet kontra gyakorlat

Elméletileg tehát nincsen semmi különösebb akadálya annak, hogy a szabad kereskedelmet, a szabadkereskedelmi övezetet a központi tervezésű gazdaságok esetére is értelmezzük. A gyakorlatban azonban számos akadálya van annak, hogy a belföldi árak megegyezzenek a külföldiekkel (amit viszont a „szabad kereskedelem” e gazdaságok esetében megkövetel), és a szabadkereskedelmi övezet tagországainak belföldi árai megegyezzenek egymással, akár központi tervezésű, akár piacgazdaságról van szó. Először is itt vannak a szállítási költségekből eredő problémák, amelyek eltérítik

a belföldi árakat a külföldiektől, s amelyek annál nagyobb jelentőségűek lesznek, minél nagyobb maga a szabadkereskedelmi övezet, illetve minél kevésbé határosak egymással a részt vevő országok. Emellett gond az is, hogy egyes belföldi termékek nem helyettesíthetők tökéletesen valamilyen külföldi termékkel, így az egyetlen termék — egyetlen ár kialakítása esetenként még a szabad kereskedelem körülményei között is lehetetlen. A piacgazdaságokban számolni kell a kereskedők áralakítási hatalmával, ami még abban az esetben is eltéríti a belföldi árakat a külföldiektől, ha nincs vám, illetve egyéb módon sem avatkoznak be központi eszközökkel a kereskedelembe. Jó példa erre a profit maximalizálására törekvő, monopolhelyzetben lévő importőr áralakítási gyakorlata. (A változók betűjelzései megfelelnek az 1. sz. esetben használtakéinak, kiegészítve az r monopoljára — változóval.)

Így a 3. sz. esetet a következő formában írhatjuk fel:

$$S_D = S_D(P_D) \quad (1)$$

$$S_F = S_F(P_F) \quad (2)$$

$$D = D(P_D) \quad (3)$$

$$S_F = D(P_D) - S_D(P_D) \quad (4)$$

$$\frac{d(P_D - P_F)S_F}{dS_F} = 0 \quad (5)$$

$$P_D = P_F(1+r) \quad (6)$$

Végül pedig az infláció fogja megnehezíteni az ártörvény betartásának feladatát, mivel egyrészt áremelkedést idéz elő, másrészt eltéríti a belföldi árakat a külföldiektől. Ezért az infláció hatását mindig korrigálni kell, valahányszor kísérletet tesznek arra, hogy áremelkedés ideje alatt a belföldi árakat összehangolják, kivéve, ha az egymással kereskedő országok eltérő inflációs rátáit árfolyam-változtatásokkal azonnal ellensúlyozzák.

Így — az előzőekben vázolt okok miatt — a központi tervezésű országok között, illetve a központi tervezésű és a piacgazdaságok között nem alakítható ki olyan övezet, ahol az egyetlen ár elve érvényesülhetne. Ennek ellenére azok a törekvések, hogy a központi tervezésű gazdaságok a tagországok árait közelíteni igyekeznek egymáshoz, valamint az, hogy a piacgazdaságok a vámok és egyéb kereskedelmi korlátozások lebontásán fáradoznak, a nemzeti árakat közelíti egymáshoz, mihelyt az inflációs ráták eltérése miatt a szükséges korrekció lehetővé válik. Így, míg elméletben az egy övezet — egy ár elvének kell a központi tervezésű országok, illetve a központi tervezésű és a piacgazdaságok közötti szabadkereskedelmi övezet létrehozása alapelveinek maradnia, a gyakorlatban ez a nemzeti árak konvergálása révén fog megvalósulni.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy ennek az elvnek az alkalmazása a központi tervezésű gazdaságokat részleges decentralizációra kényszeríti. Ugyanis nemcsak a nemzeti árak konvergálásának kell bekövetkeznie, hanem annak a forráselosztás változásában is éreztetnie kell hatásait.

Egy olyan gazdaságban ugyanis, ahol átfogó a központi tervezés, s ahol nemcsak a központi gazdaságpolitikát, hanem a termelést, a fogyasztást, a bel- és a külkereskedelmet egyetlen hatóság határozza meg, mindig fennáll

annak a veszélye, hogy ha az árváltozásokat nyilvánosságra hozzák is, azoknak a forráselosztásra gyakorolt hatásait egészen vagy legalábbis részben közömbösítik valamilyen más — nyilvánosságra nem hozott — intézkedés segítségével. (Ez érthetővé válik, ha a 2. sz. ábrára tekintünk.)

Tegyük fel, hogy a teljesen központi tervezéssel irányított gazdaságban kezdetben a P_D árszínvonalnak megfelelő allokáció valósul meg; ezek után — a szabadkereskedelmi megállapodásban foglalt kötelezettségeinek megfelelően — e gazdaság bevezeti a P_F árszínvonalat, de ennek hatásait részben közömbösíti azáltal, hogy egyidejűleg oly mértékben csökkenti a keresletet, hogy a fogyasztás az OC egyenesen marad. Ez — piacgazdaság esetében —

megfelelne a t vám eltörlésének, és egyidejűleg egy $\frac{P_F P_D}{OP_F}$ nagyságú fogyasztói

adó bevezetésének. Míg azonban piacgazdaságban mind a vámmódosítást, mind pedig a fogyasztói adó bevezetését nyilvánosságra kellene hozni, s ezáltal az ország partnereinek tudomására jutna, akik megfelelő lépésekkel reagálnak, addig egy központi tervezésű gazdaságban nem ez lenne a helyzet. Mivel minden döntést ugyanaz a hatóság hoz, semmit sem kellene nyilvánosságra hozni. Így egy központi tervezésű gazdaság partnereinek két választása lehetne: vagy lépéseiket a kölcsönös bizalomra alapozva megtenni, vagy pedig kiválni ebből a szabadkereskedelmi övezetből. Így a gyakorlatban egy központi tervezésű gazdaságokat is magában foglaló szabadkereskedelmi övezet kielégítő működése a központi hatóságoktól némileg független kereskedőket, termelőket és fogyasztókat kíván meg.

Kelet-Európa és Kína

Mindeddig — kimondatlanul — feltételeztük, hogy a központi tervezésű gazdaság hatásai a forráselosztást hatékonyan igyekeznek megvalósítani, így egyrészt a hiánynak megfelelő árakat alkalmaznak, másrészt a kompetitív termékek árának változásakor a forrásokat újraelosztják. A továbbiakban azt is feltételezzük, hogy a központi tervezésű gazdaságok nem teljes mértékben centralizáltak, hanem némi decentralizációs elemet is tartalmaznak, mivel a központi hatóságnak alárendelt alanyok maguk is igyekeznek hatékonyan tevékenykedni, s így reagálnak az árváltozásokra. A kelet-európai és a kínai gazdaság azonban nem mindig felel meg ennek a leírásnak, sőt vitatott, hogy ár- és árfolyamrendszerük nem tartalmaz-e kereskedelmi korlátokat, s így nem akadályoz-e a szabadkereskedelmi övezet létrehozásának. E tényezőket még feltétlenül megfontolás alá kell vennünk.

A kelet-európai és a kínai árakat illető legszélsőségesebb kifogás, hogy ezek az árak tulajdonképpen feleslegesek. Az árak ugyanis sem a központi szervek döntéshozatalát nem befolyásolják, sem pedig a termelőket, illetve a kereskedőket; így a szabadkereskedelmi övezetben a nemzeti árak egymáshoz közelítése számukra csupán rituális tevékenység lenne, bármiféle közgazdasági tartalom nélkül. Bár a kelet-európai árak szerepének ez a megközelítése az ötvenes évek elején fennállott helyzetnek felel meg, s noha azóta történtek bizonyos változások, egészen a hatvanas évek közepéig — a gazdasági reformok bevezetéséig — nem nőtt az árak szerepe sem a központi hatóságok, sem pedig a termelőegységek döntéshozatali folyamataiban. Ez

különösen Magyarország esetében változott meg nyilvánvalóan. Kínában viszont az a reformfolyamat, amelynek következtében az árak szerepe nő, csupán 1978 óta indult meg.

A második kifogás a központi tervezésű gazdaságok áraival kapcsolatban az, hogy általában torzítanak, s mivel sem a költségeket, sem pedig a relatív hiányokat nem tükrözik, nem használhatók fel bázisként egy — ezen országok, illetve központi tervezésű gazdaságok és piacgazdaságok közötti — szabadkereskedelmi övezet létrehozásában. Az az érv, amely a piacgazdaságok esetében⁶ rávilágít az árak torzítására, hasonló a dömping esetéhez, hogy tudniillik a külföldi termék ára nem fedezi a költségeket, vagy egyéb módon torzított, így az importját korlátozni kell. A közgazdász választ erre is, arra is lehet alkalmazni. Mégpedig: a külföldi árak adottak, s tulajdonképpen lényegtelen,⁷ hogy milyen módon képezik őket. A kereskedelmet vagy ezeken az árakon lehet lebonyolítani, vagy pedig — ha védelem szükséges — korlátozni kell. Semmiképpen sem indokolt a kereskedelem korlátozása, illetve bővítése szabadkereskedelmi övezet létrehozása esetén azon az alapon, hogy az árképzésnél egyik vagy másik elemet nem vették figyelembe. A piaczavaró hatástól való félelem, amennyiben ez fennáll, elkerülhető, ha a kereskedelmi, illetve szabadkereskedelmi megállapodásba valamiféle erre vonatkozó kitételezt rögzítenek.⁸

A szocialista országok árfolyamrendszerével kapcsolatosan két közismert kifogást hoznak fel. Az első, hogy akárcsak az árak, ezek is fölöslegsek, azaz nem játszanak szerepet a kereskedelmi döntésekben. Amennyiben ez így van, az árak közelítése ezen az alapon teljesen értelmetlen lenne. Ez igaz a hivatalos árfolyamok esetében mind Kelet-Európára, mind pedig Kínára vonatkozóan. De nem igaz a leértékelt *de facto* árfolyamokra, amelyeket vagy árszorzóknak, vagy — 1976 óta Magyarország esetében — kereskedelmi árfolyamnak neveznek, s amelyeket (a Szovjetunió, Bulgária és az NDK kivételével) a kelet-európai országok az 1960-as évek közepe táján vezettek be. S nem igaz a kínaiak által 1978 óta használt árszorzókra sem.

A tervgazdaságok árfolyamaival kapcsolatos másik kifogás, hogy valutájuk túlértékelt. Ez igaz mind a hivatalos árfolyam, mind az újonnan bevezetett árszorzók, illetve kereskedelmi árfolyamok esetében. De míg a nem egyensúlyi árfolyam azt jelenti, hogy az azt fenntartó ország nem tudja kereskedelmét optimális szinten tartani, addig a szocialista országok esetében ez nem akadály a kereskedelemnek. Sőt azt is lehetne állítani, hogy a szocialista gazdaságok valutáinak túlértékelttsége előny a velük szabadkereskedelmi megállapodást kötött nyugati országok számára. Ez ugyanis feltételezi, hogy a nyugati import iránti kereslet nagyobb, a szocialista országok exportja pedig kisebb lesz, mint ha egyensúlyi árfolyamuk volna.

Így a szocialista országok ár- és árfolyamrendszerével kapcsolatosan emlegetett kifogások egyáltalán nem képezik akadályát annak, hogy egyes kisebb kelet-európai országokkal vagy Kínával szabadkereskedelmi övezetet lehessen létrehozni. S egyáltalán nem is késleltetnének ilyen övezetekben a nem-

⁶ Johnson, H. G.: *Előszó*. Wilczynski, J.: *The Economics and Politics of East-West Trade*. Macmillan, London, 1969. 13. l.

⁷ A dömpinggel kapcsolatban lásd Gorden, W. M.: *Trade Policy and Economic Welfare*. The Clarendon Press, Oxford, 1974. 245. l.

⁸ A piaczavarással kapcsolatosan egy külön cikket iktattak Finnországnak a kelet-európai országokkal kötött megállapodásaiba.

zeti árak konvergenciája elvének érvényesülését. A szocialista országok árfolyamainak azonban van egy sajátossága, amelyre nem mindig hívják fel a figyelmet, s amely igenis késleltetheti az előbbi elv érvényesülését. Ez az árszorozók közzétételének hiánya, aminek következtében tulajdonképpen nem lehet figyelemmel kísérni, hogy az árak közeledésének folyamata a szabadkereskedelmi övezetben valóban előrehalad-e. E probléma az elégtelen decentralizációval együtt (Magyarország kivételével) sokkal inkább akadálya lehet manapság a tervgazdaságok közötti, illetve tervgazdaságok és piacgazdaságok közötti szabadkereskedelmi övezetekre vonatkozó megállapodások létrehozásának, mint az előbbieken tárgyalt ár-, illetve árfolyamtorzulások.

GATT-mutatók

A szabad kereskedelemnek a Finnország és kelet-európai partnereinek a GATT keretében megkötött megállapodásaira alkalmazott két további mutatóját kell még megtárgyalnunk. Az első a vámok eltörlése, valamint az importot érintő egyéb illetékek és mennyiségi korlátozások felszámolása, azaz a piacgazdaságok szabadkereskedelmi övezetei feltételeinek kialakítása.

Finnország partnerei közül Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország alkalmaznak vámokat.⁹ Amint a bevezetőben is említettük, Csehszlovákia és Lengyelország intézkedéseket tettek az import mindenemű korlátozását célzó eszközök felszámolására, s a gazdasági rendszerük keretei között rendelkezésre álló eszközöket igyekeznek felhasználni arra, hogy szabadkereskedelmi övezetet hozzanak létre. Bulgária és Magyarország csupán az első kötelezettséget vállalta. Az ebben a vonatkozásban felmerülő kérdés az, hogy ennek teljesítése egy tervgazdaság esetén megteremti-e a szükséges feltételeket egy szabadkereskedelmi övezet létrehozására.

Egy tervgazdaság lehet teljesen központosított; ez esetben a központi hatóság hoz meg mindenfajta kereskedelmi döntést, s a kereskedelmi forgalom volumenét, irányát és áruszerkezetét az alárendelt gazdasági alanyok számára kiadott központi utasítások fogják meghatározni. De egy tervgazdaság lehet csupán „erősen” központosított; ilyen esetben a központi hatóság hozza a legtöbb kereskedelmi döntést, néhányat azonban átruház a vállalatokra. Így a kereskedelmi ügyleteket ugyan lényegében a központi utasítások határozzák meg, de a vámoknak és az egyéb importilletékeknek lehet némi befolyása a kereskedelmi forgalom irányának és összetételének alakulására. Ez így lesz, ha a kereskedelmi szervezetek tevékenységének eredménye — többek között — a nyereségtől is függ, s a központi utasítások némi választási lehetőséget is biztosítanak számukra. Végül, egy tervgazdaság lehet decentralizált, mint például a magyar, ahol a hatóság csupán néhány, a kereskedelmet érintő döntést hoz, s a döntések nagyobb részét a vállalatokra bizza. A kereskedelmet ilyen esetben már nem a mindent átfogó központi utasítások fogják meghatározni, hanem olyan — kevésbé „parancsoló” — központilag irányított szabályozókat alkalmaznak, mint a mennyiségi korlátozások és a vámok.

Az első két esetben teljesen nyilvánvaló, hogy a vámok és az egyéb

⁹ Bulgária 1978. január 1-én új vámtarifát vezetett be. Csehszlovákia 1978 júliusában módosította a háború után bevezetett vámtarifát. Magyarország 1968. január 1-én vezetett be új vámtarifát, míg erre Lengyelországban 1976. január 1-én került sor, amit 1977-ben, illetve 1978-ban tovább módosítottak.

importkorlátozások megszüntetése nem fogja a — továbbra is központi utasításoknak alárendelt — kereskedelmet „felszabadítani”. Nem fog a nemzeti árak közeledéséhez sem vezetni, ami helyettesíthetné a kereskedelmi korlátozások felszámolásának mint a szabad kereskedelem központi tervezésű gazdaságok esetében érvényes kritériumának folyamatát. A harmadik esetben az importadók és -korlátozások megszüntetése felszabadítja a kereskedelmet, s ezen túlmenően a belső árak közeledését is elősegíti. Más szóval, a vámok és az egyéb importkorlátozások leépítése csupán akkor jelentheti egy központi tervezésű ország esetében a szabadkereskedelmi övezet kialakításának lehetőségét, ha a gazdaság decentralizált; azaz, ha a központi hatóság — ahelyett, hogy maga hozna utasítások formáját öltő kereskedelmi döntéseket — az ármechanizmus eszközeivel és kvóták segítségével tudja befolyásolni az egyes kereskedők döntéseit.

Egy másik mutató, amelynek segítségével a Finnország és a kelet-európai partnerek közötti szabad kereskedelem fejlődését vizsgálták, a kereskedelmi forgalom bővülése. Piacgazdaságok közötti szabadkereskedelmi övezetek vonatkozásában e mutató alkalmazása azon a feltételezésen alapszik, hogy a vámok és az egyéb kereskedelmi korlátok felszámolása árcsökkenésekhez vezet, és ennek következtében a kínálat összehúzódik, a kereslet nő, ami — végső soron — az import mennyiségének növekedését eredményezi. A tervgazdaságokat is átfogó szabadkereskedelmi övezetek esetében használatának jogosságát arra a feltételezésre alapozzák, hogy a belföldi árak közeledése a központi hatóságokból, illetve a központi hatóságokból és a nekik alárendelt gazdasági egységekből ugyanilyen hatású reakciót vált ki. Máskülönben ez a mutató nem használható, mivel mind a tervgazdaságok, mind pedig a piacgazdaságok esetében a kereskedelem bővülésének nemcsak kereskedelempolitikai okai lehetnek, hanem például a gazdasági növekedés vagy a kereslet elfordulása (ízlésváltozás miatt) a belföldön előállított termékektől a külföldi termékek irányába.

Az a tény, hogy a kereskedelem bővülését nem lehet általános érvénnyel a kereskedelem „felszabadítása” bizonyítékának tekinteni, közismert, és az ellenkezője is igaz: azaz a kereskedelmi forgalom visszaesését — önálló bizonyíték nélkül — nem lehet egyszerűen a kereskedelmi korlátozások létének betudni. Mivel azonban sokkal csábítóbb a kereskedelmi forgalom bővülésének mutatóját a tervgazdaságokat is magukban foglaló szabadkereskedelmi övezetek esetében figyelemmel kísérni, mint a nemzeti árak közeledésének bonyolult folyamatát, így nem árt hangsúlyozni hiányosságait is. Végül meg kell jegyezni, a kereskedelmi forgalom bővülése mint a szabadkereskedelmi övezet létrehozásának kritériuma semmilyen körülmények között sem helyettesítheti a vámok és az egyéb kereskedelmi korlátozások megszüntetésének folyamatát vagy a nemzeti árak konvergenciáját, hiszen a gazdasági növekedés állapotában lévő gazdaságok esetében a kereskedelem növekedésének nincsen olyan felső határa, amely jelezné a szabad kereskedelem elérésének állapotát.

Következtetések

Bemutattuk, hogy központi tervezésű gazdaságok esetében is van értelme szabad kereskedelemről, szabadkereskedelmi övezetről beszélni. Továbbá sikerült meghatározni az ilyen gazdaságok, illetve a tervgazdaságok és a

piacgazdaságok között kialakítandó szabadkereskedelmi övezet egy kritériumát is. Ez pedig a nemzeti árak konvergenciája, ami — a gyakorlati megvalósításban — bizonyos fokú decentralizálást is követel.

Megállapítottuk azt is, hogy a kelet-európai és a kínai árak, illetve árfolyamok nem képezik akadályát az ezen országok között, illetve a velük kötendő szabadkereskedelmi megállapodások létrejöttének. Ugyanakkor az árszorzők közzétételének hiánya, a nem hivatalos kereskedelmi árfolyamok vagy a nem kielégítő decentralizáció ilyen szempontból akadály lehet valamennyi tervgazdaság esetében, kivéve Magyarországot.

Végül pedig megtárgyaltuk a GATT XXIV. cikke alapján Finnország és az öt tervgazdaság között megkötött szabadkereskedelmi megállapodás értékelésére használt két mutatót. Ami az elsőt (azaz a vámok és a mennyiségi importkorlátozások megszüntetését) illeti, bebizonyosodott, hogy ez csak akkor alkalmazható tervgazdaságok esetében, ha azok kellőképpen decentralizáltak; ami visszatartja a központi hatóságokat attól, hogy saját döntéseiket utasítások révén valósítsák meg, s arra készíti őket, hogy a válságok döntéseit az ármechanizmus eszközeinek, valamint kvótáknak a segítségével befolyásolják. A másik (a kereskedelem bővülése) nem bizonyult a szabad kereskedelem megbízható mutatójának, mivel semmilyen körülmények között sem képes a kereskedelmi korlátok lebontásának, a nemzeti árak kiegyenlítésének — mint a szabadkereskedelmi övezet létrejötte jellemzőinek — a helyettesítésére.

Schleicher Imre:

A SZERVEZETEK ESETLEGESSÉGÉNEK AZ ELMÉLETE

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

A szerző a szervezeteknek egy olyan — hazánkban még újnak tekinthető — elmélet szintű megközelítésével foglalkozik, amely első helyre teszi a szervezeteknek a környezetükhöz való megfelelő alkalmazkodását. Könyve első felében széles körű és igen alapos kitekintést nyújt a téma külföldi — elsősorban angolszász — irodalmáról. Ennek segítségével az olvasó egyrészt közelről megismerkedhet számos angol, illetve amerikai kutató (magyarul meg nem jelent) munkájával, másrészt lehetőség nyílik a tematikusan, módszerorientáltan ismertetett eljárások közvetlen kipróbálására, alkalmazására. Ezt a lehetőséget illusztrálja Schleicher Imre könyve második részében, 160 élelmiszeripari szervezeti egységen végzett empirikus kutatás bemutatásával. E vizsgálat példaként, eredményei tanulságokként szolgálhatnak az olvasó számára.

172 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SINKOVICS ALFRÉD:

Szocialista vállalattipológia, gazdaságirányítás

A szocialista vállalatelméleten belül — különféle elméleti ismérvek, illetve a munkamegosztás elmélyülésével differenciálódó vállalati rendszer gyakorlati működése alapján — többféle vállalattipológia született. Ezen elméleti és gyakorlati ismérvek szerinti osztályozás, típusalkotás vonatkozásában még csak a dolgok elején tartunk. Inkább csak a különféle szempontok szerinti típusalkotási irányok alakultak ki. A társadalmassítottság foka alapján a szocialista politikai gazdaságtan csoporttulajdon-formán és állami tulajdonformán nyugvó vállalattípusokat különböztetett meg, meghatározva azokat a körülményeket, amelyek miatt e társadalmassítottsági fokbeli különbségek szükségszerűek hazánkban, s azokat a jellemzőket is, amelyek alapján e formák egységesen a szocialista termelési viszonyok megnyilvánulásainak tekinthetők.

Az egyik legfontosabb vállalatosztályozás, amelynek elméleti és gyakorlati megszületését a mechanizmusreform vitáinak köszönhetjük, a vállalati funkciókat, a vállalati működés egészét a gazdaságirányítási rendszer jellege szerint csoportosította.¹ E viták nyomán, illetve az irányítási reform munkálatainak termékeként alkották meg a hagyományos, a direkt irányítási rendszernek megfelelő vállalatmodellel szemben az önálló, kollektív, nyereségérdekelt vállalat modelljét, fogalmazták meg e vállalati forma „ideáltípusát”. A direkt irányítás modelljében a termékárak s a bérek nem játszanak szerepet a keresleti—kínálati viszonyok formálásában, az ár nem hathat sem a keresletre, sem a kínálatra, az árak jelzőrendszerét „kikapcsolták”, a pénz csak elszámolási eszközként funkcionál. (A vállalat tervét a népgazdasági tervből vezetik le a tervlebontás rendszerében. A vállalati érdekelttség e terv túlteljesítéséhez fűződik. Ezen belül fontos az egyes résztervek: termelési, értékesítési, beruházási, munkaügyi, bér-, export- stb. tervek teljesítése is. A vezetők feladatai között e tervcélok nagy hangsúlyt kapnak.) Ami e vállalati típus vonatkozásában alapvető, az az, hogy a *tervcélok „kívülről” kerülnek be a vállalati célrendszerbe.* A „kívülről” jövő tervcélokat az érdekeltségi alapokkal összekapcsolva transzformálják vállalati célokká.

E rendszer fontos jellemzője, hogy — többnyire — nincs eleven kapcsolat a termelő és a felhasználó között. A felhasználók a termelők felett ellenőrzést gyakorló középírányító hatóságnak jelzik szükségleteiket, s a

¹ Péter György egy 1954-ben megjelent cikkében írja: „... igen gyakran hangoztatuk... hogy a vállalatok *önálló* gazdasági egységek... Azonban olyan részletekbemenően kötöttük meg a vállalati igazgatók, sőt azokon átnyúlva nem egyszer még a művezetők kezét is, hogy egyéni felelősségről sok esetben már alig lehet szó” ([11] 301—302. l.).

középirányító szerv által összegzett szükségletek kerülnek be a vállalati tervekbe. E rendszer egyik fontos eleme a központ és a vállalat közti tervalku.

A reformviták eredményeként kialakított vállalattípus — a kollektív nyereségérdekeltség talaján — az állami szabályozás keretei között *önállóan szervezi munkáját*. Az indirekt gazdaságirányítás gyakorlati megvalósulása hozott bizonyos változásokat az elképzeléshez viszonyítva. A hetvenes évek elején például a központi irányítás nagyobb hangsúlyt kapott, de minőségi változtatásra nem került sor a nyereségérdekelte vállalat típusával kapcsolatban.²

A vállalattípológia vonatkozásában jelentősek Gergely István³ munkái. Ő részben funkcionális, részben történeti elemzésen keresztül mutatta be a szocialista vállalat három alaptípusát:

- közüzemi-intézményi (szmeta) vállalat;
- önálló elszámolásban dolgozó (hozaszcsot) vállalat;

— teljes vagy kifejezett önelszámolás (polnij hozraszcsot) alapján működő vállalat.

E három típus történelmileg egymást követi, de egyben a gazdasági működést meghatározó szerepben egy adott időpontban horizontálisan (egymás mellett) is léteznek. Az első időkben a közüzemi formájú vállalatműködtetés volt a jellemző a szovjet gazdaságban, s a fejlődés vonala a teljes önelszámoláson nyugvó forma felé tart. A magyar gazdasági szerkezetben a teljes elszámolás alkalmazott elve, az önálló vállalati működés magva a harmadik típuson már mintegy túl is mutat egy újabb fejlődési lépcső felé (nem függetlenül az irányítási rendszerben visszatükröződő gazdaságirányítási „technika” fejlődésétől).

A hetvenes évek gazdaságtörténeti eseményei közt igen fontos volt *49 nagyvállalatunk* több szempontból történő *megkülönböztetése* és kitüntetett kezelése a gazdaságirányítási rendszeren belül. E vállalatok problematikus jellegének kimutatása a következetes önelszámolás alkalmazásának a következménye volt, amely formálisan is nyilvánvalóvá tette, hogy a nagyvállalataink sokszor nem hatékonyak.⁴ A nagyvállalatok hatékonyságával kapcsolatban igen sok nehézséggel küzdünk, és napjainkban — szemben a korábbi centralizálási hullámmal — részben ezen probléma megoldására decentralizációs megoldások bontakoznak ki.

A vállalatok Gergely István által kimunkált tipológiájának szerepe volt az 1976-os, de az 1980-as szabályozórendszer-változat kialakításában is. Gondoljunk csak a közüzemi-intézményi vállalatok (MÁV, Vízművek stb.) új bérszabályozására, amelyet — szabályozási értelemben — elválasz-

² E vonatkozásban a szabályozóalku mechanizmusának feltárása igen sok érdekes elemmel gazdagította az állami szervek és a vállalatok közti viszonyok rendszerének elemzését. (Lásd például Laki Mihály [8]).

³ Lásd [2]. A szerző tipizálási kísérletei során épített a szovjet gazdaságban a hadikommunizmus, a NEP és a közvetlen tervgazdálkodás alkotta vállalattípusokra. A korai szovjet fejlődésben felmerülő ezen kérdésekről lásd még Szamuely László könyvét [18]. E munkát olvasva, szinte megdöbbenünk azon, hogy a vállalatoknak a gazdasági szerkezetben elfoglalandó helyét illetően a Lenin, Buharin és mások közti vitákban mennyire a mai problémákkal azonos alapkérdések merültek fel.

⁴ A nem kielégítő hatékonysággal működő vállalatok rendbetétele ma is sok gondot okoz. A gazdasági szabályozásnak ez nagy tehertétele, nem beszélve a szanálás jelentős eszközszükségletéről!

tottak a gazdaság többi szférájától, s a vállalati törvény három vállalat-típust különböztet meg, ez a közüzemi vállalat, az állami vállalat és a tröszt. Ez egyúttal mutatja, hogy a szabályozók formálásában a vállalatipológia fejlődésének fontos szerep juthat. A differenciált vállalati rendszert értelemszerűen nem lehet leegyszerűsített szabályozórendszerrel átfogni.⁵

A vállalatipológia fejlődésének fontos jellemzője nálunk, hogy a direkt irányítás periódusában a vállalatelmélet nem fejlődött és nem is fejlődhetett kellően, s tipológiai kérdések csak a reform bevezetése után vetődtek fel. Fontos eredményeket hoztak e téren Tardos Márton kutatásai [19]. Tardos Márton rámutatott, hogy határozottan el kell választani a kollektív fogyasztásra szolgáltatásokat, javakat termelő, szolgáltató szférától a kompetitív versenyszférát, ahol a piaci versenynek nagyobb szerepet kell biztosítani. A versenyszférát önszabályozó rendszerként⁶ kell felfogni, és meg kell szabadítani a mesterségesen létrehozott monopóliumoktól. A versenyszféra vállalatainál a szabályozott piac ütközéseire kell alapozni a munkát, s nem kívánatos, hogy az állam közvetlenül rendelkezék a versenyszféra vállalataival. A szerző tipológiájában a versenyszféra vállalatainak különös belső sajátosságai vannak, amelyeket e szféra irányításában figyelembe kell venni. A versenyszférába tartozó vállalati rendszer egyik lehetséges formája, amikor a vállalat igazgatója felett a munkáskollektíva áll.

A jelenlegi hierarchikus szervezet helyett, mondja Tardos Márton, „egy... csak rendeletekkel és előírásokkal szabályozott állami eszköztulajdonosi szervezet alakulna”... „mint üzleti bankok, holdingok működhetnének” ([19] 923. és 926. l.). Elsőrendű funkciójuk a vállalati vezetők munkájának ellenőrzése, kinevezésük és felmentésük volna.

A szocialista versenyszféra vállalatának meghatározása és az a felismerés, hogy a vállalat irányításában részben a szabályozott piaci mechanizmusok, részben valamiféle eszköztulajdonos szervezetnek kellene döntő szerepet játszani, igen megteremkenyítő volt.

Lényegében jelentős vállalatipizálási kísérlet eredményeként jutott korábban Kopátsy Sándor sok tekintetben Tardoshoz hasonló következtetésekre.⁷ Ez a vállalatipológiai gondolatmenet a következő. A kisárutermelőnél a tulajdonos, a munkavégző és az irányító funkció egységéről beszéltünk. *A klasszikus kapitalizmus magántőkésénél a tulajdonosi és a termelésirányító funkció még egységben van, míg a munkavégző funkció a dolgok lényegénél fogva már elválik. Napjaink monopolkapitalista közegében e három funkció határozottan elválik és összeütközik;* s a részvénytulajdonos(ok), a menedzser és a dolgozók (szakszervezet) közvetítésével megy végbe ez az

⁵ Ezzel messze nem akarom azt állítani, hogy helyeselelném a szabályozók túl gyakori változtatását és ebből fakadóan a normativitás teljes hiányát, akár egy középtávú gazdálkodási periódusban is. Ennek hátrányait lásd a többi közt Antal László [1].

⁶ Adam Smith volt az, aki a piac önszabályozó jellegének, a „láthatatlan kéznek” a fontosságát először fejtette ki, mondván: minél inkább szolgálják az egyének önző magánérdekeiket, annál inkább megvalósul a közérdek. Ezt követően Walras matematikai formában is megfogalmazta a piac által teremtett általános egyensúly elméletét, amely később a paretoi optimum tanán keresztül fejlődött. A piac mindenhatóságával szemben a monopóliumok korszakának ideológiájában jött létre — a keynesizmus alapjaként — az állami konjunktúraszabályozás szükségességének felismerése, amely együtt járt a piac mindenhatóságába vetett hit fokozatos elhomályosulásával.

⁷ Kopátsy Sándor javaslatát cikkei ([6], [7]) és a vele folytatott konzultáció alapján ismertetem.

ütközés. A nyílt ütköztetés biztosítja a termelőerők fejlettségének megfelelően a tőke és a munkaerő megfelelő (ésszerű) allokációját.

Az állam feladata azon játékszabályok kialakítása, amelyek keretei között ez az összeütközés végbemegy, és a kompromisszumok megszületnek. A mi szocialista viszonyainkra nézve ebből Kopátsy azt a következtetést vonja le, hogy e három pólust, vagyis a vállalkozót (menedzsert), a tulajdonost és a munkavállalót racionálisan kell megszemélyesíteni, illetve szervezeti formába öltöztetni, és az elválasztott érdekeket nyíltan kell ütköztetni. Az állami gazdaságirányításnak kell kereteket adnia ezen ütközésnek. A tulajdonosi funkció megszemélyesítésére Kopátsy Sándor azt javasolja, *hogy hozzunk létre nyugdíjpénztárakat vagy takarékpénztárakat tulajdonosi szervezetként, és minden vállalatra bocsássunk ki meghatározott számú részvényt*, amelyek névértéke a vállalati vagyon induló értékelését fejezné ki. Ezt követően hozzunk létre értéktőzsdét, és a tulajdonos szervezetek (és csakis ők) adhassák, vehessék a részvényeket. Mivel mindegyikük növelni akarja a vagyonértéket, ezért a részvényértékelődésnek megfelelően alakítják a portfólió összetételét. Fontos lenne e rendszerben, hogy csak a jó vállalat bocsáthatna ki további részvényeket, azaz a fejlesztési források mainál helyesebb elosztása menne végbe. A vállalatvezetőt a tulajdonosi szervezet nevezné ki és mentené fel. A vállalatvezetői tanácsban a tulajdonos szerv, az állam és a tanácsi szervek képviselői is részt vennének.

Kopátsy Sándor vállalattipologizálása és javaslata igen érdekes és előremutató, magam is osztom azt, de két alapproblémát szeretnék kiemelni. Az egyik, hogy *ilyen formában megszemélyesíthető-e a tulajdonosi funkció*, a másik, hogy *nem értékeljük-e túl a részvénytőzsdét*, illetve magának a tőzsdének a lehetőségeit? Igaz, valóban *nagyon vonzó, hogy a tőzsde egyetlen számmal*, a részvény jegyzési árfolyamával *képes értéktételeket adni egy vállalatról*.

Számomra is alapdilemma az, hogy miként válasszuk el, illetve kapcsoljuk össze szocialista fejlődési viszonyaink közt és szintünkön a tulajdonosi, a vállalkozói és a munkavállalói érdeket. Zelkó Lajos vállalatelméleti munkássága során az érdekek szintjén erre azt mondja: „A szocialista vállalati érdek — tartalmából következően, objektív természete szerint — tartósan nem irányulhat sem a vállalati dolgozók, sem más munkáskollektívák alapérdekei, s különösképpen nem a társadalmi közérdek ellen” ([23] 1391. l.).

A magam tipológiai munkájában a versenyszféra vállalati modelljének részletes körülírására törekedtem. Ezt a vállalattípust szocialista vállalkozói vállalatként definiáltam, mondván, hogy ezt a vállalatot a pénzügyi szabályozás áttételén, azaz a *piaci jelzések révén* keresztül kell és lehet állami-lag irányítani. Igazában részletesen a vállalkozási döntések meghozatali mechanizmusának kérdését vizsgáltam, és nem foglalkoztam a tulajdonosi, vállalkozói és munkavállalói funkciók, érdekek megszervezésével [16].

Schweitzer Iván rámutatott arra, hogy a tervutasztásos és a piaci mechanizmus mellett létezik egy harmadik mechanizmustípus, a vállalati ellátási felelősségre, illetve monopóliumhelyzetre épülő. Ennek a típusú vállalatnak fontos jellemzője, hogy több iránytű is vezérli a vállalatot: 1. a nyereség; 2. az ellátási felelősség, valamint 3. a tőkés export. E típus bírálata alapján Schweitzer Iván szükségesnek tartja a vállalatok mesterséges monopóliumhelyzetének megtörését a vállalatok felbontása stb. útján [15].

Igen érdekes, hogy a szocialista vállalatipológiai munkák lényegében a vállalati működés hatékonysági problémáiból, a vállalatok fejlődéséből kiindulva a vállalatok állami irányításának kérdése felé tartanak, s ebből az irányítás belső ellentmondásainak elemzése irányába fordulnak, majd végül a gazdaságirányítás általánosabb, illetve a vállalatirányítás konkrétabb rendszerének javítására tesznek javaslatokat.⁸ Ilyen irányú megközelítést tartalmaznak Sárközy Tamás újabb írásai [13], [14], amelyekben ugyan nincs egyértelmű vállalatipológia, mégis jól felismerhető az a törekvés, hogy a piaci impulzusokra reagáló vállalati működés feltételeihez kell igazítani az állami gazdaságirányító tevékenységet. Mint mondja: „A társadalomtudományokban egyelőre még *nem alakult ki egységes gazdaságirányítási és vállalati elmélet*” ([13] 565. l.). Továbbá: „A fő tendenciának szerintem a következő években *az államigazgatási jelleg csökkentésének kellene lennie*” ([13] 567—568. l.). A vállalatok központi irányításában szerinte nem a hierarchikus irányítást kell előtérbe helyezni. Helytelen az ellátási felelősség elmúlt években bekövetkezett elburjánzása, s helyette a vállalatok társulására, közös vállalkozásokra lenne szükség. Továbbá „... a közüzemi jellegű ágazati vagy területi függésben maradó, csökkentett önállóságú vállalatokat leszámítva a vállalatvezetői kinevezést el kellene választani a »vállalatfelügyeletől«” ([13] 576. l.). Alapkövetkeztetése, hogy „a következő években *a vállalati szférában inkább a decentralizálásra kell törekedni, a kormányzati gazdaságirányítás terén viszont általában a centralizáció az időszerű*” ([14] 21. l.). A vállalatirányítás megszervezésére kétféle lehetőséget lát. Az egyik: önállósult tulajdonosi-közigazgatási szervezet, például *egységes ágazatközi jellegű tulajdonosi minisztérium* létrehozása. A másik „...nem közigazgatási jellegű tulajdonosi szervezetrendszer” ([14] 29. l.).

Az elmondottak mutatják, hogy részben a konkrét vállalati tipizálásban még nagyon is a dolgok elején vagyunk, ezért a javaslatok nehezen konkretizálhatók az irányítási rendszer vonatkozásában.⁹ Az eddigiek az állami, a vállalkozói, valamint a tulajdonosi funkciók összekapcsolására, illetve annak megszervezésére még adnak bizonyos szerény támpontot, de a munkavállalói funkció és a többi funkció szervezésére már kevésbé vonhatunk le következtetéseket. Most pedig egy három ismérv szerinti sematikus vállalatipológiát mutatok be. (Lásd a túlóldali ábrát.)

Az *a* típusú vállalat az eddigi szocialista gazdasági gyakorlatban ismeretlen. A *b* forma sem létezik, bár elvben a reformvállalat egy *e* típus felé tett lépést jelent, s a fejlődés tarthat ez irányban is. A *c* típus sem ismert, egyébként is szinguláris típusról van szó. *Az eddigi gazdaságtörténetünkben többé-kevésbé klasszifikálódott, a hagyományos ágazati, illetve középirányító szervek által irányított, kialakított típus a d-vel jelzett.* Bár van-

⁸ Ez is tükrözi, hogy vállalatelméletünk mennyire fejletlen. Nálunk ma az elméletben még messze nem az a gond, miként kellene jobb vállalati döntéseket hozni, hanem hogy miként kellene jobban a vállalatok mint objektív alakulatok jellegéhez igazítani az irányítást. Ez a megközelítési mód nagyon komoly burkolt kritikai elemeket tartalmaz, amelyekre célszerű felfigyelni. Szerintem a kritika arra irányul, hogy az állami gazdaságirányítás még mindig hierarchiájának alsó szegmensként kezeli a vállalatokat, ebből következik az, hogy részben a túl-, részben az alulirányítás mozzanatai mutatkoznak.

⁹ Tulajdonképpen a szocialista gazdaságelméletben a vállalatelmélet egyik legfőbb jellemzője volt az, hogy sokáig egy kaptafa-vállalatban gondolkodtunk. Ez még a reform szabadversenyes vállalatfelfogásában is kimutatható, s csak az 1970-es években indult meg az előrelépés e téren.

Tulajdonforma, önszabályozás és öngazgatás szerinti típusalkotás*

Állami tulajdonú vállalat (röviden állami vállalat)	Önszabályozó állami vállalat	a) Önszabályozó, öngazgató állami vállalat
		b) Önszabályozó, nem öngazgató állami vállalat
	Nem önszabályozó állami vállalat	c) Nem önszabályozó, öngazgató állami vállalat
		d) Nem önszabályozó, nem öngazgató állami vállalat
Szövetkezeti csoporttulajdonú vállalat (röviden szövetkezeti vállalat)	Önszabályozó szövetkezeti vállalat	e) Önszabályozó, öngazgató szövetkezeti vállalat
		f) Önszabályozó, nem öngazgató szövetkezeti vállalat
	Nem önszabályozó szövetkezeti vállalat	g) Nem önszabályozó, öngazgató szövetkezeti vállalat
		h) Nem önszabályozó, nem öngazgató szövetkezeti vállalat

* Önszabályozáson azt értem, hogy a vállalat magatartását az államilag szabályozott belső és külső feltételekhez automatikusan és önállóan igazítja. Ez is persze kívülről, külső impulzusokkal való irányítás, de a vállalati érdek alapján megy végbe a külső feltételekhez való alkalmazkodás. Öngazgatáson pedig azt értem, hogy a főbb döntéseket a tulajdonosi vagy használoi jogon a dolgozó kollektíva hozza.

nak fejlődési tendenciák, lépések, amelyek az *a* típus felé mutatnak, az eddig klasszifikálódott modell az állami tulajdon talaján a *d* típus, amelyet nem önszabályozó állami vállalatként részletesebben ismertetünk. Mi a viszony az önszabályozás és az öngazgatás, illetve hiányuk közt? *E klasszikus típusban a kollektíva nem igazgatja, illetve a vállalat egészében nem is szabályozza saját tevékenységét*, persze a modell gyakorlati típusában mindkét elem kismértékben (szinte nélkülözhetetlenül) megjelenik.

A szövetkezeti tulajdonforma keretében a klasszikus elvi ideáltípus az e típus, noha a gyakorlati működésben jelei mutatkoznak az állami irányítás fokozódásának, az önszabályozás csökkenésének s az öngazgatás szerepe viszonylagos mérséklődésének. Az *f* típus sem létezik ideálmodellként, bár az előbb jelezettek miatt vannak ilyen egységek. A *g* modell szinguláris modell, még hozzá kétszeresen: a szövetkezeti modell ugyanis értelmetlen önszabályozás nélkül, s az önszabályozás hiánya esetén az öngazgatás sem tölthető meg tartalommal. A *h* típus egy formális típus, amely sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lehetséges.

Az előbbiekből következően nem tartom az önszabályozás és öngazgatás ismérveit a szövetkezeti tulajdonformánál egymástól függetlennek, míg az állami vállalatnál ezek az ismérvek elkülönülten is önálló tipológizáló ismérvként vehetők számba. Mint látható, két elvi ideáltípus emelkedik ki előző tipológiánkból: 1. a nem önszabályozó, nem öngazgató állami

vállalat, illetve 2. az önszabályozó, öngazgató szövetkezeti vállalat típusa. Eddigi fejlődésünkben csaknem tiszta formájában ez a két típus meg is jelent. Vizsgáljuk meg őket!

E két típus nem teljesen ellentétes, de még csak nem is egységes ismérvek szerinti osztályozás terméke. Két olyan elvi szocialista vállalat típusról van szó, *amelyek a szocialista gyakorlatban már léteznek*, természetesen nem tiszta formájukban, hanem „keverten”, átmenetekkel. E két típus klasszifikálásának azért van jelentősége, mert bennük kimondatlanul is két, egymásnak homlokegyenest ellentmondó vállalati filozófia ölt testet.

A nem önszabályozó, nem öngazgató szocialista állami vállalat szocialista fejlődés terméke, amikor is a szocialista állam iparosítási politikájával létrehozza a fejlődő nagyipart. Ez a típus a direktív irányítás vállalat típusa. Az önszabályozó, öngazgató szocialista szövetkezeti vállalat elvi típusához közel állnak mezőgazdasági termelőszövetkezeteink, ipari szövetkezeteink, illetve a jugoszláv TMSZ-ok, társult munkaszervezetek.

A nem önszabályozó, nem öngazgató szocialista állami vállalat néhány jellemvonása

A szocialista, nem önszabályozó, nem öngazgató állami vállalat tipológiai jegyei a következők:

1. Az állam adja a vállalatoknak az eszközöket, valamint a pénzügyi alapokat, és tulajdonosként viselkedik velük szemben, azaz alapítja és megszünteti őket.

2. Az állam határozza meg saját vállalatai működési körét, rendeltetésüket.

3. Az állam — mint tulajdonos — rendelkezik a vállalat eredményeivel, illetve rossz gazdálkodás esetén magára vállalja a veszteséget.

4. A vállalat felső vezetőit az állam nevezi ki, váltja le, és tevékenységüket is az állam értékeli.

5. A vállalat tevékenységének célját (illetve céljait) és az elérésükhöz szükséges eszközöket a tulajdonos állam határozza meg.

6. A vállalat munkabér ellenében foglalkoztatja a dolgozóit. Munkabéruket a dolgozók — függetlenül a vállalati nyereségtől, illetve veszteségtől — megkapják, s a vezetők által megjelölt feladatokat végzik el.

7. Az államnak joga van ahhoz, hogy eszközei megtérülésekor azt ne fektesse újra az adott vállalatba, hanem átáramoltassa a gazdaság egy másik területére.

Vizsgáljuk meg ezeket a jellemzőket! Ha az állam a tulajdonosa a vállalatoknak, ő nyújtja tevékenységükhöz az eszközöket és az alapokat, s tőle indul ki a vállalat létrehozására vagy megszüntetésére vonatkozó *tulajdonosi* döntés, akkor a vállalatok léte kívülről, államilag meghatározott, szabályozott. Az állam tulajdonosi szerepe az elfogadott interpretáció szerint egyúttal az össznépi tulajdont testesíti meg, és ennek révén magasrendű társadalmi tulajdonforma valósul meg, amitől paradox módon a hatékonyság még lehet igen gyenge is.

Nagyon fontos jellemző az, hogy az *állam dönti el* tulajdonosként, *mi legyen a vállalat profilja, azaz az állam nemcsak tulajdonos, de vállalkozó is*. Ez nem is olyan természetes, mint ahogyan az az első megközelítésben

látszik. Miért tartja fenn magának a tulajdonos állam ezt a döntést? A válasz erre a kérdésre igen összetett, csak néhány fontos elemet ragadhatunk ki belőle. Alapvetően arról van, illetve lehet szó, hogy a szocialista állam *felelősnek érzi* magát a szükségletek kielégítéséért. Ezt szocialista viszonyok közt politikai-gazdasági normatívának tekinti, s ezért a szükségletek általa becsült és hierarchizált halmazának akarja megfeleltetni a termelőrendszer s annak fejlesztését. A választás — azaz az, hogy milyen szükségletet milyen mértékben és hogyan elégsünk ki, s miként vonjuk meg a termelőrendszeren belül az ennek megfelelő vállalati kereteket — kétoldalú preferenciát s ebből adódó kétoldalú döntést is tükröz. Tükrözi egyrészt azt a (ki nem mondott) döntést, hogy az állam a különböző szükségleteket milyen fontossági sorrendbe állítja. Másrészt az állam e választással arról is dönt, hogy a kialakult szükségleti hierarchiához milyen felépítésű, nagyságú, fejlettségű stb. vállalatrendszert alkot meg.

Látszólag domináns szerepet játszanak ebben a vonatkozásban az örökölt (a kapitalista fejlődés során létrejött) *keretek*. A történeti adottságok miatt a vállalati keretek állami alakítása a továbbiakban kényszerpályán mozog, valójában azonban az állam — a beruházási döntései révén — állandóan átrendezi a vállalati struktúrát. Azaz a szükségletek és a kapacitások találkozása közé belép az állam, az előzőek közvetlen ütköztetéséről nem lehet szó.

A kívülről, a tulajdonos által szabályozott rendeltetés egyúttal szabályozza a vállalatok kapcsolatrendszerét is, mégpedig több dimenzióban (például termelő—kereskedő—külkereskedő vagy alapanyag-termelő—feldolgozó—felhasználó stb. szerkezetben). E kapcsolatrendszer működését is „be kell szabályozni”. Ez részben az áru- és pénzviszonyok közvetítésével valósul meg (amelyek az állami szabályozásnak így tárgyai is meg eszközei is), részben azon arányossági feltételek rendezése révén, amelyet a vertikális és a horizontális arányosság, valamint a külkapcsolatok megkövetelnek.

Az előbbiekből adódóan *az állam itt mint tulajdonos és mint vállalkozó lép fel*. Miért nem tekinthető a vállalat vállalkozónak az általunk vizsgált vállalattípus esetében? Marx a kamat és a pénzpiac elemzésekor a hitelről megállapítja, hogy a hitel nyújtásakor nem történik tulajdonosváltás. A hitel továbbra is a bank tőkéje, *csupán használati díj ellenében átengedett pénz-, illetve tőkehasználatról van szó*. Azaz a vállalkozónak a használatra átengedett tőke felhasználásával — ahol is a felhasználás módjáról a kölcsönt felvevő vállalkozó dönt — keletkezett értéktöbbletből (profitból) ugyan előbb meg kell fizetnie a kamatot, de a maradék összeg felett szabadon rendelkezhet. (Ez a vállalkozói nyereség.)

Egészen másképp áll a dolog a szocialista vállalat ezen típusa esetében. *A pénzbefektetéssel kapcsolatos kezdeményezés az általunk vizsgált szocialista vállalattípusnál az államtól indul ki* — a társadalmi szükséglethalmaz kielégítésének sorrendiségét és milyenségét tartalmazó ítéletek alapján —, *nem pedig a vállalattól*, és az eszközök nem hitelként, hanem visszateher nélküli alapjuttatásként kerülnek a vállalathoz. Ezért nem tekinthető a szocialista vállalat e típusa vállalkozói vállalatnak. A Marx által elemzett vállalattípusnál a vállalkozó, aki irányítja a vállalat — mint mikroegység — munkáját, független a tőke biztosítójától, a banktól. (Itt most, elvi nézőpontból, az csak formai kérdés, hogy a termelési eszközök közvetlen esz-

közjuttatással vagy hitelként kerülnek-e a vállalathoz. Szabályozási szempontból persze már messze nem az!)

A szocialista vállalat vezetője azonban nemcsak hogy nem független az államtól, de egyenesen az állam nevezi ki őt a vállalat élére. Így a vállalatvezető a tulajdonos állam érdekei szerint vezeti a vállalatot, s az állam értékítéletei szerint formálja döntéseit. *Személye lényegében az állam meghosszabbított karja, tulajdonosi érdekeinek megvalósítója.*

Ilyen körülmények között, amikor az állam — minthogy ő adta az eszközöket, ő határozza meg a termelési, működési profilt, rendeltetést, s nevezi ki a vállalati vezetőket — ily mértékben határozza meg a termelés (szélesebben a vállalati működés) feltételeit, teljesen természetes, hogy őt illeti meg a tevékenység eredménye, nyeresége, illetve őt terheli — ha a helyzet úgy adódna — az esetleges veszteség. *Az állami tulajdonforma ezen rendszerének az értéktöbblet elsődleges és teljes állami elsajátítása felel meg, s az a hierarchiaképzés, amelyben a vállalat az irányítási lánc utolsó — passzív — eleme.*

A felsorolás 5. pontjában foglaltak lényegében a 2. pont alattiak kiszélesítésének tekinthetők. A vállalat anyagi-pénzügyi tevékenységet folytat, s ennek megfelelően tevékenységének *mérhető, objektív gazdaságossági minősége van.* E típus esetében az államnak mint tulajdonosnak nem csupán az a fontos, hogy a vállalat hány géppel hány férfiruhát, nadrágot stb. gyártott, hanem az is, hogy miként viszonyulnak (pénzügyileg) a ráfordítások a hozamokhoz, milyen a termelékenység stb. Azaz az sem közömbös számára, hogy az adott szükségletet hogyan, milyen hatékonysági adottságokkal, eredményekkel elégíti ki a vállalat. Az állami irányítás ezekre vonatkozó céljait az állam határozottan el kívánja érni a vállalatok működésének irányítása révén.

E szocialista állami vállalat jellemzője, hogy a dolgozókat a vállalat munkabér ellenében foglalkoztatja. A dolgozók feladatait az állam által ki-nevezett vállalatvezetés szabályozza, s a dolgozók e feladatokat *kötelesek* megfelelően elvégezni. Az állami szabályozásnak megfelelően a dolgozók munkájáért *a megszabott munkabért kell megfizetni,* függetlenül attól, hogy munkaerejüket jól, jövedelmezően használják-e fel, vagy munkájuk révén nagy veszteségek keletkeznek. Ilyen körülmények közt a dolgozók bér-, illetve jövedelemérdeke már eleve független a vállalati eredményességtől. Az állam alkalmazhat ugyan valamiféle — eredményességi feltételhez kapcsolt — érdekeltséget a vállalat dolgozóinak összességével szemben, ez azonban csak korlátozott és külső lehet, hisz végül is az eredményességet megszabó termelési feltételek és döntések a tulajdonos állam akarata szerint alakultak ki. Végül teljes mértékben indokolt, hogy ez esetben a „csepegtetve” megtérülő eszközök az államhoz jutnak vissza. Az állam — politikai, gazdasági prioritásoknak megfelelően — dönt, hogy a pénzt a vállalatba fektesse-e vissza, vagy más szférákba áramoltassa át.

A vállalatnak csak a következetes végrehajtás, illetve a szervezés feladata marad meg. Közgazdaságtani, de technológiai és szervezési értelemben is a működőképesség alapfeltétele az, hogy valamennyi tevékenység formalizált legyen, s lépésenkénti utasításokkal „tegyék át” a döntéseket a vállalati működésbe. Leegyszerűsítetten arról van szó, hogy az államnak minden tevékenységi elemet *a priori* ismernie kell, s azután utasítások formájában megfelelő időben és megfelelő szervezeti pontra kell eljuttatnia a

gazdálkodással kapcsolatos „napi” döntéseket. Ez a szabályozástechnika mai fejlettségi fokán nem lehetséges, csak nagy hézagokkal.

Nem véletlen tehát, hogy e vállalattípus kritikus pontjai *irányítás-technikai* szempontból ütköznek ki a legjobban. Vegyünk egy példát! Gazdasági reformunk előtt a fizetőképes szükségletek összegzése s így a vevői szándékok összegyűjtése, valamint a *vevők és az eladók összekapcsolása* a középírányító állami szervek feladata volt. E feladat gyakorlati megvalósításakor azonban számos probléma vetődött fel. Egyrészt a vevők igen sok esetben nem tudták *előre* megmondani, hogy pontosan mi lesz a szükségletük, mikor lesz szükségük az árura, másrészt, hogy egyáltalán milyen árura lesz szükségük. Abból, hogy az állam a termelő és a felhasználó közé lépett, mérhetetlenül sok probléma származott. Döntési rések, „szivárgási pontok” keletkeztek, irányítástechnikai zavarok léptek fel (túlszabályozottsággal).

Minthogy nem lehet valamennyi vállalati tevékenységet formalizálni, nem lehet minden döntéstípust „programozni”, így a kívülről nem vagy nem jól szabályozható (szabályozott) pontokon a rendszernek belső döntési, szabályozási szabadságot kell adni. *A vállalati önállóságnak az ezen vállalattípusra* megfogalmazott minimális koncepciója lényegében a nem programozható részletdöntések meghozatalára és végrehajtására szolgál. Az önállóság e koncepciójának filozófiai tartalma ellentmondásmentessé tenné az államilag meghozott fő döntések (célok) megvalósítását vállalati rendszerrel. A részletdöntésekben adott szabadság azonban semmit sem von le annak érvényességéből, hogy — mindezen önállósági keretek dacára — *a nem önszabályozó, nem öngazgató szocialista állami vállalat kívülről irányított, szabályozott vállalattípus. Igaz, gyakorlatilag egy szerény önszabályozási mérték nélkül e vállalat működésképtelen. Az állami irányítástechnika minőségének a kérdése, hogy a vállalaton kívül meghozott célokat milyen hatékonysággal lehet belsővé tenni, s mennyire lehet a dolgozó kollektívát e célok megvalósítására ösztönözni.* (Lásd erről [12].)

Az önszabályozó, öngazgató szocialista szövetkezeti vállalat néhány jellemzője

Az önszabályozó, öngazgató szocialista szövetkezeti vállalat elvi típusa más ismérvekkel rendelkezik. Ezek a következők:

1. Az eszközök és pénzalapok döntően a vállalatban részt vevő tagoktól erednek, a tulajdonos és a vállalkozó így végső fokon a vállalat kollektívája.

2. E vállalattípus profilját, tevékenységi körét, rendeltetését a vállalkozó-tulajdonos kollektíva határozza meg.

3. Alapjában véve — az adórendszer közbeiktatásával — az önszabályozó, öngazgató szocialista vállalat rendelkezik a nyereséggel, és fedezi a veszteséget.

4. A vállalat nevezi ki saját vezetőit, és értékeli tevékenységüket.

5. A vállalat céljait és a célok elérésének eszközeit a tulajdonos kollektíva határozza meg.

6. A vállalat e típusában a dolgozók és a vezetők bére nem fix, hanem a bér a vállalat eredményei függvényében alakul ki. (A bért is „meg kell keresni”.)

7. A megtérülő eszközöket a vállalati dolgozókollektíva szabadon fekteti be saját fejlesztésre és a vállalati bővített újratermelés biztosítására, illetve áramoltatja más területekre.

8. A vállalatnál a tagok vonatkozásában foglalkoztatási kényszer uralkodik, de a tagok kiléphetnek a vállalatból, és igényt tarthatnak — meghatározott módon és feltételekkel — az általuk bevitt értékekre.

A saját vagyonképzés a kollektíva tulajdonosi helyzetét és jogait fejezi ki. A tagok befektetett pénzének pedig a munkabér szintjében, valamint járadékban kell, illetve lehet kifejeződnie. Politikai gazdaságtani értelemben az *önigazgató, önszabályozó vállalat szintjén a dolgozó, a tulajdonos és a vállalkozó funkció egységéről beszélhetünk*. A más vállalattól kapott tőke esetében közös vállalkozás, társulás, illetve nyereségmegosztáson alapuló együttműködés valósul meg. Az állam közhatalmi jogosultsága kiterjed a pénzügyi szabályozás működtetésére, de más eszközei nincsenek e vállalat-típus befolyásolására.

Ilyen konstrukció esetén egyértelmű, hogy a dolgozók társult viszonyáról van szó, s a dolgozók maguk határozzák meg, milyen termékeket, milyen rendeltetésre, kik számára gyártanak, honnan veszik ehhez az alapanyagot stb. Ezért is nevezzük a szocialista vállalati típust önszabályozó, önigazgató típusnak. Természetesen a gyakorlatban az önszabályozó jelleg ellenére is egy kívülről, külső környezete által irányított vállalattípusról van szó, mint ahogyan erre utaltam. Az önigazgatás is másként néz ki persze a gyakorlatban, mint az elvi modellben.

Az adórendszer közbeiktatásával (e ponton nem célszerű kitérni arra, hogy milyen adórendszer illik e vállalattípushoz) a tiszta jövedelem lényegében a kollektívát illeti. A kollektíva — megfelelő szabályok között — a tiszta jövedelmet

- eszköznövelésre,
- tartalékolásra (bank),
- beruházásra,
- a személyes jövedelmek növelésére és
- más szférákban való befektetésre fordíthatja.

Ha viszont a gazdálkodás révén szerzett bruttó jövedelme ($v+m$) csökken, a kollektívának el kell fogadnia, hogy kevesebb bért tudott „megtermelni”, illetve adott esetben a veszteséget is valamiképpen fedeznie kell. *A gazdálkodással együtt járó kockázat ilyenképpen az önigazgató, önszabályozó vállalatot terheli.*

E formának sajátossága, hogy *itt a tulajdonosok közössége maga választja ki a vezetőit*. A vezető ily módon egyszerre vezetője és beosztottja is a kollektívának. Döntéseit a kívülről irányított szocialista állami (nem önszabályozó) vállalatra épülőtől eltérő érdekeltiségi rendszer körülményei közt, s ezért másként kell meghoznia. A döntésekhez egyrészt ki kell kérnie a dolgozók véleményét, másrészt (praxeológiailag is) szakszerű döntéseket kell hoznia. Ez azt az ismert ellentmondást hordozza, hogy a közösség részben nem feltétlenül látja a gyakorlati döntés tudományos alapjait, másrészt a stratégiai döntéseket nem lehet titokban tartani, ami versenyelőnyök elvesztésével járhat, innen adódik, hogy a gyakorlati döntésekben a kollektíva véleményét — szakszerűségi okokból — nemigen lehet széles körben felhasználni.

A rendszer belső ellentmondása, hogy *az üzleti ciklus közvetlen hatást*

gyakorol a személyes jövedelmek képződésére. Ez oda vezet, hogy a személyes jövedelmek széles sávon belül ingadoznak, aminek csillapítása igen nehéz, tartalékok képzését igényli. Ez lazíthatja a végzett munka és a mindenkori fizetés közötti kapcsolatot, s a személyi jövedelem akkor is magas lehet, amikor a teljesítmény alacsony, és megfordítva.

Az öngazgató, önszabályozó szocialista vállalat céljai és eszközei egyértelműen adódnak a vállalat immanens és világos érdekrendszeréből. A fő cél a személyes jövedelmek növelése, ennek alárendelten a vállalat fejlődése, jó good-willje, termékeinek kelendősége stb.

Az öngazgató, önszabályozó vállalatnál másfajta foglalkoztatási érdek uralkodik, mint az előbb tárgyalt állami vállalatnál. Az önszabályozó vállalat ugyanis egyben *tulajdonos kollektíva*, és jellegéből adódóan a vállalat minden dolgozóját foglalkoztatnia kell. Ilyenfajta belső motívumon alapuló belső kényszer az előző vállalatnál nincs.

A két szocialista vállalat típus összehasonlítása

E két szocialista vállalati típus különféle gyakorlati változatai élnek a magyar gazdaságban, de természetesen nem tiszta formában. Ennek több oka van. Egyrészt egyértelművé vált, hogy még a legmerevebb direkt irányítás sem tudja a vállalati működés egészét leképezni, formalizálni és centralizált döntési rendszerbe foglalni. Így valamiféle önállóságra, illetve annak valamely alacsony fokára a vállalatok működtetése során mindenképpen szükség van. Másrészt az államnak mint tulajdonosnak a céljait csak nagyon nehézkesen lehet a tervlebontás transzmissziós eszközével vállalati célokká alakítani. Ez az „átalakítás” bürokratizálja az irányítást, és kikapcsolja a *gazdaságosság* motívumát. Harmadrészt az állam normális viszonyok közt nem léphet teljesen a vállalat vevői, illetve szállítói közé. Nemkívánatos a kereslet-kínálat kikapcsolása (már csak a gazdaságossági motívum felől szemlélve sem).¹⁰

A mai gazdaságirányítási rendszer filozófiája (és nem gyakorlata) szerint az állami vállalat nagyfokú önállósággal rendelkezik, és az állam kollektív érdekeltségre ható ösztönzési rendszert működtet. *A mai állami vállalatnál is erős tehát az önszabályozás mozzanata*, részben a kollektív érdekeltség, részben a vállalati profil korábbinál szabadabb alakítása stb. formájában. A tevékenység célja a nyereség növelése. Ehhez olyan „osztokodási rendszer” (adórendszer) társul, amely a keletkezett eredmény egy részét a vállalatnál hagyja. Bizonyos szerény eszközátcsoportosítási lehetőség is van, de ez nem kielégítő mértékű. *Az a vállalatfilozófia azonban, amely a mai gyakorlatban érvényesül, még nem a vállalkozó vállalat filozófiája.* A vállalkozói döntés szempontjából egy, a direktív irányítás vállalat típusa és az önszabályozó állami vállalati típus közötti átmeneti forma uralkodik.

Az állam védi a dolgozók jövedelmét. A vállalkozói nyereség konjunkturális ingadozása csak a tulajdonos államot érinti, a dolgozókat nem. A vezetőknél — helyesen — a dolgozók jövedelemszabályozásától eltérő

¹⁰ Péter György cikkében [11] ezekre a tézisekre építi az állami célok vállalatokhoz közvetítésének elemzését. De nála a vállalati önállóság célja az, hogy ahol a túlzott állami beavatkozás már nem gazdaságos, ott a gazdaságosság motívumát bevigyük az *irányításba*

szabályozás érvényesül. Az állam által kinevezett vezető révén állami, tehát *a közvetlenül kívülről való szabályozás valósul meg.* (Az indirekt irányítás is kívülről való irányítást jelent, de ott ez közvetetten valósul meg, a szabályozórendszer és a hozzá való alkalmazkodás révén.) A munkabérforma fennmaradása ellenére — az üzemi demokrácia és a participációs törekvések révén — lehetőség nyílik a dolgozók bevonására a döntésekbe, de ez — sokszor a dolgozók érdektelensége miatt is — fennakad. *A szocialista állami vállalat is mutat önszabályozó, tehát vállalkozó vonásokat, s e vonások az utóbbi időben erősödnek.* Van tehát törekvés a vállalkozói, a tulajdonosi és a munkavállalói érdek vállalaton belüli ütköztetésére, de ez még igen kezdeti formát és fejlődési szintet ért el.

Hol vannak a nem önszabályozó szocialista állami vállalat gyenge, illetve erős pontjai (természetesen az öngazgató, önszabályozó szocialista vállalattal való szembeállításban)?

A szocialista vállalat első típusának előnye, hogy központilag jól kézben tartható és irányítható a gazdaság egy bonyolultsági fokáig. Ez abból is következik, hogy nálunk a gazdaság fejlesztése sajátos viszonyainknak megfelelően állami vezetés mellett ment végbe. További előnye, hogy *e forma nem akadályozza az eszközigenyes termelési ágazatok kifejlesztését.* Fontos előny, hogy a vállalati határok központi akarattal, könnyen szabályozhatók (összevonások, szétdarabolások). Jellemző — és stabilizáló hatással lehet a gazdaságra —, hogy a termelés és a jövedelemáramok (viszonylagosan) egyenletesek, és a növekedés jól beszabályozható a jövedelemnövelés, illetve a beruházás vonatkozásában. Hátránya e vállalat-típusnak, hogy nem kellően ébreszti fel a munkáskollektívák tulajdonosi tudatát, s a többlettermékkel való gazdálkodás nagymértékben központosított rendszeréhez vezet (válságos időkben vagy pedig az iparosítás idején ez persze szükségszerű). Hátrányként jelentkezik azonban az, hogy *a hatékonysági érdek szükségszerűen gyenge.*¹¹

Nagy gond e vállalat-típus *piacérzékenységének hiánya,* illetve gyengesége — úgy gondolom, ezt nem kell túlzottan részletezni.

Bár igen nagy lépéseket tettünk az állami vállalatirányítás egyszerűsítése és kodifikálása útján (gondoljunk csak a vállalati törvényre, illetve az ágazati minisztériumok összevonására), de még mindig bürokratikus a vállalatirányítás, lényegében még csak nem is egy csúcsú, egyéredű központi szervezetrendszer irányít, a vállalatnak sok irányító szervhez kell alkalmazkodnia, s végül is a bonyolult irányító hierarchia, a bonyolult szabályozás *kikapcsolja a — vállalkozás értelmében vett — vállalati önállóságot.* A szabályozórendszer normativitásának hiányában a ma is élő preferencia- (tulajdonképpen kivételezési) rendszer segítségével egyedileg kell a vállalatok testére igazítani a szabályozást. Ami a túl bonyolult szabályozást illeti, ezen a területen szemmel látható egyfajta „szabályozóbürokrácia” megjelenése — a túlszabályozás elemeivel.

Az állami vállalatirányítás feszítő ellentmondása, hogy *az állam vállalkozik és nem a vállalat,* vagy ami e probléma fordítottja, hogy e rendszer-

¹¹ Ami a személyi jövedelem szabályozását illeti, az 1968—1980 közötti időszakban 4 új szabályozórendszer-konstrukciót alkottunk. Alapjában véve a ma érvényes konstrukció sem sokkal eredményesebb, mint a korábbiak, ami arra utal, hogy az alapelvek körül kell keresnünk a hibát. Ezt részletesen bizonyítja Illés Mária kandidátusi disszertációjában [4].

ben az állami irányítás egyre inkább vállalatként is kényszerül gondolkodni, a vállalat pedig egyre inkább a népgazdasági érdek letéteményesének fogja fel magát, azaz irracionális szerepmegosztás jön létre. Ennek következtében a vállalati vezetők kiválasztásában sem kellően tisztázott elvárások, érdekmechanizmusok, illetve választási rendszer jön létre, nem beszélve a vezetők soklakivá válásáról (ami egy további kérdéscsoport).

Az öngazgató, önszabályozó szövetkezeti vállalat típus előnyös és hátrányos vonásainak elemzésére áttérve egyértelmű, hogy a mezőgazdasági és az ipari termelőszövetkezetek tartoznak — persze nem tiszta formában — e kategóriába. Határainkon kívül a jugoszláv gazdaságban a TMSZ-ok (TMSZ = társult munka szervezete) tekinthetők ezen ideáltípus gyakorlati megvalósításának. *Szocialista viszonyok közt abszolút öngazgatásról, illetve önszabályozásról nem lehet beszélni.* A makroökonómiai növekedési és strukturális egyensúly, valamint a külső-belső egyensúly biztosítására stb. *az állami gazdaságirányításnak hatalmi pozíciókkal kell rendelkeznie.* Az önszabályozó, öngazgató szocialista vállalat típusnak nagy problémája, *hogy a gazdaság túlzottan feldarabolt, felosztott módon létezik (vagy létezhet). A koncentráció, illetve a centralizáció lehetséges előnyeit a gazdaság ilyenképpen esetleg elveszítheti.* Ha viszont túl nagy egységek alakulnak ki, akkor az öngazgató jelleg szenved csorbát, vagy éppenséggel eltűnik. Minél nagyobb egy vállalat, s minél erősebb a munkamegosztás, annál inkább fennáll a veszélye az öngazgatás tartalmi kiürülésének. Hibája e formának, hogy nehezé teszi a tudományos vállalatvezetést.

Hátránya e formának a konjunkturális *jövedelemingadozás* (gondoljunk csak a hatvanas évek mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek ilyen jellegű súlyos problémáira) *és a vele járó bizonytalanság.* Ez a hátrány azonban bizonyos értelemben előnyök forrása is, mert igen erős lehet a bruttó jövedelemérdekeltség.

Vannak azonban előnyös vonások is, amelyeket e forma a másik vállalati formával szemben mutat. Mindenekelőtt *tisztábbak és közvetlenebbek a kollektívák érdekviszonyai, a tulajdonosi, vállalkozói és munkavállalói funkció ellentmondásmentesebben kapcsolódik össze.* Az érdekeltségi rendszer persze ezen erőteljesebb érdeket gyengítheti. (Gondoljunk csak a jövedelem-többlet-adó bevezetésére a hetvenes években a mezőgazdaságban, amely ugyan kiegyenlítette a személyes jövedelmek alakulását a termelőszövetkezetek között, de ennek ára az volt, hogy csökkent a dinamizmus!)

Az öngazgató, önszabályozó vállalati forma jobban ösztönözhet a meglévő erőforrások ésszerű felhasználására. További fontos és kedvező vonás a nagyfokú piacérzékenység, bár jelei vannak annak is, hogy a vállalatok ugyanúgy kihasználják — ha van — a monopolhelyzetüket, mint a nem önszabályozó állami vállalatok. Hátrányos vonás az is, hogy — legalábbis az eddigi tapasztalat szerint — *az önszabályozó, öngazgató vállalat mellőzi az alapanyag-termelő, egyáltalában a nagy eszközigényű ágazatokat. Ez abból akad, hogy e vállalat típus esetében a rövid távú érdekeltség inkább bizonyul hajtóerőnek, mint a hosszú távú.* Vagyis miközben a rendszer eszközáramlást vált ki, aközben annak a struktúráját egyoldalúan a feldolgozó iparra koncentrálja. A szövetkezeti forma egy méretnagyság felett közismerten elveszti az előnyös vonásait, tiszta formájában ez a vállalat típus jellegzetesen *kisárutermelő, illetve szolgáltató célokra lehet csupán alkalmas.*

Milyen irányban haladjunk?

Bizonyos értelemben igen sok, más értelemben — történelmileg — még igen kevés tapasztalattal rendelkezünk. Fejlődésünk gyors volt, s ez a korábbi problémákat, amelyek a korra jellemző, sajátos viszonyokat tükröztek, más fénybe állítja, ha a mai teendőkről beszélünk.

Azt kell eldönteni, hogy milyen irányban kell előrelépni a jövőben az iparvállalati rendszerünk fejlesztésében. Nem elég ugyanis racionalizálni és korszerűsíteni a központi irányítás szervezeti és eszközrendszerét! *Élesebb és egyértelműbb teljesítményösztönző rendszerre van szükség, s hosszú távon ehhez a vállalati rendszeren belül is változtatásokat kell végrehajtani.* Ha ugyanis továbbra is a *hatékonyság* fejlődésünk fő kulcsszava, akkor ennek megvalósulását a hagyományos szocialista vállalati modell nem tudja kellőképpen biztosítani. Ugyanis a hatékonyság és vele a termelőerők fejlettsége azok a kritériumok, amelyekre e két forma előnyeinek és hátrányainak az összemérését alapozhatjuk. *Ebből a szempontból szerintem inkább az önszabályozásra alkalmassá tett állami vállalati működés ígérhet előnyöket, illetve a fejlődés vonala az ilyen vállalatípus szükségsszerű kibontakozása irányába mutat.* A feldolgozó iparban a versenyszféra vállalatait valóban alkalmassá kellene tenni az *önszabályozó vállalkozói vállalati működésre*, de az alapanyag-termelő szférában is sok vonása lehet előrevívó. Ezt a növekvő önszabályozó jelleget racionálisan össze lehetne kapcsolni a napjainkban kibontakozó-fejlődő participációs törekvésekkel. Az állami tulajdonforma irányítástechnikai, érdekeltségi, piaci és egyéb viszonyrendszerünk miatt az önszabályozás racionális alkalmazását igényli a gazdaságfejlődés mai szakaszában.

A hatékonyság mellett a műszaki fejlődés a másik kulcsszó közgazdasági értékszemléletben. Nálunk fejlettebb országokban nem a nagyobb gazdagság ragad meg, hanem a termékek műszaki szintje, igényessége. Az ebbeli lemaradást behozhatónak érzem, de *ehhez a szocialista állami vállalatot vállalkozó vállalattá kellene fejleszteni*, s ehhez vállalatfilozófiánkban s az ennek megfelelően *vállalatmodellünkben is változtatásra van szükség.*

Megítélésem szerint a már javasolt speciális *tulajdonosi állami gazdaság-irányító szervezetekre feltétlenül szükség volna*, erre a célra én *szakmai bankrendszer* (ágazati bankrendszer) létrehozását tartanám *szükségesnek*, amelynek bankjai valamilyen jegybanki leszámítolási kamat ellenében kaphatnának állami eszközöket. Ezeknek a bankoknak kettős feladatuk lenne. Egyrészt finanszíroznák a szakmába tartozó vállalatok folyamatos tevékenységét, másrészt — pénzüpiaci kamatláb mellett — fejlesztési hitelt nyújtanának a vállalatoknak. Pénzüpiaci tevékenységükben természetesen a *bankok nem lennének kötelesek egy ipari terület finanszírozására* (azaz nem kellene korlátozni a hitelkeresleti—kínálati versenyt). Az állami tulajdonjogot tehát a bankrendszer mint tulajdonosi szervezet révén látom megvalósíthatónak. *A meglévő eszközökre nem engednék részvénykibocsátást, mert az alacsony jövedelmezőségű vállalatok részvényei a névértékben való induló kibocsátás, illetve a bankok közti felosztás után azonnal leértékelődnek*, és főleg a gépipari ágazati bank induló vagyona — még a cseremechanizmus indulása előtt — leértékelődne. *Csak az új hitelnyújtáshoz kibocsátott vállalati részvényeknél indulna meg a Kopátsy-javaslat szerinti tőzsdéi működés.* Az ágazati bankrendszer működését a tartalékpolitika és a leszá-

mítolási kamatpolitika pilléreire lehetne építeni. *A részvénytörzsek köre a jegybank, az ágazati bank és a vállalatok; az egyének ki lennének zárva a pénz és a részvénytörzsről.* Az állam tulajdonosi jogának megfelelően leszámítási kamat, illetve osztalék formában is eszközöket koncentrálhatna.

A versenyszféra vállalatainál a vezető kiválasztása pályázati alapon történék, és a kinevezés meghatározott időre vonatkozna. A pályázók közül a vállalat dolgozóiból és a bankrendszerből, illetve más vezető szerepekből álló felügyelő tanács választana egyszerű többséggel. *A felügyelő tanács tanácsadóként működne, és lényegében a vállalat fejlődésének a figyelemmel kísérése lenne a feladata.* A vállalat dolgozói üzemenként választhatnának saját tanácsot, amelyeket az üzem-, illetve a műhelyvezetés szintjén vonnának be a döntésekbe. Természetesen a participáció fejlesztése terén eddig szerzett tapasztalatok is megmutatják, hogy a legjobb formák is megbukhatnak a dolgozók érdeklődésének hiányában. A vállalkozást vezető vállalati vezetőnek — saját érdekében — fel kellene keltenie a dolgozók érdeklődését a vállalat ügyei iránt. (Ilyen helyes törekvés persze ma is érvényesül.) A vállalat tehát vállalkozásként működne, ahol végül is a vállalati vezetés hozná meg a felügyelő tanács, illetve a dolgozó kollektíva véleményének meghallgatása után a vállalkozási döntéseket.

A vállalat eredményessége két szinten fejeződne ki, a tőzsdei részvényárfolyamokban (egyébként a tőzsdei várakozások és megítélés egész kérdését nem szabad túlzottan idealizálni) és a bruttó jövedelem alakulásában. A dolgozók bére a vállalati bevételek mínusz dologi kiadások, adók stb. lenne, vagyis a bruttó jövedelem $(v+m)$ függvényében alakulna. Ennek a rendszernek előnye és hátránya, hogy *nem biztosítja automatikusan a bér összegét*, továbbá, hogy *a vállalatok differenciálódása felgyorsul*, mind a béreket, mind az általános fejlődést illetően. Ma sokan félnek a túlzottan szélsőséges helyzetek kezelhetetlenségétől. Én csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a nálunk fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban sem nagyon gyakori a vállalatok tönkremenése, de ez a lehetőség igen nagy hajtóerő.

A rendszerben fontos és más szerepet játszanának a szakszervezetek. Megítélésem szerint *a szakszervezetek és a vállalati felügyelő tanácsok tárgyalásai keretében kellene a kívánatos és lehetséges béremelésre vonatkozó tárgyalásokat lefolytatni azzal, hogy a tervezett béremelést a kollektívának megfelelő nyereséget biztosító tevékenységgel ki kell termelnie.* Azaz szerintem a *nyílt nyereség—bér alku* felelne meg az érdekek ütköztetési formájának, s ezzel talán meg lehetne oldani a bérszabályozás eddigi gondjait.

A trösztök és a nagyvállalatok megindult decentralizálásával egyetértek, ez a szervezeti monopóliumok felbontása révén együtt járna a vállalatstruktúra javításával, de e téren is lehetőleg kerülni kellene az elhamarkodott visszarendezést, aminek ma bizonyos jelei mutatkoznak.

Végül is a versenyszféra kiteljesítésére tett *javaslatom célja a vállalatok vállalkozó vállalatkénti működésre alkalmassá tételét szolgálja.* A modell eklektikus, mert az állami gazdaságirányítás mellett felhasználja a modern tőzsdei rendszer eszköztársportosítási mechanizmusát, a banki befolyásolás eszközeit, a menedzser jellegű vállalatvezetést és az öngazgatás bizonyos eszméit gazdaságirányításunk talaján. Vagyis egy racionális szerepmegosztás a cél a vállalkozói döntések meghozatalában a tulajdonos, a menedzser, a munkavállaló és a rendszert keretbe foglaló állam közt. Azaz — vissza-

utalva az előző tipológiára — lépni kellene az önszabályozó állami vállalat (vállalkozói vállalat) típusa felé, a participációban rejlő lehetőségek minőségileg jobb felhasználásával.

A neokeynesianusok és a monetaristák közti harc részben valami hasonló gond más feltételek közti felmerülése. Ott ugyanis a monetarista álláspont azt mondja, az állam konjunkturális politikai alapon való beavatkozása a gazdaságba eljutott oda, hogy miközben a költségvetési politika egyre kevésbé képes anticiklikus hatást kiváltani, aközben a piaci mechanizmus visszaszorítása révén még nehezíti is a helyes kalkulációt, és fékezi a piaci alkalmazkodást az új viszonyokhoz. Ezért a költségvetési politika jelentőségének csökkentését és a pénziáramlás növekedéshez jobban igazodó formálását javasolja ezen irányzat. Magam persze nem osztom a monetaristák véleményét, de úgy tűnik, van bizonyos igazság e felvetésekben, amelyet az elméleti szintézis tükröz is.

Irodalom

- [1] *Antal László*: Fejlődés — kiterővel. Gazdaság, 1980. 2. sz.
- [2] *Gergely István*: Gazdaságirányítás és a vállalatok három alaptípusa. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz.
- [3] *Horváth László*: A vállalat távlati terve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [4] *Illés Mária*: A vállalati bérpolitika mozgásterének állami szabályozása. Kandidátusi értekezés. 1980.
- [5] *Kalecki, M.*: Vállalatvezetés, tervezés, gazdasági növekedés. A vertikális konszern. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- [6] *Kopátsy Sándor*: A vállalati tevékenység komplex és többéves értékelésének problémája. Pénzügyi Szemle, 1969. 11. sz.
- [7] *Kopátsy Sándor*: A fejlesztési források allokációjának módszeréről. Közgazdasági Szemle, 1972. 10. sz.
- [8] *Laki Mihály*: Versenyhelyzet és vállalati termékszerkezet. Közgazdasági Szemle, 1975. 3. sz.
- [9] *McGuire, J.*: A vállalkozási magatartás elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [10] *Nikolič, M.*: A munkásönigazgatás eszméjének fejlődése. Munkásegyletem Kiadó, Szabadka, 1974.
- [11] *Péter György*: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1954. december.
- [12] *Práger László*: Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat. Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.
- [13] *Sárközy Tamás*: A gazdaságirányítás és a jog. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.
- [14] *Sárközy Tamás*: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz.
- [15] *Schweitzer Iván*: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
- [16] *Sinkovics Alfréd*: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- [17] *Szabó Kálmán*: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. Közgazdasági Szemle, 1973. 10. sz.
- [18] *Szamuely László*: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [19] *Tardos Márton*: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.
- [20] *Törvény a társult munkáról*. Szövetségi Jogszabályok Gyűjteménye. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.
- [21] *Varga György*: Vállalati méretstruktúra a magyar iparban. Gazdaság, 1979. 1. sz.
- [22] *Wilceks Jenő*: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.
- [23] *Zelkó Lajos*: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976. 12. sz.

Hatékonyagsnövelés minőségjavítással és szervezéssel a bőr- és cipőiparban

Az elkövetkező évek kiemelkedően fontos gazdasági feladata hazánk külkereskedelmi és nemzetközi fizetési mérlege egyensúlyának javítása. Ehhez szükség van a termelési szerkezet korszerűsítésére, valamint a hatékonyság és a nemzetközi versenyképesség fokozására [1]. Ezen nagy feladatok megoldásához elengedhetetlen a belső tartalékok feltárása, a munka termelékenységének gyorsabb növelése, a termelési költségek csökkentése és a minőség javítása.*

A hatékonyság javításában a szervezés meghatározó szerepet játszik, mert az erőforrások optimális kombinációját — a társadalmi szükségleteknek megfelelően — megvalósítva, végső soron az érintett folyamatokban a társadalmi munkaidő-ráfordítás csökkentését és a használati érték növelését teszi lehetővé. Így a hatékonyság növelésének egyik lehetősége a minőségjavítás, amely a szervezési tevékenység egyik célkitűzése lehet.

A hatékonyság és a minőségjavítás kapcsolatának pontosabb feltárása az ipari gyakorlatban nagy jelentőségű. Jelenleg a minőség tervezésében és megvalósításában csak esetenként használják a szervezési módszereket és annak részeként a számítástechnikai eszközöket.¹

* A cikk a szerző kandidátusi értekezése alapján készült.

¹ E problémák gyorsabb megoldása érdekében a volt Könnyűipari Minisztérium a szerző vezetésével széles körű kutatómunkát indított el.

A fogyasztási cikkek előállító iparágaknak a mai körülmények között is biztosítaniuk kell a lakosság növekvő színvonalon való ellátását és a népgazdaság fizetési mérlegét kedvezően befolyásoló gazdaságos exportot. A nem megfelelő minőség mind a belföldi áruellátás, mind pedig a kivitel területén felesleges kiadásokkal, veszteségekkel és — különösen az export vonatkozásában — hitelromlással jár. Bár a nem kielégítő minőségből eredő veszteségek csupán részben számszerűsíthetők, a nyilvántartott kár értéke a könnyűipari ágazat szintjén milliárd forintos nagyságrendű.

Használati érték és minőség

A termékminőség komplex értelmezéséhez a használati érték marxista meghatározásából és a minőség vizsgálatából indultunk ki. Marx az áru fogalmának meghatározásából vezeti le az áru két tényezőjét, a használati érték és az érték fogalmát. Az áru hasznos tulajdonságainál fogva emberi szükséglet kielégítésére alkalmas. Marx a „hasznos dolgokat” minőség és mennyiség szempontjából vizsgálta, és megállapította, hogy a dolgok sokféle tulajdonságok összességei, így azok különböző oldalról lehetnek hasznosak ([2] 41. l.). Egy adott termék különböző relációk szerinti használhatósága a használati értéken keresztül fejeződik ki, amely a termék minőségében ölt testet ([2] 43—44. l.).

Bár ezek a definíciók elsősorban az

áru fogalmának meghatározását szolgálják, a termékminőség meghatározásához a társadalmi termelésben létrejövő áruhalmozatokkal kapcsolatos jellemzőket kell megvizsgáljunk.

Ezekre a kérdésekre Marx „A tőke” III. kötetében tér ki, és megállapítja: ahhoz, hogy az árunak használati értéke lehessen, egyik feltétele, hogy társadalmi szükségletet elégítsen ki, a másik feltétele, hogy az áruban foglalt munkamennyiség társadalmilag szükséges munkát képviseljen ([3] 175 l.).

Az egyes áru használati értékét a társadalmi terméktömeg használati értékével a társadalmi szükséglet köti össze. Az egyes áru használati értéke sokféle szükséglet kielégítését teheti lehetővé, azonban a társadalmi szükséglet dönti el, hogy ezek közül a lehetőségek közül melyeket preferálják ([3] 604 l.).

A marxi társadalmi használati érték kategória vezet el a társadalmilag értelmezett termékminőség fogalmához. Lényegében a termék különféle tulajdonságai közül a társadalmi szükséglet emeli ki azokat, amelyek az adott termék (áru) megítélésének alapjául szolgálnak. A társadalmi szükséglet folyamatosan változik — így az egyes termékek megítélése is —, s ez eltérő mértékű (és változó területű) felhasználáshoz vezet. A marxi társadalmi használati érték a társadalmi termelés gyakorlatában — kisebb-nagyobb torzítással — a tágran értelmezett termékminőségen keresztül fejeződik ki.

A termékminőség értelmezése

Hegel a minőséget a léttel azonosítja: „A létezés meghatározott lét, meghatározottsága léttel bíró meghatározottság, minőség” ([15] 84. l.) Ez a filozófiai értelemben vett abszolút minőség visszatükrözi a tárgy, művelet vagy termék összes tulajdonságának értékmerőit.

A mindennapi viszonylagos minőség fogalma abban tér el az előbbieken definiált objektív filozófiai kategóriá-

tól, hogy nem foglalhatja magában a meghatározni kívánt tárgy, termék valamennyi tulajdonságát, hanem a társadalmi szokásoktól, korszakoktól, a felhasználási céltól függően véges számú tulajdonságot vesz alapul. A termékminőség hagyományos fogalma a társadalmi fejlődésnek megfelelően időszakonként újra és újra felülvizsgálatot igényel.

A termékminőség hagyományos fogalmának felülvizsgálatánál a műszaki és közgazdasági oldal egységét kell megvalósítani. A „műszaki értelmezés” termékminőség tartalmában számottevő egyszerűsítést jelent, hogy a terméket alapvetően műszaki, illetve használati paraméterein keresztül vizsgáljuk. A közgazdasági irányzatok képviselői ugyanakkor a minőséget inkább értékoldalról, illetve a „hasznosság” szempontjából vizsgálják.²

² A minőség tudományos megközelítésében meghatározó szerepe van J. M. Juran munkásságának [4]. A Juran által írt fundamentális mű elsősorban műszaki jellegű, mégis ő volt az első, aki megfogalmazta a minőség közgazdasági vonatkozásait is. A Grynával írt későbbi munkájában a minőség meghatározását szorosabban kapcsolja hozzá a fogyasztói igényekhez, és a kielégítés módjára is konkrétan utal [5].

Starr szerint a költség és a minőség a termelésvezetés, termelésvezetés kritikus tényezői [6]. Az általa javasolt minőségmeghatározó rendszer csak elemeiben használható, mivel nem válaszolta szét megfelelően a funkcionális tulajdonságokat a gazdasági hatásoktól.

A minőség közgazdasági megfogalmazásában újszerű, de számos elemében vitatható Sziszkov álláspontja [9]. A termékminőséget jellemző tulajdonságokat két csoportra osztja:

— a termék előállításának folyamata közben alakulnak ki a termelői tulajdonságok, ez a minőség technikai oldala;

— a termék felhasználásának folyamatában érzékelhetőek a fogyasztói tulajdonságok, ezek a minőség gazdasági oldalát alkotják.

Sziszkov elméletében nem jelenik meg a méréselmélet tudományos igényű ismeretanyaga, és vitatható az a megállapítása is, hogy a termékminőség eredménye a fogyasztásban jelenik meg.

A minőséggel kapcsolatos kutatás és tapasztalatok rendszeres elemzése ma már önálló szakterületté fejlődött, létrejöttek a kutatói bázisok, valamint a különféle helyi és nemzetközi szervezetek. A minőségügy legfontosabb szerve az Európai Minőségügyi Szervezet (EOQC), amelynek 1972-ben Magyarország is tagja lett. A minőséggel kapcsolatos fogalmakat hazánkban is az EOQC által kiadott értelmező szótár szerint használjuk³ ([7], [8]).

A minőség szervezéssel történő javítása

Juran a minőséggel kapcsolatos tevékenységek összességét minőségi funkciónak nevezi. A minőségi funkció Magyarországon minőségszabályozásként valósul meg. Jelen cikkben elsősorban a szervezés azon lehetőségeire hívjuk fel a figyelmet, amelyek a vállalati minőségszabályozás keretein belül válhatnak eredménynövelő tényezővé. A válalat minőséggel kapcsolatos célkitűzéseiben jelentős szerepet játszhatnak a korszerű szervezési módszerek.⁴

Az elmélet álláspontját igazolják az iparban elért munka- és üzemszervezési eredmények. Gyakori tapasztalat, hogy a termelékenység jelentős emelkedése mellett a kibocsátott termék minősége — azonos feltételek mellett — néhány százalékponttal javult.

Eddigi munkánk során meghatároz-

³ Ennek megfelelően a minőséget a következőképpen definiáljuk: azoknak a tulajdonságoknak az összessége, amelyek a termék rendeltetészerű alkalmazását jellemzik.

⁴ Starr a minőséget a termelésvezetés és a termelészervezés egyik kritikus csomópontjának tekinti.

H. B. Maynard is a szervezés feladatáknak kezeli a termékek minőségének és megbízhatóságának fokozását [10].

Ladó László a szervezés mellett a számítástechnika alkalmazását is szükségesnek tartja a minőség javításában, és módszertanilag jól alkalmazható rendezőelveket fogalmaz meg a szervezési résztechnikák kiválasztására, valamint egybehangolására [11].

tuk a fontosabb vállalati törzsfolyamatokban alkalmazható általános és speciális szervezési résztechnikák körét, amelyekből kiemelten foglalkoztunk az értékelemzés módszerével.⁵

Minőségjavítás az értékelemzés módszerével

A termékminőség korszerű értelmezését és javítását az értékelemzés szemléletével, illetve alkalmazásával is elősegíthetjük.

A piacon fellépő kereslet a fogyasztói igényből keletkezik. *A funkcionális gondolkodás a fogyasztói igényt követelménnyé alakítja át, a követelményekből vezeti le azokat a funkciókat, amelyeket a terméknek teljesítenie kell.* A funkcióhoz rendelt tulajdonságok lehetővé teszik azon paraméterek meghatározását, amelyek segítségével pontosan behatárolhatók azok a minőségi mutatók, amelyek a termék használhatóságát eldöntik.

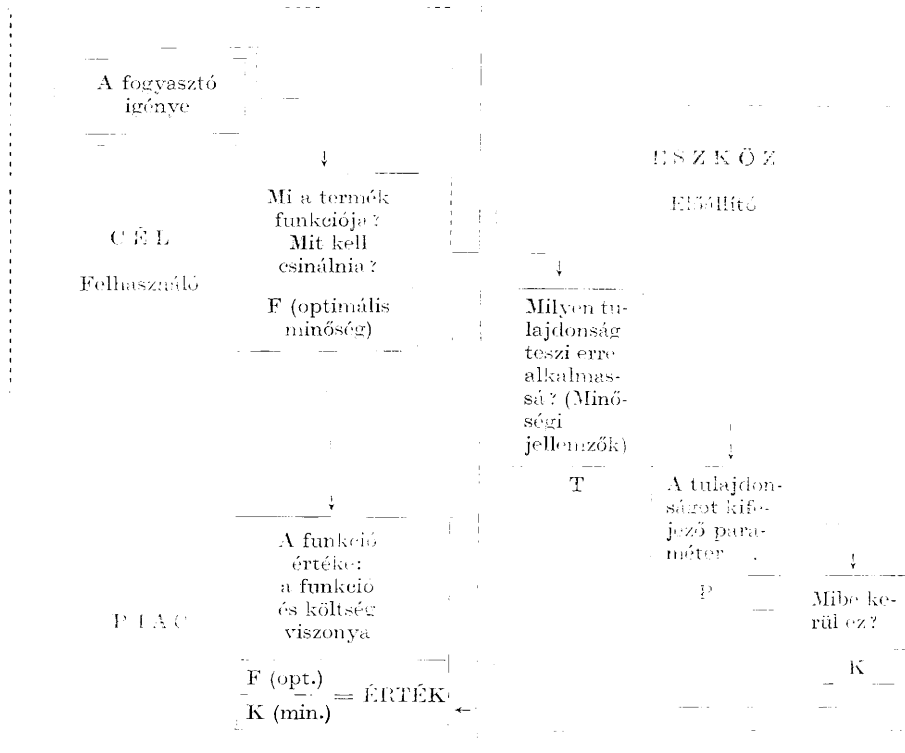
A funkciók az előzőekkel összhangban a fogyasztói minőség fő összetevőit fejezik ki oly módon, hogy nemcsak a termékminőség, hanem a fontosabb minőségi funkciók is figyelembe vehetők.

Az értékelemzés során a funkcióhordozók összekapcsolása a funkciókkal lehetővé teszi az ún. felesleges költségek kiküszöbölését. A funkcióelemzésben szereplő minőségi mutatók és ezek összekapcsolása a költségelemzéssel lényegében az értékelemzés minőségjavításra való alkalmazását igazolja. A termékminőség funkcionális értelmezését az 1. sz. ábra mutatja be.

Az értékelemzés minőségjavításra való alkalmazásán belül további eredményünk a *vertikális értékelemzés* meg-

⁵ Az értékelemzést L. D. Miles fejlesztette ki az 1940-es években, s a módszer azóta széles körben elterjedt a fejlett tőkésországokban [12]. Az eljárásnak a minőségjavításban történő hazai alkalmazásában Iványi Attila végzett alapozó kutatást [13].

A termékminőség funkcionális értelmezése

valósítása. A vertikális értékelemzés lényege, hogy kiterjed az alapanyag-beszerezéstől a késztermék előállításáig, illetőleg forgalmazásáig. Ehhez a vertikumot alkotó termelői folyamatok irányítói, kutatókkal, kereskedelmi, számítástechnikai stb. szakértőkkel kiegészítve, létrehozzák az egyes vállalatok munkacsoportjait, amelyek a szükséges együttműködés biztosítása esetén minden fél részére előnyös változatokat dolgoznak ki. A közvetlen információ-áramlás lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy rövid időn belül — a fejlesztőmunkát torzító, bürokratikus huzavonák nélkül — hozzájussanak a kapcsolódó vállalat technológiai, technikai tudásához, amely a termelési folyamatok egységes egészévé történő szerveződését teszi lehetővé.

A gyakorlati kutatások lépései, eredményei

A kutatás módszere a minőségtervezéssel, irányítással kapcsolatos tennivalók elemzése és korszerűsítése, az alapanyag célszerű kiválasztásától — a konkrét termék továbbfejlesztésén keresztül — a késztermék kibocsátásáig, az értékesítési feltételek figyelembevételével.

A kutató tevékenységgel egyidőben a rost- és szálanyagok feldolgozásával foglalkozó ipari részterületeken a gyártmányfejlesztés korszerűsítésére irányuló — az értékelemzés és a minőség-szabályozás együttes alkalmazásával — konkrét termékre is irányuló fejlesztőmunka indult. A gyakorlati kutatás a nyersbőr kiválasztását, a bőr- és cipő-

ipari technológia, a kész lábbeli (bőr felsőrészű, fröccsöntött PVC-talppal készített gyermekcipő, Fröcsi fantázianévvvel) korszerűsítését, illetve diverzifikációját és az ehhez szükséges metodika megfogalmazását célozta. Módszertanilag a kutatás alapját teammunka képezte. A munkacsoportok előzetesen kiképzett vállalati és kutató-intézeti munkatársakból álltak.

A munka fontosabb lépései a következők voltak.

Információs szakasz

A fogyasztói igényeket, illetve a lábbelivel szemben támasztott követelményeket — az információs szakasz keretein belül — a piackutatás és szakértők megkérdezése alapján határoztuk meg. A piackutatás során a fogyasztók közvetlen kikérdezése a Fröcsi cipővel kapcsolatban a hordási körülmények, fogyasztói szokások feltárását tette lehetővé. A vevőktől a következő lényeges információkat kaptuk:

— A Fröcsi gyermeklábbelik fizikai elhasználódás szempontjából a gyermek lábának növekedéséhez viszonyítva túlméretezettek, ami azt jelenti, hogy a gyermekek kinövik a cipőt, pedig az még tovább is hordható lenne.

— A Fröcsi cipő idő előtti elhasználódása az esztétikai elhasználódásban jelentkezik elsősorban. (Esztétikai elhasználódás: a cipő még használható állapotban van, de külleme már nem felel meg.)

A gyermekcipők árát — a vevők véleménye alapján — vizsgálva, célszerűnek látszik azonos típusú, de alacsonyabb és magasabb árfekvésű lábbelik piacra hozatala, ezzel is bővítve a választékot. A piackutatás alapján megállapítottuk, hogy a Fröcsi cipők fogyasztói szempontból lényegtelen tulajdonságok esetében rendelkeznek felesleges többletteljesítménnyel. A fontosnak ítélt jellemzők tekintetében

pedig az általános elvárásoktól jelentősen elmaradnak. További fontos megállapítás, hogy a fogyasztók kedvezően fogadják a Fröcsi termékcsalád diverzifikációját, ami azt jelenti, hogy az eddig gyártott félcipő mellett szandál, bokacipő és csizma gyártása is célszerű lenne: ez egyben növelné az értékesíthető termékmennyiséget is.

A belkereskedelmi szakértő a gyermek-, illetve a Fröcsi cipők forgalmának alakulását és kereskedelmi tapasztalatait értékelte. Az orvosszakértő a fogyasztó számára fontos, de csak megfelelő szakismeret alapján definiálható lábegészségügyi tulajdonságok (és azok mértékének) meghatározását segítette elő. Az egyes gyártmányokkal szembeni eltérő követelményeket a funkcióelemzés során lehet érvényesíteni.

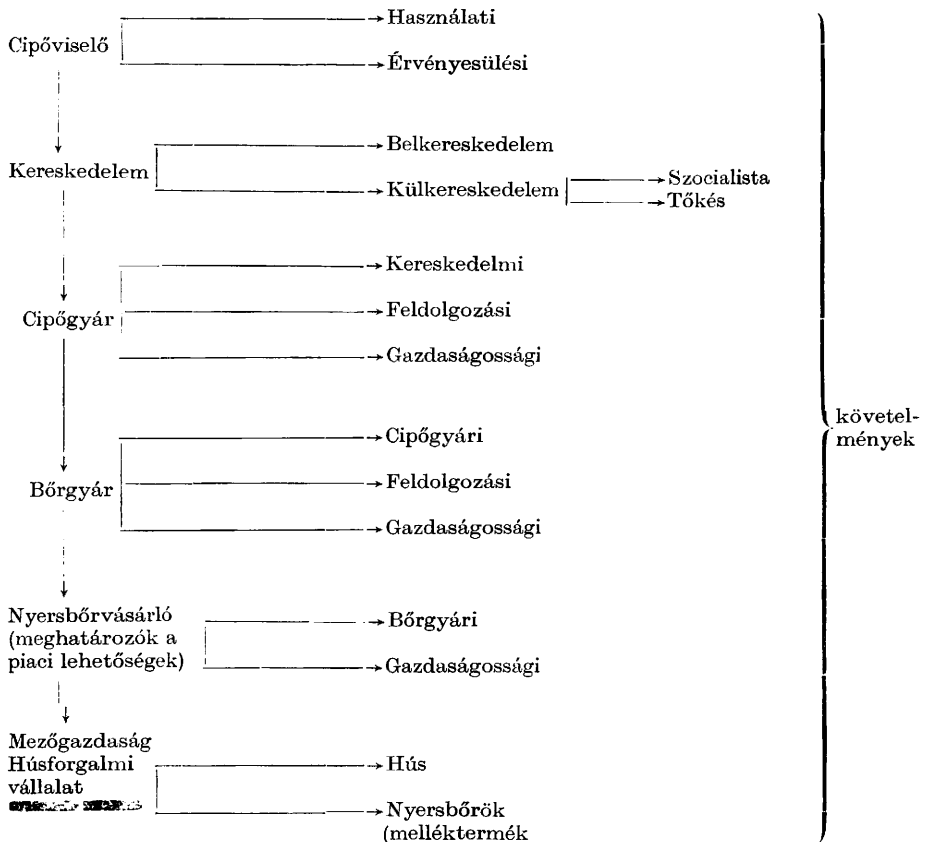
Funkcióelemzés

A lábbeli funkcióelemzése során a cipőkkel foglalkozó team meghatározta a gyermekcipő funkcióit.

A lábbelik funkcióelemzése több vonatkozásban eltér a klasszikus, gépipari funkcióelemzéstől. A gépiparban az egyes funkciók lényegében egy-egy alkatrész vagy szerelési egység segítségével biztosíthatók. Döntő fontosságú a megmunkálás minősége és a technológia. A cipőipari termékeknél a funkciók többségét maguk az alapanyagok teljesítik, a feldolgozás lényegében a térbeli formát — a lábhoz való idomulást — adja meg. Az egyes termékek tulajdonságait maguk a felhasznált anyagok jelentős mértékben meghatározzák. Lényeges eltérés még az, hogy ugyanazt a funkciót a lábfej különböző részein teljesen eltérően kell teljesíteni.

A cipőkkel foglalkozó team a konstrukció funkcióelemzése után a technológia funkcióelemzését is elvégezte. A fogyasztói igényekből levezetett „optimális termék” és a gyártásban levő

A követelménylánc felépítése

termékek összehasonlítása meghatározta a fejlesztés irányainak kijelölését. A funkciók egy részét a készbőr biztosítja, amelynek elemzésével — a cipős teammal együttműködésben — a bőrrökllel foglalkozó team foglalkozott.⁶

A készbőr funkcióit, illetve az azokat

⁶ A cipőkkel és a bőrrökllel foglalkozó team párhuzamos működése és állandó információcseréje nemcsak a funkciók lebontását, hanem a vertikális értékelemzés alapjait is megteremtette. A párhuzamos fejlesztőmunka — a fogyasztói igények szükséges mértékű ki-elégítését és a vállalati hatékonyság növelésének szükségességét célként elfogadva — lehetővé tette a termelési folyamat egységes egészként történő felépítését.

meghatározó tulajdonságokat a fogyasztói igényekből vezetjük el, kiegészítve a kereskedelem és a cipőgyár technológiai és gazdaságossági követelményeivel. A követelménylánc felépítését a 2. sz. ábra mutatja be.

A követelménylánc alapján vezetjük le a készbőrt jellemző tulajdonságokat, amelyek fontossága (súlya) a rendelkezési céltól függően változik.

A funkcióelemzés hierarchikus rendszert alkot: lábbeli — cipőipari technológia — készbőr — bőripari technológia — nyersbőr.

A készbőr funkcióinak tehát ki kell elégíteniük a fogyasztói igényeket, illet-

ve a kereskedelem és a cipőgyár követelményeit is. Az ilyen bontás azért is célszerű, mert feltárható, hogy az egyes funkciók milyen mértékben függenek a vertikum egyes összetevőinek igényeitől. *Esetenként egyes nehezen biztosítható tulajdonságok a következő terület technológiájának változtatásával kikérülhetők.*

A készbőr funkcióelemzésénél nem tartjuk szükségesnek minden tulajdonság folyamatos vizsgálatát, mivel ezeket az alaptechnológia és a nyersbőr kiválasztása során úgyis megállapítjuk. Az adott rendeltetési céltól függően ki kell választani azokat a jellemző tulajdonságokat, amelyek kiemelt funkciókat teljesítenek.⁷

A készbőr tulajdonságait — amelyek meghatározzák a funkcióteljesítést — a nyersbőr, valamint bonyolult vegyi és mechanikai műveletek sorozata együtt biztosítja. A készbőr tulajdonságainak lehetséges „előállítását” ennek megfelelően felosztottuk a technológia és a nyersbőr között, amely lehetővé tette a bőrgyártási technológia és a nyersbőr funkcióelemzésének meg-alapozását.

A *bőrípári technológia* funkcióelemzésének célja, hogy megállapítsuk a tulajdonságszint eléréséhez szükséges beavatkozások helyének, mértékének és eszközeinek lehetőségeit, illetve ezek realizálását. Munkánk során — az építészekrény-elvet figyelembe véve — olyan modellt dolgoztunk ki, amely valamilyen „készbőr-feladat” esetén lehetővé teszi a nyersbőr és a technológia optimális kombinációját.

A *nyersbőr funkcióinak* meghatá-

⁷ A Fröcsi cipő piackutatása során megállapítottuk, hogy fontos tulajdonság a puhaság, a fokozottabb karcállóság és a vízállóság. A cipős team megfogalmazta a fröccsöntési technológia követelményeit és a szabhatóság (darabolás) feltételeit. A tényállapot bírálatánál megállapítottuk, hogy a jelenleg használt felsőbőrök ezeket a követelményeket csak részben teljesítik, további elemzések szükségesek a megfelelő fejlesztési irány kijelölésére.

rozásával a jelenleginél objektívebb értékelő módszert dolgoztunk ki, amely a nyersbőrbeszerzés — egyéb feltételek változatlansága melletti — korszerűsítését teszi lehetővé.

A funkciók költségeinek meghatározása

A funkcióköltségek meghatározása jelenleg az egyik legnehezebb lépés a hazai értékelemzési gyakorlatban. Az értékelemzés során az ún. kifejezőképes költségeket kell meghatározni, amelyeken azokat a költség tényezőket értjük, amelyek egyértelműen az egyes funkciókhoz rendelhetők.

A jelenlegi számviteli rendszerünkben a közvetlen költségeket költségnemenkénti a közvetett költségeket pótlékolás segítségével vetítik a termékegységekre. Ez az analitikus módszer elsősorban a vállalati mérleg, árképzés, nyereségtervezés stb. céljait szolgálja.

Az értékelemzés szemléletéhez tartozik, hogy a közvetlen, illetve a közvetlenné tehető költségeket osztja fel a funkciók között.

A funkciókkal kapcsolatos módszertani munkák csak a kezdeti lépéseknél tartanak.⁸

A lábbelik funkcióköltségének meghatározását tovább bonyolítja az a tény, hogy a természetes anyagok anyagfelhasználási normái csak közelítéssel határozhatók meg, és mint való-

⁸ Előremutatónak tartom Sinkovics Alfrédnek a funkcióköltséggel kapcsolatos felvetését. Véleménye szerint az értékelemzés csak a termékkel szoros kapcsolatban levő közvetlen költségeket (esetenként gépköltségeket) veszi figyelembe, nem foglalkozik a vállalatirányítás költségeivel és a volumen változásából eredő költségösszefüggésekkel, ezért a módszert statikusnak tekinti. A korszerű költségmérés feltételének a határköltség számításának összevonását tekinti az értékelemzéssel, amelyet funkcionális költség-elemzésnek nevezett el. A levezetett összefüggések részletesebb módszertani kidolgozása a probléma megoldását jelentheti [14].

színüség változókat lehet figyelembe venni őket.

A lábbeli *közvetlen költsége* a következők szerint határozható meg:

$$K = \sum_{i=1}^n A_{in} + \sum_{j=1}^m B_{jm} + K_{g\phi} + K_{GTS}, (1)$$

ahol

A_{in} — $(A_1 + A_2 + \dots + A_n)$ — anyagköltség, az egyes anyagok felhasználása alapján;

B_{jm} — adott termék bérköltsége technológiai fázisonként;

$K_{g\phi}$ — gépóráköltség;

K_{GTS} — szerszámok és tartozékok költsége;

K — közvetlen költség.

A minőségjavítás irányainak kijelölése

A funkció- és költségelemzés segítségével feltárhatók azok a hiányosságok, amelyek rontják a termék piacképességét. A hagyományos vizsgálatokhoz képest a funkcióelemzés rámutat hiányzó funkciókra, illetve a nem megfelelő teljesítésre.⁹

A minőségjavítás irányainak meghatározásánál két alapvető kérdést kell vizsgálni:

— Milyen színvonalú az adott terméktípuson belül az egyes funkciók teljesítése?

— Kiegészíthetők-e a felmerülő igények az adott gyártmánnyal, vagy bizonyos diverzifikációt szükséges végezni?

A minőségjavítás irányainak kijelölését az értékelemzéssel a tényállapot bírálatának munkafázisa alapján lehet megbízhatóan elvégezni. A tényállapot bírálatánál a funkcióban és költségben kritikus pontokat vizsgáljuk. A funkciók hiányosságainak feltárása egyben

⁹ A lábbelinél a minőségjavítás irányának meghatározása összetett feladat, mivel nemcsak a viszonylag jól meghatározható használati funkciók, hanem az esztétikai funkciók teljesítését is meg kell vizsgálni.

rámutat a termékminőség gyenge pontjaira is. A funkcióteljesítés szükséges szintjének meghatározása lehetővé teszi azon funkcióhordozók kijelölését is, amelyek változtatásától függ a minőségjavítás.

A költségeknél a kritikus pontok kijelölése a felesleges ráfordítások okait mutatja meg. E pontok egyrészt a funkció túlteljesítéséből adódnak, másrészt abból, hogy nem az elérhető legkisebb költséget okozó funkcióhordozót választottuk ki.

Eredmények

Az értékelemzés fontosabb lépéseire meghatároztuk az algoritmusokat, és elkészítettük a számítógépes programokat, amelyek a jövőben lehetővé teszik a munka meggyorsítását.

A teammunka során felmerülő nagyszámú javaslat közül a jelentősebbek megvalósítására üzemi kísérletek sorozatát végeztük, amelyek elősegítették az elméleti elképzelések pontosítását.

A bőr- és cipőipari értékelemzéssel a gyártmányfejlesztés terén a következő eredményeket értük el:

— Új felsőbőr-változatokat fejlesztettünk ki, amelyek tulajdonságait a piackutatásunk tapasztalatai alapján, a fogyasztók igényeiből kiindulva alakítottuk ki.

— A Bőr-, Műbőr- és Cipőipari Kutató Intézet korábbi eredményeit is felhasználva, a habosított PVC alkalmazásával jelentős súlycsökkentést értünk el. Az üzemi kísérletek igazolták az alkalmazhatóság lehetőségét.

— Kereskedelmi szakértőkkel egyezett modellesaladokat terveztünk, amelyek a termék piacképességét fokozzák. (Az egyeztetett szempontok szerint tervezett modelleket és felsőbőröket az 1980-as őszi BNV-n a Duna Cipőgyár bemutatta.)

A kutatási-fejlesztési munka realizálása a Budapesti Bőripari Vállalat-

nál évi kb. 50 ezer négyzetméter alacsonyabb minőségű nyersbőr célirányos felhasználását, a Duna Cipőgyárnál évi 500 ezer pár korszerűsített Fröcsi cipő előállítását biztosítja. A közvetlen vállalati eredmények mellett a kutatás általánosítható eredményeket is hozott.

A kutatás fontosabb megállapításai

Kutatásainkat rosterszerkezetű alapanyagokból készülő fogyasztási cikkekkel végeztük. A hatékonyságjavítással kapcsolatos fontosabb megállapításaink a következők:

— A termékminőség komplex fogalmát a marxi használati érték kategóriájából és a minőségügyi kutatások szintéziséből vezethetjük le. A minőség korszerű értelmezésénél jelentős szerepet játszik a műszaki-gazdasági szemlélet egységes alkalmazása. A minőség komplex megítélését elősegíti a termékminőség funkcionális értelmezése. A funkcióelemzés alkalmazása lehetővé teszi a felhasználói minőség fő összetevőinek meghatározását. Az értékelemzés alkalmazása elősegíti a minőség javítását és a költségek csökkentését.

— A piackutatási és az értékelemzési tevékenység összekapcsolása a fogyasztói igények jobb megismerését és a minőségi követelmények pontosabb meghatározását teszi lehetővé. A fogyasztói igények funkcióelemzés alapján történő végiggyűrűztetése növeli a teljes (értékesítés—késztermékgyártás—félkésztermék-gyártás—alapanyag-vásárlás) vertikum hatékonyságát.

Új megállapításaink a teljes vertikum sajátosságaira vonatkoznak, amit a vertikális értékelemzés megvalósítása tett lehetővé.

— A fogyasztói igények végigvezetése és a vertikumban szereplő egységek belső követelményeinek feltárása lehetővé tette a vertikális értékelemzés

feltételeinek és algoritmusának kidolgozását. Az egyes lépcsőkben figyelembe vett sajátosságok a következők:

a) *A feldolgozó iparban* a termékcsoportok értékelemzéses tervezése jelenti a legfontosabb alkalmazási területet. A divat és a szezonális hatás miatt az értékelemzési tevékenységet a gyártmánytervezés időszakában lehet eredményesen lefolytatni, vagyis az értéktervezés — value engineering — típusú eljárást célszerű alkalmazni. Az értékjavítást — value analysis — a divathatásoknak kevésbé kitett termékek, és egyes — nagy tömegben gyártott és hosszabb időn keresztül változatlan — alkatrészek és a technológia esetében lehet használni. Az egyenszilárdság megvalósítása a gazdaságosság alapvető feltétele.¹⁰

b) *Az alapanyaggyártás területén* az értékelemzés elsősorban az anyag kiválasztására és a technológia korszerűsítésére irányul.

c) *A rosterszerkezetű alapanyagok funkció- és költségelemzése* lehetővé tette a jelenlegi — elsősorban szubjektív alapon nyugvó — beszerzési modell korszerűsítését.

A funkcióelemzés elősegíti a felesleges funkciókkal nem rendelkező termékek körének meghatározását és az árviszonyok elemzése alapján az optimális termékhelyettesítés megvalósítását.

Az egyes változatok használati értékét funkcionális összpontszámmal közelítettük meg:

$$F_h = \sum_{i=1}^n S_i F_i,$$

ahol

F_h — funkcionális összpontszám;

$F_1, F_2 \dots F_n$ — az egyes funkciók mértéke;

$S_1, S_2 \dots S_n$ — az egyes funkciók súlyszámai.

¹⁰ Egyenszilárdságon az egyes alkatrészek azonos élettartamát értjük, amely alatt a szükséges funkciókat maradéktalanul ellátják.

A helyettesíthető termékek közül, amelyek értéke a következők szerint fejezhető ki:

$$\bar{E}_{opt} = \left[\frac{F_h^1}{K_1}, \frac{F_h^2}{K_2}, \dots, \frac{F_h^m}{K_m} \right],$$

ahol

\bar{E}_{opt} — optimális érték-kombinációk;

$F_h^1, F_h^2 \dots F_h^m$ — egyes nyersbőrök funkcionális össz-pontszáma;

$K_1, K_2 \dots K_m$ — egyes nyersbőrök beszerzési árai.

— A legnagyobb hányados a legkedvezőbb beszerzés lehetőségét fejezi ki. A kidolgozott modell általánosan alkalmazható az anyag- és a gépbeszerzésre egyaránt.

— A vertikális értékelemzési munka alapjait is teammunka alkotja. Az általános törvényszerűségek mellett a vertikálitásból adódó sajátosságokat is figyelembe kell venni. A témavezetést és koordinálást egy szűkebb, az értékelemzésért felelős vállalati vezetőkből, teamvezetőkből álló irányító csoportnak kell végeznie. Az információs szakaszban az egyes teamek önállóan dolgozhatnak. Az alkotó fázisban közös teamülések szervezése célszerű, amely az információáramlás meggyorsítását és a közreműködő felek érdekeit megfelelően figyelembe vevő változatok kidolgozását teszi lehetővé.

— Az értékelemzés által elérhető eredmények — adott piaci sajátosságokra épülve — eltérő típusú érték-növelést lehetővé tevő fejlesztési-minőségi stratégiát igényelnek.

— A belföldi piaconál az adott piaci szegmensek megfelelően a funkció-javítás és a költségváltoztatás bármely kombinációja alkalmazható.

— Az olyan piacokra kerülő exportnál, ahol az árviszonyok kevésbé változnak — elsősorban megfelelő funkció-teljesítés biztosítása mellett — a költségminimalizálásnak van kiemelkedő

szerepe. Ugyanakkor az árpozíciók a fogyasztói igényeknek jobban megfelelő, korszerű, divatos termékkel javíthatók. Ezek szerint az

$$\bar{E}_{opt} = \frac{F \uparrow}{K \downarrow}, \text{ illetve } \bar{E}_{opt} = \frac{F \rightarrow}{K \downarrow}, \text{ eseten-}$$

ként az $\bar{E}_{opt} = \frac{F \uparrow}{K \rightarrow}$ típusú értékelem-

zést célszerű végezni.¹¹

— A nem rubel elszámolású exportnál az egyes piacok között jelentős eltérés lehet adott gyártmánytípus funkcióinak megtételésében is. Ezért kiemelt szerepe van a célminőség teljesítésének, ahol az értékjavítás különböző kombinációi alkalmazhatók.

Általában az

$$\bar{E}_{opt} = \frac{F \uparrow}{K \downarrow} \text{ vagy } \frac{F \uparrow}{K \rightarrow}$$

fejlesztési politika alkalmazása célszerű.

— A hatékonyság növelésében jelentős szerepet játszik a szervezés — minőségjavításon kívüli — széles körű alkalmazása. Az egyes területeken a következő résztechnikák alkalmazhatók eredményesen:

a) A feldolgozó iparban a munkahe-lyek korszerűsítésére és a munkamód-szerek racionalizálására jól használhatók a különböző mozdulatelemzéses eljárások. Az egyes technológiai műve-letek betanítására az ún. készségelem-zési módszer is bevezethető. A terme-lési főfolyamatok szervezésében meg-határozó szerepet játszanak a futószalagok, amelyeknek egyes korszerűtlen — elsősorban a kötött ütemű, kötött-pályás — típusai egyben a magas fluk-tuáció egyik okát is jelentik.

¹¹ Jelmagyarázat:

- ↑ — növelés
- ↓ — csökkenés
- — szintentartás
- F — funkció
- K — költség.

b) Az alapanyaggyártásban elsősorban a szállítás és az adagolás a segédfolyamatok magas színvonalú szervezését igényli. A nehéz fizikai munka megszüntetése és a megfelelő ergonómiai feltételek biztosítása szintén a szervezési-fejlesztési tevékenység célját képezi.

Összefoglalás

A kutatás alapján elért elméleti és gyakorlati eredmények folytán úgy véljük, hogy a bemutatott munka a hatékonyság népgazdasági szintű javítását

teszi lehetővé. Az általunk tett javaslatok gyakorlati megvalósítása elsősorban a minőség növelésére és az önköltség csökkentésére vezetnek, ami az ipar, illetve a népgazdaság egyéb területein milliárdos nagyságrendű eredményeket tesz lehetővé. A kutatási eredmények egyes részei önállóan is alkalmazhatók, amelyek szintén elősegíthetik azok széles körű elterjesztését. Mielőbbi adaptáció végett módszertani anyagunkat még ez évben az ipar, illetve a népgazdaság más ágazatainak rendelkezésére bocsátjuk.

Nádasdi Ferenc

Hivatkozások

- [1] A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa. 1980. március 24—27. Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- [2] *Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet.* Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [3] *Marx: A tőke. III. kötet. Marx—Engels Művei. 25. kötet.* Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [4] *Juran, J. M.: Minőségtervezés, szabályozás, ellenőrzés.* Műszaki Könyvkiadó, 1966.
- [5] *Juran, J. M.—ifj. Gryna, F. M.: A minőség tervezése és elemzése.* Műszaki Könyvkiadó.
- [6] *Starr, K. M.: Rendszerelméletű termelésvezetés, termelészervezés.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [7] A minőségellenőrzésben és szabályozásban használt szakkifejezések gyűjteménye. Szabványosítási Szakkönyvtár, 2. szám. Magyar Szabványügyi Hivatal, 1975.
- [8] Minőségszabályozásban használt általános fogalmak meghatározása. MSZ. 18776—78.
- [9] *Sziszkov, V. J.: A termékminőség közgazdasági-statisztikai mérése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [10] *Maynard, H. B.: Gazdasági mérnöki kézikönyv.* Műszaki Könyvkiadó, 1977.
- [11] *Ladó László: Szervezésemélet és módszertan.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [12] *Miles, L. D.: Értékelemzés.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [13] *Iványi Attila Szilárd: A gyártmányok versenyképességének fokozása értékelemzéssel.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [14] *Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [15] *Hegel, G. W. F.: A logika tudománya. I. rész.* Akadémiai Kiadó, 1979.

A mai keynesizmus vezető alakja

A közgazdasági Nobel-díj 1981. évi kitüntetettje: James Tobin

„A monetarizmusnak az 1970-es években a kincstárakba és a jegybankokba való győzelmes betörésével párhuzamosan, divatossá vált becsmérelni Keynesnek nemcsak politikai elképzeléseit, hanem egész életét és szaktudását is. Keynes körül szinte vallásos töltetű antimítosz keletkezett. Az egyetemi tanszéki és a banki tanácsadói állásokat csak a »helyesen gondolkodók«, »megbízhatók« szerzik meg.”

Lord Balogh Tamásnak a monetarizmus és a keynesizmus párviadaláról adott tömör jellemzését olvasva, nem csodálkozhatunk rajta, hogy a közgazdászvilág némi megdöbbenéssel nyugtázta a Svéd Királyi Tudományos Akadémia 1981. október 13-án nyilvánosságra hozott döntését, mely szerint az A. Nobel emlékére alapított közgazdasági díjat az idén az egyik legnagyobb ma élő keynesista tudósnak, James Tobin professzornak ítelték oda.

A tizedik Nobel-díjas amerikai közgazdász 1918-ban, az egyesült államokbeli Champaignben (Illinois) született. Egyetemi doktori disszertációját Schumpeter tanítványaként a Harvardon védte meg, 1947-ben. 1955 óta a Yale Egyetem professzora. A — saját bevallása szerint — korábban a „tudomány elefántcsonttornyában” élő tudós 1961-ben elfogadta J. F. Kennedy elnök felkérését, és két éven át részt vett a Gazdasági Tanácsadó Testület munkájában. Két alkalommal, 1955—61 között, majd 1964—65-ben igazgatója volt a Cowles Foundation Economic Research-nek.

Tobin a közgazdászok azon generációjának tagja, akik a Nagy Válság idején nőttek fel, és a keynesi forradalom születésének pillanatában sajátították el az ökonómia alapjait.

A Nobel-díjat odaítélő bizottság méltatása szerint Tobin különösen azzal az elméletével fejlesztette tovább a közgazdaságtudományt, amely a különféle pénzbefektetési fajták közötti választás módját tárja föl. Az angol szakirodalomban portfólió kiválasztási elméletként ismert ökonometriai modell figyelembe veszi, hogy a vállalatok és a háztartások pénzbefektetési döntéseikben kifejezésre juttatják várakozásaikat, valamint mérlegelik a különféle beruházásokkal járó kockázatot is. Tobin leírta azokat a transzmissziós mechanizmusokat, amelyek a pénzpiacok változásait a döntést hozókhöz közvetítik. Éppen a várakozások fontos szerepe miatt tartja Tobin szükségesnek, hogy a gazdaságpolitika expanzív eszközökkel erősítse a jó konjunktúrába vetett bizalmat — még akkor is, ha ez bizonyos mértékű inflációt okoz. Természetesen látja az infláció káros következményeit, de a monetaristák által javasolt deflációs receptet elfogadhatatlannak tartja.

Tobin konjunktúravizsgálatai és az elmúlt évek stabilizációinak az elemzése olyan tételekben kristályosodtak ki, melyek a hitelpolitika, az állami költségvetési deficit és általában a konjunktúrapolitika további vizsgálatában nélkülözhetetlenek.

A svéd akadémia méltatása szerint a mai közgazdászok közül kevesen talál-
tak oly sok követőre, és gyakoroltak akkora hatást a kutatásokra, mint James Tobin.

Legfontosabb művei: „National Economic Policy” (Yale Univ. Press, 1966.); „The Intellectual Revolution in U.S. Economic Policy-Making” (Longmans, 1966.); „Essays in Economics. Macroeconomics” (North-Holland, 1971.); „Essays in Economics. Consumption and Econometrics” (North-Holland, 1975.).

M. S.

M. Pohorille: A gazdasági szükségletekről

(Oeconomica Polona, Varsó, 1981. 1. sz.)

A szükséglet nemcsak a közgazdaságtan, hanem sok más tudományág kutatási témája. Feltétlenül hasznos, ha a többi tudományterületnek e kérdés tanulmányozása során elért eredményeit a közgazdasági megközelítéssel ötvözzük.

A szükséglet meghatározásakor problémát okoz a többféle értelmezés. Időnként a szükségletet az „ösztönzők”, a „hajlam” stb. kapcsán, mintegy előterminológiaként tekintik, gyakrabban hiányállapotként definiálják, illetve a hiányállapot megváltoztatására való törekvésnek határozzák meg. A pszichológusok néha feszültségként értelmezik. A feszültség kellemetlen érzést okoz, és az ember e kényelmetlen érzést megszüntetésére törekszik szükségletei kielégítésekor.

Minél fejlettebb a társadalom, annál nagyobb szerepet játszik benne a „feszültségesökkentés”. Nem annyira az egyszerű fiziológiai szükségletek kényszerítő ereje ösztönöz a feszültségek levezetésére, hanem az egyén és a társadalmi környezet közötti egyensúly fenntartására való törekvés. Ezeket a „feszültségeket” azonban többnyire nem irányítják egyértelműen. A feszültségek oka rendszerint meghatározott konkrét tárgyak hiányának érzése. Mintegy egy tárgy több szükségletet képes kielégíteni, és egyfajta szükséglet többféle módon elégíthető ki, így amikor a szükségletek szakadatlan fejlődéséről beszélünk, mindig szem előtt kell tartanunk az embernek a bővülő anyagi világhoz, a társadalmi tudathoz, a szükségletek kielégítésének gazdagodó módjaihoz való viszonyát. A szükségletek fejlődése így elsősorban kézzelfoghatóbbá válásukban és individualizálódásukban ragadható meg. A szük-

séglet végső soron megismerési folyamat eredménye.

A különböző szükségletek ellentéteket váltanak ki. A szükségletek összességének rendszerszerű szemlélete e konfliktusok magyarázatára törekszik. A rendszerszemlélet szerint az ember 1. biológiai rendszer, 2. a társadalmi rendszer eleme, 3. autonóm, szubjektív egyén.

A szükséglet kategóriája alapvető szerepet játszik a fogyasztásban. A szükséglet az emberi magatartás mozgósító eleme, amely az emberek cselekvését egyidejűleg bizonyos célok felé irányítja. A kérdést az teszi bonyolulttá, hogy vannak olyan objektív szükségletek, amelyeknek az emberek nincsenek tudatában, miközben bizonyos szubjektíven érzékelt szükségleteknek nincsen objektív alapja. Külön kell vizsgálni a társadalom létevel, fejlődésével összefüggő szükségleteket és a háztartások szükségleteit.

Az egyén szükségletei lehetnek objektívek és szubjektívek. J. Szezepanski az objektív elemet tekinti alapvetőnek, és a szubjektív mozzanatot az alapvető szükségleteknek a tudat által megszürt és az adott társadalmi, kulturális rendszerbe beépült szükségletként értelmezi.

Marx felhívta a figyelmet a termelés szükségletet teremtő jellemvonására. Természetesen ezt a megállapítást nem szabad vulgárisan kezelni. *A termelés szükségleteket teremtő funkciójából nem szűrhető le az, hogy szükséglet nincs termelés nélkül.* A legprimitívabb emberi szükségletek ugyanis mindenfajta termelés nélkül léteznek. A termelés fejlődése azonban meghatározza e szükségletek kielégítésének módját. A szükségletek fejlődése bizonyos értelemben és bizonyos fokig autonóm. Egy adott szükségletet életre hívhat a szükségletek korábbi fejlődése is. A termelés szükségletet alakító hatásánál a termelést tágabban kell értelmezni, mint pusztán a természet javainak feldolgozási folyamatát.

Azt feltétlenül szem előtt kell tartani, hogy a szükségletek fejlődése egyre inkább formálódásuk tudati folyamataitól függ. Ez teszi lehetővé a fogyasztói társadalom mesterséges szükségleteket kreáló manipulációit.

A szükségletek objektív jellege azt jelenti, hogy azok az adott társadalom kulturális, történelmi fejlődésének termékei. A szubjektív szükségletek objektíválódnak, míhelyt érzékelésük tömegessé válik.

A szükségletek alapvető és magasabb rendű kategóriákba sorolása ellentmond a mindennapi gyakorlatnak. Bár feltételezhető, hogy az éhes embert elsősorban éhségének csillapítása érdekli, mégis vannak esetek, amikor a nyomorban levők más, magasabb rendűnek minősített szükséglet kielégítéséért vállalják az éhezést. Ez azt mutatja, hogy téves elgondolás az alapvető szükségleteknek a fizikai szükségletekre való korlátozása. E felismerés viszont még több kétséget okozhat az anyagi és a szellemi szükségletek rangsorolásakor. Nehéz ugyanis megállapítani, hogy mi fontosabb A-nak vagy B-nek. Figyelembe kell venni a szükségletek komplementaritását is, és rá kell mutatni arra, hogy a társadalom fejlettségi szintjén az alapvető szükségletek — az anyagi szükségletek mellett — nem anyagi jellegű szükségleteket is magukban foglalnak.

A szükségletek számtalan osztályozása közül a szerző a következőket említi. A mélypszichológia mindenfajta szükségletet egy meghatározott alapvető szükségletből, a nemi vágyból, a hatalomvágyból vagy a „motiváló génekből” vezet le. H. Murrey a szükségleteket két csoportba sorolja: az emberi szervezet és a lélek szükségletei csoportjába. W. Thomas négy alapvető szükségletet különböztet meg: 1. biztonság, 2. megbecsülés, 3. barátság, 4. új tapasztalatok. J. Pieter kimutatja, hogy az emberiség egész története során az életben maradásért, a szabadságért, a szexuális partnerért és az eszmékért harcolt. Ezek tehát az alapvető szükségletek. Maslow hierarchiaszintjei mellett a szerző még a lengyel pszichológusok kategorizálását tartja említésre méltónak. A lengyel pszichológusok a

szükségleteket két csoportra osztják: 1. öfenntartási szükségletek, 2. szaporodási szükségletek. Az első csoportot további két alcsoportra osztják, a) fiziológiai szükségletek, b) „figyelmeztető” szükségletek.

A közgazdászok más osztályozást alkalmaznak. O. Lange a szükségleteket biológiai és kulturális, más vonatkozásban pedig egyéni és kollektív szükségletekre osztja. P. Matislavskij anyagi, szellemi és szociális szükségleteket különböztet meg.

A szükséglet elsődlegesen szociálpszichológiai kategória. Gazdasági kategóriának csak akkor tűnik, ha kielégítése gazdasági formájának szemszögéből vizsgáljuk. Természetesen szoros kapcsolat van a gazdasági szükséglet és a nem gazdasági szükséglet fogalmi között. Ha elfogadjuk Maslow szükségleti hierarchiáját, akkor kitűnik: az egyes csoportok általa említett szükségletnek kielégítése szolgáltatások és javak felhasználásával kapcsolódik össze. Ez nem egyszerű függőség: a gazdasági szükségletek kielégítésének mértéke és módja meghatározóan hat az emberek közötti kapcsolatokat egészére.

Némely közgazdászok szerint a szükséglet nem használható fogalom a gazdasági és társadalmi tervezésben. E szakértők azt állítják, hogy e fogalmat még nem írták le megfelelően. A valóságban csak a kereslet létezik, a szükséglet nem ragadható meg. A kollektív fogyasztás ugyanakkor lényeges szerepet játszik valamennyi modern társadalomban. A társadalom kollektív fogyasztása csak a szükségleteken keresztül közelíthető meg, a keresletnek itt nincs szerepe. A fogyasztói magatartás tükrözi a szükségleteket, a fogyasztók által a szükséglet kielégítésére választott eszközök pedig megszabják a fogyasztás módját.

A fogyasztás tervezésében jelenleg két módszert alkalmaznak, a normatív és a statisztikai-genetikus módszert. A statisztikai-genetikus módszer azon a feltételezésen alapszik, hogy a szükségletek behatárolhatók a szükségletet kialakító tényezők és a fogyasztói magatartás által. A fogyasztói magatartást külső feltételek határozzák meg.

A fogyasztói magatartást meghatá-

rozó számos tényező közül Rimasevszkaja három csoportot különböztet meg: 1. az egyes családtagok jövedelmi szintje, illetve a jövedelmi különbségek, 2. a család mérete és szerkezete, 3. a háztartásnak egy adott társadalmi csoporton belüli helyzete. Ez a nézőpont azon a széles körben elterjedt nézeten alapszik, hogy a szükségletek korlátlanok és mérhetetlenek. Szem előtt kell tartani, hogy a leggazdagabb társadalom sem képes az ember valamennyi szükségletét kielégíteni. Emellett a tervezés szempontjából fontos az egyes csoportok szükségletkielégítési igényeinek kvantitatív meghatározása, a szükségletek normatív megközelítése.

A szükségletek irányának és mértékének körvonalazása azzal az előnnyel jár, hogy 1. biztosítja az egyéni szükségletek kielégítésére való nagyobb koncentrációt, 2. figyelmeztet a fejlődés „kisiklásának” veszélyére, 3. a figyelmet bizonyos fajta szükségletek kielégítésében fennálló aránytalanságokra irányítja, 4. módot ad a lakosság különféle csoportjai tényleges fogyasztásának bemutatására.

A normatív módszer problémái: 1. nem egyértelmű, hogy a szükségletek alakulásában mi a meghatározó és mi a meghatározott tényező, 2. eszerint létezik a fogyasztásnak egy olyan világosan leírható szerkezete, amely észszerű, 3. figyelmen kívül hagyja a háztartások szükségleteit meghatározó társadalmi, demográfiai és gazdasági tényezőket.

A társadalom szükségleteinek maximális kielégítését úgy említi a közgazdasági irodalom, mint a szocialista társadalom célját. E nézőpontnak a tőkésországokkal szembeni előnyöket hangsúlyozó jelszóra építő értelmezése veszélyt rejt magában, mégpedig az egyoldalú mennyiségi közelítés veszélyét. A probléma elemzésekor viszont kitűnik, hogy az egyik cél realizálása csak a másik rovására történhet. A szocialista társadalom célja a társadalmi szükségletek maximális kielégítése, és az életminőség vizsgálatakor a legfőbb kérdés a társadalmi-gazdasági rendszer gazdasági és nem gazdasági funkciói közötti kapcsolat.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

Michel Potier-François Sireyrol: Mibe kerül és milyen előnyökkel jár a környezetkímélő „tisztá technika”?

(Futuribles, Párizs, 1981. 44. sz.)

Olyan időkben, amikor a gazdasági kilátások nem túl biztatók, fokozottan kell mérlegelni: szabad-e eddig feltáratlan területeken beruházásokat kezdeni? Ilyen viszonylag ismeretlen terület a „tisztá technológia”, amely megkíméli a környezetet. A kérdés az, vajon a környezetkímélő technika luxusnak számít-e, vagy a fejlesztési stratégia olyan része, amely — az ágazati előnyökön túl — végső soron az egész társadalomnak hasznára válik.

Az iparban a tisztá technológia bevezetése az esetek többségében pótlólagos költséggel jár, vagy azért, mert a meglévő termelőkapacitást másképpen kell kihasználni, vagy mert ellenőrző berendezéseket kell beállítani, vagy pedig azért, mert új, kevésbé környezet-szennyező technológiákat kell bevezetni. A kérdés az, megtérülnek-e a pótlólagos kiadások. Két eset lehetséges. Az egyik esetben a költségek nem térülnek meg, ha csak pénzügyi oldalról nézzük a dolgot, de javul a költség—haszon viszony az utólag felmerülő hagyományos tisztítási költségekkel összevetve. A másik esetben maga a beruházás rentábilis, mert az ebből származó pénzbeli haszon ellensúlyozza vagy meghaladja a többletköltséget. Mindkét esetet egy-egy példával bizonyítjuk.

A textiliparban a gyapjú mosása zsiros és földdel szennyezett vizet eredményez. A szennyvíz villamos energiát fogyasztó berendezéssel tisztítható, és visszanyerhető újabb öblítés céljára. Ha ezt a víztisztító berendezést nem építik meg, évente fel kell újítani a gyapjúmosó gépeket. Ennek költségei hosszú távon magasabbak, mint az egy-szeri nagy beruházás, mert az új létesítmény üzemeltetési költsége kisebb.

Arra az esetre, amikor a tisztá technológia közvetlen pénzügyi haszonnal jár, példánkat a vegyiparból merítjük. Ammónium-nitrát gyártásakor gőz ke-

letkezik, amely megsemmisíti az ammóniákat, és szennyezi a levegőt. Nagyobb beruházással megoldható az ammóniák megmentése, és a levegőbe kerülő gőz is tiszta marad. Az így nyert ammóniák értéke hosszabb távon nagyobb, mint a beruházási költség.

A tiszta technológiát megtestesítő beruházások gazdaságosságát nemcsak mikro-, hanem makroökonomiai szinten is meg kell vizsgálni. Ez esetben figyelembe kell venni azt is, hogy a mérhető haszon gyakran nem rövid távú, hanem csak globálisan és hosszú távon értelmezhető.

A hagyományos tisztítási eljárásokkal szemben a tiszta technológiáknak számos előnyük van, amelyek a környezetszennyeződés mérésekor pontosan kimutathatók.

Először is a tiszta környezet csökkeneti azokat a költségeket, amelyeket a szennyezett környezet emberre ártalmas kihatásainak az ellensúlyozására kellene fordítani.

A tiszta technológiák elősegítik a ritka erőforrások gazdaságos felhasználását. Ilyen például a víz. A környezetkímélő technológiának szerepe lehet az energiaválság enyhítésében is. A tiszta technológiák bevezetése többnyire fokozza az energiateljesítményt üzemi szinten, makroszinten azonban mégis energiamegtakarítással jár. A szennyezett levegő tisztítása például több energiát emészt fel, mint az a berendezés, amely eleve megakadályozza a levegő szennyezését.

A tiszta technológiák bevezetésének haszna abban is megnyilvánul, hogy ösztönzi az ipari innovációt, ami az exportszektor felélékülésével jár. Az innovációk általában kedvezően hatnak a termelékenységre, ez pedig előnyös a külföldi piacokon folytatott konkurenciaharcban, és új piacok meghódítását is eredményezi. Ezt a tényt már csak azért is érdemes mérlegelni, mert látszatra a környezetszennyezés elleni harc rontja a kereskedelmi mérleget. Ez volt a helyzet például Svédországban az 1971–1973. években, amikor a kormány elhatározta a környezetvédelem támogatását, amellyel együtt járt a külföldi berendezések fizetési mérleget rontó importja.

A francia környezetvédelmi minisztérium kutatásokat végeztetett a tiszta technológiák alkalmazásának eredményeiről. A kutatások kimutatták, hogy tiszta technológiákat elsősorban a mezőgazdasági és élelmiszeripari szektorban vezettek be, ezt követi a vegyipar, a papíripar, a kohászat és a bőripar. Ez a sorrend egyértelműen bizonyítja, hogy a tiszta technológiák bevezetése szoros kapcsolatban áll az iparág környezetszennyező voltával.

Bár azt lehetne hinni, hogy a fellendülés kedvez az új technikák bevezetésének, mégis tény, hogy ennek propagálása az 1974–1977 közötti években érte el csúcspontját. Az iparágak gazdasági megfontolásból modernizáltak, racionalizáltak. Emellett elsődleges szempont volt az energiamegtakarítás, nem annyira a jelenben, mint inkább perspektivikusan.

A hatóságoknak igen nagy a szerepe az új eljárások ösztönzésében, amely nemcsak a környezetvédelem propagálásában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy részt vállalnak az új technológiák bevezetésének finanszírozásában. Fő szempont a víznek és a levegőnek a szennyezéstől való megóvása és a hulladék csökkentése.

A tiszta technika eddig legszélesebben az Egyesült Államokban terjedt el (annak alapján lehet ezt megítélni, hogyan viszonyul egymáshoz az új gyártási eljárások bevezetését célzó beruházás és az az összeg, amelyet levegő- és víztisztításra, valamint a hulladékanyaggal szembeni védekezésre fordítanak).

A hagyományos értelemben vett környezetvédők tulajdonképpen fékezik a tiszta technika bevezetését, mert más kategóriákban gondolkodnak: régi technológiákban, amelyek ellensúlyozására rendszabályok életbe léptetését szorgalmazzák a környezet megóvásáért, a szennyezés csökkentéséért. Ezért van szükség új szemlélet kibontakoztatására.

(Ism.: *Kálmán Endrének*)

A. S. Eichner: Reagan kétséges terve

(Challenge, New York, 1981.
május—június)

Reagan elnök gazdaságpolitikai programja nem kismérvű rövidlátásról tanúskodik. Anélkül, hogy a költségvetési kiadások javasolt szintjét meghaladnák, vagy a tervbe vetnél nagyobb adócsökkentéssel mérsékelnék a központi kormány bevételeit, a reagani programban javasoltnál sokkal hatékonyabb módon lehetne segíteni az amerikai gazdaságot a válságból kivezető út megtalálásában. Bár a jóváhagyott program kétségkívül szerencsésebb, mint a carteri gazdaságpolitika, mellékhatásai legalábbis károsak lehetnek. Reagan tervének három különösen gyenge pontja a gazdaság militarizálása, a főként a leggazdagabbaknak kedvező adócsökkentés és a hatékony inflációellenes intézkedések hiánya.

A Reagan-kormányzat költségvetési politikájának legfontosabb jellegzetessége a hadikiadások növelése a többi kiadási tétel rovására. Ennek hatására a katonai célú kifizetések aránya a központi költségvetésben a következő három évben 24-ről 32 százalékra emelkednék. (Összességében: a folyó évben a 654,7 milliárd dolláros költségvetésből 157,9-et, 1984-ben a tervezett 771,6 milliárdból 249,8-et fordítanak védelmi célokra.) Jóllehet a költségvetés kiadási oldalának ez irányú szerkezeti átalakítása már Carter elnöksége idején megkezdődött, a három év alatti 58 százalékos növekedés a háborús éveket leszámítva példa nélkül áll az Egyesült Államok történetében.

Vajon mi fenyegeti az Egyesült Államok biztonságát, hogy ilyen ütemben kell védelmi kiadásait fokoznia? Az egyetlen jelentős erőt képviselő ellenfél továbbra is csak a Szovjetunió, amelynek viszonylagos helyzete amerikai megítélés szerint sem javult az elmúlt években. Bár a szovjet szárazföldi csapatok létszáma állítólag valamelyest nőtt, az esetleges konfliktus által jobban (mert közelebről) veszélyeztetett NSZK — tengerentúli szövetségének

sürgetése ellenére — nemhogy növeli, hanem inkább csökkenti katonai erejét.

Az Egyesült Államok érdekeit a konzervatív körökben uralkodó nézet szerint különösen két ponton fenyegeti veszély: 1. a Perzsa-öböl államai „védtelenek” volnának a Szovjetunió támadásával szemben; 2. az amerikai nukleáris fegyverrendszert megsemmisíthetné egy váratlan szovjet támadás. Ami az első veszélyt illeti, legalábbis furcsa, hogy az Egyesült Államok jobban tart az esetleges szovjet támadástól, mint az érintett Perzsa-öböl menti államok maguk vagy a nyugat-európai országok, amelyek olajellátása jóval nagyobb mértékben függ ettől a körzettől, mint Amerikáé. Az atomcsapás által megszerezhető előny pedig ugyancsak rövid lélegzetű lenne, hiszen a Szovjetunió nemcsak jelenleg, de a belátható jövőben sem rendelkezik majd a tengeralattjárókról kilőhető, nukleáris robbanótöltettel ellátott rakéták elhárításához szükséges eszközökkel.

Noha a „szovjet fenyegetés” mértékét illetően a kérdés szakértőinek véleménye igencsak eltérő, jogos a gyanú, hogy a Reagan-kormányzat fegyverkezési tervei mögött több rejlik, mint a Szovjetunió vagy szövetségesei támadásától való félelem. Lehet, hogy a kormány a Perzsa-öböl térségének korlátlan urává kíván válni: megerősíti indiai-óceáni flottáját, valamint a környező országokban levő támaszpontjait. Ezekkel az erővel beavatkozhat az olajtermelő országokban a külső támadásnál sokkal valószínűbb belső forrongások alkalmával. E politika kimenetele azonban kétséges: előfordulhat, hogy sikerül biztosítani a Nyugat olajellátását, de a Közel-Kelet könnyen egy újabb Vietnammak bizonyulhat.

A másik, sokkal valószínűbb magyarázat az lehet, hogy Reagan elnök gyors gazdasági növekedést akar elérni elnöki mandátuma alatt. Az Egyesült Államok statisztikái szerint ugyanis az elmúlt évtizedekben a növekedés és a hadikiadások alakulása között eléggé szoros volt a kapcsolat. Köztudott, hogy az 1953-tól napjainkig terjedő időszak legdinamikusabb szakasza az 1960-as évtized volt. Ami ebből a dina-

mikából a kereslet növekedésének tudható be, annak jó része a kormányzati kiadások, azon belül is elsősorban a katonai költségvetés bővülésének volt köszönhető. Úgy látszik, Reaganék ezt az időszakot kívánják megismételni.

Vitathatatlan, hogy a hadikiadások felfuttatása — legalábbis rövid távon — serkenti a gazdaságot. Hosszabb időszakot figyelembe véve azonban jótékony hatása ugyancsak megkérdőjelezhető: a katonai célokra fordított milliárdok ugyanis elvonják az erőforrásokat a polgári célú termelőeszközök gyártásától. Bármekkora legyen is tehát a katonai kiadások keresletnövelő szerepe, kínálatbővítő hatásuk csaknem nulla. Megmosolyogtató, hogy éppen az a kormány, amely a kínálat oldalán történő gazdasági beavatkozásokra esküszik, nem látja saját katonai költségvetésének hosszú távú hatásait.

A hét vezető tőkésország növekedési eredményeit elemző vizsgálatok szerint a gazdaságfejlődés ott volt gyorsabb, ahol a költségvetés eszközeit elsősorban a fizikai infrastruktúra (azaz utak, repülőterek) építésére fordították, míg a hadikiadások részaránya a gazdaság teljesítményével fordított arányos. A katonai kiadásokra fordított összegeket tehát tapasztalatokat megszívlevé át kellene irányítani a polgári beruházások területére, elsősorban az energetikába, de nemcsak az alternatív források fejlesztésébe, hanem támogatni kellene belőlük az energiatakarékosabb szállítási és építési technológiák elterjesztését is. Ez is éppen elég ösztönző hatást fejthetne ki a gazdaságra, s a kínálati oldalt jóval előnyösebben befolyásolná.

Az infláció elleni küzdelem sajátos új fegyvere az adócsökkentés, amely gyökeresen különbözik az eddigi elnökök gazdaságpolitikájának alapját jelentő orthodox keynesi (valójában azonban a neoklasszikus szintézisnek nevezett) elméleti rendszer által ajánlott recepttől. A Reagan-kormányzat azzal érvel az adócsökkentés mellett, hogy ez által fellendül a termelés, és így a kereslet és az ár korlátozása helyett sokkal „egészségesebb” módon vehet gátat a kormány az árak emelkedésének. Azt is állítják, hogy a kisebb adók

ösztönözni fogják a megtakarítást és a tőkekepződést.

Teljes bizonyossággal állítható azonban, hogy ez az intézkedés aligha serkenti a tőkeképzést. Az intézkedés alapjául szolgáló gondolatmenetben ugyanis legalább két logikai hiba van. Az első téves feltételezés az, hogy a tőkeképződést eddig a személyi megtakarítások elégtelensége gátolta. A másik pedig az, hogy az adócsökkentés — vagy ami ezzel egyenértékű, a leírási kulcsok felemelése — a beruházások bővítésére ösztönzi a vállalatokat.

Az első hibás feltételezés az üzleti beruházások finanszírozásának idejétmúlt felfogásán alapul. Eszerint a „gazdagok” eldöntik, mennyit takarítanak meg a jövedelmükből, és ezzel egyben meghatározzák a vállalati beruházásokat is. A valóságban viszont a vállalatok a kereskedelmi bankoktól kapott kölcsönből, a személyi megtakarítások összegétől függetlenül tudnak beruházni. (A személyi megtakarítások csak a lakásépítések terén játszanak komolyabb szerepet.)

A másik tévedés annak megítélésében rejlik, hogy mi indítja a vállalatokat beruházásra. Mint Robert Eisner kimutatta, a beruházások leginkább az egyes iparágak üzleti forgalmával mozognak együtt, vagyis elsősorban a gazdasági növekedés ütemétől függenek. Az 1970-es évek lassú gazdasági növekedése, az akceleratorhatás révén, alacsony szinten tartotta a beruházásokat. Eszerint hiába az adók csökkentése, a beruházásokat csak a növekedés felgyorsulása lendítheti fel.

A Reagan-kormány gazdaságpolitikája tehát inkább a katonai költségek növelése, semmint az adók mérséklése révén serkentheti a gazdasági életet. A hatás tehát a keresleten, és nem a kínálaton keresztül érvényesül.

Az adócsökkentés tulajdonképpen az egész adórendszer reformjának a szükségességét jelzi. A sokféle megoldás közül az lenne a legcélszerűbb, ha eltörölnék a sokféle intézményesített kedvezményt. Ezenkívül nem a bevételeket, hanem a kiadásokat kellene megadóztatni. Ha az újból befektetett profitrészt mentesítenék az adó alól (kivonnák az adóalapból), az sokkal

jobban ösztönözné a beruházásokat, mint a leírás meggyorsítása.

Ha a gyorsabb megvalósítás kedvéért Reaganék nem vették is tervbe az átfogó adóreformot, miért kellett a kedvezményeket a gazdagoknak adni? Ha a dolgozók által fizetett társadalombiztosítási hozzájárulásokat mérsékeltek volna, nőhetett volna a kereslet, ami pedig a beruházások elsődleges meghatározója.

A Reagan-kormányzat képviselői elismerik, hogy a kínálati oldalra összpontosító gazdaságpolitika rövid távon kevés érzékelhető hatást gyakorol az inflációra, pedig talán ez utóbbi volt Carter elnök bukásának legfontosabb oka.

Az adócsökkentés mellett két inflációellenes hatású intézkedést határozott el a kormány. Az egyik maga az infláció elleni harc meghirdetése, amely csökkenti az ún. inflációs várakozásokat. Az infláció ugyanis szoros korrelációt mutat a megelőző időszak áremelkedésével. Mindazonáltal csupán az árstabilitásért folytatott harc önmagában nem elegendő: ez mind az 1930-as, mind az 1970-es években bebizonyosodott. Az áremelkedés mélyen fekvő okainak a megszüntetésére van szükség.

Reagan inflációellenes elképzelésének másik fontos vonása, hogy szabad kezdet adott a FED-nek. A jegybanki vezetők ilyen felhatalmazására már Carter idején is volt példa, sőt Thatcher asszony is élt ezzel az eszközzel. A következők csak súlyosságuk mértékében különböztek: enyhe recesszió az Egyesült Államokban, a második világháború óta a legmélyebb válság Nagy-Britanniában.

A költségvetés kiegyensúlyozásától várni az áremelkedési hullám elcsendesedését hiábavaló dolog. Ha ugyanis az állami és a szövetségi költségvetések többlettel zárnak, vásárlóerőt vonnak el a gazdaságból, ami újabb recessziót okoz. E keresletkiesést ugyan ideig-óráig ellensúlyozhatják a vállalati szféra hitelből finanszírozott beruházásai, de

előbb-utóbb ez a pótlólagos tényező is kimerül.

A központi bank árstabilitást célzó politikája és a gazdaság remilitarizálása egyszerre nem valósítható meg. A haditermelés bővítéséhez beruházásokra és pótlólagos munkaerőre van szükség, ami növeli a vállalatok hiteligényét. A pénzpolitikai irányítás viszont nagyon alacsonyan szabja meg a hitelállomány felső határát. Ezáltal — 1965 óta ötödször — újabb recesszióba sodorhatja a monetáris vezetés az Egyesült Államok gazdaságát. A pénzkínálat szabályozásának inflációt fékező hatásába vetett hit azon a téves elképzelésen alapszik, hogy a pénzmenyiség bővülése nem a gazdasági alanyok hiteligényeitől függ, hanem „kívülről” meghatározható. Pedig a pénzkínálat maga is csak egyik megjelenési formája két alapvető inflációs folyamatnak: a bér — ár-spirálnak, illetve a külföldi nyersanyagok áremelkedése begyűrűződésének.

Ami a bér — ár-spirált illeti, a kormánynak tárgyalásokat kell folytatnia valamennyi érdekelt féllel, azaz egy új társadalmi szerződést kell elfogadtatnia. A szakszervezeteknek be kell látniuk: tagjaik jobban járnak akkor, ha pénzbéreiket nem igazítják állandóan hozzá a megélhetési költségek indexéhez. Ehhez természetesen biztosítékokat kell kapniuk, hogy — bár reáljövödelmük az elkövetkező időkben valamelyest talán csökken — az elmúlt években elért reálbér-növekedés nagy részét megőrzik. Ahhoz azonban, hogy az inflációs világban a belső árak stabilitása úgy-ahogy biztosítható legyen, mindenképpen gátat kell szabni a külső áremelkedéseknek is. Meg kell vizsgálni, milyen kereskedelmi és egyéb kedvezmények ígéretével bírhatók rá az olajországok és a többi fontos nyersanyag-termelő mérsékeltebb árpolitika folytatására, majd — a többi fejlett országgal együtt — elkerülhetetlenül tárgyalóasztalhoz kell ülni a nyersanyag-szállítókkal.

(Ism.: *Halm Tamás*)

Köves András: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 421 l.

Az igényes és időszerű problémacsoport feldolgozására vállalkozó szerző könyvének lényegi mondanivalóját így határozta meg: „E könyv a szocialista gazdaság és a világgazdaság viszonyával foglalkozik” (9. l.). A mű a következő kérdések megválaszolására irányul: „... a szocialista országok gazdasági fejlődése kizárólag belső törvényszerűségek alapján megy-e végbe, vagy függ a világgazdaságtól és a világ többi országával kialakított gazdasági kapcsolatoktól is. Törekedjenek-e a szocialista országok tartósan és aktívan bekapcsolódni a világméretű munkamegosztásba, vagy el kell zárkózniuk, el kell szigetelniük magukat a világgazdaságtól?”

Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy a hetvenes években „... a belső társadalmi-gazdasági fejlődés követelményei napirendre tűzték valamennyi KGST-országban a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódást, a világgazdasági nyitást” (13. l.).

Figyelemreméltó észrevétel és a probléma új megközelítése is, amikor a szerző rámutat, hogy „... a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos szintjén... a belső önellátásra törekvő, importhelyettesítő politikát már csak olyan gépek és berendezések, alapanyagok és féltermékek stb. igénybevételével lehet megvalósítani, amelyek a szükséges korszerűségi színvonalon, mennyiségben és minőségben a KGST-országokban nem állnak rendelkezésre. De éppen ez mutatja, hogy a *nemzeti, illetve a regionális importhelyettesítés túlélte önmagát, a gazdasági fejlődés akadályává vált*” (14–15. l., kiemelés tőlem — K. J.).

A bevezetőben a szerző egyértelműen a *világgazdasági nyitás folytatása*, az ezzel kapcsolatos bel- és külgazdasági feladatok végrehajtása mellett áll ki.

A könyv első, „Aktív külgazdasági politika vagy elzárkózás? Néhány történelmi előzmény” című része a szocialista gazdaság első, szovjet modelljének keretei között vizsgálja a bevezetőben megfogalmazott problémát.

„A húszas évek koncessziós politikája a Szovjetunióban” című fejezet a szovjet—tőkés gazdasági kapcsolatok alakulását, módszereit és formáit fogja át. E gazdaságtörténeti áttekintés világos képet ad a koncessziós politika céljairól, eredményeiről és problémáiról. A sok érdekes példával illusztrált áttekintés érdeme, hogy e politika és gyakorlat tényleges szerepének reális értékelését adja, elvetve az e kérdésben tapasztalt túlzásokat.

E rész 2. fejezete a korai szovjet külkereskedelem néhány fő jellemzőjével foglalkozik. A forgalomról és áruszerkezetéről, az exportnövelési gondokról leírtak igen hűen tükrözik a fiatal szovjet állam külgazdasági mozgásának szűkreszabott lehetőségeit és ebből fakadó problémáit.

Világossá válik, hogy az akkori szovjet politikai vezetés már az iparosítás kezdeti szakaszában szembekerült egy alapvető dilemmával: olyan korszerű ipart, mindenekelőtt nehézipart kellett létrehozni, amely függetleníti a Szovjetuniót a külső beszerzési forrásoktól. Ehhez pedig növekvő tőkés importra volt szükség gépekből, felszerelésekből, sőt komplett gyárakból. Ez azonban (mivel nem ellensúlyozta megfelelő exportnövekedés) a külső egyensúlyhiány gyors növekedését eredményezte.

Az ipar fejlődésében elért tényleges eredményeket a sztálini vezetés az autarkiai törekvések erősítésére használta fel. A gazdasági elzárkózás következményeit a szerző határozottan bírálja.

A harmadik fejezet a kelet—nyugati kereskedelem második világháború utáni helyzetét dolgozza fel. Ennek gerincét a szovjet—amerikai kereskedelem problémáinak elemző összegezése adja. E részben logikus kapcsolatrendszerben szerepelnek mindazok a gazdasági és politikai tényezők, amelyek alapvetően hatnak — serkentően vagy hátráltatóan — a kelet—nyugati kereskedelem alakulására.

A szerző érdeme, hogy a kölcsönbérleti szerződések, az embargópolitika részletes főlvázolásával jó alapot ad a nemzetközi helyzet és a külgazdasági politika hosszabb távú mozgásának a megértéséhez. Gazdag dokumentációval az olvasónak már ismert problémák jól rendszerezett és elemző összegezését nyújtja.

A II., a „Gazdasági fejlődés és világgazdasági nyitás a szocialista országokban” című részben a szerző — helyesen — a gazdasági fejlődésből vezeti le a világgazdasági nyitást a szocialista országok, pontosabban az európai KGST-országok esetében.

A 4. fejezet — „A kelet—nyugati kereskedelem a hetvenes években” — azt vizsgálja, miben különbözik ez az időszak a korábbiaktól. Milyen új fejlemények és következmények mutatkoznak a gazdasági fejlődés különböző területein, és hogyan alakulnak a kereskedelmi kapcsolatok ebben az időszakban?

Fő következtetése, hogy a hetvenes évtizedben igen gyorsan nőtt a fejlett tőkésországok részaránya az egyes tagországok külforgalmában. A csúcsot mind az exportban, mind pedig az importban 1974-ben érte el, ezután visszaesett. A visszaesést több okkal is magyarázza a szerző, és az ismert okok — felhalmozódó egyensúlyhiányok miatti importkorlátozások, korlátozott sikerű exporttörekvések — mellett, fő okként azt emeli ki, hogy... „1970—1974 között a világgazdasági árak gyorsan nőttek, míg a KGST-n belüli kereskedelem szerződéses árai változatlanok maradtak. Ez a tőkés országok kereskedelmi részarányát a reálisnál erősebben megemelte” (106. l.).

Meg kívánjuk jegyezni, hogy ez jórészt igaz, de érdemes hangsúlyozni, hogy a forgalom volumene is igen gyorsan növekedett 1973-ig. Az árrobbanás — ne feledjük — 1973 végén lépett fel. Ezért aztán valóságos forgalomnövekedés rejlik a részarány emelkedése mögött, mivel a forgalom érték- és volumenadatai alapvetően csak 1973-at követően távolodtak el egymástól. Ha a könyv volumenben is kimutatná a forgalom alakulását, akkor ez könnyebben belátható volna.

A probléma lényege természetesen az volt, hogy egyes vélemények túlzottan és veszélyesnek tartották (és tartják ma is) a tőkésországok elért részarányát az egyes tagországok, a KGST egésze külkereskedelmében. S így merült fel újólag a részarány ún. optimális meghatározásának kísérlete.

A szerző helyesen mutat rá, hogy a KGST-országok egymás közötti kereskedelmének korábbi magas, gyakran 80 százalékos részaránya az ötvenes években a tőkés viszonylat rovására futott fel, és hogy „... az nem a gazdasági integráció eredménye, hanem előzménye volt. Pusztán adottság volt számukra, hogy külkereskedelmük oroszánrészét egymás között bonyolítják le... , amely az együttműködés módszereitől, intenzitásától, tartalmától nem függött” (107. l.).

Igen meggyőzően érvel a szerző a tekintetben, hogy nincs semmiféle olyan mutatószám, amely minden KGST-országra és minden időre meghatározná, milyen rész jusson a régió belüli, és milyen a régió kívüli kereskedelemre. Ennek hangsúlyozása napjainkban vált különösen fontossá, amikor ismét fölerősödött az a vélemény — szerencsére csak bizonyos közgazdász körökben —, amely a KGST-országok gazdasági problémái növekedésének okozójául alapvetően a világgazdasági nyitást teszi meg.

A könyv írásának idején ez a vélemény még nem volt olyan erős, mint napjainkban. Talán ez magyarázza, hogy a szerző viszonylag szerény terjedelemben foglalkozik e ma már igen fontos problémával.

Fontos része a könyvnek a „Világ gazdasági változások és hatékony gazdálkodás: a magyar gazdaság néhány problémája” című 5. fejezet.

A szerző osztja azt az álláspontot, amely szerint „... a mai gazdasági nehézségek, a kialakult egyensúlyhiányok zöme a legutóbbi évek világ gazdasági változásaira vezethető vissza” (117. l.), és ebből a kiindulási alapról közelíti meg a magyar gazdaság főbb problémáit. De hozzátéשי: „Ugyanakkor nem is lehet *kizárólag* az említett világ gazdasági változásokkal, vagyis kívülről ható, »objektív« tényezőkkel megmagyarázni a fejlődés nehézségeit, a gazdasági feszültségeket” (117 l.).

Az alapvető következtetést így fogalmazta meg: „... a külpiaci változások az adott gazdasági struktúra, az adott műszaki fejlettségi szint, az adott gazdaság-irányítási mechanizmus, az adott gazdaságpolitikai magatartás, a hatékonysággal kapcsolatosan általánosan ismert problémák mellett jelentkeztek csupán kívülről jött és befolyásolhatatlan adottságként” (117. l.). Ezzel az értékeléssel messzemenően egyet lehet érteni, mivel a szocialista gazdaság általános és hosszú távon megoldatlan problémáját emeli ki, amelynek egyik oka kétségkívül a világ gazdaságtól való elzárkózás, amelyre irányuló szándékokat és törekvéseket — ellentétben a szerző megítélésével — ma még nem lehet minden tagországban és véglegesen túlhaladottnak tekinteni.

Az egész problémakörrel kapcsolatos elemzés színvonalas, a megoldási irányok korszerűek, helyállók, bár megmaradnak az általánosság szintjén.

A 6. fejezetben „A nyitás okai”-val foglalkozó szerző nagyon időszerű problémákra irányítja a figyelmet, amelyen például a technikai import, az anyagimport stb. ügye.

Az előbbivel kapcsolatban világosan kifejti, hogy a szocialista gazdaság új, bonyolult feladatainak megoldása szempontjából egyértelműen az *élenjáró technika* importjára van szükség.

A technikai import kérdéseit nemcsak a hatékonyság, hanem a gazdasági fejlődés *forrásoldaláról* is megvizsgálja, összekapcsolva az intenzív fejlődésből eredő feltételekkel és követelményekkel. Vitatkozik azokkal a véleményekkel, amelyek szerint a KGST-országok a kelleténél több gépet hoznak be Nyugatról. A problémát nem ez, hanem az okozza, hogy az importált gépek használata az infrastruktúrális és egyéb feltételek hiánya miatt nem elég hatékony.

A világ gazdasági nyitás következő fontos oka a *gazdaság működéséhez szükséges anyagimport*. A szerző leszögezi, hogy a műszaki fejlődés meggyorsítása nemcsak gépeket követel, hanem „... a növekvő *gépimport általában fokozódó anyagimport-szükséglettel jár*” (139. l.). Az anyagimporttól függ a gazdaság teljesítménye a jelenben, míg a gépimporttól csak a jövőbeli teljesítménye függ — azaz az anyagimport esetében működési célú importról van szó. Azért is nehéz az import-helyettesítést e tekintetben biztosítani, mert többnyire korszerű alap- és segédanyagokról, intermedierekről van szó, amelyek hazai termelése nem, vagy csak óriási beruházások révén lenne megoldható.

A *lakosság fogyasztása*, az életszínvonal javítása szintén erősíti a világ gazdasági nyitást, importnövekedést indukál.

Mindezek az okok egyúttal élénkítően hatottak a kelet—nyugati kereskedelem alakulására. A kelet—nyugati kereskedelem növekedésében fontos szerepet játszott továbbá az is, hogy amikor „... a hatékonyság javítása a gazdasági fejlődés egyetlen útja, akkor fokozatosan azt is fel kell ismerni, hogy *gazdaságosan* nem lehet, de nem is kell *mindent* gyártani, egy mérgoly nagy gazdasági közösség kereteiben sem. A tudományos-technikai forradalom időszakában a komparatív előny növelésének egyik fontos módszere a fejlesztési erőforrások koncentrációja, a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségek kihasználása” (144. l.).

A szerző fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet, amikor hangsúlyozza, hogy nemcsak az egyes országok belső fejlesztési elképzeléseinek megvalósítása, hanem a KGST-n belüli együttműködési tervek realizálása is megköveteli a nyugati import növekedését.

Ezt a következtetést fontosnak tartjuk éppen az utóbbi években erősödő

azon véleményekkel szemben, amelyek nem látják a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem e fontos indukáló tényezőjét, és egészében helyettesíthetőnek tartják a fejlett tőkésországokból eredő importot KGST-importtal.

Érdekes eszmefuttatás „A KGST-mechanizmus hatásai” című zárórész, amely azt a kérdést, hogy miért részesítik előnyben országaink a tőkés importot a szocialisták szemben, a KGST-együttműködés jelenlegi mechanizmusa hatásrendszere ellentmondásainak bemutatásával válaszolja meg.

Itt említi meg a szerző fontos tényezőként, hogy külső források igénybevételét a fejlesztési célokhoz országaink csak tőkés importból tudják fedezni, mert a KGST-ből származó import lehetőségeit egy-egy tagország számára közvetlenül oda irányuló exportjának a növelése, sok esetben a partnerország vásárlási hajlandósága vagy „képessége” határozza meg.

Foglalkozik a szerző a mechanizmusnak a tagországok fejlett tőkésországokba irányuló exportjára gyakorolt hatásával is. A helyzet ebben az esetben sem jobb: e mechanizmus általában nem ösztönöz sem a hatékonyságra, sem a korszerűsésre — ezért gazdaságaink versenyképessége nem számottevő e piacon. Ez a fő oka a fejlett tőkés viszonylatú egyensúlyhiányoknak is.

A fejlett tőkésországokba irányuló forgalom áruszerkezetét elemző 7. fejezet részletesen bemutatja a KGST egészének, majd az egyes tagországoknak a fejlett tőkésországokkal kialakult áruszerkezetét, a gazdasági fejlettség, valamint az export-, illetve az importszerkezet közötti lényegi kapcsolatot.

A fejezet végén egy igen fontos kérdést vet fel és próbál megválaszolni: ellentételezhető-e a fejlett tőkés import a fejlődő országokba irányuló exporttal?

E fontos probléma talán részletesebb kifejtést igényelt volna, mert így a nemleges válasz nem eléggé megindokolt. Különösen az ezzel kapcsolatos erősödő illúziók szétesztatása igényelt volna alaposabb érvelést.

A válasz így is elfogadható, és beleillik a könyv általános logikai menetébe: „... a kisebb KGST-országok szempontjából a fejlődő országok sem csak elhelyezési piacként jönnek számításba, hanem fontos beszerzési forrásként is, ... s [ha] az innen származó áruk ellenértékét is exporttal kell kitermelni, akkor még inkább nyilvánvaló, hogy az exportálás fokozása a fejlődő országokba nemcsak ugyanazokat a hatékonysági követelményeket támasztja, mint a fejlett országokba irányuló exporté, de nem is helyettesítheti annak növelését” (188. l., kiemelés tőlem — K. J.).

A 8. fejezet az „Egyensúlyhiány és hitelfelvételi politika” bonyolult problémájával foglalkozik.

A probléma alapvető okának megjelölésével teljesen egyet lehet érteni. A szerző az egyensúlyhiányt és az eladósodást — másokkal ellentétben — nem a külső okokból vezeti le, hanem a szocialista országok exportszerkezetének gyengeségéből, az export- és versenyképes árualapok hiányából.

A hitelfelvelek növekedését részben a fenti tényezők hatásával, de főként a belső fejlesztési igények sokaságának egyidejű jelentkezésével, ezek megoldására irányuló törekvésekkel s egy lényeges szemléletváltozással hozza összefüggésbe a szerző. Ez utóbbi a világgazdasági függőség növelésének tudatos vagy ténytyszerű vállalását feltételezi.

A szerző ugyanakkor figyelmeztet is: „... a világgazdasági nyitásnak közel sem egyetlen és elégséges feltétele a hitelfelvételi politika aktivizálása. A külföldi hitelekkel időt lehet nyerni a nyitás véghezviteléhez. De ha a hiteleket nem használják fel a gazdasági hatékonyság növelésére, a termékstruktúra átalakítására, egy exportoffenzíva beindítására, akkor a hitelfelvételi politika mindössze elodázza a gazdasági feszültségek jelentkezését” (190. l.).

Úgy véljük, nem egyedül a lengyel események igazolják e megállapítás helytálló voltát.

A könyv második részét az „Autarchia vagy világgazdasági integrálódás?” című fejezet zárja. A megelőző fejezetek logikusan vezettek e kérdéshez, hiszen nemcsak az egyes KGST-tagországok, hanem az egész szocialista közösség előtt szükségszerűen vetődik fel a kérdés: befelé forduljanak-e a nem egyszerűen bonyo-

lultabbá, hanem nehezebbé vált világgazdasági helyzetben, avagy az ismert változások ellenére is az eddiginél aktívabban kapcsolódjanak be a nemzetközi munkamegosztás kialakult és gyorsan változó rendszerébe?

A szerző határozottan leszögezi: „Bármelyik választ is adjuk, vállalni kell a következményeket is” (205. l.). S fel is vázolja, milyen következményekkel jár gazdasági fejlődésünk az egyik vagy a másik út választása. A leírtakból egyértelműen kiderül, hogy a szerző a világgazdasági nyitást javasolja, annak minden velejárójával — előnyeivel és kockázataival — együtt.

A recenzens úgy véli, hogy — a probléma elvi és gyakorlati jelentőségére való tekintettel — mélyrehatóbban kellett volna szembeállítani a két alternatíva mindegyikének hatását és következményeit országaink társadalmi-gazdasági fejlődésére. Nem ártott volna e tekintetben az időhorizontot kitágítva egy kissé a jövőbe nézni, és felvetni a szocialista társadalom és az emberiség fejlődésének kapcsolódó érdekeit és az ezzel járó felelősségünket.

A könyv harmadik része „A szovjet külgazdasági politika aktivizálódása” problémakörével foglalkozik.

A szerzőnek sikerült a sokféle konkrét külgazdasági akciót úgy rendszerezni, hogy e mozgások fő irányai, formái és módszerei könnyen áttekinthetőkké váltak az olvasó számára.

A szovjet külgazdasági politika aktivizálódása a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődésének meghatározó tényezője volt és marad — a szocialista országok oldaláról nézve ezt a folyamatot. A könyv ezt jól érzékelteti. A szovjet gazdaság több évtizedes fejlődési trendjeit áttekintve vonja le következtetéseit, például a szovjet gazdasági növekedés fokozódó importigényességére, elsősorban a tőkésimport-igényességre vonatkozóan. Igen érdekes adatok támasztják alá e következtetést: a nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedésére 1961—1965 között a tőkés import 1,8 százalékos növekedése jutott, míg a hetvenes évek első felében ugyanehhez a tőkés import 2,6, a nem szocialista import 4,1 százalékos emelkedése szükségeltetett.

A könyv a szovjet beruházások, a termelékenység és a hatékonyság, az ipar ágazati szerkezete fejlődésének szintén mélyreható elemzését adja, és ezekből vezeti le a Nyugattal való gazdasági kapcsolatokban kialakult új törekvéseket. Helyesen állapítja meg, hogy a szovjet külgazdasági kapcsolatok új irányzatai az intenzív jelleg erősítését jelentik, valamint azt, hogy „...a nemzetközi munkamegosztás nemcsak marginálisan, egyes feladatok vagy egyes területeken időről időre jelentkező feszültségek megoldásában, vagyis kiegészítő jelleggel kell számba venni a népgazdaság-fejlesztés alapvető irányainak és feladatainak a meghatározásakor, hanem állandó tényezőként” (260—261. l.).

A könyv negyedik, befejező része: „A világgazdasági nyitás formái és módszerei”. A 14. fejezetben „Kompenzáció, kooperáció és közös vállalatok a kelet—nyugati kereskedelemben” címen szintén igen lényeges elméleti és gyakorlati problémakört dolgozott fel a szerző. Abból indul ki, hogy „A kapcsolatok intenzív fejlesztéséhez, a világgazdasági nyitáshoz a hagyományos, konvencionális kereskedelmi formák elégtelennek bizonyultak, amint erről a felhalmozódó egyensúlyhiányok is tanúskodnak. Ezért felvetődik a kérdés, lehet-e a kooperáció — és milyen feltételek mellett — a KGST-országok számára kulcs a világméretű munkamegosztásba való tartós bekapcsolódáshoz...” (312. l.). Széles körű vizsgálódás eredményeit tárva az olvasó elé, nemcsak a feltett kérdésre válaszol határozottan, de felvázolja azokat a — sokszor nem egyszerű — közgazdasági, műszaki, kereskedelmi feltételrendszereket is, amelyek nélkül ez az „igen” egyáltalán nem mondható ki.

Helyesen jelöli meg a szerző az ipari kooperáció indítékát is, amely nem más, mint „Az a felismerés, hogy a műszaki fejlesztést, a termelékenységnövelést a technikatranszfer aktív formáival, a termelők közötti közvetlen, tartós, termelési jellegű kapcsolatok révén dinamikusabbá lehet tenni, az egyik legfontosabb indoka

annak, hogy a KGST-országokban a tőkés cégekkel való ipari kooperációt szorgalmazni kezdték” (312–313. l.).

A világgazdasági nyitás formáinak ismertetését a kompenzációs (ellentételező, viszont-) kereskedelemmel kezdi a könyv. Bemutatja a barter, a kompenzációs, a viszontvásárlási ügylettípusok közgazdasági lényegét. Részletesen leírja, hogyan érvényesül a partnerek érdekeltsége az egyes ügyletformákban, milyen a tőkés cégek viszonya az egyes formákhoz: melyeket részesítenek előnyben, és melyekkel kapcsolatban vannak ellenvetéseik, fenntartásaik.

Ezt követően kerül sor az ipari kooperáció problémakörének elemzésére. A szerző — megítélésünk szerint — helyesen értelmezi ennek lényegét, maga nem definiálja azt, hanem McMillan meghatározásával ért egyet. Eszerint: „... az ipari kooperáció lényege, hogy az egyes — keleti és nyugati — termelők saját céljaik elérésére bizonyos aktívákat (üzemet, berendezéseket, technológiát stb.) összeadják és felhasználásukat koordinálják, egymást kölcsönösen kiegészítve” (329. l.).

Figyelemre méltó a könyvnek a kooperációs partnerek érdekeltségével, a valódi előnyökkel foglalkozó része is. Szocialista oldalról nézve fékezőleg hat az érdekeltség kibontakozására a jelenleg érvényes mechanizmus. Noha a kooperáció vállalati kategória, éppen azok a feltételek hiányoznak, amelyek valóban azzá is tennék. Ezért sok kooperáció kényszerpályán mozog, más ügyletek meg „ál-kooperációt” (például leplezett tőkés importot) eredményeznek.

A könyv, értékelvén az eddig megtett utat, felveti a „hogyan tovább?” kérdését, és megfogalmazza az ipari kooperáció továbbfejlesztésének általános tényezőit. Ezek:

- a nemzetközi politikai helyzet és az egyes országok közötti államközi kapcsolatok;

- a világgazdasági konjunktúra;

- a kooperációs politika belgazdasági feltételeinek (vállalati önállóság, ár-, hitel-, árfolyamrendszer egyszerűbb működése) alakulása a szocialista országokban;

- a szocialista országok ipari kooperációval kapcsolatos gazdaságpolitikája.

A szerző e tényezőket felveti, de részleteiben itt nem elemzi. Részletesen foglalkozik viszont a kooperációk fejlesztésének egyik ígéretes formájával, a közös vállalatokkal. Mivel a KGST-országok e tekintetben még nem rendelkeznek általánosítható tapasztalatokkal, Jugoszlávia példáját elemzi, és abból von le néhány megszívlelendő tanulságot.

A 15. fejezet „A KGST, a Közös Piac és az európai kelet—nyugati kereskedelem néhány kérdése”-vel foglalkozik.

A nemzetközi gazdasági szervezetek léte, különösen az integrációs csoportosulások hatása a világkereskedelemre számos problémát okozott a múltban és okoz napjainkban is a kelet—nyugati kereskedelemben.

A szerző nem elégszik meg a diszkrimináció általános elítélésével, hanem megvizsgálja annak konkrét feltételeit, formáit és hatását. Ezt követően von csak le néhány fontos következtetést, főként az EK diszkriminációjával kapcsolatban, és fed fel egy-két ellentmondást saját cselekvésünkben is. Sok helyen rámutat, hogy bár a diszkrimináció objektív adottság, a vele szembeni (látszólagos) tehetetlenség szubjektív tényezőkből következik. Legalábbis ez derül ki, amikor az EK-diszkrimináció gyakorlatát vázolja fel. Helyesen utal arra is, hogy a diszkrimináció indítékai és formái is változnak, napjainkban mások, mint a hatvanas évek végén: a politikai és a gazdasági indítékok súlya és tartalma is időszakonként eltérő. Kivédésük megköveteli pontos felismerésüket és a gyors, differenciált cselekvést.

Hasznos része a könyvnek a KGST—EK — mint integrációs csoportosulások — közötti tárgyalások áttekintése is. Nem az eseménytörténeti részre gondolunk elsősorban, hanem az érintett kérdését tartalmát, az előrehaladást nehezítő tényezők lényegét illető problémák elemzésére. Hasznosnak tartjuk ezt, mert a szakmai közvélemény e részből ezt a problémakört a maga teljes bonyolultságában ismerheti meg.

Összegezve: Köves András minden tekintetben értékes művet tett közzé.

A könyv elemző része mélységével, gondolatgazdagságával, sokoldalúságával, a következő része pedig korszerűségével, progresszív szemléletével nyújt jelentős segítséget a külgazdasági kapcsolatok területén dolgozóknak.

A könyv — szeretnénk hangsúlyozni — elméletileg igényes, jelentős munka. Elméletileg igényesebb fele az első és a második rész, amelyekben olyan jelentős összefüggéseket tár fel a szerző, és olyan megállapításokat tesz, amelyek — ha a gazdaságirányítás figyelembe veszi őket — elősegíthetik a magyar külgazdasági politika feladatainak, irányainak határozottabb megfogalmazását. De a könyvben frottak jelentős része érvényesíthető tanulságokat tartalmaz a KGST-együttműködés továbbfejlesztése tekintetében is.

A könyv harmadik és negyedik része a gyakorlat átfogó elemzését adja. E részek a tárgyalt jelenségek, folyamatok rendszerezésével, általánosításával nyújtanak segítséget az olvasónak a szerteágazó, bonyolult cselekvési formákban való eligazodáshoz.

Eppen az a tény, hogy a könyv második felében a gyakorlati problémák dominálnak, és kissé háttérbe szorítják az első rész komoly, elméleti jelentőségű megállapításait, tette volna szükségessé, hogy egy zárófejezetben tömören összegeződjenek a munka legfontosabb elvi és gyakorlati megállapításai.

Kozma János

A tudományos népszerűsítés védelmében **Dr. Gönczi Iván: Mezőgazdaságunk korszakváltás küszöbén**

Mezőgazdasági Kiadó, 1980. 220 l.

Nehéz volna megállapítani, mióta folyik vita a tudományos életben arról, szabad-e a tudósok gondolatait kifejtve „leereszkedni” a népszerűsítés, a közérthetőség színvonalára. Sokszor nem annak alapján ítélik meg egy-egy mű tudományos vagy népszerűsítő jellegét, hogy található-e benne új tudományos felismerés, avagy csak mások által feltárt tudományos értékek újrafogalmazásáról van szó, hanem annak alapján, hogy stílusa csak a „beavatottak”, a témával tudományos szinten foglalkozók szűk köre számára érthető-e, vagy pedig közérthető, „közfogyasztásra” szánt. Az előbbi esetben — függetlenül a benne foglalt eredményektől — „tudományos” a mű, az utóbbi esetben „csak” népszerűsítő munkának minősül. Persze a vitában a legtöbb esetben nem ilyen leegyszerűsített formában sorakoztatják fel az érveket. Ha azonban ezeket az érveket a lényegükre szűkítjük le, a legtöbb esetben ez a megítélés húzódik meg mögöttük. Teljesen érthető, hogy ilyen viszonyok között a tudományos felfedezés, annak publikálása és az alkalmazáshoz elkerülhetetlen népszerűsítés — valamiféle sajátos munkamegosztás keretei között — kettévált. A népszerűsítést általában újságírók vállalták magukra. Csak a legnagyobb tudósok kockáztatták kollégáik nehezítését: a tudományos népszerűsítés feladatát nem hártották át másra, hanem maguk végezték el. Dr. Gönczi Iván professzor, a tudományok doktora legújabb könyvének első részében joggal írja: „A szocialista agrárgazdaságtan hazai történetének mérföldköveit nemcsak »akadémikus« művek jelzik, minden időszakban megjelentek publicisztikus hangvételű írások is. *A szocialista mezőgazdaság fejlődése, iparosodása*, a szövetkezeti út tartalma, üteme, módja stb. *mindig is politikai, sőt ideológiai kérdés volt* (egy-egy időszakban már túlzottan is az!) Hazai agrárgazdasági tudományunk számos művelője népszerűen, sőt élvezetesen fogalmazó közíró is volt. Közülük is kiemelkedő volt Erdei Ferenc személye, aki kutató, politikus, tudományos szervező tevékenysége mellett irodalmi színvonalon művelte a gazdasági

publicisztikát” (6. l.). Az idézett szövegrészből is kitűnik, hogy még Gönczi Iván is kissé szembeállítja a tudományos művet és a tudományos népszerűsítést, az utóbbit publicisztikának tartva. Ezt tükrözi az a gondolat is, amit a szerző így fogalmazott meg: „A kutató egy kicsit mindig is irigykedik a publicistára. A lényeglátó és jó tollú közíró úgy tud megragadni és bonyolult összefüggéseinek hálózatából kiemelni, kibontani valamely fontos jelenséget, összefüggést, anomáliát, hogy az szélesebb rétegek számára is közerthető, orientáló, sőt mozgósító hatású. Éppen a műfaj jellege folytán *nem kell megtagadnia* (vagy letagadnia) *egyéni látásmódját, s megtörnie mondanivalója lendületét* a bizonyítást szolgáló adathalmazokkal, illetve a tudományos közleményeknél kötelező (legalábbis etikailag elvárható) hivatkozásokkal...” (6. l.).

Azt hiszem, felesleges volna Gönczi Ivánnal azon vitatkozni, vajon meg kell-e tagadnia a tudósnak egyéni látásmódját, ha a nyilvánosság elé lép. A szerző a recenzensnél is jobban ismeri, hogy igazán jelentős tudományos eredmények a legtöbbször egyéni látásmód termékei voltak. Gönczi Iván egyik érdeme éppen az, hogy egyéni látásmódja révén tudományos munkájában sokszor jutott el olyan felismerésekig, amelyekkel az agrárökonómiában általánosan elfogadott axiómákat kérdőjelezett meg, vagy tudományos korlátokat lépett át vagy döntött le.

„Mezőgazdaságunk korszakváltás küszöbén” című könyvében Gönczi Iván a legnemesebb materiából szövi az elméletileg is érdekes és néhány vonatkozásban tudományosan is újat hozó megállapításait. Tagolásában, stílusában, fordulataival a legjobb szépirodalmi művekre emlékeztető élvezetes könyve úgy vezet végig egy tudományosan és politikailag érdekes téma útjain, hogy az olvasó közben nem érzi magát fáradtnak. Sőt nehéz megállnia, hogy ne együltében olvassa végig a több mint 200 oldalas művet. Mindez azt bizonyítja: az olvasó csak nyert azzal, hogy tudós vállalkozott a tudományos népszerűsítésre.

Gönczi Iván könyve szerkezetében, tagolási módjában is eltér a szokásostól. Bevezető helyett („Gondolatok mezőgazdaságunk jövőjéről” címmel) nemcsak szándékait fogalmazza meg, hanem — néhány rendező elv ismertetése után — „Változó idők — változó teendők” alcímmel lényegében legfőbb mondanivalóját is közli a szerző.

A könyv nem a szokásos fejezetekre és alfejezetekre tagolódik. A tíz fejezetcím nemcsak gondolatilag tagolja a művet, hanem hol érdekes kérdéseket tesz föl („Növekedünk, fejlődünk vagy iparosodunk?”), hol pedig jelszószerűen felszólító módban, a fő tennivalóra is utal („Szelektív termelésfejlesztést!”). E sajátos, érdekes tagolás révén a szerző a gondolatait szinte egyetlen töretlen ívben fejtheti ki.

Példáсан sikerült a szerzőnek azt a szándékát megvalósítania, amelyet így fogalmazott meg: „Mint minden elemző írás, e könyv anyaga is magában foglalja más publikációk, koncepciók és gyakorlati megfontolások eredményeit, gyakran a szerző nézeteivel egybeolvasztva. Tartalmaz azonban olyan álláspontokat is, amelyek széles körű vitákban, tehát kollektív módon formálódtak ki, sőt több témánál a viták le sem zárultak. Így a könyvnek sok olyan gondolata van, amelyet a szerző nem sajátíthat ki, csak beilleszthet saját gondolatmenetébe” (12. l.).

Gönczi Iván saját gondolatait úgy egészítette ki másokéval, hogy nem tört meg közlésének sodró lendülete. Ugyanakkor műve olyan korrekt forrásmegjelöléseket és hivatkozásokat tartalmaz (89 forrásmegjelölést, amelyek közül egy-egy 4—5 műre is utal), amelyenek a tudományos minősítésre benyújtott munkáknak a jellemzői.

Milyen gondolatokat közvetít Gönczi Iván műve? Mindenekelőtt meggyőzően megmagyarázza, mi indokolja azt a sajátos jelenséget, hogy miközben mezőgazdaságunk nemzetközileg is figyelemreméltó eredményeket ért el, mégis korszakváltás küszöbén áll. A szerző ebben a vonatkozásban a gazdasági hatékonyság

előtérbe kerülését tartja a legfontosabbnak, és felsorolja azokat a tényezőket, amelyek e korszakváltást indokolják. Ezek közül a következők kapnak hangsúlyt: mezőgazdaságunk egészét tekintve az intenzív fejlesztés korszakába ért; a mezőgazdaság piaci helyzete az elmúlt évek során alapvető változásokon ment keresztül; a világgazdasági árröbbanás s az ezt követő világszerte tapasztalható folyamatos árnövekedés a mezőgazdasági termelést közvetlenül és közvetve is kedvezőtlenül érinti; a környezetvédelem szerepének megnövekedése, az emberi tényező megnövekedett szerepe; több olyan tényező, amely nem egyszerre, hanem a többel összekapcsolódva jelenik meg új feltételként.

Lehetne azon vitatkozni, vajon teljes-e a felsorolás, és e változások a magyar mezőgazdaság számára valóban kedvezőtlenek-e. Hiszen egyre erőteljesebb az a felismerés, hogy a világgazdasági korszakváltás, az árröbbanás nemcsak kedvezőtlenül hat a mezőgazdaságra. Mind egyértelműbb, hogy az élelmiszer stratégiai terméké válik, a világ egyik nagy gondja kiküszöbölésének, az éhínség megszüntetésének mással nem helyettesíthető eszközévé. Végső soron a szerző is több komponenshez jut el művében, mint amennyit a fogalom meghatározásnál felsorol.

A „Növekedünk, fejlődünk vagy iparosodunk?” fejezetben Gönczi Iván az egyik leginkább vitatott kérdéskört járja körül. Eközben nemcsak a különböző nézeteket szembesíti egymással, hanem azokat a gyakorlattal is egybeveti. Ez a kifejtési mód meggyőzővé teszi a szerző érvelését.

A szelektív termelésfejlesztéssel foglalkozó fejezet, attól a kérdéstől kezdve, hogy milyen termelésnövekedésre törekedjünk, a termelésnövelés gazdaságos alternatívái mellett átvezet az iparosítással kapcsolatos egyik legfontosabb problémakörhöz. Ezt — szinte jelszerűen — az „Ésszerűbb technikai felszereltséget és munkaerő-gazdálkodást!” fejezetcímmel jelöli meg a szerző. A „Szelektív fejlesztés — beruházások” fejezeten belül szintén frappáns alcímekkel utal a szerző a legfontosabb fogatékosságokra, tennivalókra. Például ilyen módon: „Túl sokat költünk az épületekre!”, vagy „Szelektivitás a gépesítésfejlesztésben”. A fejezeten belül, a „Hogyan differenciáljuk a beruházásokat?” című alfejezetében szinte gyakorlati tanácsokat ad.

Az energiahelyzet és a technikai változások áttekintése után a „Vállalati gazdálkodás — gazdaságirányítás — integráció” című fejezetben olyan lényegbevágó tennivalók ismertetése után, hogy ki finanszírozza a fejlesztést, mi módon különüljenek el, illetve kapcsolódjanak össze az állami és a vállalati döntések, eljut a legszenvedélyesebb vitákat kiváltó „gazdasági-társadalmi környezet és vállalati méret” gondolatkörhöz. Álláspontját egyértelműen kifejtve, az integráció és a gazdaságok fejlődése gondolatkörben segít feloldani azoknak a kétségeit, akik a vállalati méret növekedésében látják a fejlődés útját. Az „Emberi tényezők — vezetés” fejezet zárja az új korszak jellemzőinek sorát. E fejezetben Gönczi Iván nagyon sajátosan — de, úgy vélem, helyesen — értelmezi az emberi tényezőket. Az utóbbi időben megszoktuk, hogy ilyen fejezetcímek között elsősorban a vezetés problémáinak felvetése húzódik meg. Gönczi Iván a mezőgazdasági munka megbecsülésével kapcsolatos gondolatainak kifejtése mellett meghökkenő alcímek keretei között fejti ki gondolatait: „A traktoros — kulcsember a növénytermelésben” vagy „Az állattenyésztő munka ésszerűsítése” stb. Eközben szinte alig esik szó az állami gazdasági igazgatókról, a szövetkezeti elnökökről.

A mű egészéhez jól illik a szerző zárógondolata is. Így fogalmaz: „Gondolatmenetem, s így könyvem végére értem. Ha az Olvasó talán a megszokotthoz híven itt valamilyen összefoglalót vagy zárszót vár, csalódnia kell. *Szándékom' szerint a gondolatmenet nyitva marad.* Kutatónak, gazdaságirányítónak és vállalati szakembernek együtt kell meditálni és cselekedni annak érdekében, hogy a kedvezőtlenebb gazdasági környezetben is megtaláljuk a módját mezőgazdaságunk hatékony fejlesztésének” (206. l.).

Talán azzal lehetett volna a szerzőnek tovább folytatnia e gondolatsort — hűen önmagához —, hogy az együttes meditálás és cselekvés igényét ki lehet

terjeszteni a mezőgazdaságban dolgozók összességére. A szerző könyvében ugyanis meggyőzte az olvasót arról, hogy a traktorostól az állatgondozóig milyen fontos szerepe van a „közkatonáknak” is a mezőgazdaságban.

A könyv erényeihez hozzájárult Csizmadia Ernő lektor is, aki mind a tudományos precizitást, mind az élményt nyújtó stílust nemcsak hogy számonkérte a szerzőtől, hanem segített is ezek érvényesítésében.

A Mezőgazdasági Kiadó a könyv kiadásával nagyon jó szolgálatot tett az olvasónak. Már a mottó is rokonszenves, amit a kiadó így fogalmazott meg: „Gondolkozzunk együtt a mezőgazdaságról”. Gönczi Iván műve jól szolgálja ezt az együttgondolkodást.

Ha a kiadó munkájában valami vitatható, az a könyv borítólapja. A reklámnak kitűnő fotómontázs bőségkosárszerűen, ínycsiklandozó termékeket ábrázol, háttérben modern gabonakombájnokkal. Ha a kép és a cím között az olvasó összefüggést keres, zavarba jön. A kép ugyanis a mai valóságunkat ábrázolja. Így az olvasó eltöprenghet: vajon a korszakváltás azt jelenti, hogy mindebből az új korszakban kevesebb lesz? Valóságunk ismerete igazíthatja el az olvasót e dilemmában. A magyar mezőgazdaságot ismervén biztosak lehetünk abban, hogy mezőgazdaságunk a jövőben e földi javakból még többet tehet majd a hazai és a külföldi fogyasztó asztalára. Ezt a bizonyosságot Gönczi Iván „Mezőgazdaságunk korszakváltás küszöbén” című könyvével is megerősíti.

Zsarnóczai Sándor

*Folyóiratunk valamennyi olvasójának
és szerzőjének eredményekben gazdag,
boldog új évet kíván*

a Szerkesztőség

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Байбаков Н. К.

Советская экономика на пути интенсивного развития

Автор дает общую характеристику целей развития народного хозяйства Советского Союза в 80-ые гг., а также показывает возможные пути их достижения. На основе материалов XXVI-го съезда КПСС в статье излагаются условия и составные части дальнейшей интенсификации экономики. Дается анализ значения рационального хозяйствования производственными ресурсами, научно-технической революции, а также задач, вытекающих из ускорения процесса перехода хозяйства на путь интенсификации, а далее подчеркивается важность соблюдения человеческих факторов при интенсивном развитии. Подробно излагаются расчеты по 11-ому пяти-летнему плану и задачи, связанные с совершенствованием системы планирования в Советском Союзе.

Каталин Сикра, Фалушне

Некоторые личные факторы инновации

В Венгрии относительный уровень заработной платы технической интеллигенции постоянно и особенно быстрыми темпами снижается. В настоящее время инженеры, не занимающие руководящие должности, зарабатывают только чуть больше, чем квалифицированные рабочие. Инженер — если он не ставится на руководящую должность — имеет весьма ограниченные возможности продвижения вперед и в материальном смысле. Инженеры, работающие в области развития и конструкции, и играющие таким образом важнейшую роль в инновации, находятся на отдельных предприятиях еще в менее благоприятном положении, чем инженеры, занятые в производстве (напр. технорук, непосредственно управляющие производством). Низкая материальная оценка инженерской работы связана с «перепроизводством», «изобилием» инженеров, фактом, что предприятия — до самого последнего времени — не осознавали в достаточной мере принуждающую необходимость технического развития, а также с определенными идеологическими, политическими проблемами.

Технические специалисты, работающие на самом деле творчески, должны были бы зарабатывать намного больше чем сегодня. Одной из форм решения этой проблемы могло бы являться то, чтобы специалисты, играющие ключевую роль в инновации, непосредственно, даже в форме процентов участвовали в прибылях экономической выгоды, созданной именно благодаря их работе. Создание большей заинтересованности творческой технической интеллигенции в результативности собственной работы препятствуется и тем, что руководители предприятий тоже не очень заинтересованы в более значительных инновациях. А это тоже необходимо изменить.

Значительное развитие эффективности творческой технической деятельности требует дальнейшего развития всей системы функционирования, управления и институтов народного хозяйства.

Габриэлла Хедри, Изикне

О внешнеэкономической стабильности

Остановливаясь на различных интерпретациях внешнеэкономической стабильности, автор приходит к выводу, что эта категория находится в тесной корреляции с внутренними социальными отношениями данной страны, с уровнем развитости ее народного хозяйства, с положением в мировом хозяйстве и с затрагивающими страну международными политическими отношениями, а также, если страна входит в какую-либо интеграцию: с характером, функционированием этой интеграции. Экономическая стабильность — категория, имеющая динамическое содержание, так как она связана с развитием, с ростом спроса и потребностей. При изучении внутренних отношений общества следует учитывать, что стабильность государства неотделима от стабильности трудящихся масс, от чувства безопасности его населения, а в соответствии с этим и от справедливости порядка общественных ценностей. В социалистическом обществе в подавляющем большинстве имеются условия для реализации последних, однако и здесь изменяется оценка отдельных факторов стабильности. С точки зрения внешнеэкономической стабильности дальнейшими определяющими факторами являются степень открытости национального хозяйства и система его внешнеэкономических отношений. В рамках последней особенно большого внимания заслуживают интеграционные процессы.

Автор ссылается на то, каким образом укрепляют внешнеэкономическую стабильность различные типы интеграций, а также на причины возникающих факторов лабильности. Он выступает за то, что элементы лабильности ни в коем случае не мотивируют автархию, даже в масштабах интеграции. На внешнеэкономическую стабильность какой-либо страны оказывают воздействие меры, принимаемые во внешнеэкономической политике важнейшими странами-партнерами. Экономическое сотрудничество между Востоком и Западом является в этом аспекте особенно чувствительным, так как против социалистических стран принимаются отрицательные дискриминационные меры — в отдельных случаях по политическим мотивам. Необходимо было бы применять стабильную и в то же время служащую расширению экономических связей, динамичную торговую политику.

Михай Шима

Место и роль Соединенных Штатов в мировой экономике позднего этапа 20-ого века

Формирование места и роли Соединенных Штатов в мировой экономике заслуживает особое внимание в первую половину 80-ых годов потому, что признаки изменения основного направления, осуществившегося в 70-ые годы, особенно заметно сказываются на экономической жизни Соединенных Штатов, а также потому, что новый президент, введенный в должность в начале 1981 года, объявил поворот курса в американской экономической политике.

Автор — после представления разных толкований экономической власти — во многих аспектах анализирует мощностную национальную экономику Соединенных Штатов и ее место в международных порядках, причем обращается особое внимание на факторы, приводящие к снижению американской конкурентоспособности.

Вторая часть статьи изучает внутренние и международные условия, оказывающие влияние на ведущую роль Соединенных Штатов в области науки и техники. Устанавливается, что хотя расходы исследования до-

вольно концентрированы, и их пропорция до самых последних лет снизилась, американская наука осталась в первой шеренге практически во всех важных областях. Одной из основных движущих сил технического развития по-прежнему являются два основных процесса электроники: снижение удельных расходов и распространение микропроцессоров.

Заключительная часть статьи показывает общественно-экономическую среду технического развития.

Харизм Матейка

Зоны свободной торговли между рыночными и плановыми хозяйствами

С 1974 года Финляндия вступила в зону свободной торговли с пятью странами, имеющими плановое хозяйство. Возникает однако вопрос о том, может ли создаваться настоящая в экономическом смысле свободная торговля между рыночными и плановыми хозяйствами. Свободной торговле можно дать два определения: она может означать, с одной стороны, свободный, беспрепятственный поток товаров, или же, с другой стороны, выравнивание, одинаковость цен одинаковых товаров на внутреннем и внешнем рынках. Полное выравнивание между двумя ценами может быть лишь теоретическое предположение; на практике такое выравнивание цен деформируется вследствие расходов на транспорт, незаменимости отдельных товаров, созданного на отдельных рынках монопольного положения, инфляции.

Важный критерий зоны свободной торговли между рыночными и плановыми хозяйствами: конвергенция национальных цен требует значительной децентрализованности от планового хозяйства. Применяемые при плановом хозяйстве валютные курсы — если они публикуются — тоже не препятствуют созданию настоящей зоны свободной торговли. На основе этих критериев Венгрия способна осуществлять свободную торговлю с рыночными хозяйствами.

Отдельно проанализировались показатели, применяемые ГАТТ для оценки соглашений о свободной торговле. Согласно анализу отмена пошлины и количественных ограничений импорта является подходящим показателем у плановых хозяйств только тогда, если они в достаточной мере децентрализованы.

А другой показатель — расширение торговли — не оказывается подходящим для оценки свободной торговли, потому что он не замещает отмену торговых ограничений и выравнивание национальных цен, хотя эти представляют собой главные характерные черты действия зоны свободной торговли.

Альфред Шинкович

Типология социалистических предприятий, хозяйственное управление]

Автор, опираясь на некоторые предыдущие труды, описывает в статье два теоретических типа социалистического предприятия: первый — саморегулирующее социалистическое предприятие с самоуправлением (такими являются, например, венгерские промышленные и сельскохозяйственные производственные кооперативы; Коллективные трудовые организации — в Югославии); второй — несаморегулирующее государственное предприятие (такими являются предприятия под сильным прямым управлением). На основе изучения этих типов автор ищет ответа на вопрос, каким образом можно организовать механизм действия государственных и собственных функций, а также функций управления предприятием и обеспечения работой, механизм правильного столкновения интересов, кроющихся за этими функциями. Хотя и не в подробно разработанной форме, автор предлагает варианты организации с той целью, чтобы социалистические предприятия стали действительно предпринимательскими.

SUMMARY OF THE ARTICLES

N. K. Baybakov:

The Soviet economy on the road to intensive development

The author gives a comprehensive survey of the objectives of the development of Soviet economy in the eighties and of the ways of their attainment.

Relying on the documents of the 26th Congress of the CPSU he discusses the conditions and components of rendering the economy more intensive. He analyses the importance of the rational management of productive resources and of the scientific-technological revolution; as well as the tasks implied by accelerating the shift to the intensive path of development, and emphasizes the importance of accounting for human factors in intensive development.

The author discusses in detail the targets of the 11th five-year plan and the tasks facing the perfection of the Soviet system of planning.

Mrs. Falus (Katalin Szikra):

On a few personal factors of innovation

The relative wage level of the technical intelligentsia has been declining in Hungary almost continually and at an extremely rapid rate. At present the earnings of engineers not in leading positions hardly exceed that of skilled workers. The financial rise of an engineer who will not become some kind of executive is extremely restricted. The position of engineers working in development, construction and playing a primary role in innovation is in many enterprises even more disadvantageous than of those employed in production. (E.g. than of foremen directly controlling production.) The poor financial appreciation of the work of engineers is related to the "overproduction" of engineers, to the "abundance" of

engineers, i.e. to the circumstance that up to recent times enterprises have not sufficiently felt the urging necessity of technological development—and also to certain ideological and political problems.

The really creative technical experts should be given a much higher remuneration than at present. One of the ways might be to give a royalty to the experts in key positions in respect of innovation from the economic results coming about as a result of their activity. That people doing creative technical work should be made more interested in the results of their activity is also hindered by the fact that enterprise managers are themselves little interested in innovation of major portent. This too, has to be changed.

A considerable raising of the efficiency of creative technical activity demands improvement of the whole system of functioning, control and institutions of the national economy.

Mrs. Izik (Gabriella Hedri):

On the security of foreign trade

Reviewing the various interpretations of the security of foreign trade, the authoress reaches the conclusion that this category is in close relationship with the internal societal relations of the given country, with the level of development of its economy, with the world economic situation, and the international political relations affecting the country and finally, if it is a member of some integration, with the nature and functioning of the integration. Economic security is a category which should be interpreted in a dynamic context, as it is related to development, to growing needs and requirements. When examining the internal relations of the society, it has to be taken into account that the security of the state cannot be separated from that of the working masses, from the feeling of security of the population, consequently from the justness of the order of social values. Conditions for the assertion of the latter are mostly given in a socialist society, but the valuation of individual factors of security is subject to changes even here. From the aspect of foreign trade security the degree of openness of the national economy and the system of external economic relations are further determinant factors. As regards the latter, the integration processes deserve particular attention. The authoress refers to the effects of the various types of integration reinforcing external economic security and to the causes of the emerging factors causing uncertainty. She expresses the opinion that the factors of uncertainty do by no means justify autarky, not even in the framework of an integration. The foreign trade security of the country is infuenced by the commercial policy measures applied by the major partner countries, and the East—West economic cooperation is particularly sensitive from this aspect, since against the socialist countries various discriminatory measures are applied—in certain cases for political reasons. A stable yet dynamic commercial policy would be needed that would serve simultaneously the expansion of economic relations.

Mihály Simai:

The place and role of the USA in the world economy in the late 20th century

Development of the world economic situation and role of the United States deserves particular attention in the first half of the eighties because the signs of a change in trend appear very markedly in the economic life of the United States and the new president inaugurated in early 1981 declared a change of direction in American economic policy.

After a presentation of several concepts of economic power the author analyses the capacity and the place of the United States in international rankings in several cross-sections, paying particular attention to the factors causing a deterioration in American competitiveness.

The second part of the study investigates the internal and international conditions influencing the leading role of the USA in technology and science. The author establishes that, although the research outlays are rather concentrated and their proportion has been decreasing up to the recent years, the American science has remained in the front line, practically in every field. One of the most essential motors of technical progress remain two major processes in electronics: the fall in unit costs and the spreading of microprocessors.

The concluding part of the article presents the socio-economic environment of technical progress.

Harriet Matejka:

Free-trade zones between market economies and centrally planned economies

Since 1974 Finland has established free-trade zones with five planned economies. But can a free trade in the economic sense develop between market economies and centrally planned economies? Free trade can be defined from two aspects: it may mean the completely free movement of commodities, free from any restriction, and the levelling of the domestic and foreign prices of identical products. Complete levelling between the two prices is only a theoretical assumption, practically this levelling is distorted by freight costs, non-substitutability of individual products, monopoly situations in individual markets and inflation.

It is an important criterion of a free-trade zone between planned economies and market economies that the convergence of national prices demands a considerable decentralization from the planned economy. The exchange rates applied in the planned economies—if public—are no obstacle to bringing about an actual free-trade zone, either. On the basis of these criteria Hungary is suited for establishing free trade with a market economy.

The author analysed separately the indicators applied by GATT to evaluate free-trade agreements. Accordingly, the elimination of tariffs and quantitative import restrictions is an adequate indicator for planned economies if they are satisfactorily decentralized.

The other indicator—expansion of trade—is not an adequate indicator of free trade as it cannot replace the elimination of trade barriers and the levelling of national prices as major characteristics of the operation of the free-trade zone.

Alfréd Sinkovics:

Typology and economic control of the socialist enterprises

Relying on some earlier articles of his, the author describes two theoretical types of socialist enterprise. The first is the self-regulating, self-administrating socialist enterprise (such as the Hungarian industrial and agricultural cooperatives and e. g. the Yugoslav associated work organizations), the second the not self-regulating state enterprise (such as the enterprises under strong direct control). Through the examination of these types the author looks for ways how an adequate mechanism could be devised for the confrontation of the functions and interests of the state, of ownership, of enterprise control and of the employer. Though not going into details, he makes a proposal for such mechanism, in order that the socialist firm could really become enterprising.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1981. évi 9. sz.

Florentyev, L.: Az OSZSZSZK agrárhatékonyságának fokozása

Kljujev, V.: A vállalati rekonstrukció modernizálása (Ivanov terület tapasztalatai)

Szantjeladze, N.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének tapasztalatai (a Grúz SZSZK-ban)

Danilin, G.: Komplex termelőegységek létrehozása

Nemcsinszkij, A.: A géppark-nagyjavítás

Manevics, E.: Az ésszerű munkaerő-kihasználás

Palterovics, D.—Gornstejn, M.: A technológiai folyamat irányításának automatizálása az iparban

Martinov, V.: A közétkeztetés tervezése és irányítása

Notkin, A.: A bővített újratermelés intenzifikálása és hatékonysága

Gorbunov, E.: A fejlett szocialista társadalom gazdasági potenciálja

Portjannyikov, I.—Rahutin, N.: A KGST-tagországok 1981—1985. évi népgazdasági terveinek koordinálása

A társadalmi fogyasztási alap kihasználásának tökéletesítése

Kolcsugina, M.: Az oktatás hatékonyságának polgári értékelése

Logacsev, V.: A kísérleti és a próbagyártás gazdaságtana

Abtulipov, Zs.: Kazahsztán termelési struktúrájának tökéletesítése

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1981. évi 5. sz.

Az „Ikonomiceszka Miszl” című folyóirat huszonöt esztendeje áll a közgazdaságtudomány és -elmélet szolgálatában

Popov, T.: Az intenzív fejlesztés stratégiája

Angelov, D.: Gazdasági fejlődés a közép-kori Bulgáriában (VII—XIV. sz.)

Pokritan, A.: A fejlett szocializmus kritériumai, saját bázisa és történelmi helye

Matejev, E.: A tudományos-műszaki haladás és a bővített újratermelés

Pavlov, P.: A szocialista nemzetközi gazdasági integráció és a Bolgár Népköztársaság üzemanyag-energiaproblémájának megoldása

Az EK-ban végbemenő integrációs folyamatok tendenciái (Kerekasztal-beszélgetés)

Bizskov, Il.: Mai változások az értékterblettörvény hatásmechanizmusában

Rangelova, R.: Prognosztizált ágazatközi mérlegek pontosságának mérése információelmélet alkalmazásával

Gabrovszki, K.: Hosszú távú tervezés és prognosztizálás

Gaszejev, A.: Vállalati javító-karbantartó szolgáltatások szervezeti struktúrájának tökéletesítése

Ilijev, I.—Naumov, N.—Kjuranov, Cs.: Emberi erőforrások, foglalkoztatottság, fejlődés (VI. közgazdász-világkongresszus — Mexikó, 1980. augusztus 4—8.)

Szahandzsiev, D.: A magyar mezőgazdaság

wirtschafts wissenschaft

1981. évi 8. sz.

Frohn, W.—Hummel, L.: Munkaerő-megtakarítás — szocialista ésszerűsítés révén

Technológiai haladás és technológiai berendezés-fejlesztés a tudományos-műszaki forradalomban

Arakeljan, A.: A tudományos-műszaki haladás néhány kérdése az SZKP XXVI. kongresszusán hozott határozatok fényében

Manz, G.: A szocialista életmód meghatározásának és tervszerű kialakításának aspektusai

Müller, E.: A nem anyagi javak és a természeti erőforrások mint a nemzeti vagyon két fontos alkotórésze

Braun, M.—Dietrich, H.—Thümmel, W.: A tőkés váltoárfolyamról és a monetarista lebegőárfolyam-elmélet bírálatáról

Hieke, M.: Az értékek, termelési árak és a technológiailag determinált arányok összefüggéséről — a marxológusok értékelméletének samuelsoni bírálatáról

A Közgazdasági Szemle 1981. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

I. Cikkek

		Folyó- irat- szám	Lap
Augusztinovics Mária:	A gazdasági növekedés üteme Magyarországon 1950—2000 között	5	523
Augusztinovics Mária:	A makrostruktúra változása Magyarországon (1950—2000)	9	1026
Babanászász Szeriosz:	A tudományos-technikai forradalom, a foglalkoztatás és a munkanélküliség összefüggései a mai kapitalizmusban	1	78
Bajbakov, Ny. K.:	A szovjet gazdaság az intenzív fejlődés útján	12	1409
Balassa Ákos:	A gazdasági fejlődés üteme és fő arányai a VI. ötéves tervben	4	385
Balaton Károly— Máriás Antal— Kovács Sándor— Tari Ernő— Dobák Miklós:	Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezet- elemzésére	7—8	838
Barát Mária:	A beruházásirányítási rendszer elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre	2	140
Barta Imre:	Az állami alapjuttatás utáni járadék funkciójáról és mértékéről	3	303
Bartke István:	A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi- gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai	6	697
Bernát Tivadar— Ferenczi Tibor:	A húsvertikum helyzete és távlatai	9	1060
Bihari Péter:	A (strukturális) munkanélküliségről	10	1164
Boda György:	A magyar gazdaság importigényességéről	10	1148
Bucsy László:	Vállalati innováció — idegen fejlesztés a gyakorlatban	7—8	817
Csaba László:	Világgazdasági integrálódás és a KGST-országok tervezési együttműködése	11	1316
Csáki Csaba:	Lehetőségek és korlátok a KGST-országok mezőgazdaságának hosszú távú fejlesztésében	7—8	895
Dobák Miklós— Máriás Antal— Kovács Sándor— Balaton Károly— Tari Ernő:	Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére	7—8	838
Ehrlich Éva:	A kétpólusú iparosodás modellje: Japán felzárkózása	1	62
Erdős Péter:	Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban az 1970-es évtizedben	6	650

		Folyó- irat- szám	Lap
Erdős Tibor:	Gazdasági növekedés és átlagprofitráta	3	278
Falusné Szikra Katalin:	Az innováció néhány személyi tényezőjéről	12	1429
Faluvégi Lajos:	A műszaki haladás és a VI. ötéves terv fejlesztési politikája	7—8	769
Ferecezy Tibor— Bernát Tivadar:	A húsvertikum helyzete és távlatai	9	1060
Forgács Katalin:	A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek kölcsönhatása	5	546
Földes Károly:	A hazai és a nemzetközi gazdasági tevékenység kölcsönhatása	10	1194
Gara Judit:	A jövedelem-újraelosztás fogalomköre és szociálpolitikai kritériumrendszere	6	722
Hoós János:	Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői	10	1137
Izikné Hedri Gabriella:	A két európai integráció irányzatairól	1	49
Izikné Hedri Gabriella:	A külgazdasági biztonságról	12	1443
Kapolyi László:	Az ásványi nyersanyagokkal való gazdálkodásról	9	1009
Kerékgyártó György:	A KSGT szerepe a megváltozott világgazdasági környezetben	10	1209
Kertesi Gábor:	A kisvállalati fejlődés két típusáról	10	1180
Komló László:	A mezőgazdaság iparosodásának újraértelmezése	7—8	867
Koncz Katalin:	A nők foglalkoztatása a fejlett tőkésországokban	9	1074
Kónya Lajos:	Egyszerűbb szövetségi formák létrehozásának feltételei az iparban	5	559
Kornai Gábor:	Megszűnt-e a sertésciklus?	3	376
Kovács Géza:	A generációs tartalékok hosszú távú tervezéséről	11	1281
Kovács János— Virág Ildikó:	Szakaszos vagy egyenletes növekedés	6	675
Kovács Kálmán:	Megfontolások az élelmiszerek és termelőeszközök világgazdasági stratégiájához	11	1292
Kovács Sándor— Máriás Antal— Balaton Károly— Tari Ernő— Dobák Miklós:	Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére	7—8	838
Kozma Ferenc:	A világgazdaság és a magyar élelmiszer-termelés: lehetőségek és kérdőjelek	5	572
Köllő János:	Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben	7—8	853
Köves András:	Befelé vagy kifelé fordulás?	7—8	878
Ligeti Sándor:	A központi bankok önállósága a tőkésországokban	4	454
Lőrincé Istvánffy Hajna:	A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások jellemzői	4	439
Matejka, Harriet:	Szabadkereskedelmi övezetek piaccgazdaságok és központi tervezésű gazdaságok között	12	1470
Máriás Antal— Kovács Sándor— Balaton Károly— Tari Ernő— Dobák Miklós:	Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére	7—8	838
Mészáros Sándor:	Élelmiszer-fogyasztásunk hosszú távú tendenciái	11	1303
Meyer Dietmar:	A mérés szerepe a közgazdaságtanban	7—8	787
Mocsáry József:	A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai	2	158
Molnár Ferenc:	Fogyasztási beruházás és konjunktúra	3	257

		Folyó- irat- szám	Lap
Nemes Ferenc:	A vezetői szerepfelfogás és magatartás néhány problémája vállalatainknál	7—8	797
Nováky Erzsébet:	A nagy távlatú jóvőkutatási és távlati tervezési modellek	4	400
Nyers Rezső:	Hazafiság és gazdaság	1	1
Orosdy Béla:	Gondolatok a szocialista marketingről	2	172
Osman Péter:	Az innovációs folyamat egyes gátló tényezőiről	4	411
Simai Mihály:	Az Egyesült Államok helye és szerepe a világgazdaságok és központi tervezésű gazdaságok között	12	1470
Pálovics Béláné:	Mezőgazdasági termelésünk a hetvenes évtizedben	4	426
Pogány György:	A munkерő-szükséglet és a foglalkoztatottság színvonala	6	687
Práger László:	A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről	7—8	825
Richter Sándor:	A KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású külkereskedelmünk egyes kérdései	3	333
Robinson, Joan:	Új fejlemények a közgazdasági elméletben	9	1103
Rostoványi Zsolt:	Az arab világ gazdasági függésének új vonásai	9	1086
Sárközy Tamás:	A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezésére	1	16
Schweitzer Iván:	A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése	7—8	807
Simai Mihály:	Az Egyesült Államok helye és szerepe a világgazdaságban a késői 20. században	12	1456
Simon András:	A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje	3	290
Sipos Béla:	A nem fizikai létszám alakulása a magyar iparban	5	540
Szabó Kálmán:	Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban	5	513
Szegő Szilvia:	Anyagi, reál- és monetáris egyensúly	9	1044
Tari Ernő— Máriás Antal— Kovács Sándor— Balaton Károly— Dobák Miklós:	Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szervezetelemzésére	7—8	838
Tatai Zoltán:	A magyar ipar területi struktúrájának átalakulása	2	172
Timár János:	A munkaerő mozgásairól — munkagazdaságtani nézőpontból	1	34
Timár Máttyás:	A Magyar Nemzeti Bank gazdaságpolitikánk szolgálatában	6	641
Tóth József:	A matematikai tervezés mezőgazdasági alkalmazásának problémái és távlatai	2	205
Váginé Jónás Anna:	Megjegyzések a mezőgazdasági üzemek hatékonyságának megítéléséhez	6	706
Virág Ildikó— Kovács János:	Szakaszos vagy egyenletes növekedés	6	675
Zelkó Lajos:	Nemzetközi értékvizonyok és nemzetközi cserearányok	2	129
Zinhaber Ferenc:	Az újratermelési elmélet fogalomrendszerének konzisztenciája	6	662

2. Vita

Kardos Tamás:	Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára	10	1222
Palánkai Tibor:	A csereérték kulcs lehet egynémely értékelméleti probléma megoldásához (Az értéknagságról folyó vitához)	11	1346
Pécsi Kálmán:	A Szovjetunió szerepe a KGST-együttműködésben	11	1333

		Folyó- irat- szám	Lap
Sinkovics Alfréd:	Szocialista vállalatpolitika, gazdaságirányítás	12	1480
Tarafás Imre:	A gazdaságpolitikai koncepció és az árfolyam-politika	7—8	913
Zelkó Lajos:	A „versenyárrendszer” elméleti és gyakorlati problémáihöz	7—8	927

3. Szemle

Bakos Veronika:	A jövedelmezőség összetevői a vendéglátóiparban	1	93
Bárdi István— Poós László— Szalántai Istvánné:	Földeáki kérdőjelek	11	1367
Csepely-Knorr András— Szakonyi László:	A mezőgazdaság fejlődése az európai tőkésországokban (1961—1978 között)	5	588
Drechsler László— Szarvas Péter:	Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950—1977)	2	212
Fonál Sándor:	A mozgókereskedelemtől	7—8	941
Gazdag László— Csingár Péter:	Az iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban	10	1240
Gyulavári Antal:	A kereseti arányok és a bérszint nemzetközi össze- hasonlítása	3	343
Juhászné Vágási Mária:	Informális szektor és munkanélküliség Afrikában	11	1374
Karbuczky Imre:	Minőségi követelmények idegenforgalmunkkal szemben	11	1360
Kőszegi Gyula:	Az autópálya-építés gazdaságosságáról	7—8	952
Nádasdi Ferenc:	Hatékonyagszűkítés minőségjavítással és szervezéssel a bőr- és cipőiparban	12	1497
Pócs Ervin:	A fejlett tőkésországok gazdasága 1980-ban és az 1981. évi kilátások	6	731
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok fejlődése 1980-ban és az ez évi tervek	7—8	960

4. Tudományos tájékoztató

	A Magyar Tudományos Akadémia IX. osztályához tartozó közgazdasági jellegű bizottságok	3	362
Csaba László:	A KGST pénzügyi rendszerének továbbfejlesztéséről	2	235
D. I.:	A harmadik világ néhány időszzerű közgazdasági problémája	7—8	976
Fekete György:	Az élelmiszeripari kutatás, fejlesztés és gazdálkodás koncepciója	7—8	971
i. r.:	A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 27. kongresszusa	3	355
Inzelt Annamária:	A XX. közgazdász-vándorgyűlés	10	1251
M. S.:	A mai keynesizmus vezető alakja. A közgazdasági Nobel-díj 1981. évi kitüntetettje: James Tobin	12	1508
Marillai Vilmos— Tompá Béla:	A versenyképes élelmiszer-termelés továbbfejlesztésének feltételei	2	228
			1533

		Folyó- irat- szám	Lap
Pál László:	Konferencia a hátrányos helyzetűekről	9	1111
r. n.:	Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet	4	467
Reszegi László:	„A szocialista vállalat” országos kutatási főirány konferenciája	4	471
s. a.:	A Magyar Tudományos Akadémia közgyűléséről	7—8	970
Somorjainé Blanár Éva:	Konferencia a szakosításról és a kooperációról	4	478
Tóth József:	A X. Magyar Operációkutatási Konferencia	1	107

5. Folyóiratszemle

Abalkin, L. I.:	Gazdasági mechanizmus és szemléletmód	10	1261
Ahmad, Jaleel:	Lebegő árfolyamok, kölcsönösség és kereskedelmi mérleg	4	489
Besztuzsev- Lada, I.:	Az életmód kategóriájának tartalma és szerkezete	11	1391
Boriszov, Sz.:	A szocialista gazdasági integráció valutája	3	370
Dudkin, L.:	A személyi alapok rendszere: javaslat egy tervgazdálkodást folytató ország számára	10	1263
Field, Peter:	A bankárok új típusa: a politikai kockázat felmérésének szakembere	5	610
Eichner, A. S.:	Reagan kétséges terve	12	1513
Ford, David— Ryan, Cris:	Technológiák a piacon	9	1123
v. Fricken, U.— Schmitt, D.:	A szén: híd a jövőbe	7—8	983
Haferkamp, W.:	Az Európai Közösség és Japán közti felhős partneri viszony	10	1265
Havina, Sz.:	A termelési eszközök szocialista tulajdonának polgári koncepciói	11	1386
Hronsky, F.:	Az életszínvonal és szerepe a fejlett szocialista társadalom építésében	11	1393
Kellenbenz, H.— Walter, R.:	Gazdaságtörténet a közgazdaságtudományok keretében	2	239
Konrad, A.:	A valuták visszaáramoltatásának új szakasza?	2	240
Koopmann, G.— Langer, Ch.— Schneider, A.:	A nyugatnémet külkereskedelem alakulása az olajválság óta	7—8	989
Kosztin, L. A.:	A munkatermelékenység a jelenlegi szakaszban	5	605
Lapidus, André:	A beruházások és a nominálbérek szerepe a foglalkoztatottság és az újratermelés alakulásában	7—8	985
Leipert, Christian:	Kiegyenlítő kiadások: tüneti kezelés és negatív termelékenység az állami szektorban	9	1119
Levit, B. J.— Livsic, V. N.— Tarakanova, I. A.:	A társadalmi hatékonyság és az infrastruktúra	7—8	991
Lewis, W. A.:	Lasabban pörög a növekedés motorja	5	607
Loubergé, Henri:	Kockázattal jár-e a devizaátváltás?	6	753
Markham, J. W.:	A verseny szerepe az amerikai gazdaságban	6	751
Molitor, B.:	Iparpolitika és tervezés Franciaországban	6	748
Panykov, V.:	A szociáldemokraták gazdasági nézeteinek fejlődése	11	1390
Pohorille, M.:	A gazdasági szükségletekről	12	1509
Potier, Michel— Sireyjol, François:	Mibe kerül és milyen előnyökkel jár a környezetkímélő „tisztá technika”?	12	1511

		Folyó- irat- szám	Lap
Rostow, W. W.:	A hetvenes évek alternatív elméletei	10	1267
Runcie, J. F.:	Dinamikus rendszerek és a munkahelyen töltött élet minősége	11	1394
Rutgajzer, V.— Smarov, A.:	A lakosság időmérlege és az időfelhasználás előrejelzésének módszertani kérdései	4	487
Schultz, T.:	Befektetés a vállalkozói képességbe	9	1121
Schürmann, H. J.:	A multinacionális energiavállalatok a világ energiagazdálkodásában	7—8	987
Soskic, B.:	Gazdaságpolitika az öngazgatási rendszerben	1	109
Stanfield, R.— Stanfield, J.:	Fogyasztás a jelenkori kapitalizmusban: elmaradott életmód	3	372
Stolz, Peter:	Kísérletek a közgazdaságtanban és a gazdaságtörténeti tapasztalatok	11	1387
Terny, Guy:	Néhány gondolat a nevelés, a képzés és a foglalkoztatás egymáshoz való viszonyáról	6	749
Vogel, Gisbert:	Konfliktusok az ökológia és a gazdaság között	4	488
Wilson, Dick:	Kína: Egy lépés vissza az előreugrás érdekében	1	111
Wittman, W.:	Az állami feladatok magánkézbe adása	2	242

6. Szakirodalmi tájékoztató

	Állami és magánvállalatok a vegyes gazdaságban (Schweitzer Iván)	4	496
Balassa Ákos:	A magyar népgazdaság tervezésének alapjai (Stark Antal)	6	755
Bródy András:	Ciklus és szabályozás. Kísérlet a klasszikus piac- és cikluselmélet matematikai modelljének megfogalmazására (Kornai János—Simonovits András)	1	115
Cotel Kornél:	Vállalati folyamatok rendszerszemléletű szervezése (Marosi Miklós)	11	1398
Dancs István:	Vállalati beruházások (Botos Balázs)	9	1126
Ehrlich Éva:	Japán: a felzárkózás anatómiája (Bíró Klára)	5	626
Dr. Gönczi Iván:	Mezőgazdaságunk korszakváltás küszöbén (Zsarnóczai Sándor: A tudományos népszerűsítés védelmében)	12	1522
Kornai János:	A hiány (Erdős Tibor)	5	613
Kovács Géza:	Jövőkutatás és társadalmi tervezés (Gidai Erzsébet)	3	374
Köves András:	A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer (Kozma János)	12	1516
Szamuely László:	Ipari demokrácia Nyugat-Európában? (Mihályi Péter: Komfort a szükségszerűség birodalmában)	4	493
J. Tinbergen:	A RIO-jelentés (Hideg Éva)	2	245

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Байбаков Н. К.</i> — Советская экономика на пути интенсивного развития. . .	1409
<i>Каталин Сикра, Фалушне</i> — Некоторые личные факторы инновации.	1429
<i>Габриэлла Хедри, Изикне</i> — О внешнеэкономической стабильности.	1443
<i>Михай Шимаи</i> — Место и роль Соединенных Штатов в мировой экономике позднего этапа 20-го века	1456
<i>Харизет Матейка</i> — Зоны свободной торговли между рыночными и плановыми хозяйствами	1470
ДИСКУССИЯ	
<i>Альфред Шинкович</i> — Типология социалистических предприятий, хозяйственное управление	1480
ОБЗОР	
Повышение экономической эффективности путем улучшения качества и организации в кожевенно-обувной промышленности (<i>Ференц Надашди</i>)	1497
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Выдающийся представитель сегодняшнего кейнзизма. Лауреат Нобелевской премии в области экономических наук за 1981 год: Джемс Тобин (<i>Ш. М.</i>)	1508
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1509
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Андраш Кэвеш «Открытие в направлении мирового хозяйства: вызов и вынужденность» (<i>Янош Козма</i>)	1516
В защиту научно-просветительной работы. Д-р Иван Гэнци «Сельское хозяйство Венгрии на пороге смены эпох» (<i>Шандор Жарноцаи</i>)	1522
Резюме статей на русском и английском языках	1526
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1529
Перечень статей, опубликованных в номерах журнала «Кэзгадашаги Семле» за 1981 год	1530

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

CONTENTS

<i>N. K. Baybakov</i> : The Soviet economy on the road to intensive development	1409
<i>Mrs. Falus (Katalin Szikra)</i> : On a few personal factors of innovation..	1429
<i>Mrs. Izik (Gabriella Hedri)</i> : On the security of foreign trade.....	1443
<i>Mihály Simai</i> : The place and role of the USA in the world economy in the late 20th century.....	1456
<i>Harriet Matejka</i> : Free-trade zones between market economies and centrally planned economies	1470
DISCUSSION	
<i>Alfréd Sinkovics</i> : Typology and economic control of the socialist enterprises	1480
REVIEW	
Raising of efficiency by improving quality and organization in the leather and shoe industries (<i>Ferenc Nádasdi</i>).....	1497
SCIENTIFIC INFORMATION	
The leading figure of present-day Keynesianism. The winner of the 1981 Nobel prize in economics (<i>M. S.</i>)	1508
REVIEW OF PERIODICALS	1509
BOOK REVIEW	
András Köves: World economic opening: challenge and necessity (<i>János Kozma</i>)	1516
In defence of popularizing science. Dr. Iván Gönczi: Hungarian agriculture at the threshold of a change of era (<i>Sándor Zsarnóczai</i>)....	1522
Abstracts of the articles, in Russian and English	1526
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1529
List of articles published in the 1981 issues of <i>Közgazdasági Szemle</i>	1530

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1981. október 16.

81.0976 — Kossuth Nyomda, Budapest.

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

Marosi Miklós:

A CÉLSZERŰ VÁLLALATI SZERVEZET

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

218 l., kötve 29,— Ft

Fáyné Péter Emese:

AZ EXPORTÖSZTÖNZÉS

174 l., kötve 33,— Ft

AZ IDŐTÉNYEZŐ A BERUHÁZÁSOK TERVEZÉSÉBEN

(Szerk.: V. P. Kraszovszkij)

274 l., kötve 49,— Ft

Maraige—Balázs—Minarik:

KÖNYVSZAKÉRTŐK KÉZIKÖNYVE

444 l., kötve 93,— Ft

Kertészné Forgács Katalin:

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS KÖZGAZDASÁGI ESZKÖZTÁR

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

260 l., fűzve 27,50 Ft

Farkas Ferenc—Poór József:

SZERVEZÉSI CÉLOK ÉS RENDSZERMÉRETEK

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

168 l., kötve 37,— Ft

Bánfi Tamás:

VALUTAÁRFOLYAM-ELMÉLET ÉS -POLITIKA

271 l., kötve 55,— Ft

Tamás András:

A KÖRNYEZETVÉDELEM JOGI KÉZIKÖNYVE

494 l., kötve 106,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

